THE MITĀKSHARĀ

Of Vijetanos

WITH

Visvarūpa

and

880

Commentaries of Subodhini and Balambhatti

EDITED BY

S. S. SETLUR, B.A., LL.B.
Advocate of the High Courts of Bombay and Madras

Sa33 Yaj /Set

The second section of the second section of the second section of the second section s

PUMBAYADIS PRESS, GEORGETOWN, MADRAS 1912

OENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY NEW DELHI. Acc. No. 830

201 No. Se. 35.

याज्ञवल्क्यस्मृतोर्मिताक्षरायाश्र

उपोद्धातः.

इमा याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरां चाधिकृत्य मुम्बयीनिर्णयसागरयन्त्राळ्यमुद्धिः तस्य समिताक्षरैतत्स्मृतिपुस्तकस्योपोद्धाते तत्प्रथमावृत्तिसंशोधकैः मोघे इत्युपाह्वै र्षापुरास्त्रिमिर्युक्तिमान् संक्षितस्त्र विचारः इतः । किन्तु तत्रैतावद्धिकं योजनीयं पर्यमाः तद्यथा—

कौटिळीयस्यार्थशास्त्रस्य धर्मस्थीयदायविमागे पुत्रविमागाध्याये प्रतिस्रोमजपुत्र-प्रस्तावे (६४: तमाध्याये) 'क्षत्रियात् स्तृत' इति वाक्यं क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यामुत्पन्नः स्तृत इत्सर्थकमुक्त्वाभिहितम्—

''पौराणिकस्वन्यः स्तो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः'' इति । अत्र पुराण-प्रवक्ता रोमहर्षणापरनामा यः स्तः, स उक्तात् प्रतिलोमज्ञातिस्ताद् भिन्न इति प्रति पाद्यते । तच्चतत् तथ्यम् ; यतः,

> ''ब्रह्मणः पौष्करे यक्षं सुत्याहे वितते सति । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सृतः पौराणिको द्विजः ॥ वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रस~~क्~~षेत्र नैमिशारण्यमागमत् ॥''

इस्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

"सवान्ते स्तमनयं नैमिशीया महर्षयः । पुराणसंहितां पुण्यां पत्रच्छुळोंमहर्षणम् ॥ त्वया स्त् ! महानुद्धे ! भगवान् ब्रह्मवित्तमः । इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥ तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा दृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥ मवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥ मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा ॥ त्वं हि स्वायम्भुवे यहे सुत्याहे वितते सति । सम्भूतः संहितां वक्तुं स्वांशन पुरुषोत्तमः ॥"

इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासिशाध्यपाराणिकसृतस्योत्पत्तिः प्रतिछोमस्त विरुक्षणैव वर्ण्यतः तथा तस्य द्विजन्वं विष्णवंशसंमृतत्वं च कथ्यते । तेन कौटिल्पश्चा णक्यापरनामा पुराणानि, तत्प्रवक्तृस्तोत्पत्तिकथां, पुराणतत्प्रवक्रोः प्रामाण्यप्रसिद्धि च जानातीत्यवगन्तुं राक्यम्।तथाभृतश्चासौ स्तादितदूरिवप्रह्मष्टावीकालजन्मैच भवितुं युक्तः ; अन्यथा स्त्रप्रोक्तेषु प्रन्थेषु पुरातनत्वार्षत्विनश्चयनिबन्धनः पुराणत्वसम्प्रस्य एव तस्य नोदैष्यत् । एवञ्च यथा स्त्रश्चाणक्यादीतप्राचीनः, तथा स्तस्तीर्थ्ययजुर्वे दाचार्यवैशम्पायनशिष्यतया स्तसमकाछिको मवितुमहेन प्रकृतस्मृतिकती याज्ञवरक्य योगीश्वरो (याज्ञवलक्यशिष्य एव वा) चाणक्यावतिप्राचीन इत्यसन्दिग्धमेव। अत एव कौटिल्यः कतिपयसाह दण्डविधानपराणां केषाश्चिद् याज्ञवल्क्यस्मृतिद्वितीया-ध्यायगतानां ऋोकानां छायामर्थतः शब्दतां व्याख्यानतोऽधिकार्थप्रणतश्च स्ववाक्ये रनुविद्धान आत्मनो याज्ञवटक्यस्मृतावस्यां मक्तिबहुम नपूर्व परिचयम।विष्करोति । तेषु कानिचिद्यस्तादुदाहरामः । तत्रैष एकः स्मृतिस्रोकः—

''करपाद्दतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः।

मध्यो दर्णडो ब्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा॥" इतिः (याझ० अ. २.१हो. २१९ पु. ९९९.) इदं तत्प्रतिच्छन्द्रप्रायं कौटिलीयवाक्यं—

" मृतकल्पमशोणितं घ्रतो हस्तपाद । पारश्चिकं ?) वा कुर्वतः पूर्वः साहसद-ण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे कर्णनास्राच्छेदने (प्राण ?) विदारणे चान्यत्र दुष्टवणेभ्यः। "

इति । (कौटि. धर्मः अध्या १९.)

पतेऽपरे स्मृतिक्षोकाः—

'' खच्छन्दं विधवागामी विकुष्टेनामिधावकः। अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालस्त्रोत्तमान् स्पृशन् ॥ २३४ ॥ शूद्रप्रव्यक्तितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः। अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥ बुषश्चद्रपश्नां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्। साधारणस्यापठापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६॥ पितापुत्रखसुभात् द्म्पत्याचार्यशिष्यकाः । एवामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डमाक् ॥ २३७ ॥ " इति (याङ्ग अ २

पु. १०१७.) इमान्येतद्गुविधायीनि कौटिलीयवाक्यानि-· विधवां छन्दवासिनीं प्रसद्याधिचरतः, चण्डालस्या(र्या १) यीन स्पृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनिमधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शत्याः (दण्डाः) जीवकादीन वृषळपत्रजितान् देविषितृकार्येषु भोजयतः शस्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, श्रुद्रपशुवृषाणां पुं

स्खोपघातिनो, दास्या गर्भमोषघेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योम्रीतृभगिन्यो<u>र्मातुलमागिनेययोः</u> शिष्याचार्ययोद्यो परस्परमप-तितं त्यजतः <u>सार्थाभिष्यातं श्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः, कान्तारे</u> मध्यमः। " इति

(कौटि. धर्मस्थीय, अध्या, २०.)

एष स्मृतिश्लोकोऽन्यः—

'' अबध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्जति । ः अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दमसुत्तमम् ॥ इति ः (याज्ञः अध्याः २ स्टोः २४३. पु. १०१५.)

इदं चैतदनुगामि कौटिलीयवाक्यम्—

" पुरुषमबन्धनीयं बश्नती वन्धयतो बद्धं वा मोक्षयतो बालमञात्रव्यवहारं वस्ततो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः।"

कौटि. धर्म अध्या २०)

सर्वेष्वेषु कौटिलीयवाक्येषु, अघोरेखितपदार्थाः परमधिकाः, अन्येतु याञ्चवः स्वयस्मृत्युक्ता एवेति स्पष्टम् । तत्र हि "स्वच्छन्दं विधवागामी" इति स्मृतिवाक्ये स्वच्छन्द्मिति क्रियाविशेषणम् ; स्वेच्छया, न तु विधवेच्छयापीत्यर्थः । कौटिलीये च्छन्द्वासिनीमिति छन्देन स्वच्छया वसन्तीं तृष्णीं स्थितामकामयमानामिति यावत् ।

"अयुक्तं द्रापथं कुर्वन्" इत्येतदेव व्याचष्टे काँदिव्यः—" द्रापथवाक्यानुयोगमतिस्तृष्टं कुर्वत''इति ; न पुनरन्यदेतदिति दाङ्कनीयम् । तद्यथा—आधिकरणिकाः साध्याद्यनुयोगं व्यवहारनिणेयार्थं द्रापथवाक्वनपूर्वं यमनुतिष्टन्ति, सोऽयं द्रापथवाक्वनानुयोगः । स आधिकरणिकानां निस्तृष्टो, "मवत्स्वयमायत्त' इति व्यवहारनिणैयस्य तेभ्यो
राज्ञार्पितत्वात् । निस्तृष्टश्च तेषां युक्तो भवति खाधिकारविषय इति कृत्वा, अनुष्टानोचित्त इति कृत्वा वा । अन्येषां तु सोऽनिस्तृष्टोऽयुक्तः, अधिकाराविषयःवादनुष्टानान्धित्वाद्वा । प्वञ्च निस्तृष्टः, युक्तः, स्वाधिकारविषयः, अनुष्टानार्धः इत्येकार्थगोचरा मवन्ति।
अनिस्तृष्टः, अयुक्तः, स्वाधिकाराविषयः, अनुष्टानार्धः इति च वैषरीत्येन तथा । स
एषोऽयुक्तः द्रापथवाक्यानुयोगः स्मृतौ कापथक्षाव्येन विवक्षित इति कोदिव्याभिप्रायः।
मिताक्षरायां तु व्यास्थान्तरं सम्भवमात्रेण वर्णितं दृष्टव्यम् ।

तथा ''अयोग्यो योग्यकर्मकृत्'' ''युक्तकर्मणि चायुक्तस्य" इत्यपि वाक्ये एकार्थे एव । योगो हि नियोगोऽधिकारः, तद्वति युक्तशब्दो वर्तते, तद्दहें च योग्यशब्द इति युक्तयोग्यशब्दाभ्यामाश्रयस्वाईत्वरुक्षणक्रपमेदेऽपि वस्तुतो योगाश्रयस्थैव प्रतिपाद नात् ।

यस्तु ''प्राणविदारणे चान्यत्र दुष्टवणेभ्यः'' इत्युदाहृतकौटिलीयप्रथमवाक्यशेषे पाठः, यस्पैतस्य कञ्चिद्र्थमात्महृद्यमुत्प्रेक्य परितुष्यन् महीशूर्पुरसंस्कृतग्रन्थावत्यन्त र्गतकौदिछीयाधैशास्त्रसंशोधकस्तदुपोद्धाते वणोद्भेदस्यानपराधतां स्मृतिमत्विकदां सर्वेद्धोकस्वभाविकद्धामेव वा सर्ती कैदिछीयतद्वाक्यलभ्यामाह, स्मृतिकारेष्विप सा हसी स्वप्रति । तार्थाभास्विस्त्रम्भाद् यथावद्धीनभिक्षतामारोपयित, सोऽयमथौप्रतिप स्विकारी आदर्शप्रन्थलेस्वप्तमाद्मतोऽपपाठपव । तत्र 'प्रा' इत्यस्पादिमवर्णस्यस्थाने 'व' वर्णश्चेत् एक्येत, तदा समझसः सम्यगर्धप्रतिपत्तिकारी स पाटो भवित, तेन च स्मृत्युक्त पवार्थोऽतिपसङ्गपरिहारेण स्थापितो भवित, स्मृत्युक्तवणोद्धेदं व्रणविदारण-राज्देन गृहीत्वा तत्र दण्डस्य विधानाद् भिष्मिश्चिकित्सार्थ कियमाणे दुण्वणानामावद्यके विदारणेऽपि दण्डः प्रसज्यत इति तस्य दुष्टवणातिरिक्तवणविदारणविषयत्वस्थापनाञ्चेत्वरुपसक्तानुप्रसक्तद्र्रचिन्तया ।

तद्तियं सिद्धमेतत् —कैस्ताब्दारम्मात् प्राक् तृतीये वर्षशतके यद्वा चाणक्यकाले धर्मशास्त्रसाधारणं प्रामाण्यमस्या याज्ञवटक्यस्मृते स्थितमिति ।

मिताक्षराप्रणेता श्रीपरमहंसिवज्ञानेश्वरमद्दारकस्तु श्रीविश्वरूपाचार्यमनुगच्छितिः तत्प्रणीतायां हि प्रौढगृढार्थप्रनिथबहुलायां बालकीडायां येऽथी उपन्यस्ताः, ते मिताक्षरायां सुगमैवाक्यैः प्राय आतत्य प्रतिपादिताः । अत एव मिताक्षराया आरम्मे चिक्कीर्षितप्रतिज्ञा—

''याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुहु विंश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् । धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरै बीलवोधविधये विविच्यते ॥'' इति ।

अस्य स्थितिसमयचिन्तायां—

''नासीद्दिल भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पेपुरं-नोद्दप्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविकमाक्रोपमः । विद्यानेश्वरपण्डितो न भजते किञ्चान्यद्ग्योपमा-माकल्पं क्षिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतत् त्रयम् ॥ आसेतोः क्षीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-दाच प्रत्यक्षययोदेश्वदुलतिमिकुलेत्तुङ्गरिङ्ग तरङ्गात् । आच प्राचः समुद्रान्नतनृपतिशिरोरस्नमामासुराङ्गिः पायादाचन्द्रतारं जगदिद्मिखलं विक्रमादित्यदेवः ॥ ''

इति मिताक्षराशेषखरुकोकाम्यां विक्रमादित्यसमकालिकतावगम्यते । परन्तवयं विक्रमादित्यः, स न भवति, तद्वीचीनस्य धारेश्वरस्य ^{*}मिताक्षरायां प्रमाणीकरणात्; एष हि धारेश्वरोऽग्निकुल्यपरमारन्मिपालवंद्दयो ःव्याकरणसरखतीकण्टाभरणादिग्रन्थपणेता शिष्टपरिगृहीतमामाण्यो यो मोजः, स एव सम्माव्यते, तस्य बहुतन्त्रवेदिनो धर्मशास्त्रेऽपि ग्रन्थकर्तृत्वसम्भावनात्; भोजनामानश्च त्रयः †प्रसिद्धाः—एकः ५७५ तमे

^{*} याज्ञवल्क्यस्मृति प्रायश्चित्ताध्यायचतुर्विम्शतितमस्त्रोकस्य '' अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च षेशोधनम् ।'' इत्यस्य मिताक्षरा ११६८. तम पुटान्ते दृश्यताम् ।

[†] See Tod's Rajasthan.

कैस्ताब्दे स्थितः, द्वितीयः ६६५ तमे, तृतीयः १०४४ तम इति : तेषु चास्मासम्भावितो भोजः ७५१ तमकैस्ताब्दस्थितेन "राजतरङ्गिणी वर्णितस्य जयापीडभूपतेव्योकरणगुरुणा श्रीरस्वामिनामरकोशटीकादिषु प्रमाणतयोदाहृतत्वात् तद्येश्चया प्राचीनो भवन् द्वितीयभोजो भवेत्, योग्यतरकाळान्तरिततया प्रथमभोज एव वा भवेत्। अनया दिशा विज्ञानेथ्यरो प्रारेथरप्रथ भोजाद्वांचीन इति वक्तुं पार्यते। विज्ञानेथ्यरसङ्कोर्तितस्तु विक्रमादित्यान्तरं स्थात्। त्रीन् खलुचाल्क्यवंदयान् विक्रमादित्यान्तरं स्थात्। त्रीन् खलुचाल्क्यवंदयान् विक्रमादित्यान्तरं स्थात्। त्रीन् खलुचाल्क्यवंदयान् विक्रमादित्यान्तरं स्थात्। त्रीन् खलुचाल्क्यवंदयान्त विक्रमादित्यान्तरं स्थात्। त्रीन् खलुचाल्क्यवंदयान्त विक्रमादित्या पकाः पकाद्यान्त पुरावृत्तविमश्रीकाः —कैस्ताब्दीयस्य पष्टशतकस्थान्ते विक्रमादित्य एकः, एकाद्यस्थादौ द्वितीयः, तस्यान्ते तृतीय इति। एषु विज्ञानेथ्यसङ्कोर्तितः प्रथमो यदि भवेत्, प्रथमोजस्थापि तत्समकालिकस्य सत्ते। मिताक्षरायां प्रमाणीकरणाचुपपत्तिः। अतस्तृतीयमोजस्मकालिको द्वितीयविक्रमादित्यः, तद्वीचीनस्तृतीयविक्रमादित्यो वा विज्ञानेथ्यराज्ञिय आसीदिति वक्तव्यम्। तथाच विज्ञानेथ्यः कैस्ताब्दीयस्थैकादशाद्वीयस्थिकावित्यः भलितस्थाः वात्वस्थादिमेऽन्तिमे वा भागे स्थित इति फलित॥

एतेन, यत् किशोरिलालसकारेण स्वप्रणाते धर्मशास्त्रसञ्चारितमीमांसान्यायप्रव चनग्रन्थे (Tagore Law Lectures 1905) कथित—बौद्धराजाद् रवशाद् मिता क्षरास्त्रनाथा याञ्चवत्नयस्मृतिः इत्स्तेऽिष भारते मुख्यप्रमाणतां प्रतिपन्नेति, तत् परा-स्त्रम्—एकाद्शे क्रस्तान्द्शतके तदुत्तरकाले वा बौद्धराजमहाप्रभावस्य इत्स्त्रभारत-त्त्यमनक्षमस्याभावेन तदादरणरूपस्य हेतोः सम्मावियतुमशस्यत्वात्, वैदिकमतस्यैव तदानीं सर्वतः साम्राज्यात्, श्रीशङ्करभगवत्यादैवैदिकमतं सकलविमतवादिविजयेन द्रह्वयद्भिः सप्तमशतक एव बौद्धमतस्य निराहतत्वात्, ततिस्त्रचतुरेषु शतकेष्वतीतेषु वैदिकमतमुपासनापद्धत्या समुपोद्धलयद्भिः श्रीरामानुजाचार्यवैद्धमतस्य भारते नामा-वशेषतानयनाच्च॥

यच याज्ञवल्थ्यस्मृतौ वीरवैदिकधर्मविधोनां मनुस्मृत्यपेक्षयात्पत्तः, मिताक्षरायां सामुदाियकस्वत्वाभ्युपगमनं च बौद्धराज्ञानां तदादरणे कारणं सर्कारेण वर्णितं, तदिपि नोपाद्यम् । न हि मनुस्मृतिमपेक्ष्य श्लोकसङ्खयात्पत्वेऽपि तादशधर्मविध्यत्यत्वं याज्ञवल्य्यस्मृतौ वस्तुतोऽक्ति, येन विमतजनहृदयं मनुस्मृतिपरिहारेण तस्या प्रवणं मवेत् । अपिच, बौद्धा नाम हिन्दुज्ञितिप्रस्ता हिन्दुधर्मशास्त्रं प्रमाण्यन्त आचार-प्रायश्चित्तविषयौदासीन्येन व्यवहारमात्रे तत् प्रमाणियनुमहिन्त, आचारप्रायश्चित्तयी-विद्याद्यायस्थित्तविषयौद्याद्याद्य वेदं च तेषा प्रद्येषात् । व्यवहारे पुनराचारप्रायश्चित्तसहसुवो वेदिविदिकधर्मयन्त्रणविधेवैद्याद्यार्थय चाभावो मनुस्मृतिपाङ्गवल्ययस्मृत्योरिविद्याद्य हिन्द्यत्याद्यात्य व्यवहारप्रस्तावे व्यर्थः । सामु-विद्यवहारप्रस्तावे व्यर्थः । सामु-विद्यवहारप्रस्तावे व्यर्थः । तत्तु लौ द्यायकस्थत्यं खल्वपि वीद्धिवहारद्वय्याक्षयिकितामिभिः सत्यम्, इष्यते । तत्तु लौ किकमनादिव्यवहारपथप्रथितं च नापूर्वे वस्तु ; न च तस्य धर्मशास्त्रेऽभिधानं मिता-क्षरोपक्रमं, यस्मात्

^{*} निर्णयसागरमुद्रिताया राजतरीङ्गण्याश्चतुर्थस्तरङ्गो दश्यताम् ।

'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्तवान्। न तत् पुत्रभंजेत् सार्धमकामः खयमर्जितम्॥"

इति मानवनवमाध्यायश्रोकस्य (२०९) भाष्ये 'सर्वथा विशेषाभावात् सर्वे पितामहं-धनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद् विभागस्य''।इति मेधातिथिरपि सामुदायिकस्वत्वमुपक्षिप्त-वान् । अमुमेवार्थ

'भूर्यो पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात् सददां स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥'

इति याज्ञवल्कायद्वितीयाध्याय (२२१) श्रोकच्याख्याशेषे 'अतः खत्वे सति विभाग इति सिद्धम्' इति विश्वक ग्राचार्येरनृदितं विज्ञानेश्वरो दायविभागोपक्रमे सम्यगुपप- चिभिः समर्थयाम्ब गूवेति न कश्चिद् मेधातिथियन्थज्यावृत्तौ बौद्धहदयब्राही मिताक्षरायां विशेषः । कस्तर्हि मिताक्षराया मूथिएभारतव्यात्तो हेतुरिति चेद्, ज्यावहारिकव- स्तुनां विविक्तविशदोपपत्तिपरिपूतं मेधातिथ्यादिश्रन्थतात्पर्यनिलांडनपूर्वे च लिलत- मितपदहद्यया रीत्या तस्यां संप्रथनमिति गृह्यताम् ।

यदिष सर्कारस्यानुमानं विषुळधमेशास्त्रश्रन्थरचनं प्रति वैमुख्यस्यैच वैदिकिमिश्रुन्नौक्षीसिद्धरवात् तथाविध्रप्रस्थरचनप्रचत्ते प्रविवानिश्वरो वैदिकिमिश्चर्तं भवितुमद्वेति ; बौद्धामेश्चर्तनु स कामं स्यादिति, तद् वदान्तिमन्ने विषये तर्क व्याकरणादावि
यतीनां प्रन्थितिमीणसंरम्मोपळम्भात्, वदानुरोधिधर्मानुशसनप्रधाने धर्मशास्त्रे सुतरां तदौचित्यात्, बहुतरावधानसाध्ये मिताक्षराख्यमहाग्रन्थप्रणयने गाहिस्थ्यव्युपरमसुळमान् क्षणान् प्रतिक्ष्येव विज्ञानेश्वरस्य लोकार्था प्रवृत्तिरासीदिति सम्मावनाज्ञासुळमान् क्षणान् प्रतिक्ष्येव विज्ञानेश्वरस्य लोकार्था प्रवृत्तिरासीदिति सम्मावनाज्ञासुळमान् क्षणान् प्रतीक्ष्येव विज्ञानेश्वरस्य लोकार्था प्रवृत्तिरासीदिति सम्मावनाज्ञासुळमान् क्षणान् प्रतीक्ष्येव विज्ञानेश्वरस्य लोकार्याः स्वतन्तन सता बुद्धसिद्धान्तविरुद्धवेसुनं प्रवृद्धस्य । प्रत्युत बुद्धमतप्रयणाया अत्याः स्वतेः कथमिवेदशी सर्वोकारानुक्ला
द्यास्या भक्त्या प्रणीयेतेति चिन्तनीयं विदुषा सर्कारेण न चिन्तितम् ॥

यह् ब्रह्मचर्यात् प्रवज्ञनं, तद् वेदोदितमेव विज्ञानेश्वरो निरूपयाम्बभूवेति न तद्पि बौद्धानुरोश्याभ्यृहस्थानं श्रीसंकीराभिमतमुपपद्यते ।

वस्तुतस्विश्वतावित्यं स्मृतिब्वाख्यानकारयोः । चित्रं बुद्धानुयाथित्वं सर्कारो यदकल्पयत् ॥

अनन्तरायनम्

त. गणपतिशास्त्रीः

॥ श्रीः ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षरायाश्र

उपोद्धातः.

इमा याञ्चयस्मृति मिताश्चरां चाधिक्कत्य मुख्ययीनिर्णयसागरयन्त्राज्यसृद्धि तस्य समिताश्चरैतत्स्मृतिपुस्तकस्योपोद्धाते तत्प्रथमावृत्तिसंशोधकैः मोघे इत्युपाहै वर्षप्रशास्त्रिमियुंकिमान् संक्षिप्तश्च विचारः कृतः । किन्तु तत्रैतावद्धिकं योजनीयं पः इयामः तद्यथा—

कौटिळीयस्यार्थशास्त्रस्य भ्रमेश्लीयदायविभागे पुत्रविभागाध्याये प्रतिळोमजपुत्र-प्रस्तावे (६४: तमाध्याये) 'क्षत्रियात् सूत' इति वाक्यं क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यामुत्पन्नः सूत इत्यर्थकमुक्त्वाभिद्दितम्—

''पौराणिकस्त्वन्यः स्तो मागधश्च ब्रह्मक्षत्राद् विशेषतः'' इति । अत्र पुराण-प्रवक्ता रोमहर्षणापरनामा यः स्तः, स उक्तात् प्रतिलोमज्ञातिस्ताद् मिन्न इति प्रति-पाद्यते । तश्चेतत् तथ्यम् ; यतः,

''ब्रह्मणः पौष्करे यक्नं सुत्याहे वितते सति । पृषद्ाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः ॥ वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिद्यारण्यमागमत् ॥''

इत्यग्निपुराणप्रथमाध्याये,

"सवान्ते स्तमनधं नैमिशीया महर्षयः । पुराणसंहितां पुण्यां पत्रच्छुळोंमहर्षणम् ॥ त्वया स्त् ! महाबुद्धे ! भगवान् ब्रह्मवित्तमः । इतिहासपुराणार्थे व्यासः सम्यगुपासितः ॥ तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवंस्ततो वै रोमहर्षणः ॥ भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ॥ मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा ॥ त्वं हि सायम्भुवं यहे सुत्याहे वितते सित । सम्मूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तमः ॥'' इति कौर्मपुराणप्रथमाध्याये च व्यासिशिष्यपौराणिकसृतस्योत्पत्तिः प्रतिलोमसृतविलक्षणैव वर्ण्येतं ; तथा तस्य द्विज्ञन्यं विष्ण्वंशसंभूतत्वं च कथ्यते । तेन कौटिन्यश्चाणक्यापरनामा पुराणानि, तत्प्रवक्तृस्तात्पत्तिकथां, पुराणतत्प्रवक्कोः प्रामाण्यप्रसिद्धिः
च जानातीत्प्रवगन्तुं शक्यम्।तथाभृतश्चासौ सृतादितृर्विप्रकृष्टार्वाकालजन्मैव भिवातुं
युक्तः ; अन्यथा स्त्रांकेषु प्रन्थेषु पुरानत्वार्षत्विनश्चयनिवन्ध्यनः पुराणत्वसम्प्रत्य
एव तस्य नोदैष्यत् । एवश्च यथा स्तश्चाणक्याद्तिप्राचीनः, तथा स्तस्तिध्येयज्ञुवेदाचार्यवैशम्पायनशिष्यत्या स्तसमकालिको मिवातुमहेन् प्रकृतस्मृतिकती याक्षवत्वस्ययोगीश्वरो (याक्षवत्क्यशिष्य एव वा) चाणक्यादितप्राचीन इत्यसिद्धममेव । अत
एव कौटिल्यः कतिपयसाहसदण्डविधानपराणां केषाश्चिद् याक्षवत्वस्यस्मृतिद्वितीयाध्यायगतानां स्रोकानां छायामर्थतः शन्दतो व्याख्यानतोऽधिकार्थपूरणतश्च स्ववाक्येरत्निद्धमान आत्मनो याक्षवत्क्यस्मृतावस्यां मिक्तवहुमःनपूतं परिचयमाविष्करोति ।
तेषु कानिचिद्यस्तादुदाहरामः । तत्रैष एकः स्मृतिस्रोकः—

"करपाददतो भन्ने छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दर्ण्डो व्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा॥" इति; (याज्ञ० अ. २-१६). २१९ पु. ९९९.) इदं तत्प्रतिच्छन्दपायं कौटिळीयवाक्यं—

"मृतकल्पमशोणितं घ्रतो हस्तपाद (पारश्चिकं?) वा कुर्वतः पूर्वः साहसद-ण्डः । पाणिपाददन्तमङ्गे कर्णनासाच्छेदने (प्राण?) विदारणे चान्यत्र दुष्टव्रणेभ्यः।"

इति । (कौटि. धर्मः अध्या १९.)

पतेऽपरे स्मृतिक्षोकाः—

"सन्छन्तं विधवागामी विक्रुष्टेनांमिधावकः। अकारणे च विकोष्टा चण्डाळश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥ २३४ ॥ शहूप्रविज्ञातानां च दैवे पिज्ये च भोजकः। अयुक्तं शपथं कुवैत्रयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥ वृषस्चद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ॥ २३६ ॥ साधारणस्यापळापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ २३६ ॥ पितापुत्रस्तस्मुद्रातृ दम्पत्याचार्यशिष्यकाः। एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डमाक् ॥ २३७ ॥ " इति (याज्ञ अ २

पु. १०१७.) इमान्येतदतुविधायीनि कौटिलीयवाक्यानि—

''विधवां छन्दवासिनीं प्रसद्याधिचरतः, चण्डालस्या(यीः!) यीन् स्पृशतः,
प्रत्यासन्नमापचनिभधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः शत्याः (दण्डाः)

जीवकादीन् वृषलप्रवाजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्मणि चायुक्तस्य, श्चद्रपशुवृषाणां पुं-स्त्वोपञ्चातिनो, दास्या गर्भमौषधेन पातयतश्च पूर्वः साहसदण्डः । पितापुत्रयोद्देश्पत्योद्गीतृमगिन्यो<u>मीतुलमागिनेययोः</u> शिष्याचार्ययोद्यो परस्परमप-तितं त्यजतः <u>स्वार्थोभिप्रयातं श्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वः साहसदण्डः, कान्तारे</u> मध्यमः। '' इति

(कौटि. धर्मस्थीय. अध्या. २०.)

एव स्मृतिश्लोकोऽन्यः-

'' अवध्यं यश्च वध्नाति वद्धं यश्च प्रमुखति । अप्राप्तस्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ इति (याज्ञ अध्याः २ श्होः २४३. पु. १०१५.)

इदं चेतदनुगामि कौटिलीयवाक्यम्—

" पुरुषमबन्धनीयं बन्नतो बन्धयतो बद्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं वन्नतो बन्धयतो वा सहस्रदण्डाः।"

(कौटि. धर्मे अध्या २०)

सर्वेष्वेषु कौटिळीयवाक्येषु, अघोरेखितपदार्थाः परमधिकाः, अन्येतु याज्ञयः त्क्यस्मृत्युक्ता पवेति स्पष्टम् । तत्र हि ''खच्छन्दं विधवागामी'' इति स्मृतिवाक्ये खच्छन्दमिति कियाविद्योषणम् ; खेच्छया, न तु विधवेच्छयापीत्यर्थः । कौटिळीये च्छन्दवासिनीमिति छन्देन खेच्छया वसन्तीं तृष्णीं खितामकामयमानामिति यावत् ।

"अयुक्तं वापथं कुर्वन्" इत्येतदेव व्याचष्टं काँदिव्यः—" वापथवाक्यानुयोगमनिस्तृष्टं कुर्वत्" इति : न पुनरन्यदेतदिति दाङ्कर्नायम् । तद्यथा—आधिकरणिकाः साक्याद्यनुयोगं व्यवहारिनणेयार्थं वापथवाचनपूर्वं यमनुतिष्ट्रितः, सोऽयं वापथवाक्नानुयोगः । स आधिकरणिकानां निस्तृष्टेतः, 'भवत्स्वयमायत्त' इति व्यवहारिनणेयस्य तेभ्यो
राक्षार्पितत्वात् । निस्तृष्ट्य तेषां युक्तो भवति स्वाधिकारिवषय इति कृत्वा, अनुष्टानोचित इति कृत्वा वा । अन्येषां नु सोऽनिस्तृष्टेाऽयुक्तः, अधिकारिवषयत्वादनुष्टानानहेत्वाद्वा । एवञ्च निस्तृष्टः, युक्तः, स्वाधिकारिवषयः, अनुष्टानाहे इत्येकार्थगोचरा भवन्ति।
अनिस्तृष्टः, अयुक्तः, स्वाधिकारिवषयः, अनुष्टानाहे इति च वैपरीत्येन तथा । स
प्रदोऽयुक्तः वापथवाक्यानुयोगः स्मृतौ व्यपश्चाक्ष्यन्त्व । विवक्षित इति कोटिव्याभिप्रायः।
मिताक्षरायां नु व्याख्यान्तरं सम्भवमात्रेण वर्णितं द्रष्टव्यम् ।

तथा ''अयोग्यो योग्यकर्मछत्'' ''युक्तकर्मणि चायुक्तस्य'' इस्यि वाक्ये एकार्थे एव । योगो हि नियोगोऽधिकारः, तद्वति युक्तदाब्दो वर्तते, तदहें च योग्यदाब्द इति युक्तयोग्यदाब्दाभ्यामाश्रयस्वार्हत्वरुक्षणरूपमेदेऽपि वस्तुतो योगाश्रयस्थेव प्रतिपाद नात् ।

यस्तु ''प्राणविदारणे चान्यत्र दुष्टवणेश्यः'' इत्युदाहृतकौटिलीयप्रथमवाक्यशेषे पाठः, यस्यैतस्य कञ्चिद्धेमात्मदृष्टमुत्पेश्य परितुष्यन् महीशूर्पुरसंस्कृतग्रन्थावल्यन्त गैतकौटिलीयार्थशास्त्रसंशोधकस्तदुणेद्वाते वणोद्धेदस्यानपराधतां स्कृतिमतिवरुद्धां सर्वलोक्कस्याविवरुद्धामेव वा सतीं कौटिलीयतद्वाक्ष्यलभ्यामाह, स्मृतिकारंष्विप सा हसी स्वप्रति नातार्थामास्ति इसम्प्रति यावदर्थानिमञ्जतामारोपयित, सोऽयमर्थाप्रतिप् स्तिकारी आदर्शप्रभ्यलेखकप्रमाद्वलेतिऽपपाठएव । तत्र 'प्रा' इस्तस्यादिमवर्णस्यस्याने 'व्र' वर्णश्चेत् पळ्येत, तदा समञ्जसः सम्यगर्थप्रतिपत्तिकारी स पाठा भवति, तेन च स्मृत्युक्त पवार्थोऽतिप्रसङ्गपरिद्वारेण स्थापितो भवति, स्मृत्युक्तवणोद्धेदं व्रणविदारणश्चिष्यस्य गृद्धीत्वा तत्र दण्डस्य विधानाद् भिवन्मिश्चिकित्सार्थे क्रियमाणे दुष्टवणानामावद्यके विदारणेऽपि दण्डः प्रसन्यत्व इति तस्य दुष्टवणातिरिक्तवणविदारणविषयत्व-स्थापनाश्चेत्रस्य प्रसक्तानुप्रसक्तदृर्धिन्तया ।

तदित्थं सिद्धमेतत् —कैस्ताब्दारम्मात् प्राक् तृतीयं वर्षशतके यद्वा चाणक्यकाले अमेनास्त्रसाधारणं प्रामाण्यमस्या याज्ञवत्क्यस्मृते स्थितमिति ।

भिताक्षराप्रणेता श्रीपरमहंस्तिवज्ञानेश्वरमद्दारकस्तु श्रीविश्वरूपाचार्यमनुगच्छतिः तत्प्रणीतायां हि प्रौढगृहार्थश्रन्थिबहुलायां बालकीडायां थेऽथां उपन्यस्ताः, ते मिताक्षरायां सुगमैर्वाक्यैः प्राय आतत्य प्रतिपादिताः । अत एव मिताक्षराया आरम्मे चिक्रीवितप्रतिज्ञा—

''याज्ञवहक्यमुनिमाषितं सुद्धु विंश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् । धर्मशास्त्रसुजुभिर्मिताक्षरै बीलबोधविधये विविच्यते ॥'' इति ।

अध्य खितिसमयचिन्तायां—

"नासीद्दिल भविष्यति क्षितितले कल्याणकल्पेपुरं-नोहष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविकमाकांपमः । विज्ञानेश्वरपण्डितो न भजते किञ्चान्यदन्योपमा-माकल्पं क्षिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पं तदेतत् नयम् ॥ आसेतोः कीर्तिराशे रघुकुलतिलकस्या च शैलाधिराजा-दाच प्रत्यक्षयपोदेश्वडुलतिमिकुलात्तुक्षरिक् तरकात् । आच प्राचः समुद्रावतन्तपतिशिरोरस्कमामासुराङ्गिः पायादाचन्द्रतारं जगदिदम्यक्षिलं विक्रमादिखदेवः ॥"

इति मिताक्षराशिषस्यक्षीकाभ्यां विक्रमादित्यसम्बाहिकतावगम्यते । परस्वयं विक्रमादित्यः, स न भवति, तद्वीचीनस्य घारेश्वरस्य *मिताक्षरायां प्रमाणीकरणात्; एव हि घारेश्वरोऽक्षिकुत्यपरमारज्ञिपालवंदयो व्याकरणसरस्वतीकण्डाभरणादिप्रस्थाणेता शिष्टपरिगृहीतनामाण्यो यो भोजः, स एव सम्भाव्यते, तस्य बहुतस्ववेदिनो धर्मशास्त्रेऽपि प्रस्थकर्तृत्वसम्भावनात्; भोजनामानश्च त्रयः †प्रसिद्धाः—एकः ५७५ तमे

[†] See Tod's Rajasthan.

कैस्ताब्दे श्वितः, द्वितीयः ६६५ तमे, तृतीयः १०४४ तम इति : तेषु चास्मःसम्भावितो भोजः ७५१ तमकैस्ताब्द्श्वितेन *राजतराङ्गणी वर्णितस्य जयापीडम्पतेव्यीकरणगुरुणा श्वीरखामिनामरकोशटीकादिषु प्रमाणतयोदाहतत्वात् तदपेक्षया प्राचीनो भवन् द्वितीयभोजो भवेत्, योग्यतरकाछान्तरिततया प्रथममोज एव वा भवेत्। अनया दिशा विज्ञानेश्वरो घारेश्वरप्रथनभोजाद्वीचीन इति वक्तुं पार्यते। विज्ञानेश्वरसङ्कीतितस्तु विक्रमादिखा विक्रमादिखान्तरं स्यात्। त्रीन् खलुचाल्य्वयंश्यान् विक्रमादिखान् वर्णयन्ति पुरावृत्तविमर्शकाः —कैस्ताब्दीयस्य षष्ठशतकस्यान्ते विक्रमादिखान् वर्णयन्ति पुरावृत्तविमर्शकाः —कैस्ताब्दीयस्य षष्ठशतकस्यान्ते विक्रमादिखा एकः, एकाद्वश्यस्त्री द्वितीयः, तस्यान्ते तृतीय इति। एषु विज्ञानेश्वरसङ्कीर्तितः प्रथमो यदि मधेत्, प्रथमोजस्यापि तत्समकालिकस्य सतो मिताक्षरायां प्रमाणीकरणाचुपपत्तिः। अतस्तृतीयभोजस्मकालिको द्वितीयविक्रमादिखः, तद्वीचीनस्तृतीयविक्रमादिखो चा विज्ञानेश्वरोपजीव्य आसीदिति वक्तव्यम्। तथाच विज्ञानेश्वरः कैस्ताब्दीयस्वैकादशास्त्रस्यादिमेऽन्तिमे वा भागे स्थित इति फलति॥

एतेन, यत् किशोरिलाळसकारेण स्वप्रणाते धर्मशास्त्रसञ्ज्ञारितमीमांसान्यायपव चनव्रन्थे (Tagore Law Lectures 1905) कथितं—बाँदराजाद् रचशाद् मिता-क्षरास्त्रनाथा याद्मवल्यस्मृतिः इन्ह्रोऽपि भारते मुख्यप्रमाणतां प्रतिपन्नेति, तत् परा-स्त्रम्—प्रकादशे केस्ताव्दशतके तदुत्तरकाळे वा बाँदराजमहाप्रभावस्य इन्ह्रमारत-नियमनक्षमस्यामाचेन तदादरणरूपस्य हेतोः सम्भावियतुमशक्यत्वात्, वैदिकमतस्यैव तदानीं सर्वतः साम्राज्यात्, श्रीशङ्करमगवत्पादैवैदिकमतं सकळविमतवादिविजयेन द्रह्यद्भिः सप्तमशतक पत्र बाँद्यमतस्य निराकृतत्वात्, ततस्त्रिचतुरेषु शतकेष्वतितेषु वैदिकमतमुपासनापद्धस्य समुपोद्धळयित्रः श्रीरामानुजाचार्यवैद्यमतस्य भारते नामा-वशेषतानयनाश्च॥

यश्च याश्चवस्म्यस्मृतौ वीरवैदिकधमैविधीनां मनुस्मृत्यपेक्षयाव्यत्वं, मिताक्षरायां सामुद्रायिकस्वत्वाभ्युपगमनं च बौद्धराजानां तदादरणे कारणं सर्कारेण विणितं, तदिप नोपादेयम् । न हि मनुस्कृतिमपेश्य श्लोकसङ्खयाव्यत्वंऽपि ताद्दश्यमेविध्यव्यत्वं, याश्चवव्यस्मृतौ वस्तुतोऽस्ति, येन विमतजनद्वद्यं मनुस्मृतिपरिद्दारेण तस्यां प्रवण् भवेत् । अपिच, बौद्धा नाम हिन्दुजातित्रस्ता हिन्दुधमैशास्त्रं प्रमाणयन्त आचार प्रायश्चित्तविषयौदासीन्येन व्यवहारमात्रे तत् प्रमाणयिनुमर्दिन्त, आचारप्रायश्चित्तयौद्धित्तविषयौदासीन्येन व्यवहारमात्रे तत् प्रमाणयिनुमर्दिन्त, आचारप्रायश्चित्तयौर्वेद्वानुरोधसाध्यत्वाद्व वेदं च तेषां प्रद्वेषात् । व्यवहार पुनराचारप्रायश्चित्तसम्बद्धो वीरवैदिकधर्मयच्चणविधेवैद्विमत्त्रयास्य चाभावो मनुस्मृतियाञ्चवत्वस्यस्य्योरिकिः विद्वाद्विकधर्मविष्यव्यविविष्यव्यव्यविविष्यव्यव्यविविष्यव्यव्यविविष्यव्यव्यविविष्यव्यव्यव्यविविष्यव्यव्यविविष्यव्यव्यव्यविविष्यव्यव्यव्यव्यविविष्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यविविष्यत्वामिभिः सत्यम्, इष्यते । तत्तु ठौ किकमनादिव्यवहारपथ्यप्रथितं च नापूर्वे वस्तु ; न च तस्य धर्मशास्त्रेऽभिधानं मिता-क्षरोपकर्मं, यस्मात्—

^{*} निर्णयसागरमुद्रिताया राजतरीङ्गण्याश्चतुर्थस्तरङ्गो दृश्यताम् ।

⁴'पैतुर्कं तु पिता द्रव्यमनवासं यदासवान् । न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्धमकामः स्वयमजितम् ॥''

इति मानवनवमाध्यायश्चोकस्य (२०९) भाष्ये 'सर्वथा विशेषाभावात् सर्वे पितामहं-धनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद् विभागस्य''। इति मेथातिथिरपि सामुदायिकस्वत्वमुपक्षिप्त-वान् । अमुमेवार्थं

> "भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात् सदशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि ॥"

इति याञ्चवक्रोयद्वितीयाध्याय (२२१) श्रोकव्याख्याशेषे ''अतः खत्वे सति विभाग इति सिद्धम्'' इति विश्वक गचार्येरमूदिनं विज्ञानेश्वरो दायविभागोपक्रमे सम्यग्रपप-ित्तिमः समर्थयाम्बन्धेतंत न कश्चिद् मेधातिथित्रन्थव्यावृत्तौ बौद्धहृदयत्राही मिताक्षरायां विशेषः । कस्तिहिं मिताक्षरायां भृथिष्टमारतव्यासो हेतुरिति चेद्, व्यावहारिकव-स्तुनां विविक्तविश्वदोपपत्तिपरिपूतं मेधातिथ्याद्यत्रत्यतात्पर्यनिलोडनपूर्वे च ललित-मितपदृह्वया रीखा तस्यां संप्रथनमिति गृह्यताम् ।

यदिष सर्कारस्यानुमानं—विषुळधर्मशास्त्रप्रवर्णनं प्रति वैमुख्यस्यैव वैदिकिमिश्चरौढीसिद्धत्वात् तथाविध्रप्रवर्णनम् विता विद्यानिध्यत्वे विदिक्षिश्चर्नं भवितुमहेति ; बौद्धािश्चर्मनु स कामं स्यादिति, तद् वेदान्तिभिन्ने विषये तर्क व्याकरणादाविष्
यतीनां प्रन्थनिर्माणसंरम्भोपळम्भात्, वेदानुरोधिधर्मानुशसनप्रधाने धर्मशास्त्रे सुतरां तदौविस्यात्. बहुतरावधानसाध्ये मिताक्षराख्यमहाग्रन्थमण्यने गाईस्थ्यव्युपरमसुळमान् क्षणान् प्रतीक्ष्यैव विज्ञानेश्वरस्य लोकार्था प्रवृत्तिरासीदिति सम्मावनाखायुक्तं द्रष्ट्यम् । प्रत्युत बुद्धमतप्रवणने केतिचत् सच्यतनन सता बुद्धसिद्धान्तविरुद्धवेदानुरोधिनानाधर्मपतिवादनपरायणाया अत्याः स्यूतेः कथमिवेदशी सर्वीकारानुक्त्वाः
व्याख्या भक्त्या प्रणीयेतिति चिन्तनीयं विदुषा सर्कारेण न चिन्तितम् ॥

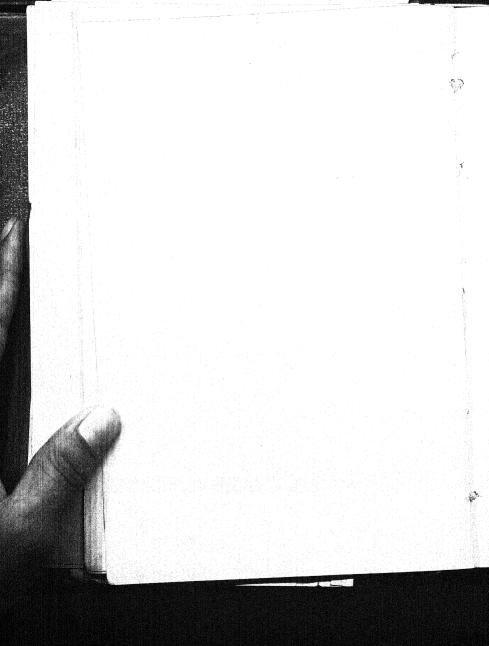
यर् ब्रह्मचर्यात् प्रवजनं, तद् वेदोदितमेव विज्ञानेश्वरो निरूपयाम्बभूवेति न तद्पि बौद्धानुरोधाभ्यृहस्थानं श्रीसंकोराभिमतमुपपद्यत ।

> वस्तुतस्विस्तावित्थं स्मृतिव्याख्यानकारयोः। चित्रं बुद्धानुयायित्वं सर्कारो यदकव्ययत्॥

अनन्तरायनम् । 1-2-1912.

त. गणपतिशास्त्री.

॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः ॥

॥ मिताक्षराव्याख्यासंवलिता ॥

॥ तत्रोपोद्धातप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्योनमः ।

*धर्माधर्मी †तद्विपाकास्त्रयोऽपि ‡क्केशाः पञ्च श्रपाणिनामायतन्ते ।

कत्र तावच्छुतिस्मृतिपुराणादिभिमोंक्षस्यैव परमपुरुपार्थतां योगस्य च तदसा-धारणकारणतां निश्चित्व योगाविद्यायामभिनिविष्टयोगीश्वरमणीतं योगप्रधानं धर्मशास्त्रं व्याचित्र्यासुर्धमादिमेगवदायस्त्वेन तदनुप्रहमन्तरेण तदुद्वोधाद्यसंभवेन निर्णयासंभवेन तदनुप्रहस्चनाय स्वस्य योगित्वस्चनाय च योगशास्त्रस्य 'क्रेशकर्म—' 'तस्य वाच-कः—' इति सुत्रहपप्रतिपाधमेव भगवत्स्वस्पमुपवर्णयन्नभिधेयजिज्ञासायामभिधेयं च प्रदर्शयत् विज्ञानेश्वराचार्यः प्रारिप्तितप्रम्थसमासिप्रतिवन्धकदुरितोपशमनाय स्वेष्टदेव-तानतिस्तुत्यन्यतरस्यं मङ्गळमाचर्ण्डिण्यशिक्षाये व्याख्यानुश्रोतृणामनुपङ्गतो मङ्गलाय च निवच्नाित धर्माधर्मोविति । (वा. भः)

"चोदनालक्षणोऽथोंचर्मः" इति जैमिनिः (१.१.२.) "यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस-सिद्धिः स घर्मः" इति गौतमः । (वै. १.१.२.) तद्विरुद्धोऽघर्मः ।

† " सित मूळे तद्विपाको जात्यायुर्मोगाः" (२.१३ यो० सू०)। तद्विपाका इत्यर्थः।

्रं धर्माधर्मविपाकाः "अविधाऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्रेशाः" इति (२.६.) तथा "अनिखाऽश्चाचिदुःखानात्मसु निखशुचिसुखरूपख्यातिरविद्या।" इति (२.५.) तथा "इग्दइययोरेकात्मतैवास्मिता " इति (२.५.) तथा "सुखानुशयी होषः" इति (२.७.) तथा "सुखानुशयी होषः" इति (२.८.) तथा "स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः" इति (२.८.) (पातञ्जळयोगसुत्रे)।

 $\S$ 'प्राणिनां' सामान्यिनिर्देशेऽपि तिर्थगिधिकरणन्यायेन विशेषपरतया मनुष्या णाम् । (बा $\cdot$ भ $\cdot$)

यस्मिन्नेतैर्नो परामृष्ट* ईशो पस्तं वन्दे विष्णुमोङ्कारवाच्यम् ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यमुनिभाषितं मुद्धविश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् । श्वर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्बालबोधविधये विविच्यते ।। २ ॥

याज्ञवस्क्यशिष्यः कश्चित्पश्नोत्तररूपं याज्ञवस्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं सिङ्कृप्य कथयामास यथा मनुनोक्तं भृगुः। तस्य चायमाद्यश्लोकः----

- जीवाधीनप्राणिधर्मादेरिप जीवायत्तत्वात्त्वावृत्तये आह—य एतैर्धर्मादिभिनों
   परासृष्टः । तद्वरामर्शे हेतुमाह—य ईशः ईश्वरो नियताऽप्रतिहतेच्छः । (बा. भ.)
  - † " क्वेशकर्मविपाकाशयरपरामृष्टः पुरुषविशेषईश्वरः" (१.२४.) इति (योगसूत्रे).
- ‡ तत्सत्वे मानसुपदर्शयंस्तत्स्वरूपमाह—ॐकारोति प्रणवस्य वाच्यमित्यर्थः ततुक्तं पतञ्जळिना—'तस्य वाचकः प्रणवः' (१. २७.) इति ।

§ अथाभिषेयं प्रतिजानीते—याज्ञेति । मया धर्मशास्त्रं धर्मसम्बन्धिवाधसाधनं तद्यतिपादकसंहितारूपं ऋजुभिः स्कुटार्थैः मिताक्षरैः बहुर्वाहिः वाक्यमन्यपदार्थः । तैः विविध्यते समृत्यन्तरैकवाक्यतया, सित समेवे आकाङ्क्षापूरणिवरोधपरिहाराभ्यां, तद्संभवे सर्वथा विरोधे विकल्पाभिधानेन च, विवादीक्रियते । तत्तानतिप्रसङ्कायाऽऽह— याज्ञेति । स्वस्य योगित्वेन तस्य योगीश्वरःवेन तस्येवेष्टार्थत्वेन तत्त्रेव अद्योदयादिति भावः मयूरव्यंसकादिः । मुनित्वेन भाषणयोग्यता सूचिता । तत्त्वस्याप्यतिप्रसक्त-त्वादाह—सुहुरिति । वारंवारं विश्वरुपाऽऽचार्यस्य विकटा अतिगहनार्थां या उक्तयो व्याख्यानाने यस्मिन् तत्, अत एव ताभिविस्तृतं बहुर्क्षकृतं, तथा च त्रद्धाव्यात्रसक्तव्यायत इति सूचितम् । एवं च योगियाज्ञवल्यस्सृत्यव्यास्थानेऽपि न प्रतिज्ञाहानिरिति-वोध्यम् । नन्वेवं त्रद्धाव्यानस्वव्यान्योवैंलक्षण्यल्यानेऽपि न प्रतिज्ञाहानिरिति-वोध्यम् । नन्वेवं त्रद्धाव्यानस्वय्यान्ययासेनात आह—वालेति । तद्महणाद्यपद्गानम्ववर्षादीनामचिरोपनीतानामनु-छानार्थमनुष्टेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां वोधो बुद्धिः असंदिग्धाविपर्यस्तानुष्टेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां वोधो बुद्धिः असंदिग्धाविपर्यस्तानुष्टेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां वाधो बुद्धः असंदिग्धाविपर्यस्तानुष्टेयार्थज्ञानप्रवृत्तानां वोधो वृद्धः असंदिग्धाविपर्यस्तानुष्टेयार्थका । ऋजुल्वामे तत्वाभ्यां वैकव्यविस्तरयोनिरासेनेतस्तद्वोधस्य सुकरस्वादितिभावः । (वा. भ.)

नतु तदुक्तं तद्विविच्यते इति प्रतिज्ञा न युक्ता याज्ञवल्क्यं संपूज्येति प्रथादौ '' पृवस-स्त्वित होवाच '' इति प्रन्थान्ते च निर्देशस्याऽऽसम्यतुचितत्वादत आह—याज्ञेति । (बा. भ.)

१ कः बालबुद्धिविधये।

ॐ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मुनयोऽब्रुवन् । ^{*}वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि [†]धर्मानशेषतः[‡] ॥१॥[§]

 $\parallel$ योगिनां सनकादीनामीश्वरः श्रेष्ठः तं याज्ञवल्क्यं संपूज्य मनो-वाक्कायकर्माभिः पूजयित्वा मुनयः सामश्रवप्रभृतयः श्रवणधारणयोग्या अब्रुवन्

* "आश्रमशब्दो यद्यपि ब्रह्मचारिगृहस्थादिकमैसु वर्तते । तथाऽपि तस्सम्बन्धिनां धर्माणामभावादाश्रमशब्देनाश्रमिणो लक्ष्यन्ते । केवलाद्वणैत्वास्केवलाञ्चाऽऽश्रीमत्वाद्ध-तिरिक्तानि विशेषस्पाणि यानि तद्विशेषस्था थे वक्ष्यमाणधर्माधिकारिणस्त इहेतरपदेन प्राह्माः।" इति अप० ३.

ं '' कर्मजन्योऽभ्युत्यनिःश्रेयसहेतुरपूर्वाच्य आत्मगुणो धर्मः। तद्वेतुभूतकर्मैव्याख्या नमेव धर्मव्याख्यानम्'' इति आप० उज्जव०२.

्रं "वश्यमाणशास्त्रार्थानिरवद्यनिरवशेषोदीरणिकयां प्रति 'अशेषत'इति धर्मसामान्याभिप्रायं साकस्यवचनम् । निरवशेषाभिप्रायेद्यस्मिन्द्यन्यनादौ गृद्धोक्तहोमदि न कार्यं स्थात् । वर्णाश्रमेतरसम्बन्धोपाधिकानि लीणि धर्मसामान्यानि धर्मान्त्रहीति प्रार्थितस्य च धर्मसंहिताकरणे तन्मध्येऽध्येतसम्बायिधमैज्ञानमेव प्रयोजकम् । तत्रश्चाध्येतृणामध्ययनप्रयोजकमि तदेवा न हि तेषामप्रयोजकमध्ययनं भवितुमहैति। तस्मान्नशास्त्राध्ययमं धर्मशास्त्रस्वज्ञानप्रयुक्तमेव।" अप०४."

्रयाज्ञवल्लयप्रणीतेऽप्यत स्त्रोके "याज्ञवल्लयं संपूज्य" इति वचनं, तथोत्तरस्त्रोके "योगीन्द्रोऽक्षवीत्" इति प्रथमपुरुषप्रयोगश्च नायुक्तः। दृश्यते हि मानवे ग्रन्थे—"मजुर-क्षवीत्" इति प्रयोगः, बोधायने च—"स ह स्माऽऽह बोधायनः" इति । न च " मजु-रक्षवीत्" इति भृगोर्वचनिमदं न मनोरिति वाच्यम् । यत एतदुत्तरकारुमेव मजुराह " एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्राविष्यत्यश्चेषतः। एतद्धि मत्तोऽधिज्ञो सर्वमेषोऽखिर्ल मुनिः" इति । अधिज्ञो अधीतवान् । अस्याश्च संहिताया याज्ञवल्क्यः प्रणेतेति ज्याख्यानुणां स्मृतिरेव प्रमाणम् । न चार्थमेव याज्ञवल्कीयतया ते स्मरन्तीति वाच्यम् । प्रन्थे हि प्रणेतृतया तस्यासाधारण्यं संभवति न चार्थे दृष्टृतया । मुन्यन्तरैरि तस्य दृष्टवात् । असाधारण्येन व्यपदेशो न साधारण्ये घटते । असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति ।"

| " धर्मसंहितामारभमाणस्त्रस्थाः पौरुषेयःवसामान्याज्ञायमानात्रामाण्यशङ्कां महा-जनस्थं तद्वभ्ययमधारणादिपरिपन्थिनीमपनेतुमाह—योगिश्वरमिति । योगी संयम-

१ कः बल्क्यसंज्ञं संपूज्य ।

उक्तवन्तः धर्मानोऽस्मम्यं बृहीति । कथम् १—अशेषतः कार्त्स्येनं । केषाम् १—वर्णाश्रमेतराणां, वर्णाः ब्राह्मणादयः, आश्रमाः ब्रह्मचारिप्रभृतयः, इतरे अनुलो-मप्रतिलोमजातौ मूर्याविसिक्तादयः । इतरशब्दस्य "इन्हेच" इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेवः ॥ अत्र च धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा — वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमिक्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मः नित्यं मद्यं ब्राह्मणां वैजयेदित्यादिः, आश्रमधर्मः अग्नीन्धनमेश्वचर्यादिः, वर्णाश्रमधर्मः पाल्लाशे द्वाह्मणां वर्णे व्याद्यस्यत्यादिः, नामिक्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णाश्रमधर्मः पाल्लाशे द्वाह्मणां वर्णे व्याद्यस्य राज्ञः प्रजापाल्नादिः, निमिक्तधर्मः विहिताकरणप्रतिषिद्धस्यवनिमिक्तं प्रायश्चित्तम्, साधारणो धर्मः अहिसादिः " न हिस्यात्सर्वभूतानि" इत्याच्यव्यक्ति साधारणोधर्मः ॥ ""शौचाचारांश्य शिक्षयेत्" इत्याचर्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथनं नार्तावोपयुज्यते ॥ तत्र चायं क्रमः — प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः । उर्ध्वमुपनयनात्प्राग्वेदाध्ययनोपक्रमाद्धर्मशास्त्राध्ययनम् , ततो धर्मशास्त्रविहितयमनियमोपेतस्य वेदा-

वान् । तत्रापि चेश्वरोऽणिमादिगुणशास्त्री । पृषां च गुणानामीश्वरशब्दप्रवृत्तिनिमत्तत्वं गम्यते मार्कण्डेयपुराणे—"अणिमा रूघिमा चेव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यं च तथे- शिल्वं विश्तत्वं च तथाऽपरम् ॥ यत्र कामावसायित्वं गुणानेतानथेश्वरान् । प्राप्तोत्यष्टी नर्व्याप्त्र परिनर्वाणस्च । मृक्ष्मात्स्कृभतरोऽणीयाञ्चीप्रत्वाञ्चिमा गुणः । महिमाऽश्रेष. पृज्यत्वाद्माप्तिमीप्रीप्त मस्य यत् ॥ प्राकाम्यमस्य व्याप्यत्वादिशित्वं चेश्वरोयतः । वशि त्वाद्वश्चिता नाम ये.गिनः सप्तमो गुणः ॥ यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं तत्र कामावसायिता । ऐश्वर्यं कारणेरिभयोगं नः प्रोक्तमष्ठधा ॥ मृक्तिसंस्चर्वकं रूपं परिनर्वाणचेततः ॥" इति । एवं चाणिमादिगुणपर प्वायमीश्वरशब्दः ॥ तत्रश्च योगी चासौ ईश्वरश्च योगीश्वर इति मुख्यार्थोभयपदः कर्मधारयः । न तु योगिनामिश्वर इति पर्षतित्पुरुषः । पष्ठपर्थेरुक्षणाम्प्रसङ्गात् । योगीश्वरशब्द्यप्रयोग्वेयथ्यांप्रसङ्गाच । न हि तदा योगिनामणिमादिरुक्षणमैन्थयं याज्यव्यय्योक्तं भवति किं तु योगिनः सनकादीन्यति स्वामित्वस् । तच प्रकृतानुपयोगि । कर्मधारयपक्षे तु योगिनिमत्तमणिमाधैश्वर्थं प्रस्थकारस्य गम्यते । ततश्च योगिविरोधिनः अज्ञानरागद्वेषा योगिपदेनार्थाक्तिस्तः। " इति अप० २.

१ के. लोमजामूद्धी । २ अ. १. १. २९ । ३ क. वर्जयदिति । ४ आप० गृ० प. ४. ख. ११. सू. १५. । ५ क. प्रतिषेधतेवन । ६ क. ख. त्याचाण्डालं । ७ ख. शुरयुक्तशीचा । ८ आ. अ. क्कों २५. । ९ गीतमः— २. १.

ध्ययनम्, ततस्तदर्थजिज्ञासा, ततस्तदनुष्टानमिति ॥ तत्र यद्यपि धर्मा-र्थकाममोक्षाः शास्त्रंणानेन प्रतिपाद्यन्ते, तथाऽपि धर्मस्य प्राधान्याद्धमेग्रहणम् । प्राधान्यं च धर्ममूळ्लादितरेषाम् । न च वक्तव्यं धर्ममूळोऽधीऽर्थमूळो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जैपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पत्तिः, अर्थळेशोऽपि न धर्ममन्तरेणेति । एवं काममोक्षावपीति ॥ १ ॥

एवं पृष्ट:---

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाबवीन्मुनीन् । यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मानिबोधत् ॥ २॥

मिथिछानाम नगरी तत्र स्थितः स याज्ञवत्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा किञ्चत्कालुं मनः समाधाय एते श्रवणाधिकारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतेभ्यो वक्तुमित्युक्तवान् मुनीन् । किम्?——''यस्मिन्देशे मृगः क्रष्णस्तस्मिन्ध-

^{* &}quot;स मुनि धैर्मान्बृहीति प्रार्थितः मिथिलास्थरवेन विशेषतः प्रशान्तः क्षणमासं वक्ष्यमाणं शास्त्राधं मुनीनां तच्छ्रवणयोग्यतां च ध्यात्वा चिन्तयित्वा वक्ष्यमाणान्धर्मान-ववीत् ॥ याज्ञवल्क्यप्रणीततां शास्त्रे वक्तुं स इत्युक्तं न पुनरहिमिति । न पुनरहंशब्दा-चाज्ञवल्क्यसम्प्रत्ययः। स इति शब्दानु प्रकृतवाचिनो याज्ञवल्क्य एव प्रकृते बुद्धिरुपै-तीति तमेव प्रयुक्तवान् । तत्सामानाधिकरण्याच्याववीदिति प्रथमपुरुष एवमुच्यते न पुन-रव्यविमत्युक्तमः।" इति अप०४.

^{† &}quot; कृष्णसृगोपरुक्षितश्च देशो ब्रह्मावतादिदेशासंभवे धर्मानुष्टाङ्गमिति मन्तव्यम्।" यदाहपुराणम् :— " ब्रह्मावतः परो देश ऋषिदेशस्वनन्तरः। मध्यदेशस्ततोन्यून आर्यावर्तस्वनन्तरः"। आर्यावर्तादानां छक्षणंमनुना (२. १७—२३) उक्तम्। विष्णुश्च आर्यावर्तस्य छक्षणान्तरमाह— " चानुर्वपर्यव्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते। तम्छेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तमतः परम् " इति। तत्तश्च वत्र चानुर्वपर्यव्यवस्था कृष्णम्याञ्च नास्ति स म्छेच्छदेशः। तदन्यो धर्मदेशः। तत्तश्च बह्मावर्तादिदेशचनुष्टयास्त्रामे यस चानुवपर्यं व्यवतिष्ठते कृष्णम्याग्च विचरति तत्त धर्मेच्छ्निः स्थातव्यम् । तदसंभवे चानुर्वपर्यव्यवस्थावितकृष्णमृरायुक्ते वा देशे " इति ॥ अप० ५.

१ कः जपतीर्थयात्रा । २ घः प्रथमश्लोकानन्तरं 'जात्वायुर्भोगाख्यये विपाकाः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः क्षेत्राः । सम्यगप्यात्मविद्धिदेशितार्थे विपरीतं ज्ञानमवि-द्या । अहमस्मि मद्विशिष्टः कोऽपिनास्तीत्व्यभिमानातिशयोऽस्मिता । विषयेश्वासक्ती रागः दुःखेष्वप्रीतिर्देषः । अनतुभूतादेरपि मरणादेखासोऽभिनिवेशः' स्व्यधिकम् । ३-ख- किवित्कार्लः।

र्मान्निबोधत'' इति । कृष्णसारो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दं विहरति तस्मिन्देशे वक्ष्यमाणळक्षणा धर्मा अनुष्ठेया नान्यत्रेत्यभिप्रायः । ''शौचाचारांश्च शिक्षयोत्'' इत्याचार्यस्य धर्मशास्त्राध्यापनविधिः ॥ २ ॥

शिप्येण तद्ययमं कर्तव्यमिति कुतोऽनगम्यत इत्यत आह्-

ंपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश[†]॥ ३ ॥

पुराणं ब्राह्मादि, न्यायस्तर्कविद्या, मीमांसा वेदवाक्यविद्यारः, धर्मशास्त्रं मानवादि, अङ्गानि व्याकरणादीनि षट्, एतैरुपेताश्चत्यारो वेदाः विद्याः पुरुषार्थ-साधनज्ञानानि तासां स्थानानि च चतुर्दश धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः । एतानि च त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि। तदन्तर्भृतत्वाद्धमेशास्त्रमप्यध्येतव्यम् । तत्रैतानि ब्राह्मणेन विद्याप्रात्पये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षित्रियवैद्याभ्यां धर्मानुष्ठानाय । तथा च राङ्केन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम् ''एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम् " इति । मनुरिष द्विजातीनां धर्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारः, ब्राह्मणस्य प्रवचने नान्यस्य, इति दर्शयति—''निषेकादिस्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ब्रेयो नान्यस्य कस्यचित्" ॥ ''विदुषा ब्राह्मणेने-दमध्येतव्यंप्रयह्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ्नान्येन केनचित् । " ' इति ॥ ३ ॥

^{* &#}x27;' ज्ञानपूर्वमनुष्टानं धर्मस्येति धर्मज्ञानोपायांस्तावदाह पुराणेति ।'' अप० ६.

^{† &}quot;वेदाः ऋग्वेदादयः । एतानि चतुर्देश ज्ञानानां निमित्तानि, धर्मस्य च ज्ञानद्वारेण। एततुत्पन्नस्येव ज्ञानस्य धर्महेतुत्वात्। ततश्च प्रयोगपद्धत्यादि समुत्थितं ज्ञानं धर्महेतुतिति सिद्धम् । "एवं चतुर्देशैतानि विद्यास्थानानि सन्त्यथ । वेदान्तः पञ्चदशकं विद्यापोड-शिका भवेत् ।" इति ब्रह्मपुराणे यहेतान्तविद्ययोग्रहेणं तन्मोक्षसाधनस्थानामिप्राथमिति इहानुपर्योगित्वाक्षोक्तम् । वेदान्तः शारीरकं । विद्या बृहदारण्यकादि रहस्यम् । यसु विष्णुपुराणम् ।—"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मश्चाद्धं च विद्या प्रताश्चतुर्देश । आधुर्वेदे धनुर्वेदो गान्धवंश्चेतिते त्रयः । अर्थसाक्षं चतुर्थं च विद्या-अष्ठादशैव ताः ॥" इति । तत्केवकं विद्यास्थानत्वामिमायं न धर्मस्थानत्वामावात् । चतुर्देशमहणादतेऽथवंवेदसंग्रहो न स्थात् ।" इति अप०६.

१ क. पुरुषार्थज्ञानानि । २ क. धर्मस्य च स्थानानि । ३ क. धर्मशास्त्रमध्येतव्यम् । ४.—२. १३ । ५.—१. १०६ ।

अस्त धर्मशास्त्रमध्येतव्यं, याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किमायातमित्यत आह— ^{*}मन्वतिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरौः। यमाऽऽपस्तम्बसंवतीः कात्यायनबृहस्पती ॥ ४ ॥ पराशरच्यासशङ्खालाखिता दक्षगौतमौ।

शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ।। ५ ॥

उशनःशब्दपर्यन्तो दुन्द्वैकवद्भावः । याज्ञवल्क्यप्रणीतिमदं धर्मशास्त्रम-ध्येतव्यमित्यभिप्रायः । नेयं परिसंख्या, किं तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतो बोधाय-नादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषां प्रत्येकं प्रामाण्येऽपि साकाङ्काणामाकाङ्का-परिपूरणमन्यतः क्रियते । विरोधे तु विकल्पः ॥ ४ ॥ ५ ॥

इदानीं धर्मस्य कारकहेत्रनाह³---

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्। पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ ६ ॥

देशो ''यस्मिन्देशे मृगः कृष्णः''' इत्युक्तलक्षणः, कालः संक्रा-न्यादिः, उपायः शास्त्रोक्तातिकर्तव्यताकलापः, द्रव्यं प्रतिप्रहादिलव्यं गवादि, श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः, तदन्वितं यथा भवति तथा, पात्रं ''न विद्यया"^५ इसेवमादिवक्ष्यमाणळक्षणम् । प्रदीयते यथा न प्रत्यावर्तते तथा परस्वत्वा-पत्तवनसानं त्यज्यते । एतद्धर्मस्योत्पादकम् । किमेतावदेव ? नेत्याह सक-छिमति । अन्यदिप शास्त्रोक्तं जातिगुणयागहोमादि तत्सकलं धर्मस्य कारकं

इदानीं धर्मसास्त्राणां तदाभासेम्यो विवेकाय तत्प्रणेतृनाह मन्वित्रीत । अप० ६.

[&]quot; बृद्धमन्वादयश्च वयोवस्थादिभेदेन मन्वादिप्रणेतार एव द्रष्टन्याः। आविरोधित्वाच्छ्-तिस्मृत्युपबृंहकत्वाच्छिष्टपरिगृहीतत्वादास्रोक्तत्वाचचतुर्विशति परिशिष्टादयोऽपि धर्मशास्त्र-त्वेनैव ज्ञेयाः । अप० ७-८.

^{ां &#}x27;' सकलं सर्वसाधनोपेतस्येदम्पर्यन्तविशेषवतो धर्मस्य बोधकं सर्वे धर्मलक्षणं धर्मे प्रमाणं वेदितन्यम् । न पुनः सर्वप्रकारमुक्तस्य धर्मस्य बोधकं धर्मरुक्षणम् ।" इति अप० ८०

१ गः नोङ्गिरः। २ खः प्रवर्तकाः। ३ खः नेदमवतरणं दृश्यते। ४ आ. २०। ५ आ. २००। ६ क. धर्मस्य कारणम्।

जातिगुणद्रैव्यक्रियाभावार्थात्मकं चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तं भवति । तच समस्तं व्यस्तं वा यथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । श्रद्धा सर्वत्रानुवर्तत एव ॥ ६ ॥

इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेत्नाह--

श्रुतिः * स्मृतिः † सदाचारेः ! स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ७॥

श्रुतिर्वेदः । स्मृतिर्धर्मशास्त्रम् । तथा च मनुः—''श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः।'' इति । सदाचारः सतां शिष्टानामाचारः अनुष्टानं नाशिष्टानाम् । स्वस्य चाऽऽत्मनः प्रियं वैकल्पिके विषये यथा—-''गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे '' इत्यादिष्वात्मेच्छैय नियामिका । सम्यक्संकल्पाङ्कातः शास्त्राविरुद्धः कामः।

^{* &}quot;वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च निलेषु निर्देषेषु वेदेषूक्तोपालम्भ-सम्भवः । स्वतः प्रमाणस्य हि शब्दस्य न वन्तृदोपनिबन्धनमप्रामाण्यम् । तिदृहास्म-दादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् । धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाणम् । मनुरप्याह—"वेदोऽखि-लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तिद्वदाम् । आचारश्चेवसाधूनामात्मनस्तृष्टिरेव च।" (२.६.) इति । गौतमोऽपि—"वेदो धर्ममूलं तिद्वदां च स्मृतिशीले" इति । यद्यप्रमलक्षो वेदो धर्ममूलभूतोऽस्मदादिभिनोपलन्यते, तथाऽपि मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयन्ते । वक्ष्यति च "तेपामुल्सलाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते" (१-१२-१०) इति उज्ज्वला— आप० ३ ।

^{† &}quot;स्मृतिः धर्मतो वेदमूलं शास्त्रम्" इति अप० ९.

[&]quot; समीचीनः शास्त्रार्थविषयोऽनेनेदं साधयामीतिमनःकर्म सङ्कल्पः, तज्ञः कामो धर्म-चिकीषी, एतर्स्सर्वे धर्मनिश्चये मूलं कारणमिल्यथः।" इति अप० ९.

^{‡ &}quot;तन्न हि शिष्टस्वरूपमाह बोधायनः—"शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः अलोलुपाः दम्भलोभमोहकोपविवर्जिताः । धर्मेणाधिगतो येश्च वेदः सपिर-बृंहणः । शिष्टास्तदनुमानज्ञाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । " इति । कुम्भीधान्या इति वृत्तिसङ्कोचो-पलक्षणपरम् ।" इति अप० १०.

१ क द्रव्यभावार्थ । ग. द्रव्यभवार्थात्मकं चतुर्विद्धमं । २ ' श्रुतिस्मृतिसदाचाराः'' इत्यपरार्के । ३.—२.२०।४ क. ग. नाशिष्टानामिति नास्ति । ५ आ. १४,

यथा मया भोजनन्यतिरेकेणोदकं न पातन्यिमिति । एते धर्मस्य मूळं प्रमाणम् । एतेषां ^३ विरोधे पूर्वपूर्वस्ये बळीयस्वम् ॥ ७ ॥

देशादि कारकहेत्नामपवादमाह---

^{*}इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम्[†] ॥ ८॥ [‡]

इज्यादीनां कर्मणाम् अयमेव परमो धर्मः यद्योगेन बाह्याचित्तवृत्तिनि-रोधेनाऽऽत्मनो दर्शनं याथातथ्यज्ञानम् । योगेनाऽऽत्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्य-र्थः। तदुक्तं ''यत्रैकाप्रता तत्राविशेषात्" इति ॥ ८ ॥

%"नतु यदि श्रुतिस्मुत्यो धँमै एव प्रामाण्यं कथं तद्धांत्मज्ञानप्रधानयोः श्रतिस्मृत्यो धँमैप्रामाण्यनिर्वाह हति । न द्धात्मज्ञानं धर्मः । अननुष्ठेयत्वात् । " तत्वमित्य" (छान्दो-ग्योपनिषत्) इत्यादिशास्त्रावधारणतस्त्रज्ञायते, न तु वाक्याधैमवधार्ययागादिवदनुष्टी-यते इत्याक्षक्ष्याऽऽह—इञ्याचारेति । अप० २० ।

" मनसो दमनं दमः । रागप्राप्तिहिंसानिवृत्तिरहिंसा। स्वस्वत्विनवृत्तिः परस्वा पत्तिर्दानस् । स्वाध्यायोऽध्ययनस् । कर्मशब्दः काम्यव्यतिरिक्तानासन्येषामपि चोदित-कर्मणां परिग्रहार्थः" इति अप० २१.

† "आत्मशब्दोऽयं परमात्मान वतैते न जीवात्मनि । तस्यज्यादिकमन्तरेण समाधि विनैव च प्राप्तत्वात् । "आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः" इति (बृहदा०) तसोत्पत्तिविधिः । "ब्रह्मविद्राप्नोति परम्" (तैचिरीयोपनिषत् .) इत्यधिकारविधिः । अत हि परशब्देन परमान्त्र्याऽभिधीयते । तदाप्तिश्च तदात्मनेव क्षेत्रज्ञस्यावस्थानम् । तत्र ब्रह्मविदितिपदोपात्ता- ब्रह्मविद्याकरणम् । "विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृहदारण्य०) इत्यत्व यज्ञेनत्यादि सक्छनित्यनेमित्तिकवर्णाश्चमधर्मीपङक्षणार्थम् । इत्यादिमत्वा उक्तवान्— इज्याचारदमाहिसेति । रागप्राप्तं कर्मोऽऽश्चित्य शास्त्रेण पुरुषाश्चुदयाय विधीयमानोऽर्थं आचारः । यथा "प्राङ्मुखोन्नानि" इत्यादि ।" इति अप० २०.

‡" यद्योगेनाऽऽस्मदर्शनं, न च तद्वाक्यार्थावधारणादेव सिद्ध्यति। किं तु श्रवणमननि दिध्यासनेभ्य इति कर्माधिकारिणो विदुषोऽपि कुतश्चित्कारणाद्धमैसंशये पर्षद्धीनोनिर्णय इति तां तावदाह्य अप० २१.

१ क. तेषांवि । २ क. ग. पूर्वपूर्वबर्लीयस्त्वम् । ३ **ब्रह्मसूत्रे—४. १. ११ ।**

कारकहेत्रप ज्ञापकहेत्रप वा संदेहे तु निर्णयहेत्माह-

चत्वारो वेद्धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा । सा ब्रुते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः॥ ९॥

चत्वारो ब्राह्मणाः वेदधर्मशास्त्रज्ञाः पर्षत् । तिस्रो विद्या अर्धायन्त इति त्रैविद्याः तेषां समूहस्त्रैविद्यम् । धर्मशास्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्तते, तद्वा पर्षत् । सा पूर्वोक्ता पर्षत् यं ब्रूते स धर्मः । अध्यात्मज्ञानेषु निपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च एकोऽपि वा यं ब्रूते सोऽपि धर्मः ॥ ९ ॥

इँत्युपोद्धातप्रकरणम् ।

* धर्मजाः धर्मो धर्मशास्त्र तदर्थजाश्रःवारो धर्मनिर्णयरूपकायेकराः पर्पदिखुच्यते। अस्यजुस्सामवेदास्त्रीविद्यम् । तेन चात्र तदध्येतारस्त्रयो ब्राह्मणा लक्ष्यन्ते । सेषा व्यवसापिदिखाइ मनुः—" अस्वेदविद्यजुर्विद्य सामवेदविदेव च । व्यवसापरिपज्जेया धर्मसंशः-यनिर्णये" इति । आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमध्यात्मम् । बह्नां तिद्वदां मध्ये सातिशयज्ञानोऽध्यात्मवित्तमः । इति अप० २१.

"आचारो नाम छौकिककर्माश्रयः पुरुषनिःश्रेयसोपकारस्य विधिः प्रतिषेश्रो वा। तत्र श्रुतिविहिता आचारा गोरक्षणप्रभृतयः।" इत्यपरार्के (आ.१५४.) १९४ ए०.

तथा च मनुः--'आचाराञ्चभते ह्यायु राचारादीप्सिताः प्रजाः । आचाराद्धनमक्ष-च्यमाचारोहन्सळक्षणम् ॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं न्याधितोऽल्यायुरेव च ॥सर्वेलक्षणहीनोऽपि सर्वदाऽऽचारवाचरः । श्रहधानोऽनस्यश्र शतं वर्षाणि जीवति" (४. १५६—१५८)

१ ख्वः सन्देहेनिर्णय । २ कः खः वेदशास्त्रधर्म । ३ गः चित्तां प्रकृतसिद्धवर्थामुपाद्धातप्रच श्वते । देशश्चेत्र तथाऽऽस्थानं प्रश्नः प्रश्नविनिश्रयः ॥ एतचतुयधं यच उपोद्धातस्तद्दुच्यते ।

अथ ब्रह्मचारिप्रकरणम्---१

एतेर्नविभः श्लोकेः सकलशास्त्रोपोद्धातमुक्त्वा इदानीं वर्णादीनीं धर्मात्वक्तुं प्रथमं तावद्वणीनाह—

ब्रह्मक्षत्तियविट्शुद्रा वर्णास्त्वाचास्त्रयो द्विजाः । निषेकाचाः स्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ १०॥

ब्राह्मणक्षित्र्यवैस्पश्दाश्चत्वारो वर्णा वक्ष्यमाणळ्क्षणास्तेषामाद्यास्त्रयो ब्रा-ह्मणक्षित्र्यवैस्याः द्विजाः, द्विजीयन्त इति द्विजाः, तेषां द्विजानां वै एव, न स्ट्रस्य, निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानमाद्यो यासां तास्तथोक्ताः, स्मशानं पितृवनं तत्संबन्धि कर्म अन्तो यासां ताः क्रियाः मन्त्रैभवन्ति ॥ १०॥

[†]इदानीं ताः किया अनुकामित³ —

गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥ ११ ॥

अहन्येकाद्देशे नाम चतुर्थे मासि निष्कमः ।

षष्ठेऽन्नप्रादानं मासि चूडाकार्या यथाकुलम् ॥ १२ ॥

गर्भाधानमित्यनुगतार्थे कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भा-धानमृतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनायुर्वम् । षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तः सीमन्तोन्नयनम् । एते च द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने

 अाचार्यस्तु पिंता प्रोक्तः सावित्री जननी तथा । ब्राह्मणक्षत्त्रियविद्यां मौक्षीबन्धन-जन्मिन ॥ शङ्कः—१. ७.

ां '' गर्भाधानादीन्संस्कारान्गृद्धविहितस्वरूपानपि कालविशेषसम्बन्धितया सार्द्ध-श्लोकेनाधुना विधत्ते " इति अप०२४०

गर्भ आधीयतेऽनेन कर्मणेति गर्भाघानम् ।

१ क वर्णानां । सः ब्राह्मणादीनां । २ कः कर्म अन्ते यासां । ३ खः इयमवतरणिका नास्ति । ४ कः सः निःक्रमः।

क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात्सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । यथाऽऽह देवळः—'' सकृत्सुसंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता" इति । एते, आ इते, आगते, गर्भकोशात्कुमारे जाते, जातकर्म । एकादशेऽहिन नामकरणम्, तच पितामहमातामहादिसंबद्धं कुळदेवतासम्बद्धं वा । यथाऽऽह शक्षः,—'' कुळदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्याते" इति । चतुर्थे मासि विष्क्रमळक्षणं कर्म सूर्यावेक्षणं कर्म । पष्टे मास्यन्नप्राशनं कर्म। चूडाकरणं तु यथाकुळम् । कार्यमिति प्रत्येकं सम्बध्यत्वे ॥ ११ ॥ १२ ॥

एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकं फलमाहै—

एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् 1।

एवमुक्तेन प्रकोरण गर्भाधानादिभिः संस्कारकर्माभिः कृतैरेनः पापं शर्म याति । किं भूतम्?—बीजगर्भसमुद्भवं क्रुकशोणितसम्बद्धं गैं।त्रव्याधिसंक्रान्ति-निमित्तं, न तु पतितोत्पन्नत्वादि ॥

स्त्रीणां विशेषमाह—

तृष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥ १३ ॥

एता जातकर्माऽऽदिकियाः स्त्रीणां तृष्णीं विनेव मन्त्रैर्यथाकाछं कार्याः । विवाहः पुनः समन्त्रकः ॥ १३ ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे बाह्मणस्योपनायनम् । §

*" निष्क्रमणं सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं बहिः प्रसरणम् ।" इति अप०२४.

†"चूडा शिखा सा येषां कुळे यस्मिन्वर्षे यस्संख्यया कार्यतया स्मर्यते तदनतिक्तमेण कर्तव्या; यथाकुलध्में केशवेशान्कारयेत् (आश्व० १०१७ १७.) इति गृद्धप्रसिद्धा" इति अप०२४.

‡ " बीजं शुक्रशोणितं जठरान्तरस्थितो देहः । तेन जठरवास्रो ठक्ष्यते । पुनोऽ-त्राप्रायत्यं, मातुः पीताशनादिरुपक्रिमत्यर्थः" इति अप०२५.

§ " उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितस्तम्स्कारः" इति आप० घ० १.१.१.९.

[?] क. तच पितामहादिसम्बद्धं देवतासम्बद्धेवा । २ क. गः निष्कमणळक्षणं सूर्यावेक्षणं कर्में तिनास्ति । २ ख. इदमवतरणं नार्स्त । ४ क. गात्रे व्यापि ।

राज्ञामेकाद्दो सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ १४ ॥

गर्भाधानमविधं कृत्वा जन्मनो वाऽष्टमें वर्षे न्नाह्मणस्योपनायनम् । स्वाधं अण् वैत्यनुसारात्, आर्षे वा दीर्घत्वम् । अत्रे-च्छ्या विकल्पः । राज्ञामेकादशे । विशां वैश्यानां सेके एकादशे द्वादश इत्यधः । गर्भप्रहणं सर्वत्रानुवर्तते । समासे गुणभूतस्यापि गर्भशब्दस्य बुद्धया विभज्योभंयत्राप्यनुवर्तनं कार्यम् । ''गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भानुं द्वादशे विशः'' इति समृत्यन्तरवचनार्त् । यथा—''अथ शब्दानुशासनम् । केषां शब्दानां ?—छौिकिकानांवैदिकानाम्'' इति । अत्रापि कार्यमित्यनुवर्तते । कुल्रस्थित्या केचिद्रुपनयन-मिच्छन्ति ॥ १४ ॥

उपनीय गुरुः शिष्यं महान्याहातिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ १५ ॥

स्वगृह्योक्तिविधिना उपनीय शिष्यं गुरुः महाव्याह्यतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूरादिसत्यान्ताः सप्त, पञ्च वा गौतमाभिप्रायेण । किं च शौचाचारांश्च‡ वक्ष्यमाणळक्षणान् शिक्षयेत् । उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षये-

^{*} गर्भावष्टमो गर्भाष्टमः । गर्भसहचिरतोऽन्दो गर्भस्तमपेक्ष्याष्टम इति ल्यब्लोषे पञ्चमी। उपनयनस्याप्ययमेव कालः शौनकेनोक्तः—" अष्टमे वर्षे बाह्यणमुपनयेत् गर्भा-ष्टमे चैकादशे क्षात्रियं द्वादशे वैदयम्" इति अप०३१

[ं] उपनेतारं प्रत्युपनेयस्य प्रयोजकव्यापार उपनायनम् । तच्चोपनयनावृन्यदेव । अत एवाऽऽइ बुधः—"गर्भाष्टमे वर्षे वसन्ते बाह्मण आत्मानसुपनाययेत्" इति । इममेव च विधिमाश्रित्य शौनको मन्त्रं विधन्ते—" जान्वन्वाच्योपसंगृद्धाधीहि मोः सावित्रीं मो अनुवृह्वि" इति । इति अप० ३१ः

[्]रं " यथाविध्युपनयनकर्मणा शिष्यमनुशासनीयं प्रत्यासन्त्रं कृत्वा गुरुराचार्यो ब्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेच्छोचाचारांश्च आहुयेत् । गुरुप्रहणास्पितैवोपनयनादि कुर्यादिति गमयति तस्य योग्यताविरहे चान्य आचार्यः स्यात् । उपनयनेन च शिष्यस्याऽऽ चार्यं प्रति सम्बन्धविशेषास्मिका प्रत्यासन्तिः क्रियते न तु देशसंनिकर्षास्मिकैव " इति अप०३२०

[?] स्व. ग. बृतातु । २ क. ग. इदं वाक्यं नास्ति । ३ स्व. विशां वैश्यानामिस्वस्य स्थाने वैश्यस्योति पाठः । ४ क. ग. यत्रातुव । ५ स्व. गर्भोद्धि । ६ क. ग. तरदर्शनात् । ७ महाभाष्ये ८ ग. शासनमिति । क. छोकिकामां वैदिकानामिति नास्ति ।

दित्यनेन प्रागुपनयनात्कामचारो* दर्शितो वर्णधर्मान्वर्जयित्वा । स्त्रीणामप्ये तत्समानं विवाहादर्वाक्, उपनयनस्थानीयत्वाद्विवाहस्य ॥ १५ ॥

शीचाचारानाह—

दिवासन्ध्यासु कर्णस्थबह्मसूत्र उदब्धुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेदक्षिणामुखः॥ १६॥

कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य तथोक्तः । कर्णश्च दक्षिणः, ''पवित्रं दक्षिणे कर्णे क्रत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्'' इति छिङ्गात् । असावहनि सन्थ्ययोश्च उदझुखो मृत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराद्वस्मादिरहिते देशे । रात्रौ तु दक्षिणामुखः ॥ १६ ॥

कें च---

गृहीतशिक्षश्चोत्थाय मृद्धिरम्युङ् तैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥ १७ ॥

अनन्तरं शिश्रं गृहीत्वा उत्थाय उद्भृतामिरद्भिविश्यमाणलक्षणाभिर्मृद्भिश्च गन्धलेपयोः क्षयकरं शौचं कुर्यात् । अतन्द्रितः अनलसः । उद्भृताभिरिति जलान्तः शौचातिषेधः । अत्र गन्धलेपक्षयकरामिति सर्वाऽऽश्रमिणां साधारणं शौचमिदम् । मृत्संख्यानियमस्बद्दष्टार्थः ॥ १७॥

अन्तर्जानुः शुचौ देश उपविष्ट उद्ब्रुखः। प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ १८॥

शुचौ अशुचिद्रव्यासंस्पृष्ठे, दैशेङ्खुपानच्छ्यनासनादिनिषेधः, उपविष्टः न स्थितः न शयानः प्रह्वो गच्छन्या । उद्ब्युखः प्राब्युखो वेति दिगन्तरानिवृत्तिः ।

कामचार इति। " प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः" इति (७०२.१.४.) गौतमस्म-श्णम् । ब्रह्महत्यादिमहापातकन्यतिरिक्तविषयम् ।" इति उज्जवला—आप०थ० ।

१ खः गः अन्तजातुः हा । २ कः संसृष्टे । ३ खः इत्युपादानादुपा ।

शुचौ देश इत्येतस्मात्पादक्षाळनप्राप्तिः । ब्राह्मण तीर्थेर्नं वक्ष्यमाणळक्षणेन द्विजो न शृद्धादिः नित्यं सर्वकाळम् आश्रमान्तरगतोष्युपस्पृशेत् आचामेत्* । कथम्?—— अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनेति ॥ १८॥

तीर्थान्याह---

किनष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यमं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥ १९॥

ं किनष्टायास्तर्जन्या विश्वङ्गष्टस्य म्लानि कैरस्याग्रं च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवती-र्थानि यथाकमं वेदितव्यानि ॥ १९ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मुज्य खान्याद्भिः समुपरपृशेत् । अद्भित्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुहुदैः ॥ २० ॥

वारत्रयमपः पीत्वा मुखमङ्गुष्टमूलेन द्विरुन्मुज्य खानि छिद्राणि ऊर्ध्वकाय-

† "किनिष्ठामूलं प्रजापिततीर्थं प्रदेशिनीमूलं पितृतीर्थं अङ्गुष्टमूलं ब्रह्मतीर्थं हस्ताप्रं देवतीर्थं च जानीयात् । किनष्ठाहस्वाङ्गुलिः । देशिनी तर्जनी । अङ्गुष्टः प्रसिद्धः । हारीतः—
"ब्राह्मणतीर्थेन चाऽऽचामेत् । आवपनहोमतर्पणानि प्राजापत्येन कुर्यात् । मार्जनाचमनबल्किर्मभोजनानि दैवेन, पित्रर्थानि पित्येण, प्रतिग्रहमाग्नेयेन" इति । आग्नेयं पाणिमध्ये ।
आवपने निर्वापः केशानां मार्जनं, न प्रोक्षणम् ।" इति अप० ३९ । तलमध्यस्य सोमतीथैमित्यपि नामान्नैयोक्तम् ।

#" भविष्यपुरागे—" अङ्गुष्ठोऽग्निर्महाबाहो प्रोक्तो वायुः प्रदेशिनी । अनामिका तथा सुर्यः कनिष्ठा चन्द्रमाः स्मृतः ॥ प्रजापितमैध्यमा तु ज्ञेया भरतसत्तम ।" इति अप० ४१ ।

"यमः—" तावलोपस्प्रशेदिद्वान्यावद्वामेन संस्पृशेत्।" जलसिति शेषः। " वामे हि द्वादशादित्या वरुणाखदशेषरः।" व्यासः —अनुदूताभिराचामेकामं तिष्ठश्वपि द्विजः। आतुरश्लेच्छ्यानोऽपि पद्यन्मीतो दिशस्तथा"। स्मृत्यन्तरं — "ताम्राद्मनारिकेलाव्जवेणुका-लाबुचर्माभिः। स्वहस्तेनापि चाऽऽचामेत्सर्वदा शुचिनेव सः॥" न केवलमानिवृतेन स्वहस्ते नेत्यपिशवदार्थः।" इति अप० ४१।

^{* &}quot; आन्तरं स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् " इति अप० ४६।

गतानि घ्राणादीनि अङ्गिरुपस्पृशेत् । अङ्गिर्द्रव्यान्तरासंसृष्टाभिः । पुँनरङ्गिरत्य ब्यहणं प्रतिच्छिद्रसुदकस्पर्शनार्थम् । पुनस्ता एव विशिनष्टि—प्रकृतिस्थाभिः गन्ध- रूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्तााभिः फेननुद्रुदरहितााभिः । तुशब्दाद्वर्षधौरागतानां श्र्ह्राद्या- वर्जितानां च निषेधः ॥ २० ॥

हत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः। शुद्धचेरन्स्त्री च शुद्धश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः॥ २१॥

हृत्कण्ठतालुगाभिरद्भिर्यथाक्रमेण द्विजातयः शुद्धथन्ति । *स्त्रा च शृद्धथ अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरिप । सङ्घदिति वैस्थाद्विशेषः । चशब्दादनु-पनीतोऽपि ॥ २१ ॥

[†]स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्माजनं प्राणसंयमः। सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायच्याः प्रत्यहं जपः॥ २२॥

‡प्रातः स्नानं यथाशास्त्रम् अब्दैवतैर्मन्त्रैः "आपो हि ष्ठा" इत्यमेवा-दिभिः मार्जनं, प्राणसंयमः प्राणायामः वक्ष्यमाणळक्षणः, ततः सूर्यस्य चाप्युप-स्थानं सौरेण मन्त्रेण, गायत्त्रवाः "तत्सिवितुर्वरेण्यर्म्" इत्यादेः प्रतिदिवसं जपः कार्यः । कार्यशब्दो यथाळिकं प्रत्येकममिसम्बध्यते ॥ २२ ॥

भायत्री शिरसा सार्च्च जपेद्वचाहतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ २३ ॥

 ^{* &}quot;स्वीग्रह्मै तु मुखस्यान्तेनीष्टद्वयेनेकवारं स्पृष्टाभिः । तथा चाऽऽचमनीयं यथाह-दयङ्गमा भवन्ति ।" इति अप० ४० ।

[†] उपनीतस्य क्रमप्राप्तां मध्यन्दिनसन्थ्यां स्नानसहितामाह ...स्नानमिति ।

^{‡ &}quot; १ — स्नानसाप्छावनस्, २ अव्दैवतैः " आपो हिष्ठेत्येवसादिभिः, सार्जनं स्वित्तरः प्रोक्षणं, ३ प्राणायासः ४ सुर्योपस्थानं, ५ गायक्षीजपश्चेति प्रत्यद्वं मध्यन्दिने कार्यस्" इति अप० ४२ ।

^{§ &}quot; प्राणायामस्वरूपमाह—गायत्रीमि ।

१ क. पुनरद्विरिति प्रहणं । २ क. वर्षाधा । ३ क. स्पृष्टाभिः । सक्र । ४ ऋ० अ. ७. अ. ६. व. ५. १ ५ क. सौरमन्त्रेण । ६ ऋ० अ. ३. अ. ४. व. १०. ऋ. १०. ७ ग. त्यादिकाया ।

गायत्रीं पूर्वोक्ताम् '' आपो ज्योतिः'' इत्यादिना शिरसा संयुक्ताम् उक्तव्या-हृतिपूर्विकां प्रतिव्याहृति प्रणवेन संयुक्ताम् ॐ भूः, ॐ भुवः ॐ स्वः इति त्रीन् वारान् मुखनासिकासंचारिवायुं निरुन्धन्मनसा जपेदित्ययं सर्वत्रप्राणायामः ॥२३॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनाब्दैवतेन तु । जपन्नासीत सावित्तीं प्रत्यगातारकोदयात् । २४ ॥ सन्ध्यां प्राक्पातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

प्राणायामं [†] पूर्वोक्तं कृत्वा तृेचेनाब्दैयतेन पूर्वोक्तेनात्मानमद्भिः सम्प्रोक्ष्यं सावित्रीं जपन्प्रत्यक्सन्थ्यामासीत, अर्थाद्मत्यङ्मुख इति लभ्यते । आ तारकोदयात् तारकोदयावि , प्राक्सन्थ्यां प्रातः समये । एवं वै्वोक्तविधिमाचरन् प्राङ्मुखः सूर्योदयाविध तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः सन्धौ या क्रिया विधीयते सा सन्ध्या । तत्र अहः संपूर्णोऽदित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः, तद्विपरीता रात्रिः । यस्मिन्काले खॅण्डमण्डलस्योपलिश्चः स सन्धिः ॥ २४ ॥

200 July 1880

^{*&}quot;तत्सवितुरिति गायत्री । अस्या एव तैत्तिरीयारण्यके प्राणायामत्वेनाऽऽम्नानात् । ॐ आपो ज्योतिरित्यादिकेन शिरसा सार्वं व्याहृतिपूर्विकां प्रतिप्रणवसंयुक्तां विकंपेत् । एष प्राणसंयमः प्राणायाम इत्यर्थः । भूराधाः सत्यान्ताः सस पूर्वा यस्याः सा तत्पूर्विका । प्रति-मन्त्रं प्रणवः प्रतिप्रणवः । मन्त्राश्च व्याहृतयः सावित्री शिरश्च । शिरसोऽन्तो यः प्रणवः स शिरोन्तर्मन्त्वान्तर्गत पृष ?' इति अप० ४४.

^{† &}quot; यथाविधि प्राणानायम्य विधिवत् " आपोहिष्ठा" इति तृचेन आत्मानं संप्रोक्ष्य प्रत्यक्षुत्रुसः साविसीं पूर्ववज्जपंस्तारकोदयं यावन्नचादावासीत । उदयो दर्शनयोग्यता ।

[&]quot;प्राणायामप्रोक्षणगायत्रीजपा एवंशब्देन गृहीताः । प्राक्ष्मुखः साविर्त्ती जपन्प्रातः सम्ब्यां सूर्यदर्शनकालं याविष्ठित् । संध्यामिति कालाध्वनोरिति द्वितीया । तेन सम्ध्याकालः सर्वोऽपि जपेन व्यपनेयः । अत्र च " ॐ पूर्वा गायतीं जपेत् " इति श्रुतिविरोधपरिहारार्थं जप एव प्राप्तान्येन विधेयः । स्थानासने तु तदङ्गतया । तेन जपन्नासीतेति आसीनो जपेदित्यर्थः" इति अप० ४९ ।

१ क. व्युचेन । २ स्व. प्रोक्ष्य । ३ क. पूर्वोत्तं । ४ क. मण्डल खण्डस्यो ।

अमिकार्य ततः कुर्यात्सन्ध्ययोग्धभयोरिप ॥ २५॥

ततः सन्ध्योपासनानन्तरं द्वयोः सन्ध्ययोरग्निकार्यं अग्नौ कार्यं समिष्प्रक्षे-पादि यत्ताकुर्यात् स्वगृह्योक्तेन विधिना ॥ २५॥

†ततोऽभिवादयेहृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ।

ः तदनन्तरं वृद्धान्गुरुप्रभृतीनाभिवादयेत् । कथम् ? असौ देवदत्तरार्माहामिति स्वनाम कीर्तयन् ।

गुरुं चैवाप्युपासीत[§] स्वाध्यायार्थं समाहितः ॥२६ ॥ आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं तसी ³निवेदयेत् ।

हितं तैस्याऽऽचरेन्नित्यं मैनोवाकायकर्मभिः॥ २०॥

तथा गुरुं र्वेक्ष्यमाणळक्षणमुपासीत तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्टेत् । स्वा-

 * "तारकोदयाःस्येदर्शनाचोध्वं सम्ध्याकाले प्रत्यासच्च एव काले स्वगृह्योक्तविधिना समिद्धोमं कुर्यात्।" इति अय० ५९ ।

† " ज्यायांसमिभवादयन् " इति चोक्तम् । तत्र " कियता कालेन ज्यायान्भवती-त्यपेक्षिते मनुराह्— " दशाब्दाख्यं पैरिसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलान्द्रताम् । ज्यव्दपूर्वं श्रोत्रि-याणामत्येनापि स्वयोनिषु " पुरवासिनो दशिभवेषैः पूर्वः सखेव भवति । ततोऽधिक-वर्षस्तु ज्यायान् । कलान्द्रतां शिल्पिनां गायकादीनां पञ्चाब्दपूर्वः सखा । ततोऽधिको ज्यायान् । ज्यव्दापेक्षमत्यत्वम् । श्रोत्रियाणां ज्यव्दपूर्वः सखा । ततोऽधिको ज्यायान् । तस्य च तारतस्यं गुणतारतम्यापेक्षम् । अपिशव्द एवकारार्थः । अप० ५३.

्रं " अप्तिकार्ये कृत्वा ऽस्तोवहमितिब्रुव अयायसो ऽभिवादयेत् । असावित्यस्य स्थाने प्रथ-मान्तं नाम कीर्तयेत् । तथाऽभिवादय इत्युक्ता वा । तदाहमनुः— "अभिवादात्परं विष्रो ज्या-यांसमभिवादयन्। असौ नामा ऽहमस्मीति स्वनाम परिकीर्तयेत्॥ भोःक्षव्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो ऽभिवादनो"अतश्चेवं प्रयोगो भवति —अभिवादये चैत्रनामा ऽहमस्मि भो इति अप०५२.

§ " अष्युपासीत स्वाध्यायप्राप्यर्थं परिचरेत् । गुरुमित्यनुवर्तते । समाहितोऽनन्य-मनाः" इति अप० ५५.

॥ " मानसवाचिककायिकव्यापारैरतिहितकारी. गुरोरप्रतिलोमयन्वाचेति " इति अप० ৬५.

१ गः छन्धं चास्मै। अप० छन्धंचास्मै २ अप० हितं चास्या । ३ अयव्यतावचनकर्मभिः । ६. बश्चमाणगण ।

ध्यायार्धेमध्ययनसिद्धये समाहितोऽत्रिक्षिप्तचित्तो भवेत् । आहृतश्चाप्यधीयीत गुर्वा-हृत् एवाधीयीत न स्वयं गुर्र[ी] प्रेरयेत । यच छन्धं तस्तर्वे गुरवे निवेदयेत् । तथा तस्य गुरोहित^क माचरेत् नित्यं सदा मनोवाक्कायकर्मभिः न प्रतिकृ्छं कुर्यात् । अपिशब्दाहुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्रावृतादि वर्जयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ंकृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्यानसूयर्कोः। अध्याप्या धर्मतः साधुशक्ताप्तज्ञानवित्तदाः॥ २८॥

कृतसुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः। [§]अद्रोही दयावान् । मेधावी प्रन्थप्रहणधार-णशक्तः शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्यः आधिव्याधिरहितः । अनसूयको

^{* &}quot; हितमायतावनुकूलिमिति अप० ५५.

^{ं &}quot;गौतमः वर्जयेन्मधुमांसं गन्यमास्यं दिवास्त्रप्ताः नाम्यञ्जनोपानच्छत्रकामकोधलोभमोहवाद्यवादनस्वानद्दन्तधावनहर्षवृत्तगीतपरिवादभयानि । गुरुद्रशैने कण्ठप्राञ्चतावस्किकापादमसारणानि । निष्ट्यृतहसित्विकृतिभतावस्फोटनानि च । स्वीप्रेक्षणाळम्बने मैथुनशङ्कायाम् । धूतर्हानसेवामदत्तादानं हिंसामाचार्यतस्युत्रतदिक्षितानि च । शुक्ता वाचो
मद्यं निस्यं ब्राह्मणः" इति । अत्र स्नानं भोगार्थम् । भयं परं प्रति । कण्ठप्रावृतं कण्ठप्रावरणम् ।
अवसक्तिका जानुनोरुपरि करवन्धः । अवस्कोटनम् अङ्गुल्याद्यङ्गस्कोटनम् । हीनसेवा मृत्रपुरीषावमार्जनादिका । तां गुरोरिप वर्जयेत् । "अङ्गानि प्रक्षाख्याताञ्चाचिक्षन्तानि गुरोरिप"
इति दर्शनात् । शुक्ता वाचः परोह्नेगकराणि वाक्यानि । मद्यं प्रसिद्धम् । एतानि ब्रह्मचारीवर्जयेदिति सम्बन्धः । मद्यं निस्यं बाह्मणः । निस्यमिति वचनान्मधं कृतयुगादाविष्
ब्राह्मणेन वर्ज्यम् । क्षित्वयवैद्याभ्यां नु कळावेच ।" इति अप० ६३.

[्]रप्रसङ्गाद्भुरं प्रत्यध्याप्यानाह...कृतज्ञेति अप० ५६.

[&]quot;कल्याणसूचकाः" इति च पाठान्तरम् । अपराकैस्तु— "कल्याणसूचकः शुभल-क्षणः । कल्यानसूचका इति तु पाठे कल्यो नीरोगः । अनस्यकोऽस्यारहितः । गुणेषु दोषा-विष्करणमस्या ।" (अप० ५६.)

^{§ &}quot; अद्रोही दयाबान् अनपराधी "। अप० ५५ ।

१ क. स्चयं प्रेरे । २ ख. कल्पानस् अप० शुनिकल्पाणस्चकाः । ३ अप० अध्याप्याः साधुशक्ताप्तस्यार्थदा धर्मतस्त्वमे ॥

दोषानाविष्करणेन गुणाविष्करणशीलः । साधुः वृत्तवान् । शक्तः श्रृश्रृषायाम् । अप्तो बन्धुः । ज्ञानदः विद्याप्रदः । वित्तदः अपणपूर्वकमर्थदाता । एते गुणाः स-मस्ता ब्यस्ताश्च यथासंभवं द्रष्टव्याः । ऐते च धर्मतः शास्त्रानुसारेणाध्याय्याः ॥ २८॥

ंदण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्।

यैथा च स्मृत्यन्तरप्रसिद्धं पालाशादिदण्डं अजिनं च कौष्णीदि उपवीतं कार्पासादिनिर्मितं मेखलां च मुझादि ब्रह्मचारी धारयेत् ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेषु चरेद्रैक्षमिनन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥ २९ ॥ आदिमध्यावसानेषु भवच्छन्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां भेक्षचर्याः यथाक्रमम् ॥ ३० ॥

पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्ट्रानिन्चेषु अभिशस्तादिव्यातिरिक्तेषु स्वक्तमीनिरतेषु भैक्षं में चरेत् । आत्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय न परिथम् आचार्यतद्भार्यापुत्रव्यतिरेकेण । निवेच गुरवे तदनुङ्गातो भुङ्गीत । ''तदमावे तत्पुत्रादौ " इति नियमात् । अत्र च ब्राह्मणप्रहणं संभवे साति भैनियमार्थम् । यत्तु सार्ववाणिकं भैक्षांचरणामिति तत् त्रैवाणिकप्राप्यर्थम् ॥ यच्च ''चार्त्ववर्ण्यं चरेद्भैक्षम् " इति, तदापद्विषयम् । कथं भैक्षांचर्या कार्या ?—आदिमध्यावसानेषु

^{*} शक्तः ब्रह्णादिसमर्थः, आसः अप्रतारकः, विक्तदः गुवैथैप्रदाता, ज्ञानदः ज्ञानहे-तुप्रन्थप्रदः... एते धर्मतः धर्मानतिक्रमेण गुरो रध्याण्याभवन्ति । अथैप्रदं प्रति अनेनाध्या-पनं नाधर्मः । तस्य वृक्तित्वेन विहितत्वात् । भृतिसम्प्रतिपूर्वकमध्यापनं प्रतिषिद्धम् । इति अप० ५६.

^{ं &}quot; उपनीतं प्रत्याह—दण्डाजिनेति " दण्डादीनि स्वकार्यधारणीयानि । तस दण्डस्यकार्यम् अवलम्बनं गवादिनिवारणं तमोवगाहमस्य प्रवेशनमित्यादि । अजिनोपवीतमेखलानामदृष्टम् । अतस्तानिनित्यं धार्याणि । अप० ५७.

[🕯] मैक्षं प्राप्तं चरेत् । भिक्षितमत्रं भिक्षा तासांसमूहो भैक्षम् । अप० ५९.

१ श्वर अर्पण । ख. श्रेमदा । क. पूर्वमर्थ । २ क. ग. एतैव धर्मशास्त्रा ३ ख. क. तथा स्मूलं । ४ ख. ग. च कार्णोजिनादि । ५ क. ग. भेक्यं । ६ क. ग. भेक्यचर्य । ७ ख. स्तादि-दोषरहितेषु । ८ क. ग. भेक्यं । ९ ख. सति न निय । १० क. ग. भेक्यचर । ११ क. चर्या । आदिमण्या ।

भवच्छन्दोपलक्षिता भवति भिक्षां देहि, भिक्षां भवति देहि, भिक्षां देहि भवति, इत्येवं वर्णक्रमेण भैक्षचर्या कार्या ॥ ३०॥

कृतामिकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया । आपोशानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तेन विधिना भिक्षामाहृत्य गुरवे निवेद्य तदनुङ्गया क्रताग्निकार्यो वाग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य अकुत्सयन्निन्दन् आपोशानाक्रियापूर्वम् ''अमृतोपस्तर-णमिस '' ईंत्यादिकं कृत्वा भुङ्गीत । अत्र पुनरिष्नकार्यग्रहणं सायंकाछे कथि अदि-क्रताग्निकार्यस्य काळान्तरविधानार्थे न पुनस्तृतीयप्राप्यर्थम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मण: काममश्रीयाच्छ्रान्डे व्रतमपीडयन् ॥ ३२ ॥

[†]ब्रह्मचर्ये स्थितः एकानं नाद्यादनापिद व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः श्राद्धे-ऽभ्यर्थितः सन्काममश्रीयात् व्रतमपीडयन् मधुमांसपिरहारेण । अत्र ब्राह्मणप्रहणं क्षित्रियादेः श्राद्धभोजनव्युदासार्थम् । "राजन्यवैश्ययोश्चय नैतन्कर्म प्रचक्षते" इति स्मरणात् ॥ ३२ ॥

मधुमांसाञ्जनोन्छिष्टशुक्तस्त्राप्राणिहिंसनम् । भास्कराळोकनाश्ठीलपैरिवादादि वर्जयेत् ॥ ३३॥

मधु क्षौद्रं न मद्यं, तस्य "नित्यं ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेत्" इति निषेधात्। मांसं छागादेरपि, अञ्जनं घृतादिना गात्रस्य कञ्जलादिना चाक्ष्णोः, उँच्छिष्टमगुरोः,

*" उपनयनकाले आपोशानप्रैपोक्ता किया आपोशानिकया। भैक्षादेकदेशहोमोऽन्नाप्ति-कार्यम्। तथा चाऽऽपस्तम्बः—"प्रोक्षिताज्ञैक्षादग्नौ हुत्वा भुक्षीत।" अत्तश्चाऽऽचार्ये (र्या) स-क्रिधावेतदग्निकार्यम् । सिन्निहितं त्वाचार्ये अग्निकार्यस्थाने भैक्षमाचार्यो भोजयितम्य इति तेमै-वोक्तम् " इविषा संस्तुतम्" इत्यादिना " इति अप० ६०.

† " ब्रह्मचारी ब्राह्मणश्चेत्तदाऽभ्यर्थितः सन् एकान्नमनापद्यपि भुक्षीत । स चेच्छ्राद्धे भुक्षीत तदा व्रतपीडाकरं मधुमांसादि वर्जयित्वाऽश्लीयात् । " इति अप० ६१.

१ क. अपोशान । स्व. अपोशन । २ क. स्व. दिकंपूर्वे कृत्वा । ३ अप० व्छिष्टं हु । ४ अप० परिवादाश्च वर्षे । ५ स्व. उच्छिष्टं हुरोः । शुक्तं निष्ठुरवार्क्यं नान्नरसः तस्यामध्यप्रकरणं निषेधात्, *स्त्रियमुपमोगे, प्राणिहिं सनं जीववधः, भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम्, अश्लीलमसैन्यभाषणम्, परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य ख्यापनम्, आदिशब्दात्सपृत्यन्तरोक्तं गन्धमाल्यादि गृह्यते, एतानिब्रह्मचारि वर्जयेत् † ॥ ३३ ॥

गुर्वादिलक्षणमाईं---

[‡]स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय [§]ददद्वेदमाचार्यः[∥] स उदात्द्वतः ॥ ३८॥

योऽसा गर्भाधानाद्या उपनयनान्ताः ^{पृ}क्तिया यथाविधि कृत्वा वेदस्मस्मै ब्रह्मचा-रिणे प्रयच्छति स गुरुः । यः पुनरुपनयनमात्रं कृत्वा वेदं ददाति स आचार्यः ॥३४॥

 ^{* &}quot; श्वीशब्देन स्त्रीविषये प्रेक्षणालम्बने लक्ष्येते । तदाहगौतमः— " स्त्रीप्रेक्षणालम्बने मैथुनशङ्कायाम् " इति अप० ६२ ।

[†] प्राक् २८ तमश्लोकन्याख्यायां गौतमोक्तिर्दृष्टन्या ।

[्]रै "तथा च देवलः—" उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो आता चैव महीपितः। मानुलः अञ्चरकाता मातामहिपतामही ॥ वर्णज्येष्ठः पितृच्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः। माता मातामही गुर्वी पितुमानुश्च सोदरा ॥ अश्र्ः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियः । इत्युक्तो गुरवगींऽयं मानुतः पितृतो हिधा॥" इति । तदुपचार इति मन्तन्यम् । अत्र च गुरुवत्तेषु वर्तितव्यमिति फलम् । अत एवानुवर्तनमाह—" अनुवर्तनमेतेषां मनोवावकायकर्मभिः" इति अप० ६५.

^{§ &}quot; वेदशब्देनात्र ' विद्यान्तराण्यपि संगुद्धान्ते । तथा च मनुः—उपनीय गुरुः शिष्यं वेदसभ्यापयेष्ट्रिजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते"॥ (२.६९.) कल्पशब्देनेह ब्या-करणादीन्यक्कानि मीमांसा न्यायविस्तराश्च प्रतिपाधन्ते । कल्पो वेदार्थं कल्पयति । तथा च ब्यासः—" न वेदपाठमावेण सन्तोपं कारयेष्ट्रिजः । पाठमात्रावसानस्तु पक्के गौरिव सीद-ति॥" । पाठमात्रावसानस्तु पक्के गौरिव सीद-ति॥" । पाठमात्रावसानः अर्थांनभिज्ञ इत्यर्थः । इति अप० ६५.

^{| &}quot; यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः।" आप० घ० १.१.१.१४.

[&]quot; " गर्भोधानाद्या उपनयनान्ताः क्तियाः संस्कारिका यो यस्य करोति स तस्य गुरुः ।

एतावदेव गुरुळक्षणम् । तद्यसङ्गाद्वाह्मणं प्रति वेदमस्तै प्रयच्छतीति विध्यन्तरम् । निपे-

१ क. वाक्ये नाकरसः । २ क. भास्करस्य चोदयास्तमयादावाळो । ग. भास्करस्या-बळोकनमुद्रितास्तमितयो नित्यमाळोकनम् । ३ ख. ग. मसत्यभाषणम्। ४ ख. इदमवतरणं नास्ति ।

एकदेशमुपाध्याय *ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते । एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥ ३५ ॥

वेदस्यैकदेशं । मन्त्रब्राह्मणयोरेकमं , अङ्गानि वा, योऽच्यापयति स उपाध्यायः । यः पुनः पाकयज्ञादिकं वृतः करोति स ऋत्विक् । एते च गुर्वाचार्योपाध्यायिक्जो यथापूर्वे यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः । एम्यः सर्वेम्यो माता गरीयसी पूज्यतमा ॥३५॥

वेदग्रहणार्थे ब्रह्मचर्यावधिमाह !--

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्य द्वादशब्दानि पञ्च वा । [§]प्रहाणान्तिकमित्येके बिकेशान्तश्चेव षोडशे ॥ ३६ ॥

कादिकियानुष्टानस्य चेददानस्य च अर्थप्राक्षपोर्वापर्यानुवादकः क्वाप्रत्ययः । परमार्थतस्तु हे एवैते वाक्ये । अन्यथा क्षत्वियादेः स्वसुतं प्रति गुरूवं न स्वात्। वेददातृत्वाभावात् । इष्य-ते च क्षत्रियादेरिप स्वसुतं प्रति गुरूवम् । अन्यथा क्षत्रियादिसुतस्य पितृभावां गच्छतो गुरूत्वस्पात्वं न स्थात् । अत एव मनुगैभौधानादिकियाकर्तृत्वं वेददानितरपेक्षं गुरूळक्षण-माह—" निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरूरुच्य-ते ॥" (२.१४२.) इति अप० ६४.

* '' यो यज्ञाधिकारिणा स्वयज्ञसिङ्ययं परिक्रीतः सन् यज्ञक्कद्विति स्व तस्य क्रिस्विगिखुच्यते । मनुः—'' अग्न्याधेयं पाकयज्ञानिष्ठाद्येमादिकान्मखान् । यः करोति वृतौ यस्य सत्तर्याख्यित्वाचोच्यते''। (२.१४३.)'' इति । स च त्रिविधः—यथाऽऽह हारीतः—'' क्षी-रहोताऽऽहार्यवृत्तो विशेषवृतः''इति। लक्षणान्याह—''यो यस्याग्नीनाद्ते स तस्य क्षीरहोता''। अस्यार्थः — अग्न्याधेयसम्बन्धिनास्तिवां मध्ये यः किष्ठाद्विहाले क्रित्वम् भवति स क्षी-रहोतेति । तस्यालाभे यमन्यं नित्यार्थं वृणीते स आहार्यवृतः । अथ यमन्यमुत्तरोत्तरेषु कृतुषु वृणीते स विशेषवृतः''। ऋत्विग्लक्षणिमह प्रासिक्षकम् । तस्येहानुपयोगात् ।'' इति अप० ६६.

† " तथा च मतुः—" एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयित वृत्त्वर्थमुपाध्यायः स उच्यते" (२.१४१.) इति । अप० ६५.

‡ " ब्रह्मचर्यकालस्य परिमाणमाह-प्रातिचेद्मिति अप० ६७.

§ " मनुः—" पार्ट्सादाब्दिकं चर्यं गुरी त्रैविचकं व्रतस् । तदिर्द्धिकं पादिकं वा प्रहणान्तिकसेव वा " (३.१.) इति ।

|| मनुः--'' केशान्तः षोडशे वर्षे बाह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैद्य-

www.complete.com

यदा विवाहासंभवे ''वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वा" इति मथाक्रमं रे प्रवर्तते तदा प्रतिवेदं वेदंवेदं प्रति ब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यम्, । अशक्तौ पञ्च । प्रहणान्तिकमित्येके वर्णयन्ति । केशान्तः पुनः गोदानाख्यं कर्म गर्भादारम्य षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । एतच्च द्वादशवार्षिके वेदब्रते बोद्धव्यम् । उत्तरास्मिन् पक्षे यथासंभवं इष्टव्यम् । राजन्यवैश्ययोस्तूपनयनकाळवत् द्वाविशे चतुर्विशे वा यथा संभवं द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

उपनयनकालस्म परमावधिमाह-

र्आ षोडशादाद्वाविंशाञ्चतुर्विशाञ्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्त्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥ ३७॥

अत ऊर्ध्व पंतन्त्येते सैर्वधर्मबहिष्कृताः ।* सावित्रीपतिता बात्या बात्यस्तोमाद्दते क्रतोः ॥ ३८ ॥

आ षोडशाह्रर्षात्पोडशवर्ष यावत् । आ द्वांविशात् , आचतुर्विशाह्र्षात् , ब्राह्मणक्षात्त्र्यविशाम् , श्रीपनायनिकः उपनयनसंबन्धा परः कालः। नातः परमुपनयनकालोऽस्ति किं तु अत उर्ध्व पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः सर्वधर्मेष्ट्रनधिकारिणो भवन्ति । सावित्रांपातिताः पतितसावित्रीका भवन्ति सावित्रांदानयोग्या न भवन्ति । ब्रात्याः संस्कारहीनाश्च ब्रात्यस्तोमात्क्रतोर्विना । कृते तु तस्मिन् उपनयनाधिकारिणो भवन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्य द्वयधिके ततः॥" इति । जन्मादिरेषा वर्षसंख्या, गर्भादिश्चेद्विवक्षिता स्यात्तदा गर्भषांदेश इत्यवक्ष्यत्। केवलसंख्योपादाने तु जन्मैवावधिः। यथाऽष्टमे चाब्दे इति" इति अप० ६७.

 ^{*} धर्मशब्दो द्विजातिधर्माभिप्रायः न वर्णधर्मविषयः । ब्राल्यानां वर्णत्वानपायात् ।"
 इति अप० ६८. मिता० १.९५.

[?] ख. भवेन वेदा । २ क. ख. यथाक्रममिति नास्ति । ३ ग. यथासंभविमिति नास्ति । ४ क. आपोडशाङ्काविद्यास्यस्तु । ५ अप० ऊर्ष्वं त्रयोप्पेते यथाकाल्यसंस्कृताः । ६ क. बहिः कृताः । ७ क. आ विंशात् । ८ क. पूर उप । ९ क. सावित्रीपतिता' इत्यारम्य संस्कारद्दीनाश्चेत्यन्तं नास्ति ।

" आदास्त्रयो द्विजाः" हत्युक्तम् । तत्र हेतुमाहे—

*मातुर्यद्ग्रे जायन्ते [†]द्वितीयं ^३मौञ्जिबन्धनात् ।

बाह्मणक्षत्त्रियविशास्तस्मादेते दिजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥

मातुः सकाशात्प्रथमं जायन्ते, मौज्ञिब^{र्}धनात् द्वितीयं जन्म र्यस्माचस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या द्विजा उच्यन्ते ॥ ३९ ॥

वेद्महणाध्ययनफलमाह---

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां [‡]निःश्रेयसकरः परः ॥ ४० ॥

यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां तपसां कायसन्तापरूपाणां चान्द्रायणादीनां श्रुभानां च कर्मणाम् उपनयनादिसंस्काराणाम् अवबोधकत्वेन वेद एव द्विजातीनां परो निः श्रेयसकरः मोक्षकरो नान्यः । वेद एवेति तन्मुङ्लेन स्मृतेरस्युपङक्षणार्थम् ॥ ४० ॥

- * " अत्र द्विजाति धर्मबहिष्कृतत्वे हेतुमाह मातुर्यदम् इति ।" इति अप० ६८.
- † " अत्र द्वितायमिति कियाविशेषणम् । अतो ऽनुपनीतत्वावृत्रात्या न द्विजाः । तस्मा-द्विजातिधर्मानधिकारसेषामुक्तः ।" इति अप० ६८. कौ पुनर्द्वितीये जन्मनि मातापितरा-वितिचेत् सावित्री माता, आचार्यः पितेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ (शङ्कः----१. ७.)
- ‡"यज्ञादिश्यः कर्मभ्यो वेदस्य निर्दारणमनुपपन्नसिति वेदशब्देन वेदाध्ययनं छक्ष्यते। तस्य च युक्तं यज्ञादीनां मध्ये परत्वम् निःश्रेयसकरत्वान्निःश्रेयसकरवाधिकत्वाच । तथा च मनुः—"आ ह वै स नखाप्रेश्यः परमं तप्यते तपः । यः खग्ब्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोन्वहम् ॥" इति अप० ६९.

[&]quot; वात्यस्तोमो नाम वात्यानां प्रायश्चित्तकतुः । तेन चोहालकवतादिना कृत-प्रायश्चित्ता उपनीता धर्मीधिकारिणो भवन्ति । संज्यवहार्याश्चान्येषाम् । यदाह मजुः— "नैतैरपूर्तैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हि चित् । ब्राह्मान्यौनाश्चसम्बन्धानाचरेद्बृह्मणः सह" इति अप० ६८ ।

१ आ. १००१२ ख. इदमवतरणं नास्ति । ३ ख. ग. बमें झीब । ४ ग. यर्स्मादिति नास्ति । ५ क. प्रहणाध्यय । ख. इदमवतरणं नास्ति ।

प्रहणाध्ययनफलमुक्तेदानीं काम्यवैतबहायशाध्ययनफलमाह-

मधुना पयसाचैव स देवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुवृताभ्यां च ऋचोऽधीते च योऽन्वहम् ॥ ४१ ॥ यज्ञृंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृंस्तथा ॥ ४२ ॥ स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेचोऽन्वहं पठेत् । सामानि तृष्ति कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा॥ ४३ ॥

योऽन्वहम् ऋचोऽधीते स मधुना पयसा च देवान् पितृृंश्च मधुवृताभ्यां तर्पयति । यः पुनः शक्तितोऽन्वहं यज्ंष्यधीते स वृताम्रतैर्देवान्पितृृंश्च मधुवृताभ्यां प्रीणाति । अर्गाद्मस्तु सामान्यन्वहमधीते स सोमवृतैर्देवान् पितृृंश्च मधुसर्पिभ्यां प्रीणाति । अर्गादिप्रहणं सामान्येन ऋगादिमन्त्रपासवर्धम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मेदसा तर्पयेदेवानथर्वाङ्गिरसः पठन् । पितृंश्च मधुसर्पिर्म्यामन्वहं शक्तितो हिजः॥ ४४॥ वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः। इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्याधीते हि योऽन्वहम् ॥ ४५॥ मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं स दिवौकसाम्। करोति तृप्तिं कुर्योच्च पितृणां मधुसर्पिषा॥ ४६॥ ते तृप्ता स्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः।

१ क. व्रतयज्ञा । ग. काम्यवहा । २ ख. म्यां तर्पयति । ३ क. रसः पठेत ।

यः पुनः शक्तितोऽन्बहम् अथर्वाक्षिरसोऽधीते स देवान्मेदसा पितृृंश्व मधुसार्पम्यां तर्पयति । यस्तु वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपवेदवाक्यं ,पुराणं ब्राह्मादि, चकारान्मानवादिधर्मशास्त्रम्, *नाराशंसीश्व रुद्धदैवत्यान्मन्त्रान्, गाथाश्व यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः,
इतिहासान्महाभारतादीन् , विद्याश्व वारुण्याद्या विद्याः, शक्तितोऽन्वहमधीते स मासक्षीरौदनमभुसार्पिभिर्देवान् पितृंश्व मधुसार्पिम्यां तर्पयति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ते पुनस्तृष्ताः सन्तो देवाः पितरश्च एवं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुक्रै-रनन्योपघातलक्षणैस्तर्पयान्ति ।

यं यं कतुमधीते च तस्य तस्यामुयात्फलम् ॥ ४७ ॥ तिर्वित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्चते । तपसर्श्वे परस्येह नित्यं स्चाध्यायवान् द्विजः ॥ ४८ ॥

यस्य यस्य कतोः प्रतिपादकं वेदैकदेशमन्वहमधीते तस्यतस्य क्रतोः फलमाप्रो-ति। तथा वित्तपूर्णायाः पृथिव्याः त्रिः त्रिवारं दानस्य यत्फलं परस्य तपसश्चान्द्रायणा-देर्यत्फलं तदिप नित्यं [†]स्वाध्यायवान् प्राप्नोति। नित्यप्रहणं काम्यस्यापि³ सत्तो नित्य-त्वज्ञापनार्थम्[‡]॥ ४७॥ ४८॥

एवं सामान्येन श्रेत्रज्ञाचारिधर्मानभिधायाधुना नैष्टिकस्य विशेषमाह---

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यन्निधौ ।

- " नाराशंस्यः । ऋग्वेदाखिलधम्थाधीताः " इतं जना उपश्रुत " इत्याद्यास्तिल ऋचः ।
   ...विद्याः मधुविद्याद्या । इति अप० ७०. सर्वैः काम्यमानैः फलैसपैयन्ति इति अप० ७०.
  - ं नित्यं स्वाध्यायवान् अनवरतस्वाध्यायवान् इति अप० ७०.
- ‡ " मधुना पयसेत्यादीनां प्रत्यक्षेव श्रुतिर्मृत्यम् । सा च ब्रह्मयज्ञाध्ययनविध्यथैवाद-भूतेति ब्रह्मयज्ञविधिरत्रकल्यः । तेन विनाऽथैवादानर्थक्यात् । स च ब्रह्मचारिणोऽपीति तत्यकरणे वाक्यारम्भः ।" इति अप० ७०.
- § "द्विविधः खलु ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणस्य धर्मा उक्ताः । नैष्ठिकस्येदानीमाह—नैष्ठिक इति अप० ७०.

१ क. प्रश्लोत्तर वेदवाक्यम् २ ख. धीते Sसी त । २ ख. तपसी यत्पर । ३ क. कामस्यापि ।

तदमावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ ४९ ॥ अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाँजायते पुनः ॥ ५० ॥

^{*} अनेनोक्तप्रकारेणात्मानं निष्ठाम् उत्कात्तिकालं नयतीति नैष्ठिकः। स यावजीवमाचार्यसमीपे वसेत् न वेदप्रहणकालोत्तरं स्वतन्त्रो भवेत्। तदभावे तत्पु-त्रसमीपे, तदभावे तद्वार्यासमीपे, तदभावे वैश्वानरेऽपि। [†] अनेनोक्तविधिना देहं साधयन् क्षपयन् विजितेन्द्रियः इन्द्रियजये विदेशप्रयत्नवान् ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृ-तत्वमाप्नोति कदाचिदिह् न पुँनराजायते ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

*'' उपकुर्वाणकब्रह्मचार्याश्रमं यमिच्छेत्तमावसेत् । तत्र यदि ब्रह्मचर्याश्रममिच्छेत्त दा नैष्ठिकब्रह्मचारी भवेत् । निष्ठा शरीरपातः, तदचित्रके ब्रह्मचर्ये सङ्कल्पः कृतो येन स नैष्ठिकब्रह्मचारी " इति अप० ७१.

† "अनेन पूर्वोक्तेन ब्रह्मचर्यचरणेन देहं देहचन्तमात्मानं साधयन् ब्रह्मपातियोग्यं कुर्वेन् विजितेन्द्रियो वशी चतुर्मुख्छोकमवाप्नोति नेह संसारे पुनराजायते। अपुनराष्ट्रित्तिछक्षणं फळं ब्रह्मोपासकस्य सतो भवति न पुनः केवळंकर्मणः । तदुक्तमाश्रमान्धकृत्य छान्दोग्ये—
"सर्वं एते पुण्यळोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थीऽपृतत्वमेति" इति । अस्यार्थः—सर्वं एते ब्रह्मसंस्थीऽपृतत्वमेति" इति । अस्यार्थः—सर्वं एते ब्रह्मसंस्थीऽपृतत्वमेति" इति । अस्यार्थः सर्वे एते ब्रह्मतत्वमपुनराष्ट्रित्वक्षणमेतीति " इति अप० ७१.

१ ख. चेह जा। २ ग. वेदप्रहणानन्तरं। ३ ख. पुनर्जायते।

अथ विवाहप्रकरणम्---- २

यः पुनर्विवाद्यरेतस्य विवाहार्थे स्नानमाह--

*गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तद्नुज्ञयाँ । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ ५१ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण वेदं मन्त्रब्राक्षणात्मकं, व्रतानि ब्रह्मचारिथर्मान् अनुक्रा-न्तान्वा, उभयं वा, पारं नीत्वा समाप्य, गुरवे पूर्वोक्ताय वरमिछिषेतं यथाशक्ति दत्वा स्नायात् । अशक्तौ तद्नुब्रया अदत्तवरोऽपि । एषां च पक्षाणां शक्तिका-छाषपेक्षया व्यवस्था ॥ ५१ ॥

^{* &}quot; सर्वसाधारणत्वेन ब्रह्मचारिप्रकरणमुक्तम् । अधुनाऽवसरप्राप्ता गृहस्थधमा उच्यन्ते । ते च— " अपलीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते । ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वाऽिप वैदयः शृङ्गोऽिष वा नृप॥ पत्ती धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरं नृणाम्।" इत्यादिदशैनाङ्गार्थया विना न भवन्ति । सा च स्नानोत्तरकाळभाविनीत्याह—गुरवेत्विति । अप० ७३-७४.

^{† &}quot; स्नातकश्च नवधा भिद्यते, सङ्कल्पभेदात् । यथा ८ ८ ह मनु:--

^{&#}x27;' सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुवैश्वेषितृमासर्थे स्वाध्यायार्ध्युपतापिनः॥ नैवतान्स्नातकान्विद्यादृब्राह्मणान्धर्ममैक्षुकान्'' इति अप० ७७.

^{‡ &}quot; यदि भिक्षाटनाद्यशको व्याधिततया राजदैविकाद्यभिभवासमर्थः, तदा वेदं केवळं व्रतान्येव वा केवळानि समाप्य स्नायात् । अत एव विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याद्यतस्नातक इति वैविष्यं समर्थते । अतस्तस्य स्नानपरिणयनोत्तरकाळमध्ययमसम्मापनं तदर्थज्ञानं वा । अत एव वक्ष्यति— " कर्म समातं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यक्षं गृही" इति प्रक्तस्य— " वेदार्थांनधिगच्छेनु शास्त्राणि विविधानि च " इति । ...... " कर्ष स्नायादित्याह—गुरवे पूर्वोक्ताय वरसभिक्षयितं कात्यायनाद्युक्तं— "गौर्वाह्मणस्य वरो आमो राजन्यस्थाश्चो वैद्यस्य " इत्यादि गुर्वेश्वाहरणशक्तादि विषयम् । तदन्यादि विषयं— " धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमहारेत् ।" इत्यादि मन्वादि कक्षितं वा दत्वा तद्वज्ञत्या वा अदत्तवरोऽपि । अत एव गौतमः— " विद्यान्ते गुरूर्थंन निमन्त्यः कृतावुज्ञानस्य वा स्नानम् गृहित ।" इति । अप० ७४-७६.

१ क. यः पुनर्वेवाद्य । २ अप० स्नायाद्वा तदन्रज्ञया ।

स्नानानन्तरं किं कुर्यादत आह-

^{*}अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत्। अनन्यर्णुविकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ ५२॥

अविष्ठुतब्रह्मचर्यः अस्खिलतब्रह्मचर्यः रुक्षण्यां बाह्यान्तररुक्षणैर्युक्ताम् । † बाह्यानि तनुरुगेमकेशदशनादीनि मनुनोक्तानि, आभ्यान्तराणि ‡ '' अष्टै। पिण्डाष्क्रत्वार्ऽ'' इत्याद्याश्वरुगयनोक्तविधिना ज्ञातन्यानि, पूर्वस्यां रात्रौ ⁷गोष्ट-

* ततः किसित्यत आह—अविष्कुतेति । नैव विष्कुतं ब्रह्मचर्यं यस्य, विष्कुतः स्वक्तं, तस्तम्भवे तु प्रायश्चित्ती न स्विववाहः। किन्त्वयं विशेषः—यदि स्नानाद्धो विष्कुतः स्त्वत्तात् व्याधिता व्याधिता

†" बाह्यानि कायस्वरादिगतानि । यथाऽऽहमनुः— " अन्यङ्गाङ्गी साम्यनाम्ना हंस-वारणयामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृहङ्गीचारुभाषिणीम् ॥" इति । लक्षण्यामित्येत-स्मादेव विपरीता तु त्यांज्या यथा— " नोह्रहेष्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गी न रोगिणीम् । नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥" इति ॥ तथा नामतोऽपि वज्यो, यथा "देवनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् । ऋक्षचृक्षदीनाम्नीं दारार्थे परिवर्जयेत्॥" इति अप० ७८.

्रं ' यदा पुनरभ्यन्तराणि सूक्ष्माणि भवन्ति तदाऽऽश्वलायनोक्ता परीक्षा कार्या । तत्र '' बुद्धिरूपलक्षणसंयुक्ताम् '' इत्युक्तवा स्वयमेव चोधं कृतं '' लक्षणानि दुर्शानानि '' इति । तस्योक्तरम्—'' अष्टै। पिण्डानिति '' इति अप

्र "अष्टौ पिण्डान् कृत्वा, ऋतमग्रे प्रथमं ज्ञ्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्योभ-जाता तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत्सत्यं त हुदयतामिति पिण्डानिभमन्त्र्य कुमारीं वृथादेषामेकं गृहाणेति (१.५.५) ॥ क्षेत्राचेदुभयतः सत्यादृद्धीयादश्चवत्यस्याः प्रजाभविष्यतीति वि-द्यात् । गोष्ठात्पञ्चमती । चेदिपुरीषादृद्धार्वचित्वनी अविनिनो हृदात्स्वसम्पन्ना । देवनात्कित-वी । चतुष्पथाद्विप्रवाजिनी। हरिणाद्भन्या। इमशानात्पतिष्ठी।"॥ (१.५.६.)हति आश्वलायनः। अविदासिहदोनाम अशोष्यं हृदस्" इति तत्रैव गार्ग्यभदनारायणः । यद्यपि सर्वे ऽष्वप्रुपलब्ध

१ ग. विधिना वेदितच्यानि । २ ख. गोष्ठवल्मिकाकितव क. ख. ग. गोष्ठवल्मी-ककितवस्थानदुदेरिणक्षेत्रचतुायथ ।

वेदिकािकतवस्थानह्देरिणैचतुष्पथ्रमशानेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यम् । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती भवति, दितीये पैद्युमती तृती-येऽग्निहोत्रद्युश्रूषणपर्रो चतुर्थे विवेकिनी चेतुरा सर्वजनार्जनपरा भवति, पञ्चमे रोगिणी, षष्टे वन्ध्या, सप्तमे व्यभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वरुषयनस्मरणात्, खियं नपुंसकाँनिवृत्तये खीत्वेन परीक्षिताम्, अनन्यपूर्विकां * दानेनापभोगेन वा पुरुषान्तराऽपरिगृहीतां, कान्तां कमनीयां वोहुर्मनोनयनानन्दकारिणीं "यस्यां †मनश्वक्षुषोर्निवन्धस्तस्यामृद्धिः" इत्यापस्तम्वस्मरणात् । एतच न्यूना-विकाङादिवाह्यदोषामावे ।

असापिण्डां समान एकः पिण्डो देहो यस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा असापिण्डा ताम् । सपिण्डता च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथा हि पुत्त्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रां सह ईक्तिपिण्डता, एवं पितामहादिभिरिप पितृ-द्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्, एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहा-

पुस्तकेषु क्षेत्रस्य पद्यात्वं गोष्ठस्य प्राथस्यं परिदृश्यते । तथा तत्फर्लेष्वपि अयमेवानुक्रमो गृहीतः।तथाऽपि आश्वलायनसूत्रे ''क्षेत्राचेदुभयतः सस्यादृक्कीयाद्ववत्यस्याः प्रजा भविष्यति विद्याद्वोद्यात्यग्रुमती'' (१.५.६.) इति पाठादत्र क्षेत्रस्य प्राथम्यं गोष्ठस्यद्वितीयत्वं च कल्पित मस्माभिः॥

* अनन्यपूर्विकां नैवान्यस्मै या पूर्वं दत्ता । एतच वाग्दत्ताविषयं वेदितव्यं, न संस्कृता विषयम्, तस्याः पुनर्मृत्वात्, यथाऽऽह मतुः— ' यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामनेन विधानेन निजीविन्देतदेवरः'' इति । न च तत्र दानं निकृत्तमितिशङ्कनी-यम्। ''अद्भिवांचा च दत्तायां म्रियेता ऽऽदौ वरो यदि । न च मन्त्रोपनीतास्याकुमारी पितु-रेव सा॥'' इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं बलादपहृतायामिष वेदितव्यम् । ''बलादपहृता कन्या मन्त्रेरिप न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथवसा'' इति तेनैवोक्त-त्वात् । कान्तां स्नातकस्य कमनीयत्वान्यनोनयनानन्दकारिणीम् ।' इति अप० ७८.

† " अथिद्धिनिश्वये एकीयं मतमाह्—" यस्यां मनश्रक्षुपोर्निबन्धस्तस्याख्यद्धिर्तेतर दाद्वियतयेके" आप० गृह्य० (३.२०.३.२१.) इति । " यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्रक्षुपो

१ क. देरणक्षेत्र । २ ख. भवेत् । ३ क. ख. द्वितीयस्पृष्टे पश्चमतीभवति । ४ ख. भवेत् । ग. पराभवति । ५ क. चतुर्थे विचिकित्मिनीभवति । चतु । ६ क. पञ्चमे रोगिणीति नास्ति । ७ ख. नपुंसकत्वनिवृत्तये । ८ क. पित्रासह एवं पितामहः । ख. ित्रा सह सापिण्डयम् ।

दिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्यसृमातुलादिभिरपि एकशरीरावयवान्त्रयात् । तथा पितृब्यपितृष्वस्नादिभिरपि । तथा पत्यासह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भातुभार्याणामपि पैरस्परमेकशरीरारब्धैः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सापिण्डशब्दस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं मातामहादीनामपि '' दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।'' इत्यविशेषेण प्राप्नोति,—स्यादेतत् यदि तत्र " प्रतानामित्तरे कुर्युः" इत्यादि-विशेषवचनं न स्यात् । अतश्व सिपडेषु यत्र विशेषपचनं नास्ति तत्र दशा-हमित्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन । सापिण्डयं वर्णनीयम् । '' आत्मा हि जज्ञे आत्मनः'' इत्यादिश्रुतेः । तथा '' प्रजामनुप्रजायसे ''³ इति । '' तथा स एवायं विरूढः पृथक् प्रसक्षेणोपलम्यते दृश्यते चापि सारूप्यम् । देहत्वमेवान्यत् ।" इत्यापस्तम्बचयाच । तथा गर्भोपनिषदि--- ' एतत् षाट्-कौशिकं शरीरं त्रीणि ँपितृतस्त्रीणिमातृतः । अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः त्बङ्मांसरुधिराणि मातृत'' इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ॥ निर्वाप्यापिण्डान्व-येन तु सापिण्डये मातृसंताने भ्रातृव्यादिषु च सापिण्डयं न स्यात् । "समुदायश-क्त्रगङ्गीकारेण रूढपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्रतत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात्। '' अस-त्स्ववयवर्धिषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिष्यति " । एवं "

निंबन्धो नितरां बन्धनं यस्यामासक्तयितशयेन मनश्रश्चपी निबद्वे इव तिष्ठत इत्यथैः, तस्यां जायायां सत्यां धर्मादांनां समृद्विः, नेतरहुणदोषानुरागदर्शनमाद्वियेतत्येके द्युवते । पुतदुक्तं-भवित,—अत्र मनश्रश्चपोनिंबन्ध एवादर्गे कारणं, न तु ज्योतिपादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तदमाव एव परिवर्जने कारणं, नस्वापादयो दोषा इति उभयोरिप मतयोर्द्रचादांनां निषेध माद्वियेतेव।" इति आगृह्य० (१.३.२१.) उज्जवलाब्याव्यायाम् । "सत्यां स्दन्तीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥ (१.६.११.) दत्तां गुष्पां द्योता मृषमां शरमां विनतां विकटां सुण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वतुजां वर्षकारीं च वर्जयेत्" ॥ (आप० गृह्य प्रश्च १.३.१२.) इति तत्रैवोक्ताः स्वापादपोदत्तादयश्चस्त्रे ॥ आप० गृह्य पृष्टे ५९.

[?] ग. श्वरित्रम्भे: सहैंक । २ म. ५. ५९ । ३ क. ख. जायत इति च स एवायं विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इत्याद्यापरतम्ब ०. (आप० ४० २ ९९ २४ २) । ४ ग. त्रीणिमातृतस्त्री-णिपितृता । ५ ख. निर्वाप्य सपिण्डान्वयेन तु । ६ ख. भातृपुत्रादिष्ठ । ७ ख. शत्त्यांक्षी । ८ ख. स्त्रिपरिप्रहे । ९ क. ख. एत्रपांकी । ८ ख. स्त्रिपरिप्रहे । ९ क. ख. एत्रपां नास्ति । १० क. ख. एव्पारम्पर्येक ।

एवं परम्परयेकशरीरावयवान्वयेन सापिण्डवे यथा नातिप्रसंगस्तथा वक्ष्यामः । यवीयसीं वयसा प्रमाणतञ्च न्यूनाम् उद्बहेत् परिणयेत् स्वगृक्षोक्तेनं विधिना॥५२॥

विशेषान्तराण्याहै--

आरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।

अरोगिणीम् अचिकित्सनियन्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रातृमतीं पुत्रिकाकरण-शक्कानिवृत्तये । अनेनापरिभाषिताऽपि पुत्रिका भवतीति गम्यते । असमानार्षगोत्र-जां ऋषेरिदमार्षे नाम प्रवर इत्यर्थः। गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम्, आर्षे च गोत्रं च आर्षगो-त्रे, समाने आर्षगोत्रे यस्यासौ समानार्षगोत्रस्तस्माज्जाता समानार्षगोत्रजा न समानार्ष गोत्रजा असमानार्षगोत्रजा ताम्। गोत्रप्रवरौ च पृथक्षृथक्षपर्युदासे निमित्तं । तोनास

* " ननु सगोत्रनिराकरणेनैव सिपण्डिनिषेधे प्राप्ते किमिति भेदेनाधस्तने इलोके
" असिपण्डां यवीयसीम् " इत्युक्तम् । न । एतक्तस्तनतिजाया निराकरणार्थम् । इतस्था
असमानार्थगोत्रजा तत्स्वीसन्तिजा परिणेया भवेत् । एपा चासिपण्डता मातृपक्षेऽिप वेदितब्या । यथाऽऽइ मनुः— " असिपण्डा च या मातु रसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता
द्विज्ञातीनां दारकर्मणि मैथुने" । नैव सिपण्डा मातुर्या । चकारात्यितुश्च । " असगोता च
या "इत्येतावत्युच्यमाने यत्पतुर्वप्रणं करोति तत्स्वेत्रिकापुत्र्वाभिप्रायेण । अन्यथा— " यस्यते
बीजतो जाता स्तस्य ते नेतरस्यतु इति तत्स्यगोत्रायाविवाद्यत्वं स्थात् । सा प्रशस्ता, क्व,
दारकर्मणि, यद्दारैविना न भवति । तच्च वचनादेव माभूदित्याद्द — मैथुने मिथुनिर्वर्थे
यदेकैकस्य निर्वर्त्यं न भवति । तच्च वचनादेव माभूदित्याद — मैथुने मिथुनिर्वर्थे
यदेकैकस्य निर्वर्त्यं न भवति । तच्च वचनादेव साभूदित्याद — मैथुने मिथुनिर्वर्थे
यदेकैकस्य निर्वर्त्यं न भवति पाक्यज्ञादिकम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः— "पाणिश्रहणाद्विसहत्वं
कर्मसु " इति। सहग्रहणं बळीवर्दवत्यसमानाधिकार इति दर्शनार्थम् । तत्तश्च भन्नांदस्ते । अत्येवकफलभोत्कृत्वं फलान्तरोज्ञ्तिवाधश्च । " असपिण्डा च या
मातुः" इति मातुळादिसुतापरिणयनिषेधः । मातुः सिण्डत्वात् " इति अप० ८०।

यद्यपि अयसेव साधारणो निषेषविधिः । कयं तर्हि दाक्षिणात्यैः प्रमधितवेदशास्व-पयोतिधिभिरिष कतिपयमातुल्खुतापरिणयनमाद्रियते इति चेदुच्यते । बाह्यदिषु विवाहेषु तस्वास्तापिण्डयनिङ्क्तेः गान्धवादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्रसायिण्ड्ययोरिन-कृतेश्च, य एवार्थोऽभिहितो मार्कण्डयपुराणे—" बाह्यादिषु विवाहेषु या तृहा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥ गान्धवादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म-विद् ।" इति । यानि यानि मातुल्खुतापरिणयनिषेधयोतकवचनानि तस गान्धवादिकस्य-रिणीतमातृभातृषुतामपरिणयनिमत्यनुसन्धेयम् । अपि च आह विसष्ठः—" देशकुलाचारा

१ ख. क. ह्योत्तीवधिना । २ ख. तरमाह । ग. तरमप्याह । ३ ग. तामिति नास्ति ।

मानार्षजां असमानगोत्रजामित्यर्थः । तथा च "असमानप्रवरैर्विवाह" इति गौतमः । तथा च "असपिण्डा च या मातु रसपिण्डा च या पितुः ।" इति मनुः । तथा च "असपिण्डा च या मातु रसपिण्डा च या पितुः ।" इति मनुः । तथा मातृगोत्रामप्यपरिणेयां केचिदिच्छन्ति । "मातृष्ठस्य सुताम्द्रुद्धा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रपरां चैव त्यक्ता चान्द्रायणं चरेन् ॥" इति प्रायश्चित्तस्मरणात् । अत्र चासपिण्डामित्यनेन पितृष्वस्मातृष्वस्नादिदुहितृनिषेषः । तथा असगोत्रामित्यनेनास्पिण्डाया अपि मिन्नसन्तानजायाः समानगोत्नाया निषेषः । असमानप्रवरामित्यनेनास्यपिण्डाया असगोत्राया अपि समानप्रवराया निषेषः । तथा असपिण्डामित्यन्तत्वर्वाणंकात्रियः । सर्वत सापिण्डयसद्भावात् । असमानार्पगोत्रजामित्यतत्वेवर्णिकविष्यम् । यद्यपि राजन्यविदैगां प्रातिस्विक्तगोत्नाभावाद्यवराभावः, तथाऽपि पुरोहित्तगोत्नप्रवर्ते वेदिव्यौ । तथा च "यजमानस्यर्पेयान् प्रवृणिते " इत्युक्त्वा "पौरोतिह्यान् राजविद्यां प्रवृणीते" इत्याहाऽऽश्वष्ठायनः । स्पिण्डासु समानगोतासु समानप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्यचते । रोगिण्यादिषु तुं मार्यात्व उत्पन्नेऽपि दृष्टविरोध एव ।

आङ्मायाविरुद्धाः प्रमाणम् " इति । अङ्गीकृतमयमाचारो दाक्षिणात्यानां बोधायनेन '' अथ पञ्चधा विप्रतिपत्तिः, दक्षिणदेशे...मातुलदुहितृपरिणयनमिति ।'' इत्यादिवैदैता । मातुल-सुताविवाहमूला चेयं श्रुतिः—

" आयाहान्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुपस्व । तृप्तां जहुमातुरुस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपाम् ॥" एतत्सर्वे पराशरमाधवीये आचारकाण्डे विवाहमकरणे द्रष्टच्यम् ॥

"अरोगिणांमदिधिरांगोपसृष्टाम् । आतृमतीं पुत्तिकात्वभयात् । यथाऽऽह मनुः— "यखास्तु न भवेद्आता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधसेशङ्कया " इत्यनेन गुसाऽपि पुत्तिका भवित न केवलं या परिभाष्य दीयते—"अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्तो भविष्यति 'इति रातपुत्त्यफला भाषौ यदि पुत्रोऽन्यस्य भवित तदेकाङ्गवेकल्यम्। पुत्ति-कां वक्ष्यति । असमानार्थगोत्रजामित्य [समानार्थजाम] समानगोत्रजामिति च वेदितल्यम् । तत्रश्च सगोत्रायाः सगोत्रत्वेनैव निषेधो न समानार्पार्थक्षया । एवं समानार्थाऽपि न सगोत्रमपे-श्वते । अत एव गौतमः—"असमानप्रवरिववाहः" इति । समानता च नामतः संख्यातश्च समुख्येन भवित न तद्वैषम्ये । यत्रापि संख्यासाम्य एकस्य द्वयोर्वाऽन्यत्वं तत्राप्यसमान तैव । यत्र पुनराङ्गिरसाम्बरीययौवनाश्वेति मान्धाताम्बरीययौवनाश्वेति विकल्पेन ऋषयो भवन्ति तत्रापि वज्यौ । समत्वस्य पाक्षिकत्वात् । न चासमानार्थग्रहणं गोत्रविदेापणम् ।

१.—४.२.२.—३. २४-क. राजविज्ञां। ४ ख. यान् वृणी । ५ २४ क. पौरोहित्यात् । ६ सपिण्डासगोत्रासमानप्रवराष्ठ ७ क. दिषु च

असिपण्डामित्येत्रेकश्चरीरान्वयद्वारेण सीश्चात्परम्परया वा सापिन्डवमुक्तं तच्च सर्वेत्र सर्वेस्य यथाकथंचिदनादौ संसारे भवतीत्यतिप्रसंग इत्यत आह—

पञ्चमात्सप्तमादृर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ ५३ ॥

मातृतो मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ष्यं पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्ष्यम्, सापिण्डयं निवर्तत इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्तर्यां सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपि निर्मन्थ्य पञ्चादिशब्दवान्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षद् सपिण्डाः, पुत्रादयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः। सन्तानमेदेऽपि यतः सन्तानमेदस्तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्न योजनीयम् ॥ तैथा च मात्रसारम्य तात्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते । एवं पित्रसारम्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथा च—''भागिन्योर्भगिनीश्रात्रोर्भातुपुत्रीपितृव्ययोः। विवाहे द्व्यादिभूतवाच्छाखामेदो-ऽवगण्यते''।यद्पि वसिष्ठेनोक्तं—''पश्चमीं सप्तमीं चेव मातृतः पितृतस्तथा'' इति,

"असमानप्रवरीर्ववाहः" इति भेदस्मरणात्। " परिणीय सगोवां तु समानप्रवरां तथा। त्यां कृत्वा द्विजस्तस्यास्तत्थान्द्वायणं चरेत् ॥" इति प्रथनप्रायश्चित्ताञ्च । त्यागश्चोपमोगस्य न तु तस्याः । यथाऽऽइ सुमन्तुः—" मातुलसुतां पैतृष्वस्यां समानगोत्रां च परिणीय चान्द्वायणं चरेत् । परिल्वज्येनां विभूयात्।" इति, एतचामित पूर्वं बोध्यम् । "सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेद्रा तृवदेनां विभूयाव्यजाता चेत्कृञ्ज्ञाव्दपादं चरेत्" इति बोध्यमः। मतिपूर्वं गुस्तरम् । यथाऽऽइ गीतमः—" मातुपितृयोनिसम्बद्धागस्तेन नारितकिनिद्तकर्माभ्यासिपिततात्थास्य पतिनत्थागिनः पतिताः" इति । मनुरिष—" ज्ञातिस्वेनानुपेयास्ताः पतितिद्युपपन्नथः" इति । तत्रश्च पतितोत्पन्नः पतितो मवत्नीति लग्यत पुत्र ।" इति अप० ७९—८०.

* नतु " असिपण्डाम् " इत्युक्तमेव, किमये पुनरूच्यते " सप्तमाप्तितृतः" इति । सत्यम् । किन्तु थीजिनो ८पि सप्तमादिति नियमार्थम् । यथाऽऽह गौतमः— " ऊर्ध्वं तु सप्तमा-सितृबन्धुम्यो वैजिनश्च मातृबन्धुम्यः पञ्चमात् " इति .....पैठीनसिश्च— " असमानार्थेयो कन्यां वरथेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत् । सप्त पितृतः । श्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा । " इति । अत्र च समानजातीये पञ्च असमानजातीये श्रीनिति व्यवस्थितो विकल्पः । न च सप्तमे पञ्चमे वा भवति विवाद्या। यथा— "सप्तमे पञ्चमे वा उपि येषां वैवाहिकी किया। ये च सन्ता-नजास्ते ८पि पतिताः श्रृहतां गताः" इति विष्णुः ॥ अप० ८१-८२.

१ क. क्षात्पारम्पर्येण । २ क. शक्तवावर्तमा । ३ ख. ग. तथा च मातरमारम्येत्वादि शास्त्राव-गण्यतहस्यन्तमधिकगढः ।

''त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः'' इति च पैठीनसिना, तदप्यवीङ्निषेधार्थे न पुनस्तत्प्राप्यर्थामिति सर्वस्मृतीनामविरोधः ।

एतच समानजातीये द्रष्टव्यम्, विजातीये तु विदेशिः, यथाऽऽह राह्यः "यद्येकजाताबह्वः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः। एकपिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्वा-वर्तते त्रिषु" ॥ एकस्मात् ब्राह्मणादेजीता एकजाताः, पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयासु स्त्रीषु जाताः, पृथग्जना समानजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः, ते एकपिण्डाः सेपिण्डाः, िकं तु पृथक्रौत्ताः, पृथक्रौत्तमाशौत्तमश्रकरणे वक्ष्यामः। "पिण्डस्वावर्तते त्रिषु" व्रिपुरुषमेव सापिण्डयमिति ॥ ५३॥

दशपूरुषविख्याताच्छोत्रियाणां महाकुलात् ।

पुरुषा एव पूरुषाः दशाभिः पूरुषेः मातृतः पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्धि-ख्यातं यक्कुळं तस्मात् । श्रांत्रियाणामधीतवेदानाम् । अध्ययनमुपळक्षणं श्रुताध्ययन-संपन्नानाम् । महच्च तक्कुळं च महाकुळं, पुस्त्रपैालपश्चदासीग्रामादिसमृद्धं तस्मा-कन्त्या आहर्तव्येति नियम्यते ।

एवं सर्वतः प्राप्तो सत्यामपवादमाह--

स्फीताद्पि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ ५४॥

संचारिणो रोगाः कुष्टापस्मारप्रभृतयः शुक्रशोणितद्वारेणानुप्रविशान्तः, दोषाः पुनः हीनक्रियनिःपुरुषत्वादयो मनुनेक्ताः, एतैः समन्वितात् स्फीतादपि पूर्वोक्तान्महा-कुछादपि नाहर्तेव्या ॥ ५४ ॥

* " अत एव मतुः— " महान्त्यपि समुद्धानि गोजाविधनधान्यतः । ख्रांसम्बन्धे दश्चमानि कुळानि परिवर्जयेत् ॥" इति । " हीनिक्रयं निष्पुरुषं निश्चन्दो छोमशार्शसम् । श्राट्यामयान्यपस्मारिश्वित्रिकुष्टिकुळानि च॥" इति । हीनिक्रयं यथाविहितगर्भाधानादिक्रियार्रहितं, निष्पुरुषं कन्याजन्मादिबहुछं, निश्चन्दः वेदाध्ययनरहितं, छोमशम् अस्पुरुषणळोमयुक्तम्, अश्रांसम् अशोंच्याधियुक्तम्। हारीतो उपि— "श्वित्रकुष्टपुद्रियक्षमामयाव्यव्यायुरुना श्रेस (सा) [नार्षेया] ब्रह्मसमामार्षेयं चेत्येतान्यपतितान्यपि कुळानि वजैनियानि भवन्ति । कुळानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्तीत्यादितः पद् । अयज्ञियत्वादनार्षेयम् । अदैवत्वादब्रह्म । पृक्कुळ्वात्समानार्षेयमिति । तस्मास्तम् पिनृतः परीक्ष्य पञ्च मानृतो निश्चकं श्रेष्ठां आनुमार्ते

एवं कन्यामहणे नियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह--

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः। यत्नात्पराक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः॥ ५५॥

एतेरेव पूर्वोक्तेर्गुणेर्युक्तो दोषेश्च वर्जितो वरो भवति। तस्यायमपरो विशेषः स-वर्ण उत्कृष्टो वा न हीनवर्णः, श्रोत्रियःस्वयं च श्रुताध्ययनसंपन्नः, यत्नात्प्रयत्नेन पुंस्के-परीक्षितः। "परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः—''यस्याप्सु प्लवते बीजं हादि मृत्रं च फोनिलम्। पुमान्स्याल्लक्षणेरेतार्विपरितेस्तु षण्डकैः॥'' इति । युवा न दृद्धः। धीमान् लौकिकवैदिकल्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः स्मितमृदुंपूर्वाभिभाष-णादिभिरनुरक्तजनः॥ ५५॥

* परीक्ष्योपायप्यण्डलक्षणविधाश्च नारदेन दर्शिताः । यथा---

" परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः । पुमाश्चेदाविकल्पेन स कन्यां त्रुव्धमर्ह-ति ॥ सुबद्धजन्नुजान्वस्थिसुबद्धांसाशरोरहः । स्थूलघाटस्तन् ज्ञत्वगविकप्रगतिस्वरः ॥ रेतो ८स्य प्रवतेवा ८प्सु हादि मूलं च फेनिलम् । पुमान्स्याञ्चक्षणैरेभिविपरीतस्तु पण्डकः ॥ चतुर्दश विधः पण्डक्शास्त्रे हद्यो मनीपिभिः । चिकिरस्यश्चाचिकस्यश्च तेषामुक्तो विधिः कमात् ॥ (१) निसर्गपण्डो (२) वधश्च (३) पक्षपण्डस्तथैव च । (४) अभिशापाद् (५) गुरोरोगा (३) हेवक्षोधाक्तथैव च ॥ (७) ईप्यापण्डश्च (८) सेव्यश्च (९) वातरेता (१०) मुखे मगः । (११—१२) आक्षिसमोधवीजौ च (१३) शालीनो (१४) ८न्यापितस्वया॥ तत्राऽऽद्यावप्रती- रतिपुत्वधर्मीर्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र पुत्रार्थो हिविधः निख्यः कास्यश्च । तत्र निख्ये प्रजार्थे "सुवर्णः श्चोत्रियो वरः" इत्यनेन सुवर्णा मुख्या दक्षिता । इदानीं कास्ये नित्यसंयोगे चानुकर्ण वाक्तव्य इत्यात आई—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः । नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायंजायते स्वयम् ॥ ५६ ॥

यदुच्यते ''कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः'' इत्युपक्रस्य ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः, क्षित्रयस्य तिस्रः, वैश्यस्य द्वे रे, इति द्विजातीनां शूद्रावेदनिमिति नेतद्याञ्चवत्त्रयस्य मतं, यस्मादयं द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते । ''तञ्जाया जाया-भवित यदस्यां जायते पुनः'' इति श्रुतेः । अत्र च '' तत्रायं जायते स्वयम्'' इति हेतुं वदता नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्लोत्पादनाय वा प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयनिषधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पादनानुकत्ये काम्य च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षित्वयावैश्ये, क्षित्वियस्य च वैश्याम्यनुज्ञाता भविति ॥ ५६ ॥

 इदानीं रितकामस्योत्पन्नपुत्त्रस्य वा विनष्टभार्थस्याऽऽश्रमान्तरानिषकारिणो गृहस्थाश्रमावस्थानमात्राभिकाङ्क्षिणः परिणयनकममाह—

तिस्रो वर्णानपूर्व्येण हे तथैका यथाकमम्। बाह्मणक्षत्त्रियविशां भार्यो स्वा शूद्रजन्मनः॥ ५७॥

कारी पक्षाख्यं मासमाचरेत् । अनुक्रमात्त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥ ईप्यांपण्डात्र्यो ये उन्ये चत्वारः समुदाहृताः । त्यक्तव्यास्ते पतितवस्थ्रतयोन्या ऽपि च खिया ॥ आक्षिसमोध बीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि । पतिरन्यस्ततो नार्या वत्सरार्धं प्रराक्ष्य तु ॥ शार्लानस्यापि धृष्टखीसंयोगाञ्चस्यति द्विजः । तं हीनविषयं तु खी य्यं क्षिप्या उन्यमाश्रयेत् ॥ अन्यस्यां यो ममुख्यः स्यादममुख्यः स्वयोपिति । लभेतसा उन्यं मर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥ अप्यार्थं खियः स्ष्टाः खी क्षेत्रं बीजिनो नराः । क्षेत्रं बीजवते देयं नार्याजी क्षेत्रमर्हृति ॥" इति अप० ८५-८६.

^{* &}quot; अनुकल्पक्रममाह—तिस्नइति

१ ख. इत्याह । २ ग. द्रे इति तलद्विजा ।

* वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्नः, क्षित्रियस्य दे, बैश्यस्यैका, शृद्धस्य तु स्वैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषां गुख्या स्थितेव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरो-त्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यकानुकल्पे काम्ये च पुल्लोत्पादनविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुल्लस्य पुल्त्रमध्ये परिगणनं, विभागसंकार्तनं च, तैथा "विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि" इत्युपरक्रम्य "विन्नास्त्रेषविधिः स्मृतः" इति च, तद्रतिकामस्याश्रममालाभि-काङ्किणो वा नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य ॥ ५७ ॥

विवाहानाह- -

ब्राह्मो विवाह[†] आहूय दीयते शक्त्व्यसङ्कृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ ५८ ॥

* " यदा पुनः उक्तळक्षणा सवर्णां नास्ति पूर्वां च विनष्टा न चानाश्चिमिणा स्थातच्यं न चाऽऽश्चामन्तरेऽधिक्षियते सामर्थ्यांत् बहुचनो वाळापरयश्च तदा तस्यामवस्थायां तिस्तो है एका च बाह्यणक्षित्रियविद्यां भार्या वर्णानुपूर्व्येण स्वा शृद्धस्य सवर्णा पुनश्चतुर्धी मुख्या स्थितेव । यथाऽऽहमनुः—" शृद्धेव भार्या शृद्धस्य सा च स्वा च विद्याः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाञ्जनमनः॥ कामतत्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः।" इति। कामतः प्रवृत्ताना न प्रमेतः । अत एव ता जवन्याः । क्रमशो न स्युक्तमेण । व्युक्तमे च दोषो मनुना दर्शितः—" शृद्धांवदी पतत्यत्रेस्तथ्यत्तव्य च । श्रोनकस्य मुतोत्पत्या तद्यत्यवया भृगोः"। अविगोतमयोरिदं मतं शृद्धांवदी पतति वेदनमात्रेणेव । शोनकस्य मुतोत्पत्या तस्यापरयेनेति भृगोः । तच स्युक्तमेणित द्रष्टव्यम् । इतस्था—" चतुस्त्रिद्धयक्षम् भागी ना वर्णशो बाह्यणात्मजाः" इति भागविभागो न स्थाताम्। न च तत्याधान्यं श्राह्यदिदानेषु कार्यम् ॥ "दैवपित्यातिथेयानि तत्यश्चानानि यस्य तु । नाश्चन्ति पितरस्तस्य न च स्वर्गन्त स गच्छिति" इति वचनात् ।" इति अप० ८७-८८.

† "विवाहशब्दो यद्यपि कन्यायाः सप्तपदातिक्रमणे सुख्यः, तथाऽपि ऋत्विवशयुक्त
तत्त्वहृद्यादि शास्त्रविद्वितभार्यावसाधके कर्मसमुदाये वर्तते । स च समुदाय उपाधिभेदाद ब्राह्मादिव्यपदेशं छभते । तदुपाधित्वेनैव दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यम् । यथा
" अलङ्कृत्यकन्यासुदकपूर्व दवादेष ब्राह्मोविवाहः।" इति न पुनदोनमेव विवाहशब्दार्थः ।
तथा सति हि " उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौछकर्मोपनयनगोदानिवाहः"
इत्युक्तवायदुक्तं " तेषां पुरस्ताच्यतस्र आध्याहृतीर्ज्ञेद्वयात्" इति । तक्षोपप्रवेत । न हि कन्या
दानात्पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति । तस्मादानविवाहयोर्भेदात्तद्विधानयोः पदयोः सामा-

१ खा. यथा। २ — आ. ९१.

*स ब्राह्माभिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तळक्षणाय वरायाऽऽङ्क्रययथाशक्तबळंकृता कन्या दीयते उदकपूर्वकम् । तस्यां जातः पुत्नः उभयतः पित्नादीन्दश पुन्त्रादींश्च दश आत्मानं ¹चैकविंशं पुनाति सङ्क्तक्षेत् ॥ ५८ ॥

यज्ञस्य ऋत्विजे दैव, आदायर्षस्तु गोद्ययम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ ५९ ॥

ै स दैवो विवाहः यस्मिन्यज्ञानुष्ठाने वितते ऋत्विजे यथाँशक्तबरुंकृता कन्या दीयते । ीयत्र पुनर्गोमिथुनमादाय कन्या दियते स आर्षः । प्रथमजो दैव-विवाहजः चतुर्दश पुनाति सप्तावरान् सप्त परान् । उत्तरज आर्षविवाहजः षट् पुनाति त्रीन्पूर्वोन् त्रीन्परान् ॥ ५९ ॥

नाधिकरण्यमुपचारंणैव व्याख्येयम् । यत एव दानं न विवाहोऽत एव गान्धवाँदिषु विवाहेषु इानमन्तरंणैवोपयमनं कन्याख्येकारात्मकं विवाहत्वेनाऽऽह शौनकः—" मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धवैः" । मिथः परस्परं कन्यावरं अहं ते भती त्वं मे भावेति सम्प्रति पित्तं कृत्वा कन्यासुपयच्छेत स्वीकुर्योदिति तस्यार्थः । ततोऽत्र दानं न विद्यते विवाहस्तु भविति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो भेदको धर्मः कन्यावरयोमिथः सम्प्रतिपत्तिः। एवं राक्षस-पैशाचयोरिप विवाहत्वं कन्यादानरिहतमेव द्रष्टव्यम् । खुदं छलनं च तयोभेंदको धर्मो । तदाह—" हत्वा भित्वा च शीर्याणि स्वतीं स्वद्रभ्यक्ष हरेत्व राक्षसः" । तथा पैशाचमि मनुराह—सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपयच्छित । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितो ऽष्टमः । " पृवसुपयमनपाणिप्रहणशब्दवत्परिणयनशब्दोऽपि दण्डिन्यायेनैव कर्मससुद्राये शास्त्रेषु प्रयुज्येत ॥" इति अप० ९०-९३.

- * " ब्राह्मो नाम विवाहो ब्राह्मणानामुचित इति तिसम्बाहूय पूर्वोक्तलक्षणं वरं वरे वरियतक्ये ऽर्थित्वे ज्ञाते शक्तवाऽलङ्कृत्य कन्या दीयते । श्रप० ८८.
- † '' विवाह इत्यनुवर्तते, दीयते शक्त्यलङ्कृतेति च । ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते दक्षिणा-त्वेन यथाशक्त्यलङ्कृत्य कन्या दीयते एष देवो विवाह: । इति अप० ८९.
- ‡ " वराद्रोमिथुनं गृहीत्वा तस्मे यथाशक्तयलङ्कृत्य कन्या दीयत इत्येप आर्थो विवाह: । श्रोनकः—" गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्थः" इति । अप० ८९.

१ क. ग. एकविंशतिं पु । २ ख. यथैति नास्ति ।

इैत्युक्त्वा *चरतां धर्म सह या दीयतेऽथिने । स कायः †पावयेत्तज्जः षट् षेट् वंश्यान्सहात्मना॥ ६०॥

सह धर्मे चरतामिति परिभाष्य कन्यादानं प्राजापत्यः । तज्जः षट् पूर्वान् षट् परान् आत्मना सहेत्येवं वयोदश पुनाति ॥ ६० ॥

आसुरो द्रविणादानाद्वान्धर्वः समयान्मिथः । राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कैन्यकाच्छलात्॥ ६१॥

्रीआसुरः पुनर्दविणादानात् । ∮गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति । ∥राक्षसो युद्रेनापहरणात् । ¶पैशाचस्तु र्केन्यकाच्छ्ळात् छग्नना स्वापाद्यवस्थास्य पहरणात् ॥ ६१ ॥

 [&]quot; उभी सह धर्म चरतामिलेव कन्यावरावुक्ता यथाशक्तयलङ्कल कन्या कन्या-धिने दीयते यत्म काय: पाजापत्यो विवाह: ।" इति अप०८९.

^{† &}quot;तस्यां जातः षट् पूर्वान् षडपरान्पुरुपानात्मानं च त्रयोदशं पावयेत् । अत्र देवलः—" एते विवाहाश्रत्वारो धर्म्यास्तोयप्रधानिकाः । अशुस्का बाह्यणार्हाश्च तारय-न्ति द्वयोः कुळम् । चतुर्धेतेषु दत्तायामुषन्नात्सनयाः श्वियाम् । दातुः प्रतिप्रहीतुश्च पुनन्त्यासप्तमं कुळम् ॥" इति । अप० ८९.

[्]र '' वराष्ट्विणमादाय आत्मार्थं कन्यार्थं च पित्रादिभिर्यत्कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाष्टः ॥'' इति । अप० ८८.

^{§ &}quot;कन्यावरवोरन्योन्यसमयात्वं मे भार्यो त्वं मे पतिरित्येवं रूपाद्वानिरपेक्षाचः कन्यास्वीकारः स गन्धर्वो विवाहः ।" इति अप० ९० ।

^{∥ &}quot; युद्धे कन्याबन्धृक्षित्वा यत्कन्याहरणं कन्यास्वीकार: स राक्षसो विवाह:" इति । अप० ९०.

^{¶&#}x27;'कन्यकां छळादपहृत्य यत्स्वीकरोतिस पैशाचो विवाह:। केचित्पटन्ति ''कन्यकाच्छ-ळात्" इति। तस्यायसर्थः—कन्यकाच्छळनात् तत्स्वीकार: पैशाचो विवाह इति" अप० ९०.

१ अप • सहोभो चरतां । २ अप • पड्वेश्यान्सहचात्मना । ३ अप • कन्यकां छलात् । क. ख. कन्यकाछलात् । ४ ख. छलात् छलेन छश्चना । ग. छन्नना छलेन स्वापा ।

सवर्णादिपारिणयने विशेषमाह-

पाणित्रीद्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षात्त्वया शरम्। वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः॥ ६२॥

*सवर्णासु विवाहे स्वगृह्योक्तेन विधिना पाणिरेव प्राह्यः । क्षत्रियकन्या तु शरं गृह्धीयात् । वैश्या प्रतोदमादद्यादुन्कृष्टवेदने शृद्धा पुनर्वसनस्य दशाम् । यथाऽऽह मनुः—''वसनस्य दशा प्राह्या शृह्योन्कृष्टवेदने³। इति ॥ ६२ ॥

दातृक्रममाहै -

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थ [†]परः परः ॥ ६३ ॥

" पूर्वा विवाहानां मध्ये अयमस्य धम्यों वर्णस्य अयमधम्यं इत्याह मनुः—
" षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्र्यस्य चतुरोऽवरान् । विद्यृद्वयोस्तु तानेव विद्याद्वम्यांनराक्षसान्॥" ब्राह्मादीन्गान्थवैपर्यन्तान्विवाहान् षड् ब्राह्मणस्य धर्मादनपेतान्विवात्। अवरान्पक्षादुक्तानासुरादीन्पेशाचान्तांश्रतुरो विवाहान् श्रत्तियस्य । वैद्यशूद्वयोरिप तानेव राक्षसवर्वितान् विद्याज्ञानीयादिस्यर्थः ॥ एषामिप मध्ये प्रशस्तानाह—" चतुरो ब्राह्मणस्याऽद्यान्ध्रइस्तान्कवयो विद्यः। राक्षसं श्रत्तियस्येक मासुरं वेद्यशूद्वयोः॥" ब्राह्मो देव आर्थः प्राजापत्यश्रेति चत्वारो विवाहाः ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः । आसुरगान्धवौं तु न प्रशस्तौ, न निन्दितौ ॥
श्रात्त्रयस्य पुना राक्षस एकः प्रशस्तः । आसुरगान्धवौं तु न्वैवत् । वैस्य द्युद्वयोस्त्वासुर
एकः प्रशस्तः गान्धवैस्तु पूर्ववत् । पैशाचः पुनः सर्ववर्णानां निन्दित् एव । " स पापिष्ठो
विवाहानां पैशाचः कथितोऽद्यमः" इत्यविशेषस्यतेः॥ यचु मनुनेवोक्तं—"…क्षत्रस्य
चतुरोऽवरान्। विद्यृद्वयोस्तु तानेव विद्याद्वस्यानराक्षसान् " इति, त्रिपेशांचस्य ब्राह्मणादन्येपां वर्णानामत्यन्तापचनुत्रहार्थम् । तस्माद्बाह्मणस्याऽऽपद्यपि पैशाचानुत्रहो नास्तीति
सिन्द्वम् " इति । अप० ९१ –-९२.

" सवर्णायामुद्धामानायां वरेण तस्याः पाणिर्माद्धाः । क्षत्त्रिया बाह्मणेनोह्यमाना शरं गृह्णीयात् । यथा तस्याः पाणिमिन तं शरं वर उपाददीत वेश्या तु विश्रेण क्षत्त्र्ययेण वा परि-णीयमाना प्रतोदं वस्त्रीवर्देखेदनभाददीत । अप्रयजन्मशब्दः उन्कृष्टवर्णमात्रपरः । मनुः— " वस्त्रस्य दशा प्राह्मा शुद्रुयोत्कृष्टवेदने " इति । अप्र ९२.

† " पिखादीनां क्रमपरिपाठितानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सति, अप्रकृतिस्थत्वे तृत्तरोत्तरः प्रकृतिस्थः कन्याप्रदो भवति । अविष्कुतबुद्धिः प्रकृतिस्थः ।" इति । अप ९२.

१ क. विवाहे गृह्यो । ग. विवाहे स्वगृह्योक्ताविधिनैवपाणि । २.--३. ४४. । ३ ख. कन्यादा ।

अप्रयच्छन्त्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥ ६४ ॥

एतेषां पित्रादीनां *पूर्वपूर्वाभावे परः परः कन्याप्रदः, प्रकृतिस्थक्षेत् यद्युन्मा-दादिदोषवान्न भवति । अतो यस्याधिकारः सोऽप्रयच्छन् भृणहत्यामृतावृतावाप्नोति । एतच्चोक्तळक्षणवरसंभवे वेदितव्यं । 'यदा पुनर्दातृणामभावस्तदा कन्यैव गम्यं गमनाईमुक्तळक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक् ।

#"कन्यायाः प्रदाताऽधिकारी तामददद्वभेहलां प्रखुत समाप्तोति । संपूर्णां प्राप्तोति । यचु मनुप्रवचनं—"काममा मरणात्तिष्ठदुहे कन्यनुँमत्पि । न त्वेवेनां प्रयच्छेतु गुणहीनाय किंहिं चित् ॥" इति । तद्गुणवद्वरसम्भवं गुणहीनाय न दातब्येत्येवम्परं न तु कन्यतुँदर्शनम-दोष इत्यर्थकम् । तथा हि सति वचनान्तरिवरोधः । तथा च काश्यपः—" पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्येदसंस्कृता । भूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृपळी स्मृता ॥" वृपळी धर्मानधिकारिणी । " यस्तु तां वरयेत्कन्यां बाह्मणो ज्ञानदुर्वेळः । अश्राद्धेयमपाङ्केयं तं वि बाह्यवळीपतिम् ।" कन्यया चाहमृतुमतीति निवेदियतब्यमिलाह नारदः—" कन्या नर्तु मुपेक्षेत बान्धवेश्यो निवेदयेत् । न चेट्यद्युस्तां भर्वे ते स्युक्रह्महिमः समाः॥" इति । अश्र-संवर्तः—" माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो आता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्टा कन्यां रजस्वळाम् " इति । अप० ९३.

† "दातृणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं गमनाई सवर्णमुल्ह्रष्टवर्णं वा पातित्यादिदोषरितं वरं भतीरं कुर्यात् । एतच प्रामजोदर्शनात् । दृष्टे तु तस्मन् पित्रादितु सल्स्विप स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात् , न पित्रादिशासनमपेक्षेत । यदाइ बोधायनः—"ग्नीणिवर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् । ततश्चतुर्थं वर्षे तु विन्देत सदशं पितम् ॥ अविधमाने सदशे गुणदीनमपि वजेत्" । सदशः गुणवान् । यत्तु विष्णुनोक्तम्—" ऋतुत्रयम्पास्यैव कन्या कुर्यास्स्वयं वरम् ।" इति, तद्गुणवद्गरकामे सति दृष्टव्यम् । तदलामे तु वर्षत्रयमुपासनीयम् । अत्र मशुः—" अलङ्कारं नाऽऽदतीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा । सातृकं आतृदत्तं वा स्तेयं स्याद्यदि तं हरेत्॥" वरं प्रति स पृवाऽद्रह—" पित्रे न दृष्यम् ।" अत्र कन्यासृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादितकामेदत्नां प्रतिरोधनात्" ॥ शुल्कं मृत्यम् ।" अप० ६३.

*सक्कदेव कन्या प्रदीयत इति शास्त्रनियमः, अतस्तां दत्वा अपहरन चौरवदन्डयः।

एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्ते अपवादमाह—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥ ६५ ॥

यदि पूर्वस्माद्वरात् श्रेयान् विद्याभिजनाद्यतिशययुक्तो वर आगच्छति, पूर्वस्य च पातकयोगो दुर्वृत्तत्वं वा, तदा दत्तामि हरेत् । एतच्च सप्तमपदात प्राक् ब्रष्टन्यम् ॥ ६५ ॥

अनाख्याय ददहोषं दण्ड्यं उत्तमसाहसम् । अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥ ६६ ॥

* '' पिलादिना कन्या सकृदेव देया तां दत्वा अपहरन् वक्ष्यमाणेन कन्यास्तेयदण्डेन युज्यते । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्रेट्यशस्ततरो छभ्यते ततस्तस्मै देया न पूर्वस्मै । अस गौतमः-- "प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न देयात्।" इति । नारदः-- "स्त्रीपुंसयोश्रसम्बन्धाद्धरणं प्राग्विधीयते । वरणाद्रहणं पाणे: सम्बन्धोऽयं विलक्षणः" ॥ वरणं पाणिप्रहणसुपभोगश्चेति विविधः सम्बन्धः । " तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषद्दीनात् । पाणिब्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ तेषां निष्ठा तु विद्वद्विविज्ञेया सन्तमे पदे।" अस्यार्थ: तयोः कन्यावरयोरनि-यतमनियम: । वृताऽपि न परिणीयते वाग्दत्ताऽपि न प्रदीयत इत्येवं रूप:, तस्य कार्छ कारणं च वक्तुमुक्तं-वरणाद्दोषदर्शनादिति । वरणादूध्वै कन्यावरयोरन्योन्यदोषदर्शनादिनयमो भवति । वरणादिति सावधारणं वचनम् । वरणादेवोध्वं न विवाहादित्यर्थ: । अत हेतुः---पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति । तैर्मन्त्रेरूपादितभार्थात्वरूपसंस्कारायाः परित्यागो न यक्त इति । तथा- "प्रतिगृद्ध तु यः कन्यां वरो देशान्तरं वजेत् । त्रीतृतून्त्समतिकस्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरं॥" काल्यायनः-- " वरियत्वा तु यः कश्चित्रणदयेत्पुरुषो यदा । रक्तागमां स्त्रीनती त्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥" वाग्दत्ताविषयमेतद्वाक्यद्वम् । रक्तागमः रजोदर्शनम् । " प्रदाय शुल्कं गच्छेचः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मी विधानतः ॥'' एतदपि प्राग्विवाहादृष्टव्यम् । वसिष्टः—" अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेता-SSदौ बरो यदि। न च मन्त्रोपनीतास्यात्कुमारी पितुरेव सा॥" इति । न च मन्त्रोपनीता मन्त्रवता विवाहकर्मणा उपनीता प्राप्ता संस्कृता न भवतीत्वर्थः । कात्यायनः-- " पर्व दत्ता तु या कन्या अन्येनोढा यदा भवेत् । संस्कृता ऽपि प्रदेया स्याद्यस्मैपृर्वं प्रतिश्रुता॥" चे-द्रुणवत्तर इति शेषः" इति । अप० ९४-९५.

१ क ग. अपहरन् कन्यां चोर । २ ख. दण्ड ।

यः पुनश्वक्षप्रिक्षि *दोषमनास्याय कत्यां प्रयच्छति असावुत्तमसाहसं डण्डयः। उत्तमसाहसं विक्थते। ईअदुष्टां तु प्रतिगृह्य त्यजन्तुत्तमसाहसमेव दण्डयः। यः ईपुनर्विवाहात्प्रागेव द्वेषादिना असद्भिः दोषेदीर्धरोगाादिभिः कन्यां-दूषयति स पणानां ॥ वक्ष्यमाणळक्षणानां शतं दण्ड्यः॥ ६६॥

अनन्यपूर्विकामित्यत्रानन्यपूर्वी परिणेयोक्ता, शतत्रान्यपूर्वी कीटशीत्याह—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः। स्वैरिणी या पति हित्वा सवर्णकामतः श्रयेत्॥ ६७॥

* " व्याध्युपहतापरिणीता यद्यक्षतयोतिः स्यात्परित्यक्तव्या ॥" क्षतयोतिस्तु भर्तव्या पोषणीयैव । यत्तु नारदेनोक्तं — "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्यकुर्यान्नुपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥" इति, एतत्त्यागानिमित्तदोषव्यतिरिक्तविषयम् । पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसः अत मनुः— " विधिवत्परिगृद्धापि त्यजेत्कन्यामनिन्दिताम् । व्याधितां विप्रदुष्टां च च्छ्यनाचोपपादिताम् ॥" विविधं प्रकर्षेण च दुष्टां विष्रदुष्टाम् । वत्यागहेतृन्दी-पानाह नारदः— " उन्मत्तः पतितः क्षावा दुर्भगस्यक्तवान्धवः । कन्या दोषौ च यौपूर्वां वेयदोषगणो वरे ॥" दीर्षकृत्यितरागित्वंव्यक्षता च पूर्वदीषौ ॥" इति । अप० ९५-९६.

ं '' साक्षीति पणसाहस्रोदण्ड उत्तमसाहसः । तद्धं मध्यमः प्रोक्त स्तद्धंमधम स्मृत: ॥'' इत्याचाराध्याय ३६६ श्लो० मुळे ।

‡ "अदुष्टां त्यागदोपरहितां त्यजन्जुत्तमसाहसं वरो दण्डवः । अत्र नारदः—" प्रति. गृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सुजेन्नरः । विनेयः सोऽन्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत्॥" विनेयः दण्डवः" इति । अप० ९६

§ " अशस्तेयं कन्येति मिथ्याऽवदन् पणशतं दण्ड्यः । यत्तु विष्णुनोक्तम्— "अदुष्टां दुष्टामिति शुवन्तुक्तमसाहसं दण्ड्यः" इति तदपरिणेयत्वापादकदोपाभिधानविषयम्" इति अप० ९६.

∥ '' आचाराध्याये ३६५ श्लो. द्रष्टव्यम् I

भ ' पुनश्रृत्वक्षणमाह—' अक्षता चेति । या कृतविवाहा सती क्षतयोनिरक्षतयो निर्वा कौमारेण मर्त्रा भर्त्रन्तरेण वा यथाविधि पुनरुक्कते सा पुनर्मुः । यथाऽऽहमनुः— ' सा चेदक्षतयोतिःस्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा । पौनर्भवेन भन्नौ सा पुनः संस्कारमर्हेति॥' अस्यार्थः—क्कीवपतितोन्मत्तादिपरिणीतेषु जीवत्सु अदुष्टे वा भर्तरि स्रते यमन्यं पतिं विन्दते स पौनर्भवो भर्तो । तेन पुनर्वेवाहिकविधिसंस्कृता पुनर्भुः । यहा क्कैब्यादि दौषर-हितं पोषणादिसमर्थं कौमारं पतिमुत्सुक्य अन्यैः सह सुरतमाचर्यं पुनः पूर्वमेव पतिं परि

अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्त्रैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षतां चाक्षता च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्धदूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । या पुनः कौमारं पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा । स्वैरिणीति ॥ ६७ ॥

एवं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह---

अपुत्त्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्त्रकाम्यया । सापिण्डो वा सगोतो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ ६८ ॥

आ र्गभंसभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् । अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥ ६९ ॥

्रंअपुत्त्रामलब्धपुत्त्रां पित्नादिभिः पुत्त्नार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कर्नायान् भ्राता सपि-ण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा, एतेषां पूर्वस्पपूर्वस्याभावे परः परः घृता-भ्यक्तसर्वोङः, ऋतोवव वक्ष्यमाणलक्षणे इयाद्रच्छेत् आ गर्भोत्पत्तेः । ऊर्ध्व पुनर्ग

गृह्णाति सा शतप्रत्यागता क्षतयोनिश्च, स च भतो पोनर्भवः । पुनर्भूईयस्याचास्य स्वरूपं विसष्ट आह—" पुनर्भूयां कोमारं पतिमुत्स्त्र्यान्येः, सह चरित्वा पुनस्तस्यव कुटुम्बमावि-शति सा पुनर्भू भविति । या वा क्कीबं पीततमुन्मत्तं भतीरमुत्स्वयान्यं पति विन्दते । मृते वा सा पुनर्भूभविति॥" इति । तस्मात्पुनः संस्कृतत्वं पुनर्भूळक्षणम् "इति अप० ९६.

^{# &#}x27;' या पितं परिव्यक्य सर्वर्णमन्यं रागतो विवाहं विनैवोपभोगाय आश्रयेम् सा स्वेहिणी। स्वैहिणीग्रहणं तद्वेलक्षण्येन पुनर्भूज्ञानाय। तज्ज्ञानं च पोनर्भवस्य भर्तुः पुत्रस्य च ज्ञापनार्थम् ॥'' इति । अप० ९६-९७.

[ं] व्यवहाराध्याये ५१ श्लो. व्या. २९१ श्लो. व्या. श्लीसाहसप्रकरणे प्रायश्चित्ताध्याये ३६५ श्लोके चार्य विस्तरेण संक्षेपेण च प्रतिपादितोंऽशोद्रष्टव्यः ।

^{‡ &}quot; मृते जीवति वा पत्थी गर्भाधानाक्षमे स्त्रियमनपत्यां पुत्रकामां तत्नुस्पत्तियोग्यां गुरुभिः प्रजीत्पत्यर्थमनुज्ञातः भर्तुः ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता तद्व्यामे तत्सापिण्डः सगोत्रो वा तामस्यक्त (मभ्यक) सर्वोङ्गः ऋतुकाले गच्छेत् " इति अप० ९७.

च्छन् अन्येन वा प्रकारेण पतितो भवति । अनेन विधिनोत्पन्नः पूर्वपरिणेतुः क्षे-त्रजः पुत्नो भवति । एतच वाग्दत्ताविषयमित्याचार्याः ''यस्या व्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरैः ॥'' इति मनुस्म-रणात् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

व्यभिचारिणीं प्रत्याह---

हिताधिकारां मिलनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभृतामधः शय्यां वासयेद्वःचिमचारिणीम् ॥ ७०॥

या व्यभिचरित तां ैह्नताधिकारां भृत्यभरणाद्यधिकाररहितां मिलनां अञ्ज-नाभ्यञ्जनशुभ्रवस्त्राभरणशून्यां पिण्डमात्रोपजीविनीं प्राणयात्रामात्रभोजनां, धिक्का-रादिभिः परिभूतां, भूतलशायिनीं, स्ववेश्मन्येव वासयेत्, वैराग्यजननार्थे न पुनः शुद्धवर्थम् '' यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेहृतम् ॥" इति पृथक्प्रायश्चि-त्तोपदेशात्॥ ७०॥

‡ तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमाह---

[§]सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः⊩ सर्वेमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यर्तः ॥ ७१ ॥

^{* &}quot; व्यभिचारिणीं प्रति यत्कार्यं तदाह —हतेति ।

^{† &}quot;धने च धमें च निरस्तैश्वयां मिलनशरीरविद्यां देहधारणसमार्थाश्वमात्रोपजीवि-नीमवज्ञातां श्वितिशाधिनीं च कृत्वा व्यभिचारिणीं गृहैकदेशे वासयोत्। अत्र मनुः—"विप्र-दुष्टां श्वियं भर्ता निरुन्थ्यादेकवेश्मिन । यत्पुंसः परदारेषु तचैनां चारयेद्वतम्॥" इति । नारदः—" व्यभिचारे श्वियामौण्ड्यमधः शयनमेव च॥" कृतप्रायश्चित्ता तु संव्यवहार्या भवति । " कृतनिर्णेजनां चैव न जुगुप्सेत किहिंचित्" इति मनुवचनात् इति अप० ९८.

[‡] स्त्रीप्रशंसामाह इत्यपरार्केऽवतरणिका.

६ " सोम: प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पातस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः॥" ऋग्वेदे—अ. ८. अ. ३. व. २७. ऋ. ५.

^{॥&#}x27;' पावकः सर्वयज्ञाईत्वम् । अतो हि ता मेध्याः यज्ञार्हाः योषितः'' इति। अप० ९८.

१ म० ९. ६९. । २ म० ११. १७६

परिणयनात्पूर्व सामगन्धर्वबह्वयः स्त्रीभुक्क्वा यथाक्रमं तासां शौचमथुरव-चनसर्वमेध्यत्वानि दत्तवन्तः । तस्मात्स्त्रियः सर्वत्र स्पर्शनाळिङ्गनादिषु मेध्याः शुद्धाः स्मृताः ॥ ७१ ॥

न च तस्यास्तिहिं दोपो नास्तित्याशङ्कनीयमित्याह—

^{*}ठ्यभिचाराहतौ शुद्धिर्गर्भे [†]त्यागो विधीयते । गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके ॥ ७२ ॥

अप्रकाशितान्मनोव्यभिचारात् पुरुषान्तरसंभोगसंकल्पात् यदपुण्यं तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः । शूद्रकृते तु गर्भे त्यागः । '' ब्राह्मणक्षात्वियविशां भार्याः शूद्रेण संगताः। अप्रजाता विशुद्धपन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः॥' इति स्मरणात्। तथा गर्भवधे भर्तृवधे महापातके च, ब्रह्महत्यादौ आदिप्रहणान्छिष्यादिगमने च त्यागः । '' चत-स्मस्तु परित्याज्याः शिष्यगा ‡ गुरुगा च या । पतिन्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता

^{* &}quot; ब्यभिचारे सत्यासां रजोदशंने शुद्धिर्भवति। एतच मानसे व्यभिचारे । यथा-SSE मनु:— " रजसा स्त्री मनोदुष्टा" इति । ततश्च रजोदशंनात्यागसंब्यवहार्या, संव्यव-हाराय प्रायश्चित्तं कारीयतब्या । यदाह विसष्टः— " मनसा भर्तुरिभचारे यावकं क्षीरोदनं वा मुञ्जानाऽधः शयीत । उर्ध्व त्रिरात्राद्ग्यु निमशा गायव्या अष्टशतेन शिरोभि-जुंहुयात् । पृताभवतीति विज्ञायते" इति" अप० ९८.

^{† &}quot;भर्त्रो बन्धुभिश्चासां त्यागः कार्यः । च कारः शास्त्रान्तरोक्तत्यागहेतुसंग्रहार्थः । अत्र मनुः—" ऋतुस्नाताऽथ या नारी भर्तारं नोपगच्छति । तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रृणव्नीं तु विवासयेत् "।

या ॥" इति वसिष्टंस्मरणात् । जुङ्गितः प्रतिळोमजश्चर्मकारादिः । त्यागश्चो-पभोगधर्मकार्ययोः न तु निष्कासनं गृहात्तस्याः । "निरुन्थ्यादेकवेश्मनि" इति नियमात् ॥ ७२ ॥

* द्वितीयपरिणयने हेतुमाह -

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थध्न्यप्रियंवदा। स्त्रीप्रमूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा॥ ७३॥

सुरां पिबतीति ांसुरापी श्र्द्राऽपि । '' पतत्यर्थ शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।'' इति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घरोगप्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी । वन्ध्या निष्फला । अर्थन्नी अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निष्ठुरमाषिणी । स्त्रीप्रस्ः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहितकारिणी । अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमिमसंबध्यते । अधिवेदनं भार्यान्तरएरिप्रहः ॥ ७३ ॥

किंच —

अधिविचा तु मिर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्। यताऽऽनुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते॥ ७४॥

* "अधिवेदनीया आह—सुरापीति। अप० ९९.

† "सुरापीप्रभृतयोऽिषवेदनीयाः । एवंविषासु भायासु भायान्तरं कर्तव्यभिति यावत् । सुरापीप्रभृतयोऽिषवेदनीयाः । एवंविषासु भायासु भायान्तरं कर्तव्यभिति यावत् । सुरापी मध्यपी । सुराशब्देनात्र मस्रं प्रतिपास्यते न सुरा । तस्पानं हि महापातकस्वान्त्यागस्यव हतुः स्थात् नाधिवदनमात्रस्य । अत् एव मनुः—" मध्यपऽसल्यकृत्ता च प्रतिकृत्रा च या भवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तस्या हिस्तार्थश्ची च सर्वदा ॥" ....एतासु विद्यमानास्विप भायान्तरं परिणेयमित्यर्थः । अत्र मनुः—" वन्ध्याऽष्टमेऽिषवेत्तस्या दशमे तु सृत्यप्रता । एकाद्रशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियसादिनी ॥" तथा "या रोगिणी स्थानु हिता सम्पन्ना चेव शिलतः । साऽसुज्ञाऽप्याधिवेत्तस्य नावज्ञेया कथञ्जन॥" .... "ब्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यासुन्नत्तां विरातात्वाम् । अतुष्ठां रूमते त्यनुः तीर्थतो न तु धमैतः" । तीर्थं योनिः " एतज्ञान्त्रमाविषयम् ।" इति अप० ९९ ।

‡ " स्वगृहे पितृग्रहे वा वसन्तीति शेषः"। इति अप० १०१।

१ ख. व्यास. अस्य श्लोकस्यवसिष्ठस्मृतौ (अ. २१ श्लो १०) पठितत्वात्सत्यमेवायं प्रमादः

साऽधिविन्ना पूर्ववदेव दानमानसत्कारैभेर्तव्या। अन्यथाऽभरणे महदपुण्यं वक्ष्य-माणो दण्डश्च । न च भरणे सति केवर्ळापुण्यपरिहारः । यतः यत्र दम्पत्योरानु-कृत्यं चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिः ॥ ७४ ॥

स्त्रियं प्रत्याह--

मृते जीवति ^{*}वा पत्यौ या नाऽन्यमुपगच्छति । सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोमया सह ॥ ७५ ॥

भर्तरि जीवित मृते वा या चापल्यादन्यं पुरुषं नैवोपगच्छिति सेह छोके विपुछां कीर्तिमवामोति । उमया च सहं क्रीडते ^२ पुण्यप्रभावात् ॥ ७५ ॥

अधिवेदनकारणामावे अधिवेत्तारं प्रत्याह-

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्। त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रन्यो भरणं स्त्रियाः॥ ७६॥

आज्ञासंपादिनीमादेशसंपादिनीम् । दक्षां शीघ्रकारिणीम् । वीरस्तुं पुलवतीम् । प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्यजाति अधिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्यै तृतीयांशं †दाष्य : । निर्धनस्तु भरणं ग्रासाच्छादनादि दाष्यः ॥ ७६ ॥

श्रीधर्मानाह---

स्त्रीमिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः।

- * " वाशब्दः समुखये । अतिरोहितमन्यत् । नित्यस्यापि पत्यब्यभिचारस्याऽऽनुप-क्विकं फलमेतदुच्यते । पतिरपि भार्यो न ब्यभिचरेदितिमनुराह—" अन्योन्यस्याब्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः समासेन ज्ञेयः खींपुंसयोः परः॥" इति । उभयोरब्यभिचार-विधिनित्यः । तदतिक्रमे प्रायक्षित्तस्मरणात् " इति अप० १०१ ।
  - † " तृतीयांशं तस्यै दाप्यः ।...। स्त्रिया इति चतुर्थ्यथें षष्टी" इति । अप० १०२ ।
- ्रै. '' भार्याभिः भरेवचसोऽर्थः कार्यः । तत्करणं दृष्टप्रयोजनायोपयोगितां साधयति, स्वयं धर्मश्र भवति । न चान्येः स्राधर्मैस्तुल्योऽयस् । येन तैर्विकस्पेत । क्षिं तु ततः उत्कृष्टः ।

आ शुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदृषितः ॥ ७७ ॥

स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यं यस्माद्यमेव स्त्रियाः उत्कृष्टो धर्मः स्त्रीणां स्वर्गहेतुत्वात्। यदा तु महापातकदूषितस्तदा आ द्युद्धेः संप्रतीक्ष्यः *न तत्पारतन्त्र्वम्। उत्तरकालं तु पूर्ववदेव तत्पारतन्त्रवम्॥ ७७॥

शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह---

[†]लोकानन्त्यं १ दिवः प्राप्तिः पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रकेः।

यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ ७८ ॥

तेन एतदनुरोधेनैव अन्यधर्मकरणम्। अत एव तिहुरोधिनोऽधर्माक्षिषेषाते मनुः—"नास्ति-स्त्रीणां पृथम्यज्ञो न व्रतं नाष्युपोषितम्। पति शुश्रूपते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते॥" इति। भर्तृष्ठुश्रू-पणेनाविरुद्धं व्रतादि पत्यनुज्ञया कार्यम् । यदाह शङ्कः—"कामं भर्तुरनुज्ञया व्रतोपवा-सादीनामारम्भः" इति । एतद्रप्रै।पित भर्तृकाविषयम् । यतः प्रेगिषतभर्तृकां विष्णुधर्मेषु स्त्रियमधिकृत्य " भर्तवेयं प्रवस्ति त्यक्तव्या पतिता शुमा । सुर्वीताराधनं नारी उपवासादिना हरेः ॥" इति श्रुत्यादि दृश्यते । शुमाऽस्त्वारुतत्वित्यः हति अप० ९०२ ।

* '' महापातकयुक्तो न ग्रुश्रृप्य इत्यर्थः । एतच विवाहोत्तरं भर्तः पातित्ये सित द्रष्ट व्यस् । विवाहात्युर्वं पतितेन ऊढाऽपि न भार्यो । शाखीयोद्वाहाभावात्" इति अप० १०२।

†"लोकखाऽऽनन्सं च द्यौक्षेति समाहारे द्वन्द्वः। ततः यष्टयेकवचनम्। तच लोकप्राप्यानन्त्यप्रारिषद्यप्रार्यये यथासंस्यं पुत्रपौद्यप्रपौद्यकेभैवन्ति। यस्मादेवं तस्मारपुत्यादिहेतवः
स्त्रियः सेन्याः ऋतुकाले, कर्तंब्याख सुरक्षिताः। व्याभिचारपरिहाराय रक्षाविधानाच गमयित
व्यभिचारोत्पन्नैनैतत्फलं जन्यत हति। तथा च श्रुतिः—" अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतमा वः
क्षेत्रे परे वीजान्यवाप्सुः। जनियतुः पुत्रो भवति साम्परार्थे मोघं वेत्ता कुरुते तन्तु मेतस् "
हति। सुशब्दश्चात्र सूर्यंलोके वर्तते। तथा च मनुः—" पुत्रोण लोकाञ्चयित पौत्रोणाऽऽनन्त्य महनुते। अथ पुल्यस्यपौत्रोण बष्नस्याऽऽग्नोति विष्टपस्॥" बष्नः सूर्यः। पितरं प्रति
विचाहितायाः पुत्रोत्पत्तेः तरिवृपितामहगामि फलमिदं, श्राद्धस्येव पुत्रं प्रति विहितस्य
पिलादितृरिः" हति अप० १०३।

" सोक्षो बद्धज्ञस्यैव गृहस्थस्य न सर्वस्थैत्यनिप्रायेणोक्तं—श्रिवर्गं इति।" इति अप० १०१ ।

१ अप ०. लोकानन्त्यदिवः ।

छोके आनन्त्यं वंशस्याविच्छेदः ^१छोकानन्त्यं, दिवः प्राप्तिश्च, दारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथामिखाह पुत्रपौत्त्रपणैत्वकैः छोकानन्त्यमग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्ति रित्यन्वयः। यस्मात्स्त्रीम्य एवं एतद्वयं भवाति तस्मात् स्त्रियः सेव्याः उपभोग्याः प्रजार्थम्, रिक्षितव्याश्च धर्मार्थम् । तथा चाऽऽपस्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्योक्तं ''धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत '' इति वदता । रितिफलं तु छोिककमेव ॥ ७८ ॥

*पुत्त्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रियः सेव्या इत्युक्तं, तत्र विशेषमाह—

षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् †। ‡ब्रह्मचार्येव पर्वाण्यादास्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

*''एवं पुत्त्रस्य श्रेयस्करत्वेऽभिहिते तज्जननोपायमाह —षोडशर्तुरिति इति अप० १०३

† " संविशेत् पुत्रं जनयितुम् । " रुक्ष्यं जनयेत्पुतम् '' इति वाक्यशेपान् । तथा च मनुः—'' युग्मासु पुत्का जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्निषु । तस्मासुग्मासु पुत्कार्थी संविशेदार्त-वे स्त्रियम् ॥'' इति । इति अप० १०३.

्रै " ब्रह्मचार्येव मेथुनविमुख एव पर्वणि पञ्चवृशीद्वये भवेत् । " ऋतुकालाभिगामी स्यात्" " यथाकामी भवेद्वापि " इति प्रसक्त स्युपगमने पर्वपर्युदासोऽयम् । " ब्रह्मचार्येव पर्वणि" इति पर्वप्रदेशियम् । " ब्रह्मचार्येव पर्वणि" इति पर्वप्रदेशियम् । अत्र अमावास्यामष्टमीं च पेर्गणमासीं चतुर्दश्यीम् । ब्रह्मचारी भवेत्वित्यमप्यृतो स्नातको द्विज्ञः॥" । अत्र अमावास्याशव्दसाहचर्थाचार्दश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश्यभावद्वश्यश्यभावद्वश

१ ख.ग. लोकानन्त्यं वंशस्याविच्छेदः दिवः । २ ख. एवेति नास्ति ।

स्त्रीणां गर्मघारणयोग्यावस्थोपछक्षितः काछः ऋतुः । स च रजोदर्शनदि-वसादारस्य षोडशाहोरात्रस्तस्मिन् ऋतौ युग्मासु रात्रिषु, रात्रिग्रहणाद्दिवसप्रतिषेधः, संविशेत् गच्छेत्पुत्रार्थम् । युग्मासु इति बहुवचनं समुचयार्थे अतश्चैकस्मिन्निष् ऋतौ अप्रतिषिद्धासु युग्मासु सर्वासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्त्रह्मचार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचर्य श्राद्धादौ चोदितं तत्र गच्छतोऽपि न ब्रह्मचर्यस्वल्वनदोषोऽस्ति । क्षेत्र पर्वाण्यादौश्चतस्रस्तु वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवचनादाद्यर्थावगमादृष्टमीचतुर्द्रश्मिष्रहणम् । यथाऽऽह मर्तुः॥"—" अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेनित्यमप्पृतौ स्नातकोद्विजः॥" इति । अतोऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारस्य चतस्रो रात्रीश्च वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

केंच--

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूळं च वर्जयेत् । "सुस्थ इंदौ सकृत्पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण क्षियं गच्छन् क्षामां गच्छेत् । क्षामता च तिसन्काले रजस्वलाव्रतेनैव भवति । अथ चेक्नें भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्योत्पत्त्यर्थे अल्पाऽस्तिन्धभोजनादिना । 'पुमान्पुंसोऽधिके छुक्ने स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः' इति वचनात् । यदा युग्मायामिप रात्रौ शोणिताधिक्यं तदा स्त्रचेव भवति पुरुषाकृतिः । अयुग्मायामिप शुक्ताधिक्ये पुमानेव भवति स्त्रचाकृतिः । काल्रस्य निमित्तत्वात् । युक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्रावत्यात् । तस्मात्स्तामा कर्तव्या । मधामूल्यनक्षेत्रे वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिशुभस्थानगते चकारात्युनक्षत्रे शुभयोगलग्रादिसंपत्तौ सक्रदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिवां । तत्तो लक्षाणैर्युक्तं पुत्रं जनयति । पुमानप्रतिहृतपुंस्वः ॥ ८० ॥

च वासिष्ठः—''अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते, अपि नः श्वो विजानिष्पमाण। पतिभिः सह शयतामिति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः'' इति । अप० १०४.

 [&]quot; चन्द्रसौस्थिलेन च ज्योतिः शेखि उक्तं पुत्वजन्मप्रदं तत्कालीनं प्रह्तंस्थानं लक्ष्यते।" इति अप १०५.

१ क. ब्रह्मचर्यादौस्तरुन । २ क. दाश्चतस्त्रश्चवर्ज । ग. पर्वाण्यादाश्चवर्ज । ३.—४. १२८.। ४ क. अथ तेननम । ५ ख. अस्पत्तिनथ ।

एवमृत्तो नियममुत्क्वेदानीमनृतौ नियममाह-

यथाकामी भवेद्यापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥ ८१ ॥

भायीया इच्छानितक्रमेण प्रवृत्तिरस्पास्तीति यथाकामा भवेत् । वाशच्दा नियमान्तरपरिग्रहीर्थः न पूर्विनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् '' भवें-तीनां कामविहन्ता पातकी स्यात् '' इति । यथा ''ता अन्नुवन् वर वृणीमहा ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः संभवामिति तस्माद्दित्यात् स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः संभवनित वरं वृत्तं श्लौसाम् " इति । अपि च स्वदारेष्वेर्वं नितरां निरतः तन्मनस्को भवेदित्यनुषज्जते । एवकारेण स्त्रयन्तरगमनं निवर्तयति प्रायाश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह '' स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः" इति । यस्मात्स्त्रियो रक्ष्याः स्मृता उक्ताः '' कर्तव्याश्च सुरक्षिता " इति । तच्च सुरक्षण यथाकामित्वेन स्त्रयन्तरगमनेन भवतीति ।

अत्राह तस्मिन्युग्मासु संविदेविति, किमयं विधिर्नियमः पारिसंख्या वा । उच्यते। न ताबिद्धिः प्राप्तार्थवात्। नापि परिसंख्या दोषत्रयसमासक्तेः। अतो नियमं प्रितिपेदिरे न्यायावेदः। कः पुनरेषांभेद उच्यते। "विधिरत्यन्तमप्रात्पौ निममः पाक्षिके सित । तत्र चान्यत्र च प्राप्तो परिसङ्ख्येति गीयते॥" इति । अत्यन्ताप्राप्तप्राप्तपं विधः। यथा "अग्निहोत्रं जुहुयादष्टकाः कर्तव्याः" इति । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्त-रप्रापणं नियमः। यथा "समे यँजेत" इति । " दर्शपूर्णमासान्यां यजेत" इति यागः कर्तव्यत्या विहितः। स च देशमन्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थोद्देशःप्राप्तः स

^{* &}quot; एवमगच्छतोऽपि स्तिरक्षणसामध्ये यस्य असी ऋतावेव गच्छेत्। तस्य च फछा तिकाये वसिष्ठ आह—" ऋतौ गच्छान्यधिवच जुङ्ख्य ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मछोकात्" इति अप० १०६.

१ क. परिश्रहाय । २ क. भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादिति इति नास्ति । ३ क. वा-रेवर्तेंद्यसामिति । ४ ख. च्वेव निरतः नितरां तन्म । ५ ख. तत्र सुरक्षितत्वं । ६ ख. ५ उच्यत इत्या-दि गीयते इर्तात्यन्तं नास्ति । ग. उच्यते इत्येतदस्ति स्रोको नास्ति इति पदेन सह । ७ ख. समे देशे-यजे ।

च समो विषमश्चोति द्विविधः, यदा यजमानः समे यियक्ष्यते तदा समे यजेताति वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात् , यदा तु विषमे देशे यियक्ष्यते "तदा समे यजेत" इति स्वार्थे विधत्ते, स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात् । विषमदेशनिवृत्तिस्वार्थिकी, चो-दितदेशे नैव यागनिष्पत्तेः। अचोदितदेशोपाद्गैनेन यथाशास्त्रं यागोऽनुष्टितः स्यादिति। तथा '' प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत'' इति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्रप्राप्तस्यान्यतो निवृत्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्यथा-इमामगृ-भ्णान् रशनामृतस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्ययं मन्त्रः स्वसामध्यदिस्वाभिधान्या ग-र्दभाभिधान्याश्च रशनाया प्रहणे विनियुक्तः, पुनरश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या निवर्तते । तथा " पञ्च पञ्च नखाभक्ष्याः" इत्यत्र हि यदच्छया स्वादिषु शशादिषु च मक्षणं प्राप्तं पुनः शशादिषु श्रयमाणं स्वादिथ्यो निवैत्याति । किं पुनरत्र युक्तं । परिसंख्येत्याह तथा हि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैवर्ती गमंन प्राप्तमिति न विधेरयं विषयः । नापि नियमस्य गृह्यस्पृतिविरोधात् । एवं हि स्मरन्ति गृह्यकाराः दारसंप्रहा-नन्नरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति तत्र द्वादशरा-त्रात्संवत्सराद्वा पूर्वमेव ऋतुसंभवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमाद्वह्मचर्यस्मस्णं बाध्येत । अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्तं चतौं भार्यागमनमिच्छयैव, अतो यदि गैंच्छेत्तदा ऋतावेवेतिवचनव्यक्तिर्युक्ता । किं च नैयामिकासुत्त्रोत्पत्तिविधेरेव ऋतौ गमनं नित्यं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात् । नियमे चादष्टं कल्पनीयम् । किं च । ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमे असिबिहितस्य व्याध्यादिना असमर्थस्यानिच्छाश्चाशक्योऽर्थ उपदिष्टः स्यात् । विध्यनुवादविरोधश्च नियमे । तथा हि एक: शब्द: सकुदुच्चिरितस्तमेवार्थ पक्षे अनुवदित पक्षे तु विधत्ते चेति । तस्मादता-वेव गच्छेन्नान्यत्रेति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदं भारुचिविश्वरूपादयो नानुमन्यन्ते यतो नियम एव युक्तः। पक्षे स्वार्थविधिसंभवात् , अगमने दोषश्रवणाच्च। "ऋतु-स्नातां तु यो भायीं सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥" इति । न च विध्यनुवादविरोधः अनुवादाभावाद्विध्यर्थत्वाच्च वचनस्य । तत्र हि विध्यनु-वाद्विरोधः यत्र विधेयावधितया तदेवानुवदितव्यम् , अप्ताप्ततयाऽन्योद्देशेन विधातव्यम्

१ क. तिश्चार्थीत् चोदि । २ ख. ग. दानेन यथाशास्त्रं यागी नादुष्टितः । ३ ग. निवर्तते । ४ ख. ग. गच्छेदताचेवेति ।

च। यथा *वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे ''वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत'' इति वाजपेयल-क्षणगुणविधानावधित्वेन यागोनुवेदितन्यः । स एव स्वाराज्यलक्षणफलोदेशेन विधात-व्यश्चेति न चानुवादेनेह ऋत्यमास्ति । यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्प्यमित्युक्तं, तत्परिसंख्याया-मिप समानम्। अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति, तदसत् । स एवायं नैयमिकपुत्त्रोत्पादनविधिः स्यान्मतम् । '' एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां लक्ष्मण्यं पुत्रं जनयेद् '' इति स्त्रचाभिगम-नातिरिक्तः पुत्त्रोत्पादनविधिरिति तन्न । गमनकरणिकाया भावनाया एव पुत्त्रोत्पात्तिक-र्मता प्रदश्यते एवं गच्छन् छक्षण्यं पुत्रं जनयेदिति अनेन यथाप्रिहोत्रं जुह्नन् स्वर्ग भावयोदिति । न चासंनिहितादेरशक्यार्थविधिप्रसंगः सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् । ''ऋतुस्नातां तु यो भायीं सिन्नधौ नोपगच्छति'' इति । ''यः स्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थः सन्नोपगच्छति" इति विशेषोपादानात् । अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरतौ । पक्षे भावार्थविधिसंभवात् । नापि गृह्यस्मृतिविरोधः । संवत्सरात्यु-र्वमेव ऋतुदर्शने संविशतो न ब्रह्मचर्यस्वलनदोर्षः --यथा श्राद्वादिषु । तस्मात्त्वा-र्थहानिपरार्थकल्पनौप्राप्तबाधळक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। ''पर्ञेचपञ्चन-खा भक्ष्याः" इत्यत्र यद्यपि राशादिषु भक्षणस्य पक्षे प्राप्तोर्नियमः शशादिषु, श्वादिषु च प्राप्तेः परिसंख्येत्युभयसंभवः । तथाऽपि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसंगः श्वादि-भक्षणे चादोषप्रसंगेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाऽऽश्रिता। एतेन सायं-प्रातिर्द्वजातीनामरानं श्वितिनोदितमित्यत्रापि नियमो व्याख्यातः । ''नान्तरा भोजनं कुर्यात् " इति च पुनरुक्तं स्यात्परिसंख्यायाम् । एवं च नियमे सति ऋतावृताविति वीप्सा छम्यते । निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तते इति न्यायात् । यथाकामी भवेदित्यपि नियम एव । अतृतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमिभरमयेदेवेति । ''ऋताबुपेयात्।'' ''सर्वत्र वा प्रतिषिद्भवर्ग्यर्म्।'' इत्येतदिप गौतमीयसृत्रद्वयं नियमपर-मेव । ऋताबुपेयादेवँ । अनृताविप स्त्रीकामनायां प्रतिषिद्धवर्ज्जमुपेयादेवेत्यलमित प्रसंगे नेति ॥ ८१॥

^{*} जैमिनीयदर्शने १.४. (६-८). अधि० ६.

र कः खः परताऽपि । पक्षे । २ खः दोषः यथाश्राद्धा । ३ गः कल्पनग्राप्त । ४ कः एवं "पञ्चपञ्चनखा" । ५ खः शनंसमृति । ६—५० १, २० ७ खः पेयादमृता । ८ कः खः इती-ति नास्ति ।

किं च--

भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः । बन्धुभिश्च स्त्रियः ^{*}पूज्या भूषणाच्छादनाज्ञनैः ॥ ८२ ॥

भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साघ्यः स्त्रियो यथाशक्तयळक्कारवसनभोजनपुष्पा-दिभिः संमाननीयाः । यस्मात्ताः पूजिताः धर्मार्थकामान्संवर्धयन्ति ॥ ८२ ॥

† तथा पुनः समर्पितगृहव्यापारया किं भृतया भवितव्यमित्याह—

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराञ्जुखी । कुर्याच्छुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ८३ ॥

संयतः स्वस्थाननिवेशितः ्रियस्करो गृहोपकरणवर्गो यया सा तथोक्ता । यथा उल्लब्लमुसल्वर्णोदेः कण्डनस्थाने, द्वयुपल्योरिवयोगेन पेषणस्थाने, इत्यादि । दक्षा गृहव्यापारकुशला, हृष्टा सदैव प्रहसितानना, व्ययपराज्जुली न व्ययशीला,—स्यादिति सर्वत्र शेषः । किं च श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । "श्वशुरः श्वश्वौ" इत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं नित्यं कुर्यात् । श्वशुरप्रहृणं मान्यान्तरोपलक्षणार्थम् । भर्तृतत्परा मर्नृवशविति सती पूर्वोक्तं कुर्यात् ॥ ८३ ॥

^{* &}quot;अस्याकरणे प्रत्यवायमाह मनु:— "यत नार्यः प्रपूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफळाः क्रियाः ॥ जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि क्रुत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥" इति जामयः भगिन्यः । एतच स्नुषादुहितः शुपळक्षणम् । यदाह्वृहस्पतिः — "भर्त्रां पक्षी सम्यगच्यां वस्ताळक्कारमूपणैः । उत्सवे विनुमानुभ्यां खश्च्ख्युरवन्धुभिः ॥"। भूपणादीनां समुचयो भर्तृविषयः । इतरविषयौ तु विकल्पसम्चयौ यथासामर्थ्यम् " इति अप० १०७.

^{† &}quot; स्त्रीधर्मानाह —संयतोपेति " अप० १०७.

[्]रं " उपस्करः गृहोपकरणं द्वींपिठरादिः । संयतः संक्षिप्त उपस्करो यया सा संयतो-पस्करा, दक्षा शीव्रकारिणी, हृष्टा यथोत्पन्नेन दृव्येण सन्तुष्टा, असद्वययपराङ्मुखी च भवेत् । ......भर्तृतत्परा भर्तृप्रधाना (भर्तुरधीना) अत्र विष्णुः—"अथ स्वीधर्माः—मर्तुः समा-नवतचारित्वं श्रश्रृश्चग्रुरमुद्देवतातिथीनां पूजनं सुसंयतोपस्करताऽमुक्तहस्तता सुगुप्तभाण्डता

* भर्तुसिवधावुत्तम्, प्रोषिते भर्तरि तया किं कर्तव्यमित्याह-

[†] क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनम् । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत्रोषितभर्तृका ॥ ८४ ॥

देशान्तरगतभर्तृका क्रीडां कन्दुकादिभिः शरीरसंस्कारमुद्दर्तनादिभिः, समा-जो जनसमूहः उत्सवो विवाहादिः तयोर्दर्शनं, हास्यं विस्त्रैम्भेण, परगृहगमनम् । त्यजोदिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ८४ ॥

किं च--

रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्त्रास्तु वार्धके ।

मुलक्रियास्वनिभरितिभैक्काचारतत्परता । मुलक्रिया वशीकरणम् । तथा पृथ्वीं प्रति लक्ष्मी-वानयम्—" नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिवतासु प्रियवादिनीषु । असुक्तहस्तासु सुतान्वि-तासु सुगुप्तमाण्डासु वालिप्रियासु ॥ सुस्पष्टवेषासु जितेन्द्रियासु कालेड्यपेतास्वविलोलुपासु । धर्मन्वपेक्षासु द्यान्वितासु स्थिता सदाऽइं जगतां विश्वाक्षि ॥'' व्यात्सः—"द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षावेक्षणं तथा । असत्प्रलापो हास्यं च दृषणं कुल्योपिताम् ॥'' । मनुः—"पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहे वासक्ष नारीसन्दृष्णानि पट्॥'' इति अप० १०७—८.

* "किं च" इत्यप० १०८.

† "क्रीडा खूतादिकिया, शरीरसंस्कारः स्नानानुळेपनादिः। समाजो जनसेळकः उत्सवः क्रीसुदीप्रभृतिः तयोः दशैनं, हास्यं, परगृहे यानस्, एतत्सवं प्रवस्ति (प्रोपितं) भर्तरि व्यजेत् । अत्र शङ्कालिखतो — 'प्रेङ्काताण्डवविद्वारिचत्रदर्शनाङ्गरागोद्यानयान-विद्यतासनोत्कृष्टपानभाजनकन्दुकक्रीडनगन्धमाल्याळङ्कारदन्तथावनाञ्जनाद्रश्रमसाधनानाम - स्वतन्त्वाणां प्रोपितभर्तकाणां कुळ्खाणामनारम्भः ''। "विधाय प्रोपितं वृत्तिं जांबान्नेयमसंस्थिता। प्रोपितं त्वविद्यायं व जांबोच्छ्यसंस्थाति । ग्रोपितं त्वविद्यायं व जांबोच्छ्यसंस्थिता। प्रोपितं त्वविद्यायं व जांबोच्छ्यसंस्थिति । स्वति तद्वार्या तया कृत्या स्वस्पाहारुक्षं नियममास्थाय जीवेत् । तामधिविद्याय प्रोपितं जीवच्छ्यस्परहाँहितरिति । येनं गर्हा जायते तरेव शिल्पेजीवेदित्यर्थः ॥ अप० १०८०

१ खः विहास्यं विजुम्भणम् । गः हास्यं विश्रम्भणम् ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न *स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रयाः ॥ ८५॥

पाणिप्रहणात्प्राक् पिता कन्यामकार्यकरणाहक्षेत् । तत ऊर्ध्व भर्ता तदभावे पुत्त्राः, दृद्धभावे च, तेषामुक्तानामभावे ज्ञातयः, ज्ञातीनामभावे राजा ''पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः क्षियाः।'' इति वचनात् । अतः क्वचिदिपि स्त्रीणां नैर्वे स्वातन्त्रयम् ॥ ८५ ॥

किंच--

पितृमातृसुतम्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।

हीना न स्याद्विना भन्नी गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्॥ ८६॥

ं भर्त्रा विना मर्नुरहिता पित्रादिरहिताँ न स्यात् । यस्मान्तद्रहिता गर्हणीया निन्द्या भवेत् । एतच्च ब्रह्मचर्यपक्षे । ''भर्तिर प्रेते ब्रह्मचर्य तदन्वारोहणं वाँ" इति विष्णुस्मरणात् । अन्वारोहणे महानभ्युदयः । तथा च व्यासः कपोतिका-स्यानव्याजेन दर्शितवान्—''पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश द्वताशनम् । तत्र चिन्त्राङ्कद्यरं भर्तारं साऽन्वपद्यत्त ॥ ततः स्वर्गं गतः पक्षी भार्यया सह संगतः । कर्मणा प्रजितस्तत्र रेमे च सह भार्यया ॥" इति । तथा च शङ्काङ्किरसी—''तिस्रः कोट्योऽर्थकोटी च यानि छोमानि मानुषे । तावत्काछं वसेत्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छिते ॥" इति प्रतिपाद्य तयोरावियोगं दर्शयतः '' व्याछप्राही

^{* &}quot;कन्यां कुमारीं पिता रक्षेत् पालयेत् , विश्वां परिणीतां पतिः, वार्ह्वंके तु पुत्रः तेषां पुत्रादीनामभावे ज्ञातयो बान्धवाः रक्षेयुः। एवमुक्तेऽपि पारतन्त्र्ये यः स्वातन्त्र्यनिषेधः स असत्सु ज्ञातिषु राजपारतन्त्र्यविध्ययैः। तथा च स्मृत्यन्तरे— "पक्षद्वयावसाने तु राजा भक्तां प्रमुः श्वियाः। स तस्या भरणं कुर्वाश्विगृह्णीयात्पथर्चुताम्॥" इति अप १०९.

^{† &#}x27;' भर्तारं विना वर्तमाना पित्रादीनामन्यतमेन रहिता न स्थात्। यदि स्याच्छिष्टा-हंणीया भवेत् पूर्वेण वाक्येन पित्रादिभिः खीरक्षा कार्येत्युक्तम्। अनेन भर्तुरसन्निधौ पित्रादि-रहिता खी न भवेदिति विधीयते '' इति अप० ३०९.

१ अप ० स्तेषां स्वातन्त्र्यं न कचितिस्त्रयाः । अप ० ड. षां न स्वातन्त्र्यं परं क्रियाः । २ ग. स्त्रीणां न स्वातन्त्र्यम् । ३ स्त्र. पित्रादिरहितावान । ४——२५. १४.

यथा सर्पे बलादुद्वरते बिलात् । तद्वदुद्वत्य सा नारी सह तेनैव मोदते॥ तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाऽप्सरोगणैः। क्रीडते पतिना सार्द्धे यावदिन्द्राश्चतुर्द-श।।" इति*। तथा ''ब्रह्मध्नो वा कृतध्नो वा मित्रध्नो वा भवेत्पतिः। प्रनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या ॥'' तथा हार्रातः---'' मृते भर्तारे या नारी समारोहे द्धताशनम् । सांऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गछोके महीयते ॥ यावच्चाग्नौ मृते पत्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् । तावनं मुच्यते सा हि स्त्रीशरीरात्कथंचन॥" इति । हारीतोऽपि--- " मातृकं पैतृकं चापि यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं पुनात्येषा भर्तारं याऽनगच्छति॥" इति । तथा "आर्ताऽऽर्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मिलेना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यो सा स्त्री ज्ञेया पतित्रता ॥" इति । अयं च सर्वासां [†]स्त्रीणामगार्भ-णीनामबालापत्यानाम् आचाण्डालं साधारणो धर्मः " भर्तारं याऽनुगच्छति " इस्वविशेषोपादानात् यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषयपराणि वाक्यानि '' मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । ईतरेषु तु वर्णेषु तपः परममुच्यते ॥ जीवन्ती तद्धितं क्रयीन्मरणादात्मघातिनी । या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पातिमनुवजेत् ॥ सा स्वर्ग-मात्मघातेन नाऽऽत्मानं न पतिं नयेत्।" इत्येवमादीनि, तानि पृथक्चित्यधिरोहणवि-षयाणि । " पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमहीते।" इति विशेषस्मरणात् । अनेन क्षत्रियादिस्त्रीणां पृथक् चित्यभ्यनुज्ञा गम्यते ॥ यत्तु कैश्विदुक्तं पुरुपाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषिद्धत्वादितप्रवृद्धस्वर्गामिलाषायाः प्रतिषेधशास्त्रमातिकाम-न्या अयमनुगमनोपदेशः श्येनवत् , यथा " श्येनेनाभिचरन् यजेत " इति ती-व्रक्रोधाकान्तस्वान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमतिकामतः श्नेनोपदेश ईति, तदयुक्तम् । ये

^{* &#}x27;' यथाऽऽहाङ्किराः—'' सर्वासामेव नारीणामध्रिमपतनाहते । नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो सृते भर्तिरि कर्षिचित्॥ यावन्नाम्मो दृष्टेष्ट्रं सृते पत्यौ पतिवता । तावन्नसुच्यते नारी स्त्रीम्मारीरात्वयञ्चन ॥ सद्भृत्तभावाश्रितभर्तृकाणां स्त्रीणां वियोगक्षातकातराणाम् । तासां प्रभावस्तामिते गते कं नाम्निपवेच्यादपरोऽस्ति मार्ग॥:''द्दति।अस्तामिते प्रभौ भर्तिरि, कं गते स्वर्गं गते इत्यादि "—अप० १०९.

⁺ अबालापत्यानामिति । गत्यन्तराभवे सतीति शेषः । आबालापत्यानामिति पाठान्त-

९ कः तावन्नीमुख्यते । २ खः गः माथवीये इत्यारम्य संप्रविमित्यन्तो प्रन्थोनास्ति । ३ खः आचाण्डाळानां ४ कः इतरिन्वित्यादि मरणादात्मधातिनीत्यन्तस्रोको नास्ति । ५ कः इयेनेनाभित्यरं न्यजेततीति नास्ति । ६ कः स्येनेनाभित्ररं इतिवत् तद्यु ।

तावत् रयेनकराणिकायां भावनायां भगव्यभूतहिंसायां विधिसंस्पर्शाभावेन प्रतिषेध-संस्पर्शात् फलद्वारेण ां स्थेनस्यानर्थत्वं वर्णयन्ति, तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गार्थत्या अनुगमनशास्त्रेण विधीयमानत्वात्प्रतिषेधसंस्पर्शाभावादग्रीषोमीयवत्स्पष्टमेवानगमनस्य स्येनवैषम्यम् [‡] ॥ यत्तु मतं हिंसा नाम मरणानुकूलो व्यापारः । स्येनश्च परमरणानु-क्ळव्यापाररूपत्वाद्धिसैव कामाधिकारे च करणांशे रागतः प्रवृत्तिसंभवेन विधेर-प्रवर्तकत्वात् । रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वात् श्येनः प्रतिषिद्धः स्वरूपेणैवानर्थक इति । तत्राप्यनुगमनशास्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाधनतया विधानात् । मरणे यद्यपि रागतः प्रवृत्तिः, तथाऽपि मरणानुकूले व्यापारे अग्निप्रवेशादावितिकर्तव्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरिति न निषेधस्यावकाराः ''वायव्यँ श्वेतमाळभेत भूतिकामः'' इतिवत् । तस्मात्स्पष्टमेवानुगमनस्य स्येनवैषप्यम् ॥ यत्तु '' तस्मादुह न पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात् " इति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति तच्च न स्वःकाम्यायुषः प्राक् न प्रेयादिति स्वर्गफलोदेशेनायुषःप्रागायुर्व्ययो न कर्तव्यो मोक्षार्थिना यस्मादायुषः शेष सति नित्यैनमित्तिककर्मानुष्ठानक्षपितान्तः करणकळ इस्य श्रवणमनननिदिध्यासन संपत्तौ सत्यामात्मज्ञानेन नित्यनिरितशयानन्दब्रह्मप्राप्तिरुक्षणमोक्षसम्भवः तस्माद-नियालपसुखरूपस्वर्गार्थमायुर्व्ययो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतश्च माक्षामनिच्छन्या अनित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्या अनुगमनं युक्तं इतरकाम्यानुष्ठानवदिति सर्वमनवद्यम् 11 68 11

किंच-

पतिप्रियहिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया।

रम् । अत्र गत्यन्तरे सतीति शेषः । एवं च गर्भिणीनिषेधचद्दाल्मरणतद्दमवाभ्यां विधिनिषेध योस्तुल्यत्वमिति भावः।

* भाव्या चासौ भूतिहिसा च तस्याम् । भाव्यं तु फलम् । प्रकृते च भूतिहिसैव फलमिलार्थः ।

† स्यानर्थकत्वामितिपाठोयुक्तः । '' अर्थाच्वनः'' इति कविधानात् ।

्रंभर्तृमरणे रागाध्यवृत्तेनं भर्तृमरणं विधेयम् । किन्तु करणत्वेन दयेनो विधीयते । न चायं दयेनो हिंसा तेन " न हिंस्यात्सवीभृतानि " इति श्रुतिनं बाध्यते, रागतः स्वर्गप्रवृत्तेः करणत्वेतानुगमनं विधीयते । तच मरणरूपमेवेत्युक्तश्रुतिस्त्र बाध्यते इति वैषम्यमिति भावः।

१ ख. कराणिकायां भावनायां भाव्य ।

सेह कीर्तिमवाझोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ ८७ ॥

*प्रियमनवयाखेन मनोऽनुकुलम्, आयत्यां च यन्छेयस्तरं तिद्धतं, प्रियं च हितं च प्रियहितं पत्युः प्रियहितं तिस्मन् युक्ता निरता, स्वाचारा शोमनः आचारां यस्याः सा तथोक्ता । शोमनश्चाचारां दार्शितः श्रें से— "न गृहानिर्मच्छेत् । नानुत्तरीया न त्वारितं व्रजेत् । न परपुरुवंमिममायेतान्यत्र विशव्यविज्ञाजितवृद्धवैयेन्यः । न नामि दर्शयेत् । आ गुल्फाद्वासः परिदण्यात् । नस्तनौ विवृतौ कुर्यात् । न हँसेदनप्रावृतम् । न भातीरं न तद्वधून् वा द्विष्यात् । न गणिकाभूर्ता-मिसारिणीप्रवजिताप्रेश्लणिकामायाम् व्यकुहककारिकादुःशीस्त्रादिभिः सहैकत्र तिष्ठेत् । संसर्गेण हि चारित्रं दुष्याति। इति । विजितेन्द्रिया विजितानि संयमितानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादिनि च मनः साहितानि यया सा इह छोके कीर्तिप्रस्याति परलोके चोक्तमां गर्ति प्राप्नोति । अयं च सकस्र एव स्त्रीधर्मो विवाहाद्र्य्वं वेदितव्यः। "प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः" इति स्मरणात् । "वै-वाहिको विविः स्त्रीणामोपनायनिकः स्मृतः।" इति च ॥ ८७ ॥

अनेकमार्थ प्रत्याह ।

[‡]सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥ ८८ ॥

^{* &}quot; समनन्तरसुखदं कर्म प्रियम् । परिणतिसुखदं हितम् ।" इति अप० ३०९.

[&]quot; उक्तानां खीधमीणां फलमाह -पतीति "। अप० १०९.

^{† &}quot;या पत्युः भियहितयोः उचुका की धर्मचारिणी "…। अत्र सनुः—'दानाट्यमृति या तु स्याद्यावदायुः पतिवता । सा मर्नृङोकमामोति वर्षेवा ८६०वती तथा ॥" वृहस्पतिः— "आतांऽ८तें मुदिते हृष्टा गोपिते माठेना कृता। मृते श्रियेत या पत्यो सा की जेया पतिवता"। मृते निर्मा तैन सहाभ्रिप्रवेशनेनैव" वृत्यप० १०९० शिष्टमत्रैवाध्याये भिताक्षरायां पडशीतितमे " स्रोकब्या० स्पष्टम् ।

[्]रै "सवर्णायां सत्यां भाषांयामन्यामसवर्णां धर्मकार्यं न कारयेत् । तया सह धर्मे नाऽऽचरेदित्यर्थः । अभावे तु सवर्णाया इतरयाऽि सहाचरेदित्यर्थसिद्धम् । अत एव शूद्भयेव सह धर्मानुष्टानभिषेधमाह वसिष्टः—" कृष्णवर्णां वै रामा रमणायेव न धर्माय " इति कृष्णवर्णां शूद्धा ।" इति अप० ११३.

१ खः सेनानुत्ता गृ २ खः पुरुषं भाषे । ३ खः हेशेदशानृता । भर्तारं तद्रन्यून्वानदिव

सवर्णायां सत्याम् अन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्यं कारयेत् *सवर्णास्विपं बह्वीपु धर्म्ये विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्टया विना ज्येष्टां मुक्ताः इतरा मध्यमा कानिष्टा वा न नियोक्तव्या ॥ ८८ ॥

प्रमीतपातिकाया विधिमुत्ता इदानीं प्रमीतभार्ये प्रत्याह-

†दाहयित्वाऽभ्रिहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरेद्विधिवद्दारानमीश्चैवाविलम्बयन् ॥ ८९ ॥

पूर्वोक्तव्रत्तवतीं आचारवतीं विपन्नां ज्ञियमिग्नहोत्रेण श्रौतेनाग्निना तदभावे स्मार्तेन दाहियत्वा पतिः भर्ता अनुत्पादितपुत्रोऽनिष्टयञ्चो वा आश्रमान्तरेष्वनिधिक्वतो वा स्त्रयन्तरामावे पुनर्दारान् अग्नींश्व विधिवदाहरेत् अविल्म्बयन् शीव्रमेव। "अना-श्रमी न तिष्टेत दिनमेकमिप द्विजः।" इति दक्षस्मरणात्। एतचाधानेन महाधिकृताया एव नान्यस्याः ॥ यत्तु " द्वितीयां चैव यो भार्यो दहेद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत्॥" इति, तथा " मृतायां तु द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् । ब्रह्माचं तं विजानीयाद्यश्च कामात्समुत्सृजेत् ॥" इत्येवमादि, नदा-धानेन सहानिधकृताया अग्निदाने वेदित्य्यम् ॥ ८९ ॥

॥ इति विवाहप्रकरणम् ॥

^{* &}quot;सवर्णं उनेकृत्वे तु ज्येष्ठायां चातुष्टायां तथा विना नेतरया सह धर्ममाचरेत् । ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्म कारियतच्याः। तथा चाऽऽपस्तम्यः " धर्ममजासम्पत्नेषु दारेषु नाम्याकुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीत। प्रागम्याधेयादाधाने हि सती कर्मीमाः सम्बध्यतो" इति । बोधायनः— " पत्नीनां सह सबहनमिति सह स्माऽऽह बोधायन एकैकामेव संनद्येदे केकां गाईपत्यसीक्षयेदेकेकामाज्यमवेक्षयेत् " इत्यादि । कात्यायनः— " नैक्याऽपि विना कार्यमाधान भार्यया द्विजेः । अकृतं तिहजानीयास्त्वां नन्वारमन्ति यत्॥" तस्माऽज्येष्टैव सहधर्मचारिणी नेतरेति व्याख्यातं कत्यस्वधर्मशास्त्रविकद्वत्वादनादरणीयम् " इति अप० १२३ .

^{† &}quot;यया सहाग्न्याधानं तामुक्तवृक्तवातीं सृतां पतिः वैतानः अग्निमः यथाविधि दाहियित्वा असवर्णभायंश्चेहिधिवत् दारानाहरेत् , अग्नींश्च अविलम्बयन् । तत सवर्णदारा लाभे सृहावर्जमसवर्णयाऽपि सहाऽऽधानादि कार्यम् । यदाह विष्णुः—"सृतायामिष भार्यायां वैदिकाग्नि न हि त्यजेत्। उपाधिनाऽपि तत्कर्मयावज्ञीवं समाप्येत्॥" अस्वाधः—वेदिकैः सृतां पत्नीं संस्कृत्य न तान् परित्यजेत् पुनरादधीत । सवर्णदारालाभविषये उपाधिनाऽपि असवर्णयाऽपि भार्यया यावज्ञावं कर्म समाप्येदिति । न पुनरयमर्थो सृतायामिष भार्यायां वैदिकोऽभ्रिनैत्याज्यः, न तेन तां दहेदिति" अप० ११४.

अथ वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ३

*ब्राह्मणस्य चतस्रो भागी भवन्ति क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य दे शृहस्येकेस्युत्तु। तासु च पुत्रा उत्पाद्यितस्या इत्युत्तम् । इदानी कस्यां कस्मात् कः पुत्रो भवति इति विवेकमाह—

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः । अनिन्धेषु विवाहेषु पुरत्नाः सन्तानवर्धनाः ॥ ९० ॥

सवर्णभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सवर्णासु ब्राह्मण्यादिषु सजातयो मातृपितृसमानजातीयाः पुत्रा भवन्ति "[†]विन्नास्त्रेषविधिः स्मृतैः" इति सर्वदेषत्वेनोपसंहारात् विन्नासु । सवर्णास्विति संबध्भते । विन्नेदाब्दस्य संबिन्धदाब्दत्वोद्वनुभ्यः सवर्णभ्य इति रुभ्यते । एकः सवर्णशब्दः स्पष्टार्थः अतश्चायमर्थः। संपन्नैः
उक्तेन विधिना जढायां सवर्णायां वोद्धः [†]सवर्णादुग्वनास्तत्समार्नेजातीया भवन्ति ।
अतश्च कुण्डगोष्ठककानीनसहोद्धंजादीनामसवर्णत्वमुक्तं भवति । ते च सवर्णभ्योऽनुष्टोमप्रतिष्टोमेभ्यश्च भिद्यमानाः साधारणध्रमेरिहंसादिमिरधिक्रियन्ते । " शूद्राणां तु
सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृता।ः" इति समरणात् । अपध्वंसजाः व्यभिचारजाताः
शृद्धभूरिति द्विजञ्जश्रृष्णादिमिरधिक्रियन्ते ॥ ननु कुण्डगोष्टकयोरब्राह्मणत्वे श्राद्धे
प्रतिषेधोऽनुपपन्नः । न्यायविरोधश्च । यो यज्जातीयात् यज्जातीयायामुग्पन्नः स

* " यं ब्राह्मणस्तु श्रृद्धायां कामादृत्पादयेत्युतम् । स पारयञ्चेव शवस्तस्मात्पार शवः स्मृतः ॥" मनुः ९—१७८. " परं शवाद्धाक्षणस्येष पुत्तः श्रृद्धापुत्त्रं पारशवं तमाहुः" इति महाभारते ।

ं "अतिन्चेषु विवाहेषु जडायामुत्पन्नाः पुत्ताः सन्तानस्यवर्द्धनाः ब्रह्मवर्षसादिगुण वृद्धिहेतवः भवन्ति । अत्र मनुः—"ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वद्यः । ब्रह्मवर्षसिवनः पुत्ता जायन्ते शिष्टसम्मताः । रूपसल्वगुणोपेता धनवन्तो यद्यस्विनः । पर्यासभोगा धार्मेष्ठा जीवन्ति च न्नतं समाः। इतरेषु च शिष्टेषु नृद्धांसानृतवादिनः। जायन्ते दुविवाहेषु ब्रह्मपर्मेद्विषः सुताः" । ब्राह्मणविषयमेतत् । "अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरानन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैनिं न्दिता नृणां तस्माक्षिन्द्यान्विवादेषु ॥" इत्यप० ११६

ं उक्तविवाहासु पतिसवर्णासु तदसवर्णासु चोत्पन्नानां तथा स्वैरिणीषु प्रतिलोमोत्प-न्नानां संब्यवहारोपयोगिसंज्ञापरिज्ञानाय प्रकरणमारभते—सवर्णेभ्य इति । अप० ११३.

१--आ० ७२. २ ख. विचाशब्दस्य । ३ ख. ग. संवृत्तः । ४ ख.ग. तर्जस्तरमात्समा ५ क.ग. सहोटादी ।

तज्जातीय एव भवित, यथा गोर्गिव गौः, अश्वाह्वडवायामश्वः तस्माद्व्याह्याह्याह्यान्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति न विरुद्धम् । तथा कानीनपीनर्भवादीननुक्रम्य '' सजाती-येष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।" इति वचनविरोधश्वः । नैतत्सारम् । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति भ्रमिनवृत्त्यर्थः श्राद्धे प्रतिषेधः । ययाऽत्रयन्तमप्रात्तस्य पतितस्य श्राद्धे प्रतिषेधः ॥ न च न्यायविरोधः । यत्र प्रयक्ष्यगम्या जातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मणादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा यथा स्मरणं भवित । यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वसिष्ठोऽत्रिगौतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रं, तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्मण्यादिजातिः स्मरणलक्षणा । मातापित्रोश्वै-तदेव जातिलक्षणम् ॥ न चानवस्था । अनादित्वात्संसारस्य शब्दार्थव्यवहारवत् । '' सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः । " इति चोक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्यास्यते । क्षेत्रजस्तु मानुसमानजातीयः,—नियोगस्मरणात्, शिष्टसमाचाराच्च । यथा धृतराष्ट्रपाण्डुविदुराः क्षेत्रजाः सन्तो मानुसमानजातीया इत्यल्मातप्रसंगेन । किं च अनिन्वेषु ब्राह्मादिविवाहेषु पुत्त्राः सन्तानवर्धनाः अरोगिणो दिर्घाषुपो धर्मप्रजासंपन्ना भवन्ति ॥ ९० ॥

सँवर्णानु चुेदानीमनुलोमानाह—

विप्रान्मूर्घावसिक्तो हि क्षत्त्रियायां विशः स्त्रियाम् । अम्बष्टः शूद्रचां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥ ९१ ॥

ब्राह्मणात्क्षत्रियायां विज्ञायामुत्पन्नो मूर्घावासिक्तो नाम पुत्रो भवति । वैश्यकत्य-कायां विज्ञायामम्बष्टो नाम भवति । शूद्रायां विज्ञायां निषादो नाम पुत्रो भवति । निषादो नाम कश्चिन्मत्स्यघातोपैजीवी प्रतिलोमजः, स मा भूदिति पारशवोऽयं निषाद इति संज्ञाविकल्पः । विप्रादिति सर्वत्रानुवर्तते । यत्तु ''ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव भवति, वैश्येन शूद्रायाँ शूद्र एव

 ^{* &#}x27;' गौतमः — '' अनुलोमानन्तरेकान्तरह्यन्तरासु जाताः सवर्णान्वष्टोप्रनिपाददौष्मन्त-पारशवाः । असवर्णभार्योत्पद्मा अनुलोमजाः । ब्राह्मणस्यानन्तराक्षात्रिया, तस्यां तेनोत्पद्मः सवर्णः । क्षात्रियादनन्तरायां वैद्यायामम्बष्टः । वैद्याज्ञदनन्तरायां ग्रह्मायासुधः। ब्राह्मणादे-

१ व्य० १३३. | २ ख. इति तृक्तातु | ३ ख. ग. वर्णातुक्खा | ४ कं. पाँशैबीडपि । ग. पारसवोडपि । ५ क. ख. वातजीवी | ६ ख. वैश्यायापुत्पादितो वैश्य । ७ ख. ब्रह्मयापुत्पादितः शुद्ध ।

मवति " इति शङ्कस्मरणं तत्क्षित्रियादिभमप्राप्यर्थं, न पुनर्म्भविसक्तादिजातिनिरा-करणार्थं, क्षात्रियादिजातिप्राप्यर्थं वा । अतश्च मूर्भविसक्तादीनां क्षात्रियादेरुक्तैरेव दण्डाजिनोपनीतादिभिरुपनयनादि कार्यम् । प्रागुपनयनात्कामर्चौरादि पूर्ववेद्वेदि-तव्यम् ॥ ९१ ॥

वैश्याशुद्धचोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यात्तु करणः शुद्धचां *विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥ ९२ ॥

वैश्यायां श्र्ह्मायां च विन्नायां राजन्यान्माहिष्योष्रौ यथान्नमं पुत्नौ भैवतः । वैश्येन श्र्ह्मायां विन्नायां करणो नाम पुत्नो भवति । एष सर्वणम्धीवसिक्तादिसंज्ञा-विधिः विन्नास्द्वासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते मूर्धावसिक्ताम्बष्टनिषादमाहिष्योष्ठ-करणाः षडनुळोमजाः पुत्ना वेदितव्याः । एते ।।

कान्तरायां वैक्यायां निषादः । क्षान्त्रियादेकान्तरायां सूद्भायां दौष्मन्तः। ब्राह्मणादृह्नयन्तरायां क्रुद्भायां पारशवः।" इति । अत्र च संज्ञाविकल्पे न विरोधः कार्यः। " इति अप० १९७.

* "सर्वणेभ्यः सर्वणोस्यः स्वणोस्यः अस्वणोस्यः स्वादिना य उक्तो विधिः स विन्नासु परिणीतासु स्स्तो स्नुनिभिः । अविक्षास्विप जातानां क्षेत्रजादियुस्त्वाणां वर्णस्वास्युपगमाद्विन्नास्विति शास्वविद्वित्युस्त्वात्पत्तिमकारोपळक्षणार्थम् । यत एव तेषां ब्राह्मणस्वपस्येत्वसहोढकार्गानायुजावरद्विम्वरात्यः " इत्यिनिधाय " शावळेयवाहळेययुत्तिकापुस्तपरक्षेत्वसहोढकार्गानायुजावरद्विम्वरान्परिद्वाप्य " इति बोधायनः परक्षेत्रोत्यन्नानां पर्युदासमाद्व । यसु देवळेनोक्तं— " द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अवरी(रे)ट इति ख्यातः शृद्वधर्मा स जातितः ॥" तथा " व्रतद्वीनास्त्वसंस्कार्याः सवर्णस्विपे ये सुताः। उत्पादिताः सवर्णेन वास्या इति बहिष्कृताः॥" इति, तच्छास्त्रस्तिकृतक्षेत्रजकानीनसहोढगृङोत्पन्नपौनभैवस्यतिरिक्तियोग्यव्यानिकारित्यन्तपुत्रस्त्रिक्तिक्षात्रयो न स्वित्ययादिभ्यो मिन्नाः । किं तु तत्तद्वाह्मणादिजनितापाधिभेदान्मुर्थावासिकादिनामभेदभाजो भवन्ति । तदाहशङ्कः— " ब्राह्मणेन क्षत्रिययायासुत्यक्षः क्षत्रिय प्व भवति । क्षत्त्रियेण वैश्यायां वृद्ध एव, वैश्येन शृद्धायां शृद्ध एव इति । अप० ११८०

१ गः कामचारवादभक्षा इति पूर्व । २ खः पुती संभवतः ।

प्रतिलेमिजानाह—

ब्राह्मण्यां क्षत्त्रियात्सूतो वैश्याद्वेदेहिकस्तथा । शुद्धाऽजातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण्यां क्षित्रयवैश्यशृद्धेरुत्पादिताः यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डाळाख्याः पुत्रा भवन्ति । तत्र चाण्डाळः सर्वधर्मबहिष्कृतः * ॥ ९३ ॥

किं च---

क्षित्वया मागधं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च । शूद्रादायोगैवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ॥ ९४ ॥

क्षित्रिया योषिद्वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति। सैव शूद्धात्क्षत्तारं, वैश्ययो-षिच्छूद्वादायोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूत्वैदेहिकचाण्डालमागधक्षत्त्रायोगवाः षट् प्रतिलोमजाः । एतेषां च ई वृत्तयः औशनसे मानवे च द्रष्टव्याः ॥ ९४ ॥

* "सर्वेषां वर्णानां ये धर्मास्ते सर्वधर्माः, तेष्वन्यधिकारीः, न पुनः सर्वेषु धर्मेष्वन-धिकारीस्पर्थः। यत एवाऽऽइ देवछः — "स्वजातिशोधनं सर्वप्रणामस्तितिक्षा व्यवहारछुद्धिर-परावमा (सा) नं स्वभूत्यपोषमं स्वकर्मानुष्टानं प्रधानकर्मवर्जनमिति चण्डालधर्माः" ततश्च वर्णधर्मः प्रधानकर्मः, स्वकर्म स्वकं यवृत्तिः। " इति । अप० ११८—११९.

" प्रतिलोमजानां नामान्याह—ब्राह्मण्यामिति " (९३ तम श्लोकस्य अवतारिका) अप० ११८.

† " एताभिः संज्ञाभिः शास्त्रान्तरे संब्यवहारः ।" इति । अप० ११९.

\$ " तत्रमनुः —" स्तानामश्वसारथ्यमम्बद्यानां चिकित्सनम् । वैदेहकानां खीकार्यं माराधानां विणवयथः ॥ मत्स्यधातो निषादानामायोगच्यस्य छक्षणम् ।" तथा " ब्राह्मणार्थे

१ गः दापोगव । त्वायोगवा ।

संकीर्णसंकरे जात्यन्तरमाह---

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ ९५ ॥

क्षात्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः, वैश्येन शृह्मायामुत्पादिता करणी, तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति । तस्य चो-पनयनादि सर्व कार्यम्, वचनात् , यथाऽऽह शङ्कः ''क्षित्रियवैश्यानुळो-मानन्तरोत्पन्नजो रथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारिक्रयाः अश्वप्रतिष्ठा रथसूत्रवास्तुविद्याध्ययनवृत्तिता च।'' इति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्श्वावसिक्तमाहिष्याद्यनुळोमसंकरे जात्यन्तरतोपनयनादिप्राप्तिश्च वेदितव्या, तयोद्दिजातित्वात् । सञ्चास्तु स्मृत्यन्तरोक्ता इष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तं संकीर्णसंकरजाताना-मानन्त्याद्वकुमशक्यत्वात् । अत एतावदत्र विवक्षितम् असन्तः प्रतिळोमजाः सन्त-श्चानुळोमजा ज्ञातव्या इति ॥ ९५ ॥

" सर्वोगस्यः सर्वर्णासु जायन्ते ^{२,}१ इत्यादिना वर्णप्राप्ती कारणमुक्तमिदानीं कारणान्तरमाह—

जात्युत्कर्षों †युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चैमेऽपि वा ।

गवार्थे वा देहत्यागाऽजुपस्कृतेः (तः)। स्त्रीवालाभ्यवपत्तो च बाह्यानां सिद्विकारणम्॥" उपस्करः सृक्यप्रहणम्। अभावपत्तिः अनुप्रहः " इति। अप० ११९.

" वैदिककर्माधिकारित्वादस्य सङ्कार्णयोनीनां मध्ये पृथगभिधानम्।" इति अप०.
 ११९.

† " युगं जायापत्योर्थुग्म् । तत्र ससमे पञ्चमेऽपि वा पितृसमानवर्णभावो ज्ञेयः। एतच्च अनुलोमजद्यीविषयम् । तस्यां भार्यात्वसंभवात् , न तु प्रतिलोमजा विषयम् । तस्या वर्णबाह्य-खेनाजायात्वात् । गुणापेक्षो विकल्प उदाहरणम् । उत्तमवर्णेन हीनवर्णायामुत्पन्ना या स्त्री सा उत्तमवर्णादानिषिद्धमार्गेण स्त्रियं जनयति । साऽप्येवं साऽप्येवमिति ससमे स्त्रीपुंसयुगले जातमपत्यं समानवर्णे पित्रा भवति " इति । अप० ११९—१२०.

१ खः संकरजातिनामा । २ आः ७० । ३ खः क्रेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि।

ै व्यत्यये कर्मणां साम्यं [†]पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥ ९६ ॥

जातयो मूर्याविसिक्ताद्यास्तासामुत्कर्षो ब्राह्मणत्वौदिप्राप्तिर्जात्युत्कर्षो युगे जन्मिन सप्तमे पञ्चमे, अपिशब्दात्षष्ठे वा, बोद्धव्यः । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । व्यवस्था च—ब्राह्मणेन सूह्मयामुत्पादिता निषादी, साब्राह्मणेनोढा दुहितरं कांचिञ्जनयति, साऽपि ब्राह्मणेनोढा अन्याम्, इत्यनेन प्रकारेण पष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादिता अम्बष्टा, साऽप्यनेन प्रकारेण पश्चमी षष्ठं ब्राह्मणं जनयति । मूर्थाविसिक्ताऽपि अनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणं जनयति । एवमुप्रा क्षात्वियेणोढा माहिष्या च यथाक्रमं क्षात्रियं षष्टं पञ्चमं जनयति । तथा करणी वैश्योढा पञ्चमं वैश्यमिति । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ॥

ार्क्षं च कर्मणां व्यत्यये वृत्यर्थानां कर्मणां व्यत्यये विपर्यासे यथा ब्राह्मणो मुख्य-वृत्त्या अजीवन् क्षात्त्रेण कर्मणा जीवेदित्यनुकल्पः । तेनाप्यजीवन् वैश्यवृत्त्या, तया-प्यजीवन् शृद्रवृत्त्या । क्षात्रियोऽपि स्वकर्मणा जीवनार्थेनाजीवन् वैश्यवृत्त्या शृद्रवृत्त्या वा।वैश्योऽपि स्ववृत्त्या अजीवन् शृद्रवृत्त्येतिकर्मणां व्यत्ययः।तस्मिन् व्यत्यये सति यद्या-

^{*&#}x27;' ब्राह्मणक्षत्त्रियादीनां यानि वृत्तिरूपाणि कर्माणि तेषां व्यत्यये व्यतिक्रमे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्त्रियवृत्तिं वैद्यवृत्तिं वा उपजीवतो जाताः पुत्त्रपौत्रादयः यदि तामेव वृत्तिमुप-जीविन्त तदा ससमे पञ्चमे वा जातमपत्यमुपजीव्यमानसम्बन्धिवणाँत्मकं भवति '' इति ॥ अप० १२०.

^{† &}quot;पूर्ववद्वर्णसंकरवद्दृत्तिसंङ्करस्याप्युत्तराधरं वेदितन्यम् । भावप्रधानोऽयं निर्देशः । ततश्चोत्तरत्वमधरत्वं वा वेदितन्यमित्यर्थः । आनुष्ठोम्येन वृत्तिसङ्करस्य उत्तरत्वम् । यथाऽऽह् वसिष्ठः— " आजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन् " इति । वृत्तिसङ्करे-प्रातिष्ठोम्यमधरम् । यथा वैद्यस्य क्षत्त्रवत्युपजीवनं, क्षत्त्रियस्यबाद्यणवृत्युपजीवनम् । अत एव "वृत्तिमातिष्ठरन्" इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठः— "न तु कदाचिउज्यायसी" इति" अप० १२०.

[&]quot; ह्वानवर्णेन उट्छप्टवर्णायां जनिताः प्रतिकोमजाः । उत्तमवर्णेन ह्वानवर्णयां परिणी-तायामुत्पन्नाः अनुकोमजाः । तत्र प्रतिकोमजाः असन्तः असाधवः वर्णवाद्या इत्यर्थः । अनुकोमजास्तु सन्तः साधवः मातृसमानवर्णत्वात्क्षत्त्रियादिघमाधिकारिणो भवन्ति" इति अप० ११९.

१ ख. ब्राह्मणत्वादिजातिप्राप्ति । २ क. ग. पञ्चमं च जन ।

पद्विमोक्षेऽपि तां द्यत्तं न परित्यजति तदा सप्तमे षष्टे पञ्चमे वा जन्मिन साम्यम् । यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्वं भवति । यथा——ब्राह्मणः राद्रहृत्या जीवन् तामपरित्यजन् यं पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तयैव वृत्या जीवन्पुत्रान्तरमित्येवं पुत्रपरम्परया सप्तमे जन्मिने राद्रमेव जनयित, वैश्यवृत्या तु जीवन् षष्टे वैश्यं क्षात्रियवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियं, क्षत्रियोऽपि श्र्रहृत्त्या जीवन् षष्टे श्र्द्रं, वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम्, वैश्योऽपि श्र्द्रवृत्त्या जीवन् तामपरित्यजन्पुत्रपरम्परया पञ्चमे जन्मिन श्र्द्रं जैनयति इति ॥

'पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ।' अस्यार्थः —वर्णसंकरं अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च द-शिताः संकीर्णसंकरजाताश्च रथकारनिदर्शनेन दिशिताः । इदिना वर्णसंकीर्णसंकरजाताः प्रदर्शन्ते —अधरे 'च उत्तरे च अधरोत्तरं यथा मूर्धाविसक्तार्या क्षित्रयवैश्यशूद्रैरुत्पादि-तास्तथाऽम्बद्यायं वैश्वश्यश्चार्या निषाचां शृद्रेणोत्पादिता अधराः प्रतिलोमजास्तथा मूर्धाविसक्ताम्बद्यानिषादीषु ब्राह्मणोत्पादिताः माहिष्योप्रयोत्रीह्मणेन क्षत्त्रियेण चौत्पादिताः करण्यां ब्राह्मणेन क्षत्त्रियेण चैश्येन चोत्पादिताः उत्तरे अनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्यू-हर्नायम् । एतद्धरोत्तरं पूर्ववदसत्प्तदिति बोद्धल्यम् ॥ ९६ ॥

इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ।

१ ख. जनयति । पूर्व । २ ख. तद्यथा ।

अथ गृहस्थधमप्रकरणम् ४

*श्रीतस्मार्तानि कर्माणि अभिसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मित्रमी किं कर्तव्यमित्याह—

† कर्म स्माति विवाहाभी कुर्वीत प्रत्यहं गृही । ‡ दायकालाहते वाऽपि श्रीतं वैतानिकाभिषु ॥ ९७ ॥

स्मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म, लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदिपि, गृहस्थो विवाहाग्रौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत, विभागकालाँहृते वा ''वैश्यकुलादग्नि-मानीय'' इत्यादिनोक्तसंस्कारसंस्कृते अपिशब्दात्प्रेते वा गृहपतौ आहृते संस्कृत एव । ततश्र्वं कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म वैतानिकाग्निष्ठ आहवनीयादिषु कुर्वीत ॥ ९७ ॥

्र " दायः पितृधनम् । आहतः आहितः । श्रोतम् अग्निहोत्रादिकर्म वैतानिकेषु गार्हपत्यादिषु अग्निषु कुर्वीत । एतच्च कल्पसूलगृह्यशाक्षेम्यः प्राप्तमेवान्यते, धर्मशास्त्र

^{* &}quot;सभावैस्य गृहस्थस्य धर्मेष्वधिकार इति भावौपरिग्रहं सप्रसङ्गमभिधायाधुना गृहस्थधर्मानाह∼ कर्मस्मातैमिति । अप० १२०.

^{† &}quot;स्मातं गृद्धोक्तं कर्म विवाहाप्ते विवाहाप्ते क्विताहाप्ते क्वित प्रत्यहं नित्यं गृहा गृहवान् ॥ गृहवान्दोऽयं भार्यामाचष्टे न सालाम् । विवाहाप्ते इति वदन्विवाहकर्मणाऽद्या कोऽप्यितशयो गृद्धकर्मानुकूलो जायत इति दर्शयति । न ग्रन्थया विवाहाप्ते कर्मसंपित्तर्भन्वति । अग्नेः प्रतिक्षणं प्रध्वंसित्वात् । विवाहसंस्कारस्य स्थायितया तद्विशिष्टो विवाहाप्ति भैवति स्थायी । ततश्च नष्टोऽसौ वैवाहिककर्मणोत्पाच इति स्थितं भवति । विवाहसंस्कार-कारणान्याह कात्यायनः — "विवाहाप्ति सभार्यश्चेत्सामामुख्यस्य गच्छति । होमकालात्यये तस्य पुनत्तथानिमध्यते ॥ अरण्योः क्षयनाशाप्तिदाहेच्वित्रं समाहितः । पाल्येदुपशान्तेऽस्मिन्युनराधानिमध्यते ॥ अरण्योः क्षयनाशाप्तिदाहेच्वित्रं समाहितः । पाल्येदुपशान्तेऽस्मिन्युनराधानिमध्यते ॥ "। मरीचिः — "वृरस्थेऽपि यदाकस्माद्धोमलोपः प्रजायते । कर्तव्यं पुनराधानं प्रायश्चित्तं न विवाते ॥" प्रवस्यति यजमाने समारूढाग्निविषयमेतत् ।" इति । अप्

१ अप० पूर्विकाम् । २ अप० सूर्यदे (दे) वत्यान् । ३ ग. विभागकालाहृतेऽपि वा । ४ क. ततः स्वकालातिकमे ।

गृहस्थधर्मानाह---

शरिरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधार्हेजः । प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ९८ ॥

शरीरचिन्ताम् आवश्येकां "दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुर्खैः।" इत्यादुक्तिविधिता निवेत्य "गन्धलेपक्षयकरम्ँ " इत्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधिद्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातःसन्ध्यासुपासीत । दन्तधावनविधिश्च- "कण्टिकाँसीरवृक्षोत्थं द्वादाशाङ्गुल्संमितम् । किनिष्ठिकाप्रवत्स्थूलं पर्वाधेकु- तक् चिकम्।। दन्तधावनसृदिष्टं जिह्नोलेखस्तिम् ।। दन्तधावनसृदिष्टं जिह्नोलेखस्तिम् ।। दन्तधावनसृदिष्टं जिह्नोलेखस्तिम् स्थानिष्यादिनिषेपश्च स्पृत्यन्तरोक्तो इष्टल्यः। दन्तधावनमन्तश्च "आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पश्चवसूनि च। ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते॥" इति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि संध्यावन्दनस्य पुनर्वचनं ६दन्तधावनपृर्वकत्व- प्रतिपादनार्थम् । "दन्तधावननृत्यगीतादि ब्रह्मचारी वर्जयेत्" इति तान्निषे- धात्।। ९८॥

हुत्वामीन्सूर्यदैवत्याञ्जपेन्मन्त्रान्त्समाहितः ।

पुराणिविहितानां गृहयज्ञादिकर्मणां वैवाहिकश्रीताप्तिसस्वन्धनिवृत्यर्थम् । कालायनः—
''निक्षिण्याप्तिं स्वद्रोरेषु परिकल्प्यर्तिजां तथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथेव न चिरं
क्वित्॥ मनसा नेत्यकं कर्म प्रवसन्त्रप्यतिद्वतः। उपविदय श्रुचिः सर्वं यथाकालसुपाचरेत्॥''
इति अप० १२१—१२२

* '' शरीरचिन्तां शरीरस्य सामयत्विनिरामयत्व विषयां चिन्तां निर्वर्यं कृतशौचिक्रयो द्विज्ञतिर्गृही प्रातः सन्ध्यां दन्तथावनपूर्विकासुपासीत । दन्तानां धावनं शोधनं तत्पूर्वं यस्याः सा दन्तधावनपूर्विका । अत्र ब्रह्मचारिणा विहिता सन्ध्या गृहस्यं प्रस्विप सा प्राप्ता। '' उत्तरेषां चेतद्विरोधि'' इति ब्रह्मचारिधर्मातिदेशात् । तस्या दन्तधावनपूर्वकत्वमनेन विश्रीयते'' इति अप० १२६.

१ कः आवस्यकादिका दिवा । गः आवस्यकादिकी दिवा । २ आ० १६. । ३ आ० १७.) ४ खः कण्टकश्रीर ।

* वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ॥ ९९ ॥

प्रातःसन्ध्यावन्दनानन्तरम् अग्रीनाहवनीयादीन् यथोक्तेन विधिना हुत्वा, औपासनाग्निं वा, तदनन्तरं सूर्यदैवत्यान् '' उद्गुत्यंजातवेदसम् '' इत्यादिन्मत्रान्जपेत् समाहितः अविक्षिप्तचित्तः। तदनन्तरं वेदार्थानिरुक्तव्याकरणादिश्रवणेनाधिगच्छेञ्जानी-यात्, चकारादधीतं चाभ्यसेत् । विविधानि च शास्त्राणि मीमांसाप्रभृतीनि धर्मार्था-रोग्यप्रतिपादकान्यधिगच्छेत् ॥ ९९ ॥

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । रनात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥ १०० ॥

तदनन्तरमिश्वरमिषेक्षादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तम् अकुत्सितं योगक्षेमा र्थम्, —अलब्बलामो योगः, लब्बपरिपालनं क्षेमः, तदर्थम् —उपेयादुपासीत । उपेयादिलनेन सेवां प्रतिषेधति । वेतनप्रहणेनाऽऽज्ञाकरणं सेवा, —तस्याः श्रवृत्ति वेन निषेधात्। ततो मध्याद्वे शास्त्रोक्तेन विधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवान्स्वगृह्योक्तान् पिनृंश्व, चकारादृषीश्व, देवादितीर्थेन तर्पयेत् । तदनन्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः हरिहर हिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावासनं ऋग्यज्ञःसाममन्त्रस्तत्यकाशकैः, स्वनाम भिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कार्यक्तराराधयेत् यथोक्तविधिना ॥ १००॥

^{* &}quot; वेदार्थांनिधगच्छेत् " इति साध्यस्य निर्देशः । " शास्त्राणि विविधानि च" इति साधनस्य । शास्त्राण्यविगच्छेद्देदार्थांनिधगन्तुमिति वाक्यार्थों भवति । एवं च वेदार्था-धिगमोपायभूतानामेव निगमनिस्कन्ध्याकरणमीमांसादींनां शास्त्राणां परिप्रहो न बौद्ध-शास्त्राणाम् । अतं एव तद्धिगममुपपातकःवेन वक्ष्यति । स्मृत्यर्थों वेदार्थश्वदैनैव गृहीतः वेदार्थानुष्ठानार्थःवानद्धिगमस्य वेदादिधारणमर्थसिद्धम् । अतं एवोपपातकवर्गे " अधीतस्य च नाशनम् " इति वक्ष्यति । दक्षः—" वेदस्विकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तहानं चेव शिष्यभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चा ॥" । अतं एव मतुः—" बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च । नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेतं नियमां श्रेववदिकान् ॥ वेदस्य पारं गत्वा तृ भूयो भूयस्तमभ्यसेत् । शास्त्रं च विमलं कुर्यान्न चाधीत्य यजेत्युनः ॥" निगमाः पदार्थनिर्णयहेतवो निषण्द्रमुन्तयः ।" इति । अप० १२६—१२७०

*वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञौर्थासिङ्चर्थं विद्यां चाऽऽध्यात्मिकीं जपेत् ॥ १०१॥

तदनन्तरं वेदाथर्वेतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञसिद्धवर्थं यथोक्तेन विधिना यथाशाक्ति जपेत् ॥ १०१ ॥

[†]बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः । भृतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ १०२ ॥

विक्रिक्स भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञः, होमो देवयज्ञः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः, एते पश्च महायज्ञा अहरहः कर्तवयाः नित्यत्वात् । यत्पुनरेषां फळश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं, न काम्यप्रतिपादनाय ॥ १०२ ॥

ंदेवेभ्यस्तुं हुतादन्नाच्छेषाङूतबछिं हरेत्।

* '' विद्यामाध्यात्मक्षाम् अध्यात्मसम्बन्धिनीम् उपनिषद्ग्यामित्यथैः । जपयज्ञार्थै-सिद्धवर्थे ब्रह्मयज्ञसिद्धवर्थम् । अध्यात्मविद्यायाः पृथतुपादानं प्राधान्यार्थम् । वेदेखुक्तेऽथर्वै-प्रदृणं वृत्तपूरणार्थम् । तथाऽिङ्गरसामुपलक्षणार्थम् ।'' इति अप० १३६.

यदुपरितने अपराकीये 'वेदेत्युक्तेऽथवेग्रहणं वृत्तपूरणार्थे' इत्युच्यते तन्नसाधु । वेदा-स्त्रय एव, यथाऽऽह भगवानिहः—" अयोळोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च प्रयोऽप्तयः। एतेषां रक्षणार्थाय संस्तृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥" (१. १५.) इति । अथवैणो वेदशब्दवाच्यतीपचारि-केव । आह च वेदः—" ऋग्वेदं भगवोध्येसि यजुर्वेदं सामवेदमथवैणं चतुर्थमितिहासपुराणं पद्ममम्" इति ।

- " ब्रह्मयज्ञमाह "—इत्यस्य श्लोकस्यावतारिकाऽपरार्के.
- † '' ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा महायज्ञानाह ''—इत्यपराकीवतारिकाऽस्य श्लोकस्य.
- ‡ '' ल्होकिकेऽझो ओपासने वा साथं प्रानरत्र होमो देवयज्ञः । स्वाध्यायोऽध्ययन
  विशेषो ब्रह्मयज्ञः । अतिथिप्जनं मनुष्ययज्ञः । एपामेव संज्ञान्वयमाह मनुः—- 'अहुतं च हुतं
  चेव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं हुतं प्राक्षितं च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिनाः ॥ जपोऽहुतो हुतो

१ ख. जपयज्ञप्रसिध्यर्थम् । २ ख. देवेभ्यश्च हुता ।

अन्नं भूमौ अचाण्डालवायसेभ्यर्श्वं निक्षिपेत् ॥ १०३ ॥

स्वगृद्धोक्तेन विधिना वैश्वदेवहोमं क्रत्या तदवाशिष्टेनान्नेन भूतेभ्यो बार्छ हरेत्। अन्नग्रहणमपक्वव्युदासार्थम् । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावनं श्वचाण्डाख्वायसेभ्यो निःक्षिपेत्, चैशब्दात्क्विमिपापरोगिपातितेभ्यः, यथाऽऽह मनुः '' श्रुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां क्वमीणां च शनकैर्निश्चिपेद्भुवि³॥'' इति । एतच्च सायं प्रातः कर्तव्यम्—'' अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयार्त् '' इत्याश्वखायनस्मरणात् । इह केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य कर्मणः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारक

होमः प्रहुतो भौतिको बिरुः। ब्राह्मं हुतं द्विजाग्रयाचौ प्राक्षितं पिनृतर्पणम् ॥" इति अप० १४२

* " श्वादीनामन्नं भूमौ निःक्षिपेत् । चण्डालशब्दः पतितादिपरिग्रहार्थः । तथा च मनु:- " शुनां च पतितानां चश्चपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैनिः क्षिपेद्धवि॥"। अत्र पतितग्रहणं कपालपाण्यादिपरिग्रहार्थम् । तथा च ब्रह्माण्ड (ब्रह्म) पुराणम् "पूर्व देवैजिता देत्याः सङ्ग्रामाच्च पराजिताः। कपालपाणयो जग्मः केचिन्नान वतास्ततः ॥ केचिन्मुण्डास्त्वक्षिताक्षाः काषायवसनास्ततः । सान्त्वताश्च दुराचाराः शौचा चारबहिष्क्रताः ॥ नरास्थिकेशसञ्ख्याः केचिद्वयाजेन दानवाः । अनाश्रमी वतस्थश्र जटी मुण्डी बृथा च यः ॥ प्रायश्चित्तादिकं यश्च मृल्येन कथयेखरः । निर्वृणो भिन्नमर्यादो नास्ति-को वेदनिन्दकः ॥ रोगिणां व्रतिनां यश्च सक्षिणां वाऽथ निन्दकः । ऋषीणामथ देवानां निन्दत्यात्मानभेव यः ॥ प्रस्यापयति यो विप्रो नामिमानश्च वेदयेत् । कितवो मद्यपश्चेव कतूनां कयविकयी ॥ वीणग्वार्धुधिको प्रामप्रेषकः । पिद्युनस्तथा । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमनिकयी ॥ सामुद्रकृष्टिवृद्रकृष्य तैलिकः कृटकारकः । गुरोश्रालीकनिर्वन्धी गुरोवैञ्चायेता खलः ॥ मत्तश्रोज्झितवेदश्र वातको गुरुतल्पगः । सङ्करस्त्रीरतो बन्धुर्नारीणां लम्पटस्तथा ॥ निक्षेपहारी मायावी तथा कायचिकित्सकः । क्रीणन्यो निन्दते द्रव्यं विक्रीणंश्च प्रशंसति ॥ स्त्रीबालबाह्मणानां च हन्ता गोव्नः प्रपन्चवान् । वर्णसङ्करकृषश्च कास्कश्च विकर्मकृत् ॥ स्वजातिधर्मसन्त्यागी परकर्मरतश्च यः । पिबेच्छुकं च यः पुंसां स च दुष्टो मुखेभगः ॥ एते दैत्याः समाख्याताः न तु सृष्ठाः स्वयम्भुवा । यज्ञेषु रक्षसां भागो देथ इत्येव संस्मरन् ॥ विद्वेभ्यो मूर्तिमद्भग्रश्च तेभ्यो दबादुहाङ्गिस् । ब्राह्मणः स्याकृतयुगं । पेतरस्तत्र देवताः ॥ न्नेतायुगं क्षांत्रियश्च तत्न पूज्यारच देवताः । विज्ञेयं द्वापरं वैश्यस्तत्र बुद्धस्तु पूज्यते ॥ शूदः कलियुगं तत्र पूज्याः पाषण्डिजातयः।" इति अप० १४३--१४४.

१ अप० वायसानां च नि । २ कः चकाराकृमि । खः खृश्मिपापिरोगि । ३.—-३. ९२.। ४.—-१. २. ३.

र्मत्वं चेच्छन्ति । "अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।" इत्यन्नसंस्कार कर्मता प्रतीयते । "अथाऽतः पञ्च महायद्यौः ।" इत्युपक्रस्य "तानेतानहरहः कुर्वीते ।" इति निव्यत्वाभिषानात्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत इति । तद्युक्तम्,— पुरुषार्थिवेऽन्नसंस्कारकर्मत्वानुपपत्तः । तथाँ हि द्वय्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदे वक्तमणः, पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्मार्थता द्वय्यसंति परस्परिवेरोधारपुरुषार्थत्वमेव युक्तम्। "महायञ्जेश्व यञ्जश्च श्वाद्योति तत्या "वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथि-राव्रजेत् । तस्मा अन्तं यथाशक्ति प्रद्याव बार्ळ हरेतें ॥" इति मनुस्मरणात् । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवास्यं कर्म न प्रतिपाकमावर्तनीयम् । तस्मात् " अथ सायं प्रातः" इत्यादिनोत्पत्तीप्रयोगो दिशितो । "तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत।" इति अधिकारिविधिरिति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

अन्नं पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहं जलम् । *स्वाध्यायं [†]चान्वहं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने[‡] ॥ १०४ ॥

प्रत्यहमन्नं पितृभ्यो मनुष्यभ्यश्च यथाशाक्ति देयम्। अन्नामावे कन्दम्लफलादि, तस्याप्यभावे जलं, देयम् । अपिशब्दात्स्वाध्यायं सततं कुर्यात् अविस्मराणार्थम् ।

^{* &}quot; स्वज्ञाखाध्ययनं स्वाध्यायो न तु स्वज्ञाखेव, तस्या अकार्यत्वात् । ततश्च स्वज्ञा-खाध्ययत्तमन्वद्दमतुदिनं कुर्यात् । ब्रह्मयज्ञस्येतत्पुनर्वचनमन्वद्दमिति गुणविधानार्थम् । " इति अप० १४६.

^{† &}quot; अज्ञान्वहमिति विधीयते, अन्यदन्द्यते" इति अप० १४५.

[्]र " अवं स केवलं सुङ्क्ते यः पचल्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं श्चेतत्सतामन्नं विश्वयिते ॥'' इति मनुः (३. ११४०)

[&]quot; सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः खिय: । अतिथिभ्योऽप्र एवैतान्मोजयेद-विचारयम् ॥ ११४ ॥ अदस्वा तु य एतेम्यः एवं अक्के विचक्षणः । स अुक्षानो न जानाति श्वगुष्टैजैन्धिमात्मनः ॥११५ ॥ अुक्तवस्वयविष्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि। सुक्षीयातौ ततः पश्चा-दवशिष्टं तु दम्पती ॥ ११६॥" इति मतुः ३. 'सुवासिन्यो नवोढाः'' इति कुळ्कः ।

१.— इ. १. १. १ २.— इ. १. ४.। ३ ख. पपत्तेः। यथा हि । ४.— इ. १०८. | ५.— ग. तानेतान् महायज्ञानहरहः

'न पचेदन्नमात्मने' इत्यन्नप्रहणं सकलादनीयद्रव्यप्रदर्शनार्थम् । आसार्थे च अन्ने न पचेत् । कथं तर्हि ! । देवताद्युदेशेनैव ॥ १०४॥

*बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ १०५॥

परिणीता पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी, शेषाः प्रसिद्धाः । बालादीनाति-थिभृत्यांश्च संभोज्य भोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनं कर्तव्यम् ॥ १०५ ॥

अपोशौनेनोपरिष्टादधस्ताँदश्नता तथा । अनमममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ १०६॥

भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्टादधस्ताच्चापोर्शेनाख्येन कर्मणाऽऽन्नमनग्नममृतं च कार्यम् । द्विजनमग्रहणमुपनयनप्रभृतिसर्वाश्रमिसाधारण्यार्थम् ॥ १०६ ॥

अतिथित्वेर्नं वर्णानां देयं [‡]शक्तचाऽनुपूर्वशः[§] । अप्रणोद्यो^ऽतिथिः सायमपि वाग्मूतृणोदकैः ॥ १०७ ॥

- * ''बाळादीनतिथीं इच भोजियत्वाभुक्ताविष्ठाष्टं दम्पती भुक्षायाताम् । असामर्थ्या-द्वाळः, तथा वृद्धः, परिणीता कन्या पितृगृहे स्थिता स्ववासिनी, गर्भपुष्टयर्थं गर्भिणी, श्लीण-त्वादातुरः, वचनादतिथिः, गृहस्थापारसाधकत्वाद्भत्याः ।'' अप० १४७.
- † ''तथा—जहाचारी गृहस्थइच योऽनश्रंस्तु तपश्चरेत्। प्रायाग्निहोत्रछोपेन अवकी-णीं भवेतु सः।'' इति अप० १४८.
- ‡ ''अत्राऽऽस्मनः कैवल्यं विवक्षितम् । तेन देवादीनामात्मनश्च कृते न दोषाय।'' तदाऽऽहमनुः—'' देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्व-सन्न स जीवति ॥'' इति अप० १४६.
- $\S$ '' ब्राह्मणादीनां वर्णानामितिथिभावे सित ब्राह्मणादिक्रमेण ते भोजियितव्याः यदि क्राह्मयात् । अशक्तस्य ब्राह्मणातिथिभोजनं नियतम् ।...अतिथिपूजाया अकरणे निन्दा ब्राह्मणा-
- १ खः न पचेदन्नमात्मार्थम् । अत्र । खः आत्मार्थमत्तं न पचेदिति नास्ति । २ खः आपो-शनेन । ३ अप० द्वस्ताच्चेव युञ्जता । ४ खः आपोाशनास्त्रमः । ५ खः सर्वाश्रमसाधारणार्थम् । ६ अप० अतिथिले तु वर्णो ।

वैश्वदेवानन्तरं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् अतिथित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणाद्यातुपूर्व्येण यथाशक्ति देयम् । सायंकालेऽपि यद्यतिथिरागच्छित तदा असावप्रणोद्यः
अप्रत्यांस्त्रिय एव । तथाऽऽह मनुः—''तृणानि भूमिस्दकं वाक्चतुर्थी च स्नृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचनं॥' इति। यद्यय्यदनीयं किमपि नास्ति तथाऽपि
वाग्भूतृणोदकैरिप सत्कारं "कुर्यात् ॥ १०७॥

सत्कृत्य भिक्षवे निक्षौ दातव्या सॅब्रताय च । भोजयेच्चागतान्काले सिखसंबन्धिबान्धवान् ॥ १०८ ॥

भिक्षवे सामान्येन भिक्षा दातव्या। संव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य ''स्व-स्तिवाच्य भिक्षादानमणूर्वर्म् ''इत्यनेन [†]विधिना मिक्षा दातव्या। भिक्षा च प्राससंमिता, प्रासश्च मयूराण्डपरिमाणः,—''प्रासमाता भवेद्भिक्षा पुष्कछं तच्चतुर्गुणम् । हंतैस्तु तैश्चतुर्मिः स्यादग्रं तिल्लगुणं भवेत् ॥'' इति शातातपरमरणात् । भोजनकाळं चाऽऽगतान्सिखसंबन्धिवान्धवान् भोजयेत् । सखायो मित्राणि, सबन्धिनो येभ्यः कन्या गृहीता दत्ता वा, मातृपित्संबन्धिनो ‡बान्धवाः ॥ १०८ ॥

तिथिपूजाकरणविषयेव ।...अत एव मनुः क्षित्रयादीनामिच्छयाऽतिथ्यं कार्यमित्याह— ''यदि त्वतिथिघर्मेण क्षित्रयो गृहमावजेत् । भुक्तवत्तु नु विमेषु कामं तमिष मोजयेत् ॥ वैद्य मृदाविष प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिघर्मिणौ । भोजयेत्सहभूत्यस्तावानुद्यांस्यं प्रयोजयन् ॥'' इति (मनुः ३. १११—११२ ।) आनृद्यांस्यमैषुर्यम् " इति अप० १५२.

* " आसनावसथौ शय्यामनुबज्यामुपासनाम् । उत्तमेपृत्तमं कुर्योद्धीनं हीनं समे समम् ॥" इति मनुः (३. १०७.)

†''गौतमः—स्वतिवाच्य भिक्षादानमण्युर्वम् ।" अण्युर्वमुदकपूर्वम् । यतिविषयमे-तत् " इति अप० १५३.

‡ '' इतरानिष संस्थादीन्सस्थीत्या गृहमागतान् । सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत्सह-भार्यया॥'' इति मनुः (३. ११६.)

१ ख. अप्रत्याख्याय एव । २.—-३. १०१. । ३ ख. भिश्चवे भिश्चां । ४ ५ ख. तथ्या सृत्र । ६ ग. ख. भिश्चादानमापः पूर्वम् । अस्यामपूर्वीमित्यनेन विधिना । क. ख. भिश्चादानमपूर्व मिस्यनेन । ७ ग. इत्तेति तैश्चतु । क. इत्तरतैस्तु चतु ।

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्। सिक्तियान्वासनं स्वादु भोजनं सूनृतं वचः॥ १०९॥

महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजं वा श्रोत्तियायोक्तलक्षणायोपकल्पयेत् भवदर्थमय-मस्माभिः परिकल्पित इति । तत्प्रीत्येर्थं, न तु दानाय व्यापादनाय वा, यथा सर्वमे-तद्भवदीयमिति—प्रतिश्रोत्रियमुक्षासंभवात् ''अस्वर्ग्यं लोकविद्दिष्टं धर्म्यमप्याचरेत्रतुं ।'' इति निषेधाच । तस्मात्सित्त्रयाद्येषं कर्तव्यम्, सिक्तिया स्वागतवचनासनपाद्याध्या-चमनादिदानम्—तस्मिन्नपृषिष्टे पश्चाद्युपवेशनमन्वासनं, स्वाद्ध भोजनं मिष्टंमन्नं, सून्नतं वचः धन्या वयमद्यभवदागमनादित्येवमादि । अश्रोत्रिये पुनः ''अश्रोत्रियंस्योदका-सने'' इति गौतमोक्तं वेदितव्यम्॥ १०९॥

प्रतिसंवत्सरं त्वर्घाः स्नातकाचार्यपार्थिवाः ।

प्रियो विवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विज: पुन: ॥ ११० ॥

^{* &#}x27;' महान्तमुक्षाणं बळीवर्दं, तदलाभे अजं, श्रोत्रियाय मधुपकौर्हाय गृहमागताय उपकल्पयेत् प्षेत् संस्कुर्यादिति यावत् । तथा च श्रुतिः—'' अतिथिर्वा एप एतस्याऽऽ-गच्छिति यः सोमः क्षीतस्तस्यादेतद्यथा राज्ञे वा बाह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदु ह मानुषम् '' इति । तथा च बहुचबाह्मणम्—''यावन्तः खळु वे राजानमनुयन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य आतिश्यं क्षियतेऽग्निं मन्थन्ति सोमे राजन्यागते तद्यथेवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वाऽईस्युक्षाणं वा बेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतस्थादन्ते यदिमें मन्थन्त्यप्रिहिं देवानां पशुः'' । ततश्च यः कश्चिदाह—श्रोत्रियायोपकल्पयेद्वाचा प्रतिपादयेव तु हिंस्यादिति, तच्छुति विरुद्धम् ॥ न ''नहिंस्यात्मव्यम्त्रिति '' इति निषेषो मधुपकौङ्गभूतां हिंसामुपसंकामत्यप्राधिमीय हिंसामिव । अत एव मनुः—''मधुपकें च सोमे च पितृदैवतकर्माणि । अत्रेव पश्चो हिंस्याक्षान्यत्रेत्यव्यविन्मनुः॥'' इति । तथा च गृह्य-कृच्छोनकः—'' आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते हतो मे पाप्मा पाप्मा मे हत हति जिपत्वो कुरुतेति कारियध्यन्याता रहाणां दुहिता वस्नुनामिति जिपत्वोमुत्सुजतैत्युत्सक्ष्यन्नामांसो मधुपकों भवति'' । अत्र महोक्षोपकरुपनमुकेन मधुपकों विधीयते । तथा सल्किया पूजा ।

१ क. तस्यतीत्यर्थम् । २ आ. १५६.। ३ ख. म. सिकया कर्तव्या । घ. सिकयाक्षेत्रकर्तव्या । ४ ख. मिष्टमशनम् । ५ क. त्रियस्योदकासने इति " अश्रोत्रियस्यासनोदके " इति पुस्तकान्तरे । ६.—५. ३१. ।

स्नातको विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतस्नातक इति । संमाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः, समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः, समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रत्याव्रतस्नातकः। आचार्य उक्तलक्षणः, पार्थिवो वक्ष्यमाणलक्षणः, प्रियो मित्रम् , कैविवाद्यो जामाता, चकारात् श्रञ्जुरिपतृत्यमानुल्यदीनां प्रहणम्। ''ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत्ं।'' 'स्नातकायोप†-स्थिताय।'' 'राह्ने च।'' 'आचार्यश्रञ्जुरिपतृत्यमानुल्यानं च।'' इत्याश्रल्यस्मरम्पणात्। एते स्नातकादयः प्रतिसंवत्सरं गृहमागता अर्घ्याः मधुपर्केण संपूज्याः विद्तत्याः। अर्घशब्दो मधुपर्के लक्षयति। ऋत्विजश्रोक्तलक्षणाः संवत्सरादर्वागिप प्रतियन्नं मधुपर्केण संपूज्याः॥ ११०॥

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः । मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः॥ १११॥

्रैअध्विन वर्तमानोऽितथिवेदितन्यः । श्रोत्रियवेदपारगावध्विन वर्तमानौ ब्रह्म-छोकमभीप्सतो गृहस्थस्य मान्यावितथी वेदितन्यौ ॥ यद्यप्यध्ययनमात्रण श्रोत्रियः । अन्वासनं तस्मिन्नुपविष्टे उपवेशनम् । स्वादु भोजनं सर्पिष्मदन्नम् । तथा च वसिष्ठः— "क्षीत्रयायाभ्यागताय सर्पिष्मदन्नं पचतीति" स्नृतं वचः कस्याणी वागित्येतानि कर्त-व्यानि" अप० १५४—५५.

- * " विवाह्य: स्नुषाया जामातुश्चीपता " अप० १५५.
- † " अत्र चोपस्थितप्रहणात् स्नातकादयो गृहमागता प्वाहणीया इति गम्यते । स्नातकपार्थिवादीनां श्रोतियन्ते सत्यहणम् , अन्यथा— 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायो-पकल्पयेत् ।' इति विरोधः स्यान् " इति अप० १५५.
- ‡ "तथा च मनुः—' एकरात्रं हि निवसन्नतिथिबाँझणः स्सृतः। अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरूच्यते॥'(३. १०२) यश्च यथाविधि वेदाध्ययनस्य पारंगतवान् स श्रोत्रियः। वेद्राब्देनात स्वशास्त्रोब्यते।तथा चाऽऽपस्तम्बः—' धर्मेण वेदानामेकेकां शास्ता-मधीत्य श्रोत्रियो भवति '(१. ३, ६, ४) इति॥ अध्येतृभैदेनेकेकमिति वीप्सोपपत्तिः। अत

१ क. समाप्येत्यादि स विद्याव्यतस्नातक इत्यन्तं नास्ति । २.—१. २४.१.— ४. । ३ क. मातुळादीनां च ।

तथाऽपि श्रुताध्ययनसंपन्नोऽत श्रोत्रियोऽभिधीयते । एकशाखाध्यीपनक्षमो वेदपा-रगः ॥ १११ ॥

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते । वाक्पाणिपादचापत्यं वर्जयेचातिभोजनम् ॥ ११२ ॥

परपाके रुचिर्यस्यासौ स परपाकरुचिः नैव परपाकरुचिः स्यात्, अनिन्धेनामन्त्रणं विना— * 'अनिन्धेनाऽऽमित्रितो नापम्नामेत्'' इति स्मरणम्। वाक्पाणिपादचा-पत्यं, वाक्च पाणी च पादौ च वाक्पाणिपादं तस्य चापत्यं, वर्जयेत्। वाक्चापत्यं अस-भ्यानृतादिभाषणं, पाणिचापत्यं बैळनास्फोटनादि, पादचापत्यं ळङ्कनोत्प्रवनादि, चका-रान्नेत्रादिचापत्यं, वर्जयेत् , — '' न शिश्नोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्चापळानि कुर्यात्तै।'' इति गौतमस्मरणात्। अतिभोजनं च वर्जयेत् । अनारोग्याँदिहेतुत्वात्॥ ११२॥

अतिथिं श्रोतियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् । अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टेश्च बन्धुभिः ॥ ११३ ॥

्रवींक्तं श्रोत्रियातिथिं वेदपारगातिथिं च भोजनादिना तृप्तं ‡सीमान्तं यावदनु

एव बोधायनः,—' एकां शाखामधीत्य श्रोवियो भवति 'इति । एतावितियशोत्रियौ ब्रह्मलोक कामेन गृहस्थेन मान्यो एख्यो । नित्यस्याप्यस्यानुषङ्गिकं फलमेतदिति वचनसामध्योद्गस्यते । श्रोवियस्य स्वातकपार्थिवन्दादिविशिष्टस्य मधुपकेरूपमहेणमुक्तम् । श्रोत्रियत्वमावेणातिथि-त्वमात्रेण व विशिष्टस्यमाननमनेन फलाय विधीयत इत्यनुसंधेयम् ॥" इति अप० १५५—६.

"अतिन्द्येनासिन्त्रतो नापकामेत् , आसिन्त्रतो चाऽन्यद्वं न प्रतिगृक्षीयात् " इति
 कात्यायनः ।" इति अप० १५६.

ं तथा च मनुः—"अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् । अपुण्यं छोकविद्विष्टं तस्माच्तपरिवर्जयेत् ॥" (२. ५७.)

्रै त्रिविधा सीमा—वास्तुसीमा, प्रामसीमा, क्षेत्रसीमीत । सा चानुवजनीयगुणापैक्षा-या व्यवस्थापनीया । .... गच्छतोऽनुवज्योक्ता । यदि कुतोऽपि हेतोर्निवसित तदा यत्कार्यं तदाह शङ्कः - 'सहाऽऽसीत प्रदोषेऽजुज्ञाच्य शयीत पूर्वं प्रतिबुध्येत प्रस्थितमनुव-जेत समभ्यनुज्ञातो निवर्तेत ॥'' शति अप० १५६—७.

१ ख. ग. एकशास्ताध्ययन० । २ ख. पत्याणस्कोट । ३.--९. ५०. । ४ ख. ग्यहे ।

विज् । ततो भोजनानन्तरमहः रोषं शिष्टैरितिहासपुराणादिवेदिभिः इष्टेश्च काव्यक थाप्रपञ्चचतुरैः वन्धुभिश्वानुकूछाछापकुराछैः सहासीत^{*} ॥ ११२ ॥

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाझींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्ता नातितृप्तचाथ संविदेात् ॥ ११४ ॥

[†]ततः पूर्वोक्तेन विधिना पश्चिमां सन्ध्यामुपास्य, अग्निमग्नीन्या हुत्वा तानुपा-स्योपस्थाय, भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नातितृप्तया भुक्ता, चकारादाय व्ययादिगृहचिन्तां निर्वर्स, अनन्तरं संविशेत् स्वय्यात् ॥ ११४॥

ब्राह्मे मुहूर्ते चात्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् । [†]धर्मार्थकामान्त्स्वे काले यथाशाक्ति न हापयेत् ॥ ११५ ॥

ततो ब्राह्मे सुङ्गतें उत्थाय पाश्चिमेऽधंप्रहरे प्रबुद्धचात्मनो हितं र्रे कृतं, करिष्यमाणं च, वेदार्थसंशयांश्च, चिन्तयेत् , तदानीं चित्तस्याव्याकुळखेन तैत्तुप्रातिभासयोग्यत्वात्।

^{*} अत्र दक्ष:—' मुक्ता तु सुखमास्थाय तदत्रं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाभ्यां पष्टसप्तमकौ नयेत् ॥ अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः संध्या ततः परम्।" इति अप० १५७.

[†] अत्र दक्ष:—" होमो भोजनकालश्च यच्चान्यहृहकृत्यकम् । कृत्वा चैव ततः पश्चा-स्त्वाध्यायं किंचिदाचरेत् ॥ प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तो नथेत् । यामहृयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कृत्यते ॥" इति अप० १५७.

^{‡ &}quot; परित्यजेदर्थकामी स्थातां धर्मविवर्जितौ। धर्मे चाप्यसुखोदकै कोकसं (वि) कुष्ट मेव च ॥ '' इति मनुः

<sup>९ '' श्रेयश्र त्रिवगौत्मकम्। यदाहमनुः—'धर्माथौनुज्यते श्रेयः कामाथौं धर्मे एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयांक्षिवगै इति तु स्थितिः ॥' [२. २२४.] धर्माथैकामाखिवगैः । तथे
तच्च श्रेयोऽद्येर्थं मया साधनीयमिति चिन्तयेर्पिरभावयेत् । ''ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत धर्मौर्थावनुचिन्तयेत् । कायक्केशांश्र तन्मूलान्वेदतत्तुार्थमेव च ॥ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु
मेस्यादक्षयेतः । इति संचिन्त्य कार्याणि धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं
किमद्य सुकृतं कृतम् । दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक्सत्या वाऽपि भाषिता ॥ उत्थायोत्थाय
बोद्धव्यं महद्भयसुपस्थितम् । मरणव्याधिशोकानां किमच निपतिष्यति ॥ यस्यां राज्यां
व्यतीतायां न किंचिच्छुभसाचरेत् । तसेव वन्ध्यं दिवसमिति विद्यादिचक्षणः॥'' अप० १५८०</sup>

१ तन्तुप्रतिपत्तियोग्य ।

[†]विद्याकर्मवयोबन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् । एतैः प्रभूतैः श्र्द्रोऽपि वार्धके मानमहीति ॥ ११६ ॥

विद्या पूर्वोक्तों, कम श्रौतं स्मार्त च, वयः आत्मनोऽतिरिक्तं सप्तत्या वा उर्ध्वं, बन्धुः स्वजनसंपत्तिः, वित्तं ग्रामरत्नादिकं,—एतैर्धुक्ताः क्रमेण मान्याः पूजानी-याः । ऐतैर्विद्याकर्मबन्धुवित्तेः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा युक्तः स्ट्रहोऽपि वार्धके अशीतेरूर्ध्वः गानमस्ति,—"स्ट्रहोऽप्यंशीतिको वरः" इति गौतमस्मरणात्॥११६॥

वृद्धभारिनृपरनातस्त्रीरोगिवरचि्रणाम् । पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातर्श्च भूपतेः ॥ ११७ ॥

^{* &}quot;धर्माङ्गभूते काले धर्मे कुर्यात् । न तद्वाधेनार्थकामी । एवं धर्माविरुद्धेऽर्थकालेऽ-र्थमेव । तथा तद्वभयानवरुद्धे काले कामम् ॥ '' इति अप० १५८०

^{† &}quot; वित्तं बन्धुवैयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत स्युः सोऽपि मानाईः द्यूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ (मतुः २. १३७.) वर्षशतस्योत्तमो दशमी भागो दशमी । संख्यातो भूयां-िस, प्रकर्पतो गुणवन्ति । तेन जातिमनादृत्य बहुविद्योऽस्पविद्येन मान्यः । प्रक्रप्टविद्यक्ष्यापक्रप्टविद्येन । एवं कर्मोदिःविप " इति अप० १६०.

^{ूं &}quot; नमस्कारब्यतिरिक्तं मानम् " इति अप० १५९.

१ न पूर्वीक्षपराक्षमध्यन्दिनानक। २ अप० यथाशाक्ति धर्मीर्थका । ३.— ९. ४६, ४७. । ४ आ. ३ । ५ श्रीतं स्मार्तं वयः श्रीतं स्मार्तं वा । ६ एतेः कर्मवयोवन्धुा ७ अशीतिकावर इति च पाठः (६. १०.) । ८ अप० स्तु ।

वृद्धः पक्ष्यशरिरः प्रसिद्धः, भारी भाराक्रान्तः, **नृपो भूपितनं क्षत्रियमात्रं, स्नातो विद्यात्रतोभयस्नातः, स्त्री प्रसिद्धा, रोगी व्याधितः, वरो विवाहोद्यतः,
चक्री शाकिटिकः, चकारान्भतोन्मतादिनां प्रहणम्,—''वाळवृद्धमत्तोन्मत्तोपहतदेहभाराक्रान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेन्यः।'' इति शङ्कस्मरणात्,—एभ्यः पन्थादेयः। एतेष्वाभिर्मुख्यागतेषु स्वयं पथोपक्रामत्। वृद्धादीनां राज्ञा सह पथि समवाये राजा मान्य इति
तस्मै पन्था देयः। †भूपतेरिष स्नातको मान्यः, स्नातकप्रहणं स्नातकमात्रप्राप्यर्थः,
न ब्राह्मणाभिप्रायेण,—तस्य सदैव गुरुत्वात् यथाऽऽह शङ्कः,—''अथ ब्राह्मणायाप्रे
पन्था देयो राज्ञ इत्येके। तच्चानिष्टं, गुरुर्च्येष्टथ ब्राह्मणो राजानमितिरोते तस्मै
पन्थाः।'' इति। बृद्धादीनां परस्परं पथि समवाये वृद्धतराद्यपेक्षया विद्यादिभिर्वा
विद्योषो द्रष्टव्यः।। ११७॥

इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षित्रियस्य च । प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ॥ ११८ ॥

बैश्यस्य क्षत्रियस्य, च चकाराद्वाद्याणस्य द्विजानुळोमानां च, यागाध्ययनदा-नानि साधारणानि कर्माणि, ब्राह्मणस्याधिकानि प्रतिप्रहयाजनाध्यापनानि। तथेति स्पृ-त्यन्तरोक्तवृत्युपसप्रहः, यथाऽऽह गौतमः—"कृषिवाणिज्ये वा स्वयंक्रते।" "कुसीदं-चं।" इति। \$अध्यापनं तु क्षत्रियवैश्ययोक्रीह्मणप्रेरितयोभिवति, न स्वेच्छ्या—"आ-

^{* &}quot;नुपो राजन्यः" इति अप० १६०.

^{† &#}x27;' नृपस्य स्नातको मान्यः स चेद्राह्मणः। '' इति अप० १६०.

^{‡ &}quot;वालुनः 'अवाक्षाणाद्रथ्यथनमापकाले विधीयते।' इति तत् अध्यापनमासकर्तृत्वम
बाक्षणस्थाभ्यनुजानाति न तु वृत्तित्वसपि। अत एवानन्तरमाह मनुः —अनुवश्या-च शुश्रूणा
यावद्रध्ययनं गुरोः।' (म. २.२४१)......एवं च 'अर्जीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्न तु कदा चिञ्ज्यायसीम्' इति वसिष्ठवचनं नासमञ्जसं भवति।"
अप० १६०—१.

१ कः वृद्धः प्रसिद्धः । गः घः पक्वकेषाः प्रसिद्धः । २ कः एतेप्यभिमुलायातेषु । ३ कः वृद्धानां राज्ञा । ४ कः वृद्धतरापेक्षया । ५.—-१०. ५, ६. ।

पैत्काले ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगः। अनुगमनं शुक्षूषा। समाप्ते ब्राह्मणा गुर्दैः।" इति गौतमस्मरणात्। एतान्यनापदि ब्राह्मणस्य षट् कर्माणि। तत्र त्रीणीज्यादीनि धर्मार्थानि, प्रतिप्रहादीनि वृत्त्यर्थानि,—" षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विश्वद्वाच्च प्रैतिग्रहः॥" इति मनुस्मरणात्। अत इज्यादीन्यवस्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि । "द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्।" "ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः।" " पूर्वर्षु नियमः।" इति गौतमस्मरणात्॥ ११८॥

प्रधानं क्षत्तिये कर्म प्रजानां परिपालनम् । कुसीदकुाषिवाणिज्यपाशुपाल्यं विशः स्मृतम् ॥ ११९ ॥

क्षत्रियस्य प्रजापालनं प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीद-कृषिवाणिज्यपद्मप्रापालनानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि । कुसीदं तृद्धवर्थं द्रव्यप्रयोगः, लाभार्थं क्रयविक्रयौ विशासिक्ष्यम् , शेषं प्रसिद्धम् ,—'' शस्त्रास्त्रभृत्वं क्षत्त्रस्य विणिक्पश्चकृषी विशाः । आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं योजिः ॥ '' इति मनुस्मरणात् ॥ ११९ ॥

श्र्दस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिग्भवेत् । [†]शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्विजातिहितमाचरन् ॥ १२० ॥

राद्रस्य द्विजञ्जश्रृषा प्रधानं कर्म धर्मार्थे वृष्यर्थे च । तत्र ब्राह्मणञ्जश्रृषा परमो धर्मः,—' विप्रसेवैव राद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।' इति मनुस्मरणात् ।

 ^{*} वाणिज्यं विशक्कमें । ततश्च धान्यादि समर्ध गृहीत्वा महार्घ दीयत इति वाणिज्यम्
 अप० १६१.

^{† &}quot; अशक्तुवंस्तु ग्रुश्रूषां ग्रुहः कर्तुं हिजन्मनाम् । पुत्त्रदारात्यये प्राप्ते जीवेरकारुक-कर्माभः'' इति मनुः ॥ (१०. ९९.)

१ आपत्कल्पो इति च पाठान्तरम् । २.—७. १, २, ३. । ३.— ३०. ७६.। ४.— ३०. १, २, ३. 'नियमस्तु ' इति । च पाठः । ५.— ३०. ७९. । ६.— १०. १२३ ।

यदा पुनर्द्विजञ्जभूषया जीवितुं न शक्तोति तदा विणिगृत्या जीवेत्। नानविधेवी शिल्पेर्द्विजातीनां हितं कुवेन् याहरोः कर्मभिः द्विजातिञ्चभूषायामयोग्यो न भवति ताहशानि कर्माणि कुर्विन्नित्यर्थः। तानि च देवछोक्तानि—'' शृद्धमों द्विजातिञ्च-भूषा पापवर्जनं कलत्रादिपोषणकर्षणपञ्चपालनभारोद्वहनपण्यव्यवहारचित्रकर्ममृत्यर्गा-तवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनोदीनि''॥१२०॥

किंच-

भार्यारितः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धिकयापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नहापयेत् ॥ १२१ ॥

*भार्यायामेव न साधरणस्त्रीषु परस्त्रीषु वा रितरिभगमनं यस्य स तथोक्तः, क्युचिः वाद्याभ्यन्तरशौचयुक्तः द्विजवत्, भृत्यादेः भर्ता, श्राद्धित्रयारतः,—श्राद्धिनि नित्यनेमित्तिककाम्यानि च क्रियाः स्नातकव्रतानि अविरुद्धानि,—तेषुः रतः । नम इत्यनेन मन्त्रेण पूर्वोक्तान्पञ्चमहायज्ञानहरहन्द्दापयेत्, अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रं च क्रेचित्—" देवताम्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः ॥" इति वर्णयन्ति, नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं छौकिकेऽग्री कर्तव्यं न वैवाहिकेऽग्रावित्याचार्याः ॥ १२१ ॥

* " भार्यायामेव रितर्येस्य स तथोक्तः । अनेन च भार्याव्यभिचारपरिहारो धर्मस्वे-नास्य विधीयते । श्रुचिः शार्श्वायशौचकर्ता स्यान् । मृत्यभतौ मृत्यानां पुत्रकळ्यादीनां पोषकः । श्राद्धित्रयापरः श्राद्धानुष्ठानिनिष्ठः । उक्तान्पञ्चयज्ञात्वसस्कारात्मकेन मन्त्रेण कुर्यात् । न पुनरनधीतमन्त्रत्वेन तान्हाप्थेत्यजेत् । मन्यशब्दोऽत्र सकळमन्त्रकार्यनमस्कारविनियो-गार्थः । अन्यथा समानार्थतया स्वाहाकारस्वधाकारयोरेव कार्ये स्यात् ॥

नतु च शूद्रोऽनिधः कथमित्रसाध्यकर्माधिकारी स्यात् । न चास्य विवाहाभिरस्तीति वाच्यम् , ग्रह्मस्य विवाहहोमाभावात् । न ह्यमन्त्रकोऽस्तिहोमः । न च शूद्रो मन्त्रवात् । नस्मस्कारश्च पञ्चयज्ञेष्वेव मन्त्रकार्ये विधीयते । न विवाहेऽपि । तस्माद्धिसाध्येषु कार्येषु कर्वेषु चक्तस्योऽस्याधिकारः । उच्यते अवनेशरिप शूद्धस्य वैश्वदेवादीनि कर्माणि छोकिकेऽप्रो कार्याणे । तं प्रत्येवेह विहितत्वात् । यथा निषादस्थपतीष्टिः । किचिद्विज्ञातीनामिषः क्षेत्रदेवकर्मं न विवाहाप्रिनियतं किं पुनः शूद्धस्य । यसु गौतमेन शूद्धमधिकृत्योक्तं ... "पाक्रयज्ञैः स्वयं यज्ञेतत्येके" इति तष्ठीकिकाप्रिविषयम् ।" अप० १६३.

१ कः वादनानीति । २ खः भृत्यादिभर्ताः।

इदानीं साधारणधर्मानाह--

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचिमिन्द्रियानिग्रहः। दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १२२॥

हिंसा प्राणिपीडा तस्या अकरणमहिंसा, *सत्यमप्राणिपीडाकरं यथार्थ-वचनम् , अस्तेयमदत्तानुपादानम् , शौचं बाह्यमाम्यन्तरं च, बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां नियतिषयवृत्तिता इन्द्रियनिष्रहः, यथाशाक्ति प्राणिनामन्नोदकादिदानेनाातिपरिहारो दानम् , अन्तःकरणसंयमो दमः, आपन्नरक्षणं दया, अपकारेऽपि चित्तस्या-विकारः क्षान्तिः, इत्येते सर्वेषां पुरुषाणां ब्रौह्मणाद्याचाण्डालान्तं धर्मसाधनम् ॥१२२॥

वयोबुद्ध्चर्थवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् । आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशठां तथा ॥ १२३ ॥

वयो बाल्ययोवनादि, बुद्धिनंसिगकी ठौकिकवैदिकव्यवहारेषु, ³अर्थो वित्त-गृहस्वेतादि, वाक् कथनं, वेषो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः, श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् , अभिजनः कुळम् , कर्म कृष्वर्थं प्रतिप्रहादि, एतेषां वयःप्रभृतीनां सदशीमुचितां वृत्तिमाचरेत् आचरणं स्वीकुर्यात् ,—यथा वृद्धः स्वोचितां न यौवनोचिताम् । एवं बुद्धशादिष्यपि योज्यम् । अजिक्षामवक्रां, अशठाममत्सराम् ॥ ॥ १२३ ॥

 ^{* &}quot; सत्यं ब्र्याध्ययं ब्र्यान्नब्र्यास्तत्यमिष्यम् । प्रियं च नानृतं ब्र्यादेष धर्मः सना-तनः"॥ इति मनुः (४. १३८.)

^{† &}quot; प्रत्युपकारानपेक्षया पान्ने स्वधनप्रतिपादनम् " अप० १६४.

^{🙏 &}quot; भूतहितैषित्वं दया " अप० १६४.

^{§ &}quot;कर्म योगादि" अप० १६५.

^{∥ &#}x27;' एतदुक्तं भविते—'वयः कर्मश्रुताभिजनानां प्रत्येकमनुरूपवेषभाषणबुद्धिवृत्तिः कार्या'ः इति । तथा च बृहस्पतिः—'यथा विद्या यथा कर्मे यथावित्तं यथा वयः । जनसम्पैव वर्तेत वेषादिभिरनुद्धतः॥'' इति अप० १६५ः

१ क. सर्वेषामेव पुरुषा । २ क. श्राक्षणाद्याचाण्डाळान्तीमिति नास्ति । ३ ख. वित्तं गृहश्चे-त्रादि ।

एवं स्मार्तानि कर्माण्यनुक्रम्येदानीं श्रेतितान कर्माण्यनुकामति

* त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेह्निजः।

प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याचस्यान्नं वार्षिकं भवेत् ॥ १२४ ॥

ं त्रिवर्षजीवनपर्याप्तं त्रैवार्षिकं अधिकं वा अन्नं यस्य स एव सोर्मपानं कुर्यात् नातोरपथनः,—''अतस्वर्व्पायसि द्रव्ये यः सोमं पिविति द्विजः । स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फळम् ॥'' इति दोषश्रवणात् । एतन्त्रः काम्याभिप्रायेण । नित्यस्य चावश्यकर्तव्यत्वान्न नियमः । यस्य वर्षजीवनपर्याप्तमन्नं भवित स प्राक्त्यौमिकीः,सोमाप्पाक् पाक्सोमं प्राक्तोमंभवाः प्राक्तौमिक्यः।कास्ताः?— अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासपश्चचातुर्मास्यानि काँम्यानि कर्माणि तद्विकाराश्च । ताः क्रियाः कुर्यात् ॥ १२४ ॥

एवं काम्यानि श्रीतानि कर्माण्यभिदायदानीं नित्यान्याह—

प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा । कर्तव्याग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥ १२५ ॥

संबत्सरे संबत्सरे सोमयागः कार्यः। पशुः प्रत्ययंन, अयने अयने दक्षि णोत्तरसंज्ञिते निरूढः।पशुयागः कार्यः।तथा प्रतिसंबत्सरं वा,—''पशुना संबत्सरे संबत्सरे यजेत, षट्सु षट्सु वा मासेष्वित्येके।'' ईति बोधायनस्मरणात्। आप्रयणिष्टिश्च सस्योत्पत्ती कर्तव्या। चातुर्मास्यानि च प्रतिसंबत्सरं कर्तव्यानि ॥ १२५॥

^{* &}quot; एतहाक्यारम्भफलविषये विशेषोऽपरार्के १६६ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

^{† &}quot; वर्षत्रयं यावत् भृत्यभरणपर्याप्तादशाद्धिकं यस्य विद्यते स द्विज: सोमं पिवेत्। सोमेन यजेतत्यर्थः। मनौ तु विशेषः— "यस्य त्वेवार्षिकं मक्तं पर्याप्तं भृत्यतृप्तये। अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमईति ॥ अतस्वरूपीयसि द्रक्ये यः सोमं पिवति द्विजः। स पितसोमप्त्रोंऽपि न तस्याप्नोति तत्कल्लम्॥" (११. ७,८.) नित्वसोमयागविषयमेतत्,— यत आह विष्णुः— ' वेवार्षिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन यजेत, अभावे वेश्वानर्यां " इति अप० १६५.

१ क. सोमयागं। २ मतुः — ११.८.। ३ ग. काम्यानि तब्रिका। ख. र्मास्यानि कर्माणि तक्रि। ४ ख.ग. बेाधायनेति नास्ति।

एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं *वैश्वानरीं दिजः ।

एषां सोमप्रभृतीनां पूर्वोक्तानां नित्यानां कथाचिदसंभवे तत्काले वैश्वा-नरीमिष्टिं कुर्यात् ॥

किंच-

हीनकल्पं न कुर्वीत सित द्रव्ये फलप्रदम् ॥ १२६ ॥

योऽयं हीनकल्प उक्तः सति इब्येऽसौ न कर्तव्यः । यन्च फलप्रदं काम्यं [†]तद्भीनकल्पं न कुर्वीन न कर्तव्यामिति ॥ १२६॥

[‡]चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् । यज्ञार्थं लब्धमदद्भासः काकोऽपि वा भवेत् ॥ १२७ ॥

यज्ञार्थं शृद्धभनयाचनेन स जन्मान्तरे चाण्डाळो जायते। यः पुनर्यज्ञार्थं याचितं सर्वे न प्रयच्छिति, न त्यजित, स मासः काकोऽपि वा वर्षशतं भवेत्, यथाऽऽह मनुः—"'यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यः सर्वे न प्रयच्छिति। स याति भासतां विष्रः काकतां वा शतं समौः ॥'' इति । मासः शकुन्तः, काकः प्रसिद्धः॥ १२७॥

एतद्विषये विस्तरस्तु अपरार्के १६७ पृष्ठे द्रष्टन्यः ।

† "अधिकारिणं प्रति सर्वोङ्गोपसंहारी प्रयोगिविधिः शन्याङ्गोपसंहारी च । तत्र शक्याङ्गोपसंहारिणः प्रयोगिविधेर्यद्विषयीभूतं कर्मं तद्गीनकल्पम् । यत्र तद्गीनकल्पं काम्यं कर्मे तद्गीनकल्पं न कार्य । अत्र हेतुः सिति द्रव्ये फलप्रदमिति। द्रव्ये सिति फलप्रदं यस्माद्भवति । द्रव्यशब्दः सर्वोङ्गोपलक्षणार्थः । सिति द्रव्ये सिति सर्वोङ्गानुष्ठाने कर्मं फलप्रदं भवति यस्मात् । अस्र च फलप्रदशब्दः सङ्गदुव्यारितः काकाक्षिन्यायेन हेतुहेतुमद्भवां सह संवथ्यते । फलप्रदं कर्मे हीनकल्पं न कार्यं, सित द्रव्ये तत्फलप्रदं भवति । तथा च मनुः—" प्रसुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेविधिते फलम् ॥" (११.३०) अस्र च ति द्रव्ये हित प्रथमकल्पसामध्योपलक्षणार्थम् ।" अप० १६८.

‡ " अयसर्थों मनुना (अ. ११ श्लो. २४ -- २५) श्लोकाभ्यां दर्शितः।

कुशुलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपिवा ।

*कुर्रीलं कोष्टं , कुम्भी उष्टिका, कुरालं च कुम्भी च कुरालकुम्म्यो ताम्यां परिमितं धान्यं यस्य स तथोक्तः कुरुरूच्धान्यः स्यात्कुम्भीधान्यो वा । तत्र स्व-कटम्बपोषणे द्वादशाहमात्रपर्यातं धान्यं यस्यास्ति स कुशुलधान्यः । कुम्भीधान्यस्त स्वकुटुम्बपोषणे षडहमात्रपर्याप्तधान्यः । व्यहः पर्याप्तं धान्यमस्यास्ताति व्याहिकः । श्वी भवं धार्न्यादिकं श्वस्तनम् , न विद्यते श्वस्तनं यस्य सोऽश्वस्तनः ॥

कशलधान्यादिसंचयोपायमाह---

जीवेहारपि [†]शिलोञ्लेन श्रेयानेषां पर: पर: ॥ १२८ ॥

शाल्यादिनिपतितपरित्यक्तवल्लरीग्रहणं शिलं. एकैकस्य परित्यंक्तस्य कर्णस्यो-पादानमञ्कः । शिलं चोञ्छरच शिलोञ्छं तेन शिलोञ्छेन वा, कुशलधान्यादिश्वतुर्वि-धो गृहस्थो जीवेत् । एषां कुशूळधान्यादीनां ब्राह्मणानां गृहँस्थानां चतुर्णो परः परः पश्चात्परचात्पठितः श्रेयानुत्कृष्टतमः प्रशस्यर्तमः। एतच्, यद्यपि द्विजःप्राकृ तैस्तथाऽपि, ब्राह्मणस्यवभावित्महिति वैद्योपशमनादियोगात् ।तथा च मर्नुनी--- भिक्षेद्रोहेणैव भू-तानामस्पद्रोहेण वा पुनः। या वृत्तिस्तां समास्थाय विष्रो जीवेदनापदि⁹³॥⁷⁷ इति विष्रमेव प्रस्तुत्य ''कुशूळघान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वी।'' इत्याद्यभिहिर्तर्मे। ऐतेच्चातिसं-

^{* &}quot; ऋसलं कोष्टिका तत्परिमितमेव धान्यं यस्य स कुस्लधान्यः । कुस्लादृनपरि-माणं धान्यावपनं कुम्भी । तत्परिमाणधान्यो वा गृहस्थो भवेत् । " अप० १६८.

^{🕆 &#}x27;' उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् '' इति यादवः।

^{ूं &#}x27;' अतिशयेन प्रशस्तः। स्वर्गादिलोकजयकारणस् धर्मातिशयनत्वात् ।'' अप० १६९.

६ " यात्रामात्रप्रसिद्धवर्थं स्वैः कर्मभिरगहितै: । अङ्केशेन शरीरस्य कर्वात धनसञ्च-यस् ॥ ऋतास्ताभ्यां जीवेत् स्तेन प्रस्तेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न शक्त्या कदा-चन ॥ ऋतमुञ्छिशिलंज्ञेयमसृतंस्यादयाचितम् । सृतं तु याचितं भेक्षं प्रसृतं कर्पणं स्सृतम् ॥

१ क. कुसूल । २ ख. कोष्ठकम । ३ क. व्यहिकः । ४ ख. ग. श्रोभवं धान्यादिकमस्यास्ति श्वस्तनः । ५ कः एकेकस्य त्यक्तस्य । ६ कः त्यवस्य बीजस्योपा । ७ खः गः गृहस्थानामिति नास्ति । ८ क. प्रशस्यतरः । ९ ख. द्विजः प्रकृतः । १० ख. तुर्महर्ताति विद्यो । ११ ख. तथा च मनः । १२.--४. २ . । १३.--४. ७. । १४ ख. ग. त्याद्यभिहितत्वात । एतचा । १५ क. तदतेच । खः एतचातिसंपन्नं संयतं याया ।

यतं यायावरं प्रत्युच्यते न विप्रमालाभिप्रायेण । तथा सति ''त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सेंगेमं पिबेह्विजः।" इत्यनेन विरोधः । तथा च गृहस्थानां द्वैविध्यं तत्र-तत्रोक्तम् , यथाऽऽह देवलः ''द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तथोर्था-यावरः प्रवरः याजनाध्यापनप्रतिप्रहरिक्थसंचयवर्जनात् । पद्कर्माधिष्ठितः प्रेष्यचतुष्य-दगृहप्रामधनधान्ययुक्तो लोकानुवर्ती शालीनः।" इति। शालीनोऽपि चतुर्विधः,—याजनाध्यापनप्रतिप्रहक्विवाणिज्यपाञ्चपाल्यैःपिह्मर्जीवत्येकः, याजनादिगिह्निभरन्यः, याजनाध्यापनाभ्यामपरः, चतुर्थस्वध्यापनेनेव । तथाऽऽह मनुः—''क्ष्यद्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वास्यामेकरुचतुर्थस्तु ब्रह्मसत्लेण जीवति ।" इति । अत्र च ''प्रतिप्रहोऽधिको विषे " इत्यादिना शालीनस्य वृत्तयो दर्शिताः, यायावरस्य ''जीवेद्वाऽपि होलोज्लोन " इति ॥ १२८ ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणम् ॥

सायानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ! सेवाश्रवृत्तिराख्याता तस्मानां परिवर्जयेत् ॥ कुस्लधान्यको वा स्याद्धम्भी धान्यक एव वा । त्यहैहिको वाऽपि भवेदश्यस्तिनक एव वा॥ चतुर्णामिपि चैतेषां द्विजातां गृहमेधिनाम् । ज्यायान्यरः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ पर्कामेको भवत्येषां त्रिभिरत्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्रवृर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ वर्तयंश्र शिलोन्छाभ्यामधिहोत्रपरायणः । इष्टीः पार्वायनान्तीयाः केवला निर्वेपस्तदा ॥ सल्तोषं लोकवृत्तं वर्तते वृत्तिहेतोः कथंचन । अजिह्मामश्रायं जुद्धां जीवेद्वाह्मणजीविकाम् ॥ सन्तोषं परमास्थायं सुखार्थी संयतो भवेत् । सन्तोषमूलं हि सुखं दु:खमूलं विपर्ययः ॥" (मतुः— ४०३—१२०)

* " षट्कमैशव्देन यजनयाजनादीनि ब्राह्मणकर्माणि निर्दिशति तदन्तर्गतस्य प्रति-अहादिग्नत्तिवयस्य विधानार्थम् । त्रिभिरन्यः प्रवर्तत इति कुम्मीधान्यस्याऽपि वृत्तित्रयविधिः। द्वाभ्यामेक इति व्यहैहिकस्य याजनाध्यापनानुज्ञा । प्रतिप्रहोऽपि कुस्तितादपि स्थादिति तद्वजैनम् । चतुर्थोऽधस्तनः स ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीवेदिति । एवं च ब्राह्मणस्यैव कुस्लु-धान्यत्वादयो धर्माः । नह्यन्यस्य प्रतिप्रहादिग्नत्तिसंभवः ॥" अप० १६९.

१. -- आ. १२४.। २. -- ४. ९ । ३ ख. महोधिकाविम । आ. ११८ ।

*अथ स्नातकव्रतेप्रकरणम् ५

एवं श्रीतस्मार्ताान कर्माणि गृहस्थस्यामियायेदानी सानादारभ्य श्राह्मणस्यावस्थकर्त-व्यानि विधिशार्तियेथात्मकानि मानससंकल्परूपाणि स्नातकशतान्याह—

न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः । न विरुद्धप्रसङ्गेन संतोषी च भवेत्सदा ॥ १२९ ॥

ब्राह्मणस्य प्रतिप्रहादयोऽर्थप्राप्युपाया दिश्ताः, तत्र विशेष उच्यते। स्वाध्याय-विरोधिनमर्थे अप्रतिषिद्धमि नेहेत नान्विच्छेत् । न यतस्ततः,—न यतः कुतिश्चित्,—अविदिताचारात्रा विरुद्धप्रसंगेन, विरुद्धमयाज्ययाजनादिप्रसंगोां नृत्य-गीतादिविरुद्धं च प्रसंगश्च विरुद्धप्रसंगं, तेन नार्थमोहेतेति संबध्यते। ‡नञ आवृत्तिः प्रत्येकं १पर्युदासार्थो । सर्वत्राप्यास्मिन्स्ब्रातकप्रकरणे नज्शब्दः पर्युदासार्थं एव । किं-

 ^{* &#}x27;' अतोऽन्यतमया बृत्या जीवंस्तु स्नातके। द्विजः । स्वर्गायुष्ययशस्यानि व्रतानीमा-निधारयेत् ॥'' (४.१३) मनुः । अत्रेव '' इदं मया कर्तव्यमिदं मया न कर्तव्यमित्रेवंविध : सङ्गल्यविशेषः व्रतम् '' इति कुछुकभदः ।

^{† &#}x27;' प्रसङ्ग आसक्तिः, तद्धेतुःवाग्दीतादिः प्रसङ्गः । अथ वा प्रसङ्गोऽनिष्टापत्तिः, यद्य-स्मै नैतददामीदं मेऽनिष्टमेष करिष्यतीत्येवं भयजननरूपः । '' इति अप० १७०.

^{‡ &}quot; अत्र च प्रकरणे प्रतिवाक्यिमिदं कार्यमिदं वर्जनीयमिति प्रतिपादनद्वारेण तद्वि-षयः सङ्कल्पः इदं करिष्ये नेदं करिष्य इति मनोव्यापाररूपे व्रतशब्दवाच्यो विधीयते । 'तस्यव्रतम्' इत्युपकम्य श्रतावेषां विधानात्। अत एव विषष्ट:— 'अथातः स्नातकस्य व्रतावि' इत्यारम्येतानि विहितवान् । एते च सङ्कल्पाः समावर्तनानन्तरमेव कार्याः, स्नातकं प्रति विहितत्वात्।' इति अप० ९७०.

^{§ &}quot; नजश्चेचं स्वभावो यस्वसमिभन्याहृतपृदार्थविरोधिवाधकरवम् । यथा घटोनास्ती त्यादी अस्तीति शब्दसमिभन्याहृतो नज् घटासत्तं गमयति तदिह छिङ् समिभन्याहृतो नज् छिङ्धेप्रवर्तनाविरोधिनी निवर्तनामेव वोषयति । तदिह विधिवाक्यश्रवणेऽर्थ मां प्रवर्तयन्तिति प्रतिते: तस्मान्निपेशस्यके निवर्तनेव वाक्यार्थः । यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्येव तत्रान्वयः । तच्च वाधकं तदा धात्वर्थस्येव तत्रान्वयः । तच्च वाधकं व्रिविधम् । तस्य व्रतमिस्तुपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च ।

चिदर्थर्काभेऽपि सन्तोषी परितुष्टो भवेत् , चकारात्संयतश्च—'' सन्तोषं *परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ॥'' इति मनुस्मरणात् ॥ १२९ ॥

कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्यतै आह—

राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीद्गिन्छेद्धनं क्षुघा । दम्भिहेतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्जयेत् ॥ १३० ॥

क्षुधा सीदन्पीड्यमानः स्नातकः राज्ञो विदितवृत्तान्तात्, अन्तेवासिनो विस्यमाणळक्षणात्, याज्यात् याजनाहीच्, अनमाददीत । क्षुषा सीदिन्नित्यनेन विमागादिप्राप्तकुरुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कुतिश्चिद्धयमिन्वच्छेदिति गम्यते । किं च दिम्मिहेतुकादीन्सर्वकार्येषु छोकिक्रास्त्रीयेषु वर्जयेत्, चकाराद्विक्रमस्थवेडाळव्रति-कान् राठान् यथाऽऽह मनुः—"पाषिण्डनो विकर्मस्थान्वैडाळवित्कान् राठान् । हेतुकान्वकवृत्तीश्च वाब्यात्रेणापि नार्चयेत्।।" इति। छोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्मी, युक्तिवळेन सर्वत्र संरायकारी । हेतुकः, त्रैविच्चवृद्धपरिगृहीताश्रमिणः पाषिण्डनः, वक्वदस्य वर्तनामिति बकवृत्तिः,—यथाऽऽह मनुः "अधोदिष्टनैकृतिकः स्वार्थसाथन-तरपः । राठो मिथ्यविनीतश्च वकवृत्तिरुदाद्धतैः ॥" इति । प्रतिषिद्धसेविनो वि-

तवाद्यं नेश्वेतोद्यन्तसादित्यमित्यादौ—तस्य व्रतमित्युपक्रम्ये तद्वान्यपाठात् । तथा चात्र पर्युदासाश्रयणम् । तथा हि —व्रतशब्दस्य कतैव्यार्थे स्वरत्वात् तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रता
नां कतैव्यत्वेनोपक्रमात् । किं तत्कतैव्यमित्यपेश्वायां नेश्वेतोद्यन्तमित्यादिना कतैव्यार्थे पृत प्रतिपादनीयः । अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात् । तथा च नर्व्येन न प्रत्ययाथान्वयः । कतैव्यार्थानववोद्यात् । विध्यर्थप्रवतैनाविरोधिनवतैनाया पृत्र तादशनवावोद्यात्।
तस्याश्च कतैव्यार्थानववोद्यात् । तस्माक्षेश्वेतयव नवा धाव्येविरोध्यनीश्वणसङ्करूपेन भावयेदिति
वाक्यार्थः। । । इति अर्थसंत्रहः

* ''सन्तोषमूळं हि सुखं दुःखमूळं विपर्यतः ॥'' इत्युत्तरार्धम् ।

† " हेत्वाश्रयणेन श्रुतिसमृत्युक्तधर्मदूषिवाऽत्युक्तिवलेन सर्वत्र सशयकारी च हैतुकः अप॰ १७०.

१ ख. स. किळ अथीलाभेडपि संतोषी परितृप्तो भवेत । चकारा । र—४: १३ । ३ ख. क. न्विच्लेदित्याह । ४ ख. लेकिकवैदिकशास्त्रीयेष्ठ । ५—४: ३०। ६ ख. विरुद्ध ।

कर्मस्थाः। बिडालो मार्जारस्तस्य स्वभावो व्रतं तर्यस्यासौ विडालव्यतिकः,—''धर्मध्य-जी सदा छुट्धच्छाबिको लोकदास्मिकः। बैडालव्यतिको ब्रेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धर्कः ॥'' इति मनुस्मरणात् । शटः सर्वत्र वक्रः । एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयमेवविधो न भवे-विति गस्यते ॥ १३० ॥

किंच--

शुक्काम्बरघरे। नीचकेशस्मश्रुनखः शुचिः । न भार्यादर्शनेऽस्नीयान्नैकवासा न संस्थितः ॥ १३१ ॥

शुक्के घोते अम्बरे वाससी धरतीति शुक्काम्बरधरः । केशाश्च सम्भूणि च नखाश्च केशस्मश्चनखं, नीचं निकृत्तं केशस्मश्चनखं यस्यासौ तयोक्तः , शुचिरन्त-विहिश्च, स्नानानुष्ठेपनथूपस्रगादिभिः सुगंधिश्च भवेत्, यथाऽऽह गौतमः— ''स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीळैं:'' इति । सुँगन्धित्वविधानादेव, निर्गन्धमास्यस्य निषेधः । तथा च गोभिछः—'' नागन्धां स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्य-रत्नस्त्रंजः ।'' इति । सदा स्नातक एवंभृतो भवेत् । एतच्च सित संभवे,—'' न जीर्णमष्टबद्दासा भवेच्च विभवे सित ।'' इति स्मरणात् । न च भार्याया दर्शने तस्या पुरतोऽबस्थितायामस्नीयात्,—अवीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात्। तथा च श्रुतिः—''जायाया अन्ते नार्स्तायादर्थिवदपत्यं भवति'' इति । अतस्तया सर्हं भोजनं दूरादेव निरस्तम् । न चैकवासाः, नापि संस्थितः,—अर्झीयादिति संबध्यते ॥ १३१॥

किं च-

न संशयं प्रपद्येत नाकस्माद्प्रियं वदेत् । नाहितं नानृतं चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धेषी ॥ १३२ ॥

कदाचिदिप संशयं प्राणिविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात् ।

[?] खः त्रतं स्वभावो यस्यासौ । ७.—४. १९६ । विडालत्रतिकः । तथा च लक्षणमाह् मनुः—" धर्म । २ खः सन्धिक इति शटः । ४. १९५. । ३.—९. २. । ४ गः सुगंधवस्वविधा। ५ हिरण्यस्रज इति । ६ कः अतः खिया सह । ७ खः गः संस्थितः उत्थितः ।

यथा व्यात्रचौराद्युपहितदेशाक्रमणादि । अकस्माानिष्कारणं किंचिदपि परुषमप्रियं उद्देगकरं वाक्यं [†]न वदेत् । न चाहितं, नानृतं वा प्रियमपि, चकारादसम्यं बीभ-त्सकरं च,—अकस्मान्न बदोदिति संबध्यते। एतच्च परिहासादिब्यतिरेकेण,—"गुरुणाऽपि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिछं विना।" इति स्मरणात् । न च स्तेनः, अन्यदी-यस्यादत्तस्य गृहीता न स्यात् । प्रतिषिद्धवृद्धवृपजीवी वार्धुषी न स्यात् ॥ १३२ ॥

किंच---

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्त्सकमण्डलुः । कुर्योत्प्रदक्षिणं देवमृद्गोविष्रवनस्पतीन् ॥ १३३ ॥

दाश्चायणं सुवर्णं,तदस्यास्तीति दायक्षायणी । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं तदस्यास्तीति ब्रह्मसूत्री, वैणवयष्टिमान्, ैकमण्डलुमान्, —स्यादिति सर्वत्र संबन्धनीयम् । अत्र ब्रन्ध चारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्तवर्थम्, —यथाऽऽह वसि-ष्टः—''स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः॥'' इति। अत्र दाक्षायणीति ईसामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणेमव कार्यम्, — ''वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च द्युभे रौक्मे च कुण्डले वाः ।'' इति मनुस्मरणात् । तथा देवं देवप्रतिमा, मृदसुद्धृतां, गां, ब्राह्मणं,

^{* &}quot;अथ वा निश्चिते ऽर्थे संशयमितशङ्कां न कुर्योत्।" इति अप० १७३.

^{† &}quot; अत्र यमः — 'प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति । प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥' केनापि प्रमाणेन विदितं पतितं न प्रत्यादिशेत् , न कथयेदित्यर्थः । तत्त्वंयोगादात्मानं रक्षेत् ॥ ' यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि पुत्तान्प- श्रून्शन्ति तृर्णं मिथ्यभिशस्तिनाम् ॥' इति अप० १७५.

^{‡ &}quot; बोधायन:—" स्नातकोऽन्तर्वासः सोत्तरीयं वैणवं डण्डं धारयेस्सोदकं च क-मण्डलुम् । द्वे यज्ञोपर्वाते उष्णीषमजिनमुपर्युपानहौ छत्रं चा ।" इति अप० १७६.

 $[\]S$ " अनुपस्ष्टं सुवर्णं धारयेत्—" (ळोगाक्षिः) । " अनुपस्र्टं काळिकारहितम् ॥" इति अप० १७६.

^{&#}x27;' वेदो दर्भमुष्टि:।" इति अप० १७६.

१.- १२. १४. । २. - ४. ३६. । ३ ख. देवं देवतार्चा । तीर्थात्मृदम् ।

वनस्पतिं च अश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा ["] त्रजेत् । एवं चतुष्पथादीनिप,—-'' मृदं गां देवतां विग्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥ '' इति मनुस्मरणात् ॥ १३३ ॥

न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु ।

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीदिजन्मनः ॥ १३४ ॥

† नद्यादिषु न मेहेत् न मृत्रपुरीपेात्सर्गे कुर्यात् । एवं स्मशानादाविपि,—
यथाऽऽह शङ्कः—'' न गोमयक्वद्येष्तशाद्धळिचितिस्मशानवर्तमखळपर्यतपुळिनेषु मेहेत्
भूताधारत्वात्'' इति । तथाऽग्न्यादीन्प्राति अग्न्यादीनामिभमुखं न मेहेत् , नाष्येतान्पस्यन् ,—यथाऽऽह गौतमः—'' न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रतिपस्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्युदस्येत् । न देवताः प्रति पादा प्रसारयेत् ।'' एतदेशव्यतिरेकेण
भूमिमयित्रयेस्तृणैरन्तर्वाय मूत्रपुरीषे कुर्यात् इति,—यथाऽऽह वसिष्ठः—''परिवेष्टितशिराभूमिमयित्रयेस्तृणैरन्तर्वाय मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।'' इति ॥ १३४॥

^{* &#}x27;अस्मिन्नेवावसरे इद्मपि वक्ष्यामः— '' मनुः— ' नाविनीतेष्ठेजहुर्यें नै चक्षुव्या-धिपीडितैः । न भिन्नश्रक्षाक्षिन्धुर्गनेवाळिषिवरूपितैः ॥ नातिकाल्यं नातिसायं नातिमध्य-न्दिने स्थिते ॥ नाज्ञातेन च संगच्छेनेको न वृप्येहस्सह ॥ गवां च यानं पृष्ठेन सर्वेदैव वि-गार्हितस् ।'' (४—६०-८.९.) विष्णुः— '' न रात्रौ वृक्षमूळमधितिष्ठेत् । न स्नावन्धनाँ-गारौ। न वृथा च नहीं तरेत् । न देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय क्ळमधितिष्ठेत् न क्ए-मवलोक्ष्येत् । न ळक्क्ष्येत् । नैकोध्वानं प्रपद्येत । नाधर्मिकैस्साधं न द्विपद्विः । न सन्ध्य-योगीसिनिहितपानीयं नातितृर्णं न संततस्" । बोधायनः— '' न पतिनेन खिया चाध्वानं वजेत् ''।...आपस्तम्बः— '' न श्रोजियमनभिमाण्य व्यतिवजेदरण्यं न खियस् ''...'' इति अप० १७३. १७४.

^{† &}quot; नद्यामजुदकायां । सोदकायां पुनरस्तुमहणादेव निषेधः सिद्धः । छायायां लोको पजीव्यायास् ।" तथा मजु:—" न सूत्रं पिथ कुर्वित न भस्मिन न गावजे । न फालबृत्ये न जले न चित्यां न च पर्वते ॥ न जीर्णदेवायतने न चल्मीके कदाचन । न ससस्वेषु गर्तेषु न गच्छन्न पथि स्थितः ॥ न नदीतीरमासाथ न च पर्वतमस्तके ।" (४.४५—७.) पर्वतम्रहणे सत्यपि यत्पर्वतमस्तकम्रहणं तदस्यन्तापदि मस्तकाद्वन्यसाजुमहार्थम् । यमस्तु—जुपाङ्गा-रकपालानि देवतायतनानि च । राजमार्गदमशानानि क्षेत्राणि च खलानि च॥" देवलः—"न

नेक्षेतार्के न नम्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनां। न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राहुतारकाः॥ १३५॥

नैवार्कमिक्षेत । यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि उदयास्तमयराहुप्रस्तोद्दकप्रति-विम्बमध्याह्ववर्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिद्वधते न सर्वदा, यथोक्तं मनुना—"नेक्षे-तोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसुष्टं न वार्सिधं न मध्यं नमसोगतम् ॥" इति । 'उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत । "न नम्नां क्षियमिक्षेताऽन्यत्र मैथुनात् ।" इत्याश्वलायनः । संमृष्टमैथुनां कृतोपभोगां उपभोगान्ते अनम्नामिप नेक्षेत। चकाराद्वोज-नादिकमाचरन्तीम् । तथा च मनुः—"नाश्रीयाद्वार्यया सार्धं नैनामिक्षेत चाश्वतोम् । ध्रुवतींजृम्यमाणां च न चास्तीनां यथासुखम् ॥ नाञ्जयन्तीं स्वकं नेत्रे न चाम्यक्ता-मनावृताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोक्तमेंः॥" इति । मृत्रपुरीषे च न पश्येत् , तथा अञ्चिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकारादुदके स्वप्रतिविम्बं न पश्येत् । "न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणां" इति वचनाम् ॥ १३५॥

अयं मेवज्र इत्येवं सर्व मन्त्रमुद्दीरयन् । वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्तिरा न च॥ १३६॥

वर्षित सित '' अयं मे बजः पाष्मानमपहर्त्तुं '' इति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रा-वृँतो अनाच्छादितो गच्छेत् इयात्, न धावेत् ,—''न प्रधावेच्च वर्षिते'' इति प्रतिषे-चत्वारोपद्वारयोग्मृतपुरीषे कुर्यात् न कृष्टक्षेत्रे न सस्यपूर्णे न यज्ञभूमा न यज्ञियानां वृक्षा-णामधस्तात्।'' विष्णुः—''नाषरे न पराशुचौ। नावानोदकसमीषयोः। नाऽकाशो सूत्रपुरीषे कुर्यात्।'' शङ्कालिखितौ—''नासंवृते सूत्रपुरीषे उत्स्यजेत्। न सान्तवीसा न निर्वासाः।'' इति अप० १७९—१८०ः

*''इारीत:--''न नम्नां श्चियं पुरुषं वा विश्वेत । न नोदमयास्तमयौ चन्द्राकीं ।'' गौतम:--''न नम्नां परयोपितमीक्षेत ।'' इति अप० १८००

"न नन्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मेथुनात्" इति यतुक्तमाश्वलायनेन तत्स्वभार्याविषयम्॥ † " इति सांख्यायनवर्शनात्" । इति मनुस्मृतिब्या० कुळुकभदः ४. ५३.

१.—४. ३७.। २.—३. ९.६.। ३.क. प्रसवन्तीं च श्रेयस्कामो । ४.—४. ४३, ४.। ५ मृतः ४. ३८.। ६ अपहृत्तत् इति अपरार्के । ७ ख. घ. अप्रावृतो गच्छेत् अनाच्छादित स्यात् । "न प्रथा । क. अनाच्छादितोगच्छेत् स्यात् । न धावेत् ,—-" न प्रथा ।

धात् । न च प्रत्यक्शिराः स्वय्यात् , चकारानन्ने न शयीत, एकश्व शून्यगृहे,— "न च नन्नः शयीतैकः स्वय्याच्छून्यगृहे तथां।" इति च मनुस्मरणात्॥ १३६॥

ष्ठीवनासृक्र्यकृन्मूतरेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्। पादौ प्रतापयेन्नामौ न चैनमभिलङ्क्षयेत्॥ १३७॥

ष्ठीवनमुद्गिरणम् , अस्प्रक्तम् , शक्त्त् पुरीषम् , शेषं प्रसिद्धम् ,—एतान्यपु न निक्षिपेत्। एवं तुषादीनिप, यथाऽऽह शङ्खः— "तुषकेशकर्तिरायभस्मास्थिश्रेष्मनखलो-मान्यपु न निक्षिपेत् , पादेन पाणिना वा जलं नाभिहन्यात्।" इति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्नि लङ्क्येत् । चकारात् ष्टीवनादीन्यग्नौ न क्षिपेत् , मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात्। तथा च मनुः— " नाग्नि मुखेनेपधमेन्नग्नां नेक्षेत च खियम् । नामेथ्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैन-मिम्ळङ्क्येत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणावाधमाचरेत् ॥" इति ॥ १३०॥

जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत्। नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मध्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्॥ १३८॥

जल्मञ्जलिना सहताम्यां हस्ताम्यां न पिवेत् । जलप्रहणं पेयमात्रोपलक्ष-णम्। विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रवोधयेत् ,—''श्रेयांसं न प्रवोधयेत्।'' इति विशेषात् । अक्षादिभिन्नं क्रीडेत् । 'धर्मक्षेः पॅशुलङ्गनादिभिन्नं क्रीडेत्। व्याधि-तैर्ञ्बराद्यभिभृतैरेकत्र न संविशेत् न शयीत ॥ १३८ ॥

^{* &}quot;सब्यदक्षिणो हस्तौ युक्तावञ्जलिः । तेन जलं न पिबेत्।" इति अप० ९८२.

^{ां} भ्रमेंक्षेः पतितादिभिन्याँ पितेश्च पुरुषेः सह न संविशेत । अत्र च संवेशनं संकरोप-छक्षणार्थम् । अत एव मनुः —न संविशेत पतितेनं चाण्डालेनं पुल्कसेः । न मृर्षेनांविष्ठितेश्व नान्त्येनांत्यावसायिभिः॥ (४०७९.) सहासनं भोजनं च पतितेः सहवर्जयेत्। उपपानिकिमि-श्चान्येः कुर्वद्भिः कर्म निन्दितम्॥" श्लीडाग्रहणं न्यसनमात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च मनुः— न नृत्येश्वैव गायेख न वादिन्नाणि वादयेत्। नास्फोडयेश्व क्ष्वेडेख न च रक्तं विरागयेत्॥" इति अप० १८२ः

१.—४. ५७.। २. ख. केशपुरीषमस्मा । ३.—४. ५३, ५४.। ४ ख. पश्चलम्भनादि ।

विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमं नदीतरम् । केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् ॥ १३९ ॥

 * जनपदप्रामकुळाचारविरुद्धं कर्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं, बाहुभ्यां नदीतर-णम्,—वर्जयेदिति संबध्यते । केशादिषु च संस्थिति वर्जयेत्, चकारादिस्थकार्पासा-मेध्येषु ॥ १३९ ॥

नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्योरण विशेत्क्वचित्। न राज्ञः प्रतिगृह्णीयालुष्यस्योच्छास्त्रवर्तिनः॥ १४०॥

परस्य क्षीरादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत, न च निवर्तयेत् । अद्वारेण कापथेन क्वचिदिप नगरे प्रामे मान्दिरे वा न प्रविशेत् । न च ऋपणस्य शा-स्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात्प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४० ॥

प्रतिग्रहे सूनिचिक्रध्वजिवेश्यानराधिपाः । दुष्टा दशगुणं पूर्वीत्पूर्वीदेते यथाकमम् ॥ १४१ ॥

†प्रतिग्रहेर्षुं साध्येषु स्न्यादयः पञ्च पूर्वस्मात्प्रवस्मात्परःपरो दशगुणं दुष्टः । ःस्ना प्राणिहिंसा साऽस्यास्तीति स्नी---प्राणिहिंसापरः । चन्नी तैळिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्यार्थं पण्यस्त्री । नराधिपः अनन्तरोक्तः ॥ १४१ ॥

^{*&#}x27;'आयुरारोग्यादिविरुद्धं कर्म।...कर्मशब्देनात्र संकल्प उच्यते।'' इति अप० १८३. † तथा च मजुः — न राज्ञः प्रतिगृक्षीयादराजन्यप्रसृतितः । सृनाचकथ्वजवतां वेदो-नेव च जीवताम् ॥ (४) ८४ ॥ दशसृना समं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः। दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥ दश सृनासहस्त्राणि यो वाहयति सौनिकः। तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः॥ ८६ ॥ यो राज्ञः प्रतिगृक्काति जुब्धस्योच्छास्वर्वितनः। स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविशतिम् ॥ ८७ ॥ तामिस्नमन्धतामिस्नमित्यादि॥" इति अप० १८५.

^{🙏 &}quot; सूना प्राणिवधस्थानं तद्वान्सूनी प्राणिघातकः " इति अप० १८५

^{ु &}quot; परहृदयं विवशयतीति वेश्या, यद्वा वेशेनजीवतीति वेश्या । वेशः श्रङ्कारः ।" इति अप० १८६-

१ खः साध्येषु च सून्या । कः प्रतिग्रहे साध्येसून्या ।

200

अधाध्ययनधर्मानाह---

अध्यायानामपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा । हस्तेनै।षधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ १४२ ॥

अधीयन्त इत्यच्याया वेदास्तेषामपाकर्म उपक्रममोषधीनां प्रादुर्भावे साति श्रावणमासस्य पार्णमास्यां, श्रवणनक्षत्रयुक्ते वा दिने, हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा, स्वगृह्योक्तविधिना क्यात । यदा त श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति, तदा भाद्रपदे मासे श्रवणनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्ध्व साधिश्वतुरो मासान्वेदानधीयीत । तथा च मनुः — ''श्रावण्यां" प्रौष्ठपद्यां वाऽप्यपाकृत्य यथाविधि । युक्तरुछन्दां । स्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्घपञ्चमान् ॥'' इति ॥ १४२ ॥‡

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्ग विधिवह्नहिः ॥ १४३ ॥

^{* &#}x27;'चन्द्रमसा यक्तः श्रवणो नक्षत्रं यस्यां सा श्रावणी । अथ वा श्रवणे नक्षत्रे, सप्तस्यर्थे श्रवणशब्दात् एनप्रत्ययः । अथ वा श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्ते नक्षत्रे चोपाकर्म कार्यमोषधिभावे सति । ओपधीनां बीहियसृतीनां भावः प्रादुर्भावः अङ्करोद्य इति यावत् । एतच्र विशेषणं श्रावणी श्रवणयोरिप श्राह्मम् । " इति अप० १८५.

^{† &#}x27;' छन्दोभिस्तदध्ययनं लक्ष्यते । येन प्रकारेणोपाकर्मप्रभृति शक्ककृष्णपक्षेप्र वे-दाध्ययनं कृतं तत्प्रकारमिदानीं परित्यजेत् न तु सर्वात्मना। अत एव मनु:-- "अतः परं नु छन्दांसि अक्केषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥ " इति उत्सर्गानन्तरं छन्दोध्ययने प्रकारान्तरमुक्तवान् । " इति अप० १८६.

^{🏥 &#}x27;' गृहस्थस्याऽपि अहणाध्ययनाधिकारं ज्ञापयितुं तत्प्रकरणेऽध्ययनाविधिः अत एव शौनकः—' समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे । जायोपेयेत्येके '' इति अप०. १८६.

^{🦫 &#}x27;' रोहिण्यां तस्यैव चाष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः।'' इति अप० १८६.

पैषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां वा प्रामात् बहिर्जन्यसापं छन्दसां वेदानां स्व-गृद्धोक्तविधिनोत्सर्गे कुर्यात् ।यदा पुनर्भाद्रपदे मासे उपाकर्म तदा माघशुक्लप्रथमदिवसे उत्सर्गे कुर्यात्, यथोक्तं मनुना—" पुँष्ये तु छन्दसां कुर्योद्वहिरुत्सर्जनं बुधः। माघशु-क्लस्य वा प्राप्ते पूर्वोह्वे प्रथमेऽहिनि ॥" इति । तदनन्तरं पक्षिणीमहोरात्नं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयति, यथाऽऽह मनुः—" यथाशास्त्रं तु क्रत्वैवमुत्सर्गे छन्दसां बहिः। विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽय्येकमहर्निशम्॥ अत ऊर्ध्व तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत्ँ ॥" इति ॥ १४३ ॥

अनध्यायानाह--

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ १४४ ॥

उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य *शिष्यित्विग्गुरुवन्युपु † प्रेतेषु मृतेषु च्यहमनध्या-यः त्रीनहोरात्रानध्ययनं वर्जयेत् । उपाकर्मणि उत्सर्गाख्ये कॅर्मणि क्वते च्यहमनध्या-यः । उत्सर्गे तु ‡मनूक्तपिक्षण्यहोरात्रान्यां सहास्य विकल्पः । स्वशाखाश्रोत्रिये स्वशाखाध्यायिनि च प्रेते च्यहमनध्यायः ॥ १४४॥

१ ख. ग. मृत्रुना—पीषे तु । २.—४. ९६.। ३.—४. ९७. ९७.। ४ ग. उत्सर्गाख्ये च कर्मणि । क. मध्यवृतिक्षोक्रयोः सच्याख्ययोः पौर्वापर्यक्रमच्यत्यासौ दृश्यते ।

^{* &}quot;गुरुराचार्यः । तथा च मनुः—" क्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सित ।"
(५. ८०.)

^{† &#}x27;'बन्धवोऽन्रासपिण्डाः । सपिण्डेषु दशाहादिविधानात् ।'' इति अप० १८७.

[्]र ''यथाशास्त्रं तु कुत्वैवसुरसर्ज विधिवद्दहिः । विरमेसक्षिणीं राति यद्दाऽप्येक मह-निशम् ॥'' (४. ९७.) इति मनु:

६ " अलाऽपस्तम्बः—

^{&#}x27;'श्रावण्यां पौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत। तथा प्रवचनयुक्तोः वर्षाक्षरदं मैथुनं वर्जयेत्। तथोपकरणादि। आ उत्सर्जनादध्यापियतुर्नियमो लोभसंहरणं मासं श्राद्धं मैथुनंवर्जयेत्। ऋतावेव जायां यायात्॥''

द्मौनकः—'' अध्योयीत समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे । जायोपेयेत्येके प्राजापत्यं तत् '' तज्जायोपगमनं प्राजापत्यमित्यर्थः ॥ '' इति अप० १८७.

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमाराण्यकमधीत्य च ॥ १४५ ॥

सन्ध्यायां मेघध्वनौ निर्घाते, आकाशे उत्पातध्वनौ, भृमिचलने, उल्कापतने, मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ, आरण्यकाध्ययने च, द्युनिशमहोरात्रमनध्यायः॥१४५॥

पञ्चदृश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्ता वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य चै ॥ १४६ ॥

पञ्चदश्याममावास्यायां पूर्णिमायां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे च, वुनिशमनथ्यायः । यत्तु "च्यहं न कीर्तयेद्वहा राज्ञो राहार्थ्वं सूतके।" इति, तद्रस्तास्तविषयम् । ऋतुसन्धिगतामु च प्रतिपत्मु श्राद्धिकमोजने तत्प्रतिप्रहे च चुनिशमनथ्यायः । एतच्चेकोदिष्टव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तु त्रिरात्वम् ,—"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोदिष्टस्य केतनम् । च्यहं न कीर्तयेद्वृह्वं " इति स्मरणात् ॥ १४६॥

पशुमण्ड्कनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः । •क्टतेऽन्तरे^{*} त्वहोरात्रं शक्रपाते[†] तथोच्छ्रये ॥ १९७॥

अध्येतणां पश्वादिभिरन्तरागमने कृते [‡]शक्रध्वजस्यावरोपणदिवसं, उच्छूँ-यदिवसे चाहोरात्रमनध्यायः । ग्रुनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रप्रहणं सन्ध्यागींजत-

- * शिष्योपाध्याययोमैध्यतो गमनम् । तस्मिन् पश्चमण्डुकादिभिः कृते अहोरासमन ध्यायः । मध्यगमनाराभृतिसूर्योदयं यावदित्यर्थः । '' इति अप० १७०.
- † ''शक्तपाते शकोच्छायोपलक्षिते काले । प्राष्ट्रपद्यनन्तरं भरण्यां शक्रपातः । '' इति अप० १९०.
- ‡ "'पौष्ठपदस्येन शुक्कद्वाद्स्यां शकोच्छायः तदाह गर्गः—"द्वादस्यां तु सिते पक्षे मासि प्रेष्ठपदे तथा । शक्कपुत्थापथेद्वाजा विश्वश्रवणवासवे ॥" इति । विश्वशब्देन वैश्वदेव शुक्तराषाढा नक्षत्रसुप्तकस्यते । वासवशब्देन वसुदैवतं धनिष्ठानक्षत्रस् । तेन द्वादस्यामेव शकोच्छायः ।" इति अप० १९०.
- १ अपरार्के—प्रतिगृह्य वा । २ मनुः—४. १९०. । ३ मनुः—४. १९०. । ४ क. उच्छ्रापीद । वेदाङ्गानिरहस्यं चेत्यपरार्के ।

निर्घातभूकम्पोल्कानिपातेष्वाकालिकत्वज्ञापनार्थम् ,—"आकालिकनिर्घातमूकम्परा-हृदर्शनोल्कौः।" इति गौतमवचनात्। निमित्तकालादारभ्यापरेचुर्यावत्म एव कालस्ता वत्कालः अकालः, तत्र भव आकालिकोऽनच्यायः। एतच्च प्रातःसन्ध्यास्तानिते, रा-त्रिसन्ध्यास्तानिते तु रात्रिमेव,—"सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिः, प्रातःसन्ध्यामहोरात्रम्।" इति हारीतस्मरणात्। यत्पुनर्गोतेमनोक्तं "ध्वनकुळसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्रयहसुपवा-सर्थे।" इति तत् प्रथमाध्ययनविषयैमेव॥ १४७॥

श्वकोष्टुगर्दभोत्रूकसामबाणार्तनिःस्वने । अमेध्यशवशुद्धान्त्यैश्मशानपतितान्तिके॥ १४८॥

श्रा कुक्कुरः, क्रोष्टा स्मालः, गर्दभो रासभः, साम सामानि, बाणो[†] वंशः, उछको यूकः, आर्तो दुःखितः,—एषां श्रादीनां निःस्वने तावत्कालमनध्या यः, वीणादिस्वनेऽपि,—वेणुवीणाभरीमृदङ्गगॅन्त्रवार्त शहेषुँ।" इति गैातमवचनात् । गन्त्री शकटम् । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिकोऽनध्यायः ॥ १४८ ॥

देशेऽशुचावात्मिन च विद्युत्स्तिनतसंप्छवे । भुक्ताईपाणिरम्भोन्तरर्धरानेऽतिमारुते ॥ १४९ ॥

अशुची देशे, अशुचावात्मिन च, तथा विशुत्स्तनितसंष्ठवे, पुनः पुनर्विधौ-तमानायां विश्वति, स्तनितसंष्ठवे पुनः पुर्नेमेघघोषे, तावत्काल्किकोऽनध्यायः। भुक्त्वाऽऽ र्द्रपाणिर्नाधीयीत । जल्मध्ये, अर्धरात्रे महानिशाख्ये मध्यमप्रहरद्वये, अतिमारुते अहन्यपि तावत्कालं नाधीयीत ॥ १४९ ॥

^{* &#}x27;'अन्त्यः ग्रुद्धाश्विकृष्टः।'' इति अप० १९१०

^{🕆 &}quot; बाणः वीणाविशेण: " इति अप० १९१.

१.—१६. २२. । २. —१. ७९। ३. खा. गा. विषय एव । ४ क. मृदङ्गगर्दार्त शब्देषु । ५, —१६. म. । ६ क. गर्दः शकटः ।

पांसुप्रवर्षे दिग्दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावतः प्रतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥ १५० ॥

औत्पातिके रजोवर्षे दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दश्यन्ते, सन्ध्ययोर्नी-हारे धूमिकायां, भीतिषु चौरराजिदकृतासु तावत्कालमनध्यायः । धावतस्विरितं गच्छतोऽनच्यायः । धूतिगन्धे कुत्सितगन्धे अमेध्यमद्यादिगन्धे, शिष्टे च श्रोत्रियादौ गृहं प्राप्ते तदनुज्ञाविधः, अनध्यायः ॥ १५०॥

खराष्ट्रयानहरूत्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥ १५१ ॥

यानं रथादि । इरिणमूषरं मरुमूमिर्या । खरादीनामारोहणे तावत्कालमनध्या-यः। एवं 'श्वक्रोष्टुगर्दम' इत्यस्मादारभ्य सप्तींत्रज्ञदनध्यायानेातांस्तात्कालिकाानिमित्तस-मकालान् विदुरनध्यायविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन समुत्यन्तरोक्तानन्यानि संगृह्णाति, यथाऽऽह मनुः——''शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसिश्यकाम् । नाथीयीताऽऽिमधं जण्वा सूतकान्नाद्यमेव चै ॥ '' इत्यादि ॥ १५१ ॥

एवमनध्यायातुत्तुः। प्रकृतानि स्नातकव्रतान्याह—

देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाकामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्दर्तनानि^९ च ॥ १५२ ॥

देवानां देवै। चीनामुत्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां परिश्वयाश्च छायां नाक्रामेन्नाधिति-ष्ठेन ळङ्क्ष्येत् बुद्धिपूर्वम् ,यथाऽऽह मनुः—''देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोरिष । नाक्रामेत्कामतरुष्ठायां बश्चणो दीक्षितस्य चें ॥'' इति । बश्चणो नकुळवर्णस्य यस्य क-स्यचित् गोरन्यस्य वा—''सोमादे बश्चणैः'' इति नपुंसकाळिङ्गानिर्देशात्—रक्तादीनि च नाधितिष्ठत् । आदिग्रहणात्मानोदकोदेर्ग्रहणम् ॥ ''उद्दर्तनमपैः स्नानं विण्मृत्ते रक्तमेत्र च । श्रेष्मनिष्ठयुतवान्तानि नाधितिष्ठत कामतः ॥'' इति ॥ १५२ ॥

१.—४. १९२. । २ खः इर्तनादि च । ३ कः गः देवार्चानामिति पदं नास्ति । ४.—४. १३०. । ५ खःगोरश्रस्य वा । ६ खः सोमादे वी बशुणः । ७ खः तनमळ्खा । ८ खः गः विष्यूर्च रक्त ।

विप्राहिक्षत्त्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन ।

आ मृत्योः श्रियमाकांक्षेन्न काञ्चन्मर्माण स्पृशेत् ॥ १५३ ॥

* विग्रेग बहुश्रुतो ब्राह्मणः, अहिः सर्पः, क्षित्रयो नृपितः,—एते कदाचिदिपि नावमन्तन्याः । आस्मा च स्वयं नावमन्तन्यः । आमृत्योयीवज्जीवं श्रियमिच्छेत् † । न किंबन्मर्मिण स्पृशेत् — कस्यचिदिपि मर्म दुश्चरितं न प्रकाशयेत् ‡ ॥ १५३ ॥

दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सुजेत्। श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् ॥ १५४॥

भाजनादुन्छिष्टं विष्मूले पादप्रक्षाल्नोदकं च गृहादूरात् समुतसूजेत् । श्रौतं स्मार्ते चाऽऽचारं\ नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् ॥ १५४ ॥

गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् । न निन्दाताडने कुर्योत्पुत्त्रं शिष्यं च ताडयेत् ॥ १५५ ॥

- * '' वित्रसर्पक्षित्रिया आस्मा च नावमन्तन्थाः। अत्र मनुः '' क्षित्रियं चैव सपं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् । नावमन्येत वे भृत्णुः कृशानिष कदा चन ॥ १३५॥ एतत्त्र्यं हि पुरुपाक्षित्रेद्देवमानितम् । तस्मादेतन्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुिद्धमान् ॥ १३६ ॥ नात्मानमयमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः । आत्मानं न शपेद्रोपान्नात्त्रको न स्वपेद्दिवा ॥ १३७ ॥ न नत्तं विळिखेद्ध्मिङ्गश्चरात्रौन संस्पृशेत्॥" (४) १३७ ॥ तथा '' ब्राह्मणाल्रुपतीन्बृद्धान्त्स्वांश्चरात्त्रात्मा । नाक्षोशेन्नावमन्येत प्रजयेद्वैवतं तथा ॥" इति अप० १९४.
- † '' यावजीवं श्रियमान्विच्छेत् । ततश्र तां दुर्लभां मत्वा तदुपायानुष्ठाने मन्दादरण न भवितव्यमिति तात्पर्यार्थैः । '' इति अप० १९४.
- ‡ "तथा च कमपि शत्रुमुदासीनं वा मर्मणि न स्प्रशेत् । तथा च मनुः—" ही-नाङ्गानतिरिक्ताङ्गानिवद्याहीनान्वयोतिगान् । रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्चनाक्षिपेत्॥" इति अप० १९४०
- ५ '' तथा आचारो नाम लौकिककर्माश्रयः पुरुपनिःश्रेयसोपकारस्य विधिः प्रतिपेघो ना। श्रुतिविद्दिता आचारा गोरक्षणादयः'' इत्यादिबहुविषयान्विस्तरेणोक्तुन्ते '' श्रुतिस्मृतिस्यः आचारो वेदितव्यः । सर्वेश्र स्नातकेन अवश्यं कार्यः ॥ '' इति अप० २३१.

गां ब्राह्मणमश्चिम् अन्नम् —अदनीयं, विशेषतः पक्षम् —अञ्चाचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुष्छिष्टोऽपि । यदा पुनः प्रमादात्सपृशति तदा आचमनोत्तरकाळं मन्त्रं कार्यम् —''स्पृष्ट्वैतानञ्चचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभि पाणितळेन तुं ॥'' इति। एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदिष निन्दाताङने न कुर्यात् । एतच्चानपकारिणि—''अग्रुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यास्गङ्गतः । दुःखं सुमहदाग्नोति प्रत्याप्राङ्गतया नैरः॥'' इति । पुत्राशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताङयेत् , चकाराद्दासप्दीनिप। ताङनं च रज्ज्वादिनात्तमाङ्गव्यितरेकेण कार्यम् ,—''शिष्यशिष्टिरवधेनै।'' ''अशक्तौ रज्ज्ववेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम् ।'' ''अन्येन व्रन् राज्ञा शास्यते। '' इति गौतमवच नात् , '' प्रष्टवस्तु शरीरस्य नात्तमाङ्गे कथेचन।'' इति वचनात् ॥ १५५॥

कर्मणा मनसा वाचा यत्नान्दर्म समाचरेत्। अस्वर्ग्य लोकविद्धिष्टं धॅर्ममप्याचरेन्न तु॥ १५६॥

*कर्मणा कायेन यथाशक्तिधममनुतिष्ठेत्तमेव मनसा ध्यायेत् वाचा वदेत् । धर्म विहितमपि छोकविद्विष्टं छोकाभिशस्तिजैननं मधुपर्के गोवधादिकं नाऽऽचरेत्, †यस्मादस्वर्ग्यमग्रीषोमीर्यंवत्वर्गसाधनं न भवति ॥ १५६॥

"अस यत्नादिति विश्वायते । अन्यदन् यते । तथा च सित कर्मणिति पदमनुवाच कत्वाद्वाञ्चमनः शब्दसाहचर्याच छक्षणया शरीरे वर्तते । तत्रश्चायमर्थो भवति—शरीरेण यं धर्म तपश्चवादिकसाचरेत्, यं च मनसा यागदानादिकं, यं च वाचा वेदाध्ययनादिकं तं यत्ना दादरात्समाचरेत् न प्रमाधेदित्यर्थः । धर्मस्यसर्वपुरुषाथेहेतुत्वात् । तथा च मनुः—"धर्म श्रानः संचिनुयाद्वस्मीकिमव विकाः । परछोकसहायार्थं सर्वभृतान्यपीडयन्॥" इति । विक्र काः पिपीछिकाविष्राषाः । "इति अप० २३२.

† "अस्वर्यमनामुष्मिक मैहिकफलं लैंकिकैविद्विष्टं निन्दतं धर्म्यमपि शास्त्रविहित-मि नाचेरदिभिचारादिकम् । विहितो हि बोधायनेनाभिचारः क्वचिद्विषये । यथा –षद्सु अनभिचरन् पतिति"। हति । मनुरिषः – "क्षल्यियो बाहुवीर्येण तरेदापदमास्मनः । धनेन वैद्ययद्भृतौ तु जपहोंमैद्विजोत्तमः ॥ स्ववायोद्वाजवीर्योच्च स्ववीर्यं बल्ठवत्तरम् । तस्माल्स्वेनैव

१.--४. १४३.। २ मुटः -४.१६७.। ३ ख. वधेन वाधनाञ्चलो । ४ 'शास्यः।' इति च पाटान्तरम्। ५.--२. ४२, ३,४.। ६ मुटः-- ८.३००.। ७ ख. धर्म्यमण्या। अपरार्के मुळे च--धर्म्यमण्या। ८ क. जनकं मधु।९ ख. स्वर्ण्यमश्चिमीय।

मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबन्धिमातुलैः । वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः ॥ १५७ ॥

ऋत्विक्पुरेहितापत्यभार्यादाससनाभिभः । विवादं वर्जियत्वा तु सर्वान्लोकान् जयेद्रही ॥ १५८ ॥

माता जननी, पिता जनकः, अतिथिरध्वनीनः, श्रातरो भिन्नोदरा अपि, जामयो विद्यमानमर्तृकाः स्त्रियः, संबन्धिनो वैद्याद्याः, मातुळो मातुर्श्राता, वृद्धः संप्तत्युत्तरवयस्कः, बाळ आषोडशाद्वर्षात्, आतुरो रोगी, आचार्य उपनेता, वैद्यो विद्वान् भिषग्वा, संश्रितः उपजीवी, वान्धवाः पितृपक्ष्या मातृपक्ष्याश्च,—मातुळस्य पृथगुपादानमादरार्थम्—ऋत्विग्याजकः, पुरेहितः शान्त्यादेः कर्ता, अपत्यं पुत्रादि, भार्या सहधमचारिणी, दासः कर्मकरः, ंसनाभयः सोदराः,—आतृभ्यः पृथगुपादानमजामिमगिनीप्राप्त्यर्थम्,—एतैर्मात्रादिभिः संह वाक्कळहं परित्यज्य सर्वान्प्राजापन्त्यादीन् ळोकान्प्रामोति ॥ १५७ ॥ १५८ ॥

पञ्च पिण्डाननुदृत्य न स्नायात्परवारिषु । स्नायान्नदीदेवसातहुदैपस्रवणेषु च ॥ १५९॥

परवारिशु परसंबित्विषु सर्वसत्वोद्देशेनात्यक्तेषु तटाकादिषु पञ्च पिण्डाननुद्भृत्य न स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धारमन्तराऽपि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं तहींत्याह स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः स्रवंत्यो वीर्थेण निगृह्णीयाद्रगिन्द्वनः ॥" (११. ३४, ३२) इति । तस्मादिभिचारो, मधुपकाँदौ गोन्वधो, विश्ववानियोगो, झुद्राविवाह इत्याद्योऽस्वग्यंत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाद्विहिता अपि न कार्यो विश्वेषण कल्पियुगाः ..... अत एव मधुपकें अनुकरणस्मरणं यन्माकण्डेयः—"माधुपीककपश्चरंततो मात्नां निवेदयेत् । सिहरण्यं वीजपात्रं द्विष्टेणन सदैव तु । पद्धः कलौ न कर्तव्यः इत्याह भगवान् भृगुः।"। माधुपिककपश्चरस्नगैरव।" इति अप० २३३.

" संश्रितः आश्रितः शिष्य इति यावत्।" इति अप० २३३.

† " सनाभयः सपिण्डाः ।'' इति अप० २३३.

१ क. सप्रत्यवरवयस्कः। १ २ क. सह विवादं वाक्क। ३ अप० देव खातनदीषु च सरस्सु च ।

नद्यः, देवखातं देवनिर्मितं पुष्करादि, उदकप्रवाहाभिर्पातकुत्सजलो महानिम्नप्रदेशो हृदः, पर्वताशुच्चप्रदेशात्प्रसतसुदकं प्रस्नवणम्, एतेषु पञ्च पिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात्। एतच्च नित्यस्नानविषयं सति संभवे,—'' नदीषु देवखातेषु तटाकेषु कैंसरस्सु च । स्नानं समाचरेनित्यं गिर्तर्प्रस्तवणेषु चैं॥'' इति नित्यग्रहणात् । शौचाद्यर्थं तु यथासंभवं पेरवरिषु पिण्डानुद्धरणे सर्वस्य निषेषः॥ १५९॥ः

परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तानि[§]

शेष्या कशिपु:, आसनं पीठादि, उद्यानमम्रावणादि, गृहं प्रसिद्धं, यानं स्थादि,—परसंबन्धीनि एतानि अदत्तानि अननुज्ञातानि वर्जयत्—नोपसुङ्गीत ।

अभोज्याद्मान्याह अभिहीनस्येति—

अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि ॥ १६० ॥

अग्निहीनस्य श्रिशेतस्मार्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधि-कारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न सुञ्जीत, न प्रतिगृह्णीयाच्च तस्मात्,—'' प्रश-

- * " सरः स्थावरमकृत्रिमं जलम् । " इति अप० २३४.
- † " गर्तस्वरूपमाइ कात्यायन:—" धनुः सहस्वाण्यष्टो च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्तास्तो परिकीर्तिताः " इति । अप० २३३.
- ्रै '' अत्र च प्राशस्यक्रममाह सार्कण्डेयः—'' भूमिष्टमुकृतात्पुण्यं ततः प्रस्तवणो-दकस्। ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते । तीर्थतोऽयं ततः पुण्यं गाङ्गं पुण्यं तु सर्वतः।'' इति अप० २३५.
- § " अदत्तानीत्यन्तमेव ज्ञातकप्रकरणसमासिरिति ततोऽय भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणारम्भक्षेतिचापरार्के २३७ ए० । अत्रैव टिप्पण्यां भोज्याभोज्यभक्ष्याभक्ष्यप्रकरणं
  "क" पुस्तके नास्तीतिक्षितम् ।
- ∥ '' सत्यप्पधिकारे श्रोतस्मार्ताग्निपरिग्रहमकुर्वत उत्स्रष्टाग्नेश्चान्नम् ।'' इति. अप० २३७.

१ खः हाभिषातकृतसजलो । २ गः प्रस्तवणेषु चेतिनारदस्मरणात् । ३ मुद्धः ४, २०३.। ४ खः वारिषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेऽपि सर्वत्य न निषेधः । ५ कः शय्या प्रसिद्धा आ ।

स्तानां स्वर्कमेशुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत।'' ''प्रतिगृह्णीयार्चे।'' इति गौतम-बचनात् ॥ १६०॥

कद्येबन्दचोराणां क्वीबरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ १६१ ॥

कदर्यो लुब्धः,—''आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्त्रदारांश्च पाड्येत्। लोभाद्यः* पि-तरौ भृत्यान्स कदर्य इति समृतः'' इत्युक्तः—बद्धो निगाडादिना, वाचा संनिरुद्धश्च, चोरः ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी, क्षाबो नपुंसकः, रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः, वेणुच्छेदजीवी 'वेणः, क्षिभशस्तः पतनीयैः कर्मभिर्धुक्तः, श्वार्धुष्यो निषिद्ववृद्धयु-पजीवी, गणिका पण्यस्त्री, ॥गणदीक्षी बहुयाजकः,—एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनु-वर्तते ॥१६१॥

चिकित्सकातुरकुन्दपुंश्वलीमत्तविद्विषाम् । कूरोग्रपतितत्रात्यदाम्भिकोच्छिप्टभोजिनाम् ॥ १६२ ॥

[¶]चिकित्सको भिषग्रृन्युपजीवी, आतुरा महारोगोपसृष्टः—''वातव्याध्यमरी-कुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अशीसि प्रहणीत्यष्टै। महारोगाः प्रकीर्तिताः॥'' इति—कुद्धः

^{* &}quot; यो लोभाद्विद्यमानमपि धनं न भुक्के न च ददाति स कदर्यः।" इति अप० २३८.

^{† &}quot; वैण: वीणावादनजीवी वेणुच्छेदनजीवी वा।" इति अप० २३८.

^{† &}quot; अभिशस्तः पापकारित्वेनाधिक्षिप्तः।" इति अप० २३८.

^{§ &#}x27;' आत्मस्तुतिपरिनिन्दाकर्ता वा वार्बुषिकः । तथा च विष्णुः '' यस्तु निन्देत्परं जीवं प्रक्षंसत्यात्मनो गुणान् । स वै वार्डुषिके नाम बह्मवादिषुः गर्हितः॥'' इति अप० २३८.

^{॥ &}quot;गणः सङ्घः तदक्षमन्यस्याऽभोज्यम् । दीक्षी दीक्षितः तस्य च प्रागझीषो मीग्यहोमादभोज्यान्नता । तथा च श्रुतिः " अज्ञितब्यं वपायां हुतायाम् " इति । आपस्त-म्बस्तु " पूर्वमपिवपाहोमाद्यज्ञार्थे दब्ये प्रथक्कृते यदविश्षेष्ठं तद्दीक्षितस्यापि भोक्तव्यम्।" इत्याह।" इति अप० २३८.

^{¶ &}quot; चिकित्सकः असम्यक्चिकित्सकः इतरोऽपि ।" इति अप० २३८.

१ ख. ग. स्वकर्मणाशुद्ध । २.—१७. १, २.।

कुपितः, पुश्चर्छा व्यभिचारिणां, मत्तो विद्यादिना गविंतः, विद्विद् रात्रुः, कूरो दढाम्य-न्तरकोपः, वीक्कायव्यापारेण उद्देजक *उम्रः, पिततो ब्रह्महादिः, ब्रात्यः पिततसा-वित्रीकः, ।दाम्भिको वञ्चकः, उच्छिष्टभोजी पर्रमुक्तोज्झितार्शा,—एतेषां चिकित्स-कादीनामन्नं नाश्रीयात् ॥ १६२ ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम् ॥ १६३॥

अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा,—व्यभिचारमन्तरेणापि पतिपुत्तरहितेत्यर्थः—स्वर्णकारः स्वर्णस्य विकारान्तरकुत्, स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवतीं, ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्या-दिकर्ता, बहूनामुपनेता ‡वा, शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी, कर्मारो छोहकारः तक्षा-दिश्च, तन्तुवायः स्चीशिल्पोपजीवी, श्वभिष्टत्तं वर्तनं जीवनमस्यास्तीति श्विष्टत्ती,— एतेषामन्नं नाश्रीयात् ॥ १६३ ॥

नृशंसराजरजककृतम्रवधजीविनाम् । चैल्ठधावसुँराजीवसहोपपितवेश्मनाम् ॥ १६४ ॥ पिशुनानृतिनोश्चेव तथा चाकिकवन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविकयिणस्तथा ॥ १६५ ॥

- * '' उद्रः क्षत्रियाच्छद्रायामृत्यन्नो वा।'' इति अप० २३८.
- ां '' दास्भिकः स्यातिलाभादिष्रयोजन धर्मानुष्ठानः। '' इति अप० २३८.
- 🙏 '' वस्त्रस्यृतस्य कर्ता, पाटितवस्त्रसन्धायको वा ।'' इति अप० २३८.
- % ''श्रवृत्तवान् सेवकः। यद्वा शुनां वृत्तं वर्तनमस्ति यस्मिन् स श्रवृत्ती, लुब्ध
  क इत्यर्थः। '' इति अप० २३८ः
- १ क. स्यन्तरकोपः कायव्यापरिण । २ क. भुनाविद्यागि । ३ चैलधावकंव्यर्थस्याभे
  ''एषामनं न भोत्तव्यं सोमविकयिणस्तथा । गेाघातं शकुनोष्टिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः॥ १६५ ॥
  पिञ्चनान्त्रतिनोश्चेव तथा चाक्रिकवन्दिनाम् । अनिर्चितं द्वथामांसं केशकीटसमित्वतम् ॥ १६६ ॥ छत्तं
  पर्युषितोष्टिष्टं श्रस्पृष्टं पतितेक्षितम् । उदक्या स्पृष्टंसेषुष्ठं पर्योगाशं च वर्जयेत् ॥ १६० ॥ छ्रदेषु
  दासगोपालकुलमित्रावत्तरिणः । भोन्याचा नापितश्चैव ग्रश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६८ ॥ अक्षं पर्युपितं
  भोन्यीमस्येवं कमेण मृलपाठोष्ट्यराक्ष्यत्ये उपलभ्यते ।

नृशंसो निर्दयः, ^१राजा भूपतिः, तत्साहचर्यास्प्रोहितश्च, यथाऽऽह शङ्कः—
" भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावषुष्टक्षुधितपरिमुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि
वर्जयेत्।" इति,रजको वस्त्रादीनां नील्यादिरागकारकः, क्रतन्न उपकृतस्य हन्ता, वधर्जावी
प्राणिनां वर्धेन वर्तकः, चैल्थावः वस्त्रनिर्णेजनकृत्, सुराजीवो मद्यविक्रयजीवी उपपतिर्जारः सहोपपतिना वेस्म यस्यासौ सहोपपितवेश्मा, पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः,
अनृती मिथ्यावादी, चाक्रिकर्सालिकः शाकिटकैश्चेत्येके "अभिशस्तपिततश्चाक्रिकस्तै
लिका ।ः" इति भेदेनाभिधानात्, वन्दिनः स्तावकाः, सामविक्रयी सोमल्ताया
विक्रेता,—एतेषामन्नं न भाक्तव्यम्। सर्वे चैते कदर्यादयो हिजा एव कदर्यत्वादिदोषदु
ष्टा अभोज्यानाः, इतरेषां प्राप्यभावाद्यापितपूर्वकत्वाच निषेधस्य ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

'' अत्रिहीनस्य नात्रमद्यादनापदि^२'' इत्यत्र ग्रहस्याभाज्याचत्वमुक्तं तत्र प्रतिप्रमवमाह—

श्र्द्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिँणैः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६६ ॥

† ''दासा गर्भदासादयः, गाँपाळो गवां पालनेन यो जीवति, ैकुलिमेत्रं पितृपितामहादिक्रमायातः, अर्धसीरी हल्पर्यायसीरोपळीक्षतक्वीषफलभागप्राहि, ना-िषतों गृहत्र्यापारकारियता नािपतर्थं, यश्च वाब्यनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयित, —एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भाज्यानाः, चकारात्कुम्भकारः,—''गोपनािपत-कुम्भकारकुलिमेत्रार्थिकनिविदितात्मानो भोज्याना इति वचनात् ॥ १६६॥

इति स्नातकवतप्रकरणम्।

^{* &#}x27;' राजा भूपः न तु क्षत्त्रिय:।'' इति अप० २३८.

^{† &#}x27;'दासः कीतादिः।'' इति अप० २४३.

^{‡ &}quot;कुछं स्वक्षेत्रकर्षकः तथा च देवछः — " स्वदासो नापितो गोपः कुम्भकारः कृपीवछः । बाक्षणैरिप भोज्यान्नाः पञ्चैते शृतयोनयः" । यहा कुछस्य मित्रं कुछमित्रस् । कुछं वंशः मित्रं प्रसिद्धस् । अवस्री संभ्यं समुख्यायतया सहकर्षकः । यश्चाकीत एव द्वि-जायाऽऽस्मानं वा वाब्धनः कायकर्माभिनिवेदयित ददाति । दासादयो यदीयास्तस्यैव ते भोज्यान्नाः । " इति अप० २४३.

१ कः शाकटिकथः। अभिशस्त । २ आ १६०.। ३— अपरार्के—मिनानसूरिणः। ४ सः गोपालः गर्ना पालकः गर्ना पालनेन । ५ क नापितः कारियता । ६ कः नापितश्रेति नास्ति ।

अथ भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६

"न स्वाध्यायिवरोध्यर्थर्मे "इत्यत आरम्य ब्राह्मणस्य स्नातकत्रतान्यभिधायादानीं हिजातिधर्मानाह—

अनर्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितम् । शुक्तं पर्युपितोाच्छिष्टं श्वरपृष्टं पतितेक्षितम् ॥ १६७ ॥ उद्दक्यास्पृष्टसंघुष्टं पर्यायान्नं च वर्जयेत् । गोघातं शकुनोाच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः ॥ १६८ ॥

अनिंतं अर्चाहीय यदवज्ञया दीयते, वृधामांसं वक्ष्यमाणप्राणात्ययादिव्यतिरेकण देवाद्यर्चनाविशिष्टं यन भवति आत्मार्थमेव यत्साधितं, केशकीटादिभिश्च समन्वितं संयुक्तं, ग्रुक्तं यत्स्वयमनाम्छं केवछं काळपरिवासेन द्रव्यान्तरसंसर्गकाळपरिवसाम्यां वाऽऽम्छी भवति तच्छुक्तं दथ्यादिव्यतिरेकेण,—"न पापीयेसोन्नमश्रीयात्, न द्विः पक्षं, न ग्रुक्तं, न पर्युषितं, अन्यत्र रागखौडवचुक्रदिधगुडगोधू-मथविधविकारेम्यः।" इति शंखस्मरणात्—पर्युषितं रात्रवन्तरितं अच्छिष्टं भुक्तोज्झितं, श्वस्पृष्टं ग्रुना स्पृष्टं, पातितेक्षितं पतितादिभिरीक्षितं, उदक्या रजस्वछा तया स्पृष्टम् —उदक्याप्रहणं चाण्डाछाशुपळक्षणार्थं, "अभेध्यपतितचाण्डाळ पुक्कसरज्ञस्त्रछान्तुतिकुष्ठिसंस्पृष्टान्तं वर्जयेत्।" इति शङ्कस्मरणात्, को मुङ्क्तं इति यदाशुष्य दीयते तत्त्वशुष्टानं, अन्यसंविध अन्यव्यपदेशेन यदीयते तत्त्पर्यायानं, यथा "ब्राह्मणानंददन्द्यः श्रुद्दानं ब्रह्माणे ददत्। उमावेतावमोज्यात्रौ मुक्ता चान्दायणं चरेत् ॥" इति —पर्याचान्तिति पाठे परिगतमाचान्तं गंडूपप्रहणं यस्मिन् तत्पर्याचान्तं,—तन्नमोक्तव्यम्,—एतदुक्तं भवति गंडूषप्रहणादूर्ष्यं आचानते न भोक्तव्यमिति, पार्थाचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गंडूपप्रहणं यस्मिन् तत्पर्याचान्तं,—तन्नमोक्तव्यम्,—पत्रदुक्तं भवति गंडूषप्रहणादूर्ष्यं आचानते न भोक्तव्यम् समोदकादिनिक्षवेशं संबध्यते । तथा गोन्नातं गवा म्रातं, शकुनेन

१ आ. १२९.। २ क. ''ना पर्यात्रमरनीयात् । ३ ख. खाण्डवचुक ।

काकादिना मुक्तमास्वादितं शकुनोच्छिष्टं, पदा स्पृष्टं बुद्धिपूर्वं पादेन स्पृष्टं, वर्जयेत् ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पर्युषितस्य प्रतिप्रसवमाह---

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् । अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥ १६९ ॥

*अन्नमदनीय पर्युषितं वृतादिश्वेहसंयुक्तं चिरकालं संस्थितमपि भोज्यम् । गोधूमयवगोरसविक्रियाः मण्डकसक्तुकिलाटकूचिंकादयः अस्नेहा अपि चिरकाल-संस्थिता भोज्याः यदि विकारान्तरमनापन्नाः,—''अपूपधानाकरम्भसक्तुपाचकतै लपायसशाकानि नाशुक्तानि वर्जयेत्।'' इति वसिष्टस्मरणात् ॥ १६९ ॥

संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफं स्त्रेणमारण्यकमथाविकम् ॥ १७० ॥

या बैंपेण संघीयते सा संधिनी,—''वशां वन्ध्यां विज्ञानीयाद्रृषाक्रान्ता च संधि-नीम्।'' इति त्रिकाण्डीस्मरणात्। या चैकां वेलामतिक्रम्य दुद्यते, या च वत्सान्तरेण संधी यते सा संधिनी, प्रसूता अनतिक्रान्तदशाहा अनिर्दशा, मृतवत्सा अवत्सा,संधिनी च

* ''यम:—'' ग्रुक्तानि हि द्विजोऽक्षानि न भुज्जीत कदाचन । प्रक्षािलतानि निर्दोचान्यापद्धमों यदा भवेत् ॥ सस्रमाधसंयुक्तं तथा पर्युष्यतं च यत् । तत्तु प्रक्षािलतं कृत्वा ग्रुक्जीत ह्याभिधारितस् ॥ '' तथा—'' अपूपाश्र करम्माश्र धानावटकसक्तवः । शाकं मांसं च यूपं च स्पं कृसरमेव च ॥ यवागृयांवकं चैव यचान्यत्कोहसंयुत्तम् । सर्वे पर्युषितं भोधयं श्रुक्तं चेत्परिवर्जयेत् ॥ गुडादिद्वन्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दिध । तथेव पानकादीिन मध्वाज्यरहितानि च ॥ राजमाधारस्थ्यल ग्रुद्धास्था वृषयवाशको । सस्राः शतपुष्पाश्र कृसुम्मं श्रीनिकेतनम् ॥ सस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् । '' ब्रह्मपुराणे मस्रस्याप्यभक्ष्यत्वेत निर्देशः । ततश्र श्राद्धे कलायवन्मस्र्रभक्षणे न विकल्पः ॥ देवलः—'' नाभीवात्पायसं नक्तं भुक्तं चेत्र स्वपेत्रिशि । न श्रीरमुत्स्जेत्यासं पवित्रं हि पयः स्स्रतम् ॥ '' इत्यादि अप० २४५.

१ स्त. ग. शाकानि शुक्तानि वर्ज । २ .- १४. ३७, । ३ स्त. गोर्या वृषेण ।

अनिर्दशा च अवत्सा च संधिन्यनिर्दशावत्साः ताश्च गावश्च तासां पयः क्षीरं परिवर्जयेत् । संधिनीग्रहण यमसुवोहपलक्षणार्थम्, यथाऽऽह गौतमः—''स्यन्दिनीयमस्संधिनीनां चं।" इति । स्वत्पयस्तनी स्यन्दिनी, यमसूर्यमलप्रसाविनी, एवमजामहिष्योआनिर्देशयोः पयः परिवर्जयेत्। ''गोमहिष्यजानामनिर्दशानामें।'' इति वसिष्टस्मराणा
त्। पयोग्रहणात्ताद्विकाराणामपि दथ्यादीनां निषेधः। न हि मांसानिषेधे तद्विकारणामानिषेधो युक्तः, विकारानिषेधे तु प्रकृतेरनिषेधो युक्तः,—पयोनिषेधात् शकृन्मूत्रादेरानिषेधः। उष्ट्राज्जातमौष्ट्रं पयोम्ह्रादि, एकशफा वडवादयः तद्यभवमेकशफं, स्त्रीभवं क्षेणं,—स्त्रीप्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्विस्तनीनामुपलक्षणाथर्म्,—''सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्ज्यम्।'' इति शङ्कस्मरणात्—
अरण्ये भवा आरण्याः तदीयमारण्यकं क्षीरं माहिषव्यतिरेकेणः,—''आरण्यानां च
सर्वेषां मृगाणां माहिषं विनाँ।'' इति वचनात्, अवेर्जातमाविकं—वर्जयदिति प्रत्येकं
संबध्यते। औष्ट्रमित्यादिविकारप्रत्ययनिर्देशात्, तदिकारमात्रस्य पयोम्ह्रादेः सर्वदा
निषेधः। ''नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं चं।'' इति गौतमस्मरणात्॥। १७०॥

देवतार्थं हिवः शिंगुं लोहितान्वश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विङ्जानि कवकानि च ॥ १७१ ॥

देवतार्थं वल्युपहार्रानिमित्तं साधितं, हिवः हवनार्थं सिद्धं प्राक्होमात्, शिष्ठः सौभाञ्जनः, लोहितान् वृक्षानिर्यासान्, व्रथनप्रभवान् वृक्षान्छेदनजातान् अलोहितानिष, यथाऽऽह मनुः—'' लोहितान्वृक्षानिर्यासान्वश्चनप्रभवांस्तयाँ । '' इति—लोहितप्रह-णात् हिङ्गुकर्पूरादीनामनिषेधः—अनुपाकृतमांसानि यज्ञे अद्वतस्य पशोर्मासानि, विङ्जानि मनुष्यादिजय्धवीजपुरीषोत्पन्नानि च तण्डुलीयकप्रभृतीनि, कवकानि* छ-त्राकानि,—वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसंबच्यते ॥ १७१॥

* " कवकानि चैत्यसिक्षभानि।" इति अप० २४७. तथा च बोधायनः — " अमे-ध्यभूस्था ये बृक्षा उसाः पुल्पफलोपगाः। नेषां नेव प्रदुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च॥" अनेन चार्थांद्रुक्षव्यतिरिक्तानि अमेध्यभूप्ररूढानि वर्जयेदिति प्रतिपादितं भवति ।" इति अप० २४७.

१.—१७. २५. २ 'निर्देशाहानाम् ' इति च पाटः─१४. ३५. ३ मतुः ७५. ९. । ४.—१७. २४. । ५ अपरार्के शिधुलोहि । ६ क. हारादिति । ७.—५. ६. ।

क्रव्यादपक्षिदात्यूहर्शुकप्रतुदिटिष्टभान् । सारसैकशफान्हंसान्सर्वोश्च ग्रामवासिनः ॥ १७२॥

कन्यादा आममांसादनशीलाः, पक्षिणो गृष्ट्रादयः, दात्यूहश्चातकः, शुकः कीरः, चञ्च्या प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः स्येनादयः, टिट्टिमस्तन्छन्दानुकारी, सारसो लक्ष्मणः, एकशफा अश्वादयः, हंसाः प्रसिद्धाः, *ग्रामनासिनः पाराव-तप्रभृतयः,—एतान् क्रव्यादादीन् वर्जयेत्॥ १७२॥

कोयष्टिप्लयचकाहृबलाकाबकविष्किरान् । वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ॥ १७३ ॥

कोयष्टिकं क्रीञ्चः, ' प्रयो जलकुक्कुरः, चक्राह्रश्चक्रवाकः, बलाकावकं प्रसिद्धो, नखेविकीर्य भक्षयन्तीति विष्किराः चकोरादय एव गृह्यन्ते, लावकमयूरादीनां मध्यत्वात्, प्रामकुक्कुटस्य प्रामवासित्वादेव निषेधात्,—एतान्कोयष्टयादीन्वर्जयेत्। वृथा देवतायुदेशमन्तरेण साधिताः क्रसरसंयावपायसापूपशष्कुलीर्वर्जयेत्। क्रसरं तिल्मुद्रसिद्ध ओदनः, संयावः क्षीरगुङ्गृतादिक्कतः उत्करिकाख्यः, पायसं पयसा श्वतमन्नं, अपूर्षः अस्नेहपक्वगोधूमविकारः, शष्कुली स्नेहपक्वगोधूमविकारः,—
''न पचेदन्नमात्मने '' इति क्रसरादीनां निषेधे सिद्धे पुनरभिधानं 'प्रायश्वित्तगौर-वार्थम्॥ १७३॥

कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्।

- * '' अत्र प्रास्या अश्वादयः सप्त। तथा च पैठीनसिः—'' गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्रेति सप्त ग्रास्याः पशवः।'' इति अप० २४७.
- † '' छ्रवेन वर्तनमस्येति छवः वारिष्ठवादिः'' '' विकार्यविकार्यभक्षयन्तीति वि-क्किराः।'' इति अप० २४७.
- ्री '' केवळात्मपाकप्रतिषेधेनैव वृथाकृसरादिवर्जने सिद्धे तेषां पृथगुपादानं तङ्गक्षणे मायश्चित्तविशेषप्राप्यर्थम् ।'' इति अप० २४८.

१ क. कोयधिकः बकः । ध्रवो । २ ख. ग. अपूपः स्नेहपक्व ।

जालपादान्खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥ १७४ ॥

कलविङ्को ग्रामचटकः, — ग्रामनिवासित्वन प्रतिषेधे सिद्धे सत्युभयचरत्वात्पुनर्व-चनम् — काकोलो द्रोणकाकः, कुरर उत्कोशः, रञ्जुदालको वृक्षेकुक्कुटः, जालपादाः जालाकारपादाः, — अजालपादा अपि हंसाः सन्तीति हंसानां पुनर्वचनम् — खड्डरीटः खड्डनः, जातितो ये अज्ञाता मृगाः पक्षिणश्च, — एतान्कलविङ्कार्दान्वर्जयेत् ॥ १०४॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वछूरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्रचहं वसेत्॥ १७५॥

चाषाः किकीदिवयः, रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः, सौनं घातस्थानभवं मासं भक्ष्याणामिष, बल्लूगं शुष्कमासम्, मत्स्याः मीनाः—एताश्वापादीन्वर्जयेत्। चकारान्ना-ळिकाशणकुसुंभादीन्—"नाळिकाशणळत्राककुसुम्भाळाबुविड्भवान्। कुम्भीकन्दुक-वृन्ताककोविदाराश्च वर्जयेत्।।" 'तथा ''वटप्रक्षाश्वत्यकपित्यनीपमातुळङ्गप्तळानि च यिकारिव्यत्ययक्षेत विवर्जयेत्।।" तथा ''वटप्रक्षाश्वत्यकपित्यनीपमातुळङ्गप्तळानि वर्जयेत्।" इत्यादिस्मरणात्—एतान्सन्धिनीक्षीरप्रभृतीननुक्रान्तान्कामतो भक्षयित्या वर्जयेत्।" इत्यादिस्मरणात्—एतान्सन्धिनीक्षीरप्रभृतीननुक्रान्तान्कामतो भक्षयित्या वर्षयेत्।" इत्यादिस्मरणात्। यत्पृनः त्रिरात्रमुपवसेत्, अकामे त्वऽहोरात्रम्,—"शेषपूपवसेदहंः" इतिमनुस्मरणात्। यत्पृनः शङ्कोनोक्तं ''वक्षवळाकाहंसप्लवचक्रवाककारण्डवगृहचटककपोतपारावतपाण्डुशुकसाशङ्कोनोक्तं ''वक्षवळाकाहंसप्लवचक्रवक्षकाककारण्डवगृहचटककपोतपारावतपाण्डुशुकसारिकासारसाटिष्टिभोळककञ्चरक्तपादचापमासवायसकोकिळ्शाड्ळिकुक्कुटहारीतभक्षणे द्वादशरात्रमनाहारः, पिवेद्राम्त्रयावकम्।" इति तद्बद्धकाळाभ्यासे मतिपूर्वे समस्तभक्ष णे वा विदित्वयम् ॥ १७५ ॥

पलाण्डुं विडुराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् । लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७६॥

पलाण्डुः स्थूलकन्दनालो लञ्चनानुकारी, विडराहो प्रामस्करः, छत्राकं सर्पछत्रम्, प्रामकुक्कुटः *प्रसिद्धः, लैञ्चनं रसोनं स्क्ष्मश्चेतकन्दनालम्, गृङ्जनं

 [&]quot; गर्तेनक इति उदीच्यां प्रसिद्धः ।" इति अप० २४९.

१ स्त. वृक्षकुद्दकः। क. वृक्षकुक्कुटकः। २.—-५, २०. । ३ क. लशुनाकरि।

लशुनानुकारीलोहितस्क्ष्मकन्दः, एतानि षद् सक्तःकामतो जग्ध्या भक्षायित्या चा-न्द्रायणं वक्ष्यमाणलक्षणं चरेत् । प्रामकुक्कुटच्छत्राक्षयोः पूर्वप्रतिवेधितयोरिहाभिधानं पलाण्ड्रादिसमानप्रायश्चित्तार्थम् । मितपूर्व चिरतराभ्यासे तु " छत्राक्रं विदुराहं च लशुनं प्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृज्जनं चेव मत्या जग्ध्या पतेद्विजेः॥" इति मन्क् अमितपूर्वाभ्यासे "अमत्येतानि षड् जग्ध्या कृच्छ्ं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वाऽपि.... 3" इति द्रष्टव्यम्। अमितपूर्वानभ्यासे तु शङ्कोत्तालश्चगुनुक्षनिविद्वराह प्रामकुक्कुटकुम्भीकमक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबोदिति ॥ १७६॥

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशास्त्रकाः । शश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥ १७७ ॥ तथा पाठीनराजीवसशब्काश्च द्विजातिभिः ।

सेथा श्वावित्*, गोधा क्रकलांसानुकारिणी महती, कच्छपः कूर्मः, शालुकः शालुकी, शशः प्रसिद्धः,—पश्चनखादीनां श्वमाजारवानरादीनां मध्ये से-धादयो भक्ष्याः। चकारात्खङ्गोऽपि, यथाऽऽह गौतमः "पञ्चनखाः शशाशलुकश्वावि द्रोधाखङ्गकच्छ्रीपाः।" इति । तथा मनुरिष "श्वाविधं शालुकं गोधां खङ्गकूर्मशशांस्तथा। भक्ष्यान्पञ्चनखेष्याहुरनुष्ट्रां चैकतोदतः॥" इति । यस्पुनर्विसेष्टन "खङ्गे तु विवदिन्ति" इत्यभक्ष्यत्वमुक्तं तच्छ्राद्धादन्यत्र,—"खङ्गमांसैभेवेदत्तमक्षय्यं पितृकर्माणि।" इति श्राद्धे फल्श्रुतिदर्शनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये सिंहतुण्डादयो भक्ष्याः । सिंहतुण्डः सिंहमुखः, रोहितो लेशिहतवर्णः, पाठीनश्चन्द्रकाख्यः, राजीवः पद्मवर्णः, सहशब्कैः श्चन्याकारैर्वर्तत इति सशस्कः,—एते च सिंहतुण्डादयो नियुक्ता एव भक्ष्याः नं"पाठी-

^{* &#}x27;' स च श्रमक्षको ब्याब्रविशेषः।'' ''गोधा वर्জीसदशःप्राणिविशेषः।'' इति अप० २५०.

^{ों &#}x27;' सामान्यतः प्रवृत्तोऽयं पञ्चनखमक्षणिनिषेषो मत्स्यमक्षणिनिषेषश्च न तेषु विद्यत इत्यर्थः । " इति अप० २४९.

१ ख.चरेत् । तृतीयाध्यायेवक्यमाणं यति । २.—५. १९. । ३.—मन्दः ५. २०. । ४ ख. अमति पूर्वान्यासे तु । ५ क. कृकलातुका । ६.—१७. २७. । ७.—५. १८. । ८.—१४. ४७. ।

नरेहितावाद्यो नियुक्ती हव्यकव्ययोः । राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशस्काश्चेव सर्वशः॥'' ईति मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासार्थम् ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

''अनर्चितं वृथामांसमें'' इत्यारम्य द्विजातिधमीतुत्ते दानीं चातुर्वण्यंधैमीनाह—

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ।। १७८॥

मांसस्य प्राक्षितादेंभक्षणे तद्वचितिरक्तस्य वा निषिद्धस्य वर्जने प्राक्षितादिव्य-तिरेकेण मांसं न भक्षयामीत्यवं सङ्गल्परूपेणे विधि सामश्रवः प्रभृतयः हे मुनयः शृणुष्वम् ॥ १७८ ॥

तत्र मक्षणविधि दर्शयति--

प्राणात्यये तथा श्रान्धे प्रोक्षितं हिजकाम्यया । देवान्पितृन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषमाक् ॥ १७९ ॥

*अन्नामानेन न्याध्यमिभवेन वा मांसभक्षणमन्तरेण यदा प्राणबाधा भवित तदा मांसं नियमेन भक्षयेत्,—"सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इत्यात्मरक्षणविधानात् , " तस्मादुह न पुराष्ठ्रषः स्वःकामी प्रेयात् " इति मरणिनेषधाच । तथा श्राद्धे मांसं निमन्त्रितो नियमेन भक्षयेत्,—अभक्षणे दोषश्रवणात् "यथाविधिनियुक्तस्तु यो मांसं नात्ति मानवः । संप्रेत्य पञ्चतां याति संभवानेकाविंशतिर्मं ॥" इति मनुस्मरणात् । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्यागार्थस्याप्रीपोमीयादेईताविशिष्टं मांसं प्रोक्षितं तद्वक्षयेत्, अभक्षणाद्यागानिष्यत्तेः । दिजकाम्यया ब्राह्मणमाजनार्थं देविपत्रर्थं च यन्ताधितं तेन तानम्यर्च्यावशिष्टं मक्षयन्न दोषमाग्मवति। एवं भृत्यमरणावशिष्टमित्,—

^{* &#}x27;' तस प्राणाखयादिमांसभक्षणे निमित्तं शाब्दम् वर्जने तु तदभाव आर्थम्।'' इति अप॰ २५१

^{† &}quot; द्विजकास्यया द्विजेच्छया । यं प्रति द्विजास्त्वया मांसं भक्षणीयमितीच्छन्ति स भक्षयेदित्यर्थः ।" इति अप० २५१.

१.—५. १६.। २.—आ. १६७.। ३ क. चातुर्वर्ण्यं प्रत्याह । ४ अपरार्के भश्रणवार्णते । ५ क. सङ्करपरूपे विधिं । ६.—५. ३५.। ७. क. अभश्रणे धागानि ।

''यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वथ्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः। भृत्यानां चैव वृष्यर्थमगस्यो ह्यचरत्त्र्या॥'' इति मनुस्मरणात् । न दोषभाागीति दोषाभावमात्तं वदता अतिथ्यार्चचनावादेष्टस्या-भ्यनुज्ञामात्रं न प्रोक्षितादिवन्त्रियम इति दार्शतम् । एवमप्रतिषिद्धानामपि शञादी-नां प्राणात्ययादिव्यतिरेकेणामक्ष्यत्वावगमात् शृद्धस्यापि मांसप्रतिबद्धसर्वविधिनिषेधा-धिकारोऽवगम्यते ॥ १७९ ॥

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरित्तस्य वृथामांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य मक्षणे निन्दार्थवादमाह—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमिभिः । *संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पश्चन् ॥ १८०॥

अविधिना देवाद्युदेशमन्तरेण यः पश्र्म्हन्ति स तस्य पशोर्यावान्ति रोमाणि तावन्ति दिनानि घेरि नरके 'वसते । इन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते, यथाऽऽह मनुः—"'अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चिति घातकौः ॥ " इति ॥ १८० ॥

इदानीं वर्जने विधिमाह-

सर्वान्कामानवाप्तोति हयमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन्विप्रो मुनिर्मासविवर्जनात्॥ १८१ ॥

यः प्रोक्षितादिन्यतिरेकेण मया मांसं न भक्षितन्यामिति सत्यसंकल्पो भवति

^{* &#}x27;'अनेन च पशुवधस्य प्रतिषिद्धस्य नरकवासं प्रति निमित्तता बोघ्यते । यथा ''योऽपगुराते शतेन यातयात्'' इत्यदिना बाह्मणं प्रत्यवगुरुणस्य यातनायाश्च साध्यसाधन सम्बन्धः । तेन नेदमर्थवादमात्रं किन्तु विवाक्षितश्चार्थं वचनम् ।'' इति अप० २५९.

^{† &#}x27;'यावन्तिपञ्चरोमाणि तावस्कृत्वो ह मारणम् । वृथापञ्चन्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मानि जन्मनि॥'' इति मलुः ५. ३८.

स सर्वान्कामान् तत्साधने प्रवृत्तो निर्विन्नं *प्राप्नोति विशुद्धारायत्वात् , यथाऽऽह् मनु:--- ''यद्भवायते यत्कुरुते रति बध्नाति यत्न च। तदवाप्नोत्यविष्टेन यो हिनस्ति न किंचनी।" इति । एतच्चानुषङ्गिकम्। मुख्यं फलमाह ' हयमेधफलं तथा' इति । एतच्च सांवत्सरिकसंकल्पस्य,—''वर्षेवर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। मांसानि च न खादेशस्तयोः पुण्यफलं समर्म् ॥'' इति मनुस्मरणात् । तथा गृहे-ऽपि³ निवसन् ब्राह्मणादिश्चातुर्विणिको मुनिवन्माननीयो भवति मांसस्य त्यागात् । एतच्च न प्रतिषिद्धमांसविषयं, नापि प्रोक्षितादित्रिषयम् ,---पारिशेष्यादितिथ्याद्यर्च-नावशिष्टाभ्यनुर्ज्ञोतविषयमिति ॥ १८१॥

इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥

 "अवामोतीति वर्तमाना विभक्तिविधिविभक्तित्वेन परिणामियतस्या । यथाराविः सन्ने।" इति अग० २५२.

१.—५. ४७. । २.—५. ५३. । ३ क. गृहे निवसन् । ४ क. नुज्ञाते विज्ञातविषय ।

अथ द्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ७

*इदानीं द्यशुद्धिमाह-—

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहारमनाम् । शाकरञ्जुमूलफलवासोविदलचर्मणां ॥ १८२ ॥

पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

सौवर्णं सुवर्णकृतं, राजतं रजतकृतम्, अव्जं मुक्ताफलशङ्खशुक्तवादि, ऊर्ध्वपात्रं यिद्ययिल्यललादि—अहादिसाहचर्यात्—अहाः षेडिशिप्रभृतयः, अश्मा दषदा-दिः, शाकं वास्तुकादि, रज्जुः वल्वजादिनिर्मिता, मूल्मार्द्वकादि, फलमाम्रा-दि, वासो वस्त्रं, विदल्लं वैणवादि, चर्म अजादीनाम्,—विदल्चर्मणेगिर्प्रहणं तिद्विकाराणां छत्रवस्त्रादीनासुपलक्षणार्थम्—पात्राणि प्रोक्षणीपात्रप्रभृतीनि, चमसाः होतृचमसादयः,—एतेषां सावणादीनां लेपरहितानासुण्लिष्टसर्थशमात्रे वारिणा प्रक्षालन्ने शुद्धिः।

*"अधुना द्रव्यशुद्ध्युपायविधिप्रकरणमारभते । द्रव्यस्य दोषापगमः शुद्धिः । अपेत-दोषं हि द्रव्यं शुद्धमित्युच्यते । शाक्षेण च काकादिसंपृक्तं द्रव्यं प्रक्षाळनाच्छुद्ध्यतीति कथ्य-ते । तेन तत्रापि काकादिसंपर्कदोषापगम एव शुद्धिशव्देन वाच्यः । न च प्रत्यक्षगम्यो दोष इति शुद्धिविधानाम्यथानुपपत्या काकादियोगात्कोऽपि द्रव्यं देषो भवतीति परिकरूप्य त तदपगमोपायो नानाविधः प्रोक्षणप्रक्षाळनादिः शाक्षणिविधीयत इति । अशुद्धेन द्रवेषण न संव्यवहारः पुरुषण साध्यः किन्तु शोधितेनैवित शुद्धिविधिबळादेव कल्प्यते । तच्च कर्य-टकपाळादिना द्रव्यखण्डेनापि यदि व्यवहारसिद्धिराक्ते तदा तदपि यथाविधिशोध्यम् । एवं च यच्छाक्कारेरुच्यते प्रोक्षणादिना द्रव्यं श्चितामियाव्ययतं भवति शुद्धचतीत्यादि तन्न तत्र पुरुषद्यापार एव ळाक्षणिको विधेयः । पुरुषत्वथा कुर्याध्या द्रव्यं श्चित्तस्यदिवर्थः । अशु-द्वेन द्रव्येण संव्यवहारः पुरुषस्यश्चिता विहितकमंकर्तृत्वयोग्यः त्रप्रतिवन्धरूपा प्रत्यवाया-न्तरहेतुभूता च जायते । तत्याश्च प्रस्ववायकरतामाह मनुः —"ळाष्टमर्दी तृणच्छेदी नख-खादी च यो नरः । सविनाशं व्रजत्याश्च सुचकोऽश्चित्वरेष च॥" इति (४. ७१) तत्र द्विविध श्चद्धिः श्चराश्चिद्धंवाद्यद्वच्यश्चित्वः । तत्र वाद्यद्वच्यश्चितं तावदाह—"इति अप० २५३.

चरुसुक्सुवसस्रेहपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १८३ ॥

चरु श्वस्थालं, सुक्सुवे प्रसिद्धौ, सम्नेहानि पात्राणि प्राशित्रहरणादीनि,— एतानि च लेपरिहतान्युष्णेन वारिणा ग्रुद्धधन्ति,—" निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्धधाति । अञ्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥" इति मनुस्मरणात् । अनु-पस्कृतमखातपूरितम्, सलेपानां तु " तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव ग्रुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥" इतिमन्त्तं द्रष्टव्यम् । सृद्धस्मनोरेकका-र्यत्वाद्विकृत्यः, आपस्तु समुच्चीयन्ते । काकादिमुखोपघाते तु कृष्णशकुनिमुखाव घृष्टं पात्रं निर्लेखेत् । श्वापदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुक्षीतेति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जा रादन्यत्र,—" मार्जारश्चेव दवीं च मारुत्यक्ष सदा ग्रुचिः।" इति मनुस्मरणात् ॥

स्फचशूर्पाजिनधान्यानां मुसलेाल्खलानसाम्।

स्भयो वज्रः यज्ञांगं, अनः शक्टं, शेषं प्रसिद्धम्,—एतेषामुष्णेन वारिणा शुद्धिः । पुनरजिनप्रहणं यज्ञाङ्गाजिनप्राप्तयर्थम् ।

प्राक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम्॥ १८४॥

संहतानामुक्तशुद्धिद्रव्यारब्धावयाविनां बहूनां धान्यांनां वाससां च—वासो-प्रहणमुक्तशुद्धीनामुपछक्षणार्थम् — उक्तशुद्धीनां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां राशी-कृतानां प्रोक्षणेनेव शुद्धिः । बहुत्वं च सृष्टापेक्षया । एतदुक्तं भवति —यदा धा-न्यानि वस्त्रादीनि वा राशीकृतानि, तत्र चाण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि, बहूनि अस्पृष्टा नि चं, —तत्र स्पृष्टानामुक्तैत्र शुद्धिरितरेषां प्रोक्षणमिति । तथा च स्पृत्यन्तरम्—'व-स्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूपणे । तावन्मात्रं समुद्भूय शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥'' इति ।

^{* &#}x27;'चरुः मृन्मयं भाण्डम् । सुनसृवादिः '' अप० २५३.

^{† &}quot;तथा च शङ्काः— "मर्ल संयोगजं तजं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोषणं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यकुद्धिकृत् ॥" यस्य शोध्यस्य स्वभावजे संयोगजं वा मलं तस्मादिना द्र-व्येणोपहन्यते तस्य तच्छोधकं भवतीत्यर्थैः ।" इति अप० २५६.

१.—५. ११२. । २.—५. १११.। ३.—कः मुक्तविद्युद्धित्रः। खः सुद्धिद्रव्याणां बहुनां । ४ ग. बहुनां भान्यवाससां । ५ गः बहुति वाऽस्पृष्टानि । ६ ख.गः दूषणात् ।

यदा पुनः स्पृष्टानां बहुत्वं अस्पृष्टानां चाल्पत्वं, तदा सर्वेषामेव क्षाळनम्, यथाऽऽह मन्तुः—'' अद्भित्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षाळनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते।।'' इति । स्पृष्टानामसृष्टानां समत्वेऽिप प्रोक्षणमेव—बहूनां प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षाळने तिद्वे पुनरल्पानां क्षाळनवचनस्य समेषु क्षाळनैनिवृत्त्यर्थन्त्वात् । इयत्सपृष्टिमियदसृष्टिमित्यविवेषे तु क्षाळनेमव, पाक्षिकर्स्यापि दोषस्य परिहर्त व्यत्वात् । अनेकपुरुषोद्धार्याणां तु धान्यवासःप्रभृतीनां स्पृष्टानामसृष्टानां च प्रोक्षण-मेवेति निवन्धकृतः ॥ १८४ ॥

निर्छेपानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुत्तेदानीं सरुपानां शुद्धिमाह—

तक्षणं दारुश्रृङ्गारक्षां गावांलैः फलसंसुवाम् । मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥ १८५॥

दारूणां मेषमहिषादि श्रङ्गाणां करिवाराहायध्याम्—अस्थिप्रहणेन दन्ताना-मिप प्रहणम्—उन्छिष्टस्नेहादिभिन्धिंतानां मृद्धस्मोदकादिभिरनपगतलेपानां ''यावज्ञा-पैत्यमेध्याक्ताद्गन्थो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्धारि वा देयं सर्वाच्च द्रव्यग्रुद्धिष्ठुं ॥'' इति सामान्यग्रुद्धिविधानात्, तर्क्षणं तावन्मात्रावयवापनयनं ग्रुद्धिः । फलसंभवां बिल्वालाबुनिरिकेलादिफलसंभृतानां गोवालैरुद्धपणान्छुद्धिः । यञ्चपात्राणां स्वृक्-सुवादीनां यञ्चकर्मणि प्रयुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन "दर्भेर्देशापवित्रेण वा यथान्शास्त्रं कर्माङ्गत्त्या मार्जनं कर्तन्यम् । एतच्च श्रौतमुदाहरणम् अन्येषामिप सौवर्णाद्यानां पात्राणां स्मार्तलैकिककर्ममु क्रतशैचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम् । यज्ञाङ्गानां पुनः क्रतशौचानामिदं दशापवित्रीदिभिमीर्जनं संस्कारार्थमितिशेषः॥ १८५॥

इदानीं सलेपानामेव केषांचिक्षेपापकर्षणे विशेषहेत्नाह-

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्धचत्याविककौशिकम् ।

· * ''वस्रदशारूपेण पवित्रेण । यथा ' दशापवित्रेण प्रहं संमार्ष्टि'**, इत्यत**।

१.—५. ११८.। २ ख. श्वालनेन ग्रुद्धिः । पुनर । ३ ख. श्वालनवचननिवृः । ४ क. पाक्षिकव्यापिदीपस्य । ५ ख. पुरुषेर्धीर्यमाणानां । ६ ख. व्यमेण्यानां गन्थो । ७.—५. १२६. । ८ क. तक्षणेन तावनमात्रा । ९ ख. ग. पवित्रादिमार्च ।

सश्रीफलैरंशुपैट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥ १८६ ॥

ंजैषमृत्तिकासहितेन गोम्ल्लणोदकेन वा ल्रेपापक्षया आविकम्णांमयं कौहिाकं कोशप्रभवं तसँरीपद्यदि प्रक्षालितं ग्रुद्धयति । उदकगोम्ल्लेरितं बहुवचनं
पश्चादुदकप्राध्यथम् । अंग्रुंपद्यं वक्कल्यन्युक्रतम्, सश्रीफलैः विक्वफल्यहितैः, कुतपः पार्वतीयल्लागिनिर्मितकम्बलः, किरिफल्लसितैः उदकगोम्ल्लेः शुद्धवतीत्यनुवर्तते । एतच्चोच्लिष्टस्नेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अस्पोपघाते तु प्रोक्षणादि क्षालनासहत्वात्, सर्वत्र द्व्याविनाशेनैव शुद्धिष्टवात् । तथा च देवलः—''उर्णा कौशोयकुतपपदक्षीमदुक्ललाः । अल्यशौचाभवन्यतेते शोषणप्रोक्षणादिमिः।।'' इत्यभिधायाऽऽह—''तान्यवामध्ययुक्तानि क्षाल्येच्लेष्यः समानयोगत्वात् । जर्णादि प्रहणं तदारव्यत्त्विकादिप्रास्यर्थम् । अत्यत्तस्याल्योपघातेनैव क्षाल्वं कार्यम् । अमेध्यलेपादन्यत्र,—''त्लिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वाऽऽतपे किचित्करैः संमाजयेन्मुद्धः ॥ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । तान्यप्यतिमलिष्टानि यथावत्परिशोधयेत् ॥'' इति देवलस्मरणात् । पुष्परक्तानि कुक्कुमकुसुम्भादिरक्तानि—
पुष्परक्तप्रहणमन्यस्यापि हरिद्वादिरक्तस्यक्षालनासहस्य प्राप्तथर्म्म्, न माञ्जिष्ठादेः तस्य क्षालनसहत्वात्। शक्कोम्लम्—''रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि।'' इति। १ ८६॥

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महिमयम् ।

गौरसर्षपसहितैरुदकगोम्त्रैः क्षौमं—्स्युमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितं क्षौमं— गुद्भयति श्रुनः पाकेन च मृन्मयं घटादि, एतच्चोच्छिष्टस्नेहळेपं वेदितव्यम्॥ मद्य-

^{* &#}x27;'ऊषः क्षारमृत्तिका इति'' अप० २६१.

^{ां &#}x27;'उदकाोस्ट्रेनिति बहुचचनं दोषानिर्धातेऽपि बहुकुत्वोऽपि क्षाळनप्राप्तयर्थम् । उक्त-प्रकारणापेतदोपस्य पुनः केवळादकेन धावनार्थं च।'' इति अप० २६१.

^{🙏 &#}x27;'अरिष्टं निम्बं।'' इति अप० २६१.

^{🖇 &#}x27;'श्वादिस्प्रष्टमृन्मयविषयमेतत् ।'' इति अप० २६१.

१ कः इंज्युप्टं । २ खः — उप्तरम् । ३ कः टसरीपद्वादि । ४ खः प्राप्यर्थम् । अथ तस्या । ५ खः कार्यम् । अमे । ६ अपः पाकेन मृन्ययम् ।

मूत्रपुरीषेश्व श्रेष्मपूयाश्रुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्धेत पुनः पाकेन मृन्मयम्।।'' इति स्मरणात् । चाण्डालाशुपघाते तु लागं एव, यथाऽऽह पराशरः—''चाण्डालावैस्तु संस्पृष्टं धान्यं बस्त्रमथापिवा । प्रक्षालनेन शुद्धयेत परित्यागान्महीमयम् ॥ '' इति ॥

कारुहस्त: शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखं तथा॥ १८७॥

कारवो रजकचैळ्धावकस्पूपकाराद्यास्तेषां हस्तः शृज्ञिः । शुचित्वम् त-त्साच्ये कर्मणि वस्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेऽिष । तथा च स्मृत्यन्तरे——"कारवः शिव्पिनो वैद्या दासीदासास्त्रथैव च। राजानो रजाभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः॥" इति । पण्यं गणाई विकेयं यवत्रीद्यादि । अनेककेत् जनकरपिरघिद्वितमप्यप्रयतं न भवति, स्तकादिनिमित्ते च विणजाम् । भिक्षाणां समृहो भेक्षं तद्वद्वचार्यादिगैतम् अनाचान्तस्त्राप्रदानादिना अशुचिरथ्यादिकमणादिनाऽिष न देदुष्यति । तथा येषिन्मुखं संभोगकाळे श्रुचि,—-'स्त्रियस्च रतिसंसर्गे ।" इति स्मरणात् ॥

^{*} अयं च अञ्चित्वापवादः तेनावरजातीयानामि कारूणां शिल्पक्रियया द्रव्यसुत्पा-द्यतां संस्कृतेतां वा प्रत्यवायहेतुभावः प्रसक्तोऽनेन निवायते । तेन रजकसेवकादिभिः संस्कृतानां वश्चादीनां कुविन्दस्पकारादिभिश्चोत्पाद्यमानानां द्रव्याणां श्रुचित्वमेवेतिवाक्य-तात्पर्यम् । ततश्च येनाचादिना द्रव्येण शिल्पस्टेन विना द्रव्योत्पत्तिसंस्कारौ न भवतः, त-दिणं श्रुद्धशस्त्रव । यथा वश्चोत्पत्ती खिलः । अत एव शङ्कः—'कारुहस्तः श्रुचि स्तथा आकरात्तद्रव्याणि प्रोक्षितानि ॥'' इति अप० २६३.

^{† &#}x27;'पण्यं विकेयद्वव्यं तच प्रस्तरितमेव शुचिः । तथा च मनुः—'पण्यं यच प्रसारितम् ।'' इति अप० २६३.

[्]रं तदाह मनु:-" ब्रह्मचारि गतं भेक्षं निःयं मेध्यमिति स्थितिः।" इति ।

^{ु &}quot; यच्छङ्खः—" नारीणां चैव वत्सानां शक्तनीनां शुनां मुखम् । रतौ प्रस्तवणे वृक्षे सृगयायां सदा शुचि "॥ यथासङ्ख्यमन्वयः ।" इति अप० २६४.

अपि च---" उभावप्यञ्चची स्यातां दस्पती शयने गतौ । शयनादुश्यिता नारी छुचि-स्यादञ्जचिः पुमान् ॥" इति यमः ।

१ ख. हस्तः सदाञ्जिचः । २ ख. निर्मित्तेन च व । ग. निर्मित्ते तु विण । ३ ख. चार्या-दिहस्तगतं ।

[आचाराध्याये

इदानीं भूशुद्धिमाह--

भूशुद्धिर्माजनादाहात्कालाद्द्रोकमणात्तथा । सेकादुक्केखनाक्षेपादृहं मार्जनलेपनात् ॥ १८८ ॥

मार्जन्या पांसुतृणादीनां प्रोत्सारणं मार्जनम् , दाहस्तृणकाष्टाद्यैः, कालो यावता कालेन लेपादिक्षयो भवति तावान् , गोक्रमणं गवां पादपरिघद्दनं, सेकः क्षीरगोमूत्रगो-मयवारिभिः प्रवर्षणं वा, उल्लेखनं तक्षणं खननं वा, लेपो गोमयादिभिः,—एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा मार्जनादिाभिरमेध्या दुष्टा मार्छना च भूमिः शुद्धवाति। तथा च देवलः --- '' यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा | चाण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसंग-तिः ॥ एवङ्गः मळभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता । श्वस्करखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां त्रजेत् ॥ अङ्गारतुषकेशास्थिमस्मार्चैर्मछिना भवेत्।" इति । अमेध्या दुष्टा मछिनेति शो-ध्यभूमेख्नैविध्यमभिधाय शुद्धिविमागं दर्शयति--''पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमध्या-ऽपि शुद्धचति । दुष्टान्विता त्रिधा द्वेधा शुध्यते मल्निकधा ॥" इति । यत्र मनुष्या दह्मन्ते यत चाण्डालैरध्युषितं, तयोः पञ्चभिः दहनकालगोक्रमणसेकोल्लेखनैः शाद्धः। यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते, यत्र चात्यन्तं विष्टादिसंगतिः, तासां दाहवर्जितै-स्तैरेव चतुर्भिः । श्वसूकरखरैश्चिरकालमध्युषितायाः गोक्रमणसेकोऴेखनैस्त्रिभिः । उष्ट्रप्रामकुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां शाद्धः । अङ्गारतुषा-दिभिश्चिरकालमधिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः। मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र समुचीयेते । एवं गृहं मार्जर्नेलेपनाम्यां शुद्धचति । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्जनलेपयोः प्रति-दिवसप्राप्तचर्थम् ॥ १८८ ॥

गोघातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदृषिते । सिलेलं भस्म मृहाऽपि प्रक्षेप्तन्यं बिशुद्धये ॥ १८९ ॥

^{*} गोव्राते गोनिःश्वासोपहतेऽने अदनीयमात्रे, तथा ांकेशमक्षिकाकीटदूषिते

[†] मिक्षकाशव्देनात्र नीलमिक्षकोच्यते । तथा च बोधायनः—' अथ हिविदोषान्व्या-ल्यास्यामः यथैतन्नीलमिक्षकाऽऽशातिकामत्कुणाश्चैलशिरतोयृतिकेति' भाशातिकां मिक्षका या विद्याकृमिहेतुः । कीटोऽत्रामेध्यस्पर्शी ।

^{* &}quot; गवा प्रयत्नत उपात्तगन्धे" इति अप० २६६.

केशप्रहणं छोमादिप्राप्तचर्थम्—कीटाः पिपीलिकादयः, उदकं मस्म मृद्वा यथासंभवं प्रक्षेतव्यं ग्रुद्धचर्थे । यत्तु गौतमेनोक्तं—'' नित्यमभोज्यं।'' ' केशकीटावपर्त्रम् '' इति, तत्केशकीटादिभिः सह यत्पक्वं *तिद्विषयम् । १८९ ॥

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः।

भस्माद्धिः कांस्यलोहानां शुद्धिः फ्लावो द्रवस्य तु ॥ १९० ॥

त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि, तेषां क्षारोदकेनाम्छोदकेन वारिणा चापघातापेक्षया समस्तैर्व्यस्तर्वा शुद्धिः कार्या । कांस्यछोहानां भस्मोदकेन,—ताम्रप्रहणाद्रीतिकार्वे-

* '' एतदकृतसिललादिपक्षेपविषयम् ' इति अप० २६६.

† एतच्छ्लोकब्याख्यानावसर एव अपरार्कोद्धृतवचनान्तराणि-

बोधायन:—'' केशकीटनखरोमाखुपुरीषान्यन्ने हष्ट्वा तन्माह्ममन्नं परित्यज्य अिदः संप्रोक्ष्य भस्मना संस्पृदय पुनः प्रशस्तवचलाऽनुगृह्णीयादों भूर्भुवः स्वरोमित्युपरिष्टाद्ध्यात्वा पुनरेव भुक्षीत।"

पराशरः —'' श्रतं द्रोणाधिकस्यान्नं श्वकांकैरपधातितम् । अत्याज्यं तस्य शुद्धःचर्यं व्राह्मणेश्यो निवेदयेत् ॥ कर्तव्यं वचनं तेपामन्नसंस्कारकर्मणि । श्वकाकाचवळीढं तु त्यक्ता छाळासमन्वितम् ॥ गायन्यष्टसहस्रेण मन्त्वपूतेन वारिणा । भोज्यं तत्योक्षितं विद्रैः पर्यक्तिः कृतमेव च ॥''

जमद्भिः—" श्र्वाञ्चं द्रोणमात्रस्य श्वकाकाञ्चपद्यातितम् । ब्रासमुकृत्याप्तियोगात्यो-श्वणात्तव शोधनम् ॥ अद्योमकाहिकं पक्वं श्वकाकाञ्चपद्यातितम् । केशकीटावपद्यं च तदप्येवं विश्रुद्वश्वति ॥ ऋतिस्यापि विनिर्दिष्टमेवमेव मनीषिभिः । न हिः पक्वं पर्युषितं श्रुकावेवं कदाचन ॥" द्रोणः पञ्चाशद्यिकं पळशतद्वयम् एकाहिकावशुद्धिरूप्यनपुरुषविषया ।

परावार:—काकथाणुपलीढं तु द्रोणाशं न विवर्जयेत् । प्राससुबृध्यतन्मात्रं यनु ला-लाकृतं भवेत् ॥ होमोदकेन वाऽभ्युक्षेद्राजतेनाम्बुनाऽथ वा । अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्ण-मधुसर्पिषाम् । विप्राणां मन्त्रयोषेण पूर्व भोज्यं च यद्भवेत् । श्रवायसगवाश्वाद्यैजैध्यमसं तु यद्भवेत् ॥ स्नेहो वा गोरस्रोवाऽपि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् । अत्रं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पच-नेन तु ॥ अश्वश्यलतया शुद्धिगोरसस्य विधीयते ।''

ं ऐकाहिकाखापेक्षयाऽल्पाक्षविषयमेतत् । केहगोरसयोर्झेणादल्पयोः पाकादिशुद्धिः ॥ इति अप० २६७—८०

१.--१७. ८, ९. । २ खः रीतिकापित्तलयोर्भहणं । मः रीतिकाकृत्तलोहस्यो ।

त्तिलेहियोर्प्रहणम् एकोयानित्वात् । एतच ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः शुद्धयभिधानं न नियमार्थम . "मळसंयोगजं तज्जं यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छाधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥'' इत्यविशेषेण स्मरणात् । अतो न ताम्रादेशन्छिष्टोद-कादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना शुद्धिः कार्यो । अत एव मनुना सामान्येनाक्तं---''ताम्रीयः कांस्यरैत्यानां लपुषः सीसकस्य च । शौचं यथाईं कर्त-व्यं क्षाराम्छोदकवारिभिः । । यत्तु '' भस्मना शुद्धयते कांस्यं ताम्रमम्छेन द्मुद्भयति ।'' इति तत्ताम्रादेः शौचस्य परां काष्टां प्रतिपादयितुं, नान्यस्य निषेधाय । यदा तुपधातातिशयस्तदाऽम्लोदकादीनामावृत्तिः। कांस्यानि श्रुद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुद्धवन्ति दशिभः क्षारैः स्वकाको पहतानि च॥" इति * स्मरणात्। "शुद्धिः प्रानोद्रन्यस्य तु" इति द्रवस्य द्रवद्रन्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य श्वकाकाशुपहतस्य, अमेध्यसंस्पृष्टस्य च, प्रावः ष्ट्रावन समानजातीयेन द्रवद्रयेण भाण्डस्याभिषूरणम्—यावनिःसरणं शुद्धिरियनुव-र्तते । ततोऽल्पस्य त्यागः । बह्वल्पत्वं च देशाद्यपेक्षयाँ कालाद्यपेक्षयाऽपि वेदितव्यं, यथाऽऽह बोधायनः--''देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिम-वस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकरपयेत् ॥" इति । कीटाचुपहतस्य तु उत्पवनं, यथाऽऽह मनुः---''द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं समृतर्म् । '' इति । † उत्पवनं चात्र व-स्नान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः, अन्यथा कीटाद्यपगमस्यासंभवात् । शूद्रभाण्डास्थितस्य तु मघूदकादेः पात्रान्तरानयनाच्छुद्धिः,—''मधूदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पातान्तरानयने शुद्धाः ।'' इति बोधायनस्मरणात् । मधुघृतादेर्वणीपशदहस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पचनं कार्यम्, यथाऽऽह शङ्कः--- अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिघारितानां पुनः पर्चनम्, एवं स्नेहानां स्नेहवद्रसानाम् । " इति 🗓 ॥ १९० ॥

^{*} आपस्तम्बस्मरणारदित्यपरार्कः ।

^{† &}quot; इयं च श्राद्धिः केशादिदोषसुद्धस्य कार्या । दुष्टद्रच्याणासुत्पवनादिशुद्धश्रन्तरसाह क्रोगाक्षिः— " पयोदिश्रविकारादि श्रीच पात्रान्तरस्थितस् । श्रावनोत्पवनाभ्यां च पर्यक्रि-करणेन च ॥" उत्पवनं वस्त्रादिना गाळनस् ।" इति अप० २६९.

[‡] अस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे अपराकें एतानि वचनान्तराणि दृश्यन्ते—यमः—

१ क. ताझायस्कारंस । २.—५. ११४.। ३ ग. देशाचपेक्षया वेदित । ४ क. देशकालाचपे-क्षया। ६.—५. ११५.। ५ क. पचनं कार्यम् । एवं ।

एवं सीवर्णराजतादीनाम् एतत्प्रकरणप्रतिपादितानां सर्वेषाम्रच्छिष्टकेहायुपघाते ग्रुद्धिमुन्नेदानीं तेषामेवामेथ्योपहतानां ग्रुद्धिमाह—

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्षणात् ।

अमेध्याः शरीरजा मळा वसाशुक्रादयः । ''वसा शुक्रमसृब्बज्जा मृत्रविद्कर्ण-विण्नखाः । क्षेष्माश्च दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मळोः॥'' तथा ''मानुषाँस्थि शवं विष्ठा रेतो मूत्रार्तवं वसा । स्वेदोऽश्चदूषिका क्षेष्म मद्यं चामेध्यमुच्यते॥'' इति मनु दैवळादिभिः प्रतिपादिताः । तैर्वसादिभिः अक्तं ळिसम् । "अमेध्याक्तं तस्य मृदा तोयेन च शुद्धिः कर्तव्या गन्धापकर्षणेन । आदिप्रह्णाह्यपस्यापि प्रहणम्, यथा-ऽऽह गौतमः—''ल्यगन्धापॅकर्षणेः शौचमेभध्यिक्तस्यं ।'' इति सर्वशुद्धिषु च

" आममांसं घृतं क्षेत्रं सहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छभाण्डस्थिता दृष्या निष्कान्ताः ग्रुच-यः स्मृताः ॥" तथा—" देवद्रोण्यां विवाहेषु यञ्चेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्विभश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवज्ञेयेत् ॥ तन्मान्तमत्रमुद्भृत्य शेषं संस्कारमहैति ।" देवद्रौणी देवयाला । तन्मात्रमु-पहतमात्रम् । देवद्रोणित्रहणं बहुत्रोपलक्षणार्थम् । प्रसङ्गादनुप्रहान्तराण्यप्युच्यन्ते— " तीर्थे विवाहे यालायां सङ्गमे देशविष्ठवे । नगरमामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिनं दुष्यति ॥" तीर्थोदिसाध्यकमेमात्रानुमहोऽयम् । शातातपः—"गोकुले कन्दशालायां तैलयन्त्रेश्चयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शोचानि स्त्रीषु वालान्तरेषु च॥" वृद्धशातातपः—"तापनं घृततेलानां प्रावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धयेत्कठिनं तु पयो दिधि ॥ अविकीनं तथा सर्पिविलीनं तापनेन तु ।" इति अप० २६९—७०.

* " अमेष्यमाह स्मृत्यन्तरम्— " दृषितं वर्जितं दुष्टं करमळं चेति लिक्किताम् । चतुर्विधममेष्यं च सर्वव्याख्यास्यते पुनः ॥ ग्रुच्यप्यश्चित्तसंस्पृष्टं द्रव्यं दृषितमुच्यते । अभक्ष्यभोज्यपेयानि वर्जितानि प्रचक्षते ॥ त्यकः पतितचाण्डाळी प्रामस्करकुक्दुटौ । श्वा च तित्यं विवर्ज्यास्त्युः पडेते धर्मतः समाः ॥ स्वष्यः स्तृतकी स्ता मत्तोन्मत्तरजस्वलाः । सृतवन्त्युरतुष्टश्च वर्ज्याद्वष्टी स्वकालतः ॥ स्वेदाश्चिवन्दवः फेनो निरस्तं नखरोम च ॥ आर्द्रै चर्माद्यगित्येत दृष्टमाहुर्मनिषणः ॥ मानुषास्थि शवो विष्ठा रेतोमृत्रातैवानि च । कुणपं प्यमित्येतत्वक्ष्मळं चेत्युदाहृतम् ॥ दृषितैः प्रोक्षितनापि शुद्धिस्तुका विधानतः । दुष्टैर्मार्ज नसंस्कारः क्ष्मेळः सर्वथा भवेत् ॥" इति अप० २७१.

हदं च " बृहस्पति:—मृतपञ्चनखात्क्पादत्यन्तोपहतात्तथा । अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥ विद्वप्रश्वालनं इत्वा कृपे पक्षेष्टकाचिते । पञ्चगब्य न्यसेत्पश्चात्रवर्ताय-समुद्भवे ॥'' हारीतः—" वापीक्पतडागेषु मानुषं शीयेते यदि । अस्थिचमीविनिर्मुक्तं

१ क. गत्थापकर्ष। २.—५. १३६.। ३ ख. मतुःप्यास्थि। ४ ख. पकर्षणैः शौचा। 'कर्षणे शौ' इति च पाठः। ५.—१. ४२.।

प्रथमं मृत्तोयेरेव लेपनन्धापकर्षणं कार्यम् , अशक्तावन्येम् ,—''तदद्भिः पूर्वं मृदा चै।'' इति गौतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यतं प्रतिपादिषतुं, न समानेपिधाताय ,—'' मर्चेर्मृलपुरीषेश्व लेष्ठमपूराश्वशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्धयेत पुनः पाकेन मृन्मयम् ॥'' इत्युपद्याते विशेषामिधानात् ॥ अमेध्यत्वं "चेषां देहाचैव मला श्वयुताः" इति वचनादेहच्युतानामेव , न स्वस्थानावस्थितानाम् । पुरुषस्य नामेर्द्धः करव्यितिरिक्ताङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शे स्नानम् , यथाऽऽह देवलः—''मानुषास्थि वसा विष्ठामितंत्रं मृत्रेरतसी । मञ्जानं शोणितं स्पृष्ठा परस्य स्नानमाचरेत् ॥'' ' तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुद्धयित।'' इति । तथा ''ऊर्ष्वं नामेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपदृत्यते । तत्र स्नानमधस्तानु प्रक्षाल्याऽऽचम्य शुद्धयित ॥'' इति ।

वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातं च सदाशुचि ॥ १९२ ॥

दृषितं श्रवरादिभिः। उद्धरय तज्ञलं सर्वे शोधनं परिमार्जनम्।'' देवलः—''श्रस्गालखरोष्ट्रैश्र कन्याद्रिश्च जुगुष्सितम् । उद्धरेदुदकं सर्वं पञ्च पिण्डान्मृदस्तथा ॥'' आपस्तम्बः—" उपा-नच्छलेष्मविण्मृत्रस्रीरजो मद्यमेव च । एभिविद्षिते कूपे कुम्भानां षष्टिमुद्धरेत् ॥" वि-च्यु:-- " जलाशयेष्वयास्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिमहत्सु च न दूषणम् ॥ भूयिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् । अन्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥ सो-मसूर्योशुपातेन मारुतस्पर्शनेन च । गर्वा मूत्रपुरीषेण शुद्धश्चन्त्याप इति स्पृतम् ॥" स्वल्प-तरोपघातविषयमेतत् । यमः—"प्रपाश्चरण्ये घटगं च कूपे द्रोण्यां जलं कोशगस्तथाऽऽपः। ऋतेऽपिग्रद्भात्तदपेयमाहुरापद्गतः कांक्षितवित्यवेतु ॥'' अस्यार्थः — यद्यपि ग्रुद्भव्यतिरिक्त-वर्णसंबन्धि प्रपादि, तथाऽपि तद्रतजलमनापद्यपेयम् । आपदि तु पेयमेव । प्रपा जलसत्न-शालाः । ताश्चेदरण्यगा गृहादन्यकेत्यर्थः । घटगं घटस्थम् द्रोणी अरमादिमयी सर्वार्थजल-पात्री । कोशो दतिः । मनुः—" अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणश्च प्रसृतिकाः । दशरान्नेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवीद्कम् ॥" ब्रह्मपुराणे—" नवसातजलं गावो ब्राह्मण्यञ्छागयो-नयः । शुद्धधन्ति दिवसरेव दशभिर्नावसंशयः ॥'' कात्यायनः—" अपो निशि न गृह्वीया-द्रह्मन्नीप कदाचन । विवृत्याभिमुषर्यासां धान्नोधान्न इतीरयन् ॥'' आपदि रात्री यदि ृ गृह्णीयादग्निमुपरि धारयन्थाम्नोधाम्न इति मन्त्रं पठन्गृह्णीयात् । शातातपः—'' अन्त्यैरपि कृते कृपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥'' यमः — " चण्डाळभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कपगतं जळम् । गोमुत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥" इति अप० २७२--३.

१.—१. ४३. । २ मतुः—५. १२३. । प्रथमार्घे ' धीवनैः पूयशोणितैः।' इति च पाठः । इ. खा. अमेष्यत्वं चैवमेतेषां देहा ।

क्रतेऽपि यथोक्तराँचे मनसोऽपरिताषायत्र सुद्धिसंदेहो भवति तद्वाक्ससंत सुचि—सुद्धमेतदस्विति ब्राह्मणवचनेन सुद्धं भवतीत्यर्थः । अम्बुनिर्णिक्तं यत्र प्रति-पादिता सुद्धिनीस्त तस्य प्रक्षालनेन सुद्धः, प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा यत्काकासुपहतसुपभुक्तं न कदाचिदपि ज्ञायते, तच्छुचि । तदुपयोगाददष्ट-दोषो नास्तीत्यर्थः न वितद्विरुध्यते ''संवत्सरस्यकमिप चेरत्कृच्छूं द्विजोत्तमः । अ-ज्ञातसुक्तसुद्धस्ये ज्ञातस्य तु विरोषतः ॥" इत्यद्वष्टदोषेऽपि प्रायश्चित्तपदिनात्। न एतत्रप्रायश्चित्तस्य, जिथविषयत्वात् दोषाभावस्य चान्योपयोगविषयत्वात् ॥ १९१ ॥

शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महगितम् । तथा मांसं श्वचाण्डालकव्यादादिनिपातितम् ॥ १९२ ॥

महीगतं ‡ भूमिस्यमुदकम् , एकगवीतृतिजननसमर्थं चाण्डाळादिभिरस्पृष्टं प्रकृतिस्यं रूपरसगन्धस्पर्शान्तरमनापन्नं शुचि आचमनादियाग्यं भवति । महीगति मिति अशुद्धभूगतस्यौशुचित्वनिषेषार्थं न त्वान्तरिशोदकस्य शुद्धत्वव्यावृत्यर्थं, नाष्यु द्वृतस्य, "उद्भृताक्षापि श्रुद्धचन्तिशुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रेषिता आपस्या-ज्याः श्रुद्धा अपि स्वयम् ॥" इति देवळवचनात् । तथा चाण्डाळदिकृते तडागादौ न दोषः,—"अन्त्यरपि कृते कृपे सेता वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥" इति शातातपस्मरणात् । तथा मांसं श्वचाण्डाळक्र व्यादादिभिर्तिपातितं शुचि, आदिग्रहणापुरुकससदेरपि ग्रहणम् । निपौतितग्रहणं भ-क्षितस्य निराकरणार्थम् ॥ १९२ ॥

रिमर्रमी रजरछाया गौरश्वो वसुधानिलः।

विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्नेवने शुचिः ॥ १९६ ॥

रश्मयः सूर्योदेः प्रकाशकद्रव्यस्य, अग्निः प्रसिद्धः, रजः अजादिसंबन्धव्य-

^{* &}quot; ऋज्यादा ब्याघादयः ॥" इति अप० २७३.

१ खाः न तु तबिकः । २ कः वः अशुद्धभूगतस्यग्रुचित्व । ३ खः निपातितमितिश्रहणं । ४ अपः विमर्सिरजः । ५ अपः प्रस्नवेण ।

तिरेकेण,—तत्र " स्वकाकोष्ट्खरोद्धकसूकरप्राम्यपक्षिणाम् । अर्जाविरेणुसंस्पर्शादायुर्छक्मीश्च हीयते ॥" इति दोषश्रवणात् संमार्जनादिकार्यम्, छाया वृक्षादेः, गौः, अश्वः, वसुधा भूमिः, अनिछो वायुः, विग्रुषः अवस्यायविन्दवः मुखजानां वक्ष्यमाण-त्वात्, *मक्षिकाश्च,—एते चाण्डाळादिस्पृष्टा अपि स्पर्शे ग्रुच्यः । वत्सः प्रस्नवने ज्वोगतदुग्धाँपकर्षणे शुचिः । वत्सप्रहणं बाळस्योपळक्षणार्थम्,—" बाळैरनु परिकार्तेतं निस्ं मेध्यमिति स्थितिः ॥" इति वचनात् ॥ १९३ ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं न गोर्न नरजामलाः। पन्थानश्च विशुद्धचन्ति सोमसूर्याशुमास्तैः॥ १९४॥

ां अजाश्वयोर्मुखं मेध्यं, न गोः। न नरजा मलाः, — नरशब्दो लक्षणया देह-मभिधत्ते, तज्जा मला वसादयो — न मेध्या भवन्ति। पन्थानो मार्गाश्वाण्डालादिभिः सृष्टा अपि रात्रौ सोमां ग्रुभिर्मारुतेन च शुद्धयन्ति, दिवा तु सूर्यो ग्रुभिर्मारुतेन चैं॥ १९४॥

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनविन्दवः । इमश्च चाऽऽस्यगतं दन्तसक्तं त्यक्ता ततः शुचिः॥ १९५॥

मुखे जाता मुखजाः रुष्टेष्मविष्ठुणे मेथ्या नोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपाति-ताक्षेदङ्गे,—"न मुर्स्या विष्ठुण उच्छिष्टं कुर्वन्ति न चेदङ्गे निपपन्ति ।" इति गौतम-वचनात् । तथाऽपि ये आचमनतो, ये विन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेथ्याः । समश्र

^{* &}quot; मक्षिकाम्रहणमवर्जनीयस्पर्शानां दंशमशकादीनामुपळक्षणार्थम् ।" अ० २७४.

^{† &}quot; बृहस्पतिः— "पादौ छुची ब्राह्मणाना मजाश्वस्य मुखं छुचि । गवां पृष्ठािन मेध्यानि सर्वताालाणि योषिताम् ॥" यमः— "पृष्ठतो गौगंजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः छुचिस्तथा। गोः पुरीषं च मूत्रं च सर्वं मेध्यामितिस्थितिः ॥" पृष्ठशब्दोऽत्र मुखन्यतिरिक्तविषयः यदाह बोधायनः— " मुखनज्यं तु गौर्मेध्या मार्जारश्चकूमे शुचिः ।" अजाश्वयोर्भुखं संयोगादृज्यान्तरशोधकत्वेन मेध्यमुच्यते । स्पर्शमेध्यता तु तयोः सर्वोङ्गविषयेव ।" इति अप० २७६.

१ क. अजादिरेष्ठ । २ अपरार्के ख. प्रखनने ऊघो । २ क. ऊघोगतदुःषाकषेणे । ४ ख. नाळैरतु परिकान्तं स्त्रीमिराचरितं च यत् । ५ अप० अजाश्वं मुखतो मेध्यम् । ६ क. मारुतेन वा । ७ ख. अनिपातिताः । ८ ख. मुखविष्र ग. मुखविष्ठुषः । ९.—१. ४१ ।

च आस्पगतं मुखप्रविष्टम् उच्छिष्टं न करोति । "दन्तसक्तं च अलादिकं स्वय-मेव च्युतं त्यक्ता श्रुचिभेवति, अच्युतं दन्तसमम्, तथा च गौतमः—"दन्त-रिरुष्टं तु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेरित्येकं" । "च्युतेष्वास्नाववदि-चालिगिरलेव तच्छुचिः।"" इति । निगरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तेन त्यागेन विकल्प्यते । निगरलेवेत्येवकारः "चर्वणे त्वाचमेलित्यं मुक्ता ताम्बूल्चवणम् । ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥" इति विष्णूक्ताचमननिषेधार्थः । ताम्बूल्प्रहणं फलाग्रुपलक्षणार्थम् , यथाऽऽह् शातातपः—"ताम्बूले च फले चैव मुक्ते स्नेहावशिष्टके। दन्तल्प्रस्य संस्पर्शे नोष्टिष्टघे मवति द्विजः॥" इति ॥१९५॥

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते सुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥ १९६ ॥

स्नानपानक्षुतस्वप्रभोजनरथ्योपसर्पण वासोविपरिधानेषु ‡क्कतेषु आचान्तः पुनराचामेत्—द्विराचामेदिव्यर्थः—चकाराद्रोदनाध्ययनारम्भाल्पान्ततोक्स्यादिषु। तथा च वसिष्ठः "सुप्त्वा भुक्ता क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रुदित्वा चाचान्तः पुनराचामेत् ॥" मनुरिप—"सुष्वा क्षुत्वा च भुक्ता च ष्ठीविवोक्तानृतं वचः । पीत्वाऽऽपोऽध्येध्याणश्च आचामेत्प्रयतोऽिप सर्न् ॥" इति । भोजने त्वादाविप द्विराचमनम् ,— "भोक्ष्यमाणाँस्तु प्रयतोऽिप द्विराचामेत्" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । स्नानपानयोरादौ

^{* &#}x27;' शङ्कः—'' दन्तवहन्तल्येषु स्मवर्जमन्यत्रजिङ्काभिमर्शनात् ।" इति ।"...... भोजनानन्तरं दन्तल्यं त्यक्तुऽऽचामेक्रोजनादन्यत्र नेतिन्यवस्था । भोजनानन्तरमिष यहन्तल्यमराक्योद्धरणं न तदुद्धरणे पुनः पुनर्यतितन्यम् । यतस्तृणेषीकया दन्तमृष्ठे रक्ता स्नावादशौचभूयस्वम् । अत्रिः—'' मधुपकें च सोमे च अप्सु प्राणाहृतीषु च । नोच्छिष्टस्य भवेहोषस्त्वत्रेश्च चचनं यथा ॥'' इति अप० २७७.

^{ं &}quot; पन्थानश्च विद्युध्यन्तीति यदुक्तं तचण्डाळादिस्प्रष्टानां तेषां स्प्रष्टुः स्नानादि निवृत्त्यर्थम् । अत तु स्थाप्रसर्पणमात्रे द्विराचमनं विधायत इत्यविरोधः ।" अप० २७७.

[‡] वासोविपरिधानं पुनरधोवस्रविपरिधानम् तथा च बोधायनः—नीवीं विस्नस्य परिधायाप उपस्पृत्रोत्।" अप० २७८.

१.—१. ३९, ४०.। २.—ख. भुक्तस्तेहा । ३.— ३. ३८.। ४.—५. १४५.। ५ क. भोजनेच्छादाविष । ६ क. भोक्ष्यमाणस्वित्यारम्य यथीतं द्विराचमनमित्यन्तं नास्ति । ७.—१. ५. १६. १०.।

सकृत्। अध्ययने त्वारम्भे द्विः। रोषेषु अन्ते एव यथोक्तं द्विराचमनम्।। १९६॥

रथ्याकर्दमतोयानि रपृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः । मारुतेनैव शुद्धचन्ति पक्षेष्टिकचितानि च ॥ १९७ ॥

रध्या मार्गमात्रं, कर्दमः पङ्कः, तोयमुदकं, रध्यास्थितानि कर्दमतोयानि, अन्त्यैश्वाण्डाळादिभिः श्वभिवायसेश्व स्पृष्टानि मारुतैनव शुद्धयन्ति शुद्धिमुपयान्ति । बहुवचनं तद्गतगोमयशर्करादिप्राप्तर्थम् । पक्वेष्टिकादिभिश्वितानि धवळगृहादीनि चाण्डाळादिसृष्टानि मारुतैनव शुद्धयन्ति । एतच्च "प्रोक्षणं संहतानाम्" इत्युक्त-प्रोक्षणिनिषधार्थम् । तृणकाष्टपर्णादिमयानां तु प्रोक्षणमेवेति ॥ १९७॥

इति द्रव्यञ्जाद्विप्रकरणम् ।

१ मनुः — ५. ११५. । २ क. प्रीक्षणमेव ।

अथ दानप्रकरणम् ८.

इदानीं दानधर्मे प्रतिपादियभ्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थे तस्प्रश्चंसामाह—

तपस्तप्त्वाऽस्जइह्मा बाह्मणान्वेद्गुप्तये । तृप्त्यर्थे पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय *च ॥ १९८ ॥

ब्रह्मा हिरण्यगर्भः करुगादौ तपस्तस्वा—ध्यानं कृत्वा कान्मुख्यानसृजामीति— पूर्वे ब्राह्मणान् सृष्टवान् । किमर्थम् १—् वेदगुप्तये वेदरक्षणार्थम् , पितृणां देवतानां च तृष्यर्थम् , अनुष्टानोपदेशद्वारेण धर्मसंरक्षणार्थे च । अतस्तेभ्यो दत्तमक्षयफलं भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९८ ॥

सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशीलिनैः।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ १९९ ॥

सवर्स्य क्षत्त्रियादेविँपाः प्रभवः अष्ठा जात्या कर्मणा च । ब्राह्मणेष्यपि श्रिुताध्ययनशीलिनः श्रुताध्ययनसंपन्ना उत्क्रष्टाः, ॥ तेम्योऽपि क्रियापराः विहि-

*'' अत्रि:—'' त्रयो लोकाखयो वेदाः आश्रमाश्रवयोऽप्रयः । एतेषां रक्षणार्थाय संसुष्टा बाह्मणाः पुरा ॥'' (१.—२५.)

† '' ब्रह्मा......बाह्मणान्ससर्जे । अतस्ते विशिष्टकारणोद्भवत्वादनन्यसाध्यवेदगु-प्यादि प्रयोजनवत्त्वाञ्च प्रशस्ताः । तपः सर्वेन्द्रियजयः ।'' इति अप० २८१.

्रं '' ब्राह्मणो जायमानो वे पृथिच्यामधिजायते । ईश्वरस्तर्वंभूतानो धर्मकोशस्य गुप्तये॥ सर्वे स्वं ब्राह्मणस्येदं यस्किविज्ञगतीगतस् । अयैष्टयेनाभिजनेनेदं सर्वे वै ब्राह्मणोऽईति॥ '' मनुः—१. ९९, १००.

ु '' श्रुतं गुरुतः साङ्गोपाङ्गश्रुतिस्मृतिवाक्यार्थावधारणम् । अध्ययनं श्रुत्यादिपाटः । श्रुताध्ययने शीळयन्ति सम्यगाचरन्त्येवं स्वभावाः श्रुताध्ययनशीलिनः । शालिन इति पाठे ताभ्यां श्रुष्यमानाः ।'' इति अप० २८२.

॥ " तेभ्यो श्रुताध्ययनमात्रोपक्षीयमाणव्यापारेभ्यः क्रियापराः धर्मानुष्टानप्रधानाः ।

तानुष्ठानशीलाः, तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः *वक्ष्यमाणमार्गेण शमदमादियोगेनात्मत-च्वज्ञानीनरताः,—श्रेष्ठा इत्यनुषज्यते ॥ १९९ ॥

> एवं जातिविद्यानुष्ठानतपसां प्रशंसाम्धलेनैकैक्योगेन पात्रतामभिषायाधुना तेषां समुच्चये संपूर्णपात्रतामाह—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता। यत वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ २००॥

केवल्या विद्यया श्रुताध्ययनसंपत्त्या नैव संपूर्णपात्रत्वं, नापि केवलेन तप-सा शमदमादिना, अपिशब्दात्फेवलेनानुष्टानेन केवल्या जात्या वा, नैव संपूर्णपात्र-ता । कथं तर्हि?—यत्र पुरुषे इत्तमनुष्टानं इमे चोमे विद्यौतपसी स्तः, चशब्दा-मद्राह्मणजातिश्च, तदेवं मन्वादिमिः मसपूर्णपात्रं प्रकीर्तितम्—हि यस्मादतः परसु-त्कृष्टं पात्रं नास्ति । अत्र जातिविद्यानुष्टानतपस्समुच्चयानामुत्तरोत्तरप्राशस्येन फलतारतस्यं द्रष्टव्यम् ॥ २०० ॥

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमितम् । नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥ २०१ ॥

पूर्वोक्ते पात्रे गवादिकमार्चितं शास्त्रोक्तोदकदानादाीतिकर्तव्यतासहितं देयम् । अपात्रे क्षालियादौ, ब्राह्मणे च पतितादौ, विदुषा पात्रविशेषेण फलविशेषे जानता श्रे-क्रियाशब्दोऽत्राधमैवर्जनार्थोऽपि । अर्थात् एषां श्रुताध्ययनसिद्धः । न हि तद्रहिताः क्रियापा भवन्ति । तेम्यः केवल्धर्मिम्यः ब्रह्मविदः प्रशस्ततमाः ।" इति अप० २८२.

* ब्राह्मणेषु च विद्वासो विद्वस्यु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदि-नः ॥'' —अष्ठा इत्यनुषज्यते । मृतुः १. ९७.

† " विसष्टः—" स्वाध्यायाख्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीहं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादशं पावमाहुः ॥" इति अप० २८२.

‡ " दातारं पापात्तास्यतीति पात्रम्" इति अप० २८२.

१ कः विद्यातपसी न स्तः तत्र जातिविद्यानुष्ठान ।

यः संपूर्णफलमिच्छता किञ्चिदस्यमि न दातव्यम् । श्रेयोग्रहणादपात्रदानेऽिष किमि तामसं फलमस्तीति सूचितम्, यथाऽऽह किणाद्वैपायनः—" अदेशकाले यद्यानमपात्रेश्यश्च दीयते। असत्कृतमबज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ " इति । "अपात्रे न दातव्यमिति बदता विशिष्टदेशकाल्ड्रव्यसित्रियो, पात्रस्यासित्रियाने, द्रव्यस्य वा, तदुदेशेन त्यागं, तस्मै प्रतिश्रवणं वा कृत्वा समर्पयेत्, न त्वपात्रे दातव्यमिति सूचितम् । तथा प्रतिश्रुतमिप पश्चात्पातकादिसंयोगे ज्ञाते न देयम् ,—" प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न द्यात्" इति निषेधात् ॥ २०१॥

अपात दातुर्निषेधमुन्ना गतिम्रहीतारं प्रत्याह—

विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु प्राह्यः प्रतिग्रहः । गृह्णर्नर्भदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥२०२ ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन प्रतिप्रहः सुवर्णादिनं प्राह्यः । यस्माद्विद्यादिहीनः प्रति-गृह्णन् दातारमात्मानं चाधो नरकं नयति प्रापयतीति ॥ २०२ ॥

गवादि पात्रे दातव्यमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह-

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते वु विशेषतः । याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतं तु शक्तितः॥ २०३॥

ंप्रतिदिवसं शक्त्यनुसोरण यथोक्तविधिना पात्रे गवादिकं स्वकुटुम्बाविरोधेन

^{* &}quot; पात्राय दातन्यिमिति विधिसामध्याँदेव अपात्रे न देयिमिति निषेधे सिद्धे पृथिह्नि-पेधमारसमाणो मुख्यपात्रासंसमेव प्रतिषिद्धवर्जस्य पात्रताऽस्तीति ज्ञापयित । अस चापात्र-शब्दो न पात्रादन्यदपात्रमाह किंतु पात्रविरुद्धम् । यस्य च पात्रत्वं प्रतिषिद्धं तत्तिद्व-रुद्धम् " । इति अप० २८५०

^{† &}quot;दानिमित्तं कालः कियार्थमित्युक्तं देवलेन कालापेक्षं कियापेक्षमित्यादिना । तत कालो विधीयते प्रत्यहमित्यादिना । अहमात्रम् । अनेन च रात्रिक्युंदस्यते ।" इति अप० २९१.

१ क. यथाऽऽइ द्वैपाय । २ मगवदीता—१७. २२ । ३ क. देशकालसियी । ४ ख. समर्पयेत् नापात्रे । ५ ग. गृह्वन् स दातार । ६ अप० निमित्तेषु । $_{-}$

दातब्यम् । निर्मित्तेषु चन्द्रोपरागिदिषु विशेषतोऽधिर्क यत्नेन दातब्यम् । याचितेनापि श्रद्धापूतम् अनस्यापिवित्रीकृतं शक्त्या दातब्यम् । याचितेनापि दातब्यमिति वदता यथोक्तं पात्तं स्वयमेव गत्वा आहूय वा यद्दानं तन्महाफल्रमुक्तम् । तथा च स्मरणं '' गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्धकम् ॥'' इति ॥ १ २०३॥

गवादिकं देयमित्युक्तम् । तत्र गोदाने विशेषमाह---

हेमशृङ्गी शैफे रौप्यैः सुशीला वस्त्रसंयुता । सकांस्यपाता दातन्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥ २०४ ॥

हेममये श्रृङ्गे यस्याः सा हेमगृङ्गी, शफैः रौप्यैः राजतैः खुरैः संयुता, बस्नेण च संयुता कांस्यपात्रसहिता बहुक्षीरा गौर्यधाशक्तिदक्षिणासहिता दातव्या ॥२०४॥

गोदानफलमाह---

दाताऽस्याः स्वर्गमामोति वत्सरान् रोमसम्मितान् । कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ॥ २०५ ॥

अस्याः गोः रोमसंमितान् रोमसंख्याकान् वत्सरान् स्वर्गमाप्नोति दाता । सा यदि कपिंछा तदा न केवछं दातारं तारयति, किं तु कुळमपि आसप्तमं सप्त-ममभिज्याप्य पित्रादीन्षद् आत्मानं च सप्तमम्। अप्यर्थे भूयःशब्दः॥ २०५॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोर्मुखीम् । दाताऽस्याः स्वर्गमामोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥ २०६ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि —वत्सेन सहवर्तत इति सवत्सा, तस्या रोमतुल्यानि— वत्सस्य गोश्च यावन्ति रोमाणि तावत्संख्याकानि वयुगानि कतत्रेतादीनि उभयतोमुखीं ददत्स्वर्गमाम्रोति अनुभवति पूर्वेण विधिना दाता चेत् ॥ २०६ ॥

दानकालविशेषादि प्रपञ्चोऽपराके द्रष्टन्यः ।

^{† &#}x27;' युगस् ,—देवमानेन चत्वारि वर्षसहस्राणि ।'' इति अप० २९८.

१ ख. शृङ्गो खुरे राजे । २ अप० भूग आ सप्तम । २ अप० मुखी । ४ क. युगानि त्रेतादीनि । ५ ख. माप्रोति पूर्वेण विधिना चेत् ।

का पुनरमयतोषुको कथं तावत्तद्यानं महाफलिमयत आह— यावद्यत्सस्य पादौ दौ मुखं योन्यां च दृश्यते । तावद्रौः पृथिवी ज्ञेया यावद्रर्भ न मुख्यति ॥ २०७ ॥

गर्भाक्षिगेच्छतो वत्सस्य द्वौ पादौ मुखं च यावत्कालं योन्यां दृश्यते ताव-त्कालम्, उमयतो मुखमस्या अस्तीत्युभयतोमुखी, यावत्कालं गर्भ न मुञ्चिति ताव-त्सी गौः पृथिवीसमा श्रेया । अतः फलातिशयो युक्तः ॥ २०७ ॥

यथाकथिबदत्त्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव वा । अरोगामपरिक्किष्टां दाता स्वर्गे महीयते ॥ २०८ ॥

यथाकथिञ्चिद्रेमशृङ्गाद्यभावेऽपि यथासंभवं पूर्वोक्तविधिना ैंधेनुं दोग्धीम् अधेनुं वा अवन्थाम् अरोगां रोगरहिताम् [†]अपरिक्विष्टाम् अत्यन्तादुर्वळां गां दत्त्वा दाता स्वर्गे महीयते पूज्यते ॥ २०८॥

गोदानसमान्याह--

श्रान्तसंवाहनं रोगिपरिचर्या सुरार्चनम् । पादशौचं द्विजोन्छिष्टमार्जनं गोप्रदानवत् ॥ २०९ ॥

श्रान्तस्य आसनशयनादिदानेन श्रमापनयनं श्रान्तसंवाहनम्, रोगिणां परिचर्या यथाशक्तयौषधादिदानेन, सुरार्चनं हरिहरिहरिष्यगर्भादीनां गन्धमाल्यादिभिराराधनम्, पादशौचं द्विजानां समानानामधिकानां च, तेषामेबोन्छिष्टस्य संमार्जनम्,—एतान्य-नन्तरोक्तेन गोदानेन समाँनि ॥ २०९ ॥

भृदीपांश्चान्नवस्त्राम्भस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयान् । नैवेशिकं र्स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥ २१० ॥

^{* &#}x27;' घेतुः नवप्रसूता।'' इति अप० ३०२.

^{† &}quot; अपरिक्रिष्टा अकृशा ।" इति अप० ३०२.

१ क. मुखं योन्यां प्रतिश्वितम् । तावद्गीः । अपराकें मूळे योन्यां प्रदक्षयते । ताव । २ ख. तावद्गीः पृथि । ३ क. समानीति । ४ क. नेवेशिकस्वर्णभुर्योग्दस्या ।

भू: फलप्रदा, दीपा देवायतनादिषु, प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः, निवेशनार्थं गाईस्थ्यार्थं यत्कन्या दीयते तन्नैवेशिकं, स्वर्णं सुवर्ण, धुंर्यो भारसहो वलीवर्दः, शेषं प्रसिद्धम्,—एतान् भूदीपादीन् दन्धा स्वर्गलोकं पूज्यते । स्वर्गफैलं भूमिदौना-दीनां, न फलान्तरन्युदासार्थम्,—" यत्किश्चित्करते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदोनेन शुद्धयति ॥" तथा "वारिदस्तृतिमाप्नोति सुखम-क्षय्यमन्तदः। तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्कुरत्तमम् ॥वासोदश्चन्द्रसालोक्यमिश्वसालोक्यमश्वसालोक्यमश्वदः।" इत्यादिफलान्तरश्रवणात् ॥ गोचर्मलक्षणं च दृहस्पातिना दर्शितम्— "सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशहण्डं निवर्तनम् । दश तान्येव गोचर्म देष्वा स्वर्गे मेही-यते ॥"॥ २१०॥

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं प्रियं शय्यां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥ २११॥

गृहं प्रसिद्धं, धान्यानि च शालिगोधूमादीनि, अमयं भीतत्राणम्, उपानहौ, छत्रं, मार्त्यं मिह्निकादेः, अनुलेपनं कुङ्कुमचन्दनादि, यानं रथादि, वृक्षमुपजीव्य-माम्नादिकं, प्रियं यत् यस्य प्रियं धर्मादिकं, शय्यां च दश्वाऽत्यन्तम् अतिशयेन सुखी भवति ॥ न च हिरण्यादिकद्वस्ते दातुमशक्यत्वाद्धमस्य दानाँसंभवः, —भूमि दानादाविष समानत्वात्, समृत्यन्तरेऽपि धर्मदानश्रवणात्,—"देवतानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं काचित्॥" अपुण्यदाने तदेव वर्धते, प्रतिमहीतुरिप लोभादिना प्रवृत्तस्य,—"यः पापमबलं झात्वा प्रतिगृह्वाति दुर्मितिः । गाहिताचरणात्तस्य पापं तावत्समाश्रयेत् ॥ समादिगुणसाहस्नमानन्त्यं च प्रदानुषु।" इति समरणात् ॥ इह च सर्वत्र देशकाल्पात्रविशेषादेयिवशेषा-

^{*} ७ इस्ताः = १ दण्डम्,

३० दण्डानि = १ निवर्तनम्,

१० निवर्तनानि = १ गोचर्म.

१ क. धुर्यो बळीवर्दः । २ ख. स्वर्गफळं च भूमि । ३ क. भूमिदानां न फळान्तर । ४ क. गोचर्मदानात्स्वरों म । ५ क. महीयत इति । ६ क. हिरण्यदानादिव । ७ ख. द्वमदिनिामसं ।

हातृविशेषीत् ''दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां तद्वदेव हि ।'' इति प्रतिग्रहीतृत्व-त्तिविशेषाच दातृप्रतिग्रहीत्रो: फलतारतम्यं द्रष्टव्यर्म् ॥ २११ ॥

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः । तद्दत्समवाभोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ २१२ ॥

यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म अववोधकत्वेन, तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकम् । अतस्तद्दद्दप्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अविच्युतं च्युतिर्यथा न भवति—— आभूतसंभ्र्वं ब्रह्मलोकेऽवितिष्टते इत्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादनमात्रं दानं—— स्वत्वनिवृत्तेः कर्तुमदाक्यत्वात् ॥ २१२ ॥

दाने फलमुत्क्वेदानीं दानव्यितिरेकेणापि दानफलावाप्तिमाह—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् । ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्कलान् ॥ २१३ ॥

यः पात्रभूतोऽपि प्राप्तं प्रतिग्रहं सुवर्णादिकं नादत्ते न स्वीकरोति असौ यद्यव्यासं नोपादत्ते तत्तद्दानशीलानां ये लोकाः तान्त्तमग्रानाग्नोति ॥ २१३॥

इदानीं सर्वेप्रतिमहिनवृत्तिप्रसंगेऽपवादमाह---

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दिधि क्षितिः । मांसं शय्याऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥ २१४ ॥

धानाः भ्रृंष्टा ययाः, क्षितिमृत्तिका, रोषं प्रसिद्धम् ,—एतःकुशादिकं स्वय-मुपानीतं न प्रत्याख्येयं, चकारादृहादि,—"शय्यां गृहान्कुशान्गन्धानापः पुष्पं मणी-

*''अत्र हेतु:—ब्रह्मणः सर्वधर्ममयत्वेनान्येभ्यः प्रदेषेभ्योऽधिकस्। प्राचुर्ये मयट्मत्ययः यथा शाल्यिमया मगधाः, अन्त्रमयो यज्ञ इति । अभेदे वा यथा 'आनन्दमयं ब्रह्म ' इति । अभेदश्चात्र प्रमाणप्रमेययोरमेदोपचारेण ।'' इति अप० ३८९.

१ क. दातृविशेषात्र्यतिगृहीतृवृत्तिविशेषाच फळतारतस्यं ब्रष्टव्यम् । २ ख. दानारफळप्रस्त-मिदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफळावाप्तिहेतुमाह सर्वथर्म । ३ क. स्वीकरोत्यसौ यतो यद्दानशी । ४ क. धानाः भुष्टास्तण्डुळाः ।

न्दिषि । मत्स्यान्धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्॥" तथा,—" गन्धोदकं मूल्फलमन्नमभ्युदातं च यत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वाज्यामयदिक्षणाम् ॥" इति मनुस्मरणात्॥ २१४॥

किमिति न प्रत्याख्येयमित्याहः --

अयाचिताहृतं ग्राह्ममिप दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ २१५ ॥

यैस्मादयाचितमेतःकुशाद्याहृतं दुष्कृतकारिणोऽपि संबन्धि प्राह्यं, किमुत यथोक्तकारिणः । तस्मानप्रत्याख्येयम् अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यः शत्रोश्च । कुलाकुलमटन्तीति कुलटाः—स्वैरिण्यादिकाः, षण्डस्तृतीयाप्रकृतिः ॥ २१५ ॥

प्रतिप्रहनिवृत्तेरपवादान्तरमाह—

देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यार्थमेव च । सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ २१६॥

देवतातिथ्यर्चनादेरावस्यकत्वात्तदर्थर्मनापत्प्रकरणात् पतिताद्यत्यर्नुतिसतवर्ज्यं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् * । गुरवो मातापित्रादयः, भृत्या भरणीयाः भार्यापुत्रा-दयः ॥ २१६ ॥

† इति दें।नप्रकरणम्

 [&]quot; सकळावश्यककर्मोपेळक्षणं चैतत् आत्मवृत्तिः शरीरघारणमात्रं न तु तृक्षिः।"
 इति अप० ४०८.

[🕆] अस्मिन्प्रकरणेऽनुक्तेतरीवषयप्रपञ्चाऽपरार्के तत्रतत्रावसरे द्रष्टन्यः ।

अथ *श्राद्यवरणम् ९

इदानीं श्राद्धप्रकरणमारम्यते । श्राद्धं नामाऽदनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः । त्रेतच्च द्विविधं—पार्वणमेकोदिष्टं चेति । तत्र त्रिपुरुषोद्देशेन यिक्तयते तत्पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन क्रियमौणमेकोदिष्टम् । पुनश्च त्रिविधं—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति । तत्र नित्यं नियतनिमित्तोपाधौ चोदितम्, अहरहरमावास्याष्टकादिषु, अनियतनिमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथा पुत्रजनमादिषु। फल्कामनोपाधौ विहितं काम्यं यथास्वर्गोदिकामानां क्वत्तिकादिनक्षत्रेषु । पुनश्च पश्च विधम् अहरहःश्राद्धं , पार्वणम् , दृद्धिश्राद्धम् , एकोदिष्टम् , सिपण्डीकरणं चेति । तत्राहरहः श्राद्धं "अत्रं पितृमनुष्येभ्यः" मैहत्यादिनोक्तम् ॥

अधुना पार्वणं वृद्धिश्राद्धं च दर्शयिप्यंस्तयोः (कालानाह---

अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्।

" श्राद्धं स्वधनत्यागरूपत्यात् दानेन सदशमिति दानविधानानन्तरं बुद्धिस्थम्,
 अतो दानप्रकरणानन्तरं श्राद्धकत्यमारभते । (अप० ४१७)

- १. (१). पार्वणस्
  - (२). एकोहिष्टम्.
- २. (१). नित्यम.
  - (२). नैमित्तिकम्
- (३). काम्यम्
  - ३. (१). अहरहश्राद्धम्
  - (२) पार्वणस
    - (३). वृद्धिइश्राद्धम्
    - (४). एकोहिष्टम् .
    - (५). सीपण्डीकरणम्

'' ‡कुर्यौदहरहः श्राद्धसक्षाधेनादकेन बा । पयोमूरुकलैर्जांऽपि पिनृश्यः प्रीतिमा-वहन्॥'' इति मतुः ३.८२.

तत्र कालोङ्गमण्यनुपादेय इति स्वरूपेणैवाधिकारहेतुः । न हि कालान्तरे वर्तमानः

१ क. हेशेन कियते तदे । २ ख. यतनियतोपाधी । ३ ख. ग. इत्यादिनोक्तम् । तथा च मतुः " दद्यादहरहः श्राद्धमञ्चायेनोदकेन वा । पयोमुळफळेर्नोऽपि पितुम्यः प्रीतिमक्षयाम् ॥" इति पाटः ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ २१७ ॥ व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ २१८॥

यत्न दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा ैअमावास्या, तस्यामहर्द्धयव्यापिन्यामपराह्व-व्यापिनी व्राह्मा,—''अपराह्नः पितृणाम् ।'' इति वचनात् । अपराह्मश्च पञ्चन्ना विभक्ते दिने चतुर्थों भागिश्वमुद्द्र्तः । ं अष्टकाश्चतस्त्रः ''हेमन्तशिशिरयोश्वतुर्णामपर-पश्चाणामप्टमीष्ट्रप्टकाः'' इत्याश्वलयनोक्ताः, दृद्धिः । पुल्तजन्मादिः, । इङ्कण्णपक्षोऽ परपक्षः,—अयनद्वयं दक्षिणोत्तरसंज्ञकम्, द्रव्यं कृष्णांतरमंसादिकं, ब्राह्मणसंप-त्तिवक्ष्यमाणा, विपुवद्वयं मेषतुल्योः सूर्यगमनम्, सूर्यसंक्रमः आदित्यस्य राशेः राश्यन्तरगमनम्,—अयनविश्वतोः संक्रान्तिवे सिद्धेऽपि पृथगुपादानं फलातिशयप्र-

कर्ताऽङ्गभूतं कालान्तराविद्याष्टं कमं शक्तुयाःकर्तुम् । किं तु तत्काल एवेति युक्तं कालसाधि-कारहेतुत्वम् । विष्णुकमादीनां तृपादेयाङ्गानां न स्वरूपमधिकारहेतुः। किं तु तद्विपयाशक्तिः, तस्मात्कालस्याधिकारहेतुत्वादिषकारायत्तत्त्वाचानुष्टानस्य आद्धकालांसावदाह (अप० ४१७)

* '' अत्रामायास्या कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः । सा च शिनीवाळी कुहूश्चेति द्विवि-धा । ' दृष्टचन्द्रा शिनीवाळी नष्टचन्द्रा कुहूस्तथा ' । तत्र साप्तिकेः — शिनीवाळ्यां आढं कार्यमितरैः कुद्धाम् । तथा च व्यासः—'' दृष्टचन्द्रा शिनीवाळी कार्या विप्रेस्तु साप्तिकेः । नष्टचन्द्रा कुहूः कार्या शुद्धैर्विप्रेरनिर्धिकेः ॥'' शूदैरनिप्तकैविप्रैश्चेति योज्यम् ।'' इति अप० ४३७.

† " अष्टका मार्गशार्षादिमासत्रयापरपक्षाष्टम्यः । अष्टकाशब्दो यद्यपि कर्मविशेषनाम, तथाऽपि तदक्षभूतं काळिमिह लक्षयित । नान्यथा श्राद्धकाळाः प्रकीतिता इति युज्यते । तत्र गृह्यकुच्छोनकः—' हेमन्तशिशिरयोश्चनुर्णामपरपक्षाणामप्रमीप्वष्टकाः' इति वदन् अष्टमीचनुष्टयमष्टकाक्ष्रत्वेनाह । विष्णुस्तु त्रयमेवाह । ...... ब्रह्मपुराणे पुनरष्टकाश्चतस्तः'' इति अप० ४२२.

‡ " सा च निमित्तत्वादनुषादेयेति कालतुल्यत्वात् श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः इति कालशब्देन शक्या संग्रहीतुम्। ततश्च बुद्धिश्राद्धं नैमित्तिकत्वादावश्यकम्।" इति अप० ४२२.

तिपादनार्थम्— *व्यतीपातो योगविशेषः, गजच्छाया ''यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंस-श्चेव करे स्थितः। यांम्या तिथिभवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता॥" इति परिमा-षिता,—हिस्तच्छायेति ।केचित्, सेह न गृह्यते काल्प्रक्रमात्—ग्रहणं सोमसूर्य-योरुपरागः, यदा च कर्तुः श्राद्धं प्राति रुचिभविति तदाऽपि, चशच्दाद्युगादिप्रभृतयः, —एते श्राद्धकालाः। यद्यपि ''चन्द्रसूर्यप्रहे नाद्यात्" इति प्रहणे भोजनिनेषधः तथाऽपि भोकुर्दोषो दातुरभ्युदयः॥ २१७॥ २१८॥

अहरहः श्राद्धव्यतिरिक्तवश्यमाणचतुर्विधश्राद्धेषु बाह्मणैसंपत्तिमाह—

्रेअग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा । वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥ २१९ ॥

सर्वेषु वेदेषु ऋग्वेदादिषु अन्यमनस्कतयाऽप्यस्वित्ताध्ययनक्षमः ्रिअप्रयः, ।।
अग्रेत्रियः श्रुताध्ययनसंपन्नः, वक्ष्यमाणं ब्रह्म यो वेत्ति असौ । ब्रह्मिवत् , ख्वा मध्यमवयस्कः—सर्वस्येदं विदेषणं, मन्त्रब्राह्मणयोर्ग्यं वेत्तीति वेदार्थवित् , ज्ये- ष्रसाम सामविदेषस्तदध्ययनाङ्गवतं च,—तद्रताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा, व्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्रतं च—तद्रताचरणेन तदधीते इति विमधुः, त्रिसुपर्णे ऋग्यजुषेरेकदेशस्तद्रतं च—तद्रताचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णकः,—एते ब्राह्मणाः श्राद्धसंपद इति वक्ष्यमाणिक्षयासंवन्धः ॥ २१९॥

^{*} व्यतीपातो योगविशेषः पारिभाषिको वा तत्र बृद्धमनुः—" श्रवणाश्विधनिष्ठा-द्वानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥ " नागदैवतमाश्चेषा । मस्तके प्रथमपादे यदि चन्द्र इत्यर्थः ।" इति । अप० ४२६.

[†] अपरार्केऽप्येवम् । (अप० ४६४).

[‡] मनुः ३. १८४, १८५ द्रष्टन्यम् ।

^{ु &}quot; अप्रयो मुख्योऽध्येतृणाम् , सर्वेषु चतुर्षु वेदेषु । " इति अप० ४३७.

^{∥ &#}x27;' यथाविध्येकशाखाध्यायी '' इति अप० **४३७**.

^{¶ &}quot; औपनिषत्पुरुषवित् " इति अप० ४३७.

१ अप० तिथिवेंश्रवणीया च । २ कः त्राह्मणळक्षणमाह । ३ खः सामेति सामिव । ४ कः यस्तदभ्यायी स त्रि ।

स्वस्रीयऋत्विग्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

त्रिणाचिकेतदौहितशिष्यसंबन्धिबान्धवाः ॥ २२० ॥

स्वसीयो भागिनेयः, ऋत्विगुक्तळक्षणः, जामाता दुहितुर्भर्ता, त्रिणाचिकेतं यजुर्बेदैकदेशः तद्वतं च—तद्वताचरणेन यस्तदध्यायी स च विणाचिकेतः, अन्य-एप्रसिद्धम्, एते च—पूर्वोक्ताग्र्यश्रोत्रियाद्यभावे वेदितव्याः,—''एर्षं वै प्रथमः करुपः प्रदाने हब्यकव्ययोः। अनुकरुपस्वयं प्रोक्तः सदा सिद्धरगर्हितः॥''' इस्रमिधाय मनुना 'स्वस्तीयादीनामभिहितत्वात्॥ २२०॥

ं कॅर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चामिर्वह्मचारिणः । पितृमातृपराश्चेव बाह्मणाः श्राह्मसंपदे ॥ २२१ ॥

कर्मनिष्ठा विहितानुष्ठानतत्पराः, तपोनिष्ठास्तपःशीव्याः, सम्यावसध्यौ त्रेताग्न-यश्च यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः—पञ्चाग्निविद्याध्यायी च, ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च, पितृमातृपरास्तत्यूजापराः, चकारात् ज्ञाननिष्ठादयः, ब्राह्मणाः—न श्वत्नि-यादयः,—श्राद्धसंपदे श्राद्धेष्यक्षय्यफङसंपत्तिहेतवः ॥ २२१ ॥

वर्ज्यानाह---

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः [§]पौनर्भवस्तथा। अवकीणीं कुण्डगोली कुनखी स्यावदन्तकः॥ २२२॥

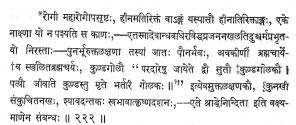
^{* &#}x27;' वैवाह्याः बान्धवा मातामहप्रभृतयः ।'' अप० ४३७.

^{†&}quot; मातामहं मातुरुं च स्वस्तीयं श्रशुरं गुरुम् । दैंग्रिहंत्रं विद्पतिं बन्धुस्रुत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । " इति मनुः ३. १४८.

[्]रज्ञाननिष्ठा अध्यास्मविदः । कर्मनिष्ठा इति पाठे विहितानुष्ठानपराः । '' इति अप० ४३७.

^{ु &#}x27;' पुनर्भूः पुनरूढा तस्याः पितस्तस्याः सुतो वा पौनर्भवः । तत्त्वतस्तु सुत एव । अत एव हारीतः—'स्वैरिणी च अनर्भूक्ष रेतोधाः कामचारिणी। सर्वभक्षा च विज्ञेयाः पञ्जेताः

[?] क. एष इत्यर्थश्योको नास्ति। २ महन्याख्याने कुळूकमझँये सद्धिरहाधितः इति पाठान्तरम् । २.—३. १४७. । ४ अप० ज्ञाननिष्ठाः ।

भृतकाध्यापकः क्षीबः कन्यादृष्यभिशस्तकः । मित्रधुक् पिशुनः सोमविकयी परिविन्दकः ॥ २२३ ॥

वेतनप्रहणेन योऽध्यापयित स ∥भृतकाध्यापकः, वेतनदानेन च योऽधीते सोऽपि, क्वीबो नपुंसकः, असद्भिः सद्भिर्वा दोषैर्यः कन्यां दूषयित स [¶]कन्यादूषी, सताऽसता वा ब्रह्महत्यादिनाऽभियुक्तोऽभिशस्तः, मित्रध्नुक् मित्रद्रोही, परदोषसंकी

श्चर्योनयः ॥ एतासां यान्यपत्यानि चोत्पग्यन्ते कदाचन । न तान्पङ्किषु युक्षीत नैते पङ्क्त्यर्हकाः स्पृताः ॥' रेतोषाः कुण्डमाता । कामचारिणी अन्यपुरुषगामिनी । सर्वभक्षा सुरापी ।'' इति अप० ४४४.

- * '' दीधेरोगी " इति अप० ४४४.
- † '' अवकीर्णिनमाह देवलः—''गृडलिङ्गयवकीर्णीस्याद्यश्रभग्नवतस्तथा।'' गृडलिङ्गी दण्डादिकाश्रमलिङ्गरहिताः।'' इति अप० ४४४.
  - 🙏 '' क्षेत्रजसुतविषयमेतत् । अन्यस्याबाह्यणस्वादेवाप्राप्तिः ।'' इति अप० ४४४.
  - § " कुनकी स्वभावान्मृतनखः । " इति अप० ४४४.
- ॥ '' अस देवलः '' भृतकाध्वापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः । ताबुभौ पतितौ विद्यौ स्वाध्यायक्रयविकयात् ॥'' इति अप० ४४५.
- ¶ '' अङ्गुल्यादिना यः कन्यां क्षतयोनिं करोति स कन्याद्षी; कन्याद्रीषस्यापकी वा।'' इति अप० ४४५.

र्तनशीलः पिशुनः, *सोमविक्तयी यश्चे सोमस्य विकेता, परिविन्दकः परिवेचा ज्येष्टे अक्वतदारे अक्वताग्निपरिप्रहे वा यः कनीयान् दारपरिप्रहमग्निपरिप्रहं वा कुर्यात्स परिवेच्ता, ज्येष्टस्त परिवेच्तः, यथाऽऽह मनुः—''दाराग्निहोत्रसंयोगं यः करोत्यप्रजे स्थिते। परिवेच्ता स विश्लेयः परिविच्तिस्तु पूर्वजः'॥'' इति। एवं दातृयाजकावपि,— ''परिविच्तः परिवेच्त च यया च परिविच्यते। 'सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजक-पञ्चमाः '॥'' इति॥ २२३॥

^{* &}quot; सोमविकयी सोमछतायाः सोमयागस्य वा विकेता।" इति अप० ४४५.

^{† &}quot; शातातपः—" क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते प्रवजे तथा । योगशास्त्राभियक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ पितृब्यपुत्त्रान्सापतान्परनारीसुतांस्तथा। दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥" परनारीसुता दत्तकादिआतरः । वसिष्टः-- " अष्टौ दश द्वादश वा वर्षाणि ज्येष्ठं आतरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चिती भवति ।" अनिविष्टमकृतविवाहाभिहोत्रम् । तत्र श्लोको (?) भवतः—"द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगीतः। न्याय्यः प्रतीक्षितुं आता श्रयमाणः पुनः पुनः ॥ उन्मत्तः किल्बिची कुष्टी पतितः क्कींब एव च । राजयक्ष्म्यामयावी नां न न्याय्यः स्याध्यतीक्षितुम् ॥ खञ्जवामनकुब्जेषु गद्गदेषु जडेषु च । जात्यन्धे बिधरे मके न दोषः परिवेदने ॥" बृद्धवसिष्ठः—"अप्रजश्च यदाऽनिमराद्यादनुजः कथम । अप्रजानुमतः कुर्याद्धिहोत्रं यथाविधि ॥'' एतच धर्माधिकारिणो ज्येष्टेऽग्न्याधेयमकुर्वति द्रष्टव्यम् । नानधिकारिणि । हारीतः--'' सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्त परिवेद्यन्ते नामिहोत्रेण नेज्यया ॥" विवाहाधिकारिणाऽनुमतोऽपि नोद्वहेदित्यर्थः । उज्ञाना--- ' पिता पितासहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥ " यस्य पित्रादयः सन्ति तस्य तदनुज्ञातस्य तपोऽग्निहोतादयः परिवेदनहेतवो न भवन्तीत्वर्थः । सुमन्तुः—''पितुर्थस्य तु नाधानं कथं पुत्तस्तु कारयेत् । अझिहोत्तेऽधि-कारोऽस्ति शङ्कस्य वचनं यथा ॥" अनुज्ञातस्येति शेषः । "व्यसनासक्तचित्तो वा नास्ति-कोऽप्यथ वाऽप्रजः। कनीयान्धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत्॥" व्यसनादिनाऽनधिका-रित्वमुपलक्ष्यते । अतस्तद्नुमतेनैवाधिकारी कनीयानाद्द्या (ध्या) त् । " ज्येष्ठो आता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत्। अनुज्ञातस्तु कुंवीत शङ्कस्य वचनं यथा ॥" शातातपः--नाअयः परिविन्दन्ति न देवा न तपांसि च । न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपि-ता ॥'' अनिधकृते ज्येष्ठ इति शेषः । ज्येष्ठेऽधिकारिणि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठस्तु तत्कर्वज्ञ परिविद्यते । विरूपायां ज्येष्टायामनूढायामपि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठाविवाहो न दोषाय । योगयाज्ञवल्क्यः " आवसथ्यमद्भाहत्य त्रेतायां यः प्रवर्तते । सोऽनाहिताभ्रिभवति परिवेत्ता

मातापित्रगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः। परपूर्वोपतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः॥ २२४॥

*विनाकारणेन मातापितगुरूत्यस्यजित स मातापितगुरुत्यागी—एवं भायीसुतत्यागी—'' वृद्धौ च मातापितरौ साध्वौ भायी सुतः शिद्धः। अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरत्रवीत्।।" इति समानिर्देशात्, कुण्डस्यान्नं योऽश्रात्यसौ कुण्डाशी, एवं गोल्डकस्यापि,—''यस्तयोरन्नमश्राति स कुण्डाशी प्रकीतिंतः।" इतिवचनात्, † वृषलो
निर्धमस्तस्तुतो वृष्वलास्यः, ध्रिरपूर्वी पुनर्भूः तस्याः पतिः, अदत्तादायी स्तेनः,
कर्मदुष्टाः शास्त्रविद्धत्कारिणः, चकारात्कितवदेवलकप्रभृतयः,—एते श्राद्धे निन्दिताः प्रतिषिद्धाः '' अग्रयाः सर्वेषु वेदेषुँ " इत्यादिना श्राद्धयोग्यत्राह्मणप्रतिपादनेनैव
तद्वयतिरिक्तानामयोग्यत्वे सिद्धे पुनः केषाचिद्दोग्यादीनां प्रतिषेधवचनम् उक्तलक्ष्वणत्राह्मणासंभवे प्रतिषेधरिहतानां प्राष्ट्यार्थम् ॥ २२४॥

तथोच्यते ॥'' आवसध्याधानमधातराधानवद्भवतीत्याह गार्ग्यः—'' सोद्र्ये तिष्ठति उयेष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् । आवसध्यं तथाऽऽधानं पतितस्तु तथा भवेत् ॥'' ब्रह्मगर्भः—'' या-जनाध्यापनादानेरिनिन्धेभ्यो धनेन च । औपासनं समाद्द्या (ध्या)स्त्वे काले परिवेद्यम् ॥'' इति प्रपञ्चः—अप० ४४५, ६, ७.

* '' मातापित्राचार्यादीन् विना पातित्यादिना कारणेन यस्यजित स मालादित्यागी ।
 तथा च मनुः—''अकारणात्परित्यक्ता मातापित्रोगुँगेस्तथा ।'' इति अप० ४४७.

† " तदाह मनु: —''वृषो हि भगवान्त्रमैं: तस्य यः कुरुते त्वलम् । वृपलं तं विदुर्दे-वाः सर्वधर्मबहिष्कृतम् ॥ तस्यात्मजो वृपलात्मजः । अथ वा वृपलः खूद्रः स आत्मजो यस्य सः ।'' इति अप० ४४७.

‡ "यम:—''यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्बाह्यणो नाम
यश्च वै वृपकीपतिः ॥'' उद्याना —''वन्ध्या तु वृपकी ज्ञेया वृपकी तु मृतप्रजा । अपरा वृपकी
ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥ यस्त्वेनामुद्धहेक्क्न्यां ब्राह्मणी ज्ञानदुर्वलः । अश्राह्येयमपाक्क्ष्यं तं विद्याङ्गपकीपतिम् ॥ दत्त्वाऽनुयोगेनाधीय पतितान्मनुरव्यति । वेदिकिषणो ह्येते
नैताच्छाद्धेषु भोजयेत् ॥ असंस्कृताध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च थे । तमो विद्यान्ति ते घोरिमिति वैवस्वतोऽवर्वात् ॥'' इति अप० ४४९—५०.

§ " परपूर्वा पूर्वमन्यस्मै दत्ता ।" इति अप० ४४७.

१ अप॰ मातापित्रोहेरोस्त्यागी । २ ख. भायीपुत्रत्याग्यपि । ३.—आ॰ २५७. । ४ ख. ग. मयोग्यत्वे सिद्धेऽपि पुनः ।

एवं श्राद्धकालान् ब्राह्मणांश्रोत्ताऽधुना पार्वणप्रयोगमाह-

निमन्त्रयेत पूर्वेद्युर्बाह्मणानात्मवान् शुचिः। तैश्चापि संयतैर्भाव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः॥ २२५॥

अपराह्वे समस्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥२२६ ॥

श्रियराह्ने तृक्तव्क्षणे तानिमन्त्रितान्त्राह्मणानाह्न्य स्वागतवचनेन पूजियत्वा कृतपादधावनानाचान्तान् कृतिष्वासनेषु पवित्रपाणिः पवित्रपाणीनुपवेशयेत् । यद्यपि सामान्येनापराह्ने इत्युक्तम्, तथाऽपि कृतपे प्रारम्य तदादि पञ्चमु- हूर्तेषु परिसमापनं श्रेयस्करम् ,—''अह्नो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा । तत्राष्ट्रमो मुहूर्तो यः स कालः कृतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीनवित

^{* &}quot; अप्रत्याख्येयो नियोगः निमन्त्रणम् ।" इति अप० ४५५.

^{† &}quot; प्रचेताः—" सवर्णे प्रेषयेदासं हिजानासुपमन्त्रणे ।" स्वयंनिमन्त्रणासामर्थ्य एतत् ।" इति अप० ४५६.

^{‡ &}quot; देवळः—अकुद्धो निभृतः स्वस्थः श्रद्धावानत्वरः श्रुचिः । समाहितमनाश्रात्र क्रियायामसकृत्सदा ॥'' निभृतो मन्द्रभाषी । स्वस्थः प्रकृतिस्थः । समाहितमनास्रत्यरः ।" इति अप० ४५५.

^{§ &}quot; चकारात्कर्जाऽपि भवितन्यमिति" इति अप० ४५६.

^{||} अपराह्मनिर्णयोऽपरार्के ४६६ तमे पृष्ठे विस्तरेण दर्शितः ।

१ मद्रस्पृ० कर्मण्युपारिथते । २.— ३. १८७. । ३ क. आत्मवांश्रेत् क्षोक । ४ स्म. रहितः सन् दोषना ।

भास्करः । तस्मादनन्तफळदस्तत्रारम्भो विशिष्यते॥ " " ऊर्ष्यं मुहूर्तालुतपाद्यन्मु हूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपञ्चकं द्येतस्वधामवनमिष्यते॥ " इति वचनात् । तथाऽन्यदिप श्राद्धोपयोगि कुतपसंज्ञकमुक्तं— " मध्याहः खङ्गपातं च तथा नेपाळकम्बळः । रीप्यं दर्भास्तिळा गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः॥ पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः। अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्वताः॥ " इति ॥ २२६॥

युग्मान्दैवे यथाशक्ति पित्र्येऽयुग्मांस्त्रथैव च । परिस्ट्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥ २२७ ॥

समान् दैवे आम्युदियके श्राद्धे युग्मान् समान् त्राह्मणान् उपवेशयेत्। कथम् १—यथाशिक शिक्तमनितिकस्य। तत्र वैश्वदेवे द्वौद्दौ, मात्रादीनां तिसृणामेकै-कस्या द्वौद्दौ, तिसृणां वा द्वौ, । एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौद्दौ, त्रयाणां वा द्वौ, । एवं मातामहादीनां च वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवं तन्त्रं वा, पित्र्ये पार्वणश्राद्धैं, —अयुग्मान्विषमा-नुपवेशयेदिति संवध्यते। एतच्च परिस्तृते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमयादिनोपिष्टिसे दिक्षणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनते देशे कार्यम् ॥ २२०॥

"अग्रुमान्षित्र्ये" इति पार्वणश्राज्ञाङ्ग्ते वैश्वदेवेऽध्ययुम्प्रमङ्गे इदमारम्यते द्यै देव इति— ह्यौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रचे उदगेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥ २२८ ॥

दैवे वैश्वदेवे द्वी ब्राह्मणो प्राङ्मुखावुपवेश्यो । पित्र्ये अयुग्मानित्यविशेषप्रसङ्गो विशेष उच्यते—त्रयः पित्र्ये इति पित्र्ये पित्रादिस्थाने त्रयः उदङ्मुखा उपवेश्याः । प्रक्षान्तरमाह—एकैकमेव वा, वैश्वदेवे पित्र्ये च एकमेकमुपवेशयेत् । संमवतो विकल्पः।मातामहानामप्येवं श्राद्धे निमन्त्रणादि ''द्वौ देवै प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैक-मेव वा। ।" इत्येवमैन्तं पितृश्राद्धवक्तं व्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदेविकं

१ मत्स्यपुराणे श्राद्धकले २२ अध्याये स्ही० ८४. ८५ । २.—तत्रैव. ८८. । ३ तत्रैव ८६, ८७ । ४ क. परिश्रिते सुची । ५ ग. होहो । ६ ख. खेवमतं पितृ । ग. खेवमत्तव्यं पितृ ।

पृथक्" *वैश्वदेवंतन्त्रेण वा कर्तन्यम् । तन्त्रशब्दः समुदायवाचक इति । यदा तु द्वावेव ब्राह्मणो छन्धो तदा तु वैश्वदेवे पालं प्रकल्प्य उभयत्रैकैकं ब्राह्मणं नियुङ्ज्यात् , यथाऽऽह वसिष्ठः—यधेकं भोजयेच्छाद्धे देवं तत्र कथं भवेत् । अत्रं पात्रं समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ तु द्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ ११ इति ॥ २२८ ॥

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ २२९ ॥

तदनन्तरं वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणहस्ते जलं दस्या विष्ठरार्थं कुशांश्व युग्मान् विग्रुणितानासने दक्षिणतो दस्या विश्वान्देवानावाहियिष्ये इति ब्राह्मणान् पृष्ट्या तैरा-वाह्येत्यनुज्ञातो ''विश्वदेवास आगतें....'' इत्यनया ऋचा ''आगच्छन्तु [†]महा-भागा....'' इत्यनेन च स्मार्तेन मन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिना सब्येन च प्रदक्षिणं च कार्यम् । ''अपसव्यं ततः ऋत्वा पितृणामप्रदक्षिणर्म्।'' इति पित्र्ये विशेषस्मरणात् ॥ २२९ ॥

यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके । इां नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥२३०॥

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

ततो वैश्वदेवार्धब्राह्मणसमीपे भूमिं प्रादक्षिण्येन यवैरन्ववकीर्य अनन्तर तैजसादिभाजने सपवित्रके कुरायुग्मान्तर्हिते ''रा नोदेवीरिभष्टये ....'' इत्यनयर्चापः

^{* &}quot;तत्र वैश्वदेविकबाह्मणभोजने प्रतिश्राद्धं भेदेन न्यायतः प्राप्तौ विकल्पार्थिभिदं वचनं 'तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ' इति । सामर्थ्यार्थाना चात्र व्यवस्था।' इति अप० ४७७.

 $[\]dagger$ '' आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबळाः । येक्कत्र विहिताक्श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥''

१ क. पृथक्षेश्रदेवं तन्त्रेण । २.— ११ ह०, ३१. । ३. ज्ञ० अ. ४, अ. ८, व. १५, क्र. २. । ४— आ. २३२. । ५.— क्र० अ. ७, अ. ६, व. ५, क्र. ५. ।

क्षिप्त्वा '' यवोऽसि * धान्यराजो वा '' इत्यादिना मन्त्रेण यवान् ततो गन्धपुष्पाणि च क्षिप्त्वाऽनन्तरमर्थ्यपात्रपवित्रौन्तर्हिते ब्राह्मणहस्ते ''या दिव्या आप: † पयसा....'' इत्यादिना मन्त्रेण विश्वेदेवा इदं वोऽर्च्य इत्यर्ध्योदमं त्रिनिक्षिपेत् ॥ २३०८ ॥

दत्त्वोदकं गन्धमाल्यं घूपदानं सदीपकम् ॥ २३१॥ तथौच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बु च ।

अथ करशौचार्थमुदकंदत्त्वा यथाक्रमं गन्थपुष्पं धूपदीपदानं कुर्यात्, तथाऽऽ-च्छादनदानं च।गन्थादीनां स्मृत्यन्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः। "चन्दनकुङ्कुमकर्प्रराग्रुरायकान्युपछपनार्थम्।" इति विष्णुनोक्तम्। पुष्पाणि च "श्राद्रे जात्यः प्रशस्ताः स्प्रमिल्ठिका श्वेतय्थिका। जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्॥" इत्युक्तानि । वैज्यानि च " उप्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यदृक्षोद्भवानि च।पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च॥" " न कण्टिकजं ‡ कण्टिकजमिप शुक्रं सुगन्धि यत्तद्यान् , न रक्तं दद्यात् रक्तमिप कुङ्कमं जलजं च दद्यात् " इत्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विष्णुनोक्तः—"प्राण्यङ्गं च सर्वे धूपार्थे न दद्यात् । घृतमधुसं-युक्तं गुग्गुछं श्रीखण्डागरुदेवदाहसरलादि दयात्" इति । दीपे च विशेषः शङ्केनोक्तः—"घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतेलेन वा पुनः। वसामेदोद्भवं दीपं प्रयक्तेन विवर्णयेत् ॥" आच्छादनं च शुभं नवमहतं सदशं दद्यादित्येतच सर्वे वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुदङ्मुखः कुर्यात्, पित्यं काण्डं दक्षिणामुखः, यथाऽऽइ दृद्धशातातपः— "उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात्पार्वणे सर्वे देवपूर्वं विधानतः ॥" इति ॥ २३१ ॥ २३१ ॥

^{* &#}x27;' यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसय्युँतः । निर्णुदस्सर्वपापानां पवित्रसृषि-भिस्स्मृतम् ॥ ''

^{† &#}x27;'या दिव्या आपः पृथिवी (पयसा) संबभूतुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न अपरुशस्योना भवन्तु ॥ ''

[‡] इदं विष्णुस्मृतौ ६६ तमाध्याये ।

१ ख. पवित्रान्तिहितेषु ब्राह्मणहस्तेषु या दिव्या । २ क. इदं पद्यार्थे नास्ति । अपरार्केऽपि इदं पद्यार्थे नास्ति । ३ ग. इस्युक्तानि उम्रगन्धा । ४ ख. वर्जयत् । इति आच्छा ।

अपसन्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ॥ २३२ ॥ द्विगुणांस्तु कुशान्दैत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितृन्।

आवाद्य तद्रुज्ञातो जपेदायन्तु नस्ततः॥ २३३॥

ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरमपसन्यं यहोपवीतं प्राचीनावीतं ऋत्वा—अत्र तत इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः—पिलादीनां त्रैयाणाम् अयुग्मान्कुशान्द्विगुणभुम्नान् अप्रदक्षिणं वामतो विष्ठरार्थमासनेषूदकपूर्वकं दश्वा पुनरुदकं दद्यात्—''अपः प्रदाय। द्विगुणभुम्नान्कुशान्द्वन्ना। अपः प्रदाय। द्विगुणभुम्नान्कुशान्द्वन्ना। अपः प्रदाय। अय ''पितृन् पितामहान् प्रपितामहान् आवाह्यिष्ये " इति ब्राह्मणान्पृष्ट्वा ''आवाह्य " इति तैरनुज्ञातः ''उशन्तस्वानिधी महि......" इत्येनया ऋचा पिलादीनावाह्य '' आयन्तु नः पितरः...." इत्येनया ऋचा पिलादीनावाह्य '' आयन्तु नः पितरः...." इत्यादिना मन्त्रेणोपतिष्ठत् ॥ २३३॥

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्याद्घ्यादिपूर्ववत् ।

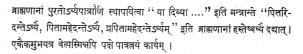
यवार्थाः यवसाध्यानि कार्याणि श्रैवकिरणादीनि तिलैः कर्तव्यानि । ततोऽध्येपात्रासादनाद्याच्छादनान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । तत्रायं विशेषः—तिलान् ''अपहतासुरा
रक्षांसि ं...." इत्यादिना मन्त्रेण ब्राह्मणान्परितोऽप्रदक्षिणमवर्कीर्य राजतादिपात्रेषु
विष्वयुग्मकुश्चानिर्मतकूर्चान्ताहितेषु ''शं नो देवी-'' इति मन्त्रेणापः क्षित्वा ''तिलोसि । सोमदैवत्यो...." इत्यादिमन्त्रेण तिलान् पुष्पगन्धांश्च क्षिष्वा ''स्वधाऽर्ध्याः" इति

 ^{*&#}x27;' आयन्तु नः पितरस्सोम्यासोऽग्निष्वात्ता पतिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यक्ते स्वधयः
 मदत्त्विधृवन्तु तेऽवत्त्वस्मान् ॥''

^{† &}quot;अपहतासुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु । अन्यत्रेतो गच्छन्तु । यत्रैषां गतं मनः ॥ "

^{‡ &}quot; तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः प्रतस्वधयेहि॥ "

१ ग. कुशान्कुत्वा। २ क. पित्रादीनां मध्ये त्रयाणाम् । २.—४. ७. ५, ६, ७. । ४ ख. पित्र्ये च प्रतिपदार्थप्रतिपादनार्थे। ५.—ऋ० अ. ७, अ. ६, न. २२, ऋ. २। ६ ग. कार्या-णि अन्त्विकिर । ७ ग रक्षांसि वेदियः इत्यादि । ८ ख. ग. श्विणमन्ववकीर्यं। ९ ख. न्, ५पगन्यानिच ।

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्रवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥ २३४ ॥ पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः^{*}।

एवमर्च्यं देश्वा तेषामर्थ्याणां संस्रवान् ब्राह्मणहस्तगाछितार्थ्योदेकाानि पितृपात्रे गृहीत्वा दक्षिणाप्रं कुरास्तम्बं भूमौ निधाय तस्योपिरं "पितृम्यः स्थानमासि" इस्य नेन मन्त्रेण तत्पात्रं न्युब्जमधोमुखं कुर्यात् । तस्योपिर अर्ध्यपात्रपौवित्राणि निदध्यान् । अनन्तरं गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि "पितरयं ते गन्धः, पितरिदं ते पुष्पम्" इस्यादिना प्रयोगेणौ दद्यात् ॥ २३४८ ॥

अभौ करिष्येंचादाय पृच्छत्यचं घृतस्नुतम् ॥ २३५॥ कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽभौ पितृयज्ञवत् । हुतरोषं प्रद्यातु भाजनेषु समाहितः॥ २३६॥ यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु च विशेषतः।

अनन्तरमग्नौ करिष्यन्वृतख्तुतं वृताक्तमन्नमादाय ब्राह्मणान् पृच्छेन् "अग्नौ करिष्ये" इति । वृतग्रहणं सूपशाकादिनिदृत्त्यर्थम् । ततस्तैः "कुरुष्य " इत्य-भ्यनुज्ञातः प्राचीनावीत्यग्निमुपसमाधाय मेक्षेणेनादायावदानसंपदा जुद्धयात् "सो-माय पितृमते स्वधा नमः, अग्नये कन्यवाहनाय स्वधा नमः" इति पिण्डपितृयज्ञ-कस्पेनाग्नां हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य द्वतशेषं मृन्मयवर्ज्यं यथालामोपपन्नेषु विशेषतो

^{* &#}x27;'अधः भूम्यां न फलकादावित्यर्थः।'' इति अप० ४८४.

१ ग. पुरतोऽर्धपात्राणि । २ क. पात्राणि निधायानन्तर । ३ क. प्रयोगैर्देशान् । ४ अप॰ किरिष्य आदाय । ५.—मन्नमवदायावदान—इत्येकपुस्तके ।

रौप्येषु पित्रीदिभाजनेषु दद्यात्—न वैश्वदेवभाजनेषु—समाहितोऽनन्यमनस्कः ।

अत्र यद्यप्यग्नावित्यविशेषेणोक्तम् , तथाऽप्याहिताग्नेः सर्वाधानपक्षे औपासनाग्ने-रभावात् पिण्डपितृयज्ञान्तरभाविनि पार्वणश्राद्धे विहितदक्षिणाग्नेः सन्निधानादक्षिणाग्ने, --- "कर्म स्मार्त विवाहाम्री" इत्यस्यापवाददर्शनात् , यथाऽऽह मार्कण्डेयः-- "आहि-ताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः। अनाहिताग्निस्त्वौपसद अग्न्यभावे द्विजेऽप्सु वा॥'' इति । अर्घाधानपक्षे त्वौपासनाग्निसद्भावादाहिताग्नेरनाहिताग्नेरप्यौपासनाग्नावेवाग्नैाकरण होम: । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि पिण्डपितृयज्ञकल्पाँतिदेशात् । काम्यादिषु चतुर्षु ब्राह्मणपाणावेव होम:, यथाऽहुर्गृह्मकाराः—'' अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युमीसि मास्यथ पार्वणम् । काम्यमम्युद्येऽष्टम्यामेकोदिष्टमथाष्टमम् ॥ चतुष्वीद्येषु साग्नीनां वह्नौ होमा विधीयते । पिःयब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥" अस्यार्थः "हेमन्तरिशिरयो-श्चतुर्णामप्रपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाँ:।" इत्यष्टकाविहिता:।(१) तत्र नवम्यां यत्क्रियते तद-न्बष्टक्यम् , (२) सप्तम्यां तु क्रियमाणं पूर्वेद्यः (३) मासि मासि ऋष्णपक्षे पञ्चमीप्रभृति-षु यस्यां भस्यांचित्तिथावन्वष्टक्यातिदेशेन यद्विहितम् (४) अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञा-नन्तरं यद्विहितं तत्पार्वणम् , (५) स्वर्गादिकामानां क्रत्तिकादिनक्षत्रेषु यद्विहितं त-त्काम्यम् (६) अभ्युदयेषु पुन्त्रोतपःयादिषु तडागारामदेवताप्रातिष्ठादिषु च यद्विहितम्-(७) अष्टम्यां च अष्टका विहिता (८) एकोदिष्टम्—अत्रैकोदिष्टराब्देन सपिण्डीकरणं र्छक्ष्यते,—तत्रैकोदिष्टस्यापि सद्भावात्ँ, साक्षादेकोदिष्टे तदभावात्। अथ वा गृह्यभाष्य-कारमते साक्षादेकोदिष्टेऽपि पाणिहोमस्य सद्भावार्त्साक्षादेकोदिष्टमेव । एपामप्रानामा दोषु चतुर्षु साम्निकस्यामौ होमः, उत्तरेषु चतुर्षु पिःयब्राह्मणहस्ते ' एव,---' निरम्नि-कस्यापि प्रमीतिपितृकस्य द्विजस्य पार्वणं नित्यमिति तस्यापि पाणावेव होमः ।" " न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतिपतृको द्विजः। इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्वित्तीयते तु सः॥" इति वचनात्। एवं काम्याभ्युदियक्षीष्टकैकोद्दिष्टेषु पाणावेव,—-''अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । " इति मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्प्रासप्रतिषेधश्च दृश्यतं,

१ क. पित्र्यादिमाजनेषु । २ ख. दक्षिणासी होमः। कर्म । ३ क. कल्पप्रवेशात् का-म्यादिषु । ४ आश्वः २. ४. १ । ५ ख. घ. अष्टम्यां या अष्टका । ६ क. ख. ग. सपिण्डीकरणं छश्चयति । ७ ख. सद्धावात् । क. केवलं पार्वणस्य साक्षा । ग. एतेषामाद्येषु । ८ घ. सद्धावादे-कोडिष्टमेव । ९ एतेषां । १० घ. बाह्मणहरते । निरम्नि । ११ घ. भ्युदयिकैकोडिष्टेषु पाणावेव । १२.— २. २१२ ।

यथाऽऽहुर्गृह्यकाराः—'' अत्रं पाणितल्ले दत्तं पृथगश्चनन्त्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृष्यन्ति शेषात्रं न लभन्ति ते ॥ यच पाणितल्ले दत्तं यश्चान्यदुपकास्यितम् । एकी भावेन भोक्तव्यं पृथग्मावो न विद्यते ॥'' इति ॥ २३६~ ॥

दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रामितिपात्राभिमन्त्रणम् ॥२३७ ॥ कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

अन्नमोदनस्पपायसघृतादिकं भाजनेषु दस्ता ''*पृथिवितिपात्रम्...'' इत्यादि-ना मन्त्रेण पात्ताभिमन्त्रणं कृत्वा ''इदं विष्णुार्विचक्रमे '' दृत्यनया ऋचा अन्ने द्वि जाङ्गुष्ठं निवेदायेत्—तत्र च वैश्वदेवे यज्ञोपवीती ''विष्णो हृत्यं रक्षा'' इति, पिच्यं प्राचीनावीती ''विष्णो कृत्यं रक्ष'' इति,—''विष्णो हृत्यं च कृत्यं च त्रृ्याद्रक्षेति वै क्रमात्ँ'' इति मनुस्मरणाम् ॥ २३७८ ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्यृचर्मे ॥ २३८ ॥ जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता: ।

अनन्तरं ''विश्वेम्यो देवेन्य इदमनं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृतेः—''' इति यवोदकेन देवे निवेच, तथा पित्रे अमुकगोत्रायामुकशर्मणे इदमनं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृतेः....'' इति तिळोदकप्रदानेन पित्रे निवेच, एवं पितामहाय प्रित्तामहाय च निवेचानन्तरमापाशनं दत्त्वा पूर्वोक्ताभिर्व्याहृतिभिः सहितां गायतीं ''मधु-वाता ऋताय ते ं....'' इति त्यृचं ''मथुमधुमधु'' इति त्रिवारं जप्त्वा ''यथामुखं जुष्यम् '' इति ब्र्यात्,—''संकल्प पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः। श्राद्धो निवेचापो-शानं जुषप्रेषोऽथ भोजनम्॥'' तथा ''गायत्रीं त्रिः सकृद्वाऽपि जपेद्वयादृतिपूर्विकाम्।

^{* &#}x27;' पृथिवी ते पात्रं चौरिपेधानं बाह्मणस्य मुखेश्मृतं जुहोति । स्वाहा (स्वथा) विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोस्यक्षितमसि मामेक्षेष्ठाऽभुवामुस्मिङ्कोके ॥''

[ं] यद्यपि देवानां तृष्टिः, पितृणां तृप्तिः इत्येव समयः । अपि तु सर्वेषूपलब्धपुस्त-केषु उभयत्वापि तृप्तिरित्येव पठितत्तुत्त् स एव पाठो गृहीतोऽस्माभिरपि ॥

१.— च. घृतादिकं भोजनेषु । २.— ऋ० अ. १, अ. २, व. ७, ऋ० २ । ३..... । ४ ख. तृ. । ५ क. ते च । ६ क. ग. घ. तृपेरितिनिवेद्य । ७ ऋ० अ. १, अ. ५ व. १८, ऋ, १, २, ३. । ५ क. ख. आ.डं निवेदा ।

''मनुवाता....'' इति त्यृचं मध्यित्येतित्वकं तथा ॥'' इति पारस्करादिवचनात् । मुर्ज्ञारंस्तेऽपि वाग्यताः तेऽपि व्राह्मणा वाग्यता मौनिनो भुज्जीरन् ॥ २३८८॥

अन्नमिष्टं हिवष्यं च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः ॥ २३९ ॥ आ तृप्तेस्तु पवित्नाणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा ।

अत्रं भक्ष्यभाज्यलेखाचाष्यपेयात्मकं पञ्चिषधम् इष्टं यद्दाह्मणाय प्रेताय कर्त्रे वा रोचते, हिवष्यं श्राद्धहिवयोग्यं ब्रीहिशालियवगोष्ममुद्रमाषमुन्यन्नकालशाकमेहाश-क्केलाञ्चण्यमिप्तचिहिङ्गुगुडशर्कराकर्युरसैन्धवसाम्भाराष्ट्रपनसनालिकेरकदलीबदरगन्य - पयोदिधिषृतपायसमधुमांसप्रभृति स्पृत्यन्तरप्रसिद्धं वेदितन्यम् । हिवष्यमित्यनेनै-वायोग्यस्य स्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्य कोद्रवमस्एचणककुलित्थपुँलाकिनष्पावराजमाषकु-ष्माण्डवार्ताकच्चहतीद्वयोपोदकीवंशाङ्करिपप्णलीवचाशतपुष्पोषरिवडालवणमाहिषचार्म-रक्षीरदिधिवृतपायसादीनां निवृत्तिः । अकोधनः कोधहेतुसंभवेऽि, अत्वरोऽ व्यग्रश्च,—आ तृर्वदेद्यादिति संबन्धः।तुशब्दायधा किञ्चिद्वन्ध्यते तथा दद्यात्, उच्छेषणस्य दासवर्गभागधेयत्वात् —''उच्छेषणं भूमिगतमाजिद्धस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तिपत्रोभागधेयं प्रचंक्षते ॥'' इति मनुस्मरणात् । तथा आ तृतेः पवित्राणि पुरुषसुक्तपावमानीर्प्रभृतीनि जप्त्वा तृतान् ज्ञात्वा पूर्वोक्तं जपं च सन्यादृतिकाम् इत्युक्तं जपेत् ॥ २३९८ ॥

अन्नमादाय तृप्ताः स्थ शेषं चैवानुमान्यच ॥ २४० ॥ तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याचापः सकृत्सकृत् ।

अनन्तरं सर्ववर्णमेंन्नैमादाय ''तृताः स्थ'' इति तान्पृष्ट्य ''तृताः स्मः'' इति तै-रुक्तः शेषमप्यस्ति किं क्रियताम् इति पृष्ट्य इष्टैः सहोपमुज्यताम् इत्यम्युपगम्य तदन्नं पितृ-स्थानब्राक्षणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निचौ दक्षिणाग्रदर्भान्तरितायां भूमौ तिलोदकप्रक्षेपपूर्वकं

१ क. वाग्यताः । पित्र्यत्राह्मणा । २ क. कालशाकमहाशास्त्रेला । महाशाकमहाकस्त्रेला

— इति चैकपुस्तके । ३ ख. सैन्धवसाम्भरपनसः। सैन्धवसामुद्रपनसः। ४ क. कुलिस्थपुलकानि-प्यापा घ. कुलिस्थपुलकानिप्यापा घ. कुलिस्थपुलकानिप्याव । ५ क. शतपुष्पो पविडलवणा । घ. शतपुष्पोपश्रविडलवणा ।

ख. शतपुष्पोपपविडालवण । ६ क. माहिपश्चीरः। ७. — ३. २७६.। ८. क. मानप्र

४ क. घ. ते । प्रस्कुतः शेष । ९ घ. प्रकिरेत् । १० ख. ग. सर्वेमश्च।

''ये अग्निदग्धा....'' इत्यनया ऋचा निक्षिण्य पुनिस्तिछोदकं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरं ब्राह्मणहस्तेषु गण्डूषार्थं सकृत्सकृदपो द्वात् ॥ २४०८॥

सर्वमन्नसुपादाय सातिलं दक्षिणासुखः॥ २४१ ॥ उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान्दैद्यादै पितृयज्ञवत्।

पिण्डपितृयज्ञकल्पातिदेशेन चरुश्रपणसद्भावे अग्रोकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्वमन्त्रसुपादायाप्रिसन्निषौ पिण्डान्दद्यात् । तदभावे ब्राह्मणार्थे सैर्ववर्णिकमन्त्र मु-पादाय सतिल्ं तिल्जमिश्रं दक्षिणामुख्यः उपविष्ट उच्छिष्टसन्निषौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान्दद्यात् ॥ २४१/ ॥

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमनं ततः ॥ २४२ ॥ स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।

मातामहानामपि विश्वेदेवावाहनादिपिण्डप्रदानपर्यन्तं कर्म एवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरं ब्राह्मणानामाचमनं दद्यात् । ततः '' खस्ति ब्रूत'' इति ब्राह्मणान् स्वस्ति ब्राचयेत् । तैश्च ''स्वस्ति " इत्युक्ते ''अक्षय्यमस्विति ब्रूत'' इति ब्राह्मणहस्ते उदकदानं कुर्यात् । तैश्चास्वक्षय्यमिति वक्तव्यम् ॥ २४२ ॥

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४३ ॥ वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ।

^{* &}quot;अमावास्यायामपराह्ने दक्षिणाप्तिसम्बन्ध्येकमुल्मुकं "ये रूपाणि प्रतिमुख्यमाना " हृष्युचामेच्यां विशि बहिः प्रणयति। अस्मिन्कर्मण्याप्तेय्येव प्राची मवति दक्षिणाप्तिं प्रणीतम-मिं च प्रज्वास्य दभैः परिस्तृत्यति । दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगुदग्वा आग्नेयीःसंस्थानि एकैकराः पात्राणि सादयति चरुत्यालीं शूर्पमुळ्ललं मुसलं खुवं ध्रुवां कृष्णाजिनं सकृदान्ध्यिकेथ्यं मेक्षणं कमण्डळुं च । शकटपक्षे शकटस्य दक्षिणं भागमास्त्य वीहिभिः पूर्णां चरुत्यालीं निष्कृत्य बहिः पतितान्वीदीनन्त्यत्र निधाय कृष्णाजिनं उळ्खळं निधाय स्थालीस्थान् वीदीन्

अनन्तरं यथाशक्ति रजतिहरण्यांदिदक्षिणां दच्वा ''स्वघां वाचयिष्ये " इत्युक्ता तैत्रीक्षणैः ''वाच्यताम्" इत्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यः मातामहादिभ्यश्च ''स्वघोच्यताम्" इति स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ २४२८ ॥

ब्र्युरस्तु स्वेधत्युक्ते भूमौ सिञ्चत्ततो जलम् ॥ २४४॥ विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्तमिदं जपेत्।

ते च ब्राह्मणाः ''अस्तु स्वधा'' इति ब्र्युः। तैरेवमुक्ते अनन्तरं कमण्डलुना भूमौ उदकं सिश्चेत् । ततो '' विश्वेदेवाः प्रियन्ताम् '' इति ब्र्यात् । ब्राह्मणैश्च ''प्रीयन्तां विश्वेदेवाः'' इत्युक्ते इदमनन्तरोच्यमानं जपेत् ॥ २४४८ ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्तितिरेव च ॥ २४५ ॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमद्भहु देयं च नोऽस्त्विति ।

दातारो हिरण्यादेः नः अस्माकं कुळे अभिवर्धन्तां बहवो भवन्तु । वेदाश्च वर्द्धन्तां अध्ययनाध्यापनतदर्थज्ञानानुष्ठानद्वारेण , सन्ततिश्च पुत्नैपानादिपरैम्परया,

उल्लब्खे ओण्य पत्नी अविवेचसवहाँन । ततः सम्पत्तान् तण्डुलान् सक्ट्यक्षाल्य दक्षिणाझौ अपयित । अतिप्रणीताझेः पश्चात् "अपहतासुरा" इत्यादिमन्त्रेण रुक्येन लेखां लिखिति। तत्तत्तां लेखां जलेनाम्युक्ष्य सकुदाच्छिक्षेदैभैरवस्तीर्य स्थालीपाकमभिष्मार्य तेषु दर्भेषु साद्यति । अनुरप्ततामाध्यमुरपूतं नवनीतं वा ध्रुवायां कृत्वा ध्रुवासपि तत्र साद्यति । दर्भेषु दक्षित आक्षनाभ्यक्षनकिष्पप्रवर्षणानि साद्यति । (स्थाल्यां पारिषक ओदनः स्थाली पाक इत्युच्यते) (आ ईषत् अन्यतेऽनेनेति च्युत्पत्त्या कज्जलादि आक्षनपदवाच्यम्) । (अभित सर्वमङ्गमभ्यतेऽनेनेति च्युत्पत्त्या कज्जलादि आक्षनपदवाच्यम्) । (अभित सर्वमङ्गमभ्यतेऽनेनेति च्युत्पत्या अभ्यङ्गसाधनमाश्यादि अभ्यञ्जनपदेनोच्यते) । (कार्पासपूर्णसासनं सृदुत्तरं किरापुपदवाच्यम्) । (तथैव कार्पासपूर्ण शिरसोऽध्यत्ताच्यक्ष्यनकाले ध्रियते यत्तदुपवर्षणपदवाच्यम्) ततः प्राचीनावीती सूत्वा सकुदाच्छिक्षेध्मं प्रणीतेऽद्रौ अभ्यादधाति । ततश्चरं मेक्षणेनादायावदानधर्मेण जुहोति सोसाय पितृमत इत्यादिमन्त्रेण, अग्नये कव्यवाहनायेत्यादिमन्त्रेण द्वितीयामाहुति जुहोति । विधुरश्चेद्यजमानः होममन्त्रयोः स्वधापदस्थाने स्वाहापदं भवति । मन्त्रयोध्येत्यासेनप्वीत्तरभावश्च भवति । (पत्नीरहितो यजमानो विधुर इत्युच्यते)। ततो यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरति । (होमसाधन

१ स्त. ग. घ. हिरण्यरजतादि-- २. क. घुत्रादिपरं परया

श्रद्धा च पित्र्ये कर्मण्यास्था न अस्माकं माव्यगमत् मा अपग^रछत् , देयं च हिरण्यादि बहु अपर्यन्तम् अस्माकं भवतु,—इति जपेदित्यर्थः॥ २४५८॥

इत्युक्तोक्ता प्रिया वाचः प्राणिपत्य विसर्जयेत् ॥ २४६ ॥ वाजेवाज इति प्रीतः पितृपूर्व विसर्जनम् ।

एवं पूर्वोक्तं प्रार्थनामन्त्रं जपवा उक्ता च प्रियाः वाचः '' धन्याः वयं, भवच-

त्वेन गृहीतस्य पदार्थस्य होमानन्तरं कृतकार्यस्य तस्य बह्नो प्रक्षेपणम् अनुप्रहरणमित्युच्यते॥ ततः प्राचीनावीती पूर्वे कृताया रेखाया उपरि आस्तीर्णेषु दर्भेषु प्रथमपिण्डनिपातनस्थाने शुन्ध-न्तां पितर इतिमन्त्रेण जलं सिञ्चति, शुन्धन्तां पितामहा इतिमन्त्रेण द्वितीयपिण्डस्थाने, शुन्धन्तां प्रपितामहा इतिमन्त्रेण तृतीयपिण्डस्थाते । ततस्तत्यां रेखायाम् " एतत्ते पितर्थे च त्वामनु " इतिमन्त्रेण पित्रे प्रथमपिण्डं ददाति । पितृपदस्थाने पितामहेति पद्मुक्त्वा प्रथमिषण्डस्याञ्चेय्यां दिशि हितीयं, प्रिपतामहपद्मुक्त्वा द्वितीयस्याञ्चेय्यां तृतीयम् । (इदं कर्म पिण्डदानमिति पिण्डनिर्वपणमिति चोच्यते।) अत पितरो मादयध्वमितिमन्त्रेण पिण्डान्दत्ताननुमन्त्रयते । ततः सन्येनाङ्गेनोद्डुावृत्य शक्त्यनुसारेणोञ्छासप्रतिबन्धं कृत्वोच्छ्र-स्य पिण्डाभिमुखो भूत्वा ''अमी मदन्त पितरः'' इत्यादिमन्त्रेण पुनरनुमन्त्रयते। ततः पिण्डचर-शेषं तूष्णीं प्राणभक्षं भक्षयित । (नासिकयाऽवद्याणमात्रं प्राणभक्ष इत्युच्यते) । ततो यथा-पिण्डदानस्थाने पूर्व जलसेचनं कृतं तथा पिण्डोपरि पुनः क्रियते ''पितः अभ्यङ्क्व'' इति मन्त्रेण पितृपिण्डोपरि अभ्यक्षनं समन्तात् प्राक्षिपति । एवमूहेनेतरयोः पिण्डयोः ततः " पितः अङ्क्व" इति मन्त्रेणाञ्जनं ददाति इतस्यो पिण्डयोः पितामहप्रपितामहयो-रिति पदयोरूहेन । "पुतद्वः पितरो वासः" इतिमन्त्रेण वस्त्रं ददाति । तच वस्त्रं दशारूपमूर्णारूपं वा। पञ्चाशद्वर्षताया अर्ध्वं हृदयसम्बन्धि लोम वा। "नमो वः पितर इषे" इत्यादि यजुषा "मनोऽन्वाहुवामहे " इति चतस्राभः ऋग्मिः "परेतनापितरः" इत्यु-चा पिण्डान्प्रवाहयति । ''अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः '' इत्युचा गाईपत्यमेति । ''यदन्तिरक्षं . पृथिवीमुत द्याम् '' इत्यृचा गाईपत्यमुपतिष्ठते । "वीरं मे दत्त पितरः '' इतिमन्त्रेण मध्यमं पिण्डं गृहीत्वा "आधत्त पितरो गर्भम् " इत्युचा पत्नीं प्राज्ञयति । इतरौ पिण्डौ अप्सु अति-प्रणीतेऽसौ वा प्रक्षिपति । पैतृककर्मत्वादेकश आसादितानि पालाणि कर्मसमाप्तौ मङ्गलार्थं द्विव-त्पात्राण्युत्सृजति । अन्त्यस्य पालस्यैकत्वे सहायत्वाय द्वितीयं तृणं गृह्यते । दक्षिणामयतिप्र-णयनादिरेतदन्तो विधिः पिण्डपितृयज्ञ इत्युच्यते " इति श्रीतपदार्थनिर्वचने ९३--९६.

१ क. विगच्छतु ख. ग. गच्छतु. । घ. मा विगमत् मापगच्छत् न माङ्योगे इत्यङ्भावः । २ क. हिरण्यत्रीहिशाल्यादि ।

रणैयुगळरजःपवित्रीकृतमस्मन्मन्दिरं , शाकाद्यशनक्केशमविगणय्य भवद्भिरतुगृहिताः वयम्" इत्येवंरूपाः प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्व नमस्कृत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जये-दित्याह, ''वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो....'' इत्यनया ऋचा पितृपूर्व प्रपितामहादि-विस्वेदेवान्तं दर्भान्वारम्भेण '' उत्तिष्ठत पितरः'' इति प्रीतः सुप्रीतमनौः विसर्जनं कुर्यान् ॥ २४६८॥

यस्मिस्ते संस्रवाः पूर्वमर्ध्यपात्रे निवेशिताः ॥ २४७ ॥ पितृपात्रं तदुःत्तानं ऋत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ।

यस्मिन्नर्यपात्रे पूर्वमर्यदानानन्तरं संस्रवाः ब्राह्मणहस्तगिळताच्योँदकानि नि-वाहीताः स्थापिताः तिपतृपात्रं न्युब्जं उत्तानमूर्ध्वमुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । एतज्ञाशीर्मन्त्रजपादूर्ध्यं ''वाजे वाजे...." इत्यतः प्राक् द्रष्टव्यम् ,—कृत्वा विसर्ज-योदीते क्वाप्रत्ययश्रवणात् ॥ २४७८ ॥

प्रदक्षिणमनुब्रज्य भुङ्गीत पितृसेवितम् ॥ २४८ ॥ ब्रह्मचारी भवेत्तां तु रजनीं ब्राह्मणैः सह ।

अनन्तरमासीमान्तं ब्राह्मणाननुब्रज्य तैः ''गम्यताम् " इत्यनुज्ञातः तान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिनिवृत्तैः पितृसेवितं श्राद्धशिष्टिः सह भुज्ञीत । नियम एवायं
न परिसंख्या । मांसे तु यथारुचीति '' दिजकाम्यया " इत्यत्रोक्तम् । यसिमन्दिने
श्राद्धं कृतं तत्संबन्धिनीं रात्रिं भोकृभिर्बाह्मणैः सह कर्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशब्दारपुनभोजनादिरहितोऽपि भवेत्, '' दन्तधावनताम्बूळं ख्रिग्धस्नानमभोजनम् । रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकुत्सस वर्जयेत् ॥ पुनभोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् । दानंप्रतिव्रहो होमं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत् ॥ " इति वचनात् ॥ २४८८ ॥

एवं पार्वणश्राद्धमुत्तेदानीं वृद्धिश्राद्धमाह-

एवं प्रदक्षिणावृत्को वृद्धौ नान्दीमुखान्पितृन् ॥ २४९ ॥

१ क. चरणकमलरजः । घ. चरणकमल्युगरजः । २. - ऋ०. अ. ५, अ. ५, व. ५, ऋ. ८. । ३ क. प्रीतः सुली । ४ क. अर्थपत्रि । ५ ख. ग. सदुत्तानं । घ. तद्वृत्तानं, । ६ क. प्रति निवृत्य । ७ आ. १७९- । ८ अप० प्रदक्षिणं कृत्वा ।

यजेत दिधकर्कन्धुमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः।

कृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्तं श्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पितृत्यजेत पूजयेत् । तत्र विशेषमाह — प्रदक्षिणावृत्कः इति । प्रदक्षिणा आवृत् अनुष्ठानपद्धतिर्यस्यासौ प्रदक्षिणावृत्कः प्रदक्षिणात्रचार इति यावत् । नान्दीमुखानिति पितृणां विशेषणम्। अतश्चाऽऽवाहनादौ "नान्दीमुखानितृनावाहिषण्ये " "नान्दीमुखान् पितामहान्" इत्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह—दि्षकर्मन्धुमिश्रानिति । कर्षम्धुर्वदरी-फलं, दश्चा वदरीफलैश्च मिश्रान् पिण्डान्दत्त्वा,—यजेतेति संबध्यते । तिल्साध्याः सर्वाः क्रिया यवैः कर्तव्याः । अत्र च ब्राह्मणसंख्या दिर्शतेव "युग्मान्दैवे यथाशक्ति" इत्यत्र । प्रदक्षिणावृत्कादिपरिगणनमन्येषामि स्वृत्यन्तरोक्तानां विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् , यथाऽऽहाश्वलायनः—" अथान्युद्यिके युग्मा ब्राह्मणाः अम्ला दर्भाः प्राद्मुखो यञ्चोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिल्लार्थो गन्धादिदानं द्विद्धैः ऋजुदर्भानासने दद्यात्। यवोऽति सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रव्रवद्धिः प्रत्तः पुष्टया नान्दिमुखान् पितृनिमाल्लोक्तान्प्रणियाहिनः स्वाहेतियवावपनम् । विश्वेदेवा इदं वोऽर्ध्यं नान्दीमुखाः पित् ददं वोऽर्ध्यमिति यथालिङ्गमर्ध्यदानम्। पाणौ होमोऽप्रये कत्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहोती। "मधुवाता ऋताय ते ...." इति त्यृचः स्थाने "उपास्मै गायत ...." इति त्य्व मधुमतीः श्रावयेत् , अक्षं न मीमदन्तेतिषष्टीम् । आचान्तेषु सुक्ताशयान् इति पश्च मधुमतीः श्रावयेत् , अक्षं न मीमदन्तेतिषष्टीम् । आचान्तेषु सुक्ताशयान्

[&]quot; ''अथाऽऽभ्युद्यिके नान्दीमुखाः पितर एकैकस्य युग्मा ब्राह्मणा अमूलदर्भाः प्रदक्षि णमुपचारो यवैस्तिलार्थः प्राकृमुखो यज्ञोपविती कुर्यादज्दन्दर्भानासनं दक्षिणतो द्वाद्ध्यं पात्राणि प्राकृसंस्थानि स्युः । यबोऽसि सोमदेवस्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रवविद्धः प्रत्तः प्रष्ट्यानान्दीमुखानिमाँ छोकान्त्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः प्रिय न्तामिति यथालिकं सकृद्धं निवेच नान्दीमुखाः पितर हृदं बोऽध्यैमिति प्रत्येकं विगृद्ध द्वादानुमन्त्रणं द्विहिगैन्धादि द्वात् अप्रये कव्यवाहनाय स्वाहा, सामाय पितृमते स्वाहेति पाणिष्क्तवद्योमस्त्रसेवृगास्मै गायतानर इति पञ्चमञ्जमतीरक्षत्रमीमदन्तेति श्राव्येदनाचान्तेषु भुक्तायायाविष्ठिप्य प्राग्मान्दर्भानास्तीयं पृवदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणेकस्य ह्रौ ह्रौ पिण्डान्दः चात्। पुर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा यथालिक्रमन्यदुदकेनानुमन्त्रणादी-स्क्रान्ति नेहपिण्ड इत्यन्ये। सर्पिषि दध्यानयति एवमेतत्युपदाज्यमाह सम्पन्नमितिविस्केत्॥" हिति (आश्वालायनगृद्धपरिविष्टे २. १९.)।

गामयेनोपिल्प्य प्राचीनाप्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु पृषदाञ्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकेकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्..." इत्यादि । यद्यपि पितृन्यजंतित सामान्येनोक्तम् , तथाऽपि श्राद्धत्रयं कमश्च स्मृत्यन्तरादवगृन्तन्यः, यथाऽऽह शातातपः—-'' मातुः श्राद्धं तु पूर्वं स्थानिपृतृणां तदनन्तरम् । ततो मतामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥'' इति ॥२४९८॥

एकोदिष्टं दैर्वहीनमेकाध्येकपवित्रकम् ॥ २५० ॥ आवाहनामौकरणरहितं ह्यपैसन्यवत् ।

*एकोहिष्टम् एक उद्दिष्टो यस्मिन् श्राद्धे तदेकोदिष्टमिति कर्मनामधेयम् ।
"शेषं पूर्ववदाचेरत् " इस्रुपसंहारात् पार्वणसकछधर्मप्राप्तौ विशेषीऽभिधीयते
—देवरिहतं वैश्वदवरिहतम् एकार्घ्यपात्रमेकदभपवित्रकं च आवाहनाग्नौकरणहोमेन
च रहितम् । अपसञ्यवत् प्राचीनावीतब्रह्मसूत्रवत् । अनेनानन्तर्र्रश्लोकोक्ताभ्युदियके
यज्ञोपावीतित्वं सूचयति ॥ २५०८॥

किंच--

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ॥ २५१ ॥ अभिरम्यतामिति वदेहूयुस्तेऽभिरताः स्म ह ।

यदुक्तं ''स्रिस्ति वाच्यं ततः कुर्योदक्षय्योदकमेव च।"" इति तत्राक्षय्यस्थाने उपितिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये ''वाजे वाजे ...." इति जपानन्तरं दर्भान्वारम्भेण ''अभिरम्यताम् " इति ब्र्यात्। ते च ''अभिरताः स्मः" इति ब्र्युः, हेति प्रशिद्धौर, होषं पूर्ववदिति यावत् । एतन्च मध्याह्वे कर्तव्यम्, यथाऽऽह दे-

 ^{*} एकोइिष्टमुक्तं तच्च त्रिविधम् - नवं, मिश्रं, पुराणं च । तत्रैकादशाहान्तं नवम् ।
 तद्भ्वंमासंवत्सरात् मिश्रम् । तत उत्तरं पुराणम् । नविमिश्रादिविषया अपराकें प्रपश्चिताः
 ६२१ तमे पृष्ठे द्रष्टव्याः ।

१ ख. देव । २ क. त्वपसव्यवत् । ३ आ. २५४ । ४ क. विधीयते । ५ ख. विश्वेदेव । ६ ख. घ. अनेनानन्तरोक्ता । ७ आ. २४३ । ८ ख. ग. घ. प्रसिद्धम् ।

वछः—" पूर्वोह्ने दैविकं कर्म अपाराह्ने तु पैतृकम् । एकोहिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृ-द्धिनिमित्तकम् ॥" इति । " भुङ्कीत पितृसेवितम् । "" इति एकोहिष्टविशेषे निषेषो इस्यते । "नवश्राद्मेषु यिष्छष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दम्पत्योर्भक्तशिष्टं च न भुङ्कीत कदाचन"॥ इति । नवश्राद्मं तु दर्शितम्— "प्रथमेऽह्नि तृतीयेऽह्नि पञ्चमे सप्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तम्रवश्राद्ममुच्यते ॥" ॥ २५१/॥

सपिण्डॉकरणमाह---

गन्धोदकितछेर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ॥ २५२ ॥ अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपातं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥ २५३ ॥ एतत्सिपण्डीकरणमेकोदिष्टं स्त्रिया अपि *।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयम् अर्ध्यसिद्धयर्थं पूर्वोक्तविधिना कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं वदता पितृवर्गे चत्वारो ब्राह्मणा दिश्तिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । तत्र प्रेतपात्रोदकं किञ्चिदवशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु सेच्येत् । '' ये समानाः समनस...'' इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । शेषं विश्वदेवाबाहनादिविसर्जनान्तं पूर्ववत् पार्वणवदाचरेत् । प्रेतार्थ्यपात्रावाशिष्टोदकेन प्रेतस्थानब्राह्मणहस्तेऽर्थ्यं दत्त्वा शेषमेकोदिष्टवत्समापयेत् । पिन्यषु त्रिषु पार्वणवदेव । एतस्पिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोदिष्टवत्समापयेत् । पिन्यषु त्रिषु पार्वणवदेव । एतस्पिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोदिष्टं च ततः प्रागुक्तं स्त्रिया अपि मातुरपि कर्तव्यम् । एवं वदता पार्वणे मानुश्राद्धं पृथक्कर्तव्यमित्युक्तं भवति ।

अत्र प्रेतराब्दं पितुः प्रपितामहविषयं काचिद्वर्णयन्ति, तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन

* गन्धेश्रम्दनादिभिरुद्केन तिरुश्च युक्तं पात्रचतुष्टयं प्रेतादिस्योऽध्यं दातुं कुर्यात् । तत्र प्रेतायाच्यं दत्त्वा तत्पात्रस्थं जलं पितामहादिपोत्रपुत्रिषु 'थे समानाः' इति द्वास्यामनुषु-क्र्यां, प्रजापतिदृष्टास्यां यथाकमं पितृजीवदेवतास्यां प्रसिश्चेत् । शेषं तु कर्म बाह्मणनिमन्त्र णादि पार्वणवदाचरेत् । एतदुक्तप्रकारं पितामहादिदैवत्यं पार्वणं, प्रेतदेवत्यं चैकोदिष्टं श्राद्धं सपिण्डीकरणसंज्ञकं वेदितच्यं क्षिया अपि चैतत्कार्यम् । न पुनः पुरुषस्यैव । "' इति अप० ५२८.

सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः। समनन्तरमृतस्य तूत्तरत्र पिण्डो-दकदानानुंक्तेरन्तर्भावो न युक्तः । अत एवाऽऽह यमः,—"यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथिक्पण्डे नियोजयेत् । विधिव्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ " इति । प्रकर्षेण इतः गर्तः प्रेत इति चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । प्रेतेभ्य-एव निपृणीयात्'' इति च प्रयोगदर्शनात् । अपि च ''सापिण्डीकरणं श्राद्धं देव-पूर्व नियोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतं न निर्दिशित् ॥" इति सपिण्डीकरणोत्तर-कालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधो दृश्यते । स चानन्तरमृतस्य न संभवति, अमावा-स्यादौ श्राद्धादिविधानात् '' सिपण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्ततै वाः इत्येतदिप वचनं चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते, चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वं पञ्चमस्य पिण्डद्वय-व्यापित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वं सप्तमे निवृत्तिरिति, पितृपात्रेष्वित्येतदिप पितृमुख्य-त्वादिसम्नेव पक्षे घटते नान्यथा, पिर्तामहप्रमुखत्वात् । तस्मात्पितृपातेषु तत्प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति पितुः प्रपितामहपात्रं पित्रादिपात्रेषु सेचयेदिति । तदयुक्तम् । न ह्यत्र पिण्डसंयोजनसुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनकम् , अपि तु पिर्तुः प्रेतत्विनवृ-त्त्या पितृत्वप्राध्यर्थम् । प्रेतत्वं च क्षुत्तृष्णोपजनितात्यन्तदुःखानुभवावस्था, यथाऽऽह मार्कण्डेयः---''प्रेतलोके तुँ वसितर्रुणां वर्षे प्रकीर्तिता । क्षुत्तृष्णे प्रत्यहं तत्र भवे-तां भृगुनन्दन।।" इति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्वादि श्राद्धदेवतासंबन्धः । प्राक्तनैकोदिष्टसहि-तेन सपिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते,—''यस्यैतानि न द-त्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश। प्रेर्तांवं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरिप॥" तथा "चतु-रो निर्वपेत्पिण्डान्पूर्व तेषु सैमापयेत्। ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमस्तुते ॥ ग इत्या-दिवचनात् । "यः सपिण्डीकृते प्रेतम् " इत्यनेनापि पृथगेकोदिष्टविधानेन पिण्डदा-ननिषेधात्पार्वणाविधानेन सह पिण्डदानमवगम्यते । एतच सांवत्सरिकपाक्षिकैको-द्दिष्टविर्धांनायोपपाद्यते । यदपि ''पुनः प्रेतं न निर्दिशत् " इति तदपि प्रेतशब्दं नो-च्चारयेत् , अपि तु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थम्। न च प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था पेतराब्देन रूढ्याऽभिधीयत इत्युक्तम् । योऽपि प्रमीतमात्रे

१ क- दानाद्यपपत्तरत्त । २ ख. ग. घ. पुस्तकेषु गतः इति नास्ति । ३ मुट्ट:—५. ६०.। ४ ख. प्रपितामहप्त० । ग. पितृपितामहप्त० । ५ ख. प्रयोजनं । ६ कः योजकमपि तु प्रेतत्व । ७ कः प्रेतलेकेषु वसति । ८ क. षाडश । पिशाचत्वं स्थिरं । ९ घ. समानयेत् । क. ख. समाव-सेत् । १० कः विधानेननापाद्यते । ख. विधानयापपाद्यते । घ. विधानेनापपद्यते ।

प्रेतराब्दप्रयोगः सोऽपि भूतपूर्वगत्या "सिपण्डता तु पुरुषे सतमे विनिवर्तते।" इति प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थव्यापित्वात् द्वितीयस्य पञ्चमव्यापित्वात् तृतीयस्य षष्ठव्या पित्वात् सतमे विनिवर्तत इत्येवमिप घटते । अपि च निर्वाप्यपिण्डान्वयेन न सा-पिण्डयम्—अव्यापकत्वात् , अपि त्वेकशारीरावयवान्वयेनेत्युक्तम् । पितृशब्दश्च प्रेतत्व-निवृत्त्या श्राद्धदेवताभूयङ्गतेषु वर्तत इति पितृपात्रेण्वियाविरुद्धम् । तस्मादनन्तरमृ-तपात्रोदकस्य तत्पिण्डस्य च पितृपात्रोत्व तिरिष्यप्यविरुद्धम् । अा-चार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान् ॥

एतच्च पितुःसपिण्डीकरणं पितामहादिषु त्रिषु प्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे प्रपितामहे वा जीवाति सापिण्डिकरणं नास्येव,—'' व्युक्तमा-च प्रमीतानां नैव कार्य। सपिण्डता । " इति वचनात् । यत्तु मनुवचनं--- "पिता-यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेचापि पितामहः। पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेव्प्रपिता-महम् ॥ " इति, तदपि शर्ब्दप्रयोगनियमाय न पिण्डद्वयदानार्थम् । कथम् ?— ध्रिय-माणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्। " "पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेचापि पिता-महः।" सोऽपि पूर्वेषामेव निर्वपेदित्यन्वयः। पक्षद्वयेऽपि कथं निर्वपेदित्याह—"पि-तुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रिपितामहम्। " इत्याद्यन्तप्रहणेन सर्वत्र पितृभ्यः, पितामहेभ्यः, प्रपितामहेभ्य इत्येवं प्रयोगः, न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपि-तामहस्य वाऽऽदित्वं वृद्धप्रपितामहस्य तिपतुर्वाऽन्तत्वम् । अतश्च पित्रादिशब्दानां संबन्धवेचनत्वात् '' ध्रियमाणे पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति, पितामहे ध्रियमाणे पितामहस्य पितृम्यः पितामहेम्यः प्रपितामहेभ्य इति । अतः पिण्डपितृयन्ने " शुन्धन्तां पितरः " इत्यादिमन्त्राणामूहो न भविर्ष्यंति । यदपि विष्णुवचनं '' यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पितृपिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात् " इति, तस्यायमर्थः—पितामहे भ्रियमाणे प्रेते च पितरि पितुरेकं पिण्डमेकोदिष्टविधानेन निधाय पितुर्यः पितामहस्तत्पराम्यां द्वाभ्यां दद्यात् । पिता-महस्त्वात्मनः प्रिपतामहः संप्रदानभूतः स्थित एवेति । प्रिपतामहाय ततः पराभ्यां द्वाम्यां च दद्यादिति । शैब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव ।

१ ख. ग. श्राद्धदेवतात्वप्रपातेषु । २ घ. रुद्धम् । अनन्तराचार्येण पूर्वपक्षद्वरिण परमतं दक्षि-तामित्वर्थः । मृतपात्नेात्कस्य । ३ घ. स्य च तस्पात्रेषु तप्तिण्डेषु च संवर्जनमिति । ४ ख. तदपि-पितृज्ञाब्दप्रयोग । ५ ख. सम्बन्धियचन । ६ ख. न भवति । ७ घ. दयादिति । यद्या शन्दप्रयोग ।

एवं गोत्राह्मणादिहतस्यापि सपिण्डीकरणाभावो वेदितव्यः, यथाऽऽह का-त्यायन:--- भ ब्राह्मणादिहते ताते पतिते संगवर्जिते । व्युत्क्रमाच मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥" इति गोब्राह्मणहतस्य पितुः सपिण्डीकैरणसंभवे तमुळुंध्य पिता-महादिन्यः पार्वणविधानमनुपैपन्नमिति सपिण्डीकरणाभावोऽवगमैयते । र्समृत्यन्तरेऽपि ''ये नराः संततिच्छित्रा नास्ति तेषां सिपण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्येको-दिष्टानि षोडश॥³³ इति ॥ मातुः ^{*}सपिण्डनादौ गोन्ने विप्रतिपत्तिः भर्तृगोन्नेण पित्-गोत्रेण वा दातव्यमिति—उभयत्र वचनद्शीनात्—'' स्वगोत्राद्भ्यते नारी विवा-हात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकितया ॥ " इत्यादिभर्तृगो-त्रविषयं वचनं, ''पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुर्याद्भृतृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां पैतृकं कुळम् ॥'' इत्यादिपितृगोत्तविषयम्। एवं विप्रतिपत्तावासुरादिविवाहेषु पुत्तिकाकरणे च पितृगोत्रमेव—तत्र तत्र विशेषवचनात् दानस्यानिवृत्तेश्व, ब्राह्मा-दिविवाहेषु ब्रीहियववत् बृहद्रथन्तरसामवत् विकल्प एव । तत्र च ''येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गे तेन गच्छन दुष्यति ॥" इति वचनात् वंर्रीपरम्परायातसमाचारेण व्यवस्था । एवंविधविषयव्यातिरेकेणास्य वचन-स्य विषयान्तराभावात् । यत्र पुनः शास्त्रतो न व्यवस्था, नाप्याचारतस्तत्र ''आत्मनस्तु-ष्टिरेव वा" इति वचनादात्मनस्तुष्टिरेव व्यवस्थापिका-यथा "गर्भाष्टमेऽष्टमे वाँब्दे " इति । मातुः सपिण्डीकरणेऽपि विरुद्धानीव वाक्यानि दश्यन्ते, तत्र पितामह्यादिभिः सार्द्धे सापैण्डीकरणं स्मृतम्। तथा भर्त्रोऽपि भार्यार्थाः स्वमात्रादिभिः सह सपिण्डीकरणं कर्तव्यामिति पैठीनसिराह --- 'अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सिपण्डताम् । श्व-इब्रादिभिः सहैवास्याः सापिण्डीकरणं भवेत्।।³⁷ इति । पत्या सह सापिण्डीकरणं यम आह---''पत्या चैकेन कर्तव्यं सिपण्डीकरणं स्त्रियाः । सा मृताऽपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतित्रतै॥:" इति। उशनसा तु मातामहेन सह सिपण्डीकरणमुक्तं "पि-तुः पितामहे यद्वत् पूर्णे संवत्सरे सुतैः। मातुर्मातामहे तद्वदेषां कार्या सपिण्डता॥" तथा " पिता पितामहे योज्यः पूर्णे संवत्सरे सुतैः। माता मातामहे तद्वदित्याह भग-

१ करणातं। २ ग. विभानमुपपन्नम्। ३ क. सपिण्डीकरणामावो न गम्यते। ४ क. घ. समृत्य-त्तर इत्यारम्भ षेडिशेतीत्यन्तं नास्ति । ५ ख. घ. पिण्डदानादौ । ६ ख. घ. वंशापरंपरया तस्तमा-चर णेन । ७ आ. १४.। ८ क. तथाऽपि भत्री भार्यायाः। ९ क. तद्धदेष कार्योसपिण्डता।

वान् शिवः ॥" इत्येवंविषेषु वचनेषु सत्सु अपुत्त्रायां भार्यायां प्रमीतायां भर्ता स्वमात्रैव सापिण्डयं कुर्यात् । अन्वारोहणे तु पुत्तः स्विपेवेव माद्वः सापिण्डयं कुर्यात् ।
आसुरादिविवाहोत्पन्नः पुत्तिकासुत्तथं मातामहेनेव। ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नः पित्रा मातामहेन
पितामद्यां वा विकल्पेन कुर्यात् । अत्रापि यदि नियतो वंशसमाचारस्तदानीं तथैव
कुर्यात् । वंशसमाचारोऽप्यिनयतथेत्तदाः "आस्मनस्तुष्टिरेव च" इति यथारुचि कुर्यात् ।
तत्त च येन केनापि माद्वः सापिण्डयेऽपि । यत्रान्वष्टकादिषु मातृश्राद्धं पृथिन्विहत्तम्
" अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षैयेऽहित । मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्योदत्यत्र पितना सह॥" इति तत्र पितामद्यादिभिरेव पार्वणश्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्र पितना सहेति
पितसापिण्डये तदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्डये तु तदंशभागित्वात्तेनेव सह,
यथाऽऽह शातातपः—" एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते । पत्नी पितिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी।।" इति। एवं सित मातामहेन मातुः सापिण्डये
मातामहश्राद्धं पितृश्राद्ववित्यमेव । पत्या पितामद्या वा मातुः सापिण्डये मातामहश्राद्धं
न नित्यम् । कृते अभ्युदयः अकृते न प्रत्यवाय इति निर्णयः॥ २५३।। २५३।। २५३।।

*अर्वोक्सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सराद्भवेत् ॥ २५४ ॥ तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संर्वेत्सरं द्विजे ।

संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य इतं तस्य ततुर्देशेन प्रतिदिवसं प्रति-मासं वा यावत्संवत्सरं शक्तयनुसारेणात्रमुदकुम्भसहितं ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्सं-वत्सरादिति वदता सिपण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे प्राग्वेति दर्शितम्, यथाऽऽहाश्व-छीयनः—"अथ सिपण्डीकरणं संवत्सरान्ते द्वादशाहे वा" इति । कात्यायनोऽ-

^{* &#}x27;' संवत्सरादवांगिति संबन्धः । वर्षमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यस्यापि प्रेतस्य संवत्सरपूर्तेः पूर्वमेव द्वादशाहादो सिपण्डिकरणं भवेत् , तस्यापि संवत्सरं यावत् सोदकु-म्भमननं द्वित्र द्वात् । तस्येति षष्ठी चतुर्थ्येषे । द्विजन्मने इति चतुर्थी सम्यक्तंप्रदानार्था । द्वात्संवत्तरं द्विज इति पाठे सत्यमी यथार्था । श्राद्धे बाह्यणस्याहवनीयार्थत्वात् । संवत्स-रमिति चात्यन्तसंयोगे द्वितीया । अतः संवत्सरं यावत्यस्यहमम् देयस् ।'' इति अप० ५४२.

१ स्त्र. घ. स्पेनं निविधेषु २ २ ग. मृतायाम् । ३ क. मृते । ४ अप० दद्यादर्ष-द्रिजन्मने । ५.—१.३.११.।

ष्वाह—''ततः संवत्सरे पूर्णे सिपण्डीकरणं त्रिपक्षे वा यदहर्वा बुद्धिरापद्यते तदा।" इति द्वादशाहे त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वेति चत्वारः पक्षा दर्शिताः । तत्र द्वाद-शाहे पितुः सपिण्डीकरणं साग्निकेन कार्यम् । सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञा-सिद्रे:,--- '' साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्य सिपण्डीकरणं पितुः॥'' इति वचनात् । निरप्निकस्तु त्रिपक्षे दृद्धिप्राप्तौ संवत्सरे वा कुर्यात्। यदा प्राक्संवत्सरात्सिपण्डीकरणं, तदा षोडश श्राद्धानि कृत्वा सिपण्डीकरणं का-र्यम् , उत सिपण्डीकरणं कृत्वा स्वस्वकाछे तानि कर्तव्यानि इति संशयः । उभयत्रापि वचनदर्शनात्--''श्राद्धानि षोडशा दत्त्वा नैवै कुर्यात्सिपण्डतीम्। श्राद्धानि षोडशा-पाद्य विद्वीत सपिण्डताम् ॥" इति । षोडशश्राद्धानि च--- द्वादशाहे त्रिपक्षे च षण्मासे मासि चान्दिके । श्राद्धानि षोडशैतानि संस्मृतानि मनीषिभिः॥" इति दर्शि-तानि । तथा " यस्यापि वत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥" इति । तत्र सापिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाट एव तानि कर्तव्यानीति प्रथमः कल्पः-अप्राप्तकाल्वेन प्रागनधिकारात् । यदपि वचनं '' षोडश श्राद्धानि कृत्वैव सपिण्डीकरणं संवत्सरात्प्रागपि कर्तव्यम् " इति सोऽयमापत्कल्पः । यदा त्वापत्कल्पत्वेन प्राक्सपिण्डीकरणात् प्रेतश्राद्धानि करोति, तदैकोदिष्टाविधानेन कुर्यात् । यदा तु मुख्यकल्पेन स्वकाल एव करोति तदान्दिकं श्राद्धं यो यथा करोति पार्वणमेकोदिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् ,---''सापिण्डीकरणाद्वीक्कुर्वञ्छा-द्धानि षोडश । एकोदिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥ सापण्डीकरणाद्र्य्वे यदा कुर्यात्तदा पुनः। प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि॥" इति स्मरणात॥

एतच्च प्रेतश्राद्धसहितं सीपण्डीकरणं संविभक्तधनेषु बहुषु श्रातुषु सत्स्य-य्येकेनैव क्रतेनाळं न सर्वैः कर्तव्यम्,—"नवश्राद्धं सिपण्डत्वश्राद्धान्यिपं च बेाड-श।एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्विप।।" इति मनुस्मरणात् । इदं च प्रेतश्रा-द्धसहितं सिपण्डीकरणम् । असन्यासिनां पुत्रादिभिन्यमेन कर्तव्यम्, प्रेतत्वविमो-क्षार्थत्वात् । संन्यासिनां तु न कर्तव्यम्, यथौऽऽहोशना—"एकोदिष्टं न कुर्वीत

१ स्व. ग. करणं भेचत् । त्रिपक्षे वायदा चार्वाग्वृद्धिरापद्यते तदिति । २ उभयथाव । ३.— ३. १९ । २ क. ज्ञादस्वान तुकुर्यो । ४ क. यीत्सिपण्डनम् । श्राद्धा । ५ यथाऽऽह्रज्ञाङ्खः— "एकोष्टिरं न कुर्वति ।

यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिण्डीकरणं तेषां नं कर्तव्यं सुतादिभिः । विदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥ " इति ।

पुत्त्रासंनिधाने येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः क्रतस्तेनैवाऽऽदशाहाद्येतकर्म कर्तव्यम्,—''असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहिन यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्।।'' इति स्मरणात् । शृद्धाणामप्येतत्कर्तव्यममन्त्रकं द्वादशेऽहि ''एवं सिपण्डीकरणं मन्त्रवर्ज्यं शृद्धाणां द्वादशेऽहि ।'' इति विष्णुस्मरणात् । सिपण्डीकरणां स्वत्सरिकपार्वणादीनि पुत्वेणं नियमेनैव कार्याणि अन्येषामनियतानि ॥ २५४८ ॥

एकोडिप्टकालानाह---

मृतेऽहिन तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ॥ २५५ ॥ प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहिन ।

मृतेऽहाने प्रतिमासं संवत्सरं यावदेकोदिष्टं कार्यम् । सिपण्डीकरणादूर्घं प्रतिसंवत्सरमेवम् एकोदिष्टं कॅर्तव्यम् । आद्यं सर्वेकोदिष्टमक्रातिभूतमेकोदिष्टमेकादरोऽ हाने ॥

१ स्त. ग. आदशाहान्तं तत्प्रेतकर्म । २ स्त. घ. सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्मदि । ३ स्त्र. घ. पुरतस्य नियमेनैव । ४ रव. ष्ट कालमाह । ५ स्त. ष्टमेव ।

"अथाऽऽशौचापर्गमे...." इति सामान्येनोपंकस्येकोदिष्टस्य विष्णुनौ विहितत्वाच । तदयुक्तम्,—"एकादशेऽहि यच्छाद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां स्तकं तु पृथक्पृथक् ॥" इति पैठीनसिस्मरणिवरोधात् , " आद्य श्राद्धमग्रुद्धोऽ-पि कुर्यादेकादशेऽहिन । कर्तुस्तात्कालिकी ग्रुद्धिरग्रुद्धः पुनरेव सः ॥" इति शङ्ख-चचनिरोधाच । सामान्योपक्रमं विष्णुवचनं दशाहाशौचविषयमपि घटते । "प्रातिसंवत्तरं चैवम्" इति प्रतिसंवत्तरं मृतेऽहिन एकोदिष्टमुपदिष्टं योगीश्वरेण । तथा च समृत्यन्तरम्,—"वर्षे वर्षे तु कर्तव्या मातापित्रोस्तु सिक्तया । अदैवं मोज येच्छाद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् ॥" इति । यमोऽप्याह—"सिपण्डीकरणाद्धं प्रतिसंवत्तरं सुतैः। मातापित्रोः पृथकार्यमेकोदिष्टं मृतेऽहिन ॥" इति । व्यासस्तु पार्वणं प्रतिषेधपित—" एकोदिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः । अञ्चतं तदि-जानीयाद्भवेच पितृवातकः ॥" इति । जमदिप्रस्तु पार्वणमाह—" आपाद्य च सिपण्डत्वमौरसो विधिवस्तुतः । कुर्वीत दर्शवच्छाद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहिन ॥" इति । शातातपोऽप्याह—" सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्त्वदा । प्रतिसंवत्तरं विद्वास्छागल्योदितो विधिः ॥" इति ।

एवं वचनविप्रतिपत्तौ दाक्षिणात्या ह्येवं व्यवस्थामाहुः—''औरसक्षेत्रजाभ्यां मातापित्रोः क्षयाहे पार्वणमेव कर्तव्यं, दत्तकादिभिरेकोहिष्टम् " इति, जात्कर्ण्यव्यनात्—''प्रत्यब्दं पार्वणनेव विधिना क्षेत्रजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्युरेकोहिष्टं सुता दश्य।'' इति ॥ तदसत् । न ह्यत्र क्ष्याहवचनमस्ति, अपि तु प्रत्यब्दमिति । सन्ति च क्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यब्दश्राद्धानि अक्षय्यतृतीयामाधीवैशाखिप्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयपार्वणैकोहिष्टव्यवस्थापनयाऽछम् ।

यत्तु पराशरवचनं ''पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्वत्रानेकगो-त्राणामेकस्यैव मृतेऽहिन ॥'' इति, तदिप न व्यवस्थापकं, यस्मादयमर्थः—देवत्वं गतस्य सिपण्डीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसेन त्रिपौरुषं पार्वणं कार्यम्, अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणां मातुल्यदीनां क्षयेऽहिन यच्लुद्धं तदेकस्यैवैकोहिष्टमेवेति । किं च स-

१ वि.—२१,१. । २ खे. सामान्येन सर्वेषां वर्णानामुपकम्य । ३ कः विष्णविभिद्दितत्वा । ४ खः प्रतिसंवत्सरं मृतः । मातापित्रोः पृथक्कुपीदेकोद्दिष्टं । ५ कः कुरुते तु यः । अ । ६ कः आन् पाद्य सङ्गिण्डत्वं ।

पिण्डीकरणादूर्ध्वमध्येकोदिष्टमेव कर्तव्यमीरसेनापीत्युक्तं पैठीनसिना—'' एकोदिष्टं हि कर्तव्यमीरसेनं मृतेऽहिन । सपिण्डीकरणादूर्ध्व मातापित्रोनं पार्वणम् ॥ '' इति ॥

उदीच्याः पुनरेवं व्यवस्थापयन्ति—''अमावास्यायां भादपदक्रण्णपक्षे त्वार्मे-ताहे पार्वणम् , अन्यत्र मृताहे एकोद्दिष्टमेव" इति,—"अमावास्या क्षयो यस्य घेतपक्षेऽ-थवा यदि । पार्वणं तत्र कर्तव्यं नैकोदिष्टं कदाचन ॥ " इति स्मरणात् ॥ तदिप नाद्रियन्ते वृद्धाः--अनिश्चितम््छेनानेन वचनेन निश्चितम््छानां बहूनां क्षया-हमात्रपार्वणविषयाणां वचनानाममावास्यायेतपक्षमृताहविषयत्वेनातिसंकोचस्यायुक्त-त्वात् सामान्यवचनानर्थक्याच । तत्र हि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारः, यत्र सामान्यविशेषसंम्बन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा '' सप्तदशसामिधेनीरनुत्रू-यात " ईत्यनारभ्याधीतस्य विक्वातिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य सामिधेनीळक्षणद्वा-रा संबन्धेनाध्वतः मित्रविन्दादिप्रकरणपठितेन साप्तर्दश्यवाक्येन मित्रविन्दाद्यधिकारा-र्प्रुवसम्बन्धबोधनाँर्थवता मित्रविन्दादिपकरणम् उपसंहारः। इह तु द्वयोर्मृताहमात्रविषय-त्वान्नार्थवत्तेति । अताऽत्र पक्षिकैकोदिष्टानिवृत्तिफलकतया पार्वणानियमविधानं युक्तम्, न चैकोदिष्टवचनानां मातापितृक्षयाह्विषयत्वेन पार्वणवचनानां च तदन्यक्षया-हिनषयत्वेन व्यवस्था युक्ता, उभयत्रापि मातापितृसुतग्रहणस्य विद्यमानत्वात्,— ''सिपण्डीकरणादूर्ध्वे प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः पृथकार्यमेकोद्दिष्टं मृ-तेऽहानि ॥" इति, तथा "आपाद्य सहपिण्डलमौरसो विधिवत्सुतः। कुर्वीत दर्शव-च्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षयेऽहानि ॥ " इति ।

यदि कैश्चिदुच्यते—"मातापित्रोः क्षयाहे साग्निः पार्वणं कुर्यात्रिराग्नेरको-दिष्टम्" इति,—"वर्षे वर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः। पित्रोरनिन्नमान्धीर एकोदिष्टं मृतेऽहिन्॥" इति सुमन्तुसमरणात्॥ तदिष सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम्— "बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्नय एव च । तेषां सिपण्डनादूर्ध्वमेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥ " इतिस्मरणात्।

तत्रैवं निर्णयः, संन्यासिनां क्षयाहे सुतेन पार्वणमेत्र कर्तव्यम्,

१ क. रसेनऽश्रयेऽहिनि । २ ख. कृष्णपक्षे ना मृता । ३ ख. य ना पुनः । पार्नणं । ४ क. दिखारभ्याधीतस्य । ५ ख. लक्षणद्यारसम्बन्धेना । ६ क. साप्तदस्य नाक्यस्य । ७ ख. बोन् धेनाधैवत्तामित्रविन्दा । ८ क. काभ्रय एव वा । तेषां ।

''एकोइिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डप्रहणादिह। सिपण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा॥'' इति प्रचेतस्सरणात्। अमावास्याक्षयाहे प्रेतपक्षक्षयाहे च पार्वणमेव,—''अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽधवा युनः।'' इत्यादिवचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात्। अन्यत्र क्षयाहे पार्वणैकोदिष्टयोत्रीहियवविद्वकत्प एव। तैत्रापि वंशा वंशसमाचारव्यवस्था-यां सत्यां व्यवस्थिते, असत्यामैच्छिक इत्यन्धमतिप्रसङ्गेन॥ २५५८॥

नित्य श्राद्धव्यतिरिक्तसर्व श्राद्धशेषविधिरारम्यते 3----

पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्याद्मौ जलेऽपि वा ॥ २५६॥ प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोन्छिष्टं न मार्जयेत् ।

पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा *प्रतिपत्तिरियं—गवे, अजाय, ब्राह्मणाय वा तदार्थिने पिण्डान्दद्यात् , अग्नावगाधे जले वा प्रक्षिपेत् । किं च सत्सु विप्रेष्ठ भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् नोद्वासयेत् ॥ २५६८॥

भोज्यविशेषेण फलविशेषमाह—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ॥ २५७ ॥ मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ।

ऐणरौरववाराहशाशैर्मासैर्यथाक्रमम् ॥ २५८ ॥ मासवृद्धचाऽभितृप्यन्ति दत्तेरिह पितामहाः।

ं हविष्यं हिवर्योग्यं तिलत्रीह्यादि , यथाऽऽह मनुः—-''तिलेक्वींहियवैर्माषैर-द्भिर्मूळफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवित्पितरो नृणार्म्।। " इति । तदन्नं ह-

 [&]quot; फलसून्यकमङ्गिविशेषः प्रतिपत्तिः । तथा च श्राद्धादौ दत्तद्रव्यस्य जलादौ नि-क्षेपः प्रतिपत्तिः । " इति न्यायकोशे ४८९ एछे ।

^{ं &}quot; हिवच्यमाह मनुः—'मुन्यक्राति पयःसोमी मांसं यञ्चानुपस्कृतम् । अक्षाररूवणं चैव प्रकृत्या हिवरुच्यते ॥'' अप० ५५३.

१ खः तथा वंत्रसमाञ्यवस्थायां । २ खः व्यवस्थिता विकल्पः असत्या । २ क सर्वेश्राद्धवि॰ श्रेषमिद । खः घः सर्वेश्राद्धशेषमीभीयते । श्राद्धविश्रेषमिद् । ४ः— ३, २६७. ।

विष्यात्रं तेन मासं पितरस्नृष्यन्तीत्यनागतेनान्त्रयः । पायसेन गव्यपयःसिद्धेन सं-वत्सरम्,—"संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा।" इंति स्मरणात्। मत्स्यो भक्ष्यः पाठीनादिस्तस्यदं मात्स्यं, हरिणस्ताम्रमुगः एणः कृष्णः,—"एणः कृष्णभूगो क्षेयस्ताम्रो हारिण उच्यते ।" इत्यायुर्वेदस्मरणात्—तस्यदं हारिणकम्, अविः उरम्रस्तत्संविधै औरमं, शाकुनं भक्ष्यपक्षिसंविध, छागः अजस्तदीयं छागं, पृषचित्रमृगस्तन्मांसं पार्षतं, एणः कृष्णमृगस्तिपिशितमेणं, रुरुः शंवरस्तन्यमवं रोरवं, वराहः आरण्यस्करस्तज्ञं वाराहं, शशस्यदं शाशम्,—एभिर्मासैः पितृभ्यो दत्तैः " हविष्यान्नेन वै मासम् " इत्युक्तत्वात्तत ऊर्ध्व यथाक्रमम्, एकैकमासवृद्धर्थो पितरस्तृष्यन्ति ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५८ ॥

किंच---

खङ्गामिषं महाशाल्कं मधु मुन्यझमेव च ॥ २५९ ॥ लोहामिषं महाँशाकं मांसं बाँधींणसस्य च । यददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्चृते ॥ २६० ॥ तथाँ वर्षात्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः ।

खङ्गो गण्डकस्तस्य मांसं, महाशाल्को मत्स्यभेदः, मधु माक्षिकं, मुत्यन्नं सर्व-मारण्यं नीवारादि, छोहो स्त्तन्छागः तदामिषं छोहामिषं, महाशाकं काछशाकं वाधींणसो १ दृद्धः श्वेतच्छागः— '' त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वाधींणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ गं इति याज्ञिकप्रसिद्धः त्रिपि-बः—पिवतः कर्णौं जिह्वा च यस्य जळं स्पृशति सः, त्रिभिः पिवतीति त्रिपिबः— तस्या वाधींणसस्य मांसं, यददाति गयास्थश्च यत्किञ्चच्छाकादिकमपि गयास्थो द-

^{* &#}x27;'तथा—'' कृष्णप्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहक्षमः । स वै वार्धीणसः प्रोक्त इस्येषा नैगमी श्रुतिः ॥'' तस्य मांसं वा'' इति अप० ५५३

१.—मृतः ३. २७१.। २ क. एणः कृष्णस्तयोक्षेयः । ३ क. तसम्बद्धमीरश्चं । ४ क. एकेक्क्षो मासः । ५ अप० काळशाकम् । ६ क. ग. वाश्रीणसस्य च । ७ अप० वर्षस्वेवं त्रयोदस्यां मघासु च न संश्यः । ८ च. याक्षिकप्रसिद्धेः । त्रिपिवः ।

दाति, चरान्दादुङ्गाद्वारादिषु च "गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेऽर्बुदे । संनिर्देखां गयायां च श्राद्धमक्षय्यतां व्रजेत् ॥" आनन्त्यमस्तुते अनन्तपरुहेतुत्वं प्राप्नोति, आनन्त्यमस्तुते इति प्रत्येकं संबध्यते । तथा ^{*}वर्षत्रयोदस्यां भादपदक्षष्णत्रयोदस्यां आनन्त्यमस्तुते इति प्रत्येकं संबध्यते । तथा ^{*}वर्षत्रयोदस्यां भादपदक्षष्णत्रयोदस्यां विशेषतो मघायुक्तायां यिक्विबिद्यायेते तत्सर्वमानन्त्यमस्तुत इति गतेन सम्बन्धः ।

अत्र यद्यपि मुन्यन्तमांसमध्वादीनि सर्ववर्णानां सामान्येन श्राद्धयोग्यानि दर्शि-तानि, तथाऽपि पुलस्योक्ता व्यवस्था आदरणीया — ''मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षित्रयवैद्ययोः। मधुप्रदानं शृद्धस्य सर्वेषां चाविरोधि यत्॥'' इति। अस्यायमर्थः— मुन्यन्नं नीवारादि यच्लुद्धयोग्यमुक्तं तद्द्वाह्मणस्य प्रधानं समप्रफल्टदं, यच्च मांसमुक्तं तस्क्षित्रियवैद्ययोः प्रधानं । यक्ष्वोद्धमुक्तं तच्लृद्धस्य, एतिल्ञतयव्यितिरिक्तं यदविरोधि तद्मितिषिद्धं वास्तुकादि यच्च विहितं हविष्यं कालशाकादि तत्सर्वेषां समप्रफल्टद-मिति॥ २५९॥ २६०॥ २६०/॥

तिथिविशेषात्फलविशेषमाह—

कन्यां कन्यावेदिनश्च पश्चैन्वै सत्सुतानिष ॥ २६१ ॥ यूतं कृषि च वाणि उँयं द्विशफैकशंफं तथा। ब्रह्मवचिस्विनः पुत्तान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ॥ २६२ ॥ श्वीतिश्रेष्ठयं सर्वकामानाप्तोति श्राद्धदः सदा। प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जियता चतुर्दशीम् ॥ २६३ ॥ शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते।

कन्यां रूपलक्षणशीलवतीं, कन्यावेदिनो जामातरः बुद्धिरूपलक्षणसंपन्नाः, पश्चवः क्षुद्राः अजादयः, सत्सुताः सन्मार्गवर्तिनः, शूतं शूतविजयः, कृषिः कृषिफलं,

^{* &}quot; वर्षासु या त्रयोदशी याश्र मद्याः तस्यां तासु च यत्पितृभ्यो ददाति तदिप
तृतिलक्षणस्य फलस्यानन्यमञ्जुते । अनन्तां पितृतृप्तिं साध्यतीत्यर्थः । अत्र च प्रोष्ठपद्यपरपक्षे या त्रयोदशी याश्र मक्षाः, ता एव गृह्यन्ते । " इति अप० ५५५.

१ अप० संनिहित्यां । २ ख. आनन्त्यफल्टहे । ३ अप० पशून्युख्यान् सुतानपि । ४ घ. कूर्षि वणिज्यां च दिशके । ५ अप० शकांस्तया । ६ ख. जातिश्रयेष्ठषं ।

वाणिज्यं वाणिज्यलामः, द्विराफा गवादयः, एकराफा अश्वादयः, ब्रह्मवर्चित्वः पुत्ताः—वेदाध्ययनतद्धीनुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं तद्दन्तः, स्वर्णरूप्ये हेमरजते तद्वयतिरिक्तं त्रप्रसासादि कुप्यकं, जातिश्रेष्ठयं जातिपृक्ष्यवः, सर्वकामाः—काम्यन्त इति कामाः—स्वर्गपुत्रप्रथादयः,—एतानि कन्यादीनि चतुर्दराफलानि कृष्णप्रतिप्त्यभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु चतुर्दर्शावर्जितासु चतुर्दर्शसु तिथिषु श्राद्धदो यथाक्रममाप्रोति । ये केचन "शस्त्रहतास्तम्यः कृष्णचतुर्दरयामेकोदिष्टविधिनां श्राद्धं द्यात्, यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति,—''समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै । एकोदिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दर्श्यां महालये ॥" इति समरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य पितुः महालये भाद्रपदकृष्णचतुर्दर्श्यां शस्त्रहतस्य श्राद्धं नान्यस्येति नियम्यते, न पुनः शस्त्रहतस्य चतुर्दस्यामेवेति । अत्रश्च क्षयाहादौ शस्त्रहतस्यापि यथाप्राक्षमेव श्राद्धम्, न च भाद्रपदकृष्णपक्ष एवायं विधिरिति मन्तव्यम्,—'' प्रौ-ष्ठपद्मामपरपक्षे मासि मासि चैवम् " इति शौनकस्मरणात् ॥ २६१ ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६३ ॥ २६३ ॥

नक्षत्रविशेषात्फलविशेषमाहः—

स्वर्ग ह्यपत्यमोजरच शौर्य क्षेत्रं बलं तथा ॥ २६४ ॥
पुरतं श्रेष्ठयं ससौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ।
प्रवृत्तचक्रतां चैवै वाणिज्यप्रभृतीनिष ॥ २६५ ॥
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गातिम्।
धनं वेदार्ने भिषक्सिष्टिं कुप्यं गा अप्यजाविकम् ॥ २६६ ॥
अश्वानायुरच विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ।

 ^{* &}quot; शखहतप्रहणं शास्त्रान्तरोक्तदुर्मरणप्रदर्शनार्थम् ।" इति अप० ५५९.

१ कः एकोडिप्टविधानेन श्राद्धं। २ अप० ज्ञाति श्रयेष्ठथम् इति च । ३ अप० पुत्रान् । ४ अप० विद्यां।

कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् ॥ २६७ ॥ आस्तिकः श्रद्धानश्च व्यपेतमदमत्सरः ।

कृत्तिकामादिं कृत्वा भरण्यन्तं प्रतिनक्षत्रं यः श्राद्धं दैदाति स यथाक्रमं स्वर्गादीनायुःपर्यन्तान्कामानवाप्नोति यद्यास्तिकः श्रद्दधानश्चेत् व्यपेतमदमत्सरो मवीत । आस्तिको विश्वासवान् , श्रद्धधानः आदरातिशययुक्तः, व्यपेतमदमत्सरः—
मदो गर्वः मत्सर ईर्ष्ट्यां ताम्यां रहितः, स्वर्गः निरातिशयसुखम् , अपत्यमविशेषेण,
ओजः आत्मशक्तयतिशयः, शौर्य निर्मयत्वं, क्षेत्रं फलवत् , बलं शारीरं, पुत्त्रो गुणवान् , श्रेष्ठयं जातिषु, सौभाग्यं जनप्रियता, समृद्धिचादेः, मुख्यता अग्रयता, शुभं सामान्येन, प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहतज्ञाता, वाणिज्यप्रभृतयः वाणिज्यकृषिकुसीदगोरक्षाः,
अरोगित्वम् अनामयत्वं यशः प्रख्यातिः, वीतशोकता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः, परमा गतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः, धनं सुवर्णादि, वेदा ऋग्वेदादयःभिषक्सिद्धिः
औषध्यक्रलावाप्तिः, कुप्यं सुवर्णरजतन्यतिरिक्तं ताम्रादि, गावः प्रासिद्धाः, अजाश्च,
अवयश्च, अश्वाश्च, आयुर्दीर्धजीवनम् ॥२६४॥२६५॥२६५॥२६५॥।

"मासबृद्धवाऽभितृप्यन्ति दत्तिरिह् पितार्महाः।" इत्यन्ति पितृणां श्राङ्केन तृप्तिभैवतीत्युक्तं, तत्तुपप्रथम्। प्रातिरिवकद्वभाग्नुभकर्मविज्ञेन स्वर्गनरकादिगतानां मतुष्पाणां पुलादिभिदेत्तैरस्यानादिभिरतृप्तवसंभवात् , संभवेऽपि स्वयमात्मना-ऽप्यनीशाः कथं स्वर्गीदिफलं प्रयच्छन्तीत्यत् स्नाह-

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः *श्राद्धदेवताः ॥ २६८ ॥ प्रीणयन्ति मसुष्याणां पितृन् श्राद्धेन तर्पिताः । आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गे मोक्षं सुखानि च ॥ २६९ ॥ प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ।

 ^{# &}quot; यथाश्रुतमाहिणः पूर्वेश्लोकाद्दस्वादिदेवत्यमेव सर्वे आढं, न पुनः पित्रादि दैवत्यमिति कस्यिचिद्विद्धरूपद्यते तिन्तवृत्तिद्वारेण आढस्यायुरादिफळत्वमितपादनपरोऽयं श्लो कः। अव च पितामहम्रहणं पित्रासुपळक्षणार्थम्। ततश्र आढकर्तुणां मनुष्याणां आढे देवतामा

१ क. द्यात्। २ क. च. श्रद्धभानो व्य०। ३ क. च. मत्तरक्ष। ४ ख. श्रेष्ठयं जातिषु अप० ज्ञाति श्रेष्ठयम्। ५ ख. च. अनामययोगित्तम् । ६ आ २५९.। ७ च. श्राद्धेषु तर्पिता ।

न ह्यत्न देवदत्तादय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशन्दैरुच्यन्ते, किं लेषिष्ठानुवस्वांदिदेवतासहिता एव यथा देवदत्तादिशन्दैर्न शरीरमात्रं, नाप्यात्ममात्रं, किं तु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते, एवमिष्ठानुदेवता सहिता एव देवदत्ताद्यः पित्रादिशन्दैरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठानुदेवता वस्वादयः पुत्रादिभिदेत्तेनान्तपानादिना तृताः सन्तस्तानिप देवदत्तादींस्तर्पयन्ति, कर्तृश्च पुत्रादिफल्लेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन देाहदान्नपानादिना स्वयमुपमुक्तेन तृता सती स्वजठरगतमपलं तर्पयति, दोहदानादिप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफल्लेन संयोजयित तद्वद्वसवो स्द्रा अदितिस्रताः आदित्यौ एते पितरःपितृपितामहप्रिपतामहश्चदवाच्याः न केवलं देवदत्तादय एव श्राद्धदेवताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः,—किमर्तः मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं श्राद्धेन तर्पितास्तर्पयन्ति ज्ञानशक्तवश्चयोगेन ।

कि च न केवलं पितस्तर्पयन्ति, अपि तु श्राद्धकारिन्यः आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गे मोक्षं सुखानि राज्यं च—चकारात्त्रतत शास्त्रोक्तमन्यदिपितलं, स्वयं प्रीताः पितामहा वस्वादयः प्रयच्छन्ति ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २६९ ॥

इति श्राद्धप्रकरणम् ॥

वेन संवध्यमानाः पित्रादयः आयुरादिफळपदा भवन्तीत्युक्तं भवति । यद्यप्यपूर्वफळप्रदातृत्वं न देवतायास्तथाऽपि सर्वाङ्गेपेतकर्मानुद्यानात् फळदाऽपूर्वोदय इति युक्ताऽङ्गभूतपित्रादिदेव-तायाः फळहेतुत्वोक्तिः, आयुरादीनां च प्रत्येकं फळत्वं, प्रत्येकं द्वितीयायोगात् । " इति अप० ५६१.

१ व. देवदत्तादश एव पित्रादिशब्दैरूयन्ते अतश्चाधिष्ठातु । २ ख. पुत्रादीन्फलेन । ३ ख. ब. आदित्या एव ते पितरः । ४ ख. किं तु महत्या ।

अथ गणपतिकल्पप्रकरणम् १०

दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्माण्यैभिहितानि, अभिधायिप्यैन्ते च तेषां स्वरूपनिष्पत्तिः फलसाधनत्वं चाविष्नेन भवतीत्वविष्नार्थे कर्म विधास्यन् विष्नस्य कारकज्ञापकहेतूनाह—

विनायकः कर्मविष्नसिद्धचर्थ विनियोजितः ॥ २७० ॥

गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा।

विनायकः कर्मविन्नसिद्धवर्थमित्यादिनोभयविधहेतुपरिज्ञानाद्विन्नस्य प्रागमाव-परिपाळनायोपस्थितस्य प्रष्यंसाय वा प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते,—रोगस्येवोभयविध-हेतुपरिज्ञानात् । विनायको विन्नेश्वरः पुरुषार्थसाधनानां कर्मणां विन्नसिद्धवर्थ स्वरूपफळसाधनत्वविधातसिद्धये विनियोजितः नियुक्तः रुद्देण ब्रह्मणा—चकारद्वि-ष्युना च, गणानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वास्ये च ॥ २००॥ २००८॥

एवं विष्यस्य कारकहेतुप्रद्वाः जापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह— तेनोपसृष्टो यस्तस्य रुक्षणानि निबोधत ॥ २७१ ॥ स्वमेऽवगाहतेऽत्यर्थ जलं मुण्डांश्च पश्यति । काषायवाससश्चैव कव्यादांश्चाधिरोहति ॥ २७२ ॥ अन्त्यजैर्गर्दभैरुष्ट्रैः सहैकत्रावतिष्ठते । र्वजन्नपि तथाऽऽत्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ॥ २७३ ॥ तेन *विनायकेनोपसृष्टो गृहीतो यस्तस्य रुक्षणानि ज्ञापकानि निबोधत

^{* &#}x27;'अत्र बेजवापगृद्धम्—अथ विनायकाः । चत्वारः खळु विनायका भवन्ति। मितश्च संमितश्च शालकटङ्कटश्च कृष्मांडराजपुत्रश्चेत्येतैः विनायकैरपसृष्टरूक्षणा बाह्मणाः स्वाध्या-यवन्तोऽप्याचार्यस्वं न लभन्त इत्यादि ।" इति अप० ५७३.

१ ख. हितान्यप्यभिधा । २ ख. अभिधास्यन्ते च । ३ क. विनायकः कर्मेत्यारम्य परिज्ञा-नाहित्यन्तं नास्ति । ४ अप० श्रजन्तं च तथात्मानम् ।

जानीष्यं हे मुनयः । पुनर्मुनीनां प्रत्यवमर्शः शान्तिप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्व-प्रावस्थायां जळमत्यर्थमवगाहते, स्रोतसा हियते, निमञ्जति वा मुण्डितिशत्सः पुरुषान्पस्यति, काषायवासस्यो रक्तनीळादिवस्त्रप्रावरणांश्च, क्वयादान् आममांसा-शिनः पक्षिणो गृधादीन्मृगांश्चं व्यावादीन् अधिरोहति तथाऽन्यजैश्चाण्डाळादिभिः गर्दभैः खरेँ हेष्ट्रैः—क्रमेळकैः—सह परिवृतस्तिष्ठति, व्रजन् गच्छनात्मानं परें शत्रुभिः पृष्ठतो धावाद्भरतुगतमभिभूयमानम् आत्मानं मन्यते॥ २०१॥ २०२॥ २०३॥

एवं स्वप्नदर्शनान्युत्ता प्रत्यक्षलिङ्गान्याह—

विमना विफलारम्भः संसीद्त्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ॥ २७४ ॥ कुमारी च न भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना । आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ॥ २७५ ॥ विणग्लाभं न चाऽऽमोति कृषिं चापि कृषीवलः ।

विमना विक्षितिचत्तः, विफलारम्मः—विफलाः आरम्भा यस्य स तथोक्तः न क्रचित्फलमामोति, संसीदत्यनिमित्ततः विनाकारणेन दीनमनस्को भवति । राजनन्दनो राजकुळे जातः श्रुतशौर्यधैर्यादिगुणयुक्तोऽपि राज्यं न लमते । कुमारी रूपलक्षणाभिजनादिसंपन्नाऽपीप्सितं भर्तारम्, अङ्गना गर्मिण्यपत्यम्, ऋतुमती गर्भम् अध्ययनतदर्थञ्चाने सत्यपि आचार्यत्वं श्रोत्रियः विनयाचार्रयुक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा,—न लमते इति सर्वत्र संबध्यते।वणिक् वाणिज्योपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यादिश्चयविक्रयादिषु लांभ, कृषीवर्लं कर्षकः तत्रााभियुक्तोऽपि कृषिकलं नाऽऽमोति। एवं यो यया कृत्या जीवति स तत्र निष्फलारम्भक्षेत्तेनोपसृष्टो वेदित्वव्यः ॥२७॥॥ २०५॥ २०५८॥

^{* &#}x27;' क्रज्यमाममांसं तददान्ति ये ते क्रज्यादाः।'' इति अप० ५६२.

१ क. गृत्रादीन् सुगालच्यान्नादीश्च । घ. दीन्मुगादीश्च व्यान्ना । २ क. वृत्तास्तिष्ठन्त्रजन् । ३ घ. विनयादिपुक्तोऽपि । ४ क. कर्षकः कृषिकृत् ।

एवं कारकज्ञापकहेत्नभिधाय विष्नोपशान्यर्थं कर्म विधातुमाह— स्नपनं तस्य कर्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ॥ २७६ ॥

तस्य विनायकोपसृष्टस्याऽनागतविनायकोपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्नपनमभि-षेचनं कर्तव्यं पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादियुक्तेऽह्वि दिवसे न रात्रौ विधिपूर्वकं शास्त्रोक्ते तिकर्तव्यतासहितम् ॥ २७६ ॥

स्नपनाविधिमाह--

गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च । सर्वौषयैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥ २७७ ॥

भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाच्या दिजाः शुभाः ।

गौरसर्षपकत्केन सिद्धार्थपिष्टेन साज्येन घृतछोछीक्वतेनोत्सादितस्योद्वार्ति ताङ्गस्य तथासर्वोषधेः प्रियङ्गनागकेसरादिभिः सर्वगन्धेश्वन्दनागकेक्स्तूरिकादिभिविं-छित्तिहारसो वक्ष्यमाणभद्रासनोपविष्टस्य द्विजाः ब्राह्मणाः ग्रुभाः श्रुताध्ययन वृत्तसंपन्नाः शोभनाक्वतयश्चत्वारः ''अस्य स्वास्त भवन्तो ब्रुवन्तु '' इति वाच्याः । अस्मिन्त्समये गृह्योक्तमार्गेण पुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७७ ॥ २७७८ ॥

किं च-

अश्वस्थानाद्रजस्थानाद्रस्मीकात्संगमाद्भदात् ॥ २७८ ॥
मृत्तिकां रोचनां गन्धान्गुग्गुलं चाऽप्सु निक्षिपेत् ।
या आहता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलशैह्दात् ॥ २७९ ॥
चर्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं ततः ।

अश्वस्थानगजस्थानवल्मीकसरित्संगमाञ्चोष्यह्देभ्यः आहृतां पञ्चविधां मृदं गो-रोचनां गन्धान् चन्दनैकुड्समाग्हप्रभृतीन् गुग्गुङुं च तास्वस्मु विनिक्षिपेत् । या आपः

१ अप॰ च विनिश्चिपेत् । २ कः गन्धानगरुकुरूमप्रभृतीन् ।

अहता एव वणें: समानवणें: चतुर्भि: कुम्भै: श्रुभैरत्रणास्फुटिताकारकें: ह्दांदशो-ष्यात् संगमद्वा, ततश्च आनडुहे चर्माण रक्ते छोहितवर्ण उत्तरछोमनि प्राचीनग्रीवे भद्रं मनोरममासनं श्रीपणीनिर्मितं स्थाप्यम् । ततः उक्तोदकमृत्तिकागन्धादि सहितांश्चृतादिपल्छवोपशोभिताननान् स्रग्दांमवोष्टितकण्ठान् चन्दनचार्चितान् नवाहत-वस्त्राविभूषितान् चतसृषु पूर्वादिदिक्षु स्थापयित्वा श्रुचो विळिते स्थण्डिछे रचितपञ्चवर्ण स्वास्तिकेछोहितमानडुहं चर्मोत्तरछोम प्राचीनग्रीवमास्तीर्थं तस्योपिर श्वेतवस्त्रप्रच्छा दितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनामिति एतिसमुपविष्टस्य स्वस्तिवाच्याः द्विजाः। ॥ २७८॥ २७९॥ २७९/॥

किंच--

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ॥ २८० ॥

तेन त्वामिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।

स्वस्तिवाचनानन्तरं जीवत्पतिपुच्त्राभिः रूपगुणशालिनीभिः सुवेधाभिः कृतम-क्रूछं पूर्वदिग्देशावस्थितं कलशमादायानेन मन्त्रेणाऽभिषिश्चेद्वरुः । सहस्राक्षुमनेक-शक्तिकं शतधारं बहुप्रवाहमुर्षिभिमेन्वादिर्भियेदुदकं पावनं पवित्रं कृतम् उत्पादितं तेनोदकेन त्वां विनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिषिश्चामि पावमान्यश्चैता आपस्त्वां पुनन्तु ॥ २८० ॥ २८० ॥

तदनन्तरं दक्षिणदेशार्वं स्थितं द्वितीयं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिषिश्चेत्-

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥ २८१ ॥

भगमिन्द्रश्च वायुरच भगं सप्तर्षयो दृदुः।

भगं कल्याणं ते तुभ्यं वरुणो राजा भगं सूर्यो भगं बृहस्पतिः भगमिन्द्रश्च बायुश्च भगं सप्तर्थयश्च देंबुरिति ॥ २८१ ॥ २८१ ॥

^{* &}quot; अनः शक्टं यो वहति सोऽनड्वान् वळीवदेः।" इति अप० ५६५

१ क. शोभिताञानासम्दाम । २ क. श्रेतवञ्चान्छादित । ३ क. द्रिजाः ग्रुभाः । ४ क. दक्षिणदिशावस्थितं । ५ ख. ग. सत्पर्वयम दद्वरिति ।

ततस्तृतायं कलशमादायानेन मन्त्रेणाभिष्वन्वेत—
यत्ते केशेषु दौभीग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥ २८२ ॥
ळळाटे कर्णयोरक्षणोरापस्तद् ध्नन्तु सर्वदा ।

ते तव केशेषु येंद् दौर्भाग्यम् अकल्याणं सीमन्ते मूर्धनि च छ्छाटे कर्ण-योरक्ष्णोश्च तत्सर्वमापो देव्यो घ्नन्तु उपशमयन्तु सर्वदेति । ततश्चतुर्धे कल्शमादाय पूर्वोक्तिश्चिमिर्मन्त्रैरिभिषञ्चित् । "सर्वेर्मन्त्रैश्चतुर्थर्म्" इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ २८२ ॥ २८२ ॥

स्नातस्य सार्षपं तैंलं स्रुवेणौदुम्बरेण तु ॥ २८३ ॥ जुहुयान्मूर्धनि कुशान्सव्येन परिगृह्य तुं ।

उक्तेन प्रकारेण क्रताभिषेकस्य मूर्धनि सव्यपाणिगृहीतकुशान्तीहिते सार्षपं तैळम् उदुम्बरहक्षोद्भवेन सुवेण वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयादाचार्यः ॥ २८३ ॥ २८३ ॥

मितश्च संमितश्चैव तथा र्रॅंगालकटङ्कटौ ॥ २८४ ॥ क्रूश्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः । नामभिर्बेलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमान्वितैः ॥ २८५ ॥ द्याच्चतुष्पये शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्वतः । कृताकृतांस्तण्डलांश्च पललौदनमेव च ॥ २८६ ॥

मत्स्यान्पक्वांस्तथैवामान्मांसमेतावदेव तु । पुष्पं चित्रं सुगन्धं च सुरां च त्रिविधामपि ॥ २८७ ॥

मूलकं पूरिकापूपां स्तथैवोण्डेरकास्रजः।

१ ख. केशेषु दौर्भाग्यं । २ क. सर्वमन्त्रेश्चतु । ख. चतुर्थमितिमन्त्रिलङ्गात् । ग. चतुर्थमिति-स्मृतिलिङ्गात् । ३ अप॰ क. परिगृद्ध च । ४ अप॰ ज्ञालकटंकटः । कूश्माण्डराजपुत्रश्च ।

मितसंमितादिभिार्वनायकस्य नामभिः स्वाहाकारान्तेः प्रणवादिभिर्जुहुयादिति-गतेन संबन्धः । स्वाहाकारयोगाचतुर्थी विभक्तिः । अत्रश्च ॐमिताय स्वाहा, ॐस्मि-ताय स्वाहा, ॐशाळाय स्वाहा, ॐकटङ्कटाय स्वाह्म, ॐक्र्साण्डाय स्वाहा, ॐराज-पुत्राय स्वाहा इति * षट् मन्त्रा भवन्ति । अनन्तरं लौकिकऽग्नौ स्थाळीपाकविधिना चरुं श्रपियत्वा एतैरेव षिड्भर्मन्त्रैस्तिसिन्नेवाग्नौ हुर्वश्चातन्छेषं बळिमन्त्रैरिन्द्वाग्नियमनिर्श्व-तिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मानन्तानां नामिश्चतुर्थ्यन्तैनमोऽन्वितैस्तेभ्यो बार्ळ दद्यात् ॥ २८४॥ २८५॥ २८६॥ २८६॥ २८७॥ २८७।

अनन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—

दध्यन्नं पायसं चैव गुडिपष्टं समोदकम् ॥ २८८ ॥ एतान्त्सर्वान्त्समाहित्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः । विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्तैतोऽम्बिकाम् ॥ २८९ ॥

कृताकृतागुपहारद्रव्यजातं विनायकस्योपाह्नस्य देतिधानाज्ञनन्याश्च शिरसा भूमिं गत्वा "तत्पुरुषाय विद्यहे वक्रतुण्डाय धीमिहि । तन्नो दिन्तः प्रचोदयात् ।" इत्यनेन मन्त्रेण विनायकं "सुभगायै विद्यहे काममालिन्यै धीमिहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥" इत्यनेनाम्बिकां च नमस्कुर्यात् । तत्त उपहारशेषमास्तर्णिकुशे शूपें निधाय चतुष्पये निद्ध्यात् वस्वस्तथा । महर्तेश्चाश्चिनौ रुद्धाः सुपर्णाप्रकृता प्रहाः॥ असुरा यातुधानाश्च पिशाचोरगमातरः।

24

१ कः मि पिनिनायकस्येत्यारम्य अनन्तरं किं कुर्यादित्याहेत्यन्तं नास्ति । २ कः उपा-हत्य । अपरार्के विच्य वि स्रोकार्य नोपलम्यते । ३ अप० तदाम्बि । ४ कः तोऽयाश्चि । ५ गः घः पिद्यार्थे भो । च्याः ।

शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः प्रतनाः शिवाः॥ जुम्मकाः सिद्धगन्धर्वा नागां विद्याधरा नराः। दिक्पाला लोकपालाश्च रे च विष्नविनायकाः॥ जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः। माँ विष्नो मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः॥ सोम्या भवन्तु स्वयतेर्मन्त्रैः। क्रताकृताः सक्रदवहतास्तण्डुलाः स्वलं तिलपिष्टं तिन्मश्च ओदनः पुल्लेलेदनः मत्स्याः पक्वा अपक्वाश्च मांसमेताव- एले तिलपिष्टं तिन्मश्च ओदनः पुल्लेवनं स्तस्याः पक्वा अपक्वाश्च मांसमेताव- देव च पक्वमपक्वं च, पुष्पं वित्रं रक्तपातादिनानावर्णे चन्दनादिसुगन्धिद्वयं, सुरा ब्रिविचा गौडी माध्वी केष्ठी च, मूलकं कन्दाकारो मक्ष्यविशेषः, पूरिका प्रसिद्धा, अपूणः अस्त्रेहपक्वो गोधूमविकारः, उण्डेरकस्रजः उण्डेरकाः पिष्टादि- मध्यस्ताः प्रोताः स्रजः, द्र्यनं दिधिमिश्रमनं, पायसं पयः शृतं, गुडिपिष्टं गुडिमिश्चं शाल्यादिपिष्टं, मोदकाः लाङ्काः अनन्तरं विनायकं तज्जननीमम्बामम्बिकां वक्ष्य- माणमन्त्रोणोपतिष्टेत्॥ २८८॥ २८९॥

किं कृत्वेत्यत आह—

दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वाऽर्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

सकुसुमोदकेनार्घ्यं दून्वा दूर्वासर्वपपुष्पाणां पूर्णमङ्गालं दस्वा उपातिष्ठेदिति

गतेनान्वयः ॥ २८९८ ॥

उपस्थात्रमञ्ज्याहरू रूपं देहि यशो देहि गगं भवति दे। से ॥ २९० ॥

पुत्त्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहिम ॥ २८६

बिनायकोपस्थाने भगवित्रित्यूहः ॥ २९० ॥ २९०

ततः शुक्लाम्बरघरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ ॥ २

ब्राह्मणान्मोजयेदद्याद्रस्रयुग्मं गुरोरपि ।

ततोऽभिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लाम्बरधरः शुक्लम् रानो ब्राह्मणा-१ ख. माया। घ प्राला। २ ख. मा विष्नं मा चमे शोको म्

प्रासिद्धं, गुड

न्भोजयेत् । यथाशक्ति गुरवे श्रुताध्यानवृत्तसंपन्नाय विनायकस्वपनविधिश्वाय वस्वयुग्मं दद्यात् । अपिशब्दाद्यथाशाि दक्षिणां विनायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तल्लायं
प्रयोगक्रमः,—चतुर्भिब्रोह्मणेः सार्धमुक्तळक्षणो गुरुमेन्त्रश्चो भद्रासनरचनानन्तरं तत्सिलिधौ विनायकं तञ्जननीं चोक्तमन्त्राभ्यां गन्धपुष्पादिभिःसमभ्यर्थ्य चरुं श्रुपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहवाचनं कृत्वा चतुर्भिः कळशेरिभिष्य्यै
सार्षपं तेळं शिरिस हुत्वा, चरुहोमं विधायाभिषेकशाळायां चतुर्दिक्षु इन्द्रादिकोकपाक्रम्योबाळं दचात् । यजमानस्तु स्नानान्तरं शुक्ळमाल्यान्वरधरो गुरुणा सहितो
विनायकाम्बिकाभ्यामुपहारं दस्त्वा शिरसा भूमिं गत्वा कुँसुमोदकेनार्थ्यं दस्त्वा दूर्वासर्षपपुष्पाञ्जाळं च दस्त्वा विनायकमिक्कां चोपतिष्ठेत् । गुरुरुपहारहोषं शूर्पे कृत्वा
चत्वरे निदध्यात् । अनन्तरं वस्त्रयुगमं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो मोजनं च दद्यादिति ॥
२९१॥ २९१ ॥

॥ इति विनायकस्त्रपनविधिः ॥

अस्यैव विनायकस्नपनस्य उत्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दशियितुमाह-

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चव विधानतः ॥ २९२ ॥ कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नोत्यनुत्तमाम्।

एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं संपूज्य कर्मणां फल्मविन्नेनामेतित्युक्तेापसंहारः । संयोगान्तरमाह —श्रियं चोत्कृष्टतमामान्नेतिति । श्रीकामश्चानेनैव विधानेन विनायकं पूज्येदिस्पर्थः । आदिस्यादिग्रहृपीडाशान्तिकामस्य ल्क्ष्म्यादिकामस्य च ग्रहपूजादिकरूपं विधास्यन् ग्रहपूजामुपक्षिपति—"'ग्रहांश्चैव विधानतः'" इति । ग्रहानादिस्यादीन् वक्ष्य-माणेन विधिना संपूज्य कर्मणां सिद्धिमान्नोति श्रियं चान्नोतीति ॥ २९२ ॥ २९२ ॥

नित्यकाम्यसंयोगानाह--

आदित्यस्य सदा पूजां तिलकं स्वामिनस्तथा ॥ २९३ ॥

१ कः पिच्य शिरासि हुत्वा । २ कः गः गरवा सकुसुमो । ३ गः वस्रयुग्मं दत्त्वा दक्षिणां च इत्त्वा ब्राह्मणेश्यो मो । ४ अप॰ श्रियमाओ ॰ ।

महागणपेतश्चैव कुर्वन्तिसस्मवामुयात्।

आदित्यस्य भगवतः सदा प्रतिदिवसं रक्तचन्द्रनकुङ्कुमकुसुमादिभिः पूजां कुर्वन् स्कन्दस्य महागणपतेश्च नित्यं पूजां कुर्वन् सिद्धिं मोक्षमात्मज्ञानद्वरिण प्राप्तो-तीति नित्यसंयोगः । आदित्यस्कन्दमहागणपतीनामन्यतमस्य सर्वेषां वा तिलकं स्वर्णीनिर्मितं रूप्यानिर्मितं वा कुर्वन् सिद्धिमिमलिषतामाप्रोति । तथा चक्षुपी चेति कामसंयोगः ॥ २९३ ॥ २९३ / ।

॥ इति महागणपतिकल्पः समाप्तः॥

१ ख. जादित्यस्कन्दगणपती । २ ख. घ. स्वर्णीदिनिर्मितरीप्य । ग. स्वर्णनिर्मितं रीप्यनि-मितं च कुर्वेत् ।

अथ ग्रहशान्तिप्रकरणम् ११.

"एवं विनायकं पूज्य प्रहांश्रेविविधानतः। कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं चाप्नेात्मत्तमार्म्।" इत्यनेन प्रहपूजायाः कर्मणामविध्नेन फलसिद्धिः श्रीश्र फलमित्युक्तम्। इदानीं फलान्तराण्याह——

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥ २९४ ॥ वृष्टचायुः पुष्टिकामो वा तथैवाऽभिचरक्रीप ।

श्रीकाम इति पूर्वोक्तस्यानुवादः, शान्तिकाम आपद्वपशान्तिकामः सस्यादिवृद्धयर्थं प्रवर्षणं वृष्टिः, आयुरपमृत्युजयेन दीर्घकाळजीवनं , पुष्टिरनवद्यशरीरत्वं, एतौः
कामयत इति वृष्टयायुः पुष्टिकामः । एते श्रीकामादयो ग्रहयञ्चं ग्रहपूजां समाचरेयुः ।
तथाऽभिचरन्नपि—अदृष्टोपायेन परपीडा अभिचारः तत्कामश्च—ग्रह्यशं समाचरेत् ॥ २९४ ॥ २९४ ॥

महानाह---

सूर्यः सोमो महीपुतः सोमपुत्तो बृहस्पितः॥ २९५ ॥ शुकः शनैश्चरे। राहुः केतुश्चेति प्रैंहाः स्मृताः। एते सूर्यादयो नव प्रहाः॥ २९५ ॥ २९५८ ॥

प्रहाः पूज्या इत्युक्तं, किं कृत्वेत्याह---

ताम्रकात्स्पाटिकाद्रक्तचन्दनात्खर्णकादुभौ॥ २९६॥

रजेतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः कमात् । स्ववर्णेर्वा पटे लेख्या गन्धेर्मण्डलकेर्षुं वा ॥ २९७ ॥

सूर्योदीनां मूर्तयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमं कार्याः, तदलामे स्ववर्णैर्वर्णकैः पटे

१ आ. २९३ । २ अप० रिपून् । ३ कः खंतान् कामयते । ४ कः केतुश्चेन प्रहाः । ५ खः गः घः राजतादयसः । ६ अप० केऽपि । ७ घः सूर्योदीनामित्यारस्य मण्डलकेषु वेत्यन्तो नास्ति प्रन्थः । छस्याः मण्डळकेषु वा, गन्धेः रक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं छेस्या इस्यन्ययः । द्विभुजन्वादिविशेषस्तु मस्यपुराणोक्तो द्रष्टव्यः, स्यथा "पमासनः पम्रकरः पम्रगर्भसम्युतिः । सप्ताश्चः सैतरुज्जुश्च द्विभुजः स्यास्तदा रिवः ॥ श्वेतः श्वेताम्वरधरो दशाश्चः श्वेत-भूषणः । गदापाणिद्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्तमास्याम्बरधरः शक्तिशूळगदाधरः । चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः ॥ पीतमास्याम्बरधरः कर्णिकारसम्युतिः । खद्भचमगदापाणिः सिंहस्यो वरदो बुधः ॥ देवदेळगुरू तद्वत्पीतश्वतौ चतुर्भुजो । दिण्डनो वरदो कार्यो साक्षस्त्रकमण्डळ ॥ इन्द्रनीळयुतिः शूळी वरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽकेसुतः सदा ॥ कराळवदनः खङ्भचर्मशूळी वरप्रदः । नीळः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युवरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या प्रहा लोकहितावहाः । स्वाङ्गुलेनोच्छिताः सर्वे शतमधोत्तरं सदा ॥ " इति । एतेषां स्थापनदेशश्च तत्रैनोक्तः—" मध्ये तु भास्करं विद्यात्वोहितं दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्याद्वां पृथीत्तरेण तु ॥ पृथेणःभागवं विद्यात्वानं दक्षिणप्ते । पश्चिमन शानि विद्यादाहुं पश्चिमदक्षिणे ॥ पश्चिमन शानि विद्यादाहुं स्थान्या वे श्चुक्ललण्डुकैः॥" इति ॥ २९६ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥

पूजाविधिमाह-

यथावर्ण प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्धारच बलयरचैव धूपो देयरच गुग्गुर्लुः ॥ २९८ ॥

कर्तव्या मन्त्रवन्तरच चरवः प्रतिदैवतम्।

यथावर्ण यस्य ग्रहस्य यो वर्णः तद्वर्णोनि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि, बळयश्च । धूपश्च संवेभ्यो गुग्गुळुर्देयः । चरवश्च प्रतिदैवतं अग्निप्रतिष्ठापनान्वाधानादिपूर्वकं ''चतुरश्चतुरो मुष्टीनिर्वपति" ''अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्यादिविधिना कार्याः। अनन्तरं सुसमिद्धेऽम्राविध्माधानाद्याधारान्तं कर्म कृत्वा आदित्याद्युडेरोन यथाक्रमं

१ खः गः सप्ताश्वरथसंस्थोऽपि । २ कः स्थापने देशश्च शङ्खेनोक्तः । ३ कः गः स्थापये-च्छुक्कः । ४ वः ग्रस्पुरुः ।

वक्ष्यमाणमन्त्रैर्वक्ष्यमाणाः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण हुत्वा *चरवो होतन्याः॥२९८॥ २९८८॥

मन्त्रानाह—

आकृष्णेने इमं देवों अग्निर्मूर्घादिवः ककुर्ते ॥ २९९ ॥ उर्हें ध्यस्वेति च ऋचो यथासङ्ख्यं प्रकीर्तिताः । वृंहस्पते अतियद्यस्तथेवाज्ञात्पैरिश्रुतः ॥ ३००॥ दें नो देवीस्तथाकाण्डात्केतुं कृण्विज्ञिमांस्तथाँ ।

''आक्रुष्णेन रजसा वर्तमान....'' इत्यादयो नव †मन्त्राः यथाक्रममादित्यादीनां वेदितव्याः ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०० ॥

इदानीं समिध आइ---

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ॥ ३०१ ॥ औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्व समिधः क्रमात् ।

अर्कपळाशादयो यथाक्रमं सूर्यादीनां समिवो भवन्ति । ताश्च और्द्रा अभग्नाः सखचः प्रादेशमात्राः कर्तन्याः ॥ ३०१ ॥ ३०१ ॥

किंच-

एकैंकैस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वौ ॥ ३०२ ॥ होतव्या मधुसर्पिभ्यों दश्ला क्षीरेण वा युर्तीः ।

- * '' अनवस्नावितो विद्यारोऽन्तरूष्मपक ओर्टनश्चरः । '' इति अप॰ ५७३.
- † एतेषां ऋषिछन्द आदयोऽपराकें विस्तरेण ५०४ पृष्टे द्रष्टन्याः ।

१. ऋ० अ. १, अ. ३, व. ६, ऋ. २. । २.—इमं देवा इति देवाः सोमो यज्ञः । ३ ऋ० अ. ६, अ. ३, व. ३७, ऋ. १. । ४ उद्घुष्पश्चेति परमेशी वुपालिष्टुष् । ५ ऋ० अ. २, अ. ६, व. ३१, ऋ. ५. । ६ अचात्परिश्चत इति अश्विसरस्वतींद्राः ग्रुकोञ्जिजाती । ७ ऋ० अ. ७, अ. ६, व. ५, ऋ. ४. । ८ काण्डात्काण्डादित्यगी राहुस्तुष्टुष् । ९ ऋ० अ. १, अ. १, व. ११, ऋ. ३. । १० अप० इमा अपि । ११ ख. ग. ताश्चसादीः । १२ अप० स्पाष्ट-श्चतक । १३ ख. स्वे च । १४ अप० संयुताः । आदित्यादीनामेकेकस्याष्ट्यातसंख्यातां अष्टाविद्यातिसंख्याता वा यथासंभवं मधुना सार्पेषा दञ्जा क्षीरेण वा युता आक्ताः अर्कादिसमिषो होतव्याः ॥ ३०२ ॥ ३०२८॥

इदानीं भोजनान्याह-

गुडौदनं पायसं च हविष्यं क्षीरषाष्टिकम् ॥ ३०३ ॥ दृध्योदनं हविद्रचूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च । द्याद्गृहक्रमादेव द्विजेभ्यो भोजनं द्विजः ॥ ३०४ ॥ दाक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

गुडिमिश्र ओदनो गुडौँदनः, पायसं पार्यसाऽन्नं, हिवष्यं मुन्यनादि, क्षीरषा-द्विकं क्षीरामिश्रः *षाष्टिकौदनः, दष्ना मिश्र ओदनो दष्योदनः, हिवधृतौदनः, चूर्ण तिळचूर्णमिश्र ओदनः, मांसं मक्ष्यमांसमिश्र ओदनः, चित्रौदनः नानावणौँदनः,— एतानि गुडौँदनादीनि यथाक्रममादिलागुदेशेन भोजनार्थं द्विजेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ब्राह्मणसंख्या यथाविभवं द्रष्टव्या । गुडौँदनाद्यभावे तु यथाळाभमोदनादि पादप्रक्षाळ-नादिविधिपूर्वकं सत्क्रत्य सम्मानपुरःसरं दद्यात् ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०४ ॥

दक्षिणामाह---

धेनुः शंखस्तथानड्वान्हेम वासो हयः क्रमात् ॥ ३०५ ॥ * कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ।

धेनुः दोग्ध्री, शंखः प्रसिद्धः, †अनडान्भारसहो बर्ळीवर्दः, हेम सुवर्णे, वासः पीतं, हयः पाण्डुरः, ऋष्णा गौः, आयसं शस्त्रादि, छागः प्रसिद्धः,—एता धे-

^{* &#}x27;' षष्टिको ब्रीहिविदेशः । '' इति अप-५७५ '' षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते'' अ० ५. १. ७७.

^{† &}quot;अनसो बोढा गौरनड्वान्।" इति अप० ६७५.

१ कः ध्रातमष्टाविंशतिसंख्या वा । २ कः पायसं क्षेरेयं हाविष्यं ।

न्वादयो यथाक्रममादित्याद्युदेशेन ब्राह्मणानां दक्षिणाः स्मृताः—- उक्ता मन्वादिभिः। एतच संभवे सति, असंभवे तु यथाळामं शक्तितोऽन्यदेव यार्किचिद्वेयम् ॥३०५॥३०५८॥

शान्तिकामेनाविशेषेण सर्वे प्रहाः पृजितन्यौ इत्युक्तम् । तत विशेषमाह—

यश्च यस्य यदा दुष्टः स तं यत्नेन पूजयेत् ॥ ३०६ ॥

ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजियष्यथ ।

यस्य पुरुषस्य यो ग्रहो यदा दुद्योऽष्टमादिस्थाने स्थितः स तं ग्रहं तदा यत्नेन विशेषेण पूज्येत्, यस्मादेषां ^{*}ग्रहाणां ब्रह्मणा पूर्वे वरो दत्तः पूजिताः सन्तो यूयामिष्टप्रापणेनाानिष्टनिरसनेन च पूजितां पूजायिष्यथेति ॥ ३०६ ॥ ३०६ ॥ ३०५ ॥

अविशेषेण डिजानधिकूत्य शान्तिकपौष्टिकादीनि कर्माण्यन्तकान्तानि, तत्राभिषेकप्रणयुक्तस्य राज्ञो विशेषेणाधिकार इति दशैयति*—

ग्रहाधीना नरेन्द्राणांमुच्छ्रायाः पतनानि च ॥ ३०७॥

भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः

नरेन्द्राणामभिषिक्तक्षालियाणां प्रहाः पृथ्यतमां इत्यनेनान्येषामपि पृथ्यतमा इति गम्यते । उभयत्र कारणमाह—प्राणिनामम्युदयविनिपाताः प्रहाधीनाः यस्मात्तस्माद-धिकारिमिः पूथ्याः । किं च जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य भावाभावावुत्पाचिनिरोधौ प्रहाधीनौ । तत्र यद्येते पूजिताः तदा स्वकाले उत्पांतिनिरोधौ भवतः । अन्यथा उत्पत्तिसमये तस्य नोत्पादः । नै काले निरोधश्च जगदीश्वरताच नरेन्द्राणां तद्योगक्षे-

" '' यद्यपि धर्माधर्मी सुखदु:खानुभवहेत्, तथाऽपि काळविशेषमनपेक्ष्य न तद्धेत् भवतः। न च प्रहाणां गतिविशेषमन्तरेण काळविशेषः शक्यो निरूपियत्निति भवति प्रहाधीनस्वं नरेन्द्रोच्ळ्यादेरतो विरूदं प्रहस्थानं दृष्ट्या तत्स्य्चितागामिदुःखसंघातविधाताय प्रहयज्ञः कार्यः। '' इति अप० ५७६.

१ ख. पूजियतच्याः । २ ख. अपराकें च — दुःस्थः । ३ ख पूजियतारं । ४ ख. भिष्ठे-क्रयुक्तस्य । ५ ख. " इति दर्शयति" इत्यस्य स्थाने " इत्याइ " इति पाठः । ६ क. ब्राणां सिद्धयः पत । ७ क. पूज्यतमाः । अनेनान्ये । ख. घ. पूज्यतमाः । अथ चान्येषामपि पूज्या इति । ८ ख. स्वकाल एवीत्यत्ति । ९ ग. न निरोधकाले ।

मकारिणां पूज्यतमा ग्रहा इति तेषां विशेषेण शान्तिकादिष्विधिकारः । तथा च गौ-तमेन ''राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम् ।'' इति राजानमधिक्वत्य ''वर्णानाश्रमांश्र न्यायतोऽभिरक्षेत् ।'' ''चळतरचैतान्त्स्वधर्मे स्थापयेत् ।'' इत्यादीन्कारिचद्धर्मानुक्त्वा ''यानि च दैवात्पातचिन्तकाः प्रब्र्युस्तान्यादियेत् ।'' ''तदर्धानमपि ह्येक योगक्षेमं प्र-तिजानेते।'' इति शान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठानहेतुमभिधाय ''शान्तिकपुण्याहस्वस्त्ययना-युष्यमङ्गळसंयुक्तान्याम्युद्यिकानि विद्वेषणस्तम्भनाभिचारद्विषद्वृद्धियुक्तानि च शाळा-श्री कुर्योत् ।''इति शान्तिकादीनि दार्शतानि ॥ ३०७॥ ३०७ ॥

इति ग्रहशान्तिप्रकरणस् ॥

[्]र.—99. 9 । २.—99, ९ । ₹.—99. 9०. | ४.—99. 9५ । ५.—99. 9६. इ.—99. 9७.

अथ राजधर्मप्रकरणम् १२

भीधारणान्ग्रहस्थधर्माद्यत्ववेदाँनां राज्याभिषेकादिग्रणयुक्तस्य गृहस्थस्य विशेषधर्मानाहः — महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः॥ ३०८॥

विनीतः सत्वसंपन्नः कुळीनस्सत्यवाक्शुचिः । अदीर्धसूर्तःस्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुषस्तथा ॥ ३०९॥

धार्मिकोऽव्यसनद्वैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित्। स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ॥ ३१०॥

विनीतस्त्वथ वार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ।

पुरुषार्थसाधनकर्मारम्भाध्यवसाय उत्साहः,— † महानुत्साहो यस्यासाँ महो-त्साहः, बहुदेयार्थदर्शी स्थूळळक्षः, परक्वतोपकारापकारो न विस्मरतीति कृतज्ञः तपोज्ञा-नादिवृद्धानां सेवको वृद्धसेवकः, विनयेन पुक्तो विनीतः,— विनयशब्देनाविरुद्धः पूर्वोक्तस्नातर्क्षभर्मकळाप उच्यते— 'न संशयं प्रपचेत नाकस्मादिप्रयं वदेतें ।' इत्यादिनो-क्तः, है सत्वसंपन्नः संपदापदोर्ह्भविषादरिहतः, मानुतः पितृतश्चाभिजनवान्कुळीनः,

^{* &#}x27;' उक्ता वर्णधर्माः ब्रह्मचारिगृहस्थधर्माश्च इदानीं राज्ञो गृहस्थस्यापि गुणवतः जनपद्यरिपालनादिधर्मान्वकुं वैर्गुणैर्शुक्तः प्रजापालनयोग्यो भवति तान्स्तावदाहः। '' इति अप० ५७६.

^{† &#}x27;' महोत्साहो महोद्यमः । महाविषयत्वमविहन्यमानत्वं चोत्साहरू महत्त्वम्।''इति अप० ५७७.

^{🙏 &#}x27;' यः प्रत्युपकारायोपकारिणं स्मरति स कृतज्ञः । '' इति अप० ५७७.

^{🖔 &}quot; दुर्दशामापन्नोऽपि न न्यायादपैति यः स सात्विकः । '' इति अप० ५७७.

१ क.साधारणासाधारणान् ०। २ ग. धर्मीनभिधाय ०३ अप० सूत्री । ४ क. कर्मधर्म । ५ आ. १३२ ।

सत्यवाक्सत्यवचनशीलः । शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, अवश्यकार्याणां कर्मणा-मारम्भे प्रारम्भानां च समापने यो न विलम्बतेऽसावदीर्घसूत्रः, * अधिगतार्थाविस्मर-णज्ञीलः स्मृतिमान् , [†]अक्षुद्रोऽसद्गुणद्वेषी, अपरुषः परदोषाकीर्तनज्ञीलः, धार्मिकः व-र्णाश्रमधर्मान्वितः, न विद्यन्ते ‡व्यसनानि यस्यासौ अव्यसनः,—व्यसनानि चाष्टा-दश, यथाऽऽह मनुः ''मृगयाऽक्षा दिवास्वप्तः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथा-घातैः कामजो दशको गणः॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽथ दूषणम्। वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टर्कः ॥" इति । तत्र च सप्त कष्टतमानि, यथाऽऽह— '' पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाऋमम् । एतत्कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥ दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणम् । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमे-तत्त्रिकं सदा ॥ र इति पानो स्म भारानीववारणक्षमः, रहरो निर्भयः, ६ रहस्यवित गोपनीपार्थगोपनेचतुरः, स्वरन्ध्रगोप्ता स्वस्य सप्तसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशौथिल्यं तत्स्वरन्ध्रं--तस्य गोप्ता प्रच्छादयिता, ॥आन्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां गदण्डनीत्याम-र्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां, वार्तायां ऋषिवाणिज्यपञ्चपालनरूपायां धनोपचयहेतुमूतायां, ** वय्यां ऋग्यजुःसाममर्थ्यां च विनीतः तत्तदभिन्नैः प्रावीण्यं नीतः, यथाऽऽह मनु:---'' त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीति च तद्विदः । आन्वीक्षिकीं चात्मविद्भयो-वार्तारम्भांश्च लोकतः ॥" इँति,—नराधिपो राज्याभिषिक्तः,—स्यादिति सर्वत्र संबन्धः ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३१० ॥

^{* &}quot; प्रमितेऽर्थे निराशङ्कः । " इति अप ०५७७.

^{† &#}x27;'अक्षुद्रः अनल्पहृत्यः । योऽल्पापकारोपकाराभ्यां कोपप्रसादवान् सोऽल्पहृ-दयः।'' इति अप० ५७७.

^{‡ &#}x27;'पुरुषार्थविक्षेपकं चृतादिकं व्यसनं तद्रहितः अव्यसनः।" इति अप० ५७७.

^{§ &}quot;भात्मशो मन्त्रज्ञः पररन्ध्रज्ञो वा ।" इति अप० ५७७.

[&]quot; आन्वीक्षिकीवेदाद्यविरुद्धन्यायविद्या ।" इति अप० ५७७.

र्भं तच्छास्रविषयविभागादि महाभारते शान्तिपर्वणि ५६ तमे अध्याये द्रष्टव्यम् ।

^{** &#}x27;'त्रयीग्रहणात् तत्परिकरभूतानि व्याकरणाद्याङ्गनि मीमांसापुराणधर्मशास्त्राणि गृह्य-न्ते । '' इति अप० ५७७.

१ क. बृथात्वागः । मनुस्मृती—' वृथाव्या च' । २.— ७. ४७, ४८ । ३ क. मेत्त्त्रयं सद्मा । ४.— ७. ५०, ५१ । ५ क गोपनकुक्तलः । क ६ .गः ऋग्यन्तः सामारव्यायां च । ७.—- ७४३. ।

एवमभिषेकग्रणयुक्तस्यान्तरङ्गान्धर्मानाभिधायेदानीं बहिरङ्गानाह-

स मन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान्शुचीन् ॥३११॥

तैः सार्ध चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः परम् ।

कींदशं पुरोहितं कुर्यादित्याह

पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितो।दितम् ॥ ३१२ ॥

दण्डनीत्यां च कुरालमथर्वाङ्गिरसे तथा।

पुरोहितं च सर्वेषु दष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुँरतो निहितं दानमानसत्कारैरात्मसं-बद्धं कुर्यात् । कथं भूतम् र— दैवज्ञं प्रहोत्पाततच्छमनादेवेदितारं उदितोदितं

^{*&#}x27;' स्वामिहितेऽष्वचञ्चलान् । " इति अप० ५७७.

^{† &#}x27;' पुरोहितं प्रकुर्वीत वृण्वीत, वरणेन हि पुरोहितःवसुत्पद्यते यथाऽध्वर्युःवादिकस्।'' इति अप० ५७८.

[्]रं ''दैवज्ञो ज्योतिक्शास्त्रवित् । तेन हि शास्स्त्रेण प्राणिनां दैवं कर्मविपाको ज्ञायते ।'' इति अप० ५७७.

१.—७. ५८. । २ क. समस्तैन्येस्तैर्वा अनन्तरं । ३ क. ततः स्वबुद्धवा कार्ये । ४ खः पुरतो हितं । व. पुरो निहितं ।

विद्याभिजनानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैः *उदितं समृद्धं दण्डनीत्यामर्थशास्त्रे कुश्रुलम् अथर्वाङ्गिरने च शान्त्यादिकर्मणि ॥ ३१२ ॥ ३१२ ॥

श्रीतस्मार्तिकयाहेतोर्द्रेणुयादेव चर्त्विजः ॥ ३१३ ॥

यज्ञांश्चेव प्रकुवींत विधिवसूरिदक्षिणान् ।

श्रीताक्षिहोत्रादिस्मातींपासनादिकियानुष्ठानासिद्धवर्थे ऋत्विजो वृणुयात् । यज्ञाश्च राजसूयादीन्विधिवद्यथाविधानं भूरिदक्षिणान्बहुदक्षिणानेव कुर्यात् ॥ ३१३ ॥ ३१३ ॥

किंच---

भोगांश्च दद्यौद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ॥ ३१४ ॥ अक्षयोऽयं निधी राज्ञां यद्विप्रेषूपपादितम् ।

ब्राह्मणेभ्यो भोगान् सुखानि तत्साधनदानद्वारेण दद्यात् , वसूनि च सुवर्ण-रूप्यभूप्रभृतीनि विविधानि नानाप्रकाराणि देर्यानि,—यस्मादेष राज्ञां । अक्षयो निधिः शेवधिः यद्वाङ्मणेभ्यो दीयते । साधारणधर्मत्वेन दानप्राह्मौ सत्यां राज्ञां दानप्राधान्य-प्रतिपादनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ३१४ ॥ ३१४ ॥

किं च--

अस्कन्नमर्व्यंथं चैव प्रायक्ष्वित्तरदृषितम् ॥ ३१५ ॥ अम्रे: सकाशाद्विप्रामौ हुतं श्रेष्ठमिहोच्यते ।

- * "चे मन्त्रिणामुदिता उक्ताः प्रज्ञादयो गुणाः ते यस्योदिता भूताः स उदितो-दितः।" इति अप० ५७८.
- † " आस्मोपकारकत्वेन निधितुच्यत्वात् निधित्यं राज्ञां यद्विप्रेष्पपादितं विप्रेभ्यो दत्तम् । छौकिको निधिरुपभोगाद्याक्चौरादिवशात् कदाचिद्क्षायते दत्तं तु न तथेति विशेषो-ऽयमिति वक्तुमुक्तमक्षय इति । भूमौ निहितं सुवर्णादिकं निधिः । न केवलं निधेरुक्तृष्टं दानमिप व्यक्तिहोजादेरिप । न हि दाने कस्यचिद्धविषः स्कन्नं स्कन्दनं व्यथनं वा विद्यते, येन विगुणं सद्शिहोत्रादिवदफलं स्यात्।" इति अप० ५७८.

१ ख. दत्त्वा विप्रेम्यो । २ ख. देयानीति नास्ति । ३ ख. मन्ययं चैच ।

अग्नेः सकाशादिक्षसाध्यात् भूरिदक्षिणात् राजसूयादेरिप विप्राग्नौ हुतं श्रेष्ठ-मिहोच्यते,—यत् एतदस्कनं क्षरणरहितं, अन्त्र्यथं पश्चिहिंसारहितं, प्रायश्चित्तैरदूषितं प्रायश्चित्तायासरहितम् ॥ ३१५ ॥ ३१५८ ॥

वस्नि विप्रेस्यो दद्यादित्युक्तम् , कया परिपाट्या दद्यादित्याह—

अलन्धमीहेद्दर्भेण लन्धं यत्नेन पालयेत् ॥ ३१६ ॥ पालितं वर्द्धेयेनीत्मा वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

अलब्धलामाय धर्मशास्त्रानुसारेण यतेत । यत्नेन कैब्धं तत्परतया रक्षेत् । पालितं नीत्या वैणिक्पथादिकया ग्रद्धं नयेत् । ग्रद्धं च पात्रेषु किविधेर्षुं धर्मार्थकाम-युक्तेषु निक्षिपेत् दद्यात् ॥ ३१६ ॥ ३१६८ ॥

पात्रे निक्षिप्य किं कुर्यादित्याह-

दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्॥ ३१७॥ आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः।

यथोक्तिविधिना भूमिं दत्त्वा स्वत्विनिवृत्तिं कृत्वा 'निबन्धं वा एकस्य भाण्डभर-कैस्येयन्तो रूपकाः, एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णानीति वा, निबन्धं कृत्वा लेख्यं कारयेत् । किमर्थम्?—आगामिन एष्यन्तो ये भद्राः साधवो तृपतयो भूपास्तेपाम-नेन दत्तमनेनप्रतिगृहीतमिति परिज्ञानाय । पार्थिवो भूपतिः । अनेन भूपतेरेव भूमि-दाने निबन्धदाने वाऽधिकारो न भोगपतेरिति दर्शितम् ॥ ३१७ ॥ ३१७ ॥

लेख्यं कारयेदित्यक्तम्, कथं कारयेदित्याह-

पटे वा ताम्रपदे वा स्वमुद्रोपरिचिद्धितम् ॥ ३१८॥

- * " विद्यातपोवृत्तसंपन्नेषु '' इति अप० ५७८.
- † ''अस्मिन्ध्रामे प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रस्वामिनैतद्धनमस्मै प्रत्यब्दं प्रतिमासं वा देयमित्येव मादिनियमो निबन्धः। '' इति अप० ५७८.
- ? खः छन्धं तत्परिपालयेत् । स्वयमवेश्वया रक्षेत् । घः तत्परिपालयेत् । स्वयमवेश्वया तद्रश्चेत् । पालितं तत्परतया रक्षेत् । २ कः रक्षितं नीत्या । ३ गः नीत्या वाणिज्यादिकया । कः विणिक्कियया । ४ घः पानेषु धर्मार्थे । ५ कः खः घः धर्मार्थेकामपानेषु नि । ६ घः इयन्तोऽकृपका ।

अभिलेख्याऽऽत्मनो वंदयानात्मानं च महीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्णनम् ॥ ३१९॥ स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ।

कार्पासिके पटे ताँम्रपट्टे ताम्रपळके वा आत्मनो वंश्यान्प्रिपितामहिपितामहिपितृन् वहुवचनस्यार्थवन्त्यात् वंशवीर्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमिमेळेख्याऽऽत्मानं,—च शान्दात्प्रतिप्रहीतारम्, प्रतिप्रहपरिमाणं दानच्छेदोपवर्णानं चाभेळेख्य—प्रतिगृह्यत इति प्रतिप्रहो निवन्धस्तस्य—रूपकादिपरिमाणं—दीयते इति दानं—क्षेत्रादि तस्य छेदः
—छिग्रते अनेनेति छेदः—नैवाद्याघाटो निवर्तनपरिमाणं च तस्योपवर्णनं अमुकनचा दक्षिणतोऽयं प्रामः क्षेत्रं वा पूर्वतोऽमुकप्रामस्य, एतावित्रवर्तनमित्यादिनिवर्तनपरिमाणं च लेख्यमेव, आघाटस्य नदीनगरवर्त्मादेः संचारित्वेन भूमेन्यूनाधिकभावसंभवात्तिनृहस्यर्थम् । स्वहस्तेन स्वहस्तिछितेन मतं मे अमुकनाम्नः अमुकपुत्तस्य यदत्रोपरि छित्तित्मित्यनेन संपत्रं संयुक्तं काळेन च द्विविधेन शक्नगुपातीतसंवत्तररूपेण च दानकाळेन चन्द्रसूर्योपरागादिना संपत्रं स्वमुद्रया गरुडवाराहादिरूपेयोपरि बहिश्चि-हितम् अङ्कितं स्थिरं दढं कशासनम्—हाष्यन्तो भविष्यन्तो नृपतयः अनेन 'दानाच्छ्रे-योऽनुपाळनम्' इति शासनं—कारयेत् महीपतिनं भोगपतिः। सन्धिविप्रहिकारिणां केनचिछेख्यम्,—'' सन्धिविप्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य छेखकः। स्वयं राज्ञा समादिष्टः स छिखेद्राजशासनम् ॥' इति स्परणात् । दानमात्रेणैव दानफळे सिद्धे शासनकारणं तत्रेव भोगाभिवृद्धया फळातिशयार्थम्॥ ३१८॥ ३१८॥ ३१८॥ ३९८॥

इदानीं राज्ञो निवासस्थानमाह---

रम्यं पराव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥ ३२० ॥ तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ।

* " शिष्यन्ते दानापहाराश्चिवर्त्यन्ते भाविनो भूपतिप्रश्चतयो येन तच्छास-नस् ।" इति अप० ५७९.

र क. 'तामपट्टे ' इति नास्ति ख. घ. तामपट्टे फलके । २ ख. घ. अर्थवच्याय । ३ ग. नदादी निवर्तनम् । ४ क. 'अमुकनाभ्रः' इति नास्ति । ५ क. रूपेण । ६ ख. ग. घ. सिथिव-प्रहादिकारिणा न येन केनचित ।

रम्यं रमणीयं अशोकचम्पकादिभिः, पशव्यं पशुम्यो हितं पशुद्वद्विकरम्, आजिव्यमुपजीव्यं कन्दर्सृं लिल्डपुष्पादिभिः, जाङ्गळं—यद्यप्यस्पोदकतरुपर्वतो देशो जाङ्गळः, तथाऽप्यत्र सैमजळतरुपर्वतो देशो जाङ्गळः निर्माति निर्माति क्षेत्री । तत्रैवंविधे देशे जनानां कोशस्य सुवर्णादेरात्मनश्च रक्षणार्थं दुर्गं कुर्वीत । तहुर्गं च षड्विधम्, यथाऽऽह मनुः—" धन्वदुर्गं महीदुर्गमव्दुर्गं वार्क्यमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्याऽऽवसेत्पुरम् ॥ नग्रे इति ॥ ३२०॥ ३२०॥

किं च--

तत तत्र च निष्णातानध्यक्षान्कुशलान्शुचीन् ॥ ३२१॥ प्रकुर्यादायकर्मान्तव्ययकर्मसु चोद्यतान् ।

तत्र तत्र धैर्मार्थकामादिषु अध्यक्षान् योग्यानिधकारिणः प्रकुर्यान्नियुज्ञात, यथाऽऽहः— "धर्मकृत्येषु धर्मज्ञानर्थकृत्येषु पण्डितान्। स्त्रीषु क्रांबान्नियुज्ञीत नीचार्निचे षु कर्मसु ॥ " इति । कीदराान् ?— निष्णातान् अनन्यव्यापारान्, कुराळान् तत्त द्वयापारचतुरान्, ग्रुचीन् चतुर्विधोपधाग्रुद्धान्, आयकर्मसु सुवर्णाग्रुत्पत्तिस्थानेषु, व्ययकर्मसु सुवर्णादिदानस्थानेषु च, उद्यतान् अनळसान्, च शब्दात्प्राञ्चत्वादिगुण-युक्तान् । उक्तं च— " प्राञ्चलसुपधाग्रुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता । कार्येषु व्यसनाभावः स्वामिभक्तिश्च योग्यता ॥ " इति ॥ ३२१॥ ३२१ ॥

' भोगांश्च दद्याढिप्रेभ्यो वसूनि विविधानि र्च ।' इति सामान्येन स्वस्यदानमुक्तम् । इदानीं नृपाणां विक्रमार्जितस्य दाने फळातिशयमाह—

नातः परतरो धर्मी नृपाणां यद्रणार्जितम् ॥ ३२२॥ विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चामयं सदौ ।

^{* &#}x27;' जाङ्गरूः स्वल्पवृक्षोदकपर्वतो बहुपश्चिमृगः प्रचुरवर्षातपश्च ।'' इति अप० ५८०.

१ क. कन्दम् लादिमिः। २ क. समृद्धजल० । ३ क. तिष्टेत् । ४ घ. मृहुर्गे । ५ — ७. ७०.। ६ क. धर्मार्थशास्त्रादिषु० घ. धर्मादिस्रवादिषु० । ७ ख. त्रिन्देषु०। ८ आ. ३१५.। ९ क. तथा ।

नास्मादुःकुष्टतमो धर्मो नृपाणां विद्यते यद्रणार्जितं द्रव्यं विप्रेश्यो दीयते। यज्ञ प्रजास्योऽभयदानम् ॥ ३२२ ॥ ३२२ ॥

रणाजितं देयिमत्युक्तम् द्रव्याजिनाय रणे प्रवृक्तस्य विपत्तिरपि संभवतीति न धर्मो नाप्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव श्रेयैसीत्यतआह—

य अाहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ॥ ३२३॥ अक्टूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्ग योगिनो यथा।

ये भूम्याद्यर्थमाहवेषु प्रवृत्ता अपराङ्मुखा अभिमुखा वथ्यन्ते मार्यन्ते ते स्वर्गे यान्ति । योगाभ्यासरता यथा यद्यकूठैरविषदिग्धादिभिरायुपैर्योद्धारो भवन्ति ॥ ३२३ ॥ ३२३ ॥

किंच--

पदानि ऋतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्तिनाम् ॥ १२४॥ राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम् ।

स्वबल्लेषु करितुरगरथपदातिषु भग्नेष्विनवर्तिनां परवलाभिमुखयायिनां पदानि कतुतुल्यानि अश्वमेधतुल्यानि । विपर्यये दोषमाह— विपल्ययिनां पराङ्मुखानां हतानां राजा सुकृतमादत्ते ॥ ३२४ ॥ ३२४८ ॥

अपि च---

तवाहंवादिनं क्कीबं निर्हेितं परसंगतम् ॥ ३२५॥ न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम्।

 ^{# &}quot; ननु पाक्षिकानर्थंशङ्कया प्रेक्षावतां रणे प्रवृत्तिरनुपपन्नेति विधिरयं न घटते हत्य-त्राह—" इति अप० ५८०

र् "द्वाविमो पुरुषो लोके सूर्यमण्डलभोदेनौ । परिवाङयोगथुक्तश्च रणे चाभिमुखो इतः॥"

तवाहिमिति यो बदाति तं, क्वींब नगुंसकं, निर्हेति निरायुधं, परसंगतमन्येन सह युद्धयमानं, त्रिनिर्दृतं युद्धाद्विनिङ्क्तं, युद्धप्रेक्षणको युद्धदर्शी तम्,— न हत्या-दिति सर्वत्र संबन्धः । आदिप्रहणादश्वसारथ्यादीनां प्रहणम् , यथाऽऽह गौतमः— 'न दोषो हिंसायामाहवे । "" "अन्यत्राश्वसारथ्यनायुधकृताङ्गळिप्रक्षीणेकेशपराङ्मुखोपित्यस्थळदृक्षारूढदूतगोत्राह्मणवादिभ्यः।" इति । शङ्कोऽप्याह——"न पानीयं पि-वन्तं, न भुङ्गानं, नोपानही प्रमुखन्तं, नावर्माणं सवर्माणो, न स्त्रियं, न करेणुं, न वाजिनं, न सार्थं, न दूतं, न ब्राह्मणं, न राजानमराजा, हन्यात्" इति ॥ ३२५॥ ३२५८॥

कृतरक्षः समुत्थाय परेयदायव्ययौ स्वयम् ॥ ३२६ ॥ व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः ।

कृतरक्षः पुरस्याऽऽन्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनं प्रातःकाल उत्थाय स्वयमे-वाऽऽयव्ययौ पश्येत् । ततो व्यवहारान् दृष्ट्या मध्याह्नकाले ∗स्नात्वा कामतो यथार्शीच मुझीत ॥ ३२६ ॥ ३२६८॥

हिरण्यं व्यापृतानीतं भाण्डागाँरेषु निक्षिपेत् ॥ ३२७ ॥ पद्येचारांस्ततो दूतान्त्रेषयेन्मन्त्रिसंगतः ।

तदनन्तरं हिरण्यादिकं † व्यापृतैर्विरण्याद्यानयनियुक्तैरानीतं स्वयेभव नि-रीक्ष्य ‡ भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । ततश्चारान् विश्वस्तीन्प्रत्यागतान्पस्येत् । ये पर-राज्ये कृत्तान्तपरिज्ञानाय परित्राजकतापसादिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्तांश्च दृष्ट्या कचित्रिवेशयेत् । तदनन्तरं दूतांश्च पश्येत् । दृताश्च ये प्रकटमेव राज्योन्तरंप्रति

^{* &}quot; स्नानग्रहणं सकलमाध्याह्विकोपलक्षणम्।" इति अप० ५८१.

^{† &}quot;व्यापृतैः करादिदानाधिक्वतैरानीतं।" इति अप० ५८२.

^{🙏 &#}x27;' भाण्डागारे धननिधानशालायां क्षिपेत् '' इति । अप० ५८२.

१ विनिर्वार्तनम् । २ घ. युद्धप्रेश्चणकं युद्धद्शिनं न हृत्या० । ३ ''अत्यत्र व्यक्षसारथ्या-युधकृताष्ट्रजाक्ष्यः' इति च पाठः । ४.— २०. २०, २८. । ५ क. न यायिनमित्यधिकम् ६ ख. काळं । ७ अप० भाण्डागारे त्यसेत्ततः । ८ क. स्पकान् ; घ. स्पृज्ञान्० । ९ ख. राजा० ।

[आचारध्याये

गतागतमाचरन्ति । ते च त्रिविधाः—निसृष्टार्थाः संदिष्टार्थाः शासनैहराश्चोति । तत्र निसृष्टार्थाः राजकार्याणि देशकालोचितानि स्वयमेव कथयितं क्षमाः, उक्तमातं ये परस्मे निवेदयन्ति ते संदिष्टार्थाः, शासनहैरास्तु राजलेखहारिणः । तान्पूर्वप्रेषि-तानागतान्मन्त्रिसंगतः पश्येत्, दृष्ट्या तद्वार्तामाकलय्य पुनः प्रेषयेत् ॥ ३२७ ॥ 320-11

ततः स्वैरविहारी स्यान्मिन्त्रिभिर्वा समागतः ॥ ३२८ ॥ बलानां दर्शनं कृत्वा सेनान्या सह चिन्तयेत् ।

तदनन्तरमपराह्वे स्वैरं यथेष्टमेकोऽन्तःपुरविहारी स्यात्, * मन्त्रिभिर्वा वि-श्वासिभिः कलाकुश्लेः परिहासवेदिभिः परिवृतः स्त्रीभिश्च रूपयौवनवैदग्ध्यशा-लिनीभिः, ''भुक्तवान् विहरेचैव स्त्रीभिरन्तः पुरे सह । विद्वत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥" इति मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टेर्वस्त्रकुर्सुमविलेपनालङ्कारै-रळङ्कतः हस्यश्वरथपदातिबळानि दृष्ट्या सेनान्या सेनापतिना सह तद्रक्षणादि देशकालोचितं चिन्तयेत् ॥ ३२८ ॥ ३२८ ॥

संध्यामुपास्य शृणुयाच्चाराणां गूढभाषितम्॥ ३२९॥

गीतनृत्येश्च भुझीत पठेत्स्वाध्यायमेव च।

ततः सायंकाळे संध्यामुपास्य-सामान्येन प्राप्तस्यापि पुनर्वचनं कार्या-कुळत्वादविस्मरणार्थम्—अनन्तरं ये पूर्वदृष्टीः कचित्स्थाने निवेशितीस्तप्^{रं} चाराणां गूढभाषितमन्तर्वेदमिन शस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तं च---'' सन्ध्यां चोपास्य शृणुयादन्तर्वेद्दमनि रास्त्रभृत्। रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितर्म्॥ 17 इति। ततो नृत्यगीतादिभिः कंचित्कालं कीडित्वा कक्षान्तरं प्रविश्य भुञ्जीत,—''गत्वा

^{* &}quot; भुक्ता यथेच्छमङ्गनाभिः सह कीडेत् । कार्यवशान्मन्त्रिसमागतो वा भवेत् ।" इति अप० ५८३।

१ क. घ. हस्ता । २.—७. २२९. । ३ क. वस्त्रालङ्कारैविंलेपनकुसुमाद्येः । ४ क. पूर्व देखा। ५ कः निवासिताः। ६. मसुः - ७. २२३.।

कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं च * स्त्रीभिरन्तः पुरं सर्ह ॥" इति स्मरणात् । ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायं पठेत् ॥ ३२९ ॥ ३२९ ॥

संविशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुध्येत्तथैव च ॥ ३३०॥ शास्त्राणि चिन्तयेद्भुध्वा सर्वकर्तव्यतास्तर्थौ ।

तदनन्तरं तूर्यशङ्कादिघोषेण संविशेत्स्वय्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुध्येत् । प्रतिबुध्य च शास्त्रविद्धिविध्यासिभिः सह, एकाकी वा पश्चिमे यामे शास्त्राणि चिन्तयेत्, सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च । एतच स्वस्थं प्रत्युच्यते । अस्वस्थः पुनः सर्वकार्येषु अन्यं नियोजयेत् , यथाऽऽह मनुः—"' एतङ्कृतं समातिष्ठदरागः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रिमुख्ये निवेशयेत्।" इति ॥ ३३०॥ ३३० ॥ १३० ॥

प्रेषयेच ततस्चारान्स्वेष्वन्येषु च सादरार्न् ॥ ३३१॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्येराशीर्भिरभिनन्दितः। हृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान्द्योद्धां काञ्चनं महीम् ॥ ३३२॥ नैवेशिकानि च तर्तः श्लोत्रियेभ्यो गृहाणि च।

अनन्तरं तत्रस्थ एव विश्वस्तान्स्वान् चारान् दानमानसत्कारैः पूजितान् स्वेषु सामन्ताद्यधिकारिषु अन्येषु महीपतिषु प्रेष्येत् तिबकीर्षितपरिज्ञानाय । ततः प्रातः-सन्ध्यामुपास्याग्नेहोत्रं हुत्वा , पुरोहितर्विगाचार्यादिभिराशीर्मिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदो हृष्ट्या तेम्यश्च ग्रहादिस्थितिं विदित्वा, शान्तिकादीनि च पुरोहितायादिस्य वैद्याश्च हृष्ट्या तेम्यश्च स्वशारीरस्थितिं निवेच प्रतिविधानं चादिस्य, गां दोर्गशीं काञ्चनं महीं च नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालङ्कारादीनि गृहाणि च मुधाधवित्रादीनि—श्रोत्रियेम्योऽधीतवेदेम्यो ब्राह्मणेम्यो द्यादिति प्रत्येकं संबध्यते ॥ ३३१॥ ३३२॥ ३३२ ॥

 ^{* &}quot;स्त्रीभिः परिचारिकाभिः…" इति मेधातिथिः । "परिचारिकस्त्रीवृतः…"
 इति कुळुकः। तस्माल्प्वोंकं स्त्रिया सह भोजनं न वाधितम् ।

१ मुतुः— ७. २२४. ।२ क. घ. कर्तव्यतां०।३.— ७. २२६. । ४ अप० सादरम् । ५ क. अप० गाः ।६ अप० तथा। ७ अप० श्रेत्रियाणां।८ क. घ. गाःदोग्धीः।

किंच---

ब्राह्मणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्मः कोधनोऽरिषु ॥ ३३३॥

स्याद्राजा मृत्यवर्गेषुं प्रजासु च यथा पिता ।

ब्राह्मणेष्विधिक्षयत्स्विप क्षमी क्षमावान् , क्षिग्वेषु क्षेह्वत्सु मित्रादिष्विज्ञह्मः अवकः , अरिषु क्रोधनः , भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहितिविवर्तनेन च पितेव दयावान् ,—स्यादिति प्रत्येकं संवध्यते ॥ ३३३ ३३३८॥

पुण्यात्षेड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् ॥ ३३४॥

सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम्।

यस्मान्त्यायेन शास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपाल्यम् परिपाल्तिप्रजोपिचतपु-ण्यात् पड्मागं पष्ठं भागमादत्ते यस्माच सर्वेभ्यो भृस्यादिदानेभ्यः प्रजानां परिपाल्य-मधिकफल्यम्,—तस्मात्प्रजासु यथा पिता तथैव स्यादिति गतेन संबन्धः ॥३३४॥ ३३४८॥

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः॥ ३३५॥

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः।

*चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परथनमपहरान्ति , प्रच्छन्नापहारिणस्तस्कराः, दुईत्ताः ऐन्द्रजालिकिकितवादयः , सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच तत्साहसं च महासाहसं तेन वर्तन्ते इति ¹महासाहसिकाः प्रसद्यापहारिणः, ‡आदि- अ शब्दान्मोलिककुर्हेकवृत्तयः—एतेः पीडयमानाः वाष्यमानाः प्रजा रक्षेत् । कायस्था

^{* &#}x27;' चाटाः पिशुनाः'' इति अप० ५७४.

^{† &}quot; महासाहसिकः मनुष्यमारणबन्दिग्रहादिकारी ।" इति अप० ५७४.

^{‡ &}quot; आदिशब्देन कूटमानकूटसुवर्णीदिकारिणो लक्ष्यन्ते ।" इति अप० ५७४.

१ क. अप० वर्गे च० । २ पुण्यवङ्भागम् । ३ क. धर्मशास्त्रमार्गेण । ४ क. वकवृत्ताद्याः । घ. कुहुकदुर्वृत्तयः ।

गणका लेकखाश्च—तैः पीड्यमानाः विशेषतो रक्षेत् , तेषां राजवल्लभतयाऽतिमा-यावितर्यां च *दुर्निवारत्वात् ॥ ३३५ ॥ ३३५८॥

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किचित्किल्बिषं प्रजाः ॥ ३३६ ॥ तस्मात्तु नृपतेरर्धे यस्माद्गह्णात्यसौ करान् ।

अरख्यमाणाः प्रजाः यस्किचित्कित्विषं चौर्यपरदारगमनादि कुर्वन्ति तस्मा-त्पापादर्थं नृपतेर्भवति यस्मादसौराजा रक्षणार्थं प्रजाभ्यः करान् ंगृह्णाति ॥ ३३६॥ ३३६८॥

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैज्ञीत्वा विचेष्टितम् ॥ ३३७॥ साधून्त्संमानयेद्राजा विपरीतांक्चे घातयेत् । उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ॥ ३३८॥ सदानमानसत्कारान् श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ।

राष्ट्रे राजा अधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तळ्क्षणैः सस्मक् ब्रात्वा साधून् सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः धूजयेत् । विपरीता न्दुष्टचरितान् सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये ‡ पुनरुत्कोचजीविनस्तान् द्रव्यरितान् कृत्वा स्वराष्ट्राद्यवासयेत् । श्रोत्रियान् सदानमानसत्कारान् दानमानस-त्कारेः, साहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदेव वासयेत् ॥ ३३७॥ ३३८॥ ३३८॥ १३८८ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात्स्वकोशं वाऽभिवर्धयेत् ॥ ३३९ ॥ सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ।

^{* &}quot; पूर्वऋौके; स्वयं न पीडयेदित्यर्थांदुक्तम् । अत्र तु यथा परो न पीडयेक्तथा कुर्यादि त्युच्यते ।"इति अप० ५७४ः

^{† &}quot; अत्रापि पापार्थसंमितं पापं राज्ञो भवतीति मन्तन्यम्, न झन्यकृतमदृष्टमन्यस्य भवति ।"इति अप ५७४.

^{‡ &}quot; कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । " इति अप ५७४०

[§] सत्कारः साधुत्वख्यापको ब्यापारः । '' अप० ५७६.

१ ख. त्वासः । २ अप० स्तु । ३ क. तुर्वृत्तान् ; ख. घ. दुष्टचरित्रान् । ४ घ. सद्यानमानसत्कारिः सहि० । ५ अप० योऽभिरक्षति ।

योऽसौ राजा स्वराष्ट्रादन्यायेन धैनमादाय स्वकोशं विवर्धयेत् सोऽचिराच्छी-घ्रमेव विगतश्रीको विनष्टरुक्ष्मीकः बन्धभिः सह नाशं प्राप्नोति ॥ ३३९ ॥ ३३९-॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ॥ ३४० ॥ राज्ञः कुलं श्रियं प्राणांरचादैग्ध्वा न निवर्तते।

*प्रजानां तस्करादिकृतपीडनेन यः संतापस्तस्मादुद्भृतः—हुताशन इव संतापकारित्वादपुण्यराशिर्द्दताशनशब्देनोच्यते—स राज्ञः कुळं श्रियं प्राणांश्चादण्या नाज्ञामनीत्वा न निवर्तते नोपज्ञाम्यति ॥ ३४० ॥ ३४०८ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३४१ ॥ तमेव कृत्स्रमामोति परराष्ट्रं वदां नयन् ।

न्यायतः स्वराष्ट्रपरिपालने राज्ञो यो धर्मस्तं सकलं वक्ष्यमाणन्यायेन परराष्ट्रं वशं नयन् आत्मसात्कुर्वनाप्नोति धर्मषद्भागं च ॥ ३४१ ॥ ३४१ ॥

यस्मिन्देशे य आचारे। व्यवहारः कुलस्थितिः ॥ ३४२ ॥ तथैव परिपाल्योऽसौ यदा वशसपागतः।

यदा परदेशो वशमुपागतः तदा न स्वदेशाचारादिसंकरः कार्यः। किं त [†]यस्मिन्देशे य आचारः कुलस्थितिर्व्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैवासौ परिपालनीयः, यदि शास्त्रविरुद्धो न भवति । यदा वशमुपागत इत्यनेन वशोपगमनात्प्रागनियम इति दर्शितं , यथोक्तम्—''उपरुष्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत्। दूषयेच्चास्य स-ततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ ११ इति ॥ ३४२ ॥ ३४२ ।॥

† '' यस्मिन्परराष्टे य आचारो होलाकादिर्यश्रव्यवहारो नाणकादिनिबन्धनो या च कुलस्थितिरेतावद्धनं रज्ञाऽनेन कुलेन देयमित्येवमादिरूपा स राष्ट्रो वशसुपागतस्तथैव तेनै वाचारादिना युक्तः परिपालनीयः । '' अप० ५८५.

अजानां पीडनात् अन्यायेन धनादानात् '' इति अप० ५८५.

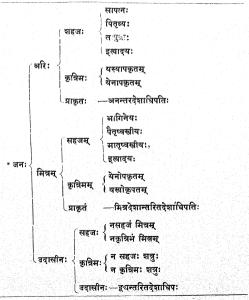
१ ख. द्रव्य० । २कः ग. नादम्बा विनिवर्तते । घ. प्राणानदम्बा न० । ३ मुनुः-७.

मन्त्रमूळं यतो राज्यमैतो मन्त्रं सुरक्षितम् ॥ ३४३॥ कुर्याचथाऽस्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ।

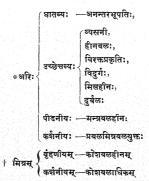
यस्मात् ''तैं: सार्धे चिन्तयेद्राज्यम्ँ'' इलाशुक्तं मन्त्रमूछं राज्यं तस्मान्मन्त्रं य-ह्रेन तथा सुरक्षितं कुर्यात् , यथाऽस्य राज्ञः कर्मणां सन्धिवप्रहादीनामाफलेदयात्फल्ल-निष्पत्तेः प्राग्यावदन्ये मन्त्रं न जानन्ति ॥ ३४३ ॥ ३४३ / ॥

अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परः परः॥ ३४४॥ कमशो मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिरुपक्रमैः।

^{*}अरिः शत्रुः, मित्रं सुदूत् , उभयविलक्षण उदासीनः—ते च त्रयस्त्रिविधाः

सहजाः क्रित्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽिरः सापत्निपतृन्यतरपुत्रादिः , क्रित्रेमोऽिरः यस्यापकृतं येनचापकृतम् , प्राकृतस्यनन्तरदेशािषपितः, सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वस्रीयमातृष्वस्रीयादि, कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतं यस्य चोपकृतम्, प्राकृतं मित्रमेकान्तरितदेशािषपितः । सहजकृत्रिममित्रशत्रुळ्क्षणरिहतौं सहजकृत्रिमोद्दासीनो, प्राकृतोदासीनो द्वयन्तरितदेशािषपितः । *आरिः पुनः चतुर्विधः वात्तव्योच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयमेदेन । तत्र वात्तव्योऽनन्तरभूपितः, व्यसनी हीनक्छो विरक्तप्रकृतिविदुर्गो मित्रहीनो दुर्वळक्षोच्छेत्तव्यः, पीडनीयो मन्त्रवळहीनः, प्रवळमित्रवळयुक्तः कर्शनीयः । ''निर्मूळंनाशमुच्छेदं पीडनं वळनिग्रहम्। कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशदण्डापकर्षणात्॥'' इति । मित्रं द्विधं खंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशवळहीनं खंहणीयम् । कोशवळाधिकं कर्शनीयम् । 'अनन्तरस्तरपः परः ' हति प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह—अनन्तरः प्राकृतोऽरिः, तत्त्परः प्राकृतं मित्रं, तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः । शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वाश्चोत्ताः । एतद्वाजमण्डळं क्रमशः पूर्वादिक्रमण चिन्त्यं तेषां चिष्टतं ज्ञातव्यं ज्ञात्वा च सामादिभिक्तपार्यविक्षयमाणैरिभेसंधेयम् । इति स्रमण चिन्त्यं तेषां चिष्टतं ज्ञातव्यं ज्ञात्वा च सामादिभिक्तपार्यविक्षयमाणैरिभेसंधेयम् ।

्रै ''तत्र हीनो दण्डेन, समः साम्ना, अधिको दानेन, ततोऽप्यधिको भेदेन स.ध्यः । अथ वा शत्रुं दण्डेन, मिलं साम्ना, उदासीनं दानेन, सर्वेऽपि भेदेन साध्याः ।'' हति अप० ५८६.

१ ख. निर्मूलनात्समुच्छेदम्०। २ ख. अनु०।

एवं पुरतः पृष्ठतः पार्श्वतस्च त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति * त्रयोदशराजकिमदं राज-मण्डलं पद्माकारम् । पार्ध्णिप्राहाक्रन्दासारादयस्वरिमित्रोदासीनेष्वेवान्तर्भवन्तीति सं-ज्ञाभेदमातं तन्त्रान्तरे दर्शितामिति योगीश्वरेण न पृथगुक्ताः ॥ ३४४ ॥ ३४४८ ॥

'' सामादिभिरुपक्रमेः '' इयुक्तम् , इदानीं तातुपायानाह—

उपायाः साम दानं च भेदो दण्डस्तथैव च॥ ३४५॥

सम्यक्त्रयुक्ताः सिध्येयुद्ण्डस्त्वगतिका गतिः।

साम प्रियमाषणं, दानं सुवर्णादेः, भेदां भेदर्करणं तत्सामन्तादीनां, परस्प-

 स्वयोदशराजकम् (दिङमातं दियते)— प्राकृतोदासीन: (97:) (3) शाकृतं मित्रम् (तत्परः) (२) प्राकृतारि : (अनन्तरः) (तत्परः) गक्कतं मित्रम् (९) (११) प्रकृतारि: अनन्तरः) (अनन्तरः) प्रकृतारि : (८) आतमा (१) (अनन्तरः) प्रकृतारि : (4) (तत्परः) प्राकृतं मित्रम् (8) (परः) प्राकृतोदासी**न**ः (७)

रतो वैरस्योत्पादनेने । दण्ड उपाद्यप्रकाशाभ्यां धनापहारादिवधपर्यन्तोऽपकारः । एते सामादयः परिपन्थ्यादिसाधनोपायाः । एते च देशकालाद्यनुसारेण सम्यक्ष्ययुक्ताः सिद्धचेषुः । तेषां च मध्ये 'दण्डस्वगातिकागातः'—उपायान्तरसंभवे सित न 'प्रयोक्तल्यः । एतच पीडनीयकर्शनीयाभिप्रायेण, घातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्ड एव मुख्यः। एते सामादयो न केवलं राजव्यवहारिविषयाः, अपि तु सकल्लोकव्यवहारिविषयाः, यथा—'' अधीष्य पुल्तकाधीष्य दास्यामि तवमोदकान् । यद्वाऽन्यस्मै प्रदास्थामि कर्णमुत्पाटयामि ते॥'' इति ॥ ३४५ ॥ ३४५८ ॥

किं च-

सिन्ध च विग्रहं यानैमासनं संश्रयं तथा ॥ ३४६॥

द्वैधीभावं गुणानेतान्यथावत्परिकल्पयेत् ।

ं सिन्धर्न्यवस्थाकरणं, विग्रहोऽपकारः, यानं परंप्रिति यात्रा, आसनमुपेक्षा, संश्रयो बळवदाश्रयणं, देधीभावः स्वैबळस्य द्विधाकरणं, एतान् सिन्धिप्रभृतीन् गुणान् यथावत् देशकाळर्शेक्तिमित्रादिवशेन कल्पयेत् ॥ ३४६ ॥ ३४६ ॥

यानकालीनाह—

यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा ब्रजेत् ॥ ३४७॥

परश्च हीन आत्मा च हृष्टवाहनपूरुष:।

यदा परराष्ट्रं सस्पेत्रींबादिभिर्गुणैश्च समज्ञेन्धनतृणादिभिरुपेतं संपन्नं शानुश्च हीनो बलादिभिः, आत्मा च द्वष्टवाहनपूरुषः—वाहनानि हस्यश्वादीनि, तानि च पूरुषाश्चवाहनपूरुषः, हृष्टाः वाहनपूरुषा यस्य स तथोक्तः—तदा परराष्ट्र-मात्मसास्तर्तुं त्रजोदिति ॥ ३४७ ॥ ३४७- ॥

^{* &}quot; तस्य धनशरीरव्ययशरोरायाससाध्यत्वात् ।'' इति अप० ५८६.

^{† &}quot; सन्धिः नावाभ्यामन्योन्यमपकर्तक्यमिति ब्यवस्थापरिग्रहः ।" इति अप० ५८६०

१ ख. उत्पादनम् ।२ ख. ग. चैव यानमासनसिश्रयौ ।३ क. स्तुवलस्य ।५ क. युक्ति । ५ क. काळम् ।

प्राणिनामस्युद्यविनिपातानां देवायत्तीलाद्यदि देवमस्ति तदा स्वयमेव परराष्ट्रादि वशांभविय्यति अथ नाँस्ति कृतेऽपि पोरुषे न भविष्यति, अतो व्यर्थ एवायं यात्राप्रयास इत्यतआह—

दैवे * पुरुषकारे च कर्मसिन्धिव्यवस्थिता॥ ३४८॥

तत्र दैवमभिन्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकैम् ।

कर्मासिद्धिः फलप्राप्तिः इष्टानिष्टलक्षणा । सा न केवलं देवे व्यवस्थिता , अ-पि तु पुरुषकारेऽपि ,—लोके तथा दर्शनात् , चिकित्सकादिशास्त्रवैयर्थ्याच । अपि च पुरुषकाराभावे दैवमेव नास्तीत्याह, 'तत्र देवमिति,'यतः पूर्वदेहार्जितं पौरु-षमेव दैवमुच्यते अलपपुरुषकारानन्तरं महाफलेदयाभिव्यक्तम् । तस्मात्पुरुषकाराभावे न देममस्तीति पुरुषकारे यत्नो विधातन्यः ॥ ३४८ ॥ ३४८ ॥

इदानी मतान्तराण्याह---

†केचिंदैवात्स्वभावाद्या कालात्पुरुषकारतः ॥ ३४९॥

केचिदिष्टानिष्टलक्षणं फलं दैवादेवेच्छन्ति । केचित्स्वभावात्स्वयमेव भवति न कारणमपेक्षत इति । केचित्कालाकेचित्पुरुषकारत एवोति ॥ ३४९ ॥

^{# &}quot;न च यात्राया अनिनयतफल्लंबेन पुरुषेण प्रवर्तितब्यसित्यत्र हेतुमाह—'दैवे पुरुष—' दैवे पुरुषकारे च सति कर्मणः कर्मफल्लस्य सिहिब्येवस्थिता नियता । सत्यपि पुरुषकारे दैवाभावे न फलं सिह्यति । न च प्राव्मवृत्ते दैवाभावाः शक्यः परिच्छेनुस् । अतोऽर्थसंशयाद्यात्रादौ प्रवृत्तिरूपयत इत्यिभप्रायः । तत्त दैवं नाम पूर्वदे- हप्रभवं पौरुषं पुरुषस्य ब्यापारः प्रयक्ताख्यो पूर्वपर्यन्तः । तत्र पौर्वदेहिकसिति बाहुत्यान्भिप्रायस् । कारीपौदीनासनुष्ठाने फल्लोपभोगे च देहैक्यात् । "इति अप० ५८७

^{† &#}x27;' प्वं तर्हि पुरुषकारापेक्षणीयं दैवमेवास्तु फलसाथकम् । कि पुरुषकारेणस्यत आह—
''केचिँद्वाद्धठात्केचित्केचित्पुरुषकारतः । सिद्धयन्स्ययां मतुष्याणां तेषां योनिस्तु पौरुषम् ॥''
दृष्टिमहापातिवयुत्पातादयो मतुष्यादीनां प्राणिनासुपकारका अपकारका वा दैवाद्मवन्ति। हठात् परकीयपुरुषकारात् केचित् । मथाऽनिच्छन्तमि सुतं माता पयः पाययति पिताऽध्यापयति। स्याद्यः सपाँ वा देहिनो व्यापादयति। केचित्पुनरर्थाः स्वकीयादेव यस्नास्सिद्धयन्ति यथाऽग्नि-होत्नादयो हिंसा स्तेयादयश्च तेषां एवेंषां पौरुषं प्रयस्नो योनिः कारणम् । केषु चिदन्वयक्यति

१ क. घ. देवाधीनस्वात्। २ अप० देहिकम् । ३ ग. अत्यथा । ४ ख. ग. व्यक्तमि-स्यस्यानन्तरं 'पौरुषं पौर्वदेहिकं कर्म ' इस्विधकम् ।

इदानीं स्वमतमाह---

संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः।

दैवादीनां संयोगे समुचये फलं भवतीति कुशल्बुद्धयो मन्यादयो मन्यन्ते॥ ३४९८॥

एकेकस्मात्फलं न भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह---

"यथा ह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत्॥ ३५०॥

एवं षुरुषकारेण विना दैवं न सिख्स्चिति ।

नाव तिरोहितमस्ति ॥ ३५० ॥ ३५० ॥

ल्लामाय परराष्ट्रं गन्तन्यमिखुक्तम् । लाभश्चात्रं त्रिविधः, हिरण्यलामो भूलामो मित्रला-भश्चेति तेषु मित्रलामो ज्यायान् । अतस्तत्प्राप्त्युपाये यन्नो विधातन्यः । तत्प्राप्त्युपायश्च सत्यवचनमित्याहः—

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलिब्धर्वरा यतः ॥ ३५१ ॥

अतो यतेत तत्प्राप्त्यै रक्षेत्सत्यं समाहित: ।

यस्मात् हिरण्यभूमित्रळाभेभ्यो मित्रळिन्धर्वरा उत्क्रष्टा तस्मात्तत्प्राप्ये यतेत

रेकाभ्यामेव प्रयस्तस्य कारणस्वमवगम्यते । वेषां तु विद्युत्पातादिक्षरणतया प्रयस्तो न प्रमाणान्तरादवगम्यते तेषां वेदादेव तदवगितः । कारार्थादिप्रयत्नो वृष्टिहेतुतया वचनसिद्ध एव । विद्युत्पातादयस्तु दुःखहेतुरवेनाधर्मप्रयत्नजन्यतया सामान्यतः शास्त्रादेवावगम्यते । तस्माद्यात्रादौ यतिनव्यमेव । " इदि अप० ५८७.

* " यथा रथगतिकारणत्वेन प्रमितमिप स्थादिचक्रमेकमेकिककान्तरीवधुरं रथं न गमयित एवं सुखदुःखानुभवात्मककार्यजननतया प्रमितमिप दैवं न पुरुषकारेण सहकारिणा विना कार्यप्रयत्नेन रूपेण सिद्धयित । विद्युन्निपाताद्यपि साध्ययतो दैवस्यदैश विशेषे पुरुषस्यावस्थानापादकं पौरुषं भवत्येव सहकारि । तस्मात्फळाथिना न केवळं दैवपरेण भवितन्यम्॥" इति अप० ५८८.

१ ख. ग. घ. अत्रेति नास्ति । २ ख. ग. ततः।

यत्नं कुर्यात् सामादिभिः, * सत्यं च रक्षेत् समाहितः सावधानः—सत्यम्ळत्वा-न्मित्रलाभस्य ॥ ३५१ ॥ ३५१ ॥

इदानीं राज्याङ्गान्याह----

स्वाम्यमात्या जनो दुर्ग^२ कोशो दण्डस्तथैव च ॥ ३५२ ॥ मित्राण्येताः प्रकृतयो राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते ।

महोत्साह इत्यागुक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी, अमात्या मिन्त्रपुरोहितादयः, जनो ब्राक्षणादिप्रजाः, दुर्गे धन्वदुर्गादि, कोशः सुवर्णादिधनराशिः, दण्डो हस्त्यश्वर-धपित्तलक्षणं चतुरङ्गवलं,मित्राणि सहजक्वत्रिमप्राक्ततानि,—एताः स्वाम्याद्याः राज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि एवं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते । ३५२ ॥ ३५२ ॥

तद्वाप्य नृपो दण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् ॥ ३५३ ॥

धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा।

तदेवंविधं राज्यं प्राप्य दुईत्तेषु वश्वकराठधूर्तपरदारपरद्रव्यापहारिहिंसकादि-षु नृपो दण्डं [‡]पातयेत् प्रयोजयेत्—हि यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वे ब्रह्मणा नि-र्मितः । कॅस्य च दण्ड इति यौगिकी संज्ञा ,—'दण्डो दमनादित्याहुः स्तेनादान्ता-न्दमयेत् । श्रे इर्ट्योदि गौतमस्मरणात् ॥ ३५३ ॥ ३५३ ॥

एतच सामादिसाध्यात् हिरण्यभूमिळाभादिषकळाभहेतोोर्मित्रस्य प्राप्नौ वेदितब्यम् ।
 अन्यथा तु हिरण्यळाभ एव बळवाम् ।'' अप० ५८८.

^{† &#}x27;' राज्ञः कमै जनपदपालनं, राज्यं तत् सप्ताङ्गम् । सप्तास्याङ्गानि भवन्ति । कानि तानीस्यपेक्षिते स्वामीत्यादिना मित्राणीत्यन्तेन तद्विशेषो निर्दिष्टः । कुतस्तेपामङ्गलमित्या काङ्क्षिते उक्तमेताः प्राकृतय इति । यतः कार्यमुप्पचतेऽवितष्ठते नियमेन भवति सा प्रकृतिः, यथा हिरण्यं कुण्डलम् । राज्यं च विनास्वाम्यादिभिनौत्पचते । उप्तन्नमिप न तैर्विना चिरकाल-मनुवतेते ततो भवन्ति स्वाम्यादयो राज्याङ्गानि ।'' इति अप० ५८८.

^{🙏 &#}x27;' धनशरीरपीडनविषयम् ।'' इति अप० ५८९.

१ ग. अमास्त्रो । अप० स्वास्यमास्त्रो । क. स्वास्यमास्यजना । २ अप० दुर्गः । ३ आ . ३०९. । ४ ग. तस्य । ४.—११. २८. । ५ क. ग. घ. वचनात् ।

स नेतुं नैयायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना ॥ ३५४ ॥

स पूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन कृपणेनाकृतबुद्धिना चश्चल्बुद्धिना न्यायतो न्या-यानुसारेण नेतुं प्रयोक्तुं शक्यो न भवति ॥ ३५४ ॥

कींद्रशेन तर्हि शक्य इत्याह---

सत्यसंघेन शुचिना सुसहायेन धीमता।

सत्यसंधेनाप्रतारकेण ग्रुचिना जितारिषड्र्गेण सुसहायेन पूर्वोक्तसहायसहि-तेन धीमता नयानयकुञ्चलेन स दण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः॥३५४०॥

यथाशास्त्रं प्रयुक्तः सन् सदेवासुरमानवम् ॥ ३५५॥ जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तत्प्रकोपयेत् ।

स दण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः सहितमिदं सर्वे जगदानन्दयेत् हर्षयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्रमेणं प्रयुक्तश्चेज्ञगत्प्रकोपयेत्॥ ३५५॥ ३५५८॥

न केवलमधर्मदण्डेन जगत्प्रकोषः , अपि तु प्रयोत्तुर्दृष्टादष्टहानिरपीत्याह—

अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ॥ ३५६ ॥

सम्यक्तु दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् ।

[†]यः पुनः शास्त्रातिक्रमेण छोमादिना दण्डः क्रतः स पापहेतुत्वात्स्वर्गे कीर्ति छोकांश्च विनाशयति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु क्रतः धर्महेतुत्वात्स्वर्गकीर्तिजयानां हेतु-भैवति ॥ ३५६ ॥ ३५६८ ॥

^{* &#}x27;' अधिगतार्थानुचिन्तनवता ।''

^{† &}quot; दण्डस्यासम्यक्प्रणयनं प्रागनुष्टितधर्मवज्ञादुपार्जितस्य स्वर्गस्य कीर्तेरस्य च लो-कस्य विनाशकं भवति । सम्यक्प्रणयनं तु धर्मान्तरार्जितं स्वर्गं कीर्तिं जयं च विञ्चानि वा रणद्वारेणावहति । तस्मारसम्यगेव धर्मैः प्रणेयः ।" इति अप० ५९०.

१ अप० स नेतुं न्यायतः शक्योऽख्वभेन कृतबुद्धिना । २ क. क्रमणेन । ३ अप० तु प्रको० । ४ खः ग स्वर्गे कीर्ति छोकांश्च नाशयेत् । ग. धर्महेतुस्वादिति नास्ति । ५ घ. अपापहेतुस्वात् ।

अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा॥ ३५७॥ नादण्ड्यो नाम राजोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्।

अर्ध्योऽर्ध्यार्ह् आचार्यादः, शेषं प्रसिद्धम्,—एते भ्रातृसुतप्रभृतयोऽपि स्वधर्मा-चळिता दण्डयाः, किसुतान्ये, यतः स्वधर्मार्टेचळितः अदण्डयो नाम राज्ञः कोऽपि नास्ति । एतच्च मातापित्रादिव्यतिरकेण । तथा च समुत्यन्तरम् — '' अदण्ड्यो माता।पितरौ स्नातकपरित्राजकपुरोहितवानप्रस्थाः श्रुतशीळशौचाचारवन्तस्ते हि धर्माधि कारिणः ।'' इति ॥ ३५७॥ ३५७८ ॥

किंच --

यो दण्ड्यान्दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ॥ ३५८ ॥ इष्टं स्यात्कतुभिस्तेन [†]समाप्तवरदक्षिणैः ।

यस्तु राजा दण्डचान् स्वधर्मचळनादिना दण्डयोग्यान् सम्यक् शास्त्रदृष्टमार्गेण धिम्धनदण्डादिना दण्डयति वध्यान् वधार्हान् धातयति तेन राज्ञा मूरिदक्षिणेः कतु-भिरिष्टं भवति—बहुदक्षिणकतुफळं प्राप्नोतीत्यर्थः । न च फळश्रवणादण्डप्रणयनं काम्यमिति मन्तव्यम् अकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात्, यथाऽऽह् वतिष्ठः—" दण्डचो-स्मर्गे राजैकरात्रमुपवसेत्" "त्रिरात्नं पुरोहितः" " कच्छूमदण्डचदण्डने पुरोहितः।" "तिरात्रं राजा।" इति । ३५८ ॥ ३५८ ॥

^{*} तत् स्वरूपापराधविषयं न सर्वात्मना दण्डाआवाभिप्रायम् । अतः एव दक्षः— "पारिवाज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति । श्रपादेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं विवास-येत् ॥'' इति अप० ५९०.

^{† &#}x27;' सम्यगाप्ता रुब्धा वरा दक्षिणा यैस्तैः ।'' इति अप० ५९०.

[्]रै '' तथा ' पुनो राजानमृष्छल्युत्सुजन्तं वे सकिव्विषम् । तं चेद्धातयते राजा व्रज् धर्मेण न दुष्यति ॥ ' इति अप० ५७०.

दुष्टे सम्यादण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तम् , दुष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण न भवतीति तत्परिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरद्दः स्वयं कर्तव्यमित्याह—

इति संचिन्त्य नृपतिः ऋतुतुल्यफलं पृथक् ॥ ३५९॥

व्यवहारान्त्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्।

इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रतुतुत्यं फलं दण्ड्यदंण्डने, स्वर्गादिनाशं चादण्ड्यदण्डने सम्यग्विचिन्त्य "पृथकपृथग्वर्णादिक्रमेण, सम्येवेक्यमाणलक्षणेः परिवृतः, प्रातिदिनं व्यवहारान्वक्ष्यमाणमार्गेण दुष्टादुष्टपरिज्ञानार्थं राजा स्वयं पश्येत्॥ ३५९॥ ३५९८॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानिप ॥ ३६० ॥

स्वधर्माचालितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि।

कुळानि ब्राह्मणादीनां, जातयो मूर्धावासिक्तप्रभृतयैः, 'श्रेणयस्तांवूळिकादीनां, गणा हेळींबुकादीनां, जानपदा कारुकादयः, एतान् स्वधर्माच्चळितान् प्रच्युतान् राजा विनीय दण्डयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् ।

दण्ड दुर्वृत्तेषुनिपातयेदिखुक्तम् । स च दण्डो द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति, यथाऽऽह् नारदः— ''शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः । शारीरस्ताडना-दिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ काकिण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तयैव च ॥'' इति ॥ द्विविधोऽप्यपराधानुसारेणानेकधा भवति । आहस्म— ''शारीरो दशधा प्रोक्तो हार्थ-दण्डस्वनेकधा ।'' इति ॥ ३६० ॥ ३६० / ॥

तत्र कृष्णळमाषसुवर्णपळादिशब्दैरर्थेदण्डा वक्तव्यास्ते च प्रतिदेशं भिन्नपरिमाणार्थो इत्ये करूपापराधेऽपि देशमेदेन न्यूनाधिकदण्डो माशूदिति कृष्णळादिशब्दानां नियतपरिमाणविषयत्वं दण्डव्यवहारे दर्शयतुमाइ-—

जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ॥ ३६१ ॥

^{* &}quot; पृथक् कार्यान्तरासंकरेण | " इति अप० ५९१.

^{ां &#}x27;' श्रेणीः सुवर्णकाराद्याः, गणान् मठबाह्मणादीन्।'' इति अप० ५७२.

१ ख. दण्डेन। ग. दण्डेनन। २ अप० जनपदा०। ३ क. मृधीवसिक्तादयः। ४ क. ग. हैतुकादीनाम्।

तेऽष्टौ लिक्षा र्तुं तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते । गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तुं ते त्रयः ॥ ३६२ ॥

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पल्लं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वाऽपि प्रकीर्तितम् ॥ ३६३ ॥

ैजाळकान्तरप्रविद्यादिस्यरिस्मिस्यतं यद्रजस्तत् त्रसरेणुरित्युक्तंयोगाश्वरादिभि-स्तत्वदर्शिभिः । ते च त्रसरेणवोऽघे ळिक्षाः स्वेदजयूकाण्डम् । ता ळिक्षास्तिस्रो राजसर्षपो राजिका । ते राजसर्षपाख्यो गौरसर्पपः सिद्धार्थः । गौरसर्पपाः षट् यवो मध्यः मध्यमो न स्थूळो न सूक्ष्मः । एतेन गौरसर्पपा अपि मध्यमा इति गम्यते । तथा राजसर्षपा अपि, मध्यशब्दादेव । सर्षपादिशब्दाः न केवळमुन्मानवचनाः किं तु तदुन्मितद्रब्यवचना इति गम्यते, यथा प्रस्थपिरिमिता यवाः प्रस्था उच्यन्ते । एवं सर्षपादुशब्दानां च केवळोन्मानवचनत्वे त्रसरेणूनुपसंह्रसोन्मातुमशक्यत्वात्तद्द्वारेण कृष्णळादिव्यवहारो न स्यात् । तत्र स्थूळ-स्थूळतरस्थूळतमस्क्षमस्क्षमत्स्वतरस्क्षतममध्यसर्षपादुन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहारभेदे स्थिते दण्डब्यवहारे मध्ये इति नियम्यते । ते मध्यमा यवाख्यय एकः कृष्णळः। ते कृष्णळाः पञ्चेको माषः । ते माषाः षोडशैकः सुवर्णः । ते सुवर्णाश्वतारः पळ-

* सुवर्णीन्मानम्--

- ८ वसरेणवः = १ लिक्षा
- ३ लिक्षाः = १ राजसर्षपः
- ३ राजसर्षपीः = १ गौर सर्षपीः
- ६ गौरसर्षपीः = १ यवीः
- ३ यवोः = १ कृष्णलः
- ५ कृष्णलाः=१ मापः
- १६ साषीः=१ सुवर्णः
- ४ सुवर्णाः } = १ परुम्

१ सर्वेंऽप्येते मध्यमा ब्राह्माः न स्थूला नापि सूक्ष्मा यवाः सषपी वा

मित संज्ञाः कथिता इति । पञ्च वाऽपि पल प्रकािततं नारदादिभिः । तत्र स्यूलैखि-भियंवैः कृष्णलपरिकल्पनायां व्यावहािरकिनिष्कस्य पोडहााराः कृष्णले भवति । तैः पञ्चभिर्माषः माषैः षोडहाभिः मुवर्णः स चुल्यावहािरकैः पञ्चभिनिष्केरेकः मुवर्णो भवति । ते चत्वारः पलमिति । निष्काणां विंदाितः पल्म् । यदा तु स्क्षेत्रिःभिर्यवैः कृष्णलः परिकल्यते तदा व्यावहाँिरकिनिष्कस्य द्वाित्रं स्तमो भागः कृष्णले भवति । तिस्मन् पक्षे मुवर्णः सार्ध निष्कद्वयं भवति, पलं च दहानिष्कम् । यदा तु मध्यमयवैः कृष्णलपरिकल्पना तदा निष्कस्य विंदािततमो भागः कृष्णलः सुवर्णत्रच-तुर्विष्कः पोडहानिष्कं पलम् । पञ्चसुवर्णं पलमितिपक्षे विंदाितिनिष्कं पलम् । एवमन्यदिप निष्कस्यँ चत्वािरहो भागः कृष्णलः द्विनिष्कः सुवर्णाऽष्टनिष्कं पलमित्याबिरोक्वक्यवहारानुसारेणास्मादेव सूत्रादृहनीयम् ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥

एवं सवर्णस्योत्मानं प्रतिपाधेदानीं राजतस्याह— हे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते । शतमानं तु दशिमधिरणैः पल्लेमव तु ॥ ३६४ ॥ निष्कं सुवर्णीश्चत्वारः

द्वे कृष्णले पूर्वोक्ते रूप्यमाषो रूप्यसंबन्धी माषः । ते रूप्यमाषाः वाडश धरणं , पुराण इत्यस्यैव संज्ञान्तरम्—''ते वाडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजर्तः।'' इति मनुस्मरणात् । दशभिर्धरणैः शतमानं पट्टामिति चाभिर्धायते ॥ ३६४ ॥

पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको राजतो निष्को भवति ।

* राजतोन्मानम्—

२ कृष्णली= १ माषः

१६ माषाः = १ धरणम् = पुराणम्

१० पुराणानि = धरणानि = १ शतमानम् = पलम्

४ सुवर्णाः=१ निष्कम्

१ कः सज्ञाः कथिता इति नास्ति । २ कः कल्पितः । ३ कः व्यवहारः । ४ गः निष्केति नास्ति । ५ अपः रोप्यः । ६.— ८. १३६ः

इदानीं * ताम्रस्योन्मानमाह---

कार्षिक स्ताम्रिकः पणः।

पळस्य चतुर्थोंऽशः कर्ष इति छोकप्रसिद्धः, कर्षेणोग्नितः कार्षिकः,ताम्रस्य वि-कारस्ताम्रिकः कर्षसंमितस्ताम्रविकारः पणसंज्ञो भवति कार्षापणसंज्ञकश्च,—''का-र्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः।पंः।'' इति मनुवचनात्। पश्चसुवर्णपळपक्षे विंश-तिमाषः पणो भवति । तथा साति 'माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः।' इत्यादिन्यवहारः सिद्धो भवति । चतुःसुवर्णपळपक्षे तु पोडशमाषः पणो भवति । अस्मिश्च पक्षे सुवर्णकार्षापणपणशब्दानां समानार्थत्वेऽपि पणकार्षापणशब्दौ ताम्न-विषयावेव । एवं तावद्धेमरूप्यताम्राणामुन्मानमुक्तम्, दण्डन्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि छोकन्यवहाराङ्गभूतानामेवोन्मानं द्रष्टव्यम् ॥३६४॥३६४/॥

स्वशास्त्रपरिभाषामाह---

साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः॥ ३६५ ॥

तद्धं मध्यमः प्रोक्तस्तद्धमधमः स्मृतः।

पणानां सहस्रं पणसहस्रं तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः । अशीत्या सह वर्तत इति साशीतिः। । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उत्तमसाह-ससंज्ञो वेदितन्यः। तदर्घ मध्यमः तस्य साशीतिपणसहस्रस्यार्घ चत्यारिशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो दण्डो मध्यमसाहससंज्ञितः तदर्धमधमः तस्य चत्र्यारिशदधिकप-ञ्चशतपणस्यार्थं सत्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः। यनु—''पणानां द्वे शते सार्घे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः ए-

*ताम्रोन्मानम् —

🕯 पर्छम् (राजतस्वर्णयोः)= १ कर्षः=पणः=कार्षापणः

१०४० पणाः = उत्तमसाहसदण्डः †

५४० '' सध्यमसाहसंदण्डा

२७० " अधमसाहसदण्डः = प्रथमसाहसः

श्र विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥ "इति मनुनोक्तं तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयं द्रष्टव्यम् ॥ ३६५ ॥ ३६५ ॥

दण्डभेदानाह—

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो घनदण्डो वधस्तथा ॥ ३६६ ॥

योज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ।

धिन्दण्डो धिक्षिगिति कुत्सनं , वाग्दण्डस्तु परुषशापवचनात्मकः , धन-दण्डो धनापहारात्मकः, वधदण्डः शारीरोऽवरोधादिजीवितान्तः—एते चतुर्विधा दण्डाः व्यस्ता एकैकशः समस्ताः द्वित्राः त्रिचतुरो वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः। उक्त-क्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तव्यः, यथाऽऽह मनुः—''धिग्दण्डं प्रथमं कुर्या-द्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥''' इति ॥ ३६६ ३६६८ ॥

दण्डव्यवस्थानिमित्तान्याह-

ज्ञात्वाऽपराधं देशं च कालं बलमथाऽपि वा ॥ ३६७ ॥ वयः कर्म च वित्तं च दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ।

यथापराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनं कुर्वीत एवं देशकालवयःकर्मवि-त्तानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डाहेषु दण्डप्रणयनं *कुर्यात् । तथा बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्व-सक्रदाष्ट्रत्यनुसारेण च ।

यद्यपि राजानमधिक्वत्यायं राजधर्मकलाप उक्तस्तथाऽपि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिक्वतस्यायं धर्मी वेदितव्यः । ''राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि

^{* &}quot;अन्न च पूर्ववाक्यप्राप्तत्वाद्यराधज्ञानमन् ग्रते । देशादिज्ञानं तु विधीयते । क-चिद्धिदेशे स्वरुपेनैव शीतेनाऽऽतपेन वा स्वरुपकाळीनेन भोजनिवारणेन अधिका पीडा भव-ति । केचित्तु महताऽपि न तावती । तथा काळे शरदादौ तथा दण्डनीयबळं विदित्वा ताब-नादिदण्डो विधेयः । तथा वयः कर्मवित्तानि । अन्यथा तत्स्वरूपनाशोऽग्निहेत्वादिकर्म-छोपो वित्ताप्राप्तिश्च स्यात् । देशादिविदित्वा तु दण्डप्रणयने योगक्षेमान्तुपपग्रेत इति ।" इति अप० ५७३.

^{ां &#}x27;' तत्कार्यापत्त्या तद्धमेलाभ ' इति न्यायात् । करादानप्रयुक्तत्वाच प्रजापालनस्य ।

१.--८. १२९. । 'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्योद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् । ' इति च पाठः ।

यथानृत्तो भवेन्नृर्पैः । '' इत्यत्र पृथङ्नृपप्रहणात्करप्रहणस्य रक्षार्थत्वात् रक्षणस्य च दण्डप्रणयनायत्तत्वादिति ॥ ३६७ ॥ ३६७ ॥

इति श्रीपद्मनाभभद्दोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाविज्ञानेश्वरमद्दा-रकस्य कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवत्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

> उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य क्वतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १॥^२ *

अस्मिन्नध्याये प्रकरणानि----

- (१). उपोद्धातप्रकरणम् .
- (२). ब्रह्मचारिप्रकरणम् १.
- (३). विवाहप्रकरणम् २.
- (४). जातिविवेकप्रकरणम् ३.
- (५). गृहस्थधर्मप्रकरणम् ४.
- (६). स्नातकप्रकरणम् ५.
- (७). भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ६.
- (८). द्रव्यञ्जद्धिप्रकरणम् ७.
- (९). दानधर्मप्रकरणम् ८.
- (१०). श्राद्धप्रकरणम् ९.
- (११). गणपतिकल्पप्रकरणम् १०.
- (१२). ग्रहशान्तिप्रकरणम् ११.
- (१३). राजधर्मप्रकरणम् १२.

एवं त्रयोदशप्रकरणानि ॥

सर्वो हि धनं प्रयच्छन्नात्मसमवायि प्रयोजनमुहिशति । न च करदानस्य स्वगुप्तेरन्यक्षयो-जनमस्ति । तस्मात्करमाददानेन प्रजापाछनं विधेयमिति सिद्धम् ।" इति अप० ५७३.

 " क ' पुस्तकेऽत्र 'गंभीराभिः प्रसन्नाभिवाँग्भिनां झा मिताक्षरा। अनल्पार्थाभिरल्पा-ऽपि विज्ञतिर्विहिता मया '॥ इस्ययमधिकः श्लोको दश्यते ।

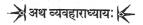
१. मनुः-७. १.। २ घ. अयं श्लोको नोपलम्यते ।

इति

याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगता विद्युतिर्ने कस्य विहिता विदुषः । प्रमिताक्षराऽपि विपुट्यर्थवती परिषित्रविति श्रवणयोरमृतम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

व्यवहारमातृकाप्रकरणम् १

अभिषेकादिगुणयुक्तंस्य प्रजापालनं परमो धर्मः । तच दुष्टनिप्रहमन्तरेण न

विश्वरूपव्याख्या

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अथ विश्वरूपकृतविवरणबालकीडान्याल्याप्रारम्भः ॥ शुभमस्तु ॥

सुबोधिनी

नमः सकलकल्याणभाजनाय पिनाकिने । नमो लक्ष्मीनिवासाय देवतायै गिरा नमः ॥ १ ॥ पेट्टिभट्टात्मजः श्रीमान् भट्टिबेश्वरः सुधीः । व्याख्यां मिताक्षराख्यायाः कुरुतेऽयं सुबोधिनीम् ॥ २ ॥ मित्रेयां शास्त्रे प्रकृतिरमणीया व्यवहृतिः

परा शीलं श्लाघ्यं जगित ऋजवस्ते कतिपये। चिरं चित्ते तेषां मुकुरतलभूते स्थितिमिया-

दियं न्यासारण्यप्रवरमुनिशिष्यस्य भणितिः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायान्ते राजधर्मकथनप्रस्तावेनै हुष्टेषु दण्डविधानाच्छिष्टेषु परिपाळनविधानाद-न्वयच्यतिरेकाभ्यां प्रजापाळनाधिकारिणाऽहरहब्धैवहारदर्शनं कर्तन्यमिखुक्तम् । तस्य ब्यव-हारस्य सेंवरुपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायासुक्तराध्याय आरभ्यते अभिषेकादिगुणसुक्तस्येति ।

बालंगट्टी

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्वैतन्त्वान्ते दुष्टदण्डस्य शिष्टरक्षणस्य विधानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां पाळनाधिकारिणाऽहरहर्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमित्युक्तम् । तस्य व्यवहारस्य स्वरूपप्रकारेति कर्तव्यताकांक्षायामयमध्याय इत्याह—अभिषेकादीति । यद्वा व्यवहारान् स्वयमित्या-

१ खः गः जः पुस्तकेषु 'राज्ञः' इत्यधिकम् । २ तः' न ' कारो नास्ति । ३ तः 'परिपाळ'। ४ तः ' स्वरूपप्रकारे '। ५ तः ' अभिषेकादीति' ।

संभवति । दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन 'विनेति संभवति । तद्वयवहारदर्शनमहर्रहैः कर्तव्यमित्युक्तम्—''व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सम्येः परिवृतोऽन्वहम्।''³ इति । स च व्यवहारः कीदशः, कति विधः, कथं चेतीतिकर्तव्यताकलापो नाभिहिन्तः, तदाभिधानाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारम्यते व्यवहारानिति,—

व्यवहाराचृपः पश्चेद्दिद्दक्तिर्बाह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण कोधलोभविवर्जितः ॥ १ ॥

श्रियस्समुद्यं प्राप्तुमिच्छता विजिगीपुणा...समृद्ध्ये राज्ञा प्रयत्नाद्मित्रगज्यान्याच्छित्र स्वराज्यं विवर्द्धनीयमित्युक्तम् । तत्नापि कष्टतमाः खल्वरयः, कार्पटिककुयन्त्रप्रहारिणो दस्यवः,—तेभ्योऽपि राष्ट्रं रक्षणीयमित्येतदप्युक्तम् । अथेदानीं तदुद्धरणप्रकारविवेकार्थं ब्यवहारनिरूपणं प्रस्तौति—ठयवहाराञ्चप इत्यादि ॥ १ ॥

सुबोधिनी

र्केथ वा ''ब्यवहारान् स्वयं पर्येत् '' इत्यादिना प्रयोगाविधिना साङ्गोपाङ्गो ब्यवहारः कर्तेच्य इति विहितः पूर्वाध्याये । अत्राङ्गाकाङ्कायां तैर्दर्थमुत्तराध्यायं इति । अयमीभया-यः—अनयोरध्याययोर्हेतुहेतुमदार्वः सम्बन्ध इनि । तत्र ब्यवहारो नाम कीदश इत्याशङ्कय

बालंभद्दी

दिना प्रयोगिविधिना सांगोपांगो व्यवहारः कर्तव्यतया विहितः पूर्वतन्त्वान्ते । तत्रांगाद्याकाङ्का-यामाह—अमीति | हेतुहेतुमद्रावरूपसम्बन्धोऽनयोरध्याययोः सङ्गतिबींध्यः । उक्तहेतुमाह--व्यवेति । चस्त्वर्थे वाक्यालंकारे वा । कीटश इति स्वरूपप्रश्नः, कित विध इति प्रकारप्रश्नः, कथं चेतीति इतिकर्तव्यताप्रश्नः—इतिकर्त्तव्यतिति । इत्याकाङ्कायामवस्यं वक्तुमुचित इत्यादिः,—स्वरूपप्रकारितिकर्तव्यताकळाप इत्यर्थः, अङ्गादिकळाप इत्यर्थों वा ॥

१ ख. दर्शनमन्तरेण । च. झ. व्यवहारदर्शने । कात्यायनः व्यव । २ ङ. मन्वहं । ३ आ. ३६०. | ४ त. 'यदा' इति । ५ त. 'तत्र' इति । ६ त. 'तदर्थम्' इति नास्ति । ७ 'यारम्भः'। ८ त. 'वरुक्षणः'।

अन्यविरोधेन स्वाप्तसंबन्धितया कथनं व्यवहारः, यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति अन्योऽपि तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्श-यति बहुवचनेन । नृप इति न क्षात्रियमात्रस्यायं धर्मः, किं तु प्रजापाञ्चनाधिकृतस्या-व्यस्यापीति दर्शयति । पश्येदिति प्रूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मिवशेषविधानार्थः । विद्वद्भि-

ननु चैतत्यागेवोक्तसिति नुपतिरित्यत । सत्यम् ,--गुणार्थस्त्वयमारस्यः-- न कोशसं चितार्थप्रधानो भवेत् , धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारास्त्रृपः पश्येदित्यर्थः । किञ्ज, विद्वन्निर्धाः

सुबोधिनी

'ब्यवहारान् ' इत्यत्र प्रातिपदिकोपात्तं ब्यवहारस्वरूपं निवैक्ति—अन्यविरोधेनेति, तमे-वोदाह्रस्य दर्शयित—यथा कश्चिदिति । प्रातिपदिकोदिष्टस्य ब्यवहारस्य प्रत्ययेन द्वितीयाबहु-वचनेन भेदो देशित इत्याह—तस्यानेकविधत्वमिति । नृपशब्दोपादानस्यामिप्रायमाह—नृप इति नेति । ब्यवहारान् स्वयं पश्येदित्यनेन पौनरुक्तयं परिहरति—पृश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवाद इति । असैपा वचनव्यक्तिः—' ब्यवहारान् नृषः पश्येत् ' इति यत् तद् वक्ष्यमाणधर्मेण सहेति । तमेव धर्मविशेषमाह—विद्वद्विर्वेद्व्याकरणधर्मशास्त्रास्त्रिहिरिति । विद्वहाद्वाष्टाप्सान

बालंभट्टी

आध्यक्षेकिन त्रयाणामण्युत्तराणीति ध्वनयन् स्वरूपप्रश्वस्य प्रकृत्योत्तरमिविहतिसिति प्रतिपादयन् तरस्वरूपमाह-अन्येति । अनेन भावे वश् तत्र सूचितः । धात्नामनेकार्थत्वात्त-दर्थलाभः। स्पष्टत्वाय तमुदाहरति—यथेति। द्वितीयोत्तरमाह—तस्येति,--प्रातिपदिकोदित-ध्यवहारस्य प्रत्ययेन द्वितीयाबहुवचनेन भेदो दर्शित इत्यर्थः। पूर्वमनुवावयेन प्रतिपादित-मर्थं स्वयमित्येव सिद्ध्या अधिकनुपपदोक्तिस्वारस्येन प्रतिपादयति—नृप इति । यौगिकोऽ यं न रूउ इति भावः। इतिना कारणत्वं तत्र तस्योच्यते—क्षित्रयोति,---अभिवक्तस्य त-स्येव्ययेः। अपिनाऽस्येव समुचयः। ''ब्यवहारान् स्वयम्'' इत्यस्य विधिवेन पर्श्यदिति पुन्तिविध्यय्यं परिहरति—पर्यदितीति। धर्मेति विद्वद्राह्मणसाहित्यादिस्तपर्थमंविशेषः इत्यर्थः। तथा च व्यवहारान्तृपः पर्यदिति यशद्विद्वव्यक्षेः। सह धर्मशास्त्रान्तान्तारम् तव्यव्यं परिहरति पर्यदित्ताति। धर्मेति विद्वद्राह्मणसाहित्यादिस्तपर्थमंविशेषः इत्यर्थः। तथा च व्यवहारान्त्रपः पर्यदिति यशद्विद्वव्यक्षे एस्यये भर्मेति विद्वद्राह्मणसाहित्यादिस्तप्रधमंविशेषः सह विध्येन पर्यदिति वर्षाद्वद्वपर्यपर्वे । स्वयं वर्षे स्वयं वर्षाच्वाना वर्षेवा । पर्यत्वानस्य वैयर्थ्यपरिहतम्, अन्यथा तेनैव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यं पर्यप्रमेव। तमेव धर्मेविशेषमाह—विद्वद्विरित्यादिना। स एव धर्म इतिकर्तव्यता, स चाङ्गानुष्ठानप्रकारः,-एवं

िव्यवहाराध्याये

र्वेदन्याकरणादिधर्मज्ञास्त्राभिञ्जैः ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः। ब्राह्मणैः सहेति तृतीयानिर्देशा-त्तेषामप्राधान्यम् ,—'' सहयुक्तेऽप्रधाने ''' इति स्मरणात् । अतश्चादर्शनेऽन्यथादर्शने च राञ्जो दोषो न ब्राह्मणानाम् , यथाऽऽह मनुः—''अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यां-

ह्मणैस्तह । प्रवक्तृत्वेऽपि ब्राह्मणानां नृषसहायोपयोगितेव, द्रष्टा तु निप्रहानुप्रहसामर्थ्यादा-जैव । अत एवोक्तम् 'कोघलोभविवर्जितः' इति । समर्थेनापि धर्मशास्त्रानुसारिणाभान्यम् ,– न क्रोधादिवशेनान्यथा न्यवहर्तन्यमित्यर्थः, । एकत्वेऽपि न्यवहारस्य स्वकीयविशेषापेक्षया

सुबोधिनी

हित्यस्पभर्मविधानमित्यर्थः । स एव चै धर्म इतिकर्तव्यता । इतिकर्तव्यता नामाङ्गानुष्ठान-प्रकारः । ऐवं च द्वितीयाध्यायादिश्लोकस्यैव प्रपक्षः सकलोऽध्यायशेष इति गम्यते । ननु किं विद्वद्वास्थणानां नृस्पय च व्यवहारदर्शने समप्राधान्यमेव ? इत्याशङ्का नेत्याइ — ब्राह्मणें: सहिति । तेषां ब्राह्मणानामित्यर्थः । ननु तृतीयानिर्देशाप्राधान्यं कुतः इत्यत आह— सह्युक्त इति । "सहयुक्तेऽप्रधाने '' अस्यार्थः— सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिमैवतीति, यथा पुत्केण सहागतः पितत्यादिषु । एवं प्रकृतेऽपि ब्राह्मणेंः सहिति सहयोगे तृतीयाविधानात् ब्राह्मणाप्रधान्यमित्यर्थः । राजः प्राधान्य ब्राह्मणानां चार्षाधान्ये फलमाह— अतश्चाद्वीने इति । अयमभिष्रायः—राजः प्राधान्याद्विको दोषः ब्राह्मणानां नु तादश

वालंभट्टी

चास्य श्लोकस्येव प्रपञ्च सक्छोऽध्यायशेष इति भावः। बाह्यणैरित्यस्य फलमाह—नेति। ध मैंविधानार्थस्वेनास्य प्राप्तब्यवहारदर्शने नृषस्य बाह्यणानां च समप्राधान्यं निराचष्टे-ब्राह्मणैः सहेतीित । तेषां बाह्यणानां । नचु तावता कथं तत्त्वमत आह—सहयुक्ते इति । सहार्थेन योगे अधाने तृतीयिति तदर्थः। यथा पुत्त्रेण सहाऽऽगतः पितेत्यादौ शाब्दिकयाद्यनन्विधत्वरूप-प्राधान्यं पुत्तादेस्तथा प्रकृतेऽपीति तदर्थस्वेऽपि न तथेतिभावः । एतत्फलमाह—अतश्चेति। ब्राह्मति वाद्येत्वः स बाह्यणानां नेत्यर्थः—उक्तहोतोः, न तु सर्वथा दोषाभावो-ऽभिमेतः,—"सभा वा न प्रवेष्टक्या" हत्यनेन विरोधायरोरिति बोध्यम्। तेषां तत्र कथनेनेव

१ अ० २. ३. १९. 1 २ त. 'च 'इति स्ति । ३ त. 'एवम् '। ४ त. 'प्रकृतेऽपि इति नास्ति । ५ थ. त्राक्षणानां चापसर्जनत्वे फलमाह '

5

रचैवाष्यदण्डयन्। अयशो महदामोति नरकं चैवैगच्छति ॥ उग्हित। धॅमशास्त्रानुसारेण— नार्थशास्त्रानुसारेण । देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वान्न पृथगुपादानम्, यथा च वक्ष्यति—" निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजैकृतश्चयः॥" इति। धॅमशास्त्रोनुसारेणेति सिद्धे क्रोध-छोभविवर्जित इति वचनमादरार्थम् । क्रोधोऽमर्षः छोभो छिप्सातिशयः॥ १॥

बहुवचनम् , यथाऽऽहमतुः 'तेषामाद्यमृणादानम् ' इत्यादि । नारदश्च 'चतुष्पादश्च-

सुबोधिनी

देषाभावो, न तु सर्वात्मना दोषाभावः । तथा च '' सभा वा न प्रवेष्टब्या वक्तव्यं वा समक्षसम् । अबुवन् विबुवन् वाऽपि नरो भवति किल्विपी ॥ '''' इत्यनेन न विरोधः॥ १ ॥

बालंभट्टी

तक्ठाभे शास्त्रान्तरस्यासम्भवेनैव निरासे ततुक्तिफलमाह—नार्थेति । न्यूनतां परिहरित देशादीति। आदिना देवगृहादिपरिग्रहः (?)। पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः,—तिस्तद्व देशादि संबन्धि धर्मस्यस्यधः । विरुद्धस्य स्याज्यावश्योक्तत्वादाह—धर्मेति । वक्ष्यतीति सम्बिद्धवादि संबन्धि धर्मस्यस्यधः । विरुद्धस्य स्याज्यावश्योक्तत्वादाह—धर्मेति । वक्ष्यतीति सम्बिद्धवादिकसमप्रकरणे योगाश्यर हित भावः । क्रीधेति प्रताकस् , सिद्धे इति । तयोस्तत्र निविद्धत्वात् सामान्येन सर्ववेति भावः।आदरोति।—अत्र विशेषण तस्वातार्थिमिस्पर्थः।मनुर-पि,—'व्यवहारान् दिद्धसुस्तु बाह्मणेः सह पार्थिवः।मन्त्रजैमेन्त्रिप्तः सार्थं विनीतः प्रविशेत् समां ॥ तत्रासिनः स्थितो वाऽपि पाणिसुग्रस्य दक्षिणम् । विनीतवेपाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्यिणां ॥ प्रत्यहं देशदष्टेश्च शास्त्रदृश्चे हेतुभिः । अष्टादशसु मार्गेषु निवृद्धानि पृथक् पृथक् ॥''' ' धर्माश्रयमधिष्ठाय संवीतागः समाहितः । प्रणस्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारमेत् ॥ ''' हित । व्यवहारान् अधिप्रत्यिनीविवादविषयोक्तीः, दिदक्षुः निर्निनीषुः, पार्थिवः पृथिवीपतिः, क्षात्रियादन्योऽपि,—मन्वज्ञैः देशकालासुवितकार्याकार्यनि रूपणाभिज्ञैः,—पत्व बाह्मणीरित्यस्य विशेषणम्, अमंत्रज्ञा हि बाह्मणा देशकालास्यक्षयान्तस्य धर्ममिप सहसा बुवन्तो राज्ञः कर्यविदनर्थमापादयेषुः,—मन्तिभिः दुद्धिसचिवैः, विनीतः सहज्ञहार्योभयदिवनयसुक्तः, पाणिसुग्रस्य उत्तरीयादुद्धस्य—वस्रोपसंन्यानं कृत्वेति यावत् ,

१ ख. चाधि। २ ग. परयति । ङ. गच्छति ॥" व्यवहारद्शैनं च धर्मे०। ३—८. १२८. । ४ ख. 'कथं इस्यथिकम् । ५ च. छ. झ. धर्मशास्त्राविरुद्धस्येति नास्ति । ६ क. ग. राज्ञा कृत० । ७ व्य. १८६. । ८ ख. ग. च. ज. झ. 'काथलोभविवर्जितः' इति प्रतीकमधिकम् अनूक्तं च बालं भट्टीव्यास्यायाम् । ९ छ. 'धर्मशास्त्रान्तरोत्तर्ण सिद्धे' इति नास्ति । १० मन्दः—८. १३. । ११ मन्दः—८. १, २, ३. । १२ मन्दः—८. २३. ।

किं चै---

श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदः कार्या रिपौं मित्रे च ये समाः॥ २ ॥

श्रुतेन मीमांसाब्याकरणादिश्रवणेन अध्ययनेन वेदार्ध्येनेन च संपन्नाः 5 धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः, सत्यवादिनः सत्यवदैनशीलाः, रिपौ मित्रे च ये समाः द्वेषरीं-गरिहताः—एवं भृताः सभासदः सभायां संसदि यथा सीदन्ति उपविश्वनित तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तब्याः। यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यविशेषणोक्तम्, तथाऽपि न्नाह्मणा एव, यथाऽऽह कात्यायनः—''स तु सम्यैः स्थिरैर्धुक्तः प्राज्ञैमौंलैर्द्वजोत्तमैः।

तुर्व्यापी' इत्यादि ॥ १ ॥

यतश्च धर्मशास्त्रप्रामाण्यं प्राधान्यं न्यवहारदृष्टौ अतः—श्रुताध्ययनेत्यादि ॥२॥

सुबोधिनी

पूर्वोक्तेभ्यो बाह्मणेभ्यः पृथक् सभासदः कर्तव्या इत्याह—कि चेति । ते च सभासदो बाह्मणा एवेत्याह—यद्यपीति । स तु सभ्येरिति–स राजाः, स्थिरैरचञ्चलैः,

बालंभद्टी

पद्मेत् निश्चितुयात्, कार्याणि ऋणादानादीनि, देशदृष्टा हेतवः देशविशेषव्यवस्थितानि निर्णयसाधनानि, यथोदीच्यमध्यमानां कन्यां याचमानाय भोजनं यदिदीयते (न) तुभ्यं दे-येखजुक्तेऽपि प्रतिश्चता भवतीति ॥ १ ॥

शास्त्रदृष्टाः साक्ष्रिप्रभृतयः प्रागुक्तब्राह्मणेभ्यः सभ्याः पृथक्कार्या इत्याह— किं चोति । श्रुतेत्यस्य वेदशास्त्रसंपत्रा इति शाब्दोऽर्थः। तत्फिलितमाह—श्रुतेनेति । अत्र द्वाविष भावप्रत्ययान्तै। कियापरी, अन्यथा धर्मज्ञानस्यानुपर्यागात् । धर्म शब्दो लक्षणया शास्त्रपर इत्याह—धर्मशास्त्रिति । ताच्छील्ये णिनिरित्याह—र्शाला इति । एतानुदिश्य सभासस्यं विधायत इत्याह—एव भूताः सभेति । विधेयार्थमाह—स-भायामिति , तदर्थमाह—संसदीति । सीदन्तित्युक्तस्य व्याख्या यथा उपेति,—धात्-नामनेकाथत्वादिति भावः । बलात्कारानेरासायाऽऽह—दानेति । एते सभासदोऽिय ब्राह्मणा एवेत्याह—यद्यपीति, तस्य वितयसाधारणत्वादितिभावः । स लिति,—"विनीतवेषो

१ ख. छ. ज. किं चेति नास्ति । २ घ.ङ. च. छ. ज. झ. 'वेदाध्ययनेन' इति नास्ति । ३ ख वचन । ४ ख. ग. देपरागादिर० । घ. देपरागविवर्जिताः। ५ त.स त्विति । ६ ज.सच्यैः।

धर्मशास्त्रार्थेकुशळैरर्थशास्त्रविशारदैः ॥" इति । ते च त्रयः कर्तव्याः—बहुवचन-स्यार्थवरत्वात् , " यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । "" इति मनुस्तरणाच । बृहस्पतिस्तु सप्त पञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्तीत्याह—"छोकवेदञ्जधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयो-

निगदोक्तः श्लोकः दष्टम्ळत्वाच राज्ञस्स्वयं व्यवहारदर्शनस्मृतेरदृष्टार्थत्वेऽपि च

सुबोधिनी

प्राज्ञेंबुहिस्राद्धः, मौळैः पितृपितासहागतैः, अर्थशास्त्रमौशनसादि । ते च त्रय इति—ते सभासदः । पक्षान्तरसाह— बृहस्पतिस्विति । व्यवहारान् तृपः पश्येदित्यत्रोपात्तविद्वद् बाह्मणोदेशेन श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मो विधीयते । तथौ च विद्वद्बाह्मणविशेष णत्वाच्छुताध्ययनसम्पन्नत्वादेनं पूर्वोक्तस्यः प्रथम्भूताः सभासद इत्यिम्रिप्रायेणाशङ्कय परिह

बालंभद्दी

नृपतिः समां गत्वा समाहितः। आसीनः प्राङ्मुखो भूवा पश्येत् कार्याणि कार्यिणां॥" इति इतःप्वैश्लोकः, स राजा स्थिरेत्वञ्चलैः प्राज्ञेः बुद्धिमिद्धः मौकैः पितृपितामहादिपरं-परायातैः द्विजोत्तमः ब्राह्मणेः—ससमीतत्पुरुषः—धमैशाखं मानवादि, तस्य योऽधैः सिद्धांतस्त्र निष्णातैः, अर्थशाश्च मौशनसादि तत्र तथा—ते चेति सभासद इत्यर्थः। त्रय इत्यस्य त्रय एवेत्यर्थः। एतेन पूर्वापरको धौनिंरासः। तत्राखे हेतुमाह —बहुवचनेति, द्वितीये हेतुमाह—यिसिन्निति | इतोऽपि तत्र ब्राह्मणा एवेत्यपि बोध्यम्। एवमप्रेऽपि वोध्यम्। मतान्तरमाह—बृहुस्पतिस्विति | उत्तमादिमेदेनाऽऽह—सप्तिति | वेदशब्दः शा-ख्यप्युपल्क्ष्यणं, लोकशब्दो देशकालादिपरः। यद्वा एतदन्यसर्वपरः धमैशब्दः शास्त्रपरः, प्राधान्यात्तस्य पुनरुक्तः। यत्र समायां, यञ्चिति—यज्ञसमासदशोत्यर्थः। यदि तु एतदनुरोधिन मानवे त्रय इत्युपल्क्ष्यणं, धमैपक्षपरं वा, तदैकवाक्यतैव न पक्षान्तरम्। अत्र पक्षे ते च त्रय इत्यप्त्यत्वाद्विद्धार्णोदेशेन खुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मोऽनेनाविधीयतां, तथा च विद्वद्वाह्मणविशेषणत्वात्। श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो धर्मोऽनेनाविधीयतां, तथा च विद्वद्वाह्मणविशेषणत्वात्। श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वादिरूपो प्राप्ते-व्यपे सभासदो भिन्ना इति कि वेत्यवतरणासंति (?) रित्याक्ष-

ऽपि वा । यत्रोपिवष्टा विग्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा ॥ १११ इति । न च ब्राह्मणैः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां ''श्रुताध्ययनसंपन्नाः'' इत्यादि विशेषणमिति मन्तव्यम् , तृ-तीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् , विद्वद्विरित्यनेन पुनकाक्तप्रसङ्गाच्च । तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः—''सप्रा-5 द्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः । ससम्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः॥' इति । तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अत एवोक्तम्—''नियुक्तो वाऽनियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ।'' इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थिनार्थक्यनेऽपि यदि राजा अन्यथा करोति तदाऽसौ निवारणीयः, अन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन—''अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः । तेऽपि

प्रयोजनानुसारात्॥ २॥

सुबोधिनी

रति — न च ब्राह्मणै: सहित्यादिना । कात्यायनेन पूर्वोक्तब्राह्मणेभ्यः प्रथक्त्वेन सभासदां दर्शितत्वात् त एव सभासद इति वक्तुं न शक्यते । अतस्तद्वचनाविरोधात् विशेषणविशेष्य-भावाभावाच तदुहेशेन विधिने घटत ईत्यर्थः । सप्राद्विवाक इति-राजप्रतिनिधिः प्रा-

बालंभट्टी

येनाशंकते— न चेति | समानविभक्तिकनामाधैयोरभेदान्वयः इति ब्युत्यरेगाह— तृतीयोति | वचनकमेणेदसुक्तम्। अभेदस्य संसर्गत्वाभावादाह— विदेशपणिति | नन्वध्याहारेण तस्संभवो-ऽत आह—विद्वद्विरिति | ननु विद्वद्विरिति । ननु विद्वद्विरित्यस्यैव विवरणपरमिति न ुनर्शन्तप्रसङ्गः अत आहचिति । तेन यच्छव्दोक्तिवेयध्यापित्तसमुचयः, स हि विधेयस्वप्रीतबन्धकस्तथा च तद्वछाद्त्रैव सिथ उद्देश्यविधेयंभावः स्वरसतः प्रतीयते तत्र च प्राप्त्याप्राप्तिविवकन्यायेन कोकादिसिद्धश्चताध्ययनसम्प्रचादिकमुद्दित्य समास्तर्चं विधीयते हति भावः । कात्यायन विरोधक्तपदोषान्तरमिष सूचयन्नाह— तथा चेति । तथा च तदुद्देशेन तद्विधिर्ष्त्र घटत हति। त एव सभास्तर् इति वक्तं न शक्यत इति भावः— स हति । प्रागुक्तप्रिमोऽथम्। प्राष्ट्विवाकेन सहितः—प्राद्विवाके राजप्रतिनिधिः ''प्राद्विवाक्षस्रदर्शकौ '' इत्यमरः । अमात्या व्यद्किसिचवास्तरसहितः ब्राह्मणाश्च प्ररोहिताश्च तैः सहितः—सम्यैः सहितः—अनेन सर्वेपामागमत्वसुक्तं, धर्मतस्तत् शास्त्रतः प्रेक्षक इत्यर्थः । तत्र सम्यवाद्यणयोर्गप्रेध्ये न सर्वेपामागमत्वसुक्तं, धर्मतस्तत् शास्त्रतः प्रेक्षक इत्यर्थः । तत्र सम्यवाद्यणयोर्गपर्थेन सर्वेपामागमत्वसुक्तं, धर्मतस्तत्व शास्त्रतः प्रेक्षक इत्यर्थः । तत्र सम्यवाद्यणयोर्गपर्थेन सर्वेपामागमत्वसुक्तं, धर्मतस्तत्व शास्त्रतः प्रेक्षक इत्यर्थः । तत्र सम्यवाद्यणयोर्गपर्थेन

१.- १. ११. । २ तः 'इति भावः'। ३.--२. क्ष० ४६१.।

तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥" इति । अनियुक्तानां पुनरन्यथाऽभिधाने अनिभक्षाने वा दोषो न तु राज्ञः अनिवारणे—"सभा वा न प्रवेष्ठव्या वक्तव्यं वा समज्ञसम् । अनुवन्विनुवन्वाऽपि नरो भवति किल्बिषी ॥"" इति मनुस्मरणात् । रिपौ मित्रे चेति चकाराह्योकरज्जनार्थं कतिपर्यर्वणिग्मिरप्यधिष्ठतं सदैः कर्तव्यम्, यथाऽऽह कात्यायनः—" कुल्झील्वयोक्ट्तवित्तवद्भिरमत्तरैः। वणिग्मिः स्यात्कतिपयैः कुल्भूतैरधिष्ठितम् ॥" इति ॥ २ ॥

' व्यवहाराचृपः पश्येत् ' इत्युक्तं, तत्रानुकल्पमाह—

अपस्यता कार्यवशाह्यवह।रान्नृपेण तु । सभ्यैः सह नियोक्तन्यो बाह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥

कार्याणां गुरूळवुःवे समीक्ष्य-अपस्यता इत्यादि ॥ ३ ॥

सुबोधिनी

ड्विवाकः। अमात्या बुद्धिसचिवाः। बाह्यणानामनियुक्ततया भेदमाह— तत्र ब्राह्मणा अनियुक्ता इत्यादिना । अत्र नियोगे नृपोऽ पिकारी तेन नियुक्तानियुक्तश्रेल्ययैः। तेऽपि तद्वागिन इति तत्पापमागिन इत्यर्थः । मूलवचनस्थचशब्दबोलमर्थमाह—रिपौ मित्रे चेति, चकारादिति ॥ २॥

नतु नृपालस्य प्रतिदिनं ब्यवहारदर्शनं कर्तव्यतया विहितं, तथा शान्तिकादीनि कर्तव्या-

बालंभट्टी

अनीतिः —राज्ञेति शेषः। एवमप्रेऽपि तथा मूळावुक्तेः। सभेति — तथा मूळोक्तेः। तथा भेदोक्तेः फळभेदमाह –तत्रेति, प्राग्वत्। तं राजानम्। तद्भागिन इति—राजसम्बन्धिदोषभागिन इत्वर्थः। एवं च प्रागुक्तदोषशन्दो विशेषपरो बोध्यः,पुनस्वये। न्यूनतामज्ञाननिरासाय सर्वथा नावस्यकम्यूळस्य चशब्देन परिहरिते —रिपाविति । वित्तान्तपञ्चानां हृह्णमतुप् । तत्र कुळवत्त्वं कुळीनत्वम् , कुळभूतेरित्यस्य भपरम्परायातैरित्यर्थः॥ २ ॥

ननु राज्ञां प्रतिदिनं व्यवहारदर्शनवत् कार्यान्तराण्यपि कर्तव्यत्वेन विहितानि

१.—८.१६. 'समां वा न प्रवेष्टव्यं...','समां वा न प्रवेष्टव्यो...' इति.पाठी च । २ कः सह प्रकर्तव्यम् । ३ ब्राह्मणोऽपि०—इल्येकस्मिन् कोशे । ४ पीति०—५ 'परस्प॰' इति च ।

२३४

कार्यान्तरव्याकुळतया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सम्यैः सह सर्वधर्म-वित्-सर्वान्धर्मान् शास्त्रोक्तान् सामयिकांश्च धर्मान्वेत्ति विचारयतीति स सर्वधर्म-वित-न्त्राह्मणो न क्षात्रियादिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने । तं च कात्यायनोक्तगणविशिष्टं कुर्यात् , यथाऽऽहें-''दान्तं कुळीनं मध्यस्थमनुद्देगकरं स्थिरम् । परत्र भीरुं धॅर्मिष्ठमुसुक्तं 5 क्रोधवार्जितम् ॥" इति । एवंभूतब्राह्मणासंभवे क्षत्त्रियं वैश्यं वा नियुर्जीत न शृद्रम् , यथाऽऽह कात्यायनः---''ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षात्रियं तत्र योजयेत् । वैस्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शुद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥"इति । नारदेन त्वयमेव मुख्यो दर्शितः—''धर्मशास्त्रं

सुबोधिनी

न्तराण्यपि विहितानि, तत्र दैववशादुभयसमवाये किं कर्तव्यमित्याशङ्कय (आह)-दान्तामिति। गुणयुक्तं सभासदादिभ्यः पृथाभूतं बाह्मणं, तदभावे तादशं श्लान्त्रयं, तस्याप्यभावे वैद्यं वा व्यवहारदर्शने नियाजयेदिखाह—व्यवहारान् नृपः पश्येदित्युक्तमित्यादिना। यागीश्वरोक्तमः नुकल्पमेव मुख्यं मन्यते नारद इत्याह-नारदेन त्ययमेवेति । राज्ञो बहुकार्यव्याकुल्यवेनाव-काशाभावात्त्वप्रतिरूपकपूर्वोक्तपुरुषान्तरद्वारेणैव व्यवहारदर्शनस्योचित्वादसावेव पश्लो मु-ख्यो ज्यायानित्यर्थः । धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्येत्यत्र प्रस्तुतत्वाद्राजनियुक्तपुरुष एव व्यवहारदर्शनेऽ-

बालंभड़ी

तत्र देवात् समवाये किं कार्यमित्याशङ्कायामाह---त्र्यवेति । अत एव तुः। तेन तस्यागसूचनद्वारा तस्याप्यावश्यकःवं सूचितम् । कार्यवशादित्यस्य व्याख्या कार्या-न्तरेति—शान्तिकाद्यावश्यकोक्तभिन्नकार्येत्यर्थः । सह सहितः । अनेन प्रागक्तेभ्यः सर्वे भ्यो भिक्षोऽयमिति स्चितम् । सर्वपदस्वारस्यादाह—समिति, — देशादिसमयधर्मानि-त्यर्थः। वेत्ति विचारयतीति पाठः। वेत्तीति पाठे वेत्तीत्यस्य तत्पूर्वकं जानातीत्पर्थः। प्रकरणात्तलाभे तदुक्तिफलमाह-न क्षत्रीति। यतोऽयं सर्वतो भिन्नोऽत एव विशेषमाह-तं चेति,- बाह्मणं चेलर्थः। यथाऽऽहेति-कालायन इति भावः। मध्येति पक्षपातरहितमिलर्थः । परत्र पर-लोकविषये उग्रक्तं अनलसं मुख्यपक्षोक्तिपरतया मूलस्य न न्यूनतेति सूचयन् स्मृत्यन्तरानुरो-धेन अनुकल्पमाह — एवंभृतेति ब्राह्मणा इति, — उक्तगुणविशिष्टा इत्यर्थः। अन्यथा स्वोक्तिवै-यर्थ्यमेव स्यादिति बोध्यम्। यह्नेनेति –तस्य धर्मशास्त्रादावनधिकारादिति भाव:। मतान्तरमा-ह-नारदेन त्विति। अयमेवेति-योगीश्वरोक्तवाह्मणरूपानुकल्प एवेत्यर्थः। राज्ञो बहुकार्यव्या

१ ग. वेत्ति वित्ते विचा । २ क. ज. झ. यथा "दान्तं । ३ तया—इति च पाठः । श रानि आदिना—इति च । 's दनति—इति च ।

पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समाहितमितः पश्येद्वयवहाराननुकमात् ॥""दित । प्राड्विवाकमते स्थितो न स्वमते स्थितः, राजा चारचक्षुण परसैन्यं पश्यतीतिवत् । तस्य चेयं यौगिकी संज्ञा। अधिप्रस्पर्धनौ पृच्छतीति प्राट्, तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं विविधं च सम्यैः सह विविनक्ति विवक्तिं वा विवेचयित वेति विवाकः, प्राट् चासौ विवाकक्षेति प्राड्विवाकः । उक्तं च—''विवादानुगतं पृष्ट्या ससम्यस्तस्प्रयत्नतः । वि-चारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः *स्मृतः॥" इति ॥ ३ ॥

सोऽि राजस्थानीयत्वात् क्रोधराहित एव स्यात्। अत एव च - रागात् इत्या-

सुबोधिनी

विकारीति गम्यते । प्राङ्किवाकमते स्थित इति धर्मशास्त्रानुसारेण कृतस्य प्राङ्किवाकनिणेय स्यानुकूल्स्वेन न तु नियन्तृस्वेन यथाकशंवित्स्वेच्छया नयनमित्यर्थः । पृच्छिति विविनक्ति चेति याद्वितास्त्र्यं संग्रान स्वान्यकणोदिवद्गृद्धिरस्याह——त्तर्यं चेयं यौगिकीति । पृच्छितीति प्राट्, 'किए विविनक्ति विचार्स्यत्रित् । विविनक्ति विचार्स्ति विविक्ति विवि

बालंभद्दी

कुळत्वेनावकाशाभावादिति भावः । पुरस्कृत्येति—अत्र प्रस्तुतत्वात् राजिनयुक्तोक्तपुरूष एव तत्र कर्ता बोध्यः। अत एव "सत्यतिष्ठः स्मृतो धर्ममृलो नराधियः। सह सिद्धरतो राजा व्य-वहारान्विशोधयेत् ॥"—इत्यमे तेनेवोक्तम् । व्यवहारानिति युक्तः पाढः। मते बुद्धौ धर्मशास्त्रा-वसारणेति भावः। तस्य सत्वेनेव तक्षाभे पुनस्तदुक्तिफळमाह —न स्वेति । नम्बेवं प्राध्विवा-केन कृतस्य श्रवणेऽपि तस्य तद्दशैनामावेन कथं संपत्रयेदित्यत आह—राजिति । तथा च स्वप्रतिरूपकप्रामुक्तपुरूषद्वारेण तद्दशैनस्यौचित्येनायमेव पक्षो ज्यायानिति बोध्यम् । धर्मशा-स्वानुसारेण कृतस्य तस्य यौगिकीयं संज्ञा नाश्वकणीदिवद्ववित्रसाह—त्तस्येति,—पाहिवाकस्ये-सर्थः । संज्ञेति अन्वर्थं नामेस्यथः । प्राडिति किव्वचीत्यादिनिष्यनोऽपं किवन्तः । तयोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः विविवक्ति विवेचयित विचारयति । अत्र पक्षे औणादिकत्वं कार्यम्, अत आह—विवक्तीति,—विविच्य विचार्यं कथ्यस्तीत्यर्थः । प्रतेन विशेषणवत्कथ्यतीति

^{*} तदाह बृहस्पतिः—'' विवादे पुच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथेव च । प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राद्धिवाकोऽभिधीयते ॥'' नारदोऽपि—''अष्टादशपदाभिज्ञः षद्भेदाष्टसहस्रवित् । आन्वीक्ष

१.- १. ३५.। २ छ. याैगिकसंज्ञा । ३ छ. च. छ. विवक्तितिपदं नास्ति । ६ तस्येति ।

अंपि च प्राङ्घिवाकादयः सन्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा राज्ञा किं कर्तव्य-मित्यत आह्-

रौगाछ्ळोभाद्भयाद्दाऽपि स्मृत्यपेतादिकारिणः । सभ्याः पृथक् पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ताः सम्या रजसो निरङ्करात्वेन तदभिभूता रागात्क्रेहातिशयाल्लोभाल्लि-

दि॥ ४॥

सुबोधिनी

अज्ञानआन्यादिव्यतिरिक्ते रागद्वेषादिभिरुपाधिभिर्धर्मशास्त्रविरुद्धमाचरन्तः सभ्या-स्तत्तद्यवहारपराजयनिमित्तदृण्डात् द्विगुणदण्डेन प्रत्येकं दण्डया इत्याह—अपि चेत्यादिना।

बालंभट्टी

ब्याख्यानमपास्तम् ''हलश्रै...'' इति घल् । स चार्षत्वात् कर्तरि । यहा भावधजन्तादर्शा-बच् ।मूलन्तु फलितार्थपरतया नेयं । यहा करणे वाहुलकाल्युडभावे घल् । अत एव एतेनेत्यप्रे उक्तम् । मूलं तु प्राग्वदेव। तत् तदुक्तं वचनम् ॥ ३ ॥

अपिना द्वेषसमुख्यः । तथा चाज्ञानआंत्यादिरूपोपाधिभिधंर्मशास्त्रविरुद्धमाचरतां तेषां न दण्डोऽयमिति सावः। सम्या इति—नियुक्ता इत्यर्थः, तेषामेव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात् । अत एवानियुक्तानां तदपेक्षया म्यूनदण्डपिरुक्त्यना । युक्तं चैतत्—नियुक्तानाम-भियुक्तत्वेन धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणादिषकापराधस्त्राद्धिन्नानां तत्तद्भावादत्यापराधः । आद्ये राजाज्ञाभक्षस्मृत्युक्ठञ्चनमेवोति यावत् । तदेतदिभिष्रत्याह—पूर्वोक्ताः सम्या इति । रागा-दौ हेतुं प्रयति—रजस इति। यिविष्वद्वाणादेः साधारणत्वादाह—स्नेहादित्यादि । वाश-व्यवस्य प्रयत्येकं विकत्यवोषकत्वादाह—छोभोद्वेति संत्रासाद्वेति च । विवादपदस्य यथा श्रुतार्थं न्यादिकुश्चलः श्रुतिस्वृतिपरायणः॥ विवादसंश्चितं धर्मपृच्छिते प्रकृतं मतम्। विवेचयित यस्त समात्याद्विवाकस्तु स स्मृतः ॥ यथा शत्यं भिषकायादुद्धरेखन्त्रपुक्तिः । प्राद्विवाकस्तथा शत्ययुद्धरेखवहारतः॥" इति । प्राद्विकस्य गुणाः स्मृत्यन्तरे दिश्वताः—"अकृरो मञ्जरः क्रियः क्रमायातो विचक्षणः । उत्साहवानकुरुध्ध वादे योज्यो नृपेण तु ॥" इति पराशरमाधवीये व्य० ए० २१—२२)।

१ स्म. इदमवतरणमतेव नात्यत्र क्वापि दृश्यते । २ वि. रागाङ्केषाद्धयाद्वाऽपीति पाठः । ३. — अ० ३. ३. १२१.।

प्सातिशयाद्भयासंत्रासात्समृत्यपेतं समृतिविरुद्धम्, आदिशब्दादाचारापेतं कुर्वन्तः पृथ-क्षृथक् एकैकशो पिवादात् विवादपराजयनिमित्तादमीहिगुणं दमं दण्डयाः, न पुन-विवादास्पदीभृताद्व्यात्। तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसंगः। रागलोभभया-नामुपादानं रागादिष्वेव हिगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्ठिति नियमार्थम्॥ न च 'राजा सर्व-स्येष्टे ब्राह्मणवर्ष्यम् ' इति गौतमवचनात्, न ब्राह्मणा दण्डया इति मन्तव्यम्—तस्य प्रशंसार्थत्वात्॥यत्तु, 'षड्मः परिहार्यो राज्ञा ''अवध्यश्चावन्ध्यश्चादण्डयश्चावहिष्कार्यश्चा-परिवाद्यश्चापरिहार्यश्चँ' इति तदिपि'स एष बहुश्वतो भवति।''लोकवेदवेदाङ्गवित्।''वाको-

स्मृत्युक्तार्थान्यथाकारिणो रागादिभिक्तिहिगुणं धनसेकैकशो दण्डयाः । आदिग्रहणात् स्मृत्यर्थं वाऽन्यथा निरीपव (?) इत्याभिष्रायः । सर्वसम्यदण्डाहिगुणं च राजा तत्स्थानीयो वा दण्डयः—तदधीनत्वान्निणयस्य । अत एव च प्रथक् प्रथगिति वीप्सा । सभ्याः प्रथक् प्रथक् वि

सुबोधिनी

सभ्या इति नियुक्ताभिधानम् । अत एवानियुक्तानां नियुक्तापेक्षया न्यूनदण्डः परिकल्प-नीयः । नियुक्तानामभियुक्तत्वे सति धर्मशास्त्रविरुद्धाचरणादधिकोऽपराधः । अनियुक्तानां तु तदभावादल्पोऽपराध इति युक्तमेवैतत् । तथा हि नियुक्तेषु स्मृत्युल्जद्वनं नृपाज्ञाभुक्रश्न,

बांलभट्टी

त्वे तहुंगुण्यस्य दमेऽसम्भवात् । लक्षणार्थमाह -विवादप्राजयोति । नतु अन्यथाऽपि लक्ष्यार्थ-स्य सम्भवाद्वमेवन्याख्याने किं बीजमत आह— न पुनिति । तथा हि सतीति पाटः। हि हेती रागाधुक्तिमूलमाह—रागिति | इद्युपलक्षणं द्रेपस्यापि, हैष्टे नियच्छति, कर्मणः शेषस्वविवक्षाः यां पद्यो, वर्जमिनि णमुलन्तम्, .— तथा च निशुक्तानां तेषासस्यव्श्वाश्यनामानर्थक्यापतेश्वेति भावः। तथा सति तद्विरोधान्तरं परिहरति य्विति,—पिह्मः प्रकारस्याज्य ह्रत्यश्रेः। ब्राह्मण् हृत्यादि। अवण्ड्य इत्यनेन धनदण्डाभावः, अपरिवाद्य इत्यनेन धिग्वाग्दण्डयोरभावः, अपरिहार्य इत्यनेन सर्वस्वहणाभावः, अन्यत् स्पर्म । वाक्यम् उक्तिमद्राक्ष्यम्, इतिहात्यो भारतादिः, तद्येक्षः तन्मननवीलः , तद्वृत्ति सत्वुक्तानुष्ठाता । अष्टान्वर्येति—ते च गौतमेनोक्ताः—" गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयन् जातकर्मनामकरणान्नप्रावाचेलेपिनयनम् राग्यन्यस्त्रम् समाहारद्वन्द्वः, " चत्वारि वेद-व्यानि राग्यन्यस्त्रम् गृह्वेत्वान्तं "सह्यमेन स्त्रम् विवाहाल्यं गृह्वेष्वम् स्त्रमानं" समावतैनाल्यं, विवाहाल्यं गृह्वेष्वम् वात्ति राग्यन्ति। स्त्रमानर्वाः स्वानि राग्यन्ति। स्वानि राग्यन्यम् मान्यति। स्वानि राग्यन्यम् समावतैनाल्यं, विवाहाल्यं स्वस्यमेन

१ क. 'दमात्' इति नास्ति । २.—११. १. । ३.—८. १२, १३. । ४.—८.

वाक्योतिहासपुरणकुरालः ''तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्च' 'अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारें: "संस्कृतः। ''त्रिषु वादिद्वगुणं तद्विगुणं च राजा। तथा च वक्ष्यति—अथ किं राजा स्वपुरुषे (वीऽ(र) न्विष्य

सुबोधिनी

अतियुक्तेषु तु स्मृत्युल्लङ्गमेवेति । अष्टाचत्वारिंशत्सस्कारेरिति, ते व संस्कारा गौतमे नोक्ताः—"गर्भाधान—पुंसवन —सीमन्तोत्रयन—जातकर्म —नामकरणा—ज्ञप्राशन—चौल्लो-पनयनानि" "चत्वारि वेदव्रतानि" 'स्नानं—" "सहधर्मचारिणीसंयोगः" 'पञ्चानां-यज्ञानामनुष्ठानं देव —पिन् —मनुष्य — भूत-ब्रह्मणाम् " 'पृतेषां च" इति। पृतेषां संस्काराणां चक्रते देवयज्ञानां चक्रते पञ्चयज्ञानुष्ठानं भवतीत्यर्थः। "अष्टका—पार्वणः—श्राद्धं —श्रावणी— अग्रह्मयणी— चैत्री— आश्वयुजीति सप्त पाक्यज्ञसंस्थाः। " 'अम्या-

बालंभद्टी

चारिणीसंयोगः, "पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देविपितृमनुष्यभूतबाह्यणानाम्"।"—एते पृथक् पञ्चसंस्कारा न तु समुदायः—" एतेषां व ।"—चक्ष्यमाणानामनुष्ठानिमस्यर्थः—" अष्टकाः पार्वणः"—पर्वणिभवः पार्वणस्थालीपाकः—"आदम्"— अमावास्यादिः,— "श्रावणी " — तत्र कर्तन्यं श्रावणं कर्म— " आप्रहायणी " तत्र कर्तन्यं प्रस्यवरोहणं, " चेत्री " — तत्र कर्तन्यं प्रस्यवरोहणं, " चेत्री " — तत्र कर्तन्यमाथयुजी कर्म अनाहिताप्रेराप्रयणं चेति द्वयमाथयुजी शन्दप्राह्यमिति हरदत्तः— " इति सस पाकयज्ञसंस्थाः ।" — पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा— 'तं पाकेन मनसा ' 'यो मा पाकेन मनसा ' इत्यादौ पाकशन्दप्रयोगस्य प्रशंसायां दर्शनादिति वृत्तिकृत्वारायणः "— आख्याच्यं गृह्याणां कर्मणामिति हरदत्तः, तथा चापस्तम्यः— "क्षीकिकानां पाकयज्ञशन्दः" वित ।

*अष्टी गर्भाधानादयस्तंस्कराः, (6) चत्वारी वेदवतानि, (8) ह्रो स्नानसहधर्मचारिणीसंयोगौ, (२) पञ्च देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मयज्ञाः, (4) सप्त अष्टकपार्वणाद्यः, (0) सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, (0) सप्त सोमसंस्थाः, (0) अष्टौ सर्वभूतद्याद्गुणाः, (4) एतेऽष्टाचत्वारिंशक्तंस्काराः . (88)

^{&#}x27;' देवतां प्रति स्वद्रव्यस्य उत्सर्जनं यज्ञः'' इति हरदतः।

१ ज. चलारिशतासं. २.—८. १६.। ३.—८. १७.। ४.—८. १८.।. ५ आश्व. १. १. २. भदनारायणवृत्तो । ६.—२. ९.।

स्वाभिरतः। ''षट्सु वा।' 'साँमयाचारिकेष्वभिविनीतः। ' इति प्रतिपादितबहुश्रुत

कार्याणां व्यवहारियतव्याः? न, प्रतिषेधात्, यथाऽऽह मनुः-- ''नोलाद्येत्स्वयं कार्यं राजा

सुवोधिनी

धय— मिन्नहोत्रं— दर्शपूर्णमासौ — चातुर्मास्यानि आग्रयणेष्टि— निरूद्धपशुद्धार्थः — सौन्नामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । " " अग्निष्टोमो ऽ — त्यिन्निष्टोम — उक्थ्यः पोडशी — वाजपेयो — ऽतिरान्नो — ऽसोर्थाम इति सप्त सोमसंस्थाः।" इति चत्वारित्रात् संस्कारौ:।" द्विविधः संस्कारौ भवति बाह्यो देवश्च। गर्भाधानादिःस्नानान्नो ब्राह्माः। पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सोम्याश्चति देवः, पाकयज्ञादीनां च संस्कारत्वं शङ्कालिखतंवचनात् — "पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्त्रथेव च । संस्कारा द्विन्निष्टात्वान्ता अग्निहोसं तु जुह्नतः॥

बालंभट्टी

संस्था विचाः, पाकयज्ञविधाः सप्तेत्वर्थं इति हरदक्तः—"अग्न्याध्यमिष्ठिहोत्रं दर्शराँणँमा-सावाध्रायणं चातुमाँस्यानि रूढपशुवन्धः सौत्रामणीति सस हवियंज्ञसंस्थाः।"— एतंऽग्न्याध्यादयः श्रुतिप्रसिद्धाः । दर्शपौणँमासाविति ससुदाय एकः संस्कारः सस्प्रहणात् । सोमसंबंधामावादेते हवियंज्ञाः । "अग्निष्टोम उन्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोयाँम उति सस सोमसंस्थाः"।"— अग्निष्टोमो राजन्यस्य, षोडशी प्रहो गृह्यते सोऽप्यिष्टिमाः, ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चिन्तयमिति हरदक्तः । गच्छित गच्छतीति द्विरुक्तिरष्टमा ध्यायसमप्टथ्यं बोध्यम् । एते च धनादयो गृहस्थस्य नित्या इत्याद्यन्यत् स्पष्टम्—" इति चत्वारिंशत्संस्काराः । "" संस्कारो द्विविधः ब्राह्मो देवश्च तत्र गभीधानादिस्नानांतो ब्राह्मः । अग्निष्टोमो देवः पाकयज्ञादीनां संस्कारस्व च शङ्कुलिखिताभ्यासुक्तम्— "पाकयज्ञा हवियंज्ञाः सोमसंस्थास्तथेव च । संस्कारास्विग्निता अग्निहोत्तं तु ज्ञुद्धतः ॥ संस्कारेः संस्कृतः पूर्वेरुक्तरेरनुसंस्कृकः । नित्यमष्टगुणेपुक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलोकिकः॥ ब्राह्मणं पदमवामोति तस्माज्ञच्यवते पुनः।" इति । ब्रह्मलोकिको ब्रह्मलोकाईः । अष्टगुणाश्च सर्वभूतद्वः यश्चितिरनस्या शौचमनायासो मांगल्यमकार्पण्यमस्पृहिति । एवमष्टाच्यविरिशत् संस्कृता इत्यद्धैः । त्रिषु अध्ययनेत्रयादानेषु । पट्सु अध्यापनयाजनप्रतिप्रह्तिष्टेते लेषु ॥ सामियिकोति—पौरुषेयी व्यवस्था समयः । स च विविधः— विधिनियमः प्रतिवेषश्च,

१ क. घ. च. झ. समया० २.—गौतमः ८.४—११.। ३ इति संस्कारा इति च पाठः । ४ त. 'तोक्तेः।' ५.—८. ३९.।१६.—८.२०.। ७.—८.२३.।

विषयं कर्म न ब्राह्मणमात्रविषयम् ॥ ४ ॥ व्यवहारविषयमाह-

रमृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

5 धर्मशास्त्रस्माचारिक्द्वेन मार्गेण परेराधिकोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राङ्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयित, चेद्यदि, तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपराम-र्श्यमाणिनर्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयः । तस्य चेदं सामान्यलक्षणम् । स च द्विविधः शङ्काभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति, यथाऽऽह नारदः——'' अभियोगस्तु नाप्यस्य प्रस्तः ।'' इति ॥ ४ ॥

> कथं तर्हि व्यवहारप्रवृत्तिः? उच्यते—श्रुत्याचारव्यपेतेनेत्यादि ॥ ५ ॥ तदेव हि व्यवहारपदं यत् स्मृत्याचारव्यपेतेन.....सार्गेण सस...मछीकृत इस्येवं

सुबोधिनी

संस्कारै: संस्कृतः पूर्वेक्तरेरनुसंस्कृतः । नित्यमष्टगुणेर्युक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मलेकिकः ॥ ब्राह्म पदमवाप्नोति तस्मान्न च्यवते पुन । " इति । ब्राह्मलेकिको ब्रह्मलेकार्द्धः । अष्टगुणाश्च स-वभूतद्या—क्षान्ति—रनस्या—शोच—भनायासो—मेङ्गल्यः—मकार्पण्य—मस्पृष्टेति । पुवसष्टाच्त्वारिंशत् संस्काराः ॥ ४ ॥

प्रत्यर्थिप्रतिकृष्ठतया नुपादिषु कथनं ब्यवहारः,कथ्यमानं तद्विषय इत्याह— ब्यवहाँरः विषयमाहित्यादिना। ' आवेदयति चेद्राञ्जे' इत्यत्र राजशब्दः पूगश्रेण्यादीनामुपलक्षणार्थः। ब्यवहारविषयस्य हैविध्यं दर्शयति—सःच द्विविध इत्यादिनाः। शङ्कारूपोऽभियोगों यन

बालंभद्टी

तन्मूळा आचारा स्समयाचाराः—तेषु कुश्चळ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

व्यवहार्विषयमिति—प्रत्यर्थाविप्रतिक्रूलत्या नृपादिषु कथनं व्यवहारः— कथ्यमान-स्तिद्विषयस्तिमस्यर्थः । व्यपेतेन रहितेन । राहो इति—इदं त्विधकृतादेरप्युपलक्ष्मणम् । तदाऽन्वयमाह —यदीति । उपलक्ष्मणत्वादेवाह — प्राडिति । वेदर्थो यदीति । व्यवहार-पदमित्यस्यार्थमाह —प्रातिहोत्तरोती। तस्य विषयस्य अत एव तस्य विषयस्य द्वैविष्यमाह—स् चेति शङ्कोति। शङ्कारूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये तत्स्वरूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये इत्यर्थः। अभियोग इति। सुवर्थातभोवेण बहुवाहिः विषयोऽन्यपदार्थः। असता—चौरादीनां संसर्गौ-

१ अप० व्यवहारदर्शनिभित्तमाह—२ खः समयाचार० । ३.—८. ४३.। ४ तः 'ब्राह्मम्'इत्यादि 'काईः' इत्यन्तं नेापळम्यते । ५ 'माः' ६ 'व्यवहोरत्यादिना ।' ७ तः 'भियोगस्तस्तकृपश्च यत्मिन् '।

विश्वेयः शंकातत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनात् ॥" ईति॥ होढां छोप्त्रम्—छिङ्कमिति यावत्—तेन दर्शनं साक्षाद्वा दर्शनं होढाभिदर्शनं तस्मात् । तैत्त्वाभियोगोऽपि द्विविधः—प्रतिषेधासको विध्यात्मकश्चेति, यथा — मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति, क्षेत्रादिकं ममायमपहरतीति व"॥ उक्तं च कात्यायनेन—"न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्त्वमन्याय्यं वा करोति यः।" इति । पुनश्चाद्यराधा भियते, यथाऽऽह मनुः—"तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वैत्तनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपाछ्योः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंप्रहणमेव च ॥ व्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्व्य एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥" इति । एतान्यपि साध्यभेदेन पुर्मवन्

कश्चित्कथयेत्, न तु स्वयं कार्यारम्भक इत्याभिप्रायः । तथा च नारदः — "स्वनिश्चितवस्ता-

सबोधिनी

स्मिन् विषये, तत्त्ररूपोऽभियोगो यस्मिन् विषये इति विद्यहः। होढा छोप्त्रामिति । कुण्यत इति छोप्त्रं चौर्येश्वनम् । ''चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं छोप्त्रं तु तद्मनर्स् ।'' इत्यमरः । ऐतान्यपि साध्यभेदेनेति अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । मैं च प्रेरितमन्ये-

बालंभट्टी

च्चौरवादिसम्भावना भवतीत्वर्थः । होटालोज्जमिति—छप्पत इति लोव्यस् , बणादिः, चौर्यधनम् ''चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तयं लोव्यं तु तद्धनम् ।'''इत्यमरः। लिङ्गमिति—न्यभिच-रितं चिद्धमित्वर्थः(?)। इत्युपलक्षणमित्याह—साक्षाद्वा दर्शनमिति। विषयस्य भेदान्तरमाह— पुनश्चेति। पुनर्भेदमाह— एतान्यपीति । साध्येति अवान्तरसाध्यभेदेनेत्यर्थः । पूर्वा ऋणा-

१.— ९. २७. । २ क. घ. च. झ. हो हो । ३ स तत्वा० ।४ क: ख. ग.च छ. ज. झ. वा । ५ ख. ग.स पुनश्चा।६ क. भवितस्यैव । ७.–८. ४, ५, ६, ७.।८.–२. झू. २५.। ९ त. 'एतान्यपि ' इति नास्ति।१० घ.'न चेति । प्रापितमन्येन '।

हुलं गतानि, यथाऽऽह नारदः—'' एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् । क्रियोभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगग्यते॥'' इति । 'आवेदयति चेदाह्ने' इत्यनेन स्वय-मेवागत्यावेदयति न राजपेरितस्तःपुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति, यथाऽऽह मनुः—''नो-त्पादयेत्स्वॅयं कार्यं राजा वाऽप्यस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन प्रसेतार्थं कथञ्चन॥'' इति । परोरिति परेण पराभ्यां परोरियेकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा व्यवहारो भवतीति

धानस्वर्था स्वार्धप्रचोदितः । केखयेरपूर्ववादं तु कृतकार्यविनिश्रयः ॥ "'' इति । स्कृत्युक्तः आचारः स्कृत्याचारः, —कुळधमीधाभिमायं चैतत् । परेरिति गुरुविष्यनिवृत्तर्यर्थम् । तथा च

सुबोधिनी

नेति - अन्यायेनान्येन प्रापितं न गृह्णीयादित्यर्थः । अर्थं वाऽन्येन प्रापितं निवेदितं कार्यं न असेत नोपेक्षेत । 'न चाप्रापितमैन्येन ' इत्यपि पाठः , तत्रायमर्थः - अन्येन विवद्मानेन तत्सम्बन्धिना वा अप्रापितमिनेवेदितं कथि द्विवगम्य रागादिना न असेत न प्राहयेदिति । मृर्कैवचनस्थपरश्चाव्दिस्थतं तृतीयाबहुवचनमिववद्वितम् । अर्तेश्वेकस्यैकेन वा द्वाभ्यां वा बहुभिवां विवादो घटत इत्याह - प्रेरिति ।

बालंभट्टी

दानादीनां। चेदित्यतेन स्चितमाह—आवेदेति । अन्यथा तत्येरणोह्यंघने दंडापस्या चेदित्यस्यैच्छिकावेदनद्वोधकस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । अस्य राज्ञः । न च प्रापितमिति—कथंचन
अन्यायेनान्येन प्रापितमर्थं न गृह्णीयादित्यथैः । यहा अन्येन प्रापितं निवेदितं कार्यं न
प्रस्तत नोपेक्षेतेत्यर्थः । न चाप्रापितमिति पाठे तु अन्येन विवदमानेन तत्त्वंबन्धिना वा
अन्नापितमनिवेदितं कथंचिदवगम्य रागादिना न प्रसेत न ाह्येदित्यर्थः । मूले परेरित्यन्न
पर्वमिति दश्चैयतीत्यर्थः । बहुवचनान्तं
पद्मिति दश्चैयतीत्यर्थः । बहुवचनाविवक्षया योजनं तु परेणेत्यादिग्रंथस्वर्यविरुद्धम् ।

१ ख. भवेत् । 'ब्राविंशदिषकं शतम 'इति च पाठो दश्यते । २ घ. कियाभेदा मन्नु । ३.— १. २० । ४ घ. छ. त्यादयेत्सकं कार्य । ५. — ८. ४३. । ६ घ. इति । अनेन परेरिति । ७ च. ज. एकस्पेति पदं नारित । ८.— १. २१. । ९ त. 'घडा '। १० त. 'तिमिति पाठे- ऽन्येन '। ११ त. 'मूलस्पपेरिति बहुत्वम्'। १२ क. तेन च ' इति पाठः । १३ परेरित्यहेत्य स्यानन्तरं 'स्विरितात्संहितायामनुदात्तानाम् 'इति । सृत्नभाष्योत्तरित्या' इत्याधिकः षाठः क्वचिद्वस्यते ।

दर्शयति ॥ यरपुनः—''एकस्य बहुभिः सार्धे स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्माविद्धिरुदाहृतः ॥ " इति नारदवचनं, तिद्वेनविषयसाध्यम् । ' आवेदयति राज्ञे ' इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो विनीतवेष आवेदयेत् , आवेदितं च युक्तं चेत् मुद्रादिना प्रैत्यर्थ्याह्वानमकत्यादीनां चानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमिति

नारदः---''गुरुशिष्यपितापुन्त्रदम्पत्योत्स्वामिभृत्ययोः । एतेषां समवेतानां ब्यवहारो न वि

सुबोधिनी

तिद्भिन्नसाध्यविषयमिति । भिम्नसाध्यानि पृथक्साध्यानि भिन्नब्यवहारविषया इति यावत्। एतदुक्तं भवति — पँदा ह्येकेनकः पुमानभियुक्तो मह्यमसौ धारयतीति, तदा तिस्मन् ब्यव-हारेऽनिष्पन्ने अपरेणापरेण च पूर्वमभियुक्तो नाभियोज्य इत्येवमेकस्य बहुभिः सार्धे विवादामावः । न त्वेवमेते मह्यं धारयन्ति शतमित्येवमेकस्य बहुभिविवादाभाव द्वीतं । इत्याद्यर्थसिद्धमिति—अविनितस्यावेदनमेव न घटते उद्धतत्वेन शैंक्तां निकटे गम्दुम-

बाछंभद्दी

एकस्थेत्यस्य सर्वत्रान्त्रयः । एवं सित प्राप्तिवरोधं परिहरिति—यत्पुनिरिति । न्यायिति—धर्मिति पाठान्तरम् । ति क्रिनेऽपि-पृथ्यच्यवहारिवयमित्यर्थः । यदैकेनैकोऽभियुक्तो मह्मसौ धारयतीति तदेतस्मिन् व्यवहारेऽनिष्पन्नेऽन्येनान्येन चान्यथा नामाभियोक्तव्यः । निष्पन्ने क्रुक्तेण तथ्ययेवमेकस्य बहुिमिविवादाभावो न त्वेते मह्यं धारयन्ति क्षातिस्येवमेकस्य बहुिमिविवादाभाव न त्वेते नह्यं धारयन्ति कातमित्येवमेकस्य बहुिमिविवादाभाव न त्वेते न्याव्यानावसरे सर्वाजं सक्कैतत् पद्यव्यात्यानं स्फुटीभिविष्यति । न्यूनतां परिहरित—अविदेति । तृतीयान्तमित्यस्यार्थसिद्ध-मित्यन्नात्वयः । द्वितीयां प्राह—अविदेति । तृतीयमाह—अकृत्येति—आधिव्याधिन्तिविनामित्यर्थः। अर्थितिद्धिद्विनिति अप्यापिन्याधिन्तिविनामित्यर्थः। अर्थितिद्धिनिति—अन्यथाऽविनीतस्यावेदनमेव न घटेत—उद्धतत्वेन

१ अयं श्लोक उपलब्धनारतीयकोशे न दरयते । स्यादेतत्काख्यायनवचनं यथाऽइ विश्वरूपः । २ ख. छ. ज. तद्विक्तसाध्याविषयम् । ३ घ. ग. दिना तस्यवर्था । ४ त. ' धके ' । ५ त. ' इति ' इति नास्ति । ६ थ. द. ' राज्ञां परिसरमेव गन्तुमशक्यत्वाद् ' । ७ ' अर्थ- सिद्धमिलवान्वयः' इति वर्तते । इदमग्र इस् । अकरणार्थरत्वेवं — आवेदयति राज्ञे इत्यनेन विनीतवेष आवेदयिदिते, आवेदितं च युक्तं चेत्रत्यर्थ्योद्धानमिलेकम्, अकल्यादीनामनामाद्धानमिलेकम्, आहल्य त्रित्यमर्थिसिद्धमित्रीते । अत एवं पाठकल्यने अञ्चिद्धपरिहारो भवेत् । स च पाठ इति शब्दस्य निवेदयिदिल्य आद्धानमिलेकम् अपीरिद्धमिलनेनान्वयः स्ति । श्रे इति केवांचिच्छाक्वविदामाञ्चयः । विव्दाञ्चय इति दत्तीयमत्रास्मामिः ।

नोक्तम् । * स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् , यथा—''काले कार्यार्थिनं पृच्छेपैपणतं पुरतः स्थितम् । किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीबृहि मानव ॥ केन किस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं सभौगतम् । एवं पृष्टः स यद्व्यात्ससँम्येब्रीहाणैः सह ॥ विमृत्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निश्चिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत् ॥ इ अकल्यबाल्स्थीवरविष्मस्थित्रयाकुलान् । कार्यातिपातिव्यसानिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

द्यते ॥^६ ^{११} इति, ''एकस्य बहुभिस्सार्भे स्त्रीणां प्रेष्यकरैस्तथा। '' हत्यादिकात्यायनवचनश्च,

सुबोधिनी

शक्तेः । आवेदनानन्तरं चँ प्रत्यर्थिनोऽनाह्माने आवेदनमेव निष्प्रयोजनिमित न कोऽप्यावे-द्येत्।तथा च प्रजापाछनमेव न सिद्धयतीर्त्यादिभिहेंतुमिः पूर्वोक्तानां धर्माणामशैसिद्धत्वसू इस् । किं कार्ये का च ते पीडेति । अर्थकृतो मन्युकृतश्च प्रैंडनमेदः । औक्तस्येत्यादि---

बालंभद्टी

राजसमीपे गन्तुमशक्यत्वात् । आवेदनानन्तरं च तस्य युक्तत्वेऽिष यदि प्रत्यियेनोऽनाह्वानं तहाँ वेदनमेवनिष्फळमिति न कोऽप्यावेदयेत् । तथा च प्रजापिरपाळनस्यैवासिद्धि रिति तेषामर्थसिद्धत्वमित्यर्थः । इदं प्रमाणयति—स्मृत्यन्तरे त्विति, नारदीयेत्वित्यर्थः । किं कार्य्यं का चेति । अर्थकृतो मन्युकृतश्च प्रश्नभेदः केन कर्वां, कस्मिन्देशे, कदा काले, कस्मात् कारणात् । तयोभेदस्योक्तत्वादाह — ससम्येत्रीह्मणीरिति । सुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपल्कस्मात् कारणात् । तयोभेदस्योक्तत्वादाह — ससम्येत्रीह्मणीरिति । सुद्राग्रहणं लेख्यस्याप्युपल्कस्मात् प्रवायितः आह्वाने निषेषमाह—अक्तत्यत्यादि । अकल्यः व्याधितः, विपमस्यः वर्ष्यक्तसंकटः, कियाकुलः निल्वतिमित्तकादिक्रयाच्याः, कार्यातिपाता यस्यागच्छतो गुक्तरकार्यहानिः, व्यसनी इपवियोगादिदुःखवान्, व्यसनी नृपकार्यासकः, उत्सवासकः,

^{* &#}x27;' स्मृत्यन्तरे कात्यायनस्मृतौ " इति पराशरमाधवीये ब्य॰ पृ—४१।

१ स्त. पृच्छेद्रुणतं पु०। २ घ. समागतम् । ३ घ. एवं हि पृष्टः स ब्र्या । ४ क. घ. घ. त्सदस्यैशी । पराशर माधवयि व्य०—त्तसम्यैशीक्ष (पृ. ४३)। ५ विषयस्य०। ६.—७. ध. 'स्ययुक्ततेव प्रत्यर्थनाह्नाने'। ८ त. 'दिहे'। ९ त. 'स्त्यम्णाम्'। द. 'क्तानां तु धर्माभाम्' १० त. 'प्रश्न 'हित नास्ति । ११ त. इदं प्रतिकं नास्ति ।

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तान्भृत्यानाह्वानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवितं कुळे जातां प्रसूतिकाम् ॥ सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥ निष्कुळायाश्च पिततास्तासामाह्वानमिष्यते । काळं देशं च विज्ञाय कार्याणां च बळावळे ॥ अकल्यादीनिप शर्नेर्योनेराह्वानयेन्नृपः । ज्ञात्वाऽभियोगं येऽपि स्युविने प्रव्र-जितादयः ॥ तानप्याह्वानयेद्राजा गुर्कार्येष्वकोपयन् । । तानप्याह्वानयेद्राजा गुर्कार्येष्वकोपयन् । । तानप्याह्वानयेद्राजा गुर्कार्येष्वकोपयन् । । तानप्याह्वानयेद्राजा गुर्कार्येष्वकोपयन् । । तानप्याह्वानयेद्राजा गुर्कार्येष्ट

आंसेधन्यवस्थाऽप्यर्थासिद्धैव नारदेनोक्ता—''वक्तन्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुःक्रामन्तं च तद्भचः । आसेधयोद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ स्थानासेधः कालक्रतः ''यश्च राष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः। अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्धचित॥'' इत्यादि॥

सुबोधिनी

अकल्यो व्याधितः, विषमस्थ उत्पन्नसङ्घटः, क्रियाकुलो निल्प्नैमित्तिकादिक्षियाव्यद्यः, आगच्छतो यस्य गुस्तरकार्यहानिः स कार्यातिपाती, इष्टवियोगादिदुःखवान् व्यसनी, मत्तो मैदनीयद्वव्येण, उन्मत्तो प्रहादिभिः, सर्वेदावधानरेहितः प्रमत्तः, आर्तो विपदादिना । हीनपक्षामिति—अनार्था सर्वेजनशोच्यामिति यावत् । खणिगमाह्वाने निषिद्धे तत्प्रति-प्रसवमाह—तद्धीनकुदुम्बिन्य इति।पूर्वेमकल्याद्याह्वानं निषिद्धं, तत्रापि प्रतिप्रसवमाह— क्रिंगलं देशं च विद्यायित ।स्यानासेध इत्यादि-अस्मात् प्रदेशाच गन्तव्यमिति स्थानासेधः, आसन्त्यं न गन्तव्यमिति प्रवासासेधः, असौ

बालंभद्दी

मत्तो मादकदृष्येण, उन्मत्तः उन्मादेन पञ्चविषेन —वातपित्तश्चेष्यमसिश्वातप्रहसम्भवेनोप-स्ट्रः, प्रमत्तः सर्वदावधाँनहीनः, आर्त्तो विपदादिना पीडितः। झीणां तिविषेधमाह —र्झ-हीनेति-अनाथां सर्वेजनशोष्यामिति यावत् । सर्वेति—व्राझणीम्, तत्त हेतुमाह —ता इसि, — एताः अहीनपक्षादयः ज्ञातिस्वामिका हत्यथः । एवं झीणामाह्माने निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह — तद्धीनेति — तस्याधीनं तादशं यत्त कुटुंबं तदस्यास्तीति —ह्वाः, —एकदेशीतिवत् प्रयोगः, स्वैरिज्योऽन्यामिचाररताः, गणिका वेदया, निष्कुलाः हीनकुलाः। एतव्यसंगादकल्याद्याङ्काले पूर्वं विषेद्धेऽपि प्रतिप्रसवमाह —कालिति । तत्र प्रकारहयं शनैयोनिर्दात एतव्यसङ्गाद्वा — ज्ञालिति । श्चद्रकार्येषु तथा नेत्याह —गुर्विति । वेषमाहाल्यात्त्रप्रापि विशेषमाह कोपित। हत्यादीत्यादि पद्माङ्गमेवाह —आसेधिति निरोधयर्थः। त्रास्वयेष्ट्यदिति —विवादार्थी वादी आह्वानदर्शनपर्यन्तं तादशं प्रत्यर्थिनं निरोधयेदित्यर्थः। तत्राहाविध्यमाह —स्थानेति ।

[ृ] च. झ. श्रुतका॰ क. पुरका॰ । २ त. 'मयादिना ' । ३ त. ' हीनः'। ४ त. ' कालमिति '। ५ त. इदं प्रतीकं नास्ति । ६ त. प्रति इति नास्ति । ७ " सर्वदाबद्दानहीनः '' इत्येव प्रायः उपलब्धेषु स्तकेषु पाढः । ८ अहीनेतिमिताश्वरायां न दृष्यते ।

प्रवासात्कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेषो नासिर्द्धंस्तं विळ्क्क्येत् ॥ आसेषकाळ आसिद्धं आसेषं योऽतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डमाग्म-वेत् ॥ नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्रवादिष्ठ । आसिद्धंस्तं परासेषमुक्तामन्नापराष्तु-यात् ॥ निवेष्टुकैममे रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथाऽन्येन र राजकार्योचतस्तथा ॥ गवां प्रचारं गोपाळाः सस्याँवापे कृषीवळाः । शिल्पिनश्चापि तत्काळमायुषीयाश्च विप्रहे ॥" इति । असेषो राजाञ्चया अवरोधः । अकस्यादयः पुत्रादिकमन्यं वा सुद्धदं प्रेषयिष्यन्ति, न च ते परार्थवादिनः ॥ "यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् । परार्थवादी दण्डयः स्याद्वयवहारेषु विनृवन् ॥" इति नारदवचनात् ॥ ५ ॥

व्यवहारः प्रदर्शनीयो निरूपणीयतयेत्यऽर्थः ॥ ५ ॥

सुबोधिनी

ब्यापारो न कर्तब्य इति कर्मांसेघ इति विवेकः । अन्यथा कुर्वन्नासेद्धेति--अनासेघकाळ आसेघं कुर्वकित्यर्थः। निर्वेष्टुकाम इति—आश्रमान्तरं गन्तुकामः विवाहोद्यत इति यावत्॥५॥

बालंभद्टी

कृतः आसेषः,—तद्विषयत्वास्कृतम् । एवमप्रेऽपि^८ । अग्रे उभयन्न कृत इति शेषः आसेष इति प्रकृतम् । अस्मात् प्रदेशाज्ञगन्तस्थामितिस्थानासेषः, आसन्ध्यं न गन्तस्थामिति कालासेषः, देशान्तरं प्रति न गन्तस्थामिति प्रवासासेषः, असौ व्यापारो न कर्तस्य इति कर्मासेषः । अतिवदः निरुद्धः नमासेषं । विनेयः शिक्षणीयः—अन्यथा कुर्वनिति जनासेषकाले आसेषं कुर्वजासेषकर्तां दण्डयो भवेदित्यर्थः । नासिद्धस्तं विल्ङ्कयेदित्यस्य प्रतिप्रसवमाह—नदीति । नदीसन्तारादिनिमित्तचतुष्टयम् । निर्वेष्टुकाम इति- आश्रमान्तरं गानुकामः विवाहादान्नवत इति यावत् , यियक्क्ष्येष्टुमिच्छुः, आयुधीयाः आयुधजीविनो योद्धारः विश्वहे संप्रामे निर्वेष्टुकामाद्योऽपि तदुष्ट्वयनेनापराधिनो न तत्रत्यर्थः । सामान्यविरोधस्यातस्वादाह—राजोति । नतु येषामकस्यादानां दानैयाँनैरिप आगमनं दुर्धेदं तत् किं कार्यमत आह—अक्षद्याद्य्य इति । ते प्रजादयः, नियोगकृत् आज्ञाकारी

१ घ- सेघो नासेध्यस्तं विळ० । क. सेघो नासिध्यस्तं विळ० । पराशर माधवीये ज्य०—से धस्तमासेघं न ळ । २ च. झ. आसेद्धस्वन्तरासेघं । घ. आसेद्धं च परासे । पराशर मा० ज्य० आसिद्धश्व परा । ३ ख. छ. झ. निर्वेष्ठकामो । ४ घ. सस्यारम्भे । च. झ. सस्यावािप कृषी । छ. सस्यादी च कृषी । ५ नारदः— ३. ४७, ४८, ५३, ४९, ५२, ५३. । ६ क. रेऽपि । ७. — २. २३. । ८ "तदि...पि"— इदंकािच शास्ति ।

प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किं कुर्यादित्याह-

प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतद्धीहर्नामजालादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

अर्ध्यत इत्यर्धः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी, तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी, तस्याप्रतः पुरतो छेर्दैयं छेखनीयं यैथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाळे आवेदितं तथा, न पुनरन्यथा-अन्यवादित्वेने भङ्गप्रसङ्गात् । ''अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपर्स्थाता निरुत्तरः । आहूतः प्रपटायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥'' इति । आवेदनकाळ एवार्थिवचनस्य छिखितन्वापुनर्छेखनमनर्थकमित्यत आह—समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारिदिना-

एवं चार्थिभिरावेदिते निर्वाणं प्रत्यर्थिनं तथैवाहूय राज्ञाऽर्थिप्रत्यर्थिसभानुमतेन लेखके

सुबोधिनी

हीन: पश्चिविध: समृत:-इति वचनादिति शेषः । अथ वा इति शब्दो हेस्वधें— अतो हेतोरित्यर्थः । पूर्वाचतारितवचनस्येवोत्तरार्धं शङ्कोत्तरपरस्वेनावतारयित आवेदनकाल एवेति । ^{१९}तिधिवारदिनेति—तिथिः प्रतिपदादिः, दिनमहः । क्षेमालिङ्गादीनीति— बालभडी

एतदन्यः, परार्थवादी, सन्यवहारेषु विरूद्धं विविधं विशेषण वा झवन् दण्ड्य इत्यर्थः॥ ५ ॥
अर्थकान्द्रस्याभिधेयपरत्वनिरासद्वारा प्रयोजनपरत्वमाह—अर्ध्यत इति । भूतिनिष्ठाछन्नधमधैमाहः—पूर्वमानेदनेति । क्रिया कार्यं, नोपस्थाता समीपे न तिष्ठन् प्रपछायी प्रपछायनं प्रपछायः सोऽस्यास्तीति प्रपछायी। स्मृत इति न्इति वचनादिति शेषः । इतिशब्दो
इत्यथां वा,-अतो होतोरित्यर्थः। पूर्वावतारितैतद्ववचनोत्तराईमेव शङ्कांतरनिरासपरमित्याद्यायेनशङ्कते—आनेदनेति । समाशब्दार्थः संवत्सरेति, तदर्दशब्दार्थः पक्षेति, अहर्प्रदुप्तुपुरछक्षणमित्यादः—तिथीति, प्रतिपदादिरित्यर्थः । अहःपदार्थो दिनेति— न सु रात्रि-

१ क. ग. ज. दित्यत आह्। २ च. छेखनीयमिति नास्ति । ३ झ. छेखनीयं " यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेद्यकरः । आवेदितं यथा काछे तथा न पुनरन्यथा॥" इति स्रोकः पञ्चते । ४. नक. ख. ग. घ. ज. अन्यथावादि । ५ ख. त्वेन व्यवहारस्य भङ्ग । ६ घ. ज. आ-प्रेकुतसंस्कृतांन्छेयनिधंद्वामिर-नोपस्थायां । ७ नास्तः— २. ३३ । ८ क. ख. तिथिवारादिना अर्थिअत्यर्थिनाम् ब्राह्मण् । ङ. स्यावद्धिंप्रत्यर्थि । ९ त. आवेदनेति । १० त. इदं प्रतीकं नास्ति । ११ त. क्षमेति ।

थिंप्रत्यार्थेनामब्राह्मणजात्यादिचिह्नितंम् । आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालि-क्कादीनि गृह्मन्ते, यैथोक्तम्—''अर्थवद्वर्मसयुक्तं परिपूर्णमनाकुल्म् । साध्यव-द्वाचकपदं प्रकृतार्थोनुवन्धि च ॥ प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षितं

न-प्रत्यर्थिन इत्यादि॥ ६॥

यथावेदितमित्यनुबन्धप्रयोजनातिविशिष्टापराधज्ञापनार्थं समा संवत्सरं, मासः स्पष्टं,

सुबोधिनी

प्रत्यार्थिवयथे आसेश्वाधकरणं क्षमा सहिष्णुता । तस लिकानि कारणानि वाल्यजडत्वादीनि। अर्थवद्धर्मसंयुक्ताभित्यदि—अर्थवद् प्रयोजनवत् , धर्मसंयुक्तं धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्व-प्रभूताथित्वादिकस्तेन संयुक्तम् , परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम् , अनाकुळमसिन्दग्धाक्षरम् , साध्यवत् सिवाधियिवतार्थसहितम् , वाचकपदं गोणळाक्षणिकपदरहितम् , प्रकृतार्थानु-विन्ध पूर्वविदितार्थाविरोध , प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धवस्तुविषयम् , अविरुद्धं पुरराष्ट्राध्यविरुद्धं पूर्वापराविरुद्धं प्रसक्षादि प्रमाणाविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धं च , निश्चितमर्थान्तरसंज्ञयर-हितम् । साधनक्षमं साधनार्धम् । संक्षिप्तमनतिविरुत्तं निखिळार्थमनवशेषितवक्तव्यम् ।

बालंभड़ी

रित्यर्थः । नाझः सकांक्ष्रस्वेन प्रकृतस्वादाहः — अर्थीति । वेलेति — दिनमध्ये प्रातरादिशुँह्तं. स्त्यो वा कालविशेष इत्यर्थः । क्षमिति — प्रत्यविशेषये आसेधाधकरणं क्षमा सहिष्णुता, तत्र यानि लिङ्गानि कारणानि बाल्यजङ्खादीनीत्यर्थः। तत्र मानमाह-तथोक्तामिति । यथोक्तमिति । व्ययोक्तमिति । अर्थवत् प्रयोजनवत् , धर्मसंयुक्तं — धर्मो गुणः अल्पाक्षरत्वप्रभू-तार्थत्वादिकस्तेन संयुक्तं, परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम् , अनाकुल्प्नसंदिरधाक्षरं, साध्यवत् — स्वाधिवादिकस्तेन संयुक्तं, परिपूर्णमध्याहारानपेक्षम् , अनाकुल्प्नसंदिरधाक्षरं, साध्यवत् — स्वाधिविष्तार्थसिहतं, वाचकपदबहुवाहिः — गौणलाक्षणिकादिपदरिहतं । प्रकृतार्थाशुर्वाध पूर्वावेदितार्थाविरोधि । प्रसिद्ध लोकप्रसिद्धवस्त्रम् । अविरुद्धं प्रराष्ट्राध्विक्दं, पूर्वापराविरुद्धं प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरुद्धं व्यावहारिकधर्माविरुद्धं च । निश्चतं — अर्थान्तरसंशय रहितं, साधनक्षमं साधनाहै, संक्षिसं अनतिविस्तृतं, निख्लार्थं अनवदेषितवक्तस्यम्

१ घ. त्यादिविचिक्षि । २ क. श्वमालिङ्ग्यङ्गादीनि । ३ क. ज. संयोक्तम्—''श्र० । स्मृतिसंग्रहस्था एत स्रोकाः इति परशरमाधवीये व्य० ।

निखिळार्थे च देशकाळविरोधि च ॥ वर्षर्तुमासपक्षाहोवेळादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथ-साध्याख्या जात्याकारवयोयुतम्॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रैत्यर्थिनामवत् । परासपूर्व-जानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥ क्षमाळिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते रात्ते तद्भाषेत्यभिधीयते॥'' इति । भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति अनर्थार्न्तरम् । आवेदनस-

तद्रधेमधेमासः, आदिग्रहणं स्मृत्यन्तरानुसारेण भाषाप्रपञ्चनिरूपणार्थं, यथाऽऽह कात्या-यनः—''निवेश्य कालं वर्षे च मासं पक्षं तिथि तथा । प्रदेशं विषयं स्थान.....जात्या कृतीश्च याः॥ साध्यार्थमानं दृष्यं च.....संज्ञा तथाऽऽस्मनः। राज्ञां च क्रमशो नाम निवा

सुबोधिनी

देशकाळाविरोधि — मध्यदेशीयं कसुकक्षेत्रं शरकाळीनसान्नफळसहस्रं मदीयमपहृतमिर्थेव-मादिश्रैन्यम् ; अहः,—प्रतिपदादिर्दिनं वा ; वेळा-प्रातरादि ; देशो-मध्यदेशादिः; प्रदेशः-

बालंभट्टी

देशकाळाविरोधि—मध्यदेशीयक्रमुकक्षेत्रं शरकाळांनाञ्रफळसहस्रं मदीयमपहृतमित्येवमाविद्युन्यं, -वर्षेत्यायेकं पदं—प्रदेशान्तद्गन्द्वान्मतुष् । अहः-प्रतिपदादिदिनं चः नेळा-प्रातरादियुँह् तैरूपा चः देशो मध्यदेशादिः, प्रदेशान्तद्गन्द्वान्मतुष् । अहः-प्रतिपदादिदिनं चः नेळा-प्रातरादियुँह् तैरूपा चः देशो मध्यदेशादिः, प्रदेशान्द्रान्ध्रावः स्थळविशेषः, -स्थानंत्याद्यणि एकं पदम्, वयःशब्दान्तद्वन्द्वस्य तृतीयातस्युरुषः-स्थानं वाराणस्यादि ; आवसयो आमादिः हृद्यदिरूपस्थळविशेषो वाः साध्याख्या विवादास्पदीभृतवस्तुनामः जातिः बाह्मण्यादिः ; आकारो गवाश्चादिगतो वर्णादिविशेषः, गृहक्षेत्रप्रदे संस्थानविशेषश्च ; वयः गवादेवैयःपरिमाणं,
बाद्याद्यवस्थाविशेषः । साध्यप्रमाणासंख्यावत्, आग्वत्, साध्यप्रमाणं क्षेत्रपदेशिवस्तातिकं
संख्यारूपकादीनां । आत्मप्रत्यर्थीनामवत् स्पष्टम्। परोति —प्राग्वत् —परः प्रतिवादीः, आत्मा
वादीः, —तयोर्थे पूर्वजाः पित्रादयस्ते च अनेके राजानश्च —अनेके राजानो भुक्तिकाळिकाः —तेषां नामभित्रिचिद्वतस्। क्षमाळिगानि व्याख्यातानि, आत्मपीडा स्वदुःश्वं तद्वत्। काथितेति—
प्रतिग्रहादिनाऽधिगन्ता आहतीः, दाता दायकः, कथिताबाहर्णुदायाकौ यिस्मन् वचने
तत्, कथितप्रत्यार्थसम्बंधमिति वाः एतादशं यद्याजे कथ्यते तदित्यर्थः । भाषापदार्थमाहः—भाषा प्रतीति । अत्तरतात्यर्थमाह—आवेदनेति । माप्रपदेन वर्षादिव्यवच्छेदः,

१ घ. स्यावदर्षित्रत्यार्थे । २ स्त्र. नार्थोन्तरम् । ग. छः अर्थान्तरम् । ३ त. जून्यम् । वेळा ।

मये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यार्थनोऽप्रतः समामासादिविशिष्टं लिख्यत इति विशेषः । संवस्तरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते, तथाऽप्याधिप्रतिप्रहक्षयेषु निर्णयार्थमुपयुज्यते,—''आषौ प्रतिप्रहे क्रीते पूर्वा तु बल्वन्तरा ।'' इति वचनात् । अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्संवस्सरे यत्संख्याकं यद्व्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यार्पतं च 5 पुनस्त्यासम्बन्सरे तद्व्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो, यदि ब्र्यास्तस्य गृहीतं प्रत्यार्पतं चेति, वत्सर्रान्तरे गृहीतं प्रत्यार्पतं नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते । एवं मासाद्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेयोपयुज्यन्ते—''देशश्चेय तथा स्थानं संनिवेशस्तयैव च । जातिः संज्ञाऽधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥ पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि विवदयेत्॥'' इति

सं साध्यनाम च ॥ क्रमात्पितॄणां नामानि पीडां चाहर्तृदायकौ । क्षमालिङ्गान्यादिकालं पक्षं

सुबोधिनी

क्षेत्रादेः स्थळविशेषः ; स्थानं-वाराणस्यादि ; आवसथो-प्रामादि हद्दादिरूपस्थळविशेषो वा ; साध्याख्या-विवादास्पदीभृतवस्तुनाम ; जातिष्ठीक्षणस्यादिः ; आकारो-गवादिगतो वर्णभेदो गृहक्षेत्रादेः संस्थानविशेषश्च ; वयः—अश्वादेवैयः परिमाणम् ; साध्यप्रमाणसंख्यावत्—सा-

बांलभद्री

अत एवाह—समिति । एतद्वयवस्थामाह—संवृत्तसरित्यादिना । संवत्सररूपविशेषणामित्यर्थः—आधाविति । तत्र पूर्वत्वादिज्ञानाय तदावश्यकःवामितिभावः । इदमभे स्फुट्टीभविष्यत्यसाधारणभ्यवहारमानुकाप्रकरणे । अन्यत्रापि तस्य फलमाह—अर्थव्यवहारेऽ-पीति, उपयुज्यते इत्यत्रान्ययः । द्वष्यस्वामी आह—वृत्तसरान्तर इति। इति एवमर्थे, एवं संवन्तसराविशेषणवत् , पुनस्त्यर्थे, तत्रैव वाराणस्यादावेव, निविष्टः निष्पादितः,—संज्ञा चेति।

^{*} इदमेव साधारणासाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

१ घ. चेति वत्सरान्ते गृही । कः चेति यत्सरान्तरगृही । २ घ. तं तस्मिन्वत्स । ज. झः तं न तस्मिन्वत्स० । ३ ङःच. छः निवेशयेत् । ४ तः मधुरादि । ५ थः ब्राह्मणविशेषः । गृहक्षेत्रादेः ६ दः गवाश्वादि ।

*स्मरणात्। देशो—मध्यदेशादिः, स्थानं—वाराणस्यादि, संनिवेशः—तत्रैव पूर्वापरदि-ग्विभागपरिच्छिन्नः सम्यिङ्निविष्टो गृहक्षेत्रादिः, जातिः—अधिप्रत्यर्थिनोन्नीझणत्वादिः, संज्ञा च—देवदत्तादिः, अधिवासः—समीपदेशैनिवासी जनः, प्रमाणं—निवर्त-नादि [†]भूँपरिमाणम्, क्षेत्रनाम—शाङिक्षेत्रं ऋमुकक्षेत्रम्, क्रष्णौमृमः पाण्डुभूगैः इति,

संकीर्त्यं कल्पयेत् ॥" इति । एतानि च न्यायानुसारेणाऽऽलोच्य व्यस्तानि समस्तानि वा

सुबोधिनी

ध्यप्रमाणं क्षेत्रादेनिवर्तनादिकम् ; संख्या—स्पक्षाद्यानाम् ; आस्मप्रस्विधिनामवत्—स्पष्टम् ; परास्मपूर्वजानेकराजनामभिरिङ्कतम्-परः प्रतिवादी, अन्नाऽऽत्मावादी, पूर्वजास्वनयोः पिन्ना-दयः, अनेके राजानो भुक्तिकाछीनाः,-पृषां नामानि तैश्चिद्धितम् ; क्षमाछिङ्कात्मपीडावत्—व्याख्यातानि क्षमाछिङ्कार्ति । आहर्ता-प्रतिमहादिना अधिगन्ता, दायको दाता,—कथिता-वाहर्गुदायको पेसिन् वचने तैत् तादक्, अथ वा कथिताहर्गुदायकोमिति कथितमस्यर्थिसम्बन्धमिति यावत्। क्राध्यामुम् पाण्डुभूम इति अध्यत्ययान्तावेती शब्दौ—"क्रष्णानुस्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्भर्ययस्स्रतः। गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि॥" इति वार्तिककारस्मर-

बालंभद्दी

अर्थिप्रत्यथिनोरेवेति भावः । अधिवसतीति अधिवासः,अधि समीपे इत्याह—समीपेति । तन्नामान्तरमाह —कृष्णभूम इति, कृष्णोदन्यांड्वियच्प्रत्ययो बहुवीहे:। पित्रिति—

```
*कात्यायनस्मरणादिति पराशस्माधवीये ।

†सूपरिमाणम्—

८ यवोदराणि = १ अङ्गुळम् ,

२४ अङ्गुल्यः = १ हस्तः,

२०० हस्ताः = १ निवर्तनम् ।

मतान्तरेषु—

१०० हस्ताः = १ निवर्तनम्

८०० ,, = ,, ,,
```

१ देशे निवाः । २ मूमिप्रमाः । ३ खः घः ङः मूमिः । ४ तः क्षमेल्यादिः शस्त्रातम् । ५ तः यत्र । ६ थः तत्त्वीद्द् । ७ तः यद्याः ।

पितुः पितामहस्य च नाम अधिप्रखिधनोः पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीतनं चेति । समामासादीनां यास्मन्व्यवहारे यावदुपयुज्यते तत्र तावल्लेखनीयमिति तालपर्यर्थः ॥ एवं पक्षळक्षणे स्थिते पक्षळक्षणराहितानां पक्षवदवभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न प्रथक्पक्षाभासा उक्ताः । अन्येस्तु विस्पष्टार्थमुक्तम्—''अप्रसिद्धं निरावाधं निर्र्यं निष्प्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥'' इति । अप्रासिद्धं नदायं शशिवणां गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादिः निरावाधम्—असमृहद्दी-पप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादिः निर्धम्—अभिधेयरहितं कचटतप्जडदग्वत्यादिः निष्प्रयोजनं—यथाऽयं देवदत्तोऽस्मृहस्तिवी सुस्वरमधीत इत्यादिः असाध्यं—यथाऽहं देवदत्तेन सम्भूमङ्गमुपहित्तं इत्यादि, एतत्साधनासंभवादसाध्यम् अस्पत्वाळ्यान्न साक्षिसंभवः, लिखितं दूरतः, अस्पत्वान्न दिव्यमितिः विरुद्धं—यथाऽहं

रुखनीयानि । पुर्वे च भूमी आचिल्य प्रतिज्ञां शोधयित्वा पश्चान् पन्नारोपणं कार्ये, सथाऽऽ-

सुबोधिनी

णात् । अप्रसिद्धादीनां पक्षाणां यथा पक्षाभासस्वं तथा 'अनेकपदसङ्कीणैः पूर्वपक्षो न सिज्जय-ति।' इत्यत्रापि प्रातीतिकार्थोतुसारेणेदशस्यापि पक्षस्य पक्षाभासत्वमेवेति प्रतीयते। तन्निराकर्तुं

बालंभद्दी

छुसषष्ठयन्तमित्याह—पितुरिति । एवमेव तत्र पाठो वा, नामेत्यस्य संवन्धः। पित्रादेः साकां-स्नत्वादाह—अर्थीति । गुणानुकीर्तनानुपयोगात् प्रकृतत्वाचाह—नामेति । अनुगतं फलितमाह— समेति। समेति निर्धारणे पष्टी, एवं अर्थविदित्यादिना उक्तप्रकारेण। उक्तमिति पक्षाभासलक्षण-मित्यर्थः। निरावाधमिति स्वपीडारहितमित्यर्थः। तदाह—अस्मदिति। निष्फल्डत्वस्य पृथगुक्तत्वा-दाह—अभिधेयेति । तत्र मानुषप्रमाणासंभवमादावाह—अत्येति । अयसुभयत्र हेतुः भुक्तेस्तु-सम्भव एव नेतिभावः । अत एव दिव्याभावमाह—अत्येति । द्वितामे मानमाह—

१ ख. उत्ताः । अप्रसिद्धादेः साधायेतुमशस्यत्वादिनराकरणम् "अप्र० । २ ख. विवर्जयेत्।" अप्र० । ३ क. घ. प्रदीपप्रकाशनेन । स. प्रदीपप्रकाशनाय । ४ क. व्यवहारयतीत्यादि । छ. व्यवहार इत्यादि । ५ च. झ. पं सुजडदबम् । क. जगडदबम् । घ. गजडदबम् ।

म्केन शत इत्यादि; पुररष्ट्रादिविरुद्धं वा '' राज्ञा विवार्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथेव च ॥ अन्ये वा ये पुराप्राममहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकार्तिताः ॥"इति ॥ यन्तु ''अनेकपदसंकार्णः पूर्वपक्षो न सिद्धयति ।" इति, तत्र यद्यनेकवस्तुसङ्कार्ण इत्युच्यते तदा न दोषः,-मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वाऽपैहतमित्येवंविधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानादिपदसंकरे पक्षाभास इति चत्तदिप न । मदीया रूपका अनेन बद्धया गृहीताः, सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षितम्,

ह—'' अधिकाच्छेदयेदयींन्न्यूनांश्च प्रतिपूर्येत् । भूमौ निवेशयेत्तावद्यावत्यक्षः प्रतिष्ठितः ॥' प्रतिज्ञादोपनिभुक्तं साध्यं तत्कारणान्वितम् । निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विद्वः॥'

सुबोधिनी

सुपादत्ते—युत्त्वनेकपदेति। अनेकपदैः सङ्काणों यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा, सा न सिद्धयति। आ*. भासेति प्रातीतिकार्थः। तत्र पदशब्दः पद्यते ज्ञायत इति किं वस्तुपरः उत ऋणादानादिरूप ब्यवहारपर इति विकल्प्य न तावदाद्यपक्षे प्रशासासत्वमित्याह —यदानेकेति। अस्तु द्वितीय इत्याशङ्कय परिहरति-र्क्नणादानादीति। अधुना अनेकपदैः सङ्कीर्ण इत्यस्य योऽर्योऽभिन्नेतसम-

बालंभड़ी

राज्ञीत। यस्पदार्थो व्यवहारः, प्रकृतीनां जनानां नगरस्थानां। उपसंहरति— अन्ये इति । इती-ति प्राग्वद्वथाख्येयं । अप्रसिद्धादीनां पक्षाभासस्विमवानेकपदसंकीणैपूर्वपक्षस्थापि तत्त्वमेव । अनेकैः पद्दैः संकीणों यः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञा सा न सिद्धधित आभासरूपा भवतीति तद्ध्यप्रतीते-स्तिक्षराकरोति — यस्त्रित्यादिना । तत्र पदशब्दः पचते ज्ञायते हीत ब्युत्पस्या किं वस्तु-परः, उत ऋणादानादिरूपच्यवहारविषयपरः? न तावदाचे पक्षाभासस्विमत्याह— तत्रेति। उ-क्तवचने इत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तदभावमाह— ऋणादानादीति । स मयेति शेषः। मत हति

^{*} आपाततो भासत इत्याभासा ।

१ स्क. वा ऐतेषां स्वभावेनैव निराकरणिमितं न निराक्तियते । तत्र च अत्रसिद्धादीनां -सुत्यस्यर्थक्कपादानम्। तद्वप्यनेकपदसंकीर्णस्य निराक्तरणं न क्रियते । सज्ञाः २ सः वाः। वाः यद्वृद्धीतः मि । ३ थः दः रविषयपर । ४ तः क्रणेति । ५ तः अथ श्रुनेक (पद्म) सङ्कीर्णः।

मदीयं क्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनां पक्षत्विमध्यत एव । किं तु क्रियाभेदात्क्रमेण व्यवहारों न युगपदित्येतावत् , यथाऽऽह कात्यायनः—'' बहुप्रतिश्चं यत्कार्यं व्यवहारों धुनिश्चितम् । कामं तदिष गृह्धीयाद्राजा तत्त्वयुभुत्सया।।'' इति । तैस्मादनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिद्धयतीति तस्यार्थः। अधिप्रहणात्पुत्त्रिपत्रौदीनां प्रहणं — तेषामेकार्थ- त्वात्, नियुक्तस्यापि नियोगेनेव तदेकार्थव्वाक्षेपात्—'' अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यार्थप्रहितोऽपि वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोजयपराजयो ॥'' इति स्मरणात् । नियुक्तजयपराजयो मूलस्वामिनोरेव । एतच भूमो फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा इस्यादि । प्रतिज्ञादोषस्त यथाऽऽह—'' अप्रसिद्धं सदोषं च निर्श्वं निष्ययोजनम् । असाध्यं वाऽविरुद्धं वा पक्षं राजा विवर्जयेत् ॥ न्याय्यं मे नेष्क्रते कर्तुमन्याय्यं वा करोति च। न लेख-

सुबोधिनी

र्थमाह—किं तु कियाभेदादिति। तमेवाथेमुपसंहारव्याजेन द्रवयति—तस्मादनेकोति। तस्यार्थः तस्य वचनस्यार्थः। "यथावेदितमर्थिना" इत्यत्र प्रस्थिपदद्योत्पानाह—अर्थिप्रहणादिति। अर्थिनः पुस्त्रोऽप्यर्थी तिपताऽपि आदिनः वृत्तद्यिनेयुक्ताद्योऽपि अर्थिन इत्यर्थः। तत्रार्थि-पुस्त्रोदानां तदेकाथस्यं युक्तम्। अर्थिनियुक्तस्य तु कथं तदेकाथस्यिमत्यत आह्-नियुक्तस्यापीति॥ ॥ ६॥

बालंभट्टी

शेषोऽस्ते बोध्यः, वचनानथैक्यपरिहाराय तस्याभिमताथैमाह — िकं लिति । क्रियेति साध्येत्स्यं । एतावत् — तशेष्यते इति शेषः । अत्र मानमाह — यथाऽऽहेति । बहुमतिज्ञं बहुपूर्वपक्षकं, अन्यथैतस्यैव वैयध्यं स्पष्टमेव । तस्मादुक्तैव वचनयोज्येवस्था तदेव द्रहयशुप्संहारच्याजेनाह — तस्मादिति । तस्यार्थ इति — उक्तवचनस्यार्थ इत्यर्थः । "यथावेदित-माँथेना"इत्यत्राधिपदस्वारस्थेन रुव्यर्थाः । अत एव तेषामन्यथावादित्वं तिरस्तं प्राक् (यो न अत्रता... द्रस्येन वचनेन। नतु तत्पुत्रादेस्तदेकार्थवाक्तत्वं युक्तं, तान्नियुक्तस्य तु तद्भावात्कथं तस्वमत आह — नियुक्तस्यापीति। तत्र मानमाह — अर्थिनीति। तस्येति वाष्ये तयोरिसस्य ता त्यर्यार्थमाह — नियुक्तिति। मूळावुक्तं विश्वोपमाह — एतच्चिति, अर्थिवदितमिस्यर्थः । पाण्डुलेखेति

१ च. छ. झ. व्यवहारं सु०। क. व्यवहारेषु । २ ख. च. झ. यस्मा०। ३ ख. ग. पीत्रा०। घ. झ मित्रा० ४ ख. दिग्र०। ५ क. च. झ. स्यार्थे । ६ घ. मतुस्मरणात् । ७ त. त्रार्थिपद०। ४ त. आदिपदात् । ९ अग्रसिद्धमदोषं च—(?)

आवापोद्धारेण 'विशोधित पश्चात्पत्रे निवेशयेत्, — ''पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्रािंड्ववाकोऽ-भिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः प्रत्रे विशोधितम्॥'' इति कात्यायनस्मरणात्। शोधनं च यावदुक्तरदर्शनं कर्तव्यं,नातःपरम्—अनवस्थाप्रसंगात्। अत एव नारदे-नोक्तम्— ''शोधयेत्पूर्ववादं तु यावनोक्तरदर्शनम् । अवष्टव्यस्योक्तरेण निवृक्तं शोधनं भवेत्॥'' इति। पूर्वपक्षमज्ञोधियत्वेव यर्युक्तरं दापयान्ति सम्यास्तदा रागाल्लोमादित्युक्तद- 5 ण्डेन सम्यान् दण्डियत्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो राज्ञेति ॥ ६ ॥

एवं शोधितपत्रारूढे पूर्वपश्चे किं कर्तव्यमित्याई---

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वीवेदकसिन्नधौ ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिनासौ श्रुतार्थः तस्योत्तरं-पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीत्यु-

यति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥'' इत्यादि । नारदश्र—'' भाषायामुत्तरं यावव्र त्यर्थी न निवेशयेत् । अर्थी विशोषयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥^ह'' इति नात्र छळजादी नामवसर इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

एवं पूर्ववाशुक्तं पत्रारूढं श्रावयेत् । श्रुतार्थस्योत्तरमित्यादि ॥

बालंभट्टी

—खडीति भाषाप्रसिद्धः । आवापेति—न्यूनाधिक्यपरिहाराय प्रक्षेपनिष्कासनाभ्यासित्यर्थः । युक्तं चैतत् , न्अन्यथा तन्नाप्रामाण्यप्रसङ्गायत्तः । तन्न मानमाह-पूर्वेति । स्वभावेनोक्तं न त छळादिना । ततः तदनन्तरं तथाविद्योधितं पत्रेऽभिरुखयेदित्यर्थः । शोधने विद्योषमाहशोधनामिति । अत एवेति— उत्तरेणावष्ट्यस्य प्रतिवद्धस्य पूर्ववादस्य शोधनं निवृत्तं भवेदित्यर्थः । शोधयेदिति विधिस्वितमर्थमाह—पूर्वपक्षमिति। रागादिति मागुक्तमिदम् । इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः ॥ ६ ॥

प्रत्यर्थिनो वचनस्य उत्तरत्वे बीजमाह-पूर्वेति । उत्तरत्र अग्रे तदीययथाकथंचिद्वचन-

१ घ. शाधितम् । २ छ. पूर्वपक्षस्त्रभारु । पः मा. पूर्वपक्षस्य भारु । ३ खः घः यदोत्तरः । ४ खः गः जः त्यतः आह् । ५ घः पूर्वपक्षाः प्रभवतीत् नास्ति । छः, पक्षादुत्तरं प्रभवतीत्युत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरं प्रभवति । ६.— २ ७. ।

त्तरं—छेख्यं लेखनीयम् । पूर्वावेदकस्यार्थिनः संनिधौ समीपे उत्तरं च यत्पूर्वोक्तस्यै निराकरणं तदुच्यते, यथाऽऽह*—''पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अञ्याख्यागम्यामित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः॥" इति । पक्षस्य व्यापकं –निराकरणसमर्थम् ; सारं-न्याय्यं न्यायादनपेतम् ; असंदिग्धं-सन्देहरहितम् ; अनाकुळं-पूर्वापराविरुद्धम् ; 5 अन्याख्यागम्यम्—अप्रसिद्धपदमयोगेण दुःश्चिष्टविमिक्तसमासाध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यत् व्याख्येयार्थं न भवति तत्सदुत्तरम् । तच चतुर्वि-धम्—संप्रातिपात्तः, मिथ्या, प्रत्यवस्कन्दनं, पूर्वन्यायश्चोते; यैथाऽऽह— कात्यायनः—'' सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चेवमुत्तरं

श्रुतश्चासावर्थश्च श्रुतार्थः । तस्य यदनुरूपसुत्तरं भवति तथा लेख्यम् । अन्यथा परा-

सुबोधिनी

अँश्लिष्टविभक्तिसमासेति-श्लिष्टं सम्बन्धयुक्तम् अदुष्टमिति यावत् । (अ) श्लिष्टं दुष्टम्-विमक्तिश्च समासश्च; अध्याहारेण सहवर्तत इति साध्याहारम्; —अश्विष्टविमक्तिसमासा

बालंभड़ी

स्यानुत्तरत्वाय विशेषमाह — उत्तरं चेति । तद्विदः व्यवहारविदः सारमित्यस्यार्थो न्याच्यं, तदर्थों --यायादिति । नृतीयान्तत्रयाणां यङ्गास्येयार्थमित्यत्रान्वयः-दुःश्चिष्टेति । अश्चिष्टीत पाठान्तरं, श्चिष्टं सम्बन्धयुक्तं अदुष्टमितियावन् । न श्चिष्टमश्चिष्टम् असंबद्धं हुष्टमिति यावत् । विभक्तिश्च समासश्च विभक्तिसमासौ अश्विष्टौ दुष्टौ च तौ विभक्ति समासी च तो, अध्याहारेण सहवर्तत इति साध्याहारं, तो च तच तानि तेरिभिधानं तेनेत्यर्थः। दुश्चिष्टेति पाठेऽप्येवम् । दुश्चिष्टो दुःखेन सम्बद्धौ यौ, ताभ्यामित्यथेत्वादुष्टत्व एव पर्यवसानात् । अदेशेति --अन्यदेशेति पाठान्तरम्। उत्तरपदार्थमाइ-तत् सदुत्तरमिति । प्रत्यवेति --- कारणो-त्तरमित्यर्थः । महामिति धाररुत्तमणं इति संदानत्वम् । सत्योति—सत्यत्वोक्तिरित्यर्थः । प्रतिप-त्तिरिति प्रतिपत्तिः संप्रतिपत्तिः। सत्योत्तरमित्यनर्थान्तरम् नाहर्मिति वाद्युक्तिः पूर्ववत्। एव

^{*} प्रजापतिरिति—प. मा.

[्] क. पूर्वोक्तनिरा० । २ क. छ. यथा का० । अ<mark>श्वी</mark>नताक्षरायां 'दुश्किष्ट' इत्येव उपलब्धपुस्तकेषु सर्वत्र दृश्यते । ४ थ. संबद्धम् । ५ द. श्र विभात्तित् तो । अश्लिष्टी च तो विभक्तिसमासौ च ।

स्याचतुर्विधम् ॥" "इति । तत्र सत्योत्तरं यथा—रूपकर्शतं मह्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति । तथा च कात्यायनः । — "अभियुक्तोऽभियोगस्यं यदि कुर्यादपहृवम् । मिथ्या तर्तुं विजानीयादुक्तरं व्यवहारतः ॥" इति । तैच मिथ्योक्तरं चतुर्विधं— "मिथ्येतन्नाभिजानामि तदा तत्र न. संनिषिः । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्याचतुर्विधम् ॥" इति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदक्तं प्रतिप्रहेण 5 लब्धमिति वा, यथाऽऽह नारदः— " अधिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपच कारणं त्रूयाद्यत्यवस्त्दनं स्पृतम् ॥" इति । प्राङ्त्यायोक्तरं तु यत्राभियुक्त एवं त्रूयादस्मित्रथे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तं च कात्यायनेन— "आचारणावसन्त्रोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्त्यायस्तु स उच्यते॥" इति । एवमुक्तरलक्षणे स्थिते उक्तरः 10 जय एवेस्यभित्रायः । संनिधाविति सची निर्णयार्थम् । एतचात्यधिककार्थविषयं दृष्टस्यम् ॥

सुबोधिनी

भ्यां साध्याहारेण च यदिभिधानं तत् तादशं तेनेति समासः। प्रत्यवस्कृत्दन्तिमिति—कारणो-त्तरिमित्यर्थः। प्रतिपत्तिरुदाहृतेति--प्रतिपत्तिः सम्प्रतिपत्तिः, सत्योत्तरीमत्यनर्थान्तरम् । आचोरेणावसन्नोऽपीति—व्यवहारेण पराजित हत्यर्थः, श्रुतार्थस्योत्तरं रुख्यमित्यत्रोत्तरीमव्ये

बालंभड़ी

भ्रभेऽपि। द्वितीयभेदानाह्-तञ्चिति। मिथ्यैतत् नाहं धारयामीखेकं, नाभिजानामि नेव जानामीति द्वितीयम्, तदेति-तस्मिन्काले तस्मिन्देशे मम सान्निध्यमेव न स्थितमिति तृतीयम्,अजात

इति-तत्काले ममोत्पत्तिरेव न स्थितीते चतुर्थम्—एवं प्रकारेण मिथ्योत्तरं चतुर्विधमित्यथैः।
अत्र स्पष्टत्वात् स्पृतिरेवोक्ता पृथक्संकार्तेनं न कृतमिति वोध्यम्। नाम त्वर्थे। विनिगमनाविरहादाह-पृतिप्रहिणोति । लेखितः ण्यन्तस्य रूपं, प्रत्यर्थी यदि तं पत्रास्द्रविकृतमर्थं तथा प्रपथ
तथेवाक्षोक्रस्यसाद्यर्थः। आचारेणोति—स्यवहारेण पराजितोऽपीत्यर्थः। जितः- पूर्वमिरवेवं-

^{*} तारदोऽपि—' मिथ्या संप्रतिपत्तिश्चः प्रत्यवस्कंन्दनं तथा । प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रा-क्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः'॥ इति

[†] बृहस्पतिरिति प. मा.--५६. ।

[🖠] इदं प्रज्ञापतिवाक्यमिति पः मा ब्यः ५७।

र क. नियोगस्य । २ क. तंतु। ज. तत्र। ३ घ. ततु. १६.—२. २२.। ४ उक्तं च बृहस्कतिनेति प. मा. च्य. पृ. ५६। क उत्तं कात्या।

लक्षणरहितानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम् । स्पष्टीकृतं च^{*}स्मृत्यन्तरे संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यस्पमितभूरि च । पक्षेकदेशस्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥ यद्वयस्तपदमन्यापि निर्मृढार्थे तथाकुलम्। न्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये॥" इति । तत्र संदिग्धं —सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते, सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषद्यातं ³वेतिः; प्रकृतादन्यद्यथा—सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति ः अत्यव्यं—सुवर्णर्शेताभियोगे पश्चें धारयामीति; अर्तिभूरि—सुवर्णशताभियोगे द्विरातं धारयामीतिः, पक्षेकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राद्याभियोगे हिरण्यं गहीतं नान्यदितिः, व्यस्तपदं—ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरं , शताभियोगे अनेनाहं ताडित इति; अन्यापि—देशस्थानादिविशेषँणान्यापि , 10 यथा,—मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति; निगृढार्थं यथा—सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मे धारयामीति,--अत्र ध्वनिना प्राडिवाकः सम्यो वा अर्थी वा अन्यस्मै धारयतीति स्चयतीति निगृढा-र्थम् ; आकुलं—पूर्वापरविरुद्धम् , यथा—सुवर्णशताभियोगे कृते, सत्यं र्गृहीतं न

सुबोधिनी

कवचननिर्देशात् सङ्कीणों नरस्यानु त्तरविमत्याह - उत्तरमित्येकवचननिर्देशादिति। एवं चतु-

बालंभड़ी

स बाच्य इत्यर्थः। सः तथोक्तिरूपः। स्मृत्यन्तरमाह--यद्वयस्तमिति । तत्र -एकादशानां मध्ये। पंचाहादिति —अर्द्धन्यूनतयाऽस्यल्पत्वम्, अत एव हेगुण्येनातिभूस्विमाह — द्विरात-मिति । समाहारे द्विगुः,—पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। पक्षेकेतिश्लोके तथा शब्दश्रार्थे, अन्य-स्पक्षेकदेशव्यापि चेत्यर्थः, पक्षेकदेशनिराकरणसमर्थेत्यर्थः । व्यस्तोति — असंबद्धपदरूपिन स्यर्थः। पक्षेकदेशव्यापिनोऽनुत्तरत्वे सकलपक्षाव्यापिनोऽनुत्तररामर्थसिद्धमेवत्यन्यथा व्याचष्टे —देशेति । मध्येति —विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्ये इत्यर्थः। लिखित इति अन्तर्भावितण्यर्थः मिदं । गुप्तार्थमाह — अत्रेति। ध्वनिना किमादिवोध्येन, तथाऽऽकुलमिति पाठो न तु निराकु लिमत्यभिष्रेत्याह -आकुलमिति । दुःश्लिष्टेति प्राग्वत् । आद्योदाहरणमाह—यथेति । पित्रिति

 ^{*} नारदवचनिमदिमिति मयुखाद्यः ।

१ क. निरूटर्थो । २ क. निराकुलम् ३ क. घ. च. छ. झ चेति । ४ ग. 'शताद्यमि' ५ इ. च. छ. ज. झ. पञ्चाञ्चतं । ६ घ. च भृरि द्विञ् । ज. भृरि शतााभियोगे पञ्चशतं धारयामि । ७ क. इ. छ. ज. झ. विशेषेणा'। ८ क. गृहातिमिति नास्ति ।

धारयामीति ; व्याख्यागम्यं—ुदुःश्चिष्टविभक्तिसमासाध्याहाराभिधानेन व्याख्या-गम्यम् अदेशभाषाभिधानेन वा, यथा—सुवर्णशत्तविषये पितृऋणाभियोगे, 'गृहीतरातत्रचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामि ' इति,—अत्रेत्र गृहीतरातस्य पितु-र्वचनात् सुवर्णानां रातं गृहीतमिति न जानामीति ; असारं—न्यायविरुद्धम् , यथा—सुवर्णशतमनेन दृद्धचा गृहीतं दृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे 'सत्यं 5 वृद्धिर्दत्ता न मूळं गृहीतम् ' इति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निर-स्तः , यथाऽऽह कात्यायनः—''पक्षेकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनुत्तरम्।।" इति । अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—'' न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रिया-द्वयम्॥'' इति । मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिपत्यर्थिनोर्द्वयोरपि किया प्राप्नोति,— 10 '' मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि।" इति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मि-न्व्यवहारे विरुद्धम् , यथा—सुवर्णं रूपकरातं चानेन गृहीतमित्याभियोगे 'सुवर्ण

बालंभड़ी

पितुर्यो ऋणाभियोगस्तत्रेत्वर्थः । उत्तरमाह - गृहीतित्यादीत्यन्तेन । अस्य तात्पर्यार्थ माह अत्रेति । गृहीतेति बहुवीहिः तथा च गृहीतशतवचनादिस्तत्र दुःश्विष्टसमासः, सुवर्णानामित्यस्याध्याहारः इत्युभयोरेकमेवोदाहरणम् , इतीत्यस्य विवक्षितमिति शेपः । गृहीतिमिति —अत्रेति शेषः। ईदशं यदुत्तरं तत् स्वार्थितिद्ये नेति द्वितीयङ्कोकार्थः। तथा च -तस्य सदुत्तरत्वमेव नेति पूर्वइलोकेकवाक्यतेति बोध्यम् । अभिमतार्थस्**चकतया न न्यूनते**-त्याह--उत्तरमिति । ''श्रुतार्थस्योत्तरं छेख्यम्'' इत्यत्र तथा निर्देशात् संकीर्णोत्तरस्यानुत्तर-त्विम यर्थः । ननु त्रिभिर्मिक्तिया पक्षस्य निराकरणेन तत्समर्थत्वात् कुतोऽनुत्तरत्वमत आ ह—अनुत्तरत्वे चेति । तेनैव कात्यायनेनैव । न चेति न होत्यर्थः । स्यादिति संभाव-नायां लिङ्। वादिनोः अधिप्रत्यधिनोः । एकत्र अन्यतरस्मिन्, संभवतीति शेषः । सङ्क-रस्यानेकत्वादादौ द्वयोः सङ्करे । आद्योदाहरणमाह —मिथ्येति । वादिनोरित्यस्यार्थमाह— अर्थीति । मिथ्येति अन्वयमिदं, मिथ्योतरेत्वर्थः पूर्ववादे कमण्यनुवादिनात्वर्थः । कारणे कारणोत्तरे, विरुद्धामिति तथा च कर्तुमशक्यत्वादुभयोनौर्धसिद्धिरिति भावः । न चा-

१ छ. अत्रेत्यारभ्यन जानामीत्यन्तं नास्ति । २ ग. सुवर्णशतं ।

न गृहीतं रूपकरातं गृहीतं प्रतिदत्तं च' इति । कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम्;— "प्राङ्न्यायकारणोत्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेक्तियाम् ।" इति, यथा—सुवर्ण गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदिशिभवी भावियतव्यम् , कौरणोत्तरे तु साक्षिटेख्यादि भिभीवियतव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्रयसंकरेऽपि द्रष्टव्यम् , यथा—अनेन सुवर्ण रूपकरातं वस्त्राणि च गृहीतानित्यभियोगे 'सत्त्यं सुवर्ण गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपकरातं न गृहीतं,वस्त्रविषये तु पूर्वन्यायेन पराजितः' इति । एवं चतुःसंकरेऽपि । एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन तस्य तस्यादास्य तेनै तेन विनाऽसिद्धः—क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छ्या भवति । यैत्र पुन-

सुबोधिनी

स्सङ्करेऽपीति । अमेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि धान्यं च गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं वालंभटी

वेंति चोक्त एवेत्यर्थे न चैकवेत्यस्य तत्रैवोदाहरणमाह-कारणिति । तयोमियः सङ्करे विद्यर्थः। एवेना थिव्यवच्छेदः,। प्राङ्न्यायेति —तयोक्कि विद्यर्थः। नेदं प्रत्येकपरं कारणोशे "कारणे-प्रतिवादिनि"हित सिद्ध्वात् । तस्मात्तत् साङ्कयेपरमेवेदम् । अत एव समासिनदेशसङ्गतिरिप प्राग्वत् । इति स्मरणादिति शेषः । नन्वत्रैकस्यैव किया न द्वयोरिति प्राग्वत् । विरोधोऽत प्राग्वत् । इति स्मरणादिति शेषः । नन्वत्रैकस्यैव किया न द्वयोरिति प्राग्वत् विरोधोऽत आह—अत्र चेति । द्वितीयसंकरे विद्यर्थः । भाविति—साध्यितव्यमेतैः कृत्येरित्यर्थः । आवित्वा विद्यपिद्यद्यः । उत्तरत्रयेति —मिध्याकारणप्राङ्न्यायस्प्रेव्यर्थः । एवं चतुरिति, यथा अनेन सुवर्णं रूपक्रवातं वस्ताणि धान्यं च गृहीतिमत्यिभयोगे सुवर्णं धारयामि, रूपकश्चा अनेन सुवर्णं रूपक्यात्रं एवं प्रतिप्रदेणं कटधानि, धान्यविषये पूर्वन्यायेन पराजित हित । एवं मिध्याप्राङ्गय्ययमात्रसङ्करेऽपि दृष्टव्यम् ।, नन्वत्र सर्वत्र क्रमेण क्रियाद्ययस्य सुकरत्वात्कात्यायनोक्तमसम्भवरूपतकारणकथनमयुक्तमतस्तदाशयमाह—एतेषां चेति । असिद्धेरिति छेदः, अत एवत्तर्याकितमाह—क्रमेणेति, क्रमेणेवित्यर्थः । तत्र नियामकामावादाह—क्रमश्चेति । स्वित्याधितमाहेत्र समुचयः। एवं प्राप्ते क्रवित्वयर्थः । तत्र नियामकामावादाह—क्रमश्चेति । स्वति प्राधित्यर्थः। उभयो-रिति—मिध्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः । इदसुपळक्षणं ज्यादेरपि । यस्य उत्तरस्य । तत्वित्रयो-रिति—मिध्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः। इदसुपळक्षणं ज्यादेरपि । यस्य उत्तरस्य । तत्वित्रयो-रिति—मिध्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः। इदसुपळक्षणं ज्यादेरपि । यस्य उत्तरस्य । तत्वित्रयो-रिति—मिध्याकारणोत्तरयोरित्यर्थः।

१ क. ख. कारणोत्ती । २ ख. तस्यांशस्य । ३ क. इ. शस्य तेन विना। ४ झ. अत । ५ ख. ग. संकरः तत्र । ६ ख. प्रवर्तनीयः ।

पश्चादरुपविषयोत्तरोपादानेनं । यत्र तुं संप्रतिपत्तेः उत्तरान्तरस्य च संकरस्तत्रो-त्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः,—संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् , यथा हारीतेन—'' मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं चापि सहान्येन तत्र प्राह्मं किमुत्तरमा।'' इत्युक्तोक्तम्—''यप्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्याक्ति-याफल्टम् । उत्तरं तत्र तज्बेयमसंकीर्णमतोऽस्यथा ॥ '' संकीर्णं भवतीति शेषः । ऐच्छिँकक्रममपेक्षाक्रमं भवतीयर्थः । तत्र प्रभूतार्थ यथा—'अनेन मुवर्ण

सुवोधिनी

धारयामि रूपकशतं न गृहीतं वद्याणि प्रतिप्रहेण छब्धानि धान्यविषये पूर्वं पराजित हत्येवं कमादुत्तरेचतुष्टयसङ्करो दृष्टव्यः । अतोऽन्यथा सङ्क्षीणं भवतीति—यन् प्रभूतार्थ-विषयमुत्तरं न भवति, अपि तु समानार्धाविषयम् । यत्रोत्तरे उभयत्र क्रियाफलं भवति, तदतः पूर्वोक्तादन्यथा प्रकारान्तरम् । सङ्कीणंमिति शेषपूरणेन प्रकारान्तरत्वस्येव कथनम् । सङ्कीणं किमनुत्तरमेवेत्याशङ्कय युगपन्नोत्तरं, किं तु वादिप्रतिवादिनोः सम्यानां चापेक्षाक्रमेण कमादुत्तरं भवतीति पूर्वोक्तार्थमेवात्रापि समारयति—ऐच्छिकः क्रमः अपेक्षा क्रमो भवती-

वालंभद्दी

पेति तत्साधकिकयाग्रहणेनेत्यथैः । सत्योत्तरसंकरस्य पूर्वमनुपन्यासवीजं ध्वनयन् नि
यामकान्तरसाह - यत्र चेति । फलाभावेन पश्चादिष तदभावादत्र पूर्वमिति नोक्तम् । तदाह —
संप्रेति। क्किनयामकद्वये मानमाह-यथेति, क्किमित्यत्रान्वयः। द्वितीयमाह-सत्यं वाऽपीति ।
यदुत्तरं द्वितीय आह-यत्र वेति, क्तरे इत्यर्थः । तत्र तदुत्तरमसंकीणं ज्ञेयमित्यर्थः । अतोऽन्य्येति यत् प्रभूतार्थविषय उत्तरं न भवति, अपि तु समार्थविषयकं यत्र चोत्तरे क्रियाफल्सुभयत्र भवति तदतः पूर्वोक्तादन्यथा, प्रकारान्तरिमत्यर्थः । तत्त्वमेव कथयन् तद्यमाह
- संकीर्णमिति। वाक्यपूर्वये आह-भवतीति शोष इति । अत्रापि संकीर्णस्वादनुत्तरत्वमेव सर्वथा नाभिमतं किं तु थौगपचेन तत्त्वम् अर्थ्यादीच्छाक्रमेण तु तत्त्वमेवित प्रागुक्तमेवाहऐच्छिकक्रमामिति । तद्यसाह-अपेक्षाक्रममिति । अर्थ्याद्यप्ताक्रमकं भवतीत्यर्थः। पुँछिक्रपाठे तत्त्युद्द्यः तत्रेति शेषः। तत्र तथोर्मध्ये । द्वितीयोदाहरणसाह- तथेति । तस्मिष्ठयेति

१ क. ख. ग. घ. नेन च व्यवहारा द्रष्टव्यः । २ ग. घ. च.। ३ क. इ. वा। ४ ख. ग. शेषापेक्षया पुन्छिकः क्रमो भव । च. ज. पुन्छकमं भव । क. इन्छाविशेषापेशः क्रमो भवतीत्यर्थः व्य । ५ त. 'चतुष्टय' इति नास्ति । ६ त. 'शेषपूरणं। तेन प्रकारान्तरस्-क्रोणम् । ख. ग. संकरः तत्र ।

रूपकशतं बस्ताणि च गृहीतानि' इत्यभियोगे 'सायं सुवर्ण गृहीतं, रूपकशतं च न गृहीतं, वस्ताणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि च' इति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूत विषयत्वात् अर्थेनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः । पश्चाद्वस्विषये व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तिस्मन्नेवाभियोगे 'सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि, बस्ताणि तु न गृहीतानि, गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा, बस्त्रविषये पूर्व पराजितः' इति चौत्ररो संप्रतिपत्तेभूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्याद्युत्तरिक्षयामादाय व्यवहारः प्रवर्त-

सुबोधिनी

त्यर्थः हित । तिसन्नेवाभियोग इतिः — अनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीति पूर्वोक्तें एवाभियोग इत्यर्थः । अत्र सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं वस्त्राणि च न गृहीतानीति सत्य- सिध्योत्तरयोः सङ्करः। गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति सत्येन सह कारणस्य सङ्करः। वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति सत्येन सह प्राङ्न्यायस्य सङ्कर इति विवेकः । सङ्गीणोंत्तरे विषयसाम्ये पुष्टिकः क्रमः । विषयवैषम्ये व्यधिकविषयोपादानेन प्रथमतो व्यवहार इत्युक्तम् , तत्र प्रथमतोऽधिकविषयोपादानस्यापवादमाह—सैम्प्रतिपत्तेभूतिविषयत्वेऽपीति। एवं तर्हि सङ्कीणोंत्तरं सर्वदा

बालंभट्टी

अनेन सुवणि रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि इति पूर्वोक्त एवाभियोगे इत्यर्थः। तानि इत्य-स्र्येति शेषः। दास्यामीति—इत्युत्तरस्येति शेषः। हीनानीत्यस्येति शेषः। इति चोत्तरे इत्यन्य-तमोत्तरेण सांक्य्ये। तथा चात्रमकृतमाह—संप्रतीति। एतद्येमेव तस्मिन्नवाभियोगे इत्युक्तम्। अन्यथाऽभियोगान्तरमेव वदेत्। अत्र दास्यामीत्यन्तस्य सत्योत्तरस्य यथाकमं मिथ्योत्तरेण कारणीत्तरेण प्राङ्न्यायोत्तरेण च संकरो बोध्यः। संकार्णोत्तरे विषयसाम्ये ऐष्डिकः क्रमः, तद्वै षम्येऽधिकविषयोषादानेन प्राग्व्यवहार इत्युक्तं तत्र द्वितीयस्यापवादोऽपि प्रसङ्गास्सूचितः।

१ तत्र ०। २ क. छ. झ. विषये । २ क. वेत्तरे । घ. चेत्तरं प्रतिपने भूरि । ४ त. 'क्त. इत्यर्थः'। ५ त. 'सम्प्रतीति '।

यितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः क्रत्सनपक्षव्यापित्वम् , यथा—शृङ्गप्राहिक-तया कश्चिद्वदति 'इयं गौर्मदीया, अमुकस्मिन्काले नर्षां अस्य गृहे दृष्टा' इति । अन्यस्तु 'मिथ्येतत् , एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेनास्मदृहे स्थिता मम गृहे जाता वा' इति वदति । इदं तावत्पक्षनिराकरणसमर्थलात्रानुत्तरं, नाणि मिथ्येव—कारणोपन्यासान् , नाणि कारणम्,-एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् । तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तर- 5 मिद्म् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया,—''कारणे प्रतिवादिनिंग' इति वचनात्।ननुः'भि थ्या क्रिया पूर्ववादेंग' इति वृववादिनः कस्मात्त्रिया न भवति,—तस्य शुद्धमिथ्याविषयात्वात् । ''कारणे प्रतिवादिनिंग'इलेतदिण कस्माच्छुद्धकारणाविषयं न भवति । नैतत् , सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वात् , शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसिद्ध-कारणोत्तरे प्रतिज्ञातांर्थंकदेशस्याप्यभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम् , यथा—सत्य रूप- 10

सुबोधिनी

थोगपथेन किमनुत्तरमेवेत्याशङ्कत्र नेत्याह--यैत तु मिथ्याकारणोत्तरयोरित्यादिना। परिह-रति--तैंस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वादिति । प्रसिद्धकारणोत्तर इति-सत्त्यं गृहीतं प्रतिदैत्तं

बालंभद्री

एवं ताइशसंकीणींत्तरस्य योगपयेन सर्वथानुत्तरत्वे प्राप्ते कचित प्रतिप्रसवमाइ-यत्र त्विति। कयेति तत्पापेनेत्ययै: । कश्चिद्वादी अन्य: प्रतिवादी, उत्तरमिदम् । आदावुत्तरत्वं साधयति इदामिति । तावत् आदाँ, तत्वस्यैवोत्तरत्वस्य प्रागुक्तत्वादाइ-पृक्षेति । साक्ष्यं प्रतिपादयति-नापीति । एवेनान्यवछेद: । तथा च साक्क्ष्यं कारणं कारणमेव, एकदेदास्येति पक्षस्येति
प्रहणस्य । साक्क्ष्यंभुपसंहरति-त्त्समादिति, सकारणमिति । अत्र कारणस्यापि अप्राधान्यं
मिथ्योत्तरप्राधान्यं तस्य तदुपपादकवात्। अत एव तत्र सहयोगे तृतीया कृता । प्रतिवादिनं
तस्यैव उक्तमभिष्रेत्य प्रधानन्यायादरेण शक्कते-निव्वति । परिहरति नेति । तत्र हेतुमाहतस्येति---वचनस्येत्सर्थः, तुल्ययुक्तयाशक्कते-- कारणे इति । एवं चानुत्तरत्वमेवैतस्येति
भावः। नचु शुद्धकारणान्तरं प्रागुदाहतं प्रसिद्धमेवेति तदभावोक्तिरयुक्ताऽत आह प्रसिद्धिति ।

१ स्त. ष्टाबास्य । ग. ष्टाथास्य । । २ घ. वादिनः । घ. देशस्यमिथात्वं यथा । ३ त. 'यत्र वित्यादिना '। ४.—त. तस्येति । ५.—त. गृहीतं च ।

करात गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्त्तंंवादिति।प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थेकदेशस्थाभ्युपगमो नास्तीति विशेषः । एतच हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—"मिध्याकारणयोर्धाऽपि
प्राह्यं कारणमुत्तरम् । " इति । यत्र मिध्याप्राङ्त्याययोः पक्षव्यापित्वम् , यथा—
'रूपकशतं धारयित' इत्यमियोगे 'मिध्यतदासिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः' इति ।
5 अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया "प्राङ्त्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्था निर्दिशेकियाम् ।"
इति वचनान् । शुद्धस्य प्राङ्त्यायस्यामावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् संप्रतिपत्तरिप साध्यत्वे

सुबोधिनी

चेत्यंबंरूपे । प्रकृतोदाहरण इति अन्यस्तु 'मिथ्यैतदेतत्यदिशितकालात्' इत्येवं पूर्वी-क्ते । नतु पक्षनिराकरणसमर्थमुत्तरं भवति । सम्प्रतिपत्तरङ्गीकारात्मकत्वे तदभावादनुत्तर त्वमेवत्याशङ्कयाह—सम्प्रतिपत्तरपाति । सङ्गाणोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति नक्यचिदिति ॥ ७ ॥

बालंभट्टी

सस्यं गृष्टीतं प्रतिदत्तं चेलेवंक्ले प्रागुक्ते प्रपाल्यंः — प्रतिज्ञातार्थेकीति । प्रहणस्येत्यर्थः नैकेति। असाधारणस्येत्यर्थः । वदाहरणेनेदं विश्वदयिन-यथेति । प्रकृतोदेति । अन्यस्तु मिध्येतत् एतस्यद्वितिकाल्यदिव्यादि पूर्वोक्ते इत्यर्थः - देशस्येति — तस्यापाल्यथः । कचित्तया पाठ एवः विशेष इति । मिध्या सहचरितस्त्यत्वं त्मयत्र समानमिति भावः । एवं सिद्धे- प्रयं मानमप्याह-एतचेति । वाऽपीति—अनेन जिमिरपि संकरे कारणमेव ब्राह्ममितिद्वित्तं तम् । प्रतिप्रसवान्तरमाह—यन्नेति । वश्वेष्वयर्थः एवस्रुत्तरते साधिते तन्निवाँद्यापायमाह-अन्नापीति । मिध्याकियत्यस्य ख्रुद्धमिध्याविषयत्वादाह—प्रतीति । एवेन वादिव्यवखेदः, अत एवाह—प्राङ्ग्यायेति । निव्यं संकरिवपयत्या पूर्वमुक्तमिति कथमत्र प्रवृत्तिरत्त आहः—ग्रुद्धिति, अन्नेति शेषः। तथा च संकर्णाणत्वादम्याो न च तथुक्तं पक्षव्यापित्वादिति भावः । यहा ख्रुद्धस्य प्राङ्ग्यायस्याभावाद्वचने क्रियाबोधकेऽपाठात्तत्रकस्यापि क्रियाया अभावेन सर्वस्य प्राङ्ग्यायस्यानुत्तरत्वमुसंगो न चतधुक्तं तत्र तस्य गणनात् तथा च यथा

नोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वम् । यदा तु कारण-प्राङ्न्यायसङ्करः यथा,— ' शतमनेन गृहीतम् ' इत्यमियुक्तः प्रतिवदिति ' सत्यं गृ-हीतं प्रतिदक्तं चेत्यसिमनेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजितः' इति । तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति । न कचिद्वादिप्रतिवादिनोरेकसिम्व्यवहारे क्रियाद्वयप्रसङ्ग इति निर्णयः॥

> एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधनिर्वेशं कः कुर्योदित्यपेक्षिते आह—

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् सद्य एवानन्तरमेव प्रांतिज्ञातार्थसाधनं छेखयेत्। प्रतिज्ञातः साध्यः स चासावर्थक्षे प्रतिज्ञातार्थः तस्य साधनं साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । अत्र सद्यो छेखयेदिति वदतोत्तराभिधाने कार्लवलम्बनमप्यङ्गीकृत- 10 मिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं छेखयेदिति

अत्रश्चेवं ततोऽर्थी लेखयेदित्यादि ॥ ७ ॥

बालंभड़ी

तयोः तस्य प्रवृत्तिः तथा कारणस्य मिथ्यासद्वचिरतरूपत्वात्तत् सांकर्ये प्राङ्ग्यायस्य प्रवृत्तिरिति भावः । ननु पक्षनिराकरणसमर्थस्येवोत्तरत्वे संप्रतिपत्तेरनुत्तत्वप्रसंगस्तदभावादत् आह—संप्रेति । उत्तरत्वमित्यत्रान्वयः— नापिति । प्रत्यर्थिनेति भावः । एवं यत्र प्रतिप्रादिवः एकित्रयास्थळे उत्तुत तस्यव कियाद्वयप्रसंगो यत्र प्रागुक्ततत्र विशेषं प्रतिपादयन् प्रति प्रसवातरमाह—यदा त्विति यदार्थात्यर्थः । तत्र तत्रापि यथारुचि तस्यव तयोर्भष्येऽन्य-तरिकरित्यर्थः। संकीर्णोत्तरस्य युगपदनुत्तरत्वमुक्तमुपसंहरति—इति न क्वाचिदिति ॥ ६ ।।

निवेशिते लिखिते। प्रागुक्तन्थुपचराह—साध्यवानिति । अर्थासक्रतेरिष्टासिदेश्वाह— साध्यत इति। प्रमाणं लिखितादिवक्ष्यमाणम्। न्यूनतां निराचष्टे—अत्रेति । मिथ्याक्रियेत्यादि प्रागुक्तस्यार्थस्य मूलारुढत्वं सूचयक्षथिंशन्दस्य यौगिकत्वं न योगरूढत्वमिति सूचनद्वारा न्यूनत्वाभावं प्रतिपादयति—अर्थीति । वर्तमानसत्तोषाधिकान्मतुवादिन्युसचरेरह—

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. प्रतिज्ञातार्थसाथनं इति नास्ति । २ ख. श्रेति । १ क. च साध्यतेज्ञेनेति नास्ति ।

वैदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं छेखयेदित्युक्तम् । अतश्च प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्यायस्यैव साध्यत्वाद्यस्यर्थेवार्थी जाते इति स एव साधनं छेखयेत्।कारणोत्तरेऽपि कारणस्यैव साध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीत स एव छेखयेत्। मिध्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थीत स एव साधनं निर्दिशेत्।तथाऽर्थी छेखयेदिति वदता अर्थ्येव छेखयेन्नान्य इत्युक्तम्। 5 अतश्च संप्रतिप्रत्युत्तरे साध्याभावेन भाषोत्तरवादिनोर्द्वयोरप्पर्थित्वाभावात्साधनानिर्देश एव नास्तीति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्यत इति गम्यते । एतदेव हार्रातेन स्पष्ट-मुक्तम्—"प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेक्तियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥" इति ॥ ७ ॥

ततः किमित्यतै आह—

¹⁰ तत्सिन्द्रौ सिन्दिमाप्ताति विपरीतमतोऽन्यथा ।

तस्यँ साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणिलिखितसाक्ष्यादिरूक्षणस्य सिद्धौ नि-र्वृत्तौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणां प्राप्नोति । अतोऽस्मात्प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरे

न कालं हरेदित्यर्थः अकस्मात्पुनः प्रतिज्ञातार्थसाधनाभिधान इत्यर्थः ॥ ० ॥ यस्मात्—तिसिन्द्रावित्यादि ॥ ८ ॥ अक्तं च—''सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता । तस्तानौ हीयते वादी तरं

बालंभट्टी

--अस्तीति । अपिशब्दः समुखये तेन साम्यम् ; तु वैरुक्षण्ये ; निर्दिशेत् छेखयेत् ग्यर्थोन्तभीवः । प्राग्वदन्यदप्याह—तथेति । अर्थ्येवेति आक्षेपादेव कर्नुकाभे तदुक्तिनिं यमार्थेति भावः । अतश्चेति गम्यते इत्यत्रान्वयः । तावतैव तादशोत्तरदानेनैव । अत्र सर्वत्र मानमाह—एतदेवेति । अर्थात्यादिनोक्तमेव इत्यर्थः । प्राङ्न्यायेति अस्याशय उक्तः । वादी तु क्रियां निर्दिशेत् । सा क्रिया ॥ ७ ॥

१ घ. क्दतेत्यारम्य लेखयेदित्यतं न[ी]स्ति । २ च. ङ झ. जायते । २ क. ङ. च. छ. ज. झ. मित्याह । ४ झ. तस्येत्यारम्यनिर्वृत्तौ इत्यत्तं नास्ति । ५ ङ. साधनस्य प्रमाणलक्षणस्य सिद्धौ ।

साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणामाप्नोतीति संबन्धः ।

एवं व्यवहाररूपमभिधायोपसंहरति-

चतुष्पाद्धचवहारोऽयं विवादेषूपदिशतः॥ ८॥

''व्यवहारान्तृपः पश्येत्''इसुक्तो व्यवहारः सोऽयमित्यं चतुष्पाञ्चतुरंशकत्पनयाँ विवादेषु ऋणादानादिषूपदिश्तितो वर्णितः। तत्र, ''प्रसर्थिनोऽअग्रतो छेस्यम् '' इति
माषापादः प्रथमः, ''श्रुतार्थस्योक्तरं छेस्यम् '' इत्युक्तरपादो द्वितीयः ''ततोऽर्थी छेखयेस्तयः'' इति क्रियापादस्तृतीयः, ''तसिद्धद्वौ सिद्धिमाप्नोति'' इति साध्यसिद्धपादश्चतुर्थः;
यथोक्तम्—''परस्परं मनुष्पाणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वैक्यान्त्यायाद्वयवस्थानं व्यवहार
उदाहृतः ॥ माषोक्तरिक्रयासाध्यसिद्धिभिः क्रमग्रत्तिभः । आक्षित्तर्चतुरंशस्तु चेतुष्पादिमेधीयते ॥'' इति । संप्रतिप्रस्तुत्तरे तु साधनानिर्देशाद्वाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न सा-

स्तामुक्तरो भवेत्॥" इति । अत एव च तामिकैः हैं (?) प्रतिज्ञावचनस्थानङ्गत्वमुक्तम् । तदिष प्रत्युक्तं यस्मात्—" चतुष्पाद्वयवहारोऽयमित्यादि ॥ ८ ॥

बालंभट्टी

ततः साधनलेखनोत्तरम् । प्रकारान्तरे इत्यस्य व्याख्या—साधनासिद्धाविति ॥ ७ ॥
एवं व्यवहारतद्विषयादिकथनप्रकारेण रूपं स्वरूपव्यवहारपदार्थमाह—व्यवहारेति ।
सोऽयं व्यवहारोऽयं; इत्थं उक्तपकारेण । मुख्यपादत्वासंभवादाह—चतुरंदोति । ऋणादानादिषु वक्ष्यमाणेषु विषये तानेवांशान् विभज्य दर्शयति—तत्रेति तेषां मध्ये इत्यर्थः । तेषु
सतीषु अस्य न सार्वत्रिकत्वामित्याह—संप्रतीति । अनिर्देशे हेतुमाह—भाषार्थेति । चोक्तळक्षण इत्यप्रे प्रयोज्यः तेन साधनपादसमुच्ययः। यद्वा चो हेतुसमुच्चये ळक्ष्मणः, ळक्षणोऽपि

१ क. कल्पनायां । २ क. परस्परमञ्ज० । ३ ख. घ. वाक्यन्याया० । ४ क. चतुरङ्गस्तु० । ५ ज. छ. चतुःपादभि० । ६ 'तदभिन्नेः' इति भवेत् । मातृकान्तराभावान्न स्पष्टीकृतः।

ध्यसिद्धिछक्षणः पादोऽस्तीति द्विपात्त्वमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सम्यानामधिप्रव्यर्धि-नोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शिछक्षणस्य * प्रत्याकिष्ठितस्य योगीश्वरेण व्यवहा-रपादत्वेनानभिधानात् व्यवेहर्त्तसंबन्धाभाषाच्च न व्यवेहारपदत्वामिति स्थितम्॥ ८॥

॥ इति व्यवहारमातृकी ॥

न्यायागमाभ्यामिति द्रोषः । पतिज्ञा, उत्तरं, साधनं, निर्णयश्चेत्येवं चतुष्पात् । अन्यथा त्वन्यः स्यात् । प्रतिज्ञाकमेणैव विवादयेदित्यभिप्रायः ॥

सुबोधिनी

प्रत्याकालितस्योति—पौनः पुन्येन विचारणं प्रत्याकलितम् ॥ ८ ॥ इति भद्दविश्व-श्वरविरचितायां मिताक्षराच्याच्यायां सुवोधिन्यां साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

काचित् तथा पाठ एव । अत एवाह—हिपादत्वमेवोति । न्यूनतां निराचष्टे—उत्तरेति । अधिनोः मध्ये इति शेषः । प्रत्येति-पौनःपुन्येन विचारणस्येत्यर्थः । अस्य व्यभिचरित-रवादाह—क्यवेति, अर्थ्योदिसम्बन्धिन एव तत्त्वमिति भावः ॥ ८॥ इति साधारणव्यव-हारसातृका ॥

*प्रत्याकिलतं नाम भाषोत्तरयोः अधिमत्यार्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासं अनयो-मैध्ये कस्य स्यात् , का चास्मिन् पदे क्रिया स्यात् , हानपादी वा अनयोमिध्ये कः, इत्यादिः ससभ्यप्राङ्घिवाकस्य सभापतेः—सभ्यस्य प्राङ्घिवाकस्य वा- परामर्शः उच्यते । तथा च ष्ट्रस्पतिः—''ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यविभावना । कल्यित्वोत्तरं सभ्येर्गतन्यैकस्य वादिनः ॥'' हति वीरमित्रोदये—पृ० ७२।

१ स. व्यवहर्तुः सं०।२ ज. व्यवहारापादकत्वं।३ च. छ. झ. रिश्वस् ॥ एवं सर्व०। ४ इ. इति व्यवहारमातृकाप्रकरणम्। स्त्र. साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् । ५ प्रकरणमिल्यधिकं सर्वसाधारण्येन मुखळेखने दत्तपरमाभिः। एवं क्रितीयप्रकरणादाविष् ।६ त. इदं प्रतीकं

साधारणासाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २

एवं सर्वव्यवहारोपये।गिनीं व्यवहारमातुकामभिधायाधुना क्वचिद्रश्ववहारविशेषे कंचिद्रिशेषं दशींथेतुमाह—

अभियोगमनिस्तीर्थ नैनं प्रत्यभियोजयेत् । अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥९॥

अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधः, तमियोगमिनस्तीर्य अपरिहृत्य एन-मुभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत् अपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं

नतु च यदा तु ममानेन पराभियोगमनिस्तीयैंव तमेव पत्यभियुक्के तदाऽयं क्रमो नेपपचते । सत्यं तेनैव—अभियोगमनिस्तीर्येत्यादि ॥ ९ ॥

सुबोधिनी

असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥ नन्विभशुक्तस्य प्रैलमियोगनिषेधे गृहीतं प्रतिदत्तमित्येवं प्रलमियोगात्मकं कारणोत्तरमेव न स्यादिलाशङ्कथाह—यद्यपि प्रत्यवस्क-न्द्निमिति । अयमत्रार्थः—स्वाभियोगनिवारकं प्रलमियोगमपि कुर्यात् । अन्यथा "सत्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा।पूर्वन्ययविधिश्रेवसुत्तरं स्याक्चतिविधम् "॥ इति

बालंभट्टी

प्रकृते योगरूबत्वमर्थान्तरनिरासायाह—अभियुज्यत इति, दोषविषयीक्रियते इत्य-थैं:। येनेति दोषः करणे घत्रः सौलभ्यात्, यथाश्रुतं वा संवध्यत इति तद्धीत्। एन भि-त्यत्र कथितानुकथनसत्वेनैनौ देशविषयत्वादेनादेशः। अपराधेनेत्यस्य विशेषपरत्वाय श-क्कते—यद्यपीति। सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणोत्तरस्यानेन दत्तं स्थितं मया पुनर्देत्ताभि त्येवं प्रत्यभियोगरूपत्वमित्यर्थः। विषय इति। तथा च अभियोगनिवारकमेव प्रत्यभियोगं कुर्या-देव न तदनिवारकम्, अन्यथा सत्यं मिथ्योत्तरभित्यादिना चातुर्विध्यकथनस्यैवासंगर्यापत्तेरे-

१ घ. नोक्तं च विकृतिं नयेत् । २.—त्त. 'अभियोगविषये ग्रुहीते प्रतिदत्तमित्वेवं प्रत्यभि-योगं कुर्योदेव, अन्यथ्....' ३ फ. सत्वेनात्वादेनादेशः । प्रत्यभियोगरूपं, तथाऽपि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्यै प्रतिषेधस्य विषयः । अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः ।

इदं प्रत्यिक्षिनमधिकुत्योक्तम्, अथ अधिनं प्रत्याह् "अमियुक्तं च नान्येन " इति । अन्येनाभियुक्तमनिर्ताणिभियोगमन्योऽधीं नाभियोजयेत् । किं च

5 उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तिर्द्रप्रकृतिं विरुद्धभावं न नयेत् न प्रापयेत् ।

एतदुक्तं भवति—यद्वस्तु येन रूपेणाऽऽवेदनसमये निवादितं तद्वस्तु तयैव

भाषाकालेऽपि लेखनीयं नान्यथेति । ननु "प्रत्यिक्षेनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदित
मार्थना ।" इत्यत्रैवेदमुक्तं, किमर्थं पुनरुच्यते " नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् " इति ?

उच्यते; "यथावेदितमार्थना " इत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदेव भाषास-

स्वाभियोगमनिस्तीर्योऽभियोक्तारं नाभियुक्तति, अनवस्थाप्रसंगेन व्यवहारासमाप्तेः ।

सुबोधिनी

चातुर्विध्यकथनमेवानुपपन्नमिति । अयं निषेध इति ॥ नैनं प्रत्यभियोजयेदित्ययं निषेधः॥

बालंभट्टी

तिश्विषेधवैयर्थ्यापत्तेश्च, तदाह — अत इति । अनुपेति — करणे ल्युद् । निषेध इति — नैनं प्रत्यभीति निषेध इत्यर्थः। तथैव संभवादाह — इद्मिति । भृते कर्मणि निष्ठायां तिश्वस्तारे जांते तस्येष्टदेवनासंगति परिहरति — अनिस्तिणिति । भावनिष्ठान्तान्मत्वर्थीयोजिति मावः । अन्येन इत्यस्य पूर्वोभियोगसंबद्धात् योग्यतया होषमाह — अन्योऽधीति । प्रतीत्यस्य सम्बद्धायोग्यत्वात् तमपहायाह — न्याप्ति । नोक्तमित्यायुक्तिरप्यर्थिनं प्रत्येवत्याह — निं चेति । मक्तिराब्दः स्वभावार्थको दुस्त्यस्यप्रकृतिरित्यादौ दष्टः । शक्कित्यत्त्वत्त्तात्त्वपर्यर्थमाह — एतिति। तथैवेति । अन्ययाऽन्ययावादित्वेन भंगप्रसंगादिति भावः । इदं प्रतिपादितमथ स्तात् । अपि तस्यैव समुच्चः, एवमप्रेऽपि । अत एवाह — नन्विति । तदेवेति । तथा व-स्वन्तरकथनिवृत्तिस्तेन क्रियते एकस्मित्रपि पदे ऋणादानादिव्यवहारिवयथे इत्यर्थः ।

ख. नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् । २ क. इदं च प्रत्य० । ३ ४.—व्य० ६ । ४ फ. याते ।

मयेऽपि तथैव छेखनीयं, एकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वन्तरिमित्युक्तम् ; यथा—'अनेन रूपकशतं वृद्ध्या गृहीतम्' इत्यावेदनसमयं प्रतिपाद्य प्रत्यिक्षित्तिष्ठो भाषासमये 'वस्त्रशतं वृद्ध्या गृहीतम्' इति न वक्तव्यम् । तथा सित पदान्तरागमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीनवादी दण्ड्यः स्यादिति । '' नोक्तं विप्रक्वातं नयेत्" इत्यनेनै-कवस्तुत्वेऽपि पदान्तरगमनं निषिद्धयते;—यथा—'रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छिति वृद्धावेदनकालेऽभिधाय भाषाकाले 'रूपकशतं वृद्धया गृहीत्वाद्यं वृद्धतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निषिद्धम्, इह तु पदान्तरगमनं निषिद्धयत इति न

अत एव चान्याभियुक्तोऽप्यनभिनोज्यः, न च स्वयमुक्तार्थापलापः कर्तव्य इति ॥ ९ ॥

सुबोधिनी

एकसिमलिप पद इति । एकसिमलिप ऋणादानादिव्यवहार्गविषये वस्त्वन्तरोक्ति निषेध इस्त्र्यः । तदुदाह्न्य दर्शयिति—र्यथाऽनेनेति । स्पक्ष्मतस्य बृद्ध्या दानमावेदनसमये अभिधाय प्रस्थितः पुरस्तात् भाषाकाले वस्त्र्यतस्य वृद्ध्या दानेऽभिधीयमाने यद्यपि ऋणादाने स्पक्षमेव व्यवहारविषयो भवित, तथाऽपि रूपक्षमतस्योने वस्त्रशतस्योपन्यासात् व-स्त्रस्वयन्तरस्योपादानं यत् तिश्विषद्यते ''यथावेदितमर्थिना'' इस्त्रनेनस्पर्थः। तथा सिति पदान्तरागमनेऽपीति विषयान्तरं प्रस्यामनेऽपीत्यर्थः । अस्तिन् प्रकरणे पदशब्दो वि-पयवाचीति विज्ञेषम् । यथा र्ह्मपक्षरातं वृद्धया गृहीत्वाऽयमिति—अवेदनसमये वृद्धया

बाछंभद्दी

एवं व्यवच्छेद्यमेवाह — न वस्त्वन्तर्मिति । तदेवोदाहरणकथनेन विश्वदयित — यथेति । यद्यपि ऋणादाने रूपकमेव व्यवहारिवषयो भवति ; तथाऽपि रूपकशतस्थाने वस्त्वशतोक्तया वस्त्वंतरोपादनीमिति तिन्निषेपमस्ति कियते इति भावः । एतेन शतरूपस्य विषयस्यै-कत्वादयुक्तमिद्दिमत्यपास्तम् । प्रागुक्तं दाढ्यांय स्मरिति—तथा सतीति । पदान्तरागमेति विषयान्तरं प्रत्यगमनेऽपीत्यथैः । अत्र प्रकरणे पदशब्दो विषयवाची ; इत्यनेन—इत्यनेन तु । यथेति—अत्र रूपकशतरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानापहरणरूपयोव्यवहारिवषययोऽभिः ऋत्वेन तत् गमनमनेन नोक्तमित्यनेन निषद्धयत इत्यथैः । उक्तमेव स्पष्टार्थमुपसंहरित-तत्रीति । प्रत्यर्थिन इत्यत्रायमर्थैः । वैपरीत्यशङ्का तु ना प्रथा वेदितं '' "नोक्तं विप्रकृतिम् "

पौनरुक्तयम् । एतदेव स्पष्टीऋतं नारदेन—'' पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । पैदसंक्रमणाज्ज्ञयो हीनवादी स वै नरः॥" इति हीनवादी दण्डयो भवति, न प्रॅकृतार्थाद्धीयते अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थमेवायम् '' अभियोगमनि-स्तीर्य " इत्याशुपदेशो न प्रकृतार्थसिद्धर्यंसिद्धिदिषयः । अत एव वक्ष्यति---5 '' छळं निरस्य भूतेन व्यवहारान्त्रयेनृषँः। '' इति । एतच्चार्थव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्यु-कते तु व्यवहारे प्रमादामिधाने प्रकृतादिप व्यवहाराद्वीयत एव। यथाऽऽह नारदः---'' सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति। परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्नहीयते॥''

सुबोधिनी

रूपकशतग्रहणमभिधाय प्रतिज्ञाकाले रूपकशतस्य बलादपहरणेऽभिहिते रूपकशतरूपवस्तुन एकत्वेऽपि ऋणादानरूपापहरणरूपव्यवहारविषययोभिंत्रत्वेन यत् पदान्तरगमनं तत् ''नोक्तं विप्रकृति नयेत्" इत्यनेन निषिद्ध्यत इत्यर्थः। यदुक्तं "हीनवादी दण्डय *एव न प्रकृताद-र्थाद्धीयते" इति, तदेतदुर्कविषयन्यवहार एवेत्याह--एतच्चार्थत्यवहार इति । मन्युकृत

बालंभट्टी

इत्येतत्स्वारस्यात्। तत्राऽये मानस्योकत्वात् द्वितीये तमाह—एतदेवेति । द्वितीयमुक्तम-वेत्यर्थः । पदसंक्रेति । पदान्तरं प्रतिगमनादित्यर्थः । वादेति पाठान्तरं । तत्र साधारण्यमस्य बोध्यम् । आद्यति । प्रकृतपरत्वमेति तत्त्वम् 'हीनवादी दण्ड्यः स्यात् ' इत्युक्तं सविशेषं विशदयति—हीनेति । दुख्य एवेत्यर्थः, अत एवाह-न प्रेति । वचनस्थक्रमे-णाह—प्रस्ति । सिद्धयसिद्धीति । हीनवादिःवे प्रकृतार्थासिद्धिरतथाःवे सिद्धिः रित्यर्थः । अत्र मानमाह--अत एवेति । मुलकृदिति शेषः । अस्यार्थोऽग्रे एव स्फुटः। इदमपि न सार्वत्रिकमित्याह-एतचेति । हीनवादी दण्ड्य एव न प्रकृतार्थाद्वीयते इत्येतदिलर्थः ।

^{*}एवस्थाने 'भवति' इति मिताक्षरायां पठवते। तेन हीनवादीत्यादिर्मिताक्षरोक्तेरर्थ-तोऽनुवादो भवेत्।

१ ख. पादं। २ बा. भा पादसं। ३ क. पदसंक्रमणो होये हीन । ४ झ. इ. च. त. प्रकृतादर्थो । ५ ग. ङ. ज. परिहासर्थे एव । ६ ङ. प्रकृतार्थसिद्धि । ७ व्य ० १९ । ८ त. दुक्तव्यव०।

इति । अस्यार्थः — सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युक्कतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदिति न पराजीयते, न प्रकृतादर्थाद्धीयते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं — परजी-त्यादि। परस्त्रीम्प्यृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्डयोऽपि यथा प्रकृतादर्थात्र हीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । अर्थविवादप्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृताद-प्यर्थाद्धीयत इति गम्यते, यथाऽहमनेन शिरासे पादेन ताडित इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादे ताडित इति वदन्न केवलं दण्डयः पराजीयते च ॥ ९॥

" अभियोगमनिस्तीर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत्।" इत्यस्यापवादमाइ—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु

अस्यापवादः - कुर्यादित्यादि ॥ १० ॥

सुबोधिनी

इति—वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यादिके व्यवहार इत्यर्थः । एतदुक्तं भैवति— एवंविधे वाक्छके सति व्यवहारहानिर्दण्डश्रेति । न तु मन्युक्कतेष्ट्यिति, —अमन्युक्कतेष्विति यावत् ॥ ९ ॥

बालंभद्दी

अर्थेति । उक्तिविषयव्यवहार एवेत्यर्थः मन्युक्कते त्विति । वाक्पारूव्यवण्डयार्व्ययद्वारे इत्यर्थः । अपिना दण्डसमुख्यः । तथा चैवंविधे वाक्छले व्यवहारहानिदंण्डश्चेति भावः । उक्तार्थस्य स्पष्टत्याऽभासादाह अस्यार्थं इति । अर्थपदव्यावर्यमाह—न मन्युक्कतेष्विति । अन्यत्र तस्य स्पष्टत्वादेवाऽऽह-प्रमेति । नावेशस्य व्याख्या-न पेति । तद्वयाख्यानं मेति । उक्तर्याप्त सस्य स्पष्टत्वादेवाऽऽह-प्रमेति । नावेशस्य व्याख्या-न पेति । तद्वयाख्यानं मेति । उक्तर्याप्त विशेषोक्तिर्देष्ठानः इति भावः । तस्य योजयि परित्त शास्यपदार्थो दण्ड्येऽपीति। बदाहरणस्वादेवाऽऽह-यथिति । शेषप्रणमनयोरिति भावः । अत एव वाक्छले इति सप्तम्यन्तच्छेदो न तृतीयान्त इति बोध्यम् । अत एव च वैपरीत्यशंका नेति गृहाकूर्यः । एवं शान्दमावार्थमुक्तः द्वितीयमर्थपद-ध्वनितमाह—अर्थेति । पनिति—गृतीयान्तं प्राग्वत् सप्तम्यन्तं, सृचितस्योदाहरणमाह—ययाऽऽहिमिति ॥ ९ ॥

संगतिमाह—अमीति । इत्यस्येति, अंशस्येत्यर्थः । तथा च प्रत्यर्थिविषय

१ स. झ. हस्तेन पादेन वा । च. हस्ते न पादेवाता । २ तः 'के छ्ळ्च्य'। ३ तः 'स्यात'। ३ च्वपि इति तः पुस्तकेऽपपाठः अनिवतार्थलात् । ५ तः 'अमन्युक्कतेष्विति यावत् इति तः पुस्तके नास्ति । १ तः 'ना लेवम् '। ६.—'गृहं कृतम्' इति च पाठः ।

प्रत्यभियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्याप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत । पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्याभयोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्वयवहारासंभवः

अनिस्तीर्य स्वाभियोगं साहसाम्न पत्यभियुद्धे । अयमेव हि तत्र निर्णयप्रकार इत्यर्थः।

सुबोधिनी

प्रस्वभियोगसम्भवे साहसादिष्वेवापराधेषु स्वयमभियुक्तोऽपि प्रस्वभियोजयेत् प्रस्वर्थि-नम । असित(?) तु नेत्याह-अभियोगमनिस्तीर्य इत्यादिना। नन्वेवं विधस्थले त्वभियोगैः(?) किसत्तरं सत सार्थकः, उत प्रतिज्ञान्तरं सत् सार्थक इति विकल्पे न तावदत्तरत्वेन सार्थकत्वं पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् । नापि प्रतिज्ञान्तरत्वेन । पूर्वाभियोग एका प्रतिज्ञा प्रतामियोगश्चान्या । ततश्च यथा सङ्कीर्णीत्तरे युगपद् व्यवहारासम्भवादनुत्तरमेव तत् तथा-प्रतिज्ञान्तरेऽपि युगपद् व्यवहारासम्भवस्य समानत्वादप्रतिज्ञाःवेन प्रत्यभियोगविधिरेव व्य-र्ध इत्यनेनाभित्रायेणाक्षिपति नन्वत्रापीति ॥ ९ - ॥

बालंभड़ी

एवायमितिभावः। निमित्तेति बहुबीहिः। ननु साहसादाविप प्रत्यभियोगासंभवेऽभियक्तस्य कथं तत्करणविधिः श्रेत आह प्रस्मिति । तथा च तदसंभवे नैवकुर्यादिति संभवा-भिशायकमेवैतद्वचनमिति भावः । स्वाभीति-स्वयमभियुक्त इत्यादिः तथा चेदं साहसादावेवेति तदन्यविषर्यंकं तदिति भावः । न चैवंविधस्थले प्रत्यभियोगः । किम्रत्तरं सत्सार्थकः उत प्रतिज्ञान्तरं सत् ? नाद्यः पूर्वपक्षनिराकरणासमर्थत्वेनानुत्तरत्वात् ; नान्त्यः अभियोगे एका प्रतिज्ञा प्रत्यभियोगे चान्या । ततश्च संकीर्णोत्तरे यथा युगपद्वयवहारासं-भवादनुसरत्वमेवं प्रतिज्ञान्तरेऽपि तदसंभवस्य तुल्यत्वादप्रातिज्ञात्वेन प्रत्यभियोगविधरेव वै-यर्थादेवं च वचनार्थो दुर्वच हत्याशयेनाशङ्कते। नन्वत्राऽपीति द्वितीयपक्षमाश्रित्य समाधरो-

१ क. च. तुमर्दन । घ. पूर्वपक्षातुरूपत्वेनातुवर्तनस्वात्त्र । २ असति त्यिति । अयमपपाठो-ऽर्थासङ्गतेः। 'अन्यत्र तु' इति युक्तः पाठो भवेत् । ३ त्वभियोग इति । अयं पाठः 'तत्वाभियोग' इति दः पुस्तकपाठश्च न समज्जसो । तस्मात् 'प्रत्यभियोगः ' इति युक्तं पठितुम् । ४ पः विषयके । ५ फ. प्रत्यवियोगश्चान्या ।

10

समानः । सत्यम् , नात्र युगपद्वधवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः; अपि तु न्यूनदण्ड-प्राप्तये अधिकदण्डिनिश्चराये वा । तथा हि । अनेनाहं तािंडतः शांता वेत्यभियोगे पूर्वमहमनेन तािंडतः शांता वेति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम् ; यथाऽऽह नारदः " पूर्वमाक्षाँरयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषमाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु वि-नयो गुरुः॥ 317 इति ॥ यदा पुनर्द्वयोर्धुगपत्तांडनादिप्रवृत्तिस्त्रांशिकदण्डिनवृत्तिः । 5 "पारुष्ये साहसे वाऽपि युगपत्संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेत्र छम्येत विनयः स्यात्सम-स्तयोः ॥ इते । एवं युगपद्वधवहारप्रवृत्त्यसंभवेऽपि कछहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थ-वान् , ऋणींदिष्ठ तु निरर्थक एष ॥ ९८ ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा ससभ्यस्य सभापतेः कर्तव्यमाह—

उमयोः प्रतिभूर्प्रोद्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

उभयोर्राधप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु—निर्णयस्य कार्ये कार्यनिर्णयः, आहि-ताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः ; निर्णयस्य च कार्ये साधितधर्न-सर्वेविवादेषु च यदाह सद्य एव निर्णयः स्यात् । तत उभयोरिप कार्ययोः प्रतिभूः

बाछंभद्दी

नात्रेति। तत्राऽऽधोदाहरणमाह-अनेनेति। दण्डेति—प्रत्यभियोक्तरितभावः । एवधुक्ततात्पर्ये मानमाह—यथाऽऽहेति । आक्षार्येत्—कायेन वाचा वा क्षीणं कुर्यात् । नियतं निश्चयेन नेयो दण्डः । द्वितीयोदाहरणमाह—यदा पुनिरिति, यदा वित्यर्थः । पारुष्ये इति वाग्द-ण्डेत्यादिः । अत एव सामान्योक्तिः। इदमेव तत्र कछहपदेनोक्तम् । एवं चैतदेकवानय-तया तस्योक्त एवाशयस्तदेतदभियेत्य प्रागुक्तमुपसंहरति—एवमिति, उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । एवं सतीति पाठान्तरम्, उक्तवचनस्यैवं ताल्पर्यकत्वे सतीति तद्र्यः ॥ ९ ८ ॥

विशेषाभावादाह-सर्वेष्विति । कार्यस्य निर्णय इत्यर्थेऽर्थासङ्गतेराह-निर्णयस्येति ।

१ क निवृत्तये च । २ ज. पूर्वमाक्षेपये । झ च पूर्वमाक्ष्यापये । ३.--१५. ९.। ४ क. झ. प्रवृतिस्तदातप्रा । ज. प्रवृत्ति सुत्तािथ । ५ क. ग. एवं सातियुग । ६ ख. ऋणादानादिष्ठ । क. घ. ऋणादियुत्ति । ७ ख निर्णयस्यकार्ये च सा । छ. ज. निर्णयस्य कार्येशन । ८ क. साधिनाधन । इ. साधितधनप्रदानं ।

दानं च; तस्मिन्समर्थः---प्रतिभूः---प्रतिभवति तत्कार्ये तद्वद्भवतीति प्रतिभूः--प्राह्यः ससम्येन सभापतिना । तस्यासंभवेऽर्थिप्रव्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्च ताम्यां प्रतिदिनं वैतनं देयम्, यैथाऽऽह कात्यायनः---''अथ चेतप्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिन: । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्रुत्याय वेतनम्॥" इति ॥१०॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्थे ससम्येन सभापतिना प्रतिभूष्पीक्ष इत्युक्तम् ; किं तिक्षिणयकार्थे 5 यस्मिन्प्रतिभूगृह्यत इत्यपेक्षित आह—

निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्। मिथ्याभियोगी दिगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ ११ ॥

अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनाऽपह्नवे कृते यदाऽर्थिना साक्ष्यादिभि-

कार्यनिर्णयक्षमो घाद्यः॥१०॥

यदा तु न्यायेनान्यतरकार्थपराजितः तदा निह्नवे भावित इत्यादि॥११॥

सुबोधिनी

कार्ययोग्यस्तु वादिन इति अधिप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् ॥ १० ॥ बालंभड़ी

तिसन् समर्थ इति । द्विविधदाने समर्थ इत्यर्थः । माल्जामिन इति भाषया प्रसिद्धोsयम् । अनेनातादशस्यातत्त्वसुक्तम् । प्रति भूशब्दो योगरूढ इत्याह—प्रतीति । प्रति-निध्यर्थक इत्याह — तद्वदिति । प्रकृतत्वादाह — ससम्येनेति । शेषोऽयं, प्राह्मपदान्य-थानुपपत्तेः । अनुक्तं विशेषद्वयमाह--तस्येति , प्रतिभुव इत्यर्थः । उभयत्र मानमाह--यथाँ इति । अथेति पक्षान्तरे तत्र समर्थ इत्यर्थमाह-कार्येति । वादिन इति इयोरेकशेषः, जातावार्षे वा एकवचनम् । तेन वादित्वेनाप्रत्यर्थिनोः समासेन ग्रहणम् , एवमग्रेपि । रक्षितः भूत्येन इदमुपलक्षणं, तस्यापि इति केचित्। वादित्वमुनयोरपीति प्रत्येकाभिप्रायम्, एकवचनमित्यपरे, तुश्चार्थे, ब्युटकमे च वादिनश्चेत्यर्थः, तेन तत्संग्रह इति परे ॥ १० ॥ निर्णयकार्यमकरूपं स्वयमुक्तं समूख्यति—अर्थीति , किमिति , तत्रेत्यादि भावितोऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममप्रलाप-दण्डम् । अथार्थी भावियतुं न शक्तोति तदा स एव मिथ्यभियोगी जात इत्यभियो-गादभियुक्तधनादिगुणं धनं दद्यादाञ्चे । प्राङ्नयाये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम् । तत्रीर्थ्येवापहृववादी प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं कारणं वा भावायितुं न राक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति 5 रांब्रे द्विगुणं धेंनं दद्यात् , अर्थिने च प्रकृतं धनम् ॥ संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दण्डाभाव एव।

निद्धवोऽपलापः । तत्र स्पष्टीकृते .....तावद्यं राज्ञे च तत्तुल्यमन्यत् । यदा तु

सुबोाधनी

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति-प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव-इत्यादिनाः योजनी-प्रकारस्त्वेवम्-अस्मिन्नर्थे पूर्व पराजित इति प्राङ्गन्यायोत्तरे, गृहीतं प्रतिदत्तमिति च का रणोत्तरे दत्ते पूर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाधेवापळपतीति वाधेवापळापवादी । तत्र च प्रतिवादिना साधिते प्राइन्याये पराजये प्रतिदाने वा, राज्ञे प्रकृतधनसमं दण्डमेव वादी दद्यात् । अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायं प्रतिदानं वा न साधयति, तदा तस्य मिथ्यावादिःवेन प्रकृतधनद्विगुणं दण्डं राज्ञे प्रकृतधनं च वादिने दद्यादिति । संप्रतिपत्यत्तरे त दण्डाभाव

बालंभड़ी

योग्यतयोपस्थितत्वाचाऽऽइ—प्रकृतमधिने इति । तत्सममिति । प्रकृतधनसममप-कापनिमित्तकदण्डमित्यर्थः । जात इतीति स इति शेषः । अभियोगादित्यत्र कर्मणि घनि-त्याह-अभियुक्तेति । वहेदित्यस्यार्थः-दद्यादिति । योग्यतया तदनुषङ्गेनाऽऽह-राज्ञे इति मिथ्योत्तरविषये रक्तन्यायमन्ययोरप्यतिदिशति--प्राङ्न्याये इति । तसकारमाइ-त-त्रार्थ्ये विति | तैसिमन्नथेंऽयं पूर्वं पराजित इति प्राड्न्यायोत्तरे गृहीतं प्रतिदत्तीमिति कारणो-सरे च दत्ते. पर्वन्यायं प्रतिदानं च प्रतिज्ञावाद्येवापळपतीति स एवापळापवादीत्यर्थः। भावित इति-पराजयरूपप्राङ्म्यायस्य प्रतिदानस्य च सधनादङ्गीकारितो वादीत्यर्थः द्ण्डं---दण्डमेन, अन्यस्य-- देयस्याभावात् । मिथ्याभियोगीति---मिथ्यावादीत्यर्थः। इति हेतौ, मिथ्याचादित्वेनेत्यर्थः। द्विगुणमिति — प्रकृतधनेत्यादि, धनं दन्डरूपम्। अविश्व-ष्टतुर्योत्तरे तु नैवमतिदेश इत्याह-संप्रेति । दंडाभावेति---निह्नवाभावात् , तदीयं तु देयत्वे-

१ ख. त्राप्यर्थेऽप । २ क. ग. प्रकृतसाधितधन । घ. राज्ञे द्विशुणं धनं दद्यादर्थिन च प्रकृतधनसमं दण्डं वा । ज. राज्ञे द्विग्रणधनं देयात् प्रकृतधनसमं द्विग्रणं दण्डं तद्यात् । ३ क. कः कः वा इति नास्ति । ४ कः धनमिति नास्ति । ५ नात्वेवम् । ६ फः अरिमंत्र० ।

एतच ऋणादानविषयमेव । पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानात , अधनव्यवहारे-ष्वस्यासंभवाच न सर्वविषयत्वम् । " राज्ञाऽधमिंगिको दाप्यैः" इत्यस्य ऋणादानविष-यत्वेऽपि, तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः ॥

मिथ्येवाभियुद्धे तदाऽभियोगात्प्रागर्थिताहिगुणं राज्ञे एवं घनं देयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

सबोधिनी

इति । निह्नवाद्यभावे दण्डाभावः । अधनव्यवहारेषु इति । वाक्पारुव्यदण्डपारुष्यादिषु न्य-वहारेषु प्रकृतैधनसमं दण्डदानं तहैगुण्यदानं वा यतो नं सम्भवति तस्मादिखर्थः । नचु प्वीक्तदण्डस्य ऋणादानमात्रविषयत्वे "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः"दृत्यत्र पुनरिभधानमनुपपन्नं स्यादित्याशङ्कय परिहरति--राहा। ८धर्मणिक इति। " निह्नवे भावितो द्यात्" इत्यतदणादान-

बालंभड़ी

नाम्युपगतमेवेति भावः । विशेषमाह — एतच्चेति । निद्धवे भावितो द्यादित्येतदित्यर्थः । पदान्तराणि द्विविधानि सधनान्यधनानि च तत्र सर्धनेष्वाह-पदान्तेति , सधने विव-त्यर्थः । तत्र तत्रेति-एवं च विशिष्यविधानादेतस्य सामान्यस्य तत्र बाधादवृत्तिरिति भावः । अधनेष्वाह — अधनेति । दण्डवाक्पारुष्यादिज्यवहारेषु प्रकृतधनसमदण्डदान-स्य तहैगुण्यदानस्य संभवाचेत्यर्थः । उपसंहरति - न सर्वेति । अत इत्यादिः । यद्वा एव व्यवच्छेद्यमाह—न सर्वेति । नन्त्कदण्डस्य ऋणादानमास्रविषयत्वमपि तन्नापि राज्ञाऽध-मर्णिक इत्यनेन विशिष्यदण्डस्य वक्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा तस्य पौनरुक्त्यापरोः। वचन-द्वयप्रामाण्यात् विकल्पाङ्गीकारे तु तद्वत्सर्वविषयताऽपि अस्य स्यादितीदम् अवस्थापन-मयुक्तमत आह--राह्मेति । तत्प्रकरणात् प्रतिपन्नार्थसाधनविषयम् , इदं तु तदभावाद-प्रतिपञ्चार्थसाधनविषयमिति न कोऽपि दोष इत्यर्थः। ननु अन्यत्र दण्डस्याभिधानेऽपि द्वैगुण्यस्यानभिहितत्वादुशरार्घोक्तस्य विधानं संभवतीत्येतत् प्रवृत्तेरावश्यकतया पूर्वोर्द्धः स्यानुवादपरतया एकवाक्यतया योजनसंभवादुणादानमात्रविषयतया व्यवस्थापित-

१ व्य ०. ४२ । २ त. 'अधनेति' । ३ त. 'तस' । ४ त. 'न त' । ५ फ. सधने चाऽऽहा

एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनािए योजनीयम्। कथम्? अभियोगस्य निह्नवेऽभियुक्तेन कृते यद्याभियोक्त्रा साक्ष्यादिभिभीवितोऽभियुक्तस्तदा तस्समं तत्र तत्र प्रातिपदोक्तमेव — चशब्दोऽवधारणे—धनं दण्डं दद्यात् राज्ञ इत्यनुवादः। अथाभियोक्ता अभियोगं भावायितुं न शक्तोति तदा मिथ्याभियोगीति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते। अत्रापि प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् ॥ ११ ॥

सुबोधिनी

माम्रविषयमित्यभिहितं पूर्वत्र।अञ्चना तस्यैव सकँळज्यवहाराविषयतामाह—एतदेवै सर्वव्यव-हार्गविषयत्वेन इत्यादिना। प्रतिपदोक्तमेव धनं दण्डं दण्णादित्यन्वयँः। प्रतिपदोक्तमेवत्यवधार-णं कुत उपलभ्यत इत्याह—चृज्ञाव्दोऽवधारण इति । मूर्ळवचनस्थश्चकव् इत्यर्थः। इत्यनुवाद् इति—श्वक्रमाहिकया तत्तास्यवहारपदेषु दण्डस्य विहित्तत्वात् प्राप्तत्वेनानुवादः । द्यादिति विधीयत इति द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

बांलमही

मुक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—एतदेवेति । शब्दमर्यादया तथा प्रतीभावादाह—कथमिति । अत एव सामान्यशब्देन व्याच्छे—अमियोगस्योति । तत्समामिति—व्यवहारतृश्यमित्यथः। यत्र यत्र व्यवहारे यो य उक्तः स तत्तुल्यो भवति । अन्यस्तु विरुद्धत्वाहिसदृश इति
भावस्तदाह—तत्र तत्र प्रतीति। धनमित्यभिमेणास्यान्वयः । एवः क्वतो छक्ष्य इत्यत आह—
च शब्द इति—मुख्वचनस्थ इत्यर्थः। पूर्वार्षेण कस्यैव वाक्यार्थस्य सत्वेन वाक्यार्थहयामावेन समुच्चयाभावान्तदर्थकत्वासम्भवेन निपातानामनेकार्थत्वान्तर्थकत्वामितिभावः ।
योग्यतया धनशब्दार्थमाह—दण्डमिति । इत्यनुवाद इति श्वक्रप्राहिकतया तत्तव्ववहारेदण्डस्य विशिष्यविद्वितत्वेन प्राप्तत्वाहिष्यसम्भवेन पूर्वोद्धेन तस्य सर्वस्य सामान्येनानुवाद
इत्यर्थः। वैयर्थ्यं तु अस्य न तत्रेवोत्तरार्देन विशेषस्य विभीयमानत्वादिति भावः। तदेव तथैवाऽऽह—अधिति । तत् सममित्यस्यानुषक्षणानुवादमाह— प्रतीति । प्राग्वदाह—दंडमिति ।
विश्वयमाह—हिगुणामिति । द्विगुणदण्डस्याप्राप्तत्वादिति भावः।पूर्ववदाह—अत्रापीति॥११॥

[ृ]ख्त. वक्तुं।२ त. 'सर्वेच्य'।३ त. 'वेल्या।'४ त. 'यः एवे 'इति। ५ तः 'च शब्द इति'।६ 'कर्षः'।

" ततोऽथीं लेखयेस्सयः त्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।" इति वदतोत्तरपादलेखने कालग्रतीक्षणं दिशतमः ;

तत्रापवादमाह--

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् ।

विवाद्येत्सच एव कालोऽन्यतेच्छया स्मृतः ॥ १२ ॥

साहसं विषशस्त्रादिनिमित्तं प्राणिन्यापादनादि, स्तेयं चौर्यम् , पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् , गौर्दोग्धी, अभिशापः पातकभायोगः, अत्ययः प्राणधनातिपातः तस्मिम्—द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम्—स्त्रियां कुळास्त्रियां दास्यां च-कुळास्त्रियां चारित्रविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे-विवादयेदुत्तरं दाप्रयेत् सद्य एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् । अन्यत्र विवादान्तरेषु काल उत्तरदानकालः इच्छयाऽधि-

10 प्रवार्थं सभ्यसभापतीनां स्मृत उक्तः ॥ १२ ॥

किं पुनः सर्वतेव सद्योव्यवहारस्मृतिः? सद्य एव युक्तं तथाऽपि तु-साहस-स्तेयपारुष्य इत्यादि ॥ १२ ॥

निर्वहणमनिरूप्येव स्वबलावष्टम्भेन सहसा पसद्य यीक्रियते तत्साहसम् । स्तेय पारुष्यं च वक्ष्यति । गोः अभिशापः गोभिशापः । गौग्रहणसुदाहरणार्थस्—सर्वपश्चनां पृक्तिणां वा अभिशापः । अत्ययः काल पतीक्षणासमर्थे कार्यं स्त्रियश्रात्राभियज्यन्तेऽत्र कारुपतीक्षणे विरोधात् सद्य एव विवादयेत् , विवादं समापयेदित्यर्थः । अन्यत्र तु ऋणा-

बाळंभझी

प्रागुक्तं प्रतिज्ञासाधनं तत्रेत्यादि वक्तुं अन्यवहितसंगत्यभावात् न्यचहित संगतिमाह-ततो द्यीति । स्तेयपारूब्ययोगीवादेश्च इन्हं इत्वा पुनः साहसेन समाहारहंद्वः अत एवार्थ-मात्रानाह—साहसमित्यादि। विषेति—बहुवीहिः। प्रागनुकत्वादाह--वक्ष्येति । तदभा वेऽन्यत्र बाधाभावादाह द्वेग्ध्रीति । विनिगमनाविरहादाह—प्राणिति । प्रागुक्तनिमित्तान्य-निमित्तकोऽत्रप्राणनाशो प्राद्धः, अत एव सामान्येनाह— द्वंद्वेक इति । विनिगमकाभावा-दाह—कुलेति । उभयत्र निमित्ते आह—चारित्रेति । विरुद्धभाषणं नार्थ इत्याह—उत्तर-मिति । प्रान्वदाह - अधीति प्रान्ति प्रान्ति । अन्यथेस्य नेन नार-दीयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

5

दुष्टलक्षणमाह---

देशादेशान्तरं याति सिक्कणी परिलेढि च। ललाटं स्विचते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च॥ १३॥ परिशुष्यत्स्वंलद्दाक्यो विरुद्धं बहु भाषते। वाक्चक्षः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यिष॥ १४॥ स्वभावादिकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः। अभियोगेऽथं साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीतिंतः॥ १५॥

मनोवाकायकर्माभियेः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ताद्विक्वति विकारं याति गच्छ-ति असावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । तां विक्वतिं विभज्य दर्शयति—-दानादौ काल्प्रतीक्षणमि कार्यं वाधिकरणेश्च या वाँ (?) भवति, यथाऽऽह नारदः—"गहन-रवाद्विवादानां क्षणिकत्वात्स्मृतेरिष । ऋणादिषु हरेत्काळं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥" (मा० १. ४४) इति ॥ १२॥

नन्वनेकप्रकाराः पुंतां पब्र्त्तयः; तत्र यदि कश्चिद्वथवहारानुगुणवानपबृत्यकुश्चलः, तदा सत्ये-ऽप्यर्थे मिथ्यावादीव लक्ष्यते ; अन्यस्तु कश्चित्कपटव्यवहारचतुरो मिथ्याभूतेऽप्यर्थे सत्यवादीव लक्ष्यते;-तत्र तद्वयवहारिनरूपणप्रयासवैयर्थ्यभेव। सत्यमिदं यदि विवेकावधृतिप्रकारो न स्या-त । स्यात्खल्क्षायः-देशादेशान्तरमित्यादि त्रयः श्लोकाः ॥ १३ ॥ १४॥ १५॥

सुवोधिनी

देशात् देशान्तरं याति......अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तित वाळमडी

अर्थोपयुक्तमाइ—दृष्टोति । हीनवादिप्रसंगात् पूर्वत्रोक्तस्य तन्मात्रस्थेत्यथैः ।
"स परिकीतितः" इत्यन्तेनेतिभावः । विशेषिजज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात्
पाठक्रमादार्थकमो बळीयानिति न्यायेन ब्युक्तमेण ब्याच्छे—मनोवागिति। "यदि मनसा"
इति श्रीतक्रमेण मनसः पूर्वनिपातः, सर्वं वाक्यमिति न्यायेनोक्तिसामर्थ्येन चाह—स्यभावादेवोति । दोषस्वभावादेवेल्य्यैः । तेनाजन्मस्वभावनिरासः तद्यावर्तमाह— न भयादिति ।
आदिना क्रोधादिपरिष्रहः 'भावे क्ति, देल्याह विकारमिति । ब्रिड्यों न विवक्षित इत्याह
—याति गच्छतीति । गच्छति यातील्यौः। अत एव स इत्यस्यार्थमाह—असाविति । वा

१ क. दूछद्वा । २ ख. च साक्ष्ये । ३ 'बोधकरणं च यदा वा 'इति स्यात् ।

देशादेशान्तरं याति, न कचिदवतिष्ठते; सृक्षिणी ओष्ठपर्यन्तौ पारिटोढि जिह्वाग्रेणे घट्टयतीति कर्मणो विक्वतिः ; अस्य छछाटं स्विद्यते खेदाबिन्दुंचितं भवति ; मुखं च वैवर्ण्य विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः ; परिकृष्य-त्स्खलद्वाक्यः परिश्चैष्यत्सगद्गदं स्खलद्वयत्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः; विरुद्धं पूर्वा-5 परिवरुद्धं बहु भाषत इति वाचो विक्वतिः; परोक्तां वाचं प्रतिवचनदानेन न प्रजयित : चक्षर्वा प्रतिवीक्षणेन न पूजयतीति मनसो विकृतेर्छिङ्गम् ; तथा ओष्ठौ निर्भुजाते वक्रयतीत्यपि कायस्य विकृतिः; --- एतच दोषसंभावनामात्रमुच्यते, न दोषनिश्चयाय ।

सद्यः व्यवहारसार्गनिपुणतया कृतश्चिद्वा सहायाचवष्टम्भात् साधृतरभासं प्रत्ययम्-त्पादयति ; तथाऽपि यस्यैवमादीनि स दृष्टः परिकार्तितः । परिकार्तितवचनं दौष्टयनिश्रय-ख्यापनार्थम् । स्फुटावगतश्चातुर्यश्चेवमादिभिार्लिङ्गेरध्यवसेयः । अन्यस्य त्वप्रतिभयाऽपि धर्तजनसंत्रासितस्य वा भवत्येव । अतश्चेवं विविच्येतानि लिङ्गानि व्यवस्थापनीयानीत्यन-वद्यम्। सुक्किणी ओष्टसन्धि। वाक् चक्षुः पूजयित नो-इति छेदः-वाचश्रक्षघो वा पूजां न

बालंभड़ी

चार्थे, तथा च श्लोकेऽथवेत्यन्वयेनाथ चेत्यथीं बोध्यः । एकदेशसंग्रहाय तात्पर्यार्थमाह-न कचिदिति । ननु मनोवानकायकर्मभिरित्युपदेशादेशान्तरामित्यादिना ज्युत्क्रमेण कर्मादि-विकारप्रदर्शनम्युक्तम् । न च सान्निध्यात् व्युक्तमेणैवान्वयोऽभिमतः । एतदर्थमेव-तथोक्तमिति वाच्यम् । तथोष्ठी इत्यनेन कायविकारेण व्यवहितत्वात् तस्यैवान्ते उक्तेरत एव व्याख्यात्रा यथावस्थितमेव व्याख्यातमिति चेन्न । तदु देशक्रमेणोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववा-च्यत्वेनात्यन्तस्थूळत्वेनस्थूळतरप्रक्रमेण विकारदर्शने तात्पर्यात् । एवं सित तथोष्ठावित्यस्यापि वैवर्ण्यमेति चेत्यत्रेव वक्तव्यत्वेनान्ते भेदेन तदुक्तिस्तु तद्विकारस्य सार्वत्रिकत्वेन प्राधान्यसूच-नार्थे बोध्यम् । पर्यन्तौ प्रान्तौ योग्यतया आह — जिह्वेति । इति इत्युभयमित्यर्थः, अत एव समुच्चायकश्चो मुळे । एवमग्रेऽपि बोध्यम्। तृतीयश्च परीतिवाक्ये योज्यः एतीत्यस्य व्याख्या गच्छतीति । वानयस्य वास्तवशोषणासम्भवादाहः—सगीति । अत एव स्वळादित्यन्यथा न्याचष्टे-च्यत्यस्तमिति पूर्वापरेति । इदमुपळक्षणं देशादिविरुद्धस्यासकृदुक्तौ तथात्व-निरासायाह —बह्विति। भाषते भाषते च वाक्चक्षुरिति समाहारद्वन्द्वः। तदर्थमाह--परोक्ता-मिति। पूजाप्रकारभेदमाह प्रतिवचनेत्यादि । अस्य स्वतो विकृतित्वाभावादाह विकृते-र्छिङ्गमिति । तथा चाऽऽरोपितं तस्वमिति न प्रागुक्तासंगति: उक्तहेतोरेवान्ते ब्याचष्टे-तथेति. वैवर्ण्यादिवदित्यर्थः । अस्य वचनस्य तात्पर्यार्थं प्रतिपादयन् विशेषमाह—एतचेति ।

१ कः ग्रेण आस्वादयति। खः ग्रेण स्पर्शयति। घठयति । र खः गः द्रङ्कितं। घः युतं । कः युक्तां। ३ क. परिशुष्यत्स्वलद्भद्भदं स्वलस्ब्रथसं वा वाक्यम् । ४ ख. न प्रपू । ५ फ. वाकायकर्ममित्यपदे ० ।

5

स्वामाविकनैमित्तिकविकारयोविवेकस्य दुर्ज्ञानैत्वात् । अथ कश्चित्रिपुणमतिविवेकं प्रतिपचेत, तथाऽपि न पराजयिनमित्तं कार्यं भवति,—न हि मरिष्यतो छिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो मविष्यतीति छिङ्गादवगतेऽपि न पराजयिनमिन्त्तकार्यमसङ्गः॥ १३॥ १४॥ १५॥

किं च--

संदिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साध्येचश्च निष्पेतेत् । न चाहूतो वदेर्त्किचिद्धीनो दण्डचश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

संदिग्धमर्थमधमर्णेनानङ्गीकृतमेव यः स्वतन्त्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासे-

कुरुत इत्यर्थः । वाक्पुजा स्वोक्तनिक्चयावष्टम्भः; चक्षुषर्च दर्शनावष्टम्भः; ओष्ठनिर्शुजनम नेकयोर्विकारः: जिहुया वा परिलेहनम् ; स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदा पुनर्द्वयोर्ध्यवहारविप्रतिपत्तौ स्ववलावष्टमभेनैव —अन्तरेणापि राजावेदनं —सा-धियतुं सामर्थ्यं स्यात् , तदाऽपि किमवश्यं राज्ञ एव निवेदनीयम् ! सत्यमेवं युक्तं, यतः — सन्दिग्धार्थमित्यादि ।। १६ ॥

सुबोधिनी

इति । अत्र "मनोवाकायकर्मभिः "इत्युद्दिश्य " देशात् देशान्तरं याति " इत्यादिना ब्यु-स्क्रमेण कर्मकायवाङ्मनसां विकृति दशैयतो योगीश्वरस्यायमभिप्रायः—उद्देशक्रमेणोत्तरोत्त-रस्य बाह्यत्वेनात्यन्तस्थूल्रत्वेन स्थूल्रतैमप्रक्रमेण विकारदर्शनमिति ॥ १३ ॥ १५ ॥ १५ ॥

एते वक्ष्यमाणास्त्रयो न केवलं दुष्टाः, अपि स्वर्धांदपि हीना दण्ड्याश्चेत्याह-—िकिञ्च, सन्दिग्धार्थम् इत्यादिना ॥ १६ ॥

यन्न द्वाचिप प्रतिज्ञावादिनौ, तिद्वपयत्वेन पूर्वोक्तं वचनं स्वयं व्याख्याय बालंभद्वी

स्वाभिति, जन्मस्वभावकृतेत्यर्थैः। विवेकस्य भेदस्य निमित्तमिति बहुव्वीहिः। एवमग्रेऽि। अत्र हेतुं स्चयन् सदद्यान्तमिदं विशदयति—न हीति । छिङ्गात्यिकिचित् विकारात्—न परेति। तथा च तत्तंभावनामात्रप्रतिपादने तात्पर्यम् । अस्य वचनस्य प्रागुक्तवक्ष्यमाणदण्डादिप्रति-पादने तद्दीत्या ईदशस्थछेऽि तथा पसङ्गोऽन्यथा स्यादिति तिन्नवारणतात्पर्यकमिदं वचनम् । एवं च दुष्टः संभावितदोष एवेल्येवं व्याख्येयमिति बोष्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अत एवाग्रे पुनः पाग्वदेव सविशेषमुक्तमित्याह — िक्रञ्चेति । साध-कस्य संदेहाभावात् यथाश्रुताथाँजुपपत्तेः प्रपन्नस्थले दोषाभावस्य प्रपन्नं साध यन्नर्थमित्यनेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्तात्पर्यार्थमाह — अधमर्णेति । स्वतन्त्र इत्यस्य व्याख्या — साधनेति । केष्ट्यादित्यर्थः । उपायमाह — आसेधादीति । अप्रतिपन्नादौ

१ क. खः दुर्जेयत्वा। २ कः चः ङ. निःपतेत् । ३ थः 'तमप्र'।

10

धादिना स हीनो दण्डयश्च मनति । यश्चै स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत्पलायेत ; यश्चाभियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदिस न किञ्चिद्वदित, सोऽपि हीनो दण्ड्यश्च समृत इति संबध्यते । ''अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दृष्टः स परिकार्तितः।" इति प्रैस्तुतत्वाद्धीनपरिज्ञानमात्रमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्य-5 स्यापि '' शास्योऽप्यर्थान हीयते " इत्यर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीन-ग्रहणम् ॥ १६॥

अर्थे यत्र द्वाविष युगपद्धमीधिकरणं प्राप्ती भाषावादिनौ, तद्यथा-कश्चित्प्रतिप्रहेण क्षेत्रं लब्ध्या कश्चित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्सकुटुम्बो देशान्तरं गतः; अन्योऽपि तदेवक्षेत्रं प्रतिप्र-हुण लब्ध्वा किंबत्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः; ततो हाविप युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं म-दीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकर्रणं प्राप्तौ—तत्र कस्य क्रियेत्याकांक्षित आह—

साक्षिणभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः

यथैव राजाहृतो निष्पतेत्, यो वा राजान्तिकं गतः संभावितप्रतिभावानिष न किचिद्वदेत, स यथा पराजितो दण्ड्यश्च स्यात्। एवं योऽपि प्रत्यर्थिसंदिग्धं न्यायेन निश्चय-मकृत्वैव हठात् स्वतन्त्रः साधयेत् सोऽपि पराजितो दण्डयश्चेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ एवं तावत्। तत्साक्षिणः स्युः: तत्र तदधीनैव निर्णीतिः, तदभावे विपर्ययो वा।

सुबोधिनी

कैश्चिदुत्तरवज्ञादेव पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्च साक्षिणः प्रष्टन्या इत्यन्यथा न्याख्यो बालंभड़ी

दोषाभावादाह—प्रतीति । अर्थमिति शेष उभयत्र । अभियोगं विना आह्वानासम्भवादाह-अभियुक्त इति। अन्यत्र दोषाभावादाह सदसीति। तुर्थपादस्य सर्वत्र सम्बन्ध इत्याह सोऽ-^६णीत्यादि सम्बध्यते इत्यन्तेन। आधे स्मृत इत्यस्यानिकस्तु निष्फळत्वसूचनाय-तं विनाऽपि नि-र्वाहात्। एते त्रयो न केवलं दुष्टा:,अपि तु प्रकृतार्थादपि हीना दण्ड्याश्चेति समुदायार्थः।इदमेव विश्ववयति अभीति हीनेति, दुष्ट इत्यर्थः। सम्भवत्येकरूथेवैरूप्यस्यान्याय्यत्वात् तद्वत्तर-मस्य कथनेन दुष्टस्यापि अनुषङ्गात्तस्यापि समुचयो बोध्यः ॥ १६ ॥

उत्तरसंगतिन्यबहितेन कथयन् तद्वतरणमाह--अथेति ।द्वितीयप्रत्यर्थीति अमनिरासा-याह-माषेति। तयोर्थुगपत्संभवसुपपादयति तद्यथेत्यादि पाद्यावित्यन्तेन,-देशान्तरमिति। कार्यवशात् सकुटुंब इत्यादिः, —युगपदिति। दैववशात्, धर्मोति, धर्मास्थानमित्यर्थः। तत्र-

१ क. यः स्वयं । २ क. प्रकृतस्वात् । ३ च. अत्र यदि द्वावपि । ४ ख. धिकारिणं । ५ स. 'ख्यातं नि'। ६ 'सोऽपीति' च पाठः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः॥ १७॥

उभयतः उभयोरिप वादिनोः साक्षिषु संभवत्यु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीर्तसुपशुक्तं चेति यो वदस्यसौ पूर्ववादी—— पुनर्यः पूर्व निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्यमनेन पूर्व प्रतिगृहीतसुपशुक्तं च, किं तु राक्षेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्ध्वा मह्यं दत्तं अनेने वा प्रतिग्रहेण लब्ध्वा मह्यं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतयाऽधरीमृतस्तिस्मन् पूर्वपक्षेऽधरीभृते
" भवन्त्युत्तरवादिनः" उत्तरकालं प्रतिगृहीतसुपशुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः
प्रष्टव्या मवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्तरस् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो
भवन्ति । प्राङ्ग्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति
व्याख्यानं न युक्तस् । अस्यार्थस्य " ततोऽधी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनर्स्।" 10
इत्यनेनोक्तंत्वाद्यनरुक्तिप्रसङ्गार्त् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन—" मिथ्याक्रिया
देशान्तरगमनादिभिक्षिक्रैभैत्र तर्हि इयोरिष साक्षिणोिक्ष्कानि देशान्तरगमनादीनि लिक्कानि
तत्र कथस् १ उच्यते—साक्षिषुभयत इत्यादि ॥ १७ ॥

सुबोधिनी

तम् । तिश्वराकर्तुमँतुभाषते । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन इति । प्रतिशौतार्थसाधनमित्यने-नाक्तत्वादिति । अर्थ्यत इति अर्थी साध्यवान् । एवं च मिथ्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान् । बालंभद्वी

तयोमैध्ये, क्रियासाधनम्। षष्ठयन्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह—उभयो।रिति। सत्सु इत्यस्य व्याख्या सम्भवत्त्वित सामानाधिकरण्यश्रमानरासाय प्रतीकपूर्वकं पूर्ववादिन इत्यस्यार्थान्तरं निराकुर्वन् व्याच्छे—साक्षिण इति। न पुनरिति। तावताऽपि निर्णयासम्भवादिति भावः, योग्यं शेषमाह—प्रष्टव्या इति । उत्तरार्थमाह—यदा त्विति । अन्यः उत्तरपूर्ववादिभिन्नः अनेन बाह्यणेन ;—असाध्येति । अनेनोत्तरेणाङ्गीकृत्य निराकृतत्वादिति भावः, अनुषक्वादिनाह—साक्ष्मीति । व्याख्यानन्तरं खण्डियतुमुक्त्यंवित—इद्मेवेति । यत्र द्वाविप भषानादिनौ तद्विषयत्या स्वयंकृतमित्यर्थः। यन्तु उत्तरवत्यादेविध्यत्यर्थिमेदेन क्रमण पूर्ववादिन उत्तरवादिनश्र साक्षिणः प्रष्टव्या इत्यस्यार्थं इति कश्चित्, तत्त्वण्डयति—मिथ्योत्तरे इति । मिथ्याक्रियाप्ववेवादे इति प्रामुक्तवात्—कारणोत्तौ त्विति । तत्रार्थादेव पूर्वपक्षनिरासः सपन्न इत्याह—पूर्वेति प्रतिज्ञातार्थं इति । अर्थ्यत इत्यर्थः साक्ष्यं, स यस्यास्तीति अर्थाः,

१ ङ गृहीतं भुक्तं । २ क. च.ज. ग॰ अन्येन । ३ क. व्याख्यानमयुक्तम् । ४०—व्य॰ ७. । ५ ख. नैवोक्तत्वात् । ६ ङ. प्रसङ्गाञ्च । ७ त. 'माहं'। ८ त. 'त्तरे '। ९ त. 'त्तारेति।'

पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत्।।" इायुक्त्वा '' इयोर्विवदतोरथें द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः॥" इति वदता । एतस्य च पूर्ववयवहारविरूक्षणत्वाद्वेदेनोपन्यासः ॥ १७ ॥

क्क पुनर्विषये साक्षिसंभवः?—यत्रोत्तरवादी प्रत्यवस्कन्दनेन व्यवहारसाक्षिपति, यथा—केनाप्युक्ते 'ममानेनामुष्मिन् काले देशे चैवं द्रव्यं गृहीतम्' इति, अथापरो वदति 'सत्यं यद्येवम् ; अहं पुनस्तक्षिन् काले निर्दिष्टदेशादेशान्तरस्थमात्मानं साक्षिभिस्साधयामि ' इति ; तत्र द्वयोः साक्ष्यभ्युपगमे पूर्ववादिन एव साक्षिणः स्युः—तत्प्राधान्याद्वयवहारप्रवृत्तेः। यत्र त्वप्रमाणीकृतः पूर्वपक्षः तत्रोत्तरवादिन एव साक्षिणः स्युः, यथा—'सत्यं यथैवायमाह ; तत्तु मयाऽब्य प्रतिनियौति ; तदेवं च साक्षिभिः साधयामि ' इति ॥ १७ ॥

यदा तु पत्यवस्कन्दनमनेन मार्गेण पुनः पूर्ववाद्यधरीकुर्यात् , तदा कथम् ? मैवम् ; पुवमोत्तराधर्यकरणे सत्यवस्थैव स्थात् । का तर्हि गतिः अभ्यधिकपणोपन्यासेन यीद परं

सुबोधिनी

कारणप्राङ्न्याययोस्तु उत्तरवाद्येव साध्यवान् । यस्य साध्यवत्ता तस्येव साधनोपन्यास इत्यभिप्रायत उत्तत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

बालंभद्दी

साध्यवात्। एवं च सिध्योत्तरे पूर्ववादी साध्यवान्, कारणप्राङ्न्याययोस्तु वत्तरवाद्येव साध्यवान्, इति यस्य साध्यवत्ता तस्यैव साधनोपन्यास इत्यामिप्रायकार्थस्य प्राक् तज्ञैवोक्तस्वादि-तिभावः। अत्र विरोधं सूचयन् ऋष्यन्तरसंवादोऽपि पूर्वव्याख्याने इत्याह —पूर्वेति । ऐवन द्वितीयव्यवच्छेदः । कृतं कृतं च, सिध्या सिध्योत्तरम्। —प्राङ्न्यायेति —पूर्वन्यायकारण निश्चये तिस्वयंः। जयपत्रं, तत्यद्वर्शनं, तथा च प्रतिवादिन्येव क्रियेति भावः । शुद्धप्राङ्म्या-यविषयमिदमिति स्पष्टमेव । अर्थे एकार्थविषये । पूर्वपृक्ष इति —पूर्वन्न काले प्रतिगृहीत-सुपभुक्तं चेतीत्यर्थः। उक्तपूर्वपक्षो निरस्तो येन भवेदिति तदप्यर्थः, अत एव न न्यूनता प्रकृते कवाक्यता च अत्र अर्थे विवदतोरित्यनेन स्पष्टमेवद्मुकस्य । साधकान्तरमप्युक्तार्थे ध्वनयन्नत पुवाह—एतस्य चेति पूर्वेति। प्रागुक्तार्थेप्रत्यार्थविषयेकेत्यर्थः । सर्वेति पाठे प्रागुक्तसर्वे- द्वर्थः ॥ १७ ॥

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. सर्वव्यवहार । २ क. छ. व्यवहारलक्षणत्वात् ।

अपि च---

सपंणश्चेदिवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत्। दण्डं च सैवपणं चैव धनिने धनमेव च॥ १८॥

यदि विवादो व्यवहारः सपणः—पणनं पणस्तेन सह वर्ततहाति सपणः— स्यात्तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं च पणं 5 राज्ञे अधिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा । यत्र पुनरेकः कोपावेशवशाद्य-द्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामीति प्रतिजानीते, अन्यस्तु न किंचि-त्यातिजानीते, तत्रापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावदी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दौष्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाष्यः न पणम् ।

व्यवहार परावृत्तिः ; अन्यथाऽनवस्थैव स्यात् । अतश्च सपणश्चेदित्यादि ॥ १८ ॥ दण्डस्वपणौ राज्ञे देयौ । स्ववतः पणः स्वपणः धनिनां व्यवहारं स्वपरावर्तीयन्तुं

बालंभद्टी

व्यवहारविशेषं मूळकृदाह — अपि चेति | चेद्यंमाह — यदीति | विवादो न प्रासिद्ध इत्याह — व्यवेति । पारिभाषिकपणप्रहणे न्यूनतापत्तेराह पणनिमिति — व्यवहाराणामि- व्ययंः । स्वोक्तिसत्यतास्चनाय यथासम्भवं द्वव्यदानाङ्गीकरणामित यावत् । तत्रेव्यस्य व्याख्या — तिस्मिनिति | वक्ष्यमाणविशेषविषयित्वादाह — पूर्वोक्तिमिति । भक्नतार्थसमिति निह्नवे भाविते इत्यत्रोक्तिमत्यर्थः। स्वपणिसित्यस्य अर्थः, स्कृतं पणिमिति । अत एव योग्य त्या शेषमाह — राज्ञे इति । प्राड्विवाकादिरिति शेषः। न्यूनाधिकत्वनिरासायाह विवेति । राज्ञे इत्युपळक्षणमन्यस्थापि । इदमुभयकृतसपणविषयकमेवेति अमो न कार्यः । तत्रेव गम-काभावात्। किन्त्वन्यतरकृतो विषमश्चोभयकृतस्तिहष्यकमपीति। अनेनस्वपद्यितेन सुचित-मेव विशेषमाह — यत्र पुनिरित्यादि दाप्य इत्यन्तेन । पुनस्त्वयं । तत्रापीति – निमित्तस्वा-दशकृतो मानाभावाच्वेति भावः। दण्डं दण्डमेव, अत पुवाह – न पणिमिति । त्वपणस्यैवाभा-

"स्वपणं च" इति विशेषोपादानात् यत्र त्वेकः शतम्, अन्यस्तु पश्चाशतं प्रति-जानीते, तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाय्यौ । "सपणश्चेद्विवादः स्यात्" इति-वदत्ता पणरहितोऽपि विवादो दाशैतैः ॥ १८ ॥

किंच~

छर्छं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः । भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १९ ॥

छळं प्रमादाभिहितं निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतस्वानुसौरेण व्यवहारात्र-येदन्तं नृपः । यस्माङ्तमिप वस्तुतत्वमिप अनुपन्यस्तमनभिहितं हीयते हानिमुप-गच्छिति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः तस्माङ्ग्तानुसरणं कर्तव्यं यथाऽर्थिप्रत्य-पणः क्कत इत्यर्थः। धनं तु धनिन एव राज्ञा दापयेत् च। शब्दो दण्डादिसमुच्चयार्थः॥१८॥ एवं तावत् साक्षिसङ्करे नियम उक्तः। छळाटस्वेदादिळिङ्गसङ्करे कथम् तन्नाप्यमु-मान मूळखात् १ केङ्गिकादिस्मृतीनां सम्यगनुमान निरूपणार्थान एव व्यवहारनिर्णयः।

सर्वधा त छलं निरस्येत्यादि ॥ १९ ॥

सुबोधिनी

यस्मात् भूतमपीत्यादि (ना ?) । भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि साक्ष्यादिभिरनुपन्यस्तं सत्

वालंभट्टी

वादिति भावः तदाह—स्वपणं चेतीति परेति । अन्यतरस्येति भावः, एवेनान्यकृतव्यव-च्छेदः, दण्डस्तु वर्तत एवेति भावः। चेत्स्यादिति सूचितं विशेषान्तरमाह-सपण इति॥१८॥

व्यवहारे विषयान्तरमाह मृङकृत्—िर्क चोति। नयेदिति अन्तमिति शेषः। कवित्तथापाठ एव तस्यावस्यकःवमुत्तरार्धेन हेतुपरेण सशेषपूरणेन प्रतिपादयिति—यस्मादिति । अनिभिष्टि-तिभित्ति अर्थिप्रत्यर्थिभ्यामिति शेषः। हीयमाणपापयोगाच्चेति, करणतृतीयान्ताराितिस्याह—व्यवहारेणेति । अत्र साधनं प्रयिति—साक्ष्यादिभिति । तथा च साक्ष्यादिभिः क्षियमाणे न व्यवहारेणे तद्धीयत इत्यर्थः। एतेन व्यवेत्यस्यार्थः साक्ष्यादिति भूतमिप वस्तुतत्वमिप साक्ष्यादिभिरतुपन्यस्तं सत् व्यवहारतो हीयत इत्यन्वय इति च व्याख्यानमपास्तम्,—अमम्कुकक्तवात्। साकाङ्कृत्वादाह—तस्मादिति । अस्य तात्पर्यार्थमाह—यथेति । तत्पक्ष-

१ ख ग दींशत इति । २ तुसमणेन इति क्वाचत् च.छः निरपेक्षेणव ।

र्धिनौ सत्यमेत्र वदतस्तथा ससम्येन सभापतिना यातितव्यं सामादिभिक्पायैः। तथा सित साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येणैत्र निर्णयो भवति । अध सर्वधाऽि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं, तथा सित साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः; यैथोक्तम्—" भूतच्छ-छानुसारित्वाद्विगतिः समुद्राइतैः। भूतं तत्त्रार्थयुक्तं यत्ममादाभिहितं छ्छम्॥" इति। तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः, छ्छानुसारी व्यनुकल्पः। साक्षिछेख्यादिभिर्व्यवहारिनीर्णये कदाचिद्वस्त्वनुसरणं भवति, कदाचित्र भवति, साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि संभवात्॥ १९॥ १९॥

च्यवहारो हि नासानृतमभवो व्याजैकनिबन्धनः । तथा चोक्तं नारदेन—"धर्मेक तानाः पुरुषाः यदाऽऽसन् सत्यवादिनः। तदा न व्ययहारोऽभूत् न द्वेषो नापि मत्तरः ॥ नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रकीर्तितः। द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः कृर्तः॥" (मा॰ १—२) हीत ॥ अधर्मप्राधान्यं व्यवहारिविदयधैः। यतश्चैतदेवम् अतश्च—" भूत मप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः।" व्यवहारमार्गेणान्यधाक्रियते। तथा चोक्तम्—"अचोरश्चीरताप्राप्तो माण्डव्यो (?) व्यवहारतः।" इति। अतश्च प्रयतो निराकृतश्च वादी सत्यैक-प्रवारताप्राप्तो माण्डव्यो (?) व्यवहारतः।" इति। अतश्च प्रयतो निराकृतश्च वादी सत्यैक-प्रवणो राजा व्यवहारेषु कृती स्यादित्यर्थः॥ १९॥

सुबोधिनी

ब्यवहारतो हीयत इत्यन्वयः । द्विगतिरिति -- द्विप्रकार इत्यर्थः ॥ १९ ॥

बालंभट्टी

माह-तथिति। निर्णय इति यथार्थिनिर्णय इत्यर्थः। अनेन स्वितं पक्षान्तरमाह-अथेति। प्वेंक्रस्य मुख्यत्वादाह-इत्यनुकल्प इति। त्पष्टमस्येतोऽअतीतेऽत्र मानं नारदमाह-यथोक्तमिति। भूतेतिः —भूतच्छ्छेरनुसरतीति तच्छीछस्तस्वादित्यर्थः। द्विगतिरिति—द्विप्रकार इत्यर्थः। संयुक्तं—प्रतियुक्तं यस्येति पाठान्तरम्। अत्रानुक्तं प्रागुक्तस्यानुरोधेनाह— तत्रिति। नन्वस्यापि मुख्यस्यं कुतो नात आह—साक्षीतिं। व्यभीति। अयथार्थवादित्वस्यापीत्यर्थः॥ १९॥

१ क. |निरपक्षमिव। २ क. तथोक्तम् । ३ ग. ङ. समुद्रता । ४ 'स्मृतः' इति पाठान्तरम् ।

" भूतमप्यतुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ।" इत्यत्रोदाहरणमाह--

निह्नुते लिखतं नैकमेकदेरैगविभावितः । दाप्यः सर्वे न्येणार्थं न प्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि छिखतमिशयुक्तमार्थना प्रत्यथीं यदि सर्वमेव 5 निह्नुते अपजानीते तदाऽार्थनेकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गीकारितः सर्वे रजताद्यर्थे पूर्वछिखतं दाप्योऽिथेने न्ट्रैपेण। "न प्राह्यस्विनवेदितः" दूर्वे भाषा-काळे अनिवेदितः पश्चादि्यना 'पूर्व मया विस्मृतः' इति निवेद्यमानो न प्राह्यो

यदि तु अनेकन्नार्थेऽभियुक्तः सर्वमादौ नेखुक्तं किंचिक्कथंचिदश्युपगच्छेत् । अत्र तन्मात्रमेव किमसौ दाप्यः ? नेखुच्यतेः—निह्नुते लिखितमित्यादि ॥ २० ॥

सुबोधिनी

''निहुते लिखिंतं नैकम्'' इति। अस्मिन् वचनेपादत्रैयेणषाऽर्थः प्रतीयते — प्रतिज्ञाकले वादिनाऽभिहितस्य सकलस्यार्थस्य प्रतिवादिना निह्नवे कृते यदि वादी पूर्वोक्तार्थे एकदेश मि साधयति, तदा प्रतिवादी सैंकलं पूर्वोक्तार्थे दाप्य इति । चतुर्थपादे त्वयमर्थः प्रतीय-त्—प्रतिज्ञाकालेऽनिभाषाय पश्चात् कमप्यर्थमधिकं निवेद्यमानि (?) वादी नादर्तव्य इति । प्रमंशहयेन प्रतिज्ञाकालेऽभिहित प्वार्थो व्यवहारतः प्राप्यत इत्यन्वयः, अनभिहितो न प्राप्यत इति व्यतिरेकश्च दाँहोतः। यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां ''श्रुतमप्यनुपन्यस्तं हीयते''

बालंभद्दी

पादत्रवस्थेक सशे पमर्थमाह-नैकामिति। नशन्देन समासः। अत एवाऽऽह-अनेकामिति। लिखितमित्यस्य भ्याख्या-अभीतिं, प्रतिज्ञाकालेऽथिनाभियोगस्वेनाभिहितमित्यर्थः। निद्धुते हु-स्यत्रकमैत्वे नान्वयोऽस्य, अग्ने सर्वपदोक्तः। सामान्येनोक्तं श्रन्थारस्यादाह-सर्वमेवेति। एकदेशे वेति "सुन्धुपा" इति ससमीसमास इत्याह—एकदेशे इति। पूर्वोक्तार्थेकदेश हिरण्याविषयेत्यर्थः। सुवर्णस्याङ्गीकृतत्वादाह-रजताद्यर्थमिति । अनितप्रयाहसंगा— पूर्वेति । तुर्थपादार्थं सप्रती-कमाह—न प्राह्य इति । निष्ठालञ्चपूर्वं। स्वस्यस्यों भाषेति तत् श्रवणस्य दुष्परि

१ ख देशे विमावितः । २ कः अर्थितो चुपेण । ३ तः तमिति । ४ तः सर्वे । ५ निवे-दयमानः इति स्यात् ।

नैतिदर्तव्यो नृपेण । एतच न केवलं वाचिनकमेकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्विनिश्चया-देकदेशान्तरेऽपि मिथ्यावादित्वसंभवात्, अर्थिनश्चेकदेशे सत्यवादित्विनश्चयादेकदेशा-न्तरेऽपि सत्यवादित्वसंभवात् । एवं तर्कापरनामसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मादेव योगीश्चरवचनात्सर्वे दापनीयं नृपेणेति निर्णयः । एवं च तर्कवाक्यानुसारेण निर्ण-ये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनां न दोषः । तथा च गौतमः— "न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायः ।" "तेनाम्यूद्ध यथास्थानं गमयेत्" इत्थुन्ता "त-

अनेकार्थप्रलापकत्वेन लिखितः राज्ञे कथितः यदि निह्नुते पुनक्ष्चेकदेशे स दाप्यते ।

सुबोधिनी

इत्येतत् दढीकृतस्, अतस्तदुदाहरणमित्यर्थः । तर्काप्रनामेति—तर्कज्ञानस्य सन्ज्ञान्तरं-सम्भावनाज्ञानिर्मित। तञ्ज्ञानसहकृतात् "निह्नवे छिखितम् '' इत्यस्माद्योगीश्वरवचनादित्य-र्थः । न्यायाधिरामे तर्क इति । अस्यार्थः । न्यायज्ञाने तर्के उपायः। तेन तैंर्केण न्यायम-भ्यूद्ध यस्मिन् विषये न्यायो योजनीयस्तस्थानं गमयेत् । अथवा यथास्थानं न्यूनातिरेक-

बालंभट्टी

हरत्वादाह—मादेति । एवमंशद्वयेन प्रतिज्ञाकाळेऽभिहित एवाथों व्यवहारतः प्राप्य इस्व-न्वयो नाभिहितो न प्राप्य इति व्यतिरेकश्च दिश्ति यतो इतीस्यन्यय्यतिरेकाभ्यां सूत-मण्यनुपन्यस्तं हीयते इत्येतत् इडीक्कतमिति तदुवाहरणत्वमस्येत्यर्थः । विशेषमाह-एतज्ञिति । किं तु युक्तिसिद्धमपीत्यर्थः पर्यवसितमाह—एविमिति , उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । तर्कापरेति— प्रत्ययो ज्ञानं तर्कज्ञानस्य नामान्तरंसम्भावनाज्ञानामिति। एवं च तर्कापरनामको य: सम्भा-वनाप्रत्ययस्तत् । सहकृतात् निद्धुतं इति योगीश्वरवचनादित्यर्थः । एतदुक्तिफल्डमाह— एवं चेति । अस्य तद्वनुगृहीतत्वे वेत्यर्थः तर्कतितयोरत्र मानमाह—तथा चेति । उपसंहरती-त्यन्नान्वयः—न्यायाधीति । न्यायज्ञाने तर्क उपायः तर्कण न्यायमभ्यूह्म निश्चित्य यस्मिन्— विषये न्यायो योजनीयः तस्त्थानं गमयेदित्यर्थः । यद्वा यथास्थानं न्यूनातिरेकरहितं यथा

१ क. न हर्तव्यो नृपेणार्थिन । इ. च. छ. ज. न दाप्यो नृपेण । ख. न दाप्यितव्यो । २ इ. नृसर्णन । च. तर्कोन्डसर्ण वस्तुनो । क. तर्कोन्डसर्ण कियमाणे । ३.—११. २३, २१. । ४ द. तर्कोपायेन न्या । ५ अम्यूब्रोति मातृकाह्य छेलकस्य प्रमादो दीर्घस्यासाघुत्वात् । अम्युब्रा इति तु साघु " उपसर्गोद्भस्य ऊहतेः " (७. ४. २३.) इति ह्रस्वविधानात् ।

स्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ । " ईत्युपसंहराति । न चैकदेशभावितोऽनुपादेयवचनः प्रत्यर्था-त्येताबदिह गम्यते-एकदेशविभावितो नृपेण सर्वे दाप्य इति वचनात्। यतु कात्या-यनेनोक्तम्-''अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसौधयेद्धनी । साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम्।।" इति तत्पुत्त्रादिदेयपित्रार्तृणविषयम्। तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्त्रा-5 दिने जानामीति प्रतिवद्निह्वववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोऽपि न काचिदसत्यवा दीति ''निह्नुते लिखितं नैकम्" इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निह्नवाभावादपेक्षित-

ततोऽप्यसर्वान् स दण्डकान् अर्थान् यदि तु न छिखितः तदा एवंभूतोऽप्यदण्ड्यः । यद्वा

सुबोधिनी

रहितं यथा तथा गमयेदिति । ननु भाषासमयेऽनिवेच पश्चात् अभिधीयमाँनौ (?) वादी यथाऽनादरणीयः, एवमेकदेशविभावितः सन्नपि प्रत्यर्था अनादरणीय एव भवतु । किमिति सर्वे दाप्य इत्यनेनाभित्रायेणाशङ्कय स्यादेवं यदि वचनं नास्ति, अस्ति तु तदित्याह-न चैकदेशिवभावितोऽनुपादेयवचन इत्यादिना । प्रैतिवदनिह्वववादी न भवति — इति । ऋणस्यान्यकृतत्वेनाज्ञानस्यापि तत्र सम्भवादपळापाभावादित्यभिप्रायः । अनेकार्था-भियोगेऽपीति कात्यायनवचनामिति । सामान्यविषयं कात्यायनवचनं कर्तृविशेषशास्त्रस्य

बालंभड़ी

तथा गमयेदित्यर्थः । एवंसित तर्केणैव सिद्धे मृत्वचनवैयर्थ्य परिहर्तुं शङ्कते —न चैकेति । यथा भाषासमयेऽनिवेद्य पश्चादाभिर्धायमानोऽर्थो नादर्तव्यस्तथा एकदेशविभावितः सन्निप्। प्रत्यर्थी नादर्तव्य इति तावताऽपि न दाप्य इत्येव पादत्रयार्थीऽस्तु किमिति सर्व दाप्य इत्यर्थ इ-ति भावः । एकदेशिति-यत्र वचनं नास्ति तत्र तदृष्टान्तमूलः तथैव तर्कः स्यादत्र तु वचन-सरवात्तथा तकासम्भवेनैवमेव तर्कसम्भवेन तद्रथतया वचनं सफलमिति भावः। एवं निश्चित प्रसक्तविरोधं परिहरति-यत्त्विति । योगेऽपीति । तेषां मध्ये इति शेषः; साक्षिभिरित्यस्य मध्यर्माणन्यायेनान्वयः उपलक्षणं चैतदन्यस्यापि । एवेनाधिकांशव्यवच्छेदः । असौ धनी-पुत्त्रोति , तःकृतेत्यर्थः अत्र हेतुमाह तत्र हीति , न भवतीति । ऋणस्यान्यकृतत्वेन-ज्ञानस्थापि तत्र सम्भवेनापलापाभावादिति भावः । इति हेतौ, क्वचित् क्वापि । अज्ञान संभवात् । तदेवाऽऽह-निह्नवेति । कात्यायनवचनन्तु इदं कर्तृसामान्यविषयमुक्तकात्यायन

१.— ११. ३२. । २ च. भिधानेन । ३ क. ख. साधयत् । ४ ख. पुत्राद्युणयिषयम् । ५ व्य० १९.। ६ अभिद्धानः इति पाठो युक्तः । ७ तः प्रतिवदान्निति । ८ तः अनेकेति कात्यायनेति

तर्काभावाच '' अनेकार्थाभियोगेऽपि '' इति कात्यायनवचनं सामान्यविषयम् । विशे-षशास्त्रस्य विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्य अज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । नतु '' ऋणादिषु विवादे स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वांऽम्यिधेक वाऽर्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति॥'' इति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे भावितेऽधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिद्धयतीत्युक्तम् । तथा सत्येकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्स्यात् ! उच्य-ते——लिखितसर्वार्थसाधनतयोपन्यम्तैः साक्षिभिरेकदेशासिधानेऽधिकाभिधाने वा क्व-

U

सुबोधिनी

विषयं निह्नवोत्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरं प्रवर्तत इत्यन्वयः । निह्नवो ज्ञात्वाऽपछापः ; अज्ञानं ज्ञानाभावः । स्थिरप्रायेष्ट्रिति लिङ्गदर्शनमात्रेणाददृहेतुना स्त्रीसङ्ग्रहणादिरूपस्य साध्यस्य सिव्हिभैवतीति तादशानामस्थिरत्वम् । क्रणादानादिरूपस्य तु साध्यस्य दढसाधनेनैव सिद्धेः स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः । उच्यते — लिखितसर्वार्थसाधनतयेति । अयमभिप्रायः — सुवर्णं रजतं वस्त्राणि चानेन गृहीतामित्यभियोगे न मया गृहीतामिति तिह्नवे कृते तत्रोक्त-सकळवस्तुग्रहणे साधनत्वेन कथितैः साक्षिभिः सुवर्णादिष्वन्यतमस्य ग्रहणे वा, सुवर्णं

बालंभद्टी

वचनन्तु विशेषशास्त्रस्य निह्नुते इत्यस्य विषयम्। निह्नवोत्तरं ज्ञात्वाऽपळापेा निह्नवस्तद्वृप्युत्तरं परिहृत्य परित्यज्य अज्ञानोत्तरे ज्ञानामावेनोत्तरे, न प्रवर्तत इत्यथः । तथा च सामान्यविशेषशास्त्रयोरत्त्रयोरुस्सापवाद्वद्व्यवस्थेति भावः। विरोधान्तरं परिहृर्तति—निव्ति ।
क्रणादिषु ऋणादानादिषु,—िर्थरेति । छिङ्गदर्शनमात्रेण दृष्टहेतुनाऽपि स्त्रीसंग्रहणादिरूपसाध्यस्य सिद्धिभैवतीति तादशानामस्थिरत्वम् । ऋणादानादिरूपसाध्यस्य तृष्टृढताधनेनैव
सिद्धेस्तेषां स्थिरप्रायत्वमित्यर्थः । तथा चेदशस्यरप्रायत्वं नाकाशादिवदिति भावः, निश्चितमिति क्रियाविशेषणं योगे सर्ताति शेषः, । साक्ष्मीति । इति तेषां मध्य इत्यादिः एकेति
केन इत्यर्थः । अधिके इति—प्राक्त इत्यस्य उक्तसर्वापेक्ष इत्यादिः, सामान्योक्त्या साध्यमिरयस्य साध्यत्वेनाविश्वन्नामित्यर्थः । तक्ष्मित्ततमाह—सर्वमेविति । तथा सति— सर्वसाध्यातिद्वस्य साध्यत्वेनाविश्वन्नामित्यर्थः । तक्ष्मित्यस्य साः एक्तिति—एकदेशान्तरेत्यर्थः ।
छिखितिति । सुवर्णादित्रयं गृहातमित्यनियोगे कृते न मया गृहातिमिष्यैतदिति निह्नवे कृते

१ क. चाम्यधि । सा. ग. वाऽप्यधि । २ त. उच्यत इति ।

स्तमेव साध्यं न सिद्ध्यतीति तस्यार्थः । तत्रापि निश्चितं न सिद्ध्यतीति वचनात्रूर्व-वत्संशय एपेति प्रमाणान्तरस्यावसरोऽस्येव—''छछं निरस्य'' इति नियमात् । साहसादौ तु सक्छसाध्यसाधनतयोहिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्वसाध्य-सिद्धिर्भवत्येव, तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च—'' साध्यार्थाशेऽपि ग-5 दिते साक्षिभिः सक्छं भेवत् । स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यैत्साध्यं परिकीर्तितम् इति ॥२०॥

न आह्यस्विनिवेदित इत्यस्यान्या व्याख्या...धिनने राज्ञा सर्वेमर्थे दाप्यः, न तु दण्ड्यस्तद्-निमेप्रेतोऽपीत्यर्थः॥ २०॥

सुबोधिनी

रजतं वक्षाणि धान्यं च गृहीतिमिति पूर्वनिर्दिष्टवस्तुभ्योऽधिकवस्तुप्रहणे वा निर्दिष्टे सकलम्प्रि साध्यं न सिद्ध्यतीत्येतत्परं कात्यायनवचनम् । याज्ञवस्त्रयवचनं तु सुवर्णं रजतं वक्षाणि व धारयतीत्यभियुक्तः प्रत्यर्थां न धारयामीति यदि निद्धुते, तदा सुवर्णप्रहणे साक्षिणः सन्तीत्युपन्यस्य तावन्मात्रे साक्षिपिः साधिते प्रत्यर्थी पूर्वोक्तं सर्वे दाप्य इत्येतत्परिमत्येयं परस्पराविरोध इति । कात्यायनवचनाच्चेत्युक्तं तदेव वचनं दर्शयति स्वध्यार्थीहोऽपीति । स्त्रीसङ्गहादिके विचादपदे प्रतिज्ञावादिना योऽथैः साध्यत्येन कथितः, तत्र सैकलसाध्यसाध नत्येनाभिहितैरपि साक्षिभः साध्यार्थस्यैकदेशेऽपि कथिते सकलं साध्यं संभवेत्तें सिद्धयेदित्यर्थैः॥ २०॥

बालंभड़ी

सर्ववस्तुप्रहणसाधनतया कथितैः साक्षिभिः मुवर्णाधन्यतमप्रहणे मुवर्णादिधान्यं च गृहीतिमित्यधिकवस्तुप्रहणे वा निर्दिष्टे सर्वमिषि साध्यं न सिद्धध्यतीत्मेतत् परं कात्यायन-वचनम् । निह्नुते इति वचनन्तु उक्तरीत्यामियोगेऽनिह्नुवे च कृते सुवर्णग्रहणे साक्षिणः सन्ती स्युक्ते तैस्तावन्मान्नेऽपि साक्षिभिः साधिते पत्यर्थां सर्वं दाण्यः । पूर्वोक्तमित्येतत्परिमिति न विरोधो मिथ इति भावः । तस्य कात्यायनवचनस्य । नन्वेयं ताहशे किं व्यवहारो नैवात आह—तत्रापीति । तदुक्तस्थलेऽपीत्यर्थः—नियमादिति । आर्व्धस्यान्तगमनामिति व्यायेन प्राप्तस्य विधानेन नियामकव्यं तस्येति भावः । स्थिरप्रायेष्वत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह—साहसादौ त्विति । उदिष्टैः कथितैः, उदिष्टैरिति पाठान्तरम् । एवं साधिते ऋष्यन्तरसंवाद-मण्याह—कात्यायनिति। तदेव वचनमाह—साध्यार्थोशेऽपि इति । स्त्रीसंग्रहादिके विवाद-पदन्नये भाषावादिना यदनेकार्थस्यं साध्यत्येन कथितं तत्तत्र सकलसाध्यसाधनतयाऽभिहितैः साक्षितिः साध्यार्थस्येकदेशेऽपि साधिते सकलं भवेतृ सिध्येत् हृत्यर्थः॥ २०॥

१ क. सत्साध्यम् । २ तः साध्यार्थेति । ३ तः सर्व । ४ तः ध्यं भवेत् ।

"नतु निहुते लिखितं नैकम् " इतीयं स्मृतिस्तथा "अनेकार्याभियोगेडपि " इतीयमपि स्मृतिरेव । तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परतो ⁹ विरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यं कस्मान भवति विषयच्यवस्था किमित्याश्रीयत इत्यत आह—

रमृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

यत्र समृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपिह्हाराय विषयव्यवस्थापनादाबु - 5 त्सर्गापवादादिलक्षणो न्यायो बल्ववन्समर्थः। स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत आह— ''व्यवहारत।'' इति । व्यवहारात् बृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकल्क्षणादवगम्यते । अतक्ष प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाविकल्पादि यथासंभवं योज्यम् ॥ २०८॥

नन्वसी तदनभिष्रेतत्वेऽध्यपराधित्वेदण्ड्य एव। एवमादीन्येव हि नृपस्यार्थीत्पत्तिस्था-नानि अन्यथा तु क्रविदेव राज्ञो दण्ड्यः स्यात् । मैर्च--स्मृतेविरीध इत्यादि ॥२१॥ -

सुबोधिनी

उत्सैर्गापवादादिङक्षण इति । सामान्यस्य विशेषं बाधकमित्येवं सामान्यापवाद-र्कंक्षणो न्यायः । ऑदिशब्दात् सविषयनिर्विषययोनिर्विषयं बलवदित्यादिकं गृह्यते -विकिल्पादि यथासम्भवामिति । आँदिशब्दात् प्रबल्प्रमाणविरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथो-चितं न्यायानुसारेण योज्यमित्यभिधीयते ॥ २०८ ॥

बांलभद्दी

तथोक्तस्यवस्थानिव्यृहिति सिद्धम् । वक्ष्यमाणश्चोकस्य तदाक्षेपनिवारकस्वामिति तमाक्षिपति—निवति । तत्र तथा सति अप्रामाण्यं तदेव । एवं स्यवच्छेद्यमेवाऽऽह्—विष्येति। परस्परतः-परस्परं-पर्दाति अविरोधे सम्भवति विरोधोऽन्याय हति भावः । आदि- ना विकत्य परिग्रहः। अत एवाग्रिमादिना तुच्याथौऽस्वित न्यायस्य सविषयनिर्विषययोर्निर्विषयं बळव्यदित्यस्य च परिग्रहः। उत्सर्गोति—सामान्यस्य विशेषाऽन्यायक्ष हृत्येवं सामान्यापवाद- ळक्षणो न्यायस्तन्त्रान्तरे प्रसिद्ध इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तात् सावैविभक्तिकस्तसिरित्याह—स्वय्व-हारादिति । प्रकृतव्यवहारअमनिरासाय तदर्थमाह—चृद्धेति। तत्स्वरूपमाह—अन्ययेति । एते च साकल्यासाफल्यान्यामुपपाबौ समाधितात्पर्यार्थनाह—अतश्चेति । एवेनाग्रामाण्य- स्वचच्छेदः नेदं प्रकृतमात्रविषयम्, अपि त्र सावैत्रक्रमित्याह—पृत्विति । अविकल्पादीति ।

१ ख. ङ. च. परस्परविरो। २ क. विकल्पादिच। ३ त. संगेति। ४ त. रूपः । ५ त. आदेः स । ६ त. 'विकल्पादि ' इति नास्ति । ७ त. आदेः प्र । एवं सर्वत्र च प्रसंगेऽपवादमाह-

अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्भशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१॥

धर्मशास्त्रानसारेणेत्यनेनैवौदानसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गत-मेव राजनीतिळक्षणमर्थशास्त्रामिह विवक्षितम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रसमृत्योविरोधे 5 अर्थशास्त्राद्धमंशास्त्रं बलवदिति स्थितिः मर्यादा । यद्यपि समानकर्तृक-

यचर्थशस्त्राऽनुसारिता स्यात् ततः स्याद्य्येवं यदा तु धर्मशास्त्रमेव बलवनाद्विरुद्ध पुवार्थसञ्जयो ज्यायान् । तस्वे सति अत्राऽसत्येव वस्तुनि सत्यता प्रतिभाति । तत्राऽपि राज्ञो दोषप्रसङ्गः यथा माण्डन्यवधादौ स्मृत्या सम्यगपराधिनामेव दण्डविधानात् । तत्र

सबोधिनी

नन्वेकविषयप्राप्तयोविंरुद्धार्थयोहिं स्मृत्योः परस्परविरोधः, न तु भिन्नविषय-योरविरुद्धार्थयोवी । सति तु विरोधे प्रबलदुर्बलभावचिन्ता । एवञ्च पूर्वमेव धः र्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शनस्य विहितत्वादौशनसादि नीतिशास्त्रं न व्यवहा-रसुपस्पुक्षति । अत एकविषवत्वाभावादर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्द्रे विरोधः। तथा चानयोः प्र-बळदुर्बेळभावाचिन्तैव न घटत इत्यभिप्रायेणाक्षिण्य,--सत्यमेवम्, नात्रौक्षनसाद्यर्थशास्त्रधर्म-शास्त्रयोः प्रबल्दुर्बल्भावचिन्ता, अपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतार्थशास्त्रस्य धर्मशास्त्रस्य च प्रबल्-दुर्बेळभावकथनमिति समाधत्ते-धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव इत्यादिना । एवं तर्हि एवंविधा-र्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्मन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वेन वचनस्वरूपगतविशेषाभावादनयोरपि न प्रब-छदुबैछभावचिन्तावकाश इत्याक्षिपति यद्यपि समानकर्तृकतयोति । न स्वरूपगतविशे-

बालंभड़ी

आदिना प्रबल्प्यमाणीवरोधेऽर्थवादत्वमाश्रित्य यथोचितन्यायानुसारेण योज्यमिति परि-गृह्यते ॥ २०/ ॥

धर्मशास्त्रेति।एकविषययोर्विरुद्धार्थयोर्धर्मस्मृत्यामिथी विरोधो न तु मिस्नविषययोरविद्या (?) र्थयो र्वा।सति च विरोधे प्रबलदुर्बलचिन्ता। एवं च पूर्वमेव धर्मशास्त्रानुसारेणैव व्यवहारदर्शन स्य विहितत्वादौशनसादिनीतिशास्त्रस्य न व्यवहार्गवषये प्रवृत्तिरत एकविषयत्वाभावादर्थशा-स्त्रधर्मशास्त्रयोः सुतरां विरोधाभावादनयोः प्रबल्दुर्बलभावचिन्तनमेव तावद्युक्तमिति शंका-शयः । नात्रीशनसाद्यर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोस्त्तचिन्ताऽपि तु धर्मशास्त्रान्तर्गतयोरेवानयोस्त्रचिन्ते ति एकविषयतया विरोधसम्भवात् तिचन्तनं युक्तमित्युत्तराशयः । अर्थार्थमाह—अर्थेति । अत एवाऽह—स्मृत्योरिति। स्थितिरित्यस्य व्याख्या—मर्यादेति । यद्यपीति--ईदृशार्थ-

१ क च. ज. वैश्वनसाह्यर्था । २ ज. विवक्षितं । यद्यपि ।

तया अर्थशास्त्रघर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति, तथाऽपि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बळवदिस्यभिप्रायः । धर्मस्य चै प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितम्; तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोविरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव,

च न्यायतोऽपराधापादनेऽपि परमार्थतः तद्भावादपराधीनैव न चान्ये व्यवहारनिर्णितिहेतुः। अतस्तंकटमेतत् । नात्र सङ्कटम्—" स्ष्ठतिषिरोधे न्यायस्तु बळवान्व्यवहारतः ।" अन्यथा व्यवहारप्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः। अवस्यृतिन्यायितरोधे स्पृतिरेव ज्यायसी, न तु न्यायव्यवहारतो हि न्यायप्रवृत्तेः । विविधमवहणं (?) व्यवहारः व्याजभृषिष्ट इत्यर्थः। न चासौ शास्त्रविरोध्यप्यक्षीकृतंत्वयः। यस्माद्यशास्त्रधर्भशास्त्रस्येव वळी-यस्विमिति स्थितिः, अन्यस्वपरमार्थे इत्यर्थः। इयमेव च व्याख्या ज्यायसी यथावस्तुप्रमाणप्रवृत्तिः। न प्रमाणवृत्त्यनुरोधिना वस्तुनः त्थिते वस्तुनि तदनुसारिणाप्रमाणावगितिरित्यनवद्यम् । अन्ये त्वन्ययेमं श्लोकं वर्णयन्ति । स्पृतिद्वयविरोधे न्यायो वळवान् । व्यवहारस्तु प्रवृत्त्यावृण्यात् यत्र त्वर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोविरोधं तत्र धर्मशास्त्रं वळीयः। अर्थशास्त्रे व्यवहारप्रकरणसुक्तम्—"नाततायिवधे दोषो इन्तुभैवित कश्चन।" इति। पुनर्धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्तप्रकरणे—"कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिनै विधीयते।"

सुबोधिनी

पात् प्रवळहुर्वेळभावः, अपि तु धर्मशास्त्रप्रमेयस्य पड्डिघस्यापि धर्मस्य सुख्यत्वेनार्थशास्त्र-प्रमेयस्यार्थस्य नीतेरसुख्यत्वादुपसर्जनत्वेन चप्रमेयगतविशेषसम्भवात् प्रवळदुर्वेळभावो घटत इति परिहरति—तथाऽपि प्रमेयस्येति । शास्त्रादौ दर्शितमिति—आचाराध्यायस्यादावित्य-

बालंभट्टी

शास्त्रधर्मशास्त्रयोर्भन्वादिरूपैककर्तृनिष्पन्नत्वे वचनस्वरूपगतिविशेषभावादनयोरिप न तिन्न-न्तनं युक्तमिति भावः । प्रमेयस्येति—न तिद्वशेषात्ताचिन्ता, अपि तु धर्मशास्त्रस्य प्रमेयस्य पिद्वधस्यापि धर्मस्य मुख्यतया प्रधानत्वादर्थशास्त्रप्रमेयस्याचैस्य नीतिलक्षणस्यामुख्यतयो-पत्तर्जनत्वात् प्रमेयगतिविशेषसम्भवात्तिचिन्तायुक्तैवेति भावः । हेत्वसिद्धिं परिहरित,— धर्मस्य चेति । शास्त्रादौ आचाराध्यायस्यादौ । वचनार्थमुपसंहरित—तस्मादिति ।

१ ख. चेति नास्ति । २ त. स्यार्थस्य नान्तरीयव्वेनाम् ।

न विषयव्यवस्था, नापि विकल्पः । किमत्रोदाहरणम् ? नै तावत् "गुरुं वा बा-लवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाऽविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं तर्थों -- " आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । मन्यमूच्छति³ ॥ " 5 जिघांसन्तं जिघांसीयान तेन ब्राह्महा भवेत् ॥'' ईंत्याद्यर्थशास्त्रम् , ''इयं विद्युद्धिरुदिता प्रमाप्याऽकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥" इत्यादि धर्मशास्त्रम् ; तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बळवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वा-

इति । तत्र धर्मशास्त्रवरुगियस्त्वादाततायिवधे दोषप्रसङ्ग इति । तत्पुनः प्रकृतानुपयोगा-ब्रिध्प्रमाणकत्वाक्षातीव सम्यक ॥ २१ ॥

सबोधिनी

र्थः । अन्यैरुक्तसुदाहरणमन् दूषयति - न तावद् गुरुं वेत्यादिना धर्मशास्त्रं बळवादिति यक्तमित्यन्तेन । अत्र 'इति न तावयुक्तम् ' इति न्यवहितान्वयः । उक्तवचनानामनुदाहरणत्वे हेतुमाह — अनयोरेकविषयत्वासम्भवेनेति। "गुरुं वा बालवृद्धौ वा''इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वा-

बालंभड़ी

उदाहरणाभावप्रयुक्तं तश्चिन्तनवैफल्यं परिहर्तुं शङ्कते—किमत्रोदेति । अन्योक्तसुदाहरणमनुद्य खण्डयति, -- न तावदित्यादियुक्तमित्यनेन | अत्र इति न तावदादौ युक्तमिति व्यवहिते-नान्वयः । अदोषत्वे हेतुमाह-प्रच्छन्नमिति । यतो मन्युरेव प्रकाशमप्रकाशं वा तं मन्युं हिनस्तीत्यर्थः । तथा च मन्योरेव कर्तृत्वादि न त्वादेरिति न दोप इति भावः । अत एव " मन्युरकार्पीत् " इति श्रुतिः संगच्छते । मनुमुक्तास्मृत्यन्तरमाह—तथेति । वेदान्त-गमपीलर्थः । अपि वेदान्तपारगमिति पाठान्तरम् । तेन तादशबाह्यणवधेन । मनुमेवाऽऽह— इयामिति, प्रमाप्येति। अकामतो द्विजं हिंसित्वा स्थितस्येयं इत्युक्तेति पूर्वतना विद्याद्धिः कथितेत्यर्थः । तेषामनुदाहरणहेतुमाह — अनयोरिति । यत इत्यादिः गुरुं वेत्यादेरर्थवाद-हैंवे यस्यार्थे प्रामाण्याभावादेकविषयत्वाभावेन विरोधाभावात् तिश्वन्ताया असम्भवेन नी-

१ इ. तत्र तावत् । झ. तावत् गुरु । २ क. हन्युस्तं । इ. मन्युस्तं मृत्युमिछति । ३. मण ८. ३५०. । ४ च. अथ । ५ स. नागं रणे । ६.—व०३. १७. । ७ त. तेनान्वयः ।

सम्भवेन विरोधाभावान वैलावलचिन्तावतरित । तथा हि—''शुँखं द्विजातिभिर्माह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।'' इत्युपकम्य ''अत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे । इतिविद्याम्युपपत्तो च प्रैन्धमेण न दुष्पति ॥'' ईत्यात्मरक्षणे, दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे, युद्धे च, स्त्रीत्राह्मणहिंसायां, चाततायिनमकूटशस्त्रेण मन् न दण्डभागित्युक्ता तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते—''गुरं वा बालदृद्धो वा'' इत्यादि । गुर्वादीनत्यन्तावध्यानप्यात्तायिनो हन्यात्किमुतान्यानिति,—वाशब्दश्रवणात्। ''अपि

सुबोधिनी

र्थं प्रामाण्याभावादेकविषयःवाभावः । तेन विरोधाभावान्नोदाहरणःवमित्यर्थः । " आस्मनश्च परित्राणे " इत्येतद्वचनं व्याचछे—आत्मरक्षाणे दक्षिणादीनामिति । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा"इत्यस्यार्थवादःवप्रकारमेव दर्शयित—गुर्वादीनत्यन्तावध्यानपीति। अयमर्थः—कैमुतिकन्यायेन गुर्वादिव्यतिरिक्तानां इननमीर्द्दाश स्थले प्रशस्तमिति स्तूयते। अतः स्तावकरवे
नार्थवादःवमिति । नन्वतावतेदमुक्तं स्यादत्र गुर्वादिहनने न तात्पर्यमस्तीति । तत् कुतोऽवगम्यते इत्यत आह—वादाव्यप्रवणादित्यादिना । अयमभिप्रायः—यथा लोके अत्र पिशाचो-

वालंभट्टी

दाहरणलिमित्यर्थः । तदेवाऽऽहँ—तथा हीति । शास्त्रमिति पाठे इतः पूर्वमिति शेषः पाठे तु न शेषोपयोगः—उपक्रम्येति ।'' हिजातीनां च वर्णांनां विष्ठवे कालकारिते।'' इति मध्ये उक्तम् । इति इत्यनेन अस्य व्याख्यानमाह—आत्मरक्षणे इति । बहुवचनादाद्यः धर्मेलाम इत्याह—दक्षिणादीनामिति । अत एव सामान्येनार्थमाह—यज्ञोपेति । पिरेत्राणे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह—रक्षणे इति । सङ्गरे इत्यस्यार्थमाह— युद्धे चेति । चस्याग्रेऽन्वयोऽनेन स्वितः । एवं प्रागपि स्विविमेत्यावर्थमाह—स्विति । धर्मेणत्यस्यार्थः अकृटेति । न दुष्यतीत्यस्य न पापाभावपरत्विमत्याह—न दण्डेति । इति । इत्यर्थकमुक्तुत्यर्थः । इत्मर्थमेवाऽऽह—गुरुमिति । तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाऽऽह—गुर्विति । तस्यार्थवादत्वप्रकारमेवाऽव्यवेत अतस्तावकस्ये नार्थवादत्वमिति भावः । नन्वेतत् गुर्वोदिहननविषयकसेवास्तु, तदसम्भवे प्रव तत्वाङ्गीकारात् । अत आह—वाशब्देति । स्वर्यन्तरेऽध्ववामत्याह—अपि वैदान्त-

१ क. बल्लचिन्ता । २ इ. शास्त्रं । ३ क. ग. छ. धर्मेण घनन दुष्यति । स्त. घनधर्मेण न दुडमाक् । ४.—म० ८. ३४९.। ५ क. तावध्यतयाततायिनो । ६ त. दशः ।

वेदान्तपारगर्म्" इत्यत्रापिशब्दश्रवणान्न गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः,—''नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणावधात्" इति सुमन्तुवचनाचा ''आचार्ये च प्रवक्तारं मातरं पित-रंगुरुम्। न हिंस्या द्वाह्मणान् गाश्च सर्वोश्चेव तपस्विनः॥" इति मनुवचनाच । आचार्या-

सुबोोधिनी

ऽस्तांखुक्तं पिशाचो वा राक्षसो वा भवतु भूतमीप प्रेतोऽपि भवत्वित्यादौँ प्रौढिप्रतिपादने तात्पर्यस्, -एवमन्नापि वाशब्दापिशब्दवोः भौढिप्रकर्षे तात्पर्यस् । अतस्तद्विशिष्टवान्यजात-स्यिष न गुवाँदिहनने तात्पर्यस् । तथा वेदेऽपि "वायुर्वे क्षेपिष्ठा देवता" "इति प्रतितिविष्ठन्ति ह वा य एता रान्नीरुपयन्ति" इत्यादौ, वैशब्दवाशब्दप्रसृतीनां शब्दानां विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्व-दर्शनात् न गुर्वादिहननविधिः । अतश्च गुर्वादिरूपे विषये "गुरुं वा वालबृद्धौ वा" इत्यनेन व वननजातेन हननविधेः तिक्षिमक्तस्य प्रायश्चित्तविधे " इयं विद्युद्धिरुदिता " इत्यनेन च अप्राप्तत्वान्त्रानयोः परस्परविरोधो येन प्रवल्वुवंखभावकथनस्योदाहरणं स्यादिति । किञ्च सुमन्तुमुञ्च्यां गोब्राह्मणाचार्यादिव्यतिरिक्तानामेवाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनादात्ततायिनामपिगुर्वोदीनां न वध्यत्विनित्याह—नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र इत्यादिना । नचु "आज्ञां च प्रवक्तारस्" इत्यत्र मनुवचने आचार्याधुपादानं प्रदर्शनमात्राय । तथा च हिंसामात्राप्रतिषेत्रे तात्पर्वादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां वधनिषेषपरस्यं येन "गुरुं वा बाल्कह्यौ वा" इत्यस्यतन्मनुवचनविरोधः स्यादित्याशङ्कय परिहरिति — आचार्यादीनामातता-

बालंभट्टी

ग्रामिति । अयं भावः—यथा लोकेऽत्र पिशाचोऽस्तीत्युक्तेपिशाचो वा भवतु राक्षसो वा भवतु भूतमिप भवतु प्रेतोऽपि भवत्वित उत्तरे प्राविप्रतिपादने तात्पर्यमिति तद्वितिष्टवावयजातस्य गुर्वोदिहनने न तात्पर्यम् । तथा वेदेऽपि—" वायुर्वेश्वेपष्ठा प्रतितिष्टिहन्ति ह वा यत्र ताः" तदस्मादिष वध्यं प्रयत्नेन, इत्यादो वैशव्दवाशव्दाऽप्यादी गां विधिशक्तिप्रतिवद्धकत्वस्य दर्शनात् प्रकृतेऽपि वापिशव्दाभ्यातद्विधिशक्तेः प्रतिवन्द्धकत्वात् ; न गुर्वादिहननजातेन हननविधेस्तिभित्तप्रायश्चित्तविधिरियं विश्चदित्यवनेना प्राप्तत्वादनयोरकविषययवाभावात् । मिथो विरोधाभावात् कथं तदुदाहरणत्वसिति, वचन सिद्धऽप्ययमर्थं इत्याह—नाततायीति । आचार्यं चेति च । आम्यां हि ब्राह्मणा चार्यादिभिन्नानमेव वाऽऽततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनामिपि गुर्वादीनां न वध्यत्वमिति भावः। नमु आचार्यं चेति मनुवाक्ये आचार्यांधुपादानं प्रदर्शनमात्रतात्पर्यकम् ; तथा च हिंसामात्रकनिषेषे तात्पर्यादस्य वचनस्य नाततायिनामाचार्यादीनां विधिनिषेध-परत्वं येन गुरुमित्यस्यतङ्कनविरोधः स्यादत आह—आचार्यादीनामिति । हिंसेति—

१ ख. वेदान्तगमि०। २ छ. ब्राह्मणं । ३.—४. १६२.। ४ थ. रूढि ५ थ. द.

दीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवनान्यथा—हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सा-मान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । ''नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।'' इत्येतदिपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः—''अग्निदो गरदश्चेव ^{*}शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्र-दार्रहरश्चेव षडेते ह्याततायिनः।।''³ यथा—'' उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिद्युनश्चापि राजाने ॥ भार्यातिकमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्प-

सुबोधिनी

यिनां हिंसाप्रतिषेधेनेति । अयमभिष्रायः—हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यवचनेतेव सि-द्धत्वादिस्मन्यचने आचार्यादिपदानां स्वार्थविवक्षाकारणाभावाद्धिसाविशेषनिषेधेनैवैतद्वचनं सप्रयोजनकं हिंसामात्रनिषेधपरत्वे वचनान्तरेणैव तक्षिपेधस्य प्राप्तत्वात् पुनरुक्तत्वेनास्य नि-ष्प्रयोजनकत्विमिति । इदं वचनम्— "आचार्यं च" इत्येतत् मनुवचनमिति यावत् । नन्वेवं तर्हिं "आचार्यं च प्रवक्तारम्" इत्यनेनाततायिनामाचार्यादीनां हिंसा निषद्धयते । "नातता-यिवधे दोषः" इत्यनेन त्वाततायिहिसायां दोषाभावप्रतिपादनादाततायिनां वध्यत्वप्रतीतेरन-योर्वचनयोः परस्परविरोधः स्यादित्यत आह—''नाततायिवधे दोषो इन्तुर्भवति कश्चन ।" इ-त्येतद्पीति। भिन्नविषयत्वेन विरोध इत्यर्थः। बाह्मणादिक्यतिरिक्तविषयत्वमेव दशेयति यतोऽ-भ्रिद इत्यादिना। एतदुक्तं भवति सामान्येनैवाततायिनः प्रदर्शनात् "नाततायिवधे दोषः" इ-

बालंभट्टी

विशेषेण हिंसानिषेधेत्यर्थः । अन्यथा तेपासुपादानमफलमेव स्यादिति भावः, । इदं आचार्य चेत्येतत्—हिंसिति । हिंसामात्रनिषेधस्येत्यर्थः। तत् सामान्यनिषेधस्येति यावत्–सामान्येनेति । हिंसामात्रनिषेधस्येत्यर्थः। तत् सामान्यनिषेधस्येति यावत्–सामान्येनेति । व हिंसादिवचने नैवेत्यर्थः। तथा च तत्सामान्यनिषेधस्य सामान्यवचनेनैव सिद्धत्वाद सिम् वचने आचार्यांधुकेः स्वार्थविवक्षाकारणाभावात् हिंसाविशेषविधेनैव एतद्वचनं सफलम् । सामान्यनिषेधरत्वे व वचनान्तरेणैव तिष्वषेधस्य प्राप्तत्वात् पुनरुक्ते निष्फलल्वं स्यादिति भावः । नन्वेवं आचार्यं चेत्यनेनाततायिनामथाऽज्वार्योदीनां हिंसानिषेधप्रतिपादनात् नाततायिवधे दोष इत्यनेन तुंआततायिहिसायां दोषाभावप्रतिपादनेन तेषां वध्यत्वप्रतितेरत्यार्वचनयोर्मिथो विरोधापित्तरत् आह—नाततायिति । तथा च मिन्नविवयत्वनाविरोध इति भावः । तदन्यविषयत्वमेव द्रवयन् तत्र हेतुमाह—यत इति । सामान्येनाततायिनो दशींता इत्यन्नावयः। स्प्रत्यन्तरमाह—त्येति । असिविषाप्रीनां द्वन्द्रं

^{*}सप्तस्विप मनुदीकासु शस्त्रमितिपाठो दृश्यतेऽतः स वास्मामिरादतः।

१ क. छ. क्षेत्रदारापहारी च । २.—विसष्ठरमृतौ - ३. १६. । ३ व. बदातासिवर्षि ।

रः। एवमाधान्विजानीयात्सर्वानेवाऽऽततायिनः॥'' इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादयः आततायिनश्च आत्मादिजाणार्थं हिंसानिभसंधिना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपयेरन्, तत्र लघु प्रायाश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति ।निश्चयः । तस्मादन्यदिहोदाहरणं वक्तव्यम्, तदुंच्यते—''हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलिध्वर्यायतः । अतो यतेत तत्य्राप्तौ ''³ इत्यर्थशास्त्रम्, '' धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोम-विवार्जितः ।''³ इति धर्मशास्त्रम्, तयोः कचिद्विषये विरोधो भवति, यथा—चतु-

सुबोधिनी

स्यिभिहितत्वात् सामान्यशास्त्रमिदं "नाततायि" इत्यादिकं विशेषशास्त्रस्य "आचार्यं च प्रवक्तारम्" इत्यस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहत्येतद्वयतिरिक्तविर्पेये प्रवर्तत इति । एवं सिर्क्तं आततायिनां ब्राह्मणाँदीनामवध्यत्वे प्रमादाद्यद्याततायिनां ब्राह्मणादीनां हननं स्यात् तदा प्रामादिकत्वाद्धननस्य सर्वोत्मना इन्तुः किं दोषाभाव एव स्यादित्याशङ्कय नेत्याह—अतश्च ब्राह्मणाद्य इत्यादिना । स्वाभिमतमुदाहरणमाह — तदुच्यते

बालंभट्टी

कुत्वोधतश्चेत् बहुव्वीहिः, शापांद्यतेत्वत्र बहुव्वीहिद्धयम् । आधे आहिताग्न्यादित्वात् परिनिपातः, आथवेणन—तद्वेदप्रतिपादिताभिचारिककर्मणा । पिश्चनः स्चकः । द्रिशत् इति—अत्र सामान्येनेवाततायिनां प्रदर्शनाचत्रापि नाततायीति सामान्यपदेनेवो-छेखोबाततायीग्यादि सामान्यवेद्याच्यम् आचार्य चेत्यादि विशेषशास्त्रस्य विषयं ब्राह्मणादिकं परिहृत्यान्यत्र प्रवर्तत इति भावः । नन्वेवं सिद्धे आततायिनां ब्राह्मणादीनामवश्यत्वे सित प्रमादात् यदि तेषां हननं स्यात् तदा तस्य प्रमाणिकत्वात् कि हन्तुदेर्याभाव एवेति चेक्षत्याह—अतश्चीति । यदि विषयेरन् सृत्युं प्राप्तुः, तस्मात् तदुदाहरणासभवात्,—स्वाभिमतसुदाहरणमाह—तदुच्यते इति । हिरण्येति अभ्योद्देतत्वात् पूर्वनिपातः । प्रार्गुकं मौक्माह—धर्मशास्त्रेति । चतुष्पादिति ।

१ जन्कः निर्मापितान । २ खन्जच्यते। ३ आक् ३५५० । ४ व्यक् १० । ५ थन्ययेव। ६ द.स्थिते। एतः णानांच इननं इति अपपाटः।

ष्पाद्ववहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिर्मविति, न धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति ; अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति , मित्रलब्धार्विपरीता ; तत्रार्थशास्त्रास्त्रं बल्वत् । अत एव ''धर्मार्थसन्निपाते अर्थप्राहिण एतदेव "' इति प्रायिश्वत्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेविति द्वादशवार्षिकं प्रायिश्चत्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥

'' ततोऽर्थी छेखयेत्सयः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।'' हेर्युक्तम् ; किं तत्साधनमित्यपेश्विते आह—

प्रमाणं लिखितं सुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्। एषामन्यतमाभावे दिन्यान्यतमसुच्यते ॥ २२ ॥

न चावश्यं तत्त्वाभानिवेशिनामपि परमार्थावगलुपायामावा एव । यस्मात्— प्रमाणं लिखितं मुक्तिरित्यादि ॥ २२ ॥

सुबोधिनी

इत्यादिना । अत एव धर्मार्थसिन्निपाते इति । यतो धर्मशास्त्रं प्रबलम् अत एवास्मास्टे. तातित्यर्थः ॥ २१ ॥

बालंभट्टी

तस्य तस्वं च प्रागेवप्रतिपादितं—विषयोति | न भवतीत्वर्थः। अत्र मानमाह—अत एवेति। यतो धर्मशास्त्रं प्रवलमस्मादेव हेतोरित्यर्थः दक्षितमित्यत्रान्वयः—धर्मेति | धमार्थयोः सिक्षपाते—एकत्र एतत् शास्त्रयोः प्रसङ्गे । अर्थेति—अर्थशास्त्रप्राहिण इत्यर्थः। अन्यथानत्वसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। गुरूवमेव दर्शयति—एतदिति । इति इत्यनेन पूर्वं तस्यैव प्रकान्तरवादिति भावः॥ २१॥

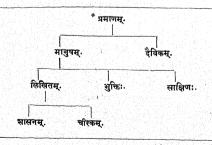
प्रमीयते परिच्छियतेऽनेनेति प्रमाणम्*। तच द्विविधं—मानुषं दैविकं चेति । तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं—व्हिखितं, मुक्तिः, साक्षिणश्चेति—कीर्तितं मह-षिभिः । तत्र व्हिखितं द्विविधं—शासनं चीरकं चेति । शासनमुक्तळक्षणैम् , चीरकं तु वक्ष्यमाणळक्षणम् । मुक्तिरुपभोगः । साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः।

सुबोधिनी

शासनमुक्तळक्षणमिति-"दैस्वा भूमिं निवन्धं वा कृत्वा छेल्यं तु कारयोत्।" इत्यत्रो कस्वरूपमिल्यर्थः । वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकारा इति, प्रकारोभेदो दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिण इत्ये वमादिः। स्वरूपं च प्रकारश्च (स्वरूपप्रकारो) वक्ष्यमाणो स्वरूपप्रकारो येणो ते तथाविधाः। नजु प्रत्यक्षादिष्यन्तर्भृतमेव प्रमाणं, नेतरत् । एवञ्च पत्रस्य स्वस्मिन् छिखितशब्दसन्दर्भ

बालंभट्टी

अन्यवहितेन सङ्गत्यभावा अवहितेन सङ्गतिमाह — ततोऽशीति । अपेक्षितः आकाङ्क्षितः—प्रमीतिव्यवच्छेदाय साधनपरत्वाय चाह—प्रमीयते इति । कीर्तितमि-त्यत्र केषमाह-महिषिभिरिति। पूर्वेत्र तदुक्तयनुरोधेनात्रानुक्तमप्याह-तत्रेति, तेषां त्रवाणां मध्ये इत्यर्थः। उक्तिति-पूर्वाध्यायान्ते दस्वा भूमिं निबन्धं वा क्रत्वा ळेल्यं तु कारयेदित्यादिना इति भावः। भोजनस्य साध-

रं∙—जा॰ ३१८ । रः-—व्य॰ ८४—८८ । ३ त. ' दत्त्वा' इत्यादि । प्रकारा इति' इत्यन्तं न पठवते ।

नतु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिन्याक्तिद्वारेण शैब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यम् ; मुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम् १ उच्यते — भुक्तिरिप कैश्विद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रयादिक-मन्यभिचारादनुमापयन्त्यनुपपद्यमाना वा कैल्पयन्तीत्यनुमाने वाऽर्थापत्तौ वाऽन्तर्भवती-

यदा हि दृष्टेरेव लिखितादिभिः तत्वावगतिः तदा सर्वे सुस्थमेव । अथ तु तानि

सुबोधिनी

द्वारा प्रामाण्यं साक्षिणां त्वभिवदनरूपशब्दद्वारा प्रामाण्यं भेगस्य क प्रामाणान्तभाँवो येन प्रामाण्यं स्यादित्याक्षिपति ननु छिखितस्य साक्षिणां चिति । प्रमाणान्तभाँवमाह—उच्यते मुक्तिरिप केश्विदित्यादिना। विशेषणान्यनुमानरचनवेछायां स्फुटीभाविष्यान्ते । अयमभिप्रायः —अनुमाने अर्थापत्तो वांऽन्तभँवन्ती मुक्तिः प्रमाणमिति इदं क्षेत्रादिकमस्य क्रयादिप्राप्तं भवितुमईति आसेधरहितत्वे सति चिरकाछोपभोगयोग्यान्यान्त् सँग्यतिपन्नवदित्येवम्

बालंभट्टी

नस्य च व्यवच्छेदायाह-उपेति, वृद्ध्यमाणस्वरूपेति।स्वरूपश्च प्रकारस्य तो वृद्ध्यमाणौ स्व-रूपप्रकारो येपामित्यर्थः।तत्र प्रकारो भेवः दृष्टसाक्षिणः श्रुतसाक्षिण इत्येवमादिः। नतु प्रस्यक्षा-स्वप्रमाणान्तर्गतमेव प्रमाणं नान्यदिति दृयोः कथंचित्तस्यस्म्भवेऽपि भूकेनं तदन्तर्भाव इति कथं तत्वमित्याशयेनाऽऽह—निव्यति। लिपिनंशव्दः। स च नित्य इत्याशयेनाऽऽह—शृब्दादि व्यक्तीति। लिपेः स्फोटव्यञ्जकत्ववत् साक्षिणां ध्वनिद्वारा तद्भिव्यञ्जकत्वात् स्वरूपतस्तेषाम-तत्त्वेऽपि तत्वात्तस्वमिति भावः। तस्यापि तदन्तर्भावमाह-भुक्तिरिति।प्रमाणमेवेत्यत्रान्वयः। किश्चिदिति—आसेषरहित्वादिविशेषणैरित्यर्थः। अव्यति—अनेनातुमितिसामग्री उक्तः यथासंख्यमन्नान्वयः।यन्तीति—शत्रन्तप्रकृतिकं क्षेत्रादिकं अस्य क्रयादि प्रासं आसेषरहि-

१ ख. ज्ञाब्देन्तर्भा । ङ. ज्ञब्दान्तर्भावा । २ ङ. च. छ. कल्पयतीत्यन्त ०। १ त. श्विद्धिज्ञेषणैरि त्या । ५ त. चान्त । ५. यथा संप्रतिपन्नक्षेत्रादाविति वा आसे ।

ति प्रमाणमेव । एषां लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्याऽप्यभावे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरू-पभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेक्षया प्रमाणसुच्यते। भानुषाभाव एव दिव्यस्य

ब्यस्तानि समस्तानि न सन्ति, विद्यमानान्यपि वा न परितोषक्षमाणि, तदा वक्ष्यमाण-दिब्यानासन्यतमेन तस्वावगमाद्विरोधः ॥ २२ ॥

सुबोधिनी

अञ्जमानस्, असौ देवदत्त एतःक्षेत्रादिविषयक्रयादिमान् कासेश्वरहितचिरकाळोपभोगावरवात् वधा सम्प्रतिपञ्चक्षेत्रादाविति वा । आसेश्वरहितचिरकाळोपभोगान्यथानुपपस्या क्रयादिकं परिकरण्यत इत्यर्थापत्तिः। एवमनुमानार्थापात्तिभ्यां सिद्धं क्रयादिकं "स्वामी रिक्थक्रयसं-विभागपरिप्रद्वाधिगमेषु" इत्यादिभिवेचनोपात्तीन्यत्रकारकहेतुभिः स्वस्वं सिद्धं भवित, "एपामन्यतमाभावे दिन्यान्यतममुख्यते।" इत्यत्र मानुषप्रभाणाभावमान्ने दिन्यावसर इति प्रतीयते। न च तथा। अपि नु मानुषप्रभाणस्याभावनिर्णये दिन्यं प्रमाणीकर्तन्यमित्याह्-मानुषा-भाव पृवेति। मानुषप्रमाणस्याभावनिर्णये सत्येव दिन्यं प्रमाणीकर्तन्यमित्याह्-मानुषा-भाव पृवेति। मानुषप्रमाणस्याभावनिर्णये सत्येव दिन्यं प्रमाणमित्येतत् कुतोऽवगम्यत इत्यत

बालंभद्दी

तत्वे सित चिरकाळोपशुक्तत्वात् तदीयगृहादिवत् इत्यनुमानप्रयोगः। तादृशी श्रुक्तिः स्वतोऽ
नुपपद्यमाना तादशं तत् कल्पपतीत्वर्थापात्त्वर्वेष्या । एवं कपादित्विद्धे स्वामीरिक्थेत्यादिव
चनोपपत्तित्वेयतकारकहेतुमिः स्वस्वत्वं सिद्धं भवति । उत्तराद्धार्थमाह—एषामिति
मध्ये इति शेषः। अष्यर्थान्तर्गावेन समास इत्याह—अन्यतमस्याप्येति । अपिनोभयादिसग्रुचयः। वृक्ष्येति—प्राग्वत् । तेषां तत्त्वं च नैच्छिकं किन्तु व्यवस्थितामित्याह—जातीति । प्रमाणमित्यस्यात्रापि सम्बन्धं इत्याह—प्रमाणमिति। उक्तरीत्या महविभिगिरिति शेषः। मानुषप्रमाणाभावमात्रे दिन्यावसर इति यथाश्रुतप्रतीयमानो न तदर्थः ।
किन्तु तदगावनिर्णये सत्येव तदवसर इत्याह—मानुष्रेति । अत्र गमकमिद्रमेवोपस्थितमाइ

१ तः 'आसेध' इत्यादि 'क्षेत्रादाविति वा ' इत्यन्तं नोपपद्यते ।

प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते, -दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरागमैगम्यत्वात्। अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद्धर्माधिकारिणं प्राप्तयोरेको मानुषीं क्रियाम् अपरस्तु दैवीमवल्यम्बते, तत्र मानुष्येव प्राह्या । तथा च कात्यायनः---'' यद्येको मानुषीं क्र्यादन्यो ब्र्यानु दैविकीम् । मानुषीं तत्र गृह्धीयात्र तु दैवीं क्रियां नृपः॥"

सुबोधिनी

आह—अस्मादेव वचनादिति । अस्मादेव वचनादवगम्यत हत्युक्तस्; तत्र हतुमाह—
दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरिति । अयमर्थः— दृष्टं सत्यदृष्टाश्रयणस्यान्यार्यत्वात्
दिव्यस्वरूपस्य नन्द्रामाण्यस्य च शास्त्रेकसमधिगम्यत्वेनाङोकिकत्वेनादृष्ट्रवात् यावत्
दृष्टप्रमाणसम्भावना तावददृष्ट्रप्रमाणस्यावसराभावात् " एषामन्यतमाभावे " हृत्यत्र
दृष्टप्रमाणस्याभावनिर्णये सत्येव दिव्यं प्रमाणीकर्तन्यमिति तात्पर्यार्थः सिद्धो मवतीति । यत्र सक्छसाध्यसाधनत्वेन मानुषी दैवी च क्रियोपन्यस्ता तत्र भवतु
मानुष्येव क्रिया ग्राह्मा । यत्र पुनः साध्येकदेशे साधनं मानुषी क्रिया, दैवी

बालंभद्दी

─अस्मादिति । अन्यथा एपामन्यतमाभावे इस्तस्यानर्थक्यं स्पष्टमेव ब्राह्ममिति । शेषकेन प्रमाणमिस्यनेनावगम्यते इस्तेवं न चास्यैवार्थस्यागिमतत्वात् । नर्जुं यथाश्चर्याय्येवाधकमेवेवं वचनमिति न व्यर्थमतस्तत्र हेतुमाह्—दिव्यस्यिति । दृष्टे सत्यदृष्टा-श्रयणस्यान्याव्यत्वात् दिव्यस्य तयोः शास्त्रकाम्यत्वेनाळीकिकत्वेनादृष्टश्चाल्न तथा सत्यानर्थक्यादिति भावः । एतत्फळमाह्—अतश्चेति । स्पष्टोऽर्थः । क्रियामित्यस्याप्रेर्ऽवच्यस्य पूर्वत्राजुषङ्गः । ननु यत्र सर्वसाधकं क्रियाद्वयं तत्र भवनु मानुष्येव प्राह्मोते, यत्र त्वेकदेशसाधकभूता मानुषी सर्वसाधनभूता दैवी तत्र का ब्राह्मस्यन्ताः

१ कः आगमावगम्यत्वात् । २ कः वृयाक्षियामा्यस्तु । ३ " प्राह्ममिति शेषकेनंस्यादि तिस्च्वि मातुकास्वेकरूपोऽयमपपादः । मम तु अवगम्यत इति प्राह्ममिति शेषकेन प्रमाणमित्यनेन एवमेव वचनार्थस्याभिमतत्वात् इति पादः प्रति भाति । आश्चयत्तु ग्रमणमिति मूले लिखतादीनां त्रयाणामेव परिगणनात् विव्यस्य प्रमाणकोटाविनिवेशेन तस्य प्रमाण्यं न स्यादित्याशङ्कायां सत्यं क्विन्देव तु तस्यप्रमाणणं यत्र मात्रवप्रमाणामावः इति । स्थलविशेषेति प्रामाण्यविषानार्थोऽयस्तरार्थः । प्रमाणिमत्यस्य अनुषंगः प्राह्ममिति शेषः विव्यान्यतमं एषामन्यतमामावे प्रमाणं प्राह्ममित्यन्वयः। प्रमाणं प्राह्मं प्रमाणत्या आह्ममित्यन्वयः। विव्यान्यतममुद्धिस्य स्थलविशेषे प्रामाण्यं विधायत इति यावत् इति।" इति केषाचिद्धिद्वामाश्चयः। ४ "नतु यथाश्रतार्थेति । अथमाश्चयः—नतु मूले लिखतादीनां त्याणामेव प्रमाणत्वेन परिगणनात् यवैतेष्वन्यतममिति नोपलम्येत तत्र प्रमाणाभावेन अर्थपरिष्टिनेरनकाशः स्थाः भ्रमाणतेन विद्यां प्रमाणं मुल्यां प्रस्तायः। ५ स्थाः स्थान्यतमानाव इति । यथाक्रममन्वयः। तथा च तत्र दिव्यप्रमाणसंभवेन नार्थपरिच्छेदानवकाशः एवं च यथासंमवं मात्रप्रमात्वप्योः प्रमाण्य मृरराङ्गतं भवति—तदिदं दूषयति दिव्यस्यत्यिना इति ।" इति केषांचिद्धवामाश्चयः।

इति । यत्रापि प्रधानैकदेशसाधनं मानुषं सम्भैवाति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयमः यथा—रूपकशतमनया वृद्धचा गृहीत्वाऽयं न प्रयच्छतीत्यभियोगापद्भवे 'ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो-संख्यायां बृद्धिविशेषे वा-अतो दिव्येन भावयामि' इत्येक्ते तत्रैकदेशि-भावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेर्न दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन-5 ''यद्येकदेशव्याप्ताऽपि क्रिया विचेत मानुषी। सा प्राह्या न तु पूर्णाऽपि दैविकी वदतां नृणाम् ॥^{११} इति । यत्तु ''गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्।^{११} इति, तदपि मानुषासंभवकृतानियैमार्थम् । यदपि नारदेनोक्तम्--- '' अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्म-नि साहसे | न्यासापहृवने चैव दिव्या संभवति ऋिया॥ रे इति , तदिप मानुषासंभव एव । तस्मान्मानषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकम् । अस्य चापवादो 10 दश्यते---'' प्रकान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके । बँठोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो

सुबोधिनी

तु सर्वस्मिन् साध्ये साधनम्, तत्र का प्राह्मेत्यपेक्षायामाह-यत्रापि प्रधानैक-देशसाधनमित्यादिना । वृद्धिव्यतिरेकेण यन्मूलभूतं स्वं तत् प्रधानमित्युच्यते । तस्यैकदे-शः । रूपकशतमनया बृद्ध्या गृहीतमित्यत्र रूपकशतप्रहणं प्रधानम् । रूपकप्रहणमात्रमे-कदेशः । एकदेशान्तरं सङ्ख्या । अस्य चापवादो दृश्यते इति-मानुषाभाव एव दिन्येन

बांलभड़ी

आह-यत्रापीति । तदैवीमति उक्तहेतोरेवेति भावः। उदाहरति-यथेति इत्यभियोगेति । इति योऽभियोगस्तस्यापह्नवे परेण कृते सतीत्यर्थः। ग्रहणे इति—मूलभूतं द्रव्यं पधानं तस्य कदेशो प्रहणं संख्यावृद्धिश्वाभिमतवृद्धिकरूपकशतप्रहणं प्राधान्यं, इत्यक्ते स्थलविशेषे पूर्वान्वयादम् । नन्वेवं कथं सर्वसाध्यसिद्धिरत आह-तत्रैकेति । तदविषयत्वादाह-न्याये नेति. तदीत्येत्वर्थः । अपि दिन्यसमुचये । संद्येति - संख्यावृद्धिविशेषयोः सिद्धेरित्वर्थः। ब्याप्ता तन्मात्रसाधका, सर्वसाधिका ब्राह्मेति किमुवक्तव्यमित्यपेरर्थः । सा सैव । अत आह-न त्विति । वदतां वादिनां मध्ये इत्यर्थः । एवं स्थिते कात्यायनिवरोधं परिहरति यत्वि-ति. गृहोति । कमिधारयान्मत्वर्थीयः । च स्त्वर्थे ; त्वित्येव पाठान्तरम् । प्राप्तं योग्यम् । असम्भर्वं एव नीति । सम्भवकृतनीतिपाठान्तरम् । प्राग्वदाह—यदपीति । साहसे तदा ख्ये वादे । उपसंहरति-तस्मादिति । अस्य उक्तस्यीत्सर्गिकस्यार्थस्य । प्रकान्त इति-

१ क. भवति । २ ज. सुक्तं। च. सुक्तौ । ३ क. निर्णयार्थम् । ४ मा० २. २७. । ५ क. अस्यापनादो । ६ खः नळोद्भृतेषु । ६ नियमेत्यत्र नीत्येकाश्वरप्रहणेन प्रतीकग्रहणम् ।

दिव्यमेव च॥" इति । तथा छेख्यादीनामपिक्वचिन्नियमो दश्यते; यथा—"पूगश्रे-णीगणादीनां या स्थितिः परिक्तीर्तिता । तस्यास्तु साधनं छेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः॥" । अतो बृहस्पतिः—"द्वारमार्गिक्रयाभोगजळवाहादिषु क्रिया । सुक्ति-रेव तु गुर्वीस्थान्नादिव्यं न च साक्षिणः॥" तथा—"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामनां निर्णये सति । विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमानिच्छति ॥ चूते समाह्वये चैव 5 विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च छेख्यकम्॥" इति ॥ २२ ॥

सुबोधिनी

निर्णय हित यदुक्तं सै। मान्येन, अस्य साक्षिदिच्ययोविंकस्पविधानात् पूर्वोक्तनिर्णयस्यापवा दः।
तथा छेल्यादीनामपीति—आदिशब्देन सुक्तिसाक्षिणौ गृह्येते । तथा द्वारमार्गिक्रियामोगेति। अस्यार्थः-द्वारिक्रया मार्गिक्रया चेति क्रियाशब्दस्य प्रत्यकमिसस्बन्धः,-द्वारकरणं मार्गिकरणं चेत्यर्थः। तत्र च आभोगे च आभोगः परिणाहः। तेन पॅरिणाहचदङ्गणादिकं छस्यते । जलवाहादिषु च जलवाहो जलनिर्गममार्गः। आदिशब्दात् गृहादिषु प्रमार्जितरजः
पुक्षप्रक्षेपणस्थानमवस्करादिकं गृह्यते । एतेषु पूर्वोक्षेषु सुक्तिरेव क्रिया प्रमाणं, न दिन्यं,
नापि साक्षिणः प्रमाणमिति। "तथा दत्तादत्त इति—दत्तं चादगं च दशादत्तम् ; तस्मिन्

बालंभट्टी

अस्य सर्वत्रान्वयः । अत्र साक्षिदिग्ययोविंकस्पविधानात् तद्दपवादत्वं । कात्यायनोक्तिरे यम् । एवमप्रेऽपि विषु प्रसङ्गात् मूलानुक्तमन्यद्पि किंचित् सिद्धान्तभूतमाह —तथेति । आदिना भुक्तिसाक्षिणोः परिप्रहः । एवं च तबैच्छिकत्वं नेति भावः । तन्नादौ छेल्यस्याह —यथेति। पूगादेरथैः स्कृटीभविष्यति, स्थितमेर्यादा तस्याः स्थितेः भुक्तेराह—तथेति। कियाशस्वदस्य द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकं सम्बधः । किया करणं; आभोगः परीणाहः ; तेन च परीणाहवदङ्गणदिकं छक्ष्यते । अर्धाश्राद्या । जलवाहो जलिनीमनमार्गः । आदिना गेहादिपरिमार्जितरजः पुत्रप्रक्षेपस्थानावस्करादिग्रहणम् । अत्र द्वंद्वेत्तरपदकद्वंद्वघटितबहुन्विद्दिः । साक्षिणामाह—तथा दत्तेति । बहुवचनान्तयोईद्वः दत्तादत्तेषु दत्ताप्रदानिकास्थाविवादपदेपु—दत्ते चेति । दत्तेऽथेति वा पाठान्तरम् । स्वामिभृत्यनिर्णयास्ये तत्र । विक्रयेति—अर्थेति नैकं विक्रीयासंप्रदानाल्ये, तत्र । धनं मूल्यं दानुमितिशेषः । तत्र यस्तत्

१ क. च. च । ६. द्वारमार्गेल्यादिश्लोक एव नातित । २ ख. स्वामिना । ३ थ. द. तत् सामा । ४ 'परिणाह्वदङ्गणादिकम्' इत्येव त. पुस्तके स्थितः समीचीनः पाठः 'परिणाह्न तदुक्रणादिकम् ' इति परिवर्तितो छक्यते । ५ 'तथा' इति मिताक्षरायां ख. संज्ञितायां न पठ्वते। अ० ७.२० १२७.।

उभयत्र प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबल्लाबल्लावेके चासति पूर्वापरयोः कार्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह—

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया।

ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया-क्रियत इति क्रिया-कार्ये बखवती। 5 उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी विजया भवति, पूर्वकार्ये सिद्धेऽपि तद्वादी पराजीयते । तद्यथा-काश्चिद्रहणेन धारणं साधयति, कश्चित्प्रतिदानेनाधारणम्। तत्र प्रहणप्रति-दानयोः प्रमाणांसेद्धयोः प्रतिदानं बलवादिति प्रतिदानवादी जयति । तथा-पूर्वे द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतमङ्गीकृतवान् , तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि त्रिकरातग्रहणं बलवत् ,—पश्चाद्भावित्वात् पूर्वाबाधेनानुत्पैत्तेः । उक्तं च—'' पूर्वा-10 बाधेन नोत्पत्तिरुत्तैरस्य हि सेत्स्यति । " इति ।

कि च-सर्वेष्वेवेत्यादि ॥ २३ ॥

सर्वविवादेष्विनिर्णातेषुत्तरित्रया दिव्यलक्षणेव निर्णयव्यभिचारात् बलीयसी । आ-

सुबोधिनी

दत्ताप्रदानिकाख्ये स्वामिभृत्यनिर्णयाख्ये विकयासम्प्रदानाख्ये— ग्रूतं च समाह्वयं च वृ्यतस-माह्वयम्—तदाख्ये च विवादपदे प्राप्ते साक्षिण एव साधनं नान्यदित्यस्यार्थः । एतानि च विवादपदान्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यन्ति ॥ २२ ॥

''सर्वेष्वर्थविवादेषु बळवत्युत्तरा क्रिया।''इत्यत्रोदाहरणान्तरमाह—तथा पूर्वे द्विकं ज्ञातमिति । निष्काणां शतस्य निष्कद्वयं वृद्धिरिति प्रथमं गृहीत्वा कालान्तरे स्वकार्यवशाल्

बालंभड़ी

सम्बन्धसत्रेत्वर्थः । चृते समाह्वयाख्ये तत्र ससुपस्थिते प्राप्ते, तानि च विवादपदान्यप्रे स्फु-टीभविष्यन्ति ॥ २२ ॥

उभेति-वादिप्रतिवासुक्तयोः बलाबलेति प्रागुक्तम् इलर्थः । कार्ययोः साध्ययोः करणरूपाऽर्थनिरासायाह—क्रियत इति । तात्पर्यमाह—उत्तरेति , प्रमाणान्तरेणेति भावः । सिद्धेऽपीति पूर्वप्रमाणेनेति भावः। अस्य लक्ष्यान्तरमाह तथेति । हे वृद्धि-

१ च. ऋणादिष्वित्यारम्य उत्तराकियेत्यन्तं नास्ति । २ क. च. छ. जयी भवति। ग. विजयी भवेत् । ३ क. ग. बाधेनानुपपत्तेः। ४ क. छ. स्येह । ५ अस्मात् समस्तपदीपादानात् मिताशरायां "युते समाह्नये चैव" इति व्यस्तपाठोऽप्रामाणिकः ।

अस्यापवादमाह---

आधौ प्रतिग्रहे कीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ २३ ॥

आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत्। तद्यथा—एकमेव क्षेत्रैमेकस्याऽऽधिं कृत्वा किमिप गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमिप गृह्णाति ; तत्र पूर्वस्येव तद्भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिप्रहे, क्रये च । नन्वाहितस्य तदानीमस्वत्वापुनराधानमेव न 5 सम्भवति । एवं दैत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते तस्मादिदं वचनमनर्थकम्। उच्यते—अस्त्रत्वेऽपि मोहात्किरचल्लोभाद्वा पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वं बलव-दिति न्यायमूल्मेवेदं वचनमित्यचोद्यम् ॥ २३ ॥

ध्यादिषु तु पूर्वेकेल्यादिका दिन्यक्रियायाः स्मृतिसंभवात् । अतो देवदत्तेन यज्ञदत्तस्याहितं तस्पुत्रैरपि भुज्यते । न च तेपां दिन्यप्रकृत्यवष्टम्भः स्वानुभवाभावात् । अथवा केल्यविषय

सुबोधिनी

तस्य वै निष्कशतस्य निष्कन्नयं वृद्धिरित्यङ्गीकारे तदेव परं बलवत् विरुद्धस्वभावत्वेन पूर्वा बाघेनोत्पत्त्यभावादित्यर्थः ॥ २२८ ॥

न्यायम् लमेवेदं वचनमिति--- एकत्राहितस्य दत्तस्य विकीतस्य वा पुनरन्यत्राध्या-

बालंभही

र्थस्य तत् द्विकम्, तैद्समिन्निति कन् । निष्कशतस्य प्रतिमासं निष्कद्वयं वृद्धिरिति प्रथमं गृद्धी । वा कालान्तरे तद्दातुमसमर्थस्य कार्यवशासस्यैव निष्कशतस्य निष्कन्नयं वृद्धिरित्यक्षीकारे तदेव परं बलवत् विरोधेनोत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्याबाधकत्वेन पूर्वसंख्यां अनुपत्तेरित्यर्थः । नैतु व्याकरणे सित विरोधे परस्य पूर्वबाधकत्वं दृष्टमनृदितं सूत्रे आप्ये च । उक्तं गौणी मुख्या चोत्तरा संख्या पूर्वसंख्यां बाधत इति । तत्प्रतिपेधशास्त्रमूलकं किन्तु तद्वाधेनैव परस्योत्पत्तरित्यर्थः । तद्वद्वन्न किं मूल्रम् ? अतस्तन्यायेनैवोभयन्न बीजमाह— पश्चादिति । एकस्य, निकटे। एवमप्रेऽपि। प्रागुक्तहेतारबासन्त्वमहेतोः सस्वं स्चयन्नाहः— निल्तत्यादिना । पूर्वतत्वस्वादेवाऽऽह—तदानीमिति । न्यायेति बहुन्नीहः पष्टी-

१ स्त्र. क्षेत्रमन्यस्य । २ छः एवं दत्तस्य च दानिकयानीपपदाते । स्त्रः दत्तस्य च क्रीतस्य दानकयौ । ३ कः ग्र. अस्वत्वेऽपि यदि मोहा । ४.—अ॰ ५. १. ४७.।

अत्तेः केश्विद्विष्वणेषुक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्यत् कस्याश्चिद्धक्तेः कार्यान्तरमाह— पश्यतोऽब्रुवतो भूमेहीनिर्विश्वतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

एवायं श्लोकः, सर्वे चेव विवादेषूत्तरोत्तरसंक्रमणादुत्तरोत्तरलेख्यक्रिया वळीयस्वं,-परीक्षाबादु-स्वेन व्याजकरणापनोदनात्। आध्यादिषु तु परसंस्थत्वा (१) नमुळ्ळेख्यप्राधान्येन पूर्वकिये व ज्यायसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भुक्ती उ-पश्यत इत्यादि ॥ २४ ॥

परयक्षिप यः परैरसंबद्धैर्भुज्यमानेन किंचिन्नयता काले नापि वृयात् नृतं तदीयं न भवेदित्यभिप्रायः । काले नियमस्तु वेदमूलतयैव द्रष्टन्यः । नन्वेतद्युक्तम् । यदनिभे ... वर्थनाशः (१) । एवं तक्षेतद्विवादादवापेक्षयाऽपि द्रव्यनाशो भवति अतो द्रष्टव्यम् । पर्देभुज्यमानं नोपेक्षणीयमित्यभिप्रायः। अथेतरस्य किं स्वत्वसम्बन्धोऽस्ति १ पूर्वस्य ताव ...

सुबोधिनी

दिकरणे स्वत्वमेव न सम्भवतीत्यसावेव न्यायः । एतन्मूळमेवेदं वचनम् । एतन्त्याय-सिद्धमेवार्थं सौकर्याय अनुवदतीत्यर्थः। अथवा न्यायस्यैव मूळमेतद्वचनम् । अनेन वचनेना-ध्यादिषु पूर्ववळीयस्त्वे विहिते तद्वळादेकन्नाहितादेवैस्तुनः अन्यन्नाधानादिकं न घठते स्व-त्वाभावादित्यसौ न्यायो निष्पन्न इत्युभयथाऽपि न्यायमूळमेवेदं वचनमित्युक्तिरनुसन्वेया ॥२३॥

भुक्तेः कैश्चिद्विशेषणेश्चक्ताया इति आसेधराहित्यचिरकाल्यवादीनि विशेषणानि,

बाछंभट्टी

तत्पुरुषों वा पुक्रत्राहितादेरन्यत्राधानकरणादौ स्वस्वत्वमेव नास्तीत्वयमेव न्यायः। तस्सिध्यार्थ एव स्फुटत्वायानुष्यतेऽनेन। यद्वाऽनेन तथार्थे बोधिते तद्वजात्तस्य पुनस्तत्व स्वत्वाभावादिति। स न्यायो निष्पन्न इति । वभयथाऽपि प्रकृतोक्तिनिंबोधैवेति भावः ॥ ३३ ॥

मुक्तेः-प्रागुक्तममाणान्तर्गतायाः । क्षेश्चिद्गिति-आसेघरहितस्वचिरकालस्वादिविशेषणे र्युक्ताया इत्यर्थः। कार्यान्तरमिति-पूर्वत्र क्रियाशब्दस्य कार्यपरस्वस्योक्तस्वेन तदुभयान्यतरका इसाध्यासिद्धिरूपकार्यातिरक्तकार्यमिस्यर्थः। अनेन ब्यवहित अंगतिरुक्ता एकदेशिमतेन ब्याच्छे परेणासंबैद्धन भुज्यमानां भुवं धनं वा पश्यतः अन्नुवतः मदीयेयं भूः न त्वया भोक्तव्येति अप्रैतिषेधयतः तस्या भूमेविंशतिवार्षिकी अप्रैतिरवं विंशतिवर्षो-पभोगानिमित्ता हानिर्भवति । धनस्य तु हस्यश्वदिदेशवार्षिकी हानिः । नन्वेतदनुप-पन्नम्; न ह्यप्रतिपेधात्स्वत्वमपगच्छति,--अप्रतिषिद्धस्य दानविक्रयादिवत् स्वत्वनिन्नत्ति-

रीत्याचार्याभिप्रायः। इतरस्यापि स्वत्वं नैव,—परस्वबुद्धयैव भोगप्रवृत्तेः । यद्येवं तर्हि राज्ञ् स्तदा दोषम् । तदपि सस्यम् ,अथ किम् । नृपस्यैव तङ्गवतु,—स्वामिनो हान्युपदेशात्, तथा

सुबोधिनी

तेर्थुक्तायाः।पश्यतोऽब्रुवत इत्येतद्वचनमेकदेशिमतमादाय व्याचष्टे—परेणासम्बन्धेन मुज्य-मानामित्यादिना । अनासेधात् स्वामिनः स्वत्वानपगमात् विंशतिवर्षेपभोगादिभिश्चोप-भोकुः स्वत्वाप्यौसेर्विशतिवार्षिकी दशवार्षिकी च हानिरचुपपकेत्याक्षिपति-नन्तित्यादिना । अनासेधात् स्वत्वानपगममाह—न ह्यप्रतिषेधादिति । तत्र हेतुमाह—अप्रतिषेधस्येति । यथा दानविकयादेः स्वत्वापगमेंहेतुत्वं लोके शास्त्रे च सिद्धं तथा प्रतिषेधस्य नास्तीत्यर्थः ।

बालंभड़ी

—परेणेति। सम्बन्दे सित दानिकयादिरूपे हान्यभावादाह-असम्बन्देनेति । कर्माकांकायां प्रस्थासत्तेराह— मुज्यमानां भुविमिति । पश्यतः वादिन इत्यर्थः। अनुवत इति छेदेनाह— अन्नुवत इति । तत्र कर्माकाङ्काशान्तये तदर्थमाह— मदीयेयमिति । अप्रतिषेषयतः पष्टीम् । तस्या इति—तत्सम्बिच्याः परेण मुज्यमानाया इत्यर्थः । त्पष्टत्वाय पुनराह— अप्रतीति—अशान्दं यथा तथेय्यर्थः । विंशतिवर्षशन्दः तदुपभोगे लाक्षणिकः कृतशन्दे त्वर्थे "कालाहुर्जे "वर्षस्य भविष्यतीति उत्तरपद वृद्धिः। एवमग्रेऽपि। तदाह— मोगनिमित्तीते । अनुपपत्तौ हेनुमाह— न हीत्यादिना। अप्रतिपेषात् स्वामिनः स्वत्वानपगममुक्का तावत्पर्यन्तं

१ ख. परेणासंबच्येन । छ. परेणेत्यारम्य वार्षिकीत्यन्तं नास्ति । २ क. अप्रतिरवमिति नास्ति । इ. च. छ. ग. अप्रतिरवर्षिद्यति । ३ त. त्वाप्रतीतीय । ४ थ. व. गमे हे । ५ अ० ४. ३. ११ ।

हेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपमोगान् स्वत्वम् ,—उपमो-गस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात् , प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् , रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकरणहेतुषु अपाठाच । तथा हि—-'' स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष।

विधस्य राजगामित्वात । अथवा पूर्वस्वामिन एव तद्र्पणीयम् ; तत्स्वत्वापाये हेत्वभावस्मृ-तिस्त दृष्टमुळतयाऽप्युपपद्यत एव। उपेक्षानिषेधमात्रं चैतत् । हानिवचनं तु निन्दामात्रत्वे-

सुबोधिनी

उपभोगादुपभोक्तुस्स्वत्वाभावमाह—नापि विंशतिवर्षोपभोगादिति । तत्र हेतुमाह—उप-भागस्य स्वत्वेऽप्रमाणत्वादिति । अयमभिप्रायः यथा ध्रमानुमानस्य पर्वतेऽग्निज्ञापकत्वं नोत्पीदकस्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभूतस्वत्वज्ञापकत्वेनोत्पादकत्वम् । अतो नोपभोगात् हैवत्वोत्पत्तिरिति । उपभोगात् स्वत्वाभावे हेत्वन्तरमाह — रिक्थक्रयादिष्विति । कारकहे-तुषु मध्ये भोगस्य पाठाभावात् तस्योत्पादकहेतुःवं नास्तीत्यर्थः । कारकहेतुःवपाठमेव दर्शयति तथा हि स्वामी रिक्थक्रयेति। गौतमवचनस्यायमर्थः रिक्थक्यसंविभागपरि-ब्रहाधिगमेषु सत्सु स्वामी भवतीति सर्वसाधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगणनम् । अप्रति-बन्धो दायो रिक्थम् ; सार्प्रतेबन्धा दायः संविभागः ; परिग्रहोऽरण्यादिष्वनन्यपरिगृहीतत्

बालंभद्री

तादशोपभोगेन स्वत्वानुत्पत्तिमाह-नापीति। स्वत्वामिति, उत्पचत इति शेषः। अत्र हेतुमाह-उपभागस्य स्वत्वे प्रमाणत्वादिति, — तस्य स्वत्वविषयकप्रीमितिजनकत्वादित्यर्थः। क्वचित्स मस्तपाठः, यथाधूमस्य पर्वतादावधिज्ञापकत्वं न तदुःपादकत्वं तथोपभोगस्यापि स्वप्रमेयभू-तस्वत्वज्ञापकत्वं नोत्पादकत्वमतो न तदुत्पतिरिति भावः। तदाह—प्रमाणीति । नन्पभोगस्य न तत् प्रमाणत्वं, - मानाभावात् ; किन्तूत्पादकत्वमेवेति चेत् आह - रिक्येति। तत्र तस्या-पाठान्नतस्य तस्वमित्यर्थः । तत्रापाठमेव दर्शयति तथा हीति । गौतमवान्यमाह स्वामीति । रिक्थादिषु पञ्चसु सत्सु स्वामी भवतीति सर्वत्य साधारणस्वत्वकारकहेतुपरिगण-नम् । अप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् ; सप्रतिबन्धो दायः संविभागः; ऋयः प्रसिद्धः; अरण्यादिष्व नन्यपरिगृहीततृणकाष्टादिस्वीकरणं परिग्रहःः निध्यादिप्राप्तिरधिगमः। असाधारणहेतुनाह—

१ थः त्पादकत्वमतो । २ थः दः स्वत्वोपपात्ति ।

ब्राह्मणस्याधिकं छब्यम्।क्षित्रियस्य वर्जितम् । निर्विष्टं वैस्यशृद्रयोः।" इत्यैष्टावेव स्व-त्वकारणहेतृन् गौतमः पठित न भोगम् । न चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वैत्वापित्तिहेतुस्वं प्रतिर्पादयतीति । युक्तम्—स्वत्वस्य स्वत्वहेतृनां च छोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रिकसमधिगम्यत्वाभावान् । एतच विभागप्रकरणे निपुणतरसुपपादिषष्यते ।

नोपेक्षस्य व्यवहारप्रवृत्ययोग्यतामात्रज्ञातिफलं तदेव चात्र युक्तम् । अन्यया श्रुतहानिरश्रुत-कल्पना च स्यादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

सुबोधिनी

णकाष्टादिस्वीकरणम् ; अधिगमो निध्यादिप्रासिः।असाधारणकारकंद्वेत्नाह — ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति। ब्राह्मणस्य प्रतिप्रहादिना यञ्चब्धं तद्धिकमसाधारणम् । ग्रूदस्य द्विजञ्जअभूपादिना भृतिकरणेण यञ्चब्धं तद्धिकमसाधारणम् । ''निवेंशो भृतिभोगयोः।'' इत्यमरः । नचु ''पर्यतोऽबुवत'' इतीदमेव योगीधरचचनं विश्वतिवर्षेपभोगस्य दशवर्षेपभोगस्य च स्वत्वहे- तुत्विवधायकं भविष्यतीत्यत आह—न चेदमेव वचनमिति। तत्र हेतुः स्वत्वस्य स्वत्वहेतृन्तं चेति । अयमभिश्रायः—विधरत्यन्ताप्राप्तप्राप्णस्वभावत्वेन लोकप्रसिद्धेऽवें प्रवृत्यभावा. दिति । एतैच्च विभागप्रकर्णे इति । स्वत्वस्य स्वत्वहेतृनां च लोकसिद्धत्वमिति (वचनात्र) एतत् । एवं विधिरत्यन्ताप्राप्तप्राप्तप्राप्ता व लोकसिद्धत्वमिति (वचनात्र) एतत् । एवं विधिरत्यन्ता कार्याः गरितिस्वाशङ्कः शास्त्रपरिगणितेरेव हेतुनिः स्व-

बालंभद्दी

ब्राह्मेत्यादिना । बाह्मणस्य प्रतिप्रहादिना यक्तव्यं तद्दिषकमसाधारणमिलयः । वैश्यस्य भ्रोतारूपेण भृतिरूपेण वा यर्व्ववं ग्रुद्धस्य द्विजशुश्चृत्रादिना प्रतिरूपेण यक्तव्यं तद्दिषकमसाधारणं स्वत्वजनकम्। ''निवेशो भृतिभोगयोः'' इत्यमर्रः। नतु एवमिप पश्यत इति वचनं ताहशोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वविधायकमस्तु इत्याशयेन शक्कते—न चेद्दिमिति। आपितः प्राप्तिः। तत्र हेतुमाह् — स्वत्वस्योति । एकशव्यो मात्रार्थः। विधेरत्यन्ताप्राप्तप्रापणस्वभावत्येन छोक-प्रतिद्धार्थे प्रवृक्षभावादित भावः। एतच्चेति—तस्य तेषां च छोकसिद्धत्वमित्येतदित्यर्थः।

१ क. श्रुत्रियविजितम् । ख. श्रुत्रियस्य विनिर्जितम् । २.—१०. ३९—४२. ३ छ.स्वस्वो-पपत्ति स्वस्तोखित्तहे । ४ क. यतीखुत्तम् । ५ थ. 'कारक' इत्यादिः 'समक्षमोगे च हानिकरणामा वेनेति' प्रतीकान्तो प्रत्यो न पटचते । ६ त. गस्य स्वत्वहेतुत्वे वि। ७ द. 'एतच' इत्यादि 'एतत्' इत्यन्तं नास्ति । ८.—३. नानार्थव० २१५. ।

गौतमबचनं तु नियमार्थम् । अपि च—''अनागमं तु यो मुङ्के बहूत्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिबीपतिः॥'' इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुद्धयते । न च ''अनागमं तु यो मुङ्के'' इत्येतत्परोक्षभोगविषयम् । ''पश्यतोऽब्रुवत'' इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति गुक्तं वक्तुम् ,—''अनागमं तु यो मुङ्के'' इत्यविशेषाभि-

सुबोधिनी

स्वमुत्पाद्यित्तव्यं नापरिगणितैः, यतो नियमादृष्टं जायत इत्येवं नियमार्थं, न तु स्वरंबं का स्कहेतवो वा शास्त्रसमिधगम्या इत्येवमर्थमित्याह—गौतमवचनं त्विति । अनागमोपभो-गस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुद्धयत इति । अनागमोपभोगन स्वत्वोत्पत्तौ उपभोकुर्दण्डविधान-मञुपपन्नम् । विधीयते च दण्डः । अत एतह्वचनिवरोधादिष स्वत्वमुपभोगान्नोत्त्यवत इत्य-थः । नतु विरोधे सर्वात्मना उपभोगात् स्वत्वातुत्पत्तिः । न च विरोधः । तथा हि "अनागमं तु यो भुङ्कः" इत्यन्तेतिहिधीयते—स्वामिनोऽसमक्षं बहुकालोपभोगेऽपि स्वत्वातुत्पादातु-पभोक्ता चोरवव् दण्डव इति। पश्यतोऽमुवत इत्येतत् तु अमुमर्थं विधने—स्वामिनाः समक्ष-मनात्मेशोपभोगे विद्यातिवर्षावनन्तरं हानिर्भवति । उपभोगातुपभोकुः स्वत्वमुत्पवत इति । एवज्र परोक्षापरोक्षविषयत्वेनानयोर्वं परस्परविरोधो, येन पश्यतोऽमुवत इत्योपभोगात् स्वत्वम्रतीतिर्वनं स्वादित्यासङ्कय परिहरति—न चानागमं तु यो भुङ्कः इत्येतदिति । न हि प्रतिज्ञामान्नेणार्थसिदिरित्यासङ्कय एरिहरति—न चानागमं तु यो भुङ्कः इत्येतदिति । अयमान्नयः—

बाछंभद्दी

न चेन सुक्तगोत सवाक्यस्य का गतिरत आह — गौतमिति। नियसार्थं शाख्य रिगणितेरेव हेतु भिः स्वत्वसुत्पाद्यस्, नापिनाणितैः चौर्यादिभिरपीति नियसाय, म तु स्वत्विदिशाख्य थिगस्य-मिस्रोत दर्थमित्यर्थः। यद्वा तैः स्वत्वमेव नास्वत्वमिति तथा नियमः स्मृतिविरोधक्त्यं दोषाि-स्वाह — अपि चिति। द्वा नाक्षणावितिवत् बहुनीति प्रयोगः। विरुध्यत इति—अनाग मोपभोगेन स्वत्वोसत्तावुपभोक्तुर्वैण्डविधानमनुपप्षं, विहितस्तु दण्डः, अत एतद्वचनिरोधाद-पि न स्वत्वसुपभोगात् स्वत्वानुत्पतिः स एव नेत्याक्षयेताऽऽह— न चिति। स्वास्यसमक्षं बहु-कालोपभोगेऽपि स्वत्वानुत्पादादुपभोक्ता चौरवदण्ड्य इति तद्रथैः। पश्यत इति स्वामिनः सम-क्षमनासेषोपभोगे विंक्षतिवर्षादृष्टं तद्धानिभैवतीति उपभोगादुपभोक्तुः स्वत्वसुत्पद्यत इति त-दर्थः। एवं च परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविक्षेपरत्वेन मिथो विरोधो येन तद्भावः स्यादिति भावः। प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेत्व हेतुमाह—अनागम्मिति। उक्तविक्षेपं विना सामान्येन ताद्दशोपभो- धानात् ; '' नोपभोगे बळं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेम वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः॥" इति कात्यायनवचनाच ; समक्षभोगे च हानिकरणाभावेन हा-नेरसंभवात् । न चैतन्मन्तव्यम्—आधिप्रतिग्रहक्रयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्रावर्त्यो-

सुबोधिनी

बालंभद्दी

कुर्वण्डिनिर्देशात् न तथा व्यवस्था युक्तेवित भावः। नतुतत्र सामान्योक्तावप्यत्र विशेषोक्तया एतदन्यपरावं तस्येति युक्तेव व्यवस्था।अत आह—नोपीत। उपभोगमात्रवलादेव न स्वत्वसिद्धिः रित्यर्थः।तथा च कथं समक्षभोगेऽपि तन्मात्रास्वत्वहानिस्तदुःपात्तिश्च यदि तथा स्वीक्रियते तर्हि-सामान्येनैतत् वचनविरोध इति भावः । निव्वदमपरोक्षभोगविषयकमेवास्तामुक्तवचनैकवान्यत्वया ; अत आह—समक्षेति। चोऽन्ते योज्यः अनासेधेन स्वत्वानपगमात् उपभोगेन स्वत्वानित्यक्षेत्र प्राप्तक्तिस्तद्वस्थिति सिद्धम् । नन्वेवं मास्त्वस्य प्रापुक्तेऽर्थः कित्तवन्य एवेलाह— न चैतन्मन्तव्यमिति । इतीत्वन्तं वस्य माणिमत्यर्थः । प्रावत्येति आध्यादिषु तद्यवादत्वेन यत् पूर्वक्रियायाः प्रावत्यमुक्तं तद्यवादन्तया भूमौ विज्ञतिवर्षोपभोगसहिते तादृशस्यले

१ ख. हानिकरणाभा० । २ ख. प्रावल्यादपवा० । छ. पूर्वस्याः कियायाः प्रावल्यमनेनो च्यते । ३ द. दपरोक्षापरोक्षवि । ४ त. मभिप्रेतम् । ५ त. त्ये वा ।

सुबोधिनी

रिक्रियाया एवाभावात् पूर्वेकियापेक्षयोत्तरिक्षयाप्रावत्यं न घटते, यतः सिति हि धर्मि-णि धर्मिचन्तनिमिति । ैिकञ्चेवं च सित पूर्वोक्तवक्ष्यमाणयोगीश्वरवचनयोः परस्पर-विरोधादानर्थंक्यमपि स्यादित्याशक्क्षयाऽऽह—तथाध्यादीनां त्रयाणामिति । अयमभिप्रायः— विंक्षतिवर्षोपभोगसिहितं दशवर्षोपभोगसिहितं चोत्तरकालक्ष्ततमाध्यादिकं बलवत्, एतद् पेक्षचा पूर्वकालकृतं दुर्वलमिति "पश्यतोऽतुवत" कृत्यनेनाभिधीयत इति पूर्वपक्षिण आशयः । एवं स्थिते "अधिसीमोपनिक्षेपजरबालधनैर्विना ।" इति पूर्वोक्ताप्याद

बालंभड़ी

आध्यादिष्वप्युत्तरैव किया प्राह्मत्येवार्थ इत्यर्थः। अत्र किया कृतिः।भूमो विश्वतिवर्षेपभोगाभा-वे धने च तादृशतदभावे पूर्वकृताध्यादिकसेव प्रवरुस्, ततोऽन्यत्र तदेपक्षयोत्तरकालकृतसेव तत् प्रवलमिति व्यवस्थेति भावः । हेतुमाह-यत इति । तेषु आध्यादिषु उत्तरिकयाया एवा-भावात् पूर्विक्रयापेक्षया प्रावल्यं न संभवति,सित घर्मिणे धर्मिचम्तनमितिभावः। तत्राऽऽह-स्वमेव हीति । च्वत्विविष्टमेव हीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—न चेति । न हीत्यर्थः । वार्थाय प्रतिग्रहे युक्तयन्तरमप्याह—स्वलेति। अभ्युपेत्य एवं सित याज्ञवल्यप्वापराविरोधादानर्थः, क्यापत्तिरिष दोपान्तरमित्याह—तथेति । अस्य श्लोकस्येत्यस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः। अपवादो अपवादत्वम्।आधौ पूर्वं उत्तरप्रावल्येऽनेन बाधितेऽग्रिमवचनेनाधक्ते तद्पवादत्वांक्ररं कार्याप्रावल्यवोधने विपरीताभिधानेन मिथो विरोधादानर्थक्यमिति भावः । उपसंहरति—

१ ल . उत्तरिवधयक्तियायाः । २ ख. ड. अस्वत्वस्य । क. च. अस्वत्वस्य दाने । ३ थ. द. एवं च । ४ द. यैव पू.

चते । तस्माङ्क्स्यादीनां हानिरनुपपन्नैन, नापि व्यवहारहानिः । यतः "उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तृष्णींभृतस्य तिष्ठतः । काले विपन्ने पूर्वोक्तं व्यवहारो न सिध्यति ॥" इति नारदेनोपेक्षायां लिङ्गाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता, न तु वस्त्वमावकृता । तथा मानुनाऽपि—" अजब्दश्चेदपौगण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नं तद्वयवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हाति॥" इति व्यववहारतो भङ्गो दिश्तितो न वस्तुतः । व्यवहारभङ्गश्चेवम्—भोक्ता किल वदीत 'अज्बोऽयमपौगण्डोऽवालोऽयमस्य सिन्नियौ विंशतिवर्षाण्य-

सुबोधिनी

केनेत्तर्वचनेनाधानुत्तरकार्यं बळवन्न भवतीति विश्वीयते। तथा च पूर्वेण वचनेनाधा वुत्तरकार्यंबळीयस्वविधानादुत्तरेण वेपरीत्याभिधानाच्च परस्परविरोधादानर्थंक्यिमिति । नचु माभूत् स्वरूपहानिर्भूत्यादीनामासेषाचकरणे विद्यातवर्षंच्यनस्तरं, व्यवहारस्य तिह्वषयस्य च हानिभैविवितीस्यत आह—नापि व्यवहारहानिरिति । तत्र हेतुः—यत उपेक्षां कुर्वत इति । अस्य वचनस्य पूर्वोक्ताये हेतुःवमेवोपपादयति । इति नारदेनोपेक्षा विद्वाभावकृतेति । उपेक्षायां यानि लिङ्गानि जडत्ववालत्वादीनि, तेपामभावः, तत्कृता

बालभट्टी

तस्मादिति । हानिरिति स्वत्वहान्या स्वरूपहानिरित्यर्थः । नजु माभूस्वत्वरूपहानिः ; किं तु तदनन्तरं तिद्व्यवयवहारहानिरनेन प्रतिपाचते इत्यत आह—नापीति । तावस्यर्यन्तं परोप्योगे वस्तुनो नष्टत्वात् तदभावनिमित्तकनृपादिकृतवास्तवव्यवहारहानिरित्यर्थः । तत्र हेतु माह—यत इति । उक्तः इत्यत्रान्वयः। तस्य वादिनः उपेक्षामित्यनेन ज्ञारीरव्यपारशून्यत्वं, तूण्णीमित्यनेन वाग्व्यपारशून्यत्वं, तेनाशुवत इत्यर्थलाभः, तिष्ठतः विद्यमानस्य, अनेन हिन्विधा विद्यमानस्य च्छेतः। तेन पश्यत इत्यर्थलाभः। विषये पूणे समासे इति यावत् । पूर्वो के सङ्केतिते । व्यवहारहानो मुख्यहेतुमाह—उपेक्षालिङ्गोति । अन्यथा तिहिशेषणानर्थक्यमेविते भावः। तथा चोक्तार्थे हेतुत्वमेवास्य वचनस्यानेन उपपादितमिति वोध्यम् । उपेक्षायां या नि लिङ्गानि जङ्गवालत्वादानि तेषां योऽभावस्तःकृता ताल्लामित्तेवत्यर्थः । उपेक्षायां या नि लिङ्गानि जङ्गवालत्वादानि तेषां योऽभावस्तःकृता ताल्लामित्तेवत्यर्थः । उपेक्षालिङ्गेध्वस्तस्य पृतावस्यर्थन्तविपन्नवस्तुनः स्वीयत्वे किभित्यनेन व्यवहारो न कृत हिते प्रत्यर्थनोक्ते वादी निरुत्तरे भवतीत्येव प्रकारेण व्यवहाराभावो नारदेनोच्यते । उपेक्षां कुर्वत इस्युक्तेः अन्यथा तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । अतो न वस्तुतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्त्य इति ताल्पर्यम् । साधकान्तरमाह—तैथिति । विषयश्चास्य भुज्यते इति । विषये चास्यिति पाठान्तरम् । विषये चास्य अन्यत इति तृतीयः पाटः। विषयो देशः अस्य धनिनः । अजङश्चेदित्यादि-

प्रतिरवं मया भुक्तं; तत्र बहवः साक्षिणः सन्तिः; यद्यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदाऽयं किमित्येतावन्तं कालमुदास्ते इति ; तत्र चायं निरुत्तरो भवतीति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव,—'' छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्तये-न्नुप:॥'^{११}इति नियमात् । अथ मतम्—यद्यपि न वस्तुहानिः, नापि व्यवहारहानिः, 5 तथाऽपि पश्यतोऽप्रतिषेधतो व्यवहारहानिशङ्का भवतीति तनिवृत्तये तूष्णीं न स्था-

सुबोधिनी

तिन्निमत्ता। एतदक्तं भवति उपेक्षालिङ्गेष्वसत्स्विप व्यवहारोऽनेन किमिति न कृतो विप्रतिपन्नवस्तनः स्वकीयत्वे इति प्रत्यर्थिनाऽभिहिते. वादी निरुत्तरो भवतीत्येवंप्रकारेण व्ययहाराभावो नारदेनाभिधीयते, उपेक्षां कुर्वत इत्यभिधानात् । अतो न वस्तुतो व्यवहाराभावो वक्तुं शक्यत इति । "पश्यतोऽश्रवत" इत्येतद्वचनं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-अथ मतमित्यादिना । अयमर्थः अनासंधविशतिवर्षोपभोगात् तादशदशवर्षोपभोगाच भुम्यादिकस्य वैस्तुनो हार्निर्वा तद्विषयस्य व्यवहारस्य वा हानिरनेन वचनेन न प्रति-पाचते । अपि तु स्वसमक्षमेव स्ववस्तुन्युपभुज्यमाने सत्यासेधं यदि स्वामी न करोति, तदा कालान्तरे व्यवहारहानिशङ्का भवेदिति व्यवहारहानिशङ्कानिवृत्यर्थमासेधो विधेय

बालंभड़ी

" याकिञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी । सुज्यमानं परेस्तूष्णीं न स तल्लब्यमहैति॥" हैति पर्वस्य शेष इति भेधातिथिः। तद्धनं तद्धानिकस्य तदुत्पन्नफरूपम् । इतीति-एवंप्रका रेण प्रथमपक्षं निराचष्टे | न वस्तुत इति । अस्य वचनस्यार्थे प्रतिपादयन्नाह—व्यव-हारोति । भवतीति इत्यन्तेनान्वयः । वदतीत्यस्य स्तै इतित्यत्रान्वयः । अजङ इत्यादि उपलक्षणमन्येषामपीत्याह—अबाल इति । अस्येति सूचितमाह—सन्निधाविति । वन-स्तुत इत्यस्य फलमाह-एवमिति । अथास्यान्यथा व्याख्यानमाह-यथामतमिति । तादशो पभोगात् न भूम्यादेस्तद्विषयस्य न ब्यहारस्य च हानिः, किं तु तस्य तादशस्य व्यवहारस्य च हानिशङ्कस्यादिति तन्निवृत्यर्थम् आसेधो विधेय इत्यासेधस्यावश्यकर्त्तव्यतां विधत्ते इदं-

१.--च्य० १९ । २ त. द. सती हा । ३ म०. ८. १४७. । ४ स्त इति उदास्ते इत्यस्य प्रतीकम् ।

तब्यमित्युपदिस्यत इति । तच्च न,— स्मार्तकाळाया मुक्तेह्यां निशेङ्काका-रणत्वाभावात् । त्र्णीं न स्थातव्यमित्येतावन्मात्रीं भिधिस्सायां विंशति-

सुबोाधिनी

इलासेधस्यावश्यकतैच्यतां विधत्त इति । तदिष व्याख्यानं दूषयति — तच्च नेलादिना । किमयं तृष्णीं न स्थातव्यमित्युपदेशोऽदद्यार्थं वैत द्यार्थः! न तावत् दृष्टार्थः । तथा हि —व्यवहारहानिशङ्गायां सत्यां तिब्रवृत्त्यर्थमयमुपदेशो वक्तव्यः। सा च शङ्कां कारणे सत्येवोत्पवते नासति । तच्च कारणं विश्वतिवैषेपरिमेता मुक्तिराहोस्वदन्यत् ? न तावदन्यत्, वचनेऽजुपादानात् असम्भवाचेति बहिरेव परिहल्य नापि तादशी मुक्तिरित्याह— स्मार्तकालाया मुक्तेरिति । अयमर्थः —असौ मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिप्रहादिक-मन्तरेणोपमुङ्क इति स्मरणयोग्यकालीना या मुक्तिः तादशमुक्तया व्यवहारहानिशङ्केव नोत्पयते साक्ष्यादिसम्भवादिति । नाप्यदृष्टार्थं इलाह— तूष्णीं न स्थातव्यमितीति । अत्र 'एतावनमात्राभिधित्यायामविवक्षितं स्थात् ' इत्युक्तरेणान्वयः । अविवक्षितम-

बालंभट्टी

वचनिमत्यर्थः । तद्गि व्याख्यानं दूषयति—तच्च नेति । नचु तूणीं न स्थातव्यमिखुप देशः किमद्यार्थः, जत दृष्टार्थः । न तावदन्त्यः, असंभवात् । व्यवहारहानिशङ्कायां सत्यां तिब्रद्धार्थसुपदेशो वाच्यः। सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच कारणे विशतिवर्ष परिमिता सुक्तिरुत्यां वाच्यः। सा च कारणे सत्येव भवति नासति । तच कारणे विशतिवर्ष परिमिता सुक्तिरुत्वां वाच्यः। तव नान्त्यः वचनेऽवुक्तेः। नाच इत्याह—स्मार्तेति । सारण-विषयतायोग्यकालिकमुक्त्या व्यवहारहानिशङ्केव नोत्पवते साक्ष्यादिसंभवादिति भावः । नाप्यदृष्टार्थ इत्याह—तूष्ण्यामिति । दोषद्वयप्रतिपादकोऽत्यं प्रन्यः । अविवाक्षितं स्यादिन्यस्योभयत्रान्वयः । तथा चैतावन्मात्राभिधित्तायां अविवक्षित्तमनुपपत्रं स्यादित्यावर्थः तृष्णीं नेत्युपदेशस्याद्यदं फलं विधिवलात् करूप्यं वर्षापत्र, तथाऽपि करूपनेव तावत् गरीयसी । किंचाद्यसत्यमय न ''वालाप्रशत्यागार्गापे करूपयो निष्प्रमाणकः।'' इति न्यायात् । किं च वक्ष्यमाणप्रकारेण गत्यन्तरसम्भवे तद्भावमूलकतत्करूपनाऽसंगता । एवं चाद्यकरूपनयेवा स्य सार्थक्यं करूपनाया वीजामावान्नात्याद्यार्थव्यात्याह—विंशतिति। अत्र तदिवविश्वतमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्टपन्यात्वाह—विंशतिति। अत्र तदिवविश्वतमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्टपन्याद्वाह—विंशतिति। अत्र तदिवविश्वतमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्टपन्याद्वाह—विंशतिति। अत्र तदिवविश्वतमनर्थकं स्यादित्यर्थः । अस्योपदेशस्यादृष्टपन्याद्वाह—विंशतिति।

१ क. हानिशङ्काकारणत्वात् ; करणत्वात् । २ क. मात्रविधित्तायां । ३ द. 'उत दृष्टार्थ' इति नास्ति थ. 'न तावत् दृष्टार्थः' इति नास्ति । ४ थ. द. हानिशङ्का । ५ थ. द. वर्षोदिप ।

सुबोधिनी

बालंभड़ी

लकत्वे तत्फलस्य विश्वतिवर्षस्त्यमर्थादानुकाविष तूर्णी न स्थातन्यमिति निषेधमात्रेणापि सिद्धििति तनुपादानमनर्थकं स्यादिति भावः। यद्वा तदिप व्याख्यानं दूषयति— तञ्च नेत्यादिना। अतो मदीयं क्षेत्रादिकं प्रतिग्रहादिकं विनोपश्चर्क्त इति त्मरणयोग्यका-लिकी या शुक्तित्तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात्तात्रिवृत्यर्थं तत्यैतदुपदेशस्या-संभवात् तूर्णीं नेत्येतावन्मात्र उपदेशे वाच्ये विश्वतीत्यनर्थंकं स्यात् , दष्टफलाभावेनाद्यक्रकः कृष्यनाया विश्वतिवर्षस्त्यमर्थादानुकावािष संभवात् इति भावः। विश्वतीत्यस्योक्तमानर्थं क्यं निराच्ये—अयोज्यत् इत्यादिना। कर्दं विश्वतीरित शेषः। पद्यत इत्यनेन तूर्णीमिले-

^{* &#}x27;तच्च न' इत्यादिपरिहारग्रम्थस्य 'तद्पि' इत्यादिना करिष्यमाणं व्याख्यानं कृत-गहनव्याख्यानवोधासमर्थानाम् अभिमुखीकरणाय प्रतिजानीते—' अथवा सकळ' इत्या-दिना ' व्यारच्यायते ' इत्यन्तेन ।

१ थः दः ष्टं प्रथमं ता। २ दः सुप । ३ थः पूर्वे' इति नास्ति। ४ थः एतद्मे । ५ तः न नान्वे । ६ थः दः च फळं ।

राकरणार्थम् ; यथाऽऽह कात्यायनः— ''शक्तस्य संनिधावर्थो यस्य टेप्टयेन मुज्यते । विशेद्वर्षाण्यतिकान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम्॥'' इति । तदपि न—आध्यादिष्वपि विशतेस्त्र्यं पत्रदोषोद्धावननिराकरणस्य समस्वेनापवादा-

सुबोधिनी

सकळ्ळोकमनःप्रसादसम्पादैनासुगमेन मार्गेण तच नेस्यादिपरिहारग्रम्थसन्द्रभोंऽभिप्रायतो न्याल्यार्येत । तर्देषि न्याल्यानं वृषयित तच्च नेत्यादिना । अयमर्थः — अस्तो मदीयं
क्षेत्रादिकं प्रतिप्रहादिकमन्तरेणोपभुङ्क इति स्मरणयोग्यकाळीना या अक्तिः तस्या व्यवहारहानिशङ्कां प्रति कारणत्वाभावात् तिबृह्यर्थमसावुपदेश इति न घटते, अत एवं वक्तव्यं
तृणीं न स्थातन्यमित्येतावन्मात्रमुपिह्श्यत इति । तथा च विज्ञातिपदमविवादितमनर्थकं
स्यात् । कुतः ? दृष्टप्रयोजनाभावाद्रस्थोपदेशस्यादृष्टं प्रयोजनं कत्यनियम् । अद्यप्रयोजनस्य विज्ञातिवर्षरूपमर्थादाभावेऽष्युपेपत्तेः । क्षेतो विज्ञति पदमविवक्षितमिति विज्ञातिपदस्यानर्थक्यं परिहरति—अथोच्यत हत्यादिना। अयमाभिन्नायः — ''पश्यतोऽखुवतः''इसनेन तृण्णीं न स्थातन्यमित्येतावन्मात्रमेवोपदिश्यते नाधिकम् ; तथाऽपि विज्ञतिपदं सार्थकम् ।
तथा हि । विज्ञतिवर्षपर्यन्तं यदि स्वामी नासेध्यति, प्रत्यर्थी चासेधरिहतं तावन्तं कालमुप्रभुङ्के वस्तुतः कपटकृतलेल्यपूर्वकमित, तद्विचात्रेतं सार्थकमिति । अनासेधे विज्ञतिवर्षेप्रभोगेन विज्ञतिवर्षानन्तरं पत्रं निद्रोपमित्यत्र कात्यावचचनं प्रमाणयति— शक्तस्य सिन्नधावर्थं इति । निराकरोति—तदिप न आध्यादिष्वप्रीति । अयमिग्रियाः—पत्रे

बालंभट्टी

वोपदिश्यते नाधिकम्। तथाऽपि विंशतीति साधैकम्। तथा हि-यदि विंशतिवर्षपर्यन्तं स्वामि-कृतासेधामावेन तद्रहितं तावत्कालं वस्तुतः कपटकृतलेल्यकमपि प्रत्यधिनोपभुक्तं तदा विं-शति वर्षोत्तरं तत्पत्रं निर्दोषमिति पत्रदोषोद्घावननिराकरणार्थत्वेन तत् साधैकमिति भावः । अत्र प्रमाणमाह-यथाऽऽहोति|शक्तस्य निराकरणे समर्थस्य सन्निधावित्यनेनासान्निध्य व्यवछेदः। लेल्येन ^{*}कपटकृतेन । विंशहूर्षाणीत्यार्षम् । इदमपि निराकरोति–तद्पि नेति । तथा उस्य

१ स्त्र. विंशतिवर्षा । च. विंशतिवर्षाति । २ थ. द. दिना । ३ थ. स्यते ४ थ. तदपीति । 'अथ मतम् ' इत्यादिना यद् व्याख्यानमुद्धावितं तदपीत्वर्थः । ५ द. प्युपत्तेर्वि । ६ 'अदः ' इति स्यात् । ७ द. अनासेषविंशतिवर्षोनन्तरम् । 'अनासेषविंशतिवर्षोपभोगानन्तरम् ' इति पठितुं युक्ततरम् ।

संभवात् ; यथाऽऽह कात्यायनः — '' अथ विंशातिवर्षाणि आधिर्भुक्त सुनिश्चितः । तेन छेरूयेन तत्सिद्धिर्छेरूयदोषविवर्षिता॥'' तथा—-''सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विद्योयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशातिः॥''इति ।

सुबोधिनी

दोषोद्धावनिन्ताकरणार्थस्वेन विंशतिपदस्य सार्थंकत्वेऽस्य न्यायस्याध्यादिपत्रेण्विष तुल्य-त्वात् । उपैरितनयोगीश्वरत्वचे "आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना । " इत्यसावाध्या-दिष्वपवादो विरुध्येतेति । ननु " पश्यतोऽशुवतः " इत्यनेनासेधगिहतं विंशतिवर्षोप-भोगानन्तरं सामान्येन सर्वत्र पंत्रदोषोद्धावनिराकरणे प्राप्ते "आधिसीमोपनिक्षेप" इत्यनेन विशेषवचनेनाध्यादिविषये तथा न, किन्तु विंशतिवर्षानन्तरमि पत्रदोषोद्धावनमस्त्येवेति पूर्वोक्तापवादे कुतो न विरोध इत्याशङ्का न योगीश्वरवचनयोरेव परस्परिवरोधः, अपि तु काल्यायनवचनाभ्याम् "आधिसीमोपनिक्षेप" इति योगाश्वरवचनस्य विरोध इति द्योत्य-तुं काल्यायनवचनम्यास् "आधिसीमोपनिक्षेप" इति योगाश्वरवचनस्य विरोध इति द्योत्य-तुं काल्यायनवचनमुदाइरति—अथ विंशतिवर्षाणीति । पतुत्कं भवति— आधिपत्रे सीमा-पत्रे च विंशतिवर्षानन्तरं दोषोद्धावनं नास्ति, अपि व्यद्वप्रमेव तत्पन्नमिति काल्यायन-वचनाभ्यां प्रतीयते । योगीश्वरवचनेन त्वेतद्विपरीतत्वया आधौ सीमानि च विंशतिवर्षानन्तर-मिष दोषोद्धावनमस्त्रीति । तथा च विरोधः । न चैतवुक्तं वक्ष्यमाणप्रकारेणाविरोधनैवोप-

बालंभट्टी

सार्थक्ये आध्यादिष्विपि त्रिषु उक्तन्यायस्य तुर्व्यवैनाधे आधिसीमोपेत्यादिमूलवचनेनापवाद्वात्वाक्त्यसंगत्यापत्त्या मूल्योपियो विरोधापतिरित भावः । नन्करीत्या पश्यत इत्यनेन सामान्यतो विंशतिवधीपभोगोक्तरं सर्वत्र पत्रेषु दोषोक्षावनिनराकरणे प्राप्ते आधिसीमोपेत्यनेन विद्योषयचनेन तद्विषये तथा न, किं तु तदुक्तरमपि तदुद्धावनं कर्तव्यमेवेति बोध्यते इति । प्रागुक्तापवाद्व्यसम्भवेन तस्य कृतो विरोधो मिथ इति चेक्च । वचनान्तरिवरोधेनैव व्यवस्थाया दुवैच्ववादेतद्विभेषेत्य तद्वचनमाह-यथाऽऽहिति । तथा च तथाऽङ्गीकारे कात्या-वादिविरोधोऽन्यथा मिथो विरोधः, सेयमुभयतः पाशरञ्जुरिति भावः । अथेति—आधिसीमापत्रयोरिप तदुक्तरं दोषोद्धावनं न । अपितु अदुष्टमेवेत्यस्यैतत् प्रतिपाद्यवैनेदि-

१ तः परियो । २ तः पत्रेषु दो । ३ तुल्यत्वे आधीति च पाठः ।

एतेन ''धनस्य दशवार्षिकी'' इत्येतदिप प्रत्युक्तम् । तस्मादस्य श्लोकस्य सम्याँऽर्थो ब-क्तव्यः । उच्यते—भूमेर्धनस्य च फल्हाँनिरिह् विविक्षता न वस्तुहानिर्नापि व्यव-हारहानिः । तथा हि—निराँकोशं विशतिवर्षोपभोगादृष्ट्यं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते;तथाऽपि फलानुसरणं न लभते,--अप्रतिषेधलक्षणात् स्वापराधात्, अस्माच्च बचनात् । पँरोक्षभोगे तु विशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव—-''पश्यतः'' इति 5 बचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्षोशे—''अष्ठुवतः'' इति वचनात् । विशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्षोशे च लभते, विशतिप्रहणात् । ननु तदुत्पन्नस्थापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानि-

सुबोधिनी

पत्तिरिति । स्वाभिन्नेतमर्थमाह्—' उच्यते ' इत्यादिना । प्रत्यक्षमोगे च साक्रोश इति । फळानुसरणं छभत इत्वनुपङ्गः । अत्र हेतुः— अन्नुवत इति वचनादिति । यतोऽनुवत एव फळहानिस्तो न्नुवाणस्याकोशं कुर्वतः फळमस्तीत्वर्थः । प्रत्यक्षे निरान्नो-शे च छभत इति । अत्रापि फळानुसरणिमस्येव । अस्तु स्वस्वं, तथाऽपि विषयविशेषे

बांछमट्टी

परीततथा मूळवचनयेार्थंवस्थायामेतद्विरोधो न चैतवुक्तं वस्यमाणप्रकारेणा विरोधेनेवोपपक्तिति भावः । सम्योऽर्थ इति । निर्दुष्टोऽर्थ इत्यर्थः। अन्योथं इति पाठान्तरम्। तमेव स्वाभिमतमाइ—उच्यते इति । इह-पश्यत इत्यत्र वचने । विवेति, — ताल्प्यत इति भावः । अत एवोपपादयति — तथा हीति । निराकोशम् इति उपभोगिक्रयाविशेषणं — फलेति । तावत्यर्थम्तं ततस्तेन लब्धेत्वादिः । नतु स्वल्पापराधे महद्दनिष्टमतुचितमत आह—अस्मादिति । पश्यत इति वाक्याचेत्यर्थः; अन्ययैतस्य वैयर्ध्यं स्पष्टमेवः क्षाक्रोशोशे इति, — फलानुसरणं लभत प्वेत्यस्यातुषक्षः । अत्र हेतुमाह — अनुवत इति । यतोऽनुवत एव फलहान्तरणं लभत प्वेत्यस्यातुषक्षः । अत्र हेतुमाह — अनुवत इति । यतोऽनुवत एव फलहान्तरांऽनुवत आकोशं कुर्वतः फलमस्तिति भावः — क्षीशे चोति । फलानुसरणमित्यस्यातुषक्षः। इदमण्ययुक्तमिति शक्कते — निन्विति । फलस्यिति फलस्यापि इत्यर्थः । तद्वानिरिति ।

[ं] ख. ग. स्यान्यार्थी । २ क. हानिर्विव । ३ क. ज. निराक्रीशर्विश । ४ क. परो-पभोगे तु । ज. परोक्षभोगे। ५ त. स्तु (फल्टं) । ६ साक्रोशे इति च पाटः । ७ निरत्येतस्परित्यस्य कोशे च इति प्रतीक्षमहणं च ।

रनुपपन्नैव । बाढं तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने; यथा-तदुत्पन्नपूगपनस-दृक्षादीनाम्, यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगान्नष्टं तत्र स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशः ॥ "अ-नागमं तु यो मुङ्के बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः"॥ ईत्यनेन वचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चोरवत्तत्तमद्रव्यदानं प्राप्तं, हानिविंशति-

सुबोधिनी

फल्रहानिरुपपुत्रेक्षधाँक्षीकारेण परिहरति — बाढ्यमिति । क विषये फल्रहानिर्नास्ति क वा फल्रहानिरित्याकाङ्क्षायां यत्र फल्रं विद्यमानं, तत्र हानिर्नास्तीत्याहः — तस्य स्वरूपायिनाहोनेत्यादि । तस्य फल्रस्य । यत्र पुनः फल्रमुपभोगात् स्वरूपतो नैंष्टं, तत्र सम्बन्धिनः
स्वरूपस्याभावात् सम्बन्धात्मके स्वत्वे निष्ठृत्तेऽपि 'अनागमोपभोक्तारं चोरवहण्डयेत् ' हति
वचनाचोरेणापहृतं द्रव्यं स्वामिनेऽपीयत्वा यथा दण्डो गृद्धते तहृदुपभोक्तारं स्वामिने फल्रं
दापियत्वा दण्डयेत् इति विधानादृचनवलात् फल्रमूल्यदाने प्राप्ते फल्रहानिर्विधायत इत्याह —
येत्र पुनस्तदुस्पन्नमित्यादिना ॥ २४॥

बालंभद्दी

फल्रहानिरपीत्यथैः। अस्तु स्वत्वं, तथाऽपि विषयविशेषे फल्रहानिरपपश्चैवेत्यर्द्धाङ्कारण परिहरति—बाद्धमिति। क फल्रहानिर्गास्त कास्तीत्याकांक्षायां यत्र फल्लं विद्यते तत्र हानि नेत्याह—त्त्रस्येति, फल्रस्येत्यर्थः। स्वरूपपँदं स्पष्टार्थम्। यद्वा स्वरूपतः सर्वोशेनेत्यर्थः। तिर्दिति,—क्षेत्रेत्यर्थः। पूगः क्रमुकः। एवं चायं पूर्वपक्षविषय इति भावः। प्रकृतवचनविषय माह—यत्पुनिरिति । यस्वित्यर्थः। यत्र पुनिरिति पाठान्तरम्। स्वत्वनाश इति,—संवन्धिनः स्वरूपस्थाभावात् सम्बन्धात्मकस्वत्वस्य निष्टृत्वावित्यर्थः। व्यचेनेनिति,—चोरेणापहतं द्रव्यं स्वामिने दापियत्वा ततो यथा राजा दण्डो गृह्यते तह्रचाह्योपभोक्तारं पापिष्ठं तं स्वामिने तः हापियत्वा स्वयं राजा दण्डेन निगृह्धीयादिति तत्पूर्यकं दण्डविधायकेन कात्यायनवचनेने।

१ क. छः विनाशे तथ० । २ ना० १. ८३.। ३ त. गःस्वं । ४ त. न रष्टः। ५ 'यसुनस्तदुस्पनम्' इति तु मिताक्षरापाठः । ६ अस्येति-—इति च पाठः । ७ स्व रूपपदस्य स्पष्टोर्प्यः । ८ निवृत्तावपीत्वर्यः।

वार्षिकीति अपोद्यते । राजदण्डः पुनरस्येव विंशतेरूर्ध्वमपि, अनागमोपसोगा-दपवादामावाच । तस्मास्वाम्युपेक्षाळक्षणस्वापराधादस्माच वचनाद्विंशतेरूर्ध्व फैळं नष्टं न लमत इति स्थितम्। एतेन धनस्य दशवार्षिकीत्येतदपि व्याख्यातम् ॥२४॥

अस्यापवादमाहः -

आधिसीमोपानिक्षेपजडबालधनौर्विना । तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ २५ ॥ अधिथ सीमा च उपनिक्षेपथ आधिसीमोपनिक्षेपाः: जडथ बालथ जड-

किमुपेक्षया सर्वत्रेव व्यवहारप्रवृत्ययोग्यता स्नात् शस्यम् —आधिसीमोपेत्या-दि ॥ २५ ॥

बालंभट्टी

त्यर्थः।अपोद्यते बाध्यते,—-उक्तवचनबलात्फल्रम्ल्यदाने प्राप्ते केवलं फल्रहानिस्तवानेन विधी-यत इति तदपवादःवमस्येति भावः। अत एवाऽऽह—राजदण्ड इति। तद्वचनबोधित इत्यर्थः। अनागमेति ,—-स्वत्येहतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः वैचने तत् क्रियाविशेषणस्। अपोति ,— तद्वदेतद्विषयेऽपवादाभावाचेत्यर्थः। स्वोक्तमुपसंहरति—तस्मादिति। अन्योपेक्षा नापराध इति सूचयकाह—स्वाम्युपेति । नष्टमिति,-स्वरूपत इति भावः। व्याख्यातिमिति,— उक्तवत्तस्यापि फल्रहानिपरतया सुयोज्यस्वात्॥ २४॥

यथाश्रुतप्रकारद्वयेऽप्यनुपपनोराहः -- आधिश्चेत्यादिना । ल्य्वक्षरत्वाज्जबस्य पूर्व-निपातः । अत्र द्वन्द्वस्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यं न तत्क्रमे । तथा च जडेत्यादि संसार्ध्यं, तेन सहोपनिक्षेपादिभिन्धुंत्क्रमेण त्रिवारं द्वन्द्वः कार्यः । यथाश्रुते तु आधेर्ष्यन्तत्वात्

१ छ. अपोद्यते । क. क्रांत्यनेनापोद्यते । क. २ क. छक्षणत् स्वा प० । २ क. नष्ट फरू । ४ अनागमेतुयो भुंक्ते इतिचने इति च पाटः । अनागमित्यितत् इति च पाटः । ५ क नं तु क्रमे पूर्वनिपातस्यााद्यति मावः । ६ जडश्च बालश्च तयोर्धेने जडबालधने, उपनिश्चेपस्च जडबालधने च उपनिश्चेपफडबालधनानी सीमा च उपनिश्चेपफडबालधनानि च सीमो-पनिश्चेपफडबालधनानि आधिश्च सीमोपनिश्चेपफडबालधनानि च अधिसामापिनिश्चेपफडबालधनानि इति इतः कार्यं इति मावः ।

बार्ली तयोर्धने जडबारुधने; आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबारुधने च आधिसीमोप-निक्षेपजडबारुधनानि, तैंविंना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य इस्ते निहितं द्रव्यम् ; यथाऽऽह नारदः—''स्वं द्रव्यं यत्र विस्तर्भात्निक्षिपत्य-विशिद्धितः। निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥'' इति । उपनिधानमुपनिधिः। आध्यादिषु पश्यतोऽब्रुवतोऽपि भूमेविंशतेः , धनस्य दशम्यो वर्षेम्य ऊर्ध्वमधुप-

आध्यादिषु क्षिक्तेनेंवापहारकारणामित्याभेषायः । आधिस्तावत् भोगायेव क्रियते । सीमा च प्रतिजागर्नुदोषादनेकधा गुज्यते, निक्षेपं च समर्पितत्वात्, जडवालयोरसामर्थ्यात्, उपिनिधि वक्ष्यति, राजधनमनेकगामित्वात्, स्त्रीधनं चास्वातन्त्र्यात्, श्रोत्रियाणां व्यापारा-न्तरापेक्षया । तथेति प्रकारार्थः । यत्रैव स्वामित्वादतेऽपि भुक्तिः संभाव्यते तत्कृतोपभोगे-

सुबोधिनी

अपनिक्षेपस्योपैनिधेश्च भेदं^र दर्शयति—उपनिक्षेपो नामेति । एतदुक्तं भवति— रूपसङ्खेय प्रदर्शयित्वा यत् दीयते, असाबुपनिक्षेपः, अप्रदर्शयित्वा रक्षणार्थं यत् दीयते असाबुपनिधिरिति।नारदवचने विस्तम्भादिति पदेन रूपसङ्ख्यार्प्रदर्शनं द्योखते। उपान्यहानि

बालंभट्टी

पूर्वनिपातसम्भवेऽपि नृतीयहुन्हे जडेत्यादेः पूर्वनिपातः स्यात् । अनित्यत्वं त्वग तिका गितः । अत उक्तंव गितिन्यांच्या । उपिनिधित उपिनेक्षेपस्य भेदं दृशैयन् तद-श्रेमाह—उपिनिक्षेपो नामिति । तथा च रूपसंख्येऽप्रदृशैयित्वा रक्षणार्थं यद्दीयते स उपिनिक्षिति बोध्यम् । विक्रमात् विश्वासात् । अनेन रूपसंख्याप्रदृशैनं सूच्यते । अविशक्ति इस्रनेन रक्षणार्थेत्वं सूच्यते । तथाऽपि निर्धाति भिन्नं वाक्यं सामान्ये नपुँसकं—विना योगे हित्तीयैकवचनान्तम् । तिहुना चेत्यर्थः । तद्रुव्यर्थत् उक्तः । योगार्थमाह —उपिनिधानिमिति । अभ्यहितत्वविवक्षया राजशब्दस्य पूर्वनिपातः । धनैरपीत्यत्र विनेत्यस्यानुपङ्गे बोध्यः । इदं च पूर्ववाक्येन पश्यत इत्यनेनान्विति । तथा च तदेकवाक्यता शावदी । अथ तात्यर्थार्थमाह-आध्यादिष्ठिति । अनुवत इति छेदः । अपिना अन्यसमुख्यः । अप्रिमापिना प्राक्वसमुख्यः । उपचयेति फळहानिनं भवतीत्यर्थः ।

१ क. इ. छ. विश्वस्थाः । २ छ. विंशतेरूर्षं धनस्य । ३ थ. मि हानिनी । त. उप हित नास्ति । ४ थ. द. पनिधेर्भदं । ५. द 'प्रदर्शयित्वा 'हत्यादिः । 'श्वेपः' इत्यन्तो नास्ति ६ द. स्व्यगेरपः । 'प्रदर्शयेत्वा 'हति क्रेलकप्रमादः, 'समासेऽनव्यूर्वेक्लोस्यप् (७-१-१९) हित क्लोस्यपि प्रदर्श्यतिरूपस्य साधुत्वात् । एवमदर्शयित्वेत्यत्रापि ब्रष्टव्यम् । ७ उपचयहानिसिति मिताक्षरायां त पञ्चते । ८ फ. एत्दर्थं ।

10

चयहानिर्न भवति, —पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावात् , उपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात् । तथा हि । आधेराधित्वोपाधिक एव भोग इत्युपेक्षायामि न पुरुषा-पराधः । सीम्नश्चिरकृततुषाङ्गारादिचिह्नैः कुँसाध्यत्वादुपेक्षा संभवति । उपिनक्षेपो-पनिध्योभुक्तेः प्रॅतिषिद्धत्वात् प्रतिषेधातिक्रमोपभोगे च सोदंयधनलाभादुपेक्षोप-पत्तिः । जडबाल्योर्जेडत्वाद्धाल्त्वादुपेक्षा युक्तैव ; राज्ञो बहुकार्यव्याकुल्त्वात् ; स्त्री- 5 णामज्ञानात् , अप्रागत्भ्याच् ; श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानन्याकुल्त्वा-दुपेक्षा युक्तैव । तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारणसंभवात्समक्षभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदिप फल्हानिः ॥ २५ ॥

आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह—
आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।
दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

नापहारकारणमिल्यथैः ॥ २५ ॥ यतश्राध्यादिषु निमित्तान्तराद्भक्तिः ततः—आध्यादीनामिति ॥ २६ ॥

सुबोधिनी

र्नभवतीति । फलहानिर्नभवतीत्वर्थः ॥ २५ ॥

बालंभट्टी

अन्ना हेतुमाह—पुरुषेति। स्वामीत्यर्थः। स्वल्पसत्वेऽपि न दोष इत्याह—तथाविधेति। येनेरशं फलं तादशःइत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—उपेक्षेति। तत्र तत्र, —आध्यादिषु । आधित्वोपाधिका एवेति, जाधित्वनिमित्तका एवेत्यर्थः । चिरकृतेति एवंतरंकृतेल्यर्थः। चिरभृतेतिपाठान्तरम् । सुसाध्य त्वादिति पाठः। मौलक्षमवोधने तात्पर्यादाह—उपिनिक्षेपोपोति। अन्यथाऽत्पाच्यात् पृत्वौतिपाते वैपरात्यं स्थात्। प्रतिषिद्धत्वादित्यस्योपेक्षोपपितिरित्यत्रान्तयः। प्रतिषेधसुल्लक्ष्य भोगे क्रियमाण अह—प्रतीति। पर्छातत्पुरुषप्वकृत्वावातत्पुरुषः। चो च्युक्तमे—लामाच्वेत्यर्थः—व्याकुल्वादिति। चर्षक्षात्रकृत्वेत्यस्यानुपङ्गः। प्रवमग्रेऽपि। तद्र्येति। विचारानुष्ठानयोईन्द्रं कृत्वा तदर्थवादे-तम्मा-

१ क. हानि भैवति । क. २ स्य तत्र संभवात् । ३ ख. ग. साप्यत्वा०। ४ क. प्रतिषेधात् । ५ ज. सुसाधनत्वादुपेक्षोपपत्तिः ख. सोदयफललाभ० । ग. सोदयफलाभावादु । ६ न. मृतेति ।

यः आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यन्तानां चिरकाळोपभोगबळेनापहर्तेतं विवा-दास्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः। दण्डं च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्य-समंराञ्चे दापयेदिति विधिः। यद्यपिगृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न संभवति तथाऽपि

धनिने धनं दस्वा अनन्तरं राज्ञे तत्समं देयम् । अपि वा शक्त्युपेक्षमित्यर्थः; यस्मा-च भुक्तमात्रेण नार्थनाशः ॥ २६ ॥

सुबोधिनी

विवादास्पदीभूतं द्रव्यं स्वामिनं दापयेदित्यनुवादं इति । "निह्नवे भावितो द्याद्धनं राज्ञे च तस्तमम् ।" इत्यत्रास्यार्थेस्य विहितःवादिर्ध्यभिप्रायः । द्रण्डं च तत्समं विवादास्पदीभृतद्रव्यसमं राज्ञे द्यापयेदिति। नन्वत्र विधिरनुपपनः,—"राज्ञे च तत्समम् " इत्यत्रेव प्रकृतधनसमद्ण्डस्थापि विहितःवात् । उच्यते । "राज्ञे च तत्समम् " इत्यत्र कृंणा दानमात्रे विधिः न सर्वत्रं विषयेषु। भवतु वा सर्वविषयत्वम् ; तथाऽपि न तत्र विधिः। तत्र तत्र विहितस्य "राज्ञे च तत्समम् " इत्यत्रान्धमानस्वाज्ञ काचिद्नुपपत्तिः । ननु सर्वेष्विप विवावंपदेषु तत्समद्ण्डदानस्याञ्चव्य-स्वादित्याजञ्चय सल्यमेवं, ताडरेगे स्थळं "तत्समर्म्" इति तत्र तत्र वत्र वश्यमाणदण्डो विधीयत् वे इत्याह—यद्यपि गृहक्षेत्रादिध्विति। ननु तर्छत्र वश्यमाणस्थळे चासावेवार्थो विधीयत

बालंभही

दिति । कदाचिदिति विंशतेः पूर्वं तदनन्तरं चेत्यर्थः ॥ २५॥

आध्यादि अपड्रीयमाणेषु संकोचे मानाभावादाह—श्रोतियोति। अपहारे निमित्तमाह— चिरेति । धनिस्त्यस्यार्थमाह—विवादोति। अनुवाद इति। ''निह्नवे भावितो द्यात् '' इत्यनेने वास्यार्थस्य विहितःवात्तत्र दानस्य विहितःथेन दानेनेव दापनस्याप्याक्षिप्तस्यादिति भावः। तृती-यपदार्थमाह—दण्डं चेति। तस्ममित्यस्य व्याल्या—विवेति । अनुषङ्गणाऽऽह—दापयोदिति । विवितिति । प्राद्विवाकादिरिति शेषः। कैंन्यमिपि विधिनेनिह्नवे इत्यत्र राज्ञे च तत्समित्य-नेनैव प्रकृतथनसमदण्डस्यापि विहितःवादिति चेक्ष । तस्य ऋणादानमात्रविषयत्वेनासर्वविषय यस्थेन प्रकृतेऽप्राप्तेः । सर्वविषयत्वेऽपि तत्र तत्र व विहितदण्डस्य राज्ञे च तत्समित्यनेनाशुवा-दात् । अतो न दोषः। प्रतिपादितमिदं तत्रैव । तदेतत् ध्वन्यक्षेवाह—यद्यपीति ।

१ खा गा जा 'या' इति नास्ति। २ खा गा जा हतीरं विं। ३ ता था तं विवा। ४ था 'इल्पिनाया' इल्पादि 'विहिलाद्' इत्यन्तो नास्ति। ५ ता दान्न दान। ६ था दा सर्वि । ७ था देषु। ८ था पर्येषु। ९ ता था सस्थले । १० था दाति च ता। ११ फान लयसपि।

" मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा।" ईत्यादिवक्ष्यमाणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ तस्तमदण्डेनापहर्तुर्दमनं न मवति बहुधनत्वेन, तदा शक्त्य-पेक्षं धनं दापयेत्—यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावदापयेत् । " दण्डो दमनादित्याहुः, तेनादान्तान् दमयेत् । " इति दण्डप्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्त्ममपि द्रव्यं नास्ति सोऽपि यावता पीड्यते तावदाप्यः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असौ धिग्दण्डादिना दमनीयः । तथा च

सुबोधिनी

इत्यन्यतरस्याविधित्वं स्यादिति चेन्न । वक्ष्यमाणस्थले दण्डस्वरूपविधिः, अत्र तु तत्र प्राप्त-दण्डानुवादेन दापनविधिरित्युभयत्र^शविधेयसम्भवान्नान्यतरस्याविधित्वस् । ' नतु धिक्कारस्य दण्डत्वमेव कथम्? सिद्धं वा दण्डत्वे तद्विधानं कुतोऽवगम्यते?'–इत्याशङ्कयोगयत्र मनुवचनं

बालंभट्टी

गृहान्तरादिरूपदण्डदानस्यासम्भवेनाशस्यावात्।तथा चाध्यादिसवैविषयत्वभेव तस्यानुपपन्नसिति भावः । आदिना '' क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तमभध्यमाः।'' इत्युत्तराधेपरिम्रहः—
दण्ड इति । तत्रेति शेषः । तथा च तत्समित्यनेन तादशे स्थळे वक्ष्यमाण एव दण्डो विध्रियत इति भावः। नन्वेवमत्राप्ते चंकस्यैवार्णस्य विधानादन्यतस्याविधित्यं स्यादिति चेन्न।
वक्ष्यमाणस्थळे दण्डस्वरूपविधिरत्र तु प्राप्तदण्डानुवादेन दापनविधित्तिः चेन्नमुभयत्र विधिसंभवात् । तुर्यपादार्थमाह—अधिति । विद्विति पूर्वान्विय । शक्त्यपेक्षत्वस्य मर्यादामाह—
यावतिति । एतछामोपायमाह—दण्ड इति । तेन दण्डेन '' दण्डेति')' इत्यत्र गौतमीये
दण्डप्रहणस्य दमनार्थत्वस्योक्तत्वात्।तथा च तत्त्य योगरूडत्वेन योगवशेन तछ्वधिति भावः।
अनेनेवाधिकस्येव न्यूनस्यापि विनिगमका भावात्त्रयोक्तया संग्रहः इत्याह—यस्य त्विति।
एवमेवानेनेव छन्ध्यं विशेषान्तरमाह—यस्य पुनिरिति,--यस्य व्वत्यर्थः।नतु धिग्दण्डादेर्वण्डस्वमेवादावसिन्दं, सिन्देऽपि वा दण्डत्वे तद्विधिः कुतोऽवगम्यत इत्यत आह—तथा चेति ।
धिग्दण्डो विगिति कुत्सनं, वाग्दण्डः परुवशापवचनात्मकः, धनदण्डो धनापहारः, वधदण्डः
शारीरो बंचरोधादिकीवितान्तः, एते च चतुर्विधा दण्डा व्यस्त । एकेकशः समस्ता द्वित्रा स्विचतुरो
वा अपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः।तदुक्तं मनुना''वधेनापि यदा त्वेताक्षिग्रहितुं न शननुयात्।तदेषु सर्वेमप्येतत् प्रयुक्षीत चतुष्यस्य।' इति। वधेनापि ताडनेनापि।अपिरन्यसमुच्वये। उक्तकः

१ व्या०,१५५.१२.—गौ० ११.२८.। ३ थ. 'विधेय ' इत्यादि ' ङ्गोनयत्र ' इत्यातः अपन्ति । मतस्ये इति च पाटः । ४ थिक् थिगिति च पाटः ।

मनु:-- भिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः

सुबोधिनी

प्रमाणयति—धिग्दण्डं प्रथमं कुर्यादिति। अत्र प्रथमतदनन्तरतृतीयादयः शब्दा धिग्दण्ड वाग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादकाः, न पुनः

बालंभद्दी

मेण पूर्वपूर्वासाध्ये उत्तर उत्तरः प्रयोक्तब्यः। तथा चात्र प्रथमतद्नन्तरतृतीयातः परशब्दाः धि-ग्दण्डधनदण्डवधदण्डानां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्याधिक्यप्रतिपादकाः न तु सर्वेष्वप्य पराधेषु प्रथमादिकमेण कर्तन्यता प्रतिपादका इति बोध्यम्। अयं पाठः प्रागुक्तस्य 'धिग्दण्डस्त्व-थ" इति मूळस्य संवादी । मेधातिथिना तु आद्ययोद्यंत्ययेन पाठं कृत्वा यो गुणर्वानाषत् प्रथममेवापराधं कृतवान् स वाचा निर्भत्त्यः । साधुगुणवानसि मा पुनरेवं कार्पीरिति । तथो च्यमानी यदि ततो न निवर्तते तदा धिग्दण्डेन कुत्साविशिष्टेः परुषवचनैर्निर्भत्स्यः एवमग्रेऽपीति स्यातम्। नारदेन तु दण्डद्वैविध्यमुक्तम्। तथा हि----''शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः। शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः । काकिन्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वा-न्तस्त्रथैव चा।'' इति । द्विविघोऽप्यपराघानुसारेणानेकघा भवतीत्याहस्म स एव, ''शारीरो दश-धा प्रोकः अर्थदण्डस्वनेकघा।"इति इदञ्ज बाह्मणादिसर्वविषयम्। न च'राजा सर्वस्येष्टो बाह्मण वर्जम्।"इति गौतमान्न ब्राह्मणा दंण्ड्या इति वाच्यम्।तस्य प्रशंसार्थत्वात्।न च'पड्भिःपरिहार्यो राज्ञाऽवध्यश्चाबन्ध्यश्चादण्ड्यश्चाबहिःकार्यश्चापरिव,द्यश्चा परिहार्यश्चा'' इति तस्य स्वोक्तिविराध-स्तथासतीति वाच्यम्। अस्यतद्व्यवहितपूर्वतनेन स्वेनैव स एष बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदांग विद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशरुस्तद्पेक्षस्तद्गिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्म-स्वभिरतः षट्सु वा सामियकाचारिकेष्वभिविनीत इत्यनेन प्रतिपादित बहुश्रुतिवषय-रवेन ब्राह्मणमात्रविषयस्वाभावात् प्रतिपादितमिदमधस्तात् ब्याख्यातं च । तदतत् ध्वनयन्

 [&]quot; वाग्दण्डं प्रथमं कुर्योद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्" इति सर्वेभेनुत्सृतिटीकाकारेरादृतः
 पाठः ।

परम् ॥" ईति । वधदण्डोऽपि शारीरो ब्राह्मणःयातिरिक्तानां नवधा दर्शितः । तथाऽऽह मनुः—" दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽत्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥उपस्थमतुरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णो च धनं देहस्तथैव च॥" ईति । एतेषां यित्रिमित्तापराधस्तत्रैवोपस्थादौ निव्रहः

सुबोधिनी

सर्वेष्वप्यपराधेषु प्रथमादिक्रमेण कर्तब्यताप्रतिपादकाः । देशस्थानानिदण्डस्येति। त्रिषु वर्णेषु क्षास्त्रियवैदयसूद्रेषु। यानि दण्डस्थानानि तानि दशेखन्वयः । एतेषां च यद्गिमित्त इति। एते षामुपस्थादीनां मध्य इत्यर्थः । अकिञ्चनं धिग्दण्डं दण्डयेदित्युक्तम् । तत्रैव पक्षान्तरे

बालंभद्दी

विशेषमाह—वधदण्डोऽपीति । णानां णानात्त्वं क्विचत् तथैव पाठः । तत्र मानमाह—यथाऽऽहेति। त्रिष्ठ क्षत्रियवैद्देग्युद्धेषु वर्णेषु यानि दण्डस्य स्थानानि दश स अवविदित्यर्थः । इद्मुपळक्षणमनुळोमादेरिपं । तदेतत् ध्वनयद्वाहः—अक्ष्वत इति । शारीरसक्कविध-दण्डरित इत्यर्थः। वजेत् राजगृहात् पुराहा, पञ्चमं स्थानं—अव्यवहितेनान्वेति स्थानशब्दो-ऽत्र विषयपरः। तत्तत् प्रदेशे पीडनीय इति तात्यर्थम् । न च धनदण्डस्य पृथाग्विहितत्वात् शारीरमेदमध्ये तद्वत्तिः पुनरयुक्तां संबद्धा चेति वाच्यम् । धनकृतापराधे तदण्ड एव नान्य इत्येतदर्थः। पुनस्ततुक्ते तन्मध्ये ठेखस्तुं तुव्यत्वप्रतिपादनाय । यद्वा तत् पीडया शारीरपी डा परोऽयमन्य एव ततो धनदण्डादिति प्रकारान्तरम्य मेधातिथिनोक्तम् तत्त्वेव बोध्यम् । अव्यवस्थानिरासायोक्तेस्तात्यर्थमाह—तेषां चेति। वपस्थादीनां मध्ये इत्यर्थः। उपस्थमत्रवीपुं-सयोःप्रजोत्पादकम्। यत्र च दण्डविशेषो नान्नतत्तत्र यस्य यत् कृतापराध स्स तत्र्वत पीडनीयः तत्रागम्यागमने उपस्थनिग्रहः, अमक्ष्य मक्षणे उदरानिग्रहः, आहार्रानवृत्यादिना, वाक्षपरूषे जिह्नायाः, स च छेदः, चौर्ये इस्त्योः, पाद्जवल्वद्वयातिक्रमात्पादयोः, राजदार-दिद्दक्षायां चक्षुपोः, तदनुळेपनाद्याजिक्रतो नासिकायाः, राजादिरहस्यं भित्त्यावन्तरे शृण्वतः कृणीयोः, महापातिकनो मारणं देहस्येतिबोध्यः । ननु आध्याद्यापहारे महादोषे आर्क्षचनस्य धरदण्डाचुक्तमयुक्तं, तस्य अस्वव्याराधविषयत्वात्रतः तत्रवयपक्षारन्तरेऽप्याह—अमोति।

१.—८.१२९.। २.—८.१२४-—५.। 'नवधा देशित हित । ३ नवधा नवप्रकारेण प्रसिद्ध-धनव्यतिरेकेण नवप्रकार हत्वर्थः' इति अधिकपाटो 'दश ' इत्यतः प्राक् ख. ग. पृस्तकयोर्दस्यते । कित्त्वत्र पाटे नवप्रकारत्वीपपादनक्षेशः स्पष्टः । ४ छेखस्तु तत्तु इति च पाटः । ५ फ. तत्तत एव फ. प्रजननोत्पादकं। ६ पादजो यो बळवद्रधतिकमः इत्यर्थः।

कार्य इति द्रष्टव्यम् । कमे वा कारियतच्यो बन्धनागारं वा प्रवेशायितव्यः; यथो-क्तं कात्यायनेन-- '' धनदानासहं बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अशक्तौ बन्ध-नागारं प्रवेक्यो ब्राह्मणादते॥" इति। ब्रह्माणस्य पुनर्द्रव्यामावे कर्मवियोगादीनि प्रयो-ज्यानि : यथाऽऽह गौतमः—''कर्मवियोगविख्यापनानिर्वासनाङ्करणान्यवृत्तौ—'' इति । नारदेनापि--'' वधः सर्वस्वहरणं पुरानिर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः॥ अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः।'' ईत्युक्तोक्तम्—''वधा-दते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥ शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं

सुबोधिनी

अण्याह - कर्म वा कार्यितव्य इत्यादिना। यथाऽऽह गौतमः -- कर्मवियोगेत्याँदि। अस्यार्थः-अवृत्तावन्यायिनि ब्राह्मणे (ब्यापारिनिरोधा) न्यायत् प्रख्यापनादीनि कर्तव्या-नीति॥ २६/॥

विशिष्टभोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमभिधारयन् स्वत्वोत्पादकहेतोरा गमस्य प्राबल्यं दर्श

बालंभड़ी

अत्र कैमोऽप्येवमेव बोध्यः,-मेधातिथ्युक्तेः, अग्रेशक्तावित्युक्तेश्च । अत्र मानमाह- यथोक्त-मिति । धनेति । सर्वथा धनदानाक्षमं ज्ञात्वा स्वाधीनं कर्मकारयत् इत्यर्थः । अशक्तौ कर्मकरणाशको - ब्राह्मणादते इत्युभयोः शेषे इति ध्वनयन्नाह - ब्राह्मेति । पुनः तु। अधिकरणस्य शेषस्वविवक्षया पष्टी । प्रयोज्यानीत्यस्य कर्शन्यानीत्यर्थो वा । अवसाविति । अबुन्ती दुराचारे अन्यायिनि ब्राह्मणे स्वव्यापारनिरोधी न्यायप्रख्यापनादीनि कर्त्तव्यानीत्यर्थः । ब्राह्मणे इति प्रकृतत्वालुन्धम्—र्नापीति । उत्तोक्तमित्यत्रान्वयः । वधः प्राणवियोगानु-कूळच्यापारः । निर्वासनेत्यस्य नित्यसापेक्षात्वेन पुरादिति विशेषणान्वितत्वेऽपि समासः---तदङ्केति । यदङ्गकृतोऽपराधस्तदङ्ग इत्यर्थः । वधादते इति । "एष दण्डविधिस्समृतः" इत्यस्यान्षद्भः । तदेव विश्वदयति—नवामिति । वधानुकल्पमाह हिारस इति । अत एव मनः ''अबाह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमहैति। मौण्डवं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्म-

१.--१२. ४७--८. । २. --१४. ८. । ३ त. द.दिना । ४ द. पापप्रकाराख्या " । ५ ब. धोन्या । ६ नारदेनापीत्यत्र नापीति प्रतीकग्रहणम् ।

पुरात् । ळळाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन चै ॥" इति र । अङ्कने च व्यवस्था दर्शिता —''गुरुतस्ये भगः कार्यः पुरापाने पुराध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कार्य

बालंभट्टी

णस्य विधीयते ॥ इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् । न जातु ब्राह्मणं हन्यात सर्वपापेष्ववस्थितम् ॥ राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् । न ब्राह्मणवधात् भूयानधर्मो विद्यते भुवि॥तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपिन चिन्तयेत्।"इति। यमोऽपि-"सर्वेषामेव वर्णा-नाम् अन्योन्यस्यापराधिनाम् । शारीर धनसंयुक्तं दण्डं धम्यं प्रकल्पयेत्।। जगत्सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम्। तस्मात्तस्य वर्षं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्॥ अवध्यान् ब्राह्मणान्त्राहः सर्वपापेष्ववास्थितान् । यद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तदाजा समाचरेत्॥"दिति। सुमन्तुरिप-''नातता-यिवधे दोषोऽन्यत्र गोबाह्माणवधात्। " इति । वृहस्पतिरपि-"महापातक्युक्तोऽपि न विप्रो वधमईति । निर्वासनाङ्कनं मौण्ड्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः॥'' इति । "वधादते बाह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित्। अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन् वैदिकीस्मृतिः ॥" इति स्मृत्यन्तरमपि । पुरादिति । अत एव मनुः-- "असंभोज्या असंयाज्या असंपाद्या विव ह-नाः। चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधमैबहिष्कृताः ॥ ज्ञातिसंबन्धिभिस्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः । निर्देयानिर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥'' इति । छछाटे चेति । अत एव बृहस्पतिः--" हस्तां ब्रिलिङ्गनयनं जिह्नाकणौं च नासिका । श्रीवा पादार्द्धसंदर्शे ललाटोष्टं गुदं किटः॥ स्थानान्येतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश । ललाटेऽङ्क बाह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते ॥" इति । प्रयार्णिमिति । अत एव यमः " ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुष्वेंवे विधायते । शिरसी मुण्डनं दण्डः पुरान्निर्वासनं तथा ॥ प्रख्यापनार्थं पापस्य प्रयाणं गईभेन च । ललाटे चाङ्ककरणं कुर्यादाजा यथाविधि ॥" इति - दर्शितिति, -मनुनेति शेषः । गुर्विति । " अ हाहा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातिकनो नराः॥ चतुर्णा-मिप चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वतां । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥'' इत्यादिः--सरेति । सुरासंबन्धी यो ध्वजः स कार्य इत्यर्थः । श्वपदं ग्रुनः पदं । अशिराः कवन्धः " ब्राह्मणस्य च ब्रह्महत्या गुरुतत्पसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धभगश्वपादध्वजांस्तप्तेनायसेन ळळाटेऽङ्कियस्वा विषयान्ते निर्वासनम् । " इति बोधायनः । " ब्राह्मणस्यार्पराधेषु चतुर्वेव विधीयते। गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने॥ गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये तु श्वपदं कृत्वा शिखिपिण्डेन पूरयेत् ॥ विशिराः पुरुषः कार्यो ठलाटे द्विजघातनः । असंभाष्यस्तु कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुषासनम् ॥ '' इति नारदः । अस्यापवादोऽपि मनुनो-

१ क ज. वा। २ ना० १४. ९.— १०. । ३ फ संदर्श । ४ व. प्रमाणयति । ५ चतुर्थेव । ६ व. जेष्टा ।

ब्रह्महर्ण्यशिराः पुमान् ॥" ैइति । यत्तु " चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्य " हैस्यापस्तम्बवचनम् , ब्राह्मणस्य पुराह्मिबीसनसमये बस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो न चक्षुरुद्धरणम् , "अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्"। " "न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः।" ईंस्यादिमनुगौतमबचनिरोधात्। इस्यकं प्रसङ्गेन ॥ २६॥

बालंभट्टी

कः—''प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः वर्वे वर्णायथोदितम् । नाङ्कया राज्ञा छरुाटे स्युर्दाप्यास्त्तम साहसम् ॥ आगस्सु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः । निर्वास्यो वा भवेतद्राष्टास्सद्रन्यः सपारिच्छदः ॥ '' इति । पारिच्छदशब्देन पुत्रदारभृत्यहरूपश्चादिसम्पद्च्यते । सपारिग्रहः इति पाठान्तरेऽप्येवं तदक्षच्छेदोऽपि ब्राह्मणस्य नास्तीति प्रतिपादयन् विरोधं परिहरति - यन्ति ति । स्तम्बेनोक्तमिति—स्तम्बवचनमिति पाठान्तरम् । न चक्षुरुद्धेति । न चक्षुषो-रुद्धरणं तस्य इत्यर्थः । क्रचित्तथैव पाठः । मनुं प्रागुक्तमाह- अक्षत इति । गातमगाह-न शारीरो ब्राह्मणे दण्ड इति । प्रथमादिना प्रागुक्तमनुगौतमवचनान्तरपश्चिहः । द्वितीयादिना-" न त्वङ्गभेदं विग्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः। तपसा चेज्यया चैव बाह्मणः पूज्यंते सदा ॥ " इति हारीतस्य । " सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहारको वधवन्विकयारू-पयोगो महत्स्विप पातकेषु विवासकरणं ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तानि विशोधनमपीज्यो हि ब्राह्मण'' इति शङ्कुलिखितयोः, प्रागुक्तस्मृतीनां च परिग्रहः। सर्वस्वहरणमीप ब्राह्मणस्य ना-क्ति—" सद्रव्यः सपरीच्छदः" इत्यम्रे " इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः । सर्वस्व हारमहैन्ति कामतस्तु प्रवासनम्॥ "इति मनुक्तेस्त्रयानां वर्णानां धनापहार वधवन्धनिकया विवासनाङ्करणं ब्राह्मणस्येति शङ्कोक्तेश्व। तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसा-हचर्यात शारीरस्ववरोधादिरिति प्रागुक्तनारदीये वधसर्वस्वहरणयोः पाठादिति । तस्मात ब्राह्मणस्य शारिरः सर्वोऽपि दण्डो नास्ति कदाचिदपि प्रागुक्तस्मृतिकदम्बात्—'' आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं । न हिंस्यात् ब्राह्मणं चैव सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥" इति मनुक्तेश्च धनदण्डमध्येसर्वत्वहरणं नास्ति तदन्यधनदण्डस्त्वस्त्येव । समग्रधनामिति त्वकृतसाहस-

१ क. गः ब्रह्मह्न्यशिराः । २.—९. २३७. । ३.—२. २७. १७. । च्छूनिरोध स्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य इति च पाठः । 'च्छूनिरोधः' इति रेफकोपश्कान्धसः । ४.—८. १२३. । ५.—१२. ४६.। ६ 'ब्राह्मणदण्ड' इति च पाठः। ७ ब. निर्वासोमानयेत् । ८ ब. पूत्ये। ९ फ. ब. हारण हरण ।

स्वत्वाब्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्येष्ठक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्यव्यभिचारित्वात् कीदशो भोगैः प्रमाणमित्यत आह—

आगमोऽभ्यधिको भोगादिनापूर्वक्रमागतात् ।

आगमोऽभ्यधिक इत्यादि ॥ २८ ॥

बालंभड़ी

विषयम् । ''ब्राह्मणे साहसःपूर्वः'' इति मनुक्तमप्येवम् । तथा च धिग्दण्डवाग्दण्डौ विवास-नाङ्ककरणगर्दभप्रयाणानि च पर्यवसितानि । इदमपि प्रायश्चित्तानिछो: । तदिच्छोस्तु तदेव नैतत् । एवं बहुश्रुतस्यापि न किंचित् , किन्तु स्वयमेव निष्कृतं कुर्यात् । साऽपि स्वल्पा प्राय-श्चित्तप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । अत एवान्यत्रापि साक्षिप्रकरणे मूळे उक्तम् "पृथक्पृथक्दण्ड-नीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा । विवादाहिगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्पृतः ॥ यः साक्ष्यं श्रावितो ऽन्येभ्यो निह्नते तत्तमोवृतः। स दाप्यो ऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥' इति । स्तेयप्रकरणेऽपि ''सचिद्धं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।'' इत्युक्तम् । मनुनाऽप्यु-क्तम् ''कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेदण्डयिस्वा बाह्मणं तु विवासयेत् ॥" इति । अस्यार्थोऽग्रे स्फटीभविष्यति । अत्र प्रवास ओष्ठच्छेदनं जिह्नाच्छेदनं प्राणवियोजनं चेति यथायथं बोध्यम् । विवासो निष्कासनं नग्नीकरणं वा गृहभक्नो चेति य-थायथं बोध्यम् । तप्रेयं व्यवस्था, न्होभादिकारणविशेषपारज्ञानेऽनभ्यासे च बाह्मणस्यापि तत्र तत्रोक्तार्थदण्ड एव । अभ्यासे त्वर्थदण्डो विवासनं च।तत्रापि जातिद्रब्यालुबंधारापेक्षया विवा-सनं नमीकरणं गृहभङ्गो देशान्निर्वासनं चेति व्यवस्था दृष्टव्या । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञा-ने नाध्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्रह्मणस्यापि क्षत्त्रियादिवदर्थदंड एव । महाविषये तु देशानिर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनुक्तं बोध्म् । न च समप्रधनमित्याद्यक्त्या-बाह्मणस्यार्थदण्डो नास्तिति वाच्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽप्यपराधे नम्रीकरणगृहभङ्गकरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत। यतः चतुर्णामपीति प्रागुक्तस्मृतेः '' सहस्त्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुँसां विप्रां बलात् व्रजन् । '' इति स्मृतेश्चेति दिक् । कर्मकारण बन्धनागारप्रवेशाविप बाह्मणस्येति सिद्धम् । तदेतदभिप्रत्याह—इत्यस्तं प्रसङ्गेनेति ॥२६॥

अध्यवहितेन संगत्यभावात् व्यवहितेन संगतिमाह-स्वत्वेति। "पर्यतोऽनुवतः"इत्य

१. ग. ज. प्रमाणत्वसुक्तम् । २. क. भोगः स्वस्वे प्रमाणं। ३. यस्साक्याश्रावितो । ४ फ. ज्ञानेऽम्यासे च । ५ फ. ग्रसां वित्र ।

स्वैत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः। स भोगादप्यधिको वळीयान्,-स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् ; यथाऽऽह नारदः—-''आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामण्यं नैव गच्छिति ॥'' इति ै। न च भोगमान्त्रात्स्वत्वागमः , परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसंभवात् । अत एव ''भोगं केवळ-5 तो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छळापदेशेन विश्वेयः स तु तस्करः ॥'' इति ैसमर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकाळो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यिप्रयक्षश्चेति

आगमो छेल्यं तङ्क्षकेः बर्छायः—निश्चितस्वात् , अन्यथाऽपि भुक्तशुपपसेः । पूर्वक्रमे तु सति भुक्तेर्वर्लायस्त्वं—छेल्यान्तरनिरस्तस्यपि छेल्यप्रमादतः स्थितिसंभवात् । त्रिपूरुप-

सुबोधिनी

यति—स्वत्वहेतुः प्रतिप्रहक्रयादिरिति । आगसस्य भोगापेक्षया बलीयस्वे हेतुमाह— स्वत्वावबोधने भोगस्येति । अयसर्थः—भोगः स्वत्वे प्रमाणं भवितुं प्रतिप्रहादिकमपेक्षते । प्रतिप्रहादिकं तु भोगं नापेक्षते । एवं च सापेक्षनिरपेक्षयोनिरपेक्षं बलीय इति न्यायेनाग-

बांछभट्टी

त्रेति भावः । भोगमात्रस्य केवळमोगस्य । एवमग्रेऽि । आध्यादाँग्यं शाब्दम् । स्वस्वोपपादक हेतोरागमस्य भोगात् प्रावस्यरूपं विशिष्टभोगस्य सत्वे प्रामाण्यमभिप्रायतोऽभिधास्यस्राह—
सत्वेति । तत्र हेतुमाह—स्वत्वेति । भागस्य र्रवत्वप्रामाण्ये प्रतिग्रहादिसपिक्षतया प्रति
प्रहादेस्तु भोगानपेक्षतया सापेक्षनिरपेक्षयोनिरपेक्षं वळीय इतिन्यायेन अगमस्य प्रतिग्रहाधास्मकस्य ततो वळीयस्वमिति भावः । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । यथाकथांविद्रागमस्यापि न तदेतुत्वमित्याह—विशुद्धेनित् । कारणगिरितेनत्यर्थः । इदमेव व्यतिरेकमुखेन
वृद्यति—न चेति । न हीत्यर्थः एवं चेदमयुक्तमेवेति शङ्काश्यः । अत्रापि नारदमेवाऽऽह—अत एवोति। स्मर्यत इत्यत्रान्वयः । केवळतः केवळं — सार्वविभक्तिकस्रतिः । अस्यैव व्यवखेखमाह—नाग्ममितिं । कचित्—कचिदपि । यहा कापि व्यवहारविषये—भोगोति । भोगच्छळस्य उपदेशेन कथनेनत्यर्थः। फळितमाह—अत्रक्षेति। तस्य ततो बळवत्वाच्वे-

१ क. स्वस्ते हेतुः । २.—१. ८५. । ३.—नारदः १८, ६. । ४ ब. अर्थ-शान्द । फ. अर्थ शन्द । ५ फ. सत्वेति । ६ व. स्वस्ते प्रमाण्यप्रतीत्वादिन्यायेनेत्वातः पाठो न इस्यते । ७ ब. कामगहिंतेनेत्वार्थः । ८ अपदेशेनेति मिताक्षरामृत्वपाठः ।

पञ्जविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तो भवति । तथा च स्मर्यते—''सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽपरवोज्ज्ञितः । प्रत्यार्थसांनिधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥'' इति । क्वविज्ञागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह—''विना पूर्वक्रमागतात्'' इति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमः तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना।आ-

भुक्तिः पूर्वक्रमः यतश्च नाशादिग्याजेन लेख्यस्योपहतादिबाधितस्यापि स्थितिसंभवात्तत्र-

सुबोधिनी

मस्य प्रतिग्रहाचात्मकस्य बर्कायस्विमितः । विच्छेदापरवीज्ञितः इति—अपरव आ-क्रोद्याः विच्छेदेनापरवेण चोज्ञितस्यक्तः । विच्छेदापरवरहित इति यावत् । एतदुक्तं भवति । विच्छेदरहितो निरन्तरः अपरवरहितो निराक्रोद्याः इति पूर्वावतारित-वचनस्यैवावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमुपक्रमते—क्वाचिज्ञागमनिर्पेक्षस्यापीति । स

बालंभट्टी

स्तर्थः। स्वागमः विश्वस्तागमसहितः। दीर्घेति बहुवीहिः। एवमप्रेऽपि। अविच्छेदः निरन्तरः। अप्रविज्ञितः निराक्रोशः। विच्छेदापरवोज्ञितः हितः। अप्रविज्ञितः निराक्रोशः। विच्छेद्दापरवोज्ञितः हितः। अप्रविज्ञातः। विच्छेद्दितो निरन्तरः अप्रवरहितो निराक्रोशः। प्रस्पर्धिति व्यधिकरः णपदे। बहुवीहिः। अपिः प्रकृतान्यसमुचायकः। पूर्वावतारितवचनस्यैव द्वितीयपादमिप्रायतो व्याख्यातुमवतरणमाह—क्विच्चेति । कैपिअलाधिकरणस्यायेनाऽऽह—त्रयाणमिति । निस्यसापेक्षस्वात् वृत्तिः सम्भवस्येकवाक्यस्वे हित न्यायेनाऽऽह—आग्राम् इति । तास्प

१ 'अविश्वेदोऽपरवेज्ञित ' इति तु मिताक्षरायां पाठो दृश्यते । २ अश्वमेधे '' वसन्ताय किपञ्चलानालमते ''इलय किपञ्चलानिति बहुवचने जित्वचतुद्वादिसंख्यानां बहुत्वसाम्यात् जित्वादि- षु या काचित् बहुत्वसंख्या इच्छ्या स्वीकार्येत्याशंक्य चतुद्वादिसंख्यापरिप्रहे तदन्तर्गताजित्वसंख्याया अवर्जनीयत्वात् जित्वसंख्यापात् तत्वसंख्यान् परिप्रहणनैव किपञ्चलानिति बहुवचनषिटतशास्त्रार्थिस् । ततीऽधिकपिश्विहिंसायां प्रत्यवायात् जित्वसंख्यान् तत्र वोच्येति मीमांसयां एकादशायाये प्रथमपादे अष्ठमाधिकरणे समिर्पतम् । तथा च कीमानीयन्यायमाल्यां कारिका,——" किप्नजलेषु जित्वाखाः पाक्षिकिस्त्वमेव वा । आखो बहुत्वसायात् जित्वनेव कुतत्वतः ॥" इति तन्त्यायेनह पूर्वकमागतादिति मुळ पूर्वेषामिति प्रधीवहुवचनेन जित्वसंख्येव बोध्यते इति अभिप्रेत्य पूर्वेषा पित्रादीनां त्रयाणामिति ब्याख्यातिमिति भावः ॥

गमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः। स पुनरागमादम्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः। तत्राप्यागमञ्जानानिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षः । सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम्।

सुबोधिनी

पुनरागमादभ्यधिक इति । स पूर्वक्रमागतो भोगः आगमनिरपेक्षः प्रमाणिम त्युक्तम् । तत्र कीदशं नैरपेक्ष्यमित्याकाङ्क्षायामागमज्ञाने नैरपेक्ष्यं न तु सत्तायामित्याह— तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्ष इति । एतदुक्तं भवति--कश्चनागमोऽस्तीत्यागमस्य सद्भावमपे-क्षते, अयमसौ वा मम इति शृङ्गमाहिकया आगमज्ञानं नापेक्षत इति । एवं तर्ह्वपेक्षितसत्ता सद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह—सत्ता तु तेनैवेति । तेनैव विशिष्टभोगेनैव । नन्वेतद नुपपन्नम् ,-अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्। तथा हि। प्रमाणभूतेन भोगेनाऽऽगमसत्तावगतिः सैत्तायां चावगतायां तेंद्वोगस्य प्रामाण्यमिति । उच्यते । चिरकालोपभोगानुपपत्तिरूपयाऽर्थापस्या आगमसत्तावगतिः । सत्तायां चावगतायां पश्चात् भोगस्य प्रामाण्यानिश्चय इति साक्षात् प्रमा-णभूतेन भोगेनाऽऽगमसत्ताया अनवगमाञ्चान्यात्रयः। तर्हि सत्ता तु तेनैवेत्युक्तिः कथ-मिति चेत् तद्द्वारकार्थापस्यावगमादुपचारेण तेनेत्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ''आगमोऽभ्यधिको भोगात् '' इत्यन्न द्विविधो भोगः प्रमाणमित्यभिन्नेतं योगीश्वरस्य। स्मार्तकाळीनोऽस्मार्तकाळी-

बालंभड़ी

र्यार्थमाह—स पुनिरिति । स पूर्वक्रमागतो भीगस्त्वत्यर्थः । आगमादेस्तात्पर्यार्थमाह— आगमेति । शब्दस्तु प्राग्वत् । आगमनैरपेक्ष्यं तज्ज्ञाननैरपेक्षकृतं, न तु तत्सत्तनैरपेक्ष्य कृतमिति विशेषमाह—तत्रापीति । आगमनिरपेक्ष इत्यत्रापीत्यर्थः । बोद्धव्यमित्यत्रान्वयः। कश्चिदागमोऽस्तीत्यागमसद्भावापेक्षा। न व्ययमागम इति श्वङ्गप्राहिकया तत् ज्ञानापेक्षेति भावः। 'नन्वेवमपेक्षितसत्तासद्भावे किं मानमत आह—सत्ता त्विति। तेनैव विशिष्टेनोप-भोगेनैव । नन्वेवमन्योन्याश्रयप्रसङ्गःः तथा हि-प्रमाणभूतेन तादशभोगेनागमसत्तावगतिः । आगमसत्तावगतौ तत्सहकृतस्य भोगस्य प्रामाण्यमिति । अन्नाहुः—" चिरकाछोपभोगा-नुपपत्तिरूपार्थापत्यागमसत्तावगतिः । तस्यामवगतायां तत्सहकृतभोगस्य प्रामाण्यनिश्चय

१ थ. द. त्याकाङ्कागम । २ थ. धेन भो । ३ थ. आगमसत्ता । ४ घ. द. तत्सहकृतस्य भोग । ५ फ. कमागतोपभोग ।

" विना पूर्वक्रमागतात्" इत्येतच स्मार्तकालप्रदर्शनार्थम्। "आगमोऽभ्यधिको भोगात्" इति च स्मार्तकालविषयम् । अतस्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपल्बन्या आगमाभाव-निश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्षस्येव भोगस्य प्रामाण्यम् । अस्मार्ते तु काले योग्यानु-

सुबोाधिनी

नश्चेति । तदुभयं विभन्न्य दर्शयित—विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्चेत्यादिना । एतदुक्तं भवित —अस्मार्तकाळीनो भोग आगमज्ञानितरपेक्षः । स्मार्तकाळीनस्तु भाग आगमज्ञानसापेक्षः इति । नन्वेकस्यैव भोगप्रमाणस्य क्विच्वागमसापेक्षःचं क्विच्चेति कुतोऽ-वगम्यत इत्याशङ्कय सापेक्षःचे हेतुमाह—अतश्च स्मरणयोग्ये काळ इति । स्मरणयोग्ये काळे प्रतिव्रहक्त्यादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि प्रमित्यभावादागमाभावितश्चयो जायते । सिद्धे चाभाविश्चये केवलभोगस्य बलालारेणापि सिद्धेरप्रामाण्यप्रसङ्गादागमसापेक्षत्वमित्यर्थः । इदानीं भोगस्य कचिदागमितरपेक्षत्वे हेतुमाह—अस्मार्ते तु काळ इति । योग्यत्वे सत्यनुपलिक्धयोग्यानुपलिक्ध्यः । स्मरणायोग्ये काले प्रतिप्रहादिकस्य प्रमितियोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलिक्ध्यावाः । तेनागमो नास्तीति निश्चित्रं न शक्यते,—अभावप्रद्वाभावादेव योग्यानुपल्लक्धरभावाः । तेनागमो नास्तीति निश्चित्रं न शक्यते,—अभावप्रद्वाभावप्रद्वयोग्यानुपल्लक्धरभावाः । एवं चागमाभाविश्वय

बालंभट्टी

इति साक्षायमाणभूतेन भोगेनागमसत्ताया अनिश्चयात् नान्योन्याश्रयः। तेनैवेत्यस्य तु तद्दा रक्तार्यापत्तिरूपप्रमाणैनेवेलर्थं इति नासङ्गतिः। आगमोऽभ्यधिक इत्यत्र पादभेदेन द्विविधभोगास्य प्रामाण्यमभिमतं सुनेः। स्मातंकाल्किः अस्मातंकाल्किश्च सः। तदुभयं विभज्य न्युक्तभेणाऽऽह—विनेति । पदेति विषयमिलर्थः। आद्यार्श्वश्चे, द्वितीयस्वर्थे । स्मातंति स्मरण्योग्येलर्थः। अस्मातंकाल्कि भोगः आगमज्ञानिनरपेश्चः स्मातंकाल्किस्तु आगमज्ञानसापेश्च इति भावः । नन्वेकस्येव भोगरूपप्रमाणस्य क्षित्र तस्यापेश्चर्यं क्षित्रकेति कुतोऽवगतमित्यतो द्वितीयमेव सहेतुमाह—अत्यत्विति। अभयोविषयभेदाचेल्यथः। वस्तुतः स्मृत्यभावेऽिय तस्वस्येष्टस्वादाह—योग्य द्वित्। आभावप्रस्यक्षे योग्यानुपल्डवेः कारण्यवस्य तत्रान्तरे प्रसिद्धःवादाह—योग्य द्विति । स्मरण्योग्ये काले प्रतिप्रहादिरूपस्यागमस्य प्रमितियोग्यत्वे सत्यपि तद्भावादागमाभावनिश्चयः, सिद्धं च तस्मिन् केवलभोगस्य बलात्कारेणापि सम्भवेना-प्रामाण्यप्रसङ्गात् तस्यापेश्चल्यमवश्चक्रिति भावः। अथाद्यन्तादशमाह—अस्मार्ते विति ।

१ थ. इ. किचिच्च ने । २ फ. आद्यचः। ३ व. अभावपक्षे ।

पुळब्ध्यभावेनाऽऽगमाभाविनश्चयासंभवादागमज्ञानिनरपेक्ष एव संततो भोगः प्रमाणम्। एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन--- "स्मातं काले क्रिया भूमेः सागमा भाक्तिरिष्यते । अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥^{११}इति। स्मार्तरच कालो वर्षशतपर्यन्तः,— ''ञ्चतायुर्वे पुरुषः'' इति श्रुतेः। अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभाव-

सुबोधिनी

एव भोगो न प्रमाणम्, — मूलशैथिल्यात्। प्रकृते त्वाऽऽगमाभावनिश्चयाभावान्मूलशैथिल्या-भावेनागमज्ञाननिरपेक्षो भोगः प्रमाणमित्यर्थः। स्मार्ते काले क्रियोति-क्रिया प्रमाण-मिलर्थः । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति गत्यर्थो गमिर्ज्ञाने वर्तते। अतोऽनुगमो नाम निरुचय-ज्ञानम्, तदभावोऽनुगमाभावः । क तदभाव इति साकाङ्कृत्वाद्योग्यानुपलब्ध्यभावे-नाऽऽगमाभावनिश्रयाभाव इत्याकाङ्कां पूरयन् कात्यायनवचनस्थमनुगमाभावपदं व्याचष्टे-अनुगमाभावादिति योग्येति । यतोऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यामपि भोगो न प्रमा-

बालंभड़ी

अस्मरणयोग्य इत्यर्थः । एतद्विशेषणाभावेऽपि विशेषणान्तरसत्ता अपेक्षितैवेत्याह — सन्तत इति, — निरंतर इत्यर्थः। इदसुपलक्षणं दीर्घकालादेरपि योग्यत्वे सत्यनुपलिबेर्योग्यानु-पलब्धिः। स्मृत्ययोग्यकाले प्रतिप्रहादिरूपस्य प्रैमाणयोग्यत्वाभावादेव योग्यानुपलब्ध्यभावः। अतस्तेनागमो नास्तीति निश्चेतुं न शक्यते—अभावप्राहकप्रमाणस्य योग्यानुपळब्धरेभावात्। एवं चागमाभावनिश्चेये भोगो न प्रमाणं—मूल्रशैथिल्यात् । प्रकृते तु आगमाभावनिस्चया-भावात् मृलशैथिल्यभावेन तन्निरपेक्षत्विमिति तादशो भोगः प्रमाणमित्वर्थोक्रिया प्रमाणम् । अतुरामेति, —-निरचयजानाभावादित्यर्थः। ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति भावः। क्रमात् पित्रा-दिक्रमेण । स्मार्तकालस्य प्रमाणावधिमाह--स्मार्तरचेति।अनुगमाभावस्य साकाङ्श्रस्वात् तां पूरवन् प्रागुक्तैकवान्यताये सप्रतीकं तत्पदं व्यचष्टे-अतुगमिति । इतीत्यस्यार्थ इति शेषः।

१ ब. सत्यतुपलन्धेः । २ **घ.** स्मृति। फ. स्मृतियोग्ये काले । ३ फ. ब. प्रमायोग्य । ४ फ. निश्चयेत ।

निश्चर्यांसंभवादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततोऽप्रातिरवः प्रैत्यक्ष-श्चागमाभावे वाऽनिश्चिते अन्यभिचारादाक्षितागमः स्वत्वं गमयति । अस्मार्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव—-''अनागमं तु

सुबोधिनी

णितित मनुनाऽनागमभोगे विशेषण द्रण्डो विहित इत्याह—अत् एवाऽऽनागमं विति। ननु"वहून्यब्दशतान्यिपे"इत्यन्न अपिशब्दः समुचये वर्तते,—"अपिः सम्भावनिवृत्त्यपेक्षा-समुचयगर्हाशीस्तमर्थभूषणसम्ब्रेषु " इति । तथा चैवमर्थः सम्पद्यते—बह्नव्दानिध्याप्य य उपभुद्धे स द्ण्ड्यः इति । यत एककर्तृकानेकवर्षापेभोगे एवं समुचयो घटते, नान्यथा। एवं चापिशब्दबलात् उपभोक्तुर्ययैकत्वं प्रतीयते, तथा य इत्येकवचनिर्वेद्यादिए। तथा च यद्येकश्चित्रकालमनागममुपभुद्धे, स दण्ड्य इत्येकस्यैव दण्ड्यःवं न बहूनाम् । पितृपरम्परायातभोगे तु भोक्तूणामनेकत्वादेवविष्वकभोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेक्त्वेन प्रथमस्यानागमोपभोक्तः पुरुषस्य चोरसदशदण्डो, न द्वितीयस्य तृतीयस्य वा दण्डः,—तेन तत्र्वं भोगस्य प्रामाण्यप्रतीतेः। यदुक्तमनागमस्मृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति

बालंभट्टी

विशेषं वक्तुं विनापूर्वेत्यस्य विषयं सविशेषसुपसंहरति— अतश्चेति । उक्तहेतोश्चेत्यधं । वर्षेति—अनेन दीर्घंकाळत्वसुक्तस्य। सन्ततो निरन्तरः। अप्रतिरवः निराक्तोशः—प्रत्येति । प्रस्यर्थिन इत्यादिः। आगमेति उक्तरीत्येत्यादिः। आश्चिसेति बहुवाहिः। तं विशेषमेवाऽऽह—अस्मार्तेऽपीति । अत्र मानं मनुमाह—अत एवेति । तस्यां सत्याः प्रमाणत्वादेवे-त्यर्थः। अन्यथाऽनागमोपभोगे विशेषण दण्डविधानं मन्क्तमयुक्तं स्यादिति सवः। नतु बहु-न्यव्देत्यत्र अपिः ससुचये । तथा चोक्तम् "अपिस्तम्भावनिनृत्रयपेक्षाससुच्चयगहीशीः समर्थभूषणप्रक्रनेषु"इति । तथा च बहून्यव्दश्चतान्यभिव्याप्य य उपसुक्ते स दण्ड्य इत्यर्थेन एककर्तृकानेकवर्षोपभाग एव ससुक्त्यस्य सम्भवो नान्यथेत्यपिशव्यव्याद्यभाक्तुरेकत्वं पती-येत । तथा च इत्यावेकवचननिर्देशादिप । तथा च यत्रैकश्चिरकालमनागमसुपसुक्ते स दण्ड्य इत्येकस्यैव दण्डयत्वं न वहुनां । पितृपरम्परायाते भोगे तु भोकृणामनेकत्वादीदशैक भोक्तुरभावेन प्रथममनागमेनोपभोक्तुरेकत्वेन तस्यव चोरस्वदशदण्डो न द्वितीयादेरिति तत्र भोगस्य प्रमाण्यमतीत्या अनागमस्पृतिपरम्परायां भोगो न प्रमाणमिति यदुक्तं वद्युक्तमि-

१ ख. ग, इ. निश्चयामावात् । २ ख. ग. प्रत्यर्थिपत्यक्षश्चां । ३ थ. द. त्रोपमो ।

यो भुङ्के बहून्यब्दशतान्यि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेष्य्यिषीपतिः॥"इत्युक्तस् । न च "अनागमं तु यो भुङ्के" इत्येकवचनिर्देशात्, "बहून्यब्दशतान्यिप"इति अपिशब्द-प्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालेपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम्। द्वि तीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् न चैतदिष्यते, —"आदौ तु

सुबोधिनी

तद्युक्तमित्यभिप्रायेणाक्षिण्य परिहरति- न च " अनागमं तु यो भुङ्के" इत्येकवचननिर्देशादित्यादिना । अथ वा अपिशब्द समर्थवाची समर्थवाचित्वं च तेनव सृत्रेण प्रतीयते । एतदुक्तं भवित-अनागमचिरकालोपभोगं यः समर्थः, स एव दण्डय इति । समर्थश्च प्रथम एव व दिवीयतृतीयो, —तयोः परम्परायातभोगत्वेन तादशसामध्यीभावात् । अतः प्रथम एव दण्डय इत्याययेनाशङ्कय परिहरिति— न चानागमं तु यो भुङ्क इत्येकवचननिर्देशा-दित्यादिना । परिहाराभिप्रायस्तु— "आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्किश्चे सामामा।"इति । मध्येऽपि सागमभुक्तेः प्रामाण्यविधायकवचनवलात् "अनागमं तु यो भुङ्के" इत्यव "यः" इलुदेश्यगतत्वेनैकवचनस्य विवक्षितव्याच्च सर्वत्र सागमाया भुक्तेःप्रामाण्यम् । अतो दिती-यतृत्वाययोरिष पुरुवयोर्निरानापेभोगे दण्डो दुर्निर्वार इत्यनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां भोगो न प्रमाणमेवित। पृत्रव अपि शब्दोऽपि सम्भावनायां वतेते,न समुच्चये सामर्थ्यं वा। तत्रव्येत-दुक्तं भविति—बहुव्वरशतव्यापित्वेनापि यस्य भोगः सम्भाच्यते सभोगद्येष्ठरागमः,तादशोप-भोगवानित । जनु चास्मरणयोग्यकालीनस्य पूर्वक्रमायातस्यैव भोगस्यागमज्ञाननेरपेक्ष्येण प्रामाण्यमिति यदुक्तं तद्गुपपन्नम् "अन्यावेनापि यद् भुक्तं पित्रा पूर्वतरैक्षिभिः।" इत्यस्मिन् चचनेऽन्यायोगपि पित्रा यद् भुक्तं, तथा पूर्वतरैक्षिभिः।" इत्यस्मिन् चचनेऽन्यायोगपि पित्रा यद् भुक्तं, तथा पूर्वतरैक्षिभिः।" इत्यस्मिन् चचनेऽन्यायोनापि पित्रा यद्वेत्तरेक्षिभिः।" इत्यस्मिन् चचनेऽन्यायोगपि पित्रा यद्व भुक्तं, तथा पूर्वतरैक्षिभिः।" इत्यस्मिन् चचनेऽन्यायोगपि पित्रा यद्वानामोपभोगस्य

बालंभद्दी

लाशयेन शङ्कते—न चानागमं त्विति । यद्वा अपिशब्दः समर्थवाची—उक्तहेतोः। तथा चानागमचिरकालोपभोगे यः समर्थः स एव दण्ड्यो नान्य इत्यथेन प्रथमस्यैव समर्थन्तेन द्वितीयादेः परम्परायातमोगस्वे तादशसामर्थ्याभावात् प्रथम एव दण्ड्य इत्याशयेना-शङ्कते—न चेति । प्रयोगात्-प्रयोगाच । प्रथमस्य-तस्यैव । इदं परम्परायातमोगविषयम् । अपिनैकसात्रकर्तृकानेकवर्षोपगोगसमुज्वयः । इष्टापत्ति निराचष्टे—न चैतिदिति । न हि

कारणं दानं मध्ये सुक्तिस्तु सागमा।" इति नारदस्मरणात् । तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगे "अनागमं तु यो सुङ्के" इत्येतत् द्रष्टव्यम् । यदि "अन्यायेनापि यद्धुक्तं पित्रा पूर्वतरेस्त्रिभिः । न तन्छक्यमपाहतुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्॥" इति, तदिप पित्रा सह

सुबोधिनी

स्मरणयोग्यकालीनस्यापि प्रामाण्यप्रतीतेरित्याक्षिपति—यद्प्यन्यायेनापि यक्क्तमिति । अन्न अन्यायेनापिति निरागमभोगस्य प्रामाण्यप्रतिपादकस्। पित्रेति स्मरणायोग्यकालीनस्य। तेन स्मार्तकालीनोपभोगस्यागमनिरपेक्षस्य न प्रामाण्यमिति परिहरिति—पित्रा सहेति। अयमर्थः—अत्र पित्रा यद्भक्तमिति न पृथगन्वयः, येन पितृभोगस्य स्मार्तकालीनस्वेन ताहकस्य निरागमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात्। अपि तु सहयोगे इयं तृतीया

बालंभट्टी

स्वर्थः । कारणं क्रिया, प्रमाणमिति यावत् । तारदेति,—मध्येऽपि सागमाया एव अक्तः प्रमाणयविधकनारदवचनावित्यर्थः। य इत्यत्रोद्देश्याताःवेनैकःवस्याविवक्षितःवाचेति वोध्यम्। तथा च सर्वत्र सागमभुक्तः प्रामाण्यमिति द्वितीयादाविप निरागमोपभोगे दण्डोतुर्निवार इत्यनेनागमसम्वतिपरम्परायां सत्यां भोगेनैव प्रमाणमिति सिद्धम्। तद्वपसंहरति—तस्मादि-ति। सर्वत्र आदौ मध्येऽन्ते चेत्यर्थः । एवं च अपि: संभावनेऽत्र न समुच्चये, नापि समर्थे, इति वह्वव्दशत्व्यापित्वेन यस्य भोगः सम्भाव्यते स चेन्निरागमस्तर्हि तादशोपभोगावानिप पुरुषो दण्ड्यः किम्रतानागमाव्यगोगवानिति तात्पर्यार्थः । नन्वस्मरणयोग्यकाळिकस्य पूर्वक्रमावातस्यव भोगस्यागमज्ञानिरक्षस्य प्रामाण्यमिति यत् सिद्धान्तितं तद्युक्तम् । अन्यायेनापिति वाक्येऽनः ।येनापि पित्रा यञ्चकं तथा पृरैतरैक्षिभियेद्धक्तं तत्रोभयत्रापि प्रस्तपहारो न सम्भव्य इत्युक्तम् , अनागमोपभोगस्य सरणयोग्यकाळिकस्यापि प्रमाण्यप्रतिरित्याशयेनाह — यद्य्यन्यायेनापीति। अत्रान्यायेनापीति निरागमभोगस्य प्रमाण्यप्रतिपादकं पित्रेति सरणयोग्यकाळिकस्यति भावः। सार्तकाळिकोपभोगस्य तकिरपेक्षस्य न प्रामाण्यप्रतिति प्रामुक्तिव पर्वत्यत्विति निरागसभोगस्य त्रमाण्यप्रतिपादकं पित्रेति सरणयोग्यकाळिकस्यति भावः। सार्तकाळिकोपभोगस्य तकिरपेक्षस्य न प्रामाण्यप्रतिति प्रामुक्तिव परस्यति पर्वति सर्वति। पित्रा सहिति। अयं भावः, –पित्रा यञ्चक्तिति न प्रथगन्ययो येन पित्रुपभोगस्य स्मार्तकाळिकत्येन तादशिति। प्रयापमोपभोगस्य प्रामाण्यं स्यात् , अपि तु सहार्थयोगे ह्यं तृतीया । तथा च पित्रा सह पूर्वतरपुरुपत्रयोपभोगे क्रमेणाविछित्रे तदशे जाते तत्र क्षेत्रादिकं तस्मान्ति विष्ठा सह पूर्वतरपुरुपत्रयोपभोगे क्रमेणाविछित्रे तत्रज्ञ जाते तत्र क्षेत्रपित्र तस्मान्ति विष्वा सह पूर्वतरपुरुपत्रवर्योगभोगे क्रमेणाविछित्रे तत्रज्ञे जाते तत्र क्षेत्रवर्वते त्राव्या विद्यास्य प्रमाण्याया विद्यास्य विद्यास्

१.—२. ८७ । २ व. प्रामाण्यमिस्यादि भुक्तेरित्यन्तः पाठो न दश्यते ।

पूर्वतरैक्तिभिरिति योज्यम् । तत्रापि " क्रमात् त्रिपुरुषागतम् " इत्यस्मार्तकालोपल-क्षणम् । त्रिपुरुषिववक्षायामेकवर्षास्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिकमसम्भवात्, द्वितीये वर्षे निरागमस्य मोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा सति "स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सा-गमा मुक्तिरिष्यते।" इति स्मृतिविरोधः। "अन्यायेनापि यद्धक्तम्" इत्येतचान्यायेनापि 5 मुक्तमपहर्तुं न शक्यम्, किं पुनरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयम्, —अपिशब्दश्रवणात्।

सुबोधिनी

पिन्नेति । तथा च तेन सह प्र्वेतरपुरुषन्त्रयोपभोगे क्रमेणाविच्छेदेन कैति क्षेत्रादि-कं तस्मादपहर्त्तुं न शक्यत इत्येकवाक्यत्वेऽनेकपुरुषोपभोगस्य चिरतरकाळमन्तरेणा-सम्भवादस्मातकाळीनोपभोगस्य प्रामाण्यमित्युक्तं स्यात् । अतो न निरागमस्य स्मात-काळीनोपभोगस्य प्रामाण्यमिति । नतु " त्रिपुरुषागतम् " इत्यनेनानेकपुरुषोपभोगे कैथम-स्मातकाळोपभोगो ळक्ष्यत इत्याशक्क्षयोपळक्षकमेतदित्याह—त्त्रापि क्रमादिति । नतु भवत्वत्स्मातकाळोपभोगः प्रमाणम्, सोऽप्यागमसत्तामपेक्षतं, अतोऽन्यायेनाप्युक्तिः कथमित्यत आह—अन्यायेनापि यक्तुक्तामिळातचेति । नन्यस्मातकाळीना मुक्तिराग

बालंभद्री

द्रपहर्तुं न शक्यमिति प्रागुक्तेकवाक्यतया सम्भवतीति न्यायेन चैकवाक्यत्वे अनेकपुरुषो प्रभोगस्य चिरतरकालं विनाऽसम्भवेनास्मातंकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यभुक्तमिति नं निरागमस्य स्मातंकालिकोपभोगस्य प्रामाण्यभिति । नतु त्रिपुरुषागतमित्यनेनानेकपुरु पोपभोगलाभेऽपि कथमस्मातंकालोपभोगलाभो अत आह—तत्रापि क्रमादिति । लक्षणोति भावः। शक्यार्थस्यागे बीजमाह—व्रिपुरुषेति । पात्रादित्वात् स्रीत्वाभावः। तत्रात्र च एवं पूर्वकानृत्तीयेऽपि प्रसङ्गादिति पाठः। प्रसङ्ग इति पाठे यत इत्यादि इष्टापत्तिं निराचाष्टे—तथा सतीति । नन्वस्तु अस्मातंकालिको भोगः प्रमाणमिति, तथाऽपि तत्र्यापि आग मसत्तासापेक्षत्वेनाम्यायेनापीत्विक्तिः कथम् १ अत आह—अन्यायेनापीति। चस्त्वर्थे । तत्र बणिमाह—अपीति । अन्यथा तदानयंक्यं स्पष्टमेव । नैन्वस्मातंकालिको भुक्तिरागम्हानं नापेक्षते तत्स्तनां त्वपेक्षत प्रेत्युक्तम्युक्तम् । यद्विनाऽऽगममिति वाक्येऽस्यन्तमित्यु-

१ त. जनित । २ थ. द. गे वा क । ३ थ. द. काळीनोप । ४ सम्भवत्येकवाक्यत्वे भिज्ञवाक्यत्वमत्रामाणिकभिति न्यायः॥ ५ नेत्यारस्य प्रामाण्यमित्यन्तः पाठः इति क चिज्ञास्ति । ६ अ नतु स्मार्ते ।

र्यंचोक्तम्—''यद्विनाऽऽगममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेविन्नभिमेवेत् । न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमा-त्विपुरुषागतम् ॥'' इति, तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेति अत्यन्तमुपरुभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् , न पुनरागमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे मोगरा-तेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम् । क्रमात्त्रिपुरुषागतामित्येतदुक्तार्थम् ।

सुबोधिनी

मज्ञानं नापेक्षते अपि तु तत् सत्तामपेक्षतः इंत्युक्तम् । तदसङ्गतम् । 'यद्विनागममत्यन्तं युक्तम् ' इत्यस्मिन् वचनेऽध्यन्तमिति सर्वात्मनाऽऽगमत्तेपेक्येण भुक्तः
प्रामाण्यप्रतितित्यनेनाभिप्रायेणाक्षिपति—यच्चोक्तं यद्विनागमित्यादिना । परिहरित्त—
तत्राप्यत्यन्तामिति । अयमभिप्रायः—सर्वात्मनाऽऽगमज्ञानस्यास्मातैकाळीनोपभोगे अपे
क्षाभावादत्यन्तमागमज्ञानं विनाऽप्यस्मार्तकाळीनोपभोगे स्ति भुक्तं तद्वस्तु अपहर्तुं न
हाक्यत इत्येव । न तुं वस्तुत आगमसत्तां विनाऽप्युपभोगे स्वत्यसस्तिति । येन पूर्वोक्तविरोधः स्यादिति । अत्र हेतुमाह्—आगमस्वरूपाभावे इति । अत्र यत हति होषः ।
एतदुक्तार्थमिति । अस्मार्तकाळोपळक्षकत्वेनोक्तार्थमित्यर्थः । अस्मार्तकाळीन वपभोग

बाछंभद्दी

कथा सर्वाध्मया अक्तेस्त्रवेरपेश्येण प्रामाण्यप्रतितिरित्याशयेन शङ्कते—यद्योक्तिमिति । यद्युक्तिमित्यथैः । अत्यन्तमागमं विनेत्यन्वयः । प्रागुक्तरीत्या पारेहरति—तत्रापिति । उक्तवाक्येऽपीत्यथैः । इति वाक्यम् । अत्यन्तम् अतिशयेनैं । उक्तहेतोः शेषमाह—नेति । युनर्प्ययें । आगामस्य रूपमिप विनेत्यथैः। व्याख्येयमित्यस्यानुषङ्कः । अत्र हतुमाह—आग-मिति । यतै इत्यादिः। अयं भावः, स्वाध्मनाऽगमञ्चानस्यास्मातैकाछिकोपभोगेऽपेक्षाया आभावाद्त्यन्तं सर्वात्मना आगामञ्चानं विना अस्मातैकाछिकोपभोगे सति यदुक्तं वस्तु तद्पाहतुं न शक्यमित्येव वाक्यार्थों न तु वस्तुतआगमसत्तां विनाऽत्युपयोगात् स्वत्वमस्तीति न प्रागुक्तविरोधः स्यादिति । उक्तवात् विरोधमन्नापि परिहरति—क्रमादिति । उक्तार्थमिति । अस्मातैकाछोपछक्षकःवेनोकार्थमित्यथः । तत्त्वद्वम् । अस्मार्तन

१ ख. यचोत्तांहारीतेन यहिना। छः यथोक्तं यहिना। र फ. अतिशये वा अत्यन्त उक्तहेतोः। १ फ. अत इत्यादिः।

ननु स्मरणयोग्ये काळे भोगस्याऽऽगमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपत्रम् । तथा हि— यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमात्र भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम्। अथ प्रमाणान्तरेणागमो नावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाणम् ? उच्यते

सुबोधिनी

आगमज्ञानानिरपेक्षः प्रमाणं, स्मातंकाळीनस्त्वागमज्ञानसापेक्षः प्रमाणमित्युक्तम् । तत्र स्मातंकाळीनस्यागमज्ञानापेक्षेत्वेन प्रामाण्यमजुपपन्निमत्याक्षिपति—न्तुं स्मर्णयोग्य इति । तमेवोपपादयति — तथा हीत्यादिना । यमागमेपक्षते भोगः,
स किं प्रमाणान्तरेणावगत उत नेति विकल्य, कस्मिन् सति किं स्थादित्याशङ्कयाऽऽधे
दोषमाह —यद्यागम् इति । अयमर्थः— प्रमाणान्तरावगतागमनेत्रेव स्वत्वे ज्ञाते
भोगस्य स्वत्वज्ञाने आगमज्ञाने वाजुपयुक्तत्वेन प्रमाणान्तरप्रमिते स्वत्वे आगमे वा
प्रमित्यनुत्पादकत्वेनाप्रमाण्यादागमज्ञानसापेक्षो भोगः प्रमाणमिति वक्तं नै शक्यमिति । द्वितीयेऽपि दोषमाह—-अयोति । अनवगतागमेन वैशिष्टयासम्भवादित्यर्थः ।
समाधत्रे—ज्ञ्यत इत्थादिना । एतदुक्तं भवति—प्रमाणान्तरेणेवागमोऽवगम्यते ।

बालंभड़ी

कालिक उपभोग आगमज्ञाननिरपेक्षः प्रमाणम् , स्मातंकालिकस्तु तस्तापेक्षस्तथेति तत्रास्यमाक्षिपति—निविति | प्रामाण्येति,—प्रामाण्यं यहुक्तं तदनुपपन्नमिस्यथैः ।
अनुपपन्तेः स्फुटतयाभासात्तामुपपादयति—तथा हीति | यमागममपेक्षते भोगः स किं
प्रमाणान्तरेणावगतोऽथवा नेति विकल्पं हृदि निधायाऽऽथे दोषमाह—यद्यागम् इृति ।
प्रमाणान्तरेण भोगान्येन प्रस्यक्षादिना। तेनैव मानान्तर।वगतागमेनैव। मानान्तरावगतत्वेनानुपयुक्तस्वादाह—आगमे वृति। तथा च मानान्तरप्रमिते उभयत्र ज्ञापकस्वासम्भवेनानुत्पादकल्वेन वाप्रामाण्यान्तस्तपेक्षो भोगः प्रमाणमिति दुवैचमिति भावः । द्वितीय दोषमाह—
अयोति । अनवगतागमेन वैतिष्टयासम्भवादिति भावः । प्रथमपक्षादरेऽपि कालविशेषे
तद्यप्रयोग इत्याह-प्रमाणान्तरेणेति । मानान्तरणैवागमाचगमो यद्यपि, तथाऽपि तादशागमविशिष्ट एव भोगः प्रतिप्रहासुक्तरभाविनि कालान्तरेऽपि स्वस्ववोधक हृति भावः। नयु तथा-

१. थ. नसापे । २ त. थ. वातु । ३. थ. द. शक्यं नेति ।

—प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयित । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम् । मध्ये दानिक क्रयादिना स्वत्वापगमसंभवादिति सर्वमनवद्यम् ॥ २६८॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमिखुत्तम् ; आगमस्तिहं भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमिखत आह— आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकाऽपि यत्र नो ॥२७॥

5

यसिम्नागमे स्वल्पापि मुक्तिनों नास्ति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णता नैवास्ति । अयमभिसिन्धः,—स्वलैनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानम्; परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा । स्वीकारश्च त्रिविधः—मानसो, वाचिकः, कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममदिमिति संकत्परूपः; वाचिकस्तु ममेदिमित्याद्याभिन्याद्यारोल्लेखी सविकल्पर्केः प्रत्ययः ; कायिकः पुनरुपादाना- 10

''आगमेऽपि वर्ल नैव मुक्तिः स्रोकाऽपियत्र नो ।''न स्यात् विना लेख्यं प्रतिष्ठा न स्यादित्य यमर्थः ॥ २७ ॥

सुबोधिनी

तादशागमिविशिष्ट एव भोगः प्रतिग्रहार्ष्टुंचरभाविनि काळान्तरे स्वत्वबोधक इति । ननूक्तं स एवागमः स्वत्वं बोधयिष्यति किमनेनँ भोगेनेत्यत आह—अवगतोप्यागम इत्यादिना ॥ २६८ ॥

वाचिकस्तु ममेदमिति । ममेदमित्यभिवदनोह्नेखि र्यत् सविकल्पकं ज्ञानं स

बांछभट्टी

वगतागमेनैव सैवत्वावबोधे किं भोगेनेखुक्तमेवात बाह—अवगतोऽर्थ इति। अर्छ समर्थः। कुत इस्रत आह—मध्ये इति। उपसंहरति-इतीति। प्रमाणमित्यस्य स्वादिति शेवः॥२६८॥ स्तोकापीस्यस्य व्याख्या,—स्वस्पापीति। ब्रह्मीस्यस्य व्याख्या संपूर्णतेति नतु अस्यो-दाहरणं किमत आह—अयमिति। द्वितीयचस्त्वये। तत्र तेषां मध्ये। सविकरूप इति,—

१ क. पूर्णता। स्त्र. संपूर्ण। २ स्त्र. स्वस्वत्वनें ० ३ क. कश्च। ४ क. सविकल्पकप्रत्ययः। ५ स्त्र. कायिकस्तु पुनः। ६ द्यन्तर इति च पाटः। ७ थ. द. किमनेनेस्य '। ८ क॰ यत्र विकल्पज्ञानं। ९ व सस्वावनोधे।

भिमर्शनादिरूपोऽनेकविथः । तत्र च नियमः स्मर्यते—" दद्यात्कृष्णाजिनं पृष्ठे गां पुच्छे करिणं करे । केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरासि दापयेत् ॥" इति । आश्वळायनोऽप्याह्—" अनुमन्त्र्र्येत्प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां च " इति । तत्र हि-रण्यवस्त्रादानुदकदानानन्तरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते । पुनः फळोपभोगन्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वत्पेनाप्युपभोगेन भावितव्यम्, अन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति फळोपभोगळक्षणकायिकस्वीकाराविकळ आगमो दुर्वेछो भवति तत्सहितादागैमात्। एतच द्वयोः पूर्वापरकाळापरिज्ञाने । पूर्वा-

सुबोधिनी

वाचिकः स्वीकार इत्यर्थः । तत्र च नियमः समर्यत इति । तत्र कायिकस्वीकारे—अनुम न्त्रयेत् प्राण्यभिमृशोदिति । अस्यार्थः—प्रतिप्राद्यः पदार्थश्चेत् प्राण्यभिमृशोदिति । अस्यार्थः—प्रतिप्राद्यः पदार्थश्चेत् प्राणा बलवान् वक्तं समर्थः, तदा तं प्रतिप्राद्यं प्रतिगृहीता अनुमन्त्रयेत 'अमुकस्वं मदीयोऽसीति'। सोऽिष वृयात् 'अहं भवदीयोऽस्मि ' इति । प्रतिप्राद्यासप्राण् अभिवदनामाभेज्ञं गवादि प्राणिव्विप कन्या वा, तदुभयं प्रतिग्रहीताभिमृशेदिति । तत्सहितागमादिति । कायिकस्वीकारसहितागमापेक्षये

बार्छभट्टी

स तु स्वीकारो मदीयमतदित्याद्याशिवदनविषयकस्तरजन्यो वा सविकल्पैज्ञानरूप इत्यर्थः । यद्वा स इति भिन्नं पदम् । वाचिकस्तु स स्वीकारो यस्तादशो विकल्पकल्लानरूप इत्यर्थः। पृनः तुं । तत्र च उक्तरूपकायिकस्वीकारेऽपि। करे झुण्डादण्डे। दापयेत् दवात्। स्वार्थे णिच्। निवृत्तः प्रेषणादिति प्रकारो वा — अनुमन्त्रयेदिति। प्रतिप्राह्यो यदा प्राणी वलवान् वक्तं समर्थस्तरा तं प्रतिप्राह्यं प्रतिपृह्वाता अनुमन्त्रयेत् (अमुकः स्वं मदीयोप्ति इति । सोऽपि वृत्याद् अहं भवदीयो-ऽस्मि इति। यदा प्रतिप्राह्यमप्राणि, अभिवादनानिभन्नं गवादि, प्राणिष्विप कन्या च, तदुभयं प्रतिप्रहीतानिभन्ननेत् रपृष्ठोतुक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह्—तृत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। नन्त्यभागे प्रतिप्रहीतानिभन्ननेत् रपृष्ठोतुक्तस्थले इत्यर्थः। प्रकृतमाह—तृत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। नन्त्यभागे सहितागमापेक्षयोपंभोगरहितस्थागमस्य दुर्वेल्वं यत्रैकमेकस्याधीकृत्य पुनरन्यस्याध्याधिकरोति तत्र यदि देवात् पृवेस्य भोगाभावः उत्तरस्य तु भोगोऽस्ति तत्रापि भोगरहितागमस्य दोर्वेल्यं स्यात्। तथा चाऽधौ प्रतिप्रह इति वचनविरोधः स्यात्। अत आह—
एतञ्चिति । सिद्धान्तितमुक्तरूपमित्यर्थः। इतीत्यस्य बोध्यमिति शेषः। यद्यपि " आगमो

[.] १ क. अनुमन्त्रयीत । २ अनुमन्त्रयेत । ङ. ज. तस्तिहितादागमाभावात् ३ फ. विकल्पक ४ फ. व. पुनस्तु, तस्तिहतादिति । कायिकस्स्वीकारसहितीाद्रव्यर्थः ।

परकालपरिज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति ।

अथवा—िलिखितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधमित्युक्तम्, एतेषां समवाये कुत्र यस्य वा प्रावल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते—''आगमोऽभ्यिक्तो मोगाद्विना पूर्व-क्रमागतात् । आगमेऽपि वल नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥'' इति । अयमर्थः — आद्ये पुरुषे साक्षिभिभीवित आगमो भोगाद्य्यिको बल्वान् पूर्वक्रमागताद्वोगा- 5 द्विना । स पुनः पूर्वक्रमागतो भोगस्वैतुर्थे पुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्वल्वान् ।

सुबोधिनी

लर्थः । नन्पभोगसहितागमापेक्षया भोगरहितागमस्य दुर्बळ्वे यत्रैकमेव क्षेत्रमेकस्याधीकृत्यान्यस्याप्याधीकरोति, तत्र यदि देवात् पूर्वस्य भोगाभाव उत्तरस्य च भोगोऽस्ति, तादः
क्षेऽिष स्थळे भोगरहितागमस्य दीर्बव्यं स्थात् । तथा च "आधी प्रतिप्रहे क्रीते" इत्यादिवचनविरोधः स्यादित्याशङ्कय परिहरति—एतच द्वयोरिलादिना । आगमोऽभ्यधिको भोगादिलेतहचनं प्रकारान्तरेण ब्याचष्टे— अथवेत्यादिना । एतेषां समवाय इति । एतेषां
साक्ष्यादीनां समवाये मेळने सर्वसम्भव इति यावत् । पूर्वज्ञमागतात् भोगादिनिति ।

क्रमायातमोगब्यतिरिक्तमोगापेक्षयाऽऽगमो बळीयानिल्यथैः। पूर्वक्रमागतभोगस्यागमापेक्षया
कचित् बळीयस्वं दर्शयति—स पुनरिति । आगमेऽपि वळं नैवेति द्वितीयार्धे तात्पर्यतो

बालंभद्री

स्यिकः''इत्यस्य प्वैमीषद्वयविहतसङ्गत्या ध्याल्यानं कृतम् । तथाऽपि तन्न युक्तम्-ध्याख्याकृदुक्तार्थसङ्गतिलाभेऽपि मूल्रसङ्गत्यलाभात् । किं च प्रतिपादितार्थस्य तात्पर्यविषयतया
यथा कथंचित् योजनेऽप्यशाब्दत्वेन स्वारस्यानावहत्वादतस्तत्प्रकारान्तरेण ततोऽपि व्यवहितसङ्गत्या शाब्दमर्योदया व्याचष्टे—अथवेति । समवाये एतेषां लिखितादीनां समवाये मेलने इत्यर्थः । सर्वेषां सम्भवे इति यावत् । इदमर्थमाह—आगम् इति । प्राग्वत्
द्वितीयपादार्थमाह—पूर्वेति। प्रवैक्तमायातभौगाय अन्यभौगापेक्षया रानमो वलवानित्यर्थः ।
प्रवैक्तमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया कृचित् बल्वस्तम् । तत्तात्पर्यविषयमाह—
प्रविक्तमागतभोगस्य विजातीयागमापेक्षया कृचित् बल्वस्तम् । तत्तात्पर्यविषयमाह—
स पुनिरिति । स त्वित्यर्थः । अत एव वचनेऽन्यथाक्रमसत्वेऽपि अत्रानुवादेऽन्यथापठितम् ।

[्] १ चतुर्थपुरुषे । २ तः मागतं भोगस्यागमापे (१) ।३ धाक्षया मोग । ४ वः भोगान्यभोगा ।

मध्यमे तु मोगरहितादागमात्स्तोकमोगसहितोऽप्यागमो बल्वानिति । एतदेव नारदेन स्फुटीकृतम्—'' आदौ तु कारणं दानं मध्ये मुक्तिस्तु सागमा । कारणं भुक्तियेका संतता या चिरन्तनी ॥'' इति ॥ २७ ॥

*'' पश्यतोऽत्रुवत '' इत्यत्र विज्ञतिवर्षोपभोगार्य्ये भूमेर्थनस्यापि दशवर्षभोगार्य्ये फलातु-5 सरणं न भवतित्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयित्रमाह—

> आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

यस्माकमभुक्तिरागमाद्वळीयसी तस्मात्—आगमस्त्वत्यादि ॥ २८ ॥

सुबोधिनी

ब्याचष्टे—मध्यमे तु भोगरहितादिति । कारणे भुक्तिरेवैकाति, एतच्चतुर्थपुरुषविषयम् ॥२०॥

बालंभट्टी

प्तद्वचनक्रमेण ौद्वतियार्थं तात्पर्यतौ व्याचष्टे—मध्यमे त्विति । अपिबंहुभोगसहितपरि-प्राहकः।प्रतियोग्यन्तराभावने स्वापेक्षया केवलं स्वस्य प्रायलयासम्भवेन च योग्यतयाऽभुक्ति-तो भुक्तेः प्रावल्यमनेन बोध्यत इति भावः । पूर्वान्त्रस्यय समवायविषयतेति तात्पर्यम् । इति व्याल्यानसमाप्तौ। अत्रै मानमाह—एतदेवेति । एवेन प्रागुक्तव्यवच्छेदः । चतुर्थपुरुषविषय-माह—कार्णं भुक्तिरिति । एवेन प्रागुक्तगमन्यवछेदः । सन्तता निरन्तरा । चिरन्तनी दीर्घकाला । चिरन्तनीत पाठे आर्थेतात् टाप् ॥ २० ॥

तस्य तत्संगतत्वादेव । तेन उत्तरसंगतिमाह—प्रथत इति उक्तमिति । सिद्धांतित

^{* &#}x27;' स्रोकर्भाक्तरेषा, न सर्वभुक्तिरागमापेक्षेत्याह—'' इति अप० ६३५,

१ द भ्रुक्तिरेवेति । घ भ्रुक्तिरेकेति । २ ब ब्रिजीयार्धतात्पर्याविषयमाह—सपुनिरिति ३ ब समाप्ती । अनुमानमाह ४ व आर्थत्वादाह । ५ फ तेन उत्तरसंगतिमाह ।

* येन पुरुषेण भूस्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकामि-त्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिप्रेहादेरिति लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति । तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत् , किं तु अविच्छिनाप्रतिरवसमञ्जमोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डो-

लेख्यकर्तुः पुत्त्रः न लेख्यदोषानपाकुर्यात्। न ह्यसौ पितृवल्लेख्यरूपज्ञो यतः धनं तु न ुबस्य तु यतः पुत्त्रः तस्य तस्य धनमपि न स्थात्। यसाद्वाकिः तत्र गरीयसी। लेख्यादि-

सुबोधिनी

दण्डव्यवस्थां दर्शायितुमाह—आगमस्तु कृतो येनेति । नन्वेतदनुपपन्नम् अस्मिन् वचने दण्डव्यवस्थाविधानाभावादिति चेत्, मैवम् । आग्रेन पुरुषेण प्रतिप्रहादिकमेवो-

बालंभट्टी

मनेनेति भावः । तत्र फैलेरयन्वयद्दष्टं तं दर्शियेतुं अनेनेव तात्पर्यंतः प्रतिपाद्यितुम् । अयं भावः—आधेन पुरुषेण पतिप्रहादिकभेवोपन्यसनीयं, द्वितीयेन विच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षरवा दिविशेषणविशिष्टां भोग एवोपन्यसनीयः । तृतीयेन समक्षरवादिविशेषणवैशिष्ठपं विवाऽपि क्रमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयमिति नियमस्यानेन विधेनियमातिकमे एण्ड-विधानमप्यर्थसिद्धमेवेति दण्डन्यवस्थाप्रतिपादकस्वमुपपन्नमेव । एतेनात्र वचने दण्डन्यवस्थाप्रविपादकस्वमुपपन्नमेव । एतेनात्र वचने दण्डन्यवस्थाविध्यमावादिदम्युक्तमित्यपास्तमिति । स्वीकार इति , — प्रतिप्रहादिनेति भावः । युक्तः पैरेणाभियुक्तः । तथा च प्रतिप्रहादिरिति तस्योत्तरमुक्त्वा तथा कार्यमिति भावः । प्रतिप्रहादिरिति पाठे इत्युक्ता तमागममर्थात्पतिप्रह्यदिकमित्यथैः । यथान्य्रत्याक्षमेत्रमवादाह—सावयेदिति ,—प्रतिपादयेदित्वर्थः, अंगीकारयेदिति वा। अस्य तात्पर्यार्थमाह—अनेन चेति । न तत्युत इत्यंशं शेषपूरणेन सात्यक्षण व्याच्छे—तत्स्तुत इति । अत्र प्रागुक्तविशेषणचतुष्टयमध्ये दीर्घकाल्यसम् तद्विन्नमात्रमाह—अवीति । भोगमिति

^{*} थेनाऽगमः ऋयादिः कृतः सोऽभियुक्तस्तमागमं लिखितादिप्रमाणेनोद्धरेस्ता घयेत् । तस्त्रागमकर्तुः सुतः प्रेतो वाऽभियुक्तो नागमसुद्धरेत्, थतस्तयोर्भुक्तिरेव गरी यसी गुस्तरा । '' इति अप० ६३५.

१ क. ग. ज. प्रतिप्रहादिकं । २ फ. ब. तत्र तथा सित अन्त्रे दृष्टान्तं दर्शयितुं । २ फ. युक्तः परेणादिकं ।

ऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतस्तृतीयो नागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदिपि तु क्रमागतं भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे चेव्यभिहितम् । तत्र तयोद्वितीयतृतीययोर्भुन्तिरेव गरीयसी, तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये गरीयसीति विवेक्त
त्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः ।
उक्तं च—" आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा
भोग्यहानिस्तयोरिप ॥" इति ॥ २८ ॥

शुक्तमेवेत्यभिप्रायः। छेल्यकूलुत्रस्तद्धनभाकृ न भवति यस्मात्—''आगमेन विश्वद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अपि श्वद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ '' छेल्यस्वरूपानपाक-रणत्वात् । न तद्दोषानपाकरणमेव स्यात् । न तु प्रमाणरहितं स्वामिस्वमपीत्यभिप्रायः । प्रामाण्यं च विश्वद्धागमस्यैव भोगस्य, न तु शुक्तिमात्रस्यैत्यर्थः ॥ २८ ॥

सुबोधिनी

षम्यसर्नायम्। द्वित्रायेनाविष्ळिन्नायितैरुद्धसमक्षत्वादिविशेषणविशिष्टो भोग एवोपन्यसनीयः। तृतीयेनौपि समक्षत्वादिविशेषणवैशिष्टवमन्तरेणापि कमागतभोगमात्रमुपन्यसनीयभिति नि-यमविधेनियमातिकमे दण्डविधानमप्यर्थसिद्धमेवेति सर्वमनवद्यम्|मोग्यहानिस्तयोरपीति,-भोग्यहानिरथैहानिरित्यर्थैः ॥ २८॥

बालंभट्टी

उद्धरेदित्यस्यानुषद्वः।एवमग्रेऽपि । विशिष्टं भोगं स्वोक्तम् । तस्तुतो वेलात्र वा वाधें इस्याधा-येन तमंशं व्याचाटे—तस्तुत इति । न यािविशिष्टोति । वाऽष्यर्थे । नापिविशिष्टमिति क्व-वित् पाटः । तुर्थपादमव्यविद्वतोभयशेषस्येन व्याचाटे—तिन्निति । अस्य व्याख्या त-योगरिति तद्वधाख्या द्वितोयेति । सर्ववाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—भुक्तिरेवेति । प्रकर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षस्येन तस्स्वारस्येन रुव्धमाह—तत्रापि इति । तयोमध्यऽपीत्यर्थः । परम-तात्पर्यमाह—त्रिष्वपीति । अस्य पूर्वतः स्वरसतो रुव्धस्वादत्र मानमाह—उक्तं चेति । पादत्रयस्योक प्वार्थः—भोग्यति । अथ हानिस्तदनुद्धरणे द्वितीयनृतीययोगपीत्यर्थः । अपिना आद्यस्य समुच्चयः ॥ २८॥ * अस्मार्तकाळोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विनापूर्वक्रमागतादित्यत्र, तस्यापवादमाह—

योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् । न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥ २९ ॥

यदा पुनराहर्त्रादिभिरिभयुक्तोऽक्ठतन्यवहारिनिर्णय एव परेतः परलोकं गतो 5 भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् , यैसमात्तत्र तिसम्न्यवहारे भुक्तिराग-मरिहता साक्ष्यादिभिः साधिताऽपि न प्रमाणम् ,—पूर्वीभियोगेन भोगस्य सापवा-दत्वात् । नारदेनाप्युक्तम्—'' तैथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः । पुत्त्रेण सोऽर्थः संदेशिष्यो न तं भोगो निवर्तयेत् ॥'' ईंति ॥

कि च-योऽभियुक्त इत्यादि ॥ २९॥

यदि हि छेख्यदोषादिकरणादियुक्तः परेतो मृतः स्यात् तदा तदीयं धनप्राह्मपाकुर्यात्

सुबोधिनी

नन्वारुद्धिविद्याद्स्येति । अस्यार्थः---आरुद्धिविद्यादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य सम्ब-निधना पुत्रेण सोऽर्थो विवादास्पदीभूतः संशोध्य आगमेन । तमर्थं ने भोगो निवर्तयेत् न प्रस्थावर्तयेत् । तत्र भोगो न प्रमाणं भवतीति यावत् ॥ २९ ॥

बालंभद्दी

सङ्गतिमाह—अस्मार्तिति । पुनः तु यदर्थमाह । अहर्त्रादिमिरिति । अभियोगिनिमित्तसूचनयाऽऽहर्तुकपादानम् , अन्यथा तदसम्भवात् । आदिना तपुत्रा-दिम्रहणम् । आर्थिकमाह—कृतेति । परेत इत्यस्य परिमत इति च्युत्पत्तिकभ्य मर्थमाह—परेति । तदः प्रकृतद्विद्धस्यपरामितिकादाह—आगमिति । अत्रोत्तराई हेतु-रिति यस्मादिति शेषेण व्याच्ये—यस्मादिति । तत्रे त्यस्य व्याख्या त्रास्मिन्नित्यादि । आगमेन विनेत्यस्य व्याव्या आगमेति । कृतेत्यस्य व्याख्या साक्ष्यादीति—न प्रमाणामिति। अत इति शेषः । यस्मादित्यस्यार्थमाह—पूर्वेति । एवं चात्रागमज्ञानसापेक्षस्य तस्य प्रामाण्यमिति भावः । तथारुद्धित । तथाश्वः पूर्वसमुच्चे । आरुद्धविवादस्य प्राप्त

^{* &}quot; न तत्सुतस्तत्सुतो वेत्यस्यापवादमाह— " इति अप० ६३६

१ क. तस्मात् । २ ख. नवारूढ । ३--- १. ९३. । ४ संसाध्यः । ५ थ. इ. भोगो न

5

याज्ञवस्क्यस्मृतिः

* अनिर्णातव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तते इति स्थितम् । निर्णातेऽपि व्यवहारे, स्थिते च व्यवहर्तरि, व्यवहारः कचित्युनः प्रवर्तते कचिन्न प्रवर्तत इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां वलावलमाह—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च। पूर्व पूर्व गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

ं नृपेण रैाज्ञा ; अधिकृताः व्यवहारदर्शने नियुक्ताः "राज्ञा सभासदः कार्याः" एतच्च छेख्यकर्तृविषयम् । इतरस्य द्रव्यापहार एव स्यात् । यस्मान्नो (?) तत्र स्वामित्वे भुक्तिरागमग्रूच्या करणं भवति । कृताऽपि तु व्यभिचारिणीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यदि त दृष्टोऽपि छेल्यादी तत्कर्ता दोषानपाकुर्यात् तदा कथं स्यात् ? तादशे विषये राजावेदितं —"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण..." इत्यत्र। अत एव च - नृपेणाधिकता

इत्यादि ३०॥

सुबेधिनी

व्यवहर्तिर प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति । न निवर्तते नापगच्छति । प्रवर्तत

बालंभड़ी

विवादस्य व्यवहारिणः प्रेतस्य मृतस्य पुत्त्रेण सोऽर्थः विवादास्पदीभूतः संशोध्यः आगमेन । यतस्तमर्थं भोगो न निवत्तर्यते न प्रमापंचेत । भोगस्तत्र प्रमाणं न भवतीति यावदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अध्यवहितेन संगीतमाह-अनिर्णीतिति । अनिर्वृत्तैसंसाध्य इति पाठान्तरम् । न विवर्तते नापगच्छति प्रवर्तत एवेत्यर्थः । ब्यवेति । पुनरित्यादिः। क्वचित्तथा पार्ठं एव । अथ वाक्यार्थे नृपेणाधिकृता इति भिन्नमित्याशयेन वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया आदी पदार्थानाह-नृपेणिति। प्रकृतयोग्यतयाऽऽह-व्यवेति। ते के इत्यत आह-राह्ने-

^{* &#}x27;' ब्यवहारद्रष्टृणां पबलदुर्बलभावमाह " अप० ६३८.

^{ं &}quot; नृपेणाधिकृता राज्ञा व्यवहारदर्शने नियुक्ताः, पूगाः समुहाः, एकशिल्पोपजी-विनः श्रेणयः, कुळानि कृषीवळाः । एषां पाठकमानुसारेण पूर्वं पूर्व उत्तरोत्तरापेक्षया गुरु नुपाणां व्यवहारदर्शने बलीयः । तेन कुलदष्टे व्यवहारे कुलदष्टत्वशङ्कायां श्रेण्या परीक्षणं युक्तम् । श्रेणिदष्टे पूर्गः, पूगदष्टे नृपाधिकृतैः, न तु विपरीतकृतम् ।'' अप० ६३८.

१ क. स्थितेऽपि व्यव० । २ इति व्यवहारव्यवस्थासिद्धये । ३ क. ड. छ. राज्ञेति नास्ति । ४ फ. मृतसंबंधिना पुत्रेण । ५ फ. ब. प्रमावर्तयेत् । ६ ब. तथा पाठ अत एवार्थे ।

इस्यादिनोक्ताः; पूगाः समृहाः, भिन्नजातीनां भिन्नषृत्तीनां एकस्थाननिवासिनां,—यथा प्रामनगरादयः ; श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः,—यथा हेडाबुकादीनां ताम्बूळिककुविन्दचर्मकारादीनां च ; कुळानि ज्ञातिसंबन्धिबन्धुनां समृहाः ;—एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यदापूर्वं पठितं तत्तद्वुरुं बळवत् ; ज्ञेयं वेदितन्यम् ; नृणां ध्यवहर्त्णां ; व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शनैंकायें । एतदुक्तं भवति—नृपाधिकृतैर्निणीते व्यवहारे पराजितस्य यदाप्यसन्तोषः कुँदृष्टबुद्धा भवति, तथाऽपि नै पूगादिषु पुनर्ब्यवहारो भवति । एवं पूगनिणीतेऽपि न

नृपो हि बळवान् व्यवहारं कारयितुं समर्थे इति व्यवहारविधी स एव व्यायान् । इतरेऽपि सामर्थ्यापेक्षया दुर्वेळा बळीयांसश्च भवन्ति । अतश्च कुळादिकमेणेव व्यवहाराणां

सुबोधिनी

एवेत्सर्थः । यथा हेडाबुकादीनामिति । देशात् देशान्तरं गस्वा प्रस्थाप्य वा अश्वविकेतारो

बालंभट्टी

ति । आकांक्षाशान्तयेऽसांकर्याय चाह—भिन्नेति । नानेति । उभयोः संघाताः इस्रमान्वयः। इद्मुभयं स्वरूपकीर्तनिभिति सूचयन् आवश्यकं उभयशेषमाह—एक् जातीयेति । तन्नाधोदाहरणं—हेडेति । देशाहेशान्तरं गरवा प्रस्थाप्य वाऽश्वविकेतारो हेडानू:
काः । गुजैरदेशे प्रसिद्धोऽयं तन्न शाँवदः—द्वितीयोदाहरणं ताम्बुछिकेति । तन्न विकेतेत्वथैः। कुविदस्तन्तुवायः। आदिनातक्षादयः। संघात इत्यस्यानुषकः । सम्बन्धी जामात्रादिः। मुछेऽथश्वश्वश्वश्रीं। अथवावयार्थमाहः—एतेषामिति । चतुर्णां मध्ये इति शेषः । पूर्वस्वं न कारणरवादिकृतं किं तु पाठकृतमित्वाह—य्यत् पूर्वे पठितमिति । कुनेत्वाह—नृणामिति ।
प्रकृतस्वादाह—ह्यवेति । योग्यतया व्यवहारशव्यो दर्शनपरः । कर्मकृष्यत्वयान्तो विधिशब्द इस्याह—व्यवहारिति । अवतरणोक्तं तं स्पष्टियत्रं तात्पर्यार्थमाहः—एतदिति ।

१ क. यथामांसिकित्यणां तान्त्रु०। क. ज. हेडातुकादी०: वा, म, हेडानुकादीनां। २ छ. संघाताः। ३ क. छ. विजेयं। वेदितव्यम् । इ. ज. वलवेद्रेदितव्यम्। च. वलविद्रिज्ञेयम्। नृणां। ४ छ. दर्शनकाले। ५ ख. कुटछिद्वद्या। ६ ग. तथाऽपि पूगादिषु पुनर्व्यवहारो न भवत्येव। एवं पूगादिनि०। ७ सिद्ध इति कचित्।

श्रेण्यादिगमनम् ; तथा श्रेणिनिणीते कुळगमनं न भवति । कुळनिणीते तु श्रेण्या-दिगमनं भवति ; श्रेणिनिणीते पूगादिगमनम् । पूगनिणीते नृपाधिक्वतगमनं भवतीति । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निणीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं भवतीत्युक्तम्-'' कुळानि श्रेणयश्चैव गैणाश्चाधिकृता नृपाः । प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्त-रम् ॥' इति । तत्र च नृपगमने सोत्तरसम्येन राज्ञा पूर्वै: सम्येः सह सँपणव्य-

राजगामिता द्रष्टच्या । ब्राह्मणादिसमृहाः पूगाः, स्पष्टमन्यत् । प्रभुखादेव च तदर्थाधिकृतो वा प्राड्डिवाकादिः॥ ३०॥

सुबोधिनी

हेडाबुका इति गुर्जरेषु प्रसिद्धोऽयं शब्दः। *गणाश्चाधिकृता इति । गणाः पूगाः, स्यो-त्तरसभ्येनेति । अधिकसभ्ययुक्तेनेसर्थः ॥ ३० ॥

ग्रालंभड़ी

कुदृष्टेखनेन नासन्तोपबीजिनरासः । जातब्यवहारस्य यथार्थस्वं च सूचितं व्युत्क्रमेण ब्यतिरेकमाह — कुलेति । विशेषं स्वल्पमाह — नौरोति । पुनस्तु । र्यंद्यत्र गणा इति पठितं, मुळे च प्राा इति, अस्ति च तयोभेंदस्तन्न प्गस्वरूपं व्यक्तं-सेंवषां हीनवर्णानां संप्रातो गणः, अत एव पूर्वश्रेणिगणादीनामिति प्राक् उक्तम् ;तथाऽपि तस्थाने सुनिद्वयप्रामाण्यादुभयो विंकल्पेन प्रहणम् । अत एव चतुर्णामिति ब्पाख्याकृदुक्तिसंगतिः। यद्वा गणाश्चेति चेन तद्म पूगानां समुचयः । मूळेऽथशब्दस्य चार्थस्य पूगा इस्रत्रान्वयेन तद्येऽनेन तेषां समुचय इति एक वाक्यतयव नारदेन पुनरित्यादि वदता व्याख्याकृता प्रागुकचतुष्टयं नाभिमतमिति सुचितमेवेति बोध्यम् ।नृप इति पाठः — प्रतिष्ठा इति । ब्यवहारवर्शनानां स्थानानीत्यर्थः। तथा सति विशेषमाह — तत्र चेति । तेषां मध्ये इखर्थः — सोत्तरेति । सभायां साधुः सभ्यः उत्तरश्चासौ सभ्यश्च तत्सहितेनेत्यर्थः । पृत्रैसभ्यतो भिन्नोत्कृष्टसभ्ययुक्तेनेति यावत् । सपणे इति, — उभयकारितपणसिंहतेत्यर्थः । अयमेव प्रााद्यर्थः पूर्वमुभयन्नापि यथासम्भवं ज्ञेयः ॥ ३० ॥

^{* ·} पूराश्चिधिकृताः ' इत्येव तु मिताक्षरायां खसांज्ञितायां पाठः ।

१ ख. पूर्गाश्चा । २ क. सर्वेषां । पूर्वेवां । ख. षेवषामु० । ३ ख. स्वोत्तरसम्येन । ङ. च, छ. सोत्तग सभेन । ४ क. सपणेव्यव० । ५ नारदेनेति । ६ फ. यद्यप्यत्र ।

5

वहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदष्टवादी पराजितस्तदाऽसौ दण्ड्यः । अथासौ जयाति तदाऽधिकृताः सभ्या दण्ड्याः ॥ ३०॥

दुर्बेळेर्व्यवहारदर्श्विमिर्देष्टो व्यवहारः परावर्ततेः प्रबल्दष्टस्तु न निवर्ततः इत्युक्तम् । इदानीं प्रवल्दष्टोऽपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्ततः इत्याह—

बलोपे।धिविनिष्ट्रेत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत् । स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशैनुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

* बळेत बळात्कारेण उँपाधिना मैंयादिना विनिर्वृत्तान्निष्पन्नान्व्यवहारान्नि-वर्तयेत् । तथाँ स्त्रीभिः, नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि, अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे, बहिर्ग्रामा-दिभ्यः, रात्रुभिश्च,—कृतान्व्यवहारानिवर्तयेदिति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

बलोपाधिविनिर्मुक्तानिसादि ॥ ३१ ॥

स्पष्टार्थश्लोकः ॥ ३१ ॥

बाछंभड़ी

उपसंहरत्रव्यवहितसङ्गतिमाह—दुर्बेळैरिति । कक्षित् न सर्वः। वळं चोपा धिश्च ताभ्यां विनिर्दृतानिति व्युत्पत्तेराह—ब्रुटेनोति । उपधीति पाठान्तरम् शत्रुशब्दान्तद्दन्द्द स्य कृतशब्देन शेषपष्टया समासे आधन्तयोस्तत्र कर्तृत्वेनान्त्रयो मध्यमानामधिकरणसेन। फळतीत्याह—तथा स्नीभिरिति । अपौनरुक्तथायाह—अस्नीभिरपीति । मध्ये इत्य-धैकान्तारशब्देन षष्टीसमासे राजदन्तादिस्वात् परिनपात इत्याह—गृहाभ्यन्तरे इति । तथार्थमाह—चेति,—कृतांक्षेत्रथेः। मध्यमणिन्यायेनान्वयादाह—निवर्तेति ॥ ३१ ॥

[ै] बलं हुठ: । उपाधिः लोभद्वेचादिः । खीणां कर्तृत्वं द्रष्टृतयाऽर्थिप्रव्यर्थितया वा नक्तंकृता रात्रिकृताः...शत्रुकृताः शत्रुदद्याः।'' अप० ६३८.

१ क. ग.रू च. बलोपपि० । २ छ. श्रृतुकुलांस्तया ३ क. ग.रू. च. उपियां । ४ इ. च. छ. ज. भयेन । ५ क. ज. निर्दुतान् । ६ क. स्रीमिः ।२४ः,—व्य० २० ।

अपि च---

मत्तोन्मत्तार्तव्यसीनबालभीतादियोजितः । असम्बन्धकृतश्चेव व्यवहारो न सिद्धचित ॥ ३२ ॥

मत्तो मदनीयद्रव्येण, उन्मत्त उन्मादेन पञ्चविधेन वातिपत्तस्रेष्मसंनिपातप्र-हसम्मवेनोपसृष्टः, आर्तो व्यार्थ्यादिना, व्यसनिमष्टवियोगाऽनिष्टमातिजानितं दुःखं, तद्वान् व्यसनी*, बाळो व्यवहारायोग्यः, भीतोऽरातिम्यः, आदिप्रहणात्पुरराष्ट्रादि विरुद्धः। ''पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः।अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्धिरुदाहृतः''॥ इति मनुस्मरणात्। एतैर्योजितः ऋतो व्यवहारो न सिद्धचित । अनियुक्तासम्बद्धऋतोऽपि

कि च-मत्तोनमत्तेत्यादि ॥ ३२॥

मत्तोऽतिहर्षितः, आर्तो वाः उन्मत्तो वा प्रहगृहीतादिःः स्पष्टमन्यत् । किं च-

सुबोधिनी

असम्बद्धकृत इत्यमुमंशमनियुक्तपदाध्याहारेण व्याचष्टे—अनियुक्तासम्बद्धकृतोऽ पीति । अनियुक्तत्वेनासम्बद्धः अग्रोपेतत्वेन प्रकृतव्यवहारासम्बद्धः इत्यर्थः । बालंभट्टी

अपि चेति, —अन्योऽपि कश्चित्तादशो व्यवहारो निवर्तत इत्याहिरयथैः।वाक्यार्थवोधायादौ पदार्थानाह — मत्त इत्यादि । अर्त्तादिभीतान्तद्वन्द्वं कृत्वा पुनस्तेन मत्तोन्मत्ताभ्यां कृत्वा बहुव्रीहि तत्पुरुषो कार्यो । करणेऽनीयर्। पंचविधनेत्यस्य व्याल्या –वातेतिसम्भेवेनेति । प्रहान्तपंचकजन्येनेत्यर्थः । कारणभेवेन फार्यभेदात्तस्य पंचविधाःवं —जनितिमिति । एतदन्यतरजनित्तमित्यर्थः —व्यवेति । न तु स्तनंषयादिरेवेति भावः । राष्ट्रादीत्यादिपद्रप्राद्धं वचने
प्व रफुटम् । पुरेति, —पुरविरुद्धो राष्ट्रविरुद्धश्चर्यथः । य एवं सवादस्तरनादेय उदाहृतः कथिताभवेदित्युराद्धार्थः । एवं च तस्यार्थिका निवृत्तिवाध्या । वाक्यार्थमाह —एतिरिति । असंवद्धकृत इत्यंशमिनयुक्तत्वपदाध्यादारेथ व्याचष्टे — अनियुक्तासामवद्विति —अनियुक्तवेनाप्रोपितत्वेन प्रकृतव्यवहारसम्बद्धो यस्तत्कृत इत्यर्थः । चार्थं माह —आपीति ।

^{*} किंतवादिः पुत्रवियोगमान्वा " अप० ६३७,

९ क. ग. ङ. च. व्याधिना । २ ख. मिष्टवियोगतेनिष्टप्राप्तिस्तज्ज्ञानतं । ३ **ख.** ग मञ्जस्मरणात् । ४ फ. अनियुक्तपदाण्याहरेण ।

पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः । विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सि-द्धयति॥ " इति तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यन्तिकन्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति, -तेषा-

''कुळानि जातयः श्रेणीः गणान् जनपदानपि । स्वधर्माचळितालाजा विनीय स्थापये-

सबोधिनी

ननु मत्तोन्मत्तादिकर्तृको व्यवहारो न सिध्यतीत्युक्तं पूर्वत्र । तत्र किं मत्तादि ग्रहणसुपलक्षणम् ? तथा च न केवलमेतद्वचनोपात्तमत्तादिकर्तृकव्यवहारासिद्धिः। अपि तु गुरुशिष्यादिकृतोऽपि व्यवहारो न सिध्यतीत्येवम् , वैत मत्तादिग्रहणं नोपलक्षणम् । ततश्च मत्तादिभिरेव कृतो व्यवहारो न सिध्यतीत नियमार्थम् इति विकल्पे न तावदाद्यः "असम्बन्धकृतश्चैवेति" एवकारेण मत्तादिभिरेव कृतो व्यवारो न सिन्यतीति नियमप्रतीतेरिति बहिरेव परिहृत्य, नापि द्वितीय: "गुरो: शिष्य" इत्यादिवचनेन नियमनिष्पत्तेरित्याह यतु स्मर्णं गुरोः शिष्य इत्यादिना । अयमभिप्रायः —गुरुशि ध्यादिकृतव्यवहाराणामसिद्धिकथनेन मत्तोन्मत्तादिकृतव्यवहारव्यतिरिक्तानामपि गुरुशिष्या-दिकृतन्यवहाराणामासिद्धेः पूर्वोक्तिनियमेन सिध्यभावात् पूर्वोक्तमत्तादिन्यवहाराणामेवा-

बालंभझी

इतिरर्थसमासा । नतु मत्तादिकृतन्यवहारो न सिद्धयतीत्यत्र मत्तादिग्रहणसुपलक्षणस् । न वा आद्येऽन्यकृतन्यवहारासिद्धेरि संग्रह इति न स्मृत्यन्तरविरोधो यद्यपिः तथाऽप्येवका-रासंगतिः। द्वितीये प्रकारबलेनास्य नियामकत्वलाभेनैवकारसंगतिरूपफलसन्वेऽपि वचनान्त रविरोध इति संशये श्रुतैवकारबळेनाद्यस्य दुर्वचत्वेन द्वितीयमेव वाच्यम् । यद्यप्याद्ये आदि-श्रुतिरस्ति । तथाऽपि सर्वथा अनन्यगतिकसंग्रहेणैव तत्साफल्ये सगतिकसंग्रहणे न तात्पर्यम् । तथासँति वचनान्तरविरोधस्तेनान्यकृतन्यवहारस्यासिद्धिप्रतिपादनेन नियमस्य दुवैचत्वा दित्याशयेन शंकते - यत्त्विति । विरोधे इति पूर्वान्वयि । मिथ इत्युत्तरान्वयि । गुरोः शिष्ये विरोधे त्वित्यादौ सति तेषां गुरुशिष्यादीनां मिथो व्यवहारो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । अपि नैतङ्जातीयस्मृत्यन्तरसमुचयस्वर्थवादः। आत्यन्तिकत्वप्रतिषेधविशेषेण कथंचित्केनचित्रका-रविशेषेण तथा च तत्र चार्थरतुन सिद्ध्यतीत्यप्रेयोज्यः। तेन सिद्धिसमुच्चयः। तयोब्येवस्था व-

९ दः उन्मत्ता (?) । तः उतोन्मत्ता (?) २ खः एतदादिनसिध्यक्षस्यन्ते।नास्तिः ३ कः खः निवृते द्वितीयपञ्चश्रयणे । ४ फः आवेऽथादि । ५ फः संप्रहोपणेनति ।

मि कथिचवद्वयहारस्येष्टत्वात्। तथा हि-''शिष्यादिशिष्टिखधेन। अशक्तौ रज्जुवेणुवि-दलाम्यां तनुभ्याम् । अन्येन व्नन् राज्ञा शास्यः॥" इति गौतमस्मरंणात् । "नोत्तमाङ्गे कथंचन '' इति मनुस्मरणाच । यदि गुरुः कोपावेशवशान्महता दण्डेनोत्तमाङ्गे ता-डयति, तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राज्ञे निवेदयति, तदा भवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा '' भूर्यो पितामहोपात्ता'' इत्यादिवचनात्पितामहोपात्ते भूम्या-

त्पथि ॥'' कुलानि कुटुंबानि, जातयो ब्राह्मणाद्याः, वर्णश्रेणयः, कारिकससुदायगणा

सबोधिनी

गुरुशिष्ययोर्व्यवहारस्थलं दर्शयति-तथा हि सिद्धिरित नियमो न घटत इति अस्यार्थ:--क्षिप्यस्य शिक्षाऽवधेन अताडनेन शिष्याशिष्टिरवधेनेति डनेन शिक्षाया अशक्ती रॅंज्जुंबेणुविदलाम्यां सूक्ष्माम्यां कृत्वा ताडयेत् । अन्येन रज्जुवेणुज्यतिरिक्तेन कॅरादिना स्थ्लंया रज्ज्वा स्थ्लंनं वेणुविद्छेन वा व्रन् ता-डयन् राज्ञा शिक्षणीयो गुरुरिति । भूर्या पितामहोपात्तेत्यादिवचनादिति ।

बालभङ्गी

क्ष्यमाणप्रकारेण।यद्वा तु मिथ इत्यस्याप्रे योज्यम्।मिथस्तु मिथ एव न सिद्ध चति, किन्तु व्यवहा-रदार्शिभि: सिद्धवतीत्यर्थः। यहा एतहैलक्षण्यस्चकस्तुः यथाश्रुत एव। तथा च मूलवाक्यस्थैव-कारस्य न सिद्ध्यतीत्यमे योजनं कृत्वा मत्तादिकृतो व्यवहारः सर्वात्मना न सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः। अयं तुक्तरीत्या क्रचित् सिद्धयतीत्यर्थः। यद्वा यथा श्रुत एव सः तदन्तत्वावृत्याभिन्नं वान्यम्। यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या न सिद्धयति,तथाऽपि प्रबलविरोधपूर्वकदुराग्रहे तु सिद्धयत्येवेत्यर्थ इति न कोऽपि दोष इति भावः। ननु अयोग्यत्वादेतेषां व्यवहार एव नोचितोऽसंभवश्च। तस्मा त्तमुपपादयति —तथा हीति । तत्र तावत् गुरुाशष्ययोव्यवहारस्थलमाह हिाध्येति । स्मृतिव्यपेतमार्गप्रदर्शनाय हेतुद्वयमिदम् । शिष्यस्य शिष्टिः शिक्षा अवधेन ताडनेन । अशक्ती तथाकर्तुं शक्यते । न चेत् तथा सूक्ष्मेण रज्जुखंडेन चेणुखंडेन च तच्छिक्षा कार्या । अन्येन उक्तभिन्नेन स्थूलेन वेणुखंडेन बन् ताडयन् गुरुः राज्ञा शास्यः शिक्षणी-य इत्यर्थः।यदीत्यनेनान्यथान्यवहारपदत्वाभावस्सूचितः । एवमग्रेऽपि । पितापुत्रयोस्तदाह-तथेति । भू रिति : "भूयो पितामहोपात्ता निबद्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात् सदशं स्वास्यं पितुः पुत्रस्य चैवहि॥" इति वक्ष्यमाणमूळवचनादित्यर्थः। साम्ये हेतुरयम् । समाने सतीति

१.—२. ४२—४.।२. —८. ३००.। ३ थ मूळं।४ थ. द. अताडनेनेति नास्ति। ५ त. करादिनेति नास्ति ।

दें। पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने, यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपातं सूम्यादि नाहायित तदा पुत्नो यदि धर्माधिकरणं प्रवेहायित तदा पितापुत्रयोरिप भवत्येव व्यवहारः॥
यथा ''दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नांकामो*
दातुमहिति ॥' इति स्मरणात् , दुर्भिक्षादिव्यतिरेक्षेण यदि स्त्रीधनं भर्ता व्ययीक्तत्य विह्यमान्धनोऽपि यांच्यमानो न ददाति तदा दम्पत्योरपीष्यत एव व्यवहारः।तथा भक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारं वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि,—गर्भदासादीनिषक्त्य—''यश्चेषा
स्वामिनं कश्चित्मोचयेद्याणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं व्येत च॥'' इति
नारदोक्तत्वात् , तदमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते ।
तस्मात् दष्टादष्टयोः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिव्यवहार इति प्रथमं दिष्यादयो निवारणीयाः राज्ञा ससम्येनेति ''गुरोः शिष्य' इत्यादि श्लोकस्य तात्पर्यार्थः। अत्यन्त- 10

सुबोधिनी

'' मूर्यं पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात् ताँदशं स्वान्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥'' इति वचनादिल्थ्यः । सम्प्रतिरोधक इति । दुर्गादौ परवलै-निरोधः सम्प्रतिरोधकम् । नाकामो दातुमर्हतीति । पूर्वोक्तस्थलेषु गृहीतं पुनर्दातुमनिच्छु-बालंभडी

शेषः । धर्मेति; — धर्मेतिणेयस्थानसित्यथः । दस्पत्योस्तदाह — तथेति । सम्प्रतीति । सर्वस्वहर्णं कृत्वा दुगौदौ परवर्षेनिरोधकरणं संप्रतिरोधकम् । नाकाम इति । प्रागुक्तस्थळान्यन्तमे गृहीतं स्वीधनं पुनस्तस्यै दातुमनिच्छुश्चेश्व द्यादिस्यथः । व्यतिरेके हेतुरयम् । विद्यमानेत्यादिविशेषणद्वयेन तदभावे तदभावः स्वितः। अपिः मिथस्सम्बये । दासभेदा वृद्ध्यन्ते भक्तदासा गभैदासादयस्तथाऽऽधे तयोस्तदाह—तथिति । भक्तमन्त्रं । भक्तमन्त्रोऽ असित्यमरेः । द्वितीये तयोस्तदाह—गर्मेति । अयं द्विविध इत्यन्यत्र स्पष्टं स्वामिना सहे त्यग्रतनेनान्वयः — यश्चेषामिति । एषां गभैदासादीनां मध्ये यःकश्चिदित्यथः । विमुच्येत मोचनीयः । रूभेत प्रापयेत् । अंतभौवितण्यथैः । तत् तस्मादासत्याद् । नन्वेवं तस्य का गतिरत् आह—तस्मादिति । प्रथमिस्युक्तिस्वारस्यादाह—अस्यन्तेति । अष्रे-

^{*} चतुर्थचरणः 'न स्त्रियैदातुमहिति ' इत्येतावन्मात्रभेदेन (याज्ञ० व्य० १४७.) पठ्यते ।

९ न क्षिये दा०। २ क. याच्यमानोऽपि। ३ ख. व्यवहारान्।४ व्य० ३२<mark>३.।</mark> ५.—२.वै. ४८.।

निर्बन्धे तु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्तनीयो व्यवहारः । यदिप ''एकस्य बहुभि-स्सार्धे स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयोभवेद्वादो धर्मविद्धिरुदाहतः॥'' इति नारदव-चनम् , तत्रैकस्यापि—'' गणद्रव्यं हरेबस्तु संविदं छङ्क्येच यः।'' तथा '' एकं चन्तं बहुनां च'' इत्यादिस्मरणादेकार्थेर्बहुभिः सार्द्धे व्यवहार इष्यत एवेति भिन्नार्थे-वंहुभिरेकस्य युगपद्वयवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादि-स्त्रीणां स्वातन्त्त्रवाद्वयवहारो भवत्येवेति, तदन्यासां कुछस्त्रीणां पतिषु जीवत्सु तत्पार-

सुबोधिनी

बालंभद्दी

यस्करते क्रोधादिना इष्टापत्यक्षीकारे त्वित्यर्थः । एवमन्यविरोधं परिहरति—
यद्याय्येकस्येति । वाद इत्यस्य त्रिभिरन्वयः । प्रागुक्तैकवाक्यतया तत्राधस्यार्थमाह—
त्रिकेति । तेषां त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । अपिनाऽनेकसमुच्चयः । एकार्थेरित्यप्रिमेणान्वयः ।
गणिति । "सर्वैत्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राहिप्रवासयेत्।" इत्युत्तरार्धम् । व्यवहारद्रष्टेति शेषः।
स्मृत्यन्तरमाह — तथिति । एकमिति । "यथोक्तात् हिगुणो दमः" इति वचनशेषः ।
गणद्रव्यहार्यादेः सर्वैत्वहरणादिविधानमेकहर्तृणां बहूनां च हिगुणदण्डविधानं स्मृतावुक्तं
इदमुभयमपि व्यवहारमुखेन तादशापराधवतामेव भवतीति व्यवहारोऽस्तीति
भावः । विशेषमाह— एकार्थेरिति । अत एवोक्तनारदाभिप्रायमाह—भिन्नार्थेरिति ।
प्रागुक्तयुक्तेराह— युगपदिति । किन्त्वीदशस्यवे क्रमास्तिद्वथतीति भावः ।
द्वितीयतारपर्थं प्रागुक्तमाह—स्त्रीणामिति । इति व्याख्येयमित्यत्रान्वयः। गोपशौण्डकेत्यत्र
वश्यमाणयुक्तेराह—गोपेति । तत्रापि विशेषं सूच्यन् हेतुमाह—पितिध्वति । तथा च

तन्त्र्यादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम्। प्रेष्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वा-मिपारतन्त्रयात् स्वार्थव्यवहारेऽपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयम्॥३२॥

परावर्यव्यवहारमुक्ता हरानी परावर्य द्रव्यमाह -प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् । विभावयेन्नचेछिङ्गैस्तत्समं दण्डमईति ॥ ३३ ॥

5

प्रनष्टं हिरण्यादि शौक्ष्मिकस्थानपालादिभिराधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा

ब्राह्मणादिससृहाः जनपदः दुर्गाश्रयः। अत्र जनोऽभिहितः। सोऽपि राजा । स्वधर्माच किता दण्ड्या इस्रभिप्रायः॥ ३२ ॥

यसाच राजा व्यवहारविधाववे दण्डधरः तस्मात्—प्रणष्टादिगतमित्या-दि ॥ ३३ ॥

सुबोधिनीं

युगपद्गयवहारो न सिध्यति, अपि तु क्रमात् सिध्यतीत्यभिग्रायः । उपसंहरेति—इति योजनीर्योमिति । अयं भावः—उन्मादादिकृतो व्यवहारः सर्वोत्मना न सिध्यत्येव, गुरुशि व्यादिकृतस्तुक्तरीत्या सिध्यत्येवेति ॥ ३२ ॥

बालंभट्टी

तद्भावे तन्नापि व्यवहार उपादेय एवेति भावः। अयं च तस्याः पत्या साकं न, किं वन्येने ति बोद्ध्यम् । एवमग्रेऽपि । तृतीयतात्पर्यमाह — प्रेष्येति । इति योज्य इत्यग्रिमेणान्वयः। स्वार्थेति, —भृत्यार्थेत्यर्थः। अपिना तदर्थव्यवहारसमुच्चयः। तस्मादुक्त एवाशय इति न कोऽ-पि तोष इति तत्वम् ॥ ३२ ॥

प्रसंगसंगतिमाह—प्रेति । प्रनष्टेति कर्मधारयो न तु पंचमीसमास इत्याह
—प्रनष्टामिति । धनमित्यस्यार्थमाह—हिरण्यादीति । शौक्किकेति द्वःद्वं इत्या
बहुन्नीहिः कार्यः । असमर्पणे तेषां दण्डसत्वादाह—राज्ञे इति । उत्तरार्थस् चितमार्थिकं

१ थ. द. रति योज। २ त. मिति । उन्मा । ३ द. अयमभिप्रायः ।

धनिने दातज्यम् यदि धनी रूपसंख्यादिभिष्ठिङ्गेर्भावयति । यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः,—असत्यवादित्वात् । अधिगमस्य स्वत्विनिमत्तत्वात् स्वत्वे प्राप्ते तत्परावृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च काळाविधं वक्ष्याति—'' शौक्तिकैः स्थानपाळैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः॥'' इति । मनुना पुनः 5 संवत्सरत्रयमविधित्वेन निर्दिष्टम्—'' प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा ज्यव्दं निधापयेत् ।

कस्य चित्यनष्टं यदि राजन्येवागतं लब्धं यद्यपि धनिनं प्रार्थ्यते—ततः किं तत्ः कि

सुबेधिनी

यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्या इति। एवं मदीयमेतदिति निवेध पश्चा-चदि न साधयति, तदा दण्ड्य इत्सर्थः । नतु प्रनष्टाधिगतर्द्रेच्यस्य परकीयत्वे-नैावश्यदेयत्वात् 'प्रनष्टाधिगतं देयस् ' इत्ससावुपदेश एवानैर्थक इत्यत आह—अधिग-मस्य स्वावानिमित्तत्वादिति । अर्त्रं च काळाविधं वक्ष्यतीति । अत्र प्रनष्टाधिगतस्य

बालंभट्टी

पूर्वशेषमाइ — यद्गिति । क्लार्डार्थं कथयन् चेदर्थमाइ—यद्गिति । क्लिंड्योंऽविवक्षित इत्याइ—भावयतीति । तत्यमं प्रनष्टाधिगतद्वव्यसमम् । पूर्वं मदीयमेतदिति निवेष पश्चात् यदि न साधयति तदा स दण्डय इत्यर्थः। तदेव ध्वनयन्नाह—असस्येति । नजु प्रनष्टाधिगतस्व परकीयत्वेन आदेयत्वात् देयसित्युपदेशो ध्यर्थं एव। अत आइ-अधिगमस्येति । वजु प्रनष्टाधिगतस्य परकीयत्वेन आदेयत्वात् देयसित्युपदेशो ध्यर्थं एव। अत आइ-अधिगमस्येति । द्वय्यनाशानन्तरं तद्वञ्ध्या स्वामिनो देशान्तरंगमने विशेषमाइ-अत्र चेति। प्रनष्टाधिगतस्य प्रतिदानविषये इत्यर्थः।अत्र सर्वत्र प्रनष्टितदंत्यपाटः।नाशदिति तिष्विषेषात् । तदेव मूलोक्तमाइ शोल्किकेरिति। शुल्कं गृह्णित् वे ते शोल्किकाः, स्थानपालाः ततस्तन्मात्ररक्षकः।नष्टेति;— नष्टं सद्धिगतं राज्ञे समर्पितमित्यथैः। यद्वा नष्टमपहतं चाधिगत्य राज्ञे समर्पितमित्यथैः। अत्र विशेषमाइ—प्रनुमेति । मजुना त्वित्यर्थः। मजुमेवाऽऽह—प्रनृष्टेति । स्यामिनः सकाशात् प्रनष्टं प्रनष्टस्वामिकं राजदन्तादि । स्याभे कः। अत एव पूर्वैकवाक्यरोन्तरार्द्धसंगतिश्चेति भावः। यद्वोक्तरीत्या तदनन्तरं देशान्तरगतस्वामिकं इति

१ तः मित्यस्य (१) २.तः नदे। ३ दः सार्यकः । ४ थ दः त्रका। ५ थः दः तद्रव्यस्य। ६ फः लिङ्गिविश्वतः।

अर्वाक् च्यव्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्।।" ईति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्त्रमेव दद्यात् । यदा पुनः संवत्सराद्ध्वमागच्छति, तदा किंचिद्धागं रक्षणमृत्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् , यथाऽऽह——" आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगैतात्रृपः । दश्चमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्।।" इति तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्त्रमेव दद्यात् ; 5 द्वितीये द्वादशं भागं तृतीये दशमं चतुर्थोदिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽशोऽधिगन्त्रे दातव्यः। स्वाम्यनागमे तु कृत्सनस्य धनस्य चतुर्थ

सुबोधिनी

प्रतिदाने । राजभागस्य चतुर्थोऽशोऽधिगन्ते दाप्य इति । यः पुनः प्रनष्टद्रब्यं प्राप्य राज्ञे समर्पयति ग्रुटकस्थानाद्यधिकृतः, तस्मै शुट्कस्थानाद्यधिकृतें राज्ञो यो भागः षष्टादि-रूपसाचतुर्थोशः जबृतपष्टादिभागादनादातन्यो, न राज्ञोंऽशात् । तथासित आददी

बालंभट्टी

यथाश्रुताँथैः । एँवं सित प्रसक्तविरोधपरिहाराय ब्यवस्थां कथयज्ञादौ मजुतारपयंमाह—तत्रेति । तथा सतीत्यर्थः—अवश्यमिति ;—तन्मध्ये ब्ययं न कुर्वौ
दित्यर्थः । निधापयेदित्युक्तिस्वारस्यादिति भावः । तत्र तावस्ययंन्तरक्षणीये
तस्मिन्सति मूळतात्पर्यमाह यदीति । पुनः तु । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । अस्य
पक्षत्रयस्य ब्यवस्थां कथयितृमादौ मूळोक्तमेवाऽऽह—तत्रेति । तेषां मध्ये हत्यर्थः । अन्यथा
तदानर्थक्यं स्पष्टमेव। तार्दंशभागमित्यादेगुँहीत्वेत्यादिना अन्वयः । विशेषमाह-राजभागोति।
चतुर्थोशहितं; अयं चित्रेषो द्वितीयादौ न वाद्ये,-तत्र राजभागस्यैवाभावात्।पृतदर्थमवैवमुक्तम्, अन्यथा चतुर्थोऽश हत्येव वदेत् राजभागसम्बन्धिचतुर्थोशदानमित्यर्थे तुर्धावदिताथपद्भागम्' इति वचनविरोधस्स्यात् । तथा च प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं यः शौत्किकादीराश्च समपैयति तस्मै राज्ञो यो भागः पष्टादिरूपस्तचतुर्थोशस्तुत्वय उद्भृतपद्यादिमागाद्यनाद्वशिष्टाइतव्यो दापनीयो, न तु राज्ञोऽशासिहरोधापन्तेरित्यर्थो बोध्यः । अत्र विशेषमाह—

१.—८. ३०. । २ क. थिगमा० । ३.—मतुः ८. ३३. । ४ फ. यथाश्रुत एवार्यः । ५ "प्र नष्टं च ळम्यते इति वत् प्रयोगे न कोऽपि दोष " इति अधिकः पाठः । ६ फ. बादशः । भागामित्यादेः ।

सुबोधिनी

ताथ पड्सागिसलादि वचनिवरोधस्स्यादित्यभिषायः । ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थीशो राज्ञः शिषािमिति । वस्तरान्तरं स्वामिन्यागतेऽनागते वाऽधिगन्तुश्चतुर्थीशो दातङ्यः । शेषं राज्ञो भवित । तत्राधिगन्तुश्चतुर्थांशैदाने इयान् भेदः। स्वामिन्यागते पूर्वोक्तरीत्या राज्ञः षष्ठांशमु- द्वृत्यावशिष्टंभनात् * (राज्ञः ?) चतुर्थभागः । अनागते तु स्वामिनि सर्वरमाखनाचतुर्धार्श्च हित पूर्ववदत्तापि विवेकः। 'राज्ञः शेषिमत्यत्राप्येष विवेकः, यदा स्वाम्यागानस्तदा पूर्वोक्तरीत्या राज्ञः षष्टादिभागम् अनागते तु तस्मिन् सर्वसमाद्धनाचतुर्थमशमिधगन्ते दश्वा शेषं राजा गृह्णीयादित्येव गौतामीयेऽनुसन्धेयम् । गौतमवचनस्यं संवरसरमित्येकवचनमविवश्चित्तमित्याह—अत्र सर्वर्त्सरमित्येकवचनमिति । अवीनसंवरसरा-

बालंभट्टी

स्वास्यनोति। अधिगन्त्रे शौदिककप्रस्तये। अत्र सर्वत्र मानमाह-यथाऽऽहेति । प्रनष्टित पूर्व-वत्। ऊर्च्च अधिगन्तुरिति;—संवस्तरादिति शेषः । तथा च संवस्तरानन्तरं स्वामिन्यागतेऽ नागतेवाऽधिगन्तुश्वतुर्योऽशो भवति शेषं राज्ञो भवतित्यर्थः । तक्षाधिगन्त्रे चतुर्थौशदाने इयान् भेदः । स्वामिन्यागते प्रागुक्तरीत्या राज्ञः पैष्ठावंशमुद्धृत्या अवशिष्टधनात् राज्ञश्चतुर्थौ शस्ममागो देयः । अनागते तु तन्मिन्सवैद्य धनस्य चतुर्थौशो देय इति । एवं राज्ञः शेष मित्यत्रापि तस्मिन्नागते पूर्वोक्तरीत्या षष्ठादिभागरूपम् अनागते तु तस्मिन्सवैधमं दत्तचतुर्थौशकमिति भेदो बोध्यः । एवं च राज्ञ इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयो बोध्यः । मनुतात्यर्थै विरोधं परिहरति — अत्रेति । गौतमीये इत्यर्थः । वहेशविशेषणत्वादिति भावः । तथासत्यनतिप्रसङ्गाय तन्मूर्लं तदुक्तमेव हेतुमाह — राजेति । नन्ववं सर्ववचनानां व्यवःथायां पादत्रयार्थलाभेऽपि मनुमूल्योस्तुर्यपादार्थस्य निर्विप्यव्यापत्तिरेव चतुर्थोदिक्विण अवशिष्टदानस्य स्वामिने प्रतिपादितत्वात् , इत्यत आह—हरेतेति । अपना मन्कतुर्यपादसमुरुच्चरः। यद्यप्यत्र संवस्तरादिति प्रकान्तं, तथाऽप्यु-क्तरीत्या मन्वेकवाक्यत्रयैवाऽऽह— इयद्यादिति । तथा चात्र परत इत्यत्र प्रवादिति शेषो

^{* &#}x27; अधिगन्तुः इति ' समन्जसं स्यात् ।

१ के. इ. च. यथाऽऽह।२.—१०. ३७, ३८.। ३ इ. श इति तस्य (१) ४ ध द. ष्टाद्धनात् (राज्ञां १) चतुः । ५ थ. तुभी । ६ त. शदान भेदः (१) । ७ द. तमीयमः । ध. तैमायमृप्यनुः । ८ त. रिमित । अतापि स (१) ।

"हरेत परतो नृपः" इत्येतदिप स्वामिन्यनागते व्यव्दादूर्व्यं व्ययीकरणाभ्यनुँ-ज्ञानपरम्। आगते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा स्वाशमवतार्यं तत्समंदद्यात्। एतच हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषये वक्ष्यति—" पणानेकशफे द्यात्" इत्या-दिना ॥ ३३ ॥

यत्संख्येवेत्येवं पृष्टाऽपि संवादकस्यान्विष्यापैणीयम् । न चेदेवं विभावयेत्समं दण्डयः॥३३॥

सुबोधिनी

दिखत्रापि समानन्यायेनैकत्वस्याविवक्षितत्वे बुद्धिस्थत्वेन । तचतुर्थेपादस्याभिप्रायमाह—हरेत परतो नृप इस्पेतदपीति । राजा स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यादिति,—स्वांश पष्टांशमवतार्य तत्समं दद्यादिति,—स्वांश पष्टांशमवतार्य तत्समं यावद्यिगन्यहस्तात् गृहीतं तत्संत्थाकं राजा दचात् स्वामिने । तत्रापि न तैज्जन्यवृद्धि दचात्, किन्तु मूलमात्रमेव । परतो नृपतिर्हरोदिति व्ववहारा(१) भ्यवुचानादिति तालपर्यार्थः। एतच तत्समन्वं स्वकोशद्वव्येणैव, न स्विभाते दत्तो यश्चतुर्यांशः तद्रहणेनापि तस्म भृतिरूपेण दत्तत्वात् । भृतिरूप-स्वान्यादाने कालान्तरे प्रनष्टाधिगतप्रस्वपंणादिकं न स्यात्, स्वांशमवातार्येति विशेषो-पादानाच ॥ ३३ ॥

बालंभट्टी

बोध्यः । ननु व्ययोकरणानन्तरं तदा प्रदाने कथं प्रागुक्ततद्दानसम्भवोऽत आह—
आगते त्यिति । अवतार्य प्रथक्कल तस्मिन्प्रक्षिप्य तस्समं अविशिष्टं तक्त्वस्म । तथा
च राजा स्वांशपष्ठाद्यंशं तथा कृत्वा तस्समं थावदिधगन्तृहस्तात् गृहीतं तस्संख्याकं
स्वामिनं दद्यादित्यर्थः । तन्नापि न तन्नन्यवृद्धिं द्यात् , अपि तु मुलमात्रमेव,—हरेत परत
हत्यनेन व्ययवत् व्यवहारस्यानुज्ञानात् । तथा च व्ययीकरणे व्यवहारे सित वृद्धिद्वस्येण
तस्समत्वं तदर्भावे स्वांशप्रक्षेपणे, तत्तोऽप्यपूतौं तस्समत्वं स्वकोशद्वस्येणैवें न त्विष्यगन्ते
यश्चतुर्थांशो दक्तदत्रहृणेनापि, — तस्मै प्रतिक्षेण दक्तवात् । भृतिरूपस्याप्यादोन
कालान्तरे प्रनष्टाधिगतप्रलपंणादिकं न त्यात् । स्वांशमवतार्येति विशेषोक्तेश्रीते
बाध्यम्। विशेषमाह—एतच्चिति । अत एव प्राक् तथैव व्याख्यातम् सङ्कोचमानमाह—ग्यादिति । मुलकृदेवेति भावः ॥ ३३ ॥

^{* &#}x27;अपहारा ' इति पाठः समक्षसः स्यात् ।

१ स्व. म्यनुजा । ततः परं।जः अम्यनुज्ञापरम् । २ द. ('तन्नाज्ञं वृ')ः। ३ थः दः स्यादा । ४ ब. नृतदभावे स्वादाप्रक्षेपण ततोऽप्यपुतीं तत्तमत्वम्' इति नास्ति । ५ फः बः इत्येणैवंमपितः ध ।

रथ्याशुन्कज्ञाळादिनिपतितस्य सुवर्णोदेर्नष्टस्याधिगमे विधिसक्तवा अधुना भूमौ विरानिसातस्य सुवर्णोदेनिधिशन्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह—

राजा लब्ध्वा निधि दद्याद्विजेभ्योऽर्ध द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्म सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लन्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् । अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

उक्तलक्षणं निर्धि राजा लब्ध्वा अर्ध ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेश-येत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निर्धि लैभेत तदा सर्व-मेव गृह्धीयात् , यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । इतरेण तु राजविद्वद्वाह्मणक्षात्रि-

यत्तत्त्वसम्बामिकं तत्र का कथा ? बच्यते—राजा रुब्ध्वेत्यादि ॥ ३४ ॥ स सर्वस्य प्रभुरिखनेन प्रतिप्रहाद्यभावेऽपि ॥ ३४ ॥

इतरेणेत्यादि ॥ ३५ ॥

बालंभद्टी

अन्यवहितसंगतिअसङ्गरूपामाह — रथ्योति । इदं नष्टपदन्याल्यानस्, एतेन प्रनष्टपदमिष न्याल्यातस् । एवस् उक्तप्रकारेण । उक्तिति—भूमी चिरानेखातं सुवर्णादीत्यर्थः । तुर्थपादवलाद्विप्रपदं बाह्यणपरिमत्याह— ब्राह्मणेम्य इति । एवसप्रेऽपि । फलितमाह— होषमिति । प्रनःशन्दार्थमाह— त्विति । विद्वानित्यस्य न्याल्या— अतिति । न केवलं मन्वादिस्मृत्यन्तरादिदमुपलक्षणमित्याह — सदेति । प्रनः शन्दानुषक्षण द्वितीयपद्यार्थमाह— इतरेण त्विति । इतर्रव्याम्यपेक्षमित्याह— राजेति । ययप्यषष्ठांशमिति छेदेन वाक्यप्तिः सिद्धा, तथाऽपि उक्तक्रमे वासिष्ठे च द्वातित्युक्तया दानशन्दाक्सवैवृद्धवेना-प्राप्येकत्वे तद्विरोधापरोः । शेषप्रणापरोविंद्वद्गन्यविषये सर्वस्येति हेत्वस्या न विषये राज्ञः प्रभुत्वस्यूचनेन तन्नापि तदा हरणेऽस्यार्थसिद्धत्वेन विद्वयुत्ययोगात् ; अत एव विवि-

यादिना निधौ छन्धे राजा षष्टांशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं निधि स्वयमाहरत ,—यथाऽऽह विसष्टः—'' अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरेत् अँधिगन्त्रे षष्टमंशं प्रॅ-दचात्।'' इति । गौतमोऽपि—'' निध्यधिंगमो राजधनं भवति । न ब्राह्मणस्याभि-रूपस्य। अब्राह्मणोऽर्ध्याख्याता षष्टमंशं छभेतेत्येके।'' इति ॥ अनिवेदित इति कर्तरि

इतरेण ब्राह्मणेनेवानभिरूपेणेखर्थः । गौतसीयं तु ब्राह्मणविषयस् । निध्यधिगमो रा जधनमिति यावत् । निध्यधिगमः सर्वो राजधनमित्यर्थः । तथा च न ब्राह्मणेखनभिरूप

सुबोधिनी

निध्यधिगमो राजधनमिति, — अस्यार्थः — निध्यधिगमो निधेः प्राप्तः; तर्या प्राप्तं धनं छक्ष्यते । तत् राज्ञो धनं नाधिगन्तः । अभिरूपस्य श्रुताध्ययनसम्पन्नस्य ब्राह्मण स्य निध्यधिगमो न राजधनम्, अपि तु तस्यैव । अब्राह्मणो ब्राह्मणव्यतिरिक्तः आख्यता निध्यधिगमस्य कथिता चेत्, तदा स्वेन प्राप्तनिध्यागमस्य कथिता चेत्, तदा स्वेन प्राप्तनिध्यागमस्य कथिता चेत्, तदा स्वेन प्राप्तनिध्यागमस्य कथिता चेत्रः विकत्पदर्शैन क्षियधिगमो राजधनमिति सर्वभ्रद्रशैन सह षष्ठांनभ्रद्रशैनस्य विकत्पदर्शैन नार्थभिति। नतु ''अनिवेदितविज्ञातो दाष्यस्तं दण्डमेव च।'' इस्तेतदनुपपन्नम्। निध्यधिगैन्त्रा

बालंभद्दी

दित्तेत्यनेन विप्रस्थापि वैपरीत्योक्तः; अत एव च दानपूर्वकाहरणस्येव विवक्षितत्वे तदीयलाभापरीक्ष । अत एवोपकमवाक्यं तथा व्याख्यातम् । अत ' इग्यण '' ईति सृत्रादिभाष्यसिद्धान्तमूलकेन ' प्रविश्व पिण्डीम् '' इत्यादि तद्वाक्येकदेशन्यायेन नजा विना द्वितीयपादस्य शब्दमर्थमाह —्राजिति । यथाश्रुताथैत्यागेन तद्वयाल्यान्वर्वाकमाह—्यथाऽऽहिति । अप्रेति चिरनिखातमित्यर्थः । अनेन विशस्य निधित्वं सृचितम् नत् ततो निध्यधिगम इति अधिगम इति कर्मणि धल् । कर्मेषारयः कडारादिः अधिगम्यमानो निधिः राजधनं नाधिगन्दाः। अभिरूपस्य श्रुताध्ययनादिसम्पन्नस्य बाह्मणस्य त स न राजधनमिपि त तस्येव एवं चेदं वाक्यत्रयं यथासम्भवं शेषानुषंगाभ्यां इति वोध्यम् । अब्राह्मणोऽपि विद्वद्वाह्मणस्यास्यात तत्कथ्यिता यदि तथा दानस्य पष्टमंशं लभेतेत्यवैत्यर्थः । एवं च राजधनं नेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अपिना विद्वद्वाह्मणसमुच्चयः । तथा च तस्यपि पष्टांशमान्नप्राप्तौ विरोधोऽत बाह— एके

र ख. स्वयमेबाहरेत् । २ क. अप्रजायमानं । ३ ख. षधमंश्चमधिगंत्रे । ४ ख. ङ. द्यात् । ५ क. निर्चाधिगमे । ६ क. अब्राह्मणे व्याख्याता। ङ. अब्रह्मा । ७.— १०. ३३ — ५.। ८ थ. द. या प्राप्त्या प्रा । ९ थ. प्रासदा । १० त. गन्तुरत्येनानि । ११ अ० १. १. ४५ ।

निष्ठा । अनिवेदितश्वासौ विज्ञातश्च राज्ञेऽप्यनिवेदितविज्ञातः, यः कश्चित्रिधि छन्ध्या राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वे निधि दाप्यो दण्डं च राक्तय पेक्षया । अथ निधेरिप स्वान्यागत्य रूपकसंख्यादिभिः स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधि दत्त्वा षष्टं द्वादशं वा अंशं स्वयमाहरेत् , यथाऽऽह मनुः—'' ममायमिति 5 यो त्रूयान्निधि सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥'' इति । अश्चिकत्यस्तु वर्णकाळाद्योधेक्षया वेदितन्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्येत्युक्ताऽऽह—"अबाह्मणोऽप्याख्याता पष्टं लभेतेत्येके" इति । अनाख्यातस्तु स सर्वस्य प्रभुरिति वचनादनाख्याय गृह्णन् न दोषभागित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सुबोधिनी

* चान्येन वा अनिवेदने राज्ञो ज्ञानाभावादिखत आहः अनिवेदित इति कर्तरि निष्टेति । अयमभिप्रायः यदि निध्यथिगन्ता स्वयं निवेदने कर्ता प्रयोजको वा न भवति अपि स्वन्यैनिवेदितः सन् राज्ञो विज्ञातो भवति तदा स तमर्थं दण्डं च दाप्य इति ॥३७॥३५॥

बालंभट्टी

इति | अनेन तदीयसर्वग्रहणेन सह पद्यांशग्रहणस्य तस्य पुरुषभेदेन विकल्पः सूचितः इति वोध्यम् । नन्वनिवेदितविज्ञात इत्युक्तं कर्मेनिष्ठायां निध्यिप्रग्नाऽन्येन वाऽनेवदेन राज्ञो ज्ञानाभावात् किं च दाप्य इत्यनेनान्वयासंभावादत अह—अन्नेवदेत इतीति गत्यर्थाकमैकत्यनेनित्रभावः। यदि निध्यिप्रग्ना स्वयं निवेदनकर्ता प्रयो- जको भवति अपि वन्यैनिवेदितःसन् राज्ञो विज्ञातो भवति तदा स तं निधि दण्डं च यथाशाक्तिदाय्य इति तात्पर्यम् । पदार्थमुक्ता वाक्यार्थमाह—यः किर्चिदिति। बाह्मणस्तक्रिको वा इत्यर्थः। तमित्यस्यार्थमाह—सर्वे निधिमिति । विशेषानुक्तः केवलार्थकैकशव्दस्वरसौचाह— शक्त्यप्रेतेति । इतरेणत्येतत् सूचितमेव । विशेषमाह — अथेति । अपि प्रागुक्तप्रमष्ट समुचायकः । भावयति साध्यति । अत्र मानमाह—यथाऽऽहेति । ममायमिति, — अनेन कर्मणा द्विकमैकत्वं ब्रमः । सत्येन रूपसंख्यादिकथनेन तत्येति अवधेः सवधत्वविवक्षया षष्टी । प्राग्वद्वयस्थामाह—अंशेति । वर्णोति, —सदसद्वर्णचिराचिरकाला- चरेक्षयेत्यर्थः ॥ १५॥

^{* &#}x27;वान्येन ' इति पठितुं युक्ततरम् ।

चोरहैतं प्रत्याह---

देयं चोरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु । अदद्क्षि समाप्तोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ ३६ ॥

चोरैहृतं द्रव्यं चोरेभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तर्देपहृतं द्रव्यं तस्य किल्विषमाप्नोति तस्य चोरस्य च, यथाऽऽह मनुः—''दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चोरैहृतं धनम्।राजा तदुपयुज्जानञ्चोरस्याऽऽप्नोति किल्विषम्॥" इंति।यदि चौर-

यतज्ञ निष्यादिषु अस्वामिकेषु रांज्ञः प्रभुव्वं तत एव—देयं चोरहतमित्या-दि ॥ ३६ ॥

सुबोधिनी

चारैरपहृतद्रव्यस्याप्रतिदाने यस्य तद्धनं यश्च चोरस्तयोरुभयोः किव्विषं राजा ग्राप्तोतीत्युक्तम् । तदेव विभज्य दर्शयति यदि चौरहस्तादादायेत्यादिना ।

बालंभद्दी

चौरति, — प्रनष्टप्रसंतादित्येवेति भावः । स्वयमल्ब्यं कथं देयमत आह्—चौरम्य इति । ततः शासनपूर्वं गृहीरवेत्यर्थः। जनपदे भवो जानपदः। अनतिप्रसङ्काय तस्य च सं-बिद्धश्वद्यदं तथा स्वदेशेति। तथाऽनित्रसंगायाऽऽह—यस्येति। अनेन वर्णसामान्यपरामर्थः । अत एवमनेकवाक्यता । तुः पादपूर्णे । यस्येत्यन्तं ।भेन्नं वाक्यं, तस्येति च भिन्नं तदित्यस्यो भयत्रान्वयः, तदाह— हीति । अस्यार्थमाह — यस्मादिति । तदित्यस्य व्याल्याऽपहतं द्वव्यमिति । यसदोर्भियः साकांक्षत्वात् शेषं प्रयति — तस्येति । दित्यव्यव्याय्याध्माह — चौरस्य वेति । किव्यवमात्यादेरनुषंगः । यथाश्रुतेऽति विक्द्यमुक्तमतो मन्वेकवाक्यतायै-मृलस्य संभवान् वैपरीत्या सम्भवात् द्वेषाव्याव्याव्यानं इतमिति तस्याप्रतिदानं राजा तयोस्भयोः किव्यव्यमाप्रोति इत्युक्तम् । तथासति मन्ववचे प्राप्तन्यत्वते तरस्याप्तिदानं राजा तयोस्भयोः किव्यव्यमाप्रोति इत्युक्तम् । तथासति मनुवचने प्राप्तन्यन्ता निरासाय विषयव्यस्थामाह—यदीति । अनेन मनुविषयः प्रदर्शितः । मृल्विषयमाह—अथेति । प्रवमिष मृल्वोत्तरार्थेक्षः सुयोजस्वात् तस्य व्यवस्थितत्वाद्वेति भावः। मनुसूलपूर्वाद्वेतास्वर्यार्थेन

हस्तादादाय स्वयमुपभुङ्के तदा चौरस्य किल्बिषमाप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहर्तु तदा ताबद्धनं स्वकोशादयात् , यथाऽऽह गौतमः—"चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्। कोशाद्वा दद्यात्।" इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—" प्रत्याहर्तु न शक्तस्तु धनं चौरे- हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता॥" इति ॥ ३६ ॥

॥ इति असाधारणव्यवहारमातृको ॥

पालकःवेन हि राजगामिता निष्यादेः। पालकश्चेत् किमिति चोरानपहृतं परकीयं न प्रयच्छेदित्यभिप्रायः। जनपद्महणं स्पष्टार्थेम् न ब्राह्मणायेत्यर्थः। तथा च बृहस्पतिः—
"चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयम् " इति । अलाभे स्वकोशाच्च। अदद्चोरिकिविषः
स्यादिति ॥ ३६॥

सुबोधिनी

यथास्थानं गमयेदिति,—यस्य तद्धनं तं प्रापयेदित्यर्थः॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्दविश्वेश्वरविरचित्रायां मिताक्षराच्यात्यायां खुवोधिन्याम् असाधारणब्यवहारमातृका अथवा साधारणासाः धारणब्यवहारमातृका ॥

बांछभट्टी

माह—अथेति। तावदित्यनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः । अत्र मानमाह-यथाऽऽहेति । यथास्थानमिति, — यस्य तद्धनं तं प्रापयेदित्यर्थः । कृष्णोति, — व्यासोऽप्याहेत्यर्थः । अशक्तस्तु अशक्त एव राजा भवेदिति शेषः। हि तदाद्धिवर्द्धनमिति (१) न्यायेन सत्यां शक्तो तथा न कार्यमिति । स्पष्टार्थमाह — राक्तेनिति । महीति — महीं क्षयति निवासयित गम्यति यः क्षिणोति हिनस्ति शास्ते दण्डयति वा महीक्षितेनत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इत्यसाधारणव्यवहारमातृकोति । इति। साधारणासाधारणव्यवहारमातृकेति पाठा-न्तरम् । तत्य च पूर्व तथापाठाभावो वक्ष्यमाणप्रकारो वाऽभिप्रायः । पूर्वोत्तरयोऽाँन्थः संदर्भयोः संगतिमाह — साधारणासाधारणोति । प्रथमप्रकरणे साधारणमातृका विहिता द्वितीयप्रकरणेऽसधारणमातृका ॥

अथ ऋणादानप्रकरणम् ३

साधारणासाधारणरूपां व्यवहारमातृकामभिधायाधुनाष्टादशानां व्यवहारपदा-नामाद्यमुणादानपदं दर्शयति । ''अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् " इत्यादिना ''मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने।" ईत्यवमन्तेन । तच्च ऋणादानं सप्तविधम्— ईदृशमुणं देयम् , ईदृशमदेयम् , अनेनाधिकारिणा देयम् , अस्मिन् समये देयम् , अनेन 5

सुबोधिनी

अथ ऋणादानप्रकरणम् ॥ पूर्वे चरयोधैन्यसन्दर्भयोः सङ्गति दर्शयति— साधारणा-साधारणरूपामित्यादिना। अयमभिप्रायः-प्रथमप्रकरणे साधारणमानुकाभिहिता; द्वितीयप्र-करणेऽसाधारणमानुकाऽभिहिता। एवञ्च प्रकरणद्वयस्योचरप्रन्थोपयोगित्वेन ताम्यामुचरप्रन्थस-ङ्गतिः । अथ वाऽनन्तरप्रकरणमेव साधारणासाधारणास्मकम् । तथा हि—"देशाहेशान्तरं याति" इत्यादि दुष्टळक्षणं सर्वेसाधारणम् । तथा " छळं निरस्य भूतेन " इत्यदिकमणि । इतरद् साधारणामित्युभयात्मकेनानन्तरप्रकरणेनेवाचरस्य सङ्गतिरिति । अनेनवाभिष्ठायेण पूर्वे प्रकरणसमासाबुभयात्मककेवेन प्रकरणसमापनम् । ईट्शमृणं देयमित्यादि,—अस्वतन्त्रै-

बालंभद्दी

एवं च प्रकरणह्वयनिरेपक्षस्योत्तरप्रस्थोपयोगिर्वेन ताभ्यामुत्तरप्रथसंगतिरिति भावः । यद्वाऽनन्तरप्रकरणमे साधारणासाधारणास्मकं " देशाहेशान्तरं याति " इत्यादि दुष्टळक्षणं सर्वसाधारणं "छळं निरस्य भूतेन" इत्यादिकमपि इतरद् साधारणं समासावु-भयात्मकत्वेन प्रकरणसमापनमिति भावः । पदानां मध्ये इति शेषः । तत्र तावदणस्यादानं आदानं वा यस्मिन्निति ब्युरपत्तावि योगरूढोऽयं ऋणादानशब्दः । तदेतद्भिप्रेत्याह—तत्त्रोति । तत्रादावधमणंसंवन्त्रिभेदानाह—ईदश्वामिति । याचनाप्रवैकत्वादणस्य चाधमणं निष्ठत्वात् मस्त्रप्रामादिवस्वेति भावः । एतेन सूचीकटाहन्यायेन वैपरित्यमुचितिस्यपास्तम् ,

प्रकारेण देयम् , इत्यधमणे पञ्चविधम् ; उत्तमणे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विवि-धमिति । एतच नारदेन स्पष्टीकृतम्—''ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणेधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥'' इति । तत्र प्रथममुत्तमणिस्य दानविधिमाह तार्युर्वकत्यादितरेषाम्—

सुबोधिनी

रिष स्व्यादिभिः कुटुस्बरक्षणार्थं गृहीतसृणं देयम्, उक्तवेषरीत्ये तु न देयम् । पुत्रपोत्रादि-रूपेणाधिकारिणा देयम्, यद्यधमणों ब्राह्मणः क्षीणहृत्तिः तदा "श्रानदिष्यो यथोदयम्''इती स्युद्यवित समये देयम्, कचित् सबृद्धिकं देयं कचिदबृद्धिकं देयमित्यनेन प्रकारेण देय-स्युद्यवित समणे पञ्च प्रकाराँः, उत्तमणे द्वेविध्यमिति मिल्टिया ऋणादानं सस-विधमित्यर्थः । ऋणं देयमदेयमिति । क्षेत्र यदणं देयं यैचादेयमित्यन्वयः। येने-स्याधिकारिणो निर्देशः । यत्रेति कालस्य। यथेति प्रकारस्य । एवस्णादानस्य स्य-स्यन्तरानुसारेण समविधावं प्रतिपाद्याधुना मूल्यचनमवतास्यिति—तत्र प्रथममिति ।

बालंभद्दी

नारदवचनाच । अस्वतन्त्रेरिष स्रथादिभिः कुटुम्बरक्षणार्थं यदणं गृहीतं तहेयम्। उक्तवैपरीत्ये तु न। पुत्रपौत्रादि रूपेणाधिकारिणा देयम् । आस्मिन्काले देयं,क्रचित् समृद्धिकं देयं,क्रचित्
अवृद्धिकमित्येतदम्यतरिद्वयेव स धर्मेण देयं यं चप्रकार उक्तमर्णेद्विविधमिति मिलित्वा ऋणादाअवृद्धिकमित्येतदम्यतरिद्वयेव स धर्मेण देयं यं चप्रकार उक्तमर्णेद्विविधमिति मिलित्वा ऋणादासस्तिविधामत्यथः । एत् चेति, --उक्तज्ञदक्येयननास्य योगरूढत्वं वेत्यर्थः। येगेति येन देयमित्यसक्तिविधामत्यथः। एत् चेति, --उक्तज्ञदक्येयनास्य योगरूढत्वं वेत्यर्थः। देयमित्यस्या सर्वधिकारिनिर्देशः, यत्र देयमिति कालनिर्देशः, तदणं यथा चेति प्रकारनिर्देशः। देयमित्यस्य सर्वधिकारिनिर्देशः, यत्र देयमिति कालनिर्देशः, तदणं यथा चेति प्रकारनिर्देशः। देयमित्यस्य सर्ववेत्रतिये वेत्ररीत्यं इति यत्तरणादानिम्यन्वयः । एवं समुत्यंतरानुरोधेनास्य सप्तिविधत्वमिन्
मोपयुक्तप्रतिपाद्याद्वना म्लवचनमवतास्यति,--तत्रेति। तेषां मध्ये इत्यर्थः। द्वयोरवेति श्रमनिरासाय वीप्साद्विचनेनाह प्रतीति। प्रयोगे दाने अत्रविशेषाह्येखेऽनुपर्यगात्वस्रलेऽविशेषा-

१ कः द्विविधमिति नास्ति । २ स्त्रः च. छः धर्माञ्च । ३.— १. १ । ४.— थः दः रम् । ५ तः देयमिति । ६ यत्र च य । ७ तः यथा देयमिति ।

अशीतिमागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके । वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

मासि मासि प्रतिमासं—वन्धकं विश्वासार्थं यदाधीयते, आधिरिति यावत् , बन्धकेन सह वर्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तिस्मन्—सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तंस्य इत्यस्य अर्रगीतितमो भागो वृद्धिर्धम्यो भवति । अन्यथा बन्धकरिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां ऋभेण द्वित्रिचतुः पञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं , वैश्ये चर्तुष्कं, शहं पञ्चकम् । मासि मासीत्येव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुः पञ्चाः, अस्मिन् शते वृद्धिदीयते इति द्वित्रिचतुः

एवं तावत् सामान्येन न्यायस्वरूपमभिधायेदानीमृणादानादिव्यवहारक्रमेण विशेषतः प्रस्ताति । तत्रावता मन्वादिभिः ऋणादानस्योक्ता, अतस्तावदेव (?) तावदुव्यते— आशीतिभाग इत्यादि ॥ ३७ ॥

सुबोधिनी

मासि मासीत्येवेति । मासि मासीत्यनुवर्तते । तथा च प्रतिमासं वर्णकमात् द्वित्रिचतुः पञ्चकं शतं भवतीत्यर्थः । द्वित्रिचतुः पञ्चकमित्ययं शब्दः कन् प्रत्ययान्त इत्याह

बार्लभद्दी

दं र - द्रव्यस्येति। अशीतिपदं तत्सङ्कयाप्रके लाक्षणिकं भागपदसाहचर्यादित्याह - अशीति-तम । पित। तथा च तर्ने कमेथारयो बोध्यः। शास्त्रविहितत्वादेवाऽऽह-धर्म्येति।लिङ्थाविवक्षया-ऽऽह-भवतीति। उत्तराई व्याचष्टे - अन्यशेति।अस्य व्याख्या बन्धकेति सामान्येनोक्तं, स्पष्टार्थं विशिष्याऽऽह-ब्राह्मणे इति।शतमित्यस्याद्रे सर्वत्रानुपद्धः।य्वं सम्भवतीत्यस्यापि। मासि मासी-त्यनुवर्त्ततं इत्याह — मासीति। तथा च प्रतिमासं ब्राह्मणादिकमात् तथा भवतीत्ययेः। ननु कथसुकार्थकामस्तत इत्यतं आह-द्वीवेति। संख्याव्ययेति बहुव्यविहिस्ति भावः।तद्दिमन्नाति—

१ इ. प्रयुक्तद्रश्यस्य। २ ख. अशीतिभागी । ३ क. इ. त्रिकं शतम् । ४ क. इ. चतुः कं।

पञ्चकं शतम् । '' तदस्मिन् वृद्धयायलाभश्चुक्कोपदा दीयते '' इति । इयं चे वृद्धिमीसि मासि गृह्यते इति काल्किका । इयमेव वृद्धिदिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च नारदेन,—'' कायिका काल्किका चेव कारिता च तथा परा । चक्कवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥'' ईंत्युक्कोक्तम्,— 5 कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादि कायिका । प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा काल्किका मता ॥ वृद्धिः सा कारिता याऽधर्माणिकेन स्वयंक्रता । वृद्धेरिप पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहता ॥'' इति । ३७॥

यद्यप्यविशेषणाशीतिभागोऽभिहितः, तथाऽपि ब्राह्मणस्यैवायम् ; अन्येपां तु पाद-बृद्धया वृद्धिकरपना । तथा च बृहस्पतिः। पादोपचयात् क्रमेण, इतरेपां तु अन्यथा बन्धकर हिते द्विकत्रिकरव वृद्धिरित्याभिप्रायः॥ यच्चैतद्भृद्धिपरिमाणमुक्तम् अत अर्ध्वं न गृह्धायात्, न रववाँग्यहणे विरोधः॥ ३७॥

सुबोधिनी

—तदस्मिन् वृद्धवायेति। प्रवांकाया वृद्धेस्पाधिभेदानाऽऽहः इयं च वृद्धिरित्यादिना। कायाविरोधिनी शस्त्रविति। स्थन्यहुर्मुहुः प्रतिदिनमिति यावत्॥ ३७॥

बालंभट्टी

तथा च कमः सवैत्र संबन्ध इति भावः। उक्तगृद्धेरुणाधिभेदान् मूळाजुक्तं द्वैविष्यं (?) कथयज्ञाह-हति एंचेति,-मूळोक्तेवेव्यर्थः।मूळाजुक्तमाह-इयमेवेति,-मूळोक्तेव्यर्थः। विशेषमाह—दिवसे-ति ; मासस्येति भावः। अत्र मानमाह-तथा चिति। उक्तोक्तमित्यत्रान्वयः। तस्य ऋणस्य उक्तेति शेषः। कायेति,--तदिवरोधिनी तद्युकूळा यथा तस्य प्रतिदिनं वृद्धिस्तथा शरीरसत्वे प्रतिदिनं, वृद्धिरिति तथा दीयमानेत्यर्थः।यद्वा यया खेदेन शारीरनाशो न भवति तादशी स्वच्येत्यर्थे। अ-धिकदानं खेदेन देहस्यारक्षणेन नाशसंभवात्।शश्चत् मुहुस्दुः,-प्रतिदिनमिति यावत्। एणेति,-पणस्य पादश्चतुर्थौशेत्यर्थः। तथा च पणपादादिरूपा तदिवरोधिनी प्रतिदिनं स्रवन्ती कायिके-

१.—अ०. ५. १. ४७. । २ ख.च. छ. इयं चेत्यतः प्राक् 'वृद्धेवृद्धिश्वकवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिकां । इच्छाकृता कारिता स्यात्कायिका कायकर्मणा ॥' इत्यधिकप्रपलम्पते यंकायां चास्य प्रतीकं नो पलम्पते । ३—१. १०२ । ४- क. ग. इ. च. छ. नामाथिंकेन । ख. नामाधर्मेणेन । ५—१. १०३ —४ ।

*प्रहीतैविशेषण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह--

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।

कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्धचा धनं गृहीत्वाऽधिकछा-भार्थमातिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दशुर्ये च समुद्र-गास्ते विशकं शतम् । मासी मासीत्येव । एतदुक्तं भवति,—कान्तारगेभ्यो दशकं शतं, सामुद्रेभ्यश्च विशकं शतं, उत्तमणे आदशात् । मूळनाशस्यापि शङ्कितत्वादिति॥

चातुर्वर्ण्यातिरेकेण तु कान्तारगास्त्वित्यादि ॥ ३९॥

कान्तारगा अरण्यनिवासिनः तद्ग्रामिनो वा, साग्रुद्धाः सग्रुद्धव्यवहारिणः—ते प्रतिमासं दशकं विशकं च शतं दशुः । यद्घा कान्तारं वर्णापशदःवं ये गच्छन्ति ते कान्तारगाः— वर्णापशदः इस्यर्थः । सह ग्रुद्धया नियमेन वर्तन्त इति सग्रुद्धो वर्णाश्रमविषयः, तमित रुद्धयन्ति ये ते विपरीतरुक्षणया वा साग्रुद्धाः— विकर्मस्था इस्यर्थः । दशुर्वा स्वपरिभाषितां वृद्धिं सर्वे बाह्मणाद्योऽपि, सर्वापशद्यातिष्वपीस्यर्थः । आपल्कस्पश्चायं बाह्मणाद्योनिक्तित्वे तद्वाशव्देन द्योतयति ॥ ३९ ॥

बालंभट्टी

त्यर्थः।स्वयन्ती आगछन्ती। उभयत्र मत्वर्थीयष्टन् अधमणिके बह्च इत्यनुकम्पादौ ष्टच्।अधम-णिकेनेति पाठान्तरम् । तदा मत्वर्थीयष्टन् ॥ ३७ ॥

प्रहीलिति । यहीन्नेति अथेत्यादिः दशकमिति पूर्ववत्। विश्वकामिति धनं तं प्रकरणाद्विशेषपरत्वमित्याह--आर्ण्यमिति । कर्मणोऽधिकरणत्विवक्षया सप्तमी । तलेति तमित्यर्थः।
परिखेतिवत् दः (?) अत एव तथैव पदार्थां नुक्ता वाक्यार्थमाह-य इति । तत्रापि अरण्यप्राम्यं न विवक्षितमिति सूचयक्षाह--अतीति। अभ्यहितत्वात् प्राणस्य पूर्वनिपातः वस्तुतोविकाः शास्थानेऽपि आह-शंकोति। तत्रापि प्रकर्ष इत्याह-प्रेति। अपकर्षेणाह-द्युरिति । ये च ये
साम् हा इत्यत्रेदमर्थे णिचि सूचयन्नाह -- समुद्रगा इति । द्युरित्यस्यानुपक्षः। मासिमासीत्यनुवर्नते। सामर्थ्यादित्याह-- मासीति । नन्नु तथा सति यदि विनाशस्तावन्तहानमिष कथम् ?
अतः तात्यर्थार्थमाह-- एतिदिति। आहावेविति भावः । हदं चानन्तर्थादयन्यकप्रभगोगविषयम्॥

^{* &#}x27;' दुर्गस्थलगन्तारो ' वस्त्रादिकयकारिणः ।'' वीरमि० २९७. ।

इदानीं कारितां वृद्धिमाह---

द्युर्वा स्वकृतां वृद्धि सर्वे सर्वासु जातिषु॥ ३८॥

सैर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अवन्धेक सबन्धके वा स्वकृतां स्वाम्युपगतां द्याद्धं सर्वासु जातिषु दशुः । क्वचिदकृताऽपि दृद्धिर्भवति ; यथाऽऽह नारदः—''न इद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धादिवर्धते॥''

अनयेव वृद्धथाः—सन्तैतिरित्वत्यादि ॥ ३८॥

सुबोधिनी

स्वें वा ब्राह्मणाद्योऽधमणी इति । अत्र ब्राह्मणाद्योनामधमणेखं "मूर्धाविस क्रादिजातीनामुक्तमणेखं च प्रदर्शनमात्रम् । हीनोक्तमभावमपरिगणस्य व्यव्ययेन यथाकथ ब्रिटुक्तमणंख्यमधमणेखं च भवतीत्यर्थः। "न ब्रुद्धिः प्रीतिदक्तनां स्यादनाकारिता क्यचित्।" इति,—बृद्धिं कुवैन्तमधमणेसुक्तमणेः प्रयुद्ध हति णिचि कृते निष्ठान्तः (?) शब्दः कारितेति। स चाक्ष्प्वैः । न आकारिता अनाकारिता, अकृतेत्यर्थः । अकृता वृद्धिः प्रीत्या त्वं व्यवहरेति-दक्तानां क्षचिदिप न स्यात् । एतादृश्यपि त्यस्ये वत्तराधौदूष्यं पण्मासानन्तरमनाकारितमिष

बालंभद्री

अत एवाऽऽह स्छे—कारितामिति । अत एव स्छे वाशब्दो विकल्पार्थः । तदाह—सर्वे इति । अस्य व्याख्या—ब्राह्मोति । तत्र च बाह्मणानामधमणीत्वं सूर्धावित्तकादीनामुक्तमणीत्वं च प्रदर्शनमात्रं हीनोत्तमभावमपरिगण्य्य यथा कथि ब्रह्मतमणीत्वमधणीत्वं च
भवतीत्यर्थः। संकोचे मानाभावादाह—अवन्धके इति । प्रयोगे इति शेषः । यथाश्वतासङ्गतेराह—स्वाम्युपेति । विशेषमाह च्वाचिदिति । न वृद्धिरिति । वृद्धि कुर्वन्तमध्यम्भ्यः
मुक्तमणैः प्रयुक्ते इति णिचि निष्ठायामाङाकारिताशब्दस्य समासे ततो नवाई तस्य
समास इति कश्चित् अकृतेति स्वारस्यात् प्रार्थयन्तीतिवत् णिजिति ते तस्वम् । एवंरीतिः । विरोति ।

* मूर्थांवसिकादिजातीनामित्येतत् मिताक्षरागतस्य 'जातिषु' इति पदस्यार्थविव-रणम् ।

१ ख. वृद्धिमति नास्ति। २ ख. सर्वे वा ब्राह्म०। ३ वृद्धिपरमावधि वक्तुमारस्यतव्यकरणगती-ऽयं २लोकः पूर्वे तावत् व्याख्यातो विश्वरूपाचार्येसित भाति। मातृकान्तराभावाद्धपङच्यमातृकायां यथा पठ्यते तथैव दीयतेऽस्माभिम्न । ४ त. थ. सर्वे ब्रा ०।५ स्वार्येणिच् इति भावः।

इति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति काल्यायनेनोक्तम् —''यो याचितकमादाय तमदस्या दिशं ब्रेजेत्। ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाष्टु-यात्॥''इति। यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदस्या देशान्तरं याति तं प्रति तेनेवो क्तम्—'' कृतोद्धारमदस्या यो याचितस्दुं दिशं ब्रजेत्। ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाष्टुयात्॥'' इति। यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचितकाल्यदारम्यं वृद्धि दापयेद्वाजा, यथाऽऽह—''स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्या-

सुबोधिनी

धनं वर्धत इत्यस्यार्थः । वर्धनप्रकारस्तु संबन्धकाबन्धकमेदात् पूर्वोक्तो द्रष्टच्यः । यस्तु याचितकमिति । "याच्जयाऽऽप्तं याचितकम्" इत्यमरः। कुत्वोद्वारमद्त्वाय इति । याचि-

बालंभद्टी

दत्तानां क्रचिद्षि न स्यात् । अत्र प्रीतिदत्तेस्यनेन महीतुर्याचनामावः सूचितः । अत एव तत्र विशेषं वक्ष्यितं हृँदशैऽपिस्थळे । हिस्त्वर्थे । वस्सराद्धां द्वंससराद्धां जु ऊर्द्धं षणमासोरारं तु अनाकारितमि, अशैआधाजनतं, धनं वद्धंत ह्रत्यथं: । विवद्धंत हृति पाठान्तरं — कश्चि नमतेऽकृतेस्थं: स्वोक्ताविरुद्ध हृति बोध्यम् । वद्धंनप्रकारस्तु सबन्धकोऽबन्धकप्रकारभेदकृत मागुक्तो द्वष्टस्यः। विशेषान्तरमाह — यस्त्विति । '' याच्जाप्राप्तं याचितकम् '' हृँत्यसरः । वृद्धं विना प्रार्थनागृष्टीतमित्यथं: तं तादशमर्थम् । विना याच्जाप्तिति शेषः । अत एव तृद्धं विशेषं वक्ष्यति । तृतीयविश्षेमाह—यश्चेति । योऽपीत्यथं: । यानीति वर्तमानसामीप्ये हित भूते छट् । तेनैव कात्यायनेनेव । कृत्वोद्धारमिति—याचितकरूपेणोद्धारमाद्योवस्थयं: । कृतीद्धारमिति पाठे कर्मधार्यः । उद्धार हित भाषाप्रसिद्धं उद्धारः । कर्मणि धन्य् । कृतोद्धारमिति पाठे कर्मधार्यः । उद्धार हित भाषाप्रसिद्धं उद्धारः । कर्मणि धन्य् । वृद्धसुळ्ळ्च्येस्ययः । तुप्वं विशेषमाह—यः पुनिरितिः, यस्त्वय्व याचित इत्यत्रापीति शेषः । चतुर्थं विशेषमाह—यः पुनिरितिः, स्वितः स्वितः । याचनेति अधमर्णयाचनेत्ययः । स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्ययः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्ययः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वतः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः स्वितः । याचनेति । याचनेति अधमर्णयाचनेत्वयः । स्वितः स्वितः स्वितः स्वतिः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः । स्वितः स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः । स्वतः स्वतः स्वतः स्वतः ।

१.—१. १०८.।२ ख. त्रजति । ३ क. म्य कारितां । चु. छ. म्य आकारितां तृ । च. ततोऽकारितां । ४ त. समन्धकमे । ५ फ. तत्संबधाऽवंधक । ६ अ० २. वै. ४. ।

द्याचितःकचित्।तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत्॥" इति। अनाकारित-वृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः——"पण्यमूल्यं भृतिन्यीसो दण्डो यश्च प्रकल्पितः। वृथादा-नाक्षिकपणाः वर्धन्ते नाविवक्षिताः॥" इति। अविवक्षिता अनाकारिता इति॥३८॥

सुबोधिनी

तकस्रोणोद्धारं कृत्वेत्वर्थः । प्रीतिदत्ते वत्सरार्धांदिक्पकाळानन्तरमकृताऽपि वृद्धिः प्राक् प्रद्-विंता तदपवादो नारदेनोक्त इत्याह—अनाकाित्तवृद्धेर्पवाद इति । विश्वस्ते पुरुषे स्पसंख्याप्रदर्शनेन द्रव्ये न्यस्ते, स यदि 'मयैतद् व्यविद्यते काळान्तरादेतत्सं ख्याकमेतङ्जातीयं च द्रव्यं दास्यामि' इति स्वामिनः पुरस्तात् कथयति, स च स्वामी तथैवाङ्गीकुरुते, ताद्यशि न्यासे अकृता वृद्धिनौस्तीत्वर्थः । न्यासमात्रे वृद्ध्यभावस्य सिद्धत्वात् स्वामिने कथियत्वैव व्यवहारे कृते सोदयस्य देयत्वाच । वृथादानं नाम विद्व-चारणेश्यो दत्तम् । आक्षिकं धृतजीतम्, पण्यं विकेयवस्तु । न्यासव्यतिरेकेण पण्यमृत्या-

बाछंभड़ी

स्वदंशे स्थितः सन् याचितोऽपि कचिकदाचित्तन्न दृद्यादित्यर्थः। क्वचिदिति देश - विदेषणं वा। अनिच्छन्तं च तं तमपि । अकारितामकृतामपि वृद्धिं प्रागुक्तरीत्या ततो-ऽधमणेयाचनकाळादारस्य राजा दापयेदित्युत्तराद्धार्थः । अनाकारितेति । न वृद्धिः प्रीति,-नारदेनैव षण्मासानन्तरं प्रीतिदने उक्ताया हृत्यर्थः। नारिति ,—क्षेण्वयर्थः। पण्यं विक्रेयं, वस्तु मृत्यं धान्यादिः; भृतिः वर्तनम् । वृथादानिति ,—अयाणामितरेतरद्वन्द्वः । वृथादानं विन्दचारणादिभ्यो दानम् ; आक्षिकं द्युतजितम् ; पणः व्यवहारे क्रियमाणनिर्वन्यः न्यासान्यपण्यादिषु दास्यामीति दवप्रतिज्ञायां कृतायां सत्यां तावतेषां पण्यादिनां परकी-यत्वेनादानेऽनाकारितवृद्धेः प्राप्तावनेनापोथते इति भावः । न्यासपदेन तु न्यासविशेषो प्राष्टाः। तथा हि। यत्र विश्वदत्ते पुरुषे रूपसंख्याप्रदर्शनेन द्वव्ये न्यस्ते सप-दि मथैतद्वथवद्वियते काळान्तरे तु तत्संख्याकमेतज्जातीयं च द्वन्यं दास्यामीति स्वामिनः पुरुस्तात्कथयिति, स च स्वामी तथैवाङ्कीकुरुते । तादश्चे न्यासेऽकृता वृद्धिः नास्तीत्यर्थः।

अधुना द्रव्यविशेषण वृद्धिविशेषमाह---

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां

* सन्तितरेव वद्धिः । परानां स्त्रीणां च पोषणासमर्थस्य तत्पष्टिसन्तातिका-मस्य प्रयोगः संभवति । प्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थनः ।

पञ्जुक्षीणां वृद्धिः फलभोग्यत्वेनार्पितानां या प्रसृतिः सा धनिकस्य स्यात् । तुश्चव्दा-त्सन्ततिरेव नापरा वृद्धिरित्यर्थः । पशुस्त्रीणामिति पुम्पशुसन्तानन्यवच्छेदार्थम् । अथ वा पश्नां स्त्रीणां च दासीनामिति योज्यम् । इक्ष्वादिरसस्याष्टगुणा परा वृद्धिः; वस्त्राणां चतुर्ग्-णा ; सस्यानां त्रिगुणा । तच्चाशीतिभागाधनुसारेण यावता काळेन हिरण्यं द्विगुणं तावते व धान्यादेः स्वपरिमाणयोगः ॥ ३८ ॥

सुबोधिनी

दिषु दास्यामीति दढीभृतवाग्व्यवहारे कृते तावतेवेषां पण्यमूल्यादीनां परकीयत्वेनादानेऽ नाकारितवृद्धिप्राप्तावपोचत इति तात्पर्यार्थः ॥ ३८ ॥

> वासीनां स्त्रीणां स्त्रीणां च सन्ततिरेवोति । पश्चनां

बालंभट्टी

षण्मासं वृद्धश्रभावस्य सिद्धरखात् स्वामिनेऽक्रथिरत्वेव व्यवहारे कृते सोदयस्य देयस्य देयत्वाचेति बोध्यम् । अवि कक्षिता इत्यादावर्श आदाच् ॥ ३८ ॥

तदाह अधुनेति । स्त्रीणां चेति । दासीनां न कुल्स्वीणामिलर्थः । त्वर्थमाह—एवेति । एतत् प्रसंगमाह— पश्नामिति । प्रष्टीति,— इन्द्रोत्तरं बहुवीहिः । इदं दातुरुक्तम् । अथ प्रतिप्रहीतुराह-प्रहणं चेति । क्षीरेति-द्रन्द्रोसरं तत्पु-रुषः । यथासंरव्यमुभयन्न बोध्यम् ॥

^{*} पशुस्त्रीणां महिषीपभृतीनां वृद्धधर्थं पयुक्तानां तदीया संतितिरेव वृद्धिः ।' अप० ६४३ ।

अधुना प्रेयुत्तस्य प्रस्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेणापि चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरिस्पेपेक्षित आह—

रसस्याष्ट्रगुणा परा । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिहिरगुणा परा ॥ ३९ ॥

रसस्य तैळवृतादेर्वृद्धिप्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्धिंग वर्षमानस्याष्टगुणा बद्धिः परा ; नातः परं वर्षते । तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथा-सङ्ख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रेगुण्यमुक्तम्— "द्विगुणं हिरण्यं, त्रिगुणं धान्यं," "धान्येनैव रसा व्याख्याताः" "पुष्पम्लफलानि च", "तुलावृतं त्रितयमष्टगुणम् ।"इति । मनुना तु धान्यस्य पुष्पम्लफलादीनां च

सुबोधिनी

कुल्ब्बीणास् । कियती परावृद्धिरिति । वृद्धेः परा काष्टा कियतीत्यर्थः ।

बालंमही

१. घ. दत्तस्य ।२.—२. ४४—७. । ३ फ. ब. शब्देनात्र ।

पश्चगुणत्वमुक्तम्—''धान्ये शदे छवे वाह्ये नातिकामित पश्चताम्।''इति। शदः क्षेत्रफळं पुष्पम्ळफळादि; छवो मेपोणीचमरीकेशादिः ; वाह्यो वळीवर्दतुरगादिः ; धान्यशदछ-ववाह्यविषया वृद्धिः पश्चगुणत्वं नातिकामितीति । तत्राधमर्णयोग्यतावशेन दुर्भिक्षा-दिकाळवशेन चै व्यवस्था द्रष्टव्या ॥ एतच सक्त्य्पयोगे सक्वदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसङ्कमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिनेव वा पुरुषे अनेकशः रेकसेकाम्यां 5

सुबोधिनी

एतच सकुतप्रयोगे सकुदाहरणे चेति | एकस्मिन् ऋणादानप्रयोगे एकदैव सबृ द्विकमूळप्रष्टणे चेत्यथैः । एतदुक्तं भवति— एकस्मिन्नुणप्रयोगे दशैसु रूप्यकेषु दत्तेषु प्रतिसासं प्रतिसंवत्सरं वा बृद्धेरप्रष्टणे काळविळम्बवशात् बृद्धेर्द्वैगुण्यदि- क्रमेणाभिवृद्धिर्जाता । तत्र सबृद्धिकमूळमेकदैव गृह्णसुत्रमणों मूळेन सह द्विगुणं विंशतिरूप्यकपरिमितं द्वव्यं गृह्णीयात् । यदि तदेव द्विगुणं द्वव्यं पूर्वं यस्म दशरूप्यकपरिमितं दक्तं तस्मायेव प्रयोगाम्तरं कृत्वा दीयते अन्यस्मै वा दीयते, तदा

बालंभट्टी

हिंतत्वात् सः । संभवात् तस्य दुष्टताच्च ; इतीत्यस्यार्थ इति शेषः । पदार्थांजुक्का वाक्यार्थमाह—धान्येति । सर्वत्र विषयससमीत्याह—विषयेति । पद्मत्योति । सर्वत्र विषयससमीत्याह—विषयेति । पद्मत्योति । सर्वत्र विषयससमीत्याह—विषयेति । पद्मत्यामित्यस्य व्यक्ष्यार्थमाह—पञ्चगुणात्वमिति,—इतीत्यस्यार्थ इति शेषः । एवं सति विकल्पान्यप्रकारेण विरोधं परिहर्तति—त्तेति । वेषुं पक्षेष्विव्यर्थः । परकीययोग्यतायाः तथ्यतः स्पष्टमज्ञानादाह—दुभिक्षेति । विशेषमाह—एतञ्चिति । एकस्मित्रेव ऋणादानप्रयोग एकदैव च स वृद्धिकम्यव्यर्थः । एकस्मित्रं । एकस्मित्रं शतित्वं क्षत्रं व स्वव्यर्थः । एकस्मित्रं आत्रान्ययोग दशस्यकेषु दत्तेषु प्रतिदिनं प्रतिमात्यं प्रतिसंवस्तरं वा वृद्धेरग्रहणे कालविकम्यवशात् वृद्धेद्वैगुण्यादिकमेणाभिवृद्धिः प्राप्ता, तत्र सवृद्धिकमूल् भिक्षेत्व गृद्धन्वुत्वमणां मूलद्विगुणं तेन सह विश्वतिस्तर्भ परिमितं गृद्धीयात् इत्यमिप्रायः। आश्वस्य प्रत्युदाहरणमाहः—पूर्वान्तरेति । अन्यस्मै पुरुषाय दाननेत्यर्थः । प्रयोगान्तरकरणं हेधा । तत्रैकसुक्का द्वितीयसाह—तिमन्नेविति । अनेकशः पुनः पुनः । अनेकश इस्पन्न

[ं] १ क. होन च द्रव्यव्यवस्था । २ शरूपकेषु प्र । ३ ' द्वेग्रुण्यातिकमेण' इति स्थात् । ४ फ. 'तेषु पञ्जेष्वित्यर्थः' इति नास्ति ।

प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं ह्रैगुण्याचितिकम्य पूर्ववहर्धते । सक्टलयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिसासं प्रतिसंवत्सरं वा बृद्धचाहरणेऽधमणेदेयस्य हेंगुण्यासंभवात्पूर्वाहृतवृद्धचा सह ह्रैगुण्यमतिकम्य वर्धत एव ; यथाऽऽह मनुः "कुसीदवृद्धिहुँगुण्यं नात्येति

सुबोधिनी

पूर्वप्रयोगे द्विगुणीसूतिमित कृत्वा अधुना क्रियमाणे प्रयोगान्तरे ने वर्धत इति न सन्तन्यसः तदा दीयमानस्य तस्यैव मूळ्वेन वृढिरिष्टवादिति । अत एव प्रथमप्रयोग एव द्वेगुण्याँति क्रमेणाभिवृद्धिनीस्ति । द्वितीयादिप्रयोगान्तरेषु द्वेगुण्यमप्यैत्येतीति सँन्तन्यस् ! अधमणेदियस्य द्वेगुण्यासम्भवादिति ;—द्वेगुण्यासम्भवस्वेवं द्रष्टन्यः—प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा यस्मिन् दिने वृद्धिद्वंयते, तस्माहिनात् पूर्वमभिवृद्धस्य विच्छेदः । पुनरिष नृतनत्वेत्र वृद्धिः । एवं च वस्तुतः प्रयोगान्तरिमव भवतीति यावद्वैगुण्यं प्राप्नोति

बालंभद्दी

रेकसेकाभ्यामिति पाठे—प्रयुक्तद्रच्येकदेशग्रहणेन ऋणीकरणं रेकः, तन्नैव प्रक्षेपेणाधिकीकरणं सेकः। रिच वियोजनसपर्वनयोः यिच क्षरणे। तन्नैतेन सर्वंग्रहणादाह—सुवर्णोति । पूर्ववत् अशीतिभाग इत्याहुक्तप्रकारेण। अयं भावः—यदा तदेव विशातिसंख्याकं हि-गुणद्रक्यम् अन्यस्मे दीयते पूर्वं यस्मे दत्तं तस्मायेव वा दीयते प्रयोगान्तरेण तथा वः क्षियते तदा पूर्वप्रयोगे द्विगुणीभृतमिति हत्वा पुनः क्षियमाणे प्रयोगान्तरे न वर्हेत हति,— न तदा दीयमानस्येव मूळ्त्वेन वृद्धेरिष्टवात्। अतः एवं प्रथमप्रयोग एव द्वैगुण्यव्यति-क्षमेण वृद्धिनै । द्वितीयादि प्रयोगे तु हैगुण्याखुरपत्येतीति सक्तदाहरणे चेत्यस्य प्रस्युदाहरणमाह—सक्तदिति । देयस्य मुळ्त्य असंभवस्यवेव प्रतिदिनादि क्षमेण तदाने यस्मिन्दिने या वृद्धिदीयते तदिनात् पूर्वमीनवृद्धस्य अत्यनस्य विष्ठेदः पुनरिण नृतनत्वेन वृद्धिः। एवं च वस्तुतः प्रयोगान्तरमिव भवतीति यावद्वैगुण्यं प्रामोति तावदिक्छेदेन वृद्धस्य स्थित्या इति । अत्र उभयत्र मानमाह—यथाऽद्विते । हिलेत्यस्येतीति शेषः। क्रविश्वापाठ

एतदादि ' द्वितीयादिश्योगान्तरे ' इस्वन्तं थः पुस्तकं न लिखितम् । २ तः ण्यादिक (१)
 इ. तः प्यनेनिति (१) ४ थः दः अमितव्यम् (१) ।

सक्रदाहिता । " ईति । सक्रदाहृतेत्यिप पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं क्रुसीदं, तस्य वृद्धिः क्रुसीदवृद्धिः, द्वैगुण्यं नात्येति नातिकामित यदि सक्रदाहिता सक्रत्मयुक्ता ; पुरुषान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमस्येति । सक्रदाहृतेति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृता द्वैगुण्य-मत्येतीति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनाय्युक्तम् " चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य" 5 इति । प्रयोगस्यत्येकवचननिर्देशात्ययोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिन्नेतः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैवृद्धिप्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो द्वितः ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी

ताबदीबच्छेदेन बृद्धस्य द्रव्यस्य स्थित्यभावादिति । सक्कदाहृतेति तु पाठे शनै: शनैरिति;— यदि सक्कदाहृता मूळसिंहता वृद्धिरेकदैव गृहीता तर्हि द्वैगुण्यं नात्येति । अन्यथा बानै-इशनैर्गृहीता सती द्वैगुण्यमत्येतीत्यर्थः । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति ,-स्थानं स्थितिः । ऋणादानप्रयोगस्य प्रतिमासं प्रहणमन्तरेण चिरस्थितौ सत्यां द्वैगुण्यं भवति ॥ १९ ॥

बालंभही

एव । पाठभेदेन द्वयोर्कोभो नैकस्मादित्याह—सङ्घादिति। तथाऽऽश्वपाठ नाथकाभ इत्याह— यद्गिति । पतिद्वेशेषणतात्पर्यमाह—पुरुषान्तरोति । आदिना प्रागुक्तद्वितायपिग्रहः । द्वितीयेन द्वितीयकाभ इत्याह—सङ्घादिति । तेतितु पाठित पाठः। यदि सङ्ग्दाहता मुरुसहि-ता वृद्धिरेकदैव गृहीतेत्याचर्यः। पत्त तात्पर्यार्थमाह—हानैः हानैरिति। अन्येनेत्यादिः। श्वानेरित्यस्यैव व्याख्या प्रतीति । मानान्तरमाह—तथेति,— तद्वदित्यर्थः। अत एवापिना पौनरुक्तथम् न । स्थानं स्थितिः। प्रयोगस्य प्रयुज्यमानऋणस्य प्रजिदिनादिकमेण वृद्धिग्रहणं विना चिरकारुस्थितौ सत्या द्वैगुण्यं भवतीत्वर्यः। उक्तमित्यस्य ध्वनितमित्यर्थः इति सूचयश्वाह—प्रयोगिति । अनेनाधार्थन्ताम उक्तः द्वितीयस्य तमाह —चिरेति हानै-निति । उक्तरीत्येति भावः। द्वितः अभिष्रेतः॥ ३९॥

^{* &#}x27;' किण्वकार्पासम् अर्चमंत्रमायुधष्टकाङ्गारकाणामक्षया । अनुक्तानां हि द्विगुणा '' (विष्णुः) अप० ६४४.

१.—८. १५१. । २ क. द्वैयुण्यं नात्येति । ३ थः इ. वतीति । ४ फ. ध्वनितर्ने- नास्पष्ठस्वात् ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

ऋणप्रयोगधर्मा उत्ताः; सांप्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्मा उच्यन्ते-

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् । साध्यमानो नृपं गच्छेद्दण्डचो दाप्यश्च तन्दनम् ॥ ४० ॥

प्रपन्नसम्युपगतमधमर्णेन धनं साक्ष्यादिभिर्मावितं वा साध्यन्प्रत्याहरन् ध-मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो रुपतेः वाँच्यो निवारणीयो न भवति । धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः—"धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पश्चमेन बलेन च॥" ईति । धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन ; व्यवहारेण साक्षिलेख्यागुपन्यासेनै ; छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेन ; अर्चरितेन अमोजनेन ; पश्चमेनोपायेन बलेन निगडबन्धनादिना ; उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसास्कुर्यादिति। "प्रपनं

अनया वृद्ध्या प्रपन्नं साधयेदित्यादि ॥ ४० ॥

बालंभट्टी

संगतिमाह- ऋणप्रयोगोति, ऋणवानेत्यशैः । प्रपक्षमित्यस्य ब्याख्या -अम्पुपगतमधमार्गेनिति । अर्थपदायाँधनमिति ब्याख्यानान्तरमाह—साक्ष्यादीति । अत एवान्यथा शेषं
पूरयति—धर्मादिमिरिति । कतीति तानेवाह—धर्माद्रयक्षेति । तावित्यर्थः । प्रकृतो
पयोग्यानर्थानाह् — प्रीतीत्यादिना । तैर्भावितत्वादाह — उपन्यासेनेति ।
यथाश्रुतार्थांसंभवात् छश्यार्थमाह—उत्सवेति । अभोजेति तदानेनेत्वर्थः। पक्षान्तारे एते
वां सर्वेवामपायत्वं स्चयन्नाह—उपायेनिति । बङेनेत्यस्य ब्याख्या निगडेति । एवं पदार्था
बुत्तुः वाक्यार्थमाह—उपेति । एतैः पञ्चभिन्यंस्तेवां यथासंभवम् । इती त्यस्य अर्थ इति
शेषः । ध्वनितमाह—प्रपन्निति । सप्रतिपन्नं अङ्गीकृतादि साध्यन्त्रस्याहरणे तैरुगा-

१ ख. ग. तृपतेने वाच्यो । २.—६. ४९. । ३ ख. ग. लेल्याद्युपायेन बलेन ४ छ. क. झ. प्रहणेव आचरिक।

साधयन्तर्थे न वाच्य" इति वदन् अप्रतिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयित। एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—''पीडयेचो धनी कश्चिद्यणिकं न्यायवादिनम् । तस्मादर्थात्सहीयेत तैत्समं चाप्नुयादमम्॥'" इति । यस्तु धर्मादिभिरुपायेः प्रपन्नमर्थे साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेद्राजानमिगम्य साधयन्तमामियुङ्के स दण्ड्यो भवाति शक्त्यनुसारेण, धनिने तद्धनं दाप्यश्च । राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः—''राजाक् स्वामिने विप्रं साम्वेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् संपीडय दाप्यत्।। रिक्थिनं सुदृदं वैडिप छैछेनैव प्रदापयेत् ॥" इति । ''साध्यमानो नृपं

प्रपन्नं न्यायेन स्पष्टीकृतं यदच्छया साधयन्न ऽर्थं न राज्ञा किंचिद्रक्तन्यः । यदि तु

सुबोधिनी

अप्रातिपन्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इतीति । अप्रतिपन्नमनक्रीकृतं साधयन्

बालंभद्दी

वेरिति क्षेषः, च्वनितरवेन स्पष्टतात् । ऋणिके सत्वर्धीयष्ठत् । न्यायोति, व्यथार्थानङ्गी-काराादिभाषिणमित्यर्थः । दमं इण्डम् ' पत्तराद्धार्थमाह—यस्त्विति । वपायैरित्यस्य साध्येत्यन्नान्वयः । कर्मणि छिडस्याह—याच्येति । गमनमान्नेण नानिष्टसतस्तर्य छक्ष्यार्थमाह—राजानिति । छिडभाविनक्षाया आह—अमीति । अनेन गच्छिन्न त्यपपाठ इति स्वितम् । विशेषाभावादाह—राक्तयेति । प्रपंत्रसाधने वक्तमणेत्य प्रागुक्तप्रकारवदन्नायि । शेषस्चनाय तामाह — दापेन चेति । मनुनैवेति भावः । अध्यमणेविशेषणात्र प्रकारमेद् हत्याह—विप्रमिति । एवं प्रागपि बोध्यम् । सान्त्येन प्रीतियुक्तसत्यवचनेन । एतेनतर्व्यवच्छेदः। एवमप्रेऽपि । देशेति—साक्षिछेल्याषु पन्यासस्र्येण व्यवहारेण भोजनादिस्येण च विमान्यानित्यर्थः । अनेन प्रागुक्तद्यसंप्रहः । तन्नैव विशेषमाह—दुष्टानिति । अयं प्रागुक्तप्रक्रमम् । तृतीयमाह—रिन्यनिति । विषयद्यमत्र । एवं च सामाद्यो नीतिशाक्षोका उपाया प्रवात्रभवन्त्र न त्वन्न व्यवहाराभावेन कक्षं दण्डादिदापनं राजकृतमत आह—साध्येति। अयं भावः स्मृत्याचारेत्यनेन तादशस्य

^{*} कात्यायनवचनभेतदित्यपरार्कः ।

१ झा. क. तत्समं प्राप्तुया। २ घ. चापि । ३ अपरार्कः - क्रक्टेननचदापयेत् । ४ प्रपन्नधने ।

गच्छेत्" इत्येतत् "स्पृत्याचारव्यपेतेन" ईत्यस्य प्रत्युदाहरणं च बोद्ध-व्यम् ॥ ४० ॥

बहुर्षेत्तमर्णिकेषु युगपत्प्राप्तिष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमण दाप्यो राज्ञेल्यपेक्षिते आह—

गृहीतानुक्रमादाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

5 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमर्णिको राज्ञा दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण ॥ ४१ ॥

साध्यमानो राजन्यावेदयेत् ततो दण्ड्यो दाष्यश्च ;-राज्ञैव तद्धनं धनिकरयेति शेषः ॥४०॥
अथ यथेकसृणिनं युगपद्धनिनः प्रार्थयेयुः तदा यथाकमं गृहीतानुक्रमादद्यादित्यादि ॥ ४१ ॥

प्रहणाजुकसादेवाधसर्णिकेनणैमेकजातीयेभ्यो देयम् ; जातिभेदे ब्राह्मणादिक्रमेणैव । तुशब्दान्तुस्यजातीयस्वेऽपि । गुणाद्यपेक्षं गुणं द्योतयति । विप्रतिपन्नस्त्वृणिको राजन्यावेद्य साध्यः ॥ ४३ ॥

सुबोधिनी

प्रत्याहरिक्षत्यर्थः । प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यमिति। अयमभिप्रायः ''स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणौ-धर्षितः परैः । आवेदयति चेद् राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ '' इत्यनेनैतदुक्तं भवति— स्मृत्याचारिवरुद्धेन मार्गेणाभिभृतस्सन् यदि राज्ञे निवेदयति, तदावेद्यमानं व्यवहारपद

बालंभड़ी

व्यवहारपद्रवसुक्तम् ; अनेन तु तद्विरुद्धर्मोर्गेणाधिर्पतत्वात् राज्ञे न निवेदैनीयं, यदि निवेदयति तदा तिविवेदसानं व्यवहारपदं न भवति । अत एव दण्डादिमात्रे विधीयते तन्ना प्यादौ दण्डस्य पश्चात् तस्येति निःशंकमिवचार्यं तथा कार्यमिति तद्विपरीतोदाहणमेन्तिदिस्यर्थं इति । उत्तमर्णिके बह्मच इति अनुकल्पादावच् एवमधर्माणिकेऽपि बोध्यस् । अध्यव्यवहितसंगतिऽरनेनोक्ता ॥ ४० ॥

गृहीतेति, -- अहणानुक्रमादिलयैः । धनिनामिति, -- अहेशस्य सम्बन्धत्व-

१ व्य॰ ११.। २ कः बहुत्तमर्णिकेषु । ३ थः 'मार्गेण' इष्यादिं 'स्मृत्याचाराविरुद्धेन' इत्यन्तं नास्ति । ४ फः तद्वदिरुद्धः ५ न निवेदनीयं ।

यदा पुनरूत्तमणीं दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थे धर्मादिभिरूपायैः साधिवतुमज्ञान्नुवनूाज्ञा साधि तार्थो भवति तदाऽधमणस्य दण्डमुत्तमणस्य च भृतिदानमाह—

राज्ञाऽधमार्णिको दाप्यः साधितादशकं शतम्। पञ्चकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः॥ ४२॥

अधमर्णिको राज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधितादशकं शतं दाप्यः । प्रतिपन्नस्य सा-धितार्थस्य दशममंशं राजाऽधमर्णिकादण्डरूपेण गृह्वीयादिखर्थः। उत्तमर्णस्तु प्राप्तार्थः

तत्र च राज्ञाऽधमर्णिको दाप्य इत्यादि ॥ ४२ ॥

सुबोधिनी

मिति। "साध्यमानो नृपं गच्छेन्" इस्रोनैनतद्भिहितं स्यात्—स्मृत्याचाराविरुद्धेन मार्गेणा-धर्षितो राज्ञे न निवेदयेत्। यदि निवेदयति, तक्षिवेद्यमानं च्यवहारपदं न भवतीति। अत एव दैण्डो विधीयते " दण्क्यो दाप्यश्च तद्धनम् " इति। तद्विपरीतोदाहरण-मिस्सर्थः ॥ ४०॥

राजाऽधमणिकादण्डरूपेण गृह्णीयादित्यर्थ इति । नन्वत्र देण्डरूपेण प्रहणमनुप-

बालंभट्टी

विवक्षया षष्टी । धनमिति शेषः । तुरुक्तवैळक्षण्ये । तथा च भूपतेरिस्युपळक्षणमि मस्यापि ॥ ४९ ॥

अवतारणसङ्गतिमाह —यदा पुनिरिति ;—यदा वित्यर्थः । अशक्तौ हेतुं स्वयन्नाह
—दुर्बेछ इति । चस्त्वर्थे। ब्युक्तमेण समुच्चये वा भृतिदाँनं—शब्दानुशासनमाचार्यस्येतिवत् प्रयोगः । शाब्दमर्थमाह—अधमर्णेति । साधितादित्यस्य साकाङ्श्चं प्रकृतं शेषमाह
—प्रतीति । कर्मधारयः-दशक्तमिति । पद्मदश्चते वगें वेति पक्षे परिमाणार्थककत्रन्तं शतमिस्रत्र प्रतीतिः शेषः। शतस्य दशमं भागिसय्यैः। एवं पञ्चकं शतमित्यत्रापि बोध्यम् । तन्न
शतप्रहणसुपळक्षणमिति प्रतीत्यत्र कर्मधारयमन्यस्मै दापनाविवश्चां च स्वयन्नस्य तदशमांशत्वसम्भवात् फळितमर्थमाह—प्रतीति।गाग्वदर्थद्वयमाह-क्रमेण उत्तमणीदित्यादिना (१)।
पुर्वुक्कमे इत्याह—त्विति । प्राप्तेति । अनेन अतथात्वे नैविमिति स्वितन् । एतत्

१ थ. दण्डोऽभिधी । २ दण्डादिरू।

पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दायः। साधितार्थस् विशतितमं भागमुत्तमर्णाद्राजा भृत्यर्थे गृह्वीयादित्यर्थः। अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्डविभागो दार्शितो ''निह्नवे भावितो दचात्'' ईत्यादिना ॥ ४२ ॥

ऋणिको राज्ञा सर्वे घनिकायाँ दाप्यः । स्वयं च तस्मादेव अधमर्णिकाइशकं शतं गृक्कीयात् । धनिकोऽपि साधितार्थसंख्यया पर्वश्वतोषिकं राज्ञे पञ्चकं शतं दद्यात् । उत्तस-र्णिको धनिकः। स्पष्टसन्यत् ॥ ४२ ॥

ु जुबेधिनी

पक्षम् । " राज्ञाऽधमणिको दाप्यः" इति योगीश्वरवचने अधमणीत् दशमांशप्रहणमान्नस्यैव प्रतीतेः उत्तमणीत् पञ्चमांशप्रहणस्य त्रीतिरिति चेत् — मैवम् । प्रहणं तावत् प्रतीयते न तन्न विवादः। तन्न को हेतुरिल्यपेक्षायां दष्टसम्भवे अदृष्टं न कह्पनीयम् , — दृष्टे सम्भवस्य- दृष्टक्रस्पनाया अन्याय्यस्वात् । दृष्टो हेतुश्चाधमणेऽङ्गाकृतार्थादानरूपोऽपराधः । उत्तमणे तु न कोऽप्यपराधः। अपि त्वशक्तिरेच । अत पृव यथाक्रममपराधेनाशक्तमा चाधमणीत् दृण्ड उत्तम- णौत् भृतिरिति सर्वमनवद्यम् । ननु प्रतिवादिनाऽङ्गीकृते येन प्रत्याहरणप्रकारो दृण्डविभागश्च दृष्टीतः "प्रपन्नं साधयन्वर्थम्" दृत्यादिना । प्रतिवाद्यनङ्गीकृते तु धने कथं साधनप्रकारः, कथं वा दृण्डविभाग हृत्यत् आह्—अप्रतिपन्नार्थसाधने लिति ॥ ४२ ॥

बालंभट्टी

सूचक एव हि: । भृतिर्वेतनम् । अत्र तस्य तस्वासम्भवादेतस्यैव सम्भवादाह— विंदातीति । निन्वदसुभयमयुक्तं भृतिदण्डयोरित्यानुक्तया राज्ञस्तु तद्शप्रहणमान्नप्रतीते रिति चेत्—न, प्रहणप्रतीतेनिर्विवादत्वेन तत्र हेतुपरामर्थे दष्टे सत्यदष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वेन तत्सम्भवे तदभावेनाधमणे अङ्गीकृतार्थादानरूपापराधरूपस्य दष्टहेतोः सम्भवेनोत्तमणेऽप-राधाभावेन केवलाशिक्तंसत्वेन गुरूवलजुत्वतारतम्येनाधमणाद्पराधेन दण्डस्य प्रहण-सुत्तमणादशक्त्या भृतोरिति तात्ययोर्थः। नतु प्रपन्नार्थसाधने इदं सर्वमुक्तम्, अप्रतिपन्ने तु का गविरत ाह—अप्रतीति दण्डेति । साधनप्रकार इत्यादिः तत्रापि वस्यते हस्युक्तं

१. व्य ०. ५.। २ थ. 'उत्तम' इत्यादि 'कल्पनीयम् इत्यन्तं नास्ति । ३ शक्तिमत्त्वेन ।

सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तम् ; अधुना निधनमधमर्णिकं प्रत्याह---

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

त्राह्मंणादिजातिरुत्तमणों हीनजाति क्षत्रियादिजाति परिक्षीण निर्धनमृणार्थं क्रमं स्वजात्यनुरूपं कारयेत् तत्कुटुम्बाविरोधेन । त्राक्षणः पुनः परि- 5 क्षीणो निर्धनः शनैः यथोदयं यथासंभवमृणं दाप्यः । अत्र च हीनजातिप्रहणं सम-जातेरप्युपळक्षणम् । अतश्च समानजातिमृपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कार्यते । त्राह्मणप्रहणं श्रेयोजातेरुपळक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरिप परिक्षीणो वैश्यादेः शनैः शनैदायो यथोदयम् । एतदेव मनुना स्पष्टीकृतम्—

एवं तावसमृद्धं दापथेत असमृद्धं तु—हीनजातिं परिक्षीणमि-त्यादि ॥ ४३ ॥

बालंभड़ी

स्थितम् तदत्रोक्तमेवेति बोध्यम्॥ ४२॥

हीनजातिमित्यत्र श्रुद्धादिरेव न विवक्षितः । उत्तरार्धस्वारस्यादित्याह—
त्राह्मेति । योग्यतयाऽऽह—उत्तमेति । परिक्षीणमित्यस्य व्याख्या—निर्धनमिति । मशकार्थो भूम इतिवदणार्थमितीस्याह—ऋणानिवृत्तीति । अनितप्रसंगायाऽऽह—स्वेति । नन्वेवं तत्र कुटुंबविनाशः स्यात् रक्षणाभावादत्
आह—तदिति । तदुपयोगिसंपाधावशिष्टकाले इदं तेन कार्यमिति भावः ।
उत्तरार्थार्थमाह—न्त्राह्मोति । स्वर्थमाह—पुनिरिति । श्रौगिस्पत्र वीप्सान्तभीव इत्याह—
श्रौः श्रौरिति । यथोदयमित्यस्य प्रसिद्धार्थो नेत्याह—यथेति । विशेषद्वयमाह—
अत्र चेति,—मृळवचने इत्यर्थः । अपिना तस्यापि संग्रहः तेन सर्वथाऽन्यून जातिमिष

१ ख. त्राह्मणादिस्तः । च. त्राह्मणजातिस्तः । २ ज. परिश्वणि यथोचितं कर्मकारयेतः निर्धेनः । ३ ख. कर्म स्वकर्म स्वजात्यः । ४ ख. श्रेष्ठजातेन ।

5

''कर्मणाऽपि समं कुर्योद्धनिकेनाधमर्णिकः । समोऽपक्रष्टजातिस्च दद्याच्छ्रेयांसु तच्छनैः ॥'' ईति । उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्योदिसर्थः ॥ ४३ ॥

किं च---

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् । मध्यस्थस्थापितं चेत्स्याद्वर्धते न ततः परम् ॥ ४४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

यथोलस्या च ददतः--दीयमानं नेत्यादि ॥ ४४ ॥

सुबोधिनी

कर्मणाऽपि समं कुर्यादिति । समाऽपकृष्टजातिश्चाधमणिको धनिकेन सार्धमात्मानं कर्मणाऽपि समं कुर्यात् । श्रेयांस्तु तहनं शेनैदंद्यादित्यन्वयः । अस्यैव श्लोकस्य तात्पर्यार्थ-माह— उत्तमर्णेन सममिति ॥ ४३ ॥

बालंभट्टी

ब्राह्मणादिकं प्राग्वत् । कर्मोति—समोऽपकृष्टजातिश्राधमाणिको धनिकेन सार्धमात्मानं कर्मणाऽपि समं तुल्यं कुर्यात् ; श्रेयांस्तु तद्धनं शनैदेखादित्यर्थः। अपिनोक्तसमुख्यः। तत्र स्पष्टांशमाद्द — उत्तमेति । कर्मणा धनादिकृततुल्यत्वासंभवात् समिति व्याच्ये—निवृत्तोत्ति । अयमुक्तमणैनिकृपिताधमणैक्यपदेशस्तत्र यथा नास्ति एवं स्वस्मिन्न पीत्यर्थः। यद्वा दृष्टान्वार्थमुक्तमणैग्रहणम् , —तयोर्मियस्ससम्बन्धिकत्वादन्यन्तरनिवृत्तावपरस्यापि निवृत्तेः॥ ४३॥

किं चेति-उत्तमणेंऽन्यद्रयुच्यते इत्यर्थः । उत्तराधीनुरोधेनाऽऽह-

उपचयार्थं प्रयुक्तं धनं अधमर्णेन दीयमानमुक्तमणीं दृद्धिलोभाद्यदि न गृह्णाति तदाऽधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात्तदा ततः स्थापनादूष्वे न वर्धते । अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धत एव ॥ ४४॥

इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह-

अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यद्दणं तु कृतं भवेत्। द्दुस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

स्वकं धनमिति वचनान् आत्मनेपदयोगाच संनिहितधनिकविषयमेतत् । अन्यथा वर्धत एवेत्यमिप्रायः ॥ ४४ ॥

एवं तावत् पैतृकसृणं देयम् । श्रातादिक्कतं तु कथम्? तत्रापि— अविभक्तेः कुटुंबार्थैर्यदिसादि ॥ ४५ ॥

बालंभही

उपेति। स्वकमित्यत्र स्वार्थे कनित्वाह—स्वयमिति । योग्यतया आह-अर्थेति । य इल्र-स्वार्थः—उत्तेति । अप्रहणे हेतुं प्रयति—वृद्धीति। तथैवाऽऽह—यदीत्यादि ।मध्यस्थपदं लाक्षणिकमित्वाह—हस्तोति । तद्धनं तत इत्यस्य व्याख्या—स्थापनादिति । परमिति पदं स्वाच्ये—ऊर्ध्वमिति । तुल्यमुक्त्वा—विशेषमाह—अर्थोति । याच्येति — उत्तमणेनाधमणं इत्वर्थः । ततः तस्मात् पूर्ववत् स्थापनतः प्राग्वत् ॥ ४४ ॥

प्वमुत्तमणें प्रकारद्वपमुक्तम् ; अथाधमणें आह — इदानीमिति। यदेति काळिनिर्देशात् थेनेत्यधिकारिनिर्देशः । तद्वितयं अविभक्तैरित्यत्र बहुवचनवळात् बहुत्वं विवक्षितम् ; सथा च समस्तैर्व्यस्तैर्वा तैरित्यर्थः । तुरुक्तवैळक्षण्ये तत्फळितमाह — अवीति । 5

अविभक्तेर्बहुभिः कुटुम्बार्थमेकैकेन वा यदणं कृतं तदणं कुटुम्बा दद्यात् । तस्मिन्त्रेते ग्रोषिते वा तदिक्थिनः सर्वे दद्युः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणामाह

न योषित्पतिपुत्त्राभ्यां न पुत्त्रेण कृतं पिता।

कुटुंबं भरम्कुटुंबी आत्रादिः: तेन कुटुंबनिमित्तं यदणं कृतं बल्तेंबेरेव तस्मिन् प्रेते प्रोपित वा रिक्थमारिभविंभक्तेर्देयम् ॥ ४५ ॥

सुबोधिनी

अविभक्तेर्बहुभिः कुटुम्बार्थमिति । बहुभिरेकेन वा कुटुम्बार्थं यद्दणमिति देयणं-कथनम् । कुटुम्बी दद्यादिव्यधिकारिवर्णनम् । तिस्मन् प्रेते प्रोधिते वेति काळाभिधानम् । तद्रिक्थिन — इत्यप्यधिकरिण एवोक्तिः ॥ ४५ ॥

येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणिमति-"अविभक्तैः कुदुम्बार्थे यद्दणं तु कृतं भवेत्।"

बालंभद्दी

कु दुंबाघं, इत्यव्ययम् तत्रेलाह— अर्थिमिति । तस्य मध्यमणिन्यायेन उभय-ग्रान्वयः तथा च बहुभिस्तैरंकैकेन वा कुटुम्बरक्षणार्थं यदणं कृतमित्यर्थः । अनेन देयत्वं कथितम् , उत्तरार्थस्वारस्येन शेषं पूर्यति—तदणं कुटुम्बी दद्यादिति । अधिकारिकथनम्, तस्मिन् कुटुम्बिनि । तदिति—तस्य कुटुम्बिनो ये रिक्थप्राहका इत्यर्थः। बहुवचनङम्यमाह—सर्वे इति । अत्र प्रेते प्रोपिते वेति कालाभिधानं तदिक्थिन इत्यपि अधिकारिमदर्शकमेवेति भावः॥ ४५॥

प्रत्युदेति-पूर्ववचनेन कुदुम्ब्यादिभिरधिकाशिभः ऋणं देयमिति येनेत्यंशो-

द्चाहते कटुम्बार्थीच्न पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ ४६॥

पत्या कृतमृणं यौषिद्धार्या नैव दद्यात् । पुत्रेण कृतं योषिन्माता न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पैतिः न दद्यात् । कुटुम्बार्थादत इति सैर्वरोषं । अतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना देयं, तदभावे तद्दायहरैदेंयमित्युक्तमेव ॥ ४६॥

विभक्तानामपि रिक्थमाजां संभवादविभक्तेरित्युक्तम् । विभक्तत्वं तु — न योषिरपतिपुरत्राभ्यामित्यादि ॥ ^{४६} ॥

सुबोधिनी

इत्यस्मिन् योगीश्वरवचने कुटुम्ब्यादिभिरधिकारिभिः ऋणं देयमिति । येनेत्ययमंत्रो विवृतः। तत्र कुटुम्ब्यादिभिरपि योषिदाद्यधिकारिभिर्विषयविशेष ऋणमदेयमिति पूर्वमभिहितमृणस्य देयस्वंब्यावर्त्यत इति प्रत्युदाहरणस्वभित्यर्थः ॥ ४६ ॥

बालंभद्दी

विवृतः तत्र योषिदादीनामिप कुटुम्ब्यादित्वेऽधिकास्त्वेन तस्य देयस्वं यद्यपि प्राप्तं, तथाऽपि विषयविदेशेषे देयमिति पूर्वाभिहितं ऋणस्य देयस्वं व्यावस्थेत इति सत्युदाहरणस्वमित्यर्थः। तथा चानेनादेयमृणमुच्यते इति भावः। कृतमित्यस्य पूर्वत्रापि सम्बन्धः। योषित्यदं योग्यतयाद्वयर्थमिति पृथक् व्यावष्टे—पृद्येति। पृवंतोऽसुवृत्तेराह्—ऋणमिति । सैर्वंमिति न्यायेनाऽऽह—नैवेति । द्वितीयपादार्थमाह—भायेति। नदद्यादिवस्यानुषङ्गः । अव्यवहितसंम्बन्धअमितरासायाऽऽह—कुटुम्बेति। सर्वशेष इति पाठः ''मजजयाः पुंसीत्युक्तः शेषमिति पाठस्तस्य प्रायो वादत्वेन यद्वा सर्वस्य शेषः शेषस्य यस्य तत् । अत एव तस्मस्युदाहरणतया पूर्वेकवाक्यतेत्याह—अतश्चेति । कृतं ऋणमिति

१ ख. ग. झ. मार्याकृतं पतिनैदद्यात् । २. सर्वे वाक्यं सावधारणं इति न्यायः ।

" पुरत्रपोत्रेर्ऋणं देयम् " इति वश्यति । तस्य पुरस्तादपवादमाह—

सुराकामद्यूतकृतं दर्ण्डेशुल्कावशिष्टकम् । वृथादानं तथैवेह पुत्त्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥ ४७ ॥

सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनैनिमित्तं द्यूते पराजयनिमित्तं दण्डज्ञु-

_{अस्यापवादः}—सुराकामचूतकृतमित्यादि ॥ १७ ॥

सुबोधिनी

तस्य पुरस्तादपवादमाहोति-- ''पुत्त्रपौत्रैर्कणं देयम्'' इत्येतद्वचनं सुराकामधूतकृतामे

बालंभट्टी

शेषः । हरैचैंः कश्चित् । नारदोऽपि — "न स्त्री पतिकृतं दृषादणं पुष्त्रकृतं तथा । अभ्युपेतादते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत् ॥ दृषादुप्रता विश्ववा नियुक्ता या सुमूर्गुणा । याँ वा तिद्विक्थमादृषाद्यत्र रिक्थमृणं ततः ॥" इति । कात्यायनोऽपि— " भन्ना पुत्नेण वास्तिक्वेवलेनाऽऽसमा कृतम् । ऋणमेवं विश्वं देयं नान्यथा तस्कृतं स्त्रिया ॥ मर्तुकामेन वा भन्नां बक्तं देयसृणं तथा ॥ अप्रकारित सा दृष्टम् ॥ स्व

तस्येति, अवेपप्रक्रमादिति शेषः। तथा चैतदर्थमैवसुक्तौ इतःपरस्यापि पाँदक्रमादिति स्थायेनार्थक्रमतः पूर्वभावाद्पवादस्वमिति न काचिद्संगितिरिति भावः। श्रूतांन्तद्वन्द्वस्य कृतदाब्देन तृतीयातत्पुरुषःतस्य च प्रत्येकं सम्बन्धः। सुरापानेनेति, -विभाषया णत्वविकरुपः। कामो स्झ्यभिलाष इत्याह-स्त्रीति । बहुनीहिः एवमप्रेऽपि । श्रूते द्वैविध्यसत्वेऽपि जये तद्भावादाह —प्रति । छक्षणीत भावः। दण्डेत्सत्र इन्द्रोन्तरं षष्टीतत्पुरुषः। स्वाधे

१ कः दण्डं ग्रुच्का २. व. फ. तथेति योग्यतया स्त्रीपदार्थमाह—इत्येवमचिकः पाठो । ३. येः व. केश्चित्—३. फ. योवातद्धनमादद्यात् —४ पाठ कुमावर्थकमोवर्छायान् — इतिन्यायः— ५ सुरापदंचतत्पानेलाञ्चणिकं । साहचयीदित्याह्—अयमंधिकः पाठः । फ. पुस्तकेदृश्यतं— सुरापानेनेतीत्यादिः षष्टातसुरुषहत्यनः पाठः पपुस्तकेनास्ति ।

ल्कयोरविशिष्टं वृथादानं घूर्तवन्दिम्छादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम्,—"धूर्ते वन्दिनि मछे च कुवैद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम्॥" इति स्मरणात् । एतदणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्काव-शिष्टकमित्यविशिष्टप्रहणात्सर्वे दातव्यमिति न मन्तव्यम् । "दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा । नदातव्यं तु पुत्रोण यद्य न व्यावहारिकम् ॥" इत्यौशन-

स्वस्थपितृकृतं अस्वस्थे तिस्मन् रिक्थभागिमः देयं न पुनरस्वस्थकृतमपीत्य भिप्रायः । अस्वस्थप्रकारप्रश्वार्थश्चायं श्लोकः । दण्डग्रुक्कावशिष्टं तु वचनाददेयं सुरां पीत्वा यन्स्ट्र्यं न दत्तं यश्च काससंयोगेन स्त्रीणां प्रतिज्ञातं यूनहारितं दण्डाखवशिष्टं वृथादानं च तथेवेह यस्येहैव फलं नामुत्रेति निश्चितस् । तत्पुत्रादिभिरदेयं; शुल्कं; पथि राजभाव्यं दानस्, अञ्चास्त्रचोदितं वृथादानस् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४७ ॥

सुबोधिनी

त्याद्यपदादवचनापेक्षया यद्यपि पाठकमापेक्षया परं, तथाऽप्यर्थकमतः पूर्वभावीत्यपदाद इत्यर्थः । भूतेवन्द्यादिभ्यो दत्तस्य बृधादानत्वं प्रतिपादयति— धूर्ते वन्दिनि महेत्र चेति ।

बाछंभद्दी

कन् इत्याह—दण्डेति । रक्षानीशे राजभागः ग्रुह्कम्। स्वार्थे कनिति भावः। वृथेति,—
वृथादानामित्यस्य वृथादीयमानमित्याद्यये शन्दवाधात पूर्ववत्तदविशयमित्यर्थासंभवाच्चाऽऽह
—भूतेति । तथा च तदनुकूळो व्यापारोऽत्र प्रतिज्ञारूप एवेति भावः ।
भूतीदिन्यो दत्तत्यवृथादानत्वं समुख्यति—भूतें इति। कितवे खूनकारिणि,चाटे विद्षके ।
भूतीदिन्यो दत्तत्यवृथादानत्वं समुख्यति—भूतें इति। कितवे खूनकारिणि,चाटे विद्षके ।
अत्र निष्फळमित्युक्या पारळोकिकफछाभावात् वृथादानात्वं विविक्षतं न तु दृष्टफळाभावात्
इति भावः । पदार्थानुका वाक्यार्थमाह—एतदिति । पैमृकमिति व्याचष्टे—पित्रेति । अर्थ
फिलतार्थः।आगत इत्यिकारेऽपि नुर्यवेति टाव्यियः। नात् । उत्सर्गानुरोधेन पुत्रपदसुपळक्षणफिलतार्थः।आगत इत्यिकारेऽपि नुर्यवेति टाव्यियः। नात् । उत्सर्गानुरोधेन पुत्रपदसुपळक्षणभित्याह—पुत्रादिरिति । इहेति ब्याचष्टे—रीण्डीति । तस्याधिकरणस्विवक्षया
तत्र ससमी । विशेषमाह—अत्रेति । वचने इत्यर्थः। पुत्रेण पौत्रेण चः—व्याविति ।

सस्मरणात् । गौतमेनाध्युक्तम्—" मच्छुक्तचूतदण्डा न पुँत्नानिधभवेयुः । " इति;—न पुत्नस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् ॥ ४७ ॥

"न पतिः स्त्रीकृतं तथा" इत्यस्यापवादमाह—

गोपशौण्डिकशैलूषरजकन्याधयोषिताम् । ऋणं दद्यात्पतिस्तेषां यस्माद्युत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

गोपो गोपालः, शौण्डिकः सुराकारः, शौळ्षो नटः, रजको वस्त्राणां रस्तकः, व्याधो मृगयुः, एतेषां योषिद्विर्धरणं कृतं तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां शृत्तिर्जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । "यस्माहृत्तिस्तदाश्रया" इति हेतुन्यपदेशादन्येऽपि ये योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषित्कृतमृणं दशुरिति गम्यते ॥ ४८ ॥

अस्यापवादः-गोपशौण्डिकशैल्रुषेत्यादि ॥ ४८ ॥

सुबोधिनी

निष्फलं भवतीति वचनवलान् वृथादानत्वं, न तु दृष्टफलाभावादित्यर्थः। मदाशुल्कद्मतद्ण्डा

बालंभड़ी

न कुटुंबोपयोगीस्थर्थः । मद्योति, — अत्र मद्यादिदण्डान्तपदैस्तत्त्वर्थेव्ययीकृतानि दृश्याणि छक्ष्यन्ते तानि पितृसम्बन्धानि पुत्राज्ञानिमनेवुरिस्थर्थः। अधिभवेयुरिति पाठान्तरस्, —पराभवेयुरिति उभयार्थः। तात्पर्यार्थमाह——न पुत्रोति । तथा च दण्डळुक्कावेत्यत्र द्वयोः समाहारद्वन्द्वः। कन्स्वार्थे एव । अविराष्ट्रं चोपस्थितत्वात्त्रयोरेवेत्यविवक्षितस् । नजु प्राणुक्तमिति अनेन स्चितमिति बोध्यम्। उपसंहरति—अनेनेति । उभयेनेत्यर्थः॥ ४७॥

गोपिति।अभ्यहिंतत्वात् पूर्वेनिपातः ब्याधान्तद्वन्द्वे योषिद्वस्तरपुरुषः। आदौ पदार्थमाह--गोप इति । अय वाक्यार्थमाह---एतेषामिति । अनेन द्वन्द्वः सूचितः । पतिरिति जाता वेकवचनमित्याह--पतिभिरिति । तत्र बीजमाह--यस्मादिति। तेषां तत्पतीनाम्। अनेनतासा मिस्यनेनैव स्चितमित्याह-यस्मादिति। अन्येऽपि एतद्विकाः सर्वे ब्राह्मणादयोऽपि।आद्यपादाः

१ नाभिभवेयुः ब । २ अः नाष्यविशि । ता । ३ पुनव्याधा ... फ ४ मित्यपपट इति सूचितं। ने दं वारेगण नं किं त्यलक्षणमित्यनेनैव अथमधिकः पाटः... फ ... ब ... पुस्तकयो ई.स्यते ।

पतिकृतं भार्या न दद्यादित्यस्यापवादमाह--

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् । स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत्स्त्री दातुमईति ॥ ४९ ॥

मुम्र्ष्टुणा प्रवत्स्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यद्मतिपन्नं तत्पतिऋत-मृणं देयम् । यच पत्या सह भार्यया ऋणं ऋतं तदिप भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच स्वयमेव ऋतम् ऋणं तदिप देयम् । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया

गोपो गोपालः, शौण्डिकः झुराकारः, शैलूषो नटः, रजकः वस्त्रनिर्णेजनकुत् रजकश्च, व्याचो लुब्धः-पुते स्त्रीकृतमप्यृणं वृष्ठः,—स्त्रीप्रधानत्वादेतेषां । तथा च नारदः—''तेषां तस्रत्यया वृत्तिः कुटुंबं च तदाश्रयः।'' इति हेन्वमिधानं च ॥ ४८ ॥

अन्येऽप्येवं प्रकारा वका यथा स्युरिति । पुरुषमात्राविशेषेण तु—प्रतिप्रश्नं स्त्रिया देयमित्यादि ॥ ४९ ॥

सुबोधिनी

इति,—अत्र मद्यशुक्कवृतदृण्डैपदैसत्तदर्थे व्ययीकृतानि द्रव्याणि लक्ष्यन्ते। वेतेन मद्यादयः पुत्त्रान्नाधिअवेयुरिखन्वयः। तात्पर्यार्थेस्तु ग्रन्थ एव स्पष्टः॥ ४०॥

मुमूर्जुणा प्रवत्स्यता बेति, सुमूर्जुणा प्रवत्स्यता देशान्तरं गन्तुमिच्छता वा पत्सा भर्त्रा ऋणदाने नियुक्तया भार्यया यत् प्रतिपत्रमङ्गीकृतं तदेयमित्यर्थः। नतु "भार्योपुत्त्रश्च" इत्यनेन ऋणिनो वचनेन निर्धनत्वे प्रतियमाने सति "प्रतिपत्नं स्त्रिया देयम्" हत्यादि-

बालंभद्दी

र्थं मुक्तक्रमेण स्मृत्यन्तरानुरोधेनाऽऽह—मुमूर्घुणोति। परकोकं गन्तुं इच्छता देशान्तरं गमिष्य-माणेन वा भर्त्रो ऋणदानविषये नियुक्तया प्रेरितया भार्यया यव्यतिपन्नं यदानमङ्गिकृतं तदणं तथा देयमित्यथैः। द्वितीयपादार्थमाह—यद्मेति। अनेन वा चार्थे इति स्चितम्। एव-मग्रेऽपि।अत्र पत्या सहेत्युक्त्या तत्याः प्राधान्यं सूचितम्। एवमन्युक्तरीत्या उभयोरभावे तस्या दानाधिकारादाह—भत्रीमावे इत्यादि । तृतीयपादार्थमाह—यद्मेति। मध्यमतो भेदाय सं-वैमितिन्यायेनाऽऽह-स्वयमेवेति।तथा चनारदः-"न स्त्री पतिकृतंदचादणं पुत्तकृतं तथा। अम्यु-

१ इदं पदं त पुस्तके नास्ति। २ इ. दण्डादिशब्दैः। ३ थ-इ. एते म। ४ सर्ववाक्यं सावधारणं इति ।

देयिमिति न वक्तव्यम्—संदेहाभावात् । उच्यते । "भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समिधगच्छिन्ति यैस्य ते तस्य तद्धनम्।।" इति वचनान्निर्धन्तेन प्रतिपन्नादिष्वदानाद्यञ्चायामिदमुच्यते—"भातिपन्नं खिषा देयम् " इत्यादि । न चानेन वचनेन ख्वादीनां निर्धनत्वमिधीयते,—पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादन-5 परत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकारिष्यते। "नान्यत्त्री दातुमर्हति" इत्येतत्तर्ति

स्वयंकृतसृणं वा.....नान्यःस्त्रीदातुमईति ॥ दंपस्योरविभक्तःवेऽप्यभ्युपेतादिव्य तिरेकेण स्त्रिया न देयमित्यभिप्रायः।कृतः पुनः स्त्रीणामस्वातन्त्र्ये ऋणप्रसङ्गः? कुतो वा दान

सुबोधिनी

वचनशर्तेरिप देयत्वे विधायमाने कथं खिया ऋणं देयं निर्धनत्वादित्यत आह—न चानेन वचनेन स्त्रयादीनामिति ॥ ४८ ॥

बालंभट्टी

पेताइते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत॥ द्यादपुत्त्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा। या वा तिद्विक्य माद्वात् यत्र विश्वसृणं ततः॥''हृति॥ कात्यायनोऽपि—''भत्रां पुत्केण वा सार्खं केवलेनात्मचा कृतम् 'क्रणमेवं विधं देयं नान्यया तत्कृतं स्त्रिया॥ मर्तुकामेन वा भत्रां उक्ता देयसृणं तया। कृतम् 'क्रणमेवं विधं देयं नान्यया तत्कृतं स्त्रिया॥ मर्तुकामेन वा भत्रां उक्ता देयसृणं तया। अप्रपत्ताऽपि तत् दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया॥''हृति। त्रय एवेृति-एवेृऽप्यथें। एते झयोऽपि आर्जितधना अपि अधना एव। अस्वामिनो धने, स्सृता हृत्यथें। यत्ते हृति—भायोदयो यत् किं चित् सम्प्रिगाच्छितं धनमार्जयन्ति तद्यं यस्य ते भायां द्यस्तस्य भवतीत्वर्थः। यस्य ते हृति पाठः। यस्यते हृति पाठाः। यस्यते हृति पाठाः यस्यते हृति पाठाः यस्यते हृति पाठान्तरम्। नन्वनेन तस्यानिर्धनत्वे प्रतीयमाने सति प्रतिपन्नमित्वादिवचनः शतैदेविकाचामिति अगुक्तं नेपादान्त्रयोति। तत्पारतन्त्रयप्रतिपादन तात्पर्यकत्वादित्यर्थः। तथा चात्रां विना नाधिकारः स्वातन्त्रयेण यत्रकृत्वचिद्विनियोगे। सैत्यां तु तस्यां सोस्तिति भावः नन्वत्र किं नियामकं, तथैवार्थः कृतो न, अयमपूर्वो विधिरस्तु तथा चैतदन्यविषयत्वं तस्यति व्यवस्थाऽसंभवादतआह—एतच्विति। एवं सति तुर्यपदां एवं शंकते—नान्यदिति।

१ क. ख. च. घ. यस्येते । २ तस्यां आज्ञायां सः अधिकारः...

न वक्तव्यम्—विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । "प्रतिपत्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्क्वतम् ।" इत्यनयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्मुराकामादिनोपात्तं प्रतिपत्नमपि पत्या सह कृतमपि न देयमिति ॥ ४९ ॥

> पुनरिष यरणं दातव्यं येन च दैतिक्यं यत्र च काले दातव्यं तिवित्रयमाह— पितारि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिष्छुतेऽपि वा । पुत्त्रपौत्त्रेर्न्डणं देयं निह्नवे सक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

5

पिता यदि दातन्यमृणमदत्त्वा प्रेतः, दूरदेशं गतः, अचिकित्सनीयन्याध्याद्यमि-

मिति स्त्रीणामपि हि स्वातन्त्र्येण धनं वक्ष्यति भन्नो प्रोतेन यद्दत्तमित्यत्र स्वशरीरोपभोगार्थं स्त्रीणासृणप्रसंगोऽविरुद्धः, अत्रैव स्त्रीणासृणसंबन्धः ॥ ४९ ॥

अन्यत्रापि तु-पितरि प्रोषिते इत्यादि ॥ ५०॥

पुत्त्रादिभिर्देयं पितरि सते प्रोषिते वा विंशतिवर्षाणि प्रतीक्ष्य व्यसनाभिभूते वा पुत्त्रा दिभिः ऋणं देयम् । अपि वेति च प्रकारार्थं अन्यस्मित्रप्येवं प्रकारेऽप्याध्यादौ चिन्त

बालंभद्दी

सिद्धिरिति—अर्थादिति शेषः । प्राप्तैरेवाभावादिति भावः । यथाकथेचित्स्वयं 'कृतस्याव श्यदेवत्वादाह—अनयोरिति । सुरेति, —सुरापाणादिव्यसनेनोपात्तं कृतमित्यर्थः । इति रथैसमाप्ती ।

प्तेनैतच्छेषविषयता प्रागुक्तनिषेधस्येति ध्वनिथतुं पुनरुक्तं नान्यदिति इति ध्याख्यानमपास्तम् । तथा शिष्टरभावात् सिंहावछोकनन्यायादरेणाऽऽह—पुनर्पीति । किंचिद्विशेषवकुमिति भावः । वक्ष्यमाणकममाह—पितिति । प्रागुक्तकमेणाऽऽह—प्रेतइति । प्रोषिते इत्यस्यार्थो—दूरेति । सुरापाणाविष्यसनाकान्तक्रणस्य देयत्वस्योक्तः स्वात् ध्यसनेत्यस्य ध्याख्या—अचिकित्सेति । आदिनाऽऽधिः। देयमित्यस्य ध्याख्या—

भूतो वा तदा तत्कृतमृणमवस्याँपनेयम् । पुत्र्यण पौत्रेण वा पितृधनामावेऽपि पुत्र-त्वेन च । तत्र क्रमोऽप्ययमेव पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । पुत्रेण पौ-त्रेण वा निह्ववे कृते अर्थिना साक्ष्यादिभिर्मावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरियन्वयः। अत्र पितिर प्रोषित इस्रेतावदुक्तम् , कालविशेषस्त नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः,—'' नार्वाक्सव-क स्मराद्विशारिपतिर प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यारिपतृच्ये वा ज्येष्ठे भातर्यथापि वा॥'' इति । प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात् , प्राप्तच्यवहारकालस्तु द्यात्। स च कालस्तेनैव दर्शितः—''गर्मस्थः सदृशो ह्रेयः अष्टमाद्वस्परान्व्यिशुः। बाल आ षोडशाद्वर्षरौ-गण्डश्वेति शैच्यते ॥ परतो व्यवहारक्कः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥'' इति ।

वैकल्य हेतावुत्पन्न इत्यर्थः । तथा निह्नवे यदि च पिता विप्रतिपन्नः तदा साक्षिभावितं

सुबोधिनी

पौगण्डश्चेति शब्दात इति। पौगण्ड इति बालस्यैव संज्ञान्तरम्। स्वतन्त्रः पितरावृत इति --- ऋते पितरौ पिञोरभावे षोडशवर्षानन्तरं स्वतन्त्रो भवतीत्वर्थः। नापि

बालंभट्टी

अवस्येति। आवर्र्यके कृत्य इति भावः द्वन्द्वेनाभाभ्यां युगपदेयमिति मत्तायमानार्थानिरासायाऽऽ ह—पुन्नेर्णेति। बहुवचनं न्यक्त्यभिष्ठायम् । तस्वादेवाऽऽह— पिञ्जिति । निह्नवेत्यर्थभाह— पुन्नेणेति । वस्यमाणरात्या साक्षिपदसुपळक्षणमित्याह—साक्ष्यादीति। सर्वस्यानुषङ्गः इत्याह— ऋणमिति । अयंछन्दोनुरोधेण यथाश्रुतोक्त क्रमेण आग्ने विशेषमाह—अन्नेति । विशात् विश्वातः प्रणात्माय पितरीत्युपळक्षणामिति सूचयन्नाह—पितृन्ये इति। किनष्ठनिरासायाऽऽह— उयेष्ठ इति । इदं चाविभक्तत्वे तदीयधनग्रहणे चेति बोध्यम् द्वितीय विशेषः। तेनैव नारदेनैव। अष्टमात्,-आङमिन्यादी। प्वमग्रेऽपि तस्ताहचर्यांतस्यैव नामशिक्षुरिति। षोडशादिति उदन्तः पौगण्ड इति बाळस्यैव संज्ञान्तरं शब्द्यते कथ्यते । परतः षोडशवर्षाद्भवि पतरावृते तौ विना, तत उध्वै स तथोरभावे स्वतन्त्रः इत्यर्थः । ननु षोडशवर्षानन्तरं तस्य तस्व वक्तव्यतद्भावे

कः अवश्यमपनेयं । गः अवश्यं देयं २ कःचः छः शस्यते ।३ आवश्यकं कुत्यमिति
 पाठः समीचीनः।

यद्यपि पितृमरणादृर्ध्वं बालोऽपि स्वतन्त्रो जातः, तथाऽपि नर्णभाग्भवति ; यथाऽऽह् — ''अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् । स्वातन्त्रयं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठयं गुणवयः-कृतम् ॥'' इति । तथा आसेधाह्याननिषेधश्च दृश्यते—''अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानो-न्मुखो त्रती । विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः॥''इति । तस्मात्—''अतः पुन्त्रेण जातेन स्वार्थमृत्सुज्य यत्नतः । ऋणापिता मोचनीयो यथा न नैरकं त्रजेत्॥''

सुबोधिनी

पित्रभावे षोडशवर्षानन्तरं स्वातन्त्र्यामिति नियमोऽतुपपन्नः षोडशभ्यो वर्षेभ्यः प्रागिपितृमरणे स्वातन्त्र्यसिद्धेः ; तथा चाप्राप्तब्यवहारस्याप्यृणं देयं स्यादिखत आह—यद्यिपि पितृमरणादूष्यमिति । अप्राप्तव्यवहारश्चेदिति,—अप्राप्तव्यवहार आषोडशवर्षदेशीयश्चेयदि, तदा स्वतन्त्रोऽपि हि ऋणभाङ्ग्न भवतीत्यर्थः। यस्माद् एवमप्राप्तव्यवहारो नर्णभाक् तस्माद्वस्यमाणं वचनमेवं व्याख्येयमित्याह—तस्माद् अतः पुत्नेण जातेनेति । न जात-

बालंभट्टी

१ ख. नरके । २ फ. ननुतक्रलदा।

सुबोधिनी

मालेण पिता ऋणान्मोचनीयः, अपि तु व्यवहारज्ञतया जातेन पोढशवर्षदेशीयस्वेन जातेन पुरुषेण ऋणात् पिता मोचनीय इत्यर्थः । न ब्रह्माभिव्याहारयेदिति, अस्यार्थः — ब्रह्माभिव्याहारयेदिति, अस्यार्थः — ब्रह्मा वेदं नाभिव्याहारयेत् न प्रयोजयेद् अन्येन । स्वधाकारः प्रणीयतेऽस्मिन् श्राद्ध इति स्वधानिनयनं श्राद्धं, तस्मादन्यत्र । श्राद्धव्यतिरिक्तस्यले नाभिव्याहारयेदिति । एतदुक्तं

बलंभद्टी

न्मोच्य इति नार्थः। किन्तु ध्यवहारज्ञतया जातेनेव तद्द्देवार्षकेण तेन स ततो मोच्य इस्यर्थः। न त्वेवं तस्य आद्धेऽप्यधिकारो न स्यात् उक्तव्यवहारानिभज्ञत्वस्य सुतरां सत्वादत आह—श्राद्धे त्विति । तु रुक्तवैष्ठक्षण्ये, अपिः प्राग्वत् । न ब्रह्मोति — ब्रह्म वेदं नाभिन्याहारयेत् , नाभिभाषयेदन्यन । बाल्यः स्वधा स्वधाकारः निनीयते प्रणीयतेऽस्मिन् आद्धे तत् स्वधानिनयनं ततोऽम्यत्र श्राद्धात्वस्य नाभिभाषयेदित्यर्थः । अयं भावः आद्धे वेदोच्चारणं कारयेत् यदि स्वयमनुपनीतः । उपनीतस्य स्वयमेवांच्चारणेऽधिकारात् एवं व बाल्यापि प्रयोजककर्तृत्वप्रतीति बलात् अत्र यज्ञमानता प्रतीतेरिधेकारोऽस्तीति । वस्तुतस्तु ब्रह्म वेदम् , अन्यः ऋत्वित्यादिः प्रयोजककर्ता अनुपनीतं बाल्यं नाभिन्याहारयेत् वेदोच्चारणे न प्रयोजयेत स्वधानिनयनादन्यत्रेत्यर्थः । मतुरिप "न हास्मिन् युज्यते कर्म किश्चिदामौजिबन्धनात् । नाभिन्याहारयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादते ॥ " इति । एवं च कृतव्यस्यानुपनीतस्यिपि आद्धेऽ - धिकारस्यस्य मुख्यत्वात् । एवं च तस्य तदुपयोगिमन्त्रपाठोऽपि भवस्येवेति बोध्यम् । "कृत-चृद्धसु कुर्वीत उदकं पिण्डमेवच । स्वधाकारं प्रयुजीत मन्त्वोच्चारं न कारयेत् ॥ " इति स्वधानाम्ना लिक्तितं वचनं यदि समूल्यं तद्व मन्त्रविषये विकल्यो इष्टव्यः। व्यवस्यभिप्रयेण कृतबहुवचनस्य फल्याह—पुत्त्रीरीति। पद्यम्यनस्वस्य ते इस्यत्रान्वयः। विभक्ता इति—

१ फ. उक्तव्यवहारानभिज्ञतया वैदिकव्यवहारानभिज्ञात्वस्य सुतरां.

अविभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थानेन । गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूत एव वा दद्या-दिति गम्यते; यथाऽऽह नारदः----''अत ऊर्ध्व पितुः पुत्त्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः । अविभक्ता विभक्ता वा यैस्तावद्वहते धुरम्॥''इति ³। अत्र च यर्धेपि ''पुत्त्रपौत्रैर्ऋणं देयम्''इत्यविशेषेणोक्तम्, तथाऽपि पुत्त्रेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैर्वं देयम्।

सुबोधिनी

भवति - श्राढे वेदोचारणं कारयेत् यदि स्वयमनुपनीतः - उपनीतस्य स्वयमेषोचारणेऽधि-कारात् । एवञ्च बालस्यापि प्रयोजककर्तृत्ववलाणजमानताप्रतीतेरिधकारोऽस्तीति । यद्वा ब्रह्म वेदम् अन्यः ऋत्विगादिः प्रयोजककर्ता अनुपनीतं वालं नामिष्याहारयेत् वालं वेदोच्चारणं न प्रयोजयेदित्यर्थः । स्वधानिनयनादन्यत्र । सम्भूयसमुत्थानेनेति, - अंशकस्पनामन्तरेण मिलित्वेवेत्यर्थः । अविभक्ताः सम्भूयसमुत्थानेन ऋणं द्युरिखुक्तम् । तत्र तात्पर्यार्थमाह--गुणप्राधानमावेनेति । प्रधानभृतो मुख्यो द्यादित्यर्थः। अत ऊर्व्व पितुः पुत्रा हति । यतः पुत्त्रपात्रैऋणं देयम् , अतः पितुरूप्वमिवभक्ता विभक्ता वा पुत्त्रा ऋणं द्युः । अविभक्तानां पुत्त्राणाम्रणदानप्रकारमाह---यस्तां वोद्वहते धुरमिति । अविभक्तानां मध्ये यस्तां धुरं कुदुन्वभारमुद्वहति स द्यादित्यिभिप्रायः। अत्र ''तां वा'' इति वाशब्द एवकारार्थः। अत्र विभक्तानां दानप्रकारमाह---यथांशत इति । अत्र च यद्यपीति-अत्र "पुत्वरात्रेऋणं

बालंभड़ी

तदेति क्षेषः। क्रिक्त पाठ एव । एवसभेऽिष । संभूगेति, —िमिल्ला देविमिति सङ्केतेनेस्वर्थः। मिलिला एकीकरणेन वा अंशतो दानमत्रापि । पूर्व भेदेन दानमज्ञ तु मेलनेनेति विशेषः। अत एव नारदैकवाक्यता । दशुरिस्यस्थानुषकः । इदमपि समप्रधानभावविषयमत एवाऽऽह् — गुणोति —प्रधानेति, —सुक्ष्येत्यर्थः । उक्तत्रये मानमाह—यथाऽऽहेति । अतः पुत्प्रस्वात्—अर्ध्व पितुः, तन्मरणाद्यनन्तरम् विभक्ता वेत्यन्त एकोऽन्वयः। यथांशत हत्यस्योभयज्ञान्वयः। अनेन प्रकारह्वयसुक्तं, तृतीयप्रकारमाह—य इति । विशेषमाह—अत्र चेति । पुत्रपोत्तीरित्यरिमन् वचने इत्यर्थः। समं गृहीतसद्द्यं मूलमेवेत्येवकारस्यवच्छेष

१ घ. यस्तासुद्धहते । यस्तांबोद्धहते । १३....१. १४ २ अपि च यद्यपि पुत्र । ३ ख. तथैव ऋणं दे। इन्. तथैव द्रव्यं दे ।

पौत्रेण तु संमं मूळमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः,—"'ऋणमात्मीय विषच्यं देयं पुत्नौर्वमावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु ॥" इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितीमत्यिवेशेषापादानात्साक्षिमिमीवितमित्यत्र साक्षिप्रह-णं प्रमाणोपळक्षणम् । समं याववृहीतं तावदेव देयं न वृद्धिः तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादे- 4 यमगृहीतधनस्य । एतचोत्तरः सोक्षेप्रह- । पत्चोत्तरः । पत्चोत्तरः सोक्षेप्रहेति ।। पत्च ।

पुरुत्रादिभिर्देयम् ॥ सोऽपि हि प्रकृतिविपर्ययादसामर्थ्येनायोग्य एव ॠणवांश्चात्ववस्थासु पैतृकं रिक्थमपि पुरुत्रादिभिजौद्धांसित्यवगन्तब्यम् ॥ ५० ॥

सुबोधिनी

देयस्'' इल्लास्सन् वचने । अत्र विभावितमित्यविदेशिपादानादिति अत्र वृहस्पतिवचने विभावितमिति सामान्येनोपादानात् ''पुस्त्रपाँत्रेक्तंणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्।''इति यो-गीश्वरचने साक्षिभावितम्।''इति यो-गीश्वरचने साक्षिभावितमिति पर्द प्रमाणमात्रमुपञ्चयति । अतश्च येन केनापि प्रमाणेन साधितस्रणं पुस्त्राचैदांतन्यमित्यर्थः । एवञ्च योगीश्वरवृहस्पतिवचनयोने विरोध इल्लाभिन्नप्रायः ॥ ५० ॥

बार्लभट्टी

माह—न वृद्धिरिति । प्वमग्रेऽिष । अल्लामाह—ऋ्णामिति । अर्थात् पौक्षेण—तस्मुतेति । पौल्लप्तस्य प्रपौल्लस्यस्यधः। पुत्त्रपौत्रैरिति विशेषस्यानेन गुरुवाक्येन सामान्य-परेण सह प्राप्तिवरोधपरिहारः सामान्यस्य विशेष उपसंहार इति न्यायेन तन्नानन्तरसि-द्धेन कर्त्तं यद्यप्युचितस्तथाऽिष सामान्यस्याधिकसंग्राहकत्वेन ग्रैवल्लाचिद्दशेषस्य न्यूनत्वेन दुर्वल्लाक्ते त्रव्यायाः प्रकृते दुर्वल्लामिति वैपराय्येन विरोधं परिहरित—अतिति । वृहस्यतिवाक्ये हस्यथेः । अवीति—सामान्येनेत्यर्थः । हस्यल मूल्वाक्ये—प्रमाणोपिति । प्रमाणमान्नेणेत्यर्थः । तथा च येन केनािष प्रमाणेन साधितम्रणं पुत्त्रादिना देयमित्यर्थेन न चचनयोिर्मियो विरोध इति भावः । अत पृत्र प्राक् तथा व्याख्यातम् । अस्योत्तराद्यांव्यंमह—सम्मित्यादि । विशेषान्तरमाह—अगुहीते-ति । विशेषान्तरमाह—अगुहीते-ति । ननु अत्र किं मानमत आह—एत्च्विति । ५० ॥

१ च. ङ. झ. ण तु समं मूल्यमेव । ङ. ण तु सममूल्यमेव । २ व सफलत्वन प्रबळत्वात् ।

क्रणापाकरणे ऋणी तत्पुत्तः पात्र इति तयः कर्तारा दिश्तितास्तेषां च समवाये क्रमोऽपि दर्शितः । इदानाकृत्तरसमवाये च क्रममाह---

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्राहस्तथैव च । पुत्त्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्त्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य ऋयादिव्यतिरेकेण यत्ववीयं मवित तदिक्थम् । विभा 5 गाद्रिक्यं गृह्णातीति रिक्थप्राहः स ऋणं दाप्यः । एतदुक्तं भविति—यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिरिति, योषितं भायों गृह्णाति योषिद्राहः स तथैव ऋणं दाप्यः । यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः

रिक्थग्राह ऋणमित्यादि ॥ ५१ ॥

ऋणिके सत्ययं दानक्रमः, तदभावे तु " रिक्थमाह ऋणं दद्याचोचिद्राहस्तयैव च । पुल्त्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुल्प्रहीनस्य रिक्थिनः॥ " रिक्थानुसारित्वादणानां रिक्थ

सुबोधिनी

ऋणापाकरणे ऋणी तत्पुत्तः इति,—ऋणी ऋणग्राही । ननु रिक्थम्राह इत्येव वक्तम्यं न योषिद्राह इति तस्य योषितोऽपि दृष्यत्वेन रिक्थस्पत्वादित्यत आह— योषितोऽनिभाज्यद्रव्यत्वेनेति । अयमर्थः—यद्यपि योषिड्म्यं भवति, तथाऽपि रिक्थ

बालंभट्टी

सङ्गति प्रसङ्गरूपामाह - ऋणापिति, क्रणिनवारणे इत्यर्थः । क्रणी ऋणप्राही व । सेति - समवाये वेत्ययेः । कर्तन्तरेति । वकादन्येपां समवाये कमं वेत्ययेः । अन्यदीयमिति - अन्यरवामिकमित्यर्थः । अत एव च व्यतिरिक्तप्रकारमेवाऽऽह--विभागिति । एवमाध्यपादार्थमुक्तवा तत्तात्यर्यार्थमाह - एतदिति, न चौरेति । तस्य स्त्रेयादिना तद्गाहकत्वेपि रिक्यप्राहकत्वाभावादिति भावः । द्वितीयपादार्थमाह - योपितमिति । अस्याभिमतार्थविशेषमाह - मार्यामिति । तथेव चेत्यस्य व्याख्या - ऋणमिति । यद्वा तद्वदेव इत्यर्थः तत्याजुपङ्गः । अस्यापि तात्यर्थभाह - य इति । वज्र योपितोऽपि द्वव्यदेव रिक्यस्पत्वात् रिक्यप्राहहत्वनेवेवेष्टसिद्धेः इति । वज्र योपित अस्य नावित तथाऽपि इत्यं व वाव्यप्त आह - योपित इति । यद्यपि योपित द्वव्यं भवित, तथाऽपि इत्यं न वाव्यपत आह - योपित इति । यद्यपि योपित द्वव्यं भवित, तथाऽपि

योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देशः। पुलक्षानन्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः, अन्यमाश्रितमन्याश्रितं अन्याश्रितं मातापितृसंबन्धि द्रव्यं यस्यासावन्या-श्रितद्रव्यः। न अन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः, पुलहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्या इति संबन्धः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम एव। रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः, तद्भावे 5 योषिग्द्राहः, तद्भावे पुत्र इति ॥

नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । "न भातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः

व्राहिण एव निर्विचिकित्सं दशुः । निर्धनस्य तु नियोगाद्विना योऽस्य भार्याम् संगृह्णीयात् स दश्चात् । एतज्ञाबाह्मणविषयम् — तथोषितामेवान्यगामित्वसंभवात् । तथैव चेति

सुबोधिनी

शब्दवाच्यत्वं नास्ति तस्यां विभागाहैद्रस्य एव छोके रिक्थशब्दप्रयोगात्, योषितश्र विभागानहित्वादिति । एतेषां रिक्थश्राहादीनां समवाये मेछने केन क्रमेणेते ऋणं दाप्या इत्याकाङ्कायां ''रिक्थश्राह ऋणं दाप्याः'' इत्येतद्वचनपाटक्रमेणेव दाप्या इत्याह— एतेषां समवाय इति । रिक्थश्राहादीनां सित हि समवाये क्रमचिन्ता । स एव समवायो नास्तीत्थाक्षिपति—नन्वेतेषामिति । समवायामावमेवोषपादयति—न भ्रातरो न पितर इति ।

बालंभट्टी

दिवधकाब्दवाच्यात्वं नास्ति तस्याः, विभागाई द्वव्ये एव छोके रिक्थकाब्दप्रयोगात् ; योषित- श्च विभागानई त्वादिति भावः । अविभाज्येति पाठः ण्यन्तत्वात् । तृतीयपादार्थमाह— पुत्त्रश्चेति । न अन्योऽनन्य इत्याद्यथान्तरनिरासाय तत्पदार्थमाह— अन्यमिति । तद्य्यमाह— मातेति । त्रुपपादार्थमाह— पुत्तृहीनेति। रिक्थिन इति प्रथमाबहुवचनान्त. मित्यादायेन सवचनविपरिणामेनानुषङ्गणाऽऽह—ऋणिमिति । एवं क्तंन्तरे उक्तेऽिष क्रमो नोक्त इत्येतेषां रिक्थमाहादीनां मेछने केन क्रमेणेत ऋणं दाच्या इत्याकाङ्क्षाया अशान्ति रित्यवतरणासंगतिरत आह—एतेषामिति । तमेवाऽऽह—रिक्थोति । असति वाधके उपात्तवचनपाठकमत्यागे मानाभावादिति भावः । ननु रिक्थमाहादीनां सति समवाये क्रमचिन्ता स एव नारतीत्वाह्य— नन्वेतेषामिति । तमेव तद्भावं क्रमेणोपपादयति— न श्चातर इति । पितुः आतरः पितरक्ष न रिक्थहरः, अपि तु पुत्रा एव तथेति मनुक्तवात्

१ ख. ग. मातृपितृसं । २ क. पुत्रोरिक्थहरः पितुः ।

पितुः।" इतिपुत्त्रे सत्यन्यस्य रिक्थप्रहणासंभवात् । योषिद्राहोऽपि नोपपचते,— " न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्धतोंपदिश्यते । " इति स्मरणात् । तैद्दणं पुत्त्वो दाप्य इत्यप्ययुक्तम् ,—" पुत्रपौत्रैक्तंणं देयम् " इत्युक्तत्वात् । " अन-न्याश्रितद्रव्यः" इति विशेषणमप्यनर्थकम् ,—पुत्रे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासंभवात् ,

धनप्राहिबद्दविकल्पयन् योषिद्गुद्धपि दद्यादित्यर्थः। तदेव हि द्रव्यं द्रव्यहीनस्येत्यभिप्रायः। एतस्मादेवातिदेशाद्रिक्थभाक्व योषिद्गुहादयः प्रत्येतव्याः। "पुस्त्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः" हति

सुबोधिनी

न आतरो न पितरो स्विथहराः । अपि तु पित्रिक्थहराः पुत्ता एवति मञ्जना प्रतिपादितरवात पुत्त्रे विद्यमानेऽभ्यस्य रिक्थहारित्वासम्भवात् रिक्थप्राहपुत्त्रयोगे लने नास्तीत्यर्थः।
नजु मा भृत् रिक्थप्राहपुत्त्रयोः समवायः योषिद्गृहपुत्त्रयोः समवायोऽस्तीत्याशङ्कथ
योषिद्गृहामावादेव नानयोः समवाय इत्याह - योषिद्गृहिऽपि नोपपदात हित। अत्र हेतुः,—
न द्वितीयश्चेति । द्वितायभर्तांनिपेधादेव योषिद्गृहाभाव इत्यर्थः। "पुत्त्रोऽनन्याश्चितद्वयः"
इत्यत्र पुत्त्रः ऋणं दृष्य इत्युक्तम् । असावय्युपदेशोऽनर्थक इत्याह—तहणं पुत्रो द्वाय इति।
तत्र हेतुः—पुत्त्रपीत्रीरित। "पुत्त्रपत्त्रवेश्वरं देया देवत्वत्यः"
इत्यत्र अस्त्रमम् क्ष्मित्यर्थः। " पुत्त्रोऽनन्याश्चितद्वयः" इत्यत्रवानन्याश्चितद्वयः द्वि।
पुत्त्रविश्चर्यात्म् । तद्य्यनर्थकमित्याह-अन्याश्चितद्वयः द्वि । तत्रोपपत्तिमाह—पुत्रे
स्तिति । स्त्रे विद्यमाने पितृद्वयस्यान्यगामित्वाभावादनन्याश्चितद्वयः पुत्रः ऋणं

बालंभड़ी

पुत्रेसस्यन्यस्य तस्वासम्भवात् पुत्रिरिक्थग्राह्योमें छनं नास्तीस्वर्थः। ननु,मास्तु तयोस्समवायः पुत्रयोषिद्गृह्योस्तु संभवत्येवेति चेन्न तदभावादेव तयोस्तस्य दुवैचस्वादित्याह—योषिदिति। अत्र हेतुमाह— न द्वीति । दितीयभर्तृनिचेश्वादेव योषिद्गृहाभावात् इति भावः। पुत्र इत्यिष व्यर्थ पुनरुक्तं चेत्याह—तथर्णिमिति । तत्र हेतुमाह— पुत्रेति । तथा चात्यार्थस्य तेनैवोक्त्यं पुनरुक्तं चेत्याह—तथर्णिमिति । तत्र हेतुमाह— पुत्रेति । तथा चात्यार्थस्य तेनैवोक्त्यं पोनरुक्त्यादत्र पुत्रः कथनमयुक्तमिति भावः । एवं विशेष्यानर्थक्य सुक्ता विशेष्णानर्थक्यं भेदेनाप्याह—अनन्येति । अत्रोपपत्तिमाह—पुत्रे सतीति । अन्यानाश्रयणेनिस्यर्थः। तथा च तस्य सन्ते तस्यान्यागामित्वात्तद्यर्थमिति भावः। सस्यपि तस्मिन्तरुक्

र तथर्णे ङ. तच्चर्णे । २ एतस्मादेवातिदेशाश्वरिक्थमाजो योषिद्वाहादयः प्रत्येतथा इति पाठश्वेत्तरस्यन्माति ।

संभवे च रिक्थग्राहीत्येनेनैव गतार्थत्वात्।''पुत्त्रहीनस्य रिक्थिनः''इत्येतदिप न वक्तव्यम्। पुत्त्रे सत्यिपि''रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः''इति स्थितम्। असति पुत्रे रिक्थग्राही सुतरां दाप्य

अन्यस्मिन्ननाश्चितं द्रव्यं यस्यासौ अनन्याश्चितद्रव्यः पुस्त्रो द्वान्न चेद्रव्यमन्येन गृहीत-मित्यर्थः॥ नतु द्रव्यसत्येवे पुस्त्रो द्वात् । ऋणस्य द्रव्यगामित्वादित्येतस्प्रागेव ज्ञापितम्।

सुबोधिनी

दाण्य इति व्यर्थं विशेषणिस्त्यर्थः । सत्यिप पुत्ये पितृद्रव्यस्यान्यगास्तित्वमङ्गीकृत्यापि दोषमाह—सम्भवे चेति । अयमाशयः—यदा पुत्ते विद्यमानोऽपि रिक्थमाह्यन्तरं सम्भवित, तदा न पुत्तः ऋणं दाप्यः, अपि तु यदा पुत्त्रोऽनन्याश्रितदृब्यः स्वयमेव रिक्थमाही, तदा ऋणं दाप्यः, अपि तु यदा पुत्त्रोऽनन्याश्रितदृब्यः स्वयमेव रिक्थमाही, तदा ऋणं दाप्यः इत्येतद्र्यमनन्याश्रितदृब्यः इत्येतद् विशेषणं सार्थकमित्येवं वक्तव्यक् अस्मिन् पक्षे। तथा च रिक्थमाहित्वमेव ऋणदाने हेतुः, न पुत्रत्वमित्युक्तं स्थात् । एवञ्चपेऽश्रेः सिद्धो भवति,—रिक्थमाग् ऋणं दाप्यः इति । अस्यार्थस्यं " रिक्थमाह ऋणं दाप्यः" इत्यनेववांशेनोक्तत्वात् पुनरिप ''पुत्तोऽनन्याश्रितदृब्यः'' इत्यमिधानमनुपप्त्रक्षिति मृत्वचनस्य चतुर्थपादमाक्षिपति—पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतद्पीति । आक्षेपा-भिष्ठायमेव विद्यणोति—पुत्रे सत्यपीति । एवं पुत्रै विद्यमानेऽपि रिक्थमाह ऋणं दाप्यः । तदा किम्रुताऽविद्यमाने पुत्रे रिक्थमाह ऋणं दाप्यः ।

बांलभट्टी

अभ्युपेत्यापिदोषमाह — सम्भवे चेति । तत्र सत्यपि यदि रिक्थमाहोऽन्यः संभवित तदा केवलं पुत्त्रो न ऋणं दाप्यः, किंत्वनन्याश्रितद्दृग्यः स्वयमेव तद्गाहस्तेदृत्येवसत्र पक्षे तद्विः शेषणसार्थक्यमिति भावः। मृल्ले यद्यप्यणिन्यन्तं तथाऽण्यविशेषात् णिन्यन्तेनाऽऽह — रिक्य-प्राहीति । वासरूपन्यायेनेति भावः । रिक्यभागृणं दाप्य इति पाठान्तरस् । उक्तरीलाऽत्र पक्षे विशेषणसाफ्ट्येऽपि अस्यार्थस्याद्याद्वेनेवोक्तत्वात् विशिष्टं निष्कलं पुनरुक्तं चेति भावः । तुर्यपादान्येक्यमप्याह — पुत्त्रे इति । पुत्त्र इत्यादि-वचन पाठकमस्य भावल्यात् तत्र सत्यपि स दाप्यस्तदा किमु वाच्यमस्रति । तत्र स दाप्य इतीत्येवं केमुतिकन्यायेनैवास्यार्थस्य सिद्धस्विदिद्मपि व्यथमिति भावः । एवं वचनमाह

१ तः कं कर्तव्यम् अस्मिन् पश्चे रिक्थीऋणम् दाप्यः । २ थः दः सत्यन्यस्य रिक्थिनः सत्ते ।

किमिदं पुनरनन्याश्रितदृष्य इति चेत्,- मैवं प्रागप्येतत् पदानुसारादेवं व्याख्यानस्। अतिदेशादभ्युचय एव । अथ वा बहुपुत्त्रस्य यद्येकः पितृधनमितरानुमतोऽनुगृह्णीया-

सुबोधिनी

पुत्रहीनस्य रिक्थिनः" इत्ययसुपदेशोऽनर्थक इत्याक्षिप्य परिहरति— अत्रोन्यत इत्यादि-ना । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थप्रहणासम्भव इति यदुक्तमाक्षेपदशायां तन्नाऽऽह – पुत्रे सत्यप्य-न्यो रिक्थप्राहीं सम्भवतीत्यादिना । क्षीबादिपुत्त्राणां रिक्थहरुत्वामावे हेबुमाह— क्षीबादीन नुक्तम्यति । योषिद्ग्रहसद्भावमाह — योषिद्ग्रहो यद्यपीति । अयमभिप्रायः— शास्त्र भर्त्रन्तरनिषेधात् खीणां यद्यपि शास्त्रीयः पतिर्द्वितीयो नाःस्ति, तथाऽपि शास्त्रनिष-घोहळक्षनकारिणो योषिद्ग्राहित्वसम्भवात् तादशस्त्रपतिकृतणीपाकरणेऽधिकारीति । संभव-तु नामैवं विधो योषिद्ग्रहः शास्त्रातिकमकारी । तस्याः स्मृत्यन्तरोक्तळक्षणानुसारेणाने-कविश्रस्वादनियमेन किं सर्वे योषिद्राहा ऋणापाकरणेऽधिकारिण इत्याकाङ्क्षायां निय-

बाछंभद्दी

क्षिण्य क्रमेण परिहरति—अत्रोच्यते इत्यादिना । पुण्ते सत्यन्यस्य रिक्थप्रहणासंभव इति यदुक्तं तत्राऽऽह—पुत्रे इति । अत्रमानमाह—तथा चेति । वक्ष्यति मूळकृत् । अन्यथाऽिष सम्भवं प्रदर्शयन् तत्र मानान्तरमाह—तथिति । एकेषां मते यद्वा एकेषां साधुवृत्तानां ितृणां, यद्वा एकेषां साधुवृत्तानां ितृणां, यद्वा एकेषां साधुवृत्तानामन्येषां असवणांपुत्राणां समवाये । उपसंहरति—अतश्चेति । उक्तदोषस्य दृश्यात् येषिद्माहसद्भावस्य क्षिष्ट्यसूचनाय तत्सद्भावं साक्षापूर्वकमाह—योषिदिति । शास्त्रण भौनत्तरनिषेधात् यद्यपि स्त्रीणां द्वितीयः शास्त्रीयं नास्ति, तथाऽपि शास्त्रोखं प्रविद्माहसद्भावः । ताद्याः स तत्पतिकृत्वणैनिवारणेऽ-धिकारी भवत्येवेत्यर्थः । नन्वेवंप्रकारेणास्तु तत्स्यस्यः , तथाऽपि तस्य स्मृत्यन्तरात्रार्ये, धेन तस्यानेकविधवादनियमेन समवाये किं ते तत्राधिकारिण इत्यादांकायां

पूर्वपतिक्रत्तणापाकरणाधिकारी भवत्येव यैश्वतस्तृणां स्वैरिणानामन्तिमां गृह्णाति यश्च पुनर्भुवां तिस्रणां प्रथमाम् ;यथाऽऽह नारदः--''परपूर्वाः स्त्रियस्वन्याः सप्त प्रोक्तावधा-क्षमम् । पुनर्भूत्त्विवधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाऽक्षत्तयोनिर्या पाणिग्र-हणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा नाम पुनः संस्कारकर्मणा । देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या । प्रदीयते । उत्पन्नसाहसा उत्पन्न-यिम-चारा । ''असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रकीर्तिता ॥ '' उत्पन्नसाहसा उत्पन्न-यिम-चारा । ''असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सिण्डाय सा तृतीया प्रकीरिता ॥ स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यविव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ कौमारं पतिमुत्सुज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं

त्तदा धनप्राहिण इतरेषां च तुरुयसृणभाक्तुं यतोऽन्येरिप स्वस्वांशोत्संकछनं कृतम् । तामांशंकां निरस्यति । पुबोऽनन्याश्चितद्रस्य इति । येनैव पुस्त्रेण द्रस्यमाश्चितं स एव

सुबोधिनी

ममाह---यश्चतसणामिति । स्वैरिणीनां चातुर्विध्यं पुनर्शुवां च त्रैविध्यं तत्र च यथाक्रमे-णान्तिमप्रथमयोषित्ज्ञाहयोरेवर्णापाकरणाधिकारित्वैमित्यतत् सर्वे नारदवचनैः प्रतिपादयति --यथाऽऽह नारदः परपूर्वाः स्त्रिय इत्यादिना । परः पतिः पूर्वो यासां तास्तादश्यः। देवरादी-

बालंभद्दी

नियममाह यश्चत्मुणामिति । निर्धारणे सर्वा षष्ठी । गृह्णातीत्यमुण्यते स्वैरिणीनां चातुर्विध्यं, पुनर्भुवां च श्रैविध्यं, तस चैतत्माहकयोरेवाधिकार इत्येतत् सर्व नारदोक्त्या प्रकाशयित—यथाऽऽहेत्यादि श्रित इतीत्मन्तेनं । परोति—परः पतिः पूर्वो यासां ता इत्यर्थः तासां सप्तानां । कन्यैवेत्यस्य व्याख्या — अक्षतिति । एवेन व्यभिचारकृतदोषिनरासः। तिर्हि किंप्रयुक्तोऽस्या दोष अत आह—पाणीति । तेनैव दृषितानान्येनेत्यर्थः । तथा च तदेवास्यादृषकतावीजं नान्यत् । तदिष नायं किन्तु द्वितीयमित्याह — पुनः समिति । ईद्या या सा तेन पुनर्भः प्रथमोक्तेत्यर्थः। देशेति— दानसम्बन्धिन इत्यर्थः । अन्यस्मे सवर्णायसिषण्डाय प्रकृतेऽन्यसाहसासभवादाह —व्यभीति । लेंग्रेऽकारप्रश्लेषे पत्यौ-जित्ययेव स्वकामात् स्वेष्टायाः प्रवमप्रेऽपि । अन्यं यंकंचित् । क्षीमार्मिति— अपूर्वपिति

१ स्त्र. ग. 'यश्चतमृणां ' इत्यस्मात्माक् ' योषिव्झाह इत्यधिकम् । २ क. पत्यै। चैव । ३ थ. इ. त्वं चत्य । ४ उपाश्चित इत्यंतेन । ५ अकारप्रक्षेपे इति—च—पाठः व्यक्तः । एवकारिति पाठश्चेरसाधुः प्रतिमाति । पत्यावेव तु जीवतीति मूळे, एवकारस्य जीवतीत्यमे प्रस्तेषेण पत्यौ जीवत्येवत्यर्थळाभ इति तदाञ्चयः ॥ कामादित्यस्य स्वकामादिति व्यख्या।

यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ मृते भर्तरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या । उपगच्छे-त्यरं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनकीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुन भुवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दर्याद्यस्ता उपाश्रितः" इति । तथाऽन्योऽपि योषिद्राह ऋणापाकरणेऽधिकारी तेनैव दर्शितः—"या तु सप्रधनेव स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्र-यत् । सोऽस्या दद्यादणं भर्तुकत्सुनेद्वा तथैव ताम् ॥" प्रकृष्टेन धनेन सह वर्तते इति सप्रधना, बहुधनेति यावत् । तथा "अधनस्य द्यापुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्नि-

द्यात् । नान्योऽनुमन्ताऽपीत्यर्थः । तत एव च ज्ञायते भागशः पुत्त्रा ऋणं द्युरि-ति ज्येष्ठो वा भूयो द्यात् ,—रिक्थविभागे विशेषदर्शनात् । इत्येषा दिक् सर्वथा धनप्राप्तिसंबंधानुसारेणैव हणसंगतिः । तथैवापुत्त्रस्यैवाण्यन्ये रिक्थभाज एव

सुबोधिनी

नपास्येति — नियोगविधिना प्राप्तान् देवरादीन् परित्यञ्चेत्यर्थः । प्राप्ता देशादिति — अस्यार्थः — देशाद् देशान्तरं प्राप्ता सती धनक्रीता भवति या स्त्री, सा श्रुत्पिपासानुरा सती तवाहिमिति प्राप्ता भवेत् सा चतुर्थी स्वैरिणीति कथिता । अन्तिमा स्वैरिणीनामिति । स्वैरिणीनां मध्ये या अन्तिमा, ते य उपाश्रितः स तयोः

बालंभद्दी

कुमारमुपपक्षमित्यर्थः । प्राप्तािनिति — नियोगिवधानप्राप्तान् देवरादांन् परिष्यज्येत्यर्थः । पृरं — अन्यं यंकंचित् । प्राप्ता देशादिति । देशादेशान्तरं प्राप्ता धनकीताभवित सा, या च क्षुत्रिपासातुरा सती तवाहमित्येवं प्राप्ता भवित सा च क्षी चतुर्थर्देविणी कथितेत्यर्थः । अन्तिमीति —तासां मध्ये याऽन्तिमा तासां मध्ये च या प्रथमा ते यावुगिश्रेतं तौ तयोः पितृकृतं ऋणं वृद्यातामित्यर्थः। तथा तद्वत् उभयवत् अन्यः - उभयान्योऽपि तेनैव नारदेनैव। वा चार्थे। क्वित्वत्त् च पाठ एव । अनेन विशेषणद्वयेनान्याश्रयणे आत्मादेधैनस्य च रक्षणमात्रंनिमित्तं न च कमादिशितं स्वितम् । पत्यौ मृतं इति शेषः।अस्या भतुरित्यन्वयः। व्यवहारानिमञ्जतया तया ऋणं न दत्तमिति भावः । तथैव यथा समागता तथैव । तामिति सर्वथास्पैष्टा मिति यावत् । प्रगतधनसहित्यर्थनितसायाह – प्रकृष्टेनिति । अन्यसुप्तितमाह — तथिति ।

१ ल वस्तामु० । २ स्पृ इति-अ-पाठ: ।

यम् । ऋणं वोद्धः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्॥" इति । पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् । "अनन्याश्रितद्रव्यः" इति बहुषु पुत्त्रेषु रिक्थाभावेऽप्यंशग्रहणयोग्यस्यैव

क्रणभाक्तमिप प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रायः। तथा च कात्यायनः—''रिक्थहर्त्रा ऋणं देयं तद्यावे च योषितः । पुत्रैश्च तद्भावेऽन्यैः रिक्थमारिभर्यथाक्रमम् ॥ '' इति । वृहस्पतिश्च—''ध-नस्त्रीहारिपुत्राणां पूर्वोभावे यथोत्तरम् ॥'' अधमर्णं तद्गावे क्रमकोऽन्येपां रिक्थभाजामिति।

सुबोधिनी

पतिकृतसृणं दद्यादिव्यन्वयः । ऋण्णं वोद्धः स अजत इति-वोद्धः पर्खुः। ''पुष्त्रोऽनन्याश्रित वृष्यः'' इत्यत्र पुत्त्रप्रहणं विश्वधाहयोधिक्राह्ययोरमावे पुत्रेणणं देयसित्येवविधक्रसप्रतिपाद- नार्थस् । नतु अणापाकरणं पुत्रस्याधिकारप्रदर्शनाय येन भौनरुस्यं स्यादित्याह—पुत्तस्य पुनर्वचनिति । अनन्याश्रितद्वन्य इत्येतदिष विशेषणं सार्थकिसित्याह—अनन्याश्रितद्वन्य इतीति । अनन्याश्रितद्वन्य इतीति । अनन्याश्रितद्वन्यत्वेन पितृकृतंणापाकरणाधिकारी नान्धवधिरादिः, इत्येवसर्थपर- त्वेनानन्याश्रितद्वन्य इति विशेषणं सार्थकिसिति । पत्तुक्तं भवति अन्धवधिरादयोऽन्याश्रितद्वन्याः—अन्धत्वादिदोष्युक्तत्वेन पितृरित्याश्रम्यण्योग्यत्वात् । अनन्यादयः पुत्रा अनन्याश्रितद्वन्याः—अन्धत्वादिदोषरहितत्वेनांशग्रहण्योग्यत्वात् । अतोऽन्धाद्वपुत्रा अन्याश्रितद्वन्यतः नै पितृक्र्णापाकरणेऽधिकारिणः । अन्यत्वादिदोषरहितस्वधिकारिणः

बालंभश्री

तदुक्तिरेवेयमिष बोद्धः पत्युः । अत्र हेतुमाह —सैवेति । चो झर्थे । अस्य पत्युः तृतियपादे दक्तदोषद्वयमुद्धर्तुमादौ विशेष्यसाफल्यमाह —पुत्रस्योति। पुत्बोऽनन्येत्यन्न पुत्त्रअहणमुक्तयो- समयोग्यभावे तेन ऋणं देयमित्येवंविधकमवोधनार्थम् । तत्र तत्र तस्याधिकारप्रदर्शनार्थं येन पानस्कस्यं स्थादित्यर्थः । विशेषणस्यापि सार्थक्यमाह — अनन्येति । तस्य तत्त्वेन तत्राधिकारा न पुत्रात्वमाञ्जेणेति । अन्धादीनामाश्रितदृष्यत्वेनान्यस्वादिद्योषपुक्तस्वेन तद्योग्यत्वेन नाधिकारस्तत्र, किन्त्वनन्धादीनामेव तत्त्वेनाधिकार इत्येतदर्थत्वया विशेषणसार्थक्यन्यिति भावः । तथा च योग्यपुत्रत्वेन तत्राधिकारो न पुत्रत्वमात्रेणेति सूचनार्थं तिदित तत्त्वम् । एवं च पुत्रत्वेनेत्यादि यत् पुत्त्रपत्रोत्तेत्वम् तद्ययेवं परत्तया क्यान्थ्येयमिति न प्रागुक्तविरोध इति बोध्यम् । तुर्थपादेदत्तदोषमुद्धरति — पुत्रेति

१ तः इदं प्रतीकं नास्ति । २ थः दः ऋणऽधिकारिणो नान्धवधिरादयः। ३ थः दः स्वेनपितृ ऋणापाकरणेऽनिधि । ४ फः पुत्रत्वेन ।

ऋणापाकरणेऽधिकारो नाऽयोग्यस्यान्धादेरित्येवमर्थम्। पुत्रहीनस्य रिन्थिन इत्येतदिपि पुत्रपीत्रहीनस्य प्रपीत्रादयो यदि रिक्थं गृह्वन्ति तदा ऋणं दाप्याः नान्यथेत्येवमर्थम्। पुत्रपीत्रौ तु रिक्थम्म्यावेद्यक्षम् । पुत्रपीत्रौ तु रिक्थम्म्यम्यावेद्यक्तम्, यथाऽऽह नारदः—" क्रमादव्याह-तं प्राप्तं पुत्रैर्यक्रणसुकृतम् । दद्यः पैतामहं पौत्रास्तचतुर्थान्निवर्तते।।" ईति सर्व

यद्वा अनन्याश्रितद्रस्य इत्यस्य अन्योऽथैः—पितिर यस्य पैतृकं रिक्थं केनापि परिक्षिसादिहे-तुनाऽन्यस्मिन्नाश्रितं सोऽन्याश्रितद्रस्यः, न तद्गाप्त्यैव पैतृकं ऋणं द्वादित्यन्नैव

सुबोधिनी

ऋणापाकरणेऽनन्याशितद्रव्यवनेति अस्य विशेषणस्य सार्थकत्वमिति । " पुत्रहीनस्य रि-क्थिनः " हत्यस्य सिद्धान्तााभित्रेतमर्थमाह — पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतद्पीति। पुत्रपात्राम्भावे प्रपोत्रोऽपि ^{क्}षेत्र रिक्थमाही तदा प्रपितामहणदानेऽधिकारी । अन्यथा रिक्थमहणामा-वे प्रपोत्रः प्रपितामहणापाकरणे नाधिकारीत्यर्थः । रिक्थमाजः प्रपोत्रस्य प्रपितामहणदानेऽ धिकारप्रतिपादकरवेन पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येयमंशः सार्थेक इति तात्पर्याथः । पुत्रहीनस्य

बालंभट्टी

पुत्रप्रहणं तत्रोपलक्षणित्याह— पौजेति । प्रवंत्र द्वयोरवेषात्तरसंकः । रिकाधिन इति—प्रथमाबहुवचनान्तमेवेत्याह—प्रपौजादय इति। तदर्णिमिति—तदा प्रपिता-महर्णिमित्यर्थः । नान्यथा तदीयिक्षयप्रहणाभावे । रिक्थभाज एव प्रपौजादेस्तादशप्रपितामहादेः ऋणदानेऽधिकारो नान्यस्थत्येतत् प्रतिपादकतयदमिष सफलिमिति तात्पर्यार्थः । तदीनस्थेति वैषम्यफलमाह—पुत्रपौत्रौ त्विति, योग्यावित्यर्थः । अत एव तत्र नाति-प्रसक्ष इत्युक्तमनुपदमेव—इत्युक्तमिति । पुत्रपौत्रै ऋणं देयमितीत्यर्थः । अत नान्यथत्यत्र संवादमाह —यथाऽऽहेति । अन्याहतं निष्कपटं क्रमात् प्राप्तमित्यस्यैव व्याख्या— पुत्रिरिते । तत् ऋणं । चतुर्थादिति—रिक्थप्राहिण इत्यर्थः, आरभ्येति शेषः। नतु स्वरस्तते न ततस्तदर्थंप्रतितिः । किं च नारदतः सामान्येनैव निषेषः प्रतितिस्तसंकोचे दृदतर-

१ स. पुत्रपौत्री चारिक्य। २---१. ४.। ३ त. 'यदि' इति नास्ति। ४ **थ. '**अन्यया' इति नास्ति। ५ थ. द. त्यप्यय। ६ पुत्रहीनस्येति वैषम्यफलमिति यावत्।

निरवद्यम् । यद्वा योषिद्राहाभावे पुञो दाय्य इखुक्तम्, पुञाभावे योषिद्राहो दाय्य इखुच्यते, ''पुञहीनस्य रिक्थिनः'' इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते,—''सैव चास्य धनं स्मृतम्'' इति स्मरणात्, ''यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनम् ।'' इति च ।

हेतुः । पुत्त्रहीनस्य रिनिथनः अम्येऽपि तु भवन्तीति शेषः । यावदसावन्याय्यम-पि पेतृकं नाप्तुयात् तावतैव ऋणं दद्यात् ह्रत्यभिप्रायः ॥ अधमर्णिकस्यैतानि स्मृत्यन्तरात्

सुबोधिनी

तिक्थन इत्यमुमंशं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यद्वा योषिद्राहाभावे इति । अयमर्थः— रिक्थम्राहाभावे योषिद्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्र ऋणं दाप्य इति ''पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः'' ईत्येतेनोक्तम् । अधुना पुत्राभावे याषिद्ग्राह ऋणं दाप्य इत्युच्यते ''पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'' इत्यनेनेति । अस्मिन् पक्षे रिक्थिन इति पञ्जमी । रिक्थिनः सका शाष्टणं दाप्यमित्यर्थः । नन्वत्र ''पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'' इत्येव, न तु ''पुत्रहीनस्य योपिद्राहः '' इति । अतः पुत्राभावे योषिद्राहो दाप्य इतीयं व्याख्या कथमित्यत्त आह —रिक्थश्वाब्देन योषिदेवेति । स तस्य हरते धनमिति चेति—अत्र यो यस्य दारान्

बालंभट्टी

मानान्तराभावश्च अतस्तं चैतुर्थांशमन्यथा व्याचष्टे —यद्वेति । पुत्रः तादशः — उक्तमिति । त्रत्र वित्ते । तत्र वित्ते । तत्र वित्ते । तत्र वित्ते । तत्र वित्ते । त्रत्र वित्ते । त्रत्र वित्ते । तत्र वित्ते । त्रत्र वित्ते । त्रत्र वित्ते । त्रि वित्ते । व्याचित्र वित्ते । व्याचित्र वित्ते । व्याचित्र वित्ते । व्याचित्र वित्ते । त्रत्र वित्र विव्याचित्र विव्याचित्र । त्रत्र वित्र विव्याचित्र । त्रत्र वित्र विव्याचित्र । त्रत्र विव्याचित्र विव्याचित्र । त्रत्र विव्याचित्र विव्याचित्र । त्रत्र विव्याचित्र विव्याच्यानसम्भवादतोऽत्र साधकतरं प्रामुक्तवाद्वस्त्र विव्याच्यानसम्भवादतोऽत्र साधकतरं प्रामुक्तवाद्वस्त्र विव्याच्यानसम्भवादतोऽत्र साधकतरं प्रामुक्तवाद्वस्त्र विव्याच्यान । विव्याच्याच । व्याच्यान । विव्याच्यान । विव्याच्यान । विव्याच्यान । विव्याच्याच । व्याच्याच विव्याच्याच्याच । विव्याच्याच्याच । विव्याच्याच विव्याच्याच विव्याच्याच । विव्याच्याच विव्याच्याच । विव्याच्याच विव्याच्याच्याच । विव्याच्याच विव्याच्याच विव्याच्याच । विव्याच विव्याच्याच विव्याच्याच विव्याच विव्याच

नतु योषिद्राहाभावे पुत्रः ऋणं दाप्यः, पुत्राभावे योषिद्राह इति पैरस्पराविरुद्धम् , —-उभयसद्भावे न कश्चिदाप्य इति । नैष दोषः। अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूः

सुबोधिनी

हरंत स तस्य धनमिप हरेदिति न विधिः; अपि तु यस्माद् दारा प्व धनं तस्माद् दारान् हरंस्तद्दनहारीति व्यपदेशभाग् भवतीत्यथः । परस्पर्विरुद्धमिति—अत्र हि द्विवधो विरोधः । तथा हि—योपिद्राहाभावे पुत्रेण कणं देयमिति पूँवौक्तः कमः प्रतीयते 'भौषिद्राहस्तथैव च । पुत्रोऽनन्याश्रितद्वयः 'श्यमेन । ''पुत्रहीनस्य रिस्थिनः 'श्वस्यनेन तु पुत्राभावे योपिद्राहेण कणं देयमिति पूर्वोक्तयितः कमः प्रतीयते । एवं च कमे परस्परं विरोध हर्ष्यके विरोधः । यदा योपिद्राहः पुत्रश्च द्वाविष स्तः, तदोभयसम्बावे परस्पराभावो-पळक्षितयोरेच ऋणदेयस्वनियमादुपळक्षकाभोव सैति न कस्याप्यृणं देयमिति ऋत्वा, ''यदा तु न सळ्त्याः स्पुर्वं च सम्बन्धियान्यवाः । तदा द्वाद् द्विभय्यस्त तेष्वसस्यप्त्र विशिषः। एतृह्वमिप स्विन्तस् परस्परं विरोधः । पतृह्वमिप स्विन्तस् परस्परं विरोधः। पतृह्वमिप स्विन्तस् परस्परं विरुद्धिनः '' अभयसद्वावे '' इत्यनेन च । पूर्वोक्तमाक्षेपं परिहरिति— नैष देाच द्वि। अनेके हि योपिद्राहिणः । तत्र हे कोटी । अन्तिसन्वेरिणीप्राही, प्रथमपु- नर्भुप्राही, प्रकृष्टधनयुक्तस्रीहारीत्येका कोटिः । एवं स्थित प्रथमंकोटियोपिद्राहाभावे पुत्रः ऋणं दाप्य ह्रस्थभिषये 'पुत्रोऽनन्याश्चितद्ववः'' इत्यनेत्रवा प्रभावे दितीयकोट्यन्तर्भूतो योषि-

बालंभट्टी

पथोगः प्रायश्चित्तावौ बोध्यः पुत्रस्तादशः।प्राह इति—ऋणं दाण्य इत्यस्यानुषङः।विरुद्धिमिति—
हितीय तृतीययोर्थः क्रमः प्रागुक्तस्तिहिपरितक्रम एवं व्याख्यायां प्रतीयत इति मिथः क्रमे विरुद्ध
मित्यर्थः । दोषान्तरमाह—उभयेति । द्वयोस्तत्वे मिथः अभावोपख्छितयोरेव तयोः
स्वल्पयद्त्वानियमेनोपळक्षकाशावे सिति केनापि कृणं न देयं स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तित्तु न ;
"यदा तु न सकुल्याः स्युनं च संबधिवान्धवाः। तदा दृषाष्ट्विजस्यस्तु तेष्वसत्यस्यस्य तिक्षिपेत् ॥" इति तस्यावश्यदेयत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधापत्तेरिति भावः । नेष इति— जातावेकवचनम्। प्रागुक्ताः प्रकृतोपयुक्ता अषि योषद्रमुहा अनेक यद्यपिः तथाऽपि कोटिद्वयं तेषां कार्यम्
अन्तिसस्वीरणिग्राही प्रथमपुनभूयाही,सप्रधनस्त्रीप्राही,चेलका कोटिः। निर्धननिरपत्यस्त्रीयाहातीत्यस्या कोटिः। एतं सित व्यवस्थासम्भवाच दोषः इत्याद्ययाचेनाद्यकान्यक्षमाह
—अन्तिमेति। पुत्र इत्यादि—एवं चेत्रत् कोळ्यन्तर्भूतयोषिद्गाहाभावे पुत्रो ऋणं दाप्य इति

१ छ क क. परस्परविरोधः उनयस । ग. ज. परस्परं विरुद्धम् । २ ध. द. एकः क । ३ त. 'सति ' इति नास्ति । ४. ध. द. मकोव्यन्तर्भृते या । ५. स. ति आचे त्वा (१) ।

ग्राहिणः सप्रधनस्त्रीहारिणश्चामावे पुत्रो दाष्यः; पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोषिद्राही दाष्य इति । एतदेवोक्तं नारदेन—''धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत्। पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारि धनिपुत्रयोः॥' ईति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत्स ऋणभाक्, पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः—स्त्री च धनं च स्त्रीधने, ते 5 विद्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनों, तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः—पुत्र एव ऋणभाक् भवति ।

सुबोधिनी

द्गाह क्लां दाप्य इत्याभिधायते पुत्रहीनस्य रिविथन इत्यनेत्याह—"पुत्राभावे तु निर्धने"इति। एतदुक्तं भवति—न हि सामान्येन योषिद्गाहाभावे पुत्रो दाप्यः, पुत्राभावे योषिद्गाहो दाप्य इत्युच्यते येन विरोधः स्यात् । किन्तु योषिद्गाहोषु कोटिइयाऽवलम्बनेनैवंविधयोषिद्गाहाभावे पुत्रक्तदभावे पूर्वोक्तविलक्षणयोषिद्गाहो दाप्य इत्यवान्तरभेदाक्षीकरणेन न कमविरोधो नाप्यवश्यमुणस्य देयत्वप्रतिपादकवचनसन्दर्भेण सह विरोधः अवश्यमन्यतमेन देयत्वादिति न कश्चिद् विरोध इति । ''पुत्रहीनस्य रिविथनः'' इत्यस्य पूर्वोक्तव्याख्यानान्तरेणायमर्थः सिद्धः, योषिद्गाहाभावे पुत्रो दाप्य क्लं, तदभावे योषिद्गाहो दाप्य इति । अत्र नारदवचनं प्रमाणयति—एतदेवोक्तमित्यादिना। ''धनक्षीहारि'' इत्येत्वारदवचनं ब्याच्ये—धनस्त्री-हारिपुत्राणां समयाय इति ।''पुत्रहीनस्य रिविथनः'' इत्यस्य ब्याख्यान्तरं वक्तमुपक्रमते

बालंभद्री

तस्यार्थं इति भावः। द्वितीयकोव्याशयेन द्वितीयपक्षमाह-पुत्राभावे त्विति | तथा च तदभावे प्तद्यार्थे इति भावः। द्वितीयकोव्याशयेन द्वितीयक्षमाह-पुत्राभावे त्विति | तथा च तदभावे प्रदाय्य इति तदर्थः । तथा च यदि सामान्येन तदभावे स प्रदाय्य इत्युक्तं स्यात्तदा उक्तदोषः स्यात् ; तदेव न, किं तृक्तरीत्या अवान्तरभेदपुरस्कारेणेति न क्षम-विरोधो नापि तद्वचनविरोधोऽवश्यदेयत्वस्थैवानेन प्रतिपादनादिति भावः। ननु विनिगमकाभावः कुतो न अत आह—एतदेविति । एतेन तद्वथवच्छेदः। एवं च तदनुरोधेनेव-भवोक्तं, न त्वन्यथा तद्विरोधापत्तेरिति भावः। अभ्यहितत्वात् धनस्य पूर्वनिपातः। धनक्षिन्हारिणो च पुत्रश्चेति इन्द्र इत्याशयेन व्याच्छे—धनेति । शेषमाह—समिति। व्यव्यविवन्क्षया आह—हरते इति । क्षचिद्यापि हरेदित्येव पाठः स्वीधनिनोगरिति अभ्यहितत्वाविवक्षया आह—हरते इति । क्षचिद्यापि हरेदित्येव पाठः स्वीधनिनोगरिति अभ्यहितत्वाविवक्षयाल्याच्रतन (?) स्वीशब्दस्य पूर्वनिपातः। धन्यन्तेन द्वन्नेत्रे। प्वमग्नेऽिष्। अत्रापि प्रसक्तं

धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्येवर्णभाक् । स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणभाक् , पुत्राभावे स्त्री हारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ॥

''पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'' इत्यस्यान्या व्याख्या। एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इति विवक्षायां उत्तमणेस्य दाप्याः, तदमावे तैत्पुत्रादेः, पुत्राद्यमावे कस्य दाप्या- इत्यपेक्षायामिद्मुपतिष्ठते—''पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'' इति। पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमणस्य यो रिक्थी रिक्थित्रहणयोग्यः सिपण्डादिस्तस्य रिक्थिनो दाप्याः। तथा च नारदेन

सुबोधिनी

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्येति । तदेव व्याख्यान्तरसिभधातुमाकाङ्क्षापूर्व-कमर्थिसद्धं किञ्चिदाह-एते धनस्त्रीहारिपुत्रा इति । अयमर्थः—''रिक्थप्राह ऋणं दाप्यः'' इत्यादिना''पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः''इत्यन्तेनोक्ता धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं दाप्या इत्युक्तम् कस्य त ऋणं दाप्या इत्याकाङ्क्षायां सत्यां प्रथमतो यस्मादणं गृहीतं तस्योत्तमणंस्य दाप्याः, तस्मिन्नताति तत्पुत्रस्य पौत्रस्य चेत्येष एव चौर्थसिद्धोऽर्थ इत्यर्थसिद्धमिभ्रधायाधुना ''पुत्रही-नस्य रिक्थिनः'' इत्यमुमंशमवतारयित—पुत्राद्यमाव इति । अस्मिन् पक्षे रिक्थिनः इति षष्ठी । असुमेवार्थं विदृण्यन् व्याचष्टे-पुत्राद्यन्वयहीनस्येति । तस्य सिण्डादिरूपस्य रिक्थि-

बालंभड़ी

प्राग्वत् विरोधं प्रागुक्तरीत्यैव परिहराते—स्त्रीति । नान्वदमि व्याख्यानमयुक्तम्-उक्तस्य-विभ्यां खियो धनत्वलाभेऽपि रिक्थत्वालाभात् , त्रत्रैव व्रव्ये तत्प्रयोगात् , लोकप्रसिद्धितः शास्त्रप्रसिद्धेः प्रावत्यातः अत आह—पुज्ञहीनस्येति। प्रतिज्ञातव्याख्यानान्तरमेवाभिधानुमादा वाकाङ्श्रापूर्वकमर्थासिद्धं किंचिदाह —एत इति । रिक्थत्यादि व्रव्य इत्यन्तेनोक्ता इत्यर्थः ऋणं दाण्या इत्युक्तराकाङ्श्रोत्यादिति भावः। अत्र पक्षे रिक्थिन इत्यर्थः पष्टयन्तेनोक्ता इत्यर्थः। ऋणं दाण्या इत्युक्तराकाङ्श्रोत्यादिति भावः। अत्र पक्षे रिक्थिन इत्यर्थ पष्टयन्तत्व-विवक्षया तद्युरोधेनाऽऽह-क्स्येति। एवमप्रेऽपि। पुत्रिति। आदौ तस्यैवोपस्थितः योग्यत्वाचः आदिना पौज्ञादिमहण्म् । एवमर्थक्षिद्धमुक्तं तदाह-पुत्राद्यभावे इति । पुत्रपद्धमुष्टक्षणमिति सूचयत्वर्थभाह—पुत्राद्यति । अन्ययो वंशपरंपरा । नजु न सामानाधिकरण्यं वाधितार्थकत्वा दत आह—यो रिक्थीति ।तदसत्वेऽपि निर्वाहार्यः स्वर्णेः।वचनविपरिणामेनाऽऽह - दाप्या इति । अत्र सर्वत्र मानमाह—तथा चेति । अत्र प्रवर्थः।तस्य तु यदेयं तत् सान्व-

—" ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य नै चास्ति सः । निर्विपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽ-स्य बन्धुषु ॥" इत्यमिहितम् । "यदा तु न सकुल्याः स्युनं च संबन्धिबान्धवाः। तदा दद्याद्विजम्यस्तु तेष्वसास्वप्सु निक्षिपत् ॥" इति ॥ ५१ ॥

सम्यग्न्याख्यातानीत्यवगन्तन्यम् ; यथाऽऽह् कात्यायनः—" यावन्न पैतृकं द्रव्यं विद्यमानं छमेत्सुतः । सुसमृद्धोऽपि दाप्यः स्यात्तावज्ञैवाधमर्णिकः ॥'' इति ॥ ५९ ॥

सुबोधिनी

नः ते रिक्थमाहादयः पूर्वोक्तक्रमेणणं दाष्या इखर्थः । ब्राह्मणस्य तु यदेयमिति— यस्य ब्राह्मणस्य यदणं देयं स चेद् ब्राह्मणो नास्ति, तदा तत्सकुल्येषु तदणं निर्वपेत् । तद्दभावे अस्य ब्राह्मणस्यासमर्णस्य बन्धुषु निर्वपेदित्यन्वयः । सकुल्याः सगोन्नत्वे सित सिण्ण्डाः । वन्ध बोऽसगोन्नत्वे सित सिण्ण्डाः । पुत्राद्यन्वयामावे रिक्थमहणयोग्यसिण्ण्डाद्यमावे तेत पूर्वोक्ताः कस्य कृते ऋणं दाष्या इत्याकाङ्कानिवृत्त्ये नारद्वचनमेव दर्शयति—तदा तु न सकुल्याः स्पुरिति । पृत्रञ्च नारद्वचने व्यवस्थापनीये "पृते धनस्नीहारिपुन्नाः" इत्यादिना "तद्मावे तत्पुन्नदां" इत्यादेवन योऽथींऽभिहितः, तत्र नारद्वोयं "श्राह्मणस्य तु यदेयम् " इति श्लोकपूर्वार्धे प्रमाणयिति—ब्राह्मणस्य तिविते ।"पुज्ञाद्यभावे कस्य दाण्याः" इत्यादिना तस्य रिक्थनो दाष्या इत्यन्तेन योऽथीं दिसितः तमर्थ नारद्वचनेनेव सार्धश्लोकेनान्वयः — अन्वयाभावे तत्सकुल्यादेषु निर्वपेदित्यन्वयसुलेनाभिधानात् । "यदा तु न सकुल्याःस्युः" इति व्यतिरेकः,—सकुल्या भाव एव द्विजादौ निश्चिपेदित्यमिधानेन सत्सु सकुल्येषु द्विजादावृण्यानिनेवेषद्वारा पूर्वोक्तार्थस्य दाद्यांत् ॥ ५१ ॥

बालंभट्टी

यस्येत्यर्थः। स यस्य देयं स सान्वयो बाह्यणः। चः चेदथें ; तदेति शेषः। निर्वपेत सक्वत्येषु तत् सक्वत्येषु । तदणिमिति शेषः । अस्य बाह्यणस्योत्तमर्णस्य । एवं प्रागिप निर्वपेदित्यस्यानुषक्कोऽ-श्रे। सगोऽाः सिपण्डाः सक्वत्य्यः।असगोत्रसिपण्डाः वन्धवः।सम्बन्धी उक्त एव।अनेन पुत्रावन्व-याभावे च कस्य ते दाण्यास्तिदित्यप्याकाङ्काशान्तिः कृता। अत्र एते धनेत्यादि तत् पुत्रादेरित्य-नतेनोक्तार्थेऽर्द्धश्लोकः किंचिन्न्यूनो मानं, पुजाबमावे इत्यादि दाण्या इत्यन्तेनोक्तार्थे इत्योकद्वयं तेवनमात्रन्यूनं मानं स चाथस्नेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृढीकृतः। तत्र निर्वपेदित्यनेनान्वयः-तद-

१ ख. छ. चनाति चेत्। २.— ३. ११२.। ३.— १. ११३.। ४ त भावे (च) ते। ५ प्राग्रक्त किं चिल्युनार्धरहाकन्युनं।

अधुना पुरुषिवेशेषे कैणगहणगतिषेषप्रसंगाहत्यदि तिषेषित— भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

ऋणस्य प्रतिनिर्यातनप्रकार उक्तः, को च खल्वृणगृहीतेत्येतन्निरूपवितुमाह— भ्रातृणामथ दंपत्योरित्यादि ॥ ५२ ॥

सुबोधिनी

अधुना पुरुषिदिशेष इति—''पुत्रहीनस्य रिनिथनः'' इस्यस्यान्तिमञ्याख्यानेनायमर्थ-रिसद्धः । पुत्राधन्वयहीनस्योत्तमणस्य यो विनयं गृह्णाति सिपण्डादिः तस्य रिनिथनः त एते पूर्वोक्ता ऋणं दाप्या इति एतेन रिन्थ्येवणं गृह्णायान्य इति नियमाद्रिक्यप्रहणायो-ग्यस्य पुरुषिदेशेषस्य ऋणम्रहणमप्यथीनिषद्धं स्यात् । एवन्त्वार्थिकात् पुरुषिदेशेष ऋणग्रहण

बालंभट्टी

न्वयाभावे तत्सकुत्यादिषु निवैपेदित्यन्वयमुखेनाभिधानात् । यदा तु न सेति व्यतिरेकः तथा च सकुत्याद्यमावे एव द्विजादौ निश्चिपेदित्युक्त्या सत्सु तेषु द्विजादावृणदाननिषेधध्वननद्वारा प्रामुक्तार्थदर्शकरणमिति भावः ॥५१॥

सङ्गतिमाह — अधुनेति । तुर्धपादस्य चरमञ्यास्यानेन रिक्थ्येव ऋणं गृह्णीयात् नाम्य इति नियमकाभेन रिक्थ्येइणायोग्यपुरुपविशेषस्य ऋण्यद्रणानेचेधस्याप्यथात् काभेनाऽऽधिक (?) ऋण्यद्रणप्रतिषेधस्यसंगेन पुरुपविशेष वक्ष्यमाणेऽन्यद्रिप प्रातिभाज्यादिकमि अवान्तरप्रकरणभेदं वक्तुं प्रतिषेधतीत्वर्थः । अपिना ऋण्यष्रहणस्यापि समुचयः। अन्यथैतत् प्रकरणं एतद्रसंगतिः स्पष्टैवेति भावः। इदं च ऋण्यद्रण्यातिष्यप्रसंगादिति क्वाचिकासम्बन्धपाठाभिप्रायेण ब्याख्यातम्। वस्तुतस्तु ऋण्यद्रणं प्रतिषेधयम् प्रसंगादिति अचुरः पाठो युक्तश्चेति बोध्यम् । तदा अथुना अधमणाय पंचविषप्रहण्यभौदिकथनानन्तरं वद्यमाणे पुरुपविशेषे ऋण्यद्रणस्य प्रतिषेधं कुर्वेन् तस्यतिषेधतीत्वर्थः। अपिः प्राप्ति प्रचर्ते तद्वासंगतिः स्पष्टैवेति भावः। अपिति—सर्वोदौ योज्यस्

१ इ. ऋणप्रहणं प्रतिषेधयन्त्रसङ्गादन्यदिप प्रतिषेधयति ।

प्रतिभुवो भावः प्रातिभाव्यम्। श्रातृणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक्प्रातिभाव्यमुणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिः, अपि तु प्रतिषिद्भम्—साधारणधनत्वात्, प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रैव्यावसानत्वात्, ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच परस्परानुमतिव्यतिरेकेण । परस्परानुमत्या त्वविभक्ता-

भ्रात्रादीनामविभक्तानां परस्परमृणसाक्ष्यप्रातिभाव्यानि न विद्यन्ते। तेनैव च विभक्ता-

सुबोधिनी

प्रतिषेधप्रसङ्गादन्यदिष निषेधतीस्यर्थः। अपि तु प्रतिषिद्धं साधारणधनत्वादिति — साधारणं समुद्दितं धनं येषां आत्रादीनां ते ताद्यविधाः, तेषां भावस्तत्त्वमिति समासः। दम्पत्योविभागात् प्राक् परस्परानुमतिब्यतिरेकेण प्रतिभाव्यादिकं नास्तीति यदुक्तं

बालंभट्टी

उच्यते इति शेषः । एतदर्थं एवाधुनेत्यादिनोक्तः। पदार्थं मुक्तव वाक्यार्थमाह—भ्रातृणामिति। चः पिता पुत्रयोः समुचायक इत्याह—पितापुत्रयोतिति । सर्वसमुचायक इत्याह—चिति । अवीत्यस्य भावश्रव्यान्त्तस्य न आन्नादियमैपरत्वं तैस्य स्वत एव सिन्धत्वात् द्रव्यद्वारकिन्भागद्रहणे छिष्टत्वमिति सूच्यन् कम्भारयेणाऽऽइ-द्रुच्ये इति।सित सामाप्ये पपष्टत्वायैतदर्थं माह—द्रच्येति । क्षणं तद्रहणं नैवेति अन्वयः । अन्न तु स्वितव्यवख्येयतात्पर्यार्थवीयक वाक्यान्तरमाह— आपि त्विति। तेरेवेति भावः । तत्र हेतुमाह—साधिति । कम्भारये हेतोवैद्यप्रिकरण्यापात्तिरतः साधारणं समुदितं सर्वस्वत्वाकान्तं धनं येषां आन्नाद्वानां तेषां भावस्तत्वं तस्मादित्यर्थः । नन्वेतावताऽपि कुतस्तद्भावोत्त्वतं (?) आह—प्रातिति । कमं तात्पर्यात् पूर्वतिन्पतः । पक्षे—अधमण्कृतदानाभावपक्षे । द्रच्येति—द्रव्यस्य तद्दानस्य अवसानं पर्यवसानं ययोस्तस्वादित्यर्थः । तत्र यद्यपि दानप्रतिभाव्ये निस्सान्दिग्धमिदं, तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या दर्शनप्रत्याप्रतिभुवोरिव साक्षिणोऽपि तदस्तीति स्कृतीमविष्यति । साधारणेव धनेन तु इदमेकेन कर्तुमहाक्यमिति तात्पर्यम् । अत एव विशेषमाह—एतज्जेति। अवि-

१ द. द्रव्यव्ययाव (?) २ अविभक्त इस्त्रत्र भविकप्रस्थयाश्रयणे इति यावत्। ३ तस्य-विमागस्य। ४ साक्षित्वापेक्षया प्रातिमाञ्यत्वस्य अधिकाच्त्वेऽपि इति भावः ।

नामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव । विभागाद्र्ष्वे तु परस्परानुमतिव्यातिरेकेणापि भवति ।

ननु दम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभाव्यादिप्रतिषेषो न युज्यते,—तयोर्विभागा-भावेन विशेषणानर्थक्यात् । विभागाभावस्वापस्तम्बेन दर्शितः—'' जायापत्योर्न विभागो विद्यते '' ईति । सत्यम् । श्रीतस्मार्ताग्निसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु इच्येषु वा । तथा हि । ''जायापत्योर्न विद्यते '' इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्—''पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु।'' ''तथा पुण्यफलेषु च '' । इति व ससात्पाणिग्रहणादारम्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते

सुबोधिनी

तदाक्षिपति — ननु दम्पत्योरिति । तत्र हेतुः — तयोर्घिमागाभावेनेति । विभागा-भावादेव विभागात् प्रागित्यत्र विभागपदवैयर्थात् विशेषणानथैन्यमित्यर्थः । अर्घा-ङ्गीकारेण परिहरति — सत्यमित्यादिना । एवं श्रोतस्माताप्तिसाध्येषु कमैसु सहाधिकारविधि-

बालंभद्दी

भक्तानामि अात्रादीनां नन्वेवमित्राके इति विशेषणं व्यर्थमत आह-विभागादिति । अपिना तैस्या अपि समुख्वयः। एतिह्रशेषवोषकमेव तिदिति भावः। दंपत्यंशे यत् प्रागुक्तं अक्षेत्रा अपि समुख्वयः। एतिह्रशेषवोषकमेव तिदिति भावः। दंपत्यंशे यत् प्रागुक्तं तिह्रशेषणांशे आक्षिपति—निविति । तिषेः प्रागुक्तः, अत्र हेतुमाह—तयोरिति । तयो-विभागस्येवाभावेन तदशे अविभक्ते इति वाक्यार्थविशेषणानर्थक्यादित्यर्थः। तथा च तयोः विभावस्यार्थकाश्विकति विश्वये तथा निषयोक्तिरयुक्तेस्ययः। नतु तत्रैव कि मानमत आह—सार्वकाशिकति अद्यक्तिकारेण परिहरित सस्यमिति । आपस्तम्यार्थमाह —श्रौतिति । न पुनः विभाति । अद्यक्तिकारेण परिहरित सस्यमिति । आपस्तम्यार्थमाह —त्या हीति । विश्वयः। न पु । विभागस्यत्यानुषकः। नतु तथैवार्थः कृतो न १ अतो हेतुमाह —तथा हीति । विश्वयः। तथा उक्ताशयेनैव तसुक्तवानिस्यर्थः। पाणीत्यादिन्याचष्टे—यस्मादिति । व्यर्थोऽयं क्षिवत्। विष्यदेश्येव पाटः। पत्रस्ययुपक्तये आह—आर्य्येति । सहत्वं—साहित्यं। श्रुतिमाह—विष्यर्थः । श्रितमाह—

^{ृ,} छ० २. १४.१६. । २. घ.० २. १४,१७—१८. । ३ व. तस्याः …परस्परा द्वमतेः ।

"जायापती अग्निमादधीयाताम्" इति, तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्य कर्मसु सहाधिकारैः । तथा "कर्म स्मातं विवाहाग्ने " इत्यादिस्मरणाद्विवाहसिद्धा- ग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोमयविधाग्निनिरपेक्षेषु कर्मसु पूर्तेषु जाया- पत्थोः पृथगेवाधिकारः संपद्यते । तथा पृण्यानां फल्लेषु सर्गादिषु जायापत्थोः सहस्वं 5 श्रृयते—"दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्" इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकास्तेषां फल्लेषु सहस्वमिति बोद्धन्यं, न पुनः पूर्णानां भर्त्रजुज्ञ्याऽनुष्ठितानां फल्लेष्वारं ।

सुबोधिनी

बलादर्थसिद्धमर्थमाह—अतश्चिति । "पूर्ते खातादिकमीणि"इत्यमरः। पुण्यफलेषु चेत्यसुमंशं व्याचष्टे—तथा पुण्यानामिति । दिविज्योतिरिति, अस्यार्थः- –दिवि खुलेकादावजरं कारणभूतसुकृतनाशपर्यन्तमविनश्चरं ज्योतिः तेजः प्रधानं कलेबरमारभेतामिति । निष्कृष्ट- मर्श्व दर्शयति-येषु पुण्यकमीस्त्रिति । यद्याधाने सहाधिकारविधिवलात् तस्साध्याग्निनिष्पा- खस्वर्गादिफलेषु सहस्वं विभागाभावश्च, तर्हि द्वन्यस्वाम्येऽपि सहस्वविधायकवचनवलात् संहरवसिद्धेद्वं व्यस्याध्यपुत्रादिफलेष्वपि दम्यस्थाः सहत्वं सहत्वार्योशेव द्वव्यस्याम्यात् द्वन्यस्यावि

बालंभड़ी

जायेति। आकाङ्क्षाकान्तये प्रयति—तस्मादिति सहोति । तच्छ्वणाविस्वंर्थः । कार इति— सिद्ध इति तथोस्तु विभागो नास्तीति शेषः । श्रोते उक्ता स्मातें आह — तथोते । कर्मेति— कमैसु कमैस्वपीत्यर्थः । एवे विभागव्यवच्छेद इति तछाभः । एवसुभयत्र सहाधिकारविधिवछादर्थात्स्यस्यमाह—अत्रक्तेति। पृतेषु तटाकादिषु '' पूर्तं सातादिकमीण '' ह्त्यमरः । तथा प्रण्येति व्याच्छे — तथोति। चार्योऽयम् । तत्रत्यत्यस्यस्य तु तद्वदित्यर्थः । कर्मधारर्योनिरासायाह—पुण्यानामिति । दिवि— गुलोकादौ । अत्ररं कारणभूतसुकृतना. शपर्यन्तमविनश्चरं करारहितं वा । ज्योतिः तेजःभधानं कळेवरं आरमेता-मित्यर्थः । नन्वेवं सर्वेत्र तत्त्वे सर्वेकमैसु तत्त्वापत्या पूर्तेष्विप प्रागुकप्रथमधिकारो न सिद्धयेदतो निष्कृष्टार्थमाह—योष्ट्यिति । पुनः तु । द्वष्येषु वैत्यंशं द्विपित्नमाह—योष्ट्यिति । पुनः तु । द्वष्येषु वैत्यंशं द्विपित्नमाह—

नतु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तं ''द्रव्यपरिप्रहेषु च" ''न हि भर्तृविप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति " इति । सत्यम् , द्रव्यस्वामित्वं पत्न्याः दर्शिः-

सबोधिनी

माज्यस्वमिष स्वात् । तथा च इच्येऽिष दम्पर्योविंमागाभावात्, यहुकं विभागात् प्राक् प्रात्मास्यपिकं नास्तीति तत् व्यर्थविद्येषणात्वादेव पूर्ववदसङ्गतीमस्यभिप्रायेणाऽऽश्विपति— नृ द्रव्यस्यामित्वेऽिप सहस्वमुक्तामिति । सहस्वोक्तिमेव दर्शयति— द्रव्यप्तिमृत्वेषु चीति। अस्याऽऽपरत्तम्वचनस्यायमाश्वेषवाद्यमिमेतोऽथंः। पाणिग्रहणाद्धि सहस्वमित्यवृवर्तते। द्रव्यप्तिमृत्वेषु च सहस्वमेव दम्पर्योः । एतद्रपपादयति— नृ हि भ्रतुरिति। भर्तुवित्रवासे सित भार्याया नैमित्तिकदाने न हि स्तेयं चौर्यग्रुपदिशन्तीति । एवं द्रव्यस्वाम्येशि सहस्विवधानत् श्रीतस्मार्ताश्विसाध्यकमादिक्वव द्रव्य विभागो नास्तीत्यथः । द्रव्यस्वाम्यमात्रश्चपदिशति एतद्ववचनं। न तत्र सहस्वये वेन विभागाभावः स्यादिस्याद्यक्तिम्ति एतद्ववचनं। न तत्र सहस्वये वेन विभागाभावः स्यादिस्याद्यक्तिमात्विद्यादिन । '' द्रव्यस्तामित्वादिन । ' इत्यस्त्रामित्वादिन । ' इत्यस्त्रामित्वादिन । सहस्वमौत्वादिकं न गुल्यम् । तथा हि—यथाऽऽधानादिषु पतिवस्योरम्यतराभावे आधानादिस्वस्यातिद्वः। एवं द्रव्याजैने न, अपि तु पतिन

बालंभद्दी

ननु द्रव्येति। यथा तद्वखादुक्तस्थले सहत्वं विभागाभावश्च ; तथा द्रव्यस्वाम्येऽपि सहत्व-विधायकवचनवलात् सहत्वसिद्धद्रव्यसाध्यपुत्रादिफलेष्विण द्रम्पत्योः सहत्वापतिसिद्धि तयोश्च द्रव्यस्वाम्यात् द्रव्याविभाज्यतापत्तिरिषे । तथा च द्रव्येऽपि द्रेपत्योविभागात् प्राणित्युक्तो दोष एवेति भावः । उक्तम् आपस्तम्बेन । तमेवाह्—द्रव्येति । पाणिप्रहणााद्धि सहत्वमित्यनुवर्तते । तत आरम्य द्रव्येषु परिष्रदेषु पुत्रादिजनेषु च सहत्वमेव द्रम्पत्योरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह्—न हीति । भर्त्वीविभावासे विशेषण प्रवासे सित भार्यायाः नै मित्तिकदानविषये हि यतो न स्तेयं चौर्यमुपदिशन्तीति । द्रव्यवम्येऽपि सहत्वविधानाचद्वत्त्वाच च तन्मात्रविभागो नास्तीत्वर्थः । अद्यक्तिकारेण परिहरित—सत्यं द्रव्येति । स्वामित्वं तन्मात्रं तथा च तन्मात्रमनेनोक्तं, न तु तत्र सहत्वं येन विभागाभावः स्यादिति भावः ।

१. आप० घ० २. १४. १८—२०.। १. थ. द. मित्रेतो। २ थ. द. द्रव्ये परिप्रहेषु जने (?)। ३ 'अथार्जनेषु ' इति युक्तं स्यात् । २ आपस्तन्वधर्मे ६ पटळे १३ सिष्टिकायामेष सुत्रक्रमः— 'जायापत्योने विभागो विद्यते'॥ १६॥ 'पाणिप्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु '॥ १७॥ 'तथा पुण्यफळेषु द्रव्यपरिप्रहेषु च'॥ १८॥ 'न हि भर्तुविंत्रवासे नैमित्तिके दाने स्तैयसुपदिश्वति वृद्धाः'॥ १७॥ इति । द्रव्यसाम्येऽपि ।

तमनेन,न पुनर्विभागाभावः; यस्मात् ''व्रव्यपरिग्रहेषु च'' इत्युक्ता तत्र कारणमुक्तम्-भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनाभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मात्र स्तेय-मुपदिशान्ति मन्वादयस्तस्माद्धार्थाया अपि व्रव्यस्वामित्वमस्ति, अन्यथा स्तेयं स्यादि-

सुबोधिनी

र्रजीयता पत्नी चार्जितं रक्षतीति योगक्षेमानुभाभ्यां क्रियेते इस्युभयानुसन्धानसिद्धत्वेन सहस्वमेव । एवं यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तत्र स्वरवमेव । एवं यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तत्र स्वरवमेव । एवं यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तत्र स्वरवमस्तीति । तदेतद् गृहाभिसन्धिराह—यस्माद् द्रव्यप्रिप्रहेषु चत्युक्त्वेति । अयमभिप्रायः— न सहत्वं विधेत्ते, अपि तु छोकसिद्धमेव तत् स्यात् सहितयोरेव स्वाम्यात् । अथैवं शृषे विवाहात् प्रागर्जिते द्रव्ये पुरुषस्यैव स्वर्वं, तत जर्ध्वमार्जिते तु पतिपत्न्योरिति । तदिप न, तथा सित पुत्रस्यापि स्वजन्मनः प्राक् पित्रार्जिते द्रव्ये स्वरवमेव न स्यात् इत्यव्यमित्रपञ्चेन । अन्यथा स्तेयं स्यादिति—अन्यथा स्वरवाभावे ॥ ५२ ॥

बालंभश्ची

इदमेव विश्वदयित-यस्मिदित्यादि इतीत्यन्तेन। यस्मिदित्यस्य उक्तमित्यत्रान्वयः। द्वव्येति, —अत्र मतेऽस्यायमर्थः —द्वव्याजेनेष्वपि सहत्वं दम्पत्योरिति हेतुस्वरसिद्धोऽयमेवाधों न प्रागुक्तः। एतच सहत्वमौपचारिकं न मुख्यः। तथा हि—यथा आधानादिषु तथोरन्यतराभावे आधानादिस्वरूपासिद्धिनैवं, द्वव्याजेनेऽपि तु पतिराजेयित पत्नी चार्जितं रक्षतीति योगक्षेमा वुभान्यां क्रियत इत्युभयानुसन्धानसिद्धत्वेन सहत्वामेव। एवं च यत्राऽऽधानादिषु सहत्वं तक्ष स्वत्यमस्तीत्व तदेतत् ध्वन्यश्चेवाऽऽह—उत्तृ तत्रेति । वचनं स्वरूपेणोक्तिसित्ययेत आह— भत्तुरिति । नित्यसंग्रहायाऽऽह—अवद्येति । तथा च एतदुपञ्छभणमित न न्यूनता प्रथमस्य त्यागे इति भावः। यद्वा तत्रापि तत्त्वसत्वात् सस्य रुक्षणौर्थमाह—अवद्येति । काक्ष्यो दधीत्यादाविवेति भावः । वचनस्यहत्तो-ध्यांख्या—यस्मादिति । क्रन्यथा व्यापित्वापित्व विधन्ते ऽपितु छोक्रासि-

१ सा. भार्यायामपि । २ प्रथमं नित्यं प्रथमस्यागरचेति । ३ लक्ष्यार्थमाइ ।

ति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भायोया अपि द्रव्यविभागो भवस्येव, न स्वेच्छया ; यथा वक्ष्यति—''यदि कुर्यात्समानंशान्यत्स्यः कार्याः समांशिकाः ।'' इति ॥ ५२ ॥

अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह्-

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते। आचौ तु वितथे दाप्यावितरस्य मुता अपि॥ ५३॥

प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थे पुरुषान्तरेण सह समयः। तच्च विषयभेदान्त्रिधा

विभक्तसंशये साक्ष्यादिभिः निर्णयः। दम्पतिचचनं चात्र विभागासंभवादन्येपामि रिक्थभा-जामविभक्तानां साक्ष्याद्यभावपद्यैनावर्थेस् ॥ ५२ ॥

क पुनर्विविधप्रातिभाष्यम् ?—दुर्शने प्रत्यये दाने इत्यादि ॥ ५३ ॥

अपसर्पणाशङ्कायां दर्शनार्थम् गृहीतं, ददता दापयता वा विविच्य अविश्वासेऽपि विश्वासार्थ, सिद्धार्थं प्रतिदानेन च प्रातिभाव्यम् विर्धायत इति विचिकित्सानिवृत्त्पर्थम् ।

बाछंभद्दी

ह्रभेव-ततः द्रब्ये तयोरेव स्वाम्यात्। न च विवाहात्रागाणितद्रब्ये पुरुषस्येव स्वत्वं तत अर्ध्वमाणिते तु पतिपत्न्योरिति वाच्यं; तथा सित पुत्रस्यापि स्वजंन्मतः प्राक् पित्रांजीते द्रब्ये स्वत्वाभावापत्तेरिति भावः। अत्र नैमित्तिके हृत्युक्त्याऽन्यत्र स्तेयमस्थेवेति स्वितम्। एतदेव तैत्साम्येऽपि वैषम्यं यत् पतिर्वर्थेष्टं विनियुंके जायात्वेतावदेवेति। न च पत्युर्जायानुमत्यपेक्षा-स्वतन्त्वात् ;यथा राजा राष्ट्रे तद्वद्वती गृहे।अत एव तस्या एव स्तेयर्शका न भर्तुः।एवं पुत्रादा-वर्पाति बोध्यम् । सविशेषमुपर्यहरति-त्तस्मादिति । एवेन तदभावव्यवच्छेदः। भर्तुरित्यस्य कृत्यमाह—न स्वेच्छेति। अत्र मानमाह—यथेति । कुर्योदित्यतस्तिदिच्छाया एव प्रतीते-रिति भावः॥ ५२॥

इदं तन्नेव स्फुटीभविष्यति अधुनेति । तन्निषेषकथनप्रसंगादिति भावः । तथा च तदवान्तरप्रकरणमिद्मिति तार्पर्यनिरूपणं च छक्षणविशेषाभ्यां भवति तत्रादौ मुळानुक्तं छक्षणमाह पातीति, उत्तमणीषमणीन्थेनेस्यथैः। अर्थाक्तयोरिति भावः । समयः संकेतः। स वार्थाक्तकृत पुवेति नातिप्रसंग इति बोध्यम्।अथ मुळोक्तभेदानाह तच्चिति।विष-

भिचते;—यथा दर्शने 'दर्शनापेक्षायाम् एनं दर्शिषष्यामि' इति; प्रत्यये विश्वासे 'मैम प्र-त्ययेनास्य धनं प्रयच्छ, नायं त्वां वञ्चायिष्यते, यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयम्, उँवराप्रायभूरस्य प्रामवरोऽस्ति' इति; दाने 'यद्यय न ददाति तदानीमहमेव दास्यामि' इति। ''प्रातिभाव्यं विधीयते'' इति प्रत्येकं संबन्धः। आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवौ वितये अन्यधाभावे अदर्शने विश्वासन्यभिचारे च दाय्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुक्तमर्णस्य, इतरस्य दानप्रति-

अगृहीते ददते दापयतो वा विचिकिस्सा माभूत् । तत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितये विसं-वादिते का...दाष्यौ स्वयं; न तु तत्पुत्राः इतरस्य तु दानप्रतिभुवः पुत्रा अपीत्यभिप्रायः । अपिशब्दोऽन्येषामपि रिक्थभाजां प्राप्यर्थः । नतु च दर्शनप्रतिभूरपि प्रत्ययार्थं एव । नैवं प्रत्यायितस्यापि निमित्तान्तरात् भवस्येवादर्शनम् । यद्वा मृतेका...णि दातृस्वार्थं दर्श-

सुबोधिनी

उर्वराप्रायमूरिति,-"उर्वरा सर्वसस्याद्या"इत्यमरः। "इतरस्य सुता अपि"इत्यन्नापि

बालंभट्टी

येति—अनेन त्रिषु विषयससँमी इति स्चितस् । ममोति—अस्मविति वा पाठान्तरम् । अस्योति—प्राग्वत्। एवमभेऽि। ''उर्वरासर्वसस्याद्या'' इत्यमरः। उर्वरायाः प्रायो बाहुल्यं अस्यां ताइशी भ्रस्येत्यर्थः। तस्या दुर्ळभस्वात् स्वस्य निश्चयाद्य। प्रायेति— तत्कृतमप्युप्कर्षमाह । यर इति—अष्ठमाम इत्यर्थः। ददातीति वर्तमानसामिष्ये इति छट्, दास्यतीत्यर्थः। समुदायसंबन्धोत्तरसबन्धयोः निरासायाह—प्रति इति । उत्तरार्थार्थमाह—आ-द्यौ त्विति । तात्पर्यार्थमाह—अन्ययेति। क्रमण तस्यार्थद्वयमाह— अदर्शनेति । शेष माह—राज्ञेति । इत्येवेति तत्पदमत्राजुवर्त्तत पृदेत्यर्थः। तदर्थ तदसंभवादाह— ग्राठयेनोति दीर्जन्येन धनाभावेन वाऽधमर्णे उत्तमणाय धनम् अप्रयष्ठति सति दानप्रतिभृदाय्य इत्यर्थः।

१ क. च. अस्मस्प्रत्ये० ग. ख. घ. छ. ज मस्प्रत्ययेन । २ ज. सव्याह्यामयभूरव्य ग्रामवरो-स्ति । ३ मूळे — दर्शने — प्रत्यये — दाने — इत्यत्र । ३ फ. ब. सप्तस्य: ।

भुवः सुता अपि दाय्याः ; वितथ इत्येव, शाठ्येन निर्धनत्वेन वाऽधमणेंऽप्रतिकु-वैति । ''इतरस्य सुता अपि''इति वदता पूर्वयोः सुता न दाय्या इत्युक्तम् ; सुता इति वदता न पौत्रा दाय्या इति दर्शितम् ॥ ५३ ॥

एतदेव स्पर्शकर्तुमाह---

दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा। न तत्पुत्रा ऋणं द्युर्द्युर्दानाय यः स्थितः॥५१॥

•11

यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्यायिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्राः प्राति-

नप्रातिभाज्यवचनं द्रष्टव्यम् । तथा च बृहस्पतिः — " उपस्थाप्यविषक्तौ उपस्थाप्यस्य पुनः प्रतिभृद्गेष्यः" इति । एतचार्थांपंणेनोपविश्वास्य यत्र दर्शनप्रातिभाव्यं क्रियते तद्विषयमेव । तथा च नारदः — "ऋणिष्वप्रतिकृषेस्षु प्रत्यये वा विवादिते । प्रतिभूसदणं दद्यात् अनुपस्थाप्येत्तथा ॥" इति । यदोपस्थानं संभवतीति शेषः । मृतस्य चोपस्थानासंभवाज्जीवद्धिकार इति नारदाभिष्रायः ॥ ५३ ॥

विकल्पप्रसङ्गे विषयव्यवस्थोक्तेव । पूर्वश्लोकार्थमेव स्वष्टयति—दुर्शन्प्रति भूर्यत्रेत्यादि॥ ५४ ॥

सुबोधिनी

वितथपदमनुवर्तत इत्याह—वितथ इत्येवेति । वैतथ्यमेव दर्शयति—शाठवेनेति । दौर्जन्येन धनाभावेन वाऽधमणीं यदोत्तमणैस्य धनं न ददाति, तदा दानप्रतिभूदांप्य इत्यर्थः॥ ५३॥

बालंभड़ी

सूचितं विशेषद्वयमाह-इतरेति न पौत्र इति। अत्रापि एतन् समुचायक इति भावः ॥ ५३ ॥ पौनर्क्तयं निराचष्टे-एतदिति।इतरस्येत्यादिनोक्तमेवेत्यर्थः।यत्रेति च्याचष्टे-यदेति।अपि सँ मुचयमाह-प्रतीति।चत इत्यस्य व्याख्या-दिवंगत इति।दिष्टं गत इति पाठान्तरम्।तत्र कालंगत इत्यर्थः।''कालो दिष्टं प्यतं हति योध्यम्। तत् पुत्रा इत्यत्र द्वियचनान्तेन समास इत्याह--त्योरिति। तैयोरथमर्णत्वेन प्राप्तस्यानिषेधामाह-प्राती-

भाव्यायातं पैतृकमृणं न दशुः। यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतः तस्य पुत्रा दशुनं पौत्राः। ते च मूलमेव दशुनं बृद्धिम् ,—'' ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः। समं दश्चात्तसुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः॥'' इति व्यासवचनात्। प्रातिभाव्यव्यातिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावदृहीतं तावदेव दश्चान्त बृद्धिम् । तथा सुतोऽपि प्राति- भाव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दश्चात् । तथोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपीत्राव्यायातं प्रातिभाव्यायातं च ऋणं यथाक्रममगृहीतैधनौ न

सुबोधिनी

बालंभट्टी

ति | तेन प्राप्तमित्यर्थः । अनुषंगेण तुर्यपादं व्याचष्टे—यास्त्राति । अत्रैकवचनान्तेन समास इत्याह—तस्येति | प्रत्राः ते एव। अत एवाऽऽह—न पौत्रा इति | विशेषं मन्कः माह—ते चेति | दानप्रतिभुवः पुत्राश्रेत्यर्थः । व्यासवचनं क्रमेण वावयत्रयेणोभयपरस्वेन क्रिष्टस्वात् व्याचष्टे—प्रतीति | इदं विशेषणमर्थेसिद्धार्थंकथनपरं, तत्र तेषामनिधकारात् सममित्युमयशेष इत्याह—समामिति । शेषमाह —द्युरिति । पौत्रा इत्युक्तरिति भावः। क्रिचत् मुले व्याख्याने च पुकवचनान्तपाठ एव पौत्र इति । तदा समं द्यादित्युभयशेष इति न कोऽपि दोषः। अपिः समदानांशे पौत्र पुत्रासमुचायकः। एवेन वृद्धिव्यववेदः। तत्युतावित्यक्रापि द्विचनान्तेन समास इत्याह—तयोरिति । तयोः स्वरूपे आह—प्रपौत्रेति । क्रकवाक्यार्थमाह—प्रातीति । समुचयवारणायाऽऽह—यथाक्रममिति । पौत्रसुतः प्रपौत्रः अप्रातिभाव्यागतं तत्र द्यादित्यर्थः स्वितम् । विशेषमाह—अग्रहीतेति। व्यासवाक्यस्था-

१ खः तथा तस्तुतों । २ गः अग्रुहीर्तावेत्ती । ३ 'तस्तुतोऽपि ' इति तु मिताक्षरायां खः संकितायां पाटः।

दाप्याविति । यदपि स्मरणम्—'' खादको वित्तदीनः स्याङ्घमको वित्तवान्यदि । मूळं तस्य भवेदेयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥'' इति तदिप, —छम्नकः प्रतिभूः, खादकोऽ-धमर्णः ——छम्नको यदि वित्तवान्मृतैस्तदा तस्य पुत्रेण मूळमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवी बन्धकं पर्याप्तं गृहीखा प्रतिभूजीतः,

सुबोधिनी

यातम्, पुत्रसुतः पौतः प्रातिभाष्यायातं चर्णमगृहीतिष्वथौ द्वाविष न द्यातामित्यथैः। "क्रंणं पैतामहम्" इत्यनेन ध्यातवचनेन सह विरोधमाशक्कते वचनान्तरस्य-यदिपि स्मरणं खादको वित्तहीन इति । व्यासवचनेन दानप्रतिभूपुत्रस्य मृलदानं प्राप्तम् ; अत्र तु ल्व्यकस्य प्रतिश्चय एव मृलदानमिति विरोधः । विरोधं परिहरति—तद्पीति । तदिपे ध्यात्येयमित्युत्तरेणान्वयः। दानप्रतिश्चवः पुत्रा कृणं दाप्या इत्यभिधानात् दशैनप्रत्ययप्र-तिश्चवेः सुता न दाप्या इत्यभिधानात् दशैनप्रत्ययप्र-तिश्चवेः सुता न दाप्या इत्यभिधानात् दशैनप्रत्यादना ।

बालंभद्दी

न्यविरोधं परिहरति—यदपीति । व्यासवाक्ये दानप्रतिभूपुत्रस्य सूळदानमुक्तमनेन तु छप्तकस्य प्रतिश्चव एव मूळदानभुक्तमिति विरोधः तं परिहरति—तदपीति । व्याख्येय मित्यत्रान्वयः। अप्रसिद्धःचात्पदार्थमाह — छप्नक इति । अथ वाक्यार्थमाह — छप्नक इति । तदा तदेव पादशेषद्वयमाह — मृत इति पुत्रेणेति । अनेन दृष्धिमित्यत्र तस्येत्यस्यानुपद्वः । पुत्र इति शेष दृति स्वितं — मृत्यमिति। मूळेन समं मूल्यं ''नी वयो धर्मं'' हैंत्यादिना यत्, न देथेत्यर्थः — क्वचित् अभयत्र मृत्यमिति। मूळेन समं मूल्यं ''नी वयो धर्मं'' हैंत्यादिना यत्, न देथेत्यर्थः — क्वचित् अभयत्र मृत्यमिति। मृत्येत्वापाठ एव एवेनादानव्यवछेदः । अत्र तस्मादेवेत्यनेन बन्धकस्य कालवदोन ऋणापर्याक्षत्वेऽपि यावत्वन्यकं तावदेव देयं, न त तोऽधिकं यावदणं तावत् स्वयमंपीति । तस्मात् तत एव धनात् बन्धकात् । म्यूनतया प्रतिज्ञात्वार्थासिद्धेराह — दुर्शनेति । युक्तस्तुव्यत्वादिति भावः। प्रत्येति – तस्यापीत्यर्थः । अभि

१ कः घः मृतः पुत्रेण । २ दः इदं पदं नास्ति । ३ अ०४ ४ ४ ९१ । ४ स्वी-यमपीति स्वितम् ।

5

तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दशुरेव ; यथाऽऽह कात्या-यनः—" गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मा-द्याच्यः स्यात्तदणं सुतः॥" इति । दर्शनप्रहणं प्रत्ययस्योपळक्षणम् । "विना पित्रा" —पितरि प्रेते दूरदेशं गते वा॥ ५४ ॥

यस्मिन्ननेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दातव्यमित्यत आह-

बहवः स्युर्थिद स्वांशैर्दचुः प्रतिभुवो धनम्। एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्रौ, बहवो वा, प्रतिभुवंस्तदर्णे संविभज्य स्वांशेन दशुः।

श्कोकान्तरास्मसामर्थ्यान्म्यतवचनाच जीवतः पुजैः शक्तितोऽन्वेषणं कार्यमित्यभि-प्रायः । एकस्यैव तु यदा कार्यिणः बहवः स्युर्थेदि स्वांशैर्दशुः प्रतिभुवो धनम् ॥ एकच्छायास्थितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥ बहवः प्रतिभुवो यदि स्युः अंशतो धनं दशुः । एकच्छायास्थितेष्वेषु धनिकस्येच्छ्या

सबोधिनी

अन्न तस्मादेव बन्धकारणं दाप्या इत्यभिधानात् तस्य बन्धकैस्यणापयांक्षत्वेऽपि यावत् बन्धकमर्हति, तावदेव देयं न ततोऽधिकामिति गम्यते ॥ ५४ ॥

बालंभट्टी

वेतमर्थे प्रकान्त्रमाह—पितरीति । अनेन पूर्वे सृत इत्युपलक्षणामिति स् वितमिति केचित् अन्नैव तथोक्तिस्वारस्यात्त्रवेत्परे ॥ ५६ ॥

अनेकेति — तेच सजातीया विजातीया वेति भाव इत्याह । तैन्न उत्तराद्धौतुरोधेन विजातीयस्थले आह— यदोकिस्मिन्निति । बहुत्वमनेकस्वोपलक्षण-मित्याह — द्वाविति स्वांहोनेति । स्वस्वांशेनेत्यर्थः । कुचित्तथैव पाटः; अत एव स्वांशेति बहुवचनोपपत्तिः । सजातीयस्थले उक्तम् एकछायाश्रितेप्विति तत्प्रतीकं

९ स्त भुनः स्युस्त० । २ थ. तस्य ऋणायाप । स्यर्णायाप । ३ तत्रादै।

एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा क्रस्त्रदृश्यदानाय स्थितः तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं
क्रस्त्रदानाय स्थिताः । एवं दर्शने प्रत्येयं च ॥ तेष्वेकच्छायाऽऽश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु
धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताचपेक्ष्या स्वार्थं यं
प्रार्थयते सै एव क्रत्स्नं द्यान्तांशतः ॥ एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिदेशान्तरं
गतस्तरपुत्रश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छ्या स सर्वे दाप्यः । मृते तु कास्मिश्चित्तस्तुतः
स्विपत्रंशमवृद्धिकं दाप्यः ; यथाऽऽह कार्त्यायनः—" एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो
यस्तत्र दश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वे पित्रंशं तु मृते समम् ॥" इति ॥ ५५ ॥
व्यस्तसमस्तत्वेन क्रस्नं धनं दापयेत् । एकच्छायकाः समानप्राहक्ष्वेन प्रतिभुवः न द्रच्योप्रभोक्तारः। एतदेव चैव्वित सर्वनाम्नास्पर्धाक्रतम्, द्रव्यानुप्रभोक्तत्वाच ॥

सुबोधिनी

अतश्च धनिको वित्तारापेक्षयेति—आदिशब्दात् सत्यवाक्काभिजात्यादयः । मृते तु क्रांस्मिश्चिदिति –एकच्छायाश्रितेषु मध्ये क्रांसिश्चित् प्रतिशुवीत्यर्थः। एकच्छाया-प्रविद्यानामिति । एकच्छायाप्रविद्यानां मध्ये यस्तत्र दृश्यते, स धनिकेच्छया दाप्यः। एकच्छा-

बाछंभद्दी

घृत्वा पदार्थकथन (वृकं व्याचष्टे— एक्ति । साह्यं विश्व द्याद्यति— अध्मण् इति । एव-मिति— स यथा दशैनाय विश्वासाय च स्थितः एवं तेऽपीत्यर्थः । एष्वित्यस्य व्याख्या— प्रतीति काममिति दण्णादिति शेषः । रुचिवीणं कथयन् तात्पर्यार्थमाह — अतश्चेति । आदिना सत्यवाक्त्वाभिजात्यादि । स्वार्थं स्वधनम् । विशेषमाह-एक्तिति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । सः -सोऽपि। सर्वे सबुद्धिकम् । मृते तु कारिमश्चिदिति-तेषां मध्ये करिमश्चित् प्रतिसुवि मृते इत्यर्थः । वैलक्षण्यस्वक्तः । अंशमिति—अवशिष्टं त्वर्योदवशिष्टानां मध्ये यथारुचि दाप्यम् इति भावः । एक्तेति — तेषां मध्ये स दाप्यः यस्तव्र इद्यते—यो धनिकेच्छाविषयत्वेन ज्ञायते । जातावेक-वचनम् । तेषां मध्ये करिमश्चित् देशान्तरं गते सित तत्सुतः तदिच्छया सर्वं दाण्यः। तेषां मध्ये करिमश्चिन्धृते तु तत्सुतः स्वपित्यमंशमेव दाप्यो न सर्वम् तत्रापि समं अवृद्धिकमेवेत्यर्थः। पित्रंशमिति पाटः । पित्रयंशमिति पाटे शकन्यवादित्वं बोध्यस् ॥ ५५॥

१ घ.स कुरतं । २ खः तेष्येक । ३ कः नारदः । ४ गः पित्र्यमंश्रमधृते। ५ यः दः शुवियुते । ६ सः यद्यप्रेक । थ यदोक ।

प्रातिभाव्ये ऋणदानविधिमुत्ता प्रतिभृदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह-

प्रतिभूदीपितो यत्तुं प्रकाशं धैनिनां धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ ५६ ॥

यद्व्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा 5 धनिनं दापितो न पुनर्द्वेगुण्यलेभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् ; यथाऽऽह नारदः-''यं चार्थ प्रतिभूर्दचाद्रनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥" ईति । ऋणिकैः अधमणैंस्तस्य प्रतिभुवस्तद्वयं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तेच्च काळवि-शेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम-वचनारम्भसामर्थ्यात ॥ एतच्च हिरण्य-

प्रतिभूदीपितो यत्त्वत्यादि ॥ ५६॥

सबोधिनी

याश्रितेष्वेव यस्मिन् कस्मिश्चित् प्रोषिते देशान्तरगते तत्सुतोऽपि धनिकेच्छया सर्वे दाप्यः। तेष्वेवैकच्छायाश्रितेषु कस्मिश्रिन्मते तत्सुतः स्वपिडयमंशमेव दाप्यो न सर्वमित्यस्यार्थः॥५५॥ एतच्च हिरण्यविषयामिति - न वस्त्रधान्यादिविषयामैत्यर्थः। कालविशेषमनपेक्ष्य

बालंभद्री

स्येतिभावः।यस्विति पाउं स्चयन्नाह-यदिति।धनमित्यस्य व्याख्या- द्रव्यमिति।ऋणमिति पाठान्तरम्। प्रतिभुग्रहणमुक्तरीत्योपळक्षणमित्याह—तत्पुत्र इति। विशेषमाह— धनिकेनेति। धनिनामिति प्राग्वत्। विश्वपोक्तिन्यवछेद्यमाह--न पुनिरिति, न तु इत्यर्थः। विशेषमानमाह--यथाऽऽहोति।ऋणिकं मत्वर्थीय इन्। राजेति शेषः।उत्तरार्द्धार्थमाह-ऋणिकैरिति। भवेदित्यस्य ब्याख्या—स्यादिति । विशेषमाह—तच्चेति। तच द्विगुणमित्यन्वयः। सद्य एवेति कालेत्यस्य व्याख्या । वचनेनेति -प्रतिभूरिति वचनेत्यर्थः । अन्यथैतदानर्थक्यं स्पष्टमेव, तथा तस्य प्रागेवोक्तत्वादिति भावः। अनुपदं वस्त्रादौ विशेषस्य वक्ष्यमाणःवादाह-एतस्रेति । न वस्त्रधान्यादिविषयकमित्यर्थः । वचनस्यान्यविषयतया तच्चेत्याद्युक्तविशेषमाञ्जिपति

१ क. यस्तु। २ इस. धनिनो । ३ छः प्रतिपादयेत् । २२.—१. १२१.। ४ छः

विषयम् । ननु इदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति । तच्च पूर्वो-क्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपदाते ; यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन

सबोधिनी

सद्य एव द्विगुणं दातन्यांमति यदुक्तं तदाक्षिपति--निवदं वचनमिति । ''द्विगुणं प्रतिदा तब्यम्'' इति द्वेगुण्यमात्रं प्रतिपाद्यते । तच्च द्वेगुण्यं पूर्वोक्ते मासादिरूपे काले यक्कला बुद्धिः, तस्य यः क्रमः तमबाधित्वैवोपपद्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ---स्वकृतवृद्धयनुसारेण यदा कालान्तरे हुैशुण्यं प्राप्तोति धनं, तदैव दत्तद्वव्याय प्रतिभूवे द्विगुणं द्रव्यं दातव्यमधमर्णेन । अथवा यावती वृद्धिस्तत्सिहतं मूळधनं देयं न द्विगुणं द्रव्यमिति सद्यो हेगुण्यदानमयुक्तमिति । पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनापि हेगुण्यसुपपद्यत इस्युक्तम् । तत्राबाधेनाप्युपपत्तौ दृष्टान्तमाह-यथा जातेष्टिविधानमिति । चतुर्थनृतीयपा

वालंभझी

-नान्वद्मिति, उक्तवचनमित्यर्थः । मात्रपदेनोक्तविशेषव्यवच्छेदः । पूर्वोक्तेति । पूर्वीका काले म सादौ कलाबृद्धिस्तत्ययः कमस्तद्बाधेनापीत्यर्थः स्वकृतबृद्धयनुसारेण यदा कालान्तरे हैगुण्यमेति धनं तदैव दत्तद्रव्याय प्रतिभुवे हिगुणं दातव्यमधमणेंनेति हैगुण्य-मान्नप्रतिपादकेनानेन वचनेन बोध्यते । अन्यदा तु यावती वृद्धिस्तत्सहितं मूलघनं देयं न द्विगुणमिति सद्यो द्विगुणदानमयुक्तमिति भावः । अवाधेनोपपत्तौ दष्टान्तमाह—यथेति। चतुर्थे तृतीयपादे प्रैथमाधिकरणं फलसंयोगस्वचोदितेन स्यात् संयोगस्याशेषभूतःवादिति "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे ज्ञाते" इत्यादि श्रृयते। तत्र संशयः। पुत्रजन्मानन्तर मेवेयमिष्टिः कार्या न जातकर्मानन्तरमेवेति, पुत्रजन्मनो नियोज्य विशेषणत्वेन निमित्ता-नन्तरमेव कार्येति जातकर्मणः प्रागेवेति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु न केवछं जन्म विशेषणं नि-योज्यस्य, अपि तु पुत्रगतपूतत्वादिकमपि । एवं च पुत्रजन्मपूतत्वरूपनिमित्तयोः संविष्ठित योरेव निर्भोज्यविशेषणस्वम्। पुत्रगनपूतस्वादिकं च पुत्रे जीवस्यभिकषितं पितुः। नं तद्वैपरीस्ये

१ थ. द. ण्यमेति। २ थ. द. अन्यथा या । ३ जातेष्टिन्याये इदं अधिकरणं प्रथममिति अभिप्रेत्य प्रथमेति तत्र हि अधिकरणद्वर्य प्रवृत्तं । तथा च ज्ञानरभाष्ये इतः पभृति अधिकरणद्वयं जातेष्टिन्यायः इति ॥ जैमिनीयन्यायमाळाविस्तरे च इदं परं अधिकरणत्रयमारचितम्॥ तत्र पथमं वेश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वनिश्वायकं, द्वितीयं च जातकर्मोत्तरकालकर्तव्यता निश्वायकं, तृतीयम् आशीचापगमोत्तरकाळतानिश्वायकम् । मीमांसायां --४०३० १७० स्. ३८ । ४ फ. ब. गतस्य । ५ फ. नियोज्यात्मविशेषणत्वम् । ६ नाजीवतीत्यर्थः ।

सुवोधिनी

देऽन्तिमाधिकरणम्। ''फल्लसंयोगस्त्वचोदिते न स्यौदशेषभूतत्वात्'' ''वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते''इत्यादि श्रृयते । तत्र संशयः—पुत्रजन्मानन्तरमेवेयं जातेष्टिः कर्तव्या, उत जातकर्मानन्तरमेवेथि । पूर्वपक्षस्तु पुत्रजन्मनो निमित्तस्य नियोज्यविशेषणत्वेन निमित्तानन्तरमेवेष्टिः कर्तव्या । अतो जातकर्मणः प्रागेवेति । सिद्धान्तस्तु न केवलं जन्म नियोज्यस्य विशेषणम्, अपि तु पुत्रगतपुतत्वादिकमपि । एवञ्च पुत्रविभित्तयोः संविल्तयोरेव नियोज्यविशेषणत्वम् । पुत्रगतपुतत्वादिकं च पुत्रे

बालंभट्टी

सङ्गतिमाह—प्रातीिति|दत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमिति—पठायनं कृत्वा पुनः परावृत्तस्याधमणे जीवनं च स्तन्यपानादेव, स्तन्यपानं च जातकर्मणः प्राकृनिषिद्धस्, अतो जातकर्मानन्तरमे-वेष्टिः। एवं च जन्मानन्तरभाविन्या इष्टेः जातकर्मानन्तरभुक्षषे आशौचानन्तरमेव कार्या, न जातकर्मानन्तरं काठ्यशौचरूपाङ्गत्यागे मानाभावात्, "ग्रुचिना कर्म कर्वथ्यम्" इत्यस्याप्-वाद्यामाविदिति। इदं चगुरुमतेगोक्तम्। भट्टमते तु संशयस्तु प्राग्वत् । निमित्तानन्तरं नैमित्ति कस्यावद्यंभावित्वात् जन्मन एव निमित्तत्वाज्ञन्मानन्तरमेविति पूर्वपक्षः।सिद्धान्तरस्तु वाष्य-श्रेषश्चत्रव्यापवित्रत्वादि फठकामनावान् वैधानरेष्टाविधकरी। तच फठं जीवत्येव पुत्रेभी(?) च जीवनं च शिशोर्जातमात्रस्य सत्त्यपानायत्तमेव,तत्व स्तन्यपानं जातकर्मानन्तरमेव,त ततः पाद्, अतः पुत्रगतपवित्रत्वादिफठावरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरिति। एवं स्थिते तृतीयवर्णे कन्योचिन्ता जातकर्मानन्तरमेवेष्टिरुक्ता शौचानन्तरं उत्कर्षे प्रयोजनाभावात् जातकर्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्ष उच्यते । निमित्तान्तर्यभिष्टेस्तावत् वाधितमेव तद्भतोकप्रयोजन्तवात् । वाधिते च निमित्तानन्तर्ये शुद्धकाळ्प्रयोक्षया आशौचापगमे पौर्णमास्यादिके काळो कार्या शुद्धकाळस्याप्यञ्चत्वात्, शुचिना कर्मेत्वस्यापवादाभावादिति।यथा च शुद्धकाळस्याक्स मवाधित्वेव जातेष्टिविधानं तथा अशीतिभाग इत्यादिना प्रागुक्तो यः काळक्रमेण वृद्धिकासस्य मवाधित्वेव ज्ञेतिष्टवाचातिति। सर्यो च हैगुण्यमिति भावः। अत्र सर्यो हैगुण्यवानपक्षेत्रेन

र तः स्यात् संयो गस्याश्चे । २ फ. वर्णकं पश्चान्तरव्याख्यानं ३ यदष्टाकपालो भवित गयन्त्रे भेनं त्रक्षवर्चसेन पुनाति यत् नवकपालो भवित त्रितयैवासिंमस्तेजो दधाति यत् दशकपालोत्रिश्च केवास्मिन्न्याध्यं ददाति यदेकाददकपालोत्रिश्च भैवास्मिन्निह्न दधाति यदादशकपालो-जगत्यैवास्मिन्यग्च, दधाति यस्मिन् जाते एतां इष्टि निर्वपतिपृत एवस तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पश्चमान् भवित । ४ फ. पुनरत्र तथा ।

अपि च सद्यस्सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मूलदानमेव

सुबोधिनी

जीवस्यभिलिषतं पितुः, न तद्वैपरीत्ये । जीवनं च स्तनपानादेव । स्तनपानं च जातकर्मणः प्राक निषिद्धम् । अतो जातकर्मानन्तरमेवेष्टिः । एवं जन्मानन्तरभाविन्या इष्टेर्जातकर्मा-नन्तरमुःकर्षे आशौचानन्तरमेव कर्तन्यान जातकर्मानन्तरम् कालशोचरूपाङ्गहाने प्रमाणाभा-वात् "अचिना कर्म कर्तव्यम्" इत्यस्यापवादभावादिति। एतच गुरुतन्त्रानुसारेण। भट्टमते त "फलसंयोगस्वचोदिते न स्यादशेषभृतत्वात्।" "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेपेत् प्रत्ने जाते" इत्यादि श्रयते । तज्ञ संशयः पुत्रजन्मानन्तरभेवोष्टिरुत जातकर्मानन्तरमेवेति । निमित्तानन्तरं नैमित्तिकत्यावश्यम्भावित्वाजन्मन एव निमित्तत्वात् जन्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षः, वाक्य. शेषश्रुतपुज्यातेपाविज्यादिफलकामनावान् वैश्वानरेष्टावधिकारी । पुत्रगतपूतत्वादिकं च फलं जीवत्येव पुत्रेऽभीष्टम् । जीवनं च जातमात्रस्य शिशोः स्तनपानायत्तमेव । तच स्तनपानं जातकर्माणि निर्वृत्त एव, न प्राक् । अत्र पुत्रगतपवित्रत्व।दिफलानुरोधेन जातकर्मानन्तरभेवेष्टिरिति राद्धान्तः । एवं स्थिते तृतियवर्णकेऽन्या चिन्ता। जातकर्मानन्तर-मेवेष्टिस्ताशीचापगर्मे इति । तत्र पुत्रगतपवित्रःवादिस्पप्रयोजनवशाञ्जननरूपानिमित्तानन्त-रमपि प्राप्तेयमिष्टिर्जातकर्मानन्तरमुक्तृष्टा । एवमुक्तृष्टायाः पुनराशौचानन्तरमुकर्षे प्रयोजना भावाञ्जातकर्मानन्तरमेव कर्तव्येति प्राप्तेऽभिधीयते । निमित्तानन्तर्यं तावत बाधितमिष्टेः पवित्रत्वादिरूपप्रयोजनवशात् । बाधिते च निमित्तानन्तर्ये शुद्धकालप्रतीक्षया शौचापगमे पौर्णमास्यादिकाले कर्तव्या ग्रुद्धकालस्याप्यङ्गत्वात् ग्रुचिना कर्म कर्तव्यमित्यस्यापवादाभा-वादिति । प्रकृते त्वेवसुपयोग: । यथा शुद्धकालरूपमङ्गमबाधित्वैच जातेष्टिविधानं, तथा अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना पूर्वोक्तो यः कालक्रमेण वृद्धिक्रमस्तमबाधित्वैव द्वेगण्यविधानम् । अत्रश्च न सद्यो द्वेगुण्यमिति । सद्यो द्वेगुण्यपक्षेऽनुपर्पेत्तं दर्शयति— अपि च सदा इति । अयमर्थः सद्यो द्वैगुण्यं नाम सद्य एव वृद्धशा सह द्वेगुण्यं, न स्वरूपतः, वृद्धिस्तु पशुस्त्रीणां सन्तँतिः-''सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम् '' इत्युक्तत्वात् । तथा सद्यो हैगुण्यपंक्षे पशुस्त्रीषु सद्यः सन्तत्यभावानम्ख्यात्रमेव देयं स्यात् , न हिगुणम् ।

बालंभद्दी

नुपपत्तिमप्याह — अपि च सद्य इति । द्विगुणवृद्धिसहितेत्यर्थः। सद्यो द्वैगुण्यं नाम स्व-स्य बृद्ध्या सह द्वैगुण्यं न स्वरूपतः। वृद्धिस्तु पशुद्धीणां सम्ततिरेव ''सन्ततिरत्तु पशुद्धीणार्मिः

१ च. मुल्य ०। २ थ. द. पवित्रस्वादि । ३ थ. द. तिद्धा । ४ थ. द. पत्तिमपि द । ४ थ. द. नतिरेव ५ थ. द. ण्यदानप ।

प्राप्तोतीति । तदसत् । '' वस्त्रधान्यिहरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा।'' इस्रोनेनेव कालकलाक्रमेण हैंगुण्यादिसिद्धेहैंगुण्यमात्रविधान इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पद्मुर्स्वाणां तु कालक्रमपक्षेऽपि सन्तस्भावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रति-भूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियताऽपि कालनाधमर्णेन संघटते तदा सन्तितरिप 5 संभवस्येव।यद्वा पूर्वसिद्धसन्तस्या सह पद्मुस्त्रियो दास्यतीति न किंचिदेतत्।। अथ प्राति-

सुबोधिनी

अतश्चानजुस्यृत्तत्वेन सबोहैंगुण्यमजुपन्नमिति। परिहरति—तदसदित्यादिना। एतहुक्तं भवति— "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिहिगुणा परा।" इत्येतह्रचनारम्भसामध्येनैव काळक्रमणि हैगुण्यादेः प्राप्तत्वात् पुनश्च काळक्रमायातहैगुण्यविधानमनुपपन्नं स्यात् । अतश्च पूर्वाप्राप्तं यत् सबोहैगु ग्यं तदेवावद्यं विषेयम् । जातेष्टिविधायकवाक्यस्यानधैक्याभावात् द्युचिना कर्म कर्तक्यम् इत्येतद्वाचेनाग्युपपत्तिरिति विशेष इति । " प्रतिभूदापितोयन्तु" इत्यस्यैव वचनस्य वि-चयाविशेषपर्यवसानहारा काळक्रमेणेव हिगुणदानविधिपरस्वं वक्तुमाक्षेपवादी तदुपयुक्तं किञ्चिदाह—अथ प्रातिभाव्यमित्यादिना । अधुना काळक्रमेणेव हिगुणदानविधिपरस्वं दर्श-

बालंभड़ी

खुक्तःवात् । तथा च सद्यस्तथा हैगुण्यदानपक्षे पशुक्षीषु सद्यः सन्वत्यभावान्मृह्णमाद्यमेव देयं स्यादिति संततिः श्रीपशुष्वेवेति वक्ष्यमाणमनुपपन्नसित्यर्थः । वह्निति —यत् इत्यादिः । वह्निति चयत् इत्यादिः । वह्निति ववाद्यप्यमेवागत्याऽवश्यं विधेयम्। दृष्टान्ते तु तिहिषिवाक्यस्यानर्थक्यभावा च्ह्रिचित्यं विधेयम्। दृष्टान्ते तु तिहिषिवाक्यस्यानर्थक्यभावा च्ह्रिचित्यं विधेयम्। दृष्टान्ते तु तिहिषिवाक्यस्यानर्थक्यभावा चृत्र्य हितीयदोषमुद्धरति —पशुद्धीणां त्यिति । तथा च तत्संभवापेश्वं, न तु नियतमिति भावः । अभ्युपत्यदेव्यम् । वस्तुत्रस्तदयुक्तमिति सृचयत् तदा तत्संभवमप्याह— यद्ति । तावता कालेनेति पाटः । संद्यति —तेन सह सङ्गतो भवतीत्यर्थः । सद्यः संवटनपक्षे आह —यह्व पूर्वेति। प्रतिभूकर्तृकद्वयदानात् पूर्वम् अधमणस्य प्रवायनद्वायां विद्यमानतादशायां वः जातेत्यर्थः । अथास्य वचनस्य विषयविशेषपर्यवसानद्वार कालकर्मणेव हिगुणदानविधिपरस्वाक्षेपाय तदुपयुक्तं किचदाह—अथोति । जस्यते इति

भाव्यं प्रीतिकृतम्, अतश्च प्रतिशुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । न च प्रीतिदत्तस्य याचनात्प्राग्द्यद्विरस्तः; यथाऽऽह——'' प्रीतिदत्तं तु यािकिचिद्वर्धते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥'' ईति । अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्यायााचितस्यापि दानदिवसादारम्य याविद्वुगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यते इति तद्य्यसत् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतिर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह् प्रतीयते । तस्मात्काल- ऽ क्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुवृक्षम् ॥ ५६ ॥

प्रकाशवचनाचस्प्रतिश्ववो हस्तनिर्गतं तदेव द्विगुणं देयस् ,न तु धनिकाय यावहेयसिस्य-भिप्रायः । हिरण्यविषयश्चायं श्लोकः ॥ ५६ ॥

सुबोधिनी

अधुना कालक्रमेणेव द्विगुणदानविधिपरत्वं दर्शयति —अत्रश्चीस्येति । अयमथैः—प्रीति दत्तस्यायाचितस्य वृद्धयभावेन प्रतिभृदत्तस्यापि पूर्वोक्तरीत्या प्रीतिदत्तस्वेनायाचितस्यापि वृद्धयभावे प्राप्ते तद्वपवादत्वेनायाचितस्यापि प्रतिभृदत्तस्य दानदिवसादारस्य कालक्रमेण वृद्धया सह द्विगुणं दातस्यमिति । निर्रोकरोति—तद्वप्यसदिति। वाक्यार्थो हि वाच्यो व्यक्त्यो वा भवेत्। न त्वसावर्थोऽभिधीयते वा व्यज्यते या अतो नायमर्थोऽपि त्वसावुक्त एवार्थो प्राह्म इस्तर्थः ॥ ५६ ॥

बालंभद्दी

शेषः । वचनं हि नारदमाह—यथाऽऽहोते । याँकिषित् प्रतिभूदनं धनिकदत्तं वा—
पञ्चक्रमिति। प्राग्वत् तमेवाऽऽक्षेपमाह—अत्रक्षेति । अस्य प्रतिभूतम्बन्धिनः । याविहुगुणमित्यव्ययीभावः। प्रीतिदत्तस्थळे अयाचिते तदभावस्योक्तःवेन प्रतिभूदत्तस्यापि तादशस्योकरीत्या तथा वृद्ध्यभावे प्राप्तेऽपवादःवेन अयाचितस्यापि तत्येदं प्रतिपाचत इत्यर्थः ।
— अस्यार्थस्योति । वाक्यार्थो हि वाच्यो लक्ष्यो व्यक्ष्यो वा भवेत् । तज्ञार्यं नाचः-अप्रतीते ;
न द्वितीयः मानाभावात् ; अत एवानन्त्य इत्यर्थः । तदाह—द्विगुणमिति । उपसंहरित—
तस्मादिति ॥ ५६ ॥

प्रतिभृदत्तस्य सर्वत्र द्वैग्रण्ये प्राप्तेऽपवादमाह-

सन्तितः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्वाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

हिराण्यहैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीपश्चादयः प्रतिपादितद्यद्वया दाप्याः । स्त्रो
5 कस्तु व्याख्यात एव।यस्य द्रव्यस्य यावती द्यद्धिः पराकाष्ठोक्ता तद्व्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन
तया द्रद्वया सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यिमित तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने काले अधमणे दर्शयितुमसमर्थः तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रय दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयित तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः,—'' नद्रस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूभवेत् ॥

10 काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निवन्धं दापयेत्तत्र प्रते चैष विधिः स्मृतः॥''

इति कात्यायनवचनात् । लग्नकविशेषनिषधश्च तेनैवोक्तः—''न स्वामी न च वै
शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा।निरुद्धो दण्डितश्चेष सिद्र्यद्वेव न कचित्।।नैव रिक्थी न

मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः।राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः॥ नाशक्तो धनिने

संततिस्तु पशुस्त्रीणाम् इत्यादि ॥ ५७॥

तथाशब्दः सत्काराद्यर्थः । यस्य यावती परा वृद्धिरुक्ता तस्य तद्दृद्धियुक्तं स सत्का-

बालंभड़ी

सर्वत्र वश्वदाविष—अव्याक्षरत्वात् श्वियः पूर्वतिषातः । तेषु सन्तितिरेवेद्यर्थः । प्रागुक्तेत्येवाऽऽह्—कालानादेति । वृद्ध्या सह आधिवर्यं सामान्यतः सर्वं तात्पर्यार्थमाह—
यस्पेति । विशेषमाह—यदा त्विति । संप्रेति—प्रतिज्ञाते प्राप्ते इत्यर्थः। तत्र पक्षत्रये । प्रवमग्रेऽिष । अत्र मानमाह—तस्पेति । परम् अधिकं । काले इति—परिसम्बिष काले यदि स न
तथा क्वर्यात् तदा तिसम् काले व्यतीते तु सित तं निवन्धं तमर्थं दापयेदित्यर्थः ।
प्रेते चिति—अधमर्णे इत्यर्थः। विशेषान्तरमाह—लग्नकेति । प्रतिभूविशेषे निषेधोऽपीत्यर्थः।
केषांचित् प्रतिभूत्विनेषेध इति यावत् । तेनैव कात्यायनेनैव । अत्र स्वामित्वादिकं खनिरू

दातुं दण्डं राह्ने च तत्समम् । जीवन्वाऽपि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः॥ नाविज्ञाय गृहीतव्यः प्रतिभूः स्विक्रयां प्रति॥" इति॥ सन्दिग्धोऽभिशस्तः; अत्यन्तवासिनो नै-ष्ठिकब्रह्मचारिणः॥ इति प्रतिभूविधिः॥

धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेत् प्रतिभूराधिश्च; यथाऽऽह नारदः, —''विस्नम्भहेत् द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चा⁷⁷ ईति । तत्र प्रतिभूर्निरूपितः, इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम 5 गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते;—आधीयत इत्याधिः। स च

रप्रतिसुवो देयमिस्यर्थः ॥ ५७ ॥

विसंभहेत् द्वावाधिप्रतिभुवौ । तथा चोक्तम्-—" विसंभहेत् द्वावत्र प्रति

सुबोधिनी

निबन्धं दापयेत् तमिति,--तमथं दापयेदिसर्थः॥ इति ऋणादानप्रकरणे प्रतिभूविधिः॥

बाछंभट्टी

पितं आह्यस् । क्रचित् कापि । रिक्थी पुत्रादिः। दातुं धनमिति शेषः। जीवन्निति-यस्य पिता जीवन् जीवति व्यख्ययेन शता आस्ता इति शेषो वासोऽपि चेत्यर्थः।तथैवेच्छेति-स्वेच्छाचरणाशीक इत्यर्थः । त्वेति — प्रतिभूत्वकरणामिसमीइवेत्यर्थः । प्रतिभूत्वक्रियेति इति
पाठान्तरस् । अत्र धनिकेन स्वदानिक्रयामिसमीइवेत्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्त्यं स्पष्टमेव ॥
इति प्रतिभृविधिः॥

प्रसत्ताक्षाक्षितिक्षणमङ्करवाऽऽधिनिरूपणं संगतिमाह — धनेति । तद्दाने इत्यर्थः । विस्तम्मो विश्वासः । अधनप्रयोगे । तत्र तयोगैध्ये इदानीमिति । तत्रप्रसङ्गेऽपि तैतोऽस्यान्तरङ्गरवादिति भावः । निरूपणस्योभयरूपस्वेनात्र मूळाजुक्तमुभयं वक्तं तस्यादौ सामान्यळक्षणमाह — आधिनीमिति । स्योपेति — उच्छ्रष्टविश्वासेत्यथैः । यद्वा उपरीति लोकोक्तिस्तत्यतिनिधित्वेनेत्यथैः । अधीति—स्याप्यत इत्यर्थैः । प्रवं रूढिमुक्त्वा योगमाह—अधीति । अर्थस्स एव । अत एव नारदवाक्ये तथोक्तम् । तेनोभयप्रदर्शनम् । अत एव तत्र तथोक्तम् । अथ भेदमाह — स चेति ।

द्विविध: —कृतकालोऽकृतकालश्च ; पुनश्चेकैकाो द्विविध: गोप्यो भोग्यश्च ; यथाऽऽह् नारद: — ''अधिक्रियत इत्याधि: स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोपनेयश्च यावहयो-यतस्तथा॥ स पुनर्द्विविध: प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।" ईति। कृते काले आधानकाल एवामुष्मिन्काले दीपोत्सवादौ मयाऽयमधमार्णिको मोक्तन्योऽन्यथा तवैवाऽऽधिर्भविष्यती-5 त्येवंनिरूपिते काले उपनेयः आत्मसमीपं नेतन्यो मोचनीय इत्यर्थः। देयं दानं, देयमनतिक्रम्य यावहेयम् , उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः; यावहेयमुखतः यावहेयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः। गोप्यो रक्षणीयः॥ ५७॥

सुबोधिनी

" अधिक्रियत इत्याधिः" इत्यादिनारदवाक्यं व्याचष्टे—क्कृते काल आधान-काल इत्यादिना । तत्र कृतकालाधिस्वरूपं निरुच्याकृतकालाधिस्वरूपं निर्वेक्ति—देयं दान-मित्यादिना । गोष्याधिस्वरूपमाह—गोष्यो रक्षणीय इति । भोग्यस्तु प्रसिद्धः ॥ ५७ ॥ एवञ्ज चातुर्विध्यमाधेरुक्तं भवति । तत् यथा—कृतकालगोष्यः कृतकालभोग्यश्चेति द्वेधा ।

बालंभद्दी

द्विघेत।द्वित्वस्तर्प इत्यर्थः।सद्विविघोऽपि सन्दिग्धत्वात् कृतेत्यादि पदत्रयं तत्रत्यक्रमेण ध्याचष्टे —कृते इत्यादिना य इत्यन्तेन । काले इति—अनेन कर्मधारयोत्तरं "कृत्येर्क्षण" इति सप्तमी समासः स्वितः। अस्यार्थमाह—धनत्यादि काले इत्यन्तेन । प्वेनानन्तरकाल-ध्यावृत्तिः। उपार्थमाह—आत्मोति । विशिष्टतात्पर्यार्थमाह—मोचेति । अयमेव कृत-कालः, एतस्वरूपमुक्त्वाऽकृतकालास्यद्वितीयस्वरूपं निवैक्ति—देग्रमिति । बहुल्प्यहणात् भावे कृत्य इत्याह—दानमिति । अध्ययेभावः पैदार्थानिवृत्तावित्याह—देग्रमिति । उद्यतपदार्थमाह—नियत इति । उभयोरन्तर्यावित्याव्यव्यवस्यचनायाऽऽह—स्थापित इति । उपयोगित समासमाह—यावदिति । तात्पर्यार्थमाह—गृहीतिति । प्रत्यपंणं दानम् । अच्छेष इत्यन्तस्यापि तमाह—अनीति । निरासाय तत्स्वरूपमाह—रक्षेति । भोग्यस्तु प्रसिद्ध इति भावः॥ ५७॥

एवं चतुर्विधस्याऽऽधेर्विशेषमाह—

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते । काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

प्रयुक्ते धने स्वक्रतया बृद्धया कालक्रमेण द्विगुणीमूर्ते यद्याधिरधमणैन द्रव्य-दानेन न मोक्ष्यते तदा नश्यति,—अधमणिस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति।कालक्रतः क्रत- 5 कालः, आहिताग्न्यादिषु पाठास्कालकाव्यस्य पूर्वानेपातः। स तु काले निरूपिते प्राप्ते

भूराधिरेव च ।"तयोः प्रतिभूव्योल्यातः इदानीं क्रमप्रासत्वात् आधिरुव्यते—आधिः प्रणदेयोद्विगुण इत्यादि ॥ ५८ ॥

विश्वासार्थे हिरण्यादि यदाधीयते स आधिः। स द्विविधः,—गोप्यश्चागोप्यश्च,— तत्र गोप्यः कदाचित्काल्य्यवस्थया क्रियते । इयता कालेनामोक्षयतो ममायं प्रणङ्श्यतीति-कदाचित्तु स सुग्धः स प्रणश्येत्। द्विगुणे धने यदि न दीयते इतरोऽपि। काल्य्यवस्थया कृतं

सुबोधिनी

अकृतकालगोप्योऽकृतकालभोग्यश्रेति द्विप्रकार इति । अक्षरार्थमाह— प्रयुक्ते धन

बालंभड़ी

एवं चाऽऽघेश्चातुर्विध्यमनेनोक्तम् । गोप्यः कृतकाळोऽकृतकाळश्च । एवं भीग्यश्चेति तदाह— एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । मोच्यते इति — मोक्ष्यते इति पाठान्तरम् । तत्र मोक्षमोक्षणे इति धातुर्वोध्यः । मोक्षत इति त्वपपाठः । अधाध्य-धेमाह—प्रयुक्ते इति, दत्ते हत्यर्थः। भूते सति अधमणेत्वं तदीयस्वत्वम्। कचिद्वयस्तपाठः। पष्टयन्तमात्रपाठे स्वमित्यधिमस्यात्राप्यन्वयो बोध्यः । न केवळं तावदित्याह—धनेति । तृतीयपदार्थं पदार्थपृषेकमाह--काळकृत इति।अस्य पूर्वोचुक्तवश्रमनिरासायाऽऽह-कृतेति । नन्वेवं सति तदसंगतिरन्यथा पूर्वविरोधापाचिरत आह—आहितेति। पूर्वतो वैळक्षण्य-माह—स ल्विति । श्रेषमाह—प्राप्ते इति । गते सतीरवर्थः । अत प्रव पूर्वेणारातार्थस्व-

नश्येत्—हैंगुण्यात् प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फैलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः, भेश्रत्रासादिः—स न कदाचिदिप नश्यित । इतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्काला-तिक्रमे नाश उक्तः ''काले कालकतो नश्येत्'' इति ; अक्रतकालस्य भोग्यस्य नाशामा-व उक्तः—''फलभोग्यो न नश्यित'' इति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येत् इत्येतदक्रतका-ठगोप्याधिविषयमवातिष्ठते । हैंगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्तव्यम्, —बृहस्पतिवचनात् ''हिरण्ये ह्रिगुणीभूते पूर्णे

सुबोधिनी

इत्यादिना । चतुर्विधाधिष्विपि विशेषं विभज्य दशैयति— कृतकालस्य गोप्यस्येति । अकृतकालगोप्याधेर्द्वेगुण्यातिकमे नाशः । कृतकालगोप्यभोग्याध्योस्तु कृतकालातिकमे नाश इत्यभिहितम् । तत्र न द्वेगुण्यमात्र एव न च कालातिकममात्र एव नाशः, अपि तु क्रियानवकाशोऽस्तीत्याह— द्वेगुण्यातिक्रमेणेति | अथ कृतकालस्य गोप्याधेधेनद्वैगुण्ये

बालंभट्टी

माह—हैगुण्यादिति। तहत् तुर्यपादार्थमाह—फुलेति । उक्तसूबेणैव पूर्विनिपातस्तस्याकृतिगणस्वादिखाह—फुलिमिति । तृतीयासमासस्तु वक्तमुचितः । क्रदोति—हैवैगुण्ये काले च
प्राप्ते सत्वपीत्यर्थः। न चैवं वाक्यार्थत्रये त्रिषु विशेषकामेऽपि तुर्ये तद्काभात् प्रतिज्ञाहानिर
तोऽन्यथा दुर्वेचत्वात् व्युक्तमे सर्वत्र तेषु विभाज्य तमाह—क्रतेत्यादि । इद्मुभयपरं संकोचे मानाभावादिखाह—गोप्येति । अत प्वाऽऽह—क्रतेति । विशेषोक्तराह—भोग्येति ।
अवोति । पर्यवस्यतीत्यर्थः। क्रैतकालगोप्याध्योः क्रतकालातिक्रमे नाशः; अक्रतक्रतकालगोप्याध्योद्देगुण्यातिक्रमे स इत्युक्तं तत्र हैगुण्यत्कालतिक्रममात्रयोरेव न सः। कि तु ततोऽ
प्यंग्रे स्वल्पावकाशोऽस्तीति प्राग्वत् विशेषमाह—हैगुण्येति। तदेवाऽऽह—हिर्ण्ये हित्।
वन्धकस्येति मध्यमणिन्यायेनान्वेति। प्रतीक्ष्यंति पाठः।प्रतीक्षयेदित्यपपाठः।हिर्ण्ये हिगुणी
भूते सतिक्रतावधौ वन्धकस्य काले पूर्णे च सति धनी उत्तमर्णः हिस्साहं प्रतीक्ष्य वन्धकस्य
स्वामी भवतीत्यर्थः। हिन्सस हिससास्तेषामह्नां समाहारो हिससाहं चतुद्देशदिनानि। प्रती

१ क. ' फलं भोग्यं यस्यासी फल्डभोग्यः' इति नास्ति । २ ब. कृतकालगीप्यभोग्याध्योः ।

काले क्रतावधेः । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ॥ तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी बैन्धकमाप्नुयात् । " इति । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् ,-अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् ; धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिप्रहक्रयादेरभावात् ; मनवचनविरोधाच-" न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । " ईति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमनवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाञ्चिरकालावस्थाना- 5 दाधेर्न निसर्गोऽस्ति, नान्यत्राऽऽधीकरणमस्ति,न च विकयः। एवमाधीकरणविकयप्रतिषे-धाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगत इति । उच्यते । आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्व-निवृत्तिहेतः आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्ववापत्तिहेतः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये नि-

सुबोधिनी

नाशोऽभिहितः। तमाक्षिपति— नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नमित्यादिना । परिहरति— उच्यते आधीकरणमेव लोक इत्यादिना।सोपाधिकाचासौ स्वत्वनिवृत्तिश्च, तज्ञ हेतुः, सोपाधिका चासौ स्वत्वनिवृतिश्च तत्र हेतुः, सोपाधिका चासौ स्वत्वापत्तिश्च, तडा हेतुरित्युभग्रज्ञापि समासः । नन् भवत्वेवं छोकतः, तथाऽप्यधर्मणस्यात्यन्तिकस्वत्वनि वृत्तेरुत्तमर्णस्य चात्यन्तिकस्यत्वप्राप्तेश्वाभावादाधिनाशः, कथमित्यत आह—तत्र धनद्वेगुण्ये

बालंभड़ी

क्षाफलमाह-तदन्तरेति । चतुर्दशदिनमध्ये इत्यर्थः । कृतकाले तथा प्रतिज्ञयोभयत्र नाशेऽ प्यक्रतकालगोप्याधौ स न सम्भवतीति पूर्वाधौक्तमाक्षिपति-नन्विति । हेत्वन्तरमाह— मन्विति । तदेवाऽऽह--न चाधिरिति । तथाशब्दादप्रतीतेर्व्याचष्टे--काल्लेनेति । साधनं क्रतेति समासः बहकाछेनेत्यर्थः। सँरोधः स्थितिस्तदाह-चिरेति। न च विकयम् इति अस्ती-त्यस्यानपङ्गः । नन्वेतावताऽपि नोक्तार्थलाभोऽत आह - एवमिति । विरकालावस्थाने-नेत्यर्थः । आधीत्यस्यान्यन्नेत्यादिः अन्ययैतदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः । सोपेति—सोपाधि-कीचासी स्वत्वीनवृत्तिश्च तस्यास्तत्र वा हेतुरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि।स्वत्वनिवृत्तिस्यत्वा-पर्योः स्वाभाविकत्वाभावेन सोपाधिकेत्युभयत्र विशेषणं प्रसिद्धत्वादेरुभयत्रान्वयः। नन्व-स्वेवं लोकतस्तथाऽप्यात्यन्तिकयोस्तयोरभावादाधिनाशः कथमत आह—तत्रेति । तत्र तस्याः तयोस्तद्वेतुत्वप्रसिद्धौ चेत्यर्थः-धनेति । अनेन बृहस्पतिवचनेन, तयोस्त-

१ इत. ग. घ. इ. छ. ज. बन्धमवाप्तु० । २.—११.२७.—२८. धनिकत्वत्व । ४. - ८. १४३ । ५ क. नान्यदीयकरणमस्ति । ६ वं. संवाधः स्थितिस्तदाह ।

क्ष्पितकाले प्राप्ते च द्रव्यदानस्यात्यन्तिनृष्ट्येरनेन वचनेनाधमर्णस्याऽऽत्यन्तिकी स्वल-निवृत्तिः उत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वं भवति । न च मनुवचनिवरोधः; यतः—"न त्वेवाऽऽधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमान्तुयात् । " ईति । भोग्याधिं पृक्कत्ये-दमुच्यते——" न चाधेः कालसंरोधानिसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ " ईति । मोग्यस्याऽऽधिश्चिरकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयप्रतिषेधेन धनिनः स्वत्वं न भवति। इहाप्युक्तम् — "फल्मोग्यो न नञ्यति" इति गोप्याधौ तु पृथगारन्धं मनुना— " न मोक्तन्यो बल्जदाधिर्मुञ्जानो वृद्धिमुत्स्युजेत् ॥ " ईति । इहापि वक्ष्य-ते, " गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः " इति । " आधिः प्रणश्येद्विगुणे " इति तु गोप्याधि प्रसुच्यते इति सर्वमिक्द्धम् ॥ ५८ ॥

सुबोधिनी

निरुपितकालप्राप्तों चिति । अयमर्थः — "परिपूर्णे कृते काले धने च द्विगुणे सति । तदन्तरा धनं दस्वा ऋणी बन्धकमाप्तुयात ॥" इति वदता बृहस्पितना द्वैगुण्यानन्तरं कृतकालानन्तरमपि चतुर्दशदिनाभ्यन्तरं द्रन्यं दद्यान्नोत्तरत्नेति सूचितम् । तेन चांत्यन्तं-द्रन्यदानं द्वैगुण्याचनन्तरं निवर्तते । निवृत्ते च द्रन्यदाने आधिः प्रणश्येत्" इत्यनेन वचनेनाधमणस्यात्यनितकी स्वस्वनिवृत्तिः, उत्तमणस्य चात्यान्तकी स्वस्वप्राप्तिस्पदिश्येतेति । यतो न त्याधौ सोपकारे इति । सोपकारे आधौ भोग्याधाविति यावत् । तज्ञाप्यकृतकाल इति बोव्हन्यम् ॥ ५८ ॥

बालंभड़ी

स्यात्यन्तानिवृत्तेस्तयोस्तदुभयं क्रमेण मूळवचने भवतीत्यर्थः। तदन्तरंत्यादि वदता बृहस्पतिना तयोरनन्तरमपि चतुर्देशदिनमध्ये पूर्वद्रव्यं देयं नाम्ने इति स्चितम् तथा च तदन्तरप्रत्यनतद्रव्यदानिवृत्तिकाभेन निवृत्ते द्रव्यदाने आधिः प्रणक्ष्येदित्यनेनाधर्मणस्यान्यत्तिक्षी स्वव्यतिवृत्त्यपात्तिक्षां स्वात्यान्तिकी स्वत्यप्राप्तिस्पदिद्यते अन्यथा वचनवेष्यर्थ्यं स्पष्टमेवेति
मावः। प्वमावदोषमुकृत्य द्वितायमुक्तरति—न चिति। सोपकारे उपकार सहिते भोग्याधाविति
यावत्। तत्राप्यकृतकाळे इति बोध्यः। कुसीदेन तद्धेद्रव्यप्रयोगेन कृता अत एव तथैव तत्तात्पयमाह—भोग्येति।निषेधेनेति—तथोर्निधेनेत्यर्थः। उक्तमिति-अत्रैव वचने इति मावः। न ववेवं
मनोन्थूनता, गोप्याधिविषयानुक्तरत आह— गोप्यिति । अत एव बळादित्युक्तं
वक्ष्यते । अव्यवहितमेवाऽऽहैतमेव । अत प्वाविरोधं स्पष्टयन् प्रकृतिमाह—आधिरिः
ति ॥ ५८ ॥

१.—८. १४३. (पूर्वार्थः) । २.— ८. १४३. (उत्तरार्थः) । ३.—८. १४४ । त चोत्पन्नद्र ।

किं च--

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे रथ हापिते । नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृताहते ॥ ५९ ॥

गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या--समयातिक्रमात् । तथा सोपकारे उपैकारकारिणि बळीवर्द- 5 ताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानि व्यवहाराक्षमत्वं गमिते ना वृद्धिरिति सम्बन्धः । नष्टो विक्वतिं गतः ताम्रकटाह्मदिश्च छिद्रभेदैनादिना

तत एव प्रणश्यतीत्यत आह-"फलभोग्यो न नश्यति" इति । फलं भुज्यते यस्य स फल भोग्यः, फलं वृद्धः, स्पष्टमन्यत् ॥५८॥

कि च- गोप्याधिभोगे ने। वृद्धिरित्यादि ॥ ५८ ॥

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः:--प्रणश्येदिति भावः । सोपकारेऽथेत्यपिशन्दार्थोऽयशब्दः सोपकारेऽप्याधौ वृद्धिर्न स्यादिसर्थः । वाहदोहादियुक्तो गवादिः सोपकारः, अविकाराशङ्कया

सुबोधिनी

गोप्यभोग्याधिसाधारणं धर्ममाह- नष्टो विकृति गत इति । उगयसाधारण्यमेव

बालंभड़ी

किं चेति — विशेषान्तरमत्राऽऽहेत्यर्थः । नो इत्यस्य व्याख्या — नेति । ननु दोषाल्पत्वादयुक्तमत आह — अपीति । समयः संकेतः। चार्थमाह — तथेति । अथेति अत्र पाठान्तरम् । अर्थः स एव। उपकारसाहित्यं तत्कर्तृत्वेन नान्यथेत्याह— उपेति । अत्र समयवशेन द्वैवि॰यादाह—सवृद्धिके इति । अन्यथैतदसङ्गतिः स्पष्टैव । स्वरूपहाने रविवक्षितत्वादाह-व्यवेति । उक्तहेतोरवानुषङ्गमाह - नो वृद्धिरिति । उत्तरार्धे विवृण्वन् गोप्यभोग्यादिसाधारणं धर्ममाह—नष्टो वीति । एतेन प्रसिद्धार्थनिरासः । अधिमेण पौनरुक्यापरोः तृतीयान्तं पूर्वान्वयि । छिदं च भेदनं विदारणं च तदादीसर्थः । योग्यतया

१ क. च. ङ. रेचहापिते । २ क. ङ. उपकारिणि । ३ क.ग. घ. ङ. छ. ज. भेदादिना।

पूर्ववत्कृत्वा देयः। तत्र गोष्याधिर्नष्टश्चेत्यूर्ववत्कृत्वा देयः। उपभुक्तोऽपि चेद्दृद्धिरिप हातव्या। भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयः; वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्हातव्या। विनष्टः आस्व-न्तिकं नाशं प्राप्तः,सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण। तद्याने सवृद्धिकं मूल्यं रूपे रुपेते धेनी। यैदि न ददाति तदा मूरुनाशः,—''विनष्टे मूरुनाशः स्यादैवराजकृतादते ।" 5 र्हेति नारदवचनात्। देवराजकृतादते-देवमग्न्युदकदेशोपप्रव्यादि, देवकृताद्विनाशा-द्विना ; तथा स्वापराधरिहताद्राजकृतात् । देवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूर्थं

पृथ्यवचनम् । भावित इति भोक्राऽभ्युपगते साक्षिभिर्या भुक्तोऽनेनायभित्येवं भाविते नष्ट

सुबोधिनी

विविनक्ति - तत्र गोप्याधिर्नष्टरचेदित्यादिना | विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्त इत्यादिकः सम्युग्नयाधिविषये बोव्हण्यम् ॥ ५९ ॥

बालंभट्टी

आह—पूर्वविद्यिति । अभयसाधारण्यमेव विश्वदयित । तन्नेति । तयोर्मेण्ये इत्यंथः । नष्टः तावन्मात्रम् । चेत् यदि । तदेति शेषः । एवमभेऽपि । अत एवाऽऽह—उपेति । अपिना नाशसमुच्ययः । वृद्धिर्राति । अथसपादोक्तःवात् अपिना पूर्ववत् करण समुच्ययः । वृद्धिर्वति पाठे वा समुच्यये ॥असम्रावे तु तावन्मात्रमेवेति बोध्यम् । द्वितीः यस्याप्युभयाधिविषयस्यं कथयन् साधारणधर्ममाह — विनष्ट इति । वि पदकभ्य माह—आत्यन्तिकेति । चार्थमाह—सोऽपीति । तस्यरूपस्यैवाभावादाह—मूह्यादीति । तद्दाने धनिना तस्मिन् दर्शे ईवयं तादशं सर्वं स कमते। मूल्यं मूलस्। एवमभे सर्वंत्र धनीत्य स्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । विशेषमाह —यदीति । मूल्नाश इति । तथा सति स्रुतर्शं वृद्धिनाश इति भावः । विनष्टे अँदने तथेति शेषः। अव्यवहितापवादस्येन तुर्थपारं सप्रती-कं व्यावष्टे — देवेति । अत एवाऽऽह—विनाशादिति । क्विचन्नाणि स्थळे विशेषमाह—

१ क. रू. मृळं। २ ग. घ. धनीति नास्ति। ३ यदा । ४.--२. १२६.। ५ ब. इंडिस्पीति ब्रितीयपादोक्तत्वात् ब्रिवेंति । ६ फ. व. स्वीयं ७ व. उद्दण्डे (१) ।

5

टातन्यम् अधमर्णेनाऽऽध्यन्तरं वाः यथाऽऽह-''स्रोतसाऽपहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते। आधिरन्योऽथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम्॥"इति। तत्र स्रोतसाऽपहृते इति दैवकृतो-पलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अपि च---

आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । यातक्वेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत ॥ ६० ॥

आधर्मीग्यस्य गोप्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिप्रहणसिाद्धः। न साक्षिले-

आधिर्विनष्टो वा दैविकात्। अन्याद्यपद्भवात् राजकीयाद्वा नाधमर्णिकाय देयः । स्वरू पहानिः विनाशः ; अपहारस्तु नाशः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५९ ॥

ऋणिकार्षितस्य - आधेः स्वीकरणादित्य।दि ॥ ६० ॥ असारतां यातश्चेदन्य आधेया धनं वा धनिने वहेत् । समर्पितस्यापि स्वीकरणे नो-

सबोधिनी

आधर्गीप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणाद्भपभोगादिति । गोप्यस्य स्यीकरणमात्रं भोग्यस्योपभोग इति द्रष्टव्यम् । भोग्यस्योपभोगेनैव सिद्धिरित्यत्र नारदवचनं प्रमाणयति-

बालंभड़ी

स्वापेति । कृतात् विनाशाद्विनेत्यनुषज्यते । अनेन सूचितं तत्र विशेषमाह - दैवेति । अध्यम-र्णस्येव वस्तुनाशो नोत्तमर्णस्येति भावः। तदसम्भवे आह आध्यन्तरं वेति।स्रोतसा नद्या-दिसंबन्धिना। राज्ञेति-अधिकृतद्वारेति भावः। अत एव णिच् । अथशब्दो अब्यवहिततदानन्त-र्वे। धनं सवृद्धिकम् । तत्र न्यूनतां निराचष्टे-तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । द्वितीयस्य कण्डत उक्तत्वादिति भावः । दैवेति--दैवकृतमात्रेसर्थः ॥ ५९ ॥

अपि चेति । अन्यद्प्याधिविषये आहेत्यर्थः। संकोचे मानाभावादुभयसाधारण्येन व्याचष्टे— आधेरिति । अत एव गोप्यस्य स्वीकरणमात्रस्वेन निर्वाहेऽपि भोग्येऽ-निर्वाहासदुपलक्षणमित्याह — उपेति । तथा च यथासंख्यमन्वयः कृतः । साक्रोक्षत्वादाह — आधीति । हतुव्यवछेद्यमेवाऽऽह — न साक्षीति । मात्रपदे ख्यमात्रेण, नाप्युदेशैमात्रेण; यथाऽऽह् नार्दः—''आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा। सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यर्चेऽस्ति नान्यथा ''॥ इति। अस्य च फलं ''आधौ प्रतिप्रद्वे क्रीते पूर्वो तु बल्वक्तरा॥'' ईति। या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बल्वता, स्वीकाररिहता तु पूर्वोऽपि न बल्वतीति। स चाधिः प्रयक्षेन रक्ष्यमाणोऽ-प्रभोन्यत्वसिद्धिः स्यात्। यन्तेनापि तु रक्ष्यमाणोऽध्यसारता यातश्चेष्यदि पाल्यमानोऽध्य-

सुबोधिनी

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्त इति । अथ वाऽऽधेगोंग्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादित्यस्यान्या व्याख्या; तद्यथा—स्वीकरणशब्द्खेव पर्याय उपभोगादिति ! अयमभिसन्धिः—मुजिः पाळने अभ्यवहर्रणे च वर्तते । गोप्याधावुपभोगो नाम परिपाछनम् । अग्रोपेखुपसर्गो व्याप्तौ वर्तते । तथा चोपसर्गयुम् "उप सामध्यसामीप्यव्याप्याचार्यकरणदेषिव्यापन - दाक्षिण्यवीप्सारम्भप्जोद्योगकार्याहित्यमरणानशनेषु" इति। भोग्याधावुपभोगो नामाभ्यवहरणं फळाचुपभोग इति यावत् । असिन् व्याख्याने उभयत्र नारदवचनमपि प्रमाणयित—आधिस्तु द्विविध इति। अस्य च फळामिति। "आधेः स्वीकरणात् सिद्धिः" इत्यस्य वान्यस्थेत्य-थैः । फळावमेव विविच्य दर्शयति—स्वीकारान्ता क्रियोति । "रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम्" इत्यस्मगं व्याच्छे "स चाऽऽधिः प्रयत्नेन " इत्यादिना ॥ ६०॥

बालंभट्टी

न विशिष्टस्य सिद्धिजनकार्य स्चितमत एव प्रागवधारणानुक्तिः । उद्देशो वस्तुसंकीर्तितम् । अप्यदेशित पाठातरम् । भोग्यस्य भोगोनैव सिद्धिरित्यत्र मानमाह—यथाऽऽहोति। यद्वा स्वीकर्णादित्यस्य ब्याख्या—उपभोगादिति । भुज पाळानाभ्यवहारयोरित्युक्तेर्गोप्याधावुपभोगः परिपाळनम् । भोग्याधौ अभ्यवहारणं फळागुपभोग इति यावत् । उपशब्दस्तु सैंभिष्यसाम्ध्यैच्याप्याचर्यकृतिसरणदोषदाक्षिण्यवीप्सारंभप्जनाध्ययनेषु वर्तत इति यथासंभवं योज्यः। अत्र पक्षे उभयत्र मानमाह—यथाऽऽहेति ।भागे इति-उक्तद्वयर्थकमित्वम् । अन्यधा कक्तभोगाभावे साक्ष्यादिमात्रेण नेत्यर्थः । नतु किमनेन प्रकृते साधितमत आह—अस्य चेति । अधिः स्वीकरणान् सिद्धिरित्यस्येत्यर्थः । हतीति-इत्युक्तार्थसिद्धिः फळित्य-र्थः। फळित्वनेव विशद्यति—योति । स्वीकारपदमुक्तार्थकम्। रक्ष्यमाणोऽपीरयादि ब्याचष्टे—स चाऽऽधिरिति। द्विषिध इत्यर्थः। शक्तसामर्थ्यादाह—प्रयत्नोति । अविरोधायाऽऽह-

१. क. छ. च. छ. उपदेश । २. ज. यदस्य । ३. — १. १३८. । ४. व्य. २३. । ५. थ. द. अभ्यवहारे च । ६. थ. द. पाख्यान । ७ 'त्य ' इत्यस्य स्थाने 'त्य' इति मवेत् । ८. त. वछमे । ९. त. द. या स्वीका । १० फ. ब. "सामीप्य सामर्थेक्याप्याचार्थंकरणदोष- स्थापनदा वीप्सारम्भ क्षिण्य पूजोद्योगकार्य हासमरणस्वादनानश्रानेषु"

पि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रन्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्तन्या धनिने धनं वा देयम् । "रह्यमाणोऽप्यसारताम् " इति बदताऽऽधिः प्रय-त्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् ॥ ६० ॥

" आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे " इत्यस्यापवादमाह —

चरित्रबन्धककृतं स वृद्ध्या दापयेद्धनम् । सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं दिगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

चरित्रं शोभैनाचरितं, चरित्रेण बन्धकं चैरित्रबन्धकं, तेन यद्यमात्मसात्कृतं परा-

सारीभूतो ततोऽन्य आधेयः स्यात् । यहा यभ्मिन्न ववधन (१) भावाजनी अवेत । धनिने वा धनं सोदयं देयम्। आध्यतनं वा कार्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

यथा अर्घाधिरपुष्यमाण एव स तु बन्धक मात्रतया क्रियते। तदा चारित्रबंधक-कृतमित्यादि ॥ ६१ ॥

चरित्रबन्धककृते सोदयमर्थं दाप्यः। नाधिन्यागममात्रेण मोच्य इत्यर्थः । अन्यत्राप्येव मेव विश्वासन्यवहारे सत्यङ्काराय च यह्न्यमर्पितं तद्विसंवदता द्विगुणं प्रत्यर्पणीयम् । सत्य-

सुबोधिनी

यदृश्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतमित्युक्तं पूर्वत्र तत्राऽऽत्मसात्कृतं द्रव्यमाह-बालंभड़ी

कालेति। चेदर्थमाह-यदीति। असारेत्यादिव्याख्या- अविकृत एवेति। विद्यतेः प्रागुक्तत्वेना-पौनस्वस्यायेद्मुक्तम् । ततः तदा। यद्वा तत इत्यस्यान्य इत्यन्नान्वयः । तदेति शेषः । तदेत्येव पाठान्तरम् तदेति सूचितार्थमाह-रक्ष्येति ॥ ६० ॥

अन्यथोक्तिवैयर्थ्यं स्पष्टमेव इत्यस्येति । इति पूर्वाधोक्त स्याकृतकालगो-प्याधिविषयकस्य तन्नाशस्येत्यर्थः । शोभनेति — सैदाचरणमित्यर्थः । सँमासौ क्रमेणाऽऽह — चरित्रेणेत्यादिना । विनिगमकाभावादाह — परेति । एवपदस्य

१ क. ड. च. श्रोमनं चरितं । २ क. झ. ' चरित्रवन्धकम्' इति नास्ति । ३. ब. तदाचरण ४. फ. ब. सुष्ट्रयासाधनकृतेतिसमासौ ।

धीनं वा कतम् । एतदुक्तं भवति—धिनिः स्वच्छाशयत्वेन बहुम्त्यमिष द्रव्यमाधीक्तत्याधमर्णेनात्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम्, यदि वाऽधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेना-त्यम् स्वय्यमाधिकृत्याधमर्णेनात्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम्, यदि वाऽधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेना-त्यम् स्वय्यमाधि गृहीत्वा बहुद्वव्यमेव धिननाऽधमर्णाधीनं कृतमिति तद्भनं संनुपो वृद्धशा सह दापयेत् । अयमाशयः—एवंक्त्पं वन्धकं द्विगुणीभृतेऽपि द्रव्ये न नश्यिति। तिश्व सत्यक्षारकृतं—करणं कारः, भावे वज् , सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः ''कारे सत्यागदस्य'' इति सुम्—सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कार-कृतम् । अयमभिसन्धः—यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं 'द्विगुणीभृतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाशः' इति, तदा तद्दिगुणं दापयेदिति अन्यो-

ङ्कारिणस्तु विसंवदतस्तद्धानिरेव; यथाऽऽह कात्यायनः—''सत्यङ्कारीवसंवादे द्विगुणं प्रति-दापयेत् । अकुर्वतस्तु त्तद्धानिः सत्यङ्कारप्रयोजनम् ॥" इति ॥ ६१ ॥

सुबोधिनी

-धनिन: स्वच्छाशयत्वेनेति । पराधीनकृतद्रव्यमाह— यदि वाऽधमर्णस्येति । सस्यक्कार-मित्येतं शब्दं निर्वेक्ति—करणं कार इत्यादिना । चारित्रबन्धककृतमित्येतत् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अन्योऽर्धे इत्यादिना ॥ ६१ ॥

वालंभट्टी

शाब्दमधयुक्ता ताल्पर्यार्थमाह —एतदिति । तत्रात्मसात्कृतमाह — धानिन इति । द्वितीयमाह — पदि वेति । विहिति(?)तद्येमध्ययं भिन्नं पदं वा। एवं पदार्थानुक्ता वाक्यार्थमाह — तदिति । चिरत्रवन्धककृतामित्यर्थः। स इत्यस्य ध्याख्या — नृप इति । सह युक्ते तृतीयेत्याह —सहिति । तदपवादत्वं स्पष्टियतुमाह — अयमाशय इति । एवं रूपमिति — चारत्रव्हेतुकामित्यर्थः। उत्तरार्वं ध्याचष्टे — तथेति । तत्रादौ सत्यामिति पदार्थमर्थान्तरस्या युपयोगिनो निरासायाऽऽह – करणमित्यादि । सत्यक्कार इति समयकरणमित्यर्थः। शप्यकरण-मिति यावत्। स्त्रे कार इति धत्रन्ताणन्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इति भावः। शब्दस्य वाक्यार्थस्यास्कुटत्वादाह — अयमिति, आशय इत्यर्थः। तत् सत्यक्कारकृतं वृद्यम् । सम्भवा

१. क. ग. स्वेच्छाञ्च । २. च. छ. सबृद्धिनृपो वृद्धया । ३. अ० ६. २. ७०. ।

ऽर्धः । चारित्रमेव बन्धकं चरित्रबन्धकं चारित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रा-दिजनितमपूर्वमुच्यते । यत्र तदेवाऽऽधीक्कत्य यद्व्यमात्मसात्कतं तत्र तदेव द्विगुणी-भृतं दातन्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुन्यते-सयङ्गारकृतमिति ऋय-विक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यद्कुळीयकादि परहस्ते कृतं तद्वयवस्थातिकमे द्विगुणं दातन्यम्। तत्रापि येनाङ्गुळियकाद्यार्पतं स एव चेद्वयवस्थाऽतिवैती तेन तदेव हीतव्यम्। 5 इतरश्चेद्वचनस्थाऽतिवर्ती तदा तदेवाङ्गुळीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥ ६१॥

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिरस्तेनोऽन्यथा भवेत । प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नयात् ॥ ६२ ॥

धनदानेनाऽऽधिमोक्षाणायोपस्थितस्याऽऽधिर्मोक्तव्यो धानिना, न वृद्धिलोभेन स्थाप- 10

यदा खूणिकः सोद्यं दृग्यं आदायोपस्थितसदा — उपास्थितस्य मोक्तव्य इत्यादि॥ ६२॥

प्रयोजकेऽसति धनं कुळेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् । सोऽयं द्रव्यमादायोपस्थितेआधिमनु-·ख्जन् प्रयोक्ता दण्डयः स्यात्। यदा त्वसंनिहितो धनप्रयोक्ता तदा तस्मिन् प्रयोजकै तत्क्रदंबे

बालंभड़ी

दाह—अन्योऽर्थ इति । पद्यस्येति भावविशेषणम् । समासमाह—चरित्रमिति । अत्र पक्षे चरित्रशब्देन सदाचरणं नोच्यते ; किन्तु तज्जन्यं फलमित्याह — चरित्रेति । अप्रे समासः प्राग्वदेवेति सूचयन् वाक्यार्थमाह — यत्रेति । तदेव चरित्ररूप-बन्धकमेव । तदेव आत्मासात्कृतं द्रव्यमेव । प्रकृतासंबद्धत्वादाह-आधीति। पदार्थः प्रागुक्त एवेतिवाक्यार्थमाह -- ऋयेति । आदिना दानप्रतिग्रहादि । निमित्ताभावे तथा कारणानी चित्यादाह-व्यवस्थानीति। विशेषमाहः तत्रापीति, तयोर्मध्येऽपीलर्थः । व्यवेति-तामुक्छंच्य वर्त्तत इत्यर्थ: । तदेति शेषः। इतरः गृहीता ॥ ६१ ॥

किंचेति - प्राप्वत् । योग्यतया आह - धनेति । अधमर्णस्येति भावः । एतत्तालयार्थमाह — न दृद्धीति । अन्यथेत्यस्य व्याख्या

5

यितन्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः चोरवदण्डयो भवेतै । असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरि कुळे तदासहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमणिकः स्वीयं बन्धकं गृ-ह्यायात् ॥ ६२ ॥

अथ प्रयोक्तांSप्यसिविहतस्तदाप्ताश्च धनस्य प्रहांतारो न सन्ति, यदि वा असेनिहिते प्रयोक्तर्या-धिविक्रयेण धनदिसाधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमिल्पपिक्षेत आह—

त्तकालकृतमृल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः।

समर्प्य द्रव्यं आधिमाप्नुयात् निस्संशयं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं धनिककुळे द्रव्यं समर्पयि-स्वाऽऽधिर्घाद्यः ॥

तत्कालकृतमूल्यो वा इत्यादि ॥ ६३ ॥
तत्काले कृतं यन्यूल्यं तद्धनिकेन देयमित्येतया परिभाषया वृद्धिश्चन्यो धनिकहस्ते

सुवोधिनी

असानिहिते पुनः प्रयोक्तरीति । प्रयोक्ता ऋणप्रयोक्ता उत्तमर्ण इति यावत् ॥ ६२ ॥ ' अथ प्रयोक्ताऽण्यसन्निहितः तदाप्ताश्च धनस्य गृहीतारो न सन्ति' इत्यस्योकस्योः

बालंभड़ी

अमोक्षणे इति | तावनमान्ने इष्टापत्तरितदेशपरतया छभ्यं तात्पर्यार्थमाह — च्रोरेति। असतीति छेदेन नाशाविवक्षया द्वितीयार्घार्थमाह — असन्नीति । पुनः तु । प्रयोज-क इत्यस्य व्याख्या — प्रयोक्तरीति । ऋणस्येति शेषः । धनदातर्युक्तमणं इत्यर्थः । यथा श्रुतार्थे वाधादतो छक्ष्यार्थमाह — तदात्तोति । अर्थादाह — सवृद्धीति । न्यस्ये-स्यस्य व्याख्या — निधायेति । आधिमित्यादेरर्थमाह — स्वीयमित ॥ ६२ ॥

उत्तरावतरणमाह--अथिति। शङ्कान्तरमाह-यिद् वेति। दिस्सा तहानेच्छा। षष्ठधन्तस्य पू-वान्वयः। तत्र उभयत्र वश्यमाणवचने वाशब्देनार्थद्वयसूचनाच्छब्दद्वयमत्र फलतोब्धाचछे--

१ खः भवति । २ कः स्वयं । ३ फः शंकायामस्यां शङ्कान्तरमाह ।

तिसन्काले यत्तस्याऽऽधेर्मृह्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधि वृद्धिरहितं स्थापयेत् न तत ऊर्ध्व विवर्धते, याबद्धानी धनं गृहीत्वा तमाधि मुञ्जति याबद्धा तन्मृह्यद्वयमुणिने प्रवेशयति ॥ ६२०॥

यदा तु ब्रिगुणीभुतेऽपि भने ब्रिगुणं भनमेव प्रहीतव्यं न लाधिनाश इति विचारितमृणकाल एव, तदा ब्रिगुणीभृते द्रव्ये असिचिहिते चाऽभमेणे धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह—

विना धारणकौद्घाऽपि विकीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

धार गकात्-अधमणीद्विना अधमणे असानिहिते साक्षिमिस्तदातिश्व सह

तिष्ठेत्। यदा तु घनं हिगुणीभूतं ऋणिकश्रासन्निहितः,तदा तत्काले श्रावयित्वाऽऽधिं निर्विकल्पं गृह्णीयात् ,—विनैय धारणकात् ससाक्षिकं विक्रीणीतेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सुबोधिनी

त्तरं-तिसमन् काले यत्तस्याऽऽधेरिति। "यदि वा सिन्निहिते प्रयोक्तिरे " इति यदुकं तत्रोत्तरं-यावद्वा तन्मूलद्रव्यमिति ॥ ६२८॥

बाछंभड़ी

तिस्मिन्निति, — मोक्षणोद्यमकाले इल्पर्थः । पष्टयथे बहुनीहिः । उभयन्नाऽऽधिरन्यपदार्थं इति
शन्दार्थः स्पष्ट एवेति स्चयति — यत्तस्येति। तन्नेयस्य न्यास्या सर्वामिति न्यायेन — तन्नैतेति ।
तस्याप्यर्थमाह — धनिनीति । अस्यापि तात्पर्यमाह — न तत इति । अथ प्रयोक्तस्याद्याशक्कोत्तरं वाशन्दस्पृचितमाह — यात्र द्धनीति। वाशन्दस्चितं कथयन्नव यदि वेत्यादिहितीयाशक्कोत्तरमाह — यात्रद्वति । विकथेच्छात आह — तन्मृत्येति । ऋणिन इति — अथमणैस्यानितकं प्रापयतीक्षर्थः ॥ ६२८ ॥

उत्तरानुरोधेनोत्तमर्णस्येवेदमिलाह—ग्रहीतव्यमिति । स्वयेति शेषः । विचारितमिति—अधमर्णेनेति भावः । निहिते चेति पाटः । वेति पाटे स चार्थे । धारणकादिति पाटे बाहुळकात् कर्तरि स्युडन्तात् स्वार्थे कः । आधि धारयित धारणकस्तस्मात् । यहा धारणं करोतीति णिजन्तात् णुळ् । धारणिकादिति पाटे आधेर्षारणं यस्यास्तीति मस्वयें नजिति (१) केचित् । तद्येमाह—अधेति । मरणिनरासायाऽऽहअधमर्णेऽसन्तीति । अपीरयस्य ससाक्षिकमित्रयान्वयेन तत्समुचितमाह—तदात्तैश्चेति ।

१ क. ख. छ. ग. च. छ. ज. धारणिकात्। २ ब. एतदनन्तरं 'स्थिते' आधिं 'सूचयन्' इति वर्तते।

5

तमाधि विक्रीय तद्धनं गृह्धीयाद्धनी । बाशब्दो व्यवस्थितविकस्पार्थः । यदर्गग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितं तदा—-''आधिः प्रणस्येद्विगुणे '' ईत्याधिनाशः, विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ ६३॥

भोग्याधी विशेषमाह--

यदा तु हिसुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे हिसुणे धने ॥ ६४ ।

यदा प्रयुक्तं धनं स्वर्क्वेतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पने औध्युत्पन्ने

बृह्यवर्षं प्रथमदिवसादारस्य प्रयोक्ता सुज्यमानेऽपि—यदा तु हिगुणी-सृतासित्यादि ॥ ६४ ॥

सुबोधिनी

मूलवचनस्थस्य वाशब्दस्याभिप्रायमाह—बाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ इति । व्यवस्थितविकल्पार्थः इति । विचारिते त्यवस्थितविकल्पार्थः वमेव विभाग्य दर्शयति—यद्णीग्रहणकालः इत्यादिना । विचारिते त्वयमिति । अस्मिन् वचने अभिहित इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

यदा प्रयुक्तं धनमिति, — अयमाशयः — ऋणत्वेन प्रयुक्ते धने वृद्ध्या सह द्विगुणे जा-ते पश्चादाधिर्दत्तो भोगार्थे यदा, तदा आधेः सकाशादुत्पन्ने धने द्विगुणे धनिनः

बालंभट्टी

विक्रीणीतेत्यस्य तात्पर्यार्थमाइ—विक्रीयेति । यथाश्रुतविकल्पस्य प्राग्वदसंभवात्—वाशब्द इति । तस्यमेवाऽऽह—यदणोंति। तदा तस्मिन्काल एवेत्यर्थः। विचारिते त्विति धनमेव तावत् प्रहोतन्यं न त्वन्यमितीति शेषः। अयमिति—विना धारेति प्रकृतवचनोक्त इत्यर्थः। तथा च सिंहावलोकनन्यायेन व्यवहितमपि तत् बुद्धिस्थीकृत्य पक्षान्तरत्वेनेदमुक्तमित्यर्थः॥ ६३॥

प्रयुक्तं उत्तमणेंन केवळम् ऋणत्वेन दत्तम् । कृतया स्वकृतया । क्रवित्तयेव पाटः । तदा द्विगुणीभवनकाले । आधा कृते सति तिन्निर्वादार्थमिति भावः । कृते इति— क्षेपपूरणम् । तदुर्थके इत्यस्य व्याख्या—आधीति ; फलभूते इत्यर्थः । धॅनिन इति— क्षेपीऽयम् । अधिकरणस्य क्षेपत्वविवक्षायां षष्ठी । प्रविष्टे सति ऋणत्वेन केवलं प्रयुक्ते धने बृद्ध्या सह द्विगुणे जाते पश्चादाधिर्देतो भोगार्थो यदा, तदा आधेः सकादाद्वर्थके धने द्विगुणे घनिनि प्राप्ते सत्याधिमौक्तव्यस्तेनत्यर्थः । संभवात् व्याख्या-

१ च्यव० ५८। २ ज. स्वीकृतया। ३ क. झ. आध्युत्पन्न इति नास्ति। ४.—पृ० ४५९.।

द्वव्ये द्विगणे धनिनैःप्रविष्टे धनिनाऽऽधिर्मोक्तव्यः।यदिवाऽऽदोववाऽऽवी दत्ते द्विगुणीमूते द्रव्ये त्वयाऽऽधिर्मोक्तेव्य इति,परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगासावेन यदा द्विगुणीभृत-मृणं तदाऽऽधौ मोगार्थे धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः। अधि-कोपभोगे तदिप देयम् । सर्वथा सबृद्धिकम्हयर्णोपाकरणार्थाप्युपभोगविषयमिदं वचनम् ; तमेनं क्षयाधिमाचक्षते छौकिकाः । यत्र तु वृद्धवर्थ एवाऽऽध्युपभोग इति परिभाषा, तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्सूल्यदानं, तावदुपमुङ्क एर्वाऽऽधिम् । एतदेव स्प-. ष्ठीकृतं बृहस्पतिना—''ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकार्लं दत्त्वा द्रव्यं तु सामकम् ॥ यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी । ऋणी च न छभेद्वन्धं पर-

सबोधिनी

प्रविष्टे सित आधिर्मोक्तव्य इति । यँदि वाSSदावेवेति-,अयमाशयः- ऋणग्रह-णकाल एवाऽऽधिं दददधमर्ण एवं अवीति 'यदा द्रव्यं वृद्ध्या सह द्विगुणं जायते, तदा अयमाधिस्त्वया भोक्तव्यो न ततः पूर्वम् 'इति । पूर्व च परिभाषया यावत् द्विगुणं भवति, ताबदाधेभौगाभावः । अथ वा यावत् द्विगुणं भवति, तावत् ऋणप्रहणकालद्त्तस्याँऽऽधेदैविकराजिकव्यसनरूपकारणान्तरवशात् भोगाभावः ।

बालंभ)

नान्तरमाह — यदि वेति । आदावेव ऋणग्रहणकाले एव । भोगाभावे परिभाषारूपं हेन-माह—द्विगाणीति । भोक्तव्य इति पाठः। न इत आरभ्येति भावः। ऋणग्रहणकाल एवाऽऽधि द्द्यमर्ण: एवं ब्रवीति 'यदा दृष्यं दृद्या द्विगुणीभूतं तदा आधिभीत्तव्यः' इति; उत्तमणींऽ-पि तथैवानुजानीते इत्येवं परिभाषया बाधेन पूर्व भोगाभावेन हैंगुण्ये जाते, ततो भोगे प्रारब्धे स्वीयद्विगुणधनलाभानन्तरमाधेरूपभोगाभावः, किंतु मोचनम् इत्यर्थः । कारणान्तरेण भोगाभावसंभवादाह — कारणान्तरेण वेति । उत्तमर्णस्य स्वच्छाशयस्वेनाखुब्धस्वेन च धने द्विगुणेऽहसाधि भोक्ष्ये नेत आरभ्येति प्रतिज्ञायामधमर्णेन तथा कुर्वित्यङ्गीकृते उत्तमर्णः स्य सत्यवचनत्वरूपकारणान्तरेण बाधेन पूर्व भोगाभावेनेत्याद्यर्थः। स्वरूपतः प्रवेशस्य पूर्वमेव सःवादादः—भोगार्थमिति । तदपि अधिकसुपसुक्तमपि । अपिनाऽऽधिसमुच्चयः । तात्पर्याः र्थमाह - सर्वथोतिः पक्षद्वयेऽपीत्वर्थः । आध्युपमोगेति - तदपाकरणार्थोऽयं आध्युपमोग स्तद्विषयक इत्यर्थः । उपभोगेत्येव पाठो वा । क्ष्याधिमिति —तादशक्रणनाशकाधिमित्यर्थः। तथा च पक्षद्वयेऽपि द्वेगुण्ये सति भोगे ऋते स्वीयद्विगुणलाभे एवा।ऽऽधिमोक्तस्यो न ततः प्रा-गिति सिद्धम् । विशेषमाह—यत्र त्विति । पूर्वोतुपङ्गार्थमाह—ऋणीति । स्वरसतोऽर्थद्वया-

१ क. धनिनि । २ सर्वेष्वपि उपलब्धपुस्तकेषु अयमेव पाठः । ३ स. हिराणीभृते ४ ख. झ. मूल्यापकरण ०। ङ. मूलर्णा ० । ५ ङ. मूलदा ० । ६ ङ. 'एवाऽऽधिम् ' इति नास्ति । ७ यदि चादा । ८ त. वदम । ९ त. स्याप्याधे ।

स्परमतं विना ॥" इति । अस्थार्थः—फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः वन्यक आधिः। स च द्विविधः—सनृद्धिकमृत्योपाकरणार्थो वृद्धिमात्रार्थापाकरणार्थश्व । तत्र च सवृ-द्विस्त्यापाकरणार्थं वन्यं पूर्णकालं—पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालः—तमान्तुयाहणी। यदा सर्वृद्धिकं मूत्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा वन्धमवाष्नुयादिलर्थः। वृद्धिमात्रा-5 पाकरणार्थं तु वन्धकं सामकं दत्त्वाऽऽप्नुयाहणी । समं मृत्यं, सममेव सामकम्। अ-स्यापवादमाह—''यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्'' तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धरप्यधि-कफलं यदि स्यात् ''तदा न धनमाध्धनी'' सामकं न लभेत् धनी ;—सृत्यमदन्ते-व ऋणी वन्धमाप्नुयादिति यावत् । अथ त्वप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धरेऽप्यपर्यातं, तदा

सुबोधिनी

मुभयथाऽपि ऋणब्रहणकालदत्तस्याप्याधेभोंगाभावेन हेतुना ऋणे द्विगुणे जाते पक्षादुपभोक्तुं धिनिन प्रविष्टे सित, आध्युत्पक्षद्वस्थेऽपि द्विगुणे जाते, वृद्ध्या सह द्विगुणोभ्तुर्जाक्षमे सत्याधि-मोंक्तव्य इति । 'ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ' हलादि वृद्धस्पतिवचनजातं व्याचष्टे—अस्यार्थ इत्यादिना । तत्र ''ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालम्''इत्येतदन्तमेकं वाक्यम्। तत्तात्र्यवैसिद्दितं व्याचष्टे— 'फलं भोग्यं यस्येत्यादिना वन्धमवाप्नुयादित्यर्थ इत्यन्ते ना'दत्त्वा द्वस्यं च सामकम् '' इत्यस्यांशस्य क्याच्या—वृद्धिमात्रापाक्तरणार्थिमित्यादिना । ''यदि प्रकर्षितं तत् स्यात् तदा न धनगाग् धनी।'' इत्यमुमंशं व्याव्यात्मस्यन्त्वतारयित— अस्यापवादमाह इति। ''ऋणी च न लभेद् वन्धम्भ" इत्यमुमंशं व्याच्ये—अथ त्वप्रकर्षित-मिस्यादिना । ''यदि प्रकर्षितं तत् स्यात् वदा न स्यात् वदा न धनभाग् धनी।'' इत्यस्य व्याव्यम्, ''ऋणी च

बालंभट्टी

प्रतितेराह— अस्यार्थ इति । वाक्यार्थकोषोपयुक्तमादावाह— फ्लमिति । मात्रपदेन मृत्यव्यवच्छेदः। वाक्यार्थमाह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अस्याप्यर्थमाह—यदेति। एवं चदं प्रागुक्तार्थकमेव । धनिन इति प्राग्वतः। द्वितीयमाह-वृद्धीति । वार्थमाह —त्विति। समिमत्यस्यार्थोः— मृत्यमिति। स्वार्थेऽञ्कावित्याह — सममेवेति । अस्यापेति वृहस्पतिरेव''दत्त्वा द्रव्यं च सामकम्''इति स्वोक्तमेवापवदतीत्यर्थः। प्रतिकमाह—यदीति । व्याच्छे—तिति । धनभाग्वतीत्यस्य व्याख्या—सामकं न ल्रभेत धनीति । तात्पर्यमाह—मृत्यमिति । 'क्षणी च न ल्रभेदनम्'' इत्यंशं व्याच्छे—अथ त्विति । अप्रकेत्यस्य व्याख्या —वृद्धयेऽपीति । अपिना मृत्यसमुचयः । अनुषक्रेणाऽऽह—

१.—-१२. ३३---४. । २ क. घ. स वृद्धिम् । ३ क. घ. सबुद्धिम् । ४ क. अशाप्र•। ५ थ. द. बीर्थ। ६ त. प्रत्येकं वाक्यम् ।

सामकं दत्त्वाऽपि बन्धं न लभेताधमर्णः;--- बृद्धिशेषमपि दत्त्वैव हभेतेत्यर्थः। पुनरुभ-यत्रापबादमाह—'' परस्परमतं विना'' — उत्तमणीधमणयोः परस्परानमत्यभावे '' यदि प्रकार्षितम् '' इत्यार्युक्तं, परस्परानुमतौ ताबदुपमुङ्के धनी, निक्कप्टमपि म्लमात्रदानेनैवाधमणीं लभत इति ॥ ६४॥

॥ इति ऋणादानप्रकरणस् ॥

5

धने प्रविष्टेसत्याधिर्मोच्यः । न त्वर्वागेव हिगुणद्रव्यप्रदानलक्षणोऽस्य प्रणाशस्त्यादि त्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥

सुबोधिनी

न लभेद्धनम् " इत्यपरम् । एतदुभयमपि बृहस्पतिरेवापवदतीत्याह - पुनरुभयत्रापैवा-दमाहेति ॥ ६४ ॥ इति श्रीभट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्याम् ऋणादानप्रकरणम्।।

बालंभद्री

सामकामिति। चोऽप्यर्थे इत्याह-अपीति। ब्युक्कमे इति भावः। सर्वथा लाभाभावो न प्रतिपाद्य इत्याह-वृद्धिरोषमिति। अपिना मृल्येषसमुचयः। पुनरुभयत्रेति-" यदि भेत्या" बर्द्धोक्तं "ऋणी च" इत्यंशं च स एवापवदतीत्वर्थः। मतमित्यत्र भावे क इत्याह — अनुमत्येति । इत्याद्युक्तामिति—उमयमुक्तीमत्यर्थः । यावन्मूल्योति--वृद्धिदानमत्रोभयत्र न । अत एवाग्रे -मात्रेति। निकृष्टम्-अपकृष्टम्। अप्रकृष्टमिति पाठान्तरम् , - विगतप्रकर्षकमिति तदर्थः । निकृष्टमिति पाठः सुगम एव ॥ ६४ ॥ इति ऋणादानप्रकरणम् ॥

९ ख. उत्तमाधमर्णयोः । २ क. इत्युक्तम् । ३ त. त्राप्यप ।

अथ निक्षेपप्रकरणम् ४

उपनिधिं प्रत्याह—

वैासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते । द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ ६५ ॥

विश्लेपद्रव्यस्याऽऽधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि, तत्स्यं वासनस्यं यद्व्यं स्त्पसङ्ख्यादिविश्लेषमनाख्याय अकथित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विस्तम्माद-र्ध्यते स्थाप्यते, तद्व्यमीपनिधिकमुच्यते; यथाऽऽह नारदः—" असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रें यत्रिधीयते । तज्जानीयादुपनिधि निक्षेपं गणितं विदुः॥" ईति । " प्रतिदेयं तथैव तत्" यस्मिन् स्थापितं तेन यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमपितं तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यपंणीयम् ॥ ६५ ॥

आध्यनन्तरं विश्वासार्पितन्वसामान्यात् उपनिधिरुच्यते — भाजनस्थमनाख्या-

येत्यादि ॥

उच्यत इति शेषः।

प्रतिदेयं तथैव तत्॥ ६५॥

क्कापि स्थितमनिर्दिष्टस्वरूपं कस्यचित्परिप्रहे यत्समर्थ्यते त्वयेदं रक्षणीयमिति । हस्तशब्दः परिप्रहार्थः । न्यस्य क्षिण्येत्वर्थः । तत्रोपनिधिसंज्ञकं यथागृहीतं तथैव प्रत्यपेणीयमित्वर्थः॥ ६५॥

बालंभट्टी

उपनिधिमिति—तस्सम्बन्धिनमित्यथंः । उद्देशकमादिति भावः । निक्षेपो-पनिध्योः स्वल्प एव भेद् इति स्चयन्नाह—निक्षित्योति । आदिना संपुटकादिस्थं द्रव्य-मिति पाठः। यद्द्रव्यमिति पाठेतदिति शेषः। आनाख्याने कॅमोकाङ्कुरवादाह—रूपेति । तद्रूप विद्यापमित्यर्थः। तस्याप्यर्थमाह-मुद्रितमिति। अपैणे फल्डहेतुमाह— रक्षेति।अनेनोपनिधीयत इति निक्षिप्यते इति च ब्युत्पत्तिः स्चिता। औपेत्यत्र विनयादित्वात् स्वार्थे ठिगेति भावः। असंख्यातमगणितम् । अवीति—रूपतः। अत एवाऽऽह—समुद्रमिति । निक्षेपपदार्थमाह— निक्षेपमिति । गणितं सङ्क्ष्यातम्। तुर्थपादं व्याच्छे-प्रतीति अपितं स्थापकेन ॥ ६५ ॥

१ विश्व । भाजन । २ संरुद्धं । ३ (?) । ४ कर्माकाङ्श्रायामाह । ५ ब . स्थापनेन ।

प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह—

न दाप्योऽपहतं तं तु राजदैविकतस्करैः।

तैमुपनिधि राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वाऽपहृतं न दाप्योऽसौ यस्मिर्श्नुपनि-हितम् । धनिन एव तत् द्रव्यं नष्टं यदि जिझकारितं न भवति ;यथाऽऽह नारदः —''प्रहीतुः सह योऽर्थेन नेष्टो नष्टः स दायिनः।दैवराजकृते तद्वनं चेत्ताञ्जिह्मका ⁵ रितम् ॥'' इति^है।

यत्तु इन्यमुपनिहितं-- न दाप्योऽपहृतं तिच्वसादि ॥ ६६ ॥ राजावपहृतमपराधी न दाप्यः ॥ ६६ ॥

सुबोधिनी

अथ निक्षेपप्रकरणम् ॥ प्रहीतुः सह योऽधेनेति,—अस्यार्थः, — ब्रहीतुरथेन सह यो-ऽर्थो नष्टः, सोऽर्थो दायिनः स्वामिन एव नष्टो नोपनिध्यादिरक्षकस्येति । एतच चोरहतासुप

बालंभद्दी

"तत्तु राजदैवकतस्करैः" इतिपाटः । स्वार्थे कः । दैविकेति पाठे प्राग्वत् स्वार्थे कः । तदाइ--तिमिति । असावित्यस्यार्थमाइ--यिमिनुपिहितिमिति । विशेषं कथयन् तात्पर्यार्थमाइ--धिनि एवेति । तदेति शेषः । जिह्नेति —कपटमयोजितमपहरणिमत्य-र्थः । जिह्नोत् अयोजकत्वात् णिच् । प्रहीतुरिति—महोतुरर्थेन धनेन सह य उपनिष्पादिन्ष्टः स दायिनो धनस्वामिन एव नष्टो नोपनिष्पादिरक्षकस्येल्यः। एतच तस्करापदारविषय-मित्याशयेनाऽऽह--दैवराजकृते तद्वदिति । दैवराजाभ्यां कृतेऽपहारे उक्तवदेवत्यर्थः । प्रहीतुरर्थेन सहेति नाशस्य सत्यत्वप्रतिपादनपरं न स्वार्थपरिमिति सूचयन् तृतीय शेषमाह —न चेदिति । तत् —अपहरणं॥ ६५८ ॥

रकः सः घः विश्वक तत् । २ तम् इतिनास्ति । २ सः घः उः उः छः जः झः उपहितं । ४ झः गोप्ये नष्टार्थदायिनः । कः नष्टो नष्टांशदायिनः । ५ कः चेत्र ज्ञिक्षेन का०। छः न तिज्जक्षेन का०। ६ —]. ९, ।

अस्यापवीदमाह---

^२भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६॥

स्वामिना मागिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राज-भिर्भेषो नाशः संजातः अथाऽपि तद्व्यं मृत्यकल्पनया धनिने प्रहीता दायो, 5 रोजे च तत्समं दण्डम् ॥ ६६ ॥

भोक्तारं प्रति दण्डमाह---

आजीवन् स्वेच्छया दण्डयो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।

यः स्त्रेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजिवत्युपभुङ्को व्यवहरति वा,प्रयोग् गादिना लाभार्थम् , असाबुपभोगानुसारेण लाभानुसारेण च दण्डयः । तं चोपनि-

दोपश्चेन्मार्गिते प्रयाचिते अदत्ते अनिर्पते तस्करापहारादिळक्षणो दोपश्चेदाच्यो हतं तस्ममं च राज्ञे दाप्यो दण्डः ॥ ६६ ॥

यस्वन्यघा स्वाम्यननुज्ञयैवीपनिधिकं द्रव्यं—आजीवन्स्वेच्छयेत्य।दि॥६७॥

सुबोधिनी

लक्षणार्थम् । अस्याप्यपवाद् इति । ''न दाप्योपहृतं (तं) तु'' इति यदुक्तं तस्येत्यर्थः। अस्मिन् प्रकरणे इतरिश्चगदन्याल्यातम् ॥ ६६ं ॥ इति श्रीभट्टविश्वेश्वर्विरचितायां सुबोधिन्यां निक्षेपप्रकरणम् ॥

बालंभड़ी

अदत्ते इति छेदः । भृतत्वमविवक्षितं सति सप्तमीति सूचयन्नाह—यि न ददाति तदेति । सतिसप्तम्या स्चितमाह—तदुत्तरेति । क्रियाविशेषणं चैतत् । चेदथेमाह— यद्यपीति । साकाङ्करवादाह—अथापीति । तस्याभावादाह—मूल्येति ॥ ६६ ॥

यद्यपि सोदयोपनिधिदानरूपविदेशपोऽपि वक्ष्यमाण हित अथ भोकारं प्रस्थाहेल्येवोचितं , तथाऽपि पूर्वं तहानस्य मुख्यत्वं दण्डस्य गोणत्वमिति पश्चादु-पात्तदण्डस्य प्रसङ्गेन वक्ष्यमाणेन वैपरित्यं तत्र तथेव पाटादिति तेनेव सङ्गतिनं तु तेनेति सूच्यत्नाह— भोक्तारमिति। उक्तदण्ड प्रसङ्गादिति भावः।तदनुज्ञायार्मपि स्वेच्छायाः सस्वात्तात्पर्यार्थमाह—स्वाम्यननुज्ञित । प्राग्वदाह—उपेति । आजीविज्ञिति छक्षणहेत्वोदिति शत्तुरित्याह—आजीवितीति। तद्यैमाह—उपेति। अत्तीत्यथैः। यत्रनास्य संभवस्तत्राऽऽह—व्यवहरति वा प्रयोगादिना छाभार्थमिति । एवं च व्यवस्थितविकल्पो बोध्यः। विदेशपा-कुक्ते राखे आह—छोमेति । वेति पाटः। चः पादपुरणे इत्याह-

सुबो ०. स्याप्यप वा० । २ विश्व० दोषश्चे । ३ क. प्राधितो । ४. घ. ङ. च. प्रत्याह । ५ क. आजीवञ्चप० । ६ फ. दण्डंतस्सहितं। ब. दण्डंतत्।

धिं सोदयम् उपभोगे सवृद्धिकं, व्यवहारे सलामं, धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च काल्यायनेनोक्तम्—''निक्षेपं वृद्धिरोषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानो न चेद्दः बाह्यर्धते पञ्चकं शतम् ॥'' इति । एतच भिक्षते द्रष्टव्यम्। उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनेव विशेषो दिशितः—''भिक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् । किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्यात् द्रव्यमज्ञाननाशितम्॥'' इति । किञ्चिन्न्यूनमिति चतुर्थोशहीनम् । ॥६६-॥

उपनिधेर्धर्मान् याचितादिष्वतिदिशति-

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः॥ ६७॥

विवाहागुरसवेषु वस्त्राळङ्कारादि याचित्वाऽऽनीतं याचितम् ; यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यहस्ते 'स्वामिने देहि' इति निहितं तदन्वाहितम् ; न्यासो नाम गृहस्वामिनेऽदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो 'गृहस्वामिने

्याचितं कार्यार्थमाहृतं परकीयसुपस्करादि ; अन्वाहितमन्यस्यार्थे यदन्यत्रापितं, प्रतिग्रहप्रसङ्गेन वा यदछञ्चमेव पात्रादि उपकरणस्वेनार्पितस्; न्यासोऽनिर्दिष्टस्वरूपं द्वस्यं

बालंभद्दी

चेति । प्राग्वत् सोदयमित्यस्यार्थेद्वयमाह—उपेति | दाप्यः दाप्योऽपि, अपेरत्र सम्बन्धः। नात्र प्रागुक्ता वृद्धिरित्याहः वृद्धिप्रमाणं चेति । चस्त्वर्थे । वृद्धिरोपम् अवशिष्टा वृद्धिः, क्वयं कीतसम्बन्धि दृश्यं, विक्रयं विकीतदृश्यं, यांच्यमानमिति पाटः । अस्याः वृद्धेः सर्वत्र प्राप्ते विशेषमाह—एतचिति । उक्तवृद्धिप्रमाणं चेत्यर्थः । उपेक्षेति—वपेक्षा च अज्ञानं च ताभ्यां नप्टेत्यर्थः। तेनैव कात्यायनेनैव । भ्यातोऽप्येवमानुपूर्विक एव । अव्यवस्थां निराच्छे— किश्चिदिति ॥ ६६८ ॥

तन्नाऽऽदौ याचितादिपदार्थांनाह—विवाहायुत्सवेष्वित्यादिना तथैव चेतीत्य-न्तेन।आनीतमिति छेदः। तत्र हेतुमाह—इति।(१)स्वामीति।नेऽदैशैत्यत्र अकारप्रक्षेपः।पष्टीपक्षे_ ऽप्येवम्। सा प्राग्वतः।तदिति,—गृहस्वामीत्यर्थः। प्रक्षेपो न्यसनम् । तत्र हेतुमाह—गृहेति ।

१. याच्यमानम् । २. ''स्वामिनेऽदर्शायत्वा '' इत्यत्र अदर्शीयत्वा इति पदच्छेद इति भावः । १. सा पद्यो, प्राग्वत्—संप्रदानस्य तत्वाविवक्षया सामान्यतस्संबन्धत्वविवक्षया ।

समर्पणीयम् ' इति ; समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः ; आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः, प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षया ' त्वयेदं मदीयं रक्षणीयं, मयेदं त्वदीयं रक्ष्यते ग इति न्यस्तस्य प्रहणम् ; यथाऽऽह नारदः—
''एष एव विधिर्देष्टो याचितान्वाहितादिष्ठ । शिल्पिष्पिनिष्ठौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव

5 च ॥'' इति । एतेष्ठ याचितादिष्वयं विधिः उपनिषेर्यः प्रतिदानादिविधः स एव वेदितव्यः ॥ ६७ ॥

॥ इति निक्षेपप्रकरणम् ॥

यद्रक्षणार्थं समर्पितस्; निक्षेपोऽन्यहस्त एव यदन्यस्मै देयत्वेन निक्षिप्तस्; एतेष्विति याचितादिष्वयमेवौपनिधिको विधिद्रष्टव्यः ॥ ६७ ॥

बालंभट्टी

इति – हेतो। समक्षमिति – दर्शनपूर्वकिमस्यर्थः।अत एव "निश्लेषं गणितं विदुः" इति प्रागुक्तनार-दैकवाक्यतयेति बोध्यम्। द्वितीयमाह – प्रतीति । तस्वरूपमाह — प्रस्परेत्यादिन्यस्तस्येत्य-न्तेन। आदिशब्देनोभयप्रहणे मानमाह — यथाऽऽहोति । एषेति, — "रहोदत्ते निषौ यत्र विसं-वादः प्रजायते। विभावकंतत्र दिव्यसुभयोरिष च स्मृतम् ॥" इति प्रागुक्तरूप एवेत्यर्थः। दृष्ट इति, — द्वष्ट इति पाठान्तरम्। आदिना निश्लेषप्रहणं, बहुवचनं व्यक्तयभिप्रायः। शित्पिषु, — तन्त्र्यासेषु। एवं पदार्थानुक्का वाक्यार्थमाह — एतेष्विति ; मूळोक्तेषु इत्यर्थः। अयं विधिरि-स्वस्य व्याख्या — उपेति ॥ ६७ ॥

१ ख. पेक्षायां। २ 'शिल्पे चोप ' इति काचित्पाठः । ३.—-२. १४. ।

अथ साक्षिप्रकरणम् ५

"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्।" ईंयुक्तम्। तत्र भुक्तिर्नि रूपिता, साम्प्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाइर्शनाच्छ्रवणाच्च भवति ; ययाऽऽह मनुः-''सैमक्षं दर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्धयति।"ईति । स चिद्धविधः— कृतोऽकृतश्चेति । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः, अनिरूपितोऽकृतः । तत्र कृतः प- 5 खिविधोऽकृतश्च षड्विध इत्येकादशविधः; ''यथाऽऽह नारदः—''एकादशविधस्साक्षी शास्त्रे हृष्टो मनीषिभः। कृतः पज्ञविधो हेर्यः षड्विधोऽकृत उच्यते॥" इति '। तेषां चै भदस्तेनैव दिशतः—''लिखितः स्मारितश्चैव यँदच्छाभिज्ञ एव च। गृढश्चोत्तरसाक्षी सर्वत्रणादानादौ व्यक्तिहेतवो लिखितं साक्षिणो भुक्तिश्चेति । तत्र भुक्तिरस्थावरा-दौ, अन्यत्र तु लिखितं साक्षिणश्च । तथा च नारदः —"लिखितं साक्षिणश्चर्वं प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥'' ईति सामान्यविवक्षयैवाऽऽह । तेनार्थिग्रव्यविभ्यां साक्षिभिक्षितेन वा

बालंभड़ी

अथ साक्षिनिरूपणस्य अन्यवहितसङ्गत्यभावात् न्यवहितसङ्गतिकथनपूर्वकम्पयुक्तं मूळानुक्तमुपोद्धातरूपमाह — प्रमाणमित्यादिसमुदाहृता इतीस्यन्तेन क्तिशिति-तेषां मध्ये इत्यादिः दशेज्ञानसामान्यार्थत्वेन साक्षादृष्टरीति सुत्रसिद्धमेवार्थमाह-साक्षादिति।समक्षं दर्शनात् साक्ष्यमिति,—समक्षमित्यस्य श्रवणेऽपि सम्बन्धः। समक्षदर्शेति पाठे तु लुप्तविभक्तयन्तं पृथक् पदम्। तथा च साक्षात् दर्शनात् साक्षात् अवणाच साक्ष्यं सिद्धय-त्येवेत्यर्थः। साक्षादित्यनेन परम्परान्यावृत्तिः। नारदोऽपि "सन्दिग्धेषु तु कार्येषु तैथीविवद-मानयोः। देष्टेश्रुतानुभूतैत्वात् साक्षिम्यो व्यक्तेंदर्शनम्॥" इति निरूपित:-प्रतिपादितः । इतीति-मिळित इति शेषः । एकादशेति, - बृहस्पतिना तु द्वादशविध उक्तः -- " छिखितो लेखितो गृढःस्मारितः कुल्यदूतकौ। याद्यच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोऽपरः॥नृपोऽध्यक्षस्तथा-ग्रामः साक्षी द्वादशघा स्मृतः। " इति ; अर्थिना पत्रे निवेशितो लिखितः; अर्थि प्रत्यर्थिनोः परेण निवेशितो लेखितः ; कृड्यादिन्यवधानेन श्रावितो गृढः ; पुनः पुनःकार्ये स्मार्थमाणः स्मारितः: यहच्छैथवाऽऽगतः साक्षीक्रियमाणो याहच्छिकः; श्रवणात् श्रावणाहा साक्षिणामुप-र्थुपरिभाषमाण उत्तरः: अध्यक्षः प्राड्विवाकादिः। अन्यत् स्पष्टम्। अत्र मूलमनुपदमेव स्फुटीभ-विष्यति । अत्र लेखितोऽधिकः । भेदः भेदश्च ; तेनैव नारदनेव । यदच्छाभिन्न इति---यदच्छया स्वेच्छया अभिन्नः मिश्रितः; प्राप्त इति यावत् । यदच्छाभिन्न इति पाठान्तरम् ।

१ व्यवः २२.। २. समश्रदर्शनात् । ३.—८. ७४।। ४ तेषामिति क्षचित्। ५.—१.१७८। ६. छः ''तेषां च '' इत्यास्य " कृत इति '' इत्यतं नारित । ७. यदम्ख्यमिन्न । ८. 'च है' इति क्षचित्। १.—१.१३७.। ३०. साक्षादृष्टार संज्ञायां। ११ 'च 'कायेषु 'द्वः' इति क्षचित्। १२ 'ध्रुतदष्ट' इति क्षचित्। १३ 'स्तार्थात्' इति क्षचित्। १४ 'व्यक्ति' इति क्षचित्। १४ 'व्यक्ति' इति क्षचित्। १४ 'व्यक्ति' इति क्षचित्। १४ 'व्यक्ति' इति क्षचित्। १४ .—१. १४७. । १६.—७. १—२.

व्यवहाराध्याये

च साक्षी पश्चिषधः कृतः॥" ईित । लिखितादींनां च स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्— "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सिन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्र काहते॥" इति । "स्मारितः पत्रकाहते" इत्यस्य निवरणं तेनैवे कृतम्-"यस्तु कार्यप्र-सिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः। स्मार्यते द्यार्थना साक्षी स स्मारित इहोच्यते॥" इति। यस्तु उ यदच्छयाऽऽगतः साक्षीिक्रयते स यदच्छाभिज्ञः। अनयोः पत्रानारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दार्शितः—"प्रयोजनार्थमानीतः प्रमङ्गादागतश्च यः । ह्यौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्व-पक्षस्य साधकौ॥" इति । तथा—"अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गृहो गृहसाक्षी स उच्यते॥" इति । तथा—"साक्षिणामिप यः

सुबोधिनी

अथ सक्षिप्रकरणम् ॥ अर्थिना स्वार्थिसद्भवर्थमिति,—अर्थिना साध्यवता स्वार्थिसद्भवर्थे प्रत्यर्थिनो वचनं स्फुटं यथा भवति तथा प्रत्यर्थिनाऽविज्ञात-स्सन् स्थितो यः पुमान् श्राव्यते, स गृहसाक्षीति कथ्यत इति ।

बाछंभद्दी

तत्र यदच्छ्या तत्प्वैकप्राप्त्याऽभिज्ञायते स्मार्थते स इत्यर्थः । " अतदच"हैति कर्माण णिङ् । अत एव " यदच्छास्मारितः कृत्यास्त्यथा चोत्तरसाक्षिणः।" इति वृद्वस्पतिः । विद्यः कृत इति पाठः । चस्त्वर्थे, —स्वरूपित्वत्यर्थः ।स्त्रीति— वर्तमानसामीप्ये इति मृते छद् ; संनिवेशित इत्यर्थः । पत्रकात् पत्रसन्निवेशात् । पौनरुक्तयं परिहरति —स्मारित इति । तेनैव कात्यायनेनैव । एवमग्रेऽपि । पुनःपुनः कार्यं दृष्ट्य कार्य-प्रासिद्धयर्थं यः सार्थते इत्यन्वयः।सारित इति पोठ "मतिन्नुद्धि..." ईति वर्तमाने कः। इति व्यवद्याः आगत इति शेषः।अन्योः स्मारितयदच्छाभिज्ञयोः । भेद् इति—मिथ इत्यादिः। द्वाविति, तथा च तदैक्येऽप्याकारणानाकारणकृतो भेद इति भावः। चतुर्थमाह स एवत्याह (?) —तथेति । एवमग्रेऽपि । अर्थिनोति—अर्थिना साध्यवता । स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिनो वचनं स्कुटं यथा गृदः स्थितः कुक्यादिव्यवहितः प्रत्यर्थिनाऽविज्ञातस्तन् स्थितो यः पुमान् आव्यते स गृदसक्षित्युच्यत इत्यर्थः । तथा साक्षिणामपीति—सक्षिणामपुपिर कर्ध्वं यः पुमान् अवगत् आवणादः साक्ष्यसुपि उत्तरसुकृष्टं भाषत इत्याद्यर्थः। अत एव पष्टिसङ्गितः, अन्यया द्वितीयापत्तः स्फुटेव । एवमाष्टमेदस्वरूपुकृ द्वितीयभेदमात्रं त्वरू

१ ना०१. १४०. । २. क. ङ. वोक्तम् । ३. स्मारितः । ४. ख. श्रावितः । ४.— अ० ४. १. १७७. । ६.—अ० ३. २. १८८.

साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते।श्रवणाच्छ्रवणाद्वाऽपि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः॥"इति। षड्विधस्या-प्यक्वतस्य भेदो नारदेन दर्शितः—"प्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥ कार्येष्यिधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः। कुल्योः कुल्विवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः॥" ईति। प्राडिवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणार्थम्। *"लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चेवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तत्कार्ये साक्षिणः समुदाहृताः॥" इति † ॥

सुबोधिनी

'' छेखकः प्राड्वियाकश्च सम्याश्चेवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः॥'' इति सहपाठाविति शेषः । अस्यार्थः—राजित तत्कार्यं व्यवहारकार्यं पश्यित सति एते छेखकाव्योऽजुपूर्वशः '' पूर्वाभावे परः परः '' इति साक्षिणः, न तु छे- खकादीनामेव समापातित्वे तैं एव सीाक्षणः नृषे पश्यतीत्यभिधानादिति । छेखकादिभिः सह परिपठितस्य प्राड्वियाकस्योपादानं छेखकायुग्यछक्षणार्थमित्यर्थः॥ साक्षिप्रकरणप्रक्रमप्रमृ

बालंभद्दी

पस्य स्फुटःवादाह—जिड्डोधेति । अक्कतस्यापीलयैः । चतुर्थमाह—ज्यवेति । व्यवहारिणां कार्येच्विधिकृतो यः स्यादिल्यर्थः।वैद्यपि सम्यस्य पूर्वनिपात उभयथोचितः; तथाऽपि काल्यायनो-क्तकमाविवक्षयाऽऽह—छेखकोति।तथोरपीलर्थः। अत्र हेत्तं काल्यायनमेवाऽऽह-छेखक् इति; समुदाहृता इतीति सहपदादिति शेषः। राजनि तत्कार्यं पश्यति सति ते छेखकादयोऽजुप्

*कात्यायनवचनामेदम्।

ं ''श्हहस्पतिः—'' लिखितो लेखितो गृढः स्मारितः कुल्यद्तको । यदच्छश्रोत्तर श्रैव कार्यमध्यगतोऽपरः ॥ नृपोऽध्यक्षस्तथा द्यामः साक्षी द्वादशघा स्मृतः ॥'' इति । कात्यायनः—''अशक्य आगमो यत्र विदेशं प्रति वादिनाम् । त्रैविद्यप्रहितं तत्र लेख्यं साक्ष्यं प्रवादयेत् ॥'' वादिनां व्यवहारिणां विदेशे विरुद्धदेशे आगमनमागमोऽशक्यो यत्र तत्र त्रैविद्यैः सम्यः प्रहितं लेख्यमेव साक्षिणो वादयेत् । लेख्यार्थमवद्यार्थं सम्यप्र-हितपुरुषसंनिधौ साक्षिणो त्रृयुरिस्थर्थः ।''—इति अप० प्र० ६६६ ।

९ 'व्यस्यत्तरे' इति क्षचित् । र ङ. च. कुल्याकुल्यवि । घ. कुल्याः कुल्यवि ० । इ अवेयेस्त इति कचित् । ४ -- ९. ९५९. -- ५२ । ५ तः कथितः । ६ थः द. त्वे सा । ७ फ. च. पद्यमं दृताल्यमाह--अधिनिति । अधिप्रेप्तणया प्रत्यर्थिना संनिवेशित इत्यर्थः । कुल्या इत्यस्य विषयविशेषमाह--कुलेति । तेऽपीति प्रायुक्तास्सर्वेऽपील्यर्थः । अयं पाठोऽपिकः।

5

ते च साक्षिणः कीदशाः कियत्त्रश्च भवन्तीत्यत् आह—
तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥ ६८ ॥
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तिकयापरौः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृतौः ॥ ६९ ॥

तपस्विनस्तपश्शीलाः, दानशीला दाननिरताः, कुलीनाः महाकुलप्रस्ताः, सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः, धर्मप्रधानाः नै त्वर्धकामप्रधानाः, ऋजवोऽकुटिलाः, पुत्रवन्तः विद्यमानपुत्राः, धनान्विताः बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः, श्रोतस्मातिश्रयापराः स्वपक्षासिद्धः कार्येखुक्ते कि लक्षणास्तु साक्षिणो लेख्यं चेत्रेतद्वक्तव्यम् । तत्र साक्षिणस्तावदुच्यन्ते—तपस्विनो दानशीला इत्यादि ॥ ६८ ॥

ज्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः इत्यादि ॥ ६९ ॥

सुबोधिनी

त्यतत्पर्यन्तमुपोद्धातत्वेन किञ्चदभिधायाऽधुना मूळवचनमवतारयति^४-ते च साक्षिण:कीट-

बालंभड़ी

वैशः । स्वार्थे शस् । क्रमेण प्वाभावे पेरः पत्रवेदने साक्षिण इत्यर्थेः ॥ एवसुपोद्धातसुक्ता मूलमवतारयति— ते च साक्षिण इति।कीदशा इति स्वरूपप्रश्नः। क्वयन्त इति सङ्क्ष्यप्रश्नः। धर्मप्रीति— पुरुषार्थानां ज्ञयाणां मध्ये इति भावः । व्यासोऽपि "धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुळीनाः सत्यवादिनः। श्रौतस्मातैक्रियायुक्तः विगतद्वेषमत्सराः॥ श्रोत्रिया न पेराधी नाः स्त्रव्याप्रवासिनः। युवानः साक्षिणः कार्यो क्षणादिषु विज्ञानता॥" इति । अत्र नेति पूर्वोत्तरान्वयि । अतो न वश्यमाणविरोध इति बोध्यम् । पक्षान्तरमाह— सर्वे इति । अञ्यवराः इति सङ्क्ष्याप्रश्नोत्तरम्, अन्यत् सर्वमन्यस्य।नित्ययोगे इनित्याह—तपःशीला इति । अञ्यवराः इति सङ्क्ष्याप्रश्नोत्तरम्, अन्यत् सर्वमन्यस्य।नित्ययोगे इनित्याह—तपःशीला इति । शिलपदार्थमाह— निरता इति । कुळात् ख इति सिद्धविष्ठाष्टतात्पर्यार्थमाह— महेति । ताच्छोल्ये णिनिरित्याह—वदनशीला इति । मोक्षसङ्गहाय व्यतिरेकमाह न श्विति । नार्थितं पाठान्वरम्।वर्तमानसत्तायां मतुबुष्यत्तराह—विद्येति । विशिष्टसामर्थ्यकस्यमाह—विद्विते ।

१ विश्व० रताः । २ विश्व० पुनः । ३ नार्थकाम । ४ फ. परः परः । ५ श्रोति-यास्तापसावृद्धास्ते च प्रशनितादयः । असाक्षिणस्ते—इति वस्यमाणर्वचने विराधा नेति भावः ।

तिस्यतेमित्तिकानुष्ठानरताः, — एवंभूताः पुरुषाः झ्यवराः साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवराः न्यूना येषां ते ज्यवराः — त्रिभ्योऽ वर्षक् न भवन्ति, परतस्तु य-धाकामं भवन्ति। जातयो मूर्धाविक्तित्रत्यं अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्धाविक्तिताः मूर्धाविक्तिताः साक्षिणो भवन्ति । एवमम्बष्ठादिष्विषे द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिकस्य यथावर्णम् ; ठ वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसङ्ख्याकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्विषे द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव दुर्मुः ; यथाऽऽह मनुः—'' स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः द्वर्मुः' हैति । सँजातिसवर्णासंभवे सर्वे मूर्धाविक्तितादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं व

तपःप्रभृतयो यथोपछब्धवादित्वे हेतवः । कथं यो हि निष्कारणं परछोकसा-धनैकप्रवणः तपोदानादिप्रवृत्तोऽतिशयिते पुरुषप्रज्ञः स कथिमवाऽऽस्मनो दशदृष्टिविरुद्धं विमागौश्रयिणः परस्यार्थेऽनृतं बृ्यात् इत्यभिप्रायः । तपोदानादिभिये धर्मप्रधानतया

बालंभद्दी

काम्यस्याकरणे प्रत्यवायाभावात्तदभावायाऽऽह-नित्येति। एवं पदार्थांजुन्द्वा वाक्यार्थमाह— एवंभूता इति । शाब्दमुक्त्वा तात्त्यर्थांभेमाह—त्रिम्य इति । यथावर्णमित्यनेनापीनस्क्तवायाऽऽह-मूर्धेति । तत्तात्त्यर्थांभेमाह—त्रत्रेति ; तेषां मध्ये इत्यर्थः । एवममेऽपि । इदममेऽतिदिशति—एवमम्बष्ठादिष्वपीति । म्युनतां निराचष्टे—तथेति । मुनुरिति,— "द्विजानां द्विजसत्तमाः । ग्रुद्धाक्ष सन्तदशुद्धाणां अन्त्यानामन्त्रययोनयः ॥" इति वचनश्चात्रा । कात्यावनाऽप्येवम् । नारदोऽपि—"श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेणः वर्षिवांसिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः खीषु च साक्षिणः॥" ईति वर्गाण आह्। कात्यावनः—"किङ्गिनः श्रेणिप्पाश्च वणिग्जातात्त्त्वाऽपरे। समृहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानववित्मृगुः॥ दासचारणमञ्जानां हत्स्व-श्वरथवाजिनाम् प्रत्येकेकसमृहानां नायका वर्णिनःस्मृताः॥"इति। सर्वे इति पक्षान्तरं व्याचष्टे—सजातीति । सजातिसवर्णयोरसंभवे इसर्थः। तयोः प्रकान्त्रत्वात् सर्वेषां युगपदसंभ-वादाह—यथासंभविति । मजुरिप—" याद्दशा अर्थिमि"ः कार्यो व्यवहारेषु साक्षिणः । ताद्दशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यम्तं च तैः ॥ गृहिणः प्रित्रणो मौलाः अत्रविद्ध्यस्यो-

१ त्रिभ्यो न्यूना न । २ झ. काद्याः। ३.—८. ६८ । ४ छ. छ. सजातिवर्णासं०। ५. 'द्रिजसत्तमाः' इत्यादि 'वर्णिनः' इत्यन्तं नास्ति ।६.—९. ३९५ । ७ 'धनिभिः' इति कवित् ।

साक्षिणो मवन्ति । उक्तळक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहितानामन्येषामिप् साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः—
"असाक्ष्यिप हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो खुद्दैः । वचनाद्दोषतो भेदास्त्रयमुक्तेर्धुतान्तरः॥" द्वैति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्यत आह—" श्रोत्रियास्तापसा बृद्धाये
5 च प्रवृतिताद्वैः। असाक्षिणस्ते वचनानात्र हेतुरुदाहृतः ॥" इति—तापसा वानप्रस्थाः; आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां प्रहणम्; यथाऽऽह शङ्कः—" पित्रा
विवदमानगुरुकुळवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्वृत्या असाक्षिणः" इति । दोषादसाक्षिणो
दर्शिताः—" स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते

सत्यवादिनः, ये वा कुळीनाः स्वकुळकजङ्कभीत्या, ये वा पुत्रिणो धनिनश्च तद्विनाशभीत्या, प्रकृत्या ऋजवः उपळब्धातिरिक्तवचनाशक्या नान्यथा वादिनः, ते व्यवराः साक्षिणो हेयाः— त्रयो येपामवरास्ते व्यवराः,— त्रिप्रभृतय इत्यथैः। साक्षिणो हेया इति प्रत्यक्षमूळा-भिप्रायः । निपुणतः प्रत्यक्षाविभिः ळक्षणतः साक्षिणो निरूपणीया इत्यथैः । पञ्चयज्ञक्रियारताः इति आन्वाद्विकासस्यपरिहारहिंसानिष्कृत्यर्थे पञ्चयज्ञक्रियाविधानं तथे ह्यार्थे । तथ्यव्यव्यविद्यासि हिंसामपाकर्तुं प्रवृत्ताः।ते कथिमव स्वाभिप्रायेणान्यायवर्तिजन

सुबोधिनी

शाः इति । वचनादसाक्षिणां स्वरूपं नारद एव दर्शयतित्याह — के पुनर्वचनादसाक्षिण-

बालभंडी

नयः । ईंत्युक्तास्साक्ष्यमर्हिन्तं न ये केचिदनापित् ॥ प्राप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः । सर्वधमेविदो छुट्धा विपरीतांस्तु वर्जयेष् ॥" ईति। त्रस्तं सस्यम् मौछाः प्रिसिद्धकुळोद्भवा इति कल्पतरुः।अथ मृष्ठमवतारियेतुं प्राग्वदुपोद्धाततया आह—उक्तळक्षणे-त्यादिना साक्षी न संभवतीत्यन्तेन वक्तव्ये हेतुमाह—प्रतिषेद्येति । प्रातिषिद्धेति पाठेऽिष भावे कः। अपिः कृतसाक्षि समुचायकः। ते चिति;—अत्र येऽसाक्षिणः इति शेषः। अधे उभयत्रास्क्षाति शेषः। वचनादसाक्षिणां स्वरूपं नारदेनैवोक्तमित्याह—के पुनिरिति । श्रेतित्रया इति,—अत्र विरोधः परिहृतः यद्यपि तद्विरोधायवाऽऽह—वानेति । अत्राऽऽदिशब्दप्राद्धं स्वयन्तुभयत्र मानमाह—यथाऽऽह शृङ्ख इति।गुरुकुळत्यमेनोभयोरिप प्रहणम्।िनर्प्रन्था इति। पाषिष्डन इत्यथः । दिशैता इति,—नारदेनैवित शेषः। साहेति—अविचारितकरिण-

९ - "शास्त्रेऽस्मिन् ' इति क्रचित् । २ - " नृता ' इति क्रचित् । ३ - ९ ९ ९ ५ ५ ९ नराः ' इति क्रचित् । ५ - ९ ९ ९ ५ ० । ६ - अर्थ्युक्ता इति क्रचित् । ७ . 'आप्ताः । इति क्रचित् । ८ - ८ ६ १ - ३ . ।

दुष्टवात्तेषु सत्यं न विद्यते॥" ईति । चण्डाः कोपनाः; कितवा च्तक्रतः। भेदसा-क्षिणां च स्वरूपं तेनैव दर्शितम्—" साक्षिणां छिखितानां च निर्दिष्टानां च वाँ-दिनाम् । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः ॥" इति । तथा स्वयंमुक्तस्व-रूपं चोक्तम्—" स्वयमुक्तिरंनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् । मूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमहिति ॥" ईति । मृतान्तरस्यापि छक्षणमुक्तम्—" योऽर्धः श्रावयित- 5

बदसद्वातेषु प्रवर्तेराज्ञित्यभिप्रायः । एवं स्कृत्यन्तराण्यपि साक्षिप्रपञ्जविषयाणि न्याख्येयानि । यतु नारदेनैकादशिविधं साक्ष्यं कृताकृतत्वभेदेनोक्तं तत्सीहदान्सुरधजनन्युप्पस्यर्थस्।तज्ञ तत्सा-देवाऽवगन्तव्यस् । यथा जातीति मजुष्यः । खींजातिभेदाभिष्रायं वा जातिवचनस् । यथोक्तं नारदेन—" श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः'' हुँत्यादि । यथावर्णं च बाह्मणादीनां साक्ष्यं सर्वे वा सर्वासु जातिषु । जातिशब्दाभिधेयस्वाद्वर्णेऽपि खीलिङ्काविरोधः । पुनश्शस्दोऽवसरापे-

सुबोधिनी

इति । निर्प्रन्था इति ; पाषण्डिन इत्यर्थः । साक्षिणां छिखितानां चेति, अस्यार्थः साक्षित्वेन निर्दिष्टानाम् एते साक्षिण इति पत्रे छिखितानां वादिनां बुवतां तेषां साक्षिणां मध्ये एकोऽन्यथावादी चेन्, तदा ते भेदान्न साक्षिण इति । 'योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्'

बालंभट्टी

इत्यथः। वञ्चकाः प्रतारकाः। दोषमेवाऽऽइ—तेष्विति । तेनैव--नारदेनैव । एकेन चेन मिथ-स्समुच्चयोऽम्येन अन्येषाम्। वादिनामिति,—भाषमाणानां तेषां अनेकेषां मध्ये इत्यर्थः । वादिनेति पाठस्तु युक्त एव । तुर्योऽपि नारदेनैवोक्त इत्याऽऽइ—तथिति। अनिर्दिष्टः—साक्षित्व इति शेषः। सूची स्वकः।''अनिर्दिष्टःत् साक्षित्व स्वयमेवैत्य यो वदेत्। स्वयमुक्तस्स शास्त्रेषु न च साक्षित्व मईति॥'' इति पाठान्तरम्। अनेन स्वयमेवोक्तियस्यति योगायोऽपि दिशितः। उक्त-मिति,—नारदेनैविति भावः । योऽर्थ इति—योऽर्थः आवियतस्य स्तरिसम्न सति मध्यमणिन्यायेनान्वयात् आर्थिन वादिनि प्रतिवादिनि वाऽसति तद्क्षीकृतं साक्षित्वं क करिसन् विषये साक्षी वदिति हेतोः सोऽसाक्षी मृतान्तर इति शाब्दोऽर्थः । तत्कान्तितं शेष

१ ना० ६. १५९. अस्मिन् ऋोके ' वस्त्रकास्तथा ' इत्यत्र ' वधकाश्च ये ' इति वचाचित्। २ घ. च. वादिना। ३ ङ. तथास्त्रक्षंची० । ४ ङ, क्तिर्हि नि०। ५ ङ. साधी । ६.—१. १६१. । ं७.—१. ११५.

व्यः स्यात्तिसन्नसित चार्थिनि । क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः॥'' इति'। येनार्थिना प्रत्यथिना वौ साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् ' यूयमत्रार्थे साक्षि-णः' इति तिस्मन्निर्धिनि प्रत्यर्थिनि वा असिति मृते अर्थे चानिवेदिते, साक्षी कँकस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वेदिवाति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु 5 मुमुर्धुणा स्वैस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविता 'अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिणः' इति तत्र

सुबोधिनी

इस्वेतहचनं व्याचष्टे— येनार्थिना प्रत्यर्थिना वेत्यादिना, — एततुक्तं भवित-अस्मिन् अर्थेविकोषे एते साक्षिण इति अर्थविकोषे अभिहिते साक्षिषु च निर्दिष्टेषु सत्सु पश्चात् तमर्थिविशेष प्रति निर्देष्टुष्ठपस्य कृते साक्ष्यं वक्तन्यम् । एवञ्च यदा अर्थविशेषिनिर्देष्टेव सृतः अथवाऽर्थविशेषो न निवेदितः, तदा कस्मिन्नर्थे कस्य कृते साक्ष्यं वद्यविति सृतान्तरः साक्ष्यं निते : सृतेन अन्तरमवकाशो व्यवधानं यस्य स सृतान्तरः । एवं सृतान्तरस्य सर्वन्नाऽसाक्षित्वे प्राप्तेऽपवादमाह—यत्र तु सुमूर्षुणित्यादिना ।

बालंभट्टी

प्रणानाऽऽह—येनेति । अधिनीत्यस्य प्रागुक्त-बुत्यस्या साध्यवतीत्यर्थत्वेनोभयपरस्वादाह—प्रत्यर्थिना वेति । अत एव कात्यायनः—"अर्थी यत्र विपञ्चस्याचत्र साक्षी मृतान्तरः । प्रत्यर्थी वा मृतो यत्र तैयाप्येवं प्रकल्पवेत् ॥" इति तदाकारमाह—यूयमिति । आविताहते तत्साध्यादिविकोषपरिज्ञानस्य तेषामसम्भवादिति भावः। तच्छन्देनात्र प्रयाणां परामक्षं इत्या-ह—अर्थिनीत्यादि। असतीत्यस्य न्याल्या—मृते इति । अस्याऽप्रेऽप्यन्वयः । वास्यितं पश्चान्तरमाह—अर्थे वाऽनिवेदिते इति। निवेदितेऽर्थेऽसति मृते वेत्यर्थः । असाक्षित्वे हेतुं स्वचन्नाह—कोति । अस्योक्तपक्षभेदेनार्थद्वयं मृत्यानुरोधेन न्याल्याव्युक्तमेणाऽऽह—कास्मिनिति । साक्ष्यमित्यस्य तदित्यादिस्वस्य चाङ्गीकृतिमत्यर्थः।इति हेतौ। अनेन मृत उक्तान्यन्यः अन्तरे साक्ष्यस्य स्वीकारमापणयोर्मध्ये यस्य स मृतान्तर इति व्युत्पत्तिस्यविका । एवमसाक्षित्वक्तं प्रतिपादितम् । अनेन मृतान्तरस्य सर्वन्नासाक्षित्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह—यत्र वित्यादिना दिष्यत्यन्तेन । अस्मिन्निति—हदं व्रन्यमियदेतया वृद्ध्याऽस्मिन् काले देवदन्तय व्हासित्यव्यर्थे इत्यर्थेः। अन्यथा तेषां साध्यादिविकासम्भवादिष्टसिद्धिक्तं स्यादिति

१.—ना० १.१६१ । २ क.बेति नास्ति । ३ क.बाऽनिवे । ४ ख. क्वेति नास्ति । ५ क.बद्षिति । ६ ख. मुस्थेन । ७ निर्दिष्टेषु साक्षिषु स ० । ८ त. बोपेऽनिर्दिष्टे च मृतः अत एवार्थ (?) २ थ, ते सति । ९ फ तत्राप्येवं ।

मृंतान्तरोऽपि साक्षी। यैथाऽऽह नारदः—''मृतान्तरोऽधिनि प्रेते मुमूर्पुश्राविताहते।'' तथा—''श्रावितोऽनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः। मृतेऽपि तत्र साक्षी स्पात् षद्मु चान्वाहितादिषु ॥'' इति ॥६८॥ ६९॥

ताँनेतानसाक्षिणो दशयति-

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥ ७०॥

क्षया साक्ष्यन्तराभावे पुनर्वस्थमाणकार्यापेक्षया वा सर्वे सर्वेषां यथा सर्वसङ्ग्हणे साक्षीति ॥ ६८ —६९ ॥

उक्तन्यायिवरोधे तु— स्त्रीवृद्धबालकितवेत्यादि ॥ ७० ॥

सुबोधिनी

"मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुम्बूध्राविताहते।" इति । अस्यार्थः — अर्थिनि प्रेते सित सार्क्षा स्वतान्तर इति कथ्यते । सुमूर्युणा श्रावितश्रेन्स्व- तान्तरोऽपि साक्षी भवतीति । सुमूर्युष्ठावितो स्वतान्तरः साक्षी भवतीत्यसुर्नो नारव्वचनेन प्रतिपाद्य स्वस्थेन श्रावितो सुतान्तरोऽपि साक्षी भवतीत्वसुर्नो नारव्वचनेन प्रताणयति — तथा श्रावितोऽनातुरेणापीति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

एवं महता प्रपञ्चेनात्माक्षिस्वरूपं प्रतिपाद्य अस्मित्रयें मूळवचनमवतारयति — ताने-तानसाक्षिण इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

बालंभद्दी

भावः। तत्राऽऽद्ये। बाधे मानमाह—तथाऽऽहेति।सुमुर्जुश्रावितं विनाऽर्थिनि प्रेते सितं साक्षी सृतान्तर इति कथ्यते इत्यथैः। द्वितीयेऽपि स एव मानसित्याह—तथेति । अनातुरेण स्वस्थेन। अपिर्मुसुर्जुसमुच्चायकः। धर्मसंजित इति धर्माच्य इत्यथैः, तस्वरूप इति यावतः धर्मज्ञानविषयो वाः धर्मसंज्ञितः इति पाठान्तरम्—धर्मयुक्त इत्यथैः। तदा—तत्रेति ; तस्मिन्दैवान्स्यतेऽपि तत्रार्थे सृतान्तरोपि एतेषु पद्सु सःक्षी स्यादित्यथैः॥ ६८॥ ६८॥

एवसुपोद्धातसुक्का सांप्रतं मूलमवतारयति—तानेताानिति । वक्तव्यान्नारदोक्तानित्यर्थः।

१ क. मृतान्वये। २ ख. तथाऽऽह। ३.--१. ९६.। ४ क. तेन तान्। 🕶 द. मर्थ

पतितासार्थसंबन्धिसहायिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्धृताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

स्त्री प्रसिद्धाः बालः अप्राप्तव्यवहारः ; वृद्धः अशीतिकावरः; — वृद्धप्रहणं वचननिषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् ; कितवः अक्षादेवी ; मत्तः पानादिना ; उन्मत्तो ग्रहाविष्टः ; अभिशस्तः अभिग्रुक्तो ब्रह्महत्यादिना ; रङ्गावतारी चारणः ; पाषण्डिनो निर्धन्थप्रभृतयः ; क्टकुत्कपटलेख्यादिकारी ; विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः ; पतितो ब्रह्महादिः ; आप्तः सुहृत् ; अर्थसंबन्धी विप्रतिपद्यमानार्थ-संबन्धी; सहाय एककार्यः; रिपुः शत्रुः; तस्करः स्तेनः ; साहसी स्वबलावष्टम्भकारी;

पतितासार्थिसम्बन्धीत्यादि ॥ ७१ ॥

येषां तु दृष्टमदृष्टं वा यथाभूतार्थेद्वरीने दृष्टार्थाभिधायित्वे च कारणं न स्यात् , विपरं ये वा स्यात्ते न साक्षिण इत्यर्थः । सर्वे चाभोन्यप्रकरणोक्ता अग्निहीनादयःसाक्ष्यानहां दृष्टव्याः। तदुपळक्षणार्थेवाऽत्र स्त्री। यथोक्तम् 'अविरोधाश्च योषितः'इति सैव साऽत्राप्यभिमेतानः
वीरास्तु (?) तद्धिष्ठिताया साक्ष्यं कृषिद्दस्येवः यथोक्तं स्वयंभुवा—''क्षीणां साक्ष्यं कृषिद्दस्येवः यथोक्तं स्वयंभुवा—''क्षीणां साक्ष्यं कृषिद्दस्येवः यथोक्तं स्वयंभुवा—''क्षीणां साक्ष्यं क्षियः
कुर्युः' इति । रङ्गावतारी मञ्जः । स्वष्टमन्यत् । अभोज्यान्नानां तु साक्ष्यानिथकारं न्यायसिद्धमेवाभिग्नेत्रस्य नारदेनोक्तम्—'' नार्थसंबन्धिनो नाऽऽप्ता न सहाया न वैरिणः। । न
दृष्टदोषाः कर्तव्याः न व्याध्याती न दृषिताः॥ '' इत्युत्कृत ततः '' दासनैकृतिकथान्तवृद्धस्त्रीबाक्षिक्कृतौः।'' ईति। एवं सर्वे अभोज्यान्ना अनुकान्ताः। प्रमाणान्तरमूळं चा साक्षित्व

वालंभड़ी

पाषण्डादि द्वन्द्वं कृत्वा पुँनःपतितेन सहेति बोध्यम्।अप्राप्तिति-च्याल्यातामिदम्-अश्वीतिकेति अश्वीतिप्रमाणमस्य स अवतारो यस्येति विग्रहः। ततोऽवाक् न भवित तदारभ्यभवतीत्यर्थः।वैष भ्ये बीजाभावात्तदेकवाक्यतया च न्यूनतां निराच्छे—वृद्धिति।आदिना भक्षणप्रहणम्।अभियुक्ते-तितत्सम्बन्धारोपमात्रं यस्येत्यर्थः; आदिना भोगादिप्रहणम्। व्यवहारे श्रुतेः प्राघान्यादाह— श्रोत्राद्यीति।योगानिरासायाऽऽह — सुदृत् इति। यक्तिज्ञिद्यर्थसंबन्धित्वत्वस्य सर्वत्र सत्वादाह—विग्रतीति। पकेति बहुवीहिः पुत्रादिरित्यर्थः। कारीति—तेन करोति न तु विचारेण

१ घ. अञ्चकी । २. — क. न्यि ० । ३ 'चाक्रिकाः' इति क्वचित् । ४. — १. १६६. ८. " प्रष्टन्याः साक्षिणः प्रतिदृषिताः' इति क्वचित् । ५ मूळे पूर्वोर्षे पाषण्डपदं उत्तरार्थे पतितपदं च श्रूयते । अतः पाषण्डिपतितशब्दयोः व्यत्यासेन श्रवणात् न तयोस्समासस्यावकाद्यः। अतः प्रामादिकोऽथं पाठः॥ पाषण्डादिहर्स्कृस्वा इत्यनन्तरं, पुनः पतितेनेत्यतः प्राक् रङ्गावतारिणा सह पुनर्वस्यः एवमासादि इंन्सं कृत्वा इति पाठेन गलितेन भाष्यम् इति । प्रतिभाति

5

दृष्ठदोषो दृष्टवितथवचनः ; निर्धूतो बन्धुभिस्यक्तः ; आदृशब्दादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां ^{*}दोषादर्साक्षिणां भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेर्मृतान्तरस्य च प्रदृणम् । एते स्त्रीबाळादयः साक्षिणो न भवन्ति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

''त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः" ईत्यस्यापवादमाह---

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्।

ज्ञानपूर्वकं नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठायी धर्मवित् ; स एकोऽप्युसयानुमतश्चेत्साक्षी सवित्, अपिश ब्रैंदाड्वाविपि।यद्यपि ''श्रोतस्मार्तिक्रयापरा'' ईति च्यवराणामपि धर्मवित्त्वं प्रपश्चितं यया —''वालोऽज्ञानादसत्यास्त्रीपापास्यासाश्च कृटकृत् । विवृद्यवास्त्रवास्तेद्या द्वेपवित्तावत्ति स्वियाया वचनतः स्तेनाद्या दोप कृषित्ति सर्वधाऽनया दिसाऽन्यायागमास्यां साक्ष्यससाक्ष्यं च प्रवचनीयस् ॥ ००॥ ७३॥

देशकाळाचपेक्षया पुनः—उभयानुमतः साक्षीत्यादि ॥ ७२ ॥ अधिप्रत्यर्थिभ्यामनुमतोऽतिशयगुणवानेकोऽपि साक्षी स्यात् । अपि शब्दाद्वाविष

सुबोधिनी

नतु उपवरा अपि धर्मविदः, एकोऽपि धर्मविदेव साक्षी तथा द्वाविष, एवं च उपवरपर मनर्थकमित्रायेणाशङ्कय परिहरति—यद्यपि श्रीतस्मार्तिक्रयापरा इस्मादिना ॥ ७१८॥

बालंभद्टी

अविचारितकारीत्यर्थः । दोषाणां बाहुल्येऽपि अत्र प्राधान्यादाह—वितथेति। बन्धुभिरिति । प्रामराजकुल्क्षेत्रणादिभिनिस्सारित इति कल्पतरः। नारदेकवाक्यस्वायाऽऽह—आदीति। एवं पदार्थानुक्तु वाक्यार्थमाह—एते इति ॥ ७० ॥ ७३ ॥

श्रीतस्मार्तेत्येकवाक्यतया आह ज्ञानेति—तथा च विदेशीनपूर्वकतदनुष्ठाने ल-क्षणेति भावः । अत एवोक्तं "पठकाः पाठकाश्चेव येचान्ये शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे व्यसनिने मूर्जा यः क्रियावान् स पण्डितं" इति उभयेति—अर्थिभत्यर्थि इत्यर्थः । द्वावपीति—तादशौ चोभौ साक्षिणो भवत इत्यर्थः । नन्वेवं धमैवित्त्वं सर्वत्र तुल्यं; तथा च तत्र प्रयत्पदमनर्थकं व्यावत्यामावादिषना तेषामि सङ्ग्रहादि-त्याशङ्कते—यद्यपीति। इतीति— इत्युक्तेरित्यर्थः । धमैवित्त्वं प्रयुक्तवेलक्षण्यामावेऽष्यु-

^{*} उपरि ६९ श्लोकन्याख्यायामेतेषां लक्षणानि द्रष्टन्यानि ।

१ क दोषसा० भेदसा०। २ व्यव० ६९ । ३ क. धर्मातु०। छ.धर्मातुष्ठानधीः । ४ स. ग. शब्दबळाडा । ५ हावपि श्रोतस्मार्ताक्षयापरो ।थद्यपि श्रो०। ६ व्यव० ६९ ।

5

समानं, तथाऽपि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वं भवति, एकस्य द्वयोर्वोभयानुमत्यैव साक्षित्वं भवतीत्यर्थवर्तं ज्यवरग्रहणम् ॥ ७१ / ॥

" तपस्विनो दानशीलाः" ईत्यस्यापवादमाह—

सर्वः साक्षी सङ्ग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ॥ ७२ ॥

सङ्ग्हाणादीनि वक्ष्यमाणलक्षणानि,— तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपः प्रभृतिगुणर-हिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्वात्रापि साक्षि-

सांक्षी, पुनर्वचनं समक्षदर्शनादेव सङ्ग्रहणादौ साक्ष्यं यथा स्यात् । अविशेषाभिषाने विभू-तार्थोपलंभवचनाशक्तेर्बाळादयो न स्युः । तथा च नारदः—" असाक्षिणोऽपि येऽत्रोक्ताः दासनैकृतिकादयः । कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥ साहसेषु तु सर्वेषु

सुबोधिनी

ननु सङ्ग्रहणचौर्यपारुष्यसाहसानां सर्वेषामपि साहसशब्दवाच्यत्वाभेदेनोपादान-

बालभट्टी

भयानुमतःवप्रयुक्तं वैरूक्षण्यमित्याशयेन समाधत्ते— तथाऽपीति । द्वयोर्वा — द्वयोस्तु । अर्थ वत्—सफरूम् ॥ ७१० ॥

प्रस्तासत्तेः स्त्रीवालेत्यस्यैवोपस्थितेराह—तप्स्वीति।इत्यस्येति व्हत्यस्यापीत्यर्थः । किचित्त्येव पाठः । अयमपि न स्त्रीवालेत्यादि निषिद्धसङ्ग्रहः । अत एव व्याख्यानिवरोधो नित्ति बोध्यम् । चौर्येत्यादिसमाहारद्वन्द्वः। सङ्ग्रहणादीनि चवाित् सर्वशब्दस्य बुद्धिस्थबहुस- ङ्ख्यकावयवारव्यं समुदायं शक्त्या तस्यानुद्भृतावयवभेदत्वेन यद्यपि सर्वलोक इतिवत् एकवचनं, तथाऽपि स्पष्टार्थमुद्भृतावयवयरत्तया व्याचष्टे — सर्वे इति । तदर्थमेव व्युक्तमेणाऽऽह । वच्तेति — मौलक्षीवालेलादिवचनेत्यर्थः । नन्वेवमित- प्रसङ्गोऽत आह—दोषादिति। एते त्रय इत्यर्थः। अत्रापि स्नीसङ्ग्रहणादिव्यपि । ननु पूर्व

१ स्पर्थ ज्यव । क. तीस्पेतदर्थं ज्य० । २ व्यव ० ६८. ।

णो न भवन्ति, – संत्याभावादिहेतोरत्रापि विद्यमानत्वात्। ''मनुष्यमारणं चौर्ये परदारा-भिमर्शनम्। पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याचतुर्विधम्।।'' इति वचनाद्यद्यपि स्त्रीसङ्ग्ह-णचौर्यपारुष्याणां साहसत्वम् ; तथाऽपि तेषां स्ववद्यद्यप्टम्भेन जनसमक्षं क्रियमाणानां

सुबोधिनी

मनुषपञ्चमित्याशङ्कय परिहरति--मनुष्यमारणं चौर्यमित्यादिना । अयं भावः---जनसमक्षं

बालंभद्दी

तेषामसाक्षिरवे उक्तेऽपि अस्य तदपवादस्वेनात्रैव तेषांसाक्षिरवं स्यादेवात आह सत्याभा-वादितीति(?) । एवं च येन हेतुना तत्रासाक्षित्वं तस्य अत्रापि । तस्य सत्त्वं करूप्यमिति ्र तदनपगमेन तेषामत्रापि अतस्वमेषेति भावः। एवं च स्वयमुक्तिश्चेति तेनान्येषामपीदशानां ग्रहणस्। तथा च नारदः "असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनेकृतिकादयः। कार्यगौरवमापाद्य भवे-पुस्तेऽपि साक्षिणैः॥तेपामपि न बालः स्याज्ञेको न स्त्री न कृटकृत्। न बान्धवो न बाऽरातिवैृ्युस्ते ु साक्ष्यमन्यथा। ''' इति। नैकृतिको वञ्चकः। ज्यासोऽप्याह—-''साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः संसदि प्रतिवादिन।। पत्रेऽभिलिख्य तान् सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरस्तु ते॥ प्रतिपत्तो न साक्षित्वमहैन्ति तु कदाचन । अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥ अभावयन्दमं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वादी निराकाङ्कः साक्षिसस्येष्ववस्थितः ॥ '' इति पत्रे लिखितान् साक्षिद्रोपो नाभिरुक्षीकृत्य प्रत्युत्तरसुत्तरं तत्तद्विषयपरिहारं ते साक्षिणः सभ्येर्वा-चनीया इत्यर्थः । यत्रितान् सर्वानिभिष्ठेख्य उत्तरमुत्तरं ते दोषा वाच्या इति कल्पतरुः । अतोऽन्यथा असंप्रतिपत्तो भावनीयाः अङ्गीकारियतब्याः । किथया प्रमाणेन स्फुटं यथा स्थात्तथा भावयक्षित्यन्वयः। नतु सङ्ग्रहाणादिवयाणामपि साहसराब्दवाच्यत्वात् भेदेनोक्तिर्मृहेऽयुक्तेत्याशङ्कते - मनुष्येति । उभयं वाक्पारुव्यं दण्डपारूप्यं च पौरुष्यस्वेनै-क्यादाह—चतुरिति । उक्तक्रमविवक्षयाऽऽह—स्त्रीसमिति । समाधर्ते - तथाऽपीति ा जनसमक्षं स्वबलावष्टम्भेन याकारणं तेनोपाधि विना कोडीकृतानामेषां साहसपदवार्घ्यंवं एकान्ते यत्करणं तदुपाधरककिविषयभेदेन भिन्नत्वात् तद्विषयभेदघटितरहः करणोपायभे-

१ इ. च. छ. झ. पुस्तकेषु इयंपङ्किर्गोस्ति । २ ना ० १४. १ । ६ नांतु सङ्म्रह ० । ४.— १. १८८ । ५.- – १. १९०. । ६ व. पारुष्यणैक्यादाह । ७ फ. क्रमेकाळेयत्करणं तद्गोपाधेरैक्वेऽपि विषयभेदेन व. वाच्यत्वेमकात्वेयत्कारणं तद्ग्पापाधे रेकोऽपि ।

साहसत्वम् ; रहिस क्रियमाणानां तु सङ्हणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथ-गुपादानम् ॥ ७२ ॥

साक्षिश्रावणमाह---

साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् ।

5 अधिप्रत्यार्धिसिन्नियो साक्षिणः समवेतान्—''नासमवेताः पृष्टांः प्रमुयः''
ईति गौतमवचनात्—वक्ष्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दिश्तिः—

†''समान्तः साक्षिणः सर्वानिर्धप्रत्यार्थिसिन्नियौ । प्राष्ट्विवाको नियुक्षात विधिनाऽनेन
सान्त्वयन् ॥ देवब्राह्मणसान्निय्ये साक्ष्यं पृच्छेदैतं द्विजान् । उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्या

पूर्वाक्रेचे ग्रुचिः ग्रुचीन् ॥ ः आह्म साक्ष्यः पृच्छेनियम्य शपथैर्मृशम् । समस्तान्

विदिताचारान् विज्ञातार्थान्य्यक् पृथक्॥''इति।तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो
दिशितः—''सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।गोबीजकाञ्चनैवैरंयं शृद्धं सर्वेस्तु पात
कैः॥'' ईति। ब्राह्मणमन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि

बालंभड़ी

दात् सङ्ग्रहणादिशब्दवाच्यस्विमिति भावः । तेषां श्रयाणां । सात् पृथिगिति—सात्प्राणुँ केति पाठान्तरं तत्र ततोऽग्रे उपादाने सामान्यविशेषभावेनाऽन्वयसम्भवेन त्रयाणामेव सङ्ग्रहः स्यादिति तथेति भावः ॥ ७२ ॥

श्रावणं तद्विधिसाम्ययोरश विवक्षितं न तु तदगमनिस्याह—सन्निधावि-ति । विशेषमाह—समवेतानिति—मिळितानित्यर्थः । अत्र मानमाह—नास-मेति—पृष्टा अपि असमवेतानित्यायर्थः । कर्मांकाङ्क्षयामाह—वृद्ध्येति—मूळ-कृतेति भावः । तत्रापि—श्रावणेऽपि। सभान्तः सभामध्ये। सर्वान्। उक्तोऽर्थः अत एव सम स्तानित सफलम् अनुयुक्षात पृच्छेत् वियुक्षीतेति पाठान्तरं तत्र मेळयेदित्यर्थः। विधिमेवाऽऽह -देवेति। समस्तान् मिळितान् पृथक् पृथक् विज्ञातार्थानित्यर्थः, तत्रापि विशेषमाह—ब्राह्मे-

^{*} सङ्ग्रहणं परदाराभिमर्शनं उभयं पारुष्यं वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च अन्न सङ्ग्रहणादीनां पृथगुक्तवात् साइसशब्दो मनुष्यमारणार्थको वा इति अपरार्कः । पृ ० ६७०.

[†] इसौ सानवेऽपि ८. ७९, ८७.

[🕆] अयं नारदीये १. १९८.।

^{&#}x27; 'अपृष्टाः' इति काचित्तः । २.—१३. ५.। ३ ङ. पृच्छेदतन्द्रितान् । ४ वेतिकचित् । ५ च. अविज्ञातान् । ६—८. ११३.। ७ च. प्रायुक्त० इति ।

तव विफ्लानीति । गोबीजकाश्वनादीनिं तव विफ्लानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् । अत्र चापनादस्तेनैव दर्शितः—'' गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वार्डुषिकांश्चेव विप्रान् सूद्रवदाचरेत् ॥" ईति । विप्रप्रहणं क्षत्रियवैश्ययो-रुपलक्षुणार्थम् । कुरालिवा गायकाः। प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते 5 प्रत्यक्षयोग्यदूषणेषु बाल्यादिषु तथैव निर्णयः। अयोग्येषु तु तद्वचनाङ्घोकतश्च

"साहसेषु तु सर्वेषु स्तेयसंग्रहणादिषु। वाग्दण्डगोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः॥" इत्युक्ताऽऽह —''एवामिप न बालस्स्याञ्चेको न स्त्री न कूटकृत्। न बान्धवो न चारातिः कुर्युस्ते साध्यमन्य-था।''इति। अतो बालादिवर्जदिप्रभृतिसाक्ष्यमविरुद्धम्। यद्वा नैक इति नायं सङ्ख्यया निपेधः; पुरुषमात्रप्रतिषेध एवायम् यथैवैका स्त्री निषिद्धा यो योषितं चार्वारामिति तथैव स्त्रीरहित एकः पुमाननई इति न्याख्येयम् । अतश्र प्रयन्तराणामेव सङ्ग्रहणादौ साक्ष्यमित्यवसेयम् ।

सुबोधिनी

हैवबळावष्टम्भेन यन् करणं स एवोपाधिः। तेनोपाधिना क्रोडीकृतान्येतानि सङ्ग्रहणादीनि साहसशब्दवाच्यानि । एकान्तं बळादिना यत्करणं स एवोपाधिः । स चोपाधिर्विषयभेदा-द्भिद्यते। ततश्च तत्तद्भिषयभेद्घटितरहःकरणोपाधिभेदात् सङ्ग्रहणादिशञ्दवाच्यत्वमिति॥७२॥ '' सत्येन शापयेद्विपं क्षत्रियं वाहनायुष्टेः। गोबीजकाञ्चनैवैंश्यम् '' इत्यस्मिन्नयें मतु-

बालंभड़ी

द्विषु त्रिषु नियम इति विशेष इति भावः, श्रूहेतु न नियम इस्राह—श्रूहमिति । अत एव तु: ब्राह्मणिसत्यस्य शापयेदित्यत्रान्त्रयः तस्य चाग्रे उभयत्रातुवद्गः अन्यथा बुवत इत्यस्य सुसंपुर्टाकरणेन मध्येऽप्युभयत्र सम्बन्धो ध्वनितः, तत्रापि विशेषमाह—अत्र चेति । सस्येन शापयेदित्यत्रार्थे चेत्रर्थः,सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमा। तेनैव मनुनैव। कारः शिल्पी। युक्तिताल्यादाह-विप्रेति, -तयोरपीत्यर्थः। एतच साक्षिसन्त्रासार्थमेवः यथाऽऽह नार-दः ''पौराणेर्धमंवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः। अनृतस्यापवादेश भृशसुत्तासयेदिमान् ॥'' इति । " सत्येन त्रासयेद्विप्रम्" इत्यस्याप्यपक्रष्टबाह्मणविषयस्यं न बाह्मणमात्रनिषयं, तस्य गौतमेन शपथस्य निषिद्धस्वादिति कल्पतरः । नतु प्रतिवादिना साक्षिदोषे उक्ते तक्षिणेये साक्ष्यन्त-रापेक्षायामनवस्था स्यात् तदुक्तं ब्यासेन—''अन्येस्तु साक्षिभिः साध्ये दूपणे पूर्वसाक्षिणाम्। अनवस्था भवेत् दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात्॥" इति। अतो विशेषमाह —प्रतीति। दत्ते सति सस्सु बाल्यादिषु चापल्यादिष्विस्यपपाठः । तथैव प्रस्यक्षेणव । अयोग्येषु दूषणेषु सस्सु

१ क. दोनीति वै०। २.--८. १०२.। ३ थ. द. स्ववाक्याव०।

निर्णयो न साक्ष्यन्तरेणिति नानवस्था । यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधियतुं न शक्तोति प्रतिवादी, तदाउसौ दोषानुसारेण दण्डयः ; अथ साध्याति, तदा न साक्षिणः ; यथाऽऽह—"असाध्यन् दमं दाप्यो दूषणं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मानेराकृताः॥'' इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिपु दुष्टेष्ट्यर्थी यदा क्रिया-5 न्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति—"जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रद्धेन कर्मणा । यदि वादी निराकाङ्कः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः॥'' इति स्मरणात् । साकाङ्कश्चेत् क्रियान्त-रमवल्यवेतेत्याभिप्रायः ॥ ७२८॥

न्यायमूळ्स्वादेव चात्यर्थमनुमानकुशळ्तयाऽयमिष नारदीय प्रतिषेधातिकमयितव्यः । तथा च स्वायंभुवम्—''खियाऽप्यसंभवे कार्यं बाळेन स्वविरेण वा। शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा॥'' इति । अनुमानानुसारिणी च निश्चयावगितस्तैत्रवोक्ता—''बाळवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतामृतम्। जानीयादिस्थरां वाचं उस्सिक्तमनसां तथा॥'' इति । एवमन्यत्रापि व्यवहारप्रभःणे न्यायागमिववेकः प्रपञ्चनीयः॥ ७२ ॥

सुबोधिनी

रेवापवादं दर्शयतीत्याह—अत्र चापवादस्तेनैवेत्यादिना । अत्र गोरक्षकानित्यादीनि विप्रानित्यस्य विशेषणानि न स्वतन्त्राणीति बोध्यम् ॥ ७२८ ॥

बालंभट्टी

तद्वचनात्—साक्षिवचनात् तदुक्तं व्वासवचनेनैव—''सभासदां प्रसिद्धं यक्षोकसिद्धमथा-पि वा। साक्षिणां दूषणं प्राह्ममसाध्यं दोषवर्जनात्॥'' इति । असाध्यं साधनानद्वं दोषवर्जनात् अनवस्थादिरहितखात् विशेषान्तरमाह—यदीति । सारो वलं साक्षिगं इति इत्यादिः। कांचिक्तथां पाठ एव। कात्यायनमाह—यथाऽऽहिति । असाधिति। अभावयन्निति पाठान्तरस्र। अर्थो भिन्नः साक्षिणां दूषणं स्कुटं यथा तथाऽसाध्यवित्याचन्वयः। भाविते—साधितं सति । साक्षिधमेति—साक्षित्वानद्वां इत्यर्थः विशेषान्तरमाह—उदिष्ठोष्ठितत्, कथितेष्वत्यर्थः। दुष्टेषु सत्सु । क्रियान्तरिति—प्रमाणान्तरत्यर्थः । व्यासमानमाह—जित इति । यदि वादी साक्षितस्यविषये निराकाङ्को व्यवस्थितः सम्पन्नस्तदा जितः पराजित-स्तम् स वादी शाखोक्तविधिना विनयं दमं दाप्य इत्यर्थः। साक्षिसस्येष्टिवत्यस्य साक्षिसस्येर्थ्येति पाठान्तरम् अर्थस्तद्धस्तात् । स्वितार्थमाह—साकाङ्क इति॥०२८॥

१ ख. सारातु०। २ थ. द. ढ्रव्यम् । ३ ब. साक्षिण इत्यादिरर्थे इत्यन्तः पाठो नास्ति । ४ फ. ब. सब्येविति ।

कथं श्रावयेदित्यत आह---

ये पातककृतां लोका महापातिकनां तथा ॥ ७३ ॥ अभिदानां च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स तान्सर्वानवामोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥ सुकृतं यच्वया किञ्चिज्जन्मान्तरहातैः कृतम् । तत्सर्वे तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

5

पातकोपपातकमहापातककारिणामश्रिदानां स्त्रीबाल्यातिनां च ये लोका-स्तान् सर्वोनैसाबामोति यस्साक्ष्यममृतं बैंदिति । तथा जन्मान्तरशतैर्यत्मुकृतं कृतं, तत्सर्वे तस्य भवति यस्ते अनृतवदनेन पराजितो भवति इति, इति श्रावयोदिति संबन्धः। एतच शूद्धविषयं द्रष्टव्यम्—''शूद्धं सर्वेस्तु पातकैः'' इति शूद्धं सर्वेपातकश्रावणस्य 10 विहितत्वात् । गोरक्षकादि द्विजातिविषयं र्चं—-''गोरक्षकान् वाणिजकान्'' इत्युक्त-त्वात्। अन्यानेकजन्मार्जितमुकृतसङ्कमणस्य महापातकादिफल्यातिश्चानृतमात्रेणानुप-

बालंभद्दी

वक्ष्यमाणामित्युक्तमेव वतुमाह —क्ष्यमिति। वाश्यमिति शेषः। कृष्वित्तु तथेव पाटः। सर्वानिति स्पष्टार्थः —स तानित्येकवचनबहुवचनाभ्यामेव तदर्थंळाभात् । एवं सामान्येनोक्तं विशिष्याऽऽह —सुकृतमिति। सृष्ठे पातकशब्देन वक्ष्यमाणभिन्नानां अहणमित्याह —पातकोपेति । अत्राप्यनेन वक्ष्यमाणभिन्नतं स्वय्यस्य स्वयः असाविति । इति वांच्यार्थसमाप्तो । अत एवाऽऽह —तथेति, —िकंच्यर्थः। विदिति (१) तथेति पाटे वद किंच भवतीत्वर्थः। सुकृतं पुण्यं, तस्य तदीयस्। तद्र्थमाह —यस्ते इति, —तवानृत वाक्येनत्य्यः। तवेत्येव पाठान्तरम्। अस्य त्वत्र कमंत्वमित्याह — इति श्रावेति । मेंवुवितेषा- याऽऽह — एत्ह्रोति। तमेवाऽऽह — शृद्धिति। वदेकवाक्यतयेवाऽऽह — गोरक्षेति। वत्र स्व-व्यत्यानकद्ववद्वनरुपदेवित् । तमेवाऽऽह —शृद्धिति। वदेकवाक्यतयेवाऽऽह — गोरक्षेति। वत्र स्व-व्यत्यानुतवद्वनरुपदोषात्ताहशपापोत्यत्तविभित्व क्षं बहुळमीदशं फळमत आह — अन्यानेकिति।

१ स्त बृथा । २ ङ. समवानोति । च. सोऽवानोति । क. सर्वानवानोति । ३ स्त. ग. इ. वदेदिति । ४ घ. च. तेनानृत । क. यस्तवानृत । ५ म० ८.—१२३ । ६ घ. च. वा । ७. ज. सर्वेव्यवहरणमिति । ८ इदमञ्जसम् । फ. वदति तथेति । वदिति । ९. तच्छन्दार्थमाहेस्यर्थः । १० फ. मन्वविरोधायाह ।

पत्तेः, साक्षिसन्त्रासार्थमिदमुच्यते ; यथाऽऽह नारदः—-''पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः । अनृतस्यापवादेश्च भृशमुत्त्रासयेदिमान् ॥'' ईति ॥७३॥७४॥७५॥

यदा तु श्राविताः साक्षिणः कथांचित्र बूयुः, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह—

अञ्जवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सद्शबन्धकम् । राज्ञा सर्वे प्रदाप्यस्त्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ ७६ ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रावितस्सन् कथश्चित्र वदति स राज्ञा सर्वे सङ्गिङ्गकपृ-णं धनिने दाप्यः, सदशबन्धकं दशमांशसहितम् । दशमांशश्च राज्ञो भवति——''राज्ञाऽ धमणिको दाप्यः साधितादशकं शतमा।''इसुक्तवात्। एतच षट्चत्वारिंशकेऽहनि प्राप्ते

सुबोधिनी

अन्यानेकजन्मार्जितसुकृतसङ्क्रमणस्येति । अनेकानि च तानि जन्मांनि च तत्राऽऽर्जितं । तैच तत् सुकृतं च तस्य सङ्कमणम् । अन्यस्मिन् अनेकजन्मार्जितसुकृतसङ्कमण्मिति समासः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

बालंभद्री

स्वयं अनेकजन्मभिराजितं यत् सुकृतं तस्यान्यत्र सङ्कमणस्येत्यर्थः । कृतशब्द आर्जितपरः, शतशब्दोऽनेकपर इति भावः। उच्यते इति इदमित्यादिः। क्वचित्तयैव पाटः। तथा चार्थवादोऽ-यमिति भावः। अत एवाऽऽह—यथेति। धर्मेति-स्मृतीखर्थः। सत्यसम्बन्धिमाहास्यस्य कीर्त-नैरित्यप्रिमार्थः । भृशामिति,— तथा चानृतवदनाआवेतास्पर्यम् ॥७३॥ ७५॥ ७५॥

कथंचित्—कारणेन । सः—नरः । सर्वमित्यस्य योग्यतादिना पूर्वाहेंऽन्वय इत्याह— सर्वमिति । तद्रथमाह— सत्रृद्धिकमिति । योग्यत्वादाह— धानेने इति । यद्यपि सद्द्योति क्रणाविशेषणं, तथाऽपि धेन्ययोग्यमिति तद्वावयात् पृथक् व्याचष्टे— सद्दोति । दशवन्धकेन सिहतं तथा दशशब्दो दशमपरः वैन्धशब्दोंऽशपरः। स्वार्थे क इत्याह—दशमांशक्ति। उक्तहेतोरेवाऽह—दशमांश इति । चस्त्वर्थे नस्रु अयमपि वचनाद्वनिन प्वाऽऽस्तां किमित्येवं व्याख्यानं वैरूप्यापादकमत आह— राज्ञोति । तन्न्यायेनेत्यर्थः । तथा च तदेकवाक्यतस्तस्तुष्ठाववम्लकमेव व्याख्यानमुष्वति भावः। अस्य कालनियममाह—एतच्चेति । सन्वनुरोधेनेवाऽऽह—प्राप्ते सतीितिं।

१.— ९. २००.। २ त. न्मानि। ३ द. तत्रार्जितं यत् सु०। ४. धनिनः दशमांशदापनम-योग्यमित्यर्थः । ५. फ. वंश शब्दोंऽशपरः । ६ अनेन पूले सत्यन्तपाठो गन्यते ।

5

बेदितव्यम् , ततोऽर्त्राग्वदन्न दाप्यः । इदं च व्याष्याशुपप्ठवरहितस्यः ; यथाऽऽह मतुः—''त्रिपक्षादब्रुवन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः । तदणं प्राप्तुयासर्वे दशवन्धं च सर्वद्यः॥'' ईति । अगद इति राजदैवोपप्ठवविरहोपळक्षणम् ॥ ७६ ॥

*यस्तु जानविष साक्ष्यमेव नाङ्गीकरोति दौरास्म्यात्तं प्रत्याह--

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

यः पुनर्नराधमो विप्रतिपन्नमर्थे विशेषतो जाननापि साक्ष्यं न ददाति नन्वेवभिष सङ्कष्टे साक्ष्यच्यवहारे यदि न कश्चित् साक्ष्यं त्र्यात्। सत्यम्। तेनैव चाऽब्ह —अमुचन् हि नरः साक्ष्यमित्यादि ॥ ७६ ॥

यद्यरोगस्त्रीपक्षेणापि साक्ष्यं न ब्यात् ततो राज्ञा सदशवन्धकसृणं प्रमध्य दाप्यः । सद्द दशबन्धकेन सदशबन्धकं—दशांशाभ्याधिकमित्यर्थः । ऋणप्रहणं सर्वेविवादोपळक्षणा-र्थस् ॥ ७६॥

किं च-- न अवीति हि यः साक्ष्यमित्यादि ॥ ७७ ॥ जानकप्यवदन्तं नियोगस्याविवक्षां दर्शयति । तथा च स्वयंस्ः-- "यन्नानिवदो

बालंभद्दी

एततात्पर्यमाह—ततोऽर्वागिति,,—पक्षत्रयमध्ये इत्यर्थः। अत एव हि: प्रयुक्तः । सि तत्रावदनस्य तद्धेतुत्वं प्रतिपादयति। विशेषमाह—इदं चेति,,—इदमपीलर्थः आदिनाराजदै-वत्रहणम् । तिपक्षादिति—त्रयः पक्षा यस्मिनिति बहुर्बाहिः। त्यच्छोपे इति कर्मणि पक्षमी क्रणादिविषये सार्थमासमभिन्याप्य साक्ष्यमशुवन्तगदोऽपीडितशरीगे तरः तदणे सर्व सबुद्धिकं प्राप्तुयात दद्यात्, दशवन्धं च दशमं भागं च सर्वशः सर्वस्मै राजे द्यादिलर्थः। सर्वत इति पाठान्तरम् सङ्ख्यावाचिनः परो बन्धशब्दो दण्डविशेषां मात्रवचनः। नरम्रहणं सर्वते प्रहान्तरम् सङ्ख्यावाचिनः परो बन्धशब्दो दण्डविशेषां मात्रवचनः। नरम्रहणं सर्वते प्रहान्तरम् सङ्ख्यावाचिनः परो बन्धशब्दो दण्डविशेषां मात्रवचनः। नरम्रहणं सर्वते । युक्तिसान्यादाह—अगद् इति, विरहस्यापीलर्थः॥ ७६॥

जानन्निति,-विप्रतिपद्यमानमर्थभित्यादिः । करोतीति,-एवो व्युक्तमे नाङ्गीकरोत्येवे-स्र्यः । झर्थमाइ-पुनरिति । त्वथे-निरिति । अस्यैवार्थो दौराल्यादित्यनेनोकः साङ्ग-ङ्खस्वादाइ-विप्रोति । विवादास्यदमित्यर्थः । द्वितीयझर्थमाइ-विरोषत इति ।

^{*} ऋणादिव्यतिरिक्तिविषये पुनरत्यथा दण्डमाह—इति अपरार्कः

5

नाङ्गीकरोति स कूटसाक्षिणां तुत्यः पापैः दण्डेन च। कूटसाक्षिणां च दण्डं वक्ष्यति। कूटसाक्षिणश्च दण्डियता पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । कृतोऽपि वा, कौटसाक्ष्ये विदिते निवर्तनीयः ; यथाऽऽह मनुः—"'यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत्। तत्तत्कार्यं निवर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत्।" ईति ॥ ७७ ॥

साक्षिविप्रतिपत्ती कथं निर्णय इत्यत आह —

हैंघे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिहैंघे तु वचनं प्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

वीक्षेत श्रुणुयाद्वाऽपि कश्चन । पृष्टस्तन्नाऽपि तद्व्याद्यथादष्टं यथाश्रुतम् ॥" इति । यतश्चान भिषाने प्रस्पवायः, ततो जानता तत्कालनियुक्तेनापि वक्तस्यमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

कूँद्रसाक्षाणो मिथ्यावादिनः । तेषां यत्पापं तत्प्रकरणान्तरेण दर्शयति—साक्षिणः

श्रावयेदित्यादि ॥ ७३ ॥

अग्निदानां च ये लोका इलादि ॥ ७४ ॥

स्मृत्यन्तरम्यायाच प्राङ्मुखान्या प्रयतान् पूर्वोह्ने प्रणिहितैकाप्रानर्थिप्रत्यर्थिसम्यस-मक्षं तथाभूत एव प्राड्विवाकोऽपि ''ये पातककृतां स्रोकाः'' इति आवयेत्। स्पष्टमन्यत्॥७॥ एवं आवयित्वा तस्वरूपापेक्षया यथाई पृच्छेत्। धर्मानभिज्ञांस्वेवं प्रतिबोधयेत्—

यत्त्वया सुकृतं किञ्चिदित्यादि ॥ ७५ ॥

एवमुक्ते यथानुभवं वदतां - साक्षिद्धैधे प्रभूतानां समेषु गुणिनां तथा

इत्यादि ॥ ७८ ॥

बालंभद्दी

कश्यार्थमाह — नाङ्गीता। तुत्य इति — तुत्य एवेरवर्थः। एवस्यात्रान्वयात तत्ययोजकधर्मा वाह — पापिरिति । ननु को दण्डरतेषामत आह — कूटोती। च दण्डं दण्डं च तेन कूटसाक्षि-पिग्रहः। अत एव विशेषमाह — कूटोति।इदमकृतन्यवहाराविषयम्, अत एवाऽऽह — कृतोऽ-पीति । व्यवहार इत्यस्यानुषकः। पूर्वं तेषु तस्वाज्जानात् अत एवाऽऽह — कूटोति । कोटोति पाटान्तरं, तत्र समस्तात् भावप्रत्ययः आद्ये तेंदुन्तेन समासः।एवमप्रेऽपि। अकृतविषये उक्ता-कृतविषये आह — कृतं चापीति ॥ ७७ ॥

१ क. विदितो । २.—८. १९७. | ३. अयमेव प्रकरणकम आहती विश्वरूपाचायैंः । ४. भावप्रस्ययान्तेन कृटकव्यस्य समासः ।

साक्षिणां द्वैभे विप्रतिपत्ती बह्नां बचनं प्राह्मम् । समेषु समसङ्क्षेषु द्वैभे ये गुणिनस्तेषां बचनं प्रमाणम् । यदा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसम्पन्नास्तेषां बचनं प्राह्मम् । यत्र तु गुणिनः कातिपये इतरे च बह्वस्तत्रापि गुणिनामेव बचनं प्राह्मम्— ''उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मविन्" वैद्याति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यत्तु वैभेदादसाक्षिण 5 इत्युक्तं, तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् ॥ ७८ ॥

साक्षिभिश्च कथमुक्ते जयः कथं वा पराजय इत्यत आह-

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

सुबोधिनी

नतु पूर्व भेदादसाक्षिण इञ्जास् । अञ्चना हैधे बहुनामित्यनेन भेदादिष साक्षिणो भवन्तीत्युच्यते। तथा च परस्परिवरोधः स्वादित्याशङ्कयाऽऽह—यन्तु भेदादसाक्षिण इति ॥ यत्र सङ्ख्यागुणादिभिः साम्यं तत्र विशेषाभावाद्गेदादसाक्षित्वम् । यत्र पुनः सङ्ख्यागुणा-दिभिवषम्यं तत्र पूर्वोक्तरीत्या भेदादिष साक्ष्यं भवतीत्यभिन्नायः ॥ ७८ ॥

बालंभद्दी

साक्षीति । नन्वित्यादिः योग्यतया साकाङ्कुत्वादाह — साक्षिणामिति । वचनं प्राह्मिस्यस्य सर्वत्र संबन्धादाह — वचनिमिति । उत्तरार्ख्रोपात्तस्य पूर्वोर्द्धेऽपि संबन्धादाह — प्राह्मिस्यस्य सर्वत्र संबन्धादाह — वचनिमिति । उत्तरार्ख्रोपात्तस्य पूर्वोर्द्धेऽपि संबन्धादाह — प्राह्मिसित । समस्वं सङ्क्याकृतमेवेत्याह — सङ्क्येध्निति । अनुपक्षे णाऽऽह — द्वेधे इति, — ताक्षिष्ठद्वेधे इत्यर्थः । त्वर्थमाह — पुनिरिति। प्रकर्षमाह — श्रुतिति । शेषमाह — तेषामिति । विशेषमाह — यत्र त्विति । इति इत्यनेन त्वात तत्त्वप्रतिपादनात्। नेतृ प्राक् भेदैद्वरसाक्षिण इत्युक्तम् इदानीति भेदेऽपि साक्षिण इत्युक्यते द्वैधे इत्यनेनिति मिथो विरोधोऽत आह — यैस्त्विति । तत्सविति – यत्र सङ्ख्यागुणादिभिः सर्वैः साम्यं तत्र विशेषान्भावात् भेदादसाक्षित्रस्वं यत्रतु सङ्ख्यागुणादिभिः वैषम्यं तत्र भेदेऽप्यनेन प्रकारेण साक्षित्वं भवत्येविति भावः ॥ ७८ ॥

साक्षिमिरिति । निनवत्यादिः । साक्षिभिरुके सित कथिमत्याद्यन्वयः— तद्वचनस्यातादशस्यापि संभवात् । अत एव वक्ष्यति 'यत्र वित्यादि' इति भावः । कथ-

१. व्यव० ७२.। २. व्यव० ६८ — ६९ श्लोकव्याख्यायाम् । ३ फ.भेदासाक्षिण० । ४.इदं प्रतीकं विरुद्धम् मूले यश्विल्येव । अतः यश्विल्येव भाव्यम् । ५. ब. षाभावादेभेदात् ।

अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ७९ ॥

यस्य वादिनः प्रतिज्ञां द्रव्यजातिसङ्ख्यादिविशिष्टां साक्षिणः सत्यां वदन्ति 'सत्यमेवं जानीमो वयम्' इति स जयी भवति । यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येन मिथ्यैतदिति वदन्ति तस्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः । यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य 5 विस्मरणादिना भावाभावौ साक्षिणो न प्रतिपादयन्ति, तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयःकार्यः

एवं तु परीक्षितवचनाः -यस्याहुः साक्षिणः सत्यामित्यादि ॥ ७९॥
प्रतिज्ञामित्यशेषवचनात् कृत्स्नप्रतिज्ञातार्थसत्यत्व एव जयो विज्ञेयः । अन्यथा तु
पराजय एव त्यात् । तथा च नारदः - ''देशकाल्ययोद्गन्यप्रमाणाकृतिजातिषु । यज्ञ

पराजय एव स्थात् । तथा च नारदः — ''दशकाख्वयाद्रव्यप्रमाणाक्षातेजातिषु । यज्ञ विद्यतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदिप चान्यया॥'' इति। बहुर्यमतिज्ञायां च-— ''न्यूनमप्यधिकं चार्यं प्रवृ्युर्यत्र साक्षिणः । तद्य्यनुकं विज्ञेयमेपसाक्ष्यविधिः स्मृतः ॥'' इति । अतः कृत्स्नप्रतिज्ञातार्थसस्यत्व एव धृवो जयः — न्यायमूळ्त्वाच्च व्यवहारस्मृतेः ॥ ७९ ॥

बालंभड़ी

मित्यस्य पुनरुक्तिः स्पष्टार्थां। अप्रिमस्य भिन्नपदस्य पूर्वत्रापि सम्बन्ध इत्याह—यस्येति । अस्य साक्षित्वं भवत्येवेति भावः। यस्येत्यस्य व्याख्या—वादिन इति । अस्य न साक्षिण इत्यत्वान्वय इत्याह—प्रतिज्ञामिति । सा च पत्नारुवा न केवलेत्याह—द्वयेति । छिडधोंन न निवक्षित इत्याह—वदन्तीति। तदाकारमाह—सत्यमेवेति । एवेनासत्यत्वव्यवच्छेदः। स इति तदिष्टसिद्धेरिति भावः। उत्तराधार्थमाह—यस्योति । पुनस्त्वयें। वैलक्षण्याय शेषप्र रणमिदम् साक्षिण इत्यस्यानुवृत्तिः, अन्यथा वादिन इत्येकम् यस्य न वादिनोऽन्यथा प्रति ज्ञाविरुद्धार्थं वदन्ति तादशाः साक्षिणो भवन्ति तस्येत्यम् यस्य त्याविरुद्धार्थं वदन्ति तादशाः साक्षिणो भवन्ति तस्येत्यम् शाव्यवेत्यम् । अत एव द्वितीयान्ततया पदद्वयेन चोक्तिः। विशेषमाह—यत्र तिति।प्रतिज्ञार्थेति तद्भूपस्यार्थंस्येत्यर्थः प्रतिज्ञातार्थस्येति पाठान्तरम्।आदिना मोहादिः।तत्र तादशे स्थले तस्येति पाठान्तरम्।प्रमीति।

5

न च राज्ञा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः, स्वभावोक्तमेव वचनं प्राह्मम् ; यथाऽऽह--''स्वभावोक्तं वचस्तेषां प्राह्मं यहोषवर्षितम् । उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥''' इति ॥ ७९ ॥

" अन्यथा वादिनो यस्य धूवस्तस्य पराजयः।" ईत्यस्यापवादमाह—

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः । द्विगुर्णो वाऽन्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८०॥ वृर्वोक्तळक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिष्राये प्रतिक्षातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्य-

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये इत्यादि ॥ ८० ॥

सुबोधिनी

पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्रायँ इति—स्वाभिप्रायविषये साक्ष्ये प्रतिज्ञातार्थवैषरिरोत्येनाभिहित इत्यन्वयः । अथ वा साक्षीनामार्थ्यभिमतार्थत्य सम्यग्ज्ञाता, तस्य भावः साक्ष्यम् । तदेव साक्ष्यं स्वस्यार्थिनोऽभिप्रायः । एवञ्च साक्ष्यं नाम स्वाभिप्रायः । तथा च साक्ष्यपदस्य व्याल्या-स्वाभिप्राय इति । अस्मिन् पक्षे यथाश्रुत एवा-

बालंभद्दी

प्रकृतसाक्षिभिन्नेनेत्यथैः। अत्र हेतुमाह--न चेति,--न हीत्यथैः।राज्ञेत्युपलक्षणम् अन्येवामिषा अत्र हेतुमाह-स्वभेति,--यत इत्यादिः। मतुकात्यायनावाह -- य्येति। तेषां--साक्षिणाम् । अत्र हेतुमाह -- यद्दोषेति,--- यतो दोषवर्जितमित्यर्थः। दोषवर्जितमित पाठेऽपि हेतुगर्भे विशेषणम् । अत एवाऽऽहः -- उक्ते त्विति,--- स्वभावोक्ते तु सतीत्यर्थः; दोषसंभवादिति भावः॥ ७९॥

पूर्वोक्तलक्षणेगिरस्यनेन साक्षिपराक्षा उक्ता अनिषिद्धस्तपिस्वस्विद्रगुणविशिष्टैरिति तदर्थः। स्वाभिप्रायिषये साक्ष्ये प्रतिज्ञातार्थवैपरीस्थेनाभिहितेऽपीत्यन्वयः।यद्वा अत्र सांक्षीनामार्थ्यः भिमतार्थस्य सम्यग्ज्ञाता, तस्य भावः साक्ष्यं ; तदेव स्वस्यार्थिनोऽभिप्रायस्तात्पर्यविषयः । एवं च साक्ष्यपदस्यैव व्याख्या—स्वाभिप्राय इतीति । यथाश्रुत एवान्वयः। यद्वा स्वाभिप्राय इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनाऽन्वयः। स्वाभिप्राय इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनाऽन्वयः।

१. ब्यु० ७९.। २. विश्व० द्विगुणं। ३. कः प्रतिपादितार्थ। ४. द. यविषये। ५ फ. व. साक्षे नामार्थी। अभि०।

न्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्य बृयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा मिध्यावादिनो भवेयुः। नन्वेतदनुपपन्नम् ,—अर्थिप्रत्यर्धिसम्यसभापनिभः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिनिगदिते प्रमाणान्तरान्वेषणेऽनवस्थादोष प्रसङ्गात् ; '' निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफ्ळं भवेत् । ळिखितं साक्षिणो वाऽिप पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ यथा पकेषु धान्येषु निष्फळाः प्रादृषो गुणाः। निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफळं तथा॥" ईति नारदवचनाच । उच्यते । यदाऽधौ प्रतिज्ञातार्थ-स्यान्तरात्मसाक्षित्वेनानाविष्क्रतदोषाणामिष साक्षिणां वचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं

सुबोधिनी

न्वयः । निगदे दत्त इति—सभ्यादिजनसमक्षमुचैनिस्सिन्दिग्धं भाषणं निगदः, तास्मन् दत्ते कृत इत्यर्थः। यदा अधीं प्रतिज्ञातार्थस्यितं, —अयमभिसान्धः — प्रतिज्ञातार्थस्य सत्यत्वेन स्वान्तःकरणे 'असावर्थ एवमेव' इति दृढतस्प्रतीत्युर्पेनेस्तदुरपत्त्यन्ययानुपर्पत्या साक्षिप्विपि दोषः परिकल्पते, न दृष्टदोष्सेनेषु साक्षिषु । अतत्र परिकल्पितदोषदुष्ट्वेन

वालंभद्दी

अग्रेऽपि तथा ; अर्थिनैव निर्दिष्टा इति भावः । गुण्येनेति,—सय्यमेतिदितीत्वर्थः। समासान्तराभ्रमायाऽऽह— पूर्व इति । कमस्य विवक्षितत्वादाह— अर्थीति ।परीक्षात एवाऽऽह— प्रमाणिति,-प्रमाणभून इतिवत् प्रयोगः। अत एव च्विनं । निगदिते—साक्ष्ये उक्ते। निगदे दक्ते इति पाठे,-प्रमाणभून इतिवत् प्रयोगः। अत एव च्विनं । निगदिते—साक्ष्ये उक्ते। निगदे दक्ते इति पाठे,-प्रमाणान्तरम्।तदेवाऽऽह— हिल्लितिमिति । अपिनां भुक्तिसमुच्वयः।तत्र विशेषमाह— पूर्वमिति । उक्तमेवार्थं दाख्याय सदद्यान्तमाह—ययेति। प्रवेषु — पूर्णेषु पुष्टेषु । प्रोति—वर्षणक्षपगुणा इत्यर्थः। निर्णिकेति बहुव्रीहिः।प्रमाणा—प्रमाणान्तरान्वेषणम् । आदमेति-स्वात्मेत्वर्थः। बहुव्रीहिरयम्, विसंवादित्वे हेतुरयम् । अनिनित्,--शाखेण अकटितदोषसून्यानामपीत्वर्थः; प्रसिद्धदृष्टदोषरहितानामपीति यावत् ; स्वोपन्यस्तानामपीति भावः । अर्थेति— स्वार्थविरुद्धेनेत्वर्थेः। अपिना बचन

१. मा० १. ६३ — ६२. । २. थ. द. पपत्ते० । ३ थ. पत्तेस्तदुत्पत्त्यत्यथातुपपत्त्या(?)।
 ३ थ. पत्तेषु । अ० । ५. थ. नात्तिस० । ६. अनेति भाष्यम् । अर्थश्च संगतो भवति ।

मन्यमानः साक्षिष्विप दोषं कस्पयित तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च—''यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः'' ईति ; यथा चक्षुरादिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यधेविसंवादात्तज्ञनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना, तथेहापि; साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच —

सुबोधिनी

प्रमाणान्तराङ्गीकरणसुपपन्नभेव । अङ्गीकृते च प्रमाणान्तरे च्यवहारद्विभिरिष व्यवहारः प्रवर्तनीय एव,--"छळं निरस्य भूतेन" इति वचनादिति । नतु स्वप्रमित्या साक्षिपु दृष्ट्वीयः कथिमस्याक्षञ्च दृष्टान्तसुखेनोपपादयति—यस्य च दुष्टं करणामिति । अस्यार्थः—यस्य ज्ञानस्य करणं चक्षुरादिकं दुष्टं काचकामलादिदोषदुष्टं, यद्र च 'इदं रजतम्' इत्यादिज्ञानिवये 'नेदं रजतम्' इति वाधकप्रस्ययः,स एव प्रस्ययो ज्ञानमसमीचीनिमिति दृष्टान्तवाक्यस्य तात्वयां प्रकृतोपयोगार्थमाद्द—यथा चक्षुराद्वीति । अथमित्रायः—अर्थविसंवादाद्येस्य श्रुक्तिरजतादेश्वयार्थस्वात् तज्जनितस्य 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादि गतदोषकृत्या । यथोति दृष्टीन्तिकं योजयति—तथहाप्तिति । न केवलं युक्तिरा प्रमाणान्तरगवेषणसुवितम् , अपि तु वचनवलादपीस्याह—साक्षिपरीक्षातिरेकेणोति ।

बालंभड़ी

समुच्चयः। प्रतिकातार्थस्य सख्यवेन स्वान्तःकरणेनासावर्थं एवमेवेति दृढतरप्रतिखुत्पस्त्तद्वीयामनुपपस्या साक्षिष्वपि दोषः कष्ण्यते ; न दृष्टप्रसिद्धदोषस्तेषु । तथा च परिकिर्यिते दोषे दुष्टरवेन प्रमाणान्तरान्वेषणाधुपपन्नमेव। अङ्गीकृते च प्रमाणान्तरे व्यवहारदर्शिभिरिप व्यवहारः प्रवर्तनीय एवः ''छ्ळं निरस्य भूतेन'' ह्रैंखुकेरिति भावः। तथा च तथाऽपरितुष्यतोऽथिनोऽयं साक्ष्यन्तरान्वेषणोपदेश इति नानवस्था। नापि स्मृत्यन्तरिवरोध इति बोध्यम्। नचुँ स्वन्तया साक्षिष्वदृष्टदोषकष्पनं कथमतो दृष्टान्तमुखेनोपपादयति । उत्कः चिति, – गौतमेनेति भावः। स्मृत्यस्य स्यास्ययस्य।कर्णं चश्चरातिकं,दुष्टं काचकामळादि दोषगुळं यत्रः चर्दं र जतन्त्रमृहस्यादिज्ञानविषये प्रत्ययः 'नेदं र जतम् इत्यादिज्ञानविषये प्रत्ययः 'नेदं र जतम् इत्यादिज्ञानविषये प्रत्ययः 'नेदं र जतम् इत्यादिज्ञानविषये प्रत्ययः स्वयः अञ्चा कर्षेपेऽसमीचीन इति दृष्टान्तवाक्यार्थः । त प्रकृते योजयति—यथिति । क्षन्यवसायिति—काचकामळादिप्रसिद्धदेषाणामानिदचयेऽपि । एवं सत्यपि अर्थस्य द्यक्तिरजतादेः विसंवादात् अन्यथात्वात् तज्जनितस्येदं र जतिनित्वानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादिगतदोषकत्यना यथा तथा-हापि दार्ष्टान्तिकेऽपीऽस्वर्थः । न केवळं युक्तिरः प्रमाणान्तरान्वेषणसाधनम् , अपि द्यवन्यव्यव्याद्वात् तज्जनितस्येदं र जतिनित ज्ञानस्याप्रामाण्येन चक्षुरादिगतदोषक्षपानाम् , अपि द्व चनवळाद्यरियाहन्ति साक्षिपरीक्षोपदेशतोपि भेदेन तहाक्येस्याद्यर्थः। तमेवाऽऽह

१.गोतमधर्मशास्त्रे नोपळभ्यते।२. त. न्नम्। एवमप्यक्षी। ३ थः रत्यथात्वात्। द.रन्य(था)त्वात्। ४. फ. ह्यन्त्रेषा। ५. फ. ब. स्पितदोष०। ६. स्य० १९.। ७ फ. ब. नन्तु स्वसिम्खा साक्ष्यदृष्ट०। ८. ब. अध्यवसायेति। ९. ब. कत्यनाय यथा।

" साक्षिभिभीषितं वाक्यं सह सम्यैः परीक्षयेत्।" ईति । कात्यायनेनाप्युक्तम्— "यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् । शुद्धाच वाक्याचः शुद्धः स शुद्धोऽर्ध इति स्थितिः।।" इति । क्रिया साक्षिलक्षणाः "नाँधसंबन्धिनो नाऽऽताः" इति न्यायादा शुद्धा तदौ तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यम्।वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन 5 — "सत्येन शुद्धवते वाक्यम्" इति स्मरणात्। एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच वाक्यात् ,

सुबोधिनी

अयमभिप्रायः— न केवलं साक्षिवचनमात्रेण निर्णयः, अपि तु तेंद्वाच्यपरीक्षया च । एवं च साक्षिवचनपरीक्षायां क्रियमाणायां यदि तद्वचनमवाधितं स्थात् तदा तस्य प्रामाण्यम्; इतस्था साक्षिवचनस्य वाधितत्वे साक्षिष्वीप दे।पकल्पना स्यादिति । एतच्च परीक्षाविधि-बलात् गम्यते। "यदा छुद्धा क्रिया" इति कात्यायनवचनं व्याचष्टे— क्रिया साक्षिल-

बालंभद्दी

साक्षिभिरिति । "उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम् । " ईत्यस्य नारदस्य पर्वार्द्धम् । न केवलं साक्षिवचनमात्रेण निर्णयः अपि तु तद्वचनपरीक्षयाऽपि । तथा च तत्यां क्रियमाणायां यदि तद्वचनमवाधितं तदा तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा तु न साक्षिण्वपि दोषकल्पना स्यादेवेति तत्परीक्षाविधिबलाहम्यते अन्यथा तदानर्थक्यं स्फुटमितस्तद्थीप्रतीतेः स्पष्टमेवेति भावः । अन्यद्प्याह — कात्यायनेति 1 कात्मानोक्तं व्याचष्टे-क्रियेत्यादि। क्रियेत्यस्य व्याख्या-साक्षीति । निषेधविषयःवमेव न्याय इति तं मन्कमेवाऽऽह-नार्थेति । इत्थं च मनुः "सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्। नार्थसम्बन्धिनो नाऽऽप्ता न सहाया न वैरिणः॥न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्याक्तां न दृषिताः। न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ॥ न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः। नाध्यधीनो न वक्तब्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥ न बृद्धो न शिशुनैंको नान्यो न विकलेन्द्रियः। नाऽऽत्तों न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः॥न श्रमातौं न कामातौ न कुद्धो नापि तस्करः।" ईति । आध्यदीनो बन्धके धृतः । द्युद्धेति—तदोषरहितेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । उत्तराद्धार्थमाह-एवमिति, -- उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। पूर्वार्द्धाविरोधाय न्यूनतानिरासाय च शुद्धाद्वाक्याश्चत्यन्वये-न च समुचेयमाह-शुद्धाया इति।च वाक्यादिति-वाक्याचेत्यर्थः।य इति-योऽर्थः शुद्धो

१(?)२ ख. नार्थि। ३ क. ङ. तदा साक्षि। ४. ख. गुद्धवाक्याचा ५. थ. द. तद्राक्यप०। ६. म० ८. ६३—६७,

यः शुद्धोऽत्रगतोऽर्थः स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिः, ईटर्शी मर्यादा न्यायिवदाम् । करणदोषवाधकप्रत्ययामावे सति अवितथ एवार्थ इत्यर्थः। ननु स्वयमार्थना प्रमाणी-कृतान्साक्षिणोऽतिकास्य कथं कियान्तरं प्रमाणीक्रियते ? नेष दोषः ; यतः, — "क्रियां बलवतीं मुलवा दुर्वलं योऽवल्म्बते । स जयेऽवल्ने सम्यैः पुनस्तां नाष्नुया-कियाम्।।" इति काल्यायनेन जयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिप्रहानेपेधाञ्जयाव 5 धारणात्प्राक् क्रियान्तरपरिप्रहो दिश्तः। नारदेनापि—"निर्णिक्तं व्यवहारं तु प्रमाणमललं भवेत्।"ईति वदता जयावधारणोत्तरकालमव प्रमाणान्तरं निषद्धं, न प्रागपि । तस्माद्दुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये अपरितृष्यतौ क्रियान्तरमङ्गीकर्तव्यमिति स्थितम् । एवं स्थिते यद्यमिहितवचनेम्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा पूर्वनिर्देष्टा असन्नि-

सुबोधिनी

क्षुणेख्यादिना। स शुद्धस्तथामृत इति,-शुद्धपदस्य ध्याख्या-तथा मृत इति,-तथामृतस्त ध्यभृतः,सस्य इति यावत् । काखायनवचनस्य तात्पर्याथमाह-करणदोषबाधकप्रत्ययामावे

बालभट्टी

ऽवगतो निश्चित इत्यर्थः। स ग्रुद्ध इति—ग्रुद्धपदस्य व्याख्या-तथाभूतइति,—सव्य इत्यर्थः। एवं तदुक्तःः शाब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतसंगतये तात्पर्यार्थमाह—करणोति। करणदोषश्च वाषकप्र- लयश्चेती तयोरभावे । सत्यर्थोऽवितय एव-सत्य एवेल्ययेः। इत्यर्थ इति-तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । अत्र यदा शुद्धित पूर्वार्द्धेन साक्षिकैक्ष्यच्यक्षणित्या तृपकरणगतदोषाभाव वस्यते। ग्रुद्धा चेलुक्तः गर्देव तु वाषकप्रत्यभाव इति वोध्यम् । स्वयम् —स्वयमेव । तथा च विरोधः स्पष्ट एव । स इति । सम्यर्द्धस्यय क्रियया तस्य जयेऽवभृते निश्चित सति स दुर्वेल्कियावलम्बी पुनस्तां वलवतीं क्रियां नामुयादित्यर्थः। क्षाल्यमिति निषेषिकिया विशेषणम्। निषेषात्—तत्कथनान् । अयं दर्शने हेतुः, कात्यायनः कर्ताः नारिति—प्रागुक्तं निर्णिकेति वदता नारदेनापीत्याद्यर्थः। तृतीयान्तस्य निषद्धमित्यत्रान्वयः। एवथ्यवलेश्यमाह—न प्रागपीति। अपिनोचरस्य स्वय्ययः। सार्यर्यार्थेभ्रपसंहर्गत-तस्मादिति।उक्तेऽपीति,-अर्थिनाविशेषमाह-एवंस्थिते इति।असन्तीति

३.—मा० ३. ६२. । २ क्र. अपरितुष्यति । ३ फ. ब. साक्षिलक्षणिकया∻ l े

हिताः साक्षिणः सन्ति, तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः । ''स्वभावेनैव यद्भुस्तद्गृह्यं व्यावहारिकम्।''इत्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात्,''निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितं साक्षिणो वाऽपि पूर्वभावेदितं न चेत्।।''ईति नारदवचनाच्च। पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथाविधौ एव साक्षिणो प्राह्याः, न दिव्यम्—''संभवे साक्षिणो प्राह्याः, न दिव्यम्—''संभवे साक्षिणो प्राह्याः न दिव्यम्—''संभवे साक्षिणो प्राह्याः न दिव्यम्—''संभवे साक्षिणो प्राह्याः न दिव्यम्—''संभवे साक्षिणो प्राह्याः न दिव्यम्—''संभवे साक्षणो कर्तव्यम् ।

सुबोधिनी

इति । ''यदा छुद्धाः क्रिया न्यायात् '' इत्यनेनांशेन साक्षित्रक्षणिक्ष्यारूपकरणगतदो-पाभावोऽभिधीयते, ''शुद्धाच वाक्याद्यः शुद्धः'' इत्यनेन तु बाधकप्रत्ययाभावोऽभिधीयते । एवं करणदोषवाधकप्रत्यययोरभावे सत्यर्थोऽवितयः ; सत्य इति तात्पर्यार्थः । स्वभावेनैव यद्व्युयुरिति,—अर्थिना स्वकीयप्रतिज्ञायामन्यथाभावमज्ञात्वैव प्रथममेवान्येपामि साक्षित्वे-न निर्दिष्टत्वात् स्वभावेनैव वचनिमिति प्रकृते द्रष्टव्यम् । यदुक्तमाक्षेपसमये अनवस्थाप्र-

बालंभट्टी

--ईदशाःसाक्षिणोऽसिबिहिताः सम्भवन्तीत्यर्थः।ते एवेति—पूर्वनिर्देष्टा एवेत्यर्थः। एवेनाभिहित्तवचनिरासः॥ ननु तेषामेव पुनः कृतो न प्रशोऽतो मनुमाह-स्वभेति। साक्षिणो ब्यावहारिकं व्यवहारागतं यहचनं स्वभावेनैव प्रशुद्धः तद्दाद्धानित्यर्थः। अस्येत्तरार्द्धम् "अतो यदन्यद्विन्त्रयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम्॥"इति। साक्षिप्रकरणस्य ब्यवहारविशेषप्रकरणापाठादाह--सर्वव्यति। तथा चात्राषि व्यवहारः समापनीयः, तेन अर्थिना स्वीयप्रतिज्ञाया अन्यथाभावमज्ञात्वैव प्रथममेवान्येषामिष साक्षित्वेन निर्दिष्टत्वात् स्वभावेनैव प्रकृते तेषां वचनस्य सस्वादिति भावः। नारदमिष साधकत्वेनाऽऽह—निर्णित्ते इति।पूर्वावेदनाभावे व्यवहारद्यद्वौ प्रमाणान्तरः मफलं, तद्युद्धौ तु प्रमाणमेवापरम्, इदमिष गुणवत्तमादीनां पूर्वावेदनाभावे;तच्छुद्धे तत्तो व्यवहारद्युद्धौ प्रमाणान्तरः स्वर्थः तद्युद्धौ तु प्रमाणमेवापरम्, इदमिष गुणवत्तमादीनां पूर्वावेदनन सामान्याकाभन तत्तो व्यवहारद्युद्धिपात्तावप्युक्तरीत्या तेषामप्रामाण्येन पूर्वेद्धभयावेदनेन सामान्याकाभन विशेषणासंभवेन तेनैव निर्वाह इति भावः। पूर्वनिर्दिष्टानामिति, तथाविधाः--ततो गुणव-समा द्विगुणा वा। एवव्यवच्छेग्रमाह—न दिव्यमिनि। मनुमाह—संभवे इति। ततोऽपि विशेषमाह--तेषामिति,,-साक्षिणामित्रथैः।भवे--भवे तु। अन्यथानुपपस्येति भावः। पूर्वपक्षे

३. मा० १. ६२. । २ तथाविधाः साक्षिण एव । ३. क. ख. ध. वर्जयेदैविकी ।

अतः परमपितुष्यताऽप्यार्थना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयैमवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र तु प्रस्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादिवेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्य-मानस्य साक्षिष्ठ दोषारोपणेनापरितोषः, तत्र प्रस्यर्थिनः कियोपन्यासावसरामावास्स-साहावधिकदैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्र च दोषावधारणं साक्षिणो विवादास्पदीभृतमृणं दाप्याः, सारानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथ दोषा नवधारणं, तदा प्रत्यर्थिना तावता सन्तोष्टव्यम् ; यथाऽऽह मनुः '' यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽप्रिक्षोतिमरणभृणं दाप्यो दमं च सः ॥'' इति । एतच '' यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिक्षां स जयी भवेत् ।'' इत्यस्य

सुबोधिनी

सङ्गादिति तत् परिहरति—अतः प्रमपरितुष्यताऽपीति। स्वश्र्ययवलादपरितुष्यता अधि-ना प्रमाणान्तरमङ्गीकर्तन्यमित्युक्तम् । प्रत्यर्थिनस्तु तथा नास्तीस्याहः—यत्र तु प्रत्यर्थिन इत्यादिना । 'यस्य टुस्येत'इत्यस्य मतुवचनस्य विषयं दर्भयति-- एँतच्च'' यस्योच्चःसाक्षि-

बालंभट्टी

उक्तमनवस्थारूपदोषमेवंसति प्राप्तं परिहरति-अतः प्रिमिति । स्वप्रलयवकादपरितुष्यता अर्थिना प्रमाणान्तरमङ्गीकार्थमित्युक्तं नैवं प्रलार्थिनः इति। विशेषान्तरमाह-यत्र त्विति।मन्येति — प्रत्यार्थिविशेषाण्यः । अवसरेति — प्रसङ्गेत्यर्थः । " मिथ्याक्रियाप्वैवादे " इत्युक्तेरिति भावः । अवतारेति पाठान्तरम् । व्यसनोद्भवेनिति — दुःखनिष्परयेष्यर्थः । कर्तव्यमिति — पूर्ववत् प्रमाणान्तरान्वेषणाभावेनाऽऽगस्या प्रत्यर्थ्यर्परितोषपरिहरणायेति भावः । सप्ताहादिति — स्वय्क्षेपे पञ्चमी सप्ताहमिनव्याप्यरेष्यर्थः । अर्वागित्यच्याहार इति तु मेधातिथिः । उक्तेति — व्यद्भेषिः सावः । सप्ताहादिति — स्वय्क्षेपे पञ्चमी सप्ताहमभिन्याप्यरेष्यर्थः । अर्वागित्यच्याहार इति तु मेधातिथिः । उक्तेति — वृद्धमीहिः साक्षिविशेषणम् । रोगादिविकस्पो वाष्यः । सः साक्षी रोगोऽत्यन्तर्पाडाकरः ; अग्निगेह्यन्तर्पाह्य स्वयाज्ञवस्त्रयोविरोधं परिहरति — एतस्विति । यस्य कृदसाक्षित्व । एवं सति प्रसक्तं मनुयाज्ञवस्त्रयोविरोधं परिहरति — एतस्विति । यस्य कृदसाक्षित्व

३. क. क णीयं मनुवचनात् । ग्राः णीयं यमवचनात् , छ. णीयं वचनात्। २. — ४.९०८ । ३. त. चेति । ४. फ. व. परितोषणपरिपाळनाय ।

अपिस्तुष्यत्प्रत्यार्थिविषयेऽपत्रादो द्रष्टव्यः । केचित् "उक्तेऽपि साक्षिमिः साक्ष्ये" इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्ठेषु साक्षिष्यर्थ्यनुकूलममिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वाऽन्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतं वादयति, तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति न्याचक्षते । तदसत्—प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः । तथा हि,—अर्थी

सुबोधिनी

णः सत्यां म्रांत् । अथमर्थः —एतत् "यस्य दृश्येत" इति मनुवचनम् "यस्योन्नः साक्षि णः सत्यां प्रतिज्ञां स जयां भवेत् ।" इत्यस्यापवादकँम् । कस्मिन् विषय इत्याकाङ्क्षायामि- वसुच्यते — अपितृष्यत्प्रत्यिविषय एवेति । एतदुक्तं भविति — साक्षिभिः साक्ष्ये कथिते यदि प्रत्यशीं परितृष्यति, तदाऽर्थिनो जयः प्रत्यर्थिनः पराजयः । अथ स्वप्रस्ययितं वादित्वेन प्रत्यर्थीं न परितृष्यति, तर्दि साक्षिपरीक्षणे सप्तसु दिनेषु क्रियमाणे यदि ते दोषवन्तः साक्षिणः, तदा "यस्य दृश्येत सन्ताहात्" इति मनुवचनेन "यस्योनुः साक्षिणः सत्याम्" इति योगीद्वरवचनमपोद्यते । तथा च प्रत्यर्थिनो जय इत्तरस्य पराजय इति । "उक्तेऽपिता- क्षिभिः साक्ष्ये" इत्यस्य योगीदवरवचनस्यैकदेशिन्याख्यानं दृषयितुमनुभाषते —केन्विदुक्तेऽपि

बालंभङ्गी

स्थेतत् मन्तं यस्योजुरित म्लस्यापवाद इत्यर्थः । किस्मन्विषय इत्याशङ्कायामाह—अपरीति । एवेन विषयान्तरव्यवच्छेदः। साश्चिभिर्वाद्यमिमते एव साक्ष्ये उक्ते यदि प्रत्यर्थी परितृच्यित, तदा मुळवाक्योकोऽर्थिजयः तदा सन्ताहं साश्चिपरिक्षणाभावात्। यदा तु प्रत्यर्थिकोऽपरितोषेण तत्परिक्षणाबद्यकत्या तन्मध्ये साश्चिदोषावधारणेन ते दोषवन्तः तदा "यस्येति" मनुवाक्यन मृळवाक्यमापोद्यत इति;—प्रत्यर्थिनो जयोऽर्थिनः पराजय इति सावः।इदं च कर्ण गृहीत्वा याचनावस्थायो च इत्तं नेव वा गृहीतम् इत्युक्तः विपरीतं प्रसंस्थानं प्रविचति, तद्विपयकं बोध्यम् । "उक्तेऽपि" इति मृळवाक्यस्येकदेशित्याक्यानं वृषयितुमनुवदिति, व्याचक्षत इत्यज्ञान्वयः। अस्य द्विकमैकत्वादेकं कर्मेऽऽइवचनिमत्यक्ते वित्तियाह—अर्थितेत्यादि इतीत्यन्तेन—अर्थिति,—अर्थ्यर्थेश्वयर्थः।अर्थ्यनुकूलिमित्यन्ते वित्तियमाह—अर्थितेत्यादि इतीत्यन्तेन अर्थेर्थेत्यर्थः। अत्र पद्वे पृवेत्यत्र पष्टातत्युक्त इत्याह— पूवस्योति। तदर्थमाह—वादिन इति। दूषयति—तदसदिति। क्रिन्यिति—क्रियाया एवानुपपत्तिरित्यर्थः। सामान्योक्तां तां विविच्य दर्शयितुमादावर्थिप्रत्येवित्याद्या एवानुपपत्तिरित्यर्थः। सामान्योक्तां तां विविच्य दर्शयितुमादावर्थिप्रत्यिक्तम्वर्थः साध्यं, तदस्यास्वर्थिक्षवर्यः। स्वर्यात्वर्थेवित्रस्वर्थः। सामान्योक्तां तां विविच्य दर्शयितुमादावर्थिप्रत्यर्थः। विद्याद्यस्य स्थान्यस्य विद्याद्यस्य स्वर्थेन्ति विद्याद्यस्य स्थान्यस्य विद्याद्यस्य स्वर्यस्य स्थान्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्य स्वर्यस्ति स्वर्यस्य स्

१ क. ग. संवादयति । २. त. एतदादि 'साश्चिणः' इत्यन्तं नास्ति । ३. त. वादः कस्मिन् ।

नाम साध्येस्यार्थस्य निर्देष्टः । तत्प्रितिपक्षस्तदभाववादी प्रस्यर्था । तत्रामावस्य भाव-सिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्वावस्य चाभावानिरपेक्षसिद्धित्वाद्वावस्येव साध्यत्वं युक्तम् ,— अभावस्य स्वरूपेण साक्ष्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्वार्थिन एव क्रिया युक्ता ।

सुबोधिनी

सािक्षिभिरिस्यादिना । दृषयति — तदसिदिति । प्रस्थियिनः कियानुपपति दृशैयितुमिथैप्रस्थियित्यस्य दृशैयति — तथा हि, अर्थीनामिति । भावस्यभाववादिस्वम् प्रस्थियिनः, तस्य
कियानुपपत्ती किमायातमिस्यत आह — तत्राभावस्योति । अयमाशयः — न भावः अभावः;
भावाधिनस्वादभावस्वरूपस्य तथाभाव इत्युक्ते कस्याभाव इत्याकाङ्कायां घटस्याभावः
पटस्याभाव इति प्रतियोगिमूतघटपटादिनिरूपणाधीनिरूपणस्वात् । प्रध्वसाभावे च भावस्वरूपसिद्धनुत्तरकाळीनस्वादभावस्वरूपसिद्धेशाविसिद्धिसापेक्षसिद्धिस्वमभावस्य । भावस्य
स्वेतद्वैपरीस्यात् स्वातम्त्रयेण सिद्धिनैस्वभावायेक्षया सिद्धः । अत एवाभाविसिद्धिनिरपेक्षसि
द्धिस्वं भावस्य । एवज्ञ सापेक्षनिरपेक्षसिद्धयोरभावभावयोग्नेष्ये निरपेक्षसिद्धित्वेन भावस्य
साध्यस्व युक्तमिति । नन्वभावस्य सापेक्षावे सिद्धं कोऽपराघो यत् साध्यता नास्तीत्यत
आह— अभावस्य स्वरूपेणिति। अयमर्थः — भावस्य साक्षात् साक्ष्यादिरूपप्रमाणप्रमेयस्यम्,
अभावस्य तु न साक्षात्, अपि तु भावद्वारा । तथा च साक्षात् प्रमेयस्थैव साध्यस्वं न

च्युप्तसेराह —साध्यस्येति । त्रत्वश्रंमाह —त्राप्रतीति । तदमेति—साध्याभावेत्वर्थः। अयं अवः — भावोऽभाव इति ब्युप्पस्या भावाधीनत्वमभावस्वरूपस्य तथाऽभाव इत्युक्ते करयेत्वाकाङ्क्षायां घटरयेत्वादेः प्रयोगेन तस्य प्रतियोगित्वात् प्रतियोगिभ्रुतवटादिनिरूप् पणाधीननिरूपणत्वं प्रतियोगयिकरणाभ्यामभावो निरूप्यत इत्यत एव तन्त्रान्तरे उक्तं प्रध्वसाभावस्यापि भावस्वरूपीसद्धश्रुत्तरकाळिकःवमिति सर्वथा भावसिद्धिसापेश्रिसिद्धित्वन्मभावस्य, भावस्य त्वेतद्वैपरीत्यात्तच्छरीरे तत्प्रवेशात् स्वातन्त्र्येण सिद्धिनंत्वभावापेश्रया सिद्धितित अभावसिद्धिनिरपेश्रसिद्धत्वं भावस्य । एवं च सापेश्रनिरपेश्रसिद्धिकयोरभयोन्भावाभावयोग्तेष्ये निरपेश्रसिद्धिकत्वेन भावस्य । एवं च सापेश्रनिति । नव्यभावस्य सापेश्रनिद्धिकत्वेऽपि साध्यता कुतो नास्तीत्यत आह—अभावस्यति ।भावस्यव साक्षात् साक्ष्यादि स्वप्रमाणप्रमेयत्वम् अभावस्य तु न तत् ,अपितु भावद्वारा तथा च साक्षात् प्रमेयस्यैव साध्यत्वं नातिभूवस्य। परम्परया प्रमेयस्येति भावः। फिळतमाह —अतश्रिति । वैवाचनिकोऽप्य-

९.क. थेस्य निर्देशात्तस्य २.ख. ग. पश्चतदभाव । ३.क. सापेश्वत्वाद्रा । ४. ख. ग. भावस्य वा भावः ५. क. श्वित्र । ६. थ. द. खाचामा । ७. फ. ब. " नतु भवतु तदभाववादितं प्रस्विनस्तयापि कियातुपपत्ती तस्य किमायातमत आह — तत्रामावस्येति तयोर्भेष्य इत्यर्थः "दृत्याधिकम् । ८.फ. सिद्धिकयोरमावमावयोः । ९.फ. व. "एवच प्रस्वर्थिनस्तद्गुपपत्तिस्तु सिद्धेतिमावः" इत्यर्थिकम्

अपि चोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव किया ानयता स्मर्यते—'' प्राङ्ग्यायकारणोक्तो तु प्रत्यर्थी निर्दिशेक्तियाम्। मिथ्योक्तो पूर्ववादी तु प्रतिपत्तो न सा भवेत्।।'' इति । न चैकास्मिन्व्यवहार द्वयोः क्रिया—''न चैकास्मिन्व्यवदे तु किया स्याद्वादिनोर्द्वयोः।'' इति स्मरणात् । तस्मान्त्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वाऽन्यथा बृशुरि व्यनुपपन्नम् । अथ मतम्—द्वाविप भावप्रतिज्ञावादिनौ 'मदीयमिदं दायादप्राप्तम्' 'मदीयमिदं दायादप्राप्तम्' वि पूर्वापरकाल्विभागानाकल्तिमेव वदतः,तत्र द्वयोः साक्षिष्ठ सत्त्र कस्य साक्षिणो प्राह्या इत्याकाङ्कायां''द्वयोविवदतोरथें द्वयोः सत्त्र च साक्षिपुर्ध्व पक्षो भवेशस्य भवेश्वस्य साक्षिणः॥'' इति वचनेन यः पूर्व निवेदयति तस्य साक्षिणा प्राह्या इति स्थिते तस्यापवादमाह—''उक्तेऽपि साक्षिपः साक्ष्ये' इति । अत-

सुबोधिनी

निरूपस्य परम्परया प्रमेयस्येति । " उक्तेऽपि साक्षिजिः साक्ष्ये " इत्यस्य वचनस्यार्थान्तर माशङ्कते पृवैवादी—अध मताभित्यादिना। तस्यायमपवाद इत्युक्तं, तत्र कापवाद इत्याश-क्क्ष्य परिश्लेषादपवादविषयं वक्तुं " इयोविवदतोरर्थे " इत्यस्य वचनस्य विषयं दशैयति— अतश्च पृवीत्तरयोवीदिनोरिति । अपवादिवषयमाह—यदा न्त्तरवादिन इति । अस्मिन्

बालंभड़ी

यमर्थं इत्याह—अपि चिति । सर्वत्रेव—न केवलमत्रेव। नन्ववमिष व्यवहारभेदवतुंभयारेप्यन्न किया आस्तामिति न दोषः। अत आह—न चैकेति,—नापीत्यर्थः। क्राध्यायनमाह—न
चैकेति । द्वणमुपसंहरति—तस्मादिति । प्वोक्तस्याऽऽशयान्तरवर्णनद्वारा-तस्यार्थान्तरप्रतिपादकप्रागुक्तकदेश्युक्तिमेव द्वयितुमनुवदिति—अथ मतमिति । सामान्योक्तं विशिध्याऽऽह—मदीयमिति । तत्र कालविशेषोक्तो तत एव निर्णयस्य प्रागुक्तरीत्या संभवादाह—
पूर्वापरेति । प्राप्तां तद्वाहित्यसेवानाकलनम् । ननु एवमपि साक्षिभिस्तत्र निर्णयः स्यादत
आह—तत्रेति। अत एवाऽऽह-क्तस्येति। नारदमाह-द्वयोरिति।व्याख्यातीमदं प्राक्।प्रतिज्ञायां
कालानुकराह—यः पूर्व निवेदेति। प्राप्तिपूर्वत्वाज्ञानेऽपि निवेदनपूर्वत्वज्ञानेन तत्र निर्णय
इति भावः। स्थिते इति—सिद्धान्ते इत्यर्थः। तस्यायमपत्रादः इत्युक्तं, क्रापवाद इत्यांकामपाकुर्वन् प्राक् प्रकल्यवेति न्यायेन परिशेषादपवादिवषयं वक्तुमादानुत्सर्गविषयमाह—अतस्येति, -तस्यायवाद्वाच्च्यर्थः। समेत्यादिनाऽपवादिवषयता स्विताः अपवा-

१ ति प्रतिज्ञावादिनोः पूरु । २. स्त. न एव सारु । ३. फ. व. दत्राप्युमरु । ४. फ. तत कारु । ५. फ. कल्यवेति । ६. फ. अस्य तदपरु ।

प्रष्टन्याः । यदा तु उत्तरवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टन्याः । एवं च नाभावस्य साध्यता । उभयोरपि भाववादित्वाञ्चतुर्विधो-त्तरविळक्षणत्वाच प्रकृतोदाहरणे न क्रियान्यवस्था । एकस्मिन्न्यवहारे यथैकस्यार्थिनः

सुबोधिनी

व्याह्याने प्वोंकदोषाभावं दर्शयति— एवञ्च नाभावस्यति । नतु प्वोंकरयोर्धादिनोः साक्षिणां समस्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः, उत्तरवादिसाक्षिणां गुणाधिक्ये हैगुण्ये वा उत्तरवादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्या हृत्यसिधीयमाने एकस्मिन् विवादे ह्योवोदिनोः क्षियाप्रसक्तेः '' न चैकस्मिन् विवादे तु क्षिया स्याद्वादिनोह्नयोः।'' इत्येतद्वचनविरोधः स्यादित्या आह— चृतुविधोत्तर्विळक्षणत्वादिति । अयमीभ्यायः— सत्यमिध्याकारणप्राद्वयायोत्तरेष्वे वादिप्रतिवादिनोह्नयोः। क्षियाभावः । प्रकृतोदाहरणे तु उभयोः प्रतिज्ञावादित्येन तद्विळक्षणत्वाज्ञ क्षियाव्यवस्थिति । प्रतिवन्त्या युक्तयन्तरमाह— एकस्मिन् व्यवहारे यथेति । अयमीभ्यायः— यथा परमते तिज्ञान्तिना मते साक्षिभिः साक्ष्येऽभिहिते सति यत्र प्रतिज्ञातार्थस्यान्यथात्वेन स्वान्तःकरणप्रस्ययाभावात् प्रमाणान्तराङ्गीकरणम्, एवमसमन्मतेऽपि वादिप्रतिवादिनोः क्षियाद्वयमिति । एतदुक्तं भवति— सिद्धान्तिनो मते ''न चैकस्य क्षियाद्वयम्''इति वचने जात्रस्यपि यथा स्वान्तःकरणविसंवादिन्तेन प्रमाणान्तराङ्गीकरणं, तथाऽस्मन्मतेऽपि " न चैकस्मिन् विवादे तु कियास्याद्वादिनोर्द्वोः प्रमाणान्तराङ्गीकरणं, तथाऽस्मन्मतेऽपि " न चैकस्मन् विवादे तु कियास्याद्वादिनोर्द्वोः प्रमाणान्तराङ्गीकरणं, तथाऽस्मन्मतेऽपि " न चैकस्मन् विवादे तु कियास्याद्वादिनोर्द्वोः प्रमाणान्तराङ्गीकरणं, तथाऽस्मन्मतेऽपि " न चैकस्मन् विवादे तु कियास्याद्वादिनोर्द्वोः ।" इत्येतस्मन् सर्वापि उक्तरीत्या पृकस्मन् विवादे क्रियाद्वयमिति । निराचष्टे—

बालंभट्टी

द्विषयमाह-यदातूत्तरेति । अयमेव प्रतिवादी तथा चास्मिन्नेव विषयेऽपवादस्वमिति भावः। एवं व्याख्याने प्रागुक्तदोषाभावमाह- एवं चेति,- ईंदशविषयकःवाङ्गीकारे चेत्रयर्थः। नतु एवमिप प्वांत्तरयोवादिनोः साक्षिणां समस्ये प्रवेवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या इत्याधुक्त्या एकस्मिन्ववादे द्वयोःकियाप्रसङ्गळाभेन' 'प्राङ्गन्याय' इति 'च चैकस्मिन् विवादे' दित च कात्यायनविरोध इत्यप्रिमदौषद्वयं तदवस्थमेवात आह- चतुरिति।चो उन्ते योज्यः। सत्यमिष्या कारणप्राङ्गन्यायोत्तरेवेव कियाज्यवस्था वादिप्रतिवादिनोद्वयोः कियाभावश्च। प्रकृतोदाहरणे पु द्वयोरिप प्रतिज्ञावादिस्वेन तद्विरुक्षणस्वात्र कियाज्यवस्थित न द्वितीयतृतीयदीर्थाविति मार्थं कार्त्ववादिस्वेन प्रतिवादिनोद्वयोः कार्त्ववादिस्वेन प्रतिवादित्यायदीर्थाविति भार्थं वादिप्रतिवादिनोद्वयोः प्रतिवादित्यदीर्थाविति भार्थं वादिप्रतिवादिनोद्वयोः प्रतिवादित्यदीर्थाविति भार्थं वादिप्रतिवादिनोद्वयोः प्रतिवादित्यदीर्थाविति भार्थं वादिप्रतिवादि प्रतिवादित्यदीर्थाय प्रतिवादि प्रतिवादि प्रतिवादित्यदीर्थाय प्रतिवादि प्यतिवादि प्रतिवादि प्रतिवादि प्रतिवादि प्रतिवादि प्रतिवादि प्रतिवा

१. फ. ब. दोषः प्रतिबन्दा युक्त्यन्तरेणापि ।

क्रियाद्वयं परमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेऽप्यविरोध इति, तदःयाचायों नानुमन्यते, — "उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये" इत्यतक्श्रीब्दादर्थीत्प्रकर्गणाद्वाऽस्यार्थ स्यानवगमादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८०॥

कूटसाक्षिणो दर्शिताः, तेषां दण्डमाह--

5 पृथकपृथग्दण्डनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।

एवं च काँटसाक्ष्ये साक्षिणां व्यवहारकर्जार्वा कूटव्यवहारकर्तृत्वे स्पष्टीकृते निर्विकल्पं राज्ञा---

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः इत्यादि ॥ ८१ ॥

सुबोधिनी

तद्प्याचार्य इति। आचार्यो विश्वरूपाचार्यः -विश्वरूपविकटोक्तिवैस्तृतिसङ्ग्रहात्मकःवादस्य मन्थस्य । उक्तेऽपि साक्षिमिः साक्ष्ये इत्यतः शब्दादिति, ---अतोऽस्माच्छब्दाद्वचनादि- स्वर्थः । ४०॥

बालंभट्टी

इल्लर्थः। प्रमृते—सिद्धान्तिमते। तथेति, —अत्रपक्षे इति शेषः। यथा सिद्धान्तिमते साक्षििः साक्ष्ये उक्ते सित् वन्न प्रतिज्ञातार्थस्यान्यथायेन स्वान्तःकरणप्रस्ययाभावात् प्रमाणान्तराङ्गीकरणमेवमस्मिन्मतेऽपि वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयं, नारद्वचने जाप्रस्यपि यथा स्वान्तःकरणप्रस्ययविसम्बादित्वेनोक्तरीत्या तथ्रमते प्रमाणान्तराङ्गीकरणं तथाऽस्मिन्मतेऽपि "न चैकस्मिन्" इति कात्यायनवचने जाग्रस्यपि नोक्तरीत्येकत्र विवादे तथोः क्रियाद्वयमिति सावः । इति:—मतसमाप्ते। इत्मिष् दृष्यति-तद्पीति । आचायः—विश्वस्पाचार्यः,—विश्वस्पविकद्योक्तिविस्तारात्मकत्वेनात्य प्रम्थस्य तद्युपायित्वात् । इत्यत्वस्यव्यादिति—अस्माद्वचना-दित्यर्थः। एवं शाब्दत्वं निरस्य व्यङ्गयादे निराचष्टे-अर्थादिति,—प्रयोजनादित्यर्थः । प्रकरणं वक्तृश्रोत्वद्विस्थताः, किञ्च प्रकृतोदाहरणे ताभ्यां तथोक्ताविष् साक्ष्रिणः साम्येऽपि प्रागुक्तरीत्यां काळादिनिश्चयद्वारा निर्णयसंभवेन न तदर्थमस्योपयोगः। किञ्च नैकसुदाहरणमिति न्यायेन सामान्यशास्त्रप्रणयनानर्थक्यमिति तथैवोचितमिति दिक् । तदाह--इत्यल-मिति ॥ ८०॥

दार्शिता इति-अनुपदमेवेति भावः। अन्येऽपि ते अन्यत्र स्पष्टाः। यद्यपि कृटकु-

१. क. इत्यतशब्दार्थारम् । स. ग. इत्यपिशब्दादर्थास्त्र० । २.स. द्वार्थस्थान० । ३. त. (भिरिटे (विस्तृ) स्युपसंहारास्म० ।

विवादाहिंगुणं दण्डं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

यो धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति स कूटकत्; साक्षिणश्च ये तथा कूटाः,ते विवादात् विवादात्पराजये यो दण्डस्तत्रतत्रोक्तः तं दण्डं दिगुणं पृथकपृथगे-कैकशो दण्ड्यः। ब्राह्मणस्तु विवासयो राष्ट्राक्षिवीस्यो न दण्डनीयः। एतच्च छोभादिकारण-विशेषापरिज्ञाने अनम्यासे च द्रष्टव्यम् । छोभादिकारणविशोषपरिज्ञाने अम्यासे च 5

सुबोधिनी

क्रोधात्तु तिगुणं पर्गिति—परमुत्तमसाहसिमस्यर्थः । होभादिकारणविशेषं दण्डविशेषमभिधाय कैटसार्थ्यभ्यासे दण्डविशेषं दर्शयति—तथा कोटसार्स्यमिति । अभ्यासिवष्यस्वं व्यनक्ति एतच्चाभ्यासिवष्यमिति । एददुक्तं भवति अनभ्यासे स्वेकदेव कृतस्वेन भूतार्थक्तप्रययान्तः शब्दः स्यान् कृतादिति । न च तथा । तथा च वर्तमानार्थवाचिशानच्यस्ययान्तः शब्दः स्यान् कृतादिति । प्रारब्धस्यापरिसम्मितिहि वर्तमानन्त्रया । पुनःपुनः कौटसास्यम्(१)अभिधीयमानस्यापरिसमासप्रायस्वाहैर्तमानस्वमेव कौटसास्यम्(१)अभिधीयमानस्यापरिसमासप्रायस्वाहैर्तमानस्वमेव कौटसास्यम्(१)

तश्र ते साक्षिणश्चेति व्याख्यानं संभवित तथाऽपि तथेत्यस्यावयथ्याय भेदेन व्याच्छेय इति । आदिना सामादिपरिम्रहः।कूटान्साक्षिण इति पाठः सिथ्याभूतानिति तद्येः। साक्षिण
इति विशेष्यस्य प्रकरणाङ्कामः।अत एवाऽऽइ — साक्षिणोक्षति । तथेव्यस्य व्या^{ध्या} —कूटा
इति, —प्रागुक्ताः सर्वे। विवादादित्यस्य साक्षिथात् द्विगुणमित्यत्रान्वयेन तर्दाऽस्य तद्व्यादित्यर्थे तस्यानियमेन नियतदण्डापतिः; तस्य रेवत्वत्वे चिश्वहृदण्डावितः अतोऽन्यथा व्याच्छे।
विवादादिति हेतो पञ्चमा । पराजये तस्य लक्षणा — पूर्वत्रापि तस्य सत्त्वन अत्राविशेषात्
दण्डे चान्वयः। तदाद —विवादप्राज्ये इति।सतीति शेषः।गर्थदण्डनन्यायेन समुद्राये दण्डितआन्तिवारणायाऽऽह-णुधिनिति।इदं द्वितीयं सफलम् दण्डनीया इति, -धीन्यपेपं पिनष्टीतिवत् प्रयोगः लक्षणा वा । तुर्यपदार्थमाह-न्नाह्मण इति । तु वैल्क्ष्यये। निर्वासमं विष्कारः।
अत एव विवासव्यतिरेकमाह—न दण्ड्य इति। क्तरण्डविषयो नेत्यर्थः। सन्वविरोधाय सङ्कोन्
चेन विषयविशेषपैरत्वमाद्यार्थस्याऽइह-एतच्चिति, -पादत्रयोक्तं चेत्यर्थः। दण्ड्यइत्यस्वाऽभे
अनुवङ्गः। पूर्वन्तु साहसं साधैपणशतद्वयं। भयात् हो मध्यमौ दण्ड्य इति पाठः—हो मध्यमौ

१. ख. ग. वादाद्विवादपराजयात्परा० । २. ख. ग. न दण्ळाः । ३ त. क्यान्यथात्वे । ४. थ. द. क्यान्त्विति । ५. त. विवेति० । ६. थ. 'वर्ते' इत्यादि 'पत्वात् ' इत्यन्तं नास्ति । ७. ग. कौटसाक्यामिधानस्य । ८. च. तदास्पद्व० । ९. 'बहुत्वे च '(?) । १०. फ. तस्यास्सातेन । ११. ब. धनपेषं । १२. फ. विषयपस्त० ।

मनुनोक्तम्—" छोमात्सहस्रं दण्डवः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसम् । भयाद्वौ मध्यमौ दण्डवो मैद्यात्पूर्वं चतुर्गुणम्॥ कामाइशगुणं पूर्वं क्रोधानु त्रिगुणं परम्। आज्ञानदो शते पूर्णे बाल्डिस्याच्छतमेव तु॥" इंति। तत्र छोमोऽर्थिल्प्सा, मोहो विपर्ययज्ञानम्, भयं संत्रासः, मैत्री ख्रेहातिशयः, कामः ख्रीव्यतिरेक्षाभिलाषः, क्रोधोऽप्रवेः, अज्ञानमस्फु- ठ द्वानम्, बाल्डिस्यं ज्ञानानुत्पादः । सहस्रादिषु ताम्निकाः पणा गृह्यन्ते । तथा "कौटसाक्ष्यं तु कुर्बाणां द्वीत्यानिक्षाभिको नृपः । प्रवासयेदण्डियत्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥" इंति । एतज्ञाभ्यासविषयम्—कुर्वाणांनितिवर्तमानैनिर्देशात् । कृद्यव्यवहारकर्तं कृटकृत् दण्डवः एकेकश्च प्रथक् प्रथक् प्रथक् । सक्षी विवादधनिहराणं

सुबाधिनी

क्षित्रचनस्यें । अतोऽभ्यासविषयस्विमिति । कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणानिखतद्वचनं व्याचछे— बारुंमद्री

साहसावित्यर्थः। पणसहस्त्रमिति यावत्।भयाहै मध्यमो वृण्ड्य हति त्वपपाटः। पूर्व प्वैताहसं —पणसहस्त्रम् । प्वमभेऽपि । प्रम् — उत्तरसाहसं । त्रिगुणं — पणसहस्त्रम् रूपं पूर्वपक्षिया परा मध्यमसाहसस्तरिमन् त्रिगुणं पञ्चद्रज्ञञ्जतानि संप्रचन्ते इति करूपतरः। पौनरुक्तयामावाय हेत्न् ज्याचरे—लोभ इत्यादि । भैज्या इति पाटेनाऽऽह—भेन्त्रीति । भैज्यादिति पाटान्तरं प्यजन्तोऽयम्।व्यतिकरः संवन्धः।नजोऽन्यार्थत्वेनाऽऽह—अस्फुटमिति।एतेन व्यवहारकाले एव विपरीतं ज्ञानिति करूपतरूक्तम्यार्थत्वेनाऽऽह—अस्फुटमिति।एतेन व्यवहारकाले एव विपरीतं ज्ञानिति करूपतरूक्तम्यार्थत्वेनाऽऽह—सहस्त्रादिव्यति। तथा च पणानां सहस्व प्राथानाव इत्यर्थः। वालिङ्यमत्राप्रासंयौवनत्वमात्रत्वं न वाल्यं तस्य साक्ष्यनिषेपादिति भेषा-तिथिकरपत्रवादयः। पूर्व लोभाविकारणविभेषपरिज्ञाने दण्डमुक्तः कोर्टस्याभ्यासे दण्डिक्ति सेषाव्यवन्त्रयः । पूर्व लोभाविकारणविभेषपरिज्ञाने दण्डमुक्तः कोर्टस्याभ्यासे दण्डिक्ति तथा च पणानां सहस्व सिलाव्यवयः । पूर्व लोभाविकारणविभेषपरिज्ञाने दण्डमुक्तः कोर्टस्याभ्यासे दण्डिक्ति तथा च पणानां सहस्व सिलाव्यवयः। पूर्वसुक्तः व्यति। शव्यत्वस्यस्त्राप्ति स्थापितः तत् स्पष्टयाते—एतञ्चाभ्यासेति। यद्यपि सकृद्रपराचे पूर्वसुक्तःवाद्यविद्वदेनमभ्यातिविषयं दण्डाधिक्योक्त्या परिशिष्यते, तथाऽपि शावद्वस्यप्त्रस्ति स्वनायाऽऽह—कुर्याणानितीति। वर्तमानार्थल्यस्तिकत्रानकान्तिक्त्यः। अयं भावः—अनभ्यासे एकदेव कृतस्त्रेन भूतार्थक्रवन्तेन कृतवत्वत्वति विर्वेद्यादिक्षये। अयं भावः—अनभ्यासे एकदेव कृतस्त्रेन भूतार्थक्रवन्तेन कृतवत्वत्वत्वति विर्वेद्यविद्याविक्षयः। अयं भावः—अनभ्यासे एकदेव कृतस्त्रेन भूतार्थक्रवन्तेन कृतवत्वत्वत्व हिर्विद्यादिक्षये वर्तमानार्थकरुत्यानिक्रवानात्रम्यानिक्षयः। अप्राथाः प्राराधिकर्यानाः प्राराधिकायाः प्राराधिकर्यानार्यापरित्रस्वानिक्यान्त्रयाः प्राराधिकर्यानार्यस्यापरित्रस्वानिक्यानार्यस्यापरित्रस्वानिक्यानार्यस्यापरित्रस्वानिक्यान्य विद्यापरित्रस्वानिक्यान्यापरित्रस्वानिक्यान्यायाः भीतिकायाः प्राराधिति

९ .— ८. १२० — १२१. । २. — ८. १२३. । ३. खः गः मानकालनि । ४ . सः ध्यवचनस्य ' कृटसार्श्वचनस्य' इति वा भाव्यम् । ५. फ. अप्राप्तमात्रयोवनस्वम् । ६. फ. कौटसाक्ष्याच्यासे । ७. फ. प्रारब्धपरि ।

न्त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डं दण्डियाला प्रवासयेत् मारयेत् , अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् , अस्य चार्थशास्त्रस्यस्यत् । तत्रापि प्रवासनमोष्ट-च्छेदनं , जिह्नाच्छेदनं , प्राणिवयोजनं च कौटसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । त्राह्मणं तु दण्डियत्वा विवासयेत् स्वराष्ट्रानिष्कासयेत् । यद्वा वाससो विगतो विवासाः विवास-सं करोतीति णिचि कृते ''णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य '' इति टिल्लोपे रूपम् ;— 5 नग्नीकुर्योदित्यर्थः । अथ वा वसस्यस्मिन्नीते वासो गृहं विवासयेत् भन्नगृहं कुर्यादि-

सुबोधिनी

त्रीन् वर्णानिति । अस्य चार्थशास्त्ररूपत्यादिति—अस्य काटसाक्ष्यीमस्येतद्वचनस्येत्यः थः। ननु किं बाह्यणस्य सर्वत्र विवासनमेव नार्थदण्ड इत्याशङ्कय दण्डोऽप्यस्तीन्याहः—

बालंभद्दी

मासत्वरुपिवर्तमानवेन पुनः कौटसाक्ष्याभिधानस्यापिरसमासत्वाद्वर्तमानत्वमेव तस्येस्थासिविषयत्वस्यैवास्यः सूचनादिति । अत्र यत कौटसाक्ष्यं ततः एव पुनः पुनः पुनः प्रत्नि । व्यात्वापुनः प्रदन्यप्वैकमिति न पूर्वविरोधः इति बोध्यम्। इदं व्याचये विदेशं वक्तं — त्रीम् वर्णातिति। त्राह्मणस्य दण्डान्तरिवधानादाह — क्षत्रोति। त्रण्डत्यावानुकत्वादाह — पूर्वोक्तमितिः।
'पृतानाद्वः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान् मनीषितः। धर्मस्याव्यभिष्यार्थमध्यमैनियमाय न्नाः
दृति इञोकमात्रव्यवद्वित लोभादित्यादिनोक्तमित्यशैः। ननु प्रवासयेदित्यस्य कथमयमुक्तोऽवौद्धत आह — अर्थोति । प्रवासेति - वपसर्गान्तरसंस्पृष्टस्येत्ययैः। अतः ''त्विद्धं व्याद्यणं कृत्वा
स्वाराष्ट्राद्वप्रवासयेत्।''इति स्तेयभ्वरणस्थमुलविरोधो नेति बोध्यम्। नन्वस्य धर्मशास्रवेन
कथं तथा अत आह — अस्य चित्त, कैटसाक्ष्यमिति वचनस्यत्ययैः। एतद्गन्तौतमित तदस्तीति
प्राक् प्रतिपादितं मारणमेव केवलं सर्वत्र नार्थः।किं त्वन्योऽपि इति तस्यानेकविधित्वमाह —
तत्रापीति, — अर्थशास्त्रेऽपायर्थः। कौटसाक्ष्यविधिते — तत्रदेनस्यर्थः। एततुर्वपादार्थमाह

महिति। विवासनस्य मूलेऽप्युक्तवेनास्यासस्य आधिन्यस्यापेक्षिततेन मध्यपातिदण्डवित्वत्यस्य मध्यमणिन्यायोनान्वयादाह—दण्डिति।अर्थान्तरमाह — यद्वेति।एवममेऽपि। बृह्ववीहर्लाववात्तत्युक्तमाह — वासस इति।वासो गृहमिति ''इल्लव्य' ईस्यिक्त्ये प्रकृत्वाश्रव्यामप्रकृत्वा

१. थ. द. क्यंत्वित्ये । २. फ. अभ्यासे आधिक्यस्यापे । ३. अ० ३. ३. अ२१.

ति । ब्राह्मणस्यापि छाभादिकारणविशेषापरिज्ञाने, अनम्यासे च, तत्रतत्रोक्तोऽर्थ-दण्ड एव ; अभ्यासे त्वर्थदण्डां विवासनं च । तत्रापि जातिद्रव्यानुबन्धाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशानिर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या । छोभादिकारण-विशेषापरिज्ञाने अनम्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड ५ एव ; महाविषये तु देशानिर्वासनमेव । अत्राप्यम्यासे सर्वेषामेव मन्त्रकं द्रष्टव्यम् । नं च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यम् । अर्थदण्डामावे शारीरदण्डे च

सुबोधिनी

त्रीक्षणस्यापि लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनम्यासे चेन्यादिना । अत्राप्यम्यास

बालंभद्दी

साक्षिविषये विवासनमेवः नाथैदण्ड, इति चेत् न सोऽिष हि अस्तीत्याह—ब्राह्मणेति । प्रकृतमूळविषयस्वामावादाह—तत्रतत्रोक्त इति । अभ्यासे त्विति—लोमादिकारण-विशेषपरिज्ञाने इत्यादिः। अत्रापि प्तिद्विषयस्वाद्ययद्वितमन्कमाद्द—अर्थेति, —तदुक्ता-थैदण्ड इत्यर्थः। अत एव विशेष प्रागुक्तमेवाव्यवस्थितमाद्द—तत्रापिति । विवासनाशेऽ-पीस्यर्थः। अतुवन्थो गुणः । नं वेतीति पाठः । एवं तत्परिज्ञातं उक्ता तदपरिज्ञाने आहु-लोमादीति । अत्र कस्यापि प्रागुक्तस्याप्राप्तेविशेष्यानुक्तस्वाच्चाऽऽह क्षत्रियादिविति । एवेन मूळाक्तविवासनित्रासः।विषयस्याव्येतातु दण्डस्य महस्वात्।नतु एवं मूळस्य निविषय-तापात्तरत आह—महेति । अन्यत् सर्व प्राग्वत् । न्मेनेति, —मूळेन तस्येवोक्तस्वात् मनूक्तविषयस्वाविशिष्यदण्डानुक्तत्वात् सामान्योक्तस्यानेन वाधाच्चेति भावः । एवे-वार्थदण्डानुक्तत्वात् सामान्योक्तस्यानेन वाधाच्चेति भावः । एवे-वार्थदण्डानुक्तत्वात् सामान्योक्तस्यानेन वाधाच्चेति भावः । एवे-वार्थदण्डानुक्तस्यात् सामान्योक्तस्यानेन वाधाच्चेति भावः । एवे-वार्थदण्डानुक्तस्यात्वात् स्त्राद्वात् एविषयभावित् । लोमादिकारणविशेषायादिक्ताने महाविषयेऽपीत्यर्थः । सर्वेत् वाष्ट्रम् महाविषयेऽपीत्यर्थः । सर्वेत् वाष्ट्रम् महाविषयेऽपीत्यर्थः । सर्वेति । क्षेत्रम् । सर्वेति वार्थस्य विषयस्य स्त्राद्वात्वात्व स्वस्य विषयस्य विषयक्षस्य विषयस्य विषयस्य विषयस्य विषयस्य विषयस्य विषयस्य विषयक्षस्य विषयस्य विषय

१० क, ग. निवांसनं वेति । २० क. तु तदेशानि० । ३० ब्राह्मणस्यापीत्वयं शब्दो "लोभाः दिकारणे " त्यादेरूव्वं पठ्यते । ख. मिताक्षरायाम् । ४० फ. एतदविषय० । ५० फ. अल्पत्वात् । ६० निवांसनमेवेत्वयत्र प्रतीकम् ।

निषिद्धे स्वरपेऽप्यपराधे नम्नीकरणगृहभङ्गाङ्ककरणप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसञ्येत—
"चतुर्णामिप वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्। शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्॥"
इति स्मरणाच । तथा—"सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाङ्क्जन् । " ईति
स्मरणात् । यत्तु शङ्कवचनं " त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धनिक्रयाः,

सुबोधिनी

इति । अन्नापि महानिषये । सर्वेषां बाह्यणादीनाम्— दण्डाभावो वा प्रसञ्येतिति । तचायुक्तमिति शेषः। नतु बाह्यणस्यार्थेयैहो न युज्यते — शङ्खवचनेन त्रयाणां वर्णानां क्षत्रि-यादीनां भ्रनापहारवधवन्धिकयाः बाह्यणस्य तु विवासनमेत्रेत्रशुक्तत्वादित्याशङ्कव परिहर-ति — यत्तु शङ्खवचनं क्षयाणां वर्णानामित्यादिना। एष परिहारामिन्रायः — सर्वेस्वहरणं

बालभट्टी

यत इत्यादिः । निषिद्धे इति "न शारीरो बाह्मणस्य दण्डः" इति गौतमादिति भावः । मूळस्य मनुतुल्यार्थकत्वेन तत्प्राप्तमाह — नग्नीति । अन्यत्राङ्कनस्याप्युक्तत्वादाह— अङ्कोति,--समाहारद्वन्द्वः एतद्वन्यतमित्यर्थः । ननु दण्डस्य महत्त्वेनापराधस्याल्पःवेन वैषम्येणायोग्यतया कथमेतव्यसिक्तः अत आह-दण्डाभावी वेति: --अन्यदण्डस्यानुकत्वात्। न चेदं युक्तं दण्डयादण्डने राज्ञो दीषस्योक्तत्वात् अधर्मवृद्धयापत्तेश्चेति भावः । ननु धिग्द-ण्डवाग्दण्डावुक्तावेवेति तौ यथा संभवं तत्र विशिष्यतोऽत आह—चतुर्णामिति । मन् ्क्तिरियम्। अत्र शारीरामिति क्षतियादिपरं धनोति साधारणम् इति भावः।धर्मादनपेतं धर्म्यम्। नतु "ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः । एते सर्वे पृथन्ज्ञेया महापातिकनो नराः॥ चतुर्णामिप चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् । शारीरम्''इत्यादि तत्र पाठो दृश्यते । एवं चै ब्राह्म-णपरतयाऽच्युपपत्तिरस्य । अत एव "शारीरं धनसंयुक्तम्" इत्यस्य स्वरसतः सङ्गतिः । तस्य च दश स्थानानि ''उपस्थमुदरम्'' इत्यादिनोक्तमित्यर्थ इति नेदं साधकम् ; अत एव यम-स्मृतिरपि-"सर्वेषामव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम्।"सर्वेष्वपि ब्रह्महननादिश्वित्याद्यर्थः। अधिकरणस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षया षष्ठी। एवोऽप्यथे अत आह —सहस्रामिति,—स्रीसंग्रह-प्रकरणे मन्किरियम् ।च स्मइति – स्मरणांचत्यर्थः। आदौ तथेति पाठेऽत्र अचःपाठः।नन्वेवं शङ्खविरोध:-तत्त्व त्रयाणां क्षत्रादीनां धनापहारादित्रयमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विवासनाङ्करणयोरे-वोक्तत्वात्। तथा च स्थलविशेषे तथा सत्वेपि सामान्येनार्थदण्डस्तस्य नैव युक्तोऽत आह---यतु शङ्कोति । त्रयाणां-क्षत्रियादीनां — धनेति । वधक्ष या चते धनापहारश्च ते चता

⁻ अ. मनु:---८. २७८.। २. थ. द. दण्डो न० । २. फ. चानाहा० । ४ अत्र अवता-राकांशो वा गलितः अत आहेत्येतदा अञ्चस्। ५. तथा सहस्रमिति आदौ पाठे अत्र अन्ते अचः ---चकाररहितः पाठः । तथेति पाठाभावे चान्तपाठः इति बोध्यम् ।

विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्य"इति, तत्र धनापहारः सर्वस्वापहाराविवाक्षितः;—वधसाहच वर्गत् ,"शाारिरस्ववरोधादिजींवितान्तः प्रकीतितः।कािकण्यादिस्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्त-धवै च॥" दैति वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदस्युक्तम्—"राष्ट्रादेनं बाहिः— कुर्योत्समप्रधनमक्षतम् ।" इति, तत्प्रधमकृत साहसविषयं न सर्वविषयम् । शारिरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति—"न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपोपष्वपि स्थितम्।" ईति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा—"न ब्राह्मणवधाङ्क्यानधर्मो विद्यते सुवि । तस्मादस्य वथं राजा मनसाऽपि न विन्तयत् ॥इति ॥ ८१॥

द्रव्यं दाप्यः ॥ "ब्राह्मणस्वददृद्ग्ण्डं समप्रधन एव च । राष्ट्राद्विवास्यः "—तथा च स्वायम्मुबम् "न जातु ब्राह्मणं इन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् । राष्ट्रास्वेनं बहिष्कुर्यास्समप्रध-नमक्षतम्॥"इति। वधप्रसंगे दण्डमधानेन वा समप्रधन एव राष्ट्राद्विष्कुर्युः, न तु शारीरो निम्रहोऽन्यथा वा ब्राह्मणस्य कार्यं इस्पर्थः ॥ ८९ ॥

सुबोधिनी

ब्राह्मणस्य निविध्यते, न दण्डमात्रमिति । नतु वधसाहचर्यमात्रेण धनापहारस्य सर्वस्वापहार परस्वं कथमित्यत आह—शारीरस्त्ववरोधादिशिते ॥ ८१ ॥

बालंभट्टी

इत्यर्थः। विवेति समाहारद्वन्दः । सर्वस्वेति, — तथा च तथोक्तः ब्राह्मणस्य सर्वस्वहरणं ताल्यर्थतो निषिध्यते नार्थदण्डमावामति भावः। ननु प्रकृते वधशब्दसाविध्येऽपि सर्वस्व हरणस्य तसाहचर्यस्यान्यप्रादृष्टस्वात् प्रकृते तस्तहपाठमात्रेण कयं तस्य तत् परस्वमत आह्— शारीरस्विति।मानवमेवेदम्।जीवितान्तः-तद्गृहणान्तः। एवमप्रेऽपि।प्रकीर्तितः इत्यस्योभयान्वयो मध्यमणिन्यायेन ।तथा च अर्थदण्डस्तु तदादिः तदन्तः प्रकीर्तितः। च किंच-त्रथैव — तस्तदश्यवेत्वर्थः । मत्रुविरोधं परिहरति — यदप्युक्तमिति । प्रथमकृतिति — स्वायनवच्छार्शस्यापि बाह्मणक्यप्रकान्तसाहसविषयकमित्यर्थः । प्रकरणादेवेति भावः । ननु सहपाठेन तथा साधनवच्छार्शरस्यापि बाह्मणक्यप्रकान्तसाहस्यविषयकमित्यर्थः । प्रकरणादेवेति भावः । ननु सहपाठेन तथा साधनवच्छार्शरस्यापि बाह्मणक्यप्रकान्तसाहस्यविषयकमित्यर्थः । प्रकरणादेवेति भावः । ननु सहपाठेन तथा साधनवच्छार्शरस्यापि बाह्मणक्यप्रकान्तसाह्यः न जात्विति,-सर्वपापेषु स्थितमिष बाह्मणं कदाचिदि राष्ट्रादिस्वर्यः । सामिति—पातकसामान्येनेस्यर्थः । अक्षतिमस्यग्रिममपि मानवं हेत्वन्तरस्याउपकान्ति,-सर्वपाठिकः। इतीति—सामान्येन मतुस्मरणादिन्त्वस्याउपकानिः । प्रधावतिमदं प्राकृ, तत एव बोध्यम् ॥ ८० ॥

१. नारदपरिशिष्टम् ५४. । २.—८. ३८०. ३. मतुः— ८. ३८१.।। ४. फ. त्राह्मणे। ५. प. न्तरमत आह । फ. न्तरमाह ।

अपि च---

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृत:।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं बाह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

यस्तु साक्षित्वमङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः सन् निर्गदन काले तमोवृतो रागाद्याकान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहनुते 'नाहमत्र साक्षी भवाभि' इति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्यः, "ब्राह्मणं पुनरष्टगुण-द्रव्यदण्डदानासमर्थे विवासयेत् । विवासनं च नग्नीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्षणं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरण-निगडबन्धनकारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् ।

उत्तरसाक्षी तु प्रपत्स्यता मुमूर्धुणा वा---

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येन इत्यादि ॥ ८२ ॥

सुबोधिनी

एतर्चे पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यामिति-एतिदिति बाह्मणस्य वन्यदानासमर्थस्य

बालंभद्दी

अपि चेति, —साक्षिणामुक्तदेषान्यदोषे दण्डान्तरमाहेत्यथः । अत एव तुः उक्तदैळक्षण्ये । न ददातीति प्रयुक्तम्ळाषोनक्त्र्यायाऽऽह—अङ्ग्रीकृत्येति। व्यवन्तस्य निडुते इत्यत्रान्वयः । अन्यैरित्यादेक्तरेणान्वयः । साक्ष्यमिति—यदित्यादिः। निगद्नकाले—
भाषणकाले। इदमर्थळन्यम्। तेषां तमः कार्यत्वादाह—रागाद्गीति, —हेतुगर्भविशेषणमिदम्।
तदित्यस्यार्थं प्रकान्तत्वादाह—साक्ष्यमिति । प्रकृतत्वाच्तद्यभेमाह— साक्षिम्य इति
निद्धवमेवाऽऽह—अहामिति । विवासमित्यस्योक्तार्थकत्वस्यानुपद्मेव व्यवस्थितत्वादाह—
विवासिति । वाद्याणे अर्थदण्डस्यानुपदमेव स्थापितत्वादाह—अष्ट्रगुणीति । पुनः स्पष्टार्थमाह—विवेति, प्रतिव्यत्यस्वरूपमित्यर्थः। प्रागुक्तरीत्या न्यूनतां निराचष्टे—इतरेषामिति,
—क्षत्रियादीनामित्यर्थः। सिंहावलोकनन्यायेव तन्नापि न्यूनतां निराचष्टे— एतन्निति ।

^{* &#}x27;'बाह्यणश्चेदेवं विधस्तं स्वदेशद्विवासयेत् निर्वासयेत्र तु दण्डयेत् ''— इत्यपरार्कः ।

१. क० गदका०। २. स. ०च्च सर्वपू०। ३. फ. स्वीकृ०।

यदा सर्वे साक्ष्यं निह्नुवते, तदा सर्वे समानदेषाः; यदा तु साक्ष्यमुक्क्षा पुनरत्यथा वदन्ति, तदाऽनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डघाः; यथाऽऽह कात्यायनः—-''उक्त्वाऽन्यथा ब्रुवाणाश्च दण्डयाः स्युवीन्छ्छान्विताः।" इति । न चान्येनोक्ताः साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्तव्याः; यथाऽऽह नारदः—-'' न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । 5 भदयेन्नैय चान्येन हीयेतैवं समाचारन् ॥ "इति ।। ८२ ॥

साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र त्रतिषिद्धम् : तदपवादार्थमाह-

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।

अतोऽवज्ञ्यं वक्तव्यं साक्ष्यं सत्यं च ॥ ८२ ॥

सुबोधिनी

विवासनम् : क्षत्रियादीनां दृष्यवानासमर्थानां निगडवन्धौदि यदुक्तं, तत् पृथक् पृथक् पूर्वोक्तप्रकारेण दण्ड्या इत्यर्थः। तदाऽनुवन्धाद्यपेक्षायेति—जातिद्रव्यगुणाद्यपेक्षयेत्यर्थः॥०२॥

बालंभद्दी

वित्रस्य दण्डदानासमर्थस्य विवासनम् । क्षत्रादीनां तदसमर्थानां कमैकरणादीति यदुक्तं सिद्यर्थः । य इत्याचुक्तेरेकस्मैवेदम् इति अमिनरासायाऽऽह—यदेति । समानेति,— प्रागुक्तरीत्या पृथक् पृथक् दण्डया इत्यर्थः । तथा च मृलसुपलक्ष्यणम् । गृहं सम्माधिति- वदुद्देश्यविशेषणमेकत्वमविवश्चितं नेति न न्यूनतेति भावः । विशेषमाह— यदा त्विति । तद्नुबन्धेति— जातिद्दन्यगुणाधपेक्षयेत्यर्थः । उक्तेति पाठं समस्तं तत्र हेतुमाह — वागिति । वाचः छलं मिथ्यात्तं,—तदन्विता इत्यर्थः । विशेषान्तरमाह— न चेति,— नापीत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—भेद्येदिति,—स्वयं रहिस अगमनेऽपि अन्यद्वारा भेदोऽपि न करणीय इत्यर्थः । अत एवोक्तः । मृलं रह इत्यन्ययम् एतत्फलमाह — हीयेतैव-मिति ॥ ८२ ॥

उपस्थितेत्युत्तं, ब्युक्तमेणाऽऽह-अवचनमिति,-सर्वत्र ब्यवहारे पूर्वोक्तमूलाभ्या-

यत्र वर्णिनां "शूद्रिविद्क्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते, तत्र सार्क्षी-अनृतं वदेत् सत्यं न वदेत् । अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्ध-मसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिनो वधो-ऽन्ततवचने न कस्यापि वधस्तत्रान्ततवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचनेऽधि-प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तृष्णीर्मभावाम्युनुज्ञा

सुबोधिनी

यत्र वर्णिनां राह्वविद्क्षत्रविद्राणामिति—अत्र प्रातिकोम्येन वैर्णानासुपादानं हीनस्यापि वधो गर्हितः, किस्रुत अक्ष्रदृष्टस्येत्येतज्ञापनार्थम्। असत्यवचनमवचनं चाम्यजुज्ञायत इत्युक्तं पूर्वत्र । कैसरायवचनाभ्यजुज्ञानं कृ वाऽवचनाभ्यजुज्ञानित्याकाङ्क्षायामसत्य वचनाभ्यजुज्ञीविषयं देशैयति—यत्र राङ्काभियोगादाविति । अवचनाभ्यजुङ्गानविषयमाह—यत् तु सत्यवचन इति ॥ ८२८ ॥

बालंभद्दी

मिति भावः । अग्रे एकस्यैवोक्तत्वादाह —वार्णानामिति । अर्थान्तराश्रमायाऽऽह —रुट्टेति । अत्र प्रातिलोम्येन कथनं हीनस्यापि वधा गाहितः, किमुत्कृष्टस्येत्यन्यत्राप्येवं वोध्यमिति ज्ञापनार्थम् । हिस्चितमाह —सत्येति । तदानीं तस्याभावादाह —संभाव्यते
इति । अन्यसङ्ग्रहाय तात्पर्यार्थमाह —सत्यमिति । तदेवाऽऽह —अनेन चेति । चो
वावयालङ्कारे । प्रापुक्तकमेणाऽऽह —असत्येति । अभयाभ्यजुज्ञाने उक्तेऽपि कुत्र किमित्याशङ्कायां तयोव्यंवस्थां दर्शयितुमादावसत्यवचनाभ्यजुज्ञाविषयमाह —यत्र राङ्कोति ।
एतत्स्वरूपमादानुकम् । अवचनाभ्यजुज्ञानाविषयमाह —यत्र विति। वजने च तत्रापि ।

*''यद्यपि न जातृ ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपारेप्वपिस्थतम्, ''ह्स्यादिमिवांक्यैर्वाह्मणस्य वचो नि-षिद्धः,तथाऽपि तस्यापि पुरनिवांसनादिवंधतृक्यो वण्डोऽस्ताति तदिभिप्रायकमित्मः, यथाऽऽह् मनुः--'क्राह्मणस्य वचो मौण्डलं पुराक्षिवीसनं तथा। छ्छाटेचाङ्ककरणं प्रयाणं गर्देभेन च॥''हित। यद्वा ''गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुत्तीळ्वान् । प्रेण्यान्वार्षेषिकांश्रेव विप्रान् खूववदा-चरेत् ॥''इति मनुवचनेन महत्यपराघे विप्रविशेषस्यापि वचः प्राप्नोतीति तरपरिमद्म्॥-अथ वा श्रतिकान्तनिषेधेन यत्र ब्रह्मवधः क्रियते तत्रैतत् ॥''—हस्यपराकः ।

१, क. तूष्णीस्भावावस्यास्यतः । २. थ. द. वर्णिनामुः । ३. थ. द. तत्र क्वाः । ४. थ. ज्ञानविः । ५. द. 'दर्शयति ' इत्यारस्य 'विषयम् ' इत्यन्तं नास्ति ।

5

राजा यद्यनुमन्यते। अथ राजा कथमप्यकथने न मुञ्चति, तदा भेदादसाक्षित्वं कर्त-व्यम् । तस्याप्यसंभवे सत्यमेव वदितव्यम् । असत्यवर्चने वर्णिवधदोषोऽसत्य-वचनदोषश्च, सत्यवचने तु वर्णिवधदोष एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् ॥ ८२८ ॥

तर्छसस्यवचने त्र्णीम्भावे च शास्त्राभ्यतुज्ञानात्प्रत्यवायाभाव इत्यत आह-

तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

तत्पावनाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रयवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकै-कशो निर्वाप्यः कर्तव्यः। सरस्वती देवता अस्येति सारस्वतः। अनवस्नावितान्तरूष्म-

अस्यापवादः— वर्णिनां तु वधो यत्र इत्यादि ॥ ८३ ॥

भूद्रेण तु दानादय इत्यभिप्रायः । चतुर्ध्वपि भवा ब्राह्मणदयो वर्णिनः तेषां यत्र सा-

सुबोधिनी

अनृतवचनावचनिषेधो हि द्विप्रकारः—साधारणोऽसाधारणश्चेति । साधारणस्तु " नानृतं वदेत् " " अनुवन् विन्नुवन् वा" इत्यादिकः । असाधारणस्तु " स तान्-सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमृतं वदेत् ।" "अनुवन् हि नरः साक्ष्यम् " इत्यादिकश्च ।

बालंभद्टी

तत्र विशेषमाह—राजेति। यदीत्यस्य तात्पर्यमाह—अथिति,—कथमपि न मुख्रतीत्यन्व-यः। साक्षिण इति शेषः । तस्यापि —भेदस्यापि। तत्र बीजमाह—असत्यिति । ननु तत्र दोषेक्येऽपि दुष्टत्वं तैदवस्थमेव । अत आह—तत्र चेति,—तहोषनिरासार्थं चेत्रर्थः॥ ८२८॥

तहींति — उभयाभ्यनुज्ञायामित्यर्थः । किमिति शेषः । निन्वत्यादिः । तच्छव्देन तयोक्कक्रमेण परामर्थं इत्याह—अनुतेति । द्विजैरित्यनेन झूद्रनिरासः तस्याग्निसाध्यत्वात्, तस्य तु प्रायश्चित्तं विष्णुनोनतं—'' शूद्रःचैकाहिकं गोदशकस्य प्रासं दचात् '' इति । एकोति—एकदिनभक्षणपर्याप्तमित्यर्थः। बाह्यणभोजनन्याये-नाऽऽह — एकोक्तरा इति । सरस्वतीदेवताकस्वनिरासायाऽऽह — सरस्वतीति । अत्र शास्त्रे परिभाषणादाह—अन्वेति । नतु सास्येंनृतवचनावचनयोः मृँछविशेषे

१ स्तः वचनेन व०। २ स्तः इत्या । ३ पः उदरस्थमेव ়। ४ पः नृताभूतव० । ५ फः स्थलविशे०।

पक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धः, — साक्षाणामनृतवचनमवचनं च यित्राषिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु "नानृतं वदेत्" "अज्ञुवन्विज्ञृवन्वाऽपि नरो भवित किल्विषी।" इति च सामान्येनानृतवचनमवचनं च निषिद्धं तदितिक्रमिनिमिन्तिमिन्त्रियिद्धं प्रायश्चित्तम्, न च मन्तव्यं साक्षिणामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेऽपि साधार-णानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रस्यवायस्य तादवस्थ्यादवचनाभ्यनुज्ञावचन-

सुबोधिनी

एवं स्थिते योऽयमसाधारणो निषेधः साक्ष्यनृतवचनावचनयोस्तन्नाभ्यनुज्ञावशादृनृतवचनेऽवचने वा न प्रायक्षित्तमिस्यिभप्रायेणाऽऽह — साक्षिणामनृतवचनमयचनं
चेति । नतु तर्हि किमिति "तत्पावनाय "ह्यनेन प्रायक्षित्तार्थे सारस्वतचरुविधायत इत्याशङ्कय साधारणनिषेधातिक्रमाभ्यनुज्ञै।भावात् तद्दिक्रमदोषपरिहारा येदं
प्रायक्षित्तमिस्याह — यनु नानृतं वदेदिति) नतु "वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र
साक्ष्यनृतं वदेत् ।" इत्येतिश्रिपद्धानृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानपरं वचनमनथैकं सामास्यतो निषद्धानृतवचनावचनांतिक्रमजन्यदोषस्य तथान्यवस्थितत्वादित्याशङ्कय परिहरति — न च मन्तव्यमित्यादिना । एष परिहाराभिप्रायः — साधारणनिषे-

बालंभद्दी

शास्त्राभ्यनुज्ञाने यदि प्रत्यवायाभावस्तर्हि प्रायश्चिक्तोक्तिरफळा, अय यदि प्रत्यवायस्तर्धः भ्यनुज्ञानं ब्यर्थमिति मियो विरुद्धमिदमत आह —इहायमभीति, —अनिप्राय इत्यर्थः । अर्ष्मृतवचनावचनिषेषौ द्विविषौ साधारणावसाधारणौ च । तत्राऽऽषौ "नाभूतं वदेत् " इत्यनावस्याधीतौ "अशुवन्विश्ववन्वा " इत्यादिकौ । द्वितीयौ तु "स तान् सर्वानवामोति यस्साक्ष्यममृतं वदेत् । " इति, "अशुवन् हि नरस्साक्ष्यम् " इति च । एवं सित प्रकरणात् द्वितीयपेतेव शास्त्राभ्यनुज्ञावशाक्त्योनं प्रायश्चित्तस्य व्यवहित्वविद्याह —साक्षिणा-मिति । तदिहेति, —अत्र मुळे प्रवाहनिति भावः । नन्ववं प्रायश्चित्तिवधानं व्यर्थमिति चेत् — न ; साधारणितपेषापवादाभावाक्त्राभ्यनुज्ञानाभावात्त्ततिक्रमजन्यदोषपरिहारावास्त्र साफ्रस्यन् तच्छव्देन द्विद्यवाचिना तयोः परामशौसंभवादाह —यत्विते । नन्ववं विणानिस्यभ्यनुज्ञावचनमनर्थकं,सामान्यतो निर्धिद्वान्तवचनातिक्रमजन्यदोषपरिहाराधाऽप्यवास्थितवादित्यत आह — न चमन्तव्यामिति । निमित्तेति —िनिषक्तेसर्थः । पूर्वं मुळे तथाक्रमस्य सत्त्वात् तद्नुरोषेनाम्न सैर्वंश्रानृतवचनस्य पूर्वंनिपात । प्रस्वाप्रस्विति,

१. मतुः. —८. ९३. । २. क. जः च. प्रतिषि० । २. थ. दः ज्ञाता० । ४ तः नाति-क्रम० । ५. द. थापि स्थि० । ६. प. अनुभववचनाव० । ७. फ. नातृतं । ८. प. षिद्धाभूत-वचनानि० । ९. पः सर्वानृत ।

मनर्थकामिति; यतः साक्षिाणामसत्यवचनावचनप्रतिषेघातिकमयोर्भूयानप्रस्यवायः, साधारणानृतवचनावचनयोरस्पीयान् इत्यर्थवदम्यनुञ्चावचनम् । यद्यपि भूयसः प्रस्यवायस्य निष्ठस्या आनुषङ्गिकस्याव्पीयसः प्रस्यवायस्य निष्ठस्या आनुषङ्गिकस्याव्पीयसः प्रस्यवायस्य निष्ठस्तिरन्यत्र, तथाऽपीहाम्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निष्ठस्याऽस्पीयानप्यानुषङ्गिकोऽपि प्रस्यवायो न

सुबोधिनी

धातिक्रमजन्यभूयोदोषाभावं प्रतिपाद्यत् सार्थकमिति । नतु ब्रह्सहनने विचारिते पापमुत्यवते । तथोद्योगे कृते तस्मादण्यधिकं पापम्, हनने निष्पन्ने महत् पापमिति पूर्वपूर्वापेक्षया पापाधिक्येऽपि हननजानितमहापापप्रायश्चिते क्षियमाणे आनुविक्षकिवचारोष्योगादिजन्यानामरुपोयसामिपि पापानां यथा निवृत्तिः, तथेहाप्यभ्यनुज्ञावचनेन महतः प्रत्यवायस्य निवृत्तेरनुपक्षसिद्धसाधारणानृतवचनानिषेधातिक्रम जन्यस्ववप्रत्यवायानिवृत्तिरिप भवेतु "विणेनां हि" इत्यभ्यनुज्ञावचने।दित्याह-यद्यपीत्यादिना। "तत्पावनाय निर्वाप्य" इत्यतद्वचनारम्भसामध्यादैन्नावपीयसः प्रत्यवायर्थयानिवृत्तिरित्याह तथापीत्यादिना। अयमाव्यः—यद्ययनुज्ञावचनमेव स्यात्, तर्दि स्यान्महतः प्रत्यवायस्य निवृत्त्यानुपक्षसिद्धस्याध्यानुपक्षसिद्धस्याच्यान्यक्षम्यस्य निवृत्त्यानुषक्षसिद्धस्याच्यानुषक्षसिद्धस्याच्यान्यक्षसिद्धार्थियः प्रत्यवावव्यानवृत्विः करुप्यत इति । इक्त-प्रत्य वावस्य निवृत्त्यानुषक्षसिद्धस्याच्यानुषक्षसिद्धार्थियः प्रत्यवावस्यानिवृत्तिः करुप्यत इति । इक्त-

वालंभट्टी

जातावेकवनम् । एवमप्रेऽपि । तत्र प्रत्येकाभिप्रायं वा हेतुमाह —यत इति । साधारण-निषद्धितिक्रमजन्यप्रत्याययोः भृयस्वाभावप्रतिपादकतया तस्य सार्थक्यमिति भावः । ततु ब्रह्महृष्याविचारे पापं भवति, तथोद्योगतोऽधिकं तत्, हनने कृते तु महत्पापिति पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य पातकास्याऽऽधिक्येऽपि इत्यानिमित्तकमहाप्रायश्चित्ते कृते आ-तुषश्चिकविचारोद्योगादिजन्यानाम्वपीयसामिपि पापनां निवृत्तिस्तथेहापि तत्राभ्यजुज्ञा वचने महत्तः प्रत्यवायस्य निवृत्तेस्त्रपुक्वसिद्धसाधारणानुतवचनावचनिषेपातिकमजन्यस्वरूप्त्रस्यवाययोरिपि निवृत्तिस्त्यादिति तद्यं प्रायश्चित्तोपदेशो व्यर्थ एवेत्याशयेन शङ्कते — यद्यपीति । यस्य ....तथाऽपीहिति । वचनद्वयकरणादिह तथा नान्यथान्यतरवैयथ्यं स्पष्टमेव । अभ्यनुज्ञावचनात्त्रया सिद्धविव प्रायश्चित्तवचनादेतिसद्ध्यविस्तुभयोद्धश्चेक्षः ।

१. थ. द. विलित्याशङ्कव (?) २. थ. द. नात् तत्पा (?) । ३. थ. द. चात्र नाल्पी० । ४ थ. द. स्थान० । ५. थ. द. यद्यपि भूयस इत्या (?) । ६. थ. द. द्वस्थाल्पी० । ७ प. पापा-नां निवृत्तिस्तथे० । ८ प. 'कृते ' इति नास्ति ।

निवर्तत इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रश्तेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्यादीनामनृतवचना-वचनाम्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न च तत्र प्रायश्चित्तमास्ति, प्रतिषेधान्तराभावात् निमित्तान्तरेण काळान्तरेऽर्धतत्त्वावगमेऽपि साक्षिणामन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ ८३ ॥

इति साक्षिप्रकरणम्॥

क्षिणि सत्यामिधातिर वधःस्यात्, तन्नसाध्यनृतं वनतुमहैति। सदोपमिष गुणम्मनाऽनृतवचनमम्युपाम्यते । तन्निहैरणाय च सारस्वतश्चरः कार्यः द्विजः; श्रृहेण तु दानादय इत्यभिप्रायः।
वर्णिनामितिवचनाचापशद्वधप्रसङ्गे सत्यवचनमेवः,तथा च गौतमः—''नानृतवचने दोषो जीवर्गं च तद्धीनम् '' इत्युक्तुाऽऽइ ''न चु वाऽद्यीयसो जीवनम्'' इति। अदोषवचनं चात्यदोपाभिप्रायम् प्रायश्चित्तविधानाचावद्यकर्तव्यताऽत्रोच्यते । अन्यत्रापि गुरुरुषुत्वं समीक्ष्य पापस्याप्यनुष्ठानं प्रायश्चित्तविधानाचावद्यकर्तव्यताऽत्रोच्यते । अन्यत्रापि गुरुरुषुत्वं समीक्ष्य पापस्याप्यनुष्ठानं प्रायश्चित्तं च तद्यनुत्रावे कार्यं यथा स्यात् । धर्मान्तरोपयोगित्वाच एतत्कामकृतमप्यकामकृतमेव द्रष्टव्यम् । स्वायंभुवे तु — ''वारदैवत्येश्च चर्कामर्यजनंत्रस्य कुर्वाणो निष्कृति पराम् ॥ कृष्याण्डैर्वापि जुद्दयात् पृतमानौ यथाविचि । उद्गित्युचा वा वा वार्य्या तृचेनाव्दैवतेनवा ''॥ इति । एवं प्रायश्चित्तचतुष्ट्यं यदामनातं तत्तिविदेवानुसारात् श्वद्वादिक्रमण्याणं क्रमशो व्रष्टस्यम् । श्वर्वस्वस्यापक्षया चरोः
सकुद्वृत्तिद्विक्षराञ्चत्रियेथा स्यादिति चरुमिरियुक्तम्। अस्मादेव च प्रायश्चित्ताद्वातानुज्ञानादाज्ञो नेयोगिकं वेध्यानुक्षपणमिति गम्यते । साक्षिणस्तु प्रायश्चित्तमात्रोपदेनाद्वाजकीयविनयानर्हा इत्यवसेयम् ।

सुबोधिनी

न्यायमन्यत्राप्यतिविकाति—एतदेवेति । उक्तन्यायातिदेशेन प्रायक्षित्तस्याप्यतिदेशप्राप्तावप-वदति-नच तत्रेति । तत्रोपपत्तिमाह-प्रतिषेधान्तराभावादिति । एतदुकं भवति—यथा बालंभडी

साक्षिप्रमाणसुपलक्षणमित्याह एत्रदेवेति, स्वातःत्र्येणानुकत्वात्। अन्यत्र—साक्षिभिन्नेषु अनुतेति—सामान्यवचननिषिद्धेत्यादिः । अत एव तत्र प्रत्यवायाभावः । एवं तौस्वेऽिष कञ्चन विशेषमाह — नेति । मूलोक्तन्तु साक्षिविषयकिमिति भावः । प्रकृतवैषम्यमाह-प्रतीति । ननु भवतृक्तरीत्या तदभावः, तथाऽध्यनुतवचनादिप्रयुक्तो राजदण्डस्तु स्यावेवः ;

प्रतीति । नचु भवत्करावा तद्भावः, तथाऽन्यशुत्वचनावभयुक्ता राजदुन्तुः राजदुन्तुः अतः आहः – निमित्तान्तरणिति । अन्येषां च – पान्थादीनाम् । अस्मादेवः – अभ्यचुका-

१. प. प्यमृतव । २. प. स्यादेवापराधे सति ।

सुबोधिनी

साधारण्येनानृतवचनावचननिषेधे सत्यिप पुनर्विशेषेण साक्षिणां तिष्वेधः, न तथा निषे-धद्वयं पान्थादिषुः किन्तु साधारणानिषेध एव । अतो विशिष्टनिषेधान्तराभावात् सामान्य-निषेधातिक्रमजन्यप्रत्यवायस्याभ्यनुज्ञावचनवलेनाभावाच न प्रायश्चित्तिरिति ॥ ८३ ॥ इति भट्टविदेयेद्वरविरचितायां सुवोधिन्यां साक्षिप्रकरणम् ॥

बालंभद्दी

वचनादेव । अपराधे सित दण्डशास्त्रतदभ्यनुज्ञाने, अपराधाभावेन तदभावः । यदि तु दण्डस्स्यात् तदा तद्वेत्वपराधकरुपना स्यादिति वचनवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति भावः ॥ ८३ ॥ इति साक्षिप्रकरणम् ॥

5

अथ लेख्यप्रकरणम् ६

भुक्तिसाक्षिणो निरूपितो; सांप्रतं छेल्यं निरूप्यते । तत छेल्यं द्विविधं—शासनं, जानपदं चैति । शासनं निरूपितं, जानपदमाभिधीयते । ऋतःच द्विविधम्—स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम् , अन्यकृतं ससाक्षिकम् ; अनयोश्च देशाचारा-न्रुसारेण प्रामाण्यम् ; यथाऽऽह नारदः—'' छेल्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा । असाक्षिमस्साक्षिमच्य सिद्धिदेशिस्यते-स्त्योः ॥" द्वैति । तत्रान्यकृतमाह्न—

यः कश्चिद्थों निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

अथ लेख्यप्रकरणम् ॥ 'प्रमाणं लिखितं मुक्तिः साक्षिणश्च' इति मानुष प्रमाणानां मध्ये निर्देशक्रमेण लेख्यस्य पूर्वभावित्वेऽपि साक्षिलिखतयोरार्थसम्बन्धवशात् पौर्वापर्ये सिद्धवन्क्रस्य प्रसङ्गात् प्रथमत एव मध्यैनिविद्यापि भुक्तिः प्रतिपादिता । ततश्च साक्षिस्वरूपे विज्ञाते ''केख्यं तु साक्षिमत् कार्यम्' 'इति साक्षिगुँक्तलेख्याँभिधानं सुवोधमि-ति साक्षिप्रकरणानन्तरभावित्वं लेख्यप्रकरणस्योचितमिति सङ्गति दृशैयति भुक्तिसाक्षिणो निरूपिताविति । मृख्वचनमवतारयति—तत्रान्यक्रतमाहिति ॥ ८४ ॥

बालंभट्टी

ब्यवहितसङ्गति प्रदर्शयन् स्वरुपुरोद्धातमाह—पुर्क्तिति । तत्र—निरूपणीय ठेल्ये 'तत्र काँसनम्' इति पाटः; तयोर्भध्य इत्यर्थः। तच्च—जानपद्य । अन्यहस्तकुतामिति,—सामान्यवचनिषिद्धमिति भावः। अन्यकृतमिति पाठो नारदानुरोधात् । तत्र——तयोर्भध्ये । असाक्षिक—साक्षिनिरपेक्षम् । देशब्यवद्याराविरोधाय व्यवस्थामाह—अन्योश्चेति। कमस्य विवक्षितत्वात् स्वहस्तेत्वस्य पूर्वनिपातो द्वन्द्वे, मध्यमपदल्जेपी समासो वा । यथेति पाटः । लेल्यन्तु यथा स्वहस्तकृतमन्यकृतखेलेवं द्विविधं द्येयम्, तथा यथाक्रममसाक्षिमत् साक्षिमण्डेलेवं तदुभयं त्रेयमित्वर्थः। तथेति पाटे पूर्वत्र तथेति-वश्चथेत्वस्याध्याहारेणोक्त एवाऽथैः।सिद्धिरिति —तयोर्देशस्थितस्वत्वाचारात् प्रामाण्यमित्वर्थः। अथ मूलमवतारयति—तत्रेति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः। तस्य प्रामाण्यस्य बहुपायसाध्यर्थाः दिहानुक्तिः। यः कश्चिद्विति—उक्तनारदाद्वस्यमाणमूलाच्चास्यान्यकृतपरत्वं कश्चिद्यंमाह ।

*अत्र '' भोगदानक्रयाधीनां संविद्दासऋणादिभिः।सप्तुधा लौकिकं लेल्यं त्रिविधं राजशा-सनम्" इत्यादिबृहस्पतिवासिष्ठादिवचनोपन्यासेन लौकिकलेल्यस्यानेकविधत्वमुक्तमपरार्केण ।

१, १, १३७ | २ थ. निर्दिष्ट । ३. त भुक्ति (१)। ४. थ. द. ख्यविषा । ५. फ.अव०। ६.प. भुक्तिरि० । ७. प. फ. तत्र अन्यहस्तकृतविति ज्ञा० । ८. फ. पिस० । ९. प. दादाबुक्तिः ।

व्यवहाराध्याचे

लेख्ये वा साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

धानिकाधमणयोगेंऽथों हिरण्यादिः प्रस्परं स्वरूच्या 'इयता काल्रेनैतावदेयामि-यती च प्रतिमासं बृद्धिः' इति निष्णातो व्यवस्थितः , तस्मिन्नथें कालान्तरं विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थ लेख्यं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वो य-ि स्मिस्तद्धनिकपूर्वकं—धनिकनामलेखनपूर्वकमितियावत् कार्यं कर्तव्यम् । उक्तल-क्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः—"कर्त्रो तु यत्कृतं कार्यं सिद्धर्यंथं तस्य साक्षिणः। प्रवर्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथ लेख्यकम्।।" ईति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

अपि च---

समामासतद्धीहर्नामजातिस्वगोत्रकैः।

साक्ष्यनन्तरं व्याक्तिप्रमाणकत्वाविशेषाञ्चितिसुच्यते—य: कृश्चिद्रथीं निष्णात इत्यादि ॥ ८४ ॥

यः कश्चिष्टणाधिकयप्रतिग्रह्मविकयादिरथों निष्णातः परिशुद्धस्वरूपसङ्क्ष्यापरिमाण-दृद्धयवध्यादिकः, धनिकणिकादीनां स्वरूच्या परस्परमवस्थिते तस्मिन् अव्यक्षिचारार्थे छेष्यं वोक्तलक्षणसाक्षियुक्तं भाविसन्देहापनोदनक्षमं कार्यम् ; तस्य चायं क्रमः—धनिकपूर्वकं स्यात् ; ऋणिकापेक्षया च धनिकस्य पूर्वकर्यं, न कालाद्यपेक्षया ॥ ८४ ॥

बालंभद्दी

हिरण्येति । तासेवाऽऽह--इयतेति । रूच्यन्तरमाह— इयती चोति । निष्णोत्सस्य व्याख्या
— व्यवेति । तास्मिन्नित्सस्य व्याख्या—अर्थे इति, - विषयसप्तमीयं विद्यातिपत्तावन्वयः।
यथाश्रुतेऽनुपपत्तेः शेषमाह—काला-तरे इति । विद्यातिपत्तौ सम्मावितायाम् इति शेषः ।
छेरूवे साक्षियुक्तत्वं तन्नामवैशिष्टयेन । अत एवाग्रेऽिष यथाश्रुतासम्भवादाह— नोमात ।
कार्यमित्यस्य व्याख्या-कर्तव्यमिति।छेरूवं वेति वा शब्दस्चितं लाशवाद्विशेषपक्षान्तरमाह—
उक्तेति,—त एव वेलर्थः । नारदमेवाऽऽई—कत्री त्यिति। विवादेषु सत्सु । पक्षान्तरमाह— स्वक्रतमिति। वा—अथवा ॥ ८४ ॥

नैताबन्मात्रेण तस्य पूर्तिरित्याह—अपि चेति । अत्र समादीनां व्याप्यव्यापक भावः । अत एव कमस्य प्रतिपाद्यस्वात्तस्य प्रागुक्तिरवे कमो नामादाविप बोध्यः ।

१. क. व. रेक. लेख्यं तु । २.....ा ३. प 'वि' नास्ति । ४ प. वाऽऽह ॥८४॥ अपि चेति।

सबहाचारिकात्मीयपितृनौमादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

समा संवत्सरः; मासश्चेत्रादिः ; तद्धे पक्षः शुक्छः कृष्णो वा; अहस्तिथिः प्रतिपदादिः; नाम धनिकाधमणयोः; जातिर्ज्ञाह्मणत्वादिः; स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम् ; एतैः समादिभिः चिह्नितम् । तथा सन्नसचारिकं बह्वचादिशाखाप्रयुक्तं ; गुण-नाम बह्रचः कठ इति ; आत्मीयपितृनाम धानिकर्णिकपितृनाम आदिशब्दात् द्रव्यजातिसंख्यावारादेर्ग्रहणम्; एतैश्व चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबन्धः॥८५॥

> समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत । मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपिर लेखितम् ॥ ८६ ॥

धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्यवस्थितः, तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी 10 अधमर्णो नामाऽऽत्मीयं स्वहस्तेन '' आरंमछेल्ये यदुपरि छेखितं तन्ममासुकपुत्रस्य मतमभिष्रेतम् " इति निवेशयत्—पत्रे लिखेत् ॥८६॥

ततश्रायं क्रमः—समामासतदर्धाहर्वासेत्यादि ॥ ८५॥ समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम इत्यादि ॥ ८६ ॥

बालंभड़ी

स्वार्थेकैं: । स्वीलिक्नो बहुवचनान्त इत्याह-समा इति । तदर्घः पक्ष इति पाठः । अक्रीबत्वादेकदेशिसमासाभावात् षष्टीतत्पुरुषः । अविनिगमकत्वादाह—क्रव्णो वेति । अहङ्शब्दोऽत्राहोरात्रपर इत्याह—तिथिरिति । प्राग्वदाह —धनीति । अयं द्वन्द्वः । तदाह—एतैरिति । अमे सत्वादन्नापि अध्याहाँरः—चिह्नितमिति । अन्यदप्याहेत्याह— तथेति । सब्रह्मत्यस्य तत्साधारणमित्यर्थः, तदाह—बहुचेति । बहुचादेर्या शाखा तदध्यय-नप्रयुक्तमित्यर्थः । अत एवाऽऽह — गुणोति | प्राग्वदाह —धनीति, —एतैश्रिह्नितमिति पाठः । वाक्यपूर्तय आह—छेख्यमिति ॥ ८५ ॥

प्राग्वदाह - िकञ्चिति । अर्थोऽत्र प्रागुक्त एवेत्याह - धनिकेति । यथाश्रुतासङ्गते-राह — लिखित इति । अत्रेत्यस्य व्याख्या — अस्मिन्निति । प्रकृतत्वादाह — लेखितामिति । अमुकपुत्रस्येलाषेम् । एवममेऽपि । इतीति—एवं प्रकारेण नाम निवेशये-दिःयर्थः । यथाश्रुतासङ्गतेराह—छिखेदिति ॥ ८६ ॥

^{ी.} विश्व नाम्ना च चि । २. प. फ. क इत्याह मा शब्दः।(?)। ३. हरिणाऽऽह चि ०।

तथा---

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् । अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते¹समाः॥ ८७॥

तिस्मिल्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकम् "अ-स्मिन्नर्थेऽयममुको देवदत्तः साक्षी"इति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुः।तेच समाः सङ्ख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः । यद्यधमणीः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति, तदाऽधमणीऽन्येन, साक्षी च साक्ष्यन्तरेण, सर्वसाक्षिसिन्नचौ स्वमतं लेखयेत्; यथाऽऽह नारदः— "आलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्व साक्षिसमीपतः॥" इति ॥ ८७ ॥

साक्षिणक्च स्वहस्तेन इत्यादि ॥ ८७ ॥

' अत्राहमसुकः साक्षी'हत्येवं लिखेयुः। असमाः त्रय इत्यर्थः। अन्ये तु समा इति छेद् श्रान्त्या द्वाविषः तत्तु बहुवचनिवरोधादयुक्तम् । न च चतुरिभप्रायं तिदिति युक्तम् — " लेख्यास्तु परमाख्ययः" इति वचनात् । "अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात् स्वमतं लेखयेतु सः । साक्षी वा साक्षिणोऽन्येन सर्वसाक्षितसमीपगः॥"—ऋणी साक्षी वा योऽलिपिज्ञः सः सर्वसाक्षितसमक्षं लेखकेन साक्षिणोऽन्येन स्वमतं साक्ष्यं वा लेखयेत् ॥ ८७ ॥

बालंभट्टी

प्राग्वदाह—तथोति । साक्षिमति पन्ने प्रतिपादितमर्थमाह—तस्मिन्निति । चार्थमाह— उत्प्रीति, — स्वार्थे कः। लेखने नामपूर्वत्वादाह— लेखनेति । अत्रार्थमाह—
अस्मिन्निति । समुदायनिरासाय अमुक इत्युक्तिः। स्वारस्यादाह—एक्केति । वैषम्यस्य
प्रागुक्तत्वादत्र विषये विशेषमाह— ते चेति । विनिगमनाविरहादाह—सङ्ख्योति। एतेन
असमा इत्यकारमञ्जेष इत्यपास्तम् । उभयत्र स्वहस्तेनेत्यंशे विशेषमाह—
यद्यघेति । साक्षी वेति, —अल्पिक इति भावः । स्वमतमित्यादेरनुपद्गः । समीपतः—
समीपे ॥ ८७ ॥

१. विश्व० तेडसमाः । २...... । ३. प. 'तेऽपि' इत्यारभ्य 'लेखनेति, इत्यन्तं नास्ति । ४. फ. व्याभावादा० ।

भेपि च---

उभयाभ्यर्थितेनैतेन्मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यसुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्॥ ८८॥

ततो छेखको 'धनिकाधमर्णिकाम्यामुभाम्यां प्रार्थितेन मयाऽमुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतछेब्यं छिखितम्' इत्यन्ते छिखेत् ॥ ८८ ॥ साम्प्रतं न्वकृतं छेख्यमाहः—

विना पि^४ साक्षिभिर्केल्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेल्यं बलोपधिकृतादृते॥ ८९॥

यहुंख्यं स्वहस्तेन लिखितमधर्मणेन, तत्साक्षिभीर्वनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः ; बलोपिषकुताहते बलेन बलात्कारेण उपिधना लल्लोभक्रोधभयमदा- 10 दिलक्षणेन यत्कृतं, तस्माद्विना ; नारदोऽप्याह—''मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च

ततः—उभयाभ्यर्थितेनेदमित्यादि ॥ ८८ ॥ अन्तत इति वचनं प्राप्तस्वादधिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ ८८ ॥ किं पुनः स्वहस्तारोपणे प्रयोजनम्? उच्यते—

विनाऽपि साक्षिभिर्छेख्यमित्यादि ॥ ८९ ॥

बालंभट्टी

प्राग्वदाह—अपि चेति। अन्ततः—साक्षिल्खिनानन्तरम् । अन्ते, सर्वाधः, न तपरि ॥ ८८ ॥

विनाऽपीति । तुरुक्तंबरुक्षण्ये । यत् छेल्यं स्वहस्तिछिखितं, तत्तु छेल्यं साक्षिभि-विंनाऽपि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिरित्याधन्वयः । छेल्यमित्यस्य पुनक्तितस्पष्टायां । क्षेत्रं सर्वमिति पाठस्तु युक्त एवा तदाह—यदिति। सुन्यसुपिशन्दार्थमाह—छछेति।न्यूनतानि-रासायदमुपछक्षणमित्याह—छोभेति । एतस्य्चनार्थमेव नारदमाह— नारेति । मत्तेति— अत्र स्ट्यादेः द्वन्द्वं कृत्वा पुनः सः । मत्तः पानादिना ; अभियुक्तः आक्षिप्तः । चस्त्वर्ये ।

१. स्त्व. किंच । २. विश्व. नेत्रं। ३. विश्व० लिसित्तम् युक्तेति लेसकस्त्वन्ततो लिसित्। ४. क. स्त्व. विना तु सा० । ५. विश्व० सर्वे। ६ प. मे तत्र स० । अमे । लेस्यमित्यत्र सर्विमिति पाट इति यावत्।

5

यत्। तदममाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा॥" ईति। तवैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यहुरुष्यं, देशाचारानुसारेण सबन्धकव्यवहारेऽबन्धकः यवहारे च युक्तमर्थकमापिर-लोपेन लिख्यक्षरापरिलोपेन च लेक्यमित्येतावत्, न पुनः साधुश्च देरेवै ; प्रातिस्विकदेशामायाऽपि लेखनीयम् ; यथाऽऽह नारदः—'' देशाचाराविकद्धं यध्वक्ताधिविधिलक्षणम् । तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तकमाक्षरम् ॥ " ईति । विधानं विधिः, आधेविधिर्देशिकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृत-मित्यादि। तश्चक्तं विस्पष्टं यस्मित्रद्वक्ताधिविधिलक्षणम् ; अर्थानां कमः, कमश्चाक्षराणि च कमाक्षराणि, अविलुप्तानि कमाक्षराणि यस्मित्तदिलुप्तकमाक्षरम् ; तद्वंभूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुश्चरदिनिष्मोऽत्रेत्यमिप्रायः ॥ ८९ ॥

ऋणिकसंप्रतिपत्त्यर्थे हि साक्षिणः स चेत् ? स्वहस्तोपि संपनिपद्यतः मन्दं साक्षि प्रयोजनं मन्यते (?) । पुतचोपगतादिविषयं द्रष्टव्यम् निर्व्याजप्रमाणशुद्धं च ॥ ८९ ॥

सुबोधिनी

युक्तमर्थक्रमापरिलोपेनोति—अर्थकमापरिलोपेन जिल्यक्षरापरिलोपेन च युक्तं लेख्यामि-त्यन्वयः। "देशाचाराविरुद्धम्"दृत्येतन्तारदवचनं व्याचष्टे —विधानं विधिरित्पादिना॥९॥

बालंभद्दी

प्रागुक्तमेव 'सिद्धिदेशिस्थतः' इत्यस्यार्थं कथयन् सिवशेषमुपपादयन्नाह — तच्चैतिदिति, — तदेतचेत्यर्थः । इदमेव प्रत्यासस्या ब्युक्तमेणाऽऽह — स्वहस्तेति । चयुक्तामिति, — तन्न च यथाकमं नियतसंबन्ध इत्यर्थः । अग्रेऽन्वयः । इत्येताविदिति । व्याचछे — न पुनिति । रेवेति, —िकिन्त्विति शेषः । प्रातिस्विकोति, — प्रतिनियतेति पादान्तरम् । अपिना तेषामिष समुचयः । व्यक्ताधीति — विशेषमेव व्याचर्तुं कमैप्रत्ययेऽथांसक्रतेरा- ह — विधानमिति, — भावेकिरिति भावः । ग्रोध्याधीति — समाहारद्वन्दः । आदिना अकालकृतादिपरिग्रहः । सबन्धकव्यवहारविषयिद्यदे स्पष्टम् । बन्धकप्रकारलक्षणं पन्ने यथां तथेति कल्पतहः । कमस्य साकाङ्कत्वादाह — अर्थानामिति । अर्वाति, — व्याचछे — कमश्चिति । एवं पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह — तदेवमिति। नारदताल्पर्यार्थं प्रागुक्तमेवाऽऽ- ह — राजेति । व्यतिरेकष्टद्यन्तः॥ ८९॥

१.-१. १३७.। २. क. रेव प्रतिनियतदेश्च०। ३.-१. १२६.।४. ख. राधिविधिराधी०। छ. विधा-नं विधिराधीकरणा ५. ख. ग. णम् अविछप्तकमाक्षरम् अर्था०। ६. क. ङ. मो वैखा०। ७. प. तत्तथे०।

लेल्यमसङ्गेन लेल्यारूढमप्यृणं त्रिभिरेव देयमिल्याहः— ऋणं लेल्यकृतं देयं पुरषेस्त्रिभिरेव त ।

यथा साक्ष्यादिक्कतसृणं त्रिभिरेव देयं, तथा छेख्यक्कतमप्याहर्तृतस्प्रव्रतस्पृत्रै-ह्विभिरेव देयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । नतु " पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम् " इत्यविशेषेण ऋणमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियत्मेव । बाढम् । अस्यैवोत्सर्गस्य 5 पत्रारूढणंविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रछक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् , — " एवं काळमतिक्रान्तं पितृणां

ऋणं लेख्यगतं देयमित्यादि ॥ ९० ॥

यदणं लेख्यगतं, लेख्यारूढमित्यर्थः, तद्देयं पुरुषेक्विभितेव कर्तृतःपुत्रपौत्रीत्त्यर्थः। तु इाट्दो व्यवच्छेदार्थःः तथा च नारदः—"क्रमाद्य्यादतं प्राप्तं पुत्रेर्पक्षणमुद्भुतम् । दसुः पैतामहं पुत्रस्तखतुर्थाश्विवतेते ॥" इति । अस्यापवादः—आधिस्तु तेन चतुर्थाश्विवर्तते । क्रिमनधिक एव न हि तावत् यावत्तदेयं न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सुबोधिनी

न तुँरीयादिभिरिति नियम्यत इति — तुरीयश्रत्थं: — प्रपेत्र इति यावत। पृवीक्तमाक्षेपं समाधक्ते – वाढँमिति। अयमर्थः - ''पुत्रपोत्रेः ऋणं देयम्'' इत्यनेन पत्रारूढे पत्रानारूढे चर्णे सा-मान्येन त्रयाणामेव दातन्ये सति, स्मृत्यन्तरवज्ञात् पत्रास्त्रदृष्णं पुत्रपोत्रेरेव देयं: न प्रपौता-दिमिरित्येष नियमो न घटते; अपि तु प्रपौत्रदिमिरित्येष नियमो न घटते; अपि तु प्रपौत्रदिमिरित्येष नियमो न घटते; अपि कृत्यकृतं देयम्'' इत्येतद्वनमारव्यमिति । तदेतंत स्मृत्यन्तरं प्रकरणञ्जदिष्ट्रं दर्शयति — तथा हीत्यादिना। प्रयोक्तं कारयायनवचनं व्याचष्टे —

बालंभद्दी

सङ्गतिमाह— छेल्येति । प्रागुक्तं दृष्टान्तयति—यथेति । एवञ्च तत्सजातीय प्रवायमर्थः; न त्वपूर्वं इति भावः । अत प्वाऽऽह—निविति । प्रवञ्यवच्छेयमाह—न चेति । एवगेवितं सफलयति—नियेति । अत प्वाऽऽह—निविति । अतीति,—साक्षिछेल्यसाधारण्येनेत्यर्थः । नियतं—नियमितम्; क्रिचचयेव पाठः । अस्यैव — पुत्रपौत्रैरित्युक्तस्येव सामान्यत्य । प्रभ्यां — जन्याम् । इदम्— "ऋणं छेल्यम् "इति। तदेव स्मृत्यन्तरप्रकरणञ्जिद्वपूर्वकमाह—तथा हीत्यादिना । तद्वयाच्छे—

१. ब्यव० ५०. । २ मूले चतुर्थादिभिरिति । ३. त. ति. पुत्र० । ४. थ. द. दशङ्का । ५. थ. द. वस्मृ० । ६. फ. तं ।

दाप्यते ऋणम्।" इति । इत्थं पत्रारूढमृणमातिकान्तकारुमिपि पितॄणां संबन्धि दा-प्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचनिर्देशात्कारुमितकान्तमिति वचनाच चतुर्धादि-र्दाप्य इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि— '' छेख्यं यस्य भवेद्धस्ते छामं तस्य विनिर्दिशेत् ।" इति । अन्नापि 'यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णछामः' इति सामान्येन ठ चतुर्धादिभ्योऽप्यृणछामोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चेतदाशङ्कानिष्ट्रत्यर्थमेतद्वचन-मित्युक्तम् । वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥ ८९८ ॥

सुबोधिनी

इत्थं पत्रारू हिति । अनेन वचनेन पत्रारू वर्णविषये पुत्रपौत्रेरेवणं देविमिति न, अपि तु प्रपौत्रादिमिरिप देविमिति। अयमिभित्रायमपवादाशङ्का कथं जायत इत्यत आह — अत पितृणामिति । अयमिभित्रायः — बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति ; तथा च पितृणामित्युक्तेः प्रपौत्रस्य प्रपितामहणं देविमिति प्रतीयते ; तथा यदा पौत्रोऽप्यतिकान्तो मृतस्तदा "पुत्रपौत्रेक्षणं देवम्" इत्यादिमिवैचनेः पौत्रानन्तरकार्ळानस्य प्रपौत्रोदरेदय्वे सिद्धेऽप्यतिकान्तकार्ळमित्युक्तेः पौत्राद्वानामिप पत्रारू के जेवे देवत्वां क्षा भवतीति । आक्षेपसमाधानमुपसंहराति — अत्र अति। एवं तर्हि कात्यायनहारीतवचनयोः का गतिरित्यत आह — वचनद्वयं चेति॥८९८॥

बालंभड़ी

इत्यमिति, — एवमित्यस्य व्याख्या इयम्। एतद्रथंमेव तहुकस् । प्राष्ट्रतं काळमपीति पाटः, —काळमितिकाल्तमपीत्यथंः । कवित् समस्तपाटः । अव्यवहितान्वयनिरासायाऽऽइ— संवन्धीति । दाप्यते — राज्ञेति शेषः । दापयेदिति पाठान्तरम् । उभयत्र इतो यथा तदाशङ्का । (?) तमाद्व — अत्रेति, — तहुक्ताविसर्थः । प्रतीयत हरळान्वयः । पत्रास्ट्रक्शिवयथें पुल्योत्रप्रपाँतरेव देयमिति नास्याथः; किन्तु वहुवचनादरतः क्रणे त्रितयसम्बन्धित्वे सति देयत्वप्रतीतेः । अर्थात् प्रपात्रादिभित्ते देयमिति प्रतीयते । तथा पात्रे स्ते तत्पुत्रस्य तेनादात्रस्यात्रप्रक्षः। प्रावत्वद्वास्त्रस्यात्रप्रक्षः। प्रावत्वद्वास्त्रस्यात्रप्रक्षः। तथा तह्न अभिहित्तमस्यस्यात्रपक्षः। प्रावदाह् — अत्राप्तिः — अतीयत इत्यत्रात्रस्य । सामान्योक्त्यावात्र प्रावत्ववायात्रक्षः। प्रावदाह — अत्राप्तिः — अतीयत इत्यत्रात्त्रस्यात्रस्यात्र प्रावदाव्यव्यातिः । अक्षेपसमाधिमुक्तमुपसंहरति — अत्रश्चेति। नन्वेवं हारीतकात्यायनयोः का गतिरत आह — वच्नोति। चस्वये। आदे बहुत्वमिवस्त्रस्य। इद्देश्यगतत्वात् काळातिकमस्यापि तावल्यवैन्तस्य संभवेन प्रहणं न त्विप्रसस्य। हित्ययसपि तावल्यवैन्तस्य संभवेन प्रहणं न त्विप्रसस्य। हित्ययसपि तावल्यवैनति भावः॥८९०॥

१.....। २. ख. हस्ते छेरूय४ । ३. त. पितामहर्णे । देयमि० । ४. त. देयामिखाझ० ! ५. षये देय० । ६. प तीत्वा अ० । ७. प देयले अ० ।

10

अस्यापवादमाह----

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ९० ॥

सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादणापाकरणानाधिकारे-णाऽऽध्याहरणेऽध्यनिधकारप्राप्ताविदमुच्यते-'यावचतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते, ताबदेवाSSिर्भुज्यते ^१ इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः। नन्वेतद्प्युक्तमेव ''फल्रभोग्यो न नश्यति " ईति । सत्यम् । तद्य्येतस्मिन्नसत्यप-वादवच्चने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ ९० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसर्ति-

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा । भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यतु कारयेत् ॥ ९१ ॥

यदास्त्रुणिकदेशाहेशान्तरे छेल्यं, प्रमादतो वा भूष्टं, तदा अयं प्रकारः; तमाह-देशान्तरस्थे दुर्छेख्ये इत्यादि ॥ ९१ ॥

राजा परस्परं वा धनिकर्णिकावित्यभिप्रायः। लल्यदोषो यत्र प्रमादाल्लिल्यमाने संजातः हुर्लेक्यः; उन्मुष्टं भन्नाक्षरं ; छित्रं मृषिकादिभिः; भिन्नं पाटितम् ; तथाशब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९१ ॥

बालंबधी

नन्वेतद्भावे कथं पूर्वप्राप्तिरत आह—सबम्बेति । अपिना द्वितीयसमुख्यः । अस्य नियमेऽन्वयः। अयोगपद्यायाऽऽह — क्रुमेणेति । ऋणेति— चतुर्थोदेश्यादिः । नन्वेतावताऽपि स्फुटं न तत्त्वप्रतीतिः; अतः अपवादःवमुपपादयति — यावदिति । अस्यार्थमाह - चतुर्थेनेति, - दिक्प्रदर्शनमिदम् । तत्पदार्थमाह - ऋण्मिति । सँवैमिति न्यायेनाऽऽह -तावदेवेति। प्राग्वत् प्राप्तं पौनहक्तवं निराचष्टे-निन्वत्यादिना । स्यादिति;-अत इदमप्यावश्यकं तस्य तत्प्राप्त्यथौमिति भावः १०॥

सङ्गतिमाह— प्रासङ्गीति । नष्टोन्मृष्टे इति समाहारद्वन्द्वः । नन्वत्र देशान्तरस्थादि उद्दिश्य पत्रान्तरकरणांविधिः प्रतीयते ; तत्र किं तेषां प्रत्येकं नि मित्तस्वसुत ससुदायस्य ? तत्र न तावदाद्यः — तथाशब्दासङ्गतेः सङ्घच्यूतस्य विधेयस्य सर्वेरन्वयासंभवाच्च । न चावृत्त्या । तथा प्रधानानुरोधेन गुणावृत्ताविष

१. इयव० ५८.। २. विश्व० छित्रे भिन्ने तथा दग्धे। ३. अनेन प्रताकृत म्लेऽपि 'क्रमेण इति भाज्यम् । ४. 'सर्वे वाक्यं सावधारणम् ' इति न्यायः ।

व्यवहाराक्षमे पत्रे, पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वञ्च अख-न्तव्यवहितदेशान्तरस्ये पत्रे; दुर्केख्ये—दुष्टानि सन्दिद्धमानानि अवाचकानि वा छे-ख्यानि छिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिस्तत् दुर्केख्यं तस्मिन्दुर्केख्यं, नष्टे काछवशेनः, उन्मृष्टे मधौदौर्बेल्यादिना मृदितिष्ठिप्यक्षरे; हते तस्करादिभिः; भिन्ने विद्ष्णितं, दैग्धे अग्निना; छिन्ने द्विधामृते सति द्विभवति । एतचार्थिप्रत्यिथेनोः परस्परानुमतौ सत्याम् । विमत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय दुर्गाध्वापेक्षया काछो दातव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः; यथाऽऽह नारदः—"छेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीणे दुर्छिखते हृते।सतस्तत्काछकर-

सुबोधिनी

"देशान्तरस्थे दुर्छेल्थे" इत्यस्मिन् वचने विधेयांशमाह—व्यवहाराक्षम इति। व्यव-हाराक्षमत्वमेव कथमिलाशङ्कायामाह—व्यवहाराक्षमत्वं चेत्यादि,—अत्र व्यवहाराक्षम-वालंभडी

वेपरीखस्य सकळतन्त्रविरुद्धस्यात् वाक्यभेदापत्तेश्च । न हितीयः,—अथवेत्यस्यासङ्गतेः, स्मृत्यन्तरिवरोधेनापसिद्धन्तास्य । अत आह—उपवेति। वैत्रे-पृर्वपत्रे, सतीति शेषः। अन्यथा-नुपपत्या सकळसाधारणानुगत्यधर्माक्षेपेणास्योद्देश्यस्य न तस्येति न कोऽपि उक्तदोष इति भावः। णिजर्थाविवक्षया आह-कुर्योदिति। पादत्रयार्थस्य एवं सत्यन्वयं कथयन् क्यवहाराक्षमत्वमेय विकादयति——उपवेति । एतेन तदेव कथमिति शङ्का निरस्ता । त्वञ्च त्वन्तु भवतीत्यर्न्वयः। क्रमेण निमित्तानि व्याचष्टे—अत्यन्तिति । निकटे आनयनस्य सुकरत्वात् रुक्यार्थोऽ-यम्। पत्रे इत्यस्याग्रे सर्वत्रान्वयः। दुष्टानीत्यस्यार्थद्वयंम् । रुरुत्वतात्वरस्यापे यथासञ्जयमन्वयः । नष्टादेरौपाधिकभेदमाह—काल्रत्यादि । आदिना जरूपात्वीतनाः विद्यत्वित सञ्चूर्णतेः, दग्धे अग्निनेति पाठान्तरम् । सर्वपाठोऽपि क्वचित्त त्पष्टोऽर्थः । एतेषामिपि विकल्पो वोध्यः। अत एवाथवेत्यस्य सङ्गतिः। तथेति । तुः साद्दयेः न तु समुखये । नारदविरोधं मृरुस्य परिहरन् विशेषमाह—एतच्चेति, पत्रान्तर्र्वते अन्त्रस्यशैः। एतस्याऽऽवश्यकत्वादाह — व्यवेति । तादशे स्थले आह—दशान्तरीति । दुर्गीति —दुःखेनापि गन्तुमशक्यदेशे इत्यर्थः। दुर्देशेति पाठान्तरम् । अयं प्रकारोऽन्यत्रापीत्याह— न्छे वेति । वा चारेष

१. क. ड. ग. दाथे प्रज्विति छि०। ख. सित अधिना द्विर्भ०। ग. छ. ज. झ. सित भवति। २. थ. द. दिना। ३. प. फ. 'शेष' इति नास्ति ४. फ. त्यत्रान्व०। ५. सिन्दिशेति अपथेति च। ६. फ. कारणञ्चेत्यर्थः। ७. फ. तत्र तस्याव०।

णमसतो द्रष्टुदर्शनम् ॥ " ईति । सतो विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्याऽऽनयनाय कालकरणं कालावधिदीव्यः। "असतः पुनरिवद्यमानस्य पूर्व वे द्रष्टारः साक्षिणः, तैर्दर्शनं व्यवहारपिरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्यन निर्णयः कार्यः—''अलेख्यसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्।" इति स्मरणात् । एत- च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकियमिप व्यवस्थापत्रमिदशमेव भवति । इयांस्तु 5 विशेषः,—''राज्ञस्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा। राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्यर्थेषु साक्षिमत्॥' इति। तथाऽन्यदिष राजकीयं जैयपत्रं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम्,—''यथोपन्यस्त-स्वोधिनी

खं च मवतीत्युचरेणान्वयः। यथोपन्यस्तसाध्यार्थेति;—अस्यार्थः-प्रतिज्ञातार्थः साध्यार्थः ते-न संयुक्तम् ; तथा उत्तरेण द्वितीयपादरूपेण क्रियया पन्नादिरूपेण च सहितम् ; तथैव सावधा-वारुंमद्दी

तवान्येषामिष समुख्यः । उत्तराई व्यावधे—सत हाति। तेषां मध्ये इत्यादिः । तंष्यदार्थमाह—आनयनायेति । समासस्तु संबन्धसामान्यषष्ट्या कार्यः। तत्र पुनस्तु अन्यनिर्सिषाऽऽह्—पूर्वमिति । तत्कर्मकदर्शनमिति नार्थ इत्याह—तैरिति । व्यथ्यार्थमाह—व्यवेति । विशेषान्तरमाह—यदा त्विति। कात्ययनमाह—अळेल्येति,—ळेल्यसारशुभ-यरहिते ब्यवहारे इत्यर्थः । देवी कियां । विशेषान्तरं वक्तुमेवाऽऽह् —एतच्चेति। जानपद-मिति,—लौकिकमित्यस्येव नामान्तरम् । " लौकिकं राजकार्यव्य लेल्यं कुर्योद्विष्ठक्ष-णम्।"इति वसिष्टोक्तेः, ''राजकीर्यं जानपदं केल्लिकं राजकार्यमित्यान्यां अत्यकं अयाणां महणामिति क्ष्मता ; अत एवाऽऽह—राजकीयमपिति । कात्यायनमाह —राज्ञ इति । तथिति समुखये । "राजकीर्यं तथा राजा स्वहस्तेन लिखेल्स्वयम् । मतममेऽमुकपुत्रस्य समुकस्य महीपतेः॥" इति व्यासः । अर्थेकिति,—विषयसप्तमी । साक्षिमदिति— साधारणोक्तिः। यथोपिति—येन प्रकारण अपन्यस्तो यस्ताद्धार्थः प्रतिज्ञातार्थः तेन संयुक्तम् । अनेन आद्यपादप्रदर्शनम् । उत्तरं चित्रया च ताभ्यां सहितम् किया पत्रादिक्ता। अनेन द्वितीयमुतियपादप्रवर्शनम् । अवधारणं निर्णयः, तेन सहितम्। स्वार्थेकः। अनेन वर्षपाद्यदर्शनम् । इस्ताक्कं तदक्षराक्कम् । एवमप्रेऽपि

 [&]quot;'असित तु पूर्वेलिखिते लिखितान्तरं कृत्वा तस्य दशैयितव्यं; येन तत्पूर्वं क्रिखितं
 इष्टं द्वित्रयस्यान्ययाभावनिराकरणाय" इत्यपराकः ॥

१.—१. १४२. | २. क. र्दर्शनव्यवहारपिहारसमा० । ख. व्यवहारे दर्श० | ३. ख. छ.
 झ. पत्रकं । ४. तस्कालेखन्न । ५. फ. वत्तुसुक्तमेवा० । ६. ख. लिखि० । ७. फ. न मृ० ।
 ८. प. कीये ।

साध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरिक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकामिष्यते ॥ प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जियने जयपत्रकम्॥" इति।
तथा सभासदोऽपि '' मतं मेऽमुकपुत्रस्य '' इति स्वहस्तं दद्युः— ''सभासदश्च ये तत्र
स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथां छेष्ट्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते ॥" ईति मनुस्मरणात् । सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निःशल्यो भवति;
यथाऽऽह नारदः— ''यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निःशल्यो
विवादः स्यात्सशल्यस्वन्यथा भवेत्॥"ईति । एतच्चतुष्पाद्वयवहार एव । ''साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितं च यत्।राजमुद्राङ्कितं चैव जयपत्रकामिष्यते॥" इति समरणात् । यत्र तु हीनता यथा— ''अन्यवादी क्रियादेषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्राण्यां च हिनः पञ्चविदः समृतः ॥" ईति । तत्र न जयपत्रमास्ति, अपि
तु हीनपत्रकमेत्र, तच्च काळान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थम् । जयपत्रं तु प्राङ्न्यायाविधिसिद्वर्थमिति विशेषः ॥ ९१ ॥

सुबोधिनी

रणकम् अवधारणं निर्णयस्तेन सहितं जयपत्रं भवतीति । एतच्चतुष्पाद्वयवहार एवेति----एतज्जयपत्रमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

बालंभट्टी

वादिने इति,—" प्वोंत्तरिक्रयांवादानिणंयान्ते यदा नृषः । प्रद्याज्ञायिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥" इति बृहस्पखुक्तिरिद्मुपलक्षणम् । अत्र आदिप्राह्यं सृचयन्नेवाऽऽह— तथिति । काल्यायनमाह—सभिति । तत्र—व्यवहारे । यथिति—क्रियमाणे राजकीयव्यवस्थापत्रे यथा तद्वज्ञयपत्रेऽपील्यथैः । ऐँवेन तस्य आवश्यकता सृचिता । व्यवहारस्य निश्चाव्यतीपायं प्रतिपादयन् तत्र हेतुभूतं विशेषान्तरमाह—सभिति । चेनान्येषामिष तत्रल्यानां समुचयः । यत्र—निर्णये । विवादे विशेषान्तरमाह—एतदिति,—ज्ञयपत्र इत्यर्थः । काल्यायनमाह—साधिदिति । साध्यार्थसाधकं तदान्वतन्न ययुहारस्वरूपं यर्त् यताऽतस्तदेव तदिकृतं तदिन्यत एवेल्ययेः । चेनान्यसमुष्ट्ययः । यद्यपीदं "सभासदां च " इत्यतः प्राणुचितं, तथाऽपि सभासदां प्रसङ्गात्तद्विषयकं तदादावुक्तम् । एवव्यवच्छेन्यमाह—यत्र त्यिति । तस्योपयोगमाह—त्यचिति,—हीनपत्रं चेल्यर्थः । विशेषः—हीनपत्रतः ॥ ९३ ॥

१...।२.....।३. ख. मुद्राञ्चितं।४. नामा.—२.३.३.।५. ख. झा. त्रक-म**्।**६. प. वादि।७. फ. एतेन।८. प^{. यत्} ततोऽत्।

लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह-

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः।

यक्तिप्राप्तिकियाचिह्नसंबन्धागमहेतुभिः॥ ९२॥

शुद्धमशद्धं वेति सन्दिग्धस्य छेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्ताछीखेतादिभिः स्यात । स्वहस्तेन िळाखितं यह्रेष्ट्यान्तरं तेन शुद्धिः---यदि सदशान्यक्षराणि भवन्ति; तदा श्चाद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशन्दात्माक्षित्रेखकस्वहस्तैलिखितान्तरसंवादाच्छाद्धिरिति । *युक्त्या प्राप्तिय्वक्तिप्राप्तिः; देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबन्धः प्राप्तिः; 'अस्मिन्देशे

लेख्यस्वरूपे चेद्वधीभचारशङ्का कोऽत निर्णयहेतु:?उच्यते स्निन्दिरधार्थितिश-द्भचर्थस्वहस्तालिखितन्तु यत्। युक्तीत्यादि॥ ९२॥

सन्दिग्धश्चासावर्थश्चेति सन्दिग्धार्थः, तद्विशुद्धिर्थः प्रयाजेनं यस्य लेल्यस्य तत्त्रशेक्तम -संदिग्धार्थानिर्णये तदेव प्रमाणमित्यर्थः: तच्च स्वहस्तिह्यवितं यदि स्यात् . ततः श्रद्धमेव

बालंभड़ी

संशयकोटिद्रयमाह - शुद्धामिति, -कृत्रिममक्रात्रमं वेत्यर्थः । तथा च नारदः --" यस्मिन् स्यात्संशयो छेल्य .....कृचित् । तस्वहस्तिश्रयाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥ केल्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत् । विप्रत्यये परीक्षेत संबन्धागमहेतुसिः ॥" इतिः विप्रत्यये विप्रतिपत्तौ । लिखितमिति,—कर्मणि भूते निष्ठा,तेनेदानीन्तनब्यावृत्तिः। तदाह — स्वहस्तेनेति । तस्वस्थात्रापि सस्वादाह — छेख्यान्तरामिति .-- पत्रा-न्तरमित्यर्थः । नैनु द्वयोर्भेदेनास्य कथं शुद्धिः? अत आह — यदीति । तैंदिति शेषः । साक्षीति-साक्षिलेखकयोः पन्नान्तरमित्यर्थः । साक्षिलेखकयोः यत् स्वहस्तिलि-खितम् एतदपेक्षया भिन्नं तत्संवादादेतल्लेखीयाक्षरस्य तद्कारसादृश्यादेतत्पत्रस्य शृद्धिरि-त्यर्थः । तथा चेदमन्यकृतविषयम् । श्रीतन्तु स्वकृतविषयमिति भावः । इति: पूर्वा-र्घार्थसमाप्तौ । देशकाले इति समाहारद्र-द्वात् सप्तमी । कालपुरुषेति पाठे समस्तन्न-याणां तेन सम्बन्ध इति यावत् । तदेवाऽऽह— अस्मिनिति । युक्तिपदार्थमाह---

*''युक्तिः अथापीतिः। प्राप्तिः। एकत्र देशे काले च वादिप्रतिवादिनोः स्थितिः। एतच प्रमाणान्तरानुमाहकतया शुद्धिहेतुर्न स्वातन्त्रयेण; यदि हि नैकत्र देशादौ तयोः स्थितिस्तदा

१. स्विक्टिवित । २. प. स्यापि । ३. प. निवित्यारम्य 'पत्रान्तरमित्यर्थः' इत्यन्तं नास्ति । तदेति । ५. प. छिलनं । ६. 'स्वहस्ताळिसिते ' तिशब्दप्रतीयमानम् ।

अस्मिन्काल्डेऽस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटते' इति युक्तिः; क्रिया तत्साक्ष्युपन्यासः; चिह्नम-साधारणं श्रीकारादि; संबन्धः अर्थिमत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानप्रहणादि-

बाछंभद्दी

घटत इति, —योग्यं भवतीत्वर्थः सम्भवतीति यावत्। कल्पतरुरप्येवम् । युक्तिरर्थापत्तिःः प्राप्तिद्वैयोरेकत्रावस्थानीमत्यन्ये । तत्ताक्षी — प्राप्तिसाक्ष्युपेत्यर्थः । अत एव वक्ष्यमाण-विद्योधो न । कल्पतरुरप्येवम् । संव्यवहारः क्रियेत्यन्ये । आदिना स्वस्तिकसुद्धादिपरिष्रहः । पूर्वमिष् — विवादात् प्रागित्यर्थः । दानेति — धनस्येत्यादिः । आदिनाऽऽध्यादिपरि-

लिखितमत्रमाणमेवेति निश्चिते, स्वहस्तलिखितादिषु लेख्यप्रामाण्यावधारकेषु विचारकाणां-जिज्ञासेव न जायते क्रियासंज्यवहारः।ययोः खलु नास्त्यार्थद्रविडयोरिव संज्यवहारः,तल लेख्यं प्रति प्रामाण्यमसंभवनिरस्तम् । हेतुः अनुमानं स्वहस्तलिखितादिकं न लेख्यस्य श्रद्धौ युक्त्यादिनिरपेक्षं कारणं भवित्महति अनेकान्तिकत्वात् सन्तिखल् पुरुषाः कुशलाः ये पुरुषान्तर्छिखिततुल्यं छेख्यमापादयन्ति एवमधमणिलिखितस्य साक्षिरहितस्य प्रामाण्यसं-शये ग्राङ्खपायाः कथिताः। साक्षिमछेल्यसाक्षिभिरेव दोषोद्धारः कर्तव्यः। एवं दोषे उद्घाविते साक्षिणां वचनात्पत्रकं यो वादी ग्रुद्धि न नयेत्स उत्तमदण्डयोग्यः।सृतेषु साक्षिषु लेखके वा, तेषां स्वहस्ति विवितादिभिश्युद्धिः राजसुदासिहते वा पत्रे । "दर्शितं प्रतिकालं यच्छावितं स्मारितं च यत । छेख्यं सिद्धयति सर्वत्र मृतेष्विप हि साक्षिपु॥ "इति नारदवचनन्तु सिद्धिसं-भावनामात्रप्रतिपादकं न परीक्षानिवारकम् 'साक्षिम्यो लिखितं श्रेयः लिखितान्नतु साक्षिणः।'' इति वचनं छेख्यानारूढसाक्षिविषयम् । सदोषमपि पत्रम् अधमर्णेनानुद्धावितदोषं विशंति वर्षपर्यन्तं प्रावतो भुवितरिति सन्देहे दिव्येन साधनीयम् । अदुष्टस्य तु तावत्कालभुवित मान्नेण प्रामाण्यसिद्धिः।आधानसिहते लेख्ये स्वल्पभोगेपि तत्पज्ञम्मृतसाक्षिकमपि प्रमाणम् । यदि लिखितबलादुनामणेनाधमणांत्किचिलुब्धं, यद्वा''लिखित ममैतद्धस्ते विद्यतेऽत्रविषये'' इति प्रज्ञीसरधर्मण प्रति कृता भवति,तदा लेख्यारूढसाक्षिणामभावेऽपि लेख्यं प्रमाणमालेख्या-नामन्योन्यविरोधे 'खहस्तकाञ्जानपदं तस्माच नृपशासनम् । प्रमाणतरिमष्टं हि व्यवहारार्थ-मागतम्" इति ब्यासः। लेल्यविरुद्धं च साक्ष्यं वर्जनीयम् तथा "लेल्यं जिल्लसमातीतमदृष्टा-श्रावितं च यत् । न तिसिद्धिमवाष्नोति तिष्ठत्स्विप हि साक्षिषु ॥ प्रयुक्तशान्तलाभे तु लि-खितं यो न दर्शयेत्। न याचते च ऋणिकं तत्सन्देहमवामुयात्॥" तथा नारदः "सृतास्स्यस्सा क्षिणो यत्र धनिकणिकलेखकाः । तद्य्यनर्थं लिखितं नचेदाधिस्स्थराश्रयः इति । आश्रयः भुक्तिः "इत्येतावदर्थजातं तत्तत्त्रमाणोपन्यासपूर्वकसुपपादितमपरार्केण पृ० ६८८. ।

१. क. 'दान ' नास्ति ।

संबन्धः; आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य संभावितः प्राप्युपायः । एते एव हतवः एमिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यञ्चाद्धः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्यसन्देहे निर्णयो न जायते, तदा साक्षिभिनिर्णयः कार्यः; यथाऽऽह काल्यायनः——"दृषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्देशेत्ँ।" इति । साक्षिसंभवविषयमिदंम् ; साक्ष्यसंभवविषयं तु हारीतवचनम्——"न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत्पर्त्रमर्थे 5 दिव्येन निर्णयः ॥" इति ॥ ९२ ॥

संशये तु युक्यादिभिः निर्णयः कार्यः—'तस्मित्काले देवदत्तस्य द्रव्यप्रयोजनमासीत्, यज्ञदत्तस्य तदा स्वधनं प्रयुक्तवान्' इत्यादिका युक्तिः; 'समानदेशस्यो तदोभावप्यभूताम्' इति प्राप्तिः; 'अप्रतारकश्चासो लेखकः, प्रसिद्धाः तदीया लेख्याः' इति क्रिया ; चिह्नं मुद्रालिपिविशेषादिकम् ; संन्यघो बलोपध्याद्यभावः ; आगमो लेख्यलक्षणयोगः; कृटसाक्षित्वाससंभवो हेतुः । एवं युक्यादिभिर्यत् परीक्षितं लेख्यं तल्प्रमाणमित्य-वसंयम्॥ ९२॥

सुबोधिनी

साक्ष्यसम्भाः विषयमिदं हारीतवचनमिति, -इदं वक्ष्यमाणं -- 'न मयेतत इति' वचनमित्यर्थः ॥ ९२ ॥

बालंभट्टी

प्रहः। अर्थस्य धनस्य आगमः क्यादिरित्यन्ये । आगमान्तद्वन्द्वस्य हेतुशन्देन कर्मधारय इत्याह—एते एवेति । उत्तरार्थस्य क्रियान्तराध्याहारेणान्वयः । अमिनरातायाऽऽह— एमिरिति । सोऽप्येवं हेतुरजुमानमित्यन्ये । विशेषमाह—यदा त्विति । पंत्रके— स्वार्थे कन्। तदारुद्धांस्त्रिति—पत्रारुद्धान् साक्षिणस्तिवत्ययः । अस्य वश्यमाणविरोधं परिहरति—साक्षिसामिति । इदं कात्यायनीयम् । तदेवाऽऽह—न मेति । एतेन अन्येव केनचित् । अत्र एवाऽऽह—कारितामिति । तत् पत्रमिति,—तत्पत्रं प्रमाण- स्वेनानाश्चिस्य अथ अनन्तरं दिन्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । अथ दिन्येनेति पाठः, अर्थे हिति पाठे तद्विषये इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

१. ग. लेख्ये सन्देहिन । २. क. दर्शयेत् । ३ ख. मिदं वचनम् । ४. ग. तमथिदि० । ५. प. एतदारम्य ' 'साक्षिसम् ' इत्यन्तं नास्ति ।

एवं ज्ञोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये त्राप्ते यदा कृत्स्नमेव ऋणं दीतुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह---

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्वा दत्त्विणिको धनम् । धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिद्वितम् ॥ ९३ ॥

यदाऽश्रमणिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः, तदा शक्तयनुसारेण दैस्वा पूर्वकृतस्य छेष्यस्य पृष्ठेऽभिल्लित्—' एतावन्मया दत्तम् 'इति ; उत्तमणीं वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादिभिल्लित्व,—'एतावन्मया ल्ल्लिम्' इति। कथम् स्वहस्तपिरिचिहितम् — स्वहस्तलिखिताक्षराचिहितम् । यद्योपगतंप्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिहितमधमणीयोत्तमणीं दद्यात् ॥ ९३ ॥

एवं च न्यायागमपरिनिष्टितमामाण्यस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् प्रविष्ट-मधमणिक इत्यादि ॥ ९३ ॥

यन्मूच्यात् कालान्तराहा द्यात् तत्तस्यैव पत्तस्य पृष्ठे छेखयेत् । धनिको वाऽन्यत् स्वहस्तपरिचिह्नितसृणिकायोपगतं द्यात् । अन्यथा तु दत्तमप्यदत्तं स्यात् ॥ ९३ ॥

सुबोधिनी

" धनी चोपगतं दद्यात्" इत्यसुमंत्रं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—यद्वोपगतं प्रवेशपत्र-मिति। शेवं सुगमम्॥९२॥ इति श्रीविश्वश्वरमदृविराचितायां सुबोधिन्यां लेख्यप्रकरणम्॥

बालंभद्री

अवतरणसाह—एवामिति । दातुमिति— युगपदिति शेषः। एवसप्रेऽिष । आर्थिकसाह— शक्तीति । वत्तरार्द्धमाह— उत्तमिति । स्वहस्तशब्दो लाक्षणिक हत्याह— लिखतेति, — तथा च क्रियाविशेषणिमदिमिति भावः । अत्र पक्षे तत्पृष्ठभागे वैश्विखने ऐच्छिकविकल्पो लब्धः । स च न युक्तः—तस्याष्टदोषदुष्टलात् , प्रकारान्तरेण उत्तरार्धर्स्य सक्षमने
तथोक्तरयुक्तत्वात् , कक्षणाद्यापत्तेश्च । अत आह— युद्योपगतिमिति । भावक्तान्ताद्दर्शे
आद्याकित्याह— प्रवेशपत्रमिति । परः उत्कर्षः हत्तरन्यावर्तकत्वरूपो यस्यास्तीति पिरिस्वहस्तिलिखितं तेन चिह्नितमिति पत्रविशेषणं, ताद्दशं लेख्यान्तरं कृत्वेति भावः ।
तदाह — स्वहस्तिलिखितंति, — भावे कः । उत्तमर्ण इति, — प्राप्ताल्यथन इति
भावः । तथा चात्र न लक्षणा । क्षाऽपिलेख्यासान्निधिविषयक्वेदम् । तदाह विष्णुः—
'' असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमणंः स्वहस्तिलिखतं द्यात् ॥ '' इति ॥ ५३ ॥

१. ख-दातुमृणम् । २.ग-झ.दत्ता दत्ता । ३. फ. तक्षि० । ४.प.फ.साकल्ये । ५.–६.२६.।

ऋणे तु कुस्स्ने दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह—

द्त्वर्ण पाटयेब्वेख्यं शुक्त्ये वाऽन्यत्तु कारयेत्।

क्रमेण सक्वदेव वा क्रस्तमृष्णं दत्त्वा पूर्वक्वतं लेख्यं पाटयेत् । यदा तु दुर्ग-देशांवंस्थितं लेख्यं, नष्टं वा, तदा शुद्धौ अधमर्णत्वानीवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं कारये-दुत्तमर्णम् अधमर्णः-पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विद्याद्विपत्रमधमर्णाय दद्यादिल्यर्थः॥९३-॥ 5

ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह —

साक्षिमच्च भवेद्यद्दौ तदातव्यं संसाक्षिकम् ॥ ९४ ॥

यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात् ॥ ९४ ॥ ॥ इति छेल्यप्रकरणम् ॥

निक्शेषं उ दत्वर्णे पाटयेहेरूयमित्यादि ॥ ९४॥

ऋणं द्रवा लेख्यं पाटयेत् शुध्ये शुद्ध्यथं निरपवाद्यायेति । यद्वा अन्यत्तु कारयेत् अन्यदेव वा लेख्यं कार्यम् । ऋणिकस्येच्छ्या विकल्पः । लेख्यव्यतिरेकेणापि तु ससाक्षिकं यत् गृहीतं तत्ससाक्षिकमेव दातव्यं-परिशोधनीयत्वात् । सर्वथा लेख्यवत्यथें लेख्यान्तराद्धिशुद्धिः, साक्षिमति च साक्ष्यन्तरात् । यथैवाथों गृहीतः तथैव प्रतिदेय इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

बाछंभड़ी

नाव्यवहितमात्रविषयमिदं, किन्तु साधारणमिति सान्निध्यं खुक्कमेणाऽऽह— क्रमेणेति | द्वितीयपादं व्याचष्टे—यदा त्विति। वा चार्थे । तेनान्येपामपि सङ्गहः । मील-स्तु विकल्प एव । अधिति,—स्वाधेस्यथैः । अन्यत् —एवैक्कतात् भिन्नम्। णिजर्थमाह— उत्रमणिमधमणि इति । उत्तमणेनिति पाठान्तरम् — " हुँकोः" इति वा कर्मत्वात् । तात्प-याँथमाह— पूर्वेक्तिति ,--पागुक्तरीखेख्यथैः ॥ ९२८ ॥

एवं छेल्यस्थाने उक्त्वा साक्षिमात्रप्रमाणकन्त्रणग्रहणविषये आह—ससिक्षिक्ष इति। साक्षिणां सर्वदा सान्निध्यासंभवात् इदं यौगपद्यविषयकमित्याह—कृत्स्ने इति । चस्य ब्युक्तमान्वयादाह—यचेति,—यान्वित्यर्थः। क्रचित्तेथेव पाटः। पूर्वेति बहुवीहिः,—
तत्साक्षिसंमक्षमित्यर्थः। क्रचिदेवमेव पाटः। एवार्थे ब्युक्तमे चेत्याह — एवेति॥ ८४॥ इति छेल्यप्रकरणम् ॥ ९४॥

१. विश्व० यतु दातव्यं तस्त० । २. अ० १. ४. ५३. ।

अथ दिव्यप्रकरणम् ७

लिखितसाक्षिभुक्तिल्रक्षणं त्रिविधं मानुषप्रैमाणमुक्तम् । अथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् ''तुल्लान्यापः'' इत्यादिभिराचैः पञ्चभिः रुलोकैर्दिव्यमातृकां कथय-ति । तत्र तावदिव्यान्युपदिराति—

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

5

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये सान्दिग्धस्यार्थस्य सन्देहनिकृत्तये दातव्यानीति ॥ ९४/॥

ल्लिखताद्यभावे वा परितुष्य सामध्यें सित तुल्लाग्न्याप इत्यादि ॥९५॥

सुबोधिनी

अथ दिव्यप्रकरणम् ॥ त्रेधा हि नियमः सम्भवति—अपराधिवशेषे, दि-व्यस्वरूषे, उभयत्रापीति । तद्यथा — 'महाभियोगरूपापराधेष्वेव दिन्यानि' हत्येकः ; 'ह्यन्त्येव दिव्यस्वरूपाणि' इत्यपरः; 'दिव्यस्वरूपाणि इयन्त्येव, महाभियोगेष्वेव' इत्यपरः। एवं स्थिते " तुल्जान्याप '' इत्यत्र निर्दिष्टानि पञ्च दिव्यानि महाभियोगेष्वे-वेति नियम्यते ; न स्वरूपनियमो नापि विशिष्टानियमः — यतः पितामहवचनेन

बालंभद्दी

सङ्गतिमाह — लिखितेति । अभ्यहिंतत्वात् प्रवृत्तिकमस्य विवक्षितत्वाच अस्य पूँवैनिपातः । अधेखस्य कथ्यतीस्वत्रान्वयः । प्रतिबन्धकशिष्याजिज्ञासानिवृत्तौ सस्यामव-स्ववक्तव्यवरूपावसरसङ्गतिप्राप्तिसर्व्यः। दिव्यामिति-जातावेकवचनम् । आभिधास्यन् ,— वुक्षाधारणस्यादिना। दिव्यमातृकां—दिग्योपोद्धातम् । तत्र आधश्लोकमवतारयति—तत्रे-ति,——दिश्यमातृकायां कथनीयायामित्यर्थः। तावत् आदौ।नाम्ना वस्त सङ्कातनमुद्देशः।कर्म-स्वस्य विवक्षितत्वात् तुलशान्वदस्य पूर्वनिपातः । त्रयाणामितरेतरद्वन्द्वः । समासान्तविधेर-नित्यत्वान्न सः । विश्चिद्धपदार्थमाह— समिल्यादिचतुर्थन्तेन । नित्यसपोर्थ्वर्थवादाह— सन्दिहनीति । योग्यतया आकाङ्काशान्तये आह—दातेति ॥ ९४८ ॥

स्व. मानुषं प्र० । २. प वित्रनि० । ३. स्यावि० । ४. प. दाह—नीति ।

ननु अन्यान्यपि तण्डलादीनि दिव्यानि सन्ति,—'' घटोऽभिरुदकं चैव विषं कोशस्त्रथैव च । तण्डलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः॥'' इति पितामहस्मरणात् । अतः कथभेतावन्त्येवेत्यत आह—

महाभियोगेष्वेतानि

एतानि महाभियोगेष्वेव, नान्येत्रति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्वाविधं चै वक्ष्यिति। नन्वस्याभियोगेऽपि ³कोशोऽस्येव-''कोशमस्येऽपि दापयत्'' ⁵ इति स्मरणात्। सत्यम्। कोशस्य तुळादिषु पाठो न महाभियोगेष्वेवति नियमार्थः ; किं तु

सुबोधिनी

विरोध इत्याह—एतानि महाभियोगेष्वेत्रेत्यादिना । अत्र "न पुनः" इति पुनश्चन्द्रवि विविष्टिनियमनिराकरणार्थः । पूर्वोक्तानि दिव्यानि महाभियोगेप्वेवेति नियमो न घटत इत्याशङ्कते——नन्वत्पाभियोगेऽपीति । परिहरति—सत्यमित्यादिना । अथमर्थः— कोशस्य तुळादिभिः सहपाठो महाभियोगेष्वेवेति न नियमार्थः;अपि ^{सु} यथैतानि तुळादीनि

बालंभद्दी

एतान्येव दिन्यानीत्याशयेन अवतरणमाह--नन्विति । घट इति ' घटसस्यानु तुलाकाष्ट्रम्" इति कोशः। पितामहोति, - बृहस्पतिरपि "धटोऽभिरुदकञ्जैव विषं कोशश्च पञ्चमः । षष्टं च तण्डलाः प्रोक्ताः र तमं तप्तमाषकः ॥ अष्टमं फाल इत्युक्तं नवमं वर्मजं स्मृतम् । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भवा ॥" इति । अत एव राष्ट्रायां बहुवचनसङ्गतिः । एतावन्ति पञ्च, यद्यपि त्रेधा नियमस्संभवति --अपरा धीवेशेष, दिन्यस्वरूपे, उभयत्रापि: तद्यथा — 'महाभियोगरूपापराधेष्वेव दिन्यानि इत्याद्यः; इयन्त्येव दिन्यस्वरूपाणि इति द्वितीयः; मिल्रितस्तृतीयः। तथाऽध्याद्य एव नियमः स्वीकियते न द्वितीयतृतीयौ । पितामहोक्तिविरोधादित्याह-एतानीति,-तुलेखन्न निर्दिष्टानि दिव्यानि महाभियोगेष्वेवेति नियम इत्यर्थः। न पनिरत्यने-नार्थात ततीयस्यापि निरासः । पुनश्जाब्देन तन्निरास इति त्वयुक्तम्-उदक्षरत्वात् । न पुनरिति --- तिवत्यर्थः । अनेन शङ्का समाहिता। नियम्यत इस्यस्यानुषङ्काः। नन महत्त्वस्य सावधिकःवेनानियमापोत्तरत आह — महत्त्वेति । " नासहस्रात्" इलादिनेति भावः। तथा च नानियम इति बोध्यम् । स्पृत्यन्तरिवरोधापस्या प्रोक्तनियमो न घटत इत्यांशङ्कां परिहरति — नन्वल्पेत्यादि । पितामहमाह — कोशमल्पे ऽपीति । एवमग्रेऽपि । सत्यमिति .— उक्तवचनाविरोधाय विधिनियमयोविधेज्यीयस्वेन तथैव स्वीक्रियते । नतु तस्य नियमशरीरे प्रवेशः, तथा च तस्य तैस्सह पाठो न तदर्थः; अपि त

१. ख. अन्यत्रान्या० । २. क. झ. 'च 'नास्ति । ३. ख. कोशङ्यते । ४. त. 'नियम 'इत्यादि 'ब्वेवेति 'इत्यन्तं नास्ति । ५. शङ्कय परि० ।

5

सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः। अन्यथा राङ्गाभियोग एव स्यात्—''अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत्।तण्डुलाक्षेव कोशश्च राङ्गाखेव न संशयः॥⁷⁷ इति स्मरणात्॥ महाभियोगेषु शक्कितेषु सावष्टम्भेषु चविशेषण प्राप्तावपवादमाह—

शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ ९५ ॥

एतानि तुलादीन्यभियोक्तिरे शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरः व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणः,—तेन च दण्डो लक्ष्यतेतत्र तिष्ठतीति "महाभियोपेषु" इति वदन् महाभियोगेषु शपथप्राप्तिं दर्शयति नारदः—"सस्य वाहनशस्त्राणि गोर्थाजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दशानि सुकृतानि च ॥ इस्येते शपथाः प्रोक्ताः मनुना स्वल्पकारणे । पातके त्वभियोगे वा विधिर्दिण्यः प्रकारितेतः ॥" ईति । महाभियोगे महापातकाद्यभियोगे ; स्पष्टमन्यत् ॥ ९५ ॥

सुबोधिनी

सावष्टस्माभियोगेर्षुं भवन्ति, तथा कोशोऽपि सावष्टस्माभियोगेष्वपीत्येवमर्थं इति । सावष्टस्माभियोगेऽपीति— यैकाभियोक्ता 'अहमस्यापराधं जानामि' इति शीर्षकस्थो भवति स सावष्टस्माभियोग इत्युच्यते ॥ ९५ ॥

बालंभट्टी

यथा तुलादीनि सावष्टंभाभियोगेषु, एवमयमर्पास्येवमर्थ इति भावः । स्वष्टंभेति— अवष्टभेन सहितः सावष्टम्भः— स्वोपिर दण्डाङ्गीकारश्चावष्टंभः। निश्चयः स इति कल्पतसः। अन्यथा—मृळे कोशस्यानुपादाने स्यात् कोश इति भावः। मूलानुक्तत्वात् स्मृत्यन्तरमाह— अवष्टंभेति। सावष्टंभेति पाठान्तरम्पितामहोक्तिरयम्। धटादीनि चस्वारि। शङ्कास्वेति-शङ्कास्वेतानि योजयेदिति पाठान्तरम्।तथा च महाभियोगो महाभिप्रायः;स च द्विविधः-शङ्क-तः सावष्टंभश्च। स्वोपिर दण्डमङ्गीकृत्य क्रांपितः सावष्टंभः। एवमस्पाभियोगोऽपि बोद्धथम् ॥

अत एवाऽऽह—महाभियोगोष्ट्रिति । त्रद्भेदमाह— राङ्कितेष्ट्रिते । जभवविध-महाभियोगेष्वविशेषण प्रोक्तत्त्रायपादे विशेषानादरेण एतेषां तुलादिचतुणां प्राप्तावित्यर्थः । अनुवृत्त्या आह—एतानीति,—चत्वारात्यर्थः । अर्थादाह—अभियुक्तस्येति । शक्यार्थ-माह—दिग्र इति । प्रकृते व्यवहारपुरुषस्य तदाह— व्यवेति । स्पष्टार्थं पुनस्तस्वरूप-माह—जयेति । प्रकृते तु प्राजय एव विवक्षितः । अत एव तत्सम्बन्धालक्ष्यार्थमाह— तेन चेति । तिष्ठातिरन्नाहानौ "समये तिष्ठ सुप्रीव " इतिवत् । अङ्गीकृतदण्डनं न

१.—१.२४८, २५०.। २.त. 'भवन्ति ' इत्यादि 'भियोगेऽपीति' इत्यन्तं नास्ति। ३. त. 'यताभियोक्ता ' इति नास्ति।

शीर्षकस्थः--तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः ॥ ९५ ॥

'' ततोऽधीं लेखयेत्सवः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।'' ईति भावप्रतिज्ञावादिन ऐव क्रियेति व्यवस्था दर्शिता ; तदपवादार्थमाह—

रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः ।

रुच्या अभियोक्त्रभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्याऽन्यतरोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादितरोऽभियुक्तः अभियोक्ता वा शिरःशार्रारमर्थदण्डं वा वर्तयेदङ्गीकुर्यात्।अय-मभिसन्धिः —न मानुषप्रमाणविद्दव्यं प्रमाणं भावैकगोचरम्, अपि तु भावाभाव-

किमिभयोक्ताऽवर्यं शिरो वर्तनीयम्? एव तावन्नियमः---

रुच्या वान्यतरः कुर्यादित्यादि ॥ ९६ ॥

इच्छ्येवाभियोक्तोरन्यतरो दिव्यं कुर्यात् । अन्यतरः शिरो वर्तयेत्। यद्यभियुक्तोऽर्थो-ऽम्यथा स्यात् ततो समेदं धनं सर्वदवं वा यद्वेद। संगाशिरो(?)गच्छेदिस्येवसवष्टंभेन दिव्य-क्रियाप्रयोक्ता शिरोवर्तीस्युच्यते । राजद्रोहसहापातकशङ्कायां स्वशीर्षकमपि स्यादेव : स्पष्ट-सन्यत् ॥ ९६ ॥

बालंभट्टी

जहातीत्यर्थः । अत एवाऽऽह—तदिति,—पराजयेत्यर्थः । इत्यर्धे इति,—तस्मिन् सती-त्यादिः । अभिकापदातिर शीर्षकस्थे पराजयहेतुकदण्डभाजि सत्येवतानि भवन्ति । अयोने-दं न कृतं स्यात् , तदा मयाऽऽयं दण्डो देयः' इति वादी शीर्षकस्थः ; ताहरो तस्मिन् सतीत्यर्थः । तथा च सावष्टम्भेष्वेव तेष्वेतेनाशङ्कितेष्विति विशेषोक्तथा तदपवादस्व-मित्यर्थः ॥ ९५ ॥

'यद्यप्यचावितसङ्गतिसात्र विकल्पमाह ' इत्येवं संभवित ; तथाऽपि विशेषप्रति पादनाय व्यवहितसङ्गतिमाह—तत इति । वस्तुतस्तदपवादत्वाभावादाह—दार्थामिति, — तदर्थमुक्तापेक्षया विकल्पमाहत्यर्थः। रुचिरत्र न प्रसिद्धत्याह—अभीति । अन्यतर इत्यत्रा- स्पाच्तरमितिवत् स्वार्थे तरप् । उक्तदस्य इत्यर्थः तदाह—अभियोक्ता वा दिञ्यं कुर्यादिति । मौलं विकल्पमाह—वा दिञ्यमिति । अत एवाऽऽह—इतरोऽभीति । दण्डविकल्पमाह —दण्डं वेति । एतेन तरपो यथाश्रुतत्वेन तस्याभियोक्ता अभियुक्ते वेति व्याख्यानमधे चैकमेवेति क्वचिद्वप्रस्यमानमुक्तं वेदितव्यम्।ननु दिव्यतस्व 'भीषं- कस्थे '' इत्यन्तन अभियोक्तः । रुच्येत्वनेत् उत्याख्यानमधे चैकमेवेति कविद्वपुरुक्त्यमानमधुक्तं वेदितव्यम्।ननु दिव्यतस्व 'भीषं- कस्थे '' इत्यन्तन अभियोक्तः । रुच्येत्वनेत् ज्ञान्यस्य । रुच्येत्वनेत् ज्ञान्यस्य । स्वयंत्रक्ते । स्वयंत्रकम् । रुच्येत्वनेत् ज्ञानेत्रक्ते विद्यस्य । स्वयंत्रकम् । स्वयंत्रकम्यंत्रकम् । स्वयंत्रकम्यंत्रकम्यंत्रकम् । स्वयंत्रकम्यंत्रकम्यं

5

विशेषेण गोचरयति।अतश्च मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये वाऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्य-तरेच्छ्या दिव्यं भवतीति॥ ९५८॥

अन्याभियोगे महाभियोगे ज्ञङ्कासावष्टम्भयोरप्याविज्ञेषेण कोज्ञो भवतीस्युक्तम् ; तुलादीनि विपान्तानि र्तुं महाभियोगोष्येव सावष्टम्भयवेवेति च नियमोदर्जितः; तत्रावष्टम्भा

भियोगेष्वेवेत्यस्यापवादमाह-

विनाऽपि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्मोहेऽथ पातके ॥ ९६ ॥
राजदोहाभिशङ्कायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशङ्कायां च शिरःस्थायिना विनाऽपि-

सबोधिनी

अल्पाभियोगे महाभियोगे राङ्कासावष्टम्मयोतिति । अल्पाभियोगे "कोशमस्ये ऽपि दापयेत्" इस्यनेन ; महाभियोगे "महाभियोगेर्वतानि" इस्यनेन ; सङ्कार्या "दण्डश्चेव तु कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः।" इस्यनेन ; सावष्टमें "तुलान्यापो विषं कोशः" इति तुलादीनां सहपाठेन ; "शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि" इस्यनेन चौकिमिति दृष्टव्यम् । तुलादीनि विपानतानि वित्यादि,—अन्नापि महाभियोगेर्वेव "महाभियोगेष्वेतानि" इस्यनेनैव "सावष्टम्मेष्वेव" "शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि" इस्यनेन च नियमो दार्शित इति बोद्धस्यम् । महाचौर्याभिशङ्कायां-चेति । अत्र शिरःस्थायिना विनापि तण्डलादीनि (१) कुर्योदिति पूर्वण सम्बन्धः

बालंभड़ी

त्यर्थः । इतिः तस्समाप्तौ । अयं भावः—अयञ्ज विकल्पोऽभियोनित्रच्छायोमव ; तदिनि च्छायां स्वभियोज्यस्यैव दिव्यं नस्वभियोक्तारं दिव्येषु नियोजयेत्—"अभियुक्तस्य दातव्य-व्हिच्यं दिव्यविद्यार्दैः । " इति दिव्यं तस्कर्तव्यतोक्तेः ॥ ९५८ ॥

इत्तरार्द्धमनतारायतुमुक्तस्वैवचनसिद्धयर्थमनुवदिति—अल्पाभीति। यथाकमं कोश-मल्पेऽपि'इत्यनेन, ''महाभियोगेष्वेतानि''इत्यनेन, ''शक्कास्वैव न संशयः''इत्यनेन, गुलान्या-पः''इत्यत्र तुल्वादि सहपाठेन च चतुर्षु स इत्युक्तमित्यर्थः। तत्राऽऽद्यो ''महाभियोगेष्वेतानि'' इत्यनेन '' शीर्षकस्य '' इत्यनेन द्वितीयो दिश्तेत हित बोत्यायेक् यंथासङ्क्ष्याभावाय ब्यास-समासाभ्यामुक्तिः। एतत्त्वक एव अपिः। नियम इति जातायेकवचनम् । चो ब्युक्कमे–दिश्तै-तश्चेत्वर्थः । शङ्कास्वेवत्येवकारस्तु तण्डुलान्वयाशयकः इत्यपि बोध्यम्। तत्र—त्तयोर्मध्ये । अथश्वशब्दः समुचये। पातक्तपदं महापातकपरमित्याह-ब्रह्मोति। शीर्षकादित्यस्य ब्यास्या— शिरः स्थायिनेति; तथा च राजदोहमहापातकयोः शङ्कायामि तुलादीनि कार्याणीति

१. जः 'तु' नास्ति । २. विश्व० राजद्रो०। ३. तः पार्श्वस्थो०।४'तुस्नाम्यापः' इत्यत्रेस्यर्थः। पः 'यथासङ्ख्वा' इत्यारम्य 'दर्शितश्रेखर्थः, इत्यन्तं नास्ति ।

तुळदीनि कुर्यात् , महाचौर्याभिशाङ्कायां च ; यथाऽऽह--''राजभिः र्राङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मग्रुद्धिपराणां च दिन्यं देयं शिरो विना ॥'' इति । तम्बुळाः पुनरस्पचौर्यशङ्कायामेव---''चौर्ये तु तण्डुळा देया नान्यत्रेति विानिश्चयः।'' इति पितामहवचनात् । तप्तमाषस्तु महाचौर्याभिशङ्कायाम् ---''चौर्यशं-

सुबोधिनी

राजभिः शिक्कतानां च निार्देष्टानां च दस्युभिरिति—अत्र "निर्देष्टानां च दस्युभिः" इत्युक्त्या शब्दतश्रीयोभिशङ्का यद्यपि न प्रतीयते, तथाऽपि "राजभिः शक्कितानाम्" इत्युपक्रमवलात् इस्यूनामविश्वसनीयत्वेन ति्वदिष्टेष्वाशङ्केव जायत इति । चौर्यशङ्काभिग्रुक्तानामिति यद्यव्यविशेषेणोक्तं, तथाऽपि तसमापस्य तीक्ष्णत्वेन महादिव्यत्वाशोमित्तिकतसमापानुसार-ण निमित्तस्य चौर्यशङ्काया महत्वं युक्तमिति भावः।एतच प्रायश्चित्ताध्याये निपुणतरमुपपाद-

बालंभट्टी

तद्वाद्वाद्वमिति भावः। अथसमुच्चयमेवाऽऽह—मैहेति। तन्मध्ये तत्र चेत्यर्थः। पितामहनारदावाह - यथा SSहेति । साजात्यादेकवचनम् । राजिभिरिति,--अत्र"राजिभः" इति शङ्कामुपक्रम्य ''आत्मञ्जिद्धिपराणां च दिन्यम्'' इत्यमेन निरवष्टंभाभियोगे च दिन्यदा-नस्योपसंहारात्तनमध्यपातिनिर्दिष्टानामित्यस्यापि शङ्काविषयत्वं बोध्यम् दिव्यतत्त्वे कालिका-पुराणे-- "परदाशाभिशापे च चौर्यागम्यगमेषु च। महापातकशस्ते च स्यादिव्यं नपसाहसे ॥ विप्रतीतो विवारे च अवर्णास्थापने क्रते वेहिन्यं शिरःपूर्वं महीपति: ॥ परदाराभिमर्शे च बहवो यत्र वादिनाः । शिरोहीनं भवेदिव्यमात्मनद्युद्धिकारणात् ॥" इति । अगम्याः परदारभिन्नाः साधारण-वेदयाद्याः; शस्ते अभिशस्ते, साहस्रं; बलादन्यायः: विप्रतीत्तौ परदाराभिशापा-दिविषयायां ; विवादे ऋणादानादि विषये ; अवर्णा निन्दा, परेति विशेषणमार्विवः क्षितम् — अभिशापस्य अनुवाद्यतात्: एवं बहव इत्याद्यपि। परदाराभिमशें चेति चौर्यादीना-मप्युपलक्षणम् । तेन वाद्यभावेऽपि^६ दिव्यं भवति । अत एव शुद्धिकारणादिति हेतृक्तिः। विनाऽपीति मालसामान्योक्तिश्च सङ्गच्छते। विष्णुरिप राजदोहे साहसेषु विनाऽपि शीर्ष-काँथिण:। " इति । नारदोऽपि " अशिरांसि च दिव्यानि राजकृत्येषु दापयेत् । अभियोक्त-भियुक्तानामन्येपान्तु यथाकमम्॥"'इति। शङ्कास्वेवेखेवकारं सफलयन् विरोधपरिहाराये विशे-षमाह—तण्डुळा: पुनरिति,—तण्डुळात्वित्रर्थः। चौर्ये त्विति,—यद्यप्यन्न चौर्ये इत्येवो क्तम् ,तथाऽपि तण्डुल्ररूपास्पदिग्यानुरोधेन निमित्तस्यास्पन्यकल्पनमितिःभावः। प्राग्वदाह— तप्तेति। चौर्येति,--पितामहोक्तिः। यद्यप्यत्र चौर्यशङ्केखिवशेषेणोक्तम्, तथाऽपि तप्तमा-

१ क. राजाभिशं ०। २. ख. ग. यामेवं। ३. प. फ. महाभीति। ४. मर्शे च। ५. फ. विप्रतिपत्ती (?) इ. प. वेऽपि सर्वाभिनयो दिव्यं ४०। फ. सर्वाभिनये दि०। ७. फ. कार्याणे ।

ङ्काभियुक्तानां तप्तमाषो विधायते।" इति स्मरणात् । अन्ये पुनः रापथा अल्पार्थिक्ष्याः—"सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुक्तः तािन च ॥ स्पृरेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुदृदां तथा । अभियोगेषु सैक्कोषु कोशपानमधापि वा ॥ इत्येते रापथाः प्रोक्ता मनुना स्वस्पकारणे ।" इति नारदा-दिस्मरणात् । यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णेयस्य निर्णायकं यत्तिहिन्यामिति लोकप्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यत्वं, तथाऽपि कालान्तरिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरिर्णयनिमित्तत्त्वेन समनन्तरिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरिर्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरिष्ठिनी

विष्यते ।अभियोगेषु सहोष्टिति-सहोषु सहनयोग्येषु स्वव्येष्विति यावत् । ब्राह्मणपरिब्राज-कविति,—अयमर्थः--'ब्राह्मणानामन्त्रय'ह्युके परिब्राजकेऽपि ब्राह्मणस्वस्याविशिष्टस्वात् त-बालंबर्श

षस्य तीक्ष्णत्वेन महादिव्यत्वाक्नेमित्तिकतप्तमाषानुसारणे निमित्तस्य चौर्यशङ्काया महत्त्वं युक्तमिति भावः । इदञ्च तृतीये व्यक्तीभविष्यति अन्ये उक्तभ्यः । पुनः तु। वाहनसश्चादि ; बीजं-धान्यम्;देवैतापितृपादान्-तयोः चरणान्,दत्तानि भूस्यादीनि सुकृतानि-सदाचरणानि। स्प्रशेदित्यस्य सर्वत्रान्वयः । सह्येषु सहनयोग्येषु स्वल्पेष्विति यावत् । कोश्पानं-कोशस्य जलविशेषस्य भक्षणम् । नन् तुलादीनां दिन्यत्वमुक्तं मूलादीः सत्यादीनान्तु शपथत्वमुक्तं ना रदेन : तदयुक्तं तेषामपि दिव्यलक्षणाकान्तत्वादिति शङ्कते-यद्यपीति । दिव्यलक्ष्णमाह —मानुषिति । यस्यै अर्थस्य । लोकेत्यनेन शास्त्रोक्तत्वन्यवच्छेदः । उक्तलक्षणं द्विविथम्— तत्काळानिर्णायकं काळान्तरानिर्णायकञ्च ; यथा तन्नाऽऽयं तुळादि, द्वितीयं सत्यादि । तन्नाऽऽ-द्यस्यानामान्तरत्वेऽपि द्वितीयस्य रूपमेव सर्वत्रोचितं : न तु कचित् कृतं वैलक्षाण्यं कचित् किञ्चित् कृतं साम्यमिति वैनामान्तरं शपथ इति । एवं सित भेदेनोक्तिविशेषधर्मानिमित्ति केलाशयेन समाधत्ते तथाऽपीति । निर्णयनीलादि षष्टी तलुरुषः। गोबलीवर्दन्यायस्या-सत्त्वादाह- ब्राह्मणोति,--'ब्राह्मणानामन्त्रयस्वे इत्युक्ते तत्त्वस्य तत्राविशिष्टत्वात्तदामन्त्रणेऽपि पुनः ' 'परिवाजकमामन्त्रयस्य इति कथनं तत्प्राधान्यप्रतिपादनार्थं यथा, तथा तुलादीनां स-त्यादीनाञ्च दिन्यत्वे तुँल्येऽपि ततस्तेषां भेदेन कथनं कालान्तरनिर्णयनिमित्तत्वद्योतनार्थ-मित्यर्थः । यथा तस्य तत्फळान्तरानुरोधेन एवमत्रापीति यावत् । यद्वा 'बाह्मणानामन्त्रन परिवाजकं च' इत्यक्ते प्रोक्तरीत्वा सिद्धे पुनस्तदुक्तया यथा तस्य तदन्यपरःवं, तथा अत्रापीत्यर्थः । ननु यदि कालन्तरनिर्णयनिमित्तानि शपथाः, तर्हि कोशस्य सद्यो नि-र्णयनिमित्तेर्षु पाठोऽनुपपन्नः ; तस्य तदन्तर्गतत्वादतः प्रागुक्तमनस्त्यैवाऽऽह --

१. ख. सर्वेषु च. सह्ये के । २. प. फ. देवतापितृपादानीति नास्ति । ३ प. उक्तेति ना । ४. फ. यथेति नास्ति । ५. किञ्चिदिति नास्ति । ६. मीणिनि०। फ. मीनि०। ७. प. तुल्यत्वेऽपि । ८ प. यु तुलादियु ।

सुबोधिनी

श्चिमन्त्रगेऽिप प्राप्ते, पुनाः 'परिवाजकमामन्त्र्ये ' इति पृथगिभधानं यथा परिवाजकप्राधान्यभैतिपादनार्थं, तथा तुलादीनां शपथाँमां सिद्धेऽिप दिन्यस्वे तुलादिभ्यः
शपथानां पृथगिभिधानं कालान्तरानिर्णयनिर्मत्तस्वातनार्थामिति । एतदुक्तं भवति—
यथा परिवाजकस्य पृथगिभिधानं प्रयोजनान्तरातुस्तरेण, तथा शपथानामिष प्रयोजनान्तरातुस्तरेण, तथा शपथानामिष प्रयोजनान्तरातुस्तरेण पृथगिभिधानमिति। तचा प्रयोजनान्तरं पृथमिवोक्तम् । अथवा वाह्मः
णपित्वाजकवादित्यस्थान्योऽर्थः— 'व्राह्मणमामन्त्रय परिवाजकं चामन्त्रय' इत्युक्तं ब्राह्मणामन्त्रयापिवाजकं परिवाजकंऽप्यामन्त्रणिवागितिहः पुनः परिवाजकामन्त्रणिवयोगात्
यथा परिवाजकातिरिक्तविषयो ब्राह्मणबाद्यः, तथा तुलादीनां शपथानां च दिन्यस्व सिद्धेऽ
पि दिन्यशपथशवद्योः प्रयोगात् दिन्यशब्दः शपथव्यतिरिक्ततुलादिविषय इति । नतु यदि
कालान्तरानिर्णयनिर्मित्तानि शपथाः, तिर्हं सखां निर्णयनिर्मित्तेषु तुलादिषु कोशस्य सहपाटोऽ
युपपत्व इत्याशङ्क्षय पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं स्मारयित—कोशस्य तु शपथत्वेऽपीति । यदुक्तम्
'ऋणादिषु सर्वेषु विवादेषु यथासम्भवं दिग्यानि प्रयोज्यानि' इति तदनुपपन्नम् स्थावरेषु
पितामहवचनविरोधादित्याशङ्कय परिहरित—यत्तु पितामहवचनं स्थावरेष्वित्यादिना ।

बालंभट्टी

कोशस्य विति। न चिति साम्ये हेतः। निमित्तावेनित, — धटादिसम्यादित्यनुपन्यतं । नतु प्वमित तण्डुळतप्तमापयोः सद्योनिर्णयानिमित्तावेन मुळे तुळादिषु पाठः सम्स्यम्त-सवदुचितोऽत आह— तण्डुळोति । अत्पेति — अव्यामियोगेत्यथः । नन्वैकरूप्यमेव. सवैत्रोचितं, न तु कैंचित् किश्चित् कृतं वैळक्षण्यं काचित् किश्चित् कृतं साम्यमिति वैरूप्यमत आह—सन्तोष्टव्यमिति । सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति मावः। कोशस्याच्पशङ्कोन्भयविषयवेऽपि तन्मात्राविषयकत्वाद्यक्तस्तेषु पाठ इति तास्पर्यम् । विशेषं वक्तं प्रतिज्ञानी-ते—एतानि चेति । चा वाक्याळ्ड्कारे । ऋणादिष्ठिति— ऋणादानादिरूपाष्टादशिवान-देण्वित्यर्थः । नन्विदमञ्चकं पितामहविरोधादित्याकाङ्कंय प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति—यत्तिव्यानित्यानित्वर्थः। नन्विदमञ्चकं पितामहविरोधादित्याकाङ्कंय प्रागुक्तरीत्यैव परिहरति—यत्तिन्त्यानित्यानित्यानित्वराति, — विषयसप्तमी । सामन्तर्थं अप्रे स्फुटीभविष्यति । १. क. ग. ज. मापकस्या २. ग. ज. यद्या १. त. त्यापा ४. त. द. या (दा?)नां। ५. त. ताभि-

प्रायकं(?)तिहैं। ६. फ. नवचित् कृतवैंलक्षण्यं क्वचित्। प. इदं नास्ति । ७. प. शङ्कां। ८. फ. न्तश्राप्रे।

पवासाविकल्पः पितामहेनोक्तो बळवदबळवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमश्च कारायेतुः प्राड्विवाकस्यापि—"दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत् । अध्वरेषु यथाऽध्वर्युः सोपवासो नृपाइया ॥" इति पितामहवचनात् । अत्र च यद्यपि "सूर्योदय" इत्यविशेषेणोक्तं, तथाऽपि शिष्टसमाचाराद्वानुवंिर दिव्यानि देयानि । तत्रापि——"पूर्वाह्वेऽप्रिपरीक्षा स्याद्धविह्वे च घटो भवेत् । मध्याह्वे तु जळं देयं धर्मतत्त्वमभीस्मतां ॥ दिवसस्य तु पूर्वाह्वे कोशसिद्धिर्विधायते । रात्रो तु पश्चिम यामे विषं देयं सुर्शात्रे ॥" इति पितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तवेळाविशेषाणां तण्डळत्तमाषप्रभूतीनां पूर्वाह्व एव प्रदानम् ,—"पूर्वाह्वे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकार्तित्वम् ॥" इति सामान्येन नारदस्मरणात् । अहिन त्रिधा विभक्ते पूर्वे मागः पूर्वाहः, मध्यो मध्याहः, उत्तरोऽपराहः। तथाऽपरोऽपि काळविशेचे विशिवतिषेधमुखेन दिश्वाः । विधिमुखस्तावत्—" अग्नेः शिशारहेमन्तौ वर्षा-श्चैव प्रकारिताः । शरदीष्मेतु सिळ्ळं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ चैत्रो मार्गाशिरैश्चैव

बालंभई।

विताय त्रिरात्रोपोधिताय वेति । मयूकादिधृतपाठस्त स्रुनिशैक्षिविस्द्वस्वादुपेक्ष्यः मसुवक्वनित्ति (?)न युक्तं कार्थतारतम्येऽपि तथापक्तरत आह—महोति । विशेषमाह—उपेति । चे-नार्ववासस्वादिससुव्वयः; तदाह नारदः " प्राद्धिवाकस्ततो वियो वेदवेदाङ्गपारगः । अत्र वृक्तोपसम्पन्नरक्षान्तिचत्ते विमासरः ॥ सस्यसन्यो भूरिपक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोधित-आर्द्भवासाः कृतद्नतानुवावनः ॥ सर्वांसां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि ।" इति । शिष्टेष्ठित, —वस्तुतस्तु सूर्यस्य तद्वारस्य (?)उदयो यत्रेति । सूर्ये तद्वारे उदये अर्थाद्ववेरिति वार्थ इति स्मात्रेमेवदिमिति वाध्यम् । तत्रापि—भाजुवारेऽपि ; विशेष इत्यत्रान्वयः । दिव-सस्यत्यस्य सवैत्र सम्बन्धः । स्पष्टार्थ विधान्यदिव्यमावे दिवसस्य प्राधान्यसूचनार्थमिदं विशेषणम् । तु शीतले इति पाठान्तरम् । सुशीतकभिति पाठस्त्वयुक्तः । विशेषमाह—उक्तेति,—एतेन न्यूनता निरस्ता । कालस्य अनुकत्वादाह—तावुल्वति । प्रभृतिशब्देन कालादिम्रहणम् । पूर्वाद्ध इति,—"अहार्राव्योपते स्नाते त्वाद्वेवासिस मानवे" इत्यस्य पूर्वाक्षम् । पूर्वाद्वर्गनामनेकत्वादाह—अहनीति । पितामहोक्तमेव विशेषान्तरमाह—तथिति,—गौसादिरित्यर्थः । मुखे तदुभयद्वाराऽऽह—विभीति । तत्रत्यादिः बहुन्नीहिः । एवमम्रेऽपि । शिशिरहेमन्ताविव्यार्थम् । " ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुष्वयंण "

र....वासरे । २. ज. अभीभुता । ३. क. झ. तलम् । ४. ख. घ. काल । ५. ख. ग. प्रीय्मेषु (?) इ. ख. ग. राश्चेव । ७. प. फ. कालस्योत्तस्वादाहः —वेलेति। ८. प. फ. त्रोपोषि०। ९. प. फ. से (?) । १०. प. फ. पूर्वार्थोमिति नास्ति । ११. फ. समासा० ।

बैशाखश्च तथैव च । एते साधारणा मासा दिव्यानामित्रोधिनः ॥ कोशस्तु सर्व-दा देयस्तुळा स्यात्सार्वकााळिकी ।" इति । कोशप्रहणं सर्वशपथानामुपळक्षणम् । तण्डुळानां पुनर्विशेषानिभधानात्सार्वकाळिकत्वम् । प्रतिषेधमुखोऽपि "—" न शति तोयसिद्धिः स्यान्नोष्णकाळेऽग्निशोधनम् । न प्रान्निषि विषं दद्याद्यवाते न तुळां तथा॥ नापराह्वे न सन्थ्यायांन मध्याह्वे कदाचन।" इति। "न शिते तोयशुद्धिः स्यात्" इत्यत्र शीतशब्देन हेमन्तशिशिरवर्षाणां प्रहणम्।" नोष्णकाळेऽग्निशोधनम्" इत्यत्रोष्णकाळ-शब्देन ग्रीष्मशरदोर्विधानळ्थस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः। प्रयोजनं तु वक्ष्येत्॥९७॥

सुबोधिनी

ननु प्राप्मादिकालविधानवलादेवेतरकालनिषेधासिद्धेः पुनर्निषेघोऽनर्थक इत्याशङ्कय परिहरति—विधानलब्धस्यापि पुनरिति ॥ ९७ ॥

बालंभड़ी इत्युक्तेः। एवं शराङ्गीष्म इत्यपि बोध्यम्। अत एवाग्रे तथैव प्रयोगद्वयम् । अन्त्येन समाहार-द्वन्द्वः। वर्षाण्येवेति कल्पतरुवृतोऽपपाठः -तस्य ख्रात्वात । प्रकीर्त्यत इति पाठे काल इत्यस्य विशेष्यस्वं बोध्यम्-- "यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस च यो यथा। तं प्रवक्ष्यामि तस्वेन वादिनइच बलाबलम् ॥" इतीतः प्रागुक्तेः । अत एव " अग्निहिशक्तिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः।" इति मयूखधृतपाठोऽप्ययुक्तः। कोशस्तिवति, —अस्य स्थाने " धटस्सर्व र्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत्। " इति पाठः कल्पतर्वादौ । इदं नारदीयमिति केचित् । न्यूनतां निराचष्टे—कोशेति | चतुर्णां दिव्यानां प्रत्येकमुक्तत्वात्तन्मध्यपाठ-सत्त्वादिति भावः । तत्रापाठात् भेदेनाऽऽह-तण्डुलेति । अत एव पुनस्वर्थः । विशे षेति-अग्न्यादेरेवेति³ भाव:। शङ्काविषयतया सहपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्।तप्तमापादेस्तु चैत्रादि-रेव काल इति बोध्यम् । हितीयमाह प्रतीति । न शिते इति ''विचार्य धर्मनि-पुणैर्धमशास्त्राविशारदैः। धर्म्यं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पंण्डितेर्धटधारणम् ॥ वर्षासु समये विह्निसन्ते शिशिरे तथा। भ्रीष्मे सालिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥" इतीतः प्राङ्नारदोक्तिः। विरोधो न। विध्येकवार्क्यतायै विरोधिनरासाय चाऽऽह—न शीते इत्यादि । हेमन्तेति,--मार्गशीर्षान्यत्यादिः। न च---नापि शरदोग्रहणमित्यनुषज्यते । एवं प्रावृद्छब्दो प्रीष्मशर-दोरप्खुपलक्ष्मणमिति बोध्यम् । ''अनवस्थितमर्यादं विषं प्रावृषि जायते।'' इति पितामाहः । नतु प्राप्मादिकालविधेरेवान्यकालनिवृत्तो सत्यां पुनर्निषेघोऽफलः; अत आह-विधानेति, 🖫

१. क. मुलेऽपि । ज. मुलेनावि । २. फ. अन्ते (१) समा० । ३. फ देरिवे० । ४. फ धर्मै । ५. प. पण्डितं धटधारणाम् । ६. प. क्यतैव ।

अधिकारिव्यवस्थामाह---

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपट्गुब्राह्मणारोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥ ९८ ॥

स्त्री स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण; बाळ आषोडशाद्वर्षात् इति विशेषानादरेण; वृद्धोऽशीतिकावरः; अन्धो नेत्रविकळः; पृङ्कः पादिक्कळः; ब्राह्म-णो जातिमात्रम्; रोगी व्याधितः—एतेषां शोधनार्थं तुळैवेति नियभ्यते । अग्निः

न बाविशेषण सर्वेषां सर्वदिव्यानि स्यः । कि तर्वह-- तुलास्त्रीबालवृद्धान्ध-पद्भुवाह्मणरोगिणामित्यादि ॥ ९८ ॥

स्त्र्यादिग्रहणं क्षत्रियाद्यर्थः। ''अग्निर्जलं वा शूद्रस्य''इति अश्रृद्रस्यापि जलं वा स्यात्। न्यवस्थितविकल्पश्चायं क्षत्रियस्याग्निः; वैश्यस्य जलं; श्रृद्रस्य तु यवाः सप्त विषस्य वा जलं वाऽग्निर्वेत्यर्थः । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य क्षत्रियादिजातस्येत्यर्थः। क्षत्रियादीनामण्या

सुबोधिनी

ननु ''अग्निजैलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा।'' इत्यलाग्निजलविषाणां शूद्र एव

बालंभद्दी

— निषेषविषयकाळस्येख्यंः । यथाश्रुतेऽजुपपिः स्पष्टैव। ज्योतिश्वास्त्रे विशेष उनतः ''ैतिं हस्यें सकरस्ये च जीवे चास्तिमिते तथा। मळमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा॥ रिव-झुद्धौ गुरौ चैव कुके चास्तक्षते पुनः । सिंहस्ये च रवी नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥ नाष्टम्यां न चतुर्दश्यो प्रायश्चित्तपरीक्षणम् । न परीक्षाधिवासश्चै शनिभोमिदिने भवेत्॥ नो शुकास्तेऽ-र्ष्टमार्के गुरु सहितरवी जन्ममासे ८४मेन्दौ विधौ भासे मळाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारा सु चाथा नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविद्युद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरप्रहांशो दये शस्तळग्वे॥'

अधीति—वर्णादील्यंथः । तथोक्तिस्वारस्यादाह—मात्रमिति । मात्रार्थं विश्वद-यति—जातीति । एवमभेऽपि । ब्राह्मणीत्वादिजीतिः; वर्षादिवंयः; तत्कृता एवावस्थाः वाल्यादयः । नेत्रेति-लोकप्रसिद्धयनुरोधेनेदम् । महाभियोगेषु सावष्टंभेषु प्रागुक्तवाक्यभ्यः सर्वेषां प्राप्तावाह—तुल्लेभेतीति। वृत्वियादार्थं व्याचष्टे—अग्निदिति । पूर्ववत् अनियमेन

रि. थ. त्यतुष्ठानञ्च । दः त्यतुपात्तञ्च । २. प. च शुकेरतं । फ. च शुकेरस्तं । ३. प. वि॰ वादश्च । ४. फ. मार्गे । ५. फ. स्रीमा ।

फार्कस्तप्तमाषश्च क्षात्रियस्य, जल्मेव वैश्यस्य । वा शब्दोऽवधारणे । विषस्य यव उक्तपिरमाणाः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थ भवन्ति । ब्राह्मणस्य तुल्लाविधानात् शूद्रस्य " यवाः सप्त विषस्य वा " इति विषविधानादिग्नर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यवि-षययुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—" ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः। वैश्यस्य सिल्लं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयत् ॥" इति । यत्तु स्त्रवादीनां दिव्याभाव- ६ स्मरणम्—"सत्रतानां भृशातीनां व्याधितानां तपश्चिनाम् । स्त्रीणां च न भवेदिव्यं यदि धर्मस्वपेक्षितः॥" इति, तत् "रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्"इति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

सुबोधिनी

विकल्पोऽस्तु किर्मिरैयेषां क्षत्रियवैश्यविषयताऽऽश्रीयत इसत आह-ब्राह्मणस्य तुलाविधाना-च्लूद्रस्य यवा इति । नतु भवतु स्त्र्यादिगणस्य तदतिरिक्तानामन्येषां च मिथोऽभियोत्कृत्वेऽ

बालंभट्टी

एवासंबन्धात् स्मृत्यन्तरैविरोधाचेदमुपळक्षणमित्याह— एतळ हित । तु अविशिष्टार्थमाह— जल्रमिति । नतु जलं वेद्यस्य जल्रमेवेति कथमथिंऽत आह — वाशब्द इति, — '' वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुचये ।'' इति कोशात् । एतस्याग्रेऽप्यन्वयो बोध्यः । अत एव सप्तैवेरयुक्तिरये । अविशष्टं व्याचये—विषयस्येति । उक्तेति, — पूर्वाध्यायान्त इति भावः । नन्वप्रिजलविषाणां श्रीतः सृद्ध एव विकल्पोऽ-स्तु ; किमिस्पश्रीतक्षत्रवैद्यविषयतास्वीकारोऽत आह— ब्राह्मणस्येति । युक्तमिति परिशेषात् । अन्यथा न्यूनतापत्तेरेकस्य वा शब्दस्थाऽऽधिक्यात् समृत्यन्तराखुरोधाःच्वेति भावः । एतेन विषयस्य चेति क्वाचिक्तः पाटस्वयुक्तः । तदेवाह— एतदेवेति । दापयेत्— नृप इति शेषः । नारदेऽप्येवं बेध्यम्— तेषां तस्यमत्वस्योक्तत्वात् । विरोधं परिहरति— य्त्विति । नारदमाह— सन्नेति । भृहोति, — अतिशयिताधिव्यस्तानामित्यर्थः । क्वशार्वेतामिति पाठस्तु कल्पतराँ स्थिता न युक्तः— पाँनक्कथापत्तः । अपेक्षित इति— अपेक्षितो वर्षे अवेक्षितो यदीत्यर्थः । इतीति— इति पश्रीमासेत्यर्थः ।

१. ज. काळः । २. इ. त्यहुपातक्षकः । थ. त्यहुष्ठानक्ष (?) ३. फ. राहुरीः । ४. प. फ. णाहित्यत्यकः । ५. प. फ. ठः प्रमुकः । ६. प. फ. अपेक्षितः इति द्विः अवेक्यतः इति त्रिः अपेकः । ७. प. फ. प्राप्तदिव्येक्षकः ।

एतदुक्तं भवति, — अवष्टम्भाभियोगेषु स्त्रवादीनामियोकृत्वेऽभियोज्यानामेव दिव्यमेतेषामियोज्यत्वेऽध्यभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्पराभियोगे तु विकल्प एव। तत्रापि तुर्छैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे स्त्रवादीनां तुर्छेवेति । एतर्च्यं वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गिशरश्चेत्रवैशाखेषु स्त्रयादीनां सर्व-

सुबोधिनी

भियोज्यत्वे वा स्ट्यादिच्यातिरक्तानामेव दिव्यं; मैंगस्तु "रुच्या वाऽन्यतरः" इति विकरुदाः स्ट्यादीनामेवान्योन्याभियोगे कथिमस्यत आहः —प्रस्पराभियोगे त्थिति । नजुच दिव्य-कर्तृविकरुपत्वत् दिव्य-कर्तृविकरुपत्वत् विव्यविकर्षेगेऽप्यस्त्वित्याज्ञङ्कः भवेन्न्यायतः, आप तु "क्षीबालवृद्धः" इत्यादियोगीश्वरवचनेन तुलाया नियम इत्यादः —तत्रापि तुलैबेति । किमयं सावष्टम्भाभियोगेष्वेच तुलानियम इत्याज्ञङ्कः नेत्याहः —तथा महापातकादिति । अर्थे तथेति स्ट्यादीनां तुलानियमसाम्यानित्रायस्त्रथाज्ञव्दो न सर्वसाम्याभित्रायेण — शङ्कामियोगे सर्वथा साव-ष्टम्माभियोगसाम्याभावात् । नतु किमयं तुलानियमः स्त्रीणां सार्वकालिक इत्याज्ञञ्च नेत्याहः —एतञ्च वन्त्यनित्यादिनाः, —एतज्ञ वन्त्वनित्यादिनाः, —एतज्ञ वन्तित्वनित्यादिनाः, —एतज्ञ वन्त्वनित्यादिनाः, —एतज्ञ वन्तित्वादिनाः, विवादिनाः, विवादिन

बालंभट्टी

नतु कथमनेन तिबृहित्तरत आह्न—एतिहिति । स्ट्यादीनामिति,—पूर्वन्याये अन्यस्सह इति शेषः । तत्र वैपरित्येऽप्याह —एतिषामिति,—स्ट्यादीनामित्यर्थः । नतु स्थादीनामन्यस्य । नतु दिष्यकर्षक्ष क्ष्मत आह—प्रस्परिति । विकल्प इति—पे च्छिकविकर्ष्य इत्यर्थः । नतु दिष्यकर्षक्ष विकल्प इति—पे च्छिकविकर्ष्य इत्यर्थः । नतु दिष्यकर्षक्ष विकल्पविकर्षया । मान्य दिष्यक्ष । नत्य विकल्प इति चिक्यानां मध्येऽपीत्यर्थः । अनेन—तुरुष्याति मुख्यचनेन । नायं नियमः सावष्टंभाभियोग एव ; किल्प्वन्यप्रापित्याहः—तथिति,—अयं समुद्यवे न सादद्वये । तैष्यक्षाभियोगे सर्वया सावष्टंभाभियोगसाम्याभावात तुरुप्तियमसाम्य-स्यान्वायको वा तथाद्यदः । नियम्यते इत्यस्यानुषद्धः । नन्वेवं तुरुप्तियमस्य चीणां सार्वकाक्षिकरवापित्तस्याप्यनेन वाधादत्य आह—एत्विति,—स्रीवाळवृद्धस्यादिमुख्वावय-

१. क. एतदेव । २. त. स्तु वा रुऱ्यान्य० । ३. त. ल्पास्यि० । ४. त. थ. 'अंत्र ' इस्यादि 'ननु 'इस्यन्ते नास्ति ५. प. कल्पनस्तथाऽपि । फ. अन्यतरिवकल्पस्त्वथाऽपि । ६. प ल्पस्तथाऽपीस्यर्थः । ७. फ. ततः श्रवः।

दिव्यसमवधाने नियामकतयाऽर्थवत् । न च सार्वकालं स्त्रीणां तुल्लैवेति—" स्त्रीणां तुं न विषं प्रोक्तं न चापि सार्ललं स्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तस्यं
विचारयेत् ॥" इति विषसाल्लिल्व्यतिरिक्तघटकोशाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं
बाल्यदिष्वपि योजनीयम् ; यथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकाल्लिकस्तुल्यादिनियमः
—" सर्वेषामव वर्णानां कोशशुद्धिविधीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं
विना ॥" इति पितामहवचनात् । तस्मात्साधारणे काल्ले बहुदिव्यसमवधाने तुल्लादिनियमार्थमेवेदं वचनम् ; काल्यन्तरे तु तत्तत्काल्विहितं सर्वेषाम् । तथा हि ।
वर्षास्वग्निरेत सर्वेषाम् ; हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षात्रियादित्रयाणामग्निविषयोर्विकस्पः ; ब्रा-

सुबोधिनी

मुपसंहरति —तस्मात् साधार्णेकाल इति । नियमांधीमदं वचनमिति,— इदमिति 'श्लीबालो''इत्यादियोगीश्वरवचनं पूर्वविधिमतिषेषमुखेन ''अग्नेः शिशिरहंमन्तौ '' इत्यादि भिवेचनैः शिशिरादिकालान्तराणि दर्शितानि । तत्र अयोजनं तु वक्ष्यत इत्युक्तम्। तदिदानीं दर्शयति —कालान्तरे तु तत्कालविहितीमत्यादिना । उक्तं प्रयोजनमुपसंहरति—

बालंभट्टी

रान्तइशब्दः । अर्थवत्—सफलम् । संभावितमन्यया सार्थवयं निराचष्ठे— न चेति, — न वित्तः स्वाव्यक्षः । तुल्लेवितीति, — नियस्यादेरनुषकः । नारदमाद्य स्त्रीणान्त्विति । " क्षीवान्नरान् स्वव्यक्षः । नारदमाद्य स्त्रीणान्त्विति । " क्षीवान्नरान् स्वव्यक्षित्र पितांश्चादितान्तरान् । वाल्वृद्धातुरां श्लीश्च परिक्षेत घटे सदा ॥" इत्यस्य पूर्वपद्यम् । अत्रद्भव्याते निषेधस्त्रयोरत इत्यर्थः। अन्तस्त्वमिति पाठे आन्तरं वास्तविमित्र्यः । आदिसङ्ग्राद्धमाद्य — अग्न्यादिमिरिति । आदिना तण्डुलादि । वर्णविषये विशेष्याद्यमाद्यम् स्वयुप्तसंद्वराति स्पष्टार्थे — तस्मादिति, — वैन्नादिमासत्रये इत्यर्थः। वहुदिव्यिति — अग्न्यादीत्यादिः । इदं वचनमिति — स्त्रीवालेत्यादिमृलवाक्यमित्रर्थः । प्रवथ्यवस्वेत्रेष्ठं दर्शयन् प्रयोजनन्तु वक्ष्यत इति प्रागुक्तं प्रयोजनं दर्शयति — क्षालान्तरे-

१. ख च । २. णेका० म्लपाटः । ३. मेनेदं न० म्लपाटः । ४. प. नाप्ततत्वमि० । फ. वस्तुतत्विमि० ।

क्षणस्य त्विप्नेरेव न कदाचिद्विषम्—''ब्राक्षणस्य विषं विना"इति प्रतिषेधात् ; ग्रीष्मश्-रदोस्तु सिळळमेव। येषां तु व्याधिविशेषण अग्न्यादिनिषेधः—''कुष्ठिनां वर्जयेदिष्मिं सिळळं श्वासकासिनाम् । पित्तर्ळण्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत् ॥'' इति, तेषामग्न्यादि-काळेडिपि साधारणं तुळाचेव दिव्यं भवति । तथा ''तोयमग्निवैषं चैव दातव्यं व वळिनां गुणाम् । " इति वचनाहुर्बळानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधादतैकाळानितक-मेण जातिवयोवस्थाश्रितानि दिव्यानि देयानि ॥ ९८॥

"महाभियोगेण्वेतानि" इत्यक्तमः तत्राभियोगस्य यदपेश्यं महत्त्वं तदिदानीमाह--

नासहस्राह्यरेत्फालें न विषं न तुलां तथा।

पणसहस्रादर्वाक् फाछं विषं तुँछां न कारयेन् । मध्यवर्ति जलमपि ;

दि विच्छाविकल्पः स्मृत्यंतरानु देशकालादिव्यवस्थाप्रपञ्चकल्पना ॥ ९८ ॥

सबोधिनी

सर्वथापि विधिप्रतिषेधादतुकालानातिक्रमेणिति ॥ ९८ ॥

मध्यवर्ति जलमपीति—"तुलाग्न्यापो विषं कांकाः" इत्यत्र तुलाविषयोर्मध्ये जलस्य

बालंभर्डी

वित्यादि । सिळ्ळमेवेति, — संवंधामिति भावः । अयञ्च कार्लावशेषेऽम्यादिनियमः कुष्टाचनुपेतविषयः इति विशेषान्तरमाह—येषान्तिति । अपिना साधारणकालसमुच-यः । वर्णाचाशयेनाऽऽह—तुळाहोवेति । किञ्चं वळविषयक इत्याह—तथेति । ळाना-मणीति—अग्न्यादोत्यादेरनुषङ्गः । उक्तप्रयोजनमुपसंहरति — सर्वधाऽपीति, — विधिप्रतिष-धाहनुकाळानतिक्रमेणेति पाठः ॥ ९८ ॥

व्यवहित्सङ्गतिमाह—महोति । महाभियोगेषु पञ्चसु उपपत्तये आह—अर्वागिति । हरेदित्यस्यान्तर्भावितण्यथेतया लक्ष्याथेमाह—कारेति । न्यूनतानिरासायाऽऽह—मध्ये-ति । अग्नस्तु फालस्वेनेव ग्रहणसंभवस्योक्तत्वादाह—जलमिति । ''तुलाम्न्यापः'' इत्यस

ख. ज. हतुका०। घ. षेथादुक्त० । ङ. ज. षेथोक्त०। २. विश्व० परं। ३. तुलां वा न ।
 ४. प. सरणिवि० ।

यथोक्तम्—'' तुलादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्।''इति। अत्र कोशस्याप्रहणम्—'' कोशमल्पेऽपि दापयेत् '' इत्यल्पाभियोगेऽपि तस्य स्मरणात् । एतानि
चित्वारि दिव्यानि पणसहस्राद्ध्वमेव भवन्ति नार्वागित्यर्थः । नन्वर्वागप्यम्यादीनि
पितामहेन दार्शितानि—'' सहस्रे तु धटं दद्यात्सहस्राधें तथाऽऽयसम्। अर्धस्याधें तु
सिलेल तस्याधें तु विष स्मृतम्॥'' इति । सत्यम् । तत्रत्थं व्यवस्था—'यद्व्यापहोरे
पातित्यं भवति तद्दिषयं पितामहवचनम्, इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनम् ' इति ।
एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहस्रविषयम् । अपह्नवे तु विशेषो दर्शितः कात्यायनेन—

सुबोधिनी

स्थितत्वात् मध्यवर्तित्वमित्यर्थः । अत्र कोशस्याग्रहणमिति, —अत्र-"नासहस्राद्धरेत् फालम्" इत्यस्मिन् वचन इत्यर्थः । एतानि चत्वारि दिव्यानिति, —तुलाग्न्यापोवि षाणीति भावः । एतन्व वचनद्वयमिति—"नासहस्रात्" इति योगीश्वर वचनमेकम् ; अपरन्तु '' सहस्रे तु घटम् " इति पंतामहवचनमिति द्रष्टव्यम् । शेषं सुवोधम् ॥ ९९ ॥ बालंभशी

तुकाविषयोमेध्ये श्थितवात् तस्य । यैथोक्तमिति,—पितामहेनैवेति भावः । अत्र—
नासहस्तादित्यन्नै । अग्नेति—न महणमित्यथः । अत्येऽपीति,—तथा च एतेषां "गुरूप्वेव"
हत्यादिनियमात् तस्य कैल्पसाधारण्यात् वैलक्षण्येनाग्रहणमिति भावः। तमेव निर्यमं फिल्तमाह—एतानि चत्वारीति, -तुल्गांनजलविषाणील्यथः। संज्ञायाः मागुक्तवादाह— पणिति।
सहस्नादिति ,—अभिन्याप्तौ आङ्योगे पद्ममा,—तमभिन्याप्येल्यथः । तत्राप्रिमानिरास
एव "अर्वाक्" इतिहलोकन्याप्त्यां उक्तः तथा च न्युक्तमस्त्य्वितः। तदाह—सहस्नाद्र्ध्वमेवेति । नार्वागिति—तद्र्ध्वत एव नार्वागपील्यथः । अत एव सहस्रेरि नेन्याश्येनाऽऽह—निविति । आयमं—फाल्य । तत्र—विरोधे सति । यह्र्योति—सुवर्णेल्यथः। तथा सात फल्लितं विशेषणमाह—एतचेति,-"नासहस्रात्" इति मौलं, 'सहस्रे तु" इति
पेतामहञ्जयर्थः । स्तेयेति—स्तेयसाहसोभयेत्यर्थः । नतु कल्पतरुणा '' नासहस्रात् " इति
वावयं पणसहस्रात्र्धं तेनेवापह्वे फाल्यादिक्रियत्येवमपह्वविषयतया न्याख्यातिसिति क्
थैव कुतो नोक्तमिति चेत् १ न —जपस्थितपूर्वीक्तसङ्गितिस्मवेऽनुपस्थितपरतया न्याख्यानस्यानौचित्यात् । तथा च स विषयो मुल्लेनक एव । तदेतत् ध्वनयन्वहा — अपह्वे-

१. फ. यथोक्तमिति नास्ति । २. प. फ. तदेकवाक्यतापत्तेः अप्रेति। ३ प. फ. असाधा०। ३. फ. यमकाळि०। ५. प. फ. शेषच्या०। ६. प. ख्यानीचि०।

" दत्तस्यापहृवो यत्र प्रमाणं तत्र करुपयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वर्लेऽध्यथें प्रदापयेत् ॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकरपयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥ ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्पृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै देशांचैव हुताशनम् ॥ षष्ठया नाशे जलं देयं चत्वारिशति वै धटम् । विश्वश्चित्रनाशे तु कोशपानं विधियते ॥ पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽधीधिस्य तण्डु-लं:। ततोऽधीधिवनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान्।॥ ततोऽधीधिवनाशे तु लोकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः। एवं विचारयत्राजा धर्मार्थास्यां न हीयते ॥" इति । "ज्ञात्वा सङ्क्ष्यां सुवर्णानाम्" इत्यत्र सुवर्णशब्दः 'पोडशमाषाः सुवर्णः' इत्युक्तपाँरिमाणवचनः;नाशशब्द श्चात्रपत्रवचनः;'नासहस्राद्धरेत्मालम्" इत्यत्र तुतिम्वकपणसहस्रं बोद्धव्यम्॥९८८॥ बालंभवी

त्विति। प्रमाणम्---अपह्नुतद्रव्यानुसारेण वित्यानि । स्तेयेति,---अत्रसाहसपदं बाह्मण वासिष्ठन्यायेन स्तेयान्यसाहसपरम् । स्वत्पेऽप्यर्थ इत्यपिना महतः समुच्चयः; तत्प्रका-रमेवाऽऽह - सर्वेति। युक्तं--तत्संबद्धं तत्तुल्यमिति यावत् । ज्ञाना सङ्ख्यामिति पूर्वाः न्वाये । सङ्ख्याम्—प्रमाणम् । सुवर्णानामित्यस्य मध्यमणिन्यायेन अन्वयः । चत्वारिं-रातीति —सत्सङ्ख्याकेषु सुवर्णेषु । अपह्नुतेष्वित्यर्थः । विश्वतिः प्रमाणमस्येति विंशात् तच्च दश च | तेषां विनाशे इत्यर्थः। विंशदशकेति पाठान्तरस्,—विंशदशेत्यर्थः। पञ्जार्धकस्येति पाठ:; पञ्जेवार्थं स्वार्थे ठक् तस्येत्यर्थः । पूर्वान्वयी वाशव्दः--स्वारस्यात्।तद्र्धेत्यन्न तच्छ-ब्देन दश परामृहयन्ते इत्यनेन पूर्वोक्तं तदर्धार्धम् । ह्योकिक्यः — लोकभवा अन्ये शप-थादयः । विचारयन् — तत्पूर्वकं कुर्वैन्नित्यर्थः। कल्पतरौ तु पाठान्तरं प्रयोजयेत् इति '' शते विपन्तु पादोने हुतसुक्तत्र दक्ष्यते । आपश्चिभागहीने तु शतार्घे तु तुला स्मृता ॥ कोशपानं तद्घें तु दश्चपञ्चकसप्तसु । तद्घें तण्डुला देयाः तद्घें तप्तमापकः ॥'' इति । र्श्वते सुवर्ण-स्येति शेष: । बृद्धकाशः " ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विषं स्मृतम्। अशीतेस्तु विना-हो तु दबाचैव हुताशनम् ॥ षष्ट्या नाशे जॅलं ज्ञेयं स्याच्चत्वारिंशतो घटम् । विंशदशविना-हो तुँ कोशपानं बृहस्पतिः ॥ पञ्चार्थकस्य वा नाशे तदर्धस्य च तण्डुलाः ।'' इति । पञ्चा-र्धकस्य पञ्चार्धं सार्धर्द्वयम् । महत्त्वसम्पत्तय आह - ज्ञात्वेति,---तत्पदस्वारस्यात् । नन्वत्र नाशपदोक्तवा कथमस्यापह्नवविषयत्विमस्यत आह—नाशेति । मिथोऽनयोः विरोधं परिहरति—नासहस्त्रादिति,— सामान्यपरिभाषासंभवात् ; अन्योऽपि विशेषः

१. ग. ज. प्रदापयेत् । २. स्त. दद्यादेव । ३. स्तकम् । ४ आ० ३६३. । ५. आ० ३६४ ।

इ. प. ' शते ' इति नास्ति । ७. फ. वा । ८. प. फ. इति । मह० ।

नतु नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि ; तत्कथं नासहस्राद्धरेत्कालमित्यत्राऽऽह-

नृपार्थेष्वभिक्षापे च वहेयुः शुचयः सदा॥ ९९॥

रुपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसङ्ख्यामनपेक्येवेतानि दिव्यानि कुर्युरुपवासादिना सुचयः सन्तः । तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः—'' सभाराज-

बालंभद्दी

काल्यायनेनोक्तः — " देशकाल्याविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेहिब्यं विधिरेष विपर्यये ॥ " इति । हारयेत् — कारयेत् । विपर्यये — दिव्यकारिणोऽभियुक्तस्यासामध्यें! "काल्टिव्यविरोधे तु यथायुक्तं विरोधयेत् । अन्येन हारयेहिब्यं विधिरेष विर्ययेयो।"इति तु कल्पतरौ पाठः।अत एव महापौतिकेनामन्यद्वारा दिव्यमाह स एव —
" सातापितृद्विज्ञगुस्वालस्त्रीराज्ञ्चातिनाम् । महापातकयुक्तानां नारितकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनामस्त्रवानां तु मन्त्रयोगिक्तयाविदाम् । वर्णसङ्करज्ञातीनां पापाम्यासप्रवर्तिनाम् ॥ एतेप्वेवाभियोगेषु नित्येष्वेव प्रयत्नतः । दिव्यं प्रकल्पयेत्रैव राजा धर्मपरायणः ॥ एतेरिप
नियुक्तानां साधूनां दिव्यमहंति। नेच्छान्ते साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैनरः॥"इति । तथा
च दिव्यकारिणोऽशक्त्या प्रतिनिधित्रिपर्यये इत्यन्तेनोक्तः। अन्येन हारयेत् प्रतिनिधिना कारयेत् "मातापितृ"इत्यादिना पूर्वं पित्रादिवातादिमहापातकं तेन कृतमिति निश्चये कालान्तरे
चार्थोन्तरसन्देहेऽपि प्रतिनिधिद्वारेव दिव्यमुक्तम्। वृद्धक्वीवालेति पाठान्तरम् , प्रमदानां चेति।
तथा न सन्तीति तत्र शोष्याः स्वकैनराः इति । तथा स्वकै:—आप्तैः ॥९८८॥

नृपार्थेष्वित्यस्य तृपः अर्थः — विषयः येषां द्रोहाणां तेष्वित्यर्थः । तदाह — नृपद्गे-हिष्यिति। अभिशापे चेत्यस्य वास्तवे तत्रेत्यर्थः तदाह — महिति। सदेति व्याचष्टे — द्रव्येति। प्रकानतत्वादाह — एतानीति । द्युचित्वं तत्र निमित्तमित्याह — उत्ति । आदिना स्नानादि परिग्रहः। विशेषमाह — तथिति । समा च, राजगृहद्वारं च, देवायतनं च चत्वरश्चेति समाहारहः हः स्वत्यत्वारं तत्रदृष्टद्वयम्। कुळं — गृहः। चत्वरः चतुष्पयः।साकाङ्कृत्वात् प्रकृतमाह —

९, विश्व ०. योगे । २. फ. विवर्जयेत् । ३. फ. तक्यादी० । ४. फ. मशवां० । ५.ठेतुत∙ ।

कुल्द्वारं देवायतनचत्वरं । निधयो निश्वलः पूज्यो धूपमाल्यानुलेपनैः ॥" इति । निधयो धटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता—'' इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापात-किनां नृणाम् । नृपद्रोहं प्रश्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥ प्रातिलोम्यप्रस्तानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोऽन्येर्पुं तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥ अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रस्तानां निश्चयो न तु राजनि ॥ तत्प्रसि-द्वानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ।" इति ॥ ९९ ॥ इति दिव्यमातृका ॥

एवं सर्वदिव्यापयोगिनीं दिव्यमात्कामभिधायेदानीं धटादिदिव्यानां प्रयोगमाह--

बालंभई '

धट इति।च स्वर्थे। उक्तदेशानामिति भावः। इन्द्रस्थानमिन्द्रप्रतिमा यत्र तत्रेत्यर्थः 'इति के-चितः इन्द्रध्वजयुथस्थानमिति कष्पतरुः इन्द्रध्वजपूजास्थानमित्यन्यः। ईन्द्रस्य पेवस्य (?) स्थानं तन्नेति वयम् । अभी त्यस्यैव ब्याख्या - महोति। च स्वर्थे तथा पाठ एव वा। दिव्यमित्यस्या-नुषद्भः।विषयसप्तमी १ देशन्यवस्थामुक्तवा दिन्यन्यवस्थामाह--अस्पुश्येति । अस्पुश्याश्च-ण्डालादयः; अधमाः शूद्रादयः। न तु न हि । तत्प्रासिद्धानि — धेटादीनि। नारदः — 'नाऽऽर्तानां तै।यद्मद्धिस्स्यान्न विषंपित्तरोगिणाम्।श्विष्ठयन्यकृनखादीनां नाझिकर्म विधीयते॥ नमञ्जनीयास्कीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः।रोगिणो ये च बृद्धाः स्यः प्रमांसो ये च दुर्बलाः ॥ निकत्साहान व्याधिकिष्टानात्तांस्तोये निमञ्जयेत। सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वरूपप्राणा हि ते स्मताः॥ साहसेऽप्यागतानेतान्नेव तोये निमज्जयेत्।न चापि हारयेद्धिं न विषेण विशोधये-हैं॥"विष्ण:-"न श्लेष्मिकव्याधितानां भीरूणां श्वासकासिनां। न लोहशिल्पिनामग्निः सिललं नाम्ब्रसेविनां॥मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात्त न क्वचित्। तण्ड्रकैनीनयुक्षीत व्रतिनं मुखरो-गिणम् ॥" वती-पयोवतादिमान् । पितामहः-" मद्यपश्चीन्यसनिनां कितवानां तथैव च कोशः प्राक्तिनदातन्यो ये च नास्तिकवृत्तयः॥" नारदः- "महापराधे निर्धर्मकृतव्र क्रीबकस्तिते । नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदानं विवर्जयेत् ॥ " नारदृबृहस्पतिकात्यायनाः---'' यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः । आयथोक्तं प्रदक्तं च न दक्तं साध्वसाधने ॥ अदेशकाळदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च। व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः॥''वादिन-मभियोक्ता बहिर्वादी । मातुकेति-परिभाषेत्यर्थः ॥ ९९ ॥ इति दिव्योपोद्धातः ॥

सङ्गतिमाह—एवामिति । मानुकां—तत्परिभाषाम् । तत्प्रयोगामिति । तावस्तर्वसा-

स. सभामध्ये दिव्यन्देयं वि०। २. ग. योत्रतु । ३. फ. परेस्वस्य । ४. फ. मीच ।
 फ. फ. घटसर्पादी । ६— १. २५५, ३१३— ५. । ७.— १. ३३२. ।

तुलाधारणविद्वद्भिरिभयुक्तस्तुंलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः ॥ १०० ॥ त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैविनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥ १०१ ॥ यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्व मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥ १०२ ॥

तुँछायाः धारणं तोछनं ये विदिन्त सुवर्णकारप्रभृतयः, तैः प्रतिमानेन मृदा-दिना समीभूतः समीक्वतस्तुलामाश्रितोऽधिरूढोऽभियुक्तोऽभियोक्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन सिन्नवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्यतलेऽव्रस्थितस्त स्मिन् पाण्डुलेख्येनाङ्कयित्वाऽवतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत् प्रार्थयेत अनेन मन्त्रण— 10

अधिकृतश्च प्रागुक्तनियमवान् कृतस्वस्त्रयनमङ्गलः स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणमुलां प्रत्यु-पस्थितः—तुत्राधारणविद्वद्भिरित्यादि ॥ १०० ॥

वक्ष्यमाणं कमें कुर्यादिति शेषः । अभियुक्तो व्यवहारेऽभिशस्तः स तुलामारूवः प्रतिमानसमत्वेन तुलाधारणविद्वद्भिः यदा लक्षितः तदा—' अस्यास्मिन् प्रदेशे इदमङ्गम्' इत्येवं चिद्वार्थं लेखं कृत्वा अवतारणीयः। तुलाधारणविद्वांसः स्वणैकारादयः। प्रतिमानम् अपरभागस्थितशिक्यस्थं वा सुलोष्टपूर्णं विकटम्। स्पष्टमन्यत् ॥ १०० ॥

अवतीर्थ चोदङ्गुकः स्थिता—त्वं तुले सत्यधामासीत्यादि ॥१०१॥

यद्यस्मिन् पापकृन्मातरित्यादि ॥ १०२ ॥

वालंभद्दी

धारणमित्यर्थः । यद्वा जातावेकवचनं प्रयोगावित्यर्थः । क्रमेणेत्यादिः,—ईदशोऽवतारितः प्रािबुवाककृत्योत्तरम् इत्योन मन्त्रेण तुष्ठामभिमन्त्रयेवित्यर्थे इत्याह—तुष्ठाया इत्यादिना । तृतीयान्तस्य न्यवहितान्वय इत्याह—तेैः प्रतीति । अन्तर्भाविष्यर्थत्वेनाऽऽह—समीक्वतं इति । इदमुक्तरीत्योपळक्षणमित्याह—अभियोक्ता वेति । तात्पर्यार्थमाह—दिव्येति । रेखामित पाठान्तरम् किंचिचिद्वविवेषमित्यर्थः । तमेवाऽऽह—येनेति । पाण्ड्विते,—अपक्ष्ये-खेनेत्यर्थः। समेवाऽऽह—येनेति । पाण्ड्विते,—अपक्ष्ये-खेनेत्यर्थः। खडीति भाषाप्रसिद्धम् । अभिद्वायस्य व्याख्या—प्रार्थेति। इतीत्यस्यार्थमाह—अ-

१. क. तथाश्रितः। छ. तुल्लान्वितः। २. विश्व० लेखं । ३. फ. न्वय इ०। ४. फ. वितण्यर्थ०।

'हे तुळे त्वं सत्यस्य स्थानमासि; पुरा आदिसृष्टी देवैहिंरण्यगर्भप्रभृतिभिविनिर्मितोत्पादिता; तत्तस्मात्सत्यं सन्दिग्धस्यार्थस्य स्वरूपं दर्शय ; कल्याणि शोभने अस्मात्सशयान्मां विमोचय ; हे मातः यद्यहं पापक्रदसत्यवाद्यास्मि, ततो मां त्वमधो नय ; अर्थ शुद्धः सत्यवाद्यास्मि ततो मामूर्ध्व गमय' इति । प्राड्विवाकस्य तुळाभिमैन्त्रणमन्त्राः 5 स्मृत्यन्तरोक्ताः; अयं तु दिन्यकारिणः । जयपराजयळक्षणं तु मन्त्राळिङ्गादेवावगम्य-ते इति न पृथगुक्तम् ॥

धटनिर्माणं पुनरारोहणाद्यर्थसिद्धमेव पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् ; तद्यथा—'' छित्वा तु यद्गियं दृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य छोकपाछेम्यस्तुला कार्या मनीषिभिः॥मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने जप्य एव च। चतुरस्रा तुलाकार्या

बालंभट्टी

नेन मन्त्रेणेति, — स्विमस्यादिना मामिस्यन्तेन इस्यर्थः । तद्यंमाह — हे इस्यादि । धामार्थः स्थानमिति । तद्विस्यस्य क्याख्या—तस्मादिति । सस्यमि स्थानमिति । तद्विस्यस्य क्याख्या—तस्मादिति । सस्यमि स्थानमिति । निद्दस्यस्य क्याख्या—तस्मादिति । सस्यमि स्थानमिति । भाषणासम्भवादाह —द्द्रियोति। प्रकृतस्वादाह — अस्मादिति । अस्मीरयुक्तेरस्याहारेण तस्य तद्याँक्ययस्वन वाऽऽइ — अहमिति । प्राग्वदाह — अस्सोति। एवमप्रेऽपि। निपातानामनेकार्थस्वाद्यक्षेमाह-अधोति।मामस्मीरयुक्तिस्वारस्यादस्याप्रवृक्तेराह —प्राडिति, —धर्माधिकारिण इस्पर्थः। इदमनुपद्मेव स्कुदीभाविष्यति।न्यूनतां निराचष्टे-जयेति, —तयोः स्वस्ये इस्पर्थः । आतावेकवचनम् । व्विक्रमूर्त्वुनामनादिकम् । एतद्यंभेवाऽऽइ — धटेट्यादिना । पुनस्त्यर्थे। आदिना व्याप्तादिपरिप्रहः। तत्राऽऽदौ पितामहमाह—छिला-वित्यादिना। यिद्ययं-विदरम् । मन्त्रेति—"ओषधे वायस्वनम्" इस्यादिमन्त्रपूर्वकमित्यर्थः। कृदनिकयविदेशपणितदम् । यूप्वदिस्यस्य तुलाकोरेस्यत्रान्वयः यूपवदिस्यतिदेशिसदं मन्त्रवद्यक्तमवानवदिति—मन्त्र इति। "वानस्यत्यक्ष्येने"इति समस्तम्। तच्छेदनकाले सोमद्वताः "सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तम्" इस्यादिमन्त्रो जप्य प्रवेस्यर्थः। व्यस्तः पाठः। वानस्यत्यो मन्त्रः "वनस्पते शतवकशो विरोह" इति अनयोर्जपमन्त्रवनाहष्टार्थेस्वात् समुख्यः। चा भिन्नकमः। कृदन्ने—तुलाकाष्टार्थेस्वात समुख्यः। चा भिन्नकमः। कृदन्ने—तुलाकाष्टर्थेस्वात समुख्यः। च्यस्यः। नुलास्वरूत्न-चुलावाद्यस्यः। नुलास्वरूत्न-सुलावाद्यस्यः। नुलास्वरूत्यस्यः। नुलास्वरूत्न-वृत्यन्यः। नुलास्वरूत्न-वृत्यन्यः। नुलास्वरूत्न-वृत्यन्यः। न्वास्वरूत्वे व्यवस्यः। नुलास्वरूत्यन्यः। नुलास्वरूत्यन्यः। नुलास्वरूत्यन्यः। नुलास्वरूत्यान्वर्यः। न्यानस्वरूत्वन्यः। नुलास्वरूत्वर्यान्वस्यः। न्यानस्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यान्यस्वयः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यस्वर्यन्यः। न्यानस्वर्यः। न्यानस्वर्यस्वर्यानस्वर्यस्वर्यस्यः। न्य

१. क. ग- पंच दर्शय। ख. वद दर्शय। २. क. झ. यदि। ङ. अथी। ३, ख. मन्त्रः स्प्रस्थन्तरोक्तः।

दढा ऋजी तथैव च ॥ कटकानि च देयानि शिष्ठु स्थानेषु चार्थवत् ॥ चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपिर तत्समौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यधिमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरिप ॥ तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरिप । घटा-दुच्चतेरे स्यातां निस्यं दशिभरङ्गलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाम्यामधोमुखौ । मृण्मयौ स्त्रसंबद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः द्यचौ देशे 5 घटस्तथा । शिक्यद्वयं समासञ्य पार्श्वयोरुभयोरिप ॥ प्राङ्मुखान्करुपयेद्दर्भान् शि-क्ययोरुभयोरिप । परिचमे तोल्येकर्तृनन्यिसन्मुस्तिकां शुभास् ॥ पिटकं पूर्य-

बालंभड़ी

स्रोति । त्रिषु पार्श्वद्वये मध्ये च। तत्फलमाह — अर्थविदिति, — क्रियाविकोर्षणं वैतत्। यथा तुलायाः सामर्थ्यं भवेत् तथा देयानीत्यर्थः। यत्नत इति पाठान्तरम् । तत्प्रमाणमाह— चतुरिति । तत्समाविति—चतुईस्तौ पादौ कार्यावित्यर्थः । पादौ कार्यौ तथाविधाविति पाठान्तरम् । तयो:-पादयोः,अन्तरं-च्यवधानम् , हस्तौ -हस्तद्वयम् ,-परिमितिभैवे-दित्यर्थः । पक्षान्तरमाह — अध्यर्धमेव वेति, —सार्थहस्तं वेत्यर्थः। उपरीत्येतत्स्चितमेवाssa हस्तद्वयमिति, --- उभयोरिप पादयोईस्तद्वयं हस्तचतुष्टयादविशष्टं भूम्यन्तः प्रवे-शनीयमित्यर्थः । तोरणे चेति,—तथेत्यनेन इस्तद्वयान्तराळतोक्ता भूमेरूपीर समता समभागतारेस्मदतानिरपातस्तुः(?)यथासंभवम् । अत एव विशेषमाह—धटादिति,—तथा च तुळायाः पार्श्वद्वये हस्तद्वयान्तराळं दक्षिणोत्तरयोस्स्तंभस्य द्वयं निखाय तयोस्परि उत्तराप्रं काष्टं देयं; तदेतत् तोरणमिति बोध्यम्। तस्य ^फरुले तु कथयन् तज्ञावस्यं धटाइज्ञाङ्गुलोचमित्याह—धटादिति। अवलंबाविति---तोरणाभ्यां संबद्धौ तदधः प्रदेशे लम्बमानो अधोसुखौ सृष्मयौ तद्गोलकरूपौ सुन्नसंबद्धौ घटमस्तकचुम्बिनो तुलाप्रांतद्वयो-परिभागस्प्रशा अवलम्बा तत्संज्ञको कार्यावित्यर्थः । घटमस्तकचुम्बिताविति पाठान्तरे बहुवीहिः । सम्यग्ज्ञानार्थमेवावलम्बद्धयकरणम् एतःफलमनुपदमेवाग्रे स्फुटीभविष्यति— स विज्ञेयः समो धट इति । तस्याम तदाधारदेशं चाऽऽह— प्राागिति कल्पयेत् — स्थापयेत् । आस्तरणामिदम्। पश्चिमे शिक्ये । पूर्वे । शुभामिति — इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिदुर्गन्धादिविवर्जितामित्यर्थः पिटकं — शिक्यम् । इष्टकेति , -चयनीयरेवनाभ्यर्हितस्वात् पूर्वनिपातः । समुचये फला

१. 'च', 'ध एव च ' इति पाठान्तरे । २. क. घ. उच्चरते । २. फ. णमेतत् । ४. फ. फलंकथ । ५. फ. 'स्थापयेत् ' इति नास्ति ।

त्तिसमिन्निष्टकाग्रावपांसुभिः ।'' अत्र च मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसूनां विकल्पः । ''परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविद्यारदाः ॥ विणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ।
कार्यः परीक्षकोर्निस्मवलम्बसमा धटः ॥ उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पणिडतैः ! यस्मिन्न प्लवते तोयं स विश्वेयः समो धटः ॥ तोल्यित्वा नरं पूर्वं पठ श्चात्तमवर्तार्ये तु । घटं तु कारयोन्निस्यं पताकाष्ट्रज्ञशामितम् ॥ तत आवाह्ययेदेवान्
विधिनाऽनेन मन्त्रवित् । वादित्रत्येघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्सुखः प्राक्रिलिभूत्वा प्रााङ्गिवाकस्ततो वदेत् । एद्येहि मगवन्धर्म द्यस्मिन् दिन्ये समाविश ॥
सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्रमरुद्या प्रोतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे मागे कुव्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे मागे कुविक्त्रति तथा ॥ अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः
स्यामो वरुणः स्फटिकप्रमः ॥ कुवरस्तु सुवर्णाभो विद्यापि सुवर्णभः । तथैव
निऋतिः स्यामो वायुर्धृमः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेक्तमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्थे वस्त्वाराधयेद्वयः ॥ धेरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलेऽन्नलः । प्रत्यूवश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टो प्रकीरिताः ॥ देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्या-

बालंभद्री

भावासुल्यार्थस्वाच्चाह — अत्र चेति । "मृत्तिकस्येव सत्यम् " इति श्रुतेरुक्तकमादाह — मृत्तिति। पर्राक्षाप्रकारमाह — प्रतिते, — पश्चादिति । तस्मादिति पाठान्तरम् । पताकेति। पताकासहितध्वजद्योभितमित्यर्थः। अल्पमहत्वकृतोऽनयोभेदः। एवमग्रेऽपि। परित इति भावः। मन्त्रवित् , — धर्मविदिति पाठान्तरम्। वृतीयाद्वयमुपलक्षणे । अनुलेपनं स्नानचूर्णम्। अनेन विधिनेश्युक्तविधिमेवाऽऽहः — एहोह्यति, —अनेन धर्मदेवतास्वरूपमपि कथितम् । अस्मिन् तुल्लाख्ये। वसवश्चाऽऽदित्याश्च मस्तश्च गणाश्चेति द्वन्द्वः।अङ्गानि लोकपालादीनि । तत्यकारमेवाऽऽहः — इन्द्रमित्यादिना । एतेषां ध्येयरूपण्याह — इन्द्र इत्यादि । मागे इति, — पार्थे वस्तृनावाहयेदिति पाठान्तरम् । तेषां सञ्चयामह—धूर् इति । देवेशः इन्द्रः तथाऽचैनं ; तथाऽचनमिति पठान्तरम् । प्राग्वदाहः —धातेति। वर्ष्णोऽश इति पाठः अन्योऽ-

१. क. तारयेत् । २. क. धरध्वरः । ङ. धारोऽध्वरः । ३. ख. थागणम् । ४. ख. अंशुः ।

पपाटः । अजवन्येत्यादिः कमादुभयविशेषणम् । गणपदार्थानाह—अग्नेरित्यादि । अयनं स्थापनम् । तानाह—वीरिति । अत्र महायशा इति गिरिशविशेषणम् । विशापितिरिति । कपालिविशेषणम् । विशापितिरिति । कपालिविशेषणम् । विशापितिरिति । कपालिविशेषणम् । मगवानिति भविवशेषणम् । भग इति पाठान्तरम् । कमस्य विवक्षितस्यात् प्रेतेशस्य पूर्वनिपातः । मातृस्थानिमिति समस्तपाटः । ता आह—ब्राह्मीत्यादि । गणसंयुतेति विशेषणं चामुण्डैयाः; तथा च सस्र बोध्याः । गणेश्च एक एव । मस्तां—वायुनां । तानाह—गगन इति प्राणेशजीताः विल्लार्थम् । समुख्यमाह—अवस्योत्तरेति। पूजाकममाह—भूषेति, —अर्थभभूत्यकंकारात् । तत्कार्यपाय प्रधानदेवताये दस्त्वा पक्षादिन्द्रादीनां तथेव कुर्यादिस्यर्थः । निवेषो नेवेषः । सर्वथोक्तकणेति भावः । अस्यार्थमाह—अत्र चेति, — तुलाल्यदिस्यविषये इत्यर्थः। पूजाकम इत्यत्रान्वयः। काण्डान्वसमयस्याभावादाह—पदार्थेति, —तद्रात्येत्ययेः ।

१. 'च' इति क्रीचित् । २. क. ख. घ. छ. अर्घ्यादि । ३. परिक० (पाठान्तरम्)। ४. 'च' इति क्रिचिन्नास्ति । ५. ख. घ्यें । ६. फ. ण्डायाः । ७. फ. काण्डातुस ।

पूर्ववहद्यात् ।गन्धपुष्पाणि च घटपूजायां रक्तानि कार्याणि ; यथाऽऽह नारदः—''रक्तै-र्गन्धेक्च मात्येक्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्चयेतु घटं पूर्वे ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥'' इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं रक्तेरन्येर्वा यूजनमिति पूजाक्रमः ॥

एतच्च सर्व प्राड्विवाकः कुर्यात्; यथोक्तम्--''प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपा-रगः । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः शान्तिचत्तो विमत्सरः॥ सत्यसन्धः श्रुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सर्वासां देवतानां च पुजां कुर्या-द्यथाविधि।'' तथा ऋत्विगिभश्चतिभिश्चतसृषु दिक्षु छोिककाँग्नो होमः कार्यः; यथाऽऽह— ''चतुँदिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्विहोमसायनैः॥ साविच्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत् । '' प्रणवादिकां गायत्रीसुचार्य पुनः

बालंभद्दी

गन्धादौ विशेषमाह—गन्धेति । शिष्टान्—शेषभृतान् अक्षानिति यावत् । अन्येर्वा गन्धपुर्णः । यथोक्तमिति,—नारदेनेति भावः । ततः तस्याः पताकाणल्कारिव धानानन्तरं श्रुतं वेद्द्याक्षे वृत्तमाचरणम्। सत्यसन्धःसत्यसङ्कर्षःशुद्धवासाः आद्रैवासा इति पाठान्तरम् । अन्यदप्याह—तथेति । यथाऽऽहेति,—पितामह इति शेषः । प्रतीति—चतुर्दिश्च इति पाठान्तरम् । तथेति समुच्चे । कथं कार्यमित्याकाक्क्षायां तत्र वृत्याण्याह —आउयेनेति, सामिति । एतत्त्त्तिये एवसार्थक्यं ध्वनयत्राह—होमिति,—पतीत्त्त्त्र व्यक्ष्यहोमसाधनैरित्यर्थः । उत्तरार्वेऽन्वयोऽस्य । मन्त्रमाह—साविज्यति । अथशव्द आनन्तर्ये । एवेन तदभावक्यवच्छेदः। प्रणवेनेत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । युक्तत्वं वृतीन्यार्थक्वज्ञपकेनायं साधुः।प्रसिद्धत्वात् हिवः शब्दार्थमाह—च्ह्यिति—वपदकार हत्यनेन सामान्यार्थकव्ज्ञपकेनायं साधुः।प्रसिद्धत्वात् हिवः शब्दार्थमाह—च्ह्यिति,—चर्वाज्यसमिध इत्युचितम् । अवाऽऽऽत्यहिस्सिधां संप्रतिपन्नदेवताकत्वात् मिलितानामेव होमः साम्रायय्योरिवेति कश्चित् । तन्न । आज्ये "सुवेणावद्यति" इति सुवस्य चरोः "सक्रदुपस्र-णाति" "मध्यात्पूवार्थाचे हिवां अव्यत्यात् स्वाद्यक्षायाचे हिवां "एवोऽन्वदानधर्मः" इत्याखल्यवानदिसुत्रात् सुवः समित्सु असामर्थांद्वस्तस्येव तत्वाद्विन्नसाचन्नतानुपत्तेः। सान्नाय्वहोमयोत्त्व ज्ञ्चा एव साधनत्वात्तन्त्रता युक्ता । तदेतत् ध्वनयः व्यत्तन्त्रता वृत्ता स्वत्वात् ध्वत्वयः । तदितत् ध्वनयः । विदेतत् ध्वनयः । वितत्व ध्वत्वयः विष्तान्त्रता वृत्यत्वाः । विदेतत् ध्वत्यः विष्तान्त्रता वृत्यत्वाः । विदेतत् ध्वत्यः

र क. दत्त्वा । २. क. घ. छ. केऽमी । ३. बार्ल. प्रतिदिख्न । ४. आ० १. १०. १८.। ५. फ. ब्रिहें॰ ।

स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्यं समिदाज्यचरून्प्रस्रेकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिसर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रसहितं पत्रे छिखित्वा तत्पत्रं शीध्यशिरोगतं कुर्यात् ; यथाऽऽह—''यं वार्यमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तुं शिरोगतम्॥"मन्त्रश्चायम्—''आदित्यचन्द्रावनिलोऽ-नलक्ष चौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य । अहस्य रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मस्चै जानाति 5 नरस्य वृत्तम् ॥ " एतच धर्मावाहनादि शिरासि पत्रारोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्विदिन्यसाधारणम् ; यथोक्तम् – '' इमं मन्त्रविधि कृत्स्नं सर्विदिन्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥ ^{११} इति । अनन्तरं प्राडिबाको धटमार्मेन्त्रथेत्—''धटमामन्त्रयेचैव विधिनानेन शास्त्रवित्।" इति स्मरणात् । मन्त्राश्च दार्शताः—''त्वं घट त्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थे दुरात्मनाम् । 10 धकाराद्धर्ममृतिस्त्वं टकारात्कुटिछं नरम् ॥ धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेस्सि सर्वजन्तूनां पापानि सुक्ततानि च ॥ त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । न्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धामिच्छति ॥ तदेनं संशयादस्माद्धर्म-तस्त्रातुमर्हासि।'' इति । शोध्यस्तु ''लं तुर्ले'' इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण तुलामामेन्त्र-येत् । अनन्तरं प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्य यथास्थानं निवेश्य च धटमारोपय- 15 ति—'' पुनरारोपयेत्तस्मिन् स्थित्वाऽत्रस्थितपत्रकम् "। इति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत्। तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिन्नः कुर्यात्—

बालंभद्दी

बाह—प्रत्येकिमिति। अन्यदाह—एविमिति। शोध्येति,—दिश्यकारिणः शिरसि वध्वीयादित्यधः । यथाऽऽहेति,—पितामह इति शेषः । यं चार्थमिति,— यदर्थकमेकाभियोगिविषयीकृतो दिश्यकारी स्थात् इत्यधः । पितामहोक्तमेव मन्त्रमाह— मन्त्रश्चेति ।
आदित्येति,—अभ्यहितस्वात् पूर्वनिपातः। यथोक्तमिति,— पितामहेनेति भावः । आदिस्येत्यभिमित् पद्यम् । चेनाभिमसर्वसमुख्यः । पितामहमेवाऽऽह— धटमिति ।
दिशिताः—तैनेवा धृतः अचौ देशेऽवस्थापितः स्वं यस्मात् कृटिलं नरं भावयसे—प्रतिपादयसि तेनेत्याद्यन्वयः । तमेवाऽऽह— पुनिरिति। विशेषमाह—आरोपितं चेति । तत्काळेति—

१. क. संशो०। २. ख. यथार्थम०। ३. ङ. मों हि । महाभारते आदि ० ७४. २८.। ४. क. यते । ङ.येत । ५. क. येत । ङ. अभिम०। ६. क. क्षार्थम् । ७. प्, ब. त्वमिति नास्ति।

" ज्योतिर्विद्धाक्षणः श्रेष्ठः कुर्यात्काल्यरीक्षणम् । विनाड्यः पञ्च विश्वयाः प्रीक्षाकाल्कितिदैः ॥ " इति स्मरणात् । दश्गुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः ; षट्पाणां विनाडी; उक्तं च—" दश्गुर्वक्षरः प्राणः षट् प्राणाः स्याद्विनाडिका तासाम् । षष्ठया घटी घटीनां षैष्ठयाऽद्धः खाप्रिमिर्दिवसैः ॥ मासः " इति । तस्मिश्च काले शुद्धयशुद्धि- परीक्षणार्थं शुच्यः पुरुषा राज्ञा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धयशुद्धी कथयन्ति । यथोक्तं पितामहेन — " साक्षिणां ब्राह्मणाः श्रेष्ठा यथादद्यार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयो- ऽलुव्धाः नियोक्तव्या ग्रेण तु ॥ शंसित साक्षिणस्पर्वे शुद्धयशुद्धी ग्रेपे तदा । " इति । शुद्धयशुद्धीनर्णयकारणं चोक्तम् — " तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान संशयः। समो वा हियमानो वा नै विशुद्धो भवेन्नरः॥"ईति। यत्तु पितामहवचनम् — 10 " अल्पदोषः समो श्रेयो बहुदोषस्तु हीयते ।" इति तत्र यद्याभियुक्तस्यार्थस्याल्यलं बहुत्वं च न दिव्येनावधारायतुं शक्यते, तथाऽपि सक्तदमितपूर्वत्वेनाल्पत्वमसक्तन्म-

सुबोाधिनी

अथ भटाक्वातिर्छिष्ट्यते इति । घटाक्वातिः घटप्रकरण एव । षष्ट्याहः खाग्निभिर्दि-नैर्मास द्वीत । अन्न खशब्देन शून्यमभिर्धायते । अग्निशब्देन च त्रित्वसङ्क्षया, ततश्चैवं रूपो ऽक्कः सम्पद्यते---३० ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

बालंभद्टी

विनाडीपञ्चकेत्यथः । तमेवाऽऽह — उयोतिरिति, — ज्योतिहशास्त्रविदाे ये ब्राह्मणास्तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । पदत्रयमित्यन्ये । परीक्षाकालिते कालस्य परीक्षा परीक्षाकालः राजदन्तादिः; तत्र कोविदैरित्यर्थः । परीक्ष्याः कालेति पाठान्तरम् — तैः परीक्ष्याः सत्य एव विज्ञेषा नान्ययेत्यर्थः । तत्र दशेति, — तथा च विनाडीपञ्चकमुच्यते । अहः खाग्निमिरिति — अहः अहोरात्रंः त्रिंशतेति पाठान्तरम् । तिमान्तिति — विनाडीपञ्चकरूपेत्यर्थः । अलुब्धा इति छेदः । नृपे इति विषयसप्तमी । नृप इति पाठान्तरम् । चोक्तमिति, — नारदेनेति शेषः । स शुद्ध इति, — विश्वद्ध इति पाठान्तरम् । अत्र वृद्धिरूर्ध्वंगतिः हानिर्धोगतिः, अतो न पूर्वविदेशेषः । अत एवान्यविरोधं परिहति — यरिविति । न दिव्येनेति, —

३. ग.ङ. ''षष्टबाहोरात्र उत्तश्च । तिंशद्विदिवसमीसः'' इति । ख. छ. ''लाशिमिदिवसैमीसः'' इति । २. ख. श्रेष्ठाः । ३. ख. सञ्च० । ४. ना०—१. २८३. ॥ ५. इदं मृळे नास्ति

तिपूर्वत्वेन च महत्त्वमिति दण्डप्रायश्चित्तात्पत्वमहत्त्वमवधार्यते । यदा चानुपळक्ष्यमाणदृष्टकारण एव कक्ष्याँदीनां छेदो भङ्गो वा भवति, तदाऽप्यशुद्धिरेव—''कर्क्यच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा।रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे चै तथैवाशुद्धिमादिशेत्॥'' ईति स्मरणात् । कंक्ष्यं शिक्यतल्म् । कर्कटो तुलान्तयोः शिक्याधाराविषद्वज्ञावायसक्तिल्क्षो ककंटशृङ्गसन्निमो । अक्षः पादस्तम्भयोरुपिर निविष्टस्तुलाधारपर्यः। यदा तु दृश्यमानकंतरण्व एषां भङ्गः, तदा पुनरारोपयेत्—''शिक्यादिच्छेदभङ्गेषुपुनरारोपयेत्वरम्।''
इति स्मरणात् । तत्वच्च ''ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारियता राजा भुक्त्वा मोगान्मनोरमान् ॥ महत्तीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मसूयाय कल्पते ।''
यदा त्क्तल्क्षणं धटं तथैव स्थापयितुमिन्छति, तदा वायसाधुपद्यातिरासार्थं
कपाटादिसहितां शालां कुर्यात्—'' विशालामुँन्छ्वतं कुर्म्य घटशालां तु कारयेत्। 10
यत्रस्या नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डाल्वायसैः॥ तत्रैव लोकपालादीन् संवदिक्कु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्यं पूजयेर्चनैनौन् गन्धमाल्यानुलेपनैः॥ कपाटबीजसंगुक्तां परिचार-

वालंभड़ी

तथा नियमाभावात् । महत्वमिति, — इदं च शिराःस्थापितपत्रेणैवावगतिमिति भावः । एवं चैतत्परं तत् न तत्परमिति विरोध इति भावः। विदेषमाह — यदा चेति । चः वर्षे । अनुपिति बहुवीहिः छेदादिविशेषणम् । तमेवाऽऽह — क्रस्यिति । अस्पष्टत्वादिना भेदानाह — क्रस्यमिति। धटस्य ककंटाविति समासः। अन्यथा दोषापसेरित्याहः — क्रकेटाविति। तुष्ठान्तयोः, — संबद्धी। वैकक्षण्यादाहः — यदा त्विति। तमेवाऽऽहः — हिाक्यदिति, —अत एव शिक्यमिति। व्याख्यातम् ; व्यक्तयभित्रायं बहुवचनम् ; अन्यथाऽनयोमियो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । व्याख्यातम् ; व्यक्तयभित्रायं बहुवचनम् ; अन्यथाऽनयोमियो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । व्यासोऽपि — "कक्षच्छेदे तुष्ठाभङ्गे धटककंटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च दृष्याच्छुद्धि पुनर्नृतः॥" इति । काव्यायनोऽपि "शिक्यच्छेदे तुष्ठाभङ्गे तथा वाऽपि गुणस्य वा । द्युदे-श्र संगये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥ " अनेन कारणन्तरमञ्जकम् । आवृत्तिस्तो-छनमात्रस्य न साङ्गप्रयोगस्यिति प्राच्याः । एवं तु वैगुष्ण्यापरिहारात् साङ्गप्रयोगः आवर्भनाय इति मदनः । तोष्ठनमात्राचमेव मूखसम्मतम् । शेषं पितामहोक्तयेव पूरियत्तं वर्णिकामाहः — ततश्चिति, —विच्यकारित्यर्थः । उपसंहरति — स्य एविमिति । ब्रह्मभूपाय ब्रह्मत्वायः इच्छिति, —राजा । पितामहमाह-विशाछामिति, —विस्तृतामित्यर्थः। उच्छिताम् अतास्वायः । वर्षास्ताः। कपाट्योजेति, —

र. क. काष्टादीनों। ख. कक्षादीनों। २. ख. कक्ष०। ङ. ग. कक्षाच्छे०। छ. कक्ष्या-च्छे०। ३. ख. वा। ४. ना.— १ २८४.। ५. ख. कक्षां। ६. क. घटः। ७. ख. चतां। ८. ख. ग सर्वात्। ९ ख. छ. तात्। १०. प. फ. ण्यपापापिरि०। ११. फ. क्षः प्र०।

Б

करिश्वताम् । मृत्पानीयाग्निसंयुक्तामशूत्यां कारयेन्तृपः ॥^{११} इति स्मरणात् । बीजानि यवत्रीह्याँदीनाम् । ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

इदानीं कमप्राप्तमशिविधिमाह—

करौ विमृदितबीहेर्रुक्षयित्वा ततो न्यसेत । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्राणि वेष्टयेत ॥ १०३ ॥

दिव्यमातृकोक्तसाधारणधर्मेषु सत्सु तुळाविधानोक्तधर्मावाहानादिशिरःपत्रारो-पणान्ते च विध्यन्ते सत्ययमग्निविधौ विशेषः—विमृदितत्रीहेः विमृदिताः विधैषिताः ब्रीहयः कराम्यां येनासौ विनृदितत्रीहिस्तस्य करौ ळक्षयित्वा तिळकाळकत्रणाकिणा-10 दिस्थानेष्वळक्तकरसादिनाऽङ्कायित्वा; यथाऽऽह नारदः ''हस्तक्षतेषु सर्वेषु क्षर्याद्वंसप-दानि तु।"ईति । अनन्तरं सप्ताथत्थस्य पर्णानि हस्तयोरङ्गळीकृतयोन्यसित्—''पत्रैरङ्गळि

स यदि तुलित ऊर्ध्वं गच्छेत्तदा छुद्धिः, अन्यथा तु विपर्ययः। यतु वा नारदीयम्--"तुलितो यदि वर्धेत विधुद्धस्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न वा धुद्धो भवेत्ततः॥" इस्यनया गस्या छुद्धिवचनं तत्तदुक्ताभिमन्त्रिणां विषयं द्रष्टन्यम् ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

तप्तायः पिण्डधारणशास्त्रम्—करौ विमृदितज्ञीहेरित्यादि ॥ १०३ ॥ कृतब्राहिविमर्दनस्य तसलोहादाहस्पर्धकरणार्थं हस्तौ कृतवणप्रदेशौ लेखाकरेण

बालंभद्री

शाकपार्थिवादि ; कपाटेस्यत्राशींद्यच् । तेन तत्त्कमैधारयो वा । परमततात्पर्यमाह— अञ्चन्यामिति ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ इति घटविधिः ॥

सङ्गतिमाह—इदानीं क्रमेति,— उद्देशक्रमेत्यर्थः । अत्र प्रागुक्तं सर्वं सामान्यमपे-श्चितमित्याह—दिव्येति । णान्तं च विधो सतीति पाटः,—विधिः प्रकारः । पणान्त विच्यन्ते सस्ययमिति पाटान्तरम् । लक्षेत्यस्य च्याख्या—तिलक्षेति,— रुक्षदर्शनाङ्गयो. रिति धात्वर्थांनुसारादाह—अङ्केति । अङ्कियत्वित पाटान्तरम् । हंसपदानीति पाटः,—तदा काराणि चिह्वानीत्यर्थः । ततः इत्यस्य ब्याख्या— अन्तर्मिति । पूर्वं द्विचचनस्यैव सत्त्वा-दाह—हस्तयोरिति । तत्र विशेषमाह— अञ्जलीति । नारदमेवाऽऽह— प्रतेरिति । मापूर्य आश्रत्थेः सप्ताभिः समैः । " इति स्मरणात् । तानि च हस्तसाहितानि स्त्रेण ताबद्धेष्टयेत् यावन्त्यश्रत्थपणीनि—सप्तक्रत्वो वेष्टयेदित्यर्थः; स्त्राणि च सप्त ग्रुक्तानि भवन्ति—"वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्ताभिः स्त्रतन्तुभिः।" इति नारदवचनात् । तथा सप्त श्रामीपत्राणि सप्तैव दूर्वापंत्राणि चैंगक्षतांश्च दथ्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यैसेत्—"स्त पिप्पल्पत्राणि श्रामीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाः सप्त पत्नाणि दथ्य- किं क्तांश्चाक्षतान्त्यसेत् ॥ " इति स्मरणम् । कुसुमानि च विन्यसेत्—"सप्त पिप्पल्पत्राणि अक्षतान्त्यसेत् ॥ " इति स्मरणम् । कुसुमानि च विन्यसेत्—"सप्त पिप्पल्पत्राणि अक्षतान्त्यसेत् ॥ दित्तयोर्निक्षेपेत्तत्र स्त्रेणाऽऽवेष्टेनं तथा॥" इति पितामह् वचनात् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम्—" अयस्ततं तु पाणिम्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः। अन्तर्हितं रहःश्चद्धमदग्धः सप्तमे पदे ॥" इति, तदप्पश्वत्थपत्रामावे अर्कपत्र विषयं वेदितव्यम्—अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात्,—"पिप्पल 10 ज्ञायते विद्वः पिप्पले दक्षराद् स्मृतः । अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोविन्यसेह्रधः॥" इति ॥१०३॥

लक्षयित्वा सप्ताश्वत्थस्य पत्राण्यन्तर्भाय हस्तयोराभाय सप्तकृत्वः सृत्रेण वेष्टयित्वा वक्ष्यमाणलोहार्पिण्डार्पणनिपुणं लोहकारं गृहीततप्तलोहमण्डलिकस्थितस्य समीपे प्राङ्मुखं कुर्यात् । १०३ ॥

बालंभट्टी

तावदिति क्रियाविशेषणामित्याह—तावदिति । ताल्पर्यार्थमाह—सप्तेति । तावतां स्त्राणां समाहारः तावरस्त्रम् ; तेन तावरस्त्रेण । सप्तस्ट्या सक्टद्वेष्टयेदिस्यर्थः हित मदनः । वेष्ठनसङ्ख्यासुका तथैव च स्पष्टार्थं स्त्रस्य सङ्घ्यां वर्णं चाऽऽह— स्त्राणि चेति, — वेष्टनतिष्ठसङ्ख्यारोपेण सप्तस्त्राणि चेत्यर्थः । विशेषमाह — तथेति । नारदमेवाऽऽह—सप्तेति । अथ — ससुच्चये । सप्तेत्यस्थोभयत्रान्वयः । अक्षतानां स्पष्टं हैविष्यस्तमनेन ; अत एव द्धि दध्यक्षतान्। तथा च पूर्वेकवाक्यता । आवेष्टित मित्यत्रभावे कः। आवेष्टनमिति पाठान्तरम्। सुमन इति जातावेकवचनिष्टाह— पुष्पाणीति । पितामहविरोधं मृष्टस्य निराचष्टे—यद्पीति । अतुल्वार्थत्वेन विकल्पो नेति सूचयन्नाह— अश्वत्थिते । पितामहस्येति,—पितामहकर्कृकत्त्वश्वंसावचनेनेत्य-थः । तदेवाऽऽह—पिप्पछादिति । ॥ १०३ ॥

१. ख. पर्णानि । २. वा । ३. क. झ. ' वि' नास्ति । ४. ''सप्त पिप्पल .....कुसुमानि च विन्यसेत् ।'' इति च. छ. योनीस्ति । ५. क. छ. ष्टितं । इ. फ. त्र पात्रादिः तेन० ।

कर्तुरम्याभिमन्त्रणमाह---

त्वममे सर्वभूतानामन्तश्चरासे पावक।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥१०४॥

अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्धिजानामन्तः शरीराभ्यन्तरे चर
ह सि उपयुक्तान्नपानादीनां पाचकत्वेन वर्तसे । पावक शुद्धिहेतो, कवे क्रान्तदार्शन् , साक्षिवत्पुण्यपापेम्यः सत्यं ब्रृहि । पुण्यपापेम्य इति ह्यच्छोपे पञ्चमी । पुण्यपापान्य- वेक्ष्य सत्यं ब्रृहि दश्येय्वर्थः । अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः तेते सन्दरेत पुरत आनीते कर्ता पेश्चिममण्डछे प्राज्ज्ज्ञास्तिष्ठम् अनेन मन्त्रेण अग्निम् अभिमन्त्रयेत् ;यथाऽऽह नार- दः—''अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुल्झिं सुरज्जितम् । तापे तृतीये संताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्क्व- तम् ॥ " इति । अस्यार्थः— छोहशुद्धयर्थे सुततं छोहपिण्डसुदके निक्षिप्य पुनः संताप्योदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य सन्दरोन गृहीत्वा पुरत आनीते, सत्यपुर- स्कृतं सत्यशब्दयुक्तं '' त्वमग्ने सर्वभूतानाम् " इत्यादिमन्त्रं कर्ता ब्रूयादिति ।

इतरोऽपि प्रागुक्तनियमवानुदङ्मुलोऽयःपिंडमीक्षमाणः कृताक्षजिलेकृयात्—त्वमेव सर्वभूतानामित्यादि ॥ १०४ ॥

बालंभड़ी

कर्तुरिति-प्रािट्टेवाकस्य तु अग्ने वक्तस्यामिति भावः। ममे त्युक्तिरत्र बीजस्। सर्वपदाकेराह
— जरेत्यादि। चरसीत्यस्य छक्ष्यार्थमाह — उपयुक्तेति, भुक्तादीत्यर्थः। साामिप्रायाविशेषणद्वयमित्याह — पावकेत्यादि। साक्षिवत् — साक्षिणो यथा कथयन्ति ; अनेनास्याग्ने एवान्वयो
न पूर्वत्रापीति सूचितम्। यथाश्रुते पञ्चम्याद्यनुपपचेराह — पुण्योति । साक्ष्यनुरोधेन तथोकाविप प्रकृते तदर्थांसम्भवादाह — दर्शयेत्यर्थ इति । ममेति, — शेषस्वविवक्षायां पद्या ।
विशेषमाह — अयः।पिण्डे इति । तापैः क्रियारूपः। अनेन — प्रागुक्तेन । तार्षएपर्यं फिलतमाह — छोहिति । तृतीय इति, — अधिकरणस्वविवक्षया सप्तमी सत्यपुरस्कृतस्वमावविश्वतं ; किन्तु तद्विटतस्वमात्रं विविश्वतिस्याह — सत्यराब्दयुक्तामिति ।
मन्त्रो विशेष्य इत्याह — त्वमिति । अत्र सुरक्षितस्वम् अतिश्विततापकृतमेवः। अत एव
तस्य सस्कुलिङ्गत्वम् । सुरक्षितामिति पागन्तरम्। "जात्येव छोहकोरो यः कुशस्त्रधाक्षिकर्मणि।
इष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥'' इति अग्निवर्णमित्यतः पूर्वपद्यम् । विशेषान्त-

१. ख. सन्तरे । २. क. पाश्चि० । ३.--- १. २८८, २८९ । ४. फ. तापत्रयफ्छमाह ।

प्राड्विवाकस्तु मण्डलभूभागादक्षिणप्रदेशे लेकिकमग्निमुपसमाधाय 'अग्नये पावकाय इति आज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयादग्नौ—''शान्यर्थे जुहयादग्नौ वतमष्टोत्तरं शतम्।" इति स्मरणात् । हुत्वा च तस्मिन्नग्नावयः-पिण्डं प्रक्षिप्य तरिमस्ताप्यमाने धर्मावाहनादिहवनान्तं पूर्वोक्तविधि विधाय तृतीये तापे वर्तमाने अयःपिण्डस्थमग्निमेर्भिमन्त्रेयेत् — '' त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादि-नाम् ॥ जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्ति शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्त-स्मात्पावक उच्यसे ॥ पापेषु दर्शयात्मानमार्चिष्मान् भव पावक । अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वभूँतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ व्यवहारामिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशया-दस्माद्धर्मतस्त्रातुमहीसि ॥" इति ॥ १०४ ॥

अपि च----

तस्येत्युक्तवतो लौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् । अभिवर्ण न्यसेटिपॅण्डं हस्तयोरुभयोरिप ॥ १०५॥

लोहकारोऽपि---

तस्येत्युक्तवतो लोहमिलादि ॥ १०५॥

बालंभड़ी

रसाह—प्रााडिति। मण्डलेति, -यावति भूप्रदेशे मण्डलानि तत इत्यर्थः। नारदमेवाऽऽह--शान्त्यर्थमिति । तापत्रयमप्यत्रैवाशावित्याह - हुत्वा चिति । विधिमिति, - पूर्वोक्तप्रकारं कृत्वेत्यर्थः । सतिसप्तमी । उभयत्र विशेषणेन सुख्याग्निनिरासः । प्राह्विवाक एवात्र कर्ता-त्वाबलात् । नारदमेवाऽऽह—त्वमग्ने वेदा इत्यादि । त्वं मुखं ब्रह्मेति,— त्वयि होमेन देववत्तेषामि तृक्षेरिति भावः। पापेषु पुरुषेषु । चरसि वर्त्तसे । साक्षिवत् अन्तर्यामिवत् । देवोति .--तानीति शेषः तत्स्थाने तत्पाठो वा ॥ १०४ ॥

मुळकृदन्यदुष्याहेत्याह — अपि चेति । समीमत्यस न्यास्या —

१, ख. देवा । २. क. त्वमंत्रे। छ. त्वमंत्रे। तानि। ३. ख. छ. ज. मानवाः। ४. वि. क्षिप्रं।

तस्य कर्तुरित्युक्तवतः ''त्वमग्ने सर्वभूताना ्न'' इत्याद्यभिमन्त्रणं कृतवतो छोहं छै. हिवकारं पिण्डं पञ्चाद्यात्पिलकं पञ्चाद्यात्पलसिमतं सममस्त्ररितम्, सर्वतश्च समं वृत्तं स्लक्ष्णं च तथाऽष्टाङ्गुलगयामम्—''अस्तरीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु तापयेदग्नो पञ्चाद्यात्पलिकं समम् ॥'' इति पितामहस्मरणात् ; अग्निवर्णमग्निसद-5 द्यमुभयोहस्त्रयोरश्वत्थपत्रदाधदूर्वाद्यन्तरितयोर्ग्यसेत् निक्षिपेत्माडिवाकः ॥ १०५॥

ततः किं कुर्योदित्यत् आह्—

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्वजेत ।

स पुरुषस्तातं लोहिपिण्डं अञ्जलिना गृहीत्वा सप्त मण्डलानि शनैर्बजेत् । एवकारेण मण्डलेष्वेव पदस्यासं मण्डलानिकमणं च दर्शयति ; यथाऽऽह पिताम-10 हः—-''न मण्डलमतिकामेन्नाप्यवीक् स्थापयेत्पदम् ।'' इति ॥ १०५८ ॥ सीव मण्डलानि शनैत्रेजेदित्युत्तम् ; तत्रैकैकं मण्डलं कंप्रमाणं मण्डलयोरन्तरं च

कियध्प्रमाणकामत्यत आह---

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥ षोडश अङ्गुलानि यस्य तत् षोडशाङ्गुलकम् ; षोडशाङ्गुलप्रमाणं

स तमादाय सप्तैवेत्यादि ॥ १०६॥

बालंभट्टी

अस्तरिहितामिति, कोणरिहतिमित्यर्थः। अर्थान्तरमाह — सर्वतरच समिमिति।तदर्थंद्रयमाह — वृत्तं रुठक्ष्णं चेति । विशेषमाह — तथिति । पैतामहे समिमित्यस्य चोक्तिरिति प्रागुक्तार्थंङाभः। अत्राग्निहीनिमिति एाठं भृत्वाऽग्निकैणरिहतिमिति व्याख्यातवान् कल्पतरः। अग्निवर्णवस्य प्रकारान्तरेणापि संभवादाह — अग्निसहरामिति, — दाहकतया तत्तुल्यमित्यर्थः । व्यासस्यासंभवादाह — निक्षिपेदिति । प्राङ्किवष्ण प्रवात कर्त्तेत्याह — प्रास्ति ॥ १०५॥

तत इति—तत्र निश्लेपानन्तरमित्यर्थः । कर्तेति शेषः । एवाधिक्यं परिहरित— एवेति ॥ १०५८ ॥

सङ्गतिमाह सतेविति । किं कियत् । तस्योभयप्रतियोगिकस्वादाह —

मण्डलं बोद्धन्यम्। मण्डल्योरन्तरं मध्यं च तावदेव। षोडशाङ्गुल्कमेव सप्तमण्डलानि व्रजे दिति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तम् , अतश्वाष्टमण्डलानि षोडशाङ्गुल्कानिः; मण्डलान्तराणि तु सन्त तावव्प्रमाणानिः; एतदेव नारदेन परिसंख्यायोक्तम्—''द्वाविं शदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्तरम्। अर्थीभर्मण्डलेश्वेन्वस्थालां शतद्वयम्।। चरवा-रिशत्समाधिकं भूमेरङ्गुलमानतः।'' इति । अयमर्थः—अवस्थानमण्डलात्षोडशाङ्ग् 5 लान्मण्डलान्तरमन्यन्मण्डलम्, द्वितीयायोकमेकं द्वाविंशदङ्गुलं सान्तरालं, तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलम् । गन्तन्यानि च सन्त मण्डलानि सान्तरालानि द्वाविंशदङ्गुल्यन्यवमष्टिमिण्डलेश्वलारिशदिकं शतद्वयं भूमेरङ्गुल्यानतोऽङ्गुल्यानामिति सार्वविभक्तिकस्तिसः। अर्सिमस्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं लमानामिति सार्वविभक्तिकस्तिसः। अर्सिमस्तु पक्षेऽवस्थानमण्डलं षोडशाङ्गुलं विश्वाय द्वाविंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्तानां सान्तरालमण्डलर्मूभागानामेकमेकं भूमागं 10 दिधा विभज्यान्तरालभूभागान् पोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु दि-षोडशाङ्गुलप्रमाणोषु गन्तुपदप्रमाणानि सप्त मण्डलानि कार्याणि ; यथा

बालंभद्दी

मण्डलयोरिति । प्रमाणार्थकाङ्गुल्झाब्दोऽदन्तो नित्यक्कावः मण्डलान्तरम् अन्यत् मण्डलम् । सर्वमिति न्यायेनाऽऽह-तावदेवेति। न्युनतां विशेषं च पारहरित-सप्तेति। उक्तम् उक्तप्रायम्। फिल्तमाह —अतश्चेति । मण्डलान्तिति —मण्डलानामन्तराणीत्यर्थः तु उक्तवेलक्षण्ये । तदेवाऽऽह —स्त्तेति, —तेष भ्रमेव सत्त्वादिति भावः । परोति, — उभ्यसङ्क्षणमेक्षक्रत्ये-त्यर्थः । मण्डलान्तर्म् —अन्यत् मण्डलम् । उक्तरीत्याः मण्डलस्य द्वावित्रवाद्वह्णाक्ष्वत्वस्यः । मण्डलान्तर्म् —अन्यत् मण्डलम् । उक्तरीत्याः मण्डलस्य द्वावित्रवाद्वह्णाक्ष्वत्वस्य वाधितत्वाद्वह—अयमर्थ इति । उक्तहेवोरेवाऽऽह—सान्तरालमिति । पर्यवसितमाह—तदेवामिति । अधाभित्रत्याद्यर्थमाह—एवमिति, —उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । चत्वेति, —बहुन्नीहः। विभक्तव्यन्तरायोग्यत्वादाह—मानमिति । इतिरथसमान्ना । तदुपपित्माह—साँवैति । अस्मित्तु पक्षे इति-द्वितीवादिमण्डलानां द्वावित्रदङ्कल्वमिति नारदोक्तपक्षे त्वत्वर्थः । कार्याणीति, —अन्यथा प्रागपि । ततः पादप्रक्षेपसंभवादुक्तपक्षतो भेदापरपा तद्विरोधापिति

 [&]quot;षट्पञ्चात्रासम्भिष्कं भूमेस्तुपरिकल्पनम्।" इति (पाठान्तरम्) २. क. ख. ग. छ. च. ज. अष्टाभिः। ३.—१. २७५. २७६.। ४. ग. भूतपूर्। ५. ग. माणमण्डलान्विरच्य। ६. फ भण्डलस्य इत्यादि 'अष्टाभिरित्याद्य' इत्यन्तं नास्ति। ७. फ. आद्यादित्वात् अस्मिरः। ८. फ. वान्यूलोक्तपर।

तेनैवोक्तम् ''मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्याक्तयदसम्मितम्।'' इंति । यक्त पितामहेनोक्तम् ''कार्यन्मण्डलान्यष्टें पुरस्तान्नवमं तेथा। आग्नेयं मण्डलं चाऽऽयं द्वितीयं वारुणं स्मृतम्॥ तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पश्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कोवरमुच्यते ॥ सत्त-मं सोमदैवत्यं सावित्रं त्वष्टमं तथा। नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ द्वार्त्रं-ठ शदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलेरवाङ्गुलानां शतद्वयम् ॥ षटपञ्चा-श्वात्समिषकं भूमेस्तु परिकरपना । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः ॥ मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ॥'' इति । तन्नवमं सर्वदैवत्यमपिनि-ताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विद्याष्टाभिर्मण्डलेरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशाङ्गलप्रमाणे-रङ्गुलानां षट्पञ्चाशदिकं शतद्वयं संपद्यते। तत्रापि गन्तव्यानि सत्तेव मण्डलानि। यतः त्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुद्धयते। अङ्गुलप्रमाणं च—''तिर्ययवोदराण्यष्टा-वूर्ष्या वा श्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गलस्योक्तं वितिस्तर्द्वादशाङ्गुलः ॥ हस्ते वितिस्तिहित्यं दण्डो हस्तचतुष्टयम्। तत्सहस्त्रद्वयं कोशो योजनं तचतुष्टयम्॥''इतिवोद्धन्यम॥' ०६॥

बालंभट्टी

रिति भावः। तैनेव—नारदेनेव। सिमातं—तुल्यस्। यदि शोध्यपदं पोडशाङ्गुलार्देषिकं,तदान्तर,लं पोडशाङ्गुलान्त्यूनमेव भवित यदिशोध्यपदं पोडशाङ्गुलाद्व्यं, तदा विपरीतं कार्यम् इति भावः। एवं मूलोक्तपक्षेऽपि पद्ममाणमेव आन्तरमण्डलं तन्मप्ये कार्यमिति बोध्यम्। अन्यविरोधं परिहरित — या्चिति । कारयेदिति,—" अभ्रेविष्यं मवक्ष्यामि यथा-वच्छाख्योदितम्।" इत्यादिः। मदनरत्ने तु " अष्टमं सवैदेवतम् । पुरस्तान्नवमंयन्तु तन्मह्त्यार्थिवं विदुः॥ स्द्रोमयेन तु कृतान्यिद्वः पर्युक्षितानि वा।" इति पाटः। मण्डलानां परिमाणमाह—द्वात्रिश्चरिति,—इदं प्रागुक्तरीत्या बोध्यम्। प्रचीदिता इति " विन्यसेख पदं तेषु कर्तां नित्यमिति स्थितिः।" इति शेषः। नतु नवानां मन्डलानां स्वयमुक्तवाद्यः भिरित्यपुक्तम् ; किञ्च प्रागुक्तरीत्या योजने चक्षारिश्चरिक्तिस्युन्वतम् ; अन्यथा वताऽप्याधिक्यापत्तिरत लाह—तत्र नवममिति। तत्सङ्ख्योक्तः पाटान्तरानुरोधाखाऽऽह— अपरीति। मूलादिवरोधं समाधत्ते—तत्रापीति, नवस्वपीत्यर्थः। एवं च "चत्रविरोधं समाधत्ते—तत्रापीति, नवस्वपीत्यर्थः। एवं च "क्वार्विशिर्यं अष्टमनवममण्डलान्तरालभूभागं विहाय बोध्यम्—तस्य गमनानर्हस्वात्; एवं च "चत्रविश्वरित्याक्ष्यात्वा भूमस्तु परिकल्पना ॥" इति कल्पतक्कपाठेऽपि आद्यमवस्यान्तरण्डलं विहायाङ्गुल्यरितमाणं योज्यम्—प्रमाणं चेति, नबोद्धव्यामस्वज्ञाऽन्वयः॥ १०६॥

९ -- ना० १. २९९ । २. ग. च. समृतम् । ३. क. तत्र नव० । ४. फ. लाधिकम् । ५. फ. 'च' नास्ति ।

सप्त मण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यामित्यत आह—

मुक्तामि मृदितवीहिरदग्धः शुद्धिमामुयात्।

अष्टेमे मण्डले स्थित्वा नवमे मण्डले अग्नितप्तमयः(पण्ड त्यक्का कराभ्यां त्रीहीन्मर्दयि-त्वा अदग्धहस्तश्चेन्द्रिद्धमामुयात्। दग्धहस्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थसिद्धम् । यस्तु सन्त्रासात्प्रस्ख-लन् हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते,तथाऽप्यशुद्धो न भवति;यथाऽऽह कात्यायनः-''प्रस्खलन्नाभि-शस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते।अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत्॥'गैहति॥१०६८॥

कम्प अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत्॥ १०७॥

यदा गच्छते। उन्तराष्ट्रममण्डलाद्वीगेव पिण्डः पतित दग्धादग्थत्वे वा संशयः, तदा पुनर्हरेदित्यर्थप्राप्तमुक्तम् । अत्र चायमनुष्ठानक्रमः—पूर्वेचुर्भूत्शुार्ह्धं विधायापैरेचुर्मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रेक्तत्र तत्र संपू-ज्याग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्द्धं अग्नावयःपिण्डं निधाय धर्मावाहनादि-सर्वदेवताधूजावनान्तां निर्वर्द्धं, उपोषितस्य स्नातस्यः ऽऽईवाससः पश्चिमे मण्डले तिष्ठ-तो त्रीहिमर्दनादिकरसँस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरासे बध्वा प्राािचु-वाकस्तृतीये तापेऽग्निमिममन्त्र्यं तप्तमयःपिण्डं सन्दंशेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितं 15

मुक्ताग्निर्मृदितत्रीहिरित्यादि ॥ १०७॥

वालंभद्टी

सप्तेति, नान्वस्यादिः। भिन्ने पदे सुख्यस्य तस्याभावादाह — तप्तमय इति। तालपार्थमाह — त्रीहाति, — चाब्दस्तु प्रागुक्त एवः प्रकृतस्वादाह — अद्रग्धहस्तश्चिदिति। अर्थेति, —
विनाँऽपि मूळे प्रस्ययं तस्य सिद्धस्वम्। विशेषमाह — यस्त्विति । स्वल्लिति, — अभिशस्तः
संत्रासात् प्रस्वलन् सन् यदि हस्ताभ्यामन्यत्रस्याद्यन्वयः । मूळे हर्स्तादिति जातावेकवचनम् । तस्येति शेषस्वविवश्वस्या पष्टा । अयःपिण्डमिति शेषः । राजेति भावः ॥१०६-॥
मूलोक्तमन्यदाह — किं चेति। गच्छत इति, —हस्ताभ्यामिति शेषः । नायमपूर्वो विधिरिस्याह — अर्थप्राप्तामिति । स्पष्टार्थमाह — तंत्र चेति, — अग्निविधिविषये इस्यर्थः ।
अधिदेवताः अग्न्यादयः । विधाय कारयित्वा । गृहीत्नेति, -तरपुरतः समानातमिति शेषः।

१. क. ग्रुदो न भवति ; यथाऽऽहा च. अदायदशुद्धिमान्त्रयात्। २. विश्वता ३. ख. य परे०। ४. क. इ. इ. 'मन्त्रः' हित नास्ति। ५.क. मर्दनादिसंस्कारम्। ख. दिकं कास०। छ. दिकं संस्का०। ६. फ. वाही-निति। ७. फ. विनापि प्रत्यमिति मूले तस्य साधुत्वम् । विशे० १८. अनेन मिता० 'हस्तादन्यत्र' इति पाठो लम्पते। ९. मिता० ' अत्र च ' इति। Б

तस्याञ्जलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले प्रैक्षिप्यादग्धः शुद्धो भवतीति ॥१०७॥ इत्यग्निविधिः ॥

संप्रस्युदकविधिमाह—

सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य कम् । नाभिद्द्योद्दकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् ॥ १०८॥

हे वरुण सत्येन मौंऽभिरक्ष त्विमत्येनन मन्त्रेण कमुदक्मभिशाप्याभिमन्त्र्य नाभिद्रप्तोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थिंतस्य पुरुषस्योर्क् गृहीत्वा शोष्येा जलं प्रविशेत् जले निमज्जेत् । एतच वरुणपूजायां सत्याम्—"' गन्धमाल्यैः सुरिभ-भिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः॥'' इति नारदस्मर-

कृतलक्षणौ हस्तौ दर्शयित्वा पुनश्च मृदितबीहिरण्यलक्षितदाहः पराजयन्य अकल्लाटस्वेदा-दिलक्षणहीनः कृहकादिशक्काविनिर्मुक्तं मुद्धिमाण्त्रयात्। दाहसंशयान्तराविण्यपतनयोस्तु पुनः त्रिरात्रे सप्तरात्रे वा समृत्यन्तरानुसारात् करणमवसेयम् ; स्पष्टमन्यत् ॥१०५॥१०६॥८०७॥ प्रागुक्तनियमवानेव नृपद्माद्मणाद्धिष्टितसुदकान्तं गम्बा ततः — सत्येन साभि-

रक्षस्वेत्यादि ॥ १०८ ॥

बालंभड़ी

सोऽपि कैर्ताऽपि ॥ १०७ ॥ इत्यक्षिविधिः ॥

सङ्गतिमाह—संप्रतीति। मामित्यस्य मेत्यादेश इत्याह—मामिति,—ततँ एव कर्तुरयं मन्त्रः। इतीत्यस्य व्याख्या—अनेन मन्त्रेणोति। कम् इत्यस्य च उदकमिति। धात्नामनेकार्थवादाह— अमिमन्त्र्योति। पुरुषेति,— यस्य कस्यिच्छियस इत्यर्थः। अत एव ''बाह्याणः अन्त्रियो वैदयो रागद्वेषविवार्जेतः। नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवद्वली॥''
इति नारदः। तद्ग्हणोत्तरं प्रवेशस्यासंभवादाह—निमज्ञेदिति । कममाह—प्राग्वदेतच्चेति;—कार्यामिति शेषः। एवमग्रेऽपि। प्रकुर्वीत इति—दद्यादित्यर्थः; अत एव '' स्थापयेत् प्रथमं तोये सम्भवत् पुरुषं नृषः। आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम्॥''
अत एव वरुणायेति चतुर्थां उक्तहेतोरेवोक्तम् —आदाविति । समेति,—पाडिवाक

१.क. निश्चिषा। २.क०हीला तु जला ३. ख. घ. छ.ज.मामभिन। ग. मा मां अभिरत। ४. स. ०णोदकस्थस्य। छ. च. छ स्थस्य पुरुषस्य। ५. अयं उल्लोको नारदीय नोपल्रस्यते। इ.फ. कर्ताऽपि। एवं प्रागपि॥ १०७॥ ७. फ. अत एव। ८. मिता० 'प्राग्वत्' हति नास्ति । ९. फ. 'अत एव' इत्यारम्य ' प्राग्वदेवाऽऽह—तथा ' इत्यन्तं नास्ति ।

णात् । तथा साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादिसकळदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्र-शिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च । तथा—''तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराधं तु निर्मितम् । ग्रुद्धेश्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥ अतस्वं दर्शयाऽऽत्मानं ग्रुमाग्रुमपरीक्षणे।'' इति प्राड्विवाकेनोदकाभिर्मन्त्रणं कृते शोध्यः ''सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुण'' इत्युदकं प्रौधयते । उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि--''नदीषु तनुवेगासु ह्यं वर्षेषु वंदेषु च । ह्वदेषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु च ॥'' इति । तथा पिता-महेनापि—''स्थिरतोयं निमज्जेतु न प्राहिणि न चाल्पकं । तृणशैवालरिहते जल्लोकामस्यवर्जिते॥ देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्योद्विशोधनम् । आहार्यं वर्ष्योक्तियं शीव्रगासु नदीषु च॥ आविशेत्स्रतिलेले नित्यम्,भिपङ्कविषाजेते।'' इति । आहार्यं तडा-गादिश्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्षितं जल्म् । नाभिप्रमाणोदकस्थश्च यिष्ठयक्षोद्भवां 10 धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राह्मुखस्तिष्ठेत् ,—'' उदके प्राह्मुखस्तिष्ठद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य च।'' इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किं वर्तव्यमित्यत आह—

समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः।

सत्येनाभिरक्षस्व वरुणेत्येवमन्तर्जेलेन उदक्रमभिमन्त्र्य नाभिप्रमाणोदकस्थस्य अति-दृढस्य बालेनः पुरुषस्य जरू हस्ताभ्यां गृहीत्वा उदकं प्रविशेत्। पुनर्प्रहणमादरार्थम्॥९०८॥ मध्यमेन च धानुष्केण धनुषा च मध्यमेन निमज्जतः—समकाल्रिम्षुं सु-

क्तमित्यादि ॥ १०९ ॥

बालंभद्दी

इस्वर्थः । प्राग्वदेवाऽऽइ-तथेति । "ततस्त्वावाइयेदेवान् सिक्छं चानुमन्त्रयेत् ।" इति पितामहः । देवान् धर्मावाइनादिशिरः पत्रारोपणान्तं कुर्यादिस्यर्थः । अन्यदः याह—तथेति। इति—अनेन मन्त्रेण । च स्वर्थे। वहेषु,—प्रैस्त्वणेषु। चेति पाठः वेति पाठेऽप्रिमेऽः पि तत्रैव । तथा तद्वत् । नापि,—उक्तिम्यर्थस्य पुषदः । प्राही—मकरः । अरुपक् इति—कुस्तायां कन् । ज्रष्टैकोति—मध्यमपदलोपः। समासः। नित्यं—सर्वेतः । आहृतम् —आनीतम्। विशेषमाह—नामीति । धर्मस्थूणां—धर्मप्रतिमां " सूर्मां स्थूणाऽयः प्रतिमां " ईत्य- सरः । अवध्यश्च धारणात्मकसंयोगिवशेषः । नारदमाह—उदके इति,— नाभिद्रष्ट इत्यर्थः ; तथा च साऽपि कृत्वा तत्वाऽऽदो स्थाप्येति मावः॥ १०८॥

समकालमिति गमनिकयाविशेषणम्। तच साकाङ्क्षामिति प्रकृतत्वादाह—

क. द्वेस्तु। २. दकनिमन्त्रणे कृते। ३. क. छ. प्रार्थयेत्। ४. च महे०। ५.-१. ३०५.। ६. क. च. विजितम्। ७. प. प्रस्तरणेषु। ८. द्वि वै. ३५.।

गैते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाग्नुयात् ॥ १०९ ॥

बालंभट्टी

मैंडजोति । गते इति, न्मध्यमशरपातस्थानं प्रतीति भावः । तिस्मन् इत्यस्य व्यवस्या जिवन्येकास्मिन्पुरुषे इति, नर इति लब्धमिदम् । अत एवाऽऽह—अन्य इति । तद्यस्याह—शरीति अशांआधन् । तत्र तथा । आनीयिति—यतस्य गतस्तवाऽऽनीयेत्यर्थः । जले निमग्नाङ्गं, — सप्तम्येथे बहुनीहिः । जलेनिमग्नामिति पाटोऽपि अशांआधन् । तत्र तद्विशिष्टं जलं पश्यतीत्यवार्थः । यद्वा निमज्जनं कर्णाधानिप्रायम् । दशैनं मस्तकाभिप्रायामि त्यनुपदं स्कुटीमविष्यति । अस्पष्टतया सर्वोप्रतीतेराह—एतदिति । त्रिष्मितं, अत एव "अस्पु प्रवेश्य पुरुषं प्रक्षिपेत् सायकत्रयम् ।" इति बहुस्पतिः । एकः पुरुषः । पश्चम्यर्थे बहुनीहिणा छन्धं स्थानं विश्वनिष्ट—तोरणेति "तोरणोऽस्त्री विद्वर्द्वरम्।" हैत्यमरः।स्थितयोरिति, न्तयोः सतोरिति भावः ।तृतीयिति, न्तरारणमुखस्यतप्राड्विवाकसंय-न्धवृतीयकरताछिकासमकाछिकम् ।" इति । क्षिपेषु शरेषु सस्य मज्जनं गमनं च तृतीयकरताछिकासमकाछिकं कार्यमित्यर्थः । प्राते सति । प्राप्य छन्ध्या । अदर्शनैहेतुमाह — अन्तरिति । हितः तत्समाप्तो । प्रागुक्तहेतोरेवाऽऽह —स्पष्टीति । समं समकाछम् । गमनिति समाहारद्वन्दः । गते तत्स्थानं प्राप्ते सति । अदर्शनेहेतुमाह—अन्तरिति, सम्यगन्तरुकैक्शतिमाह समाहार्वेश्य । गते तत्स्थानं प्राप्ते सति । अदर्शनेहेतुमाह — अन्तरिति, सम्यगन्तरुकैक्शतिमः । र । विश्वलनं शति पृले। ३ हि. पु १६ । ४ . फ दर्शने हे०।

कृतं नारदेन—''पश्चाशतो धावकानां यो स्यातामधिको जवे । तो च तत्र नियोक्तन्यो शरानयनकारणात् ॥'' इति । तोरणं च निमञ्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोष्ट्रितं कार्यम्—'' गत्वा तु तञ्जलस्थानतटे तोरणमुच्छितम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥'' इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैणवं च धनुर्मङ्गलद्वयेः श्वेतपुष्पादिभिःप्रथमं संपूज्येत्-''शरान् संपूज्येत्वृर्वं वैणवं च धनुरतः 5 था । मङ्गलेर्ष्वृपपुष्पेष्वेश्च ततः कर्म समाचरेत्॥'' इति पितामहवचनात् ॥ धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेनोक्तम्—'' रं धनुः सप्तश्चातं मध्यमं षदशतं स्मृतम् । मन्दं पश्चशतं ग्रेयमेष श्वेयो धनुर्विधिः॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच शरत्रयम्। हस्तानां तु शतं साधं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः॥ न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्विपतः सायकांस्तथा।'' इति । अङ्गलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं कृतं धनुः।एवं षदशतं पञ्चशतं च; एवं विकादशाङ्गलाधिकं हस्तचतुष्टयं कृतस्य धनुषः प्रमाणम्। मध्यमस्य दशाङ्गलाधिकम् ; मन्दस्य नवाङ्गलाधिकमित्युक्तं भवति । शराश्वानायसाप्रा वैणवाः कार्याः—

बाछंभड़ी

ति सस्तकस्यिणि निमज्जनादिति भावः । एतदाशयेनैव यदि न पश्यतिखुक्तम् । अत एव मूळिवरोधे नेति भावः । नारदोऽपि ने— '' शरप्रक्षेपणस्थानाषुवा जवसमिन्वतः । गच्छे-लरमया शक्तया यत्रासौ मध्यमः शरः ॥ मध्यमं शरमादाय पुरुषो यस्तथाविधः । प्रत्यागच्छेनु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥'' गतः आगतें, अन्यत् प्रायत् । विशेषानेवाऽऽह्—जिवेनोश्चेत्यादिना । च स्वर्थे । एवमग्रेऽपि । तत्र हेतुमाह —शरेति । फळमपीह हेतुः तद्वृषहेतोस्तावेव नियोक्तव्यावित्यथः । संशोध्येति, —तस्य यो कर्णावित्यथः। शोध्यकर्णेति पाठान्तरम् । तज्जळेति, —दिव्यज्ञसमीपसृष्यदेशामित्यथः । अत एवाऽऽह्—तटे इति । उच्छितं शोध्यकर्णप्रमाणमुाच्छ्रतामेल्यथः । विशेषमाह—शरेति । वैण्यं धनुश्चे-त्यथः। तत् इति, —अत एव प्वंग्रुक्तम् प्रथमामिति। विशेषमाह—शरेति । वैण्यं धनुश्चे-त्यं । ति हित्ताः पादप्रणे । कि कृत्वा क्रियत इत्यत आह—हस्तानामिति। तथा कि च । न्यूनाधिके तस्मिन् सति सायकान् श्चिपतो दोषः स्यादित्यथः। सन्तशतमित्यादेः भिन्नपन्नवे बहुवचनापत्तिः; समाहारिद्वगौ ङीवापात्तरसंभवापत्तिश्चातः सप्ताधिकशताक्ष्यः । अत्रप्तावित्,—यस्य तदिति , व्यम्माणिति। हातामिति, —यस्य तदिति । अर्थाणमित्यर्थे । वाच्योऽतत्तत्वक्रताह्तः अर्थाणमित्यर्थे वाच्योऽतत्तत्वक्रत्वत्वक्रत्वानिति। शतामिति। हातामिति, —यस्य तदिति ।

क. पुष्पधूपैश्च । २. च. विरोधेनेति । ३ ९. ३०९ — ९०. । ४. फ. आगत इत्यादि प्राप्तत् । ५. प. प्रयोगिविष्य ० । ६. फ. त्यादिवाच्योऽर्थस्तत्कि ।

''शर्गर्रचानायसाश्रांस्तु प्रकुर्वीत विद्युद्धये। वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेता तु सुदृढं क्षिपेत्॥'' इति स्मरणात्। क्षेप्ता तु क्षित्रयः,तद्वृत्तिर्वी ब्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः; यदाह—''क्षेप्ता च क्षित्रयः प्रोक्तस्तवृत्तिर्बाह्मणोऽपि वा। अक्र्इद्धयः शान्तः सोपवासस्ततः क्षिपेत्॥'' इति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो प्राह्मः ''तेषां च ग्रेषितानां च शराणां शास्त्रचोदन्तात् । मध्यमस्तु शरो प्राह्मः पुरुषेण बङीयसा ॥'' इति वचनात् । तत्रापि पतन स्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात्—'' शरस्य पतनं ग्राह्मं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पन् सर्पन् शरो यायाद्र्यद्वर्तरं यतः॥'' इति वचनात् ॥ वाते च प्रवाति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कार्यः—''इषुं न प्रिक्षेपेद्विद्वान्मारुते चातिवायिति । विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुङे ॥ तृणगुत्मखतावछीपङ्कपाषाणसंयुते।'' इति पिता-मह्वचनात् । ''निमंग्राङ्गं पश्येचेच्छुद्धिमाग्रयात् '' इति वदर्तोऽनुन्माज्ञताङ्गस्याछुद्धिः द्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाचास्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥ '' इति एकाङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थानाद्वाऽन्यत्र गमनाचास्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥ '' इति एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति च कर्णांचाभिप्रायेण— '' शिरोमात्रं तु दर्श्येत न कर्णों

बालंबद्दी

क्षेषः । तात्पर्यार्थमाह—एवं चोति । अनायसीति—अयोविकाररूपाप्रभागरहिता इत्यर्थः। कात्यायनमाह— शरांश्चेति । सुदृढमिति स्चितं विशेषमाह—क्षेप्तेति । पितामहमाह—यथाऽऽहोति । ततःक्षिपेदिति ,—तथा छिचिरित पाठान्तरम् । विशेषसुक्तमेवाऽऽह— त्रिष्ठिति । एवमप्रेऽपि । अत्र सर्वापितामहोक्तिरेव । प्रोपितानाम् प्रक्षिप्तानां । तेषाम् उक्तछक्षणानाम् । तत्रापि मध्यमशरविषयेऽपि । सपित्रिति शत्रन्तम् । वीप्तायां द्वित्वम् । अतिवायतीति ,आपं, प्रतिवायतीति पाठो वा। स्थाणुं , वृक्षविशेषः "स्थाणुर्वा ना ध्रवः शक्कुः" इत्यसरः । उत्तरसङ्गतये आह—निमग्नाङ्गमिति । वदता मृत्कृकता । चोऽप्यर्थे । अन्ययेति,— " आगतस्तु शरमाही न तस्यित तथा जले । अन्वर्जकगतः सम्यक् तदा छुद्धं विविद्देशेत् ॥" इत्यादि अन्यथेत्यस्यैवार्थमाह— एकाङ्गिति । स्थानपदार्थमाह— यस्मिन्निति । मिथोऽविरोधायाऽऽह— एकाङ्गिति । चस्वर्थे । अपि उक्तसमुच्चये

९ क. न यसा० । २. तिः श्राह्मणो वा । ३. ख. च. प्रवायति । ४. ङ. वदतोन्माज्जि० । ५. फ. अप्रे । ६. अनेन मिता० 'वृक्षास्थाणु' इत्यवगम्यते । ७. द्वि. बनों. ८. ।

10

नापि नासिका । अप्यु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमिप निर्दिशेत् ॥" इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र प्रयोगक्रमः—उक्तळक्षणजळाश्चयसिनधानुक्तळक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे देशे ळक्ष्यं निधाय तोरणसिनधौ सशरं धनुः संपूज्य जळाशये वरुण-मावाह्य प्रजयित्वा तत्तीरे धर्मादीश्च देवान् हवनान्तिमृष्ट्या शोष्यस्य शिरासि प्रतिज्ञापत्र माबध्य प्राड्डिवाको जळमिममन्त्रयते ''तोय त्वं प्राणिनां प्राणः"इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोध्यः 'स्त्येन" इत्यादिना मन्त्रेण जळमिममन्त्रय गृहीतस्यूणस्य नामिमात्रोदका-विध्यतस्य बळीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशर पातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिश्च तोरणमूळे स्थिते प्राड्विवाकेन ताळत्रये दत्ते युगपद्गमनमज्जनमधशरानयनामिति ॥ १०९ ॥ इत्युदकाविधिः ॥

इदानीं विषविधानमाह-

त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यर्धेमें व्यवस्थितः। त्रायस्वास्मादंभीशापात्सत्येन भवमेऽमृतम्॥ ११०॥

अनिमम्भर्येवेषुत्रये क्षिप्ते मध्यमेषु समीपे जिवष्टं पुरुषमास्थाप्यमञ्जनसमकाल-मेवोदकसमीपादन्यो जिवष्टः तमिषुप्रदेशं प्रधावन् गच्छेत् ॥ ते च तिस्मन् पूर्वोप-स्थितमिषुमादाय प्रत्यागतो यद्युदस्थितमम्नांगमदेशान्तरस्थं च पश्येत्ततः श्रुद्धिमाप्नुया-दिति कृतस्याख्यानमेवेतत् ॥ १०९ ॥

प्रागुक्तनियमवानेव झूहादिनुपबाह्मसमीपस्थः काळन्यवस्थायाः स्मृत्यन्तरोक्तपरिमा-णं विषमादायाभिमंत्रवेद त्व विष ब्रह्मणः पुत्रेत्यादि ॥ ११० ॥

बालंभड़ी

विद्योषेति,—तेनैवेति भावः। सन्नियौ पश्चिमतीरदेशे। तत्तीरे अक्षतपुक्षादौ । अथ तदः— भिमन्त्रणानन्तरम्। स्थूणस्येति—प्राङ्गुखस्येति शेषः। प्राङ्जिति तोरणमृङास्थितेनेत्यादि । दत्ते इति,—तृतीयतालिकासमकालमिति भावः॥ १०९॥ इखुदकविधिः॥

सङ्गतिमाह - इदानीमिति । व्यवस्थितमिति पाठः -- विषशब्दस्य क्षीबत्वात् ।

१. विश्व० धर्मव्यव०। २. विश्व० । स्मान् माऽमि० ।

एवमुक्ता विषं शार्ङ्ग भक्षयेद्धिमशैळजम् । यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धि तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११॥

''त्वं विष" इत्यादिमन्त्रेण विषमिमिमन्त्र्य कर्ता विषं हिमशैलजं श्रृङ्गप्रभवं मक्षयेत्। तच्च
भिक्षितं यस्थ विषं वेगैविंना जीर्यति स शुद्धो भवित ! विषवेगो नाम धातोधीत्व5 न्तरप्राप्तिः—''धातोधीत्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः।'' इति वचनात् । धातवश्व
त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणीति सप्त । एवं च सप्तेव विषवेगा भवित्ति ।
तेषां च लक्षणानि पृथगेव विषतन्त्रे कथितानि—''वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयित विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेगौ । यो
वेगः पञ्चमोऽसौ नयनैविवशतां कण्ठभङ्गं च हिक्कां षष्ठो निश्वासमोही वितरित च
10 मृतिं सप्तमो मक्षकस्य ॥ '' इति । अत्र च महादेवस्य पूजा कर्तव्या; यथाऽऽह
नारदः—''दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसिन्नधौ । धूपोपहारमन्त्रेश्च पूजायित्वा
महेश्वरम् ॥'' इति । प्राड्विवाकः क्वतोपवासो महोदेवं पूजायित्वा तस्य पुरतो विषं

एवमुक्ता विषं शार्ङ्गमित्यादि ॥ १११ ॥

एवमिति प्रकारार्थं मन्त्रानधिकृतस्थानभिज्यस्य वाऽयमेवार्थः । पर्यायवर्गनिर्वाच्यो(?) यथा स्थात् शाङ्गीवचनं मन्द्वीर्थविषनिवृत्त्यर्थः। हैमवचनं काळकृटादिब्युदासार्थस्। स्पष्टमन्यत् ॥ १११ ॥

बालंभद्दी

एवमग्रेऽपि । विषामिखस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयेन एवमुक्केखस्यार्थमाह— विषमभीति । प्रकृतत्वादाह—विषवेगैरिति । विङ्थांविवक्षया आह—जीर्यतीत्यादि । यैगैरिति बहुवचनस्वितमाह—विषेति । पिनामहमाह—धातोरिति । चलेति,— लक्षणानि विव्यर्थः।तदेवाऽऽह—वेग इति। तस्योद्धम् इति पूर्वांन्वयि। तस्योति शेषस्वविवक्षया षष्ठी। तत्पराविति यथाक्रममिति भावः । नयेति,—तयोविवक्षतामितच्चलताम्,—कण्ठभङ्गं हिक्कां चेल्यर्थः। चस्त्वयें व्युक्तमे च । विशेषमाह—अत्र चेति । तदानन्तर्याभावात् यथान्थ्यतासङ्गतेनांत्रस्य प्रयोगक्रममाह—प्राहित्यादि । तदिने वपवासञ्जमापस्या सैत्यस्य

१ विश्व जीर्णम् । २ ख. घ. नयति ।

व्यवस्थाप्य, धर्मादिपूजां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरासि निधाय विषमिमिन्त्रयते—''त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापानां दर्शया-ऽऽत्मानं शुद्धानाममृतं भवा। मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् । त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव ॥'' ईति । एवमिमिनन्त्र्य दक्षिणामिमुखाय स्थिता-य दखात् नारदवचनात्—''द्विज्ञानां सित्रधावेच दक्षिणामिमुखो स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषं दद्यात्ममाहितः ॥'' इति । विषं च वत्सनाभादि प्राह्मम्—''शृक्षणो वत्सनामस्य हिमैजस्य विषस्य चें ॥ '' इति पितामहवचनात्। वर्ष्यानि च तथैवोक्तानि—''चारितानि च जीणीनि क्रात्रिमाणि तथैव च । भूमि-जानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयते ॥'' इति । नारदेनापि—''भृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा । काळक्ट्रमळाबुं च विषं यत्नेन वर्जयत् ॥'' ईति । काळश्च नारदेनोक्तः—''तौर्ळियित्वेस्तिते काळे देयं तद्धि हिमागमे ॥ नापराह्वे न मध्याह्वे न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ।'' ईति । काळान्तरे तुक्तप्रमाणादल्यं देयम्—''वर्षे

बालंभट्टी

क. ध्यशिर०। २. प. मा. पितामहनचन मिदमा ३. च. च. हैम०। ४. क. घ.च. ना प.क. ङ. तथा च ना०। घ. तथा ना०। ६. क. अष्टा ७. ना० १ २२१.। ८ ङ. तं। ९. ना० १ ३३९, ३२०.। तुळियित्वाशरकाळे इति च । १०. फ. नि तानि। ११. फ. समयवा०। १२. प. वार्ष ।

चतुर्यवा मात्रा प्राष्मे पश्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरखस्पा ततोऽपि हि ॥" इति स्मरणात् । अल्पेति षडवर्यस्थः । हेमन्तप्रहणेन शिशिरस्यापि प्रहणम्—"हेमन्ताशिशिरयोः समासेन" इति श्रुतेः । वसन्तस्य च सर्वेदिव्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्तयवा, विषं च मृतप्लुतं देयम्—नारदवचनात् "विषस्य पल5 षड्भागाद्भागो विंशतिमेस्तु यः। तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दवाद्भृतप्लुतम् ॥" ईति ।
पलं चात्र चतुःसुवार्णिकम् । तस्य पष्टो भागो दश् मैषाः दश्चे यवाश्च भवन्ति ।
एवं पञ्चदशानां माषाणां यवाः सार्ध शतं भवन्ति । पूर्वे च दशयवा इति षष्टयधिकं शतं यवाः पलस्य पष्टो भागस्तस्माहिंशतितमो भागोऽष्टो यवास्तस्याष्टभागहीनः एकयवहीनः विंशतिमं भागं सत्तयवं मृतप्लुतं दद्यात् । वृतं च विषात्
श्रिशतुणं प्राह्मम्—"पूर्वाहे शितले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । घृते नियोजितं
स्वस्णं पिष्टं त्रिंशद्वणान्वितम् ॥" इति कात्यायनवचनात् । त्रिंशदृणेन घृतेनान्वितं
विषम् । शोष्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः—"त्रिरात्रं पञ्चरातं वा पुरुषेः स्वैरिधिष्टितम् । कुहकादिभयादाजा रक्षयेहिन्यकारिणम् ॥ औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ
विषापहान् । कर्तुः शरीरसंस्थास्तु गृदोत्यनान्यरीक्षयेत्॥" इति पितामहस्मरणात् ।

बालंभड़ी

सस यवाः शरह्बान्तोऽपिहि ॥" इति कल्पतरौ पाठः । मात्राशब्दः परिच्छिन्नपरिमाणके वर्तते।सा मात्रा अल्पा त्रियवेति कश्चित्। न्यूनतां निराचधे-हेमँन्तेत्यादि । नारदमेवाऽऽह्—विषस्येति। शोध्ये इति—तस्य तस्यविवक्षया तद्यभाह— पछं चेत्यादिना । पक्षान्तरिन-रासायाऽऽह—अत्रेति । षडादिशब्दाः पष्टादिरा इस्याह —षष्ठ इर्व्यादि । अत एवात्र मिथो विरोधो न । तस्मादिति —संबन्धिनस्तरचिवक्षया पव्चमी; तैस्येति भावः। शोध्ये इति प्राग्वत् । तमित्यस्य ब्याल्या-विंशतीति । विशेषं तत्राऽऽह्-चृतं चेति । देहिनामिन्ध्यपं तस्य तत्त्वविवक्षया — इरुक्षणं पिष्टामिति, —तव्यथा स्यान्तथापि द्यमित्यश्चः। सम्यविष्टमिति पाठान्तरम् वृत्वपरिमाणमाह—त्रिंशदिति। यथाश्चतासङ्गतेः तद्यभमाह—त्रिंशादिति। विशेषं त्याऽप्यत्यादिना । कुहकेति—मन्त्रादिस्य इत्यथः। कुदकादीस्युक्तमेव विशवस्यति—औष्धिति । गूदोत्पेति, —गुप्तत्या जातानित्यर्थः । विषमभीति पाठे तद्वदिवर्यः।

र . तिक (?)। २. ना० १. ३२३ । ३. न . माघाः दश्च यवाश्च । ४. ख. पब्चद्श । ५. ख. पूर्व । ६.क. संस्थांश्च । ७. प. हेमान्ते०,। ८. फ.दिश्चेत् चेरन्यतानियमाच दोषः। अता ९.फ.तेत्रेति

तथा विषमिप रक्षणीयम्—''शाङ्गं हैंभवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम् । अक्रितिममसंमूहममन्त्रोपहतं च यत् ॥ " इति नारदस्मरणात् । तैथा विषे पीते यावत्करताळिकाशतपश्चकं तावत्मतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः ; यथाऽऽह नारदः—
" पञ्चताळशतं काळं निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याचिकित्सितम् ॥" इति । पितामहेन तु दिनान्तोऽवधिरूँक्तोऽत्पमात्राविषयः—"भक्षिते ठ
तु यदा स्वस्थो मूर्च्छाच्छर्दिविवर्जितः। निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमिप निर्देशेत्॥"
इति । अत्र च प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं संपूच्य तत्पुरतो विषं स्थापित्वा
धर्मादीनिष्ठा शोष्यस्य शिरासि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमिमन्त्र्य दक्षिणामिमुखायं
स्थिताय विषं प्रयच्छिति । स च शोष्यो विषमिमन्त्र्य भक्षयतीति क्रमः॥ ११०॥
१११॥ इति विषविधानम् ॥

अथ कोशविधिमाह---

देवातुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्त्रै प्रसृतित्रयम् ॥ ११२ ॥

10

प्रयोजनाल्पत्वे रुच्या वा पूर्वोक्तनियमवानेव नृपन्नाक्षणसंनिधौ गत्व देवानुप्रान् समभ्यर्च्येत्यादि ॥ ११२ ॥

देवानुमान् आदित्यप्रभृतीन् सम्यगिवधानेनासिमुखाकरणाचाचैयिया तदीयं स्नानोद्द-कमादायतन्मन्त्रं संश्राच्य मैर्व संस्थाः यथाऽन्योदकपानमभिप्रेतचेनुष्ण्यादिनिमत्तमिति ।

बालंभट्टी

विशेषमाह-त्येति । पञ्चतालशतानि यस्मिक्षिति बहुन्नोहिः कालविशेषणम् । "कालाध्य-नोः"ईति द्वितीया ।चिक्तिासित्तमिति चिकित्सनमिति पाठान्तरम्। अनर्थान्तरम् । विरोधं परिहर्राते—पितेति|तमेवाऽऽह—मिक्षिते व्विति,—विषे हित भावः । स्वस्य हलस्यैव ध्याथ्या—मूच्क्रींति सर्वसङ्ग्रहायाऽऽह—निर्वीति|कंचन विशेषं कथयन् प्रागुक्तमि किञ्चित् स्पष्टस्वायाऽऽह—अत्र चेति|क्रमेणान्वयः। निधाय आवध्यः। १९०॥१११॥हति विषाविधिः॥ कोदोति—"कोशे ऽधिदृष्ययोः" हस्यनेकार्थः । "कोक्षाः कोशेऽण्ढजे तु स्या-

^{9.} स्त. तथा च । २.—१. २२२.। ३. क. एवंविधे विषे । ४. ग.धिकृतः भ.क.गुलस्थिताय । ६. स्त. जळंतु । ७. अ० २. ३. ५ ।

उप्रान्देवान् दुर्गीदित्यादीन् समन्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः पूजियत्वा संस्नाप्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। आहृत्य च—''तीय त्वं प्राणिनां प्राणः'' ईत्यादिना तत्तोयं प्राडि्वा कः संश्राच्य शोष्येन चै तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा ''सत्येन माऽभिरक्ष त्वं वरुणं' इत्यंने नाभिमन्त्रितं पाययेत्रसृतित्रयम् । एतच साधारणधर्भेषु धर्मावाहनादिसकल्देवता- पूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्तुं । अत्र च स्नाप्यदेवतांनियमः पितामहादिभिरुक्तः—'' भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेन्त स्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥ दुर्गायाः पाययेचौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥ दुर्गायाः स्नाप्येच्छूल्मादित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामि देवानां स्नाप्येदायुधानि तु ॥'' इति देवतानियमः । '' विस्तम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥ '' इति कार्यनियमः । '' पूर्वोक्कं सोपवासस्य स्नातस्याद्रपटस्य च । सश्क्रस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयेते ॥'' सश्क् आ स्तिकः । ''मद्यपद्धीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राञ्चेनं दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ महापराधे निर्धमें कृतन्ने क्रीवक्ति । नास्तिकव्रात्यदाशेषु कोश्यानं विवर्जयेत् ॥'' इति । महापराधे निर्धमें कृतन्ने क्रीवक्ति । नास्तिकव्रात्यदाशेषु कोश्यानं विवर्जयेत् ॥'' इति । महापराधे महापार्तकी, निर्धमें वर्णाश्रमधर्मरिहतः पाष-

पुतद्धि सिष्यावादिनं जन्मान्तरशतैरंपि दारिद्वयकुष्टासुपद्ववैः प्रतिकुर्वाणं दुर्निवारं भविष्य-ति इत्येवमाळोच्य सत्यावष्टम्भमन्तरेण माकुर्वित्युक्ता प्रसृतित्रयं पाययेत् ॥ ११२ ॥

बालंभद्दी

खपके दिव्यशिभ्वयोः । जातीवंशेऽसिपिधाने "इति हैमश्र । तन्नापि प्रकृतेऽपां वाचकःवात्तन्न स्विः। संग्नाव्य अभिमन्त्र्य । तस्यादाहृताज्जलात् । तज्जलमिति पाटेऽधिमं विशेष्यम् । वस्यमाणळ्ष्यमाह संस्नाप्योति । इत्यादिना मन्त्रेण संश्राव्येत्वस्य पाययोदिलान्नान्यः । आदिना नारदादयः । ते चान्यत्र स्पष्टाः । विशेषमाह अञ्च चेत्यादिना । प्राग्वदाह एतचिति । समभावे तु देवानां देवताविषयकभक्तिसाम्ये इत्यर्थः। ये चेति, --ताश्रत्येथः। तं नेति, --वाश्र्ण्यादेक्तम्कृत्वस्वात् । विस्तम्भे —विशासे । आस्तिक इति सत्येन दिव्यकरणेऽनिष्टाशङ्कावानित्यथः । मद्यपेति, --हन्द्रगर्भोऽत्र इन्द्रः । ये चेति, --तेषां

१. ख. 'आपोमयः प्राणाः' इति छान्दोग्ये । २. इ. छ. वा । ग संज्ञोध्येन च । ३. सत्सु च। ४. ख. वनि० ग. तापूजाति० । ५. ना० १. ३.२८.। ६. ग. कः। पातकमिति क्षचित्।

ण्डी कुत्सितः प्रतिलोमजः; दाशाः कैवर्ताः, इत्यधिकारिनियमः। तथा गोमये-न मण्डलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति च नारदवचना-दवगन्तल्यम् ; यथाऽऽह '' तमाङ्मयाभिशस्तं तु मण्डलम्यन्तरे स्थितम् । आदि-त्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥ " इति ॥११२॥

नतु तुलादिनिषान्तेषु समनन्तरमेव शुद्धवशुद्धिभावना;काशे तु कथमित्यत आह---

अर्वाक् चतुर्दशादह्वो यस्य नो राजदैविकम्। न्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः॥११३॥

चतुर्दशादह्वः पूर्वे यस्य राजिकं राजिनिमत्तं, दैविकं देवप्रभवं, व्यसनं दु-खं, धोरं महत्, नो नैव जायते अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात्स छुद्धो वेदितव्यः । ऊर्ध्वं पुनरवधेर्न दोषः ; यथाऽऽह नारदः-- '' ऊर्ध्वं यस्य द्विसताहाद्वेकृतं तु मह-द्ववेत् । नाभियोज्यः स विदुषा कृतकाळव्यतिक्रमात्॥ '' ईव्यर्थसिद्धमेवोक्तम् ।

कथमत्र व्यक्तिरित्यत आह--आचतुर्दशमादह्वो यस्येत्यादि ॥११३॥

तात्कालिकं ललाटस्वेदादिद्विसन्तरात्रेण वादैवराजकं यसुप्रं व्यसनं नोत्पस्यं ततो नि-स्संशयं शुद्धिरित्यवसेया। एतच सर्वदिव्यशेपतया स्लोकोत्थमवसेयं। तात्कालिकं यदि दाहा-दि ललाटस्वेदादि वा न स्यान् । यदि चतुर्दशरात्रादवांग्दैवराजकःयसनातुत्पादः ततो निः-संशयं शुद्धिरन्यथा तु विपर्यय इल्याभप्रायः । तथा च स्वायंभुवस्—" यमिद्धो न दहत्य-श्चिरापो नो मञ्जयन्ति च । न च तामुक्षति क्षिप्रं स ज्ञेयः शप्येः शुचिः ॥ " इति । " न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रम्"द्रलेतत्पूर्वेण दाहादि न समुच्चीयते । चशब्दसामर्थ्यांच ललाटस्वेदा-

बालंभद्दी

चेलार्थः । क्लीबेति समाहारद्वन्द्वः । नास्तिकेति पूर्वतद्वृत्तिरुक्त इति न पौनरुक्त्यम् । विशेषमाह—तथेति । यैथाऽऽहेति,—स एवेति शेषः ॥ ११२ ॥

मृष्ठमवतारयति—नित्वति । अर्वागित्यस्यार्थः—पूर्वमिति । राजदैविक्रमित्यत्र द्वन्द्वात्तस्य निमित्तमिति ठिगत्याह्—राजिक्रमित्यादि । महदित्यस्य फलमाह्—अद्येति। वेंकुतम्—विक्रतमेव वेंकृतम्,—विकार इत्यर्थः। इतिनारदसमासी।नजु नेदमवदयवाष्य-मतआह्—अर्थेति । मौलावष्युपादानसिद्धमेव नारदेनोक्तमित्यर्थः। विरोधं परिहरति—

१ ख. दिघुवि०। २.--१. ३३१.। ३. फ. यथाऽऽहेति नास्ति।

''अवीक् चतुर्दशादह्वः'' इत्येतन्महाभियोगविषयम्-महाभियोगेष्वेतानीि प्रस्तुत्याभि-धानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तानि अल्पविषयाणि,—''कोशमल्पेऽपि दापयेत्'' इति स्मरणात् । तानि च ''त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहिंद्वसप्तकात् । वैकृतं यस्य दश्येत पापकृत्स उदाहृतः॥'' इति । महाभियोगोक्तद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधाविम-5 ज्य त्रिरात्राद्यपि पक्षेत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिन्यानि यथोदेशं योगीश्वरेण न्याख्यातानि, स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यानि अपि दिन्यानि कथितानि; यथाऽऽह पितामहः—''तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधि मक्षणनोदितम् । चौरे तु तण्डुला देया नान्यैत्रेति विनिश्चयः ॥ तण्डुलान्कारयेच्लुक्लान् शाल्जीन्यस्य कस्यचित् । मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याप्रतः श्रुचिः ॥ स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥ तण्डुलान् मक्षयित्वा तु पत्रे

र्द्याप कुहकादिप्रवन्धेनाष्यदाहादिसंभवः। अतो न चार्तिमृष्ट्यतीति द्वितीयव्यञ्जकोपादान-मविरुद्धम् ॥ १२६ ॥

नन्वियं दिव्यस्मृतिरयुक्तम्लेऽवलक्ष्यते। यतो न प्रत्यक्षादेरयं विषयः दिव्यभिधा-नादेव अकार्यत्वाच्च ना.....त्वान्योनेदं भवतीत्यागमस्य विषयः। कथं तर्हि यागात्स्वर्ग

सुबोधिनी

तुला अग्निः सल्लिलं विषं कोशः तण्डुलाः तसमाषः धर्माधर्मात्वयदिव्यं 'निष्के तु सत्यवच-नम्'' इत्यादयः शपथाः दिव्यपराजयनिमित्तदण्डविधानं चेल्यंवरूपैस्तत्तन्नामधेयैर्दशमिरवा-न्तरप्रकरणैः विशिष्टं दिव्यप्रकरणं सुबोधम् ॥ इतिश्रीभट्टविश्वश्यरिवरचितायां सुबोधिन्यां दिव्यप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

अर्थागिति । प्रस्तुत्य तु प्रकम्य । तराणि तराणि तु । पितामहमवोऽऽह— जिरात्रादिति । कित्तत्तानि चेत्यादिः । नन्वेवमनयोव्येवस्थायामपि तदुक्तपक्षाणामवान्तरज्यवस्था कथमत आह महिति । अर्थाचीनं ज्युस्कमेण सहस्वान्त्य्यृतम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

न्यूनतां निराचष्टे—तुलादीति । यथोदेशमिति,—उदेशानतिक्रमेणेखर्थः । नाम्ना वस्तुसङ्कीतैनमुदेशः भक्षणचोदितमिति—भक्षणे चोदितं शास्त्रे विहितं विधिप्रकारमिखर्थः। एक्षणबोधितमिति पाठान्तरम् । भक्षणवर्जने इति च । क्रस्वेत्यस्य संमिश्रानिस्पन्नान्वयः।

१. क. त्रिरात्रादिपक्षद्वयं । २. ख. नि दि० । ३. नान्यत्रेतिं सर्वत ।

निष्ठीबयेत्ततः । पिपाळस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्ज एव तु ॥ छोहितं दृश्यते यस्य हृनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पयेशस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥" इति । शिरोगेपितपत्रकं तण्डुळान् भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्पाड्डियाकः । भक्षयित्वेति च ण्यन्तानिसिच रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यम् ॥ इति तण्डुळविधिः ॥

तप्तमाषकविधिः पितामहेनोक्तः। तथा हि—''सौवर्ण राजतं वाऽपि ताम्नं वा षोड-शाङ्गुळम्। चतुरङ्गुळखातं तु मृण्मयं वाऽथ मण्डळम् ॥'' वर्तुळमित्यर्थः। ''पूर्येद वृत-तैळाम्यां विंशत्या तु पळैस्तु तत् । सुवर्णमाषकं तिस्मन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुळियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् । कराग्नं यो न धुनुयादिस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुळिः॥'' इति । उद्धरेदिति वचनात्पालादुत्क्षेपणै-मात्रं, न बहिःप्रक्षेपणमादरणीयम् ॥

इति स्वर्गकामस्य कर्तव्यतोपदेशादसाधनस्य च तद्वयाधाताधागमादेः साधनस्यमवगम्य या-गात् स्वर्ग इस्पुच्यते । अत्रापि तर्हि प्रायक्षित्तवत् संशोधनार्थो दिव्योपदेशः स्यात् । सस्य-स् यद्यनुष्टानमात्रोपदेशः स्यात् । इह तु तप्तायःपिण्डेनाद्ग्धस्यापरं निर्दोषस्य ज्ञापन-मुक्तं तद्पेशलमिव स्यात् उच्यते। द्वेद्येत चोदने स्त्योदिशङ्कितस्य अभ्युपगच्छतः प्रायक्षित्त-राजदण्डादि प्रसङ्गः। अनम्युपगमेतु यागाद्यनुष्टानमिति अत्र चोध्वगमनादौ सत्यद्यट्यवहारः कार्य इति । अत्रश्च अर्थादिदमापद्येत । अर्ध्वगमनाद्विना शनक्यद्विरिति अत पृवोपलभ्य-

बालंभट्टी

स्नानादकं चाऽऽदिखस्यैन प्रत्यासत्तः।ततः भक्षणकरणानन्तरम् । शिर्याते विद्याणि भवित। "हनुजालं च सीवति"दित कल्पतरौ पाठः।हनुजालम् उत्तराधमदक्षिणं हनुजालं समूह इति तद्धैः। कत्रैनुपादानादधैमाह—शिरोऽपीति । तं शोध्यम् । असंबैन्धस्वनिरासायाऽऽह— भक्षेति । तस्य चोरादिकत्वादिति भावः ॥ इति तण्डुलविधिः ॥

तथा हि—तेदेवाच्यते।विस्तारमाह—षोडिति।निम्नतामाह—चतुरिति,—बहुप्तै-हिः।अथ्वह्त्यस्यामेऽन्वयः।अनेन कारियत्वेति तत्व केपः स्चितः। मृण्डलमित्यस्यार्थमाह— वर्तुलमिति । इततेल्योरेकार्थत्वाद्विकत्यः।धुनुयात्—कम्पयेतः। सर्वसंम्रहाय तदुपसंहरति— निर्विकारिति,—बहुपीहिः। यावहचनं वाचनिकमिति न्यायेनाऽऽह-उद्धरेदिति। तत्सन्वेऽ-व्याह—आदरेति,—स्थलविशेष इति भावः॥

१. ग. पर्ण । २. फ. प्वध्यत्व० ।

अपरै: कल्प:—''सौवणें राजते ताम्ने आयसे मृण्मयेऽिप वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्ने तापयेच्छुिचः ॥ सौवणीं राजतीं ताम्नीमायसीं वा सुशोधिताम् । सिळ्ळेन सकुद्धौतां प्रक्षिपत्ताम्मुद्धिकाम् ॥ भ्रमद्वीचितरङ्गाळ्ये द्यानैखर्पशियोम्मुद्धिकाम् ॥ भ्रमद्वीचितरङ्गाळ्ये द्यानैखर्पशियोम्मे । परीक्षेतार्वपणेन चुरुकारं सुघोषकम् ॥ ततस्चानेन मन्त्रेण सकुत्तदिभिमन्त्रयेत् । ठ परं पिवत्रममृतं वृत त्वं यज्ञकमेसु ॥ दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नातमार्ववाससमागतम् ॥ प्राहयेन्सुद्धिकां तां तु वृतमध्यगतां तथा। प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥ यस्य विस्कोटका न स्युः शुद्धोऽसा-वन्यथाऽश्चिचः ।" इति अव्यापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । वृतानुमन्त्रणं प्राहिवाकस्य——'' त्वमग्ने सर्वभूतानाम्" इति शोध्यस्यागस्यभिमन्त्रणमन्त्रः । 10 '' प्रदेशिनीं परीक्षेयुः'' इति बचनात् प्रदेशिन्थेव मुदिकोद्धरणम् ॥ इति तप्तमाष-कविधिः ॥

ब्यञ्जकाभावेऽपि श्वयायनुष्ठानमात्रादेवादुष्टब्यवहारासिद्धिः । तस्य स्वामुन्मिको दोषस्स्य-त एव । तथा चोक्तं "दिज्यानीह विद्युद्धये" इति। हहैव नान्यन्नेत्यर्थः। कुहकादिम्रतिबंधेऽपि तिर्हे शुद्धिम्रसंगः। न प्रतिषेषात् ; यथा च बृहस्पतिः—"निरान्नं पञ्चरान्नं चा पुरुषैस्वैरिध-ष्ठितम् । निरुद्धं चारयेत्तत्र कहकाशङ्कया नृपः॥" इति । अतः कुहकादिरहित एवोष्वैगम-नादौ शुद्धुच्यवहारः कुहकादिनन्यवहारशङ्कायां वा दैवराजकव्यसनानुत्यत्तो । पारमाधिके तु शुद्धशुद्धतित्योपयुत्यते।अतो वेदम्खन्वमिद्धम् तथा चामनायद्यान्दोग्यः—"पुरुषं सोम्येतहस्तप्रहीतमानयन्यपहर्षिस्तयमकार्षीरिति परश्चमस्मै तपते स यदि तस्य कर्ता

बालंभड़ी

तदुक्तमेव प्रकारान्तरसन्यग्रन्थानुक्तमाइ — अपर इति । उपेति, — स्थापियाचा इत्यर्थः । सुशोधितामिति, — भक्नादिनिरासायेति भावः । सुशोधितामिति पाठान्तरस् । धौतां — प्रशाखितामिति, — भक्नादिनिरासायेति भावः । सुशोधितामिति पाठान्तरस् । धौतां — प्रशाखितम् । अमद्वीचीति — अमन्तो वाचः शब्दाः यस्मिश्वित्यर्थः । तरङ्गैः वीचिमिः। आढये पूणे। नर्गंबस्यापि विषये। चुरुकारमिति, — तैळादि पक्रतारीक्षाचर इति शब्देन भवतीत्यनुकरणितदं ध्वनेः तत्रापि । सघोषकं महाशब्दयुक्तम् । क्रियविशेषणितदं द्वयम् । अनेन वक्ष्यमणेन। प्राद्विवाक इति शेषः। सुत्तत्त्वात् पवित्रत्वाचाऽऽह — पावके-ति। प्रदेशिनीं तर्जनीम् तस्य कर्नुः।स्यादिति शेषः मन्त्रणभिति, — परिमत्यायुक्तमित्यर्थः । अत एवाऽऽह — त्वमग्ने इति । प्राग्वदाह — अग्न्यभीति । प्राग्वदाह — प्रदेशिनीमिति ॥ इति तप्तमायकविधः॥

ख. अपरक०। २. ना० १. ३३४, ५.। ३. क. अनल०। घ. छ. मनल०।
 क. न नल०। ४. क.घ. चूर०। ५. ग थिकं। ६. फ. नलस्पर्शस्यापि।

धैर्माधर्मिदिव्यविधिः ॥ धर्माधर्माख्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथा च—"अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायिक्षत्तार्थि-नां नृणाम् ॥"हन्तृणामिति साहसाभियोगेषु; याचमानानामिति अर्धाभियोगेषु; प्राय-श्चित्तार्थिनामिति पातकामियोगेषु । "राजतं कारयेद्धर्ममधर्मे सीसकायसम् ।" इति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥

पक्षान्तरमाह्—" लिखं दूर्जे पटे वाऽपि धर्माधर्मों सितामितौ । अन्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्यधृक् । एवं विधायोपिलख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोमयेन मृदा वाऽपि पिण्डौ कार्यो समं ततः । मृद्धाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिते शुचौ देशे देवज्ञाह्मणसित्रधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मावाहनपूर्व तु

भवति । तत एवाऽऽस्मानमनृतं कुरुते । सोऽनृतोऽभिसन्धोऽनृतेनाऽऽस्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दश्चते अथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति । तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः । सत्येनाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तसं प्रतिगृह्णाति । स न दश्चतेऽथ सुन्यते ।" इति । एवमादीन्यन्यान्यपि तुलादिदिन्यप्रयोगसूलान्यन्विच्यो-

बालंभड़ी

चोऽष्यथें। तथा चेति,अधुनेति—शेषवचने।न्यूनतां परिहरति —हन्तूणामित्यादि। इिवंचनसमाप्तां। इतराश्रमायाऽऽह —प्रतिमेति । एकार्थवादाह — सीसकं वेति । अशे आद्यजन्तमिदमिति भावः। तरं तरं च । आहेति, —स एवेति भावः। अम्युक्ष्य — प्रेक्ष्य । सितपुष्प इति बहुवीहिः। पुष्पशृत इति धृत्रः विववन्तस्य रूपम् । धृगिति पाठे धृत्योन्तेः तदन्तस्य रूपम् ; भृदिति पाठे भृत्रस्तदन्तस्य । एवं विधायोपिक्ष्येत पाठे तु एवं स्थिति । एवं विधायोपिक्ष्येति पाठे तु एवं संखिल्य चन्दनेनोपिकष्येत्यर्थः। समं यथा स्यात्तथा कार्यो इत्यर्थः। तत इत्यप्तिमान्विष । अनुपहते अभद्मादी । अनुपक्षिताविस्येननिष विधानेतस्य स्विते । मध्ये चृणिकामाह —

१. खः नास्ति । २. क धावुपालिख्य ।

प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत्। '' ततः—'' यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्वायातु मे केरे ॥ '' इति—अभिशस्तोऽभिर्मन्त्रयते । ''अभियुक्तस्तयोश्चेकं प्रगृह्णीताविल्लिकः । धर्मे गृह्णीते श्चैद्धः स्यादधमे तु स हीयते ॥ एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ।'' इति ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः;
 यथा—"निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकादर्वाक्तु पुण्यं

दाहरणीयानि । अत्र च शङ्कितस्य परशुग्रहणेन दग्धस्य मोचनमददृष्यवहारकरं च विधीयते । अन्यत्तु दाहादिप्राप्तमन् यते । अतोऽप्युक्तप्रकारं वेदसृत्वत्वमविरुद्धमेव । यथा चैतदेवं तथा वक्ष्यामः । एवं सति व्यासायुक्तेतिहासदशैनानुसारणिधष्ठातृत्वेन तृत्वाच

बालंभट्टी

फालविधिबृंहस्पतिनोक्तः— " आवसं द्वादशपलं घटितं फालग्रुच्यते । अष्टाङ्गुलं भवेदीर्घे चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥ अग्निवणं तु तचोरो जिङ्कायां संलिहेत् सकृत् । न दग्धश्चे-च्लुद्धिमियादम्यथा तु स हीयते ॥" इति । आदिना नारदादिपरिग्रहः । तथा च नारदः — च्लुद्धिमियादम्यथा तु स हीयते ॥" इति । आदिना नारदादिपरिग्रहः । तथा च नारदः — " श्वपथा अपि देवानाग्रृषीणां च महास्मनाम् । चिसष्ठः शपथं श्लेपे यातुधाने तु शब्दितः ॥ सहर्षयस्तयेन्द्रश्च पुष्करार्थे निबोधिताः । शेषुः शपथमन्यत्राः परस्परविद्युद्धये ॥ " इति । "महर्षिभिश्च देवेश्च कार्यार्थे शपथाः कृताः । विसष्ठश्चापि शपथं शेषे व यवने नृषे ॥"इति मतुरिणि। सत्यवचनं सत्यमिति कथनम् । पुष्पमिति, — पुण्यमिति पाठान्तरम् । आव्यविषय-

ख. ग. च. करे । 'अञ्च छक्षेन्मम करे पापमायातु धर्मतः ।' इत्यधिकम् । २. क. प्रन्तयेत् । ३. क. घ. श्रिद्धः । ४. — ८. ११०.।

स्यात्कोशपानमतः परम् ॥ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षित्त्यं वाहनायुषेः । गोबीजकाञ्च-नैवैंश्यं शूद्धं सर्वेंस्तु पातकैः ॥ " ईत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता— "न चाऽऽर्तिमृच्छिति क्षिप्रं स क्षेयः शपये शुचिः॥" ईति । आतिरिप "यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरम्" इत्युक्तेत्र। काछिनयमस्यै त्रिरत्रप्रभृति कार्यद्यावव-गौरवपर्योळोचनया द्रष्टव्यः। एवं दिव्यैजैयपराजयात्रधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कारयायनेन—"शतार्षे दापयेच्छद्धमशुक्ते दण्डभाग्मधेत् । "इति । तं दण्डमाह—

न्तर्गतलोकपालादिजगस्ताक्षीभृतदेवताकरुपनमप्यविरुद्धम्। तथा च "मन्त्रवर्णगला देवताः"

" स्वमेव सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक।" इत्युक्ताः। एवं स्वायंभुवेऽिप च देवतािष्ठष्ठानमेव
सत्यप्रमीतुसारि प्रदर्शितम् ; यथाऽऽह—"....................... पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥
नातिदैदाह रोमापि सत्येन जगतः स्टुकः॥" इति । स्पृत्रश्चरः साक्षीत्यर्थः। अथ वा अनुमानमृलस्वमवास्तु न निर्दोषस्य दोषवत्त्रया शंकितस्य अग्निर्दाहकः—अभ्रकादेरिव दाहानुपर्लभात् ॥ अनादिकालिकाव्यभिचारिक्यवहारप्रवृत्यन्वयन्यतिरेकग्रुद्धानुमानं वङ्गयभाव इव
निर्धुमतानुमानम्प्रतिहतमेव । अतोऽप्यपद्यं दिव्यस्मृतेः समुख्यवमिलेषा दिक् ॥

बालंभद्री

मुक्का हितीयमाह—सत्येनिति। अत च कार्ययविषये। आतिः पीडा। सा च नान्येत्याह—आर्तिरपीति, पैवां केवेति भावः, एवं कार्ङानियमोऽपि प्रागुक्त एवेत्याह-कार्छिति । कात्यायनः "आचतुर्दशकादह्वो यस्य नो राजदैविकस् । व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपये छुचिः"॥अत्राऽऽह मर्यादां मनुः—"न दृथा शपथं कुर्यात् स्वत्येऽत्यर्थे नरो बुधः।दृथा हि श पथं कुर्वन् मेत्य चेह च नश्यति ॥ कामिनीषु विवाहेषु गर्वा भक्ते तथेन्थने । बाह्यणाभ्युपपत्ती च शपथं नास्ति पातकस् ॥" यमः—"कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य वधतंपुतम् । अनृतेन सु युज्येत वधेन च तथा नरः ॥ तस्मान्न मिथ्याशपथं नरः कुर्याह्रघेष्टितम् ॥" इति । सर्वदिक्यशेषमाह—एवमिति। शुद्धं पुरुषम् , तम् अशुद्धसम्बंधिनम् । आहेति—कात्यायन

महः ८. १२३. । २. महः ८. १२५. । ३. ख. ग. मश्र एकरात्रमारस्य बिस्तवपः
 मारस्य पञ्चशत्रपयन्तं एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यञाषवगौरवपर्याञ्चित्रपा द्रष्टव्यम् । ज. प्रकरात्रमास्य त्रिरात्रपर्यन्तं त्रिरात्रमाःस्य पञ्चरात्रप्रभृति वा कार्यः। ४. ख. व्यम् । ५. फ. केरैवेति ।

"विषे तोथे हुतारो च तुळाकोरो च तण्डुळे। ततमाषकदिव्ये च क्रमाइण्डं प्रकल्प-येत् ॥ सहस्रं षद्शतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुश्चिद्वयेकमेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥" इति॥ "निह्ववे भावितो दद्यात्" ईंग्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिबन्धनो दण्डः समुद्यीयते ॥

॥ इति दिन्यप्रकरणम् ॥

नन्येवं सित भाविन्यर्थे दिन्यानि स्युः द्यौः तदभावार(?)सिद्धस्वात्। को वाऽन्यथा-ऽऽह। कथं तिहैं । भाविन्यर्थे कोशपानादिक्यवहारः । सत्यसंकल्प प्रकटीकरणसात्रतद्वयभिच-रद्(?)हिशष्टविगर्हणासिद्ध्यर्थं संकल्पितान्यशाकरणास्त्र(?)नृतदोषस्थित एव इत्यर्लप्रसक्तवा॥

बालंभट्टी

एवेति आवः। तुछेति समाहारद्वन्दः। करपनामेवाऽऽह—सहस्रमिति। षट्शतमिति। षट्शतमिति। षद्शति बहुवाहिः। दण्डो विशेष्यः। चतुतिति समाहारद्वन्द्वः। कमविवक्षया न दोषः। अग्रेऽिष अतिदिशक्षाह-एवं च हीनमिति, —उक्तप्रकारेण कल्पनयाऽग्रेषि उत्तरोत्तरस्यूनमित्यर्थः। विरोधं परिहरति — निह्नवे इति । मूळामिदं सर्वसाधारणम् : अत एव न विकल्पः अत एवाऽऽहः — अयं दिव्यति, — कात्यायनोक्तदिन्यमात्रविषय इत्यर्थः। एवं च तुळाग्निसिल्ळिविषक्षेशताल्बुँळत्तममाषधर्माधर्मशप्यदण्डरूपेरवान्तरप्रकरणेविंशिष्टप्रकरणं सम्पन्नमिति बोध्यस् । तदाह—इति दिव्यति ॥ इति दिव्यमकरणं सम्पूर्णम् ॥

१. ब्याव ० ११.। २. फ. लशततप्तर्ध ।

अथ दायविमागप्रकरणम् ८

** प्रमाणं मानुषं दैवामिति भेदेन वर्णितम् । अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगस्र्तिंग॥

1

** तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते । **स च द्विविधः--अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च ; तत्र पुत्राणां पात्राणां च पुत्रत्वेन पात्रत्वेन च पित्र्यनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः ।

सुबाोर्धनी

अथ दायविभागप्रकरणम्॥ "[महता प्रैवन्धेन दायविभागप्रकरणं व्याचिष्यासुनिंबन्ध नारः । पूर्वोत्तरयोः प्रम्थसन्दर्भयोः प्रथवन्धेन सङ्गतिं दर्शयति-प्रमाणं मानुषं देविमिति।] "दायशव्दा धैनाह — तत्र दायशब्देनेति। - [अयमर्थः — धनस्वाभेना पित्रादिना सह सह यः सम्बन्धो विभाव कर्मादः तस्मान् सम्बन्धेम् सम्बन्धेम् विभाव सम्बन्धेम् सम्बन्धेम् विभाव सम्बन्धेम् सम्बन्धेमे स्वन्धिति । र [अयमभित्रायः, — पितृष्यने पितासह्येन च पुत्रपौत्रयोः स्वन्धितिस्कः ।

बालंभड़ी

निबन्धकारः पद्यवन्धेन सङ्गतिमाह—प्रमाणिमिति । इति भेदेनेति—एवं प्रकारेण द्विविधं प्रमाणमवान्तरभेदेन वर्णितमित्यर्थः । "[योगिति—योगीश्वरेण याज्ञव क्वयेनेत्यर्थः।] " निरूपणीयव्यवहारपदानां मध्ये केषाज्ञिष्किरणणान्तरं मध्ये असक्त-प्रमाणितिरूपणं कृत्वाऽवसरसङ्गला प्राप्तविशिष्टव्यवहारपदानिरूपणप्रसङ्गे तावत् सर्वोपयोग्तिः वावत् सर्वोपयोग्तिः वावत् सर्वोपयोग्तिः वावत् सर्वोपयोग्तिः वावत्यवभागो निरूप्यत हत्यर्थः। दायशव्दार्थं तावदाह—तत्रेति,—निरूपणीये दायविभागो इत्यर्थः। «[एवेन क्रयादिरूपनिमित्तव्यवच्छेदः। सम्बन्धश्च जन्यज्ञकभावादिर्धेन-स्वामिना सह अन्यस्य पुत्रादेवोध्यः।] " एतेन पूर्ववृत्यस्वामिसंबन्धिनां तस्वाम्येगपरमे यत्र वृत्ये स्वत्यं, तत्न निरूदो दायशव्द हति प्राप्योक्तमपास्तस् । स च—दायश्च। अप्रेत्यादिर्वह्वाहिः।तत्राऽऽधस्वरूपमाह—तत्रेति,—वयोर्मध्ये हत्यर्थः। "[स्वस्यतिरिकान्य-स्वामिश्वरान्यमिभेदयाऽऽह—प्रोत्राणां चेति,—यथाक्रममन्वयः। "[स्वस्यतिरिकान्य-

१. थ. द. प्रणिधानेन । २. फः स्वास्युपरमे । ३. ब्यव० १२९. ।

सुबोधिनी

जनप्राप्तिमन्तरेण स्वाग्यं भवतीति अप्रतिवन्धो दाय इति] । सप्रतिवन्धदायस्वरूपमाह—

एतृश्रालादीनामिति,—पितरौ भ्रातरश्चादिर्येषां ते तथाविधाः। एवं ृ [तःपुत्रादिष्वप्यृह्नीय

इति,—अत्र तच्छन्देन पुत्रपौत्रयोः पुत्रादयो गृह्यन्ते । अयमभिसन्धिः—विद्यमानेषु
स्वामिसम्बन्धिषु यस्यान्यविहितः स्वामिसम्बन्धस्तस्य अप्रतिवन्धो दायः, यस्य व्यवहितः
स्वामिसंवन्धः, तस्य सप्रतिवन्धो दायः।] व्यवश्चर्यमिभिधाय विभागशब्दार्थमाह

—विभागो नाम द्रव्यसमुद्यविषयाणामिति । व्यमाशयः —अविभक्तद्रव्यसमुदायगोचराणामनेकेषां वुत्रादिस्वाम्यानां तदेकदेशेषु समुदितद्रवैधकदेशेषु व्यवस्थापनं
विशेषण प्रातिस्विकस्वाम्यस्थापनं विभागशब्दवाच्यमिति ।] व्यवस्थापनं
विशेषण प्रातिस्वकस्वाम्यस्थापनं विभागशब्दवाच्यमिति ।] व्यवस्थापनं
विशेषण प्रातिस्वकस्वाम्यस्थापनं विभागशब्दवाच्यमिति ।] व्यवस्थापनं
वासदवचनं प्रमाणिवनुमाह— एतदेवामिप्रेर्योक्तमिति । नारदवचनस्य स्वामिप्रवाधैपरस्व

बालंभट्टी

अन्नप्राप्ति विनाऽपि स्वाम्यस्य सस्वात्तस्य तत्त्वासितं भावः । द्वितीयस्वरूपमाह्-पितृव्यभात्रिति,—पितृब्यश्च आता च तत्यसृतीनामित्यर्थः । अभ्यहिंतत्वात्तस्य पूर्वनिपातः। पितृव्यव्वादिकं च धनस्वामिनिक्तिपत्मेन । अत्र वस्तुकथने तात्पर्यं न तु कमे । पितृआत्रादीनामिति पाठान्तरम् तत्र कम एवः पितरौ च आतरश्चआदियेषां ते च हित तद्यंः।] विशेषान्तसमाह— स्वाम्यभावे चेति । तद्मावे उभयाभावे । तत्पुत्रोति पुत्रपौत्रिपतृब्यादिषुत्वादिष्वपीध्यंथः । तत्रापि विद्यमानेषु धनस्वामिसंबन्धिषु यस्य येनाव्यवहितः संबन्धस्तस्याऽऽद्यो
यस्य व्यवहितस्तस्य हित्तीय हति भावः । एवं दायशब्दार्थमाह—विभागो नामेति ।

*[अविभक्तद्रव्यसमुदायनिक्षिपतानामनेकषां पुत्रादिनिष्ठस्वाम्यानां तदेक्तदेशेषु समुदितदृब्यकदेशेषु तद्विष्यत्रया तक्षिक्षपिततया व्यवस्थापैनं विशेषणप्रस्थकमवस्थापनं—
तस्य विभागशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः ।]
* उक्तार्यं समुख्यति — एतदेवेति ।

स्वामिनोऽभावे च । २ ख पुत्रव्यस्य ० । ३. फ, स्थानं ।

भागोऽर्थस्यं पैत्रस्य तनयेर्थेत्र कल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः॥" ईति । पेत्रैस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपळक्षणम् । **इदमिह निरूपणीयम्—कास्मिन्काले, कस्य, कथं, कैश्च, विभागः कर्तव्यः— 6 इति । तत्र कास्मिन्काले, कथं, कैश्चेति तत्रतत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते । कस्य विभाग इस्पेताबदिहं चिन्स्यते ।

सुबोधिनी

दर्शयति — पृत्रस्येति । स्वत्वनिमित्तसम्बन्धोपलक्षणमित्यादि । एतदुक्तं भवति,—

*[स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादिति यदुक्तं तदुपलक्षणार्थं नारदवचनस्थं पेत्रस्येति पदम् । 5

तन्येरिति पदमन्यविद्वतसम्बन्धोपलक्षणार्थमिति ।]

सङ्गतिमाभिधाय विभागप्रकरणार्थं

निष्कृष्य दर्शयति — इदमिह निरूपणीयमित्यादिना। तत्र कस्येति द्रव्यस्य निर्देशः,

सथमिति इति कर्तव्यतायाः, फ्रैश्चेति कर्तृणाम्। तत्र कस्येत्यस्यांशस्य मुलक्लोकानारूढ
स्वात सक्लिवभागप्रकरणोपयोगित्वाच तम्बां प्रथमतो विचारपथमवतारयाति —

बालंभदी

पैत्रस्यति | "तस्यदम् " ईरयल् । पिडयस्यतिकल्पतरुष्वतपाठस्तु न युक्तः' — यतो देवताधिकारपठितःवात् । यत्न व्यवहारे । "तद्विवादपदं बुधैः" इति पाठान्तरम् । तत्र तदिति विधेयविशेषणम् । न्यूनतां परिहरन् तस्य स्वोक्तार्थपरस्वमाह — पैत्रस्यति । बृ[स्वत्वे निमित्तम्त्वो यः संबन्धः स्वामिसंबन्धः प्रागुक्तस्तदुपलक्षणार्थमित्यर्थः । तेन पैतामहादेरिप प्रहणम् ।] प्रत्येति, — अव्यवहितसंबन्धित्ययः । पृत्तेनेकदेशातस्येव मृहिरण्यादानुत्पक्षस्येव स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणामावेन वैशेषिकन्यवहारानईतया अव्यवस्थितस्य गृटिकापातनादिना स्वत्वन्यञ्जनं विभाग इति प्राच्योक्तमपास्तम् । — निमित्तम्त्वस्य साधारणत्वेन नियत्तैकदेशप्रहणे विनिगमनामानेन च तथा द्ववैचत्वात् अन्यथा तदि तच्छेवन्यवहारावत्तेमियो विरोधाच । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्त्वमात् अन्यथा तदि तच्छेवन्यवहारावत्तेमियो विरोधाच । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्त्वमात् । क्या वृत्वेचत्वात् अन्यथा तदि तच्छेवन्यवहारावत्तेमियो वरिधाच । एवं सङ्गतिमुक्त्वा विचारं कर्त्वमात् । क्यामिति इति कर्तव्यत्याः कर्त्वमिति इत्वमागप्रकरणे। अत्र कस्याति व्रव्यवित्ते ; कथामिति इति कर्तव्यतायाः करित्वति कर्तृणाम् । तत्र चतुर्णाम् सम्ये । इह आदौ — तस्य मृत्वानारू विभागप्रकरणोपयोगित्वाचेति भावः । स्वत्र विविधो विचारः।तत्वाऽऽद्यविचारस्य विभज्यमानं व्यव्यं विषयः।तत्र सन्देहः किमस्व-स्य विभागः स्वत्वहेतुः तथा च विमागेन स्वत्वम् । तथा च ततः प्रक् स्वत्वातु स्वत्वहेतुः । किन्तु जर्मव । तथा च ततः प्रक् स्वत्वात् स्वत्वात् स्वत्वहेतः । किन्तु जर्मवे । तथा च ततः प्रक् स्वत्वात् स्वत्ववत्वा स्वत्ववत्वाः । वस्य विभागो न स्वत्वहेतुः । किन्तु जर्मवे । तथा च ततः प्रक् स्वत्वात् स्वत्वत्वा स्वत्ववत्वात् स्वत्ववत्वा स्वत्ववत्वाः । वस्य विन्ताना वात् । वस्य विभागो न स्वत्वहेतुः । किन्तु जर्मवि । तथा च ततः प्रक् स्वत्वात्वा स्वत्वत्वा वस्य वस्त्वात्वा स्वत्वत्वा स्वत्ववत्वाः ।

क. विभागोऽन्यस्य पैत्रस्य । ख. पित्रस्य । २.—१३. १. । ३. ख. पित्रस्य ।
 ४.छ. होच्यते किञ्चा। ५. च. ते किञ्चा ६. थ. द दिना। ७. त. छप्रक० ८ अ० ४. ३. १२०।

सुबोधिनी

कस्य मिभाग • [इत्येतिदिह चिन्त्यत इतिं। अत्र द्विषयां विचारः । तथा हि— विभज्यसानं दृष्यं विषयः । तत्र सन्दृष्टः किमस्वस्य विभाग उत स्वस्य विभाग; इति तद्रशंमर्थान्तरिचन्ताविभागः स्वत्वहेतुरुत नेति । यदि विभागः स्वत्वहेतुरुत तोऽस्वस्य विभागः तेन च विभागेन स्वत्वं न ततः प्राक् —स्वत्वहेतुभूतविभगाभावातः। अत्र आस्वस्य विभागः इति पश्चोदयः । अथ विभागो न स्वत्वहेतुः, अपि तु जन्मेन तदा जन्मेनेव स्वत्वात् स्वस्य विभागः इति पश्चोदयः इत्येको विचारः । तमेतं विचारं इश्चेयति—कि विभागात् स्वत्वम् उत स्वस्य सतो विभाग इति । । *अपरो विचारः । तमेतं विचारः स्वत्वावषये । तमुपक्षिपति—तत्र स्वत्यम् उत त्वस्य सतो विभाग इति । । *अपरो विचारः स्वत्वावषये । तमुपक्षिपति—तत्र स्वत्यम्य ताविभिरूप्यत इति । अत्र तु स्वत्य विषयः, तत्र संशयः—कि शक्षिकगोचरं स्वत्वमुत लोकिकप्रमाणान्तरगोचरिमिति । तमेनं विग्राह—प्रति — कि शास्त्रिक्तसमधिगम्यमिति । • [पूर्वपक्षं परिगृह्वाति],—तन्नेति । हेतुमाह—गौतमवचनादिति । तदेव वचनं दश्चेयति—स्वामी रिक्थेति । स्वत्वस्य लौकिकप्रमाणान्तरगप्यस्व द्विपमाह—प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्व इति । नेदं वचनम् इर्द

बालंभड़ी

भाग इति । अयमेको विचारः । तदाह—िक् विभागादिति । स्वं स्वीयम् । स्वस्योते स्वायस्य सत इत्यर्थः । एतदुषयोगिद्वितीयिवचारं तावदाह—तत्रेति,—उक्ते विचारिवयय इत्यथः।] एवेंनतिहिचारं विना तस्य दुष्करत्वं स्वितम् । अत्र विचारं स्वत्वं विषयः । तत्र संययमाह —िकिमिति । ज्ञालेति—तन्मालेत्यर्थः । प्रमेति कैंकिकेत्यर्थः । तत्र प्रवेपक्ष माह —तत्रेति,—तयोमैध्ये इत्यर्थः । तदेवाऽऽह—स्वामीति ,—व्याख्यातिवदं प्रावः स्कुटीमावैव्यति चानुपदं मूळे एव । विवारत्वाभक्तमाह — प्रमाणान्तरेति

नदेवचनमर्थवस्यात् । तथौ मनुः— ''योऽदशादायिनो हस्ताल्छिसेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनाद्वाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः।" ईति अदत्तादायिनः सकाशात् याजना-दिद्वारेणौपि इन्यनर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वस्य स्नोकिकत्वे । अपि च स्नोकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्र्यात्—अपहर्त्तरेव स्वत्वात्— अन्ययां स्वं तेनौपहृतामिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा

सुबोधिनी

र्गोतमवचनं नार्थवदिस्त्रथः। स्वत्वस्य काँकिकत्वे वचनान्तरिवरोघमाह—तथात्यादिना । स्वत्वस्याकाँकिकत्वे युक्तिमाह—अपि चेति । तत्र हेतुः—अपहर्तुरेव स्वत्वादिति । विकाषमाशक्कते—अथिति । परिहरित—एवं तहींति । «अयमभिन्नायः—यिद काँकिकं 8 स्वत्वं तह्यंन्यस्य स्व अन्येनापहृते सित तत्रापिह्त्यमाणो यदि त्र्यात् 'मम स्वमनेनापहृत्तम्' इति ततः श्रोतृणां सभासदाम् अस्य वा स्वमर्स्य वेति संज्ञयो नस्यात्। यथा काँकिक

बालंभद्दी

इदं गोतमवाक्यम्। अनुवादे फलाभावात्] शवकान्तरविदेश्यमाह-तथिति। स्वत्वस्य लौकिकत्वे इत्यत्व योज्यम् । अद्देत्ति — पष्ठयन्तं हस्तान्वयि । अन्येनादक्तम् परकीयमाददाति, — तस्य हस्तादित्यथः । अप्रे तु फलितार्थ उक्तः । याजनेति — समाहारह्वन्द्वः । अपिना प्रतिम्ह्वसमुश्चयः । स्तेनस्वादेशस्त्रहृष्टमाप्त्यर्थ इत्याह — दण्डेति । स्वत्वस्यालौकिकत्वे युकिमप्याह — आपि चेति । स्वत्वमिति — तदेति शेषः । तत्र हेतुमाह — अपिति — श्विसम्बन्धस्यैव प्रत्यक्षाविषयत्वात् ।] * उक्तदोषं परिहरन् विशेषमाशङ्कति — अप्येति। परिह- 8 स्ति — एवं तहिँति । * [स्वत्वस्य लौकिकत्त्वे उत्यस्य स्वेऽन्येन अपहृते स यदि वृयान् ' मम 8 स्वमनेनापहृतम् 'इति तदा श्रोतृणां सभासदामुक्तसंशयो न स्यात्।यथा लौकिकसुवर्णस्त्रतादि-स्वस्त्रे रहे सुवर्णादिकं भवति न वेति न संशयः, तद्वत् स्वत्वेऽपि तद्भावः स्याल्लोकतः — तन्कोदिनश्चयस्यत्वात् । जायते च संशयस्तस्मात् अपहृतुः स्वं भवतीति वक्तमश्चयमिति भावः । यद्वा अप्रेति पूर्वपक्षवादी प्रष्टबः 'अपहृतुः स्वं न भवतीति प्रमितिस्त्रपवते व वा' इति। तत्राऽऽश्चे आह् – एवं तहींति । यथा ' इतं सुवर्णमितं स्वत्म रं श्वरुपन्नायां व

ख. ग. तथा स्तनातिदेशे मद्य: १२ — ८.१४०। ३. ग. याजनादिकरणेन । 'अपि' इति क्विन्नास्ति । ४. क. यते। ५. क. ग. घ. च. अन्यस्वं। ६. ज. अनेनाप० । ७. थ. द. छौकि-क्रवे दाषमाह । ८. थ. द. स्य वा स्वमिति । ९. मिता० अन्यथा ।

स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति ।

* अत्रोच्यते । ठौकिकमेव स्वत्वम् — ठौकिकार्थिक्रयासाधनत्वात् , — त्रीद्यादिवत् ।
आहवनीवादीनां हि शास्त्रगम्यानां न ठौकिकाक्रियासाधनत्वमस्ति ।

सुबोधिनी

स्वर्णरजतादिस्बरूपे दृष्टे सुवर्णादिकं भवित न वेति न संशयः, तथा स्वरंवेऽपि संशयाभावः स्यात् लैकिकस्यात् स्वरंवस्य । जायते च संशयः अतोऽपहतुः स्वं न भवितिति वक्तुं न शक्यते इति । अथ वा 'यतोऽन्यस्य स्वमेव गृहीतम् अतोऽपहतुः स्वं न भविति वक्त्र् वादी प्रदृष्टे । अथ वा 'यतोऽन्यस्य स्वमेव गृहीतम् अतोऽपहतुः स्वं न भविति हित वद्त् वादी प्रदृष्टे । अथसाशयः —थथेदं सुवर्णाभदं रजतिस्खुत्पवायां प्रमितो सुवर्णादिस्वरूप एवं तहीति । अथसाशयः —थथेदं सुवर्णाभदं रजतिस्खुत्पवायां प्रमितो सुवर्णादिस्वरूप संश्वायो न आयते तथा प्रकृतेऽपीति । नापि हित्तियः। प्रमित्यतुद्यादेवापहतुः स्वं न भवितित्व वक्तुं मुश्चावयत् हित्ति विद्यत्व परिदृष्ट पृवेषक्षमुपसंहरति —त्मादिति । "सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यत हिता विद्यत्व लैकिकमित्यत्वातुमानं प्रमाणयति —लौक्तिकोच स्वत्वमित्यादिना। असुमानं तु स्वत्वं लौकिकम्-छोकिकार्थिक्रयासाधनं तत्त्वहोष्किकं यथा श्रीह्यादि । तथा चेदं स्वत्वं तस्माल्लोकिकमिति । यद्यक्लोकिकं न भवित तत्त्वहोषिकं वथा श्रीह्यादि । स्वा चेदं स्वत्वं तस्माल्लोकिकमिति । यद्यक्लोकिकं न भवित तत्त्वहोषिकं कार्थिक्रयासाधनमित न भवित यथाऽऽहवनीयादीति । विद्यतिरेकच्यापि न नन्याहवनीयादी वति। व्यतिरेकच्यापि व्यतिरेकच्यापि न नन्याहवनीयादी वति। व्यतिरेकच्यापि व्यतिरेकच्यापि नन्याहवनीयादी वति। विति। व्यतिरेकच्यापि व्यतिरेकच्यापित —नन्याहवनीयादी वति। विति। व्यतिरेकच्यापित वत्त्वहनीयादी वति। व्यतिरेकच्यापित —नन्याहवनीयादी

बालंभद्दी

प्रमिती सुवर्णादिस्वरूपे संशयो न भवित तथा प्रकृतेऽपीति भावः। नापि द्वितीयः। प्रमि
स्वनुद्यादेवापहतुः स्वं न भविति वक्तुं शक्यत्वादिति। पूर्वपक्षसुपसंहरित—तस्मादिति।]*
सिद्धान्तमाह—अत्रोच्येति । स्वत्वस्य छोकिकत्वमनुमानेन तावत् साधयित—छोिकिकमेवेति । स्वत्वं पक्षः। छोकिकत्वं साध्यस्, छोकिकार्येति हेतुः । तत्रान्वयव्यासौ दृष्टान्तमाह—त्रीह्यादीति । तथा च स्वत्वं छोकिकस्, — छोकिकार्यंकियासाधनत्वात् ;
यद्याह्यांकिकार्यक्रियासाधनं तत्त्वछोिककं ; यथा ब्रीह्यादिस्वरूपम् तथा चदं; तस्मात् छोकिकम् इति बोध्यम् । यद्याह्योकिकं न भवित तत्त्ताह्योकिकार्यक्रियासाधनसपि न भवित ; यथाऽऽहावनीयादिति । व्यतिरेकव्यातिमप्याह —अहेति । हि—यतः। दृष्टान्तव्यतिरेकाप-

त. स्वंभ । २. त. तु शा ३. त. एतदादि लैकिकमिल्यन्तं नास्ति । ४.थ. एतदादि ही-त्यन्तं नास्ति ।

नन्वाहवनीयादी-

नामिप पाकादिसाधनत्वमस्येव । नैतत् । न हि तबाऽऽहवनीयादिरूपेण पाकादि-साधनत्वम्। किं तर्हि १ प्रत्यक्षादिपरिदश्यमानाम्य।दिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वम्, अपि तु स्वत्वेनैव। न हि यस्य यस्त्रं न भवति तत्तस्य क्रयाद्य-र्थकियां साधयति ।

सुबोधिनी

नामिति । अळाँकिकस्याप्याऽइवनीयस्य ठाँकिकपाकाविषाधनत्वात् यद्यदर्शेकिकं तत्तव छाँकिकार्थिकियासाधनामिति या व्यतिरेकव्यासिसास्याभ्यभियारादनुमानं दुष्टमिस्यर्थः ।] स्थापयेत—नैतदित्यादिना । श्वियमिसान्यः—आहयनीयस्य
द्वे रूपे अग्नित्यमादनीयत्वं च । तथा च आह्यन छाँकिकार्थिकियाकारित्वेऽपि
द्वितीयेन न तथात्वं तथा सत्यर्शैकिकाइवनीयादिरूपहीनर्छोकिकाग्नेः पाकसाधनत्वं न
स्यात् । तसाच व्यतिरेकव्यपितव्यभिचार इति । ननु तर्द्वि प्रकृतेऽपि सुवर्णोदिरूपेणैव
छाँकिकक्षयविकयार्थैसाधनत्वमस्तु सुवर्णोदेर्वस्तुनो, मामृत् स्वत्वरूपयाद्यक्षाराऽइ—
सुर्वेणीदिरूपेणेत्यादिना । अज्ञातशास्त्रव्यवहाराणां म्ळव्छादीनामिष स्वत्वव्यवहारो दश्य-

बालंबड़ी

रिद्युद्धमनुमानं, ताद्द्यं न प्रमाणिक्षाक्षेपं स्वयन् व्यतिरेकव्यात्ते व्यभिचारमाह—नन्वहिति । अळौकिकस्यापि तस्य ळोकिकपाकादिसाधनःवादुक्तव्यतिरेकव्यात्ते व्यभिचारा-दनुमानं दुष्टमिति भावः । समाधत्ते—नैतिदिति । आहवनीयादौ रूपद्वयसवेऽपि पाक-साधनःवं न दाास्त्रसमिधगस्यम्,—अळौकिकाहवनीयादिस्वरूप्यानेळौकिकाह्मरेव तत्स्र-रूपेण पाकसाधनःवाङ्गिकारात् । न चाळौकिकाहवनीयादिरूपेणैव तदस्तु । तथा हि सत्यळौकिकाहवनीयादिस्वरूप्यहानळौकिकाहः पाकसाधनःवं न स्थात् । न च सामान्यस्वरूपेण सावैत्रिकं तदस्तु,—तथा सित तस्यापि ळौकिकःवापस्या शास्त्रानर्थकपापतेः । अत एव साधनःवं फळोपिहतःवं निविष्टं तस्त्राव्यासौ व्यभिचार इति भावः । नन्वेवं प्रकृतेऽपि सुवर्णोदि स्वरूपेण छोकिकस्वासिद्धिरत आह्—इह त्विति। सत्वेनव तद्वव्वेनव तदेव ध्वनयन्यनुक्तसुपपाद-पति—न हीति । ळोकिविश्वव्यवहारोऽपि स्वत्वस्वाळौकिकस्वेऽन्यथानुपप्यसान-

१. थ. द. अलैकिकाह्यनीयत्वं लैकिकाशित्वं च। तथा च लौकिकादाशिरूपेण पाकसाध-न स्वं नत्वलौकिकाह्यनीयादिरूपेण तथा तथा २. द. एवं च। ३. थ. यदिकार्यसा । ४. थ. द. इह तु सुवर्ग । ५. फ. तस्मान व्याप्ती ।

अपि च ,—प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्व-

10 व्यवहारो दृश्यते—क्रयविक्रयादिदर्शनात् । **िकं च—नियतोपायकं स्वत्वं छोकासि-द्भिमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथा हि । ^{3} िलप्सासूत्रे तृतीये वर्णके

सुबोधिनी

ते। अतस्तवःयथानुपपितरिप स्वत्यस्य लैकिकत्वे प्रमाणिमित्याह—अपि चेत्यादिना]*

''स्वत्वव्यवहारो दृश्यते''। इत्यतेन स्वत्वव्यवहारः स्वत्वस्य लैकिकत्वे कल्पक दृत्यमिहितः।

तत्र कल्पकासस्वैमर्थापितवृष्णं निवारयिति—क्रयिविक्रयादिदर्शनादिति । तथा हि

10 लिप्सासूने तृतीये वर्णक इति । *[चतुर्थांध्यायप्रथमपादे द्वितीयाधिकरणसूजं]*''यिसम्

प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात्'।*[अन्न प्रथमवर्णके कत्ववेपुरुषाथैयो

केक्षणविचारः । द्वितीयवर्णके गोदोहनादिकं कत्ववेश्चत पुरुषार्थमिति । तृतीयवर्णके त्वयं

विचारः। अनारम्य श्रूयन्ते दृश्यार्जनियमाः। ब्राह्मणः प्रतिप्रहादिना धनमजेयेत् , राजन्यो

जयादिजा, वैश्यः कृष्यादिनेति । तत्र सन्देहः—एते नियमाः क्रवार्थं उत पुरुषार्थो इति ।

*[पूर्वपक्षस्वनारभ्याधीतत्वेऽपि दृश्यार्जनियमानां क्रवर्थत्वानक्कीकारे अधिकारिणाऽभावात्
विच्यानर्थेक्यापत्तेः कर्तृप्रयुक्तद्वव्यहारा क्रवर्थत्वमेव युक्तस् ।]*नन्वेष पूर्वपक्ष एव नोदेति—

बालंभद्री

स्तस्य तस्वे प्रमाणिमित्याह — अपि चेति । प्रत्यन्तो म्लेडदेश स्यात् । सर्वया सास्य ज्ञानाभावस् चक्रमित्म्। तदाह — अदृष्टेति, — अज्ञातेत्वर्थः; म्लेड्डार्शनामिति यावत्। नतु तद्यवहारस्य तत्करपकरत्मुक्तं ; तत्र करपकसत्व एव न मानमिति कथमर्थापस्या निस्तिद्धिरत आह — क्रियेति । स्वत्यस्य तस्वं न्यापितसम्मतमपीत्याह — क्षिं चेति । नियतोऽपेति — प्रतिग्रहार्जनादात्वर्थः । विदः तेऽपि कथमित्याशङ्कायासुक्तसुपपाद्यति — तथा हीत्यादिनाम् । *[लिप्सेति, — चतुर्थाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणस् त्रम् ।] *थीस्मन् प्रीतिः प्रस्त्यत्व तस्य लिप्सार्थक्षणाविभक्तस्वात्" इति। * [तत्र प्रथमव- जेके कत्वर्थपुरुष्यार्थयोर्लक्षणविचारः द्वितीयवर्णके गोदोहनादिकं कत्वर्थपुत पुरुषार्थ-मित्यादिविचारः । तृतीयवर्णके स्वयं विचारः । अनारभ्य प्रथम्ते द्वन्यार्जनिवमाः — ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना धनमर्जयेत , राजन्यो जयादिना, वैद्यः कृष्यार्थनिति ।

३. जै० ४. ३. २. | २. थ. द. त्वाख्यम ।

सुबोधिनि

बालंभद्री

तत्र सन्देहः — किमेते कत्वर्था उत्त पुरुषार्था इति । तत्र पूर्वपक्षः तेषां तस्वेऽ पि कत्वर्थत्वानक्षीकारे अधिकारिणः अभावाद्विष्यानथैक्यापत्रेः कैर्तृत्वप्युक्तद्वश्यद्वारा कत्वर्थत्वम्य युक्तमिति। श्रिष्यं भावः — यथा कतुविधिना आक्षिप्ते द्वन्यानेने सोमं क्रीणातीत्यादि-द्वेश्याजैननियमः कत्वर्थस्ययेव प्रतिप्रहादिनियमोऽिष्] अन्यथा तस्य द्वन्यप्राप्तित्वेरूपत्वे तत्कार्ये क्षुत्यतिचातादौ चानुपयोगात् वैय्यर्थ्यं स्यात् । न च तत्र प्रकरणं क्रत्वर्थवोधकमस्ति नान्नेति वैष्य्यमिति वाच्यम् । अदृष्टोपायापेक्षक्तुसामर्थ्येन अदृष्टप्रयोजनापेक्षनियमसामर्थ्येन चांगत्वसिद्धेः । न च सर्वस्य दृश्यस्य क्यार्थत्वाज्ञीवनं स्यादित वाच्यम् , — अनियमोपाजितेन तत्सिद्धेः । यद्वा जीवनं विना क्षेत्रसिद्धः कृत्विधिभिरेव स्वार्थिसिद्ध्यर्थे नियमोपाजितस्य जीवनार्थत्वैमस्युगाततिति । दृश्यमाप्तिस्पदृश्यार्जनमन्नोदाह्यस्यामिति तन्त्रत्वकृदुक्तं तु वार्तिकविस्त्वं, युक्ति विस्द्धं च । विधेयस्यैव मीमांसायां विचा

Cole.: Ch. I, Sec. i, § 10.

त. द. स्थाली . २. थ. द. स्वस्थामा । ३. थ. द ब्रव्यस्य । ४. थ. द. चैवमर्ज ।
 प. थ. द. स्थेन च । ६. त. कारेच । ७. द. यथेष्ठाचरणात् । ८. थ. द. सर्वक । ९. प. फ. कर्त्यंत्र । १०. फ. स्वस्थे । ११. फ. कर्त्यंति । १२. फ जीवनार्थम ।

द्रव्यार्जननियमानां

त्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्—स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षसम्भवमाशंक्य भ्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समार्थेतो गुरुणा । सन्नोधिनि

गादयित —तथा हि लिप्सास्त्र इत्यादिना। "[तत्र द्रच्याजैननियमाः क्रव्यर्थ इत्यादिना। विषय्भासम्भवमाः क्रव्यर्थ इत्याजैननियमानामित्यादिना पूर्वपक्षासम्भवमाः कर्व्यर्थ इत्याजैननियमानामित्यादिना पूर्वपक्षासम्भवमाः कर्व्यर्थ विषयमाभित्यादिना पूर्वपक्षासम्भवमाः कर्व्यर्थ विषयमाभित्याद्यः विषयमान्य कर्व्यर्थ विषयमान्य कर्व्यर्थ इति पूर्वपक्षः। स न बदते । तथा हि द्रव्याजैननियमानां कर्व्यर्थवे वैत्यवस्यालोकिकरवेन लौकिकहेरवजन्यवाद्वेदिकोपायान्तराभावाद्वेन नियमानां कर्व्यर्थवे विषयमान्यार्थवात् स्वव्यमेव नोदिति । तथा च स्वत्याभावाद्वेन च कर्व्यत्विद्यः करव्याजैननियमा इति पूर्वपक्षो न घटत इति।] "[पूर्वपक्षमुज्जीवयति — द्व्याजैनस्य प्रति-प्रहादिनेयमाः स्वत्यं साधयन्त एव कर्त्यस्य प्रति-प्रहादिनेति । अथमभिसन्धिः —प्रतिप्रहादिनियमाः स्वत्यं साधयन्त एव कर्त्यस्य प्रति-प्रहादिनेति । अथमभिसन्धिः विषयाविद्यासां कर्व्यर्थः । तच्च स्वत्यं प्रविव्यन्ति यथाऽवधातो वित्रवीभावं कुर्वजेव कर्त्यपुक्तभिद्विद्यासा इति ।] "
[मनु भवत्वर्जनं स्वत्यसाधनम् अर्जननियमानां कर्व्यर्थवात् । अर्जनस्यापि कर्व्यर्थवेना-

रादिति बोध्यम् । एवमाक्षिपति—द्वयोति हाङ्क्षयेयन्तेन । द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वधैत्वं स्वत्वस्याङौकिकश्वेन छौिककहेत्वजन्यत्वेन वैदिकहेत्वन्तराभावेन नियतप्रतिप्रहादिहेतूनां च क्रत्वर्थत्वे नान्याभौकेनाकारणककार्योत्पर्यभावेन च स्वत्वातुर्धत्या स्वस्याभावादस्वेन च करवासिद्धः करवर्था नियमा इति पूर्वपक्षासंभव इत्यर्थः । *[तमुउजीवयति—द्वय्यार्जनस्योति| वैपरीत्येनान्वयः। प्रतिप्रहादिनियमाः स्वत्वं साध्यन्त एव कत्पुपपुक्तधन्द्वारा करवर्थस्तद्वत् । तच्च स्वत्यं जन्मना पुत्रत्वादिकवत् । आजैननार्जकाद्वयेयोः ताह्वस्वत्वत् । तच्च स्वत्वं जन्मना पुत्रत्वादिकवत् । आजैननार्जकाद्वयेयोः ताह्वस्वत्वत् स्वत्वामिभावसंवन्धस्यं छोकिकमेव मन्यन्ते वृद्धाःः]॰यतः—''सर्वधःकारकेभ्यो यःक्रियाकास्कपूर्वकः।श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियामामिभधिषिते॥'' इति हर्युक्तः।क्रियामृक्रकः कर्तृकर्मणोः संवन्धं छोकसिद्धो न मानान्तरापेक्षः। न चैवमर्जनिक्रयापाये तञ्जन्यस्य तस्याप्यर्पयः । संवन्धिनोराध्यययोः सत्वात् न हि पितः क्रियापाये पितःवम्यति । तथा च छोकिकस्वात् स्वत्यस्य स्वनः च क्रतुसिद्धिनं तद्भाव इति सिद्धं तेषां । तस्विमिति भावः। *[नन्वर्जनस्य स्वत्याप्यरिवः। त्रिवःनित्माव क्रियस्यापि स्वयः। क्रियस्य स्वनः च क्रतुसिद्धिनं तद्भाव इति सिद्धं तेषां । तस्वमिति भावः। *[नन्वर्जनस्यापि

९. द. कर्ल्यात्वेन ठौ०। २. थ. प्रायः। ३. थ. द्रम्यद्यः । ४. थ. द. स्वत्वमे । ५. फ. हेतुभावक्र०। ६. फ. प्युपायः।

नतु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्तेतै । प्रलिपत-मिदं केनापि 'अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धम्' इति वदता। तथा सिद्धान्ते-ऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीक्रत्वैव विचारप्रयोजनमुक्तम्। अतो 'नियमातिक्रमः पुरु-षस्य न कतोः' इति । अस्य चार्थ एवं विव्रतः—

सुवोधिनि

न्यार्थस्वात् स्वमेव न भवतीति कत्वभावस्तद्वस्थ एवस्याक्षिपति—ननु चेति । वैपहसन् परिहरित प्रलिपितिमिदिमिति । अर्जनं स्वत्वं नापाद्यतीति वदता केनापि प्रलिपतम् । कृतः—विप्रतिपिद्धमिति । (एवं योजनाः) अयमर्थः—अर्जनं नामा- जैकथमः सम्बन्धरूपः, स द्विनिष्ठः पितापुत्वस्ववत् । तथा चार्जनमन्तरेणार्जनस्यानिष्पत्तेः 'मम मातावन्धया' इतिवद्रज्ञंनं स्वात्वं नापाद्यतीति वचनं विरुद्धमिति । विचा- रप्रयोजनमुक्तामिति,— अधिकरणविचारप्रयोजनमित्ययः। *[प्रयोजनस्वरूपं दशैयति— 10 अतो नियमातिक्रम इति । प्वांक्तप्रयोजनप्रन्थां विवृतो गुरुणा । तमर्थमाह् — अस्य चार्थ एवं विवृत इसादिना पुरुषस्यैव नियमातिक्रमदोषे इत्यन्तेन। एष

करवर्थंश्वेनान्यार्थंखात् स्वमेव नेति करवभावस्तदवस्य प्रवेसाह — ननु चेति संवर्तेते त्यन्तेन । उपहसन् परिहराति — प्रल्पीति । अर्जनं स्वस्वं नापादयतीति वदता केनापि प्रल्पितामिदम् ; यतो मिथो विप्रतिपिद्धमित्यर्थः । यद्वा केनापि प्रल्पितमिदम् । तत्र हेतु माह-अर्जनमिति। यत ह्यादिः। वदता हत्यस्य गुरुणेखन्नान्वयः। अर्जनं नामार्जकधमेः सं- बन्धस्यः स च द्विनिष्टः पितापुत्रवत्। तथा चाउँगं विनाऽर्जनस्यानिष्पत्तः 'मेमाता वन्थ्या 'हति- बदर्जनं स्वस्वं नापादयति हति वचनं मिथो विरुद्धमित्यर्थः ।] न ननु प्रवेपश्चमत्त्वादेव नायं तिस्वद्धान्ते। इत्यं हि सः धनार्जनप्रकृत्तेत्वधिकारिणि अर्थळभ्ये सित तिश्वयमानां कृतुनिवेदाकरुपना न युक्ता । धनकामाधिकारे च रागात् प्रवृत्तो न नियतं प्रवर्तते । अतो नियमप्रवृत्तेनं ताहिष्यानर्थक्यम् कि चाजनस्य कत्वर्थवि कृत्स्नमेमार्जितम् सर्वं कत्वर्थमिति जीवनोपायामावात् सर्वकृतुलोपः स्यात् । तस्मात् पुरुपार्थानियमा हति । विचारिति, — अधिकर्णविचारप्रयोजनमित्यर्थः । प्रयोजनपरम्रस्यस्य मूर्खोकस्य वि- मृत्तीत्ते, । होष इत्तीत्यन्तेन प्रस्थेनिति भावः । पूर्वपक्षे पुरुपस्य

१. घ. तेति । २. थ. द. अप । ३. त. घाइ । ४. फ. ते।ऽनि ;

यदा द्रव्याजनिनयमानां क्रत्वर्थत्वं

तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण कतुसिद्धिः । नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न कतु-सिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थस्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण कतुसिद्धिर्भवति, पुरुषस्यैव नियमाति-क्रमदोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वस्वमङ्गाकृतम्—अन्यथा कतुसिद्धयभावात्। ** न चैतावता चौर्यादिप्रातस्यापि स्वस्वं स्यादिति मन्तव्यरम्—छोके तत्र स्वस्वप्रसि द्वयभावात्, व्यवहारविसंवादात् । ** एवं प्रतिप्रहायुपायके स्वस्वे छौकिके स्थिते

सुबोधिनी

तालयाँथैः — पूर्वपक्षे पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषो नास्ति । किन्तु नियमातिक्रमाजित-द्रव्येण न ऋतुसिद्धिः । अतः ऋतुवेगुण्यम् । राष्ट्रान्ते तु नियमानां पुरुषाथैत्वात् तदतिक्रमे पुरुषस्य दोषा, न ऋतुवेगुण्यमिति ।] क्षण्ठितार्थमाह — नियमातिक्रमाजितस्यापीति । अन्यथा ऋतुसिद्धयमानादिति, — *[अन्यथा नियमातिक्रमाजितद्वश्यस्यापि स्वत्वानङ्गी-कारे नियमानां ऋत्वर्थत्वेन तद्जितस्यापि ऋत्वर्थत्वेन स्वत्वस्याप्यळीकिकेत्वे स्वत्वामावे जीवनमिष दुर्छभमिति कर्तुरभावात् ऋतोरभाव इस्यथा।] ननु यदि नियमातिक्रमाजि-तैऽपि स्वत्वं तर्दि चौर्योदिनापि प्राप्तस्य स्वत्वप्रसक्ष इत्याशङ्कय परिहरति— चैताव-

बालंभद्दी

दीवः, किं तु ततो न ऋतुसिद्धिः—ऋतुवैगुण्यात् । सिद्धान्ते तु पुरुषस्य , दोषो न च ऋतुवेगुण्याति तात्पयम् । *[फिलतसाह — नियमेति । , तथा चेलादि सिद्धान्तेनेति भावः । अपिः केम्रुतिकन्यायस्चकः]* *[अन्यथा नियमातिकमार्जितस्य स्वस्वानङ्गीकारे नियमानां ऋत्वर्थत्वेत तद्जितस्यापि तस्वनस्य- स्वस्यालौकिकस्वे स्वस्वाभावेन जीवनदौर्लभ्याचद्दभाव इस्पर्थः।]* *[नतु तदितकमार्जितेऽपि स्वस्वाक्षकारे चौर्योदिग्रातस्यापि स्वस्वप्रसङ्गः। अतः प्रसङ्गात् मध्यमदोषपरिहारं सृचयबाह — न चैताविति, — न हाल्यथैः। हेल्वसिद्धिं परिहरति — व्यविति। प्रसिद्धक्रयाणद्वर्थानादित्य- भंः]*[पृवं स्वस्वस्य खोक्किकस्वे साधिते अक्षोकिकस्वसाधकप्रागुक्तयुक्तिं क्रमेण खण्डयति— एवं प्रतिस्यादिना । विजितस्यत्रमावे कः। जयादय ज्याया इसस्याग्र सवैन्नानुषकः

१. थ. द. कत्वाञ्चीकिकस्व । २. थ. द. दिप्राप्तस्थापि । ६. न ततो दोषः । ४. फ ण्यम् । ५. प. सिद्धान्तिनेति ।

Cole.: Ch. I, Sec. i, §§ 10-12.

ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः, क्षत्रियस्य विजितादयो वैश्यस्य क्रष्यादयः, रह्स-स्य ग्रुश्र्षादय इत्यदृष्टार्थनियमाः। रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः "सामी रिक्थकय-संविभागपरिग्रहाधिगमेषु " इत्युक्ताः। • तत्राप्रतिवन्यो दायो रिक्थम् ; क्रयः 13 प्रसिद्धः ; संविभागः सप्रतिवन्यो दायः ; प्रतिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्टादेः स्वीकारः; अधिगमो निष्यादेः प्राप्तः—एतेषु निामेत्तेषु सत्सु स्वामी भवति—क्षेतिषु ज्ञायते स्वामी। "व्राह्मणस्याधिकं लन्धम् " हैति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यस्त्रम्यं वज्ञायते स्वामी। "व्राह्मणस्याधिकं लन्धम् " हैति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यस्त्रम्यं वज्ञ-यदण्डादिलन्धमसाधारणम् । "निर्विष्टं वैश्यश्रद्धयोः" हेति अत्राप्यधिकामित्यनुवर्तते । वैश्यस्य क्रियगोरक्षादिलन्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । रह्मस्य द्विजनुश्रृषादिना भृति-रूपेण यस्त्रन्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रैसिद्धेषु

सुबोधिनी

तेत्यादिना। ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामीति,—*[एतेषु निमिन्तेषु इत्यत्वर्तमाने एतेषु निमि- 13 केषु ज्ञातेषु स्वामीति ज्ञायते इत्यर्थः।] * उक्तस्यायमन्यत्राप्यतिदिशति — एवमनुळो- बालंभरी

अदृष्टेति—द्रव्याधदृष्टेयधैः । इति तियमा अदृष्टार्था इत्यन्वयः । अथ साधारणविध्यभावेऽपि तत्परिगणकगीतभवाक्यान्थैक्यरूपाळीकिकत्वसाधकप्रागुक्तपुर्वेक खण्डयति—
रिक्थाद्यस्थित्यादिना। *[सर्वेति—वर्णसङ्करेल्थ्यैः।]* तद्यं वक्तुं तानेवाऽऽइ-स्वामीति। त- 12
त्र —तेषां मध्ये । अनन्येति—असन्यस्वामिकस्येत्यथैः । एवं पदार्थानुक्तवा वाक्यार्थैमाह् —एतेष्विति । यथाश्रुते साकाङ्कृत्वादाह —भवतीति । तद्येमाह —क्रातेषु ज्ञायते स्वामीति—एतेषु निमत्तेषु स्वामीति ज्ञायते इत्यर्थः । अनन पूर्वपक्षामिमत्वनिरासः,
—एतद्येतया साफक्यात् । अग्रिमार्थमाह — ब्राह्मत्यादि । स्प्रतीकं छन्धमित्यतेन
स्वारयाद्वचनान्तरैकवाक्यत्वादत एव साहचर्याच्छेषपूरणेनाऽऽइ —प्रतीति । *[आधिकम् 13
इत्यस्योत्कृष्टमित्यर्थः।]* तदाह — असाधिति । विजितमित्युपरुक्षणम् । भावेक्कमित्वाह —
विजयदण्डेति । अधिकमित्यनुवर्वते इत्यर्थः । भोगस्पनिवैद्याद्येनाऽऽह—कृषीति ।
आदिना वाणिज्यादिपरिग्रहः। न्यूनतानिरासायोक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति —एविमिति ।

१. गो० १०, ३९. । २. ख. कृतेषु | ३. गो० १०, ४०. । ४. गो० १०, ४१. । ५. गो० १०, ४२. । ६. क. ०कसि० । ७. त. पुज्ञा।

Cole.: Ch. I, Sec. i, §§ 12-13.

4.4

स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं ''सूतानामध्यसारध्यम्''ईत्यादि तत्त्त्सर्वे निर्विष्टशब्देनोन् च्यते—सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् , ''निर्वेशो भृतिभोगयोः'' ईति त्रिकाण्डीरमरणात्। तत्त्वदसाधारणं वेदितव्यम् । अयद्यपि ''पत्नी दुहितरश्च''श्व्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसं-बन्धितया बहुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहिनष्टस्यैर्थे समरणामिति सर्वमनवद्यम्। अयदिषय स्वमनेनापहृतमिति न त्रृयास्वस्वस्य लोकिकत्व इति तदस्यसत्—स्वत्वहेतुभृतिक्रियादिसंदहास्वत्वसंदहोपपत्तेः। अववारप्रयोजनं तु

सुबोधिनी

। मजानामित्यादिना । ॰ [पतेषु निमित्तेषु नतु ''एक्ली दुहितरः'' इत्याँदिभिर्वेषनैः स्वामिनां ऽ भावे पत्यादीनां स्वामित्यप्रतिपादनात् स्वत्वस्य छोक्किकस्य एतद्वचनजातं विक्ष्यत्य इत्याक्षिण्यः । पिर्हरित-॰ [यद्पि पत्नी दुहितरश्चत्यादिना।स्वत्वस्य छोक्किकस्य पूर्वपक्षिणा-यद्व्वणुक्षुक्तं तत्परिहर्तुमनुभाषने—यद्पि मम स्वमिति । पत्रहुक्तं भवति—स्वत्य-स्वाछोक्किकस्य ' मम स्वमनेनापहुष्य 'इति न बूबात । अपहर्तुरेव स्वत्यात् । यदि यूबात् तर्वि मम स्वमनेनापहृतमित्युक्तं मध्यस्थानां संवाया जायते स्व न घटते स्वर्णाद्वस्य ५ इवेति। परिहरित —तद्य्यसिदित्यादिना। ॰ [अयमर्थः — पत्राद्यित स्वर्णाद्वस्य स्वं तेनाप-हृतसिति ज्ञानमात्रमुत्यस्यते आवेद्द्वज्ञचनवक्षात् । यतीतिहिं सा न प्रमितिः । तथा च विप्रतिपत्तेः कारणात् सन्देहो जायते । तथा हि सम स्वमनेनापहृतमिति वादिनाऽसिहित प्रतिवादिना तद्विपरीते चामिहित सध्यस्थानां सन्देहो जायते अनेनापहृतमित वादिनाऽसिहित स्ववादिना तद्विपरीते चामिहित सध्यस्थानां सन्देहो जायते अनेनापहृतमित वादिनाऽसिहित

बालंभद्दी

14 हेबुषु तेषां अध्ये तत्तादिति । तेषाभित्यादिः। विवासित्यादिः। विवासित्यादेः। विवासिति । विवासित्यादेः। विवासित्यादिः। वि

^{ः ः} १. औशनसामिति केचित् । २. तृ० ना० २१४.। ३. क. निवर्तनार्थ। ४. ड्य० १३५.।

" यद्गिहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्धयन्ति जप्येन तपसैवं च ॥ " इति शास्त्रैकसमिधगम्ये स्वत्वे गिहितेनासत्प्रतिष्रहवाणिज्यादिना छन्धस्य स्वत्वेमव नास्तीति तत्पुत्वाणां तद्विभाज्यमेव । यदा तु छौिक्तकां स्वत्वं तदाऽसत्प्रतिष्रहादिङब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्वाणां तद्विभाज्यमेव । "तस्योत्सर्गेण शुद्धयन्ति"इति प्रायश्चित्तमर्भवित न तेषां दो-

सुबोधिनी

[नजु लाजुनिरूपितं स्वत्वस्य लोकिकत्वस्। तथाऽण्य युक्तिसदं विभागप्रकरणे स्वत्वाततलोकं 16 कत्वालोकिकत्वयोरप्रयोजकत्वादित्यालक्ष्याऽऽहः— विचारप्रयोजनं त्वित्यादिना जप्येन तपसेंच चत्येन्तेन|]''यद्यहितेन''इत्येतद्वचनसर्थाद्वयाचक्षाणः पृषेपक्षसिद्धान्तयोविभाग-प्रकैरणोपयोगिनी प्रयोजने दर्शयति — हाल्लिकसमिधिगम्य इत्यादिना । नन्देशक मेणोदिष्टविषयविचारो युक्तः । अय मतं प्रयोजनान्तरानुसारेणोदेशकमानादरेणा-पि विचार इति, तर्हि न तत्प्रयोजनान्तरं पश्यामः । तथा हि । तत् कि हेतुहेतुमद्भावः, उत्त मृचीकटाइन्यायेनात्पता, अय वाऽन्यत् ? न प्रथमः — स्वत्यगत्लीकिकत्वानपेक्षत्वात् वक्ष्यमाणविचारत्य । न दितीयः — बहुदुक्तिसाध्यत्वाल्लिकत्वस्य । न चरमः — अप्यस्याणविचारवनसरहुस्स्थावित्यसुमाक्षेपमभिप्रायतः परिहरन्

वालंभट्टी

स्यात् । सुवर्णीदिस्वरूपे इथेति शेषः । स्वत्वहेत्विाति । तादशस्थळे आवेदकवचनादम्यदीयमनेनापहृतमिति ज्ञानमाबोत्पत्ताविं तस्याप्रमाणत्वेन विप्रतिपत्तिकारणवादिना तथाऽभिहिते प्रतिवादिना चान्मथाऽभिहिते मध्यस्थानामनेनापहारक्वधमय वा अवादिकव्धमिति
स्वत्वकारणभूतकयादिषु संदेहात्तत्कार्वभूतस्थत्वेऽपि संदेहसंभवादित्यथः। नतु स्वत्वस्य निस्वणमत्रप्रकरणे नोपयुक्तं तक्काकिकत्वयीर्विभागप्रयोजकत्वादत्त आह—विचारप्रयोजनं
विति । उत्सर्गेण—त्यागेन। न केवलं तावन्मात्रमित्याह— ज्ञच्येनिति । इतीत्यस्योत्तत्वादिति
शेषः। उभयत्रापि तदेतद्वपयोग्याह—शाह्नेकिति। गर्हितत्वं द्वेषा निषिद्धत्वमविहितत्वं चेत्याह

असत्यादि । सिद्धान्ते तद्वचनविरोधं परिहरति — तस्योत्सिति । नतु दायस्वेन तत्वेऽपि

१. क. तपसाऽपि । २. थ. इ. त्येवमा । ३. त. पर्योगिप्रयोजनं । ४. त.अद० ।

षसंबन्धः — '' सप्त वित्तागमाधर्म्या दायो छाभः ऋयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिष्रहं एव च⁷ ॥ ईति मनुस्मरणात् । • इदानीमिदं संदिद्यते विभागात्त्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति।• तत्र विभागात्त्वमिति तावद्युक्तम् जातपुत्रस्याऽऽधानविधा-

सुबोधिनी

प्रथमोद्दिष्टं विचारं परिगृह्णाति—इदानीमिदं सन्दिद्यात इति । अयमभिमायः—विभागोऽ-पि छौकिकः । तद्गतनियमा एवाछोकिकाः । जन्माविकमपि छौकिकम् । एँवं स्वस्वस्य छौकिकवे सिद्धे छौकिकिवभागादिजन्यस्यं घटते नेतस्था । अतः स्वस्वगतछौकिकस्य-विचारो हेतुः, अयं तु विचारो हेतुमानिति तदानन्तर्यम[‡]योचितमिति । अनेनेवाभिमायेण चेदानीमिस्युक्तिः।जातपुत्रस्याऽऽधानविधानादिति,—*[''जातपुत्र:कृष्णकेशोऽम्नीवादधीत'' इति श्रुतिवाक्येनाऽऽधानविधानादिखर्थः । अस्य वाक्यस्यायमर्थः,—जातपुत्रेःऽपस्यवान् ; पुत्रश्चह्दोऽपस्योपछक्षणम् ; कृष्णकेशः पूर्ववयस्कः समर्थं इति यावत् । एवंविधाधिकारी

बालंभद्टी

परम्परवादोषसंबंघोऽस्त्येवाऽऽत आह — सतिति । वित्तलाभोपाया इत्यर्थः। नन्हेशकभेणोहिष्टविषयविचारे। नान्यथा । न च कारणान्तरेणात्र तथा तस्यादरेगतात् । न च हेतुहेतुमद्भावः — वश्यमाणविचारस्य स्वरवानलंगिककरवानपेक्षरवात् । न च सूचीकटाहन्यायः — लेकिकरवस्य बहुयुक्तिसाध्यवादन्यस्य कस्यिचद्दर्शनाच अतः कृतकरिष्यमामाणविचारावनवसरदुःस्थाविति चेत् — न । स्वरववद्विभागस्यापि लैकिकरवेन तद्गतनियमानामेवालौकिकरवेन जन्मादेशि लैकिकरवेनोक्तरीला स्वरवस्य लैकिकरवे तिसे एव
लैकिकविभागादिजन्यत्वस्य तत्र घटमानत्वं नान्ययेति कृतविचारो हेतुः, करिष्यमाणविचारो हेतुमानिति तस्येतदान-तर्यमुचितमिरयाशयाचतेत् ध्वनयन्नाह — इदानीमिति, — तदनन्तरिमस्यर्थः। तथा च उक्ताशयेनेवेदानीमिरयस्योक्तिरिति मावः । यद्यष्युक्तप्रतिज्ञायां स्वस्यास्वस्य वेत्यव शाब्दः सन्देहस्तथाऽप्यार्थिकमुक्तमेवाऽऽह — कि विमेति ।
तत्र तयोर्मेण्ये । भ जातिति — ''जातपुत्रः कृष्णकशोऽग्रीनावयीत'' ह्रस्यनेन हित्येशः।
तत्र पुत्रशब्दोऽपर्यमालोपळक्षणं कृतेकशेषद्विचनान्तेन बहुन्नीहिवीः; कृष्णाः केशा यस्येस्यनेन पूर्ववयस्कतं समर्थरवमिति यावत् । एवंविघोऽधिकारी आधानं कुर्यादिति तदर्थः।

१.--१०. ११५. । २. थ. द. वं च स्व० । इ. थ. द. मस्य विचारस्यो ।

नात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणिमिति द्रव्य-साध्येष्वाधानादिषु पितुरनिधकारः स्यात् । **तथा विभागात्पाक् पितृप्रसाद्व्व्व्धस्य 19 विभागप्रतिषेधोनोपपयते—सर्वानुमत्या दत्तत्वाद्विभागप्रात्तयभावात्; यथाऽऽह्रँ—''शोर्य भार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् । त्रीण्येतान्याविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः॥''

सुबोधिनी

आधानं कुर्यदिति । नन्येतद्वचनमाधानं विधत्ते, न त विभागात् स्वस्वप्रतिपादनपरसिस्याशङ्कय तस्परत्वमाह—यदि जन्मनैषेत्यादिना । अयमिभिप्रायः—जन्मनैव स्वस्व
उत्पन्नमात्रस्यापि दृश्यस्वाम्यात् दृश्यस्य साधारणत्वेन दृश्यसाध्ये पतिपर्देनीमात्रसाध्य
आधानादौ कमेण्यनधिकारः स्यादिति । आदिशश्यक्तंश्यक्षद्वासुपर्सम्रहः], प्रतिपेधस्य प्राप्तिपूर्वकरवाज्जन्मनैव स्वस्वपक्षे प्रीतिवृत्तस्य विभागप्राप्तिरेव नास्तीति तस्यतिपेधोऽपि नोपपद्यत इत्याह—तथा विभागादिति । ननु सित हि कुरुथे चित्रकर्म । तादशः
प्रतिषेध एव नास्तीत्याशङ्क्य प्रतिषेधकं वचनं दर्शयति—यथाऽऽह शौर्यभार्याधने इति ।
कि च जन्मनैव स्वस्य जातमात्रस्यापि स्वत्वस्य विद्यमानस्वात् तस्यानुज्ञायामप्यसामर्थ्यात्
दृश्यस्य सर्वसाधारणत्वेनेकेन दानुमशस्यस्यात् प्रतिदानस्याप्यभावात् प्रतिदानम्विपादकम-

बालंभट्टी

नन्वस्य तद्विधायकत्वेऽिष विभागात् स्वत्वस्य कथिमतो छाभोऽत आह —यदि जन्मेति) एवेन तद्वधवछेदः — उत्पन्नेति तन्मात्रस्येत्यर्थः । द्वध्यस्यम्य दृष्यस्य साधारणत्वादिति भावः।] • तदाह — तत्त्वामिति । आधानेति पितृमात्रसास्येऽपीत्यर्थः। आदिना अवश्यक्ततै-व्यश्राद्धजातकर्मादिपरिग्रहः । नजु वचनात्त्वाधिकार इति चेन्नियेवस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तत्र पक्षे पीतिदत्तस्य विभागप्राप्तिरेव नेति निषेधस्यासङ्गितीरत्याह — तथिति । विप्रतिपात्तिनिरासायाऽऽह — सर्वेति । तत्र पक्षे ततः स्थिते एव स्वत्वे द्वयोदीनपरिग्रहयोरधिकारस्तैनैव तिस्यते विभागे कारणाभावात्तदग्रिसरेवित तदनुपपत्तिरस्यः। नजु तद्वचनमेव खपुष्पाया माणमतो नारदमाह —यथाऽऽहिति, —शौर्यभायत्वित्वन्धाने धने इत्यर्थः।एवमग्रेऽपि। यस्येति, — यश्चेति पाठान्तरम् । पेतृक् इति —पितुरागत इत्यर्थः। पत्रित्यत्वाः वैति चत्र पाठान्तरम् । पेतृक इति —पितुरागत इत्यर्थे "पितृर्यच्या वैति वत् न दोषान्तरसाह— नजु सर्वाजुमितरेव यत्र न तद्विषयकामिति नायं दोष इति चत्र – दोषान्तरसाह—

1

१. फ. छ. तथा हि। २. त्रासा। ३. अ० ४. ३. ७९.।

३० ईति ।** तथा '' भर्त्रा प्रांतिन यदत्तं ख्रिये तिस्मन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकामम श्रीयादद्याद्वा स्थावरादित्।।''इति प्रींतिदानवचनं नोपपद्यते, जैन्मनैव स्वत्वे''न च स्थाव रा रादते यद्देत्तम्''इति संबन्धो युक्तः—व्यवहितयोजनाप्रसङ्गात् ।** यदपि—''मणिमुक्ता प्रवालानां सर्वस्थव पिता प्रशुः।स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः।।''तथा''पितृप्र-

सुबोधिनी

पि वचनं विरुध्येतेत्याह — तथा भत्री प्रीतेन यहत्तमित्यादिना। नतु नास्ति प्रीतिदानवचनिव रेष्यः,अपि त्वनुकूरुभेव तहचनम् । तथा हि । स्थावराहते यद् भन्नां क्षिये दत्तं, तिस्मन् सृते त्या स्थान्ता स्थान्ता स्थान्ता स्थान्त स्थान स्थान्त स्थान स्थ

बालंभद्दी

तथोति|वेष्णवमाह—भर्नेति|दानद्देविध्यादाह—प्रतीति|सामान्येनेत्यादिः।*[तत्र पक्षे जातमात्रस्यापि स्वस्वसःखान्स्यानुज्ञायामप्यसामध्यात् द्रव्यस्य सर्वसाधारणस्वेनेकेन दानुमशक्यत्वात् प्रीतिदानस्याप्यसंभवान्तव्यतिपादिकिमदं वचनमिष विरुध्येतेत्यर्थः।] निनु स्थावरादित्य
स्योत्तराद्धीपाचान्वय एव एवं स्यात् , स एवं नेति न तद्रचनिदरोधः, किन्तु अनुक्ष्कभेव
तदिति शंकते—न चिति|तथा चाशनादौ निषेधामाधात् प्रीतिदाने प्रतिपधान्तेन जन्मनैव
स्वस्वं प्रतिपादितं भवतीति भावः । व्यवेति—एवमन्वये तथा स्थात् । स एव न व्यवधानस्य प्रतिवन्धकस्वेन ऋजुत्याऽकामात् । नन्वेवमि वचनान्तरयोरध्यवहितान्वयेनैव
स्थावरस्य प्रीतिदानप्रतिषेधाज्ञन्मेव स्वस्वहेतुनं विभाग हलाशयेनाशङ्कते— यद्पीति ।
प्रवळानामिति—निर्धारणे पद्यी। यद्वा सामानाधिकरण्येनान्वयः। तत्र समानविभक्तिस्यस्य
तन्त्रस्वेऽपि समानवचनस्या तन्त्रस्वात् वेदाः प्रमाणमितिवत् । सिति—सस्यिप। दाने हित

ना० १३,६ः। २ कः. नेपपयते । ३. खः. तब्जन्मनैय । ४. घः यदत्तमिति नास्ति ।
 ५. थः. दः न कुः।

सादाडुज्यन्ते बस्नाण्याभरणानि च। स्थावरं तुं न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके।।"इति स्थाव-स्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनं तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्। अतीते पितामहे तद्वनं पि-तापुत्रयोः साधारणैमपि मणिसुक्तादि पितुरेव स्थावरं तु सधारणमिस्यस्मादेव बचना-दवगम्यते । ** तस्यात्र जन्मना सेंत्वं किंतु स्वामिनाशाद्विभगाद्वा स्वत्वम्। अत एव 22

सुबोधिनी

तरसम्बन्धिनां पुढादीनां विधागात् स्वाप्तिनाशात् वा स्वं भवति । तत्र स्वाप्तिनि जीवति विभागः स्वस्वहेतुः ; विजष्टे तु स्वाप्तिनि स्वाप्तिनाशः एव स्वस्वहेतुः । तत्राप्यय-गण्रां विशेषः । स्वाप्तिसम्बन्धिनः पुत्रस्य पाँग्रीस्य वा एकत्वे स्वाप्तिनाशः एवासाधारणः स्वस्वहेतुः । पुत्रादीनां बहुत्वे तेषां स्वाप्तिनाशात् साधारणं स्वं भवति विभागाच प्रातिस्विकम् । एवं स्थिते स्वाप्तिनि पितामहे नष्टे विभागात् प्राक् पितामहधने पितुः प्रातिस्विकस्वत्वाभावादेव पैतामहं स्थावरं न प्रीत्या द्वादिति स्थावरप्रीतिदानानिषेषो न स्वोपार्जितस्य यतो जन्मैय स्वत्वहेतुः स्यादिति । नतु किमतदर्थवैपस्यं पैतामहं स्थावरं साधारणं मणिगुक्तादिषु तु नेत्याशङ्कय वचनाजियस्यत इत्याह—अतीते पितामह इति ;

बालंभड़ी

विषयससर्या । वृद्धन्मिति— जातावेकवचनम् । एवमग्रेऽपि । नतु पैतामहे स्थावरे सर्वसाधारण्यम् । माणप्रुक्तादिषु तु नेक्ष्यधंजरतीय (?) मयुक्तमत आह— अतीतिति । तथा च वचनियस्यमेतिदिति न दोषः । पूर्वपक्षमुपसंहरति— तस्मादिति। अयं भावः— अर्जना जैकस्य स्वं तश्च तत्संबंधिनां पुक्षादिनां विभागात् स्वामिनाशाद्वा स्वं तत्र स्वामिनि जीविति विभागः स्वक्षहेतुः विनष्टे तु स्वामिनि जीविति विभागः स्वक्षहेतुः विनष्टे तु स्वामिनि जीविति विभागः स्वक्षहेतुः विनष्टे तु स्वामिनि तन्नाश एव स्वक्षहेतुः त्वान्योऽपि विशेषः स्वाप्तिसंवित्यनः पुत्रस्य पोत्रस्य वा एकत्ये वा स्वामिनाश पृवासाधारणः स्वक्षहेतुः तेषां बहुत्वे तु स्वामिनाशात् साधारणं स्वं भविति विभागान्च प्रतिस्वकस्यत्याभावादेव पैतामहस्थावरं न प्रीत्या द्व्यादिति स्थावरप्रीतिदानिनपेधो न स्वोन्तिस्वकस्यत्याभावादेव पैतामहस्थावरं न प्रीत्या द्व्यादिति स्थावरप्रीतिदानिनपेधो न स्वोन्तिस्वकस्यत्याभावादेव पैतामहस्थावरं न प्रीत्या द्व्यादिति स्थावरप्रीतिदानिनपेधो न स्वोन्ति

१. क. ग. रंन तु | २. क. स्थावरप्रसा। ६. क. ऑपनीस्ति। ४. क. सं। ५. क. ∘नोशाद्धि७ : ६ द. च. । ৩. थ. धैवैशसम् ।

पिनुरूर्च्च विभागाःप्राग्द्रव्यख्यस्य प्रहोणत्वादन्येन गृह्यमाणं न निवार्यत इति चोदा-स्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य खिमाति न विभागमपेक्षते 23 इति। ** अजोच्यते — छोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । छोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापह्वनमहीति । विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो छोकप्रासद्धः, नान्यदीयविषयो न प्रहीणविषयः। तथा "उत्पत्त्वैवार्थस्वामित्वं छमेतेत्याचार्याः" इति गौतमवचनाच ** मणिमुक्ताप्रवाछानाम् इत्यादि वचनं च जन्माना स्वत्व पक्ष प्वोपद्य-

सुबेशिधनी

यतः स्वामिनाशोऽपि स्वत्वहेतुः । अतैः पितिरे सृते विभागात् प्रथममैंगैदासीन्यविषयं तद्द्व्यं न भवतीत्याह — अत एव पितुरूर्ध्वामिति । पितृप्रयाणादिति— पितृसरणादित्यथैः । एवं पूर्वपेश्व प्राप्ते सिद्धान्तं प्रतिजातीते —अत्रोच्यत इति । 23 जन्मनैव स्वत्वे गौतमवचनं प्रमाणयति — तथा चोत्पत्यैवेति । *[जन्मनै-वार्थस्वामित्वात् तेंमर्थे तनयो ङभेतेत्यथैः ।]* "मणिमुक्ताप्रवालानाम् " इत्यादिकमि सिद्धान्तपक्ष एवोपपद्यत इत्याह—मणिमुक्तेति । यदुक्तं पूर्वपक्षिणाऽस्य वचनजातस्यान्या-

बालंभद्दी

पार्जितस्य येन जन्मनेव स्वत्वं स्यादिति; यतः स्वामिनाशोऽपि स्वत्वहेतुरतः पितिर मृते विभागात् प्रागन्यदीयद्रव्यमिवोदासीन्यविषयभूतं तह्न्यं भवतीत्याह—अत एवेति । तत्वाशस्यापि तत्वाङ्गीकारादेवेत्वर्थः। प्रह्मिणोति—निरूपकस्य स्वामिनोऽभावादिति भावः। एवमनेक पुत्रस्थळे तदावश्यकत्वमुक्तैकपुत्तस्थळे तदावश्यकत्वमाह— तथैकेति । तद्वदित्वर्थः । प्रयाणात्—मरणात् । हृति—प्रवेपक्षे स्थिते सिद्धान्तमाह—अह्मोच्यत हृत्यादि । प्रवेसिद्धान्तस्यात्र हेतुःवस्च्वनाय तमनुवदिति—छोकेति । प्रकृते साधकं तथै-वाऽऽह—छोके चोति। युक्तयन्तरमाह—विभागाति। प्रोक्तमिदं प्राक्। न प्रेति, नापि स्व-व्यरहितेत्वर्थः । प्रश्वस्वयानुषङ्गः । अत्र गौतमवचनमपि मानमाह – तथोत्पर्दैन्वेति । तथाशब्दः समुवये। उत्पर्देयद्व जन्मनेव अंशस्वामित्वात्तमर्थं छभेतेत्वाचार्यं मन्यन्त हत्यथैः। अर्थस्वामित्वसिति पाठान्तरम् । तथा चेति च मणिमुक्तेत्वाचार्यं सिद्धान्त-पक्ष एवोपप्यते हत्याह—मणीति। आदिना वचनमात्रपरिग्रहः। अस्य पूर्वपक्ष्यक्रमन्यार्थं

श्व. व्याऽर्थ स्त्रामिखाल । २. इदं गौतमीये न दस्यते । ३. श्व. द. अत एव पि० । ४.
 श्व. प्रागन्यद्रव्यमिवीदा० । ५. श्व. द. र्थल ।

ते । न च पितामहोपात्तस्थावराविषयामिति युक्तम्—''न पिता न पितमहः''इति वच-नात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । तथा परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं—वचनात् । एवमसमन्मतेऽपि पित्रार्जितानामय्येतेषां पितुरीनाधिकारो वचनादि-

सुबोधिनि

र्थपरस्वं, तक्षेत्याह—न च पितापह इति । अयमिभायाः—स्वामिनाशस्यापि स्वत्वहेतुत्वेनातीते पितामहे तद्धने पितापुत्रयोः साधारण्ये मिणिसुक्तादिकं वचनात् पितुः ।
स्थावरे तु साधारण्यमेवेखेतावानथीं यदि तद्धचनात् प्रतीयते तदा पूर्वोक्ता व्यवस्था
स्यात् । च तथा । ततश्चेवं वक्तव्यम्,—पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वसाधारण्यमिति । तथा चास्य वचनस्य पितामहोपाजितस्थावरिवधयवमनुपपन्नम् इति । कथमनुपपन्नामित्याशङ्कथ हेतुमाह—न पिता न पितामह इति वच्चनादिति। यदि पितामहोपाजितमेव स्यात् स्थावरादिकं, तदा तिस्मिन् जीवित स्वोपाजित तस्य प्रभुत्वाभाववचनमनुपपन्नामित्यर्थः । मिणिमुक्तादिवचनद्वयस्य जन्मना स्वत्वपरस्वं दर्शयति— पितामहस्य
हीति । जन्मनैव स्वत्वे सर्वसाधारणस्वात् स्वस्य प्रीतिदानं कथिमत्याशङ्कथ प्रतिबन्धा
वचनादित्याह—यथा परमत इत्यादिना । अयमिभायाः—स्थावरव्यतिरिक्तं स्वेनाजितं

बालंभड़ी

परत्वं निराचष्टे — न प्रितेति । अनुपपत्तो हेतुमाहः — न प्रितेति । अयं भावः — स्वामिनाशस्यापि स्वत्वहेतुत्वेनातीते पितामहे तद्वने पितापुत्रयोः स्वाम्यस्य साधारण्येऽपि मण्यादिकं वचनात् पितुः । स्थावरं तु साधारण्मेवित प्रागुकःशों यदि तद्वचनात् प्रतीये-तत्वत् पूर्वोक्तव्यवस्या स्यात्। न च तथा यदि पितामहोपाजितमेव स्यात् स्थावरादिकं, तदा तिस्मन् जीवति स्वोपाजित तस्य प्रभुत्वाभाववोधकतुरीयपादस्यानुपपत्तेः । तत्सादेवं वास्यम् - पितामहे जीवत्यपि स्थावरेषु सर्वस्यारण्यमित्यस्य तिद्वष्यस्यं तदुक्तमनुपपत्तमेव इति। नन्ववं किंविषयं तद्वचनद्वयं येन प्रकृतायौकाभोऽत आहः — पितामहस्य हीति। हि—यतः । अचनं — वचनद्वयम्। तथा च जन्मना स्वत्वपरमेव तद्वचनद्वयमिति भावः । ननु जन्मनैव स्वत्वस्य सर्वसंभारणस्वात् स्वस्य मणिमुक्तादेरि कथं प्रीतिदानिस्याशङ्कायां प्रतिबन्द्याँ वचनादित्याहः — यथेति। परः -- पूर्वपक्षी। उक्ताश्यनैव आहः — वल्लेति। अस्मन्मते-

4.1

१. थ. पुसा। २. ब. बध्नबचना० (?)।

25 त्याविशेषः।** यत्तु ''मर्त्रा प्रातिन''इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्स्वो-पार्जितस्यापि पुत्राद्यस्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयम्,—पूर्वोक्तिमीणमुक्तादिवचनैः स्थाव-26 रव्यतिरिक्तस्येव प्रातिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ।** यदप्यथेसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनिषकार इति तत्र तद्विधानबल्लादेवाधिकारो गम्यते ।** तस्मात्येतृके पेतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्;तथाऽपिपित्तरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षा-

सुनोधिनी

वस्तु अनुज्ञाहांनुमतिमन्तरेणापि पित्रौं दातं शक्यत हति। नन्वेवं यदि तर्हि स्थावरस्यापि प्रीतिदानप्रतिपादकेन विष्णुवचनेन विरोध हत्यत आह—यनु मत्री प्रीतेनेत्यादि विष्णुवचनमिति । अयमाशयः—स्वोपार्जितेष्विप स्थावरेतु अनुज्ञासमर्थानुज्ञाहेंसर्वानुमतिमन्तरेण दानानधिकारः । हतरेषु नानुमत्यपेक्षेति । विष्णुवचनत्यैवमर्थपरवे हेतुमाह—
पूर्वोक्तिरिति । यदुक्तं जातपुत्रस्थाऽऽधानाभाव हति तन्नाऽऽह—यद्प्यर्थसाध्योज्विति,—
वचनादधिकार हत्यर्थः । स्वार्जितं पित्रादि प्राप्ते च स्थावरे पितुः पुत्रादिपारतन्त्र्यभेवे-

बालंभद्दी

ऽपि — सिद्धान्तमतेऽपि। तथा च स्थावरिभन्नं स्वोपार्जितं वस्तु अनुज्ञानार्हांनुमितं विनाऽपि पित्रा दातुं ज्ञस्यभिति भावः । नन्वेवमिप स्थावरस्य प्रीतिदानवोधकविष्णुवचनिवरोध एवेस्यत आह — यन्नु भर्त्रेति, — भर्तृकर्नृकपःनीसंप्रदानकदानस्यधः । ज्ञापनं, — करणे स्युद्-ज्ञापकम् । क्षचित्रयेव पाटः । तस्त्वोऽपिति—स्वोपार्जितेष्वपि स्थावरेषु अनुज्ञासमर्थ-स्वानुमितं विना दानानिषकारोऽन्यत्र नानुमस्यपेक्षेति भावः । एवं च भर्तृदत्ते स्थावरे यावर्ज्ञावं निवासो न दानिविक्रयानावश्यककार्यं विना । अत्र भर्तृप्रहणात् श्रञ्चरद्ते स्वातन्त्र्यमपा अत एव वृहस्पतिः— "स्थावरादि धनं स्वीभ्यो यद्दत्तं श्रञ्जरेत न्वसम्पाकर्तुं पुत्रेदि हि कर्हिचित् ॥'' विष्णुवचनस्येवमर्थपस्य हेतुमाह—पूर्वोक्तिरिति, वहुवचनेनानुक्तवचनसङ्ग्रहो वोध्यः । तचाधे स्कृदीभविष्यति । त्वस्य निश्चयादिति पाटः, निकारणादिति तदर्थः । अत एव पद्यीमासमाभावश्च । आञ्चयुक्ति खण्ड-यित— यद्प्ययादिति नदर्थः । अत एव पद्यीसमासाभावश्च । आञ्चयुक्ति खण्ड-यित— यद्प्ययादिति, —वचनाक्तप्रधिकार हस्यथः । स्विवरेपमुपसंहरति— तस्मादिनित्, स्थितमित्यत्रान्वयः । पितुरित्यस्य स्वातन्त्र्यमित्यत्रान्वयः । उक्तवक्ष्य-माणस्मुत्स्वक्तमाह—अवश्वयादिः । भावश्यकत्वे हेतुमाह—वाचित्,— श्राडादि-

१.क. छ. तथा पितु०। २.थ.द. त्राप्रीस्थादा०। ३.थ.द. यद्येवं। ४.व. र्थाञ्चलहिस०।

दिषु च स्थावरव्यितिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जित पित्रादिप्राते च पुत्रादिपारन्त्र्यमेव—''स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असंभ्य मुतासर्वात्र दानं न च विक्रयः ॥ ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवास्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्कृत्ति न दानं न च विक्रयः॥'' इत्यादिस्मरणात् । **अस्यापवादः 28

—''एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपस्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः॥''इति। ** अस्यार्थः—अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पात्रेषु वा अनुज्ञादानादावसमर्थेषु 29

आतृषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सकलकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे वाऽवर्श्य
कर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति

सुबोधिनी

स्युक्तं न्यायतः सामान्यवचनादिष । तद्योखते वैद्योषिकण वचनेनेत्याह—अस्यापवा-दः,—एकोऽपि स्थावरे कुर्यादित्यादिना । ननु ''एकोऽपि स्थावरे कुर्यात्'' इत्यस्याप्य-पवादो दृश्यते ''विभैक्ता वा''इत्यनेनेत्याशङ्कय नैतद्वचनं सर्वात्मना दानादिष्वेकस्याधिकारं निरुणिद्ध । अपि तु अविभक्तानुज्ञामन्तरेण दानाद्यसिद्धिः साधारणत्वात् दृष्यस्य । विभ-क्तानुमतिमन्तरेणापि दानादिकसुपपद्यते, परं तु प्रतिग्रहीत्रादिनां ब्यवहारसीकर्याय तदनुमति-

बालंभट्टी

चिल्ल्यथैः । स्थावरेति, — तदम्यद्रव्यस्य विनियोगे स्वातन्त्र्यप्तस्यथैः । एवं स्थावराद्यम्यन्नोक्त्वा स्थावरे सिद्धान्तमाह — स्थावरे त्विति। वैकक्षण्ये तुः । पारतन्त्र्यमेवेति, —
पित्रादेरिति भावः । अस्य पर्यवसानतो काभेऽपि वचनमप्याह — स्थावरमिति । द्विपदं —
दासादि । स्वयं - स्वयमपि। अर्जितं तथाऽपि तस्येति शेषः । असंभूय असंपृष्ट्वा । सुतेखुपळक्षणम् । अत एव सर्वानिति, — एकशेषस्तन्न प्राग्वत् । न केवलसेतावदेव किस्वन्यद्पीत्याह — ये जाता इति । अस्येति, — उक्तसामान्यवचनस्य विशेषवचनेनापवाद
इत्यर्थः । स्थावरे इति विषय ससमी । आधमनमाधिः, समाहारद्वन्द्वः । निमित्तविशेषमाह — आपदिति । वक्ष्यमाणार्थसिद्धपर्थमेवाऽऽह — अस्यार्थे इति ।
अनुज्ञानादाविति। तत्समर्थस्वे तु वक्ष्यमाणप्रकार इति न विरोध इति भावः । अपिना
विभवतसमुद्धयः । तते।ऽपि विशेषमाह — सक्लेख्यादि, — सक्लकुदुवेल्यर्थः । विषयस
सम्या फल्तिनमाह — स्थावरेति । एकार्थमाह — समर्थ इति । यथाश्रुते प्राप्तमचुवचनवि१. क ग. क छ ज चावर्ये० । र क जित्निति। ३ थ द कावाविभक्तावाः।

४. ब. अपृष्टेति ।

Cole.: Ch. I, Sec. i, §§ 27-29.

३० **यत्तु वर्चनम्—''विभक्ता वाऽविभक्ता वा सिपण्डाः स्थावरे समाः।एको ह्यनींशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये॥' इति. तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थलादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वा-म्यनुज्ञाऽवश्यं कार्या। विभक्तेष्ट्रत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयन्युदासेन व्यवहारसाकर्याय सर्वाम्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन; अतो अविभक्तानुमतिन्यतिरेकेणापि व्यवहारः अते सिद्धयत्येवित व्याख्येयम् । ** यदिप '' स्वश्रमज्ञौतिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन षाड्भर्गच्छिते मेदिनी॥' इति, तत्रापि प्रामानुमतिः '' प्रतिग्रॅह-

सुबोधिनी

रित्याह—यत्तु बच्चनं विभक्ता वाऽविभक्ता वेद्यादिना । "पिङ्भगैच्छति मेदिनी" इस्युक्तम् । तत्र पण्णां क्रमेणोपयोगं दशैयत् प्रथमतो प्रामजनानुमतेः प्रयोजनं दशैयति — तत्रापि प्रामानुमतिरित्यादिना । एवं क्रमेणतरेषामप्युपयोगो प्रन्थ एव द्रष्टच्यः ॥ पूर्वं करिमन् काले कस्य कथं केश्च विभागः कतैन्यः इति प्रकरणार्थं सङ्गृद्ध कस्येत्ययमंशो महता प्रपञ्चेन प्रतिपादितः । अधुनेतरानंशान् प्रतिपादिवत्तं वालंभडी

रोधम् अक्ताशयेनेव परिहरति — यत्तु मनुवचनमिति । हि—यतः। सर्वत्रेति, — दानादिविशेषणम् । तदिपि इत्यस्य व्याख्येयम् इत्यत्रान्वयः । अपि पूर्वसमुखये। अत एव व्युक्कमेण व्याख्ये — अवीति। मध्यस्थत्वात् - साधारणत्वात् । अनीशृत्वात् अस्वामित्वात्। सर्वेति, — अविभक्ताभ्यजुज्ञां विना दानाद्यसिद्धेरिति भावः। व्येति — प्रतिग्रहीत्रादीनामिति भावः । न पुनः -- न तु। फलितमाह — अत इति । तथा चाभ्यजुज्ञानादावसमर्थविषयकं तत् , इदं त्यतस्यार्थः। तस्तमर्थेष्ठ विभक्तेषु तहिना दानादिकमेव नेति अवश्यं तद्पेक्षे त्येतस्यार्थः। तस्तमर्थेषु विभक्तेषु तृ तद्वुमिति विना दानादिकमेव नेति अवश्यं तद्पेक्षे तद्येक्षेत्रेत्यतस्य विषय इति नेदं सर्वात्मना दानाद्यिकारित्रोधकम् प्कोऽपीव्यस्याप्यपवादकं, येन विरोधो भवेदिति भावः । इन्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राशुत्वसस्याद्याच्यपवादकं, येन विरोधो भवेदिति भावः । इन्यांशे विभक्तानामप्यविभक्तक्षेत्राशुत्वसस्यादिदानादावन्मिति विनाऽधिकारप्रतिषेधार्थमिदमिति तु मदनः । वचनान्तरिवरोधं निराचष्टे — यद्गीति स्वेति सर्वविशेषणं स्पष्टार्थं –प्रत्यासत्तरेव लाभात्। इन्द्रान्ते श्रुयमाणत्वादनुमतेः सर्वसंवन्यः; तदेतत् प्रतिपादयन् पण्णां क्रमेणोपयोगं प्रदर्शयक्षादी ग्रामजनातुमतेः फलमाह — तत्रापि

त. बा० भ० यतु महुवचनम् । क. यदिपव० । २. क. विभक्ता धिवभक्ता । ख. ग. अविभक्ता विभक्ता वा । ३. क. ग. ङ. छ. ज. जाति० । ४. ख. प्रतिप्रहः प्रका० ।

1

प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः।'' इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते। न पुनर्प्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः। सामन्तानुमतिस्तु सीमाप्रतिपत्तिनिरासाय। आतिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव * हिरण्योदकदानेनेति—''स्थावरे विक्रयो नाास्ति 32 कुर्यादाधिमनुज्ञया।''इति स्थावरस्य विकयप्रतिषेधात्। ''भूमि यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमि प्रयच्छति। उभी तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनौ॥'' इति दानप्रशंसादर्शनाच। विक्रयेऽि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादिसर्थः॥ * पै- 33 तृके पैतामहे धने जन्मनैम स्वत्वेऽिप विशेषं च ''भूर्यो पितामहोपाता''इस्त्रबं वक्ष्यामः॥

** इदानीं यस्मिन्काले येन च विभागः कर्तव्यस्तद्दशयनाह---

सुबोधिनी

मूलक्षोकमवतारयति—इदानीं यस्मिन् काल इति । सुतानिस्त्र बहुवचनमविवक्षितमि-

बालंबङ्गी

प्रामानुमतिरिति। पुनः—तु । दायदानुमतिरिति,— जातावेकवचनम् । उक्तमेवेति,— व्यवहारसाँकथैमित्यर्थः। हिरण्योदकेत्यनयोरुपयोगमाह—हिरोति। एवं स्थावरे सामान्यनोन्क्त्वा विदेषसुभयवाऽऽह—पृतृके इति। एतेन पितुर्निधनमेवस्वत्यकारणं—''पितर्युर्दै गते पुत्रा विभ्रजेयुर्दैनं पितुः।'' ईति नारदात्। न जन्म ''कर्द्धं पितुश्च मातुश्च'' ईति मनुना,''पितर्युपरते पुत्रा विभ्रजेयुर्दैनं पितुः। अस्वाम्यं हि अवेदेषां निदांषे पितरि स्थिते॥'' हित देवलेन च विरोधात्। न चभार्योपुत्रश्च इत्यादिवदस्वातन्त्र्याशयमिदम्—तदानीं स्वामित्वे मानाभावात्। भार्यादिपुः यत्ते समधिगच्छान्ते" इति स्वत्वे सिद्धं युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्।िकं च स्वोपात्तेऽपि तेपामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुतिविरोधात्त्या सिति पितुरानिच्छयाऽपि विभागापत्रेश्च जन्मनेव स्वत्वे मानाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः स्मृतावजुक्तेः। तस्मात् जीवति पितरि विभागानिषधार्यं न मन्यादिवचनम् — अस्वाधैपरत्वा-पत्तेः। किंन्तु पित्रोः सतोः स्वामित्वमेव न निधनपातित्यादा तु स्वामित्वमिति प्राच्योक्तमपास्ताम् ॥

पूर्वं किस्मिन्नित्यादिना प्रकरणार्थं संगुष्य तत्र कस्येत्रंशो महता प्रपञ्चेन प्रतिपादि-तम् । इदानीमितरानंशात् प्रतिपादियतुं मूल्मवतारयति — इदानीमिति । तदिति त्रितयमित्यर्थः । मूरुपैनरुक्तवादिदोषगणानुपपत्तिं परिहरम् ब्याचष्टे — यदेति ।

१. क. सीमावित्रः। ख. सीमाप्रः। घ. सीमाविरोधावित्रः। २. ज्यः १२१.| ३. ख. यत्रः। ४.—१३. २.। ५.—९. ११६.।

विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४॥

- 2 * यदा विभागं पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत् पुत्रानात्मनः सकाशात्-
- उ पुत्रं पुत्रो पुत्रान्। ** इच्छाया निरङ्कुश्चात्वादिनयमप्राप्तौ नियमार्थमाह ''ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभा-गेन''इति। ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कानिष्ठं किनष्ठभागेन—विभजेदित्यनुव-
- 4 तिते । **श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः--- ''ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच यद्वरम् ।
- 5 ततोऽर्ध मध्यमस्य स्यातुरीयं तु यवीयसः ॥'' ईति।** वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः

एवं प्रागुक्तानेकप्रकाराजितस्य ब्रम्यस्य विभागं चेत् पिताकुर्यादित्या-। १९०॥

दि॥ ११४॥

सुबोधिनी

त्याह—पुत्रं पुत्रो पुत्रानिति। ''ज्येष्टस्य विंदा उद्धारः '' इत्यस्य मनुवचनस्य स्वयमेवार्थं दर्जायिष्यति''विभजेरन् सुताः पित्रोः''इत्यत्र। ''ज्येष्टं वा श्रेष्टभागेन''इति योगिश्वरवचनस्थ-वाहाब्दस्याभिष्रायमाह—वाहाब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्ष इति । ''विभागं चेत् पिता क्वर्या-

बालंभद्दी

चेदथॉऽयम् । कुर्यादिति अत्र लिङथॉ नै विविश्वतः । स च करणेंच्छायां लाक्षाणक इत्याह - चिक्रीर्वतीति। आक्षेपादाह — तदेति। इच्छया स्वेच्छ्येव। * विभजेत् त्रायभागदानेन पृथक् कुर्यात्। । * तत्रावच्याकाङ्क्षायामाह — आत्मन इति । तदनन्तरं तेषां मिथ
ऐक्यं भेदो वेत्यत्र नाऽऽप्रहोऽत्येति भावः । सुतानित्युक्तवेद्वभिक्षे न विभाग इति शङ्कानिरासाय तदर्थमाह — पुत्रामिति। कृतेकशेषयोत्तेन पुनरेकशेष इत्यर्थः : अनुदात्तानामितिवत्।
निरङ्कशेति, — अनियतत्वादित्यर्थः । नियमार्थामिति, — झाष्ट्रीयत्वादिः । मन्वाचेकवाक्यतयेदमुषळक्षणमित्याह — मध्यमभित्यादि । साकाङ्क्ष्यवादाह — निमेति । उपलक्षणत्व
मानं स्वयत्वाह — श्रेष्ठादीति । चः स्वर्थे। अस्य व्याख्यावत्त्वपदमेवाग्रे स्फुटा प्रन्थ एव। नतु
उत्तरार्थस्य प्रवेश्यवस्थापकत्या योजने सर्वे वेति वासाङ्गैत्येऽपि ज्येष्ठं वेतिशब्दासङ्गतिः —
पूर्वतो विकल्पवोधन एव तत्स्वारस्यात् । नतु तथैवास्तां पूर्वणैच्छिकविपमविभागस्यैव
प्रतिपादनादिति वास्यं 'क्यूनाधिकविभक्तानाम् '' ईति वश्यमाणविरोधापत्तेत आह —
वाशब्द इति। तथा च स्पष्टार्थं पृवेति भावः। तमेव ब्याचष्टे— सर्वे वेति। समांशिनः —

१.—१. ११२.। २. ब. स च धातुश्च करणे। ३. व वाशब्दस्यासाङ्गस्येऽपि । ४. व्य. ११६.। Cole.: Ch. I, Sec. ii, §§ 1-5.

''सर्वे वा स्युः समाशिनैः''—सर्वे वो ज्येष्ठादयः ममाशभाजः कर्तव्याः । • • अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वश्यमाणत्वान्ते च्छ्या विषमो विभागो युक्तः। • • ''विभागं चेरिपता कुर्यात्'' इति यदा पितुर्विभागेच्छा 7 स तावदेकैंः काळः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितारे द्रव्यनिः स्पृहे निवृत्तरमणे मातिर च निवृत्तरजस्कायां, पितुरानिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यथोक्तं नारदेन सुवोधिनि

त्''इस्रमेन जीवत्येव पितरि पितुरिच्छया विभाग इति यसिन् काले विभाग इत्यस्यो-पसङ्ग्रहः ; पितेत्यनेन येन विभाग इत्यस्योपसङ्ग्रहः ; ''ज्यष्ठं वा श्रेष्टभागेन ''इत्यादिना यथा विभाग इत्यस्योपसंग्रह इति इष्टय्यस्। *[चत्वारः काला विभागस्य पित्राजिते इच्येः] श्रव्यथा- 7 *[जीवत्येव पितरि पितुर्यदा विभागेच्छा, स ताबदेकः; निष्ट्रचरकायां मातरि कीषुस्वानाि 7 लाविणि इन्यिनःस्पृहे पितरि जीवत्येव पित्रनिच्छायामिष यदा पुत्रेच्छा सोऽन्यः;पितृप्रयाणान न्तरमपरः; सरजस्कायामि मातरि अनिच्छत्यपि पितरि तास्यन् अधमवर्तिन अचिकित्स्यरे।-गमस्ते सति वा यदि पुत्रेच्छा से।ऽप्यपरः।] शत्र तावत् प्रथमं कालमाइ-विभागं चेत् पिता कुर्यादिति। यदा पितुरिति—द्विताय दर्शयति अपरोऽपि जीवत्येवेति। अत्र पुत्राः समं धनं विभजेयुरित्यनुष्य्यत इति,—अस्रेति प्रवांके ''मातुनिवृत्ते स्जप्ति''इति नारदवचन इत्य-

बालंभद्दी

इत्यत्र प्रशंसायामितिः। अत एव बहुवीहिणा न गतार्थंत्विस्त्याह—समांशामाज इति । प्राग्वदाह—किति,—पित्रेति भावः। अत्र विभागं चेत्कृवीहित्यादिना यस्मिन् काले विभाग इत्यस्य सङ्ग्रहः, पितेलनेन येन विभाग इत्यस्य उत्तराहेँ नै, विभाग इत्यस्येति बोध्यम्। विशेषमाह—अयं चेति । कमार्याते तु द्रन्ये चत्वारे। विभागस्य कालास्तत्राचो मूलेनोक्त इति प्रतीकपूवकमाह—विभागं चेति—यदेति । जांवत्येव तस्मिन्निति भावः। द्वित्तायमाह— परोऽपीति । कालोऽस्तिति शेषः। तसेवाऽऽह—जीवत्येवेति । निवृत्तेति, — खीसुखानभिलाषिणीत्यर्थः । पितुरिति, — विभागं इति शेषः। अपीति,—यदा पुत्रेच्छा तदेति शेषः। मूलानुक्तत्वादत्र मानमाह—यथा नारदेनेति,—दित्तंत इत्यत्वान्वयः। अत इति—अत्र । पितुरित्तस्य धनमित्यत्रान्वयः। अत उर्ज्व-भित्यस्य मातापितृमरणोत्तरमित्यर्थः— " कर्ज्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य मृतरः समम् । अतरन् पैतृकं रिक्थमनीज्ञास्ते हि जीवतोः॥" इति मन्न्वतः। तदाह—

१.खः समांशिन इतिः क. सर्वे ज्ये०। ३. खः एककालः। ४ थः दःस्ति (त) द) दे अ। ५ मिता० विदिति।

Cole.: Ch. I, Sec. ii, §§ 5-7.

— "अत ऊर्घ्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम्।" ईति पित्रोरूर्ध्वं विभाग प्रतिपाय "मातुर्निवृत्ते रजिस प्रसासु भागिनीषु च । निवृत्ते चापि रमणे पितुर्युपरतस्पृहे॥" ईति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुष्य्यते । गौतमेनापि— "ऊर्ध्वं पितुः पुत्राः रिक्यं विभजेरन्" इर्खुक्ता "निवृत्ते चापि रजिसि" ईति द्वितीयः कालो दर्शितः । "जीवित चेच्छिति" ईति तृतीयः कालो दर्शितः । तथा सरज-स्कायामपि मात्यीनिच्छत्यपि पित्यधर्मनार्तिनि दर्धरोगप्रस्ते च पुत्राणामिच्छया

यदा ह्याश्रमान्तरं प्रविशेत्तदा पिता पुत्राणां वा गुणवतां धर्मप्रवृत्तिसिद्ध्यंथं कौत्ह-छाद्वा स्वद्वच्येण पुत्रान् विभजेत् संयोजयेदित्यर्थः। तदेच्छ्या यावधस्मे रोचते तदा तु तावदेव तस्मे दद्यात् न पुत्रेच्छ्या। न पुत्रोः पिता विभागं विशेषविषमं वा कारियतच्य इत्यर्थः। अत एव ज्येष्टं वा श्रेष्ठभागोनौचित्या योजयेत्। एनं वाऽभ्यधिकं वा अथ वा सर्वान् समाशिनः कुर्यात्॥ १९४॥

सुबोधिनी

र्थः । प्रथमद्वितीयतृतीयान् पक्षान् प्रतिलोमक्रमेण दर्शयति—गौतमेनापीति । चतुर्थ-माह—तथा सरजस्कायामपीत्यादिना ॥ ११४ ॥

बालंभट्टी

पित्रोरिति। प्रतासु —विवाहितासु। रमणं खीसंगोगः तदिच्छानिवृत्तो सखास्। सृष्टु। —द्रव्य-विषया। अत्र तद्ववतः फलमाह —अन्नेति, — मातुर्गिवृत्ते इत्यन्नेत्वर्थः । अनेनं साकाङ्क्षत्वं निरस्तम् । मूलोक्तस्ययुक्तनारद्रप्रथमोक्तपक्षान् प्रथमद्वितीयनृतीयान् व्युक्तमेण सुम्यन्तरसंवादेनाऽऽह —गौतमेति, — नृतीय इत्यनेनान्वयः। ऊर्द्वमिति पित्रोरिति होषः। पितृतिति—प्राग्वत्।वा ऽपीति, —पक्षान्तरे एवं नारदवाक्येऽपि वोध्यम्। वेच्छतीत्याप्येवस्य । तृतीय इति —गौतमेन कालो दिश्चितः। प्रकृतकमे तु अस्याऽऽद्यत्वं वोध्यम्। एवं स्वयं पक्षद्वयमेवोक्तम्। अथ तृतीयं कालमाह —त्योति । निरिति पाठे तु दक्षित इत्यन्तं न गौतमसमाप्तिः। एवं कालद्वयं स्वयमुक्तवा तृतीयमाह —जीवित चेछित पित्रि जीवत्ययामिलापुके च सति। तृतीयः, तथा तृतीयोऽपि विभागकाल इत्य थैः। तमेवाऽऽह —सरेति।अनिच्छिति, —विभागमित्यादिः।दिर्घिति, —अचिकित्यव्यर्थः। चेन

१. — १२, ३.। 'पितर्मूर्चे गते पुत्रा विभजेरन्थनं कमात्'हति क्वयिन्। २. छ ऊर्चे समं। ३. — १२, ३.। ४. क. तम्। ५. — २८. १.। ६. ७. — २८, २.।

भवति विभागः ; यथाऽऽह शङ्कः----''अकामे पितरि रिक्थिविभागो वृद्धे विपरीत-चेतसि रोगिणि च'' इति ॥ ११४ ॥

** पितुरिष्ड्या विभागो बिधा दर्जितः समी विषमक्षः तत्र समविभागे विशेषमाह—
यदि कुर्योत्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समाशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भन्नी वा श्वशुरेण वा ॥ ११५॥

** यदा स्वेच्छ्या पिता सर्वानेव सुतान् समविभागिनः करोति तदा पत्न्यश्च ⁹

तत्र तथैव स्वात् यथैव पितृरिच्छेति पुत्राश्रयो विधिरनवद्यः । स्नेहगुणाद्यनपेक्षं माध्यस्थेनैव यदि दद्यात् रामानांशानित्यादि ॥ ११५ ॥

बालंभट्टी

बृद्धस्वसमुख्यः। यदि पुत्रेच्छा तदेति शेषः। अस्यापि मूलानुक्तस्वादाह—्राट्ख् इति । अकामि विभागमनिच्छिते । विपेति —अधमैवर्तिनीस्यथैः । रोगिणीस्यत्र मूम्नि इनिः । वेतिस्यमेन विकल्प उक्तः।एवं प्रागिप बोध्यम्। एतेन «किल्ह्यमेव पितृत्तिच्छा तक्षिधेन चः त्र त्र त्र विकल्प क्रियोग् स्वात्तिक्षेत्र त्र प्राप्ति । प्राप्ति विकल्प क्ष्मि स्वात्तिक्षेत्र त्र प्राप्ति । प

दाईति: म्रळकुता। तत्र तयोर्भण्ये । यद्यर्थमाह—यदेति । फळितमाह—सर्वानेवेति ळिळ्ळ्याँविवक्षयाऽऽह—करोतीित । पत्यश्च ता अपि। अत्र बहुवचनेन पत्नीपदस्वारस्येन च सापत्नमातुरिप विभागः सूचितः । अत एव मदनरने पत्न्य इति बहुवचनात् प्रति-पत्नीस्वांशेन तुल्यांऽशो प्राक्षो न तु ताभ्यः पृथक् कृत्वांऽशो देयः—'' पुत्रवत् जायापत्योने विभागो विद्यते'' इति हारीतविरोधात्। तथा पुण्यफळेषु दृश्यपरिप्रहेषु च दृश्यार्जनेव्विप तस्याः सहत्वमेव । तद्वत् पतिरजयति जाया गृष्टे निवसतीति योगक्षेमानुभयायत्ताविति दृश्यार्जने सहत्वम् एतदेवाऽऽह-''न हि भर्तुविप्रवासे नैमित्तिके दाने खेयसुपादिशन्ति''हति। हि यतो भर्तुः प्रवासे सति तथा दाने कृते तस्य न स्तेयं कथयनित धर्मज्ञाः। यदि भर्तुरेव

[,] १. भ. पास्तं शृङ्खादिविरोधात्।.....। २. भ. पास्तं विभाग आद्यः दर्शित......। ३. भ. न च र्ह्रतसा०।

पुत्रसमाशभाजः कैर्तव्याः, यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् ।दत्ते तु

10 स्त्रीधने अर्थाशं वक्ष्यति ''दत्ते त्वर्धे प्रकल्पयेत्'' इति। यदा तु श्रेष्ठभागादिना

ज्येष्टादीन् विभजति तदा पत्न्यः श्रेष्ठादिभागान लभन्ते किंत्द्भृतोद्धारात्समुदायात्समानवांशान् लभन्ते स्वोद्धारं च; यथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—''परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्यायाः'' इति ॥ ११५ ॥

समोद्यादानपक्षे प्रसित्तभर्तृकाः पुत्रपौत्रधत्यः सपल्यश्च भर्तृमागाः समोद्यिकाः कार्याः।
"साहस्रमपरो दायःश्चियाः"हति स्मृत्यन्तरात्तावन्मात्रं प्रभूतधात्वेऽपि देयं खव्येऽपि स्वसमाहात्वेनेव नान्येत्यनपत्यानां नियोगो अभिमुखत्वे समाद्यतामाहुः। तत्तु नियोगासभवादयुक्तं संभवश्चियोगानां तु नियोगांशत्वमेन युक्तम् ॥ १९५ ॥

सुबोधिनि

इतःपरं सार्धेइलोकन्याख्यानं सुगमम्॥ ११५-॥

बालंभट्टी

दुव्यं स्थात्तदा स्थादेव स्तेयं नैमित्तिके इत्युक्त्याऽन्यत्र स्तेयं भवत्येव। एतदेव तत्साम्येऽपि वैषम्यं यत् पतिर्वधेष्ठं विनियुङ्के जायात्वे तावदेवेति च न पत्युर्जायानुमत्यपेक्षास्वतन्त्र-त्वात् । यथा राजा राष्ट्रे तद्रदसी गृहे । अत एव तस्या एव स्तेयशंका न भर्तुरिति दिक् । इदम्बे स्फटीभविष्यति । समांशक इत्यत्र लोकिकप्रक्रियावाक्ये समासान्तप्रवृत्त्या तदा तत्र टाबबभावाक्षेत्विमिति ध्वनयन्नाह—समाशभाज इति। समाशिका इति पाठे तु वैकिएकत्वात कबभावे टापि स्वार्थिके किन कथंचिदिष्टासिद्धिः । विष्णुरिप-" मातरः पत्रभागानसारिभागहारिण्यः " ईति। यासामिति शेषपष्टी। तलाऽऽह-—यासां पत्नीनामिति। एवमग्रेऽपि। वेक्ष्यति योगीश्वर एव । अस्य वचनस्य विषमविभागे पत्न्यंशाभावे दम्पत्योः पुत्रविद्वभागे च न तात्पर्य गमकाभावदानियामकत्वाच्च । किन्तु समांशे एव एको वा मिथो विकल्पात् , द्वितीयो वा वक्ष्यमाणिपत्रादिविकल्पे तन्नेस्याभिप्रेत्याह — भन्नेति स्त्रीधनं तत्त्वेन सनुमूळकृदादिना प्रतिपादितं वक्ष्यमाणं रिक्थादिभिन्नम् । नन्वेवं तदधी-नेऽभावः स्यादत आह—दत्ते त्विति- अयसेव विशेषस्तदेतदभिष्रत्याह—यदा श्रेष्टेति। 10 किन्तु उद्ध्तोद्धेति बहुवीहिः। अत्र हितीये मानमाह—यथाऽऽहेति। * गृहे च यत् परी-भागतं --- पीठसन्मयदपदािव उपकरणम् । अलंकारः आभूषणं धृतं तद्भायीया अंश इत्यर्थः। रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे उभयं पितुरंशः, अलंकारो भायाया ज्ञातिधनं चेत्येके ; इदं भार्याया इति तु हरदत्तः]. ॥ ११५ ॥

१- स्त्र. कार्याः। च. कर्तव्यः कदा तपु०। २.घ०. २.१४.९.। ३.प. प्रकृत्या । ४.—१८. ३४.। ५. स. यासां पत्नीनामितिवस्थतियोगीश्वर एव आधिवेदनिकस्थले ।.....।

**''च्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समासिनः'' इति पश्चब्येऽव्यववादभाह— 11 शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदस्या पृथकिकया ।

** स्वयमेव द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो यिकश्चिदसारम- 12 पि दस्त्रा पृथिक्किया विभागः कर्तव्यःपित्रा, तस्पुत्रादीनां दायजिनृक्षा मा भूदिति ॥

" ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन " इति न्यूनाधिकविभागो दर्शितः; तत्र शास्त्रोक्तोद्धारादिविषम 13
 विभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागानिषेषार्थमाह——

न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

** न्यूनाधिकविभागेन पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो 14 भवति तदाऽसौ पितृक्वतः कृत एव न निवर्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृक्वतोऽपि निवर्तते इत्यभिप्रायः; यथाऽऽह नारदः—''व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः॥'' इति ॥११६॥

पितुर्वव्यानपेक्षस्थव स्वकुटुंबरक्षणादौ धर्मकार्वे च शक्तरस्यानीहमानस्ये-त्यादि ॥ ११६ ॥

बालंभद्दी

किंचित्पदस्वारस्यादाह — असारमंपीति | अपिना सारस्यापि ससुचयः । तत्र हेतुमाह—तत्पुत्रोति। इति हेतोरित्यर्थः ॥ ११५० ॥

धम्यं इत्यस्य व्याख्या—शास्त्रोक्त इति । अत्रासंबद्धस्वाहृशुषेपपूरणंन व्याख्यातम्। अन्यथा तु तस्याशास्त्रोक्तवे तु अयथाशास्त्रोत्त पाठः। अन्यथेति पाठःपि स एवार्थः । एवं पितिर जीवति विभागस्य कालत्रयमुक्तस् । अस्य पितिर जीवति इत्येतत्तात्त्रयेणोक्तवचनेनैव सङ्ग्रहः। अधुना तन्त्ररणानन्तरमपि चतुर्थो विभागकालः संभवति । तमाह—यथाऽऽहेति ॥ ११६ ॥

इय ० १ १ १ । २. क. स्मृतम् । २. — १ ३. ६.। ४. सा. उत्तरसङ्गतिमाइच्येष्टमिति।..। ५. सा. बस्वेवं तित्रिवेधानुक्तया प्रतिज्ञासङ्गोऽत एव व्यवच्छेद्यमाहान्यया लिति । तस्य शास्त्रोक्तत्वेलिव्यर्थः ।

1

1

**इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्रन्तरं प्रकारनियममाह—

विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृणं समम्।

 ** पित्रोमातापित्रोरूर्ध्व प्रयाणादिति कालो दर्शितः | सुता इति कर्तारो दार्श-ताः।समामिति प्रकारनियमः | सममेवेति रिक्थमृणं च विभजेरन्। **ननु''ऊर्ध्व पितु-

सुबोधिनी

पूर्व पुत्राणां चत्वारो विभागकाला द्शिता निबन्धकर्ता । ते योगीश्वरेण द्विषा सङ्गृहाताः पितिर जीवतीति । तत्र पितिर जीवतीत्वत्त त्रयः ग्रैपक्षाः संस्मेवन्ति । तद्यथा—पित्रिच्छायां ; तद्गिच्छायामपि द्विषा अरजस्कायां मातिर निवृत्तरमणादिके पितरात्येकः, मातुर्रानवृत्ते रजसि पितर्यथर्मवर्तित्वादिगुण्युक्ते चेत्यपर इति । एते सकलकृतियमाः । प्रकारनियमाश्च "विभागं चेत्यिता कुर्यात् " इद्यवाभिप्रायतो द्र्शिताः । अश्वना पितृप्रयाणोपलक्षितो यः कालः ये च कर्तारो यश्च प्रकारत्यप्रतिपादकं वचनमवता रयित—इद्यानीं विभागस्य कालान्तरमिति । नियमस्वरूपमेव निष्कृष्य द्र्शयति—सममेवेति । नन्न पितृरूष्वं च प्रागिष च मन्वादिवचनैविषमविभागविधानात् सम-

बालंभद्दी

तस्प्रतिपादकमूळमवतारयति—इदानीमिति, नतकथनानन्तरिमस्यर्थः। एवं च सुनिना तेषां द्विभेव सङ्ग्रहः कृतः। तथा पितिर जीवतीस्यत्र त्रयः पक्षाः, —पित्रेच्छा तदिनच्छा च। अन्त्या-ऽण्युक्तरित्या द्विभेत बोध्यम्। तृतीयेऽपि पूर्वतो विशेषमाह्—ित्यमं चाऽऽहोति पिता च पिता च पिता च स्वयर्थीनरासायाऽऽह — मातिति। कदं मित्यस्य साकांक्षस्वादाह — प्रयाणादिति, — मरणा-दित्यर्थः। सुता इति-अत्रापि प्राग्वत्। सुतश्च सुतौ च सुतश्च सुताश्चेत्रकेशेषो बोध्यः। पितृच्या दितो विभागे आद्योपयोगो बोध्यः। नन्वेवकाराभावेन तावन्माक्षोक्त्या कथं नियमलाभो-ऽतो नियमस्वरूपमेव निष्कृष्याऽऽह — सम्मेवेतीति । सर्व वाक्यमिति न्यायेनेति भावः। अभेदअमित्रसाय व्याच्छे—रिक्थमिति। नतु जीवद्विभागे मूळे न विषमविभाग उक्तः। पितृष्यः सममायाविभः स उक्त इति तयोहभायप्रामाण्याद्विकरुषे समिविषमिवभाग्योन्यांच्ये सममित्यस्य सममपीत्येव व्याल्यानसुचितं न तु सममेवेतीति। तथा प्रकारिन-

१. त. दीर्श्वतास्तेनिबन्धकत्रीयो । २ भा बीध्यम् । सर्वे वा स्युः समांश्चिन इत्यनेनापि सू-चितमिदम् । अतस्तत्रपक्षद्रये समविभाग एवेति बीध्यम् । तृ० ।

श्च मातुश्व"दैत्युपक्रम्य "ज्येष्ठ एव तु गृह्धीयाधिन्यं धनमरोषतः। श्रेषास्तमुपजीवेयु-र्यथैव पितरं तथा॥"दैत्युक्त्वोक्तम्—"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।ततो-ऽर्धे मध्यमस्य स्यानुरीयं तु यवीयसः॥"दैति । सर्वस्माद्धनसमुदायाद्विशातिनमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यम् । तद्धे चत्वारिशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् तुरीयमशीतितमो भागो हीनं च कानिष्ठाय दातव्यमिति मातापित्रोक्तर्थ्यं विभजतामुद्धाराविभागो दर्शितः । तथा "उद्धारेऽ-

सुबोधिनी

विषमविभागयोविकल्पे न्याय्ये सममेवेति नियमो न घटत इत्याक्षिपति—ननूर्ध्वमित्या-दिना, कथं सममेव विभजेरन् इति नियम्यत इत्यन्तिन । धर्ममपि छोकविद्विष्टं नाऽऽचेरत् यतोऽस्वर्यं तदिति विषमविभागाभावे हेतुरुक्तः । तत्र स्मातंसुदाहारणं

बालंभट्टी

यमपरतया व्याख्यानमयुक्तमिति शंकते—न तूर्ष्विमित्यादिना नियम्यते इत्यन्तेन। जर्बुमिति प्रागुक्तस्य तद्कुंत्वस्य प्रतिपादकमिदं लिखितम्। एवमग्रेऽपि । पिन्यं—पितुरागतम्
अहोषतः—सावैविभक्तिकः प्रथमान्तास्तिः । होषाः—उयेष्ठभिन्नाः । उपजीवेयुः—पितृवस्तस्यानुसरणं कुंदुंः ''उयेष्ठेन जातमात्रेण'' ईतीदं मानवं च'विम्चयाह्रेच्छतः सर्वान् उयेष्ठेष्ठे आता
यथा पिता । भाता शक्तः किष्ठो वा शक्तथेक्षा कुलिस्थितिः ॥ सर्वेच्छया किष्टोऽपि शक्तः सन् विभ्यात् परान् । '' ईति नारदात् शक्तेच्छा विषयकम् । एवं
च मानवे ज्येष्ठत्वसुपलक्षणम् । इदं व्याचष्टे—सर्वस्मात् द्व्यसमुदायादिति,—विभजनीयादित्यर्थः। उद्धार इति शेर्षः। कर्मणि धन् , उद्धियमाण इति तद्वैथः । स्वारस्यादाह—
सर्वेति । यद्यपि स्यादित्यपक्षेणान्वयस्तत्र तथाऽपि फलितमाह —ज्येष्ठायितं,—
तत्कनृभिकदासीनिरित्वैथः। इतीति—त्योक्त्वा इत्यर्थकेन तेने ततस्त्रथा कुर्वतां स
दिश्वित इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि ततोऽविशष्टं द्वयं सर्वे समं विभज्य मृद्धायुदिति मावः।प्रकारान्तरेण मन्क्रमेथ विषमिवभागमाह—तथेत्यादिविभजतामित्यन्तेन । तथेत्यस्य दिशैत

٧,

र.स०१. १०५ । २. स०९.१०५.। ३ स०९.११२.। ४ थ. तुरसिहिताप.ब.हदं च्ये०। ६.स० १०६. । ७.—१२. ५, ६०.। ८.स. होषो मोलएव । तत्र:क०९. स थैंश योगरूढोऽयम् । तस्य मध्यमाणन्यायेन अम्रेऽप्यन्वय इति०। १०. स.र्थः । मिधोवा इतीति ।११. स. तेन मानवेन त० ।

सुबोधिनी

दर्शयति—यथा महोक्षं वेति । श्रोतमुदाहरणं दर्शयति—यथा च मैत्रावरुणीमिति । अस्यार्थः—मित्रावरुणदेवताकां वशां वन्ध्याम् अनुबन्ध्यां गामालभेतेति । उक्तस्मार्त-

बालंभद्दी

इस्यन्नान्ययः । तेषां ज्येष्टादीनाम् । इयं वस्यमाणाः अस्य व्याख्या— ज्येष्ठस्येति। इदमीप मकरणात् ज्येष्ठादेः कर्तृत्वाचा । तदनन्तरमेवेत्याह — पित्रोगिति। नन्वेवमीप मूळानुक्तत्वाचान्तित तत्र विषमविभाग इत्याशङ्कायां द्रष्टान्ततयाऽऽह — जीविति। एतेनास्यात्राजुपयोग इत्यपास्तम्। स्वयमेव मूळकृतैव। एवं चर्सार्(?) कर्तृत्वाविशेषादिनिगमनाविरहात्तत्र तदभावो दुर्वचः। तदाऽऽह-अते इति । सत्यमित्यादिना तत्सत्तास् चित्तत्या सत्वळक्षणमप्रामाण्यम् । यथिष तथाऽप्यनजुष्ठानळक्षणमप्रामाण्यमेवेत्याह — लोकिति । योगरूढोऽयम् । नजु तस्य लोक विद्विष्टत्वेऽपि लोकतः शास्त्रस्य प्रावत्यात् कथमनजुष्टेयत्वमत आह — अस्वर्य-मिति । धम्यमिष लोकविद्विष्टं नाऽऽचरेष्ठतोऽस्वर्यं तदित्यर्थः । एवं च शास्त्रणेव तथोक्तत्वाज्ञानुष्टानं तस्येति भावः। अत्र सार्तं दृष्टान्तमाह—यथेति। श्रीतं तमाह—यथा वेति। मेत्रीति—मित्रावरूणदेवताकां वशां वन्ध्यामनुबन्ध्यां गामाल्येतेत्यर्थः । उक्तश्रोतस्मातैन

१. म० ९. ११६, ७.१२. घ. च. छ. सार्थे। ३. क. 'विभागः' इति नास्ति। ४. ब्य० ११४.।
 ५. आ० १५६.। ६ आ० १०९.। ७. म. वीप्ता व्याख्या एकैक इति। अस्य । ८. च. तथा०।
 भ. सर्वेरिमिन्निति जीवदजीवद्रिभागेखर्थः।

निवधानेऽपि छोकविद्विष्टलादननुष्टानम् । **उक्तं च—''यथा नियोगधर्मी नो'ना 5 नुवन्ध्यावधोऽपि वै। तथोसारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते।।''इति । **आपस्तंम्बो- 6 ऽपि '' जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभोजस्समम्'' इति समतामुक्ता ''उपेष्ठो दायाद इत्ये- के के के कि कत्स्वधनप्रहणं ज्येष्ठस्यैक्षीयमतेनोपन्यस्य ''देशविशेषे सुवर्ण कृष्णा गावः नन्ववमपि यद्यसौ वृषात् 'नमयाक्रस्तोश्चागसमा...वः समो दीयताम्' इति अतोऽस्यैव विरोधः। नाःतीति तृमः। कस्मात् यस्मान्नाधिकविभक्तानां पिलापुत्राणामिति शेषः। ''धर्मः पितृकृतस्स्टतः'' इति विभागधर्मः पित्रा यः कृतः स एव स्स्रते। विहित इत्यर्थः । तस्मादिवरोधः॥ ११६॥

सुबोधिनी

श्रीतोदाहरणोपेतं विषमविभागप्रतिषेषकं वचन दशैयति — उक्तं चेति । अस्यार्थः — अन्यो नियोगधर्मो विधिधर्मो विधायकवाक्यविहितो महोक्षमहाजाउन्मनरूपः तथा- जुवन्ध्यावज्ञाउन्मनरूपश्च धर्मो यथा नास्ति तथा विषमविभागोऽपि नास्तिति । देश- विशेष सुवर्ण कुष्णा गाव इत्यादि, — • [अस्यार्थः — क्वचनदेशे सुवर्ण कृष्णा गावः 6 कृष्णं भौमं भूमौ जातं मापदि संस्यम् — कृष्णं भौमं कृष्णायसिमस्येके — एतज्ज्येष्ठस्य पुत्रस्य । पित्रथः परीमाण्डं च गृहे यत् परिमाण्डसुपकरणं पीठादिकम् । भाषायास्तु धृतो-

बालंभद्री

दृष्टान्तयुतं विषमविभागप्रतिषेषकं स्मार्तभाइवचनमप्याह—उक्तं चेति। नियोगो विधिः। अन्यः श्रौतान्यः,—यथा विधिवाक्यविहितधर्मों महोक्षाद्यालस्मनस्पो नेत्ययैः। नेत्यस्यो-भयत्रान्वयः । अपि वेति —समुच्चये। धर्मो नो इति पाठान्तरम् । अनुवं-ध्योति—वसालस्मनस्प इत्यर्थः। तथोद्धारेत्यत्रान्वयः। कृत्सेति—ज्येष्ठ एवेति मनुः प्रापुक्तं एव। गौतमोऽपि "सर्वं वा पूर्वस्य स वेतरात् विश्वयात् " हर्ति । देशेत्यादि—
*[क्रस्मिश्चिद्देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भूमौ जातं भौमं धान्यं मापादि —कृष्णाय- विस्त्यत्ये। इदं सर्वं उपेष्टस्य पुत्रस्यांशः; रथः यद्पृहे परीभांद्यपुत्रकर्णं पीठादिकं तिषतुत्तः, भृतोलंकारो भार्यांया अंश इतिस्थः पुत्रादिस्यश्च यद्षनं रुष्यं तच्यायां अंश इत्येकं,—
मन्यन्त इति शेषः।] * उपेष्ठेत्यादिसर्वं देशविशेष इत्येतत्सर्वमेके सन्यन्त इत्यर्थः"।

१. बा० भ०. धर्मोन्यो । २. क. च. । ३. घ०२. १४. १. । ४. घ०२. १४......। ५ थ. द. धान्यम् । ६.—-२८. २. । ७. मिताक्षरात्रस्तताठो दत्तोऽस्मानिः ।

कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य'''रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे'''अळङ्कारो भार्यायाः'''ज्ञातिषनं चेत्येके''इत्येकीयमतेनेवमं उद्धारािबभागं दर्शयित्वा''तच्छास्त्रेविप्रतिषिद्धम्''इति निराकृतवान् । तं च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयितस्म '' 'मन्तः पुत्रेभ्यो दायं व्यमज त्'इत्यविशेषण श्रूयते'' इति।** तस्माद्विषमो विभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकाविरोषात् श्रुतिविरोधाच नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरिन्नाति नियम्यते ।।

सुबोधिनी

ऽळङ्कारः । तथा ज्ञातिभ्यः पिलादिभ्यश्च यळ्ळचे तज्ज्येष्ठपुत्रपितृभार्याणां यथाक्रमेणांशे भवतिति ।]*स्वयमेव दर्शयति स्मेति ,—स्वयमापस्तम्ब इत्यर्थः।मनुः पुत्रेभ्यो दायमिति ,— अस्यार्थः—मनुरविशेषेर्णं...... ॥११६॥

बालंभट्टी

विम्निष्यद्धं विरुद्धम् । स्वयमेव आपस्तंव एव | मनुहिति तैत्तिशयश्रुतिवाक्यमिदम् । तत्र पुषेभ्य इति बहुवचनिर्वेशाहायमित्येकवचनिर्वेशाह्याविशेषण श्रवणमित्यर्थः। सिद्धान्तमुपसंहर्रात — तस्मादिति। श्रुतीति मनुहिति — श्रुतीत्यर्थः सममेवेति । अत एव जीविह्नभागे स एवोत्तरपक्षत्वेनोक्तः। "ज्येष्ठं वेति तु युगान्तरविषयकम् । अत एव न्यूनाधिकेति प्रागुक्तस्य तथाकर्तव्यत्वे न तात्पर्यम् । किन्तु यदिविशेषादर्शी (१) शास्त्रोक्तमात्रेण । यदि देवात् पिता शास्त्रोक्तमकारेण विभागं करोति तदा न निवतंत हित तात्पर्यम् । परमतात्पर्यन्तु प्रागुक्तमेव व्याख्यातेति न तिहरोध इति योध्यम्। " एतेन प्राच्यानां उद्धारस्य विषमविभागस्य च प्रतिपादनमपास्तम् ॥ १९६॥

९. धः २. १४. ६, ७, ८, ९.। २. ख. ग. घ. छ. एव । ज. 'एव' इति नास्ति । घ कृत्त्नधनप्रहणंज्येष्टस्य इत्यंकायमतेनैवांद्धाराविभागं दर्शयित्वातच्छा । १ ध. २. १४. १०. । ४. विभजेदिति बहुषु पुस्तकेषु । ५. घ० २. १४. ११.। ६ अत्र किष्वित् प्रत्यपातो माति । ७. स. स एवाप्रेऽवलम्बतश्च ज्येष्टम् । सा. कम् । जीवद्रिभागे तु पितानैकं पुत्रं विशेषयेत् । निर्मात्रये-नचैकैकमस्मात्कारण विनेति का...। ९. ४. प्रकारेण विषयविभागं । १०. भ. प्रकारेण विहयवि-भागं । १० भ. अत्र बहुषटोऽस्ति ।

8

** 'मातापित्रोर्धनं सुता विभनेरन्' इत्युक्तं ; तत्र मातृधनेऽपवादमाइ —

मातुर्दुहितरः शेषमृणात

**मातुर्धनं दुहितरो विभाजरन् , ऋणाच्छेषं—मातृक्कतणीपाकरणावशिष्टम्। 9 अतश्चर्णसमं न्यूनं वा मातुषनं सुता विभजेरनित्यस्य विषयः। **एतदुक्तं भवति— 10

स्वातन्त्र्यण त विभजेयुः सुताः पित्नोरित्यादि ॥ ११७ ॥

ऋणमपनीयाविशिष्टं विभजेशुः पुत्राः पित्रोरूध्वं रिक्थम् । सुतप्रहणमौरसप्रतिपत्यर्थम्। माता च पिता च पितरो । तयोरपि पिटाोरूध्वंभ् तयोरिस्पर्यः। पितुरूध्वं च पेतृकं मातृरूध्वं च मातृकम् । रिक्थाभावेऽपि ऋणमंत्रातो द्युः। ऋणदाने च साम्यवचनाद्विशारोऽपि साम्य-मेवेस्यवराम्यते । यत्तु स्मृत्यान्तरे — ''विंश उद्धारः सर्वद्वस्थाच्च यद्वरम् '' हृस्यादि विभाग-

सुबोधिनी

ऋणाथशिष्टेऽपि मातृथने पुत्राणामनिधकारो दुहित्रादिषु सत्यु । अत एव मातृकूतर्णः समे न्यूने च सुतरामनिधकारान्मातृकृतर्णसमं न्यूनं चमातृथनं 'विभजेरन् सुताःपित्राः'' इत्य-स्यं वचनत्याविषय इत्याह – अतृश्चर्णसम्मिति । यथा ऋणावशिष्टं मातृथनं दुहित्रादिषु

बालंभट्टी

अन्यवैद्वितसङ्गतिमाह — मातिति । अनुवृत्त्या न्याचष्टे—मातुरिति । पङ्गतःवादाह—मातुञ्जतिति । नन्वस्य तदपवादःते शेषमृणादिति न्यर्थम् । न च मासं शे
साफल्याय यदुपादानमिति वान्यम् । ताभ्य ऋते इत्येकवाक्यतया तस्य दुहित्रभावविषयतया
साफल्यातः अत आह-अतश्चेति,—तद्विशेषणोक्तेश्चेत्यर्थः।ऋणापाकरणाविशिष्टमातृभने अपवादवशात् दुहितृस्तःवे तस्तंबन्धित्वलामेन पुत्रकर्तृकविभागानईत्वेऽपि समत्वे न्यूनत्वे च विशेषाभावेनापवादाप्रवृत्त्या दुहितृणां विद्यमानत्वेऽप्यनिधिकारात्तत्र सामान्यवचनस्यैव प्रवृत्तिरिति
भावः। ननु यथा दुहितृषु सतीषु ऋणावशिष्टं तस्पुत्रविभागानई तथा समं न्यूनं च सुतरां पुत्रविभागानई तस्यावश्यदेयस्वादत आह—एतदिति । एवं च तैरेव गृहीत्वा ऋणं देयमिति

श्र ने वा छु०। २ त. द. स्य वि०। ३. स. ततथै पित्रोरिसुक्तं तत्कलं सूचयन्नव्य-व०। ५. ब तत्सापव्यायतदु पादन । ५. प. फ. यथेति नास्ति ।

मातृक्ठतसृणं पुँकैरेवापाकरणीयं न दुाहितृभिः; ऋणावारीष्टं तु धनं दुहितरो गृह्वीयुरिति। युक्तं चैतत् । ''पुमान्पुंसोऽधिकं शुक्रं स्त्री भवत्यधिकं स्त्रियाः।'' ईति स्त्र्यवयवानां दुहितृषु बाहुस्यात् स्त्रीधनं दुहितृगािम, पितृधनं पुत्रगािम पित्रवयवानां पुत्रे11 षु बाहुस्यादिति। ** तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः ''स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च '' ईति । अस्यार्थः—प्रताऽप्रत्तासमवायेऽप्रतानामेव स्त्रीधनम् ।
प्रताप्तु चै प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठितानां चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः ॥
वैषम्यमवगम्यते तद्श्रातृणां परस्परानुमित्या विश्लेयस् । अन्ये तु गुणापेक्षं विभागवेषम्यवाक्यानां विषयं वर्णयन्ति । कर्मार्थतो च तस्य मन्यमान आह । तत्तु पुरुषार्थस्वात् द्रध्यस्यानुक्तमोवेति गग्यते । यानि स्विष्ठहोत्वाद्यकरणे द्रध्यपहरणादिवचनािन
तान्यन्यानि विक्तं पुरुषग्रश्चानार्थानि न तु द्रस्थक्रस्यप्रतिवादकाि । अतो आतृणामेवे
च्छ्या विभागवेषम्यं न स्वन्यायवर्तिनां निरशस्वगातिमेनोकं '' तद्य्येकेपाम्'' इति वचनात् । परमतस्वैनवानुशासनमात्रप्रयोजनतया च्याच्येयमित्येषा विक् । पुत्राः समांशतो
धनमारिनः। तथैव मातुर्वुहितरः ॥ किं तु शेषमृणादिभन्नेरुत्त । नस्यप्रवाया अप्यृणं द्रषुः

सुबोधिनी

सन्धु विभागानहै, तथा दुहित्रादि बस्त्विप तद्धनमृणसमं न्यूनमि विभागानहीमिन्स्येशः । प्रताप्रतेति,---पत्ता विवाहिता, अपन्ता कन्यका ॥ १९७ ॥

बालंभद्दी

भावः! एवं वाचिनकं वेषस्यं स्मृत्यन्तरलञ्घयुक्त्या समर्थयते— युक्तमिति । ऐतेन वैपरी-त्यादिशङ्काभिरस्ता । विशेषमाह—तत्र चेति । दुहितृविषयेऽपीलर्थः । नैनु दुहि-तृणाभित्यस्योक्ततृत्यार्थत्वात् सामान्येन तेनैव सिद्धेः प्रचानाभित्यादि व्यर्थमत आह— दुहितृषु प्रत्तेति । प्रचा विवाहिताऽप्रचाऽनृहा। प्रतिष्ठिता सधनाऽप्रतिष्ठिता निर्द्धना। तथा च तत्रापि विशेषबोधकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । एवार्थचस्योभयत्रान्वय इत्याह—। एवेति ॥ ११६ ॥

१. म०. ३, ४९.। २ — २८. २४.। ३. क वा । ४. द. अपीति नास्ति । ५. म. कि. १ क्के ' इत्यस्यभयत्रान्वयः(?) एवं । ५. भ. ' एवं चास्य तन्नरणोत्तरं पुत्रादिकर्तृकविषयंत्वेन पितिरं जीवित पुत्रकर्तृक...मातरिजीवत्यतद्धने जनान्तः स्वत्वेऽपि दृहितृकर्तृको न विभागो नापि मातृकर्तृको वचनामावात् । किंतु तस्येच्छ्या यहत्तं तत्तदीयमेव । अत एव वस्यिति—पितृभ्यां यस्यीत । भार्योधनमविभाज्यमिति त्रागुक्तं तु तत्पदस्वारस्यात्पतिकर्तृकविभागविषयकमिति न विरोध: । ' इत्याधिकम् । ७. भ स्रीति प्रात्यसस्यामातृधनमित्वर्थ: । नत्तु ।

** दुहित्रभावे मातृधनमृणावारीष्टं को गृह्णीयादित्यत आह —

12

ताम्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

ताम्यो दुहितृम्यो विना दुहितॄणामभावे अन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच 18
 भिमजेरन् सुताः पित्रोह्णर्थम् " इत्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ ११७ ॥

**अविभाज्यमाह---

1

पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमार्जितम् । मैत्रमौद्राहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ ११८ ॥ कमादभ्यागतं द्रव्यं हतमप्युद्धरेतु यः । दायादेभ्यो न तद्द्याद्विया छन्धमेव च ॥ ११९ ॥

पुत्राणां तु मात्रुसंबन्धः किं नास्यैव नास्ति ? किं तु ताम्यो हुहितुम्य ऋते दीय एवान्वय इति वर्णयन्ति तस्वम्। युक्तम्। न जामयेतान्वोतिकथमारैतिमंत्रवर्णात् ? पितृधनामिप्रायं तिदिति चेन्न । यदि मातरे जनयन्तवाद्विमिति मात्रृसंबधव चनात् । यदि मातरः क्षियं पुतं जनयन्ति विद्विते वेन्न । यदि मातरः क्षियं पुतं जनयन्ति विद्विते विद्व

सहस्थितानां च एकेन पितृद्रव्या विनाशेनेत्यादि ॥ ११८ ॥

बालंभट्टी

के इति—सामान्यवचनं त्वन्यविषयकमिति नात्र प्रवृत्तिरिति मन्यते । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह — दुहितणामिति³। सिद्धमिति—अर्थात् सिद्धमिस्पर्थः । तद्ववर्येमि तस्यै व विषय इति भावः ॥ ११७ ॥

इदं प्रायः असुद्धमेव । २. भ. शङ्कते दुहित्रियि क । ३. भ. ति । मन्यते इति स्चितमेवा-ऽऽह एतचिति । सि० । ४ प. तदुभय० ।

** मातापित्रोईव्याविनारोन यत्त्वयमर्जितं मैंत्रं मित्रसकाशायलुब्धं, औद्वाहिकं विवाहळ्खं, दायादानां आतॄणां तन्न भैवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चित् द्रव्यमन्यैकृतमसामर्थ्योदिना पित्रादिमिरनुद्रृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तदायादेभ्यो
अतृभ्यो न दचात् उद्धर्तैव गृह्णीयात् । ** तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेवः यथाऽऽह शङ्कः—''पूर्वनैष्टां तु यो भूमिमेकश्चदुद्धरेत्क्रमात् । यथामागं
ठ लभन्तेऽन्ये दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम्।।"इति। **क्रमादम्यगतामिति शेषः।**तथा विचया

सुबोधिनी

"पूर्वनष्टां तु यो भूमिम्" इत्येतच्छङ्कवचनं प्रयति—क्रमादम्यागतामिति रेाष इति । अत्र कमादित्येतच्छङ्कवचनस्थमेव पदम् । अभ्यागतामित्येतदेव शेषप्रकं पदम् । मूलवचन नस्थः"पितृद्वन्याविरोधेन" इत्ययमंशो विभागानईत्वेन वचनोपात्ता ये भेत्रादयस्तेषां सर्वेषां

बालंबद्दी

अवीति,—विभागदार्ढर्थायैवेति भावः। अत्र वाशब्दो विकर्त्ये । अत्र विरोधो नाश एवेत्याह् — द्रव्यावीति । यदिति — कॅन्यदिति शेषः, — पितृद्रस्यभिन्नभिति तदर्थः । तन्नेदानाह् — मैत्रमित्यादिना । विकर्षाविवक्षयाऽऽहः — भवतीति । एवमग्रेऽपि । कमादिति द्वित्तायपद्यप्रतीकम् । अथ व्याचष्टे — पित्रिति । तांपर्यार्थमाह् — उद्दर्तेति । एवमग्रेऽपि। विशेषमाह — क्षेत्रिति । सर्वेषां — उद्धर्तेति । सर्वेषां निव्याया कमादित्य स्वाव्याया च कमादिति वचनस्यं प्रतीकं गृहीत्वा शेषं प्रयति — अभ्यागिति । तुर्यपादं व्याचष्टे — तथेति । प्रवेत्यस्यात्रान्वयेनाऽऽह — विद्ययैवेति । विनिगमनाविर्देशद्वस्यार्थः

१. क. भवति । २. ख. ग. घ. भातिदिन्यो । ३. ख. ज. पूर्व नष्टां । ४. भ. वैव । अत एवप्रकरण सगितिरिति भावः। ५. भ. चैरोतं चेति पाटान्तरम् । ६. भ. किञ्चिदिति । ७ नन्वेचं पूर्वेरवेद्धारः कुतो न कृतः । अत आह असामध्येति । अभ्यव्ज्ञाया अभावे देयमेवेश्याइ इतरिति । ता० । ८. भ. चरस्वर्थे । तत्र च क्षेत्रे इति पाटान्तरं युक्तम् । तेषां मध्ये तिद्वषये इत्यर्थः । सवेषाधुद्धत्रविनां यथा भागिमिति सर्वस्या भूमेस्तुयौशमुद्धत्रे दस्या शेषं तेन सह सर्वे यथांऽश्च गृह्मोपुरित्यर्थः । ९. ब. नस्थप्र० । १०. भ. हात्समृत्तरैकवाक्यतया चास्यार्थाच्य आह—

वेदाध्ययनेनाऽऽध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यलुन्धं तदिष दायादेभ्यो न दद्यात्— अर्जक एव गृह्धीयात् । ** अर्त्र च ''पितृद्व्याविरोधेन यत्किश्चित्व्यमिर्जितम्।'' 6 इति सर्वत्र रेाषः। अतश्च पितृद्वव्याविरोधेन यन्मैत्रमार्जितं, पितृद्वव्याविरोधेन यदौद्दा-हिकं, पितृद्वव्याविरोधेन यक्तमादायातमुद्धृतं, पितृद्व्याविरोधेन विद्यया यलुन्ध्यमिति प्रत्येकमिमतंबध्यते । तथा च पितृद्वव्यविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्यैत्रम् , आसुरा-दिविवाहेषु यल्लब्धम् ,तथा पितृद्वव्यव्ययेन यक्तमायातमुद्धृतं, तथा पितृद्वव्यव्ययेन . लब्धया विद्यया यलुन्धं तत् सर्वं सर्वेर्धातृभिः पित्रा च विभजनीयम् **तथा''पितृद्वव्या- १ विरोधेन ''इत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्वव्यविरोधेन प्रतिप्रहल्ब्धमपि विभजनीयम् ।

शेष इत्याह — अत्र च पितृद्वव्याविरोधेनेति । व्यख्यक्षणं चैततः । यद्यत् स्मृत्यन्तरेऽप्यविभा-ज्यमुक्तं तैस्य तस्य योगस्यायं शेष इति द्रष्टव्यम्। "पितृद्वव्याविरोधेन" इत्यस्यांशस्य (अ)वि भाज्यत्वेन वचनोपात्तानां मैत्राद्योनामेव शेषत्वात् यथा पितृद्वव्यविरोधेनोपार्जितानां मै-बादीनां विभाज्यत्वं, तथा मैत्राद्यनन्तर्भृतत्वात् प्रतिग्रहळ्व्यस्य पितृद्वव्याविरोधेनोपा-जितस्यापि विभागार्द्यस्याह— तथा पितृद्वव्याविरोधेनेति । यदि "पितृद्वव्याविरोधेने न"्त्ययमंत्रो मैत्रादिशेषो न स्यात् तदाऽयमर्थः सम्पद्यते—यद्यत् पितृद्वव्याविरोधेनोपार्जि तं,तत्तत्वविभाज्यमिति । तथाचानया वचनव्यक्तया साधारण्येन तादशानां मैत्रादीनामप्यवि

बालंभद्दी

त्रथमाह—चेदोति । अस्य मुख्यस्वादिति भावः । उक्तं ध्याख्यानं साधारणमपि स्वाभिमत-परिमिति दर्शयति—अत्र चेत्यादिना। अत्र च-मृख्वाक्ये च । अन्यदर्थमाह—किंचिदिति। एवं पाठ एव वा,—तत्र सर्वशेष इति विभागनई स्वेन विशिष्यवचनोपात्तानां मैत्रादीनां सर्वेषां शेषोऽयमंश इत्यर्थः । अत्रश्च—तस्य सर्वेशेषस्य च । फिलतमाह—तथा चेति । विरोधेनेत्यस्य व्याख्या—प्रसुपेति। बाह्ये वितृद्धव्यविरोधामावादाह—असुरादितिः । विभेति—अत एव विभागप्रकरणसङ्गतिः । र्न तथिति--पितृद्वव्याविरोधेनाजितं गैत्रादि न विभक्तनी-यमित्यर्थः। न केवळमिदं स्ववचनोपात्तसर्वशेषः, अपि तु अन्यदिष स्मुयन्तरे यैदावभाष्यम् मुक्तं तस्याप्ययं सर्वस्य शेषो-मैत्रादिनामुपळक्षणस्यात् एवं च ताद्यभैक्षादेर्थथां विभाज्यस्वं तथाऽन्यस्यपीत्याहः—पितृद्वयोति । कविश्वन्यहेतः पाठः । अयमेवमुक्तो व्याख्यातुः

१. इ. ज. नैव य०। २. च.अत्र पि०। इ.त.तस्य यो०। ६. त. स्यावच०। ५.त. या प्रति। इ. त. स्यापि पि। ७. भ. ति। पित्रा चेति। अत एव सर्वैविभागोष्वस्युक्तम्। वि। ८. भ. स्पष्टार्ये वाच्यार्थमाङ्----न तथेति। ९. भ. रेषु। १०. भ. युक्तवैतारितादिः।

 अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिनाऽऽरब्धव्यम्।**अथ पितृद्वव्याविरोधे-नापि यन्मैत्रादिल्ब्यं तस्याविभाज्यत्वार्यं मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः,

सुबोधिनी

भाज्यत्वे विदे पुनस्तेषां "भैन्नमाद्वाहिकम्" इत्यविभाज्यत्वाभिधानमनुपपन्नं स्यादित्याह— अस्य च सर्वशेषत्वाभाव इति । ननु मैन्नादिपनृद्वन्यविरोधनाजितमप्यविभाज्यमित्येत-द्यं मैन्नाद्यारम्भ इति विशेषमाशक्कते— अथ पितृद्वव्यविरोधेनेति । शिष्टाचाररूपममाण-विरोधान्नेवमिति परिहरति— तथा सतीति । नम्वेतदनुपपन्नं— चचनापेक्षयाऽऽचारस्य दुवै-

बालंभद्री

शैळीस्वरससिद्धिश्च पुनर्वाच्यार्थेकथने फलाभावाच तदा तथेत्युत्तरशेष एव । न स्वतन्त्रम्। केचित्त न तथेस्येव पाठस्तदाऽप्युत्तरशेषस्वेन न स्वातन्त्र्यमिति। अयमर्थः--- 'पितृद्रव्याविरो-धेन" इत्यस्य सर्वशेष्वादेव वचनोपात्तमैत्रादिमात्रशेष्वादेव । यथा ताद्विरोधेनोपार्जि-तानां मैत्रादीनां विभाज्यत्वं तथा मैत्राचन्यत्वात् पितृद्वन्यविरोधेन प्रतिप्रहोपार्जि-तस्यापि विभाज्यत्विमत्यर्थः । तस्य तदशेषत्वेन स्वातन्त्रये त तन्नापि विरोधेनोपार्जने विभाज्यत्वापत्तिरिति भाव इत्याहुः । तंन्नीति केचित्-अनुपर्दैवक्ष्यमाणतथेत्यादिग्रन्थविरो-धापत्ते : । ननु तथैवास्त्वित तत्रेष्टापित्तर्मास्तु तस्य तच्छेपत्विमिति स्वातन्त्र्यमेवास्तु बाह्यणवासिष्ठन्यायेन तस्य मैत्रादिभिन्नपर्र्त्वमेवास्त्वत आह—अस्य चेात । तस्य तदशै-षत्वे किंचित्पदादिस्वारस्याद्ययत्तदविरोधेनाजितं तत्सर्वमविभाज्यमित्यर्थस्य वचनव्यक्तयाला-भेन साधारणेनानेनैव तादशप्रतिप्रहुळ्य्धवत् तादशमैत्रादेरविभाज्यत्वे सिद्धे पुनस्तद्भि-धानानर्थक्यमित्यर्थः । ब्राह्मणवसिष्ठन्यांयस्य तु न विषयः - सति गमकेऽन्यथानुपपत्तौ च तत्त्रवृत्तेः। नैवं प्रकृते भिन्नविषयतया । तत्साफल्यं शङ्कते—अथोति । अपिः पूर्वसमुचये । भाज्यत्वादिति—फलरूपहेतौ पञ्चमी, --तत्प्रतिपादनार्थतयेश्यर्थः । भाज्यत्वायेति पाठस्तु सुगम एव । समाचारिति-शिष्टाचाररूपप्रमाणविरोध इत्यर्थः । ननु श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्व-प्राबल्यस्योक्तत्वेन वचनादाचारस्य दुर्बळत्वेनेदमयुक्तम्।आचारेण स्मृतिकल्पनेऽपि क्छसरमृते-झोडित्युपास्थितेः प्राबल्यमेवेति चेन्न-आशयानवबोधात्। तथा हि बाधोऽगतिकागतिः—बाधेनै-

१. क. ख. ड. च. लात् । २. ज. ते चैत् तथा । ३. थ. द. ज्यत्तिस्टः पु० । ४. थ. द. त्रादिकं तु पि० । ५. म. ज । अ० । ६. प. म. दे । ७. म. तेः । प्रत्यशैल्यला-स्ट्याच । ८. म. सं...द्रवयाह । ९. म. स्तुन अयं वि० ।

विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च--- 'कुटुम्बं बिभृयाद्भातुर्यो-

विद्यामधिगच्छत: ।

सुबोधिनी

ळत्वात्। अथमतम् ; आचारोऽपि वर्षमं कस्पयक्षेत्र प्रमाणं न स्वत इस्यन्यमतेऽपि वचनमेवेति । एवमप्याचारपरिकस्पितया स्मृत्या गाँवत् स्वाधैः प्रत्येष्यते तावता "मैत्रमौद्वाहिकम्"इत्यादिस्मृत्या तद्येप्रतीतेविंळिन्यतःवाविळिन्यतःवप्रतीतिभ्यामा नार एवदुर्वैळ्इति चे
त्-मैत्वस् । अगतिका हीयं गतियोऽयं वाधः । न हि दुर्वैळॅिमित्रेव वाष्यते, अपि तु विरोधे ।
विरोधश्च एकस्मिन् विषये परस्परविपरीताभिधानेन तथा सत्यवाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायेग "मैत्रमौद्वाहिकम्"इत्यस्य वचनस्य अस्मतुक्तरीत्या शिष्टाचाराविरोधेनेव वाक्यार्थप्रमित्युपपत्तरथीन्तरकल्पनया विरोधोऽजुपपत्त इति सुद्कृतं समाचारविरोध ईति
(इति) सर्वमनवद्यस् । न केवळं समाचारविरोधः, अपि तु मैत्रादिगणपरिपठितविद्याळल्य
धनविषये नारदवचनमपि विरुद्धितेत्याह —िव्याळल्य इति । नारदवचस्यायमधः—
विद्याध्ययनं क्वैतो आतुर्योऽन्यो आता कुदुम्ब गपप्यति स पोषकस्वस्माद् विद्याधनाद् भागमश्रुतः सन्नपि प्राप्तुचादिति । अत्र कुदुम्बभरणस्य धनम्रहणे हेतुस्वोपन्यासादौपाधिकी
विद्याधनांश्वाप्तिनं आतुर्वेत स्वाभाविकीति विद्याधनस्य न स्वतो विभागाईतिस्यवि-

बालंभट्टी

विति न्यायाम् । न हि दुर्बेळामित्येव बाधते किन्तु विरोधे निरवकाशत्वे च । विरोधश्चेकत्र मिथोमिश्वोक्तया। नेवमत्र । अबाधेनैवोपपत्तो बाधो न न्याय्य इति न्यायेन मैत्रादिवचनस्यास्मद्वक्तरीत्योपपत्तेत एव न निरकाशत्वमि। एवं चाऽऽनधैक्यप्रतिहतानामिति न्यायेन विपरितो बाध इति उक्तरीत्या तस्य तथार्थकत्वे शिष्टाचारविरोधः स्यादेवेति दिक् । न केवळ-माचारविरोधः अपितु मैत्राद्यन्तथैतविद्याळव्यंविषये स्पृतिविरोधोऽपीत्याह—विद्याळव्ये इति, —तदंशे इत्यर्थः। तदेवाऽऽइ—कुटुंबमिति।विद्याध्ययनं कुर्वतो श्रातुर्योऽन्यो श्राता तस्य कुटुंवं पोषयति सः अश्रुतोऽपि सन् वेदशाखाध्ययनरहितो मूर्बाऽपि सन् तस्मादिद्याधनात्तदिक्तित्वव्या कव्यादनाद्वागमंत्रां क्रमेतत्यर्थः। असुतोऽपीति पांठान्तरम् । अत्र कुटुंवंभरणस्य सम्प्रद्या हित्वाच्या कव्यादनाद्वागमंत्रा क्रमेतत्यर्थः। असुतोऽपीति पांठान्तरम् । अत्र कुटुंवभरणस्य सम्प्रद्यक्ति स्याचिर्वे त्वोक्तरम् वेदायाचनात्राप्तिने श्रातृत्वेन स्वााभविकी । यदि तथा स्याचिर्वे तथेकिरमार्थके स्यादिति विद्याधनस्य यथा कथिवद्वित्तरम् न स्वतो विभागार्थः। अस्यापिति प्रात्वेनस्यापिति भाग-

थ. चनमेवेति (?)। २. द स्यस्मिन् म०। ३. थ. द. वता स्वा०। ४.-थ द. छं दुर्बेळिमि ५ घ. एतदादिविरोध इत्यन्तं नास्ति। ६ भ. सोऽपि न।

भागं विद्याधनात्तस्मात्त लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥" ईति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कालायनेन—"परभक्तोपयोगेन विद्या प्रप्तान्य तस्तु या । तया लन्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुन्यते॥" इति । तथा "पितृद्रव्याविरोधेन" इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिप्रहलन्धस्याविभाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्येत्

सुबोधिनी

भाज्यस्वामिति तास्पर्यार्थः । कास्यायनवचनेन पित्रादिन्यतिरिक्तान्यात्राभ्यवहरणप्राप्तविचान्छन्न्यस्य विभाज्यस्वावगमाहिद्याङ्के धने तद्वचनविरोधोऽपीत्याह-तथा विद्याधनस्येनि । कास्यायनवचनस्यप तास्पर्यार्थः—पितृद्वन्याविरोधेन या विद्याप्राप्ताऽन्यसकाशात् ,तया यङ्के धनं तद्विद्याप्राप्तधनं नान्यत् । ईदशमेवाविभाज्यम् । एतद्विद्याप्राप्तधनं नान्यत् । ईदशमेवाविभाज्यम् । एतद्विद्याप्तिक्षनं त्विद्याधनमिन्द्याधनमिन्नः अतो विभाज्यमेवेति । 'प्रितृद्वन्याविरोधेन' इस्यस्य मैत्रादिसर्वशेषस्वाभावे दोषान्तरसाह—तथा पितृद्वन्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवान्यत्व इति । एतदुक्तं भवति—

वालंभद्दी

कथनासंगितिरिति भावः । नतु विभक्तञ्ञातृस्थलेऽपूर्वांथवोधकं तत्। किं च मैत्रादिवचनप्राप्तस्या विभाज्यस्वस्यापवादकं तदिति न विरोधोऽत आह-तथाविद्योति।परेतिपित्रादिभिन्नात्रोदना सभ्यवहरुगेनेस्यथैः । अन्यतः—पित्रादिभिन्नात् । तथा च पित्नादिद्रव्याविरोधेन या विद्यान्द्रव्यावरोधेन या विद्यान्द्रव्यावरोधेन या विद्यान्द्रव्यावरोधेन या विद्यान्द्रव्यावरोधेन या विद्यान्द्रव्यावरोधेन तथा यत् प्राप्तं धनं नान्यत् ईदशमेवाविभाज्यमतोऽन्यथायत्तद्विद्याधनमेव नेति तद्विभाज्यमेवित कात्यायनतार्थेण तथार्थस्यतिहरुद्धत्वं स्पष्टमेवित मावः । तस्मान्त्रथः सार्थक्याभावेन तस्य तद्वेषयवे तदानर्थक्यदोषः । सुस्य एव तत्र दोषान्तरसाह—तथिति। प्रतिप्रहेति पितृद्वव्यावरोजेत्थादि चचनस्य तथा प्रापुक्तरीत्या यद्यत् पितृद्वव्यावरोजेन निरभिसंधिकदानक्रियासंप्रदानभूतस्यैव प्रतिगृहीतत्वेन प्रतिप्रहरूव्धस्य पितृद्वव्याविरोधेचेनेपार्धितःवेन तस्याप्यविभाज्यस्वापन्ती वृद्धव्यवहारिवरीध इति भावः ।

१. १३. १०.। २. स. स्वामाविकांत्युक्तम् । यदि कथमप्पिजितस्य विद्याधनस्य तत्त्वे नाविभाज्यस्य मूलाभिमते स्यात् तदा तद्धेतुरू विभागकथनं नारदीयं विरुद्धयेत । तस्मात्तस्य स्वनो न ताइशस्य विभाज्यस्याविभाज्यस्य । किं तु अविरोधेऽविभाज्यंत्वविरोधे विभाज्यस्यमिति विरोधस्वरूपमेव नारदेन हेतुस्वेनोक्तमिति सिद्धान्ते एकवाक्यता सिद्धा । मूलेऽपि व्यात्युक्ष्वणम् । किं च यदि स्वामाविकांविद्याधनांश्च प्राप्तिनारिद्याभिमता भवेत् तर्हि तस्या हेतुत्वोक्तिरनार्थिका स्यात् । किं च विद्याधनस्य यथाकर्यचिदाजितस्य०

एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना--''अनुपन्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । दायादेभ्यो

सबोधिनी

यदा पितृद्रव्याविरोधेनेत्वयमंशः स्वतन्त्रो न मैत्रादिशेषः, तदा यद्यत् तृद्व्याविरोधेनार्जितं, तत्तद्विभाज्यामिति सिद्धेनिरिभिसन्धिकदानिकयासम्प्रदानभूत-स्यैव प्रतिप्रहीतुःवात् प्रतिप्रहलब्धस्य पितृद्गव्याविशोधेनोपार्जितःवात् तस्याप्यवि-भाज्यत्वं स्यात्। तथा च वृद्धव्यवहारीवरोध इति । पितद्वव्याविरोधेनेत्यस्य मैत्रादि-क्षेषस्वं मनुनौ स्पष्टीकृतमित्याह-एतदेव स्पष्टीकृतामिति । अयमर्थो मनुवचनस्य-पितृद्रव्य-मनुपन्नन् श्रमेण विद्यया यलुब्धमुपार्जयेत् । लभ्यत इति लब्धं धनम्। अथवा पितृद्व्यमनु-पन्नन् अमेण यदुपार्जयेतम् , पितृद्रव्यमनुपन्नता विद्यया यञ्जव्यमिति विभाक्तिविपरिणामे-नान्वयः । तदुभयमपि दायादेभ्यो नै देयमिति । एवं च पितृह्ववाविनाशस्य विधादेई-ब्योपार्जनस्य चोपार्जकद्वारा विशेषणविशेष्यभावप्रतीतेः पितृद्व्याविरोधेन यत् विद्यालब्धं श्रमलब्धं वा तद्विभाज्यभिति सिद्धं भवतीत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् मैत्रादीनामप्येवमेव-तद्रण-

बालंभड़ी

एतदेवेति-पितृह्ब्याविरोधेर्नेस्य मैत्रादिशेषःवमेवेस्यर्थः । अनुपेति-अनुपयुआन्निसर्थः। अल पूर्वार्थार्थः स्पष्टः।अन्पन्नश्चित्यत्र विभक्तिपॅरिणामेनानुपन्नता तदनुन्नता यद्विचया रूब्धं तत्पूर्व चोभयमपि दायादेभ्यो न देयामित्यर्थेन पितृद्रव्यविनाशरूपविरोधाभावेन यद्विद्या छब्धं श्रमछब्धं वा तदविभाज्यमिति सिद्धया मैत्रादिगणान्तर्गतिवद्याधनस्य र्तथात्वोत्तेरुपछक्षण-त्वेन मैत्रादीनामपि तथात्वमाविष्क्रतमिति भावैः । तस्मात् पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिना

१. थ र इति । २. द ना दृढीकृ० । ३. थ. द. न द्वादिति । ४ थ द. वादिमि-र्द्रे । ५ द. इदं पदं नास्ति । ६. ब धेनोपार्जितस्य मैं । ७. म धनोपार्जितत्वस्यापि संभवेन तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तो वृद्धस्यवहारिवरोध इति भावः । तस्मात् मैत्र्वादि सर्वस्मृत्युक्तविषये विरो-धाविरोधकृतहैविध्येऽपि प्रातप्रह.विषये सर्वथा विभाज्यत्वमेवाऽऽचारिस दं तहिषये स्मार्तनि-षेधस्तु याजनाध्यापनलञ्धवन्न क्वाप्युपलभ्यते इति तस्त्रम् । एतदेवेति पितृहव्याविरोधेने-त्यस्य मै० । ७. ब. विपरिणामेनास्येत्यत्यस्य तदपपष्नता । ८. ब. थाखोभयोप० । ९ भावः । मानवे ''स्वयमीहितलब्धं च नाकामी दातुमईति।'' इत्युत्तरार्धपाटा यच स्वयमीहितं वाञ्छितं सत् मिलादिस्यो छन्धं तदकामोऽनिच्छन् आत्रादिस्यो न दातुमईतीत्यर्थको-मेधातिथिकल्पतर्वादिपृतो न युक्तः-अनेकसमृतिवाक्योपापक्तेः । लब्धं तन्नेत्यर्वाचीनपाठस्ख युक्ततर एव । यदा तदा तत्पैतामहविषयकमस्तु । एवं च आतृभागशेषमाहातुपच्न नितीत्यपि तदुक्तं तथेति श्रेयम् । आदिना कृष्यादि । तस्मात् ।

Cole .: Ch. I, Sec. vi, § 10.

12 न तहचाद्विचया लब्धमेंव च॥'' ईंति। श्यामण सेवायुद्धादिना। श्ननु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं तैदाविभाज्यामीति न वक्तव्यम् ,—विभागप्राप्यभावात् । यद्येन लब्धं 13 तक्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् , प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः। श्यात्र कश्चिदित्थं प्राप्तिमाह

सुबोधिनी

परिपिटितिविद्याधनस्य तथारवात् । नतु पैतामहे पैतृके च धने पुत्रादीनां जन्मनैव स्वरंबं, न आत्र.जीते । अतश्च आतृप्राप्तमैत्रादिधनेषु यत् येनार्जितं तत् तस्यैवेति ताद्यशि धने विभागप्राप्त्यभावान्मैत्रादिकमित्रभाष्यमिति निषेधोऽनुपपन्न इस्यभि-प्रायेणाऽऽक्षिपति—ततु पितृद्वव्याविरोधेनेत्यादिना । एकदेशिमतं दूषियतुं तैन्मतेन भैत्वादीनां विभागप्राप्तं दर्शयतं —अत्र कश्चिदिति | विभागप्रापतं वचनं दर्शयति—

बालंभट्टी

वचनैयेन प्कञ्चात्रर्जितं मैज्यादिकमन्यस्य नांश इति प्रतिपादितं पितृपददायाद्दादिपदस्वार-स्यार्त् न पित्रावर्जितपरमिति सिद्धम्पृतेनायमाचारो आनुस्मेहेन पौरुषबुद्धथावा अत्यत्र तथा दर्शनेनै तन्मूलको वा''यिक्विवि (पितिरे''इति मानवस्य त्वेवं तास्पर्यम्।''पितेव पालयेत पुत्तान् प्रश्नेन किनावाद् पितापुत्रवद्भावेन तद्वज्जयेष्टधने किनाविकारः पित्रार्जितेऽविद्वषामिष ज्येष्टार्जिते तु विद्वषामेवित विशेषः।इदं च ''पितिरे प्रेते''इति ''वेषः''इति ''यवीयसाम्'' इति ''विद्यानुपालिनः'' इति वोक्तया लम्यते ; तस्माद्विभक्तार्जितस्वमात्रेणाविभक्तभात्रन्तरस्य संभवतीत्थयुक्तमेवेति प्राच्योक्तमपास्तम् । नतु नेतसुक्तं पेतामहे पैतृके च धने पुत्रादेर्जन्मनैव स्वत्येवरि श्रेतें भावादिक्षमे यथेन प्राप्तं तत्तस्यवेति प्रसिद्धधाविभागाप्राप्तेरेवाभावेन तद्विभाज्यसिति निषेषकवचनस्यवोक्तस्यासङ्गतेरित्याशयेनाऽऽइ— ननु पितृद्वव्येति । प्राप्तयभावे हेतुमाह- –यदिति। यत्त हत्यादिः।एवं चान्यदीयस्यत्वमेव नेति सावः । अवक्तव्यवे हेत्वन्तरसाह —प्राप्तीति । चोक्षेये । एकदेशिसतं दृष्यितुं मैत्रादीनां विभागप्रापितं तन्मतेनाऽऽइ— अत्र क्रिन्चिति । विभागप्रापकं मनुवचनमाह—

^{9.—}९. २०८. । २. छ. ग. सेवया यु० । ३. छ. घ. न्धं द्रव्यं त० । ४. इ. इष्ठा । ५. त. इदं पर्द नान्ति । ६. थ. इ. यति यर्तिकचित् । ७. ब. न जातेन ए॰ । भ. न जातेन तथा ए॰ । ८. ब. भ. त् तथा च न तत्पित्रा० ।९. फ. भ. स्तं यर्तिकच्चि दित्यस्य वैय्यर्थापत्तेः न० । १०. ब. भ. पिंझातुः आत्र० । ११ भ. थें हेलसिडिस्चिक्षं एक० ।

—'' यिक्षिश्चित्पितिरे प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छिति भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः॥'' ईति ज्येष्ठो वा किनष्ठो वा मध्यमो वा पितारे प्रेते अप्रेते वा यवीयसां वर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितारे सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रति

सुबोधिनी

यिकिञ्चित् पितिरि प्रेते इति । अस्य वैचनस्य मैत्रादिविभगप्राप्तिपद्स्वं दशैयति — उयेष्ठो वा किनिष्ठो विति । अयमर्थः — "धनं उयेष्ठोऽधिगच्छिति" इत्यत्र उयेष्ठशब्दोऽविवश्चितस्वार्थः । तथा च उयेष्ठशब्दो मध्यमकनिष्ठयोरच्युपळक्षकः । तथा " भागो यवीयसाम् " इत्यत्र यवीयस्वान्द्रः किष्ठवाची उयायसामु पळक्षकः । तथा " पितिरि प्रेते " इति पितृमरण-काळपरोऽयं शब्दः पितृभयाणोत्तरकाळं प्राञ्चमिप काळं ळक्षयति । पृत्वं च उयेष्ठादिशब्दानामुपळक्षकात्वे च अयेष्ठादिशब्दानामुपळक्षकात्वे च अयेष्ठादिशब्दानामुपळक्षकात्वे च अयेष्ठादिशब्दानामुपळक्षकात्वे च अयेष्ठात्वाच पतिरि रियते मृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्यानुपाळिनो विद्वास इत्येवसर्थपरवात् "यक्तिञ्चत् पितिरि प्रेते" इत्यस्य वचनस्य । अनेन वचनेन मेत्रादीनामिपि विभाज्यत्वे प्राप्ते "पितृदृश्याविरोधेन" इत्यने योगीश्वरवचनेन निर्पिद्धयत इति। मैत्रादिळक्षध्वनस्य वृद्धब्यवहारसिद्धमविभाज्यत्वमनुवदितिः "पितृदृश्याविरोधेन" इत्यन्ते । मैत्रादिळक्षध्वनस्य वृद्धब्यवहारसिद्धमविभाज्यत्वमनुवदितिः "पितृदृश्याविरोधेन" इत्ये-

वालंभधी

यिति विदिति।अधिगच्छिति—मामोति। तत्र धने। यदीति यदि यवीयांसो विद्यानुपाछिनः विद्यासंस्कृकाः—विद्वांस इति यावत्। विद्यानुपाछिनः विद्यासंस्कृकाः—विद्वांस इति यावत्। विद्यानुपाधिन इति पाठान्तरम् । अस्य वचनस्यार्थंक्यनेनं मैद्यादि विभागप्राप्तिपरत्वमाह—उपेष्ठो वेति । उथेष्ठराव्दस्वयाणासुपळक्षणम् । यवायः शब्दा ज्यायसामिष। प्रेत इति —अभेते इत्यस्यापि। तथा च काळह्यमपि छव्यम् । तथा च उथेष्ठाचन्यतमो यक्तिञ्चिद्धनं यथाकथंचित्रामोति तस्माद्धनादन्थेषामिष आतृणां पितिरि स्थिते सृते च भागोऽस्ति यदि ते विद्वांस इति। अर्थपरेण तेन सामोन्यवचनेन मैत्रादीनामिष विभाज्यत्वे प्राप्ते "पितृद्वस्य"इत्यनेन निषद्धयत इत्यथैः। मैत्रादिधनस्य बृद्धव्यवहार-सिद्धस्येवाविभाज्यत्वस्यानुवादकं मूळं न निषेषकं येन प्रास्पपेक्षा स्थादित्यात्रयेन राष्ट्रां

१. म० ९. २०४. । २. त स्थितिभाग । ३. द. णोत्तरकाळ० । ४. थ. द. णक्त्वेन । ५. त. यायिनो । ६. थ. द.इ० । ७. ब. विद्यर्थः । ८. म. रत् । तुर्यपादेनेदं स्चितं यद्तिऽिवद्यांसः नदा नेनि तथाच गौतमः 'स्वययर्जितमवैद्येग्ये वैद्यः कामं न तद्यात् '' इति । नारदोऽपि "वैधीविषाय नाकामो द्यादंशं ततोधनात् । पित्रयं व्रव्यं समाश्रित्य न चैतन तदाहत्तम् ॥'' इति । काल्यानोऽपि प्रायुक्तः । ९. म. ०न सर्वेतमै । १०. म. न्येन मै ।

14 षिद्धयते इति । व्तदसत् । न ह्यत्र प्रातिषयः, किन्तु सिद्धस्यानुवादोऽयम् । लो-15 कसिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेणास्मिन्प्रकरणं वचनानि । अश्यय वा ''समवेतेस्तु यद्माप्तं सर्वे तत्र समांशिनः ।'' इति प्राप्तस्यापवाद इति सन्तुष्यतु भवान् । अतथ्य ''यिकश्चितिरारे प्रेते'' इत्यस्मिन्यचने ज्यष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्ध्व वाऽविमाज्यत्वेनोक्तस्य ''यिकश्चितिर प्रेते'' इत्यपवाद इति व्याख्येयम् ।

सुबोधिनी

तद्वचनं, न निषेधकं यतः प्राप्तिमपेक्षतं इत्यिभप्रायेण दृषयति—तदसदित्यादिना । भवतु वा निषेधकम् । तथाऽपि वचनान्तरेण प्राप्तः न त्वदुक्तरात्येत्याह् — अथ वा सम-वेतेस्विति । ''यिकिञ्चित् पितिर प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति।''इत्यस्य वचनस्य युक्तमर्थे दर्शयति — अतो मैत्रादिवचनैरिति । पितृमरणात् प्राक् कर्ष्यं वा मैन्नादीनां ''पितृम्ब्या-

निराकुर्वेन् तन्मतं खण्डयति—तदसदिति । अत्र भैत्रादिविषये न केवल्रभेवमत्रैवापि-त्वन्यत्रापित्याह—लोकेति। आधेनेवेन शास्त्रसिद्धत्वव्यवच्छेदः। द्वितीयेनेवेन निषेषकत्वै-व्यवच्छेदः। क्विचिद्यन्यथाऽपि वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रायेणिति। भवतु निषेषकं, तथाऽपि वचनान्तरेण प्राप्तिनैत्वदुक्तरीत्येति तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाऽऽह— अथ वेति।वार्हस्पल्यमाह—समवे-तैरिति,-सर्वाभिप्रायं बहुवचनम्।अत एवाऽऽह-सर्वे इति।तत्र—धने। नन्वेवमपि विनिगमना-विद्वारेऽत आह—अतश्चेति,—तव दुराग्रहस्य तथापपक्तेश्चर्यर्थः। ज्येष्ठादिति—अविवक्षायां कारणाभावातः तथा च विनिगमकं स्पष्टमव । तदाह—व्यामोहेति। नन्वेवं का तस्य सिद्धान्ते गितरत आह—अत इति,—स्वदुक्तार्थासंभवादिल्ययः। पितुरिति,—सरणादिति शेषः। अविति छेदः। तस्य मित्राविधनस्य । इति-हत्यनेन।पितिर स्रते ज्येष्ठनार्जितान्मेत्रादिका-स्वात्रं कनीयांसे। लभन्ते यदि ते विद्वांस इत्यर्थः। तस्यित भावेः । न्यूनतां निराच्छे—

१. त. वेथाङतरेण प्राप्तिं न। २. भ त्वस्य व्य०। ३. भ. थैः। तदिववश्रायां कारणा-भाशदाह—व्यामोहेति,—तथा च विनिगमकं स्पष्टमेवेति भावः। नन्वेवं। ४. मिता० 'तस्य' मास्ति। ५. भ. वः। अत्र पितृद्रव्याविरोधनापि ज्येष्ठो विद्यादिना धनमर्जयिति, तत्र कनिष्ठानामपि आगो यदि ते विद्यान्यासस्ता इति मेथातिथित्रमृतयः। एवं प्राग्रुक्तकानीयोदस्पि सिद्धान्ते तद्पवादस्वं बोध्यम् । मौळस्येन सङ्ग्रहात् न्यू०।

* तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना—''वस्त्रं पत्रमछङ्कारं 16 कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥'' ईति। * भृता- 17 नामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं यद्येन भृतं तत्त्त्त्येव । पितृष्ट्तानि तु पितुरूर्च्वे विभ-जतां श्राद्धभोक्त्रे दातच्यानि ; यथाऽऽह बृहस्पतिः— ''वस्त्राछङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्ते समर्पयेत्॥''

सुबोधिनी

विरोधेन" इत्यादिभियोंगाश्वरवचैनरविभाज्यत्वे प्राप्ते '' यक्तिञ्चित् पितरि प्रेते'' इत्यनेन पितरि मृते ज्येष्ट्रेनार्जितान्मैत्रादिकात् भागं कनीयांसो यदि विद्वांसस्तदा लभन्त इत्यपो-चत इत्यर्थः । '' वस्त्रं पत्रमलङ्कारम्'' इत्येतन्मनुवचनं व्याचष्टे—धृतानामेव वस्त्राणामि-

बालंभद्दी

तथाऽन्यदिति - ज्याने हित शेषः। तद्मन्यं तदानन्तंथमितपादको वा अथरहितपाठो वा । वस्त्रस्थिति स्वाः। प्रतानामित्यादिना । मुले जातावेकवचनिर्मित भावः। एतेन वस्त्रपत्रालङ्कारोदकानामेकस्यं विवक्षितम् । वस्त्र सममूल्यं न तु महाधौमिति भेधातिथिकत्पत्रवांशुक्तमपास्त्रम् — उद्देशविशेषणत्वात् । "धृतं वस्त्रमळ्ङ्कारः" इति धृतस्तरस्येव तदुभयसाधारणस्योक्तेश्च । तदेतदिभिन्नेखाऽऽहं — धृतानामेवेति एवेनाधृतव्यवच्छेदैः । एवं व्याख्याने हेतुमाहः — यदिति, — हति छोकमिसेहिरिति शेषः । ऊर्ध्वमिति — अनेन जीविहमागे स्वांशवत्तान्यि पित्रेव प्राम्रणाति स्वितम् । जतामिति — "छ्लानाम् " हैति कर्तरि पष्टी पितृत्तदादिकं च यत्तदित्यन्व-वंः। अर्थने आर्द्ध च । भोक्तेव कर्मः। श्राद्धमोदन्ने हित जातावेकवचनम् । तस्थानस्थित

१.— म० ९. २१९. । २. म. अथान्यिदखपपाठः । अपिना "विद्याधनन्तु यथस्य तत्त्तस्यैव धनं भवेत् । मैन्यमौद्राहिकवैव माधुपर्किकमेव च ॥" इत्यस्य सङ्ग्रहः । मधुपर्कदाने पूज्यतया यळ्थं प्रचश्चेत इति च युक्तमिति मन्द्रभूतपाठस्तु व्याख्यातुकल्पत्रसेधातिष्यतस्मतलाद्वपेक्यः। ३. भ. दः, तत्र पुत्रादिस्थळे आह् पितृस्थळे आपिदिति लोकप्रसिद्धमपदिम् । पित्रिति पितुर्मरणाद्व्यमिति । ३. अष्टा० २. ३. ७१. । ५ भ. यः आदिस्थामय्द्वपकरणम् अर्च ।

18 इति । अभिनवानि तु बल्लाणि विभाज्यान्येव । ••पत्रं वाहनमश्वशिविकादि, तदिप यदोनाऽऽरूढं तत्तस्यैव । पित्र्यं तु बल्लवदेव । अश्वादीनां बहुत्वे तु तिद्विक्तयो-पजीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य—''अजाविकं सैकशर्फन जातु विषमं भजेत् । अजाविकं सैकशर्फ ज्येष्ठस्यैव विधीयते॥''। इति मनुस्म-

सुबोधिनी

18 त्यादिना | बैंषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्येति—* अत्र वैषम्यमंशं प्रत्यपयोप्तत्वं, न विषम-संख्योपात्तत्वम् । युक्तं चैतत् । त्रयोऽश्वाख्यंः पुत्राः, तदांशविभौगस्य पर्योप्तत्वात् तद्विक्रयोपजीविनां ते विभाज्याः । अश्वाश्वत्वारः पुत्राख्ययः पञ्च वा, (तदा) अश्वानां विषमसङ्ख्याकानां स्वरूपेणांशविभागस्य कर्तुमशन्यत्वात् द्रव्यद्वारा विभागस्य च निषि-द्वत्वाज्येष्ठस्येव देयत्वविधानादंशपर्याप्तानश्चादीत् विभाज्य वैषम्येणावशिष्टमश्वादिकं-

बालंभद्दी

विप्रमात्राशयकं वा । तथा क्याख्याने फलमाह—अभीति। "सर्व स्याहाहनं यानं युर्यं प्रत्नं च घोरणम् । " इति "पतं वाहनपक्षयोः " इति च कोशादाह— वाहनमिति । आदिना मञ्जादि । वक्षवदेव श्राद्धभोक्त्रे देयम् । विशेषमाह— अश्वेति । जीविनामिति—प्राग्वत् कर्तरि षष्ठी । बहुत्वं सित तैस्तै विभ्रजनीया इत्यर्थः । द्वेत्वा त्वे एवाऽऽह— नैवम्प्रेणेति । ज्येष्ठस्येति,—तस्यव स भाग इत्यर्थः । अत्र वैषम्यमंशं प्रत्ययार्थाह— नैवम्प्रेणेति । ज्येष्ठस्येति,—तस्यव स भाग इत्यर्थः । अत्र वैषम्यमंशं प्रत्ययार्थाहस्वरूपं न विषमसंख्यस्थ्य । एवं हि समसंख्यस्थ्यंऽश्वविभागस्य पर्याक्षत्वात्
तैरते विभागस्य । विषमसंख्यस्थ्यक्षविशेषे स्वरूपेण सर्वविभागस्य दुष्कर्त्वात् दृष्य
हारा विभागस्य चं निषिद्धःवादंशपर्याप्तान् विभाज्य वेषम्येणावशिष्टमधादि ज्येष्ठायेव
दर्जात् । क्विच्च सर्व ज्येष्ठायेव देयम्; यथा चःवारोऽश्वाः पुत्राख्यः पञ्च वेति ।
असिम्यकरणे वैषम्यमंतादशमेव—अन्यथा तु बहुव्याकोपः स्यादिति भावः । एवं रीतिरम्यत्रापि बोध्या अध्यवहिते मानमाह — अजाविकामिति,—पशुद्वन्द्रैकवद्यावः
भजेत् विभजेत्रं, किन्तु ज्येष्ठस्येव द्यात् । अनेन प्रागुक्तद्वित्यम् उत्तरार्द्यन

^{9.} म० ९. ११९. । २. थ. द. पेतत्वं । ३. 'विभागस्य' श्र्यादि 'अश्वानाम् ' श्यातं नास्ति । ४. भ. एकं तस्मै दत्त्वा सम० । ५. भ. वियनिषेधेन निषि० । ६. भ. तदसंभवे तु सर्वे । ७. भ. पुत्रो हो प०। ८. ब मेव एताहशाक्षीकारे तु ब०। ९. म जित्। अत्र हेतुमाह— अजिति यत श्र्यादिः । अनेन प्रोक्तमध्ये आवं द्वितीयं चौक्तं स्पष्टमेव । एवमभ्रेऽपि । अलङ्कार हिते भूत हिते ।

रणात् । ** अलङ्कारोऽपि यो येन घृतः स तस्यैव । अघृतः साधारणो विभाज्य 19 एव—-''पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो घृतो भवेत् । न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥³³ ईति ।

सुबोधिनी

ज्येष्ठस्येव दैवादिति। अस्मिन् प्रकरणे एवमेव वैषम्यं ज्ञेयम्।] * यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेदिति, — अत्र स्त्रीभिरिल्युपलक्षणम् । तथा च ''यो येन धृतः" इति पूर्वतनप्रम्थे सामान्यनिर्देशो न विरुद्धयते। एवं च ''पत्यो जीवति' इत्य पत्याविधपतौ पित्रादिक इति यावत् । पित्रवरुद्धस्वरिण्यादीनां समानामप्यविभाज्यस्वे गौतमवचनं दशैयति —

बालंभट्टी

प्रथमोक्तिरित बोध्यम्। पत्रशब्देन लेख्यानिविष्टं धनं ''धनं पत्रतिविष्टन्तु धर्मांधं याविस्विपतम्। उदकं चेव दाराश्च निवदो यः कमागतः ॥ विगृह्यवस्वाभरणमृणमृद्शाद्य
लेखितम्। कृताश्चं चा कृताश्चन परिवर्त्यं विवर्तयेत् ॥'' इति कात्यायनोक्तः । बृहस्पतेश्चेति कल्पतरुः । धृत इति —सर्वत्र भृत इत्यादिपाठान्तरम्, अर्थस्तुल्यः । अधृत
इत्यस्य व्याख्या—साधारण इति । एवं सर्वत्र बोध्यम् । विभाज्य एवेति,—विभज्य
एवेत्यपपाठः । यद्यपि ''द्विचचनविभज्योपपदे'' ईति निपातनेन सोऽपि साधुः, तथाऽप्यपादाने एव नान्यत्र । न चैवं ''कृत्यल्युटो बहुलम्'' ईति प्राप्तस्य प्यतो वाधेन कथं
विभाज्यशब्दिसिदिति वाध्यम् । णिजन्तादाचोयता सुसाधुत्वात् । न चार्थं भेदः
निवृत्तप्रेषणात् धातोः प्रकृतेऽथें णिचि ''णरणो '' इति सूत्रे हर्यादिभिष्टुंत्पादनात् ''निपातनान्यवाधकानि'' इति तु न युक्तम्। प्यति कृत्वस्य दुवारत्वात् तत्पक्षस्यवामावाच्च ।
एतेन ''स्मृतिप्रयुक्तिवभाज्यशब्दस्य साधुत्वं चिन्त्यते '' इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । मनुमेवाऽऽह्—पत्याविति । अत्र पत्याविति स्त्रीभिरितिचेषलक्षणम् । अत एव यो येनेति
पूर्वप्रम्थाविरोध इति बोध्यम् । इति—इत्यज्ञ । उक्तविशेषे मानमाह एतेन धतस्त्रथैव

^{9.} स०९.२००। २. त. बात् अ०। ३. थ. द. द्रष्टव्यम् ।४ अ०५.३ ५७। ५. अ०३. ३. ११३. ।

अलङ्करो धृतो भवोदिति विशेषणीपादानादधृतानां वि-

20 भाज्यत्वं गम्यते । ** कृतात्रं तण्डुल्मोदकादि तदप्यविभाज्यं, यथासंभवं भोक्तव्यम् ।

21 **उँदकमुदकाधारः कूपादि³, तच विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं, पर्यायेणोपभोक्त-

22 ब्यम् । **स्त्रियश्च दास्यो विषमौं न मूल्यद्वारेण विभाष्याः, पर्यायेण कर्म कारायित-न्याः । अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः—" स्त्रीषु च ैसंयुक्तास्त्रविभागः"र्दैति गौतमस्मरणात्। क्योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमम् । योगशब्देना-

सुबोधिनि

स्त्रीषु च संयुक्तास्त्रिति, -संयुक्तासु उपभुक्तासु पत्रवरुद्धास्विति यावत् । ''पितृद्वव्या-

बालंभड़ी

स्थापितो विभागकाले पुत्रादिविभागमध्ये न देयः, किन्तु पतिभागत्वेन सेव परिद्ध्यात्। नतु पत्यो जीवति यो घृतः स मृतेऽप्यविभाज्य इति अदृष्टार्थापत्तरेतेन सर्वथा विभाज्यस्वमपि निरस्तम्। तत्सौन्दर्यलोभेन भजते तु पातिस्यं भावतीत्युक्त्या मृतेऽन्य पि प्रहणे न दोष इति मन्दोक्तमपास्तम् । कृतान्नमित्यत्र न कर्मधारर्थः कृतशब्दवैयर्थ्यापत्तेः; किन्तु अन्नेन क्रतमिति राजदन्तादिः। अञ्चशब्दो योगिक स्तयोग्यप रहत्याह-- इत्याह-- तण्डुलं मोदकेति तस्संबन्धिमोदकस्यर्थः । आदिना अपूर्पाद । यथेति किन्त्वित्यादिः । एवमग्रेऽपि । 21 विषममिति—*[अनेन समत्वे विभागः सूचितः। एवमप्रेऽपि।]* उक्तहेतोः प्राप्ति-माह-मूल्येति । सँमामिति-किन्त्विति शेषः। एवमग्रेऽपि । योग्यतया दास्य इत्युक्तेः फलं स्वयन् विशेषमाह - अवेति, -- पित्रविरुद्धास्तास्त्वित्यर्थः । तत्स्वरूपमाह - स्वैरी-ति । अपिनाविषमानां समुचयः । समानामपि तासां तस्वे मानमाह — स्त्रीपु च संयुक्ता-स्विति। संयुक्तासु — उपशुक्तासु, अवरुद्धास्विति यावत्। क्षेमश्चेति—" क्षेममश्चियाम् "

१. ख. स. छ. ज. पेणो० । २. ख. कन्तुद्०। ३. क. ख. ग घ. च. दिः। ४. क. ग छ. ज. मा मूल्यद्वारेण न वि०। ५.क. संरुद्धा०। ६.— २८ ४७.। ७. थ. द सु अव०। ८ भा. 'स्यः, तथैव पाठान्तरं वा किन्तु मातुवत्पर्योर्थैन पात्पाल्या इति भावः । संयुक्तानां विभागनिषधेवदिवाहितानामथैसिद्धएवासौ । एतेन दासीतुल्यतया तासां व्याख्यानं मन्दादिकृतमन्य-तरपरतया तदन्यतरकृतत्वमपास्तम् विनिगमनाविरहेणोभयोरपि महणात् अत एव सामान्योक्तिः । कृत ॰ १ इस्यधिकम् । ९. भा. मात्रमा ० । ९०. भा. एतदारम्य ' शेषः' इत्यन्तं नास्ति ।

ळब्धलामकारणं श्रौतस्मार्ताप्रिसाध्यमिष्टं कर्म ळक्ष्यते । क्षेमशब्देन ळब्धपरिरक्षण-हेतुभूतं बाहिवेदिदानतं डागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म ळक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधार्गितंतमप्यविभाज्यम् ; यथांऽऽह ळोगाक्षिः—'' क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमि-त्याहुस्तत्त्वदर्शिनः । अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥'' इति। **योगक्षेम- 24 शब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति केचित् । शख्नामरच्छ-त्रोपानत्प्रभृतय इस्यन्ये ।**प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशानिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । 25 **यत्त्रशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम्—''अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुळादपि । 26 याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदक्तं स्त्रयः ॥ ''इति, तद्राह्मणोत्पनक्षत्रियादिपुत्रविषयम्— ''न प्रतिग्रह्मूर्देया क्षत्रियादिमुताय वै।यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रामुतो हरेत् ॥'' इति स्मरणात् ।

पितृधनानुपवातेन यथन्यदार्जितं तथा मैक्सोद्वाहिकं तदार्जियतुरेव न दायादा-न्तराणामपि स्यात् । मिन्नादवाप्तं मैत्रं, विवाहे छन्धमौद्वाहिकम् । पितृहब्योपघातेनापि मैठयाद्यपि विभाज्यमेव — आरम्भसामध्यात् । अन्य तु मैन्नादिकमेव पितृधनानुपघाता-जितमविभाज्यमिच्छति — सामान्यविक्षेषोपसंह्वतिन्यायात् ॥११८॥

बालंभद्दी

इस्यमरैं:समाहारह्वन्द्वः। इष्टं तदाख्यं, पूर्त तदाख्यम्। अस्य साधारणस्वादाह — पृैठृकामिति। अपिना पैतामहसमुख्यः । तस्य तच्छेषस्वैवाऽऽह-पितृद्वव्योत । अपिना अविरोधे- नार्जितसङ्ग्रहः। साधारण्ये मानमाह— यथाऽऽहेति । एतेन पैकाद्यन्यवदस्यापि तद्विशेषणं स्याजुख्यगुक्त्या वा क्रभ्येतेष्यपासम्— सामान्येन वा तस्य बाधात्। मिधातिथिकख्पतस्मत- 24 माह—योगिति। मतदन्यमतमाह— हास्त्रेति । सवैपक्षे तहुत्वन्नो लागो विषमश्चेद्विशाज्य एव— "योगक्षेमवतो लाभस्समस्वेन विशव्यते ।" इति बाईस्पत्यात् योगक्षेमव- तस्तद्वेतोः । प्रचारश्चद्वे करणे " इलक्ष्यं" इति धिन्यांह— गृहेति । क्षेत्रस्या- विभाज्यस्यस्य वक्ष्यमाणस्वात्तद्विरोधं परिहरति— यन्त्विति। वृहस्पतिमाह — न प्रतीति।

१. क. तटाकाः । २. क रोधेनार्णिः । ३. पः काः १३४. १ ४ मः पत्नेऽप्येतच्छेषतेन साधारण्यादेवाः । ५. अ० ३.३. १२१ ॥ ६. भ गृहेति ज्यमस्तीति च दर्शयन्नाहः — नेति अञ्चतः (?)।

सुबोधिनी

विरोधेन यदन्यस्वयमार्जितम्।'' इत्यादिना अविभाज्यस्वं वकुमारुधं योगीश्वरेण । तैद्वि-धिप्रतिपेधर्मुसेनैकन्नाभिहितं सुबे।धिमत्यविभाज्यप्रकरण एव वक्ष्यमाणं निर्दिशसुक्तं च स्मारयति—पितृप्रसादळच्धस्याविभाज्यस्वं वक्ष्यत इत्यादिना । अविभाज्यस्वरूपकथनं 29 विधिः:अविभाज्यस्विनरासो निषेधः। येन चैषामिति—*[एषां आतृणामित्यर्थः]*॥१९८॥

बालंभद्दी

क्षेत्रं वास्तु क्षेत्रमिति करुपतरः । अनुक्तः वाद्याज्यसम्बद्धः प्रमुक्तः वास्तु क्षेत्रमिति करुपतरः । अनुक्तः वाद्याज्यसम्बद्धः प्रमुक्तः । तु सर्वेष्ठक्तमिति। न्यूनताप-रिहाराय विभाज्यप्रकरणे एव वक्ष्यमाणमपि स्मरति—पितृप्रसादेति,—तस्यापीत्येथः। पूर्व-मविभाज्यस्वं व्याख्यात्रा विधिनिषेष्रमुखाभ्यामुक्तम्। तत्राविभाज्यस्वरूपवं विधिः, अविभाज्यस्वनिरासो निषेधः। तथा सर्धुं त्तरसङ्गत्यं विशेषं वक्तुमाह्—नियमिति। पितृद्वव्याविरोधेनेवितिव्यर्थः। अनन्तरमेवेति—कस्य विभाग इत्यनद्विचारावसरे शङ्कातः प्राप्तं सिद्धान्तिनिति भावः। न्युरासि न्यषेषि । तथा वेति शेषः अत पूर्व महाप्रकरणसङ्गतिः । तत्र तथार्जिते मैत्रादौ । तमेवाऽऽह—येनेति । ऐषा अत पूर्व महाप्रकरणसङ्गतिः । तत्र

९. ख. नकमैळ० । २.— १७. ५१. । 'येन चैषां स्वयमुत्यादितं स्याद् इषंशमेव हरेत् ' हित क्वचित् स्त्रपाठः । ३, थ. द. तच्च वि० । ४. त. स्वन कर्जामि (?) । ५. भ. थैं; । पितुभ्यामित्यादिना मूळकृत् पूर्वै तु नारदीयं स्वेकम् इदं च पुत्रकर्तृकविभागविषयकमेवेति बोध्यम् । अत्राविभाज्यस्वं व्याख्यात्रा । ६. भ. तस्त्रेत्रवोत्तमपिवक्यमाणोपयोगि त्मरित— नियमेति । ब्राह्मणः प्रतास्यितिस्यर्थः । अन० । ७. भ. तथासत्युत्तत्त सङ्गल्यर्थमच्यविहतकथितप्राग्रतस्वत्त्त्रप्ति — पितृद्व व्येति तथा० । ८. च. व हि म० । ९. भ. दिविषये । १०. भ. मां पितृ पुत्रादीनां मध्ये ।

** अस्यापवादमाह—

सामान्यार्थसमुत्थाने विमागस्तु समः स्मृतः ।

••अविभक्तानां स्नातॄणां सै।धारणस्यार्थस्य क्वाविवाणिज्यादिना संभूयसमुख्याने- 31 सम्यग्वधने केनचित्कृते सम एव विभागो नार्जयितुरंशह्वयम् ॥ ११९८ ॥ ••पत्र्ये द्रव्ये पुत्राणां विभगो दक्षितः; इदानाँ पैतामहे पोत्राणां विभागे विशेषमाह--- 1

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

** यद्यपि पैतामहे द्वव्ये पौत्राणां जन्मना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथाऽपि तेषां 2 पितृद्वारेणैव पितामहेँद्रव्ये विभागकत्पना, न स्वरूपापेक्षया ।

तत्तु सामान्यद्रव्यसाध्यस्वाद्विभागस्यायुक्तमेव ; मैत्रादिव्यतिरेकेण छ सामान्या-र्थसमुत्थाने इत्यादि ॥ १२० ॥

सुबोधिनी

*[अनेकिपितृकाणामिति—कॅनेकिपितृकाणां भित्रिपितृकाणां श्रातुषुत्राणामिति यावत्। ''प्रमीतैपितृकाणाम्''इत्यपि पाठोऽस्ति । न स्वरूपापक्षयाति - के पात्रस्वरूपा-

बालंभद्दी

अस्य वसिद्योक्तभागद्वयस्य । सामान्यार्थेत्यस्य व्याख्या—अवीति । समुत्यान इत्यस्य व्याख्या—सम्यगिति । तत्र हेतुरुकः—क्वषीति । शेषमाह— केनचिदिति । आतृणां मध्ये इत्यादिः। त्वर्थमाह—एवेति । तद्वयवच्छेयमाह—नेति ॥ १९९८ ॥

उत्तरसङ्गतिमाह — पित्र्ये द्रत्ये इति, — यथाकथिश्वत्तदीयमात्रद्रत्य इत्यर्थः । पुत्रा-णां तेषामेवा एवमग्रेऽपि । विभाग इति — र्जन्मवेव स्वत्वेन तस्य प्राप्तत्वादिति भावः । अनेकिपितृकाणामिति — अनेके पितरो येषामित्यर्थः — भिन्नपितृकाणामिति यावत् । एक-पितामहानेकपुत्ररूपभात्रनेकपुत्राणामिति परमार्थः। प्रमीतिपतृकाणामिति पाठान्तरम् । अने-किपित्रयकाणामिति त्वपपाठ एव । शङ्कापूर्वं ध्याचष्टे — यदापीति । तृतीयान्तात्सावैविभक्तिकस्त-सिरित्याह — पितृद्वारेणैवेति, — नियामकौमिति भावः। स्वेति — स्वस्वरूपेत्यर्थः। फलितमाह

Cole.: Ch. I, Sec. iv, §§ 30-31; Sec. v, §§ 1-2.

^{9.} स्व. रू छः समान्य । २. स्व. झ. पैता । ३. गः महे द्र ०। ४. थः एतदादि 'न पौत' हस्यन्तं यास्ति । ५. दः तः, (पुता ?) पि० । ६. तः न रूपा (?)। ७. भः. एतदपेमेव नियमाना- प्रक्तम् मध्ये०(?) । ८. भः महे तन्मात्रविभागे इति जन्म० । ९ सः मिदंवचनिम० ।

एतदुक्तं भवति

—यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिवं गताः तदा एकस्य ह्यो पुत्रावन्यस्य त्रयोऽ-परस्य चत्वार इति पुत्राणां वैषेम्ये तत्र द्वावेकं स्विपिच्यमंशं लभेते, अन्ये त्रयोऽप्ये-कमंशं पिच्यं, चत्वारोऽप्येकैमवांशं पिच्यं लभन्त इति । तथा केषुचित्पुत्रेषु प्रियमाणेषु केषुचित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेव न्यायः । प्रियमाणाः स्वांशानेव लभन्ते, नष्टाना-मि पुत्राः पिच्यानेवांशान्लभन्त इति वाचिनिकां व्यवस्था ॥ १२० ॥

सामान्येनार्थेन समुस्थानमार्जनं प्राप्तिर्थस्य समुस्थानमृद्धे विगागेस्तित अवधार-णार्थः तु शब्द:। अस्यैव विभाग इत्यर्थः। स चैकस्य शारीरादिक्छेशे सति द्रव्यसाधारणांत् स्वत्यागासंभवाद्विरुध्यते। इयं वा विभागस्प्रतिर्नं स्यात्॥ १२०॥

सुबोधिनी

पेक्षयेरयर्थः ।]*केषुचित् पुत्रेषु ध्रियमाणेष्टिति —ध्रियमाणेषु अवस्थितेषु जीवस्थिति यावत् । धृङ् अवस्थाने ॥ १२० ॥

बालंभही

--एतदिति। अवीति छेदः। तत्र भातृणां मध्ये । न्यूनतानिरासाय उक्तन्यायमन्यत्रापिदृशति --तथोति। भ्रियमाणेषु-अवस्थितेषु-जीवस्थिति यावतः भृङ् अवस्थाने। वाचिति अन्यथैत-दानर्थक्यापत्तिरिति नियामकामिति भावः । एकस्यां योषिति बहुभिःसङ्गतानां तेभ्यो जाता-नामिस्यर्थः इति कल्पतरुः । '' अनेकपितृकाणां तु पितृतोंऽशविकल्पनाः यस्य यस्पैतृकं रिक्यं तत् स गृक्कृति नेतरः ॥'' इति विष्णुष्यांत्यांवर्सरे । भिन्नमानृकाणां समसंख्यानां विभाग

१. ख. ग. ङ. च. दिष्टं। २. क. ज. वैषम्यं। ३. ख. कांशं। ४. ख. प्वयमे०। ५ भ. अन्यपेत अवाचिति।(?) तद्धक्तं करवायनेन—''आवभक्तं सुते प्रेतं तस्सुतं रिक्थमागिनम्। कुर्वितं जीवनं येन् छन्धं नेव पितामहात्॥ छभेतांशं स्विपिच्यन्तु पितृत्यात्तस्य वा सुतात्। स एवांशस्तु सर्वेषां आतृणां न्यायतो भवेत्। छभेत तस्सुताद्वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत्। " इति । तदाह—आनर्थक्यापत्तिरिति । ६. भ रं। अत एव वृहस्पतिः—'पयोकरिस्थिनौ स्यातामौ-रसक्षेत्रजी सुतौ । तस्य यस्पैतृकं रिक्थं स तें हुँ द्वीत नेतरः ॥ " इति । नार्यं पारिमापिकः क्षेत्रजस्यान्यविभागस्य वश्यमाणस्वात् किन्तु क्षेत्रमात्रोत्पक्षः। ''द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाम्यां जातो क्षियां धने । तयोर्मध्यस्थिपच्यं स्थातस्य ग्रह्मीत नेतरः॥"'इति मंत्ररिपे । नन्य० ।

**अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमान आतृके वा पात्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागा नास्ति-

सुवोोधिनि

नजु''अनेकिपितृकाणां तु पितृतो भागकत्पना।''इत्यनेन एतावानर्थ: सम्पन्नः —पौत्रस्य पैतामह्यनप्राप्तिः पितृद्वारा । तत्रापि पितिर अविभक्ते दिष्टंगत एवेति । *[तथा च सति 3 यदा पिता जीवति, विभक्तः, अथ वेकपुत्रत्वेन भ्रात्रन्तराभावात् स्वपितुः सकाशाद्वि-भक्त एव जीवन्नास्ते, तदा प्रथमपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्वत्यप्राप्त्यभावः स्वपितुः । तस्माद्वियमाणत्वाच्च पौत्रस्य पैतामहद्वत्यप्राप्त्यभावः । हितीयपक्षे यद्यपि स्वपितुः अविभक्तत्वात् । तथाऽपि पितृर्विद्यमानत्वादेव पौत्रस्य पैतामह्वयप्तायः । अत्याप्त्यभावः । अविभक्तत्वात् , तथाऽपि पितृर्विद्यमानत्वादेव पौत्रस्य पैतामह्वयन्त्रप्त्यभावः । अत एव पैतामहे धने पौत्रस्य जीविष्यतृकस्य विभाग एव नास्ति । भवतु वा विभागो जन्मनेव स्वत्वात् । तथाऽपि पितृरि दिष्टं गते पितृद्वारेवांशविधानात् जीवति तस्मिन् सुतरामिति पितुः प्राधान्यप्रतीतेः पितृरिच्छयेव विभागः । तलापि'द्वादंशी प्रतिपद्येत विभाजन्नात्मनः पिता।'] इत्यंशह्यं पितुः। स्यादित्यभित्रायेणाऽऽर्शेङ्कते उत्तरवचन-

बालंभड़ी

प्रकारमाह बृहस्पतिः—" यथेकजाता बहवः समाना जातिसङ्ख्यया। सापरनासिर्विभक्तव्यं मातृभागे न धर्मतः॥" व्यासोऽपि—" समानजातास्त्वेकेन सूनवो भिक्रमातृकाः। तेषां ......मातृभागः प्रशस्यते॥"इति भिक्रसंस्थानां सवर्णानां तमाह बृहस्पतिरेव—" सवर्णा-भिक्रसंस्था थे पुंभागः तेषु शस्यते॥" इति ॥ १२०॥

मन्वनेकपितृकाणामित्यनेनान्यथाजुपपचेनैतावत् संपत्नं पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्तिः पितृद्वारा न स्वतः । तत्रापि पितिर अविभक्ते दिष्टं गते चें विभागस्य स्वतो जनकत्वेऽपि त्रज्ञाशकत्वात् तत्स्वत्वस्य प्रतिवन्धकत्वाच । एवद्य । पौत्रस्यापि आलादिवत् सप्रति-वन्ध एव दाय इति तथा प्रागुक्तमयुक्तम् । किञ्च चेति । तथा सति यदा पिता जीवति विभक्तश्च स्वपितुः यद्वा एकपुत्रत्वेन तस्य भाजन्तराभावात् स पितुः सकाशाद्विभक्त एव जीवन्नास्ते तदाऽऽद्यपक्षे विभक्तत्वादेव पैतामहद्वन्यप्राप्त्यभावः —स्वपितृविभक्तत्वात् । तस्य सत्त्वाच द्वारिनरोधन पौत्रस्य पैतामहद्रव्यप्राप्त्यभावः । द्वितीयपक्षेऽपि यद्यपि स्वपि-तुर्धनप्राप्तिरस्ति —अविभक्तत्वात् । तथाऽपि सत्त्वादेव तस्य तद्यभाव इति सर्वथा पैतामहं घने पौत्रस्य जीविषितृकस्य विभागाभाव एव स्यादित्युक्तरवाक्यमवतारयन्नाह—अधुनेति । इत्याद्याक्तित इत्यन्नान्वयः।विभक्ते इति छेदः।पौत्रस्य इत्युपळक्षणं पौत्रयोः पौत्राणामीपाअञ्चहे-

१. थ. द. द्रव्यप्रा० । २. थ द. 'च' नास्ति । ३. थ. द. श्रस्वितुः । अ० । ४. थ. शङ्क्ष्यति। ५. प. फ. बं. एतदारम्य 'किब'इस्टर्ल नास्ति। ६. तस्य एक०। ७. भ. उभयत्रहे० ।

4

अधियमाणिपितरि पितृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात् । भवतु वा स्वार्जितवत् पितृरिच्छयैवेत्याशंकित आह—

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

 ** मृ: शाल्विक्षेत्रादिका | निबन्ध एकस्य पर्णर्भेरकस्येयन्ति पर्णानि । तथा एकस्य क्रमुकफल्टभरँकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्ण-

न च तद्जुज्ञानादनुष्ठानिमिति युक्तम् । जातमात्तस्यानुज्ञानाशक्तेः इत्याबाशङ्कामपा-कर्तुमाह— भूयो पितामहोपाचित्यादि ॥ १२१ ॥

सुबोधिनी

मवतारीयतुम् —अधुना विभक्ते पितरीत्यादिना । अत्र पौत्रस्येत्युपळक्षणं पौत्रयौः पौत्राणा. मिष । निवन्ध एकस्य पर्णभारकस्येति,—एकस्याः पर्णवाटिकाया इयम्ति पर्णानि त-यो ऋमुकवाटिकाया इयन्ति ऋमुकाणीति तङ्गयापारकोविदा विदेन्ति । तथा च निवश्यते

वालंभद्दी

तुमाइ-अध्रियमाणे इति,-विष्टं गते इत्यर्थः।धियमाण इति पाठे तस्य पृवांन्वयः,आपितारिति छे-दः।तदभावे इति तदर्थः।अत्र तूभयत्रापि पितुःसस्विमिति भावः।नतु नैतखुक्तम् जम्मनैव स्वत्यस्य प्रागुक्तस्वन द्वारानपेक्षत्वेन तत्रापि विभागस्य युक्तत्वादिति चेक्तथाऽपि पितिरि दिष्टंगते पितृद्वारे वांऽशविधानाऽजीवित तिस्मंस्तदृद्वारकत्वं सुतरामिति अत्र पितुः प्राधान्यप्रतीत्या पितुरिच्छैय्व विभागः स्याक्तत्रापि स्वार्जितवत् "द्वावंशों"इति नारदवाक्येन पितुरंशद्वयं स्याक्तद्वह— भवतु वेति । विभागस्तत्र तस्येत्यस्यानुषद्वः। परं तु इति शेषः। हैच्छ्येव च स्यादिति शेषः। एकवाक्यतययेव शब्दशक्तिमाहात्म्येन रूक्धमधैमाह-शास्त्रीति। क्षेत्रादीत्यादिना यवक्षेत्रादि। तेन वास्त्वादिनिरासः। इदं वास्त्वादिविषयतस्यं चानुपद्मेव विश्वदीकृतम्। निवध्यते यः पर्णादिगणनया स निवन्यो वृक्तिः। तत्स्वरूपमाह—एक्तस्येत्यादि। पर्णांनां भरो बाहुत्यं यस्मित्निति विग्रहे समासान्तः कः प्रवमग्रेऽपि। तथा चेकस्यः पर्णवाटिकायाः क्रमुकथाटि-

१. छ त्रियमाणेऽपितिरे । २. ख छ. च । २. विश्व० चोप्रयो: । ४. ख भारक० । ५. त. वदन्ति । द. विन्दन्ति । ६. ब. यथेव च स्यादिति शेषः दृष्टान्तः तत्रापीत्यादिना य० । भ. तत्रापीत्यादिनोक्तं भवन्वेति पाठे तु एक० । ७. प. फ. ब. प्तदारस्य 'क्षेत्र' इत्यन्तं नास्ति।

रजतादि । ** यिपतामहेन प्रतिग्रहविजयादिना छन्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं 5 छोकप्रीसद्धीमति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्सैदशं समानम् , तस्मान्नै पितु-रिच्छयैव विभागो नापिपितुर्भागद्वयम्। ** अतश्चै पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समे 6 ऽपि वाचनिकम् ।** ''विभागं चेायिता कुर्यात्'' ईत्येतत्स्वार्जितविषयम् । 7

सुबोधिनी

पर्णादिगणनयेति निवन्धः, - पर्णभएकादिरित्यर्थः । भूल् भ्ररणे - खुन् प्रत्ययान्तः । प्रति-प्रह्विजयादिङ्ब्धामिति - क्षादिशब्देन वाणिज्यद्विजञ्जश्रूषादिकं गृह्यते । यत एवं स्वाम्यं पितापुत्रयोः पितामहभने सँमानं लोके अतः '' अनेकिपनुकाणां तु पिनृतो भागकल्पना।'' इत्ययमर्थः पितिर प्रेते वचनान्नियममते न तु जीवतित्यनेनाभिप्रायोणऽऽह - अतश्च पितृतो भागकल्पनिति । वचनान्तरिवरोधं परिहरिति - विभागं चेदित्यादिना । पितामहभने

बालंभद्दी

कायाश्रेयिन्त पर्णांनि क्रमुक्फलानि चेति तद्वयापारकोविदा एव जानन्ति नान्ये इति तदीयपणंभरकादिः पर्णगणनया निवध्यमान इत्तर्यः। विषितामहे तस्याऽपि संवन्धसूचनायाऽऽ
ह—यिपितिति | नियत्तन्यमाह—प्रतीति | आदिना वाणिज्यद्विज्ञसुश्रूपादिपरिम्रहः।
रजतादि आकरादौ नियत्तन्यम् । एवं प्वांधें वाक्यार्थत्रयं प्रतिपादितम्। उत्तराद्धं वाक्यभेष्टेन शेषप्रणेन व्याचष्टे—तन्नेति,— विष्वत्यर्थः। प्राग्वदस्यार्थमाह—अस्तीति,—
प्रवेंवान्वयादस्त्येवेल्य्यैः। चोभयोः 'दित कत्यतवांदिभृतपाठासाङ्कत्यं ध्वनयन्नाहः हि यस्मादि
ति | सदशं सदशमेव अग्निमैवान्वयात् । शेषं प्राग्वदाह-तस्मादिति । इच्छ्या न विभाग इति
पाठो युक्तरः। एतेन समांशत्यं स्वितम्। बृहस्पितिपि- ''दृत्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा । सममंशित्वमाल्यातं पितः पुत्रस्य चैव हि ॥ '' इति । एवं सति पुर्ववचनानयैक्यं
प्रयमांशेन प्राप्तं तद्विरोषं च परिहरन् वाचनिकत्वसुक्तं द्वद्यति—अतश्चिति,—यत्व एवं
स्वाम्यं पितापुत्रयोस्तव समानमेव लोकप्रसिद्धमतः इत्यर्थः। वाचनिकिमिति-पिति प्रेते वचनात्त्रया नियम्यते न तु जीवति। अत प्व प्रमीतिपृक्तणामिति पाठो युक्तर इति भावः । इदं
प्रागिष उक्तस्। द्वितीयांशेन प्राप्तं वचनान्तरिवरोषं परिहरति – विभागं चिदिति। प्रागपीदसुक्त-

१. ख. त्तसद० २। क. च. छ. तस्मासितुरिनच्छयेव। १. ख. अत: पि० । ४. व्यव० १९४. । ५. त. यळ० । मिता० । विजयादिना ळच्छम् । ६. त. इदं पदं नास्ति । ७. त. समत्वं (?) । ८. प. फ. व एतदारम्य 'आदीना' इस्यन्तं नास्ति । ९. भ. इच्छया न० । Cole.; Ch. I, Sec. v, §§4 — 7.

तथा ''द्वावं-

शौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः ।पेता।" ईत्येतदिप स्वार्जितविषयम् । ''जीवतोरस्वन्त्रः स्याज्जरयाऽपि समन्वितः।" इत्येतदिप पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा ''अनीशास्त्रे हि जीवतोः" इत्येतदिप । ** तथा च सरजस्कायां मातिर सस्पृहे च पितिर विभागमैनिच्छत्यिप पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । ** तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रार्जि ते तु न निषेधाधिकारः—तत्परतन्त्रत्वात्।अनुमतिस्तु कर्तव्या ।

भूयो पितामहोपात्तानिप (?) क्तोवाऽक्षयं निधिः अन्यदेव वा द्रव्यं, तत्र पि-तापुत्रयोस्तुल्यं प्रभुत्वं स्यात् । प्रत्येतव्यं निविचिकित्समेवेत्यर्थः । उभयोरित्यंविभक्तस्यैव

सुबोधिनि

पिझार्जितधनाविकोषान्तरमाह—तथा च सरजस्कायामित्यादिना। पैतामेहधते पिझादी-यमाने पौडास्य निषेधाधिकारः,पिडये तु नेत्यभिहितम्। तदेव हेतूपन्यासपुरस्सरं विवृणोति— बालंबटी

म्। तृतीयांशेन प्राप्तर्थां गुक्तान्यवचनिवरोधं परिहरति-त्थाति । नारदमाह-द्वांद्याविति। प्रतिपत्तिः नियमेन प्रहणम्।आत्मन इति—षष्टथन्तं पञ्चम्यन्तं वां । अत्र विषमविभागे छोकेविद्वेषाद्यभावादयं भवतीति भावः । एवं प्रागुक्तविष्ठिषेके विभागेऽपि वेष्यम् । एवं च स्वार्जिते सर्वविभागेषु अर्जकस्यांशहयिभिति सिद्धम् । सदशिमत्यनेन प्राप्तान्यविरोधमेवंरीरयैव परिहरन् मतह्वयमाँह —जीवतोरिसादि। इत्येतदणीति,—मातेत्याद्यपुष्टः । पैतामहे धने पित्रर्जिते धनान्म्छानुक्तं तत्किलितं विशेषान्तरमाह—तथा चेति,—तयोः स्वत्वस्य तुष्यक्षे चेस्यर्थः । जीवद्विभागे उक्तकाछत्रयाभावकृतविशेषमाह—सरिति । अपिना तिक्षीमत्तत्रयसमुख्यः। इच्छ्या तयैव । एवं चैतिच्छाया मुख्यत्वम् । अत एव विशेषान्तरमाह—तथिति,—तद्वित्यर्थः। अविति छेदः।विभागे स्वत्वनाशेन तदनिष्कारा-दिति भावः । अपिना विभागक्ररणसमुख्यः। कर्तव्यति छेदः।विभागे स्वत्वनाशेन सवनिष्कारा-दिति भावः । अपिना विभागक्ररणसमुख्यः। कर्तव्यति स्वत्वेति भावः। अध्यवाहतीक्तमवे

१. ना० १३. १२. । २. क. भागं दातुम०। जः विभागं दा० । ३. तः रहेथ०। ४. व. युक्ता०। ५. व. विशेषायभा०। ६. भः मनुद्र०७ः व. साङ्केट्यायनुरु । भः दिवपिः मेतत्या०। ८. प फ. व. ०गप्रकर०।

** तैथा हि पैतृके 10

पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव, तथाऽपि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् , पितृश्वार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते दृश्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टामिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । ** मनुरपि— 11
'' पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवातं यदाप्तुयात् । न तत्पुत्रैभेजेत्सार्धमकामः स्वयमार्जितम्॥'' ईति । यिपतामहार्जितं केनाप्यपद्धतं पितामहेनानुदृतं यदि पितोद्वरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन्

स्वत्वज्ञः पनार्थं भ्रस्यादः प्रथापादानम् — भाज्यत्वात् स्थायित्वाद्वा द्रष्टव्यम् । यस्वनुष्ठान-विरोधादिचौद्यम् ,तस्वयमाजितेनापि तस्तिद्धेः न किञ्चित्तदानीमेव वा विभज्यानुष्ठानमस्तु, याखिच्छ्या विभागस्थितिः, सा स्वयमुगात्तद्रव्यवते द्रष्टव्या । अतः स्वत्वे सित विभाग इति सिद्धम् ॥ १२१ ॥

सुबोधिनी

तथा हीत्यादिना । पितामहार्जितमकामोऽपीति,—पूर्वोक्तन्यतिरिक्तं पितामहार्जित-सित्यर्थः ॥ १२१॥

बारूंभड़ी

हेत्कि पूर्वकं विशदयति-तथा हीत्यादिना। नैव समानमिति शेषः। पित्रिति पुत्रस्थेत्यादिः। तत्रान्यतरस्यार्जकत्वादः —द्वयोरिति। अत एव पैतामहे न मातुरंशः —स्वत्वाभावात् वचनामावाचाएवं चं पौत्राणामप्रातिवन्धो दाय इति प्रागुक्तं युक्तमिति बोध्यस्।अत्रान्यसंवादमा-ह—मनुरपीति । वदन् दर्शयतीत्यन्वयः । पैतृक्तमित्यस्य पितेत्युक्तिवळात् व्याख्या—पितामहिति । अनवात्रमित्यस्य ब्याख्या—पितिति । यदेत्यस्य यदीति । आप्नुयादित्यस्य प्राग्वहुद्धरैतिति । स्वयम् जैतिमत्यस्यान्वयासंभवात् यथाश्रुते च वाक्यमे-दासंभैवन द्यान्ततेत्वाह—स्याजीति । अकामो विभागानिच्छुः । एतेन च स्वयं विद्याशोर्योदिना स्वयम् जितिमित्व व्याख्यां मेधातिथ्यादेरपात्वम् । वृहस्पतिर-पि—''पैतामहं हतं पित्रा स्वश्वस्य यदुपार्जितम् । विद्याशोर्योदिना प्राप्तं तत्र

^{&#}x27;९. क. 'तथाहि' नास्ति । २. ख. छ. पितुः स्वा०। ३. क. तद्र० । ४. ९. —२०९। ५. प. फ. ब. चापुत्रा० । ६. ब. भवाहु० ।

2

पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रेः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

विभागोत्तरकालमुख्यकस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पनेस्यत भाह—

विभक्तेषु सुतो जातः सवणीयां विभागभाक् ।

* विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवार्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभञ्यते इति विभागः पित्रीः भागस्तं भजतीति विभागभाक् ; पित्रोरूर्चे तयोरंदां लभत

यसाह्य स्वत्वे सित विभागस्त्रसात् विभात्तेत्वु सुतो जात इत्या— दि ॥ १२२ ॥

बालंभट्टी

स्वास्यं पितुः स्मृतस् ॥'' इति । काल्याँयनोऽपि — ''स्वशक्त्या यहुत्तं नष्टं स्वयसाप्तां च यद्भवेत्। एतस्तवं पितापुत्रैर्विभागे नैव कथ्यते॥'' इति। इतं भूभिन्नावेषयसिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम् । महार्जितमिति — उक्तभिन्नसित्यधंः। अत्र भूपितामहेत्युभयसुपलक्षणम्। अत एव व्यासः — ''क्रमागते गृहे क्षेत्रे पितृपौत्राः समांशिनः। पैतृकेन विभागाहाँः सुताः पितृरिन-च्लतैः॥'' इति । एवं चात्र सर्वत्र स्थावरे च समांशित्यं पैतृके तु पितृरिच्छ्या गृहादौ समांशित्वं निन्यथेति विशेषः॥ १२९॥

विभागोत्तरेति प्रथमतृतीयकालयोरित्यर्थः । पुत्रस्येखुपलक्षणं पुत्रयोरित्यादेरि । एवसप्रेऽपि । पुत्रस्येखुपलक्षणं पुत्रयोरित्यादेरि । एवसप्रेऽपि । पुत्रेषु सस्तु । अत एवाऽऽह—पृश्चादिति।भावे घित्र भागित्यनुपपन्नससंबन्धस्वं व्यात आह—विभाज्यत इति,—कर्मणि धित्रति भावः । विभागः—धनम्।साकाङ्करवाद्यस्यास-तेराह—पित्रोरिति। तारपर्योधमाह—पित्रोरूर्ज्यमिति,—प्रयाणादिति शेषः। अंश्वाम्—अंश-

ख. च. विभाग: । ख. यो विभा० । २. भ. एतदारम्य 'बोध्यम' इत्यन्तं नास्ति ।
 प. फ. ब. तेति । ४ प. फ. ब. त्वंचाऽऽह ।

इत्यर्थः । मातृभागं चासत्यां दुहित्तिरं ''मातुर्दुहितरः शेषम्'' इत्युक्तत्वात् । **असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पि^{ड्}याद्धभते । मैातुर्मागं तु सर्वमेव ।** एतदेव 4 मनुनोक्तम्—'' ऊर्ध्व विभागाजातस्तु पिड्यमेव हरेद्धनम् । " इति³ ।

सुबोधिनी

मातृभागं चासत्यां दुहितरीति—*[अडा चशव्दस्वर्थः',]*दृष्टितस्यावे भातृभागं व ल लेनेतस्यर्थः। असवर्णायामुत्पन्तस्तु स्वादामेवेति,—श्राह्मणाल् क्षत्रियायामुत्पन्नांऽ नमन्त्रं वैद्यायामुत्पन्नोऽ र्थमंत्रं ज्ञहायामुत्पन्नेऽ विद्यायामुत्पन्नोऽ र्थमंत्रं ज्ञहायामुत्पन्नोऽ विद्यायामुत्पन्नोऽ विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायामुत्पन्नो विद्यायाम्य विद्यायामुत्पन्नो विद्यायाम्य विद्यायम्य व

बालंभद्दी

त्वन स्थितं सर्वम् । पित्रोरिर्धुकं सफल्यति—मातृभागिमिति । वस्त्वर्धे । तस्तव्रवि त त्वल्यत्र व त स्वल्यात्र इति भावः । सवर्णायामित्युकः फल्माहः— असवर्णिति । स्वांशमेवेति— सुख्याशमेवेति पाठान्तरम् । व्राह्मणात् क्षत्रियायामुस्पन्नस्य पादानं ; वैश्वयायामुस्पन्नस्य पादानं ; क्षत्रियादेश्यायामुस्पन्नस्य एकपादिमस्यर्थः। एतद्वश्चयित् स्वल्यास्यन्नस्य एकपादिमस्यर्थः। एतद्वश्चयित् स्वल्यास्यन्नस्य एकपादिमस्यर्थः। एतद्वश्चयित् स्वल्यास्यन्नस्य प्रक्षावित् पाठान्तरम्। विशेषमाहः—मातुरिति। मातृकं विवित पाठान्तरम्। पितृस्वसवर्णदृष्टि- व्यस्तेव इति वोध्यम् । मातुर्दृष्टित् सस्य धनभावस्विमिति परस्यं कृतः जीवस्यव तस्मित् तद्वाक्वयप्तः कृतो नेत्याशङ्कां परिहरन् प्रोक्तर्थं मानमाहः—एतद्वेति, —पित्रोरूर्थं मित्रुक्तमेवेद्यर्थः।हरेत्-गृह्णायाव।अनेन तदु त्त-

१. छ. पित्यं छ० । २. स्त. घ. ग. ज. मातृकं । ३. —९—२१६, । ४ थ. दं थें । ५. थ. पितृ (१) । ६. द. (अक्षत्रियं१अंशत्रयं) । ७. थ. 'वैश्यायाम्' इत्यादि 'धेंमंशम्' इत्यत्ते नाित्ति । ८. द.धे श्रह्मायामुत्पन्नः पादं वैश्यादै (१) । ९. त. नं विभजनीयमि (१) । १० भ. क्तिं। १९ प. फ पादोनं वैश्यायामुष् । ब. स्य पादत्रयं वैश्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं अत्रियादै-स्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं अत्रियादै-स्यायामुत्पन्नस्य पादद्वयं अत्रियाच्छ्दायां, पादः भैश्याच्छ्द्रायामुत्पन्नस्य एकपाद इत्यर्थः । तद्वस्यति।

पित्रोरिदं

पिज्यमिति व्याख्येयम्—" अनीशः पूर्वजः पित्रोर्श्रातुर्भागे विभक्तजः।"

अनिवृत्तरजस्कायां मातिः विभज्तां विभागोत्तरकालं यदि पुत्रो जायेत, तस्यापि दृश्य-संबन्धोऽरस्येव; तस्मात् स्वस्वे सत्येव विभाग इत्युक्तः । यदि हि विभागेन स्वस्वसंवन्धोऽ-भविष्यत्, ततो विभक्तस्य द्रव्यसंबन्धो नो वास्यः स्यात् । अस्मिन्पुरस्तेव तस्यापि दृश्यसंबन्धः अतस्वत्व इति ।अतोऽयं श्लोकस्तद्विकायाऽऽरभ्यते ।विभक्तेऽपि स्वसवर्णायाः पुत्रो जातो विभागाभाक् स्यादिति होषः । अविद्येषेऽपि पिष्टयविभागभागिस्यवसेयम्; यथाऽऽह गौतमः—"विभक्तजः पिष्यम्"ईति। विभक्तजोऽपि च पितुः निर्धनस्व स्रातृदृष्या-देव दश्यमानात् तस्य विभक्तजस्य विभागः स्यात्। अयन्तु विद्येषः—आयव्ययविद्युत्वं विभक्तजन त् यत् स्वयमार्जितं, स आयः, यत्तसमादृष्यमुपक्षीणं, स व्ययः; आयव्ययविद्युत्वं विभक्तजन सह समं विभक्तनीयमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

सुबोधिनी

पिड्यामिति पदमेकशेषं कृत्वा व्याचष्टे—पित्रोरिदिमिति । नन्वेकशेषे कृतेऽकृते च पिडैय-मित्येवः तथा चैकशेषकरणे को हेतुरित्यत आह— अनीशः पूर्वज इति । अत्र पिशोरिति

बालंभट्टी

रकालिकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वेवमिष पित्रोरिति पागुक्तमञुक्तं पितुरिति वाच्यम् ; अत्र पित्रपित्रस्यैवोक्तत्वात् तस्य च पितुरागतिमिति शब्दार्थादत आह— पित्रोरिति,— एकशेषं कृत्वा तद्दित इति भावः । इदं फलितार्थकथनम् । ननूभयथाऽपि पित्रपित्रस्य तुरुयत्वादत्र तथा व्याख्याने एव न मानमत आह — अनीश इति,— बाईस्पत्यम् । अत्र पित्रोरिति द्विचननिर्देशात्तथेति भावः । अस्फुटस्वादस्योक्तार्थप्रस्वायेदं वाक्यभेदेन व्या-

इति स्मरणात् ** । विभक्तयोमीतापित्रोभीगे विभागासूर्वमुत्पन्नो न स्वामी, विभक्त- 5 जश्च श्रातुर्भागे न स्वामीत्यर्थः । ** तथा विभागोत्तरकाळं पित्रा यात्किश्चिदार्जितं त- 6 सर्वव विभक्तजस्येव ॥ '' पुत्रेः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः॥" इति स्मरणात्।**ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः 7 पितुँ रूर्ध्व तैः सार्व विभक्तजो विभज्ञत् ; यथाऽऽह मनुः—-'' संसृष्टास्तेन वा ये स्युविंभजेत स तैः सह ।" ईति ॥ १२१८॥

सबोधिनी

द्विचचननिर्देशादित्यर्थः। ''अनीशः पूर्वजः पित्रोः'' इत्येतद्वचनं व्याचष्टे—मातापित्रोरिति | संसृष्टास्तेन वेति,—तेन पित्रेत्यर्थः॥ ३२१८॥

बालंभदी

चष्टे—विभक्तयोरिति,—पूर्वं पुत्रेभ्य इति भावः। अन्यथानुपपतेः प्रकरणाखेदमुक्तम्। भागे इति पाठः; विभागे इत्यपपाठः। स्मृतावसस्वात् पूर्वज इत्यस्यार्थमाह—विभागादिति । द्वितीयवाक्यमाह—विभीति,—विभक्ताभ्यां पितृभ्यां जात इत्यर्थः। भ्रातुः पूर्वोत्पक्षस्य। तथा च विभक्तपुत्रांक्षात् न्यूनस्वेऽधिकत्वेवा विभक्तजस्तावदेव लभते न तत्पूर्वजा अधिकं गृह्वीयुर्म्यूनं वा पूर्ययुः। अयमेवाथां मनुवाक्ये एवेन स्वितः। साधारणोक्तया तत्त्र्वेण मृत्रक्ष्यवार्था-तरस्व्यविक्षेपमाह —तथिति। वृहस्पतिमाह —पुत्रैरिति,—अस्य विभक्तेने-त्यत्रेवाव्या-तरस्व्यविक्षेपमाह —तथिति। वृहस्पतिमाह —पुत्रैरिति,—अस्य विभक्तेने-त्यत्रेवाव्या-तरस्व्यविक्षेपमाह स्वयं अर्जितिमिति सामान्योक्तया धन मृत्रंण च प्राह्मम्।अत वत्। स्वयमिति—स्पष्टार्थम्। अर्वे अर्जितमिति सामान्योक्तया धन मृत्रंण च प्राह्मम्।अत प्व वृहस्पतिरेव —''यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानकयेषु च। परस्परमनीक्षास्ते सुक्त्यां शौचोदकक्रियाम् ॥'' इति। पदस्वारस्याक्तथेव विशेषान्तरमाह—ये चेति।पित्रा सहेत्यस्य मध्यमणिन्ययिनान्वयः। पुनः संस्पृष्टाश्चेत्यर्थः। पितुरिति—प्रयाणादिति क्षेपः। संस्पृष्टा इति प्रागुक्तोत्तर्थाः। पत्र प्रवेतिस्यर्थः। संत्रीरिति विभक्तवः प्रवेतिरस्यर्थः। ॥ १२१४ ॥

54

१. क. घ. च. 'विभक्तयोः' नास्ति । २. ख. च. विभागे । ३. 'पितुरूर्ध्वम्' नास्ति । घ. तैस्सह पितुरूर्ध्वम् । ४. ९—२१६. । ५. प. फ ब. एतदारम्य 'तथैव' इस्यन्तं नास्ति । ६. भ. येविशेषमा पु॰ (?) ।

9

**पितुरूर्धं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्राहुत्पन्तस्य कर्षं विभागकत्पेनत्यतः आहः — दृश्याद्याः तद्विभागः स्यादायन्ययविशोधितात् ॥१२२ ॥

तस्य पितरि प्रेते आतृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि श्रातृविभागोत्तरका-ल्रमुत्पन्नस्य विभागस्ताद्वेमागः कुत इत्यत आह दश्याद्वातृभिर्गृहीताद्धनात् । कीदशात् आयन्ययविशोधितात् आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते; व्ययः पितृक्व-तर्णोपाकरणं; ताम्यामायव्ययाम्यां यच्छोधितं तस्मात् उद्धृत्य तद्धागो दातव्यः स्यात् ।

सुबोधिनी

''दश्याद्वा तद्विभागः स्यात्'' इत्यत्र तद्विभागशब्दस्यार्थमाह—तस्य पितिरे प्रेते इति । अत्र अन्थे विभागोत्तरकाळसुरपञ्चत्व तस्थेत्यन्ययः । विभागानन्तरं प्राैतिस्विकांशैः इन्यादिर्षुं क्रियमाणेषु यो लाभः स आयः। पितृकृतणोपाकर्रणं कुटुम्बपोषणादिकं चं (यत्)

बालंभद्दी

यद्यप्यन्यनिवन्धकारैः इत्याद्वेति पृथेन्नैव विकल्पप्रतया व्याख्यातम् कैश्चिद्रम्थेश्चैकवाक्यतयेव व्याख्यातम् । तन्न युक्तम् — उक्तर्रेसृति विरोधेन विकल्पासंभवात् आनर्थेन्यस्यान्यत्रस्य
स्पष्टत्येनासंबन्धेन च पदानर्थेक्येन चैकवाक्यत्वासंभवात् न्यूनतापत्तेश्च । तदेतद्मिधेरयोत्तराद्वंद्र्यान्यद्यवत्रणमाह — पितुरिति, — प्रयाणाद्वित्रोषः पुत्रेद्धिति, — पितृमरणाद्व्यवहितपूर्वेभेव गर्भे सति विभागसमयेऽपि मातुरस्पष्टगभैत्वेन तदानीमज्ञाने तद्व्यवहितमिति
भावः । वा समुख्ये अवधारः वा । आयव्यय्विद्द्योधितात् द्व्यादेव तद्विभाग ह्रत्यथेः ।
नतु तद्विभाग ह्रत्यस्य कथमुक्तार्थेतिति तत्त्येत्यस्यार्थमाह — पित्रिति । भात्तिरित्यस्य
विभाग प्रवान्ययः ; तत्कत्त्रेकविभागत्यर्थः। भातृविभागति पाटः प्रचुरः। मातरि सत्यां पितुस्पत्वान्मातुर्विभागासंभवादवधि पृच्छति — कुत् हृति । दृश्यादिस्य तात्पर्यार्थमाह —
भातृभिरिति । पदार्थावाह — आय इति । द्विभेदस्य प्रागुक्तया विनिगमनाविरहादाह —
प्रतीति । वाक्यार्थमाह — ताम्यामिति । शोधितम् परिहृतम् । तथा च प्रकृते विभागोत्तरं प्रातिस्वकांद्रीः कृष्यादिषु कियमाणेषु यो खानः स आयः। पितृकृतं (यत्)क्रणं स्वकुदंवपोषणा-

W

१. झ. भागकः । २. त. प्राप्तिस्वीकारौ (?) कः। ३. त. पुधनलाः। ४. थ. द. णस्वक्कः। ५. थ. द. 'च' नास्ति। ६. प. फ. थ. 'स्मृति' नास्ति। ७ प. फ. ब. एतदारस्य भावः' इस्यन्तं नास्ति।

सुबोधिनि

क्रियते स ब्ययः। आयमंशामध्ये परिगणय्य व्ययं चोढ्वृत्य सर्वेभ्योःशिभ्यो यसाद्यसादंशात् यावद् यावदुचितं तावत् तावत् गृहीत्वांऽशक्दिप्तः कर्तव्या। पितृमरणसमय एव गर्भे प-तित्वा विभागसमयेऽप्यव्यक्ते गर्भे तसादेव गर्भोदुत्पन्नस्य पुत्रस्येखाह—एतदुक्तं भवतीत्या-दिना]*|*[विभक्तमपि तैद्धनमविभक्तमिव। यतो गर्भस्थितमप्यपत्यमपत्यस्वादेव पितृधनां-

बालंभद्री

दिसाधकं, तदपाकरणं व्यय इति भावः । आयव्ययरहितादित्यर्थनिरासायाऽऽह—एतदिति।
भागेषु सस्स । तदुःश्यं ततः कृष्यादितो छन्धस् स्वस्वांशमण्ये इति शेषः । प्रवेश्य प्रक्षिण्य।
अपनीय च। स्वभ्यः स्वीयेभ्यः सर्वेभ्य इत्यर्थः । किंचित्विंश्विदिति यस्माधस्मादंशाधावधावदुधितं तावत्तावदुद्दीत्वेत्यर्थः। अत एवाऽऽह—स्वभागसम इति । अयं भावः—विभक्तमिप
तास्पृष्यनमविभक्तमिव—यतो गर्भस्थितमप्यप्यमपपखत्वादेव पिनृधनांशाईम्, अतः पितृसरणसमये एव गर्भे सति विभागसमये यदाऽध्यक्तेगर्भे तस्मादेव गर्भादुत्पक्षमपस्यं तस्मात्मनृधनात्तदुत्थलाभाश्च भागाईमिति, तत्रापि पुत्रसन्वे समांशभागित्वं पुत्रीसत्वे तु स्वस्व
जातिनवन्धनादंशाश्वतुर्थांशभागित्वं वक्ष्यमाणं बोध्यम् । उक्तन्यायं युक्तितीव्यादम्यत्रातिदिशाति—एतञ्चिति,—उक्त एव प्रकारः। आतुः यस्यकस्यचित्प्रमातस्य । अप्रजसीति भायाविशेषणम् । अप्रजस्यति पाठे यथासस्यमुग्योस्भयं विशेषणम् । न्यूनतानिरासाय विशेषं
च स्चितम् उभयत्राप्याह—अस्पष्टेति । अनपत्या इति —वहिरविधमानपुत्रा इस्यर्थः ।
स्वियोऽत्र अग्रत्मार्याः । अत एवांऽऽह—आपुत्रेति,—आङ् मर्यादायाम्। अत एव तदर्थ-

थ. दः तिपतृथ०। २. प. फ. ब. किन्चिदिति। ३. प. फ. ब. तावद्षु०।
 Cole.: Ch. l, Sec. vi, §§ 10—12.

भात्" ईति । गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्प्रतीक्षणामिति योजनीयम् ॥ १२२ ॥

** विभक्तजः पिड्यं मातृकं च सर्वे धनं गृह्णातांत्युक्तं, तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय पुत्राय स्तेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छात तत्र विभक्तजेन दानप्रति-

षेधो न कर्तेच्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह---

पितृभ्यां यस्य यद्त्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

एतदेव स्पष्टयति क्रमाद्ग्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत यः। दायादेव न तदद्याद्विद्या लब्धमेव च॥ ११९॥

पित्रादिकमादागतं द्रव्यविभागकाळेऽविच्छित्रभोगं विभक्तस्तक्षितरदायादानुमतस्व-शक्तथा यदश्युद्धरेत् स्वीकुर्यात् , स तद्दिभागभञ्जकदायादे मैत्रादिकंच आयब्ययविद्योधि-तादिति चोक्तमेव ॥ ११९ ॥

कि पितृभ्यां यस्य यहत्तमित्यादि ।

सुबोोधीनी

शार्द्धम् , अतः पितृधनात् तदुत्थाद्पि लाभाच तदपत्यं भागाद्दीमत्यर्थः। तत्वापि पुत्रत्वे समाधा-भागित्वम्, पुत्रीत्वे तुँ स्वजातिनिबन्धनाद्दशाचतुर्थाशभागित्वमिति वश्यमाणमनुसन्धेयम्।]* *[अत्र सुरूख्ये वाशब्दोऽवधारणे । आयस्ययिक्शोधितात् ईंश्योदेव तद्विभाग इत्यर्थः ।]* ''अथअ्रातृणाम् '' इत्येतत् वसिष्ठवचनमध्याहत्य व्याचष्टे—गृहीतगर्भाणामिति॥१२२॥

विभक्तजः पित्र्यं मातृकं चेति,—विभागानन्तरं मातापित्रोः सतोरेव योऽयसु-त्पन्नः, तादशो विभक्तजः पित्रोरूर्वं मातापितृथनं गृह्णातीत्युक्तं ''विभक्तेषु सुतो जातः''

बालंभट्टी

माह--गृहीतिति।पुत्रेत्युपलक्षणिमत्याह-आप्रिति।वाक्यार्थपूर्वये शेषमाह -पुत्रेति । (?) स्वितं तत्राऽऽह--प्रतीति ॥ १२२ ॥

ब्यवहितसङ्गतिं सूचर्येञ्चतरावतरणमाह—विभक्तज इति। विभागानन्तरं पित्रोः सत्तोरेव य उत्पन्नः स विभक्तजः मार्वापितृसरणानन्तरं तयोधैनं गृण्हातीत्युक्तं''विभक्तेषु सुतो जातः' इत्यनेनेत्यर्थः । मातृकांशः प्राग्वत्। तत्र तस्मिन् सति। माताविति विकल्पो दाने न तु विभा-

१—१७. ४१ । २. इ. तुजा० । ३. थ. छवचनस्थवा० । ४. त. ताटशादेव (१) । ५. प. फ. ब. यज्ञवत० । ६. प. फ. ब. भाता नास्ति ।

** मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्व विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमळङ्कारादि, त्सू- 14 स्येव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति । ** न्यायसाम्याद्विभागात्प्रागिप यस्य यद्दतं, 15 तत्तस्येव । **तथाऽसाति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरशं तद्र्व्वं विभजतां यस्य 16 यद्दतं तत्तस्येव नान्यस्येति वेदितव्यम् ॥ १२२८॥

सुबोधिनि

इत्यन्नेत्वर्थः । उक्तं न्यायं ्स्थलान्तरेऽपि अतिदिशति—तथाऽसिति विभक्तज इति । अयमर्थः—न केवलं विभक्तज पुत्रे सित विभागात् प्राग्वा पितृभ्यां यस्य यत् दैनं, तत् तस्यैवेति नियमः; अपि तु विभक्तजपुत्राभावेऽपि विभक्ताभ्यां पितृभ्यां स्वपुत्रादिभ्यो यत् प्रीरया दक्तं, तन्मातापितृमरणानन्तरं तद्दिक्यं विभजतां मध्ये यस्मै यत् दक्तं तत् तस्यैव न विभागाईसिति ॥ १२२८॥

बालंबद्दी

ता। पितुः पुत्रेम्यः विर्भागं मातुस्तस्यार्थसिद्ध्त्वात् पृथक् तस्या अपि भागाच।अत एव पुनस्तत्र विभाक्ति विशेषणातुक्तिः । ताम्योऽपि पुत्रवत पृथगंशं दश्वा तासां पृथक्कार इति तु न — "जायापत्योर्न विभागो विधीयते" इति हारीताचुक्तेः।एवं चः पत्म्यःकार्याः समांशाकाः "इत्यत्र बहुवचनात् पैत्नीत्युक्तेश्च प्रतिपत्निपुत्रांशसमानमंशं गृह्वीयादित्यथों न तु तथेति प्रागुक्तं न विस्मतैन्यभिति बोध्यम् । तब विषये " पितामहेन यहत्तं पित्रा वा प्रीतिपृत्रैकम् । तस्य तन्नापहर्तव्यं मात्रा दृत्तं च यद्भवेत् "हित ॥ न्यासोक्तराह—नापीनि । यस्येति पष्टी शेषे। एवन्यवच्छेचमाह—नवीति। युक्तिसाम्यादम्यत्रातिदेशमाह—न्यायित। अस्याप्रेश्यन्वयः। अपिः अध्यत्रक्षेत्रमुच्चये। एवेन विभाज्यत्वच्यवच्छेदः। अतिदेशमाह—न्यायिति। अस्याप्रेश्यन्वयः। अपिः अध्यत्रक्षसमुच्चये। एवेन विभाज्यत्वच्यवच्छेदः। अतिदेशमाह—त्यायिति—निर्भारणे पष्टा। ने कव्यक्तिक्तं पुत्रे सिति विभागाद्र्ष्वं प्राग्वा यस्य यहत्तं, तत्तस्यैवेति नियमः। किन्तु विभक्तजपुत्रायोद्यायं स्वपुत्रादिस्यो यन् प्रीत्या दत्तं, तत्त्वयोमरणोत्तरं तद्धनं विभक्ताम्यां स्वपुत्रादिस्यो यन् प्रीत्या दत्तं, तत्त्वयोमरणोत्तरं तद्धनं विभक्ताम्यतं स्वपुत्रादिस्यो यन् प्रीत्या दत्तं, तत्त्वयोमरणोत्तरं तद्धनं विभक्ताम्यतं स्वपुत्रादिस्यो यन् प्रीत्या दत्तं, तत्त्वयोमरणोत्तरं तद्धनं विभक्ताम्यतं स्वपुत्रादिस्ये। ॥ १२२८ ॥

त. तं तस्यै। २. भ त्तीपदोक्तेश्च। ३. भ. इतः वाक्यद्रयं नास्ति।
 Cole.: Ch. I, Sec. vi, §§ 14—16.

** जीविद्रभागे स्वपुत्रसमािशितं पत्नीनामुक्तं ''यिद क्वरीत्समानंशात्'' ईत्यादिना ; पितुरूर्व्वे विभागेऽपि पैत्नीनां स्वपुत्रसमािशितं दश्यितुमाह—

पितुरूर्ध्व विभजतां माताऽप्यशं समं हरेत् ॥ १२३ ॥

** पितुरूध्वें पितुः प्रयाणादूष्वें त्रिभजतां माताऽपि स्वपुत्रांशसममेशं हरेत् यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते त्वधींशहारिणीति वस्यते ॥ १२३ ॥

जीवता....विभक्तानां विभक्तं च विभक्तभाक् ॥ प्नावद्यं विधिःपितुरूर्ध्वे विभजतां माताऽप्यंशं समाप्तुयात्॥१२३॥

बालंभद्दी

व्यवहितसङ्गतिमाह—जीवदिति। स्वपदं स्पष्टार्थम् । पितुरिति—पाग्वत्।पत्नीनां सर्वासाम्।दरोति दर्शयित्रसर्थः।प्रयाणादिति,--तदिसादि विभजनमिति,-''पष्ठी चानादरे'' इंति पद्यी,--ताननाइत्येत्यर्थः। तद्वत् स्वत्वस्य स्वत्वादत एव हरेदित्युक्तिः।अपे:तत्रैवान्वयः। स च जीवद्विभागे समांशित्वसमुचायकः।अत एव तत्तुत्यतया एकत्वमत्राविवाक्षितम्।किं च अत्र मातुर्हहेरुयत्वात्तदु हेशे हरणस्य अप्राप्तत्वेन विधेयत्वादेकत्वमानिवाक्षितम्— गृहंसम्मार्धाः तिवत्। "यदि कुर्यात्" इत्यन्न नु तेनैवाद्यपादेनांशभागित्वस्य प्राप्तत्वान् तदु देशेन पत्न्या वि-धानात्तद्वतं बहुत्वं विवक्षितं-पशुना यजेतेतिवत् : एतेन विपरीतशङ्का निरस्ता । अत एव तद्नुरोधेनावतरणे पत्नीनामित्युक्तम् । यद्वा यथाश्रुतेऽपिना जननीभिन्नसमुख्यः । विष्णु-रिप ''मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः'' ईति । प्राग्वच्छेषमाह—यदीति ।दत्ते विति प्रकृतानुरोधेनाऽऽह—हारिणीति। वक्ष्यते इति,—"सौदायिके दत्ते त्वर्धे प्रकल्पयेत्।" इत्यनेनेति भावः।प्राग्वच्छेषः। अत एव स्मृत्यन्तरम्-''जनन्यस्वधना पुत्रौविंभागेंऽशं समं हरे-तः ''इति।अस्वधना-अप्राप्तस्विका स्रीधनशून्यातत्र जननीग्रहणमपुत्राणां मातृसप्तिनां पि तामहीनां चोपलक्षणम्। अत एव न्यासः—''असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः। पितामस्रश्च तास्सर्वा मातृतुख्याः प्रकीर्तिताः ॥'' इति । एवं सति प्रकृतमानृशब्दः पत्नी-मात्रपर इत्यपि सुवचम्--''तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी ॥'' इति चतुर्विशतिवचनं पितुः पत्न्यः सर्वा मातर इति सुमन्तुवचनमप्यत्र साधकम् । एवं च सापत्नमातुरपि अंशभागित्वमिति सिद्धम ।

१ व. इ. सनांशन्त्रं। २ व्य० १९५. । ३. ख पि मातुः स्व० । ४. इ. घ ज. प्रयाणा० । ५. अ०२. ३. ३८. । ६ — १८ ५२.। ७. भ. ननन्या सथन०।

** पितिर प्रेते यद्यसंस्कृताः आतरः सन्ति, तत्संस्कारे कोऽधिकियते इत्यत आह-

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

**पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भातुभिरसंस्कृता भातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः॥१२३८॥

** असंस्कृतासु भागनीषु विशेषमाह-

भगिन्यश्च निजादंशादैत्त्वांऽशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

अविद्यमानश्चीधनं माताऽपि विभागं धुत्रसममाप्तुयात् । मातृसंबंधश्चायं पितृसंबं-धाविद्योपात् तद्भार्थो मातृवचनो द्रष्टव्यः ॥ १२३ ॥

किब-असंत्कृतास्तु संस्कार्यो इत्यादि ॥ १२४॥

संस्कारं परिणयनं तल्पुवैसंस्कृतैरसंस्कृतानां आनूणां कार्यस् , ताद्र्ध्येन वा द्रव्य-मपनीयावशिष्टं विभजनीयस्|असादेव ज्ञायते असाधारणद्रव्याद्विवाहनिवृत्तिः,सोपक्षयमौ-

बालभंडी

एतेनात्र मातृपदोक्त्या सापत्नमातुरंशभागित्वं नेति निर्वचैनः प्राच्यसिद्धान्तः परास्त इति दिक् ॥ १२३ ॥

िषतुरूष्वैभित्यनेन प्रतङ्गसङ्गतिमाह—पितरीति । सन्तीति—तदेति शेषः । असंस्कृतानामनिषकारादाह—पूर्वसंस्कृतिरिति । अत एवाऽऽह —िपतुरिति, — प्रयाणादिति शेषः । असंस्कृताः, —विवाहान्तसंस्कृतैः । न च विभागप्रकरणे इद्दमयुक्तमिति वाष्यम् । पूर्वसंस्कृतैरिति विशेषणेन यथाऽस्वसंस्कारः पित्रा समुदायद्रव्येण कृतस्तया तस्कृत्वा ततो विभागः कार्यः, न तु ततः प्रागिति वोधितत्वेनाव सङ्गतः—अन्यथा तद्विशेषणोपादानान-र्थक्यं स्पष्टमेव। तदाह—समुदायिति, —विवाहान्तसंस्कारैरिति शेषः। एवमप्रेऽित तुष्ययुक्तिया पातिवैद्यादिद्येषदुष्टे पितरि जीवत्यपि यदि पुत्रा एव विभागकतौरस्तदा तत्राप्येव-मेव वोर्थयम् । एवमप्रेऽित ॥ १२३ ।॥

विशेषमिति, —विवाहान्तसंस्कारतील्येऽि पूर्वक्रमान्यविजातीयांशदानरूपम् अ-

क. दंशं दस्वा तु । २. भ. निर्वेचः । ३. प.फ पातित्वादितिदोषदुष्टे । ४. ब. बेप्थमिति
 मास्ति ।

बालंभद्दी

संस्कृतासु पूर्वमंशदानं ततस्तासां संस्कारा इति पूर्वकमान्यकमरूपं च विशेषमित्यर्थः। एतद-र्थमेव तु: । नतु नेदं संस्कारमात्रबोधकं तावत्—निजादित्यादिवैयर्थ्यापत्तेः ; पूर्वेणैय सामान्येन सिद्धे संपूर्णस्य वैयर्थ्यापत्तः । नापि तुरीयांशदानमाझभागिनि मात्रोहे-शेन विधीयते--भागिन्य इति प्रथमायाश्च दश्वेति त्वाप्रत्ययस्य चासंबद्धत्वापत्तेः । नापि पूर्वीनुवृत्स्या पूर्वगृहीतादंशानुर्राथमंशं दत्त्वा या असंस्कृतास्तास्तैः संस्कायी इत्यर्थः । एव-मिप चाऽऽनर्थक्यस्य तद्वस्थःवात् एतेन तत् दस्या तेनैव संस्कार्या न तु समुदायद्रक्येण नापि स्वांशेनेत्यर्थः इत्यपि निरस्तम् । तदा तदुपयोगिद्रव्यस्यव प्राप्त्या "दत्त्वांऽशं तुरीयकम् " इत्यस्यासङ्गतेश्च दत्त्वेत्यस्य व्ययीकृत्येत्यर्थेऽप्यवमे दोषः। निजमंशं परिभाव्य ततो वा तुरीय-मंशं व्ययोक्तस्येव तथा ताः संस्कार्या इति नियासकि दामिति पक्षेऽपि चासङ्गतिः तदवस्थे-व। वराय तं द्वंत्यर्थस्तु प्रत्यासत्तिन्यायविरुद्धः । अथ वान्यभेदेन भगिनिभ्यः सर्वाभ्यो निजादंशात् परिभाव्य आदौ तसुपास्य तं विचार्य तलोद्यस्य वा तुरीयमंशं दस्वा स्वांशास्तै-र्प्याद्या असंस्कृतास्ताः संस्कार्याश्चरयर्थेन न कस्याप्यसंगतिरित्युच्यते । एवमपि पूर्वेणैव सिद्ध्या द्वितीयवाक्यानर्थक्यं तदवस्थमेव।भगिनीभ्यो निजादित्याधेव बृयात्। न चैवं विशेषे-णानेन पूर्वोक्तसंस्कारबाधापित्तिरिति वाच्यम् । तस्यासंस्कृतश्रानृभीगनीसाधारणस्वेन अस्य संस्कृतासंस्कृतआतृभिगिनीसाधारणःवेन सामान्यविशेषभावाभावात् परस्पराविषये द्वयो-श्चारितार्थ्येनासंस्कृतभागिनीविषये विरोधाभावेन समावेशसंभवात्। अथ तद्नुवृत्येव निजादंशान् दस्वा असंस्कृतास्ताः संस्कार्याः 'संस्कारैः संस्कृतास्ताः संस्कार्या भूपणी-याश्चेत्यर्थस्याप्राप्तस्य विधानेन भगिनीमात्रदाने प्रत्यवायस्य मनुक्तत्वेन तदावश्य-कस्वप्रतिपादनतात्पर्यकेण स्फुटतया तदर्थबोधार्थकानुवादकरवेन च न कस्यापि वे-यर्थ्यमित्युच्येत । एवमपि निजादित्यादि अयुक्तम् अर्थस्य दुर्वचत्वात् । तथा हि किं यावन्तों आतरस्तावतों आन् विधाय स्वस्वांशात्तुर्यस्तुर्यों भागो देयस्तै:प्रस्थेकमित्यर्थं उत आ-तृभिः सर्वैः स्वस्वाशासुर्ये भागमुद्धस्य देयमिति। तज्ञाऽऽद्ये पक्षे भगिनीद्विस्वादावच्येकैकस्य प्रत्येकं चतुर्थी भागो देय इति सिद्धम् । द्वितीये पक्षे भगिनीद्वित्वादाविप सर्वेक्तैरुद्धतं सकुद्भागमेव दत्तं सर्वा गृह्णीयुर्न तु प्रत्येकं पृथगुद्धार इति सिद्धम् । तत्र न तावदाद्यं युक्तं-यत्रे को आता भगिन्यश्च बह्वयस्तत्र पृथक् ताभ्यश्रतुर्थोशदाने आतुरिकञ्चनता स्यात् ; किचैका भ-गिनी बहवश्च यत्र आतरस्तत्र तैस्तथा दीयमाने तद्पेक्षया तस्या अधिकांशलाभेन पुत्रापे-क्षया कन्याया न्यूनांशप्रापकवचनविरोधः। नापि द्वितीयः भीगन्या एकत्वे आतुणां च बहुत्वे पूर्वोक्तदोषस्यैव सत्त्वात् ; किंच आतुरेकःवे भगिनीनां च बहुत्वे आतृभागस्यैकनिष्टत्वेन

१. भ. दत्त्वा ताम्यो सं । २. प. फ. ब. 'संस्कारै:' इति नास्ति । ३. प. फ. दकतत्वेन च ।

** अस्यार्थः—भिगन्यश्वासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा ? —िन 6 जादंशाचतुर्थमंशं दस्त्रा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्व अशमागिन्य इति गैम्यते ।

सुवोधिनि

*["भगिन्यश्च निजादंशाल्" इस्यत वचने व्याख्यातॄणां विव्यतिपचिर्वद्यमानस्वात् सूक्ष्मस्वाचार्थस्य स्वेतनेवाच्यमानोऽथों नान्य इस्यभित्रायेणाऽऽइ-अस्यार्थ इति । " असंस्कृता-स्तु संस्कार्याः" इस्यमुं प्राज्ञमांश्वमत्वाच्यय व्याच्ये — भगिन्यश्चासंस्कृता इति । केचन "निजादंशाल्" इति पदमेवं व्याच्ययते , तद्यथा—यावन्तो आतरस्वावातोंऽशान् विधाय स्वास्त्वादंशाचतुर्थश्चतुर्थों भागो दातव्यो भगिन्ये । तथा भगिनिद्वित्वे बहुत्वे चैकेकस्य प्रत्येकं चतुर्थों भागो दातव्यो हित् । केपरे तु आतृश्चिः स्वास्त्वादंशाचतुर्थं चतुर्थमंशमुद्धस्य भगिन्ये दातव्यम् । यदा द्वे भगिन्यो बङ्क्ष्यो वा, तदाऽप्युद्धतमेवं भागं ता गृङ्कीयुः न पृथगुद्धार इति व्याचक्षते। तदुभयमनुपपञ्चम् । तथा हि—आधे पक्षे व्यक्षेक्षे आता भगिन्यश्च सप्ताद्यो नित्त तदा भगिनिश्यश्चतुर्थेऽशे दीयमाने आतुरिकंञ्चनता स्यात् । अथेका भगिनी बहवो आतरस्तदा आतृभिश्चतुर्थेचतुर्थेऽशे दीयमाने कातुरिवांशो भगिन्याः स्यात् ; तथा च पुत्रापेक्षया पुड्याः न्यूनांशप्तकचचनिरोधः । द्वितीये वु व्याख्याने भगिन्या एकस्वे अतृणां च बहुत्वे पूर्वोक्त एव दोषः ; आतुरेकस्वे भगिनीनां च

बालंभट्टी

तच्चतुर्थभागस्याव्यत्वेन तचार्य्यक्षक्ष्येने अतितुच्छता स्यादंशस्येति तस्य समुदायतद्वचनिद्रिष्ठः। कोऽयमेतस्यार्थं इति चेत्तचाऽऽइ — अस्यार्थं इति। एकवाक्यतया पूर्वानुपङ्गणाऽऽइ — भिगन्यश्चेति। चो आतुसमुचये।दृत्वेति, — नेदं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानपरं आतृद्वव्यसं-भवात्, तस्य आतृक्षत्रेत्वेन दानानपेक्षणाच्च। िकन्तु आतृरंशवत्तासामित ततः पृथ्गांवादानपरिस्त्यवद्यं वात्यम्।तचायुक्तं — तासां तद्वत् स्वत्वाभावात् विशेषवचनाभावाच।तस्यादेतद्वुवादान्यथानुपपत्येव तत्स्वत्वाभावेऽपितदनन्तरं तासाम्प्यंशोऽस्तीत्यनुमीयते स च विनिगमनाविरहा अभयोस्तदेव। सामान्येनाऽऽह अनेन दुहितरोऽपीति । अन्ययैतद्वुपपत्तिक्कैवेति भावः। अथप्रागुक्तचरममते पक्षद्वये दत्त्वोषद्वयस्य वक्ष्यमाणानिराकरणोपपत्यर्थमुक्तचरमैकदेव्युक्तमतद्वयनिराकरणपूर्वकं स्रोपपत्तिकमदोषं स्व-

Cole.: Ch. I, Sec. vii, § 6.

१. क. मन्यन्ते । च. मन्यते । २. थ. 'अपरे' इत्यारम्य ' व्याचक्षते' इत्यन्तं नारित । २. द. वैनं भागं ताश्र ग्रु० । ४. थ द. 'पक्षे' इति नारित । ५. थ. द. सप्ताष्टाः, तदा प्रति-भागिनि चतु० । ६. थ. द. तुरिषकांशता भ० । ६. भा. कल्पनायामपि भगिन्यो । ७ प व. भ. प्रथमपक्षे प्रत्येकमपि भगिनीनां तुरीयांशदानानुरीयांशमित्यादि विरुद्धम् ; अत्रतु तदभावान्तविरुद्धवे-तेति कोय० ।

तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्भृत्य चतुर्थाशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति ; किन्तु यज्जातीया कन्या, तज्जातीयपुत्रभागाञ्चतुर्थीशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा कन्या, तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति, तस्य चतुर्थीशस्तस्या भवति । ** तद्यथा—यदि कस्यचिद्राह्मण्यव एका पत्नी पुत्रश्चेकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धो विभज्य तुर्रीयमंशं कन्याये दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात्; यदा तु द्वौ पुत्रो एका कन्या,

सुबोधिनी

सप्ताष्टत्वे भ्राश्रुभागस्येव किनष्टत्वे तज्जनुर्धभागस्य स्वल्यत्वेन तन्नाप्यंशकरुपनायामिततुः च्छता स्वादंशस्येति "दस्वांऽयां तु तुरीयकम्" इत्यस्थाविषयः। भवतु वा तथाऽपि (१) व्यव्याविषयः। भवतु वा तथाऽपि (१) तद्वचनिवरेषः। अस्मदुच्यमानरित्या तु प्रत्येकं भगिनीनामिष चतुर्थाशसिद्धेस्तुरीयकमित्येतत् तद्वचनिवरेषः। अस्मदुच्यमानरित्या तु प्रत्येकं भगिनीनामिप्रायणेकदेशिमतं निराकुर्वेन् स्वम्पदं न विरुद्धयते।व्यतम्मते तु तदभावाद्धिरुप्येतत्यनेनााभेप्रायणेकदेशिमतं निराकुर्वेन् स्वम्पदं न तत्र निजांदशादित्यादिना शेषं ब्राह्मणीपुत्री विभज्य गृह्णीतंः

बालंभद्दी

सतमेत चात्पर्यंभृतमाह — अत्र निजादंशादित्यादिना ब्राह्मणीपुत्रो विभज्य गृह्णीत इत्यन्तेन । अत्र मृळवाक्ये। तत्रेति पाठे उक्तवाह्मधांनां मध्य इत्यर्थः।इति—इत्यस्य उभयं कोडिह्मलाऽऽह—प्रत्येकमिति । अयं च निजादिलस्यार्थः । अनेन शाखीयक्यवच्छेदः । अयमर्थ इति—प्रागुक्तदिविधमिल्यर्थः । न भेति—प्रागुक्तदोषापचेरिति भावः । भागा-वित्यनेन पद्मम्पर्यः । शाखीय उक्तोऽप्रिमः । नन्वेवमिष कथनमात्राच्न ततोऽत्र पैक्षे भेदः स्फुटतया भासतेऽत बाह— एतिदिति । भवतीति— "चतुिक्षः" इति वश्यमाण वाक्येन प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः । तथा च स एत्र निजाश इति तद्यतिपादितोऽशाचतुर्थाः तस्य दस्वाऽद्यशिक्षां स्वयं यथासंभवं गृह्णीयादिति निजाशस्य व्यवश्चितवे तचुरीयांशदानामाश्र तस्य न तुं प्राग्वद्वयवस्थितिमिति नात्र पक्षे प्रागुक्तदेषापिचिरिति भावः । इदमेवोदाहरणवाहुस्यप्रदर्शनेन विशदयिति— तद्ययेरपादिना । यदीति— यन्नेत्य-र्थकम् । तत्रीति—तदेलर्थकं वा । एवमप्रेऽपि । एतदभावे वश्यमाणवाक्येन तन्नाष्टावंशाः प्राप्ताः सन्तानभेदेनेति तुल्यांशळाभेन चत्वारश्रत्वारांऽशा इति छामान् फळितमाह—स्विमेव द्वयं द्विषा विभज्योति । एवमप्रेऽपि ग्रहणवैक्क्षण्य एतह्रचनमाह—तत्रीति,—तयोर्मध्ये इत्यर्थः । होषं सबैम्। दानसाम्येऽपि ग्रहणवैक्क्षण्य पत्रह्मवनमाह—तत्रीति,—त्योर्मध्य इत्यर्थः । होषं सबैम्। दानसाम्येऽपि ग्रहणवैकक्षण्य पत्रह्मवनमाह—तत्रीति,—त्योर्मध्य इत्यर्थः । होषं सबैम्। दानसाम्येऽपि ग्रहणवैकक्षण्य पत्रहम्माह्मस्वारां

-- ...: EE A _7.

१. त. गुर्ह्हायुरित्य०। २. व. अ. पश्चे≤तो भेदः। ३. प फ. व व्यवहितत्वे ।

तदा पितृधनं सर्व त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरियमंशं कत्यायै दस्वा शेषं हो पुत्रो विभज्य गृह्वीतः; अथ त्वेकः पुत्रो हे कन्ये, तदा पित्र्यं धनं त्रेधा विभज्य एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र हो भागो हाम्यां कत्याभ्यां दस्वाऽवाशिष्टं सर्व पुत्रो गृह्वातित्येवं समानजातीयेषु समिविषमेषु श्रातृषु भगिनीषु च योजनीयम् । **यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्येका, तत्र पित्र्यं धनं सप्तधा विभज्य क्षत्रि- श्र यापुत्रभागांब्वीश्वतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्याये दस्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्वाति । यदा तु हो ब्राह्मणीपुत्रो क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पित्र्यं धनमेकादश्या विभन्य तेषु त्रीनशांन्क्षत्रियापुत्रभागांश्वतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्याये दस्वा शेषं संवि ब्राह्मणीपुत्रो विभज्य गृह्वीतः । एवं जातिवैषम्ये आतृणां भगिनीनां च संख्या-

सुबोधिनी

इत्यन्तेन । एवं जातिवेषम्ये आतृणां चित्यादि भगिनीनां—तत्र जातिवेषम्ये आतृणां भगिनीनां च सङ्ग्रथया साम्ये एवं द्रष्टव्यस् ; तद्यथा — ब्राह्मणीयुत्रः कन्या चं

वालंभड़ी

स्चकरतुः। अत एव तदा पितृधनमिति पाठः। एवमेग्रेऽपि। यद्यपि अगिन्यश्रेति आतृ मिरिति बहुवचनद्वयेनांशिमायेकवचनेन चानेकआतृकतृंकानेकभिनन्युद्देश्यैकैकतृरीयांशकमैकदानला-भन प्रत्येकं भगिनीनां नागसंबन्धलाभों नःतथाऽपि यक्ष्यमाणमानवे वीप्सापृथवपदयोस्सत्वादाह - द्वी भागों द्वाभ्यां कत्याभ्यामिति। एतेनैक एवांशों भगिनीभ्यां देय इति मदनपारिचातोः
क्तमपास्तम् कन्याबहुत्वे प्रागुक्तदोषापत्तेः। एवं चात्र अंशमिति जातावेकवचनम् । इतिः
समाप्ता । एवं पुत्रबहुत्वे कन्याबहुत्वेऽपीत्याह — एविति । विचातीयेष्वाह — यदा त्विति।
अत्र साम्याभावेन प्राग्वत् द्वेषा विभागासंभवादुक्त्र्युक्तेराह — सप्तयेति । वस्तुतस्तु
पुत्रस्यैवेत्याह — पुत्रभागानिति । होषं सर्व एवसुक्त्वेषपत्वे बहुत्वे च वोध्यमित्याह —
एवं जातीति । तत्र जातिवैषम्ये आनृणां भगिनीनां च सङ्क्ष्यासम्य इत्थं बोध्यम् ।

इ. ख. यत्र । २. ख ग. तेषु क्षत्रियापुत्रभागा स्त्रीश्चतु० । क. तेषु इति नास्ति । तेषं स्त्र. ग. वत् । ३. क. तुरियमंत्रां । ४. क. च सर्विभिति नास्ति । ५. थ. द. च । क्ष० । ६. व. इत्युक्तवैवाऽऽह ।

9 याः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयम्। 💀 न च''दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम्'रैहति तुरीयां-

सुवेशिवनी

बालंभड़ी

तद्यथा—ब्राह्मण्याः पुत्रः कन्यका च, क्षत्रियायाः पुत्रः कन्यका च, एवं वैश्वाशूक्र्योरिष, एवं चाष्टावपत्यानि चत्वारः पुमांसश्चतस्यः श्वियस्त्र ''चतुन्धि''इति वश्वमाणवाक्येन ब्राह्मणापत्योरद्यावंता क्षत्रियापत्ययोः प्रदे वैश्वयापत्ययोश्चत्याः श्वृद्धापत्ययोश्चेतः स्वातः श्वित्यक्षत्या श्वित्याक्षत्या श्वित्यात् श्वित्य ह्यापतः श्वित्य श्वातः श्वित्य श्वातः श्वित्य श्वातः श्वातः श्वित्य श्वातः श्वात

थ. 'चतुष्टय' इत्यादि 'वैस्याकन्यकाये स्वजातिविहिता' इत्यन्तं नास्ति । २. त. एतदादि 'तत्तत् ' इत्यन्तं नास्ति । ३. म थौशं द० ।

शाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दस्त्रेति व्याख्यानं युक्तम् ; मनुवचन-विरोधात्—''स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदशुर्श्वातरः पृथक् । स्वास्वादशा-चतुर्भागं पतिताः स्युरिदस्तवः ॥'' ईति । अ अस्यार्थः—ब्राह्मणादयो भातरो ब्रा-ह्मणीप्रमृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योंऽशेभ्यः''चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रः'' इत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वास्वादंशादाँसीयभागाच्चतुर्थं चतुर्थे भागं दशुः। न चौंऽऽसीया-द्वागादुबृत्य चतुर्थोशो देय इत्युच्यते; किन्तु स्वजातिविहितादेकस्मादंशास्प्रथक्ष्रथगंक्संये

सुबोधिनि

ह्नीबुरिग्येवं योजनीयम् । संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यमिति,—संस्कारे विवाहः । ''स्वेभ्यें।ऽशेभ्यें:'' इति मनुवचनं स्वोक्तार्थपरग्वेन ब्याचष्टे—अस्यार्थ इत्यादिना। मनुवचने-ऽभ्येकदेशिब्याख्यानं निराचष्टे—न चात्राऽऽसीयभागादिति। अत्रापि जातिवैषम्ये आनृणां

बालंभट्टी

इस्लस्या संस्कारिति विवाहान्तेत्यादि। दस्त्रेतीति व्ययीकुत्येत्यर्थः। यद्यप्येवं क्याख्याने दोषह्यं प्रागुक्तमत्रेव, तथाऽपि स्वमतं परसंमतमपीति स्चयन् दोषान्तरं च तत्र प्रतिपादयन्नाह्—मिन्विति । एतेन देशाचाराद्यवस्थिति मदनपारिजाताशुक्तमपास्तम् । तदेवाऽऽह्—स्वेभ्योंऽदोभ्य इति । तं प्रतिपादयन्नस्फुटस्वादिना स्वोक्तार्थपरतया व्याचष्टे—अस्पार्थ इति । तत्र कन्यात्वं स्वपितृतिरूपितं न तु स्वित्वर्धिपतिस्थाह—मिनिभ्य इति । तत्र कन्यात्वं स्वपितृतिरूपितं न तु स्वित्वर्धिपतिस्थाह—मिनिभ्य इति । तत्र कन्यात्वं स्वपितृतिरूपितं न तु स्वित्वर्धिर्द्याद्याः स्वात् स्वादंशा-दिस्येव सद्धे बद्धवचनान्तततु क्तिसामर्थ्यां त्रस्वरूपमाह—चतुर इति,—वक्ष्यमाणस्यार्थतो निर्देशः । त्यवव्योपे पद्धमी,—तानभिष्ठक्ष्यस्यर्थः; हेतुपद्धमी वा । दानप्रहणयोः प्रत्येकसं-वन्यकामार्थं वीप्सादीत्याह—स्वात् स्वादिति । स्वश्वद्य आस्मीयपर इत्याह्याह—आसी-यादिति । चतुःशब्दक्षतुर्थपरो कक्षणयेत्याह—चतुर्थं चतुर्थमिति,—इयं वीप्सा पृथक्पद्वरूप्या । एवं चेतदुक्तिविरोधस्तद्वयाख्याने इति भावः । अन्नापि प्रागुक्तेकदेशिच्याक्ष्या नेत्याह—न चात्रोति,—मनुवाक्ये इत्यर्थः। उत्तहेतोः स्वभ्योऽशस्य इत्यस्याऽऽत्वर्ययापस्थिति भावः । प्रागुक्तिसद्धान्तमाह—किन्विति । अन्नापि जातिवैषम्य सङ्क्ष्यावैषम्य च पूर्वोक्तैव

१ - ९. ११८.। २ खंगा. दासीयात्यीयभा । घं छः दासीयादाराभीयाद्भा । १. खं सभा । घं चः स्मियादा । १. कं घं जं गेकस्यै एकस्यै । ५. धं दः स्यस्तिवि । १. वं वं स्यस्तिवि । १. वं वं स्थानं नेत्याइ नवासेति ।

कन्याये चतुर्थोऽद्यो देय इति जातिवैषम्ये सङ्ख्यावैषम्ये चे विभागक्छ्तिरुक्तैव।''पतिता

11 स्युरिदत्सवः'' इस्रकरणे प्रस्पवायश्रवणाद्वश्यदातन्यता प्रतीयते । ** अत्राणि
चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितामिति चेत्र । स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थोशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रस्पवायश्रवणाचेति । **यदिप

12 केश्चिद्वच्यते—अंशदानविवक्षायां बहुआनुकायां बहुधनत्वं, बहुभगिनीकस्य च निर्ध-

द्वाहिकमार्जवितृणामेव द्रव्यमिति । अतस्ताधारणादेव भातरः संस्कार्याः भागन्यश्च । यदि स्वरूपं द्रव्यं वा न स्थात् ततो निजादंशाच्चतुर्थमंशं भगिन्यर्थमपनीयान्यत् समं विभजनीयमेव ॥ १२४ ॥

सुबोधिनी

भगिनानां च वैषम्ये पूर्वोक्तेव व्यवस्थेत्याह—जैतिवैषम्ये संख्यविषम्ये चिति। नजु कन्यानां प्रीतिदानमेव न स्वावश्यकीमस्यत आह—पतिताः स्युरदित्सव इत्यकरण इति। एवं मजुवचनव्यास्यामाक्षिपति—अत्रापि चतुर्थभागवचनामिति। समाधक्ते—न स्मृतिद्वेयेऽपीति। स्मृतिद्वये याज्ञववन्यस्मृतौ मजुस्मृतौ चेत्यर्थः। अशदानानिवक्षायां बहुभातृकाया इति,—"दस्वांश्यं ज जुरीयकम्" इत्यत्र "स्वात् स्वादंशाच्चप्रथमागम् " इत्यत्रापि चतुर्थोशदानविवक्षायामित्यर्थः॥ १२४॥

बालंभट्टी

व्यवस्थेत्याह—जातीति । नजु भगिनीनां प्रीतिदानमेव न त्वावस्थंक ; तत् कथ विधिः प्रकर्षश्चात आह—पतिता इति । अदित्सवः—दातुमनिच्छवः । श्रातृणामिति भावः । एँ सुक्ष्यात आह—पतिता इति । अदित्सवः—दातुमनिच्छवः । श्रातृणामिति भावः । एँ सुक्ष्यस्था केचिन्मतेन प्राग्वदन्नापि शङ्कते—अत्रापीति। अपिः पूर्वसमुचये । एवं सत्ये-तिह्ररोधस्तव व्यार्व्यानेनेति भावः । अत एवाऽऽह—स्पृतिह्रपेऽपीति, —मनुस्मृतौ याज्ञ-वल्वयस्मृतावपीत्यपैः। पूर्वानुक्तदोषान्तरमाह—अदाने प्रत्यवायेति, मनुम्मृताविति शेषः। तथा सति तद्रथत्वेनेवोपयुक्तावस्यकत्वे छ्वधेऽदाने प्रत्यवायश्रवणासङ्गतिः स्पृष्टैवेति भावः । एवं दानावस्यकत्वे चरमप्रागुक्तेकदेशिमतव्याख्यानहये दोषापत्तिः तद्रव-स्थेति कस्यचिद्वाक्तं खण्ड्यति — यद्पीति । अंशेति, —स्पृतिह्वये चतुर्थोशेत्यर्थः।

१. क. भाग० । २. छ. रुक्ता । ३. थ द. 'जाति' नास्ति । ४. त. वेति । ५. द ये याज्ञ० । ६. म. कमिति कथं । ७. म. 'एवम्' आरम्य 'त्रापि' इत्यन्तं नास्ति।८. म. रूयानेति।

नता प्राप्नोतीति, तदुक्तरीत्या परिहृतमेव। न ह्यनाऽऽत्मीयाद्भागादुद्भृत्य चतुर्थोशस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात् ; **अतोऽसंहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं, 13 न भारुचे: । ** तस्मात्पितुरूर्ध्यं कन्याऽप्यंशभागिनी । पूर्वे चेद्यत्किश्चितिपता 14 ददाति, तदेव छभते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यम् ॥ १२४॥

** एवं ''विभागं चेरिपता कुर्यात्'' हैंस्यादिना प्रबन्धेन समानजातीयानां भ्रातॄणां परस्परं पिता चै सह विभागक्छिसिस्ता; अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—

चतुस्त्रिद्दचेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्दचेकभागा^४विड्जास्तु दचेकभागिनः॥ १२५॥

** ''तिस्रो वर्णानुपूर्वेण''इँति ब्राह्मणस्य चतस्त्रः, क्षेत्रियस्य तिस्त्रः, वैश्यस्य 2

द्वे, शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शिताः । तत ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः 🐲 वर्ण- 3

सवर्णानां समा विभागः। नानावर्णास्त चतुःस्त्रिद्दयेकभागा इत्यादि॥१२५॥

बालंभट्टी

तत् तदि । उक्तेति, — स्वजातिपुत्रविहितादंशादित्यर्थेनत्यर्थेः । र्तंदपरोक्तव्यतिरंकमुखेनाऽऽह — न ह्यत्रेति । उपसंहरित अत इति । असहायेति स्वतन्त्रेत्यर्थः ।
प्रागुक्तहेतोः, उचितामिति — चतुरस्रमिति प्रचुरः पाटः। प्रवन्ययन्वेवं प्रागुक्तमेवाऽऽह—
न चोते। फिलतपरमतात्पर्यमाह— तस्मादिति । पितुक्त्र्य्वं प्रयाणात् । कन्याऽपि सर्वा
दुँहिता। पूर्वं मरणात् । र्वत्रोपसंहारे विभागे ह्यानुक्त्या उपक्रमेऽपि अनेन दुहितर इत्यत्रानुक्त्या, तस्य पूर्वंतोऽकाभेन च विभागे सत्यसित चं दुहिता तच्चतुर्थोशभागिनी तदनन्तरमिति सिद्धम् । अत प्रवेकपुत्रस्थळेऽप्युपपादनं कृतमिति बोध्यम् ॥ १२४ ॥

सङ्गतिमाइ—एविमिति। वचनवाहुन्यादाह—प्रवन्धेनेति। अस्य संभवमाह —तिस्रो वर्णोति। इति इत्यनेन। एका स्वीया वर्तते एवेत्याह—चतस्त्र इति। दर्शिता इत्यादिः आचाराध्याये इति भावः। तत्र तासु सर्तीषु। नतु पितुर्वोद्याणस्यैकत्वेन नै वर्णभेदोऽ-त आह—वर्णा शब्देनेति। तत्र वर्णशब्दस्य नियतपुंस्वेनात्र स्त्रीषु रूक्षणायामिष

Cole.: Ch. I, Sec. vii, §§ 12-14; Sec. viii, §§ 1-3.

१. स्त्र. ज. अस्मतःहाय०। घ. अस्मतःंप्रदाय०। २. व्य० ११४ । ३. स्त्र. ग. ज. 'च' नास्ति । ४. वि० वैश्यजौ द्येकभागिनौ । ५. आ० ५७.। ६. म. तदेव प०। ७. फ. 'द्वहिता' नास्ति । ८. फ. अत्र । ९. स. च तच्च०। १०. स. 'न' नास्ति।

शब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रियः उच्यन्ते । ''सङ्क्ष्यैकवचनाच वीष्सायाम् " ईस्य-*2 धिकरणकारकादेकवचनाद्वीष्सायां शस् । ** अतक्ष वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्र-4 मं चतुस्त्रिद्वयेकमागाः स्युः भवेयुः । ** एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाँस्त्रभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान्

ब्राह्मणस्य चतस्तु ब्राह्मण्यादिषु यदा पुत्राः स्युः तदा द्रव्य दशधा विभाज्य ब्राह्मणादिक्रमेण चतुन्धिद्वयेकभाक्त्वं स्थात् । चत्वारो ब्राह्मणस्यांशाः, क्षत्रियस्य त्रयः, वेश्यस्य हे, एकः श्रृह्मापुत्रस्य । एवं क्षत्रियजातानां त्रयः क्षत्रियस्य वैश्यस्य हो एकश्यू-द्वस्य । एवं वेश्यजातानां त्रयः क्षत्रियस्य वैश्यस्य हो एकश्यू-द्वस्य । एवं वेश्यजातानां त्रयः क्षत्रियस्य । तसु च द्विजातानां श्रृह्मापुत्रो नास्यय—तद्विवाह्मतिषेषात् । सत्यम् । स्मृत्यर्थश्रान्त्या तु प्रसक्तावयं विभाग हत्यस्थिमायः ॥ १२५ ॥

सुबोधिनी

सङ्ख्येक्वयचनाच्च वीष्सायामिति।अस्य पाणिनीयसृत्रस्यायमर्थः—सङ्ख्यावाचिनश्चेकवच-नाच्च बीष्सायां बोल्यायां शस्त्रस्ययो भवतीति । सङ्ख्यायां द्वौद्वौ ददाति । द्वशो ददाति । एकवचनोदाहरणस्वेन प्रकृते दर्शयिति — अधिकरणकारकादिति,— सप्तम्येकवचनादित्यर्थः।

बार्छभट्टी

पद्रचेव तदक्षीकारात् । गङ्कायां घोष इति वक्ष दोष इति भावः । बाहुल्यार्थादित्यस्याप्राप्तेराह—सङ्ख्योकोति,—अस्य पाणिनीयसृत्रस्य सङ्क्ष्यावाचकादेकवचनान्ताच्च वीप्सायां वास्प्रस्ययः स्यादित्यस्थः । हो हो ददाति हिक्षो ददातीति सङ्क्ष्यावाहरणम् । माषश इत्येकवचनोद्दाहरणम् । यद्यपि पृकवचनशव्देन परिमाणशब्दा एव गृह्यन्त इति जयादित्यनोक्सम् । अत एव पद्दशः स्वरकोऽक्षम् । अत एव पद्दशः स्वरकोऽक्षस्य इत्यादि सङ्क्ष्यते । अतिप्रसङ्गस्यनिधानाहारणीय इति भावः । तदेतदिभिम्स हित्तीयविषयतामत्राऽऽह—अधीति,—अधिकरणसप्तस्येकवचनान्तादित्यर्थः।एवं पदार्थानुकत्वा वाक्यःथमाह—अत्रक्षेति,—ताहशान्तर्तैः शसश्रेत्ययः । स्वरित्यस्येव स्पष्टार्थं व्याख्या—भवेग्रुरिति । उक्तं विश्वयत्वति—एतदिति । एकेकश्च इति तु पाठ इति केचित् । वस्तुतस्तु सोऽपि साधुरित्यन्यत्र स्पष्टमिति बोध्यम् । तेनैव

अ० ५. ४. ४३.। २. क. घ. ङ. च. झीन् वैश्या०। ३ ब. ततः तत्र शासिचे०।
 Cole.: Ch. I, Sec. viii, §§ * 2—4.

लभन्ते। वैश्यायां द्वौ द्वौ श्रूह्यायां क्षम्ते। क्ष्म् क्षत्रजाः क्षैत्रियेणोत्पन्नाः—वर्णशः ५ इत्यनुवर्तते—यथाक्रमं त्रिद्वेचकभागाः; क्षत्रियेणौ क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं तिं-स्त्रीन् भागान् लभन्ते; वैश्यायां द्वौ द्वौ; श्रूह्ययांभक्षमेकम् । क्ष्म् विङ्जाः वैश्यायामुत्प-त्राः—अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते—यथाक्रमं द्वेचकभागिनः। वैश्येन वैश्यायामुत्प-त्राः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते; श्रूद्वायामेक्षमेकम् । क्ष्म् श्रूद्वस्येकैव भायीति भिन्न- ए जातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः। क्ष्म्यपि चतुस्त्रिद्वेकभागा इत्य- १ विशेषणोक्तं, तथाऽपि प्रतिप्रह्पात्ममृव्यतिरिक्तंविषयमिदं द्रष्टव्यम्; यतः स्मरन्ति—- भन्तप्रह्म स्त्रियादिमुताय वै। यचप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रामुतो हरेत्।।" इति। क्ष्म प्रतिप्रह्महणात्क्रयाँदिल्ल्यां भूः क्षत्रियादिमुतानामपि भवत्येव, श्रूद्वापुत्रस्य १

सुबोधिनी

तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभाग इति,--तस्य ग्रहस्य पुत्राः श्र्वामुत्पन्नास्तपुत्राः तेषां पूर्वो-क्तो विभागः 'विभागं चेत् पिता कुर्यांत्' 'ईत्यादिना 'विभजरेन् सुताः पित्तोरू ध्वंस्' 'ईत्यादिना चोक्त इत्यर्थः । प्रतिप्रहशब्दोपादानसामध्यांत् क्रयादिरुव्धायां सुवि क्षत्रियादिसुताना-मपि भागोऽस्त्येवेत्याह-प्रतिप्रह्प्रहणादिति । किक्क इतोऽपि कारणात् क्षत्रियादिसुतानां

बालंभट्टी

ब्राह्मणेनेव। छमन्तइत्यस्याग्ने संबन्धः । अग्ने यथायोग्यं तद्य्याहारः। तेनैवोत्पन्ना इत्यस्याग्ने उभन्नाप्यनुषङ्गः । उत्तरार्धार्थमाह—क्षृत्रजा इति । योग्यतयाऽऽह—त्रिदृषेकेति । अस्य वैश्वमाह — क्षृत्रियेपेगिति । विङ्जा इति "द्वौ विश्तौ वैश्य-मनुजौ"ईत्यमरः।प्राग्ववाह—वैश्वयेनेति। तत्पुत्राणामिति—तस्य श्वद्रस्य ग्र्ह्यायामुत्पन्नानां पुत्राणाम्। पूर्वोक्तः—"विभागं वेसिता" ईत्यादिना "विभजेरन् सुताः" इंत्यादिना चोक्त एव विभाग इत्यर्थः। विशेषमाह—यदापीति । सृः शालिक्षेत्रादिका । यथाचैतत्त्रभा अनुपदभेवोक्तम् । वाईत्पत्यमाह—न प्रेति। तन्नाऽपि विशेषमाह—प्रतिप्रहेति,—तद्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्र सुत इति जात्यभिप्रायं प्रत्येकाभिप्रायं वैकवचनमित्याह—स्तुतानामपीति। एवं चतन्नापित्रेवी तेषां विभागोऽस्तीति भावः।अत्र हेत्वन्तरमप्याह—शृद्गेति,—

९. ग. घ. त्रियोत्प०। २. क. भागिनः। ३. क णचा ४. क घ. क्तमिदं। ५. ख. दिना । ६. ब्य०१३४. । ७.ब्य० ११७. । ८.तु० ना० ६६९. ।

विशेषप्रतिषेधाः — "शृद्यां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्मागमहिति।" इति। यदि क्रया-दिप्राप्ता भूः क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शृद्धापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते। 10 ** यत्पुनः ''ब्राह्मणक्षत्रियविशां शृद्धापुत्रो ने रिक्थभाक्। यदेवास्य पिता दद्यात्त-देवास्य धनं भवेत्॥" ईति, तदापे जीवता पित्रा यदि शृद्धापुत्राय किमपि प्रदत्तं

सुबोधिनी

कयादिछ्ड्थभूभागोऽस्तांत्वाह — इन्न्यापुत्रस्येति । शूयां द्विजातिमिर्जात इति, — अत्र श्रूयामिति न श्रूयमार्यायास् अपि तु स्वस्त्रियां श्रूयायामित्यर्थः — श्रूयमार्यायास् अपि तु स्वस्त्रियां श्रूयायामित्यर्थः — श्रूयमार्यात्वे तुं तस्यां जातस्य कुण्डगोलकयोरान्यतर्थनं भागानर्षस्वात् । अतः श्रूयामिति छान्दसस् । नतु अवतु श्रूयापुत्रस्य विशेषतो सूभागपितेषधः ; एतावता क्रयादिप्राप्तायां अवि क्षत्रियादिस्तानां विभागप्राप्तिः कुतं ह्य्यत आह — यदि क्रयादिप्राप्ता भूरिति । श्रृयापुत्रस्य श्रूयमादिष्ठातां भागोऽस्तीति गम्यत इत्यर्थः । नतु स्वय्यमतदुष्यते श्रूयापुत्रस्य भूमेर्भागी नास्तीतिः यतो वचनान्तरेणांशभात्रमेव निषेध्यते तस्येत्याशङ्कय परिहरति — यत् पुनर्ज्ञाह्माश्रूयविद्यामिशादिना । जीवता

बालंभद्दी

तस्य तद्भागस्य विशेषण प्रतिषेधाच्चेत्यथैः। तथा चाऽऽदिशब्देन वैश्य एवात्र न शूद्र इति भावः । तद्भचनं तदीयमेवेत्याह—रुद्भुद्यामिति,—अत्र श्रुद्री न शूद्रभायाँ, तथा सति तस्यां जातस्य कुण्डगोळकयोरम्यतस्वेन भागानहंत्वेनासङ्गत्यापत्तेः । अपि द्विर्ज्ञा-श्रुद्भक्तम्यकेतिवत्प्रयोगः । एतेन छान्दसः प्रयोग इत्यपास्तम् । द्विजातीत्युक्त्या शूद्रजातस्तु भागं स्वं छभत एवेति सिद्धम् । नतु भवतुँ तस्य तथा, ता-वताऽपि तेषां तत्र सा कुतोऽत आह—यदीति । शूद्रापुत्रस्य शृङ्गप्राहिकया निषेधान्तेषां तत्र भागोऽस्तीति गम्यत इत्यथैः । शूद्रापुत्रस्यां तद्यवचनान्तरिवरां तद्ययन्यून्ताश्च परिहरति—यत्पुनरिति,—यत्त्वस्त्यर्थः ।अस्येति शेषेपष्टी)अपि-स्तजातीयस्युत्यन्तरस्युक्षायकाः। किमपि किंचविषि प्रदत्तं प्रसाददत्तं क्रविदेवमेव पाठः।

१ क भूमी । २. ग. दायभाक् । ३. म० ९. १५५. । ३ थ. 'तु' नास्ति । ५. थ. इ. कुतस्येत्य० । ६ व. अपि तु । फ. द्विजातिस्त्रीझ्द्रकन्याकेकयीतिवत् । ७. म. तुतथा । ८. प. फ. ब. षां भा० । ९. व. स्थत० ।

स्यात्तद्विषयम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति, तदैकांशभागित्यविषद्धम् ॥१२५॥ ** सैर्वविभागशेषे किश्विद्ययेते—

अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते । तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६॥

** परस्परापहृतं समुदायर्द्रैव्यं विभागकाले चाज्ञातं विभक्ते पितृधने 2 यदृश्यते, तत्समैरंशैर्विभजेरिजैत्येवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा । ** अत्र समैरंशैरिति वदता 3 उद्धारविभागो निषद्धः । विभजेरिज्ञिति वदता येन दश्यते तेनैव न प्राह्ममिति

असमांशमाक्केऽपि तु-अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तेर्यत्र दृश्यते ।

सुबोधिनी

पित्रा शृद्रार्पुत्राय य(त्) दि) किञ्चित् दत्तं स्यात् , तदा श्रृद्धापुत्रोऽशासाक् न भवती-त्यर्थः॥ १२५॥

उद्धारविभागो निषिद्ध इति,—"श्र्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन"ईखुक्तांद्यविभागो निषिद्ध इत्यर्थंः। ^६केचित् '' अन्योन्यापहृतम्'' इत्येतहृचनं विभागाहैंः समुदायवृच्यापहारे कृतेऽपि बालभर्झ

अत एवाग्ने तथेव वश्यते। एवंच सर्वधा तँदेवांत्राभाक् न भवतीति भावः । एतेनानृहग्रुद्धा-पुत्तविषयं तदिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादृहापुत्रविषयकत्वसंभवादन्यत्र प्रागु-क्तरीत्या भागानईत्वाच्च दासस्थले तदभावस्य वश्यमाणत्वाच्च । तदैकांहोति अत एव तत्र विशिष्य भुभागनिषेषोक्तिसाफस्यमिति भावः ॥ १२५ ॥

सङ्गतिमाह-सर्वेति।वजजाः पुंतीखत्य प्रायिकत्वाच्छेषमित्युक्तिः।किंचित् पद्यात्मकम्। परस्पोति,—सर्वेरेवेद्यर्थः । व्हीयेस्वीये बाधकाभावात् सामान्योक्तिळभ्यमाह — संमुद्देति।विभक्ते इति-सित सप्तमी। तत्स्वारस्यादाह—विभागोति। यत्रेत्यस्य सर्व विभागे हत्यर्थः । अत एव साकाङ्कृत्वाच्छेषमाह—यदिति । पुनः अप्यर्थे पक्षादर्थे वा। ते इति पद्योक्तं बोध्यम् । स्थित्यर्थमाह—शास्त्रेति । अत्र वेति—अत्रापीत्यर्थः । अपिना पूर्वसमुचयः । अक्षेत्येवै पाठे पूर्वे यथा तथावास्तु अत्र तु सर्वेथा निषिद्ध इसर्थः । वदता योगीश्वरेण। एवमग्रेऽपि। उद्धारेति,—"अष्टं व श्रेष्ट"ईस्युक्त इसर्थः । केविनु

६ ख ग. अथ स०। २. क. च व्यवि०। ३ क ज जिति स्थि०। ४ थ एतदा-दि 'तदा' इत्यन्तं नास्ति। ५. च्य० १९४.। ६ थ द. केचनान्यो०। ७ ब तदा सींड्य०। ८. ब. एतदारम्य 'इत्यर्थ' इत्यन्तं नास्ति। ९. प. फ सम्रदितेति। १० भ त्येव सर्व०।

- 4 दर्शितम् । ** एवं च वचनस्यार्थवत्वान समुदायद्रव्यापहारदीषाभावपरत्वम् । **
- 5 ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारदेशिष दर्शितो न कनीयसाम्—'' यो ज्ये-ष्ठो बिनिकुर्वीत छोभाज्ञ् त्न्यवीयसः। स ज्येष्ठः स्यादमागश्च नियन्तव्यश्च राजिभः॥'' 3 ईति वचनात् । ** नैतत् । यतः संभावितस्वातन्त्र्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं बदता ज्येष्ठपरतन्त्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दण्डाधूपिकनीत्या सुतरां

तत्पुनस्तिस्समेरित्यादि ॥ १२६ ॥ स्थितिवचनं निर्विचिकिस्सम् ॥ १२६ ॥

सुबोधिनी

तेषां दोषो नास्तित्येखतत्परामिति व्याचक्षते। तदसदिग्याह—एवं च वचनस्यार्थवस्यादिति। अयमभिप्रायः — पूर्वोक्तरात्या श्रुतसमांशिवभागाविधानमात्रेणेव वाक्यस्य सार्थकत्वा-दश्चतदोषाभावपरत्वं न कल्प्यम् । ततः समुदायद्रव्यापहारेऽपि दोषोऽर्स्तीति । नन्वस्तु दोषः स तु ज्येष्ठस्येव न कनीयसां मतुना तथोक्तत्वादित्याशङ्कते — नतु मनुना उयेष्ठस्यैवेति । विनिक्कवीत तिरस्कुर्योत्—वञ्चयेदिति यावत् । दण्डापूपिकनीत्येति,— वाल्यंमदी

१. ख. ग. घ. रे दो०। २.—९. २१६,। इ. थ. द. अतः। ४. थ. द. घो (ना-स्ति?) इति। ५. प. फ. च. 'तेषां' नास्ति। ६.—९. १०८, ११०.।

दोषो दिशा एव । तथा चाविशेषणैव देषः श्रूयते—''यो वे भागिनं भागान्नुदते चयते'वैनं स, यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते'' इति । ** यो भागिनं भागार्हे भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छति, स भागान्नुन एनं नो- चारं चयते नाशयति दोषिणं करोति ; यदि तं न नाशयति, तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतिति। ** ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो देषः क्षुतः ।

सुवोोधीन

अपूपानां समूह आपूपिकम् ; "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् " हैति उक् ; तथा चौंऽमरः "आपू पिकं शाष्कुलिकमेनमाद्यमचेतसाम्।"ईति आपूपिकं यस्मिन् दण्डे प्रोतं बद्धं ना, स दण्डो यदि चोरेरपहृतस्तदा आपूपिकमपि सुतरामपहृतमिति गम्यते;तद्वत् प्रकृतेऽपि स्वतन्त्रस्य पितृस्था-नीयस्य अधेष्ठस्य यदा समुदायद्वस्यापहारं देषिः, तदा सुतरामन्येषामिति।न केवलं न्यायतः किन्तु वाचनिकोऽपि दोषः श्रृथत इत्याह—तथा चाविदेषिणेत्यादिना। नतु समुदायद्वये स्वस्थापि स्वत्वमस्तीत्यपहारद्शायामपि स्वद्वन्यमित्येव गृह्यते; अतोऽपहर्तुदेषि नात्तीत्य-

बालंभट्टी

दण्डापूिकसंबान्धन्यायेनेत्यर्थः।शेखोति पाटान्तरम्।अपूपानां समृह आपूपिकम्"अिचन्त्र"ईति
रुक्। दण्डस्याऽऽपूपिकं दण्डापूपिकं; तथा च वस्मिन् दण्डे अपूपिकं प्रोतं वद्धं
वा, स दण्डो यदि चोरादिभिरपहृतस्तदाऽऽपूपिकमिप सुतरामपहृतं यथा तद्वद-
त्रापि ज्येष्ठस्य दोषे तेषां सुतरां स इत्यर्थः। तथा च ज्येष्ठादिपदसुपळक्षणमिति
भावः। अत्रार्थे श्रुतिमपि मानत्वेनाऽऽह्—तथा चेति। वै निश्चये। श्रुव्यर्थं प्रतिपा-
दयशुक्तार्थं विशदमाह—यो भागिनिमिति । गृहीतसर्वभागे तदसंभवादस्तीत्येत्तस्वार-
स्याचाऽऽह—भागाहिमिति। भागाशुदते इत्यस्य व्याख्या—भागादिति। तस्य व्याख्या—
भागमिति। भागिनिमत्यस्य यमित्यादिरित्याशयेनाऽऽह—स चेति। चो व्युक्तमे वाक्यार्थ-
कारे इति भावः। संइत्यन्तं द्वितीयं वाक्यम्। ळक्यार्थमाह— नाहोत्यादि ।
तृतीयवाक्यमाह— यदीति । स इत्यस्य चेनातुपङ्कः। आद्यायार्थमाह— तदिति ।
साकाङ्कत्वादाह—तस्यिति। द्वितीयार्थाथमाह—चेति । तत्र तस्या तद्भावं शक्कते—

१. ग. च चैनम्। २. अ० ४. २. ४७. । ३. त. थाहाम०। ४. तृ० स० १५३.। । ५. थ. द. 'दोष' 'इस्यादिः' 'पिदोष' इस्यन्तं नास्ति। ३. प. च. स इस्युक्तं छ०।

9 **अथ साधारणं द्रव्यमात्मनोऽपि सेवं भवतीति स्वत्वबुद्धवा गृह्यमाणं न दोषमावहतीति

10 मतम् । ** तदसत् । स्वत्वबुद्धर्यो गृहीतेऽध्यैवर्जनीयतया परस्वमि गृहीतमेवेति

11 निषेधानुप्रवेशादोषमावहत्येव । ** यथा मौद्गे चरो विपन्ने सदशतया माषेषु गृह्यमा-

सुबोाधिनि

भिन्नायेणाऽऽशङ्कते—अथ साधारणं द्रव्यमिति। यथा स्वस्य स्वस्वं समुदायद्रव्ये, तथा भार गार्हाणामन्येषामित तत्र स्वस्वमस्तीत्यपहारदशायामन्यद्रव्यमित सर्वोत्मनाऽपहतमेव स्या-दिति '' परस्वं न गृह्णीयात् '' इति निषेधकशास्त्रानुत्रवेशादस्येव दोष इति परिहरति— ा तदसदित्यादिना । शिक्षमेवार्थे द्रवियतं षष्टन्यायमुदाहरति— यथा मौद्गे चरी विपन्ने

बालंभद्दी

अथिति | आदिति— जनयतात्विर्धः । समुदायद्रव्ये स्वस्थापि स्वःवसस्यात् अपदारदशायामिप स्वद्रव्यभित्येव प्रहणेनापहतुँदोंषो नेति भावः । वर्जेति,—
परस्वत्वस्यत्यादिः। यथा तत्र स्वस्वत्यं तथाऽन्येपामिप तद्स्येवेति तस्य वर्जनासंभवात् तदशायामन्यद्रव्यमिप सर्वथाऽपहृतमेवेति । निषेषाश्च बळीयांस इति न्यायेन "परस्वं न गृह्णीयात्" इति निषेषशाखानुप्रवेशादस्येव दोष इत्यायेः । अत्र दाह्याय दृष्टान्तत्वेन षाद्ययायमुपन्यसित—तथेति । षष्टि तृतीयपाद्षद्याधि। अत्र दाह्याय दृष्टान्तत्वेन षाद्ययायमुपन्यसित—तथेति । षष्टि तृतीयपाद्षद्याधि। अत्र दाह्याय दृष्टान्तत्वेन षाद्ययायमुपन्यसित—तथेति । षष्टि तृतीयपाद्षद्याधि। करणसूत्रं "विप्रतिषिद्धं चाविशेषण हि तच्छुतेः" इति । वित्र "अयित्या वे माषाश्चणकाश्च कोद्रवाः" इति श्रूयते।अत्र संत्रयः—"माद्रं चर्रु निर्वपेत्" इति विहित्तमुद्रामावे भितिनि
। धित्वेन माषा प्राह्या न वेति । तत्र पूर्वपक्षः— मीद्यमावे नीवाराः इव तद्भावे ते प्राह्यास्तर्वेन वातिसाद्वयामावेऽप्यवयवसाद्वयात् ; यत उक्तिनिषेषो माषादिरूपेण प्रहणे प्रवर्तते, न तु
मुद्रावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमाषाद्यवयवरूपेणः अतः प्रतिनिष्ठित्वमेविति। सिद्धान्तस्तु—माषादिजातीयस्य सर्वाध्माय अत्रिमाध्यवया वर्षाः एवः तस्माद्यातिनिष्ठित्वेत ते न प्राह्या इति ।] तदेतदिनिभेत्य तत्र तावदिष्ठरुत्वाद्यं सङ्गुह्याऽऽह—मौद्रे

इति, — विकादे "मुद्रादण्" हर्स्यण् । विपन्ने नष्टे पुनस्तद्देष्टं इति श्रेषः ।

१ ग संभवः । २. क. बुद्धपाद्यग्रहीतीः । ३. स्थ.ग. च. पि वर्णे० । ३. अ०३.४.२५.।

णेषु ''अयाज्ञिया वे माषाः" इति निषेधो न प्रविद्याति—मुद्रावयवबुद्धया गृह्यमाण-त्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेषु अवर्जनीयतया, माषावयवा अपि गृह्य-न्त एवेति निषेधः प्रविद्यत्येव इति राद्धौन्तिनोक्तम् ।

सुबोधिनी

इत्यादिना ।] * पष्टतृतीयपादाधिकरणं "प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छृतिः" इति ।

*["अयज्ञिया वै मापाश्चणकाः कांद्रवाः" इति श्रूयते । तत्र संसयः—"मौद्धं ।

*["अयज्ञिया वै मापाश्चणकाः कांद्रवाः" इति श्रूयते । तत्र संसयः—"मौद्धं ।

चर्स निर्वपेत्" इत्यस्ति ; तत्र मुद्गामावे प्रतिनिधित्यंन मापा प्राह्मा न वेति । पृर्वपश्चस्तु—श्रीह्माद्यभावे नीवारा इव मुद्राभावे मापाः प्रतिनिधियाः । नतु "अयक्रिया वै मापाः" इति निषेधां प्रतिनिधिया मापा इति चेत्र । मापादिरूपेण हि तत्र निषेधां न तु र्मुद्रावयवोपादानेनावर्जनीयतया प्राप्तमापाद्यवयवादिरूपेण,
अतः प्रतिनिधियो इति । राद्धान्तस्तु—मापादिजातीयस्य हि सर्वात्मना यक्तसाधनस्यं निरस्तम् "अर्थाञ्चया वै मापाः" इत्यनेन साधारण्येन श्रुतेः; अतो नान्तरीयका अपि मापावयवा वज्यौः । तस्मात् प्रतिनिधित्येन मापा न प्राह्मा इति।] अन्ययोजना स्वेवस्—अधिकरणस्थं पूर्वपक्षं सङ्गृद्ध दर्शयति—यथा मौद्गे चराविति । अयमर्थः—मौद्गे चरो नष्टे

मुद्राभावे मुद्रसद्शतयां मापेषु गृह्यमाणेषु "अयज्ञिया वै मापाश्चणकाः कोद्रवाः" इत्येतिक्षप्रश्नामां न प्रविन्नति, निषेधो नास्ति—यतो मापेषु मुद्रावयवाः सन्ति, तक्षस्थितमुद्भावयवबुद्धयेव माषा गृह्यन्ते न स्वरूपेणेति । सिद्धान्तं सङ्गृद्ध द्श्वयति—मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेषु
अवर्जनीयतयोति। अयमाशयः—"अयज्ञिया वै मापाः" इत्यनेन सामान्येन मापाजातिर्विषध्यते । अतो मुद्रावयवबुद्धया गृह्यमाणेण्विप मापेष्ववर्जनीयतया निषदमापजातीयाव-

बालंभड़ी

मुद्गेति माषाध्यवयवानां तद्वयवसाध्ययेन तद्वयवद्युद्धयेव प्रहणाब स्वरूपेणस्यथेः । अथ सिद्धान्तमाह—मुद्गेति ''अयज्ञियाः'' इति सामान्येन मापजोतिनिषेषात्त-हुद्ध्या गृह्यमाणेष्वपि तेषु अवर्जनीयतया निषिद्धमापजातीयावयवा अपि गृह्यन्त एंबेति निषेषप्रसर एवेस्यर्थः । उक्तन्यायोऽत्रापीति दर्शयम् तन्मतस्रण्डनमुपसंहरति—

क. च. राह्यान्तेनो ० । २. जै० ६ . ३. २० । ३ थ द. घसंभवात्र । ४. थ. द. गाद्यवयवादा ० । ७. प. फ. माषजातिमसर । ब. माषजातिनिषेश्रसर ।

1

2

12 ** तस्माद्रचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहोरे दोषोऽस्येवेति स्थितम् ॥ १२६ ॥ ** द्रशामण्यायणस्य भागविशेषं दर्शयस्तस्य स्वरूपमाह—

अपन्नेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः स्रतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

**''अपुत्रां गुर्वनुज्ञातः'^{११}ईत्याद्युक्तैविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे पॅरस्य

समविभागप्रतिपत्त्यर्थमौरसानां विभागधर्मः; तद्मावे तु अपुत्रेण परक्षेत्रे

इत्यादि ॥ १२७ ॥

सबोधिनी

यवा अपि गृह्यन्त एवेति निषेधशास्त्रप्रवेशोऽस्तीति । उक्तं न्यायं दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिप्रायतो दर्शयक्षेकदेशिमतनिराकरणमुपसंहरति - तस्माद्वचनत इति ॥ १२६ ॥

बालंबदी

तस्मादिति । वचनं — "यो वै" इत्यादि ; न्यायः—षाष्ठः । एतेन परस्व-त्वज्ञानपूर्वकं स्वत्वहेतुं विना स्वस्वत्वारोपकत्स्तेन इति छोकप्रसिद्धोऽर्थः । न च नेदं मम इदं प्रकायमिति विवेकः -- दृष्यास्याविभक्तत्वात् । तथा चात्र साधारणधने तदसंभ वादिदमयुक्तामिति प्राच्योक्तमपास्तम्-मन्वर्थाज्ञानात् । प्रच्छन्नं वेति कातीयस्तेनलक्षणे द्रव्ये प्रसंबन्धमात्रं विवक्षितमिति न तद्विरोधः । अन्योन्येतिवचनवलात्त्रथा इति तु न-तस्यान्यार्थःवस्योक्तःवात्। एतेन कातीये परशब्दात् स्वीयःवव्यवच्छेदेनैव तत्स्वःवापगम इत्यपि तदुक्तमपास्तम् ॥ १२६ ॥

यर्थापूर्वश्रुते सङ्गत्यभावादाह्-द्र्यामुध्येति,-तथा च तस्य पूर्वभागापवादभूतभागवि-शेषोपयोगित्वमेव पूर्वसङ्गतिशित भाव: । धर्मत:, शास्त्रत:-अस्य शाब्दार्थं तावदाह-अपुत्रामिति,--''अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवर: पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृता-भ्यक्त ऋतावियात् ॥ आगर्भसंभवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् । अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः॥'' इँति आचाराध्याये विवाहप्रकरणे मूळोक्तविधिनेत्यर्थः।

१. ख. सिद्धम् । क. उ. च. छ. दर्शितम् । २. आ. ६८. । ३. क. त्युक्तः । ४. ख. ग. परभा० । ५. द. इदं प्रतीकं नास्ति । ६. प. फ. यथाश्रुते । भ. यथापूर्वेश्रुते । ७. आ० ६८, ६९.।

भायीयां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्रः उभयोबीजिक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदाता च धर्मत इति।** अस्यार्थः--यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रो-ऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृको द्वयासुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी पिण्डदाता च । ** यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवछं क्षेत्रिणः पुत्रार्थ प्रयतते, तदा तदुःगनः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवैति न बीजिनः । स च न नियमेन बीजिनो रिक्थहारी ।पिण्डदो वेति ; यथोक्तं मनुना — ''क्रियाम्युपगमात्क्षेत्रं बाजार्थ यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बाजी क्षेत्रिक एव च।।'' इति ।

सबोधिनी

''अपुत्रेण परक्षेत्रे''इस्रस्य"उभयोरप्यसी''इस्यस्य च प्रस्युदाहरणं दर्शयितुं तारपर्या-र्थमाह - इत्यस्यार्थ इस्यादिना । इति शब्द एवं शब्दार्थी वक्ष्यमाणाभिष्रायः । तदिदानी प्रस्युदाहरणमाह—यदा तु नियुक्त इति । उक्तार्थे मनुवचनं प्रमाणयति —यथोक्तं

वालंभद्दी

स्त्रमन्वाद्यनुरोधेनात्र विशेषोऽयम् । भार्यायां पाणिप्रहणयोग्यायाम् । साकाङ्कल्वादाह— गुर्विति । अपिनैष्फल्यं सूचयन्नाह—उभयोरिति । इत्यस्यार्थः इत्यस्य शाब्दोऽर्थः । नन्वे-तावताऽपि द्वथासुष्यायणपदानुक्तेः कथमस्य तत्त्वमित्याशंकायामपुत्रेणत्यादिस्चितं तत्त्वमेव रिक्थहरणादौ निमित्तं नान्यदिति तत्सूचितं छामुख्यायणस्वमिति प्रतिपादयन् अपुत्रेणेत्या-देः प्रत्युदाहरणं च दर्शविष्यन् तात्पर्यार्थमाह—यदाऽसाविति । तथा च " इत्यस्यार्थः" इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनात्राऽप्यन्वय इति एवं वक्ष्यमाणोऽस्याभिप्रायार्थ इत्यर्थः। अपि: स्पष्टार्थः । एवमधेऽपि । पुत्रार्थे—पुत्रोत्पत्त्यर्थम् । स इति—यत इति शेषः।तस्यैव व्याख्या—द्वयामुच्योति।अत इति शेषः। प्रत्युदाहरणमेवाऽऽह—यदीं त्विति।अन्नापि विशेष-साह—स चेति, —अद्वयासुष्यायणश्चेत्यर्थः। तदानीं पुत्रसत्त्वेतद्भावेन तद्भावेऽप्यनन्तरं तन्नाशादन्यस्याधिकारिणोऽभावात्तदा अयमेवाधिकारीति स्चियतुमाह-ानियमेनेति । वा चार्थे । मुळानुक्तं विशेषं कथयितुमुदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्मनुसंमितिमाह —यथोक्तिमिति । तत्राऽऽग्रे तामाह - क्रियेति । यद्विशेषकथनार्थं मन्किः, तस्य प्राधान्यं सूचयन् सप्रतीक-

ख. च. वतीति । २.— ९. ५३. । ३. भ. भावेष्य (१) उदाहरण० । Cole.: Ch. I, Sec. x, §§ 2-4.

5 ** क्रियाभ्युपगमादिति अजोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरापि भवत्विति संविदङ्गीकरणाद्य-रुश्चेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजावपनार्थे बीजिने दीयते, तज्ञ तिस्मन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य 6 बीजिक्षेत्रिणौ भागिनौ स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः । ** तथा—-''फलं त्वनिम-सन्धाय क्षेत्रिणा बीजिनां तथा। प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामधों बाजाचोनिवर्क्षपेसी॥'? इति ।

सुबोधिनी

मनुना क्रियाम्युपरामादिति । पूर्वोदाहृतं मनुवचनं न्याचष्टे-अत्रोत्पन्नमपत्यमित्यादिना । अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरिति यदा प्रतिज्ञा नास्ति, तदा क्षेत्रिण एव तद्पत्यं नोभयोरित्य-मुमंशं मनुवचनेन द्रवयति –तथा फलंत्वनभिसन्धायेति । क्षेत्रिणां बीजिनां वा मध्येऽ-न्यतमेनापि फलमनभिसन्धाय तथा तथेत्यनेन परक्षेत्वे यद्पत्यमुत्पाद्यते इति

बालंभद्दी

धारणिमदं व्याचरे—क्रियेति । एवमभेऽपि । अत्र क्षियापदिविवक्षितं संविरस्वरूपमाह्यः अज्ञीत्पेति।अत्र,—क्षेत्रे । उत्पन्नम्—उत्पत्स्यमानम् । संवित्—प्रतिज्ञाः पञ्चम्यन्तार्थोऽयभिन्याह—अङ्गीकरणादिति। क्षेत्रस्वामिनेति,—विद्यमानेऽपि तस्मिन् षण्डस्वाभिप्रायभिदम् । इदमिप स्वरीत्येव अन्यथा स्विद्मुपळक्षणमिपे बोध्यम् । वीजार्थमित्यस्य व्याख्या—वीजाविति । अर्थादाह—वीजिने इति। यदस्वदाकाङ्कृत्वाच्छेपेणाऽऽह—तिमिन् क्षेत्रे इति। तस्र स्वर्यय्याभाह —उपत्रस्पापत्यस्येति। तत्र इहेत्यस्य शास्त्र इत्यर्थः । तत्र प्रयोगस्याऽऽध्याचतुत्ररोधेन स्वयमपि तथैवाऽऽह—वीजीति । भागिनो हत्यस्य यथाश्रतार्थासभवा दाह—स्वामिनाविति । द्वितीये तामाह—तथिति । तुः-उक्तवेळक्षण्ये ब्युक्कमे च । निर्धारणे पर्धाद्वयम् ; अत एव बहुवचनम् । उदाहरणान्तरिववक्षया तथिति,—अनेन तदर्थे दीयते यक्तत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते इत्यस्याध्याहारः । तथा च क्षेत्रिणां वीजिनां च मध्ये अन्यतमेनाऽपि फळमनमिसन्धांय यत् क्षेत्रं तेन तदर्थे दीयते, तत्र च तेन यदपत्यमुत्पाद्यते, सोऽपत्यस्त्पोऽपः क्षेत्रिणामेव । तत्र हेतुः— " बीजावीनिर्वर्शयसी " इति । तत्र हेतुः— प्रत्यक्षिति, — तथा छोके इदयत इत्यर्थः । फळमत्र संविद्यपित्याह—

९. ५२. । २. त. भग० । ३. स. 'अत्र' आरम्य 'क्षितम्' इत्यन्तंनास्ति । ४. ब य तु यत् । ५. ब. वनीयसी ।

** फलं त्वनभिसन्धायेति अत्रोत्पन्नमपत्यमार्वयोहभयोरस्वित्येवमनभिसन्धाय 7 परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव ; यतो बाजाद्योनिर्वर्लीयसी---गवाश्वादिषु तथा दर्शनात् । **अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव। इतरस्य नियोगस्य 8

सुबोधिनी

पूर्वोक्तमनुषज्यते सोऽपत्यरूपोऽर्थः क्षेत्रिणामेव । अत्रोदाहरणान्तरिवक्षया बहुवचनं वार्षिनां क्षेत्रिणामिति । तत्र हेतुः " बीजाचोनिर्वरुगियसी" इति । प्रस्पक्षं प्रस्यक्षेण इस्यतः इस्ययः । पृवं स्ठोक्रयोजना । विशेषाधैस्तु निवन्ध प्रैव स्पष्टः । इत्तरस्य नियोगस्येति—विवाहिताविषयनियोगस्येल्थः । नतुः " देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यक्त्तिनुक्तया ।" इस्यादिकेन मनुवचनेन विभवानियोगस्य विहित्तस्वात् " नान्यस्मिन् विभवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभः । " इस्यादिकेन च तक्षियोगस्य नियद्व- । स्त्रीयान्त्रवाद्वाक्षिया विभवानियोगस्य विहितस्वात् । स्त्रियोगस्य विश्वन्ति । । स्वर्यादिकेन च तक्षियोगस्य नियद्व-

बालंभद्दी

१. क. आवयोरास्वि । २ क. ख. घ. सीति । ३. त. 'एवस्पष्टः 'नास्ति । ४. त. त्वाद्धा(?) । ५. ल्योऽस्तीत्या । ६.—९. ५४, ५५. । ७. म० ९. ५१. । ८. व. फल्लिति । ९. व. मुक्तम् । १०. व. सन्धिल । ११. म. चरन्यो एवं मृलोक्तमर्थेम् एवं स्वमत ।

मनुना निषिद्धत्वात् — " देवराद्वा सिपण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया । प्रजिप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥" ईत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधाति—"नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्य-स्मिन्दि नियुज्जाना धर्मे हन्युः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते कचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं द्विजीहं विद्वाद्विः पशु-

बालंभद्दी

वाऽऽह—देवेत्यादिना साधव इतीत्यन्तेन। तन्नाऽऽदी तस्या नियोगमाह—देवरादिति,— तत्सकाज्ञादित्यर्थः। सम्यक्--यथाज्ञास्त्रम्। ईस्तिता पुत्ररूपप्राप्तन्या। क्ष्मे सति अनेनाऽऽ-पदुक्ता। तस्य नियोगमाह—विधेति। वाग्यत:—मौनी। निश्चि गच्छन्,-सन्नेकमित्याद्यर्थः। अत्र मेधातिथिः-सन्तानशब्देन पुत्रः-कार्यक्षमःवात्; अनेनाऽऽपदुक्ताः; अत एव--''ज्येष्टो यवीयसो भार्यो यवीयान् वाऽम्रजस्त्रियम् । पतितो भवतो गत्वा नियुक्तावष्यनापदि ॥ '' ईत्यनेन मिथो भार्यागमने ज्येष्टानुजयोः पातिलमनापदि सत्यपि नियोगे पूर्वमुक्तम् । नियुक्तया अपत्योत्पादनेऽनुज्ञातया गुरुभिः; तथा स्मृत्यन्तरोत्तेः। सम्यगित्यनेन वक्ष्यमाणघताभ्यक्तादि-नियमानुवादः। गन्तब्येति, — विधौ कृत्यः। ईप्सिताशब्देन कार्यक्षमतामाह। तथा च दुहि-तर्यन्थबधिरादौ च जाते पुनर्नियोगोऽनुष्टेयः। विधवाग्रहणमतन्त्रं क्वीबादिरूपे पत्यौ जी-वत्यपि एष एव विधिः; यतो वक्ष्यति-''नियुक्तौ यो विधि हित्वा वर्तेयातां तु कामतः। ताबुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागगुरुतल्पगौ ॥ " ईति । निशीति, प्रीत्याद्यालोकननिवृत्त्यर्थम् — वचनान्तरेणैव दिवोपगमप्रतिषेघात् । पूर्वविहितनियोगप्रतिषेधमाह — नान्यस्मिन्निति पितिभिन्ने इस्यर्थः। नोद्वाहिकाति,--पूर्वशेषोऽयमर्थवादः। विवाहकर्मणि तत्र तत्र एवं मन्त्र-प्रयोगः-''अर्थमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत'''या पत्या जरदृष्टिः'' ''मया पत्या प्रजावती'' इति। नैवं श्रूयते मया अत्र नियुज्यसे ततो जनयेति तादशमन्त्रग्रहणेन मन्त्रार्थवादा अपि नै-वं विधाः सन्तीति दर्शितम् । तदेवाऽऽह—न विवेति । अयमिति,—अयमप्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेषशेषः । अविद्वद्भिः --सम्यक् शास्त्रमन्त्रिलङ्गाधनाभिन्नैः । अयं पृशु-

१.—९. ५९, ६०.। २. ग. घ.ज. एवं। ३ म० ९.—५८.। ४. म० ९.—६३।

धर्मो विगहिंतः । मनुष्याणामिप प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासित ॥ स महीमखिळां मुझन् राजिषम्बरः पुरा । वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥ ततः प्रमृति या मोहात् प्रमीतपितकां स्त्रियम् । नियोजयत्यपर्यार्थे गर्हन्ते तं हि साधवः॥ ११३ हैति । किन च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकस्प इति मन्तव्यम्—नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् ; 9

सुबोधिनी

न च विहितप्रतिषिद्धत्वादिति ।*[समयोहिं विकल्पः अत्र च''अन्यस्मिन् विनियुक्षाना धर्मे हन्युः सनातस्।"इति नियोक्तृनिन्दाश्रवणाश्चिषे च तद्भावाञ्चसमता विधिनिषेष्वयोः; अतो न विकल्पः।]*पोडशिप्रहणाग्रहणाग्रहणयोस्तु उभयत्र निन्दाश्रवणात् समस्वेन ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इस्यिभग्नायोणाऽऽह—नियोक्तृणां निन्दाश्रवणादिति । नतु ''तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः। '' ईति विवाहस्य विद्वितत्वेन सा भार्या स देवर एव पतिरिति दाग्यस्यस्म

बालंभट्टी

वैमे: विगहित: अध्यन्तगाहित: ।मनुष्याणामिपि प्रोक्त: -प्रवितित:। सोऽपीदानीन्तनो न अनादिरित्याह — नेने राज्यं प्रशासतीति, — राष्ट्रं पाल्यित सतीत्वैंथं: । हिनेहि विहक्षिरिति
पाठे विगहितीऽपि विहक्षिः सनुष्याणां प्रोक्तः पद्मनामेष धर्मों — मातृस्त्रीगमनं नामः ; स च
प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये इत्यर्थं: । तदेवाऽऽहः — स महीमिति । मुझन् — पाल्यप् । ननु
राजापित्रवरस्याखिलमहीपालकस्य कथं तत्करणमत आह — कामोपिति , — कामेनोपहता चेतना यस्येत्यर्थः । स्पष्टार्थम् अर्थवादमाह — तत हति । मेधातिथिमतं खण्डयति — नेति । अयं हि तदाशयः — नान्यस्मिन्नित निषेषो मृतभर्तृकाया एव न
स्त्रीवादिजीवत्यतिकायाः; तेन भिन्नविषयत्वमिति न — सन्तानिष्छेदस्य निमत्तत्य तत्र
अवणेन तस्योभयत्र तृत्यत्वत् पृताक्तादिनियमस्यापि तत्र्राँऽऽपत्तेश्चःत्वया च विधिवन्नियेऽपि
विध्ववाम्रहणस्यातन्त्रत्वेन निषेषस्याविशिष्टस्वेन ''देवराह्र।''ईस्यादिविधेः 'नान्यस्मिन् '' हैति
निषेषस्य चैकविषयत्वलामेन षोडिशिम्रहणाम्रहणविद्वक्रस्य । अयमि अपत्योत्पादनविधेनित्यत्वे वोष्य इति । नियोक्त्गणामिति — अयमाशयः — ''तुस्यार्थास्तु विकल्परन् ''
इस्युक्तेः समयोविक्तस्यः अस्य तु ''अन्यस्मिन् हि नियुक्तानाः'' हैति तेषां निन्दाअवणान्निषे
ध च तद्भावान्न समता विधिनिषेषयोः। कि च ''वृत्रेणलोकान् जयति'' हर्ष्यवमादिकल्लः

१. क. त्यार्थे तं विग्रहेन्ति साधवः । २.—९. ६४ — ६८. । ३. स० ९. ६४. । ४. स० ९. ६९.। ५. ब. धर्मस्सन्नत्यन्त० । ६. प. फ. ब. स्यर्थः तदेवाऽऽह । ७. प. ब. तत्र भावापत्तेश्च । ८. स० १. ५९. । ९. स० ९. ३६७.।

स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुँदेाषश्रवणात् ; संयमस्य प्रशस्तवाच ; यथौ मनुरेव—
" कामं तु क्षपयेहेहं पुष्पमूलफलैंः क्रुमैः । न तु नामाऽपि गृह्वीयापस्यौ प्रेते परस्य
तु॥" हैंति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिच्य " आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी । यो धर्म एकपत्नीनां काङ्कन्ती तमनुत्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि
कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुल्सन्तितम्॥ मृते मर्तिर साच्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ अपत्यछोभाचा तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते।सेह निन्दामवाग्नोति परछोकाच हीयते॥"ईति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति ; तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकस्य इति न युक्तम् ।

** एवं विवाहसंस्कृतानियोगं प्रतिषिद्धे कस्तिर्हं धर्म्यो नियोग इस्यत आह—"यस्या

बालंभड़ी

अपस्योत्पादनविधिस्तथा चासत्यपत्ये तत्कार्यस्योर्द्धदेहिकादेरुपकारस्याभावात् भावाद्भिन्नफल्टनम् ; अतो न विकल्पः। षोडशिग्रहणाँदी तुभयत्र तन्निन्दाया अश्रवणाद्ङ्गभूय-स्वेन फलभूयस्वेऽपि प्रधानकार्यसिद्धावविशेषाच समस्वेन तयोविंकल्पः इति। तत्र नि-न्दायाः प्रागुक्तत्वेन संयमप्राशस्ये मनुसंमतिमाह—यथा मनुश्चेति,-निषेधतीत्पन्नान्वयः। अत एवाऽऽह इत्यपपाठः। द्विविधमन्याश्रयणं-जीवनार्थं स्वर्गफळपुत्रार्थं च;तत्राऽऽद्य आह— काममिति, — यथेच्छमित्यर्थः । क्षपयेत् — क्र्यांकुर्यात् । पुष्पेति, - अबहुप्रँकृतित्वादेकवत् न । शुभै: इत्यनेन निषिद्धानिरासः । नामापीति,--आश्रयणादिकन्तु दूरापास्तमेवेति भावः। द्वितीये आह - आसीतिति, --आङ् मयीदायाम् अनेन नैष्ठिकवतमुक्तम् । श्लान्ता--क्षमावती । नियता--संयता । एकपत्नीनाम्-एकपतिकानाम् अरूप्ययीदानाम् । अनुत्तमं- सर्वेत्कृष्टम् । नैष्टिकत्वादेव दद्यान्तं वक्तुं वृत्तमाह-अनेकेति।कौमारोति,--बाल्यादारभ्य तहतचारिणामित्यर्थः । अत एव तत् दृष्टान्तेन दृष्टयति---मृत इति । व्यवेति _विना मध्ये विच्छेदाभावः सूचितः । स्वर्गमिति — सूर्यामिति पाठान्तरम् । अचिरादि-मार्गप्रदर्शकम् । एवं संयमस्य प्राशस्त्रमुक्ता तद्दोषमाह-अपृत्येति। भर्तारं-स्तं जीवन्तं च । इह —भूलोके । तत्खण्डनमुपसंहरति —तस्मादिति । एवम् — उक्तप्रकारेण । धर्म्य इति-धर्मादनपेत इत्यर्थः । अन्यथा तत्कथनस्य निर्विषयत्वापत्तेरिति भावः । आहेति, — मनुरेवेति भावः । अत्र सर्वत्र वर्तमानस्वं स्वव्यवस्थाकालापेक्षया

Cole.: Ch. I, Sec. x, §§ 9-10.

१. क. बहुशो दो० । घ. बहुदोषत्वश्र०। २. ख. ग. घ. ज. यथाऽऽइ । अत्र व्याख्यानात् 'मृतुश्च' इति पाठोऽचगम्यते । ३. — ५. १५७. । ४ — ५. १५८. — १६१. । ५ प. फ. दौ उभयनि० । ६. च. कृशं कु० । ७. प. फ. च. ०इकृति० ।

ष्रियेत कन्याया वाचा सत्ये क्वते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ यथाविष्यभिगम्यैनां ग्रुक्कवस्त्रां ग्रुचित्रताम्।भिथो भजेताऽऽप्रसवात्मक्वत्सकृटतावृत्ते॥" इति ।** यस्मै वाय्दत्ता कन्या स प्रतिप्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरिख्यसादेव वच्चनाद- 1 वगम्यते । तस्मिन्प्रेते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत् । यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन वृताम्यङ्गवाङ्नियमादिना ग्रुक्कवस्त्रां ग्रुचित्रतां मनोवाक्कायसंयतां मिथो रहस्यागर्भप्रहणात् प्रत्यूत्वेकवारं गच्छेत्। ** अय च विवाहो वाचनिको वृताम्यङ्गादिनियमवत्, नियुक्ताभिगमनाङ्गमिति न 12

सुबोधिनि

स्पत्तेस्तदुस्पन्नः पुत्रस्तयोरीरसः एव स्यादिस्याशङ्कवाऽऽह—अयं च विवाहो वाचनिकः इत्या-दिना।*[अयमभिसन्धिः-नियुक्तीभिगमने यथा घृताभ्यङ्गादिकमङ्गं विधीयते,तथाऽयं विवाना 12 बालंभडी

Cole.: Ch. I, Sec. x, §§ 10-12.

13 देवरस्य भार्यात्वमापादयति । **अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भवति , न देवरस्य ; संविदा तृभयोरपि ॥ १२७ ॥

सुबोाधेनी

13 होऽपि नियुक्ताभिगमनेऽङ्गं न स्वतन्त्रतया प्रधानकर्म येन दाम्पत्यप्रसङ्गः।] * *[अत एव नोभयोगौरसः पुत्रः: अपि तु क्षेत्रज एव क्षेत्रस्वामिनः " अत्रोत्पन्तमपत्यमावयोः " इति प्रतिज्ञाया अभावे ; सत्यां तुं प्रतिक्षायामुभयोगिप पुत्र इति] *॥ १२७॥

बालंभद्दी

ङ्गादिकमङ्गरवेन विधीयते, तथाऽयं विवाहोऽपि नियुक्ताभिगमने अङ्गं न स्वातन्त्रयेण 12 प्रधानकर्स येन दांपत्पप्रसङ्गः * [पुनर्भूत्वाद्डाया भार्यात्वासंभवात् ;] * अत एव तद्ये मनुः " न दस्वा करमचित् कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः । दस्वा पुनः प्रयच्छन् हि श्रामोति पुरुषानृतस्॥''हैि।पुरुषो मनुष्यः तस्य हर्णे यत्पापं तत्तस्य भवतीलर्थः।* तथा च दानाभावे कथं भार्यात्वमतो न स औरसः पुत्रः, अपि तु क्षेत्रज एव क्षेत्र स्वामिनः सम्विद्भौवे; तत्सत्वे तूभयोरिय।] "तन्नापि बीजिन: ओरससमी नौरस: इत्यवे स्फुटीभविष्यतीति भावः।तदाह---अत इति । आगर्भप्रहणादित्युक्तेः सङ्गद्गमनोपदेशाच यस्मै वाग्दत्ता तद्पत्यं भ-। इत्थमाचार्यमतं प्रतिपादितम् - अत्रापित्यादिना उभयो-वतीति कुछकभट्टः रपीत्यन्तेन । यद्यप्यत्र तत्वे नोक्तं किन्तु सामान्येन ; तथाऽप्याचाराध्याये स्व-यं स्पष्टं तथैवोक्तमिति तथैव बोध्यम्॥ वस्तुतस्तु नेदं युक्तम्। " अद्गिश्च वाचा दत्तायां च्रिये-ताऽऽदी वरो यदि । नच ती दंपती स्थाताम क्रमारी पित्ररेव सा ॥" ईति वासिष्टविरोधा-पत्तेः। 'न च मन्त्रोपनीता स्यातु''इति तृत्वियपादे पाठान्तरं 'क्रमारी प्रनरेव सां' इतिचतुर्थपादे। मन्त्रोपनीता-पाणिप्रहणजन्यमनत्रसंस्कारवती। किं च वाग्दानोत्तरं वरे देशान्तरं गतेऽपि हि विशेषो नारदेनोक्तः स विरुध्येत--" प्रतिगृह्य त यः कन्यां वरो देशान्तरं वजेत् । त्रीन् ऋतुन् समितिकस्य कत्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥ खीपुंसयोस्त् संबद्घाद्वरणं प्राग्विधीयते । वरणाहरूणं पाणे: संस्कारोऽपि विचक्षणै: ॥ तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।" इति। परिगृह्य वाचा दत्तां स्वीकृत्य। संवर्ष्त्तरे सतीति पाठान्तरम्। स्त्रीपुंसयोः संसर्गात् प्राक त्रितयं क्रियते वरणं,पाणिग्रहणं,सप्तपदीप्रक्रमश्चेति। तडा वरणं नाम वरस्य संप्रदानःवाय कन्यादात्रा प्रार्थमं तदेव च वाग्दानम् । एवं स्थिते तयोः पाणिग्रहणसप्तपँदीप्रकमयोः पूर्व-भावि यद्वरणं, तद्वियतमनियामकामत्यर्थः-तयोरेव भार्यात्वोत्पाद्कत्वादिति सावः ।

र. त. 'तु' नास्ति । २.—९.७१. । ३. प. ब. भावे इत्थमा० । ४. (१)। ५.—१२. २४, २, ३. । ६. भ. 'संव०' आरस्य 'न्तरम्' इत्यन्तं नास्ति ।

बालंभट्टी

अत्र मनुरनुपद्मेव स्फुटीभविष्यति । वरणस्यानियामकत्वमपि पूर्ववरस्य दोषे स त्येतेति । इदं च माधवीये स्पष्टम्। एनदेकवाक्यतयेव माधवेन-"वर्शयःवा त यः कश्चित् प्रणद्येत पुरुषो यदा । रक्तागमांस्थीनतीत्य कन्याऽन्यं वर्यत्पतिम ॥" हैति कात्यायनोक्तं प्रणक्येत देशान्तरं गच्छेत - अन्यथा प्रतीक्षावयर्थ्यापत्तेः इत्येवं व्याख्यातम् । वरमिति पाठान्तरमें । इत्थं एतदेकवाक्यतयोक्तनारदीये ऋतुपदेन रजीदर्शनमेव न तु कालः; एवं च ''संबन्सरे सति''इति पाठान्तरमयुक्तमेवेति बोध्यम्। मन्त्रोपनीता-पाणग्रहणमन्त्रजन्यसंस्का-रवती । तथा च पाणिप्रहणादिकं विना वान्दानिमवाऽद्विरिप दानं न भागीत्वोत्पादकिम-त्यर्थः । क्रमारी पितः । अन्यस्मै यादशसंबन्धेन पित्रा विवाह्यते तादकपितसंबन्धवती : तथा चन तस्या वैधव्यम् । एतत्परमेव यमवान्यं पूर्वाध्याये उक्तम् । तथाच पराशरोऽपि-"नष्टे सृते प्रविजते क्कीवे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापःस नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥" ईति। वाग्दानानन्तरं पाणिप्रहणात् प्राक् पतौ - संभावितौत्पत्तिकपतित्वे प्रवेस्मिन्वरे नष्टे सति लक्षणया द्रदेशगमनेनाऽपरिज्ञातवृत्तान्ते सतीत्वर्थः। एवं दुष्टे पूर्ववरे वाग्दत्ताऽपि वरान्तराय देयेत्यपि सिद्धम्। एवं च वाग्दत्ता,मनोदत्ता, अग्निपरिगता,सप्तमं पदं नीता,मक्ता,गृहीतगर्भा, प्रसता चेति सप्तविधा पुनर्भः; तां गृहीत्वा 'न प्रजा न धर्म विन्देत् ''इति बीधायनोत्तः वाग्दत्ता-मनोदत्तयोर्निषेधः पूर्ववरस्य निर्दोष्ये स्रति बोध्यः अत एव नारदः - " दत्तां न्यायेन यः कन्यां वरमन्यं ददाति ताम् । अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्डयस्तत्र चोरवत् ॥'' इँति तत्रैव दण्डं विधत्ते। प्रदर्गनं स्वामित्वहेतुनं तु वाग्दानं; तथा च मनुः-- 'मङ्गलार्थे स्वस्त्ययनं यज्ञस्ता-सां प्रजापते। प्रयुज्यते विवाहेलु प्रदानं स्वास्यकारकर्म् ॥ पाणिग्रहणिका मन्ता नियतं दार-लक्षणम्। तेषां निष्ठा त विज्ञेया विद्वादिः सप्तमे पदे॥" ईति। स्वस्त्ययनं कुशलेन कालातिवा-हनहेतुत्वात कनकथारणादि, "स्वस्ति भवन्तो बुवन्तु" इत्यादि च यत्।यश्च प्रजापतिदेवताको वैवाहिको होमस्तत्सर्वम् मङ्गर्लीर्धे अभिमतार्थसिद्धिमङ्गरुं तद्धीम् निष्ठा भौर्यात्वसमाप्ति-रूपा। प्रतिगृह्य वाग्दानेन गते वरे ऋतुलयप्रतीक्षणादिकं मुख्यप्रागुक्तकालादृश्वेमपि दत्ताया अदीयमानस्वविषयकमेव- ''गम्यं स्वभावे दातृणाम्'' ईर्रेयाधेकवानयस्वात् , तसाद्वाग्दान-स्थळे उक्त एव प्रकारभेदः। "अपुत्रो गुर्वेनुज्ञातः" हिति " अपुत्रेण परक्षेत्रे" इति च मुछं विवाहिताविषयमेव : तथैव च न्याख्यातं न्याख्याता : मनुक्तानियोगोऽप्येत-द्विषय एव : अत एव तत्र विधवापदोक्तिस्वारस्यम्। "नान्यस्मिन्"दृति निषेधस्त देवरसिप-

Cole.: Ch. I, Sec. x, § 13.

^{9.} ब. वेतीति । २..... । ३. ब. न्तरमयुक्त० । ४ प. फ. व. वेष्यप् । कुमा० । ५. प. ब. क्तं तादशं तथा । ६.—प्रा० १. २८.। ७...। ८. मः इदं वाक्यं नास्ति । ९.—५. १५२. । १० —८. १२७. । ११. प. फ. थैं या अ० । १२ सः थेः प्रदानं स्वामित्वहेतुर्नेतु वाग्दानं तादश्वीयमानत्वविषयमेव गम्यं । १३. ब. योत्वप्राप्तिरूपा । १४. आ० ६४. । १५. आ० ६८. ।

बालंभड़ी

ण्डसगोन्नान्यविषयकः - क्रमोक्त्या स्वरसतस्तथैव प्रतीतेः;एतस्यैव पोषकं ''नोद्वाहिकेष्" इति प्रागुक्तनियोगान्यसामान्यनियोगाद्यभावबोधकम् । एक पुत्रमित्याद्यक्तपोपकमेव अयमिति । अत एव पशुधर्म इत्युक्तम् ; स च वारं वारं नियोजनादिरूपः ; तदेव द्रढयति— तत इति - सामान्येनोक्तः। नियमानादरेण पुनः पुनर्संदर्थे नियोजयतीत्यर्थः । अत एव व्यभिचारदोषश्रवणस्य संयमग्राशस्यस्य चोषपत्तिरिति न तद्विरोधः। "यस्या भ्रियेत" इति त देवरसन्वेऽन्यस्मै न देया;किन्तु तस्मै एव देयेत्येवं परम्।अत एव''यथाविधि"इति पद्यं सर्वे सफलम् । पुनरुपनयने विशेषवद्त्र पुनर्विवाहे न विशेष इति यथाविधीत्युक्तम्। अधिगम्ये-त्यनेन दांपत्यमुक्तम् । शुक्केत्यादिना तत्त्यामदुष्टत्वम्। भजेतेत्यनेनं रमणाधुक्तम् । अत एवाऽऽ-श्रसवादित्युक्तिवीप्सा द्वयं च ; अन्यथा तस्य सामान्यसिद्धःवादेव वीप्सानर्थक्यं स्पष्टमेव । एवं च प्रधान एवायं विवाहो नाङ्गमत एवानेन विधानेन विन्देतेत्युक्तम् । दे-बर इति पतिरिति च सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञ्या प्रागुक्तकात्यायनीये पतिमितिवत् । एवं च कुछकमहोक्तमेव युक्तम् । अत एव ग्रुक्कदमरणे मनुः-- "कन्यायां दत्तश्रुक्कायां म्रियेत यदि शुक्कदः। देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते॥" ईति। अनेन च तस्मै दानं स्पष्टमेवोक्तम् । अत्र यदि कन्यकेत्यनेन तथा तद्नुमतौ देवराय प्रदेया, तदन्यानुमतौ तदन्यस्मै देया ; विवाहमात्राननुमतौ तु कस्मा अपि न देयेति तथा नैष्ठिक-वतमेव कर्तव्यमिति स्चितम । अल्कदातुर्देशान्तरगतौ तु कात्यायनः-- "प्रदाय शुल्कं गच्छेदाः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा। धार्या सा वर्षमेकं तु नेयान्यस्मै विधानतः॥ अथ प्रवृत्ति-रागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम । अत कर्ध्व प्रदातच्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः॥" र्इति । अत्र घार्थेत्यनेन अधार्थत्वे ततः पर्वमपि देयेति सचितम् । बहु-भिर्निर्देषिर्वरणे कृते विशेषमाह स एव-'' अनेकेम्योऽपि दत्तायामन्दायां तु यत्र वै। परागमश्र सर्वेषां रेंभेताऽऽद्यवरस्तुताम् ॥ पश्चाद्वरेण यहत्तं तस्याः प्रतिरूभेत सः। अथाऽऽ-गच्छेत्समूढायां दत्तं पैवेवरो हरेत॥" हैति । वरो विवाहार्थे उपस्थितः। तेन च यत् शुल्कं दत्तं तदेव लभेतेत्यर्थः । " तत्र वे । पुरागमश्च सर्वेषां लभते तदिमां सुताम्। " इति पाठान्तरम् । अन्यस्मै दत्तावां कन्यायां पूर्ववरोप्यायाति, तथा अनृदां तां लभते ; जढायान्तु स्वद्त्तं द्रव्यमेव लभते । न तु कन्यामित्यपि सिद्धम् । अत एव तस्माद्विज्ञानेश्वरीयमूळार्थप्रतिपादनैमात्रमेव युक्तमत एव न स्वपूर्वविरोधः । अत्रापि प्राग्वत्तथा वाच्ये तद्तुाक्तिः—प्राक्तथोक्तर्वित् । उक्तनिष्कर्षांकथनबीजंत्वस्य

Cole.: Ch. I, Sec. x, § 19.

अ. ण्डान्य०। २. ब. गापत्यसा०। अ. गान्यदासा०। ३ प. ब. क्तं वारं०। ४. प. ब. व्वॅ सक्वेऽन्य०। ५. ब. न यावज्जीवं र०। ६.—९. ९७. । ७. प. फ. ब. इदं वाक्यं नािरता ८. (१)। ९. प. फ. ब. इदं वाक्यं नािरता १०. ब. ळभते तद्भर०। ११. ब. वैंव०। १२. (१)। १३. प. ब. नामूळाधेमेव। १४. भा क्तानिष्कर्षत्वात्।

1

**समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागक्छप्तिकत्ता । अधुना मुख्यगोणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्यां दर्शीयष्यन् तेषां स्वरूपं तावदाह----

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ १२८ ॥ ग्रहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुर्तेः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः॥ १२९ ॥

नतु च ब्राह्मणस्य नियोगप्रतिषेधादनारभ्योऽयंः क्षत्रियाद्ययं तर्हि भविष्यति । न च ब्राह्मणस्य नियोगप्रतिषेधः । किं तर्हि ब्राह्मण्यादि तेनान्योत्पादितो ब्राह्मणस्य न स्थात् । न तु क्षत्रियादिकायां ब्राह्मणस्यानुत्पादकत्वम् । अतो विरुद्ध एवायमौरसाभावे करुपः । रुक्षण औरसः पुत्र उच्यते—औरसो धर्मपत्नीज इत्यादि ॥ १२८॥

या वा ब्राह्मणादिविवाहसंस्कृता धर्मपत्नी, तस्यां खयमुत्पादितः पुत्र औरसः । तस्यमस्ववचनं क्षेत्रजादिभ्योऽधिकत्वज्ञापनार्थम् । पुत्रिकास्वरूपं समृत्यन्तर।दवगन्तव्यम् । क्षेत्रजस्तु क्षेत्रे पत्म्यां सगोक्षेणान्येन वा नियोगोत्पादितः ॥ १२८ ॥

नियोगाभावेऽपि गृहे प्रच्छन्न उत्पन्न इत्यादि ॥ १२९ ॥ इमौ तु मातृजातीयौ जनकापरिज्ञानात् विज्ञेयौ ॥ १२९ ॥

बालंभट्टी

"देवराश्व सुतोत्पात्तः" इति किळवज्येषु गणनादनाध्यारूपमेव; "बद्वाहिताऽपि सा कन्यान चेत् संप्राप्तमेश्वना। पुनः संस्कारमर्हन्ती यथा कन्या तथेव सा॥" हैति नारदीयमण्यूद्धम् । "ऊढायाः पुनरुद्वाहः " इति किळिनिषिद्धमेव । न च किळिनिषिद्धस्थापि युगान्तरीयधर्म-स्यैव ''नष्टे मृते " इत्यादि पाराकारं प्रतिपादकमस्विति वाच्यं—"कळावनुष्टेयान् धर्मानेव वक्ष्यामि " इति प्रतिज्ञाय तद्गुन्थप्रणयनात्; अत एव तु अगवता योगीश्वरेणाऽत्राऽाचाराध्याये च संक्षेपेणेव उक्तम् । न तु सनुविद्धस्तृततयेति दिगिति बोध्यम् ॥ १२७॥

प्रसङ्गसङ्गतिमाह-समानेति। तेषां तेषां चेत्यर्थः।क्छीप्तः —कल्पना। मुख्याश्च गौणाश्च इत्यादिसमासः। व्यवस्थां —नियमं बहुनां समवधाने एवमेवेत्येवंरूपम्। स्वरूपमिति

100

क तियपु०। २ वि० तोमतः। ३.(१)। भ. अस्मिन् श्लोके पादत्रयं नास्ति। ४. भ. 'प्रतङ्ग' नास्ति।

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पैनिभवः सुतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥१३०॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे भिन्नः सहोढजः ॥ १३१॥ उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्यो भवेतसुतः ।

एवमेव च-अक्षतायां क्षतायामित्यादि ॥ १३०॥

मृते भतेर्यक्षतयोग्यां असंस्कृतायां जातः पोनभैवः क्षतयोग्यां वा ; यथोक्तम्-''अग्यौश्च-रिखा तस्यैव कुटुंम्बमाविशति'' इति । पितृभ्यां पित्रा मात्रा वातदनुज्ञया दत्तो दत्तः; तथा च वसिष्ठः —"न तु स्त्री पुत्रं दबात् प्रतिगृण्हीयाद्वा अन्यवानुज्ञानात् भर्तुः'' हैति । धर्मेण मातापितृभ्यां दस्तेक्तः ॥ १३० ॥

क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः इत्यादि ॥ १३१॥

कीतस्तु ताभ्यामधिकृताभ्यां मातापितृभ्यां मौत्येन विक्रीतः केतुः कीतास्यः प्रतः। तुश्वदः दत्तकम्यायानुकर्षणेन मातुरस्वातंत्र्यभितप्यस्थैः; स्वयं तु मातापितृविद्दीनत्वे पुत्रत्वेनाङ्गीकृतः कृत्रिमः। दत्तात्मा त्वेवं लक्षण एव । स्वयं दत्तः स्वयमेव दत्त आत्मा येन स तथोक्तः । एतेन दत्तकादयः स्मृत्यन्तरानुसारात् सदशा विज्ञेयाः । सहोद्वजस्तु गर्मे विक्वः गर्भस्थे यित्म नातुरुद्वाः, स च वोद्वः पुत्रो मातृज्ञातियः प्रत्येतव्यः॥ १३१ ॥ मातापितृभ्यामेव कथं वित् उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु इत्यादि ॥ १३१८ ॥ अपविद्धसंज्ञक इत्यथः॥ १३१८ ॥

** उरसो जात औरसः पुत्रः। स च धर्मपत्नीजः—सवर्णा धेर्मविवाहोढा 2 धर्मपत्नी—तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः। ** तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरस- 3

बालंभड़ी

जातावेकवचनं स्वरूपाणीत्यर्थः । क्रमेणेति शेषः। अत एव वक्ष्यति—अनुक्रम्योति। इदसु-पलक्षणं लक्षणानामिष। अत्रौरस इति लक्ष्यं धर्मेति लक्षणम्। आद्यमिष योगरूढम्। तत्र यद्यैपि उरसि जात इति योगः शास्त्रीयः स्यात् , तथाऽपि ''अङ्गादङ्गात्सभवासि हृदयाद्धिजायसे।'' इति श्रुत्यनुरोधेन फल्रितार्थमाह—उरसो जात इति । यद्यपि यो धर्मपत्नीजः, स औरस इत्यार्बुद्देश्यविधेयभावः,तथाऽपि योगार्थेन तस्य ज्ञांतत्वात्तेन रूपेणोद्दिश्य रूक्यर्थवि-धानमित्याह - स च धर्मपत्नीज इति । यद्यपि मूळे नोक्तं तथाऽपि 'सवर्णायां संस्कृता-याम् " इति बोधायनमात्रोक्तमाह-स्वर्गीति। ननु नासौ स्लाक्षरार्थः। किं च "स्वक्षे त्रे संस्कृतायाम् '' इत्येव मनुविष्णुविसष्टदेवलादिभिरुक्तमिति सवर्णेत्युपलक्षणमेवैकन्नेत्या-शयेन सर्वाभिमतम्लार्थमाह—धर्मेति । *[धर्मेत्यनेन यस्य ये।ऽधर्मविवाहस्तदूढानिरासैः; तेन प्रतिलोमजानां न तत्त्वम् । एतदर्थमेव धर्मपदं मुले । तथा च धर्मपत्नी द्विजानां द्विजैव; शूद्रस्य तु मुख्यपरन्यभावेऽपि तत्तुल्या परिणीता । तस्यां जात स्वस्मादिति शेषः । अत एव विष्णुना— "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां स्वयमुत्पादितः प्रथमः" ईत्युक्तम् । मनुनाऽपि— "स्वक्षेत्रे संस्कृतायां हि स्वयमुत्पादयेतु यम् । तमारसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकम् ॥" इँग्युक्तम् । तदर्थमव धर्मपदम् । तेन प्रतिलो-मजानां न तस्वम्। तथा च पत्नीत्वं मुख्यमविवक्षितमितिः सूदाऽपि तादशी द्विजानाम् । अत एवं तज्जस्योरसन्वं वश्यते---''श्चद्रापुत्रस्त्वारसोऽपि'' इति भावः।]*अवतरणोक्तमुक्तमुख्यत्वं प्रतिपादयति -- औरसः पुत्रो मुख्य इति । तथा च तद्वत् आसुरादिविवाहोढसवर्णा-पुत्रः; अनुलोमेन विवाहितक्षत्रादिखीषु विप्रादुःपन्नो मूर्द्धाविसक्तोऽम्बद्धो निपादापैर्रपर्या-यः पारशवश्च ; वैश्यादिश्चियो राज्ञ उत्पन्नौ माहिष्योग्रौ च ; शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नः करणश्च इति एतेऽप्योरसीः एवा अत एव वक्ष्यति- "मूर्धावसिकादीनामध्योरसेष्वेवानतर्भा-वात्"इतीति बोध्यम् । अग्रिमांशं सप्रतीकधारणं व्याचष्टे—तत्सम इति . — इदं छक्ष्यमैप्रिमं

र. क. घ. ज. घर्म्ये०। २ प. व. पि अधिजातस्ते तव योगशास्त्रीयशब्दस्तथा०। ३. अ. स्यायेवोदे०। ४. व. जात०। ५. प. फ. व. सः तथा च। इ. — १५. २.। ७. — ९. १६६.। ८. अ. क्तंत्रयाच। ९. प. फ. व स्वीर०। १० अ. दापर्या०। ११. प. व. सा औरसे०। १२. प. व. स्यमलक्षा।

समः। पुत्रिकायाः मुतः पुत्रिकासुतः। अत एवौरससमः; यथाऽऽह वासेष्ठः—''अभा-तृकां प्रदास्यामि तुम्यं कन्यामछंकृताम्। अस्यां यो जायते पुत्रः समे पुत्रो भवेदिति॥'' इति । अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः, सोऽप्योरससम एव पित्रवयवानामस्य-त्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच ; यथाऽऽह वासिष्ठः—''तृतीयः पुत्रिकेव'' इति।तृती-

सुबोधिनी

अत एवीरससम इति, —यत *[औरस्याः प्रिक्तकायाः सुतः। प्रिक्तकासमस्येन न साक्षा-दौरसत्वं व्यवहित्तत्वादिव्यर्थः।] + नतु पुत्रिकवें सुतः पुत्रिकासुत इव्यस्मिन् व्याल्याने ''तस्तमः पुत्रिकासुतः'' इत्येतन् विरुद्धयते व्यवहितःवाभावान् तस्या इत्याशङ्कथाऽऽह-सोऽप्यौरससम् इत्यादिना । अयमभिसान्यः—पित्तवयवानां दुहितरि विरुद्धवादवयववाहुत्याभावेन व्यवहितःवमिति । तृतीयः पुत्रिकेविति, —वसिष्ठेन नृतीयस्वेन पुत्रिका परिगणिता ; न या-ज्ञववर्श्यन। ननु ब्यासुन्यायणो वीजिनः किमोरस्य उत तस्यमादिष्वन्यसम इत्याशङ्कथाऽहः-

बालंभट्टी

ळक्षणम् । एवसमे सर्वश्रोसयं बोध्यम् । एतद्वयाख्यानं वीजमाह—अत एवेति, —यत औरस्याः प्रिक्रवायाः । इदं च दायग्रहणे न पिण्डदाने । इदमपि संवित्सस्त्रे एव नाम्य-येति ध्वनयन्नाह--यथाऽऽहेति । संवित्करणे वीजमाह—अभ्रातृकामिति । ''अकृता वा कृता वा'' इति मनुरप्यत्र बोध्यः । एतेन द्वितीयसाधकःवेन तदुक्तिः केषांचित् अपास्ता । * [अयं मातामहस्येवा तथा संविदा नु वीजिनोऽपि; अत एव यमः— ''कुयौत् मातामहश्रादं नियमात् पुत्रिकासुतः । उभयोरथैसम्बद्धः स कुयौदुभयोरिष ॥ '' इति । तथाचाऽयमिष द्यामुख्यायणः संविद्रेषे ।] त्रे तस्त्रं नु — ''अरोगिणीं आनुमतीम्'' इर्ध्वत्रोक्तं वैसिष्ठानुरोधेन। कमैधारयस्य ततो लघुत्वाचाऽऽह—अथ वेति। ननु अत्र मते तस्सम इति विरुद्धमञ्चविद्वत्या दत्त आह—सोऽप्यौरसेति पित्रवयवानां तस्यामस्यत्वात्तद्वयववाहुत्यामावेन व्यवद्वित-त्वात्तस्विमिति भैतवः । अत्र सम इत्युक्खाऽत्यापि कळिवऽयैत्वेनेति स्फुटमत्रे । तमेवाऽऽह —यथाऽऽहेति।तद्वयाचष्टे—तृतीयः पुत्र इति। वसिष्ठेन तृतीयत्वेन प्रित्रका परिगणिताः । न मुळकृतेति जेयम् । ननु द्वयामुख्यायणः प्रामुक्तवीजिनः किमीरस उत तस्समाद्यन्यतमः

१.—१७ १७. । क च. ति । अथ० । २.—१७. १५. । । ३. क. ख. ग. घ छ. ज. दितीयः। ४. त. व पुत्रः इ० । ५. त. म एवस्यादिया० । ६. त. व्वयवचने। ७.—९. प. १३६। ८. आ. ५३. ९. प. विशिष्टातु। १०. प. स्थाल्पत्वादैकवचनवा० च. स्थाल्पत्वात्त०। ११ प. क. व. वःतमेवा० ।

- यः पुत्रः पुँत्रिकैवेत्यर्थः । ** द्वामुष्यायणस्तु जनकस्यारसादपक्कष्टः— अन्यक्षेत्राे- 4 त्पन्नत्वात् ।** ''क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणतरेण वा ।'' इतरेण सापिण्डेन देवरेण 5 बात्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥
- ** गृहजः पुत्रो भर्तुगृहे प्रच्छन उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहा- 6 रेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोर्द्धव्यः । ** कानीन- ग

सुबोधिनी

द्वयामुष्यायणस्त्विति—औरसाविशिष्ट औरसम इत्यर्थः।''क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु'' इत्यादि-मूळवचनांशं व्याख्यातुमुपादत्ते—क्षेत्रजः क्षेत्रजातात्त्विति ॥१२८॥

बालंभड़ी

अत आह—द्वामुष्येति । औरसादपक्कष्ट इति,— *[औरससम इत्यर्थः] * औरसापेति 4 पाठान्तरम् । औरसविशिष्ट इति पाठेऽप्येवम् । तत्र हेतुमाह— अन्येति । एतेन व्यवहितस्वाभावात् कथं तत्त्विमस्ययास्तम् । प्राग्वदाह— क्षेत्रज इति । सगोत्रेगेति सवगेंनेत्यादिः,— सर्वत्र । इतरेणेति द्विषा व्याच्ये — सिपण्डेनेति । मूरूस्थ एव वेस्याह— वोत्पन्ने इति,— विधवायामपुत्रायां गुर्वजुक्तानेति मुर्लोक्तविधना नियोगधर्मेणेति शेषः । "यस्या क्रियेत" इत्युक्तेरिति भावः । पुत्रजननासमर्थस्य जीवतोऽपि पर्युनियोगे तत्थ्वेत्रे सवर्णान्ताहज्ञाञ्चातश्चेत्र्यपि बोध्यम् । अतप्वात्र साधारणमुक्तम् । तथा च मनुः—" यस्तव्यक्त प्रमीतस्य द्वीवस्य च्याधितस्य च। स्वधमेण नियुक्तायां स सेयः क्षेत्रजः सुतः॥"ईति अयं च क्षेत्रिण एव "अनेन विधिना जातः" ईत्युक्तेः। वीजिनोऽपि पुत्रेच्छायां तस्याऽपि— " अपुत्रेण परक्षेत्रे" इति मुल्लोकोः ॥ १२८ ॥

उत्पन्न इति, — श्रॅनिश्चितपुरुषविशेषात् सवर्णादिति मावः। तदेवाऽऽह — हीनेत्यादि । सर्वमेकं वाक्यम् । अन्न तन्निश्चयाभावो न तस्याः,किन्त्वन्यैऽऽषामेव। एवं तन्निश्चयसद्वारा-तया तस्त्वरूपस्य ज्ञातत्वात् । यत्र तु बलावृहित निश्चित तमोवृतायां पुरुषान्तरसंभोगात् साऽिप वर्णविशेषं न जानाति, तत्र स गृहजनाममात्रधारी ; न शोक्तगृहजवत् प्रशस्त हति मदन-पारिजातकृत् ; स त्याज्य एवेत्यन्य ; अयमिप श्लेत्रिण एव ; तथा च मतुः—'' उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गृह उत्पन्नस्तस्य स्थावस्य तत्यजः॥ '' इति ।

१. ग. कन्यैव । २. इ. च. छ. ०साविशिष्ठः । ३. ख. ग. इ. च. छ. व्यम् । ४. प. ब. सगोत्रान्यसिपण्डेनेत्यर्थः मूळ० । ५.—९. १६७.। ६. आ० ६९.। ७. प. ब. निश्चि० । ८. प. ब. वं तिश्चि० । ९.—९. १७०.।

स्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यन्द्वा सा भवेत्तथा पितृगृह एव संस्थिता; अथोढा तदा वोढुरेव पुत्रः; यथाऽऽह मनुः—''पितृवेश्मानि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥" इति ॥ १२९ ॥

सुबोधिनि

तथापितृगृह एव संस्थितिति विवाहात् प्राक् पुत्र उत्पन्ने तथा अविवाहितैव पितृ-वेद्मिनि स्थिता सा कन्यका तस्याः पुत्रो मातामहस्थेत्यर्थः। अनृढा चेत् कन्यका, तदा कानीनो मातामहसुतः, ऊढा चेद्दोहुरिखुक्तं, तत्रोभयत्र मनुवचनं प्रमाणयित— यथाऽऽह मनुः। पितृवेदमनीति अस्यार्थः— पितृवेदमिन कन्यारहोष्यभिचारेण यं पुत्रं जनयेत्, तं कन्यासमुद्भवं नाम्ना कानीनं वदेत्; स वोहुभवतीति। अत्र वोहुरिखुपादानात् विवाहिता चेत् तदा वोहुः, न चन्मातामहस्येति गम्यते ॥ १२९॥

बालंभट्टी

7 पूर्वविति — पूर्वो यथा सवर्णजस्तद्वद्यमिष सवर्णः सवर्णज इत्यर्थः। *[कन्यकायामितसान्नं नार्थः — तन्नाषि पुरुषासंवन्ये तत्प्रयोगौदर्शनात्; किन्तु अमन्त्रतवस्त्रं स्कारपूर्वकक्षतयोग्यामित्यर्थः। *तत्त्वमेव हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र स्पष्टमप्रे वक्ष्यते च । तदेतत् ध्वनयम् विकल्पमाह — यदानुद्धेति | मध्यमणिन्यायेनाऽग्रेऽषि अन्वयस्चनार्थं उभयसाधारणं निमित्तान्तरं भेदेनाऽऽह — तथेति, — वार्थेऽयम् । तत्रैव संस्थिता चेत्यर्थः। अथोढेति, — तत्रैव स्थिता चेत्यर्थः। तथा विवाहात्प्रापुष्पत्रस्त्रत्र मातामहस्य, तदुत्तरसुत्पत्रस्त्रत्र वोद्धिति सिद्धम् । अश्रोभयत्र मनुसंमतिमाह — यथाऽऽह मनुरिति। पितृगृहे स्थिता कन्याऽक्षतयोगिः सुता रहोष्यभिचारेण यं पुत्रं जनयेत्, कन्यासमुद्भवं तं तु नाम्ना कानीनं वदेतः स वोद्धभैवतीत्पर्थः। अत्र वोद्धरित्युपादानाद्विचाहिता चेत्तदा वोद्धनेन्येता मम्यते। अत एव वसिष्टः "कानीनः पञ्चमः'" "या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत् स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवति' इति । "अत्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तत्पजा। पुत्री मातामहस्तेन दद्यान् पिण्डं हरेत् धनम्॥" ईति च । *[अत्रापि एकस्यैवापुत्रत्वे । तस्यैवम्; उभयोरिप तस्वे उभयोरिपीति बोध्यम्॥ १२९॥]*

९. १७२० । २० थ. द. नियदिस्थितासाकन्यात० । ३. भ. एतदारम्य 'मध्यते च' इत्यन्तं नास्ति। ४. — १७. २१, २२, २३. ।

** पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्म्वा सवर्णादुत्पन्नः। ** मात्रा 9 मर्त्रनुज्ञया प्रोषिते येते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते, सतस्य दत्तकः पुत्रः। यथाऽऽह मनुः—

बालंबडी

स्वरीत्येवाऽऽह-पुत्रोऽक्षतायामिति,-पत्या अभुक्तायां भुक्तायां वा जीवता पत्या त्यक्तायां विधवायां वेलर्थः। तथा च विष्णुः--- "या तु मला परिलक्ता विधवा स्वेच्छयाsथवा । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ '' इति । अयं बीजिन एव-परित्यागेन मरणेन च भर्तुः क्षेत्रे स्वरवाभावात्;नियोगस्याभावात्;स्वेच्छाग्रहणाच। मूंळंत्रभेणैवाऽऽह---मात्रेति । अस्याः पत्यसान्निध्ये दानेऽधिकारः । तच द्विविधम्; तज्ञाऽऽद्ये आह — भर्त्रनुज्ञायां प्रोषिते इति, — तयैवेत्यर्थः । सन्निहितेऽनिधकारिणि वेत्यपि बोध्यम् । द्वितीये आह—प्रोषिते वा भर्तरीति,—तथा चात्र स्वातन्त्र्यम् ; तथा च वितष्टः— ''शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः तस्य प्रदानविकयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः '' इँति । मौलं पक्षान्तरमाह - पित्रा वेति । अनयोश्रायं विशेषः - उभयोर्जी-वने अस्यापि पत्न्यनुमस्येव दातृत्वम् ; असन्तापदि तु कथिबदिपि तदनुमस्यलाभे स्वात-न्ज्यमपि । यद्यपि मूळे एतावदेवोक्तम् ; तथाऽपि '' दद्याताम्'' इति मन्वनुरोधेन कैमृति-कन्यायेन च लब्धमर्थमाह — उभाम्यामिति । पुत्रस्य सवर्णत्वे प्रतिव्वहीतुरिप तत्त्वमर्थित-द्धमेवेत्याह—सवर्णायेति । सवणां य इति पाठान्तरम् । यस्मै इति, —योऽत्यन्तदुर्गत्या भरणासामर्थ्येन विधिपूर्वकमिति शेषः।सः-प्रतिप्रहीनृसवर्णः।तस्येति—प्रातिप्रहीतुरेवेत्यर्थः। अयमद्भयामुख्यायणो द्वयामुख्यायणोऽप्ययमस्तीत्यन्यत्र स्पष्टम्।तत्र मानं मनुमाह—यथाऽऽ-हेति । अत्र वाद्विवचनयोः स्वारस्यादध्याहोरणाऽर्थत्रयलाभः; तथा च भर्तरि प्रोषितादौ तदनुमत्येव मृते वाऽऽपदि केवलमातुरिधकारो दाने ; तथा मानारि मृतायामुन्मादादिदो-षदुष्टायां वा तदननुमत्याः पितृगृहस्थितायां वा तदनुमत्यैवाऽऽपदि केवलपितुरधिकारः। तन्नान्यथा उभयोरिप सहैवेति बोध्यम्; तथा च वसिष्टः—''न स्त्री पुत्तं दद्यात् प्रतिगृह्णी-

१.*? | २. ब. मीळ०। ३. १५. १.। ४. प फ. ब. अयमद्रवाद्युष्यायणोऽप्यय∙— १५. १.

TT

"माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदशे 10 प्रीतिसंयुक्तं स क्रेयो दत्रिमः सुतः॥" ईति।** आपद्रह्णादनापदि नदेयः । दातुरयं 11 प्रतिषेधः । ** तथा एकपुत्रो नदेयः—**"न व्येवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्या"

सुबोधिनी

सदृशं प्रीतिसंयुक्तिमिति,—सदृशं स्वर्णमित्यर्थः । दातुर्यं प्रैतिषेधः इति, —न प्रतिहीतुरित्यर्थः । पूर्वेक्तं पुत्रीकरणप्रकारं क्रीतकृत्रिमादिष्वप्यतिदिशति—

वालंभट्टी

याद्वाडन्यत्र भर्तरन्ज्ञानात् '' इति । स्त्रीप्रहणात् पत्यः पूर्वोक्त एव विषये स्वातन्त्रयं द्योत्यते नतु सर्वदा-उपक्रमविरोधात् । विशेषणे निषेधे सङ्क्रमादान इव प्रतिप्रहेऽपि स्त्रिया अधिकारः । होमस्तु न भवति । शौनकोऽपि-- "वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थ ससुपोष्य च । " इति । इदञ्ज सधवाविधवोभयसाधारणमिति स्पष्टमेव । एतेनात्र च-शब्दः पितुं युक्तो वा नवेत्यादि मेधातिथ्युक्तमपास्तम् । अद्भिरिति,--विसिष्ठोक्त-विध्युपलक्षणम् । सद्यां-प्रतिगृहीतृसवर्णम् । ऐतेन "तस्वं न जातितः, किन्तु कुळानु-रूपैर्गुकै:; तथा च क्षत्रियादिरिप बाह्यणस्य दत्तको युज्यते" इति मेधातिथ्युक्तमुपास्तम् । सवर्णसन्दंशपठितस्याऽपि तत्त्वस्यवाचित्वात् ; सजातीयेष्विति मूळोकेश्च । प्रीतीति,---लोभभयद्वेषादिनिरासार्थम् । इदञ्च देयपुत्रविशेषणम्-"विकयञ्जेव दानञ्च न देयास्स्य-रनिच्छवः।" इत्युक्तेः। दित्रम इति,--"क्रेमीनित्यम्" ईति साधुः। आपदीत्यस्य दुर्भि-क्षादावित्यर्थः । यत् तस्य प्रतिप्रहीतुरपुत्रत्व इत्यर्थः; तथा च सपुत्रत्वे तस्यैव दोषः— " अपुत्रेणेव कर्तच्यः पुत्रभतिनिधिस्सदा । पिण्डोदकित्रयाहेतोर्यस्मान्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ " इत्यादिसारणादिति, तन्न । तथा सत्त्वेऽपि तदापरोर्प्रहणस्यात्रोपस्थापकाभावात् । तदेतत् ध्वनयन् तल्लब्धमर्थमाह — अनापदीति । न देय इति, — ईति गम्यत इति शेषः । तत एवाऽऽह—दातुरिति,—अनापदीत्यादिः । न प्रतिप्रहीतुरित्यर्थः । तथार्चं तत्र दाने तस्येव दोषः ; नान्यस्येति भाव: । इत एव सङ्गतेर्विशेषमाह—तथेति । श्व देय इति. -नापि प्रतिप्राह्य इति शेषः । तथाच तथाकरणे उभयोर्दोष इति भावः।]*वा चार्थे। *["स हि सन्तानाथ पूर्वेषाम्'' इति तच्छेषः।]*शौनकोऽपि-''नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

१. ९.—१६८. । २. त. प्रतिवन्ध इ० । ३.—१५. ५. । ४. प. फ. ब. तेन । ५. फ. सहस्रप० । ६. ? । ७. फ. आप० । ८. प. 'इति' नास्ति । ९. फ. च तथा करणे ।

इैति वसिष्ठस्मरणात्। ** तथाऽनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो नदेयः—''ज्येष्ठे न जातमात्रेण 12 पुत्री भवतिमानवः।" इैति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुम्ह्यत्वात्। ** पुत्रप्रातिप्रहप्रकारश्च 13 ''पुत्रं प्रतिप्रहीष्यन्वन्धूनाहूय राजनि चाऽऽवेद्य निवेशनमध्ये व्याह्यतिभिद्धत्व अदूर-

बालंभद्री

बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥" इति । अत्र नेकेति निषेधविधिः; ततोऽर्थलब्धार्था-नुवादकमुत्तरार्धम्, न तु सोऽपि विधिः—तथासत्यापद्यपि यथाकथिक्वत्स्विनर्वाहेण तददा-ने दोषापत्तेः। प्रयस्नत इत्युक्तयाऽस्याऽवश्यकत्वलाभेन नित्यविधित्वे निमित्तफलयोरनपेक्षया-ऽऽपदाद्यनपेक्षुत्रवेन तत्राऽपि तदकरणे दोषापत्तेश्च । एतेनैकेत्येव सिद्धे बहुपुत्रेणेत्याद्युक्तया द्विपुत्रस्य तहाने नाधिकार हति लब्धिमत्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः एकपुत्रस्य तहाँने वसिष्ठोक्त-स्य हेतोः''स हि''इसादेस्तन्राभावाचातस्मात्तदेकवाक्यतयाऽपि तथैव।अत एव बहुशब्दोऽनेक पर एव । प्रयत्नत ईंत्यपि वसिष्ठोक्तपरमेवेति बोध्यम् । तदेतत् ध्वनयन् विशेषान्तरमाह-तथाऽनेकपुत्रेति, -अन्यथा बहुपुत्रेत्युक्तं स्यात्। तथाच वासिष्ठे एकम्पुत्रमित्युपलक्षणम्। मनुमाह—उयेष्ठेन | अस्य यथाश्रुतार्थों न विवक्षितः—अन्यविरोधापत्तेः ; अत आह— इति तस्यैवेति, -अनेनेत्यर्थः । मुख्यत्वात् -मुख्यत्वप्रतिपादनात्। तथा च परलोकहानि-रेवेति भावः । अत एव स्मृत्यन्तरमपि—"न ज्येष्ठं पुत्रं दद्यात् " इति । आदिश्त्यनेन स् चितमाह — पुत्रं प्रतीति । निवेशनस्य स्वगृहस्य। सन्देहे चोत्पन्ने दूरे श्रृद्गमिव स्थापयेत्। ''विज्ञायते ह्येकेन बहून् ततस्त्रायते''इति तच्छेषः।सति सम्भवे बन्धुसन्निकृष्टं आतृपुत्रादिकं त-दभावे—अदूर्वान्ध्वम्,-सन्निहितदेशवृत्तिपिज्ञादिकं ज्ञातकुलशीलम् अन्यमपि।परीक्षितस्या-पि कथि ज्ञित् ब्राह्मण्यादिसन्देहे तु उत्पन्ने यावत्तन्निवृत्तिस्तावत् दूरे स्थापयेत् तेन न ब्यवहरेत्। अपुत्रस्य पुत्रकरणावश्यकत्वद्योतनाय श्रुत्याकर्षः। विज्ञायत इति—श्रूयत इत्यर्थः । हि-यतः । एकेन-अनौरसेनाऽपि पुञ्जेण । बहून्-पिर्त्रादीन् । ततैः-नरकात् । त्रायत इति

१.—१५. ३. । २. म० ९. १०६. । ३. फ. तददाने । ४. प. इत्युक्तं तथा च । फ. इत्युक्तं त्यातथा च । ५. व. मुल्यप्र० । ६. फ. पुत्रप्र० । ७. प. फ. तिदूरे । ८. व. पुत्रप्र० । ९. प. फ. तः चकारत्रा० ।

- 14 बान्धवं बन्धुसानिकृष्ट एव प्रतिप्रह्णीयात् '' ईति वसिष्टेनोक्तः । ** अदूरबान्धविम-
- 15 त्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । ∗∗ एवं क्रीतस्वयंदत्तक्विभिष्विप योर्जेनी-यम्—समानन्यायत्वात् ॥ १३० ॥
- * क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत्—तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जियत्वा आपिदं सवर्ण इत्येव । यत्तु मत्तुनोक्तम— ''क्रीणीयाद्यस्वप-त्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽपि वा॥'' हॅित, तद्व-णेः सहशोऽसहशो वेति व्याख्येयं ; न जात्या— सजातीयेष्ययं प्रोक्त इत्युपसंहारात् ।

सुबोधिनी

एवं क्रीतस्वयंदत्तेति ॥ १३० ॥

नतु यदुक्तं "सवर्णं इत्यंतं" इति, तदतुपपन्नं — मतुवचनविरोधादित्याशङ्कय परिहरित — यत्तु मतुनोक्तं क्रीणीयादित्यादिना । तत्र हेतुमाह—सजातीयेष्ट्रयं प्रोक्त इत्युपसं-हारादिति, —योगीश्वरंणेति शेषः । तथांच भ योगश्वरवचने विरोध इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

बालंभद्दी

अर्थः । किञ्चिद्रस्थसङ्ग्रहायाऽऽह — अदूर्गमिति, — अनेनेत्यर्थः । दसके उक्तपुत्रीकरणाविधि

15 क्रीतादिष्वप्यतिदिसति — एवं क्रीतिति, — * [ग्रागुक्तं होमभिन्नं सर्वमिष ग्रहणोपादानग्रहीतः

विषयकं नियमनम् इल्लर्थः ।] * यथायोग्यं दृष्टार्थःवात् वित्तष्टेन विक्रयस्यागोपादानाचा ।

स्नयम्बर्गे तु होमोऽपि — तत्राऽपि प्रतिग्रहसस्वात् । एवमपविद्धेऽपि यथासम्भवं बोध्यमिति

भावः । अतिदेशवचनाभावेऽपि युक्तिरेव नियामिकस्याह—स्मानेति ॥ १३० ॥

ताभ्यामिति मूलस्थरण ब्याख्या—मातेति । नजु एवं मात्रा पित्रा वेत्वधिकमत आह
—पूर्वविदिति । तथा च तुल्यन्यायस्वाचथोक्ताविप तल्लाभ इति भावः । अत एवाऽऽह—
तथैकामिलाँदि । सवणं इत्यंशे मजुविरोधं परिहरित — यान्विति । मातापित्रोरान्तिकात्
सकाशादित्यथंः । तस्य—केतुरेव । सहशोऽथवा इति पाठः । शोऽपिवेति पाठान्तरम् ।
न जात्योति—बाद्याणत्वादिनेत्यथंः । निषेधे हेतुमाह — सजेति, — मूलकृतेति शेषः ।
तथा च तद्विरोधान्न तथा व्याख्यानं किन्त्वगत्या तथैवेति भावः । पुनस्सिहावलेकन्यायेन

१—१५. ६.। २. क. ग. ज. योज्यम् । ३. क. शोऽथवा। ४.—९. १७४.। ५. घ. द. 'तथा च न' नास्ति । ६. म. दि सर्वविदिति तस्य के०।

** क्वत्रिमः स्यात्वयंक्वतः--क्वत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्राधिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिपैछो- 17 भनेः पुत्रीक्वतो मातापितृविद्दीनस्तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । ** दत्तात्मा तु पुत्रो यो 18 मातापितृविद्दीनस्ताभ्यां खक्तो वा तवाद्दं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्ते उपनतः। ** सहो- 19 ढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः सै बोद्धः पुत्रः ॥ १३१॥

बालंभड़ी

प्रतीकं ब्याचष्टे-कृञ्जिम इति । तथा च मनुः-- ''सदशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम्। पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥ " ईति । अयमिप तस्यैव । प्रलोभनैरिति .— तथा च प्रौढत्वमपि तत्र बोध्यम् । अत्र दत्तात्मेति लक्ष्यनिर्देशः स्वयंदत्त इति लक्षण-मित्याशयेनाऽऽह—दत्तात्मा त्विति । त्यक्त इति,—अकारण इति शेषः । इति—एवं स्वयं-दत्त इत्यस्यार्थः । उपगत इति पास इत्यर्थः । अन्ये तु विपरितो छक्ष्यरुक्षणभावः, तथा च तादशस्तवाऽहं पुत्री भवामीत्येवमात्मानं दत्तत्वात् पूर्ववत् गृहीतो यः, स स्वयन्दत्त इत्यर्थ इत्याहुः; तथा च मनुः—''मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकार-णात् । आत्मानं स्पर्शयेष्यस्तु स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ " इति । सहोवर्जं इत्यपि नामा-न्तरं मानवादौ। तत् ध्वनयन् गर्भे विश्व इति लक्षणं शेषपूरणेन ज्याचष्टे —गर्भे स्थित इति । विन्न इत्यस्य व्याख्या-परीति । अन्ये तु गर्भे स्थितो गर्भस्थितः-गर्भिण्यां परिणीतायां स्वीकृतः--गर्भेण सह या जढा, पश्चात्तस्यां जात इत्यर्थः, "ङ्गापोः" इँति ह्म्व इत्याहुः । सवर्णात् संभूतत्वं तूभयधाऽपि बोध्यम् ; तथा च मनुः-- "या गर्भिणी संस्कियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । बोद्धस्स गर्भी भवति सहोद इति चोच्यते ॥ " ईति । पुरुषतं-बन्धमात्राश्च कन्यात्वहानिः ; किन्तु मन्त्रवत्संस्कारपूर्वकक्षतयोनित्व एव हि कन्या-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तिमिति स्पष्टं " कन्यायाः कनीन च " ईति सूत्रे महाभाष्ये । एवञ्च र्तंस्या अपि विवाहसंभव इति न दोषः । अत एव प्रागुक्तद्विविधकानीनसङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ १३१ ॥

१. क. प्रयोजनेः । ख. ग प्रलोभेनेवा २. ख. दत्तलप्रुपगतः। ३. ग. सहोढजः । ४.— ९. १६९ । ५.— ९. १७७। ६. भ इत्यस्य तया सह य ऊढो विवाहितगर्भस्तस्माज्जात इल्यर्थः गर्भेस्थितः गर्भिण्यां । ७. अ. ६. ३. ६३. । ८.— ९. १७३. । ९. अ० ४. १. ११६. । १० प. ब. 'तस्या' नास्ति । ११. भ. पुतदास्य 'परित्यक्त' इत्यन्तं नास्ति ।

21

20 **अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते, स प्रहीतुः पुत्रः। सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥ १३१८ ॥

** एवं मुख्यापुरूयपुत्रानतुक्रम्येतेषां दायग्रहणे क्रममाह—·

पिण्डदोंऽराहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

** एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्यामावे उत्तरः उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदोंऽशहरो धनहरो वेदितव्यः ।

पिण्डदोंऽराहरश्चेषामित्यादि ॥ १३२ ॥

बालंभट्टी

प्रकान्तत्वादाह—मातोति,—तदम्यतरेण वेत्यपि बोध्यम् । उत्सृष्ट इति—परित्यकः इत्यर्थः । दोषाभावेऽपि मूलजातत्वादिना वेत्यादि । य इति, —ज्ञातपित्रादिरित्यर्थः । गृह्यते, — पुत्रत्वेनत्यादिः । तथा च मनुः—" मातापितृभ्यामुत्पृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिमुह्णीयादपविद्वस्तु स स्मृतः ॥" ईति । कृतिमादिशेषमाह—सर्वत्रेति,— कृतिमस्ययन्दत्तसहोढजापविद्वेष्विद्यर्थः ॥१३१०॥

एतेषां क्रमोऽपि विवक्षितो न स्वरूपमात्रिमखाश्येय सङ्गितमाह—एविमिति । यद्यपि पिण्डद इत्यप्यस्ति, तथाऽपि प्रकरणादाह—द्वायेति,—रिक्थेल्यर्थः । तत्कथनं त्वाजुर्वाङ्गिक्सिति भावः। एपामिल्यस्य व्याख्या—पूर्वोक्तेत्यादि । सङ्ख्याया अनुकत्वे विभागेनैव लाभादाह—द्वाद्शानामिति, —िर्नर्थारणे पद्ये। पूर्वाभावे इति वीप्सायां ससपर्णविद्याप्रमानुरोधेनेत्याह— पूर्वस्येति । परशब्दो नोत्कृष्टार्थ इत्याह— उत्तर इति । मीलकमेणाऽऽह — पिण्डद इति । तत्त्वमात्रमविवक्षितमित्याह — श्राद्धद इति । एकसङ्ग्हाय—धनेति । चः अन्वाचये न त समुखये इति सूचनाय व्याख्याने तत्थागः । यद्यप्यत्र प्रकारणादशहर इत्येवीचितमिति पिण्डद इत्यसंबद्धम् ; अभ्याद्धमकरणे अनुकत्वात् प्रकर्तणान्वरे सङ्ग्रस्थमावात् अत्रेव पुत्रप्रसङ्गन तदप्युक्तं लाघवादिति चेदेवमपि अन्ते वाच्यमागन्त्रामिति न्यायौत् नाऽऽदाविति तथोक्षयसङ्गतिरेव । तथाऽपि पुत्राणां पिण्डदःवमावदयकम् —अदाने प्रत्यवायश्रवणात् । धनहरत्वन्तु आनुवन्ङ्गिकमन्वाचयित्तरेष्टं न तु सुक्यमिति । नापि तेषामंशहरत्वर्पयुक्तं पिण्डदत्वमिति अंशहरत्वप्रयुक्तंपिण्डदत्वस्य अन्यत्र क्रवित् समनियतस्य द्वास्त्रीयत्वेऽपि पिण्डदत्वमुक्तांभ्रहरत्वस्य समनियतस्य द्वास्त्रीयत्वेऽपि पिण्डदत्वमुक्तांभ्रहरत्वस्य

१.—९. १७१ । २. प. ब. गसङ्ग० । ३. प. फ. ब. यात् धनहर० । ४. प. ब. युक्तः पिण्डदत्तस्य । ५. स्याञ्चा० ।

 $) ^{14}$

**औरसपौत्रिकेर्यसमवाये औरसस्यैव धनप्रहणे प्राप्ते मैत्तुरपवादमाह-''पुत्रिकायां 28 कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत्रविभागः स्यात् व्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः।।'' इैति **तथा अन्येषामिष पूर्वस्मिन् सस्यप्युत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थोशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन— 24

सुबोधिनी

औरसपौत्रिकेयसमवाय इति—औरसपुबस्य पुत्रिकायाश्च सद्घाव इत्यर्थः ।
''समस्तज्ञ विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः'' इतीति । अस्यार्थः—पुत्रिकायां कृतायां यद्यौरस उत्पन्नः, तदा स्त्रियाः पुत्रिकाया ज्वेष्ठता नास्ति ''ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्वव्याच्च यद्वरम् ।'' इसिभीहतोद्धारादिकं नास्तिः अपि तु सम एव विभाग इति । सम एवर्युक्तस्वादौरस्तस्येव सकल्यनग्रहणं नास्ति। अतः''पूर्वोभावे परः परः''इत्यस्यापवाद इस्यर्थः"[यँथोरसपुज्ञांज्ञात् पुज्ञिकाया अंशभाक्तं, तथाऽन्येषामि पुत्राणामंशभाक्तमस्तीत्याह—
24

बालंभड़ी

तथा न शास्त्रीयत्वसिति अनयोर्मियो न ब्याप्यध्यापकसावो नाऽपि सावैत्रिकं सैमाननैयययमिति च स्वनार्थ भगवता थोगीइवरेण पिण्डदोंऽशहरइचेत्युक्तम् । अनेनैवाऽऽशयेनावतरणे प्रकरणसङ्कतये तथोक्तमप्यत्र व्याख्याते मौक्षक्रभेणैव ध्याख्यातं व्याख्यातेति बोध्यम् । एवं सितं मन्वादिभिः प्राप्तविरोधपरिहारद्वारा मूळं समर्थयम् तेषां व्यवस्थां दर्शयति— औरसंत्यादि अंशमागितीत्यन्तेन । औरसंत्यस्येवंसतीत्यादिः,—औरसंपौत्रिकेययोर्मिधः समवाये इस्वर्थः । आद्यार्थाश्यवेदम् । इदं च प्रत्रिकाकरणानन्तरमौरसोरपत्यवेव संभवतीति बोध्यम् । तदेवाऽऽह—पुत्रिकायामिति । पुत्रिकेव पुत्र इति दित्तीयार्थाश्ययेनाऽऽह—उयेष्ठेति । हि—यतः । स्त्रियः—पुत्रिकायागः । उयेष्ठता नास्ति—"व्यवह्य " ईस्याद्यक्तोद्वारादिकं नास्ति । अतस्याय यदि भवेत्तता तत्र सम एवं विभाग इत्यर्थः । अत्र वादान्तरमाह—तथिति,—र्थंथारसे सितं प्रत्रिकाया अत्यर्थ च प्रत्रिकातः । उत्तरेषामिति,-स्वष्टार्थम् । अन्येषामित्रस्वात्रेषामित्यत्यान्वयः । अन्यर्थ च प्रत्रिकातः । उत्तरेषामिति,-स्वष्टार्थम् । अपिः प्रत्रिकासमुखये । प्रविकातः । प्रतरेषामिति नदर्थः ।

Cole.: Ch. 1, Sec. xi, §§ 28-24.

१. क. को सर्यसम् । २. क. अपवादमाह महः। ३.—९. १३४.। ४. क. ख. ग. घ. इ. ज. सिम्त् पूर्वसिम्त् । ५. म० ९.—११२.। ६. थ. सस्य स०। ७. थ. द. रसे सित पुत्रिक । ८. ग. मंत्रामाक । ९. फ. समनैक ।

''तर्सिश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पचेत चतुर्थभागभागी स्यात् दत्तकः'' ईति। दत्तकप्रहणं क्रीतक्वित्रमादीनां प्रदर्शनार्थम्-पुत्री करणाविशेषात् ; **तथा च कात्यायनः-''उत्पन्ने विस्ते पुत्रे चतुर्थीशहराःसुताः। सवर्णा असवर्णास्तु प्रासाच्छादनभाजानाः ॥'' ईति । सवर्णा दत्तकक्षेत्रजादयस्ते सत्यौरसे चतुर्थीशहराः। असवर्णाः कानीनगृद्धोत्पन्नसहो-ढजपौनर्भवास्ते त्यौरसे सति न चतुर्थोशहराः, किंतु प्रासाच्छादनभाजनाः ।

सुबोधिनि

णयति—कात्यायन इत्यादिना । क्षेत्रजदत्तकादय इति,—आदिशब्दात् क्रीतक्वजिमस्वयंद-त्तापविद्धाः गृद्धन्ते । असवर्णाः कानीनेति,—असवर्णा अप्रशस्ता इत्यर्थः । दत्तकादीना-

बालंभद्री

अयमपिर्विरोधे। पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्यपीत्यपपाठः-वक्ष्यमाणात्तद्राभात्। तस्मिन्--दत्तक-स्वेन अभिमते सत्सप्तमी। चेत्-यदि। तदेतिशेषः। नन्विदं दत्तकमात्रविषयकामिति कथम-न्यपामित्याचुक्तिरत आह—दत्तकोति । आदिना स्वयंदत्तपरिप्रहः । ननु तदविशेषेऽपि तत्र यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु ; अतः क्षेत्रजाद्यंशेऽपि मानं सूचयन्नाह—तथा चेति । अत्र सुता इति सामान्यबहुवचनान्तेनोक्तस्तथा छाभ इति भावः । सवर्णा इति पूर्वान्वयीत्याह— सवर्णा इति । आदिना क्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापाविद्धाः।सत्यौरसे इति तस्मिन्नुत्पन्ने सती-त्यर्थः । एवँमग्रेऽपि क्षेत्रजादीनां सवणीदुःपन्नत्वं स्वतः सवर्णत्वं चास्ति ; कानीनादीनां तु तद्भाषाने अस्तर्वे अप्रकारते स्वतस्तर्वाभावस्य वश्यमाणत्वादाह —असवर्णा इति, — अप्रशस्ता इल्पर्थः। सहोढसहोढजौ पर्यायौ-तथा मनुमूछोक्तेः। तुस्चितमाह-न चेति, -अनेनेदं सचितं — यत्र शाब्द आर्थो वा अंशनिषेधः,तत्रैव प्रासादि नान्यडोति; स्फुटीभविष्यति चेद-मग्रे।किन्विति, - तयोः पाद्मभूता इत्यर्थः।भागिन इत्युभयत्र पाठान्तरम्; अत एव मनुः-" सर्वेषामपि तु न्याथ्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा।प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददक्ववेत॥" हॅंति । न्यारयं — यस्य यावदुपयुक्तं धनानुरूपं च । अत्यन्तं — यावज्जीवम् । नन्वेतावता औरसे सित क्षेत्रजादीनां तुर्योशभागित्वं कानीनादीनां प्रासादिभागित्वमिति लब्धं: तथा सति क्षेत्रजाद्यंशे कानीनाद्यंशे च मूलापचादत्वं सिद्धं यद्यपि, तथाऽपि कातीयस्य विष्णु विरोधः कानीनाद्यंशे, — तेन तेषां सामान्येनांशभागित्वाभावस्योक्तत्वात् ; कातीयेन

१५. ९.। २. प. ब. एतदारस्य 'चेत्' श्लानं नास्ति । ३. प. ब. मिपि क्षे० ।
 ३.—९. २०२. ।

एतेषां क्रमोपदिष्टानामारसादीनां पुत्राणां पूर्वाभावे परः पिण्डदः अंशहरश्च प्रस्तेतन्यः पूर्वसङ्कावे तु परस्याऽऽनृशंस्यार्थं वृत्तिश्वाकल्पनम् । तथा च स्वायंश्चवम्—''एक प्वारसः पुत्रः पिड्यस्य वसुनः प्रश्चः। शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रद्यात्तु प्रजीवनम् ॥'' इति । औरसवचनं सर्वक्षेत्रजाञ्चपळक्षणार्थम् य प्वैकः पूर्वत्वाद्वित्वयभाक् स एव क्रस्तिपिष्टवनं गृह्णीयात् । इत्तेषामानृशंस्यार्थं प्रजीवनमात्रं क्षयीदित्यर्थः। यस्तु क्षेत्रजस्य सस्यौरसे विभागविशेषमानं

सुबोधिनी

मौरसप्रतिकृष्टत्वे निर्गुणत्वे च चतुर्थोशभाक्तृं नास्ति, किन्तु प्रासमातं दातव्यमित्युक्तम् । अधुना क्षेत्रजस्यौरसप्रतिकृष्टत्वे निर्गुणत्वे च विशेषीऽस्त्रीत्याह— तत्र क्षेत्रजस्येति ।

बालंभद्दी

विशेषस्थोक्तःवादित्याशक्कां हृदि निधाय विरोधं परिहरति—यदप्।ति । प्रमेवेति, — कातीयैकवाक्यत्येवेति भावः । अत एव मूलस्यापि न विष्णुना विरोध इत्याह्— आँरसाद्याति । आदिना आद्यकोटिप्रहणम् । नन्वेवमिप वासिष्ठादेभैनुविरोधस्तेन द- क्ष्यादीनामिप तद्मागित्वस्योक्तःवादतस्तं परिहरति—यदप्गीति । एक एव — सुख्य- एव हेतुगभैविशेषणमिदम् । वसुनः — धनस्य । अत एवाऽऽह — शेषाणामिति, — वक्तवादीनामित्यर्थः । क्षेषे पद्यौ । एवमप्रेऽपि। न नृशंसो वातुकोऽनृशंसत्तक्रावः आवृशंसम् अवातुकत्वं पापाजनकत्वम् । अददत् पापमामोति तदर्थमित्यर्थः । पुत्रकायास्तेनेव विशेषस्योक्तःवात् क्षेत्रजस्य वक्ष्यमाणस्वादाह—दत्तकोति । तथा च कानीनादिवक्तेषामिप तस्वे सित्यं । साद्याद्वस्त्रावः न तुर्योशभागित्वमिति वासिष्ठादेरपवादो मनुस्तत्रेति भावः । वक्ष्यमाणमेवाऽऽह—तन्नेति, — शेषाणां मध्ये इत्यर्थः । विशेष इति, —कातीयतो विशेषः, शेषाणामिति मनुतो विशेषो निर्गुणस्वप्रतिकृत्यस्वप्रतिकृत्यस्वविक्रस्यः । एवं च क्षेत्रजस्यगित्तकृत्यवे निर्गुणस्व चाविशेषः पूर्ववन्नास्तीति भावः । तेनैव — मनुनैव।

१. १। २. क. त्तृपणी०। ३.—९. १६३.। ७. क. थी नास्ती०(?) । ५. फ. त्याच्याऽऽइ । Cole,: Ch. I, Sec. xi, §§ 27—29.

चात्पैतृकाद्धनात्।औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पश्चममेव वा॥''ईति।प्रतिकूळत्वनिर्गुणत्व-30 समुच्चये षष्ठैमंशस्, एकतरसद्भावे पश्चममिति विवेक्तव्यम् । ** यदपि मनुना पुत्राणां

सुबोधिनी

प्रतिक्ळत्विनिर्गुणत्वसँमुचय इति,—ज्यायसद्भाव इसर्थः । ''दायदा बान्धवाश्च षर्''इति ''षडदायादबान्धवाः'' इति च द्वयोर्वचनयोः स्विपतुर्सपिण्डसमानोदकानां सन्निहितरिन्थ-हरान्तराभावे पूर्वेषां रिन्थहरत्वमुत्तरेषां तु तन्नास्तीत्येवमर्थों दक्षितः । तत्र हेतुमाह—

बालंभट्टी

द्यायं धनम् । पञ्चममित्यादि पक्षान्तरम्।दत्तकादिवदुक्तपूर्ववाक्येन जीवनमात्रे प्राप्ते भागविक-हपोऽयं स चान्यथाऽनुपपन्न इत्यवश्यं कल्प्यमाह—प्रतीति,—इदमपीत्यादिः । समुच्ये तयोः सद्भावे । एवं चैकवाक्यीयविकल्पोपपत्तये आवश्यकयुक्त्येव पूर्वमनुवाक्यस्याप्युप-पित्तिरिति न तस्य तिह्नरोध इति भावः । एवं च क्षेत्रजस्य उभयसत्त्वे पष्टांशः, एकतर-सन्वे पञ्चमांशस्तस्याभावे कातीयचतुर्थोशभागित्वं ; कानीनादीनां तु तत्र सति ब्रासादि-भागित्वमेव, न चतुर्थाशभागित्वं ; पुत्रिकायास्तु तत्व सति समभागः । यतु गौतमीये---"पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगृहोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः" " कानीनसहोहपौनर्भवपु-त्रिकापुत्रस्वयंद्त्तकान्ता गोत्रभाजः'''व तुर्थोशभागिनः''ईति।तत्र गुणवद्गुणवदित्युक्तरीत्या द्यवर्गोक्ताः क्रमेण तद्धराः । द्वितीयवर्गमध्ये आद्यत्रयाणां तुर्योशभागित्वोक्तिरौरसाभावे पुत्रिकादिसस्वे च ज्ञेया ; अन्यथोक्तस्मृतिविरोधो दुष्परिहर एव । पुत्रिकापुत्रस्य विषयो ब्याख्यात्रेव वक्ष्यते। स्वयन्द्तकीतयोस्तम्वं तु औरसे सति उक्तरीत्या वासिष्ठाचेकवाक्यतयैव। एवं गृहोत्पन्नस्य रिक्थभाक्त्वोक्तिरपि औरसाद्यभावे ज्ञेयेति न कश्चित् विरोधः। एवं मानवे मेधातिथिसंमतीरक्थांशोऽपि औरसे सति कानीनादिवत् दत्तकादावपि दोषद्वयसत्त्वे तद-न्यतरसस्वे च क्रेयः;रिक्थांशेति पाठे तु न कश्चिद्दोष एवेति । क्तव्यम् इति-एतज्ञिन्न-विषयकं मूळवाक्यमिति सिद्धमिति बोध्यम् । मूळस्य वासिष्ठादेश्च मनुवचनान्तरविरोधं परिहरति, यदपीति । पुत्राणां इति, —" पुतान् हादश यानाह नृणां स्वायं सुवो मनुः।

^{9.—} ९ १६७. २. क. छात्रं । २. त. छुदाये। ४. द. समपिण्डसमा० । ५. म. शः औरसे सत्यपि दत्तकादीनान्तु तत्र सत्यपि डमयसमुख्येऽन्यतरसस्त्रे च श्रासादिमात्रमन्यथा सासद्यासुक्तचेतुथात्रीभागत्वम् । १.— १८. ११, १३. १४. । ७, प. व णवदि० ।

षट्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वमुक्तम् उत्तरषट्कस्यादायादबान्ध्वत्वमुक्तम्—" औरसः क्षेत्रजञ्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽप-विद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्व-यंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः॥" ईति, ** तदिप स्त्रिपितसिण्डसमानोदका- 31

बभांलडी

तेषां षड्वन्धुदायादाःषडदायाद्वान्धवाः॥"हैन्युपक्रम्येत्यादिः।द्वयमिति-श्लोकद्वयेनेतिभावः। दायादेति,-दायहरत्वं गोत्रहरत्वं चेत्यर्थः। तदेवाऽऽह_औरस इति।शौद्रश्चेति,-''यं ब्राह्मणस्तु श्रुद्धायां कामादुत्पाद्येत् सुतम्। स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः॥" हैति।अग्रे तेनेवी-रसादिपुज्ञान्प्रतिपाद्य अन्तेलक्षितोऽयम्--पारयन्''पिण्डदानादिना प्रीणयन्नपि शवस्तत्त्त्वयः अनुपकारकः,असंपूर्णोपकारकत्वात् कामादिति त्वनुवादः"कामतस्तुप्रवृत्तानाम्"ईत्यस्यामूर्द्धा-वसिक्तादीनान्तु संपूर्णोपकारकःवेनौरसमित्यत एव शौद्रमात्रस्य द्वादशमध्ये मनुना पृथक् गणनं कृतं; तस्य फलमनुपद्मेव स्फुटीमविष्यति । पुत्रिका तु एतत्प्रकरणाःपूर्वेपृथगेवोक्ता मनुनेति स त्रयोदशः पुत्रः; अत एव "पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः।"इत्यत्न तस्य नं ग्रहणम् ; अत एव ओरसः क्षेत्रजश्चेव"इत्यादिना तानुका"यचेकरिविथनौ" "एकएवौरसः" ''वष्टं तु क्षेत्रजस्य'' इत्युक्ता''ओरसक्षेत्रजो पुत्रौ पितृारिक्यस्य मागिनौ । दशापरे तु क्रमशो गो-बरिक्यां शभागिनः॥''इत्युक्ता''स्वक्षेत्रो संस्कृतायाम्''ईत्यादिना ''पारशवस्स्यतः''ईत्यन्ते न द्वादशस्वरूपमुक्तम्। तद्रमे 'शेलजादीन् सुतानेतानेकादश यथीदितान्। पुत्रप्रतिनिधीन् प्राहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥'' ईत्यत्र एत एव शौद्रान्ता मन्वभिमता इति स्पष्टभेव । औरस-क्षेडाजाविति "षष्ठन्तु" इति पूर्वस्यानुवादो न विध्यन्तरं — क्षेडाजस्यौरससाम्याभावात गोडा-भागिनो रिक्यांशसागिनश्च रिक्थांशः जीवनमात्रम् सुख्याभावे हि प्रतिनिधिरत औरस-सत्वे तेन कार्याः कियालोपाद्धेतोः कियाया अपत्यसुत्पाद्यितन्यीमत्यस्य विधेलीपो मा भृदिति निःयोऽयं विधिः । स यथाकथांचित् गृहस्थेन सम्पाद्यः । तत्र सुर्ल्यं औरसस्त-दसंपत्तावेते कल्या इति मेघातिथि :। अदायादेति — ह्र-होत्तरनन्समास इति शङ्काश्चयः। तद्पीत्यस्य ज्याक्येयमित्यत्रान्वयः। स्वेति, — पूर्वोक्तपुत्रेत्वर्थः।सपिण्डाश्च समानोद्काश्चेति

[.]१.....९. १५९, ६० । २.....९. १५८. । ३. म० ९.....९७८. । ४. म० ३. १९.। ५. प. ब. (न) नास्ति । ६.....९. १६२... १६६. । ७.....९. १७८. । ४....९. १८०. । ९. प. ब. स्पकल्प औ० ।

नां सान्निहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्विक्यहरत्वम् , उत्तरषट्कस्य तु तनास्ति । 32 ** बान्धवत्वं पुनः समानगोत्रत्वेन सापिण्डत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याद्वेययम् । "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदित्रमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ "

षष्टं तु क्षेत्रजस्याप्रद्यात् पैतृकधनात् । "औरसो विभजेद्दायं पिट्यं पञ्चममेव वा।'' इति । पुनश्चोक्तम् "श्रोरसक्षेवजौ पुत्रौ पितृवित्तस्य भागिनौ । दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थावमा-

सुवोधिनि

''गोत्रिरिक्थे जनयितुः'' इत्यादिना | अस्यार्थः —दत्तकः पुत्रो जनयितुः निषेक्तुर्जनक-स्य गोत्वं धनं च न कदाचित् प्राप्तुयात् ; अपि तु यस्मै दत्तस्तस्य गोत्रं धनं च स दत्तकः प्राप्नोति। तथा पिण्डः पिण्डदानमपि गोत्रिरिक्थातुगः यत्सम्बन्धिनी गोत्रीरिक्थे भवतः, तस्मा एव स पिण्डो देयः । यस्मात् कारणात् स्वधा स्वधासाधनकं पिण्डआदादिकं दृदतो दातुः सकाकाह्यपैति निवर्तत इति। एतच्च दातुः पुत्रान्तरसद्भावे वेदितन्यम् । अभावे त्वसावव

बालंभद्दी

द्वन्द्वः। तिदिति-स्विपिद्यः सिपण्डसमानोदकान्यतरिल्यथः। च स्वर्थे। तत् — तद्विन्यदरस्वम्। एवं दायाँदादिशव्दस्यार्थमुक्का बान्यवशव्दस्य तमाह—बान्धविति । पुनस्त्वर्थे। अस्याति-प्रसक्तःत्वादाह —सिपण्डत्वेन चेति । बान्धवन्यस्वरमाह—उदकेति । एवं चादाया-द्वान्धवा इस्वत्र नक्तमासं कृत्वा इन्द्वः कार्यो न तु प्रागुक्त इति भावः। एतेन प्रागुक्तमेधाति-धिव्याल्यानमपासम् । एवं चचनद्वयव्याल्यानहेतुं तदुक्तिरूपमेवाऽऽह्—गोत्रेति। दित्रिमः — दक्तः। सुतः पुत्रः। सुतः पुत्रः। स्वाप्तित् । क्विष्तुर्धेनित् मेधातिथः। तथा च तन्मरणनिमित्ताशौचादिकमपि न प्राप्नोति—विवाहं विना तत्र तद्रोत्रस्यापि परिहार्थत्वात् । अनेनान्यगोत्रस्यापि पुत्ती-करणमनुकातं भवतिः। अपि तु यस्मे दक्तस्य गोवं धनमाशौचादिकं च दस्तकः प्राप्नोति तथा यतो "गोत्रिरिक्थोनुस्यापि पुत्ती-करणमनुकातं भवतिः। अपि तु यस्मे दक्तस्य गोवं धनमाशौचादिकं च दस्तकः प्राप्नोति तथायायतो "गोत्रिरक्थानुसः स गोत्रेण"इति "यो रिक्थहरः"इति च स्मृतेः। पिण्डः— तदानं आद्धमिति यावत् । गोत्रिरक्थेऽनुगच्छित सः । यदीयं गोत्रारिकथं गृद्धते, तस्मै एव पिण्डोदकदानाथोध्वदेषिकित्रिया अतो दद्तः तद्दातुः।जनकस्य दत्तपुत्रकर्वृक्ता स्वधा—श्राद्धम्। व्यपैति अर्थात्तते। निवर्तते । दस्तकस्य जनकश्राद्धे नाधिकारस्तस्य तेन नवक्रकर्वव्यमित

१. थ. द. रादिस० । २. प भ. दायादिश०।

इैत्यत्र दात्रिमप्रहणस्य पुत्रपातिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् ।

F.A

सुबोधिनी

पिण्डदो रिक्थहरश्चेति । एतदुक्तं भवति—अत्र दित्रमग्रहणं प्रतिनिधिर्युत्रोपलक्षणार्थम् । तथा च दित्रमादिपुताणामनेन वचनेन रिक्थहरत्वप्रतीतेः पूर्वपक्षोक्तरीत्या च रिक्थहरत्वामा-

बालंभद्री

यावन्। ददतः इति पञ्चमी व्यपतीत्मत्रान्वय इति वा। वस्तुतः पिण्डशब्दः सापिण्डयपरः। श्राद्धपरस्वे ददतः स्वधेत्यनेन पौनरुस्यापरोः; अत एव शिष्टाः प्रतिग्रहीतृगोग्रेणैव तस्य-सर्विकियानुष्टानं कुर्वेन्ति ; प्रतिप्रहीनुसपिण्डा एव च तन्मरणादी दशाहाशीचमनुतिष्टन्ति । गृहीतुकुले एव तत्सिपण्डीकरणाद्याचरन्ति । अत एवास्मादेव वचनाइत्तकस्य जनकसापि-ण्ड्यनिवृत्तिरित्यभियुक्तैर्व्याल्यातमिति बोध्यम् । एतच्च दातुः पुत्रान्तरादिसद्भावे; दानोत्तरं तदभावे तु तस्याऽप्यसावेव रिक्थश्राद्धाद्यधिकारी—"अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥'' ईैति न्यायसाम्यात्। ''दत्तः पुठाः पितुः कुर्यात् जनकस्य मृतेऽहनि।गयायां च ततोऽन्यत्र अपुत्रान्तरसन्निघो॥''इति शातातपस्मरणाच।इदम-पि दानानन्तरं जनकस्यापुत्रत्वे–दानकाळे त्वेकस्य दाननिषेधात्। एवमेव द्वथामुख्यायण द-त्तकस्याऽप्युभयोपकारकत्वं बोध्यम्। अत एव''दन्निमः क्वचिन्''इति पाठेन सहैकवाक्यताऽपि। अस्य सापिण्डयं परिवेदनदोषाभावश्चान्यत्र स्पष्टः । एष एव न्यायः प्राग्वत् पुत्रीकरणावि-क्षेषात् क्वांडामादीनामपि बोध्यः;तदाह—इत्यत्र दत्रिमेति,—औरसपुत्रप्रातिनिधिदत्तककृत्रि-मादेरप्युपलक्षणार्थस्वादित्यर्थः। तथा च दत्तकाँदीनां ततः पित्रादिरिक्थहरस्वप्रतीतेः पूर्वपक्षोन क्तरीत्या च तदभावप्रतीतेर्मिथो विरोधादप्रमाण्यापत्तिरिति वचनानर्थक्यभियोक्तेव व्यवस्था ज्यायसी। अत एवोक्तद्वादशपुत्रानुाक्ता देवलेनोक्तम्-''एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थेमुदाहृताः| आत्मजाः परजाश्चेव छब्धा याद्यच्छिकास्तया ॥ एषां षड् बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव पट् विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते॥ सर्वे झनौररसस्येते पुत्रा दायहराः स्मृताः। औरसे पुनरूत्पन्ने तेषु ज्यैष्टयं न तिष्ठति ॥ तेषां सवर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । इनिास्तमु-पजीवेयुर्घासाच्छादनसंम्द्रतः॥'' इतीति भावः। नतु तदविशेषेऽपि दत्रिमग्रहणं नोपलक्षणम् इति पुर्वोक्तमनुवाक्यद्वयं पितृधनविषयकमेवाऽऽस्तां-तावताऽपि मनोर्मिथो विरोधाभावात् ; सुलकृता पितृधनस्थले उक्तःवेऽपि मनुनाऽन्यत्रोक्तःवात् ; एवं च पूर्वपक्षोक्तमेव दृढं सम्पन्नम्

म०९.—१४२.। २. त. थियुक्तेरुप० (?) । ३. ब्यच० १२७.। ४. भ. 'कादीनां' आरम्य 'विरोधात्' इस्यन्तं नारित । ५. फ. अन्यत्र तत्नोक्त०। व. अन्यत्रोक्तस्वात्तत्रानुक्त०। भ. अन्यत्न तत्रानुक्त०।

83

सुबोधिनी

वप्रतीतेः परस्परिवरिधादप्रामाण्यं प्रसज्येत । ततो वचनानर्थक्यभयादस्मदुक्तंव स्थाख्या अयस्करीति । नतु षट्कद्वयमध्ये पूर्वेषट्कस्येव स्वसिण्डितिस्थहरस्वमस्तु, मामूदुत्तर-पट्कस्य, िष्ठियने तु कथिमध्यत आह— िप्तृधनहारित्वं विति । तत्र हेतुमाह— न आतर इति । ननु ''पुत्रा रिक्थहराः'' इति पुत्राणां पितृधनमाक्तं प्रतीयते ; ते पुत्रा औरसा एव न तु तद्वधितिरक्ता इत्यत आह—औरसस्य तु एक एयोर्सः इति । वचनद्वः यस्याध्येकार्थस्य पौनरुक्तथिस्यर्थः । दायादशब्दस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि ''दायादा वास्थाव्यक्षयर्थः पौनरुक्तथिस्यर्थः । दायादशब्दस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि ''दायादा वास्थावाक्ष पद् '' 'पष्टदायादवान्धवाः' इत्यज्ञ पितृधन (प १) (ह) रात्वं चाह्नीतियाह— दायाद-शब्दस्यिति। ननु याज्ञवल्ययेन ''औरसो धर्मपत्नीजः' ईत्यादिना द्वाद्विधपुज्ञाः प्रदर्शिताः

बालंभही

अतो मजुनचनादेव तथा प्रतिपादयितुमाह-[पृतृधनेति|स्वेंवामिध्रमाणां तदुक्तमेवात्र हेतुमाह
—न श्रातर इति। "अयसः श्रेयसोऽलामे पापीयान् रिक्थमईति । बहवश्चेतु सहशाः सर्वे
रिक्थस्य भागिनः॥"ईत्यस्य पूर्वेदलेकः। इति इत्यस्य। पुत्रा इति सामान्यवहुवचनाम्यामाह—
सर्वेषामिति। नन्वेरसग्वहुत्वापेक्षमेव बहुत्वमिति औरसा एव पुत्रा न ते प्रतिनिधिभूताः;
किंच"न श्रातरः" इत्यल्रव्यस्य पुत्रा इत्यस्य पिलादिसाहचर्यान्युल्योरसपुत्रपरत्वमेवेति तिहुवयक्रमेव पुत्रपदोक्त्या पितृधनविषयकं तदस्तुः अत आह— औरसस्य इति। वचनहयस्याऽप्येकाश्रेत्वे पौनस्वत्यापत्तिरिति भावः। नजु द्विबेद्धमित्ति न्यायेन दावद्याय पुनस्तदनुवादक
मेव तदम्सामत आह—द्यायदिति। तथा च दायादशब्दस्वरूपपर्यालोचनयाऽपि पितृधनपरस्वं तस्य नास्तीति भावः। किंच साहचर्यस्य प्रविष्यस्व पुत्रस्व (पितृधनपरस्वं तस्य नास्तीति भावः। किंच साहचर्यस्य प्रविष्यस्व पुत्रस्य प्रविच्यावात् । अपि च "श्रयसः" इति अग्रे पाठेन गौणपुत्रविषयस्वात् श्रेयस इत्यनेनापि तस्प्रतिपादनाच । " ब्राह्मणस्यानुपूर्वेण " ईत्यादिना
"पुत्रक्षतं प्रवेत्" इत्यन्तेन ततः प्राक्तनवचनकदंवेन पितृधनविषये अंदाविभागकथनपूर्वं तद्वागिर्त्वस्यौरसस्य प्रतिपादितस्वाच। तस्मादोरस इत्यादि तत्परमेवेति व्यवस्थापनं मनुसंमतं यु-

९. स॰ ९.—१८५.। २ स॰ ९.—१६। ३. थ दः नास्तिः (१)। ४. व्यवः १२७.। ५. स॰ ९.—१४८.। ६. स॰ ९.—१४९.। ७. स॰ ९. १५७.। ८. प. फ. स. स्वस्थैवप्र० Cole.; Ch. 1, Sec. xi, § 38.

"दायादानाप दापयेत्" इत्यादी

सुबोधिनि

'' पूर्वाभावे परः पैरः" इति रिक्थग्रहणक्रमोऽपि दक्षितो वाक्यशेषे ; स्मृत्यन्तरेष्वन्यथा दर्शितः; तथाहि-आपस्तम्बधर्मविवृतौ स्मृत्यन्तरसंग्रहः-- '' ओरसः पुत्रिका बीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः । पौनर्भवश्च कानीनः सहोढो गृढसस्भवः ॥ दुत्तः स्रीतः स्वयंदृत्तः कृशिमरूचा-पविद्यकः । यत्रकचोत्पादितरच स्वपुजा दश पञ्च च ॥ " इति । अज्ञ सङ्ख्यान्यत्ययः क्रमन्यत्ययश्च । संख्याव्यत्ययस्तु सुपरिहरः । पुजिकापुत्रिकासुतौ द्वावप्येकैकोटिः । बीजक्षेत्रजौ । यत्रक्वचनोत्पादितोऽध्येष्वेवान्यतम इति त्रयाणामन्तर्भावे द्वादशैवेति । तथाऽपि कमन्यत्ययस्तद्वस्य एव । मानवे तु — " औरसक्षेत्रजी पुत्री पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे तु कमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ " इति पुत्रिकैं।मप्यौरससमन्वेन ओरस एवान्तर्भावयित्वा इतरे दश पुत्रा दर्शिताः—''स्वे क्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितस्च यः । तमौरसं विजानीयात् पुतं प्रथमकाव्यितम् ॥ यैस्त्व-प्रजप्रमीतस्य क्लीबस्य पतितस्य च । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ माता-पिता च द्वातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदशं शीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो द्त्रिमः सुतः॥ सदशं तु प्रकर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्थुक्तं स विजेयस्तु कृजिमः ॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः । स्वगृहे गृढमुत्पन्नो यस्य स्वात् तस्य तल्पर्जैः ॥ " न च झायेत कस्य सः इति - हीनाधिकपुरुषजत्वमन्तरेण सवर्णजत्विनश्चये कस्य पुरुषस्येति पुरुषविशेषो न च ज्ञायते इत्यर्थः । यम्य स्यात् तस्य तल्पज इति-यस्य तरुपजः स्यात् तस्य तरुपज इत्यर्थः । तल्पशब्देन दारा लक्ष्यन्ते यथा गुरुतरुपग इति ''तल्पं शस्यादृदारेषु '' इत्यमरैंः । '' मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ पितृवेश्मिन कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं

बालंभट्टी

क्तमेवित न स्छादिवचनानां प्रागुक्तानां सिथो विरोध इतीति दिक्। नन्वेवमिप मूळोक्तः ससङ्ख्यः क्रसोऽयुक्त एव-स्मृत्यन्तरेष्वन्यथाक्रमस्य ससङ्ख्यः प्रतिपादितत्वेन तद्विरोधात्। प्वसुक्तवर्गद्वयप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादकम्बुर्यप्रतिपादक्षम् कानीनः सहोदो गृदसंभवः। दक्षः क्रातः स्वयंदत्तः क्षत्रिमश्चापविदकः । यत्रक्रचोत्पादितश्च स्वपुत्रा दक्ष

१. थ. 'पर' आरम्प 'सङ्ग्हः' इत्यन्तं नास्ति । २. थ. काको (१) । ३. द. काको० । ४. त. काया औ० । ५. त. अप्रजस्य । ६.— ९. १६५— ७०. । ७. ह० ना० २८७. ।

बालंभद्दी

पञ्ज ॥'' इति। अत्र संख्यान्यत्ययः क्रमन्यत्ययश्च। तन्नाऽऽद्यः सुपरिहरो, यद्यपि पुनिकापुनिका-सुतौ द्वावप्येका कोटिः, तथा बीजक्षेत्रजो, यत्र क्वचनोत्पादितोऽप्येषामेवान्यतम इति त्रयाणासुन्तर्भावे द्वादशत्वस्येव सम्पत्तेस्तथाऽपि क्रमव्यत्ययस्तद्वस्थ एव । मानवे तु '' औ-रसक्षेत्राजी पुत्री पित्ररिक्थस्य भागिनी। दशापरे तु कमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः॥'' ईत्यज्ञ प्रत्रिकाया औरससमस्वेनौरस एवान्तर्भावितस्वात्, तस्याः पूर्व स्वातन्त्रयेणोक्तत्वात्त-द्विज्ञावेवात्र विवक्षितावित्याशयेन च ताबुक्त्वा इतरे दशेत्युक्त्वा तथैव ऋमेणोक्तानि तल्लक्षणानिः, तथाहि-- " स्त्रक्षेत्रे। संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादितश्च यः । तमीरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमक त्पिकम् ॥ यस्तत्पजः प्रमीतस्य क्वीबस्य व्याधितस्य वा । स्वधम्मेण नियु-क्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥ माता पिता वा दद्यातां यसद्भिः पुत्रमापदि । सदशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दित्रमः सुतः ॥ सदशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणं । पुत्रं पुत्रगुणै-र्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः॥ उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गढ उत्पन्नः तस्य स्याद्यस्य तस्पजः॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं परिगृण्हीया-दपविद्धः स उच्यते॥ पितृवेश्मनि कन्या त यं पुत्रं जनयेद्वहः । तं कानीनं वदेश्वाम्ना वोद्धः कन्यासमुद्धवम् ॥ या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । वोद्धः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्थमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽथ वा ॥ या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा यथेच्छया । उत्पादयेत्पुनर्भत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ मातापितृविद्दीनो यस्त्रको वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यसौ स्वयं-दत्तस्तु स स्मृतः ॥ यं ब्राह्मणस्तु श्रूद्धायां कामादुत्पादयेत्सुतम् । स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पाराशवः स्मृतः॥" हैति । तल्पं-दाराः ; यथा गुरुतल्पग इति । "तल्पं शय्याददारेषु" इैत्यमरः। व्याधितस्य-अप्रतीकारराजयक्ष्मादिरागाक्रान्तस्य।स्वधर्मेण-प्रागुक्तेन। सदशं-सवर्णम्। गुणदोषविचक्षणं-प्रोढम् अत एव पुडा गुणैर्युक्तम्। न च ज्ञायेतेति-हीनाधिकपुरुष-जन्वमन्तरेण सवर्णजन्वनिइचये अस्य पुरुषस्य अयमित्येव न ज्ञायते चेत्यर्थः।मातुर्वहगामिनत्वि इदम् । यस्येति, - यस्य तल्पजः स्यात्तस्य स इत्यर्थः। मातापितृभ्यामिति - बहुपुत्रतया भरणासामध्येंन केनचिद्दोषेण वेर्व्यर्थः । पुत्रं तद्भुद्धया परिग्रहो न तज्जीवितेच्छया । येति

९. १६५ । २. प. विखा० । ३. — १६६ — ७८. । ४. ए० ना० २८७. ।
 ५. प. फ. ब. झायेत अस्यायमिति नज्ञायेत चेल्थर्थः । ६. प. फ. ब. ल्यर्थः सहोढ इ० ।

सुबोधिनी

वदेजाम्मा वोद्धः कन्यासमुद्धवस् ॥ या गर्भिणी संस्कियते ज्ञाताऽज्ञाताऽणि वा सती । वोद्धस्त-गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥ क्रीणीयाद्यस्वपत्यार्थं मातापिकोर्थमिन्तकात् । स क्रीतेस्तु सुतस्तस्य सहशोऽसहशोऽषि वा ॥" गुणैः सहशोऽसहशो वेद्यर्थः । "या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वेच्छ्याऽऽस्मनः । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा सपौनर्भव उच्यत्ते ॥" पुँनर्भूत्वा—पुनर्गृहीणी भृत्वेद्यर्थः । "मातापिनृविद्वीनो यैस्त्यक्ती वा स्यादकारणे । आत्मानं स्पर्शयेयस्मे स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः॥" अकारण—पातित्यादिकारणाभावे । स्पर्शयेत् —वृद्यादित्यर्थः।"विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनस् ।" इत्यमरेः।"यं ब्राह्मणस्तु स्वव्यव्यविद्ययं कामातुत्पादयेत् सुतस् । स पारयक्रेव शवस्तमात् पारश्चवः स्मृतः ॥" स पारयक्रेव शवस्त्वा इति —स पुत्रः पितृन् श्राद्धादिभिः पारयन् प्रीणयक्षपि इतरपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्छावच्छव इति पारयन्छवः। पारश्चव इत्यर्थः । अस्य शृद्धापुत्रस्य विवाहितःजन्यत्वेनानुरुोन्मजत्वादौरसत्त्वं यद्यप्यविद्यद्येत् , तथाऽप्यत्येषु सत्य तुत्रस्य सकर्छरिक्यहारित्वाभावादिक्षन् प्रकरणे प्रान्ते परिगणनम् । वासिष्ठे तु "तृतीयः पुत्रः प्रविक्रेव" ईति क्रमञ्यत्ययः। एवं स्पृत्रः

बालंभद्टी

—या ज्ञाता अज्ञाताऽपि वा गर्भिणा सती संस्कियते इत्यर्थः।सहोड इति—तया सहोड इत्यर्थः। पुनर्भूत्वा —पुनर्गूहीणी सूत्वा । अकारणात् — पातित्यादिकारणाशावात् । सैकारणे इति पाठान्तरम् । स्पर्शयेत् — द्यात् । "विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनभ्।"इत्यमरेः। स पारेति — स पुत्रः पितृत् श्राहादिभिः पारयन् प्रणियन्नपि अन्यपुठावदप्रशस्तत्वाच्छवन्तुल्य इति पारशव इत्यर्थः । यद्यप्यस्य शृहापुत्रस्य विवाहिताजन्यःभेनानुल्जोमजत्वेन च मूर्द्याविक्तादिव दौरसत्वमविशिष्टं, तथाऽप्युक्तरीत्या अप्रशस्ततत्वेन ततो भेदेन तत्र गणनम्। पृतेषु सत्सु तस्य सक्छधनहरत्वाभावादत्र प्रकरणान्ते परिगणनिमिति बोध्यम् । वासिष्ठे तु औरसानन्तरं " तद्लाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयरतृतीयः पुत्रिकाविज्ञायते, पौनर्भव-श्रतुर्थः, कानीनः पंचमी, दत्तकः पष्टः, क्रीतः सप्तमः, स्वयमुपागतोऽष्टमोऽपविद्धोनवमो, गृहोत्पन्नो दश्माः, कृतप्कादश शृहापुठा एव द्वादशो, भविति" इत्युक्तमूँ । वैष्णवे तु " औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपानर्भवकानीनगृहोत्पन्नसहित द्वादशे स्वयमुपागतापविद्वयत्रक्वच-नोत्पादिता द्वादश्यः र्युक्तम् । देवलीये तु " औरसप्रत्रिकापुत्रक्षेत्रजन्न।निगृहोत्पन्नाप्वविद्वसहोदपीनंभवदक्तकर्वयमुपागताप्विद्वयत्रक्वच-नोत्पादिता द्वादशः र्युक्तम् । देवलीये तु " औरसप्रत्रिकापुत्रक्षेत्रजनानगृहोत्पन्नाप-विद्वसहोदपीनंभवदक्तकर्वयमुपागताप्विद्वयत्रक्वयः । वादविये तु —

१. त. तस्संस्कृतस्त० । २.—९. १७१.—१७५.। ३. त. पुनर्मूला, नास्ति । ४. वात्य० । ५. द्वि० व्र० ४२८. । ६.—९. १७७; ७८. । ७. द. अत्र । ४. १७. १३. । ९. फ. भ. अका० । १०—१७. १४. ।

34

**पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभाग्विषयखेन प्रसिद्धत्वाच । वासिष्ठादिष्ठ वर्गद्वयेऽपि कस्य चिद्वचत्ययेन पाठो गणवदगणवद्विषयो वेदितव्यः ।

सुबोधिनी

त्यन्तरेष्वपि द्रष्टक्यो अन्धगौरवभयान्न लिख्यते । अतः कथं "पूर्वाभावे परः" पर इत्युक्ति-रित्याशङ्क्षयाऽऽह-वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपीति । अयमत्र परिहाराभित्रायः । मनुना-" औरसः क्षेत्रजश्चेव दत्तः कृतिम एव च । गढोत्पन्नोऽविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट ॥ कानीनश्च सहोदश्च कीत: पौनभवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शोदृश्च पडदायादवा-धवा:॥'' हैति स्वस्पिण्डसमानोदकानां सन्निहतरिकथहरान्तराभावे प्रथमषटकस्यै तद्विक्थहरस्यं हितीय-षद्रकःय तदभावं च प्रतिपाद्य तत्त्रसङ्घादेव पश्चादौरसादिपज्ञस्वरूपप्रतिपादनात् उपक्रमातु-सारेण न तस्वत एष एव कम ईंति विज्ञायते । अत एव तत्र " कमश " इत्युक्तिरिप सर्वा-त्मना असुमेव कर्म न नियच्छति ; अपि तु किस्मिश्चिद्विशेषे सत्येव । असाव (पि) विशेषो गुणवदगुणवद्भप एवेति । एवं स्मृत्यन्तरपाठस्याऽपि गतिशिते युक्तियुक्तं चैतद्याज्ञवल्क्येनोक्तम् । तथा हि -- औरसपात्रिकेययोरीरमत्वात् तत्समत्वादेव क्षेत्रजगृहजकानीनपीनर्भवानां तु स्वबीजक्षेत्रीत्पन्नत्वादेव दशाद्यपेक्षया प्राबल्यम् । सहोडजस्य स्वकीयत्वे परिगृहीतक्षेत्रीत्पन्नत्वेऽप्युत्तरघटक्ष्योगो वाचनिक एवेति सर्व-मनवद्यम् । एतम्ब सर्वे युगान्तरविषयम् । कलौ त्वारसदत्तकावेव, औरससमत्वात् पिकाका च---''दत्तीरसेतराणां तु पद्मत्वे न परिश्रहः।'' इति स्मरणात् । अर्त्र शेषे '' कली युगे त्विमान धर्मान वर्ज्यानाहर्मनी विणः। " इति वाक्यशेषः । शिष्टाचारोऽपि तथैव दर्यते कछौ । ननु माभूदितरवचनविरोधः; गौतमेन त्वीरससमस्य पौक्रिकेयस्य दशमत्वेन

बालंभड़ी

"औरसः क्षेत्रजञ्जेव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोद्दश्च गृहोत्पन्नस्वयेव च॥ पौनभैवोऽ-पविद्वश्च दत्तः क्रीतः क्षतस्तथा । स्वयंचोपगतः पुत्रा द्वाद्वशते प्रकीतिताः॥" ईस्युक्तम् । तस्मात् क्रमध्यत्यकृतविरोधो दुष्पीरहरः; अत आह — वासिष्ठादिष्विति।अगुणविदिति,— असुज्वत इति भाष्यप्रयोगवदयं साधुः। अयं भावः—मनुना "औरसः"हत्यादिना वर्गद्वये-नाऽऽशस्य तस्यं द्वितीयस्य तदभावं चै प्रतिपाच तत्यसङ्गादेवाऽग्रे स्वस्यव्यवधानेनीरसा-दिपुत्रस्वरूपीत्वपोदनेनापकमानुसारणे तथोक्तिनं तु तस्वत एष क्रम इति ज्ञायते । अत

प्रतिसि० । २.—९. १५९, ६०.। ३. द. स्य तद० । ४. थ. द तिज्ञा० ॥
 प्र. पंग्रण० (१) । ६. थ. द. षट्कपाठो ना० । ७. थ. तिसनै युगा० । ८. थ. द. त्रनाक्य ज्ञा० ९.—१३. ४५, ४६. । १०. भ. च प्रतिपादनेनो० ।

बालंभदी

्व तत्र क्रमश इत्युक्तिरि तत्परैवेति न सर्वथा तास्विकेतःक्रमबोधिका; अपि सु किसाश्चिद्विशेषे असत्येवाऽसौ ; विशेषे तु गुणवद्भूय एवेति । एवं स्मृत्यन्तरपाठस्या- गतिः । युक्तियुक्तश्र मूळेकिकमः ; तथाहि—औरसपुत्रिकयोरौरसत्वाक्तसमन्वाच प्रागुक्तिः ; क्षेत्रजगृहजहितीयकानीनपैनिभवाणां स्वबीजक्षेत्रोत्पन्नत्वादेव दत्ताद्यपेक्षया प्राबल्यम् । आद्यकानीनस्यापि स्वीयकन्योत्पात्तीकत्वादेव अवान्तरमपि तारतस्यं स्पष्टमेव सर्वेषाम् । एवमग्रेऽपि सहोढजस्य स्वबीजा-श्रयत्वेन परिगृहीतक्षेत्रीत्पन्नत्वेऽप्यूत्तरषटकयोगी गर्भीत्पत्तिकाले स्वक्षेत्रत्वाभावेनेति सर्वमनवद्यमिति । इदमपि सर्वे युगान्तरविषयकम् । क्लो त्वारसदत्तकावेव श्रीरससमत्वात् पुत्रिका च-- "दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वे न परिग्रहः। " इति माधवादिस्परणात् । "पुनानि लोकगुष्त्यर्थं केलरादो महात्माभः । निवर्त्तितानि कर्माणि" इति चरमे अस्यान्वयः । शिष्टा-चारोऽपि तथैव दश्यते । केचिन् औरसेन पुतिकासंग्रह एव ; दत्तपदेन तत्समकक्षक्रीतस्वयं दत्त कृत्रिमाणामपि ग्रहणम् ; अत एव "श्रेयसः श्रेयसः" हैति मनुक्तिः, "स्वगोत्रेण कृता ये स्युद्त्तर्कातादयः सुताः । विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्डयं विधीयते॥"इति वृद्धगौतमो-क्तिः, ''दराक्रीतादिपुत्राणां बीजवसुः सपिण्डता। सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रं तत्पाळकस्य च॥' इति बृहन्मनुः, ''औरसः क्षेत्रजश्चेव दत्तः कृत्रिमकः सुतः । ''इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशस्त्र सङ्गरछते । औरसादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतस्वा दौरसादीनुपकस्य "तेषां पूर्वः श्रेयान् स पुव दायहर;स चान्यान् विभ्यात्"वृति वैष्णवादीरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थम-हृति। पूर्वसङ्गावे परसंवर्धनं स एव कुर्यात्तद्प्यपवादेतर्शवषयम् । यदि तु समानरूपा बहवः पुत्राः, तदा सर्वे एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति मनुज्याख्यातारः । यद्यपि मन्वादिकं युगा-न्तरपरतयाऽपि सुयोजम् , तथाऽपि अन्त्यमन्यया दुर्योजमेवेत्याहः । वस्तुतो नियोगनिषेधेनैव क्षेत्रजनिषेधे तत्र क्षेत्रज इत्योरसविशेषणमावश्यकं यथा, तथा कृत्रिमदत्तक इत्यीप दत्तस्यैव विशेषणमिति बौध्यम् । नन्वेवमिष मूँलस्य गौतमिवरोध एव । तेन हि औरससम-स्य पौत्रिकेयस्य दशमत्वेन पारगणनं कृतम्; तथाहि—''पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तक्रत्रिमगृहो-रपञ्चापविद्धा रिक्थंभाजः कानीनसहोद्धपानभवपत्रिकापुत्रस्वयन्दत्तकीता गोत्रभाजः चतुर्था-शभागिन इति । कानीनादीनां तुर्योशभागित्वमश्रोक्तं चौरसाभावे पुत्रिकादिसस्वे च ज्ञेयम् । एवं क्षेत्रजादीनामपि तत् कमतो ज्ञेयमन्यथा पूर्वविरोधो दुष्परिहर एव । स्वयंदत्तकीतयो-स्तन्वं वसिष्ठाधेकवाक्यतयाः प्रागुक्तरीत्या गूढोत्पन्नस्य तन्वमौरसाद्यभावीवषयकमिति बोध्य-

१. प. फ ब वेडपीति । २. प. फ. ब- रोडपि अहणम् । ३.—-९. १८४ । ४. भ 'मूळस्य' नास्ति । ५. प. फ. ^ब. रिक्थमागिनः इ०।

४३ ४३ मौतमीये तु पाँत्रिकेयस्य दशमत्वेन पाठा त्रिजातीयविषयः। तस्मात्थितमेत-36 त्यूर्वपूर्वाभावे परः पराँऽशभागिति। ४४यतु ''भ्रातृणामेकजातानामेकश्चत्पुत्रवान् भवेत्। सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणा मनुरुत्रवीत्॥'' ईति, तदिप भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेऽ-न्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थम् ;

सुबोधिनी

पाठात् तद्वाक्याविरोध इत्याशङ्कय परिहरित गौतमीये विति। विजातियविषय इति । बाह्यणादेः क्षित्रः यादिक्षीपृत्वयोिऽकेयविषय इत्यथः। नजु "आतृणामेकजातानाम्" हैत्यनेन आतुषुत्रेणैवेतरआतृणामि पुत्रित्वप्रतिपादनात् हादशस्योऽधिकोऽन्यः स पुऽ इति हादशस्योऽधिकोऽन्यः स पुऽ इति हादशस्योऽधिकोऽन्यः त्रित्वजुत्पश्चमित्याहः—यतु आतृणामेकजातानामित्यादिना । तत्रहेतुमाहः—

बालंभद्दी

मिस्यत आह-गौतमीये विित्त।विज्ञातीयेति— ब्राह्मणादेः श्रृद्धान्व्यंक्षित्वयाद्यासुरावन-पृत्रिकापुत्रविषय इत्थर्गः। तत्र परिगणनमात्रोक्तथा कमानुक्तथा तन्मात्रपरमेव तत्सर्वं न तु कमपरम्। अतः कमो मुळोक एव — ''पूर्वाभावे परः परः'' इत्युक्तिरिति केचित् । यद्यिष वेण्णवादौ औरसादीनां प्रागुक्तानां प्रथमहितीयादित्वेन कथनादितेषां पृवः पृदंः श्रेयान् स एव दायहर इत्युक्तेश्च कमो विहित एवः तथाऽपि मुळाक एव युक्तियुक्त इति प्रागुक्तिनित वोध्यम् । तदेतदाभिप्रेत्तेव वप्तंरहिति — तस्मादिति। नन्वेवमिष मुळादेमैनुविरोध एव। श्रावृण्णामिति मनुना एकेन आतृपृष्ठेणवान्येषामप्यपुत्रश्चातृणां पुश्रवत्त्वप्रियादनेन मूळ्कूंता च ''अगरसो धर्मपनीजः' हित्यादना दादद्यान्येऽधिकोऽन्यस्त्र कथमप्यनन्तर्भूतः स पुत्र इति कक्षाभ्यत् तथा द्वाद्यस्यस्त्रवित्रायः प्रवृश्च हित काभ्यत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन हादद्यस्योऽधिकोऽन्यस्त्रव कथमप्यनन्तर्भूतः स पुत्र इति काभ्यत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन हादद्यस्याऽधिकोऽन्यस्त्रव कथमप्यनन्तर्भूतः स पुत्र इति काभ्यत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन हादद्यस्याधिकोऽन्यस्त्रव कथमप्यनन्तर्भूतः स पुत्र इति काभ्यत्वस्य पुत्राणां प्रतिपादनेन ह्याद्यस्य स्वत्याचा अन्यविष्ठा परिहर्यत्व तथा द्वाद्यस्य स्वत्याचा स्वत्यवाच कर्मप्यवाच अन्यवामिषि अवकाशः सूचित हति न तत्यति। परमतमाह—श्वात्पुत्रस्यिति सम्भवे इत्यनेनान्यथा अन्यवामिषि अवकाशः सूचित इति न तत्यादि। दिति प्रति भावः। न नत्रिवादि । निषेष्वधिमिति—तथा च तत्स्य दक्तक्वमिति न विरोध इति भावः। ननु निषेषधिमित्यस्य निषेषाभिष्यकमित्यर्थः; उति निषेष्ठस्तिस्यकैमित्यर्थः। नव्यातार्व्यक्तिस्यर्थः। नव्यातार्व्यक्तिस्यर्थः। नव्यमाणरीत्या वचनोपपस्या सुख्यार्थवाधाभावेन तथाऽथे साधकस्मुत्यन्त

१ म ०९ १८२ । २ त तीय हित । ३ त व येन । ४ भ द्राञ्च ०। ५ भ. कृदादिनाचौ०। ६ व्यव० १२८ । ७ भ. तद्भावः ।

न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय-''तत्सुता गोत्रजा बन्धुः'

गिनः॥'' इति । अत्र क्षेत्रजः प्रत्रिकापुत्र एवाभिष्रेतः । नन्वसावीरसतस्य एव । सत्यमः तेनैव चोक्तं-- "पितृरिक्थस्य भागिनौ " इति । कथं तर्हि " षष्ठं पञ्चममेव वा" इति ? जनकपितृसमानाभिप्रायमेवैतत्-मातामहस्य श्वसावौरसतुल्यःवात् । कृःस्नां-शहरः पितुः पुनः परार्थेनोत्पादितःवादनष्टः । तद्भिप्रायमेव च वासिष्टं "तृती-यः पुत्रिकापुतः " ईति । पित्रा क्षेत्रत्वेनैवापत्योत्पादनायान्यस्मै दीयते तत-रतस्यासौ क्षेत्रज इति शक्यते वक्तं जनयितुरि - परार्थमुःपादितःवात् । संस्कृतत्वेन क्षेत्रमात्रतया स्त्रीसंबन्ध इति क्षेत्रजन्यपदेशः । तत्रीरसाविशिष्टं पितृरि -क्यभाक्तं मातामहाभित्रायं, भागवैषम्यं तु जनकाभित्रायमिति अविरोधः । पञ्चमपष्टांशयो-स्त्वीरसत्वेच्छ्या विकल्पः। अन्यत्राऽप्येवमेव भागवेषम्यकल्पनम् । अथ स्थिते पूर्वाभावे द्रव्य-संबन्ध इति । यत्पुनरिदं स्वायंभुवम्-''ओरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्प' क्रोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्त-श्च शौद्धश्च षडदायादबान्धवाः ॥" अस्य कोऽर्थः ? क्षेत्रे जारजाः पञ्च सत्यौरसेऽप्यंशभाजः। कानीनादयस्तु पूर्वाभाव एव । एतेन वासिष्ठं व्याख्यातम् । तथा च शब्दः-" द्वौ भागौ पितुः द्वावेवौरसस्य त्रयः क्षेत्रजपुत्रिकापुत्रयोः एकैकमितरेषाम् " इति । अथ क्षेत्रजपुत्रि-कापुडायोरेकेकस्याप्यर्थभाक्त्वम् , पितृविभागवचनाच । जिवत्येव पितयेते सत्यौरसेंऽशभाजः। ध्वन्याचार्यवचनं पूर्वाभाव एवोशराधिकार इति व्यवस्था । यतु ऋमान्यत्ववचनाशिखारे-

सुबोधिनी

तत्सुतागोत्रजा बन्धुरिति | 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजा

बालंभद्दी

राभावेन तारपर्यानुपपरयाद्यभावेन च निष्पयोजनलक्षणाया अनौषित्येन तद्यर्थासभवात् । तथा चेदमयुक्तमतो वश्यमाणं स्वाभिमतमर्थे हृदि निधाय स्वमतेन प्रकृतं विरोधं परिहरति— न पुनरिति,—नचेत्यर्थः । पुत्रत्वेति,—अपुत्रश्चातृनिष्ठपितृतानिरूपितपुर्वेतस्यर्थः । क-न्यादिसस्त्रे हृत्यादिः।अत्रेवं तारपर्यं न त्कार्थे इत्यत एवेदं उपपादियतुमाह्—तत्पुता गोत्रजा इति,—'परनीदुहितस्त्र''ईत्यादिनाऽत्र वक्ष्यमाणेने आस्नभावे आतृसुतस्य धनभाक्त्यं प्र-

५ — १७. १३.। २. स. तथार्थे साधकस्युव्यत्तरामावेनर्थे (?)। ३. फ. त्रते०। ४. व्यव० १३५.। ५. स. गेन तद्युवच्छेदामाह् ।

ईत्यनेन विरोधात् ॥ १३२ ॥

37

38

**इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह —

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥

समानजातीयेष्वेव पुत्रेषु अयं''पूर्वाभावे परः परः''इत्युक्तो विधिः;न भिन्नजाती-

वेच्छाविकल्पतया द्रष्टव्यम्।तद्भावे त्वाचार्योक्त एव क्रम इति।अनया दिशा अन्यान्यप्ये वंजातीयकानि विभागवाक्यानि व्याल्वेयानि ॥ १३२ ॥

सर्वे चैते दत्तकादयस्सजातीया इत्येतत् प्रदर्शयितुमाह—स जातीयेष्वि-

त्यादि ॥ ११३ ॥

सुबोधिनी

36 वन्तुः शिष्यः सबद्वाचरिणः ॥'' ईत्यडा *[आडानन्तरं आत्सुतस्य रिक्थहरत्वप्रतिपादक-याजवरुमयचनविरोधः आतृपुडोणेतरआतृणां पुडित्वे तस्य पुडात्वेन सर्वेभ्यः पिलादिभ्यः पूर्वेमेव रिक्थमाक्तादित्यथः] ॥ १३२ ॥

बालंभद्दी

तिपादितम्।यदि तु मनोस्तथाऽधैःस्याचदा तस्याप्यौरसादितुल्यतया पुत्रस्तेन सर्वेम्यःपत्न्या-दिस्यः पूर्वमेन घनभाक्त्वस्य लाभेन तद्विरोधः स्पष्ट एव । किंन तथा सति अस्य क्रमप्-दितद्वाद्वामध्येऽन्तःपातस्य दुष्करःवेन तद्ये एव निवेशो वाच्यः ; तथा च सर्वतोऽत्रा-पक्रुष्टरवलाभेन वस्यमाणस्मृतिकदम्बविरोधापत्तेः । प्रकृतसङ्क्ष्याविरोधस्तु न दत्तः— शङ्का-विषयस्वात् । निवेशमिष, तथा मति त्रयोदशपुत्रस्वापस्या"पुत्रान् द्वादश यानाह " हैति मनु-विरोध एव कुतो न दत्त इति वाच्यम् । तदाशयस्य वक्ष्यमाणस्वादिति भावः । एतत्तस्वममुपद्मेन स्फुटीभविष्यतीस्यलम् ॥ १३२ ॥

सङ्गतिमाह—इदानीमिति। उपसंहारमाश्रपरावे पौनरुक्तयं परित्यागेऽपि तथा चमत्काराभा वेनाऽऽह — ब्याजेनेत्यादि। तत्रैत्र —क्षेत्रजादिष्वेवं। नियमस्वरूपं सर्ववाक्यमितिन्यायेनाऽऽह —समानेति। तद्व ध्वचच्छेचमाह—न भिन्नोति। तथा च एते सवर्णां एव युक्ताः पुत्रा भवन्ति। अत एव "सवर्णायाम्" इति बोधायनेनोक्तम्। एवं च एते क्षेत्रजादयो यद्यधिकवर्णां दुत्पन्नाः, तदाऽपि तन्नामध्यमाजो भवन्त्येवः, अपि तु सवर्णांदुत्पन्ना इव प्रशस्ततरा न भवन्ति।

१. ब्यव. १३५. | २.—९. १५८ |

येषु। ** तत्र च कानीनग्र्डोत्पन्नसहोढजभौनर्भशणां सर्वर्णस्त्रं जनकद्वारेण नै स्वरूपेण 39 —तेषां वर्णजातिलक्षणामावस्योक्तत्वात्। ** तथाऽनुलामजानां मुयावसिक्तादीनामौरसे 40

अयं मया विधिरुक्त इति वदन् स्मृत्यन्तरोक्तानां विषयान्तरेऽर्थवतां दर्शयति । तच व्याख्यातमेव पितर्युगरत एवेयं द्रव्यसंबन्धे पौर्वापर्यकिकद्यना इति । जीवति तत्तु स्मृत्यन्तरोक्तया विभागव्यवस्थयेति । एतदेव स्पष्टयति सृते पितरि विभागव्यवस्थे-यमस्माभिर्द्धानिक्तपत्वात् निरूपिता । जीवति तु जातोऽपि दास्यां स्पृद्धेण पितुरिच्छवांऽशहरो भवेत् । इत्यनाद्रं थिशेषनिरूपणस्य द्शैयति ॥ १३३ ॥

सुबोधिनी

*[कानीनादिषु सजातीयत्वं दर्शयति —तंत्र च कानीनीति । तेषां वर्णजातिळक्ष-णाभावस्योक्तत्वादिति, — कुण्डगोळकयोरन्यतरत्वेन वर्णाद्यभाव आचाराध्यायेऽभि-हित इस्यर्थः ।] म् मूर्जावसिक्तादीनां दायहरणे कममाह—तथाऽनुळे।मजादीनामिति ।

बालंभद्दी

सजातीयेष्विति सजातीयनियमात् यदि हीनवर्णांदुत्पन्नाः, तदा प्रतिकोमज्ञत्वेन निन्धा एवेति बोध्यम् । तथा सति प्रसक्तपूर्वेविरोधाभः वाय कानीनािष्ठेषु सजातीयस्वमाह—
तत्र चोति,—तेषां पुत्राणां मध्ये इद्यर्थः । तथा नियमे सति च' इद्यर्थों वा । नतु स्वतसत्तस्कुतो नेत्यत आह—स्वरूपेणेति,—स्वरूपतस्तेषां कुण्डगोलकयोरन्यतस्वेन आद्यस्वानीनस्य व्यभिचारजन्यत्वेन च स्वतो वर्णजात्यन्तभावामावस्य आचाराध्याये अभिहितत्वादित्यर्थः । नन्येवमाय मृद्धांविसक्तादीनामन्ते ग्रहणे दायहरस्वानुक्तया न्यृनता मृलादौ तेषां तत्रानन्तभावात् , उपलक्षणतया तद्य तेषां ग्रहणे प्रागुक्तरीत्या
मध्ये दुर्गहत्वेनान्ते ग्रहणे द्वाद्वाप्तामावे तेषां दायहरस्वापात्तः उपसहारविरोधापतित्रश्च अतः अनुक्तं विशेषान्तरमाह — तथिति । प्रतिलोमजन्याहृत्रये आह —
अनुलोमेति । प्रागुक्तश्वयेनाऽऽह — और्सिति। तथा च परांद्रा एवायं नियमो न
सर्वतः प्रवीदे इति तत्रासवर्णस्वेऽपि न बाधकमिति न शङ्कोकदोष इति भावः। अपिर्मुक्यपुशिकोभयसमुबायकः । आदिना विजातीयपुडिकाऽपि । एवं सति प्राप्तातिमङ्गिनरासाय वश्वमाणमूळसङ्गतये च आदिना पारशवान्यस्यैच प्रक्षणभिति स्वयन् विशेषान्तर-

९. क- च. छ 'न' नास्ति ।

41 ष्वन्तर्भावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यम् । ••शृद्धापुत्रस्वौरसोऽपि कृत्क्षं भागमन्याभावेऽपि न लभते ; यथाऽऽह मनुः—''यद्यपि स्यानु सत्पुत्रो यद्यपु-

42 त्रोऽपि वा भवते । नाधिकं दशमादद्याच्छ्द्रापुत्राय धर्मतः॥" ईति । **यदि सैत्पुत्रो विद्यमानद्विज्ञातपुत्रो वद्यपुत्रोऽविद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्,तस्मिन्मृते क्षेत्राजादिर्वोऽ

±3 न्यो वाऽसापिण्डः शृद्धापुत्राय तद्धनादशमांशादधिकं न दद्यादिति असमादेव क्षत्रियावै-स्यापुत्रयोः सवर्णापुत्रामावे सकल्धनग्रहणं गम्यते ॥ १३२४॥

सुबोधिनी

41 नाधिकं दशमाद्द्याच्छूद्रापुत्रायधर्मत इतीति,—*[नन्वेतदनुपपन्नम्।"चनुश्चिद्येकभगाः स्यु-वर्णताः"दैति झूद्रापुत्रस्यैकांसदृरस्वाभिधानार्तं, अस दशांशदरस्वाभिधानात्। उच्यते। बाह्मणी-पुत्तस्य चत्वारोंऽशाः क्षत्रियापुत्रस्य त्रय इति सप्त-—वैश्यापुत्रस्य द्वाविति नव, झूद्रापुत्रस्य त्वेकः—इति मिलित्वा दश। एवं च "चतुश्चिद्वयेक" इत्यत्राऽपि दश्मेमांशद्दारित्वस्योक्तत्वाञ्च विरोध इति सर्वेमनवद्यम्] ॥ १३२४ ॥

बालंभट्टी

माह—यथाऽऽहोति । मन्वधेमाह— यदीति,—-यद्यपीत्यर्थः । क्रम्यद्य मान माह—यथाऽऽहोति । मन्वधेमाह— यदीति,—-यद्यपीत्यर्थः । क्रम्यद्य पाठो वचनानुरोधेन । पितेति होषः । इदब सृतिपृत्कधनिकागिवयकम्—अक्षरमर्थादया तथेव प्रतीतेः । जीविद्वभागे नु प्रसादाँदनेकांशः । अप्रसादे नु तान्वदेव इत्युक्तं—यत्युनवांक्षणेत्यादिना । अत एव तद्विरोधो न । तदेतदिभिष्रेस्याऽऽह — तिस्मिनिति,—पितरीलर्थः। दचादिति स्वारस्यादाह—क्षेत्रेस्यादि दशमाशादिधिकामिति,— न चेदमनुक्तं दशमांशहिरित्वं ''चतुक्तिक्षेक्षभागाः स्युविणेतः'' इति मूलोक्तंन श्रृहापुत्रस्येकांशहिरित्वं निकद्विमित वाच्यं; ब्राह्मणीपुत्रस्य चत्वारोऽशाः, क्षत्रियापुत्रस्य वयः वंद्यापुः सस्य द्वी श्रुद्वापुत्रस्य क्षत्वार्योऽशाः । इति स्वार्योकस्याद । तत्र श्रुद्वापुत्रस्य व्यवारो भागा बोध्याः । इति:—शब्दार्थसमाप्तो । तात्यर्यभेमाह— अस्मादिविति,— उक्तमनुवचनादेवेत्यर्थः । *[तदेव तथेस्यादिना प्रतिपादितमिति न तस्य निर्मूलता]*, नापि कर्द्यचन्न विशेष इति भावः ॥ १३२८॥

९. १५% । २. क. सपु० । ३. ब्यव० १२५. । ३. श. द. नात् मैवं बा० ।
 ५. त. दशांश० । ६. प. फ. व. माइयदीति । ७. भ. दादाने एकां० ।

*>'

*

1

**अधुना शृद्धधनविभागे विशेषमाह---

जातोऽपि दास्यां श्रेद्रण कामतोंऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥ मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् । अभ्रातृको हरेत्सर्वे दुहितृणां सुतादृते ॥ १३४ ॥

**शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं रुभते । पितुरूर्ध्ये 2 तु यदि परिणीतापुत्राः सन्ति, तदा ते श्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्थभागिनं कुर्युः । स्व-भागादर्धे दशुरिस्पर्थः । अथ परिणीतापुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृह्णी-

इच्छैव च--- मृते पितिर कुर्युस्तं आतरस्त्वर्धभागिनाम-त्यादि ॥ ^१३४ ॥

अर्धवचनं च न्यूनांशप्रतिपरपर्थं; तथा च बृहस्पतिः--- "कामतश्च शूद्भावरोधजनस्य

सुबोधिनी

ये परीणीतापुत्राः सन्तीति— विवाहितायाः पुत्रा इसर्थः । स्वभागाद्धे दशुरिति—स्वांशापेक्षया अर्थे समुदितद्रव्यात् दशुरिसर्थः॥ १३३॥ १२४॥

बालंभट्टी

अत एव वक्ष्यमाणसङ्गतिमेवाऽऽह—अर्थुनोति, पूर्वोक्तोपसंहारस्य सविशेषस्य कथनानन्तरमित्यर्थः । तत्प्रसङ्गेन तत्प्रकरणेन तद्वक्तव्यवस्याऽप्यावद्यकत्वात् । उत्पन्नः सोऽपि कामतः इत्यस्य व्याख्या—पितुरिति । एवं प्वौद्धेन जीविष्वकृकिमाग उक्तः । मनुरिप—"दास्यां वा दासदास्यां वा यः ग्रूद्धस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः॥" ईति । उत्तरार्घे द्वितीयविभागपरं स्पष्टमेवेत्याह्य—पितुरिति,—मरणादिति शेषः । परिणीतापुत्राः—विवाहितापुत्राः । तदा ते आतर इति पाठः । अर्धभागिनमिति पाठे इनि-वाध्यः । अर्धभागिनमिति पाठे इति । इरेरित्यनेन

क. ক. ক. ক. ক. ক. ব্রা' নাবির। ২ ঝা ভারুনিরি' নাবির। ২.—৭. ১৩৭।
 Cole,: Ch. I., Sec. ii, § 1.—2.

यात् । यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति । तत्सद्भावे त्वर्धभागिक एव दा-

बालंभट्टी

जन्मना पुत्रवत्तस्यापि स्वत्वं स्वितम् । दुहिनृणामित्याद्यथमाह—यदीति । दुहिनृसुता-पेक्षया दुहितुः प्राथम्यस्य मूळे वश्यमाणत्वेन तत्सुतसत्त्वेऽिप कृत्स्नग्रहणे किसु वक्तव्यं साक्षाइहित्सस्वे इति कैमुतिकन्यायसिद्धमर्थमाह-परिणीताद्वहितर इति । एवमे-वाऽऽह-तत्पुत्रा इति । केचित्तु दुहितृणामित्यज्ञाभावे इति शेषः । सुतादित्यज्ञापि प्रस्यासत्या तत्संबन्धः, गामश्र इतिबत्समुचय इत्याशयोऽस्येत्याहु: । प्रत्यासत्तेरेवै-तत्तात्पर्यार्थमाकांक्षितमाह—तदिति,—अन्यतरेत्यर्थः । युक्त्यन्तरस्य वश्यमाणत्वेनेत-द्युक्तमिति तत्त्वम् अन्यस्याश्रुतत्वात्तत्य च प्रकृतत्वेन बुद्धिस्थत्वमित्यन्नापि तथैवेति भावः। अत्र गृहजातप्रसङ्घात् दासविषये किंचिदनुक्तमुच्यते । तत्र तावत् दासाः पञ्चदश-"गृह-जातस्तथा कीतो छन्धो दायादुपागतः । अनाकालभूतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मीक्षितो महतश्रणीत् युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावासितः कृत: ॥ भक्तदासरच विज्ञेयस्तथैव बडबाहृत: । विकेता चाऽऽसनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः''॥ इति नै।रदः।तत्र गृहजातादौ विशेषमाहतुर्मनुयाज्ञवल्कयौ--''दास्या वा दासदा-स्यां वा यः ग्लद्भ्य सुतो भवेत्।सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो न्यवस्थितः॥''ईति।''जातोऽपि दास्यां शुद्रेण कामतों आहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युंसं आतरस्वर्धभागिनम्। अआतृको हरेत् सर्वे दृहितृणां सुतादते॥''इति चातल दास्यां यस्यां कस्यांचित् ध्वजाहृतायुक्तलक्षणायां ताद-शस्य दासस्य यस्य कस्यचित् संबन्धिन्यां दास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत्,स पिन्ना परिणी-तापुत्रीः समांशभागी भवान् भवत्वित्यनुज्ञातः सममंशमौरसेन हरेदिति शास्त्रव्यवस्था नियतेत्वाद्यर्थं इति कुल्द्रकमदः। ग्रहस्यान्द्रायामिनयुक्तायामिष जातः सुत एव । एवं य-द्यपि दासस्य दासी, तथाऽपि वचनात्तस्यां जातो न दासस्य दासः, सुतो वा, अपि तु स्वामि-न एव सुतः अनुज्ञातस्तेन सममंशमौरसेन हरेदिति मेधातिथिः । जीवापितुकविभागोऽयं द्वितीयार्थी मिताक्षरायां स्पष्टः । तज्ञ द्वितीयेऽपिना कीताद्योऽपि समुचीयन्ते ; यथा पाणि-नीये "मूतेऽपि" इस्पिपना अन्यकालसमुच्चयः ; यथा वा "बलात् दासीकृतश्चीरैविंकीत-श्चापि सुच्यते।''इत्यत्रापिनाऽऽहितदत्तयोरन्यद्य पठितयोः समुच्चयो विज्ञानेश्वरकृतः । न चा-पिः संवैसमुच्चायक एव इति वाच्यम् ; तं विनाऽपि मनुवत्तत्समुच्चैयसंभवात् ओरसान्यसम्-च्चयस्यौरसेन सममिति वदतो मेघातिथ्यादेः परिणीतापुजाः सन्तित्यादिवदतो विज्ञाने-श्वरस्य चानभिमतःवात् । दशान्येषां किछवर्श्यत्वेन श्रुद्राणामविद्यत्वेन होमादिकरणासंभ-

अ नैतम्रक्त० (१) । २.—५. २०.—२८ । ३.—९. १७९ । ४. अ० ३.
 २. । ५. अ. पूर्व । ६. अ. चयो विज्ञाने औ (१) ।

See

बालंभद्दी

वान पुत्रस्य दाने प्रतिप्रहे वाऽधिकार इति तदसंभव इति ताल्पर्यात । अत एव ''तस्मात शूद्रं समासाच सदा धर्मयथेप्सितं । प्रायश्चित्तं प्रदातन्यं जपहोमविवर्जितम्॥''हत्याङ्गीरसम् '' तूष्णीमेताः क्रियाः खीणां विवाहस्तु समन्त्रकः।''इंति मूळं च सफलम्। अन्यथा तयोस्त-त्रानधिकाराज्ञवदुक्तरीत्येव वचनान्तरविहितकर्मणां तयोरपि तहर्जनेन सिद्धौ तदानर्थ-क्यं स्पष्टमेव । तस्माचन्न तङ्गहितं कार्यमिति वचनमस्ति, तदेव तङ्गहितं तन्न भवति ना-न्यत्। न चेह तथा वचनमस्तिः न च'वाह्मणानां सपिण्डेषु शूद्धाणां शूद्रजातिषु। सर्वेषां चेव वर्णानां ज्ञातिष्वेव न चान्यतः ॥ दोहित्रं भागिनेयं वा शूद्राणां चापि दीयते । शूद्रः सर्वस्वमेवाऽपि अशक्तश्चेत् यथाबलम् ॥''इति शौनकीयमस्येवेति वाच्यम्; तस्य कालिका-पुराणैकवाक्यतया दत्ताख्यदासप्रतिपादने एव ताल्पर्यात्; अत एव ''ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः ऋतिकाशिमौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्ते ते दासयोनयः ॥'' ईति मन्वाग्रकक्रीशिमस्य सावकाशत्वम् ; अन्यथा दिशमयोः पुश्रदासयोविधिकत्वं न स्यात् । मन्शादिरहितविधिना प्रज्ञात्वमन्यथा दासत्वमिति तु न । पूर्वोक्तहेतोरत एव कालिकापुराणे अदासतेति छेद इति केषांचित् कल्पनाऽपि निरस्ता । अत एव तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थे न त परिसंख्यार्थिम-त्येवं मानवं ध्याख्यातं ध्याख्याद्या । स्पष्टं चेदं वाचस्पतिगोविन्दार्णवादिनिबन्धेषु । ब्राह्मणा-दित्रये नास्तीत्यादि त दत्ताख्यदासत्वस्यव बोधकम् । न च तत्र सुतपदान्न तथेति वाच्यम्; मानवेऽप्यज्ञ सुतपदसत्त्वात्, किं च मनृक्तद्वितीयसमुच्चयानापत्तेः । एतेनोक्तसमुचायकःवं तस्य ; नानुक्तसमुचायकःविमित्यपास्तम् । प्रागुक्तसमुचायकःवे मनुक्तद्वितीयसमुच -यानापत्तेः ''बळादासी'' इत्यबाऽपि तेन तयोः समुचयानापत्तेश्च स्मृत्यन्तरीयेषु मानवस्यव समुखयो न नारदीयस्थेत्यज्ञात एव मानाभावाच । एतेन जात इत्यनेनैव मैनक्तोभयसंग्रह इति स व्यर्थ एवेत्यप्यपारतं-फले संभवति निष्फलत्वकरपनाया अन्य यत्वात् । एतदर्थमपि नारदीयं परिगणनम् । अन्यथाऽपि वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पादपूरकःवकल्पनापेक्षयोक्तमेवी-चितमः अत एव मनुना दासदास्यां वेत्यप्युक्तम् । विज्ञानेश्वरस्तवाऽप्यंशे उदासीनः एवं चान्ये-षामि दासानां शुद्धस्वामिकधनांशहरणमुक्तरीत्या सिद्धम्। एवं सित "शूद्राणां त सधर्माणः सर्वें अपन्यंसजा: स्मता: ।'' इति मनोरन्यत्राप्यत्राप्यवर्णेषु तादशेषु तथा बोध्यम्। न च मनुवि-ष्ण्वादिभिः ''अनन्तरः सापण्डाद्यस्तस्य धनं हरेत्''इत्यादिना प्रत्यासत्तेरेवांशहरत्वे नियामक-

१. फ 'अतपूत्र' आरम्य 'अतपूत्र' इत्यन्तं नास्ति । २. आ० १३ । ३. प. फ. ब. 'तस्य' नास्ति । ४.—८. ४१५.। अ दत्रिम०। ६. फ. तेन । ७. प. ब. मूळो०। ८. स० १०. ४१.।

बालंभड़ी

व्यस्योक्तरवेन गृहजातस्य तत्सवेऽपि क्रीतादिदासस्य तदमावात् कथं तेषां तद्धरत्विमीत वाच्यं ; दत्तकीतादिपन्नवदन्नापि उपाधिना तत्तंभवात् " आतरस्वर्धभागिनम् " इति "अञ्चातृको हरेत् " इति च तस्य ञ्चातृत्वातिदेशास्य मानवेन सुतत्वातिदेशास । अन्यथा "मृते स्वामिन्यात्मीयम्" इति विष्णुक्तं दासानां स्वामिमरणे स्वजातीयाशौचमपि न स्यात्। अत एव दासीगमनेऽन्यस्य दण्डोऽप्यक्तः—"अवरुद्धासु दासीषु सुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्विप पुमान् दाप्यः पञ्चाशत् पणिकं दमम् ॥ प्रसद्धा दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः। " हैत्यादि । अत एव च भक्तदासस्य स्वामिना सह विवाद उक्तः। अत एव च तेषां प्रवज्यावसितभिन्नानां दासत्वान्सुक्तौ कारणानि सोक्षक्रमश्रोक्तः—''बलादासीकृतश्रो-रैर्विकीतश्चाऽपि सुच्यते । स्वामित्राणप्रदो भक्तत्यागाचित्रक्यादपि ॥ '' इति सुलम्। ''यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥ अनाकाळमृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत । संभिक्षातं यत् दर्भिक्षे न तच्छुद्वयेत कर्मणा ॥ भक्तस्योध्होपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ॥ प्रतिशीर्षप्रदानेन सुच्येरंग्तुल्यकर्भणा । कृतकाळव्यूपगमात् कृतकोऽपि विसुच्यते ॥ निप्रहा-द्वडबायास्तु सुच्यते बडबाहृतः।" हैति नारदश्चाऽऽद्ये। विनतायाः कद्वदास्यान्सुक्तिरपि वैनतेय-कता महाभारते स्पष्टा । " स्वं दासमिच्छेयं कर्तमदासं श्रीतमानसः । स्कन्धादादाय त-स्यासौ भिन्द्यारकुंभं सहांभसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्भूर्द्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इति चोक्तवा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासुजेत् ॥'' इत्यन्त्ये सः । तस्मात् प्रत्यासत्तेः सन्वाद्युकं तस्यापि तद्धरत्वम् । किंच पुत्रत्वादिप्रत्यासन्यपेक्षया दासस्य प्रत्यासांचरुचमोत्तमा। अत पुवोक्तं तेषां दासस्य दासोऽहमिति। " अपराधसहस्त्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया। दासोऽयमिति मां मत्वा र्क्षमस्य परमेश्वर ॥'' इति च अत एव च दास्यं नवविधमक्तिमध्ये गणितं "श्रवणं कीर्त्तनमिति तत्र तत्र मुख्याधिकारिणश्चोक्ताः 'श्रीविष्णोः स्मरणे परीक्षित्' इति । दास्यविषये आशौच-मपि ऋषिभिः प्रतिपादितम् । अत एव "छाया स्वा दासवर्गास्तु दृहिता कृपणं परम् ।" इति मन्कितः सा चाऽऽचारे प्रपञ्चिता। अत एव च श्राद्धे दासादीनां तृष्त्यर्थं भूमावृच्छिष्ठान्नदान-मुक्तम् । श्राद्धविशेषे च पिण्डदानमुक्तं न चैवं '' भार्या पुडारच दासरच त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्येते तस्य तद्धनम् ॥'' ईति मन्विरोधः इति वाच्यम् । एते त्रय आर्जिनधना अपि अधनाः स्वामिनः भर्जादेरेव हि तत्र स्वामित्वं ते यद्धनं अधिगच्छन्ति अर्जयन्ति तत्र स्वस्वामिकत्वादित्यर्थेनांशग्रहणे भार्यादिवदविरोधात पारत-न्डयप्रतिपादनपरतया मेधातिथावज्ञानेश्वरादिभिन्धांख्यातःवेन स्वस्वकर्मणस्टदन्ज्ञया तत्सन्वे करणेऽपि, तद्वत्तस्यापि तद्वनन्तरं स्वातइयस्य निर्विघत्वाच नजोऽल्पार्थत्वेनास्यो-पपत्तिबोंध्या । अत्र भार्योदिसाहचर्यमपि तेषां तन्त्रे लिङ्गं "पुडाः शिष्यस्तथाभार्या दासी

२२. २० । २. व्यव० २९०, १९. । ३.—५. ३०.— ३६. । ४.—५. ४२. । ५. भ. अपराव ' आरम्य ' मथा ' इत्यन्तं नारित । ६. भ. अपराविति च । ७ — ४. १८५. १-८.—८. ४१६. ।
 Cole.; Ch. I, Sec. xii, § 2.

बालंभद्दी

दासस्तु पञ्चमः । प्राप्तापराधास्स्ताडयाः स्युः रज्वा वेणुद्छेन वा ॥ अधस्तात् प्रहर्तेन्यं नोत्तमाङ्गे कदाचन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् चौरस्याऽमोति किल्बिषम् ॥" ईति मानवो-क्तसाहचर्यमप्येवम् । यथा शिष्यस्य सर्वाभावे तद्धारित्वमेवं वर्णत्रये दासस्यापीत्यपि मनुतो लब्धम् । अत एव '' शुश्रुषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासाश्चिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्विधकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ॥" इति नारदः सङ्गच्छत। अत एव तुल्यदण्डोक्तिरिप सङ्गता—"दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं रुभेत च।" हैति प्रागुक्तनारदीयमध्यत्र लिङ्गम् । दायादुपागत इति पैतृके इति च तत्र गणनमपि गृहजातभिन्नानां तस्वे साधकम् । संबन्धसस्वे एव हि तथा। अन्यथाऽसंबन्धस्वं स्पष्टमेव । मनुनाऽपि गृहजस्य मध्यपाठेन सर्वेषां समस्वं बोधितम् । अत एव नारदीये पञ्चद-शत्वमि तथैव बोध्यम् । किञ्जीरससस्वे दासस्य तत्र सति समांशभागित्वं तदिच्छया, तदभावेऽपि चार्धभागित्वं ; दत्तकस्य तु औरसत्वे चतुर्थोशभागित्वमिति तर्तस्तस्य दुर्ब-ल्रावमेव । किञ्च पत्न्यादिभ्योऽध्ययं प्रबलः, पत्नीत्यादितः प्राक् पुत्रानन्तरं तद्विषये जातोऽपीति योगिनोक्तत्वात् । पुत्रप्रकरणे एव "औरसः क्षेत्रजश्चैव" इत्यादि "पारशवः स्मृतः " ईत्यन्तेन प्रागुक्तक्रमेणोक्ता दास्यां वेत्युक्ता, क्षेत्रजादीनिति य एतेऽभिहिता इति च भ्रातृणामित्यतः प्राक् मन्तेश्व । अत एवाधुना शृद्धधनविभागे विशेषमाहेति ब्याख्यात्राऽवतारितम् । विशेषपदेन पूर्वस्य त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वमित्यत्र तिवरासः सूचितः। न चैवं दुहितृदौहित्रयोरत्र ग्रहण कथिमिति वाच्यम् । प्रागुक्तपुत्रिकासुत इत्यस्य व्याख्या-द्वयाभित्रायेण तथोक्तिरित्याशयात् । तेन प्रागुक्तप्रतिनिधिमध्येऽत्र युगेऽयमेव पुत्रिकापुत्रः श्द्रादो प्रतिनिधिः न दत्तक इति सूचितम्। दत्तौरसेतरेषां त्विति तु त्रैवर्णिकपरम् —परिग्रहप-दस्वारस्यात् । अत एव "तत्समः पुतिकासुतः" ईत्युक्तम् । "पत्नीवृहितरः" इति वक्ष्यमाणाशयेन तु नात्र तद्रहणम् —प्रथमोपात्तपत्नीत्यागस्य निर्मृळत्वापशेः ; दौहित्रस्य साक्षात्तत्रानुपादानाच्च । अत एवाडा दौहिङ्या न ब्रहणम् । तथा च यथौरसो मुख्योऽन्य प्रतिनिधयः, एवमत्र गृहजातो सुख्योऽन्ये प्रतिनिधय इति सिद्धम् । एतदर्थमेव तदन-न्तरमेतदुक्तिः । तथा चात्र दराको नैवेति साम्प्रतं, तथा सन्निप दास एव ; अत एव व्या-ख्यालादिना परिणीतापुत्राः सन्तीत्याद्युक्तमित्युक्तम् । अत एव " दत्ताद्याश्चापि तनयाः

94

१. (१) । २.—५.२,३,४.।३.—५.३०.।४. प. व. 'ततः' नास्ति। ५.स० १५९— १७८.।६. च्यव० १२८.।

बालंभद्दी

निजगोत्रेण संस्कृताः । आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥ पितुर्गोडीण यः पुतः संस्कृतः पृथिवीपते । आच्डान्तं न पुडाः सः पुडातां याति चान्यतः ॥ चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोडोण वे कृताः । दत्ताद्यासनयास्ते स्युरम्यथा दास उच्यते॥'' इति कालि-कापुराणं सङ्गच्छते । ब्राह्मणादिज्ञयेऽप्यङ्गयेकस्ये दासस्यं प्रतिपादयता तेन कैमुतिकन्याये-नान्यडा तथा सति सुतरां तथिति स्चितमिति दिक्। एवं च बाह्यणादिस्थलंऽपि शिष्याच भावे दासः सर्वापहारी, तदभावे श्रोत्रियादिरत एव सर्वाभाव इति तडाोक्तं मानवं नारदीयं च साहचर्यमप्यत्र गमकमिति बोध्यम् । न चेवमपि ''यथा गोश्रोष्ट्रदासीषु महिष्यजाविकासु च । नोत्पादकः प्रजामागी तथैवान्याङ्गनासु च॥" ईति, " एप धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य चा विहङ्गमहिषाणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥'' हैति च मतु-त्रिरोध इति वाच्यम् —तत्रोत्पादकस्य स्वाम्यभिन्नस्येव स्पष्टत्वात् । अत एव दासदास्या-मिला वचनाचथेति मेघातिथिनोक्तम् । किञ्च हिजात्युत्पन्नस्यंवै निरंशस्य भरणमुक्तं क्याल्याज्ञा, याज्ञवक्क्यादिनाऽपि----"भर्तक्याः स्युनिरंशकाः" इत्यादिना तेषां भरणमुक्तम्। स्त्रीस्थलेऽपि प्रतिबन्धकवशान्निरंशत्वे भरणमुक्तम्—"भरणं चास्य [?]' इति नारदेन, ''अपुडाा योपितः'' इति मुलेन च । तदृष्टान्तेनैवानुकृत्रश्चेदिति वक्ष्यति ब्याख्याकृत्। तथा च यज्ञ कथमपि निरंशस्त्रप्राप्तिः, तडाव भरणमन्यज्ञांशहरःवमेव यथासंभवम् । अत एव " सर्वे-षासपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा। घासाच्छादनमत्यन्तं पतितो छददङ्कवेत् ॥'' र्इति मनुना "अनंशौ क्छीवपतितौ" ईत्यग्रिमेणाभरणे पातित्यमुक्तम् । अत्यन्तमित्यस्य यावउजीवमित्यर्थः । तथा च शूद्रादिस्यळे परिणीतापुत्रः त्रीदीहि व्रसरवे मृतपितृकविभागेऽ-र्घमागित्वं दासस्य, असस्वे तु सर्वहारित्वम्। अत एव ''दुहितृणां सुतादते''इति दौहित्रमात्र-परतया मेधातिथिना न्याख्यातर्मीप न्याख्यात्राऽपि रुक्यभेदेन न्याख्यातम् । एवं दुहित्-सन्देऽपि सर्वहास्त्वं याबद्वचनं वाचिनकमिति सिद्धान्तात्तद्यं निर्गळतोऽर्थः । आध-दासस्योरसकल्पत्वं परिणयनाभावात् । अन्येषां दत्तककल्पत्वं तत्र मन्डाहोमयोरभावात् । तथा च तेषामन्यतमसस्वे मुख्यपुत्रादिसस्वे जीवस्पिनुँकविभागे तदिच्छया तस्समांशभागित्वं मृतपित्विमागेत्कमेव दृहितृदौहिझसन्वेऽपि ।एवं पत्नीसन्वेऽपि।पुझपौत्रदुहितृदौहित्राणाम-भावे सर्वग्राहित्वं, तद्भावे तु पत्नीसत्त्वेऽपि संसृष्टिनोऽविभक्तस्य आतुः सर्वहारित्वं,

१. स० ९. ४८. । २. स० ९. ५५. । ३. स. 'निरंशस्य' नास्ति । ४.—९. २०२। ५.—९. २०१. । ६. प. ब. मपि लक्ष्य० । ७. प. ब. तुवि० ।

सीपुनः । **अज च शृद्धप्रहणाद्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लमतेः अ नाप्यर्षे दुंहितर एव कुरुद्धम् । किन्त्वनुकूलश्चेजीवनमात्रं लमते ॥ १३३॥१३४॥ **पुरुषगीणपुता दायं गृह्णतीति निरूपितम्। तेषामभावे सर्वेषां दायादकम् उच्यते॥—

** पत्नी दुहितरश्चेव पितरी भ्रातरस्तथा।

2

श्रातुरंसं सम्मानमासं प्रेते पितिर दशुः श्रुश्रुश्चेत् " इति । अत्रापि च शास्त्राति-रूक्षनप्रमुत्तस्यायं विषयः। द्विजातीनामिन श्रुद्वापुत्रः न तु दास्यामधरोधाविध्यनुसानामित्य-त्वयम् । अभ्रातृकस्तु दुहितुस्सुतामावे सर्वभाक् स्याद्वाजानुज्ञया बृहस्पतिवचनादेव अनन्विधनस्तवै राजा तदनुज्ञया वाऽवरोधज इत्येक इति अस्मादेव च दौहित्रामाववचनात् द्विजातीनामपि पुत्रामावे दौहित्रा धनभाज इति । अत एव च मातामहश्राद्वनियमोप-पत्तिः॥ १३४॥

एवं तावहूँशेषिकश्रृद्वस्य विधिरुक्तः। अविशेषेणैव त पत्नी दुहितरश्चैवे-

त्यादि ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

सुबोधिनी

उक्तप्रमेयस्य कठिनतरस्वाद्वस्यमाणप्रमेयस्य कठिनतमन्वाच तत्र श्रोतृसावधान-तार्थे पद्यबन्धेन सङ्गति दर्शयति निबन्धकारः-मुख्यगौणसुता इति । तेपामभावे सर्वेषा-

बालंभट्टी

तद्भावे तु पत्न्याः सर्वाश्वभागित्वमित्यादीति दिगिति तदेतत् सर्वे हादि निधायोक्तं ध्वनयन्नेव व्यञ्जयार्थमाह—अत्र चेति,—मूळे इत्यर्थः । क्रमेत इत्यस्य इति गम्यते इति शेषः । ब्राह्मणादीनान्तु दासीसुताः प्रजीवनभाजो न रिक्यहरा इति मेत्रातिथि-रिष १२३॥ १२४॥

उक्तवक्ष्यमाणप्रमेययोः कठिनतरः वात्त्योस्तास्पर्यार्थं सौक्षयाय द्रश्येषत्र श्रोतृसा-वधानाय पद्येन सङ्गितमाह —मुद्धिगीणोति । गीणेखनेन दासानामिष सङ्ग्रहः उक्तक्रमेणे-ति भावः । तेवामभात्रे इति,—तेवां सर्वेवां ब्राह्मणादिवणांनां सृद्धांवसिकाधनुष्ठोमजानां दासानाञ्चेद्यर्थः दायादाः—धनप्राहिणः। प्त्नीति —अत ऍवात्र सर्वस्य प्रत्येकं संबन्ध-स्तेनाऽऽधादिसस्ये द्वितायादिक्यानुत्तिः । चेन दाहित्रसमुख्यः । स्नात्र इति — अत्रैकशेषेण भीगनीनामिष ग्रहणं बोध्यम् । तथिति स्नानृविशेषणं विभक्ता असंस्टिनश्चेत्ययंकम् । अत

१. ख. ग. ड. च. छ. ज. झ. दूरत एव । २.प. फ. ब. 'गोणेति' नास्ति । ३. म. ति अत्र । ४.प. ब वास्य सर्वत्र ।

Cole.: Ch. I, Sec., xii, §§ 2-3; Ch. II, Sec. i, §§ 1-2.

तत्सुता गोत्रजी बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥ १३५॥ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः। स्वर्यातस्य स्नुपत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥ १३६॥

३ ** पूर्वोक्ताः द्वादश पुत्राः यस्य न सन्ति असावपुत्रः, तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य पर-छोकं गतस्य धनमाक् धनग्राही एषा पत्न्यादीनामनुक्रान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्या-

सुबोधिनी

मिति, — सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां तथा मूर्धांवसिक्ताचनुळोमजातीनां स्तादिय-तिळोभजानां चेल्यथैः। "सर्वेवर्णेध्ययं विधिः" इत्यत्र सर्वेशब्दो न वर्णविशेषणम्ः अपि तु स्वतन्त्र एव तथा च सर्वे च वर्णोश्चेति (समाहारे?) समासान्तरगतश्चराब्द इत्याह—

बालंभद्दी

एव सफलं न तु समुरच्याद्यर्थकम्।तं विनाऽप्यन्यत्रेवात्रापि तथतित्या तथा साफल्याभावात्। तस्तुता इत्यव तथोः सुता इत्यथः । सुता इत्यव तथैकशेषेण तथोः कन्यानामिष प्रहणम् । बन्धुराव्देन बान्धववदाचार्यस्य गुरोरिष प्रहणं —तस्यानकार्यस्यात् । हि:— स्वर्थे । पूर्वतो वैलक्षण्यसूचकः । अपुत्रस्यत्यत्र मुख्यपुत्रशून्यस्वमात्रं न विवक्षितं — प्रकरणाविरोधात् ; किन्तु सुख्यर्गोणपुत्राणामभाव एवेत्यारायेन तृतीयपादस्य अप्रेन्वयासंभवारपूर्वेकवाक्यतामाह — पूर्वोक्ता इति । एषामित्यबाऽि तथैकशेष इत्याह— प्रत्यादीनामिति।इदमा न बुद्धिस्थयत्येकपरामशिंग्वमित्याह — अन्विति। निर्धारणे पष्टीत्याह — मध्ये ईति । अप्रिमानुरोधेन पूर्वस्यिते वीष्तार्गामित्याह — पूर्वस्य पूर्वस्येति, — उत्तरः उत्तर इति सम्बन्धः इति पाठः । उत्तरीचरो धनमागीति सम्बन्ध इत्यपपाठः — पौनरुक्थान्वत्याच्य । तथा पाठे तु तदीयधनमाक्वमुद्धिय तेपां तथोत्तरोत्तरत्वस्य विधानाव्यात्र दोषः । अत्र पुत्रप्रदेणं पौत्रप्रपौत्रवोरप्युपलक्षणम् । जीवित स्रते च पुत्रे पौत्राणां भागस्य " सूर्यो पि " इति "अनेकिपि" ईति चोकत्वात्— " अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह । सूर्यो दायविभागस्यदाचतुर्थादिति स्थितिः ॥" इति देवलात् । " अपुत्रपौत्रे सन्ताने दौद्वित्रा धनमाण्तुयुः ।" इति विष्णुः। " पिता...सवर्णायाः पुत्रः पौतः पुत्रपौत्रः" ईति वोध्यनोक्तेश्च ।

१. विश्व गोत्रजो । २. ग. घ. ङ. च. मध्यात् । ३. थ. द. श्र ते समा० । ४. प. फ. ब. ति पाटः उत्त । ५. प. फ. ब. णे पौत्रयो । ६. प. ब. 'पुते' नास्ति । ७. ब्य० ३२३. । ८. ब्य० ३२० । ६ — ३. ५. १५. १५. - २. ५. १७. । सस्स्वन्येषु (१) । Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 2—3.

भाव उत्तरोत्तरो धनभागिति संबन्धः।**सर्वेषु मूर्आवासिक्तादिषु अनुलोमजेषु सूैतादि- 4 षु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु अँयं दायग्रहणक्रमो वेदितन्यः। **तत्र प्रथमं 5 पत्नी धनभाक् । पत्नी विवाहसंस्कृता। ''पत्युनों यज्ञसंयोग'' ईंति स्मरणात्।

सुबोधिनी

सर्वेषु स्थाविसत्तादिष्विति । पत्युर्नो यज्ञसयोगे इति स्मरणादिति, अश्य पाणिनीयस्ग्रस्यायमर्थः। पित्रज्ञव्दस्य नकारादेशो भवित यञ्चसंयोगे गम्यमाने ; यञ्चसाधनस्यात् तैरफ्छोपभोकृत्वाचेति । एतदुक्तं भवित —िववाहसंस्कृता नारी यञ्चसाधनं नान्येति विवाहसंस्कृतेव पत्नीत्युच्यते इति । यद्यपि उयेष्ठायामनिषिद्धायां सत्यां कनी-यसीनां यञ्चे नाधिकारः, तथाऽपि तद्यभीव सङ्गावेऽपि दीधराग्यस्यायां तस्यां पतितायां वाज्न्यासां क्रमेणाधिकारोऽस्तीति यञ्चसाधनत्वयोग्यताऽस्तीति, यञ्चसंयोग इत्यत्र च यञ्च साधनत्वयोग्यता विवाक्षित्तस्यर्थः। अथवा यञ्चश्चदेन विवाह एव कथ्यते तत्राऽपि देवतो-

बालंभड़ी

एवं पादत्रयेकवाक्याथेमुक्ता तुर्यपादार्थमाह—संवेध्विति । सर्वशब्दो न वर्णावशेषणम्; अपि तु स्वतन्त्र इति सर्वे च वर्णाश्च इति इतरेतरद्दन्द्र इति भावः ।
क्रम इति—इदं क्रमपरमेव हीति सप्टमिति भावः । उक्तक्रमं विभव्य विविच्य दर्शयति—
तत्रेत्यादिना । तत्र—पद्म्यादीनां मध्ये । प्रथमं तथोपादानात् तदर्थमाह—विवेति,—
धमेविवाहपूर्वकश्रोतस्मातंक्रमेसहाधिकारवतित्यः । तदेतत् ध्वनयन्नाह—पत्युनीं यञ्चीति
सम्रणात्—पाणिनस्मृतेः । पतिशब्दस्य नकारादेशो भवति यञ्चसंयोगे गम्ये । दम्पत्योः
सहाधिकारेण यञ्चसाधर्मतंत्वात् तत्कर्वक्रयञ्चभळभोक्तीत्वाच तस्या यञ्चसंयोगः । यञ्चसंयोगे
इत्यस्य यञ्चेन संवन्धे इत्यर्थः । श्विया इति शेषः । संयोगपदं संवन्ध्येपळक्षणम् ।
संवन्धश्च यञ्चभळप्रतियोगिकश्चर्यवश्चम् । तथा च विळक्षणविवाहसंस्कृतेव यञ्चसाधनं
नान्येति त्रेच पत्नीत्युच्यत इति भावः । "सवर्णामु विधो धम्ये" इत्युक्त्या ज्येष्ठां
विवादन्यासामनधिकौरेऽगि तया सहाधिकारात्तद्मावेऽप्यधिकारात्तासामिपि तत्संबन्धो
बोध्यः । एतेन यद्यपि ज्येष्ठायामनिषिद्धायां सत्यामन्यासां नाधिकःरः, तथाऽपि
तदभावे दीधरोगप्रस्तायां तस्यां पतितायां वा अन्यासां क्रमेणाधिकारात्रसावित यज्ञसाधनत्वयोग्यताऽस्तीति यज्ञसंयोग इत्यत्र यञ्चसाधनत्वयोग्यता विविक्षिता । यद्वा

ख. घ. छ. उत्तर उत्तरो०। च. छ. ज. उत्तरो धन०। २. ख. 'स्तादिषु' नास्ति।
 ख. अयंदायप्रहणविधिदाँय०। छ.। दायकमो । ४. अ० ४. १. ३३.। ५. द. फलमो०।
 इ. त. तदमावेऽपि। ७. थ. गृह्यायाम्। ८. द. सत्यां प०। ९. थ. द. 'च' नास्ति।
 १०. त. 'यज्ञ' नास्ति। ११. प. फ. ब. नत्याच्च तस्याः। १२. प. ब. कारस्तथापि।

एकवचनं च जात्यिभिप्रायेण । अतश्च बह्वयश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च यथांऽ-है शं विभज्य धनं गृह्णिते । **बृद्धमनुर्णि पत्न्याः समप्रधनसंबन्धं वक्ति—''अपु-

सुबो। धेनी

हेशेन द्रव्यस्य द्यिमानस्यात् तद्रूपत्वाच्च यागस्य । एवमपि विवाहितैव पत्नी नान्या । तदा श्चियमन्तरेण विवाहस्यवाभावाद्यज्ञसाधनत्वभिति द्रष्टव्यस् । यथांहां विभज्य

बालंभद्दी

यज्ञशब्देन विवाह एव - तत्रापि देवतोद्देश्येन दृश्यस्य दीयमानत्वात्तद्रप-स्वाच यागस्य । एवंज्ञ विवाहितेव पत्नी नान्येति तदा खियं विना विवाहस्ये-वाभावात् यज्ञसाधनत्वं बोध्यमिति मदनोक्तमपास्तम् । अन्यार्थे योग्यत्विवक्षायामपि प्रकृते प्रोक्तरीत्या निर्वाहे तिद्ववक्षाया अनुपयोगात् द्वितीयार्थस्य भाष्याद्यसम्मतत्वादुक्तरी-त्या पूर्वपक्षस्यैवासङ्कतेश्च । एतेन पत्नी विवाहिता पत्युनी यज्ञेति अत्र वदतोऽग्रेऽप्युपसंहारे उभयत तथैव वदतो विज्ञानेश्वरस्य द्वितीयमतमेवेष्टमिति शृदाया अपि तस्यास्तरवम् । अत एव कार्तायादिकमवरुद्धश्चीविषयामिति तेन वक्ष्यते । अन्यथा तां विहास तत्पर्यन्तधावना-सङ्गति: स्पष्टेवेति परास्तम् । तथेष्टत्वे पत्नी धर्मविवाहोढेति प्राग्वद्विवाहितेत्येव सिद्धे पत्युनों यज्ञेत्युहळेखत्य निर्वाजत्वापत्तेरथान्तरस्य महाभाष्यविरुद्धत्वाच इति दिक् । न्यू-नत्वादिनिरासायाऽऽह-एकोति । अत एव "पत्न्यः कार्याः" ईस्थत्र बहुवचनमुक्तम् । यथांऽशमिति, —सन्ति तदेखादिः। "चतुखिद्वयेकमागास्स्युः" ईंत्युक्तकमेण बाह्मणीक्ष-त्रियावैद्या गुक्कीयरित्यर्थः। तथा च तस्य तादशस्य समयधनग्रहणं पत्न्या कार्यमिति सिद्ध-म् । अत एव व्यासः-"मृते भर्तरि साध्वी स्त्री बहाचर्ये व्यवस्थिता । स्नाता प्रतिदिनं द्धात् स्वभन्नें सिळ्ळाञ्जळिम् ॥ कुर्याद्नुदिनं भक्त्या देवतानां च पूजनम् । विष्णोराराधनं चैव कुर्याक्षित्यमुपोषिता॥ दानानि विप्रमुख्येभ्यो दचात् पुण्यविवृद्धये । उपवासांक्ष विविधान् कुर्याच्छास्रोदिताञ्छभान् ॥ लोकान्तरस्यं भर्तारमान्मानं च वरानने । तारयत्य-भयं नारी नित्यं धर्मपरायणा॥'' इति । अनेन च पुत्रादिवत् सर्वोपकारकतया नरकादि-निस्तारकरवेन च तद्भावेऽन्यतः पूर्वे पत्न्या एव तत्त्वमन्यथा दानाचसंभव इति बोधिनम। सवर्णाया अभावेऽसवर्णाऽपि पत्नी, तेन श्रुदाव्यवच्छेदः तस्याः परिणीताःवेऽप्यपद्धीत्वात । अत एव विष्णु:-''सवर्णाभावे व्वनन्तरया चाऽऽपदि ''''न व्ववद्विजः शुद्भया''इँति।धर्मकार्यं क्रयादित्यन्वतंते । आचाराध्याये मुले चोक्तमिदम्। अतः तस्या जीवनोपयुक्तांशभागित्वं न

स्व. यथा बृद्धः । २. प. फ. व. 'एवमिपि'। ३. प. व' तिस्तियं विवाः । ४. प.
 फ. व. प्रोक्तरीस्या पूर्वे । ५. व्यः ११५ । १. व्यवः १२५.। ७.—१६. ३. । ८ प.फ.व. ये वीष्यम् तत्र ।

7

त्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तरिण्ड क्रस्तमंशं लभते च॥" इति । बृहद्दिष्णुरिप—" अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि" इति । कात्यार्थनोऽपि—" पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादन्यभिनारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनृद्धा भवेत्तदा॥" इति । तथा— अपुत्रस्यार्थकुळजा पत्नी

सुबोाधानि

धनं गृह्धन्तीति,—यथांऽसं ''चतुस्त्रिह्ययेकभागाः स्युः'' हैंग्यनेन क्रमेण ब्राह्मणां क्षत्रिया वै-र्ग स्वर्णाः च गृह्णीयुरिखर्थः । अपुत्रस्याप्यार्यकुळजा पत्नीति । नात्र कुळजेति संवर्णाःजाता, अपि तु सस्कुळप्रसृता सवर्णादानुरुोध्येन च जाता गृह्यते । (अस्य-

बालंभद्दी

कृत्स्नांशभागित्वमिति वोध्यम् । तद्य मानान्तरमप्याह - वृद्धेत्यादिना । शयनं इति,-तच्छयनसाधनयोनिरक्षणं सम्यक् कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवाऽऽह — व्रते इति,— ब्रह्मचर्ये इत्यर्थः । एवेनेतरव्यवच्छेदः । तथा चेदमपि तदंशे क्रमबोधकमेवेति भावः । तत् तस्मै भन्ने । अशं धनम् । अपुत्रेत्युक्तेरिदमग्रिमञ्चापुत्रादिविषयामिति स्पष्टमेव । बृहिद्विष्णुरपीति,-पत्न्यादीनां ऋमेण सामान्येन सर्वधनग्रहणं वक्तीति शेषः । स हि कमपर एव स्पष्टः मूळवत्। विष्णुरप्येवम् । मातृगामीति, – तद्भावे आतृगामि, तद्भावे आतृपुत्रगामि, तद्भावे बन्धुगामि, तद्भावे सक्ल्यगामि, तद्भावे सहाध्यापि-गामि, तद्भावे बाह्मणधनवर्जं राजा स्वामी, इति वाक्यशेषः। नोऽपीति, — तथोक्तं कि-ञ्चिदंशे इति भावः। पत्नीति,-सत्यादिः। भर्तुरिति,-अपुत्रस्येत्यादिः -स्वादिस्मृत्यनुरो-धात् । धनहरीत्वत्र विशिष्टस्य पचादिषु पाठादच् नदिंदर्यादिवत् ङीप् । अञ्येति,--इदमपि अप्रतिकृत्वाया अप्युपलक्षणम् । दुहितेति--तत्सामान्यमिलर्थः। यद्यनूढेत्यादेरर्थस्तु वक्ष्यमाण एव । उक्तवाक्यमपुत्रपरिमिति सूचयन् तदीयमेव वा-क्यान्तरमाह — तथेति । अथशब्दः प्रारम्भे आदाविति यावत् । कुळजाखं च नात्र सव-र्णाजातत्वमात्रमपि तु सवर्णादानुलोम्येन च जातात्वे सति सःकुलप्रसृतात्वं; तेनान्यभि-चारिणी साध्वी गृह्यते । अत एव पूर्वस्यैकवाक्यता । अत एव तदभावे इत्यस्य अर्धद्वयमध्यपठितस्य पूर्वत्राऽप्यन्वयः । मूलाशेकवाक्यतया चाग्रेऽपि प्रतिवाक्यं संबन्धः ।

१. इ. ग. इ. इ. यनेनापि। २. स. येङ्कः। घ. पिकुः। ३. व्यवः १२५.। Cole.: Ch. II, Sec. i, § 6.

ि व्यवहाराध्याये

दुहितरोऽपि वा। तदमाने पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः॥'' इति । बृहस्पतिरपि—'' कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभातृसनाभिषु । 7 असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहरिणी॥'' इति ** एतिहरुद्धानीव वाक्यानि छक्ष्यन्ते; यथा—'' भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् किथ्वैद्धात्रजेत वा । विभेजरन् धनं तस्य शेषा-स्ते स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामार्जीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां

पत्नीत्यत्र गृहीतगर्भाऽभिप्रेता। तथा च वसिष्टः—''अथ आनृणां दायविभागः याश्चा-नपत्यास्त्रियस्तासां चाऽऽपुत्रलाभात् " हैंति गर्भिण्यो रिक्थाही हति दर्शयति । पुत्रशब्द-श्चायमनपत्या हति वचनात् । गर्भोपलक्षणमेव उत्पन्नं वस्त्रगि (?) पुत्रिका यथा स्यात् । तथा च गौतमः—'' खी चानपत्यस्येत्युक्तुऽऽह ''जीवं (?) वा लिप्सेत " हति । अनेन

बालंभट्टी

अपिना—हौहित्रसमुख्ययः। वा एवार्थः सवैद्यान्वेति । पुत्राश्च प्रत्यासस्या आतुरेव । चेन कन्यानामपि प्राग्वत् प्रहणं बोध्यम् । आतुपदं मागिनीनामप्युपळक्षणम् । पितामाते- त्यंशे अनेन प्रागुक्तविष्णुना च तद्यान्यत्र च विरोधो यथाम्ळस्य न, तथाऽमे स्कुटीमवित्यति । अपीति,—सवैत आदौ पल्या धनम्रहणं वक्तीति शेषः । कुट्योब्विति,—पित्रादिविशेषण-मिर्ग कक्षित्।वस्तुतो भिर्वेषितृआतृत्वपिण्डान्यस्वकुळोष्पश्चतुहितृत्वीहित्रआतृत्वुत्यादिपस्मापितृ पद्वेनकशेषण मातुरिप प्रहणम् । एवं आतृपदेन भगिनीनामपि प्रहणं बोध्यम्। (सपिण्डाः स्युःसनामप्यः) हाँति कोशः।तेषु तेषु च विद्यमानेव्यपि अपुत्रस्य मृतस्य पत्नी एव तस्य भर्तुः अञ्चत हति भागो—धनं सर्वं तद्वारिणीत्यथः । एवं स्वव्यस्मृत्यत्वराद्योधेन मृत्यार्थे प्रतिपाद्य द्वयमानान्यस्मृतिविरोधं परिहर्तुमादौ विरोधमाह—एतिदिति,—उक्तत्वविकहानीत्यर्थः । चः — त्वर्थे । ळक्ष्यन्ते दश्यन्ते तात्येवाऽऽह — तद्यथिति—तान्येव कमेण प्रवर्शयामीत्यर्थः । तत्राऽऽदौ नारदमाह—भ्रातृणामिति,—निर्वारणे गष्टी । अप्रजा हति—अत्र "नित्यमसिन्" ईत्यसिन् । प्रजाशब्दः पुत्राविमान्त्रपरः । प्रेयात्—पर्लोकं गच्छेन । शेषास्ते—भ्रातर प्रव प्रत्यासनेः । चः भिन्नक्रमः ।

१. क. च. छ. वृद्धवृ० १२. ख. '१ति' नास्ति । २५ ४८. । ३. ग. हैप्र० । ४. क. जीवित० । ५.—१७. ४१ | ६. प. फ. च. पितृस्पि० । ७. अस० स० २९३. । ८. अ० ५. ४. १२२. ।

भर्तुश्चेदान्छिन्युरितरासु तु॥" ईैति पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातॄणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् ; मनुना तु—" पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चं॥" ईैरयपुत्रस्य धनं पितुर्भातुर्वेति दर्शितम् ॥ तथा " अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ॥ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्॥" इँति मातुः

स्त्रीवचनं गर्भिण्यर्थमिति ज्ञापयति । दुहित्तस्त्र पुत्रिका एव । तथा च स्वायंभुवस् पुत्रिकाभिप्रायेणैव—"यथैवाऽऽस्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामास्मिनि तिष्ठस्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥" इति । पुत्रजन्माशङ्कायां तु अपस्याभावे तद्धिकारः । बहुवचनं पुत्रकाबहुत्वज्ञापनार्थम्। च शब्दस्तसुरुचये । नापीच्छातो द्रव्यसम्बन्धार्थः! एवकारस्तर्वत्राव्यारणार्थः । माता च पिता च पितरो सहाधिकाराचु इन्द्रकरणमेकेकप्राप्यर्थम् । द्वन्द्वित्रेंशऽपि मातुरेव प्राथम्यम् ; यथाऽऽह—" अनवस्यस्य पुत्रस्य माता दायाधमाप्नुयात् । तस्यामि च चृत्तायां पितुमौता हरेद्वनम्॥" ईति । सर्वदा चापत्याभावेऽनपत्य इत्ययमेवास्य विषयः । नन्वेतदृत्यस्ति " पिता हरेद्युत्रस्य रिक्थं आतर एव वा ।" ईति, मातिर अनपत्यायामेतत् द्रष्टय्यम् । कथं शङ्कवचनं " स्वर्यातस्य द्वपुत्रस्य आतृगामि द्रन्यं, तदमावे पितरां हरेयातां, उपेष्ठा परनी"इत्युक्तरुक्षणपत्नीदुहिनुभावे सोदर्यश्रात्रभित्रायम्।तापितुरन्या

सुबोधिनी

भिचारिण्यः साध्व्य इति यावत् ?) आच्छिन्चुरितर्रीस्त्रिति,—इतरासु व्यभिचाारणीषु स्त्रीषु विषये भरणं पोषणमापि आच्छिन्चुरपकुर्तुः न दचुरिति यावत् । एतचापोषणमध्यन्तपरि-दुष्टासु । एवं परस्परविरुद्धानां वचनानां धारेश्वरेण कृतां व्यवस्थां दर्शयति—

बालंभट्टी

चेत् , —यदि । श्वियः भर्तुः शच्यां प्राग्वत् स्वयोगि रक्षन्ति, तदा जीवनक्षयपर्यन्तमस्य-श्वीणां भरणं पोषणं क्वर्वीरश्चेत्यथैः । आच्छिन्द्युरिति इत्तरासु —व्यभिचारिणीषु विषय भरणमपि आच्छिन्द्युरगकुर्युनै दश्चरिति यावत् । एतच्चापोषणमत्यन्तपरिदुष्टासु बोध्यम् । च भेति—भरणमात्रश्चेत्यथैः । मानवे एवस्य पुत्रैत्रान्वयः । वा समविकल्पे इत्याह— पितुर्वा भ्रातुर्वेति । मन्वन्तेरमेवाऽऽह—तथेति । वृत्तायां—समासायां स्रुतायामिति

ना० ३३. २५, २६. । २. ख. ज. वा। ३ — ९. १८५ । ४. क. तथाच। ख.
 च. यथा । ५. म० ९. ११७. । ६. थ. द. राष्ट्रियति । ७. त. पर्णं। ८. व. बिन्युरपा० ।

पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शङ्क्षेनापि—" स्वर्योतस्य ह्यपुत्रस्य श्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी" इति । श्रातणां पित्रोर्ज्येष्ठायाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्यायनेनापि—" विभक्ते संस्थिते द्रव्यं प्रत्राभावे पिता हरेत् । श्राता वा जननी वाऽथ माता वा तिपतुः क्रमात्॥" श्वर्ये-वमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धौरेश्वरेण व्यवस्था दर्शिता—पत्नी गृह्धीयादि-व्येतद्वचनजातं विभक्तश्चातृह्धीविषयम् , सा च यदि नियोगार्थिनी भवति ।

सुबोधिनी

पत्नी गृह्णीयादित्येतद्वचनजातमिति । नियोगार्थिन्या एव पत्न्या धनप्रहणमिस्येतत् कुतो बारुंभट्टी

यावत् । चः त्वर्थे व्युत्कमे च। शक्क्षायो हिः त्वर्थे। व्युत्कमेणान्वयः। एवार्थो वा सर्वत्रान्वयी। चः व्यक्तमे । तेन सगोत्रशिष्यसबद्धाचारिण इति वान्यशेषसमुख्यः । पैठीनसिरप्येवम् । तदभावे इत्यस्याप्रेऽपि संबन्ध इत्याशयेनाऽऽह —क्रमेण धनेति । नापीति.— पितर्भातमीतः पितामद्याश्च क्रमेण धनसंबन्धो दार्शेत इति शेषः। क्रमादित्याद्यक्तथा तथा स्पष्टत्वादन्नेदं नोक्तम् । तचेत्थम् । वा एवार्थः । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । उत्तरार्धे सर्वत्रान्विति । तेन तत्तदभावो लभ्यतेः तदेव स्फुटीक्वैतं-अमादिति .-- तत्पितुर्माता वेखन्वयः। विभागं विना तदीयद्रव्यस्यैव प्रायोऽसंभवेन पितुस्तद्धनहारित्वासंभवादक्तम्---विभक्ते इति, —भावे कः, विभागे जाते सतीत्वर्थः । यहा विभक्ते पितरि संस्थिते सृते सति इति वा । ईति: कातीयसमाक्षी । एवं विरोधमुक्ता तमुपसंहरन्नन्यकृतं तत्परिहारं दृषयितुं तावदनुवदति — एवमादिनामित्यादिना | एवमादिनां कातीयादीनाम् । g * आदिना अनुपदं वक्ष्यमाणगौतमादेः, ''ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तृत्या दृहितरो वाऽपि धियमाणाः पिताऽपिवा ॥ सवर्णा आतरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् । तेषाससावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः॥'' इति देवलस्य च परिग्रहः ।]* तुल्याः-सवर्णदुः हितरः। सवर्णाः अतरः सापत्नाः। व्यवस्थेति, अत्रंश इति भावः । एतदिति -मूळबृद्धम-नुविष्णुबृहस्पतिकात्यायनादिप्रोक्तवचनसम्ह इत्यर्थः । विभक्तेति,—विभागस्योक्तत्वात् विरुद्धकातीये विभक्ते इत्यस्योपादानाच्च । तत्वापि विशेषान्तरमाह—सा चेति,---

क पित्रोनी अपेक्षायाः प०। २. ख. योगीश्व०। ३. प. फ. ब. कृतं विभक्तेति ।
 प. फ. ब. तिः समा०। ५. प. फ. ब. तक्क०।

कुत एतत् नियोगसञ्यपेक्षायाः पत्न्या धनप्रहैणं न स्वतन्त्राया इति।''पिता हरेदपुत्रस्य'' ईँखादिवचनात्तत्त ब्यवस्थाकारणं वक्तव्यम् । नान्यद्वचवस्थाकारणमस्तीति । गौतमव-चनाच—''पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत''ईंति। **अस्यार्थः—पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा अनपत्यस्य रिक्थं भजेरन्स्त्री वा रिक्थं भँजेत् यदि 9

सुबोधिनी

हतोरिस्वार्शेङ्कते तामेव व्यवस्थां प्रतिपार्द्वियहं-कुत एतदिति।न स्वतन्त्राया इति-नियोगानधेक्ष्या इत्यर्थः। तं हेतुमाह—िता हरेदिति,—"भेता हरेदपुत्रस्य" हैत्यादिवचनिवरेश्वादित्यर्थः। किमतो यथेविमत्याशङ्क्य उमयेवामत्रामाण्ये प्रसक्ते व्यवस्था वक्तव्या,
तन्नापि कारणं वक्तव्यमित्याह—व्यवस्थाकारणं वक्तव्यमिति । नतु तत्कारणमन्यदेवास्तु किमिति नियोगापेक्षित्यमेवेति नियम इत्याशङ्कर्याऽऽह—नान्यदिति । न केवलं
नियोगाधिन्या एव यनप्रहणमिति युक्तितः,अपि तु गौरुमवचनमप्यस्तित्याह—गौतमवचनाह्यित्। "बीर्ज वा लिप्सेत" इत्यत्न स्थितं वाशव्दं यद्यर्थपरं व्याच्छे-यदि बीर्ज लिप्सेतेति ।

बालंभड़ी

सा तु इत्यंः। तदा तत्ति वयमिति भावः। तदेव शक्कानिरासेन द्रवयति —कुत इत्यादिना, —िवोगार्थिन्या एव पत्या धनग्रहणं न स्वतन्त्रायास्त्तनपेक्षिण्यास्तर्सा इत्येतत् कुतः कस्माद्धेतोरित्यर्थः । तं हेतुमाह — पितेत्यादि इतीत्यन्तेन । आदिना नारदीय-स्याऽिष परिग्रहः । वचनात् —वचनजातिवरोधात् । तत्र—जभयेषामप्रामाण्यभसक्षे । तिवर्ययदेवास्त्रे विद्याः व्यवस्थेति, —समाहारद्वःदः । कारणञ्च प्रत्यासत्तेस्त्रस्या एव । नतु तद्व्यदेवास्तु किमिति नियोगापिक्षर्वमेवेति नियमः अत आह —नान्यदिति । तथा च विभक्तभातृक्षीविषयमित्यनेन व्यवस्थोक्ता । सा वेत्यनेन नियोगार्थित्वं तत्कारणमुक्तमिति भावः।इतिः हेता। ने केवर्छ तथोक्तिमात्रेण तद्वयैत्ताधनम्,अपित्त वाचिनकोऽिष सोऽर्थे इत्याह —गौतमिति । तमेवाऽऽह —पिण्डेति । तथा अस्फुटत्वात् व्याचष्टे — अस्यार्थे इति । ऋषिः प्रवरः सगोन्नसम्वरत्वे च सति सपिण्डा इत्यर्थः । अनेन पित्रादेर्थनसंवन्धत्वावदुक्तः । पक्षान्तरमाह—स्त्री वेति । वीजं वेति वार्थमाह—यदीति, —निपातानामनेकार्थस्वात् ।

र. स्न. हरणं । २. स० ९. १८५. । ६ — २८. २०, २१. । १८ कः भजते । ५० तः सिद्धिते । दः तः स्वर्क्यता ०। ६. त. थितुमेतिदिति(?) । ७. दः ण्यप्रसत्तेव्ये ०। ८० तः स्वाहनान्य०। Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 8—9

वीजं लिस्सेतेति । **मनुरिष—''घनं यो विभृयाज्ञातुर्फृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपसं श्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम्।।"ईति। अनेनैतद्दर्शयित–विभक्तधनेऽपि श्रातर्युपरतेऽपयद्वारेणेव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति। तथाऽविभक्तधनेऽपि—''कनीयान्
ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि। समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः।।" ईति।
**तथा वसिष्ठोऽपि—''रिक्थलोभान्नास्ति नियोगः'' ईति रिक्थलोभान्नियोगं प्रतिषेपन् नियोगद्वारक एव पत्न्या धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयित। *•नियोगाभावे तु
पत्न्या भरणमाञ्गमेव—नारदवचनात् ''भरणं चास्य कुर्वीरन्स्श्रीणामाजीवनक्षयात्।"

सुबोधिनी

10 *[द्वात् तस्येव तद्धनमिति,—तद्धनं तस्य आतुर्धनं तस्येव द्वादिखुकेविभक्तआतृविषय-मिति गम्यते—अन्यथा विभागाभावे तस्य पृथ्यभृतधनाभावात्।समस्तत्र विभागःस्यादिति,-समो विभागः स्यादित्यभिधानादेतदविभक्तविषयमिति गम्यते—विभक्तं विभागाभावात्।]*

बालंभट्टी

मनुर्पाति,— ईत्यनेनेतदर्शयतीत्यन्वयः । विभृयात्— रक्षेत् । तमेव चेति पाठः । तद्वनं—तस्य आतुः धनम् । तस्येव—पुत्राय । दद्यादियुक्तया इदं विमक्तआतृविषयम् ।
अन्यथा विभागाभावे तस्य पृथ्यधनाभावान् तद्धनमित्यस्येवासङ्गतिः स्पष्टैवेत्याशयेनैतत्यदार्थमाहः— विभक्तिति,— बहुवीहिः । पूर्वार्थोकः एवः उत्पाद्धत्वान्वेतीत्याशयेनाऽऽह—
द्वारेणैविति । एवं विभक्तविषये उक्ता अविभक्तविषयेऽपि तथेति मनुमेवाऽऽह- तथाऽवीति,— अनेनेत्यादि, आतरीत्यादि च । पूर्वानुषङ्गण वान्यार्थः । अपिद्वयं मिथस्समुख्ये ।
समो विभागस्यादियुक्तया इदमविभक्तविषयम् — विभक्ते विभागाभावात् । प्रतिषेधित्रिति
— हेतुगर्भे वसिष्ठस्य विशेषणम् । छोभादिति—हेतौ पद्धमी । नियोगे चान्वयः ।नास्तीत्यस्य न कार्यं इत्यर्थः । एवं तद्विषयमुक्तवा तद्दाढ्यीय विरुद्धप्रागुक्तनारदिवषयमाह—
नियोगाभावे त्विति । एवेन क्रस्नधनसंबन्धव्यवच्छेदः । तदेवाऽऽह— मरणमिति ।
जीवनेति,— जीवितेति पाठे भावे कः। एवञ्च प्रागुक्तमन्वादिकमप्यतद्विषयमेविति वेार्थम्।

१.—९. १४६. । २. क. यथा । ३ म० ९. १२०. । ४.—९७, ४८.। ५. त. भक्तवि०। ६. भ. खनेन वचनेनेतइ० । ७. प. फ. ब. ध्यम् मूळस्यार्था० ।

इति। **योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते— ''अपुजा योषितर्रचेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। 13 निर्वास्यां व्यभिचारिण्यः प्रतिक्लास्तर्येव च॥" इति। **अपि च। द्विज्ञातिधनस्य यज्ञा- 14 र्थत्वास्त्वीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तम् ; तथा च केनापि स्पृतम्— ''यज्ञार्थ द्वव्यमुत्पन्नं तज्ञानधिकृतास्तु ये। अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥ यज्ञार्थ विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयत् । स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खेविद्यामिषु॥" इति, **तदनुपपन्नम्—'' पत्नी दुहितरः'' इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतरमस्तुत- 15 त्वाच। अपि च इदमल वक्तव्यम्—पत्त्या धनग्रहणे नियोगो वै। निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा १ तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धः

सुबोधिनी

योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यत इति,-*[अन्नारुची किल्डाब्दः, यथा'स्वं किल योत्स्यसे''इति — 13 ''अपुत्रा योग्वतश्रेव''ईत्यस्य योगीश्वरवचनस्यार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणःवात्। तथा च केनाऽपि स्मृतमिति,-केनापीत्यनादरद्योतनार्थम्।अत एवास्मिन् पूर्वपक्षेण मूलयुक्तःवेन प्रदर्शनमस्य वचनस्यः]*धारेश्वरेणोक्तां व्यवस्थां दूषितुसुपक्रमते-तद्नुपपन्नमिति।अप्रस्तुतत्वाचीति— अप्रकृतत्वादित्यर्थः।आद्यं पक्षं दूषयति-तन्न नियोगस्यैवोति।ननु नियोगस्यैव धनप्रहैणनिमिक्त-

बालंभड़ी

म्रलसम्मतिमप्याह — योगीति । तदेवाऽऽह — अपुत्रेति । वस्तुतोऽरुचो किलशाब्दोऽत्र यथा "स्वं किल योस्यसं" इति; अपुत्रा इति मृलस्याथोन्तरस्य वश्यमाणस्वादिति बोध्यम् । अनिधिकारात्—स्वावन्त्र्येण विध्यविषयस्यात् गुणाद्यभावादेश्च । यञ्चार्थे—तस्तिद्धवर्धम् । तत्र—यत्ते । शास्त्रनिषिद्धस्वादिण तदनिष्ठेकृतस्वं बोध्यम् । हि—यतः । तस्मात्—ततः। स्थानेषु — अनिषिद्धसगुणाविधिविषयद्विज्ञातिषु । नियोजयेत्—राजा । शास्त्रनिषद्धाः स्थानेषु — अनिषिद्धसगुणाविधिविषयद्विज्ञातिषु । नियोजयेत्—राजा । शास्त्रनिषद्धाः स्थानेषु — अनिषिद्धसगुणाविधिविषयद्विज्ञातिषु । नियोजयेत्—राजा । शास्त्रनिषद्धाः स्थानेषु — अत्रविद्धसगुणाविधिविषयद्विज्ञातिषु । नियोजयेत्—राजा । शास्त्रनिषद्धाः स्थानेष्य "अष्टुवेण परक्षेत्रे " इल्पत्रे स उपात्त इति चानादरो द्योतितः । अत एवात्र वचने मृलं मृत्रवितिनिति बोध्यम् ।] नत्वकुक्तः । अत्रवस्थां दूषयति—तत्वतुपेति । नच्च तत्र तद्वीपेतः । नन्वेवमप्यन्यथानुपपत्या किल्पतस्य इत्युक्तमेव । अत्र आह—अपि चेद्मिति। नियोगः—वीजधारणमृल्यमृतः । आद्यं खण्डयति—तत्रिति, —तयोमेध्ये इस्थर्थः । एवेन द्वितीयस्यवन्थदेदः । अत्र एवाऽऽह—अनुत्यादीति । अपिन

१. ब्या० १४२. | २. क. 'था' नास्ति । ३ थः द. णे नि० | ४. स. त्राप्यनाद० | ५. ब्या० १२७. | ३. प. फ. ब. च प्र०।

प्राप्नोति ; उत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसंबन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपःयस्यैव निमित्तत्वं, तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्परनीति नाऽऽरच्धन्यम् ।

सुबोधिनी

स्वात् तस्तद्भावे अपुत्राया अपि धनप्रहणमस्त को विरोध इत्यत आह—उत्पन्नस्य चै पुत्रस्य-ति।अयमभिसन्थि—:नियोगादुःपञ्चपुत्रस्य धनप्रहणेऽनिमित्तस्यात् तस्य धनसम्बन्धाभावे सति ''पित्नोरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समंहरेत्।''इति ''स्वयौतस्य द्यपुत्रस्य सर्ववणेष्वयं विधिः।'' इति च "[द्वाद्शविधपुत्रागं विभागप्रकारकथनं,पृत्राभाव पुवेतरेषां धनप्रहणकथनं च विद्यस्य ह्या द्वार्षे द्वारा विधाः।' स्वतीयं पक्षं दूषयति—अथ तद्पत्यस्यैवेति। अयमभिप्रायः —पुत्रस्यैव धनसं-

बालंभद्दी

नाष्टासमुचयः । ननु नियोगस्यैव धनमहणे निमित्तैःवे तत्सन्वेऽनुत्पादितपुत्राया अपि धन-ग्रहणमस्तु को विशेषः अत आह — उत्पन्नस्य च पुत्रस्येति, - नियोगोत्पन्नपुत्रस्य धनग्रह-णे निमित्तत्वामावन तत्य घनसंबन्धामावे ''पित्रोरूव्वं विमर्जनां'' 'पिण्डदांऽशहरश्चेषाम'' इति ''स्वयातस्य ह्यपुत्रस्य'' ईति च यथाक्रमं र द्वादशविधपुत्राणां विभागप्रकारकथनं, पुत्राभाव पुनेतरेषां धनप्रहणकथनं च विरुध्येतेति भावः ।] शद्वितीयपक्षं दूषयति-अथेति। सर्वे वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह-अस्पैवेति । एवं प्रागिष । एवेनाऽऽद्यव्यवच्छेदः । धनग्र-हण इति शेष: । तथेति .--अस्यैव तद्महणनिमित्तत्वे पुत्रस्थैव धनसम्बन्धनिमित्तत्वला-भात् " पत्नी दुहितरः " इत्यत्र पत्नीत्यंशो न पाठ्यः । तस्या धनसंबन्ध-निमित्तत्वाभावादस्य वचनस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वाचेति भावः । यद्यपि पत्न्या धनप्रहणे नियोगो वा निमित्तं, तदुःपन्नमप्त्यम्, उभयं वा, विशिष्टं वा, अन्त्येऽपि नियोगः प्रधानमप्त्यं वा वैशिष्ट्यञ्ज जन्यजनकभावसंबन्धेन इति पञ्चपक्षसिभव इति पक्षद्वयमात्रोपन्यासी न्यनः, तथाऽपि पक्षद्वयोक्तद्वणैरेवान्येषामपि सुपरिहरत्वेन पृथगनुकिः । तथा हि । यदा वैशिष्ट्ये नियोगः प्रधानं, तदाऽपत्यं गौणमिति निमित्तमप्यनिमित्तमिव-परतन्त्रत्वात् । तथा च अनुत्पादितत्याद्यपक्षोक्ताद्यदुषणं तद्वस्थमेव । अथापत्यं प्रधानं, तदोक्तरीत्या द्वितीयपक्षोक्तदोषस्तदवस्य एव । उभयोः समप्राधान्ये नियोगवत्याः पत्न्याः पुत्रस्य च धनसंबन्धात् केवछं " पत्नी दृष्टितरः" इत्यनेन पत्न्या धनसंबन्धोक्तिरयुक्ता। अथ

[.] १. द. 'च' नास्ति । २. द. ध्येत । ३. प. फ. व. तलेऽतुला० । ४. ब्य० १२३. । ५. ब्य० १३२. । ६. ब्य० १३६. ।

**अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतं 16

सुबोधिनी

बन्धनिमित्तरवे ''परनी दुहितरश्चेव'' इत्यत्र परनीति न कथनीयम्—तस्या धनसम्बैन्धि-त्वभावादस्य वचनत्य धनसम्बन्धानिमत्तत्वप्रदर्शनार्थत्वाचेति । ननु पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं, तदुरपञ्चमपत्यं वा विभिन्तं, विशिष्ट वा निमित्तं, वैशिष्ट्येऽि नियोगः प्रधानम् , अपत्यं वा, उभयोः समप्राधान्यं वेति षट् पक्षाः सम्भवन्ति । एवज्र पश्चद्वयो-पन्यासोऽनुपपन्न इति चेत् मैवम् -- आद्यपक्षद्वयोक्तद्वणरेवेतरपक्षाणां सुपरिहरत्वात् पृथगुक्ते-रनपेक्षत्वात् । तद्यथा-यदा वैशिष्टये नियोगः प्रधानं, तदाऽपत्यसुपसर्जनिमिति अपत्यं निमित्तमप्यनिमित्तमिव-अन्यपरतन्त्रत्वात् । तथा चानुत्पादितपुत्राया अपि धनसम्बन्धः प्राप्नोतीति वथमपक्षोक्तरूषणं तद्वस्थमेव । अथापत्यं प्रधानं तदा पत्नीति नाऽऽरब्धस्यमिति स दोषस्तदवस्थः; उभयप्राधान्ये नियोगवत्याः पत्न्यौः पुत्रस्य च धनसंबन्धात् केवलं ''पत्नी दुहितरः" इत्यनेन पत्न्या एव धनसम्बन्धकथनमनुपपन्नं स्यात् । अथ मतसुभयप्राधान्ये नियोगोत्पन्नः पुत्रः प्रधानमित्युक्तं भुवतीति, तथाऽपि पत्नीति नाऽऽर्ब्धव्यं पुद्रात्येव धनसं-बन्धादिति सर्वात्मना पूर्वोक्तदृषणद्वयस्य दुष्परिहरत्वाच काऽण्यनुपपत्तिरिति निरवद्यः पक्षर्द्वयस्योपन्यासः। ननु यदुक्तं पत्नीति नाऽऽरब्धव्यामिति,तदसत्। स्त्रीणां भर्नृद्वारा पुत्रद्वारा वा धनसंबन्धो--''न स्त्रीस्वातन्द्र गमहती''द्दे ति वचनात्।तथा चामर्तृकाया अपुत्रायाश्च धनसं-बन्धामावात् पत्युरभावे नियोगेनैव पुत्रासिद्धेः तहारा पत्न्या धनसंबन्धं वक्ति " पत्नीदुहि-तरः" इति । अतः पर्तात्यारम्भोऽपि सार्थकोऽस्मवुक्तन्यवस्थाऽप्यवश्यमाश्रयणीयेत्यनेना-भित्रायेणाऽऽशङ्कते — अथ स्त्रीणामिति । *[भवेदेवं, पतिपुत्रद्वारैव धनप्राप्तिः खीणा- 16 मिति यदि नियमः, स एव न घटते । प्रकारान्तरेणापि स्त्रीणां धनसम्बन्धवोधनादिति] "

बालंभट्टी

तत्राऽपि नियोगोपन्नः पुत्रः प्रधानिमत्युच्यते, तथाऽपि द्वितीयपक्षोक्तरोष एव—पुत्रस्यैव धनसंबन्धात् इति सर्वथोक्तदोषतो न मुक्तिरिति । तत्र द्वितीयपक्षोक्तदोषोद्धारेण तं समर्थ- यन् शङ्कते—अथ स्त्रीणामिति । अयं भावः—स्त्रीणां सामान्येन भर्तद्वारा पुत्रद्वारा वा धनसंबन्धो न साक्षात् —" न स्त्री स्वातन्त्रप्रमहैति" हैति वचनात् । तथा च भर्तपुत्रहितायास्तदमावप्राप्तौ भन्नभावे नियोगेनैन पुत्रसिद्धेः तस्याः तद्वारा धनसंबन्धवेषकं पत्नीति असमुक्तक्यवस्थायामवस्याश्रयणीयायामेव तदारंभः साथक इति

९. थ. द. संबन्धनिमित्तला भागा २. थ. द. संबैधि० (१) । ३. ग. 'पस्याः' नास्ति । ७. थ. द द्वयोप०। ५. म. ९. ३. । ६. प. च. 'पुत्रद्वारा' नास्ति ।

तदप्यसत्—''अध्यन्यथ्याःहिनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। श्रात्मातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्री-17 धनं स्मृतम्।।'' इत्यौदिविरोधात्। *'किंच सर्वपुत्रामावे ''पत्नी दुहितरः'' इत्यारब्धम् ; तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं बदता क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति। स च प्रागेवा 18 भिहित इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीति नाऽऽरब्धव्यम् । ** अथ ''पिण्डगोत्रीषसंबन्धा रिक्थं

सुबेाधिनी

परिहरति — तद्प्यसत् अध्यक्षीति। अध्यावहनिकमिति — ''यत् पुनल्कभैते नारी नीय-माना पितुर्गृहात् । अध्यावहनिकं नाग खीधनं तदुद्राहृतम् ॥'' इति कात्यायनवचनेना-ध्यावहनिकस्वरूपं दर्शयिष्यति । नियुक्तायाः पुत्राह्रारा धनसम्बन्धे स पुत्रः क्षेत्रज्ञः । तथा चैत्रस्य क्षेत्रज्ञपुत्रस्य धनसम्बन्धोऽर्थाहुक्तः स्यात् । अस्य चार्थस्य ''औरसो १७ धर्मपत्नीजः '' ई्र्यंत्रवोक्तत्वात् '' '' पत्नी दृष्टितरः ''द्रस्यत्र *[पन्नीति न कथनीयं पौनरुक्तप्रसङ्गादित्याह — किञ्चत्यादिना |] * नतु युक्तिमदमपुत्रधनं नियोगानपेक्षि-ण्येच गृह्णातीति एवं च गौतमवचनानां कागतिरित्याशङ्कय तेषां गतिं दर्शयितुं गैतमवचनं पूर्वपक्ष्यमित्रायसहितमजुवदिति — अथ पिण्डगोत्रार्षिमम्बन्धा इति ।

बालंभट्टी

नोक्तरेष इति । मनुमाद —अध्यप्निरिति | अध्यप्नि—निवाहे अग्निसमीपे कच्यस् । अध्यावहिनिकं —िहरागमनं विविकायावहनकाले यद्धन्यम् । तथा च कात्यायनः — "यपुनलंभने नारी नीयमाना पितुर्गृहात् । अध्यावहिनकद्याम खीधनं तहुदाहृतम् ॥" हात । इदं सर्वमग्रे स्कृटीभविष्यति । श्रातृमातृिपृतृ इति —अत्र मध्यमपदलोपि समा-सद्वयम् । आदिपद्याद्यमपि अग्रे एव व्यक्तम् । विरोधादिति —उनयं द्वारं विनाऽपि उत्तराधेन अन्यया तस्तंबन्धस्य तेन प्रतिपादनादिद्यवैः । उक्तदोषोऽपि तदवस्य प्वेत्याह् - किञ्चेति । सर्वेति —सुल्यगोणेत्यवैः । तत्र —आरच्ये पत्नीतिवाक्ये । नियुक्ताया इति, — प्रत्रद्वारेति भावः । स च पुत्रः क्षेत्रज प्रवेत्याह - क्षेत्रजस्येवेति । स च — आरच्यपत्नीति प्रतिपाद्यार्थः । प्राप्ते स्वेतः । अपुत्रोति, — अपुत्रक्षय-नियायार्थः । प्राप्ते मंग्रिक्तयाप्ते सित् भावः । द्वितीयहेतुनिरासायोक्तार्थस्योकं वाचिनकस्वं दोपसुकरताये तद्वचनगत्यन्तराय च अनुवदति —अथ पिण्डेति ।

१. ग वाहरु। २. म०९. १९४.। २. थ दःच तस्य । ४ व्यरु १२८.। ७. थ. द. युक्तियुक्तरु। ६. त. पञ्चाभिरु। ७. प. फ. ब. ध्यक्षिसमीरु।

मजेरन् स्त्री वाऽनपत्यस्य बीजं िल्प्सेतं हैति गौतमवचनाित्रयुक्ताया धनसंबन्ध इति, तदप्यसत् । न हि यदि बीजं िल्प्सेत, तदाऽनपत्यस्य स्त्री धनं गृत्त्वीयादित्ययम्पर्धाऽस्मात्यतायते ; किन्त्वनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्तिष्तंबन्धा भेजरन्स्त्री वा सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति तस्या धर्मान्तरोपदेशः । वा शब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्धाप्रतीतेः । अपि च संयताया एव धनप्रहणं युक्तम् ; न नियुक्तायाः स्मृतिलोकािनित्दतायाः; '' अपुत्रा शयनं भर्तुः पाल्यन्ती वते स्थिता। पत्न्येव दचात्तिपण्डं कुत्स्नमंशं लभेत च ॥'' हैति संयताया एव धनप्रहणमुक्तम् ।

सुबोधिनी

तदाऽर्नेपत्यस्य स्त्रीधनं गृह्णीयादिति,—धनमनपत्यस्य स्त्री गृह्णीयादित्यन्वयः। अत्रा-

बालंभट्टी

न हीति-अस्य प्रमीयत इत्यन्नान्वयः। हि-यतः । खीधनमित्यन्न खीति पदं भिन्नं कर्ती च सा। अनपत्यस्य धनं स्त्री गृह्णीयादित्यर्थः । एतेन 'स्त्री चेति पाठं धृत्वा द्विजानां केवलसूदा-भार्याविषयमिदं तस्य धनं सपिण्डाद्याः प्रत्यासत्तेः क्रमेण भजेरन् स्त्री चः सपिण्डादितस्तस्याः पृथगुक्तेरधे ते अर्ध स्त्रीति तद्रथै:। 'स्त्रीप्रहणादिदं ग्रुद्रापरमेव—अन्यासां परनीत्वात् ' इति भ्रान्तोक्तमपास्तम् — मूलाशुद्धेरुपक्रमविरोधात्तस्याधिकारिप्रदर्शनमात्रपरःवाच । उपदेश इति, — प्रतीयत इत्यस्यानुषङ्गः । हेतौ हेतुमाह -वाशब्देति । निपातानामनेकार्थ-स्वमपि लिङ्कानुशासनानुरोध्येवेति भावः । अयं भावः—ते धनभाजस्खी वा तथेत्यक्त्वा तस्या गतभर्तृकाया अन्यधर्मद्वयोपदेशं चिकीर्धुरेकं धर्ममुक्तवान्—सा स्त्री बीजं वा लिप्सेतेति.—नियोगधर्मेण प्रत्रमपेक्षेतेत्यर्थः । अत्र त वाशब्दो न यद्यर्थः—मानाभावात ; किन्त विकल्पार्थः ; स च पक्षान्तरापेक्षया तदेव द्वितीयो धर्मः । स च वचने साक्षाद-श्रुतोऽपि वाबलात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच नियोगेन पुत्राभिलाषरूपोपात्तपक्षश्रीतयोगी संयतत्वरूपो धर्मः इति ज्ञायते । तथा च नियोगात् पुत्रमपेक्षेत वा संयता वा भवेदिति धनभजनर्धमतोऽन्यधर्मद्वयोपदेश इति । एवं तदीयहेतुद्वयं सङ्खण्डय दोषान्तरमाह— अपि चेति । तदयोग्यतां सू चयत् विशेषणम् — स्मृतीति । तत्र हेतुमाह— अपुत्रेति. - यत इति शेषः । तिषण्डिमित्यतोऽनुषज्यमानेन तच्छव्देन भर्तृपरामशीत् भर्तः क्रस्तमंशं पत्नी लभते न तु स्वांशं क्रस्नमित्यर्थः । क्रास्नं —स्थावरं जङ्गमञ्च । अत एव बहस्पति:--- ''जङ्गमं स्थावरं हेम कुण्यं धान्यं रसाम्बरमा आदाय दापयेच्छादं मासषा-

१.—२८. २१.।२. क. त्यस्माद्रचनाद्यैः प्रशाह.(१)। ४. त. त्याच्छी। ५. प. व. तेनघ० ६. स. चर्क।

तथा नियोगश्च निन्दितो मनुना--''नान्यस्मिन्वधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।

बालंभट्टी

ण्मासिकादिकम्॥पितृब्यगुरुदोहित्रान् भर्तुस्वलीयमातुलान्। पूजयेत्कब्यपूर्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्य-तिथीं स्त्रिय:॥सपिण्डा वान्धवा ये च तस्यास्त्युः परिपन्थिनः।हिंस्युर्धनानि तानाजा चोरदण्डेन कामग्रेत॥ " इति। क्रचित स्थावरे अपवादमाह स एव-"यहिमक्ते धनं किञ्चिदाध्योदिवि-विधं स्मृतम । तःजाया स्थावरं त्यका लभते गतभर्तृका ॥'' इति । एवं च तत्स्थावरं विभक्तस्यापि आतुरेव न पत्न्याः । इदमपि वचनं वक्ष्यमाणसिद्धान्ताद्यांशसाधकं बोध्यम । एतेन इदमविभक्तस्थावरविषयं वृत्तहीनपत्नीविषयं वा दुहितृराहितप-स्तीविषयं वा दायादानुमति विना स्थावरदानविकयादिनिषेधपरं वेति परास्तम-आद्यान्ययोर्वचनविरोधात मानाभावस्यान्ययोस्तर्वात् । ''स्ते मर्तरि भन्नेशं छभते कलपालिका। यावउजीवं न हि स्वाम्यं दानाधमनविकये ॥"इति कातीयं त मलोक्तास्य-विषयकमिति बोध्यम् । "धनं य" हैति "कनीयान्" हैति च पूर्वीक्तमनुद्वयस्य तात्पर्या-न्तरं स्फटमेव : न भवदनतं -- मन्वन्तरविरोधादिति ध्वनयन् तस्याः स्मतिनिन्दित्तःवं प्रतिपादयन् तत्र दोषान्तरं तदुक्तमेवाऽऽह—तथेति,—नियोगो निन्दितश्चेत्यर्थः । आदिपद्याह्यं व्याख्यानं च पूर्व स्फुटं तयोस्तात्पर्यं त्वित्थम् । तत्र विभक्तधनस्य भात्रमावे विधिरुको-धनं य इति । तत्र पूर्वतो विशेष उक्तः-सोऽपत्यमिति । नियोगधर्मेणेति भावः । तस्येवेति संबन्धसामान्ये षष्टी । तदीयमाता एवव्यवच्छेद्या । अनेन च पुत्रसस्वे खीणां भरणाहता न तु पतिधनसंबन्ध इति सुचितम । एवं यवीया-निस्यपि अविभावतस्य ज्येष्टस्य नियोगधर्मेण जाते पुत्रे पितृवत् सोद्धारेंऽशे प्राप्ते तन्निवृह्यर्थं समो विभागः स्यात् नोद्धारं न वाऽधिकं हरेत् ज्येष्टः नापि यत्किन्चिदेव देयम्: अपि तत्पा-दकेन पितृत्येण कनियसा समः स्यादिति । हेर्मेव लिङ्गमन्यत्रापि बोध्यम । इत्थं हि गृढाकृतम् । मनुनेव नियोगस्य निषिद्धत्वात् तत्परिहारः सुकर इति ब्याख्यातृबुद्धिपरीक्षार्थं स्वाभिमतार्थं तस्य स्वक्रमप्राप्तम् अदर्शयित्वैव वचनान्तराणि स्वेष्टार्थपरस्वेन दर्शितानि । परिहारस्वेवम्-''अन्यस्मिन् हि नियुक्षाना धर्म हन्युस्सनातनम् । '' ईत्यादिना विधवायां नियोगस्य निन्दितःवात् अवद्यं नियोगेन विभक्तवनभ्रातृजायायां प्रवमस्पाद्य तद्धनं तस्येव देयमिति न नियम्यते तेन वाक्येन; अपि तु "न स्त्री स्वातन्त्रयमईति"

प. फ. ब. ब्रिवि ०। २ — ९. १४६, । ३. (१)। ४. प. फ. ब. गःस्यादिति इद०।
 भ. भ. एतदारम्य "सुकर" इत्यन्तं नास्ति । ६. म० ९. ६४।

अन्यस्मिन् हि नियुक्षाना धर्म हन्युः सनातनम्।।" ईत्यादिना । अयत्त वसिष्ठवचनम् 19 " रिक्थलोभान्नास्ति नियोगः" ईति, तदिवभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम् ।
अ यदिप नारदवचनम्—"भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । " ईति, 20 तदिप"संसृष्टानां तु यो भर्गस्तेषामेव स इष्येते।"इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात् तत्व्वी-

सुबोधिनी

यमभित्रायः । पिण्डगोत्रिषिसम्बन्धा रिक्थभाजः स्त्री वा रिक्यं भजेतेत्सिभिधाय *[तस्याः प्रमीतभर्तृकायाः धर्मेद्वयसुपद्दिश्वॅते । तत्रायमेको धर्मः—सा स्त्री वीजं वा छि-प्रतेत नियोगधर्मेण पुत्रमपेक्षेतित । अत्रस्यवाशक्दो न यद्यर्थः, अपि तु विकल्पा-भिग्रायः । विकल्पश्च पक्षान्तरोपक्षया । तदेव पक्षान्तरं द्वितीयो धर्मः । स च धर्मो चचने साक्षादनुपात्तोऽपि वाशक्दप्रयोगबङाक्षियोगेन सन्तानाभिरुपपरूपस्य पक्षस्य प्रतियोगि संयतस्यं धर्मे इति ज्ञायते । एतदुक्तं भवति—नियोगात् पुत्रमपेक्षेत वा संयता वा भवेदिति धर्मद्वयोगदेश इति ।] तद्विभक्ते सं-सृष्टिनि वा भतिरि प्रेत इति । *[एतदुक्तं भवति—अविभक्ते परयौ सृते

बालंभद्दी

हैति मनुना खोणामेकािकतयाऽवस्थानं निषिद्धमिति देवरगृहे स्थितौ कृतायां छीणामप्रान्स्याने तद्वत्रक्षणे च देवरेण क्रियमाणे सन्तित्रोभात् सा खी शाख्रसिद्धत्वात् गर्हितमिष नियोगं यद्यनुमन्यते, तदा अपत्ये उपक्षे देवरेण धनलोमो न कार्यः तस्येव तद्धनं द्यात् नािष तन्मात्रे । अत एव विभुवादिति धारणपोषणवािचनां भून उक्तिरिति । तेन तद्ये तद्धत् साधकत्येनोक्तवसिष्ठतात्पर्यमाह—यिन्ति । तद्विभक्ते इति,—पश्वद्वयमिद्दम् । तस्याः— तत्पत्व्याः । नािस्ति,— उक्तयुक्तेः । इति:—हेतो । स च संवन्ये वेति । स्वस्यास्तद्भावेऽपि स्वापत्यस्य स भवित्वति लोभान्नियोगो नाऽपेक्षणीय इति भावः । अग्रिमयुक्तिं खण्डयति—यद्पीति । प्रस्तुतत्वात् तानुपक्रम्य आतृणाभित्यादे- रुक्तत्वात् तानुपक्रम्य आतृणाभित्यादे- रुक्तत्वात् तथाचोपक्रमानुरोथेन तादशस्य आनुर्यनमितरे संस्रष्टिना आतर एव गृह्धीयुरिति भावः । अत एवाऽऽह—तिति । मात्रपदेन कृत्स्नथनसंवन्ध्यवच्छेदः । उक्ताश्येनैव

Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 18-20.

१.—९. ६४. । २.—१७. ६५. । ३.—१३. २६. । ४. क. स तस्या नेष्यते बुधैः।
 च. गस्तस्याने० । ५. ङ. दस्यते । ना०१३ २४. ।६. थ द. क्याईंत्य० । ७.थ. द. शति ।
 ८. थ. द. गीसं० । ९. म० ९. ३. ।

णामनपत्थानां भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च "भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्" ईस्येतस्य संस्पृष्टिविषयत्वे "संस्पृष्टानां तु यो भागः" ईत्येनन पौनस्कत्यमाराङ्कनीयम्; यतः 21 पूर्वोक्तविवरणेन खीधनस्याविभाज्यत्वं तत्स्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते । अयदिप "अपुता योषितश्चेषाम्" ईत्यादिवचनं, तत् श्लीबादिस्त्रीविषयमिति वक्ष्यते ।

सुबोधिनी

संसृष्टिन वाँ पक्षद्वयेऽपि तत्पन्न्याः स्वस्या धनसंवन्धो नास्तीति इत्वा स्वस्या धनसम्बन्धामावेऽपि स्वापत्यस्य भवत्विति धनकोभावियोगो नापेक्षणीय इति। । ॰ नवु''संस्प्रधानां तु यो भागस्तेषामेव स इध्यते'' ईति नारदेन संस्प्रधिन वपकम्य ''आतृणामप्रजाःप्रेयात् कश्चिक्षेत् प्रवजेत वा । विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते खीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् खीणामाजीवनक्षयात् ।'' ईत्युंकेरपक्षमानुरोधेन आतुर्धनमितरे संस्पृष्टिआतरो गृह्णीयुरित्यभिहितम् । ''आतृणामप्रजाः प्रेयात् ईत्यादिना च स प्वार्थोऽभिधीयत इति पौनस्त्यं स्यादित्यश्चय्व परिहरति — न च आतृणामित्यादिना। अयमर्थः — पूर्व संप्रहेण कथितमञ्जा विवयने । तब खीधनमित्रभाज्यमिति च वात्यद्वयेगाथेद्वयं विधीयते न केवलं पूर्वोक्तमेव कथ्यते, येन पौनस्त्ययं स्थादिति तंडा स्त्रीधनं विनेति तद्धनस्याविभाज्यस्वविधः, उत्तरंणेतरविधिः । योगाश्चरवचनस्य स्वाभितत्वर्यं द्वीयीत् — युद्धपुत्रायोषित इति। यत्तु मनुवचनं — "धनं यो विभ्रयत्व स्थानित स्वत्व स्थानित स्थान

बाछंभट्टी

शक्कते—न चेति । ^{*}[पौनरुक्तयमिति,—डमयोरेकार्थबोधकस्वात् । यत इति,—

पूर्वं सङ्ग्रहेण कथितमग्रे विद्युण्यता तेन वाक्यद्वयेन स्त्रीधनमविभाज्यमिति तासां
भरणमात्रं कार्यमिति चार्थद्वयं विधीयते ; न केवलं पूर्वोक्तमेन कथ्यते —

येन पौनरुक्तयं स्थात् । तत भ्रातॄणामिल्रादिना विवरणं स्त्रीधनं विनेति तस्याविभाज्यस्वविधिरुक्तरेणेतरविधिरिति सावः । *] पुतेन " सवणोभावे स्वनन्तरथा चाऽऽ

पिद् " "नत्वेन द्विजरुग्रद्भया" ईति विष्णुक्तः परिणातास्वेऽप्यपत्नीस्वात् तद्विषयं
नारदवचनम् ; अत एव तडा पत्नीशब्दः तत्र स्त्रीशब्द इति प्राच्योक्तमपास्तम्—

उक्तरीत्योपपक्तः । किल्रेनि सृचितं योगाश्वरोक्तवेद्यमाणं स्वेष्टार्थमाह—यद्यापीति ।

Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 20-21.

९. ना. १२. २४. । २. ना० १३. २४। ३. व्य० १४०. | ४. य. द. वा पलै मृते प०। ५. थ. द. सुक्तत्वादुप०। ६. द. चाऽऽसां ७. द. अत्र । ८.—२६. ३, ४. |

**यत्तु द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकारात् धैनग्रहणमयुक्तामिति, 22 तदसन्—सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः। अथ यज्ञ्ञान्दस्य धर्मोपळक्षणत्वात् दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम्।

सुबोधिनी

आतुर्मृतस्य खियमेव वा । अपस्यं आतुरूपाय द्यात् तस्यैव तद्धनम्'' हैति विभक्तेऽपि आतिर नियोगद्वारेव तत्पत्त्या धनप्रहणप्रतिपादकं, पूर्वपक्षद्वायामुक्तं तद्य महुवचनेन नियोगस्य निन्दित्त्वात् तत्पत्त्या धनप्रहणप्रतिपादकं, पूर्वपक्षद्वायामुक्तं तद्य महुवचनेन नियोगस्य निन्दित्त्वात् तत्पत्ति स्वामिप्रतप्त्येन द्वितिनीति मन्तन्यम् । परिहारस्येवम् — "अन्यिस्मन् विनियुक्षाना धर्म हन्युः सनातनम् ।'' ह्रैवादिभिविधवायां नियोगस्य निन्दित्त्वेनावत्थं नियोगेन "विधवाआनुजायायां पुत्रमुत्पाय तद्धनं तस्यैव दातन्यमिति न नियम्यतेऽनेन वचनेन ; अपि तु ''न क्वीस्वानन्व्यमहिति '' हैति क्वांणामकाकि तयाऽवस्थानं निपिद्धमिति देवरगृहेऽवस्थाने कृते स्वांणामप्रगेरमस्वेन तद्धनरक्षणे देवरेण च क्रियमाणे सन्तितिलोमात् सा स्वी शास्त्रसिद्धत्वात् गहितमिप नियोगं वैदि मनुते, तदा अपत्ये उत्पन्ने देवरेण धनल्लोमो न कर्तंच्यः । तस्यैव तद्धनं समर्पयेदित्येवमधैपरं व्याख्येयम् — अनेकवचनविरोधादिति। अत एव ''धनं यो विभृयात् '' इिते वारणपोषणवाचिनो मृज उपादानं मनुना कृतम् । ननु यज्ञशब्दो धर्ममात्रोपलक्षको न यज्ञवाचकः। अतो दानहोमादिसिद्धित्याशक्कते—अथ यज्ञशब्दित्वाहार परस्वत्वापादनं व्यव्यव्यागो थागः। स पुषोदेवोऽन्तै पक्षेपीन्तो होमः। स्वत्विन्विच्वाहारा परस्वत्वापादनं व्यव्यव्याग्राद्वानि । स पुषेपद्वाराण्याद्वाने

बालंभद्दी

चरमदोषं खण्डयति—यत्त्रिति । जातस्य न तत्त्रमृहस्य । नतु यज्ञवाब्दो धर्ममात्रो-पळक्षको न यज्ञवाचक इति दानहोमादिसिद्धया हेश्वासिद्धिरिति शङ्कते —अथेति । देवतोद्देशेन द्रब्यसागो वैथे आधारे सवषद्कारो यागः; स एवावषट्कारो

१. क. तत्प्रहुः । २.सः ९. १४६.। ३. थ. द. तुनैव नि । ४. त. द्धार्थः । ५. स० ९. ६४. । ६. थ. द. तत्वादवः । ७. थ. विभक्तप्रनिषिणः । ॰ द. विभक्तप्रनिष्पयायां आः । ८. स, ९. ३. । ९. त. प्रजस्ते । १०. थ. द. यद्यतुषः । ११ थ. द. पणाः ।

एवं तर्ह्यर्थकामयोर्धनसाध्य-

योरासिद्धिरेव स्यात्। तथा सति ''धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेतै।'' तथा ''न पूर्वाह्वमध्यन्दिनापराह्वानफलान् कुर्याद्ययाशक्ति धर्मार्थकामेभ्येः" ''न तथैतानि

सुत्रे।धिनी

दानमिति यागदानहोमाँनां भेदः।] *धंम प्व धनस्योपयोगात् धनसाधनकः कृषिवाणिज्यादिलभ्योऽश्रंः, तथा धनसाधनकः स्वक्चन्दनिविषयः कामश्र न स्यातामिति परिहरित

— एँवं तर्ह्यर्थकामयोरिति । ओमित्यत आह— तथा च सतीत्यादिना। धर्मार्थकामेभ्यो
यथावक्ति प्वाह्ममध्यन्दिनापराह्मानफलात् न कुर्यादित्यन्वयः। न तथैतानि श्व्यन्त इति,

— "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वनपाथिषु । संयमे यत्नमातिष्ठेत्" इतीन्द्रियसंयमं प्रकम्य
 "प्रापणात् सर्वकामानां परिस्नागो विशिष्यते । न तथैतानि शक्यन्ते सिव्यन्तुमसेवया॥"
 ईस्मिहितं मनुना । अस्यार्थः — सर्वभोगानां प्रापणादुपभोगादिष परिस्नागो विशिष्यते
समीचीनः उत्तम इति यावत् । एतानि विषयासक्तवा दोषजनकानोन्द्रियाणि । असेवया
स्रपादिविषयानुपभोगेन तथा सिव्यन्तु सम्यक्ति न्तुं न शक्यन्ते विषयोपमोगेन तद्वतदोषविज्ञानं यथा न तथा विषयानुपभोगेनत्यर्थः । अनिविद्वविषयोपनोगस्य वैराग्योत्या

बालंभट्टी

होमः । स्वस्विविद्यस्विकपरस्वस्वापादनं दानमिति यागहोमदानानां भेदः । एवं तिहैं—
धर्ममात्र एव धनस्योपयोगे सित । धनसाँधकः कृषिवाणिज्यादिक्तन्योऽथैः, ताददाः सक्ष्यन्दनादिविषयः कामः । इष्टापतावाह—तथा च सतीति । मुळेगिकमाह—धर्ममिति ।
गौतमोक्तिमाह—तथा न पूर्वाह्विति । धर्मार्थकामेन्यो यथाशक्ति पूर्वाह्वमध्यन्दिनार्पराह्वानफलात्र कुर्यादित्यथैः । मन्किमाह—न तथैतानीति । "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वनपायिषु । संयमे यत्नमातिष्ठेत्" इति इन्द्रियसंयमं प्रक्रम्य "प्रापणास्त्रवैकामानां परित्यागो विशिष्यते । न तथैतानि शक्यन्ते सन्नियन्द्रमसेवया ॥" ईत्युक्तं मनुना । अस्यार्थः—
तथां तद्विषयके संयमे सर्वभोगानां प्रापणादुपभोगत् तद्वेतुकः परित्यागो विशिष्यते समीचीन जत्तम इति यावतः, यतः एतानि विषयासक्तः। दोषजनकानीन्द्रियाणे असेवयास्त्रगादिविषयानुपभोगेनै तथा सविथन्यं सम्यक् नियन्तुं न शक्यन्ते यथा विषयोपभोगेन, यथा

१. आ० ११५.। २. गी० ९. ४६.। ३. ध. द. मदानानां । ४. थ. कः सक्च० । ५. थ. णादुपभोगा०६. — २. ८८ — ९६.। ७. स. धनकः । ८. प. फ. व. परानतयै० । ९. प. फ. व. गेन नेति अ० ।

शक्यन्ते सिन्नयन्तुमसेवया।" ईत्यादियाज्ञवस्क्यगौतममनुवचनविरोधः। ** अपि च 23 धनस्य यज्ञार्थत्वे "हिरण्यं धार्यम्" इति हिरण्यसौधारणस्य क्रत्वर्थतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धतं स्यात्।

सुबोधिनी

दक्त्वेन कर्तंच्यत्वादर्थकामानवद्यं साधनीयाविति प्रतिपाद्कवचनविरोध इत्यिभिप्रायः । यदि धनं यज्ञार्थं स्यात्, तिह् "हिरण्यं धार्याम् " इत्यनेन वाक्येन विहितं हिरण्यधारणं कर्तंच्यमिति पूर्वपिक्षणामिहिते तिज्ञराकृत्य पुरुषार्थमित्युक्तं सिद्धान्तिना । तन्यायविरोधोऽ पि स्यादित्याह—अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं भार्यमितीति । तत् प्रत्युद्धृतं स्यादिति,— प्रत्युद्धृतं विषटितं विपरीताभिहितमिति यावत् । तृतीयचतुर्थपादाध्वरणम् । अप्रकरणे तु तद्वद्धमैस्ततो विशेषात् " (॥ २ ६ ॥) अनारस्य श्रूयते— "तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् हुर्वणंऽस्य आतृष्यो भवति " ईति । तत्र संशयः—िकं हिरण्यधारणमिदं कत्वज्ञत्वा विधीयते, उत कतुगतहिरण्यानुवादेन

बालंभट्टी

तद्गतदोषविज्ञानं, तथा विषयानुपभोगेन नेति अनिषिद्धविषयोपभोगस्य वैराग्योत्पादकत्वेन कर्तकथ्यवादर्थकामाववश्यं साधनीयाविव्यतद्मतिपादकवचनजातिवरोध इति भावः । दोषान्तरमाह—अपि चोति। धार्यमिति,—विह्यतस्येति शेषः । क्रत्यर्थता,—पूर्वपश्चकेत्यादिः । उक्तं—सिद्धान्तिना । तद्मत्युद्धृत्म्—विद्यदितं विपरीतोक्तमिति यावत् । अयं भावः—नृतीयचनुर्थपादस्य द्वादशा धेकरणम् "अप्रकरणे तु तद्धमंस्ततोविशेषात् " अनारभ्य श्रूयते "तस्यात्सुवर्णं हिरण्यं धार्यं दुवैणांऽस्यश्चानृत्यो भवति " हृति । तत्र संशयः । किमिदं हिरण्यं क्षत्वक्षत्रया विधीयते, उत्त कतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते, उत्त 'हिरण्यं हृस्ते भवति " हृति विद्वितं यद्धार्ण, तद्दनुवादेन सुवर्णतास्त्यो गुणो विधीयते यद्धिरण्यं धार्यं तस्तुवादेन स्वर्णतास्त्यो गुणो विधीयते यद्धिरण्यं धार्यं तस्तुवर्णमिति, उत्त हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयते ? हृति । पूर्वप्रकृत्यं धार्यं तस्तुवर्णसिति, उत्त हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयते ? हित । पूर्व-प्रकृत्यं धार्यं तस्तुवर्णस्य धारणस्य वे द्वावयादिहत्त्वेन वैदिकस्वात् क्रियास्त्याच विदिकद्वर्शपाणमासादिसाम्यात् फळवत् वैदिकं

ว. स०२. ९६. । २. ण्यधार० । ३. थ. द. दाहृतं । ४. तैसि० झा०२.२.४ । ५. भ-कोभनवर्ण० ।

सुबोधिनी

धारणं संस्कारो विधायते, अथवा " हिरण्यं इस्ते भवति " इति विहितं यद्धारणं तद्ववादेन सुवर्णता शोभनरूपता विधायते यद्धिरण्यं भायं तत् सुवर्णसिति, आहोस्वित् हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधायत इति । पूर्वपक्षस्तु—हिरण्यविधाष्टं धारणं यद्यपि विधायते,तथाऽपि तस्य फळापेक्षायामस्य धारणस्य वेदवानयविहितःवेन वेदिकत्वान् क्षियारूपताञ्च वेदिकद्याप्णमासादिसाम्यात् फळवद्वेदिकं कमं बुद्धिस्यं भवति । तत्वश्च तत्वेव वेदिकं कमंणि प्रयाक्षादिवदारादुपकारं कुवैत् कावज्ञं धारणं भविष्यति । एतावता च फळाकाङ्क्षानिवृत्तेः स्वर्गादिकरूपना न युक्तयेकः। अथ वा "हिरण्यं भायम्" इस्यत्र कृत्यप्रस्ययेन धारणविधानात् तत्कमणे हिरण्यस्य द्वितीयाविभक्तया प्राधान्यप्रतीतेषीरणं संस्कारः । "ब्राहीच् प्रोक्षाति" इत्यत्र प्रोक्षणित्व । "भूतभाग्युपयोगं हि द्वच्यं संस्कारमहिति।" हैति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कर्तव्यः। उपयोगश्च प्रयोजनवत एव । निष्ययोजनस्य क्षीक्षकस्य सुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानमिति प्रयाजादिवन्नारादुपकारकमङ्गम् , अपि नु प्रोक्षणादिवत् संस्कारकर्मस्यपरः। अथवा क्षत्रगतं हिरण्यं तद्धारणं चौन्य ळाववात् सुवर्णमिति सुवर्णता विधायत इत्यन्वयः।

बालंभद्री

कर्म बुद्धिस्थं मवति । ततस्य तत्रैय वैदिके कर्मणि प्रयाजादिवदाराष्ट्रपकारं कुर्वत् क्रस्य-द्धं धारणं भविष्यति । एतावतेव फलाकाङ्क्षानिवृत्तेः स्वर्गोदिफलकस्पना न युक्तेस्थेकः । हिरण्यं धार्यमिस्यत्र क्रस्यप्रययेन धार्रणविधानात् तत्कर्मणो हिरण्यस्य क्रस्यश्रस्या प्राधान्यप्र-तीतेः धारणं संस्कारो त्रीहीन् प्रोक्षतीस्यत्र प्रोक्षणमिव "भृतभाव्युपयोगं हि दृव्यं संस्कार-महैति ।" हैति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कार्यः । उपयोगश्र प्रयोजन-वत एव निष्फलस्य लेकिकसुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसं-स्कारविधानमिति प्रयाजादिवन्नारादुपकारकमङ्गम् ; अपितु प्रोक्षणादिवत् संस्कारकर्मेत्यपरः। क्रतुगतं हिरण्यं तद्धारणं चान् ख लाधवात् सुवर्णामिति शोभनवर्णता विधीयत इत्यन्यः । एवं त्रेधाऽपि तावत् ऋवर्थमिति प्राप्ते उच्यते । यदुक्तं वैदिकत्वक्रियात्वसम्यात् क्रतुरुपति-प्रते फलाकाङ्क्षायामिति नेष नियमो घटते । यतः स्वर्गागुत्पत्तरिप क्रियात्वाहर्श्वपोणंमासा-म्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिषु स्वर्गोदेः कर्तुसंबन्धितयोक्तेवैदिकत्वाच स्वर्गागुत्पत्तिं क्रतु चो-भयमुतस्थापयति । क्रियोत्वं वैदिकत्वं चेति हेतुद्वयं न नियमतः ऋतुमेव—येन विश्विष्टव-

Cole.: Ch. II, Sec. i, § 28.

१. थः दः नार्त्समे । २ (१) । ३. तः थः वान् । ४. पः फः वः णमिव भूतः । ५. पः फः वः थार्त्वेति ।

** किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणपरत्वे स्त्रीणाम- 24

पि पूर्तधर्माधिकाराद्धनप्रहेणं युक्ततरम् । ** यत्तु पारतन्त्र्यवचनं ''न स्त्रीं स्वातन्त्र्य- 25

सुबोधिनी

एवं त्रेधाऽपि तावत् क्रस्वर्थमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यहुकः वैदिकत्वित्रयात्यसाम्यात् कतुरुपतिष्ठते फळाकाङ्क्षायामिति, नैष नियमो घटते-स्वर्गायुत्पत्तरिप क्रियात्वात् । "दर्शपूणमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिषु स्वर्गादः केर्नसम्बन्धितयोग्पत्तेवैदिकत्वाच्च स्वर्गायुत्पत्ति क्रत्यं वेति हेतुद्वयं, न नियमतः क्रतुमेव येनः विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्रत्यर्थता स्यात् । न च कतुगतिहरण्यप्रतीतिः यतो ; हिरण्यानुवादेन प्रारणसंस्कारविधिः स्यात् । छोकेऽपि हिरण्यसद्धावात् न कतुगतिहरण्यप्रतीतिः । न हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः-अदृष्टार्थवर्वेति । हिरण्यसद्धावात् न कतुगतिहरण्यप्रतीतिः । न हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः-अदृष्टार्थवर्वेति । शारणोपपत्तेः । कृत्यप्रत्ययश्च कर्मत्वं साध्यतामात्रं चाऽइह न प्राधान्यम्-अनीप्सित्तकर्मणोऽपि विद्यमानत्वात्। अत एव धारणानुवादेन न सुवर्णतास्त्रप्ताविधिः -केतुधारणाप्रतीतेः छोकेऽपि धारणसम्भवात्। अतो न कत्वर्थं सुवर्णधारणाम् । विधिवद्याचावद्यं फळेन भाव्यम् । तच फळमर्थवादाभावे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः, अर्थवादसद्वावे तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्वतमेव । अत्र तु "दुवर्णोऽस्प्रे अगृत्वारे भवति" स्वर्तिः अवणात् आतृन्यस्य दुवर्णेग्वसात्मात्र शोभनस्पति कर्णात्रित स्वर्णात्र अवणात् आतृन्यस्य दुवर्णेग्वसात्मात्र शोभनस्पति कर्णात्रे हिरण्य-

बालंभद्री

चिपक्षेऽपि कःवर्धता स्यात् । ळोकेऽपि हिरण्यसस्वात्त कतुगतहिरण्यसतितिः । न हि धारणं धार्यमाणसंस्कारः — अदृष्टार्थत्वेनापि धारणोपपत्तेः । कृत्यप्रत्ययस्व कर्मस्व साध्य-तामात्रं वाऽऽह न प्राधान्यस्—अनीप्तित्तकर्मणोऽपि विद्यमानत्वात् । अत एव धारणातुवादेन न सुवर्णतारूपणुणविधिः कतुधारणप्रतीतेळांकेऽपि धारणसंभवात् । अतः न सर्वधा कृत्वर्यं सुवर्णधारणं विधिवशाचावद्यं फळन भवितव्यस् ; तच फळम्भेषादाभावे विश्वविन्न्यायेन स्वर्गः । तत्सस्व तु रात्रिस्त्रन्यायेन तद्रतमेव । अत्र "दुवर्णोऽस्य आतुष्यो भविति' इति अवणात् आतृच्यस्य दुवर्णवमारममस्य सोभनरूपतैव फळिमित पुरुषार्थमेव हिरण्यधारणमिति सिद्धान्तः । दोषान्तरमाह — किञ्च यहोति । पूर्वे—तदाकारामादि । पूर्वेक्तमुवासर्यशेषार्यभित् क्षित्रमुवासर्यशेषार्यभित्रमुवारामिति । पूर्वेक्तमुवासर्यशेषार्यद्यक्रयेनोपस्थितमन्वन्तरिवेश्वमपि परिहाति — यत्तु पारेति , — "पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति योवने । रक्षन्ति स्थविर पुताः" इति वाक्यादिः । आदिना ''काळेऽदाता पिता वाच्यः' ईस्यादितद्विममसु-

क. णमपि यु०। २ थ 'कर्तृ' आरम्य 'इत्यर्थः दोषश्रवणस्य' इत्यन्तं नास्ति । ३. द. यमुप०। ४. द. ते विना । ५. द. तुगतथा०। ६. त. णम्। ७. द. भवितव्यम्। ८. त. इति सिद्धा०। ९. म. श्रन संस्कार्यत्वं सा०। १०.—९. ४.।

26 मर्हति"ईस्यादि तदस्तु पारतन्त्र्यं, धनस्वीकारे तु को विरोधः **।कथं तिर्हं "यज्ञार्थं द्रव्यमुग्पलम्" इत्यादिवचनम् । उच्यते । यज्ञार्थमेवाजितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियोक्त्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं हि तत् - "यज्ञार्थं रुव्धमददद्भासः काकोऽपि वा मवेत्।" क्वयं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं हि तत् - "यज्ञार्थं रुव्धमददद्भासः काकोऽपि वा मवेत्।" इति त्वेषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् । **यदिष कात्यायनेनोक्तम्—"अदिपकं राजगामि योषिद्भृत्यौष्वेदोहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्॥"इति,

सुबोधिनी

धारणिमिति सिद्धान्तः । तदस्तु पारतन्त्र्यमिति, पारतन्त्र्यमेकािकनी भूत्वा स्थितिः । अतः स्वपत्युर्धने गृष्टीतेऽपि न विरोध इत्यर्थः । यज्ञार्थमेवािजेतं यद्धनमिति, — "यज्ञार्थ मृत्ययुर्धने गृष्टीतेऽपि न विरोध इत्यर्थः । यज्ञार्थमेवािजेतं यद्धनमिति, — "यज्ञार्थ मृत्ययुर्धन्यम् " इत्यस्मिन् वेचने मृत्यं यज्ञार्थमुत्पन्नमिति न विधिः ; किन्धु वााार्थमिश्यार्प्यनित्मानेन यज्ञार्थमेव यज्ञार्देशेन यद्द्र्यमुत्पन्नमित्यन् तद्द्र्यं तत्त यज्ञ एव विनियोक्तस्यं, लोभात् तेन विनियोगेऽक्रतेऽपि तत्पुत्रादिभिरिष धर्मने वज्ञ एव विनियोक्तस्यमिति सर्वात्मन यज्ञार्थमिति द्र्यं धर्म एव विनियोक्तस्यमिति सर्वात्मन यज्ञार्थमिति सर्वात्मन । अत एव वर्मेऽनिष्कृतेस्तद्द्र्यं न माह्यम्-धर्मकरणेऽधिकाराभावात् । अत एव चर्मासमात्रभाजना इत्युच्यत इत्यर्थः । दोष्प्रविष्यप्य पुत्रादिष्ट्रप्यविरेषादिति, — "यज्ञार्थ

बालंभद्री

ग्रहणम् । तद्दिस्विति पारतन्त्र्यम्—एकाकांभूस्वा अस्थितिरिति तया स्वपस्थुर्धनप्रहणेऽपि न विरोध इति भावः । एवं चरमसाधकखण्डने तस्साधकस्वेनोक्कवचनानामन्याशयस्वं
शङ्कापूर्वकमाह—कथं तर्हीत्यादिना । सर्व वाक्यामिति न्यायेनाऽऽह—यञ्चार्थमेवेति ।
यञ्चार्थमिति वचने द्रव्यं यञ्चार्थमुरपक्षमिति न विश्वः; किन्तु यागिभक्षयाऽजनिपतिगमनेन यञ्चार्थमेव तदुदेशेनैव यत द्रव्यमुरपकं, तत् द्रव्यं तेन यञ्च एव
नियोक्तव्यं, छोमादिना तेन तत्र विनियोगेऽकृतेपि तत्पुत्रादिभिरिष धर्मकार्येथ्वेव
नियोक्तव्यमिति सर्वया धर्मार्थमिति दृष्यं धर्म एव नियोक्तव्यमिति विधीयते ।
अत एव धर्मे अनिषकृतैः तत् द्रव्यं न प्राह्मम्—धर्मकरणे अधिकाराभावात् ।
अत एव धर्मे अनिषकृतैः तत् द्रव्यं न प्राह्मम्—धर्मकरणे अधिकाराभावात् ।
अत एव ते ग्रासाच्छादनमात्रभाजना इति तद्यं इति भावः । अपिना अर्जकपिग्रहः ।
अस्य मानं मनुमवाऽऽह—यञ्चार्थमिति । पुत्रादिष्वपीति,—यञ्चार्थं कृष्यिति मानवे
अर्जकनामग्रहणं विना सामान्यत उक्त्या "नारभ्याधीत" "नानुतं वदेत्" इतिवत् पुरुपमात्रोदेशेन तस्य प्रवृत्याऽजेकस्य तत्पुत्रादीनाञ्च धर्माधेद्रव्यस्य धर्मकृत्येष्विविनयोगे
दोष इति भावः । प्रवैप्रसङ्गोपस्यतकात्रायनिवरेशमिष परिहराति—यदप्पीति । विरोधम-

१ स०९. ३. । २. क. व यद्धनमर्जितं । ३. आ० १२७. । ४. ग. पत्वा० । ५. तं. 'वचने' नास्ति । ६. त. वनीवने० (?) । ७. व. मादिना तेन तत । Cole.; Ch. II, Sec.i. §§ 25-27.

अदायिकं दायादराहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषिद्धत्यौर्ध्वदोहिकमपास्य तत्स्त्रीणामरानाच्छादनोपयुक्तं, और्ध्वदोहिकं धनिनः श्राद्धाद्यपयुक्तं चापास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः । अस्यापवादः--श्रोत्रियद्वयं च योषिकृत्योध्वदेहिक-मैपास्य श्रोत्रियायोपपादयोदिति ।*॰एतदप्यवरुद्धस्नीविषयम्—योषिद्श्रहणात्। नारद- ²⁸ वचनं च--- अन्यत्र ब्राह्मणारिक तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥" ईत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव —स्त्रीशब्दप्रहणात् । **इह तु 29

सुबोधिनी

लब्धमदृद्त्" है्त्यस्मिन् वर्चनेऽर्जकनामग्रहणमन्तरेण समान्यतोऽभिधानात् "नानृतं वदे-त् " इतिवत् पुरुषमात्रोदेशेन प्रवृत्तेरर्जकस्य तत्पुत्रादीनां च यज्ञार्थद्रव्यस्य यज्ञादिष्ववि-नियोगे दोष इत्यर्थः। पूर्वोक्तंकात्यायनवचनं व्याचष्टे-अदायिकं दायादरहितामित्यादिना] अस्येव कात्यायनवचनस्य द्वितीयार्थे व्याचष्ठे — अस्यापवाद इति। इत्येवं व्याख्याय तद्विरो-धं परिहरति-एतदप्यवरुद्धस्त्रीविषयमिति । तत्र हेतः-योषिद्ग्रहणादिति । अन्यत्र ब्रा-ह्मणात् किन्त्वित,-"अदायिकं राजगामि" इत्यस्यैवार्थस्य नारदेन पूर्वे प्रस्तुतत्वात् तदनु-षङ्गेणैवात्र योजना कर्तेच्या।ब्राह्मणादुन्यत्रादायिकं धनं राजगामि,किन्तु तत्रापि तत्स्रीणां जीवनं वालंभड़ी

कटताँचे व्यत्यस्तपदोक्त्याऽसंबन्धत्वानिरासाय च तदर्थमाह—अदायिकमिति, __दायिके मत्वर्थीयष्ठन् ततो बहुवीहिः दायग्राहकशून्यमित्यर्थः। तदाह—दायदिति । तत्पदी-क्तेराह—यदिति । अनेन ''श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्'' इति पाठस्सूचितः । वक्ष्यमाणान्त ''श्रो-त्रियायोपपादयेत्" इति पाठो लभ्यते । तत्र उपत्यादेः प्रापयेदित्यर्थः । तदात्रोभयमध्या-हारलभ्यं तत्र च जातावेकवचनमिति बोध्यम् । वृत्तिपदार्थमाह-अशनेति । योषितोऽत्रै-व संबन्धो नाम्रेऽपीति भावः । द्वितीयार्धशेषार्थमस्यैवाऽऽह-अस्यापवाद इति । तदनुवृत्ते राह-योषिदिति । तथा च स्त्रीणामशनादिपर्याप्तधनसंबन्ध एव न सकळधनसंबन्ध इति तदभिमतमिति तद्विरोधोऽसंबन्धतानिरासश्च स्पष्ट एवेति भावः । एवं तद्र्थं व्याख्यायाथ तं परिहरति - एतदपीति, - प्रकान्तमपीत्यर्थः । तत्र बीजमाह - योषिदिति । नारदान्तर-विरोधमपि तथैव परिहरति -नारदेति, -इति नारदवचनमप्यवरुद्धाविषयमेवेत्यर्थः। तदेवाऽऽह—अन्यत्रेति । तथा चावरुद्धग्रहणं पत्नीत्वाभाववद्धपुरुक्षणम् : *[तथा च यत्र ₂₈ यत्र पत्नीत्वाभावः पुनर्भ्वादाविप, तत्र सर्वत्रेदमेव ;]*एतद्भिप्रायक एव प्रजापितर्राप-

१ क. मध्यपा । २.--१३. ५२ । ३. आ० १२७. । ४. त. र्जकस्य पुर। ५. भ शनेतिद्विता । Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 27-29.

80 पत्नीशब्दादृढायाः संयताया धनग्रहणमिकद्भम् । **तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीस्ययमर्थः सिद्धो भवति—

सुबोधिनी

द्यादिति।प्रतिपादितं स्वपश्चमुपसंहरति-तस्माद् विभक्तासंस्र्षिटिनीति। नन्नतस्यैवोपसंहारो युक्तः ; तथा च पूर्वोक्तोपसंहारेऽभिहितस्यार्थस्य "पत्नी दुहितरः" इत्यन्न वचने व्याख्याने वाऽनुक्तत्वात् कथं सोऽर्थे उपसंहित्रत इत्याज्ञङ्कय सकळवाक्यांनिमितरवाक्यावितोधेनैव प्रवृक्तेन्यांव्यत्वात् उक्तवक्ष्यमाणानुसन्धानेनास्मिन् वाक्ये इयानथां छब्ध इत्यर्थाद्वक्तरस्येवोपसंहार इति स्वध्यन्तुमुक्तं स्मारयन् वक्ष्यमाणं चै दृशैयति—

बालंभट्टी

" आढकं भर्तृहीनाया द्वादाभरणं ख्रियाः । " इति । ऊद्वाया इति , श्रौतस्मार्तकर्मसु पाणिमहपूर्वकसहाधिकारवत्या एवेत्यर्थः । नारदाधेकवाक्यतयाऽऽह-संयताया इति । तत्र ब्राह्मणादिति पूर्वान्वयि । तथा च पूर्वपद्यं—"अभावे दुहितृणां वै सकुल्या बान्धवास्तथा। ततस्सजात्यास्सर्वेषामभावे राजगामि तत्॥ " हिति । तथा च सर्वेषामभावे बाह्य-णारादीयधनादन्यत्र तद्धनं राजगामि ; किन्तु धर्मपरायणो राजा तत्रापि तत्स्त्रीणां-जीवनं दुद्यादिसर्थः । बृहस्पतिरप्येवम् — जीवनपद्र्थिश्च बृहस्पतिनैव तद्ग्रे उक्तः — "अञ्चार्थ तण्डुलप्रस्थमपराह्ने तु सेन्धनम् । वसनं त्रिपणकीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतातदेव साध्वीनां चोदितं विधवाधनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च ॥ धनं व्ययोद्यताच्छिष्टं दायादानां प्रकल्पयेत् । " इति । साध्वीनामित्युक्तया असाध्वीनां तद्पि नेति स्चितम् । एतेनान्यत्र बाह्मणादिति बृहस्पतिः क्षत्रियादिपरिर्णातश्चदाविषय इति आन्ते।क्तमपास्तम् । एवं च सामान्यतः परिणीतश्रदाविषयकमपीदं दृयं-तस्या अप्यपत्नीत्वात्। देवलवाक्ये यथाक्रममित्यस्य न स्वपाठकमेणेत्यर्थः, अपितु मूलविष्णाद्युक्तक-मेणेखर्थ इति न तद्विरोधोऽपि । सोदरासोदरस्वकृतविशेषस्तु प्रागुक्तबृहस्पतिपराहत एव । एवं तदीयपक्षं सन्दूष्य स्वाभिमतमधमुपसंहरश्चेवाऽऽह—तस्मादिति । पत्नीति,---संयतेत्यादिः । कुरस्निमित्यये शेषः । नन्कस्यैवोपसंकारो युक्त इत्यस्यार्थस्य ''परनी द्वहितरः'' इत्यत्रानुकत्वात् कथमयमुपसंहार इति चेन्न-सक्छवाक्यानां स्वेतरसर्ववाक्या-विरोधेनैव प्रवृत्तेन्यीय्यत्वात् ; उक्तवक्ष्यमाणानुसन्धानेनास्यार्थस्य लाभाद्कोपसंहारात् ।

१. थ. द. नां स्वेत०। २. थ. द. दर्शियि०। ३. थ. द. च प्रद०। ४. ना० १३. ५१. ५. प. फ. ब. आस०।

विभागस्योक्तत्वात्, सं-

सृष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात्। **एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यम्। 31 तथा ह्यौरसेषु पुत्रेषु सत्स्विप जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशाग्रहण-मुक्तम्—''यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।'' ''पितुरूर्ध्वं विभजनतां माताऽप्यंशं समं हरेत्।''ईति च। तथासत्यपुत्रस्य स्वर्यातस्य धनं पत्न्नी भरणा-दितिरक्तं न लभत इति व्यामोहमात्रम्।

सुबोधिनी

विभागस्योक्तत्वादिति।यद्यव्यधनं भवित तिर्हे अपुत्रस्य प्रमीतस्य तद्यनं पत्नी गृह्णीयादित्ये वसर्थेपरस्वं " पत्नी दुहितरः" इत्यादीनां पत्न्या धनप्रापकाणां याज्ञवल्क्यादिवचनानामन्थः प्रैतिपादितं, तद्वक्ष्यमाणेन निरस्तामत्याह— एतेनाल्पधनविषयत्वमिति । निरस्तमप्रकारसुपपादयति— तथा हीत्यादिना । जिवाहिभागेऽजीविहिमागे चेति ,— पत्थी जीवित सृते च पुत्रेषु 31 सत्स्विष पुत्रसभाशान्तं न भरणमात्रोपयुक्तधनभाक्त्यं पत्न्याः, तदा किस्रु वक्तव्यम् अपुत्रस्य धनं सकल्धं प्राप्नोतीत्येवं कैस्रुतिकन्यायेनैव पत्न्याः सकल्धनभाक्त्यन्तित्वेत्यर्थः । किन्चात्राश्रहणाधिकात्तिद्वप्रीत्वाच्यात्वात्वात्वस्य सकल्पात्रस्य पत्नोतीत्त्यवेत्वस्य प्रमुत्रस्य स्वमात्रस्य सकल्पात्रस्य पत्नात्वात्वस्य सकल्पात्रस्य पत्नात्वात्वस्य सकल्पात्रस्य पत्नात्वात्वस्य स्वमात्रस्य सकल्पात्रस्य पत्नात्वात्वस्य सक्तिस्य प्रमुत्रस्य स्वमात्रस्य स्वमात्रस्य स्वमात्वस्य स्वस्य स्व

बालंभद्दी

तदेतत् ध्वनयञ्चक्तं स्मारयम् वश्यमाणमाह—विभागित्यादि । उक्तःवादेतेन तस्याश्चतत्वेऽिष प्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतत्वदोषनिरासः स्चितः — साक्षाद्पवाद्विषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेन्यांध्यस्वात्; अन्यथा अप्रामाण्याचापत्तः । एतेन — वश्ममाणदोषेण । अस्पेति —
यद्यस्यं धनं, तदा तस्य तद्यथमं पत्नी गृह्धायादिति मृत्वतात्पर्थमित्यर्थः । निरसनप्रकारभवाऽऽइ — तथा हीत्यादिना । जीवदिति — पत्यौ जीवति स्रते चेत्वर्थः । उक्तं —
शृङ्कता । तदेव क्रमेणाऽऽह — यदीत्यादि । व्यामोहिति, — यदा पुत्रे

१. ब्य० ११५. । २. ब्य० १२३. । ३. थ द. प्रदर्शितं । ४. त. परग्र० ।

**अथ ''पत्न्यः कार्याः समांशिकाः" ईत्यत्र

32 "माताऽप्यंशं समं हरेत्" ईत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति मतम् तदस-

33 त्—अंशराब्दस्य समशब्दस्य चाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गात्।**स्यान्मतम्—बहुधने जीवनोप-युक्तं धनं गृह्णाति अस्पे तु पुत्राशैसममंशं गृह्णातीति । तच्च न—विधिवैषम्यप्रस-ङ्गात् । तथाहि—-''पत्न्यः कार्याः समाशिकौः'' ''माताऽप्यंशं समं हरेत्'' ईति च बहु-

सुबोधिनी

32 विखाशङ्कते— अथ पत्न्य: कार्या इति । परिहरति—तदसदिति। "[अयमधै:—मागे तुल्यता-यां चांशसमशन्यों लोकन्युपत्नी । तयोः कारणमन्तरेण स्वाधैपरिखागादानधैन्यं स्यादिति।] " न त्वनयोः शन्दयोः पशे स्वाधैपरत्वान्न सर्वासमाऽऽनधैन्यमिति विशेषमाशङ्कते— स्यान्मतामिति । परिहरति—तैंच्च नेति । विधिवैषम्यस्वरूपं दर्शयति—तथा हीत्यादिना। 33 "[अयमधै:—''पल्न्यः कार्याः समाधिकाः'' ''माताप्यंशं समं हरेत्''हति ववनहृयं बहुधने पत्यौ जीवति मृते वा पुत्रैः सह विभागकाले ''भरणं चास्य कुर्वीरन्'' हेंखादिवाक्यान्त रापेक्षया जीवतमात्रोपयुक्तं धनन्नहृणं पत्न्या विधत्ते । पत्यावस्यभने तु स्वपुत्रांशसमधन-महृणं विधत्त हृति सङ्कदुच्चरितमेकमेव वचनं पक्षे सापेक्षं पक्षे निरपेक्षमित्येकरूपत्वाभा-

बालंभट्टी

सित तत्र जीवित मृते च तस्त्रमांशभाक्षं न भरणमात्रपर्याक्षमाक्षं तस्याः, तद्दा किम्रु वक्तव्यमपुत्रस्य तस्य धनं सा सवै प्राप्तोतीति कैमुतिकन्याथे-नैव तस्याः सक्वधनभाक्षसिद्धेः मासाच्छादनातिरिक्तं न प्राप्तोतीलुक्तिश्रीन्तैवे-स्य । किश्चान्यपुत्रसन्देश्यम्हणाधिकारिणा पुत्रान्तराभावे सक्वधरिक्यम्हणाधिकारिणा पुत्रण सह समांशभाक्षस्योक्तत्वात् पुत्राद्यभावे विभक्तुदिस्तस्य सवै मृह्णातीति युक्तियुक्तमपीदिमिति तदुपेस्यमेवेति बोध्यम् । समांशकादिशव्दोऽपि जीवनोपयुक्त-धनोपळक्षक हति न तथा लाभ हति न विरोध हस्याश्येनाऽऽह—अथिति । अंशशव्यस्य कथित्रत् सार्थक्येऽप्याह—समेति,—भागतुस्यत्यगेरंशसमशब्दौ लोकप्रसिद्धौ तथो-विर्वेष्यस्यागेऽपुक्ति हति आनर्थक्यमिति मादा । नन्नु तथोः शब्दयोः पक्षे स्वार्थपरत्वाक्ष सर्वोद्यमाऽऽत्यव्यमिति विशेषमाशङ्कते—स्यान्मतिनि । बहु—विप्रलम् ; कर्भधारयः । सण्डयति—तद्य नेति । विधिवेषम्यमेवाऽऽह—तथा हीति ।

३ - इय० ११५ .। २. व्य० १२३ .। ३. ख. समांशं। ज. तसमां०। ४. त. तके०। ५.। ना० १३. २६. । ६. भ. कियांश्यक्।

34

धने जीवनमात्रोपयुक्तवाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रतिपादयति ; अल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रतिपादयतीति । ** यथा चातुर्मास्येषु

सुबाधिनी

वात् विधिवैषम्यमिति।]+ अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तार्थैरवेनास्य स्थायरयोपपादकमधिकरणं सङ्गृह्य दृशयात—यृथा चातुर्मास्येष्टितस्यादिना । सप्तमतृतीयपादाधिकरणस्।"सामिकं तु प्रण-

बालंभद्दी

पत्यौ जीवति मृते वा पुत्रैस्सह विभागकाल इति शेषः । वाक्यान्तरमिति—"भरण-खास्य कुर्वीरन् " इत्यादीत्यर्थः । प्रतीति-विधत्ते इत्यर्थः । पत्न्यामिति भावः । यतीति, -- तथा च सकृदुचारितमेकमेव वचनं पक्षे सापेक्षं पक्षे निरपेक्षमित्येकरूपःवा-भावाद्विधिवैषम्यमिति भावः । अत्रार्थे दष्टान्ततया मानं दर्शयन् अस्य न्यायस्योपपाद-कमधिकरणं सङ्गृह्य दर्शयति—यथा चातुरित्यादि । सप्तमनृतीयपादाद्याधिकरणं "सामिकं तु प्रणयमनवाच्यं हीतरतुँ " सोमे सर्धमकमिप्रणयनं दर्शपाणमासयो-श्राधमैकं तत् । अग्निप्रणयनं नाम गाईपत्यादाहवनीयादिषु अग्निनयनम् उत्तरवेदिश्च सोम एव न दर्शपौर्णमासयोरेवं प्रयोगस्थितिः । एवं स्थिते चातुर्मास्यचतुःकर्मस् वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयारव्येषु श्रूयते " द्वयोः प्रणयन्ति तस्मात् द्वा-भ्यां यन्ति करू वा एते यज्ञस्य यहरूणप्रवासश्च साकमेधश्व" इति । तत्राऽऽचं हयोश्चातर्मा-स्यपर्वणोरभ्रिप्रणयनविधायकं तस्मादित्यादिकं तदर्थवादवाक्यं ; तत्र संशयः — किं सौमिकप्रणयनवत् प्रणयनविधिरुत प्रणयनमात्रविधिवैति । तत्र पूर्वपक्षः-आध-पक्ष एव युक्तः द्वितीये प्रकृतिवदित्यतिदेशत एव प्रकृतिभूतदर्शपीणमासतः प्रण-यनमात्रस्य प्राप्ता तद्विध्यान्थैक्यापत्तेः । न च चोदकप्राप्तप्रणयनस्यानुवादकमेव तदस्तु, किमधे विधानमिति वाच्यम्—प्रणयन्तीति विधिन्नत्ययबलाद्विधेयत्वन्नतीतेः । किञ्च न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपिकरीन्त न शुनासीरीये इति वाक्यह्रयेन तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रति-केशः प्राप्तिसापेक्षो यतः स्वमते उपपद्यते । आद्यपक्षे हि सामिकवीदत्यतिदेशप्रतीत्या अत्र-त्यसकळधर्मप्राप्तां उत्तरवेदेरिप प्राप्तत्वात् । द्वितीये तु प्रकृतावेवीत्तरवेदेरभावात् तत्प्रणय-नप्राप्तावपि उत्तरवेदिप्राप्यभावेन न वैश्वदेव इत्यादिप्रतिषेघासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात सप्रतिषेधोऽपि सौमिकवत् प्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्ष्याशयः। तदाह-

श. सङ्ग्रहात् । द. ङ्ग्रहेण । २. त. यथा । ३ ना०. १३. २६. । ४. जी० ७. ३.
 १७. । ५. वर्तीयादिश्विम्वयनं उत्तरचतुः क० (१) । ६. ब. 'न' नास्ति ।

सुबोधिनी

यनमवाच्यं हतिरत् (॥१७॥)"सोमे सधर्मकमग्निप्रणयनमस्ति, दृशपूर्णमासयोश्राधर्मकम-भ्रिप्रणयनम् । प्रणयनं नाम गाईपत्यादाहवनीयादिषु नयनम् । उत्तरवेदिश्च सोम एव न दर्शपूर्णमासयोः । एवं प्रयोगास्थिति: । एवं स्थिते चार्तमास्ये चस्वारि कर्माणि सन्ति वैश्वदेववरूणप्रवाससाकमेधशनासीरीयाणि । तत्र श्रयते--''द्वयोः प्रणयन्ति । तत्मात द्वाभ्यां यन्ति" "ऊरु वा ए(?) ते(तो) यज्ञस्य" इति च । द्वयोश्चातुर्मा(स्यां) पर्वणोरिंग्न प्रणयन्तीति विधायकं वाक्यम् । तस्मात् है। स्यां फलं यन्ति गच्छन्तीत्यादि-कमर्थवादवाक्यम् । तत्र संशयः — सामिकप्रणयनवत् प्रणयनं कर्तेच्यम् इति उत ग्रणयनमात्रं विधीयत इति । पूर्वपक्षास्तुँ सामिकप्रणयनसद्दशं प्रणयनं विधीयत इति तावत् युक्तम् अतिदेशत एव प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासार्भ्या प्रणयनमात्रस्य प्रकृतत्वात प्रणयनमात्रविधानानर्थक्यात । नन्यनुवादकमेवीस्तु चोदकप्राप्तप्रणयनस्य किमर्थ विधान-मिति चेत , मैवम् । प्रणयन्तीति विधायकप्रत्ययश्रवणबलात विधेयत्वप्रतीतेः । किञ्च ''न वैश्वदेव उत्तरवैदिसुपिकरन्ति'' ''न ग्रुनासीरीये'' इति वाक्यद्वये वैश्वदेवशुनासी-रीर्थेयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधश्चोपपद्यते—सामिकप्रणयनसदशप्रणयनविधाने ह्यत्तरवे-देरपि प्राप्तत्वात । दार्शपौर्णमासिकप्रणयने उत्तरवेदेरभावीत तत्प्रणयनप्राप्तावत्तरवेदि-प्राप्यभावेन "न वैश्वद्व उत्तरवेदिसुपवपन्ति" इत्यादि प्रतिषेधो नोपपद्यते। नुन सौमिकप्रणयनसदशप्रणयनविधानेनोत्तरवेदिप्राप्तौ प्राप्ताया उत्तरवेदेः "न वैश्वदेव" इत्यादि निषेध इति कोऽयं बकवन्धनप्रयासः । चातुर्मास्य प्रकरणस्थितेन " उपात्रव-पन्ति"इत्यनेन वाक्येनोत्तरवेदीर्वीहतत्वाहिधानलब्धोत्तरवेदिनिषेधकं "न वैश्वदेव" इत्या-दिवाक्यद्वयं भविष्यतीति चेन्ने । ''उपात्रवपन्ति'' इतीदं वैक्यं चातर्मास्य (परमापर्वतेयाः?) उत्तरवेदि विद्यत् पर्वचतुष्ट्येऽप्यविशेषण विधत्ते । '' न वैश्वदेव'' इति वैवित्यद्वयेन पर्व-द्वये निषेधात विधिनिषेधयोर्वान्यप्रमितःवात् तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति । तत्रश्चवमर्थः

१. थ. द. स्यानीति च (?) । २. त. स्ययोर्गि (?) । ३. त. स्यां यत्ति गण्छत्तीत्यार्थ-वादिकं फलमर्थवादवावये । ४. द. 'सामिक' इत्यतः प्राक् 'सामिकपणयनसद्दां । थ. द. प्रणयनं विधीयते द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन वाक्येन एतद्कतः भवति (?) । ५. त. ध्यप् उत्त । ६. थ. 'पूर्व' इत्यादि 'विधायते' इत्यन्तं नास्ति । ७. द. नैमित्तिकप्रणयने सद्दां । ८. थ. द. स्योः प्रण० । ९. थ. द. नप्राप्तेः प्रण० । १०. थ. द. व भवतु चोद० । ११. थ. द. याख्ययोः । १२. थ. द. वात्प्रण० । १३. थ. द. चेत् तत्त्व । १४. ध. द. वचनं चा० । १५. थ. द. वैशेषत्या । १६. त. वाक्य न (?)।

सुबोधिनी

सम्पद्यते—''उपात्र वपन्ति'' इति वाक्यं वैश्वदेवग्रुनासीरीययो: पर्वणोर्निषेधीकं ''न ग्रुनासीरीये '' इत्यादि वाक्यद्वयमपेक्ष्य यदा निषेधद्वयौर्थानुष्ठानं नास्ति, तदैवोत्तरवेदिं विधत्ते, इतरपर्वद्वये तु नित्यवदुत्तरवेदिं विधत्त इति । तथा च द्वयोः पर्वणोर्वाक्यान्तरमनपेक्योत्तरवेदिविधिः । इत्तरयोस्त पर्वणोर्वाक्यान्तरापेक्षया पैक्षे विधिरिति विधिवैषम्यापत्तिः । तस्मात् सौमिकप्रणयनसद्शप्रणयनविधिरिति । राद्धान्तस्तु-विधायकप्रत्ययश्रवणात् प्रणयनं तावद्विधेयम् । विधेयत्वादेव च दार्श-पौर्णमासिकप्रणयनादुन्यंत् प्रणयनमेतादिति गस्यते । न चेवं सति प्रणयनपरिवृत्तिमात्रमेवाति-देशिकं न भवति, किन्वौपदेशिकमिति प्रवृत्तो न कोऽपि विशेष इति वाच्यम् । तस्मान् ''द्वाभ्यां यन्ति"'इत्यादिकस्यार्थवादस्यं विध्यन्वयेन तदेकवार्क्यस्य प्रामाण्योपपत्तेः।तथा चा-र्थवादबलेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेरुपसंहारादन्छाँनेऽपि विशेषोऽस्तीत्युत्तराधिकरणरा-द्धान्ते गुरुणा वक्ष्यते । ततश्च " न वश्चदेव उत्तरवेदिसुपिकरन्ति" "न ग्रुनासीरीये" इति वाक्यह्रयमाद्यन्तयोः पर्वणोर्नित्वानुवादकम् ; " उपात्र वपन्ति" इति इदं वाक्यं मध्य-मपर्वणोर्हत्तरवेदिप्रापकमिति पर्वचतुष्टये उत्तरवेदिप्राप्तेरभावाद्विधिवैषम्यमपि नास्तीति प्रणयनान्तरमेव विधीयत इति । " प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् " ॥ २४ ॥ "दृयोः प्रणयन्ति" इत्यादि श्रयते । तत्र संशयः - किमिदं पर्वद्वये विधीयमार्न-भाग्यन्तयोः पर्वणोहत मध्यमयोरेवति । " न वैश्वदेवे न शुनासीरीये" इत्याद्यन्तयोहत्त-रवेदिश्रतिषेधादसत्यां च प्राप्तौ प्रतिपेधानुपपत्तेराद्यन्तयोः पर्वणोः प्रणयनमिति पूर्व-पक्षः । "उरू वा एते यज्ञस्य यद्वरुणप्रवासश्च साकमेधश्च" इति "तस्मात् द्वाभ्यां यन्ति" इत्याद्यर्थवादस्य "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यस्य चै मध्यमपर्वघटितत्वात् तत्रैव प्रणयनम् । " न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपिकरन्ति, न ग्रुनासीरीये" इत्याद्यन्तयोः पर्वणो-र्नित्यानुवाद इति राद्धान्तः । प्रकृतमनुसरामः । चातुर्भीस्येषु " द्वयोः प्रणयन्ति " इति प्रणयनं विहितम् । तत्र सामिकप्रणयनसद्देशं प्रणयनं विधीयत इति पूर्वपक्षः । सामिक-प्रणयनवत् तत्प्रणयनं कर्तः यमित्यभिप्रायः । एवं स्थिते नेनु प्रणयनविधिः प्रतियते ; ने सीमिकवदित्यतिदेशप्रतीतिः । एवं च तद्वत् कर्तव्यमित्यतिदेशे को हेतरित्याशङ्कय "न वैश्वदेवे " "न शुनासीरीय " इत्येतदुत्तरवेदिप्रतिषेधकं वान्यद्वयमुत्तरवेदि-प्राप्तिमपेक्षते । प्राप्तिश्च सौमिकवदित्यतिदेशात् तलत्यसर्वधर्मप्राप्ताव तत्तरवेदेरीपे सा

१. त. धकं शुनासिरीयवाक्य । २. थ द. धकवाक्यक्या० । ३. त. थे विधिवै० । ४ थ. द. न्यरूपं प्र० । ५. त. स्य शन्वयेन । ६ थ. द क्यतया प्रा० । ७. त. तुमाने । ८. थ. द. रेवोत्तर० । ९. थ. द. नं प्रणयनमा० । १०. त. च प्रथम । ११ त. मस्यियोः । १२. त. 'सहशं' आरम्य ' एवं' इत्यन्तं नास्ति । १३. थ. द. न प्रण० । १४. त. 'न' नास्ति । १५. थ. द. सकळघ० । १६. थ. द. पि सिद्ध पति० ।

" द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयना-तिदेशे हेतुत्वेन ''न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपिकरन्ति न ग्रुनासीरीये" इत्युत्तरवेदिप्रति-षेधे दार्शते, राद्धान्तैकदोशिना न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमो-त्तमयोःपर्वणोरयं प्रतिषेधः;िकतु ''उपात्र वपन्ति" इति प्राकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया

सुबोधिनी

सिद्धित प्रतिषेधवाक्यद्वयमेव सामिकप्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायमाह— द्वयोः प्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपिक्षणित्यादिना बोदीप्रतिषेधे दिशित इत्यन्तेन । प्रतिषेधः प्राप्ति-मपेक्षते; सा च सामिकप्रणयनातिदेशमन्तरेणापि चातुर्मास्यप्रकरणपरिपिठितेन ''उपात्र वप-न्ति'' इत्यनेना ऽऽधान्तयोर्वेश्वदेवशुनासीरीयपर्वणोरूपपत्रेति प्राप्ताया उत्तरवेदेः ''न वेश्वदेव'' इत्यादिवाक्येन प्रतिषेधिसिद्धः सामिकप्रणयनवस्प्रणयनं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षो न घटत इति पूर्वपक्षं निराकरोति । शेष्ट्वान्तैकदेशीत्याह—सुद्धान्तैकदेशिनायादिना इत्यमिहित इत्यन्तेन।

बालंभट्टी

Cole.: Ch. II, Sec. i, § 34.

जै० ७. ३. २३ — २५ । २. त. यनं कर्त० । ३. द. 'राद्वालेकदेशील्याह' नास्ति ।
 ४. प. फ. व. 'अत्र' नास्ति । ५. स. न वाक्य० । इ. स. थानमध्य० ।

उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमिलाभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणा ''उपात्र वपन्ति''इति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रापयति। मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव निलयन

सुबोधिनी

नन्नेवस् "उपात्र वपन्ति " इत्यादिवास्यं पर्वचतुष्टयेऽप्युत्तरवेदि विधत्ते ; "न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपिकरिन्ति न छुनासीरीये " इति पर्वद्वये उत्तरवेदिनिपेधतः उत्तरवेदिविधिनिपेधयोरूभयोरिप वाचिनकत्वेन द्वयोः पक्षे उत्तरवेद्यनुष्टानं पक्षेऽनतुष्टानिसिति विकल्पप्रसङ्घः; तत्वश्चैवं स्यात्—"उपात्र वपन्ति"इति इदं वाक्यम्"आधन्तयोः पर्वणोः""न वैश्वदेव"
इत्यादिवाक्यद्वयेन यदोत्तरवेदिः निष्ध्यते, तदा तद्वाक्यमपेक्ष्य पक्षे उत्तरवेदि विधास्याति;
मध्यमयोस्तु पर्वणोर्निषधवाक्यापेक्षयैव नित्यवत् प्रापयतीति सकुदान्नातं वाक्यमेकत्र
पक्षे प्रापक्षकत्र नित्यवदिति । एकरूपप्रवृत्यभावात् विधिवेषस्यं स्यादिति पूर्ववादी
राद्धान्तेकदेशिमतं निराकरोतीत्याह — पुनिरियादिना विधिवेषस्यं दर्शितमित्यन्तेन ।

बालंभट्टी

ह्योर्वाक्यान्तरसापेक्षतया पक्षे विधिरिति सक्न श्रुतवाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तमेकत्र निर्स्वविद्यान्तरसापेक्षतया पृवैपक्ष्युक्तमेव शुक्तमिति चेत् तदेव स आह—पुन: पूर्वेत्यादि दार्शितमित्यन्तेन । सिद्धान्तैकदेशिमतानन्तरं सुक्यसिद्धान्त्युक्तिसचितित तद्धमनित्ताय पुनः पृवैपक्षिणेत्युक्तम् । इतीति कर्न । प्रतीति—"न वैश्वदेवे" इत्यादिवाक्यद्वयप्राप्तम् । निरोति प्रतिपेक्षेत्यादिः । नित्यताबोधकपदा-मावादाह—नित्यवदिति—सिद्धान्त्यस्थम्—विधिप्रत्ययश्चतेः प्रणयनमात्रमेवातिदेशिकं नः किन्तु औपदेशिकामिति प्रवृत्तो न कोऽपि विशेष इति वाच्यम्—"तस्मात्" इत्याद्यश्चादस्य प्रणयनवाद्यकेवावस्यत्य प्रमाणोपपत्तिरित्यश्चेवादवकेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेरुपसंहारेणानुष्ठानिविशेषस्यत्वत् । तथा च "द्वयोः प्रणयनित्यान्त्य "तस्मात्" इत्याद्यभैष्यमपर्वद्वयव-दित्यकेन तन्नेव प्रणयनविधिर्यत्र प्रणयनं तन्नेवोत्तरिति, "वपात्र" इत्याद्यभैष्यमपर्वद्वयव-दित्यकेन तन्नेव प्रणयनविधिर्यत्र प्रणयनं तन्नेवोत्तरिति, "वपात्र" इत्याद्यभैष्यमपर्वद्वयव-दित्यकेन तन्नेव प्रणयनविधिर्यत्र प्रणयनं तन्नेवोत्तरिति, "वपात्र" इत्याद्यभावान्त्य वैके-दिवाक्यद्वयमात्रम्वार्यः पर्वणोनित्यानुवादकं "नान्तरिक्षे न दिव्यक्षिक्षेत्रयः" इत्विवत् । ''इत्वत् ।

१. त. दिनीनि०। २. थ. द. नः पूर्वपक्षिणेत्यां०।

दुत्तरवेदि प्रापयतीति विधिवैषम्यं दिशतम् । राद्धान्तेऽपि विधिवैषम्यभयात्प्रथमोत्त-मयोःपर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो''द्वयोःप्रणयन्ति''इत्याद्यर्थवादपर्याळोचनया ''उपात्र वपन्ति'' इति मध्यमयोरेव ''वरुणप्रघाससाक्तमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्ते''इति

सुबोधिनी

सिद्धान्तेकदेशिमतानन्तरं मुख्यराद्धान्तस्योचितत्वात् तद्भान्तिमांभूदिति पुनः पूर्वपिशणे-त्युक्तिर्द्रप्टवा । राद्धान्तमाह —राद्धान्तेऽपीति । एकदेशिमतानुसारेणाभिधीयमाने विधि-वेषम्यं दुवीरमिति " दुयोः प्रणयन्ति" "तस्माद्धान्यां यन्ति" " ऊरु वा एते व्यक्तस्य" हृत्यर्थवाद्वावस्यस्य भध्यमपर्वद्वयवदितत्वेन तत्रैव प्रणयनविधिः, यत्र प्रणयनं तत्रै जात्तर्यदेदितिति उपात्र वपन्ति दे हृत्युक्तवेदिविधानमधेवादानुसारेण तत्रैव मध्यमपर्वणोरित्याक्षात्तर्योः स्वत्यत्वेदितिति उपात्र वपन्ति दे हृत्युक्तवेदिविधानमधेवादानुसार्थन्तयोः पर्वणोर्तित्यानुवादकं "नान्तयोक्षत्तर्योदिस्यान्याद्यान्त्रस्य। विधित्वस्यादिस्यर्थाः अनेत चातुर्मास्येविद्याद्यप्रयाद्यम्यवातिन एतदुक्तं भविति—यथाऽत्रैकदेशिमते विधिवैषम्यदोषः, तथा "पत्न्यः कार्योः समाधिकाः " " माताऽप्यंशं समं हरेत् " हत्यत्र च सकृदाम्वातावंशसमशब्दावि भर्तुर्वेद्वयन्यदेशे "भरणं चास्य कुर्वीरम् " इत्यादिवान्यपेयाकोचनया जीवनोपयुक्तधनपरो । स्वस्पधनस्य च वाक्यान्तरत्तरपेक्ष्येण नित्यवप्रवास्यान्तर्यते अधिकराबुक्तव्याख्याने विधिवैषम्यदोषो

बालंभड़ी

तथा च पर्वचतुष्टये वेति संशये ''न वैश्व''दृस्यादिना तत्प्रातिषेधाद्मस्यां च प्राप्तौ प्रति-षेधानुपपस्या आद्यन्तयोः प्रणयमं पूर्वपक्ष दृस्यीप निरस्तामिति तदाइ—राद्धान्तेऽपीति,—अस्य दर्शितामित्यसान्वयः । विश्वीति,—सिद्धान्स्येकदेशिमते दृस्यादिः। प्रणयन्तीति—प्रणयन्तीति विधिरादिर्यस्य तस्मादिस्याद्ययेवादस्य तस्यै पर्योक्षोचनयेत्यर्थः।तस्य मध्यमपर्वद्वयदितस्वा-दिति भावः । तथा च यथा तत्र तन्मते विधिवेषम्यदोषः, तथा ''पत्न्यः कार्याः'' ''माताऽ प्यंशम्'' दृस्यत्र सकुच्छुतावंशसमशब्दाविष भतुः बहुधनपक्षे भरणं चास्येखादिवान्यपर्या-कोचनया जीवनापयुक्तधनपरी ; स्वस्पधने तु वान्यान्तरनैरपेश्येण निस्यवस्युत्रांशसमांशप-राविति श्रीकराद्यक्तधनयस्थायां विधिवेषम्यदोषो दुर्वार इति ताल्पर्यम् । पत्नीत्यस्य अन्यै-

१. थ. द. राद्धा० । २[.] थ. द. लादार्थ० । ३. थ. द. त्रैवोत्ते० । ४. थ. द. तिविदि०। ५. त. नयद्वयप । ६. ब. स्याप० ।

दर्शितम्। ** यदिष मतम्—''पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव वा।'' इति मनुस्मरणात्। 85 तथा '' स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भातृगामि द्रव्यं, तदभावे पिततै हरेयातां, ज्येष्ठा वा पत्नी'' इति शङ्कस्मरणाचः; अपुत्रधनं भातृगामि इति प्राप्तं '' भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजैविनक्षयात्।'' ईत्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं वनं पत्नी ळमत हैत्यपि स्थितम् । एवं स्थिते बहुधने अपुत्रे स्वर्याते भरणोपयुक्तं पत्नी गृह्णाति शेषं चै भातरः। यदा तुँ पत्नीभरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति,ततो न्यूनं वा,

सुबोधिनी

हुवार हति । अन्यैः कैश्रित् "पर्लीदुहितरः" इत्यादीनां वाक्यानां व्यवस्था दिशिता । तां किराकर्तुं दर्शयित—यद्वि मतमित्यादिना । मर्जुशङ्कवाक्ययोस्तारपर्यमाह — अपुत्रधनं आन्तृगामीति । नारैदीकतारपर्यमाह — अर्ग्योति । एवमुक्तरीत्या अपुवप्रमीतआतृरिक्थभाज इतरे आतैरैः,तरस्त्रयपि जीवनोपयुक्तं धनं छमेतेत्येवं व्यवस्थिते सति, यस्या भक्तां अपुत्रको बहुधनश्च तस्थित् प्रसाते एतद्वयमि घटते—तद्आतरो रिक्थभाजः,पत्नी च भरणं छमत इति। अथ तु पत्नीजीवनायेवाछं तद्धनं जीवनायापि नाछं वा, तदा मनुशङ्कवचनप्रमाणयात् आतरो गृह्कतीति वत नारदवचनात् पत्न्येव गृह्कातीति संशये, तश्चिष्टस्यर्थं योगीरवरेणानुपन्संजातिरोधित्वेन पूर्ववछीयस्वात् पत्न्येव गृह्कातीति वक्तं क्रमप्रतिपादकं पत्न्यीदृहितर इत्यादिवचनमारव्यमित्याई—एर्वंमिति इत्यारव्यमित्यन्तेन । सर्वथा पत्न्यवापुश्चनभान

बालंभट्टी

रन्यथा कृतां व्यवस्थां खण्डियतुमाह—यद्पीत्यादि रव्धमित्यन्तेन | तथा—तद्दत् | अत एव चासङ्गतिनं | मनुशङ्क्षयोसात्पर्यार्थमाह—अपुत्रधनिमिति | * [यद्यपि मानवे पिता आदिः, तथाऽपि तस्य क्रमावोधकःदेन तद्वोधकशङ्क्ष्यांन्यथा नयनमत एव तस्यापि कथन-मित्याशयेनाऽऽह—आित्रिति | * चः त्वर्थे । नारदतात्पर्यार्थमाह—मरणोपेति। एवं स्थिते-उभयप्रामाण्यादपुत्रप्रमीतआतृधनभाज इतरे आतरः, स्त्रपपि जीवनोपयुक्तं धनं रूपते इत्येवस्यस्थे । आतर इति , —द्वयमि घटत इति शेषः । मात्रमवधारणे। ततो न्यूनं वेति, —तजीवनायापि नारुमित्यर्थः । अनयोः सङ्ग्रहस्तु बहुधनमिन्नदेवेति बोध्यम् ।

९.—९. १८५.। २. इत. त्रस्यघ० । ३. क. जीवित० । ४. ना० १३. २६. । ५. क. इति स्थि० । ६. क. 'च' नास्ति । ७. क. 'तु' नास्ति । ८. थ. द. वचनशुस्वचचनयो० । ९. त. त्रेति । १०. थ. द. दवचनस्य तास्पर्योभमाह—मरणोपयुक्तं पस्ती छमत इत्यपि स्थितीमिति । ११. त. अतः स्था० । १२. थ. वंस्थिते बहुभन इस्यादिना इत्या० १३. स. नाथा (१) ।

तदा किं पत्न्येव गृह्णति, उत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्वबळीयस्वज्ञापनाँर्थे "पत्नी दुहितरः" इस्रारब्धामिति, तदप्यत्रभैवानाचार्यो न मृष्यति ; यतः——"पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव वा।" ईति विकल्पस्मरणानेदं क्रमपरं वचनम्; अपितु धनप्रहणेऽधिकारिपदर्शनमात्वपरम् । तचासस्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्या-

सुबोधिनी

गिनी में नेत्यर्थः।निराकरोति —तद्प्यत्रेति । आचार्यो विश्वरूपः । "पिता हरेदपुषस्य " हैत्यस्य मनुवचनस्यान्यार्थःवादित्यर्थः । तदेवान्यार्थःवं दर्शयति—यतं इट्याद्विन । अयमर्थः —दायग्रहणे पित्रादिक्रमप्रतिपादनपरमेतद्वानंयं न भवति, येन प्वोक्ता व्यवस्था स्यात्। बालंभडी

पैत्न्येवेति, —नारदोक्तः । भ्रातरोऽपीति, —मनुशङ्कोक्तः। अपिना तत्तत्त्रस्थाः समुखयः ; विरोधे प्राप्ते सित तिद्विषय एव तिश्ववृत्त्वर्थभिति शेषः । पूर्वेति प्रवंतं च मौछम् । तत्र विषय एवाऽऽद्वे पत्न्येव गृह्णातीति वक्तुं क्षमप्रतिपादकं योगीश्वरेण वचनं पत्नीत्यारव्यसित्यर्थः । सर्वथा पत्न्येवापुत्तमत्तृष्यन्मागिनी नेति भावः । खण्डयति —तद्प्योति। अत्र-भावान्—प्रथः। [आचाये: —विश्वक्षणावार्यः।] मनोरन्यार्थंत्वस्य तेन दर्शितत्त्वादिस्यर्थः। तदेवाऽऽहः —यत ह्त्यादि व्याचचक्षे ह्त्यन्तेन । यत हत्यस्य व्याचचक्के ह्त्यत्रान्वयः। यतस्त्रथाऽत हत्यर्थः। त एवेति मावः। इति हत्त्वत्र । विकल्प एवेति, — विषयसप्तमी संविध्यनस्त्रविवक्षया । विकल्पस्यैवेति पाठान्तरम् । विकल्पस्पाणिदस्यपि । तथा मात्र-पदेन क्षमव्यवच्छेदः। तच्च-अधिकारप्रदर्शन्त्व । आदिना द्विहतुर्देशिहत्रस्य मातुश्च परिप्रहः। अत एवाऽऽहः —गणे इति । अयं भावः —वायप्रहणे पित्वादिक्षमप्रतिपादकं तत्र्वः —येनोक्त-व्यवस्था स्यात् ; अपि तु पुत्राद्योऽपि धनप्रहणेऽधिकारिण इति अधिकारप्रदर्शनपरं —वाशव्देन विकल्पप्रतीतेः। समयोहि विकल्पः पितुरमावेऽन्येऽधिकारिण हेति कम्मविक्षायां तु पितुः प्राधान्यप्रतीत्या तस्यान्धेषाञ्च साम्याभावाद्विकल्पाक्षतित्र । तस्या-धिकारप्रदर्शनमात्रपर्वेतु पत्ती पुत्तिः तस्यान्धिकारपर्वेतु पत्ती पत्तिः । तस्यान्धिकारपर्वेतु तस्याधिकारो घटत पुत्रीति तस्यानस्य तथोत्तिरस्रकृतिति तात्पर्यम् । शक्तिः

रे. ख. ग. घ. ज. भगवा० । २. म० ९. १८५. । ३, ख. ग. घ. कारप्र० । ४. थ. द. नी न भवतीत्य० । ५. थ. द. तः पिता होरिहया० । ६. द्रचनं न । ७. म. तर हित हवेति(?)। ८. म. एवं चान्यत्र तत्प्रवृत्ति नारयेति औ सर्व०(?) । ९. प. फ. ब. इत्यवि० । १०-प. फ.ब. मूळश् ।

벁

चैष्टे — शङ्खवचनमपि संसृष्टभातृविषयमिति । • औपि चाल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्र- 3 करणाद्वा नावगम्यते । ''धनभागुत्तरोत्तरः '' इत्यस्य च '' पत्नी दुहितरः '' इति

सुबोधिनी

अपि तु पिन्नादयोऽपि रिक्थप्रहणेऽधिकारिण इत्यधिकारप्रदर्शनपरं--''रिक्थं भ्रातर एव वा'' इति वाशब्देन विकल्पप्रतीतेः। समयोर्हि विकल्पः पितुरभावेऽन्येऽधिकारिण इति क्रमस्य विवक्षितःवे पितुः प्राधान्यप्रतीतेस्तस्य चान्येषां चसाम्याभावात् । विकल्पस्मरणमनुपपन्नम् । एवमधिकारप्रदर्शनपरत्वे मनुवचनस्य पत्नीं दुाहितरं वा गणियत्वा ''पिता हरेदपुत्रस्य '' इति पितृञ्जातृगणने कृतेऽपि पितृञ्जात्रोरधिकारो घटत एवेति जीवनोपयुक्तं ततो न्यनं च धनं पत्न्या एवेत्यभिधानार्थं "पत्नी दुहितर " ईंत्यादिवचनमित्युक्तिरनुपपन्नेति । "स्व-र्यातस्य ह्यपुत्रस्य " इति शङ्कवचनमध्याचार्येणान्यथा व्याख्यातम् । तद्दर्शयति-श्रङ्खवचनमपि संसृष्टभातृविषयमिति,─*[विभागानन्तरं पुनरपि स्नेहादिवशादेकीभूय- 35 स्थितञ्जानावषयामित्यर्थः।] अस्मादिति -- " पत्नी दुहितर " इत्येतस्माद्वचनादिन्यर्थः । किञ्च "पत्नी दुहितरः" इत्यस्याल्पधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमर्थपरत्वे "एषामसावे पूर्वस्य धनभागुरारोत्तरः । " इति वाक्यशेषोऽपि " भरणं चास्य कुर्वीरन् खीणामाजीवनक्षयात्। " इत्यादि वाक्यपर्याळोचनया यदि (चद्) भरणमात्रोपयुक्तमेव धनं, तदैव पत्नी तदभावे दुहिता गृह्णाति न बहुधनत्व इति पक्षेऽनित्यवद्धनग्रहणं पत्न्या दुहितुश्च प्राप-यति । पितृञ्चातृतस्मुतादिषु तु वाक्यान्तरनैरपेक्ष्येणेव नित्यवर्त् बोधयति रिक्थप्रहण-मिति पूर्वीको विधिवेषम्यदोषस्तदवस्य पुवेत्याह — धनभागित्यादिना ।

बालंभड़ी

वाक्यमिष तेनान्यथा व्याख्यातमित्याह— जुङ्क्षेति । संस्पृष्टेति,— विभागानन्तरं पुनरिष् स्नेहादिना एकीभूय स्थितआतृविषयमित्यर्थः। इतीत्यस्य व्याचचक्षे इत्यस्यानुपङ्गेणान्वयः। एवमप्यन्यथा प्रसक्तविरोधपरिहारस्त्वेशे स्कृदोभविष्यति । स्वयन्दोषान्तरमाह—आपि चेति यत इति शेषः। एवमप्रेप्रिति । अस्मात्— 'पत्नी दुहितरः'' इत्यस्मात्। न केवलं तद्वनुसत्तर्वादि; किन्तु दोषोऽपि प्रागुक्तस्तथा व्याख्यानेऽन्यत्र हत्याह- — धनेति । अत एव चः कि- खेल्थे। ब्युक्तमेण सर्वादी स बोध्यः। एकीत्यस्य तादशधनविषयत्वे तुल्यन्यायेन दुहिन्नादा-

१. ख. ग. घ. च. चचक्षे। २. क. परिमि०। इ. क. च. किंच। ध. थ. द. इति वच०। ५. थ. द. तं दर्श०। ६. त. त्यत्वं (?)। ७. थ. द. ग्रतरोत्तर इत्यस्य चेत्वां०। ८. प. फ. ब. दि पत्नी०।

विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याब्पधनविषयत्वं, पिलादिषु तु धनमात्रविषयत्वमिति

7 पूर्वोक्तं विधिवेषय्यं तदवस्थेमेविति यत्किश्चिदतत् । **यन्तु हारीतवचनम्—''विधवा
यौवनस्था चेन्नारी मविति कर्कशा । आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ॥''

इति, तदिप शङ्कितव्यभिचारायाः सकळधनप्रहणंनिषेधपरम् । अस्मादेव वच
38 नार्दनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकळधनप्रहणं गम्यते । **एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्कोन—

''ज्येष्ठा वा पत्नी'' इति । श्येष्ठां गुणज्येष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारा सा सकळं धनं

9 गृहीत्वाऽन्यां कर्कशामिष मातृवत्पाळयतीति सर्वमनवद्यम् । ** तस्मादपुत्रस्य

सुबोधिनी

अस्मादेवेति — अत्र हारीतवचनादित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमिति, — अनाज्ञाङ्कितव्यभिचारायाः सर्वधनप्रहणमेवेत्यर्थः । उपसंहरति तस्मादिति ।

बालंभद्दी

वर्ष तथा धनमागिति वाक्यशेषोऽिष भरणं चास्येखादिपयांकोचनया यदि चाल्यं धनं, तदैन पत्नी गृह्णतीत्यादौं तदभावे द्विता न बहुधने इति पाक्षिकं धनग्रहणं प्रत्यादेः प्रापयति । रित्रादिषु तु वाक्यान्तर्गनर्पक्षेणेव नित्यवनद्दोधयतीति स दोषस्तद्वस्य एवेति भावः । पूर्वं संयताया एव तस्या धनग्रहणमुक्तं द्वयितुमन्याविरोधं परिहरति—यिद्गिति। योवनस्था चोदिति,—थधारिथतमेव । कर्कशा—कृरा । अनेन हस्स्तयनासम्वन्धः स्पष्ट एवेक इति विरोधः स्फुट एव । परिहरति—तदपीति,—विधवा योवनस्था नारी कर्कशा चेद्रवतीत्यन्वयः । कर्कशाव्य नाम्यादद्यां, किन्तु दुरुबहुराभिप्रायकस्यम् । प्रागुक्तस्यस्यतरातुरोधाचदाह— राङ्कितीति । एवञ्च संयतायाः सकळ्धनग्रहणमेतस्यम्तसेवेति न विरोध इति भावः । एवं चेतोऽिष प्रागुक्तार्थळाम एवत्याह—अस्मादेवेति ,—एवोऽप्यं हारीतवचनादपीत्यधः । अपिना प्रागुक्तसमुचयः । अत्र प्रागुक्तमेव मानान्तरमप्याह—एतदेवेति,—अनाशङ्कितस्यभिचारायाः सकळ्धनग्रहणमेत्रेवेत्ययः । वयःकृतग्रेयक्षवे कर्कार्यांकामादाह —उयेष्ठा या गुणेति । अन्यगुणकृतज्येष्ठत्वमपि ना-ऽभिमतमिति तदर्थमाह —अनाशङ्कितीते । अन्यामिति—ककंशामपीत्यथः। अपिना स्वीयससुचयः। मातृवत्—माता यथा पाळ्यति स्वीयं, तद्वत्। वपसंहरति—तस्मादिति।

Cole.: Ch. II, Sec. i, §§ 36-39.

१. ख. ग. घ. दशक्कि० । २. क. ष्टायाग्र० । ३. पु. फ. स. 'प्राप्त्या' नास्ति । ६. प. व. र्थळा०।

स्वर्यातस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनः परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति ।स्थितम् ॥

बालंभड़ी

संस्रष्टीत्यत्र भावे कः। पत्नीपदार्थमाह-प्रीति,-र्धमपरिणयनपूर्वकश्रोतस्मार्तकर्मसहाधिकृते-त्यर्थः। एवं पूर्वीपसंहारे जढाया इत्यस्याप्यर्थी बोध्यः। एवेन भरणोपयुक्तमात्रन्यवच्छेदः। यक्त प्राच्याः एवं व्यवस्थायां बहस्पतिविरोधः--''विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः। पुनर्विभागकरणे तेषां ज्येष्ट्यं न विद्यते ॥ यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रवजेहा कथञ्चन । न लप्यते तस्य भागस्मोदरस्य विधायते ॥ या तस्य भागनी सा त ततें।ऽशं लब्ध-महीति । अनपत्यस्य धर्मोऽयमभीर्यापितकस्य ਚ ॥ संस्रष्टानान्त यः द्विचाशौर्यादिना धनम् । आप्नोति तस्य दातन्यो द्वर्यशक्शेपास्समांशिनः ॥ " । तत्र चोपक्रमोपसंहारयोः संसष्टविषयत्वात्तन्मध्यस्थस्य " यद्। कश्चित्''इत्यादेरपि तद्विषयत्वेन तत्र च ''अनपत्यस्य''इत्यनेनार्धेन प् व्रकन्यापत्नीपितृणामभा-वे संस्पृष्टसोदरआतुरधिकारबोधनेन कथं तस्य पत्नीबाधकत्वम् ? किञ्जाविभक्तत्वे संस्पृष्टत्वे च आत्रन्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीकृतादेः पृथगप्रतीतौ लोपाशङ्कायां न लुप्यते इत्युपपद्यते, विभक्तासंसुष्टस्य धने तु विभागप्रतीत्या का लोपाशङ्का ? तस्मात् संसुष्टविषयत्वभेवेषाम् । किञ्ज पत्न्यादेः पूर्वे आत्रधिकारैज्ञापकशङ्कादीनां संसुष्टविषयत्वं वचनान्न्यायाद्वा? नाऽऽद्यः —तदभावात्। ''संसृष्टिनस्त्'' ईंत्यादेस्त् आत्रधिकारावसरे विशेषज्ञापनत्वेन आत्रधिकारमा-त्रपरत्वानपपत्तेः । किञ्च समीपोक्तबृहस्पतिवचसः संसष्ट्रविषये प्रजादिपित्रन्ताभावे सोदर-आत्रधिकारज्ञापकत्वाद्विरुद्धत्वादसंसष्टविषयत्वमेव तावशुक्तं तेषां, न तु तथा संस्ष्टत्वे । यदेकस्य भ्रातुर्धनं तदन्यस्याऽपि तत्रैकनाशेन तत्स्वत्वनाशोऽपि जीवतस्तन्वात्तस्येव तत् न तु पत्न्याः भर्तुमरणेन पत्नीस्वत्वस्यापि नाशात् । यथा सत्सु प्रत्रादिषु न तद्धनं पत्न्या इत्येवं द्वितीयपक्षोऽपि न । न हि संसृष्टत्वे यदेकस्य, तदेवान्यस्यापि ; किन्तु अविज्ञा-तैकदेशाविर्षयं तत् दृयोर्ने तु समग्रमेव—तत्स्वामित्वकल्पनायां मानाभावात् । परिणयोत्पन्नभर्वधने पत्न्याः स्वाभित्वं तन्मतेर्नज्ञ्यतीत्यत्र च मानाभावात् । सति त पुत्रे तद्धिकारशास्त्रादेव स्वत्वनाशोऽवगम्यते । नन्वत्राऽपि संसष्टश्रात्रधिकारशास्त्रात्त्रथेति चेब - संसृष्टभातृगोचरत्वस्यासिद्धेः । सिद्धे हि भ्रातृसंसृष्टभर्तृमृत्या पत्नीस्वामित्वनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य संसृष्टविषयःवं, सति त तस्य तद्विषयःवे पत्नीस्वामित्वनाश

प. फ. ब. मभावस्य समांशिनः । २.—२५. ७३, ७४, ७५, ७५, ७७.। इ. प. फ. ब. कारावसरेविः । ४ व्या १३८ । ५ भ. था अयं न्यायादिभिधीयते । ६. तथाहि संस् । प. फ. ब. विशेषं ।

[ब्यवहाराध्याय

बालंभट्टी

इत्यन्योन्याश्रयश्च । किञ्च शङ्कादेस्तस्वे आश्चेशे तथा सस्वेऽपि तदभावे पितरावित्यस प्राग्वद्धिकल्पसंभवेन 'परनी दुहितरश्चेव' इत्यादिना विभक्तासंसृष्टयोः पित्रोः परनीवाध्य-त्वादाधपक्षस्य अविभक्तसंसुष्टश्चातृसहावेऽप्यविभक्तपितृप्राह्यत्य सर्वेषां मते विवा दाभावेन द्वितीयपक्षस्य चासंभवः । किञ्च यथा पित्रा भ्रात्राच विभक्तासंस्रष्टघने शरीरदातृतया "आत्मा वे जायते पुत्रः" इत्येकत्वस्मृतेः धनशरीरयोश्च प्रभुत्वात् तिष्यतृद्यपितामहादिपिण्डत्रये च सपिण्डनेन च मृतस्य भोकृत्वात् जीवित च पितरि पुत्राणां पार्वणदानाभावात् भ्रातृतः पूर्व पितृरधिकारः। तथाऽन्यत्रापि युक्तम् अवि-भागसङ्घ्योबोऽविकाषात् पितृश्रात्रोस्तुस्यवद्धिकारो युक्तः ; न तु तदभावे पितृरिति युक्तम् । किञ्च अविभक्तसंस्रष्टी पितराविति हिस्वानुपपत्तिः—मात्रा सह विभागा-ु विभागयोरमावात् । अत एव संसर्गाभावोऽपिः, यदाह बृहस्पतिः—" विभक्तो यः पुनः '' इति, अतः संसागित्वाविभक्तत्वयोमोत्रा सहासंभवात् कथं मा-तृगतो आतृसद्भावाधिकारविरोधः समाधेयः । तस्माद्विष्ण्वादितः पुत्राद्यभावमा-त्रेण पत्न्यधिकारः स्पष्टोऽवगम्यते । तत्र पुत्रादीनां त्रयाणामादां तस्वं पुत्राम्नो-अरकादिस्यादिमनुविष्णवासुक्तेः प्रपोत्रपर्यन्ताभावे वेधन्याध्यभृति बतादिना भर्तुः परस्रो-र्काहताचरणेन पुत्राावतो जबन्या भायेति ^{*}तेषामभावे स्वयं धनाधिकारिणीति तस्वमिति हुँखादिमनोरुक्तनारदस्य च समानाधिकत्वेन प्रकृताविषयत्वात् । अपत्यसन्वेनेविम-स्युक्तस् । तत्र अनपत्येति अपवादप्रसङ्गादसंसष्टविभक्तस्थलेऽप्यपवाद उक्तः। अभार्याप-ु नुकेति कोपशङ्काऽपि मनुबद्दोध्या। परनीति मूलस्य पूर्वोत्तरवर्चनस्तस्व सति परिशेष-न्यायेन शङ्कादेस्तद्विषयत्वं सिद्धमिति न दोपश्च । किञ्च आत्रंश एवेदं न पित्रार्थशे तत्राजुपदमेव प्रकारो वक्ष्यमाण इति न कोऽपि दोष इति दिक्। नन्वेतावता प्रपत्नेन पत्तीत्यस्य आन्नंशिवरोधे परिहतं नारदसङ्गताविप पित्रायशे विरोधस्यापरिहतत्वेन तदव-स्थावेन मनुशङ्ककात्यायनादेः का गतिरिति चर्ना नेदं क्रमपरिमत्यादि आचार्योक्तथनुवाद-केन भगवता विज्ञानेश्वरेण सर्वविरोधपरिहारस्य सूचितत्वात्। तथा हि। तत्र तावत् " पिता हरेत् " इँति मनुविरोधस्तु कण्ठतः परिहृत एव । तथा च तत्र वाशब्दो व्यवस्थि-तविकरुपे न स्वैच्छिकविकरुपे । ब्यवस्था च सूलोक्तेवेति बोध्यम् । एवम् " अनपत्यस्य

१. प फ ब. साध्य०। २. प. फ. ब. पामसावे०। ३. प. फ. ब. शेपा०। ४. व्य० १६८. | ५.—९. २१०.। ६. प. फ. ब. लेर्द। ७.—९. १८५.।

बालंभड़ी

पुत्रस्य माता '' ईति मनुरपि न विरुद्धः—तस्यापि क्रमाबोधकत्वात् मानाभावात् अधि-कारप्रदर्शनमात्रपरवात् । तथा च भूलानुरोधेन तत्र चकारेण च वृत्तायामित्यस्य पर्वत्रापि संबन्धन पत्न्यां दुहितरि च वृत्तायां दौहित्रे च वृत्ते माता तस्य दायमाप्नुयादित्यर्थः । अभेऽपि अपिशब्दात् पित्रादिलसुचयेन पितारे आतृषु तत्सुतेषु च वृत्तेषु पितामही हरेदि-त्यर्थः । इदमग्रेऽपि वक्तव्यम् । तत्रैव भावर्थपीत्यत्र कण्ठतो विज्ञानेश्वरेण तथो-कत्वान्मात्रंशेऽपि तथैव तस्याभिमतम् । एवं शङ्खवचनमपि न विरुद्धं—तस्याविभक्त-संस्टभातृविषयःवस्यं कण्ठतस्तेनोक्तःवात् । किंच तत्र वाशब्दस्य समुचयार्थःवेन तदभाव इत्यस्योभयत्रान्वयेन कमवेपरीत्येन च तदभावे विभक्तसंस्पृष्टभात्रभावे ज्येष्ठा संयता पत्नी हरेत्तदभावे पत्न्यभावे चेन दृष्टितृद्वोहित्रयोरभावे पितरौ हरेयाता-मित्यर्थात् यथाश्रुतकमाबोधकत्वात् । कात्यायनवचनमधि न विरुद्धं-ततः पुत्राभावे इत्यत्र पुत्रपदस्य पोत्राद्यपलक्षकत्वावश्यकत्वात् ''अपला पुत्रवत्पत्नी'' ''यथेवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दृहिता समा । पौत्रदोहित्रयोठीके विशेषो नोपपद्यते ॥'' इत्याद्यक्तया पुत्राभावे इत्यस्य पुत्रस्य पात्रस्य पत्न्या दुहितुः द्रीहित्रस्य चाभावे इत्यर्थेनाभे क्रमवे-परीत्येन वा शब्दानां तत्तद्भावरूपपक्षान्तरबोधकत्वेन।ऽऽदौ जननी हरेद्वा, तद्भावे पिता हरेद्वा, तदभावे आता हरेत् , पुनरन्वयेनाथशब्दस्य समच्चयार्थत्वेन वा तदभावेऽथ तत्सुता हरेयुः वा, तद्भावे तालितुर्माता पितामही हरेदित्यर्थादेतादशक्रमबोधनार्थमेव कमादिति सफलम् । अन्यथोक्तकमस्य पाठत एव लाभे तदक्तिरफलेति स्पष्टमेव । गोतम-वचनमपि न विरुद्धम् । तत्र वै।शब्दस्य चार्थस्वेन अधिकारमात्रप्रदर्शनपरत्वेन उक्तरीस्वैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । तत्र पिण्डशब्दः सापिण्डयपरः —गोत्रशब्दसमिन्व्याहारात् । न केवलं मूलस्येव नारदादिविरोधः; किन्तु तेपामिष मिथो मूयानिति तर्वकस्य सि-द्धान्तत्वे सर्वनिर्वाहाभावाद्वयापकत्वात् मूलाद्यनुरोधेनोक्तव्यवस्थयेव सर्वेकवान्यता-सम्पादनसुचितामिति गृढाकृतम् । अत्रेदं तत्त्वम्—यद्यपि पूर्वं विशेषदानावसरे नारदमनुशङ्ककात्यायनविरोधः क्रमेण व्याख्यात्रा संभवात् सामान्यतो बहाविष-ये दत्तः, तथाऽपि उपक्रमोक्तनारदवाक्याद्विशिष्य भातृपत्न्योः क्रमाबोधकशङ्खास मख्यतया आर्त्रश एवाभिमत: । मनुकालायनोङ्केखस्तु मूळवत्तेषामाप मिथो विरो--धो यथाश्रत इति न तयोरपि क्रमन्यवस्थापकःवमिति सुचयितुमानुपङ्गिकः । तत्र मनुद्रयांशे विरोधपरिहारोऽधे व्याख्यात्राऽन्यप्रसङ्गेन कण्डतः कृत एवेति नात्र पुनर्विशिष्ये।कि: । तेनैव पिञादौ शङ्खकात्यायनिवरोधोऽपि परिहृतप्राय इति न

Cole. : Ch. II, Sec. i, § 39.

बालंभट्टी

तथा आन्नंशे तदुभयविरोधोऽपि अन्यप्रसङ्गेन तयोः संसृष्टविषयस्वसुक्तवता परिहृत एव । तत्र संसृष्टेस्युपलक्षणमविभक्तस्यापि । इदमप्यन्यत्राविभक्ते संसृष्टिनि वेति . उक्तवता तेन सुचितमेव । एवञ्च तस्मादित्याद्युपसंहारद्वयमपि सुख्यतात्पर्वविषयनया आर्बश एव फलितार्थकथनपरं न तु शब्दार्थकथनपरम् । तह्नाभा यद्यपि प्रागुक्तरीत्या सिद्धः, तथाऽपि अत्रापि गमकमस्तीत्याशयनाऽऽधोपसहाराथे हेतुद्वयमुक्तं-विभागेत्यादि। स च मुख्यतया भ्रातृणामेव प्रतिपादितः—शब्दतस्तयैव छाभान् । अत एवाप्रे एवं ''विभागं चेत्'' हैर्बादिना प्रवन्धेन समानजातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा च सह विभागवर्ष्टसिरुक्तेस्युक्तम् तेन किञ्च श्रातृणां तथोरू ध्वैमनन्तरं विभाग उक्त इति तस्यव विभागस्यात्र ग्रहणम् । अत एवकवचनम् । एवं भ्रात्रशे तादशप्रकरणात्त्रथेति तद्धावः । नतु शाब्दमुख्यविभक्तःवस्य तत्रोक्तःवेऽि। अर्थातुपङ्गिकविभक्तःवस्य पितिरि मातिरे च सन्वेन तादशविषये तयोरधिकारापत्तिः पत्नीत्यस्य सर्वविषयःवेनाष्रेष्टेत्र्यादिवचनान्तरादि-स्यत उक्तं संसृष्टिनामिति । ''संसृष्टिनस्तु '' ईस्यस्य पत्नीत्यादिसर्वापवादस्व न पस्तीमात्रांशस्य । अत एव पस्त्यादयो धनभाज इत्युक्तस्यापवादमाहेति वक्ष्यते तेन । एवं च ताडशिपतुआतृपितृब्यान्यतमस्थलेऽस्य वचनसंपूर्णस्याप्रवृत्तावप्यन्यत्रे विभागे अ-ु । विभागे च सर्वत्र प्रवृत्तिरत एव वैरूप्यमीप नेदानीम् । अत एव संसृष्टविषयत्वभेव नारद-शङ्खयोः कण्डत उक्तं न विविशक्ति पयत्वमपीत्यरुचिरुपसंहारद्वयमध्ये अविभक्ते संसृष्टिनि ्र वेस्वत्रापि बोध्या। अत एवाऽऽश्चे उपसंहारे अयमर्थः सिद्धो भवतीत्युक्तम् ; न तु पत्नीत्यादे-रेतद्विषयतया ब्यवस्थितिरिश्वुक्तम् । द्वितीयोपसंहारस्त साकल्यांश इति न पौनरुक्तयम् । किञ्च विभक्तभातृस्त्रीविषयस्य पत्नीत्यस्य धारेश्वरसम्मतत्वेन प्रागुक्तम् , न स्वसम्मतत्वेन। यद्यपि तज्ञ नियोगो दूषितः कण्ठतः"अप्रती"ईंद्यादिना, तथाऽपि तदितरांशस्य संभवद्किक-स्यापि उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभ्यां स्वानभिद्दितत्वमेव । एतेन पत्नीत्यादिम्हरूस्य " अपुत्रा शय-नम् '' इति मनोश्च व्याख्यायां विभक्तसंस्ष्टधनविषयतया व्यवस्थापितःवेन तिद्वजस्थेल तयोरप्रवृत्त्या उक्तनारदमन्वाँदिना तल्ल निर्वाह इति भिताक्षरासम्मतसिद्धान्त इति आन्तोक्तमपास्तम् —तद्भिमर्तार्थोद्यानात्, विभागोक्तवा मृत्रस्य तद्विषयःवलाभेऽपि इक्तम-नोस्तद्विषयस्वासंभवान् तथा तेनानुकत्वात् । मुँठकवाक्यतया तस्य तस्वेऽपि विरुद्धवाक्य-जातान्तर्गते 'विभक्ते संस्थित' इत्यत्र विभक्ते इत्युक्तया तदेकवाक्यतया नारदमन्वादेरिप तद्वि-षयत्वापत्त्या त्वदुक्तार्थस्य बाधितत्वादन्यथा तेषां मिथो विरोधस्य स्पष्टत्वेनाव्यवस्था तदवस्थै-

इ. च्य० ११४. | २. स. नाताद० | ३. स. नाप्रकृत्या वच० । ४. व्य० १३६. ।
 प. प. फ. ब. तिवभागे च । ६. पृ० ७३३. । ७. स. दित० । ८. प. फ. ब. थैझा० ।

बालंभर्झ

व । किञ्च तावताऽपि तै: सर्वत्रानिर्वाहः-तत्र स्वल्पोपादानात्। पत्नीत्यादेस्तु त्यदुक्तशित्या उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वसापेक्षस्वेन तद्विपयस्वस्येव युक्तस्वेन च संपूर्णस्येव तद्विषयस्वापस्या तत्राप्रवृत्तेः । मूलसमानार्थविष्णुना निर्वाहे तु अस्मत्पक्षस्यैव सिद्ध्या द्वविडप्राणायामस्यासा-क्षस्यापरोः । किंचान्यत्र तेन निर्वाह इति निवानश्वरसम्मतम्-यदपि नारदवचनमित्यादिः तदुक्तिविरोधापत्तेः,तद्प्यत्रभवानाचार्यो न मृष्यतीत्यादिविरोधापत्तेः,तत्र पितामही प्रथमं ध-न भाक "मातर्यपि च वृत्तायाम्" इत्यादितद्वाक्तिविरोधापत्तेश्च, वचनस्यैकत्वेनोत्तरार्धस्यापि तन्मात्रविषयतया साङ्कर्यस्यैवाभावात् । एतेनाविभक्तेकपुत्रस्य स्वार्जितधनकस्य सृतिप-तुकस्य मातृपरंनीभगिनीसमवाये उक्तरीत्वा परनीत्वादेरप्रवृत्या " अनपत्वस्य पत्रस्य माता " इति मनोर्मातेव धनभाक न पत्नीत्यपास्तम् — तिहरोधात्, त्वन्मते मात्रभावे तत्सन्वे तत्प्रवृत्ते:। किञ्च तथा सति तत्रेव पत्न्यां जीवन्त्यामपि त्वदुक्तरीत्या धनाभाक्तन मा-त्रधनस्य दहित्गामित्वेन तत्कन्यासन्वे तद्वामित्वेन पत्न्या निरंशत्वापन्या जीवनाभावा-परोः । किञ्जै तत्रैव पित्सरवे किमुक्तमनोः मातुस्तत्त्वम् उत "पिता हरेत् " इति " विभक्ते संस्थिते" इति च कात्यायनाच पितुस्तत्त्वमित्यवस्था द्वीरैव-निर्वाहकवचनान्तराभावात् , विष्णोर्मृरुसमानार्थत्वात् " अनन्तरस्सिपण्डाद्यः" ईित मनुक्तप्रत्यासत्तेस्त्रन्वाङ्गीकारेऽपि तस्यास्तत्र तृत्यत्वेन तत्तादवस्थ्यमेव , अस्यन्मत प्रवेशापत्तिश्च । उक्त प्रत्यासस्यङ्गीकारेऽपि तद्वत् पित्ररपि असमर्थस्य उक्तरीत्या निरंशात्वापत्तिः "अधी वा एष आत्मनी यत्पत्नी " इत्यादिश्रत्यादिवोधितप्रत्यासस्य-तिशयस्य परन्यामेव सरवञ्च । किञ्च पुत्रपौत्ररहितस्य दुहित्रादिगणाभावे प-रनीसन्वे विभागस्याभावे स्वदुक्तरीत्या परनीत्यादेरप्रवृत्त्या "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानप-त्यस्य रिक्थं भजेरन् '' ईति गौतमात् तस्य तत्त्वापत्त्योक्तदोषापत्तेः। किञ्च तादशस्य तस्य परनीसत्त्वे सपिण्डान्तर्गतदूरतस्यिकिञ्चित्सन्त्वे विभागाभावे मृळात् प्रवृत्त्या " पुत्रा-भावे प्रत्यासन्नः सपिण्डः " इत्यापर्स्तम्बात्तस्य तत्त्वापत्योक्तदोषापत्तिरेव । वचनान्तरन्तु न साधकमस्ति । उक्तश्रुत्या । पत्न्या: प्रत्यासन्नत्वादिना तत्वे तु तत्रापि तन्न दण्डवारित-मित्यलं तदनभिज्ञोक्तिखण्डनेनेति । कचिद्विशिष्ट्विरोधपरिहारस्त्वप्रेऽनुपद्मेव स्फूटी भविष्यति इतिदिक् ॥

९. ए. फ. व. निश्वासि। २.—९.३२७.। ३. प. फ. व. किवा पितृ ०। ४.—९. ३८७. । ५. प. फ. व. स्पपती। ६ —२८. ४१. । ७.—२. १४. २. । 'वेयःप्र' इति क्रिकित्। ८. प. फ. व. स्तं तत्त्वा० ।

١

** तदमाव दुहितरः । दुहितर इति बहुवचनं समानजाती-यानामसमानजातीयानां च समविषमाश्राप्राय्यर्थम् । ** तथा च कात्यायनः— ''पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनुढा मवेत्तदा ॥ '' इति । बृहस्पतिरिप—'' भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता समृता॥ अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवहुहिता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः॥''

सुबोधिनी

दुहितर इति — अत्र दुहित्मक्वस्या स्ट्यपत्य मात्रभुँच्यते । तत्र स्ट्यपत्यं भिन्नजातीयेष्वप्यविधिष्टम् । प्रत्ययेन जसा बहुत्वं प्रतीयते । तत्र विसद्देशप्वप्यविद्यस्य । अतः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां समानासमानजातीया दुहितरः प्रतीयन्ते । तार्श्वं "चतुद्धियेकभागाः स्युः" ईत्यनेन क्रमेण समविषमांशभाजो भवन्तीत्यास्—दुहितर्रं इति बहुवचनमिति । अङ्गादङ्गात् संभवतीति—

बालंभद्टी

एवं पत्नीति व्याख्यायिष्ठमं व्याचये— तद्मावे दुहित्र इति इत्याद्यभिधानादित्यन्तेन । नजु पत्नीतिवज्ञातावेकवचनेनंव सजातीयानेकप्रहणळाभे
बहुवचनं निर्वाजनत आह—बहुवचनमिति । प्रकृतिवोध्यख्यपत्यत्वस्य प्रत्ययवो
ध्यबहुत्वस्य च विजातीयास्विप अविशिष्टत्वमविरुद्धत्वं चेति ताम्यासुमयप्रतित्या तासां
"चतुक्षि" हत्युक्तक्रमेण समविषमांशामाप्राप्तिरिति भावैः । एतद्रप्रे " सदशी
सदशोनोढा साध्वी छुश्रूपणे रता ।" इत्युक्तरार्थम् । तत्रोढामावे अन्वावत् तथा सदश्यभावेऽसदशीति बोध्यम् । साध्वीत्यादिना एतीवदस्या अपि तदमावे अधिकार इति
स्वितम् । द्वितृणां धनसंयन्थे पोषयति—तथा चेत्यादिना। तत्राटऽखं व्याख्यातम् ।तां
विना—तदभावे। समृता—धनहरीत्यसमाऽऽदावचुषङ्गः।अङ्गादङ्गात्—सर्वभ्योऽङ्गिभ्यः। संभवित
उत्पचते "वयेवाऽऽस्मा तथा प्रत्रः प्रदेश प्रदेश तत्मम स्यात् " इत्युक्तमपत्यं धनसक्षमन्यो धनं हरेत् ॥" इति, "यदपत्यं भवेदस्यां तत्मम स्यात् " इत्युक्तमपत्यं धनभाक्, अतः पितिरि स्रतेऽनुत्पन्नपुत्रावाः धनहरत्वाप्राप्तावयं विधिकल्पकोऽर्थवादः । तत्र
तस्यामात्मनि पुत्रविमानं तिष्रक्रत्यामेव धनलाभो न पुनोत्पत्तिस्तदीयाऽपेक्षिता । यद्वा

१. थ मिभंभिते तच राज्य । २. त. श्र द्वित्रिभागामवेशुरि । ३. च्य ० १२५. । ४. त. र इति अङ्गा । ५ त. अङ्गादिति । ३. भ नः यद्यपि इदमपि तद्वदेन सिद्धं तथाऽपि तस्य रफुटनेभकिमेदिमिति युटाकृतम् एतेनादौ सवणी तदमावेऽसवणैति व्याख्यानमपास्तम्। द्विहृ । Cole.: Ch. II, Sec. ii, §§ 1—2.

ईति । ** तत चोढान्ढासमवायेऽन्हैंव गृह्णाति—''तदभावे तु दुहिता 3 यद्यन्द्वा भवेत्तदा।'' इति विशेषस्मरणात् । ** तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाय 4

सुबोधिनी

सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पद्यत इत्यर्थः। तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमनाय इति,--प्रतिष्ठिताः सधनाः

बालंभट्टी

तस्यामासमभूतायां पिनुरूपेण तिष्ठत्यामिस्यर्थको मनुस्तुँ न लिखितः — तन्न सामान्यवचनदुहिनृहान्दस्यापि प्रकरणात् पुन्निकापरत्वेन मेधातिथिना व्यास्यातःवात् । एतद्रथैमेवायंकथनम् । एतेन पुत्रवस्यापं एव तस्यासम्बन्धार्थकारो न दुहिनुसामान्यस्य — '' तुल्यसन्तानद्रशैनात्'' इति नारदीयहेनुनिर्देशेन प्रत्यासस्तस्यान्येऽपि उपकारातिश्रयेन तद्धिकारवोधनात् । यथा पुत्रवसाम्येऽप्यक्लीवादेः, तथा च पुत्रदुहिन्नोस्तद्वस्यमेव तद्धिकारापादकं न स्वरूपमाडाम् ; अन्यथा क्लीवादिपश्चेदासस्यादद्यार्थतापरिति आन्तो.
कमपास्तम् — मन्वादिविरोधात्, नारदार्थस्य वद्धयमाणत्वान् । क्लीवादेययाकथिन्नत्व
पुत्रसत्त्वे कमीनधिकारप्रयुक्तस्य वाचनिकस्य वा अनधिकारस्य सत्त्वादन्यथाऽपुडापुडादेस्तत्वानापत्तेः योग्यतायाः पतितादाविष सत्त्वाचिति दिक् । यद्यनृदेति व्याचष्टे—
तत्र चिति,——दुहिनुषु चेत्यर्थः । अनेन यदि तयोस्समवायो भवेन्, तदा
अनुदैवित तत्र योजना सृचिता । तदेवाऽऽह—तदेति । धनं विनाऽविवा-

हे तस्या ऋतुदर्शने पित्रादानां नरकपातनश्रुखा युक्तमेवेदं — ततो निस्तारात् ; तथा च पैठानिसः—'' यावकोद्भिचेत स्तनौ, तावदेव देया ; अथ ऋतुमती भवित दाता प्रतिप्रहीता नरकमाप्नोति पिता पितामहः प्रापितामहश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मान्निका देया'' इति । पराशरोऽपि—''अपुत्रस्य सृतस्य कुमारी हार्यं गुह्णीयाचदभावे चोढा'' इति । देवळोऽपि—''कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यादेयं वैवाहिकं वसु। अपुत्रस्य तु कन्या स्वा धर्मजा पुत्र-वद्भवत्॥'' इति । स्वा—सवर्णा । धर्मजा—धर्मपत्नीजा । नारदोऽपि—''स्याचु चेतृहिता तस्याः पितृयांशो भरणे मतः। आसंस्काराद्धरेद्भागं परतो विश्वयात्पतिः ॥'' इति । अत्र । हरेद्भागमिति ऊढानृढासाधारणं भरणांशे विशेषः। पुतेन ऋढानृढासमवाये इति चिन्त्यस्—तादशक्रमकरूपने मानाभावात्।'यचनृढा भवेत''ईष्यर्थस्थोक्तनारदादनृढा पितृभागं न कभते;किन्तु आविवाहं भरणं विवाहोपयुक्तं द्रव्यं च तद्भागं तु विवाहानन्तरमेवेत्वर्थपर-त्वादिति भ्रान्तोक्तमपास्तम्। विशेषान्तरमाह—तथेति। प्रतिष्ठिता—स्थना । अप्रतिष्ठिता

२. ५५. ५५, ५६.। २. अ. स्तु रूपमातः तत्र । ३. प. फ. ब. स्वोध० ।
 ४. प. फ. ब. तस्य कु० । ५. (?)। ६. अ. त्यस्यो० ।
 Cole.: Ch. II, Sec. ii, § ३ — 4.

अप्रतिष्ठितेव, तदभावे प्रतिष्ठिता—'' स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रतानामप्रतिष्ठितानां च'' 5 ईति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् ।**न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्त-व्यम्।''तत्समः पुत्रिकासुतः''इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य च औरससमत्वेन पुत्रप्रकरणे

सुबोधिनी

अप्रतिष्ठिता तिर्धेनाः। ह्वीधनामिति —अविवाहितानां स्त्रीधनं तद्भावे निर्धनानामित्यर्थः। नन्वेतत् गातमवचनं मातृधनविषयं न पितृधनिविषयमित्यतः आहः — पितृधैने ऽपीति । अयगर्थः — ''स्त्रीधनं दुहितृणाम् '' इति स्त्रीधनादेशेन दुहित्सम्बन्धविधानादु इत्यविशेषणत्वेन स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वान्त्यायस्य साधारणत्विमितः।] नेन्तु ''पत्नी दुहितरः'' इत्येतद्वचनं पत्यभावे पुत्रिकाया दुहितुर्धनसम्बन्धं ववीति न तु दुहित्मात्रस्य — येनानृहा-भावेऽप्रतिष्ठता तद्भावे प्रतिदित्यादिना।

बालंभद्दी

१ — २८. २४. । २. थ. द. न दुहितृणामिति । ३. थ. द. पि समानव्यादिति । ४. भ. नामेव परिणीतानां मध्ये । ५. भ. 'नतु' नास्ति । ६. — १७. ३, ४. । ७ — १३. २. ।
 Cole.: Ch. II, Sec. ii. §§ 4—5.

सुबोधिनी

पुत्रप्रकरण एवाभिहितस्वात् पुनरप्याभधानमनुषपत्रामित्वर्थः। "पत्नी दुहितरश्चँ'' इत्यन्न चश्चस्यम्भप्रायतो व्याच् $_{
m g}$ — च शब्दाद्ति $_{
m g}^{
m g}$ अपुत्रपीत्रसन्तान इति, —पुत्रपीत्रदिरूपः सन्तानः पुत्रपीत्रसन्तानंः तद्भावोऽपुत्रपीत्रसन्तानः तिस्मन् सित —पुत्रपीत्रदुहित्रभावे धनं दोहित्रा अवायुयुः । पूर्वेषां मानामहादीनां स्वधाकारे श्राद्वादी दोहित्रका दौहिसाः पौताः

बालंभद्दी

शरीरेऽर्धं कथमन्यस्समाप्नुयात् ॥ " इति । न च दुहितुः साक्षात् पित्रवय-वारब्धत्वेन पुत्रसहकारिस्नुषापेक्षया सन्निकृष्टत्वमिति वाच्यम्—दुहिञापेक्षया सगोज्ञस-पिण्डायाः स्तुषायाः प्रत्यासस्यतिशयात् । पिज्ञादिष्वतिप्रसङ्गस्तु न- तेषां वचनेनैव व्यवस्थाविशेषस्य नियमितःवात् । यज्ञापि पतिमरणानन्तरं पत्न्येव लभते, तज्ञापि मातृ-धनत्वेन तद्धनं दृहितृगामीति न अमितन्यम् - जन्मना ुझस्येव विवाहात् स्नुषाया अपि भर्तद्वारा इवशुरघने स्वत्वोत्पत्त्या व्वशुरमरणे श्वश्रूस्तुपयोः स्वत्वसाम्यादिति भ्रान्तस्तन्न-वस्तुतस्तथा सन्वेऽपि तद्भावाय तन्त्रस्य तस्याशब्द्व्वात् पत्नीतः प्रागपि तद्धिकारा-पत्या सकलब्याकुलीभावापतेः। " अर्थो वा एष आत्मनः" इति श्रुतिमूलस्योक्तब्रहस्पतेः प्रत्यासन्या तादशपतिधनविषये पत्न्या अधिकारबोधकत्वेन प्रकृते अप्राप्तेः तत्प्रन्यासन्य-पेक्षया स्तुवायां ताष्ट्रशप्रत्यासत्यातिशयाङ्गीकारे दुहितुरिप प्राक् पित्रादेरिधिकारापस्या स्मृ-तिविरोधे बाहुत्याय तत्स्थानविषयामित्यस्य स्नुषायामि तुल्यत्वात् ; तस्या अपि गोत्रज-त्वात् । एतेन यत्रापीत्याद्यग्रिममिप निरस्तमिति दिक् । मूलस्थं चमन्यथा सर्वथाऽनुप-पन्नमभिप्रायतो ब्याचष्टे च शब्दादित्यादिना इतीत्यन्तेन । एतेन दुहितर इति बहुवचनेन दौहित्रप्रहणीमीत प्राच्योक्तं पत्नीत्यादिक्रमसंबन्धात् सर्वान्ते दौहित्राधि-कार इत्यन्योक्तञ्चापास्तम् - बदुवचनफलस्योक्तत्वात् राज्ञो भावाभावेनाधिकारापत्तेश्च । विष्णवाद्यनुरोधेनाऽऽह—दौहित्र इति । तदेवाऽऽह—यथाऽऽहेति,—अन्यथा तेषां नि-विषयता स्यादिति भावः । अपुत्रेति, — सन्तन्यते यस्यामिति ब्युलत्या सन्तानशब्देन

^{9.} थ. द. श्रेवेख० । २. थ. द. ब्दाहुहित्रभाव इति । ३. त. तिपुत्रपौ० । ४. थ. नः तिस्म० (?) । ५.—२५. ४७. । ६. स. मव० । ७. स. तिसन्तानशब्देन प्रखासत्त्या पैत्रापव्यं प्रपौत उच्यते सन्तानोऽपत्थ० ।

पौज्ञसन्ताने दौहिजा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौजा दौहिजिका मताः॥'' ईति । मनुरपि—'' अंकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदशासुतम् । पौजी मातामहस्तेन द्यापिण्डं हरेद्धनम् ॥'' ईति ॥

सुबोधिनी

मताः संमताः । त एवाधिकारिणः श्राहादाः, दौहिन्ना एव पात्रस्थानीया इत्यर्थः । अर्कुतेति -पुनिकार्यन कृता वाऽकृता वा दुहिता सहशात् सवर्णात् यं सुतं छमते, तेन सुतेन माता महः पात्री पात्रवान् । स तस्य धनं गृद्धीयात् विण्डमपि दद्यादित्यर्थः । पितरावित्यत्र एकहोपे

बालंभद्दी

पत्नी दुहिता चोच्यते; अत एव नारदः-- ' पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् , पुत्रश्च द्रहिता चोभी पितस्पन्तानकारकी ॥" ईति । " सन्तानोऽपत्यगोत्रयोः । "सन्तती देववृक्षे च '' इति विश्वोऽपि। त्रयाणां द्वन्द्वोत्तरं बहुवीहिः । तस्मिन् पुरुषे मृते स्तीत्यर्थः। अव्ययीभावेन व्याख्यानं तु अयुक्तं - तादशाभावस्य भाष्यसम्मतःवात् । सन्तानपदवैय-र्थ्यापस्या कर्मधारयोऽध्ययुक्तः । तथा च पुत्रपौत्रपत्नीदृहित्रभावे सति तद्धनं दाहिला आ. प्नुयुरित्यर्थ: । "यश्चार्थहरस्स पिण्डदायी " इति बृहस्पतेः "यो धनमाददीत स तस्मै श्राहं क्रयांत् पिण्डं च त्रिपूरुषं दद्यात् " इति वृद्धकातातपाते श्राऽऽह पूर्वेषां त्यिति । पुर्वेषां--मातामहादीनां। "मातुस्तु यातकं यत्स्यात् कुमारीभाग एव सः। दाहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥ दौहित्रो ह्याखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुईरेत् । स एव दद्याही पिण्डी पित्रोर्मातामाहाय र्च ॥" स्वधाकारे श्राद्धादी-दीहित्रिकाः स्वार्थे कन्-पौत्रा एव मता इत्यर्थः । अत एव मनुः—" पोबदोहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः । तयोर्हि माता पितरी संमृती तस्य देहतः ॥" ईति "दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पाँत्रवत्॥" ⁹ईति च। यद्यपि इदं सर्वे पुलिकापुत्रविषयं - प्रकरणात्; न्याख्यातञ्च मेघातिना तथैव. तथाऽपि न्यायसाम्यादत्र सम्मतिःवेन छिखितम् । अत एव विज्ञानेश्वर एतःसर्वे विहाय एतस्यकरणस्थमपि ''अकृता वा'' हैं सुक्तवा साधारणं मनुवाक्यमात्नं सम्मतित्वेनाऽऽह— मनुर्पाति,-पुत्रिकारवेने कृतां अकृता वा दृष्टिता सदशात् सवर्णात् यं सुतं पुत्रं विन्देत ळभंत, तेन तत्सुतेन मातामहः पौत्री पौत्रवानेव । अत एव सा सुतः । उक्तहेतोः पाठक-मादर्थक । स्य बलीयस्त्वात् तस्य धनं हरेत् गृह्णीयात् पिण्डं दद्याच्चेत्यर्थः । मेघातिथिना तु

१. वि० स्मृ० न द्रयते । २. क. इ. च. छ. अञ्चता वा श्वता । ३.—९. १३६. । ४. थ. द. कृता वाऽकृतावापीति । ५. थ. द. पोऽभिन्नेत इ०। ६.—१३. ५०.। ७. भ. नन्ने नामवे । ८. म० ९. १३१, २.। ९.—९. १३३.। १०. म० ९. १३९.। ११. फ. ब. नाकृतावा दु० ।

सुबोधिनी

इत्याई—मातापितराविति।*[ननु दुहितृदौहित्राभावे पित्रोः धनभाक्तं विधीयते। तत्रैकशेष-त्वात् मिळितयोवी धनप्रहणसुत प्रत्येकं, तत्राप्यैच्छिको वा क्रम उत प्रतिनियतो वा क्रम इत्याकाङ्कायामाह – यदापीति।] क्षयमर्थः— "चार्ये द्वन्दः" ईति इतरेतरैयोगे विधीयमानो

बालंभद्दी

अयमपि इलोकः कैसुतिकन्यायेन पौडिकियपरतयैव सिद्धान्तिर्तः। बृहस्पतिरिप--- "यथा पितृधने तस्याः तस्य सत्स्विप बन्धुषु । तथैय तत्सुतानां च तदभावे तु धर्मतः ॥'' इति । अन्नेदं बोध्यम् । यद्यपि मानवे पुंस्त्वैकवचनाभ्यां दोहिन्नस्य धनभावत्वमायातीति ताव-देव विज्ञानेश्वरेण च समुचेयमुक्तम्, तथाऽपि दौदित्राभावे दौहिज्यास्तत्त्वमपि च समु-चेयम् । "अप्रजस्त्रीधनं भर्तुः " ईति वक्ष्यमाणेनाप्रजस्त्रीधनोद्देशेन भर्तुर्दुहित्दौहिज्या-देश्च संबन्धविधानेनोध्रेयस्य विशेषणत्वेन स्नीत्वादेरविवक्षितत्वेन "दुहिनुणां प्रसूता चेत् '' इत्यस्य पितुधनेऽपि तुल्यत्वादेवं शित्या " मातुर्दुहितरः" ईति नारदस्याप्यत्राऽऽ-नुकूलत्वात् । युक्तं चैतत् । यथा मातृधनग्रहणे दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रंपात्रादिककमः, तथा पितुधने पुत्रपाञापपात्रपत्नीदुहितृदाहित्रदाहिज्यादिकमस्य प्रत्यासन्तितारतस्येन न्यायप्राप्तत्वात् "स्त्रीधनं दुहितृणामप्रमत्तानामप्रतिष्ठितानां च" देंति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानःवादिःयनुपदमेवोक्तवता विज्ञानेश्वरेण स्चितःवात्तसम्मतमपीदम्-अन्यथा दौहिड्या: पूर्वडा वक्ष्यमाणेषु च स्वतो नोक्तत्वाद्नन्तर्भावाच । पितृधनविषये तु तस्या अनिधकारस्यवाऽऽपित्तिरिति महान् दोषः । अग्रे यथाकथव्चिदन्तीर्भावे तु प्रथमधन-ग्रहणे प्रत्यासत्तेर्नियामकःवबोधकमन्वादिविरोधः स्पष्ट एव । अत एवाग्रे आञ्चनन्तरमेव तत्सुतोक्तिरितीति । अज प्रागुक्तविष्णुकात्यायनविरोधपरिहारस्तु अनुपदमेव स्फुटीम-विष्यति । तज्ञाग्रिमं व्याचैष्टे—तद्भावे इति । पितरावित्यज्ञ न स्वरूपैकशेषः किन्तु " पिता माजा" हैति - स्मृत्य-तरानुरोधा दिलाह - मातापितराविति । नन्वेवमपि एक-शेषःवादेव एकेनैवोभयप्रतीत्या भिलितयोशेव तयोर्धनसंबन्धः प्राप्तोति नैच्छिकेन प्रतिनियतेन वा कमेणेति स्मृत्यन्तरविरोधस्तद्वस्थ एवेत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । तडा एता-

१. थ. द. हपितरौ मा० । २. अ० २. २. २९. । ३. त. द. रयोगसमाहारयोर्विधी० । ४. भ. तः अत्र शोध्यमेकं अतेदं बी० । ५. — २५. ५८. । ६. व्य० १४७. । ७. प. फ. ब. न्यातादृश्यस्य वि० । ८. — १३. २. । ९. प. फ. ब. पुत्र' नास्ति । १०. — २८. २७. । १९. प. फ. ब. दन्तरमेव तस्तु० । १२ प. फ. ब. हे पित० । १३. अ० १. २. ७०. ।

युगपद्धिकरणवच्चनतीयां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनप्रहणे पित्नोः क्रमो न प्रतीयते, तथाऽपि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपाता-

सुबोधिनी

हन्द्रसमास उभयपदार्थप्रधानो भवति । अत एव पूर्वपदार्थक्ष्यमुत्तरपदार्थक्षं चाधिकरणं सुगपत् हन्द्रसमासे। अभयपदार्थप्रधानस्याभावात् एवं स्थिते "भिता मात्रा" हुँस्वेकपदळोपेनं पितृशेषस्य विकैत्येन विधायमानःवात् मातापितरावित्यळुसपूर्वपदस्य हन्द्र-स्यापवादकःवेनैकशेषस्य पितरावित्यस्यापि सुगपदिधकरणवचनःवे यद्यपि समस्सि क्रमो न प्रतीयते, तथाऽपि माता च पिता चेति विश्रह्वाक्ये " अभ्यहिंतं पूर्वस् " इति मातृश-द्रस्य पूर्वनिर्यत्यात् , यदा व्वेकशेषाभावस्तदा समासेऽपि मातापितरावित पूर्व मातृश्वदस्य पूर्वनिर्यत्यात् , यदा व्वेकशेषाभावस्तदा समासेऽपि मातापितरावित पूर्व मातृश्वदस्य स्वेक्षर्यक्षर्यक्षेत्रस्य स्वात्यः समार्वेऽपि मात्रापितरावित पूर्व मातृश्वत्यां स्वात्यात् सम्यात्रे स्वयं स्वयं स्वयं समार्वेऽपि मात्रापितरावित पूर्व मातृश्वत्यां स्वयं स्वय

बालंभट्टी

वदेकदेशिमतेनाऽऽह — युगपदिति, — युगपदिषकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैः तेषां भावः तत्र तस्यामित्यर्थः । द्विवचनाधन्तेनैककेषसाधनार्थमयं पक्षो भाष्ये "सरूप" पूँचे एकदेशिनोक्तः । अग्रे तु मगवता सेयं युगपदिधिकरणवचनतै दुरुपपादा चेत्र्यने दृषितः । उत्स्यापवाद्योः साम्यादुत्स्तें ऽपि तथेत्याशयेनाञ्च दृम्द्रसमरणादि युक्तं तदेवाऽऽह—तद्पेति । वस्तुतस्तु इतरेतरद्वन्द्वेऽिप समृहस्येव प्राधान्यात् समाहारं तस्यानुद्ध्वावयवभेदत्वभिति भेदाङ्गीकारादितरेतरविषये प्रवेककेष्माञ्चात्र समृहस्येव प्राधान्यात् समृहस्येव प्राधान्यात् तस्याव हित न्यायेन अवशिष्टस्येव तत्रस्तृह्वोध्यक्षेत्र तत्वम् । या हि प्रयुप्तिथितः कारणान्तरं वा, तत्रैव कमवोधः तत्र पुप्तिथत्यादेस्तन्त्रवादिति बोध्यम् । एतेन पूर्वपक्षोऽयुक्तस्तन्मतस्यासिद्धान्तरवादित्यप्तस्तम् । क्रम इति न्यायेन क्षाद्वादित्य-पास्तम् । क्रम इति न्यायेन प्रतेन पूर्वपक्षोऽयुक्तस्तन्मतस्यासिद्धान्तरवादित्य-पास्तम् । क्रम इति न्यायं च स्मृत्यन्तरिदेशिक्तस्व वस्थ प्रवेति भावः । एतेनेतरेतरयोगसमाहारयोविधयीमानद्वन्द्वस्य उभयपदार्थप्रधान्तवात्त्वरुविकश्वर्षेत्रधान्तवात्त्वरुविकश्वर्षेत्रधान्तवात्त्वरिकश्वर्षेत्रधान्तवात्त्वरिकश्वर्षेत्रधान्तवात्वरिकश्वर्षेत्रधान्तवात्त्वरिकश्वर्षेत्रधान्तवात्त्वरिकश्वर्षेत्रधान्तवात्त्वर्वति विवक्ष्या समाधत्ते—तथाऽपीति । विप्रहेति—माता च पिता चेति

Cole.: Ch. II, Sec. iii, § 2.

१. क. ङ. छ. याः । २. त. थैस्वरू० । ३. थ. द. साभिधाने । ४. अ० १. २. ७०. । ५. थ. द. नात्यतरितृज्ञब्दावज्ञेषस्य । ६. थ. द. एतदादि 'क्शेष' इत्यन्तं नास्ति । ७. थ. द. त्वेनय० । ८. द. समोक्तेः क० । ९. थ. द. पिता च माता चे० । १०. त. थ पातात् । ११. त. स्य स्मृ० १२. अ० १. २. ६४. । १३. स. नता दुः खादुरू० ।

दकरोषाभावपक्षे च माताापितराविति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात् पाठक्रमादेवार्थक्रमावग-माद्धनसंबन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनमाक् तदभावे पितेति गम्यते । **किंच पिता पुत्रान्तरेष्वपि साथारणः , माता तु न साधारणीति 3 प्रत्यासत्त्यतिशयात्''अनन्तरः सिपण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।''ईति वचनात् मात्रेव

सबोधिनी

भावे पितुर्धनसम्बन्धो वेदिनन्य इति । मातुः स्वपुतान् प्रत्यसाधारणत्वेन पित्रपेक्षया अत्य-न्तं सन्निहितः सन्निकर्षः । पितस्त सवर्णायां जातपुत्रेभ्यः क्षत्रियादिस्त्रीभ्यो जातपुत्रेभ्यश्च पितृत्वं साधारणिमीत मात्रपेक्षया साधारणत्वाकारेण व्यवहितः सन्निकपं इति मातर्धिकप्र-त्यासत्तिः । ततश्च ''अनन्तरः सपिण्डाद्यः'' हैत्यनेन यः सपिण्डात् सन्निहितस्तस्य सपिण्ड-सन्निहितस्य तस्य धनं सपिण्डस्य धनं भवेदिति विहितत्वान्मातैव प्रथमं धनभागिनीत्याह-किञ्ज पितेत्यादिना। यद्यपि पुत्रे पित्रवयवबाहुल्यान्मात्रपेक्षया प्रत्यासस्यतिशयः, एतदेव च बालंभदी

एकशेषविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । ननु वाक्ये ऐच्छिकः प्रयोग इति न तथा नियमः पूर्वनिपातप्रकरणं हि समास एव तथा प्रयोगानियामकमतो युक्तयन्तरमाह --एकॅरोबाभावपक्षे चाति । अत एव चः व्युक्तमे श्रवणादित्यमे बेध्यः । पूर्वमिति —अभ्यहिंतमित्यनेनेति भावः । पाठेति,—तत्र प्रयोगे तच्छब्दस्यैव पूर्वमुचारणेन तत्क्रमेणैवार्थकमप्रतीत्या मातापितसमृहस्येव बोधेऽप्यद्भृतावयवभेद्त्वान् पूर्वोत्तरत्र प्रत्येकमेव तत्संबन्धस्य विजातीयानां बोधनात् स्मृत्यन्तरानुरोधाच्च अत्रापि प्रत्येकमेव धनसंबन्धः । तत्रापि धनग्रहणे क्रमापेक्षायासुपस्थितिति न्यायेनोपस्थितकमेणेवऽऽदौ मातस्तदभावे पितर्धनसंबन्धस्य पर्यवसानामित्यर्थः । नन्वयुक्तमेतत् पितरावित्यत्रान्यशब्द-स्थक्रममादाय तथा प्रतिपादने स्वारस्याभावात् ''पितामात्रा'' ईत्यत्र तृतीयानिर्देशेन तस्या अप्राधान्यप्रतीतेः पितृशब्दस्यैवोद्धारणेन द्विवचनस्य सजातीर्यासजातीयानेकबोधत्वे-नेष्टार्थबोधस्य तात्पर्यप्राहकैकसापेक्षत्वेन च पूर्व पितुरेवोपस्थितेश्व। अत आह—िकञ्चेति । पितत्वस्य यावत्सवँर्णासवर्णाजातपुत्रत्वनिरूपितत्वेन साधारणत्वात् । मातृत्वस्य स्वजात-पुत्रत्वमात्रनिरूपितत्वेन मिथोऽपेक्षया मिथो व्यवहितोऽत्यन्तसन्निहितश्च सन्निकर्ष इति मा-तस्ततोऽधिकप्रत्यासत्तिरिति भावः । ननु धनप्रहणे प्रत्यासस्यतिशयस्य नियामकःव एव किं मानमत आह—अनन्तर इति.—मनुक्तिरियम् । सृषिण्डादिति.— ''दूरान्तिका-

१. ख. च. छ. वै अ० । क. वैरमरणा० । २.--७. १८७. । ३. थ. द. च पिता प्रतान्तरे व्वित्याः । ४. प. फ. ब. कमावः शेषपाठेति (१) । ५. अ.० १. २. ७०. । ६. प. फ. ब. यानेकनोधस्य । ७. प. फ. ब. णीजात० ।

Cole.: Ch. II, Sec. iii, §§ 2-3.

4 प्रथमं धनप्रहणं युक्तम् । **न च सिपण्डेष्वेव प्रसासत्तिर्नियामिका, अपि तु समा-नोदकादिष्यप्यिशेषेण धनप्रहणे प्राप्ते प्रस्यासत्तिरेव नियामिकस्यस्मादेव वचनादवग-म्यत इति ।**मातापित्रोमातुरेव प्रसासत्यितिशयाद्धनप्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता

सुबोधिनी

प्रस्वासत्तर्भमुक्तकारणं, * [तथाऽपि पुत्रान्तरेषु पितुःसाधारणस्वेन मातुरसाधारणस्वेन चैवविधाव्य-वहितस्विक्षित्रधस्त्रध्रीचिनितया पितरावित्येकपदाँक्षिकया श्रुत्या स्वविध्रहवाक्यान्तर्गतकसस्याप् स्थिपितःवात एष एव क्रमो ज्यायानित्यभिप्रायः ।] * नन्वनुगतं हि कारणं लोके दृश्यते। 'अनन्तरः स्विण्डावः' द्वेत्यस्मिन् वचने स्विण्डपदोपादानेन सिण्डेब्वेच प्रत्यासत्तिर्धनप्रहणे कारणं न समानोदकेषु ; तब तुँ कारणान्तरं वक्तव्यस् , तेंदेव सिण्डेब्विप भवतु, किमनया प्रत्यासस्या—दृश्यारङ्कय सिप्डपदं समानोदकानामपप्युपलक्षकस् । अतोऽनेनैव वचनेनो-भयञ प्रत्यासिरेव धनप्रहणे कारणभित्याह — नं च सिप्ण्डेष्वेवेत्यादिना ।

बालंभद्दी

थांत्" ईति पष्ट्यये पञ्चभा । तथा च सिपण्डस्य थोऽनन्तरः सिश्चितः, तस्य सिपण्डसबिहितस्य घनं तस्य सिपण्डस्य भवेदित्यथेः । एवञ्च प्रत्यासन्तिनियामकत्वं मञ्जना स्पष्टमेवोक्तम् । नन्वनुगतं कारणं हि लोके दृश्यते प्रकृते तु न तथा । अनन्तर इति मञ्जना
सिपण्डदोक्तथा सिपण्डेप्वेव प्रत्यासन्तिनियामकत्वं नं सोद्कादिष्विति प्रतिपादनात् । तथा
च तत्र कारणान्तरेऽवद्यं वक्तथ्ये सिपण्डेप्विति तदेवाऽऽस्तां किमनया प्रत्यासन्त्येत्याश्येनाऽऽह—न चेति,—नहीत्यथैः । " बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तया । यस्त्वासञ्चतस्त्रेवां सोऽनपत्यव्यनं हरेन् ॥ " ईति बृहस्पतेः तत्र सिपण्डपदं सोद्कादीनामप्युपलक्षकमित्युभयत्र सेव नियामिकेत्याह—अपितिति। तस्मादेवेति एवोऽप्यर्थे । िपत्रोिति
निर्वारणे पष्टा । अनेन "पत्नी दुहितरः " हत्यत्र सर्वव सृत्वानिक्पितप्रत्यासत्त्याविश्वयस्यव
क्रमण धनप्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वं विवक्षितं मूलकृत इति सूचितम्।तद्भावे िपतेति,—
अत एव च मजुना पितुरनन्तरमेव आतुर्थहणं कृतम् । यदि तु पूर्वं पितुस्ततो मातुरिति
कमोऽत्र स्यात्, तदा तदनन्तरं तदुक्तिरसङ्गतेव स्यादिदमेव ध्वनयितुमधिमस्याख्याने
अध्यवहितं तं मनुमेव वक्ष्यित । इदं सर्वं प्रागुक्तशङ्कावाव्यव्यविष्ठारित्यव्यादित्यं विश्वयादित्या

र. द.कया शु० । २. म०, ७. १८७ । ३. थ. द. त्रका० । ४. त. यदे० । ५. त. नचेत्या० । ६. अ० १. ३. ३५. । ७. ब. 'न' नास्ति । ८.—२५. ६२. । ९. प. फ. ब. भूतिनि० । Cole.: Ch. II, Sec. iii. §§ 8—5.

1

बालंभदी

वस्ततस्तु आदौ पिता तदभावे मातेति कमो युक्तः । किञ्चत्यस्यावतारणोक्तर्युक्तः किञ्चेत्यासुक्ततारतस्यसस्वेऽपि पुत्रे पित्रवयवबाहुल्यान्मात्रपेक्षया तत्र प्रत्यासस्यतिशयात् तदपेक्षया तस्याभ्यहितत्वात् क्षेत्राजविशेषविषये उक्तवेपरीत्यस्य सन्वेन तथा तस्यापि दुर्वचत्वाच । किञ्च तदेव हि प्रत्यासत्तेहिं मूलकारणं '' मातुर्देहितरः '' ईत्यझाऽपि तथैव विज्ञानेश्वरेण प्रतिपादितञ्च । अग्रे बन्धुपदृश्याख्यावसरे च आत्मबान्धवैपि-तुवान्धवमातुवान्धवा वृद्धशातातपाद्यक्तक्रमेणेव प्रतिपादिताः । स्त्रीधनविभागे वैपरी-त्येनात्रेवमेवोचितञ्ज । अत एव विष्णुकात्यायनौ — " प्रागुक्तमपुत्रधनं पन्न्यभि-गामि" "तद्भावे दृष्टितृगामि" "तद्भावे ह्याहित्रगामि" "तद्भावे पितृगामि" "तद्भावे मातृगामि " इति, " अपुत्रस्याथ कुळजा पत्नी दृष्टितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भाता पुत्राश्च कीर्तिता: ॥" इति च । अन्यथा तथारपि बोधकत्वेन तदिरोधी दुष्परिहर एव । तद्नुरोधेन तयोरन्यथानयनस्य कर्तुमशक्यावात् । इदन्तु तद्नुरोधेनो-क्तरीत्या सुयोजमेव । देवलोऽपि--"तुल्या दुहितरो वाऽपि घूयमाणः पितापि वाँ।" इति। अत एव च न समुद्तियोरधिकारः। "अनपत्यस्य" इति, -- प्रागुक्तं मानवम्, "भार्या-. पुत्रविहीनस्य तनयस्य सृतस्य तु । मातारिक्थहरी ज्ञेया भाता वा तद्नुज्ञया ॥'' इति बार्हस्पत्यञ्च पितृपर्यन्ताभावपरमेवेति न विरोधसात्र तद्नुज्ञयेत्युक्त्या तद्भावे नाधिकार इति स्चितम्। शङ्कवाक्येऽप्येवमेवेति बोध्यम् । दौहिड्यंशे विष्णविरोधोऽपि न-दौहि-त्रगामीत्यत्र एकशेषघटितसमासेन तस्या अपि परिग्रहात् । दौहित्रदौहिइयंशे कात्यायन-विरोधोऽपि न - तत्र अपिशब्देन उमयोस्समुचयात् । तत्र पुत्र इत्यस्य प्रत्यासत्त्या आतु-ब्पुत्रा इत्यर्थः । अत्र माता जनन्यभावे सापत्न्यमाताऽपि । मात्रपदोक्तेः साम्यात तथानिर्दे-शः । अग्रिमं व्याचष्टे - पिलेति । भ्रातर इति तथेत्यादिः । भ्रातर इत्यन्न आतृपुत्रा-वित्येकशेषेण प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या पूर्व आता तदभावे स्वसा; अत एव - "आतरो ये च संसुष्टा भागिन्यश्च सनाभयः।" इति संसुष्टिधनविषये वक्ष्यमाणं सङ्गच्छत इति बोध्यम् । एवञ्चेति, - अत्र वा व्यवस्थितविकल्पे इति प्राक् प्रतिपादितम् । " तदभावे भ्रात्गामि" इति विष्णुवाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । कातीचे भ्रातेति स्वसुरप्युपछक्षणं

१ स. उत्तेः। २. व्य०. ११७.। ३. प. फ. व. 'पितृवाध्व' नास्ति । ४. प. फ. व. वि० स्पृठ 'तदमावे दौहित्रगामि' नास्ति । ५. वि० १७. ४—७. । ६. स. च । ७.—९. २१७.। ८. प. फ. व. शेकाला० ।

2 'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं आतर एव वा।'' ईति । • • यस्पुनर्धारेश्वरेणोक्तम् ' ''अनपत्य-स्य पुत्रस्य माता दाँयमबाग्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥'' इति मनुबचनाज्जीवत्यपि पितिर मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन पिता, यतः पितुगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छिति, पितामहीगृहीतं तु सजातीये- छेत्रेव गच्छतीति पितामहोब गृह्धाति' इति, * • एतदप्याचार्यो नानुमन्यते — - विजाती-यपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् ''चतुस्त्रिद्धयेकमागः स्युः'' ईत्यादिनेति ।

सुबोधिनी

रिस्थामिति । अत्र वाशव्दो व्यवस्थितविकलपार्थः । [मातुरमावे पिता रिक्थमाइ इत्युक्तम् । तदम्थेरन्यथा कृतं तत् परोक्तं निराकत्त्रै सिंहाबळोकन्यायेनानुभाषते—यृत्पुर्निरित्यादिना ।] अयमभिप्रायः—पित्रा गृहीत तद्मं पितृधनमिति मूर्थाबसिकादीनां विज्ञातीयपुत्राणामिप भवति । पितामक्का गृहीते तु मातृथनत्वेन तद्दुहितृणां तदभावे दौहित्रपुत्रादीनां कमात् भवतीि । सजातीयानामेव भवेदित्यं करुपयुक्तगृत्रशृहितमञ्जवचनेन मात्रभावे पितामही गृह्णी-यादिति न्यायात् विश्वरूपायों नाङ्गीकुरत इति निराकरोति—एतदिति।भवेदेवं, परं यदि विज्ञातियपुत्रस्य धनम्रहणे दोषः । न च तथा । अपि तु तेऽपि वचनेनेव रिक्यमाज इत्येकदेशिमतनिराकरणे हेतुमाह — विजीतियिति | "मातयपि तु वृत्तायां पितुर्माता हरेत्

बालंभट्टी

वोध्यम् । "[मातुरभावे पिता धनभागित्युक्तं तस्य सिद्धिमंन्वधीनोक्तरियेति 'पित्रभावे' इत्यादि 'एव वेति' इत्यन्तं मध्ये उक्ता अन्यरन्यथा सिद्धान्तितं निराकर्तुं सिं- हावकोकनन्यायेनातुवद्गि —यत्पुनिरिति, —यित्वत्ययेः ।] "वृन्तीयां मृतायाम् । वि- जेति, —मूर्द्वाविसक्तादिष्वपीर्त्वयेशः। पित्रा गृहीते तद्धनस्य तदीयस्वादिति भावः। सजेति, — तया गृहीते तद्धनस्य मातृसंविध्यवेनाऽऽदौ तत् दुहितृणां तदभावे दौहितादीनां क्रमाद्भवित सजातीयानामेव भवतीति भावः । उपसंहरित —इतीति, —हत्येवं मनोराशयादित्ययेः। पितेति, —मातुरभावे इत्यादिः । निराकरोति —एतदपीति, —पागन्दित- मित्यथैः। आचिष्टः न्यायविद्विश्वरूपाचार्यः । केनेत्याकाङ्क्षायामाह —चतुद्धीति, —

९०-९. १८५. । २. क दायादमा० । ३.----२१७. । ४. च्य० १२५. । ५. थ द. रिक्यं आतर एववेति । ६. थ. द. नर्आरेश्वरेणत्या० । ७ द. तं । ८. थ. द. नप्रहु० । ९. त. तेपि च धनप्रहुणेनेव । १०. थ. द. यपुत्राणामपीति । ११. प. फ. ब. त्तायां विजे० । १२. प. फ. ब. तिथा ग्रहीते तद्ध० ।

- **यन्पुनः''अहार्ये ब्राह्मणद्रन्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।''ईति मनुस्मरणं, तन्नृपाभिप्रायं 4
- न तु पुत्रााभिप्रायम्। * * भ्रातुष्विपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विष्रकर्षात्, 5
- ''अनन्तरः सिपण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्।'' इति स्मरणात् । **सोदराणामभावे 6
- भिन्नोदरा धनभाजः। **भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः ।

सुबोधिनी

धनम्" ईंति मनुवचनं न क्रमपरम्; अपि तु पितामह्यपि धनग्रहणेऽधिकारिणीत्येवमें-धिकारग्रदर्शनपरं व्याख्येयम्।अथ वा मास्तनन्तरं पितृभ्रार्तृतस्तुताः क्रमेण घनमाजः। पृँपामप्य-भावे पितामही गृह्णीयादित्येवमध्याहस्य व्याख्येयम् । अथ वा नाध्याहारापेक्षा "पितृमाँता हरेन्" ईर्युक्त्या तडात्यपितृजव्दः पितरं तस्कुळभूतं पुडा पोत्रं च ळक्षयति । पितृमाँतरेतत् पदद्वयं तु तदनन्तरं पितामह्या घनसम्बन्धं बोधयतीति गम्यते, यतःस्व्वप्राया प्राचाग्रुक्तिः । अत एव पितामहाति नोपातम् इति परमतं निराकृत्य यहुक्तं पित्रग्रावे आतरो धनमाज हति, तदिदानीं विशेषकथनेनानुसन्धने—श्रातृष्ट्यपीत्मादिना । तापुत्राँ इति,—"अनेक-बालंभडी

एवञ्च तेपामिप वचनेनैव धनभागित्वस्योक्तत्यंनीकरात्या परंपरया विजातीयापुत्राणां धनग्रहणेऽपि न दोष इति न तन्मतसंभव इति भावः । उक्तमजुवान्यन्तु न क्रमपरं ; किन्तु
अधिकारमात्रप्रदर्शकम् । यद्वा मात्रवन्तरं पितृआतृतत्मुताः क्रमेण धनभाजस्तेपामप्यभावे
पितामहो हरेदित्यवमध्याह्मय ब्याल्येयम् । यहा नीऽऽध्याहारोऽिषः किन्तु पितृमातेल्यत्र
पितृशक्दे तन्त्रं तत्रंकः पितरं तद्यप्यपुत्रं पौत्रं च रुक्षयित, अनन्तरमिति होषः । पितृमाने
तेथेतत्पद्द्वयन्तु तदनन्तरं मातामद्वा। धनसंवन्धं वोधयतीति गम्यते—चतः धृत्रमाया
प्रुनीनाप्रुक्तिः । अत एव पितामद्वात्येव नोक्तमिति केचित् । वस्तुतरतद्वचनस्य स्वरंत्तार्थः
प्रकुमकारत्रयं विनाऽिष प्राकृ व्याख्यात इति बोध्यस्। अध्यदिवतार्थं प्रतक्तमजुविरोधं परिहरति—यत्पुनिरिति,—प्रमचत्। निस्यं—सर्वथा । स्थितिः—-शास्त्रमर्थादा । तत्रृपिति,—
राजपदोक्तः "सर्वेषामप्यभावे तु " ईति वक्ष्यमाणमानवाद्ये तदुक्तक्षेति भावः । एवं
परमतं निराकृत्य पित्रभावे आतर इति प्रागुक्तम् बहुवचनान्तं भागिनामपि विभागं
स्विधतं विश्वदयति - भ्रातृष्विपितेद्रा इत्यादिना । अथिष्रमं व्याचष्टे —भ्रातृणामपीति।
"तद्भावे आतृपुत्रनामि" ईति विष्णुरत्युक्त एव । तत्पुत्रा इति,—शातुः पुत्राः कन्याश्च स्वसुः
प्रताः कन्याश्चरथेः। जक्तन्यायेनाऽऽह —पितृक्रमणेति,—-[सोदरासोदरपितृक्रमणेत्यर्थः।]*

१.—९. १८९. । २ क. नृपमात्रा०। च. प्रायं आतृ०। इ. म०९. १८७. । ४. म०९. १९७.। ५. त. मध्याह्म्य च्या०। ६. थ. एतदादि 'व्याख्येयम्' इत्यन्तं नास्ति। ७. द. एतेषा०। ८. थ. द ि सोदरा इत्या० । ९. थ. द. तत्युत्राः पितृक्रमेण धनमाज इति । १० प. फ. च. पुत्र० । ११. भ. स्वरत्यार्थ । १२. म०९. १८८ । १३. —१७. ९ ।

- 8 **भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनिषकारः—भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामिधः
- 9 कारवचनात् । *यदा त्वपुत्रे भ्रातारं स्वर्याते त्र्मृतॄणामविशेषेण धनसंबन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि कश्चि ाता मृतः, तदा तत्पुत्राणां

सुबोधिनी

७ पितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना।" • [ईत्यनंन न्यायेनभातृसुतानांमनेकत्वे द्वित्वे बहुत्वेऽ-पिरेवत्विपतृद्वारा भागकल्पना न स्वरूपद्वारेत्यर्थः ।] • श्रीतृश्रातृपुत्रसमत्राय इति,—स्तस्य भातरः केचन सन्ति ; तथा प्रमीतिपितृका भातृपुत्राश्च । तत्र भातृणां तत्पुत्राणां च सँस-वाय इत्यर्थः । श्रात्रभावे इति,—" पितरा भातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजाः" इति भात्रभावे नत्पुत्राणामधिकारप्रतिपादनादित्यर्थः । यदा त्वपुत्रे श्रातिर स्वर्यात इत्यादि,— अयमर्थः—बहुद्धं भातृषु विभक्तेषु सत्त्वु तैष्वेकोऽनपत्योऽपत्नीको सृतः पितरो च न स्तः, तदेतरभातृणां तद्धनप्रहणाधिकारे प्राप्ते आतृधनस्य विभागात पूर्वमन्यो

बालंभट्टी

यसु ''अनेकिपतृकाणाम्'' द्वैति पूर्वोक्तन्यायेन तस्युतानामेकस्य अवेळक्षण्येऽपि द्वित्ये बहु स्वे य त्र स्वस्विपत्रादिद्वारा भागकरुपना न स्वस्वरूपत इत्यर्थः इति, *[तन्न—अातृणां पूर्वमृत्यत्वेन भातृघने स्वस्वानुपस्या भागुष्पुत्राणामेव स्वामिनाशेन स्वस्वोत्पस्या पितृक्रमेण विभागानहृत्वेन तद्विषयस्यात्तस्य पितृस्वस्वादस्य द्वव्यविषयस्यात्।] * स्कुटीभविष्यति चेदमगुपदमेव।
सर्वतै प्वार्थः मिह्नावळोकनन्यायेनाग्रेवाशोकविनकान्यायेन विश्वद्यति — अति कृति हृत्याये ।
सर्वतै प्वार्थः मिह्नावळोकनन्यायेनाग्रेवाशोकविनकान्यायेन विश्वद्यति — अति हृत्याये ।
सर्वत्य भातृणां प्रमीतिपतृकानां केषांचित् भातुष्पुताणां च सद्धावे इत्यर्थः ।
कार्यचनादिति,— ''भातेरैंस्तथा । तस्तुताः'' इत्यनेन तदभाव एव तेषामधिकारप्रतिपादनान्। एवेन तस्यत्वस्य नेषां तस्विनिरासप्रतिपादनाण्येत्ययेः । अयं न्यायस्तर्वंद्वा
बोध्यः । यदा स्वतः स्वस्य से स्वा विद्यसानोऽनेके वा, प्रत्येकं तत्पुदाद्वकेऽनेके वा, तद्विषयमिदम्।भातृभृत्वर्णेद्वेतिते भाता विद्यसानोऽनेके वा, प्रत्येकं तत्पुदाद्वकेऽनेके वा, तद्विषयमिदम्।भातृभृत्वर्णेद्वेतिति नातिवस्यक्ष्वत्वस्य अनेकम्निन्तयादिः।अपुत्रे, अपल्यादिके च।
धनविमागादिति,—स्व आतृसंवन्धियनविभागात्य्वमेवत्यर्थः। अन्यतत्युद्वास्त सन्तित्वाद्वास्य सन्त्यत्वास्य सन्तित्वाद्वति,—अतुपदोक्तस्य उभयसस्य तेषामाविकारात् आतर एव विभज्य गृह्वीसुनं तैत्वु-

१. ब्या १२० | २. त. स्विप । ३ त. भ्रात्रिति । ४. थ. द. सद्धाव इ० । ५. थ. द. वे भ्रातृपुत्राणामिति । ६. द. रादित्य । ७. थ. द. हुआ । ८. थ. द. मेवान्यो । १. भ. न्रात्यितैवार्थं (?) । १०. भ. तस्प्रतिपाद ० (?) । ११. भ. त्रेत्यर्थः । विशेषमाह । १२. ब. न पुर ।

पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां आतृणां च विभज्य प्रहणे ''पितृतो भागकत्पना'' ईति युक्तम्।। ** आतृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्नजाः पितामही सपिण्डाः समानोद-काश्च । **तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् । '' मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं

सुबोधिनी

मृतस्तस्य ह पुत्राः सन्ति, ताहशि स्थळे भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भूतृणामेव धनसित्युक्तःवात् भ्रातर एव विभाग्य न गृह्णायुः, किन्तु मृतभ्रातृपुत्रा अपि—तिरातुधनसम्बन्धस्य प्राप्तवातितृद्वव्ये पुत्राणामधिकारात् । इयांस्तु विशेषस्तत्र भ्रातृभ्यो
भ्रातृपुत्राणां—भ्रातरः स्वीयानंशात् लभन्ते भ्रातृपुत्रास्तु स्विपंद्यासिति । गोत्रजाः
पितामही सिपण्डाः समानोद्काश्चिति,—िपतामही च सिपण्डाश्च समानोदकाश्चिति
पदिवभागः। नतु पितामह्या माद्यान्तरं धनप्रहणे युक्ते भूतिसुत्रानन्तरं धनप्रहणोक्तिः
कथिमित्यात्रङ्कत्याऽऽहः—मातर्यिपे च वृत्तायामित्यादिना । अथर्मीभायः—"मातर्यिपे च
वृत्तायाम्" हैलस्य मनुवचनस्य पूर्वोक्तरीत्या धनप्रहणाधिकारप्राप्तिमाद्यावयेगस्त्वेन कमे
ताल्यांभावात्, पुत्रपौद्याभावः " पत्नी दुहितरश्चेव" हति पत्नीदुहितृत्वौहिता धनभाज
इत्यमिधाय " पितरौ भ्रातस्त्या । तस्युताः" हति मातािपद्रोतस्यवहितस्वात् तदनन्तरमेकगोद्यादे सति स्विपतृकुळवेनात्यन्तान्तरङ्कत्वादानन्तर्यपाटाँत् " पूर्वोभावे परः परः "
इति वाक्यशेषाध भ्रातृतस्तुत्येयन्तानां संस्थक्रमत्वेनेव तेषां मध्ये पितामह्या धनप्रहणविषयेऽप्रवेशात् भ्रातृसुतानन्तरपर्यन्तमपक्रव्याच्यपुत्रा सती पितामही "मात्वर्यपि च
वालंभदी

ज्ञा इत्यस्य च विषयता यद्यपि प्राप्ता,तथाऽपि पितृधनविभागप्रकरणोक्तन्यायविषयत्वसत्त्वात्तेन न्यायेनाऽऽह —िपितृत इति । युक्तस्व हेतुप्राप्तिः,तथा च तेषां स्वांत्रालाभस्तत्पुत्राणां च
स्विपित्रयांत्रालाभ इति भावः । अथाप्रिमं ज्याचष्टे—श्रातुष्पुत्राणामपिति । गोंडाजपदार्थं
स्वरीत्याऽऽह—िपितामहीति,—भिन्नं पदम्। एतद्ग्रे स्तुषा वोध्या । एवमग्रेऽपि। तथा च
चत्वार इत्यर्थः । तद्य क्रममाह—तत्रेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः । यद्यपि धारेश्वरमर्तिनिराकरणावसरे एवापेक्षितत्वाद्वकुषुचितमिदं, तथाऽपि तद्य हृदयारूढमेव कृत्वा अद्य मनुना
माद्यानन्वरं पितामद्या धनग्रहणस्योक्तवात् श्रातृस्तानन्वरं कर्यं तस्या धनग्रहणोक्तिरित्याशङ्कानिरासायाऽऽह—मातर्यपि चेति । इति— इत्यन्तेन तत्कमवोधकेन मनुना । अंशाभा-

१. क. दायक । १. व्याव. १२०.। ३. य. द. अपितु। ४. य. द. भिसन्धिः । ५. म० ९. २९७.। ६. य. द. त्तुक्त्या । ७. य. द. पाठे । य. द. दृष्ट० । ९. म. स्यात्र वि० । १९. प. च. रतनि० ।

Cole.: Ch. II, Sec. iv, § 9; Sec. v, §§ 1-2.

सुबोधिनी

वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् । " हैति प्रातीतिकक्रमस्यातःपरं बाधहेत्वभावान् भातस्तान-नन्तरं गोज्ञजा इति पाठात् मनुवचनस्थात्रातीतिकक्रमानुसारेण पिताग्रहाचपेक्षया पिताम-ह्या एव सन्निहितत्वात् गोत्रजातत्वाच भातृसुतानन्तरमेव रिक्थभागिनीति । अत्र केश्चिदेवसुर्वतं - दौहिन्नान्तरं पिता साता च धनग्रहणे युगपदिधकारिणौ - उभयोरिप सिंबिहितःवात् । अत एव तौ विभज्य गृह्णीयातां न तु माता पूर्व तद्भावे पितेत्येवं क्रमः । अनेनवाभिप्राधेण याज्ञवल्क्येन पितरावित्वेकशेषः कृतः । एकशेषे कमाप्रतातौ पाञ्चमि-कोन्याय उदाहतः। तद्यथा - पञ्चमप्रथमपादाधिकरणम् ''मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानां तद्र्यत्वात्'' (॥१४॥)''सारस्वातो सवतः'' इति पुरोडाश्रहविष्कं यागद्वयं विहितम् । सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः परोडाशः, सरस्वान् देवता अस्येति सारस्वतः । तो सारस्वतावित्येकशेषः । एवं स्थिते खीदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलसारनायपाठे प्रथमं पठितम् । ततश्च पुंदेवत्यया-ज्यानुवाक्ययुगलं पठितमिति सन्त्रपाठानुसारेण यागानुष्टानक्रमः । एतावानधिकरणविषय-मूळविभागः । इतः परमधिकरणार्थचिन्ता । पुरोडाशर्यंज्ञस्येष्टिविकृतित्वाद्तिदेशेन च-तुरो सुष्टीन निर्वपतीति विहितो निर्वापः प्राप्तः । तत्र सन्देहः किसँनियमेन कदा निर्वापः कर्तव्यः, उत स्त्रीदेवस्यं निरूप्य ततः पुंदेवस्यनिर्वापः इति । तज्ञातिदेशप्राप्तनिर्वापे कमा-प्रतीतेरनियमेन निर्वाप इति प्राप्त अभिधीयते—मुख्ययागुक्रमेणैव निर्वापः कर्तव्यः. मुल्ययागयोस्तु याज्यानुवाक्यायुगलपाठक्रमेणानुष्ठानक्रमः । अतः प्रमितक्रमाविरोधाय मुख्यकमानुसारेणैर्वं निर्वापानुष्ठानकम इति राद्धान्तः । एवमत्राधिकरणे "सारस्वती भवतः" इत्युत्पात्तवाक्ये एकशेषत्वेन कमाव्रतीतेयेता याज्यानुवाक्यायुगलपाठकमेण याग-बोर्नुष्टानकमोऽङ्गीकृतः, अतोऽत्रापि "पितरौ भातरः" इति वचने एकशेषःवेन पितरावि-त्यत्र क्रमाप्रतीतेः सामान्यतो दौहित्रानन्तरं मातापिभोधुगपद्धनप्राप्तिस्तद्भावे भातृणां तद्भावे तस्तुतानाभिति प्राप्ते न्यायर्म्लिमिदं योगीद्वरैवाक्यं कात्यायनवचनेनापोद्यते— सामान्यत्यायापेक्षया वचनस्य पाबल्यात् । वचनं च ''विभक्ते संस्थिते दृष्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । भाता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्॥'' अस्य चार्थ एवमभिहितः— पुत्रमहणमासन्तरोपरुक्षणार्थम् । तेन पुत्रपौत्रपरनीदृहितृदौहित्रमावे प्रथमं पिता धन्मा-गिति । मिताक्षराकारव्याख्याने दूर्वणान्यप्यभिहितानि ; तद्यथा-मातुः स्वप्रचेष्व-

१. स०. ९. २९७. । २. त. द्वाधः सु (?) । इ. थ. द. मिनिहतम् । ४. थ. द. यागस्ये० । ५. त. मेकदा । ६. त. वासुष्ठा० । ७. थ. द. स्पतिदेशवा० । ८. त. छ यो० । ९. थ. द. वचनं । ३०. त. न्यमि० ।

सुबोधिनी

साधारणस्वार्ते पितुः स्वपुत्रान्तरेष्वसाधारणस्वाच मातुरेव प्रत्यासस्यतिशय इति यदुक्तं तर्वेतुपपन्नम् न हि जन्यजनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतस्यमस्तीति । अन्यज्ञ । गोत्रजा इत्यनेन पितामही सिपण्डाश्च समानोदकाश्चोच्यन्ते । एवं च '' पितरी भ्रातरस्तथा'' इति-पित्रादीनां आतृसुतपर्यन्तानां च बद्धकमत्वेन मध्ये पितामद्याः प्रवेशाभावात् । " मात-र्यपि च बृत्तायां पितुर्माताधनं हरेत्।" इति मा बर्न्ते पितामह्या न धनलाभः, अपि तु वत्क्रष्टा सती आर्त्रेसतान्ते प्राप्नोतीति यदकं तर्व —गोन्नजा इति सरूपेकशेषत्वेन पुंसा-मेव ब्रहणात । तथा च पूर्वीक्तआतृसुतैः सह गोत्रजानां पुरुषत्वेन बद्धक्रमत्वाविशेषेण तत्रापि पितामह्याः प्रवेशामाव इत्यादीनि । तक्ष । तथा हि न तावदेकशेषे क्रमाप्रतीतिः विग्रहवाक्ये चानेकशेषपक्षे च मातः पूर्वपाठादेव क्रमप्रतीतेः । नन्"सारस्वती स्वतः" इत्य-क्तमिति चेन्न--तन्न्यायविरोधाभावात् । तथा हि --सारस्वतश्च सारस्वतश्च सारस्वताविति सरूपाणामेर्कशेषस्वात कमस्तत्र विग्रहवाक्येऽपि न प्रतीयते । अतः कोवाऽत्र कम इत्यपे-क्षायां ''श्रोतो मन्त्रक्रमो युक्तः''इति याज्यानुवाक्यायुगलक्रमेण यागानुष्टानक्रमो निरूपितः। नतु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभाव इत्यभिशायः। प्रकृते तु पितरावित्यत्र "पितामात्रा" हैंति विजातीयैकशेषत्वात् विम्रहवाक्ये अवस्यं क्रमप्रतीतेः से माह्यः। यच्चोक्तं—न हि जननी-जनकयोर्जन्यं शति सन्निकर्षे तारतम्यमस्तीति, तद्वैयेपेशलम् । गर्भधारणपोषणादिभिरत्या-वश्यकःवेन जन्येऽतिशयान्तरमुत्पादयति माता, पिता तु निषेककृदेव । अदृष्टात् दृष्टस्यैव प्राबंदैये दृष्टोपकाराधिक्यान्मातुः सन्निकर्षातिशयोऽस्तीति । यद्धैर्कुक्तं गोत्रजा इति स-रूपैकशेषस्वात् आतृतत्सुतादिभिः सह बद्धक्रमत्वात् पितामह्या आतृसुतानन्तरमपि प्रवेशा-भाव इति तर्श्व । विजातीयानामीप स्त्रीणां पंसां च गोत्रैजा इत्येकविभक्तयन्तःवाविरो-धात् जातिद्रव्यगुणा इतिवत् । नापि बद्धक्रमता । पित्रादिभ्रातृसुर्तैर्पर्यन्तानां स्वस-न्निहितत्वान् पितृकुलत्वाच्चान्तरङ्गत्वेन बद्धकमत्वं न पुंस्त्वेन। नापि पाठमात्रेण-(अतो आतृणां गोत्रजानां च बद्धकमत ?)। अतः पत्न्यभावे दुहिता, तद्भावे दौहित्रः, त-

३. त. 'पितुः' आरम्य 'णत्वा' इत्यन्तं नास्ति । २. थ. द. दसत्। ३. म० ९. २३७.। ४. थ. द. तनन्तरं पितामही (न) धनं प्राप्नोति अपि तु । ५. थ. द. तानन्तरं प्रा० । ६. थ. द. तदत्यसत् । ७. थ. द. एकविभक्ताविति सस्पैकशेषस्वात् । ९. थ. द. व कृति । ३०. अ० १. २. ७०.। ११. थ. द. एकविभक्ताविति सस्पैकशेषस्वात् । ९. थ. द. वा कृत। १०. अ० १. २. ७०.। ११. थ. द. स कमी प्राष्ट एव। १२. थ. द. पि स्वतीयः । १३. थ. द. स्वात् । १४. थ. द. पि स्वतीयः । १३. थ. द. त्वां गीवजानां च (?) ।

सुबोधिनी

दभावे माता. तदमाचे पिता, तदभावे श्रीता, तदमावे श्रातुस्तः, तदमावे पितामहित्यिव क्रमः । तथा बृहस्पतिः--''भार्या सुत्तविहीनस्य तनयास्य सृतस्य तु । माता रिक्थहरी जेया भाता वा तदनज्ञया॥'' इति । अस्यार्थः — सुतविहीनस्य मृतस्यास्य रिक्थहरी भार्याः, तदभावे तनया, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे माता। मात्रनुज्ञया मृतस्य आता वा। श्रात्रा गृहीतेऽपि मात्रतुज्ञया गृहीतत्वादेव मात्रा गृहीतमेवेति मातुरेव पितु: पूर्व रिक्थमा-क्स्विमिति । केचन बृहस्पतिर्वाक्येऽपि तनयाशब्दो दुंहितृद्गेहिन्नीपतृणासुपलक्षक इति कथयन्ति । हैंद्रुपपन्नम् । अनुपपन्या हि लक्षकत्वं शब्दानाम् । एवञ्च सँवैत्राविवादेन दृष्टि-तुरभावे दौहित्रस्य धनभाक्तं वचनेष्वविशिष्टमिति दुहित्रनन्तरं वचनान्तरविरोधरूपया दुहितृसन्ततिरूपया वाऽनुपपत्त्या दुहितृदौहित्रयोरेवोपलक्षको न पितुः- तावतैवानुपपत्तेः परिक्षीणन्वात् । तत्परिक्षयश्च मानवादिवचनान्तरेषु पित्रौहित्रानन्तर्यस्यानियतस्वेन । अतो यावत्यर्थे लक्षितेऽनुपपत्तिः शास्यति, तावानेव तनयाशब्देन लक्ष्यत इति न पितृदौँ हिवानन्तरं प्रतीतिः । यच कात्यायनवचनं "विभक्ते संस्थिते द्वव्यं प्रत्राभावे पिता हरेत -भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तिपतु: क्रमात् ॥ '' इति, अत्रापि वाशब्दश्रवणाञ्च क्रमपरता, अपि तु वचनोर्पात्ता अधिकारिण इत्यधिकारमान्नप्रदर्श-नपरतेव । स्वाम्याख्ये सिद्धरूपे वस्तुनि विकल्पाभावादिपशब्दार्थो वाशब्दः, पर्वोक्तरीत्या पूर्वाभावपरो वाशब्दः । अभावे वाशब्दस्य विशिष्टप्रयोगाभावात् , अप्यर्थे प्रयोगाच । अथशब्दोऽप्यानन्तयर्थपरो नमात्रानन्तर्यमेव (?) पितामह्या धनसम्बन्धं बोध-यति वानयस्योक्तरीत्या क्रमपरत्वाभावात् । अतो आतृसुतान-तरमेवाविरोधात् धनसम्ब-न्धं बोधयत्,तथाऽपि स्वार्थाहानात् । कमादिति च पदं 'पूर्वामावे पर: पर: "इति योगीश्वर-वचनशेष्पर्यालोचनया तत्रत्यमविरुद्धमेव क्रमं बोधयति न स्ववाक्यस्थम् अत्र क्रमा-दिति सामान्येनाभिधानाद्योगीश्वरेण पूर्वाभाव इति विशेषोपादानात् सामान्यं प्रति विशे-षस्य बाधकत्वात् । तस्माद्न्यैर्थेतिकञ्चिदुक्तमिति मिताक्षराज्यवस्थानमेव युक्तत्रमित्यन-

१ थ. द. तरः । २. थ. द. महीति च कमः यथाह व० । ३.—२५. ६३.। १. थ. द. वचनेऽपि । ५. थ. द. 'द्वहितृ' नास्ति । ६. थ. द. तन्मन्दम् । ७. त. सविशेषण वादेन । ८. थ. द. ता एते थि० । ९. च्य० १३२. । १०. त. वे पर्योकोचनीयं तत्र (१) ।

हरेत्।" इति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रानृसुतपर्यन्तानां बद्धक्रमस्येन मध्येऽनुप्रवेशाभावात्, ''पितुर्माता धनं हरेत्" इत्यस्य वचनस्य धन-प्रहणाधिकारम्राप्तिमात्रपरस्यादुरक्षेत्रं तस्तुतानन्तरं पितामद्दी गृह्णातीःयीवरोधः ।

बालंभझी

वादिति .- यद्यपीदं तद्येअपि तुल्यं, तथाअपि बान्धवायुत्तरं तस्याः प्रवेशस्योक्तरीत्याऽ-न्तरङ्गरवेन चासंभवेन बन्धुशब्देन वश्यमाणरीत्या ग्रहणासंभवेन गोडाजानन्तर प्रवेशस्य तथैवासंभवेन गोडाजत्वस्य तडा सस्वेनान्तभीवसंभवात्तडीव ग्रहणं युक्तमिति भावः। ननु बद्धकमाणामपि पञ्चवितीनां (?) मध्ये यां वे काञ्चिदिति विहितोपधानं मध्यमवाचिनो यथा तथाऽज्ञाऽपि स्यात्;अतो हार्दमेवाऽऽह-पितुर्मातेति,-मानवस्येति भावः। अधिकारमा-त्रोति,---तद्दोधनमात्रे इत्यर्थः । इद्मुपलक्षणं प्रागुक्तान्यपक्षाणामपि । उत्कर्षे तत्सुता-न्तरामिति पाठः । उत्कर्षेत्यस्यावश्यकेत्यादिः। उपरितनसृतानन्तरमिति पाठान्तरम् । उपरि-तनाः पित्रादयो आतुसुतपर्यन्ताः तन्मरणानन्तरामिति तदर्थः । कार्तायैकवाक्यतया तस्य क्रमपरत्वमपि न तद्वत् श्रोतं विनिगमनाविरहाग्रस्तं सिद्धान्तरिया सर्वसुयोजञ्च । एतेन पिज्ञादीनामित्यादि चित्यम् -- वित्युपधानविरोधात् कातीयैकवाक्यतया तत्य क्रमपरत्वाच्चे-ति भान्तोक्तमपास्तम् । अवीति,--गोत्रज्ञवस्य तत्र सत्त्वेन केनापि सह विरोधाभावादि-त्यर्थः । उक्तमनोरुक्ताशयत्वेन वस्तुर्तः कमे तात्पर्याभावेन मृष्ठकृता पुत्राद्यभावे पत्न्या-दीनां केषाञ्चित् तद्धिकारमुक्ता पितरावित्येकशेषेण तयोरत्यन्ताव्यवधानोक्त्या मध्ये परोक्तमनुक्तक्रमेण तथ्यवेशासंभवात्तद्दनन्तरमप्येकगोत्रत्वे सति स्वपितृकुछत्वेनात्यन्तान्त-रङ्गत्वादानन्तर्थपाठात् ''पूर्वाभावे'' इति वाक्यशेषाच तत्सुतान्तानामुक्त्या दृष्टकमत्वेनव तेषां मध्ये तस्याः प्रवेशस्य दण्करत्वात्तत्पर्यन्तमपकृष्य पृथगनुक्ताऽपि सती सा आपाततः परोक्तमनुप्रतीतकमस्यातःपरं बाधे मानाभावार्कत्परं गोत्रजा इति पाठान्मनुप्रतीतकमा-नुसारेण पितामहाचपेक्षया पितामह्या एव सन्निहितत्वात् गोत्रजत्वाच्च तद्नन्तरमेव धनभा-गिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्ते तु न कार्शापे शङ्केवेति बोध्यम् । तेन मृतस्य पितृसन्तानात्

१,— २. २१७. । २ क. घ. ड. च . ज. धात् । ३. व. म् । उक्त० । ४. अ. नः । ५. प. फ. व. मध्यैक० । ६. म. तदनन्तरं गोत्रजा इति पाठान्मतुत्रतीततादशकमा० ।

बालंभर्द्रा

पर्व पित्रनन्तरं मात्राधिकारोक्त्या पितामहसन्तानात्पूर्व पितामहानन्तरं पितामहा। अधिकारः सूचितः। अन्यथा पितरौ आतर इति कमिनरोधापत्तरत एव च "मातर्यपि" इति मनुरीप इति प्राच्योक्तमपास्तम्—उक्तरीत्याऽनिर्वाहात् तद्र्थाज्ञानाचः। अत्र केचित्-दौहिन्नानन्तरं मातापितरौ धनग्रहणे युगपद्धिकारिणौ---उभयोरिप सन्निहित्वात। अत एव तौ विभाव गृह्णीयातामः न तु माता पूर्व तद्भावे पितेत्येवमुक्तकमः । इदमेव नाभिप्रेत्य मुळे पितरावित्येकशेषः कृतः । तत्र कमाप्रतीतौ पाञ्चमिकन्यायोऽपि । तथा हि । पञ्चमाद्यपादसप्तमाधिकरणम् " मखक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् " " सारस्वतौ भवतः" इत्यनेन पुरोडाशर्हावष्कं यागृहयं विहितं सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः, सरस्वान् देवत अस्य सार्देवतः; स च स च तौ सारस्वतावित्येकशेषः । एवं सति खीदेवत्ययाज्यानुवाक्या-यगळमाम्नाये आदा पठित्वा पुंदेवत्ययाज्यानुवाक्यायुगलपठैनामिति मन्त्रपाठानुसारेण यागानुष्ठानकम इत्येताचानधिकरणविषयमुळविभागः । इतःपरमधिकरणचिन्ता पुरोडाशयज्ञ-स्येष्टिविकतित्वात् प्रकृतिवदिःयतिदेशेन चत्ररो मष्टीर्निर्वपतीति विहिते निर्वापस्तःप्राप्तः । तम्र सन्देह:-किमनियमेन निर्वापः कर्तव्यः, उत स्त्रीदेवस्यनिर्वापं कृत्वा पुंदेवस्यनिर्वाप इति । तन्नातिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमायतीतेरनियमेन निर्वाप इति प्रवेपक्षे राद्धान्तः-मुख्य यागक्रमेणेव निर्वापः कार्यः । तयोस्त याज्यानुर्वाक्यायुगलपाठक्रमेणानुष्टानक्रमः । अतः प्रमितक्रमाविरोधाय मुख्यक्रमानुसारेणैव निर्वापानुष्ठानक्रम इति । एवं च तत्राधिकरणे सारस्वतावित्यत्पत्तिवाक्ये इव एकशेषत्वेन क्रमाप्रतीत्या सामान्यतो दै।हिन्नानन्तरं माता-पित्रोर्थंगपद्विभन्य धनप्राप्तिः तद्भावे आतुणामित्यादीति प्रागुक्तन्यायम् लिमिदं मूलवा-क्यम् कात्यायभवचनेनापोद्यते—सामान्यन्यायापेक्षया वचनस्य प्रावस्यात् । वचनं च "विभक्ते संस्थिते दुव्यम्" इति प्रागुक्तमेव । तस्य चायमर्थः-पुत्रप्रहणमासन्नतरोपलक्ष-णार्थ तेन पुत्रपौत्रपरनीदुहितृदौहित्रदौहित्रयभावे प्रथमं पिता धनभाक ततो माता ततो आतेत्यादीति । ज्याख्याकृदुक्तज्याख्याने दोषा अपि । तथा हि । यस् साधारणत्वासाधारणत्वाभ्यां ततस्तस्याः । प्रत्यासस्यतिशय उक्तस्तंत्र-जन-जिनकयो-र्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतस्याभावात् । यदिप गोत्रजपदार्थास्त्रयः, तत्र तदादितदन्ता-नां बद्धक्रमत्वेन मध्ये तस्याः अप्रवेशेन मनूक्तया मात्रनन्तरं सा धनं न प्राप्नोति ; अपि तुःकृष्टा सती भातृसुतानन्तरं प्राप्तोति इति तद्पि न -गोत्रजा इति सरूपैकशेषःवेन पुंसामेव अहणात् तथा च पूर्वोक्त भातृसुतैः सह गोतजानां पुरुषत्वेन बद्धक्रमत्वाविशेषेण तत्रापि

१. म०९. २१७. । १. प. फ. ब. तः पुरोडाशः सरस्वत्यादेवस्तस्य सा०। ३. भ. पठित०। ४. भ. वाक्याकमेणातुष्टानकम् इति। एवं च । ५. भ. प्राप्ते। ६. प. फ. ब. 'दीहिंच' नास्ति। ७. भ. जजपदार्थस्त्रः ।

बालंभड़ी

तस्याः प्रवेशासंभव एवेति दिगिलाहुः । इदमयुक्तम् । नहि तावदेकशेषे कमाप्रतीतिः ; विग्रहवाक्ये अनेकशेषपक्षे च मातुः पूर्वं पाठादेव तत्प्रतीतिसंभवात्। अधिकरणविरोधो न-विषयभेदात् । तत्र हि सारस्वतश्च सारस्वतश्चेति सरूपैकशेषत्वाद्विग्रहवान्येऽपि न ऋसप्रतीः तिः। अतः को वा कम इत्याकाङ्कायां '' श्रीतो मन्त्रक्रमो युक्तः'' इति तत्क्रमेण यागानुष्टान-क्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमधतीत्यभावस्तद्भिष्रेतः । अत्र तु " पिता मात्रा " इति विजातीयैकशेषःवाद्विमहवाक्यादवश्यं क्रमप्रतीतेः स क्रमो युक्त एव। यचोक्तं जननी-जनकयोरिति, तद्पि न-यतो गर्भधारणपोषणादिभिरत्यावस्यकत्वेन जन्येऽतिशयोत्कर्ष-मुत्पादयति माता, पिता तु निषेककृदेव। अदद्यात् दृष्टस्यैव प्राबल्येन दृष्टोपकाराधिक्यान्मा-तः सन्निकर्षातिशयोऽस्ति । यद्पि गोत्रजा इतीत्यादिनोक्तं, तद्पि न-विजातीयानामपि स्त्रीणां प्रसां च एकविभक्तयन्तःवाविरोधात् गोत्रजा इति जातिद्रव्यगुणा इतिवैदन्नापि तथा बद्धक्रमता । यतः पित्रादितःसुतान्तानां सन्निहितःवात् सापितृकुरुःवाच अन्तरङ्गावेन बद्धकमत्वं न पुंस्त्वेन नापि पाठमात्रेण । अतस्तत्सुतानां गोत्रजानां च न बद्धकमता । अतः पत्न्यभावे दृहिता, तद्भावे दौहितः, तद्भावे माता, तद्भावे पिता, तद्भावे आता, तद्भावे तत्सुतः, तद्भावे पितामहीत्यव क्रमः । तथा च बृहस्पतिः--"भार्या सुतविही-नस्य तनयाऽस्य सृतस्य तु । माता रिक्थहरी हेया भ्राता वा तद्बुज्ञ्या ॥'' ईति । अस्यार्थः - सुतविहीनस्य मृतस्य धनहारी भार्या, तद्भावे तनया, तद्भावे तत्प्रत्रः तदभावे माता, मात्रतुज्ञ्या मृतस्य आता वा, आत्रा गृहीतेऽपि मात्रतुज्ञ्या गृहीतःवा-देव मात्रा गृहीतमेवेति मातुरेव पितुः पूर्व धनभाक्तमिति । यत् बृहस्पतिवाक्येऽपि तनयाशब्दो दुहितृदाहित्रपितृणासुपलक्षक इति, तन्न-अनुपपत्त्या हि लक्षकःव शब्दानाम् । एवं च सर्वत्राविवादेन दुहितुरभावे दौहित्रस्य धनभाकुं वचनेष्व-विशिष्टमिति स्मृत्यन्तरविरोधरूपानुपपस्या दुहितृदौहित्रयोरेवोपळक्षको न पितः — तावतैवानुपपत्तेः परिक्षयात् । तत्परिक्षयश्च मानवादिवाक्यान्तरेषु पितुदौहिन्नानन्त-र्यस्यानियतःवेनातो यावसर्थे छक्षितेऽनुपपत्तिशान्तिः, तावानेव सुतशब्देन छक्ष्यत इति न सर्वथा पितुदौहिन्नानन्तरं प्रतीतिः । यच्च कातीयं ''विभक्ते संस्थितेः' इति, तदपि वाबलाज क्रमपरम् ; अपि तु वचनोक्ता अधिकारिण इत्येवमधिकारमात्रप्रदर्शनपरमेव । विकल्पाभावेऽप्यपिशब्दार्था वाशब्दा न तु परोक्तरीत्या पूर्वपूर्वाभावपरास्ते । अभावे वा-शन्दस्य शिष्टेरप्रयुज्यमानत्वात् , अप्यर्थे कोशात् प्रयोगाच्च । अथशब्दोऽण्यानन्तर्यपरी न

१. स. घोपिन । २. अ.० १. २. ७०० । ३. स. वत्नापि । ४.—२५. ६३. ।

व्यवहाराध्याये

बालंभड़ी

मात्रनन्तरमेव पितामह्या धनसंबन्धमाह- -तस्योक्तरीत्याऽक्रमपरत्वात् । अतस्तत्सुतानन्तर-मेवाविरोधावेन संबन्धं बोधयति, तथाऽपि स्वार्थाहानात् क्रमादिति च मूलपर्यालाचना-या मुखोक्तमविरुद्धमेव क्रमं बोधयति न स्ववाक्यस्थं-क्रमादिति सामान्योक्तेर्मृंखोक्त-विशेषणबोधनात्तत्रोपसंहाराज्येति दिक् । तस्मात् व्याख्यानोक्तमेव युक्तमिति विज्ञाने-बरानुयायिनोऽन्ये आहु: l वस्तुतस्तु प्रायुक्तशित्या स कमो न युक्तः किन्तु स एवेति प्रायु-क्तमेव-एकशेषे क्रमाप्रतीत्या द्वयोर्युगपत्तन्वप्रतीताविष प्रागुक्तविष्णुकात्यायनाभ्यां तथा क्रमस्य स्फुटतया प्रतीतेः । " विभक्ते संस्थिते " इति कात्यायनवचनमप्युक्तार्थे अनुकृळ-तरम् । तस्य चार्थः प्रागुक्त एव न भवदुक्तार्थः । मूळे एकशेषस्तु लाघवेन छन्दोनुरोधेन च कृतो नोक्ताशयकः । पाञ्चिमिकन्यायस्य तु उक्तरीत्यैवाविषय इति न न्यायमूलकत्व-मपि मुखस्य । किं च प्रागुक्तरीत्या जतनीजनकयोर्जन्यं प्रति सन्निकर्षतारतम्यमस्त्रेवेति तदुक्तमयुक्तमेव । यत्तु गर्भधारणेत्यादि , तन्न-गर्भधारणस्य पोषणस्य चातिप्रसक्त-स्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव बीजस्येव प्राधान्यं सिन्द्वान्तितं मनुना । अत एव च माता न स्रीत्यादि सङ्गच्छते । यतु गोत्रजा इति सरूपैकशेषत्वेन पुसामेव प्रहणमिति, तम् - तथा सति पितरावित्यत्रापि तदापत्तेः । अथ तत्र "पिता मात्रा" हैत्येकशेषो विशेषविहित इति चेत् इहापि "पुमान् खिया" ईति विशेषविहित इति पश्य । यदापे विजातीयानामपीत्यादि, तदापे न-सरुपैकशेषाभावेनैकविभक्तः चन्तत्वानुपयो-गात्त्रवापि तस्यानिमित्तत्वाचा, दष्टान्ते द्वन्द्वसन्वेन लिङ्गभेदेऽपि प्रथमान्तत्वस्याऽऽवश्यकस्य सस्वेन ततो वेषम्याच । गोत्रजानां तत्सुतैस्सह बद्धक्रमःवाभावस्तु उक्तरीःर्यव । बृहस्पतिवचनमप्यस्माकमेवानुकूछं ने भवतां - यतो मात्रनन्तरं तत्र आतेवोक्तो न पितेति तत्र तुशब्दस्य चार्थकत्वेन तनया चेत्यन्वयेन दुहितृदौहित्रदौहित्रीपितृणां समुचयेन विरोध-लेशोऽपि मैं । एतेन तनयाशब्दस्योपलक्षकःवोक्तिस्त इषणोक्तिश्चापासा-तदुक्तरीःयैव निर्वाहात्। तस्मात्तत्र तथैव क्रमो युक्तो न ब्याख्याकारोक्ते इति बोध्यम्। यद्यीप कल्पतरा दायविभागे च विष्णुवान्ये आतृपुत्रगामीत्यप्रे "तद्भावे बन्धुगामि" "तद्भावे सकुल्यागा-मि"ईति पाठन तद्विरोधः, तथाऽपि "तद्मावे सकुल्यागामि" "तद्भावे बन्धुगामि"ईति मदनरःनधृतपाठे न विरोधः । युक्तश्चायं-मूलसंवादात् संभवतीति न्यायात् । एवं च स पाठश्चित्य एवेति न कश्चिद्दोषः-गोत्रजपदार्थसकुल्यपदार्थयोस्तुल्यत्वात् । एतेन तथा पाउं धृत्वाऽन्यथा ब्याल्यातं यद्भान्तेन, तदपास्तमिति दिक् । तेन स्नुषायाः समुख्ययः ।

Cole.; Ch. II, Sec. v, § 2.

१. प. फ. ब. पष्टेक मिक (?)। २. प. फ. ब. वं विष०। ३. अ०१. २. ७०। ४. अ०१. २. ३७.। ५. म. छंभ०। ६. प. ब. ततुतेन । ७. विष्णुस्युरु अ०१७.।

**पितामह्याश्वाभावे समानगोञ्जाः सपिण्डाः पितामहादये। धनभाजः—भिन्नगो- अत्राणां सपिण्डानां बन्धुराब्देन प्रहणात् । ** तद्य च पितृसन्तानाभावे पितामही ५ पितामहः पितृष्यौस्तरपुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । ** पितामहसन्तानाभावे प्रपितामहो ५ प्रपितामहस्तर्तेपुञास्त्रस्त्त्वन्थः । इत्येवमासप्तमानगोत्राणां सपिण्डानां धनप्रहणं वेदितव्यम्।। ** तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानासुपिरे सत ६ वेदितव्यमः । जन्मनामज्ञानाविधका वा ; यथाऽऽह बृहन्मनुः—'' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तेताऽऽचतुर्दशात् । जन्मनाम्नोनस्रुतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते॥'' इति ॥

सुबोधिनी

वैद्यम् । एवं आनुसुतानन्तरं पितामझा धनप्रहणे युक्ततरे सति ततोऽपि क्रमं विविच्य दर्शयति — तत्न च पितृसन्तानाभाव इति, — पिनृसन्तानो आनृतस्सुतपर्यन्तः । जन्मेनामिति, — सिप्ण्डानासुपरीत्यनुवैते । तत्त्र सप्तपुरुपानन्तरं यावज्जन्म नाम च बालंभडी

सिपण्डत्वस्यातिप्रसक्तःथेन मीळपदानुरोधेनाऽऽह—समानेति । तब हेत्वन्तरमप्याह—भिनिति।सिपिण्डानां—तैपामंपि।अस्य फळं अग्रे स्फुटीभविष्यति।तस्तुतानन्तरं तस्या धनप्राहित्वे निष्यत्यूहे तद्रारम्य क्रमं विविच्याऽऽह-तन्न चेति, —तदुण्तरं क्रकरीत्या तस्या धनप्राहित्वे वेत्यर्थः । तवोऽन्तरङ्गामावमाह—पिनिति। स च तस्तुतान्तः । संभवादाह—पिनृत्या इति। सापिण्ड्यस्य तावत्यर्थन्तमेव सस्वादाह—सप्तमादिति,—सप्तममभिव्याप्येग्यर्थः । अयम्व न्यायः सोदक्षेष्यपि वोष्यः । ते च—समानोदकास्तु । नतु प्वमापे न्यूनतैव अत आह् — जन्मनामिति । सपिण्डानामुपरीत्यनुवर्तते । तथा च सप्तपुरुवानन्तरं यावज्जन्म नाम च स्वकुळे ज्ञायते, तावद्वा समानोदकसंज्ञा इत्यर्थः । चतुर्दशानां प्रणश्चतुर्वशः तस्मादूर्थ्वं निवतेतेत्यर्थः । अधिकसङ्ग्रहाय पक्षान्तरसाह—जन्मनामिनित्,—आ इत्यनुवर्तते जन्मनान्नोस्स्यतेः ज्ञानादा जर्भ्वं स निवतेतेत्यर्थः । तत्र्या च स्म्यत्यत्तरानुसन्धानद्वारा विकल्पः फळितः । स चाधिकसङ्ग्रहाय न गुन्यसङ्ग्रहाय न गुन्यसङ्ग्रहाय—तद्ये उक्तः। अन्यतरस्यातिप्रसक्तःवादुमयोस्समुरुच्यो बोध्यः । तष्य्वत्रद्वे पक्षभेदेनान्वयपरामर्थः । तोन्नं—सगोत्रत्वम् ;—अर्थं आद्यस्य सामान्ये एकस्वं क्ळीवस्वं च ।

१. क. ब्यस्त० । २. क. स्तद्भाता । ३. थ. द. मिति सर्वे सस्तम् । ४. थ. द. नज्ञानावधिकेति ५. ५. फ. ब. पिअमेस्फु० । ६. भ. न्ययते । ७ ५. फ. ब. थीः अधिक० । Cole.: Ch. II, Sec. v, 8% 3—6.

**गोत्रजामावे बन्धवो धनमाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः—आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्—''आत्मिपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः। आत्ममातुळपुनाश्च विद्वेयां आत्मबान्धवाः ॥ पितुः ।पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः। पितुर्मातुळपुत्राश्च विद्वेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुः ।पितृष्वसुः पुत्रामातुर्मातृष्वसुः सुताः। मातुर्मातुळपुत्राश्च विद्वेय मातृबान्धवाः॥'' इति। **तत्र चान्तरङ्गलात्प्रथममान्त्रमेवेन्थवो धनभाजस्तदमावे पितृबेन्धवस्तदमावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः ॥

सुबोधिनी

ज्ञायते तावद्वा समानोदकसंज्ञौ इत्यर्थः। गोत्रजाभाव इति,— पितामहि पितामहिपितृच्य-तत्पुत्राणां प्रपितामहीर्प्रपितामहँ पितामह आनृतत्पुत्राणां प्रपितामहमातृप्रपितामहिपितृप्रपि-तामहभातृतत्पुत्राणां 'प्रीपितामहीपतामहीप्रपितामहिपितामहपितामहिपितें आनृतत्पुत्राणां प्र-पितामहप्रपितामहीप्रपितामहप्रपितामहप्रपितामहप्रपितामह्यात्तत्पुत्राणां समानोदकेष्वण्य -

बालंभट्टी

अथाप्रिमं व्याच्छे—गोवजामावे इति । बहुवचनान्तेन द्वन्द्वः इत्याहः—वन्धवः इति । चं:-त्वर्थे । बृद्धशातातपायुक्तक्रमेणाऽऽहः—आत्मने(ते(?) । बान्धवाश्चेति पाठान्तरं तमेवा-ऽऽहः—यथोक्तमिति । अत्र पुत्रादिम्रहणेन कन्यानामपि म्रहणं प्रागुक्तरीत्येति बोध्यम् । अत पु गार्गीबन्धुः कारीपगन्धीबन्धुः इत्यादिसङ्गतिः । तत्र क्रमे बीजमाहः—तत्र चेति,—तेषां मध्ये चेत्यर्थः। मत्यासस्यतिशयात् अन्तरङ्गत्यं प्रागुक्तसिद्धान्तरीत्या आह्
—तद्मावे पितृबन्धव इति । अत एव बृद्धशातीतपोक्तिरिप सङ्गतेति भावः । एतेनाऽऽदो बन्धुगागीति धृत्वा तेनाऽऽत्मभगिनीभागिनेपानामपि सगोत्रसिपण्डादिक्रमण म्रहणं व्याख्यायेदं चिन्त्यं तेषु सत्यु तेषां विप्रकर्षेण तथा क्रमानेचित्यादिति आन्तोक्तमपान्तम् —आत्मभगिन्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वात् । यद्यपि "भातृबान्धवयोवन्धुः" इति विश्वादिक्रशाह्रन्थुशव्दो बान्धवपरतयये व्याख्यातो व्याख्यात्रा आतृणां पूर्वमुक्तत्वात् , तथाऽपि तस्य तावन्मात्रार्थत्वे बान्धवपरतययेव व्याख्यातो व्याख्यात्रा आतृणां पूर्वमुक्तत्वात् , तथाऽपि तस्य तावन्मात्रार्थत्वे वान्धवपरतययेव व्याख्यातो व्याख्यात्रा आतृणां पूर्वमुक्तवात् , तथाऽपि तस्य तावन्मात्रार्थत्वे वान्धवपरतयेव व्याख्यात्री व्याख्याः भगवतोऽन्योऽप्यर्थोऽक्षाभिम्मतः।न च तत्त्वमप्रसिद्धं ब्रह्मवन्धुरित्यादिप्रयोगार्वि "आत्मैवह्याऽऽस्मनो बन्धुः" इत्यादिप्रयोगार्वे (आत्मेवह्याऽस्मनो बन्धुः") इत्यादिप्रयोग

१. ख. ग. याखारम०। २. क बात्थवा: । ३ थ. द. इकाइ०। ४ थ. द. वे बत्थवो धनभाज इति । ५. थ. 'पितामही' नास्ति । ६ द. 'प्रतितामहपितामह' नास्ति । ५. त. हप्रपि० । ८. त. णां प्रांपतामहप्रपितामहमात् । ९. पितृप्रतितामह नास्ति । १२. त. 'प्रतितामह आतु' नास्ति । १२. त. 'प्रतितामह आतु' नास्ति । १२. त. 'पितृप्रपि तामाह' नास्ति । १२. थ. पितृष्रपि तामाह' नास्ति । १२. थ. पितृष्रपि तामाह' नास्ति । १३. थ. पितृष्यतसु०। १४. द. ह्झातृ०। ९५. प. फ. ब. तपेतेषां युक्तिर०१६. प. ब. त् प्रकु०।

- **बन्धुनामभावे आचार्यः । तदभावे शिष्यः—''पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः 1 सिपण्डः, तदभावे आचार्यः, आचार्याभावेऽन्तेवासी '' ईत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥
  - *श्रिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्यय- ²
- नतदर्धज्ञानप्राप्तिः, स सब्रह्मचारी । * तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यै: कश्चित् 3

बालंभद्दी

गाच तथा च प्रियकारिण्यपि प्रयोगात् प्रकृते तत्त्वेन स्मृत्यन्तरानुरोधेनाऽऽचार्योऽपि कृतैक शेषेणै द्वन्द्वकरणात्तदर्थोऽभिमत इति गृहाशयेनाऽऽ^ह — बन्ध्नामिति,—उक्तवान्धवाँ-नामित्यथैः । अग्रिमं न्याचष्टे-तद्भावे शिष्य इति,-अत्रापि क्रतेकशेषेण तथा द्वन्द्व इति भावः । तेनानेकसजातीयसत्त्वे विभन्य तेर्प्राह्मम् । तदेव स्पृत्यन्तरमाह—पुत्राभावे इति । यः प्रत्यासन्तः सिपण्डं इति अनेन पत्न्यादिबान्धवान्तानां सङ्ग्रहः। तस्य ततो मुख्यःवायाऽऽह-आचार्याभावे इति । "अनन्तरस्तापेण्डाधः" ईत्याप्रमा मनुरापे । " अत कर्ध्वं सकुल्यस्स्यादाचार्यदिशाष्य एव वा ।" ईंति । अथात्रिमं व्याचष्टे— शिष्या-भावे इति । चारीति एकवचनमन्तेवास्यभित्रायम् । सँन्दिग्धःवात्तदर्थमाह-येनेति । साहित्यं प्राप्तौ । तद्र्धेति-वेदार्थेत्यर्थः । ब्रह्म वेदः । तद्ध्ययनार्थे व्रतमि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानश्रासी ब्रह्मचारी च सब्रह्मचारी "सुप्यजाती" ईति णिनि: । " चरणे ब्रह्मचारिणि " ईति सादेश: । तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समान-त्वात् । तस्य तन्वं चाध्येत्रभेदात् वेदभेदं व्रतभेदं वा परिकल्प्य बोध्यम् । तेन समानवे-दाध्ययननिभित्तब्रह्मचर्थवानित्यर्थः । समानं ब्रह्म वेदाध्ययनार्थे वृतं चरतीत्यर्थः भा-ण्याह्मस्यते । अत्र क्रतेकशेषबहवचनान्तसब्रह्मचारिशब्देन द्वन्द्वः । अन्यथा तदबोधकं शब्दान्तरमेवोक्तं स्यात । तत्र एकर्स्थार्थः उक्तः । द्वितीयस्य तु समानं ब्रह्म श्रीतं कर्म चरतीति औरिवक इति । अत एव " अन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत " इति शङ्काः सङ्गच्छते। कृतीयस्य तुं ब्रह्म वेदः तेन सहितं विशिष्टं सब्बस वेदे तदङ्गानि तच्चरति जानातीति सः श्रोत्रिय इति । तुरीयस्य त ब्रह्मचारिणा सह सदशः सब्रह्मचारीति तदेतत् सर्वे शिष्य-बद्धिवैशद्यार्थं द्वितीयविशेषं च हृदि निधाय गूढाशयेन न्यूनतां परिहरन् तद्यिमविशेषद्वयं सविशेषमाह - क्रमेण तद्मावे च ब्राह्मण इति। यः कश्चित- स्वपरनातिसाधारणो

१२.क. 'य' नारित । २. भ. णतथाद्र० । ४. भ. क्तिविध्वा० । ५. प.
 फ. ब. ण्डाद्यइत्यि० । ६. । ७ प. फ. ब. सैसिन्ध्र० । ८. अ० ३. २. ७८. ।
 ९. अ० ६. ३. ८६. । १०. प. फ. ब. थैंः द्वि० । ११. प. फ. ब. सास्विक ।
 १२. प. फ. ब. तुब्रह्मचारिणा सट० ।

41

श्रोत्रियो गृह्णीयात्—''श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्यं भजेरन्'' ईति गाँतमस्म
रणात् । **तदभावे ब्राह्मणमात्रम् ; यथाऽऽह मृनुः—''सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाः

रिक्यभागिनः । त्रैिविद्याः शुच्चयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥'' ईति । **न कदाचिद्यि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृहीयात् —'' अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति

स्थितिः।'' ईति मनुवर्चनात् । नारदेनाप्युक्तम् — '' ब्राह्मणार्थस्य तन्त्राशे

पत्नी स्यात् तदा आतृपितरा तत्र ''पिता हरेदपुत्रस्य'' ईति वचनात् पितवे वा पूर्वोऽस्तु

तदनुमते तु तप्पती अनुमते तु ज्येष्ठा वा पत्नी । ज्येष्ठाशाब्दस्तवर्णार्थः । सर्वा वाशब्दाद्यदि सवर्णास्स्युः, पृतेनेतदिष व्याख्यातम्। ''भातृणामप्रजः भ्रेयात् कश्चित्रेध्यवजेत वा ।

विभन्नेरम् धनं तस्य भातरः स्रीधनं विना॥'' हति ॥ श्ववियादिषु प्रज्ञाणान्तु पितिरं मातुरभावेति पितुर्माता हरेद्धनं हत्यन्यविषयः। भातरस्तथेति तथा शब्दः प्रकारार्थः। सापल्नादि-

सुबोधिनी

नेन न्यायेन तेषां चाभाव इत्यर्थः । ब्राह्मणार्थस्य तैन्नारो इति — वाह्मणार्थस्य कश्चन दायादे। न चेत्, तदाँ ब्राह्मणायेव दातब्यम् तदिति सामार्ग्यनिर्देशोऽध्याहारेण ; कस्मिन् स्रति, बालंभवी

ब्राह्मणः । श्रीत्रियः—वेदतदर्थंदः । तद्बहुत्वं सित गमकं विभज्य गृह्कांयुरिखाह्य श्रीत्रिया इति, —व्राह्मणा इत्यर्थः। मात्रम् अवधारणे । तेन श्रीत्रियत्वव्यवच्छेदः । शिष्य एव वेत्यिमं मनुमाह —यथाऽऽहेति । सर्वेषां—पन्यादिश्रोत्रियान्तानाम् । तस्येति भावः । अपिः एवार्थे व्युक्तमे ब्राह्मणा एव । बहुवचनं प्राग्वत् । वेदाध्यय-वध्मां नुष्टितिमान्नमन्नाप्यपेश्रितमित्याहः — न्रैविद्या इति, — वेदन्नयाध्ययनकर्तारः । शुच्यः—धर्मानुष्टातारः । अन्तरिन्द्रयनिम्रहोऽप्यावश्यक इत्याह—दान्ता इति । त्या सित राजेति शेषः । तस्मादिति पाठे राज्ञ इत्यर्थः । अन्यथा नु हानिरेवेति भावः । तदेव ध्वनयन्नाहः—त कदाचिदिति । राजा—अभिषिकः शोन्नियोऽपीत्यर्थः । हीयत इत्यप्रिममेव । अहार्यमिति, —अम्ब्रामित्यर्थः । नित्यं—सर्वथा । स्थितिः—सर्वादा । उक्तमेव विश्वत्यन् न्रैविद्यावादेगुणामावेऽपि जातिन्नाह्मणोऽप्यधिकारीति स्वयन् न्रैतिनाव्यन्तमिति । न्नाह्मणार्थस्यति,—तस्य स्वामिनो ब्राह्मणस्य मानान्तरमप्याह—नारदेनायुक्तमिति । न्नाह्मणार्थस्यति,—तस्य स्वामिनो ब्राह्मणस्य

Cole.: Ch. II, Sec. vii, §§3-5.

९ - २५. ४३. | २. -- ९. १८८. | ३. -- ९. १८९. | ४. क. स्मरणात् । ५. |
 १ त. द. स्यकटच० । ७. थ. द. तदा० | ८. थ. द. त्येन नि० । ९. प. फ. ब. सार्थस्य चेत् ।

दायादश्वेन कश्वन। ब्राह्मणायेव दातव्यमेनस्वी स्यान्त्रपोऽन्यथा॥ गईति। • अत्रियादि- ⁶ धनं सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत्, न ब्राह्मणः; यथाऽऽह मनुः—-'' इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्द्रपः। गैं इति ॥ १३ ५॥ १३ ६॥

सर्वभ्रातृसंग्रहार्थः । तत्सुतास्तदनुसारंणैव । गोव्रजा अपि सपिण्डसमानोद्रकेकपुरुपैकपिं संबन्धाः क्रमेण द्रष्टव्याः। बन्धुमीतुळादिः। आचार्योऽप्यशीनुकोऽपि पितृसंस्तवात् गृह्यते। शिष्यअपनीतः सब्बद्धचायके चार्योपनीतः । एतेषां पूर्वाभावे पराधिकार इति । स्पष्ट-मन्यत् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

सबोधिनी

तकाको तस्य स्वामिनो बाह्मणस्य नाको सर्तीत्यन्वयः । अथ वा तदिति प्रथक्पदस्। सर्वाभौव इति—सब्बद्धचारियर्थन्तानामभाव इत्यर्थः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

बालंभद्री

नाशे सित । चेत् ,—यदि ब्राह्मणार्थस्य तद्धनस्य कश्चन दायादो नास्ति, तदा तद्धनं ब्राह्मणायेव दातन्यसित्यर्थः । यद्दा तदिति भिन्नं पदं नाशे इत्यत्र स्वामिन इति शेषः । तत्—व्राह्मणधनं सामान्येन नपुंसकत्वनिर्देशः, विधेयिष्ठङ्गं वा । अन्यथा—स्वयंहरणे । ब्राह्मणद्रस्यास्त्रुक्तथाकाङ्कितविशेषमाह —क्षत्रियाद्गीति । पत्न्यादांनामिन्त्यादिस्त्रव्रह्मत्यस्य । स्थितिरित्यप्रिममेवाऽऽह—यथाऽऽहेति । इतरेषां—प्रागुक्तवाह्मण-भिन्नानाम् । धनमिति शेषः । सर्वाभावे—पत्न्यादिसव्रव्यारिपर्यन्तानामभावे । अत्र मन्वनुरोधेन गौतमस्य ब्राह्मणपरस्यम् न श्रोजियमात्रपर्वम् । मनाविष श्रोजियपरस्व त्रीविद्या इस्यादिना स्पष्टमेव । एवं च तदुभयं तत्रैव साधकः । श्रुद्धव्याह्मणपरस्तु नारद एव इति परे । एवं मुलोक्तकमेण न कोऽिष दोष इति रिधनम् ॥

अत्र पुर्वेश्ये तावर्षर्थन्तं यदुक्तं, तच्छेषतया किञ्चित् तिःद्वान्ततस्वं गृहतेममिममं स्पष्टार्थमुक्ताचुवादसहितमुच्यते—पुत्रपौडापणां विविधक्तकानि—दायहरणं, जीवतो वाक्यादिकरणं, वंदाविच्छित्तपरिहरणं, पिण्डादिकरणं, नामसङ्कीतिकरणम्, ऋणादिदोष-निवृत्तिकरणं, परलोककरणं चेलादीनि स्मृत्यादीनि प्रतिपादितानि। तत्र मसुः—''प्क पूर्वो-स्सः पुडाः पिच्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रद्यासु प्रजीवनम् ॥'' ईति,

१.....। २.— ९. १८९. । ३. थ. वेहरेन्तृप इति । ४. प. फ. व. त्रयुक्ता (?) ५. प. फ. व. टम० । ६.— ९. १६३.।

बालंभड़ी

" न भातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।" इति च । अत्र द्वितीयेन दायहरणं सवेंपामविशेषेण प्रतिपादितं प्रतिनिधीनां क्रमेण तत्तदभावे, औरसस्य तु पूर्वेणेवः मुख्मिप प्रागुक्तमेव--'' ओरसो धर्मपत्नी ः तत्समः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणे-तरेण वा ॥ गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कार्नानः कन्यकाजातो मातामह-सुतो मतः॥अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्सुतः।दद्यान्माता पिता यं वा स पुत्रो दत्तको भवेत्॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीत: क्रुत्रिमस्स्यात्स्वयंकृत: । दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विक्रस्स-होढजः॥उत्स्रष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः।पिण्डदोंऽशहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः॥ "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु गया विधिः॥"ईति। अत्र तत्सम इत्युक्त्या औरसपुविकापुत्रस-मवाये समविभागस्स्चितः। अत एव मनुः—'' पुडिाकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते। समस्तत विभागस्स्याञ्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः॥ " ईति । द्विविधक्षेत्रजसमवाये षष्ठपञ्चमान्यतरांशहरः अन्ये चतुर्थाशहराः तद्भावे तु प्रागुक्तरीतिरेव । यद्यपि " विभागं चेत् '' इत्यादिना " विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रेश्च पौत्रकैः । " हैत्यन्तेन प्रोक्तविभाग-प्रकरणमध्यस्थत्वेनास्य "पिण्डदः" ईत्यस्यात्रानुपयोगः पूर्वाध्याये प्रोक्तश्राद्धप्रकरणेऽपेश्चि-ताधिकार्यनुक्तेः प्रासङ्गिकत्वे तु चरमोक्तिरुचिता तथा स्वारस्थाभावइच । अत एव विज्ञा-नेश्वरेण औरस इत्यादि अधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाहे त्येवमवतार्थं ज्याल्याय च एवं मुख्यामुख्यपुत्राननुकस्य एतेषां दायग्रहणे कममाह—इत्येवमवतारितं पिण्डद इतीति । तथाऽपि यस्यांशहरत्वं तस्येव पिण्डदत्वामित्यस्य मुख्यामुख्यातिदेशिकपुत्रान्यविषयत्वं तादशपुत्रस्थले तस्य सधनत्वे तथा संभवेऽपि अतथारवे तस्य पिण्डदावावश्यकत्वात् तादृशस्य तस्य तद्धर्मत्वाञ्च तद्विषयावम् । अत एव च "अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् । यदपस्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ " ईति मनुक्तिः, "यश्चार्थहरस्सपिण्डदायी पुत्रः पितृवित्ताभावे पिण्डं दद्यान्' इति विष्णुक्तिश्च सङ्गच्छते इत्येतद्र्यं तथोक्तिः । अत एव "क्षेत्रजादिसुतानेता-नेकाद्शयथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥ " इति मनः। अन्न पराशरवाक्यम् शौदं गृहीत्वा एकादशत्वं इतोऽन्यवहितं प्राक् घटितानां तेषामेव तेनो-क्तस्वार्न् पुत्रिकसुतस्य तु बहुन्यवधानेन पार्थक्येन तेनोक्तस्वात् । अत एव ''औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे तु क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः । " ईंति प्रागुक्तः । तेषां ततः प्रागुक्त्या "औरसः" इत्यादिद्वादशपुत्रकमानुरोधेन एतावत्पर्यन्तं लक्षणान्य-

रै ब्य॰ १२८—१३३. । २.—९. ३६३. । ३.ब्य॰ ११४—१४९. । ४.—९. १२७. । ५.—९. १८०. । ६. ब. त. अत्० । ७. स०९. १६५. ।

बालंभड़ी

क्तानि । क्रिया पिण्डादिकरणम् । ब्यतिरेके हेतुः । तल्लोपं वीक्ष्येत्यर्थो वा, अकारप्रक्लेषो वा । प्रतिनिधित्वं चावयवान्वयेन न्यायसिद्धं वाचनिकं यथायथं बोध्यम् । अत एव तेन यथाक्रममेव पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरः घनहरो वेदितन्य इति न्याख्यातम् । "अैनूडा स्तास्तु कानीनगृहोत्पन्नसहोढजाः । पौनर्भवश्च नैते स्युः पिण्डरिक्थांशभागिनः ॥ " इति विष्णुवाक्येऽप्येवमेव बोध्यम् । मूळवाक्ये चकारेणान्यफळानामपि असाधारणानां समुच्यः। एवमेव द्वथामुख्यायणस्य क्षेत्रजस्य भागविशेषस्य प्रतिपादके विभागप्रकरणान्तर्गते "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितस्सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥ " इति मुळोक्तः। ततः पूर्वपद्ये तदुक्तिफलादि बोध्यम् । तत्र तथोक्तिस्तु प्रकरणान्रोधात् नियोगेनोत्पादनाञ्च तद्दनहारित्वमिति अमनिरासार्थत्वात् तदर्थमेव तत्प्रवृत्तेश्चेति बोध्यमै। अत एव तद्पि तेन द्वचामुध्यायणस्य भागाविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाहेत्येवमवतार्थं यथाक्रमं व्याख्यायोभयोरपुत्रत्वे तस्य द्वयामुख्यायणत्वेन प्रागुक्तं बोध्यम् । देवरादेः सपु-त्रत्वे तु अद्वयामुष्यायणः । स क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति तस्यैव रिक्थी पिण्डदश्च न बीजिन इति न तद्रिक्थी पिण्डदश्च नियमेन ; तदुक्तं मनुना—'' क्रियाम्युपगमाक्षेतं बीजार्थं यस्प-दीयते । तस्येह भागिनै। दृष्टी बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ फलं त्वनाभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजि-नां तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थे। बीजाद्योनिर्वेळीयसी ॥" ईंति । इत्येवं तालर्यं प्रकटितम् । किं च मुख्यामुख्यमात्रपुतातिरिक्तस्थलेऽप्यंशहरत्वं न पिण्डदत्वं नियतम्। अत्र तु वैपरीत्यमिति सूचनार्थमिप तथोक्तिः।ततश्च पुत्रादीनां यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्वःवाकान्तं तर्द्ध-पदायग्रहणं पुत्रत्वादिना अप्रतिबन्धं भवतीत्ययमप्रतिबन्धो दायः-पितृपितामहादिधने तेषां तत्त्वेन लोकप्रसिद्धजन्मतः सिद्धस्वत्वस्याविशिष्टत्वात् । पत्न्यादीनां तु पुत्राद्यभावे स्वाम्य-भावे विषमविभागाभावे दानाभावे च संभवति तत्तद्वपेणेति तत्तद्वावः प्रतिबन्धक इति सप्रतिबन्धो दायः । एवं च तद्दैविध्यं सिद्धम् । ननु भवत्करीत्या पुत्रस्य, तत्पौत्रादेस्तत्स-स्वे किं मानमिति चेत् श्रुण । " अनेकिपनृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ भूर्या पिताम-होपात्ता निबन्धो दृश्यमेव वा । तत्र स्थात्सदृशं स्वास्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ " इँति तत्रैव मूळं, ''पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाष्ट्रमवाष्त्रयात्। न तत्पुत्रैर्छभेत्सार्धमकामस्त्वयमन र्जितम् ॥" इति प्रनुश्चेति । नन्वेचमपि द्वितीये किं मानमिति चेत् ऋण् । "जीवतीर्वाः क्यकरणात् प्रत्यब्दं भूरि भोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिसिः पुत्रस्य पुत्रता॥'' इति देवल्ख, " पिता माता च संशीतौ स्यानां पुत्रगुणैर्यदि । स पुत्रस्सकलं धर्ममाष्नुयात्तेन

९ फ. अप्रशस्तस्त । २. व्य० १२७. । ३. स. व्यं रूपमाह । ४.—९. ५३, ५२. । भ. बळीयपुत्रः पिश्यस्य वसुनः प्रभुः । श्रेषाणामानशंस्यार्थे प्रदद्यानु प्रजीवनम् । इति न भातरो न नाक्रमण तत्तद भावे औरसस्य तु प्रसूतीत्येवं ता०। ६. प.फ. ब. तं दा०। ७. व्य० १२०.१२१.। Cole: Ch. II, Sec. vii, § 6.

कर्मणा॥'' इति सत्यवतश्च "स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्तयेत् । संस्थितं तर्पयेद्ध-क्त्या आहेन विविधेन च ॥" इति एवमग्रेऽपि क्रमणोच्यते। "अपत्यं तु ममैवैकं कुछे महति भारत । अपुत्रमेकपुत्रत्वामित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ चक्षरेकं च यद्देकः पुत्रद्वास्ति च भारत । चक्षनांशे तनोनांशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥ अनिस्यतां च मर्त्यानां मस्वा शोचामि पुत्रकम् । सन्तानस्याविनाशन्तु कामये मदमस्तु ते ॥'' इति भारतम् । ''अनेन तु विधा-नेन पुरा चके स्वपुत्रिकाम् । निवृद्धंयर्थं स्ववंशस्य स्वयं दक्षप्रजापतिः॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम्॥ " ईति मनुवचनाच्च । पिण्डादिविषये मूलं तुक्तमेव । "न हास्य युज्यते कर्म किञ्चिदामोन्जिवन्धनात् ॥ नाभि-ब्याहारयेतृब्रह्म स्वधानिनयनादते । " इति मनुः । "कृतचृडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं न युञ्जीत मन्त्रीचारं न कारयेत् ॥ इति व्यासङ्च । "अपुत्रेणेव कर्तव्यः पत्र-प्रतिनिधिस्सुतः । पिण्डोदकियाहेतोर्थस्मात्तस्मात्प्रयत्नतः ॥ '' इस्राज्ञिश्च । एवेन पुत्रवतोऽनधिकारस्स्चितः । " अपुत्रेण सुतः कार्यो यादक् तादक् प्रयत्नतः । पिण्डोदक-कियाहेतोनीमसङ्कीर्तनाय च॥ '' इति मनुः। '' धर्मसङ्कीर्तनस्य च'' इति बृहस्पतौ पाठान्तरं तुर्यचरणे । " त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थस्सप्रदातेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥'' ईति मनुस्च । "पूत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा आता वा आतृसन्तितः।" इत्यन्यत्र च । भातावेत्यत्र 'तद्वद्वा''इति पाठान्तरम् । '' पुत्रः पात्रश्च तत्पुद्याः पुधिकासुत एव च ।'' इति स्मृतिसङ्ग्रहे च। ''पुत्रेषु वर्तमानेषु नान्यो वे कारयेत्स्वधाम् । पुत्रास्ते ह-सकास्तेन यस्त्वेव कुरुते नरः ॥'' " आनुकृत्याद्वा पुजस्य श्राद्धं कुर्यात्सनाभिकः । " इति ऋश्यश्रङ्गश्च । ''उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं आयते सुतः । अतस्तु विप-रीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥ काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राचरकादतिभीरवः । गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारियण्यति ॥ करिण्यति वृषोस्सर्गमिष्टापुर्ते तथैव च । पालिय-ध्यति वार्धवये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥" इति बृहस्पतिश्च । "पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्क्रयोद्दणमोचनात् । पितरं चाऽऽब्दिकाच्चौळात्पैतृमेधेनकभेणा॥'' इति सुमन्तुश्च । ''ना-पुत्रस्य लोकोऽस्ति " इति, "जायमानो वे ब्राह्मणिस्त्रिभ ऋणवान् जायते ब्रह्मचेर्यणिषस्यो -यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनुणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वाऽस्ति" इति. " ऋणमस्मित्रयत्यसृतःवं च गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येचेउजीवतो सुंखम् " इति च श्रातिश्च । विष्ण्वसिष्ठावप्येवम् । विन्दतीति पाठान्तरम् गच्छतीत्यत्र । तत्रापि विशेषः —''च्येष्ठेन जातमात्रेण प्रत्रीभवति मानवः । पितृणामनृणश्चेव स तस्मास्तर्वमहीति ॥ यस्मिन्तुणं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमश्चते । स पूर्वधर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदः ॥

१.— ९. १२८. | २.— २. १७१. २. | ३.— ९. १८६.। ४. भ. हिंसितास्ते । Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

पितेत्र पाळयेरपुत्रान् ज्येष्ठो आतृन्यवीयसः । पुत्रवचापि वर्तेत ज्येष्टे भूरतरि धर्मतः ॥ ज्येष्टः कुळं वर्धयति विनाशयति वा पुनः । ज्येष्टः पूज्यतमो लोके ज्येष्टस्सद्धिरगर्हितः ॥'' इति, " पुत्रेण लोकाञ्जयति पात्रेणानन्त्यमञ्जुते । अथ पुत्रस्य पात्रेण बङ्गमाञ्चाति विष्ट-पम् ॥'' ईति च मनुः। ''जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणः पिता।'' इत्यत्रिश्च । ''अपुत्रस्य गतिर्नोस्ति स्वर्गे नैव कदाचन । येन केनाप्युपायेन पुत्रं सम्पादयेत्स्वयम् ॥" इति गारुडञ्च । शङ्कांखिखितपैठीनसयश्च-"थत्र कचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति । तेन चानृणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै ॥''इति । "अग्निहोन्नं त्रयो वेदा यज्ञश्च सहदक्षिणाः । ज्येष्ठपुद्मप्रसूत-स्य कलां नाईन्ति षोडशीम् ॥ पुडापौडामितष्टस्य बहुपुत्रस्य जीवतः । अस्कन्नवेदयज्ञस्य हस्त-मात्रं त्रिविष्टपम् ॥ " इति वसिष्टः । "अनन्ताः पुत्रिणो लोका नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रूयते । ''अप्रजास्तन्त्वपुत्रिणः'' इत्यभिशापः । ''प्रजाभिरग्ने अमृतःवमस्याम् '' इत्यपि निगमो भवतीति । ननु पुत्रजननमासेण पितुर्नानृण्यं ; किन्तु सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्री-यकर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानृष्यम् । अत एव वाजसनेथि ब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिससमा-म्नातः--'' तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं कीन्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति यद्यनेन किञ्चिद्रहैणया कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात् पुत्रो मुद्धति तस्माल्पुत्रो नाम पुत्रेणवास्मिछोके प्रांतितष्ट-ति " इति । अयमर्थः --- अस्ति किञ्चित् संप्रतिपत्तिनामकं कर्म यदा पितुर्मरणावसरो भवति, तदा पुत्रमाहूच वेदाध्ययने यज्ञे छौकिकन्यापारे च यद्यकर्तन्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे संप्रदानं कर्तव्यं सेयं संप्रतिपत्तिः । तस्यां च संप्रतिपत्ती यस्मादनुशिष्टः पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः स चानुशिष्टः पुत्रः स्विपत्रा शास्त्रीयं कर्मे अक्ष्णया वक्रत्वेन कृतं शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति । एतस्मात् सर्वस्मात् पापादि स पितरं स्वयं कर्म सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्राम्नो नरकात् सायत इति ब्युत्पस्या पुत्रो नाम । अत एव मनुविष्णू — "पुन्ना-म्नो नरकाद्यस्मान्त्रायते पितरं सुतः । तस्मात्योकः पुत्र इति स्वयमेव स्वयंसुवा ॥'' ईति। हारीतः- "पुन्नामा निरयः प्रोक्तः छिन्नतन्तुश्च वैनरः । तत्र वै वायते यस्मात् तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥ यस्य पुत्रर्श्यचिद्कः पुत्रे वयसि धार्मिकः । नियन्ता चाऽऽत्मदोषाणां सन्तारयति पूर्वजान् ॥" इति । बृहस्पतिश्च — "पुन्नान्नो नस्कात्पुत्रः पितरं आयते यतः । सुखसन्दर्शनेनापि तदुः पत्ती यतेत सः ॥ पौत्रोऽपि पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्रिकारावुभौ । रि-क्थापिण्डांबुदाने च सुती सुपरिकल्पिती॥" इति । स च पिता स्वयंस्तः पुत्रशरीरेणैवा स्मिन् छोके यथाशास्त्रं कमें कुर्वन् प्रतितिष्ठतीति । एवं सित बहूनां मध्ये यथावद्नुशास-

१.—९. १३७. । २ व. नैक्य० । ३. प. फ. व. दक्षाया (१) । ४. प. फ. व. र्मश्रुधाव (१) । ५ -- ९. १३८. ।

नं प्रज्ञासान्द्यादिप्रतिबन्धबाहुल्यात् कस्य चिदेव संबध्यते । अनुशिष्टेष्विप बहुष् यथावदनु-ष्टानं कस्यचिदेव अतः ज्येष्टः किनष्टो वा यस्तादशः स एवाऽऽनृण्यहेतुरिति कथं तथा प्रागुक्तमिति चेन्न । अनुशासनस्य संप्रतिपत्तिद्वारा विलक्षणितृकृतपापनिवारणद्वारा प्रति-बन्धविलक्षणपरलोकप्राप्तिफलकत्वस्योक्तरीत्या प्रतीयमानःवेनाऽऽन्ण्यहेतुत्वात् । अत एव छोक्यमित्याद्यक्षरस्वारस्यम्। अत एव च प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्यादिसङ्गातिश्च । अन्यथा तिद्विरोधो दुष्परिहर एव । अत एव ज्येष्ठो न देयः—तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्य-स्वादिति सफलं विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एवं च पुजादेस्तस्वं सिद्धम् । तज्ञापि विशेष:-सिन्निहितत्वेऽपि पुत्रादीनां पतितत्वादिदोषे कापि नाधिकार:- "पति-तो नाम्निसंस्कारं न कियां न च तर्पणम् । कुर्योदुन्मच एवापि नान्यथेत्यववीद्यमः ॥ " इति स्मतेः । तथा च अस्वस्थोन्मत्तनास्तिकादिपुत्रसस्वे पौत्रादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वेनाधि-कारः । एवं "पितृहिट् पतितष्षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कृतः ॥ " ईति नारदात् दायग्रहणेऽपि तथा बोध्यम् । वक्ष्यते चेदमनुपद्मेव मूळकृता । तद्भावे विभक्तेऽसंसृष्टिनि पत्यौ स्वर्याते तादशपरिणीता संयता परनी सक्छमेव धनं प्रथमं गृह्णाति, तदभावे तादशी दुहितेत्यादिदायहरणमात्रीयं कमं मूलकृदुक्तवान् "परनीद्रितरश्चेव पितरौ आतरस्तथा । तत्सुता गोवजो बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥ एषाम भावे पूर्वस्य धनभागुनारोत्तरः। स्वर्यातस्य द्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयंविधिः ॥" इति । अत पत्नी त्यनेन तादशपरिणीतालाभ्रः--''पत्युनैः'' द्दैत्यनुशासनात् । ''अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती वते स्थिता । पत्ये दद्याच सा पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च॥ " इति वृद्धमनोः, "पत्नी भर्तर्धनहरी या स्यादन्यभिचाभिचारिणी। तद भावे तु दुहिता यद्यन्द्वा भवेत्तदा ॥ " इति, ''अपुस्याथ कुळजा पत्नी दुहितरोऽपिवा । '' इति च कात्यायनवचनाच संयैतत्वस्य साकल्यस्य च लाभः । आधे चद्वयं मिथस्समुखये । तेनांशहरत्वे तदावश्यकत्वं सूचितस् । एवं तदभावे तस्यास्तदावश्यकःवं अन्येन तद्धरणे तस्यैव तदावश्यकःवं न तस्या इति स्चितम् । धनहरीति तु पचाधताष्टत्वेन बाध्यम् । विभागकथनानन्तरमस्योक्तत्वा-विभक्तत्वस्य लाभः । पत्नीत्वाद्यपवादस्य "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी " इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वादसं सृष्टिलाभः । यद्यपि "विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्रभावे पिता हरेत् । आतुर्वा जननी वाऽथ माता वा तिपतुः क्रमात् ॥" इति कात्यायनस्मृतौ क्रमादिः युक्तम् । तथा "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य आतृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी '' इति शङ्कस्मृतौ तद-भावे इत्युक्तमेवमन्यत्रापि । तच प्रागुक्तमेव । तथाऽपि न तानि क्रमबोधकानि —विक-

१.—१३. २१.। २. अ० ४. १. ३३.। ३. प. ब. फ. तेखस्य साकल्यला०। ४. प. फ. ब. स्योक्तलस्यला०। ५. च्य० १३८.।

रुपस्य स्मरणात् मिथो विरोधात् "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव वा। " ईति, " अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाष्तुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥" इति च मनुविरोधात्। " आतृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिचेत् प्रवजेत वा । विभजेरन्थनं तस्य शेषास्तत्स्त्रीधनं विना ॥ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्दारितरास तु ॥" ईति नारद्विरोधाच्च । एतेन " पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा आता वा आतृसन्तितः।" इति दायग्रहणक्रमबोधकमित्यपास्तम् — तस्य श्राद्धप्रक-रणस्थत्वाच्च। एवं च विकल्पघटितवाक्यानां नें कमबोधकत्वमिति सिद्धम्। स्पष्टश्चायमर्थः पूर्वमीमांसायां " तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन् " इत्यधिकरणे । एवं च तेषामधिकारप्रदर्शनमा-त्रपरत्वं तथा सति शङ्खवाक्यं नारद्वाक्यं च संसृष्टिविषयकं--- " संसृष्टानां तु यो भागस्ते-षामेव स इष्यते ।" ईति संसृष्टिनां प्रस्तुतःवात् । तथा च तत्स्त्रीणामनपत्यानां भरणमा-त्रप्रतिपादनपरं तदिति तत्त्वम् । न च ''आनृणामप्रजाः प्रेयात्'' हैत्यस्य संसृष्टिविष-यत्वे " संस्रष्टानां तु यो भागः" इत्यनेन पौनरुक्यमिति वाच्यम् —पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वस्य तत्स्त्रीणां भरणमात्रस्य च विधाने तात्पर्यात् । मनुवान्यं का-त्यायनवाक्यं च पत्न्यादिगणासन्विवषयतयाऽपि सुयोजमिति न कश्चिद्दोषलेशः । तत्र शुँङ्खीये तद्भावे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वय: । तत्र आद्ये तत्य पौत्राद्यभाव इत्यर्थः। द्वितीये संसृष्टिनो भ्रातुरभाव इत्यर्थः । तस्य तत्त्वाभाव इति यावत् । पल्याद्यसन्ते इति शेषः । यद्वा उक्तरीत्या उत्तरान्वय्येव तत् । एवं "पिताहरेदपुत्रस्य " ईति मतु-वाक्यं "विभक्ते संस्थितं " इति कालायनवाक्यांशभूतं च संसृष्टिविषयमेव-तदेकवा-क्यतानुरोधात्। संसृष्टत्वं च यतो न येन चित् सह अपि तु पित्रा आ्राला पितृब्येर्ण वा विभक्तो यः पुनः पित्रा आत्रा च एकत्र संस्थितः "पितृत्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते।" इंति बृहस्पते:। "अनपत्यस्य पुत्रस्य " ईति मनुवाक्यांशस्तु पत्नीदुहितृदौहित्राद्यभाव-पर:-- उक्तहेतोः । अत एव "मातर्यपि च वृत्तायाम्" ईति "अपिच" इत्येतद्वलात् पित्रादिआतुसुतान्तानामप्यभावपरम् । अत एव कातीये तत्पितुरिति पूर्वान्वयि । त-न्पितुर्माता पितामहीत्यर्थः । अन्यथा पौनरुक्तयादिति स्पष्टमेव । तत्र कमादित्यस्य पौत्रा-दिकमं वीक्ष्येत्यर्थः । स्वब्छोपे पञ्चमी । यहा कमं वंशपरम्परां अत्ति भक्षयतीति कमात् सा । यहा कर्म धनसंबन्धकर्म अति गच्छतीति क्रमात् सर्वविशेषणमिदम् । एवमन्य-

३.—९. १८५.।२.—९. २३७.। ३.—१३. २५. २६.।४. प. फ. ब. 'न' नास्ति ।५. प. फ. ब. णेनारद०।६. ब्य० १६८.।७. प. फ. ब. क्विपेशे। ८. प. फ. ब. चणवा।९.—२५. ७२.।

बापि यथासंभवं योजना प्राक प्रतिपादितैव । विकल्पादिरहितबहु विषयसङ्ग्राहक "एषा-मभावे " इत्यर्थघटितैकम्ळानुराधनान्यषोमेतादशानामेव वाक्यानां अन्यथा योजनम्चितं — छाघवादन्यथा गौरवं स्पष्टमेव । अत्र सर्वत्र मृतनिरूपितप्रत्यासत्तिरेव तद्रप्रेहणे हेतुःवेन विवक्षिता । अत एव " अनन्तरस्सिपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् " इति मनुः । "बह-वो ज्ञातयो यत्र सक्कत्या बान्धवास्तथा । यस्त्वासक्रतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥ " हैति बृहस्पतिः। "पुत्राभावे प्रत्यासन्नस्सपिण्डः" ईत्यापस्तम्बश्च सङ्गच्छते। सा च प्रत्या-सित्तः शास्त्रतो लोकतश्च यथायथमवयवान्वयादिहारेण बोध्या । तथैव च परन्यीत्यादिना प्रदर्शितं तेन । अत एव प्रत्रिकासूत इत्यत्र "अभ्रातुकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्याम रुङ्क-ताम । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ " इति वसिष्ठोक्तया " अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वित पुत्रिकाम् । यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ " ईति मनुक्तया च संविदा दत्ता कन्या पृत्रिका तत्पुत्रत्वादेव औरससमत्वं इत्येकां व्याख्यां कृत्वा पुत्रिकैव तादशी सुतः स औरससम एव पिशवयनामल्पत्वात् माशवयवानां बाहुल्याच ; अत एव वसिष्ठ:--''तृतीयः पृडिकिव '' इति व्याख्यान्तरं कृतं तेन । पत्न्यीत्यादिवाक्ये एवकारस्य सर्वत्र संबन्धः । अन्यव्यवक्षेदः । समवाये तत्फलं तत्फलितार्थ एव व्याख्या-यां प्रथममिति प्रलासस्यतिशयादिति तद्भावः । तद्भावे दुहिता " यथैवाऽऽश्मा तथा पुत्राः पुत्रेण दुहिता समा । तस्यामात्मनि तिष्ठन्न्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥ " इति मनः । " भर्तृर्धनहरी पत्नी तां विना दृहिता स्मृता । अङ्गादङ्गात्संभ-वति पुत्रवद्द्विता नृणाम् । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः ॥'' ईति बृहस्पतिः। "पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ॥" हैं।ति नारदश्च । तत्र चोढानृढासमवाये अनुढैव-—प्रागुक्तकात्यायनोक्तेः । एवमढासु प्रतिष्ठि-तासमवाये अप्रतिष्ठितेव । तद्भावे प्रतिष्ठिता '' स्त्रीधनं दुहितृणामप्रमत्तानां प्रतिष्ठितानां-च'' ई्रीत। गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । नेदं पुत्रिकाविषयं-- तत्समः पुत्रि कासुतः" ईरेयस्य पुताप्रकरणे उक्तत्वात् । चेन दौहिजससुचयः । अत एव "अपजापौजे सन्ताने दौहिजा धनमाप्नुयुः। पूर्वेषां तत्स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः॥'' इति विष्णुः। " अकता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदशात्स्तम् । पौत्री मातामहस्तेन दुद्यात्पण्डं हरेद्धनम् ॥" इति " दौहित्रो ह्याखिलं रिक्शमपुत्रस्य पितुईरेत् । स एव दद्याद्वौ पिण्डौ पि-

१. प. फ. ब. हैंनवि० (१) । २.—९. १८७. । भ. बृह्स्पतिः पुत्रा० । ३.—२५.
 ६२. । ४.—२. १४. २. । ५.—१७. १७.। ६.—९. १२७ । ७.—१७. १५.। ६२. व्य० १२८.।
 १३०. । ९.—२५. ५५, ५६.। १०.—१३. ५०.। ११.—२४. २४.। १२. व्य० १२८.।

ते मातामहाय च ॥ पौत्रदौहित्रयोर्लीके न विशेषोऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि मातापितरो संभूतौ तस्य देहतः ॥ पौत्रदौहित्रयोठांके विशेषो नोपपद्यते । दौहिझोऽपि ह्यमुत्रेनं सन्ता-रयति पौत्रवत् ॥ '' ईति च मनुश्च सङ्गच्छते । अत्र चेन दौहित्र एव तदभावे दौहिज्या अपि समुचय इति पाक प्रतिपादितमन्नापि बोध्यम् । तद्भावे पितरो । तत्र प्रथमं माता ततः पितेति व्याख्याकृत्। आदौ पिता ततो माता तत्त्वन्तु प्रागुक्तमेव । ततो भातरः । तथेत्यस्यार्थं उक्त एव। आवृत्त्या द्वितीयस्य तथेत्यस्य प्रत्यासिक्तमेणेत्यर्थः । तेन सोदरासोद-रसमवाये प्रथमं सोदराः तदभोव असोदरा इति सूचितम् । अत्र आतर इत्यनेन तथेकशे-षेण भगिनीनामपि ब्रहणम् तज्ञापि, क्रमो भ्रातृवदिति प्रागुक्तमेवेति बोध्यम्।तथेत्यस्य पितु-क्रमेणेत्वर्थकस्य तत्सुता इत्यज्ञाऽपि मध्यमणिन्यायेनान्वयः। तत्सुता इत्यस्य तयोः आतृ-भगिन्योः सुता इत्यर्थः । सुता इत्यञ्च प्राग्वत कन्यानामपि ग्रहणं बोध्यम् , तच्चोक्तं प्राक् । गोडाजपदेन पितामही समानगोडाजाः पितामहस्तुषादयः सप्त सपिण्डाः समानोदकाश्च सप्त तदुपरितनाः जन्मनामज्ञानावधिकाश्च । बन्धुशब्देन भिन्नगोत्रं बन्धुत्रयमाचार्यश्च । चार्थकतथाशब्दस्य चरमे उत्कर्षात् सब्रह्मचारिणश्चेत्यर्थः । तेन बन्धुशिष्यमध्यवर्त्वाचार्यस्य ब्रह्मचार्यनन्तरस्य ऋत्विक्श्रोत्रियादेश्च समुख्य इति केचित् । तत्वन्तु प्रागुक्तम् । "प्रागु क्तसपिण्डाभावे आचार्यस्तदभावे अन्तेवासी " ईत्यापस्तम्बैः । "अन्तेवासी ऋत्विग्वा" इति शङ्कः । "श्रोत्रिया बाह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" ईति गौतमः । "सर्वेषामप्य-भावे तु ब्राह्मणा रिक्थमागिनः ।" इँति मतुः । " ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे" इति नारदक्षेति । पत्नीत्यादि न पिण्डदानक्रमबोधकं — तस्यात्रानुकत्वात् । अत एव " पिण्डदोंऽशहरश्चे-षाम" ईत्यस्य अनुवृत्तिसंभवेऽप्येषामभावे इत्यायुक्तं तेन भगवता । अत एव च मुख्यगौ णसताभावे सर्वेषां दायकम उच्यते इत्येवमवतारितमिदं तेन । दायादशब्देन च रिक्थ-भागिनः - ब्युत्पत्तेः " विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिद गन्दनः । जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥" इति हरिवंशोक्तेः । " पुले ६व दायादानपि दापयेत् ।" इत्यादी प्रज्ञभिन्नेऽपि तत्र तस्य प्रसिद्धत्वात् । अत एव ''पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंशुवो मनुः। तेषां षड्बन्धुदायादाष्पडदायादबान्धवाः॥ औरसः क्षेत्रजश्चेव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्च षट् ॥ कानीनश्च सहोद्धश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयन्दत्तश्च शौद्धश्च षडदायाद्वान्धवाः ।।'' हित मनुवान्ये स्विपतृसपिण्डसमानोदकानां

१.--९. १३२.। २. भ. हस्तु० । ३. भ दश्च पत्नीत्याश्च तेत्त तु(?)। ४.२.१४. ३.। भ. म्वः श्रात्रिं । इ.—२८. ४१, । ७.—९. १८८ । ब्य०. १३२. । Q. 946.-980 1

बालंभड़ी

सिन्नीहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वपट्कस्य तिद्रक्थहरत्वं नोशरस्य, बान्धवत्वन्तु समानगो-त्रत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेव । गोत्ररिक्थ इति मनुवाक्ये दन्निमग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थस्वादिःयेवसुक्तमूळाविरोधाय तेन न्याख्यातम् ।पिज्ञा-दिधने तु सर्वेषामविशेषश्चरमभिन्नानां पुजिकासुतघटितानां तेषाम् अस्मात् प्रागुक्तमनेश्च। अत एव तयोः मिथो विरोधोऽपि न। अग्रे साधकानि तु पूर्वमुक्तान्येव तस्मात् स्थितमेत-त्तदभावे यथाक्रम पत्न्यादयो धनभाज इति । नन्वस्त दायहरणे प्रागुक्तं, तथाऽपि अन्येषां पन्नासाधारणकार्याणां केषाञ्चिद्यथायथं पत्न्यादिष्वसंभवेन तत्र विचारप्रसक्त्यभावे पिण्डदानादी कथं क्रम इति चेत् श्रुणु । प्रागुक्तरीत्या दायहरणे सिद्धेन क्रमेणैव '' यश्चार्थहरस्स पिण्डदायी '' इति विष्णूक्तेः पिण्डदानादी क्रम इत्युत्सर्गः । तत पत्नीविषये वाक्यमपि प्रागेव बृद्धमनुक्तमुक्तम् । तत्र ''कुल्लनमञ्जम् '' इत्यादिना दायहरत्व एव तस्या अधिकारः सूचितस्तस्य सधनत्वे । एतद्र्थमेव तन्न तद्वपादानमन्यथाभावे सैवाधिकारिणी । अत एव "भार्यापिण्डं पतिर्देशाद्रसे भार्या तथैव च। इवदवादेस्तु स्नुषा चैव तदभावे तु सोदरः ॥ " इति, पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदाने|दककियाः । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे सहोदरः॥" इति च शङ्कः। "पत्नी कुर्यात्सुताभावे सहोदरः।" इति कीर्मम्, " आतुर्आता स्वयं चके तद्भार्या चेन्नविद्यते। तस्य आतृसुतश्चके यस्य नास्ति सहोदरः ॥ '' इति बाह्मं च सङ्गच्छते । दृहितुस्तु तद्धनहर्तृत्वादेव पिण्डादिद्त्वम् । एवं च तद्भावेन तस्यास्तत्य-द्त्वम् । दौहिलाविषये वाक्यमपि मन्वाधुक्तं प्रागेवोक्तम् । तत्र हरेद्धनमिलादिना तस्यापि दायहरत्व एवाधिकारः सूचितः। अत एव ''श्राद्धं मातामहानां च ह्यवश्यं धनहारिणा। दौहि-डोण विधिन्तेन कर्तव्यं विधिवत्सदा॥"इति लौगाक्षिस्सङ्गच्छते। अत एव मातामहश्राद्धं मासि श्राद्धे सुडाभाष्यकाराँ नोचतुरिति सुदर्शनेनोक्तम् । अत एव आश्रळायनेनापि सुत्रे मातामहश्राद्धं नोक्तम् । एवं च '' यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप । उदकाद्यां महाबाहो दौहिजोऽपि तथाईति ॥" इति मात्स्यम् भविष्यपुराणं च । "मार्ता-महानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रो होमो यथान्यायं शेषमृहविवर्जितम ॥'' इति विष्णुस्मरणम् । " मातुः पितरमारभ्यत्रयो मातामहास्स्मृताः । तेषां त पितृबच्छोद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥ '' इति पुलस्यस्मरणं चैकवान्यतानुरोधेन तयोरन्यथा योज्यम् । पि-

१० स. त्वेऽपि तदन्यथा एतदर्थमेव । २. स. पत्नीनविद्य ० (?)। ३. प. फ. ब. पिण्डः कु०। ४. स. माता त्रयो माता०। ५. ब. वच्छूाद्धं पार्वणेम् ।

तृवत् श्राद्धं पार्वणं येषां सूत्रे तदुक्तं, तेषां तु सर्वथा तदावश्यकस् इति । यद्वा तानि पुत्रिकासुताविषयाणि । इदमश्रे स्फुटीभविष्यति । दौहिऽया अप्येवम् । " न पुत्रस्य पिता चैव नानुजस्य तथाऽप्रजः। " ईति बोधायनायुक्तेस्तद्भावे दायहरःवेऽपि पित्रोर्न पिण्डदानादावधिकारः । भ्रातृतत्पुत्रयोस्तु यथाक्रमं, वचनमप्यनुपदमेवोक्तम् । अत एव सर्वथाऽपि तयोरनुक्रममधिकारः । "तस्य भृातृसुतश्चक्रे " इत्यादिप्रागुक्तमप्येचंपर-मेव उक्तमूळानुरोधात । तत्र भ्राता कनिष्ठ एव न उयेष्टः; अंशहरत्वेऽपि उक्तनिषेधा-दिति बोध्यम् । ननु पिण्डदानादावप्येवं क्रमे स्वीकियमाणे " आनुणामेकजातानामे करचेरपुत्रवान् भवेत् । सर्वीस्तांस्तन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरव्रवीत् ॥ बहूनामकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण शाह पुत्रवतीर्भनुः ॥'' ईति मनोः, ''यधे-कजाता बहवो भातरस्तु सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणस्सुताः ॥ बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिस्स्मृतः । एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः॥ " इति बृहस्पतेश्च का गतिः। अयं मनुस्मृत्यादौ पाठः। भट्टवार्तिके कौस्तु-भे च " सर्वे तेनैव" इति पाट: । अन्यज्ञ " सर्वे ते तेन " इति पाट: । मेधा-तिथिसम्मतस्त्वाद्यपाठः। "यद्येक" इति कौस्तुभे पाठः । "पुडिाण्यो मनुरव्रवीत्" इति कौस्तु भादौ पाठः । एतेषां यथाश्रुतार्थस्वे त्रयोदशपुत्रस्वापस्या "पुत्रान् द्वादश यानाह " ईति मन्वाद्युक्तेद्वादशसङ्ख्याविरोधापत्तेः, अपुत्रदायाधिकारिक्रमबोधकोक्तमूळवाक्ये भातृसुतानां नवमस्थानस्थितिविरोधापत्तेः, पिण्डाद्यधिकाारक्रमबोधकवाक्येऽपि "पत्नी आता च तज्ज-इच " इत्यादौ तृतीयस्थानस्थितिविरोधापत्ते: । तेषां तद्वत्पुत्रत्वे पत्न्याः पूर्वमेव निवेशौ-चित्यादिति चेत् — न । तेषां किञ्जिकार्यवस्वातिदेशपरत्वात् तेन तेषां वंशाविच्छित्तेः परछो-कस्य पितृऋणदोषापाकरणस्य च करणेन तदर्थे सर्वर्पुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे दत्तकपरिग्रहो नेति ताल्पर्यात् । अत एव " एकजातानाम् " इति हेतुगर्भ विशेषणमप्यर्थवत् । तज्ञ च "पुमान् ख्रिया" ईत्यकशेषः-सहोदर इति बृहस्पत्येकवाक्यत्वात् । अत पुँव एकमातापि-तृणामिति व्याख्यातं मेघातिथिना । अनेन तेषामेव तथा नियमो न भिन्नपितृकाणां भिन्न-. मातृकाणां चेति स्चितम् । अत एवाभियुक्तः । अत्र एकजातग्रहणं भिन्नोदराणामेकपितृका-णामपि सपिण्डान्तरलाभदशायां भातृसुतनियमो नेति ज्ञापनार्थं, न तु भातृसुतस्याबाह्यत्व-ज्ञापनार्थम्—'बाह्मणादित्राये नास्ति भागिनेयस्सुतः क्रचित्।'' इति वृद्धगौतमवद्रा निषेधस्मृतेरनुपळंभात् । पुत्रवानिति मतुपा न त्वेवकिमिति निषेधस्याज्ञानवकाश इति ।

१. बोधा०(?)। २.— २. १८२, ३.। ३ (१)। ४ ९.— १५८ ।५.प. फॅ. ब. सत्वात्तर-इच्चा १. म. धकमूळनवम०(?)। ७. म. तपुत्रकार्यकारितव्दारा पुत्री यिकिश्वित्। ८. प. ब. वित्राः। ९. अ० १. २. ६७.। १० प. फ. ब. एवमाताः। ११. प. स. ब. धस्तत्रानः। १२. म. शः पुत्रराहिता इति ते०।

बालंभद्री

अत एव च सपःनीविषये वचनान्तरारंभः । भ्रातृणामिति निर्धारणे षष्टी । अत एव मध्ये इति तेन ब्याल्यातम् । तेन ह्येकीयावयवान्वयेन एकमातापितृकत्वेन एकत्वं यथा तेषां, तथैकावयवान्वयेन सर्वावयवान्वयसत्त्वेन एकपुडाव्वं सर्वेषामिति सूचितम् ; द्रौपदीवत् द्वथासुऱ्यायणवध । अत एव तेनैकपुत्रेण सर्वान् आतृन् सपुत्रान् मनुराहेति तेन व्याख्यातम् । एतेन प्रागुक्तं पाठान्तरं निरस्तम् । अत एव च सर्वे ते इत्यक्तिसङ्गतिः-अन्यथाऽन्ये ते इत्यादि ब्र्यात् । आतृपदं स्फुटतया भगिनीनि राससूचनद्वारा विषयप्रदर्शनार्थम् । यद्यपि आनुणामित्यज्ञ एकशेषस्यापि संभवः, तथाऽपि " ब्राह्मणादिद्वाये नास्ति भागिनेयस्सुतः क्वचित् ।" इति वृद्धगौतमोक्तेः पुमपस्यानामेव ग्रहणस । एकः--एकोऽपि । अनेन दृशादेस्तस्वे सुतरां तथेति सुचितम् । पुत्रावानित्यज्ञ पुलपदसीरसपर-तडीव तस्य मुख्यत्वात, जात इति तदेकवान्यत्वाच । अनेनान्यत्रायं निय-वे। नेति सूचितम् । अञ पुत्राव्वेनैकानेकपुत्राप्रतीत्या सर्वविषयमिदम् । अग्रे तेनेत्यासुक्तित्तु एकडा तथारवे अनेकडा तथारवं निर्विवाद्मित्येवंयरा । चेदित्यनेन जनकस्येवातत्त्वे सर्वेषां तस्वं द्रापास्तामिति सृचितम् । अत एव भवेदिति संभावने लिङ् । अत्र सर्वे वाक्यामिति न्यायेन ''एकस्यैव द्वयोरेव झयाणामेव वा'' इत्यादिक्रमेण बोध्यम् । अत एव अन्ये च पुडारहिता इति तेन व्याख्यातम् । किञ्च आनुणामित्यनेन न तन्न पुत्रत्वातिदेशः । तथा हि सित पश्चिण इति पुझवतीरिति च पदद्वयमधिकं स्यात् । तेन पुत्रेत्येकेनैव पुझत्वातिदेश-सिद्धेः पुत्रित्वातिदेशसोनेति चेत् लाघवात्तदेवास्तु कृतं पुत्रस्वातिदेशेन । सोऽपि परिशेषात् कार्यातिदेशः—पुञ्जिणः पुत्रवतीरिति श्रवणात् । तत्र तद्धर्मातिदेशस्य फलं तुक्तं वश्यमाणं चेति दिका उक्तं चैतत् स्मृतिपादे शिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके 'अपि वा कारणाग्रहणप्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इति सुडो भट्टाचार्यैः। रामभीष्मयोस्तु स्नेहपित्भक्तिवशात् विद्यमान्धर्ममात्रा-र्थदारयारेव साक्षाद्यवहितापत्यकृतिपत्रानुण्ययोर्यागसिद्धिः । हिरण्मयसिताकरणं च छोका-पवादभीत्या त्यक्तसीनागतानृशंस्याभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । भीष्मश्च "भानृणामेकजाता-नामेकश्चेरपुडावान् भवेत् । सर्वे तेनैव पुडाण पुडाणां मनुरव्यति ॥'' ईत्येवं विचिडावीर्यक्षे-वजपुत्रं लब्ध्वा पित्रानुणस्वात् केवलं यज्ञार्थं परनीसंबन्ध आसीदिस्यर्थापन्याऽनैक्तमपि गस्यते । यो वा पिण्डं पितृपाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तत्वात् "शास्त्रार्थातिकमात् भीता यजते वाह्यसौ कथम् ॥ ''इति । व्याख्यातं च न्यायसुधायां भद्दसोमेश्वरशर्मभिः-रामभीष्मयोर्थथा न विरुद्धाचरणकर्तृत्वं, तथा विवृणोति रामेति । रतिपुत्रार्थस्विनिरासाय मात्रशब्दः । ननु एवं सित ''ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सिन्निधौ नोपगच्छते । तस्या रजसि तं मासं पितर-स्तस्य शेरते ॥ '' इति विहितातिक्रमान् प्रत्यवायस्स्यादित्याशङ्कय स्नेहापित-

१. प. ब. सति पुत्रव । २. - ९. १८२. । ३. प. ब. नुक्रमें ऽपि ।

बालंभड़ी

भक्तिवशादित्युक्तम् । रामेण सीतास्नेहात् भार्यान्तरागमनवतप्रहणात् । भीष्मेण च शन्तनवे सत्यवती तिथतरं याचिता त्विय महाबछे राज्याभिछापुके तिष्ठति एतस्याः पुत्राणां राज्यालाभानेमां ददामीति तिषत्रा प्रद्याख्याते तेन राज्यं नाहं कारि-ध्यामीति प्रतिज्ञाते त्वस्यनिच्छत्यपि त्वत्सन्ततिभयाश्चेतस्याः सन्ततीराज्यभागिनी स्या-दिति तत्पित्रा पुनः प्रत्याख्याते "नापत्यहेतोरिप च करिष्ये तदिनिश्चयम् ॥ अद्ययभति मे दाश ब्रह्मचर्य भविष्यति । " ईति पितृभक्तया ब्रह्मचर्यव्यवतप्रहणात् नेामीत्तिकेन च ब्रह्मेन नित्यस्य ऋतुकालगमनस्य बाधात् धर्ममात्रार्थमहं भार्यो परिणेष्यामीत्युक्तया परिणीतादा अगमनेऽप्यदोष इत्याश्चयः । एवमप्यनपत्यत्वेन पित्रणानपाकरणात् प्रत्यवायः स्थादित्याश क्कय साक्षादित्युक्तम् । साक्षादपत्याभ्यां कुशलवाभ्यां कृतपित्रानृण्यो रामः व्यवहितैविचि-त्रवीर्यस्यापरयेधृतराष्ट्रादिभिः कृतिपत्रानृण्यो भिष्मः । ननु रामस्य धर्मार्थे दारान्तरसद्धावे ''यज्ञे यज्ञे प्रकुरुते सीतां पर्सीं हिरण्ययीम् । '' इति हिरण्ययीसीताकरणमपार्थकं स्यादि-त्याशङ्कयाऽऽह—हिरण्मयीति । अपवादभीत्या त्यक्ता या सीता तद्गतं तद्विषयं यदानृशं-स्यमनैष्टुर्ये तदभावाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । रावणापहारदूषितां सीतां रामो भजत इति छोकापवादभयमात्रेणासौ त्यक्ताः न सीताया दुष्टत्वात् नापि रामस्य सीतायां नेष्ट्रय-मिति द्योतियतुं-लोकापवादभीतिं प्रति त्यागस्य नित्यसापेक्षत्वात् । तत्प्रदर्शमाय त्यक्तशब्दस्य सीतापदेन सहसापेक्षसमासः कृतः । कथं व्यवहितापत्यकृतपिवानुण्यता भीष्मस्येत्वपेक्षायामाह-भीष्मश्चेति । ननु तयोधेर्ममात्रार्थे दारसद्भावः क्वनिद्िष पुराणेतिहासयोरनुकः केन प्रमाणेन इत्याशङ्कचाऽऽह — केवलमि-वा गम्यत ति । अपिशब्देनापत्यहेतारद्यप्रमृतीति विशेषणसामध्यदिवसवगम्यत इति सचितस् । ननु मोहादण्यनुष्टानोपपत्तेनैकान्ततोऽर्थापत्तिस्संभवतीत्याशङ्कय " श्राद्धकाळे मम पितः माया पिण्डस्समुद्यतः । तं पिता मम हस्तेन भित्वा भूमिमयाचत ॥ नैष कल्पो विधिर्देष्ट इति निश्चित्य चाप्यहम् । कुशेष्वेव तदा पिण्डं दत्तवानाविचारयन् ॥ '' इति भाष्मस्या-खन्तनैपुण्यान्मोहासंभवं दर्शियतुमाह-यो वेति । अत्र नैमित्तिकेन निसस्य बाध इत्यंशो धर्मार्थदारान्तरसद्भाव इत्यंशस्च न युक्त इति प्रतिपादितं गुरुचरणैर्मञ्जूषायां तत एव बोध्यम् । न चैवं द्वादशविधपुत्रप्रतिपादनानन्तरं यतु " भातृणासेकजातानाम् " हुँत्यादि, तदपि आतुष्पुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवे अन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं न पुनः पुतःव-प्रतिपादनाय- " तत्सुतो गोत्रजो बन्धः" इत्यनेन विरोधात् इति ब्याख्याक्टदाक्त-विरुद्धेति वाच्यम् -- आशयानववोधात् । तथा हि । किं तन्निषेधः शब्दार्थ उत तालया-

महाभराते, आदिप० ३००. ७३, ४. । २. प. फ. ब. णीत् । ३.—७. १८२. ।
 Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

र्थः ? नाऽऽद्यः अक्षरमर्यादया तदप्रतीतेः । नान्त्यः संभावितशब्दत्यागेन तदङ्गीकारे निर्वोज्ञत्वात् । तस्मान्नेदं युक्तम् । नैन्यस्तु यथाश्रतसंभवः । अत आह—न पुनरिति,— पश्चादित्यर्थः । हादशविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे इत्यर्थः । अत एवाऽऽह—तत्सुता इति । तथा सति इतरपुत्रवत् पत्न्याः पूर्वभेव निवेशोचित्येन तथोक्तिविरोधः स्पष्ट एव । तथा स्रति ज्ञायोदशपत्रत्वापत्या "पुत्रान् द्वादश यानाह" हैति द्वादशसङ्ख्यविरोधापिशश्चे-त्यिप बोध्यम्। तथा च न तस्य तद्र्थप्रतिपादने ताल्पयम् ;िकन्तु एतद्र्थखण्डने इति बोध्यम्। एव वा तत्रेव हेतूपन्यासो न तु तन्नेति भावः । नन्वेवं कस्तर्हि वचनार्थ इति चेत् प्रागुक्त एव वार्तिकसम्मत इति बोध्यम्—तद्नुक्तिस्तु अन्यत्र तस्योक्तत्वेन स्पष्टत्वात् । एतद्वक्तिस्तु एकदेश्युक्तोऽर्थान्तरानिराससूचनापूर्वकविरोधखण्डनमात्रतात्पर्येणेतिः; तथा च तत्र नाऽऽमहोऽपि त्वन्नेति बोध्यम् । एतेन आशीर्चिनिणयस्था गुरुचरणोक्तिरपि व्याख्याता ।तथा च वार्तिकैकवाक्यता शिद्धातथा च द्वादशपुत्रभिन्नेनापि आतृसतेन तादशपितृव्यस्य प्रागक्त-कार्थासिद्ध्या तद्र्थं पत्न्यादिसस्वे पुत्रान्तरपरिग्रहो न कर्तन्य इति तस्वम्।एतेन आतुणामिति सोदरभात्रभावविषयमविभक्तविषयं वेति न पुत्रत्वातिदेशोऽयम्। अतस्तत्र सत्येकाद्शैपुत्र-प्रतिनिधयो न कार्याः स एवञ्चानृणां पिण्डदोंऽशहरश्च इति वाचस्पतिमेधातिथिकल्पतरुरना करायुक्तं परास्तम् -- उक्तयुक्तः, द्वादशपुत्राभावे पत्न्यीत्यादिमुखोक्तेश्च । अत एव तस्मात् दत्तकपुत्रप्रशंक्षेयमिति विज्ञानेश्वर इति निर्णयसिन्युक्तं, दिनकशधेनोक्तं भातृणामित्यादि पुत्रित्वातिदेशपरम्।तेन्मूळं तु पुंनामनरकाप्राप्तिः पुंसः, खित्रः सपिण्डनाईत्वसुभयोः कृत्रिमा-वकरणं चेति मिश्रादिभिरुक्तं चापास्तम् । न चैवमपि मन्वादिवाक्यस्योक्तार्थकत्वेन भीष्म-विषयेऽप्रवृत्तिः भीष्मविचित्रवीयौ भिन्नमातृकावेकपितृको ब्यासविचित्रवीर्यावेकमानृकौ भिन्नापितुको यथाकथिञ्चत् तस्य धतराष्टादिः क्षेत्रजो नौरसः । एवं च कथं वार्तिकादिसङ्ग-तिरिति चेत्-न । तत्र त्दविषयत्वेन तदंशेऽपि तस्यायुक्तत्वेऽपि मनुवाक्यस्य तद्रथैकत्वं दोषाभावेन प्रकृतेष्टार्थसिद्धरप्रत्युहत्वात् । अत एव पितृभक्तवैव तस्य पित्रणीपाकरणम् अभिहोत्रादिना देवर्णमुक्तिः । किञ्च " त्रिभिऋणवा" इत्यादिश्रुतिः न नेष्टिकब्रह्मचारि-विषया-तद्दणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणा प्रकार्यादिना च सिद्धेः स्मृतिषुक्तत्वादिति गुरुचर-णैरुक्तम् । तत्र यदि तु वार्तिकोक्तिरिप तदंशे योजनीयेति आग्रहस्तिहै इत्थं योज्यम । एकजातानामित्यत्र एकशब्दः प्रधानपरः--'' माता भन्नी पितः पत्रो येन जातस्स एव

स. नन्वेवमस्तु यथाश्रुतसंभावितः शान्द एव सः अ०। २. वः थैः अत०।
 ३. स० ९. १५८। ४. स. दश मेधाति० (१)। ५. प. फ. वं तस्तर्छ। ६. प. वं. तब्रिय०।
 Çole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

बालंभद्री

सः । तस्माद्भरस्य दुष्यन्त मावमंस्थाश्यकुन्तलाम् ॥" इति भारतोक्तेः । "वीजस्यव च योन्याश्च बीजमुःकृष्टमुच्यते। सर्वभूतप्रसूतिहिं बीजलक्षणलिक्षता ॥" इति मन्केश्च। क्षेत्रजे तु वैपरीत्यं वाचनिकं तथा च एकपितृकत्वमात्रं विवक्षितम् । बृहस्पतिवाक्यं सहोदरत्वमपि पितृदरमादाँयैव अत एव सोदरा इत्यनुक्तिः । बहव इति तु तत्र स्पष्टार्थः, — बहवोऽपीति तद्रथः। यद्वा मूयांसोऽपीत्यर्थः। कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन बहुत्वस्य बहुवचनबोधितस्य त्रित्वे पर्थवसानमिति व्यवच्छेदाय बहव इत्युक्तम् । अथवा तुराब्दस्य चार्थत्वेन व्युक्त-मेण च सहोदराश्चेति वाक्यान्तरम्। तथा चोभवारिष तत्प्रतिपादनं तदेकवाक्यतया। मनु-वाक्यस्यापि प्रागुक्तरीलार्थह्यं बोध्यम् । अत एव '' एकयोनिप्रसूतानाम्'' इति स्मृतिसा-रससुचयोक्तपाठस्सङ्गच्छते । अत एव पुत्रवानित्यत्र पुत्रपदं मातापित्रन्यतरजन्यपरं--तज्ञ-जाते इत्युक्तिस्वारस्याच । एवं च तद्विषयतया तत्र स्पष्टेवेति । नन्वेवमिष "अपु-लस्य पितृब्यस्य तत्पुत्रो भातृजो भवेत् । एवं तस्य प्रकुर्वीत श्राद्धं पिण्डोदकिक-याम् ॥ बह्वीनामेकपन्तीनामेष एव विधिस्स्मृतः । एका चेरपुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥ '' इति बृहत्पराशरोक्तिविरोधएवेति चेत्-न-आशर्यानवबोधात् । तथाहि तत्र पूर्विधिस्योक्त एवार्थः--तत्तुरुयस्वात् । अपुत्रस्य पिरृव्यस्य भा्तृजस्तस्युत्र भवेदित्यन्वयः । अपुत्रपितृज्यत्वावच्छित्रस्य भृातुस्सुता तस्यापि पितृज्यत्वावच्छित्रस्यापि पुत्रो भवेदित्यर्थः - तदेकवानयत्वात् । सर्वे वान्यमिति न्यायेन ज्याख्याने तूक्तविरोधः शास्त्रान्तरविशोधरच स्पष्ट एव । भातृजः एकोऽपि । अत एव तदेकवान्यता । अपुत्रस्ये-त्यनेन पुत्रसस्वे न तथेति स्चितम् ; अत एव पूर्वे तथा व्याख्यातम् । तबाख्यानानुरोधेनं पितृब्यस्य भातृज इत्यनेनोभयसंबन्धः प्रागुक्तरूपः सूचितो भवेदित्यपि प्राग्वत् । अव पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्मृता इतिवत् प्रागुक्तरूपपुत्रकार्यकारित्वं विधायते। तेन तदेकवा-क्यता इष्टिसिद्धिदाँषाभावश्चेति सिद्धम् ।नन्वेवमप्युत्तरार्धस्य का गतिरिति चेत् अत्रोच्यते— पूर्वार्धेन केषांचित पुत्रकार्याणां सिद्या तद्थे तत्परिग्रहं प्रतिपाद्य प्रसङ्गाद्विषयविशेष पिण्डादिरूपकार्यसिद्धिरपि अत एवेलाह—स एवेति,—बुद्धिस्थो विलक्षणभानुपुत्र एवे-त्यर्थः । तस्य — तस्यापि। पितृव्यःवावाच्छिन्नस्यापि कुर्वतित्यनेन तस्य स्वधमस्वं सूचितम् । श्राद्धमेकोहिष्टादि । पिण्डपेदेन दशसु दिनेषु दीयमानाः । उदकमआछिदानादि । क्रियापदेन नाग्निसंस्कारादि । यद्वा कियापदेन कर्मधारयः । अत एव क्रियाछो-पादित्येव मनुनोक्तम् । तथा चोत्तरार्धं प्रागुक्तकमेणीरसादिश्रात्रन्ताभावविषयम् ।

९.महाभा० आ० ७४. १०९.। २. प. फ. व. यैव सो०। ३. प व. याउरीधा०। ४. प. फ. व. त्रस्य आ०। ५. प. फ. व. धेन पितृपल्यः स०

एवेन गोत्रजादिव्यवच्छेदः। यद्वा आतुस्सुतानां बहूनां सत्त्वेऽपुत्रपितृव्येण कनिष्ठस्य पुत्रीकरणे तद्विषयम् । एवेन पत्न्यादिन्यवच्छेदः । तस्यैव दत्तकःवेन अविभक्तभ्रातृसुतविषयम् । यद्वा विभक्तसंसृष्टाभृतुसुतविषयम् । अत्र पक्षद्वये यथा पत्नीसत्त्वेऽपि दायहरत्वं भातुः, तथा पत्न्यादिसत्त्वे भात्रभावे तस्या धनहारित्वेऽपि पिण्डदानादौ तस्यैवाधिकारो नांशहरणप्रयुक्तोऽन्यस्य तत्र भातृसस्वे जीविष्पतृकनिषेध-बाधकमिदं विशेषविहितत्वात् । अज्ञ पक्षे यथा " तस्य भाृतसुतक्षके" इत्यादिना न विरोधस्तथोश्तं प्राक् । यद्वा इदं तादृशगतिपतृकविषयकमेवास्तु । सर्वथा पत्न्यादिग्वे व्यवच्छेयः । वस्तुतस्तु द्वादशाविधपुत्राभावे पत्न्यादिसत्त्वे तेषां यथाक्रममुक्तरीत्या दायहर-त्वेऽपि श्राद्धौदिकमपि वंशाविच्छित्यादिवत् भाृतृक्षुतेनैव कार्यमिति तद्र्थमपि दत्तकपरि-म्रहो नेत्यनेन प्रतिपाद्यत इति न पूर्वतो वैरूप्यम् । न च "यश्चार्थहरस्स पिण्डदायी" इति विष्णुस्मृतिविरोधः--तद्वाधनार्थमेवास्य प्रवृत्तेः । तथा च तडा पुडाः पितृवित्तेत्वत्र पुत्रपदेनैकादशप्रतिनिधिवदेतस्यापि प्रहणेनोक्तनियमस्य तदन्यविषवःववदेतदन्यविषयःव-मपीति न तद्विरोधः । तत्राऽपि पितृवित्ताभावेऽपीत्यस्य तस्य निर्धनत्वेन तदसत्त्वेऽपीति-वदक्तक्रमेण स्वस्थाधिकारेऽपि तःसन्वेनाधिकारेण तद्यासावपत्यर्थः । न चैवमपि कथं तस्य पितृत्वं तस्य साक्षज्जनक एव प्रसिद्धिति वाच्यम् "पितरो यत्र पूज्यन्ते पञ्जैते पितरस्स्युताः । '' इत्यादी साक्षाज्जनकेभिन्नेऽपि पितृशब्दस्य प्रथोगात् । तथा च यन्निरू-पितृपुत्रत्वं तत्कार्यकरत्वं च तस्थेति तत्र प्रहणमिति न दोषः । तथा च तस्य निर्धनत्वेऽपि तथा सधनत्वे तदीयौध्वंदेहिकाद्युपयोगितावत्पर्यन्तं तहुत्युपयोगिच तसी दत्त्वा अविशिष्ट-मधिकारिणा प्राह्मम् । अत एव वित्ताभावेऽपीत्युक्तम्, न त्वंशाभावेऽपीति । अत एव च "अदायिकं राजगामि योषिद्वृत्यौर्ध्वदेहिकम् । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेन्यसाद्भेयेत्॥" इति कालायनेनोक्तम्। न चैवमपि "पत्ये दद्याच सा पिण्डम्" इति वृद्धमनुविरोधः —तस्या अंशहरत्वेऽपि तदानुत्वपरत्वस्य तस्योक्तत्वेन तद्वैपरीत्यपरतया अत्र पक्षद्वये उक्तत्वा-दिति वाच्यम्-तस्य सङ्कल्पाग्निदानमात्रपरत्वात् । अत एव ''पूर्वं सृता त्वग्निहोत्रं सृते भर्तरि तद्धनम् । लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातनः ॥ जङ्गमं स्थावरं सर्वे कुप्यं हेम रसांवरम् । आ-दाय दापयेच्छाद्धं मासवाण्मासिकाब्दिकम् ॥पितृब्यगुरुदौहिजान् भर्तुस्खसीयमातुलान्। पूज-यत्क्रेन्यप्तार्भ्यां बृद्धांश्चाप्यतिथींख्रियः ॥ '' इति प्रजापतिः सङ्गच्छते । किञ्च तथात्वेऽम-न्डाकिकयापत्तिः सा चोक्तरीत्या तथा संभवति न युक्ता । अत एव— "सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । '' इति भविष्यपुराणं मार्कण्डेयपुराणं च, ''कुळद्वयेऽपि चोत्स-

१. भ. द्धादिपरिमहो।

वालंभदी

न्ने स्त्रीभिः कार्या किया नृप। " ईति विष्णुपुराणं, "कुलद्वये समुच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या किया नृप। " इति भारतं, "सर्वेषां पुत्रहीनानां स्वभर्तृणाममन्त्रकम्। सर्वबन्ध्रविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सिपण्डनम् ॥ " इति स्मृत्यन्तरं च सङ्गच्छेते । अत एव तत्कर्तृकमिन्नदानमात्र समन्डाकमित्यक्तं स्मृतिषु । तथा च कात्यायनः—''असंस्कृते न पत्या च ह्याभ्रदानं समन्त्रकम् । कर्तःयमितरस्तर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥ " इति । अत एव च "अपुत्रस्य स्त्रिया कार्यं पिण्डं श्राद्धं तथोदकम् । क्रियाछोपो न कर्तव्यः प्रेतस्य गतिकाङ्क्षिभः॥ " इति बोधायने क्रियालोप इत्यासुक्तम् । अत एव च "पितृमातृसपिण्डेरनु सामानसालिले-स्तथा । तत्सङ्घातगतेश्चेव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राधेरेव चोत्तराः । दोहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तु तनयेस्तथा ॥'' इति विष्णुपुराणे, पराशरेण पुनाँद्यरेवे त्युक्तम् । तस्य च भातृसन्तत्यन्तैरित्यर्थः । "पुत्रः पौत्र प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भात्सन्तितः ।" इति तेनैवोक्तस्वादिति केचिन् । वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षे शङ्काया एवाभावेऽपि प्रथम-पक्षोक्तरीत्या अत्र सर्वाभाव इत्युक्तया तस्य द्वादशपुत्रायभावे तादशभ्रातृसुतयोरभावे चेत्यर्थेन कुलद्वयोच्छेदापरपर्यायेण तस्य सधनत्वे निर्धनत्वे च पत्न्यैव कार्यभिति परत्वं वृद्धमनोः तद्प्युक्तरीत्या कुलद्वयोच्छेदे तावन्मात्रं समन्त्रकमन्यदमन्त्रकमेतद्र्थमेर्वे "अपु-त्रा पुत्रवत्पत्नी" इत्यतिदेशस्तथा च तद्रथे धर्मपुत्रा न विधेयः कुळद्वयान्तर्गतस्य कस्य-चित्कनिष्ठस्य तस्वे तु तावन्मात्रे समन्त्रकं तथा कार्यं अन्यदन्यद्वारा समन्त्रकमेव करणी-यमिति न कश्चिद्विरोध इति बोध्यम् । एतेन दुहिताऽपि तादशसद्भावे निरस्ता । एवं दौहि-त्रोऽपि सगोज्ञसद्भावे भिन्नगोतस्य तद्नधिकारात् । अत एव "पुत्राभावे सपिण्डाः शिष्या-श्च दद्यस्तदभावे ऋत्विगाचायों" इति गोतमः सङ्गच्छते । अत एव न च द्युरिति बहुव-चनेन उदकदानवत् सर्वैः पिण्डदानं कार्यमित्याशङ्कतीयं किन्तु पुत्रेणेन कार्ये तदभावे प्रत्यासन्नेन सपिण्डानामन्यतमेन तद्भावे मानुसपिण्डादिना कार्यमिति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातमाशोचप्रकरणे । न चैत्रम् "असगोत्रस्सगोत्रो वा यदिस्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात स दशाहं समापयेत् ॥ " इति ब्रह्मपरिशिष्टस्य "असगोत्रस्सगोत्रो वा योऽभ्नि द्वात्सखे नरः । सोऽपि कुर्याञ्चवश्राद्धं ग्रुद्धयेतु दशमेऽहनि॥" इति दिवोदासीयस्य च का गतिरिति चेत् पुलाद्यसन्निधानविषयं तदिति गृहाण। न चैवं प्रागुक्तमनुविष्णुविरोध इति वाच्यम्—तस्यैतद्भावविषयत्वात् । न च विनिगमना-

१. ब. तिभार० । २. (१) । ३. भ. त्राधैरेवचोत्तराः च भ्रातृ० (१) । ४. प. फ. ब. व अपुत्रवः। ५.—१५.१३. ४.।

बाळंभट्टी

विरद्दः पिण्डाधिकारिकमबोधकवाक्येषु प्रागुक्तेषु पुत्रः पौत्रः पत्नी आतेत्यादिषु तदनन्तरं तद्नुक्तेरवं विनिगमिकायास्सस्वात् । न च यश्चेति विष्णूपोद्दलितपरनीतिम्लोक्तकमस्य प्राबस्यं तद्पेक्षया पुत्रस्येत्वाग्रुपोद्वाळितप्रागुक्तवाक्यीयपिण्डदानादिकमस्येवान्तरङ्गत्वेन प्राबक्यात् । न च पोन्नदोहिन्नयोरित्यादिपागुक्तमनोः तस्येतोऽप्यन्तरङ्गत्वम् आनुणामि-त्याग्रुक्याऽस्य पुत्रस्यानियमःवेन ततोऽप्यन्तरङ्गत्वात् । अत एव उक्तवाक्यात् दोहित्रसत्वेऽ-पि सापत्न्यपुत्तस्यैव कियाकरणाचारः सङ्गच्छते इति दिक् । पित्रोस्तु प्रागुक्तरीत्यैव निरासः। नन्वेवमपि आतृतःपुत्रसमवाये उक्तरीत्या द्विविधया क्रमेण तयोः प्राप्तिरिति चेत् — श्रृणु । "नानुजन्य तथाप्रजः" हति बोधायनायुक्तनिषेधेन पिण्डाधिकारकमबोधकवान्येषु आतृ-पदस्य कनिष्ठभातृपरःवस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन तयोरुक्तरीतिद्वयं न क्रमसरवेऽपि भानुणामि-त्यादावेकशहस्य प्राथमिकतया ज्येष्ठपरत्वेन तस्यानधिकारेण तद्विषयमिदमित्यविरीधः। यदि तु पत्नी आतेति पुत्रः पौत्र इति च न तत्र कमबोधकं किन्तु तत्स्वरूपबोधकम् । एवं च न दोषलेशः । कमस्तु दायहरणीय एवोक्तविष्णुवाक्यादित्युच्यते । तदेकशद्भस्य तत सङ्ख्यार्थकरेवनासङ्कोचेन तत्सन्वेऽपि सुत एवाधिकारीत्सनेन बोध्यते । एवं च आनणा-मिलादि तत्र बहवचनं वारुणानितिवद्यथासंभवप्राप्तानेकत्वातुवादः।वस्तुतस्तु 'हलोऽनन्तरा' इतिचदेकशेषस्तत्र बोध्य इति न दोष इति तत्त्वं बोध्यम् । एवं च "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इत्यादिशास्त्रबोधितस्यापुत्रत्वप्रयुक्तदोषस्य निवृत्त्यादि प्रागुक्तं द्वादशविधपुत्रभिन्नेनापि आतृक्षेतेनापुत्रस्य पितृब्यस्य भवतीति मन्देकवाक्यतया यथा पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । अत एव सुते जाते पुत्रवान् भवेदिति जनिसत्तामात्राभ्यां तेषां पुत्रवत्त्वसङ्कीर्तनं तथोत्तरार्धेन पिण्डादिरूपकार्यमपि तत एव तस्य भवतीति अपूर्वे प्रतिपाद्यते । अत एव "सपितुँ: पितृकुत्येषु ह्यधिकारो न विद्यते । न जीवन्तमतिकस्य किञ्चिद्द्यादिति श्रति:॥"" इति कालायनस्य नात्र प्रवृत्तिः । तथा च तदुपयोग्यंशहरत्वमपि तत्सन्वे तद-भावे सिद्धम् । युक्तञ्चेतत् खपुत्रेणव भातृसुतेनापि पिण्डादिनिर्वाहस्य समस्तपितृणां वंश विच्छेदपरिहारस्य ऋणापाकरणस्य परलोकस्य च संभवात् । एवं च तद्थे केवलं भातुरपु-त्रवतोऽपुत्रस्य दत्तकादिस्वीकारप्रवृत्तिनिरासः । एवं सति मन्वादिवाक्यस्य तत्परस्ववत् पिण्डदानादिपरःवमपि बोध्यम् । अत एव तदेकवाक्यता सर्वतः सिद्धा । एवं सित न कस्यापि विरोधोऽनेन, नापि मिताक्षरविराधो नापि द्वादर्शंसङ्ख्याविरोधो नापि मन्वादिवाक्ये कियाद्यध्याहारजदोषो नापि तत्स्थानानिवेशानुपपत्तिः । पुत्रत्वेनाकृतानां भृतृसुतानां

९ (?)। २. स. नं तावतो वारु०। ३. अ०. १. १. ७.। ४. प. ब. पितुः पि०। ५. स. ण्डपर०। ६. प. फ. सुतानांतु तेषां।

बालंभड़ी

पत्न्यादिसस्वे तदभावे पुत्रकार्यऋणापाकरणादिकारिणामपि वचनादिक्थप्रहणानधिकारसं-भवात् तथा कृतानान्तु तेषां भवत्येव । ततः प्राक् तद्धिकारः पत्न्यादितः पूर्वे मदीयपिण्ड-दानरिक्थाधिकारी कश्चिद्धवेदिति कामनायां आतस्त्रतस्येव दत्तकविधिना स्वीकार उचितै इत्यनेन सृचितं भवति। उक्तफळजनकतया पुतसदशस्यैव तस्य पुत्रप्रतिनिधिःवेन स्वीकरण-मचितामिति षाष्ट्रप्रतिनिधिन्यायसिद्धमेवानेन व्यक्षितं च भवतीत्यलम् । एतेन मनुवाक्यं प्राज्ञस्यपरं पराज्ञरवाक्यं तु आतृब्येण पितृब्यपार्वणश्राद्धमवद्यं कर्तव्यमित्येवंपरम् । पराक्षरेणैव तद्ये "पार्वणं तेन कार्यं स्थात् पुत्रवद्भातृजेन तु। पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषो (?) पूर्ववदाचरेत् ॥'' इत्यभिधानाञ्च तत्पुत्रत्वप्रतिपादकम् उभयं श्रयोदशपुत्रत्वापत्तेरित्यपास्तम् , - विधित्वादिसंभवरहितस्य यथाकथञ्चिद्विधिसंस्रष्टस्यान्यथानपपन्या द्विविधया शक्यार्थस्य प्रकृतानुपयोगेन वाक्यस्य लक्षणया प्राज्ञस्यपरस्वस्य पूर्वमीमांसायां प्रथमस्य द्वितीये ''वायुर्वे क्षेपिष्टा देवता '' इत्यादी प्रतिपादितत्वेनाचातथात्वेन तदसंभवातु ; अत एव तदकल्पनातः अत एव च संस्रष्टत्वाच । न चापुत्रेणेवेत्यादिविधायकं-तस्य पुत्रप्रतिनिधि-त्वस्यैकादशस्येव सत्त्वात् । तथा च "क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पत्र-प्रतिनिर्धानाहुः कियालोपान्मनीपिणः ॥" ईति मनुः । पुत्रप्रतिनिधीन् —औरसप्त्रिका-प्रतिनिधीन् । तेन तयोरभावे तदुपादानं सुख्याभावे प्रतिनिध्युपादानस्य शास्त्रार्थस्वातः । अत एव बृहस्पति:--'' आउयं विना यथा तेलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः । तथैकादश पुबास्स्यः पुत्रिकौरसयोर्विना ॥" इति । तेन तयोरसस्य एव एते भवन्ति अत एवोक्तं-'' सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ।'' इति । एतेन सर्वाभावे धर्मपुत्रपरं तद्वधा-सयमवाक्यम्--' अपुत्रेणं सुतः'' इति । यादक् तादक् सिपण्डोऽसिपण्डो वा सजातीयोऽ-न्यजातीयो वा शुद्धान्य इति तद्र्थे इति मिश्ररत्नाकराद्युक्तमपास्तम् तस्य द्वादश-पुत्रविधिनोपसंहारात् । अत्र "पुमांस एव पुत्रा मे जायेरन्" इति सूत्रे "पुमांसं पत्र-साधिहि" इत्यादिश्रतो च पत्रपदस्य कन्यावाचित्वदर्शनात् कन्यानामपि दानप्रतिश्रहो स्त इति कृष्णमन्वादयः । वस्तुतस्तु चिन्त्यमिदं — लोक्शक्यार्थविरुद्धत्वातु । तत्र विशेषणं त्वितिशयितपुंस्त्वबोधनाय तस्वं चानुशिष्टत्वादि । स्पष्टं चेदं शब्दरत्नभावप्रकाशादौ । एवं च सीतायाः कुन्त्याश्च महाभारतादौ दत्तकत्वीपाख्यानात् तथैव शिष्टाचाराच्चँ तथै-त्ययुक्तमिति बोध्यम् । एतेन पुरस्वविवक्षा तत्रेति मतमपास्तमित्यत्रे स्फ्रुटीभविष्यति । प्तेन मनुवाक्यस्यापि तस्वं निरस्तम् । मिताक्षरा तु न विरुद्धा यथा, तथोक्तं प्राक्। एवसन्येषां सुयोजत्वे तथाऽस्तु अन्यथा प्रामादिकत्वमेवास्तु । एवं पराश्चरस्यापि तत्परत्वं

१. प. फ. ब. तंभव०। २. प. ब. 'न' नास्ति। ३. प. ब. 'पुत्र' नास्ति। ४.--९. १८०.। ५. प. फ. ब. ण इति यादक् सपिण्डो वा सजा० (?) । ६. प. फ. ब. शास्त्रवि० । ७. भ च एतेन ।

न युक्तम्-संभवति प्रोक्तरीत्या शक्यार्थपरत्वे लक्षणानौचित्यात् । पूर्वार्धस्यैवकारस्योदकित्रया इत्यस्य च भ्रान्तप्रलपितत्वापत्तेः । वक्ष्यमाणार्थमात्रप्रतिपाद्कन्वे च पौनरुक्तवापातात् । उत्तरार्धस्य विवरणपरतया योजनेऽपि पूर्वार्धे तद्दोषतादवस्थ्यात् पूर्वमध्यमयोः क्रिययोरन-धिकारापत्तेः । एकोदिष्टे तदापत्तेश्च । न च "सपिण्डीकरणाष्ट्रध्वै पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृब्यभ्रातृमानृणामेकोदिष्टं सदैव हि ॥ " इति कात्यानोक्तेः, " सपिण्डीकरणाद्ध्वी यचयत्र प्रदीयते । आत्रे भगिन्ये पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥ मित्राय गुरवे श्राह्मेको-हिष्टं न पार्वणम् ॥ " इति बृद्धवसिष्ठाच प्राप्तेकोदिष्टबाधनार्थमेवेदमिति वाच्यम्--- "पि-तृज्यभातुमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोहिष्टं किनष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥ " इति चतुर्विशतिमतविरोधापत्तेः । न चात एव तद्यथा कर्त्रपेक्षया कनीयःपितृन्यादिविषय-मेवं तदपि ज्येष्टपितृव्यविषयमिति वाच्यम् सामान्यस्मृतेः सङ्कोचितन्यायेन मानाभा-वात् । पूर्व तेषां मध्ये कनिष्ठपरत्वस्य उक्तत्वेऽपि कन्नेपेक्षया तत्परत्वस्यानुक्तत्वेन तद्विरो-धात् । अत्र गुरुः मन्त्रोपदेष्टा विद्याप्रदाता च । मानुपदं च मानुसपत्नीपरं - जनन्याः पा-र्वणविधानादेकोहिष्टविधानानुपपत्तेः । सम तु पूर्ववाक्येनै द्वयोरपि तयोः सकलिकयाप्राप्ता-बुत्तरिक्षया कथं कार्या ज्येष्टस्य इत्याकाङ्कायां तदेकवान्यतया तेन तस्येव पार्वणं विधीयत इति न दोषः । अत एव ''अपुत्रस्य पितृब्यस्य श्राद्धादि पितृवक्रवेत् । '' इति स्मृत्यन्त-रमप्यनुपपन्नम् । यद्वा इद्सुभयपरमस्तु पितृवदाचाराद्वयवस्था । किञ्च पार्वणश्राद्धमवद्यं कर्तव्यमित्यत्रावश्यशहस्याङ्गीकारार्थत्वस्य निश्रयार्थत्वस्य चासंभवेनावधारणार्थत्वस्य वा-च्यावेन तदेककर्तव्यमिलर्थः । अथवा तत्कर्तव्यमेवेल्यर्थो वा । नाऽऽद्यः-प्रागुक्तस्मूला पितृवदाचारप्राप्तैकोदिष्टबोधापत्तेः; नान्त्यः — उक्तरीत्येव तदकरणे दोषापत्तेरिति दिक् । थँद-पि नन्वित्यादि, तदपि न--''अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी'' इत्युशनस्स्मृतेः। पत्न्यां तत्त्वातिदेशेऽपि यथा न तदाधिक्यं, तथाऽत्र तदातिदेशेन तदमतिपादकःवेन तदनाधिक्येन तदाविरोधातं । अन्यज्ञान्यशहः प्रयुज्यमानो विनाऽपि वति वत्यर्थे गमयतीति न्यायात् । अस्याप्रतिनिधि त्वेन दाथमहणक्रमबोधकवाक्ये तत्र पाठोपपस्या तद्विरोधात पिण्डादी त्वयमेव ततः प्रबल इत्युक्तम् । किञ्चास्तु तदाधिक्यं न च तत्स्तङ्क्ष्याविरोधः —तदाशयानवबोधात् । तथा हि-याज्ञवल्क्येन औरसपुत्रादयो द्वादश पत्रा गणिताः, ते च प्रागुक्ता एव । हारीतोऽपि--- "षड-बन्धुदायादाः षङ्बन्धुदायादाः स्वयमुत्पादितः औरसः क्षेत्रज्ञः पौनर्भवः कानीनः पत्रिका-पत्रो गृहे गृहोत्पन्न इति बन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतकोऽपविद्धः सहोद्धः स्वयम्पागतः सह-

१. भ. तव्याख्याने मा० । २. भ. न सक० । ३. ब. चुत्त० । ४. प. फ. ब. यंचीपन-येत्वि (?) । ५ व. धात् पिण्डा० । ६. प. ब. प्रख्य (?) । ७. प. फ. ब. यानुरोधात् । Cole.: Ch. II, Sec. vii, § 6.

सादृष्टश्रेत्यबन्धुदायादा इति । यमोऽपि---- 'पुलास्तु द्वाद्स प्रोक्ता मुनिभिस्तत्वदर्शिभिः। तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादवान्धवाः ॥ स्वयमुत्पादितस्वेको द्वितीयः त्रेक्षजस्स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्र इति धर्मविदो विदुः॥ पौनभैवश्चतुर्थस्तु कानीनश्चेव पञ्चमः। गृहे तु गृह उत्पन्नः षडेते पिण्डदाः स्मृताः ॥ अपविद्धस्सहोदश्च दृत्तः कुत्रिम एव च । पञ्चमः कीतकः पुत्री यश्चोपनयते स्वयम् ॥ इत्येते सुनिभिः प्रोक्ताष्पडदायाद्वान्धवाः । " इति । औरसादीनिभधाय "एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तस्वर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चेव छब्धा याद्याच्छकास्तथा ॥ तेषां पड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्थे पितुरेव पट् । " इति देवलोऽपि । औरसादीन् कृत्रिमरहितान् यत्रकचनोत्पादितसहितानभिधाय ''तेषां यः पूर्वं स श्रेयान् । स एव दायहरः । स चान्यान् विश्वयात् " इति विष्णुरिप । "औरसः क्षेत्रजश्चेव पुत्रिकापुत्र एव च। कानीनश्च सहोदश्च गृढोत्पन्नस्तथेव च ॥ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा। स्वयंचोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥ एषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादवान्धवाः । पूर्व: पूर्वस्स्मृत: श्रेष्टो जबन्यो यो य उत्तर: ॥ कमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितारे तद्धने । श्रेयसः श्रेयसोऽभावे जघन्यस्तद्वामुयात्''॥ २ति नारदोऽपि । वसिष्ठोऽपि -- "द्वादश पुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयसुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायामीरसः प्रथमः । तद्भावे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः । तृतीयः पुतिका विज्ञायते । पौनर्भवश्चतुर्थः । कानीनः पञ्चमः। " ईत्यादि । मनुरपि--'' पुत्रान्द्वादश यानाह नृणां स्वायंभुवो मनुः। तेषां पड्वन्धुदायादाः षडदायादंबान्धवाः ॥ भौरसः क्षेत्रजश्चेव दत्तः कृत्रिम एव च गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च पट ॥ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्द्राश्च शौद्ध षडदायादबान्धवाः ॥ " इति । अत्र केश्चित् पुत्रिकापुत्रं विहाय शौद्रमुररक्तित्य द्वादशस्य मुक्तम्। कैश्रिद्विपरीतमुक्तम्। कैश्रित् कृत्रिमं विहाय तमङ्गीकृत्य तदुक्तम् । न च शौद्रस्यौरस-स्वेनैव संगहात् पृथगुक्तिर्थ्यर्था; अत एव कैश्चित् तस्य गणनं न कृतम्; अत एव " चतु-स्त्रिद्येकभागास्त्युर्वर्णशो ब्राह्मणादयः । क्षत्रजास्त्रिद्येकभागा विड्जास्तु द्येकभागिनः ॥ " हुँति भिन्नजातीयानां विभाग उक्तः; अत एव च'सजातीयेष्वयम्''हुँत्वत्र कानीनाद्यनुरोधेन सजातीयत्वसुररीक्कृत्य सूर्धावसिकादीनामारसेऽन्तर्भावं स्वीकृत्य शूदाप्रवस्त्वीरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावेऽपि न लभते इति विज्ञानेश्वरेण ब्याल्यातमिति वाच्यम्—तस्य तल्लक्षंणानाकान्तत्वात् । तथा हि — द्विविधस्तावत् शृदापुत्रः तत्र "विप्रान्मधीवसुक्तो हि क्षित्रियायां विशक्तियाम् । अंबष्टरशृद्यां निषादो जातः पारशवोऽपि वा ॥ वैदेयाशृद्रशोस्तु

९.—९५. २८.—६०. | २.—९७. १२. १३. १४. १५. १८. २१. | ३.—९. १५८.— ६०.। ४. व्यव १२५.| ५.व्यव १३३. | ६. प. व. णेनोक्तान्तत्वात् ।

राजान्यान्माहिष्योग्री सुतौ स्मृतौ । वैदयाचु करणदशूद्यां विन्नास्वेष विधिस्समृतः॥" ईित मुलेन प्रतिपादित एकः। विष्णुनाऽपि---"यत कचनोत्पादितश्च हादशः"हैति।वसिष्ठेनाऽपि-श्रृद्धापुत एव षष्टो भवतीत्वाहुः" ईति । बोधायनेनापि-"द्विजातिप्रवराच्छुद्रायां जातः कामात्पारशवः" ईति । मनुनाऽपि-- " यं ब्राह्मणस्तु श्रृद्धायां कामादुत्पादयेत्सुतम् । स पारयञ्जेव शवस्तरमात्पारशवस्स्मृत: ॥" ईति । द्वितीयस्तु द्विजातेर्दास्यामुत्पन्नः । तत्राऽऽ-द्यस्य न तद्भावेऽपि कृतस्य धनहारित्वम्--''यद्यपि स्यानु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽथवा भवेत् । नाधिकं दशमाद्द्यात् शुद्रापुत्राय धर्मतः ॥'' ईति मनुक्तेः । इत एव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्रामावे सर्वे धनहरणं सिद्धम् । द्वितीयस्तु ''जातोऽपि दास्यां ग्रुद्देण '' इँत्यत्र शुद्भग्रहणात् पितुरिच्छयाऽपि नांशं भजेत, नाप्यर्धे, दूरत एव कृत्स्नं; किन्त्वनुकूलश्चेउजीवन-मात्रं लभत इति । औरसलक्षणन्तु सूले—''औरसी धर्मपन्नीजः'' ईति । वसिष्ठोऽध्युक्तः। विष्णुः "अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति । स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः।" ैईति । देवछोऽपि--"संस्कृतायां च भार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः । औरसो नाम पुत्रस्सः" इति । आपस्तंबोऽपि--"सवर्णा पूर्वशास्त्रविहितां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्मभिः संबद्धः दायेनान्यतिक्रमश्चोभयोः।''व्हिति । बोधायनोऽपि--- ''सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात्" ईति । श्रुतिश्च "अङ्गादङ्गाच" इति । "आधत्त पितरो गर्भ कुमारं संस्करात्वम् । यथेह पुरुषस्याऽऽत्मा तस्मात्त्वामेह जायसे ॥ आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुप्रहात् । सर्वेद्य त्रायसे यस्मात् पुत्रस्तेनासि संज्ञितः ॥ '' इति च । सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः सुतो सुख्य इत्यत एव विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम्। मनुनाऽपि—"स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु पुत्रामुत्पाद्येत्स्वयम् । तमीरसं विजानी-याः पुत्रं प्राथमकल्पिकम्॥" वैहैति। एवं च श्रृदापुत्रस्य द्विविधस्यापि तल्लक्षंणानाकान्तत्वात् पृथ-गुक्तिः। अत एव मूर्घावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भाव इति विज्ञानेश्वरेणोक्तम् । शूद्रा-पुत्रस्तु औरसोऽपीलत्र तु सयौगिको न तु रूढः। केषांचित् गैर्ननाकरणे बीजन्तु कृत्स्न. धनहारित्वाभावादेव । मूळेन तु ''चतुः'' इत्यादिना क्षत्रियापुत्रादिवत्तस्य कथनं प्राकृतमेव । मनुनापि पूर्व पुत्रिकापुत्रस्य " दौहित्र एव च हरेत्" इत्यादिना कथनात्तत्रानुक्तिरिति न न्यूनता । सर्वथा ततः पुत्राधिक्यलाभान्न द्वादशत्वं नियनम् । अत एव च क्षेत्रजाद्य-पेक्षया पुत्रिकापुत्रस्याऽऽधिक्ये द्वादशसङ्ख्यातिरेक आप्नोति भवतु को दोषः त्रयोदशोऽयं

१. झा० ९१, ९२. । २.—१५. २७. । ३.—१७. ३८. । ४. घ० २. २. २० — ३० । ५.—९. १७८. । ६.—९. १५४. । ७. इय० ३६८. । ८. इय० १२८. । ९. भ. क्तः देव० । १०.—१५. १.—२. । ११.—घ० २. १३. १—२. । १२. घ० २. २. १४. | १३.—९. २६६. । १४. प. ब. णाङ्गा० । १५. प. प. व. तृत्वणताङ्ग० । १६. इय० १२५. ।

बालंभड़ी

पुंत्रोऽस्विति मेघातिथिना व्याख्यातम् । अन एव विज्ञानेश्वरेण भ्रातृणामित्यस्य तथा-ब्याख्याने सङ्ख्याविरोधरूपदोषोद्धावनं न कृतम् । अत एव च बृहस्पतिः - " पुत्रास्त्रयो-दश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणात्तेषामीरसः पुत्तिका तथा ॥ आज्यं विना यथा तैल्लं सिद्धः प्रतिनिधिस्स्मृतः । तथैकाद्य पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥" इति । एवं च तत्र तत्र द्वादशत्वोक्तिसत्र तत्र परिगणितानां स्फुटतया सङ्ख्यावोधनद्वारा न्यूनत्व-न्यवच्छेदनार्था नाऽऽधिक्यन्यवच्छेदार्था । तथाऽन्येषां यथासंसवमन्तर्भावमभिभेत्य वेति न दोषः । अन्यथा तेन तत्र तस्य गणनात्तस्यान्यत्रागणनान्मिथो विरोधः स्पष्टः । एवमेवकारोऽपि वासिष्टो योज्यः । तस्माचदाधिक्ये न दोषः । एतेन कौस्तुभोक्तं तदृषणं निरस्तम् । द्वितीयदृषणमि प्रागेव निरस्तप्रायम् । एवं च यथा सपत्नीपृत्रसागृहीतसापि पिण्डदानाद्यधिकारित्वात् पितृपत्य इत्यादिशास्त्रात् लोकव्यवहा-राच पुत्रत्वं निर्विवादं, तथा तव तत्सहपाठात् भानृसुतस्याप्यगृहीतस्यैव पुत्रत्वं विधीयत इत्यु-चितम्। मनुप्रन्थेऽपि तस्य तथाबोधकं वाक्यान्तरमस्ति । एवं च तदतिदिष्टस्य वित्तौला-भेऽपि तत्राधिकारो यथा, तथा तदतिदेशविषयाणां पत्न्यादीनामन्याभावे तस्य निर्धनैत्वे धनलाभं विनाऽपि श्राद्धाधिकारः। एवं च विष्णुवाक्ये पुत्रशब्देन सर्वविधपुत्रो गृह्यते।तत्र अतिदेशवाक्यानि तु ''अपुता पुत्रवत्पत्नी'' इत्युशनाः, ''यथैवाऽऽत्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा। " ईैति मनुः, "बह्वानामेकपत्नीनाम्" ईित "पितेव पालयेखुत्रान् ज्येष्ठो आतृन्यवीयसः । पुत्रवच्चापि वर्तेरन्ज्येष्ठे आतरि धर्मतः॥ '' "यो ज्येष्ठो उयेष्ठवृत्तिस्स्यान्मातेव स पितेव सः॥ " ई्ति चेत्यादीनि बोध्यानि । तदयं निर्ग-खितोऽर्थः। तत्राऽऽदौ दायग्रहणकमः-औरसपुत्रः,तत्पुत्रः, तत्पुत्रः; तत एकादश पुत्रिकाँपु-त्राद्यः पूर्वपूर्वाभावे क्रमेण एवं तत्पुज्ञाद्योऽपि । अत एव मनुशङ्ख्रिखिताः-- "अयस-इश्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिनथमईति । बहवश्रेनु सदशाः सर्वे रिनथस्य भागिनः॥ " ईति। तद्भावे पत्नी, ततो आता, ततो भगिनी, ततस्तयोः क्रमेण सुतः सुता च, ततो गोत्रजादय इति । पिण्डदानादौ त्वेवं क्रमः—औरसपुतः, तद्भावे पुत्रिकापुत्रादय एकादश कमेण, ततः पौतः, प्रपौत्रश्च, तथा ततः पत्न्यादिसन्वेऽपि आतृसुतः, ततो आता, ततः पिता, ततो दौहिझः, ततः पत्नी, ततो दुहिता, ततो गोत्रजादय इति । इदमपि पुंविषये । स्त्रीविषये तु अनृहायाः पिता, तद्भावे आत्रादिः, जढायास्तु सुख्यपुत्राभावे पुत्रिकापुत्रः, तदभावे सपत्नीपुत्रः, तदभावे क्षेत्रजाचाः प्रभौत्रान्ताः, तद्भावे पतिः, तद्भावे दुहितृदौहित्रौ क्रमेण,

१, प. फ. ब. त्तला० । २. प. ब. निर्धनला० । ३.—९. १३०. ४.—९. १८३ -९. १०८.। ६.—९. ११०.। ७.—प. ब. स्ततैका० । ६.—९.,१८४. ।

पैत्युः आता, तद्भावे तत्पुत्रः, तद्भावे स्तुषा, तद्भावे पितृआतृतत्पुत्राद्यः पूर्वोक्ता इति -बोध्यम् । एतेन पत्रपौत्रप्रपौत्राभावे भार्या, तद्भावे आता, तद्भावे तत्पत्रः, ''आतुर्आ ता '' इति वचनात् इति मिश्राधकमपास्तम्। एवं सति श्रातसतेनोक्तफलसिखावपि पत्न्यादितः भाक मदीयपिण्डदानरिक्थप्रहणोभयाधिकारी कश्चित्रवेदिति कामनायां तदर्थ जीवतोवीक्यादिकरणार्थं नामसङ्कीर्र्तनार्थं च दत्तकस्वीकारः । '' अपुत्रेणेव '' इत्यन्न तु पुत्र-पदं मुरव्यौरसपरं - तस्यागे मानाभावात् , श्रतिनिधिपदसमभिव्याहारेण तथैव लाभात्, आतिदेशिकपुत्रःवस्य प्रन्यामपि सत्वेन तदाऽपि तैद्यहणानापत्तेश्च। तच पौत्रादेरपरुक्षण-मिलन्यत् । तत्रापुत्रत्वम् मृतपुत्रत्वं अजातपुत्रत्वं वा "वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समु पोष्य च। " इति शौनकोक्तेः। एवेन तादशपुत्रवतोऽनधिकारस्युचितः। अत एव ''नामसङ्कीर्तनाय च '' इति । तत्स्वरूपस्तु मन्वादिभिरुक्तम्— ''माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दितमस्सुतः ॥'' हैति । अत्र वाशन्दस्स-र्मुचये--''वा स्यात'' इति कोशात । यद्वातयोरन्यतरग्रहणविकल्पार्थः सः । चं विनाऽपि गामद्वमितिवत् पूर्वत्र समुचयो बोध्यः । अभ्यहितःवात् पूर्वे तद्वाक्तः । अद्विरित्यनेनान्य-त्रोक्तविधिनोदकपूर्वमित्यर्थकेनान्यथा दत्तस्यातत्त्वं सुचितम् । अत एव "अविधाय विधानं यः प्रतिगृह्णाति पुडाकम् । विवाहविधिभागं तं न कुर्योद्धनभाजनम् ॥ '' इति वृद्धमनुः । परिग्रहविधि विना परिगृहीतस्य विवाहमाऽां कार्यं न धनदानं; किन्तु तऽा पत्न्यादय एव धनभाजः पिण्डदाश्च—विधिं विन। तस्य पुत्रात्वानुत्पादात् । अत एव वृद्धगौतमः—''स्व-गोडोण कृता ये स्युः दत्तकीताद्यस्सुताः । विधिना गोडातां यान्ति न सापिण्डयं विधी-यते ॥" इति । "सपिण्डता तु सर्वेषां गोडातस्साप्तपौरुषम् । " इति प्रसक्तं सापिण्डयं न विधीयते ; किन्तु प्रवराध्यायप्रसिद्धं जिपुरुषमित्यर्थः । हदं च द्वयामुख्यायणदत्तकादिवि-षयमेव । वस्तुतरु इदं निर्मुळमेवेति स्वयं सापिण्डा प्रदीयते । अत एव माजा भर्त्रनज्ञ-या प्रोषिते प्रेते वा भर्तारे पिझा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते, स तस्य दत्तकः पुत्र इति विज्ञानेश्वरेण न्याल्यातम् । अत एव ''वन्ध्या वा सृतपुत्रा वा पुतार्थे ससुपो-व्यच ।" इति शौनकी विशेषश्रतिसङ्गतिः । आपदि प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे इत्यपरार्कः । दुर्भि-क्षादो वा । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः दातुरयं प्रतिषेध इति विज्ञानेश्वरः । अत एव कात्यायनः — ''आपत्काले तु कर्तन्यं दानं विकय एव वा । अन्यथा न प्रकर्तव्यमिति शास्त्रविनिश्रयः॥" इति । सादृश्यं न जातिः किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैः ।

१. प. फ. व. वे यसुत्र भाषार प. व. तद्म० । ३.— ९. १६८. । ४. प. फ. व. चयो नेप्यः। ५. प. फ. व. वंसापि०।

बालंभड़ी

एवं च क्षत्रियादिरिप ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते इति मेधातिथिः । जातित एव सादृश्यम् अत एव ''सजातीयेष्वयं प्रोक्तः'' इति मूलं सङ्गच्छते। क्रीतलक्षणभूतमनुवाक्ये तु तदुक्तमेव व्याख्थातम् । अत एव तत्र हि ''सदशोऽसदशोऽपि वा '' ईत्युक्तमित्यपरे । प्रीतिग्रहणं छोमभयातिषेघार्थः तथा च तिक्रयाविशेषणस् । किञ्च एकः पुत्रो न देयः तथा च वसिष्टः — " शुक्रदेशिणतसंभवो हि पुरुषो मातापितृनिमित्तकः तस्य प्रदानविक्रयपरि-त्यागेषु मातापितरा प्रभवतः। 'न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीय। हा । स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् न तु स्त्रीपुत्रं दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुक्तानाद्वतुः।" ईति । एवं च पत्न्याः पतिसन्त्रे तदनुमत्येव दातृत्वादि सृते तु स्वातन्त्र्यम्। न च "रक्षेत् कन्याम्" इति पूर्वाध्याये स्त्रीणां विहिते कर्मण्यपि स्वतन्त्राधिकारनिषेधकमुक्तमिति कथमेतदिति वाच्यम--पूर्तादौ तासां स्वतन्त्राधिकारस्मरणात्, तस्य तद्रक्षणमात्रतात्पर्यकत्वात् धनस्वामिःव-प्रतिषेधकमपि न तत्-" पत्नी दुहितरः " इत्यादिना नासामपि रिक्थग्राहित्वस्मरणात् तिन्निषेधे सहाधिकारस्याप्यसंभवात् । न च स्थावरे तस्या अधिकारः--- ''यद्विभक्ते धनं किञ्चिदाध्यादिविविधं स्मृतम् । तज्जाया स्थावरं सुक्त्वा छभते मृतभर्तृका ॥ वृत्तस्थाऽपि क्रतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमहीति ।" हति बृहस्पतिशिति वाच्यम्-अस्य वचनस्य जाया-पदोपेतस्य पत्नीभिन्नासुरादिविवाहोडाविषयत्वेन निबन्धेषु न्यवस्थापनात् । दुाहितृराहित-पत्नीपरमिदं-दृहितृमती तु स्थावरमपि लभत इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दायादानुमति विना स्थावरविकयादिनिषेधपरिमिति माधवः । यत्तु काल्यायनः-- " मृते भर्तरि भन्नैशं लभते कुलपालिका । यावजीवं न हि स्वास्यं दानाधमनविकये ॥ " इति, तद्बन्दि-चारणाद्यर्थदानादिनिरथंकप्रतिषेधपरम् । अदृष्टार्थदानतदुपयोग्यधमनादि तु भवत्येव-''जङ्गमं स्थावरं सर्वे हेम रूपं रसांवरम् । आदाय दापयेच्छाद्धं मासवाण्मासिकाब्दिकम् ॥ पिनुन्यगुरुदौहिजान् भर्तुस्स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत्कन्यपूर्तांभ्यां बृद्धांश्वाप्यातिथींक्षियः ॥ '' इति प्रजापते: । " सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्रयं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥" इति नारदोत्तेश्च । एवं च पत्नीति मूलवाक्यं पत्नीपदोक्तया स्थावरसहितसकलरिक्थप्रहणपरमिति प्रार्गुक्तं युक्तमेव । " ऋयकीता तु या नारी न सा परनी विधीयते । न सादैवे न सापिज्ये दासीनां कवयो विदुः ॥ इति सारणात् । भर्तुदत्ते त स्थावरे न स्वातन्त्रयम्-" भर्वा प्रीतेन यहत्तम् " इति नारदेनोक्तेः । एतेन पुत्रप्रति. ब्रहे विधवाया नाधिकार इत्यपास्तम् । एवं तस्यापि तदनुमस्यव तत् । आपदि तुं तदनुमन

९ आ ०. । २ म०९. १७४. । ३ प. फ. ब. छकंहि पुरुष ४. विसे १५. १—५.। ५. प. फ. ब. ग्रक्तमेव ।

बालंभद्दी

त्यलामे स्वातन्त्रयमपि प्रागुक्तरीत्या तस्य प्राधान्यात् । तथा अनेकपत्रसद्भावे ज्येधी न देयः --- "उयेष्ठेन जातमावेण " ईति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । स च भ्रातृसुतसंभवे अन्यो न प्राह्मः-प्रागुक्तपाष्टन्यायात्।तस्य प्रतिकृत्रत्वे तु सपिण्डादिकमेणान्येऽपि प्राह्माः। तत्रापि द्विजे भागिनेयदाहित्रवर्जं विरुद्धसंबन्धापत्या पुत्रत्वबुद्ध्यनहंभ्रानृपिनृब्यमातुलवर्जं च शुद्धे तु भागिनेयदाहित्राविष — " बाह्यणानां सिपण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः । तद्भावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत् ॥ ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयस्सतः कचित । दोहिया भागिनेयश्च शुद्धाणां वाऽपि दाप्यते॥" इति"नैकपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं कदांचन। बहुपुत्रेण कर्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥ " हाते च शोनकः । अत्र नैकपुत्रेणेस्रेय सिद्धे बहुपुत्रेणेत्युक्तया द्विपुत्रेणापि न कार्यामिति सूचितमिति कश्चित् । तन्न-तस्य सर्वथा निषेधः अस्य तु तदावश्यकःविमित्येतदर्थं तदुक्तेः । अत एव तत्र कदाचनेति अत्र प्रयत्नतः इति चोक्तं स्वरसतस्सङ्गच्छते । एवं] च तस्य तद्विधिनिषेधोभयाविषयःवेऽपि वचनान्तरात् आपदि दाने न दोष इति बोध्यम् । न च प्रतिकृळत्वादेस्तस्वं क्रापि न दृष्टमिति वाच्यम् — ऋश्यश्रङ्कोक्तौ " आनुकूल्याद्वा ्पुजस्य" इत्युक्तत्वात् । "अपुजा योषितश्चेषां भर्तव्यास्साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकृलास्तथेव च ॥ " ईति योगीश्वरोक्तेः । "पितृद्विद्वपतितव्वण्डो यश्च स्यादौपपातिकः । औरसा अपि नैतेंऽशं कभेरन् क्षेत्रजाः कृतः ॥ '' इति अत्रिनारदावि । अत एव ''एक एवारसः'' इति, ''चष्टन्त क्षेत्र जस्यांशम् " इति च मनुवाक्यं दत्तकादेरीरसप्रतिकूलस्वनिर्गुणस्वाभिष्रायेण व्याख्यातं विज्ञानेश्वरेण । किञ्च जीवतोर्वाक्यकरणरूपफलसंभवस्ततः । एवं च एकास्मन ओरसे अन्यस्मिन्वाऽताहशे सति अन्येऽपि ब्राह्या यावतोक्तफळसंप्रतिभवति । अत एव विश्वामित्रादीनां पुत्रवताभीप देवरातादेः पुत्रपरिप्रहः श्रीतादित्सङ्गच्छते । किञ्च तस्य स्वयंदत्तःचेन दत्तात्मत्वम्। अत एव परेच्छ्या तदङ्गीकारो न तु स्वस्य तदर्थं प्रवृत्तिः। एवं च तत्र तथेव। अत एव बह्वृचन्नाह्मणे " यथेवाङ्गिरसस्समुपेयां तव पुत्रताम् " इत्या-दिना "अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयो ऋषिः।" इत्येवोक्तम् । एतेन पुत्रवतोऽपि पुत्रानु-जया पुत्रान्तरपरिप्रहः। यञ पिता सञ्जानीते तासिस्तिष्टामहे वयम । पुरस्ताःसर्वे कुर्महे वामन्वद्वोवर्यससीति श्रीतिलङ्गादित्यपासम् - उक्तयुक्तेः तस्य ज्येष्ठीकरणे लिङ्गत्वाच । अत एव " वस्तावतेत्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् । अद्विददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिक-मौरसम् ॥ कण्डूषाय सपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुताम । " इति हरिवंशे । रामायणे

१. प. ब. ज्येष्ठेन । २. — ९. १०६.। ३. प. फ. ब. त्रेणेत्येव:(१) ४. ब्य० १४२.।

बालंभड़ी

अयोध्याकाण्डे सीतां प्रति श्रीरामानुशासने पींडुशे-- " औरसानपि पुत्रान् हि त्यजनत्य-हितकारिणः । समर्थान्संप्रगृह्णन्ति परानापे नराधिषाः॥ '' इति । तत्र्येव ककेयीवाक्यं दशरथं प्रति—" तवैव वंशे सगरो ज्येष्टपुत्रसुपारुधत् । असमक्ष इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमहीति ॥" इति । तत्रैव सप्तोत्तरशततमे भरतं प्रति श्रीरामवाक्यम्-"एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः । तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां वजेत् ॥" इति । " एष्टन्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां वजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषसृत्सुजेत्॥'' इत्यत्रिः। एवं च विधेयविशेषणमध्येकस्यं पुत्रप्रतिनिधिरित्यत्राविवक्षितम्—" श्रेयांसं न प्रवोधयेत " इत्यादो तन्मर्यादाया उल्लिखितवाच । एतेन "पुरोहितं वृणीते अध्वर्युं वृणीते " इत्यादा-विव पुत्रप्रतिग्रहविधावपि प्रतिगृहीतस्य पत्रकार्ये उपादेयतया तद्गतपुंस्वैकःवयोविवक्षा । तेन एक एव पुमानेव च ब्राह्म इति मतमपास्तम् । अत एव च "श्रेयसः श्रेयसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमहैति । बहुवश्चेत्त सदशास्त्रवें रिक्थस्य भागिनः॥" हैति मनुः । और-सादीनां सर्वेषां पुत्राणां प्रकृतस्वादौरसादीनुपकस्य ''तेषां पूर्वः पूर्वःश्रेयान् स एव दायहरः'' "स चान्यान् बिमृयात् " ईति विष्णुवचनादौरसादीनां पुत्राणां पूर्वपूर्वाभावे परः परः रिक्थमहीति पूर्वसङ्घावे तु परसंवर्धनं स एव कुर्यात् इत्येतद्प्यपवादेतरविषयम्। यदि तु समानरूपा बहवः पुत्राः, तदा सर्व एव विभज्य धनं गृह्णीयुरिति व्याख्यातारः । इदं च नौरसपरम्—'' एक पुवारसः पुत्रंः'' '' र्जंध्वं पितुश्च मातुश्च '' इँत्यादिनेव तद्विभागोक्तेः ; किन्तु गौणानेकपरम् । अनेन दत्तवत् कृत्रिमस्यापि सिद्धिः । न च " दत्तौरसेतरपान्त पुत्रत्वे न परिग्रहः।" इति शौनकेन पुत्रान्तरस्य कछौ निषेधात् कथं कृतिमसिद्धिरिति वाच्यम् -दत्तपदेन तस्याप्युपलक्ष्यस्वात् , " औरसः क्षेत्रजञ्जीव दत्तः कृत्रिमकस्सुतः ।" इति कलिधर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् । न चेवं क्षेत्रजस्यापि तदापत्तिः---नियोगनिषेधेनैव तिश्विषेघात् । तद्य क्षेत्रज इति :वीरसविशेषणम् । यदि तु तद्य क्षेत्रजवत् कृत्रिमक इति दत्तस्य विशेषणममुख्यत्वस्चनद्वारा प्रतिनिधित्वसूर्चकं, तदा मास्तु सः । दत्तकांशे त न विवाद इति दिक् । सचायं दत्तको द्विविधः—अद्वयामुख्यायणो द्वयामुख्यायणश्च। तत्राऽऽद्यो "माता पिता वा" "इति "गोत्रारिक्य" "ईति च मनुक्तः। कृतोपनयनो द्ताः प्रतिगृहीत्रा च तदुत्तरविवाहादिसंस्कारैः संस्कृतः स द्वयासुष्यायणः । तस्वं च तच्छाखाद्वयगोन्नद्वय भागित्वमेव । एवं यः सोपाधिकदानेन दत्तः प्रतिगृहीत्रा जातकमीदिभिः संस्कृतः, सोऽपि

१. अ० २६. ३६. | २. अ० १०७. १३. | ३. — ९. १८४. | ४. — १५. ३०. | ५. म० ९. १६३. ६ स. ऊर्चे क्रुनिमस्या० (१) ७. स० ९. १०४. । ८. स. कमिति तन फलाभावात तदा । ९. — ९ १६८ । १० — ९. १४२. |

बालंभड़ी

तथा। तत्र प्रतिप्रहकाले या विद्यमानेका अनेका वा, सा मुख्यमाता तदीया | तदीया एवकोऽनेके वा मातामहाः । एकासस्वे तत्परिग्रहतोऽन्यापरिणये सा सापत्नमाता न तु तदीयमाता । मातामहोऽप्येवम् । तदा कस्या अप्यभावे ततः परिणये बोध्यम् । एवं क्षेत्रजोऽपि द्विविध इति प्रागुक्तम् । एवं च पूर्वोक्तं युक्तमेव । अत एव एकौरसस्वेऽपि ऋता पुनर्गमनमन्यथा तदिप न स्यात् । अत एव "देवराद्वा सिपण्डाद्वा स्त्रिया सम्य-ङ्गियुक्तया । प्रजेप्सिताऽधिगन्तच्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु वृताक्तो दाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीप् तद्विदः । अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥'' ईति क्षेत्रप्रकरणे मतुः । अञ्च ईिप्सतेत्युक्तिरकार्यक्षामपुत्रेात्पत्तौ पुनर्गमनार्था । अत एव ''अर्थद्रव्यविरोधे अर्थी-द्रव्याभावे तदुःपत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषस्वात् '' इत्यधिकरणे यदा पुनरतितन्त्वािक्रयोजनस्या प्यचोग्या खदिशनता भवति, तदाऽपि किं मुख्यत्वात् सेवोपादेगा?न । नहि तयोपात्तयाऽपि कश्चिद्धः-कार्याक्षमत्वात् । अतस्तादशे छब्धेऽपि तदनादरेण प्रतिनिधिरेव खदिरः कार्य-क्षम उपादेय इत्युक्तम् । अन्ये पुनराचार्यनियोगात् पुत्रोत्पादनाविधिज्ञाः अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टुजयोगादनिष्पन्नं नियोगप्रयोजनं मन्यमानाः स्त्रीषु पुत्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यन्ते इति तद्वयाख्यातारः । तस्मात्तत्रेकस्वं यदि विवक्षितं स्यात् , तर्हि तदसङ्गतिर्निषे-धासङ्गतिश्च स्पष्टेव इति बोध्यम् । अत एव बहुपुत्रत्वविधिः:--''एतमुपप्ररमगाधाशिष्टं तस्मान्मामवत्वमेकोऽसीति ह कौषीतिकः पुत्रसुवाच रहमींस्वं पर्यावर्तय बहुवो वैते भवि-ष्यन्ति छन्दोगाः''। अस्यचायमर्थः कीषीतिकर्गाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेक एवीपासीत उद्गानं कृत्वा तत्फळत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाचाहमेक एवाऽऽदिलं ध्यानमकार्षं तस्मा-होपान्मम खमेक एव पुत्रोऽसि एकपुत्रन्तं च न प्रशस्तम् अतस्वं बहुपुत्रताय रहमीन् बहूँ न-पास्ति वेखायामावर्तयेति । महाभारतमपि प्रागुक्तम् । "इमां त्वमिन्द्रमीडुस्सुपुत्रां सुभगां कुण दशास्यां पुत्रानाधिहि " इत्यादिमन्त्राश्च । एवं साते बहुपुत्रत्वविधिमुपोद्रलयन्ति । एवं च "ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोऽभिजायते । " इति कौर्म तादशपुत्रपरतया योज्यामिति न विरोधः। अत एव ''यादशं फलमाप्नोति कुष्ठवैस्सन्तरञ्जलम् । तादशं फलमामोति कुपुत्रेस्तन्तरंस्तमः । " इति मनुः। "ज्येष्ठेन जातमात्रेण" इति मनोरनु-शिष्टत्वरूपेन्येष्ठत्ववत्तया जातमाञ्जेणत्यर्थाद्पि न तद्विरोधः । एवमन्यन्नापि यथासंभवं बोन ध्यम । मेधातिथिना तु उत्पन्नमाञ्चेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्य: पुत्रवान् भवति । र्तथा नापुत्रस्य लोकोऽस्ति इत्यलोकता परिहृता । तथा "प्रजया पितृश्यः" इति श्रतेः

Cole. : Ch. II, Sec. vii, § 6.

३.—९. ५९.६०.६१.।२. स.णां भवति (?) ३.फ. स. प्रवादा०।४. प. फ. बहुपुत्रपरत० । ५.—९. १६१ ६.—९.१०३.। ७. प. ब. पञ्चेहेन सं० स. ततस्र ।

बार्छभट्टी

पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्चेत्युक्तम् । यश्मिन्नृणमिति तु साधारणमत एव तत्र यश्मिन् जाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतःवं च प्राप्नोति ; तथा च श्रतिः-- "ऋणमस्मिन्" इति। स एव पितुः धर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनेक्षेनेव ऋणापनयनाधुपकारस्य कृतत्वात्। इतरांस्तु ऐ च्छिकान्सुनयो जानन्ति इति तेनोक्तम् । सुब्रह्मण्याहूतं तु न व्यतिनिधिना किन्तु मुख्येनैव स्वामित्वस्य भार्यायाः पुझस्य देशस्य काळस्याश्चेदेवतायाः कर्मणः शब्द-स्य च प्रतिनिधिरिति सत्याषाढोकः । "जन्मज्येष्टेन चाऽऽह्वानं सुब्रह्मण्यास्विप स्युतम् । यमये श्रेव गर्भेषु जन्मनो ज्येष्टता स्मृता ॥ " इंत्योरसप्रकरणे मनुकेश्च । सेधातिथिनाऽपि तथेव व्याख्यातं - सत्यापाढोक्तेः । "तन्तवे ज्योतिष्मतां तामाशिषः" इत्याशीराशंसनमपि तमादापन अत एव श्रुतिः--"यस्य पुत्रो जातः स्यातन्तवे ज्योतिष्मतीम् इति बृयात्" इति दिक् । तस्मात् पुत्रातिदेशा अपि ये सोदरभ्रातृसुतसपःनीपुत्राद्यस्तेऽपि वित्तलाभा-भावे पितृब्यसापरनमातुश्च श्राद्धादिपुत्रकार्यकरणाहीः । एवं कनीयानप्यप्रजस्याकिञ्चनस्यापि — "अपुत्रस्य पितृन्यस्य श्राद्वादि पितृनद्भवेत्।" इति स्पृतेः । " ज्येष्टो आता पि-तुस्समः'' इति च। " पितृपत्न्यस्सर्वा मातरः'' इति सुमन्त्क्तेश्च। मनुस्त्भयत्रोक्त एव । एवं पत्नीस्नुषशिष्याद्दानामीप बोध्यम्-- "अपुजा पुत्रवत्पत्नी " इत्योशनसात् , " भार्या पिण्डम् '' इत्यादिप्रागुक्तेश्च । न चापुत्रीपतृच्यादेः पत्न्यां आतृसुते च सति कथं कार्यमिति वाच्यम्—उभयतै पुडारवातिदेशसाम्येऽपि समन्डाकामन्डाकिक्याकृतभेदस्यापि पूर्वोक्तस्वात् । तेन तत्पुज्ञकर्नृकिकयाप्राप्ताविप अतिदिष्टादुपदिष्टं बळीय इति न्यायेन भार्या पिण्डमित्यस्य साक्षाद्विधायकत्वेन अन्थेषां दुर्बछत्वेन तत्र पैरन्थेककार्या किया इति सिद्धान्तात्। न चामन्त्रकत्वापत्तिः —न्यायसिद्धेऽर्थे प्रागुक्तरीत्या सङ्करुपादी समन्डाकत्वेनामे तथात्वापत्ता-विष्टापरोः । अत एव " आतुर्आता" इति प्रागुक्तबाह्मणसङ्गतिरिति केचित् । परे तु भार्यापिण्डमिति तदभावविषयमित्यादि प्रागुक्तमेवेत्याहुः । स्झियास्तु पत्या—"भार्या पिण्डम् " इति साक्षाद्विधः, तद्भावे सपत्नीपुडाण-" सर्वासाम् " इति वचनात् इति मिश्रादयः । अज्ञाऽपि तत्वं परे तु इत्युक्तमेवेति बोध्यम् । न च ''यज्ञेषु मन्त्रव-स्कर्म परनी कुर्याद्यथा नृप । तथौध्वेदेहिकं कर्म कुर्यात्साधर्मसंस्कृता ॥" इति स्का-न्दात्तस्या अपि समन्त्रकिकैयैवेति वाच्यम्— निवन्धाधृतःवेन तत्रानाश्वासात् । तत्सन्वे वा प्रागुक्तकात्यायनैकवान्यतया अग्निदानमाञापरत्वात् । एतेन स्कान्दात् सर्वा समन्त्रकियैव । भविष्यपुराणादिकन्तु आसुरादिविवाहोडाविषयमित्यपास्तम् । स्त्रीशुद्धस्थलेऽन्यन्नेष्टापूर्तादावित्थं प्रसिद्धतरम् — उक्तसुमन्तुवाक्यात् । सपत्नीपुत्रे

१.- ९. १२६. । २. प. फ. ब. तत्वातिदे । ३. भ. त्यैवका ।

बालंभड़ी

सति भर्तरत्येषां च नाधिकारः । तथा च दौहित्रादितस्तस्य सापिण्डयविशेषादेव बरुव-रवम् । एवं दौहित्रभात्सुतसमवाये सृतस्य विभक्तत्वे दौहित्रस्य बळवरवस्यांशहरणे सस्वेऽपि पिण्डादो स एव बळवान् । अविभक्तवे त भातसतानामेच वांऽशहरखादपि । एवं भ्राततत्पन्नसम्वाये भातर्वछवन्वस्यांग्रहरत्वेऽपि तत्न तथैव । पत्नीस्तुषादिविषये वाक्या न्युक्तान्थेव । किञ्ज दंपत्योर्मिथङ्शरशिर्धावात् स्तुषादेश्शरशिर्धोपचाराच्छिष्याचार्ययोस्तु पितापत्रवद्वपचारात् । न हि दक्षिणः पाणिरितरस्य पाणेरुपचाराद्विनाऽभ्यङ्गादि करोति । तस्माद्धनलाभं विभाऽण्येतेषां श्राद्धाधिकारः । अर्थहरत्वे तु सुतरां सर्वेषाम् । यस्त्वर्थमा-दायापि तक्ष करोति, स शास्त्रातिकमकारित्वात दण्डयो निन्द्यः परलोकच्युत्य । कर्वतान्त सर्वमिष्टमेव । ये त धनलाभेच्छां विनेव कारुण्यात स्नेहाहा क्रवन्ति, तेषामतिपुण्यम् ; अकरणे च न प्रत्यवायः — शास्त्रनियमाविषयत्वात् । तस्मात् पुत्राभाव एव सर्वेषां यथा अ-समधिकारः: तथा च व्याघ्रपात--" पितः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानोदकिकयाः। पुत्राभावे त पत्नी स्यात् '' इति। स्मृत्यन्तरमपि— ''औरसे सति नान्यस्य श्राद्धादेरधिकारिता। तदभावे त शिष्यादेः शास्त्राणामेष निश्चयः ॥'' इति । यदि पुत्रे सत्यप्यन्येषामधिकारः, तेदा पत्न्या किं पापमकारि येनासी न करोतीति शङ्का स्यात् । इयमेव हिंसा तेषां ऋस्यश्रङ्गेणोक्ता । तस्मा तदमाचे पत्न्यादीनामधिकार इति सिद्धम् । तत्र पत्न्यंशे अपवादः कचित्-"अपु-न्ना स्त्री यथा पताः पन्नवस्पपि भतिरि । श्राद्धं पिण्डोदकं क्यांजालमेकन्त प्रश्लिणी ॥ '' इति केचित । वस्तत इदं निर्मुखमिति बोध्यम । अत्र सर्वत्र वाक्योन्यन्यान्यपि सन्ति । तत्र ताबद्वहस्पतिः — ''प्रमीतस्य पितः प्रत्रेः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः । ज्ञातिबन्धसहृच्छिण्ये ऋत्विग्मृत्यपुरोहितैः ॥ " इति । प्रचेताः — "स्वामिमृत्यकलत्रेषु मातापिबोर्ग्रो तथा । ऋत्विङ्मित्रे तथा शिष्ये श्राद्धं कार्यं प्रयत्नतः॥" इति । बृद्धशातातपः—"मातुली मागि-नेयस्य स्वस्तीयो मातलस्य च । शिष्यश्चेव गरोस्सख्यरसखा मातामहस्य च ॥ एतेषां चैव भार्या : स्वसमीत: पित्रस्तथा। श्राद्धदानं त कर्तव्यामिति वेदविदां स्थिति: ॥ श्रीत्या श्राद्धं त कर्तव्यं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् । एवं कुर्वजरस्सम्यक् महतीं श्रियमामुयात् ॥ " इति । ''पितुः पुत्रेण कर्तेब्यं न कुर्वीत पिता सुते । अतिस्नेहान्न कर्तेब्यं सपिण्डीकरणं स्त्रिय:।। आता वा धातपुत्रो वा बन्धर्वा शिष्य एव वा । सपिण्डीकरणं कुर्यात पुत्रहीने नरे खगे॥ " इति गारुडं च। "पुजः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च। पत्नी आता च तज्ञश्च पितामातारत्त्रषा तथा॥ भगिनीभागिनेयश्च स्रापेण्डरसोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्वेशामपरे पिण्डदाः स्मृताः ॥ " इत्यन्यत्र च । इत्यलमधिकविस्तृतेन प्रकृतमनुसरामः ॥ १३५॥ १३६॥

१. प. फ. ब. दापल्यादीना०। २. प फ. ब क्यान्यपि। ३. अ. तैः इति बृद्धशा०। ४. अ. नरेखभेतिक०।

* पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति तदभावे पत्यादय इत्युक्तम् , इदानीं तदुभयापवादमाह---

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः।

क्रभेणाऽऽचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीथिनः ॥ १३७॥

**वानप्रस्थस्य यतेर्त्रहाचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः, सच्छिष्यः, g

एवं तावहर्णां अयो विभागविधिरुकः । अधुनाऽऽश्रमाश्रय उच्यते —वानप्रस्थ-यतिब्रह्मचारिणो रिक्थेत्यादि ॥ १३७॥

बालंभड़ी

ब्यवहितसङ्गतिमव्यवहितनासंभवादाह—पुत्रा इति। चेन प्रपौत्रसमुच्चयः। यथिप पैत्रप्रपौत्रयोस्तर्स्व पूर्वं नोक्तं, तथाऽपि तत्रैवंक्रमो बोध्य इत्यत्रेव प्रसङ्गोक्तया सूचितम्। तथा च मनुविष्णू— " पुज्ञान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः। तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्व्यमेव स्वयंभुवा॥'' ईति । हारीतेनाऽपि—"पुज्ञामा निरयः प्रीक्तें भित्रतन्तुश्च नौरयः। तत्रैव वायते यस्मात् तस्मात्पुत्र इति ससृतः॥'' इति । शङ्कादिरपि— "पितृणामनृणो जाये-हृष्ट्वा पुत्रमुखं पिता । स्विग्त्येच न जातेन तस्मिन् सन्त्यस्यते ऋणम् ॥'' इति । मनु-श्रक्तेष्वत्वसिष्ठहारीता अपि— "पुत्रेण कोकाञ्चयति पौत्रणाऽऽनन्त्यमस्तुते। अथ पौत्रस्य पुत्रेण व्रव्यस्याऽऽमोति विष्टपम् ॥'' ईति । "कोकानन्त्यं द्वः प्रासिः पुत्रपौत्रप्रयोत्रकः।'' इति मृत्यं व्याप्य पौत्रकः।' इति मृत्यं व । अन्यान्यपि वचारित प्राप्तक्ति । यद्यपि पौत्रांशे सक्ष्तान्त्यस्य स्वय्याप्य स्वय्याप्य स्वयः स्वयः साववान्त्य त्याप्यक्तमेव, तथाऽपि प्रपौत्रांशे उक्तव्यांस्ययः । वानिति,— हन्द्रोत्तरपदको हन्द्रः । उत्तरार्धानुरोवेनैवसुक्तम् । तत्र तथोक्तिप्रकं तु व्यास्थात एवाप्रे स्फुटम् । क्रमेणेन्त्यस्य श्रुतक्रमेणेति नार्थः। तथा सति तदुक्ति विनाऽपि शत्रुनिस्तादिवञ्जीकिकस्थानास्यप्रमाणेनैव तस्य सिद्धत्वात्। अत्र आह—प्रतिलोमेति । यद्यपि वानप्रस्थस्याऽऽचार्यः संमवित, "द्विक्षितोऽपि गुरुणाऽऽज्ञसो दिशसुपनिष्कस्य' इति वृद्धहारितीयिक्विज्ञात् । "तत्रैनं विधि-

१. स० ९. १६८. | वि०१५. ४४. । २.स० ९. १३७. । व. १७. ५-। ३. प. फ. ब. त्वक्रo l

अ धर्मभात्रेकतार्थी च, रिक्थस्य धनस्य मागिनः । ** महासचारी नैष्ठिकः । उपकुर्वाणैस्य तु धनं मात्रादय एव गृह्धन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्धातीः यु-च्यते । ** यतेर्सेतु धनं सच्छिष्यो गृह्धाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतिद-

सुबोधिनी

नैष्ठिकस्य धैनमिति,—मात्रादिग्रहणाँपवादेनेत्यर्थः । सच्छिष्य इति,—शि-ष्यस्य सम्यक्त्वसुपरुक्षंणम् । "[अत आचार्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनावपि सुदृत्तावेव धनग्राहि-

बालंभट्टी

वदाजा प्रत्यगृह्णाकुरूद्वहम् । स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ॥ शतरूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरात्तदा । तस्मै सर्वाविधि राज्ञे राजा प्राह महामितः ॥" इति धृतरा-ष्टस्य तस्वे भारताच्च । एवं च तत्र दीक्षापिता यः, स तदाचार्यः । यतेरपि महावाक्योपदे-ष्टा सः ''संन्यस्याचार्यसुपतिष्ठेत ब्रह्मजिज्ञासायाम् '' इति शङ्कात् । एवं चाऽऽचार्यादिचतुर्णा द्वन्द्वे क्रमेणेत्यस्याऽऽचार्यादिक्रमेणत्यर्थतंभवः--आदावाचार्यः, ततिश्वाष्यः, ततो धर्मभ्राता, तत एकतीर्थी इति। अत एव शिष्यसब्रह्मेत्येकवान्यता । 'वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीया-च्छिष्यो वा " इति विष्णुसङ्गतिश्च । तथाऽपि वानप्रस्थस्य ब्रह्मचारिणश्च शिष्याभावात तथा ब्याख्यानस्यात्रासंभवः। वैष्णवे तु वानेति तयोरप्युपलक्षणम् । चार्थवाशब्देन द्वयोर्प्रह-णम् । क्रमोऽयमेवेति गृहाशयः । एतेन तथा व्याख्यानं निन्धं च शङ्काधदर्शनम्लकमिति उपेक्ष्यीमीत आन्तीयमपास्तम्। अत एव तदुक्तिसङ्गतिरपीति दिक् । विशेषमाह — ब्रह्मेति । इदमेव विशद्यति — उपेति । स्वरीत्या आह — मात्राद्य एवेति, — अन्यथा निर्विषयतापत्तेः। अत एवास्योभयापवाद्त्वमन्यथा ब्रह्मचार्यशे प्रथमापवाद्त्वासंभवः स्पष्ट एवेति भावः। तदपेति मात्रादिमहणायेत्यर्थः । अन्यथा अस्य निर्विषयतापरोः । वैपरीत्यं तु न-प्रत्यासितारतम्यात् । शिष्ये सत्त्वं न विद्यमानत्वं-विपरीतस्य ग्रहणस्यैवासं-भवादिखत आह - सच्छिष्य: पुनिरिति,-स त्वित्यर्थ: । अत एव योग्यतया आह-अध्यात्मेति । शिष्ये सम्यक्त्वसुपलक्षणतयाऽन्यज्ञाऽपि बोध्यम्। अतः अन्याविष सुवृत्तावेव धनभाजो । अत एव मृलकृतोभयज्ञापि तत्संबन्धद्योतनार्थं सन्द्धिष्येति मध्ये पठितमित्या-

१. क. च. ज. णकस्य । २. क. आ । ३. थ. द. नं तदपवादेनेति। ४. द. णावित्या(^{P}) ५. त. क्षयति ।

र्थातुष्ठानक्षमः । दुर्वृत्तस्याऽऽचार्यादेरिपि भाँगानर्हत्वात् ।**वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रे- किर्तार्था गृह्णाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । एकतीर्थी एकाश्रमी ; धर्मभ्राता चासौ एकतीर्थी च धर्मभ्रातेकतीर्थी । **एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्य- 6 कतीर्थीव गृह्णाति । **ननु ''अनंशास्वाश्रमान्तरगताः'' इति वसिष्ठस्मरणादाश्रमा- 7

सुबोधिनी

णावित्याह—दुर्वृत्तेस्येति । अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवहनयोऽपि ''आचार्थसच्छिण्यधर्मभ्रान्त्रेकतीर्थितः'' इस्युभयन्न सम्बन्धं धैतियितुं सच्छिण्य इति मध्ये परिगणयामास ।] * यें हा सच्छिण्य इत्यनेनातुर्युत्तस्वं नाभिधीयते, अपि त्वध्यात्मश्रवणादिसमर्थोऽभिधीयते । तच्च दुर्वृत्तानामाचार्यादानां सर्वेषामपि भागानईत्वस्याविशिष्टवाच्छिण्यस्यवाद्वर्यृत्तत्वकथनमञ्जुप्तं स्यादित्यत्त आह—स्च्छिण्यः इत्यादिना भागानईत्वादित्यन्तेन। प्रतिपन्नो श्रातेति—आतुर्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः । आचार्यसच्छिण्यधर्मभ्राक्षेकतीर्थिनामभावे ब्रह्मचारियतिवानप्रस्थानां धनं को वा गृह्मीयादित्यत्व आह—एतेषामाचार्यादीनीमभावे इति ।

बालंभद्दी

शयेनाऽऽह— दुर्वृत्तस्येति । आदिना अधिमपरिष्रहः । अपिना तस्यैय समुस्ययः । यद्वा शिष्ये सस्यं नादुर्वृत्तस्याज्ञं तथा सित आचार्योदरिष दुर्वृत्तस्य भागानहृत्वस्या-विशिष्टस्येन तस्ययं तत्वकथनासङ्गतेः । किन्तु योग्यतया अध्यासम्अवणादिसमर्थःविस्याह—सिद्ध्छ्छ्यः पुनिरित्यादिना भागानहृत्वादित्यन्तेन । धमैश्राडोकतीर्थात्येकम्—अन्यया यथासङ्क्षयानापचेरित्याह— धर्मेति । तज्ञाऽऽद्यार्थमाह — प्रतीति, — आतृत्वेनाङ्गोकृत दृश्यर्थः । द्वितीयार्थमाह — एक्ताश्रमीति, — वानप्रस्य एव स्वाश्रमनिकटवासीत्यर्थः । "तीर्थ शास्त्राध्यस्थेनोयायोपाध्यायमिनश्च । जनावतारे योनो च" इति विश्वाशुक्तेः । नन्वेवं धमैश्रावित्यावार्श्वस्ताप्रमेणेति चेत्र — आचार्यौद्यानामायो तेषां सर्वेषां धनं को गृह्ण्यादित्यावाङ्कानिरासार्थं तदुपादानात् । तथा च तद्प्रयक् निमित्तं न तु तेन समस्विति धमैश्राज्ञन्तेन द्वन्द्रसमासं कृत्वा पुनर्द्वेन्द्व इति तत्सर्वान्वयात्यात्रयेनाऽऽद्व — एतेषामिति । सूङाशुक्तवं शङ्कते—नन्वनंशा इति,—भागशून्या दृश्यर्थः । आश्रमान्तरेति—गृहस्थान्येत्यर्थः ।

क. धनग्रहणान० । २. थ. द. स्याचार्यादेरपीति । ३. द. बोधयि० । ४. थ. द. अथवा । ५. थ. द. च्यः पुनिरिया० । ६. त. मित्यर्थः यो० (१) ।

Cole,: Ch. II, Sec, viii, §§ 4-7.

1

न्तरगतानां रिक्थसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तिद्विभागः । न च नैष्ठिकस्य स्वार्जित-धनसंबन्धो युक्तः—प्रितिप्रहादिनिषेधात् । ''अनिचयो भिक्षुः'' ईति गौतमस्म-8 रणात् भिक्षोरिप न स्वार्जितधनंसंभवः। ** उच्यते—वानप्रस्थस्य तावत् '' अह्वो-मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं कुर्योत्कृतमौश्वयुजे त्यजेत्॥'' इति वचनाद्धनसंबन्धोऽस्येव । यतेरिपि—'' कौपानाच्छादनार्थं वा वाँसोऽपि विभृयौत्तथा । योगसंभारभेदांश्च गृह्धीयात्पादुके तथा॥'' इत्यादिवचनाह्न-9 स्त्रपुस्तकसंबन्धोऽस्येव । नैष्ठिकस्याऽपि शारीरयात्रार्थे बस्त्रादिसंबन्धोऽस्येवेति ** त-द्विभागकथनं युक्तमेव ॥ १३७ ॥

**इदानीं स्वर्यातस्य पुत्रस्य पत्यादयो धनभाज इत्युक्तर्ह्यापवादमाह---

ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकोऽभिष्रेतः।एकाचार्यं संबद्धो धर्मश्राता।एकाश्रमसंबन्ध एकतीर्थायः। स्पष्टमन्यत् । नैष्ठिकवनस्थस्येति । व्यतिरिक्तानान्तु वर्णानां पारिकोष्यास्त्रागुक्तो विभाग-विधिः॥ १३७॥

सुबोधिनी

योगसम्भारिति – योगप्रतिपादकप्रन्थादीनित्यर्भः ॥ १३७ ॥

बाछंभट्टी

आिर्ना याजनादि । अिनच्य इति — असङ्ग्रह इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणा गृतीये विशिष्य असंभवाश्वरसंभवेनोक इत्याशयेन तावचन्नाऽऽह—वानेति । अहः तन्मा- न्नभोजनपर्याप्तस्य । एवं सर्वत्र षष्ठयन्तानाम् । तथा—तद्वत् । निच्यं—सङ्ग्रहम् । यतेरपीत्यस्याप्रेऽन्वयः । एव श्रातवचनमुद्धा स्मातवचनमाह—तथिति । योगिति—योगस्य सामग्रीविशेपोऽपीत्यथैः । तत्यितिपादकग्रन्थादीनिति यावत । आदिना पादुकाकमण्डल्वादि । "कौपीनाच्छादनायै हि वासो वै विभृयाच सः।" इति पूर्वार्धपाठे कुाचिरकमेकवचनम् । यान्ना—संरक्षणम् ॥ १३७ ॥

प्राग्वत् पूर्वतो विशेषमाह—इदानीमिति । उक्तस्य—तन्मात्रस्य । अत एवानयोः पौर्वापर्ये । आहेति—द्वितीयपादरहितेनेत्यर्थः । संस्रष्टशब्दं निर्वेकुं संस्र्ष्टशब्दार्थमाह-

१.—३.११.१२. क. ग च. ज. संबन्धः। ख. संबन्धसंभवः। ३. क. स्ततमा०। ४. ग. वै। ५. ख.ग.च सः। ६. क ध्युक्तं तस्या०। ख. ज. त्यस्या०। ७.थ. द. भारभेदांश्चेति। Cole.: Ch.II, Sec. viii, §§ 7—9; Sec. ix, § 1.

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी

**विभक्तं घनं पुनिर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृष्टी। **संसृष्टी च न 3 येन केनापि, किंतु पित्रा श्रात्रा पितृब्येण वा ; यथाऽऽह बृहस्पतिः—''विभक्तो यः पुनः पित्रा श्रात्रा वैकत्र संस्थितः। पितृब्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते॥" ईति ।

संमृष्टिन इत्यादि ॥ १३८ ॥

विभक्तस्सन्तिमित्तान्तराद्यः पित्रा भ्राता वा सन्धानार्थं संस्ट्य वसित स संस्ट्री । तत्र यद्येवं सतां पितापुत्राणां सह वसतां पितापुत्राणां (?) पितुः पुत्रो जायेत, तस्याऽप्यंशो

सुबोधिनी

संस्ष्टिशब्दं निर्वुकुं संस्ष्टशब्दार्थमाह — विभक्तं धनमिति । मूँछं व्याचष्टे —

बालंभट्टी

विभक्तमिति । पुनः—विभागोत्तरम् । कुत्तमिति—कर्मण कः। संसृष्टं धनम्। "अभयं समीकृतम्" इति श्रुतेः । यदेकं सदुभी याति, तदुभयं विभक्तमिति यावत् तत्समीकृतं साधारणीकृतं संसृष्टमिति तद्र्यः। एवं च प्रत्यासस्या ययोविभागः, तयोरेव मिश्रणे तस्वमिति नान्यविभागेऽन्येन मिश्रणे तस्वमिति भावः। प्रसङ्गाद्विशेषमाह—संसृष्टं चृति,—तद्यन्तं तेषामित् संसगः संपत्र एवेति भावः। सहयोगे तृतीया । यो विभक्तः सन् पुनः पश्चादिखाद्ययः। एकत्र—गृहे । तद्र हेतुमाह—प्रतियिति । तदिति—तेन संसृष्ट इत्यर्थः। अयं भ्रावः—येषामेव हि पितृश्रातृिपतृत्वयाणां पितृपितामहार्जितद्वश्येणाविभक्तः वसुष्यत्वतस्संभवति, त एव विभक्तास्तरनः मिथः प्रीत्या यदि पूर्वविभागनाशेन ' यत्त- व धनं तन्ममाऽपि यन्ममधनं तत्तवाऽपि' इत्येवम् एकत्र गृहे एकगृहिरूपतया संत्रियताः, त एव तथोच्यन्ते न पुनरेवं रूपाणां तथाकारिणामिप संसर्गितं नापि विभक्तानीं पूर्वोक्तमिति स्वत्वः। एवं च तत्संविश्यतमान्नानिरासेन पूर्वेवसाधारणीभूय भोग्यतापादनमेव एक- व्र स्थितः। तथ्वोक्तानुमतिरूपमेव। सा च कृषिद्वाचिनकी कृषिदनन्यथासिद्वःयवहार- वास्या—" अनुकृत्वःपि वचः किश्वत्वः सवितः नवि कर्मणा। । एवं चायं विभक्तानुमातिरूपमेव । सा च कृषिद्वाचिनकी कृषिदनन्यथासिद्वःयवहार- वास्या—" अनुकृतःपि वचः किश्वत्वः अवित कर्मणा। ।" इति विष्णुपुराणात्। एवं चायं

ख्व. सुष्टस्तं च । २.— २५. ७२.। ३. थ. द. छनचने। ४. भ. नां तथा तेषां ब्रव्य ०।
 Cole.: Ch. II, Sec. ix, §§ 1—8.

 4 कर्स तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागं विभागकाळे अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्प-नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे संसृष्ट्यवेषापहरेत् गृह्णीयात् न पत्न्यादिः ॥

सुबोधिनी

तस्य संसृष्टिन इत्यादिना संसृष्टिववापहरेत् गृह्धीयात्र पत्न्यादिरित्यन्तेन । "नान्यो-दर्यो धनं हरेत्" हैत्युपरितनवाक्यशेषस्यं हरोदितियदमपक्रध्येतहाक्यं प्रयति—अपहरेत् गृह्धीयादिति । तस्येति अनेन प्वांकं समासवाक्यं प्रयति । अत्र मृतस्यंत्यर्थेळ-स्यं पदं प्रकरण्ळस्यं वा । वचनान्तरिवरोधपरिहाराय तद्येंन वाक्यार्थं प्रयति—िमाग-काळ इति । अयमाशयः—यदा त्रिचतुरो आंतरस्संस्पृष्टिनः, तदा तेष्वेकिस्मन् आतिर स्वभायोयां गर्भमाधाय दिवं गते संस्पृष्टिनां जीवतामनेकःवादेश्याश्याचा विभागः प्राप्तः—एकःवे पृक्ये च विभागाभावात् । तस्मन् विभागकाळेऽस्पृष्टगर्भर्तेवात् यदि गर्भो न विज्ञातः, विभागेश्च निष्पन्नः, काळान्तरे पुत्र अत्यर्धः,तदा तस्य-तिष्यंशो दातव्यः । तद्मावे संस्पृष्टिव्यक्तिपर्याळोचनयांशकरूपनया संसप्टिनो गृह्धी-पुरिति।अत्र संसप्टीत्यनुगतधर्मविवक्षयेकवचनम् अन्यथा व्यक्त्येकःवे विभागाभावात् ॥

बालंभट्टी

नियम प्वामानवमप्युक्तरीत्या वितयपरमेवः अन्यथा मातृमात्रविषयँमेवस्यात्।इहस्पतेराशयस्तु उक्त एव । एतेन पित्रादिगणनं प्रपञ्चार्थं नान्यपरिसङ्ख्यार्थं —दोषत्रयापकः, सामान्यतो मन्केश्रेति भान्तोकमपास्तम् । एवं पादार्थंभुक्ता मृळाव्यपादं ससाधारणोत्तरार्थं व्याच्छे
—तस्य संसृष्टिन इति । तत्र चस्त्वयं मृतस्य तु । अत्रामित्यस्य व्याख्या—भागमिति ।
वचनान्तरविरोधपरिहाराय तस्संभवं प्रतिपादयन् तद्येन वाक्यार्थं प्रयति—विभागिति,—
स्रमस्तो व्यस्ता वा पाढः सित सप्तमी । जातस्येत्यस्यार्थमाह—उत्पन्नहोति,—शेषे पष्टी।
चान्नेवार्थे उत्पन्नाय पुत्रायेव नान्यस्मे।तत्र वा एवार्थे द्द्याद्वे न स्वयं गृङ्कीयात्।द्वितीयोऽपि वा
एवार्थे व्युक्तमे चेत्याह—संसृष्ट्यवेति।अपहरोदेत्यस्य व्याख्या—गृङ्कीयादिति।जातस्येत्याद्यक्रथा
नेदेमपि प्राग्वदुभयापवाद-भूतं, किन्तु पत्नीत्यादिमात्नापवादभूतम्—अन्यथा तदसङ्कातिः स्पष्टेवित्याद्योवाराऽष्ठह-न पत्यादीति।क्षात्रमुत्यम् विविक्षतम्।अतस्तदनेकस्वे विभज्य प्रहणं

१० व्य० १३९ १२ थ. द. स्थित । १. थ. द. अात्रादयः । ४. थ. द. स्वेन य० । ५.त.ग एविन । ६ त.जस्तस्ये ०। ७.म. यतयेव(वर्री)च. नस्य स्यात्(१)।८.प.फ. व. र्थमूळा ०। Cole.; Ch. II, Sec. ix, § 4.

5

**"संसृष्टिनस्तु संसृष्टी '' इत्यस्यापवादमाह—

सोदरस्यं तु सोदरः।

दैद्यादपहरेचांशं जातस्य च मृतस्य च ॥ १३८ ॥

**संसृष्टिनस्संमृष्टीत्यनुवर्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो अनुस्याशं सोदरः ६ संसृष्टी अनुत्रातस्य सुतस्य दद्यात् , तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् संबन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति, न भिन्नोदरः

सुबोधिनी

पूर्ववाक्यानुवृत्तो यो वाक्यार्थः सम्पद्यते, तं दर्शयति—अतः सोद्रस्य संसु-ष्टिन इति । जातस्य सुतस्येति—पूर्ववदेव विभागकाळेऽस्पष्टगभौयां पश्चादुत्प-श्वस्येत्यर्थः । "सोद्रस्य तु सोद्रः" इत्यनेन "संसृष्टिनस्तु संसृष्टी" इत्यस्यापवाद इत्युक्तम् । तद्भिप्रायतः हैफोरयति—एवं च सोद्रासोद्रसंसर्गे इति ॥ १३८ ॥

बार्ल्सही

तरपत्थाः पोषणं चेति भावः ।]*अत एव तुः तद्रैळक्षण्ये । एतेन प्राचां व्याख्यानाभिप्रायो निरस्तः । अयं भावः—यदा संसृष्टिनः त्रिप्रभृतयः, तदा तेष्वेकस्मिन् भ्रातिर स्वभार्यायां गर्भमाधाय दिवं गते अवशिष्टानां जीवतामनेकस्वाद्ये ऐन्यासंभवाच्च विभागः प्राप्तः —एकस्वे ऐक्ये च विभागाभावात् । तत्र तत्र विभागकाले अस्पष्टगर्भस्वेन गर्भाज्ञां विभागनिष्पत्तौ कालान्तरे पुत्रे उरपन्ने तस्मै तस्पित्रशो देयः ; तद्यभावे संसृष्टिक्यिक्तपर्यां-लोचनेनांशकस्पन्यां संसृष्टिक्यिक्तपर्यां-लोचनेनांशकस्पन्या संसृष्टिक्य एवं हरन्ति ॥

इत्यस्येति — पूर्वपादोक्तस्य द्वितीयपादेनेस्वर्थः । उत्तरार्थं तु साधारणसस्स्येव । अत एवाऽऽह—संसृष्टिनस्तिति | तथा सति संपत्नं वाक्यार्थमाह—अतश्चेति — तदनुवृत्तेश्वेस्वर्थः । ''संसृष्टिनो सृतस्यांशं धनम्'' इति पाटः । सोदरः स एव । अनु पश्चात् ।
अनेन विभागकाले स्पष्टगर्भायां विभागोत्तरमित सृचितम् । जातस्य—सुतस्य । पूर्ववदेवेति
संसुष्टयेव यृद्धीयात् न पत्थ्यादीत्येवमित्यर्थः । पूर्व सति अस्य तदपवादत्वमुक्तं नामासि विना
न संभवतीति तद्यं विशेषविषयतया विशदयति — एवं चेति, — उक्तसंबन्धं चेस्वर्थः ।
सोदरिति—जम्यसंसर्ग इत्यर्थः । अत एव यसः—''अविभक्तं स्थावरं यस्त्वेषामेव तद्वन

Cole.: Ch II, Sec. ix § 5-6.

१. वि० स्य च सोंदरः। दशाचापहरु। २. क. घ. च. इदमप्रै नाह्ति। ३. च. नोधनं मृरु। ४. क. संसुष्टचतुरु। ख. ग. इर. संसुष्टातुरु। घ. च. जातस्य। ५. क. पुत्रस्य। इ. स्मारयरु। ७. म. व सः। ८ प. फ. ब. थैः अत एरु।

संसृष्टयपीति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८॥

7 **इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्गीते संसृष्टिनो भिजोदरस्य, सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावे, कस्य धनअहणभिति विवक्षायां ब्रगीविंगन्य अहणे कारणमाह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्टचिप³ वा दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

देथः सृतस्य हतैन्यः। ''सोद्रस्य च सोदरः'' इत्येतनु मानृदो विभागपक्षे द्रष्टव्यम् । निर्धने च पितरि विभक्तजविषयम्। यनु गौतमीयम्—''अय संसृष्टिविभागःवेतानां उयेष्टस्य''हैति,अत उयेष्टः पितहोच्यते । तस्य सोदर्यभ्रात्रन्तराभावे व्रेतानां पुत्राणां आत्रन्तरासंसृष्टानां च धनभाकृं, तदुक्तं ''पिता हरेदपुत्रस्य'' हैति। अन्ये तु ज्येष्टशान्दं आतर्योहुः, तत्पुनर्विचार्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १३८ ॥

अत्रापरे पूर्वरहोकविवर्णस्थानीयामिति इमं श्होकं पठन्ति - अन्योद्रथस्ये-

त्यादि ॥ १३९ ॥

सुबोधिनी

कस्य धनप्रहणमिति वीक्षीयामिति,-वीक्षीयां दर्शने ज्ञाने समुत्पन्ने जिज्ञासायां

बालंभद्दी

वेत्। विभक्तं स्थावरं प्राष्ट्यं नान्योद्यैंः कथञ्चन ॥'' इति। वृहन्मजुरिय—''एकोद्रे जीवति वृ सापन्नो न क्ष्मेन्द्रनम् । स्थावरेऽप्येवमेव स्थानद्भावे क्ष्मेत वे ॥ '' इति । प्रजापति-रिय—''अन्तर्थनं तु यद्व्यं संस्ट्रधानां च तक्ष्मेत् । भूमिं गृहं च संस्ट्रधाः प्रगृह्णायुर्यथां-भातः ॥'' इति। ''संस्ट्री गृह्णाति स्थावरवर्जं स्थावराणां स्थिण्डसमता'' इति वृद्धहारीतस्तु तथा योज्यम् ॥ १३८॥

उत्तरसङ्गतिमध्यवहितेनाऽऽह—इदानीमिति । संसृष्टिनीति,—भिन्नोदरेण सहे-ति भावः । विवक्षायामिति—विचारे समुख्ये सर्तास्यर्थः । जिज्ञासायां सत्यामिति या-वत्। उभाभ्यां निमाभ्यामुभयोरिष प्राप्तेरिति भावः। अत एवाऽऽहः—विभज्येति। कार्ण्

Cole.: Ch. II, Sec. ix, §§ 6-7.

१. वि० पि चादबास्रोदरी ना०। २.—२८. २७। ३. स० ९. १८५.। ४. त. थ. विवस्रा। ५. प. फ. ब. भाष्याप्रभ०।

अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी घनं हरेत्, न पुनः अन्योदर्यो घनं 8 हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्याभन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनप्रहणे कारणभुक्तं भवति ।असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमा- 9

सुबोधिनी

सस्यामिति यावत्।मूळवंचनिद्वतीयाधाँदिपदान्तमादित आरम्य वाक्यद्वयसिरयाह—अन्योद-र्यःसापत्नो भ्रातेति।अत्र संस्कृष्टिन इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिर्द्रष्टव्या । अतः संस्कृष्टिनो धन-मित्यर्थः । संस्कृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्विवधानरूपेणान्वयेनासंस्कृष्टिनो भिन्नोदरस्य धनहारित्विनिषेधरूपेण च व्यतिरेकेण (च?) योऽधो निष्पन्नः, तं निष्कृष्य दर्शयति— अनेनान्वयव्यितरेकाम्यामिति । धसंस्कृष्टिस्येतत्यदं काकाक्षिवदुभयत सम्बध्यते ।]* अतः असंसक्ष्यपे वा द्यात् व इत्यन्तमन्यद्वाक्यमित्याह—संस्कृष्टीत्येतदुत्तरेणापीति । प्तद्वाक्यार्थमाह —अतश्चात्तसृष्ट्यपीति । संसृष्ट्यधिकारत्वादेव संस्विष्टन इति कम्यते ।

बालंभद्री

पूर्वनियमद्वयस्चितमेव । अन्योद्ये इति,—अञ्च वाक्यचतुष्टयं विधिनिषेषः विधिनिषेषः विधिनिषेषः विधिनिषेषः विधिनिषेषः अन्योद्ये इति,— धनं हरेदित्यस्यापकर्षः। तदाह —धनमिति,— पूर्वतः संस्रष्टिन इत्यस्यानुत्रस्या संस्रष्टिनो धनमिन्यर्थः । अथ द्वितीयपादेन तृतीयपादाद्यपदार्थसहितेन निषेषमाह— न पुनिरिति,— न स्वित्यर्थः। अतो यिक्षप्यं तदाह—अनेनिति,—पूर्वोधेनेल्यर्थः। अन्वयेति संस्रष्टिनो मिन्नोदरस्य धनस्य हारित्वविधिक्ष्रेण च अन्वयेन असंस्रष्टिनो मिन्नोदरस्य धनस्य हारित्वनिषेषक्षेण च व्यितरेकेणेत्यर्थः। असंस्रष्टिते सम्यमणिन्यायेनाग्रेऽपि संबध्यत इति तृतीयपादेन विधिमाह —संस्रृष्टित्येतिदिति । अत्रक्ष तत्संबन्धाच तदनुवृत्तिः प्राग्वदेवेत्याह—संस्रृष्टिन इति । वा चार्थे इति भावः। न केवल्येन्यावदेवेकं वाक्यस्, अपि तृत्तरपादाद्या

१. त. चने अपि वेति पदा० । २. थ. द. क्यमेवा० (?) ।

ददीत । कोऽसावित्यतआह—संसृष्ट इति । संसृष्ट एकोदरसंसृष्टः सोदर इति । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनप्रहणे सोदरस्य कारणमुक्तम् । **संसृष्ट-इत्युत्तरेणापि संबध्यते । तत्र चै संसृष्टः संसर्धात्यर्थः ; नान्यमातृजैः । अत्रैष-

सुबोधिनी

संस्ष्ट इस्युत्तरपदं पूर्ववाक्यशेषस्वन योजयित—कोऽसाविति । पूर्वोक्तसंस्ट इतन्दार्थमाह—संस्प् ए इकोर्दरेति,—एकित्मन् मानुक्दरे मिलित इस्यर्थः । एतत् पितृरः युपलक्षणपरम् "पितिजांवां प्रविश्वाति गर्मो भूत्वा स मातरम्।"इति जायाया अपि मानुत्वश्रवणस्य श्रोतस्वात् पिता
असंस्ट इयि पुत्रे एव । एवं पुत्रोऽप्यसंस्ट हिति पिनुः आतुः परेतस्यान्यस्मात् संस्टिनो भागं
हरेदिति तारपर्यार्थः । संस्ट पदमयोगस्याभुर्मेवार्थं प्रकटयति—सोद्र इति यावदिति ।
"असंस्ट श्विप वा दवात् संस्टः" इत्येतस्य वाक्यस्य तात्यपर्यमाह — अनेन
सोद्र स्थिति । पूर्वोक्तनेव न्यायेन पूर्ववाक्यान्तर्गतं संस्ट यदं "नान्यमानुजः" इस्युक्तरपदसन्दर्भणाऽप्यन्वेतीत्याह — संस्ट इस्युक्तरेणाऽपीति । उत्तरवाक्यशेपत्वे संस्ट शब्दस्याभिवेतेत्रंथमाह — तत्र च संस्ट इति । नान्यमानुज इस्यतदेवशब्द।स्याहारेण पूर्यवदं प्रतीकम्रुपादक्ते— नान्यमानुज इति । अध्याईक्तैवकारोपेतस्य "संस्ट । नान्यमानुज पृव" इत्यस्य

बालंभद्री

पद्विदितं प्राग्वदेवेत्याह—कोऽसाविति । तब संस्वष्टार्थं पूर्वोक्तभिश्वमाह—संसृष्ट्र एकोदरेति,—एकस्मिन् मानुरुदरे जात इत्यर्थः । यर्जुं एतिपतर्थिप बोध्यम्—"पतिजायां प्रविकाति गर्भों भूत्वा स मातरस्।" इति जायाया अपि मानृत्वस्य श्रौतस्वात ।
एवं च पितुः पुत्रत्वेन सोदरस्वे तङ्गानुरिप तस्तोदरस्वात् तस्त्वं बोध्यमिति असंसक्ष्यपि
पिता पुत्र प्वेति तादशः सोऽसंसृष्ट्यपि तङ्गानुः परेतस्यान्येन संसृष्टिनो गागं हरिदिति
तास्त्रयं संसृष्टपद्मयोगस्येति केचितं तन्नानिष्टापत्तेस्तदेतद्भनयन्नेवाऽऽहः—सोद्र इति
यावदिति । अस्य तास्त्रयाधमाह—अनेनेति—पादनत्येषः । असंसष्टस्यापि—असंसृष्टिनोऽपि । प्राग्वदेवाऽऽह—संसृष्ट इत्युक्तयेति । तत्र च नाव्यवहितोक्तोऽर्थः, अपि तु प्रागुक्त
प्रवेत्याह—तत्र चेति,—अत्तरवाक्ये शेषभूते संसृष्ट इत्यन्नेत्यर्थः । अर्श आद्यजिति भावः ।
तुर्थपादं व्याख्यातुं प्रतीकं धत्ते—नान्येति । मन्वनुरोधेन सर्ववाक्यभितिन्यायेनाऽऽह—अन्ने-

क. च. 'च' नास्ति । र. क. तुकः। इ. थ. दे रसंसृष्ट इ० । ४. त. रे इ० ।
 थ. द. तस्य एवं । इ. थ. धीपि० । ७. द. गादमु० । ८. थ. द. नामिप्रायं प्र० । ५.
 थ. द. तमर्थ० । १०. त. इतस्यसं (१) । ११. म. तुषा । १२. म. तृ तताइ ।
 Cole.; Ch. II Sec. ix, §§ 9—10.

शब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्। संसृष्टयप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनोधनं नाऽऽददीतेति। ** एवं च ''असंसृष्टयपि वा दद्यात्'' इत्यपिशब्दश्रत्रणात् , ''संसष्टो नान्यमातृज 11
एवं' इत्यवधारणनिषेधाचासंसृष्टसोदरस्य संसूष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य प्रहणं कर्तव्यमिन्युक्तं भवति—द्वयोरपि धनप्रहणकारणस्यैकेकस्य सद्भावात् । * एतदेव स्पष्टीकृतं 12
मनुना—''विभक्तास्सहजीवन्तो विभजेर-पुनर्यदि ।''इति संसृष्टिविभागं प्रक्रम्य ''येषां ज्येष्ठः किनिष्टो वा हीयेतांशप्रदानतः । स्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न छुप्यते ॥
सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् । श्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च स-

सुबेाधिनी

वाक्यस्थं व्याख्याप्रकारमेव दर्शयति—संसृष्ट्यप्यन्यमातृज एवेति।"असंस्थ्यपि वादधात्" इत्यस्योत्तरार्थस्य सकलस्यापि तात्पर्यार्थमाह—एवञ्चासंसृष्ट्यपि वा दद्यादिति । तत्र हेतुमाह—हृयोरपीति,—भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे हेतुः, सोदरस्य सोदरस्वमेव हेतुर्ने संसृष्टित्वं सम्प्रह्मा वित्रक्रम

बालंभड़ी

विति । तथा तस्य तदेवाऽऽह संसृष्ट्यपीति । इदं सर्वमनुवृत्तिळभ्यम् । उत्तरार्थः स्य संपूर्णस्य तालपर्यार्थं प्रवैप्रतिज्ञातमाह — एवं चिति, — उत्तरार्थस्योक्तार्थकवे चेळ्यः । अवधारणोति, — तिक्षिषेधादिल्यः । असंसृष्टित्यादि प्राग्वत् । ''कृत्यानाम्'' ईति कर्तरि षष्टी । तत्र हेतुमाह — द्वयोरपीति । एकैकस्यैति — प्रागुक्तस्येवल्यः । *[मिन्नादरस्य संसृष्टित्वं धनमहणे हेतुः। सोदरस्य तस्वमेव हेतुः; न संस्रष्टित्वमिति भावः।] * उक्तं दढयति — । एतदेवेति । मनुनेति — अस्य ''विभक्ताः'' इत्यादि ''वदता'' इत्यन्तं विशेषणम् । इति इत्यनेन । प्रक्रस्येति, — सह जीवन्त इत्युक्त्या तत्प्रक्रम इति भावः । ''समस्त्रल-विभागस्याज्येष्ठस्यं तत्र न विद्यते ।'' इति अस्योशरार्थम् । पूर्वं कथमिप विभागेऽ-पीदानीं सम एव विभागः; ''अष्ठस्य विद्या बदारः'' ईत्युक्तोद्धारो नास्तीति तदर्थः ।

१.क. घ. धादसं०। २.त. 'स्थव्या' इत्यादि 'सक्क' इत्यन्तं नास्ति। ३. थ. द.गं प्रक्रम्येति। ३. अ० २. ३.७१.। ५. स० ९. ११२.।

13 नाभयः॥"ईति वदता ॰ थेषां श्रातणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कितृष्ठा मध्यमो वांऽश्रप्रदान्तिः।ऽश्रप्रदान्तिः।ऽश्रप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तिः।विभागकाल इति यावत् हीयेत स्वांशात् श्रस्येत आ-श्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा श्रियेत वा,तस्य भागो न लुप्यते—अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्धीग्रुरित्यर्थः।तस्योद्धतस्य विनियोगमाह—"सोदर्या विभजेयुस्तम्"

संस्पृष्टपप्यन्यमानुजसोद्यें सति न ्नभाक् असंस्पृष्टयि सोद्ये एव धनभागित्यर्थः।य एव तु धनभाक् स्यात् , तेनेव आतरस्तस्तुताश्चेषंस्पाः ॥ १३९ ॥

सुबोचिनी

हरवजुसन्धेयः। ''येषां ज्येष्ठः किनिष्ठो वा'' हैति मनुवचनं व्याचष्टे—येषां आतृणामिलादिना । आधन्तयोऽर्षेष्ठकिनिष्ठयोख्णादानानन्यायसाम्याच मध्यमोऽपि विवक्षित इत्यनेनाभिन्नायेणाऽऽइ —मध्यमो वेति । अंदाङ्गेष्ठे निमित्तानि दर्शयति— आश्रमान्तैरेति । अस्येव मनुवचनस्य तात्ययेमाँह—अतः पृथगुद्धरणीय इति । ''सोदयो विभजेयुः'' इत्येतन्मनुवचनं व्याख्यातुमवतारयति — तस्योद्धृतस्येति । ''भातरो ये च संसृष्टाः'' इत्यन्न संसृष्टपदोपादानात् सादरा अंससृष्ट। इति गम्यते । अत एवार्थकभ्यासंसृष्टपदान्वयेन वालंभडी

'थेवा म्"दैस्वादिमानवं ब्याचये—येवामित्यादि । प्रक्रमादेवाऽऽह—संसृष्टिनामिति,—
मिथ इत्यादिः । आधन्तयोरुकेन्यायसाम्याच मध्यसोऽप्युपलक्षणत्वेन वा विवक्षित
इत्याद्यायनाऽऽह—मध्यमो वेति । प्रदानपदोक्तरिधक्यादाह—अंशप्रदाने इति ।
अत य तदुपपित्तमाह—सार्वेति,—तथा चांशस्य प्रदानं यित्मिन्निति भावल्युङन्तेन व्यधिकरणबहुद्योदिणा कालो विवक्षित इति नाऽऽधिक्यं तस्येति भावः । तदाह — विभागिति ।
अयादाह—स्वांशादिति । ततो अंशे हेतुमाह—आश्रमान्तरेति,—वानप्रस्थादीत्यथः ।
मौलमेव हानितो विकल्पमाह—म्नियेत वेति,—अन्यतरोऽपीति शेषः । अन्यतम
इत्यर्थः। उपात्तापेक्षया तथोक्तिः।अपिः इथादिसमुचये। अस्येव तात्पर्यमाह—अत इति,—
अलोपादित्यर्थः । तस्याऽपि तात्पर्यमाह—न संसृष्टीति । "सोदय्यं" इति मानवं
व्याल्यानुमवतारयति—तस्योद्भतस्येति । माहेति,—द्वितीयस्क्रोकेन स एवेति भावः ।

१.— ९. ११० — ११२. । ९ त. अंशोद्धारे । इ. इदं वाक्यं नास्ति । ३. ध. इ. तरपरिमहेणेति । ४. ध. इ. योर्थमा० । ५ ध. इ. भ्यार्थार्स० ।

इति । तमुद्भृतं मागं सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशाैन्तरगता अपि समागस्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकमावेन, ये च श्रातरो भिन्नोदराः संस्-ष्टाः, ते च सनाभयो भगिन्यश्च समं विभजेयः —समं विभज्य गृह्धीयुरिति तस्यौर्थः ॥ १३९ ॥

सुबोधिनी

पूर्वार्धे व्याचष्टे—तमुँदूत भागमिति। सनाभयो भीगन्यें इति—सहोदयों भागन्य इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

बालंभट्टी

" आतरो ये च संसृष्टाः" इत्युत्तरार्धे संसृष्टपदोक्तया अत्र तन्मात्रोक्तया सोदरा असंसृष्टी अपीत्यर्थलभ्यासंसृष्टाअपीतिपदान्वयेन पूर्वार्द्ध व्याचष्टे—तिमत्यादिना । अपिना तेषां सङ्ग्रहः। तथा च साधारणिमदम् । आगमनस्य विधिसाकाङ्कृत्वादाह-ये देशान्तरे गतास्तेऽपीति। देशान्तरगता अपीति पाठान्तरम्। सहिता इत्यस्य व्याख्या- संभूयेति,-मिलित्वेसर्थः । समितसस ब्याल्या—न न्यूनेति।उत्तरार्धार्थमाह—ये चेति। अत्र चोक्तेर्झी-तर इत्युक्तेः पूर्वत्र सोदरा इत्युक्तेश्वाऽऽह-भिन्नोदरा इति । अन्यथा तहैयर्थ्यं स्पष्टमेव। सनाभय:-सहोदर्यः । विभजेयुरित्यस्य व्याख्या -विभज्येति,-सममित्यत्राऽपि बोध्यम् । कचित्त्वत्राऽपि ततः प्राक् तत्पाठ एव । तस्य "सोदयी" इत्यस्य। । अत्र भिन्नो-दराः आतरः समानजातीया बोध्याः । असमानजातीर्यंभिन्नोदरसंसृष्टिआतॄणां तु''चतुन्त्रि'' इँत्यायुक्तक्रमेण विभागः । समशब्दस्य भिन्नजातीयभ्रातृभिन्नसमानजातीयभिन्नोदरभ्रातृ-विषयस्वे " चतुस्त्रि " इँत्येतद्वाधकस्वे मानाभावात् ।]* बृहस्पतिरपि—"संसृष्टानां तु यः कश्चित् विद्याशौर्यादिनाऽधिकम् । प्राप्तोति तस्य दातन्यो द्वयंशदेशपास्त्रमांशिनः॥" ईति । द्वयंश्वदानं तद्धिकधनप्राप्ती ज्ञेयम् । शङ्कोऽपि प्रागुक्त एव—'' आतृणाम्''इति। नारदोऽ-पि-" संस्थानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते । अतोऽन्यथानंशभाजो निर्वाजिध्वितरा-नियात् ॥'' ईिति । कात्यायनोऽपि—"संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथवस्थानां पृथक् स्थिताः । अतो विशहरा ज्ञेया निर्वीजान्योन्यभागिनः॥" इति। अतोऽन्यथा संसृष्टिनामभावे निर्वोज्यु स-न्तीनरहितेषु संसृष्टिषु तेषां भागः इतरानंशहराति (?) यावत् । अत्रायं निष्कर्षः — भि-

क. येदेशान्तरगतास्ते । २. क. ति ॥ पु० । ख. स्पष्टो ऽर्थः । ३. त. उद्धृ० ।
 अ. य. द. न्यश्चेति । ५. स. ष्टा तेषां (१) । ६. प. फ. ब. दरभूतृ० । ७. ध्य० १२५. ।
 ८. (१) । ९. प. फ. ब. भागान् । १०. १३.—२४. । ११. प. ब. नप्रहर० ।

बालंभद्दी

क्रोदरसंसृष्टिश्रासभावे सोदराणां मध्ये यः संसृष्टिसोदरः, स एव संसृष्टिनः सोदरस्य मृतस्य धनमाद्यादिस्यादि । भिन्नोदरेषु तु सजातीयासजातीयस्वकृतभेदयुक्ता एव । यदा सोदराः असोदराश्च संसृष्टिनः, तदा सोदरा एव गृह्णीयुः । यदा स्वसंसृष्टौः सोदराः संसृष्टाश्च भिन्नोदराः, तदोक्तरीत्या उभाभ्यां प्राह्मम् । एतद्वैपरीत्ये तु सोदरैरेव । सोदराणां सध्येऽपि केचित् संसृष्टा नान्ये, तदा सोदरस्वसंसृष्टःवाभ्यां संसृष्टिभिरेवेति । यन्तु एकमानु-जस्वभिन्नमानुजस्वयोः विदेषेण आतृषु या ब्यवस्था दक्षिता, सा साक्षात पितृब्ये सापत्न-पितृब्येऽपि योज्या—न्यायस्य तुरुयस्वादिति, तन्न — सोदरस्य तु '' इति विधिवाक्ये सोदरस्वस्य विवक्षायां बीजाभावात् सोदरपदस्य पितृब्योपलक्षकस्वाभावात् लोकेऽत्यन्त-विरुद्धःवात् वचनविरोधाच न्यायस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् ।एतेनापुत्रधनं आनृणामित्युक्तम्। तन्न विशेषमाह—संसृष्टिन इति सर्वमेकम् वाक्यम् । तिस्मन् मते जातस्य पुत्रस्य दद्यादिति तु प्रासिङ्किकम् ; सोदर्थस्वाभावे तु नांक्षभाक्कमिति स्पष्टयति — अन्योदर्थे इति। यदा त्वन्यो-दुर्य एव संसुधी न सोदरः, तदाऽऽह असंसुध्वपीति, इत्यपराकोंक्तमपास्तम् अस्य आतुमात्रविष्यत्वे पित्रादिसंसर्गविध्यानर्थेक्यापत्तेः तन्निर्णायकवचनान्तर एवाभावात् प्रकर-णविच्छेदकतुशब्दह्वयवैयर्थ्यात् ''बान''ह्स्यादिना तद्विच्छेदात् सोदर्थानयमादेवान्यव्यावृत्ती तदुक्तिवैयर्थात् संसृष्टिनंऽशभाकुं नारदादिविरोधाच । एतेनेदानीमित्याद्यवतरणमन्योदर्थ इत्यस्य चिन्त्यम् - "अतोऽन्यया" इत्यादिनारदादिविरोधात् । पूर्वान्वितयोरप्रेऽनुषङ्गे संसृष्टपदस्यार्थद्वयकल्पने एवकाराध्याहारे प्रमाणाभावाच । अनेनान्वयेत्याद्यपि चिन्त्यम् ्र —संसृष्टिपैदस्यार्थे वाक्यस्य पर-याद्यपवादस्वोक्स्येव तदर्थसिद्धेर्वाक्यानर्थक्यात् पित्रादेरिपे संसृष्टित्वे पृथगन्योदयें तदुक्तिवैयर्थ्यांचा''विभक्ता''इति मनोः तथा व्याल्यानमपि चिन्त्यम्-त्योः विशेष्यविशेषणभावेनैव बृहस्पत्येकवान्यतया अर्थोन्तरकत्पनाया अन्यास्यत्वात्।चका-रात तथा कल्पने नारदादिविरोधात् । चद्रयस्य द्वन्द्वविग्रहवदुपश्तेः । विशेषणानर्थेक्यन्तु भगिनीविशेषणविज्ञिन्नोदरवारणार्थस्वात् । तस्मात् स धनं हरेत् नान्योदर्थः। सोदरः संसृष्टी न चेत् असंस्पृष्टविप आदद्यात् संसृष्टोनान्यमानुजश्रदिति व्याख्यानसुचितमिति भ्रान्तोक्तमपा-स्तम् —आज्ञयानवबोधात्। अत्राँशमिति सामान्योक्तश्र स्थावरेऽप्येवम्। अत एव प्रागुक्तथमा दिसंसर्गविधेरेतेनांशमिति सामान्योक्तावपि स्थावरविशेषो वृद्धहारीतासुक्त इति भ्रान्तोक्तमः पास्तम् ॥ १३९॥

१. प. फ. ब. ष्टिमृत । २. प. फ. ब. ष्टास्सोदराणां । ३. भ. ष्टिवाक्य ।

1

** पुत्रपत्यादिसंसृष्टिनां यदायम्रहणमुक्तं, तस्यापवादमाह—

क्ळीबोऽथ पतितस्तञ्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः। अन्घोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तेन्याः स्युर्निरंशकाः॥ १४० ॥

** क्रीबः तृतीयाप्रकृतिः ;

पतितस्तत्स्रतः क्लीब इत्यादि ॥ १४० ॥

तत्सुतः पिततोत्पन्नः; एवं उन्मत्तो ग्रहगृष्टीतः ; जडः सर्वदा प्रजाहीनः ; कुष्टाद्यसमा-धेयपापरोगग्रस्तोऽद्यिकत्स्यरोगी; च शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तवधिरादिप्राप्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

सुबोधिनी

पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनामिति--पुत्रपँदेन पात्रोआप लक्ष्यते, आदिपँदेन दीहित्रा-

बालंभद्दी

सङ्गतिमाह-पुत्रेति .--पुत्रश्च पत्नीच पुत्रपत्न्यौ ते आदी येषां ते पुत्रपत्न्यादयः ते च संस्षृष्टी च तेषां त्रयाणासित्यर्थः । आदिस्यां पौतादेर्दुहि चादेश्च प्रहणसिति न न्यूनता । एतेनाऽऽधे उपलक्षणतया व्याख्यानमपास्तम् । तृतीयेति, — स्त्रीपुंसभिन्नेत्यर्थः । अमरे तथोक्तेः, "तृतीयां प्रकृतिं गतः" इति च भारतम् । प्रकृतिः स्वभावः प्रकार इति यावत् । समस्तं व्यस्तं वा । तथा च स्वामाविकतस्ववतस्तेन प्रहणं तेन कदाचित् कृत्रिमतस्ववतो निरासः। अत एव कात्यायनः--- "न मूत्रं फेनिलं यस्य वि-ष्ठा चाप्सु निमज्जति । मेढ्ं चोन्मादशुकाभ्यां हीनं क्लीवस्स उच्यते॥" इति। नारदोऽपि— ''यस्याप्सु प्लवते बीजं हादि मृत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्यालक्षणेरेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः। चतुर्दशविधदशास्त्रे पण्डो दृष्टो मनीपिभिः । चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः कमात् ॥ निसर्गषण्डो बध्नश्च पञ्चषण्डस्तथैव च । अभिशापाद्गुरो रोगाहेवकोधात्तथैव च ॥ ईंध्यांवण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मखेमगः। आक्षिप्ता मोघवीजी च शालीनोऽन्यापतिस्तर्थां ॥" *[निसर्गपण्डः-स्वभावतो लिङ्ग रूपणहीनः। बध्नः-छिन्नमुष्कः]*। पञ्चद्शदिनानि स्त्रियाम-सेव्य सङ्खोगक्षमः--पक्षषण्डः। गुरुशापषण्डादयः त्रयः स्पष्टाः । ईर्ध्यया पुंस्त्वमुत्पाद्यते यस्य स—ईध्योषण्डः । स्ट्युपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स—सेव्यषण्डः । वातोपहत-रेतस्को—वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशाक्तिः न योनी, स मुखेभगः । रेतोनिरोधात चण्डीसृत आक्षिप्तचण्डः । गर्भाघानासमर्थवीजो मोघबीजी । अप्रगरुमतया क्षोमाद्वा

बि० रोगी च मतेव्याश्च । २. थ. द. शब्दे। ३. थ. द. शब्देना ४. १३. — १० — १३.।
 Cole.: Ch. II, Sec. x, §§ 1—2.

पतितो ब्रह्महादिः ; तज्जः पतितोत्पनः ; पहुः पादविकछः ; उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकछेष्मिकसानिपातिकप्रहावेश्यछ्पौरुन्मादैरभिभूतः ; जडो विकछान्तःकरणः, हिताहितावधारणाक्षम इति यावत ; अन्धो अनेत्रन्दियविकछः; अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयक्षैयादिरोगप्रस्तः ; **आद्याद्येनाऽऽश्रमान्तरगतपिनृद्वेष्णुपपातिकविधरम् भिनिरिन्द्रयाणां ग्रहणम्। यथाऽऽह वासिष्ठः-'' अनंशास्वाश्रमान्तरगताः'' ईति । नारदोऽपि— '' पितृद्विट् पतितः षण्डो यथ्य
स्यादोपपातिकः । औरसा अपि नैतेंऽशं छभरन्क्षेत्रजाः कुतः॥'' ईति । मनुरपि—
'' अनंशौ क्छीवपतितौ जात्यन्थर्वाधरौ तथा । उन्मत्तज्ञस्वाध्य ये च किचिन्निदिन्द्रयाः॥'' इति । **निरिन्द्रयो निर्गतमिन्द्रयं यस्माद्रयाध्यादिना स निरिन्द्रयः ।

**एते क्छीवादयो ऽनंशा रिक्थभाजो न भवन्ति। केवळमशनाच्छादनदानेन पोषणीया

बालंभद्दी

१ क इत्यदिना। २. ख. ग. सनिपात० ३. ख. ग. यक्ष्मादि०। ४. १७.—५२। ५. क. ख. देनापि । इ.—१३. २१. । ७. ९—२०१.। ८. क. निरंशाः ।

भवेयु: ; अभरणे तु पतितत्वदोष:—''सर्वेषामपि तु न्यास्यं दांतुं शक्त्या मनी-षिणा । ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददङ्गवेत्।।'' ईति मनुस्मरणात् । अत्यन्तं यावज्जीवामित्यर्थः । *'एतेषां विभागात्मागेव दोषप्राप्तावनंशत्वमुपपन्नं न पुनर्वि- ६ भक्तस्य । **विभागोत्तरकाळमप्यौषधादिना दोषानिर्हरणे भागप्राप्तिरस्येव— 7

बार्छभट्टा

मस्तु न भरणे अत आह — अभरणे विति । सर्वेषामिति शेषे पर्धा अंशानहांणां क्षीबा-दीनामित्यर्थः । अनंशावित्यप्रिमोऽयम् । तुः एवार्थे न्युत्कमे च दानुभेवेत्यर्थः । न्याय्यम्— न्यायप्राप्तम् । शक्तयोति अनेन न्यूनाधिकभावो निरस्तः । प्रासेति समाहारद्वन्द्वः । एवार्थ स्फुटयति-पतित इति । हि यतः । अत्यन्तमित्यस्य पूर्ववान्यान्वयिनोऽर्थमाह-याव-दिति । एतेन शक्तवेत्यनेन अत्यन्तामिति विरुद्धमित्यपास्तम् । *[यद्यपि देवलेन पतितवर्ज भरणमुक्तम् - ''मृते पितरि न क्लीबकुष्ट्युन्मत्तजडान्धकाः । पतितः पतितावत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ॥ तेषां पतितवर्जेभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः पिनृदायांशं छश्रेरन्दो-षवर्जिताः ॥ " इति-छिङ्की प्रव्यजितादिः, अत्र निषेधे पतितपदेन तत्सुतोऽपि-पतितात्पन्नत्वेन पतितत्वात् , अत एव बोधायनः— "अतीतन्यवहारान् ग्रासा-च्छाद्नैर्बिभृयुरम्धजडङ्कीबव्यसनिव्याधितादीश्चाकर्मिणः पतिततःजातवर्जम् " तथाऽपि तत्त्रायश्चित्तयोग्यतिद्च्छुपरम् । अत एव मानवे "सर्वेषाम्" इति ' अध्यन्तम्'' ईति चोक्तम् । अत एव तद्विरोधो नेति दिक्]*। कचिद्विशेषमाह—एतेषा मिति .--*[पिततादीनां स्वाभाविकदुष्टभिन्नानामित्यर्थः] *। अत एव अग्रे वक्ष्यति- 6 पतितादि िवति | देषप्राप्ता अप्रत्याख्येत्यादिः । न पुन:--- न तु । अप्रे दोषेत्याद्यनु-षद्भः । तत्रानंशत्विमत्यस्य तत्पर्यावर्तनिमत्यर्थः । तदानीं तस्वाभावात् । तच्च विशेषणं न तुपलक्षणमिति भावः । तत्राऽपि विशेषमादिपुराणेन सूचितमाह् विभागोत्तरेति,— "कालाध्वनोः" हैति द्वितीया । विभागात् प्रागेव दोषप्राप्ती विभागकाले दोषदुष्टस्यापी-ति शेषः । तथा च स्वाभाविकवत् कृत्रिमदोषेऽपि विभागात् पूर्वजाते: यत्राचिकिस्स्यस्वं, तत्रैवानंशस्वं नान्यत्रेति निर्गेलितमिति तारपर्थम् । आदिना--प्रायश्चित्तस्यापि प्रहणम्। निन्वदं केवलमयुक्तं-अनन्तरं तेन तन्निरासेऽपि तदानीं तस्य सन्वात् तस्य विशेषण-

१.९--२.२.।२.प. फ. ब. धा अनं०।३. अ०२.३. ५.।

9

४ "विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्।"ईत्यस्य समानन्यायत्वात्। "पतिता-दिषु पुँछिङ्गमविवक्षितम् । अतश्च पत्नीदुहिनृमात्रादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनांशित्वं वेदितन्यम् ॥ १४० ॥

**क्लीबांदीनामनंशित्वात्ततपुत्राणामप्यनंशित्वे प्राप्ते इदमाह---

पङ्ग्वादिवचनान्यश्चिहोत्वाद्यनिश्वकृतानां सर्वेवामुग्ळक्षणार्थानीति केचित्। तद्दसत्—पुरुषा-थैत्वादृत्यस्य वैद्यस्यानिश्वकृतस्येव द्रश्याद्दंश्वत् । यथाऽऽह गौतमः—'' स्वयमाजित-मवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न द्यात्'' हति, ''अवद्याः समं विभजेरन्'' हैति च । अतः प्रतिपेधादेवेषामनंशात्वं न त्वनिष्कारात् । जन्मान्तरीयमहापातकिङ्क्योगाद्वा निरंशात्वं पितामहद्भव्यसंवधस्त्वपितानामन्धादीनामस्त्येवेति संप्रदायः । सामर्थ्यनेव व नुभरणमात्रा-तिरिक्तद्भव्यविनियोगाशक्तः औषित्यानुवादोऽयमित्यवसेयं । तथा च स्वायम्भुवः— ''येषां ज्येष्टः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न ळुप्य-ते ॥'' हति । एवं च स्वयमेवेते निरंशकाः ॥ १४० ॥

सुबोधिनी

दयः। पुँजश्च पत्न्यादिश्च संसष्टी चेति विग्रहः। विभात्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागमागित्यस्य सामान्यन्यायत्वादिति—विभागाद्र्ष्वसुत्पन्ने पुत्रे (ईवपुत्रोत्पत्तिरिति?) धर्म-धर्मिणोक्त्यित्मात्रभेद एव नान्यो भेदोऽत्ति इति विषयमात्रभेदात् समानन्यायत्वामिन्त्यर्थः। उक्तदोषदुष्टानामिति—क्कीवत्वादिभिः दोषिरित्यर्थः॥ १४०॥

बाछंभद्दी

स्वाङ्गिकारात् । अत आह — विभक्तेष्विति, — मूळोक्तिरेवेयम् । विभागादृष्वं मुर्यत्रे पूर्वं तद्याविभागाभावेऽपि स्वरूपोष्पस्या धर्मोत्पक्तिः । एवं तदानीं तत्पत्वेन तद्भावेऽपि विभागोत्तरं तद्दोषविनात्रे तत्त्वस्याभावेन योग्यतया तदुःपाक्तिति तास्मिन् पुरुषे समानन्यायस्वमित्यर्थः । वळीवे असंभवात् पतितादां विशेषान्तरमाह—पतीति, — उद्देश्यातत्वेन तद्विवक्षा बोध्या । अदन्तानामेव द्वन्द्वान्तात् दुद्दितृशस्य आनङ् न । उक्तदोष्यति—पतितत्वादिदोषदुष्टानामित्यर्थः। तत्रापि प्रागुक्तरीतिस्सवो बोध्या ॥ १४० ॥ सङ्कतिमस्यवद्दितेनाऽऽह—क्छीबादीनामिति, — इदं वक्ष्यमान्यविप्रसवस्वस्यम् ।

१ व्या १२२.। २ क. च लिङ्गं। ख. पुरिङ्गास्त्रम् । ३. २८.—३०, ३१. । ४. थ. द. त्राक्ष पत्त्यादिगणाक्ष संसृष्टिनश्चेति समासः। ५. तः इदं प्रतीकं नास्ति । ६. स्वरूपो-स्पत्तित्वेषस्पत्तिहेतुस्तविभागादुःथैमिन्मन्यादिदोषविनाशे तु तस्मिन् पुत्रवे समानन्यायस्परिसर्थः (?)।

औरसाः क्षेतजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

** एतेषां क्लीबार्दानामौरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिक्लैब्या- 10 दिदोषराहिता भागहारिणोंऽशग्राहिणो भवन्ति। **तत्र क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभ- 11 बति अन्येषामौरसौ अपि । औरसक्षेत्रजयोग्रहणिमतरपुत्रब्युदासार्थम् ॥ १४०-॥

** क्लीबादिदुहितृणां विशेषमाह —

12

सुताश्चेषां प्रभर्तव्या यावहै भर्तृसात्कृताः ॥ १४१॥

** एषां क्लीबादीनां सुता दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति, तावद्भरणीयाः 13 चशब्दात्संस्कायीरच ॥ १४१॥

**क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह---

14

औरसक्षेत्रजास्त्वित्यादि ॥ १४१ ॥

श्रीरसक्षेत्रजादयस्तु पुत्राः पङ्गादीनामि निर्दोषास्तन्तो मागहारिण एव। क्लीबस्या-षि क्षेत्रजादयो भवन्त्येव; सुताश्चर्षा प्रभातैब्याः दृष्टितस्त्रापुत्रिकाः पङ्ग्वादीनां तद्विनथप्रा-हिभिः प्रकर्षेण प्रासाच्छादनादिना प्रभातैब्याः याबदुचितमातृभिस्सयोजिताः तेश्च गृहाधि-पत्थेन साकृताः ॥ १४१ ॥

बालंभड़ी

1

इदमः प्रक्रान्तार्थकरवादाइ—क्किंबादीनामिति । तुर्वार्थं इत्याह—वेति । अन्यादशदोषशून्यत्वस्य प्रकृते अनुपयोगादाह—अंशोति । उभयप्रहणफलमाह—तत्रेति,—तयोमेध्ये इत्यर्थः । अपिना तस्य समुखयः । मुले बहुवचनं क्कीबादिसर्वाभिप्रायम् । अत एव
बहुवचनादन्येषां ग्रहणशङ्का नेलाह—औरसेति । अन्यथा औरसादय इत्येव स्थात् ।
सार्थिमिति,—तथा च तेषामंशाभाव एव । औरससमर्वात् प्रित्रकाऽपि प्राम्नोति साऽप्यौसस्यदेनैवोपात्ता ॥ १४०८ ॥

वे निश्चय । भर्तृसात्कृताः इत्यस्यार्थमाह— विवाहसंस्कृता भवन्तीति,— तथा च तत्र भूतत्वमविवाक्षितीमात भावः। चराब्दादिति,—-स्युत्कमणीयादित्यर्थः॥१४१॥

१. क. सोऽपि ।

अपुत्रा योषितश्रेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकृत्रास्त्रथेव च ॥ १४२ ॥

*रण्यां क्लाबादीनामपुत्राः पत्त्यः साधुत्रत्यः सदाचाराश्चेद्धर्तव्याः भरणीयाः ;
व्यिभचारिण्यस्तु निर्वास्याः । प्रतिकूलास्तयेत्र च निवास्यौः, भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४२ ॥

**•'विभजेरस्तुताः पित्रोः'' ईस्पत्र स्त्रीपुन्धनविभागं संक्षेपेणाभिक्षाय पुरुषधनविभागो विस्तरे-णाभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधास्यंसैतस्वरूपं तावदाह—

क च अपुत्रा योषितश्चेत्यादि ॥ १४२ ॥

अब्यभिचारिण्योपि खीधनाद्यवर्धमेन प्रतिकृष्ठाः स्वतन्त्रवृत्तयः त्रेथेव निर्वोस्याः। च-शब्दात् खीधनोचिता एवेस्प्रनिप्रायः ॥ १४२ ॥

बालंभद्दी

साधुवृत्तयः इति हेतुगर्भ विदेषणिसिखाह— चेदिति । तत्फलमेवाऽऽह—
व्यभीति । तुर्यपादं प्रतीकपूर्वतो विदेषसस्वात पृथक व्याचपे—प्रतीति । यद्यपि अव्यविद्वातवान् निर्वास्या इत्येव प्राप्तं, तथाऽपि चराव्दलात् भर्तव्या इत्यस्यापि सवन्ध
इत्याह—भर्णीयाश्चीति । नन्वेवं व्यभिचारिणीषु प्रतिकृत्वसु अवेनोभयं प्राप्तम् ;
तृतीयपादेन तु निर्वासनमेव प्राप्तम् ; तत्र हि निर्वास्या इत्यस्य सर्ववाक्यमिति न्यायेन
निर्वास्या पृवेत्यर्थं इति सिथो विरोधः । अत आह—अव्यभीति । तथा च भिन्नविषयत्वांन्न विरोधः । अत एव विभिन्ननिमित्तोक्ति सङ्गतिः । नपुन:—नतु अकरणे दोषश्चवणादिति भावः ॥ १४२ ॥

अथ व्यविद्वसङ्गतिमाइ—विभजेरिन्निति । तत्र तदपवादत्वेन "मानुर्दुहितरः" इत्युक्ताविप प्रकारान्तरानुक्तथा न विस्तर इति भावः । अभिहित इति — "औरसो धर्मपत्नीजः " इत्यादिना "अपुत्रा योषितः " ईंत्यन्तनेति भावः । अभिधास्यन् — "अतीयायाम्" ईत्यादिना । तस्त्ररूपं — स्त्रीधनस्वरूपम् ।

Cole.: Ch. II, Sec. x, §§ 14-15, cole.: Ch. II, Sec. xi. § 1.

ख. ग. स्या भवति । २. व्य.० ११७. । ३. क. तस्य ख० । ४. प. ब. खातुरो०।
 प. फ. ब. तत्र तदपवादत्वेन मातुरकरणे (?) । ६. व्य. १२८—१४२—१४४. ।

पितृमातृपतिभ्रातृद्त्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ १४३ ॥

**पित्रा मात्रा पत्या भात्रा च यहत्तं, यच्च विवाहकालेऽप्राविधकृत्य मातुला- 2 दिभिदत्तं, आधिवेदानिकं अधिवेदननिभित्तं ''अधिवित्रस्त्रिये दद्यात्''ईति वक्ष्यमाणं कि पुनः क्षाधनिस्त्युच्यते ?

पितृमातृसुतेत्यादि ॥ १४३ ॥

अध्यग्न्युपागतं विवाहकाले लब्बं आधिवेदनिकं अधिविकाये प्रत्ये प्रदत्तं अधिवे-दनार्थं वा । चशब्दान् स्मृत्यन्तरोक्तमलंकारादि । एतन् स्त्रीयनं अवसेयम् ॥ १७६ ॥

सुबोधिनी

अग्नाविश्वकृत्येति— "[अग्निसिश्वधावित्ययः |] * "[अधिवेदनानिमित्तमिति—अधिवेदनं 2 नामै धर्मपत्त्यां मत्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम् |] * "पाड्डियं खोधनस्ँ" इति मजुवर्षे- नाम्मजुपरिगणितेष्वेव पट्सु अश्वकर्णादिवत् स्त्रीधनशब्दोऽर्थांगिक इति केचन वैदन्ति, 3

बालंभईी

पितिति अत्र हन्होचरपदकहन्द्रगर्भे इन्द्रः। द्वितायपादत्याप्तिसमीपं प्राप्तिति शाबदाऽधैः। सत्कालितं वक्ष्यमाणकातीयानुरोधेनाऽऽह—यञ्च विवाहिति। नित्यसमासत्वेनास्वपदिव्रह्यहन्त्वादाह—अग्नाविक्रत्योति, —अग्निसिश्वधावित्यधैः। एतेन विवाहकाले कन्यादानकाले अग्निसिश्च होमकाले चेति कातीयव्यास्यानं कर्याचित्रपासम्। उपागमनदीजमाह—मातुलेति। आदिना पिनृष्यमातृष्वलादिमहणम्। अधीति—अधिवेदनं निमित्तं यस्येत्यधैः। अधिवेदनं च सत्यां धर्मपत्न्यां रागत एव विवाहान्तरकरणम्। तदस्य निमित्तसित्यधिकार-स्रप्रष्टम्। अत्र मानमाह—अधीति,—मूलकृतेति भावः। *[अत्र " आधिवेदनिकं चैव" र हित प्राप्यधृतपाठो न युक्तः—एवस्य वैयर्थात्, न्यूनतापत्तेवचनान्तरिवरोधापत्तेश्च ।] कर्त्वं व्वनयक्षाह—आद्यश्चरतेति । तत्र रिक्यस्य स्त्रिधनत्ये मानन्त्र "पत्नी दुहितरक्षव" ईति प्राप्तकं मूलं स्रप्टमेव । नारदोऽपि —"अध्यन्यस्यवहनिकं भर्तृदायस्त्रथैव च । आतृत्वतं पितृत्यां च पद्विभं स्त्रीयनं स्मृतम् ॥" इति। कात्यायनोऽपि—" भर्तृदायं स्रते पर्यो विन्यसेरस्त्रो यथेष्टतः । विद्यमानेषु संरक्षेत्वपयेत्वकुलेऽन्यथा ॥" इति।

१. वि० कंचव । २. व्य. ध८ । ३ ध. द. 'नाम' नास्ति । ध. ध. द. नं स्प्रतं । ५. ध. द चनवलान्म० । ६. 'अयागिक' इत्यादि 'प्रावस्याख' इत्यन्त नास्ति । ७. द. वर्णयन्ति तदसञ्जिचक । ८. व्यकः १३५. । ९.— १३. ८. ।

आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत् छीधनं मन्वादिभिरुक्तम् ।

सुबोधिनी

तन्न-वचनान्तरविरोधात् शिष्टाचारविरोधाद्रुक्धात्मिकाया रूढेः यागस्य प्रावल्याच योगिक एवेत्यनेनाभिप्रायेणाऽऽह —स्त्रीधनशब्दश्च यौगिक इति ॥ १४३ ॥

बालंभद्दी

मृते इति तदा तद्नुमत्यनपेक्षा स्चिता । स्वातन्डयापवादमाह—विद्यति । दुहित्रादिदाया-देषु तु संरक्षेत् न स्वेच्छ्या व्ययीकुर्यात् । अन्यथा दुहिलाद्यभावे । अत्र मृते स्वातन्डयो-क्त्या जीवति तक्केति गम्यते । यथेष्टविनियोगाभावे तत्कुले भर्तृकुले क्षपयेत् विनियोजयेत् इत्यर्थ: । ब्यासोऽपि-"द्विसहस्राणो दाय: खियै देयो धनस्य तु । यच्च भन्नी धनं दशं 2 सा यथावद्वाप्नुयात्॥" इति। इयं सङ्ख्या प्रत्यब्दे देये, सक्नदेवानेकाब्दपदर्याप्तधनदाने तु नेयं सङ्ख्या; नाऽपि स्थावरनिषेधः-- "दद्याद्धनं वा पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदीच्छति ।" इति बृहस्पतिः । एतेन " पिनृमानृपतिआनृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रिये । यथा शक्त्या द्विसाहस्रादातव्यं स्थावरादते ॥ '' इति कातीयमपि व्याख्यातम् । एतेन "भर्त्रा श्रीतेन" हेति मन्वाधेकवाक्यतया भर्तृदाय इत्यस्य भर्तृदत्तीमति प्राच्यानाम्, इदं भर्तृदत्तं द्विविधजङ्गमसौदा विकविषयं भर्तृदायोपक्रमात्, एतदाग्रमम् 'अपुत्राशयनम्' इति तु स्थावरविषयमिति आन्तादेश व्याख्यानमपास्तम् भर्तृदर्शामत्यपि पाठे दोषले-शाभावन तथा पाठस्य निर्वीजत्वापरोः । तावताऽपि याज्ञवल्क्यादिविरोधस्य दुष्परिहर स्वात्। अताऽपि वचनान्तरेकवाक्यतया सत्त्वस्योक्तप्रायत्वाच्च, तदाशयस्योक्तत्वाच्च। संविभागलब्धस्यापि तस्वे मानन्तु " यदि कुर्यात्समानंशान् पतन्यः कार्यास्समांशिकाः ।" न दर्श स्त्रीधनं यासां मत्री वा श्रद्धारेण वा।" इति, " पितुरूर्ध्व विभजतां माताप्यंशं समं हरें रा" इति "दसे त्वर्धाशहारिणी" इति च मूळं प्रागुक्तमेव । क्रयादिलब्यस्य तत्त्वं सामान्यतो लोकप्रसिद्धमेव । देवलोऽपि — " वृत्तिराभरणं शुल्कं लामश्च खीधनं भवेत् । भोक्त्री तास्वयमेवेदं पतिनाहित्यनापदि ॥'' इति । अन्यत्र सर्वत्र मानन्तु स्वत्वकारकहेतु-नामष्टानां परिगणनपरो गाँतम एव-"स्वामी रिक्थकपसंविभागपरिप्रहाधिगमेषु" 'बाह्म-णस्याधिकं छब्धं""क्षित्रियस्य विजितं" निर्विष्टं वेद्यशूद्योः" हेति। इदं प्राक्याख्यातम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेत्नाञ्च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रेकसमधिगम्यत्वाभावेऽि गातमतवचनं ति-यमार्थमित्यपि प्रागुक्तमेव । एवं पदार्थानुकवा वाक्यार्थमाह- एतदिति,-एकादशधोक्तं सर्वामित्यर्थः । अत्रामाण्यशङ्कानिरासायाऽऽह- मन्वादिभिरिति । यत्तु "षड्विषं स्त्रीध-नम्" इति मनोस्तत्परिगाणितेषु पट्सु अश्वकर्णादिवत् रूढ एव स्त्रीधनशब्द इति केश्चिद्-कत्वादायशब्देन कथं तेषां परिप्रह इति, तन्न-वचनान्तर्विरोधात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

१. (?)। २. व्य.० ११५. । ३. व्य० १२३. ।४.व्य० १४८.। ५.१०. ३९—४२.।

* क्षीयनसन्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः — योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वात् । 3
* 'यत्पुनर्मनुनोक्तम् - ''अध्यान्यध्यावहानिकं दत्तं च प्राीतिकर्माणि । भ्रातुमात्पि नृपातं 4
षड्वितं स्त्रीयनं स्मृतम्। '' ईति स्त्रीयनस्य षड्धित्वं, तन्त्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय । * अध्यान्यादिस्तरूपं च कार्त्यायनेनाभिहितस् — ''विवाहका - 5
छे यत्त्रीम्यो दीयते ह्याग्नेसिन्त्यो । तद्य्यप्रिकृतं साङ्कः स्त्रीयनं परिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥

बालभट्टी

तस्माद्यौगिक एवायं दृष्टान्तवैषम्यादित्याह—स्त्रीधनीति | च:स्वर्थे । एवमप्रेऽपि । योग इति अक्दरतेति न्यायात्। न च रूढियोंगमिति न्यायेन वैपरीत्यं शङ्क्यम् — छन्धा-सिकाया एवं रूढे: ततः प्राबल्यस्य तन्न्यायविषयःचात् । एवं चालब्धारमकरूढितो योगस्यव प्राबल्यमिति भावः । किं चास्य तथात्वे प्ररूपधनशब्दे स्त्रीपुरूपधनश-बदे मातृधनशब्दे पितृधनशब्देऽधि तथा वक्तव्यत्वापत्तेः; तद्वदत्राऽधि निर्वाहासः सौदायिकं धनं प्राप्येत्यनेन योगस्येव बोधनाच । न चैवं पुरुपयनादिवदेतस्याप्य-कथनमेवोचितमिति चाच्यम्—तस्या अस्वातन्त्रवेण अर्जनाद्यनिश्रकारात् । धनाभावेन मात्रधनं दृहितृगामीत्यस्यासङ्गतिनिरासाय मन् कस्त्रीधनषट्त्वस्य न्यूनतानिरासे तात्पर्य स्चियतुं मूळकृदादिभिः बहुभिः सुनिभिः बहूनि तान्युक्तनीति दिक् । नन्वेव मनुविरोधः अत आह - यत्पुनिरिति, - यिवसर्थः । एवमभेऽपि । आतृमातृ इत्यन्नोभयत्र शाकपार्थि-वादिसमासः; अत एवानङ् न। भूलत्रचनान्तरानुरोधेनाऽऽह—तन्न्यूनेति,-युक्तं चैतत् । अन्यथा हि पडिधमध्येऽपि मूलतो मानवे नारदीये च प्रागुक्तेविशेषस्य सरवेन तत्राऽपि विरोधदादर्थमेव । किं च तेनापि तदम एव "अन्वाधेयं च यहराम्" इत्यादिना तदाधिकमुक्तमिति तस्यापि मियोऽन्यथा विशेष एवेति । अभिहितमिति, -- मानवोक्तक्रमे-णेति भावः । स्त्रीभ्यः - कन्याभ्यः प्रकृतत्वात् । हि निश्चये । तत-दानेन तदीयत्वात् खीधनम् अध्यक्षिकृतमिति सन्निः परिकीर्तितमित्यन्वयः । एवमग्रेऽपि । पुन: त्वर्थे उक्तवंळक्षण्ये । अध्यावहनं तता नयनं तदस्ति हेतुत्वेन यस्येति "अत" र्डेति उन् । नाम निश्चये । *[ग्रीतिदत्तं द्विविधं — प्रथमदर्शने प्रीत्या पादवन्दन- य

^{9. - 9. 198. 1 7. - 9. 394. 1 3. 370 4. 2. 394. 1}

ß

प्रीत्याँ दत्तं तु यिकिञ्जिच्छुरुत्रा वा श्रज्जुरेण वा । पादवन्दानिकं चैव प्रीतिदत्तं तदु-च्यते ॥ ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा । श्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा छन्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥'' इति॥ १४३ ॥

किंच

🚁 वन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकभेव च ।

बन्धुभिः कन्याया मातृबन्धुभिः पितृबन्धुभिश्च यद्त्तं, शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या

अस विप्रविभागः — बन्धुद्त्तं तथेत्यादि । १८४ ॥ पित्रादिद्ततं बन्धुद्तं ; आधिवदिनिकादि ग्रुत्कं ; अन्वाधेयकं अन्वयभोग्यतया दत्तम् ;

बालंभट्टी

निर्मत्तकं तदुत्तरं सेवया प्रांत्या दत्तं च। तताऽऽदी द्वितायमाह—प्राद्यिति । आधमाह— पादिति,—तत्थीतिदत्तमेवोच्यत इत्यन्वयः। अनेन मानवे प्रीतिकर्मणीति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी। कमं च पादवन्दनमेव। संक्ष्णाविरोधस्तुक्तरीत्या नेति वोध्यमिति स्वितम्।] अा-पृप्राप्ताधाह—ऊद्धयेति। यद्यपि कन्याशब्द ऊद्यायामप्यक्षतयोन्यां, तथाऽपि तस्ताहचर्या-दन्द्वाप्रमेव। * जिद्या प्रयुक्तकाशात् छन्धं आहुः सकाशात् पित्रोवां सकाशाह्यक्ष्यं वा अथवा कन्यया पितृगृहं स्थितयापि वा अन्यत्र स्थितया वा आहुः पित्रोः मातापित्रोः सकाशा-त्र छन्धं तस्तवं सौदार्यकं समृतमित्यथेः। सुदाय एव सौदायिकं स्थपदार्थस्य एतदन्यो प्राष्टाः॥ ४३३

किञ्चिति—अन्यदिष खीधनं म्लकुद्राहेरयथैः । अत एव म्ले तथिति— उक्तवित्यर्थः । प्रकृतत्वादन्द्रावरथायां दत्तस्यैव तस्वाच्चाऽऽह् — कन्याया इति । "भूत्वान्धवयोर्धन्धुः" इति कोशेऽपि आतुः प्रागुपादानादाह — मात्रिति । स्वसमान-श्वादास्मवन्ध्नामप्रहणम् । * [यदिति—तथा चाऽऽषांसुरादिविवाहविषयामिदम्। अत एव गौतमीय "भगिनीश्चल्कं सौद्यौणामू च मातुः" "प्व च के" हैति वश्यमाणं भगिनश्चिल्क-मासुरादिविवाहोडाया भगिन्या धनमिति कल्पतरुणा व्याख्यातम्। क्रात्यायनेन स्वन्यथैतदु-कम्—"गृहोपस्करवाद्यानां दोद्याभरणकर्मणाम्। मृत्यं लन्धन्तु यक्तिविच्छुश्कंतपरिक्वीति-तम्॥" इति। गृहं प्रसिद्धम्; उपस्कर उल्द्रखलादिः; वाद्या वृपदिः; दोद्यो गवादिः; आभरणं

Cole.: Ch. II Sec. xi §§ 5-6.

३. क. श्रीतिद्व। २. ष. फ. ब. यं भगिनीग्रुल्कमासुव। इ.---२८. २५. २६.।

दीयते। अन्त्राधेयकं परिणयनादतु पश्चादाहितं दत्तम्। ** उक्तं च कात्यायनेन— १ ''वित्राहात्परतो यच छन्धं भर्तृकुळात्स्रया । अन्त्राधेयं तु तह्व्यं छन्धं पितृकुळा-त्तथा।।'' इति । स्त्रीधनं परिकीरितमिति गतेन संबन्धः ।। १४३८ ॥

बालंभङ्गी

श्रीसद्भम् । कर्मिणामिति पाठे ते दालाद्याः एतेषां मृत्यं यहाव्यं, तच्छुस्कमित्यर्थः । ध्यासेन स्वन्यथैतदुक्तम् —" यदानीतं भनुगृहे शुरुकं तत्पिकीर्तितम्। 'इति । भनुगृहगमनार्थमुत्को-चादि यहरा, तदित्यर्थः । इदं चोभयं ब्राह्मादिण्वण्याविशिष्टम्। अन्वाधेयकं -- स्वार्थे कन् इत्याशयेन योगार्थमाह--प्रीति । आधेये भूतःवं विवक्षितमित्याह-आहितमिति । तदर्थमाह-द्तामिति। मूछे एव: एतदन्यव्यवच्छेदे । तृतीये मानमाह-उक्तं चेति,--स्पष्टोऽर्थः । भर्तृकुळात् स्वग्रुरादेः । पितृकुळात् मातापितृकुळात् । अन्यदपि तत्तेनैवोः क्तम्-- " कथ्वं लब्धन्तु यरिकञ्चित्संस्कारात्प्रीतितस्त्रिया । भर्तुः पित्रोस्सकाशाद्वा अन्वा-धेयं तु तरजगुः॥" इति । ततः प्रीतिप्रयुक्तोऽत्र विशेषः । मूळस्य साकाङ्श्रत्वाराथेत्यनेन स्चितमेवाऽऽह - स्त्रीधनमिति । अत एव विष्णुः--''पितृमानृसुतभातृदत्तमध्यग्न्युपाग-तमाधिवेदनिकं बन्धुद्तं शुक्कमन्वाधेयकम् " ईति । "प्राप्तं शिल्पेस्तु यद्वित्तं पीत्या चैव यदन्यतः । भर्तस्त्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीयनं स्मृतम् ॥'' इति निबन्धेऽदर्शनान्निमूळं ; समूळत्वेऽपि वा तदेत्युनितसाफल्याय भर्तरि जीवत्युभयविषय-मात्रे तस्य स्वाम्यम् । अन्यासर्वे तस्या एवः उभयमपि भर्तुरभावे तस्या एवेलर्थः । पूर्वेकवाक्यतेव ; यद्वा वश्यमाणदुार्शिक्षाचाशयकम् । तदा दुश्किक्षादा । शेषं भर्तरि जीवत्यपि दुर्भिक्षाद्यभाववदित्यर्थात् । अत एव सादायिके सदा छीणामित्यत्र सदेत्युक्तम । तत्राऽपि सदेति पाठे तु भर्तुरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयात् भर्तुः शिल्पैः तन्तुवायादि-स्त्रीभिः यहस्तु वयनादिना प्राप्तं भर्तुः प्रीत्या च यद्ग्यैदैत्तं, तत्र भर्तुः स्वामित्वभित्यर्थः। युक्तं चतत्-अन्यथा स्वाजंनस्य स्वत्वानापादकत्वापत्तेरिति । एवमन्योऽपि स्वीधनत्वाप-वादः; तथा च कातियम्—"तत्र सोपाधि यहत्तं यच्चै योगवशेन वा । पित्रा आत्राथ पत्या वा न तत्स्त्रीधनमिष्यते ॥" इति । उत्सवादौ शोभा उपाधिः । संभोगाद्यर्थच्छर्छ योगः । स्त्रीणां सर्वथाऽस्वातन्त्रपस्य पूर्वमुक्तत्वात् स्वधनन्ययेऽपि भन्नीसनुमतिरपेक्षिताँ

९ प. फ. ब. हे ज़ुभभर्तुगुह्नग**ः २.—१७.१८. । ३.प. ब. चायासव**ः । ४. प. ब. फ. ता संभवेऽनापदि अत**ः** ।

बालंभद्री

सदेत्युक्तम्।(संशवेऽनापदि?) अत एव ''तदस्तु पारतन्त्रयं धनस्वीकारे को विरोधः'' इति पूर्व मिताक्षरा। सौदायिके तु न तथा; तथा च कात्यायन: — ''ऊढया कम्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। आतुस्सकाशास्पित्रोत्री छब्धं सौदायिकं भवेत् ॥ सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्द्रगीमष्यते । यस्मात्तदानृशस्यार्थे तेर्देत्तं तत्प्रजिवनम् ॥ सादायिक सदा स्कीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विकये चैव यथेष्टं स्थावरेष्विषा" इति । एतद्ये "भर्तुर्दायम्" इति ततोऽग्रे "अपुत्रा शयनम्" इति च पूर्वोक्तपाठः । सदेखस्य भर्तरि जीवस्यजीवति आपद्यनापदि चेत्यर्थः । आनुशंस्य-मनुकम्पा । तन्निमित्तं प्रजीवनं जीवनप्रकर्षाधायकम् । एतेन सादायिकमिति स्त्रीधनमात्री-प्लक्षणम् यसात्तदेति हेतोस्सर्वत्र सत्त्वादिति आन्तोक्तमपास्तम्। अत एवाप्रेऽ-न्यथोक्तिः । दायांत्रे स्थावरे तु भर्तृदत्तमात्रे न खिया दानाद्यधिकारः — " भन्नौ श्रीतेन यद्त्तम् " इति प्रागुक्तनारदात् । एतेन " मृते भत्ति " इति प्रागुक्तकातीयमपि व्याख्या-तम । तहत्तस्थावरादन्यत् स्थावरं श्रशुरादिदत्तं तु देयमेव — उक्तकातीयात्, "स्थाव-रादिधन स्तान्यो यदत्तं श्रद्धारेण तु । न तच्छक्यमपाकर्तुं पुत्ररपि हि कर्हिचित्॥''इति बृहस्प-तेश्च। अन्यथा मिथो विरोधः । न च स्त्रिया दाने नाधिकार इति वाच्यम् — श्रुतिस्मृति-पुराणादी बहुशो ब्रतेष्टापूर्वीदा तत्प्रतिपादनात् , "पितृभ्यां यस्य यहत्तं तत्त्तस्यैव धनं भवे : |" हैति पूर्व मूळोक्ते:, स्वस्वाभावे परस्वस्वेन दानेऽनिधकारेण तदसङ्गतेश्च ; कथ-ञ्चित् कृतेऽपि चौथेदण्डापत्तेश्च; अनुमत्या कृते फलाभावापत्तेश्च ; भर्तृदानस्यापि पुराणे प्रसिद्धःवात् ; दुर्भिक्षाद्यन्यत्र तु न कस्यापि तद्दनप्रहणेऽधिकारः; तथा च कात्यायनः---"न भर्ता नव च सुतो न पिता भ्रातरो न च। आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः॥ यदि ग्रेकतरो श्रेपां स्रीधनं भक्षयेद्वलात्। स वृद्धि प्रतिदाप्यस्त्यादण्डं चैव समाप्नुयात्॥ तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्रितिपूर्वकम् । मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान्भवेत् ॥ अथ चेत्स द्विभार्थस्स्याञ्च च तां अजते पुनः । प्रीत्थां विस्तृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यस्स तद ळात् ॥ प्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं ऋक्थिन^{ां} तथा।''३्ति । एतेन अनियतसङ्खश्चीधनमङ्गीकृत्य पट्ःवसङ्खयाया अविबक्षासुक्त्वा वचनानां स्त्रीधनकीर्तनमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य च यद्यजलिपतं प्राच्येः, तदेव च ख्रिया धनं यद्भतृतः स्वातन्त्रयेण ददाति विकीणीते भुक्के च ; तदिदं किञ्चित् संक्षिप्य कात्यायनेनोक्तं ''प्राप्तं शिरूपेस्तु'' इति। तेन स्त्रीधनमपि न तत् सीदायिकन्तु न तथेति तदपास्तम्—अनेकवचन-विरोधापत्तेः, कार्तायाशयस्योक्तत्वाहेति दिक् ॥ १४३ ।।

१. प. फ. ब. नं च क्षिया दाने । २. व्य० १३३. । ३. प. ब. त्या भीष्टमपिचेत्प्रजलिप०

8

** एवं खीधनमुक्तं, तदिभागमाह-

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्तुयुः ॥ १४४ ॥

**तत्पूर्वोक्तं स्त्रीयनमप्रजासि अनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्रपौतराविता-9 यां स्त्रियामतीतायां मृतायां बान्धवा भत्रीदयो वक्ष्यमाणा गृह्वन्ति ॥ १४४ ॥ 10

**सामान्येन बान्धवा धनम्रहणाधिकारिणा द्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह -

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्वीह्मादिषु चतुर्विपि । दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

**अप्रजर्सैः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैनार्षप्राजापत्येषु चर्तुर्षु विवाहेषु II एतचानपत्यायां मृतायां बान्धवाः सोदर्या भ्रातरो मृह्णीयुः; तथा च गौतमः-''भगिनीशुल्कं सोयर्राणामूर्ध्वं मातुः" ईति । अस्माचोर्ध्वमेव ॥ १४४ ॥

अप्रजस्त्रीधनामित्या-मातुरयमाचार्योक्तकल्पः ; शुल्कादिष्यतिरेकेणतु दि॥ १४५॥

बाह्यादिविवाहचतुष्टये यत्तु स्त्रीभनं, तद्रप्रस्तायां भर्तुः प्रस्ता चेदुहितृणामेव॥१४५॥

बालंभड़ी

तदित्यस्य व्याच्या — पूर्वे तिमिति , — सर्विमित्यर्थः । अप्रजसीत्यसिजन्तं तदर्थः - द्रि अन्पेति । कन्यादी मात्रवयवान्वयबाहुल्यात्तस्यापि स्पष्टमधै प्रागुक्तस्य "मातुर्दुहितरः नित्व हैं स्तरवानुरोधेनाऽऽह—दुहित्रिति,---एतत्पञ्चकरहितायामिस्यर्थः । अन्यत्र बान्धवशब्दः स्य बन्धुत्रयपरत्वेऽपि प्रकृते वक्ष्यमाणानुरोधेनान्यार्थपरत्वमित्याह — भर्त्रादयो वक्ष्यमाणा ने इति .- अनुपदमेवेति शेषः । विधिनं विवक्षित इत्याह - गृह्यन्तीति ॥ १४४ ॥

सङ्गतिमाह—सामान्येनेति, -- भर्त्रादित्वसामान्येनेत्यर्थः। अधिकारिभेदामिति.--तथा च पूर्वव्यवस्थापकमेवाग्रिममिति भावः । एतेन "अतीतायाम्" इत्यर्ध "बन्ध्दत्तम्" इत्यनेन पूर्वत्रानन्वितेन संबद्धिसध्यपास्तम्—मध्ये पाठासाङ्कस्याद्यापत्तेः । *[पूर्वोक्ताया:-- д दुरित्रादिपञ्चकरहितायाः तत्याः।] * ब्राह्मणादेर्धनसंबन्ध इत्याह—ब्राह्मिति । सप्तम्युपपत्तये

१. २८ २५. वि० अप्रजायामतीतायां नात्धवाश्च तदाप्तुयुः । २. ख. तीपु० । ३. जाह्मि । ४० — २८, २५, । ५. प. फ. ब. मिल्यर्थः । ६. ब्य० ११७. ।

Cole.: Ch. II. Sec. xi, §§ 8-11.

भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति।तदभावे तत्य्रव्यासन्नानां सपि-ण्डानां भवति। रोपेषु आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रज्ञस्त्रीधनं पितृगामि। माता च पिता च पितरों तो गच्छतीति पितृगामि। एकशेषिनिर्देष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तम्। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम्। 12 **सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रस्ताऽपत्यवती चेहुहित्णां तद्धनं भवति। अत्र दुहित्शब्देन दुहित्दुहितर उच्यन्ते। साक्षाद्वीहित्णां 'मातुद्वीहितरः श्षेम्' ईसत्रोक्तत्वात्।

सुद्योधिनी

दुहित्णां प्रस्ता चेदिति मूळस्यं पदं व्याचष्टे-सर्वेष्यपि विवाहेष्यिति।दुहितृदु-

बालंभद्दी

आह--भार्यात्वमिति । प्रकृतत्वादाह-अतीताया इति,--तत्राऽऽर्परसमासो लुप्तवि-भक्त्यन्तं तत् पृथावा पदमिति भावः । अत एव धनमपि यात्किञ्चिदित्याह-पूर्वोक्तमिति, --सर्वमित्यर्थः । गर्तुरेकस्योपादानादाह -- प्रथममिति । व्युक्तमेणापि-ना समुच्चेयमाह- -तदभावे इति। तदिधकारतावच्छेदकं प्रागुक्तमन्वादेराह-- तत्प्रत्येति । पाठकमादार्थकमो बळीयानिति न्यायेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् तस्योभयशेषत्वाच्चाऽऽह— होषेष्त्रिति। उक्तान्यत्वादाह—आसुरेति³,--सित सप्तमी । तदित्यस्यार्थः—अप्रजस्त्रीति। श्रीकृशब्दे प्राग्वदेकशेषोऽभिमत इत्याह—माता चेति । तत्र क्रमोऽपि प्रागुक्त एवेस्याह— ^{असि}तिति । अत एव कात्यायनः—'' आसुरादिषु यह्नव्धं स्त्रीधनं पैतृकं भवेत् । अभावे "न विषयानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥" इति । इद्युपलक्षणमित्याह—तद्मावे इति,— यः इसयामावे यथाकमं उभयप्रत्यासन्नानामित्यर्थः। सर्वेशेषं तृतीयपादं व्याचष्टे -- सर्वेष्त्रपीति। सर्वेष्वेवेति पाठान्तरम् । एव: अन्यतरकोटिब्यवच्छेदे । विवाहेष्वित्यनुवृत्तौ अत एव विष्णुः "सर्वेध्वेव प्रस्तायां यद्धनं तदुहिनृगामि " ईंति। मध्यपाठेतस्य दुहिनृणामित्यस्य काका-क्षिगोलकन्यायेन वभयत्रान्वयं मुन्यभिमतमभिसन्धाय तथवाऽऽह-प्रस्तेति,-प्रस्त प्रसवः तदस्यासीति प्रस्तेत्यशे आद्याजीति भावः । तथा च दुहिनूणां प्रस्तवती चेत् दुहिनुणां तद्धनं मवतीत्यर्थः । अन्यथा तु भन्नीदेशिति भावः । विशेषमपान स्वत्यायाऽऽ-इ — अत्रेति, — श्लोके इत्यर्थः । दुहित्रिति — कन्यायाः कन्या इत्यर्थः । अत्र बीजं तदेवाऽऽह - साक्षादिति । इत्यत्र इत्यत्रव । तथा सति प्रागुक्तानुरोधादिनेवात्राऽऽ-

१. झ. प्वेयुवि० । २. ब्य० ११७.। ३. म. तितदि०। ४.—१७. २१.। Cole.: Ch. II, Sec. xi, §§ 11—12,

**अतश्च मातृधनं मातिर वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृह्धन्ति,तन्न चोढान्द्वासमन्नायेऽन्द्वा 13 गृह्धाति, तदभावे परिणीता, तत्राऽपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमन्नायेऽप्रतिष्ठिता गृह्धाति; तदभावे प्रतिष्ठिता; यथाऽऽह गौतमः— ''स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रातिष्ठितानां च'' इति । तत्र च शब्दात् प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वो । **एतच ग्रुह्मञ्ज्ञात्रेते प्रतिष्ठिता श्रुह्म ते वे । **एतच ग्रुह्मञ्ज्ञात्रेते प्रतिष्ठिता श्रुह्म ते वे । क्ष्यात्रेते प्रतिष्ठित श्रुह्म ते ते । क्ष्यात्रेते प्रतिष्ठित गौतमन्त्रमात् । **स्त्रीसां दुहितृणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्धन्ति— 15 ''दुहितृणां प्रसूता चेत्'' इत्यस्माह् चनात् । **तासां भिन्नगतृक्षाणां विषमाणां ।६ समन्नाये मातृह्वरेण भागकस्पना— ''प्रतिमार्त्वं वा स्ववर्गे भागविशेषः'' इति गौत-स्वोधिनी

हितर इति —दुहितुंपुडम इत्यर्थः । िसोदर्याणामृध्त्रे मातुरिति — मातुरनावे सोदर्या 14 गृह्धायुश्चियाः। विवाद दुहितरो बहुवः, ताश्च न सन्ति तत्युड्यश्चेकस्या एकैवान्यस्या हे 15 अप रस्यास्तिल इत्येवं वैषम्यं, तदा मातामहाधने वोहित्राणां कथं विभागकस्पनेत्याबाङ्क्य पौत्राणां पितामहधनोक्तमेव न्यायं स्मारयति —तासां मिन्नप्रातृकाणामिति । प्रतिमानृतो वा स्वर्वा इति अस्यार्थः — दोहित्रावर्गे प्रतिमानृ मातीर मातीर स्वस्वमानृविषये

बालंभट्टी

दितः क्रममाह अत्रश्चेति, —तासामि तस्वे वेत्यर्थः । दृत्तायां — सृतायां — दृहितरः, — साक्षान् । अताऽपि तथेवेति सृचयन् प्रागुफ्तमेवाऽऽह — तन्न चितं, — तासां मध्ये वेत्यर्थः । अन्द्राः अन्द्राः प्रवाः प्रवाये प्रवाये वेत्यर्थः । अन्द्राः अन्द्राः प्रवाः एव । एवमञ्जेऽपि । तन्नापि पिरणीतामध्येऽपि । द्वितीयपश्चेत्रस्या प्रतिष्ठितानां प्राप्तमेवेत्याशायेनाऽऽह — तन्न चराव्दाः प्रतिति, — गौतमीय इत्यर्थः । स्वोक्तप्रके विशेषमाह — एतच्चिति, — मानुष्यं दृष्टिन्तुगामीत्युक्तं वेत्यर्थः। शुद्धं तु—तङ्ग्पं खीधनम्। तद्वां तर्यष्टणमिति तत्रवाक्तयः खीधनत्वं भागिनीश्चरक्षमिति वा। क्राध्विति — मानुर्यत्वन्त्रत्वात्रं प्रागुक्तः। माना चान्न भगिनमेव। तथा च तद्ग्याया मानुर्यावे दृष्टिचादिषु पौत्रपर्यत्ते सुस्विप स्वसापिनीश्चरकं सोद्यपं एव यृद्धीयुत्यर्थः। एवेन दृष्टिचादिष्ट्यविच्यवच्छेदः। तथा च तद् सावस्य । एतेन क्रध्वित्यस्य तोदर्याणामभावे इत्यर्थमिपेमेल आदौ तेषां ततो मानुक्तयामां विद्यः — वस्यमाणबौधायनादिति आन्तोक्तप्रतासस्य । नतु ययनेक-कन्यानां स्वतानां वैषय्येण कन्याः, तदा तासां मातामद्दीधने कयं विभागकर्यनेत्राः शक्कायास्य "अनेकपितृकाणाम्" देत्यनित्रं पौत्राणां पैतामद्वधनविषये उक्तमेव न्यायं स्वतानिति , कन्यानामित्रयः। अत्र वचनिमस्याह—प्रतीति । वा प्वार्थे ।

१ — २८. २४. । २. च. छ. 'वा' नास्ति । ३ — २८. २५ । ४. ख. तृतो वास्वव-र्गेण भा•। ५. — २८. १७ । ६. थ. द. पैता•। ७. भ. नम् ऊर्घ्व•। ८. घ. फ. ब. व माता । ९. ६ १. ० १२०. । १०. भ. नेनस्मर•।

17 मस्मरणात् । ** दुहितृदाेहित्रीणां समवाये दाेहित्रीणां किञ्चिदेव दातन्यम्; यथाऽऽह मनुः—''यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं 18 प्रीतिपूर्वकम् ॥ '' ईति । ** दाेहित्रीणामप्यभावे दाेहित्रा धनहारिणः, यथाऽऽह नारदः—''मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः । ईति '' ।

सुबोधिनी

मागविशेषः कर्तन्यो नै स्वस्वरूपापेक्षयेति । मातुर्दुहितरोभाव इति अस्यार्थः— वालंभद्दी

स्ववर्गे दोहित्रीवर्गे । प्रतिमातृ मातरि मातरि। स्वस्वमातृविषये यो भागविशेषः, तत्कल्पना कर्तच्या नस्वस्वरूपापेक्षयेति। नन्वेवं आतृतःयुत्रसमवाये उक्तप्रकारस्यात्राऽप्यापत्तिरत आह -दुहितृदौहित्रीणामिति, — दुहितरश्च दुहितृकन्याश्च तासामित्यर्थः । अनेन मानृहारकभागकल्पनस्य सर्वथा तद्भावत्य च निरासः । तासां प्रापुक्त कन्यानाम् । जनन्यामित्यविष्ठामिदम् । अत्रे शेषपष्ठी । यथार्हतः — यथायोग्यर्म् 14 द्रव्याल्पत्वबहुत्वादियोग्यतानुसारेण । सार्वविभक्तिकस्तसिः। +[मातुरिति,—अत्राभाव इति दुहितृणामिति च यथेष्टमन्वेति । तदन्वय इति च तन्त्रेण सप्तस्यन्तं प्रथमान्तं च । भजरिबात्यस्य चानुवृत्तिः ।] अतथा च मानुरभावे तद्धनं साक्षादृहितरो गृह्णीयुँः, दुहितृणा-मभावे तदन्वये दुहित्सन्तानमध्ये आदी दुहितृणां दुहितरः, तद्भावे तदन्वयः दुहितृणा-18 मन्वये दोहित्रा इत्यर्थः।» तथा च तदन्वय इत्युक्तया पुत्रीसन्तानरूपाणां दोहित्राणां प्रहण-मन्यथा तद्किः पेथेव स्यात्। यद्वा तदन्वय इति सप्तम्यन्तपाठ एव । मातुर्धनं दृष्टितर आप्तुयुः, तद्भावे दुहिनूणां तद्दहिनूणां दौहित्रीणां, तद्भावे तद्नवये जाता दौहित्राः ते-षामित्यर्थः । प्रथमान्तमात्रपाठेऽप्येवस् । अग्रे यथायोग्यं क्रियाध्याहारः पक्षद्वयेऽपि । तदन्वया इति प्रथमाबहुवचनान्तपाठस्तु युक्ततरः, तदा आद्येव ब्याख्या 🚁 ननु तच्छब्देन मातृपरामर्शः कन्यापरामर्शो वा कुतो नेति चेन्न-आशयानवबोधात् । तथा हि । मातुरभावे दुहितरः, तासां दुहिनृणामभावे तदन्वय इत्येतावनमात्रं हि मुलोक्तसमं-अभिमतं स्यात्, तदा आग्रपक्षो भवेत् न तु तथा—दुहितृणां दुहितरः इत्यन्यतरस्या-नोतप्रयोजनकत्वापत्तेः, मूलवत्तद्विनैव निर्वाहात्, पदाधिवयापत्तेश्च । द्वितीये पश्चद्वयवि-धेयत्वेन प्राधान्यस्य द्वितीये पाठसन्निधेश्च सत्त्वेऽपि शाद्ये पाठसन्निधेः पक्षद्वयेऽ-पि आर्थसिक्रिधेरवयवसिक्षित्रेश्च सत्वात् दौहित्रापेक्षया दौहित्रीसन्ततेर्विप्रकृष्टस्वात्।

Cole: Ch. II, Sec. xi §§ 16-18

१.—९. १९३ | २.—१३. २. ३. द. तत्र (१) । ४. म. म्यं सार्वे० | ५. प. फ. ब. यु: देहि० । ६. प. फ. ब. तूणां तदभावे । ७. प. ब. यात्रराधा० ।

तच्छन्देन सिन्निहितदुहितृपरामर्शात्** देौहित्राणामभाव पुत्रा गृह्वन्ति—''ताभ्य ऋतेऽ 19 न्वय'' इत्युक्तत्वात्।मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंबन्धं दर्शयति —''जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः॥'' ईति। **मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराःसमं भजेरन्, सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरात्रिति संबन्धः, 20 न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरान्निति इतरेतरयोगस्य इन्द्रैकशेषाभाषादप्रतीतेः,

सुबाधिनी

मातुरूष्वे तद्धनं दुहितरो गृह्णीयुः, तदभावे तद्दन्यये दुहित्सन्ताने प्रथमतो दुहित्तृणां दौहिन्निणां भवति, तद्भावे तद्दन्यय इत्यभिधानात् पुत्रीसन्तानरूपाणां दौहिन्निणां भवति अन्यथा तद्दन्वय इत्युक्तरानर्थन्यादिति ।] नतु तच्छन्दः सिन्निहत्तपरामैर्याकः, तथा च दुहित्दुहित्तृणामेव पाटकमेण सिन्निहितत्वात् दौहिन्यन्ययो वंश एव रूथ्यते, न दुहित्तुन्ति हित्तपरामैर्याकः स्थाते आह्—र्तेच्छन्देनेति । अयमेंअसिन्धः — अस्यार्थसान्नेष्यययसिन्नेधेश्च विद्यमानत्वात् साक्षाद् दुहितृपरामर्था एव युज्यते इति । ''जनन्यां संस्थितायां तु '' इति मैन्कं व्याचष्टे— मातकिमिति । नतु सहोदराः सनाभयो भिगन्यश्च मिल्वित्या भजेरिन्नियोगर्येति किमिति भिन्नान्यय इत्याशङ्कर्यं नेत्याह—न पुनिरिति । *[त्व हेतुसाह—इत्रेतस्योगर्येति। अथमाशर्यः— 20

बालंभड़ी

तदाह—तच्छब्देन सिन्निहितेति,,—यदीयं घनं तत्सिबिहितेस्थः। अत एव तत्पदसाधवयम्। अत एव उक्तनारदं विहायाऽऽह—ताम्य इति,—मूळ एवेति भावः। "दुदिणामभावे तु रिक्यं पुत्रस्य तक्षवेत् ।" इति कातीयमप्येवंपरम् । इत्यात्ताधिकैव
मन्किरिति। अत्र तत्सम्मतिमप्याह—मनुरुपीति । संबन्धं तन्मात्रं न तु कमं नापि
समुज्ययमिति भावः। संस्थितायां खतायाम् । शब्दतैः समुज्ययमितिरिमातं
मन्वर्थमाह—मातृकमिति, — तत्त आगामीत्यर्थः। सनाभयः सोदर्यः। नतु
शब्दतः प्रतीतेरिमातः परोक्त एकान्वय एवास्तु, किं सिन्नान्ययं अत आह—न पुनिरिति,
न त्वित्यर्थः। संभूय मिलित्वा। समं भनेरिबिति पाठः। संबन्धहत्यस्याग्रेऽनुषङ्गः। तत्व
हेतुमाह—इतरेतरिति,—हन्द्वैकश्वियोरभावादित्यर्थः। इत्वरेतरयोगे मिलितस्यैकधर्माव-

९ — ९. १९२. । २. त. णां दुहितुद्धितृणां दौ० । इ. थ. द. मर्झी । ४. थ. अस्य प्रतीकस्थावकाशो विसृष्टः । ५ थ. द. इदमत्राकृतम् आर्थ० । ६. थ. द. मतुवचनं व्याचये मातृकं रिक्यमिति । ७. थ. द. परिहरति न पुनस्सहोदरा इति । ८. त. एतदादि 'इतरेतस्योम' इत्यन्तं नास्ति । ९. फ. व. तः परोक्त० ।

Cole:, Ch. II, Sec. xi §§ 18—20.

विभागकर्तृत्वान्वयेनापि चशब्दापपत्तेः;

सुबोधिनी

बालंभद्दी

चिछन्नेतरान्वयः । मेछनं च समूहरूपता । समूह एव च इतरेतरयोगपदवाच्यः । अत एव तद्विप्रह्वाक्ये चहुयादिप्रयोगः । तेन झन्योन्यस्मिक्य्योन्यसाहित्यं गम्यते । तेन समृहरूपतासिद्धः । अत एव चेत्रश्च मेत्रश्च एचत इत्यादौ नित्याह्वचनाद्यन्ताल्यातप्रयागे एव—एकःचेन द्वित्वादेविरोधेऽपि समृहद्वादिविषयगतनानकःचेनाविरोधात् । तत्य प्रताति-हिं हुन्द्व एकशेषे च भवति यथा धवखदिरपाछाशा इति सजातीयैकशेषे वृक्षा इति विजातीयैकशेषे आतराविति आवः । नतु चकाराभावेऽपि तु इत्यस्य चार्थस्वात् चस्य चेकत्रात्र सत्याग्यप्रतापादित्व भावः । नतु चकाराभावेऽपि तु इत्यस्य चार्थस्वात् चस्य चेकत्रात्र सत्यात् साङ्काद्यकानांपादिखपुत्रकाणां चपादाखपुत्रका अभिक्षपतमा इत्यादावित ता । तस्माक्षतरेतरयोगप्रतीतिरिते भावः । नतु चकाराभावेऽपि तु इत्यस्य चार्थस्वात् चस्य चेकत्रात्र सत्यात् साङ्काद्यकानांपादिखपुत्रका-णां चपादाखपुत्रका अभिक्षपतमा इत्यादावित तस्पतीतिरस्यादेवः अत आह – विभागिति।कर्तृ-त्वान्वयनेत्वाति पाठः विभागे कर्तरवेनान्वयेनापीत्वर्थः । कवचित्रथा पाठ एव । तथा च हृष्टान्ते प्रकारान्तरावगततात्ययेवशात् स्थादावित एकस्यान्यसहितस्यान्वयेऽप्येकस्य केवलस्यैकधर्माविष्ठवेश्च प्रवाच समिनिन्याहतस्य किचिद्याधान्यप्रतीत्या एकस्पाविष्ठके एकस्रपेणान्वयसस्यात् तत्कर्तृत्वाचाः सम्याच्याद्वत्य (किचिद्याधान्यप्रतीत्या एकस्पाविष्ठके एकस्रपेणान्वयसस्यात् तत्कर्तृत्वाचाः चय्येनापीत्यपपाठः — असंबद्धत्वात् । यत्र हि चस्य किचान्ययः, तत्र प्रायेणान्वाव्यस्तत्र च समिनिन्याहत्तमात्वपङ्किमीतस्याहित्यं च भाक्तं फळिते । तथा च क्रिय्योतेष्ठे सर्व आर्थः

१. अ.० २. २. २९. । २. थ. द. 'ब्रानू' आरम्य 'तथा' इत्यन्तं नास्ति । ३. थ. द. अथवा । ४. अ.० १. २. ६८. । ५. त. अथवकशे० । थ. 'अथ' आरम्य 'विभागेति' इत्यन्तं नास्ति । ६. भ. चायकः वा० ।

सुबोधिनी

गोति । तब दृष्टान्तमाई—यथा देवदत्त इति । ख्रियास्तुयत् भवेद्विवित्तामिति—

बालंभद्दी

चान्यनिष्पादकफलं निष्पाद्य तमेवं च तब्याप्य (?) यत्रैका मुख्या परा गौणी तत्रान्वाचयविषय-स्वमिति । एवं च चस्यान्यथाऽप्युपपत्तेर्न तयोः संभूयैव विभागप्रतीतिरिति भावः।तत्त दृष्टा-न्तमाह —देवेति । यतु एवं सति ''समं स्थादश्रुतत्वात'' हैति न्यायत एव समत्वप्राप्तेः तदानधेक्यमिति तदेव तयोः संभूयप्रहणार्थैत्वे गमकमिति आतृभगिन्योत्तुच्यवज्ञननीधनाधि-कारित्वे समताविधानं युक्तमिति, तन्न-तन्नाऽपि पक्षे तन्त्यायत एव तत्वाप्या तदान-र्थक्यस्य तहवस्थावात्, अन्नापि पक्षे पितुधन इव मात्रधनेऽपि विंशोद्धारादिप्रसिक्तिनिवर्त-कतर्या तस्य सार्थक्याचा ; तदेतदिभिमेत्याऽऽह— समिति । कल्पतरी तु सर्वे पुत्रा इति पाठः। तथा च सोदयों भगिन्यः साक्षात् स्वमातृद्वहितरः, तथा तदभावे तहोहित्रपर्यन्ताः, तद्भावे सोदराः मृतायाः साक्षात् पुत्राः न सपत्नीपुत्राः, तद्भावे पौत्रा इति मनुतात्पर्यार्थः । एतेन " स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदहैति । अपुत्रा चेत्सम्दा तु लभते मानमात्रकम् ॥" इति बृहस्पतिः, "समं सर्वे सोदर्या मातृकं रिक्थमईन्ति कुमार्थश्र " इति शङ्कालिखितौ चेत्यादि सर्वे व्याख्यातप्रायम् । आग्रे "अप्रता चेत्समृहा तु न लभेन्मातृकं धनम् ।'' इत्युत्तरार्धे पाठान्तरर्म् । "अप्रत्ता चेत्समूढा तु लगते मानमा-त्रकम्।" इति वा । सविशेषं प्रागुक्तमनुस्चितमेवाऽऽह — सीदरेति, — सहाद्देरेलभैः।]* तथा च स्वपुत्राद्यभाव एव सपत्नीयुत्राद्यः। विशेषान्तरमाह—अन्पत्येति । दुहितेति— सेवेत्यर्थः ; न तु हीनजातीयः सापत्नपुत्तो, नापि ब्राह्मदैवत्यादितः प्राग्व्यवहितपद्यद्वयो को यथायथं आता माता पिता इति भावः । तदपत्यं ....ताहाँग्वधो दौहिसः । अत्र मानमाह — यथाऽऽहेति । तथा चेति पाठान्तरम्। अत श्विया इति पित्रेति बाह्मणीति

द. विभागकर्तृत्वान्वयेनापीति । २. त. हदे० । ३. सी० १३. ३. १०. ५३. । ४. प. ब. कस्यात्तस्याताल (१) । ५. प. फ. ब. रस्तावत्तस्मात्तद० । ६. प. फ. ब. रं सिव०। ७. प. फ. ब रेलार्थः नतुही० ।

23 न्य. तदपत्यस्य वा भवेत्।।''ईति।** न्नाह्मणीप्रहणमुत्तमजात्युपळक्षणम् । अतश्चानपत्य-24 वैश्याधनं क्षत्रियाकन्या गृह्णाति । **पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहारिणः— ''रिक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युः ईति गौतमस्मरणात् , ''पुत्रंपौत्रे र्रूरणं देयम्'' इति पौ-

25 त्राणामपि पितामहाणीपाकरणेऽधिकारात्। "पौताणामप्यभावे पूर्वोक्तभत्रीदयो बान्धवा

सुबोधिनी

अस श्चिया इति पित्रेति बाह्मणीति कन्येति चोपादानादुक्तार्थप्रतीतिः । अनप्रत्यवैश्याधनं क्षान्नियाकन्या गृह्णातीति— ^{पृत्र} बृद्धाधनऽपि द्रष्टेच्यम् । रिर्वेथभाजे ऋणं प्रतिकुर्युरिति—

बालंभद्री

कन्येति चोपादानादुक्तार्थप्रतीतिः । तथा हि-पित्रा दत्तं कथमपि स्त्रिया धनं कन्या हरेदित्युक्ते स्वापेक्षयेव स्त्री स्वापेक्षयेव कन्योति स्त्रीकन्याशब्दयोः मिथः सापेक्षशब्दरवा-भावात् सापःनमाता सापःनदुहितेति च गम्यत इति। तद्पत्येति-ब्राह्मण्यपःयश्येत्यर्थः। वा •यवस्थित विकल्पे, तेन तद्भाव इति लभ्यते । पूर्ववत्संग्रहेऽप्युक्तम्—" ब्राह्मणी तु भवे-क्कन्या हरेद्रिक्यं तु मात्रकम् । पितुस्सापत्नमातुश्च आतुश्चापि हरेद्धनम् ॥" इति । अत एव पितृपत्न्य इति समन्तुरिप । न च सापिण्डशौचमात्रविषयस्सः - सङ्कोचे मानाभावात् विनिगनाविरहाच । अत्र न्यूनतां निराचष्टे — ब्राह्मणीति। श्लात्रिया कन्या-सापि तेन ब्राह्मणी समुचयः । एवं शुद्धास्त्रीधनं ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या च कन्या गृह्णाती-त्यपि बोध्यम् । अत्र उत्तमजातीयाया एव सापत्नकन्यकाया धनग्रहणाभिधानात हीनजाती-यपत्नीदृहितृणामण्युत्तमजातीयसपत्नीपुत्रसद्भावे धनप्रहणं नास्तीति गन्यते ; तथा च स्वतः प्रजाश्चन्यत्वात् ब्राह्मत्यायन्यवहितश्लोकद्वयेन भन्नीदेरिधकारप्राप्ती तदपवादोऽनेन क्रियत इति तयोरयं न विषय इति भावः । अत्र कथञ्चनेन्यनेन कथमपि प्रकारान्तरेण लब्धमपीत्यर्थकेन पितृदत्तातिरिक्तसर्वसङ्गहः; तेन सैवीवषयत्वमस्य। एतेन पित्रा दत्तमिति विशेषणाद्विवाहसमयादन्यत्राऽपि पितृमातृदत्तं कन्याया एवेत्येतंदर्थकामिदामिति मिश्राद्युक्त-मपास्तम् । रिक्थभाज इति-ये ऋणप्रतिकर्तारः, ते रिक्थभाज इत्यर्थेन पौत्रस्यापि ताद-शत्वेन पुत्राभावे स पितामहीधनभागित्यर्थः । नतु ऋणनिवारकत्वमेव तस्यासिद्धम् ; अत आह—पुत्रपेति,-मूलोक्तिरियं प्राक्। अपकर्षणं दूरीकरणम्। तथा च वचनद्वयपर्यालोचन-योक्तार्थलाभः । " अतीतायाम्" इत्यादिसार्धश्लोकस्य तृतीयपादरहितस्य विषयमाह-पात्राणामपीति । पूर्वपूर्वोक्ता इत्यनेन कमरसूचितः । *[यत्तु प्राच्याः—" जनन्यां संस्थि-

^{3.—}९. १९८.। २.—१२.४०.। ३. झ्य० ५०. १४. द. पुनिरिति (१)।५. त. जः ऋणप्र०। १. प. फ. ब. तीयाः समं सर्वे सोदर्या इति शंखालितिताम्यां ''सापत्न्यं पुत्रकन्यानां मृतायास्त्री क्षिया। '' एव सापत्नकत्वात् त्राक्षे०। ७. प. फ. ब. दर्येन पीत्रस्यापि ताद०। Colc.: Ch. II, Sec. xi, §§ 22—25.

धनहारिणः ॥ १४५ ॥

सुबोधिनी

ये ऋणप्रतिकर्तारस्ते रिक्थभाज इत्युक्तःवात् वचनद्वयपर्यालोचनया पौत्रस्यापि तादशत्वेन पुत्राभावे पौत्रः पितामहीधनभागित्यर्थः ॥ १४५ ॥

वालंभट्टी

तायाम्" ईति मनोः "स्त्रीधनं स्यादपत्यानाम्" इति बृहस्पतेः " समं सर्वसोदर्याः " इति शङ्कालिखिताभ्यां ''सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं है स्त्रियाम् । अप्रजायां हरेन्द्रती माता आता पिताऽपि वा॥" इति देवलाच आद्यत्रये द्वन्द्वश्रवणेऽपि तत्त्व्यार्थसमुद्ययवाचकानुगतचश्रवणात् तत्र सर्वत्र प्रथमं पुत्रोपादानात् मातृधने पुत्रस्या-प्यधिकारादितरेतरयुक्तयोभ्रीतृभगिन्योः विभज्य तावद्धनग्रहणम् सममेव सर्ववचनताः पर्य-भूतोऽर्थः, देवलवाक्ये तु दृन्द्रश्रवणात् तथा व्यक्तमेव, किञ्च कुमार्या एव सर्वमातुषना-धिकारित्वे यौतकथने मन्वादेविंशेषवचनं व्यर्थं स्यात् ,तथा च पुत्रकुमार्थोस्तुरुयवद्धिकारः, तयोरन्यतराभावे अन्यतरस्य तद्धनं,हृयोरिप तयोरभावे जढायाः पुत्रवत्याः, संभावितपुत्रव-त्याश्च तुरुयाधिकारः-स्वपुन्नद्वारेण पार्वणपिण्डदानसंभवात् । अत पुव प्रागुक्तो दुहिन्नभावे दौहित्रस्येव धनाधिकार:--" दौहित्रोऽपि " इति मनोः, न त वन्ध्या तादशविधवा-दृष्टिक्षोः स्वसुतादिना पार्वणपिण्डदानाभावात्, अत एव नारदः-- "पुत्राभावे च दृष्टिता तुल्यसन्तानदर्शनात्।" इति , पौत्रदौहितयोस्त समवाये पौत्रस्यैव सः प्रत्रेण परिणी-तदुहितुर्बोधात् , बाधकपुत्रेण बाध्यपुत्रवाधस्य न्याय्यत्वात् , उक्तानां सर्वेषां दाहित्रपर्य-न्तानामभावे वन्ध्यातादशविधवयोरिप सः—द्वयोरिप तत्प्रजात्वात् , प्रजायौ अभाव एव च अन्येषासधिकारात् , प्रागुक्तानि गौतमनारदकात्यायनयावल्क्यवचांसि तक्तदेवला-दिविरोधात यौतकद्रव्यमात्रविषयाणि, अत एव मनुः--" मातुस्तु यौतकं यत्स्यात कुमारी भाग एव सः। " ईति, यौतकं परिणयनलब्धं " यु मिश्रणे " इति धातोः युत्तपदं मिश्रता च एकशरीरिता तयोविंवाहात् भवति—"अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मासानि त्वचा त्वचम् " इति श्रुतेः, अतो विवाहकाललक्ष्यं यौतकम् , कल्पतरुरप्येवम् , अत एव वसिष्ठ:-- "मातुः परिणाय्यं स्त्रियो भजेरन्" इति, परिणाय्यं परिणयनधनिमिति, तन्न-मुनीनामाशयानभिज्ञानात्। तथा हि । चार्थसमुचयस्य सहाधिकारं विनापि व्याख्यात्रोपप-त्तिस्तत तावत्कृतैव, युक्ता च सैवेत्युक्तं च । किं च उपादानमान्नेण तस्य तत्राधिकारठाभेन प्रथमोपादानस्य न तत्त्वहेतुत्वं प्रत्युत ततः तस्याः प्रथमसेवाधिकारापत्तिरिति न भवदिष्ट-सिद्धिः । किंच तदपि न-गौतमादिवाक्ये तासामेवोपादानात् प्रत्युत नारदादिभिः त्रिभिः क्रमस्य स्पष्टतया सामान्येन प्रतिपादनात् । "मातुर्दृहितरः" है स्यत्र युक्तं चैतदिस्यादिनो-

बालंभद्री

क्तप्रकारेण प्रत्यासस्यतिज्ञायस्य तस्यामेव सन्वेन तस्येव धनग्रहणाधिकारितावच्छेदकत्वस्य मन्वाद्यक्तत्वेन च तथवीचित्याच । किञ्च सहाधिकारित्वे उभयसन्वे एवाधिकारे। नान्यतर-सन्वे इति तत्रानिधकारापत्तेः । तथा सति तयोरित्याद्यप्रिमस्यासङ्गति:। न हि दंपत्योस्सह-विहितसाधानादिकमन्यतराधिकारिकं कत्यापि सम्मतं, छोकेऽपि सहाधिकारिकं कमीन्यत-तरेण न कियते । किञ्ज अनदेश्यंशस्य कृतो लागः । न हि तेषु सर्वेषु तदपादानमस्ति । गीतमीयं त अन्यविषयतया योजितं भवद्भिरेव । अत एव च तद्भिरोधोऽपि वृष्परिहरः । कन्याशब्दस्य चाक्षतयान्यां शक्तिः कुमारीशब्दस्य च प्रथमवयोविशिष्टायां शक्तिः; अन्य-कवाक्यतया तद्दृहितुसामान्यपरःवमेवान्यथा न्युनतापत्तेः। बृहस्पतिवाक्यन्तु गौतमीयसमा-नार्थम्। किंच तत्राप्रता चेत्युत्तरान्वयि न पूर्वान्वयि अन्यथा समृद्धयोः कदापि तद्भावे गौतमीयत्वासङ्गतिः स्मृत्यन्तर्विरोधापशिश्च । अत्रक्षिखितवचनातिरिक्तं नापि तथा बोधकं वचनमञ्जास्ति । किं च तत्र मनोर्गतरुक्तत्वेन शङ्कालिखतवाक्यस्य स्पष्टमे-व तत्समानार्थत्वेन अदोषः । बृहस्पतित्राक्यस्यापि तत्तत्समानार्थतया विभाक्ततया स्यात्पद्यदितानिर्देशेन भवदभिमतार्थस्याक्षरमर्यादयाऽलाभेन चस्यैवार्थकरवेन आदी दहितैव तदंशिनी तदभावे अपत्यानां प्रमाणां स्त्रीधनं स्यात् संभावनिल्ङा तत्सत्ता संभवेदित्यस्यैवार्थतया लाभाचादोषः। देवलवाक्यं तु मात्धनं पुत्रमात्रसत्त्वे तेनेव ग्राह्मं कन्यामात्रसन्वे तयैव प्राह्ममित्येवं समानन्वमात्रबोधकं न क्रमबोधकं, नापि सहा-धिकारबोधकांमिति न दोषः । किं च नारदादित्रयानुरोधन मन्वादिचतुष्टयस्य तथा तत्प-रत्वमेव युक्तं न तु " मातुरत्" हैरयेकमन्वनुरोधेन तेषां सामान्यानां विशेषपरत्वं कृत्वा तेषां तत्परत्वं युक्तं-बहुनामनुरोध इति न्यायविरुद्धत्वात् । किञ्च चतुर्णा वंचनानां सहा-धिकारिताबोधकत्वेन तदन्यचतुर्णा मन्वेकवान्यतया योतकविषयकत्वस्योक्तत्वेन तयोरन्यतः रस्याभावे इत्याद्यर्थस्य भवदक्तस्य निर्मलन्वापत्तिः। तेषामपि तस्वे स्वविरोधोऽस्मन्मतप्रवे-शश्च । किञ्च तस्य न भवदुक्तोऽर्थः किस्त्वन्य एवेत्यनुपदमेव स्फ्रटीभविष्यति । किञ्च स्वपुत्रेत्यादिहेतुरप्ययुक्तः-यश्चार्थहरस्स । पिण्डदायीत्योत्सर्गिकनियमसन्वेऽपि यस्य पिण्डदत्वं तस्येव तद्धरत्वमिति नियमाभावस्य प्रागेव प्रपन्चितत्वात् : अत एव--''पौन्नदौहिन्नयो-लोंके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।" इति पूर्वाधोंकः "तयोहिं मातापितरौ संभू-तौ तस्य देहतः ।" ईत्युत्तरार्धेन हेतरुक्तो मनुना । दृहित्रभावे दौहित्रस्येत्यपि न यक्तं-प्रत्यासस्यतिशयस्य तदृहिङ्यामेव सत्त्वातु "दृाहिन्नोऽपि " होति मनोः प्रकरणातु पुत्ति-कापुत्रविषयत्वाच । व्याख्यातं च तथेव सेधातिथिप्रभातिभिः -- उक्तहेतोरेव । नन वन्ध्ये-त्याद्यक्रिममपि न युक्तं-भवदुक्तनारदस्य पितृधनविषयस्य स्पष्टत्वाच्च। अत एव पौन्नेत्या-षधिकारादित्यन्तमपि नयुक्तं—वासिष्ठे ''मातुः पारिणेयं खियो विभजेरन् '' ईति पाठस्य सन्वेन भवदुक्तपाठस्यैव खपुष्पायमाणत्वेन तथार्थस्य दुरोत्सारितत्वात् । अत एव वासिष्ठ

१. ख. रिकंकमी०। २. स. क्तंबहु०। ३ म०९.—१३१. । ४.९.—१३३. । ५. —९. १३२. । ६. १७, ४६. ।

बालंभड़ी

इत्याद्यपि चिन्त्यम्-परिणाय्यमिति प्रयोगस्यासाधुत्वाच्च । अत एव "आानाय्योऽनित्ये" " प्रणाख्यो असम्मतौ " " पाय्यसाञ्चाय्यानिकाय्यधाय्या मानहविनिवाससामिधेनीषु " ईति निपातन पाणिनीयं सङ्गच्छते । अत एव कल्पतर्वादिभिरापे तथा पाठं घृत्वा पारिणाह्यं परिच्छंदः आदर्शकङ्कणादिशिति व्याख्यातम् । अत एव च स्त्रीपुरुषधर्मप्रकरणे "शौचे धर्में ऽत्वपङ्कयां च परिणाय्यस्य रक्षणे।" इति मन्वेकवाक्यताऽपि सिद्धाः तजाऽपि कल्पतरू-णा तथैव न्याख्यातम्। णिजन्ताद्चो पतिस्वर्थासङ्गतिनिवृत्तप्रेपणादिति (?) तस्य सत्त्वेऽगति-का गतिः। यद्पि प्रत्यासन्नदृहितुपदेनैवान्वयपदस्यान्वयात् दृहित्रमावे दौहित्राणामेव स इति नारदार्थो न युक्तः--दुहितुपदस्य जन्यविशेषवचनत्वेन जनकाकाङ्कृत्वेन तस्य जन्यान्तरे-णान्वयपदोपनेयपुत्रेणान्वयस्य समस्वेनासंभवात् , न चाधिष्ठानलक्षणयान्वयः—मात्रन्वयेनै-व सर्वेषां मुख्यत्वसंभवात् , मातृपदान्वये च दुहितृपदमुख्यत्वस्य स्वीकारात् ; न च तद-न्वया इति तच्छब्दोपात्तदुहितुरन्वययोग्यता—तच्छब्दस्यापि प्रकृतवाचितया दुहितुत्वरू-पेणैवोपपादकःवात् , किंच मूळवाक्ये दुहितर इति प्रथमान्तं ताभ्यामिति पञ्चम्यन्तं च षष्ट्यन्तान्योपयोग्यन्वयपदेन नान्वेति किन्तु व्यवहितमपि मातुरित्येवेति । तत्र तथा निश्चये नारद्यियादाविप तथैवाविरोधात् इति, तदिप न-प्रागुक्तस्य नारदार्थस्य अज्ञानात्, प्रलासत्तेः प्रागुक्तायास्सत्त्वेन व्वदिष्टप्रलासत्तेरभावेन दोषस्याज्ञानविलसितत्वात् , मूल-समानार्थत्वे तदन्यस्य तत्पदस्य चाऽऽनर्थवयापत्तेः; अत एव दुहितृपदेनात्मकं नान्वयपदान्व-य एवेति सर्वथा दुहितृपदस्य इत्यायुक्तेरयुक्तत्वात्। तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वेऽपि बुद्धि-स्थत्वेनैव तहोधकतया दुहितृत्वरूपेण तदभावेनान्वययोग्यतायाः षष्टयन्ततया सन्वेनात्र जनकाकाङ्काया अभावेन प्रस्युन संबन्ध्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन रुक्षणायाश्राभावेन प्रागुक्तस्य नचेत्रायुक्तेश्चासङ्गतत्वात् । तस्माद्विज्ञानेश्वरोक्तमेव युक्तमिति । "सत्स्वङ्गजेषु वसु तद्गामि" इति बोधायनीयं तु पितृदृब्यविषयकमिति ततो न व्यवहितदौहित्राधिकार इति सत्यपि तदुक्तं चिन्त्यमेव। एतेन विवाहरूब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्राणां; तत्रेव कमार्थं गौतमीयं तत्र पूर्वमन्दानां, तदभावे सपुत्राणां, तदभावे समूदानां दुहितृणामिति सामान्यप्राप्तेः अप्रत्ता-नामित्यादेस्तु ऋमार्थस्वेनोपसंहारसमस्वादिति परास्तं — विशेषाभावात्। यदाप ''अप्रजस्त्री'' इति मुलमपि विवाहलञ्धविषयमेव । ब्राह्मादिविवाहेषु यल्लञ्बं अध्यग्निधनं तत् (अभावे?) आदौ दुहितुणां तत्रापि प्रथमं कन्यायां तदसावे सपुत्रायाः तदसावे जढायाः सर्वदुहित्रमा-वे च पुत्रस्याधिकारः । अप्रजस्त्रीधने च भर्तुरिधिकारः बृहस्पतिनाऽप्यप्रचापदेनाप

१. अ० ३. १. १२७.—१२९. । २. प. फ ब. ह्वायाश्चाभावे० ।
Cole: Ch. II, Sce. xi, § 25.

बालंभट्टी

स्यान्तराभावे समूढाया अप्यधिकारः स्चित इति, तदापं न-तस्य सर्वपरतयेवाऽऽचार्येण ब्याख्यातत्वात् । किंच भवदुक्तव्याख्यानेऽप्यपिना तदन्यस्य सर्वस्य समुचयात् । न चापि समुचेयं प्रागन्यदुक्तमिति वाच्यं-रोषेष्वितिवदत्राप्युपलक्षणस्वेनैव तदर्थलाभेन तत्र तस्यात्मनतसनुपयोगात् । किंच साक्षात् तुहितृपरतया अस्य व्याख्याने ''मातुर्दुहितरः'' इस्यनेन पौनरुक्तयापत्तेः । यदापे न च यौतकमात्रधनाभित्रायकमिदं किन्तु बाह्यादिना विवाहिताया यथावद्धनं यौतकं वा तद्धिप्रायकसिद्धिति वाच्यं -- तथा सति ''वन्युद-त्तम् '' इत्यव्यवहितप्रागुक्तसंपूर्णश्चोकस्य निर्विषयतापत्तेरिति, तदिप न-बन्धदत्तिम-त्यर्धेन तथाऽऽदिशब्दस्वारस्येन स्त्रीधनस्यवोक्तान्यंस्य प्रतिपाद्यस्वेन तस्य पूर्वशेषस्वेन उत्तरा-र्धेन सामान्येन तहिभागस्य प्रतिपाद्यत्वेन "अप्रजन्धी" इत्यस्य तस्रवस्थापकत्वेनादोषात् , संपूर्णस्य तस्यकवाक्यत्वे च तत्पदानर्थक्यापत्तेः । किंच मनुना "अध्यक्ति" ईत्यादिना षड्डियं स्त्रीधनमुक्ता सप्रजास्थले ''अन्वाधेयं च यद्तं प्रीत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ जीव-ति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ " हैत्यनेनाऽऽद्यचेनोक्तपिट्टिधसङ्ग्रहो द्वितियचेन तदन्यसर्वसङ्ग्रहः अन्यथा न्यूनतापत्तिरित्यर्थकेन तथोक्ता तच्छन्यस्थले बाह्यत्यादिश्लोकत्रयेण व्यवस्थाया तथोक्तःवेन तहिरोधापत्तेश्च । एतेन येँत्पुनः विवाहोक्तरं पितुर्मार्तुश्र कुलोस-बालुब्धं, तद्भानृणामेव तदुक्तं मूळे "बन्धुदशम् " इत्यादि " तदवाष्नुयु: " इत्यन्तेन ; बन्धदत्तं मातृपितृदत्तम् , तत्पुताः आतर एव बान्धवाः । तदाह वृद्धकात्यायनः — "पि-तृभ्यां चैव यहत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् । अप्रजायाः प्रमीतायाः आतृगामि तु सर्वदा ॥ " इति, अप्रजत्वमात्रनिमित्तत्वेन आत्रिधकारावगतेः सर्वदा सर्वाविवाहेषु स्थावरपदात् दण्डापूपन्यायादेवास्य धनस्य सिद्धिः,बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत् पितृभ्यां द्रशं तत्रस्यते विवाहात्परतो छन्धस्यान्वाधयपदोपात्तत्वात्, विवाहकाछीने च भर्तुः पित्रोर्वाऽधिकारात् इत्यपि तदुक्तमपास्तम्-बान्धवादिपदस्य तत्राशक्तेश्च वृद्धकातीयगातिस्तु वश्यत इति दिक्। न चैवमपि मूळस्य व्याख्यानस्य च मनुविशोधः मूळेन चतुर्णा विवाहानां ग्रहणं "ब्राह्म-देवार्पगान्धर्वप्राजापत्थेषु यद्वसु। अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते॥यत्वस्यास्स्याद्धनन्दशं विवाहेष्वासुरादिषु।अप्रजायामर्शातायाम्मातापित्रोस्तदिष्यते॥''इति मानवे आदौ पञ्चानामग्रे त्रयाणामिति तयोविरोधः । व्याख्यात्रा पुनः ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ता या अतीता इत्यादि व्याख्यातम्।(मानवेतु ब्राह्मादीनामासुरादीनां च शब्दानाम्?) "अष्टाविमान समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधता।''ईत्युपक्रम्य''ब्राह्मो देवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।''

डेबंब० ११७. | २. म. स्य इखस्य तबु० | ३. —९ १९४, ँ१९५. ँ | ४. म. यत्तु वि०। ५. —९. १९६, १९७. । ६. म०. ३. १०. |

बालंभङ्गा

हैलादिमनोः, "अष्टो विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीतिताः । बाह्यस्त प्रथमस्तेषाम " . इत्यादिनारदात. ''अष्टो विवाहा भवन्ति'' ''बाह्यो दैवः'' ईत्यादिविष्णोश्च। एवं च तल्लक्ष-णविवाहपरस्वेऽपि वर्तमानसंबन्धेन विवाहकाललक्षणया तेषां कालार्थतया निर्देशेन ''अस्याः स्याहत्तम "इत्यग्रिमस्य पूर्वत्रानपङ्गीचित्येन तन्नतन्न काळे यद्धनं दत्तसिति संबन्धेन बेनाहि-कथनमात्रप्रतीतेः न तदीययावद्धनविषयःविमिति तयोविरोधः । अत एव यमः--- " आ-सुरादिष यद्दवं विहाहेषु प्रदीयते । " इत्यादि । विवाहिकयायां पूर्वापरीभृतायां यहव्यं प्रदीयते इत्यादि तदर्थः । तथा च यौतकधनमात्रविषयत्वमेव तस्य । न चैवं विवाहात पूर्वमनन्तरं वा छब्धस्य धनस्य का गतिः तेनानुकत्वात् अतो बाह्मादिपदं स्त्रीपरमिति वाच्यम्—तन्नान्यथागतेर्वचनान्तरैः प्रतिपादितःवात् ''तेषां स्त्रीपरत्वे च एकत्वेन पष्ट्या च निर्देशस्योचितत्वात्। "यन्वस्यास्त्यात्" इतिवत् रूक्षणा-यास्त्रव्यत्वेऽपि अतिकान्तविवाहसंबन्धेनेदानीं सेति जघन्यायास्तस्या अनौचित्यात बा-ह्मादिपदस्य ऊढस्रीवाचकत्वं प्रागुक्तमन्वादिविरुद्धमेवेति प्राच्योक्तं युक्तमिति वाच्यम्-आ-र्षरवाविशेषेणकवाक्यताया असंभवेन विशेषात गान्धवीशे विकल्पस्वीकारेग तथारविरोधस्य प्रागुक्तस्वात्। मानवे एवंच गाववींशे विकल्पसंभवात् । एकवाक्यतायां दराप्रहेत अपिशब्दे तन्त्राङ्गीकारादावृत्त्या द्वितीथेन तेन शेषेस्वितवदुपलक्षणत्वेन निर्वाहेण यथाश्रुतेन तेन वा तद्नुरोधेन गान्धर्वस्य समुख्यात्।बाह्यादिष्वित्यत्र ब्राह्मेति भिन्नं सविभक्तिकं परं वाऽस्विति पिइयमादिशब्दे वाकारप्रश्लेषः। स चाजशब्दैकदेशौ विनापि प्रत्ययमिति न्यायात् इति आः आजः ब्राह्मः आदियेषां देवादि नतुर्णां तदन्येषामित्यत्रार्तंदगुणसांविज्ञानबहुवीहिणा तदन्य-चतुर्णी ग्रहणेन तेन सह पञ्चत्वलाभाच तत्संभवेनादोषात् । एतं प्रकारद्वये न्याख्यानविरो-धस्याप्यभावात परन्त हितीय पक्षे प्राजापत्यस्त्वत्यत्र व्याख्यानमलोक्तये शेषास्तथाऽऽषाढ-एव वा तेन गान्धर्वसमुचयोऽग्रेच शेषेषु आसुरराक्षसपैशाचेष्विति पाठः। गान्धर्वघटितोऽ-पपाठ इति बोध्यम । नचैवमप्यन्यथा प्रागक्तव्याख्यानविरोध एवेति वाच्यम-मनना "संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात्मतमाहरेत्। तत्र यदिक्थजातं स्यात्तत्तिमन् प्रतिपादयेत्॥" र्इति तन्मरणोत्तरमपि वाग्दत्तादिविषये नियोगविधिना सगोत्रात्स्रतस्य उत्पादितस्य धना-धिकारित्वमनुविधीय इत्येवं पितृधने उक्ता "द्दी सुतौ विवदेयाता द्वाम्यां जातौ स्निया धने। तयोर्यचस्यपित्रयं स्यात्तस्य गृह्णीत नेत्रः॥" इत्यनेन ''यद्येकरिक्थिनौ स्यताम्'' इत्यौरसः क्षेत्रजयोरुक्तम् इदन्तु औरसपौनर्भवविषयम्। यदोत्पन्नौरसामृतभर्तृकत्वाद्वालापत्यतया स्वा-

Cole,: Ch. II, Sec. xi, § 25.

^{9. -} इ. २१ । २. - १२. ३८. | ३ - २४. १७, १८. । ४. प. फ. ब. त्यातम-बहुब्रीहिणां तद० । ५. भ. त्रात्मृतस्य० । ६.--९. १९०, १९१. । ७.--९ १६२. ।

बालंभट्टी

मिधनं स्वीकृत्य पौनर्भर्तुस्सकाशात् पुत्रान्तरं जनयेत, तस्यापि सृतत्वात् रिक्थहराभावात् धनं गृहीतवती पश्चात् द्वाभ्यां जातयोः प्रौढयोस्तयोस्तादशस्त्रीधनविषये विवादेऽपि स्वस्विपिडयसेव तेनतेन प्राह्मं नान्यदीयमन्यजेनेत्यर्थकेनोक्ता स्वीधनं तर्हि केन प्राह्मासिति शङ्कानिरासाय " जनन्यां संस्थितायां तु " ईत्यनेन तद्विषये प्रागुक्तरियोक्ता प्रागुक्तरिया पितृधनवत् शङ्कानिरासाय " यास्तासां स्युद्धितरः" ईत्यनेन प्रागुक्तरीत्यैवोक्ता स्वीधनं कीदशमिति शङ्कानिरासाय ''अध्यित्र'' ईत्यादिना षड्विधं स्त्रीधनसुक्ता पट्खं न्यूनसङ्ख्या-ब्यवच्छेदकं नाधिकसङ्ख्याया इति ध्वनयन् "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने" इति कोशात् तस्य सन्ततिपरत्वेन '' जनन्याम् '' हैति प्रागुक्तपचे पूर्व पुत्रः तदभावे कन्या द्वयोः संभूय वा ग्रहणिसत्यसिद्धान्तसंभावित पक्षद्वयनिरासाय कृतेन प्रजाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन पूर्व कन्यादे: ततः पुत्रादेशिति सूचनद्वारा न्यूनतानिरासाय '' जनन्याम् '' ईत्येकवाक्यतयेव दत्तयत्पदृद्वयसहितेन एवस्याग्रेऽन्वयेन यत् अन्वाधेयं प्रीतेन यत् पत्या दत्तं च यक्कान्यत् , तत्प्रजाया एव सर्वे खीधनं न भन्नीदेरित्यर्थकेन "अन्वाधेयं च यद्शं पत्या प्रीतेन चैव यत् । पत्यौ जीनति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं अवेत् ॥" ईत्यनेनोक्ता तच्छन्यस्थलेऽपि न्यूनतानिरासाय सर्वो तद्धनगति विवाहभेदेन प्रतिपादयता '' यन्वस्या-स्स्याद्धनं दर्म् ' इंत्यस्य तथोपाशस्य यथासंभवमुभयत्रान्वयेन तोश्चार्थकत्वेन कचिरार्थेव पाठेन धिवाहोध्वत्युक्त्या ब्राह्मादीनां विवाहमाखवाचकत्वेन काललक्षणाया अप्यभा-वेन सित सप्तम्या तेषु आद्येषु सत्सु अस्या इति शेषपष्ट्या अस्ये दशं धनं स्यात् विवाहात्मागुत्तरत्र वा चेनान्यसर्वसमुचयः। तत्सर्वे तस्यां तादृश्यामतीतायां भर्तुरेवेष्यते। आसुरादिषु तेषु सत्सु पूर्ववत् तद्धनं मातापित्रोरिष्यते न तु भर्तुः। तत्राऽऽदी मातुः तदभावे पितुः - उचारणकमात् । यौगपद्ये हि पित्रोरित्येव ब्रुयादित्यर्थकेन ब्राह्मदेवेत्यादिश्लोकद्वयेन उक्ता तन्नैवोभयापवादस्वेनोक्तरीत्या''स्त्रियास्तु यज्ञवेद्विराम्''ईत्यनेन सर्वधनविषये उक्तत्वेन अन्यथा मनुनान्यस्यानुक्तःवेनाध्यश्चीत्यादिवैयर्थ्यापत्या स्रोक्तमध्य एव सर्वथा मनुन्यूनता-या दुष्परिहरत्वेन तदीत्या च व्याख्यात्राऽपि ब्राह्मादीनां विवाहमान्नवाचकत्वं न तु कापि लक्षणा सितसप्तमी च । भार्याःवं प्राप्ताया इति तु फलकथनमिति आधेषु सःसु तस्या-स्तादृश्याः तत्सर्वे धनं भर्तुः, द्वितीयेषु सत्सु तद्वत् तद्धनं सर्वे आदौ मातृगामि तद्भावे पितृगामि मन्वनुरोधादेवेत्युक्तमिति तच्छङ्काया एवाभावात् । अत एव कुल्ल्कभट्टेन

१. स० ९. १९२. | २. स० ९. १९६. | ३. स० ९. १९४. | ४. स० ९. १९५. | ५. स० ९. १९७. | ६. स० ९. १९८. |

बालंभद्दी

सर्वधनपरतयेव बाह्यत्यादि यरिवत्यादि पूर्वं च व्याख्यातम्।एतेन मनुविरोधात् "अवजस्ती" इत्यस्य प्रागुक्ततद्व्यतराभिप्रायकत्वं न युक्तमित्यपि मिश्राग्रुक्तमपास्तम् —द्वितीये बाह्यत्या-देवेंयर्थापत्तेश्चेति दिक् । अत्र केचित् मनुना मातापित्रीरिखनेन एकदेशानुमतिद्वारा शुल्कधनविषयोऽपि गौतमबोधायनोक्तः सुचित इति न न्यूनता नापि विरोधः । तथा च बोघायनः--''रिक्थं सृतायाः कन्याया गृह्णायुस्सोदरास्त्वयम्। तदभावे भवेन्मातुस्तद-भावे भवेत्पितु:॥" इति। सममिति पाठान्तरम् । इतोऽपि मातापित्रोरित्यादौ तथैव कसो विवक्षित: । गौतमस्तु प्रागुक्त एव । "पितृस्यां चेव यहत्तं दुहितुस्स्थावरं धन म् । अप्रजायामतीतायां आतृगामि तु सर्वदा ॥" इति वृद्धकात्यायनोक्तं तु निर्मलम् । समृहत्वेऽपि यथासंभवं प्रागुक्तशुल्कविषयम् । अत एव सर्वदेत्युक्तम् । तद्य सर्वविवाहेष्वित्यर्थकम् अतो व्याख्याने उक्तग्रुव्कविषयता नेति न तहिरोधोऽपि---मनुना तस्यैवानुकत्वात् । "बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि यत् । " इति कातीयम-पि ग्रुटकविषयमेव-वन्धूनामिलस्य आतृणामिल्यर्थात् । प्रागुक्तदेवल्वाक्ये तु पूर्वार्धव-दुत्तरार्धमपि सर्वसाधारणमेवेत्याहुः । एतेनातो विवाहकारुल्ब्धश्चिनविषयं ब्राह्मादि-वचनम्, आसुरादिविवाहरूब्बस्नीधनं तु जीवत्यपि आतरि मातुरादी तदभावे पितुः, मानवेऽप्येवम्--अन्यथा पित्रोरित्येव ब्रुयात्, कन्याधने च मातुरभावे पितुरिधकारश्रवणात्, अन्नापि तथैवौचित्यात्तथा च " रिक्थम् " इति बोधावनोक्तं कन्याधनविषयकम्, न च कन्याधन इवाजापि पूर्व आतुरधिकारापत्तिः—तद्वदत्र वचनाभावात् पित्रोरेव तत्र श्रुतेः, त्तदेवमादिकमप्रजस्त्रीधनमादौ भ्रातरो गृह्णीयुः, न चाऽऽसुरादिविवाहेषु यत्कन्यास्यः शुरकदानं तदाभित्रायम्-आसुरमात्रगो चरत्वात्तच्छुत्कस्य- "आसुरो द्रविणादानात्" हैत्युक्ते:, अतो राक्षसादौ शुरकाभावात् तत्साहचर्येण आसुरादिष्वेव यद्धनं तन्मात्रस्य -भ्रातृगामित्वाभिधानं हेयमेव, तथा तस्य स्त्रीधनत्वाभावाच पित्रादिगृहीतधनस्यैव शुरुकत्वात् , तथा च मनुः—"न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुरुकमण्यपि। गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविकयी॥ '' ईति , पितेत्युपलैक्षणं तेन आत्रादिरिप तत् गृह्णन् शुल्कग्राही, तेन पित्रादिगृहीतमेव परगुल्कं भवतीत्युक्तं भवति , अतो यह क्तमासुरादिष्वेव शुक्करूपस्रधिनसंभवात् तदेकवाक्यतापन्नयोः बन्धुदत्तान्वाधेययोरिप आसुरादिविवाहगोचरयोरेव आतुरधिकार इति, तन्निरस्तम् , किन्तु उक्तश्चल्करूपश्चीधन-

१. आ० ६१. । २. — ३. ५१. । ३. भ. णं भवति ।

बालंभद्दी

स्य सर्वविवाहेष्वेव संभवात, सर्वत्रेव आतुरिधकारी वाकशिवशेषानवगमात, प्रागक्तरी-तमीयमपि कातीयतुल्यार्थम्, अयंहि - तस्यार्थः आदो सोदर्याणां तत् , तदभावे मातुः पर्व चैके इति परमतं अत आदौ सोदराणां, तदा तदभावे मातुस्तदभावे पितुस्तेषासभावे भतुरिति तथा च कातीयं बन्धुद्तं त्विति , बन्धनामभाव इत्यनेन आतुरभावे इत्यपि सचितं आतुर्भावे पित्रोधेनाधिकारस्य दण्डापूपन्यायात् सिद्धिः इत्यपि तद्कमपास्तम्-तस्य सर्वविषयत्वातः बोधायनाद्यक्तस्य ग्रुक्कविषयत्वातः अत एव नचेत्यादेरयुक्तत्वात् । त्वद्वीत्वा देवलवाक्यस्य सस्वात् अत एव तदेविमत्वागुपसंहारस्यायुक्तत्वात् यथासंभव-मुक्तवचनानां शुरुकविषयःवेन न त्वासुरादीत्यादेरयुक्तत्वात् । त्वयाऽप्यथे किन्तिवत्यादिना तथैवोक्तरवेनास्य बोधायनोक्तकन्याधनविषयकमित्यस्य च तेन विरुद्धत्वात् तस्य स्त्रीधन-स्वस्य प्रामक्तत्वात पित्रादिगृहीतस्येव तत्त्वस्य मन्वादितोऽलाभात तस्य तिविधकथनद्वारा बाह्मादिविवाहप्राज्ञस्यपरस्वात् तवाष्युपळक्षणस्वेन आत्रादीत्यनेन मातुर्थि अहणसंभवेन मिथो विरोधात । अत एवोपसंहारस्यायुक्तत्वात् अत एवास्माकं तन्मतस्यैवासावेन तन्नि-रासस्यादोषाबहत्वेन अत इत्यादेरसंबद्धत्वात गौतमीयकातीययोभिन्नार्थत्वस्य प्रागुक्तत्वेन तुल्यार्थस्वाभावात् उभयत्र मध्ये अध्याहारेण व्याख्यानस्य निर्वीजस्वात्।अन्यथानुपपस्या हि सः न तु सा तत्रास्ति प्रागुक्तरीत्य। निर्वाहात् । अत एव कल्पतरुणापि गौतमीयं तथैव व्या-ख्यातम् । ऊर्ध्वं पदसम्भिन्याहारे तथैव ऋषिशैळीयस्वात् । बन्धूनामभाव इत्यस्यैव तथार्थकरवेन सूचितमित्यस्यासंबद्धत्वात् अतं पुवाधिमोक्तरिप विलव्धत्वाचेति दिक । "मातस्त यौतकम् '' इति प्रत्निकाप्रकरणस्थमानवमपि सर्वेकवाक्यतानुरोधेन सर्वधनविषयकम् । अत एव मातुर्यत् धनं स्थात्, तत् तस्यां मृतायां कुमारीभाग एवेति सामान्यत एव तद्धा-ख्यातम् । मेघातिथिनापि यौतकं पृथाभूतिमत्येवं व्याख्यातम्—यु मिश्रणाभिश्रणयोरिति धात्वनुसारात् । युक्तं चैतत् ''विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रेश्च यौतकैः ।'' ईत्वीग्रमसरू-वाक्ये तथैव सर्वसम्मतःवात् । तदीत्यापि तोश्चार्थकत्वेन समुच्चायकतया सर्वधनग्रहण-संभवात्।एवं सति"अन्वोधयंच ईति"अत्यध्यग्न्यधि"इत्यग्रिममुढाविषयं ऋमेण दौहित्राद्यर्थं चेति न वैयर्थ्य तस्य । अत एवानुराधेनापि समञ्जसवचनानामाकलीकरणमसङ्गतमेव तेषामिति दिक् । वस्तुतस्तु कातीयद्वयस्योढामात्राविषयस्वेन प्रागुक्तान्यार्थासंभवेऽपि

१. प. फ. ब. थें तुस्तेषां । २. भ. सत्वचनानां श्रुखेना० । ३ भ. अत एवाधि-मोऽपि श्रेळासत्त्वात् वन्धूनाभावे इत्यस्येव तथार्थकत्वेन सूचितमित्यस्यासंबद्धत्वात् ४.— ५. १३१.। ५. व्य० १४९.। ६. म० ५. १९५।

बांऌभड़ी

बोधायनमन्दा या वाग्दत्ता जीवन्ती अवाग्दत्ता वा तद्विषयकम् - कन्याशब्दस्याक्ष-तथोनिमात्रवाचकस्य साधारणतया तत्रापि प्रवृत्तेः। तदीयधनभैषि पितामहादिदसमेव। वक्ष्यते चेदं व्याख्यात्राऽनुपद्मेव । न तु शुल्कपैशं तत् – मानाभावात् । अत एव रिक्थ-पदोक्तिः। तत्र तस्य दायवाचकत्ववत् सामान्यधनवाचकत्वस्यापि कोशतस्सत्त्वेन तत्रापि प्रवृत्तिसंभवात् । अत एव मातापित्रोारिति मनुना तस्यैकवाक्यता न-तस्य विवाह-विशेषविषयत्वात् यावात्स्त्रीधनविषयत्वाच । गोतमस्यापि ऋषिसिद्धार्थस्योक्तत्वेन तदेकवाक्यतापि योर्न-तस्य शुल्कमान्नविषयत्वस्य स्पष्टत्वाच । यद्यपि पाणिनीये " तदिसमन्युद्धाय " इति सूत्रे आयादिसाहचर्यात् संज्ञाबृद्धेः उपदेति टावन्तं उत्तमणेन मुलातिरिक्तं ब्राह्मं वृद्धिः, प्रामादिषु स्वामित्राह्मां भागः आयः, विकेत्रा मुल्याद्धिकं ब्राह्मं लाभः, रक्षानिमित्ताभृतिरूपो राजभागः शुल्कं, उत्कोचः उपदा उपहार इत्यन्ये । शुल्कं -हणं प्रपञ्जार्थम् । तस्याप्यायविशेषत्वात् तथा चाशोल्कशालिक इति ''ठगायस्थानेम्यः'' हैति उक् भवतीत्यभियुक्तेर्व्यां स्थातम् । तथाऽप्यत्रत्यपरिभाषा भिन्नेति तात्पर्यम् । तथा च ब्याख्यात्रुक्तश्चरकं न प्रजामात्रस्य भन्नीदेश्च; किन्तु सोदर्याणां, तद्भावे मातुः, तद्भावे पितुः, तद्भावे तत्प्रत्यासञ्चानामिति। एवं तदुक्तवन्धुद्तं न प्रजामात्रस्य मात्रादेश। किन्तु बन्धूनां भ्रातृणां, तदभावे भन्नीदेः—''बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्।'' इति कातीयादिति बोध्यम्। एवं वृद्धकातीयस्य समूलत्वेन तदिप जङ्गमस्थावरान्यतमसौदायिकध-नविशेषे 'अप्रजस्त्रीधनम्''इत्यादिसर्वविवाहेष्वा दावष्यपवादकं तदभावे तथैव।तत्र चेन आ-नृपितृत्यादि। एवेन शर्तुकुळव्यवच्छेदः। धनं धनं च।अप्रजायामित्यार्षम् अत एवान्येर्ग्रहीतो " अप्रजायामतीतायां बान्धवाः" इति भूलपाठो न्याख्याता त्यक्तः । मानवद्वयेऽपि तथैव बोध्यामिति तदाशयः।तुः चाथै।तेन तदभावे तथेत्यस्य समुच्चयः।सर्वदा सर्वविवाहेषु।प्रजा-सत्त्वे तु तस्या एवोक्तरीत्येति बोध्यम्। 'अपुत्रायां सृतायां तु पुत्रिकायां कथन्चन। घनं तत्पु-त्रिकाभर्ता हरेतेवाविचारयन्॥''ईति मनुस्तु भर्ुरपूर्वधनसंबन्धबोधकःसच पुत्रिकाप्रकरणस्थः। संवित्कृता पुत्रिका तदान्वितेन कथञ्चनेखनेन तथा न कृता किन्तु अभिमता तस्या अपि प्रह णम्।अत एव"आतुमतीम्" हैति विशेषणं तत्र सफलमित्युक्तं प्राक्।अत एव अपुत्रायां कथंचन पुत्रिकायां मृतायां प्रकरणात् पेरुकरिक्थरूपतदीयधनं पितृसन्वेऽपि तज्ञतेवाविचारयन्

૧. ૫. પત્ર લ. ધનવિષયં પિતા (?) | ૨. ૨૪૦ ૫. ૧. ૪૭ . | ૨. ૨૪૦ ૫. ૨. ૧૫ ૫. | ૧. — ૧. ૧૨૬. ૧૫. ૧૧૦ ૫૨. ા

बालंभट्टी

गृह्णोयात् पुत्रिकायाः पुत्रसमायेन अनपत्यपानीरहितस्य मृतस्य पुत्रस्येव पित्रादेर्धनग्रहणग्र-सङ्गे तिज्ञरासार्थभिदं वचनमिति तद्ववाख्यातारः। " प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता द्रव्य-मईत्यपुत्रायां कुम यो माजा स्वसा वा तदाह्यम् " इति पैठीनसिस्तु निर्मूलः। समूलत्वे वा आर्षस्वाविशेषाद्विकल्पोऽस्तु परं तु तज्ञापि मनोः प्रामाण्यातिशयात्तदेवानुष्टेयं न तदिस्यन-नृष्टानरुक्षणमग्रामाण्यमेव तस्येति दिगिति बोध्यम् । एतेन ''अस्यां यो जायते पुडाः'' इति पुजिकाविषयं मानवम्, इयं मे पुज इति पुजिकाविषयं षैठीनसमिति । एवं भगिनीशुल्कमिति गातमीये जर्थ्व आतुः सोदर्याणामभावे मातुरिति न्याख्याय तद्भ-याभावे पितुरित्युक्ता तत्र वोधायनीयं मानत्वेन संििएय रिक्थं शुल्कमिति व्याख्याय पित्राद्यभावे तु भार्तृगाम्येवेन्युक्ते बन्धुदक्तं त्विति कातीयं मानत्वेन संख्रिक्य बान्धवाः वित्रादय इति तथा स्वीधनविषये इत्थं व्यवस्था तत्राध्यप्तिकृतं तास्विप कुमार्य एव लभन्ते नोढाः---मातुस्तु " इति मनोः । तत्र यौतकं प्राच्योक्तमेव----उक्तविशिष्टत्वात् । पारिणे-थ्यमित्यस्य स एवार्थः । ख्रियः कुमार्थः। "कुमारीवदप्रतिष्ठितापि स्त्री धनम् " इति गौत-मात् स्नीधनं पैतृकं कुमार्यभावे अन्हापि कन्यैव लगते न पुत्रः गुणलेपे तु मुख्यस्येति न्याया-त्तद्दहितृपद्सामर्थ्याच्च । एवमप्रतिष्ठिताया अभावे प्रतिष्ठताऽपीति । अन्वाधेयं तु स्त्रीपुन्न-पुंसकसाधारणप्रजायाः--- अन्वाधेयं तु यह्तं पत्या प्रीतेन वा पुनः "। हैति मनोरिति । यत्तु पत्युः रिक्थत्वेन मात्रा छब्धं, तत्पुत्रैः दृहितृभिश्च समं विभाउयं—" जनन्याम् " हॅंति मनोः, ''भगिन्य: कुमार्थस्समम् '' इति शङ्खलिखिताभ्यां ''सामान्यम् '' इति . देवलाच्च "ऊढास्त तुर्योशमार्जा लभन्ते न समं स्त्रीधनम् " इति बृहस्पतेः । अनुहानां पितृधन इव ऊढानां मातृधने तथैवेत्युक्तं प्राक् । यतु '' अप्रशायास्तु दुहितुस्स्नीधनं प-रिकीर्तितम् । पुडास्तु नैव लभते प्रतायां तु समांशभाक् ॥'' इति, तत्तु अप्रतासद्भावेऽपि प्रसायां चतर्थोशस्मरणात् तद्भावे समांशस्य न्यायप्राप्ताप्राप्तत्वमित्येवंपूरं "भगिन्योवीन्ध-वैस्साधि विभन्नेरन्समंततः। स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु समस्स्मृतः॥'' इति काती-यात् । एतेन आतृभगिन्योः संभूयांशहरत्वं नास्ति, इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभा-वादप्रतीतेरिति परास्तम्---"चार्थे द्वन्द्वः" हैत्यनेन तस्य चार्थस्वात, देवलीये द्वन्द्वश्रवणाचः यौतकभिन्ने सर्वेडा दुहितृदौहित्रीसमवाये तस्या अपि किञ्जिद्देयं — "यास्तासाम् " ईति मनोः। मृतमानृकाणां तु तासां ''पिनृत '' इति न्यायात् पुत्रवुहित्रादिभिस्समवाये समां-शभाक्तमेव । दृहित्रभावे तु पुत्र एवेति उभयस तदभावे तत्प्रत्यासस्नानां ग्रहणं

૧૦. (⁷) ાર. મ૦. ૧. ૧૧૧. ાર.—૧. ૧૧૫. ા છ.—૧. ૧૧૨. ા પ. ઍ૦. ૨. ૨. ૨૧. ા ૬.—૧. ૧૧૬. ા

बाछंभद्दी

तु ''अनन्तरस्सिपण्डाद्यः'' ईत्यादिमन्वाद्यनुरोधेन पत्न्यादौ पूर्व ग्रुंब्केस्वनेन न्यायेनोक्तम् । "अनन्तरः" इत्यस्यै सामान्यस्योक्तौरसाद्यनन्तरमुक्त्या तन्मात्रपरस्वे तस्य सामान्यस्य वैयर्थ्यापस्या अनुक्तपत्न्यादिदायपरत्वभिवैतत्परत्वमपि । तत्राऽऽनन्तर्थमपि प्रागुक्ततादश-प्रत्यासस्यतिशयकृतमेवेति तत्कमेणेव तद्धिकार इति न कोऽप्यप्रे दोष इति विज्ञानेश्वरा-शयः । विशेषवचनौनि तु प्रकृतविषयेऽग्रे नोपलभ्यन्ते । पत्न्यादिविषये विद्यमानान्यपि च वचनानि तदनुरोधेनैव योजितानि—तस्यैव मुख्यवीजत्वात्। एवं च "मातृष्वसा मातुळानी पितृन्यस्त्री पितृन्वसा । श्रश्नः पूर्वजपक्षी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥ यदासामीरसो न स्यात् सुतो दोहित्र एव वा । तत्सुतो वान्धवस्तासां स्वस्तीयाद्यास्समासुगुः॥" इति बृहस्पतिः अयमधिकारिमात्रबोधको न कमबोधक इति तदनुरोधेनैव योज्यः प्रागुक्तरीत्या। तथा हि । औरसपदेन कन्यापुत्रयोर्धहणर्स् — तयोस्सर्वापवादकत्वात् । सुत इत्यनेन सपरनीकन्यापुत्रयोर्घहणम् । इदं च दायप्रहणांशे । स्वस्रीयो भगिनीसुतः । आद्यपदेन स्वभर्तृभागिनेयदेवरपुत्रस्वभ्रातृपुत्रजामातृदेवराणां ग्रहणम् । यथासङ्खय-मन्वयः । दौहित्र इत्यनेन दौहित्रीदौहित्रयोर्थहणम्—"सर्वसाम् " ईति मनोः । औरस-विशेषणत्वं तु न-वेयर्थ्यात् अन्यथा सपत्नीपुत्रसद्भावेऽपि स्वस्रीयाद्यधिकारापत्तेः। बान्धवशब्देन भ्रातुः भर्तुः मातुः पितुरित्यादेर्प्रहणम् । तदभावे स्वस्नीयादयः । तत्क्रमे-णैवेलार्थः । एवं ''मातुलो भागिनेयस्य स्वस्नीयो मातुलस्य च । श्वद्धरस्य गुरोश्चेव सख्यु-र्मातामहस्य च ॥ एतेषां चेव भार्याभ्यस्त्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धदानन्तु कर्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः॥'' इति वृद्धशातातपीये पिण्डदानांशेऽपि बोध्यम् । पिण्डदत्वं न रिक्थहा-रित्वव्याप्यम् अपि तु विपरोतं तद्प्यौत्सर्गिकमित्यादि हि प्रागेव प्रपश्चितमिति न विस्मर्तव्यम् । एतेन पुत्राभावे दौहित्रः, तदभावे दौहित्रपुत्रः, तस्याप्यभावे स्वस्रीयाद्या अविशेषेण सर्वधनभाजः — " मातुष्वसा " इति बृहस्पतिः । आद्यशब्देन यस्य मातुलानी स इत्यादि । पूर्वजोऽप्रजः । यद्यप्यत्र पुत्राभावे दौहित्रः श्रृयते, तथाऽपि पुत्रदुहितृसद्भावेऽपि दौहित्रीणां किञ्चित् धनसंबन्धश्रवणात् तद-भावे सर्वधनसंबन्धस्याप्रतिबन्धात् मातामह्यवयवाधिक्येन च दौहित्रापेक्षया प्रत्या-सम्बद्धाच दौहिष्ट्रयभावे दौहित्रो धनभाक् । अत्राप्ययं विशेषः — यत्पिनुकुळादा-तस्वस्त्रीयाद्याः, यद्गर्वकुळादागतं तद्देवराद्याः, जामाता तृभयमिवशेष।दिति आन्ताबुक्तमपास्तम् । एतद्वचनबलान्मनृक्तित्यागेनान्यर्थां क्रमेण यद्धिकारप्रतिपादनं प्राच्यानां तथा हि तदेतेषां पुत्रादीनां भ्रात्रादिभर्तृपर्यन्तानां चाभावे सत्स्विप श्रभुरस्रातृश्वभुरादिषु सपिण्डेषु भगिनीपुत्रादीनां धनाधिकारिता—अनन्यगतेर्वेचनात् ।

३.—१८७.। २.भ. पूर्वेक्कोप्तेन । प. फ. व. तु तस्येन । ४. भ. णम् औरतयोः सपस्ती-पुत्रयोश्चामावे अनयोरिषकारात् तस्तुत इत्यनेनौरसम्रतोभयजन्यपौत्रमद्दणं न तु दौहित्रपुत्रस्य पिण्ड-दानांशेऽनिषकारात् वात्यवः । ५.—९. १८६.। ६. भ. थाक्रेशे मन्वयिषकार (?)। Cole:: Ch. II, Sec. xi, §—25

**स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किञ्चिदाह —

द्त्वा कन्यां हरन्दण्डचो व्ययं दैचाच सोदयम् ।

आसुरादिविवाहप्रसङ्गादिदसुच्यते । भर्तृतो धनमादाय ततः — दृत्त्या कन्या-मित्यादि १४६ ॥

बालंभट्टी

स्त्रीणां मातृत्वयताप्रतिपादनेनामीषां पुत्रत्वज्ञापनपिण्डदःवसूचनस्य दायप्रकरणे धना-धिकारज्ञापनेकप्रयोज्यस्वात् तत्र ''स्वस्नीयाद्याः'' इति वचनात् पूर्वपूर्वाभावे सर्वशे-षे देवरस्यवाधिकारापत्ते: महाजनविरोध इति वस्तुबलमालंब्योच्यते । तत्र "त्रयाणाम्" इति''अनन्तरः''ईति पूर्वदायभागप्रकरणस्थमनोः''पिण्डदोंऽश''ईति सूलेन च पिण्डदानेना-धिकारदर्शनात् पुत्रस्यापि सातिशयपिण्डदानेन नरकत्राणकारणतया सुख्यत्वेनाधिकारावग-तेः ''मातुरू'' इत्यादिवृद्धशातातपवचने अमीषां पिण्डद्त्वप्रतिपादनाद्यं पिण्डदानविशे-षादधिकारकमः। आदौ देवरः तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदातृत्वात् सपिण्डत्वाच तद्धनाधि-कारी, तद्मावे आतृहवशुरदेवराणां सुतः स्वभतृदेयपूर्वपुरुषद्वयपिण्डदातृत्वात् स-पिण्डत्वाच पितृव्यस्त्रीधनेऽधिकारी । तद्दभाँवे त्वपिण्डोऽपि भगिनीपुत्रः तत्पुत्रहे-यपित्रादिलयपिण्डदानात् मातृष्वसुधनेऽधिकारी, तद्भावे स्वभर्तभागिनेयः पुत्राद्ध-र्तुः दुर्बछत्वात् तत्स्यानपातिनोऽपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वात् तद्भर्तृदेयपूर्वपुरुषत्रय-पिण्डदानात् तत्पिण्डदानाच मातुलानीधनेऽधिकारी, तद्भावे आतुस्तः तत्पित्-पितामहयोः तस्याश्च पिण्डदानात् पितव्नस्थनेऽधिकारी, तस्याप्यभावे श्वशरयोः पिण्डदानात् जामाता श्रश्रूथनेऽधिकारी इत्ययं कमो ग्राह्यः । स्वस्तीयाद्या इति न क्रमार्थ किस्वधिकारितामात्रपरम् । पण्णां पुनरेतेषामभावे श्रश्चरादेस्सपिण्डनेऽधिकृतो धनाधिकारो बोद्धब्यः । न च सिपण्डामावे सतीदं वचनिमिति वाच्यम् —अस्यामधिकारश्रङ्खळायां देवरदेवरसुतयोः आतृश्वशुरस्य तस्य चाधिकारस्य ज्ञापनात् आसञ्चतरश्वशुरञ्जातश्वशुरादेः परित्यागादिति तचापास्तम्—अज्ञानप्ररूपितःवात् दोषगुणस्योक्तत्वात् अन्यस्मृतितो मनोः प्रामाण्यातिशयेन प्राबल्यस्यान्यत्र प्रतिपादनाचेति मात्सर्थमुत्सायै विचारणीयमिति दिक्॥ १४५ ॥

प्रकृतासंबन्धत्वादाह - प्रसङ्गेनेति । किञ्चित् - अर्धश्लोकोक्तम् । मुख्यदानेऽ-

१. वि० दाप्यश्च। २. — ९. १८६, १८७ । ३. ब्य० १३२.। ४. प. फ. ब. वे स्वमर्तृ०।

29

**कन्यां वाचा दत्त्वाऽपहरन् इव्यानुबन्धावनुसारेण राज्ञा दण्डनीयः। एतज्ञा- 27 पहरणकारणाभावे । सति तु कारणे "दत्तामीप हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ।" इत्यपहाराभ्यनुज्ञानान्न दण्ड्यः। "श्यञ्च वाग्दाननिभित्तं वरेण स्वसंविध्यनं कन्यासंविध- ²⁸ नां चैपिचारार्थे धनं व्ययीकृतं, तत्सर्वे सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दवात् ॥ १९५८ ॥

**अथ कथिबद्धादत्ता संस्कारास्त्राक् भ्रियेतै, तदा किं कर्तव्यमिस्यत आह—

मृतायां दत्तमाद्द्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ॥ १४६ ॥

*ध्यदि वाग्दला मृता तदा यत्पूर्वमङ्गुळीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं, 30 तद्वर आददीत परिशोध्योभयव्ययम्—उभयोरात्मनः कन्यादातुश्च यो व्ययः, तं कन्यां द्वा इरन् राज्ञा दण्डयः कार्यो भन्नेच वृद्धिकन्यायं दाण्यः; मृतायान्तु भन्नी य-

इत्तं तध्यत्याद्यात् ॥ १४६ ॥

सुबोधिनी

द्रव्यानुँबन्धीते--अनुबन्धो दोषोत्पादो दोष इति यावत्। ''दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्वात्'' इत्यमरः ॥ १४५४ ॥

उभयोरात्मनः कन्यादातुश्चेति । *[अयमभिप्रायः—विवाहोद्यतः कन्यादातृप्रति- 30 प्रहीतृतत्पित्रादिभिस्तिविभित्तं व्ययीकृतं धनं तस्मात् कन्याधनात् गृहीत्वाऽवाहीष्टं वराय बालंभव्री

पहारस्यैवासंभवादाह—वाचिति । द्रव्येति—अनुबन्धो दोषेत्यादः दोष इति यावत् । "दोषोत्पादेऽनुबन्धस्त्यात्" ईत्यमरात्। द्वन्द्वसमासः । आदिना जातिगुणयोर्धहण्य्। अत्रैव विशेषमाहाविरोधाय—एतच्चेति,—दण्डनं चेत्यर्थः । चार्धमाह—यच्चेति । वरेणोति—तिपन्नादिना वेत्यपि बोध्यम् । एवमप्रेऽपि। स्वं वरः । उपचारो व्यवहारः। व्ययमित्यस्य कर्मप्रत्ययान्तस्यार्थमाह—व्ययीक्रतिनिति ।। १४५८ ।।

अथेति प्रश्ने । तमेवाऽऽह—कथिबिदिति। "[संस्कारात्—पाणिप्रहणादितः।] "स्वं 29 च शुक्कं वोढाईति" ईति गौतमोक्तत्वादाह—वर इति । किं ऋत्वेति शङ्काथामाह— परीति । उभथोरिति कन्यादातृप्रतिगृहीतृतिषत्रादिभिः विवाहोद्यतेः वर्गद्वयस्थैः विवाहिनिमत्तं वाग्दानिनिमत्तं वा यद्धनं व्यथीकृतं, तत् तस्मात् कन्याधनात् गृहीत्वा अवशिष्टं र. स्व, वोप०। २ स्व,च. यते। ३ थ. द. त्थावद्यतारेणेति। ४ ना० तृव आ०२५५। ५. (१)।

Cole.: Ch. II Sec. xi §§ 27-30.

31

परिशोध्य विगर्मेथ्यावशिष्टमाददीत । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूषणा-दिकं वा क्रमायातं, तत्सहोदरा भ्रातरा गृह्वीयुः ''रिक्थं मृतायाः कन्यायाः गृह्वीयुः सोदरास्तदभावे मातुस्तदभावे पितुः'' इति बौधायनस्मरणात् ॥ १४६ ॥

**मृताप्रजस्त्रीयनं भर्तृगामीरयुक्तम् । इदानीं जीवन्त्याः सप्रजाया अपि व्यिया धनग्रहणे क्वचिद्धर्तरस्यतृज्ञामाह-—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न[ै]स्त्रियै दातुमहीति ॥ १४७ ॥

32 **दुर्भिक्षे कुटुम्बभरणार्थ, धर्मकार्ये अवश्यकर्तव्ये, व्याधौ च संप्रतिरोधको, बन्दिप्रहणानिग्रहादौ, द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्वन् भर्ता न पुनर्दातुमहीति ।

श्राङ्कतमुक्ता प्रकृतमेवाऽऽह—दुर्भिक्षे धर्मेत्यादि ॥ १४७ ॥ भन्नैवचनादन्यो भन्नीदिः दुर्भिक्षादिगृहीतमिष दद्यादिति गम्यते । सम्प्रत्ये-

सुबोधिनी

द्धादिति] । तद्भावे मातुस्तदभावे पितुरिति—सोदराभावे मातुर्भवित तद्भावे पितुर्भवतीत्वर्थः ॥ १४६ ॥

बालंभट्टी

30 तस्मै दद्याहित्यथः। *[विरामय्य परिहृत्य। विगणय्यत्यपपठः]*अविरोधाय विशेषमाह—
यिति । आदिना पितृत्यादिग्रहणम् । दत्तं वाग्दानसमये ततः पूर्वं वा प्रीत्या तस्या
एव स्वस्वं कृत्वा समर्पितम् । शिर इति जभयान्वयि । पक्षान्तरसाह — वा क्रमेति,—
क्रमायातं वेत्यथः । तद्भावे इति—सोदराभावे तन्मातुभैवति तद्भावे पितुभैवतीस्यर्थः॥ १४६॥

प्रकृतसङ्गितसाह—मृतेति | इद्:नीमिति—प्रसक्तानुत्रसक्तथेति शेषः । अपिना तदन्यसमुख्यः । क्वचित्—न तु सर्वत्र । मौळश्रो ब्युक्तमे इत्याह—रोधके चेति । अत्यार्थमाह—बन्दीति,—तत्पुरुषगर्भद्वन्द्वगर्भो बहुबीहिः । निग्नहः—नाडनम् । 32 सर्वेशेषमाह—द्रव्यान्तरेति । पुनः—पश्चात् द्वच्यलाभोत्तरम्।∗[अईतीति—अवदयदेय-मिति नियमो नास्तीसर्थैः।अन्यथा न देयमिस्येव बृषात्।]* निमित्तविदेशेषोङ्केखफळमाह—

Cole.: Ch. II, Sec. xi, §§ 30-82.

१. ख. ग. ड. च. छ. गण० । ख. गतं । ३. वि० भर्त्रान स्त्रियो ।

प्रकारान्तरेणापहरन्दवात् । **भंतृञ्यातिरेकेण जीवन्त्याः ।स्न्रिया धनं केनापि दायादेन 88 न प्रहीतन्यम् — '' जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः । तां शिष्याची-रदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः॥" इति दण्डविधानात्। तथा — '' पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् । न ते भजरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते॥" इति दोषश्रवणाच ॥ १४७ ॥

**आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह---

34

अधिविन्नस्त्रिये द्यादाधिवेदनिकं समम् । न दत्तं स्त्रीधनं यस्ये दत्ते त्वधं प्रकीर्तितम् ॥ १४८ ॥

वाद्या मायास्थतीत्वेवरोधोद्धर्ण (?) सम्प्रतिरोधकं नगरोपरोध इत्यन्ये । स्पष्टमन्यत् ॥ १४७ ॥

किंच-अधिपन्नास्त्रिये इत्यादि ॥ १४८ ॥

बालंभट्टी

प्रकारान्तरेति । भन्नेंखुक्तेः फलमाइ—भर्तृत्योति,,—तस्यैव उक्तनिमिन्तेऽध्यभ्यनुक्ता नान्येपामिति भावः । जीवन्त्या इति —सृतायास्तु उक्त एव प्रकार इति भावः । तत् धनम् । स्वद्यान्ध्याः —दायादाः । शिष्यात् —शिक्षयेत् । नारदोक्तिरियम् । मानवमप्याह —तथेति, —तहदिस्ययैः । दायादाः —पुत्रादयः । तिसम् सृतेऽपीति भावः । पृतन्ति —पतिता भवन्ति । विष्णुर्प्यवम् । एतेन विभागकाले पुत्रादयः तं जीवति एत्यौ न भजेरन् , किन्तु यस्याः सोऽलङ्कारः तत्पतिभागस्येनैव देयो यर्थो सैव तं परिदश्यात् न तु जीवति पत्यौ यो धनः स सृतेऽप्यविभाज्य इति — अदृष्यितापत्तेः। एतेन सर्वथाऽसावविभाज्य इत्यपि निरस्तम् । जीवतिति विशेषणान्मृते तस्मिन्नन्येनापि प्रहणे न दोष इति श्रान्तोक्तमपास्तम् ॥ १४७॥

प्रकृतसङ्गतिमाह—आधीति । तत् — सविधिप्रकारतस्वरूपम् । अधीत्यादिचतुर्ध्यं न्तमेकं पदम् । विन्नमिति अत्र भावेकः । अधि उपरि विक्रं वेदनमिति सुपेति समासः ।

१. क. तद्भर्तुं । २. म०८. २९ । ३. ९. २००.। ४. प. फ. व. पत्येवतं । Cole.: Ch. II, Sec. xi, 32—34.

35

**यस्या उपिर विवाहः सा अधिविन्ना सा चासौ स्त्री चै तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदानिकं अधिवेदनानिर्मिमेत्तं धनं समं यावदिधिवेदनार्थे व्ययीकृतं तावदद्यात्; यसैये श्रञ्जुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं नै दत्तम्; दत्ते पुनः स्त्रीधने आधि-वेदनिकद्गव्यस्यार्धे दद्यात् । अधिशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति

यस्या उपरि परिणीतं तस्यै यत् परिणयने दृश्यं गतं तत्समं देयं । यदि पूर्वे स्त्रीधनं नदत्तम् अथ तु दत्तं ततोऽर्थे देयं। एतचाधिवेदनिमित्तमन्तरेणाधिविजायै दृष्टयं ॥१४८॥

सुबोधिनी

विवाहान्तरेंमेव प्रैस्या धर्मपत्या धनदाने निमित्तमिखतें आह — अधिवेदनानिमि
तीमिति। तत् कियदित्याकाङ्कायामाह — *[समं यावदिधेवदनार्थामिति । अत्र मूलस्थमर्थ

पदं न ँक्षीवं येन समिवमागवाचकम् ; अपि तु पुछिङ्गम् । अत एवांश्नमात्रवचन इर्ग्याभ
प्रायेणाऽऽह — अर्थिमिति । "पुंस्यर्थोऽर्थं समेंऽदाके" ईत्यमरः] * ॥ १४८॥

इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुत्रोधिन्यां रिक्थविभागप्रकरणम् । बालंभट्टी

तदिस्त यस्या इति अर्थ आध्य । तस्प्रिलितमाह—यस्या इति । उपिर योग्यतायाः सस्वे। विवाहः ऐष्टिकः। अधिवेदनं प्राग्वत तदनन्तरं तस्य निमित्तमिति वगाहीय (?) इस्याह— अधीति,— बहुवीहिः । तादशिववाहान्तरमेव पूर्वस्या भर्मपत्न्या धनदाने निमित्तमिति भावः । तत् कियदिस्याशङ्कायामाह—समिति । तस्य सापेक्षस्वेन प्रकृतस्वादाह— यावदिति। व्ययीकृतम् अङ्करणादिरूपेण । अत्र विशेषवोधकसुत्तराधैमित्याह — यस्या इति । स्वर्थमाह — पुनिरिति । साकाङ्कर्येन प्रकृतस्वादेवाऽऽह — अधीति । प्रकृतस्वादेवादाह्म — उन्तरिति । साकाङ्कर्येव प्रकृतस्वादेवादाह — अधीति । प्रकृतस्वादेवादाह — वृद्यादिति। पृतेन प्रकृतितमस्यपपाटस्यूचितः। नन्ये-अधीति । प्रकृतस्वादित्व। पृतेन प्रकृतितितमस्यपपाटस्यूचितः। नन्ये-विगयसस्वासिद्धः — कृत्वाचित् स्यूनाधिकभावस्यापि संभवात् अत अत आहः [अधिति, — किन्तु अंशमात्रपर इति भावः । मोल्यस्यप्यं न नपुंसक्लिङ्कं थेन समविभागवाचकं भवेत् ''अर्थ समेंऽशके'' देति अमरातः अपि तु पुंलिङ्कम् अत एव अंशमाववाचकम् तस्यम-

ख. चेस्यधिविज्ञक्षां तस्यै । २. क अस्यैव । ३. क. 'न' नास्ति । ४. त. हानन्ति?)
 थ. द. त्याह । ६. थ. द. तं धनमिति । ७. थ. द. नपुंसकिङ्कम् ।८. थ. द. त्यनेनाभि०।
 ९. थ. द. अर्थशब्दक्षतिति । १०. ना० प्र० दि० ८८. ।

Cole.: Ch. II, Sec. xi, § 35.

1

अतरच यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवाति ताबहेयमित्यर्थः ॥ १४८॥ **एवं विभागग्रक्षवी स्वानी तस्तन्देहे निर्णयहेर्तुनाह—

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः । विभागभावनौ ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

**विभागस्य निह्नवे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिर्मातृबन्धुभिः मातुलादिभिः थ साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैलेंख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातन्यः ; तथा यौतकैः पृथवक्रतेर्गृहक्षेत्रैश्च । **पृथक्कष्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक् 3

एवमयं रिक्थविभागो निरूपितः। यदि कश्चिवदविभक्तोऽहमिसेवं विभागनिह्नवं

क्रयात्तत्र कथम्? इस्रत आह—िविभागे इत्यादि ॥ १४९॥

बालंभट्टी

श्वस्येव हि अश्विमतत्विमिति केचित्। वस्तुतस्तु ''अर्ध एकार'' इत्यादिमहाभाष्यप्रयोगात् अमरे वापुंसीति पूर्वार्धान्वयात् अर्धः अर्धे च समें इत्यादे हृत्यर्थात् पुंक्षिक्तस्यापि समांशवा-चित्वेन नेदं तत्साधकमपितु तत्समत्वस्येव विवक्षितत्वन तत्वतुरोधेनात्र तस्यांश्वमात्रवाचि त्वं व्यामार्थं इत्यादाविवः, न तु तद्वाचित्वमिति वोष्यम्।]श्तदाह— अतश्च यावतेति । एता-वतापि स्वीधनस्य पित्रादिधनविमागकास्टेऽविभाज्यत्वमेविति न तद्वोधकवचनविरोध इति वेष्यम् ॥ १४८ ॥

महाप्रकरणे शेषतया तेन सङ्गतिमाइ— एवमिति । ऍतदिति — विभागसन्देहे सत्तीस्यर्थः । अपुछापे — विभागानन्तरं कालान्तरे विभागो न जात इस्यं क्रियं स्थाप्त क्रियं स्थाप्त स्थाप्त । पिनुवन्धुभिरिति — इद्युप्तकक्षणमन्यस्थापि । वस्तुतस्तु ज्ञातिभिरित्यस्य अद्दास्तिः सजातीर्थेरस्यर्थः वन्त्र्यं सिर्यं विक्षयः विक्षयः अन्त्रात्रिक्षित्रस्यः विक्षयः विक्षयः विक्षयः विक्षयः विक्षयः विक्षयः विक्षयः । अभिलेखितेत्वस्यार्थमाह — लेख्यापि तमिति तद्यः । तथा च तद्वत् युमिश्चर्याम् स्थापित्यस्य स्थापित्यस्य विक्षयः । स्थाप्त च तद्वत् युमिश्चर्यामित्रणयोरित्यनुशासनानुरोधेन तद्यंमाह — पृथ्यगिति। गृहेति — बहुवचनान्तद्वन्द्वः। च समुचये। न्यूनतानिरासायाऽऽह—पृथ्यगिति, —पृथक्कतगृहक्षेत्रासन्वेऽपीति भावः। विभागिति वायादानां विभागस्यभ्रमसन्देहे सतीत्यर्थः। अग्रे ज्ञेय इति शेषः। भागलेख्येन विभागपत्रेण भागलेख्येनित पाठं समाहारद्वन्दः। पृथक्कतिय्वेति — कृष्यादिक्षेत्रयर्थः। हितीयमाह—भागलेख्येनित पाठं समाहारद्वन्दः। पृथक्कतिय्वेति — कृष्यादिक्षेत्रयर्थः। हितीयमाह—भागलेख्येनित पाठं समाहारद्वन्दः। पृथक्कतिय्वेति — कृष्यादिक्षेत्रयर्थः। हितीयमाह—भागलेख्येनित पाठं समाहारद्वन्दः। पृथक्कतिय्वेति — कृष्यादिक्षयर्थः। हितीयमाह—भागलेख्यं स्थापितः — कृष्यादिक्षयर्थः। हितीयमाह—

१. क. च. क्वेतन्स∘। २. च. तुमा०। ३. वि० देया क्षेत्रकयो०। ४. प. फ. च. विमिति विभा•। ५ प. फ. च. ति भावः। ६. प. च. विभागळेख्ये०। Cole.: Ch. II, Sec xii, §§ 1—3.

पश्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च ; नारदेन विभागिळ्ङ्गमुक्तम्—''भ्रातृणामविभक्तानामे-4 को धर्मः प्रवर्तते। विभागे सित धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ।।''ईति। • तथाऽपरा-ण्पपि विभागळिङ्गानि तेनैवोक्तानि—''साक्षित्वं प्रातिमाव्यं च दानं प्रहणमेव च। विभक्ता श्रातरः कुर्युनाविभक्ताः कथञ्चन॥'' ईति ॥ १४९ ॥

इति रिक्थविभागप्रकरणम्

विभागनिह्ववे जात्यादिभिविभागभावना कार्यं। ज्ञातिः मातुरुादिः वन्षुः पितृन्यपुत्रादिः;

एते हि प्रायक्षो विभागमध्यपातिनः सक्षिद्विताश्च भवन्ति अन्ये वा साक्षिणः छेल्यं वा
यद्विभागप्रज्ञापकं कृतम्; यथाऽऽह बृहस्पतिः—''कार्यमुच्छृत्वणं छेल्यं विभक्तं-प्रांगिर्मिर्मेयः।
साक्षिणे पापरोषार्थं विभजिद्धरिनिर्देताः॥'' इति। अन्यत्न वा साक्ष्यमन्योन्यमुपरुग्यमानं
विभागचिद्धं अभिछिषितं वा प्रतिग्रहृत्यवस्थायर्थं तदीयगृहक्षेत्रकयौतकः आदेयं
दानग्रहणं गृहक्षेत्रकयोतकं पृथक् क्षेत्रगृहाद्विपरिग्रहेणावस्थितः; तथा च नारदः ''साक्षित्यं
प्रातिभाग्यं च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता आतरः कुर्युनीविभक्ताः कथंचन॥'' ईति॥१४९॥

बालंभड़ी

आतृणामित। तथा — तद्वत् । तेनैव — नारदेनेव। प्रातीति— प्रतिभूखिमस्यर्थः । नावीति—अन्यथा करणे दण्डाद्याम्नानात् । इदमिष क्रियमाणं तिष्ठक्कमिति आवः। कथं चनिति
— अत एव विमक्तकस्यमिषे तेनैवोक्तम् "ययेकजाता बहवः पृथ्यथमौः प्रथिकयाः। पृथ्यस्थम्गुणोपेता न चेत्कार्येषु सङ्गताः ॥ स्वभागानिष दृष्टुस्ते विक्रीणीयुरथापि वा । कुर्जुयैथेष्टंतस्यवैभीशास्ते स्वधनस्य वै ॥" ईति । "विभक्ता द्याविभक्ता वा " इति वृहस्पतेराश्ययस्तु उक्त एव । उक्तरीत्थाय्विणीये पुनर्विभागमाह मञ्जः— "विभागे यत्र सन्देशो
श्यावादानां परस्परम् । पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथ्यस्थानिष्यतिषि ॥" ईति । "सक्रदंशो निपति ति देति केचित् । वस्तुतस्तु
आखं विभागे म्यूनाधिकभावांशे मिथस्सन्देहाभिशायम् द्वितीयं निर्णयाभिश्वायम् । मौकन्तु
यथास्थितं जातस्य तस्यवान्यतरक्रतापक्षापिभायम् एव तत्र बृहस्पतिः— "स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् । स राज्ञांऽशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुवन्यकृत् ॥" हतीति
बोध्यम् ॥ १४९ ॥

॥ इति दायविभागः॥

१.—१३.३७,३९.।२.ना०१३. ४२,७३.।३.(१)।४ स०९४७.। ५.प.फ.च.भेगामीति।

अथ सीमाविवादप्रकरणम् ९

अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते।

सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थिविरादयः ।
गोपाः सीमाकृषाणार्श्वं सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥
नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्भौः ।
सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याचैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

5

क्षेत्रादीनां पृथक्केनावस्थितानां सन्देहापाकरणमुक्तम्। क्षेत्रादीनामेव तु सीमाविवादे कथं स्वादिति? उच्यते— सीम्नो विवादे क्षेत्रस्यत्यादि ॥ १५०॥

सीम्नो मर्थादायां विवादे संशये विवादिभूतक्षेत्रस्य सामन्ताः सर्वतः समीपभ्रेतिणः स्थिविरा गणाश्च समूहानि चातुर्वेद्यादीनि तेषामिषि हि सीमाज्ञातृस्वादाः यथाऽऽह बृहस्पतिः
—"राजा क्षेत्रं दस्वा चातुर्वेद्यविण्ग्दारिकासर्वेत्रामीणः तन्महत्तमस्वामिषु पुरुपाधिष्टितं परिछिन्द्यात् शासनं वा कुर्यात् '' इति। अतो गौणः सीमाविवादे प्रमाणम् । किञ्च गोपप्रहणाः सर्वपञ्चपाछोपछक्षणार्थं तथान्ये सीम्नः कृषाणः बृद्धवाछिकास्सर्वे च वनगोचराः व्याधशाक्रकादयः नृपन्नाह्मणाधिष्ठताश्च—नियेपूरेते सीमान्तामित्यादि ॥ १५१॥

तुवाङ्गारादीनि प्रच्छन्नाचिह्नानि, निम्नस्थळद्रुमादीनि प्रकाशानि, एतः सीमान्तं चिह्नस्संपादथेयुः इति । स्पष्टमन्यत् ॥ १५० ॥ १५१ ॥

बालंभद्दी

दायान्तर्गतस्थावरान्तर्गतगृहक्षेत्रप्रसङ्गेनाऽऽह—अधुनेति,—मनुक्रमस्त नैवाभि-

१. वि॰ रागणाः । गोपारसीम्नः कृषाणोन्ये । २. क. च. ये । ३. वि॰ तम् ।

ग्रामद्वयसंबन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विश्वादे तथैकप्रामान्तर्वार्तक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामन्तादयः स्थळाङ्गाराशिभः पूर्वकृतैः सीमाळक्षणैरुपळक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुः निश्चितुयुः । सीमा क्षेत्रादिमर्यादा; सा चतुर्विधा— जनपदसीमा, प्रामसीमा, क्षेत्रतीमा गृहसीमा, चेति ; सा च यथासंमवं पञ्चळक्षणा ; तदुक्तं नारदेन—'' ध्वजिनी मिस्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा समृता।।'' हैति । ध्वजिनी वृक्षादिळक्षिता—वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुत्यत्वात् ; मिस्यिनी सिळळवती—मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजळळक्षणस्वात् ;

सुबोधिनी

जनपदसिमिति—जनपदो देशः । सा च यथासम्भवमिति —नावश्यं वक्ष्यमा-णैः पञ्चभिरुक्षणेष्ठयेतेव सीमा, अपि तु क्वचिदेकेन क्वचित् हाभ्यां क्वचित् बहुभिरिति यत्र यथा प्राप्तिसम्भवः, तमनतिकम्येल्यः। ध्वजिनी वृक्षादिचिहितेति । मिस्यनी सिल् छवती, नेधानी निखाततुषाङ्गारादिमतीति । तथा च व्यासः — " प्रामयोक्ष्मयोः सीम्नि मुक्षा यत्न समुक्षताः । समुध्यात्रा ध्वजाकारा ध्वजिनो सा प्रकीतिता ॥ स्वच्छन्दगा बहुजर्का इपकृमेसमन्विता । नित्यप्रवाहिणी यत्र सा सीमा मस्थिनी मता ॥ तुपा-

बालंभद्टी

मतोऽस्येति भावः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । विवादे सतीति शेषः । सीमशन्दो नान्तः टाबन्तश्च । खीलिङ्गो हो । धामद्रयसंबन्धिक्षेत्रसीम्न इति पाठः । संबन्धित्वं क्षेत्रविशेषणम् । इयस्तपाठेऽग्रेऽपि क्यस्तपृष्व पाठः । युक्तं चैतन् — मूळे तथैव पाठात् । विनिगमकाभावादाह—तथैकेति,—तङ्गदित्यथैः। सर्वविधसीमानिर्णायकःवमेतेषामिति सिद्धान्तायाऽऽकाङ्क्षितं विशेषं मूलावुक्तमाह—सीमाक्षेतादीति। साचेति—विषयभेदादिति भावः । जनपदो प्राससमूहो देशः । साच्च,— चतुर्विधाऽपि । यथासंभवं,— संभवमनतिक्रम्येत्यर्थः । न नियमेन वक्ष्यमाणपञ्चलक्षणरूपैव सर्वं सीमा, अपि तु क्वचिदेकेन कविचत् द्वाम्यां क्वाचित् बहुभिरिति यत्र यथाप्राप्तिस्तयेवेति भावः । लक्षिता,—कृता गौणी । वोगार्थमप्याह—वृक्षादीनामिति। अत हति सर्वंत्र (१) अत्र द्युद्धात्या तमप्याह—मत्स्येति,— तद्विना तदस्थितेः । स्वाधारेत्यनेन तन्मूलसंबन्धो दर्शितः । निधीयत हति निधानं

१.(१)। २. क. क्षकत्या० । ३. थ द लक्षितेति । ४. त. तिनैधा० । ५. थ. द. तीच । ६. त. ग्बुबहुला।

नेधानी निखाततुषाङ्गारादिमती—तेषां निखातत्वेन निधानतुत्यत्वात् ; भयवर्जिता अर्थिप्रत्यिषपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता; राजशासननीता ज्ञानृचिह्नाभावे राजेच्छ्या निर्मिता; एवंभूतायां षोढा विवाद: संभवति; यथाऽऽह कात्यायन:—''आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षद्भवादस्य हेतवः॥''

सुबोधिनी

ङ्गारकपाळैस्तु कुम्मेरायतनेस्तथा । सामा प्रवितेता कार्या नेघानी सा निगचते ॥'' इति । अर्थिप्रत्यर्थिपैरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मितेति—वादिप्रतिवादिनोः सत्यसन्वत्वेन परस्परमत्यः निविश्वस्तत्वात् 'इयं मदीया भूरियं मदीया' इति स्वस्वीचतानुस्त्यानपुरत्सरं वाङ्मात्रा-भिविश्वत्वेता इस्पर्थः । अत्रार्थिस्वं प्रंत्यर्थिस्वं च प्रातिवेश्यत्वेन तवोग्यत्वाभिप्रायेण, न मत्सरमस्तत्वेनेति ज्ञेथम् । ज्ञातृचिद्वीभाव इति— ज्ञातारो वश्यमाणाः साक्षि-

बालंभट्टी

तदेव नैधानं स्वार्थेऽण् । तदर्थमाह--निखातीति । अत्रार्श्य गौणीवृत्तिरिखाह--तेषामिति. — तुषाङ्गारादीनामित्यर्थः । निखातत्वेन खनित्वा अन्तर्गुणतया स्थापितत्वेन । उक्तहेतोरेवाऽऽह — निधानेति । सयवर्जितेत्यस्यार्थमाह—अर्थीति,-वादिप्रतिवादिनोः सत्यसन्यत्वेन मिथोऽत्यन्तं विश्वस्तत्वेन 'इयं मदीया भूरियं मदीया' इति स्वस्वचित्तानुसन्धानपुरस्सरं मिथः सम्मत्या वाङ्मातादिनिर्मितेत्यर्थः। अत्रार्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च प्रातिवेश्यत्वेन तद्योग्यत्वाशयेन न मत्सरप्रसत्वेनेति ज्ञेयम् । ज्ञाताचिह्नेति---ज्ञातारश्च चिह्नानि च तेषामभाव इत्यर्थः । ज्ञातारः साक्षिसामन्तादयः चिह्नानि वृक्षादीनि । व्यासे-न तु अन्यथा भेदानुका विवृताः; तद्यथा-''निस्नोन्नता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता। स्थिरा पञ्जविधा सीमा मस्थिनी त चला स्मृता। प्रामयोक्भयोर्थत्र गर्भस्सीमाप्रवर्तकः । निम्नोपलक्षिता सा तु शास्त्रविद्विरुदाहृता ॥ शर्कुब्जकवल्भीका यत्र देवगृहस्तथा । अरम-कुटाश्च दश्यन्ते ज्ञेया सा तु समुजता । ग्रामयोरुभयोस्सीम्नि वृक्षा यत्र समुजताः । समु-च्छिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥ इष्टकाङ्कारसिकताः शर्करास्थिकपालिकाः । निहिता यत्र दश्यन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता । तुषाङ्गारकपाछैस्तु कुंनैरायतरैस्तथा । सीमा प्रतिष्ठिता कार्या नैधानी सा निगद्यते ॥ साक्ष्यभावे द्वयोर्यत्र प्रभुणा परिकीर्तिता । सामन्ता तु मता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता ॥ स्वच्छन्दगा बहुजला झपकूर्मसमन्विता । नित्यप्रवाहिणी यत्र सा सीमा मह्स्यनी मता।" इति। एवं मृतायाम्-उक्तप्रकारेण यथासं-

१. थ द विहिता। २. त. थींति। ३. थ. द. इएच्यं। ४. त. हेति।

इति। तथा हि—ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरिवका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पञ्चनिव तंनैव नाधिकेति आधिक्ये विवादः, पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरिखुक्ते न ततो न्यूनैविति न्यूनतायाम्, पञ्चनिवर्तनो ममाश इत्युक्ते अंश एव नास्तीत्यिस्तना-स्तित्वविवार्दः, मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्ते न सन्तता चिरन्त न्येव मे भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः, इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवादः,

सुबोधिनी

सामन्तादयः । विद्वानि वृक्षादीनि ज्ञातश्च विद्वानि च तेषामभाव इस्यर्थः । भूविवादे षट्भकारस्वं काल्यायनवचनव्यास्याने दर्शयंस्तत्र प्रथमभकारमाह — मर्मित्रिति । द्वितीयमाह — पृञ्चेति । नृतीयं तुर्यं चाऽऽह — पृञ्चिनिर्वर्तनो
ममारा इति, — अत्र पञ्चनिर्वर्तनो ममारा इस्युक्ते अंबोऽस्ति, पञ्चनिर्वर्तन इस्येतज्ञास्तीति
नृतीयपक्षं व्याख्यानृत्तद्विपरीक्षार्यं स्पृटमकथिश्वा उत्तरः पक्ष एव व्यक्तिकृतः । अत एवास्तिनास्तित्वविवाद इति सम्भूयोपसंहार्यः । पव्चमपष्ठावाह — मदीया भूः प्रागिति ।
इयं मर्यादेयं वेति । अथवा पञ्चनिर्वर्तनो ममांच इत्यत्रेक एव प्रकारः । इयं मर्यादेयं
मर्याद्वे वेति पञ्चमः प्रकारः । इयं सीमा इयं वेति पष्ठः । अनेनवाभिप्रायेणाऽऽह — ह्यं
मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति । मर्यादायाः सीम्बश्च भेदं द्वीविष्यति। "मर्यादायाः प्रभदे

बांलभङ्गा

भवं पञ्चलक्षणलक्षितायां भूम्यामित्यथै। वांग्रे इति पाटः। उक्तं भूविवादे षट्प्रकारस्यं कातीयव्याख्याने प्रदर्भयन् तन्नाऽऽदी प्रथमप्रकारमाह—ममाजोति,—प्रदेशे इत्यर्थः । निवर्तनं भूपिरमाणमादावुक्तम् । द्वितीयमाह—पञ्चनीति। नेत्यप्रे । किन्ध्विति शेषः। प्रथमप्रकारमाह—समाजोति,—अद्देशे इत्यर्थः । प्रथमप्रेऽिष विवाद इत्यस्यानुष्यः। अंश इत्युक्तरान्वयीति तृतीयं तुर्यं चाऽऽह—पञ्च-निवर्तन इति । अत्र तथोक्ते अंशोऽस्ति पञ्चनिवर्तनेत्येत्वास्तीति तृतीयपक्षं व्याख्यातृ-वृद्धिपरीक्षार्यं रुफुटमनुक्का अग्निमं पक्षमेव व्यक्तिकरोति—अंश एव नास्तीति । अत्र एव संभूयोपसंहरति—अस्तिनास्तित्विति। पञ्चममाह—मदीयोति। सन्ततेत्वस्यैच व्या-व्या —चिरन्तेति,—तथाचाभोगभुक्तित्वस्य प्रागविद्यमानभोगकस्य क्षेत्रादर्भुक्तिरित्यथैः। पष्टमाह—इयं मर्यादेयं वेति। ह्यं सिमयं वेति पष्टः। अनेनवौऽऽशयेन तथा सीमाविवाद इत्युक्तम् । मानवे मर्योदायाः सीम्नक्ष भेदं दर्शिव-

१. क. कभू०। २. ख. ग. घ. द: संभवित म०। ३. त नितयोरभा० (१)। ४. थ. द. त्र पञ्चनिवतेनाया इति। ५. ध. द. पञ्चनिवतेनेति । तृतीयं चृतुर्थे। ६. त. रः इयं म०। ७. त. इयमिति।

इति षट्प्रकारएव विवादः संभवति। षट्प्रकारेऽपि भूविवादे श्रुत्यर्थाभ्यां सीमाया अपि निर्णीयमानत्वात् सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः । समन्ताद्भवाः सामन्ताः चतस्यु दिश्वनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः—''ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम्। गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरम्य हि॥' इति कात्यायनवचनात्। ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते ग्रामः पल्यायैत इति यथा । सामान्तप्रहणं 5 च तत्संसक्तासुपलक्षणार्थम् ; उक्तं च कात्यायनेन—''संसक्तकास्तु सामान्ताः

सुबोधिनी

तु" इत्यत्र। असिनास्तित्वविवादे पक्षद्वयाङ्गीकरणे सीम्नो मर्यादायाश्रेकत्वेन व्यवहारः। अत्र भेदं पूर्वत्रेकत्वम् । अयवा आधिक्यं न्युनत्वम् अस्तित्वं नास्तित्वमभोगभुक्तिः सीमा चेत्यमी षट् हेतवः क्वचिद्वयस्तः क्वचिन्मिलेता इति । एवं पूर्वोक्ताभिप्रायगिभितसुपसंहरति— षट्प्रकार एवेति । श्रुत्यर्थाभ्यामिति—यत्र साक्षात् सीमाविवादः, तत्र श्रुत्या इतरत्रार्थादिति विवेकः। तत्तसंसक्ताधुयद्यक्षणार्थमित्युक्तम् । तत्राऽऽदिशब्दगृहीतानाह— उक्तं च कात्यायनवचनेन । संसक्तता।स्विति । अस्यार्थः—सामन्तास्तु संसक्तकाः प्रकीतिताः

बालंभट्टी

च्यति ''मर्यादायाः प्रभेदे तु'' इत्यत्र । तथा चाल भेदं पूर्वतैश्यम् । भेदे तत्र सीमामर्याद्योरेक्क्ष्वेन व्यवहार इति बोध्यम् । यद्दा आधिक्यं न्यूनत्वं अस्तित्वं नास्तित्वं अभोगभुक्तिः सीमा चेत्यमी घर हेतवः कृषिक्षस्ताः कृषिन्मिलिता इति । पृत्यमुक्ताऽऽशयगर्भितमुपसंहर्गति—इति घटप्रकार एवेति। नन्ववं प्रकरणासङ्गतिरत आह—षाडिति।शृत्यथाम्यामिति—यत्र साक्षात् सीमाविवादः तत्र श्रुत्याऽन्यत्रार्थेनेति विवेकः । अपिना भूतमुख्यः । तस्य—षड्विध्यसूविवादस्य । अथ मौछं सामन्ता इत्यादि व्यावष्टे—समन्तादित्यादिना, —सामन्तक्षवदः पृषोदरादिः । नत्तु तत्रापि अन्यपार्थवितां सीमानिर्णयकस्यं कथमत आह—ते चेति। आदिसङ्ग्राद्यं प्रकट्यन् अत्र मानमाह—प्रामस्येति,—प्रामज्ञां प्रमाननत्वादिति । हि यतः समन्ताद रिरम्य सम्बन्धव्यवस्थित इत्यर्थः । यथाश्रुतेऽन्तुपपत्रेराह—प्रामादीति । हि यतः समन्ताद रिरम्य सम्बन्धव्यवस्थिता इत्यर्थः । यथाश्रुतेऽन्तुपपत्रेराह—प्रामादीति । आदिना क्षेत्रादिपरिग्रहः । तत्स्था इति—ते च तस्थामिनो अन्ये वा । न्यूनवां निराचष्टे—सामेति,—तस्यापीत्यर्थः । अजाऽऽदिसङ्गृहातान् दर्शयन् कक्षार्थे सम्मतिमाह—उक्तं चेति । निकटवर्तिनः संसक्तकाः सामन्ता इति।

ख. यित । २ · त. 'अथवा' नास्ति । ३ · त. 'विवेकः' नास्ति ।

तःसंसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः ॥ " इति। स्थितरा वृद्धाः। आदिग्रहणेन मौलोद्धृतयोर्ष्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्— "निष्पद्यमानं येर्द्धं तःकार्यं तद्वणान्वितः। वृद्धाः वा यदि वाऽद्यद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्ति-ताः॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चादेशान्तरं गताः । तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः॥ उपश्रवणतंभोगकार्योख्यानोपचिहिताः । उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः समुताः॥" इति॥ गोपाः गोचारकाः; सीमाक्वषाणाः सीमासानिहितक्षेत्रकर्षकाः; सर्वे च वनगोचराः वनचारिणो व्याधादयः; ते च मनुनोक्ताः—"व्याधान् शाकुनिकान्

सुबोधिनी

तथा तदनन्तरस्थितास्तस्संसक्तका उत्तरा इति च कथिताः । अत एव संज्ञात्वाक्ष सर्वनामसंज्ञा । तथा तदनन्तरस्थिताः संसक्तसक्तसंसक्तः पद्माकारा इति चोध्यन्ते । सामन्तादयः त्रयोऽपि संज्ञाद्वययुक्ता इत्यर्थः । तत्कार्यं तद्गुणान्वितैरिति—तत्कार्यं सामानिर्णयादिरूपम् । तद्गुणान्वितैः सामानिर्णयादिषु निपुणमतित्वरूपगुणयुक्तिरित्यर्थः । उपश्रवणसम्मोगिति— अत्रयं स्थितिरिति सभ्येभ्यः
अवणसुपश्रवणं च सम्भोगरूपं कार्यं च तयोराख्यानं तेनोपळक्षिता इत्यर्थः । ज्योधिति—

बालंभद्दी

तथा तहत्। तत्संसक्ताः तदनन्तरिश्वताः। संसक्तसक्तसंसक्ताः तदनन्तरिश्वताः : उत्तरा इति पद्माकारा इति च प्रकीतिंता इस्वर्धः । सामन्ताद्यः त्रयोऽपि संज्ञाद्वयमाज इति यावत् । अत एव न सर्वनामसंज्ञा । आदीति—स्थावरादय इस्यादिस्यर्धः । वृद्धस्वं पारिशापिकमिस्याह—वृद्धादीति । तेनैव कात्यायनेनैव । तत्कार्यामिति—सीमानिर्णयादिस्यं कार्यं सीमानिर्णयादिविषयकिष्युणमतित्वस्तपुणयुक्तैनिष्पाद्यमानं येद्दंष्टं ते इस्याद्यर्थः । यदि वा वृद्धा इस्यज्ञाकारमञ्जयः । तृ विषये । तन्मूल्ल्वात्—सामन्तत्वस्य पूर्वस्थितत्वात् । उपेति—अवेयं स्थितिरिति सभ्येभ्यः श्रवणमुपश्रव-णम् ; उपश्रवणं च संभोगकार्यं च तयोराख्यानं तेनोपलक्षिता इस्यर्थः। सीन्निकर्वणासंभवादाह—सीमासन्तीति । व्याधादीति "इमानप्यनुयुज्जीत पुश्रवान्वनगोन्वरान् ।" इस्यस्य पूर्वश्रेषः। व्याधाः— जुङ्बकाः ; शाकुनिकाः पक्षिवधजीन्

१. ख. ग. पाद्य । २. थ. द. धान् शाकुनिकानिति ।

गोपान् कैवर्तान् मूळखातकान् । व्यालग्राहानुञ्चवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥" इति ॥ स्थलमुक्ततो भूपदेशः; अङ्गारोऽग्नेतिच्छष्टम् ; तुषा धान्यत्वचः; द्वमा न्यग्नोधादयः; सेतुर्जलप्रवाहबन्धः; चैत्यं पाषाणादिबन्धः; आद्यशब्देन वेणुवालुकादीनां प्रहणस्; एतानि च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि; तथा च मनुः—" सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्नोधाश्वत्थार्कश्चकान् । शास्मलीशालतालांश्च क्रिक्षीरिणश्चेव पादपान्॥ गुस्मान्वेण्यंत्रच विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च। शरान्कुंब्जक-

सुबोधिनी

व्याधा लुडधकाः; शाकुनिकाः पक्षिवधर्जाविनःः कैवर्ताः तटाकादिखननवृत्तयः; मूरुखाता वृक्षादिमूलोत्पाटनजीविनः ; क्यालप्राहाः सर्पप्राहिण अहितुण्डिकाः ; उच्छवृत्तयः शिलोन्छवृत्तयः; वनगोचराः फैलाद्यर्थमरण्यचारिणः। गुँहमानिति—गुल्मा अप्रकाण्डस्तम्बाः ''अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मों'' हॅरयमरः। तृणजङ्का वा। कुत्यक्रगुल्माश्चेति—कुप्यसम्बन्धिनो गुल्माः कुप्यसुल्माः कुप्यमेव कुप्यकं, कुप्यं सुवर्णरजतव्यतिशिक्तंः ताम्रादि । हेमरूष्ये कृताकृते

बालंभट्टी

विनःः केवतीःतटाकादिखननवृत्तयः मूळखातकाः वृक्षादिम्लोत्पाटनजीविनः व्यालप्राहाः सर्पप्राहिण अहित्पिङकाः उञ्छवृत्त्तयः "उञ्छः कणश आदानं कणिशानजंशिकनम् ।" इति यादवः विन्ययेच वनचारिणः फळपुष्पायर्थभरण्यचारिणः अथ स्थळाङ्गारादि व्याच्छे —स्थळमित्यादि । निक्रभूप्रदेशस्य निम्नपदेन वक्ष्यमाण्य्वादाह—उन्नत इति। उद्यिष्टं कोलासिति माहाराष्ट्रभाषया प्रसिद्धम् । हुमाणामुक्तत्वादाह—पाषाणादीति । विशेष-माह—एतानि चेति, — उक्तळक्षणमित्यर्थः । स्त्रीमावृक्षानिति — तरप्रकाशकबुक्षानेतात् तथा कुर्वति यथा समित्यर्थः । अशोभयत्र इन्द्रोत्तरपदको हन्द्रः । "पिष्ठिल्ला पूरणी मोचा ख्यिरायुद्दशास्मित्वर्थः । अशोभयत्र इन्द्रोत्तरपदको हन्द्रः । "पिष्ठिल्ला पूरणी मोचा ख्यिरायुद्दशास्मित्वर्थः । अशोभयत्र इति । पुष्पं विना फळतीति वनस्पतिः वटौदुंबरादिः । फळपाकान्ता ओषधयो गोधूनादिधान्यानि । आश्रयेणाऽऽरोहाति सा कता तांब्लादि ; "वङ्गीतु व्रततिर्छता" इति तु सामान्यम् ; स्वक्सारावंशादिः । विनाऽऽश्रयेण रोहन्तीति विरुधो लताविशेषाः ; समयेन फळनतीति द्वमाः आञ्चादय इति तदर्थः ; गुस्माः अप्रकाण्डस्तेवाः — "अप्रकाण्डस्तंवाः — "अप्रकाण्डस्तंवाः मिन्नव्यः । इत्यान्ति । स्वावत्यः इति तदर्थः ; गुस्माः अप्रकाण्डस्तंवाः — "अप्रकाण्डस्तंवाः । गुष्पं विना स्वावत्य इति तदर्थः ; गुस्माः अप्रकाण्डस्तंवाः — "अप्रकाण्डस्तंवाः । इत्यक्गालस्तंवाः । इत्यक्षगुरुपाः । इत्यमरः तृणसङ्खो वा ; स्थळं कृत्रिमोत्रत्वभूभागः ; दण्डकगुरुसांश्रेति । पत्रिक्षां प्रमाये पत्रिक्षां प्रमाये प्रमाये प्रावस्त्वाति । स्व पाटः किन्तु कुष्पकगुरुसांश्रेति ।

९.—८. २६९. । २. खः कुञ्ज० । ३. थः दः छपुष्पाद्य० । ४ः थः दः न्वेणुंश्राविनिः धानिति । ५. ना० द्वि० व० ५५. ।

गुल्मांश्च यथा सीमा न नश्यति ॥ तडागान्युदपानानि वाण्यः प्रस्रवणानि च । सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥" ईति प्रकाशरूपाणि, " उपच्छन्नानि चान्यानि सीमाछिङ्गानि कारयेत् । सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं छोके विपर्ययम् ॥ अश्मनोऽस्थीनि गोवाळांस्तुषान् भस्मकपाळिकाः । करीषविष्टकाङ्गारदार्करावाळुका- स्तथा ॥ यानि चैवंप्रकारािंग काळाज्ञूमिनं भक्षयेत् । तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयत् ॥ एतैळिङ्गेनंथेत्सीमां राजा विवदमानयोः।" ईति प्रच्छनाळिङ्गानि । एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपेर्विङ्गेः सामान्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमा-निर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५० १५१॥

सुबोधिनी

ताभ्यां यदम्यत् तत् कुष्यमित्यर्थः । कुष्यकस्थमछापकर्षणवर्णोत्कषेपरस्परसंश्चेषादिषूर्योगित्वात् तत्सम्बन्धित्वम् । अत प्रवीधिकोपयोगित्वेन गुँढसेभ्यः पृथग्यहणमिति भेदः । तटार्कोदीनीति—उदपानानिक्षाः। ''कृष उदपानं तु पुंसि वा'' हेर्स्यमरः। वाष्यः पाषाणाः दिवद्धा दीधिकाः—''वापी तु दीधिका'' हेर्स्यमरः प्रसवणानि निक्षराद्यः ॥ १५०॥ १५१॥ बाळंभद्री

ति कुप्यकसंबन्धिनो गुल्माः कुप्यगुल्माः कुप्यमेव कुप्यकम् स्वाधें कन् सुवर्णरजताभिषं वाज्ञादि कुप्यम् "हेमरूप्यं कृताकृते । ताभ्यां यदन्यस्कुप्यम्" ईत्यमरात् । कुप्यक्रस्य मळापकर्षणवर्णात्वर्षे मिथः संदर्रेणादिषु उपयोगित्वात्तस्संबन्धित्वम् । अत एवाधिकोपयोगित्वेन गुल्मेत्यस्य पृथभग्रहणमिति भेदः । एवन्तु सोऽपि पाठः कथिक्कत् सुयोजः । तत्रैव पाठे प्रचुरोपमोगात्वेनाऽऽदरार्थे पृथिकृतिदृष्ट इति तद्वयाख्यातारः । तथिति व्याख्यातम् । यद्वा तथा कृते सति समिम न नश्यतीत्यर्थः । तथिति व्याख्यातम् । यद्वा तथा कृते सति समिम न नश्यतीत्यर्थः । तथाकाब्दोऽर्द्वचौदिः । उद्पानानि—कृपाः "कृप उद्पानं तु पृति वा " हेत्यमरः । व्याप्यः—पाणाणादिवद्धा दीर्धिकाः "वापी तु दीर्धिकाः"हेत्यमरः। प्रस्त्रवणादिः निर्करादयः । उपच्छन्नेति—गुससद्याति सीमाया ज्ञाने । नित्यं सर्वदा । विपर्ययं वैपरित्यम् । वीर्थ्यति पूर्वान्वर्षे । अन्यस्य पुनः करणे हेतुरनेन स्वितः । अन्यानेवाऽऽह— अञ्मन इत्यादि । आनन्त्यादिरमजन्यान्यपि स्वयन्यप्पस्वरति — यानीति,—क्तसद्यान्यन्यपानिवर्थः । सीमायां वोधनीयायास् । सन्धिषु तस्वन्धिषु । नयेत् निक्षयेन प्रतिपादयेत् । राजित मजुमात्रार्थमाह — एतिरिति । अभ्योपसंहारोऽयिन्तिवाह—प्रकाशाप्रति। सीमामित्वस्योभयत्रान्वय हत्याह—सीमां प्रतीति। द्वितीयस्य फळितमाह—प्रकाशाप्रिति। सीमामित्वस्योभयत्रान्वय इत्याह—सीमां प्रतीति। द्वितीयस्य फळितमाह—सीमानिर्णयमिति,—आमद्वयसन्वयन्वादिसन्देहेन चित तद्यैः॥१५०॥१०॥१०॥॥

१.—८. २६६ —२५२ । २. त. वोष०। ६ त. व्यस्य। ४. व्य द. युद्पानानीति ५. ना॰ प्र॰ ना॰ ६१, ६२. । ६. ना॰ द्वि॰ वै॰ ६६६। ७. फ. निस्सरणा। ८. फ. तान्येना॰।

यदा पुनिश्वहानि न सन्ति, विवमानानि वा लिङ्गालिङ्गवया सन्दिग्यानि, तदा निर्णयोपायमाह— सामन्ता वा समग्रामादचत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ ६५२ ॥

सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वेति एवं समस-ङ्ख्याः प्रत्यासन्त्रप्रामीणाः रक्तस्त्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मुध्न्यीरोपितक्षितिखण्डाः 5

सामन्ता वा समग्रामारचत्वारोऽष्टौ दशाथवेत्यादि ॥ १५२॥

समाः अपक्षपातिताः समाश्च ते व्रामाश्च समग्रामाः। वा शब्दश्चशब्दार्थे। पूर्वोक्ताः क्षेत्रसामन्ताद्यः समग्रामास्सामन्ताश्च येषां मध्ये चरवारोऽष्टी अथवा दश अथवेति स्मृत्यन्तरोक्तकरुपार्थः लयो द्वावेको वेति, तेच रक्तस्रव्यसनाः क्षितिधारिणो सूरवा नयेषुः रक्तकर्वारादिषुष्पमालिनः रक्तवाससश्च क्षितिस्रदं मूर्ष्टिन कुर्युः। विशेषाभिधानेऽपि चैतिद्ववातीनामेवः शूद्वाणान्तु यथाऽऽह बृहस्पतिः—''यदि श्रुद्धो नेता स्यात्तं क्लैट्येनालेकरिणालेक्रस्य शवासमस्याना सुखं विलिष्याऽऽनेयस्य पशोः शोणितेनोरसि पञ्चाङ्करणानि कृत्वा ग्रीवायामाला-

सुबोधिनी

सामन्ती वा समग्रामा इति समग्रामा इति सामन्तविशेषणं न पृथक् ; सीमा-

वालंभझी

अथाधिमसङ्गितमाह यदा पुनिति, —यदा विखर्यः। सर्वथा असत्ताया विरुद्धः वाद्यः विद्योति । सन्देहं बीजं कोटिइयमाहः —सीमालिङ्गिति । समप्रामा इति साम न्तिविशेषणं न पृथिगित्याह —समिति । तद्यंमाह — प्रत्योति, —संसक्ता इत्यर्थः । चत्वार इत्यादि दिकप्रदर्शनं न परिगणनं तत एव अपिः । तेन तादशबहूणादानात् तादशा एव समुचीयन्ते । वा विकल्पे इत्याह — इत्येवामिति, — उक्तप्रकारेण समसङ्ख्या न तु विषमसङ्ख्या नाप्येत एवेत्यर्थः । रक्तवमुभयविशेषणमित्याह — रक्तस्र-गिति, — नील्क्रपविदित्वत् प्रैयोगोऽयम् । मूल्क्तु सम्यगेव । क्षितिधारिणः इत्यस्यार्थमाह — मूर्येति, — क्षितिकाद्दो विशेषपरः धारणमपि स्थलिवशेष एव —

१. त. न्ता इति सामन्त०। २. फ. गद्रयम्।

सिमीनं नयेयुः—प्रदर्शयेयुः । सामन्ता वेति विकल्पामिधानं समृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम्; यथाऽऽह मनुः—''साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णयः।''ईति । तत्र
च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यं, तदभावे सामन्तानाम् ; तदुक्तम्—''साक्ष्यभावे
तु चत्वारो प्रामाः सीमान्तवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसिन्ध्ये॥ ''
ईति । तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्णेतृत्वम् ; यथाऽऽह कात्यायनः—''स्वार्थसिद्धे।
पदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥ संसकत्सक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म विजानता॥''इति । सामन्तादभावे मौठादयो प्राह्याः, तेषामभावे सामन्तमौठ्यद्भोद्धतादयः—
''स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा'' इति कात्यायनेन क्रमाभिधानात् ।

पते च सामन्तादयः संङ्क्षयागुणातिरेकेण संभवन्ति—''सामन्ताः साधनं पूर्व

सुबोधिनी

संसक्तका इत्यर्थः । वार्थो प्रन्थ एव स्पष्टः । स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेश्विति—-बाल्लेमटी

वक्ष्यमाणमनोरिति भावः । सीमामित्यस्य ब्यास्था— सीमानामिति । एवं सित वाऽसङ्गति निराचष्टे—सामान्ता वेतीिति । साक्षीति—''यि संशय एव स्याहिङ्गानामिति । एवं सित वाऽसङ्गति निराचष्टे—सामान्ता वेतीिति । साक्षीति—''यि संशय एव स्याहिङ्गानामिति । '' इत्यस्य पृवैश्वयः। एवः अप्यर्थे । तत्र कममाह—तत्रेति,—तयोमैध्ये इत्यर्थः । ततुक्तमिति मजुनैवेति शेषः । चत्यार इति —तदाविसमसङ्ख्योपळक्षणम् । प्रयता इति अनेन अब्यवस्थितानां दुष्टानां तस्वं निरस्तम् । अत एव ''प्रदुष्टेषु दुष्टा'' इति कातीये उक्तम् । स्वार्थेशियुपसंहरिति—तिर्वयये । अर्थगौरवात्— तस्वेभात् दाोष्युक्तेषु सामन्तेषु सस्स्वत्यर्थेः। ताल्पर्यार्थमुष्टाहरिते —कर्तव्या इति । सामन्ताद्यमावे इति आदिना तस्संसक्तादिप्रहणम् । अनेन ''सामन्तानामभावे तु मौळानां सीमसाक्षिणाम् ।'' इति मानवे सामन्तशब्दिश्वरणम् । अनेन ''सामन्तासभावे तु मौळानां सीमसाक्षिणाम् ।'' इति मानवे सामन्तशब्दिश्वरणम् । सामन्ताः संसक्तादयः त्रयः। मौळिति—पूर्वपूर्वाभावे परः परः। एवं च मुळं न कमपरिमिति भावः । विशेषान्तरमाह—एते चेति,—संसक्तादयश्वय इत्यर्थः । सङ्ख्याक्ष ग्रणाक्ष्याक्ष ताभ्यामाधिक्येन भवन्तिस्ययः। अत्र मानं कातीयमेवाऽऽह—सामन्ता इति—पूर्व साधनं सामन्ता निर्देषाः स्युः उत्तरसद्य ग्रणानिवा द्विगुणाक्षः , तृती-

क. सीमां । र. — ८. २५६ । ३. स० ८. २५८ । ४. च. संसक्तेषु सदोषेषु ।
 भ. ख. घ. कमविधा० । ६. थ. द. वाशब्दार्थों । ७. त. द्वाविति ।

निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः। द्विगुणास्त्त्तरा ब्रेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः॥" इति स्मरणात् । तेच साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः— "शिरोभिस्ते गृहीत्वोवीं स्निग्नो रक्तवा तसः । सुक्रतैः शापिताः स्वैः स्वैनेयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ " ईति मनुस्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोनिरासार्थ नैकस्य— "एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाह्याम्बर्धरो भूमिमादाय मूर्धनि॥" 5 ईति नारदेनैकस्याम्भनुज्ञानात् । योऽयं "नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियेषा बहुतु स्थिता॥" ईत्येकस्य निषेधः, स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तविषय इत्यविरोधः । स्थळादिचिह्यामावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमा- ज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः— "निम्नगापह्रतोत्सृष्टमष्टचिह्यसु भूमिषु । तत्य-देशानुमानाच प्रमाणाङ्गोगदर्शनात्॥" ईति । निम्नगाया नया अपहृतेनापहरणेनोत्सु- 10

सुबोधिनी

सामन्तेषु दोषयुक्तेषु सस्स्वत्यर्थः । नयेयुरिति बहुवचननिर्देशादेकस्य द्वयोर्ने सीमानिर्णेतृस्वं स्यादिस्यत आह—नयेयुरिति बहुवचनमिति । "निमग्नापहत्तो स्युष्टं" हैति नारदवचनं ब्याचिख्यासुरस्य पदस्य समासमाह —निम्नगाया नद्या इति ।

बालंभड़ी

या अपि गुणान्विताः त्रिगुणाक्षेत्यथैः । हैगुण्यादि च प्रागुक्तचतुष्ट्वादितो बोध्यम् । विशेषा
त्वरमाहः—ते चेति, — स्मृत्यन्तरोक्ताक्षेत्यथैः । स्वैः स्वैदिति यज्ञातीयो यः, तदीयसुक्रते
तिस्तर्थः । वर्षो — तत्वण्डम् । तां — सीमाम् । समज्ञसमिति कियाविशेषणम् । नयेयुरि
ति बहुवचनादेकस्य द्वयोश्च ति्रणेतृत्वं न स्यादत आहः — नयेयुरितीति । अत एव

मृळादौ चत्वार इत्यादौ चोक्तम् । एवं च तत्रापि तदेकवाक्यतया समा एव म्राह्या न विष
मा इत्यर्थः । भूमि तत्वण्डम् । अव्यवहिते तत्यावर्तिनारदिवरोधमेव तस्य परिहरति —

योऽयमिति । प्रस्यः विश्वासः । अस्य सीमानिर्णयरूपस्य । उभयेति अर्थि
प्रस्यर्थात्यर्थः । अत एव बृहस्पतिरिप — "चातृचिह्वविनाचे तु एकोऽप्युमयसम्मतः । रक्त
माल्यावरचरो मृदमादाय मूर्वनि ॥ सत्यवतस्तोपवासस्तीमां सन्दर्शयेकरः। " इति ।

विशेषान्तरमाहः — स्थलादीति । आदिना तेषामेव न तु अन्येषाम् । नारदीयं व्याचिश्या
सुरादौ सन्दिरधतया समासपूर्वकं पदार्थमाहः — निम्नगयेति । भावेक हत्याहः — अपहर्

^{1,-6, 248. | 2-19. 20, 9. | 3-91. 8. |}

ष्टानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नैष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु, तत्र तत्प्रदेशा-नुमानादुत्स्पृष्टनष्टिह्वानां प्राचीनप्रदेशानुमानात् प्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य प्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवविधात्प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मातिकालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुः । बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः— 5 "आगमं च प्रमाण च भोगं कालं च नाम च । भूभागँलक्षणं चैव ये विदु-स्तेऽत्र साक्षिणः॥" इति । एते च साक्षितामन्तादयः शपथैः श्राविताः सन्तः कुला-

सुबोधिनी

अस्मिन् वचने उपायत्रयर्मेभिहितम् । तत्र " तत्प्रदेशानुमानात् " इत्युपाचमुपा-यस्वरूपं विविच्य दर्शयति—तेत्रोति । "प्रमाणात् " इत्युपाचमुपायस्वरूपं विवि-निक्—ग्रामादारभ्येति । "भोगदर्शनात्" इत्येतद्याच्छे—प्रत्यर्थिसमक्षमिति । जुह-स्पंतिना चात्र विदेशपोऽदर्शित इति । अत्रेति परमप्रकृतसाक्षिसामन्तादिविषय इत्यर्थः।

बालंभट्टी

णेनेति | निम्नायेत्यस्य उत्स्षृष्टादो कर्तृत्वेनान्वयः । अत एव "न लोक " हैित निषेधात् तत्र पद्यं न कुता । अपहरणस्य तत्र करणत्वेनान्वयः । उत्स्षृष्टानीति पाटः । अत एव तथार्थमाह—सेति । कत्पतरौ तु उत्स्षृष्ट हित पाटो भृतः । अर्थस्स एव । यौग पद्यासंभवादाह—नष्टानि वेति,—फिलतार्थेऽपि समासस्तु हुन्हुगभा बोध्यः । भूमिपदं प्रकरणाद्विशेषपरभित्याह — मृयीदेति । अत्र वानये उपायत्रयसुक्तम् । तत्रा-ऽऽद्यत्वस्यं विविच्याऽऽह्—तर्ण्येति,— तेषां त्रयाणां मध्ये हृत्यर्थः । तत्पदेनोत्स्ष्ट्यद्वित्वहृत्यस्याः । तदाह—उत्सृष्टेति । प्रार्थमाह —प्राचीनेति । हितीयस्व स्पमाह—प्रामादिति । दण्डः—परिमाणविशेषः प्रागुक्तः । चः वार्थे । उभयन्त्रात्याहः—वेति । तृतीयस्वरूपमाहः—प्रत्याति,—एतत्समक्षं कदापि विप्रतिपत्ति-मप्रासाया इत्यर्थः । समुक्षयेयुस्सीमानमित्ययुव्हिमिभिप्रेत्याऽऽहः—निञ्चीति । मनुरप्येतिहृत्यकः प्रागुक्त एव "प्वभक्तया तु " हित । चः त्वर्थे । यत्रमप्रेऽपि । अत्र परमप्रकृतसाक्षिसामन्तादिविषये सीमानिर्णये वा । आगमादिस्वरूपं प्रागुक्तंवि । साक्षिपदं सामन्तादीवाषये सीमानिर्णये वा । आगमादिस्वरूपं प्रागुक्तंवि । साक्षिपदं सामन्तादीवामप्युपळक्षणम् । विशेषान्तरमाह — एते चेति ।

१ क. प्रन०। २. स. घ. गका०। ३ स. घ. गेळ०। ३ त. मुक्तम्। ५. थ. इ. व्रतस्प्रदेशासुमानादिति। ६ अ०२ ३. ६९. ७.। अत्र 'तत्र' इति भाव्यम्।

दिसमक्षं राज्ञा प्रष्टज्याः; यथाऽऽह मनुः—''प्रामेयककुळानां चै समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमिळिङ्गानि तयोश्वेव विवादिनोः॥'' इति । तेच पृष्टाः साक्ष्यादयः समस्ताः ऐकमस्येन सीम्नि निर्णयं त्रृयुः ; तैनिर्णीतां सीमां तत्रैवर्दिशतसकळ-छिङ्गयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् ; उक्तं च मनुना—''ते पृष्टास्तु यथा त्रृयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् । निबन्नियाचथा सीमां सर्वीस्ताश्चेव नामतः॥'' ईति । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्गमणदिनादारभ्य यावित्रपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पचते, तदा तत्र्यदर्शनास्तीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्यसनाविः कात्यायनेनोक्तः—''सीमाचङ्गमणे कोशे पादस्वरेत तथैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते॥'' इति ॥ १५२ ॥

णि प्रतिमुच्य सच्येन पाणिना सीमालोष्टं मुर्निध धारयेदिति । अत्र चाऽऽप्रेयः पशुश्रागमर-क्तकमैपटयसनादिः क्लैड्योऽलङ्कारः । स्पष्टमन्यत् ॥ १५२ ॥

सुबोधिनी

अथ वा अत्र सीमानिर्णय इस्यर्थः । "ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" इस्यत्र साक्षिप्रहणं साम-न्ताशुपळक्षणार्थम् । प्रामेयककुळानां विति--प्रामेयका प्राम्याः । तेषां च " प्रान्नेणीकु-ळानाम्" इस्युक्तळक्षणकुळानां च वादिप्रतिवादिनोश्च समीन इत्यर्थः । अथवाँ प्राम्य-जनानां समृहाः कुळानि तेषामिति ॥ १५२ ॥

बाछंभट्टी

ग्रामेयकेति प्रामेयका ग्राम्यजनाः । जुलानि प्राश्रेणीकुळानिशुक्तानि।एतेषां समक्षमित्यर्थः। यहा ग्रामेयकाः ग्राम्यजनाः तेषां कुलानि समक्षहाः तेषामित्यर्थः। सीन्नि विषये। एवमग्रेऽपि । ये साक्षिणः ते तानि पृष्टच्या एव द्विकमैकोऽपं गौणे कर्मणि तव्यः । विवादिनोस्तयोश्च समक्षामित्यस्यानुषङ्गः। सीमसाक्षिण इति पाठान्तरम् । निव्यन्तियान् पृष्ठे केष्ययेष् । तान् सर्वान् साक्ष्यादीन् । चेन सकलिङ्गसमुख्यः। मूळं सङ्गत्याऽवतारियतुं विशेषान्त - समह — एतेषां चिति । राजिति — राजिकं दैविकं च दुःखमित्यर्थः । अत्र मानमाह — अयं चेति । क्षः त्यर्थे । क्षोशः प्रामुक्तः । जिपक्षेति बहुव्यह्मिः यथासङ्क्षयमन्वयः । आर्थनास्तासाधुत्वम् । अस्य पूर्वनिपातानियमो धर्मीदित्यात् ॥ १५२ ॥

१ ख. ग. घ. तु। २. —८. २५४, १ ३. ख. ग. घ. तत्तय०। ४. —८. २६१. । ५. थ. द. प्राम्यजना प्राप्तेयकाः। ६. त. नामात्यज(१)।

यदा त्वमीषामुक्तताक्ष्यवचसां त्रिपक्षाम्यन्तरे रोगादि दृश्यते, अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधि-कसञ्ज्ञवागुणसाक्ष्यन्तरिकद्भवचनता, तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयाः; तदाह-

अनृते तु पृथग्दण्डचा राज्ञा मध्यमसाहसम् ।

अनृते मिध्यावैदने निमित्तभूते सित सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन

चत्वारिशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौछादीनां स्मृत्यन्तरे दण्डान्तरिवेशानादवगम्यते ; तथाच मनुः—" यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः । विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्धिशतं दमम्॥" इति ।
नारदोऽपि—" अथ चेदनतं ब्र्युः सामन्ताः सीमानिर्णये । सर्वे पृथक् पृथक्
दण्डया राज्ञा मध्यमसाहसम्॥" इति सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय "शेषा-

एते च सीमाप्रणेतारः — अनृते तु पृथ्वद्ण्ड्या इत्यादि ॥ १५३॥
तुशब्दो निश्चितार्थः - उक्तिचह्नव्यभिचारात् । चिह्नान्तरदर्शनाद्वा स्पष्टीकृतोरीतवादिस्थे(?)राज्ञा मध्यमसाहसं पञ्चकार्यापणशतान्येकैकशो दण्डयाः।राजवचनं तस्समक्षं सीमानयनं

सुबोधिनी

नतु "अनृते तु पृथादण्डयाः" इति सामान्योक्तेः केवलसामन्तविषयता कथमित्यत आह—सामन्तविषयर्तौ चोति,—सामन्तव्यतिरिक्तानां स्मृत्यन्तरेष्वेतद्विरुद्धदण्डान्तरवि-

बाछंभद्दी

पृतं सित सङ्गर्या मूळमवतास्यति—यदा त्विति । अमीषां साक्ष्यदीनाम् । साक्ष्यं च वचांति च तान्युक्तानि वैदित्यर्थः । त्रिपक्षशब्दः पात्रादिः । अभ्यधिकौ सङ्ख्यागुकौ यत्र तानि । साक्ष्याचन्तरेति पाउँः । ते इति वादिनिर्दिष्टसाक्ष्यादयः । राहूपराग इतिवत् सप्तमीत्याह—निमित्तेति । सर्वे —पार्थक्षः । पृथगर्थमाह—प्रत्येक्तमिति । पञ्चशतशब्दो बहुन्नीहिः तत्परिच्छित्रपनेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । नतु अनृतित्वति सामान्योक्तस्य सामन्तमात्रविषयत्वै कथमत आह — सामन्तिति,—तन्मात्रेत्रयर्थः । यथोक्तेन-- यथा शास्त्रोक्तप्रकारेण । नारदोऽपीति अस्य व्यवन्तस्पर्शप्तवेक्षमुक्तवानित्यत्रान्वयः। सर्वे इत्यस्य मध्यमाणि-ययेनोभयत्रान्वयः। मध्यमेति कर्म । दण्डवाः प्राह्याः। प्रहणार्थोऽत्र दण्डिः न तु निम्रहार्थः । व्यापारहृयार्थस्वेन हिकर्मकताऽस्य । एवं मूळेऽपि । अमेऽपि च । होषाः

१. इ. च. बादे। २. —८. २५७. | ३. —११. ७.। ४. तः तेति। ५. फ. इः। नतेति — वादिनिर्देष्टसाक्यादीनाममीपामिति भावः। ते ३०।

श्चेदनृतं ब्र्युनियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं तु जघ-यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥ "
इति तत्संसक्तादिषु प्रथमसाहसमुक्तवान् । मौलादीनामिप तमेव दण्डमाह—
"मौलग्नद्धादयस्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक् । विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते
स्थिताः ॥ " ईति । आदिग्रेहणेन गोपशाकुनिकल्याधवनगोचराणां ग्रहणम् । यद्यपि
शाकुनिकादीनां पापरतत्वालिङ्कप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये, तथापि 5
लिङ्कदर्शन एव मृषाभाषित्वसंभवाइण्डविधानमुपपद्यत एव। "अनृते तु पृथग्दण्डयाः"
इत्येतदण्डविधानमञ्जानविषयम्—" बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।
कुर्गुर्भयाद्वा लोभाद्वा दण्डवास्तूत्तमसाहसम्॥" इति शानविषये साक्ष्यादीनां काल्यायनेन दण्डान्तरविधानात् । तथा साक्षित्वचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्तेनैवोक्तः—" कीतिते यदि भेदः स्याइण्डवास्तूत्तमसाहसम् । " इति । एवमज्ञानादिनाऽनृतवैदने 10

सुबोधिनी

धानाधोगीश्वरोक्तदण्डस्य सामन्तविषयत्वमेव युक्तमित्यर्थः । जघन्यास्त इति —जघन्या दुष्टा इस्यर्थः । एतद्व्डिविधानमञ्जानविषयमिति — ''अनृते तु पृथ्यदण्डयाः'' इस्यारभ्य यो दण्डः प्रादिष्ते योगीश्वरमतुनारदाद्युक्तः, तिह्नधानमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह -बहूनामित्यादिना, —अत्र भयाद्वा छोभोहेति हेतुपादानात् ज्ञानविषयस्व स्फुटम ॥ १५२८ ॥

बालंभद्दी

-- सामन्तिभिन्नाः साक्ष्यादयः भूसीमानिर्णयप्रेरिताः । जघन्याः—दुष्टाः । विनेयाः—दण्ड्याः । तमेव—प्रथमसाहसाख्यमेव । दण्डगत्या—दण्ड्याः क्षोक्तरीस्या दण्डजोनन । नारद एवायम् । नारदोक्तादिसङ्ग्रह्ममाह — आदीति । साक्षादिति अधार्मिकस्वात्। तथा च तत्र दण्डस्य नोपयोग इति कथं तेषामादिना प्रहणमिति भावः । विशेषान्तरः माह — अनतोत्रिति। इत्येतदिति—इत्यारभ्य यन्मूळमनुनारदादिप्रदर्शितमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह — बहूनान्त्विति, —निर्णेतृत्वेन समाश्रितानां बहूनां साक्ष्यादीनां मध्ये यदि सर्वेऽपि साक्ष्याद्यः प्रत्येकमुक्तहेतुतो निर्णयं न कुर्णुरित्यायर्थः ; अत्र भयाद्वा लोभाद्वेति हत्कृथा ज्ञानिवयय्वं स्पष्टमेव । तदाह —ज्ञानेति । विशेषान्तरमाह —तथिति, — किल्चेत्यर्थः तद्वदित्यर्थो वा । अप्रमेव उत्तमसाहसाख्य एव । तेनैव कात्यायनेनैव । एवममेऽपि । विशेषान्तरमाह —एव्सिति, — उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आदिना ज्ञानप्रहः ।

१. ना०११. ८.।२ सा. शब्देन;घ प्रहणात् ।३. क. वचने ।४ थ. द. प्रदर्शितः। ५. थ. द. नांतुगृहीतानामि०।६. प. व सारो०।

साक्ष्यादीन् दण्डियत्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तियितव्यः । ''अज्ञानोक्तौ दण्डियत्वा पुनः सीमां विचारयेत् शृहसुक्ता—''त्यक्ता दुष्टास्तु सामान्तानन्यान्मौळादिभिः सह। सीमश्रय कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विद्वः॥शृश्चिति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः॥१५२८॥ यदा पुनः सामन्तः भूतयो ज्ञातारश्चिद्याने च न सन्ति, तदा कथं निर्णय स्थत आहः—

अभावे ज्ञातृंचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ॥ १५३ ॥

ज्ञानृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजेव सीम्नः प्रवार्तिता प्रवर्तियता । अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां सुवं समं प्रविभज्य 'अस्पेयं भूरस्येयेम्' इत्युभयोः समध्यं तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कुर्यात्। यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते, तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः ति समर्पणीयाः, यथाऽऽह मतुः—-'सीमायामविषद्वायां स्वयं राजेव धर्मवित् । प्रदिशे-

सुबोधिनी

यदा तैस्यामिति—विवादास्पदीभृतायां अच्यन्यतरस्य ग्रामस्याधिकोपकारसम्भवे यावस्थुपस्युक्ता भूः, तावती सर्वापि देयेत्ययेः । सीर्मायामिति । अस्याधैः—ि छिङ्गसाक्ष्यान्यभावेन सीमिन परिच्छेनुमशक्यायां धैमैन्नो राजा स्वयं पक्षपातरहितस्सन् यस्य ग्रामस्य यावित भूभागे उपकारातिशयस्तावानुपकारातिशयवशात् तस्य ग्रामस्य प्रदिशेत् निर्देशेदिति॥ १५३॥

वालंभट्टी

अत्र मानमाह--अज्ञानोक्ताविति,--- "ज्ञानेन हि विसुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं प्रति ।" इसस्याऽऽदिः । यत इत्यादिः । संमिश्रय मिश्रीकृत्य ॥ १५२८ ॥

मूलमवतारयति— यदंति | पुन: तुः विह्वानामिति ह्रन्द्व इत्याह् — ह्यानृणामिति। साक्षिणां मूलानुकत्वादाह — सामन्तिति । विद्वानामित्यस्थार्थो — लिङ्गानाञ्चेति । वक्तहे-तोरेवाऽऽह — राजैनेति । यथाश्रुने वाधादाह — प्रवर्तियतिति । तदुपपादयति — अन्तिरिति, — व्यापादद्वपार्थेच्वं तस्येति आवः । तप्प्रकारमाह — प्रामिति । समस्यादिति न्यायेनाऽऽह — सममिति । तत्र विनेषमाह — यदेति, — विनादास्पदीश्वतायां श्रुवि अन्यत्तस्य ग्रामस्याधिकोपकारसंभवे यावस्युपयुक्ता तावती सर्वापि तस्य देयेल्ययैः । सीमायामिति । लिङ्गाद्यभावेन परिच्छेनुमशक्यायां सीमायां धमैजोऽन्यासंभवादाजीव स्वयं

१. ज्ञाति २. क. घ यंभूरिखु । ३ थः दःस्यांभूमाविति। ४. थ दःयामविषद्यायामिति। ५. त. सीम ।

द्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥'' ईति ॥ १५३ ॥ असत्यामप्यतद्भावाशङ्कायामस्याः स्मृतेर्यायमुळतां दर्शियतुमितदेशमाह—

आरामायतनप्रामानिपानोद्यानवेश्मस् । एष एव विधिज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ १५४॥

यथा स्थात्तदा प्रक्रवप्रकाशामि ज्ञानचिह्नानि न स्युः, तदा राजा प्रवर्तिता यद्दछ्या सीमाकारक इत्यर्थः ॥ ९५३ ॥

योऽयं क्षेत्रसीमादिरुकः आरामायतनग्रामेत्यादि ॥ १५४ ॥

सुबोधिनी

अतिदेशे श्राधिकम् (आकाङ्कृत ?) इति न्यायेन यत्राधिकाशङ्का, तत्र पूर्वोक्तविषयाँ-साहश्यमतीतेस्तद्वसावाभावेनातद्वसावाशङ्कायां पूर्वोक्तवदेवेतदपीस्यतिदेशो वक्तस्यो यथा-ऽऽहिताझेः पिण्डपितृयस्रं विधाय प्रवमनाहिताम्नेरित्यनाहिताम्नेरतिदेशः । मकृते तु " साम्नो विवादे क्षेत्रस्य"र्द्वस्वादिना यो न्यायोऽभिहितः, तस्याऽऽरामादीनामस्यन्ततुस्यस्वेन तेण्वतिदे-शानपेक्षस्वात् "आशामायतन" इति वक्ष्यमाणवचनं निष्प्रयोजनिसस्याशङ्क्य, भवस्वेव तथाऽपि न्यायत्रभवान्यपि वाक्यानि सन्तीति शिष्यशिक्षायं पूर्वोक्तन्यायसिद्धार्थमेव विषयान्तरेण्वपि वाक्येन सङ्गुद्धातीःयाह-असत्यामप्यतद्वस्त्राश्चाशङ्कायामिति, ——तत ताहक् स्वरूपमस्या-

बालंभट्टी

पक्षपातरहितस्सन् येषामुपकारातिशयः तेषामेव ततः प्रदिशेत्-निर्दिशेदित्यर्थः ॥ १५३॥

१.—८. २६५.।२. वि० वहेषुच।३. त. शोक्ष०।४. त. यायाः सा०।५. थ. इ. बमेबाना०।६. ब्य० १५०.।७. त. इ. त्येव।८. थ. इ. बचनानि।९. थ.इ. बचनेन। 10

आरामः पुष्पफ्लोपचयहेतुर्भूसागः ; आयतनं निवेशनं पछाछकूटाद्यर्थे विभक्तो भूप्रदेशः; ग्रामः प्रसिद्धः,—प्रामग्रहणं च नगराग्रुपछक्षणार्थम् ; निपानं पानीयस्थानं कूँपवापीप्रभृतिकम् ; उद्यानं क्रीडार्था भूमिः ; वेश्म गृहस्—एते-ष्वारामादिष्वयमेव सामन्तसाक्ष्यादिछक्षणो विधिः ज्ञातन्यः । तथा प्रवर्षणोक्ष्तज्ञछः प्रवाहषु अनयोगृहयोर्मध्येन जळीवः प्रवहति अनयोवित्येवं प्रकारे विवादे । आदिग्रहणात्प्रासादादिष्विप प्राचीन एव विधिवेदितन्यः । तथा च कात्यायनः—
''क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरिप। गृहमासादावसथनृपदेवगृहेषु च॥''इति॥१५४॥

सामानिर्णयमुक्ता तस्यसङ्घन मर्थादाशभेदनादौ दण्डमाइ— मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

डक्तमर्यादक्षेत्रादीनां च---मर्यादायाः प्रभेदे चेत्यादि ॥ १५५ ॥ साहसंदेण्ड्या इत्यर्थशेषः। मर्यादाभेदे प्रथमसाहसः--सार्धे द्विशतं ; क्षेत्रहरणे तु उत्तमसाहसः साशीतिः पणसाहस्रः; सीमातिक्रमणे मध्यमः ॥ १५५ ॥

सुबोधिनी

स्तीति तद्वतो भावस्तद्वद्वायः तस्याऽऽशङ्का, तस्यामसस्यामिष इत्येवं समासयोजना । आयतनं निवेशनभिरयुक्त्वा तदेव विविच्य दर्शयति—पृष्ठालक्ट्राद्यर्थिमिति ॥ १५५ ॥

बालंभड़ी

वचनेनातिदिश्वति।ति तद्यंभूतानिवेशनमेव विशदयित— पछाछेति । कूटं समृहः । आदिना तृणान्तरकाष्टादिपरिम्रहः । न्यूनतां निराचष्टे—प्रामिति । चो-च्युक्कमे । तदु-पछक्षणार्थमिषः । यद्यपि " आहावस्तु निरानं स्यादुपकृषजळाशये ।" ईत्यमरेणोक्तम्, तथाऽत्युपळक्षणत्वेनाऽऽह—पानियिति। प्रमृतिना अन्यस्थापि प्रहणम् । एवं पदार्थांचुक्तं वावयार्थमाह—एतेष्त्रिति। अग्रिमं स्वतन्त्रमित्याह—तथोति। प्रवहशव्दो भयादित्वात् (?) साधुः।"केदारो वपमित्वयाम्" हैत्य-स्राप्ति प्रमृतिना अन्यस्यापि प्रहणम् । एवं पदार्थांचुक्तं स्वाद्यार्थमाह —एतेष्त्रिति। अग्रिमं स्वतन्त्रमित्याह —तथोति। प्रवहशव्दो भयादित्वात् (?) साधुः।"केदारो वपमित्वयाम्" हैत्य-स्राप्ति प्रमृतिना अन्यस्यापिकरणे ध्वा । स्वाद्यार्थमाहित्या प्रसादो प्रसादो देवसुचुजाम्" हैत्य-स्वाद्यार्थमाहित्याः प्रसादो प्रसादो प्रसादो प्रसादो प्रस्वापिकरणे ध्वा । आर्थे आवस्यमिप्तिमत् गृहम् ॥ १२४॥

तथा शब्दस्समुचये । सीमातिक्रमणं तमुङ्ख्य गमनं न विवक्षितं दण्डविशेषोक्ते-

स. वापांकूप०। ज. कूपप०। २. ख. डावनम्। ३. वि० क्षेत्रस्य हरणे तथा।
 सीमातिकमणे दण्ड्याद्यध०। ४,—प्र० वा० २६१.। ५ (१)। ६,—वि० पु० २७.

10

अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूर्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमातिक्रमणे सीमानमितलङ्क्षय कर्षणे, क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे, यथाक्रमेण
अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा वेदितव्याः। क्षेत्रप्रहणं चात्र गृहारामाग्रुपल्खणार्थम् ।
यदा पुनः स्वीयश्रान्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः; यथाऽऽह
मनुः—''गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्डयः 5
स्यादश्रानाद्विशतो दमः॥'' ईति । अपिह्यमाणक्षेत्रादिभूयस्वपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः; अत एवाऽऽह—''वधः सर्वस्वहरणं पुरानिर्वासनाक्कृने । तदङ्गच्छेद इस्रुक्तो दण्ड उत्तमसाहसः॥'' इति ॥ १५५ ॥

यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनायाऽर्थदानेन वा लब्धानुक्रो निर्मातुमिच्छति, तन्निषेधतः क्षेत्रस्यामिन एव दण्ड इत्याह—

न निषेध्योऽल्पबाधरतु सेतुः कल्याणकारकः । परभूमिं हैरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूद्कः ॥ १५६ ॥

सर्वथा च परक्षेत्राद्यनपहरणप्राप्तावाह— न निषेध्योऽरुपेत्यादि॥१५६॥ स्थातोदकप्रवाहस्य प्रवृत्तस्य मार्गोन्तरप्रवर्तनं सेतुः—कुट्येत्यर्थः । क्षेत्रमध्येन क्षेत्रान्तरप्रसेचनायां दीयमानो यद्यस्पोपद्यातः कृत्स्नस्य निष्पत्तिबाहुस्याच कस्याणकारकः

सुबोधिनी

क्षेत्रींमिति भीषां भयम् अन्यस्मादुत्पाच तया भीषया हरिन्नत्यर्थः ॥ १५५ ॥ बालंभट्टी

रिलाह—कर्षणिति । तथार्थमाह—चेति । वस्यमाणमनोराह—भयादीति । यथासक्ष्यमन्वय इत्याह—तथेति, —अन्नाप्यार्थत्वात् साधुत्वम् । एवमन्यलापि बोध्यम् ।
न्यूनतानिरासायाऽऽह—क्षेत्रेति । आदिना तस्यापि प्रहणम् । सामान्योक्तः विशेषपरतया योजनफलमाह— यदा पुनारिति।भीषयेति—भीषां भयमन्यस्मादुत्पाच तया हरिलत्यर्थः।
इद्मुपलक्ष्यणं लेभस्यापि । अत एव भयादीत्यादानुक्तम् । विशेषान्तरमाह—अपेति।
तस्यां दशायामेव तत्सरवादाह—कदाचिदिति । अपिना तस्यापि समुचयः । आह्
मनुः उत्तमसाहसविषये । इति वधादिरूपो दण्ड उक्त हत्यर्थः। तथा च साहसं तदेवोत्तमं
यत्नैतदन्यतम इति भावः । अन्यत् प्राय्व्यातम् ॥ ३५५॥

१.-८. २६४. । २. विं० हरेत् । ३. थ. द. क्षेत्रं वा भीषया हरन्ति।

परकीयां भूमिमैपहरन् नाशयन्निप सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रैतिषेच्यः; स श्वेदीषरपीडाकरो बहूपकारकश्च मवित । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहूदकत्वेन बैहूपकारकः, अतो नैव निवारणीयः। कूपग्रहणं च वापीपुष्कारिण्याधुपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सैविक्षेत्रवर्गितवा बहुवाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्गित तया अल्पोपकारकः तदाऽसौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवित । सेतीश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन—'' सेतुश्च द्विविधो ब्रेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च। तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्यः स्यात्तिवर्तनात्।।'' ईति । यदा त्वन्यानीर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वंश्यं नृपं वा पृष्टुंव संस्कुर्यात्; यथाऽऽह नारदः—'' पूर्तप्रवृत्त-मुस्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः । सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चित्र स तत्फलभाग्मवेत् ॥ मृते तु १० स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वाऽपि मानवे । राजानमामन्त्र्य तृतः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम्।।'' ईति ॥ १५६ ॥

ततः क्षेत्रस्वामिना न निवारणीयः। तथा च तदागोपाछं प्रसिद्धमेव ''परभूमि हरेल्कृपस्स्व-रुपक्षेत्रो बहुदकः।'' इति । स्वस्पक्षेत्रमध्येन क्षेत्रान्तरप्रसेचनार्थं नीयमानाभिः कुरुयाभिः परकीयां ममि हरेल्कृप इति प्रवादादिदमवगच्छामः — संतुनै प्रतिषेध्यत इति। यद्वा अस्या-नोऽर्थः । यस्य क्षेत्र स्वरुपदोषो बहुदकः खन्यमानः कृषः स्यात्, तस्यासौ खन्यमानो राजोपकारकस्वेन क्षेत्रस्वामिनो भूमि हरेदिति ॥ १५६ ॥

बालंभद्टी

परेति पूर्वोन्वयीत्याह—परेति | जलप्रेति पाठः। सार्वेत्रिकमित्याह—स इति | स्वर्थमाह—चिद्विति | अव्येत्यस्यार्थः—ईषद्ति | कल्याणेत्यस्यार्थः—बह्विति | प्राग्वदे-वाऽऽह—कूपेति | चः प्राग्वत् । द्वितीये विशेषणस्चितं विशेषमाह—यदा पुनारिति | असी—क्ष्पादिः। तोयेति—यत्राधो जलप्रवाहः स खेयः, तत्रोपर्येव खनित्वा काष्ठावारोपणात् यत्र सर्वात्मना जलिनरोध एव स बन्धनीयस्वात बन्ध्य इत्यर्थः। अत एव तेनैवोक्तस्— ''नास्तरेणोदकं सस्यनाश्रश्चात्युदके भवेत् ॥ '' वैति । पूर्वेति—पूर्वेत्स्यतमित्यर्थः। स्वामिनीत्यप्रेऽध्याहाराषकर्षान्यां तद्वंद्यमामन्द्रयेत्यादेः संबन्धः। तद्वंद्यं मानवेऽपि, पुनस्तु सृते राजानिमत्याधन्वयः। अन्यथा द्वितीयपादानर्थक्यं स्पष्टमेव ॥ १५६॥

क. मिं ह० । २. क. निषे० । ३. ख. कत्याणकारकश्चातां बहुदको नै० । ४. स. घ. को नै०। ५. क. घ. समप्रश्चे०; ङ.च.छ. समश्चे०। ६.—१५ १८.। ७. क. पुनः, च. सतम् । ८.—११.२०. २१.। ९. फ. य एवानु० । १०. ना० ११. १९.

क्षेत्रस्थामनं म्थ्यपिर्धम् : इत्तानं सेतोः प्रवर्तिथितारं प्रव्याह्— स्वामिने योऽनिवेद्येव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्वथेत् । उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तद्भावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिनमनम्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षत्रे सेतुं प्रवर्तयति, असौ न फलभाग् भवति; अपि तु तद्भुत्वे फले क्षेत्रस्वामिनो भोगः, तदभावे राज्ञः। 5 तस्मात्वार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वाऽनुज्ञाय्येव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनिय इति ताल्पर्यौर्थः ॥ १५७ ॥

क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रतिषेथ्य इत्युक्तम्;इदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्तया कचिद्रिध्यन्तरमाह—

फालाहतमिप क्षेत्रं न कुर्याचो न कारयेत्।

एवं च सित क्षेत्रस्वाम्यनतुज्ञयाऽपि सेतृप्रवृत्तिप्रसक्तावाह—स्वामिने योऽनि-वेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रकल्पयेदित्यादि ॥ १५७ ॥

यत्तु स्वामिनाऽर्पितं क्षेत्रं कर्पको हलाङ्कितं कृत्वा केयादिना न क्वर्यात्(?)न कारयेद्वा, तत्र कथमित्यपेक्षित आह--फाल्ठाहतमपि देत्रिमित्यादि ॥ १५८ ॥

सुबोधिनी

ईंदानीमिति । तस्येव क्षेत्रस्वामिन एव । स्वामिसम्बन्धि क्षेत्रं तत्सम्बन्धी बालंमडी

सङ्गतिसाह—क्षेत्रेति । अनिवेधेत्यस्य लाक्षणिकसिमतमर्थमाह— अनम्युपेति । यथाश्रुते तु विरोधः स्पष्ट एव । न्यूनतां नारदतः प्राप्तां निराचप्टे—तदभावे इति । आर्थत्वात् कर्मणि चतुर्था । अर्थादाह—प्रेति । लिङ्ग्यीऽनिवाक्षित इत्याह—प्रवर्तयतीति । फिल्ताथेमाह—तस्मादिति॥ १५७ ॥

ब्यवहितसङ्गतिमाह — क्षेत्रेति । तस्यैव — क्षेत्रस्वामिन एव । प्रसक्तेति — प्रस्तुतसीमानिर्णयप्रसक्तमर्यादाप्रभदनादिदण्डानुपसक्तिः तन्निषेधकक्षेत्रस्वामिदण्डतये-त्यर्थः । स्वामिसंबन्धिक्षेत्रं तस्संबन्धान् क्षेत्रगतविचार इति भावः । क्वचित् —न तु सर्वत्र । विध्यन्तरम् — अन्यविधिष् । अङ्गीकारं विना तदसंभवादाह —

ख. र्यम् । २. थ. द. नीं तस्यैवप्रसक्तवानुप्रसक्तवि ।

स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्थे अहमिदं क्षेत्रं ऋषामीति अङ्गीक्रुत्य पश्चादुस्स्जिति, न चान्येन कर्षयिति, तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतं ईषद्धलेन विदारितं न सम्यग्बीज-वापार्हे, तथाऽपि तस्याक्रप्टस्य फलं यावत्त्रोत्पत्त्यहं सामान्तादिकत्यितं, तावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ १५८॥ ॥ इति सीमाविवादप्रकरणम् ॥

सुबोधिनी

क्षत्रगतिब्बारः, एवं प्रसक्तानुप्रसक्तिरस्यत्र द्रष्टन्या। तं पैदायोति—तम् अकृष्टशदं प्रदा-व्ययस्वयः। अकृष्टशदिमखेतत् पदं न्याचष्टे—तस्याकुष्टस्य फलमिति ॥ १५८॥ इति भद्दविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां सीमाविवादप्रकरणम् ॥

बालंभद्दी

क्षेत्रस्वामिपार्श्व इति । योग्यतया आतौ द्वितीयपादार्थमाह — पश्चादिति । आध्यपादार्थमाह — तच्च क्षेत्रमिति । अपिस्चितमाह — यद्यपाति । आङ्ः फाळादेश्चार्थानाह — ईपादिति । तस्फिळतमाह — नेति ''स प्रदाच्यः कृष्टफळस्'' इति पाठेनाऽऽह — तस्पेति। ईपत्कर्पणात् कृष्टार्थमाह — अक्ष्रष्टस्यार्थमाह — असाविति। प्रदाच्यः कृष्टपत्यार्थमाह — असाविति। प्रदाच्याक्ष्यस्यार्थमाह — द्विते । कृष्टश्वस्मिति पाठेऽपि चादशब्देन फळमेव । एतेन तं प्रदाच्याकृष्टश्वस्यामिति तं अकृष्टशत् प्रदाच्याकृष्टस्य फळमिति प्राच्योक्तमपास्तम् — असंबद्धत्वात् व्याख्यानविरोधाच्च ॥ १५८ ॥ इति सीमाविवादः ॥

१. थ. द. पाकृष्टशदमिति ।

अथ स्वामिपालविवादप्रकरणम् १०

व्यवहारपद्मनां परस्परहेतुहेतुमद्भावाभावात् ''तेषामाद्यमृणादानन्'' इत्यादिना पाठकमो न विवक्षित इति व्युक्तेमण स्वामिपालविवादोऽभिधीयते---

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तद्धं तु गौस्तद्धमंजाविकम् ॥ १५९ ॥

परसस्यविनाशकाारिणी महिषी अष्टी माषान्दण्डनीया ; गौस्तदर्ध---चतुरो 5 माषान् ; अजा मेषाश्च माषद्वयं देण्डनीयाः। महिष्यादीनां धनसंबन्धाभावात्तस्वामी पुरुषो छक्ष्यते । माषश्चात ताम्रिकपणस्य विश्लातितमो भागः----'भाषो विश्लातिमो भागः पणस्य परिक्षीतितः ।'' ईति नारदस्मैरणात् । एतञ्चाज्ञानविषयम् ।

यदि तु पञ्चपालापराधात् स्वाम्यपराधाद्वा पञ्चवः सस्योपघातं कुर्धुः, तव कथं ? तत्रापि हि—माषानष्टौ तु महिषीत्यादि ॥ १५९ ॥

कार्षापणविंशतिभागो- -माषः। स्वष्टमन्यन् ॥ १५९॥

बांलभड़ी

व्यवहिताव्यवहितसङ्गल्यभावेऽपि महाप्रकरणसङ्गतिमाह—व्यवेति। क्रमः—मन्कः। अर्थादाह—प्रोति । इदं सर्वं विशेषणं यथासंभवम् । तदर्धमिति—समाशवाचिष्वेऽपि पाक्षिकवष्टांतरपुरुषः । अजाविकमिति—समाशवाद्यद्यः पाक्षिक इत्याह— अजा इति । असङ्गति परिहरति—महीति । अग्रिमोपयोगिनं विशेषमाह—माप्रश्चेति । प्रमाशे सर्वत्र बोध्यम् । ताप्रिकेति "ताष्रिकः कर्षिकः पणः" इति मृल्याध्याये कात्याय-नेन हिस्कः, मृल्येऽपि उक्तत्वाच । इदं सर्वं मृल्याध्यायीववरणे मत्कृते त्पष्टम् । तत एव

१. वि॰ जादिकम् । २.क. ण्डयाः । २.त. गृह्यते । ४. ख. तिमो । ५.क. इन्. च. छ तितमो । २. (१) । ७ क. वचनात् ।

5

ज्ञानपूर्वे तु ''पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्वि पुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः॥'' इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम् ''माषं गां दापयेइण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाऽजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः॥'' इति, तत्पुनः प्ररोहयोग्यमूळावशेषअक्षणाविषयम् ॥ १५९॥

अपराधातिश्चयेन कचिदण्डद्वेग्रण्यमाह--

मक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः !

यदि पशव: परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते, तदा यथोक्ता-इण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः; सवत्सानां पुनर्भक्षायित्वोपविष्ठानां यथोक्ताञ्चतुर्गुणो उपहत्य प्रपळायितानामेवं; यदि त तत्रव उपविशेदाः ततः — सक्षयित्वोपविष्ठा-

नां द्विगुणो वसतां दम इत्यादि ॥ १६० ॥

भक्षयित्वोपविष्टानामवसतां पूर्वोक्ताह्विगुणो दण्डः कार्यः । वसतां तु चतुर्गुणः

सुबोधिनी

ञ्चानपूर्वे तु पैणस्येति—गां प्रति द्वौ पादौ पर्णस्य दण्डः ; महिषीं प्रति तिद्व-गुणं सम्पूर्णः पंणो दण्डः; अजाविकवस्सानां तु पणस्य चतुर्थो भागो दण्डः इत्यर्थः । दण्डा-धिनयदिव ज्ञानविषयस्वं गम्यते ॥ १५९ ॥

यथोक्ताँड्विगुणो दण्डो बेदितच्य इति । अज्ञाने तु "माषानष्टौ तु महिषी" इध्यादिनोक्तात् द्विगुणदण्डः । ज्ञानपूर्वकत्वे तु "पणस्य पादौ द्वौ गाम्" इत्यादिनोक्तात् द्विगुणो दण्ड इति विवेक्तस्यम् ।यथोक्ताँदिति—अञ्चापि पूर्ववदेव विवेको द्वष्टयः॥१५९८॥

बालंभद्दी

बोध्यम् । विंशतिमेत्यार्षम् । कार्तायमाइ—पण्स्येति । गां प्रति द्वौ पादौ पणस्यार्धभागो दण्डः । महिषीं प्रति तिष्टुगुणम् — संपूर्णः पणो दण्डः । अजादीनां तु पणस्य चतुर्थी भागो दण्ड इत्यर्थः । अत्र दण्डाधिक्यादेव ज्ञानविषयतेति गम्यते—अन्यथा विरोधापतेः । अन्यविरोधं परिहरति—यत्पुनिरिति । तथाशन्द उभयत्र समुचये साहद्ये वा । तत्पुन-रिति — दण्डस्य न्यूनत्वात् ॥ १५९ ॥

क्वाचित्—नारदाशुक्तभिन्नविषये । यथोक्तादिति—अज्ञाने " माषानष्टौ " इति

१.—११. ३१.। २.थ. स्य पादो हो पादो पणस्यार्थे (?) द. स्य पादो गामिति । ३. द. स्यार्थो (?) । ४. त. केति । ५. थ. द. त् दण्डात् हिमुणो द० । ६. थ. द. क्ताञ्चतुर्युग इति । ७. प. फ. व 'उक्तहेतोरेवाह-—उक्ते सर्वत्रेति,— उक्तसर्वस्य स्वयमित्यादिः, इति अधिकं, मूळानतुराणम् ।

स्वामिपालनिवादप्रकरणम्] ससन्याख्यमिताक्षरा सिवश्वरूपन्याख्या च ८९७ दण्डो वेदितन्यः—''वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ।'' इति

दण्डा विदितव्यः—-''वसर्ता द्विगुणः प्रक्तिः सवस्सानां चतुर्गुणः ।'' इति वचनात् ॥ १५९८ ॥

क्षेत्रान्तरे पश्चन्तरे वाऽतिदेशमाह— सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

विवीतः प्रचुरतृणकाष्ट्रो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेशः, तदुपघातेऽपी- 5 तरक्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात् । खैरश्च उष्ट्रश्च खरोष्ट्रं,—तन्मिह- पीसमम् । महिषी यत्र यादरोन दण्डेन दण्डचते, तत्र तादरोनेव दण्डेन खरोष्ट्रम- पि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपरोधैकत्वे खरोष्ट्र्याः प्रत्येकं महिषीतुत्यत्वा- स्मुख्यन्तरात् यचैतत् क्षेत्रोपघाते निरूपितं, तदेषां महिष्यादीनां विचीतेऽपि समं तध्वेवत्यथैः। विचीते च गोप्रचारक्षेत्रे खरोष्ट्रं महिषी समस्। एवं पीडानुसारात् । इस्लादिष्विप दण्ड- करपना राजदण्डचचीत ॥ १६०॥

सुबोधिनी

मिहिंपीति — यत्र यस्मिन् क्षेत्रे यादको यादक्परिमाणो दण्डी विहितः, तादकोन तस्तमेन दण्डेन खरो दण्डनीयैः । उद्योऽपि तथैव स्वापराधे दण्डनीयो न त्सयमिष विज्ञि-ष्टं दण्डनीयमिखथैः । तत्र हेतुमाह—सस्योपरोधकत्व इति ॥ ॥१६० ॥

बालंभट्टी

मूळांकात् द्विगुणो दण्डः ; ज्ञानपूर्वके ''पणस्य'' इति कातीयात् द्विगुणो दण्डः; अज्ञान-पूर्वके ताद्दशे नारदोकात् द्विगुण इति विवेकः । एवं चतुर्गुण इत्यत्रापि विवेको बोध्यः । कातीयमेवाऽऽह— वसतामिति,—अवस्सानामिति भावः ॥ १५९८ ॥

आहेति—यथाक्रमं पादाभ्यामिति भावः । त्रिवीत इति प्राप्यथैस्य विद्रष्ट्धातो स्त्यम्; विशेषण वीतं व्यापनं नृणादेर्थस्मित्रिति व्युत्पत्तेः; तदाह—प्रचुरेति। अत एव रृक्ष्येति। तस्य स्वरूपते निम्नत्त्वादाह—तदुपेति। इतरेति—सस्येत्यथः । "वृक्षादीनां फळं सस्यम्" इत्यमरः । योग्यतयाऽऽह—विद्यादिति । महिषीसाम्यं वेवक्षिकमाह—महिषीति । यत्र क्षेत्रे यादशो यत्परिमाणो दृण्डस्तस्या विद्वितः, तत्त तादशेनैव तत्समेनैव दृण्डेन खर उष्ट्रश्च तथैव स्वापराधे दृण्डनीयो, न तु विशिष्टमुभय-मपीत्यथैः। नतु समाहारहृद्वात्त्रथीयोजितमतोऽत्र हेतुमाह—सस्योपेति,—तयोस्तन्नाशकस्वे

स्व. ग. राक्ष उड्डाक्ष । २० स्व. कत्वेन । ३० थ. द. पी यत्र यादशेनेति । ४० थ. द.
 ण्डोऽमिहितः। ५० थ० द. य इस्तर्थः।

5

इण्डस्यचापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः ॥ १६० ॥ परसस्यैविनाशे गोस्वामिनो दण्ड उक्तः; इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापयीय हत्याह—

यावत्सस्यं विनर्थेत्तु तावत्स्यार्देक्षेत्रिणः फलम्। गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥ १६१ ॥

यावत् यस्यां विनश्येतेत्यादि ॥ १६१ ॥

सुबोधिनी

"गोपस्तात्व्यस्तु " इति वचनात् तस्य धनदण्डाभावे प्राप्तेऽपवादमाह — गोप्स्य ^{arepsilon} चेति । पाळो गोपाळः। स्वदोषेणेति यावत्। पाळनं पाळः। तहोषेणेति वा ^{arepsilon} वाण्येयम् ।

बालंभट्टी

प्रत्येकं तयोस्तनुष्यत्वादिस्यर्थः । आहारार्धशेऽध्यन्तभेदाभावादिति भावः । ननु वचनात्त-वैव कुतो न' अत आह—दण्डस्य चेति। अनन्वेवं कथं समाहारः' अत आह—खरोष्ट्रमिति। अत एव पूर्वं स्वयमितरेतरयोगः कृतः ॥ १६० ॥

गोस्वामिन:—गवादिस्वामिनः। ववीचत् स्वामिन इत्येव पाटः। द्एछ: — राजप्राह्मः। न्यूनतानिरासायाऽऽइ—सस्येति । अत एव विवातस्यापि ग्रहणं, तदेवाऽऽह—
प्रस्मिन्निति। व्यवस्थार्थमाह—एतावतीति। फिलतार्थमाह— तत्क्षेत्रोति न फालितमिति(?)।
एतद्वैलक्षप्रययोधक एव तुः। नन्ववं धनदण्डोऽपि तस्य वचनान्न स्यादतोऽपवादकं क्वचिदाह—गोपस्य चेति । अत एव न फलिमत्येव प्रागुक्तम्। क्वाचिक्क्त्वमेवाऽऽह—
पालिति,—गोपालेल्यथैः। स्वदोषेणेति यावत्। पालनं पालः तहोषणेति वाऽथैः। अत्र मानं
कार्तायमाह—येति । नष्टा-अदृश्यतां प्राप्ता। गोमिन:—गोस्वामिनः। तुर्थपादं व्याचछे—

१ क. स्याधिना०। वि० तावस्थेत्री फर्ल भवेत् । पालस्ताडधेत गोर्मी पूर्वेवद् । १. ख. ग. च. छ. 'च' नास्ति । ४. क. योनष्टः। ५. ख. च. छ. नां। ६. घ. द. च ताडनमिति। ख. 'च' नास्ति । ७. त. तिपालनं पा० । ८. त. 'वा' नास्ति ।

महीति॥" इति वचनात् । गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवाहिति न ताडनम् । फळदानं पुनः सर्वत्र गामिन एव—तत्फळपुष्टमहिष्यादिश्ची रेणोपमोगद्वारेण तत्क्षेत्रफळभागित्वात् । गवादिभाक्षेतावाशिष्टं पळाळादिकं गामिनैवे प्रहीतव्यम्—मध्यस्थकव्यितमृत्यदानेन क्रीतप्रायकत्वात् ; अत एव नारदः— "गोमिस्तु
भिक्षतं सस्यं यो नरः प्रतियाचते । सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितम् ॥ 5
पळाळं गामिना देयं धान्यं वे कर्षकस्य तु।" इति ॥ १६१ ॥

क्षेत्रविशेषे अपवादमाह---

सुबोधिनी

"गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" इत्यमुनंशं व्याचष्टे—गीमी पुनिरिति । गोमी गोस्वामी "गोमान् गोमी" ईत्यमरः । गोभिस्विति,—अस्याधैः—गोभिक्षतं सस्यं यः प्रतिया-चते, तस्मै सामन्तपरिकव्पितं तस्क्षेत्रवापितं धान्यं धान्यादिमूल्यं देयम् । पळाळं भिक्षता विश्वष्टं नृणबुसादिकं गोस्वाभिनं द्यात् । यो नरः प्रतियाचते तस्मै देयमिति सामान्याभि-धानेन विशेषाकाङ्कायामधैप्रकरणसिद्धमपि विशेषं स्पष्टीकुर्वश्वाह—धान्यामिति,—तस्मा एव क्षेत्रस्वामिने प्रदातव्यमिल्यथैः॥ १६९॥

बालंभट्टी

गोमी पुनिति। "गोमी गोस्वामी गोमान्" हैं स्वमरः। निपातितोऽयम्। अत्रापि तु स्चितमाह—दण्डमेवाहिति न तांडिति। फलांशे तु तुल्यतेवेखाह—फलेति । विशेषमाह—
गवादीति। मध्यस्थेति—सामन्तादील्यथैः। तस्य पृथक् तदमावादाह—प्रायिति। गोमिरिति
गोमिः तदादिभिमिक्षतं सस्यं यः क्षेत्रस्वामी प्रतियाचते परावृत्य याचते, तस्मै
सामन्तादिपरिकल्पितं यत्तत क्षेत्रे वापितं, तावद्धान्यं तदुत्पायं तदादि तस्तृत्यं वा देयम्;
पळालं मिक्षताविशिष्टं तदादि तृणबुसादिकम्। शेषपष्ठीः, गोस्वामिने देयम् यो नर इति सामान्योक्तं, विशेषाकांशायामध्यक्रणसिद्धमि विशेषतः स्पष्टीकुवेश्वन्यप्राद्यत्वभ्रमाभावाय
विश्वद्यति—चान्यमिति । वै—निश्चये। तस्मात् क्षेत्रस्वामिना सर्वया तत्वाहर्तव्यमिति
तालयाँथैः॥ १६१॥

अपवादिमिति—उभयोरिप प्रागुक्तसर्वापवादिमित्यर्थः । अन्तराब्दः समीपवाची त्रयाणां हृन्द्वोत्तरं पष्टीसमासः, पष्टीतःपुरुषेात्तरपदकहृन्द्वगर्भः स वा ; व्याख्यात्राऽभिमतो

१. ख. गोस्वामि०। २.घ. आर्छ । ३. ग. स्वानिने; च. छ. स्वामितां ४. त. मीति । ५. थ. ति गोमान्० । ३.—३१.३८.।७. थ. द. स्तुमिवतं सस्यमिति।८.थ. द. न्यवैकर्षकस्य त्विति ।

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विचते । अकामतः कामचारे चौरवहण्डमईति ॥ १६२ ॥

पथि मार्गसमीपवर्तिनि क्षेत्रे, ग्रामविवीतसमीपवर्गिनि च क्षेत्रे अकामतोगोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रातिपादनं दण्डाभावार्थे विनष्टसस्यम्ह्यदानप्रतिषेषार्थे च । कामचारे कामतश्चारणे चौरवत् चौरस्य यादशो दण्डस्तादशं दण्डमर्हति । एतचानावृतक्षेत्रविषयम् ;—''तैत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः
पश्चो यदि । न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पश्चराक्षिणाम् ॥" ईति
दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् । आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि
दोषोऽस्स्येव । वृतिकरणं च तेनैवोक्तम् — ''वृतिं च तत्र कुर्वीत

अन्नापवादः—पथि ग्रामविवीतान्तक्षेत्रदेशो न विद्यते। अकामतः इति च्छेदः। श्रामान्ते विवीतान्ते यत् क्षेत्रं तत्र प्रमादादवतीर्णेषु महिष्यादिषु नापराधः।

सुबोधिनी

ग्रौमेति—प्रामसमीपवर्तिनि विवीतसमीपवर्तिनीति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । प्रामसम्बध्य वत् विवीतं तस्त्रमीपवर्तिनीति वा । ग्रामात् बहियों गवादिस्थिखर्थों भूपदेशस्त-द्विवीत्त्राव्देन र्र्छस्यते । तस्त्रमीपवर्तिनीति वा व्याख्येयम् । अत्र गोभिरिस्युपळक्षणम् । ऐतदिति—वृतिरहितविषयमिद्यर्थः । वृतिं ^६वेति,—अस्यार्थः— तत्र क्षेत्रपार्थे समन्ततः

बालंभट्टी

डत्र द्वितीय एव।तदाह—मार्गेति । पिंध मार्गे इत्यपपाठः। आचे प्रामविवीतेत्वत्र प्रामसमीपव-तिनि विवीतसमीपवतिनि च क्षेत्र इत्यर्थः । द्वितीय प्रामसंबन्धि याद्विवीतं, तत्समीपे इत्याचर्थः । प्रामाद्वद्विर्ये गवादिस्थित्ययों सूप्रदेशः स विवीतपदेन लक्ष्यते तत् समीपविनि नीत्याचर्थो वा । अकामत इति पूर्वान्वयीत्याह—अकामोति । गोभि:-तदादिभिः। नसु प्रत्य-क्षदोषस्य पापस्य च सस्वात् कथमदोषत्वम् १अत आह-दोषामाविति । शिर्धः व्याचर्षे — कामे-ति । अनावृत्तोति—आवरणरहितत्यर्थः। वृत्त् वरणे इत्यस्य रूपम् । प्रवमग्रे सर्वत्र। तत्र—परिहा-रस्थाने क्षेत्रे । आदिना प्रामादि।नन्वावरणमेव नोक्तम् १अत आह-वृत्तीति। तेनैव-मनुनैव। वृत्ति—आवृत्ति कण्डकादिमयीम् । तत्र—क्षेत्रसमन्तात् । तादशीसुन्नतामिति क्षेषः।

१. ख. यत्रा॰ । २. —८. २३८ । ३. थ द. ग्रामिविवीतसमीपवर्तिने च क्षेत्र इति ।४. स. त इति व्या॰ (?) । ५. थ. द. एतचानानुतक्षेत्रविषयमिति । ६. थ. द. च तत्र क्वनैतिति ।

यामुष्ट्रो नावळोकयेत् । छिदं निवारयेत्सर्वे श्वसूकरमुखार्तुगम् ॥" ईति॥ १६२ ॥

पशुविशेषेऽपि दण्डामावमाह--

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुंकादयः । पालो येषां च ते मोच्या दैवराजपरिष्ठुताः ॥ १६३ ॥

महांश्वासानुक्षा च महोक्षो दृषः सेक्ता ; उत्सृष्टपशवः दृषोत्सर्गीदिविधानेन 5

अभिग्रायावतरणेखाह—कामकारे चोरवदण्डमहिति ॥ १६२॥ पाळास्वामी वा ; यद्वोभाविष ॥ १६२॥

उक्तग्रामसमीपादिन्यतिरेकेणापि महोस्रोत्सृष्टेत्य।दि ॥ १६३ ॥ ते मोच्या इति व्यवहितकरपना । स्पष्टमन्यत् ॥ १६३ ॥

सुबोधिनी

उष्ट्रावलेकनायोग्यां प्राकारसदर्शीं वृतिं कृर्यात् । तत्र यानि छिद्राणि श्वादिमुखप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निरुण्यात् । यदा ''छिद्रं वा वारयेत् '' इति पाठस्तदा श्वादिमुखप्र-वेशयोग्यसर्वोच्छिद्ररहितं यथातथा वाऽव्यन्तोन्नतां वृतिं कुर्यादिति प्रकारान्तराभि-धानम् ॥ १६२ ॥

बालंभट्टी

कोडशीत्याह— यामिति । अभिलक्ष्य परपार्श्वे इति शेषः। उष्ट्रोऽपि—उन्नतोऽपि धान्यादि न पश्येदित्यर्थः। वा चार्थे। विचिच्च वेत्येव पाटः नीतिपाटान्तरस्, यथाश्रुतो वा। तथोर्मुलमजु तत्ससीपे गच्छति येन तादशासित्यर्थः। स्वोन्मितसिति पाटान्तरस्, अयं भावः—तत्र होन्न समंततः उष्ट्कर्तृकधान्यादिकर्मकावलोकनायोग्यां प्राकारसद्दर्शी असुन्नतां अवृत्ति कुर्योत् । तत्र यानि छिन्नाणि श्वादिसुलप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निबध्यात् तस्य यथाश्रुतत्वे श्वादिसुलप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निबध्यात् तस्य यथाश्रुतत्वे श्वादिसुलप्रवेशयोग्यानि तान्यपि निबध्यात् तस्य यथाश्रुतत्वे श्वादिसुलप्रवेशयोग्यस्ववेश्चित्रत्वे त्रत्वर्गे प्रकारान्तरकथन-सिति॥ १६२॥

अपि: पूर्वसमुक्तये । पूर्वार्धे पदहयम् । यथासंभवं द्वन्द्व उभयन्नेत्याह-महानिति । निपातितोऽयम्। सेका वृष इत्यन्वयः। लाण्ड इति प्रसिद्धः चक्ष्यमाणभिन्नः।कर्मधारयोऽप्रेपि।

१. क. लोन्मितं। इ. लागतं। २.मतुः —८. २३९. । ३. वि० कीचगोः। ४. क. गीवि०

देवतोद्देशेन त्यक्ताः; स्तिका प्रस्ता अनिर्देशाहा ; आगन्तुकः स्वय्थात्परिश्रष्टो देशान्तरादागतः; एते मोच्याः परसस्यमक्षणेऽपि न दण्डयाः । येषां च पाछो विद्यते, तेऽपि देवराजपरिष्ठताः देवराजोपहताः सस्यनौशकारिणो न दण्डयाः । आदिग्रहणाद्धस्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः—"अदण्डया हितनो ह्यश्वाः प्रजापाछा हि ते स्मृताः । अदण्डयौ काणर्कुण्ठौ च ये श्रेश्वत्कृतलक्ष्रणाः ॥ अदण्डयाऽऽगन्तुकी गौश्च स्तिका वाऽभिचारिणी। अदण्डयाश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥" इति । अवोत्सृष्टपश्र्नामस्वामिकत्वेन दण्डयत्वासंभवात् दृष्टान्तार्थमुपा-दानम् 'यथोत्सृष्टपश्चो न दण्डयाः एवं महोक्षादयः' इति ॥ १६३ ॥

सुबोधिनी

अदण्डियो काणकूँटाविति-काण एकाक्षः; कृटः पादरहितः पङ्गुरिति यावत् । क्षश्चःकृतकक्षणाः वारंवारं सस्यनाशकःवेन दण्डिता अङ्कनेन प्रहणादिभिवेंत्यर्थः ॥ १६३ ॥

बालंभद्दी

तेन तेषां तद्विज्ञानां च प्रहणम् । "अनिवैद्याहां गां स्तां वृषां वेषण्यंस्तथा। सपाछान् वा विपाछान् वा अवण्डयान्मजुरमवीत् ॥" इति मनोराह—अनिर्देति, —अनिर्गतदमाहा गौः इत्यर्थः । मानवे चक्रशूछाकृतितास्ष्टा वृषाः हरिहरादिप्रतिसंबिष्धपत्रावो देवपत्राव इति कृक्षभृष्टः। चवछाबिमित्तान्तरपरतयोत्तरार्धं व्याचष्टे—येषां चेति । विभिन्नविभिक्तकत्वेन यथाश्रुतान्वयासंभवादाह—विद्यते इति, —अध्याहारः । सस्योति—परेत्यादिः । मोच्या इत्यर्थवार्थं प्रावदाह—न द्वया इति । ते चोक्षनसोक्ता इति पाठः । तथा च मजुरित्यपप्पाठः-तथा तत्र पाठाः । तत्र हेतुमाह—प्रजीति।हि-यतः राजसंबिष्धित्वात्।प्रकाक्षिविककः—क्षाणः।पादरहितः-कुण्ठः पङ्गुरिति यावत्।शृष्यत्व —वारंवरम्।सस्यनाक्षकत्वेन इतं छक्षणं अङ्कनं धनप्रहणादि वा येषां ते च युनः युनः सस्यनाक्षकत्वेन एण्डता इति यावत्।आगःतुकी स्तिका अभिसारिणी गर्माधानार्थमभिसरित सा चेति, त्रिविधा गौश्चादण्डया । राजगृहे उत्यवे श्राह्यसमये चेत्यावर्थः । असङ्गतिमशे परिहरति— अत्रोत्सृष्टेति । उत्स्ष्टवृषाणामिष गर्मोर्थं गोकुछे पाछेर्थारणात् सपाछत्वसंभव इति तु मनुःव्याव्यातारः। यथेति—भिन्नं पदम् तद्यों गणेति ॥ १६३ ॥

१. ख. नवाल्य । २. ख. ग. छो नवि० । ३. क. विनाश ० । घ. ख. ग. ज. कुब्जी । ५. घ. रेखाकृत० । ६. अयमपरःपाठ: । ७.—म॰ ८. २४२. ।

गोस्वामिन उक्तम ; इदानीं गोपं प्रत्यपदिश्यते---यथार्पितान् पशुनगोपः सायं प्रत्यपेयेत्तथा । प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

गोस्वामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा समर्पिताः पशवः, तथैव सायंकाले गोपा गोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वापराधेन मृतान्नष्टांश्च 5 पशून् कृतवेतनः किंपतवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पना च नारदे-नोक्ता--'' गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विशताङ्गतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्वाष्टमेऽहानि ॥" ईति । प्रमादनाशश्व मनुना स्पष्टीकृतः — "नष्टं जग्धं च कृमिभिः श्रहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकरेण प्रदद्यात्पाळ एव तुं॥" इँति । प्रसहा चौरैरपहृतान् न दाप्यः ; यथाऽऽह मनुः—'' विर्धुष्य तु हृतं चौरैर्न 10

अयं स्वामिपालयोग्न्योन्यनियमः यथार्पितान् इत्यादि॥१६४॥

सुबोधिनी

नष्ट जग्धं च कृमिभिरिति, —अस्यार्थः —गोपालसम्बन्धिरक्षणाख्यपुरुषन्यापा-ररहितं सन्तं नष्टं दृष्टिगोचरातीतं कृमिभिभक्षितं श्वादिभिर्हतं विषमे श्वश्रादिप्रदेशे पतना-न्मृतं च गोपाल एव स्वामिने दुधादिति। प्रमह्योति-चौरैर्बलादपहृतात् पालात् मिने न पशुर्दाप्य इत्यर्थः । त्रिघुष्य तु हुँतमिति - चौरैः पटहाशुद्घोषेण प्रसिद्धमपहतं

बालंभद्दी

तथेत्यस्य अर्थः--तथैवीति । तस्य च विगणय्यैवेत्यर्थः। मतेति-मृतनष्टेति द्वयेनैकं अन्यतरवैयर्थ्यापनेरित्याह-मृताानिति। कृतत्यनेन न तद्भावे।मृति:-वेतनम्। प्रतीाति-पूर्वान्वयि। गोपे इत्युभयान्वयि।भृतिरित्यस्याभेऽप्यनुपङ्गः। नादाश्च-नाशादिच। नष्टमिति-तृतीयपादस्य सर्वत्र प्रवेत्रान्वयः । गोपालसंबन्धिरक्षणाख्यपुरुषव्यापारेण हीनं रहितं सत्-श्रहतं, नष्टं दृष्टिगोचरातीतं, कृमिभिजंग्धं, मक्षितं श्वभिः, उपलक्षणत्वेन श्वापादादिभिर्हेतं, विषमे श्वभादिप्रदेशे पतनेन सतं च गोपालक एव स्वामिने दद्यादित्यर्थः। प्रसहोति-चारैर्बेळादपहतानेतान् गवादीन् स्वामिने गोपाळो न दाप्य इखर्थः । एतेन चोरैर्बेळादपह-तस्वात् पालात् स्वामिने पशुर्ने दाप्य इति व्याख्यानमपास्तम् । विघ्ठघेति-चौरैः पटहा-

9.--६..१०.। २. क. च.। ३ -- म०८. २३२.। ४. ख.ग विकस्य। च. छ. विदुष्य। प. थ. द. तनेनमृ । ६ थ. द. हाचौरेरपहतात्र दाप्य इति । ७. थ. द. तं चौरेरिति । ८. त तिपट० ।

पालो दातुमहीति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसाति॥" इंति। देवेंमृता-नां पुनः कर्णादि प्रदर्शनीयम्—'' कर्णों चर्म च वालाश्च बस्ति स्नौयुं च रोचनाम्। पश्चषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयन्॥" ईति मनुस्मरणात्॥१६४॥

परिच्छित्रवेतनो दत्तवेतनो वा गोपः प्रातर्यथापितान् सायं प्रत्यपैयेत् अर्पणवचनाञ्चा-समिपितप्रणाशेनापराधः । गोपवचनं च पङ्गिनिखुपक्रमात् सर्वपञ्चपाळोपळक्षणार्थे प्रमादे-नोपेक्षया सृताः प्रणष्टा वा ये पशवः ते च पाळेनैव देयाः। राजन्यनिवेदितस्य पूर्वो मावेदि-तरपुरुषः (?)॥ १६४॥

सुबोधिनी

दातुं पालो नाईति, यदि तस्मिन्नेव देशे हरणोत्तरकालमेव स्वस्तामिने कथयतीर्थयं: । कैर्णाविति—चर्म त्वक्; वाला लोमानि चिह्नभृतानि; वस्तिमृंत्राधाराङ्गविशेषः। स्नायुर्वेस्नला; "अथ वस्नला । स्नायुः" इत्यर्मर्रः; रोचना गोरोचना; एतानि स्वामिषु द्यात्। पशुषु मृतेष्वन्यान्यप्यङ्गानि ज्ञापकानि दशेयेत्। "अङ्गाश्च दशेयेत्" इति पाठे पशुदेहस्थितान् मुद्रादीनपि चिह्नानि दशेयेदिस्यर्थः॥ १६४॥

बालंभट्टी

खुद्व्योषेण प्रसिद्धमपहृतं पाछो दातुं नाहुँति यदितस्मिन्नेव देशे हरणे तस्मिन्नेव काछे हरणो त्तर मेव स्वस्य स्वामिने कथयतीत्यर्थः शेपत्विवक्षयाँ षष्ठी अन्ययातु दाप्य एव। अत एव तत्र न पाछं दातुमहैतीत्युक्तम्, न तुनदाप्य इति। तु पुनः—पुनिरखेव पाठे त्वर्थः सः। चुमे— त्वक् ; वाळान् छोमानि चिह्नसृतानि ; ब्रिस्तः मृत्राधारोऽक्वविशेषः। "वास्तिनीभेट्टैयो रथः" ईत्यमरः। स्नायुर्वसा "अथ वस्तसा स्नायुः खियाय"दृत्यमर्तः। पायूनीति पाठान्तरम्। रोचना—गोरोचनाः; पतानि पद्धस्वामिषु वैवक्षिकसप्तमी द्यात्। तुः चार्थे। स्र्ताध्वर्युभया-न्विद्या तथा च तेषु मृतेषु अन्यान्यंगानि ज्ञापकानि श्वज्ञखुरादीनि दशैषेदित्यर्थः। अङ्गास्रदे-पाठे पद्धदेहस्थितान्युदादिचिह्नानिप दशैषेदित्यर्थः। अङ्गानीति पाठे तेषु मृतेषु अंकान् चिह्नानि दशैयन् सः कर्णोदिकं तेश्यो द्यादित्यर्थः। अंगानीति पाठेऽप्येचम् । इति

१.— ८. २३ ६, २३ ४. । २. ख. ग. वराजमृ०। २. क घ ङ. च. छ ज पायृति। ४. ख. ग. ग्रुथुस्वामिन। ५. थ. द. गीं चर्मचेति। ६.— २. म०३३२.। ७ फ. क्षायां। ८.— २. म०३२५.। ाकें च---

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

पालदोषेण पशुविनाशे अर्थाधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दाष्यः ; स्त्रामि-नश्च द्रव्यं विनष्टपशुम्ह्यं मध्यस्थकिष्यतम् । दण्डपरिमाणार्थः स्त्रोकोऽन्यसूर्वोक्त- 5 मेव ॥ १६५॥

गोप्रसङ्गात् गोप्रचारमाह---

य्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा । द्विजस्तृणेधःपुष्पाणि सैर्वतः सैववदाहरेत् ॥ १६६ ॥

पालदोषेत्यादि ॥ १६५ ॥

पालदोषादत्र विनाशः संवृत्तः इत्येवं राजवेदिते अर्धं त्रयोदशपणो दण्डः ॥ १६५ ॥ पालस्य स्वरुपासंकायां च विधीयत इत्युक्तम् । किञ्च—ग्रामेच्छ्या गोप्रचा-

रगमी राजवशेन वेत्यादि॥१६६॥

स्पष्टार्थः इलोकः ॥ १६६ ॥

सुबोधिनी

दण्डपरिमाणार्धः श्लोक इति--पूर्वोक्तरेव वचनैरितरार्थस्य प्राप्तःवादर्धत्रयोदश-पण इत्ययमेवांशो विधेय इत्यर्थः ॥ १६५ ॥

बालंभद्दी

किंचाती — अन्यदिष गोपं प्रस्युच्यते इत्यर्थः। विधीयते इ.यस्यानुषेक्षण नुर्थपादे तस्य द्रव्ये स्वेत विधीयते चेति शान्दोऽर्थः। तदनुरोधेनोभयत्र फलितमेवाऽऽइ —पणिसिति । अधिकंत समासस्यिविहितस्वादेवमुकं — द्रव्यमिति । मीलस्य व्यव्या — विनिष्ठेति । पालो दाप्य इत्यस्यानुषङ्गः। षष्ठी प्राग्वत् । पौनक्कयं परिहरति—द्रव्हेति। प्रागुक्तवचनेतेव द्रव्हस्य प्राप्तस्यात्तम् सुर्थाभ्यात्वक्षये सार्वस्य प्राप्तस्यात्तमम् व्यार्थक्षयोदशपण्यक्षप्रतार्वात्तमाणां एव अत्र विषेय इत्यर्थः ॥१६५॥

^{• =} ने । वि॰ ने धनमेव च । २. क. वीण । ३. ख. ग. सर्वदा ।

प्रामेच्छ्या प्राम्यजनेच्छ्या भूम्यल्पत्यमहस्त्वापेक्षया राजेच्छ्या वा गोप्रचारः
कर्तव्यः—गवादीनां प्रचारणार्थे कियानिष भूभागोऽक्रष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः ।
द्विजस्तृणाँचन्तराभावे गवाग्निदेवतार्थे तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदिनवारित
आहरेत्। फळानि त्वपरिवृतादेव—''गोग्यर्थे तृणकेषांसि वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फळानि चापरिवृतानाम् ''ईति गौतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीतविषयम्—अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहोदेव स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तम्—''स्वामा रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ''ईति । यत्पुनरुक्तम्—''तृणं
वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फळम्। अनापुच्छन् हि गृह्वनो हस्तच्छेदनमईति॥''इति॥तत् द्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयं वा गवादिव्यरिक्तविषयं वेति॥१६६॥

सुबोधिनी

तृणाद्यन्तराभाव इति-अस्वामिकतृणाद्यन्तराभाव इत्यर्थः । अनिवारित आहरे-दिति-निवारितः सन्न गृद्धीयादिर्ध्यर्थतो गम्यते । एतच परिगृहीतविषयमिति -- ''द्विज-स्तृणेधःपुष्पाणि'' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ १६६ ॥

बांलभट्टी

विरोधात प्रामशब्दकास्थजनपरः।प्राग्वादित्याह-प्राम्येति।द्वितीयपादार्थेद्वयमाह-भूम्येति। अर्थमाह—ग्रादीनामिति चरक्षेति।चरणेतिपाजन्तरम्। तृणेति। अस्वामिकतृणाधन्तराभावे इस्यथैः। गवाग्नीक्षनान्यार्थं तदमावः स्वितः। सर्वतः—आवतादनावृतातः । स्ववत्—स्वतुत्यं वितस्वित्वास्यार्थं तदमावः स्वितः। सर्वतः—आवतादनावृतातः । स्ववत्—स्वतुत्यं वितस्वित्वाहित् अनिवारितः इति । अनेन निवारितः सत्र गृह्णायादिति स्वित्वम् । इदमेव ततो न्यूनत्वम् । सर्वतं इति । अनेन निवारितः सत्र गृह्णायादिति स्वित्वम् । इदमेव ततो न्यूनत्वम् । सर्वतं इति पुष्पाणीति च स्वितमाह—पर्णानि त्वःरिवृत्तित्वेति,—आवरणगहितादेवाहरेख त्वः सर्वतं इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—गाँ।ऽग्न्यर्थमिति । वैकित्वप्रकावादवद्वः न। इदं देवताया अप्युपळक्षणस्।एधांसि,—काष्ठानि वीक्रिदेःसुभयान्वयी-व्यथः। तेनैव,—गाँतमेवव । नारद्विरोधं परिहरति—यत्पुनिरिति । मृळद्वीत्यस्थोक्तस्वाद्वः —द्विजन्यतीति । अनापुरः विव्यनेन तत्यः परिगृहीतिविषयता(?)पुत्र लामादिति भावः । तृणावन्तराभावे इत्युक्तस्तत्वत्वे द्विजन्यापि तत्र प्रअपूर्वकमेव प्रहणम् नान्यथा — अन्यक्षाभेनानन्यगतेरभावादित्याशयेनाऽऽइ — अनापदिति । गवादीत्वनान्यार्थमप्रहणं सृचितम् । तदाहः गवादीति ।। १६६ ॥

स्त्र.गः गेण्यनाद्यभावे । २.—१२, २८.। ३.—१०.३९.। ४ तः दिति गम्यते द्विज्ञण्। ५. फ. मि० चार०। ६. तं इद् (?)। ७. फ. द्विजस्यो ०।

इदमपरं गवादीनां स्थानातनतीकर्यार्थमुख्यते— धनुःदातं परीणाहे। ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । द्वे दाते स्वैर्वेटस्य स्यान्नगरस्य चतुःद्वातम् ॥ १६७ ॥ ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपितितं परीणाहः सर्वतोदिवैकं अनुतसस्यं कार्यम् । खर्वेटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य प्रामस्य द्वे शते परीणाहः । नगरस्य 5 बहुजनसंकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपितिमन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥

किञ्च धनुदशतमित्यादि ॥ १६७ ॥

मामनगरोभयधर्मयुक्तं—कर्पटम् स्पष्टमन्यत् ॥ १६७ ॥

सुबोधिनी

॥ इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

प्रैचुरेति---कण्टिकवृक्षाचाकान्तस्येत्यर्थः ॥ १६७ ॥ इति अञ्जविश्वेश्वरिवरिच-तायां सुबोधिन्यां स्वामिपाळविवादप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

इदं वदयमाणम्। स्थानं—स्थितिः गितिनिवृत्तिः, आसनं —उपवेशनस्। अन्तरं — स्यवधानम् चतुर्देस्तं धतुः — धतुषां श्रातं ; तस्य परिच्छेद्यतेनान्वयादाह — धनुःशतपरिमित-मिति । यद्यपि ''परिणाहो विशास्त्रता'' इत्यमरेंः, तथाऽपि सामानाधिकरण्याय धर्मेपरमत्त तदाह — सर्वत इति । सस्यमित्यादेः भूस्थानमिति विशेष्यं बोध्यम्। अत एव मनुः — ''अनुः शतं परिणाहो प्रामस्य स्थासमन्त्रतः। शम्यापातांस्वयो वाऽपि त्रिगुणो नगरस्यता।' ईति । शम्यदण्डयष्टिः सा बाहुवेगेन प्रेरिता यत्र भूस्थाने निपत्रति, तादशास्त्रय इत्यधः। श्रेगुण्यसुक्तान्यतरापेक्षया । प्रचुरिति —खर्वटशब्दाधः। कण्टकानां सन्तानो विस्तारो यत्र ते प्रचुरास्ते यत्र तस्यस्यथैः —बहुकण्टाकवृक्षाक्षान्तस्यति यावन्। प्रामस्य क्षेत्रस्य चान्तरं धतुषा-मिति शेषः॥ १६७॥ इति स्वामिपास्त्रविवादप्रकरणम् ॥

१. वि० कपैट०। २. क. ज. दिश्च ख. ग. दिशं। ३. थ. द. प्रचुरकण्टकसन्तानस्येति। ४.—-२. म०. ११४८। ५. फ. हारो। ६.—-८. २३७।।

अथास्वामिविकयप्रकरणम् ११

संप्रस्थास्वामिविकयास्यं व्यवहारपद्मुपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तम्— "निश्चितं वा परद्रव्यं नष्टं छव्श्वापहृत्य वा । विकायतेऽसमञ्जं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविकयः ॥ '' हैति । तत्र क्रिमित्याह्—

स्वं लभेतान्यविकीतं केतुर्दीषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहोहीनमुल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ १६८॥

5

स्वमात्मसंबन्धि द्रव्यं अन्यविश्वीतमस्वामिविश्वीतं यदि पश्यित, तदा लभेत गृह्वीयात्—अस्वामिविश्वयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विश्वीतप्रहणं दत्ताहितयोरुपल-

बक्को द्रव्याणां स्वरवसंबन्धः; इदानीं स्वामिविकयं दर्शयति—स्वं लभेतान्य-विकीतं केतुर्दीषे प्रकाशिते इत्यादि ॥ १६८ ॥

सुबोधिनी

विक्रीयतेऽसमक्षमिति — स्वामिनोऽसमक्षं परोक्षम् अनुज्ञामन्त-रेणेति यावत् । एवंविधे अस्वामिविक्रयस्थलेऽस्वामिविकेतृविषये शास्त्रविधानं कीदशं भवति ? इत्याशक्कापुरस्तरं मूलवैचनमवतारयति — तर्स्विमियाहेति ।

बालंभद्दी

उपक्रमते—वर्षु प्रारभते। आधेन मूळकृदिति शेषः। निक्षितमिति—निक्षिप्तं परद्वव्यं छब्धं वा परद्वव्यमपहृतं वा यस्वामिनोऽसमक्षं विकीयत हृत्याधर्यः। तत्र स्वामिनोऽसमक्षमित्यस्य परोक्षमित्यर्थः तद्युज्ञामन्तेरणित यावन् । अथ मूळमवतारयति—तन्नेति,—तत्र एवंविधेऽस्वामिविकयस्थछं स्वामिविकेत्विषयं किं शास्त्रं विधानं कीदशं भवतीत्याशङ्कायामाहृत्यर्थः। स्वशब्द आत्मीयपर इ्ष्याह्—आत्मेति । तत्रव्यार्थात् धनमेनेवेत्याह—द्वयमिति । शेषं प्रयति—येदीत्यादि । प्राग्वदाह—विकीतेति । तयोः—

९. — ७. ९ । २. थ. द. लवचन० । ६. मि० तत्र । ४. फ. ति अगत्यायदीति० ।

क्षणार्थम् अस्वामिक्रीतत्वेन तुस्यत्वात् । अत एवोक्तम् "अस्वामिविक्रयं दानमाधि च विनिवर्तयेत् ।" इति । केतुः पुनरप्रकाशितं गोपिते केये दोषो भवति । तथा हीनां तद्स्यागमोपायहीनात् रहिस चैकान्ते संभाव्य द्रःयादिप हीनम्त्येनास्पतरे च म्त्येन वेळाहीने वेळ्या हीनो वेळाहीनः क्रियो राज्यादी क्रतस्तत्र च केता तस्करो भवति तस्करवत् दण्डभाग्भवतीत्वर्थः ; यथोक्तम् "द्वयमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकारां क्रयतः शुद्धः केतुः स्तयं रहः क्रयात् ॥ " ईति ॥ १६८॥

अन्येन स्वामिना विकीतं दृष्यं दृष्टस्वामी गृह्णीयात, केतुश्चादोषः स्यात्—अप्रकाशितं कये; प्रकाशकयेतु मृत्यमासप्रणाशः न तु स्तयदोषः। क्व नार्षे दोषः! हीनाहासादि-हसाद्गृह्णतः । तथा रहः प्रछन्नं हीनमृत्यं च स्तेयसंभावनया गृहीते वेळाहीने च तस्करः केता खादिस्यर्थः । तथा च नारदः—''दृष्यमस्वामिविकीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुवात् । प्रकाशं क्रयतदशुद्धिः केतुस्तयं रहस्कृते ॥ अस्वाम्यनुमताहासादसतश्च जनाद्गहः । हीनमृ-स्यमवेळायां क्रीणंस्तहोषभाग्मवेर्तं ॥'' १६८ ॥

सुबोधिनी

सम्भाविति—यद्वस्तु यावन्मूल्यं दृष्यमहीते तस्मादिष न्यूनेन मूल्येनेति यावत्। प्रैक्षा-शं क्रयतः शुद्धिरिति — प्रकाशं यथा स्थात् तथा यः क्रयः क्रियते, तस्मादि-त्यर्थः ॥ १६८ ॥

बाछंभद्दी

तयोरि । उक्तं—कालायनेन । द्वितायपादार्थमाह — क्रेतुरिति । उत्तरार्थार्थमाह—तथिति । द्वितायिलादिनां तस्करस्वेऽःवयः; कयः सर्वत्र विशेषणभूतो बोध्यः । तद्व्येति — अपहर्त्राव्यभीष्मतमूल्यभूतद्वव्येत्वाव्यथः । मूळे रह इत्यव्ययं, तद्वयेमाह— रहिसि चिति । उक्तंनापौनरुक्तयायाऽऽह—संभाव्येति,—यहस्तु यावन्मृल्यद्वव्यमहिति, तस्मादिप न्यूनेन मृ्ल्येनेत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह— अल्पेति । तस्करःवातिदेशफलमाह— तस्कर्त्विति,—तदीयदण्डादीत्यर्थः । आदिना शासनादि । यथोक्तमिति— नारवेनेति भावः । समाप्तुयादिति पाठः। प्रकाशं यथा स्यात्तथा यः क्रयस्तरमात्। सावैविभक्तिकस्तिः। अपादाने इति वा । क्रेतु:—तत्व्वर्तुरिस्यर्थः । क्रेतुरिस्यर्थः । क्रेतुरिस्यर्थः । क्रेतुरिस्यर्थः । अत्वर्त्विति ॥ १६८ ॥

१.ख. क्रय्ये । २. क. तत्तद्० । ख. नाद्र० । ३. ख. शक्र० : ४. ना०७. २. ३. ०. । ५.थ. द. ब्यडव्यादिप हीनमूल्ये (ने) ति । ६. ख. इदं प्रतीकं नास्ति । ७ थ. द. शो यथा अवित त०।

स्वाम्यभियुक्तेन केत्रा किं कर्तव्यमित्यत आह—

नष्टापहृतमासाच हर्तारं प्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

नष्टमपहलं वाऽन्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विकेतारं नरं प्राहयेत्—-5 चौरोद्धरणकादिभिः—आत्मित्रशुद्धवर्थे राजदण्डाप्राप्यर्थे च । अथाविदितदेशान्तरं गतः काळान्तरे वा विपन्नस्तदा मूळसनाहरणाशक्तेविकेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् । तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् ;

किञ्च नष्टापहृतमित्यादि॥ १६९॥

नष्टं चाऽपहृतं द्रव्यं अन्येन गृहीतमासाची छभ्य द्रव्यप्राहिणं हर्ताऽयमिति व्यपदिश्य राजपुरुषः अयवहारिनर्णयाय प्राहयेत् । यदि तु राजकीयासनं(?) निधानं (?) देशकालातिपर्त्तं (?) चाशकेत, तदा स्वयमेव गृहीत्वा राजे हर्तारमर्पयेत । नन्वेतत् स्वभावसिद्धः वादेवावाच्यं ; सत्यं, स्वातक्र्येण द्रतो गृह्यतस्तेनं च द्रतो दोषाभावज्ञापनार्थमेतत् । अन्या व्याख्या—

सुबोधिनी

एकदेशिमैतं दूषियतुमाह — नष्टमित्यादिना | अयमभिप्राय: — नष्टं चापहृतं चौ-न्यदीयद्गव्यं क्रयप्रतिप्रहादिभिः अस्वामिनः सकाशात् यः कश्चन प्राप्य स्वयमप्यन्यस्मै विक्रीणीते, तं विक्रेतारं तस्मात् केता पुरुषो रजनीचरादिभिः राजपुरुषैग्रीहयेत् स्वचौर्यनि-यूस्यर्थे राजदण्डाप्राप्यर्थं च । अथ केनापि कारणेन तं ग्राहियतुं प्रदर्शियतुं चासमर्थस्तदा

बालंभड़ी

द्यायनुमेकदेशिमतमनुवदित— नष्टमित्यादिना | मुळे समाहारद्वन्द्व इति भावः। तत्फलमाह—आत्मेत्यादि। उत्तरार्थार्थमाट—अथिति। देशकाळयोरिति सुप्तृपेति सप्तमी-समासः। तत्राऽऽधे अतिपत्तिग्मनम्। देशशब्दश्च विशेषपरः,काळशब्दोऽपि। द्वितीये अतिपत्ति-मंरणमित्याह-आविदितेति | मुळेति—विक्रेत्रित्यंः। यद्वा मुल्येत्यर्थः क्वचित्तंधव पादः। तद्धनं—गृहीत्वेति शेषः। द्युद्धः—अराजादण्डश्च। अयं भावः—नष्टं वा अपृहृतंवाऽन्यदी यद्वव्यं क्रयपित्रहादिभिरस्वामिनः सकाशाद्यः कश्चन प्राप्य स्वयमप्यन्यस्मे विक्राणिते, स तस्मात् कृतारं रजनीचरादिभीराजपुरुषेग्रौहयेत् स्ववार्यनिवृह्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थं च ।

१. वि॰ वा। २ थ. द. शिव्याख्यानमञ्जभाषते दृषयितुं नधमपहृतं चेत्था॰ । ३. त. चादाय द्रव्यं प्रतिं॰।

5

तदिदमनुपपन्नम्—''विकेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः''इयनेन पौनस्क्यप्रसङ्गात्;अतोऽन्यथा व्या-ख्यायते नष्टापहतामिति । नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः। नष्टमपहृतं वाऽऽत्मीयद्रव्यमासाच केतृहस्तस्यं ज्ञात्वा तं हतीरं केनारं स्थानपाछादिभिर्माहयेत्। देशकाछातिपत्तौ देशकाछातिकमे स्थानपाछायसन्निधाने तदिज्ञापनकाछात् प्राक् पछायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वां तेम्यः समर्पयेत्॥ १६९॥

प्राहिते हर्तिर कि कर्तव्यमित्यत आह-

विकेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् । केता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विकयी ॥ ५७० ॥

यद्यसौ गृहीतः केता 'न मयेदमपहृतमन्यसकाशास्त्रीतम्" इति वक्ति, तदा नष्टापहृतमासाद्य कीत्वा स्वामिना प्रार्थ्यमाने हर्तारं प्राह्येत् । मृत्यमपेयेदित्यर्थः। देशका-छातिपत्तां सा अप्रकाशिक्येणापि गृहीत्वा स्वयमपेयेत् ; तदाप्यदेाप इस्थमित्रायः ॥ १६९ ॥ इस्तृतया राजन्यावेदितस्य विकेतुर्द्शीनादित्यादि ॥ १७० ॥

सुबोधिनी

तस्मात् गृहोतं द्रव्यं मूलस्वामिने समप्य स्वयं शुद्धो भनतीति । दृषयि — तदिदिमिति । तन्न हेतुमाह् — निक्केतुर्दर्शनादिति । वश्यमाणमूलवचनेनास्य पौनस्वस्यमित्यर्थः । स्वाभिमेतमर्थं दर्शायतुमुपकमते — अतो ऽत्यथा व्याख्यायत इति । मूलवाक्यस्यमासाधित्येत्तस्यदं व्याचष्टे — केतुहस्तस्यं ज्ञात्येति । तद्विज्ञीपनेति — स्थळपाळादिभ्यः कथनात् प्रानित्यर्थः ॥ १६९ ॥

बालंभड़ी

अथ केनापि प्रकारेण तं ब्राह्मितुमाह — विकेतुिर्ति, न्वस्यमाणेन मुलेनेत्यर्थः। स्वष्टार्थ-माह — अत इति । नाष्टिकं प्रति— न तु द्वितीयकेतारं प्रति। अत एव तद्विरूद्धमाह — आत्मीयामिति । आताखेत्वस्यार्थमाह — केति । तं — नरम् । देशकालातिपत्ताविति षष्ठीतरपुरुष इत्याह — देशकालातिकमे इति, — तयोरितकमणे इत्यर्थः — तदिति । द्वितीयस्थानपालादिभ्यः कथनकालादिस्यर्थः । गृहीत्वा – तमिति शेषः ॥ १६९ ॥

हर्तिर - केतरि । किमिति - तेनैवेति भावः । गृहीतः - आहितः। हृतिमिति -

क. त्वा तं सम• । २. वि॰ तत्र वि॰ । ३. तः एतदादि ' हस्तस्थं ' श्यन्तं नास्ति । ४. थ. द. नकाळात्रागिति ।

तस्य केतुर्विकेतुर्वर्शनमात्रेण शुद्धिभवित । न पुनरसाविभयोज्यः , किंतु तत्यदश्रिंतेन विकेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः ; यथाऽऽह बृहस्पितः—'' मूळे समाहते केता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूळेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ।। '' इति । तिस्मन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवित तदा तस्य नष्टापहतस्य गवादिइत्यस्य यो विक्रयी विकेता तस्य सकाशास्थामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति ; नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं, केता च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरगतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽनयनार्थं काळो देयः—'' प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूळं वाऽिप समर्पयेत्। मूळानयनकाळश्च देयस्तत्राध्यसंख्यया।। '' इति स्मरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूळानयनकाळश्च देयस्तत्राध्यसंख्यया।। '' इति स्मरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूळमहर्तुं न शक्नोति तदा क्रयं शोधियत्वैव शुद्धो भविति—''असमाहार्थमूळस्तु क्रयं व क्षयित मूळंच न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्भवतीति —''अनुपस्थापयन्मूळं क्रयं वाऽप्यविज्ञोधयन्।यथाभियोगं धानिने धनं दाप्यो दमं च सः॥' इति स्मरणात् ॥ १००॥

विकेतारं ददीयित्वा केनुर्तिदांपानं, स्वाभिनश्च तदा द्रव्यलामः, विकायिणश्च हस्तात्केतु-र्मुल्यप्राप्तिः, दण्डपाप्तिश्च राज्ञ इत्यवसेयम् ॥ १७० ॥

सुबोधिनी

म्ळे समाद्रत इति—म्ळे विकेतरीति यावत् । क्रैयं शोधियित्वैव शुद्धो भवतीति— स्वकथे साक्ष्यादिग्रदर्शनेनेति भावः ॥ १७० ॥ इति भट्टावेश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

बालंभद्दी

किं त्विति शेषः। मान्नपद्रलब्धमेवाऽऽह— न पुनिरिति, —पश्चाद्यीत्यर्थः। मूले विकेतिर यस्मात् कीतोऽरिमिन्नित यावत्। एवमप्रेऽपि सितस्तमी। सथंचन— कथर्माप । नाष्टि- कस्य — नष्टमाप । नाष्टि- कस्य — नष्टभनः । अथाधिमार्थमाह — तिस्मिन्नित्यादिना। आदी तुर्थपादार्थमाह — तस्येति । तस्मादित्यस्यार्थमाह — तस्य सकाशादिति । दण्डाभ्रमायाऽऽह — स्वीयमिति विशेषात्रकेराह — अपोति । विशेषमाह — अथासाविति, — विकीतेत्यर्थः कातीयमाह — प्रकाशमिति । तत्र — विवोद । क्रयं शोधिति — स्वकथे साक्ष्यादिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । प्रकाशमिति । तत्र — विवोद । क्रयं शोधिति — स्वकथे साक्ष्यादिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । ग्रुद्धः — अतस्करः। तमेवाऽऽह — असमोति। स एत्र — क्रेतेवः तमेवाऽऽह — अनुपेति, — अपदर्शयन्नित्यर्थः। यथोति — अभियुज्यमानमनतिकम्येत्यर्थः। दमं च राक्रेति शेषः। सः — क्रेतिति विशेष्यम् ॥ १७०॥

१. क. ग. ज. मतुवच० । २. क. ख. मतुस्म० । ३. त. यीमिति । ४. ध. द. त्यर्थः ।

''स्वं लभेतान्यविकातम्'' इत्युक्तीम्; तल्लिपुना किं कर्तव्यमिस्यत आह--

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा। पञ्चबन्धो दमस्तैस्य राज्ञे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च 'मदीयिमिदं द्रव्यं तचैवं नष्टमपहृतं वा' इत्यापि भाव्यं साधनीयं तस्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते 5 पञ्चवन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्ट्रिकेन राज्ञे देयः । अत्र चायं क्रमः— पूर्वं स्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ; ततः केता चौर्यपरिहारार्थं म्ह्यलाभाय च विकितारं आनयेत् अथाऽऽनेतुं न शक्नोति, तदाऽऽत्मदोषपरिहाराय क्रयं साँधियत्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेत् इति ॥ १७१॥

तथा पुनः स्वाम्युपगतिः । उच्यते - आगमेनेत्यादि ॥ १७१ ॥

आगमेन छेक्यादिनाऽस्खलित चिरभोगेन वा नष्टं दृष्यं अन्यहस्तातं मदीयमिलेवं भाष्यम् ; अतः प्रकारद्वयादन्यथा मदीयमिति वदतो विवादीभृतद्वश्यात् पञ्चयन्थः पञ्च-मो भागो दमस्स्यात्।तञ्च दृष्यमितरेणापि पूर्वीक्तप्रकारद्वयेनाऽऽस्मीयमिति भाष्यं राजगाम्य-वसेयम् ॥ १७९॥

बालंभट्टी

ब्यविह्तसङ्गतिमाह—स्वमिति। तदिति—त्वल्लाभेच्छुना स्वामिनेस्यथैः । तेन वेति
पाटः। एवम्—एवं प्रकारेण।नष्टमित्युपलक्षणिमसाह —अपेति।मुक्डेटतोऽन्यथेस्यस्थैव विवरणं—तेनाविभाविते इति । तद्यमाह — तेन स्वामिनेति,—नाष्टिकेनेस्यथैः। अविभाविते
असाधिते तस्येत्रस्यार्थमाह—नष्टद्रव्यस्येति। तत्रेति तत्र पाटान्तरस्, अर्थः स एव। यद्यपि
"वन्य आधी च बन्धेन" इति कोशः, तथाऽप्युभयत्र लक्ष्यार्थमाह—पञ्चमांद्रा इति ।
तच्छोधनेनैव शुद्धस्वाभावसन्देहाभावाय प्रागुक्तकमं स्पष्टयति—क्षत्र चेति। आत्मदोषेति
—चीर्नेस्यर्थः । साधेति—साक्ष्यादिभिरिति भावः । द्वव्यं—तदीयम् ॥ १७१ ॥

व्य०१६८ । २. चि० दमस्तत राज्ञस्तेनापि भाव्यते । ३. क. चेति भा०ा घ चेति विभावनीयं सा०। ४. ख. ग. ज शोध०। ५. फ. द्वदानाभाव०।

तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह-

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेदा नृषे दण्डचः स तु षण्णवतिं पणान् ॥ १७२॥

हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यम्'अनेन मदीयं द्रव्यमपहृतभ्' इति नृपस्या-5 निवेचैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ षडुत्तरान् नवर्ति पणान् दण्डनीयः—-त-स्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ १७२ ॥

राजपुरुषानीतं प्रत्याह--

शौव्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हैरेत परतो नृपः ॥ १७३ ॥

10 यदा तु ग्रुक्काधिकारिभिः स्थानरिक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्स्व

हृतं प्रनष्टामित्यादि ॥ १७२ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ १७२ ॥

किंब शौरिककैस्स्थानपालैर्वेत्यादि ॥ १७३ ॥

अवीक् संवत्सरात्स्वामी गृह्णीयात्ः परतो नृपतिः गृह्णीयात् ॥ ३७३ ॥

बालंभद्दी

प्रच्छादकामिति—स्वेनेव द्रव्यस्य ततो प्राहारफछायावेन काळुण्येन च राजाद.व प्रकाशकिमित्यथः।ज्ञानाय मूळे परहस्तादिखुक्तम्। यहा परहस्तं अनित गच्छतीति व्युत्पस्या प्रथमान्तं द्रव्यविशेषणम् तदाह —चौरादिहस्तस्यिमिति । आदिना उदासीनादिम्हणम्। तथा चाऽऽदै। अग्रे च तस्करप्रहणमस्युवळक्षणिमिति भावः।नृपस्येति—शेषे पद्यां।आदिना अभयप्रार्थना । लिङ्थोंऽविविश्चित हत्वाह—गृह्वातीति—प्राग्वदाह । पदिति,—तस्विरिमितान् पणान्।तत्र दोषान्तराभावादेतुमाह—तस्करेति ॥ १७२ ॥

शुल्कं---राजप्राद्धः करः।आहृतमित्यस्यार्थमाह - राजेति। परतः इत्यस्यार्थमाह--

प्रत्यानीतं तदा संवत्सरादर्शक् प्रातश्चेत् नाष्टिकर्सतद्द्यमाप्तुपात् ; ऊर्द्धे पुनः संवत्सराद्राजा गृह्धीपात् । स्वपुरुषानीतं च द्वव्यं जनसमृहेषूद्धोष्य यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् ; यथाऽऽह गौतमः — ''प्रनष्टेस्वामिकमिधगम्य राज्ञे प्रवृ्युः। विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम्।'' ईति । पर्युनमन्तुनाऽविध्यन्तरमुक्तम् — ''प्रनष्टस्वामिकं द्वव्यं राजा ज्यव्दं निधापयेत्। अर्वोक् ज्यव्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्॥'' ईति तच्छु- तवृत्तसंपन्नवाद्यणाविषयम्। रक्षणानिमित्तषद्भौगादिप्रहणं च तेनैवोक्तम्—''आददीताथ षद्भागं प्रनष्टाश्चिगतान्तृषः। दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन्।।''ईति । तृतीय-द्वितीयप्रथमसंवत्सरेषु यथाक्रमं षष्टादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चैतत्पुर-स्तात्॥ १७३॥

बालंभट्टी

ऊर्बुमिति | विशेषमाह—स्वेति | प्रज्न्यु:—पुरुषाः । विस्वाध्य-जनस्महेषु उद्धोष्य। विरोष्धं परिहरति—यतुनिरिति,—प्रनष्टस्वामिकमिति पाटः । पाटान्तरे अदृष्टस्वामिकमित्यर्थः एवं गतिद्वयं प्रागिपि । तत्र व्यस्तपाटोऽपि । श्रुतिति—वेदशास्त्रसवाचरणपूर्णेत्यर्थः । उत्तरसङ्गत्यये प्रागिपि । तत्र व्यस्तपाटोऽपि । अश्रुतिति—वेदशास्त्रसवाचरणपूर्णेत्यर्थः । उत्तरसङ्गत्यये प्रागिद्व । अथ्य— रक्षणानन्तरम् । ष्रह्मागि — पट्त्वसंख्यापूरकमागम् । प्रनष्टिति — अधिगमेः कर्माणिवज् ; प्रणष्टाद्विगम्यमानात् द्वस्थादित्यर्थः । यद्वा प्रणष्टस्याधिगमात् प्राप्तिपूर्थकरक्षणाद्वेतोरित्यर्थः।व्यवस्थामाह—तृतीयेति | भागानुसारेण ब्युक्तम् इति भावः। य्वष्टस्यादित्यर्थः । यद्वा प्रणष्टस्याधिगमात् प्राप्तिपूर्थकरक्षणाद्वेतोरित्यर्थः।व्यवस्थामाह—तृतीयेति | भागानुसारेण ब्युक्तम् इति भावः। य्वष्टस्यत्वस्याम् । प्रव्हिति विष्यायत् एक्षीत् विष्यायत् । प्रकृति विषयायत् पर्वाचित्रस्य परिपाव्य राजा द्वत्यत् । याद्वाचित्रस्य (परिपाव्य राजा द्वत्यत् ॥ । व्यस्य प्रवित्वामारदः—'अस्वामिकमदायादं द्वावपैस्थतं ततः।राजा तदास्मसात्क्रयौदेवं धर्मो नः द्वाचते ॥'' ईति। पत्रेषायि व्यवस्था प्रागिवोक्ता । तदाह— पञ्चीति । अत्र च प्रनष्टवामिकद्वय्ये प्रकर्वांत्रवर्शवर्षवर्षायणिवकस्यानां व्यवस्था दूरतमदेशवितिदीयपुत्रादिदा-यादवात्तांयां सत्यां नानाविधानेकगमनप्रतिबन्धसंभवेवाऽवगनन्तस्यति तु कृष्यतहः। पुरहिति—अक्षेत्राथ्याये इति भावः ॥ १७३ ॥

१. घ. स्वद्रव्यमवान्तु । ङ. को द्र० । २. ख. मवाप्तु० । ३. 'धमस्वा०' इति च पाठः। ४.—१० ३६. ३०. । ५. ख. ग. ङ. विष्य० । च. छ. अवस्मुत्तरं । ६—८. ३०. । ७. ख. गत्र० । ८.—८. ३३. । ९.—१. १०. १६. ।

मनुक्तषडुभागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह-

पणानेकशके दद्याञ्चतुरः पञ्च मानुषे । महिषोष्ट्रगवां द्यौ द्यौ पादं पादमजाविके ॥ १७४॥

एकशफे अश्वादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् महिषोष्ट्गवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ; अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दंचादिति सर्वत्रानुषञ्जते। अजावि-कमिति समासानिर्देशेऽपि पादं पादमिति वीष्साबलाग्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते॥१७४॥ हत्यस्वामिविकयप्रकरणम् ॥

पारितोषिकान राज्ञे पणानेकशफे इत्यादि ॥ १७४॥

बालंभट्टी

महिषोष्ट्रगवामिति—आर्षस्वात् साधुः । आदाने निमित्तमाह— रक्षणिति । द्वन्द्वात् समुदाये प्राप्तावाह—प्रत्येकमिति । उभयत अजाविके इति प्राग्वत। तत्न द्वितीये उपपत्ति-माह—अजेति। वीप्सेति—एवं प्रागपि बोध्यम् ॥१७४॥ इत्यस्वामिविकयप्रकरणम् ॥

१. घ. माहारनि०।

अथ दत्ताप्रदानिकप्रकरणम् १२

अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानिकमिति च छब्धाभिधानद्वयं दानाख्यं व्यवहारपदं अभिधीयते । तत्त्वरूपं च नारदेनोक्तम्— " दस्त्रा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्।।" दैति। असम्यगविहितमार्गाश्रयेण द्रव्यं दस्त्रा पुनरादातुमिच्छति यौसिन् विवाद- 5 पदे तहत्ताप्रदानिकं—दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्दानाख्ये तहत्ताप्रदानिकं नाम

सुबोधिनी

अस्मन् प्रकरणेऽभिधेयं प्रमेयं निष्कृष्य दर्शयति—अँधुनोति,— विहितमार्गाश्रयं दत्तानपकर्मे अविहितमार्गाश्रयं दत्तायदानिकमित्यवान्तरभेदः । सामान्यतस्तु दानाल्यं व्यवहारपदमित्यथः।''दस्वा द्रव्यम्' इत्येत्वारदवत्त्वनं व्याचष्टे—असर्म्यगिति। अस्मिन्नेव वचने दत्तापदानिकभित्यस्य समस्तस्य पदस्य विश्रहवाक्यं दर्शयति—दत्तस्योति। अविहि तमार्गाश्रितद्त्राश्रदानिकभत्यस्य समस्तस्य पदस्य विश्रहवाक्यं दर्शयति—दत्तस्योति। अविहि तमार्गाश्रितद्त्राश्रदानिकस्वरूपनिक्कयेव प्तद्विपरीतरूपस्य दशानपकर्मणः स्वरूपमर्थसि

बालंभट्टी

अधुनेति—दानप्रसङ्गादिति यावः।तत्र तावदेतत्यकरणाभिष्यं प्रसेयं निष्कृष्टसाह— विहितेति, — यथासंख्यमन्वयः । विहितमागांश्रयं दत्तानपक्रमांख्यं अविहितमागांश्रयं दत्ताप्रदानिकाख्यमित्यवान्तरभेदः। तदाह — इति चेति, — किं चेतित्यर्थः। उभयसामान्य-माह—दानाख्यमिति । चस्त्वर्थे। तत्रकोक्तन्यूनतानिरासाय नारदीयं व्याचष्टे—असम्प-गिति । अस्यैवार्थमाह—अविहितेति । तत्त य इत्यस्य कश्चिदित्यर्थः। अत एव संभवान्न तस्य तच्छब्देन परामर्श इत्याकांक्षाानिरासाय शेषं पूरयति—यस्मिन्निति । तस्य योगार्थ-मण्याह—दत्तस्योति । अपदानमिति छेदः। अत एवाऽऽह—पुनिरिति । षष्टीसमासगर्भो मत्यर्थीयष्ठम् । अविहितेत्यादिना तत्स्यरूपनिरुक्तयेव तदिपरीतरूपस्य दत्तानपक्रमणः

क. ते । असम्यग् । २. — ४.१.। ३. क. यत्र व्यवहारपदे। ४.थ. द. ना विहिता-विहितेति । ५.थ. द. व्यमसम्यग्य इत्ये । ६.थ. द. म्यगविहितमार्गीश्रयेणैति । ७.थ. द. स्याप्रदानमिति ।

व्यवहारपदम् । विहितमार्गाश्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्मेस्थाद्धक्तं भवति । दत्तस्यानपकर्म अपुनरादानं यत्र दानाख्ये विवादपदे तहत्तानपकर्म। तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम्; यथाऽऽह नारदः—''अथ देयमदेयं च
दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विश्वेयो दानमार्गश्चतुर्विधः॥'' ईति । तत्र देयमिखनिषिद्धदानिक्रियायोग्यमुच्यते। अदेयमस्वतयाः निषिद्धतया वा दानानहिम्। यत्पुनः प्रक्वतिस्थेन दत्तमव्यावर्तनीयं तहत्तमुच्यते । अदत्तं तु यत्प्रत्याहरणीयं तत्तकथ्यते ।

सुबोधिनी

द्धमेवित न प्रथक् निर्देष्टामित्याह—विहितमार्गाश्रयात्वेनित । दत्तानपकर्मस्वरूपं निर्वकि— दत्तस्यानपकर्मेति, — शास्त्रविहितमार्गाणेव दैत्तत्वात् पुनरादानस्य निषिद्धत्वेन न पुनर्भहणमित्यर्थः । तच्च देयादिभेदेनिति — तत् दानास्यं व्यवहारपदिमत्यर्थः । अर्थे देयमदेयमिति — दत्तं देयं च द्वयमि दत्तानपकर्मभेदः । अत्वयम् अदत्तं च द्वयमि दत्तापदानिकभेदः । एवं दानमार्गश्चतुर्विध इत्यर्थः । अनिषिद्धीति — अनिषिद्धीते — वित्वयादानिकभेदः । त्यथा कुटुम्बाविरोधि स्वकीयं द्वय्यम् । अर्द्वतयेति — अन्वाहितादिकमस्वतया दानानाई कुटुम्बपोषणापर्याप्तं यह्वयं दातुमिन्छित तिन्निषिद्धत्या दानानाई मिति क्षेयम् । अन्यावर्तनीयमिति — अपुनराहायमित्यर्थः । नारदवचनोक्तार्थपर

बालभन्नी

स्वरूपमर्थालद्भमेविति हिना स्वितमेवेति न पृथक्कथितमित्याह — विहितिति । तदेव — दानाक्यमेव। तद्योगार्थमाह — द्रम्येति। अनपेलस्यार्थः — अपुनिरिति, — शास्त्रविहितमार्गेगेव दत्तत्वात् पुनरादानस्य निषिद्धत्वेनापुनर्ग्रहणामित्यर्थः। तस्त्व— द्विविधं दानाक्यं यद्भयवहारपदं च। एकैकस्य द्वैविध्याखतुर्विधत्वं तदाह — अथ देयमिति, — देयं दत्तं चेति द्वयं दत्ताः
नपकर्मभेदः, अदेयमदत्तं चेति द्वयं दत्ताप्रदानिकभेदः, एवं तत्र दानमार्गश्चतुर्विधो विद्यः
य इत्यर्थः। तत्र — तेषां मध्ये। आनिषिद्धिति — अनिषिद्धा या दानिकथा तथोग्यमित्यर्थः।
कुदुम्बाविशोधि स्वीयद्मय्यं हि तादशम्। अस्वेति — अन्वाहितादिकमस्वत्या दानानर्हं कुदुम्बपोषणपर्याप्तं तन्मा त्रपर्योप्तं — यथाकथंविद्यत्या दानानर्हंमिति विवेकः। अव्योति —
अपुनर्याद्यामित्यर्थः। वादर्योति — यथाकथंविद्यं पुनर्गाद्यमित्यर्थः। नाददोक्तार्थपरत्या मूल-

४. न. २. च. ति शास्त्रविश ३. थ. द. दस्ता । ४.त.थेति । ५. थ. द. इदान-कियायोग्यमिति । ६. थ. द. या निषद्धतयाचेति । ७. त. एतदादि 'अस्त्रतया दानानई' इत्यन्ते नास्ति ।

तदेतत्संक्षेपतो निरूपयितुमाह-

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं

स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेने कुटुम्बभरणाविशिष्टामिति याव-त्तद्द्यात्—तद्भरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च मनुः—''वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भाषी मुतः शिद्धः। अप्यकार्यशतं कृत्वा मर्तव्या मनुरत्रवीत् ॥" ईति । कुटुम्बावि - ह रोधेनेस्यनेनोदेयमेकविधं दर्शयति । स्वं दद्यादिस्यनेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितः

पारितोषिकदानप्रसङ्गेन।रष्टार्थेऽपि साधारणो विधिरुन्यते स्वकुटुंबाविरोधेने-

त्यादि ॥ १७५ ॥

स्वशब्दो विभक्तपुत्रादिनिवृत्त्यर्थः । अविरोधश्च प्रासाच्छादनमा त्रसमुपलक्षणो विज्ञेयः।

सुबोधिनी

त्वेत मूळवचनमवनारयति—-तदेतत् संश्लेपत इति । पूर्वमस्वतया दानानहें निषिद्धतया दानानहें चेत्यदेयं द्विविधं नारदवचने प्रतिपादितम् । तत्र च निषिद्धतया यदेकप्रकारमदेयं तन्मूळवचने(स्वं?) कुडुम्बाविरोधेनेति पदेन व्यतिरेकतो दशैयति —कुटुम्बाविरोधेनेत्यने-नेति, —स्वकुटुम्बपोषणायापर्यान्तं न देयसित्यद्याः । अस्वतया यददेयसुक्तं तद्दशैयति— स्वं द्वाादित्यनेनेति । अयमभिद्रायः —अस्वमदेयं स्वमि कुटुम्बपोषणापर्यान्तं न देय-

बालंभद्दी

वि°. देयं यचान्यसंश्रितम् । २. ग. छ. 'कुटुन्बाहुपरोधेन' नास्ति । ३.—८. ३५.
 अ. क. च. ज. तेननदे॰ । ग. छ. नेनदे॰ । ५. त. तिस्वंदद्या॰ । ६. थ. सं नदेयिमिति क्रिवि॰
 फ. फ. विशेषणफ॰ ।

काधिसाधारणानिक्षेपाणां पञ्चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकैतो दार्शितस् । यत्पुनर्नारदेनाष्ट-विधत्वमदेयानामुक्तम्—''अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् । निक्षेपः पुत्रदौरं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ आपत्स्विप च कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्चतम्॥''ईति, एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण ; न पुनः 5 स्वत्वाभावाभिप्रायेण —पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्चतेषु स्वत्वस्य सद्भावात् । अन्वाहितादीनीं स्वरूपं च प्रायेव प्रपश्चितम् ॥

स्व दद्यादित्यनेन दारस्तादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गप्रतिषेधमाह-

दारसुताहते।

नान्वये सित सर्वस्वं यैच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥१७५॥

सुबोधिनी

मिति "द्विविधमदेयमिति । नन्वस्वत्वेनान्वाहितादिपञ्चको गणोऽदेयत्वेन त्वयाऽभिधीयते ; नारदेन त्वष्टको गणोऽदेय इत्यभिहितम् ; अतस्तिहिरोध इत्याशङ्काते विरेष्धं परिहर्तु— यत् पुनर्नारदेनेति । परिहर्ति—एर्तिदिति,—एकगणपाठोऽन्वाहिताद्विनामष्टानामदेयत्व-मात्रैसामान्येन न पुनरस्वत्वाभिप्रायेणेव्यभिष्रायः । तत्र हेतुमाह—पुत्रदारसर्वस्वेति ॥ "स्वं कुद्भवाविरोधेन देवम्"इत्यसुमंशं व्याख्याय "दारसुताहते" इत्याखविराधे

व्याख्यातुमवतारयति—स्वं दद्यादित्यनेनेति ॥ १७५॥

बालंभद्दी

नारदेन स्वष्टानामिति तद्विरोधमाह — यत्पुनिरिति । कष्टास्वित्यापिद्विशेषणम् । हि—
यतः । कष्टासु अत्यन्तदुःखदास्वापस्विपे वर्तमानेनेत्याद्यर्थः । कष्टास्विति पाठे सर्वासु
दिक्षु आपस्विपाद्यर्थः । तं परिक्षरिति—एतिदिति। मात्रं—कात्स्म्यें । न पुनः नतु । अन्वाहिताचष्टानामेकगणपाठोऽदेयस्वमात्रसाम्येन मन्यस्वेति भावः । अत्र हेतुमाह—पुत्रेति ।
श्रृतेषु त्रिषु । चः स्वर्थे ॥

एवमाद्यपादं व्याल्याय द्वितीयपादं व्याल्यातुं अवतास्यति — स्वामिति । दारसुतग्रहणसुपरुक्षणमित्याह् — दारसुतादोरिति, — समाहारद्वन्द्वस्तन्न । तदाह —

क. रेकेंग । २. क. घ. राश्च । ३.—४.३.४.। ४. घ. नाव्च स्व०। ५. ख. एं प्रा॰।
 इ. ज. प्राक्प्प॰ । ७. इ. तिनन्व० । ८. थ. इ. एतददेयलमात्रामिप्रायेणेति । ९. ख ग. सान्स्येन । १९. थ इ. पिसान्याः।

दारसुतादते दारसुतन्यितिरक्तं स्वं दद्यात् न दारसुतिमित्यर्थः । तथा पुत्रपौत्रा-चन्त्रये विद्यमाने सर्वे धनं न दद्यात्— "पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृर्ति चैषां प्रका-रुपयेत् । " इति स्मरणात् । तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्चतमन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

एवं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्तवा प्रसङ्गाहर्येधनग्रहणं च प्रतिग्रहीत्रा प्रकाशमेव कर्तव्यामिस्याह— 5 प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यातस्थावरस्य विशेषतः ।

प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः सः प्रकाशः कर्तव्यः विवादिनराकरणार्थम् । स्थावरस्य च विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कायम्—तस्य सुवर्णादिवदात्मानि स्थितस्य दर्शयितुमशक्य-त्वात् ॥ १७५८ ॥

दारसुत्यव्रहणं च सर्वज्ञातिधर्मे।पनतादिलक्षणार्थम्। नान्वयं सर्वस्वं, —पृथक्कुटुंबतयाऽवस्थित्तऽपीत्यर्थः । देयं यधायत्र देयं प्रत्यर्पणायं निक्षपादि अन्यसंश्रितं साधारणं पराधीनं वा स्वमे(?)वा। अस्य पाठान्तरं 'यच्च प्रतिश्रुतस्''इति—देयत्वेनान्यस्मे प्रतिश्रुतमित्यर्थः।तथा च नारदः — "अन्वादितं याचितकमाधिस्साधारणं च यत् । निक्षेपं पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सिति ॥ आपद्यपि च कष्टायां वर्तमानेन देहिना । आदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मे प्रतिश्रुतम् ॥ " ईति ॥ १७५॥

आदेयन्यतिरिक्तानां तु देयानां—प्रतिग्रहः प्रकाश इत्यादि ॥ १७६॥

सुबोधिनी

स्थावरस्य विशेषतः प्रकाशप्रतिग्रहे हेतुमाह - तस्य सुवर्णादिवदिति ॥१७५८॥ बालंभद्दी

दारसुतमिति । तृतीयपादं व्याचष्टे — तथेति । मनुमाह — पुत्रानिति। वृत्ति — जीविकाम् । तृथेपादं व्याचष्टे — तथेति । यत्पदार्थमाह — हिरण्यादिति ॥ १७५॥

वत्तरसङ्गतिमाह—एव्यमिति,—वक्तप्रकारेणस्यर्थः। चो वाक्यालङ्कारे। आहेति— अर्धेनैति भावः। अत एव तदवतरणपूर्वकं वक्ष्यति। प्रतिप्रहं भावे घिषस्याह—प्रतिप्रह-णामिति । स्यादिति विधिरिस्याह—कर्तन्य इति । तत्फलमाह—विवादेति,—इव्युभ-यान्वयि। तस्य विशेषेण तथा प्रतिप्रहे हेतुमाह—तस्येति,—स्थावरस्थेसर्थः ॥१७५४॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्तवा प्रकृतमनुसरनाह---

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः ॥ १७६ ॥

देयं प्रतिश्चतं चैव, —यश्चसे धर्मार्थं प्रतिश्चतं तत्तस्मे देयमेव यश्चसे धर्मार्थं प्रतिश्चतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातन्यम्—''प्रतिश्चर्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दश्चात्'' ईति त गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः, - न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सस्तिवधमिप पुनर्नापद्दत्व्यम्, किं तु तथैवानुमन्तन्यम् । यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्देत्तं वोडशक्तारमिप प्रत्याहर्न्तन्यमेवेत्यधीदुक्तं भवति । नारदेन च'दत्तं सप्तिविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्।''ईति प्रतिपाद्य दत्तादत्त्ययोः स्वरूपं विवृतम्—''पण्यमूब्यंभृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रस्युपकारतः। स्त्रीश्चरन्तानुप्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयकोधशोक्रवेगरुजीन्वितैः।

सुबोधिनी

पूर्वोक्तम्कैस्यैवोत्तराधं प्रकरणसम्बद्धमवतारयति-एँविमिति । यद्यसौ धर्मात् प्रन्थु-तो न भवतीति—यस्मै दातुं प्रतिश्चतं स इत्यर्थः । देयादेयविषयं वक्तव्यमाभिधाय दशा-दशविषयं वक्तव्यैभुपक्रमते —न्यायेति । दशस्यानपहरणकथनेनैव तत्प्रतिपक्षभृतस्यादशस्य प्रस्याहरणमधीसद्धमेवेत्याह — यत्पुनैरैन्यायेनेति । अदत्तं तु भयक्रोधेति—भयं च

बालंभड़ी

द्वितीयार्धे प्रकरणसंबद्धमवतारयति - एवमिति । यदि तु प्रतिग्रहशव्देन प्रकरणात् पुत्रोत्सार्गे दानाच्य एवोच्यते तदिप प्रकृतसंबद्धमेवेति बोध्यम् । पादभेदेन वाक्यद्वयं न तु देयादिभेदेनेत्याह—यदिति । विशेषमाह—धर्मार्धमिति,—अनेनात्यस्यातयात्वं सृचितस् । प्राग्वदेवोक्तहेतोराह—यद्यात्विति,—यस्म दातुं प्रतिश्चतं स इत्यर्थः । एवं देयादेयविषयं वक्तक्यमाभिधाय दक्ताद्वचिषयं व्यक्तक्यं वैक्तं तस्य द्वितीयपादं सप्ततीकं क्याच्ये—दत्त्वेत्यादि । पुनः—पश्चात् । दक्तानपहरणकथनेनेव तत्प्रतिपक्षमूतस्यादक्तप्रयाहरण-स्यापि कथनमर्थसिद्धमेव नारदवदित्याह—यत्पुनारिति। चोऽप्यर्थं दत्तं सतिति—''तत्र

१. क. मैप्र०। २. ख. ग. ते न पुनर्दों । ३.—५. २३. ४. ज. यमार्गेण तहत्तं वो ०। ५.क. दहते । घ. तदत्तं वो ०। च छ. अन्यायेन दत्तं वो ०। ६.ना० ४.३.। ७. ना० समृ० ह्या- भक्तबत्रु ०। च. छ छल्कं तु गवार्यच । ८. ख. ग. ना० समृ० रुगत्वि०। ९. द लक्षोकरेते ०। थ. लक्षोकोत्तरार्घरेये व प्रकरणसंबंधमव०। १०. थ. द. वं प्रासिक्षकिति । १९. थ. द. वं नुसुपकमते न्यायमार्गेण यहत्तमिति । १२. त. नरिति । अदत्तं त्विति । १३ ४. व. (वतुं) नास्ति ।

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छळयोगतः ॥ बाळमूढास्वतन्त्रार्तमसोन्मसापवार्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रे पात्रामिःयुक्ते कार्ये चैाधर्मसं विहेते । यहत्तं स्यादिवज्ञानाददत्तमिति तत्समृतम् ॥'' इति।अयमर्थः—पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूच्यं दत्तम् , भृतिर्वेतनं क्रतकर्मणे दत्तम् , तुष्ट्या बन्दिचारणादिभ्यो दत्तम् , स्नेहींहुहित्पुत्रादिभ्यो दत्तम् , प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण 5 दत्तम्, स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यहत्तम् , यन्त्रानुप्रहार्थमदद्यार्थं दत्तं, — तदेतत्तत्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन बन्दिश्राहादिभ्यो दत्तम् , क्रोध्येन पुत्रीदिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् , पुत्रीवयोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम् , उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिक्रतेभ्यो दत्तम् , परिहासेनोपहासेन दत्तम् ; एकोऽपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्तन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः ; छळ्यो- 10

सुबोधिनी

कोधश्च शोकश्च भयकोधशोकाः तेषाँ वेगस्तेन रुक् तयेति समासः । पूर्वोक्त नौरदीयवचननिचयं व्याख्यातुसुपकमते — अयमर्थ इति । तत्तेवाऽऽद्यं "पण्यमृत्यम्" इति वचनं व्याचये — पण्यस्येति । नारदवचनस्यं दसमिति पदं पण्यमृत्या-दिशेषतया स्वतन्त्रतया च तन्त्रेणोपात्तमित्यिभिशयं प्रकटयन्नाह् ट्यादिष्टार्थिमिति ।

बालंभद्दी

ष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतस्। "इत्यस्याऽऽदि नारदीयस्। सर्वं क्रमेण व्याचिष्ट अयमर्थ इति। क्रुतेति—वहुवाहिः। तुष्ट्या सन्ताषेण । दुहितिति—दुहितः पुत्रादिभ्य इत्यर्थः । दृष्टस्योक्तः त्वात् अनुग्रहपदेन तदित्याह—अदृष्टेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—दृत्तमेवृति । एवच्यावर्क्षमाह—न् प्रोति । नारदीये दत्तपदं पण्यसूख्यादिविभेष्यतयास्वतन्त्रतया च तन्त्रे-णोत्पन्नमिति भावः । यचाद्यधंभित्येव पाठं अनुग्रहार्थमित्यस्यैव व्याख्यानं तद्वोध्यस् । "अदत्तं तु "इति व्याच्ये—स्येनेत्यादि।तत्र भयं च क्रोधश्र शोकश्र ते,तेषां वेगः तेन रुजा पीडा तया अन्वितीरित शाव्दोऽर्थः। तत्किरुत्वतमाह—स्येनेत्यादि। वन्दोति—कारांगारिधकृता-दिभ्य इत्यर्थः । निर्यातनं द्रिकरणं अन्यस्म येन सार्कं पित्रादीनां वैरं तस्म पुत्रादीति पाठान्तरस् । छल्यस्वद्यमेव योगपदं नान्येन । योगत इति तृतीयान्तास्तार्वविभक्तिः कस्तिसिर्याह — उत्कोचेनोति । तस्मा इति—तस्मा एव तदन्यद्वा ददातीयर्थः।

३. क. ख. ग. च. छ. वाघ॰। २. ख. संयुते। ३. ना० ४. ८, ९, १°: ११. । ४. क. हात्तुदुः। ५. घ. च. छ. ज. यचादृष्टा०। ६. ख. दिभ्यो वै०। ७. क. त्रादिवि०। ८. थ. द. पामावेगः! ९. थ. द. रहवच०। ५०. फ. रागृहाधि॰।

गतः शतदै।नमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति; बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण, मृहेन लोकवेदानाभिन्नेन, अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्तेन रोगाभिभूतेन, मसेन मदनीयमसेन, उन्मसेन वातिकाधुन्मादप्रस्तेन वा, अपवर्जितं दसम्; तथा 'अयं मदीयमिदं कर्म करिष्यति' इति प्रतिलोभन्त्रया दत्तम्; अचतुर्वेदाय 'चतुर्वेदोऽ- हस्'इस्युक्तवते दत्तम्; यत्रं करिष्यामीति धनं लब्ध्या यूतादी विनियुज्ञानाय दत्तम्,— इत्येवं षोडशयकारमिप दत्तमदत्तमित्युच्यते—प्रत्याहरणियत्वात्।आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्— ''स्वस्थेनाऽऽर्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तस्तुतो नात्र संशयः॥'' इति कात्यायनस्मरणात्। तैथेदमपरं सांक्षेत्वार्थय- चनं सर्वविवादसाधारणम् - ''योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यस्य चाष्युपधि

सुबोधिनी

सहसमिति परिभाष्य ददातीति—शतं दीयत इति मनसि विचार्थान्तःकरणोः छासा-दिवकात सहस्रं दीयत इत्युक्तो सत्यां मनसोऽनभिष्रेतमप्युक्तयनुसारेण यत् दीयते तत् इत्यर्थः । कात्यायनेनैव सैर्वविवादसाधारणं वचनसुक्तमित्याह—तेथेदमप्रमिति ॥१७६॥ इति विश्वश्वरमद्विरचितायः सुबोधिन्यां दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥

बालंभद्दी

शांतं दानमिति-शतं दायमानमिति मनसि निधाय,कारणेच्छादिवशात् सहस्रं दायते इस्युक्ते। सत्यां मनसाँऽनिभिनेतमप्युक्तानुसारेण यद्दीयते तदिस्वर्थः। उन्मत्तान्तेन हृन्द्वोत्तरपदकहृन्द्वेनाप-वार्जतामित्रस्य दक्तिस्यर्थकस्य समास इस्याह—बाल्जेन्सादि|मदनियमिति|क्तिस्वर्धकस्य समास इस्याह—बाल्जेन्सादि|मदनियमिति|क्तित्वस्याधनहर्ष्येण या मदस्तेनस्यर्थः। करेति व्याचर्छ—तथित। ममेदिमत्यस्यार्थो—मदीयमिति। किति लुड्योऽनच-तत्त्वविवक्षायां ससमी—अपात्रायेत्वर्थः। तदाह—अञ्चतुरिति। उक्त इस्यक्षार्श्व आयञ् । अकार्ये हिते छेदः, ससम्युभयत्र प्राग्वत् । धर्मसंहितो यो नेति, वाहिताम्त्यादिः। कर्तव्यवेन धर्म बुवते आकार्ये न कार्ये यस्य तस्मै अकार्ये हिते कर्त्रे अविज्ञानात् यह्तं स्थादित्यर्थस्तदाह— यञ्जमिति । विशेषमाह— आर्तेति । वेत्यस्य उभयत्वान्वयः। दत्तमित्यस्य संकब्स्यितमित्वर्थः। अत एव साधारणमाह—अदन्तेति । मृते—तस्मित्र सति। पूर्वे पूर्णदाने पुनः परावृत्तिरिति , स्वित्वर्यः स्थात्त्वर्यः। कार्यायमेनैव सर्वविवादसाधारणमन्यदस्युक्तमित्याह— तथेदामिति, —

९. घ. तंमानम०। २. क. यथे०। ३. थ. द. णोह्नासादि०। ४. त. वौपवादसा०। ५. त. यथेदमि०।

पश्येत्तात्तर्व विनिवर्तयेत् ॥"ईित। योग उपाधिः। येनै।ऽऽगामिनोपाधिविशेषेणाऽऽधि-विक्रयदानप्रतिप्रहाः कृताः, तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः। यः पुनः षोडशप्रकारमपि अदत्तं गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः— ''गृह्णात्यदत्ता यो लोभाग्रश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रती-च्छकः ॥ '' हुँति ॥ १७६ ॥

॥ इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥

यस्वप्रकाश्यं दानमिति तद्दानविषयम् ; इदन्तु प्रतिग्रहविषयमित्यविरोधः । स्पष्ट-मन्यत् ॥ ९७६ ॥

बालंभद्दी

वक्ष्यमाणं अपरं उक्तभिश्वम् । तदर्थमाह — योग इति, — उभयत्रेति भावः । कृतसमाहारहम्द्राभ्यां योगयोरतृतीयासमास इत्याह — योगोनेत्यादि। आधमनादीनाह — आधीति। विद्योपेण क्षीतमित्याह – क्ष्रयोति, - भावे क इति भावः। विग्रमे – ज्ञाने । अस्यापरस्य विशेषान्तरमाह
— यः पुनिरिति। यस्तु तं गृङ्कातीति पाटः। तद्यहणे मृलमाह – लोमादिति । अत एवाद्यः स
इति भावः। यद्यपि तावुभावि दण्डरावित्येव सिद्धं, तथाऽपि स्फुटार्थं ब्युक्कमेण साक्षिच्यादाह — अदेयदायक इति । तथा चार्थः। अदत्तप्रतीच्छक इति तथा चवर्गः प्रतीच्छवातुर्महणार्थः। धातुगणी वाहुलकोकेरिति भावः॥ १०६ ॥ इति दत्ताप्रदानिकम् ॥

अथ कीतानु रायप्रकरणम् १३

कैतितानुश्चयः कथ्यते । तस्वरूपं चै नारदेनोक्तम्—'' क्रीत्वा मृह्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुश्य इत्यतिद्ववादपदमुच्यते ॥'' इँति । तत्र च यिसमञ्ज्ञानि पण्यं क्रीतं तिसमञ्ज्ञाद्वि तदिषक्वतं प्रत्यपंणीयमिति तेनैवोक्तम्—''क्री-त्वा मृत्येन यत्पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तिसमञ्जवाह्वयविक्ष-तम्॥'' इँति । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यपंणे विशेषस्तैनैवोक्तः— ''द्वितीयेऽह्वि दद-क्रेता मृत्यात् त्रिशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽह्वि परतः क्रेतुरेव तत् ॥'' इँति । परतेऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च वीकादि व्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वर वस्तुविषयम् ।

सुबोधिनी

द्विगुणं तु तृतीयेऽह्वीति—पूर्वोक्तविशांत्रात द्विगुणं पञ्चदशांशांमत्यर्थः । "परतः क्रेतुरेव दि" इत्यमुमंशं तात्पर्यतो न्याचष्टे—परतोऽनुशय इति । एतच्च बीजादिन्यति-रिक्तेति—वीजादिन्यतिरिक्तं च तदुपँभोगविनश्चरं चेति समासः ॥

बालंभट्टी

प्राग्वदाह — क्रीतिति। तत्र सङ्गति स्वयंबाह — तदित्यादि। बहु — विपुष्ठं सम्यगिति.
यावतः तत्र च — तददुशयं च । तेनैव — नारदेनैव। एवमप्रेऽिए पष्ठी प्राग्वतः। वाह्न्यविक्षतमिति पाठः। नाशरहितमिति तदर्थः। अविवक्षित्तमिति पाठेऽप्येवम् । आवहेत् — त्यजेत्
तस्मे द्रवात् । तावता न्यूनं मूर्त्यं प्राह्ममिति यावत् । द्विगुणं— प्रवैक्तिविश्वाशाद्विगुणं पञ्चदशांश्वामिति यावत् । तुर्योपादस्य तात्पर्यार्थमाह — एरत इति । अनुश्यो — विचारप्रवैकपश्चात्तापः । सङ्गतये विशेषमाह — एतञ्चिति, — नारदोक्तं चेरवर्थः । ब्रीजादीति—
विजादिन्यतिरिक्तं च तद्वपभोगादिविनव्यं च तत् वस्तु च तद्विषयकमित्रवर्थः । भोगवरित्वति पाठे रप्रष्टार्थं भोगीति भोग्येल्यर्थः ॥

ख. अध की । २. ख. छ. 'च' नास्ति । ३—९. १ । ४.—९. रू. । ५.—९. १. । ४. ख. जातिरि । १ छ. छ. चस्य ५. थ. द, पयोग । १. प. ब. नत० (१) ।

शिजादिकथे पुनरन्य एव प्रत्यर्पणावधिरित्याह— दशैकपञ्चसप्ताहमासञ्चहाधमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ ५७७ ॥

बीजं त्रीह्यादिवीजम्, अयो छै।हं, बाह्यो बर्छावर्दादिः, रस्तं मुक्ताप्रवाखादि, ह्वी दासी, दोह्यं महिष्यादि, पुमान् दासः ; एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकाळो विञ्चेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यक्त्वबुद्धशाऽनुशयो भवति तदा दशाहाँचम्यन्तर एवः ; क्रयनिर्वृत्तिने पुनरूष्वंमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनं ''क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिचस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्व्यं दद्याच्चैवाऽऽददीत च॥"ईति, तदुक्तळोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरगु-हक्षेत्रयानशैयनासनादिविषयम्। सर्वे चैतदपरीक्षितकीतिविषयम् । यत्पुनः परीक्षितं 10

अस्वामिविकयो निरूपितः; स्वामिविकये च_द्दौकपञ्चसप्ताहेत्यादि ॥१७७॥

सुबाधिनी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं मनसि निधाय पूर्वोक्तन्यतिरिक्तविषये योगीश्वरः प्रत्यपैणप्रकारं दर्शयतीत्याह — बीजादिक्रये पुनरिति । परिकापूर्वक्रये विशेषमाह — यत्पुनः परी-क्ष्येति ।। १७७॥

बालंभट्टी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं मनसि निधायोक्तान्यविषये मृळकृत् प्रत्यपंणप्रकारं दर्शयतीत्याह् — बीजादीति । दशकेति पूर्वार्षे समाहारद्वन्द्वोऽग्रे पूर्वमितरेतरद्वन्द्वपुवर्क-समाहाराद्वगुः । अत एव वस्यति दशाहादिक इत्यादि । उत्तरार्षे इतरेतरद्वन्द्वः। क्रम-स्य विवक्षितस्वात्र दोषः। तदाह — बीजामित्यादि। अय इत्युपळक्षणमित्याह — छोहादीति। पर्राक्षणपदार्थमाह — प्रदिक्षाकाल इति, —करणल्युटा काळसामान्यवाचकं तदिति भावः । एतत्कथनफळमाह — प्रदिक्षोति। मनुविरोधं तेनेकस्यैव काळस्य सामान्योक्तत्वात प्राप्तं मृळनारदयोः परिहरति — यत्त्विति । इह —क्यवहारे । द्वितीये आह — आददीत चिति। विचारस्य तुत्यस्वान् तदैकतयेव मनुनोक्तवान्मूळकृताऽप्येकतययेवोक्तं न तु भेदनः कल्पतर्वान्द्रीतां मेदेवोक्तिस्तु स्पष्टार्थेति बोध्यम्। मृळाविरोधायाऽऽह — उक्तलोहादिति। नारदविरोधान्याऽऽह — उपमोगविति। सर्व- मनुमृळनारदोक्तम्। परीक्षापूर्वककथे विशेषमाह-यस्पुनारिति।

१. क ग. ज. जेऽव॰। ख. णवि०। २. क. हं मा॰। २. ख. हादि। ७ ख. दिर्क। ५. ख. ग. ज. हास्य०। ६ — ८. २२२.। ७ क. घ. ज. यनादि०। ८. ख. घ. ছ. च. छ. रीक्ष्य।

'न पुनः प्रत्यर्पणीयम्' इति समयं कृत्वा क्रीतं तद्दिकेत्रे न प्रत्यर्पणीयमः; तदुक्तम्—''क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं वितेक्रने भवेत्पुनः॥'' दैति ॥ १७७ ॥

दोह्यादिपरीक्षात्रसङ्गेन स्वर्णादेरपि परक्षिणमाह---

अमी सुवर्णमक्षीणं रैजते द्विपलं राते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

वह्रौ प्रताप्यमानं सुवर्णे न क्षीयते, अतः कटकादिनिर्माणार्थे यावस्वर्ण-कारहस्ते प्रक्षितं तावत्तुळितं तैः प्रत्यर्पणीयम्; इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च।

परीक्षाकाल्याच्ये कीतं विक्रीतं वा स्यात् यत्तत्तुपहतम्; यतु स्वायं सुव-''कीत्वा विक्रीय वा द्वव्यं यस्येहानुशयो भवेत। सोऽन्तर्दशाहाराङ्ग्यं द्याच्येवाऽऽददीत वा॥''हति,तत्परीक्ष्य कीते द्रष्टव्यस्।दशाहादिक्रमेण वीजादीनां, एकाहश्चायसः। अयोग्रहणं सर्वतास्नादिलक्षणार्थमः। एवं वाह्यादिव्यपि योज्यस्। वाह्यं बलीवदौदयः; रत्नानि सरकतादीनि; स्त्रियो दास्याचाः; दोह्यं गवादि; पुसांसो दासादयः॥ १७०॥

कि च- अम्री सुवर्णमक्षीणमित्यादि ॥ १७८ ॥

सुबोधिनी

यद्यपि ''बीजायोवाद्धारःनस्त्रीदोक्षपुंसा परीक्षणम्'' इति बीजादिक्रमेण परिगणितं, तथाऽ-षि दोक्के महिष्यादौ प्रतिसवनदोहेन परीक्षायाः प्रयोगताल्पन्वमहत्त्वाभ्यां सुज्ञानत्वात् तत्प्राधान्येनाऽऽह — दोह्यादिपरीक्षाप्रसङ्गेनोति ॥ १७८॥

बालंभट्टी

—पर्गाक्षेतं सदिति शेषः। परीक्ष्येति पाठान्तरम् । पुनः— पश्चात् । तदुक्तामिति — नारदेनेति शेषः । प्राक्-कथात्। गुणदोषाभ्यां सार्वविभक्तिकस्तसिः । परीक्षिति — परीक्षया अभिमतमित्यथैः। परीक्ष्येति पाठान्तरम् । पुनः—पश्चात् ॥ १७७ ॥

यद्यपि''बीजाय'' इति बीजादिक्रमेण मूले परिगणितं, तथाऽपि दोह्यमहिष्यादौ प्रति-सवनदोहनेने तत्--परिक्षयाऽभाष्टाव्यत्वमहत्त्वाम्यां सुज्ञानत्वात् प्राधान्येनाऽऽह-दोह्यादीति। परीक्षेति--तत्काले इत्यर्थः।इत्ररथा-तन्त्य्यूयःवेंश्वयं तात्पर्यार्थः— ज्ञातशब्दः प्रत्यासन्तेः प्रखपर

ना० ९. ८. । २. ख. ग. क्षामा० । ३. वि० द्विपष्टं रजते शतम् । अष्टैातु त्रपुसीसेच ।
 अ. थ. द. नदोहनन ।

रजते तु शतपळे प्रताप्यमाने पळद्वयं क्षीयते। अष्टै। त्रपुणि सीसे च-शत इवनुव-तिते—त्रपुणि सीसे च शतपळे प्रताप्यमानेऽष्टौ पळानि क्षीयन्ते। ताम्ने पञ्च; दशा-यसि;—ताम्ने शतपळे पञ्चपळानि अयसि दशपळानि क्षीयन्ते। अत्रापि शत इत्येव। कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनित्यात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः । इतोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्डयाः॥ १७८॥

क्वचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह---

शते दशपला वृद्धिरौणें कार्पाससौत्रिके।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥ १७९॥

स्थृैंछेनीर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिक क्रियते तस्मिन् शतपछे दशपला वृद्धिर्ने- 10 दितव्या।एवं कार्पासस्त्रानिर्मितं पटादौ वेदितव्यम्।मध्ये अनातिस्त्रमस्त्रीनिर्मिते पटादौ

आवर्तनायाग्नां क्षिप्तं सुवर्णभक्षीणं तावदेवेत्यर्थः । रजतादौ द्विफलशतं द्विपल्छा-धिकः क्षयः। अनेन प्रकारेणोपक्षीणं सुवर्णकारादयो दापनीयाः ॥ १७८ ॥

कौलिकादिभिस्तु वस्त्रिनमाणायापिते सूत्रे शते दशपलेत्यादि ॥ १७९॥

सुबोधिनी

पटादौ पञ्चपला वृद्धिरिति —अत्र यद्यपि "और्णे कार्याससीत्रिके" इति कम्बलंस्याऽऽ-बालंभटी

शतपळे इति। द्विपलमिति बहुवीहिस्तदाह—प्ळद्वयमिति। प्राग्वदाह—शतपळे इति। अनुवृक्तिरम्रेऽपि। पञ्च दशेति, पदद्वयं तदाह—पञ्चपळानीति। इस्रेनेति—वच्च पळपरमेव । प्रताय्यमाने हत्यप्युभयत्र बोध्यम्। न्यूनतां परिहरति—कांस्यस्येति, -कांस्ये विति पाठान्तरम्। त्रपुतामृति—वहुवीहिः तदनुतारेण क्ववित्तयेव पाठः। एवं पित्तळेऽपि बोध्यम्। तात्पर्याथमन्नाऽडह—अतोऽधिकामिति ॥ १७८॥

क्तचित्कंबलादाविति — सम्लार्थः। निर्मिते इति —रोपधेतोः प्राचामिति वुम् तत्र तेन स्वितः स हि शोषिकः। शतपले कम्बलादो वृद्धिरित्यर्थः। दशपलेति बहुवीहिरेव। मध्ये इति — वृतीयपादप्रतीकम् । अत एवाऽऽह—अनतीति। पटादाविति — यद्यार्थाणं इत्यादिना

ख. ग. च ङ. कल्याः । र. वि० कार्पासकेऽथवा । मध्ये पश्चपला हानिः (?) ।
 इ. क. स्थूलमूर्णास्० । ङ. स्थूलनोणी० । ज. नौणीस्०। ४. ख. ग. क्षमनि । ५. त. लादि०।
 इ. फ. स्यू० ।

पञ्चपला वृद्धिः । सुर्मेक्सम्त्रराचिते शते त्रिपला वृद्धिबोद्धेल्या । एतच्चाप्रक्षालि-तवासोविषयम् ॥ १७९ ॥

द्रव्यान्तरे विशेषमाह---

कार्मिके रोमैबदे च तिंशासागः क्षयो मतः। न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वाल्कलेषु च॥१८०॥

कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र ानेष्पत्रे पटे चेकस्यस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते। यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते स रोमैबद्धः

पलक्षते दशपलाम्बार्णकार्पासिकयोर्धृद्धी स्थूले स्थात् मध्यमे त्क्वृद्धितः पञ्चपला-ऽन्या वृद्धिरित्थर्थः ; सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः; तथा च नारदो दशपलावृद्धिसुक्षाऽऽह—-''स्थूलसृक्षं च तामेषां मध्यानं पञ्चकं शतम्। त्रिपलं तु सुस्क्ष्माणाम्'' इँति ॥ १७९ ॥

अस्य विशेषोऽपवादः—चार्मिके रोमबन्धे चेत्यादि ॥ १८० ॥

सुबोधिनी

द्तिचेन परिगणनं, तथाऽपि पटादाविखुक्तिरूपपञ्चा—प्रतिलोमाभिप्रायस्वात् ॥ १७९ ॥ यत्र प्रावारादाविति—प्रावार उत्तरासङ्गः ''द्दौ प्रावारोत्तरासङ्गो समी'' इत्यमर्रः॥१८०॥ इति भद्दविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां क्षीतानुशयप्रकरणम् ॥

बालंभद्दी

कँम्बलादीनां कंबलादितया प्रहणं कृतं, तथाऽपि पटादावित्युक्तिः प्रतिलोमाभिप्रायेति नानुपप-चिरिति भावः। शते इति बोध्यम्। सुस्कृत्मेति —अतिस्क्ष्मेत्यर्थः। अप्रेति—तथा च प्रक्षालिते-नेयमेन वृद्धिरिति भावः ॥ १७९ ॥

विशेषिति—क्षयसुभयाभावं च स्थळविशेषेणस्त्र्यः। कार्मिकमिस्यस्य व्याख्या—-कर्मणोति। चित्रं सूत्रम्। अत एव तस्यापि व्याख्या—यत्रेति। मेचकं मयुर्गिञ्छनेत्रम् । अधि-करणे घनित्याह—यत्रेति। प्रावारः—उत्तरासङ्गः '' हो प्रावारोत्तरासङ्गो समी'' ईत्यमरः।

ख. स्था० । २. ख. घ. वेदितब्या । १. घ. व स्थेच । ४ ख. ग. घ. ङ. च.
 छ. व स्क० । वि० वाल्कले तथा । ५. घ. ङ. स्वक० । च. चकक० । बालं० मेचकं।
 ६. घ. व था । ५. ५. १४.। ८. द्वि० म० ११७.। ९.(१) । प. व. 'कंवलादीनां' नास्ति ।

तत्र तिंशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेये कोश्चाप्रभवे वार्ल्कल्रेषु वृक्षत्व-िक्तिमैतेषु वसनेषु वृद्धिहासौ न स्तः; कितु यावद्वौनार्थे कुविन्दादिभ्यो दत्तं ताबदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८०॥

द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयनुद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन हैं सनुद्धिज्ञानोपायमाह—

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम्। द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तहाप्यॅमसंशयम्॥ १८१॥

शाणक्षीमादौ द्रव्ये नष्टे ह्।समुपगते द्रव्याणां कुरालाः द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञः

चार्रकृतं चार्मिकं कुरु....दि; रोमबन्धं पटादि, तन्न हि छेदनान् त्रिशङ्कागक्षयः। कौशे-यवांक्करयोस्तु साम्यमेव । कीशेयं त्रसरीमयस् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८० ॥

वृद्धयनुसारेणैव क्षयमालोच्य रजताभिर्वस्नादीनाम् —

देशं कालं च भागं चेत्यादि ॥ १८१ ॥

स्वदेशोत्पन्नं परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमस्पकालिकश्चक्तमभुकं दुर्लेभमदुर्लभं वेत्येवं नष्टे द्रव्ये बलावलं ज्ञात्वा द्रव्याणां बलावलज्ञानकुशलाः यन्मृस्यं त्रुद्युः तिन्निर्विचारं नाशयिता द्यात् ; राज्ञा च तद्याप्यः । पूर्व परीक्ष्य कीते तु व्यभिचरतो

बालंभट्टी

तत्र उभयत्र त्रिंशच्छन्दो भागपर इत्याह—त्रिंशत्तम इति | तालपर्यार्थमाह— किन्त्विति ॥ १८० ॥

उत्तरसङ्गतिमाइ — द्रव्यानन्त्यादिति। क्षयवृद्धीति –धर्मादित्वास्ताषुत्वम्। एवमभेऽपि । अत एव बृद्धिक्षयेत्यप्रिमाविरोधो नेति बोध्यम्। उक्तभिकाविषयमेवास्य साफल्यायाऽऽह— शाणेत्यादिः। शाणं शणसूत्रानिर्मितं क्षौमं क्षमा—अतसी तस्पृत्रानिर्मितम्।नष्ट इति मृद्धार्थ-माह्—ह्रसामिति।सर्वथा नाशोऽत्र नाभिमतः—प्रकरणादिवलात्। तथा किंच तद्वद्वा प्रत्यास-

९. ख. ग. घ. ङ, च. छ. वल्क०। २. ख. ग. च. वयना० । ३. क. तङ्ग्०। ४. वि० गुणदयम्।

देशं काळमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बळाबळं सारासारतां च परीक्ष्य यत्करुपयान्ति तदसंशयं शिक्षिपनो दाप्याः॥१८१॥

॥ इति कीतानुशयप्रकरणम् ॥

राजदण्डादिमसङ्घः । न च विक्रेता व्यक्तिचरत्रिप विक्रीतं प्राप्तुयादिति स्थितम्; तथा च स्वायंभुवः— 'परेण तु दक्षाहस्य न दबान्नापि दापयेत् । आददानो ददक्षेत्र दण्डयो रा-ज्ञा शतानि षट् ॥" इति ॥ १८१ ॥

बालंभट्टी

चराह—नष्टेति,—तरविवशया स्प्तमीति भावः । एकः चो व्युक्तमे इत्याह— तां चेति । ज्ञाव्येत्यस्य व्याख्या पर्राक्ष्येति । त्र्येपादार्थमाह—यदिति । दःव्यमित्यस्य शिक्ष्यिकवृंवकितिति विशेष्यम् । तदाह—शिक्ष्यिन इति ॥ १८१ ॥ इति क्रीतानुशय-

प्रकरणम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम् १४

साम्प्रतमम्युपेत्याशुश्रृषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—'' अम्युपेत्य तु शुश्रृषां यस्तां न प्रतिपचते । अश्रुश्रृषाम्युनेत्येतद्विनवादपदम्युपेत्याशुश्रृषाल्यम् । शुश्रृषा, तामङ्गीक्रत्य पश्चाचो न संपादयाति तद्विवादपदमम्युपेत्याशुश्रृषाख्यम् । शुश्रृषकश्च पञ्चविधः—शिष्योऽन्तेवासी मृतको-ऽधिकर्मकृद्दास इति; तेषामाद्याश्चत्यारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते । ते च श्चभकर्मकारिणः। ठ दासाः पुनर्गृह्जातादयः पञ्चदश्मकार्याः गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाचशुम-कर्मकारिणः। तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—''शुश्रृषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः। चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासाङ्गिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिमृतकाश्चतुर्थस्विधकर्मकृत । एते कर्मकरा श्रेया दासास्तु गृहजादयः ॥ सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाद्वर्मनी-

सुबोधिनी

अपराँमिति—"तेषामाध्यम्णादानम्" हेंस्ववातुषात्तंत्वादपरं विवादपदमित्यर्थः । "अभ्युपेत्य तु ग्रुश्रूषाम्" इत्येतन्नारदवचनं व्याचष्टे— आज्ञाकरणमिति । विष्यान्ते-वासिमृतकाधिकमेकृतां सामान्यसंज्ञामाह—तेषामाद्या इति। सामान्याँमिति। अस्यार्थः—

बालंभट्टी

सांप्रतमिति--गृष्टीताजुशयप्रसङ्गेनेतिभावः। अपरामिति—''तेषामायम् '' इत्यादौ मञ्जनाऽपरिगणितत्वात्ततो भिन्नमेवेस्ययैः। नारदीयं व्याच्छे—आज्ञाकरणमिति । प्रती-स्यायेमाह—संपेति । मुळे व्युक्तमेणान्वय इत्याह—अभ्युपेस्रोति । शिष्यादिचतुर्णां सामान्यसंज्ञामाह—तेषामिति,—मध्ये इत्यर्थः। कर्मकरा इति—''कर्मणि मृतो'' इति-टः। यद्यपि मृतके तस्यं सूत्रसिद्धं—मृताविःयुक्तः, तथाऽपि साहचर्यादम्येषामपि तस्यं बोध्यम्। वक्ष्यमाणानुरोधेन तेषां तस्यं योगस्ख्येसाह—चेति,—चत्वार इत्यर्थः। तदिदं—सर्वं शास्त्रमोक्तमित्यर्थः। चतुर्विषः—आदितः। तेषां मध्ये। त्रिपञ्चका इति—न्त्रिः पञ्चेति त्रिपञ्च, ते परिमाणं येषां ते सुक्षंसमासः तद्धितः कत्त्र।तदेव विश्वदयति—शिष्यान्तेवासी-ति। सामान्यमिति—एषां शिष्यादीनां पञ्चानां मध्ये स्वतन्त्रस्यं नाम सामान्यं साधारणध-

५. १.। २. क. राष्ट्रचिस्थानस्थागृहब्राराविश्वः राष्ट्रचिस्थानस्थाव०२. क.थ्रा॰।
 ४.थ. द.अपरं विवादपदमिति।५. स० ८. ४.।६. थ. द. न्यमस्वतन्त्रत्वमिति।७.अँ०३.२.२२.।

षिणः। जातिकर्मकृतस्त्तो विशेषो वृत्तिरेव च।।कर्मापि द्विविधं श्चेयमशुमं श्चुममेव च। अशुमं दासकर्मोक्तं शुमं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराश्चिचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गृह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टिविण्म्त्रप्रहणोज्झनम् ॥ ईंच्छतः स्वामिनश्चाङ्गेरुपस्थानमथान्तर्तैः। अशुमं कर्म विश्चेयं शुभमन्यदतः परम्॥"इति। तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी ; अन्तेवासी हशिल्पशिक्षार्थी; मृह्येन यः कर्म करोति स मृतकः; कर्मकुर्वताम् अधिष्ठाताऽधिकर्म-

सुबोधिनी

प्पां शिष्यादीनां पञ्चानामस्वतन्त्रत्वं नाम सामान्यं साधारणो धर्म इस्राहुमेनीविणो मह-पेयः; एवां मध्ये शिष्यादिचतुष्टयसमुदायेऽवान्तरज्ञात्या कर्मकर इति विशेष उक्तो मनी-विभिः। कर्मकरत्वं चतुर्णामप्यवान्तरज्ञातिरित्यर्थैः। तथा वृत्तिर्वर्तन⁵ शुभकर्मकरत्वेन विशि-ष्टम् । शुभकर्मकरत्वं विशिष्टा वृत्तिरिति प्वोक्तमर्थं विविच्य दर्शयति—कर्मीपीति । "शिष्यान्तेवासिमृतकाश्चतुर्थस्विधकर्मकृत्" इत्यमुं नारदियवचनाशं व्याचष्टे—तत्र शिष्य इत्यादिना। "गृहद्वाराशुत्विस्थान" इत्यन्नाशुचिस्थानावस्करोऽझनपदानि व्याचष्टे—

बालंभद्टी

में इत्थेवं मनीषिणों महर्षयः आहुरिखयैः । जातीति—तेषां पञ्चानां मध्ये शिष्यादि-रूपचतुर्वियसमुदायस्य जात्मा श्वरवजात्मगुरूपमिति यावत्। तादशं कमें कुवैतस्तु कमेंकर इत्थेवंरूपोऽवान्तरिवशेषों मनीषिभिरुक्त इत्यर्थः । कमेंकरस्वं चतुर्णामप्यवान्तरजातिरित्य-थैः । दृत्तिरेव चेति—विशेष इत्यनुवर्तते, तथा वृत्तिवैतैनमिष ग्रुमकमेंकरस्वेन विशेषः । विशिष्टं श्रुमकमेंकरस्वं विशिष्टा वृत्तिरेत्यर्थः। अत एव चसङ्गतिः । उक्तमेव विविच्याऽऽह् — कमोपीति। कमेंकृतां चतुर्णाम्। तत्राग्रुभमाह—गृहद्वारेत्यादि,—अत्र इन्द्रोत्तरपदक-समाहारद्वन्दः। अग्रे यथासंस्यमन्वयः। इच्छत इति—इच्छतः स्वामिनः स्वाङ्गरन्ततः— पर्यन्ते वपस्थानं सेवनं चेत्यर्थः । ग्रुमिति—अतोऽन्यत् परं केवलं उत्कृष्टं वा ग्रुमिनि स्वर्थः। शिल्यान्तेवासि" इत्यादिनारदवचनांशं विशिष्य व्याचष्टे—तत्रेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः । वेद्महणं शास्तस्याप्युपलक्षणम् । शिह्यं—कौशलम् । अधिष्ठाता—

ख. ग. छ. करस्त्°। २. ज. स्मृतमिति। तत्रशि°। ३. क. ङ. च छ. ना०
 स्मृ० इष्टतः। ४. ना० अथोन्ततः। ५. — ५. २. — ७.। ६. थ. द. नमपि-ग्नु०। ७. थ. द.
 पि द्विविधमिखादिना। ८. त. 'तत्र' नास्ति।

कृत् ; अञ्चिष्यानमुन्छिष्टपक्षेपार्थं गर्तादिकम् ; अवस्करो गृहमार्जितपास्वादिन्वयस्थानम् ; उज्झनं त्यागः । भृतकश्चात्र त्रिविधः ; तहुक्तम्—'' उत्तमस्वा-युधीयोऽत्र मध्यमस्त कृषीवलः। अधमो भारवाँही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः॥''ईति । दासाः पुनः—''गृहजाँतस्तथा क्षीतो लब्धो दायादुपागतः।अनाकालभूनंतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महतश्चर्णाशुँद्धप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः 5 प्रवञ्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेयस्तयेव वडवाहृतः । विक्रेता चाऽऽत्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृतौः॥'' गृहे दास्यां जातो गृहजातः; क्षीतो मृत्येन; लब्धः प्रतिप्रहादिना ; दायादुपागतः पित्रादिदासः; अनाकालभृतो दुभिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः;आहितः स्वामिना धनप्रहणेनाऽऽधितांनीतः;ऋणमोचनेन दासत्वमन्धुपगतः ऋणदासः ; युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः; पणे जितः ' यद्यस्मिन् विवादे परा- 10 जितोऽहं तदा त्वहासो भवामि' इति परिभाष्य जितः;तवाहमित्युपगतः 'तवाहं दासः'

सुबोधिनी

अञ्जुचीत्यादिना । "शिष्यान्तेवासिभृतकाः" इत्युद्दिष्टानां मध्ये मृतकस्य त्रैविध्यमाह— भृतकश्चेति । दासाः पुनः पञ्चदशमकारा इत्युक्तम् ; तत् प्रपञ्चयति —र्दासा इत्यादिना।

बालंभट्टी

नियन्ता । अशुचीत्यादि तथैव व्याचष्टे—अशुचीति । शिष्याणुदिष्टानां मध्ये भृतकत्रैविध्यमाह— भृतेति । अत्र एषां मध्ये । तदुक्तमिति — नार-देनेति शेषः। अत्रेति प्राग्वत् । आयुध्यजीवी आयुधीयः। भारेति——तद्वहनशीकः। भारवाह् इति पाठान्तरम् । "दासाक्षिपञ्चका जेषाः दासास्तु गृहजादयः" इस्युक्तं तत्प्रपञ्चयति—दासाः पुनिरिति,—दासास्त्वव्यथैः; उच्यन्ते इति शेषः।तानेव नारदोक्त्या आह—गृहजात इस्यादि। क्रमेण व्याचष्टे—गृहे इस्यादि। तत्र पत्नीपरगृहशब्दस्य व्यथ्यार्थमाह—दास्यामिति। तद्वित्यर्थकेन तथेव्यनेन किचिन्न्यूनता सूचिता अनाकाले इस्यास्यार्थी दुःभिक्षे इति मृत इस्यस्य रक्षित इति । आधिता।मिति—अन्यत्रेति मावः | अहं—स्वाम् । परीति,—परिभाष-

ना॰ वाहः । २ ना॰ ५. २२.। ३. ना॰ गृहे॰ । ४. क. तश्चैव । ना॰ तो लोके।
 ५. ना॰ प्राप्तो युद्धात्प॰ । ६ –५.२६ । ७. थ. द. चिस्थानमि॰। ८. थ. द. साः पुनिरिखा॰।

इति स्वयं संप्रातिपन्नः; प्रजञ्यावसितः प्रजञ्यातरुच्युतः; कृतः 'एतावत्काछं त्वहासः' इति अभ्युपगमितः ; भक्तदासः सर्वेकाछं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः; वडवाहृतः, वडवा गृहदासी, तया हृतः तछोभेन तामुद्राह्य दासत्वेन प्रविष्टः; य आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविकेता ; इत्येवं पञ्चदराप्रकाराः। यन्तु मैनुना ''ध्वजाहृतो भक्त-दासो गृहजः क्रीतदित्रिमौ। पेतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः॥'ईति सप्तविध-त्वमुक्तस्, तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थम्; न तु परिसंख्यार्थम् ।तत्रेषां शिष्यान्तेवासिभृत-काधिकर्मकृदासानां मध्ये शिष्यग्रतिः प्रागेव प्रतिपादिता— '' आहृतश्चाप्यधीयीत छद्धं चास्मै निवेदयेत्।'' ईत्यादिन।। अधिकर्मकृतकानां तु वेतनादानप्रकरणे वक्ष्य-ते—''यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्।'' ईत्यादिना।

सुबोधिनी

ध्वजादृत इति दण्डदासश्चेति च — युद्धप्राप्तो ध्वजदासः । पारिवाज्यस्यु-तस्य प्रायश्चित्तमकुर्वतः युंसो दण्डार्थमेवाऽऽमरणात् दास्यं राज्ञः कृते भवतीति दण्डदासः पारिवाज्यस्युत इति विवेकः। नतु पैरीनि—परियाणितन्यतिरिक्तनिषेधार्यं नेत्यर्थः । एवं प्रकरणोपात्तत्वेन स्मृत्यन्तरोक्तमभिधाय मूळवचनविषयं विवेचयति — तत्रैपामित्यादिना।

बालंभद्दी

थिस्वेत्यर्थः । स्त्रयं सिमिति,—स्वयमेवाऽऽगत इस्यर्थः। प्रव्रज्या—सम्म्यासित्वस् | दास इंति — स्वद्दास इति पाठेऽमे इस्यर्भेषुपगिमत इति पाठः। दास इति पाठे अहं तव दासः दृश्यर्भेष अमे इस्युपगत इति पाठः। प्तावत्काळमहं त्वदास इस्यक्षीकारित इति मदनरस्नेऽज्युक्तम् । मक्तम्—अश्वम्। एवेनान्यव्यवच्छेदः। मत्तुविदेशधमतुवदिति — यत्त्विति, —मानवे अक्तदासः, गृहजः, कीतश्च प्रागुक्त एव, पैतृकः पितुरागतः सोऽपि, दायादुपगत एव दित्रमोऽपि कृत एव ध्यजाहृतः ध्वजेन तहता युद्धेन चाहत इति सोऽपि युद्धपास एव प्रवश्यातस्युतस्य प्रायक्षित्तमकुर्वतः, पुंसो दण्डाधैमेव आमरणात् दास्यं राज्ञो भवतीति दण्डदासः प्रवश्यावस्ति एवेति बोध्यम् । दासिति,—अयं धर्मपरः दासत्वाध्याः दासा इति यावत् । परिहरति — तिद्ति । तथा च ससम्प्रहणं न्यूनसंख्याध्यवच्छेदार्थम्ः न तु परिगणितिभिन्तिष्वर्थम्। तदाह— न तु परिगणितिभिन्तिष्वर्थम्। तदाह— न तु परिगणितिभिन्तिष्वर्थम्। तदाह— न तु परिगणितिभिन्ति। विवेचवितुं तदवतारियतुं चाऽऽह—तत्रैषािसित्वादि । तत्र—तथा सति । अधीति — अभ्यिहितत्वात् पूर्वनिपातः, भूतकवैविध्याहहुवचनम् । वृत्तिरिखनुषऽयते ॥

छ. मनुवचनं । २.—८, ४१५. । ३. ख. दनपरम् । ४. आ० २७. । ५. यहक्
 १९६. । ६.अ. परिवच्या० । ७. थ. द. परिसङ्ख्यार्थमिति ।

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वत्तुमाह— बलादासीकृतश्रारैर्विकीतश्चापि मुच्यते । स्वामिप्राणप्रदो भैक्तत्यागान्तन्निष्कयादपि ॥ १८२ ॥

वलात् बलावष्टम्भेन यो दासीकृतः, यश्चीररैपहृत्य विक्रीतः, —अपिशब्दा-दाहितो दत्तथ्य — स मुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्चति तर्हि राज्ञा मोचियतव्यः । उक्तं 5 च नारदेन — "चौरापहृतविक्षीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचियतव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते॥" ईति। चौरव्यात्राध्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान् यः प्रददाति रक्षिति असाविप मोचियतव्यः ! तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम्— "यंश्चेषां स्वामिनं कश्चिन्मोचियत्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुलभागं छमेत च्यां" इति

अन्यापवादार्थमाह - बुलाद्दासीकृतश्चीरैरित्यादि ॥ १८२ ॥ दास्यकरणगृहज्ञत्वाद्यमावेऽपि बलाद्यो दासीकृतः, चोरैर्वा स्वहस्ते दास्यत्वेन विक्रीतः,

सुबोधिनी

र्षथ मूळमवतारयति —दासाँन्त इति । अपिशब्दादाहितो दत्तश्चेति— चौरैरित्यनुवर्तते। चौरैराहितो दत्तश्चेत्रयथः—स्वाम्याहितादिविषय उत्तरत्राभिधास्यमानत्वात्। येदीति—वलाक्षारकयादिना वायः स्वामीव स इत्यथः।"भक्तत्यागात्"इत्यसं मूळवचनांशं बालभडी

मूळमवतारयति — दासान्तवासीति । अपिशब्दादिति — चौरैरित्यनुवर्तते, चौरैरपहस्याऽऽहितोदसक्षेत्यर्थः। चः सर्वसमुख्यं इत्याह — द्त्राश्चीति । सः सर्वविधः। अत एव स्वाम्याहितादिविषयं पृथक् आह — यदीति, — व्यलिदेनेति भावः । चो ह्यर्थे। चोरोति, — चोरेणापहताः सन्तो विक्रीता इत्यर्थः। हि — यतः दास्यं तदेव। उत्तराधैकदेशं व्याचष्ट — चोरेति। उत्तरसङ्गतये आह — तदिद्मिति, — मूळोकं स्वामिप्राणरक्षकत्वमित्य-र्थः । यो वैषामिति — एषां दासानां पञ्चदशानां मध्ये य एव कश्चिदित्यर्थः। न केवळं तावन्मान्नं किन्त्वन्यदपीत्याह — पुत्रेति, — तदाग्रस्वस्त्रभगगमित्यर्थः । नन्वेवं भक्तवा

१. बि॰ भाक्यस्तत्त्यागानिष्क्रयाः । २. ना॰ स्ष्ठः दासत्वं तेषु ने॰ । २. — ५. २८ । ४. क. ख. घ. ज. यो वैषां । ५. — ५. ३० । ६. थ द. अधुना मूळवचनमव॰ । ७. थ द. तेवासिनोरिति । ८. त. अपीति । ९. थ. द. यदि स्वामी न मुल्चतीति । १० त. ना संभिषि० ।

नारदस्मरणात् । भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमिष मोक्षकारणमुच्यते । अनाकाल भृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागाद्यासभावादारभ्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावदत्या मुच्येते । आहितर्णदासौ तु तिनिष्कयात् यदगृहीत्वा स्वामिना आहितो, यच दस्वा धनिनोत्तमर्णान्मोचितः तस्य निष्क्रयात् यदगृहीत्वा स्वामिना आहितो, यच दस्वा धनिनोत्तमर्णान्मोचितः तस्य निष्क्रयात्मदृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—"अनाकाल्यभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत्।संभिक्षतं यद्दिभिक्षे न तम्ब्रुद्धयेत कर्मणा।।" "भक्तस्योत्क्षेपणात्मद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते।" "आहितो-ऽपि धनं दस्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्।।""ऋणं तु सोदयं दस्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यं स्य सोक्तव्यः। नात्र केतुर्वोषप्रसङ्गः। यस्यापि हि कारणमस्ति संऽपि हि स्वामिनः प्राण-

सुबोधिनी

व्याचष्टे— भक्तदासादीनामित्यादिना । सम्भक्षितीमिति - दुर्भिक्षे यत् भक्षितं नतत् कर्म-णाशुद्धयेत। यदीयं भक्तसुपभुक्के तदीयव्यापारकरणमात्रेण न ग्रुद्धिदास्यान्न निर्मुक्तः, अपि त तत्कर्मकरणेन गोयुगदानेन च शुद्धिरित्यर्थः । अयभेव याज्ञवत्क्योक्तेविशेष इति क्षेत्रम्। प्रतिदािषिकदानेनेति-तुष्यव्यापारेण पुरुषान्तरदानेन मुच्येरन्।कर्माण स्वसदशपुरुषा-

बालंभद्दी

गादिखादि निष्फलमत आह—भक्तेति, आदिशब्देः प्रकारेः तेषां केषाचिदित्यथैः। अत प्रवोक्तक्रमेणाऽऽह—अनाकालेति । मक्तत्यागो मुक्तिदिनादारम्य न विवक्षितस्तस्य तथाहेतुस्वादत आह—दासभावादिति । तस्य—धनस्य। निरथेमाह—सृद्धीति । सामाहेतुस्वादत आह—दासभावादिति । तस्य—धनस्य। निरथेमाह—सृद्धीति । सामाह्यार्थस्य प्रकरणात् कृषात्ताविशेषपरस्वमित्याह—पृत्योति । विशेषोऽपीति— अनाकालमृतांचामात्रे इति भावः।सभिक्षितमिति—हाभिक्षे यस्तमक्षितं तत् कर्मणा न ग्रुद्धवतेत्यथैः।
यदीयसुपभुक्तं तदीयक्यापारेणमात्रेण ग्रुद्धिनं दास्यात्र निर्म्युक्तिः।कृति तक्ष्मंकरणेन गोद्धयदाने
च श्रुद्धिरिति यावत्। अयमेव सूलते विशेष इति बोध्यम् । मक्तस्येति—प्रागुक्त एवाथैः । सद्यः—तत्कालमेव न तु पूर्ववदन्यदानापेक्षेति भावः। धनं सोदयमित्यस्यापकर्षः।
प्रमुच्यते इत्यस्यानुषद्धः। 'स्वामीयशेव नोद्धरेत्' इति पाठः। यदि स्वामी नेवोद्धरेत्—
तदा आहितोऽपि सोदयं धनं दत्वा दास्यात् प्रमुच्यते इत्यश्चः। यखेनसुद्धरिदिति पाठे तत्र
तस्यमिति विना नेव मुक्तिरिति बोध्यस् । ऋणदासे आह— ऋणं त्थिति ।

९ थ. तंयहुर्भिक्ष इति । २. त. व च विशेषो या॰।

ते।" ईति॥ तथा 'तवाहम्' इत्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितक्रतकवडवाहतानां च प्राति-स्विकं मोचनकारणं तेनैवोक्तम्— "तैवाहमित्युपगतां युँद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रातिशीर्षप्रदानेन र्कुँच्येरंस्तुत्यकर्मणा॥" "कृतकाळच्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते।" "निप्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहृतः।" इति । दासेन सह संभोगनिरोधादित्य-थः। तदेवं गृहजातक्षीत्रळच्यदायप्राप्तात्मविकायिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्रसादरूप- 5 साधारणकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति—विशेषकारणानिभधानात्। दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—" स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कन्धादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुन्भं सहान्भसा ॥ साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् । अदास इत्यथोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमवासुजेत्॥" ईति तेनैवोक्तम्॥ १८२॥

संशयात् स्वप्राणत्यागनिश्रयावष्टम्भेन मोक्षयित्वा दास्यान्युन्यते । यस्तु भाकः भक्तदासः तस्यागान्निष्क्रयाद्वा युच्यते । अपि शब्दारस्वामिप्रसादादिपरिप्रदः ॥ १८२ ॥

सुबोधिनी

न्तरं दत्त्वा सुच्येरिक्षत्यर्थः । ''निग्रहात् बडवायास्तु '' इत्यस्य तार्व्ययमाह — दासेनेति । तेर्न चोक्तमिति ...तेन नारदेन ॥ १८२ ॥

बालंभट्टी

५. २१, ३६, ३२, ३३. । २. ख. थथा तवा । ३. ना ९ स्पृठ. ध्वजप्रा० ।
 १. स्पृठ सुच्यते तु० । ५.—५. ३४, ३२, ३७. । ६. ना० ५, ४२, ४३. । ७. थ.
 द. यर्थिमाइ—दासेन सहेति । ८. थ. १६ प्रतीर्क नास्ति ।

व्यवहाराध्याये

प्रज्ञज्यावसितस्य तु मोश्चो नास्तीत्याह-

प्रवज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम् ।

प्रव्रज्या संन्यासः ततोऽबस्तितः प्रन्युतः अनम्युपगतप्रार्याश्चत्तश्चेद्राज्ञ एव दासो भवति । मरणमेव तदासत्वस्यान्तो नैगन्तरा प्रतिमोक्षोऽस्ति ॥ १८२८ ॥

वर्णापेश्वया दास्यव्यवस्थामाह---

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः॥ १८३॥

ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुळोम्येन दास्यम्—ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः, क्षत्रिय-स्य वैश्यश्र्द्भौ, वैश्यस्य श्रृद्ध इत्येवमानुळोम्येन दासमात्रो भवतिः; न प्रातिळोम्येनास्वध-मेत्सागिनः पुनः परित्राजकस्य प्रातिळोम्येनापि दासत्वमिष्यत एवः; यथाऽऽह नारदः—

एवं दास्यान्त्रिमीचनप्रायम्; अपवादः--

प्रवज्यावसित इत्यादि ॥ १८३ ॥

प्रबच्य प्रतिनिवृत्तो राज्ञो दासः स्यात् । न चास स्वामिप्राणरक्षणेनापि मोक्षः । बाह्मणोऽपि प्रबज्यावसितो राज्ञो दासः स्यात् प्रातिळोन्येनापिः अतोऽन्यस वर्णानामा-बुळोन्येन दास्यम्।यथा, ''मोक्षितो महतश्च वर्णान्'' इस्रेवमादौ न प्रातिळोन्येन प्रत्येतब्यं,

बालंभद्री

अविष्ठधातिमाह—प्रवृत्येति । तुः वैकक्षण्ये । एवं सित प्रायश्चित्तिवध्यानवैक्या-पत्तेराह—अनम्युपेति, —तथासित तु पुनस्तस्य प्रवञ्जेवेति भावः । एवेनान्यव्यवच्छेदः। अवतरणार्थमेव प्रतिपादयन्नामेव्यत्यार्थमाह—मर्गामेवेति । अन्तो—मोक्षः। अन्तरा-मध्ये जीवनदशायाम् । प्रातमोक्षः— तथातिपक्षमृतो मोक्षः । ५तेन आसमन्तात् मरणमेवान्तो यस्स एव तथेति स्वार्थे कनितिस्चितम् ॥ १८२८ ॥

दासभावः दासत्वम्। प्रतिलोमशब्दो धर्मपरः। तृतीयान्तात्तसिरित्याह — न प्रतीिति। नन्वेवं मूलस्योक्तलक्षणविरोधोऽत आह—स्वधर्मेति । पुनस्तु निषेधशेषमाह—

१. ख अन्यास्मिन् काले न मो० । २. फ. ति विनयादित्वात् स्वार्थे हिमति मृ॰ (?) ।

अभ्युपेत्याश्चश्रृषाप्रकरणम् । ससन्याख्यामिताक्षरा सविश्वरूपन्याख्या च ९४१ ''वर्णानां प्रातिल्होम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दास-ता मता ॥'' ईति ॥ १८३ ॥

अन्तेवासिधर्मानाह---

कृताशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्ग्रहे । अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनैस्तत्फलप्रदः॥ १८४॥

5

अन्तेवासी गुरोर्गृहे कृतकाल्लं 'वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्रहे वसामि' इति यावदङ्गीकृतं तावत्काल्लं वसेत् यद्यपि वर्षचतुष्टयादवीगेव ल्रन्थापेक्षि-तिशल्पविद्यः। कथं निवसेत् ? गुरुप्राप्तभोजनः — गुरोः सकाशात् प्राप्तं भोजनं येन — स्मृत्यन्तराच दासत्वमिति तानि गृहजत्वादीनि दास्यनिर्मोचनप्रकाराश्चान्वेद्याः । सर्वया प्रतिलोग्येन दास्याभाव इति स्थितम् ॥ १८३ ॥

यत्र पारितोषिकमुभयोरनुमते दास्यमन्यचातः तथैव कर्तन्यं यत्रश्चेतदेवमतः कृतिशिल्पोऽपि निवसेत्कृतं कालं गुरोगृहं इत्यादि ॥ १८४॥

शिल्पशिक्षणार्थे प्रतिपन्नशिष्यभावोऽन्तेवासीः स यदा परिभाष्यो 'वदं तत्कालंत्वद्भृद्दे मया शिल्पविद्या शिक्षणीयाः वासेतन्याम् 'दृत्यास्ते, अन्तराले च क्रुतविद्यः स्यात्, तदाऽपि हि क्रुतं पारिभाषिकं कालं गुरोगृहे निवसेत् । गुरुणाऽपि च तस्य भोजनपरिधानादिकं देयम्। यञ्चासौ शिल्पेनाजैयेत् तदुरोरेवापैयेदित्यवसेयम् ॥ ३८४ ॥

सुबोधिनी

दारवदासतेति---यथाऽऽनुलोम्येनैव विवाहो न प्रातिलोम्येन, तथा दासस्वम-पील्यर्थः ॥ १८३ ॥

बालंभट्टी

स्वधर्मेति । ५वं निषेश्वसुक्ता विधिमाह—दार्यदिति,—यथा आनुलेम्येनैव विवाहो न प्रातिलोम्येन, तथा दासत्वमपीत्यर्थः॥ १८३॥

अन्ते इति—एवं दासधमां जुक्के स्थादिः । क्रतिति—ति द्विशेषणार्थं पूर्वशेषमाह — यद्यपीति। सर्वशिलपप्रहे कालाचमावादाह –अपेक्षितिति। तत्र प्रकारिक समामाह – कथमिति।

^{9.--} ५. ३९. । २. वि॰ नं तत्फ ० I

स तथोक्तः; तत्फलप्रदः—तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति तत्फलप्रदः; - एवं भूतो बसेत् । नारदेन विशेषोऽप्यत्र दर्शितः—''स्वशिल्पमिच्छनाहर्तु बान्धवाना-मनुञ्चया । आचार्यस्य बसेदन्ते कृत्वा काल सुनिश्चितम् ॥ आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृह्वे दत्तभोजनम् । न चान्यत्कारयेक्कमं पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥ शिक्षयन्तंमसदृष्टं य आचार्य परित्यजेत् । बलाद्वासियतव्यः स्याद्वधवन्धौ च सोऽर्हिते ॥ शिक्षतोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्तुयात् । तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्येव तत्फलम् ॥ गृही-तशिल्पः समये कृत्वाऽऽचार्यं प्रदक्षिणम् । शिक्षतिश्चानुमान्येनमन्तेवासी निवर्तते ॥'' हैति । वधश्चव्दोऽत्र ताडनार्थः—दोषस्याल्पत्यात् ॥ १८४ ॥

॥ इत्यभ्युपेत्याशुश्रृषाख्यं विवादपदम् ॥

सुबोधिनी

स्वशिल्पामिच्छानिति—स्वजातिविहितं विाल्पमित्यर्थः ॥ १८४ ॥ इति भट्टविश्वे-श्वरविरचितायां सुबोधिन्याम् अभ्युपेत्याशुश्रृषाख्यं विवादपदम् ॥

बालंभट्टी

फुळं—भृतिस् । स्त्रशिस्पमिति — बान्धवानां आतादांनां आज्ञया स्वस्त्रजातिविहितं विरूपं महीतुमित्यावर्धः । अन्ते — अन्तिके । एवं तद्धमेसुक्ता आचार्यधमेमाह — आचार्यधमेमाह — आचार्यधमेमाह — श्रीक्ष्यन्ति । वळादिति — तद्धान्धवेशज्ञयेति भावः । अत एवाऽऽह — वधेति । शिक्षितोऽपीति — कृतकाळात्यागिति भावः । समेति — तन्निकटे समापयेदिस्यर्थः। तत्र — तद्भृहे। समये — अतीत सिताप्रदक्षिणं भर्या अशं आवज म्तस् यथाश्रुतं वा । आचार्यप्रदक्षिणमिति पाठान्तरे शक्तित्यान्वित पाठः । एवमाचार्ययथात्राक्ते अनुमान्य तोषयित्वा स्वगृहं प्रति परावर्षं आगच्छतीत्यर्थः । ताडेति — दण्डा- दिक्कतेत्यर्थः ॥ १८४ ॥ इत्यम्युपेत्याद्यश्रुष्वाद्यं विवादपदम् ॥

१. मा॰ तमदुष्टं य आचार्यं संपर । २.-५. १६--२०.।

संप्रति संविद्वयतिकमः कथ्यते । तस्य च छक्षणं नारदेन ब्यतिरेकमुखेन द-। शैंतम्—''पाषिण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकमं तद्विवाद-पदं स्मृतम् ॥'' ईति । पारिभाषिकधर्मेण ब्यवस्थानं समयः, तस्यानपाकमीब्यतिकमः परिपाळनं तद्वयतिकस्यमाणं विवादपदं भवतीव्यर्थः ।

तदुपक्रमार्थ किश्विदाह-

5

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद्भूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ १८५ ॥

परिभाषितस्याऽन्यथान्यथाकरणप्रसङ्घन भूयरसमयानपाकरणार्थं समूहिकयामुपो-द्धातत्वेनाऽऽह—राजा कृत्वा पुरे स्थानमित्यादि ॥ १८५ ॥

सुबोधिनी

''पाषिडनेगम।दीनाम्'' इति वारदोक्तं व्याचष्टे—पारिभाषिकें ति । पूर्वं व्यक्तिः रेकमुखेन दर्शितमित्युक्तम् । तद्दर्शयति— तद्वयतिक्रम्यमाणमिति । अयमाद्ययः— ''सम-यस्यानपाकमें '' इत्यन्वयमुखेन संविद्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य प्रतिपक्षरूपमभिषाय त-द्विवादपदं समृतमित्यभिधानादुक्तव्यतिरेकरूपं विवादपदिमिति व्यतिरेकाभिधानमिति ॥

मूर्कमवतारयति - तदुपक्रमोति ॥ १८५ ॥

बालंभट्टी

संप्रतीति—अङ्गोकारत्यागस्य पूर्वेष्ठं सत्त्वेच तत्यसङ्गादिति भावः । आदिना श्रेण्यादित्रेविध्यात् बोषप्रहणम् । अस्यार्थमाह—पारीति—धर्मशास्त्रपरिभाषाकृत्यर्थः । एतेन तत्र स्थितिशब्दो विशेषपर इति सृचितम् । तस्यार्थमाह—परीति । यद्यपि तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामशिंत्वात् परिपालनत्येव विवादपद्ग्वं प्राप्तोति, तथाऽपि बाधान्तद्शंभवः । कमंत्यन्तेनान्वयमुखेन संविद्वयतिकमाल्यविवादपदस्य प्रतिपक्षभूतमुक्त्या तद्विवादपदं स्मृतमिस्युक्तम् । तदाह—तद्वयतीति ॥

मूछ मवतार यति— तदु-

१ — १० १.|२ क. व्यवहारप० । ३ — १०. १. | थ द. इखेतनारदवचनं व्या॰ ४. थ. द. कथेमेंगीत । ५. थ. द. इदमत्राकृतम् । ३. थ. द. लवचनमवतारयित— तदुपक्रमार्थमिति । ७. प. व. विलस् । ភ

राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान् न्यस्य स्था-पयित्वा तद्वाह्मणवीतं त्रैविदं वेदत्वयसंपन्नं वृत्तिमङ्गृहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा स्वधमों वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवङ्गिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्राह्मणान् बृयात् ॥ १८५॥

एवं नियुक्तस्तियेश्कर्भ कर्तेव्यं तदाह-

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ १८६ ॥
श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयानिष्यत्रो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेव-

यदुक्तं—''तत्र दुर्गांणि कुर्वात जनकोशासमृद्धये।'' ईति, तहुणविधानायैवायमार-म्मः । राजा कृत्वा पुरे दुर्गे स्थानस्थलीं भाविकालसंरक्षणार्थे ब्राह्मणान्न्यस्य समुदायादेव नावस्थाप्य त्रैविष्यं ऋग्यजुस्सामपारगं सदाचारब्राह्मणात्मकं वृत्तिमत्कृत्वा वृ्यात् 'स्वधर्मः पान्यताम्'इति।वर्तनहेतुः वृत्तिः ततुक्तं—''वृत्तिमन्म्मम्बद्धेत्राद्यः''निष्यादिस्थापितमर्थं द्रश्वेद्यर्थः। स्वधर्मो वर्णाश्रमस्थित्यव्यभिचारः। राजश्रान्यथा वृत्तिम् उपदेशेन सन्मार्गावत-रणम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १८५ ॥

किच-निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेदित्यादि ॥ १८६ ॥

श्रुतिस्मृत्युक्तो निजधमैः, तदविरोधेनार्थाद्वा गुणः तदनुगुणो वा यो हि सामयिकः स्वपरिभाषाकृतो भवेतः, यथोवतं ''राज्ञा प्रयत्नेन सम्यक् प्रहणीयः धर्मो राजकृतश्च यः ।

बालंभड़ी

पेति।प्रसासनेराह-स्वेति।नपुंसकत्वोपपत्तये बहुवचनल्टथं तत्पदार्थमाह-ब्राह्मणोति। त्रैवि-बत्वादेरन्यनः सिद्धौ राजानियोज्यत्वासंभवादाह—कृत्वेति,—शेषोऽयं कृत्वा चेत्यथः। अत एव बृहस्पतिः—'वेदविद्यापरान् विप्रान् श्लोत्रियानग्निशोत्रिणः। आहुय स्थापयेत्तत्र निष्ठां वृत्तिं प्रकरपयेत् ॥ अनाच्छेयकरात्तेभ्यः प्रैदेया गृहभूतयः।'' ईति। स्वार्थमाह— वर्णोति,—बहुव्नीहिः। धर्मार्थमाह—श्रुतीति॥ १८५॥

तै:--- बाह्मणै:। निजेत्यस्यार्थः-- श्रौतेति--वर्णाश्रमनिमित्तकेत्यादिः। समयात्-

१. क. जातं। २. २. आ० ३२१ । ३. फ. प्रद्वाद्रुहभूमयः । ४,—१७ २—३. ।

गृहपाळनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पाळनीयः । तथा राज्ञा चै निजधर्माविरोधेनैव सामयिको धर्मो 'यावरपधिकं भोजनं देयमस्मदरातिमैण्डळं तुरङ्गादयो न प्रस्था-पनीयाः' इत्येवंरूपः सोऽपि रक्षणीयः ॥ १८६॥

एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्ता तदितकमादी दण्डमाह—

गणद्रव्यं हरेचस्तु संविदं लङ्घयेच यः । सर्वस्वहरणं कृत्वा तं रीष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥३८७॥

यः पुनर्गणस्य प्रामादिजनसमूहस्य संबन्धि साधारणं द्रव्यमपहराती, संवि-स्समयस्तां समृहकृतां रीजकृतां वा यो छङ्घयेदतिकामेत्तदीयं सर्वे धनमपहृत्य स्वरा-

यथैव स्वितिवेशितस्थाने तथैव राजान्तरकृतस्थनान्तरेष्विप ब्रह्मशास्त्रानिवेशयात्रीत्सवा-दिकः । तथा च नारदः — "यो धर्मः कर्म यश्चैषामुपस्थानविधिश्च यः । यश्चैषां बृश्युपादानमनुमन्धेत तत्तथा ॥" ईति । धर्मो राजकृत इत्यत्न पुनर्धमेवचनं न राजान्त-रकृतस्वात् पाळनीयं किं तर्हि धर्मोनुगुण्येन धर्मत एवेत्याभिष्ठायः । तथा च नारदः समृहधर्मौनुपसंहरुबाह —''दोषवत् करणं यस्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् । प्रवृत्तमिप तद्वाजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥" इति ॥ १८६ ॥

पालनव्याजेन गणद्रव्यं हरेचस्तु इत्यादि ॥१८७॥

यो गणद्रव्यं हरेत् धर्माविशोधिनीं संविदं परिभाषां समुहकृतां च छङ्क्येत् , तमपहत्य

बाछंभट्टी

पारिश्रापिकधर्मेण व्यवस्थानात्। अपिना निजधमसमुच्चयः। एवममेऽपि। तथा—तद्वत् धर्म इति—कृत इति शेषः।यावादिति—वीष्सायामव्ययीभावः ॥ १८६ ॥

धर्म:—सोऽपि । आदिना—गणद्रव्यहरणग्रहणम् । पुन: - तु । आदिना — देशः । अत प्वाऽऽह — साधिति । दण्डवाहुल्यादाह —

र. क. च कृतोनि॰। २. क. छे। ३. वि० राजावि०। ध. क. राज्ञा कृ०। ५. क. क्रमे०। ६.—३०. ३. । ७.—३०. ७. ।

ष्ट्राह्विप्रवासयेनिंष्कासयेत । अयं च दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टन्यः । अनुबन्धारप-त्वे तु ''यो प्रामदेशसङ्कानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विसंवदेन्नरो छोभात्तं राष्ट्राह्वि-प्रवासयेत् ॥ निगृह्य दापयेदेनं समयन्यभिचारिणम् । चतुः सुवर्णे षण्णिष्कं शतमा-नं च राजतम्॥" ईति मनुप्रातिपादितदण्डानां निर्वासनचतुःसुवर्णषाण्णकशत-5 मानानां चतुर्णामन्यतमो जातिशक्तथाद्यपेक्षया कृत्यनीयः ॥ १८७॥

सर्वस्वं राष्ट्राद्राजा विप्रवासयेत्। तचापहृत्यं समृहायैवापयेत् न तु स्वयं गृह्णीयात् । कृत्वेति वचनान् करेंत्व राजा न प्रद्वीतित गम्यते ।स्वायंभुवेऽप्येवमभिप्रायः प्रतिषेधः— "न बातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितस् । राष्ट्रास्त्रेनं बहिष्कुर्यांत्समप्रधनमक्षतस् ॥ " इति । अतस्समृहार्पणमनवद्यम् । एवमन्यवाऽपि समृहार्थं दण्डनादि योज्यम् । नन्वयम् मिल्लाभिप्रायपुरुषाधीनस्वात् समृहधमों दुःश्लिष्ट एव। मैवं—कार्यव्यपेक्षया एकाभिप्रायस्वो – पपत्तेः ॥ १८७ ॥

सुबोधिनी

अनुबन्धेति--अनुबन्धो दोषोऽपराध इति यावत् ॥१८७॥

बालंभद्दी

अयं चिति । अनुबन्धः — दोषः अपराध इति यावत् । आदिना जालादिपरिग्रहः । एवमभेऽपि।श्रामदेशशब्दौ तस्स्थलनबोधकौ जवन्यवृत्त्या । सङ्घो वणिगादिसभृहः। 'इदमस्माभिः कार्यं परिहार्यं वा 'इत्येवंक्पं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्या तन्मध्ये
यो नशे कोभादिनाऽतिकमेदित्यावर्थः। पक्षान्तराण्याह — निगृह्योति, — निवध्येत्यर्थः सम्वव्यतिकमकारिणम्। चतुरित्यादि समाहारिहृगुः चतुःसुवर्णांनिति पाठान्तरम् । राजतं शतमानं च विंशत्यधिकरिक्काशतत्रयपरिमितं रजतम् । निर्वासनोति सर्वस्वहरणाभावात्
केवलनिर्वासनेत्यर्थः। चतुरिति —सुवर्णाक्षत्वारः। ष्विणाष्कामिति—शतेति —राजतंत्वादिः ।
इदं त्रयं विषयल्याववर्णाग्वापेक्षया व्यस्तं समस्तं वेति तु तह्वयाक्यातारः ॥ १८७ ॥

१. क. ग. निः कास०। २.— ८. २१९, २२०.। ३. थ. द. त्याद्यतिशय शती। ४, फ. रः । निष्कं सुवर्णीव्यत्वारः पण्निष्किमितं शतीति (?)।

दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

इदं च तैः कर्तव्यामित्याह- --

कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

गणिनां मध्ये ये समृहहितवादनशीलाः तद्वचनमितरैर्गणानामन्तर्गतैरनु-सरणीयम् ॥ १८७८॥

अन्यथा दण्ड इत्याह-

б

यस्तल विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमम् ॥१८८॥ यस्तु गणिनां मध्ये समूहाहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमसाहसं

किंच कर्तव्यं वचनं सर्वेस्समूहिहतवादिनः। सम्रदायिनोऽन्यस्य वा । यस्तत्र विपरीत इत्यादि ॥ १८८ ॥

राज्ञा समूहायैवेत्यर्थः । महता हि प्रयत्नेन राज्ञा समूहधर्मः पालनीयः । धर्मीभि-दृद्ध्या समूहस्य राजोपकारित्वात् ॥ १८८ ॥

सुबोधिनी

रै।ज्ञोति—अस्मिन् ग्रन्थे यच्छन्दोपादानात् स इति तच्छन्दोऽप्यर्थसिद्ध इति स इति श्रन्दो नोपात्तः। शेषं खुबोधम्॥ १८८॥ इति भट्टविश्वश्वर्वित्वतायां सुबोधिन्यां संविद्वयतिक्रमप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

इद्च _इदमिपितै:__बाह्यणेः। गणिनां—समूहिनाम्। एवमभेऽपि। सवैरिलस्य प्रकृतार्थमाह—इतरैरिति। अन्यवचनस्य अन्य-क्रुकतर्थसभवादाह—अन्विति १८७८ ॥

अन्यथा—तदनजुसरणे। तत्रेवस्यार्थो—गणिनामिति। विषेसँस्यार्थः—समूहेति।
प्रातिबन्धेति—प्रतिवेधेति पाठान्तरस्र।राह्मेति सहित स्रील प्रवाऽऽदिः । यच्छन्दोपादानेन
तस्यासिद्धत्वाज्ञ तद्युक्तिरिति भावः। दमसिसस्यार्थः—साहसमिति ॥ १८८॥

राज्ञा चेत्थं गणिषु वर्तनीयमित्याह-

समूहकार्य आयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् । स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

समृहकार्यनिर्वृत्त्यर्थे स्वपार्श्वे प्राप्तान् गणिनो निर्वितितात्मीयप्रयोजनान् 5 दानमानसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १८९॥

यतश्चेतदेवमतः समृहकार्य आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत्। क्षिप्रं कार्यान्तराणि परिहाप्यापीति शेषः।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥१८९॥

नजु च परस्वरवापित्तपर्यन्तावाद्दानस्य समूहिनां च प्रत्येकं स्वरवायोग्यरवात् व्यतिरिक्तस्वरवापितिक्षमसमृहलक्षणार्थाभावात् समृहदानमजुपपन्नमेव। अतएव च गणद्रव्यं प्रार्थ्यं माना वक्तारो भवन्ति 'नेदमद्याप्यस्मदीयं भवति' हति । तथा चित्रवामिषःन परिषदं प्रस्युत्त्वतं इष्यते । अतोऽयमुस्यगंमान्ने गौणो दानव्यपदेश इति केचित् । तथा च सति तु समृहृत्यहर्गे न दोषः स्थात्। इष्यते च दण्डदर्शनात्।अतो वक्तव्यमेतत्।तन्नान्ये पण्डितँमन्याः पापण्डादिवत् दष्टप्रयोजनान्येव दण्डादिवचनानीति वर्णयन्ति। तथाऽपि च धर्मार्थस्समृह्त्वानादिक्यवहारोऽनालम्बन एव स्थात्। अन्नोच्यते। सत्यं समुदायिनां स्वरवाभावः। समुदायस्य तु स्वरवसंबन्धः केन वार्यते, यस्तु व्यतिरिक्तः समुदायो नेत्युक्तं तथेव तत्।समुदायिन एवेककार्यावच्छेदनेतेरेतरापेक्षारसमुदायतां प्रतिपद्यन्ते । शक्यते चैवमेकैकस्य इतरेन्तरापेक्षस्य स्वत्वसंबन्ध इति वक्तुम्। न चैवभूतानां दानचोदना नास्ति।गवादीनामविभक्तदक्षिणावचनादन्यत्र बहुनामपि दानसंबन्ध इति गम्यते । बाह्मणाय च दानं चोदितं

बालंभट्टी

सम्ह्रकार्ये इति—सित ससमी तथा च निमत्तःचं फैलितम्। कार्यशब्दश्च तिन्ध्यित्तंः तदाह— कार्यनिवृत्त्यर्थमिति,—तेनोभयथार्थान्तर्तनरासः। प्रकृतत्वादाह— स्वेति।कृतेत्वस्यार्थो—निवार्तितेति।मानः—अन्धुत्थानादिकृतः। सत्कारः— अर्थ्यपाद्यादिकृतः। स स महीपितिरित्यन्वय इत्याह—स राजेति । प्रजेत्यस्य ताल्यार्थे सुख्याभावादाह — परीति ॥ १८९ ॥ समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह---

समूहकार्यप्रहितो यह्नभेत तद्पेयेत् । एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥ १९०॥

सम्हकार्यार्थ महाजनैः प्रेरितो राजपार्थे यवसहिरण्यादिकं लभते तदप्रार्थ-त एव महाजनेभ्यो निवेदयेत् । अन्यथा लब्धादेकादश्यणं दण्डं दापनीयः॥१९०॥

एवंप्रकाराश्च कार्येचिन्तकाः कार्या इत्याह-

न च सापेक्षत्वे न देयमिति । न चेयं स्वत्वाभिमानभ्रान्तिः — बाधानुपलम्भात् । तत्रैत-रस्यात । सर्वसमुदाय्यसन्निधाने कथं दानोपपत्तिरिति । तद्व्यसत् प्रहीतृणामितरेतरापेक्षा णांमेव स्वत्वयोगात् समयसामध्यां चार्त्विग्यजमानानामिव शरीरोन्द्रियमन स्साधा -रण्यात् प्रवसद्यजमानवच समयबलेन मनस्यान्निध्यात् । शास्त्रचोदितःवाच -- समृहस्थिते ऋतिवायजमानसाम्यमेव।यत्तु समुदायिनामनात्मीयत्वाभिधानं तन्नेरपेक्ष्याभिप्रायम्।विभाग-विधानाचार्विजां परिषदं प्रत्युन्सर्गो न्यायानपेक्षत्वेऽप्यन्याहत एव । ये तु समुदायिदाना-संभवाद्दत्विजां दक्षिणाविभागं मन्यन्ते, तेषामश्रो दक्षिणेत्येवमादौ द्रव्येकत्वेन विभागा-संभवानमृत्यदानायोगाच दुःश्लिष्टतैवेत्यलं प्रसङ्गेन ॥ १८९ ॥

इममेव न्यायं मनसि कृत्वाऽऽह—समूहकार्यप्रहित इत्यादि॥ १९०॥ वास्त्रनिबन्धनत्वास समृहस्थितेः

बाछंभट्टी

समूहेति-समृहाय दत्तस्यापहारिणं मध्यस्थामिलार्थः । समृहकार्याय प्रीहतः इति सुन्सुपेति समास इत्याह—समूहकार्यार्थमिति,—तन्निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यास-त्तेराह-महेति । एवमप्रेऽपि । लिङ्थों न विवक्षित इत्याह-लभते इति। विधिफलमाह--अप्रार्थित एवेति। अत एवाग्रे स्वयमित्युक्तम्। तुर्थपादार्थमाह — अन्यथेति । साकांक्षत्वा-दाह—लब्धादिति। एकादशगुणं एकादशभागम्—अपराधस्यास्पत्वात् ॥ १९० ॥ एवामिति-वश्यमाणेलर्थः । चः त्वर्थे व्युक्तमे च । विनिगमनाविरहादाह-

धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिन्तकाः । कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १९१ ॥

श्रौतस्मार्तघर्मज्ञा बाह्याभ्यन्तरशोचयुक्ताः अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः क-र्तव्याः । तेषां वचनमितरैः कार्यमित्येतदादरार्थे पुनर्वचनम् ॥ १९८ ॥

इदानीं त्रैिवद्यानां प्रतिपादितं धर्मे श्रेण्यादिष्वतिदिश्रत्राह—

श्रेणिनैगमपीषण्डिगणानामप्ययं विधिः। भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् ॥ १९२ ॥

एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः; नैंगमाः ये वेदस्याऽऽप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाञ्चपतादयः ; पाषाण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छ-10 न्ति नैग्नाटकसौगतादयः ; गणो ब्रातः आयुधीयादीनामेककर्मीपजीवि

वेदज्ञादशुचयोऽलुब्धाः भवेयुः कार्यचिन्तकाः । स्टब्ब्स्त-राष्ट्रावक्ष्यादेसंस्थायुक्ताः । कर्तेव्यं वचनं तेषामित्यादि ॥ १९१ ॥ सर्वेस्सयुदाविभिरिति क्षेषः ॥ १९१ ॥ वोऽयं बाह्यणानां समृहविधिरुक्तः श्रेणिनैगमपाषण्डीत्यादि॥१९२॥

बालंभट्टी

श्रौतिति। एवमप्रेऽपि । धर्मेलुङ्धश्वस्य गुणस्वादाह—अर्थेष्ठिविति। विन्तनमाञ्चस्यानुपयोगादाह
— विचेति। भवेद्यरिस्यत्र ण्यथौन्तर्भाव इत्याह—कर्त्तब्या इति । अत एवावतरणप्रिष सङ्गतम्। तेषाामिति—समृहैस्यादिः। प्रत्यासत्तेराह—इतरौरिति,—वक्तोऽर्थः। पौनस्कसं परिहरति—आदरोति ॥ १९१॥

इदानीं—तदनन्तरम् । एकेति...प्काभ्यां पण्यशिल्पाभ्यामित्यथैः । ये वेदेति—
तन्नाभ्ययनपूर्वकानुष्ठातार इत्यथैः । आदिना नैयायिकादयश्च । नम्नः—दिगंबरः । आयुधीयादीति...आयुधनीव्यादीनामित्यथैः । साधारणमाह—एकेति । समानकमैकराः कारवः

नामेषां चतुर्विधानामप्ययमेव विविः-यो ''निजधर्माविरोधेन''ईसादिना प्रतिपादितः। एतेषां श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थां नृपो रक्षेत् ; पूर्वोपात्तां च वृत्तिं पालयेत्॥१९२॥

॥ इति संविद्वयतिक्रमप्रकरणम् ॥

कर्मकरादिशिविपसमूदः श्रेणः, सार्थवाहसमूद्दां नैगमः, गुलिकादिसमुदायः पाषण्डाः, वाणिक्समूद्दां गणः, इस्यारोहादिसमूद्द इत्यन्य । प्गादिलक्षणार्थां वा गणवान्दः ; तथा च नारदः—''पाषण्डनैगमश्रेणिपुगन्नातगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ '' हैति। नैगमश्रात्र नाह्यणसमूदः, प्गो प्रामेयकादिसमूदः, शक्षकर्तृसमूद्दो नातः। किञ्च भेदश्चे- वामन्योग्यं समुदायिनां वा राजा रक्षणीयः। चशन्दादन्यसङ्घातराजादिविरोधिव्यवहात्श्च। तथा च नारदः—''प्रतिकृत्लं च यद्दावां प्रकृत्यपसरं च यत् । वाधकं च यद्द्यांनां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥ मिथः सङ्घातकरणमहिते शक्षधारणम् । परस्परोपतापञ्च तेभ्यो राजा निवर्तयेत् ॥ भेशः सङ्घातकरणमहिते शक्षधारणम् । परस्परोपतापञ्च तेभ्यो राजा निवर्तयेत् ॥ ' हैरयादिकान्विरोधन् राजा प्रतिकृर्यात् । पूर्वकविषतां च धर्माविरोधिनीं वृत्तिं पाल्येत् । च शब्दात् स्वयं च वर्धयेदित्यिभप्रायः॥ १९२ ॥

बालंभद्री

श्रेणयः ; नानापौरसम्हा नैगमाः ; श्रवज्यावसिताः पाषण्डिनः ; गणो ब्राह्मणसम्हः ; इति क्रव्यतसः । एवं पदार्थाजुक्ता वाक्यार्थमाह—एपामिति । वन्तर्रार्थमाह—एतेषां चेति । प्रसिद्धार्थासंभवात् श्रकृतार्थमाह—धर्मेति। पूर्वोपात्तां—पूर्वदत्ताम् अत एव नारदः—''पाचिष्टनेगमश्रेणिप्गबाह्मगणादिषु । संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनवदे तथा ॥ यो धर्मः कर्मे यहै-षामुपास्थानां विनिश्रयः । यनेषां वृत्युपादानमजुमन्येत तत्तथा ॥ '' इति ॥ १९२ ॥ इति संविद्धयातिक्रमश्करणम् ॥

१. व्यक्ष १८६. | २.—१०. २. । ३.—१०. ४, ५. | ४. फ. वॉर्थमा० | ५.— १०. ५. ।

अथ वेतनादानप्रकरणम् १६

संप्रति वेतनस्यानपाकमीरूयं व्यवहारषदं प्रस्तूयते । तस्यरूपं च नारदेनोक्तम्—"श्रृतानां वेतनस्योक्तां दानादानविधिकमः। वेतनस्यानपाकमें तक्रिवादपदं स्मृतम्।" हैति । अस्यार्थः — मृतानां वेतनस्य वंश्यप्राणवलीकरूक्तो दानादान-विधिकमो यत्र विवादपदे तत् वेतनस्यानपाक-मेंत्युच्यते ; तत्र निर्णयमाह्-

5

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् । अगृहीते समें दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥ १९३ ॥

गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्म स्वजन् अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वा-मिने दद्यात्। यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजाति तदा समं याव-

परिमापाप्रसङ्गेन स्वामिकमैकरयोः परिभाषानुसारिन्यवहारव्यभिचारे विनयं वक्तुमाह—गृहीतवेतनः कमे त्यजन् दिगुणमावहेदित्यादि ॥ १९३ ॥ गृहीतवेतने कमे तुव्यं न कुर्यात ततो गृहीतवेतनो द्विगुणमावहेदचादिव्यर्थः। अगृः

सुबोधिनी

एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणे वेतनस्यानपाकर्माख्ये विवादपदे योगीश्वरो निर्णयं दर्शयतीत्याइ-तन्त्र-

बालंभट्टी

संप्रतीति—तध्यसङ्कादेवेति भावः। भृतानां—भृत्यानां क्वाचित्रथेव पाठः। दानादान-योविंधी तयोः क्रेंम इत्यर्थः। पूर्वं नोकोऽस्येवाऽऽरम्भे उक्तस्वादत आह—वृक्ष्येति,—अन्नै-वेति भावः। तहुक्ते शेषमाह—यन्नेति । एवं स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादे निर्णय-प्रदर्शको मूलकृदिति मूलमवतास्यति—तन्नेति,—उक्ताख्यविवादपदे इत्यर्थः।आवहेदित्य-स्यार्थो—दद्यादिति । वृतीयपादार्थमाह—यदोति ।सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाऽऽह—अगृही-

 ख. घ. शृत्यानां ।२ — ६. १. । ३. वि॰ समं कार्ये भृत्यैः पाल्य उपस्करः । ४. थ. द. तत्र निर्णयमहिति । ५. फ. प्रकम । द्वेतनमभ्युपगतं तावदाय्यो न द्विगुणम्; यद्वाऽङ्गीक्कतां भृतिं दत्त्वा बलाकारियतव्यः— ''कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात्।"दैति नारदवचनात्।भृतिरिप तेनै-बोक्ता—''भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम्। आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम्।।"दैति। तेश्च भृत्यैरुपस्कर उपकरणं लङ्गलादीनां प्रग्रहयोक्त्रादिकं यथा-शक्तया रक्षणीयम्—इतरथा कृष्यादिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ १९३ ॥

होते तु वेतने समं यावत्पारिभाषिकं वेतनं द्यात्कर्मं कार्यं कारयितव्यम्। सर्वकर्मकरैश्चाऽऽ-सर्वेतनैरूपस्कारः समर्पितो यः कर्मकारणार्थं स पालनीयः; तथा च नारदः—'' कर्मोपक-रणं चेषां क्रियां प्रति यद्पितम् । आष्त्रभावेन तत्पाल्यं न जिह्नान कथञ्चन ॥ कर्माकुर्वन् प्रतिश्रृत्य कार्यो द्याद्गृतिं बलात्। भृतिं गृहीत्वा कुर्वाणो द्विगुणं भृतमावहेत॥''ईति॥१९३॥

सुबोधिनी

ति । भृताय वेतनं द्यादिति—भृतो भृत्य इत्यर्थः, यथाकममादिमध्यावसा. नेप्वेच्छिकक्रमेणोक्तसमयमनतिकम्येति यावत् । ''कर्मणो यद्विनिश्चितम् " हैत्यनेन कर्मानुसारेण मध्यस्थपरिकल्पितं कूँच्यं भृतिरिति भृतिस्वरूपोक्तिद्रृष्टव्या॥ १९३॥

बालंभट्टी

तेति। प्वेति तस्फलमाह—न द्वाति। अत्रैव विषये पक्षान्तरमाह—यद्वाङ्गीति। असमिति छेदः तस्य बलादिःयथैः । द्वादिति दाप्य इत्यस्य दस्वा कारणीय इत्यथैः इति भावः। प्रतिश्रत्य—अङ्गीकृत्येति प्वांन्वयी। कार्यः कारणीयः। तेनैव—नारदेनेव । तुर्थपादेनेति भावः। भृतायेति—स्वामी भृताय भृत्याय आदिमध्यावसानेषु यथाक्रमं ऐच्छिकक्रममनितः कम्य उक्तसमयमैच्छिकमनितिकम्येति यावत् । तेन क्रमेण वेतनं दस्वा कर्मं कारयेदिति क्षेत्यः । वेतनस्वरूपमाह—कर्मण इति,— क्षमंणोऽनुसारेण यन्मप्यस्थैनिश्चितं कव्यतं द्वस्यं, तद्वेतनिमित्ययैः । तथा चानेन भृतिस्वरूपमायुक्तम् । तुर्थपादार्थमाह—तैश्चेति । उपकरणं—तक्तकर्मयोग्यसामग्री।तत्र तां कृषावाह— लङ्गिति । प्रग्रहो—रण्डः; योक्तं केशादिनिर्सितम्। विधिसाधेक्यायाऽऽह—इत्रथेति ,—तदरक्षणे इत्यपैः॥ १९३॥

१.—६. ५.। २. स्त्र. घ. भृत्याय । ३.—६. २.। ४. स्त्र. उपस्करः । ५.—६. ४, ५.। ६. त. व्यं भृतिस्व • (?)। ७. प व. हीति ।

भृषिमगीरिच्छ्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह— दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुसस्यतः । अनिश्चित्य भृति यस्तु कारयेत्स महीक्षितौ ॥ १९४ ॥

यस्तु स्वामी विणक् गोमी क्षेत्रिको वा अपिरिच्छिन्नवेतनमेव भृत्यं कर्म का-5 रयति स तस्माद्वाणिज्यपञ्चसस्यळ्छणात्कर्मणो यळुब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय मही-क्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ १९४॥

अनाज्ञप्तकारिणं प्रत्याह---

देशं कालं च योऽतियाह्यामं कुर्याच योऽन्यथा । तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥ १९५ ॥

अपरिभाष्य वेतनं कर्मणि कृते यद्यपरिभाषितत्वव्याजेन स्वामी न किंचित दातुमि-च्छेत्, तत्र कथमित्यपेक्षित आह—दाप्यस्तु दृश्मं भागमित्यादि॥ १९४॥ स्वयं च न द्यादिति शेषः। अपरिभाष्य वाणिज्यं पाशुपाव्यं कृषि वा यः करोति तस्य तदुस्पकोपचयदशमभागभाक्तवित्यवसेयम्॥ १९४॥

यथा स्वामिनाऽनिर्दिष्टकर्मकरः - देशं कालं चेत्यादि ॥ १९५ ॥

स्वान्युक्तदेशकालादिविपर्ययेणान्यथा वा कर्मणि कृते भृतिदानं प्रति स्वामिनः स्वेद्या, विनयातिरेकाच कर्मकरैरिधिके कर्मणि कृते स्वामिना स्वेच्छयेवाधिकन्देयम् ॥ १९५॥

बाछंभट्टी

अपरिलिद्य-अनिश्चित्य। यः स्वामा । वाणिज्यादिभेदात् त्रिविध इत्याह— वाणिगित्यादि। लिङ्भोंऽविवक्षित इत्याह— कार्यतीति। सः त्रिविधः स्वामी। तस्य साकाङ्कृत्वादाह—तस्मादिति । वाणिज्यं च पग्चश्च सस्यं चेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्यन्तात् सार्वविभक्तिकस्तसिरित्याह—वाणिज्येति । पश्चसस्यशब्दै। तत्कमोंपलक्षकाविन्त्याह—कर्मण इति। युद्धव्धं तस्येति—अनेनासंबद्धत्वं मुळे निरस्तम् ॥ १९४॥

कारिणं---आज्ञामुहुक्ष्यकारिणं भृत्यम्। कालञ्चेत्यस्य दर्पादिनोहृङ्क्येदित्यन्नान्वयः।

१ वि. भृता । २. वि॰ यो यावत्कर्म॰ ।

यस्तु भृत्यः पण्याविक्रयाद्याचितं देशं कालं च पण्याविक्रयाद्यकुर्वन् दर्पादि-नोळ्ळ खुयेत्तासमन्त्रेव वा देशे काले च लाभमन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं क-रोति तस्मिम् भृतको भृतिदानं प्रति स्वामिनः छन्दः इच्छा भवेत् —यावदिच्छति तावद-द्यान पुनः सर्वामेव भृतिामित्यर्थः । यदा पुनर्देशकालाभिज्ञतया अधिको लाभः क्र-तस्तदा पूर्वपरिच्छिन्नाया भृतरिधिकैमपि धनं स्वामिना भृत्याय दातन्यम् ॥ १९५ ॥ 5

अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह-

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्। उभयोरैप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याचथाश्रुतम् ॥ १९६ ॥

यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां क्रियमाणं उभयोरप्यसाध्यं चेद्वचा-ध्याद्यभिभवादुभाम्यां अपिशन्दाद्वहुभिरपि यदि न परिसमापितं तदा यो भृत्यो 10

असमाप्तकर्मेत्यागे तु वेतनहानिप्राप्तावपवादः—यो यावदित्यादि॥१९६॥ यथेच्छयेत्यर्थः । स्वाम्यपि ज्ञाक्येनाकारयन् यथाकृतं वेतनं दाप्यः ॥ १९६ ॥

सुबोधिनी

यस्तु भृत्य इति-अत्रोचितं देशं कालं च दर्पादिनोह्यक्वयेदित्यन्वयः ॥ १९५॥ अनेकभृत्यसाध्ये कर्मणीति-'एकेन द्वित्रादिभिनी मिलित्वा एतत् कर्म एतावत्या

बालंभद्री

किं भूतो अत आह—पण्येति,—तत्रैवेत्यादिः । आदिना ऋयः। अन्यन्नाऽऽदिनाऽऽलस्या-दि:। अतीयादिष्यस्यार्थः — उल्लङ्क्ययेदिति । द्वितीयपादार्थमाह — तस्मिन्नेवेति । चो वार्थ इरयाइ—वेति । प्राग्वदाह—करोतीति । तत्रेत्यावर्थमाह—तस्मित्रित्यादि । तत्रकः माह-न पुनिरिति,--न त्त्वत्यर्थः । तुर्यपादार्थमाह- यदेति,- स्वामितोऽपी-त्यर्थः ॥ १९५॥

अनेक मुत्येति—'द्विप्रभृतिभिर्मिष्ठिःवा एतत्कर्म एतावता भृत्या कियते दित परिभा-ष्य क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः। पादत्रयस्यैकोऽर्थ इत्याह- यदा पुनिरिति । आदावनेकऋत्य-साध्यकर्मस्वरूपमाह—एकमेवेति। उभयोरसाध्यं चेदिखस्यार्थमाह—व्याध्याद्यभिमवादि-ति, — अन्यथाऽङ्गीकारस्थवासम्भवापत्तेरिति भावः । तस्येति शेषे षष्टीत्याह—

भृतेरिप किमपि धनमधिकं स्वा०। २,वि० उभयोरप्यशाळां चेच्छाळा कुर्याद्यशकुतम्। ३. फ. तत्राऽऽदिनाऽऽल ।

यावत्कर्म करोति तैस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकिष्यतं वेतनं देयं न पुनः समम्। न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिमाषितत्वाददानमिति मन्तन्यम्। साध्ये तूभाभ्यां

सुबोधिनी

भ्रत्या क्रियते' इति परिभाष्य क्रियमाणे कर्मणीत्यर्थः । न पुनैरिति—एकस्मिन् कर्मणि पञ्चिभिः कर्मकरिः दशिनः पणेर्भृत्या क्रियमाणे भ्याभ्यादिवशात तेः सर्वेरिण तत् कर्म न निष्पन्नं क्रियदेव च निष्पन्नं, तत्र प्रतिपुरुषं पणद्वयं पणद्वयं विभन्न्य साम्येन न दातन्यम्, अपि त तत्त्वकर्मानुसारेण न्यूनाधिकं देविमत्यर्थः । प्रतेन तत्कर्मणि निष्पन्ने परिभाषितवेतनमपि स्वाभिना द्वं कर्मकरा अपि स्वस्वकृतव्यापारानुरोधेनैव विभन्न गृह्णीयुरिति गम्यते । नतु न पुनः समं देयित्यसुक्तवा तत्त्वःकृतकर्मानुसारेणेव वेतनं देयित्यसुक्तं स्यात् । तथा चेतदुक्तं भवति—अवयवर्षं इत्यतदनुषपत्रं यतः कर्मणि नियतमेव वेतनं कर्मकरेश्यः समुदितमेव परिभाषितं न पृथक् पृथक् परिभाषानुसारेण वेतनादानमुचितमितिः इमामाशङ्कां परिइरन्नाह्—न चेति।अयर्गश्चयः—यद्यपि विभन्नय दानमपरिभाषितं, तथाऽ-पि कर्मोनुसारेण दानुमुचितत्वौत् वचनाच्च विभन्नय दीयत इति । अयं हि परिहारः सुवोध इति प्रत्थे निवन्यकारेण न निवन्नः । साध्ये तूमाभ्यामिति—उभाभ्यामित्युप-स्थणम्—अतो वहुमिर्वा साध्ये ॥ १९६॥

बालंभद्दी

तस्मा इति। वेतनस्वरूपस्य पूर्वभुक्तस्वात् तद्दुरोधेन तावापदार्थमाइ—तस्कुतेति । तत्फळ-माइ—न पुनिरिति,—प्किस्मिन् कर्मणि पञ्चभिः कर्मकरैः दश्गभिः पणैः भृत्या क्रियमाणे व्याध्यादिना चाशकैः सर्वैरिप तत्कर्म न निष्पादिनं किं तु कियदेव तत्र प्रतिपुरुषं पणद्वयं विभव्य साम्येन न देयमिष तु तत्कर्मांतुसारेण न्यूनाधिकन्देयमित्वर्थः । एतेन तत्कर्मणि निष्पन्ने पूर्णे परिभाषितवेतनम् परिभाषित्वामिद्दं कर्मकरा अपि स्वकृतव्यापारानुरोधेन्तेव विभव्य गृह्णीयुरिति स्चितम्। नतु न पुनः सममित्युक्त्या तत्कृतकर्मानुसारेण वेतन्त्वानाप्याऽवयवशो विभव्य देयमिति ल्रब्धं, तत्वानुपपन्नं—कर्मणि समुदितनियतवेतनस्यैव परिभाषितत्वेन पृथवप्रथक् तद्वनुक्त्या परिभाषातुसारेण तत्र वेतनदानस्यैवौधिन्यात् अत आह—न चेति,—नापीत्यर्थः । यद्यपि विभव्य दानमपरिभाषितं, तथाऽपि व्याध्यादिना तदसमाप्तेत्तव दोषाभावेन कर्मानुसारेण दानुमुचितमेवित भावः । तुर्थ-पादार्थमाह—साध्ये तिति। अस्यार्थमाह—उमेति,—उभा-यामित्युपलक्षणं बहुभिरित्यपि

१. ख. तावत्तस्मै । २. घ. द. नस्सममिति । ३. द. श्रभः पणैः (१) । ४. ध. द. 'पणडयं' नास्ति । ५. त. रेण देयमित्वमिहितं स्थात् । ६. ध. द. शो विभव्य दातव्यमित्येत । ७. ध. द. ह—अवयवश इति । ८. त. मिन्नायः । ९. त. 'खात् ' आरम्य 'तूभाम्यां' इत्यन्तं नास्ति ।

कर्मणि निर्वितिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं तावदुभाम्यां देयं न पुनः प्रस्येकं कृत्सन-वेतनं नापि कर्मानुरूपं परिकल्य देयम् ॥ १९६॥

आयुधीयभारवाहकौ प्रत्याह—

अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः । प्रस्थानविष्नकृष्ट्रीव प्रदाप्यो हिराणां भृतिम् ॥ १९७॥ न विद्यते राजदैविकं यस्य भाण्डस्य तत्त्रथोक्तम् ; तद्यदि प्रज्ञाहीनतया

स्मृत्यन्तरानुसारान्छाठयेनैव च—अराजदैविकान्नप्टमित्यादि ॥ १९७॥

सुबोधिनी

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्ये विवादपदे "शुश्रूषकः पञ्चविधः" इत्युपक्रम्य "चतुर्विधः कर्मकर-स्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वाधिकर्मकृत्॥'' इति शुश्रूषकं पञ्चिव-धमुक्ता भृतकस्यैव त्रैविध्यं दक्षितम्—"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो मतः॥" ईति। तत्र "गृहीतवेतनः कर्म" ईत्यनेन कृषीवल-भृतकं प्रति वेतनविषयेऽभिहितम् । अधुनाऽऽयुधीयभृतकभारवाहकभृतकौ प्रति विशेषं दर्शयतीत्याह-- आयुर्धीयेति । भाण्डमिति-पात्रादिकं ''सँवैमावपनं भाण्डं पात्रामन्ने

बालंभद्दी

बोध्यम् । यथाश्रुतमित्यस्य व्याख्या-यावदिति । प्राग्वदाह-न पुनरिति ॥ १९६॥

अभ्युपेत्याञ्जश्रूषार्ल्यविवादपदे ''शुश्रुषकः पञ्जविधः'' इत्युपक्रम्य '' चतुर्विधः कर्म-करः" इत्यादिना तस्य तत्त्वमुक्त्वा भृतकत्रेतिष्यं दर्शितं—" उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र" हुँ स्यानेन । तत्र " गृहीतवेतनः कर्म " हुँ स्यानेनात्र कृषीवलभूतकवेतनविषये उक्तम् । अत एव तुर्यपादस्तत्र तथैव व्याख्यातः । सांप्रतमायुधीयभारवाहकभृतकौ प्रैति विशेषं दर्शयतीलाह--आयुधीयेति । यद्यप्यप्रे वचनन्युकमः, तथाऽपि पूर्वकमेण पूर्वनि-पातनियमेन वक्ष्यमाणाशयेन वैवमुक्तम् । भाण्डं — पात्रादिकम् । " सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रे च भाजनम् ।" ईत्यमरः । "स्याद्राण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूळवणि-

वि॰ कर्ताच। २ त. त्येति शिश्रृ॰(?)। इ. नंति०५—२,इ,२२। ४ व्य० १९३०। ५. त. वाहको प्र• । ६. थ. द. धीयभारवाहकाविति । ७. त. एतदादि 'धने' इत्यन्तं नास्ति । ८. फ. ख्ये वि० । ९. प. व. ति शे (?) । १०. ना० द्वि० ६१०.।

वाहकेन नाशितं तदा नाशानुसारेणाऽसौ तद्भाण्डं दापनीयः; तदाह नारदः—"भा-ण्डं व्यसनमागच्छेदादि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येतु दैवराजकृतादते ॥" दैति । यः पुनः विवाहाद्यर्थे मङ्गळवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौपायेकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं 'न करिष्यामि" इति प्रस्थानविष्नमाचरित तदाऽसौ द्विगुणां भृतिं द दाप्यः—अस्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् ॥ १९७ ॥

किञ्च

प्रकान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् । भृतिमर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ १९८ ॥

प्रकान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्यजात असौ भृतेः सप्तमं

कर्मकारवच्च स्वाम्यपि-प्रकान्ते सप्तमं भागमित्यादि ॥ १९८॥

सुबोधिनी

च भाजनम्।"ईत्यमरः। तथा नानार्थे स एव—''स्याद्वाण्डमश्वाभरणेऽमन्ने मूळवणिग्धने।'' ईति । वाहकेनै नाशितमिति —वाहकपदमाथुधियस्याप्युपळक्षकम् ॥ १९७॥

बालंभद्दी

ग्यने।" इति स एव नानार्थप्रकरणे। तत्-ताइशं भाण्डम्। वाहकेनेत्युपळक्षणमायुर्धायस्यापि।
नष्टमिस्तन्नान्तभौवितो ण्यर्थे इत्याह — विनाशीति । नानानुसारेणेत्यत्र मानमाह — तद्दाहिति। व्यसनं — नानम्। दोषतः — दोषण बिद्धिनत्वरूपेण। तत्र — भाण्डे। अनेनोक्तार्थलामः। वत्तरार्थार्थमाह — यः पुनरिति। वासरः-दिनम्,। तदानीं — प्रस्थानलप्नवेलायाम्।
हैगुण्ये हेतुमाह — अत्यन्तोत्कर्षेति, — विवाहादिहेतुभूतप्रस्थानिरोधादित्यर्थः। एवं च
स्वतो दोषाल्यःवेऽपि परतो दोषबाहुल्यमिति भावः॥ १९७॥

किञ्चोति—अन्नैवान्यदृष्याहेलार्थः । प्रक्तान्ते इत्यस्य प्रकृतःवात् प्रस्थानमेव विशे-ध्यम् अध्यवेति तदर्थस्तदाह—प्रक्रान्ते इति । प्रत्यासत्तेराह—भृतेरिति । स्वविरोधमेव

९. - ६ ९. । २. वि० त्यजेत् । ३. क. व्यवसिते । ४. वा० द्वि० ६३०.। ५. वा० तृ० २००.। ६. त. नेति वा० ।

भागं दाप्यः । नन्यत्रैव विषये प्रस्थानविष्ठक्ठदित्यादिना द्विगुणभृतिदानसुक्तमः; इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते —भृत्यन्तरोपादानावसरसंभवे स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्यजातिं तस्य सप्तमो भागः । यस्तु प्रस्थानलग्रसमय एव व्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानामियाविरोधः । यः पुनः पथि प्रकान्ते गमने वर्तमाने सित कर्म व्यजति स भैतेश्वतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः सर्वा दापनीयः। यस्तु व्याजकः कर्मात्य-जन्तैं व्याजयित स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्यसाविष पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनियः । एतच्चाव्याधितादिविषयम्—''भृत्योऽनार्तो न कुर्याचो दप्तिकर्म यथोदितम् । स दण्ड्यः कृष्णलान्यधै न देयं तस्य वेतनम् ॥'' इति मनुवचनात । यदा पुनर्व्याधावपगन्तेऽन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूर्यति तदा लभत एव वेतनम् —''आर्तस्तु कुर्यास्व-

सुबोधिनी

मृत्यान्तरेति—आपादनं सम्पादनम् । एतैंच्चेति —प्रस्थाने विध्नकृत्रेत्यारभ्य यदुक्तं, ताविदत्वर्थः। एवं विषयविभागः कथमवगम्यत इत्याशङ्कथ न्याध्याद्यपीडितं मनुना दण्डान्तरविधानादित्याह—भूर्तं इति । भृतो भृत्यः; नार्तो व्याध्यादिरहितः । अत्र " न देयं तस्य वेतनम् " हैति मनुस्मरणादित्युपरितनवाक्यशेषणान्वयः ।

बालंभद्दी

स्वस्थाऽऽह— निविति । अत्रैव— प्रस्थानविष्नकरणरूपे एव । भाग इत्यस्थाच्यत इति श्वाः। अवसरिति— तदवसरस्ततः पूर्वमेव। अत एवाध्यवसिते इति व्याख्यातम् न तु कृते इति । छन्नोति— अत एव तत्र तथेव व्याख्यातम् । द्वितायपादार्थमाह—यः पुनिरिति,— प्रकान्ते इत्यनुवर्तते मागंसमाकान्ते इति। त्याजकोऽपि चेति व्याचष्टे— यस्त्विति। प्रवास- चेराई— पूर्वोक्तिति,— विष्ववर्थः। एतच्चेति— प्रस्थानविष्नकृदित्यास्थ्य यदुक्तं तत् सर्वमित्यर्थः। वनु एवं विषयविभागे कि मानमत आह— भृत इति,—यो भृतः भृतिपरिक्रितः भृतः। तथा पाट एव वा । अनार्तः— व्याध्यादिरहितः दर्णवहंकारायथापरिभावितं कमं न कुर्यात् स कृष्णळानि अष्टादण्डतः। गुआपरिमितं सुवर्ण कृष्णळं कृष्णळानिव्यप्पादः। यावत् कमं कृतं तस्य वेतनं च न देयमित्यर्थः। इतील्ये । अनार्ते मनुना सदण्डतद-

१. क. भृत्यश्व । २. ख. ता. वी भृतिं दाष्यः। घ. वी दाष्यः। २. —८. २१५ । ४. घ. व्याप्यान्तरि । ५. थ द न्तरापादनिति —आपादनप्रपादानं सम्पा । ६. थ द. च्याच्याधि-तादिविषयमिति । ७. थ द च्योवेखारभ्य यहुक्तं तदिलर्थः। ८. थ द. भतो नार्ते इति । ९. फ. तैरेवाह—पू ।

स्थः सन् यथामाषितमादितः। स दीर्घस्यापि काळस्य स्वं ळभेतैव वेतनम् ॥"ईति मनुस्मरणात्। यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ प्रवाऽऽळस्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पोनं न करोति
परेण वा न समापयित तस्मै वेतनं न देयमितिः ''यथाऽऽइ मनुः——''यथोक्तमार्तः
स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं देयमस्योनस्यापि कर्मणः॥''
5 ईति ॥ १९८ ॥

॥ इति वेदनादानप्रकरणम् ॥

प्रकान्तादिसप्तमभागादिक्रमेण त्याजकस्वास्यपि कर्मकरेभ्यो दाप्यः। स्पष्टमन्यत्॥१९८॥

सुबोधिनी

र्यंस्वपगतन्याधिः स्वस्थ एव चेति – व्याध्युपसृष्टः पश्चाश्चिष्ठत्तव्याधिरपगतन्याधिः । व्याध्यसंसृष्टः स्वस्थ इति भेदः ॥ १९८॥ इति भट्टविश्वश्वर्याचिरचितायां सुन्नोधिन्यां वेतनादानप्रकरणम् ।

बालंभद्दी

दानविधानादिति शेषः । आदितः — आदी यथा वक्तं तथा कुर्यात् । स दिधिति — हेती केषेषण्ठी, चिरकाळादपीत्यर्थः । अपगतिति — व्याध्युपसृष्टः पश्चालिवृत्तव्याधिराद्यः व्याध्या-ऽसंसृष्ट एव द्वितीयः । आदिना द्यंग्रहणम् । वेतनिमिति — किंचिछेषकस्य कृतस्य कर्मण इस्यादिः । सुस्थो वा स्वस्थो वेति पाठान्तरम् । तत्र स्वारब्धेत्युपळक्षणं न कुर्यादि-त्यपि बोध्यम् । अस्पेन कर्मणा न्यूनस्य कृतस्यापि कर्मणः वेतनं तस्य तस्मै न देयमिल्यर्थः ॥ १९८॥ इति वेतनादानप्रकरणम् ॥

१.--८. २१६.। २. ख. ग. ड. एव वाला ३.--८. २१७.। ४. त. यस्त्वयमिति ।

अथ चूतसमाह्यप्रकरणम् १७

अधुना यृत्समाह्वयाख्यं विवादपदमिषिक्रयते । तत्त्वरूपं नारदेनामिहितम्—''अक्षवध्नराठाकार्यदेवनं जिसकारितम् । पणक्रीडावयोभिश्च पदं यृत्समाह्वयम् ॥'' अक्षाः पाशकाः, बध्नश्चमेपष्टिका, शठाका दन्तादिमय्यो दीर्वचतुरस्नाः,
आद्यग्रहणावतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते ; तैरप्राणिभिर्यदेवनं 5
क्रीडा पणपूर्विका क्रियते ; तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दानमस्त्रमेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमेण
गृतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । गृतं च समाह्वयश्च गृतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना
—''अप्राणिभिर्योक्तियते तस्त्रोके गृतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विश्चयः
समाह्वयः ॥'' दैति ॥

सुबोधिनी

अर्थुनिति—्धूतं च समाह्वयश्च थ्तसमाह्वयम् । एवभाष्या यस्मिन् विवादपदे तत् तथोक्तम् ; अप्राणिभिरक्षादिभिः साध्यं देवनं शूवम् । प्राणिभिः कुन्कुटादिभिः साध्यं समाह्वयः । तदेतदुभयम् "अक्षवन्य" इति नारदवचनं व्याचक्षाणे दशैयति—अर्क्षो इस्रादिना ॥

एवं रुक्षणरुक्षिते यूतसमाह्वयाँक्ये प्रकरण धुतसभाधिकारिणो वृत्ति याज्ञवस्क्यो बार्ल्यमधी

अधुनेति—महाप्रकरणसङ्गस्येति भावः। शूर्तं च समाङ्क्यश्च तावास्ये वस्य विवादपदस्य तिद्दस्यः। । करणभेदेऽपि तस्वरूपस्यैक्यादेकःवेन निर्देशः। अप्राणिभिरक्षादिभिः साध्यं देवनं समाङ्क्य इति विवेकः। तदेतदुभयं नार्द्रीयक्यास्यानेन दर्शयति—अक्षा इत्यादिना। पाशक इत्यश्चात्रायां कन् अत एवाग्रे दीर्षेति वक्ष्यते। बस्तः-दन्त्युष्ट्रादि। दन्तेति—गजदन्तादिविकारभृता इत्यर्थः। आदिना वष्ट्रादिपरिग्रहः। देवनिमस्यस्यव व्याख्या— क्रीडोति। अत्र शाकपार्थिवादिसमास इत्याह— पृणपूर्वीति । तद्वभयमिति—जिद्यान सभिकेन कारितमिति वोध्यम्। तत्र श्रूतेति नामनामिनोरभेदस्तदाह— श्रूतेति। पदमित्यस्यार्थो—विवादेति। एकवचनोपपत्तये आह—श्रूतं चेति,
—समाहारद्वन्द्व इति भावः। क्रियमाणः—क्रीडाविशेषः॥

१. — १६. १. । २. — ५. २२३. । ३. थ. द. ना श्रुतसमाह्वयाल्यमिति । ४. थ. द. क्षाः पाञ्चका इच्या० । ५. थ. द. रूथे विवादपदे यू० । ६ फ. पूर्त वेति (!) ।

त्व यूत्समाधिकारिणो वृत्तिमाह— ग्रुहे शतिकवृद्धरेतु सिमकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्भृतीकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ १९९ ॥

परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकाल्पितः पणो ग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे 5 तदाश्रया द्यातिका द्यातपरिमिता तदिधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः तः स्माद्ध्तिकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यये सिभको गृद्धीयात् । पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तैन्छतं पञ्चकं ''तदिसमन्द्रद्भयायलाम'' ईत्यादिना कन् । जितग्लहस्य विशतितमं भागं गृद्धीयादित्यर्थः।सभा कितवानिवासार्था यस्यास्ति असौ सिभकः । कित्यताक्षादि-

विसंवाद्यसङ्गेन अखिळविसंवादैककारणभूतं धृतसमाह्नयव्यवहारमाह्—गुरु -रसभिकवृद्धिरतु सभिक इत्यादि ॥ १९९ ॥ तज्ञब्दे।ऽवधारणार्थः । गळसभिकवृद्धिरेव सभिकस्य ; नान्यद्रि— स्वपरिभाषितमुख-

सुबोधिनी

द्शैयतीस्याह — तैत्रेति । तदाश्रयेति — तदाश्रिता ग्रन्हाश्रिता शतपरिमिता वृद्धिस्त-दीधका चेल्यर्थ: । एतदुक्तं भवति — यस्मिन् यस्मिन् यृते शैंतेन वा तद्धिकैर्वा काकि-बालंभडी

एवं स्मृत्यान्तरोक्तलक्षणके तत्र विवादपदे सिमकवृत्तिप्रदर्शकं मूलीम तद्वतारयित —तंत्रति, — उक्तपदे इत्यर्थः । संप्रतिपत्तिः, — सम्वादः । पण इति — त व वरादिकानामित्यादिलक्षित इति भावः । तदाश्रया — ग्ल्हाश्रया । शतशब्दो न्यूनसङ्ख्याया
व्यवच्छेदको नाधिकसंख्याया इति तस्या अप्युपलक्षणमित्याह — तद्धिकेति । वश्यमाणस्यात्राऽपि संबन्ध इत्याह — तस्मात् धूर्तेति । यत्र चृते शतेन तद्धिकेती काकिण्यादिभिः
पोरकस्यतं पणं जयित, स जेता शतिकादिवृद्धिः । तस्मात् चृतकाराज्यज्ञेतुः सभाधिकारी पञ्चकाकिण्यादीत् गृद्धीयादिति भावः । तदाह — जितालहस्यति । प्रागुक्तसभापतिरत्र नेति स्चयन् तद्वयुत्पत्तिमाह — समेति, — न राजादिसमेति भावः। "ब्रोझादि"ईति
ठन् । फल्लिसमह — कृतिपतित, — अक्षादिरूपाणि निखलक्षीद्या उपकरणानि सामग्री-

ख. तत्पव्यकं शतं। २. अ.९ ५. १. ४७.। ३. थ. द. तत्र यूत्सभाधिकारिण इति । तदाश्रया शतिकेति। ४. त. शतं वा तदिधकं वा का०। ५. प. व. स्याप्युप०। इ. अ०५, २. ११६.

निखिलक्षीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरसात्पुनरपरिपूर्ण-श्रातिकरुद्धेः कितवादशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं मागं गृह्धीयादिति यावत् ॥१९९॥

> एवं क्छावृत्तिग सभिकेन कि कर्तव्यमित्याह— स सम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्रीहृद्येज्जेत्रे द्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ २०० ॥ 5

य एवं क्ल्य्सवृत्तिर्धृताधिकारी स राज्ञा धूर्तिकतवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे

त्वादित्यभिप्रायः । गिळितं निर्गतं यस्तिभकहस्तात्पराजितानां देवनार्थं द्रव्यं यच्च यूतोप-करणमक्षादि तद्गलस्त्रभिकं द्रव्यं, तद्यां वृद्धिगैलस्त्रभिकवृद्धिः, तां साभिको यूतसमा-प्रयोजको धृतैमण्डलात् परिगृक्षीयात् । कियन्ति पञ्चकं शतं धृतैकितवात् जेतुः धृतौपक-रणनिभित्तमितरात् पराजितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिभित्तं दशकं शतमित्यथः ॥ १९९ ॥

स्वार्थहेतारेव च राज्ञा स सम्यक्पालित इत्यादि ॥ २०० ॥ यथा कृतं यथा परिभाषितं यथा वा स्मृत्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तथा च वृह-

सुबोधिनी

ण्यादिभिः परिकिश्पितं पणं जयति, स जेता श्रतिकष्टद्धिरिस्युच्यते । तस्मात् चूतकाराच्छत-काकिण्यादिके जिते तस्सभाधिकारी पञ्च काकिण्यादीच् गृह्णीयादिति ॥ १९९ ॥

बालंभट्टी

रूपाणि कल्पितानि संपादितानि थेनेत्यर्थः । तल हेतुं सूचयन्नाह—तृदुपेति । उत्तरार्धा-र्थमाह—इतरस्मादिति । अस्यैव न्याल्या—प्रीति । अत एवायं कितव एव न तु धूर्तं इति केचित् । वस्तुतो अन्नापि तथैव पाठः ॥ १९९ ॥

इत्यत आहेति पाठः। इत्याहेति पाठे इत्याक्षक्षायामाहेत्यर्थः। कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह-राज्ञीति।

वि० मुद्रासयेज्जेत्रे द्यात्सत्यवचाः क्षमी । २. त. ण्यादिजेतुस्तत्स॰ ।

5

यथासंप्रतिपैन्नमंशं दद्यात् ;तथा जितं यक्क्यं, तदुद्ग्हयेत् । बन्धकप्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेत् ; उद्भृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सामिको दद्यात् ; तथा क्षिमी भूत्वा सैत्यं वचो विश्वासार्थं चूतकारिणां दद्यात् ;तदुक्तं नारदेन—''समिकः कारयेत् चृतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् ।'' इति ॥ २०० ॥

यदा पुनः सभिको दापियतुं न शकोति तदा राजा दापयेदित्याह-

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससाभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

प्रसिद्धे अप्रच्छने राजाध्यक्षसमन्विते ससिमेके सिमकसिहेते कितवसमाजे सिमकेन क राजभागे दत्ते राजा धूर्तिकतवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत्। अन्य-स्पता—"राजवृद्धी सिकतवात् सिमकाइशकं शतम्। यथा समयं वा स्यात्" इति। किं च जितं यसु कितवै: तच जितं तेभ्यः सिमक उद्गृहयेत् जेन्ने च येन जितं तस्मे सिमक एकसस्यवचनो भूत्वा आविसंवादेन क्षमी चानुतापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम्॥२००॥

यथा कृत एव-प्राप्ते नृपतिनेत्यादि ॥ २०१ ।

सुबोधिनी

मूलवचनस्थं स्थानैयदं व्याचष्टे—अविप्रतिपन्नमिति,—स्थाने युक्तमविप्रतिपन्नमिति 💉 यावत् ॥ २०१ ॥

बालंभट्टी

जितं यदिति — र्यृंतत इति भावः । कारिणामिति — शेषे पद्यी दवादित्य-स्यानुषद्गः । नृतीयपादार्थे संमितिमाह — तदुक्तामिति । तत्कृतं — कितवेन पणीकृतं देथं तत जदृत्य ॥ २००॥

सिमकिति—धूर्तेव्यस्यार्थः—िकितविति । प्राप्ते इत्यादिव्याख्या—सभीति । मूळे स्थाने इति अव्ययं युक्तमित्यर्थकम् । तदर्थमाह—अवीति । अर्थादाह—पणिमिति ।

ว. ख. जितंद्रव्यमुद्रार्थ । २. क. खंच । ३.— ३६. २. । ४. थ. द. न इति प० । ५. त. प्रेति । ६. फ. शब्दत इति भावः । रिणामिति ।

गृतसमाह्नयप्रकरणम्] ससन्याद्यमिताक्षरा सविश्वरूपन्याद्या च

था प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे बूते जितं पणं जेन्ने न दापयेत् ॥२०१॥

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

चूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः; न तत्र ''श्रुताध्ययनसंपन्नाः'' इत्यादिनियमोऽस्ति। साक्षिणश्च सृते सूतकारा एव कार्याः; 5 न तत्र ''स्त्रीबाळवृद्धितव'' ईत्यादिनियेघोऽस्ति ॥ २०१८॥

क्वचित् यूतं निषेद्धं दण्डमाह-

राज्ञा सँचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

कि च-द्रष्टारो व्यवहाराणामित्यादि ॥ २०२ ॥

स्पष्टार्थी इलोकी || २०१ ॥ २०२ ॥

सुबोधिनी

काचितुं चूतं निषेद्धमिति —क्ट्राक्षादिभिदींव्यतो दण्डविधानात् तादशैरक्षादिभिः

बालंभद्दी

अन्यथेखनेन उक्तत्रितयव्यतिरेक उच्यते हत्याह उक्तक्रमेण — प्रच्छने इत्यादि: । तेऽदेति—राजेति भावः॥ २०१॥

प्रकृतत्वादाह—शूते इति । एतद्रथेमाह—सम्या इति । एवफल्रमाह—न तत्रेति,—तद्विषये इत्यर्थः। वाक्यान्तरमाह—साक्षिणश्चेति । तं एवेत्यस्य संबन्धा-दाह—शूतकोति । प्राग्वदाह—न तत्रेति,—तद्विषय इत्यर्थः॥ २०१/॥

क्वचित्-न तु सर्वत्र । क्टाक्षादिभिः दीव्यतो दण्डविधानात् तादशैरक्षादिभिः देवनं निषिद्धम् । एवं सिमकराजाष्यक्षरहितस्यकेऽपि देवनं निषिद्धमिति बोध्यम् ।

१. स. व्याः तत्र... नियमो नास्ति । ग. न पुनः श्रु० । २. घ. च. संपत्थादिनि०। ज. संपन्नादिनि०। ३. व्य० ७०.। ४. वि. चिह्नानि निर्वास्या मकुटोपिथिदे०। ५. त. चि-दिति । ६. प. ब. तत वेल्य०।

कूटैरक्षादिभिः उपिधना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रीषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कायत्वा राजा स्वराष्ट्रात्रिवासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः— ''कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रादिवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासञ्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥'' इति । यानि च मनुवचनानि गूतानिषेषपराणि—''गृतं समाह्नयं चैव यः कुर्यात् कारयेत वा । तान् सर्वान् वातयेद्राजा श्द्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥'' इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितग्र्तविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

किंच

चूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्।

10 यसूर्वीक्तं चूत तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य चूतस्य तत्त्रथोक्तं कार्यम्-राजाध्य-

नन्वेतत् शूतं स्वयंभुवा निषिद्धम्—"प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यदेवनसमाह्नयो ।" इति, तथा चोक्तं—"प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा सृतं राष्ट्रं निवारयेत्।" इति च । वेदेऽपि—"अक्षे-माँ दीव्यः" इति प्रतिषेधः । सस्यम् । प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवद्यं विधिरिस्यवि-रोधः । मानवस्तु दण्डविधिर्धर्मविरोधितया नानामुखस्वेन वा । प्रयोजनान्तरापेक्षया तु

द्यूतमेकमुखं कार्यमित्यादि ॥ २०३ ॥

सुबोधिनी

देवनं सभिकरहितस्थले च देवनमर्थान्निषिद्धमिति गम्यते ॥ २०२ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरवि-रचितायां सुबोधिन्यां द्यूतसमाह्याख्यं प्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

कूटै:-सकपटै:।श्रक्षपदमुपलक्षणिमत्याह-अक्षादीति। अक्षमालां--प्रकृताक्षादिमालाम्, सर्वज्ञानायेति भावः। हि--यतः।सः-कण्डेऽक्षमालासंबन्धपूर्वकविवासः। एषां--क्टाक्ष-देविनाम्। विनयः---विकेश्यर्थः। विरोधं परिहरति---यानि चेति । क्टेर्युपलक्षण-मुंपयेरपि । राजेति---अत एव पूर्वं तथा प्रतिपादितम् ॥ २०२ ॥

किञ्चोति—अन्यज्ञाऽपि तन्निषिद्धमन्यदपि चूतविषये आहेत्यर्थः । मुखपदार्थः— प्रधानामिति । विशिष्टतात्पर्यार्थमेवाऽऽह—राजाध्यक्षेति । कार्यते अनेनेति च्युत्परया

१. ना० होषु । २. १६. ६. । ३. — ९. २२४. । ४. प. ब. मुपाधे०। ५. फ. चेति।

क्षाविष्ठितं राज्ञा कारियतव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् — तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्याछोच्य प्रायशस्त्रीयार्जितधना एव कितवा भवन्ति अतस्त्रीरविज्ञानार्थमेक- मुखं कार्यम् ॥ २०२८ ॥

यूतधर्मे समाह्रयेऽतिदिशनाह—

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिचूते समाह्यये ॥ २०३॥

एकपुखमेकमार्गे एकस्मिन् प्रदेशे राजकीयराजपुरुवाद्यधिष्ठितं तस्क-राद्मिजाकादाभिकपरिज्ञानार्थमधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया महतेऽभ्युदयाय तथा स्वायंभुवे दण्डादिवचनान्यवसेयानि । एतेन पाषण्डादिधर्मो न्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिवेवने द्यूताल्ये त्रिधिरुक्तः, समाह्वयसंज्ञकेऽपि कुनकुटमेषा-

बालंभट्टी

कारणशब्द: फलपरः । कर्मधारयः लयव्लोपे पञ्चमीत्याह—तस्करेति । अन्यथा कारणादित्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तात्पर्यार्थमाह—प्रायश इति । अत एव मनुः—" स्त्रां समाह्न्यं चेव राजा राष्ट्राक्षिवारयेत् । राज्यान्तकरणावेती हो दोषो प्रथिवीक्षिताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यदेवनसमाह्न्यो । तयोनित्यं प्रतीधाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥ "
"कितवान् कुशील्वांश्रोरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् । विकर्मस्थान् शोण्डिकांश्च क्षिपं निवांसयेत्पुरात् ॥ एते राष्ट्रं वर्तमाना राज्ञः प्रच्छत्तरकराः । विकर्मक्ष्या नित्यं वाधन्ते
भिद्वक्षः प्रजाः ॥ स्तमेतत्पुरा कर्ष्यं दृष्टं वर्षकरं महत् । तस्मात् सूर्तं न सेवेत हास्यार्थमिष्
जुद्धिमान् ॥ प्रच्छत्तं वा प्रकाशं वा तिष्येषेति यो नरः । तस्य दण्डविकस्पस्याध्येष्टं
न्यतेस्तथा ॥ क्षत्रविद्च्छृद्वयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्तृवन् । आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विमो दृष्टाच्छनैदश्वः॥ स्त्रीवालोन्मत्तनृद्धानां दिदिहाणां च रोगिणाम् । शिफाविद्यरुज्ञवावैविद्याश्वपतिर्दमम् ॥" द्वीत ॥ २०२८ ॥

^{9 .- 9. 229 - 2; 224 - 230. 1}

''ग्छहे शतिकब्रद्धेः''ईत्यादिना यो जूतधर्म उक्तः, स एव प्राणिजूते मल्छमे-षमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयँसञ्जिके ज्ञातन्यः॥ २०३॥

॥ इति द्युतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम्॥

दिभिरसपणप्राणियूते अयमेय विधिः ज्ञेयः । सभिकाधीनत्वराजवृद्धिदानादिक इत्य-भिम्रायः॥ २०३॥

बालंभद्री

अस्य धूतस्वाभावात् रुक्ष्यार्थे तस्याऽऽह—निर्वरर्थे इति ॥ २०३ ॥ इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणम्॥

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणम् १८

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्त्यते । तहृक्षणं चोक्तं नारदेन—''देशजातिकुळादी-नामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।यद्वचः प्रतिकृळार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥" देशादीनामाक्रोश-न्यङ्गसंयुतम् उच्चैर्भाषणमाक्रोशो न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकृळार्थमुद्देगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कळहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । निता- 5 नैतं ळोळपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । कृरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुळा-क्षेपः । आदिश्रहणात् स्विचाशिल्पादिनिन्दया विद्वाच्छिल्पादिपुरुषाक्षेपो गृक्षते ।

सुबोधिनी

''देशजाति'' इति नारैदोक्तं व्याचष्टे—देशादीनामिति । देशाद्याकोशानुदाहस्य दर्शयति—तॅंत्रेत्यादिना । आदिप्रहणात् स्विवेदेति—साक्षादितरपुरुपनिन्दामकुर्वेस्ते-न्निन्दाभित्रायेणैव स्वयं विद्वान् सन्नप्यविद्वान्त् वा यस्मिस्तकंविद्यादिविशेषे परस्य नैपुण्य-मस्ति यस्यां वा शिस्पविद्यायां कुशळैः परस्तककंविद्याशिस्पादिनिन्दया विद्वज्जनाद्यधि-

बालंभट्टी

प्राग्वदाह — इदानीमिति । जाति:—बाह्मणस्वादिः । कुळं—वंशपरंपरा । नारदीयं व्याचष्टे देशादीनामिति । अवद्यमिति—प्रत्येकयुक्तस्वं न विवक्षितमित्याह—
तदुभयति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीत्याह—उद्देगे इति । देशाधाकोशानामुदाहरणमत
आह-तत्रेति,—तेषां मध्ये इल्प्यः । देशाक्षोशः—देशनिन्दा । छोळुपः—सतृष्यः ।
चिरितम्— आचरणम् । वैश्वामित्राः—तत्पुत्रादयः । स्वविद्यति—साक्षात् पुरुषिनन्दामकुवेता तम्निन्दानेषुण्यमस्ति यत्र वा शिल्पविद्यापां परः कुशलः तद्विद्वजनाद्यधिक्षेप इल्प्यः।

९.— ९५. ९. । २. ख. न्तं सञ्जुली ० । ३. थ. द. दवचनं । ४. थ. द. त्रकलह्— प्रिया इत्यार । ५. थ. द. तत्र निरु। ६. त. ब्रानिव यरु। ७. त. लस्त ० ।

तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविष्यमभिधाय तर्छक्षणं तेनैवोक्तम्— " निष्ठुराङ्कीछ्तीत्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यान्क-माहुरः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं क्षेयमञ्जीछं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाकोशैरितात्रमाहुर्मनी-षिणः ॥" इति । तत्र 'धिङ्मुर्खं जात्मम्"इत्यादि साक्षेपम् । अत्न न्यङ्गमित्यसभ्यम् अव-इं सागिन्यादिगमनं तयुक्तमश्लीष्टम् । 'मुरापोऽसि' इत्यादिमहापातकाद्याकोशैर्युक्तं वचस्तीत्रम् ।

सुबोधिनी

क्षेप इस्पर्धः । एवंविधे वाक्पारुष्ये दण्डवैषम्याभिधानार्थे निष्ठुराइलीलतीव्रत्वरूपसंज्ञाभे-देन त्रिरूपसंविभिधाय निष्ठुरादिलक्षणमपि नारदेनैवोक्तिमस्याह— तत्र च दण्डतारतम्ये-त्यादिना । अत्र च निष्ठुराक्षेपो लघीयान् तीवाक्षेपो गरीयानिति भेदः । पूर्व न्यङ्गमव-द्यासिस्युक्तम् । तच्चावद्यं निष्ठुरादिषु त्रिषु वाक्पारुष्यभेदेषु साधारणमिति अइलीलं न्यङ्गसं-युतमिति अइलीलरूपवाक्पारुष्यस्य विशेषलक्षणानिधानमनुपपद्यं स्यादित्यसम्यरूपोऽव-द्याविशेषोऽत्र न्यङ्गशब्देनाभिमेत इस्याह— क्षेत्र न्यङ्गमिति ॥

बालंभद्दी

तस्य चेति—वाक्पारुष्यस्येत्यथः । क्रैविष्येऽन्वयः । दण्डेति—दण्डवेषम्यविधानार्थ-मिल्यथः। त्रैविष्यं निष्ठुरेति—तदीयसंज्ञाभेदेनेत्यर्थः। तह्नक्षणं—निष्ठुरादिलक्षणमि। तेनैव—नारदेनैव । तद्पि—वाक्पारुष्यमिष । तस्य—त्रिविधस्य । निष्ठुराक्षेपादरुली-लाक्षेपा गुरुः ततः तीवाक्षेपा गुरुरित्यर्थः । साक्षेपमिल्यादि व्याचष्टे—तत्रेति,—तेषां मध्ये इस्यर्थः । स्वामित्यस्य विशेषणद्वयम् । धिग्योगे द्वितीया । " जाल्मोऽसमीद्वयकारी स्यार्त्यं' । नतु पूर्व न्यङ्गमवद्यमित्युक्तम् । तचावद्यस्य निष्ठुरादिषु त्रिषु वाक्पारुष्यभेदेषु साधारणमिति अत्रार्व्याल्याक्ष्ययस्य न्यङ्गसंयुर्तामिति विशेषलक्ष्यक्षमम् सुक्तम् ; अत आह—अत्रेति,—तथा च असम्यस्योऽव्यविशेषो न्यङ्गशब्दार्थं इति भावः । तस्वरूपमाह—भगिनीति । साकाङ्क्षत्वात् शेषमाह—युक्तमिति ॥

तत्र निष्टुराकोशे सवर्णविषये दण्डमाह-

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैन्यूनाङ्गीन्द्रयरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेदण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

न्यूनाङ्गाः करचरणादिषिकलाः, न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्लोत्रादिरहिताः, रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः; तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या यत्न नेत्रयुगलः 5 हीन एषोऽन्य इत्युच्यते तत्सत्यम् , यत्र पुनश्चक्षुष्मानेषोऽन्य इत्युच्यते तदसत्यम् , यत्र विक्वताक्वतिरेव 'दर्शनीयस्वमासे'इत्युच्यते तदन्यथास्तोत्नम् ; एवंविषेर्यः क्षेपं भैत्सनं

प्रायेण खूतप्रभवत्वाद्वाग्दण्डपारूष्ययोर्विनाशकारणत्वसामान्याद्वा खूदव्यवहारा-न्तरारम्भः । तलाऽपि दण्डपारुष्यस्यापि कारणभृतत्वाद्वाक्पारुष्यमेव तावदुच्यते—

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्हीनाङ्गेत्यादि ॥ २०४ ॥

हीनाङ्गाः खञ्जादयः; हीनेन्द्रियाः काणादयः ; कुष्ठाद्यभिभूता रोगिणः ;तेषां यद्यन-

सुबोधिनी

अधुना मूँळमवतारयति—तत्रेति । सत्यादिस्तोत्रस्वरूपसुदाह्त्य दर्शयति—यत्र नेत्र-युगळहीन इत्यादिना । नतु मतुना "कार्षापणावरम् " इति कार्षापणादन्यूनदण्डीऽभि-

बालंभद्दी

अथ मूलमवतारयति—तन्नेति,—तेषां मध्ये इत्यर्थः । असवर्णविषये वश्यमाणस्वादाह—सर्वणिति । न्यूनाङ्गस्य द्वन्द्वोत्तरपदकबहुवीहिपूर्वपदकद्वन्द्व इत्याशयेनाऽऽहन्यूनाङ्गा इति । न्यूनेन्द्रिया इत्यस्य न्यास्था—विकेति । तद्वयास्था—नेन्नेति ।
यथासङ्ख्येन नान्वय इत्याह—तेषामिति । अन्यथेत्यादेर्व्यास्या—निन्दिर्थिति । सत्यादिस्वरूपमुदाहरणेन वान्यार्थमध्य एवाऽऽकाङ्क्षानिष्टत्तये आह—यन्नेति । क्षेपार्थो—
मर्त्सनिमिति । "अधोऽधमेषु " ईति वक्ष्यमाणकसृत्यकस्पनालाववानुरोधन अर्थन्यूना-

नि॰ दश । २. स. र्थतया स्तुत्या यो ने०। ३. स्त. निर्मे०। ३. य. द. छवचनम...
 वतास्यति—तत्र निष्ठुराकोशे इति । ५. द ण्डो विहि०। ६. च्य० २०६.।

करोत्यसौ अर्घाधिकत्रयोदशपाणान् दण्डनीयः । "काणं वाष्यथवा खड्डमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि बुवन् दाय्यो दण्डं कार्घापणावरम् ॥" ईति यन्मनुवचनं, तद-तिद्धुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनी-या इति तेनैवोक्तम्—"मातरं पितरं जायां भातरं श्रञ्जुरं गुरुम् । आक्षारयन् इतं दाप्यः पन्थानं चादददगुरोः॥" ईति । एतच सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपरा-धायां च जायायां द्रष्टन्यम् ॥ २०४ ॥

पराधिनामेख चापलाद्विद्यमानेन्द्रियवैकल्यादिना संख्येनेव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात् ; असत्येनापि हि काण इत्यकाणमेवाधिक्षिपत् ; अन्यथा स्तोत्रेण वा सातिवायस्तुतिपदै: प्रसिद्धमूर्खं हि चतुर्वेदिच् इत्येषं वदन् अर्धवयोदकापणान्ताजवेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्यन्त-राख्व तस्यापि प्रसादनं कार्यम् ॥ २०४ ॥

सुबोधिनी

हितः। अतस्तेन विरोधोऽधोधिकद्वादशपणात्मकदण्डिवधानस्यस्याशङ्कयाऽऽचारादिभिरस्यन्त-निक्क्ष्टेन वर्णिना यद्याक्षिप्यते सवर्णे एव, तदा स आक्षेपकः कार्षापणावरं दण्डं दण्डयो न सर्वेविषयं एप दण्ड इति भेदेन विरोधं परिहरति—कार्णां वाष्यथ वा खञ्जमित्यादिना,— कार्षापण अवरो यस्मिन् दण्डे स तादशः, न ततो न्यून इस्यर्थः ॥ २०४ ॥

बालंभद्दी

ख्येवद्शेति मुले समास इत्यावयेनाऽऽइ — अधीधिकद्वादरोति । नन्ववं मनुना कार्णापणादन्यूनदण्डाभिधानात् तत्य च षोडशपणात्मकत्यात् तेन विरोध इत्याह-काणं वेति,—
पादिवकलमन्याङ्गविकलमपि वा । तथ्येन—सत्येनापि काणादिशब्देन । अपिना असत्यादिसमुख्यः । कार्षापणः अवरो यिसम् दण्डे स ताइशः, अत्यन्ताल्पः कार्षापणः न नु
ततो न्यून इत्यर्थः । तं परिहरति–तदतीति,—आचारादिभिश्यन्तिनृष्टसवर्णेत्यर्थः ।
तथा च ताहशसवर्णेन यदि सवर्णे एवाऽऽक्षित्यते, तदा तद्विषय एव स दण्डो न सर्वविषय
इति विषयभेदान् न विरोध इति भावः । विशेषमाह — यदा पुनिरिति,—हातं—पणाः ।
तेनैव—मनुनैव । आक्षारयन् — अभिशपम् । अददत्— अत्यजन् । ननु जायाभिशापे मान्नाद्यभिशापसाम्येन दण्डविधानं न युक्तम्, अत आह—एतञ्चिति । गुरुषु—

१. - ८. २७४. । २. - ८. २७५. । ३. त. य इति । ४. त. कार्षापणावरीमत्या ।

अश्लालाक्षेपे दण्डमाह---

अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति है। शपन्तं दापयेदाजा पञ्चविश्वतिकं दमम्॥ २०५॥

'त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽिस्म' इति शपन्तं 'अन्यां वा त्वज्जायाम-भिगन्ताऽिस्मि' इति शपन्तं राजा पञ्चविंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्थस्मिन्दण्डे ठ स तथोक्तः तं दमं दापयेत् ॥ २०५॥

एवं समानग्रणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विषमग्रणेषु दण्डं प्रतिपादियतुमाह—

अधोंऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूत्तमेषु च।

राजावेदन एव च अभिगन्ताऽस्मि भगिनीमित्यादि ॥ २०५ ॥ अयं च समः र्णानः समानगुणानां च दण्डकल्पः । गुणवर्णवेषम्ये पुनः अर्घोऽधमेषु द्विगुण इत्यादि ॥ २०६ ॥

सबोधिनी

मूँ लस्थहशब्दबोत्यमर्थमाह—अन्यामिति ॥ २०५ ॥ अञ्जीलाक्षेप एव स्थलविशेषे दण्डविशेषमाह—एवींमित्यादिना,—-पूर्ववाक्यस्थसं-

बालंभड़ी

पुज्येषु (गुरुभिन्नं निमित्तं?) एतेन भार्यादीनां तस्साम्येन दण्डविधानं समाधेयमिति कुळूकभट्टोक्तं समाहितम् । मेघातिथिस्तु आक्षारणं भेदनमुक्त्वा तनयं गुरुमिति पाठमङ्गी कुळ मात्रादीनां मिथो भेदनकर्त्तुरयं दण्डविधिरिति स्याख्यातवान् ॥ २०४॥

मुक्ते हः चार्थे । तस्त्रमुच्चेयमाह—अन्यां वृति । तद्येमेवाऽऽह—त्यज्जायामिति । पद्मविकातिकमित्यस्य व्याख्या—पणानामिति ॥ २०५॥

अङ्कीळाक्षेप ५व स्थळविशेषे दण्डविशेषप्रतिपादकं मूळीमत्याह—एवभिति । गुणो——इत्ताद। वर्णिषु—सर्वर्णेषु। गुणेषु—तेष्वेव। पूर्ववाक्यस्य सङ्ख्यापेक्षया

वि० हि । २. थ. द. छवचनस्थ० । ३. थ. द. त्यां वा खञ्जायामिति । ४. थ.
 द. वं समानगुणेचित्या० ।

अधमेष्वाक्षेष्त्रऽपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वधी दण्डः पूर्ववाक्ये पञ्चविशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयाऽधः—साधेद्वादशपणात्मको दृष्टव्यः । परभार्यासु पुनरिवशेषेण द्विगुणः—पञ्चविशत्यपेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदिन्व्यः। तथोत्तमेषु च स्वापेक्ष-याऽधिकश्चतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ॥ २०५८ ॥

सुबोधिनी

स्वापेक्षावाऽस्मिन् वाक्येऽभेद्वैगुण्यादिप्रतिपादनादक्ष्ठीस्टाक्षेप एवंति गम्यते । प्रभौर्या-स्विति—आक्षेप्त्रपेक्षाया न्यून्द्रतस्याधिकवृत्तस्य सैमवृत्तस्य वा भार्या भवतु , ययाकथित्वत् परभार्यात्वमत्त विविक्षितम्; अत एवाविशेषेणेखाक्तिरिति द्रष्टव्यम् । नजु पूर्ववाक्यव्याख्यानावसरे अन्यां वा त्वज्ञायामिगन्तेख्यपादाय पञ्चविंशतिको दमोऽभि हितः, अत्र तु पञ्चाशत्पणात्मको दमोऽभिधीयत इति परस्परविरोध इति चेत् मैवम्— पूर्वत्र मार्याद्वारा पुरुषस्याऽऽक्षेपे दण्डविशेषोऽभिष्ठितः; साम्प्रतं परभार्याया एवाऽऽक्षेपे विशेषोऽभिधीयत इतिभेदः॥ २०५८॥

बालंभट्टी

अर्धद्वेगुण्यादिप्रतिपादनात् अङ्क्षाकाक्षेपविषयकमेवेदम् इति ध्वनयन् वक्ष्यति व्याख्याने—
पूर्वेत्यादि । साकाङ्कुप्वादाह—आक्षेपित्रति । अधमःवं न जातिकृतं तत्र तस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत आह —न्यूनवृत्ति । आकाङ्कानिरासायाऽऽह—पूर्वेति । अविशेषेणेति—
आक्षेप्यपेक्षया न्यूनवृत्तस्य अधिकवृत्तस्य समवृत्तस्य वा भार्षेति यथाकथिक्षत् परभार्योत्वमत्र विविक्षितम् अत एव अविशेषेणेखुक्तम् । न्यूनवृत्तसंविध्यत्वे भेदेनोक्त्यसङ्गितिर्द्विगुणदण्डासङ्गिति ॥ अधिकवृत्तादिसंबान्धिष्वेऽप्याद्यदेष एव । समवृत्तादिसंबन्धिष्वेऽपि तथा
पूर्वत्र एव प्राप्तत्वात् । तस्मात् त्रितयभित्रविषयकं तदिति भावः । न च पूर्वपद्यव्याख्यावस्ते अन्यां वा त्वज्ञायामित्याद्यक्त्वा पद्मविद्यातिको दम उक्तः, इह तु पद्माशत्यणात्मक
इति मिथो विरोध इति वाच्यम्—पूर्वत्र भार्याद्वारा पुरुषस्याऽऽक्षेपे दण्डविशेष उक्तः ;
अत्र तु परभार्याया एवाऽऽक्षेपे विशेष उच्यत इति भेवात् ॥ २०५८ ॥

१. क. द्रष्टव्यः । २. थ. द. र्यासु पुनराविशेषेणिति । ३. थ. द. इदं पदं नास्ति ।

वर्णानां मूर्यावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दण्डकल्पनामाह---

दण्डप्रणयनं कार्ये वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

विर्णो ब्राह्मणादयः जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः, उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तराश्चराश्च वर्णजात्युत्तराधराः वर्णजात्युत्तराधराः वर्णजात्युत्तराधराः वर्णजात्युत्तराधराः वर्णजात्युत्तराधरेः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यम्।तच्च दण्ड- क्रस्पनमुत्तराधरेरीति विशेषीपादानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमिखवगम्यते । यथा

निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डाद्धेत्रयोदशंपणावधिकाद्वणेगुणावध्येमण्वधेदण्डः । द्विगुणश्च परस्त्रीषु परशब्द उस्कृष्टार्थः प्रस्कृष्टः गुणतो वर्णतः परिणाताः परस्त्रियः ता-स्विधिक्षसासूत्त्रमेषु च गुणवर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीषु वा। अर्धवचनं द्विगुणं चोभयमिष यथाईदण्डोपळक्षणार्थमित्येतद्दशैयति दण्डपणयनं कार्यमिति। न्यूनतयाऽऽधिक्येन वा यथाई वर्णकास्युत्तराधरम्ळाचेस्यामायः। जानिशब्दश्च जन्मिनिमित्तस्वाद्वयोधचनतया गुणळक्षाणार्थोऽवसेयः॥ २०६॥

सुबोधिनी

उत्तरेति—वर्णजातिगतन्यूनाधिकत्वतारतम्यापेक्षयेत्वर्थः। एतदेवोद्धृस्य दर्शयति— यथा मूर्णावसिक्तमित्यादिना, —अत्र ब्राह्मणकर्तृको मूर्णावसिक्तविषय आक्षेपः। "प्राति-लोर्म्यं" इति "वर्णानामानुलोग्येन" इत्युपिरतनवीक्ये क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणविषयाक्षेपे व्याह्मणकर्तृकक्षत्रियविषयाक्षेपे च शतपणकंपञ्चाशत्पणकं च दण्डं वक्ष्यमाणं सिद्धवन्तृत्य

बांऌभद्दी

वणीनां—ब्राह्मणादीनाम् । क्रह्पनां—न तु दण्डम् । चतुणौ युगपत् इन्द्रअ-माभावायाऽऽइ-वर्णाइचेत्यादि,—क्रमविवक्षया न दोषः । यथासङ्ख्यमप्यत एव सिद्धम् । प्रत्यासत्तेरन्यस्याभावाचाऽऽइ—प्रस्पर्गाति । क्रव्पनामेवाऽऽइ-प्रकर्षेणीति । विशेषं तन्नाऽऽइ—तचिति । विशेषः—विशेषणम् । शेषे इति पाठेऽप्येवम् । उत्तराधर्भावेति – वर्णकर्तृको जातिविषयकः जातिकर्तृको वर्णविषयको वा य आक्षेपः, तदनुरोधेनेत्ययः । तत्र ब्राह्मणकर्तृकमृद्धाविसक्तविषयकाक्षेपे आइ —यथेति । "प्रातिलोम्य" इति वक्ष्यमा-

१.कः शेषणोपा॰ ; च. शेषेणोपा० । २. थ. द. उत्तराधरभावापेक्षयेति । ३. त. 'न्यूनां इत्यादि 'अत्र' ^{इह्}यन्तं नास्ति । ४. थ. द. स्यापवादेश्विति । ५. थ. द. वचने । ६. त. इदं पदं नास्ति ।

म्र्धावित्तिक्तं ब्राक्षणाद्भीनं क्षित्रयादुरकुष्टं चाऽऽक्ष्स्य ब्राह्मणःक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाश-त्पणदण्डार्त्किचिद्धिकं पञ्चसतत्यात्मकं दण्डमहीते । क्षित्रयोऽपि तमाकुश्य ब्राह्मणा-क्षेपनिमित्ताच्छतदण्डादूंनं पञ्चसप्ततिमेव दण्डमहीते । मूर्धार्थासकोऽपि तावाकुश्य

सुबोधिनी

अश्रोपन्यस्थाति — क्षात्रियाक्षेपनिमित्तादित्यादिना । विश्विद्धिकामिति—किञ्जिदित पादाभिन्नायेण । स चात्र शतापेक्ष्या चतुर्थोश इति श्रेयम् । अनेनवाभिन्नायेणाऽऽह—पञ्चस-सत्यात्मकामिति, —शतापेक्ष्रीयां पञ्चवित्रातिः पादः । पञ्चाश्रातः पञ्चसस्रतिः किञ्जिद्धिका पादाधिकेत्ययः । क्षत्रियक्षृक्ष्मभूर्यविसिक्तविषयाक्षेपे दण्डमाह—क्षत्रियोऽपि तमिति । तं मूर्यावसिक्तम् । अत्र बाह्मणविषयक्षश्चित्रयक्ष्रैकाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डात् पादोनः पञ्चसस्-तिदंण्डः सूर्यावसिक्तस्य बाह्मणापेक्षया न्यूनत्वात् क्षत्रियापेक्षयाऽधिकत्वात् । क्षत्रियक्ततं बाह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डात् पादन्यूनो बाह्मणकृतक्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशरपितिस्तात् पादाधिकः पञ्चससस्त्यास्मको दण्डः क्षत्रियक्ष्रैके । मूर्यावित्तिःऽपीति—तौ बाह्म-

बालंभद्री

णवचनेन शशियकर्वैकबाह्मणविषयाक्षेपे बाह्मणकर्वैकक्षशियविषयाक्षेपे च क्रमेण प्रतिपादितं शतपणं पञ्चाक्षरपणस्मकः च द्वाद्धस्थिक्वरपाऽऽह—क्षात्रियाक्षेपेतं,— माह्मणकर्वैकक्षवियविषयक्षेपेत्यथैः । किञ्जिदिवं परिमित्रितं बहुवीद्धिः पदृह्यं वा । किञ्जिदितं पादाश्चरकम् । स चात्र शतपेशया चतुर्थाशः। तथा च तत्पादाधिकं तत्त्वरूपमाह— पृञ्चसप्तत्यास्मक्रमिति । शवियकर्वैकम्द्राविसक्तविषयाक्षेपे दण्डमाह—क्ष्त्रियोऽपीति । तम्— मूर्द्धाविसक्तम् । ब्राह्मणाक्षेपेति— शवियकर्वैकबाह्मणविषयकाक्षेपेत्यथैः । उन्नं—पादोनम् । तदेवाऽऽह—पृञ्चति,—अर्वदेतित्वस्यानुषङ्गः । मृद्धाविसकस्य बाह्मणापेक्षया स्थूनत्वात् क्षत्रियपेश्वया अधिकत्वात् शत्रियकर्वैकबाह्मणाक्षेपिनिमत्तात् शतदण्डान्न्यूनः बाह्मणकर्वैकक्षत्रियाक्षेपितिमत्तात् एत्ववाशरपणादिषकः पञ्चस्तरायमक एव दण्ड हत्यर्थः । द्वातिये आह—मृद्धीविसक्तोऽपीति । तात्राकुर्योति—बाह्मणक्षात्रियावेषुश्वर्थस्यर्थः। यथिप

१. क. द्धिनं। २. तः इदं प्रतीकं नास्ति। २. थः दः श्वया प०। ४. तः कुतात् ब्रा-क्षणापेश्वया निकृष्टा० (?)। ५. दः णश्च त्रियनिमित्तात् पञ्चाश्चरपिरिमितस्वादिषिकः (?)।

तमेव दण्डमहीति । मूर्घाविसक्ताम्बष्टयोः परस्पराक्षेपे बाह्यणक्षत्रिययोः

सुबोधिनी

णक्षासियौ। मूर्धावसिक्तम्य क्षात्रियापेक्षायाऽधिकत्वेन क्षासियकर्षुक्रवाह्मणविषयाक्षेपनिमित्तकात्वण्डापेक्षाया पादोनशतं पञ्चससितरेव दण्डो मूर्धावसिक्तन व्राह्मणाक्षेप कृते, तथा मूर्धावसिक्तर्स्य व्याह्मणावेष्यया न्यूनत्वेन व्याह्मणकर्षृक्ष्मत्रियाक्ष्मपितिमत्तदण्डात् पञ्चासप्पणितिमत्तत्व व्याह्मणावेष्यया न्यूनत्वेन व्याह्मणकर्षृक्ष्मत्रियाक्ष्मपे कृते इत्युभयथाऽपि तावानेव दण्ड इत्यमित्रायः । एवं वर्णजात्योः परस्पराक्ष्मपे दण्डमित्रध्येष कातित्वेव व्याह्मणात् क्षावित्यया वैद्यायां च जातयोर्म्यावसिक्तात्रच्याव्यात्रस्थान्याक्ष्मपे दण्डमाह—मूर्पेवि । अत्र ब्राह्मणक्ष्मत्त्रस्थान्याक्ष्मपे दण्डमाह—मूर्पेवि । अत्र ब्राह्मणक्ष्मत्विक्षस्यान्याचेष्याचेष्यान्यान्त्रस्यान्यान्त्रस्य व्यवस्थानियोऽम्बष्टः, अम्बद्धेन मूर्यावसिक्तःक्षेपे सित शर्तविव्यस्तित्व दण्डमाद्यविक्तम्यावेष

बालंभट्टी

तक्षेत्रेनापि दण्डच्याक्तिभिन्ना, तथाऽपि जात्येक्यादाह—तमेत्र दण्डमिति,—मुद्धांवसिक्तस्य क्षत्रापेशयाऽधिकःदेन शैन्नियकृतकृत्रम्नाह्मणविषयाक्षेपि कृते, तथा मृद्धांवसिक्तस्य प्राद्धांनं रातं पञ्चसस्यास्मक एव दण्डो मृद्धांवसिक्तम ब्राह्मणाक्षेप कृते, तथा मृद्धांवसिक्तस्य ब्राह्मणापेश्वयान्यून्त्वेन ब्राह्मणकर्तृकश्चात्रयाक्षेपानिमत्तदण्डात् पञ्चाशस्यणास्मकात् पादाधिकः पञ्चसस्यास्मक एव दण्डो मृद्धांवसिक्तम श्रात्रियाह्मेष कृते इत्युभयथाऽपि तानानेय दण्ड इत्यर्थः। एवं वर्णजात्यामिय आक्षेप दण्डमुक्ता जातित्वेव ब्राह्मणात् क्षत्रियायां वैद्यायां च जात्याः मृद्धांवसिक्ताम्बद्धाः मिथ आक्षेप दण्डमाह्म —मृद्धांति,—अत्र ब्राह्मणात् य आधः, श्रात्रियस्थानीयोऽन्त्यः, तथा चाम्बद्धेन मृद्धांवसिक्ताक्षेपे शतं विपरीते तु प्रच्यान् शिद्धाः ह्याद्धाः स्वयाविक्तः विपरीते तु प्रच्यान् शिद्धाः व्यवस्था विज्ञेया। वर्णानुलोमप्रतिलोमप्रवादे तु पूर्वोक्तम्यायेन पादोनःपादांधिको दण्डः। ब्राह्मणेन अम्बद्धाक्षेपे सार्धसर्मित्रार्थणानां दण्डः। अत्र पञ्चाशदेषस्या पादन्त्र-सिः त तु शतापेक्षया। तथा च क्षत्रियापेशया अम्बद्धस्य न्यूनत्वात् वैद्वयापेशयाँ अधिकन्वात् ब्राह्मणेन कृतियाक्षेपे यो दण्डः—पञ्चविद्यास्मकः, तस्मात् पादाधिकः सार्धसर्मित्रश्चरस्यके एण्डो भवति । ब्राह्मणेन ब्रिवाक्षेपे यो दण्डः—पञ्चविद्याद्यपेशया

त. 'कुते' नास्ति । २. थः द. न ब्राह्मणकर्तृकस्वन ब्राप् । ३. थः द. परि० । ४.
 थ. द. मूर्द्धावसिक्तमंबद्धयोरिति । ५. फ. क्षात्रक० । ६ फ. को दण्डः अत्र प० । ७. फ. या दण्डः। अत्र फ. पुस्तके किश्वित् व्यत्यस्तं वर्तते ।

परस्पराक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यो । एवमन्यत्राप्यूहनी-यम् ॥ २०६ ॥

सुबोधिनी

पादोनः पादाधिको दण्डः कल्पनीय इत्याह— एवमन्यत्राऽपीति। कल्पनाप्रकारस्तु ब्राह्मण-कर्तृकमूर्धावसिक्तविषयाक्षेपे दिश्चितो " यथा मूर्धावसिक्तम् " इत्यनेन ब्राह्मणकर्तृकाम्यष्ट-विषयाक्षेपे सार्धसर्मिद्यारणात्मको दण्डः।अत्र पञ्चाश्चेदपेशया पादपरिक्तिः न शतापेक्ष-याः तथी च क्षक्षियापेक्षयाऽम्यष्ठस्य न्यूनत्वान् वैद्यापेक्षयाऽधिकस्वात् ब्राह्मणेन क्षत्रियाक्षे-पे यो दण्डः पञ्चाश्चरणात्मकः, तस्मात् पादोनो ब्राह्मणेनव वैद्याक्षेपे यो दण्डः पञ्चविद्या

बालंभट्टी

पादच्यवस्था । ततश्च वैश्यापेक्षया न्युनःवान्त्रिषादस्य श्रद्धापेक्षयाऽधिकःवाच ब्राह्मणेन वैक्याक्षेपे यो दण्डः पञ्चविंशत्यात्मकः, तद्पेक्षया पादन्यनः ब्राह्मणेनेव ग्रुद्धाक्षेपे यः सार्धद्वादशपणात्मको दण्डः तदपेक्षया पादाधिकः पादोनेकोनविशात्मको दण्डः । निषा-देन ब्राह्मणाक्षेपे पन्चसप्तस्यधिकं शतं दण्डः । अत्रापि पुनइशतापेक्षत्रेव पादव्यवस्था । तथा च श्रद्धापेक्षया निषादस्याधिकन्वेन वैश्यापेक्षया च न्यूनत्वेन श्रुद्धेण ब्राह्मणा-क्षेपे यो दण्डो वधात्मकः शारीरः, तस्मादर्थदण्डस्य न्यूनत्वेन शूद्कृतबाह्यणा-क्षेपनिमित्तकदण्डात् किञ्चित् न्युनो वैश्येन ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः सार्धशतं. तस्मात् किञ्चिदधिकः पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डो भवति । अम्बष्टेन बाह्मणाक्षेपे पञ्जविंशत्यधिकं शतं दण्डः । वैदयतोंऽबष्टस्य अधिकःवेन क्षत्रियतो न्यूनःवेन च वैद्दयेन बाह्मणाक्षेपे सार्धशतं यो दण्डः तस्मान्न्यूनः क्षत्रियकर्तृकवाह्मणाक्षेपे यो दण्डः शतात्मकः. तस्माद्धिकः पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डो भवति, मृद्धावसिक्तकर्तृकवाद्यणविषयाक्षेपे यः पूर्व दर्शितः, स एव वर्णजास्यानुलोम्यमातिलोम्यापवादे कल्पनाकमः । जातिष्वेवाऽऽनु-लोम्यप्रातिलोम्यापवादे तु बाह्मणक्षात्रियविशामिव मूर्द्धावितकाम्बष्टनिषादानामपि यथाक्रमं पञ्चाशत् पञ्चविंशति सार्धद्वादशसार्धशतपञ्चाशदात्मकदण्डस्योहनं ज्ञेयम् । यथा सन्नि-हिताधिकापेक्षया अधिको दण्डो व्यवहिताधिकाक्षेपे, तथैव सिन्नहितन्यूनापेक्षया न्यूनो दण्डो व्यवहितन्यूनाक्षेपे इति । तदाह-एवामिति ॥ २०६ ॥

त. क्षायां पादापेक्षया (?) । २. त. एतदादि 'वैश्याक्षेपे' इत्यन्तं नाहित ।

एवं सवर्णविषये दण्डमिभधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलेमाक्षेपे दण्डमाह— प्रातिलोम्यापवादेषु हिसुणत्रिमुणा दुमाः ।

एतदेशोदाहरणेन स्पष्टयाते—प्रतिलोमापवादेषु चतुस्त्रिाद्वगुणा इत्या-दि ॥ २०७ ॥

सुबोधिनी

त्यात्मकः तस्मात् पादाधिकः सार्धसप्तित्रिशत् दण्डो भवतीत्वर्थः। ब्राह्मणेन निषादाक्षेपे पादोनेकविंशतिः पणानां दण्डो भवति। अत्रै पञ्चविंशत्यपेक्षया पादव्यवस्था । ततश्च वैश्या-पेक्षया न्यनत्वान्निपादस्य ग्रहापेक्षयाऽधिकत्वाच ब्राह्मणेन वैश्याक्षेपे दण्डो यः पञ्जविंशति-स्तद्पेक्षया पादन्यूनो बाह्यणेनैव श्रुदाक्षेपे यः सार्धद्वादशपणात्मको दण्डैः, तस्मात् पादा-धिक: पादोनैकविंशतिर्दण्ड इत्यर्थ: । निषादेन ब्राह्मणाक्षेपे पञ्चसप्तत्यधिकं शतं दण्डः । अत्रापि पुनः शतापेक्षयव पादव्यवस्था । तथा च शुद्धापेक्षया निषादस्याधिकःवेन वैश्यापे-क्षया च न्यूनत्वेन शूद्रेण बाह्मणाक्षेपे यो दण्डो वधात्मकः शारीरः तस्मादर्थदण्डस्य न्यून-न्वेन ग्राद्रकृतब्राह्मणाक्षेपीनिमत्तात दण्डात् किञ्चिन्न्यूनो वैद्येन ब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः सा-र्धशतं तस्मात किञ्चिदधिकः पञ्चसप्तत्यधिकं दण्डो भवतीत्यर्थः । अम्बष्टेन बाह्मणाक्षेपे पन्चिवशस्त्रिकशतदण्डः। वैश्यापेक्षयाऽम्बष्टस्याधिकत्वेन क्षत्रियापेक्षया च न्यूनत्वेन वैश्ये न बाह्मणाक्षेपे सार्धशतं यो दण्डस्तस्मान्न्यनः क्षत्रियकर्तृकब्राह्मणाक्षेपे यो दण्डः शतात्मक-स्तस्मादधिकः पञ्चविंशत्यधिकं शतं दण्डो भवतीत्यर्थः । मूर्धावसिक्तकर्तृकव्याद्वाणविषया-क्षेपे पूर्वदर्शितः। स एव वर्णजात्योरानुलोग्यप्रातिलोग्यापवादे कल्पनाकमः। जातिन्त्रोवाऽऽ-नुलोम्यप्रातिलोम्यापवादे तु ब्रह्मक्षत्रविज्ञामिव मूर्धावसिक्ताम्बद्दीनषादानामपि यथाक्रमं पञ्चाशत पञ्चविशति सार्धद्वादश सार्धशत शतपञ्चाशदात्मकं दण्डस्योहनं विज्ञेयम् । एतदुक्तं भवति—स्वस्मात् सिन्नहिताधिकापेक्षायाऽधिको दण्हो व्यवहिताधिकाक्षेपे, तथैव सिन्निहितन्यूनापेक्षया च न्यूनो दण्डो व्यवहितन्यूनाक्षेप इति । प्रकृतमनुसरामः ॥ २०६ ॥

एवं सर्ववर्णविषय इति-सर्वे च वर्णीश्चेति समासः, सर्वे मूर्धावसिकादयः ।

बालंभट्टी

एवं सर्ववर्णेति — सर्वे च वर्णश्चिति समासः, सर्वे मृद्दीवसिक्तादयः । वर्णाः — ब्राह्मणादयः । एवेन — जातिव्यवछेदः । मिथ इति शेषः । प्रातिकोग्यानुकोग्याभ्यामाक्षेपे

त. तथा श्रांतियापेक्षयाम्बष्टस्य न्यूनत्वात् वैश्यापे॰ (?) । २. त. ण्डः अत्रापि (?) ।

व्यवहाराध्याये

वैणीनामानुलोम्येन तस्माद्धीर्धहानितः ॥ २०७॥

अपवादा अधिक्षेपाः, प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादाः, तेषु ब्राह्म-णाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैदेययोर्थधाक्रमेण पूर्ववाक्यात् ह्यिगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणा-पेक्षया ह्यिगुणाः शतपणाः त्रिगुणाः सार्धशतपणा दण्डा वेदितव्याः। शृद्धस्य ब्राह्म-णाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति ; यथाऽऽह मनुः——'' शतं ब्राह्मणमाक्त्रय क्षत्रियो दण्डमहीति । वैदेयोऽध्यर्धशतं ह्ये वा शृद्धस्तु वधमहीति ॥'' इति ।

वर्णान्त्याः श्रृहाः; तेषां प्रतिलोमापवादे ब्राह्मणीदक्रमेणोक्तदण्डस्य चतुर्गुणा-दिकश्पनम् । एवं वैश्यक्षत्रियानुलोमान्तरमभवयोः गुणाद्युत्कर्षेऽि योज्यम् । आनुलो-स्येन तु तस्मादेवार्षहानतः—उक्तदण्डादधाँदपचयेन श्रूष्ट्रापवादे अर्थदण्डो वेश्वस्य, पादः क्षत्रियस्य अर्थपादो ब्राह्मणस्य । एवं गुणाद्यानुलोम्येऽि योज्यम् ॥ २०० ॥

सुबोधिनी

पूर्ववाक्यात् हिंगुणपदोपात्तेति—''अर्घोऽधमेषु हिगुणः'' इत्यंकेत्यर्थः । हैगुण्यं त्रेगुण्यं त्रेग्यं त्रेग्यं त्राह्मणं व्यव्यव्यक्षात्रेणं । तथा हि— क्षित्रयंत्रेग्यां त्राह्मणां वेग्यव्यव्यक्षात्रेणं त्राह्मणं व्यव्यक्षात्रेणं त्राह्मणं व्यव्यक्षात्रेणं त्राह्मणं व्यव्यक्षात्रेणं त्राह्मणं व्यव्यक्षात्रिण्यकर्गुकापराधे यो न्यायोऽभिहितस्तं क्षत्रियविषयः

बालंभधी

हस्यर्थः । अपवादो वाधो नात्र विवक्षित हस्याह—अधिक्षेत्रण इति,—''अपवादस्तु निन्दायामाञ्चाविक्षंभयोरिष । '' इति विश्वः । ब्राह्मणेति—ताद्वेषयर्केल्यथः । पूर्ववाक्यी-यद्विगुणोति — '' अर्थोऽधमेषु हिगुणः'' ईत्यन्न उपात्तद्वगुणपदेत्याद्यथः । वाक्याद्वाति पाठे तत्सवन्धिद्वगुणपदेत्याद्यथः । द्वेगुण्यं त्रैगुण्यं चेादाहरेणनाऽऽह — शतेत्यादि । अविरोधाय उभयोक्तः फळं कथयन् न्यूनतां निराचष्टे — श्र्वत्यिदि । अविरोधाय उभयोक्तः फळं कथयन् न्यूनतां निराचष्टे — श्र्वत्यिदि । अविरोधाय उभयोक्तः फळं कथयन् न्यूनतां निराचष्टे — श्र्वत्यिदि । अविरोधाय उभयोक्तः पश्चम्ति—सार्धशतिमत्यर्थः । तत्रेव पक्षान्तरमाह—द्वे वेति,—ळाघवगौरवापक्षया विकल्पः । वधं—ताडनादिरूपम् । अत्र दमा इति बहुवचनं निभित्तम्त्वर्णोपराधवाहुल्याभित्रायेण । तथः हि । क्षत्रियवैद्यान्थां वाह्मणे वैद्यग्रद्वान्यां क्षत्रिय वृद्येण वैद्ये एवमानुलोम्येनापीति तदाहुल्थम् ; तदेत-दिभित्रस्वेव व्राह्मणविषयक्षत्रियवैद्यकर्तृक्षापराधे यो न्याय उक्तः, तं क्षत्रियविषयंवैद्यकर्तृक्ष-

१. वि॰ वर्णान्या-नुलोम्येन तस्पादेवार्यहानतः । २.—८. २६७. । ३. त. क्येति । व्यक २९६ । ५. फ. युकेन व्यवक (?)।

विद्राह्म्योरिप क्षत्रियादनन्तरैकान्तरगोस्तुस्यन्यायतया ज्ञतमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितन्यम् ; राह्रस्य वैश्याक्रोशे शतम् ; आनुरुग्धेन्य तु वर्णानां क्षति-यविद्राह्मणां ब्राह्मणां ब्राह्मणनाऽऽक्रोशे कृते तस्माद्राह्मणाक्रोशानिमत्ताष्ट्यतपिमिताक्षत्रि-यदण्डास्प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य हानि क्रत्वाऽविराष्ट्रं पञ्चाशत्यञ्जविश्वेत्रयोदशप्णात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः;तदुक्तं मनुना—''पञ्चाशद्वाह्मणो दण्डनः क्षत्रियस्याभिशंस-

सुबोधिनी

विद्र्ह्यकर्षकां काषाधेऽप्यतिदिवाति — विट्र्ह्ट्र्योहिति । अनन्तरः सिबहितः; एकान्तरः एकेन व्यवहितः; यथा बाह्मणादमन्तरेकान्तरथोः क्षत्रियवैद्ययोः ब्राह्मणापराधे दण्डः तथैव क्षत्रियादनन्तरेकान्तरथोः वैद्यशूत्रयोरपीलर्थः । ब्राह्मणानन्तरभाविना क्षत्रियेण ब्राह्मणानन्तरभाविना क्षत्रियेण ब्राह्मणान्तरभाविना क्षत्रियेण वैद्याकोशेऽपि शतिमत्याह — रह्तस्य चिति । वर्णानामानुकोम्येनेति द्वितीयार्थं व्याचष्टे — आनुकोम्येन त्विति । ब्राह्मणिति — अत्रिययकर्षक ब्राह्मणान्तरभाविना क्षत्रियार्थः । प्रतिविणामप्रस्थार्थस्येति — ब्राह्मणान्तरभाविना क्षत्रियार्थेषे क्रते शतादर्थं पन्याश्वरणः । तेनैव वैद्याक्षेषे क्रते पन्याशार्थं पञ्चविद्यार्थः ।

बालंभड़ी

कर्तृकापराधेऽप्यतिदिशति — विद्धिति | एकान्तरः — एकेन व्यवहितः । यथा ब्राह्मणा-दनन्तरैकान्तरयोः क्षेत्रियवेदर्ययोः, तथा क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोः वैश्यशृद्धयोरपीत्यथेः । ब्राह्मणानन्तरेण शित्रयेप ब्राह्मणानन्तरेण शित्रयेण ब्राह्मणाकोशे शतिमन्त्रया वैद्याकोशेऽपि शतिमन्त्रयाह — राह्मणाकोशे व्याव्ये — आनुलोध्येन विति । शेषमाकाङ्क्षितं, प्रकृतमाह — आक्रीशे हति । तस्मादिति माल्यय व्याव्या — ब्राह्मणाकोशेति, — क्षत्रियकर्षेकब्राह्मणविषयाक्षपनिमन्त्रशैत्रियसंबित्धशातपितिमन्तरण्डादित्यथैः । प्रवासनेताह — प्रतीति । ब्राह्मणान क्षत्राक्षेप कृते शताद्धि पद्मावत्य । तेनैव वैद्याक्षेप कृते पद्मावित्य वित्यत्य । स्राह्मले कृते पद्मवित्यत्ये साधेहादशपणा हति विवेकः । अर्धस्याधेस्यिति — वित्येयम् । हानित इत्यवादानपद्मन्यन्तात्तिसित्याह — हार्नि कृत्येति । अत्य एव शेषं साकाङ्कमाह — अविश्वि । अर्धिति — अर्धिति — अर्धन्त्रनेव्यये । पद्माहारपणा इति विवेकः । पद्माहारपणा इति विवेकः । अर्धस्याधेस्यिति — वित्यव्यः । स्वाह्मण्यादकोत्यथे । । स्वाह्मरापणा इति विवेवकः । पद्माहारपणा इति विवेकः । पद्माहारपणा इति विवेकः । पद्माहारपणा इति विवेकः । पद्माहारपणा इति विवयके हस्यर्थः ।

ख. तिसाधेद्वादश्च० । ग. अधेद्वादश्च० । २. थ. द. योरपंति । ३. त. एतदादि
'आह' इस्वन्तं नास्ति । ४. थ. द. ब्राह्मणाकोश्चनिमत्तादिति । ५. त. वर्णमिति । ६. फ. स्यश्चद्रयो० । ७. फ. श्वनस्य ।

न । वैश्यः स्यादर्भपञ्चाशच्छूदे हादशको दमः॥'' ईति । श्वत्रियेण वैश्ये राद्धे वाऽऽकुष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत्पञ्चविंशातिकौ दमौ । वैश्यस्य च श्रद्धाक्रोशे पञ्चाशदित्यृह्नी-यम्—''ब्राह्मणराजन्यवत्क्षात्रियवैश्ययोः '' ईति गौतमस्मरणात् , ''विट्श्द्वयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । '' ईति मनुस्मरणाच ॥ २०७ ॥

सुबोधिनी

तेनैव श्रुदाक्षेपे पक्षविंशतेरधं साधेद्वादशपणा इति विवेकः । शूद्धे द्वादशको दम इति—अब साधे इति शेषः । क्षात्रियेण वैश्ये शूद्धे चेति—अत्र गाँतेमोक्ति प्रमाणयति—ब्राह्म-णेति । वैश्यस्य च शूद्धेति—अत्र मन्किं प्रमाणयति—विद्च्हूँद्योरिति ॥ २०७ ॥

बालंभद्दी

वश्ये अभिशस्ते सति । एवमग्रेऽपि । बाह्मणो दण्डयः स्यादित्यर्थः । द्वादशक् इति-सार्धेत्यादिः । परिमाणे कन् । उक्तरीत्यैवोक्तन्यायमन्यताऽप्याह - क्षत्रियेणाति । अलाssचे गौतमसम्मतिमाह - ब्राह्मणराजन्यवदिति, -- तयोः तादशयोः यथा न्यायः, तथा अनयोरिप तादशयोरित्यर्थः । द्वितीयं मनुसम्मातिमप्याह — विद्धिति , — वैश्यशृदयोः । स्वजाति प्रति-अन्योन्यजाति प्रति आक्रोश । एवमेव-बाह्मणशात्रियवत् - वेश्ये शृहाको-शिनि प्रथमसाहसः श्रद्धे वैदयाकोशिनि मध्यमसाहसः इत्येवं रूपं दण्डप्रणयनं जिह्नाच्छे-दरहितं तस्वतो यथावत् कर्तेन्यामीत शास्त्रनिश्चय इत्यर्थः । अस्य हि " छेदवर्ज प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।" इत्युत्तरार्धम् । " ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥'' इति " पूर्व पद्यं च । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां मिथः पतनीयाक्रोशे कृते दण्डशास्त्रज्ञेन राज्ञा दण्डः कार्यः । दण्डमेव विशेषेणाऽऽह-बाह्मित. -बाह्मणे क्षांत्रियाकोशिनि प्रथमसाहसः कार्यः, बाह्मणाकोशिनि पुनः क्षांत्रिये मध्यभसाहस इति तद्थेः । एवं च तद्पि पतनीयाक्रोशविषयमेव यद्यपि, तथाऽि तुल्यन्यायतः अत्रोपन्यस्तं व्याख्यात्रा । अनेन च मनुना-" एकजातिर्द्विजातिस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्नायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥" ईति स्वयमेव प्रागुक्तो जिह्ना च्छेदो वैश्यनिवारितो बाह्मणक्षांत्रियाक्रोक्सविषय एवाऽवतिष्ठते । शुद्रो द्वि-जातीन् पातकादिना वाचा आक्रुस्य जिह्नाच्छेदं रुभते—यस्मादसौ पादाख्याञ्चिकृष्टाङ्गाज्जातः इति तद्रथः ॥ २०७॥

८. २६८. । २.—१२. १४. । ३.—८. २७७. । ४. स. द. मवचनं प्र० ।
 स. द. युद्धिकोश इत्यत्र मञ्जवचनं प्र० । ६. स. द. योरेवमेवेति । ७.—मञ्जः ८. २७६.।
 ८.—मजुः. ८. २७०. ।

पुनर्निष्टुराक्षेपमधिकृत्याऽऽह---

बाहुग्रीवानेत्रसिक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

बाह्यादीनां प्रत्येकं विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते 'तव बाहू छिनिधि' इत्येवरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदितन्यः। पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात 5 स्फिगादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्भे तद्यस्यास्ति असौ तदः र्धिकः—पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितन्यः॥ २०८॥

वधप्रतिज्ञया तु वाक्पारूवे बाहुप्रीवानेत्रसक्थीत्यादि ॥ २०८ ॥ 'बाह्वादिच्छेदस्ते मया कर्तव्यः' इत्येवस्,तथा करणसमर्थस्य बुवतः शत्यो दमः कार्यः; शतेनाभिनिवृत्तः शत्यः—शतं दण्डण इत्यर्थः । पाटादिच्छेदनप्रतिज्ञायां तु तत्ते।ऽर्थं पञ्चा शतिकार्थः । आदिशब्दश्च दण्डपारूप्योक्तदन्तमाादित्यर्थः । अवैस्थि सक्यीखुच्यते । स्पष्टमन्यत् ॥ २०८ ॥

सुबोधिनी

"सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः"हैत्येतेन निष्ठुराक्षेपे दण्डमिभघायाश्चीत्वाक्षेपे दण्डं प्रस्तुत्य सिंहा-वळोकनन्यायेन निष्ठराक्षेपमधिकरोतीत्याह—पुनिनैष्ठुराक्षेपमिति । वाचा प्रतिपादनमेवो दाहृत्य दशैयति—तैव बाह्यमिति ॥ २०८ ॥

बालंभट्टी

"सत्यासत्यान्यथा सोत्रेः" ईत्यनेनोक्तत्वादाह—पुनिरिति,—सिंहावलोकनन्याये-नेति भावः । अधीति — बुद्धिस्थीकृत्येत्यर्थः । द्वन्द्वतोऽर्थान्तरिनरासायाऽऽह — प्रत्येकिमिति, — युगपचदसंभवादिति भावः । वाचिके इत्यस्य व्याख्या— वाचिति । तदेवोदाहरणेनाऽऽह — तवेति । करादिष्विति विषयसप्तर्मात्याह— वाचिति । अत्र वाचिके इत्युक्त्या अस्य निष्ठुराक्षेपविषयत्वं स्पष्टम् । एवममे-ऽपि ॥ २०८ ॥

१. ब्या० २०४. । २. त. तवेति । ३. फ ति वाचि० ।

किंच---

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥ २०९ ॥

यः पुनर्जरादिना क्षीणशक्तिः 'त्वाद्वाह्वायङ्गभङ्गं करोमि'इस्येवं शपत्यसौ दश पं-5 णान्दण्डनीयः। यः पुनः समर्थः क्षीणशाक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तर-

क छं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थे प्रतिभुवं दापनीयः ॥ २०९॥

तीत्राकोशे दण्डमाह---

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१०॥

पातित्यहेतुाभर्बद्धाहत्यादिभिर्वणिनामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः

प्रागुक्तकसंबन्धितया बाह्यादिच्छेदवाक्यम् अशक्तरतु वद्नेविमित्या-दि ॥ २०९ ॥

वाङ्मात्रेणापि वधं कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डःः शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः, त्रासापनोदनाय च समर्थे क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्यः॥ २०९॥

'बह्यहा गोध्नो वात्वम्' इत्येवमादिकेक्षेपे

पतनीयकृते क्षेपे दण्डचो मध्यमसाहस इत्यादि ॥ २१०॥

सुबोधिनी

वर्णिनॉिमिति-वर्णिपदं मूर्थावसिक्तादिजातीनासुपलक्षणार्थम् । तथा च जातिब्बिप परस्परं पतनोयैशक्षेपे प्रथमसाहस इल्लेव निर्णयः । वर्णजालोः परस्परमाक्षेपेऽपि पूर्वोक्तः

बालंभद्दी

किञ्जेति—अन्यदिष तद्विषये उच्यत इत्यधः। त्वधमाह—यः पुनिरिति । एवं वद्वित्वस्यार्थमाह—त्वदिति । शक्त इत्यस्यार्थ इति अर्थादाह—क्ष्वीणशक्तिमिति । तथेत्वस्यार्थः—पूर्वविति । अत्र विषये दण्डस्योक्तत्वात् अत्रानुक्तिरित्वाह—पूर्वोक्ते-ति ॥ २०९ ॥

पतनीये करणे अनीयरिखाह—पातित्यहेतुभिरिति । वर्णिनामिति—सिथ इति

क. ख. ग ज. ज्वरा०। २. क. क्षेमाय । ३. क. सं दण्डयः । ४. थ. द. नामापेक्षे.

उपपातकसंबद्धे पुनः 'गोध्नस्वमासि ' इत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड-नीयः ॥ २१० ॥

किंच--

त्रैविचनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥ २११ ॥

त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नाः तेषां राज्ञां देवानां चं क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः।ये पुनर्त्रा-ह्मणमूर्थावसिक्तादिजातीनां पूगाः संघाः तेषां आक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदे-

तथा—त्रेविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहस इत्यादि ॥२११॥
नृपप्रहणमाचार्यपितृश्रोत्रियादीनामपि सामान्यलक्षणार्थम् । प्राज्ञन्दश्रात्र गणमात्रवचनः ; ततश्र जातिप्रानां जातिमतां गणानां क्षत्रियादिससुदायानाम् । स्पष्टसन्यत्॥ २११॥

सुबोधिनी

एव दण्डः । वर्णिष्वपि न्यूनाधिकभावमन्तरेण मध्यमसाहसादिदण्डविधानादितरसापि करपनापत्तेः प्रामाणिकस्वाल् ॥ २१०॥

ये पुर्नेरिति-नाह्मणसङ्घः, मूर्धावसिकसङ्घः, एवं क्षत्रियादिसङ्घः इति प्रत्येकं सङ्घा-

बालंभट्टी

क्षेतः । इदमपि क्षत्रियकर्तृकवाह्मणाक्षेपविषयं — प्रागुक्तमगोः । अन्यत्र तथैव करुपना बो-ध्या इति केचित् । वर्णिपदं मृद्धांवसिक्तादिजातीनामध्युपकक्षणम् । तथा च जातिष्विप मिथः पतनिवराक्षेपे मध्यमसाइसः उपपातकराक्षेपे प्रथमसाइस इत्थेवं निर्णयः । वर्णजा-स्रोमिथ आक्षेपेऽपि पूर्वोक्त एव दण्डः । वर्णिष्विपे न्यूनाधिकभावं विना मध्यमसाइसादि-दण्डविधानादितरत्रापि तथा करुपनस्य प्रामाणिकत्वादिति बोध्यम् । युक्ते विवत्यथेमाइ — संबन्धे पुनिरिति ॥ २१० ॥

किञ्जेति—पाग्वत् । अत्र जातिपरसुभयपरिमत्याह—ये पुनर्त्राह्मणेति,— अन्यया न्यूनतापचेरिति भावः । जातिपूगानामित्यकं निमित्तं न तु द्वन्द्व ह्वाह —जाती-नां पूग इति । अयं चात्र सामान्यतस्तसुदायवाचीत्याह—सङ्ग्वा इति । अत्र बहुवचन-

खः संयुक्ते ; ग. युक्ते । २. वि० जातरूपाणां । ३. क. चांश्रेपे । ४. थः द. नर्त्रा-झणमूर्द्वावितिकादीनामिति ।

शयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ २११ ॥ ॥ इति वाक्पारुष्यं नाम विवादमकरणम् ॥

सुबोधिनी

ब्दान्वयः ; मिलितान्वयो चा । उभवथाऽपि स एव दण्डः ॥ २११ ॥ इति भट्टविश्चेश्वर-विरचितायां सुबोधिन्यां वाक्पारुष्यप्रकरणम् ॥

बालंभद्री

बलात तेषां प्रत्येकं सङ्घा यथाकथित्रत् मिलितानां वा सङ्घा इति विविधातम् । सर्वथाऽपि स एव दण्ड इति बोध्यम् । प्राग्वदाह-प्रत्येकामिति ॥ २११ ॥ इति वाक्पारुष्यप्र-करणम् ॥

अथ दण्डपारुष्यप्रकरणम् १९

दैण्डपारुष्यं संप्रति प्रस्त्यते । तस्वरूपं च नारदेनोक्तम्—''परगालेष्व-भिद्रोहो हस्तपादायुषादिभिः। भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥''ईति। परगा-भेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुषैः—अदिप्रहणाद्ग्वादिभिः—योऽभिद्रोहो हिंस-नं दुः खोत्पादनं, तथा भस्मना—आदिप्रहणाद्ग्वः पञ्चपुरीषाधैश्च—य उपघातः संस्पर्ध-नरूपं मनोद्धः खोत्पादनं तद्धभयं दण्डपारुष्यम् । दण्डचतेऽनेनेति दण्डो देहः, तेन क् यस्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्वव्यस्य तदण्डपारुष्यम् ; तस्य चावगोरणादिकरण-भेदेन त्रैविष्यमभिषाय हीनमध्यसोत्तभद्रव्यरूपक्षमत्रीविष्यात् पुनस्त्रीविष्यं तेनैवोक्तस्—

सुबोधिनी

दण्डपारुष्यस्वरूपं नारदवचनानुसारेणाभिधाय तद्वचनानुसारेणैव तद्वेदानप्याह् — तत्र चावगोरणादिरूपकरणभेदेनेति, — अवगोरणादिरूपकरणकारकभेदेन साधनभेदे-नेति यावत् द्वव्यरूपकमेत्रैविध्यादिति —कर्मकारकत्रैविध्यादिखर्थः। एतदुक्तं भवति —

बाछंभद्दी

अथ द्वितीयं पारुष्यमाह —दण्डेति । चः त्वर्थे । गात्रशब्द उपलक्षणमन्यस्यापि । तत्व विनिगमकाभावात् सर्वमित्याह —स्थावरेति । तात्पर्यार्थेद्वयं —हिंसनिमित्यादि । अत्र द्वःषं कायिकं योध्यम् । करीषेति पाटः । उपचातपदस्य तस्यासंभवादन्वयासंभवेन प्रयगुक्तेराह — संस्पर्शनेति । अत्र एवाऽऽह —मन इति । अस्यान्वर्थेत्वमाह — दण्डयते हिति भपः, दुःखयुकः क्रियत इत्यर्थः । एवं नारदोक्तया दण्डपारुष्यस्वरूपः सुक्ता तथैव तद्वेदानप्याह —तस्य चेति, —दण्डपारुष्यस्य चेत्यर्थः । गूरणादिकरणामितेनिति —तद्वृपसाधनभूतकारकभेदेनेत्यर्थः । द्वःयरूपक्मैति —तद्वृपकर्मकारकन्नेविध्यादित्यर्थः । पुनः —पुनरिष । त्रेविद्यां —तदेव । तेनैव — नारदेनैव । दण्डपारुष्य — स्थादित्यर्थः । पुनः —पुनरिष । त्रेविद्यां —तदेव । तेनैव — नारदेनैव । दण्डपारुष्यं — सर्वरस्य विदक्षीकरणम् । तत्र विदक्षीकरणास्यव्यापारे अवगोरणादीनि त्रीणि करणानि

र. क.संप्रति दण्डपाइष्यं कथ्यते ; ख. दण्पाइष्यं नाम सं०। २.—-१५. ४.। ३. ख. खबगो॰।

'' तस्यापि दृष्टं त्रैविष्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणैनिःसङ्गपातनक्षतद-र्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणैां समितक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥'' ईति । निःसङ्गपातनं निःराङ्गप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि

सुबोधिनी

दण्डपारुष्यं नाम त्रारीरस्य विक्पीकरणम् । तत्र विक्पीकरणास्य कर्मण अवगोरणं निस्सङ्गपातनं क्षतजदर्शनं चेति त्रीणि करणानि । एवं करणभेदात् त्रैविष्यम् । यत्र त्रारीरं विक्पीकरणं जायते तत्कर्मकारकं । तस्य कर्मकारकस्य हीनत्वेन मध्यमत्वेने त्रमत्वेन च त्रैविष्यमिति । तस्यीपीति—तस्य दण्डपारुष्यस्यावगोरणिनस्सङ्गपातनक्षतजदर्शनैः करणैः हीनमध्यमोत्तमानां द्रव्याणां समितिकमात् हीन्मध्यमोत्तमकमात् त्रैविष्यं द्रष्टक्यिमत्यन्वयः । अवगोरणादिषु करणेषु पाठक्रमादेव हीनत्वादिकं विश्चेयम् । नत्र
करणकारकभेदात् कर्मकारकभेदाच पट्टियसे सिद्धे त्रैविष्योक्तिरत्वपपन्नेत्याक्रः ।
त्रीण्येव साह्,ानीति । तत्रैवंविषे दण्डपारुष्य कण्यक्योणे हृश्किक्षायां क्रियमाणायामपराधानुसारेण शिक्षार्थे दण्डपारुष्यस्याणे साहसानि हीनदण्डपारुष्यमध्यमदण्डपारुष्योक्तमदण्डवारुष्याणीति त्रीण्यवेति नियम्यते । अयमर्थः—कर्मकरणभेदेऽपि

बाछंभधी

त्रज्ञेदात् त्रैविध्यं यत्र शरीरे विरक्षिकरणं भवति तत् कर्मकारकं तस्य हीनस्वादिनाऽिप त्रेविध्यमेवेस्यर्थः । तस्यापीति—तस्य दण्डपारुष्यस्य । हीनमध्योत्तमक्रमात्—तस्कममादाय हवडलोपे पञ्चमी । प्रवृत्तैरवग्र्रणादि भेः त्रिभिः करणैः हीनमध्योत्तमक्रमात्—तस्कममादाय हवडलोपे पञ्चमी । प्रवृत्तैरवग्र्रणादि भेः त्रिभिः करणैः हीनमध्योत्तमानां द्रश्याणां समितिक्रमात् वैविध्यमपि दृश्यास्य । नचु करणकारककर्मकारकभेदात् पिद्विधस्य त्रैविध्यमजुष्पादेषु करणेषु पाठकमादेव हीनस्वादिकं बोध्यम् । नचु करणकारककर्मकारकभेदात् पिद्विधस्य त्रैविध्यमजुष्पक्षमत्त आह—त्रिण्येविति । "रस्त्रत्र कण्डकशोधने" इति पाठः—अत्र एवविधे पारुष्ये कण्डकशोधने दृश्विधायां क्रियमाणायां अपराधानुसारेण शिक्षार्थे दण्डपारुष्यक्ष्याणि साहस्तानि हीनदण्डपारुष्यमध्यमदण्डपारुष्योत्तमदण्डपारुष्यक्ष्यभ्रकारत्रययुक्तानि श्लीण्येवेस्यश्चः । कर्मकरणभेदेऽपि हीनस्वादिनानुगमेन तद्यपदेशयुक्तस्वात् व्रिप्रकारकमेवेति भावः। नचु साहसतोऽस्य भेदस्य वश्यमाणस्वात् कथं साहसानीस्यत्र आह—त्रीज्येवेति,—साहसता-

र. लाव प्रदुम । २. लाव क. ज. निःशङ्क । ३. ला. णामपकर्षणात् । ४. लाव. १५ ---५, ६. । ५. व. पि दर्षत्रैविष्यमिति । ६. त. ६६ पर्युनास्ति ।

त्रिप्रकाराण्येन ; सेहसा क्रतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । तथा बाग्दण्डपारुष्ययोरुभ-योरिप द्वयोः प्रवृत्तकल्डह्योर्मध्ये यः क्षमते न केवलं तस्य दण्डाभावः ; किंतु पूज्य एव । तथा पूर्वे कल्हे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुलम् । कल्हे च बद्धवैरानुसन्धातुरेव दण्डभाक्तम् । तथा द्वयोरपराधिवेशेषापरिज्ञाने दण्डः समः । तथा व्यपचादिभिराधी-णामपराधे क्रते सज्जना एव दण्डदौपनेऽधिकारिणः तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थे गृह्धीयादिस्थेवं पञ्च प्रकारा विधयस्तेनैयोक्ताः-''विधिःपञ्चिवधस्तूक्त एतयोरुमयो-रिपेर्।"''पारुष्ये सित सरम्भादुत्पने कुद्धयोर्द्वयोः। स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽ-

सुबोधिनी

हानमध्यमोत्तमस्वपदेशिक्षस्वात् त्रिप्रकारकःवमेवितः । एवं दण्डपारुव्यस्वरूपं समेदमभि-धाव वाक्पारुव्यदण्डपारुव्यसाधारणधर्मानाह-तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयो।रिति। बँद्धत्रै-रानुसन्धातुरिति —प्वैत्रेरानुस्मर्भुतिरसर्थः। विधिरिति— एतयोरुभयोर्वःदण्डपारुष्ययोः पञ्चविधः पञ्चश्रकारो विधिर्विधानमित्यर्थः । तानेतान् पञ्चविधानीह-पारुव्यसादिना,—

बाछंभड़ी

मान्यस्रक्षणाकान्त्त्वस्य अन्नापि वश्यमाणत्वादिति भावः । एवं नारदोक्त्या सभेदं दण्ड-पाक्त्यस्वरूपसुक्का वाक्पाक्त्यसाधारणधर्मान् तयैव प्रतिपादियत्तुं तेषां स्वरूपं क्रमेणाऽऽह् —तथिति । उभयोर्पाति—विषयससमी, प्रवृत्तकल्हयोः ह्रयोमेध्ये इत्यन्वयः । एवः अध्ययं । तृतीयप्रकारमाह—कल्लहे चेति । बद्धं अनुबद्धं यत् पूर्ववैदं तत्त्सर्तुरित्यर्थः । एवेन अन्यस्यवच्छेदः । सज्जना एव—अध्या एय । दापने—भृत्यादिहातः । तेषाम्—आर्याणाम् र्फुटाधेमेवव्यवच्छेयमाह—नार्थमिति,—न धनमित्यर्थः। तेनैव— नारदेनेव । एत्योहभयोरिपि—वाग्वण्डपारुष्ययोः । पव्चिषाः प्रकारा यस्य ताद्दशो विधिः विधानसुक्तमिल्वर्थः । तान्येवाऽऽहोक्तक्रमण—पारुष्ये सतीत्यादिना । तदव ध्वनयन्नाह—दण्डेति,—योऽतिक्रम्य गच्छति, स दण्डभागित्यर्थः। एवं प्रथममतसुक्ता

ख. ज. साहसाकुतानि । घ. साहसकु० । २. क. तयोर्द्रयोर० । ३. क. ज. पातने ।
 श. ना० ३५. ७. । ५. थ. एतदादि 'पारुप्य' हायनं नास्ति । ६. त. तथेति । ७. त. इदं प्रतीकं नास्ति । ८. थ. द. विभिः पन्चविधस्तुक्त इति । ९. थ. द. न् दर्शयिति—पारुप्ये सर्ताव्यादिना ।

तिवर्तते ॥" "पूर्वमाक्षारवेद्यस्तु नियतं स्यात्म दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥ द्वयोरापन्नयोस्तुस्यमनुबन्नाति यः पुनः । स तयोर्दण्डमा-मोति पूर्वी वा यदि वेतरः ॥ पारुष्यदोषावृतयोर्धुगपत्संप्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन उक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ श्वपाकषण्डचर्ण्डालन्यङ्गेषु वधवृत्तिषु । हास्तपत्रात्यदासेषु च ॥ मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् । **5 गुर्वाचार्यान्तगे**प

सुबोधिनी

संरम्भात् पारुष्ये उत्पन्ने सति कृद्योर्द्वयोर्मध्ये यः श्रमते, स मान्यत इत्यन्वयः। द्रयो-रापन्नयो।रिति - तुल्यमापन्नयोः कलहं प्रति प्राप्तयोर्भध्ये यः पुनर्वेरमनुबद्गाति, स एव दण्डभाक। प्रथमप्रवृत्तो वा पश्चात् प्रवृत्तो वेत्यर्थः । श्वपाद्मपण्डेति - अस्यार्थः - श्वपर्त्ता दिदासान्तेषु सचो घात एवानुशासनस् । कस्मिन् सति गुर्वाचार्यान्तगेषु विषये मर्यादा-तिक्रमे सतीति । अन्तं चरममाश्रमं गच्छतीत्यन्तगो यतिः । चशब्दो भिन्नक्रमः । तथा चायमन्वयः सम्पद्यते - वधवृत्तिषु श्रपाकादिषु हस्तिपवात्यदासेषु च सद्योघात एचानुकासनं गुर्वाचार्यान्तगेषु विषये मर्यादातिकसे सतीति । अथ वाऽन्यैव व्याख्या -अन्तं नाशं गच्छतीत्यन्तगः, गुर्वाचार्यान्तगेषु गुर्वाचार्यद्वेहिव्वित्यर्थः । ततश्चाय-मन्वय:-श्वपाकादिगुर्वाचार्या^इतगेषु सद्योघात एवानुशासनम्। कस्मिन् सति? रुत्सु विषये मर्यादातिक्रमे सति । सरिस्वीत पद्भुत्तरश्लोकपर्याकोचनयाऽर्थलभ्यम् ॥

बालंभद्दी

द्वितीयमाह—पूर्वमिति । आक्षारयेत्—पारुष्यं कुर्यात् । नियतम्—अवश्यस् । पश्चाद्यः आक्षारयेत । असत्कारी-दोषभाक् । विशेषमाह-पूर्वे त्विति । विनय:--दण्डः । कछहे चेत्युक्तं तृतीयप्रकारमाह—द्वयोरिति । तुल्यम्—अन्यूनाधिकं कछहम् । आपन्नयोः—प्राप्तयोः द्वयोः मध्ये यः पुनः यस्तु वैरमनुबध्नाति दण्डान्तरमनुबद्धं स्म-रति, तयोर्मध्ये स एव दण्डभाग्भवति । पूर्वी वा-प्रवृत्तो वा । यदि वा-अथ वा । इतर:--पश्चात् प्रवृत्त इत्यर्थः । चतुर्थमाह-पारुष्येति,--स्पष्टम् । पन्चममाह -श्वपाकेति । बधेति-श्वपाकादेरेव विशेषणम् ; वधजीविष्वित तद्रथे:। अत एवतद्वान्त-रभेदा एव । अत्र नृपेष्विति विषयसप्तमी । चो भिन्नकमः । तथा च वधवृत्तिषु श्वपाका-दिषु चतुर्षु हस्तिपत्रात्यदासेषु च सद्यः तद्घात एवानुशासनम् । कस्मिन् सति गुर्वाचार्य-नृपविषये मर्यादातिकमे सतीत्वर्थः । " चार्यान्तरोषु च" इति पाठान्तरम् । तत्र अन्तं चरमभाश्रमं गछतीति अन्तगो-सितः । यद्वा अन्तं नाशं गच्छन्ति गमयन्तीति अन्तगाः

१. घ. वापरः; च. ग. चेतरः; ना॰ वोत्तरः। २. ज-पण्ड॰; ना०। मेद०। ३. ख. ग. नृपेषुः नार्शमः तिगेष्ठ । ४. थ. द. पाकादि । ५. थ. द. व्विति यावत । ६. थ. द.न्तवान्तेषु ।

यमेव ह्यातिवर्तेरन्नेत[ै].सन्तं जनं नृषु । स एव विनयं कुर्यान तहिनयभाङ्त्यः॥मळा ह्येते मनुष्याणां भनमेषां मळात्मकम् । अतस्तान्धातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्॥⁷⁷ ईति ।

एवंभूतदण्डपारुप्यनिषयपूर्वकत्वादण्डप्रणयनस्य तत्त्वरूपसन्देहे निषयहेतुमाह—

असाक्षिकहते चिह्नैयुक्तिभिश्चाऽऽगमेन च।

द्रष्टच्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ २१२ ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहननेनाऽहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नेवर्णादिस्वरूप गतैर्विङ्गेः, युक्तवा कारणप्रयोजनपर्याछोचनात्मिकया, आगमेन चँ जनप्रवादेन

वाक्पारुष्यपूर्वकत्वाइण्डपारुष्यस्यानन्तरमारमः! पाण्यादिनाऽभिघातादिकं दण्डपारुष्य तत्र निर्जनेऽभिहत्य 'न मयाऽभिहतः' इत्येवं मिथ्यावादित्वे दोष्टवातिशयाद्वा क्षताचात्मनः कृरवा निर्दोषजनाचारोपे कथं स्यादित्यपेक्षित आह—

असाक्षिकहते चिह्निरित्यादि ॥ २१२ ॥

सुबोधिनी

अधुना मूर्छमवतारयति-एवम्भूतेति । कार्णप्रयोजनेति-कारणपर्यास्रोचनप्रयो-

बालभड़ी

गुवांचार्ययोगन्तााः तेषु गुवांचार्यद्रोहिषु । अस चो यथाश्रुत एव । तथा च वधवृत्तिषु श्रमाकादिषु हस्तिणादिषु गुवांचार्यान्तोषु च सद्यो चात श्वानुकासनं — शिक्षा उत्तरहलो-कपर्याकादिषु हस्तिणादिषु गुवांचार्यान्तोषु च सद्यो चात श्वानुकासनं — शिक्षा उत्तरहलो-कपर्याक्षेत्रच्या सिस्त्वस्यर्थः । क्ष्म्यं किस्मिन् सति सस्यु विषये मर्योदातिक्रमे सतीलर्थः । अवार्यक्ष नुपेत्यानुपेक्ष्मणमिति सूचयन् घातमेव द्वास्यामाह — यमेविति । नृषु — नृणां मध्ये । एते — श्वपाकादयः । यमेव हि सन्तं जनमित्यावर्थः । त्रिन्यं — दण्डस् । एवव्यवच्छेवसेवाऽऽह — न तदिति । एते पूर्वोकाः ॥

प्वं स्थ्रत्यन्तरोक्तमुक्का तत्प्रक्षसा मूलमवताय्यति-एवंभूतिते, जक्तं प्रकारं प्राप्तेत्वर्थः। प्रणयनस्य व्यवस्य माणमूलोक्तस्य । तदिति — वण्डपारुष्यस्व रूप्ते । हेतुमिति — जातावेकवचनम् । असाक्षिकं इतं —हननं यत्र निवेदने इति बहुवीहिः —तदाह यदे त्यादि यतीत्यन्तेन । वणादिभिरिति स्वरूपयतैः स्वरूपं प्राप्तः। युत्त्येति — जातावेकवचनम् । व्याव्याने तत्स्वरूपमाह —कारणिति, —द्वन्द्वर्गभपश्चीतत्पुरुपादिस्यम्। कारणपर्यालोचनात्मिकया चेत्यर्थः। आगमोऽलान्य पवेत्याह — जनेति । मौलमेकं चनाव्यं

१. ना. तेंत नीच: । २. ना० प्येषु । ३. ना० अपि । ४. ना० १५. — ९, १०,८, ११ — १४. । ५. वि० कृताद्धपात् । ६. ख. हत १० । ७ ख. 'व' नास्ति । ८. ध. द: छक्षोकमव० । ध. द. पर्योष्ठोचनप्रश्लेकमभितंत्रपते साधनक ।

5

— चश्चन्दाहिन्येन वा — क्टिचिह्नकृतसंभावनाभयात्परिक्षा कार्यो ॥ २१२ ॥
एवं निश्चित साधनविशेषण दण्डिनेशेषमाह —

भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ट्यूतस्पर्शने द्विगुणः तेतः ॥ २१३ ॥ समेष्येवं परस्रीषु द्विगुणस्तृत्तमेषु च ।

असाक्षिकेऽभिष्ट्ने क्षतादिभिः चिद्धैः तद्भिचरश्वरः कृटचिह्नःकारी दुष्टपुरुषः भयाद्वा स्यवहार एव प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पाद्युक्त्यागमानुसारेणैव विद्वजनसमक्षं स्वयं वा राज्ञा वृष्टस्यः । अयं च सर्वेद्यवहारपद्साधारणः इक्षोकः कार्यगौरवप्रपिरपर्थमिहाऽऽस्नात इस्यवसेयम् । किञ्च ''यत्र नोक्तो दमस्सर्वेः प्रमादेन महास्मभिः । तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तेन्यं दण्डधारणम् ॥ " नाभिधानश्चान्त्रयाऽनस्यवसायः कार्यः । उक्तमनुकं वाऽऽष्यैः गुणादिभिश्च स्वरूपमालोच्य पीहानुसारेण सर्वेत्र दण्डमानकर्तेन्यतास्यवसानभित्यभित्रायः ॥ २१२ ॥

यतदेवोदाहरणमात्रतया प्रपन्नवति—भस्मपङ्करजस्स्पर्श इत्यादि ॥२१३॥

सेश्यत्वे भस्तकर्दमध्खिप्रक्षेपणे निर्दोषस्य कृते दशपणो दण्डः स्कृत इत्यक्पोऽपि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमेश्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विश्वतिपण इत्यथैः । निष्ठयूत्रप्रदर्ण निष्ठयूत्तसदकोमध्यप्रतिपर्यर्थम्। तथा च पुरीषादौ दण्डातिरेकसिद्धिः॥२१३॥

यण्चेतदुक्तं समेष्येवं पुरस्त्रीषु द्विगुण इत्यादि ॥ २१४॥ कृतन्यास्यानमेतत् ॥ २१४॥

सुबोधिनी

जनपर्याळोचनात्मिकयेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

सौधनविशेषेणति - वश्यमाणभस्मादयः साधनविशेषाः

बालंभट्टी

ध्याचष्टे—चशन्दादिति,—सर्वसमुख्यायकम् । द्वितायं तमाह—येन चेति । सूखे इतो भयादित्यत्र कृदिति सम्पदादित्यात् भावे विवप् तस्य करणस्य भयादित्ययेः । तस्य निश्रयादाह—कृतसंभावनाया इति,—करणसंभावनाया इत्ययैः । तृतीयपादार्थमाह— परीक्षेति ॥ २१२ ॥

एवं -- न्यवहितोक्तप्रकारेण । निश्चिते -- दण्डपारूचे । न समुदायस्पर्शी विव-

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

मस्मना पञ्चेन रेणुना वा यः परं सैपरीयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अ-मेध्यमिति अश्रुरूष्टमनखकेशकर्णाविड्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः ; निष्ठयूतं मुखानिःसारितं जल्म ; तैः स्पर्शने ततः पूर्वोद्दश-पणात् द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः। पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष 5 उक्तः--''छार्दिमूत्रपुर्राषाद्यैरापाद्यःस चतुर्गुणः।षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्णनं त्वष्टगुणः

सुबोधिनी

क्षणीविड्दूिषक्षिति— कर्णांवर् कर्णमलम् ; दूषिका नेत्रमलम् । मूलवचनस्यं "द्विगुणः स्मृतः" इत्यमुमंशं व्याचष्टे—तर्ते इति,—ततो द्विगुणो दण्ड इत्यन्वयः । तैतः इत इत्यपे-क्षायामाह —पूर्वोद्द्रपणादिति — "पूर्वोद्भियो नवभ्यो वा " ईति विकल्पेन इती सर्वनामसंज्ञा । पुरीपादिस्पर्शेन इति —पुरांषादिभिः स्पर्शेन कृते इत्यर्थः । छोदिम्होति अस्यार्थः,—छक्षादिभिः परगात्राभिद्रोहे स दण्डश्चतुर्गुणः कर्तव्यः; दशपणापेक्षया चातुर्गुण्यं चत्वारिशत् पणा इत्यर्थः । कायमध्ये नाभरुपरिष्ठान्युखादवांक् छक्षादिभिरभिद्रोहे पड्गुणो दण्डः स्यात् । परिशेष्यात् पूर्वोक्षश्चतुर्गुणो दण्डो नाभरपरताद्दोहे विज्ञयः । षड्गुणाः

बालंभद्दी

क्षित इत्याह — रजसा वेति, — तेषां स्पर्शभूतहेतो सतीति वाच्योऽथैः। तत्फिलितमाह —
य इति । कर्णविट् — कर्णमल् । दूषिका — नेत्रमल्म । वयाणां द्वन्द्व इत्याह —
तैरिति । ''द्विगुणस्ततः'' इति मुले च्लुष्कम इत्याशयेन तद्ययेमाह — ततः पूर्वोदिति, —
पूर्वोक्तात् तस्मात् । पुरीषादीति — तैः स्पर्शेने कृते विक्ययेः। छर्दिम्त्रोति — ल्विद्धं वमनं
छर्चोदिभिः परगात्राभिद्रोहे आपात् पादमारम्य नाभिपर्यन्तं यो दण्डः रू चतुर्गुणः। दश्चपणापेश्वया तस्यं चत्वारिंशत्यणः स्यात् । कायमध्यं — नाभरूपं मुखादवीक् । तैस्तया
सति चहुगुणस्त्यात् । सृष्टिन तु तैस्तया सति अष्टगुणः — अद्योतिपणः स्पृत इत्यथैः। एतेन

९. क. स्पृञ्जति । २. त. ततः पूर्वीदिति । ३ थ. द. त इति कु० । ४. अ०७. १. १६. । ५. त. इदीति ।

स्मृतः॥'' इति । आद्यप्रहणाद्वसाद्युक्तास्यङ्गञ्जानो गृह्यन्ते। एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः; परभार्यासु चाविशेषेण । तथात्तेमेषु स्वापेक्षया अधिकश्रुत- वृत्तेषु पूर्वोक्तादश्वपणाद्विशतिपणाच्च दण्डाह्निगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्थदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्त- वैकल्यम् ; मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः— आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् ;-एतैः युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

सुबोधिनी

षष्टिपणाः, अष्टगुणोऽश्तीतः पणा इति । " समेष्वेवस्" इत्यसुमंशं व्याचष्टे — ऐविमिति । परस्त्रीनान्ने स्वापेक्षयाऽधिकश्चतवृत्तेषु च भस्मादिभिः स्पर्शने दश्चपणात् द्विगुणो विद्यातिपणः; अमेष्यादिभिः स्पर्शने तु विंशतिपणात् द्विगुणः' चत्वारिशत्पणश्च दण्डो भवतीत्याह— परभार्यास्ति,— सवर्णत्वोत्तमवर्णत्वद्वीनवर्णत्वविशेषमन्तरेणस्यर्थः । पञ्चपणो दशपर्णं इति — भस्मादिभिः स्पर्शन इत्यर्थः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

बालंभट्टी

पारिशेष्यात् पूर्वोत्तश्चतुर्गुणो दण्डो नाभेरधस्तात् द्रोहे विज्ञेय हति व्याख्यानमपास्तम्— आपादिखस्यार्थाज्ञानात् । समासान्तस्तत्र छोप आपंः । कातीयं व्याख्ये — आद्येति । समेष्वेवविमिति व्याख्ये — एविमिति । तत्र प्विमित्यस्य प्यंभूत ह्रस्यादि व्याख्ये । समेष्वेवविमिति व्याख्ये । समेष्वेवविमिति व्याख्ये । समेष्वेवविमिति व्याख्ये । स्यादि व्याख्ये । समेष्वेवविम् सवर्णेत्व । परक्षीय ह्रियुणे ह्रस्यादि व्याख्ये — एरोति । अविति — सवर्णेत्वोत्तस्यणात् ह्रियुणेति । अयोपिता ह्रियुणेति ह्रियुणेति । अयोप्यादिभिः स्पर्शने विवातिपणात् ह्रियुणः स्वारिश्वात् वृक्ष्याप् एवसुम्तमेषु वेव्यव्यापीत्याह् — तैथिति । अयोप्यमत्वेव न जातितः — तत्राचुपदमेव वश्यमाण-स्वाद्त आह् — स्वेति । प्यमग्रेऽपि । हीनेष्विति व्याख्ये — हीनेष्विति । आदिना— वृक्षादि । दशपण्यस्विति — भस्मादिभिः स्पर्शन ह्रस्यथः । तुर्थपादं व्याख्ये — मोह इति। वपळ्क्षणे तृतियेत्याह — युक्तेनिति ॥ २१३॥ २१४॥

१ क नवृत्तश्चु । २ थ . द. एवंभूतः पूर्वोक्त इति । ३ थ . द. र्याष्ट्र चाविशेषेणेति । ४ . फ . त् हि दि० । ६ . फ . तथोत्ति ।

प्रातिलोम्यापराधे दण्डमाह—

विप्रपीडाकरं छेचमङ्गमबाह्मणस्य तु ।

उद्भूणें प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥ २१५ ॥

त्राह्मणानां पीडाकरमत्रह्माणस्य क्षात्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेतन्यम् । क्षात्रियवैश्ययोरिप पीडां कुर्वतः शृद्धस्याङ्गच्छेदनमेव--''येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रे- 5 यांसमन्त्यजः । छेत्तन्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरतुशासनम् ॥'' ईति । द्विजातिमात्रस्याप- राधे शृद्धस्याङ्गच्छेदविधानाद्वैश्यस्यापि क्षात्रियापकारिणोऽयमेव दण्डः-तुल्यन्यायत्वात् । उद्भूणें वर्धार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो वेदितन्यः । शृद्धस्य पुनरुदूर्णेऽपि हस्ता-दिच्छेदनमेव---''पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमहिति ।'' ईति मनुस्मरणात् ।

अयं चान्योन्यविशेष. - विप्रपीडाकरमित्यादि ॥ २१५ ॥

सुबोधिनी

श्रेयांसिमिति—उत्तमजाँतिं द्विजातिमिति यावत् । उक्तन्यायम(न्य)त्राप्यतिदिक्ष-ति—वैद्यस्थापीति,-वैदयस्थापि क्षज्ञियानन्तरभावित्वेन न्यूनत्वेनान्त्यज्ञत्वात् क्षत्रियस्य

बाछंभट्टी

प्रातिति—तेनापराधे इत्यर्थः । बहुवचनान्तेन समास इत्याह—ब्राह्मोति । अत्र वर्णस्वेन साइक्शदाह—क्षित्रियादिरिति । विशेषमाह—क्षित्रियति । श्रेयांसम्—उत्त-मजाति द्विजातिमिति यावत् । अत एवाऽऽह—अन्त्यज इति, अङ्गमध्ये अन्त्यात् निकृष्टात् पादात् जात इत्यर्थः । अन्ते भवोऽन्त्यः ग्रुद्वर्वणः, तस्माज्ञात इति वा । अन्त्यः सर्वतं इति वा । अस्य—ग्रुद्धस्य । मात्रं —कारस्यं, तन्मात्रविषयकापराधे इत्यर्थः । अत्र तेन तत् सार्क्षात्परंपरासाधारणं बोध्यम् । तदित्यस्य इदमित्यर्थः । मनुत्रहणमादरार्थम् । मान्वमेवदम् । उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिशति—वंश्यस्यापीति,—वंश्यस्य क्षवियानन्तरमान्वमेवदम् । उक्तं न्यायमन्यत्रातिदिशति—वंश्यस्यापीति,—वंश्यस्य क्षवियानन्तरमान्वसेवदम् । उक्तं न्यायमन्यत्रातिदशति—वंश्यस्य त्रद्धिया उत्याद्यतेनोत्कृष्टस्वात् ग्रुद्धतुत्यस्वन अयमेव अङ्गच्छेदनरूपो एण्ड इत्यर्थः । ग्रुह्मादीति—शक्षादेः स्पर्के इत्यर्थः । तद्धिक इति प्राग्वत् । तत्किष्ठतृत्माह—प्रथमिति । नतु भस्मादिभिः निष्ठयूनान्तैः प्रागुक्तैः प्रागुक्तैः प्रागिते ।

१. क. च । २. स्पर्शने तु तदर्धकः । ३. — म० ८. २७९. । ४. क. वधादार्थसुः । ५. स्त्र. सो दण्डो वे॰ । २. — म० ८. २८०. । ७. त. ति- द्विजातिः । ८. फ. प्रतीति ।

उद्गोरणार्थं श्रह्मादिस्पर्शने तु तदिधिकः प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितन्यः । मस्मादि-संस्पर्देशं पुनः क्षत्रियवैदययोः "प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणित्रगुणा दमाः।" हैति वाक्पा-रुष्योक्तत्यायेन कल्प्यम् । श्रद्धस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव-- "अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावो-ष्ठौ छेदयेन्त्रपः । अवमूत्रयतो मेद्गवशर्धयतो गुदम् ॥ " हैति मनुस्मर-5 णात् ॥ २१५ ॥

उद्भूषे निपाते प्रथमसाहस्रो दण्डः। प्रहारयोगुरुणेनेच तु विस्रंभेणाद्याक्षणस्य ब्राह्मण क्षरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१५ ॥

सुबोधिनी

सद्येक्षया ज्यायस्त्वेन श्रेयःस्वाच्छूद्रतुष्यन्यायस्वेनायमेवाङ्गच्छेदनरूपो दण्ड इस्यथैः ।
ननु "सस्यपङ्गरजस्म्यर्शे" हैत्यत्रोक्तर्भस्मादिभिन्छयुतान्तैः क्रुग्वा प्रातिलेग्यापराधे को वाँ
दण्ड इस्याकाङ्क्षायामाह— भस्मादिसंस्पर्शने त्विति । अयमभिसन्धिः—यडा भस्मपङ्गरजोभिः स्पर्शने सवर्णविषये दश्यणो दण्डः, तत्र क्षाडायेण ब्राह्मणं प्रति भस्मादिभिसभिद्रोहे कृते प्रतिलोमापवाद्येन द्विगुणो विंशतिपणो दण्डः ; तरेव वैश्यकर्तृके
ब्राह्मणविषयेअभिद्रोहे तत्रोक्तात् विंशतिपणात् द्विगुणश्रस्वास्त्रास्पणो दण्डः ; तरेव वैश्यकर्तृके

बालंभद्दी

लोम्यापराधे को दण्ड इलात आह— सस्मादीति । उक्तमूलमाह—प्रातीति, — सस्मादि- स्पर्शने सवर्णविषये दशपणो दण्ड उक्तः, तस्येव प्रातीत्यनेन तथोक्तत्वात् स एवात्रापि । तत्र अत्रियण बाह्यणं प्रति सस्मादिभिर्मिद्रोहे प्रातिलोम्यापवाद्य्वेन हिगुणो विश्वतिपणो दण्डः, तैरेव वैश्यकर्तृके क्षत्रियापराधे तत्रोक्तात् विश्वतिपणात् हिगुणः चत्वारिशत्यणो दण्डः, तैरेव वैश्यकर्तृकवाह्यणापराधे विश्वतिपणादेव त्रिगुणः पष्टिपणो दण्ड इति बोध्यम्। तत्रापि — सस्मादिकरणकवाह्यणापराधेऽपि । दपीदिति — निष्ठीवनादौ हेतुः । अवैति — एते अवसानस्चकाः ॥ २१५॥

१. क. होंन पुण्। र. च्या० २०७. । इ. म० ८. २८२. । ६. च्या० २१३. । ५. च. द. 'वा' नास्ति । ६. त. दीति अयमभिप्रायः सस्मण्। ७. च. द्. याभिन्नी०। ८. च. द. यापरा०। ९. फ. दिभिः स्पण्।

एवं प्रातिकोन्यापराधे दण्डमामिधाय पुनः सनातिमधिकृत्याऽऽहः— उद्गूर्णे हस्तपादे तु दश्गविंशतिको दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसैः ॥ २१६ ॥

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्भूणें यथाक्रमं दशपणो विंशातिपणश्च दण्डो वेदि-तब्यः । परस्परवधार्थे शस्त्रे उद्भूणें सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥२१६॥ ्

किंच-

पादकेशांशुककरोङ्ख्यनेषु पणान् दश । पीडाकर्षेशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

अनुःकृष्टविषयःवेत उद्गूर्णेहरूतपादे तु दशेत्यादि ॥ २१६ ॥ नुशब्दः प्रत्येकमवधारणार्थः। इस्त एवोद्गीर्णे दशकः, पाद एव विशतिकः। तथा च

समुचये समुचयसिद्धिः॥

पादकेशांशुककरोहुञ्चनेषु पणान्दशेत्यादि ॥ २१७ ॥ पादकेशवस्त्राणामानुस्रमेन अवभूनने साक्षेपं दशपणो दण्डः स्यात्। पीडाकपांक्षनेन

सुबोधिनी

पेंत्स्परवधाधामिति—सर्वेषां वाणनां सर्वेष्ववे च परस्परेवधर्थि शस्त्र उद्गृणी इत्यर्थः ॥ २१६ ॥

बालंभद्री

ब्यवहितसङ्गतिमाह—एविमिति । पुनः—पुनरिष । सजातिं—सवर्णम् । सिंहा-हावलोकनन्यायेनेति भावः । हस्तेति समाहारद्दग्द्द इत्याह —हस्ते इति । उद्भूणें— उद्यते । दशेल्यत्र द्वग्द्वोत्तरं परिमाणे कित्त्याह—यथेति । परस्परिमत्यस्य लक्ष्यार्थमाह— परस्परिति । सर्वेषामित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । वर्णानामिति तदर्थः । उद्भूणें इत्य-स्याजुवृक्तिः, तदाह—अदूर्णे इत्यादि ॥ २१६॥

किञ्चेति--सवर्णविषये अन्यद्प्याहेत्यर्थः । एवमप्रेअपि । पादेति--अत्र करश-ब्दस्यापूर्वनिपातः-ततस्प्रकरणस्यानित्यत्वात्।अत एवाग्रे करपादेत्युक्तिसङ्गतिः।सूछे वस्त्रप्र-

१. सम्। २. वि॰ पश्चिनावेष्टय०।

5

पादकेशबस्त्रकराणामन्यतमं गृहींतै। य उल्लुब्बति झटिस्माकर्षयति असौ दशपणं दण्डयः । पीडा चाऽऽकर्षश्च अंशुकाबेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षीशुकाबेष्ट्रपादाध्यासं तस्मिन् समुचिते शतं दण्डयः । एतदुक्तं भवति —अंशुकेनाऽऽवेष्ट्रय गाढमापीडवाऽऽक्रष्ट्य च यः पादेन घष्ट्यति तं शतं पणान् वैमयोदिति ॥ २१७॥

किंच-

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्टादिभिनेरः।

द्वात्रिंशतं पणान्दैण्ड्यो दिगुणं दर्शनेऽस्जः ॥ २१८ ॥

यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताडनं काष्टळोष्टादिभिः करोति-

त्वावेष्टय ग्रीवादी पादन्यासे शतं दण्डः।आञ्जनं स्यामीकरणं पीडयाऽऽकर्पणेनाऽऽञ्जनं पीडाक षीञ्जनम् । आञ्जनेन स्यामीकरणेन तु आवेष्टय वशं नीत्वेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१७ ॥

स्वाम्य एव शोणितन विनाऽऽकर्षन्दुःखं काष्टादिभिर्नर इत्या-दि ॥ २१८ ॥

बालंभद्री

हणान्न समाहार इत्याह—कराणामिति । अत एवाऽऽह—अन्यतमिति । सुख्यार्थो-ऽत्र न विवक्षित इत्याह—समिति। समाहारद्वन्द्वादृश्ववादुश्वर्गीवरीधाचाऽऽहः— समुचिते इति । असंभवनिरासायाऽऽह— एतदिति। मूले मावे प्रत्यय इत्याह— अंग्रुकेनाऽऽवेष्ट्ये त्यादि: । अध्यासपदार्थमाह—धृद्वेति, —सङ्घटयति ॥ २३७ ॥

न्तः दण्डसमुचायको न तु समुचयनिमित्रत्वस्चकः—सर्वत्र तथैव सस्वात्, तद्वथाक्यातृभिरपि तथैव व्याक्यातत्वाच्च। एतेन समुच्चिते शतदण्डो न त्वङ्मात्रभेदकेः— चस्य समुचयबोधकत्वात् इति व्याक्यानमपास्तम् । नन्वेवं चतुष्पष्टिपणो दण्डो मूळे रक्तदः

१. ग. ज. खा उ०। घ. च. खा यो इस्टि० । २. ख. दापये० ३. वि०। णान्दाऱ्यो । ১. फ. ल्यादविरो०। असौ द्वात्रिंशतं पणान् दण्डयः । यदा पुनर्गाढताडनेन छोहितं दश्यते तदा द्वाविशतो द्विगुणं चतुःषष्टिपणान् दण्डनीयः। त्वडमासास्थिविभेदे पुनर्मनुना विशेषो दैर्शितः--''त्वरभेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च पण्नि-ष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः॥ ११८॥

करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयो: ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा॥ २१९॥

करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रूढवणस्योद्धेदने

असजो लोहितस्यत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २१८ ॥

निक्रष्टविषयस्वे त करपाददन्तभङ्ग इत्यादि ॥ २१९ ॥

साम्ये हि शस्त्रोदगुरणमास एव मध्यमस्योक्तःवान्निकृष्टविषयमेतदिति व्याख्ये-यम् ऋज्वन्यत्॥ २१९ ॥

सुबोधिनी

त्वाभेदकें इति - यस्वाभेदको लोहितस्य च दर्शकः, स शतं दण्ड्यो न तु विद-मात्रभेदकः---यतः चशन्दः समुचयं शत्याययति । ननु याज्ञवल्ययेन चतुष्पष्टिः पणानां दण्डोऽभिहितो रक्तदर्शने मनुना शतमिति परस्परविरोध इति चेत् मैवम् -- मर्मस्यले परगा त्रेषु रक्तदर्शकस्य शतं पणो दण्डः इतरत्र चतुष्पष्टिरिनि विवेक्तव्यम् ॥ २५८ ॥

बालंभड़ी

शीन उक्तः मनुना तु शतमिति मिथो विरोध इति चेत्, मर्मस्थले तहर्शकस्य मनुक्तमः अन्यत्र मृलोक्तमिति विवेकात्। अग्रेचः त्वर्थे॥ २१८॥

करेतिसमाहारद्वनद्वे पाददन्तेति दर्शक इत्याह-करेति । अग्रिमानुरोधेन दण्डस्य तुल्यस्वाचाऽऽह - प्रत्येकामिति । मुले कर्णेत्यार्षः तत्स्चक इतरेतरद्वन्द्व एवेत्याह-कर्णनासस्य चेति । प्रत्येकमिति आह —क्द्वितिअपूर्ववर्णात्पत्तरत्रानुदेवयःवं किन्तु जातव्रणभङ्गस्येत्याह-- रूढोति,--जातेत्यर्थः । ननु करादिभङ्गस्यास्परवेन एकरूपेण

९ क. दण्डयः। २. क. उत्तः । ३. म० ८. २८४. । ४. थ. द. कश्ततं दण्डय इति । ५ थ. द. ना तुं श. ।

5

मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो ैविज्ञेयः । अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापाऽऽदर्नायम् ॥ २१९ ॥

के च-

चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेतादिप्रतिभेदने । कन्धराबाहुसक्थनां च भेंङ्गे मध्यममाहसः॥ १२०॥

तथा च चेष्टामोजनवाग्रोध इत्यादि ॥ २२० ॥

चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभिघाते अध्यादीन्द्रियाधिष्ठानप्रत्येकभेदने कन्धरादिभेदने चीत्तम-

सुबोधिनी

नतु कर्णनासच्छेदायपेक्षया करपाददन्तभङ्गस्यादपरिवेनकरूप्येण सर्वत्र मध्यमसाह-सद्ण्डविधानमनुपपक्षं स्यादित्यत आह-अनुवन्धादिनीत,—अनुबन्धो दोषोरपादः "दोषो-रपादेऽजुबन्धः स्यात्"इत्यमरः।आदिशब्दाब्यवहारासीकर्षे गृशते। कर्णनासाच्छेदनरूडवर्णो-द्मेदनादौ दोषाधिक्यं प्रसक्षसिद्धस् । करपादयोस्तु साक्षाच्छरीरावयवाचेन तद्भङ्गे व्यवहा-रसीकर्षाभावेन शरीरपालाया दुर्छसुखाद् दोषाधिक्यम् ; दन्तभङ्गेऽभ्यवहरणसीकर्याभावेन परम्परया जीवनसंकोचात् दोषाधिक्यम्, इत्यनुबन्धादिना करपाददन्तभङ्गादिरूपस्य विष्यस्य साम्यस्क्रामित्यर्थः॥ २१९॥

बाछंभट्टी

सर्वेश मध्यमसाहसदण्डविधानमयुक्तमत आह—अनुबन्धादिति,—अनुबन्धो दोपोत्पादः "दोषोत्पादोऽनुबन्धस्यात" हैल्यमरः । आदिना—व्यवहारासोकर्थम् । कर्णनासाच्छे-दनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्षसिद्धं, करपृष्ठादेस्तु साक्षात् शरीरावयवद्येन तद्भक्षे व्यवहारसौक्ष्यमाने शरीरस्य दुर्लभत्वात् दोषाधिक्यम् ; एवं दन्तभङ्गेऽभ्यवहरणसोकर्याभावेन परस्परया जीवनसङ्कोचात् दोषाधिक्यम् । इत्थमनुबन्धादिना करादिभङ्गादिस्पविषयस्य साम्यमृद्धमिस्त्यथः ॥ २१९ ॥

चेष्टेति-अत्र वाचोऽपूर्वनिपातः प्राग्वत् । एवं कन्धरेत्यत्रापि । तत्रेतरेतरयो-

र. स्त. वेदितव्यः । २. वि० भङ्ग उत्तमसा०। ३.^{त्}० नाना० ९८.। ४. त. क्यमिख्यतु । ५. प. स. न परम्परया जीवन०।

गमनभोजनभाषणानिरोधे नेत्रस्य—आदिग्रहणाजिह्वायाश्च—प्रतिभेदने : कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः, सक्थि ऊरुः,-तेषां प्रत्येकं भन्नने मध्यमसाहसे दण्डः ॥ २२०॥

अपि च---

एकं झतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः।

5

यदा पुनर्बह्वो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति तदा यस्मिन्यस्मिन् अपरा-धे यो यो दण्ड उक्तः तत्र तस्माद्विगुगो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः—अतिकृरत्वात्तेषाम्। प्रातिलेभ्यानुलोभ्यापराधयोर येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारु-साह्रसो दण्डः । चेष्टानिरोधो भोजननिरोधाचभिवाताद्वोकुमवाक्तिः; वाग्वारणावक्तिर्वा-ग्रोधः : कन्थरा गलस्कन्यसञ्चारिणी सिरा । स्पष्टमन्यत् ॥ २२०॥

सर्वत्रवास्मिन प्रकरणे - एकं झतां बहूनां त्वित्यादि ॥ २२१ ॥

सुबोधिनी

एवं सवर्णविषयापराधे दण्डमिधधाय तं दण्डं वाक्पारूग्योक्तन्यायेन प्रातिलोम्यानुलो-म्यापराधयोर्योजयति-प्रातिलोम्यानुलोम्येति, प्रातिलोम्यापराधे दण्डस्य दृद्धिः, आनुलोम्य पराधे तु दण्डस्य द्वानिरिति विवेकः । नतु "विप्रशीडाकरं लेखम्" दृखेसद्वचनव्याख्यान-

बालंभड़ी

गोऽष्येवस् । अतः एवाऽऽहः चेष्टार्थो —गमनेति । प्रत्येकिमिति वक्ष्यति। सूळे चः; ब्युक्कमे सर्वेससुचये ॥ २२० ॥

अग्रे मूळे च: त्वर्षे । यथोक्तादित्यस्यार्थमाह —यस्मिन्निति । अपराधबहुत्वादाह—
प्रत्येकमिति । तदेवाऽऽह— अतीति। ५वं सवर्णविषयापराधे मूळोक्तदण्डवाक्पारुण्योकन्यायेन धत्र तदनुकत्वात् प्रातिकोम्यानुकोम्यापराधयोगींजयति - प्रातिकोम्येति । अस्यैव—मूळीयस्येव । जातस्य—तत्सपूहस्य । प्रातिकोम्यापराधे दण्डस्य वृद्धिः आनुकोम्यापराधे दण्डस्य हानिरित्यर्थैः । न च "विप्रपीडाकरम्" इति मूळ्याख्यावसरे सस्मादि-

^{9.} क. किंच।

ष्योक्तक्रमेण हानि वृद्धि च कल्पयेत्—''वाक्पारुष्ये य एवोक्ताः प्रैतिछोमानुछोमतः। त एव दण्डपारुष्ये दाप्या राज्ञा यथाक्रमम्॥'' इति स्मरणाते ॥ २२०/॥

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

कल्रहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्पणीयम् । अपहृतद्रव्याद्विगुणश्चाप-5 हारनिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२१ ॥

कलहापहुत्तमित्यथैः । प्तचाभिहतायैव देयं राजदण्डव्यतिरेकेणेत्यवसेयम् । तथा च बृहस्पतिः—" दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुत्यकाल्पतः। हते ताहुगुणं चान्यद्राजदण्डस्त-तोऽधिकः॥" हति । यचु नारदीयम्—"यमेव ह्यातवर्तत नीचः सन्तन्जनं नृषु । स एव विचयं कुर्याक तिहनयमाङ्गुवः॥" हैति एतच्लुद्रविषयं द्रष्टन्यम्। शुद्राणां अकृष्टापराधो रा-चाऽर्थदण्डो न म्राह्यः। किं तर्हि ? अनावेष स्वयमेवोत्कृष्टैः अर्थदण्डेन विनयं कार्यम् । राज्ञा त्वावेदिते वध एव। तौचानन्तरमेवाऽऽह्—''मला ह्यते मनुष्येषु धनमेपां मलात्मकम्। अतस्तान्धातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥" ईति । स्पष्टमन्यत् ॥ २२९॥

सुबोधिनी

समये "भस्मादिसंस्पर्शे पुनः" हत्यनेनासावधोऽभिहितः, स एवाधोऽशाभिधीयत इति पानरुस्यं स्पादिति चैत् ,मैबम्। भस्मादिभिः कारणविशेषः प्राप्तिकोभ्यापराधे सति तर्शवा-पसाचे पूर्वमभिहितः प्राप्तिकोभ्यापराधदण्डभसङ्गेन , भद्रा तु प्राप्तिकोभ्यानुकोभ्यापराध-योरपि वानपारुष्योऽस्य सकलस्यापि दण्डस्य कल्पनाप्रकारो बालकोधार्थमभिधीयत इति न पानरुक्तयदोषः ॥ २२०८ ॥

बालभट्टी

संस्पर्शे पुनिस्त्यादिना अयमथै: तदुक्तः। स प्वाम्रोध्यत इति पौनरुक्तयामिति बाध्यम्— अस्मादिभिः कारणविशेषैः प्रातिकोम्यापराधे सति तर्मवापराधे प्रागुक्तः प्रातिकोम्यापराधे दण्डप्रसङ्केन ; अत्र तु प्रातिकोम्यानुकोम्यापराधयोग्पि वाक्पारुप्योक्तस्य सक्कस्यापि दण्डस्य कल्पनाधकारो बाळबोधार्थसुच्यत इति भेदात् । मानवे प्रतीतिधर्मपरं पञ्चमीद्वि-वचनान्तात्तिः। कार्यो:—कर्तव्याः "दण्डा दाप्याः" इति पाठान्तरम् ॥ २२०८ ॥

कल्हेति— सप्तमीसमासः; तदाह—कल्ले इति । वर्तमाने—न तु समाप्ते । तत इत्यस्यार्थमाह— अपृहृतेति । तत्र हेतुं सुचयन्नाह—अपृति,—बहुमीहिः ॥ २२१ ॥

१. ख. ज. प्रातिलोम्यातु० । २. क. ज. मतुस्म० । ३.— १५. १३ । ४. ना० १५. १४ ।

किंच---

दुःखमुत्पादयेचस्तु स समुत्थानजं व्ययम् । दाप्यो देण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

यो यस्य ताडनाहुःखमुत्पादयेत्म तस्य त्रणरोपणादौ औषधार्थ पथ्यार्थ च यो न्ययः क्रियते तंददात् । समुत्यानं त्रणरोपणम् । यस्मिन्कळहे यो दस्डस्तं च 5 दद्यान समुत्थानजन्ययमात्रम् ॥ २२२ ॥

किब-दुःखमुत्पादयेचस्तु स इत्यादि ॥ २२२ ॥

यो दुःखसुत्पादयेत्तेन यावत्सम्यगस्योत्थानं निर्दुःखता भवति, तावचो व्ययः स समुत्थानजो व्ययः; स देयः। चकाराद्राजावेदनशृब्स्युपक्षयश्च राज्ञे च यथोदाहृतो दण्डः। स्वयंचाददद्वाज्ञा दाप्यः। स्पष्टमन्यत्॥ २२३॥

इदानीं दण्डपारुप्ये सामान्यात साहसम्यवहारमाह— तारिकस्थलजं शुल्कं गृह्णत् दाप्यः पणान् दश । बाह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

तारिकस्य स्थलनिर्णिकरजतादिशुल्कप्रहणं बाह्मणदर्गाच यो खप्रातिवेदयब्राह्मणानि मन्त्रणे द्वापणो दण्डः। बाह्मणप्रहणं च गुणार्थस्वाच सर्वेत्रैवर्णिकार्थम् । दर्पेकृतस्वाच्चैवसादे स्साहसत्वम् ॥ २६३ ॥

बालंभट्टी

ताडनात्—ताडितादिति पाठे आवे कः । समुत्थानजितित्यादेरथैमाह — तस्य व्रणोति । क्रियते—तेनैव । सम्यगुत्थानमिति म्युत्परया आह — व्रणरोपणिमिति, — तस्य सम्यक् स्वरूपतत्करणिमायथैः । तथा च मानवम् — "अङ्गावपीडनायां च व्रणक्षोणितयोस्तथा । समुत्थानव्ययं दात्पस्यवैदण्डमथापि वा ॥ " हैति । अङ्गावां करादीनां प्राणक्षोणितयोक्ष्य पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पृत्वीवस्था- प्राप्तिरूपसमुत्थानसंबद्धो भवति, तावता कालेन पृथीपधादिना व्ययो भवति तमसी दापनीयः । यदि तं व्ययं पीडोपपादको न दातुभित्त्वति, तदा यः समुत्थानव्ययो, यश्च दण्डः, तमेव सर्वे राजा दण्डत्वेन दात्य इस्वर्थः, —हित तद्वयाल्यातारः ॥ २२२ ॥

१. वि॰ दण्डश्र । २. संभूयसमुत्थानप्रकरणस्थे।ऽयं श्लोकः। ३.—८. २८६. ।

परगात्रीभिद्रोहे दण्डावेत्वाञ्चलते वहरक्षार्थनाशे दण्डमाह— अभिघाते तथाच्छेदे भेदे कुड्यावपातने । पणान्दाच्यः पञ्च दश विंशतिं तद्वययं तथा ॥ २२३ ॥

मुद्ररादिता कुडयस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकैरणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो 5 विंशतिपणश्च दण्डो वेदितन्यः। अवपातने पुनः कुडयस्यैते त्रयो दण्डाः समन्विता प्राह्माः । पुनः संपादनार्थे च धनं स्थामिने दखात् ॥ २२३ ॥

दुपंणेय च आभिघाते तथा भेदेच्छेद इत्यादि ॥ २२३ ॥

प्रातिवेजिकप्रहणाद्दीरात्म्यात् पाषाणप्रहणादिनाऽभिवाते गृहे पञ्चपणान्दाप्यः । तथा भेदेऽभिवाते रन्प्रसाजाते दश पणान् दाप्यः । छेदने तु तद्दैधीभावे कुट्यावपातने वा विश्वतिः। व्ययं तु स व्यापञ्चसमाभार्थे व्ययं गृहिणे दवात् ॥ २२३ ॥

सुबोधिनी

डत्तरवचनस्य प्रासिक्षको सङ्गतिरित्याहः —प्रगान्नाभिद्रोह इति । अयमर्थः— अन्तरङ्गभूतहस्तपादादिष्वभिद्रोहे दण्डनभिधायाङ्गमसङ्गात् बहिरङ्गभूतगृहभिस्यभिघातादेः दण्डोऽभिधीयत इति ॥ २२३ ॥

बालंभद्दी

उत्तरवचनस्य प्रसङ्गसङ्गतिरिलाहः — प्राात्रीते, — गृहादितो हस्तादीनामन्तरङ्गरवात तदपराधे तावत् एवं दण्डमुक्ता अन्तरङ्गप्रसङ्गात बहिरङ्गगृहकुडयाभिपातादौ
दण्डकथनामिल्यथैः । एतेन वैपरीलेन कथनशङ्काऽपि निरस्ता । अर्थः — गृहादिरूपः ।
मेदे—छेदे इति पाटः । पञ्जेल्यादि पदत्रयम् । योग्यतया आहः — मुद्रेति । प्रत्यास्तेताहः —
कुडयस्येति । अभिघातः — आधातमात्रम् । भेदे इत्यस्यार्थः — विदेति । छेदे इत्यस्यार्थः
— द्वैधीति । चतुर्दण्डाभावादपराधवाहुल्याक्षाऽऽहः — एते स्वय इति। तद्वययाभित्यस्यार्थः
माहः — पुनरिति ॥ २२३॥

अपि च---

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा । षोडशाचः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

परगृहे दुःखजनकं कण्टकादिव्रव्यं प्रक्षिपन् षाडेशपणान् दण्डयः । प्राणहरं पुनिविषसुजङ्गादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्डयः ॥ २२४ ॥

पश्वभिद्रोहे दण्डमाह---

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः क्षुद्रपश्चनां तु द्विपणत्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

क्षुद्राणां पश्ननां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडने दुःखोत्पादने असृक्लावणे

सर्वत्र साहितकत्वात् परकीये — दु:स्वोत्पादि गृहे द्रव्यमित्यादि॥२२४॥ दु:स्वोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि : प्राणहरं सर्पादि; स्पष्टमन्यत् ॥ २२४॥ दु:स्वेऽथ शोणितोत्पादे शासाङ्गुछेदने तथेत्यादि ॥ २२५॥

बालंभट्टी

अर्थादाह—परिति | दुःखोतपदीति द्रव्यविशेषणिससाह—दुःखेति,—''जिव-ध्योः'' हैति वृद्धिनिषेधः । जननिमिति पाठान्तरम् । करणे ल्युट् । द्रव्यस्वरूपमाह— क्रण्टेति,—अन्नाऽऽद्यः द्वितीय इति च यथासङ्खयान्वयसिद्धार्थकथनपरं नातिसकर्छ वाक्यभेदाभावादिस्याशयेन तदिहायैवाऽऽह—पन् षोडशेति । प्राणीति—''हरतेरत्य-मने चु''हैस्यच् ॥ २२४॥

पञ्जपदोक्तेराह—अजाबीति,—अजश्चाविश्वेत्यादि द्वन्दः । अत एव तस्य पूर्वनि-पातः । श्रीचित्यादाह—ताडेति । रुक्ष्यार्थमाह—दुःखोत्पेति । सुख्यार्थबाधादाह— शाखाङ्गच्छेदने—शाखाशब्देन चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादैकं छक्ष्यते; अङ्गानि करंचरणप्रभृतीनि—शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं, तस्य छेदने; द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ यस्य ६ण्डस्य स द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपण-प्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणश्चतुःपणः षटपणोऽष्ठपण इत्येवंक्रपो न पुनर्दिः पणिक्षश्चतुष्पणः पञ्चपण इति । कथिभिति चेदुच्यते—अपराधगुरुत्वात्ताक्षत्रथम-दण्डाहुरुतरसुपितनदण्डत्रयमवगम्यते । तत्र चाश्चतित्रत्वादिसंख्याश्चयणाद्दरं श्चत-द्विसंख्याया एवाभ्यासाश्चयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम् ॥ २२५ ॥

हिराण इति शेषः। शेखाङ्गच्छेदने-श्रुङ्गकर्णान्ः तेषूत्ररोत्तरो हिराणः। खुरादीनिश्चदा-दीन्यङ्गानिः श्चद्रपशवः छागादयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२५ ॥

सुबोधिनी

" द्विपेणप्रभृतिः क्रसात्" इत्यमुमंशं स्वाभिप्रायानुसारेण विविच्य दर्शयति— स चेत्यादिना। पूर्वोक्तमर्थमाक्षिप्य समाधत्ते— कैथिमिति। समाधातं सिद्धार्थमनुबदति— अप्रायिति । ततः किमित्यत आह—त्त्रेति। एतदुक्तं भवति— "दिपणप्रभृतिः क्रमात्" इति द्विस्वं तावत् श्रुतम् । श्रुतद्विस्वसंख्यात आधिक्यमश्रुतिशत्वरूपश्चमिकस्पनया वा श्रुतद्विस्वसंख्यागताभ्यासास्मकचनुष्टुक्पश्चमेकस्पनया वा भवति ; एवज्र क्रिस्वेनाऽऽ-धिक्यकस्पनायामश्रुतकरूपना धर्मिकस्पना चेति गौरवम् ; चनुष्टेनाऽऽधिक्यकस्पनायां नु

बालंभड़ी

हाखाश्चन्देनीते । अत्र—अन्नेव । आदिना—लुरपरिमहः । समाहारह्रन्द्वः—प्राण्यञ्जः । वंगत् । दण्डसन्द उभयत्र तस्तम्हपर इत्याह्—दण्डगणस्योते । क्रमादिति त ब्युश्कमभूमभिनासाय तुर्थपादोक्तमेवाभिनायतो विवेचयति — स चेति । न पुनः— न त । दाढयोय अक्तमाञ्चपति —क्रथमिति । समाधातुं सिद्धार्थमनुवदति —त्ताबदिति, — अवगमने उन्वयः । ततः किम् ? अत आह—तत्र चेति, — उपरितनदण्डत्रये चेर्ल्यथः । दिवण ह्रस्य द्वित्वं तावत् श्रुतं, तत्र च श्रुतद्वित्वसञ्ज्ञयात आधिवयमश्रुतवित्वादिरूपध-मिक्वपनया वा श्रुतद्वित्वगताभ्यासासम्बच्चाह्रादिरूपधमेकत्वनया वा भवति । तन्नाऽऽये अश्रुतकरूपना चेति गौरवम् । द्वित्ये तु श्रुताद्वित्वगताभ्यासरूपधमेकत्वन्वनं । लावविभिति भावः ॥ २२५॥

१. थ. द. एतदादि व्यादिना इत्यन्ततं नास्ति । २. थ. द. ०मिति चेदिति । ३. थ- द. राषग्रक्तवादिति । ४. थ- द. तत्र नाश्रुतेति । ५. त. 'श्रुत' इति नास्ति । ६. थ- द. सस्तेति नास्ति । ७. त. 'मश्रुत....यां तु नास्ति । ८. फ. न तावदादाविति । ९. फ. फर्मक मावः।

किं च---

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु हिगुणो दमः ॥ २२६ ॥

तेषां क्षद्रपराूनां लिङ्गच्छेदने मीरणे च मध्यमसाहसो दण्डः, स्वामिने च मृह्यं दद्यात् । महापराूनां पुनर्गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनछोहितस्राव - 5 णादिनिमित्तेषु पूर्वोक्तादण्डाहिगुणो दण्डो वेदितन्यः ॥ २२६॥

स्थावरौभिद्रोहे दण्डमाह—

प्ररोहिशाखिना शाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रमाणां च विंशतेर्द्धिगुणो दमः ॥ २२७ ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूट्य एव चेत्यादि ॥२२६॥ स्वकीयेषु द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थानं दण्डाः, परकीये तु दण्डो मूब्यक्षेति योज्यम् । महापञ्चनो गवादयः । तेषां प्रामुक्तशोणातदुःखोत्पादादिषु स्थानेषु द्विगुणासुक्त-दण्डाः । द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः कार्याः ॥ २२६ ॥

आरामारोपितानां सपरिवहाणाम् प्ररोहिशाखिकाशाखेत्यादि॥२२७॥

सुबाधिनी

श्रुतद्वित्वगतास्यासरूपधर्मकरपनेति छाघवम् : तथा च न्यायविदो मन्यन्ते ''धर्मिकत्य-नातो वरं धर्मकरपना'' इति । अतश्र श्रुतद्वित्वास्यासाश्रयणमेवोचितमिति ॥ २२५॥ तै। उन्नुछोहितस्त्रावण।दिति—''द्वःखे च शोणितोत्पादे'' इत्यादिनोक्तेषु निर्मित्ते-

ष्वित्यर्थः ॥ २२६ ॥

बार्छ नही

प्वांधं पूर्वशेष इत्याह तेषामिति, — प्वांकानामित्यधः । स्रायुगब्दस्य लक्ष्यार्थ-माह—मार्गिति, — अत एव तयोस्सामानाधिकरण्यम् । उत्तराद्वांधंमाह महिति । स्थानशब्दो निमित्तपर इत्याह —ताडनेति, --तत्कृतदुःखोत्पादेत्यधः । आदिना-शाखा-ङ्गस्केदनादिसङ्गृहः । दुःखं चेत्यासुक्तनिमित्तविवत्यधः । द्विगुंगः — चतुष्पणादिः ॥ २२६ ॥

१. ख घ. मरणे । २. घ॰ राद्य० । ३. त. इदं प्रतिकं नास्ति । ४. परमद्रिगुणः ।

10

प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः; याश्किन्नाः पुनरुष्ताः प्रति-काण्डं प्ररोहिन्त ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनः; तेषां शाखाच्छेदने यतो मूळशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छदने, समूळवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विश्वतिपणदण्डादारम्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः! एतदुक्तं भवति—वि-श्वतिपणः, चत्वारिशत्पणः, अशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदानादि-ष्वप्राधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यद्वमाणानामर्दानां पूर्वोक्तेषु स्था-नेषु पुनर्वक्षेत्रु पूर्वोक्ता एव दण्डाः । अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु कल्प्यम् । २२७॥

वृश्चितरोषान्यत्याहै---

चैत्यःमशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये । जातद्भुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्वते ॥ २२८ ॥

वर्जाव्यद्वमा आम्रादयः; तेषां प्ररोहच्छेदने विभातिषणो दण्डः। शाखादिछेदनेषूत्तरो-त्तरिद्वगुणकत्वना । प्ररोहः पञ्चवः ; आव्यशाखाः शाखिकाः । स्पष्टमन्यन् ॥ २२७ ॥ वर्षजीव्यमानमेव च चैत्यदमशानसीमान्तपुण्येत्यादि ॥ २८८ ॥

बालंभही

पुनः स्पष्टार्थं तदर्थमाह—या इति।उत्ताः—क्षेत्रनि (क्षि) साः। प्रतिकाण्डं—काण्डं प्रति । ताः शाखा येषामिति—"शाखादिभ्यः" इति हनिः तदन्तादि बोध्यः। मूळेति, सूळसंबद्धशखा इत्यर्थः। "अस्त्री प्रकाण्डस्स्कन्धस्स्यान्मृळाच्छाखावधेस्तरोः।" इत्यर्भरः। सर्वेत्यस्यर्थमाह — सं मूळेति । मूळेति पाठे अशाँखच् बोध्यः । विदेत्यस्य सर्वेत्र संबन्धः। कमादित्यबुद्धन्तेः स्थानास्यळोकप्रमाणाहाः आह—यथेति । विश्वतिरिति पञ्चमी न तु षष्टीत्याह—विश्वतीति । तदुपपन्तये आह—आर्भ्येति । कळितमाह—तदिति । वैयर्थ्यं परिहरन्तुन्तरार्द्धार्थमाह—अप्रेति । उपेति — पत्रपुष्पफळादिनेति भावः। पूर्वेवित्रति—प्रागुक्तेषु निमित्तेष्वित्रयर्थः। पूर्वाक्ता एव — विश्वतिपणादयः। दमशब्दः तस्य-मूहपर हत्याह—दण्डा इति । न्यूनतां निराचष्ट—अनुपेति ॥ २२७॥

१. ख. नुश्चा २. ङ. करुपन्ते : ३. क. घ. ङ. प प्रः ४. द्वि० व० १०.। ५. फ. स. तिसंगद्धः ।

चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्ताइण्डाियुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः ॥ २२८ ॥

गुल्मादीन् प्रत्याह---

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् । पूर्वरमृतादर्धदण्डः स्थानेषुक्तेषु कर्तने ॥ २२९ ॥

गुल्मा अनितदीर्घनिनिवडळतामाळत्यादयः ; गुच्छा अवल्लीरूपाः असरळ-प्रायाः कुरण्टकादयः ; क्षुपाः करवीरादयः सरळप्रायाः ; ळता दीर्घयायिन्यो द्रा-

चातुर्थिकाचपनोदनसमर्थः पिप्पलादिवृक्षो विश्वतः । स्पष्टमन्यत् ॥ २२८ ॥ चैत्यादीनामेव तु गुल्मगुच्छक्षुपल्लेतस्यादि ॥ २२९ ॥ गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जातानां इन्तने प्रागुक्तप्ररोहादिकमेणैव स्पृता-

सुबोधिनी

चैत्यादिषु जातानामिति—अन्न शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने समुरुब्ध्वस्छेदने प्रधाकमं चरवारिंशरपणोऽशीतिपणः पष्टयाधिकशतपणश्चेति विवेकः॥ २२८॥

बालंभट्टी

हिगुण इति—काालाच्छेदनादिषु यथाक्रमं चत्वारिकात्पणः,अक्षातिपणः, षष्टपीधक-क्षातपणश्चेत्यर्थः । अन्यत्राप्येवेत्याह —विश्रुते इति । अथकान्दार्थमाह—चेति । तत्स्व-रूपमुक्तभित्रमाह—पिप्पलेति । अत्र विश्रुतत्वं प्रसिद्धत्वं, तच क्षाक्षीयं बोध्यमिति नातिप्रसङ्गः ॥ २२८ ॥

प्रत्याहिति— तद्भिद्रोहमभिलक्ष्य दण्डमाहेत्यर्थः । एवं प्रागपि । अनतीति— तथाणां कर्मधारयः । बहुन्नीश्चन्तरपदयोः द्वयोः कर्मधारयो वा । यद्यपि छतात्वं सामान्यं, तथाऽपि समभिन्यवहारादाह—दीर्घेति,—"अप्रकाण्डे स्तन्त्रगुख्मौ बङ्की द्व नतर्तिर्छता ।

127

5

क्षातिमुक्ताप्रभृतयः ; प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरल्यायिन्यः सारिवाप्रभृतयः; क्षोषध्यः फल्यपाकावसानाः शालिप्रभृतयः ; वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहित ताः गुङ्क्चीप्रभृतयः;—एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्ताइण्डा-दर्भदण्डो वेदितच्यः ॥ ७२९ ॥

॥ इति दण्डपारुप्यप्रकरणम् ॥

देकगुणादर्भदण्डाः करूपाः। गुल्मः गुल्लादि ; गुच्छं कुन्दादि ; छुपो जास्यादिविटपः ; लता प्रसिद्धाः प्रताना वह्नरी ; आग्या औषधयः ; आरण्या वीरुधः ॥ २२९ ॥

सुबोधिनी

पूर्वोक्तात् दण्डादर्धदण्डो वेदितव्य इतिः — प्रकृतिभूतिवशतिच्यारिशदशीति पणरूपाव पूर्वोकात् वण्डादर्धवण्डो दशविंशतिच्यारिशदातमक इत्यर्थः ॥ २२९ ॥ इति भट्टविश्वश्वरिचितायां सुवोधिन्यां दण्डपारुष्यप्रकरणम् ॥

बालंभद्दी

छता प्रताननी बीक्ट्गुल्मिन्युछप इत्यपि॥" ईत्यमरः । अवसानं—समाप्तिः नाश इति यावत् । पूर्वोक्तादित्यादि —प्राग्वत् पूर्वस्मादित्ययंः । — पूर्वोक्तादिति, — प्रकृतिश्चत-विद्याति पणरूपान् पूर्वोक्ताइण्डाद्धंदण्डो दश्विश्चतिक्तादिति, — प्रकृतिश्चत-विद्यातिक्तादिति (णरूपान् पूर्वोक्ताइण्डाद्धंदण्डो दश्विश्चतिक्तव्यारिक्षत्पणास्मक इत्यथंः । अत्र मनुः—" प्रमापयेष्प्राणश्चतस्तत्र दण्डोऽविचारितः । मनुष्य-मारण क्षिप्रं चोरविक्विव्यपं सेवेच् ॥ प्राणशुस्सु महस्वर्ष्यं गोगजोष्ट्रह्यादिषु । श्चरकाणां पद्यनां नु हिंसायां द्विश्वतो दमः ॥ पद्धाशानु भवेदण्डः श्चर्यक्रानिक्षिषु । गर्वभाजाविक्तानान्तु वण्डस्स्यात्पाद्यमापिकः ॥ माषिकस्तु भवेदण्डः श्वस्करिनिपातने । भार्या पुत्रव दासत्र विष्यो आता च सोदरः । प्राप्तापराधात्त्वास्स्यूरुव्वा वेणु-दिकेच ॥ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोषमाङ्गे कदाचन । अतोऽन्यया तु प्रहरन् प्राप्तस्याद्योक्तिक्वयम् ॥ " इति । "प्राकारस्य च भ्रेचारं परिखाणां च भेदकम् । द्वाराणां चैव भङ्कारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ " इति विष्णुः । गजाश्रोष्ट्रगोघातित्वे राजताश्च तेषां समक्षककरं पादः कार्यः। विमांसविकशी प्रामपद्यवाती कार्यापणात् दण्ड्यः। पश्चस्वाति च दश्च कार्या पणान् कीटोपघाती कार्यापणमिति । विमांस स्वगालादिमांसम् ॥ २२९ ॥ इति दण्डपान्र्यप्रकरणम् ॥

s. तः इदं प्रतिकं नास्ति । २. द्वि व. ९. ।

अथ साहसप्रकरणम् २०

सैप्रति साहसं नाम विवादपदं न्याचिख्यासुस्तळ्ळ्यणं तावादाह---

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्ठांबिनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः[?]-प्रसमहरणात् , प्रसद्य हरणाद्वलावष्टम्भेन हरणादिति

स्तेयमिष प्रसद्यकृतं साहसमेव यस्मात् , अतो नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि?— सामान्यद्रव्यप्रसभहरणादित्यादि ॥ २३० ॥

सामान्यदृष्यं द्वयोरन्यतरेण प्रसभं प्रसङ्घान्यतरं परिभूयते तत् स्तेयमपि प्रसङ्घ हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिभिः यस्मात्,तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः। किं तर्हि? अपहृतद्वन्यमृख्या-

मुबोधिनी

मूळवचनस्थं सामान्यद्रव्यमिति पद्मुपळक्षकम् । अतस्तेन परकीयद्रव्यमि छक्ष्य-त इत्यमित्रेरयोपेळक्षकत्वे हेतुं दृशैयक्रभित्रेतमः यथैमाह—यथेष्टेति । अयमित्रायः— साधारणद्रव्यस्य यथा न यथेष्टविनियोगाईस्वं तथा परद्रव्यस्यापीति तदपहरणमि साहसं

बालंभट्टी

आहेति—मूल्कुदर्घेनेति भावः। शद्वार्थमाह—साधिति । मौलं सामान्येश्वपल-क्षणं परकीयस्थापि । तत्र साधारणधर्मस्य हेतुत्वप्रदर्शनद्वाराऽजुगतं अभिमतं लक्ष्यांथे तस्य सूच्यक्षाह—युयेष्टेति । यौगपचासंभवादाह—वेति । साधारणस्यानेकस्यत्वात्रा-न्तस्य न यथेष्टविनियोगांहित्वं तथा परद्वय्यस्यापीति । तद्वपहरणमपि साहसं भवतीति भावः । कृत इति—योगो वा रूढिवेति प्रक्ताञ्चयः । प्रसमं हरणादिति समासः, तदाह—प्रसह्येति,—तथा च यौगिकोऽपमिति भावः। नन्वेतं मूलस्य न्यूनता, तथाऽपि तद्वस्थैव स्मृत्यन्तराविरोधोऽपीति चेत्, न—हेतुनैवान्यसङ्ग्रहस्यापि सूचनेन दोष-

थ. ' उपलक्षकत्वे…प्रकृतमञ्जसरित तत्रेति' नास्ति । ३. द. भिमतम् ।

यावत् । एतदुक्तं भवति—राजदण्डं जनाक्रीशं चौहुँङ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यित्विञ्चन्मारणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वे साहसमिति साहसल्क्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोईरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—''सहसा क्रियते कर्म यत्किश्चिद्वल्दिपैतैः । 5 तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते॥'' इति । तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपा-रूष्यस्त्रीसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितो भैयते इति दण्डातिरेकार्थ

सुबोधिनी

भवतीति । राजदण्डं जनाक्रारां चिति — राजदण्डभयं जनाक्रोशभयं चोल्लक्षेयसर्थः । राजपुरुषाश्च इतरजनाश्च राजपुरुषतरजनाः तेषां समक्षमिति समासः । ननु सहसा कृतं साहसमित्रेसलक्ष्मणं चौर्थादिष्वनुस्यृतं तथाऽप्यवान्तरोपाधिभेदादितरेभ्य एतस्यकरणं भिच्यत इति पृथगुपादानं युज्यत इत्याह — तदिद्मिति । अयमभित्रायः — सहसा कृतं साहस-मित्रेसल्य सामान्यलक्षणम् । अत एव चौर्यादिषु सर्वत्रानुस्यृतम्। अत्र तु बलं दर्पश्चोपाधिः अनेनैनेवोपाधिना विशेषलक्षणम् । अत एव चौर्यादिषु सर्वत्राम् । एवं चौर्यादिष्विप विशेषल

बालंभड़ी

केशाभावात, तदेतत् ध्वनयन् सत्फिलितमेवाऽऽह—एतदिति । राजदण्डभयं जनाक्षेपभ-यं चेत्रयंशे। राजिति—राजपुरुषाश्च इतरजनाश्च तेषां समिमित्यथेः। असमक्षन्तु कियमाणस्य स्तेयस्यभेवेति भावः । यिकिश्विदर्थमेवाऽऽह—माराण्मिति । साहसामिति—सहसा क्रियमाणत्वात् साहसमिति साहससामान्यळक्षणमित्यथेः। अत एवाऽऽह—अत इति, — कक्तहतोरित्यथेः। अपिना—तत्स्यमुख्यः। तत्र आदिना एतस्यापि परिग्रहः। एवं च सर्व मृळ्युपळक्षणमिति स्वयमेव स्वितमिति न दोषः। अत एवाऽऽह—नारदेनापीति। साहसस्य म्ल्युपळक्षणमिति स्वयमेव स्वितमिति न दोषः। अत एवाऽऽह—नारदेनापीति। साहसस्य म्ल्युपळक्षणमिति स्वयमेव स्वितमिति न दोषः। अत एवाऽऽह—नारदेनापीति। साहसस्य स्वयामान्यरुक्षणस्य वीषाति वेशे । ननु सहसा कृतं साहसमिति योगमात्रं कञ्चं तत्सामान्यरुक्षणं चौर्योदिष्वप्यविशिष्टमिति तेष्वेवान्तर्भावादस्य प्रकरणस्य प्रधगुक्तिरयुक्तस्यतः आह — तदिद्मिति,— पूर्वोक्तं साहससामान्यरुक्षणमित्यर्थः । व्यासक्तमि संवधिदर्गवंवष्टम्मरूपोपाधितो भिद्या हृस्यथैः । नन्वेवं किमित्यैवं भेदाङ्गीकारोऽत आह—दण्डेति,—न्तद्रदस्य शास्त्रकृत्वः प्रतिपादनादित्यर्थः।

पृथगिभधानम् । तस्य च दण्डवैचिज्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमिभधाय ति त्रह्मक्षणं तेनैव विवृतम्—''तत्पुनिक्षिविधं क्षेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उत्तमं चिति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ फल्लम्लोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च । भङ्गाक्षेपो-पमर्दाचैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ वासः पश्चन्नयानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ व्यापादो विषशस्त्राचौः परदाराभिमर्शनम् । प्राणोपरोधि 5

सुबोधिनी

क्षणं मृग्यमिति ! तस्य चेति—तस्य साहसस्य । प्रैथमेति—प्रथमसाहसम्यमसाहसी-चमसाहसभेदेनेत्यर्थः । एतानि प्रथमसाहसादीनि कमैनामधेयानि न तु दण्डनामधेयानि । तेनैवेति—तेन नारदेन। थैङ्गोति—भङ्गो अक्षनम् । आक्षेपी-दोषोत्पादः।वपमदों ग्ळानता-पादनम् । आदिशब्दाच्छेदनादिकं गृक्षते । एँतेनेति—भङ्गादिभिरेव किया करणं कर्मेति

बालंभट्टी

यधपीदं प्रागुक्तसामान्यक्रसणं तत्र सर्वन्नानुस्यूतम्, तथाऽपि तादशावान्तरोपाधिभेदोद्धिः समिति तव्यव्दिविशेषक्रद्यणेन काद्दीतं साहसपदवाच्यमिति रूढमपि तत्र तु कुद्धयौनिकमिति भावः। यदि तु तस्ताधारणं कक्षणमपीष्टं, तर्दि योगमात्रक्रव्यं तद्द्यस्तु ; प्रकरणभेदस्तु वक्तिमित्तकः। तदा चौर्यादिव्यपि विशेषक्रक्षणानि वक्ष्यमाणानि बोष्यानि। बर्ज्दपं-योरवष्टम्भयोर्पाधित्वमिति व्याख्यानन्तु बलावष्टम्भेनेति व्याख्याविरोधात् सहोवकामिति नारद्विरोधाक्षोपकर्थम्य। तद्त्तम् व्वनयस्रवाऽह्य—तस्य चेति,—साहसविशिष्टस्यस्यथैः। प्रथमेति—प्रथमसाहसमध्यमसाहसोत्तमसाहसभेदेनेत्यथैः। एतानि कमैनामानि । न तु द्रण्डस्येति बोष्यम्। तस्तुक्षणं—तेषां त्रयाणां कक्षणानि। जातावेकवचनम्। तेनैव—नारदेनैव। तत्पुनः—तत्तु शास्त्रेव्युक्तरान्विय । तस्य—विवयस्य। क्षेत्रोपक्ररणं—तस्तामग्री। प्रममेऽपि। भङ्गो भञ्जनमः; आक्षेपो—दोषादाः। उपमदी—स्वानतापा-दनम्। आखाव्यव्यक्ते केदनादिकम्। वासो-वस्त्रम्। प्रविनयत्तप्रकरणस्यानित्यत्वाक्ष दोषः। एतेनैविति—प्रागुक्तमञ्जादिनेवस्यः। व्यासो-वस्त्रम्। प्रविनयत्तप्रकरणस्यानित्यत्वाक्ष दोषः। एतेनैविति—प्रागुक्तमञ्जादिनेवस्यः। व्यासो-मारणस्य। प्राणोपिति—त्रवाशकः

१. द. व्यमाभेदेनेति । २. द. भङ्गापेश्वेति । ३. द. तेन प्रकारेणेति ।

5

यचान्यदुक्तमुक्तमसाहसम् ॥ तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रक्षेदृष्टः पञ्चशतावरः ॥ उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते । वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कते ॥ तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम सहासे ।" ईति । वधादयश्चापराधतारतम्यादुक्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह-

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः ॥ २३० ॥

तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डैः।यः पुनः साहसं ऋत्वा 'नाहमका-

सुबोधिनी

यावत् । प्रथमसाहसरूपकर्मापेक्षां मध्यमसाहसरूपकर्मापेक्षा वसमसाहसरूपकर्मापेक्षा इत्यर्थः। एतदेव विविच्य दर्शयति -प्रथमस्येत्यादिना । समस्ता व्यस्तौ वेति —समस्ता मिलिताः, व्यस्ता भिन्नाः॥ २२९८॥

स्मृत्यन्तरोक्तान् विशेषानभिधाय प्रकृतमनुसरति—तेंत्रेति । यः पुनेरिति—निह्न-वानन्तरं साक्ष्यादिभिर्मावितः सन् चतुर्गुणं दण्डमर्हति, न तु निह्नवमात्रेणेत्यभित्रायः । ननु

बालंभट्टी

मित्यर्थः । तस्य - विविधस्य । क्रिया - करणं, कर्मेति यावत् तद्येक्षः, प्रथमसा-हसादिरूपकमपिक्षः न तद्विरुद्धः । तदेव विविध्याऽऽह — प्रथमस्येति । पञ्चशतेति बहुन्नीहिः । तृतीये अन्यद्प्याह — वध् इति । उत्तमसाहसे इति सप्तम्यन्तपाठः । कर्मनामे-दम् व्याक्ष्यातमिद्भू प्राक् । सहस्रावरदण्डस्य नियतत्वेऽप्यमे कथमिति र्शकानिरासायोक्तमेव ध्वनयन् व्यवस्थामाह — वधेति । समस्ताः — मिलिताः, व्यस्ताः — मिन्नाः ॥ २२९८ ॥

एवं स्मृत्यन्तरोक्तं विशेषमुक्त्वा तत्सङ्कत्या प्रकृतमवतारयित तत्रीति, —तेषां मध्ये इत्यर्थः । आदिना—सामान्यद्रव्यपरिग्रहः । अत एव तच्छव्दस्य प्रक्रान्तपरामिशित्वात्तस्ये त्यस्योभ्यं सङ्ग्रहायार्थमाह — अपहृतद्रव्यस्योति । अत्र साहसं कृत्येत्यनेन स्वितं निह्नवानन्तरं साक्ष्यदिभिनोवितोऽपि पुनस्तयेव करोति सं चतुर्गुणं दण्डनीयः न निन्हवन

१. ना॰ १४. ३—॰.।२. क. दमः।३. त. इदं प्रतीकं नास्ति। ४. द. तत्र परज्ञन्यापहरणरूपे। ५. थ. द. नः साहसं कृष्येति।

र्षाम्^रहति निहनुते तस्य मृल्याञ्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधा-नास्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारन्यतिरिक्तविषयं गम्यते ॥ २३० ॥

ड्विगुणस्साइसिकदण्ड इत्सभित्रायः। प्रसद्धापहत्यनिह्नवे कृते मृदयाच्चतुर्गुणः। सामान्य-द्रब्यहरणं चोदाहरणार्थम्। अन्यदपि तु यत् स्तेयं प्रसद्ध स्तेयमन्यद्वा कियते तस्सर्वं साह-समेव। तथा च नारदः—''साहसं कियते कर्म यिकिचिद्वलदपितैः॥ तस्साहसामिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते॥'' हैति॥ २३०॥

सुबोधिनी

प्रथमसाहसादिष्वपराधेषु क्षतावरादयो तण्डा विहिताः पूर्वम् । अधुना मृत्यद्विगुणश्चतुर्गु-णो दण्डोऽभिधीयते । ततश्च परस्परविरोधादप्रामाण्यं वा पक्षे प्राभाण्यमङ्गीकृत्य विकल्पो बाडष्टद्रोषदुष्टः समाश्रयणीयः स्यादित्यत आह — एत्तस्मादेवेति । अयमभिप्रायः — नाप्रा-माण्यं, न वा विकल्पः, अपि तु विद्योषस्य सामान्यायवादकत्वेनापद्वारक्ष्पे विषयविद्येषे क्षेतुण्यचातुर्गुण्यविधायकेन विद्याववाक्येन सामान्यविधायकं बाध्यत हति ॥ २३० ॥

बाछंभट्टी

मान्नेणेति। नतु प्रथमसाहसादिषु नारदेन शतावरादयो दण्डाः उक्ताः, मूळे तु द्विगुणचतुर्गुणातुक्ताविति मिथोविरोधादप्रामाण्यम् । पाक्षिकं प्रामाण्यं तु विकल्पस्याष्टदोणदुष्टस्वादयुक्तमत आह—एतस्मादेवेति, — मूळोकादेवत्यर्थः । विधानं — नारदीयम् । अपहारद्वयेति
— अपह्वियमाणद्रव्येत्यर्थः । अपहारव्यतीति पाठस्तु सुगम एव । द्वव्यापहारव्यतीति
पाठान्तरम्।अत्र विशेषसामान्यपदोछेखेन तककोण्डिन्यन्यायविषयता स्चिता। तथा च नाप्रमाण्यं नापि विकल्पः । किंतु विशेषस्य सामान्यापवादकत्वेनापहाररूपविषयविशेषे हैंगुण्यादिविधायकेनानेन विशेषवाक्येन सामान्यतो विधायकं नारदीयं बाध्यत हति
भाषः ॥ २३०॥

१. — १४. १. । २. त. पूर्वमिति नास्ति । ३. थ. द. थम् । ४. त. त्यासकः।

साहसिकैस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह---

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैवमुक्ताऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ २३१ ॥

यस्तु 'साहसं कुरु' इतिवाचैव कारयति असौ साहसिकादण्डात् द्विगुणं दण्डं 5 दाप्य: । यः पुनः 'अहं तुभ्यं घनं दास्यामि, त्वं कुरु' इत्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाप्योऽनुबन्धातिशयात् ॥ २३१ ॥

_{माहसिकविशेष} प्रलाह— अर्घ्याकोशातिकमकुद्गातृभार्याप्रहारदः ।

अन्यनापि प्रयोकृतया यस्साहसं कारयतीत्यादि ॥ २३२ ॥

पूर्वोक्तात् हिगुणं दण्डं कारयिता दाप्यः यस्त्वेत्यसुक्ता कारयेत् 'कियतामिदं; यद्यन्न कश्चिद्विरोधो भित्रव्यति ततोऽहमेव निर्वेहणं करिष्यामि' हित स चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुणं दण्डा इत्यवसेयम् ॥ २३१ ॥

साहसिकत्वादेव च-अर्घ्याकोशाातिकमकृदित्यादि ॥ २३२ ॥

सबोधिनी

अनुबन्धेति-अनुबन्धाधिक्याद् दोषाधिक्यादिति यावत् ॥ २३१ ॥

बांछभड़ी

साहसं विषये यस्य स साहसिकः। "अत इति" हॅित उत्। तस्य प्रयोजयितारं द्विविधं प्रति एवेनार्थदानस्यवच्छेदः। अत एवार्योनस्कयं साकांक्षस्वात् प्रत्यासत्तेराह-साहिति,— पूर्वोक्तादित्यर्थः। दातेति तृजन्तस्य भाविन्वाद्वविष्यामि इत्यध्याहारः। तत्फिलतमाह— दास्यामीति । यहा भविष्यस्यामान्ये व्यस्ययेन छुद्। न्यूनतां निराचष्टे — त्वामिति । लिक्ड्यां विवक्षित इत्याह—यतीति, एवमग्रे सर्वत्र बोध्यम्। तत्र हेतुमाह—अनुबन्धेति; दोषाधिक्यादिस्यर्थः॥ २३१॥

सः सः साहसंस्य । २. सः स्येवमुक्ता । ३. थ. दः ० व्यातिश्चयादिति । ४. अ० ५.
 २. ११५. ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्॥ २३२॥ सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः।

पञ्चाशत्पणिको दृण्ड एषामिति विनिश्चयः॥ २३३॥ अर्चास्यार्घार्हस्याचार्यादेः आक्षेपमाञ्चातिक्रमं च यः करोति, यश्च भ्रात्मार्यो

ताडयति तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता, यश्च मुद्रितं गृहमुद्धाटयति, ह तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां—आदिप्रह-णात् स्वप्राम्यस्वदेशीयानां च-योऽपकर्ता,-ते सर्वे पञ्चाश्रार्पणपरिमितेन दण्डेन दण्डनीयाः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

स्वच्छन्दैविधवागामी विकुष्टे नाभिधावकः । अकारैंगे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशेत् ॥२३४॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः।

सामान्तकुलिकादीनामित्यादि ॥ २३३ ॥ स्वष्टार्थीं श्लोको ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ तथा स्वछन्द्विधवागामीत्यादि ॥ २३४ ॥ शूद्रप्रव्रजितानां चेत्यादि ॥ २३५ ॥

सबोधिनी

अर्धीति-अर्थाकोशश्चातिकमश्च तौ करोतीति तत्कृदिति समासः । ते सर्वे-बालंभड़ी

अर्ध्याः-- "पादार्घ्याभ्यां च " ईंति यत् । अर्घ्यस्याऽऽक्रोशातिकमौ करोतीति समासः । तदाइ—अर्ध्यस्यार्घाहींति। तस्य सापेक्षत्वादन्यार्थे पूर्वण सिद्धत्वाचाऽऽह—आङ्गीति । नात्र मेदो विदारण् —समुद्रेत्यस्य वैय्यर्थापत्तेः । तस दण्डान्तरविधानाच्चात आह्-उद्घाटेति । सामान्तपदार्थमाह—स्वगृहेति। कुल्किस्यत्र"भत इनि"हैति ठन्। तत्फल्तिमाह —स्वेति | ते सर्वे इति—प्रत्येकामिति भावः ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

१. च त्राणदण्डेन । ख. घ. परिमितेन दण्डनीयाः । २. ख. घ. ०दं वि । ३. क. ९णं चाता. • मेना ४. अ० ५. ४. २५.। ५. अ० ५. २. ११५. ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकमैकृत् ॥ २३५ ॥ वृषक्षुद्रपशूनीं च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगभैविनाशकृत् ॥ २३६ ॥ पितापुत्रखस्त्रशातृदम्पत्माचार्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाकृ ॥ २३७ ॥

नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति, चौरादिभयाकुळैर्विकुष्टे यः शक्तोऽपि नामिधावति, यश्च वृथाक्रोशं करोति, यश्चण्डाळो ब्राह्मणादीन् स्पृशति, यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे पित्र्ये च कर्मणि भोजयति, यश्चायुक्तं 'मातरं प्रहीष्यामि' इत्येवं शपथं करोति, तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादियोग्यकर्मा-

वृक्षक्षुद्रपश्चनां चेत्यादि ॥ ^{२२}६ ॥ पितापुत्तेत्यादि ॥ २२७ ॥

पुतद्वि इलोकचतुष्टयं स्पष्टार्थमेव ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३० ॥

सुबाेधिनी

इति—ते सर्वे प्रत्येकं पञ्चाशलणपरिभित्तेन दण्डनीया इत्यर्थः ॥ २३२॥ २३३॥ इति भद्रविश्वेश्वरविरचितायां सुबोधिन्यां साहसप्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

किंचोति— साहसिकविशेषान्तरं प्रस्यन्यद्ग्याहेत्यथैः। स्वच्छन्दमिति क्रियाविशेषणम्। तदर्थमाह— नियोगमिति, – ताच्छीक्ये णिनिः । तत्र विकुष्टे महताशब्देनाऽऽह— शक्तोऽपीति, —तिन्नवारणे इत्यादिः । एतेन अशक्तस्य दण्डाभावस्तथा कुर्वेतः सूचितः । अिविंदोधेऽनीवित्ये वा, न तु समुच्चये । अकारणे इत्यस्यार्थो — वृथोति। अत्र विकोशे ध्ययनादि करे।ति, वृषो बळीवर्द: क्षुद्धपश्चायेऽजादयः—तेषां पुंस्त्रस्य प्रजननशक्तेः विनाशकः,—वृक्षक्षुद्धपश्चामिति पाठे हिङ्ग्वाधौषधप्रयोगेण वृक्षादेः फळप्रसूनानां पाताधिता—साधारणमपर्ळपति साधारणद्रव्यस्य बञ्चकः, दासीगर्भस्य पातियता च, य च पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योग्यं त्यजन्ति ते सर्वे प्रत्येकं पणशतं दण्डाही भवन्ति ॥ २३४ ॥ २३६ ॥ २३६ ॥ २३६ ॥

॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

साहसप्रसङ्गात्तरसद्दशापराधेषु निर्णेजकादीनां दण्डमाह-

वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् । विक्रयावकयाधानैयाचितेषु पणान्दशः ॥ २३८ ॥

नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमा-च्छादयति तदाऽसौ पणत्रयं दण्डयः । यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा

प्रक्षालनार्थं समिपेतं वसानस्त्रीनित्यादि ॥ २३८ ॥ परांशुक्रमुकुष्टं वस्तम् ; तत्परिधाने रजकस्य त्रिपणो दमः । एवं मध्यमाधमेषु

सुबोधिनी

तःसहरोति —साहससदशापराधा वस्त्रधावकादिभिः क्रियमाणा परवस्त्रवसना-दयः । तेप्वपराधेषु तत्त्रकर्तृणां दण्डो विधायत इत्यर्थः । अवक्रयं वेति अवक्रयं वा बालंभद्री

निंदेरयाह —आक्रोशामिति । श्रद्धस्तन् प्रवाजितानित्यंकम् तदाह —दिगम्बेति । पठि— पाठे तु । फलेति—तथा च प्रजननशक्तेनांशेन वन्ध्यता तेषां सम्पन्नेति भावः । एषां— पित्रादीनां मन्ये अपतितम्, अन्योन्यं मिथस्यज्ञतीति शाब्दोऽर्थः । तत्र फलितमाह— पित्रेति ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६॥ २३७॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

एतदवान्तरप्रकरण सङ्गतिमाह —साहसेति । तत्सदृशोति—यथा तेषां समक्षं तत् क्रियमाणं साहसं, तथा वद्यधावकादिभिरिष सकलजनसमक्षं परवस्त्राच्छादनादि क्रियमाणमिति । तस्य तस्त्रादृयात्त् प्रसङ्गात्त्वपराधकः णणं तेषां दण्डमाहेत्यथैः । निजको—वद्यधावकः । आदिना—वद्यमाणसर्वपरिप्रहः । अत एव दण्डमिति जाताधेकव चनम् । निर्णेजनं—प्रक्षालनम् । अवेति — करोतीति । क्षेपमाह—

 ^{&#}x27;माधारणमपलपति ' क्वचिकास्ति । २. वि. यापक ।

एतावरकालमुपभोगार्थ वस्त्रं दीयते मह्यमेतावद्वनं देयम् रैह्यव माटकेन यो ददाति, आधित्वं वा नयति,स्वसुहृद्भवो योचितं त्राददाति असौ प्रत्यपराधं दश पणान् दण्डनीयः। तानि च बस्नाणि इलक्षणशास्मलीफलके क्षालनीयानि न पाषाणे, न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितन्यानि; इत्तरथा दण्ड्यः——"शास्मले फलकेइलक्षणे निज्याद्वासांसि नेजकः। न च वासांसि वासोभिनिर्हरेज च वासये॥" इति
मनुस्मरणात् । यदा पुनस्तानि प्रमादान्नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्—
"मृह्याष्ट्रमागो हीयेत सक्तदीतस्य वाससः । द्विः पादिक्रस्तृतीयांशश्वतुधीतिऽधीनेव
च॥ अधिक्षयान्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः
क्षये॥" इति । अष्टपणक्रीतस्य सक्तदीतस्य वाक्षस्य नाशितस्याष्ट्रमभागोनपणं

पणापचयकत्पनाः , तथाऽभ्यासापेक्षयाऽप्यतिरेककत्पनाः । विकयादिकरणेषु तु स्वामि ने मूक्यं राज्ञे दण्डश्रेखवसेयम् । माटकेनापैणमपकमः ; आधमनमाधानम् । स्पष्टमन्यत्॥२३८॥

सुबोधिनी

यो द्दातीत्युत्तरेणान्वयः। भवकयस्वरूपमेवं दर्शयति—एतावत्कालमिति,—भाटकं यथा भवति तथेत्यर्थः । मृह्याष्ट्रमागः इत्यादिनारदवचनजातं व्याचष्टे—अष्टपणक्रीतस्येति

बालंभट्टी

एताविदिति ददातीत्यन्तेन । भाटकामित पाठे तस्त्रेनोपछाक्षितं क्रस्तामित्यर्थः। इत्येवमिति— संभाष्य। बाटकं—वद्यमित्यर्थः । तथां च तथा दानमवक्ष्य इति भावः। अत्र न धनग्रहणिमित्याह—स्वेति । विशेषमाह—तानि चेति। शास्मेळींवकारे दारुणि । ''पिष्डिळणपूरणी-मोचा स्थिरायुः शास्मिळिईयोः।''ईत्यमरः। व्यत्यासिति—विनिमयं प्रापयेत्। भगादादिति —अभमादे तु, अन्यथाद्रष्टस्यमिति भावः। नारदीयमादितो व्याचष्टे—अष्टपणिति। बहुमीहिः दूल्य मन्यपदार्थः । अवाधिवना अष्टमांशादितो न्यूनताया दुवैचनत्वात्, विक्मान्न-प्रदर्शनायेद्रंशुक्तमिति बोष्यम् । क्षये इति चरमे बक्तराह—नाहीति पणन्यूनं, म्ह्यं देयम् ; द्विधौंतस्य तु पादोनं; त्रिधौंतस्य पुनस्तृतीयांज्ञन्यूनम् ; चतुधौंतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम्। ततः परं प्रांतिनर्णेजनमविष्ठाष्टं मृह्यं द्विपणोनम् पादपादापचयेन देयं यावज्जीणे जीणेस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मृह्यदानकत्यनम्॥ २३८॥

सुबोधिनी

इस्यादिना। अवधिमन्तरेणाष्टमांजादिभ्यो स्यूनताया वनुस्रज्ञावयस्याद् दिङ्मान्नप्रदर्शनायाहपणमृत्यकथनम् । अष्टमभागोनं सप्तपणा इत्यर्थः । पादानिमिति चतुर्थाज्ञकान्य्यनाम् ।
"अर्थक्षयानु परतः" इत्यसुमंशं व्याचछे— ततः परामिति । अयसिक्षायः—अष्ठपणकीतस्य वासस्रश्तुर्थे प्रक्षान्नने नष्टस्य मृत्यादर्थस्य पणचतुष्टयस्य क्षयो जायते । पञ्चमप्रक्षातस्य वासस्रश्तुर्थे प्रक्षान्नने नष्टस्य मृत्यादर्थस्य पणचतुष्टयस्य क्षयो जायते । पञ्चमप्रक्षान्नने नष्टस्य पादव्यूनं मृत्यमयशिष्टपणचतुष्टयान्मृत्यात् त्रयः पणाः । षष्टे तु क्षान्नने नष्टस्य विश्वद्याप्त्रय्याच्याच्यत्याचिति । एवं यावता कालेन वस्त्रं जीर्णं भवति तावदेव चतुर्थाशन्यूनं
मृत्यं देयम् । जीर्णता च दशासु क्षीणासु भवतीति । "जीर्णस्यानियमः पुनः " इत्यसुमंशं
व्याचष्टे— जीर्णस्य पुनिरित्यादि । अयमर्थः—जीर्णस्य नाशं परिक्षकाणाभिच्छैन मृत्यदानकस्पनायां प्रमाणं न पूर्वोक्तरीत्या वचनप्रवृत्तिनीपि स्वेच्छाप्रवृत्तिरिति ॥ २३८ ॥

बाछंभद्री

सप्तपणासकं । धंतस्थेत्यादंऽरग्रेऽपि सम्बन्धादाह—हिर्धोतिति । पादोनं चतुर्थोदान्यूनं । सदाह—पणेति । पटपणासकिमत्वर्थः । अर्थक्षयादिति व्याचरे —ततः परिनिति । हदं परत इत्यन्तस्य स्याख्यानम् सार्वविविभक्तिकः प्रथमान्तात्तासेः । अर्वति वीप्यायाम-व्ययीमावः । अर्वाक्षेष्ठं अर्थाक्षके तत्क्रमेण । क्वचित्तयेव पाटः । अर्णिमेखन्तं पृवीन्वयी-साह—याव्याणिमिति । अर्णिता च दशासु क्षीणासु स्रेयेत्वर्ये मुळे क्षीणदशामिश्युक्तम् । अर्थक्षयोत्तरं पञ्चमप्रशास्त्रात्ति । अर्थक्षयोत्तरं पञ्चमप्रशास्त्रात्ति । अर्थक्षयोत्तरं पञ्चमप्रशास्त्रात्ति । पणचतुष्ट्यात्मकमृद्यादेकपणोत्तं पणवयात्मकम् । पथे तत्र । पणवयात्ममप्रशास्त्र । पथे तत्र । पणवयात्ममप्तात् , पादोनं सपादपणद्रयात्म पदान्त्रात्ति । सामे तत्र , सपादपणद्रयात् पादोनं, किंचिव्यिक सार्थपणात्मकित्यादि बोध्यमिति भावः । जर्णित्यानियम इति व्याचक्षे — ज्ञीर्णस्यिति । अनियम इति अत्य प्राग्वाचिनिविनयमाभाव इत्यर्थः । तथा सनित सर्वथा तद्मावो नेति ध्वनियमे इति अत्य प्राग्वाचिनिविनयमाभाव इत्यर्थः । तथा स्वर्णानिकात् इत्यर्थः । तथा च अर्णिनाशे परीक्षकाणामिष्टेव सृद्यदानकश्यनायां प्रमाणं नप्राग्वाचित्रति । स्वर्थक्षयान्वितिरिति स्वर्थक्षयान्वितिरिति स्वर्थः ॥ २३८ ॥

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपैणो दमः । अन्तरे च तथोर्थः स्यान्तस्याप्यष्टगुँणो दमः ॥ २३९॥

पितापुत्रयोः कल्हे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कल्व्हं निवारयति असी । । । । । । । । वात्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिमूर्भवत्यसी—चकारात्त्रयोर्यः कल्व्हं वर्धयति सोऽपि——त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विशातिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्य-यमेव दण्डोऽनुसरणीयः ॥ २३९ ॥

एवमादेयस्यवहारे तावदण्डन्यवस्थोक्ता । पितृक्कते त्वनादेयन्यवहारे— पिता पुत्रविरोधादावित्यादिः ॥ २३९ ॥

सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेनादेयन्यवहारे साक्षिणो द्वष्टारो वा ये स्युः—साक्षित्रचन-स्य लक्षणार्थस्वात्—तेषां द्विज्ञातो दमः । यस्तु पिता पुत्रादीनां विद्वलेपकरस्मात् तस्याप्य-शतस् । यद्वा तयोरेव पिता पुत्रयोः यः सान्तरः स्यात् - ज्याजस्यवहतेत्वर्थः । द्वयमध्ये तत् । अविरोधासुक्तं स्वाभिमेत व्यवहारसिद्धयर्थस् ॥ २२९॥

सुबोधिनी

पूर्व निर्णेजकादिनां दण्डमाहेखुक्तम् । तत्रादिशब्दवाच्यानां दण्डान् दर्शयति पिता। इत्यादिभिः 'पणस्योपिर संस्थाप्य ' इत्यन्तैः पञ्चदशिः इलोकैः । कल्रहनिवारणसम्मर्थः सक्षपि यः कल्रहमीदशस्थलेऽनिवारयन् साक्ष्यमङ्गीकरोति तस्य दण्ड ६त्यनेनाभिप्रा-येणाह— पितापुत्रयोरिति । दम्पत्यादिष्यपीति—अादिसन्दान् गुरुशिन्यप्रभृतयो गृ-इन्ते ॥ २६९ ॥

बालंभद्दी

अथ प्रागुक्तादिशन्दसंग्राहाणां क्रमेण दण्डानाह—पितेव्यादि पण्यस्योपराध्यन्तैः पश्चदशिक्षः पर्यः।केवलं तस्साक्षणो दण्डो नामिमतः;तथा सति साक्षिरवोच्छेदापत्तेः।तहभावे कचित् विवाद्यिरसमाण्यभावापत्तेश्चःकिन्तु यः कल्डहिनवारणसमर्थः सन्निष तमनिवारयण् साक्ष्यभङ्गीकरोत्ति तस्य दण्ड इत्याशयेन न्याच्छे-पितेति। तथा च न तावन्मान्नदण्डप्रयोजकं किन्तु अन्यद्यी-व्याह नपुनः कल्डहिमिति। इदमग्रेऽप्युभयत्र ज्ञेयम्। त्रिपणं इति चहुवीहिरित्याह—पृणुत्रय-मिति। साकांक्षस्यात् मत्यासत्तेराह— त्रिप्यादिति। च्तुविंशतिरित व्यस्तपाढः। तुष्यम्याय-स्वादाह— दम्पत्यादिति । व्यविका गुक्तिच्यादिपश्चिहः। प्वीकं प्रथगाध्यायान्ते वक्षम् ॥ २३८ ॥

१. बि. दिशतो । २. वि. • एशतो ।

तुला शासनमानातां कूटकृत्राणकस्य च । एभिश्र व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

तुळा तोळनदण्डः ; शासनं पूर्वोक्तम् ; मानं प्रस्थद्रोणादि; नाणकं मुद्रौचिह्नितं द्रम्मानिष्कादि;—एतेषां यः क्टकृत देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यून-त्वमाधिक्य वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रौत्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति यश्च तैः 5 कुटैर्जानन्निप व्यवहरति तानुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २४० ॥

नाणकपरीक्षिणं प्रस्याह--

अकूटं कूटकं बूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रम्मादिक सम्यगिति त्रृते सम्यक् च 10 वा कूटकमिति असावृत्तमसाहसं दण्डयः ॥ २९१ ॥

तुलाशासनमानानामित्यादि ॥ २४० ॥

शासनम्बहणं सर्वेळेख्यळक्षणार्थस्। मानानि.......मस्थयभृतीनि। स्पष्टमन्यत्॥२४०॥ जानव्रिपि तु क्षोभादिना-अकूटं कूटकिमित्यादे ॥ २४१ ॥ तुझब्दः सुवर्णमाणिक्यादाविष उक्तदण्डलापनार्थः ॥ २४१ ॥

बालंभट्टी

राजपत्रं द्रम्मिनिकाद्यो मृत्याध्यायविद्यता प्रश्विताःकृटं कैतवं तस्वरूपं सर्वं केमण प्रति-पादयन् कृटकृषिति व्याचष्टे—देशेत्यादि। स्थलत्रयेऽन्यथेत्यन्तं तस्वरूपं सर्वत्र क्रमेणप्रति पादयन् तद्यपि द्वेधेत्याह—द्रम्मादोरिति। उत्तराधं व्याचष्टे— एतीरिति कृटिरिति। अर्थाचच् । प्वांकः कृटकृत्तिरित्यर्थः । जानश्वित्यने अज्ञानतो व्यवहारे दण्डाभावः सूचितः । व्यवहारमात्रं न तावदण्डप्रयोजकं दोपस्यतुष्यत्वादिति जानश्वित्यक्रमिति वोध्यम् । परीक्षकं दण्डमिति शेषः । कुर्यादिति त्र्यादित्यर्थः। क्षचित्त्यैवपाटः। अभयत्र स्वार्थेकन् । सनाणैत्यस्य साक्षित्यात् व्यतिकमेण व्याचष्टे—ताम्नादिति । इतीत्यस्य उभयत्र सृयादिति शेषः ॥ २४०॥

बितयं सहैव छाघवेन व्याचष्टे-यः पुनिरिति ॥ २४१॥

१. थ ज. मुद्रादि । २. ख घ. च. मुद्रात्वं ।

चिकित्सकं प्रत्याह---

भिषिङ्मिथ्याचरन्दाप्येस्तियेक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्रामं दमम् ॥ २४२ ॥

यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानिभज्ञ एव जीवनार्थं 'चिकित्सितज्ञोऽहम्' इति तिर्येङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मृह्यविशेषण वर्णविशेषण राजप्रत्यासत्तिविशेषण दण्डस्य छन्नुगुरुभावः कह्पनीयः ॥ २४२ ॥

अज्ञानाद्विपराते वा भिषाङ्मिथ्याचरन्नित्यादि ॥ २४२ ॥

षशवो वर्णापसदास्तियेञ्चः । विट्छूद्रा मानुषा क्षत्रियब्राक्षणाश्च । राजमानुष-मेवं मिथ्याचरतो वेद्यस्य प्रथमसाहसादयो दण्डाः । उदाहरणार्थं चेतत् । सर्वया चिकि-स्ट्यस्वरूपं पीडाविशेषं च वेद्यकृतमाळांच्य यथाईदण्डकल्पनेत्यवसेयस् ॥ २४२ ॥

सुबोधिनी

तिर्पगादिष्टिति --- तिर्येश्च मूल्यविशेषेण मानुषेषु बाह्मणस्वादिवर्णविशेषेण राजपुरुषेषु प्रत्यासासिविशेषेण दण्डस्य गुरुखं लक्ष्यनीयमित्यर्थः ॥२४२ ॥

बालंभट्टी

मिथ्यायुरिति—चरक्षित्याद्यर्थम् । सहेतुकमाह — जीविति। जीवनार्थामत्यस्य अग्रिमचिकित्सा-दान्वयः। इतीत्यस्य ध्रुवन् इतिशेषः। तिर्येद्धः पद्मपश्यादयः विशेषमाह — तत्रापीति। उक्तद-ण्डेन्वपीत्यर्थैः। द्रिषुयथा क्रमेणाह — सूट्येत्यादि । तिर्येक्षु सृह्यविशेषण मानुषेषु ब्राक्क्षणत्वा-दिवर्णविशेशेण राजपुरुषेषु तत्यत्यासित्तविशेषण दण्दस्य गुरुत्वं रुष्ठुत्वं च करपनियमिन्त्यर्थः ॥ २४२ ॥

अबध्यं यश्च ब्रधाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४३ ॥

यः पुनर्बन्धनानर्हमनपराधिनं राजाञ्चया विना बघ्नाति यश्च बद्धं व्यवहारा-र्थमाङ्कृतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजस्यसौ उत्तमसाहसं दाष्यः ॥ २४३ ॥

मानेन तुलया वाऽिप योंऽश्तमष्टमकं हरेत्। दण्डं स दाप्यो दिशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम्॥ २४४॥

यः पुनर्विणिक् त्रीहिकापीसादेः पण्यस्याष्टममंशं क्रूटमानेन क्टतुळ्या बा अन्यथा वा परिहरित असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपद्वतस्य द्रव्यस्य पुन-र्वद्वौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

अबध्यं यरच बझातीत्यादि ॥ २४३ ॥ अन्नासन्यवहारो न्यवहारेण स्पष्टीकृतः॥ २४३॥ अक्ट्रेनेव कोक्सलात् मानेन तुलया वाऽपीत्यादि ॥ २४४॥

सुबोधिनी

"अप्राप्तब्यवहारम्" इत्यस्य पदस्यार्थमाह— अनिर्वृत्तीते ॥ २४३ ॥
कृटमानादिनाऽपहृतस्य द्रव्यस्याष्टमांशाद्य्यधिकस्वे न्यूनस्वे वा दण्डद्रव्यस्यापि द्विश्चताहृद्धिं हानि च कल्पयेदित्याह—अपृहृतद्वव्यस्येति ॥ २४४ ॥

बालंभद्दी

विशेषशब्दपराः । अहेतुकःलं स्चयश्राह—अन्पेति । अत एवाऽऽह—राजाङ्गेति । अस्यानुपंगेणाधे अभयत्र मुख्य उपयोग इति तत्त्वस् । प्रमुंचतीत्सस्य मध्यमणिन्यायेनोभयवा न्वय इत्याह-यश्च बद्धामिति।अप्राप्तव्यवहारमित्यस्यार्थमाह —अनिवृत्तेति ॥ २४३ ॥

अपथयस्य विकेयस्य योग्यतया आह — क्यूटिति । अपिसमुख्यमाह् — अन्यथात्रिति । मूळे द्विशतमिति बहुवीहिः। दण्डः अन्यपदार्थः। तत्फिळितमाह —पणानां द्विशतामिति । अत्रापि बहुवीहिरेव। समूहोऽन्यपदार्थं इति विशेषः।सुर्यपादं ब्याचष्टे-अपेति। क्रुटमानादिनाऽपहृतस्याप्टमांशादप्यधिकत्वे न्यूनत्वे वा दण्डवस्यस्यापि द्विशताद्वृद्धिर्हानिश्च करुपय हत्यर्थः ॥ २४४ ॥

भेषजस्नेहरुवणगन्धधान्यगुडादिषु । पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश् ॥ २४५॥

भेषजमौषधद्रव्यम् ; स्तेहो घृतादिः ; गन्धद्रव्यमुशीरादि ;—आदिशब्दा-द्भिङ्गुमरीचादि—एतेष्वसारं द्रव्यं त्रिक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥२४५॥

किंच--

मृन्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातौ जातिकरणे विकेयाष्ट्रगुणो दमः ॥ २४६ ॥

न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यास्मन्मृचर्मादिके तदजाति; तस्मन् जातिकरणे

एतदिप स्तेयद्रस्यसारतापेक्षाया व्यवस्थापनीयस् । स्पष्टमन्यत् ॥ २४४ ॥
सादद्यादिना केतुः असं चिकीषुः भेषजस्तेहेत्यादि ॥ २४५ ॥
हीनं हीनमृत्यम्। ऋश्वन्यत् ॥ २४५ ॥
केतुः पण्यस्वरूपाक्षवमाभिषेत्व मृज्यममाणिसृताय इत्यादि ॥२४६॥

बालंभट्टी

भेषजेति—इंहे गतिः प्राग्वहन्षशब्दोऽष्ठ ताहशङ्ख्यावाचीः। हीनपदार्थ-माह—असारेति ॥ २४५ ॥

क्तिं चिति---ईटको विषयोऽन्योऽण्युच्यत इत्यर्थः । मूले वाससीति सप्तम्यन्तं समाहारद्वन्द्व इत्याह -- विद्यते इति । जातिरुक्ष्यं इत्याह --- बाह्विति । तिस्मिन्निति---

विक्रयार्थ गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुम्ख्यजातीयसादृश्यसम्पादने ; यथा—
मिल्लिकामोदसञ्चारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकिमिति; मार्जारचर्माणे वर्णोक्तर्षापादनेन व्यावचर्मेति; स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति; कार्पासिके सूत्रे
गुणोक्तर्षाधानेन पृहसूत्रमिति; कालायसे वर्णोक्तर्षाधानेन रजत्तिमिति; बिल्वकाष्टे
चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति; कङ्कोले त्वगाल्यं लबङ्गमिति; कार्पासिके वाससि गुणोक्तर्षाधानेन कौश्रयमिति; विक्रेयस्याऽऽपादितसादृश्यस्य मृज्ञमीदेः पण्यस्याछगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६॥

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।

मृदादीनामजात्वं जात्वमित्वपि कृत्वा विकीणन्तुक्तपोडशपणाष्टगुणं दण्डवः । स्पष्टमन्यत् ॥ २४६ ॥

यदि तु सुद्रकादिस्थं दर्शायित्वा ससुद्रकान्तरपश्वितनेन कर्पूरादिद्रव्यं क्वत्रिमकरणेन वा कश्चिदाधानं विकयं वा क्वयात् तस्यापि व्याजन्यवहारिणः ससुद्रपरिवर्ते-

सुबोधिनी

विक्रेयस्पेति— अवसभिन्नायः, — वर्णान्तराद्याधानेनाऽऽपादितपद्यशागाद्यात्मकस्य स्फटिकादेविक्रेयद्वव्यस्य यन्मृत्यं तस्मादष्टगुणो दण्डो प्राह्य इति ॥ २४६ ॥

बालंभट्टी

जातिकरण इत्यन्नपुष्यजातेः— तत्र बाह्मणाऽपि दुष्करावात्—सहेतुकर्मिर्थमाह् — चित्रेत्यादि । सम्पादने इत्यन्तेन गन्धेत्यादिद्वन्द्वगर्भे मयुर्घ्यंसकादिः। जातियिति— जातीयस्य साहदश्रेत्वर्थः । उक्तभेवोदाहरणेन विश्वदयति— यथेत्यादि — तदेकाः नात्वाभावात् सुगन्धेत्यर्थः । उक्तभेवोदाहरणेन विश्वदयति— यथेत्यादि — तदेकाः नात्वाभावात् सुगन्धेत्यर्थः । उत्यमेऽपि—कार्णोति,—कष्णायसविकारादावित्यर्थः।पुनगंन्योदा-हरणमाहः—वित्वेति । सोदाहरणमाहः—कङ्गोले इति । प्रसिद्धादेव कुसुमन्यावृत्तये आन्द्रानिति । तद्वसमध्ये तक्षिक्षेपेण तद्वसाधिन्यक्तिरिति भावः । पुनवंगैस्योदाहरणमाहः—कार्पिति,—तत्स्वत्रमितिमत्यर्थः।विक्रेयेत्यस्य व्याख्या—पण्यस्येति। तत्स्वरूपमाह-मृदिति । गन्धान्तराद्यापादनेन आपादित सुगन्धामरुकस्वादेर्भृदादेरित्यर्थः । अष्टेति— यम्मूद्यं तस्मादिति शेषः ॥ २४६॥

आधानं विऋयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥ भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८॥

मुद्रः पिधानं, मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्रं करण्डकं, परिवर्तनं व्यत्यासः; योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णे करण्डकं दर्शायित्वा इस्तलाचवेनान्यदेव स्फाटिकानां पूर्ण-करण्डकं समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधि वा नयति तस्य दण्डकस्पना वक्ष्यमाणा बेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेमे्ह्यभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्य इति यावत् तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पश्चाशस्पणे दण्डः ।

चेत्यदि॥ २४७॥

उक्तार्थः श्लोकः ॥ २४७॥

कि स्वमत्येव दण्डल्पनार नेस्याह-भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शत-

मुच्यत इत्यादि ॥ २४८ ॥

सुबे। धनी

" भिन्ने पणे तु पश्चान्नात्" इत्यमुं इलोकं व्यावष्टे---कृत्रिमेत्यादिना ॥२४०॥२४८॥

बालंभद्दी

करण्डेति— ''समुद्रकः सम्युटकः'' ईस्यमरः । महाभाष्ये तु नेत—रूपं किन्स्वप्रसर्गद्वयप्रकेका...रूषेष्वपीति उत्युक्तम् । परिवर्ते भावे क इत्याह—परीति । परिवर्ते स्थापं नयत इत्यम्रान्वयः । अतस्तात्पर्यार्थमाह—योऽन्यति । अन्यदेवेत्यस्य परिवर्ते स्थापं म्यात्यां प्रमाद्यस्य परिवर्ते स्थाप्यान्याः । अत्याद्याः । अत्याद्याः । अत्याद्याः मुक्तानां पूर्ण इति। शेषे पर्धा।य्वमप्रेऽपि। सारभाण्डासत्यस्य सरभाष्यस्याण्डान्यस्य सरभाष्यस्याण्डान्यस्य । तदाह—करत्रति । अर्थाच्छेपमाह—कृत्येति । वक्ष्येति—भिन्ने पर्णाख्य स्थानेनैवित भावः । तामेव कथपन् तत्यम्यस्यत्यस्य व्याच्यः कृत्यिति । आदिना तत्यरिवर्त्तप्रदः । मृत्येति—वस्तुत इति भावः। विभिन्नत्यसम्यत्यम् । तत्य द्वेषा। आदिना तत्यरिवर्त्तप्रदः । मृत्येति—वस्तुत इति भावः। विभिन्नत्यम्यत्वम् । तत्य द्वेषा। तत्र वृद्धेवस्यमाणस्वादाह—न्यूने इति । तात्पर्यार्थमाह—न्यूनेति; बहुनीहिः।य्वमप्रेऽपि। तत्रह्वास्यः। पंचिति—वहुनीहिः। शब्दार्थस्योक्तवात्तात्पर्यान्तदाह—तिहेश इस्यथः । पंचिति—वहुनीहिः। शब्दार्थस्योक्तवात्तात्पर्यान्तदाह—तिहेश इस्यथः । पंचिति—वहुनीहिः। शब्दार्थस्योक्तवात्तात्पर्यान्तदाह—तिहेश इस्यथः । पंचिति—वहुनीहिः। शब्दार्थस्योक्तवात्तात्पर्यान्ति

साहसे पासाङ्गिकप्रकरणम्] ससन्याख्यमिताक्षरा सिवश्वरूपन्याख्या च १०२९ पणमूल्ये पुनः शतं, द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्ड वृद्धि-रुनेया ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

वणिजः प्रत्याह--

संभूय कुर्वतामर्घ सबाघं कारुशिल्पिनाम् । अर्घस्य ह्रासं वृद्धि वा जानता दम उत्तमः ॥ २४९ ॥

राजनिरूपितार्घस्य हासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः संभूय मिलिखा कारूणां रजकादीनां विशिव्पनां चित्रकारादीनां सवाधं पीडाकरमर्घान्तरं

अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये मृल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिष्रायः ॥ २४८ ॥

एवं तावात्रत्येकव्यतिकमेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारकादीनां संभूय व्यतिकमे शासनमाह—संभूय कुर्वतामधीमित्यादि ॥ २४९ ॥

संभूयेकमस्रेन कार्न्दरिविपनां सावाधं पीडाकरसन्यशिविपजनस्य तह्र्ज्यस्य वा कुर्वतां कार्यापणसहस्वदण्डः शिव्पार्धस्य हानी वृद्धौ वा कर्तव्यः । य हि माजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विकीणन्ति तेशिविपनः कांस्यकारादयः।ये तु परकीयांग्येव गृहादीनि निष्पादयन्ति ते कारवः । तेपामागंतुकशिविपजनस्यानवकाशार्थं कार्ययनुजनार्थीताश्चया द्वा अर्थस्य हानि वृद्धि वा यदा कुर्युः तदाऽयं दण्ड इत्यवसेयम् ॥ २४९ ॥

बार्छभद्दी

र्थमाह—पुणेति । एवमप्रेऽपि । द्विपणेति बहुत्रीहिरार्भो बहुत्रीहिः। अनेनैव बृद्धेरुक्तस्वा-सुर्थपादवैदयर्थं परिहरति—इत्येविमिति,—अनेन प्रकारेणेखर्यः । तथा चाधिकसंम्रहार्था तदिति भावः ॥ २४७ ॥ २४८ ॥

विणिज इति समुदितात् प्रतीतार्यः — दोषस्य समुदायनिष्ठस्वात् । पूर्वे दु प्रत्येकं प्रति तत्तद्दोषेणोक्तमिति ततोऽस्य भेदः । वक्ष्यमाणोक्तेराहः — राजेति । आया धजनकस्वात् सावाधस्वमित्याहः — पीहिति। उक्तहेतोरेवाधमित्यस्यार्थमाहः — अर्घान्तरामितिः

लामलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

किंच-

संभूय वणिजां पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।

विकीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

ये पुनर्वणिजो मिळित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्वेण हीनसूच्येन पार्थयमाना उपरूचित्ति, महार्वेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वा-दिभिः ॥ २५० ॥

केन पुनरघेंण पणितव्यमित्यत आइ---

राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विऋयः ।

ऋयो वा निःस्रवस्तस्माद्दणिजां लाभकृत्स्मृतः ॥ २५१ ॥

उक्तादेवहेतोः— संभूय वाणेजां पण्यमित्यादि ॥ २५० ॥

केन तद्धीवेंण पण्यानां विकय इत्युच्यते। राजनि स्थाप्येते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विकयः क्यो वा कार्य इति शेषः। यश्चातौ राजकुलाधिष्टितनिषुणविणक्निरूपितो दिवसार्धः तेन विक्रीतानां पूर्वकमः ॥ २५०॥

कस्मार्--- यस्माञ्च विक्रयो वाऽपि वणिजां स्नाभतः स्मृतः ॥ ^२५१ ॥

बाछंभद्दी

ससुदितान् प्रत्येवान्यदृष्युतः इत्याह—िक्षेचेति| अर्थादाह—देशान्तरेति|अनर्थेण-त्यत्र न ज्ञापनार्थे इत्याह—हीनेति| मानाः सन्तः उपरुम्धान्ते प्रतिबद्धविकयकं कुर्वन्ति । यथास्थितविकये दोषाभावादाह—महोति वर्तितव्यं ज्यवहर्तक्यत् ॥ २५० ॥ राजिन संनिहिते सित यस्तेनार्घः स्थाप्यते निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः। निर्गतः स्रवो निःस्रवोऽवशेषः, तस्माद्राजैनिरूपितार्घाचोनिःस्रवः स एव वर्णिजां लाभकार्रा, न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्षकरणे विशेषो दर्शितः—''पञ्चगत्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथागते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसस्थापनं नृपः॥'' इति ॥ २५१ ॥

5

स्मृत इति वचनाछाभेनापि विकयो धर्म इति ज्ञायते ॥ २५१ ॥

सुबोधिनी

पञ्चरात्र इति—अस्यार्थः, — अस्थरार्थाणां पदार्थानां पञ्चसु पश्चसु दिरेषु गतेषु सस्सु स्थरार्धाणां पक्षेपक्षे गते एषां पूर्वोक्तानामर्थं राजा स्वसमक्षं कुर्यादिति । अत्र वीष्सया दशसु दिनेषु मासे वातीतेऽर्धनिक्त्पणमिति न मन्तस्यस् । अपि तु पश्चरासा- नन्तरं पक्षानन्तर्भात्येव । वीष्सा स्ववश्यकर्तस्यत्वेन नित्यतां बोधयति वसन्ते वसन्ते उपोतिपेतिवर्ते ॥ २५३ ॥

बालंभद्दी

राजनीति — वटंगाव इतिवत्त सीमापिकमधिकरणिमत्याह — सान्नीति । अर्थादाह — यस्तेनेति, — राज्ञेल्यथः । प्रत्यहमिति होषः । मुले निस्तव इत्यस्य नितान्तं स्रव इति नार्थः । तस्मादित्यस्यानः वयापत्तेराह — नितिति । विणिगिच्छाकित्यतार्थादवशेष इत्यथः । मजुनितो घपीरहारं स्पष्टत्वाहृवानुसंद्रधान आह — मनुनोति । चस्सवें। एंचेति — तथेत्यनेतान्यत्राप्युभयत्र वीप्सा सूचितः । तथा चास्थिरार्धांगां पंचसु दिनेषु गतेषु किंचित् स्थिरार्धांणां पक्षे गते स्थिरार्धांणां मासेगते सति, राजा आप्तपुर्वेर्पयां सर्वेविदां विजां प्रत्यक्षं स्वसमक्षमित्यादि तह्यव्यातारः । एषां पूर्वोक्तानां सति राजा आप्तपुर्वेर्पयां सर्वेविदां विणां प्रत्यक्षं स्वसमक्षमित्यादि तह्यव्यातारः । एषां पूर्वोक्तानां सति राजा आप्तपुरुषेर्पयां सर्वविदां विणां प्रत्यक्षं स्वसमक्षमित्यादि तह्यव्यातारः । एषां पूर्वोक्तानां सति राजा आप्तपुरुषेर्पयां सर्वविदां विणां प्रत्यक्षं स्वस्मक्षं कुर्वोदित्यर्थः इत्यन्ये । "तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात् स्वलिताम् । पट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षायेत् ॥" इत्यपि तेनोक्तम् । "पक्षे पक्षेऽथवागते" इति पाठान्तरं व्यायमान्तरं पक्षान्तरमस्यव । वीप्सा तु अवस्यकर्तृतया यावज्ञीवं कर्तव्यतया च निस्यतां वोषयति । वसन्ते वसन्तर्वेतिया इति मावः ॥ २५९॥

^{ा.} ख. ज. झ. निः सनी निशेषस्तस्माः । २. --८.४०१.। ३. थ. द. ०तिष्टोमे ।

किंच---

स्वदेशपण्ये तु शतं विणग्गृह्णीत पञ्चकम् । दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यःकयविक्रयी ॥ २५२ ॥

स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते असौ पञ्चकं रातं पणराते 5 पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशात्माते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दश पैणाल्याभं गृह्णीयात् यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्याभोत्कर्षः कल्यः । एवं च यथार्षे निरूपिते पणराते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्षो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थाप- नीयः ॥ २५२ ॥

लाभकल्पना तु विणिष्मः यद्ययेव नेत्युच्यते। कथं ति ?—स्वदेशपण्ये तु शत-मित्यादि ॥ २५२

यो यस्य पण्यस्य सद्यः ऋयविकथी सद्यः तस्य दशकं पञ्चकं वा शृह्णीया-दिस्यर्थैः ॥ २५२ ॥

सुबोधिनी

राज्ञाची निरूपणीयः । विणिग्भरिष स्वदेशशाप्ते पण्ये पणशैत पञ्चपणा लाभः परदेशशाप्ते तु दशपणलाभो प्राद्धा इत्युक्तम् । एवं स्थिते राज्ञा केन प्रकारेणार्धः स्थापनीय इति विवक्षायामुपरितनवचने परदेशशासपण्येऽर्धस्थापनस्य वस्यमाणत्वात् तम्न्यायेनार्थ-सिद्धमर्घनिरूपणप्रकारं स्वदेशशाप्तपण्ये दशैयति—एवं च यथार्थ इति ॥ २५२ ॥

बालंभट्टी

पूर्वोत्तरयोराजधर्म इलनेन सध्यसस्य असंबन्द्रस्वाद्यसमाण्यितरासायाऽऽइ — किंचेति, —अर्थकरणे विशेषान्तरसाहेल्यथः। प्रति इति शेषः। तत्फिलितमाह — प्राप्ते इति, —परदेशात् प्राप्ते पण्ये विल्लयथः। शति नित्रपदो बहुवीहिः।तुर्पपादोक्तसुभयोः शेष इल्लाइ —यस्येति, — विणज इल्लयः। एतेन य इति ज्याख्यातस्। क्रयेत्यत्र इन्ह्रान्मस्यये इनित्रित्याह — यथेति। सद्यः पदार्थो —िद्वेति। एतत्फिलितं वक्ष्यमाणक्रयात्याऽऽ ह —यः पुनिति। नन्वत्र विणयः संस्थोक्तयेव राजानं प्रत्यनुक्तस्यात् , किंचेति संगतेर्मध्येऽक्षबद्धस्यापित्रश्चा अत आह — एवं चेति, —उक्तार्थस्य शब्दव्ये विल्लयेः। यथायादशेः नीय इति। फलितमिति शेषः अन्यश्च परदेशविषये वक्ष्यमाण्ये नात्रानुक्तो न्यूनतेति भावः ॥२५२॥

ज. ५शपणं लाभ । २. झ. कालान्तरे तु कीणी० ! २. तः 'पणशते...

साहसे प्रासाङ्गिकपकरणम्] ससन्याल्यमिताक्षरा सविश्वरूपन्याल्या च १०३३

पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपेणप्रकारमाह—

पण्यस्योपिर संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् । अर्घोऽनुप्रहक्कृत्कार्यः केतुर्विकेतुरेव च ॥ २५३ ॥

देशान्तरादागत पण्ये देशान्तरागमनप्रत्यागमनभाण्डप्रहण्येष्ठुरुकाादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थे परिगणस्य पण्यमृत्येन सह मेळयित्वा यथा पणशते 5 दशपणो ळामः संपद्यते तथा केतृविकेत्रोरनुप्रहकार्यर्घो राज्ञा स्थापनीयः॥ २५३ ॥ ॥ इति साहसे प्रासङ्किष्प्रकरणम् ॥

राज्ञा तु किं यदच्छयेवार्वस्थाप्यः? नेत्याह-पण्यस्योपरि संस्थाप्येत्यादि॥२५३॥

सुबोधिनी

पण्यस्योपित संस्थाप्येति—-नन्वत्र सामान्येनार्धनि रूपणप्रकारस्य प्रतीयमानन्वान् पारदेश्यपण्यार्धनि रूपणप्रस्वकथनमनुपपन्नमिति चेन्सेवस् । ''व्ययं पण्यसमुद्भवस्''
इति हेन् रादानात्तः परस्व प्रतीयते । अयमाभिप्रायः—परदेशादानीयमानस्थैव द्रव्यस्य
व्ययसम्भवान् तः परस्वमिति सुक्तम् ॥ २५३ ॥ इति निर्णेजकादि दण्डविधानं नाम
प्रासङ्गिक्तप्रकरणम् ॥

बालंभद्री

तदेवाऽऽह —पारदेश्येति। यद्ययत्र सामान्यार्थ्यनिरूपणप्रकारः प्रतीयते इतीदमवतरण मयुक्तं, तथाऽपि ''व्ययं पण्यसमुद्धवम्'' इखुक्तः पारदेश्यं तादिखाह-देशान्तरादिखादिना। भाण्डेति—तदुपयोगिपात्रादिम्रहणेव्यर्थः । व्ययं पण्यस्योपराव्यस्यार्थमाह—पण्यम्ह्येनीते। प्रामुक्तंकवावयत्या आह यथेति । अनुमहक्तदीव्यस्यार्थमाह—अनुमहकार्यर्थे इति । कार्यं हव्यस्यार्थे स्थापनीयः इति । मनुर्राप--- ''आगमं निर्गमस्थानं तथा बृद्धिक्षयादुमी, विचार्यं सर्वपण्यानां कारयेत् ऋयविकयाँ।'' ईति ॥ २५३ ॥ इति प्रासिङ्गिकप्रकरणम् ॥

झ. ०ण प्रका । २. क. ०महणसमुद्धवं श्र । ३. त. एतदादि 'पण्यार्थनिरूपण' इत्यन्त-नास्ति । ४. त. त्वमग्र । ५.—८. ४०१. ।

अथ विकीयासंप्रदानप्रकरणम् २१

प्रासिक्षकं परिसपाण्याञ्चना विक्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते । तस्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—''विक्रीय पण्यं मृह्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते । विक्रीयासंप्रदानं तिद्ववादपदमुख्यते॥'' हैति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमिष्याय पुनः षिड्वश्वसं तेनैव प्रस्यपादि—''छोकेऽस्मिन्द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । षाड्वध-ह स्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः॥ गणिमं तुष्ठिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया।'' ईति। गणिमं क्रमुक्तफछादि ; तुष्ठिमं कनककस्त्र्राकुङ्कमिद ; मेयं शास्यादि ; क्रियया बाहदोहादिर्ह्रपयोपछिक्षतमश्वमिहिष्यादि ; रूपतः पण्याङ्गनादि; श्रिया दीष्ट्या मरक-तपदमरागादीति ॥

सुबोधिनी

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् ॥ चराचरभेदेनेति — चरं जङ्गमम् अचरं स्थावरम् । षृद्धिष्ठं इति — तस्य पण्यस्य । बुधैः मन्वादिभिः । दानस्यादानस्य च विधिक्रमो विधानक्रमः करणप्रकारः पष्ट्विषः कथित इत्यस्यार्थः । रूपत इत्यव सार्वविभक्तिकस्तिः । अतश्च रूपेणित नृतीयार्थे । सापितृतीयोपळक्षणार्थेस्यनेनैविभिप्रायणोऽऽह् — रूपतः पण्याङ्गनादिति ।

बालंभद्वी

संगतिमाह — प्रासङ्गिकामिति । विकयमसङ्गादाह — अधुनेति । मृत्येन तस्य प्रहणेन । केतुरिति—संबंधे पछी। एवमग्रेऽपि तत्र प्रारम्थमाणे विवादपदे घटकस्यं ससम्यर्थम्। चराचरिति — जङ्गमस्थावरेख्यंः । पुनिरिति —द्विचिधस्य तस्येख्यंः । तेनीव — नारदेनैव। तस्य त्विति — तस्य द्विविधस्य पण्यस्य। बुद्धैः — मन्वादिमिः। दानादानयोविधिक्रमः विधानक्षाः । करण्यकारः । वधासंभयं पङ्घिः कथित हत्यथः । करण्यकारः । वधोक्षेम् त द्विधः पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । क्रयविक्रयथमें तु प्रवि तत्पण्यमुच्यते ॥ पङ्घिधस्तस्य तु द्विधः दानादानविधिः स्मृतः ॥ " हति पाठः । तदेवाऽऽह — गणितमिति । संज्ञाशस्य एते स्थतः इति तृतीयान्ताचिसः । कर्षृरिति — कुङ्कुमादीति पाठान्तरम् । अनन्वयनिशसाया ऽऽह — उपति । एवमग्रेऽपि उभयतः । पण्याङ्गना वेद्या । आदिना वस्त्रादि उक्तम् ।

९००-८. १०। २० क. ख. झ. कमः। गणितं तुळितं भेयं। ग. गणिकं तुळिमं भेयं।
 ख. गणितं तुळितं भेयं। ३०-८० २, ३०। ४० क. दिक्योप०। ५० थ. द. धस्तस्य तु युधैः।
 ६. त. धनस्य। ७० त. तः स्वरू | ८० थ. द. खनेनाभि।

एतत्पटप्रकारंभपि पण्यं विकीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह —

गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतुर्नेव प्रयच्छति । सोद्यं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते ॥ २५४ ॥

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेता तद्वहीतमूल्यं, तद्यदि विक्रेता प्रार्थयमा-

आयविकयप्रसंगाहिकयासंप्रदानमिदानीमाह---

गृहीतमौल्यं यत्पण्यं केतुनैविमत्यादि ॥ २५४ ॥

सबोधिनी

अधुना मूळवचनमवतारयति-इत्वेतिदिति । "सोदयं तस्य दाष्यः" इत्यन्नो-दयश्चतुर्घा सम्भवति । तद्यथा — विक्रयकालापेक्षया कालान्तरे समेर्घःवे साम्ये महार्थत्वे च समर्थत्वे तावत् पञ्चभिः पर्णः पण्ये क्रीते काळान्तरे चतुर्भिर्छस्ये सति समर्थत्वेन पण्यस्योदयः । तदा चतुर्भिरेव पणैः पण्यं कत्रे दाप्यमित्येक उदयो बृद्धिः । एतादृशि स्थले लेकिका: समर्घ पण्यमित्याचक्षते । ऋयकालापेक्षयाऽ-र्धस्य कालान्तरे साम्ये तु द्वेषा उदय:- यस्मिलगरादौ हृद्दादिप्रदेशेषु पण्यं कीत्वा कयस्थानाद्रन्यैगृहाद्यि विकीणिति तस्य कश्चन लाभ उदयः । यहाँ येन द्रव्येण पण्यं गृहीतं तस्मिन्नेव द्वव्ये उद्धारत्वेन दीयमाने "अशीतिमागी वृद्धिः स्थान्मानि मासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतः पञ्चकर्मैन्यथा॥'' इंत्यनेन प्रकारेण या कीलवृद्धिः सोऽन्य उदयः। महार्वत्वे त्वेकः पञ्चभिः पणैः क्रीते कालान्तरे पड्भिदंशभिर्वा लभ्ये सति तदा वस्तरहृहमभृतिषु परिधाने स्थित्यादिरूपो य उपभोग स उपभोगात्मक एव लामोऽपर उदय इति । एतदुक्तं भवति - समर्घत्वे वस्तुनः समर्घतेवैक उदय इत्याद्यः पक्षः । अर्घत्य साम्य एकस्मिन्नेव वा देशे ऋयस्थानादन्यस विक्रीते यो लाभः स द्वितीयः। पण्यमस्य-द्रव्ये ऋणस्वेन दत्ते भासि मासि या वृद्धिः स तृतीयः । महाघेखे वस्त्नासुपभोग एव चतुर्थ इति । एतेषु चतुर्विपि पक्षेषु केतुरिच्छया सोदयं पण्यं दाप्यो मृत्यं गृ-

बालंभद्दी

सङ्गरमा मुख्यमवतारमति एतदिति।तस्य तत्त्वेन विवक्षाया पष्टी। तच्चेत्याह - केन्ने

९. ख. रकम् । २. त. 'सम^रत्वे...स्ये सति नास्ति । द. सम्बत्वे तावत् । ३. थ. द न्यत्र म् । ४. थ. द. णानस्य यः कश्वनलाभः स एक उदयः। ५. थ. द. अथ वा । इ. इया । इ. । ७. त. कलाव । ८. थ. भन्यथे...चेदित्यनेन पक्षा नास्ति ।

नाय स्वदेशवाणीजे क्रेत्रे न समर्पयित, तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुम्स्यं सरकालान्तरेऽस्पम्स्येनेव लम्यते, तदाऽर्घह्मसक्रतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमारमकस्य तेन सिहतं पण्यं विक्रंता क्रेत्रं दापनीयः। यदा म्स्यह्मसक्रतः पण्यस्योदयो नास्ति, क्रिं तु क्रयकाले यार्वदेवेयतो म्स्यस्यस्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव
तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सिहतं द्विक्रं
विक्रामित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सिहतं क्रेतृवाञ्ख्यवशादापनीयः; यथाँऽऽह
नारदः—" अर्वश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत्ँ । स्थानिनामेष नियमो दिग्लामं
दिग्विचारिणाम्॥" इँति । यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये
वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाञ्खदनसुखनिवासादिस्पो विक्रेतुस्तसहितं पण्यमसौ

सुबोधिनी

हात्वा प्रयच्छन् विकेतलाभिधास्यन् प्रथमं पक्षं तावदाह—तैच्चित । अयमर्थः — पञ्जीः पणैविकाय मूल्यमि गृहीत्वा केतरि प्रार्थयमानेऽपि तं पण्यं यदि विकेता न ददाति कालान्तरे चतुर्भिलम्यते पृकेन वा, तदा कालान्तरमूल्येनैतरमे केत्रे दस्वाऽविधिष्टं पूर्वगृहीतं मूल्यमि विकेता देयमिति । द्वितीयं पक्षमाह— युँदोति । एनदुक्तं स्थान् — स्वक्रयकाले कालान्तरे चार्धस्यकरूपत्वे दृष्टादिस्थानेषु कीत्वा गृहादिषु विकाणानस्य यो लाभरतत्वदितं पण्यं देयमिति । तृतीयं पक्षमाह— द्विक्तमिति । अर्धस्य द्वासे साम्ये च सोदयं पण्यं द्वायोदिस्युक्तम् । तत्र पक्षद्वयेऽपि नारद्वचनं प्रमाणयति — अर्घश्चिदिति । चेदित्यनेन पक्षान्तरं चौत्यते यदार्घोऽवहायेत अर्थहासः पण्यस्य समर्थता भवति तदा सोदयं समर्थम् मूल्येन पण्यं द्वात् । चेद् अर्घो नावद्वीयते साम्यमेवार्धस्य, तदाऽपि सोदयं द्वात् । अत्र सोदयदेशं पूर्वोक्तं द्वादा । चेद अर्घो नावद्वीयते साम्यमेवार्धस्य, तदाऽपि सोदयं द्वात् । अत्र सोदयदेशं पूर्वोक्तं द्वादिति । तुर्विच चारिणां दिग्लामं वश्चमाणप्रकारं द्वादिति । तुर्वेचं पक्षमाह—यदा श्वर्धमहत्त्वेनेति । वार्लभशी

क्कन्ने इति । तस्येव अन्यथा अर्थमाह—यदेति । यावदिखस्य प्रतीतानवयः । यतः यस्य प्रतीति निश्चितमित्यर्थः।तान्नदेवेति—अस्तीति त्रोपः। किन्त्विल्यस्यात्रान्वयः। योन्नव-पक्षे उद्याते । पक्षान्तरमाह—हिक्सिति । अनयोव्यंवस्थामाह—केतृ वाण्छेति आवहे-इद्यात् । अलावहानिरुक्तस्याप्युपळक्षणम् । स्थानिनां स्वदेशमालस्थितिकानां वर्णिजाम् । अत इतीनिः । स्थापितानामितीति कत्यत्तरौ पाठः । विशेषमाह—यद् । त्रित्ति । अप्योग-

१. ख. ग. ज. देव य . २. ख. केतुः वा । ३. तथा । ४. क. पण्यमाहियेत् । ५. ... ८. ५. । ५. त. त्वानिच्छत् । ६. द तच पण्यं (च ही १) यदीत्या । ७. द. यदा मृत्यद्वास छुत इति । ८. द. भवति । ९. द. कं त्रिकमित्यादीति । १०. त. 'समर्घ—सोद्यं' नस्ति । १. त. यहानं । थ. द. चतुर्वं प ।

दाप्यः; यथाँऽऽह नारदः—''विक्रीय पण्यं म्ह्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छिति। स्थावरस्य क्षयं दाःयो जङ्गमस्य क्रियाफलम्॥'' ईति विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते—क्रेतुसंब-न्धियेन क्षीयमाणत्वात्, न पुनः कुडियपातसस्यवातादिरूपः—तस्य तु ''उपह-न्येत वा पण्यं दह्येतापिंहियेत वा। विक्रेतुरेच सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः॥'' इत्यत्रो करता | यदा तस्पण्यमादाय

सुबे।धिनी

अयम्भियायः — विक्रयकाले पष्ट्यभिः पर्णेक्षस्यं पण्यं कालान्तरे पाइसद्वाभिर्वा लभ्यं स्यान् , तदा विक्रयकालम्वयेनेव केन्ने दापयित्वा विक्रयकालादारभ्यदानकालमध्ये योऽ. यमुपभोगन्त-मूख्यमिष दापयेत्। न तु साक्षादुपभोगदानं तस्य सर्वेवस्तुषु दातुमशक्यस्वाद् इति । जङ्गमस्य दास्यादेः क्रियाफलं शुश्रूपादिफलमिलयः । नारद्वेवन-स्य क्षयशब्दार्थमाह—विक्रेर्तुरिति । तत्व हेतः क्षेत्रसम्बन्धिययेनेति विक्रीयासं-प्रयच्छत इत्यत्रोक्तत्वादिति । अत्रारिमत् वचने नारदेन कुक्त्यावपातने विक्षेत्रहर्शिनिरिय्युक्तार्थन पुनर्रिप क्षयं दाप्य इत्यत्राभिधीयमाने पोनरुक्तं स्यादित्यर्थः । '' दिग्लाभं वा दिगागते '' ईर्रथमुं मूलवचनांशं व्याचष्टे— यदा त्वसाविति ।

बाळंभट्टी

स्वर प्रमाहः—त्द्याच्छेति। मृत्येन—न तद्महणन । स्थावरस्य—मामक्षेत्रादेः । जङ्गसस्य गवादः । क्रियाफलं दोहादेः क्षीरादिकम् यन्यूच्यं सस्यावप्रधातनोपक्षयमिति करुपतवां यदः।तत्र पानक्कवापक्तः हत्याह—विकेतुत्ति । नजु तस्य तस्यम् विरुद्धमत आह—क्षेत्रेति । तावत्यर्थन्तं तत्संबन्धस्य तत्र क्षीणत्वातद्वेशिष्येण तस्यापि क्षीणत्वमिति भावः । क्ष्य इत्यत्र कर्मण्यच् । नारदमाहः—उपोति । इत्यत्रेति— हत्यनेनेति पाठान्तरम् । वस्तु विस्त्रितात्योगिरयुक्तेः क्षयो निवास इत्युक्तेश्च अयं निवासार्थेक इति न कोऽपि बल्का इति बोध्यम् । तुर्थपादं व्यापष्टे-यद्। त्विति।त्रोभयत्र सप्तमिपञ्चमीसमासादित्याह—देशान्तेति । मुल्ले वावार्थः पण्यसमुख्यः । तत्काल्रेतमाह—तेनैति । वक्ष्यमणेन

क. तथाऽऽह । २. — ८. ४. । ३. 'इत्यं' इति क्वचित्। ४. क. पिक्रयेतवा। ५.
 — ८. ६. । ६. स्य िकयाफ लिमिति । ७. त. स्दोक्तक्षय । ८. थ द. तु रूपभोग इति । ९. त. नपुनिरिति । अस्तिन् वचने । ३० त. क्वूक्तमिति ।

देशान्तरे विक्तीणानस्य यो छाभस्तेन सहितं पण्यं विकेता केंत्रे दापयितन्यः । अयं च कीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टन्यः । सति वनुशये ''कीव्या विक्रीय वा किञ्चिन्'' ईत्यादि मन्तः वेदितन्यम् ॥ २५४॥

किंच---

विकीतमिप विकेय पूर्वकेतयेगृह्णति । हानिश्चेत्केतृद्रोषेण केतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

यदा पुनर्जातानुद्दायः कृता पण्यं न जिबृक्षिति तदा विक्रीतमिप पण्य-मन्यत्त विकेश्यम् । यदा पुनर्विकेत्रा दीयमानं कृता न गृह्णाति, तच पण्यं राजदे-विकेनोपहतं, तदा कृतुरेत्रासौ हानिर्भवेत्— पण्याश्रहणरूपेण कृतृदोषेण नाशि-10 तत्वात् ॥ २५५॥

विकीतमपीत्यादि ॥ २५५ ॥

यदि तस्थान्यथा मूल्यं केता च पण्यं न गृहीयात् तदा केतुरंत्र दोषः । अन्यथा तु विकेतुरंबेस्यभिमायः ॥ २५५ ॥

सुबोधिनी

अनुक्याभाव इति-अनुक्षयो नामानुचितमृत्येन विकायम्।इत्यादि मन्त्रतं वेदितव्यमिति-"यस्येहानुक्रयो भवेत्।सोऽन्तदेकाद्यात् तदृब्यं दद्याचेवाददति वै॥"देति इलोकक्षेपः॥२५४॥ तैत्कृतुरेवासौ हानिरिति—तस्य पण्यस्य क्रेनुरित्यर्थः ॥ २५५ ॥

बार्लभट्टी

अवान्तरप्रकरणसङ्करयर्थमाह - अयञ्चिति । क्रीतस्य समर्पणस्यर्थः। मन्क्तमिति क्रयविकया जुज्ञयाख्यविवादप्रकरणे इति भावः । एवञ्च मनुना तेनैवास्य कथितप्रायन्यादिदंपृथङ्गे। क्तमिति बोध्यम् । "तस्येहानुत्रयो भवेत् । सोऽन्तर्दन्नाहे तहृत्यं दृह्याच्चेवाददीतवा ॥ '' हिति तच्छेपः ॥ २५४ ॥

अत एवानुशयोऽन्यदण्युच्यते हत्याह—िक् चीती। तदेवाऽऽह— जातेति । प्वें त्युभयान्विधा तत्राचे धातोः तदिच्छापाळक्षणेत्याह—िज्यक्षेति। अज्ञातानुशयेनाऽऽह— —यदा पुनिरिति । आकस्यादिरग्रहणे क्षेतृरत्र न क्षणेति भावः ॥ २५५ ॥

१--८. २२२। २. त तुरिति।

अपि च---

राजदैवोपघतेन पण्ये दोषमुपागते । हानिर्विकेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

यदा पुनः केत्रा प्रार्थ्यमानमिप पण्यं विकेता न समर्पयित, अजातानुशयो-ऽपि, तच राजदैविकेनोपहतं भवति—तदाऽसौ हानिर्विकेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं 5 पण्यं विनष्टसद्दशं केत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

किंच---

अन्यहस्ते च विकीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद्यदि । विकीणीते दमस्तत्र मूल्यातु द्विगुणो भवेत् ॥ '५७॥

यः पुनर्विनैशीनुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा 10

गृहीतमृत्ये व राजदैवोपघातेनेत्यादि ॥ २५६॥

'ममेह पण्यमप्य' ह्रायेवं याचितस्याप्यनप्यत्येवं याचितस्याप्यनप्यतो यस्तस्यापजयः स विकेतुरवेश्युक्तम् । यदितु राज्ञदैविकाद्वा पर्जन्यादिदोषात् पण्यं दोषवस्यात् तत्र या मृल्यहानिः साविकेतुरेवंत्यचसेयम् ॥ २५६ ॥

केत्रा मुस्संकिलतमेव हि--अन्यहस्ते तु विक्रीतिमित्यादि ॥ २५७ ॥

सुबोधिनी

विकेतुरेवासाविस्यत्रैवकारचोत्यमाईं - अतोऽन्यददुष्टमिति ॥ २५६ ॥

बालंभद्री

अपि चेति—प्राग्ववत् । एवमग्रेऽपि। अपिनाजातानुशयसमुखयः । राजदैवे इदम् अर्थेन इति फल्जिनमाष्ट्र— राजतेति । तात्पर्यार्थमाष्ट्र—अत इति ॥ २५६ ॥

१. क.पुनर्विदितातु । २. थ. द. त्यमर्थमा ।

पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमृत्याद्विगुणो दमो वेदितव्यः । नारदेनाप्यत्र विद्यापं दिश्चितः—'' अन्यहस्ते च विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छिति । द्रव्यं तिद्विगुणं दाप्यो विनेयं तावदेव तु ॥ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छिति । स मृत्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥'' इति सर्वश्चायं विधिदेत्तमृत्ये पण्यं द्रष्टव्यः । अदत्तमृत्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रैकये केतृविकेत्रोनियमकारिणः समयादते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिदोषः ; यथाऽऽह नारदः—''दत्तमृत्यस्य पण्यस्य विधित्रत्तिः। अदत्तिऽन्यत्र समयात्र विकेतुरविक्रयः॥'' ईति ॥ २५७ ॥

यस्वन्यत्र केत्रा तु सङ्काळितमेव विकासमिप पुनाविकाणीयान् अदुर्धामीत वा इत्वा दुष्टमपि तस्य द्रव्यं मृष्याद्विगुणो दण्डः । केतुश्च मृष्यं द्रव्यं वा प्रत्यपेणीयम् । स्पष्ट-मन्यन् ॥ २५७ ॥ :

सुबोधिनी

"प्रासिक्षकं समान्य" इत्यादिनाऽभिहितस्य दण्डादिविधानस्य विषयं दर्शयति— संविधाति । अस्यार्थः—यस्य पण्यस्य यावन्मूत्यमुभयसम्प्रतिपक्षं तावनगृहीत्वा विकेता यत्र पण्यं क्रेत्रे न ददाति तिद्विपयिस्थिषः । नियमिति —मृत्यमदःवाऽपि यंततःपण्यस्य मृत्यद्वन्यं त्वदीयं, पण्यं तु मदीयमिति योऽयं नियमः स समयः । तेन विना विक्रयादां प्रवृत्तौ सत्यां निवृत्ती वा न दोष इत्येषः ॥ २५७ ॥

बालभट्टी

अदुष्टविदित तस्वम् । तस्यार्थमाह—प्रच्छेति । तदेति—तत्रेति । शेषा मांछ एव। विक्रेतरीति तद्यं। अत्—उक्तिविषयं अपिः भिन्नकमः; विशेषोऽपीस्ययं। अपिना उक्तसमुख्यः। मूछे मृत्यांशे न्यूनाधिके च भावानुकत्वं न समताप्राप्तां तत्र हुंगृण्यरूपां विशेषः । दण्डांशे हुंगुण्यं तु तुब्यमेवेति भावः । यहा यथाश्रुत एव अपिः, अन्यमुनि समुखायकः । विनयः : दण्डम्। तावत्—अध्ययमिद्मः। तावन्तमेव हिंगुणमेव। विशेषमा-ह—सर्वत्रेति । न त्वव्यवहितोक्ते एवेति भावः। अयं विधिस्तकळ दण्डविधिः । अद्क्ते पण्ये ॥ २५७॥

क. विनयस्ता व० । २.— ८. ८. । ३. क. वाङ्मात्रका ये केतु० । ४.— १०.
 भ. अ। यं विधिरिति । ६. थ. द. 'यमकारिणः समयादते हित । ७. थ. द. थिः । न विकेतु-रविकयः ।

विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम् । ससन्याख्यामिताक्षरा सविश्वरूपन्याख्या च १०४१

विकयात्रश्योऽभिहितः, कीतात्रशयस्वरूपं तु पाक् प्रपश्चितम् ; अधुना तद्दभयसाधारणं धर्ममाह----

क्षयं वर्ष्टि च वणिजा पण्यानामविजानता । कीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डमाक् ॥ २५८॥

परीक्षितकीतपण्यानां क्योत्तरकालं क्र्यकालपरिमाणतोऽर्घक्ठतां दृद्धिमपश्य- 5 ता के्न्राऽनुशयो न कार्यः, विक्रेत्रा च महाधिनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुश-वितन्यम् । द्वद्धिश्वयपरिज्ञाने पुनः के्त्रविक्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिस्तु नारदेनोक्तः—''क्षीत्वा मृत्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं

इदानीं क्रयविकयस्यानुताथस्य विषयं प्रदर्शयति स्थयं वृद्धिः च वणि-जेत्यादि ॥ २५८ ॥

चन्द्रगत्यादिवशेन पण्यानामर्घहानिर्वृद्धिवी भवति । तश्चैवं विजानता वणिजा क्षयं

सुबोधिनी

विक्र्येति — " गृहीतस्रुर्वेस् " इत्यादिना " अन्यहस्ते तु विक्रीतस् " इत्यन्तेन ग्रन्थजातेनाभिहितमित्यर्थः। क्रीतिंति — इत्ताप्रदानिकप्रकरणानन्तरं पूर्वं प्रपश्चितमित्यवगन्त-व्यस् । प्रेरिक्षित क्रीतप्रयानामित्यादि अयमाशयः, — अदुष्टं पण्यं चतुर्भिः पणैः क्रीत्वा

बालभड़ी

अवान्तरप्रकरणसमासिमाहः इति विक्रयेति । न्यूततां पाँनरुक्यं च परिहरित— क्रीतिति, — क्रयेत्वर्थः । भावं कः । परोक्षाभावेऽनुशये दोषाभावादाह — परीति । कर्म- धारयो क्रीत्वेस्यार्थः । क्र्योत्तरेति — परिमाणमधीन्यूच्यत्वविशेषणेन व्यावर्तितमाबोधिः तमर्थमाह — वृद्धिनिपेषस्य शब्दत्वेन तदसंभवादाह — व्यतीति। पदात इत्यर्थः । पूर्व- सुक्मिष पुनरिभेष्रायं वक्तुमाह — अनुशयेति । च वर्षे । क्रीत्वेति — व्याखातिमदम्

क ज. विणजां । २. थ. द इदं प्रतीकं नास्ति । ३. थ. द. ल्यं यः पण्यिन । ४.
 थ. द. ताहुश्वयस्वरूपमिति । ५. त. परीक्षितेस्यादि ।

मन्यते क्यी । विकृतः प्रतिदेयं तत्तरिमनेवाह्यविक्षतम् ॥ हितीयेऽहि ददकिता मृत्याचित्रताशमावहेत् । हिगुणं तु तृतीयेऽहि परतः केतुरेव तत्।।" ईति ॥ अपरी- क्षितक्षयविक्ये पुनः पण्यवैगुण्यनिवन्धनानुशयावधिः ''दशैकपञ्चसत्ताह" इत्यादिना दिश्ति एव । तदनया वाचोयुक्त्या वृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगत्तम्यते, तथा पण्यपर्शक्षाविधिवलात्पण्यदोषाणामैनुशयकारणत्वम् । अतः पण्यदोषतृह- हिक्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यपङ्भागं दण्डतीयः । अनुशयकारणस्त्रवेऽध्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽध्ययमेव दण्डः । उपभोगनाविनश्चरेषु स्थिरार्घध्वनुशयकालाक्र्मणानुशयं कुर्वतो मन्तिः

सुबोधिनी

शास्त्रोकानुशयकाळमध्ये पणव्रयादिरूपार्धवृद्धिमञ्चात्वा क्रेत्रा नानुशयः कार्यः तथा विके व्रार्थि पण्यपञ्चकादिरूपम र्थहासमजानता नानुशयः कार्यः इति। एँ०यवेगुण्यानिवन्धनेति— पण्यगतदोषनिवन्धनेत्वर्थः। हुँत्यादिनेति— क्षीतानुशयमकरण एव दर्शितोऽविधिरित्यर्थः । क्षयकाळाधैपरिमाणापेक्षयाऽधैरव वृद्धिक्षयपरिज्ञानेऽनुशयः कार्यः, अपरिज्ञाने नु नेत्यन्व य्ववतिरकाविभिह्तां। ताभ्यां सिद्धमध्यं निष्कृत्य दशैयति—र्तद्मया वेति । दद्यान्तव्याजे नानुशयं हेत्वन्तरमणि दशैयति—यथा पृण्ये प्रीक्षेति—'क्षेता पण्यं परीक्षेत्र''इति परीक्षावि-

बालंभट्टी

प्राम्वरोधपरिहारमि प्रागुक्तमेव । तथाऽऽहः —अप्रीतिः — अपरीक्षितवस्तुक्रयेत्यर्थः । दश्कोति —इदमानवमम् । उक्तकिलार्थमुपसंहरति —तदिति, नतसादित्यर्थः। अनया — क्षयं वृद्धीति विशेषघटितयेत्यर्थः। अभिप्रायमेव प्रकाशयति —यथेति । दोषाणामिति — अनुशयकारणत्वमवगम्यते इत्यस्यानुषकः । तुर्यपादार्थम् हः —त इति । ते यातस्य च तत्कारणत्वादित्यर्थः । तन्मृत्यक्षयंति एतद्रृपकारणप्रतयस्यशः कालेति — नारदोक्तानुश्चावकारणिवाद्यर्थः। प्रवेताम्यप्रदर्शन साफल्याय तुल्ययुक्तयाऽऽहः — अनुशयेति । एतत्वस्यक्षेत्र विशेषमाहः — उपेति । अनेन पण्यदोषाभावस्युचितः । स्थिर इत्यनेन

९.—९. २.—३.। २. क. ग. छ. ज. यथा। ३.—छ. णाम्। अतः। ६. त. पर्यं ति। ५. थ. द ^{त्य}ादिना ^दिश्चंत प्वति। ६. थ. द. या वाचोयुक्तभा।

विक्रियासप्रदानप्रकरणम्] ससव्याख्यमिताक्षरा सविश्वरूपव्याख्या च १०४३

दण्डो द्रष्टव्यः----''परेण तु दशाहस्य न दशान्नापि दापथेत्। आददानो ददश्चेव राहा दण्डयः शतानि षट्॥' ईति ॥ २५८ ॥

॥ इति विकीयासंप्रदानं नाम प्रकरणस् ॥

त्रृद्धि वा निरूप्य विरोधे सित ऋत्वा विक्रीय वाऽनजुशय: कार्य:। कुर्वतो वा पण्यमृख्यप-इभागो राजदण्डः । स्पष्टमन्यत् ॥ २५८ ॥

सुत्रोधिनी

धिवशत् परीक्षायां क्रियमाणावां यदि दोषाः स्युस्तदाऽनुशयो भवतीति दोषाणामप्यनुशय-करण्यमस्तीस्यर्थः ॥ २५८ ॥ इति भट्टविश्वश्वरविराचितायां सुबोधिन्यां विक्रीयासम्प्रदानं नाम प्रकरणम् ॥

बालंभद्टी

वृद्धिक्षयाभावस्मृचितः । परेणिति—कीत्वाविक्रीयेश्यभिमोऽयं ; कीतमिति शेषः । न द्यात् न त्यजेत् न दापयेत् । विक्रता बलेन न माहयेत् । विक्रीतं बलेन गृह्णन् परीत्यर्थः ॥ २५८ ॥

अथ संभूय समुत्थानप्रकरणम् २२

समूय समुत्थानं नाम विवादपदिमदानीमभिदेधाति--

समवायेन विणजां लामार्थं कर्म कुर्वताम् । लामालामौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ २५९ ॥

'सर्वे वयमिदं कर्म मिर्छिताः कुर्मः' इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः समवायः तेनये 5 वणिङ्नटनर्तकप्रभृतयो छामिङ्ग्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां छामाछामावुपच-

वाणिज्यमसङ्गात् संमुवान्यानमाह —समयायेन वणिजामित्यादि ॥२५९॥ सर्वे समयायीक्षस्य तथा इच्यं विभागः कार्यः —सामस्य मुख्यासुसारित्वात् ।

सुबोधिनी

विणजासिति मूँ कस्थवत्रभन्येपामण्युपलक्षकस् । अँतो नटादयोऽपि गृह्यन्ते इत्थनेनाभित्रायेणाऽऽह—ये वैणिङ्न्टनर्तक्षप्रभृतय इति । अयमर्थः—पञ्जिभिमोलित्वा वाणिःथमन्यद्वा
कर्म यदा क्रियते तत्रैकेन विणजा पञ्जनिका अपरेण दश अन्येन पञ्जद्दशेत्येचं प्रत्येकं दृश्यं दःवा
परिभाषाक्रमेणाहमहिमक्या तत्मिन् कर्मणि क्षियमाण सुलभृतद्वन्यस्य विवाहिकालस्वस्य
लाभवशात पर्शित्रशिक्षकत्वे यस्य पञ्जम्लं लपिनक्ष्रस्यालाभादेकं निष्कं यस्य तु दश
मूलं सै निष्कद्वयं यस्य पुनः पञ्चदशमूलं स निष्कत्रयमित्र्येवं स्वस्वद्वव्यमूलानुसारेण
गृह्णीयात् । एवं मूलद्वयादपचयेऽपचयो द्वष्टन्य इति । " यथा वा संविदा

बालंभद्दी

र्वाणकामिस्थुपरुक्षणमित्राह — विग्रह्नटेति । हितीयपादार्थमाह — लाभोति ;— लभ्यत इति लाभः, तल्लाभेच्छयेत्यर्थः । लिप्सव इति पाठा-न्तरम्। तथा सत्वेऽपि तस्य प्रत्येकसाध्यत्वादाह—प्रतीति । अर्थादाह—प्रतीति ।

श्व भिधीयते । २ ज. लिला । ३. थ - द. लवचनस्थ । ४. थ - द्र. तो विणक्प-देन नटा । ५. त. णिगिति । ६. थ. पुतदादिमूलमिल्यन्तं नास्ति । ७. थ. द. स्वमूलद्रव्याद्ध ।

संभूयसमुत्यानप्रकरणम्] ससन्याख्यमिताक्षरा सविश्वरूपन्याख्या च १०४५

यापचयौ यथाद्रव्यं येन याबद्धनं पण्यप्रहणार्थं दत्तं तद्गुसारेणावसेयौ । यहा— प्रधानगुणभावपर्याळोचनयाऽस्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथासंप्रतिपैन्नौ तथा वेदितव्यौ ॥ २५९ ॥

किंच-

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाचच्च नाशितम् । स तद्दचाद्विप्लवाच्च रक्षितादशमांशमाक् ॥ २६० ॥

तेवां संभूय प्रचरतां मध्ये पण्यभिद्गित्यं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिषिद्धमा-चरता यन्नाशितम्, अनादिष्टमननृङ्गातं वा कुर्वाणेन, तथा प्रमादात्प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्प्ययं वणिगम्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनि-कर्भापेक्षया वा वधासंवित् । परिभाषामन्योन्यमकृता मयौदाकृतेत्वर्थः । स्पष्टम-न्यत् ॥ २५९॥

एवं कृतसमयानां व्वहारापेतं खब्छन्दात् —प्रतिषिद्धामनादिष्टभि-त्यादि ॥ २६० ॥

प्रतिषद्धमनादिष्टम् अमध्यैर्वणिगिभरनुष्टितमिति शेषः । किं च- प्रमादाद्यश्च

सुबोधिनी

कृतों'' इ्रयस्याभिप्राथमाह— येद्वेति । प्रधानो मुख्यः गुण उपसर्जनमूतः । सुख्यस्याधि-कोंऽशः उपसर्जनस्य तस्मान्नयूनः।ततो न्यूनस्वादिपरिकल्पनया न्यूनतरन्यूनतमांशपरिकल्पन मिस्यर्थः ॥ २५९ ॥

बांछभट्टी

यथा द्रव्यमिति—योग्यतायामन्ययीभावः । तदाह—येनेति । दुवैपादार्थमाह— यद्वेति,—कृतावित्यर्थः । संप्रतीति, —अर्थादाह—तथेति । एवं प्रागपि ॥ २५९ ॥

अन्यदृष्याह—िंक्ने चेति तथा यज्ञाशितं प्रमादादित्यस्य व्याख्या—प्रद्गेति।चो वार्थे इत्याह—चेति । तथा च नाशितमित्यस्य सर्वत्र संबन्ध इति भावः। विगम्भ्यः स्वसमवा-यिभ्यः । अत एव प्रातिस्विकमिति प्रागुक्तम् । विच्छवार्धाथमाह—य इति।विनेवार्थमाह १. श. ज. यथा संप्रतिपत्रौ तथा । २. क. मिति निषद्माच । ३. थ. दे. यदा प्रधान-

ग्रणेति ।

ताद्वयसनात्पण्यं पालयाते स तस्माद्रक्षितात्प यादशममशं लभते ॥ ३६०॥

अर्घप्रक्षेपणाद्विशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् ।

व्यासिद्धं राजये।ग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् ॥२६१॥

इयतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यवेस्तस्य प्रक्षेपणात् राजैतो निरूपणाद्धेतोरसौ मृत्या द्विज्ञातितममंशं शुल्कार्थं गृह्धीयात्। यस्पुनन्योसिद्धमन्यत्र न विक्रेयमिति राज्ञा प्रति- विद्वे यद्य राजयोग्यं मणिमाणिक्याद्यप्रतिषिद्धमित तद्दाज्ञे अनिवेद्य लाभलोभेन विक्रीतं चेद्वाजगामि मृत्यदाननिरपेक्षं तःसवै पण्यं राजाऽपहरेदित्यर्थः ॥ २६१॥ नाक्षितं स तद्द्यात् ॥ अन्यानपेक्षयेव विष्णवातु रक्षिता दक्षमाश्चभाक्, रक्षितद्वव्यात् रक्षितक्षमात् दक्षमांश्च प्राप्त विद्वार्थः ॥ २६०॥

इदानी राजभाव्यं निकायात-अर्धप्रक्षेपणच्छुत्कामित्यादि ॥२६१ ॥

योऽघी राजप्रक्षिप्तः स्थापितः तत एवार्षस्थापनादिक्षीतानां विवातिभागो राजभा-च्यः शुरुकः । केतृविकेतृभ्यामम्बेण्डयाऽऽन्यतरणैव देयः । यद्य राज्ञा व्यासिद्धं राजयो-ग्यं च हस्स्यादिद्वच्यं राजन्यनावेद्यानाल्याय विकीतं तदाजगाम्यवसेयम् ॥ २६१ ॥

सुबोधिनी

रैंजित इति—रैंको निरूपणादित्यथः । असाविति राको निर्देशः। अयमर्थः— अर्घस्य राक्षा निरूपितत्वाद् यस्य पण्यस्य विद्यतिः पणा मृत्यं, तस्मादेकं पणं राजा गृ-क्षांथादिति । राजगामीति—मृत्यदाननिरपेक्षं तद्राजगामीत्यर्थः । अस्येव तात्पर्यार्थं दशैयति—तत्सर्वामिति ॥ २६१ ॥

बाछंभट्टी

—्व्यसेति, —नाशादित्यथः। स्वशक्तयेति भावः। इदमधिकम् । तस्य ततो लाभादि तु प्रागुक्तमेव । तथा नारदोऽपि—"दैवतस्करराजान्नि व्यसने समुपस्थिते । यस्तत् स्वशक्तया रक्षेत्र तस्यांने दशमः स्मृतः॥" इति उक्ताऽशादाह—अर्ध्यति ॥ २६० ॥

एवं त्वेषां मनुरिष "शुल्कस्थानेषु कुरालाः सर्वपण्यावेचशणाः । कुर्धुर्यं यथा पण्यम् अतो विशं नृपो हरेत् ॥ राज्ञः प्रख्यातभाष्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च । तानि निर्द्धरतो लोभात् सर्वेहारं हरेन्नृषः ॥ " इति अर्ध्यस्येति पाटान्तर-प्रहणे हेतुपञ्जमीत्याह—हेताात्रिति । अतौ नृपः झुल्कमित्यर्थः । सुरुक्ध्रसिति—करार्धमित्यर्थः । पूर्वेण पौनरूक्तवाऽऽह प्रतिति । राजगामित्ये विक्रीतस्यं दोषो हेतुरिखाह—न्लाभेति । अन्यप्रेति होषः । अत एवफलिनमाह—मूट्येति । सर्वे दिविषम् ॥ २६१ ॥

क. ज. अर्थ । २. क. मिल्वर्थप्रक्षे । ३. राजनिकः । ४. थ. द. तो निकल्पणादिति ।
 थ. द. ज्ञानि । ६. मि ' मृत्यदाननिरपक्षेमिति ।

मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् । दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥ २६२ ॥

यः पुनर्वाणेक् ग्रुत्कवश्वनार्थं पण्यारिमाणं निह्नुते,ग्रुत्कप्रहणस्थानाद्वाऽपस-रति यश्चास्येदमस्येदं बेसेयं विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्रीणीते वा ते सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

अपि च---

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दशः । ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

शुरुकं हि द्विविधं स्थळजं जळजं च । तत्र स्थळजम् " अर्घप्रक्षेपणाार्द्वशं

राजभाव्यं शुक्किभीत पण्यवस्यादेः — मिथ्यावद्न् परीमाणमि-त्यादि ॥ २६२ ॥

सुबोधिनी

ैते सर्वे इत्त-ते सर्वे प्रत्येकं दण्डनीयाः न समुद्धिता इति बोड्ड्यम् अपराधस्य समस्वात ॥ २६२ ॥

बालंभट्टी

भय दण्डनाह — मिथ्येति । राजदण्डे बीजमाह — शुल्केति । शुल्कपदं छाक्षणि-कमित्याह — शुल्कप्रहणेति । कयश्च विकयश्व विकयो । व्याजो विवादः,तत्सहितस्य पण्य-स्य तो। ततो मत्वर्थे इनिरित्याह — यश्चिति । मनुरणि " शुल्कस्थानं परिहरस्रकाळे कथ-विक्रयो । मिथ्यावादी च सङ्क्ष्यानेऽदाण्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥" इति ॥ २६३ ॥

दण्डान्तरमाह — अपि चेति । वचनम् व्याख्यातुमुपोद्यातमाह — शुल्कं हीति । मूळमाह — अघिप्रक्षे पृणामिति । प्रतितारनीकादी यानं रिकशकटादिकं प्रांतपणं दाप्यः। पारुषेषु पुरुषभावाविषयं तरेऽधेपणं दाप्यः पशुगैवादिः, योषिद्वस्यमाणाभिन्नस्त्रीमात्रं ,पणचतुर्थीशो दाप्यः।रिककः भाररहितः पूमान् मनुष्यः पादाधेपणाष्टमभागं द्याः। भाण्डं पण्यद्वव्यं तेन पूर्णानि यानानि शकटादीनि सारतः दृष्यगतोस्क्षीपेक्षया तार्थे

३. थ. द. ते सर्वे पण्यष्टग्रणमिति ।

मागं शुक्कं स्रुपो हरेत् । " इत्यत्रोक्तम् ; जल्जं तु मानवेऽभिहितम्— " पणं यानं तरे दाप्यः पुरुषोऽर्भपणं तरे । पादं पशुश्च योषिच पादार्थे रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णानि यानानि तार्ये दाप्यानि सारतः। रिक्तमाण्डानि य-किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः॥" इंति । शुक्कद्वयेऽध्ययमपरो विशेषः। "न भिन्नका-षापणमस्ति शुक्कं न शिल्पकृतौ न शिशौ न दृते । न भैक्षल्ब्वे न इतावशेषे न

सुबाधिनी

पणं यानं तेरे इति—अस्यार्थः—"भाण्डण्णांनि यानानि" इति वक्ष्यति अतोऽप्र
रिक्तयानं गृद्यते । रिक्तं यानं शकदादिकं कत् । तरं तरणं तेन मूल्यं छक्ष्यते । तरं तरणमूह्यं दाप्यम् । यानादिश्ववद्यांनादिस्वामी छक्ष्यते । किं तम्मूल्यमित्याकाङ्क्षयामाह
पण्मिति।पणपिरिनेतिमिते यावता पौरुषः पुरुषवाद्यो भारः सौऽर्धपणं तरं दाप्यः।यञ्चगैवादिकं
स्त्री च पादं पणचतुर्थीशं दाप्यो । रिक्तकः पुमान् भाण्डरहितः पुरुषः पणाष्टभागं दाप्यः। द्वयप्रपानि शकदादीनि यानानि सारतः द्रव्यगतोत्कर्पायकर्पवशात् तार्यं तरणमृत्यं दाप्य।
ति । रिक्तभाण्डानि पुँरुषरहितानि शुक्रमञ्जूपादीनि यत्किन्यद्वरं दाप्य।
पुमास्व्यप्रिच्छदाः " विकेयवस्तुरहिता विणक्षमृत्रमयः पुमासक्ष याकिञ्जिद्वावाद्याः ।
पूर्वोक्तं "पादार्धे रिक्तकः पुमान् " द्वति तु विणापदिव्यतिरिक्तविषयमिति ।
न भिन्नोति—अयमर्थः, —भिन्नकार्पापणं स्वृतकार्पापणं—कार्पापणम्यूत्मृत्यमिति यायत्—
तत् शति श्रुरुकं नास्ति । तथा शिरुपञ्चनादिष्ट । हतावकोषे तस्करादिभिन्नदावादिष्टवस्व

बाछंभड़ी

तरणमूच्यम् दाप्यानि । रिक्तभाण्डानि पण्यद्रव्यसहितानि गोप्यादीनि अपरिच्छदा दृदिद्राश्र उक्तपादार्थदानापेक्षया किञ्चिद्वाप्तिम ^रट्स्यर्थः।किञ्चिद् "दीर्घांच्वनि यथादेशं यथा कालंकि-रें। भवेत् । नदीतारेषु तद्विद्यात् समुद्वे नास्ति लक्षणम् ॥ " इति मसुः ॥ पूर्वे पारावारे तरणार्थमुक्तम् , इदानीं नदीमार्गेण दूराप्वनि गन्तस्ये प्रवल्वेगास्थिरोदकनद्यादिदेशभीका वर्षादिकालपेक्षाया तरमूच्यं कल्पनीयम् । एतच्च नदीतीरे बोध्यम् । समुद्रे तु वाताभीन पोतगमनत्वात्स्वायत्वाभावे तरपणविशेषज्ञापकम् । नदीव योजनगमादिकं तत्र नास्ति । ततस्त्रत्रोचितमेव तरमूच्यं भ्राह्ममिति तद्वस्थातारः । द्येऽपि जल्जे स्थलने च । नाभेक्षेति मानवं वासिष्ठञ्चेदम् । भिक्षे न्यूनः कार्यापणोमूच्यं यस्य । वस्तुनस्तु तथा तीक्षामेक्षतंः

१.—-८. ४०४, ४०५. । ख. " गर्मिणा तु द्विमासादिस्तथा प्रज्ञजिती मृतिः । असण स्थित्वस्थेव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥⁹⁹ (४०७) इत्यधिकम् । २. थ. द. तरे दाप्य इति । ३. थ इ.तो यानं रिक्तं मृ । ३. थ. द. 'पण ' इति नास्ति : ५. थ. खुदर । ६. द. मूक्कम् ।

श्रोतिये प्रत्नाजित न यहे ॥¹⁷ ईति । तीर्यते ऽनेनेति तरः नावादिः तज्जन्यशुल्के ऽधि-कृतस्तिरिकःः स यदा स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान् दण्डनीयः । वे-शोवेश्म प्रतिवेश इति स्ववेश्माभिमुखं स्ववेश्मपार्श्वस्यं चोच्यते ; तत्र भवाः प्राति-वेश्याः ; ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः ;—तेषां श्रुतवृत्तंर्सेपन्नानां श्राद्मा-दिशु विभवे सन्यानिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितन्यम् ॥ २६३॥

सुबोधिनी

शुल्कं न । यज्ञे तदुपयुक्तद्रव्येष्वानीयमानेषु तद्यं गच्छसु च मजुष्येषु च शुल्कं नास्तीति। अधुना मूंळवचनं व्याचष्टे—तीर्यतेऽनेनेतीत्यादिना ॥ २६३ ॥

बालंभद्दी

शुक्कोऽपि भिन्नकार्षापणः । तेन कार्षापणादर्वाक् यस्य मृक्यं तस्य शुक्को न प्राह्म इत्यर्थः । शुक्कशब्द अर्धवादिः । शिल्पवृत्तियंस्य तल भेक्ष्यवृत्तं वर्तमं जीवनं यस्य तत्र भेक्ष्यल्वः इति पाठान्तरम् । हतादवशेषो यस्य तत्र यश्चस्तदुपकरणम् । दीक्षितो वां तत्र गानुकामो जनसमूहो वा । मनुरीप "गर्भिणी तु द्विमासादिः, तथा प्रवितो भिश्चः; मुनिर्वानप्रस्थः, ब्राह्मणश्रक्तिकृत्ते ब्रह्मचारिणश्च तरमृक्यं तरेण न दाच्याः इत्यर्थः । अथ मृक्षार्थमाह—तीर्यत इति । स च शुक्के ल्याक्षणिकस्ततः "अत इति" ईति वन् तत्काल्तमाह—तज्जन्यति । वेदमिति प्रतीति,—सामीप्येऽन्ययीभावः । तदाह—स्ववेदमीति,—गृहमिति शेषः । तत्रेति— अन्ययीभावाचेति भावः । विशेषानाऽऽह——श्रुतेत्यादि प्रेतपदार्थो मृत इति । द्रव्यपदं योग्यताया विशेषपरित्याह—तदीयमंशामिति । तदित्यस्य तत्रान्वय इति भावः ॥ २६३ ॥

१.—१९. ३७.। २. ज. मुलः । ३. ज. स्थश्रो । ४. ख. संपूर्णानां । ५. छं व्या । ६.—५. २. ११५. ।

Ç+, .

Acc

देशान्तरमृतवणिधिक्यं प्रत्याह-

देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दायादबान्धवाः। ज्ञातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः॥ २६४॥

यदा संभूय कारिणां मध्ये यः कश्चिहेशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमशं दाया-दाः पुत्राद्यपत्यवर्गाः, बान्धवो मातृपक्षां मातुळाद्याः, ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः;सिप-ण्डा वा, आगताः संभूय व्यवहारिणो ये देशान्तरींदागतास्ते वा गृह्धीयुः । तैर्विना दायाँदाद्यभावे राजा गृह्धीयात् । वाशब्देन च दायादादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्श-ति । पौर्वापर्यानियमस्तु " पत्नी दुहितरः" ईत्यादिप्रतिपादिता एवात्रापि वेदितव्यः। अय किं संभूय व्यवहरतामन्तः विषत्तं तदीयद्रव्यमन्थेविणिमगृहीतव्यम्? नेत्युच्यते। किं तर्हि ? देशान्तरगते प्रेते इत्यादि ॥ २६४ ॥

देशान्तरगते भायुव्ययविशुद्धं तदीयमंशं यथाविमजमानं रिक्थिनोऽन्यगुद्धीयुः। तद-

सुबोधिनी

संभूय कारिणामिति—मिलिल्या वाणिज्यादिकं कुर्वतामित्यथः । ज्ञातयँ इति— अत्र सिण्डा वा अपत्यवर्गेन्यतिरिक्ता वा ज्ञातय इत्येवं नान्वयः, अपि त्वपत्यवर्गेन्यति हिक्ताः सिण्डा ज्ञातय इति। एवज्ञ वाशन्दो वस्यमाण आगतशब्दवाच्येः सहापत्यवर्गोदि-सिक्ताः सिण्डा ज्ञातय इति। एवज्ञ वाशन्दो वस्यमाण आगतशब्दवाच्येः सहापत्यवर्गोदि-सिप्ज्ञान्तानां विकल्पद्योतनार्थः । स च विकल्पो व्यवस्थित एव नैच्छिकः। अयमेवार्थ उत्तरत्र रक्तुदीभविष्यति । नतु वाशन्दो यदि वैकल्पिकाधिकारद्योतनार्थस्तया च प्रीहियववदेशिक्तः कविकल्पे सित "पत्नीदृहितर" इति कमाभिधायकवचनविरोधः स्यादित्यत आह— पौर्वापर्योति । अयमाशयः—व्यवस्थितोऽत्यं विकल्पः । व्यवस्था च "परनी दृहि

बालंभद्दी

यविष दायादशब्दोऽम्यत्राप्यस्तीति प्रागुक्तम् , तथाऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनाऽऽह— पुत्रेति । मानुपक्षे भवाः दिगादिःवायत् । सिपिण्डेति । सगांससिपिण्डेत्यर्थः । आदि-न,—सेदकरितेरित्यनेन सर्वपरामर्श इत्याह—दायेति । चस्त्वर्थेऽपि एवमग्रेऽपि। वेकिति न तु युगपदिति भावः । नन्वेवम् क्रमेनियामका भावे निच्छक विकल्पापत्ती तीहियवादि वत् "परनी "दुहितरः" इति क्रमयोधकवचनविरोधापत्तिरत भाह—पौर्वापर्येति । तथा च

स. वर्गः ख । ग. दायादः पुत्राव्यव्यवर्गः वन्य । २. ज. पक्षीयाः । ३. तम्य संभ्य स्मृय स्मृय स्थायाः । च णो दे ५. क. वाश्चदेन च दायादीनां । ६ व्य०. १३७ । ७. थ. द. योऽपल्यवर्गेन्यतिरिक्ता हति ।

शिष्यसब्रह्मचारित्राह्मणानिषेषो वाणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् ।वाणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानर्णदानादिसमर्थः स गृह्णीयात् । सौमर्थ्यीवशेषे सर्वे वाणिजः संसृष्टिनो वि-मञ्य गृह्णीयुः । तेषामप्यमावे दशवर्षे दायादाद्यगमनं प्रतीक्ष्यानागतेषु स्वयमेव राजा गृह्णीयात् । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—"एकस्य चेत्स्यान्मरणं दायादोऽस्य तदाष्तु-

सुबोधिनी

तरः " इति प्रतिपादितपांवांपर्यांवाधेन विज्ञेयेति । यदि पत्न्यादिक्रमेणैव रिक्थभाक्तं तर्हि प्रयोजनामावाद् "देशान्तराते प्रेते" हृत्यादिवचनमनारुभणीयं स्पादित्यत आह— शिष्यित । अयमाशय:-"गोत्रजा वन्धुशिष्यसत्रह्मचारिणः" हृति वन्धूनामभावे शिष्य-सत्रह्मचारिणं क्रमेण धनभाजी, तद्भावं " सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः।" हृति व्राह्मणा रिक्थभागि इति प्रवंपतिपादितशिष्यादिनिवृत्तिवांणक्याप्तिश्च प्रयोजनम् । अतः पुत्रादीनं वन्धुपर्यन्दानामभावे संभूयकारिणां विण्ञो गृह्णपुरिति । विण्ञाम-प्यभावे दशवर्षपर्यन्तं स्थापयेदिन्धुक्तं तदेतन्नारदेन स्पष्टीकृतमित्याह—तदिद्मिति । प्रैक्स्येति — संभूय कर्मकुवतां विण्ञां मध्ये एकस्य चेन्मरणं स्थान् तद्वस्तु दाया-

बालंभद्दी

व्यवस्थिताऽयं विकल्पो न स्वैच्छिकः । ब्यवस्था "च पानी हुहितरः" इति बोर्धित पीर्वापर्यावाधेन ज्ञेथीत भावः । न त्वेवं सति फलाशावात् देशान्तरेतारतस्यम आह—शिष्पेति । गोत्रजा वन्धुशिष्येत्यनेन सर्वेषामप्यभाव इत्यनेन च कमेण प्रतिपा-विताधिकारित्वकाशिष्यादिनिवृत्तिवंणिजस्त्रप्रामुक्तत्वेन तत्थाप्रिश्चेतहचनप्रयोजनिमस्यथैः । अतः पुत्रादिबन्धुपर्यम्तानामभावे संभूयकारिणो वणिजो गृह्णियुरिति भावः । तत्र विशेषमाह—विग्रामपीति । पिण्डदाल्य्वस्य तदा व्याप्यत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह— क्रणेति । क्रणं प्रतिकुर्वुरित्यनेनेद्युक्तं प्राक् । आदिना दत्त ऋणोद्धरपिग्रहः । विशेषान्तरमाह—सम्प्र्येति । विभव्य प्रहणे हेतुं स्चयन्नाह — सृष्टिरिति । पण्यपि नात्र मुक्तं संस्रष्टिश्वम्, तथाऽपि तेन न्याजेनात्रापि तथेति भावः । विशेषान्तरमाह—त्यामपीति । दश्चेति बहुवीहिः । तदिदमिति दश्चवर्षपर्यनंत स्थापनमित्यर्थः ।

१. ज. सामर्थाभावे सर्वे । २. - इय० १२५ । ३. थ. द. तस्य चेत्स्यान्मरणमिति ।

ñ

यात्। अन्यो वाऽसति दायादे शक्ताश्चेत्सर्व एव ते ॥ तदभावे तु गुप्त तत्कारयेदश-वत्सरान् । अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते॥" इति ॥ २६४ ॥

किं च-

जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत ।

जिह्मो वञ्चकः तं निर्गतरामं राममान्छिय सजेयुर्वहिष्कुर्युः । यश्च

भावे तु राजा गृद्धीयात् । किसम् पुनिरिद्युच्यते ऋणदाने हि प्रतिषेधात्?तथा च गातमः-"प्रातिमाध्यवाणिक्छुस्कमद्यधूतदण्डा न पुत्रानध्यापयेषुः"दृति । ऋणवच्च धनसंबंघोऽपीति तदभाकुमेव युक्तमित्यादांकानिवृत्यर्थमेव तत् । स्पष्टयन्यत् ॥ २६४ ॥

संभूय च प्रवृत्तानां स्वामिकमंकरादीनामन्योन्यमयं विधिः— जिह्मं त्यजेयु-रित्यादि ॥ २६५ ॥

सुबोधिनी

द्युत्रबान्धवान्सो जनः पूर्वपूर्वो भावे उत्तर उत्तर आप्तुयात् । दायादेऽसाति अन्यां विभाग विण्डदानादिसमर्थ आप्नुयात् । असामर्थ्ये विण्डदानादावेकस्य ते सर्वे वार्णज आप्तुयुरिस्पर्थः । तदभावे त्वित्यादि सुगमम् ॥ २६४ ॥

बालंभट्टी

एकेति संभूय कर्मकुषेतां विणजां मध्ये यथेकस्य मरणं भवेत् तदाऽस्य मृतस्य तद्वस्तु दायादः पुत्रादिवेन्ध्वन्तां जनः । पूर्वपूर्वामावे उत्तर्,आष्तुयात् । दायादे उत्तर्य असति अन्यो विणावा शक्तश्चेत् तदणदानादितमध्येश्चेत् आष्तुयात् । एकस्य तश्चासमध्ये सर्वयां च सामध्ये तादशास्त विणजः सर्व एवाऽऽष्तुयुरिख्यः । तदभावे तु विणजामभावे गुप्तं रिक्षितं तत् तदीयं धनं ततः तावत्यवैन्तं स्थापनान्तरमस्वामिकत्वादि विशिष्टं तद्धनं राजा स्वीयं सुर्यात् । एवं सति न धर्मस्य हानिरित्यर्थः॥ २६४ ॥

विणजं प्रति अन्यदृष्युच्यते इत्याह | किचेति | बहुवीहिः । तस्याप्यर्थमाह्---लाभमिति । तमदत्वेत्वर्थः । संभूय कारिण इति शेषः । अशक्त इत्यस्यार्थमाह--- संभूय समुत्थानप्रकरणम्] ससन्याख्यमिताक्षरा सविश्वरूपच्याख्यां च १०५३ संभूय कारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन स्वैकं कर्म भाण्डभारवाहनैतदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत्॥

मागुपदिष्टं विषयभैमृत्विमादिप्वतिदिश्चति— अनेन विधिराख्यात ऋर्तिवककर्षककार्मिणाम् ॥

अनेन लामालाभौ यथाद्रव्यामित्यादिवाणिग्धर्मकथानेन ऋत्विजां होत्रादी- 5 नां ऋषीवलानां नटनर्तकँतक्षादीनां च शिल्पकर्मोपजीविनां विधिर्वर्तनप्रकार आख्यात: । तत्रें च ऋत्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दक्षित: ''सर्वेषाम-धिनो मुख्यास्तदधे नार्धिनोऽपरे । तृर्तायिनस्तृनीयांशाश्चतुर्धोशास्च पादिनः ॥"

सुबोधिनी

कर्मिपद्वाच्यानाह- तटनर्तकोति । श्रुतिविहितदक्षिणाया विभागप्रकारस्यास्मन् मंतुंवचनेऽभिधीयमानःवात् दक्षिणाप्रापकवचनमाह—र्तिमिति । अस्यार्थः,— पूर्व गवां प्रस्तुतःवात् शतेन— गवां शतेन—तं यजमानमध्वव्वोदयो दीक्षयन्तीति।यदा "नतं शतेन—'' इनि पाठस्तदा नतं निवमानतिं यजममानायत्ततं प्रति शतेन दक्षियन्तीवर्थः। यतो दक्षिणाप्रहणेनर्दिजो यजमानायत्ता मनन्ति । नन्वस्मिन् वाक्ये दिक्षोदेशेन गोशतग्र-

बालंभट्टी

अनेनेत्यस्येव तत्प्रकरणादौ उक्तेनेत्यर्थः,— अन्यया असंभवात्। तदाह— लाभेति। श्रुतिक्रमेणाऽऽह— होत्रेति । कर्षकपदार्थमाह— क्रुवीति । कर्मिपदे "अत इति" इतिः । तत्पदार्थनाह—नटेति । कर्मपदार्थमाह— हित्येति । तक्ष च तेवां मध्ये च श्रुतिविहि-

१. ख. ज. स्वकः । २. ख. ज. हुनंता । ३. क. कर्षककर्मणाम् । छ. कर्षकघर्मणाम् । क. तटनर्तकादीनाम् । ४. तत्रिंवजाम् । ५. त. गकरणः । ६. थ. द. तं शतेन दक्षियन्तीति । ७. — २. ४.।

ईति । अस्यायमर्थः ज्योतिष्टोमेने ''तं रातेन दीक्षयन्ति'' इति वचनेन गवां रातमृ-विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनियुक्तम् । ऋविजरूच होवादयः षोडरा । तत्र कस्य कियानेश इस्रपेक्षायामिदमुन्यते। सर्वेषां होत्रादीनां षोडरार्विजां मध्ये ये मुख्यारच-

सुबोधिनी

हणं प्रतीयते, न दक्षिणाविधिः । अतः कथं दक्षिणाधापकमेतद्वचर्नामखत आह— इति वचनेनेति । अयमाशयः—यथा शुजिकियासाध्ये तृष्यासमके कार्ये पयसा तृसिः कुर्वतिति पयोद्रच्ये विहिते तत्ययो भोजनसाधनस्यौदनस्य स्थाने निपतित, तद्वद्वप्रिप दीक्षियन्तीति दीक्षाकरणमानित्रस्यं दिक्षणादानकार्यम् । आनितनाम नम्नीभावः । स्वायक्तता शृति गृहीत्वा भृत्या इव दक्षिणां गृहीत्वा स्वायक्ता भवन्ति हि ऋत्विजः । तस्मिन्नार्वतिरूपे दक्षिणादानकार्ये गोशतं विधीयमानं दक्षिणादानरूपव्यापारसार्धनं दक्षिणास्थाने निपततां स्थायत् गोशतं विधीयता मवतीति दक्षिणाप्रापकं वचनमिति । एतदुक्तं भवति—गोशतं दक्षिणास्यन विधीयत इति अश्रुना ''सर्वेषामधिनः'' इत्येतन्मसु-वचनं व्याख्यातुमवतारयति—ऋत्विज इचेति । ते गोशतस्याधिन इत्युके शतापेक्षया

वालंभड़ी

तदक्षिणामायकं वचनमाइ—"तं शतेन दीक्षयन्ति'ं इति । पूर्व गवां प्रस्तुतःवात् शतेन
— गवां शतेन — तं वजमानम् अध्वयांदयो दीक्षयन्तिःयर्थः; यतो दक्षिणामहणेन यजमानयुता भवन्ति । निन्वतो दीक्षोद्देशेन गोशतप्रहणं प्रतीयते न दक्षिणाया विधिस्तःकथं दक्षिणामापकम् इदमत आहेति वचनेनेत्यय भावः । यथाभुजिकियासाध्ये नृष्याःसके कार्ये
ययसा तृष्ति कुर्वतिति पयोद्दव्ये विहिते तथ्ययो भोजनसाधनस्यादनस्य स्थाने निपति
तथा अत्रापि दीक्षयन्तीति णिजधभूतं दीक्षाकारणम् अत्विज्ञामानित्वःपं दक्षिणादानस्य
कार्ये तेषाम् आयतिनेषमावः स्वापततेति यावत् । भृति प्रद्वीत्वा भल्पा इव दक्षिण
गृहीत्वा स्वायत्तागवन्तिहि ऋत्विजस्तिस्मन् तेषामानित्रस्ये दक्षिणादानस्य कार्ये गोशतविश्वीयमानदक्षिणादानरूपभ्यापारसाधनभूतदक्षिणायाः स्थाने नियतीत्यर्थात् गोशतमेव दक्षिणाभुवतीति दक्षिणाप्रायकमिदं वचनमिति गोशतं दक्षिणात्वेन विश्वीयत इति । अथमानं वा भ्यास्यानुमवतारयति— ऋत्विजञ्चेति । स्रत तेषां मध्ये गोशते वा । इदं

१. -- ८. २१०. | २. क. मेतं । ३. थ. द. न्तीह ऋ । ४. स. स्मादान ।

त्यारो होत्रध्वर्युत्रह्मोद्धतारः, ते गोञ्चतस्यार्धिनः; सर्वेषां भागपूरणोपपितवज्ञादष्टाचला-रिंशद्र्पार्धेनार्धभाजः। अपरे मैत्रावरुणप्रातप्रस्थातृत्राह्मणाच्छासिप्रस्तोतारस्तदर्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्धन चतुर्विशतिरूपेणार्धभाजः।ये पुनस्तृतीयिनः अच्छावाकनेष्ट्रानीप्रप्रति-हर्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यां शस्य षोडशगोरूपतृतीयांशने तृतीयांशभाजः।ये तु पादिनः प्रावस्तुदुन्नेतृपोतुमुह्मण्यास्तेमुख्यभागस्य यश्चतुर्थाशो द्वादशगोरूपस्तद्भाजः । ननु 5 कथमयमंश्वानियमो घटते? न तावदत्र समयो, नापिद्रव्यसमवाया, नापि वचनं, यद्व-

सुबोधिनी

पञ्चाशतोऽर्थत्वात् तथंव विभागपासाविभग्रायमाविष्कुवंच् विशेषमाह—सर्वेषामिति । विभागपरिपूर्णार्थसुपपत्तिः। तस्या वशस्तदनुसरणं ; तेनायातः प्राप्तः स नासावद्याच्या-रिद्युद्रपार्थः तेनेति त्यमासः । प्रकारान्त्ररेणार्थीदिना दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यस्वा-वित्यर्थः । तस्य मुद्ध्यांशस्योति—सुख्यांशोऽष्टाचस्वारिशद्वपः । न तौवदिति —प्रधान-

वालंभड़ी

मानवस् । अथ व्याचष्टे — संवेषामिति । उक्तरीत्वैचाऽइह — होत्रोति । ब्रह्मत्वस्याभयसाधारण्यादाह — हांसित । शतार्थत्वस्य पञ्चाशितवः विभागधाप्तो आश्चयं प्रकाशयन्
विशेषमाह — सर्वेषांभागिति । भागस्य विभागस्य यत्परिप्रणम् तस्या वशेन तद्धीनत्या
तद्युरोधेनायातः । प्राप्तश्चासावधास्यारिकाङ्गप्रवाश्चासौ अथेश्च तेन धान्येन घनवानितिवत्
तृतीयान्त सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः । तङ्गपार्थभाजं इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । सत्वर्थीय
हिनः । सर्वत्र प्रकारान्तरेण दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात् यन्त्र्यस्थेऽपि । सत्वर्थीय
हिनः । सर्वत्र प्रकारान्तरेण दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात् यन्त्र्यस्थेऽपि । सत्वर्थीय
हिनः । सर्वत्र प्रकारान्तरेण दक्षिणाविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात् यन्त्र्यस्थेऽपि । सत्वर्थीय
हिनः । सर्वत्र प्रश्चारः । तन्त्रव्यत्वर्थाः । एत्नाविश्चष्टिपन्चाशाद्र्यप्रवेष औत्वर्थान्याः
हास — शस्योति । अष्टाचरवारिशाद्रपर्यस्यर्थः । एत्नाविश्चष्टिपन्चाशाद्र्यप्रवेष कृतो नपरासर्था इस्पपास्तम् । उक्तरीत्या स्थलह्यनिवाहेऽप्यन्ते भनिवाहाः हिन सह्वाहिः। एवमग्रेऽपि ।
तरक्तितमाह — मुख्याशिति । प्रत्यासत्तिरिति भावः । एवमग्रेऽपि । चोडशगवरूपेति
पातः । गोरूपेत्यपि पाठः । एवं द्वादशगवरूपेत्यत्रापि अयं मनुक्तः । बृहस्पतिरप्येवमेव ।
तत्र मुखेक्तप्रकारद्वयविषयस्यमाह — न यावदिति च प्रधानस्याधिकारो न्युनत्वं अन्येषां

सुबोधिनी

स्याधिकांत्रः, अन्येषां न्यूनन्यूनतरन्यूनतमात्रा इति समयः छतः, न चेकेन द्शान्येनाष्टावपरेण षडिल्येव वाणिज्य इव द्रव्यसमुदायः छत इल्यथः।द्शमनृतीयपादाधिकरणं—''समं
स्यादश्रुतःवात्''ज्योतिष्टोमे श्र्यते''गोश्राह्वश्राध्वत्श्र गर्दभाश्राजाश्राव्यश्र वीहयश्र यवाश्र
तिलाश्र माषाश्र तस्य द्वादश्यतं दक्षिण इति । प्रतिराधिकरणे गयां द्वादश्यतम् इतराण्यश्रादीनि चदाक्षेणेति चप्रतिपादितम् । प्रवीधिकरणे त्विग्रमेव दक्षिणा विज्येत्रपि चोक्तम्।
अत्र तु स्थिते विभागे चिन्त्यते किं समो विभागः स्याद् उत प्रयासानुरूपः, अथवा अर्धिना
इत्यादिसमास्यानुरूपः इति सन्देष्टः । तत्र विशेषाश्रवणात् समो विभागः सर्वेषामृतिजां
स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तेकदेश्याह लोकवत् प्रयासानुरूपेण विभाग इत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः—
द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये '' अध्वयुर्गृहपति दीक्षायत्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत
उद्गातारं तत्ते होतांश ततस्तं दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति । ततस्तं नेष्टादीक्षायत्वा तृतीयिनो दीक्षयति ततस्तमुक्तता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । ततस्तं
प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति 'इत्येवं विषेऽध्यादिसमाख्याः श्रूयन्ते । अतस्तद्वशाद प्राक्षणाच्छसि प्रमृतीनां तद्वनुरूपो विभागो द्वाद्वाहपकृतो ज्योतिष्टोमेऽध्यवलेय इति प्रकृतमञु-

बालंभड़ी

न्यूनतरन्यूनतमांशा इति न समवायः कृतः । नाःयेकेन दशान्येनाष्टावन्येन पहित्यादि-रूपेण वाणिज्ये इव द्रश्यसमुदायः कृत इत्यर्थः । नापि वचनं श्रीतं यद्वशात् यद्वलात् अतः परिशेषात् युक्तमित्यत्रान्वयः। दशमतृतीयपादाधिकरणं "समं स्यान् श्रुतत्वात्" इति ज्योतिष्टोमं श्रूयते—गावश्च अस्वश्च अंश्वंतराश्च गर्दभाश्च अत्राश्च आवयश्च वीह्यश्च यदाश्च ।तेल्लाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दश्चिणेति पूर्वाधिकरणे गर्वा द्वादशशतमितराणि इतरा-ण्यश्वादीनि च दश्चिणेति प्रतिपादितम् । पूर्वाधिकरणे तु इयमेव दश्चिणाविभाज्येति उक्तम् । तश्च स्थिते विभागे चिन्ता किम् । समो विभाग उत प्रयासानुरूपे उत अधिना इत्यादिसमाख्यानुरूप इति संशयः । तश्च विशेषश्चणात् समो विभागः सर्वेषां ऋत्वजां स्यादिति प्राप्ते सिद्धान्येकदेशी आहलो कव्यययासानुरूपेण विभाग इति तदमिप्रेययोमयं संभृय समुत्थानप्रकरणम्] ससन्याख्यमिताक्षरा सविश्वरूपन्याख्या च १०५७

राह्मागनियमः स्यात्, अतः 'समं स्यादश्रुतत्वाद्' इति न्यायेन सर्वेषां समांश्रभाक्तं कर्मानुरूपेण वांऽशभाक्त्वमिति युक्तम् । अत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽधि-नस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न घटते । यदि तत्पकृतिभूते ज्योति-

अन्योन्यं स्वामिकर्मकरसामाजिकादायो जिह्यं कुटिलं व्यक्षिचारिणं स्वजेषुः । तथा लाभजून्यं प्रदृत्तस्तु स्वयमशक्तोऽप्यन्येनाविरोधिना स्वकार्ये सामाजिकं कारयेत् । योऽयं संसुय स्थाने विधिरुक्तः । अनेनैव विधिना निरूपितसृत्वि

सुबोधिनी

सरामः। पूर्वपक्षिणो मतं सिद्धान्तैकदेशियतं चावलम्ब्य शङ्कावाचाहः—समं स्याद्श्रुताल[-दिति विशेषश्रवणात् समिमिति पूर्वपश्चयाशयः। ऋत्विजां स्वस्वकर्मणि वैषम्यात् कर्मानुरूपणेति सिद्धान्तैकदेश्यभिप्रायः। सिद्धान्तावलम्बनेन परिहरित —तत्रोच्यत इत्यादिना । अयमभिप्रायः — श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या इति षद् प्रमाणानि शेपस्ववाधकानि । समाख्या नाम संज्ञा । ज्योतिष्टोमविक्नतिस्ते द्वादशाहे भिषेन इति समाख्या श्रूयते । समाख्याप्रमाणवलात् तस्प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तथैव दक्षिणाविभागः कर्तव्यः, जन्यथा विकृतौ द्वादशाहे अधिन इत्यादिसिद्धानुवादो न स्यादिति । प्रतदुक्तं

बालंभट्टी

शक्कत इति आह—समिति । विशेषश्रवणं समित्रार्थः । सर्वेषास् ऋत्विजां कर्मेति ऋत्विजां स्वस्वकर्मेणि वेषम्यात् कर्मानुरूपेणेश्यथः । अथिवं प्राप्ते तत्र सिद्धान्ती आह — द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्ये अध्वर्षुगृहपति दीक्षयिस्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं प्रति प्रस्ताता दीक्षयिश्वाधिक दीक्षयति ततस्त नेष्टा दीक्षयिखा कृतीयिनो दीक्षयति । ततस्तमुक्षता दीक्षयिश्वा पादिनो दीक्षयतियते विभा अध्वर्थादि-समाख्याः श्रूयन्ते । अतस्तद्वशास्त्रिबाह्मणाच्छंसीप्रस्तानं तदनुरूपो विभागो द्वादशाह-प्रकृती ज्योतिष्टोमेऽध्यवसीयत इति तदिमं सिद्धान्तमवङम्ब्याऽऽह — ज्योतिष्टोमेति । कृदेत्याकाङ्कायामाह— यदीति । तत् द्वादशाहः । उपसंहरति—अत इति । श्रुत्यादीन ष्टोमे अर्घतृतीयचतुर्थीशमान्त्वं मैत्रावरुणादीनां न स्यादतो बैदिकार्धिप्रभृतिसमा-ख्यावळात् प्रागुक्तोंऽशनियमोऽवकल्यत इति निरवद्यम् ॥ २६५ ॥

॥ इति संभूय समुख्यानप्रकरणम् ॥

गाद्यनुष्टानमपि द्रष्टव्यम् , स्मृत्यन्तराचुर्वेशेषिकसृत्विगाद्यनुष्ठानप्रपञ्चोद्रष्टन्यः । स्प-ष्टमन्यत् ॥ २६५ ॥

सुबोधिनी

स्यात्—विकृतिगतसमाल्यान्यथानुपपस्या प्रकृतौ पूर्वोको दक्षिणाविभागः कल्प्य इति ॥ २६५ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरविरचितायां सुबोधिन्यां सम्भूयसमुत्थानं नाम प्रकरणम् ॥

बालंभट्टी

षद्ममाणानि शेषस्वबोधकानि समास्यानामयोगिकसंज्ञा ज्योतिष्टोमविकृतिसृते द्वादशाहें अधिन हत्यादयः समास्याः श्रूयन्ते । अतः समास्याक्ष्यप्रमाणवलात् प्रकृतो ज्योतिष्टोमेन तथेव दक्षिणाविभागः कार्यः । अन्यथा विकृतो द्वादशाहेऽधिन इत्याविसिद्धानुवादो न स्थान् । तथा च विकृतिगतसमास्यान्यथानुपपस्या प्रकृतो प्रागुक्तदक्षिणाविभागावसाय द्वत्यर्थः । तदुक्तम् तथोचोविश्यवेदा विभजावित ता यजमानश्चनुर्था कृष्णाजिनेन ध्युत्ताचतुर्थमध्यश्चेभ्यो विभजति यावदश्वयेवे ददाति तत्यार्थं प्रति प्रम्थान्ने नृतीर्थं नेष्ट्रे चतुर्थसुक्षेत्रे एतेन्वेतरेषां दानं युक्तमिति ॥ २६५ ॥

अथ स्तेयप्रकरणम् २३

इदानीं स्तेयं प्रस्त्यते । तहाक्षणं च मनुनाऽभिहितम्—" स्यात्साहसं त्वन्वयवाप्रसमं कर्म याकृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापहृन्यते च यत्।" ईति । अन्वयवत् द्रव्याकृत्यक्षात्रसमक्षम् ; प्रसमं बळावष्टम्भेन यत्पर- धनहरणादिकं क्रियते तत्साहसम् ; स्तेयं तु तद्विळक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वश्चयित्वा यत्परधनहरणं तद्वुच्यते। यच्च सान्वयमि कृत्वा न मयेदं कृतिमिति भया- 5 क्रिह्नुते तदिप स्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम्—"उपायौर्वविवैषैरेषां छळियत्वाऽपकर्षणम् । सुप्तमक्तप्रमक्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीहिणः॥" ईति ॥

सुबोधिनी

अथ स्तेयप्रकरणम् ॥ ''स्यात् साहसं त्वन्वयवत्'' इत्येतन्मनुवचनं व्याचष्टे अन्वयवृद्धि। (देन) '' कृत्वापहन्यते च यत् '' इत्यस्याञ्चस्य तालपर्थार्थमाह—युँचीते ।

बालंभद्दी

महाप्रकरणसङ्गत्या थाह-इदानीमिति। च स्थ्वें। मानवं ब्याच्छे —अन्ययेति। मसुस तिमदमप्रेऽन्वयः सम्बन्धः स चक्करादेविवक्षित इ ति। द्रव्येति —द्रव्यस्वामीत्यर्थः । कर्मपदार्थमाह—परेति । आदिना साधारणद्रव्यहरणम् । दःखोऽपकृतमिति भृतत्वमिववक्षतिमत्याह—क्रियते इति । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न कार्यः । एतद्येमेव प्रकरणभेव हित भावः। तदाह —स्तेयन्त्रिति—तत्त्वाहसात्। आदिना राजाध्यक्षादिवळाषष्टभोनात्रे-त्याह—एवञ्चेति। कृत्वायिक्षह्रचुतेभयात् तुर्थपादपाठं व्याच्छे-यच्चेति। अपिना निरन्वयसमुख यः । परभनहरणादिकमिति शेषः । कृत्वापहृत्यते च यदिति पाठान्तरम् । कृत्वाऽ पव्ययते च यदिति तु प्रचुरः पाठः। तदा अयं तात्पर्यार्थों बोध्यः। अपन्ययते संष्ठणोति आच्छाद्वयति इति यावदिति। तुशव्दोऽधैः व्येच् संवरणहृत्युक्तेः । वश्चितवेत्यस्य सम्वर्वः ध्वनयम् स्तय-छक्षणांके मानान्तरमप्याह—नापीति । प्पां द्रव्यस्वामिनां सुप्तादीनाम् । कर्मणि शेषेपष्टी विश्वन्वयः । द्रव्यस्येति शेषः । सुष्ताहरूपकृषणोऽन्वयः ॥

 ⁻⁻⁻ ८, ३३२. | २.--- १४ १७. | ३. थ. द. द्रव्यव्ह्यीख्या । ४. थ. द. यत्सा-कृत्यपाति ।

तत्र तस्करम्रहणपूर्वकत्वादण्डनस्य, महणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात् , ज्ञानापायं तावदाह-

याहकैरीद्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा । पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः॥ २६६॥

यश्चौरोऽयमिति जनैविंख्याध्यते असौ प्राहकै राजपुर्रुषस्थानपाळप्रभृतिभि-5 र्गृहीतन्यः । छोष्त्रेणापहृतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन नाशद्रशादारभ्य चौर्यपदानु

यदि पुनः प्रत्येकं प्रतिप्रहादिना संभूयीतेवजादिना वा कृत्वार्जितं कश्चिदपहत्व गच्छेन् स कथं ज्ञतन्यः, ज्ञातस्य वा किं तस्य कर्तन्यमित्वपोक्षेते तत्त्वरूपनिरूपणायाऽऽह—— श्राहकैर्यद्यते चोर इत्यादि ॥ ^२६६ ॥

अपद्भतद्वद्वयस्थाभिः चोरत्वप्रतिपादनेन प्राहकैर्गृद्यते चोरः; अथ वा छोप्सेण अपहत-द्वस्थेण अपहरणदेशाहा निपुणेरुब्रीयमानेन पादेन यहा आस्मपूर्वकर्मणा सम्भावितचीर्या-पराधात्तयाऽस्यरिप सम्रुखन्तरोक्तचोरत्वप्रतिपादकैः वक्ष्यमाणरशुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो

सुबोधिनी

मूँ सम्बतारयति - तत्रेति। अपहृतभाजनादिना वेति - यस्य गृहे यश्वष्टमपदृतादिना

बालंभद्दी

मृत्यमवतारयति— तत्रीति । प्रारभ्यमाणे स्तेये इत्यर्थः। ज्ञानिति तस्करत्वज्ञानेत्यर्थः । यद्यापि योगिना प्राहकप्राद्यत्वमैव तत्रोपाय उक्तः, तथाऽपि तत्रापि निमित्तमाह— य इति। राजपुरुवाश्च स्थानपालाश्चेति हुन्द्वान्यदीयमलोमा(?)पदार्थमाह— येति । अगृह्यते इति केडि-त्याह— प्रहीति । अपहारतो नष्टं वद्यादियंस्य गृहं हस्ते वा दृश्यते तेन विद्वेन स पुरुषो प्राह्म इत्यर्थः। अथशब्दार्थमाह— वेति । पदंन वेति व्याचप्टे—नाहोति। पूर्वकर्मचौर्याश्य-

१. ख वमै: स्था : २. ख. ग. शदिवसादा । ३. थ. ब. लवचनम ।

5

सरणेन वा प्राह्यः । यथ्य पूर्वकर्मापराधी पाक्प्रख्यातचौर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासौ अञ्चद्धवासकः सोऽपि प्राह्यः ॥ २६६ ॥

किंच---

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः । द्यतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः॥ २६७॥

परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तरच विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किं त्वन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गेः शङ्कया प्राह्याः।जा-

वासो यस्य असावशुद्धवासकः । कुसस्योऽयमित्यविज्ञायमानो लुञ्घवेदयादिगृहनिवासी लोध्यादिवच ॥ २६६ ॥

अन्येऽपि राङ्कया ग्राह्मा इत्यादि ॥ २६७ ॥ परद्रव्यगृहाणां चेत्यादि ॥ २^६८ ॥

सुबोधिनी

तत् यस्य गृहे हस्ते वा दृश्यते तेन चिह्नेन स पुरुषो प्राह्म इत्यर्थः। वासः स्थानमिति---उद्यते अस्मिश्चिति वासो निवासः पुंसि । तस्यैव प्रतिपदं स्थानमिस्येतत्, न तु वास-स्थानिमस्येकं पदमित्यवबोद्ध्यम् ॥ २६६ ॥

" शुष्कभिन्नसुखस्वराः" इत्यत्र शुष्कसुखो भिन्नस्वर इति च प्रकृत्या द्वावेवोपाची

बाछंभङ्गी

अत एव परिग्रहः। वास इति—उष्यते आस्म-मेव भूमिन इनिश्लिहि प्रागिति । न्निति वासः । निवासः पुंस्ययम् । तदाह—स्थानमिति । न तु वासस्थानीमत्रेकं पदः मिति भावः। तथा चेति समुचये इत्याह - सोऽपीति ॥ २६६॥

तत्र उपायान्तरमोत्याह— किञ्चोति । ^कवलमवधारणे शङ्कायाम् । जाातीनिह्नवादेः हेतुामिखाह—वक्ष्येति । तान्येवाह—जातीति । निह्नवपदस्य प्रत्येकं सम्बन्धः ।.....

E. Car

तिनिह्वनेन नग्हं शूद्ध इत्येवंक्ष्पेण । नामनिह्वनेन नाहं डिर्तंथ इत्येवंक्ष्पेण । आदि प्रहणात्स्वदेशप्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता प्राह्याः । शृतपण्याङ्गनामद्यपानादित्यस नेष्वतिप्रसक्ताः तथा कुतस्त्योऽसि त्वमिति चौरप्राहिभिः पृष्ठो यदि शुष्कमुखो भिन्न स्वरो वा मवति तर्ह्यसाविप प्राह्यः । बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां प्रहणम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वाऽस्य गृहभित्येवं पृष्किनत्त, वेषान्तरधारणेनाऽऽत्मानं गृहियत्वा ये चरन्ति, ये चाऽऽयाभावेऽिष बहुव्ययकारिणः, ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञातस्वाभिकानां विक्रयकाः ते सर्वे चौरसंभावनया प्राह्याः।

सुबोधिनी

प्रस्ययेन तु जसा बहव उपात्ताः । अतः प्रकृतिप्रस्यययोः परस्परिवरोधाद्युपपन्नं पदं स्वादिस्याशङ्कथाह— बहुवचनादिति । अयमीभशायः— प्रकृतिरम्येपामप्युपलक्षिका तेन स्विन्नललाटादयोऽपि गृह्यन्ते । एवज्र बहुत्वविवक्षायामेव बहुवचनविधानान्न प्रकृतिप्रस्य-

बालंभद्दी

प्......संज्ञादेशो व्यापकः। ग्रामो वा व्याप्यः। उपलक्षणोऽयम् । तृतायेत्याह—लक्षिता इति। वृतेति—हन्द्रोत्तरपदको हन्द्रः । समिमहारात् खीविशेषरूपा न तु सामान्य-भृतेत्याह—लुत्पिपाङ्गेति । इदमुपलक्षणिमस्याह — आतीति। तात्पर्यार्थमाह— अनीति । कुष्कञ्च भिष्मञ्च ग्रुप्कञ्च ग्रुप्कञ्च ग्रुप्कञ्च ग्रुप्त स्वमसीत्यादिना । न तु अत्र ह्येरेचोक्तस्यान् जात्या सर्वत्र अहणे सिद्धिक्यक्तास्येत्र बहुत्वाशयानुपयोगात् बहुव्यनासङ्गतिश्च । अत आह— बह्वीति । तथा च प्रकृतिरम्ययामपि उपलक्षणम् । अर्थेष हितवस्वेति । तदिवक्षायां बहुव्यनम् । अत एव प्रकृतिप्रस्यविदेशेषि नेति भावः । अनितप्रसङ्गायाऽऽह— निष्कृति । गृहमथाचरन्तीति शब्दोऽश्चेः । तत्कितमाह— वेषान्तरेति । गृहोति— आच्छाद्यस्यर्थः । आवद्यक्ष्मय्ययेदरोषादाह— बह्विति । सूम्नित त मत्तुप् । विष्मयकाः तत्कर्ताः एव लब्धम् । शङ्कोणते हित पचायन् । गङ्गाधरवत् । तत्किलतमाह—येविति । विष्मयकाः तत्कर्ताः एव लब्धम् । शङ्कोरसस्य अत्राप्यन्वय इत्याह——चौरसमिति । वश्यमाणसङ्गतये

एवं नानाविधचौर्यिटिङ्गान्पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं साधव इति सम्यक्परीक्षेत न पुनिर्टिङ्गदर्शनमात्रेण चौरिनिर्णयं कुर्यात् — अचौर्यस्यापि छोष्त्रादिटिङ्गसंबन्धसंभ वात्; यथाऽऽहं नारदः — ''अन्यहस्तात्परिश्रष्टमकामादु च्छितं सुवि। चौरेण वा परिक्षिप्तं छोष्त्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥'' तथा — ''असखाः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसिन्नाः। हदयन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥'' इति ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

एवं चौर्यशङ्कया गृहितिनाऽऽष्मौ संशोधनीय स्वाह— गृहीतः शङ्कया चौर्ये नाऽऽत्मानं चेहिशोधयेत् ।

गृहातः शङ्क्षया चाय नाऽऽत्मान चाद्यशाधयत् । दापयित्वा हैतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६९ ॥

प्रमाणान्तरमूळत्वादस्यास्स्मृतेः तदनुसारेणैव विविच्य व्याकार्याः पदार्थास्तु निगदोक्ता एव ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

उक्तन्यायानुसारेण च-गृहीतदशांकया चौर्य इत्यादि ॥ २६९ ॥

सुबोधिनी

योबरोध इति । अन्यहस्तादिति —अन्यस्य चोरादेईस्तादस्य गृहे च्युतं वा, सुविखन्यसा-नायां तत्र पूर्वमन्येः स्थापितमनिच्छया प्राप्तं वेति परीक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २६०॥२६८॥ मानुषेण दिन्येन वाऽऽस्मा शोधनीय इत्युपदेशो नोपपन्नः प्रमाणस्य भावगोचरस्वेन

वालंभट्टी

तस्स्चितमेव शेपमाह—एवम् इति | नानेति बहुवीहिः । मात्रपदेन परीक्षाच्यवच्छेदः । चौर्येति — वार एवायम् इति निश्चयमित्यर्थः । अन्येति — कात्यायनोऽप्येवमेव । अन्य-स्य चाँग्रेस्य इस्तात् पारिअष्टं च्युतं सुवि खन्यमानायां अर्थमत एवाकामादिनच्छयो-िश्यतं प्राप्तमम्यरीयं पूर्वं प्रतिक्षित्तम् स्यक्तमित्यर्थः । तथा चेदमेचसुत्तानेनापद्वतमिति परीक्षा कार्येति भावः। तदाह — यत्नादिति । नारदान्तरमाह—तथिति। यत इति शेपम् । यतो द्विचिषा भावः पदार्थः । इश्वरेत तस्मादित्याद्यर्थः । द्वैविष्यमेवाऽऽहः— असत्याः सत्येति । अत प्व विविधा हस्यिप पाठः ॥ २६४॥ २६४॥

अत एवाऽऽह— एवमिति | उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । आस्मास्वरूपं चीर्थ इति विष-

19

A.T.

यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तिश्वस्तरणार्थमात्मानं न शोधयाति तर्हि वक्ष्यमाण-धनदापनवधादिदण्डभाग्भवेत् । अतो मानुषेण तदमावे दिव्येन वाऽऽत्मा शोधनी-यः। ननु 'नाहं चौरः' इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति—तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं '' रुच्यावाऽन्यतरः कुर्यात्'' इस्यत्र प्रतिपा-दितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति, तथाऽपि कारणेन संस्-

स्मृत्यन्तरानुसारेण यथाई दण्डकल्पना ॥ २६९ ॥

सुबोधिनी

निस्त्वरूपेऽभावात्मके तुच्छे मिथ्योत्तरे प्रमाणप्रसराभावादित्वभिप्रायेणाऽऽक्षिपति— नित्तु नौह्मिति। समाधत्ते— उच्यत इति । मृतुर्वमिति—अत्र तथाऽपि कारणसंस्पृष्टमिथ्योत्तरे मानुषमभावमिप गोचरयत्येव । कथम्, भावक्त्यमिथ्याकारणसाधनमुखेनेत्यन्वयः । अयं भावः — द्युद्धमिथ्योत्तरस्याभावक्तपत्वेन यद्यपि तत्र मानुषं प्रभाणं प्रसरखेनेति । एतदुक्तं भवति—शुद्धमिथ्योत्तरे दिक्यमेव, संस्पृष्टे तु मानुषमिप सम्भवतीति । एतदेवोदाहृत्य

बालंभद्दी

यससमी । शङ्कायामन्येति तदाह—यदि चौयेति। तत् ततः तच्छङ्कातः। छिङ्यां न विविक्षित हत्याह्—यदीति । उत्तराधमप्रिमस्य विशेषस्य सामान्येनानुवादोऽन्यथापै।नरुक्तया पत्तेः । अत आह—वक्ष्ये इति । अनुपदमेवेति भावः । धनदाने इति पाठः । यधिपित्रापनं वक्ष्यमाणम् , तथाऽपि तस्य राजधमेवेन चौरानिसप्टथ्वानु ततोऽर्थासिद्धस्य श्रहणम् । अत एव दापनेल्यपाठः । आदिना तद्यिमपरिश्रहः। अनुवादस्वादेवाऽऽह—दण्डमागमेवे-दिति । सम्भावेन छिङ् । अनुवादफर्ड प्रदर्शयन् वचनसाधैन्यतात्पर्यार्थं प्रतिज्ञातमाह—अत इति । नन्वयमपि अस्य नार्थः । प्रमाणस्य भावगोचरयेन निस्वरूपेऽभावात्मके पुच्छे मिथ्योत्तरे प्रमाणप्रसक्तेरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । उक्तत्यादाह—दिव्यिति । साक्षात्तिष्ठपयतया तथाऽपीति मानुपं कारणं संसप्टे मिथ्योत्तरे मावस्पमिथ्यात्वे यत्त कारणम् तस्य यस्ताधनं तन्मुखेन तद्वारा अभावमिप गोचस्यस्यवेद्धन्वयः । अत एव पूर्वपक्षे साक्षादिर्युक्तम्। तथा च शुद्धमिथ्योत्तरे दिव्यमेव। संसुष्टे वु मानुपमि

१. थ. द. हं चोर इतीति। २. थ द. इत्यादिता। ३. थ. द. पं पुनिरिति। ४. थ. द. माणम् प्तदुक्तं भवति प्रसरस्वेवेति (?) छु।

ष्टे भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयखेव । यथा 'नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्थः' इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थासिद्धेः शुद्धिर्भवखेव॥२६९॥

_{चौरदण्डमाई}— चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः।

यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तित्रपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपद्वतं धनं क स्वस्तेणा मृत्यकल्पनया वा दापियत्वा विविधैर्घातैर्घातयेत् । एतचोत्तमसाहसदण्डप्रा- तियोग्योत्तमद्रन्यविषयम्। न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमण्यमद्रन्यपद्दारविषयम् — "साह- सेषु य एवोक्तिस्त्रिषु दण्डो मनीविभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रन्येषु विष्वनुक्र-

कोष्त्रादिभिश्रीवें स्पष्टीकृते चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेदित्यादि ॥

सुबोधिनी

दर्शयति — यथेति। चौर्यशङ्कपाऽभियुक्तेः 'दृश्यनाशकाके चाहं देशान्तरस्थः'इति साध्यादि-भिः साधिते चौर्यामावस्याप्यर्थात्मिद्धेः ग्रुद्धिभवत्येवत्यथैः ॥ २६९ ॥

उक्तांथं नारदवचनं प्रमाणयति—साहसेवु य एवोक्त इति । साहसेवु साहसाक्येवु कर्मसु त्रियु उत्तममध्यमाधमरूपेवु यो दण्ड उक्तः स एव स्तेयेऽपि । त्रियु द्रव्येषु उत्तम-साहसमध्यमसाहसाधमसाहसयोग्येवु द्रव्येष्वनुक्रमात् दण्डो भवतीस्यर्थः । अने-

बांळभद्टी

पारीत्येति भावः । एतदेवेदाहरणेन विशदयति—यथा नाहोति। 'द्रव्यनाशापहारयोः काळेऽहं देशान्तरित्यतः' इति चौर्यशङ्कण गृहीतेनाभियुक्तैः साहयादिभिर्भाविते साधिते चौर्योभावस्याप्यर्थात्—सिद्धेः तस्य ग्रुखिरेवेत्यर्थः ॥ २६९ ॥

चारपदं तथापरिस्थाह —स्वरूपेणिति स्मृत्यन्तरिवरोषायाऽङ्क एतच्चेति । द्रव्ये ति —द्रव्यापहारेत्यर्थः । अत्र मानमाह —साहेति । साहसाल्येषु मागुक्केषु विकु

१. ख. १२िमया । २. ख. चारेदण्ड । ३. एतदादि 'साइस ' इत्यन्तं य पुस्तके । नास्ति ।
 ४. ध. इ. यथा ना शापहारकाळे । ५. ध. इ एतदादिसाइस इत्यन्तं नास्ति ।

5

मात् ॥" देति नारदत्रज्ञनेन वयस्तारगोत्तनताहमस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापि तस्यात् ॥ यस्तुनर्ग्वमनुस्—"अन्यायोपात्तवित्तवाद्धनमेपां मलाभकत् । अतस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्॥" देति तद्यिमहापराविषयपत्॥२ ६९॥

चौरविशेषेऽपवादमाह--

सचिह्नं ब्राह्मगं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥२७०॥

स्मृत्यन्तरोक्तदण्डदगारितैश्च नेत्राग्रुद्धरणखन्नणः प्राणहरणग्रूकारोपणादिभिश्चत्यायः॥ एथमनःसर्गः त्रास्तरं तु-सन्दिहं ज्ञाह्म गं कृत्येत्यादि ॥ २७० ॥

सुबोधिनी

नेतदुक्तं भवति—इशमद्रव्यापहारे उशमसाहसदण्डविधानात् वधस्याष्युत्तमसाहसास्मक इण्डलेवोशसद्व्यापहारविषयस्वमेव युक्तमिति ॥

बांद्रभट्टी

कर्मसु उत्तममध्यमाधमरूरेषु यो दण्ड उक्तः उत्तममध्यमसाहसरूरः स एव त्रिषु द्ववेषु असममध्यमाधमरूरेषु स्तेयेऽपि तद्विषये स्तेयाध्ये कर्मण्यपि अनुक्रमाणंनव क्रमण दण्डो भवतीत्यथेः । तथा चौत्तमद्वश्यपद्द र उत्तमसाहसर्व्डिश्यानात्वधमस्याष्ट्रस्तमसाहसान्धम्वर्व्डिश्यानात्वधमस्याष्ट्रस्तमसाहसान्धम्वर्व्डिश्यानात्वधमस्याष्ट्रस्तमाद्दस्यान्धम्यक्रप्रकृति । स्त्याद्द — वर्याति । परिहारिति प्यत्याविष्ठिते भावः । सत्ताद्द — वर्याति । अन्यति । यहुन्नीति । अन्यति । यहुन्नीति । अन्यति । यहुन्नीति । अन्यति । यहुन्नीति । स्तर्वेष्ठ भावः । महत्यपराधे इति — वथा चर्यातमः । वद्यातात्वोऽप्यत्म अहित् — वथा चर्यातमः । स्तर्वेष्ठ स्त्रात्वध्यपराधे इति — वथा चर्यातमः । व्यत्यपराधे इति स्तर्वेष्ठ स्तरिष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्य स्तर्वेष्ठ स्तर्व स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्य स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्व स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्य स्तर्य स्तर्वेष्य स्तर्वेष्ठ स्तर्य स्तर्वेष्य स्तर्वेष्ठ स्तर्वेष्य स्तर्वेष्ठ स

१ --- १४ - २१ . । २. क दण्डंयत् ' इत्येतन्महा ।

त्र'हाणं पुनश्चीरं मेहत्यप्यपराधेऽपि न घातथेन् ,अपि तु छळाटेऽङ्कायित्वा स्वदे-सानिष्कासयेत् । अङ्कानं च रूपदाकारं कार्यम् । तथा च मनुः--''गुस्तरूपे भगः वर्गयः सुरापाने सुराव्यजः । स्तेये च श्वपदं कार्ये बहाहण्यशिराः पुमान् ॥" इति । एनच रण्डेतिरकाळं प्राप्राश्चित्तमावेकार्यिते दृष्टव्यगः ; यथाऽऽह मनुः--''प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्कश राज्ञा छळाटे तु दाप्यारतूत्तमसाह-सम् ॥" इति ॥ २०० ॥

> र्षारादर्शने अपहतदृश्यप्राप्युपायमाह— घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरानिर्गते । विवातभर्तुस्तु पथि चौरोद्धतुरवीतके ॥ २७१ ॥

र्सावहं अपः व्याह्म । स्पष्टभन्यत् ॥ २०० ॥ प्रयम्नानिवय्यमाणवातचोरायनुपरुज्यौ तु कथमिति—घातितापहृते देखो ग्रामभर्तुरनिभेते ॥

पादारी प्रयातिबद्धा इति शेषः॥ निवीतभर्तुस्तु पथि विवीताशुपकंठ इति शेषः। तुरुव्होऽन्यस्यापि यथा सन्नियानं दोपबहरकापनार्थः॥ चोरोन्द्रतुर्वीतके ॥ २७१ ॥

सुबोधिनी

एतस्य दण्डोत्तरकालमिति,-एतस्लूपदाकारमङ्कनम् ॥ २७० ॥

बालंभट्टी

आहुत्तीं, अन्येन प्रकारेण जीवनासंभवेन यदि स्तेयं करोति तदा तस्य प्रापश्चित्तमात्रं न दण्डः इति तद्येः । वक्ष्यमाणमनोरःह—छछ्टं इति । आकार शब्दः सदशवाची विशे-प्रमाह— एतञ्चिति । खादाकारम ,मं चेत्यर्थः । अनेन दण्डणपश्चित्तयोः क्रमः सूचितः । पूर्व ब्राह्मणश्चित्रपविशः । यथोदितं यथा शास्त्रविहितं प्रापश्चित्तीस्त्यन्ययः ॥ २७० ॥

१. सः महत्यपराधि । २.--९. २३७. । ३. सः वंती ्। ४.--९. २४०. । प. त एतच्चेति ।

[व्यवहाराध्याये

100

m 19

यदि प्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा प्रामपतेरव चौरोपेक्षी दोषः; तत्पारिहारार्थे स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽपंयेत्। तदशक्ती हतं धनं धनिने दद्यात् यदि चौरपदं स्त्रप्रामान्तिगतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविश्वति तिह्वषयाधिपतिरेव चौरं धनं बाँऽपंयेत् । तथा च नारदः—''गांचरे यस्य मुँच्येत तेन चौरः प्रयत्नतः। प्राह्यो दाप्योऽधवाऽश्लेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान्मार्गपालाश्च दिक्पालाञ्चेव दापयेत् ॥'ग्रे मुँदि । विवाते स्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः । यदा स्वष्टन्येव तद्वृतं भवस्य-

सुबोधिनी

तिद्विषयिति— तहेशाधिपति रित्यर्थः । चौरं धनं चेति — चौरमर्पयेत् तह्शकौ धनिमत्यर्थः । अथवाशेषमिति — अशेषमिति पदविभागः ।

बाछंमधी

प्रामेखुक्तरह—यदि प्रामोति । घातितापहृतयोशीवकाय इत्याह — मनुध्योति । सर्वे वाक्यमति न्यायेनाऽऽह—एवेति । तत्प्रयुक्तदोप इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं
तात्पर्यार्थमाह— तत्पर्याति । अनिगते सति इति तत्र प्रतियोगी छद्योऽथं इत्याहयेन तात्पर्यार्थं तद्वयाच्छे—तद्देति । तद्विप्रयेति—० देशाधिपतिरित्यर्थः । एतेन प्रामपतिनिश्तरः । चौरं धनं वेति—आदौ चौरमर्थं, द्वितीथं तु तद्दशक्ते धनिमत्यर्थः । गोचदे विषये प्रामादिस्पं प्राद्धाः प्रहणीयः पुनस्तं तथेव प्रतस्माचिद्वयात्। नेति—अभयं कुर्यादिति शेषः। निगते तुपदे दद्यादिति पाठान्तरम्। त्यिति—यवितदेति शेषः। यदि तत्पदमन्यत्र
पातितं तदा यथासंभवं सामन्तादीन् दापयेदित्यर्थः । अत एव चेदन्यत्रेति पाठान्तरम्
प्रतेन तद्वयादृतिः । उत्तरार्थमाह—विविते तिल्लादिना। प्रचुर्तणकाद्ये वस्यमाणः परिगृहोतो भूमदेशे विधीतःइति स्वामिपाळश्वरूणे उक्तम्। प्राग्वद्वियति ह्व्यथोद्धश्चम् अधोतरान्मागाविवित्वक्योविक्व्योऽपर्यतः । अत एव चौरोद्ध्वीरित्यस्यार्थद्विमित्याह—यदा विति,

क. इड. पेश्वया दोष । २. स्त. धर्न चार्ष । क. वा दापथेन तथा । ३. — हुप्येत ।
 ध. परि १६, — ७. । ५. स. द. तदिषयाधिपतिरिति ।

किंच---

स्वसीम्नि दचाद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चप्रामी बहि:कोशादशत्राम्यथवा पुनः ॥। २७२ ॥

यदा पुनर्प्रामाद्वहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्रामत्रासिन-एव दद्युः यदि सीम्नो बहिश्वौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र प्रामादिके चौरपदं

पूर्वोक्ताश्रभावे चोरोद्धर्तरेव दोषः। सर्वथा चापहृतं द्रव्यं प्रयत्नेनान्विष्य राज्ञा छन्ध-व्यमित्यभिप्रायः। यहाऽपहृते द्रव्ये घातिते च सङ्ग्वके चोरे द्रव्याचुपछन्धो कस्य दांप-इत्यपेक्षिते प्रामभतुरिनर्गत इत्यादिसमानम् ॥ २७१ ॥

असिबिहिते तु मामभतिर-- स्वसीम्नि दृद्याद्गामिरत्वत्यादि ॥२७२॥

सुत्रोधिनी

विवीते स्वपहार इति—प्रजुरत्णकाष्टो रक्षमाणः परिगृहीतो भूपदेशो िवात इति स्वा-मिपाळप्रकरणेऽभिहितो दृष्टस्यः॥ २७१॥

्विकरुपेति—अपहतभूप्रदेशाधे प्रामाः सिक्कितास्त एव दधुनंतुँ पुनः पञ्चप्राम्येव हशुप्राम्येवेस्थेवं नियम इति नियमनिवृत्यर्थम् । अथवेति विकल्पवचनामित्यर्थः। युद्गीति -

बाछंभधी

अविवीतके इत्यस्यार्थो विवीतादिति। यथासंख्येनाऽऽह-मार्गेति :। २७१॥

स्वसीम्नीत्यस्यार्थमाह—सीमीते । प्रामाद्वःहिरित्यनेन प्रामपतिब्यवर्थेदः। अत एव मग्रेऽपि। आदिना वधः।प्रामपदं जने लाक्षाणेकामित्याह—तद्ग्रमिति।पदं वेति-व्यवस्थितविक-त्य इत्याह—यदीत्यादि। आदिना विवीतादिपरिग्रहः । आदिना धनार्पणादि । इदमेक्या-

ख. वा दोष: । २. थ. द. विकल्पवचनं तु यथा प्रस्यासंतीति । ३. थ. दः न पुनः।.
 थ. द. यदि तास्मन् दाप्यति ।

-

प्रविद्याति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राहृहिः अदेशे चातितो मुपितो वा चौरपर्दं च जनसंमद्गादिना भग्नं तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चप्रामां दशग्रामसमाहारां दशग्रामां वा दशात् । विकल्पवचनं तु यथौ तत्रत्यासस्यपहृतथनप्रव्यापितं कुर्यादिलेश्मधेम् । यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दाप यितुं न श्रकोति तदा स्वकोशादेव राजा दशात्—''चौरहृतमवजिल्य यथास्थानं गमयेत् , स्वकोशाद्वा दशात्" इति गौतमस्मरणात् । मुपितामुपितसन्देहे मानुपेन दि॰

सुबाधिनी

चोर इति गृहीते तस्मिन् पुरुषे धनं दाप्यमाने सनि मोषे चौर्वे यदि सन्देहो भवेत् ,

बा देभड़ी

साहिपदं; उतराई हि तस्तमृहपरिमत्याह-यदा त्विति। एकवचनादाह-क्राशमात्रादित तत्तर प्रामादित्यादिः। वातित — हत्यादिप्रथमान्तः। द्वः प्रामुक्ताविषयस्वावाऽऽहें — चौरिति। आर्थिकविकत्यमाह — वाद्यारिति, प्रामसामृहसंख्याप अनियतस्वादिदमपि दिकवदर्शन ए अन्यतस्वादिदमपि दिकवदर्शन ए अन्यतस्वादिदमपि दिकवदर्शन ए अन्यतस्वादिदमपि दिकवदर्शन ए अन्यतस्वादिदमपि दिकवदर्शन ए अन्य वर्थासंभवं व्यव स्थातिकहरोऽयद्। न चेर्थं अथवायुनिति वर्थंम् , उक्तरित्याऽनि वत्यक्षद्ववस्यैवाभावेन । तत्परत्याऽपि तस्वात्यन्तमनुपयोगादित्यत्व आह - विकृत्यिति । प्रत्यास्वात्तमनिकन्यत्यव्ययभावः । तत्यति पाठे तयोः प्रत्यावर्थः । अप्रतायाद्यार्थार्थः । अप्रतायाद्यार्थः वर्ष्यभ्ययेवि विकृत्यवचनित्यर्थः। विशेषमाह—यद्गिति। अन्यतः, चारप्रामाधिपादितः दापनेऽन्वयः । अवजित्य परावर्थः । विशेषमाह—यद्गिति। अन्यतः, चारप्रामाधिपादितः दापनेऽन्वयः । अवजित्य परावर्थः । विशेषमाह — यद्गिति। अन्यतः, चारप्रामाधिपादितः दायनेऽन्वयः । अवजित्य परावर्थः। विशेषमा इक्ति वर्षम्यमे कारणान्तरव्यात् पर्विते विशेषम् प्रति वर्षम्यमे कारणान्तरव्यात् पर्विते चित्रस्य पृहीते पुरुषे धन दाप्यमाने सित यदिमोपं चौर्यं सन्दितः भवेनः कारणान्तरतः तद्य बर्धाः स्वय्यम् । सन्देहानेवृत्ति सुर्यान्। अथवा द्वापयं दाप्यः सहयर्थः यद्यप्यतादे दिव्यमुक्तः तथाः असर्य पूर्वं स्पष्टमुक्तः वद्यसं । वर्ष्यवाः क्रमस्य पूर्वं स्पष्टमुक्तः वद्यसं वर्षयः। असर्यः वर्षम् वर्षमान्ति स्वरंभा वाल्यस्ववद्यवद्यन्वयः

१. ग. ज. मादारो वा ददात् । २. खा. ग. यथा तत्त्रस्यात । ३ -- १०. ४६ -- ७. ।

व्यंत वा निर्णयः कार्यः—''यदि तस्मित् दाप्यमाने भवेत्मोषे तु संशयः। मुपितः शास्यं दाष्ये वाष्ट्रीभवं।ऽाण् साधयंति । १९ इति बृद्धमनुस्मरणात् ॥२७२॥

अपार्थवेवसेष रण्डविकेषमाह— बन्दियाहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः । प्रसद्य घातिनश्चैवशुळानारोपयेन्नरान् ॥ २०३ ॥

बन्दिप्रहादीन् बञावष्टम्भेन बानकाश्च नरान् श्रूकरागेपयेत् । अये च बचाकारिवेशे गेपदेशः — कोष्ठागरायुधागाग्देवनागारभेदकान् । इस्यश्च-रथःर्नुश्च इन्यादेवाविचारयन्॥' ईति मनुस्मरणात्॥ २०३॥

स्वराब्दो धर्मासल्यथेः । यत्र द्विपद्वनुष्पदादि अनवरतं संबदित सास्वसीमा। स्पष्टमन्त्रन् ॥ २०२ ॥

चारादिविवारेषु तु वधनकारमाह—चिन्दिम्राहांस्तथेत्यादि ॥ २०३ ॥

सुबंधिनी

तरा वायथं दान्यः । अथ वा बन्धुभिधंमयन्धुभिः सास्यादिभिः साधयेत् सन्देहनिवृत्तिं कुर्गीदियथैः ॥ २७२ ॥

नतु ' शूलानारोरयेक्सान्'' इत्यनिन बन्दिमाहादीनो शुलारोपणमार्व प्रशियने न वधः। तनश्च ''श्रोतियायोगकत्वयेन्'' ईत्यत्र स्पर्केन यथा विश्वतिद्धिः, तद्वर्देत्राधि शूलारोपणमात्रे-णेत्र विचितिद्धस्तन्मात्रनेव कुँखोस्तारणीया न वध्याः स्युरित्यत आह अयं चिति ।

बालंभद्दी

कृत्वमभिनेत्य सुनिना तथोक्तं, एनदभिनायेणापि दिव्यस्येति मागुक्तं व्याल्यायेति बोध्यस्। सथाज्ञव्दः किंचत्यर्थे आदा बोध्यः॥ २७२ ॥

विद्याहरिकं चौराविशेषग्रसियाह — बन्दीति। आदिना वाजिकुजरहारियहणम्। प्रसद्धायाद्ययां बाळवानुकां श्रेवेदितं तथेव पाठः नरानित्स्य व्याख्या - चौरानित।विद्यादितं रोध्यानं प्राह्मपति ते बन्दिमाहाः। ननु श्रूळानारोषयिद्यय्येननं तेषां तावन्मात्रं प्रतीयते न यथः; तथा च " श्रांत्रियपोषकत्पयेत्" दैत्यवेचात्रापि तावन्मात्रेणव विधिसिद्धे तन्मान् प्रमेष कृत्वा पुनकत्तराणं कार्षं न वथ इत्यतः आह - अयं च वधिति। अत्र मानमाह— अस्यान्। अनेन तेषामिष पुक देशानुमित

ख. वांशोररावेत् । २. क. विशेष दण्ड । ३ — आ०. १५६ । ४० थ द. तथा छ्।
 थ. द. कुलातुनेहतारणो। ६. द. अयं च वधत्रकारेति. थ. च वधत्रकारेण। ७. — ९. २८०.।

किंच-

उत्क्षेपकप्रान्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ २०४॥

वस्त्राशुक्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः; वस्त्रादिवद्धं स्वर्णादिकं िलस्पोत्कत्य वा 6 योऽपहरत्यसौ प्रन्थिभेटकः ; तौ यथाक्रमं करेणे शन्दंशसदशेन तर्जन्याङ्गुष्टेन च हांनौ कार्यो।द्वितीयापराधे पुरः करश्च पादं च करपादं तच तदैकं च करपादंकं तद्धीनं

> तथाशब्दः प्रकारार्थः; नरवचनमन्नाह्मणार्थः, स्पष्टमन्यत् ॥२७३ ॥ इच्यादिविशेषापेक्षया तु—उर्क्षेपक्यमिद्मिद्मिद्मिद् ॥ २०४ ॥ उर्क्षापकः प्रदाक्षेपकः, प्रन्थिभेदको प्रन्थिभेताः, उभावपिकरसंदंशहीनकौ प्रथमेऽ-

सुबोधिनी

''अग्न्यागोर'' इति मनुबचनेनेन तेपामपि वधसिद्धां केन प्रकारेण वध इत्याकाङ्कायां शूळ शेपणरूपप्रकारविशेषोऽस्मिन् वचनेऽभिधीयत इत्यंथः ॥ २७३ ॥

ता यथाक्रममिति । उरक्षेपकः करेणहीनः आन्धिभेदकः तर्जन्यङ्गुष्ठेन हीत हति

बालंभड़ी

द्वारा वथे सिद्धे केन प्रकारेण स इति विशेषाकाङ्क्षायां शूलारोपणरूपप्रकारीकेशेषे मूले उक्त इति भावः ॥ २७३ ॥

संदशपरं गौणलाक्षणिकमिलाह—संदेशिति । तर्जेति । मध्यमदलोपी सनासः । इदमर्थात् प्रथमापराधविषयम् । अत एयाऽऽह— द्वितीयापराधे पुनरिति पादैकामिति । यद्यपि प्रवेकालेकेति समासे वपरीत्यम्चितं, तथाऽपि बाहुलकान्मयूर्ग्यंसकारियान् द्वा निर्वाहो बोध्यः । प्राग्वत् प्रतीयमानयथासंख्यस्य वक्ष्यमाणमःवनुरोधेन निरासाय

१. ख. तर्जन्याङ्गुष्टेन च ।

ययोस्तौ करपादैकहीनकौ कार्यों । उत्क्षेपकप्रान्थिभेदकयोरेकमेकं करं पादं च छिन्द्यादिखर्थः। एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयम्—"तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः।" ईति नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध एव ; तथा च मनुः —"अङ्गुर्छीप्रन्धिभेदस्य छेदयेद्यथमे प्रहे । द्वितीये इस्तचरैणौ तृतीये वधमर्हिति॥" ईति जातिद्रव्यपरिमाणतो मृल्यादानुसारतो दण्डः कल्पनीय इति ॥२७४॥

जातिद्रव्यपरिमाणपरिप्रहविनियोगवयःशक्तिग्रणदेशकालादीनां दण्डग्ररूलघुभावकारणा-नामानन्लात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमश्चेतः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह-—

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः। देशकालवयःशक्ति सञ्चिखं दण्डकर्मणि ॥ २७५॥

क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो म्ल्याद्यनुसारतो दण्डः 10

पराधे कार्यो। करलंदंशों गुल्यः तद्धीनाः। यद्वा करलंदुदः करलंदंशः तद्धीनौ, अन्यतरहस्त-च्छेदनमित्यर्थः। द्वितीये त्वपराधे त्वेको हस्तः पादश्च। स्पष्टमन्यत् ॥ २०४ ॥

यश्चायमुक्तक्शारीरो दण्डः यश्च स्मृत्यन्तरोक्तो धनदण्डः तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीजसंक्षेपः—— क्षुद्रमध्यमहाद्रव्येत्यादि ॥ २७५ ॥

सुबोधिनी

विवेकः । प्रथमे प्रर्हे इति—प्रथमघहे घहणे प्रथमचौर्य इति यावत् ॥ २०४ ॥ परिप्रहविनियोगिति—बाह्मणपरिगृहीतायागोंहरणेऽधिको दण्ड इति बाह्मणप्

बारूंभद्दी

आह—उरक्षेपकिति । विशेषमाह—एतद्पीति । अपिना पूर्वसग्रुच्याः । द्रव्येति— तदपहरिखर्थः । तत्र मानमाह—तदक्षेति । न्यूनतां निराचष्टे—तृतीयेति । अङ्गुळी इति —द्विचचनं ; तदयं च तज्जैन्यंगुष्टात्मकमेकसंभवेन संदंशपदेन तस्येव प्रहणात् । प्रथमे इति—प्रथमे प्रहणे इत्यर्थः । प्रथमचौर्ये इति यावत् । हस्तेति—अन्नेतरेतरद्वन्द्र आर्षः । जाति च द्रव्यं च परिमाणं चेति हन्द्रः, ततो यन्मूच्यादि तद्वुवोधेन इत्यर्थः । अनुक्तदण्डस्थळे इति भावः । इतीति हत्यन्यत्रोकत्वादित्यर्थः ॥ २०४ ॥

इदमच्युपलक्षणमिस्याह—जातीति । जातिश्र द्रव्यं च परिमाणं च परिग्रहश्च वि-

१.—१४.८. ! २.क. इस्तपादौ तु तु० । ३.—९. २७७. । थ. द. मह इति प्रथम महणे। कस्पनीयः। क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तं—''मृद्धाण्डासनखट्टास्थिदारुचर्मतृणा-दि यत् । शमीधान्यं क्वतात्रं च क्षुद्रं द्रव्यसुराहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्ज पशवस्तथा । हिरण्यवर्जे छोहं च मध्यं बीहियवा अपि॥ हिरण्यरत्नकौशेय-स्त्रीपुङ्गोगजवाजिनः । देवब्राह्मणराञ्चां च द्रव्यं विश्लेयसुक्तमम् ॥''विप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वीस्तर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमस्तेनेव दर्शितः—''साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः। स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्॥''

सुबोधिनी

रिम्रहोऽधिकदण्डकारणम् । तथा सा गोहींमाय यद्यमिक्षेते विनियुक्ता, तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति विनियोगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । पुवंविधपरिम्रहविनियो-गयोरभावे तावेव न्यूनदण्डकारणे इत्येवं बोद्धन्यम् । ''साहसेषु य पुवोक्तः'' इत्येनेन नारद्वचनेन क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यपहारेष्वविदेशेण यथाकमं प्रथममध्ययमोत्तमसाहस-

बालंभद्टी

^{1.-18. 18-}६.। २.- १४ २२.। ३. हि० वै० ५९९.। अ० २. ४. १२.।

9004

ईति ॥ मृन्ययेषु मणिकमाल्लिकादिषु गोवाजिन्यतिरिक्तेषु च महिषमोषादिपशुषु ब्राह्म-णसंविधिषु च कनकधान्यादिषु तैरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां मृल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः । तत्र चै दण्डकर्माणे दण्डकल्पनायां तद्वेतुभूतं

सुबोधिनी

दण्डप्राप्तो विशेषप्रापकं मूख्यचनं पूर्वार्धं तात्पर्यतो व्याचष्टं — गृन्मपेष्टिति । अत्र र्मृन्मपेष्टिति श्रुद्धस्यं द्रव्यस्योपलक्षकं गोव्यतिरिक्तेष्ट्विति मध्यमस्य ब्राह्मण-सम्बन्धिप्रिति उक्तमस्येति विवेकः । " सूख्यायनुसारेण दण्डः कल्पनीयः" इन्त्युक्तम् । तत्राऽऽदिशव्दवाच्यान् प्रदर्शयितं मूख्यचनस्योक्तरार्धं व्याचष्टं — तत्र च दण्डकल्पनायामिति । नन्वत्र वचन उपात्ता देशकाळवयश्शक्तस्य एव किं दण्डकल्पनायां हेतव हत्याशक्र्य, नैवस्, अपि तु हेत्वन्तराण्यप्यनेन देशादिकेनोपळक्ष्यन्त इल्पाह

बाछंभद्दी

पदमेव व्याख्यातम्। नन्वेवं मूळविरोधस्तस्येति मूळस्य का गतिरत आह—सृन्मयोधिति ;
मणिकादयः, तत्पात्रविशेषाः । इदं श्चुद्रदृष्यमात्रोपळक्षणं । गोविति—हदं मध्यदृष्यमात्रस्य अभ्यिदित्त्वान्मिहिषस्य पूर्वेनिपातः । एवं क्रमक्तेस्प्रतापि । इदमप्युक्तमदृष्यमाप्रस्योपळक्षणम् । तरतमभावोऽस्तीति पाटः।तारतम्यिति पाठे स्वाधंष्यम् । यहा तारतम्यस्यअवान्तर्वेळक्षण्यस्य, भावः सत्ता अस्तीत्यर्थः । प्रत्येकमिति शेषः । अत
एव त्रिष्विप मणिकादीत्यादिना प्रत्येकमुत्तमाधसयोग्रेहणं कृतम् । उच्चावचेति —
यद्यप्ययं मयुग्च्यंसकादिस्तत प्रवोदक्ष । अवाक्चोच्यावचित्रस्यित्रयुक्तियात्मम् ;
तथाऽप्युक्चनीचमित्यर्थे स इति मतेनेदं तत्र ळक्षणमेविति भावः । तथा च
मारदादितो यथाक्रमं तेषु त्रिषु त्रिविधोक्तरूपदण्डस्थाविशेषण प्राप्तौ अवान्तरतारतम्येन तद्विशेषाकाङ्कायां विशेषवोधकं मूळवचनपूर्वाद्दीमिति । अयं तात्पर्ये इति
भाश्यः । मूल्यादिति— आदिशदं संग्राह्म प्रदर्शकम्ळोचरार्द्धं व्याचष्टे—तत्न चेति ।
सस्यां पूर्वोक्तायामित्यर्थः । दण्डकर्मणीति मौळस्य व्याख्या—दण्डकर्यनायामिति ।

१.—१४. २१.। २. श. ज. तारंतस्थभागोरतीति । ३. क. तत्र दण्ड । ४ थ. द. 'धु माणिम हिकादिष्यिति '। ५. त. 'द्रव्यो प '।

įΨ,

देशकाळवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच जातिद्रव्यपरिमाणेपरिप्रहादीनामुपळक्षणम् । तथाहि। "अष्टापाद्यं स्तेयिकाल्विषं शृद्धस्य । द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रति
वर्णम्। विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्यम्" हित।अयमर्थः।किल्विषशःच्देनात्र दण्डो ळक्ष्यते।
यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः सं विद्वच्छूदक्तृकेऽपहारे अष्टगुण आपादनीयः।
इतरेषां पुनविद्श्वत्रन्नाह्मणानां विदुषां द्विगुणोत्तराणि किल्विषाणि षोडशहात्रिश्चवतु-

सुबोधिनी

— एँतचिति । जात्यपेक्षया गुणापेक्षया वा दण्डविधि दशैयति — तथाहाष्ट्रापाद्यमिति । विट्क्षित्वयमाँ ह्यानामिति — अत्र विदुषामित्यति हृद्धान्नयादि विशेषणम् । ग्रूहः वादि- जात्यपेक्षया विद्वस्वरूपगुणापेक्षया च दण्डविधानमिति जातिगुणापेक्षा। ननु "हरतोऽभ्य- धिकं वधः" इति मनुना वधदण्डोऽभिहितः । वधशब्देन च ताडनादिप्राणवियोजनान्ता

बाछंभट्टी

बीजमाह—तद्धेलिति | शक्तीति—अनेन मुलेऽपि समाहारह्रन्दः स्विनः; पूर्वानि-पातः प्राग्नत्।समर्थमाह—सम्पगिति | नन्नेत्रेते एव चरवार उक्ताः; अनतरणे स्वन्येऽ-प्युक्ता इति विरोधोऽत आह —एतन्त्रेति | इत्यादिनां तेषामपि आदिना विनि-योगादिपरिम्रहः । तथा चात्रोपात्त एव दण्डकस्पनायां हेतव इति नुः किन्तु उपलक्ष-णतया स्मृत्यन्तरोक्ता अन्यपीति भावः । तदेव सम्यान्तरानुज्ञातमनुक्रमेण दर्शयित—तथा हीत्यादिना । तत्र तावद्वर्णस्पनाय्येशया च स्तेयविश्वेषणदण्डाविशेषयोधकं वासिस्माह—अग्रापाद्यमिति । अत्र दण्डानुक्तरसंबद्धःवनिरासायाऽऽह —अयमर्थ इति । लक्ष्यते इति—तस्य तस्कार्यस्वात् । विदुष इति उपातं ग्रह्मस्य । एवमेवाग्नेऽिष विशेषणभित्याह — विदुषामिति । विशेषणं अतिक्रमे इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनाभयश्चनव्यस्तदाह — सविद्वदिति । अष्टन्याद्वोऽिष लाशणीक इत्याह —अप्रमुण इति । विदुष इति वचनविपरिणामेनविदुषामिति स्तेथे प्रतिवर्णमिति शेषः। द्विगुणात्तिति । अत्रस्मुत्तर द्विगुणामित्यर्थः । मयूरोति समासः। वद्यसमाह—पोडदोति

१. ख. परिणाम् । २. ख. अष्टपाद्यं । इ. गौतमः १२. १५.—७. । ४. ग. विद्-बूद् । ५. **ख.** ग. त्राक्षणादीनां । ६. थ. द. 'तचजाति ब्रव्येति ।' ७. त. तथाविद्धि ।

ष्पष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः—येस्माद्विद्वच्छूदकर्तृकेऽपहारे दण्डभूयस्वम्। मनुनाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः—"अष्ठापाद्यं तु शृद्धस्य स्तेये भवति किविवयम् । षोडशैव
तु वैश्यस्य द्वात्रिशस्क्षत्रियस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःपष्टिस्तदोषगुणवेदिनः॥" ईति ॥ तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुरुखं
दश्यते; यथाऽऽह मनुः—"धान्यं दशम्यः कुम्भेम्यो हरतोऽम्याधिकं वधः। शेषेष्वेकादशगुणं दाष्यस्तस्य च तद्धनम्॥" ईति ॥ विशातिद्रोणकः कुम्भः। हर्तृहिर्वमाणस्वामि-

सुबोधिनी

व्यापाराः कथ्यन्ते । ते सर्वत्र समुचिता एव प्रयोक्तव्या इस्रत आह—हर्नुर्ह्यमाणेति । हर्नुर्पुणापेक्षया हिष्यमाणस्य द्रव्यस्य स्वाभिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः । —द्विजं इति— क्षीणवृत्तिः क्षीणपायेयः अध्वगः पथिकः, द्विजो द्विजातिः, अध्वगः क्षीणवृत्तिरित

बालंभड़ी

उक्तं विदुषोऽतिकमे इत्यादि हेतुपरिमत्याह—यस्मादिति। अनेत यत इति शेषः स्वितः । तत्र इतिरथैसमाप्ते। अपिना येन दोषेण श्रूद्रस्य दण्डो भवित धर्मतस्तेन विद्श्वत्रविन्नाणां द्विगुणो द्विगुणो भवतीति कार्यसमुख्यः। अष्टिति—अर्थः प्राग्वत् एवं पथेकदेश एव प्वींत्तरयोरिप संवध्यते । तद्दोषेत्रस्य तु सर्वत्र पख्यद्वये संवन्धः । तस्य वस्तुनो दोषगुण-योवेंद्वे ज्ञाने सतीत्यर्थः । एवं वासिष्ठे विद्वत्ताऽप्येति द्विषय एव । तद्वथेमेव मन्।किः । तद्दोषे गुणविद्विषय इति तत्र पाटान्तरं कत्यतवादिसंमतम् । गुणविद्विषय इति तत्र पाटान्तरं कत्यतवादिसंमतम् । गुणविद्विषय इति त्वपपाटः। अर्थासंगतेः व्याख्यस्य । तथापि गुणायपेश्वया पक्षत्रयमाह—ब्राह्मणस्येति । अत एव प्वत्रैवकारः सफलः । तथा वायं दण्डः श्रूद्वत्वादि जात्यपेश्चो विद्वत्वरूप गुणापेश्वश्चेति तयोरत्र हेतुत्व-मिति भावः। द्ववपित्माणेऽपि भिन्नमिति स्वयत्र व्युत्क्रमणाऽऽह —तथा परीति। धान्यामिति —व्दशसंख्येभ्यः कुम्मोऽभ्यधिकं धान्यं हरतो वधः । श्रेषेति पाटः। अपिस्वर्थे। श्रेषे विति पाटान्तरम् । एकस्मादारभ्य दशकुमापेतहरणे अपहतादेकादशागुणं दण्डो दाप्यः। स्वामिनश्चाप्वृतं धने दाष्य इत्यर्थः। कुमोऽत्र न प्रसिद्धः, किन्तु परिमाणविशेष इत्याह—विद्यतीति।

क. यस्मादिट्लू । २.—८. ३३७—८. । ३.—३२०. । ४. क. ख. हर्तुहिय ।
 ४- द. 'याचेल ' ५. थ द. 'जोऽध्वगः क्षाणवृत्तिरितिः

गुणापेक्षया मुभिक्षदुभिक्षंकाल्यपेक्षया वा ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा ये।च्याः । तथा संख्याविशेषादिष दण्डविशेषो रस्तादिषु । "मुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् । रत्नानां चैव सर्वेषां शतादम्यिषेके वधः ॥ पञ्चाशतस्वम्यिषेके हस्तच्छेदनिमध्यते । शेषध्वकादशगुणं मृह्यादण्डं प्रकल्पयेत्॥" इति ॥ तथा द्रव्यविशेषादिष्। "पुरुषाणां कुळीनानां नारीणां चै विशेषतः । रत्नीनां चैव सर्वेषां हर्ग्णे वधमहीति ॥" केंकुळीनानां तु दण्डान्तरं "पुरुषं हरतो दण्ड उक्त उत्तमसाहसः। स्च्यपराषे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः॥"इति । क्षुद्रदर्थाणां तु माषन्यूनैमृह्यानां

बालंभट्टी

ह्विपळशतं द्रोणः । नन्वत्र वश्वदण्ड उक्तः । स च ताडनादिप्राणप्रेक्षया प्राणवियोजनान्त रच्यापाररूपस्तथा सर्वत्र समुच्चया पशिरत आह— हर्तृद्रट्येति। ईनुगुणा पेक्षया हियमाणस्य

वस्यस्य स्वाभिनो गुणोपक्षाचेलयथैः। परिमाणशहः परिच्छेदकमात्रपर इलाह—तथासंह्येति । तत्रादाँ नारदमाह—सुवर्णोति। सर्वेपां साघारणानां अभ्यधिकमिति पटः। एवं प्रागिप मनुमानाः न्याद्यां नारदमाह—सुवर्णोति। सर्वेपां साघारणानां अभ्यधिकमिति पटः। एवं प्रागिप मनुमानाः च वा सत्ताम् ॥" इति ॥ पूर्वमितः धरितमेयानां तृष्टापरिच्छेयानां पूर्वोक्तानामेन पंचाशतोऽभ्यधिके हक्तच्छेदः। अत्र शतादि पळसंबन्धि बोध्यं, शेषेषु एकपळादारभ्य पंचाशत्यर्थान्तमपहारेऽपहृतदृष्ट्यम्त्यादेकादशगुणं दण्डं एकं दापथेदित्यर्थः । स्वामिने वस्तुदानं तु समानमेवेति भावः । तदिप दण्डगुरुतं दश्यते इत्यस्यानुपक्षः । मनुमाह—पुरुष्वाणामिति । सुच्यानां चैव स्तानाम् इति सर्वसम्मतस्तृतीयपादे पाटः। रत्नानां चैव सर्वेपा इत्यपपाटः । अत एव प्रागुक्तनारद्विरोधोन अत एव च महाकुळ्ळातानां मनुष्यानां विशेषण स्त्रीणां महाकुळ्ळमस्तानां श्रेष्ठानां च स्तानां वर्जवेद्यादीनामपहारे वधमहंतिति तद्वयाध्यातारः । कृळीनानामित्युक्तः फळमाह—अनुळीति । स्त्रीणां पुरुपाणां चेत्यर्थः । नारदमाह—पुरुष्मिति—अपराध तु तद्पहारे सर्वस्यं तद्पहारो दण्डः प्रोक्तः। स्व्यपहारे तु सर्वस्य-मिति पाठान्तरम् । तत्रैव विशेषमाह—कृत्यामिति । वधो दण्डः प्रोक्तः "सर्वस्व इरतो नारीम्" इति कल्यतरौ तृतीयपादपाटः कात्यायनोऽपि "सर्वस्व हरतः स्तितु कान्या-पहरणे वधः । वाजिवारणवाळानां चाददीत वृहस्पतिः इति सर्वस्वम् इत्यस्वानुष्याः ।

[.] १. ख. कालावपेक्षया । २.—८. ३२१—२. । ३. ख. वा । ४. ' मुखानां नैत '— इति स्वचित् । ५.—८. ३२३ । ६. छ. द्राक्षाद्रस्याणां ७. क. ख. मावते । न्यून० ।

मृल्यात्पञ्चगुणो दमः—'' काष्ट्रभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च । वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥ शाकानामार्द्रम्लानां हरणे फलमूल्याः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा ल्वणतेल्योः । पक्वात्रानां कृतानानां
मत्स्यानामामिपस्य च । सर्वेषामत्यमृल्यानां मृल्यात्पञ्चगुणो दमः॥'' हैति
नारदरमरणात् । यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रहृल्येषु शतावरः पैञ्चाशत्पर्यन्तोऽसौ मापमृत्यं तद्धिकमृत्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोत्त्रस्वचनं '' तन्मृल्याह्युणो दमः" ईति तदल्पप्रयोजनशरावादिविषयम् ।
तथाऽपराधगुरुत्यादिप दण्डगुरुत्वम् ''सिंध क्लिवा तु ये चौर्य रात्रो कुर्वन्ति तस्कराः।
तेषां क्लिवा तृपो हस्तौ तीक्ष्णशुल्ले निवेशयेत् ॥'' ईति । एवं सर्वेषामानन्त्याद्यातिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरुल्ख्युभावः कल्पनीयः । पैथिकानां पुनरुत्पापहारे न दण्डः ; यथाऽऽह मनुः——''द्विजोऽष्वगः क्षीणगृत्तिद्वाविश्च
दे च मूल्के । आददानः परश्चेत्रात्र दण्डं दातुमहिति ॥''' तथा—'' चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धेरगृहीतव्यो मुष्टिरेकः पिथिस्यितैः ॥ तथैव

बालंभद्दी

पृषं दण्ड गुरूत्वमुक्त्वा श्रुद्धद्वस्विषये एव संभवाद्वरानुसारेण रुष्ठुदंडमाह-श्रुद्धेति । मिषिति—मापतो न्यूनेत्यर्थः क्वाचित्तयेव पाठःः अस मानमाह काष्ठिति । तस्य भांडेत्यर्थः । अभ्यहिंतत्वात् पूर्वनिपातः । एवं वेणुवेणत्यत्रापि वेणुश्च तहिकारभाण्डानि चेति जलाहरणपात्राणि यचान्यत् पद्धसंभवं, मृगचर्म सङ्गश्चगादि अभ्यपामप्येवीवधानां असारधायाणां मनःशिलादीनां पर्यकानामोदन्मिक्षानामपूपादीनां अन्यवां प्रसिद्धानां चापहारे कृते मूल्याद्विगुणो दण्ड इति तद्वधास्थातारः । अल्पमूल्य उक्तत्वादाह—अल्पप्रयोजनेति। हदं च कपालादीनामपि संग्राहकम्। दंडाव्यत्वे दंडगुरूत्वे तर्सम्राह्माह—स्थाऽपीति । उक्तं मचुनेति शेषः । सिन्धिमित्यदि । उक्तमुपसहरति—एवमिति । उक्तप्रकारोलिन्द्येवः । विशेषमाहः—प्रिक्षेतिति । कर्तरि पष्टी । ताददाहिजकर्वृकालपापहारे इत्यर्थः । अथ्वगः पथिकः । क्षीणकृत्तिः क्षीणपाथयश्च । द्विजा द्विजातिरित्यर्थः । अन्यदिष तदुक्तमेवाऽऽह—तथिति । विशादिद्वन्द्वान्तरपदको इन्द्वः अनिपिद्वः स्वाम्यादिकृतनिवेष-

ख. स्त्र. सर्वेषां मूल्यभूतानां । २. पारं. २२—४. । ३. ख. ग. ज. शतावरः मझ्यतपर्यतो । ४.—८. ३२९. । ५.—८. ३७६. । ६ ख. पथिकादीनां पुनरल्पापराधे अ. पथिकादीनां पुनरल्पापराधे अ. पथिकादीनां पुनर । ७,—८. ३४१. ।

सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनञ्जता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण॥" ईति ॥ २७५ ॥

अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह-

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

5 दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

भक्तमशनम्, अवकाशो निवासस्यागस् , अग्निश्चीरस्य शीतापनोदावर्थः, उदकं तृषितस्य, मन्त्रश्चीर्यप्रकारोपदेशः, उपकरणं चौर्यसाधनं ब्ययः अपहारार्थ देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् , एतानि चौरस्य, हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानस्नपि यः प्रयच्छ-

अन्यत्रापीति शेषः ॥ २७५ ॥

कि च-भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययानित्यादि।२६७॥

सुबोधिनी

पदे द्विजविद्रोषणे । हीनेति — हीनैकमैणोऽल्पाचाराद्धर्तव्यं न पुनरुकृष्टादि-त्यर्थः २०५॥

बालंभट्टी

रहिते:। भक्तं अन्नम्। सप्तमे भक्तं चतुर्थदिनस्थे तस्मिन्प्राप्ते सति अश्वस्तनेति द्वितीयदिवये यथा नोधरति तेन प्रकारेणेत्वर्थः । हीनेति —अस्पाचाराद्धर्शन्यं न तस्कृष्णाक्षापि हीनजातेरिस्वर्थः । किं च "वानस्पर्यं फलं मूलं दार्वम्न्यर्थं तथेन च । तृणां च गोभ्या
ग्रासार्थमस्तयं मनुस्ववीन्॥" हैति मनुः। अनिस्देति प्रागुक्तगौतमाद्परिवृत्तवनस्पर्यादीनां
वानस्पर्यं पन्नपुष्पादिमूलं फलं होमीयाग्न्यर्थं दास्गोग्रासार्थं तृणं परक्षियमस्तेयं मनुराह,
तस्मान्नदण्ड इत्यर्थः॥ २७५॥

चौरेपेति—तथा च अथ तदतिदेश उच्यते इति भावः। भक्तिति द्वन्द्वः। प्राग्वत् । अज्ञाने दोषाभावाय जानतः इति पदार्थानाह—भक्तमित्यादि । चौरस्यातदादेः । एवमग्रे-ऽपि बोध्यम्। वाक्यार्थमाह—एतानीति । भक्तादिव्ययान्तानि वस्तुनीत्यर्थः । एतानिति पाठस्तु सस्यगेव। उभयसंग्रहायाह—दुष्टत्यमिति। मनुर्रिप-'भ्रामेस्विप च येकैचिक्चोराणां ति तस्योत्तमसाहसो दण्डः । चौरोपोक्षिणामि दोषः—''शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तदोषमागिनः।'' ईति नारदस्मरणात् ॥ २७६ ॥

किंच--

रास्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥ 5 परगात्रेषु रास्त्रस्यावपातने, दासीमाझणगर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने,

चोरोस्य साहसिको वा प्रसङ्घा हन्सीत्येवजारश्चोरसाहसिकयोः भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तमसाहासः । स्पष्टमन्यत् ॥ २७६ ॥

र्बाष्वदुष्टासु चोरियतुं - हास्त्रवपातोगर्भस्येत्यादि ॥ २७७ ॥

ब्राह्मणस्त्रीशस्त्रावपातने गर्भस्यैवाविशेषेण व्यापसी उत्तमोदण्डः कार्यः —वधिमलर्थः । उत्तमो वा ब्राह्मणः; अधमो वा शृद्धादिः; अपिशब्दान्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः स्त्रीममा, एणे वध्य एवेत्यभित्रायः । तथा च कात्यायनः—'गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने । अदुष्टां योऽपि तं हत्वा इन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥ ''इति ॥ २७७ ॥

बालंभद्री

भक्तदायकाः। भाण्डावकाशदाश्चेव सर्वोस्तानिप धातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तां-श्चेव चोदितान् । अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चोरानिव द्युतस्'इति^२ यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवितः। दण्डेनैवतमध्योषेत् स्वकाद्धम्मादिषिच्युतस्। आमचाते हिताभङ्गे पिष मोपाभिद्श्वेने । शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वाक्ष्याः सपरिच्छदाः । राज्ञः कोशापहर्नुश्चं प्रतिक्छेषु च स्थितान् । घातयिद्विचैर्यदेर्दररीणां चोपजापकान् अशिदान् भक्तदाश्चेव तथा शक्षावकाशदान् । संधातृश्च मोपस्य इन्याखेवावनीन्धरः॥ इति ॥''योऽदत्तादायिनो इस्ताछि प्रति बाह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तयेथ सःइति " रक्षेति आमानिवासि-चौरादिभिरपहारिक्षयमाणे मध्यस्थान् प्रेक्षकान् चौरवदण्डयेत् । हिताभंगः परक्षेत्रोत्पन्नसस्य विनाशनमोवादि- अभिदशैने, अपहृतदशैने । मोषम्य अपहृतद्वश्यस्य अदत्तावायिनः चौ-रस्य इस्ताधो ब्राह्मणो याजनाध्यापनअतिअहैद्यि परकीयधनं ज्ञात्वा छक्थामिच्छेन्,स चौरतृष्य दण्डः इस्त्यः। विशेषमाह चौरेपेक्षीति दोषः॥ २७६॥

किंचेति-अतिदेशप्रसंगादन्यस्यापि दंडमाहेत्यर्थः, । एवमप्रेऽप्युभयश्र ।

^{1 .-- 18, 29, 1 2 .-- 9, 201, 1 2, 9, 144, 1 8, 4, 289,}

5

चात्तमा दमः दण्डः । दासीगर्भनिपातने तु-" दासीगर्भविनाशकृत् " इत्यादिना शतदण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भे त " हत्वा गर्भमविज्ञातम् " ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो वाऽधमी वा दण्डो व्यवस्थितो बेदितव्यः ॥ २७७ ॥

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषच्नीमगर्भिणीम् । सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत्॥ २७८॥ विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा, भ्रूणाची स्वर्गभेपातनी च, या च पुरुषस्य हन्त्री

स्तेयन्यतिरेकेणापि त विषप्रदां स्त्रियं चैवेत्यादि ॥ २७८ ॥

च शब्दात पुरुषं च पुवकारोन्यवस्त्रीवधाभावज्ञापनार्थः । वधाभावेऽपि विपादि-मृत्युनिमित्तप्रयोक्ती हंतव्येत्यर्थः। पुरुषव्नी साहसिकपरपुरुपप्रसंगातिशयात् पुरुषमरणानिमि शभुत्तां जात्या या च गर्भे पातियत्वा अगिनेण्यहमिति या वदति तामगिनेणीमाहः। तथा च स्मृत्यन्तरं ''या पातियित्वा स्वं गर्भ वृत्रादहमगर्भिणी। तामप्सु प्रक्षिपेद्राजा जारैश्च नरमा-रिणीम् ॥'' इति ॥ सेतुः कुल्यासंक्रमः मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् ॥ २७८ ॥

सुबाधिनी

शतिति-साहसप्रकरणेऽभिहित इस्यर्थः। ब्रह्महत्यातिदेशं प्रायश्चित्ताध्याये वश्यत इत्यर्थः । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापण इति-शीलाचारवतः पुरुषस्य तथा ख्रियाश्च मारण उत्तमसाहस एव दण्डः,शीलाचारंरहितायास्त मारणेऽधमसाहस पैवीत विकल्पन्यवस्था ज्ञेया। ईपच्छीलाचारवतोन्तु प्रमापणे पारिशेष्यान्मध्यमसाहसदण्डो ब्यवतिष्रते ॥ १७७ ॥

बालंभड़ी

पुरुषह्मीति-आर्षम्। स्मृत्यन्तराविरोधायाऽऽह-दासीव्रह्मिति तदेवाऽऽह दासीत्यादिना , साहसप्रकरणे इतिभावः। विनाशेतु विनाशनेतु ।वक्ष्यतीति-प्रायाश्चित्ताध्याये इति भावः। प्रमापणे मारणे नायमैन्छिकविकलप इत्याहम् श्रीलेति । शीलं, स्वभाववृत्त आदिना धर्मः। तद्विशिष्टस्य पुरुपस्य तथा ख्रियाश्व मारणे उत्तमसाहसम् तद्वाहित्येतु प्रथमसाहसम् इति विकल्पन्यवस्था द्वितीयवासन्देनेषर्छीलादिवैशिष्ट्ये तथासति पारिशेष्यान्मध्यमपरिग्रह इति बोध्यम् ॥ २७७ ॥

विशेष दुष्टमित्यर्थनिरासायाऽऽह विशेषेणोति । तस्यार्थद्वयमाह भूणेति १. । २. क. ख. ब्राह्मणगर्भविनाशेतु । ३. । ४. म. द. शतं दण्डोऽशिहत इति । सेतृतां भेत्री च,---एता गर्भरहिताः स्त्रीर्गेले शिलांबच्या अप्सु प्रवेशयेत्, यथा न प्लवन्ते ॥ २७८ ॥

किंच-

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् । विकर्णकरनासौष्ठां कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७९ ॥ 5

अगर्भिणीमित्रनुवर्तते । या परवधार्थमन्नपानादिषु विषं ददाति क्षिपति, या च दाहार्थे प्रामादिष्वरिंन ददाति, तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि मारयित तां छिनकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा अदान्तैर्द्वष्टवर्षवदेंः प्रवाद्य मारयेत्। स्तेयप्रकरणे यदेत-स्ताहसिकस्य दण्डविधानं तत्यासिङ्गकिषिति मन्तव्यम् ॥ २७९ ॥

भक्रांदीनां तु विषप्रदानादें। वधप्रकारमाह—विषाभिदामित्यादि ॥२७९॥ निजगुरुः श्रष्ठारादिः निजाः भ्रक्रांदयः। स्पष्टमन्यत् ॥२७९॥ विषाभिदानेन च वर्धसिद्धौ अयं मारणविषिः।भक्रीदीनां विवदानीं सामान्येनाविः

बाछंभद्री

सेतुभेदकरीमित्यत्र डप्रत्ययः।तदाह —सेतूनाियिति। अगिभेणीिमिति सर्वविशेषणं । श्विय-मिति सर्वविशेष्यमित्याह—एतागर्भेति । साकांक्षत्वादाह—गळे इति । तात्पर्यार्थ-माह—यथेति । तथा च घते तात्पर्यम् । तत्र न तात्पर्यमिति भावः ॥ २७८ ॥

विषेति आर्षम्। विकर्णेत्य वाण्येवम्। युक्तिसाम्यादाह—अगर्भिणीमिति। अन्यथा दानेऽदोषायाऽऽह—एरेति दाहार्थिमिति। च अत्र क्रियानुषंगः निजःवं सर्वविदेषणसित्या-ह—निजपतीति। स्पष्टार्थमिदमितिबोध्यम् । तां सर्वां वीत्यस्यार्थः—छिन्नोति । कर्णकरेति प्राग्वत् । अन्यथा तदसंभवादाह—अदान्तैरित्यादि । प्रवाह्म वाहवित्वा । नतु शक्ताव पाते हृस्यादेरत्रानुपयोगस्तस्य साहसःवादत आह—स्तेयेति । तत्फळन्तु विशेषळक्षण-भेदेऽपि तत् समान्यळक्षणस्याज्ञापि सत्वमिति स्वनम् । कस्य तदवष्ळित्रवस्तुनः । सामान्ये न्युंसकं । दण्डविधानं तदभिषानम् न्यवित्तु तथेव पाठः ॥ २७९ ॥

१. स्त. नप्छवन्ति । २. क. स्वेयपकारेणयदे ।

12

अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृज्ञानोपायमाह-

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य संबन्धिनः सुताः, प्रत्यासनाश्च बान्धवाः 'के-नास्य कळहो जातः' इति कळहमाशु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धिन्यो योपितो याश्च परप्रांसि रता व्यभिनारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः ॥ २८० ॥

कथं प्रष्टव्या इत्याह---

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह । मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

ज्ञातकर्तृवधनिष्पराावन्वेषणप्रकारमाह-अविज्ञातहतस्याश्चित्यादि ॥ २८० ॥

हन्तुरविज्ञानऽनन्तरमेव हतस्यपुत्रास्त्वजनाश्च प्रष्टव्याः कळहं केन सहास्य कळहो भृतपुदैः । साक्षारः क एनं प्रतीरयर्थः । योपितश्चान्यभार्यायाः किं कृपि परपुरुषे सक्ता इति । एवं प्रथक् प्रथक् ज्ञातयः प्रष्टव्याः तःप्रातिवेद्यादौ वा याः परपुंसिरताः योपितः प्रथक् पृथक् प्रकेकद्वाः प्रष्टव्याः। तदीयभार्यो एव वा सपस्यः परपुरुषप्रसक्तीमन्योन्यं प्रष्ट-व्याः। प्रमाणान्तरभूळस्वादस्यार्थस्य तद्नुसार्थन्वेपणं कार्यम् ॥ २८०॥

कि च- स्त्रीवृत्तिद्रव्यकामा वेत्यादि ॥ २८१ ॥

ख्यादिकामो वाऽस्य कींडम इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः । किमस्य कृचित परस्की-प्रसङ्ग आसीत् ।, कावाऽस्य वृत्तिः, किं वाऽस्य द्रव्यमभिमेतं, शरीरकन्नं वा केन वा स-

बाछंभदी

णुतस्प्रसंगादेवाग्निमित्याऽऽह—अवीति । श्रविज्ञातेनऽऽह तेन हत इति समासङ्ग्या-हार्गाति अविज्ञातेन हत इति समास इध्याह—अवीति । तस्य कल्हे—हान्दे । चा न्वय इत्याह—संबन्धीति । बान्धवपदार्थः—प्रत्यासन्ना इति । अस्येरयस्यार्थाः—पृते ति । चो ब्युत्कमेइत्याह—याश्चेति । न वेश्या विवक्षिताः, शब्दस्वारस्याभावादित्याह— व्यमतीति । प्रथमिति शेषः ॥ २८० ॥

चरमे एवोक्तज्ञानाभावाद्विशेषशंकेत्याह— कथमिति । इत्यत आहेति पाठः ; इत्याशंकायामाहेत्यथः । जुत्तिः नियतजीवनं । इन्द्रान्ते भूयमाणकामस्य प्रत्येकं संबन्धाः किसयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा, तथा कस्यां किसंबन्धिन्यां वा स्त्रियामस्य रितरासीत्, किसम् वा द्रव्ये प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योषितः पृथकपृथक् विश्वास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपाटविकाद्या ये जनास्तेऽपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं नानाप्रकारैः प्रश्नेर्हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः ॥२८१ ॥

किंच---

क्षेत्रवेरमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥ २८२॥

क्षेत्रं पक्वफलसस्योपेतं, वेश्म गृहं, वनमटवी क्रीडावनं वा, ग्रामं, विवीत-

हायं गृहािक्षर्गतः, । केन वाऽस्य मैन्नमनेकविधन्वाद्युष्टजनचेतसां सर्वमेवमादित्रष्टव्यस् । यत्र वाऽसी व्यापादितस्तं देशमासक्षो गोपालादिजनः शनैः प्रष्टव्यः कोऽत्र तदानीं भवद्भिदेष्ट हृत्येवमनुमानकुशलतया वातकोऽन्वेष्टव्यः । घातश्चात्रोदाहरणार्थः ॥ सर्वेषामेव त्वकार्यकारिणामेवमन्वेषणप्रकार इत्यवसेयम् ॥ २८९ ॥

अन्विष्यघातकाः तथा वस्थमाणाश्च-

क्षेत्रवेदमग्रामवनेत्यादि ॥ २८२ ॥

बाळंभट्टी

दाह—िकमयिमिति । एवं क्वीद्रव्येति सामान्येन व्याख्याय संमवात्तदेव विक्षिष्य व्याख-ऐ—तथेति । तशापि प्रकारद्वयमाह—कस्यामिति । कुतो,राजादित:। द्वितीयपादं व्याचष्टे— केन वेति, तथेति । तशापि इष्टासिद्धेराह—विश्वास्योति । अभयं दृखेल्यर्थः । उत्तरार्थे व्याचष्टे—तथेति । गोपाश्च आटाविकाश्च तदाखाइत्यर्थः । मुले जातावेकवचनमिति भावः । द्यानिरिष्यस्यार्थाः—विश्वासोति । तारपर्योधमाह—नानेति । एवमिस्यादिः । क्वविदस्य पाठ ९व ॥ २८९ ॥

पुन्वानि फलानि येषां तादशानि यानि सस्यानितदुपैतं पक्ताभ्यां फलसस्याभ्यामु.

१. ख. पृथीवश्वा. २. ग. स्तेपिविश्वास्यप्रष्ट ।

5

[ब्यवहाराध्याय

मुक्तलक्षणं, खलं वा ये दहन्ति, यश्च राजपत्नीमभिगच्छति तान्सर्जान् कटैवीरण-मयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसंगाइण्डेविधानम् ॥ २८२॥

॥ इति स्तेयप्रकरणस् ॥

चशब्दः श्रोत्रियादिस्तयर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥ २८२ ॥

सुबोधिनी

केटैरिति—यस्य ग्रैणस्योशीरं मूळं, त्तं तृणं बीरणम् । ''स्याद्वीरणं वीरतरं मूळे-ऽस्योशीरमाश्चियाम् '' देंस्यमरः ॥ २८२ ॥ इति भट्टविश्वेश्वराविरचितायां सुबोधिन्यां स्तेयप्रकरणम् ॥

बालंभद्टी

पेतं युक्तं वा। यद्यप्ययंद्वन्द्वः, स्वथाऽपि यौगपद्यासंभवादाह—खळं वेति। स्वल खर्पाण इति-प्रासिद्धं करसंबद्धाग्निनेस्वर्थः। इष्टासिद्धेराह—करिति । ततश्च तत्र मध्यमपदलोपीसमास इति भावः। यस्य तृणस्योशीरं मूळं स तृणविशेषो'वारसीस्या द्वीरतरं मूळोस्योशीरमस्त्रियां नतुः इदमपि नोपयुक्तमश्रेरयत आह—श्रोत्रादेरिति । इति स्तेयप्रकरणम् ॥ २८२ ॥

१. क. दंण्डा भिधानम् । २. थ. दं. कटै वीरणमयैरिति। ३. दं. णविशेषोपी(^१)। ४. थ. सतुणविशेषोपी । ५. द्वि. व. २१०. ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् २४

स्त्रीसंप्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्यर्थे क्षेघा तस्वरूपं व्यासेन विवृतम्—''त्रिविधं तस्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम्। अदेशका- छसंभाषाँनिर्जने च परिलयाः ॥ कटाक्षाविक्षणं हार्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणं गन्धमाख्यानां धूपभूषणवाससाम् ॥ प्रछोभनं चान्नपानिर्मध्यमं साहसं स्मृतम् । स- हासनं विविक्तेंतु परस्परमुपाष्ट्रयः ॥ केशाकेशिष्ठहबैव सम्यक् संग्रहणं स्नृतम् ॥ 5 स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभार्वः संग्रहणम् ॥

संप्रहज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य, तज्ज्ञानोपायं तावदाह---

पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया।

राजपत्न्याभिगमनप्रसङ्गात् परपरिप्रहीतस्त्रीमात्रश्चं विधिमाह -पुमान् संग्रह-

णे ग्राह्याः इत्यादि ॥ ^२८३ ॥

सुबोधिनी

परस्परेति — आलिङ्गनीं स (त?) हस्तावलम्बनादिभिरन्योन्यं संश्रय इत्यर्थः । सम्यगिति — सम्यग्यथावत्सम्पूर्णमुत्तमं सङ्ग्रहणमिति यावत् ॥

सङ्ग्रणस्य त्रविष्यमुक्ता मृत्यमवतारणति-सङ्ग्रहणज्ञानपूर्वकत्वादिति। केशाकेशीत्यत्रक बालंगदी

साहसप्रकरणादाह स्त्रीति | प्रथमादिभेदेन तस्तंप्रहणं—मध्येति। समाहारह्वन्द्रः। तत्राद्यमाह—अदेशेति | अदेशे अकाले च संभाषा संभाषणामित्यर्थः । निर्णने च अरण्ये चाक्ववित्तर्थेव पाठः । संभाषणामिति शेषः । कटाक्षित्पत्राश्चेआद्यम् । सकटाक्षाचेक्षणामित्यर्थः । परस्त्रिया इति पष्टवन्तस्य सर्वनान्वयः, क्विचनृतीयान्तपाटः । हितीयमाह—प्रेषः । परस्त्रिया इति पष्टवन्तस्य सर्वनान्वयः, क्विचनृतीयान्तपाटः । हितीयमाह—प्रेषणामिति । सप्टेनि शुद्धस्यथः । समीचीनेति पाठान्तरम् । अभयविशेषणमिदम् । सतीय-माह—सहिति । श्वय्यासने इति पाठान्तरम् । विवित्ते प्कान्ते । अभयान्वयीदम् । परस्पर्मिति—आस्त्रिक्वनहस्तावलम्बादिभिरन्ये।स्यसंश्रय इत्यर्थः। बक्ष्यमाणाशयेनाऽऽह—परस्पर्मिति—आस्त्रिक्वनहस्तावलम्बादिभिरन्ये।स्यसंश्रय इत्यर्थः। बक्ष्यमाणाशयेनाऽऽह

श. काल भाषायांनिर्ज । २. ग. ख. घ. परिश्रया । ३. क. मध्यमम् सम्रहाहतम् ।
 श. ख. विविक्तेषु पर ५. क. स्परमपाश्रयः । ६. ल. सङ्ग्रहम् । ७. थ. स्परम्पाश्रय । द. स्परमाश्रय । ८. त. कृतापहरता । ९. थ. इ. स्यक्सग्रहणम् ।

सचो वा कामजिश्चिद्धैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ २८३ ॥

संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिार्विङ्गिक्कीत्वा प्रहीतन्यः । परस्परकेश-ग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकिशि । ''तत्र तेनेदम् इति सरूपे" ईति बहुवीही सति ''इच्कर्मन्यातेहारे" ईति समासान्त इच्प्रयय । अन्ययत्वाच छुततुर्तीयाविभिक्तिः।

पुंत्रहणं पुंसो दमातिरेकप्रहणार्थम् । केशाकेशी वचनं यन्त्रारूढमहणार्थे साध्येवी कामजीश्रद्धैनंखदन्तक्षतादिः हयोरेव वा संप्रतिपत्तो अनुमानकौशळात् प्रत्यक्षोपळम्भना-

सुबोधिनी

कथं वाशव्दिनिष्पत्तिरित्यकाङ्शायामाह —तन्निति। ''तत तेनेदमिति सरूपे' तैंनेति ससम्यन्ते सर्क्षण पदे। तेनेति तृतीयान्ते सरूपे पदे इदमित्येतिसमक्ष्यें समत्येते समासोऽत्र बहुवीहिसंज्ञो भवतीत्यस्य सृत्रस्यार्थः । केशेषु केशेषु गृहत्विदं युदं प्रवृत्तामिति विग्रहः । '' इच् कर्मे-व्यतिहारं'' कैन्यसम्बन्धिन्या कियाया अन्येन करणं कर्मेन्यतीहारः, तत्र यो बहुनिहिः '' तत्र तेनेदमिति सरूपे'' इति विहितस्तस्मादिच्पत्ययो भवतीत्यस्यार्थः । '' अन्येषामित कर्यते'' ईत्यनेन पूर्वपदस्य दीधेत्वम् । समासप्रत्ययात्तत्वेन प्रतिपदिकसंज्ञायां '' तिष्ठद्भुप्रभृतीनि च'' ईत्यनेन सूत्रेण तिष्ठद्भणपाटात् केशाकेशीत्यस्याव्ययीभावसंज्ञायाम् '' अन्ययात्राच्याः '' क्षेत्रपत्रिक्षेत्र हैत्यन्ययसंज्ञायाम् '' अन्ययात्राच्याः स्वर्त्रप्ति क्षेत्रप्ति क्षेत्रप्ति स्वर्ति स्

बालंभद्दी

आभिदीरिति | अर्थादाह—लिङ्केर्जात्विति | नजुकेशाकेशीति किमर्थकं, कथं वा स्तीयंतत आह—प्रस्पेरिति | एतलाभार्थमाह—तन्निति | सप्तम्यन्ते कियाविषये स- रूपे पदे इदं कियारूपं विस्वत्यर्थे समस्ये ते । कमंग्यतीहारे स बहुन्नीहिसंज्ञ इति तद्र्थः। इति शन्दादयं विषयिवशेषो "कमेंति " लम्पेत इच् कमंग्यतीहारे यो बहुन्नीहिस्त स्तस्मादिच् समासान्त इति तद्र्यः। कियाविनिमयः। कमंग्यतिहारे इति कमंग्यतिहार हारबहुन्नीहा पृवैषदान्तस्य दीर्घ इत्यथेकनान्येषामि दश्यते इत्यनेन पृवैषदे दीर्घः। अर्थिति—सुहुम्भृतित्विच् प्रत्यय पाठादब्ययी भावत्वेष्ट्रप्ययत्वे च तृतीयाया अनद-

१. अरु २. २. २७. । २. अ. ५. ४. १२७. | ३. क. छुक्तृतीयाविभक्तेः । इ. अरु ६.६. १३७.। ५. अरु २. १. १७।६. अरु १. १. ११.। ७. अरु. २. १. १८.

ततश्रायमर्थः —परभार्थया सह केशाकेशिक्षीडनेनाभिनवैः कररुहदश्चनाःश्कितत्रणैः रागके विक्रेद्रेगेः सम्प्रतिपत्या वा ज्ञःत्वा संप्रहेण प्रवृत्तो प्रहीतत्र्यः । परस्त्राप्रहणं नियुक्तावरुद्धारिवेयुदासार्थम् ॥ २८३ ॥

आनुकोम्यादिविशेषस्मृत्यन्तरानुसाराञ्चनदण्डवश्वदण्डयोर्षयाहै व्यवस्था करूपनीया | उदाहरणार्थे चंतदाचार्येणोक्तांमत्यवक्षेयम् । ऋउवन्यत् ॥ २८३ ॥

सुत्रोधिनी

मिति प्रहीर्तं न सम्यते क्रोधप्रमाहादिनिश्षि तत्सम्भवादित्वत आह्—रौगेति । ह्रंयोः सम्प्रतिपत्ता वेति —ह्रयोः संदर्शणात्रार्थोः सम्प्रपत्त्याऽङ्गालारे चेत्वयंः प्रस्त्रिप्रहणमिति—
यद्यी नियुक्तायां नवश्चतादिदिह्यानि यांनि सन्ति छुनाम्यङ्गावध नेन ि शुनीभावविधानान्
नव अतदिक्राणस्य निषेद्रस्वात्, नथाऽषि हृयोः सम्प्रतिपत्तिरस्नीति तेन स्टिङ्गन न माहो
नियोगविधितसम्भवत्। अवस्त्वादीनी साधारणन्यात् पूत्रांकाश्चिह्नरिष् तद्विषये प्रहणमुचितम् । अतो नियुक्ताद्यः परस्वीशस्देन स्युद्दस्यन्त हृत्यथः, अवस्त्वादीनी साधारणन्यमनसरे
स्कृदीभविष्याति ॥ २८६ ॥

वालंभही

न्तरनेवाध्ययादाविति कुगीति सावः । विशिष्यार्थमाह—तथा चेति । तस्य तथाः धैकस्वे सतीस्यथैः । परिकार इति मूळं सह युक्त इति नृतीयान्तमिस्याह—परिति । कि-कुःन्तरमाह—अमीति। सग्र इःयस्यार्थेऽयं – कर् जेति। करकहेति पाठान्तरम्। नत्र नखादि-कुनवागानां नेतिक्षित्रस्वं क्षांध्रमादादिनोऽपि सस्तेभवादत आह— रागकुर्तेरिति । कामजेः चिक्तिस्यस्यार्थोऽयम् । तुर्यपादार्थं तृतीयं तदाह— द्वपीरिति। पत्तावितिसतिससम्या फिल्त-माह—संप्रतीति । द्वयोः स्वरिणाजारयोः । संप्रतिपत्ता अङ्गाकारेणेखर्थः । नत्र परम्रहणं स्वर्या स्वर्याति । द्वयोः स्वरिणाजारयोः । संप्रतिपत्ता अङ्गाकारेणेखर्थः । नत्र परम्रहणं स्वर्या स्वर्यायां वोषस्य वक्ष्यमाणस्वादत आह-— एरिति । अत एव परभाययेख्येवं तद्वयाख्यातम् वध्यपणिग्रहणे एवं भायास्यात् । यद्यपि नियुक्तायो नखभ्रतादि विद्वाभावः। धृताभ्यंगविष्यानेन भिश्वनीभावविधानाञ्चस्रवादि-करणस्य नियिद्धःवात् । तथापि द्वयोः संप्रात्पात्तरस्तीति बोध्यम् । अवस्वद्वादिषु तु पूर्वोक्तानां सर्वाणि साधारणानि छिङ्गानि सन्ति, तथा च तम्रहणे प्राप्ते परभायंख्यनेन तद्वगुद्वासः आखावां नियोगस्वन तदावरणकारम्यस्यमप्यवहद्वस्वेनव तस्वासंभवादिति मावः॥स्वहा

१. रा. ब्रंगरागङ्गैर: क. व्रणैः रागङ्कौछिं। २. ग द्धादिनिरासार्थम्। ३. थ. द. रागङ्कौ छिद्वेरिति । ४. द. १६ प्रतीकं नास्ति । ५. थ. द. एतदादि नियोग स्वत्तं नास्ति ।

किंच-

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसंभाषं सहैकेस्थानमेव च ॥ २८४ ॥

यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुच्यावरणजघनमूर्घरहादिस्पर्शनं साभि छाष इवाऽऽचरति ; तथा अदेशे निर्जने जनताकार्णे वाऽन्धकीराकुलेऽकाले संलाप-नं करोति ; पैरभार्थया वा सहैकमञ्जकादौ (रिस्सयेवार्वेतिष्ठते सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः।एतचीशक्यमानदोषपुरुषविषयम् इतरस्य तु न दोषः।तथाऽऽह मनुः-''यस्व-

अन्यतरानिच्छायां तु पुमान् योविहा— नीवीस्तनप्रावरणेत्यादि॥२८४॥

सुबोधिनी यत्त्विति---नाक्षारितो न निन्दितः असौ विट इति न निन्दितः ॥ २८४॥

बालंभट्टी

उपायान्तरमप्युच्यते इत्याह — िक्ष चिति। "नीर्वाकव्यंश्रक प्रान्थः " इति कोशादाह—पूरीति । तद्वृपदेशेल्ययः । स्तनी प्रत्येकमिति आह---कुचप्रेति । इदमप्युपलक्षणमित्वाह—आर्द्रीति । अन्यथा दोषाभावादाह—सामीति । अस्यायोग्यस्वादाह—
इवेति।अन्वयाय योग्यक्रियां प्रयात — आचिति। प्रवमंत्र ऽत्य बाध्यम्। अदेशेल्यनेन व्यासोकोभयं संगुद्धानि - ित्रजेने जनताकीर्णे देति। तथा च तत्रादेशे इत्यनेन जनताकीर्णे इत्यस्यव प्रष्टः । निर्जने इत्यस्य प्रथमुपादानादिति बोध्यम् । तथाच मनुः-- परिश्वयं योऽभिवदेत
तीर्थे सून्ये वने ऽिष वा । नदीनां चार्षि संभेदे स संप्रहणमाण्युयात् ॥" इति । अकाले
इत्यस्यार्थे अन्धकाराङ्गले काले चिति।अकाले इतिच्छेदः। सहकेत्यस्य तथा सहकम स्थानं
स्थिति करोतीति शब्दोऽर्थः।तत्प्रिलतमाह — प्रेति। तत्र प्रवोऽप्यथे। तदाह — सोऽपीति ।
विशेषमाह— एतच्चेति । संप्रहणप्रवृत्तप्रहणं चेत्यर्थः । आहांक्योति — बहुनाहिः ।
यस्त्विति—यः पूर्वमनाक्षारितः परस्रो प्रार्थनाभीष्तारहितः असी विद इति न-

१. ख. संहंकासन । २. छ. ज. झ. कुळनेळ पनं । ३. ज. परनायी। ४. ख. रिरंसेयवा । क. रिरंसयाव । ग. रिरंसेयवाय । ४. व।दी चिरंदावति । ५. ख छ. एतच शङ्कच । ६. ज यमन्यस्यन । ७. — ८. ३५६ ।

नाक्षारितः पूर्वमिभिमावेत कारणात् । न दोषं प्राप्तुयाकिश्चित्तहि तस्य व्यतिक्रमः॥" ईित ॥ यः परिक्षया सृष्टः क्षमते असावि प्राद्यः इति तेनैवोक्तस्—"श्चियं सृष्ट्ये-ददेशे यः स्ट्रधो वा मर्पयेत्तथा । परः परस्यानुमते सर्वे संप्रहणं स्मृतम॥" इति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितंचरीति इटाचपा सुजंगजनसमक्षं ख्यापयत्यसावि प्राह्य इति तेनैवोक्तम्—"दर्पाद्य यदि वा मोहाच्छ्टाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वे मयेयं सुक्तेति तच्च 5 संग्रहणं स्मृतम्॥" इति ॥ २८४॥

प्रतिषिद्धयोः ब्रांपुंसयोः पुनः सँह्यपादिकरणे दण्डमाह्— स्त्री निषेधे रातं दद्यौद्धिरातं तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥ २८५ ॥ प्रतिषिद्धयत इति प्रतिषेधः प्रतिषित्रादिभिर्यन सह संभाषणादिकं निषिद्धं 10

स्तीनिषिद्धादशतं दण्ड्या इत्यादि ॥ २८५ ॥ नीन्यादिस्पर्शनोदशकालसंभाषणसहावस्थानादि पुंसा निवारिता स्त्री क्रुवेन्ती शतं

सुबोधिनी

प्रतिषिद्धेति-'अनेन सह त्वया न वक्तव्यम्, अनया सह त्वया न वक्तव्यम्' इति

वालंभद्दी

निन्दितः केन चित्कारणेन जनसमक्षमधाभभाषणं कुर्यात्, न स दण्डयत्वादिद्दोषं प्राप्तुयात्; यस्मान्न कश्चित्तस्यापराघोऽस्तीत्वधैः। एवं भिक्षुकादाविष न दोष इत्यिष तेनेवाक्तम्—"भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा। संभाषणं सहस्वीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः॥" ईति । भिक्षुकाः भिक्षाजीविनः, ये वन्दिनः स्तुनि पाठकाः, दीक्षिताः यज्ञार्थकृतद्विधाः, कारवः तेवकारादयः एते भिक्षादिकार्यार्थं गृहस्वीभिः सह संभाषणमनिवारिताः कुर्युरेवंचषां संभाषणं ता अपि कुर्युरित्यर्थः । निवारणे तु नैविमत्यप्रतीरयनेन स्चितम् । विशेषान्तरमाह—य इति । तेनेव मन्तुनेव । एवमप्रेऽप्युभयन्न—
स्वियमिति । यस्मात् स्प्रष्टुमनुचिते स्तनज्ञवनादिदेशे परस्वियं स्पृश्चेतया वा
द्वृप्णादिके (देशे) स्पृष्टः क्षमते, तथाऽन्योन्याङ्गीकरणे सति यन् प्रवर्तमानसंग्रहणमिर्वः
सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्पृतमित्यर्थः। अस्रकुदिति ॥ २८४ ॥

"सूतपूर्वेचरट्" इतिचरट्-प्रताति। अनेन सह त्वया न संभाष्यमनया च सह त्वयेखेवं

५,—८. २५५.। २. क. मर्पगेततः ३.—८. ३५८.। ४.क कृद्रामितेति पुत्रभुजङ्गसम्ब्रम् । त. क. कृद्रामितेति भुजङ्ग । त. द्रामतचरेति भुजङ्ग । त. द्रामतचरेति । ५. क. शतम् दण्व्या । ७,—८. ३५०.। ८. अ० ५. ३. ५३. ।

1 *

तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्डं दवात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्तमानो द्विशतं दवात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः । एतत्र कारणादिभार्याव्यतिरेकेण—''नैप चारणदारेषु विधिनोत्मोपजीभिषु । सज्जयन्ति हि ते नारी निगृदाश्चारयन्ति च॥" ईति मनुस्मरणात् ॥ २८५॥

दण्डयाः स्त्रिया निवारितः पुमान् द्विशतं दण्डयः । द्वयोरपि स्वन्योन्यसिष्छया संग्रहणोक प्व दण्डः नीवीरसनावरिवर्तिकादे रहोविवक्षया संभाषणसदेशकाळसंनापणस् । स्पष्टमन्यन् ॥ २८४ ॥ २८५ ॥

सुत्रीविनी

पूर्वं प्रतिधिद्धयोः स्वीरिणीजारयोरिस्यर्थः । नैप चार्णद्दिशिवि— चारणो नटादय-आस्मोपज्ञीविषु वेशवृत्तिज्ञीविद्दारिविति भावः ; यस्मात् ते परपुरुपेषु सञ्जयन्ति निम्-ढाश्च ध्यवाये चारयन्त्रीस्यर्थः॥ २८५ ॥

बाछंभद्दी

पूर्व प्रतिषिद्वयोः स्वेरिणीजारयोरिखयैः। युनः पश्चान् । प्रस्यासत्तवा प्रतिषघपदार्थमाह—प्रतीति । कर्मण घण् । अनेन निषेधे इख्याप्येवभिति स्वितम् । वाक्यार्थमाह—प्रतीति । श्वपमाह प्रवर्तिति । द्वितीयपादार्थमाह—पुरुप इति । वत्तराद्वमतिदेशविविरिखाह— द्व्यो-स्वित । अनुक्तवादाह—वक्ष्यते इति । सर्व वाक्यमिति न्यार्थनाऽऽह — स एवेति । विशेष-माह — एतञ्चित । वक्ष्यव्यक्षे । विशेष-माह — एतञ्चित । वक्ष्यव्यक्षे वेद्यर्थः। वार्णाः नटाद्वः आस्मानो जीविनश्चः त्रिवाः थेद्य-वृत्तिविविर्वित्यादे संभाषणा-दिनिषेषविद्या । वत्यापकादिदारेषु नास्ति । तथा भाषांषुत्राः स्वकाः इस्युक्तवात् भार्येवाऽऽस्मा, तथोषजीवान्त धनलाभाष तस्या लाभं क्षमन्ते थे तेषां नटादिसिद्यानां थे दारास्तेष्विपि निषेषाविचिर्वाति । विशेष्याचा प्रस्का मृत्वा त्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहायस्तित्वात् । स्वभाषां संस्व-पर्यवे स्वयमागतांश्च पुरुषान् प्रस्कृत मृत्वा त्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहायस्तित्यर्थः।तत्रा-पर्वे विशेषरतेनेवोक्तः 'किवदेव तु दाष्यः स्यात् संभापनताभिराचरन् । प्रद्यात् स्वभक्तासु सहः प्रज्ञातिसु ख ॥''इति । सहः निजेते देते चारणादिस्विभिः संभाषणं कुवैन् स्वव्यं लेभं राज्ञा दाष्यः — तासामिषि परकीयत्वात्। तथा दासीभिरवरुद्वाभिन्नस्वारिणीतिः संभाषां कुवैन् किविष्यवसात्व दाष्य इत्यर्थः । तमिति — यस्याति काः पूर्व कृतस्तिमत्यर्थः ॥ २८५ ॥

तिमदानी सङ्ग्रहणे दण्डमाइ---

सजातावुत्तमो दण्ड आनुहोम्ये तु मध्यमः।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नायीः कर्णादिकर्तनम् ॥ २८६॥

चतुर्गामिप वर्णानां बङास्कारेण सजातीयगुनपरदाराभिगमने साझीतिपण-सहस्रं दण्डनीयः । यदा स्वातुर्छोभीन हीनवर्णी ख्रियमगुप्तामिनगच्छति तदा म- ५ ध्यमसाहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुरुोभ्येन गुप्तां वा ब्रजति तदा

संप्रहणप्रायस्वात् वा स्पर्धाकृते सङ्ग्रहणं— स्वजाती उत्तमी दण्डः

इत्यादि ॥ २८६ ॥

सुबोधिनी

पूर्व ''यदा पुनः सवर्णामगुप्तां मजैति, आनुष्ठांभ्येन गुप्तां वा मजैति'हिति विषयद्वयमिनिहितम् । तथागुप्तसवर्णागमने दण्डमाइ — सहस्रिमिति । अस्वार्थः —अत्र पूर्वार्थे
तु सजातानुसमी दण्ड ' इति यःज्ञवल्योक्तेन समानविषयम् । अत्र ब्राह्मम इति
क्षित्रियादेरप्यु क्ष्मणम् । तथा विश्वपदमि । अतः अश्वियादिनामि गुप्तसवर्णगरहाराभिगमने एप एव विधिः । एतच पूर्वार्थं प्रकरणज्ञुदार्थं निवन्यकारेण परिपिटितम् । प्रकृतोप्युक्तमुक्तरार्थमव । सस्यायमर्थः । पूर्वार्थं गुप्तामिन्युवादानादव च विपरीतार्थस्वामिकिनि-

बालभद्री

स्वजाताशिन्युक्तिस्वारस्यादाह — चतुर्णामिति । मुख्यतुरोधेनाऽऽह – साशीति इति। द्वितायपादार्थमाह — यदात्यिति । आनुळे.स्वादौ स्वाधे अनिगमने इति शेषः । सर्वत्र तम्फळितमाह — आनुळे.स्योदौ स्वाधे अनिगमने इति शेषः । सर्वत्र तम्फळितमाह — आनुळे.स्येनेति । उभयत्र दराधोगुंतःवागुत्तथे.मूंख्यानुक्तथोधिये।पण्योत् फळे आह — यदा पुनतिति । तत्रादौ अगुष्तसवर्णागमने दण्डमाह — सवर्णामिति । अत्र पूर्वेद्वे स्वजाताविति मूळ्प्रथमपादोक्तसमानि प्यं ब्राह्मणपदं, विमपदं च क्षति यादेरच्युपळ्ञणम् । तथा च क्षतियादीनामित्र गुप्तसवर्णपरदारगमने एप एव विधिक्तंयः एनद्रुपयोगस्तु गुप्तां बळादिति विषयिशेषास्य तत्र ळामः । एवं च पूर्वपकरणासिद्धिः

१. खः तिद्दानीम् । गः तांद्विथमिदानीं संग्रः। कः विविधामदानीं संग्रः। १. त. 'जाः।मात्र'। १. त. जाः। निषिद्धः। ४. अ. दः संवाद्यणो दण्ट्य दति।

1

मानवे विशेष उक्तैः—''सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विमां बळादू जैन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतैः ॥ सहस्रं ब्रह्मणो दण्डं दाय्यो गुप्ते तु ते ब्रजन् । श्र्द्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवहमेंः॥''इति', एतच गुरुसखिभायांव्यातिरक्षेण द्रष्टव्यं —''माता मातृष्वता स्वश्रृमातुळानी पितृष्वसा। पितृत्यसखिशिष्यद्धी भगिनी तत्सखी स्तुपा॥ दुहिताचार्यभायां च सगोत्रा शरणागता। राह्यी प्रज्ञजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा

सुबोधिनी

त्तावादगुष्तामिति पदमर्थेक्ष्यम् । तथा चागुष्तया अरक्षितया इच्छन्त्या सवर्णया सह सङ्ग्तैः पञ्चभातान दण्डय इति आनुक्तेम्येन गुष्तायाःगमने दण्डमाह—
सहर्त्वमिति । अयभैथैः — क्षत्रियावश्ययोः प्रकृतस्वात् ते शित्रयावश्ये गुष्ते अनिक्छन्त्यो बजने गच्छन् बाह्मणः सहस्रं दण्डं दाष्यः । श्रृद्वायां रक्षितायां ग

बाछंभद्री

अन्य सिद्धिरपीति पाठान्तरम्। इदमिष् इयाख्यात्रोकस्। प्रकृतोपयुक्तं तृत्तराधमेव। तथा च रिक्षातां सवणां सवणां बलेनोपगच्छन् सहस्तं दण्डयः स्थात्। व्रजित्वस्य व्रजेदिति पाठे वान्यभेदो बोध्यः। उत्तरार्द्धे इच्छन्त्येति बलादित्यस्य विपरीतोवस्या तस्योक्तिविपरीतार्थपर-त्वावधारणोनागुसयेत्यर्थात् ल्रुट्ट स्थात्। व्राव्या च्रुप्ट स्थात्। वृष्ट्यां सवण्या तु सहसंगतः सक्ट-स्मेथुनः पञ्चातानि दण्ड्यो भवेदित्यर्थः। आनुलोग्येन गुप्तागमने दण्डमाह् — सहस्त्रिमिति। इदं च तत्र पूर्वतः पद्यचतुष्टयेन व्यवहितं तत्रेतोऽच्यवहित्म्। "वैद्ययेत् क्षत्रियां गुप्तां वैद्ययं वा क्षत्रियो व्रजेतः। यो ब्राह्मण्या साव्याचेत्रयां व्यवस्ति व्यवस्ति व्यवस्ति व्यवस्ति। इदं च तत्र पूर्वतः प्रवावदेयं गुप्ते रिक्षते आनिच्छन्त्यो गच्छन् वाक्षणः सहस्त्रं द्वापनीयः। श्रद्धायां शक्षित्वायां गमने क्षत्रियवैद्ययोःपि सहस्त्रमेव दण्डा भवेदित्यर्थः। आगुप्ताध्यक्ते तेनैवत्ये उक्तम्—'' क्षत्रियायामगुप्तायां वृद्ये पञ्चतातं दमः। सूत्रेण मौण्डिमच्छेनु क्षत्रिया रण्डभेव वा॥ अगुप्ते क्षत्रियायामगुप्तायां वृद्ये पञ्चतातं व्यवस्त्र प्रवाविद्ययः स्थात् सहस्त्रं व्यावस्त्रयः प्रवाविद्ययः। स्वावस्त्रयः प्रवाविद्ययः। स्वावस्त्रयः प्रवाविद्यस्य प्रविव्ययः। स्वावस्त्रयः प्रविव्ययः। स्वावस्त्रयः। स्वावस्त्रयः। अग्रयः। स्वावस्त्रम् प्रविव्यः। विश्वपमाहत्त्रस्य प्रविव्यः। विश्वपमाहत्यस्य प्रविव्यः। स्वावस्य माता स्वयःनस्त्राता स्वावस्यः। अभ्याद्वस्यः। अभ्याद्वस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्त्रम्य प्रवित्यः। स्वावस्त्रम्य प्रवित्यः। स्वावस्त्रम्य प्रवित्यः। स्वावस्त्रम्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्यः। स्वावस्यः। विद्यस्यः। अभ्याद्वस्यः। स्वावस्यः। प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्य प्रवित्यः। स्वावस्यः। विद्यस्यः। स्वयस्यः। स्वावस्यः। प्रवित्यः। स्वावस्त्यस्यः। स्वावस्यः। प्रवित्यस्यः। स्वावस्यः। स्वयः। स्व

१ ग. विशेषः अभिहितः । २. क. बलाइजन् । ३. क. सङ्गः। तथा सहसं ब्राह्मणी दाप्यः । ४. क. साहस्त्री वैवेदिति । स्त्र. सहस्रंभैनभेने । ५. — ८. ३७८, ३८३, । ६. त. इच्छन्तः पश्चशतानि दण्ड्या शति । ७. थ. तथिति आनु । ८. थ. द. सं ब्राह्मणी दण्डं दाप्य हति । ९. थ. द. अस्यायः । १०. थ. द. तम्बलः । ११. त. हदं पदं नास्ति । १२. — ८. ३८२. | १३. — ८. ३८६, ५. ।

च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतस्या उच्यते । शिश्तस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दञ्डो विधायते ॥ ^{११} ईंति नारदस्मरणात् । प्रातिलोम्ये उत्क्रष्टवर्णस्रीगमने क्षांत्रेयादेः पुरुपस्य वधः । एतच्च गुनाविपयमन्यत्र तु धनदण्डः—''उभाविप हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विष्ठुतौ शूद्रबद्दण्ड्यो दग्यन्यो वा कटाग्ना ॥

सुबोधिनी

मनं कुवेतोः श्रीवनवेदययोरि सहस्रं दण्डो भवेदिति । समानन्यायस्वात् वैद्यस्त्रियं रिश्वतां गच्छतः श्रीवयस्यिप सहस्रं दण्ड इत्युक्तं भवित । मूर्लस्य द्वितीयार्थं व्याचरे— प्रातिटेंग्नेये इत्यादिना । उभौविति—तावेव श्रवेवेदया रिश्वतया ब्राह्मण्या सह संसंक्ती स्त्रूवत् दण्ड्या । ''गुसी सर्वेण हीयते'' इत्यत्रोक्तमकारेण सर्वेन दारिरेण धनेन च हीनो कर्तव्या सर्वस्य गृहीस्वा वध्याविति भावः। कटाग्नीति—मारणप्रकारविदेशेषोपदेशः। कटाग्निदाहप्रकारस्तु स्त्रेयमकःरणे अभिहितः। इदं चात्यन्तश्रीव्रयदारगुणवद्गाह्मणीविषयं दन

बाळंभ ी

वातः। आर्थो गुरुः, प्रशक्तिता बौद्धभिक्षकी, धात्री उपमाता, साध्वी पतिवता। वर्णाक्षमित पुरुषोत्तम इतिवत समासः, बहुवीहिवां। अतिदेशमाह— गुर्तिति। अत एवाऽऽह शिर्नेति । उत्कत्तेनात् छेदनात् । अन्ययोगे पंचमी । अन्यः धनदण्डः । मूर्लाहृतीयाद्धांह्यादं रुपाचष्टे – प्रातीति । इदं लाक्षीणक्षीमत्याह — उत्कृष्टिति । पुंसः इत्यस्याधेः—
क्षत्रीति । विशेषमाह — एतच्चिति । वधक्षपदंडनं चेत्यधेः । अन्यत्र तु अगु तायौ तु यद्धांप मानवे वक्ष्यमाणवाक्षयशेष्युंगक्षमण व्यवितः पाटः, अत एव तावित्यनेन वक्ष्यक्षात्रयपरामद्याः,नथाऽपि अत्रतच्चीत मृत्योति । हि तिश्चये । तावेव पूर्वोक्तावेव । तथा च क्षत्रियंवक्ष्याक्षमावि रक्षितया वाह्मण्यास्ति । हि तिश्चये । तावेव पूर्वोक्तावेव । तथा च क्षत्रियंवक्ष्याक्षमावि रक्षितया वाह्मण्यास सह विष्कुतं संगतो कृतमेश्वनो गृह्मवत् दण्डणी; गृह्मसर्वेणाहीयत इत्यक्षक्रकारण सर्वेण शरीरण धनेन च हीनी कार्यी; सर्वस्वं गृहीत्वा वध्यावित्ययै: । पक्षान्तरमाह — क्षटेति । अत्र सर्वस्वमहणं नारित्। क्ष्यक्षीति मारणपकारविशेषोपरेशः। स च स्त्यप्रकारणे उक्तः विशेष तत्र विशेष वक्तः—"क्ष्यक्रह्मह्माणी-

१.—१२. ७३—५.। २. थ. इ. मूळवचनस्य । ३.स्य उक्कष्टलीगमन इत्या । ४. थ. इ. उभाविप तावेवेति । ५. थ. इ. त्रियवै । ६. थ. सहकृतमधुनो । ७. थ. इ. त्रिनावाद्यख्याविति।

त्राह्मणी यद्यगुमा तु सेवेतां वैदेयपार्धिकी। वैदेयं पञ्चरातं कुर्यात्क्षत्रियं तु सह स्रिणम्॥'' इति मनुस्मरणात्॥स्ट्रस्य पुनरगुमामु ऋषवणी स्त्रियं त्रजतां लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तां तु त्रजतस्तरः वथसर्वस्वापहाराविति तिनवोक्तं—''क्ट्रहे। युहरगृप्ते व। देजातं व-

सुबे धिनी

ण्डापुरुत्वात् "वेहयः सर्वेहवदण्ड्यः स्थान्" "सदक्षं श्वत्रियो दण्डवः" इति चेत्रस्य दण्डवि-धानाश्व ।"एतचगुक्षाविषयम् "इति पूर्वत्राभिहितम्। तत्र मानवीं सम्मतिमभिधाय "अन्य-त्र तु धनदण्डः" इत्यवाणि मनुवचनं प्रमाणयति-ब्राह्मणी यद्यगुक्षामिति । अरक्षितां बा-ह्मणीं गच्छन्तं श्लेत्रियं सहस्रं दण्डयेत् । रक्षायामधिकृतत्वेन क्षत्रस्य वेदयोपेश्वयाऽधिकदण्ड-विधिरिति भावः।"शुद्दो गुक्षमगुतं वा'गृहति— छृद्दोयदि भन्नाविस्राक्षतामसक्षितां वा द्विजा-

बाटंभट्टी

सिंशाके हित वीर्श केंद्रियत्वा शुद्रमन्नी प्रास्थेत् ब्राह्मण्याः शिरासि दपनं कृत्वा सिर्पिएयय्य संवामं सरमारोप्य महापथमनुवाजयेत् पृता भव इति विज्ञायते । वेद्रश्लेख्राह्मणीमिमि गण्छेत्, क्रोहितद्वभैवेद्ययित्वा वद्रयमन्नी प्रास्थेत् अग्ने प्राग्वत् । राजन्यायां मधुन-माचरन् ज्ञाद्रश्ल राजन्यायां राष्ट्रयन्त अग्ने प्राग्वत् एवं विष्यानं अत्यन्तश्लेष्ट्रययाः राजन्यायां मधुन-माचरन् ज्ञाद्रश्ल राजन्यायां मधुन-माचरन् ज्ञातियां, रण्ड्यास्थाः रण्ड्यास्थाः प्राप्ता राजन्यायां स्थुन-साचरन् ज्ञातियां, रण्ड्यास्थाः विष्याप्ता र्वाच्यास्थाः स्थानित । स्थितियां त्राह्यां स्थानित । स्थानित । स्थानित वाद्याः । स्यानित वाद्याः । स्यान वाद्याः । स्यान वाद्याः । स्थानित वाद्याः । स्यानित वाद्याः । स्यान वाद्यानित

र्णमावसैन् । अगुप्तमङ्गप्तविस्त्रेर्गृतं सर्वेण हीयते ॥" इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णं व्रज-स्याः कर्मयोः –अदिप्रहणानासादेश्च –कर्तनम्। आनुजोन्येन सवर्णं वावजस्या दण्डः

सुबोधिनी

तिश्चियं गच्छित तद्दा वक्ष्यमाणि दण्डो छेयः । तसेव दण्डं विभवय द्वायिति-अगुतैका-क्षित्रं । अगुतां गच्छन् एकाङ्कलर्वस्वी एकाङ्कं लिङ्कं सर्वस्वं च दण्डोऽस्यास्तीत्येकाङ्गसर्वस्वी। लिङ्कं छित्र्वा सर्वस्वेन दण्ड्य इति भावः। रक्षितां गच्छन् वारीरेण सर्वस्वेन च हायते सर्वस्वं गृहीत्वा वच्य हत्यैथः। "नायाः कर्णादिकतेनम्" हत्यमुमंत्रं च्याचरे-नायां इति। प्रातिलोक्यंन गच्छन्त्याः श्चियाः कर्णाद्वक्षविद्येनात् शातिलोक्यांविदिकतमनेऽरुपद्रोपश्चेनाङ्गच्छेर्यः। भावस्य (यु?) किमम्यत्वात् आनुलोक्यगमने गुणवद्गुण्यवद्षेक्षयोचितो धनदण्डः सवर्णान्तमने तुधिकारादिभिवारदण्ड इति देशावतृतारेण दण्डः करूप्य इत्यननाभिप्रयेणाऽऽह्—

बालंभद्री

"तस्वेदम्" ईरयण्। गच्छेदिति यदि तदेति च शेषः। "अगुष्तं सांगसर्वं वां गुंप्तं सर्वेण द्दावता" इर्गुत्तराहेत्यादः । तथा च भर्वादिभी रक्षितामरक्षितां वा हिजातिश्चियं यदि शूदो गच्छेत्तदा स्योमेध्ये अरक्षिताम् आवसन् गच्छन् अंगं च सर्वं च ते दण्डयो यस्य तादको भवति । क्षत्र विशेषाश्वत्रणेऽपि संगंछितमेव, आर्यस्ताममने छिगोद्धार, सर्वस्वहरणं च-"गुष्तां चे-द्वर्षोऽधिकः" द्देति गांतमवचनात् । तथा च छिगच्छेदः, सर्वस्वहरणं च कार्यम् । रक्षितां तु गच्छन् धनेन शरीरंग च द्दानः कार्यः । सर्वस्वं गृहीत्वा वध्य इर्यथः । अंगसर्वदंवैः इति पांठ व्यवस्यभिमायं बहुवचनम् । अञ्च पाठान्तरं धृत्वा प्राच्यं व्याव्यामम् असंबद्धं स्पष्टभेवे-रुपुरोक्षितम् । अविशेदिति तद्येः।येनांगनापराद्धां तन द्दान—इति कव्यत्रक्तं तत्र धुत्तः क्षत्रवात्तरम्। अभिगच्छेदिति तद्येः।येनांगनापराद्धां तन द्दान—इति कव्यत्रक्तं तत्र धुत्तः कत्रवात्तरम् अभिगच्छेदिति तद्येः।येनांगनापराद्धां तन द्दान—इति कव्यत्रक्तं तत्र धुत्तः कत्रवाद्यः स्पर्योद्धेनिति । विगामनस्य स्थळद्वये मन्त्रवा न्यूनतापः विगावष्ट—आनुष्टोम्पेनीति । गुणवद्गुणत्वेन वा स्वर्णं विनि—पातिष्ठोम्यस्यके प्रोक्षेद्वविधानारादस्यम् गमनेक्ष्यां प्राविविद्यः समावर्यः इति देशाचनुत्याण वष्यः कृत्यर्थः मनुतानु 'न संभाषां परश्चीगिः प्रतिनिद्धः समाचरेनः विविद्यामापमाणस्य सुवर्णं द्वयर्थः मनुतान्दः समाचरेनः विविद्यामापमाणस्य सुवर्णं द्वयर्थः। मनुतानु 'न संभाषां परश्चीगिः प्रतिनिद्धः समाचरेनः। निविद्यामापमाणस्य सुवर्णं द्ववर्षः । मनुतानु 'न संभाषां परश्चीगिः प्रतिनिद्धः समाचरेनः। निविद्यामापमाणस्य सुवर्णं द्ववर्णदेश ॥' द्वित सामान्ये

क. वर्णमाचरत् । २ ख. ग. आनुळात्ये स । ३. थ इ. त्यस्यार्थः। थ. इ. नार्याः पुनिः। ति । ५. ग. मानिळात्यसमनव्यतिरिक्ते (न) समने । ६. त. थ. तो नाङ्ग इत्यादि सवर्ण इत्यन्ते नास्ति । ७ थ. न्यमंनने ग्रुगर दयेशा । ८. अ. ४. ३. १२०.। ९.—१२. ३. । १०. फ. ति सवर्ण वेति । ११. फ. 'विधा नात्...उचितधनदण्डः' नास्ति । १२.—८. ३६१.।

· .

कल्यः।अयं च वधाचुपदेशो राज्ञ एव—तस्यैव पाळनाधिकारात्र द्विजातिमात्रस्य । तस्य ''ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाऽऽददीत'' इति शस्त्रप्रहणानेषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने काळिथिळम्बनेन कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात् ''शस्त्रं द्विजातिभिग्नीद्धं धर्मो यत्रोपरुद्धयते।''तथा मतुः''नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भ-व्यति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युपृच्छति।'' ईति शस्त्रप्रहणाम्यतु-

बालंभट्टी

नोक्तमः षोडशमाषात्मकं सुवर्णम्। विशेषमाह-अयं चेति । राज्ञः अभिषेकादिगुणयुक्तस्य दुष्टशासनकर्तं व्यतयेति भातः। न द्विजातीति—न वर्णत्रयस्येत्यर्थः । मात्रं कात्स्न्यें । गौतममाह - ब्राह्मण इति । तत्रापि विशेषमाह -यदा त्विति। स्वयमेव द्विजातिरेव कार्यातिपातकाङ्काया हेतुत्वस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरं मानवमाह - शस्त्रमिति । उपरुध्यते इत्यमें नेत्यतः पूर्व अदिजातीनां च वर्णानां विष्ठवं कालकारिते । आत्मनश्च परित्राण दक्षिणानां च सङ्गरे ॥ स्त्रीविष्राद्यूपपत्ती च धनन् धर्मेण न दृष्यति। गुरु बहुश्रुतम् ॥ आततायिनमायान्तं वा बाळबुद्धी वा ब्राह्मणं वा देवाविचारयन्॥" इति पाठः । एतःसूचनार्थमेव मध्ये तथेःयुत्तं ब्राह्मणादिभिः खडगाचायुर्ध प्राह्मं; यत्र काछे वर्णानामाश्रमाणां च साहंकारादिभिर्धर्मः कर्त न दीयते । तथा तेषामराजकेषु परचकादिना कालजनितसंगरादी आत्मरक्षार्थ च दक्षिणानां गोधनापहारानिमित्ते संप्रामे च स्त्रीबाह्मणापितानिवारणार्थे च धर्मयुद्धेना-नन्यगातिकतया परान् हिंसन् न दोषभाक् भवति । परमारणेऽप्यत्र साहसदण्डो न कार्यः । गुरुबालबृद्धवहुश्रुतबाह्मणानाम् अन्यतमं वधोद्यतमागच्छन्तं विद्यावित्तादिभिरुकृष्टं प्रलायना-दिभिरपि स्वनिस्तारणाशकौ निर्विवादं हन्यात । अत एवोशनाः "गृहीतशस्त्रमाततायिनं हरवा न दोषः।" कात्यायनोऽपि "आततायिनि चोत्कृटे तपः स्वाध्यायजन्मभिः। वधस्तव तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भवेत्॥"इति।मेधातिथिगोविन्दराजी तु खीविपेति पूर्वस्यायमञ्. वादः, गुर्वादीनिप इन्यात्; किमुतान्यानिति व्याचक्षते । नातिति — जनसमक्षे रहसि वा॥ २८६॥

ज्ञानाच । तथा क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्थ्यभिगमने यथाकमं सहस्रपणशर्तंपणात्मकौ दण्डौ वेदितन्यौ । तदाह मनुः—''वैश्यश्रेत्क्षत्रियां गुतां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो बाह्मण्यामगुतायां ताबुभौ दण्डमर्हतः॥'' ईति ॥ २८६ ॥

> पारदार्थत्रसङ्गात् कर्यायामपि दण्डमाह— अलङ्कृतां हरन्कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् ।

दण्डं द्चात्सवणीसु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णां कन्यामपहरस्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णाः हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामपहरतः पुनः ध्वत्रि-यादेवंध एव । दण्डविधानाचापहर्तृसकाशादान्छिद्यान्यस्मै देथेति गम्यते ॥२८७॥

कन्याहरणमि प्रसंगादाह—अलंकृतां हरन्कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम्।

सुबोधिनी

आनुळोम्येनेति। क्षत्रियवैद्ययोरन्योन्येति — अत न समुख्यो विवक्षितः — प्रत्येकमेव पाप-हेतुःवात् । तत्रापि रक्षितागमन इत्येव बोद्धन्यम् । वैद्यश्चेत् क्षत्रियामिति — अ(त्र) बा-इण्या अरक्षिताया गमने प्रोक्तः "वैद्यं पञ्चशतं कुर्योत् क्षत्रियं तु सहिषणम्।" इति,तं दण्डं यथाक्रमेणाहृत इति । क्षत्रियस्य वैद्यापेक्षयोष्कृष्टेवेऽपि रक्षायामिषक्कतःवाद्यिकदण्ड इति ज्ञातन्यम् ॥ २८६ ॥

तदनीममुखीमिति-विवाहानभिसुखीमित्यर्थः ॥ २८७ ॥

बालंभट्टी

विवेति - उरामं दण्डं द्यादित्यस्यार्थः। उत्तिनि - जन्यथेखस्यार्थः। तदनैति - विवाहानिसमुखीमित्यर्थः। सवर्णोमित्यनेत सवर्णोमिति पाठः स्वितः। सवर्णोमिति पाठे मिन्नं वाक्यं तिद्वये पूर्वोक्तं बोध्यमित्यर्थः। तुर्वेपादार्थमाह - उत्कृष्टेति । बाह्मणस्य तदसंभवादाह - क्षुत्रीति । प्रातीति तत्र तदस्पर्यमिति भावः। तात्पर्यार्थमाह - दण्डेति । तत्र दुष्टत्वेनायोग्यत्वेनानिधकृतत्वेनानिधकारिणा कृतमकृतमेवेति न्यायेन तस्याः कन्यात्वाक्षस्या विवाहो भवत्येवेति भावः॥ २८७॥

१. स्त्रः सहस्रक्षतपणा । २.--८. ३८२. । ३. स्त्रः हरेत्कन्याम् ।

5

आनुलोम्यापहरैणे दण्डमाह—

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

यदि सानुगगां हीनवर्णी कन्यामपहरति तदा दोपाभावान दण्डः। अन्यथा त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथमसाहक्षो दण्डः॥

कन्यादूषणे दण्डमाह----

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यक्षामां कन्यां बलाकारेण नखक्षतादिना दूपय-ति तदा तस्य करईंछत्तव्यः । यदा पुनस्तामेशङ्गिलप्रेक्षरेण योनिक्षतं कुर्वन्दूपयित तदा मनूक्तपर्शतसिहतोऽङ्गिलिच्छेदः। ''अभिषेश तु यः कन्यां कुर्याहरेण मानयः। तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यो दण्डं चाहति परशतिम्॥'' इति । यदा पुनः सानुरागां पूर्व-

सकामारवनुरे।मासु सकामरतद्यथादमः । दूषणे तु करछेद उत्तमायां वधरतथा ॥ २८८ ॥

सुबोधिनी

र्अविषह्मिति—यो बलात्कारेण दर्गादिभिः क्रन्यामञ्जलिप्रक्षेपँगोगेन योगी क्षतवर्ता क्रयौत, तस्य अङ्गुलिह्रयं छेत्तन्यम् षद्र्वतं दण्डं चाहेतीत्यस्यार्थः।सानुर्गुगाःमिति। अङ्गुलि

बालंभट्टी टाउटिमिन---रण्डाभावपर्वकं रण्डमित्यर्थः ।

दण्डमिति—दण्डाभावपूर्वकं दण्डमित्यर्थः । तात्पर्यार्थमाह—न दण्ड इति । अन्यथा त्वित्यस्यैव ब्याख्या—अनिच्छन्तीमिति। अधम इत्यस्यार्थः—प्रथमिति ॥ २८७८॥

कन्येति— एवमपहारवण्डसुकुंखादिः । अत्र सर्वत्र कन्यापदमधिवाहितापरस्। कक्षणया प्रातिक्षीन्यादौ वक्ष्यमाणस्वादाह — अनुलोमास्त्रिति । आध्यपदं स्थाचष्टे —यदिति।स्कामादौ विशेषण वक्ष्यमाणस्वादाह—अक्षामामित्यादिना । नस्क्षतादिनेत्र-स्य फलमाह—यदा पुनिदिति । तामेवाऽऽह कल्पतरुः । दुपेंगिति— दुपादिभिः । समानजातीयां कन्यां गमनवर्षमंगुलिप्रक्षेममात्रेणैव कुर्यात् । नाशयेत् योनिक्षतवर्षो कुर्यादिति यावत्तस्य श्रीव्रमेव अङ्गुलीद्वयं छेत्तस्यम् । स पद्शतं दण्डं वाहंतिस्यभैः । अकामामित्यस्य फलमाह—यदा पुनिदिति । अत एव हि न बलात्कार इति मावः । पुनवर्त्र अङ्गुलिप्रक्षेपादिमात्रेण योनिक्षतकरणेन । तेनैव मत्रुनैव । एवमग्रेऽपि । यंस्तुक्यो

ख. ग. घ. क. आनुलोम्येपहरणे। २. ग. करफेद: कर्तव्य:। इ. ख. ग. अनिवृ.
 घ. तु.। ४.—-८. ६६७.। ५. क रागं पूर्वे दुषयति। ६. थ. द. अभिषद्य तु यः कत्याभिते।
 थ. द. पेणयोनी ८. थ. द. तथाष । ९. द. त्यथै:। १०. थ. द. गांपूर्ववद्दयदीति।

बद्पयति तदाऽपि तेनैव विशेष उक्तः—''सकामां दूंपयंस्तुल्यो नाङ्गुळिच्छेदमईति । डिशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गाभिनिष्टत्तथे ॥" इति । ५दा तु कन्यैत कन्यां दूपयाति, विदर्भा वौ, तत्रापि विशेषस्तेनैशेकः---''कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशको दमः । या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्रां सा सद्यो मौण्ड्यमहीति ॥ अङ्गल्योरेव च ^{र्}छेदं खरंभोद्रहनं तथा॥ ११ इंति । कन्यां कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवतीं कुर्यादिसर्थः। तदा पुनरुक्षष्टजातीयां कन्यामविशेषात् सकामामकामां वाऽभिगच्छति तदा

इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्यनुलोमासु वा प्रदुष्य अप्रहतासु न दोदः - गान्धर्ववि-बाह्रविषयायात् । यरावनलंकृतापहरणे समी दंडः सोऽन्यथा निष्कामास्वित्यर्थः

सुत्रोधिनी

प्रक्षेपादिना योनिक्षतं कुर्वत् दूपयतीत्यर्थः। " उत्तमायां वधस्तथा" इत्यमुमंशं ब्याच्छे —तर्दा पुनरुत्कृष्टजातीयमिति ॥ २८८ ॥

बाऌभट्टी

नांगुरुति पाठः । तुल्यः समानजातिः । इच्छन्तीकन्यामंगुलिपश्चेपमात्रेण नाप्ययमंगु क्षिच्छेदं नाईति न प्राप्नोति, किन्तु अतिप्रसक्तिनियारणाय द्विशतं दण्डं दाप्य इत्यर्थः। यत् कम्यां नांगुळीति पाठान्तरं द्पयानस्तु नांगुळीति च। विशेषान्तरमाह—यदा श्विति । ऐवन पुरुषव्यवच्छेदः। एवं मानवेऽपि । अत एवाऽऽह-विद्य्या वेति । तत्रापि उभयत्रापि। विशेषः हत्यादि जातावेकवचनम्।कन्यैवेति या कन्येच परां कन्यामंगुलिप्रक्षेपमाध्रेण कुर्यात् नाशयत् तस्याः द्विशतो दण्डः स्यादित्यर्थः । अस्योत्तराई "श्चरूकं च द्विगुणं द्याध्छिषाश्चेवाष्तु-याद्या। " इतिः सा तत्कन्याञ्चलकं, यत्तु द्विगुणं तत् कन्यापित्रे दद्यादशशिका अत्र जटार-ज्वादि प्रहारासांश्राप्नुयादिति तद्र्यः । एविभमधाय द्वितीयायामव्यवहितनाह -या त्यि।ते । अत्र स्त्रीति सामान्यमप्यर्थोद्दिरम्धापरं; या तु विदग्धाकन्यां प्रकुर्यात् प्रगतं कुर्यात् नाशयेत् , द्वयेत् अंगुलिपक्षेपमात्रेण सा सद्यसःक्षणमेव शिरोमुण्डनम् अर्हति । तथेति च समुख्यये । विदाधात्वादेवाङ्गुलिद्वयन्यापार इत्याह — अङ्गुल्योरिति । तर्जन्य-क्गुष्टयोरिलार्थः । तथोक्छेदनं चार्हति, गर्दभेन राजमार्गे वहनं चार्हतीत्यर्थः । अपि वेति

क. तृषयन् कन्यां नाङ्गुछिच्छेदमईति । ख. ग. ङ. तृपदानरतु नाङ्गुछिच्छेद । घ. सकामीदूषमाणस्तु । २.--८. ३८६. । ३. ग. वातदोतैनवविश्वेषोक्तः । ४. क. रेव वा छदम् । प.--इइ९, ७०. । इ. थ. द. यदेति ।

1 1

हिनस्य क्षत्रियादेवध एव—''उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।'' इंति मनुस्मणात् । यदा सवर्णो सकामामाभगच्छाते तदा गोमिशुनं छुल्कं तारित्रे दवात् यदीच्छति ; पितरि तु छुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णोमकामां तु गच्छतो वध एव; यथाऽऽह मनुः—'' छुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छित्पिता यदि³॥ येऽकामां दूषयंत्कन्यां स सद्यो वधमहेति । सकामां दूषयंत्कन्यो न वधं प्राप्नुयाक्षरैंः॥'' इति ॥ २८८॥

किं च---

शतं स्त्रीदूषणे दद्याहुं तु मिथ्याभिशंसिता ।

द्षणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः; अनिच्छाया अभिगमने अन्यथा व्यक्षच्छेदः स्मृत्यन्त-राजुसारात्। भातिकोम्येन तु कन्याद्षणे वध एव । तथा शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशुळारोगणादि प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

द्षियतुर्देड डत्तमः दूष्या तु कन्याशतम्

शतं स्त्रीदूषणे दाप्यों हे तु मिथ्याभिशंसिता इत्यादि॥१८९॥

बाछंभट्टी

पाठे अपि वा चार्थ। प्वेति एवेचेति पाठेलेवस्। आध्यानवे कुर्यादित्यस्य विक्र्यांत् दूपयोदित्यर्थः तत्फलिलमाइ — कृत्यामिति । इत्तमायामिति द्वितायपादं च्याचष्टे — यदा पुनिरिति। अस्याभिगमनपरावे संमतिमाइ — उत्तमामिति । ई। नजातिः अक्ष्रप्टामिच्छन्तीं गच्छन् जात्यवक्षयां गच्छेन् मारणात्मकं वधमईतीत्यर्थः । अनुक्तविशेषानाइ — यदे त्यादिना। मिथुनं तद्वृपं
ग्रुक्कमिति। पिता यावदेवगोमिथुनमेवासर्वत्र मानमाइ — यदे त्यादिना। सिथुनं तद्वृपं
गर्दम्। समं समानजातियान्तु इच्छन्ता गच्छन् यदि पिता इच्छेत् तदा पितुः शुँक्कं दंवादात्म
गुरूपं तथा च न दण्डयः, सा च कन्या तेनेवोडव्येत्यर्थः। मृतीये मानमाइ — योऽकामामिति।
तत्पूर्वं प्कच्यवितः अयं श्लोकः यस्तुव्यज्ञातिरिनच्छन्तीं कन्यामिभगच्छित स तत्वाण
प्व विश्वेतरे लिङ्कच्छेदनादिकं वधमईति इत्यर्थः । इच्छेदिति स्वितं । द्वितीये मानमाइ
— सकामामिति । इच्छन्तीं तु गच्छक्ष वधाईं मनुष्यो भवति ; किन्तु तत्रोक्तरीतेरेवेल्यर्थः ॥ २८८ ॥

किंचेति-कन्यास्थले प्रसंगादप्याहेत्यर्थः । पूर्वेक बाक्यत्वायाह -

५. ३६६.। २. क. स. सकामां गच्छतो वध एव यथा। ३. ---८. ३६६.।
 भ. ग. प्रान्त्रयात्ततः। ५. ---- ८. ३६४.।

पश्र्नगच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमम् ॥२८९॥

स्त्रीशन्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽवमृश्यते।तस्या यादे कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मार-राजयक्ष्मादिदीर्धकृतिसतरोगसंसृष्टमेथुनत्वादिदोषान्प्रकाश्येयमकन्योति दूषयस्त्रेसौ श-तं दाष्यः । मिथ्याभिशंसने पुनरिवद्यामानदोषाविष्कारेण द्षणे द्वेशते दापनी-यः। गोव्यतिरिक्तपश्चगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्स्रीवसा

सुबोधिनी

सर्सृष्टिति —संसृष्टं प्राप्तं मैथुनं सम्भागो ययेत्येकपेदं समासान्तर्गतम् ॥ २८९ ॥

बालंभद्दी

स्त्रीति । अपस्मारेति -- गातिप्रसिद्धः। राजयक्ष्मा क्षयः। आदिना कुष्ठा इत्यादि-रूपाः दाधाः अचिकित्स्याः कुत्सिता रोगाः । संसुष्टं प्राप्तं मेथुनं संमोगो यया, तस्याभावः बत्वं ते च ते दोषाः तानित्यर्थः। मिथ्येत्यस्येच व्याख्यानम्-अविधेति । न च ''अदुष्टां च त्यजन् दण्डयो द्षयंस्तु सृषा शतस्।''ईति प्राक्स्वोक्तविरुद्धमिदं, तत्र मिध्याशंसने शतस्योक्तःवादिति वाच्यं । तस्य प्रकृतःवाद्वराविषयःवादेतस्य तदस्य विष-अत्वादिति भावः । ममतुप्रतिभाति । कन्यै वे कन्यामिति मनुक्तविषयकमाद्यपादोक्तं, मिध्येत्यत्र भावप्रत्ययान्ताद्र्भं आद्यजन्ताद्परस्रीविशेष्यभूता; तथा च तादशस्त्रीविषयको द्वि-तीयपाद इति न विरोधशंकाऽपि आद्ये मुळोक्तमनुक्तयोविंकल्प इति गोः प्रथग्वक्ष्यमाण-बादाह - गोव्यतीति । गातमोऽपि 'पञ्चन् शतं दाप्यः'' इत्यादि। मास्थेपि ''िवयम्योनी तु गोवर्ज मैथुनं यो निषेवते । स शतं प्राप्नुयादण्डं तस्याश्च यवसोदकाम्॥''इति। हीनास् इत्यस्य व्याख्या - अन्त्योति । अन्त्यगामिनीं, न त्वन्यामित्यर्थः - तत्र विशेषस्य वक्ष्यमा-णस्वात् । अत एव नारदः- 'पशुयोनावतिकामिक्ननेयः सततं शतम् । मध्यमं साहसं गोष् भवेदंत्यावसायिषु॥" इति।"अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाह्वेषेणवे नरः । सततं प्राप्तुयाहण्डं तस्य दोषमदर्शयन्॥" इति । मनुरपि "दूषयंस्तु सृषा शतम्" इति । मूलोक्कसमानविषय स्तु मृषाशतामिति तस्या इत्यादि हेतुराभैविशेषणं यत उक्तदोषं क्षतयोनिःवादिकमविभाव-यन्नतो युक्तोस्यायं पणशतास्मको दण्ड इत्यर्थः, ''यस्तु-दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति

ग. दापनीयः । २ स्त. मिथ्यामिशंसने तु पुनः । स्त. व शसनेपद्म । रू. मिशंसिते
 पद्म । ३. ग. मन्तावसाथिनीम् ! ४. थ. द. धमेथुनस्वादिति । ५ तः ययेति तथा उत्तिति ।
 ६.—आ० ६६. ।

5

यिनीमित्रिशेषात्सकामामकामां वा गां चाभिगच्छत्यसौ मध्यमसाहसं दण्ड-नीयः ॥२८२॥

साधारणस्थीतमने दण्डमाह-

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २९० ॥

क्वांत्वेनोपरास्य दृषिता कन्या खीत्युक्ताः दूपणे कृते शतं दण्डया। यदि स्वदुष्टामेव दृषितयमितं बूयाक्तो मिध्याभिक्षेतिता हे शतं दण्डयः । गोव्यतिरिक्ताश्वादिपञ्चरा-मने शतं दण्डयः। हीनां अनुद्धामां खियं गां च गण्डतो मध्यमो दण्डः ।हीनक्वीवननं गवादि-प्रविष क्वीवहण्डदानद्द्यान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेवोक्तःवात् पुनरुक्तेयेव स्थात् । तस्मात् पश्चादिस्विष क्वीदिववागंतुकदण्डादिकरुपनं परिग्रहविद्यापश्चयं योज्यस् ॥ २८९ ॥

परिग्रहानुसारेणेव च—

अवरुद्धासु दासीषु इत्यादि ॥ २९० ॥

बाछंभद्दी

तस्य कुर्यान्नुरो दण्डं स्वयं पण्णवति पणम् ॥" इति । अववानुत्ययस्यो प्राग्वस्मन्तन्तृ "अनादगाय द्वहोपं दण्ड उत्तमसाहसम् ।" इति मुल्लंकिविषयं पक्षान्तरं वोध्यस् । नेन्मत्ताया इति सामान्येनोक्तरवात्त्र दण्डविशेषोक्तर्यं तत् । अत एव दोष उत्मादादिः । स्वयमित्याद्वरार्थमः । यत्तु " पाणिग्रहाणिका मन्त्राः कन्यारवेव प्रतिष्ठिताः । नाकन्यासु काच्चूणां छुत्रधमित्र्याद्वरो हि साः॥" इति तत्रित्र मनुः। तस्यायं भावः। अर्थमणं द्वं कन्या आक्षमयन्ते" इत्याद्वयो वंदिका मनुष्पाणां विवाहसंबन्धिनो मन्त्राः कन्याश्वरुष्णवाणाः कन्यास्वय व्यवस्थिताः । अकन्याविषयं ववचित्रमंत्रास्वविवाहसिन्न्यं न व्यवस्थिताः — असमयेतार्थतापत्तेः । अत एव हि यतः ताः क्षताः ववाहिकमन्त्रः संस्क्रियमामाणा अपि अगतधमित्रवाहादिशाकिन्यो भवन्ति, नासी विवाहो धर्म इत्यर्थः । न तु क्षतयोनोर्विवाहादि मन्त्रहोमादिनिषक्षस्यं, "गर्भिणीसंक्षित्रयते" तथा "वोद्धः कन्याससुद्धवम्" इति क्षत्रयोनेर्पे मनुनेव विवाहसस्कारस्योक्तरवात् वेवलन तु "गान्धवेषु विवाहेषु प्रनवैवाहिक्षे विवाहः। विधिन्न विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य प्रमान्यविश्वरूप्त विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य स्वानाम्वविश्वरूप्त विवाहस्य विवाहस्य स्वानाम्वविश्वरूप्त विवाहस्य विवाहस्य विवाहस्य स्वानाम्वविश्वरूप्त स्वामान्यविश्वरूप्त स्वाप्त स्वाप्त

गच्छानियनुवर्तते। उक्तळक्षणा वर्णिखयो दास्यः, ता एव स्वामिना ग्रुश्रूषाहानिब्युदासार्थे गृह एव स्थातब्यमिलेवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः । पुरुषनियतपरिग्रहाः भुजिष्याः। यदा दास्योऽनरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा—तासु तथा
च शब्दाहेस्यास्वैरिणीनामिष साधारणखीणां भुजिष्याणां ग्रहणम्—तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्विष गच्छन् पश्चाशार्तेणां दण्डनीयः—परपरिगृहीतस्वेन
तासां परदारतुस्यत्वात् । एत् सथ्यमुक्तं नारदेन—"स्वैरिण्यबाह्मणी वेश्या दासी

सुबोधिनी

उक्तळक्षणा वर्णास्त्रियो दास्य इति —अभ्युपेत्याशुश्रूषाश्रकरणे "गृहजातस्त्रथा क्रीतः"ईत्यादिनोक्तळक्षणा इत्यर्थः । ह्वैरिणीति—स्वैरिणी चासौ बाह्यणी च । ब्राह्मणी-चेत्युपर्कशणम् । अतः क्षत्रियादिश्वियोऽपि स्वैरिण्यो गृह्यन्ते । तथा वेहया दासी निष्कासि-

बालंभट्टी

अन्वयाय—गण्छिनिति | उत्तेति — अभ्युपेख शुश्र्वास्वयक्रस्यं "गृहजातस्तथा क्षीतः" ईत्यादिना साम्यादुक्तप्रायकक्षणाः इत्यर्थः । निमित्तान्तरस्वनिरासायाऽऽह—ता एवेति । अत एव नारीष्विति कल्यतवादिपाठं नैकवान्यता । पुरुषान्तिति — स्वभोग्य-त्वन्यु नैवेति भावः । पुरुषेति — स्वभोग्य-त्वन्यु नैवेति भावः । पुरुषेति — स्वभिभिक्षेत्र्ययः । एवं पदार्थां नुक्त्व वाक्यार्थमाह — यदिति । एवो दान्यद्र्यक्षान्वेतीत्याह — चीति । समुच्यार्थकात् समुदितादित्यर्थः । "स्विरिणी या पति हिस्वा सवर्णं कामत अयेत्।" इत्युक्तळक्षणा स्विरिणी । आसां साधारणतं प्राग्वदेवासाधिक्ष्यात् संभवाचाऽऽह—मुजीति। तदेवाऽऽह—सवेति। गान्यास्वपीत्यनेन स्वित्ति । कामा स्वाप्ति । मान्यास्वपीत्यनेन स्वित्ति । स्वर्यक्षेत्रविक्ष्यमाह — गच्छिति। अपिः विरोषे। नमु साधारणत्वे कर्य दण्डोऽत आह — परेति । एतदर्थमेन विशेषणह्यमिति भावः। ब्राह्मणीति — स्वैरिण्या विशेषणम्। तादशी सा च ब्राह्मणीत्युक्क्षणम् । अतः शिष्ट्यादिक्षियोऽपि स्वैरिण्यो गृह्यत्ते। दासी चासो निक्कासिनी वेति व्याख्यानमपास्तुं मूलाग्रुद्धः, कल्यतर्वाद्यसम्मतत्वात, पूर्वनिपातवैपरिस्थापते, पृथकपद्यस्य व्याख्यानसम्मतत्वा स्पष्टत्वाच्वितिदिक् । दोषमुपपादयिति —

स्व. सुयथा । ३. क. व्याणां च प्रह । ३. क. तासु सर्वेषु । ४. क. पद्माशत्पणं दण्डा स्व. शत्पणान् दण्डं । त. जा. त्यणं दण्डं वण्डनिथः च. थ्यणं दण्डनी । स्व. शत्पणानदण्डा ५. ना० ४. २६. । ६. स. द. णी नाक्षणीति । ७. त. चेप्युप ।

निष्कासिनी च या। गम्याः स्युरानुळोम्येन ख्रियो न प्रतिकोमतः॥शास्वेव तु भुजि-ष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्। गम्यास्विप हि नोपेयाद्यतेस्ताः सपिरप्रहाः॥"ईति। निष्का-सिनी स्वाम्यनवष्द् दासी । ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वभिधानम्युक्तम् । नहि जातितः शाख्रतो वा काश्चन छोके साधारणाः ख्रिय उपछम्य-ते । तथा हि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्वणिश्विय एव——'स्वैरिणी या पति हिस्या सवर्णे कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुछोम्येन दास्यं न प्रतिछोमतः॥'वृहित स्मरणात् । न च वर्णख्वाणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपमोगो घटते—''दुःशीछः कामवु-त्रो वा गुणैर्वा परिवर्षितः । परिचर्यः ख्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥ कामं

सुबोधिनी

नीति विवेकः । दास्यश्च तावद्वर्णस्चिय एवेति— अत्र वर्णशब्दोऽनुले।मजातीनामुपल-क्षकः। अतः सृधांविसिकाद्यनुले।मजातिन्विप दास्यमस्तीति ज्ञेयम् । ननु भवन्तु स्वैरिण्याद्या वर्णाक्षिय एव ; तथाऽप्यासां साधारणत्वाभावः कथिमलाशङ्कय स्वपुरुपपरस्वविधानात पुरु-षान्तरनिषेश्वपरस्वविधानाच साधारणत्वाभाव इत्याह्— न च वर्णास्त्रीणामित्यदिना।तिथिति तैयाविधाया रक्षिताया अदृष्टाया इति यावत् । नचु सुतकदिवशात् स्वधांभुतसन्ध्याध

बालंभड़ी

गम्यास्वपीति, — आस्त्रित्यश्चः । गम्या अपीति पाठान्तरम् । हि:निश्चेय । यतः यस्मात्ताः सुजिन्द्याः स्वैतिपयादयः परेषां परिग्रहो यासीमिल्ययः। यास्तामिति पाठे हिहेंती । निष्केति प्रश्चयदं दासीविशेषणमिति भाह — निष्केति । तद्यै कथयज्ञाश्च आह — स्वैरिणीति । दितीये आह — वर्णामामिति । अध्यायभेदेन भिन्नमिद्दम् । नन्त्रस्तु आसां वर्णक्रीय्वं, तथाऽपि सर्वपुरुषगामित्वेन साधारणत्वमित्यविरोधेन तत्कथनं युक्तमेवेति तद्भावः कथम् अतं आह—न च वर्णस्त्रीणामिति। स्वपुरुषपरत्वविधानात ,पुरुपान्तरपरविषेधाच्येति भावः। तन्नाऽऽधं तु "स्वदारिनरतः सदा" हत्यत्र स्फुटांमविष्यति । द्वितीयमाह—दुःशील इति, —इष्टर्वभावः । कामेति—यथेष्ठवाारी हदं जीवदिषयम्, अथ मृतं आह—कामं-

ख. ग. यद्यताः परप । र.— १२. ७८, ७९. । ३. क. अतावर्णाक्रियः । ४. ख. इति मन्द्रस्मरणात् । ५. य. द तथाविधाया एवेति । ६. य. द. या एवर । ७. स. एतदार्षि 'दासी भावात' इत्यन्तं नास्ति ।

तु क्षपयेडेहं पुष्पमूळफळैं: छुमैं: । न तु नामापि गृह्णीयात् पत्नौ प्रेते परस्य तु॥" इति निषेधस्मरणात् । नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम्—पित्रादिपरिरक्षिता-याः कन्याया एव दानोपदेशात्; दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । न च दासीभावात् स्वधर्माधिकारच्युतिः।पारतन्त्र्यं हि दास्यं, नै च स्वधर्मपरित्यागः। नापि वेश्या साधारणी—वर्णानुळोमजन्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तः-

सुबोधिनी

चिकाराभावः, तद्वत् दासीभावात् स्वधर्मभूतस्वपुरुषपरस्वादिधर्माधिकारस्युतिभविष्यति ।
तथा च सर्वपुरुगैसाधारणस्वमस्स्वित्यनेनाभिप्रायेणाऽऽद्याङ्कय परिहरति—में चिति।अयमिप्रायः—स्तकादौ तु चचनाद्धिकाराभावो न स्वरूपेण । अत्र तु न वचनं नापि स्वरूपतः
यतो दास्यं नाम पारतः न्यसेव शिष्यस्वादिवत् । अतो न स्वधर्मस्यायः येन साधारण्यं
स्यादिति । ननु मा भूत् स्वरिणीदास्योः साधारणस्वाभावात् गम्यस्वस् । वेद्ययाः साधा
रणस्वेन गम्यस्वं भवस्वित्याशङ्कय इत्येवं वदता वक्तव्य किमियं वेदया बाह्यणादिवणमूर्धाविसक्ताधनुकोमजन्यतिरिक्तगम्यजात्यन्तरान्तः पातित्वेन गम्या उत वर्णानुकोमजान्तः पातित्वेन, अथवा प्रतिकोमजान्तः पातित्वेनति विकरुष्य दूर्ष्याच्च सुप्यादिन नाम्यः वत्यापि वेद्याति ।
आधं वृषयति—वर्णानुकोमजिति । ताद्याजात्यन्तराभावादेव तदन्तः पातित्वेन गम्याव ना
स्वीत्यर्थः। न द्वितीय इत्याद्द —तदन्ति। वर्णानुकोमजान्तः पातित्वे तासां पतिपरायण-

बाछंभद्दी

नच दासीभावादिति । ५. थ. द. न्यमात्रमेव । ६. त. नधर्मपरित्या । ७. प.

5

पातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमंजावे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् , पतितसंसर्गस्य निष्द्रस्वाच न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् । सत्यमेवम् । किं त्वत्र स्वैरिण्याशुप-भोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्वं वाचोयुक्तिः । दण्डाभावश्च "अवरुद्धासु दासीषु" इति नियतपुरुषपरिप्रहोपाधितो दण्डविधानाचादुपाधिरहिता-

सुबोधिनी

श्विष्वानादेव पूर्ववन् स्वैरिणीवत् दासीवच्च न गम्यस्विसस्यर्थः । नापि तृतीय इस्याह — प्रैतिलोजस्व इति।प्रतिलोमजानां इष्टर्शवन तद्गमनस्य निषद्धस्वादिस्यर्थः। किञ्च वर्णा- कुकोमजप्रतिलोमजादीनां सर्वासामपि परपुरुषोपभोगस्य निषद्धस्वादिस्यर्थः। किञ्च वर्णा- वर्षाक्षेत्रात्त्रलोमजादीनां सर्वासामपि परपुरुषोपभोगस्य निषद्धस्वात् निषिद्धकर्माचरणे च पातित्यात् प्रतिलसम्पर्कस्यापि निषद्धस्वा स्वैरिण्याद्यः परपुरुषोगम्या इस्याक्षेपोपसंहा- स्व्याजेनाऽऽइ प्रैति। समाधन्त-स्यामिति। अयमभिप्राय:—दोषो हि द्विष्यः इष्टाऽइइ- श्वेति । त्रंत्राक्ष्यद्वावेऽपि इष्टरोषक्यं यद्यक्षकिपत्रादिभ्यस्ताव्वादिभयं राज्ञो दिण्यभ- वं चित्रं तद्यमावादुभयदोषवस्य परदारेषु यया सर्वास्मनागम्यस्वाभावस्तद्वेश्वः स्वरिष्यादिन्धित साधर्णयेन गम्यस्वकथनमिति । अस्तु नाम गम्यस्ववाचोषुक्तिः, तद्वसने दण्डाभावः कथमित्रत आइ—दण्डाभावश्वेति|अयमभिप्रायः अवरुष्याद्वासीवित् इस्यनेन वचनेनैकैक- सिमन् पुरुषे नियतानामवरुद्वादीनामन्यपुरुषोपभोगे वपभोक्तद्वेण्डविधानान्वियतपुरुषपरिप्रहो वालंभई।

—प्रतीति। नेतरामिति —अतिशयितगम्यत्वाभाव इत्यथैः। नितरामिति पाठे न तासामिति पाठः प्रतिछोमजानां इष्टत्वेन तद्गमनस्य निष्यत्वादित्यथैः। गम्यात्वमिति पाठः।
गम्यत्वमिति पाठे सामान्येनपुंसकम्। एवमन्यन्नापि स्वैतिण्यादयो न परपुरुषगम्याः इत्याअपमुपसंहर्शतः —अत इति, —उक्तहेतुजातादित्यथैः। तासां —वर्णानुष्ठोमप्रतिछोमजानां
सर्वासां स्वैतिण्यादीनाम्।निन्दितिति —परपुरुषोपभोगस्य निषय्त्वात् तस्या अपि। समा
अत्ते —सत्यमित्यादिना । सत्यमित्यव्वीक्षोकारेः तथाऽपि योजयति —िकिन्विति । अत्र
नारद्यायादौ —पित्रादीति । पित्रादिरक्षकश्च राजदण्डश्च तथोभैयादिस्परष्टद्योषामावाद्गम्यत्वरूपवायोगुक्तिवननमात्र इत्यर्थः । अयं तासामेव दण्डोऽस्यत आह—

१. ज. बुळोमजलक्यति । २. थ. द. न्तःपातित्व इति । ३. थ. द. जानाम् । ४. थ. द- त्कमी । ५. पोपन । ६. थ. द. अतः परपुरुषान्तरोपभोग । ७. थ. द. सत्यमेवमित्यादिना । ८. थ. दोषो द्वि । ९. थ. द. ताट्येदाषरूपम् । १०. थ. द. इः स्काशादण्डात्मकं अयं ध तद । १३. थ. द. स्तथा न स्वै । १२. थ. द. माश्चयः ।

स्वर्थार्दे गम्यते । स्वैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावां विधानाभावात् " कन्यां भजन्ती-मुत्कृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत्।" इनि छिङ्कानिदर्शनाचावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्म-स्खळनिमित्तं गम्यानां गन्तणां चाविदेशषाङ्गवस्येव । यस्पुनर्वेद्यानां जास्यन्तरा-

सुबोधिनी

वण्डमहणे हेतुरिरशुँकं स्यात् । तथा च यत्र हेत्वसायस्तक वण्डासाव इल्रार्थतिव्हात्तत्त ताह काहेत्वसायेन स्वैरिण्यादिगसने वण्डासाव इल्रार्थः । नजु सा भूत् स्वैरिण्यादिगस्तुः पुरुषस्य वण्डः । स्मीर्यमीणां स्वैरिण्यादीनासेव वण्डोऽस्त्वित्वत्त थाह—स्वैरिण्याचानामिति । अत्रेन्व हेत्वन्तरसाह—कृत्यामिति। अयसर्थः—उरक्ष्टंभजन्तीं कन्यां किसपि न दापयेदिति कन्याया वण्डिनियेवो किक्कम् । एँवं किक्कदर्शनक स्वैरिण्यादीनां वण्डसाव इति । एतदुक्तं अवित—किक्कदर्शनं नामिनिस्त्तानं, नान्यभित्तिति हेतुः । कन्याऽपि क्वी स्वैरिण्यादयेऽ पि क्वियः । अत उभयत्र कीरवाविशेषात् कन्याया इव स्वैरिण्यादीनामित्र वण्डाभाव इति हितुमात्रसेतत् । शुरुषद्वित्वर्षात्र विविश्वयत्त्र वण्डाभावस्ति प्रायक्षित्तमित्र वर्षात्र स्वित्व सर्वेद्या भवितुमहौन्त—प्रतिलोमज्ञात्रस्थमेव स्वित मनुष्यजात्वाल्याक्षाः

बाछंभद्री

स्वैरिण्याद्यानामिति। हेरवन्तरं मानवमाह-कन्यामिति।संभोगार्थसुरूष्टं बरकृष्टनाति पुरूषं मजन्तीं सेवमानां कन्यां किश्चिद्विप स्वस्पमित दण्डं न दापयेविरयर्थः।अयं निवेधः कन्याया एवः ;
न स्वैरिण्यादीनाम्। अत आह—िल्क्निति । लिक्नदर्शनं निमित्तमात्रं अध्यभिचारिनामहेरवस्तरतः । कन्यायि खी, स्वैरिण्यादयोऽपि श्चिय ह्रस्युभयत्र खीरवाविशेषात् कन्याया इव
स्वैरिण्यादीनामित वृण्डाभाव इति भावः । नतु यदि दण्डाश्यभावस्तिष्टं प्रायश्चित्तमित ।
स्यात्, अत आह—प्रायश्चित्तमिति।स्वधेमिति—बहुवीहिणा पूर्वविशेषणम्। गम्यानां खीणां बक्कानां गन्तृणां पुरुषाणाम् । वेश्यास्यके विशेषं प्रतिपादयितुं वेश्याया वर्णाद्यन्तः
पातिरश्चं कस्यण्वद्यमानप्रमाणकमभिमतं, तन्मतमाह—यरपुनिरिति । वेश्येति; पक्षः-

१. क. ख. थोदवग. । २. क. स्वैरिणीनां पुनः । ३. थ. द. क्तं भवति । ४. एवमपिक्षीणां। ५. थ. द. न्यां भजन्तीमिति । ६. थे. द. वेविथिकि । ७. त. शैनं नि । ८. स दण्डविष्याभाववेति । ९. थ. इ. यक्षितस्विति । १०. मः सर्वेवेश्यानां ।

संभवे न वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं—वेश्याः वर्णानुलोमाचन्तःपातिन्यो, मनुष्यजात्याश्रयत्वात्, ब्राह्मणादिवदिति । तन्न-कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् ।
अतो वेश्याख्या काचिज्ञातिरनादिवेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पनापुरुषसंभोगद्यत्तिवेश्येति ब्राह्मण्यादिवल्लोकपसिद्धबल्लादम्युपगमनीया । न च निर्मूल्लेष्ठ

ग्रिसिद्धः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे 'पञ्चचूडा नाम काश्वनाप्सरसः, तत्सन्तितेषेश्याद्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरत्या समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नाद्ददोषो नापि दण्डः। तामु चानवरुद्धामु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डः, तथाऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव—''स्वदारनियतः सदा'' इति
नियमात्, ''पञ्चवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते।'' इति प्रायश्चित्तस्मरणाचिति

निरवद्यम् ॥ २९० ॥

सुबोधिनी

न्तरवात् । यत्र यत्र उक्तहेतुः तत्र तत्र वर्णांचन्तःपातित्वं यथा त्राह्मणादिष्विति । हेतोरनैका नितकःवेनाचुमानं द्षयति—तन्नेत्यादिना। कुण्डगोळकादीनामाचाराध्याये वर्णांचन्तःपाति-त्वाभावस्योक्तर्येन तत्रोक्तहेतुसद्भावेऽप्युक्तसाध्याभावादित्यर्थः । इदानीं स्वमतमाह— अतो वेदैयोति। तामेम जातिमाह—उत्कृष्टे ति । अनिषिद्धपुरुषोषप्रत्ये सति पुरुषसम्भोग-वृक्तिःवं जातिरित्यर्थः। पुञ्चमीति—व्याह्मणत्वादिजात्वपेक्षया वेद्याजातिः पञ्चमीत्वर्थः। प्रश्विति—पश्वभिगमने वेद्यागमने चेत्र्यां। २९०॥

बालंभट्टी

वर्णेति|साध्यम् । आदिना प्रतिकोमपरिग्रहः। हेता व्यंभिचरितस्वेन दृषयति — तत्र कुण्डेति| तेहेंतो व्यंभिचरितस्विदित्यर्थः । कुण्डादीनामाचाराध्यायं वर्णोक्तःपातित्वाभावस्योक्तःवेन तत्र हेतुस्त्वेऽपि साध्यस्याभावादिति भावः । स्वमतमाह — अत् इति — उक्तहेतोरित्यर्थः। तामेव जातिमाह — वेद्यायामिति । अनिषद्धपुरुषोत्पत्रस्ये सति तत्पुरुषसंभोगवृत्तित्वं वेश्यत्विमस्यर्थः । एतत्वटकवेदयाया अपिदमेव कक्षणिमिति ध्वनयत्र् दृष्टान्तमाह — व्राह्मति । अनादित्वाच्च संसारस्य न दोषः । एतत्प्यूचनार्थमेवानादित्रियुक्तं । हि यतः । पञ्चमीति । आह्मतस्वत्वरेषे आह — अत इति । इदमनवरुद्धायाम् । तत्रापि विशेषमाह — तासु चेति। वेश्यास्वपीस्पर्थः । पशुवेदेयीति — पश्चभिगमने, वेश्याभिगमने वेस्त्यर्थः ॥ २९०॥

१. ख. ग. म्युपगमनीयम् । २. थ. द. श्राख्येति । ३. ष्टजातेरिति ।

" अवरुद्धासु दासीषु" इत्योनन दासीस्वैरिण्यादिभुजिप्याभिगमने दण्डं विद्धतस्ता-

स्वभुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थोदुक्तं ; तैस्यापवादमाह—

प्रसह्य दास्याभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

पुरुषसंभोगजीविकासु दासीस्वैरिण्यादिषु शुल्कदानविरहेण प्रसद्य बलात्कारे-णाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यदि बहब एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिग-च्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयः । यदा पुनस्तदि-च्छया भाटि दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि बलाङ्कन्ति तदा तेषामदोषः यदि

अजिष्या कमैकारिण्यो दास्यः। तास्विप स्वामिकमैपरिहापणेनाक्रम्य गच्छतो दण्डः। गम्यास्विप श्रृहादीनासुपरतभर्णकासु आनुआर्यासु पुष्पांजल्याद् मसुपनीतासु पुंवसम-परयज्ञापनार्थमवृत्त्वेव श्रुल्कम् ॥ २९० ॥

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणस्स्मृतः। बहूनां यद्यकमाऽसौ चतुर्विशतिकः पृथक् ॥ २९१ ॥

अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव दास्यां प्रत्येकं चतुर्विशतिपणो दण्डः ॥ २९१ ॥ अविशेषेणैव तु —

बालंभट्टी

वत्तरसंगत्यथं फिलतमाह—अवरुद्धास्तिति। विदधत इत्यस्यंय विशेषणम् दण्डविधानादिति पाठान्तरम्। तात्त्वभुजीति पाठः। तस्य अभुजिष्यागमने दण्डामावस्य तत्र हेतुं स्वयसाह
—पुरुषेति । दास्तिप्रहणमुण्डक्षणामित्याह —स्वैरीति । असक्षेत्रस्य व्याख्या -ब्रह्णादि
ति । तस्येव विवश्ण —भुह्लेति । अत एवाभुजिष्यास्विष अस्य दण्डः । एतावतैवात्य
सार्थक्यमाहअन्यथा असंबद्धः वैयर्थ्यं व। स्पष्टमेव उत्तरार्द्धतास्पर्यार्थमाह—यदि बहुव इति।
मूले असी दास्यादिः अत एव व्यारव्यानं सामान्येन । प्रीति—तत्परिष्टिकां समुदितं
वऽऽस्त्वत्यथः । विशेषमाह —यदा पुनिरिति । भाटि सर्वमृत्यभ्म—तेषां बहुनां द्वाक्तस्य
दक्तत्वात् । तत्र विशेषमाह—यदीति । तथा च तत्र तथाकरण पुनरिप तेषां दोष प्वेति
भावः । अपिसंग्राह्मं वचने एव व्यक्तम् । वड्ना—गृहदासी ॥ २०९ ॥

व्याध्याद्यभिभवस्तस्या न स्यात्--" ब्याधिता सश्रमा व्यया राजकर्मपरायणा । आ-मन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या बढवा स्पृता ॥" इति नारदर्वचनात् ॥ २९१ ॥

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती हिगुणं वहेत्। अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च ॥ २९२ ॥

यदौ तु शुक्कं गृहीत्वा स्वस्थाऽप्यैर्धपति नेच्छतितदा द्विगुणं शुक्कं दचात्। तथा शुक्कं दच्चा स्वयमिनच्छतः स्वस्थस्य पुंसःशुक्कहानिरेव। ''शुक्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्च्छति द्विगुणं वहेत्। अनिच्छन्दत्तशुक्कोऽपि शुक्कहानिमवान्तुयात्॥" इति तेनै-वोक्तम्। तथाऽन्योऽपि विशेषस्तेनैव दार्शतः—-''अप्रयच्छंस्तथा शुक्कमनुभूय पुमान् ख्रियम् । अक्रमेण च संगच्छन् धातदन्तनखादिभिः॥ अयोनौ वाऽभिगच्छेचो बहु

सुबोधिनी

वडवा स्मृतेति—वडवागृहदासी ॥ २९१ ॥ आऋमेण चे सङ्ग्रन्छानिति—अनिच्छन्तीं ताडनदश्तनखादिभिः करणैराकम्य गच्छ क्रिस्तर्थः बहुाभिरिति । ग्रुकार्न् ग्रुकं वा दस्वा यो बहुभिः सङ्गमयति स इसर्थः ॥२९२॥

बालंभट्टी

नजु यदा पुनिस्त्यादिना तेषां दोषा भाव एवं इत्यादिप्रतिपादनेन तस्या एव तम्र दोषसंभवेन स वक्तव्योऽत आह—गृह्तिति । मौलमिद्धा किञ्चस्यपपाडः। अम्रापि वेह्याप्र- हणग्रुपलक्षणम्। अत एवसामान्येय व्याचष्टे यदाविति—नारदोक्तरेवाऽऽह—च स्थापिति तृ- तीयपदस्यायसमर्थः, शुल्के निश्चितेऽप्यगृहीतं सति नेष्क्रन्ती सा समं याविश्वितं तावदेव दाप्येति त्यहत्त्वायसमर्थः, शुल्के निश्चितेऽप्यगृहीतं सति नेष्क्रन्ती सा समं याविश्वितं तावदेव दाप्येति त्यहत्त्वायसमर्थः। शुल्केति—यहत्तं तस्य हानिरेवेल्यथः। त्यहत्वाय नारदीयमाह—ग्रुल्किमित। यतः इत्यादि तथा तद्वत् । तेनैव नारदेनेव । अप्रेति। शुल्कमम्रयष्ट्यन् । पुमान् तथा वक्रात्कारेण व्याप्याभिभृतां क्षियं शुल्क्वमष्टगुणं याविश्वितं तदृष्टगुणं दाप्यः। वातस्ताहनं; पादेति पाठान्तरस्। तथा च

ग. नारदस्मरणात् । २. क ग. किञ्च । यदाग्र । ३. घ. ग. सुस्यापि नेन्छा। इ. ग. स्वस्थापि नेन्छ क. स्वस्थापि तं नेन्छ । इ. स्वस्थापि पण्यस्तिनेन्छ । इ. स्व. घ. इ. अक्रमेण च. सङ्ग ५. थ. इ. भिर्वापिवासयेन् । ६. त. थ शुक्कमदत्वा वा प्कमेव शुक्कम् दस्वावायो ।

5

भिर्वाऽपि वासयेत् । ग्रुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तवृहोषिताः। तस्तमुस्येषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः॥"द्वि॥२९२॥

किं च----

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः । चतुर्विरातिको दण्डस्तथा प्रज्ञजितागमे ॥ २९३ ॥

र्यस्तु स्वयोषां मुखादाविभगच्छिति पुरुषं वाऽभिमुखो मेहति तथा प्रवितती वा गच्छुत्यसौ चतुर्विशतिपणान्दण्डनीयः॥ २९३॥

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः।

विद्वान्द्रापणो दण्ड: तथाप्रव्रजितागमे ॥ २९६ ॥ आस्थपाम्वादौ पुरुषस्य शिरनपक्षेपणं पुरुषमेहनम्। व्यभिचरिणीत्वात् ज्ञाविभिस्यका स्नी प्रवजिता । स्पष्टमन्यत् ॥ २९३ ॥

सुबोधिनी

पुँरुषमिति —पुरुषपदं काकाक्षिवद्धभयत्र सम्बध्यते । ततश्च पुरुषं वाँ मुखादाविमग-बाल्लभट्टी

ताडनदंतक्षतनखक्षतादिभिः करणैर्य आक्रमो वशीकरणं तेन संमूच्छं ॥ अयोनौ योनिशिश्वे इत्ययः। मुखादौ योऽभिगच्छेत् स्व च, तथा शुक्कमदस्वा एकमेव वा शुक्कं दरवा यो वहु-भिवांसयेत् सङ्गमयित तां सोऽपि तथेल्यथः। विनयं दण्डम्। ननु कथं दोषनिणैयस्तप्रात आह—वेद्या इति। तत्र तदीयगुहे वा । कामुक्यः साभिछापाः तहृहवासिन्यः। प्रधानाः बृद्धाः वेद्याः सन्ति ताः मिथः समुर्यक्षविवादरूपकार्यविषयकसंत्राये सित तस्परिद्याय निर्णयं ज्ञानन्तीत्यर्थः। वेदयाः प्रधानाः ये तत्र कामुकाः इति पाठान्तरम् । तदा तक्ष वेदयैव प्रधानमुपज्ञियमेपामेतादशास्तदगुहनिवासिनो ये कामुकाः विद्याः सन्ती-त्याद्यार्थः। १९२॥

किंचेति--एतत्प्रसङ्घादन्यदप्युच्यते इत्यर्थः। एवमभेऽपि। अन्यन्न दण्डाक्यत्वस्य गम-नादौ सत्वादाइ —स्वेति। अयोगिवित्यस्यार्थो—मुखादाविति। आदिना पायुपरिम्रहः। पुरुष-मेति—तदाभेमुखः सन्मेहति मुशादिकंकरोति सोऽपि।वा चार्ये। प्रवितामागुकः । नन्विवं

१ ख. ग. वाऽपिमेहतः। २. क. यः लंब्ब्यास्ययोषाम् मुखा। ग. इ. यस्तुयोषां मुखादौ । ३. थ. द. पुरुषं वाऽभिम्नुखो मेहतीति । ४. द. वाऽपिम्न । थ. वाऽभिम्न ।

किंच-

श्चान्याभिगमने त्विङक्यः कुबन्धेन प्रवासयेत्। शुद्धस्तथाऽन्य एव स्यादन्यस्यायीगमे वधः॥ २९४॥

अन्त्या चाण्डाळी तद्गमने त्रैवार्णिकान्प्रायश्चित्तानाभेमुखात्''सहस्रं खन्यजिस्त्रयम्''

कांमतस्तु त्रैवाणिकानां — अन्त्याभिगमने त्वङ्कृष्य इत्यादि ॥२९४॥ अन्त्यकान्दोऽयं ग्रुदाक्षिकृष्टापञ्चत्वचनं तामन्यासभ्यासादेतदृष्ट्यम्। तत्रश्च ग्रुदस्या-

प्रवासनम् । दास्यस्वज्ञापनार्थे दासीकृत्य च प्रायश्चितं कारयितन्यम् । अन्यस्य स्वपश्चस्य श्चद्राद्यार्थसम्बद्धमानार्थे दासीकृत्य च प्रायश्चितं कारयितन्यम् । अन्यस्य स्वपश्चस्य श्चद्राद्यार्थसम्बद्धमानाने वध एव । अनया दिशा संग्रहणस्वरूपोपायदण्डपपञ्चः कार्यः॥२९५॥

सुबोधिनी

च्छति, पुरुषं प्रस्यमिमुखः सन् मेहति सृत्रादिकं करोति चेत्यन्वयः । नन्वत्र प्रव्राजतागमने चतुर्विंशतिपणात्मकदण्डः । नारदेन तु—''राज्ञी अव्याज्ञता धात्री'' ईस्युपकम्य—आसामन्यतमाङ्गच्छन् गुरुतव्यग उच्यते। शिइनस्योत्कतनात् तत्र नाम्यो दृण्डो विधीयते॥'' ईति शिश्नोत्कतैनं दण्डोऽभिहितः । अतः परस्परविरोध हति चेन्मेवस् । अत्यन्तगुण वत्प्रव्राजतागमनावेषयं तत्रैवाऽम्यासविषयं वा नारदवचनम् । एतद्विपरीताविषयं योगीश्वर-वचनमिति न किञ्जिदेतत् ॥ २९३ ॥

बालंभट्टी

" राज्ञीप्रविज्ञताथात्री" हैंति प्रयुक्तनारदविरुद्धस् अत्र हि पणानां चतुर्विशातिदण्ड उक्तः, तत्र शिंहनस्योत्कर्तनं दण्ड उक्तः इति चेत् - न । अध्यन्तगुणवध्यव्रजितागमनविषयकं,तर्वेवाभ्यास-विषयकं वा। नारदीयमिदन्तु तदन्यविषयकोमित भेदात् स्वङ्गयेति व्यवन्तपाठः। स्वङ्गयिति भूष्ठे आर्षक्याल्यानानुसारात् यदा स्वङ्कयः इति प्रथमान्तपाठः । तेनाङ्कथसं प्रवासये-दिर्यर्थः ॥ २९३ ॥

तदा ब्याख्यानफिलतार्थकथनपरतया नेयं शूद्धस्यामे विशिष्योक्तेराह—श्रेषणीति। न्यूनं मध्ये समूर्ल पुरयति — सहस्रमिति । वध्यते इति बन्धः; कुस्सितक्षासी वन्धक्ष कुबन्धः।

१ क. स्वङ्गय कुव । ग. त्वङ्गय कुव । २ — १२. ७४. । ३. -- १२. ७५. ।

हैति मनुवचनात्पणसहस्रं दण्डियत्वा कुबन्धेन कुत्सितबन्धेन भगाकारेणाङ्क्षियत्वा स्वराष्ट्रित्विक्षियत्। प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव। शृद्धः पुनश्चाण्डास्याभिगमेऽन्त्य एव चाण्डाळ एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डाळादेरुत्कुष्टजातिस्च्यभिगमे वध एव ॥ २९४॥

॥ इति स्त्रीसंग्रहणत्रकरणम् ॥

E

सुबोधिनी

दण्डनमेवेति—नाङ्कनमित्यर्थः ॥ २९४ ॥ इति भट्टविश्वेश्वरविरचितायां सुबो-धिन्यां स्त्रीसंप्रहणप्रकरणम् ॥

बालंभद्दी

तदर्थमाह — भगेति, प्रागुक्तमनारिति भावः। तद्विशेषणफल्याह—प्रायश्चित्तीत। दण्डनमे-वेति—नांकनमित्यर्थः। तथेत्यस्यार्थः-चाण्डाल्यभीति।सर्वसंग्रहायाऽऽह-उत्कृष्टेति॥२७४॥ इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् २५

व्यवहारमकरणमध्ये श्वीपुंसयोगास्यमय्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः—"विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्न पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसञ्च तिद्ववादपदमुच्यते॥" ईति॥ मनुरप्याह—"अस्वतन्त्राः क्षियः कार्याः पुरुषैः स्वैदिं-वानिशम् । विषयेषु च सञ्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यासमनो वशे ॥" इत्यौदि । यद्यपि

सुबोधिनी

विवेहिति—यत्र विवादपदे खीणां पुसां च विवाहादिविधिः काँसैते ताहु-वादपदं चीपुंसयोगसंज्ञमुच्यत इस्तन्वयः । एतदुक्तं भवति—यत्र विवाहे खीपुंसयोग-व्यतिकसो भवति तद्यधा—कन्यका खेकं वृणीते, त्रियमार्णश्च पुमान् न तां दोषशङ्कादिभिः; प्वेभेव पुरुषः परिणेतुमिच्छति कन्यकां, कन्यका तु न तं दोषशङ्कादिभिः;— एतादाशि स्थके व्यवहारः प्रवर्तते । तथा विवाहादीस्थादिपदात् परपुरुषेभ्यः स्त्री स्क्षणीया, सर्वा-ध्मना श्चियाऽपि भर्तुपरया भवितव्याभित्यादिनियमय्यतिकँमे च विवादो भवति

बालंभट्टी

कांधुंसयोगास्यमपरमपीस्यथंः। विवाहादीति — यत्र विवादपदे स्वीणां पुंसां च विहादिविधिः कीरयंते अनुमति तदभावाभ्यां प्रसिद्धो भवति तद्विवादपदं स्वीपुंसयोगसंज्ञमुख्यते इत्यर्थः। यत्र विवाहे स्वीपुंसयोग्वंतिकमो भवति, तथ्या कन्यकावरमयं
कंचित् वृणीते, स वियमाणः पुमान् न तां दोषशंकादिना ; एवमेव पुरुषोऽपि यांकांचित्
कन्यकां परिणेतुमिच्छति, कन्या तु न तं दोषशंकादिना;— एवं चैतादशस्यले तत्र व्यवहारप्रवृक्तितेव । विवाहादीत्यादिना परपुरुषतः स्त्री रक्षणीया सर्वात्मना, रित्रयाऽपि मर्तृपर्या
भाग्यसित्यादिनियमपरिमहः। एतस्तवं स्वीपुंसयोगाल्यविवादपदमिति भावः। आदिमाइममेवाऽऽहः— मनुर्पिति। अत प्रवाऽऽदौ नारदमुक्तवाऽग्रेमन्किरिति बोध्यम्। स्वै: स्वीयः
आत्रादिभिः। दिवानिशं सदा विषयेषु अनिषिदेष्वपेष स्वरसादिविषयेषु सङ्गनस्यश्च

१.—१२. १. । २.—९. २.। ३. थ. द. विवाहादिविधिः स्त्रीणाम् । ४. त. णः सपु । ५. स. एवमेनेस्यादिभिः। ६. थ. द. त्यत्रादि । ७. त. व्यति एतत् (?)।

स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिपत्यर्थितया तृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धः ; तथाऽपि प्रत्यक्षृण कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्पराभिचारे दण्डादिना दम्पती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ ; इतरथा दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे राज्ञवर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्च प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

साप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते, तल्लक्षणं च काथितं नारदेन— ''प्रकीर्णके पुनैर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः। राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकैरणं तथा॥ पुनः

सुबोधिनी

एतत् सर्वे क्वीपुंतयोगाच्यं विवादपदिमिति । तत्कर्भकरणं यथेत्यादि—तत्कर्भकरणं राँजकर्मकरणम् । पुनः प्रदानं कृतस्य कर्मणः प्रत्यपंगं राज्ञे । "पुरः प्रदानंम्" इति पाठे दुर्गगुरुमस्थळिति इत्पपुराणां पाठनाय दानम् । संभेदः प्रकृतीनां संभेठनम् । यद्वा प्रकृतीनां संभेदोऽन्तर्जातः परस्परिवरीधः । प्रतिग्रह्विकोपः प्रतिग्रहस्य विकोपो ना क्वाः यथा ब्राह्मणाय प्रतिग्रह्योग्याय पात्रभुताय दानम् , अथ वा श्रुद्धादौ प्रति-

बाछंभद्दी

प्रसक्ता अपि आस्मनो वशे आयत्ततायां संस्थाप्याः। आत्मवशाः कार्याः इत्यर्थः। "पुरुषस्य रिन्नयाक्षेत्र धर्में वर्त्तानि तिष्ठतोः। संयोगे विषयोगे च धर्मान् वस्त्यामि शाश्वतान् ॥" इत्यादिः । इत्यादीत्यादिना "पिता रक्षति कोमारे भती रक्षति योवने । रक्षन्ति स्थ-विरे पुत्रा न स्त्री त्वातन्त्रपर्महृति ॥" इत्यादिपरिष्रहः । इदं च यथासंभवं द्रष्टव्यम् । निषद्धं इति—पूर्वमिति भावः। प्रस्तर्श्वण—साक्षान् । अभिचारे—व्यतिक्रमे जातस्य तत्त्व मृहस्य । न्यूनतामत्त परिहराते—एतच्चेति। स्त्रापुंसधमंजातमित्वर्थः । पुनः—पश्चान् ॥ इति स्त्रीपुंसधमंजातमत्त्वर्थः । पुनः—पश्चान् ॥

चुस्त्वर्थे । एवं पुनरिप। यथेति पाठे आदौ स योज्यः । तानेव दर्शयतीत्यर्थः । तत्वेमिति—कर्वा अकृतस्य कर्मणः तत्वभेगिते—राजकार्योज्ञाविषय कर्मेल्यः । पुनः प्रदानमिति—कर्वा अकृतस्य कर्मणः

र. ख. परम्परातिचरे । २.क. प्रकीपेकेषु विज्ञेयाः। इ. क. तत्कर्मकरणम् । ४. त. "भैराज्ञांकर्मकरणम् । ५. थ. द. रप्रदा । ६. थ. द. न्तजो यः। ७. थ. द. अथवा । ८. सतुः ९. १.। ९. सतुः ९. १.।

प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाषिण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः ॥ पिता-पुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिकमः । प्रतिप्रहिविछोपश्च कोप आश्रमिणामि ॥ वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा। न दष्टं यच पूर्वेषु सर्व तत्स्यात्प्रकीणेक॥" इंति प्रकीणेके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोछङ्कनतदाज्ञाकरणादिविषयास्ते द्रपसमवायिनः दृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिक्छतामास्थाय व्यवहारिनिणयं कुर्यात् । एवं च बदता यो द्रपाश्रयो व्यवहारस्तैप्रकीणेकामित्यर्थाछाक्षितं भवति ॥

सुबोधिनी

िलक्तता स्वधमंश्रका इति यावत् । अथ वाऽश्रमिणां परस्परविरोधः कोपः । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु---पूर्वेकेषु ऋणादानादिपदेषु यच्च व्यवहारपदं न दृष्टं तदिव्यर्थः । इत्थेवं परिराणितानां धिवादानां निर्णयो यत्र तत् प्रकीर्णकमिति भावः । एवं चेति ----केवछन्पनिर्णेषो यो व्यवहारः स हत्यर्थः ॥

बालंभट्टी

प्रस्तर्पणं राज्ञे इस्वर्थः। प्रप्रदानभिति पाठ दुर्गगुस्मस्थानादिरूपपुराणां पाळनाय दानिभित्यर्थः। पुत्रप्रधानसंभेदः इति करपतरुपाटः । प्रकृतीनां संभेदो मेळनं, अन्तर्जातिः, परस्परिवरोधो वा। पापंडयादि चतुणां ळक्षणान्युक्तानि। तेषां धर्मव्यत्यया इस्वर्थः। प्रति-प्रहस्य विलोपो नाकाः; यथा ब्राह्मणाय प्रतिप्रह्मेन्यय पात्रभृतायदानम्। यद्वा प्रतिप्रहस्य स्वर्द्धा प्रतिप्रहस्य विलोपो नाकाः; यथा ब्राह्मणाय प्रतिप्रह्मेन्ययय पात्रभृतायदानम्। यद्वा प्रतिप्रहस्य स्वर्द्धा प्रतिप्रहस्य स्वर्धाः। परिवर्षक्ष विलोपो नाकाः; यथा ब्राह्मणाय प्रतिप्रह विवादश्रेति पाठान्तरम्। आश्रामणां ब्रह्मचार्याः दीनां, कोपः उद्देकः। स्वष्मांशे हित यावत् । मिथो विरोधो वा, तेषां केषः । कोपश्चाऽऽश्रामणामिप हित करपतरं पाठः। वर्णसंकरयोदोपश्च तेषां वर्णानां संकर्मणां च क्वेनिवमः। । व्यवस्पर्यः । युवेक्तर्वणोदानादिपदेषु व्यवहारपदं न दृष्टम् तच्च वर्ष प्रकृणेक स्वादित्यर्थः। प्रकृणिकं प्रतिज्ञासिद्धयर्थः व्यावष्ट — प्रकृणिकं इति व्यावष्टे— नृपसमिति। तालयर्पर्धमाह— प्रकृणिकं इति । प्रवेच प्रतिवाद्यय्या निश्चित्यः । त्रत्व तिद्वप्यविवादेषु आस्थाय निश्चित्यं चितावाताविति। प्रतेन प्राह्मित्यः स्वर्धः। स्वर्धः । त्रतिति। ह्रेथेवं परिगाणानां विवादानां निर्णयोऽत्र प्रकृणिकं इति वदता नारदेनेत्यर्थः। एवं च वदती हित पाठान्तरम् । यो नृपति—केवळनृपाश्यः तन्मात्रनिर्णयो स्ववहारः इत्यर्थः॥ २९५॥

३ ख. श्रेणी. २.--१७.१--४.। ३. ग. त्प्रकॉर्णकमिति ।

तनापराधिक्षेषेण दण्डविश्वेषमाह— ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेचो राजशासनम्। पारदारिकचौरं वा मुखतो दण्ड उत्तमः ॥ २९५ ॥

राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्न्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रैकाशयन् राज-शासनं यो छिखाति, यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राह्नेऽनर्पयित्वा मुझति ताबुमावृत्तमसाहसं दण्डनीयौ ॥ २९५ ॥

प्रतंतानृपाश्रयव्यतितिक्तव्यवहारिविषयमापे दण्डमाह—
अभक्ष्येण हिजं दृष्य दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शुद्रमधिकम् ॥ २९६ ॥

यस्पूर्वप्रकरणे वनुक्तं पूर्वनिर्णीतन्यवहारपरिपूरणायेदानीमाह — न्युनम्भ्यधिकं वाऽपीत्यादि ॥ २९५ ॥

शासनवचनं वर्णछेल्यळक्षणार्थम् । लेखयिता लेखको वा न्यूनातिरिक्तादिलेल्यदोष-कर्ता । रक्षणायापि तं पारदारिकं भोक्तकाम उत्तमसाहसं दण्डयः ॥ २९५ ॥

यो राजमसादायवष्टम्भात् प्रसन्ध साहसिकत्वेन-अमक्ष्येर्दूषयन् विप्नं दण्ड उत्तम साहसम्। क्षत्रियं मध्यमं वैदयं प्रथमं शूद्रमधिकम्॥२९६॥

सुबोधिनी अधुना मुळमवतारयति — तत्रीपरीधाविशेषेणेति ॥ २९५ ॥

बालंभद्री

भथ मूरुमवतारयति - तत्रोति;—पर्कार्णके इत्यर्थः । पारेति समाहारद्वन्द्वः, ससु-द्राक्षादितिवत प्रयोगः । तदाह — पारेति ॥ २९५ ॥ असंबद्धस्वादाह — प्रसङ्गादिति । अपिना तस्यापि समुचयः ।

क. ख. वा अप्रकाशयन् । २ क. योऽभिष्टिखति । ३. क. दृष्यं दृष्डपुत्त स. प्रकाशय-द्राजशासनम् । ४. त. त्रेति । ख. दृष्यदृण्ड च.

5

मूत्रपुरीषादिनौ मक्त्यानहेंणात्रपानादिामिश्रणोनै स्त्ररूपेण वा श्राक्षणं दूषियत्वौ खादियत्वोत्तमसाहसं दण्डयो भवति; क्षत्रियं पुनरेवं दूषियत्वा मध्यमम् । वैदेयं दूष-वित्वा प्रथमम् ; शूदं दूषियत्वा प्रथमसाहसस्यार्धे—दण्डयो भवतीति संबन्धः । ङश्चनाद्यभक्षयदूषणे तु दोषतारतम्यादण्डतारतम्यमूहनीयम् ॥ २९६ ॥

किंच-

कूटस्वर्णन्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । अङ्गृहीनस्तु कर्तन्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥ २९७ ॥

उपपतनीयभक्ष्येकंशुनादिभिरयं दण्डेऽवसेयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २९६ ॥ प्रच्छन्नतास्कर्ययोगानु --कुटस्वर्णाव्यवहारीत्यादि ॥ २९७ ॥

सुबोधिनी

देंण्डतारतस्यमूहनीयामिति — प्रायश्चित्तविधिवकार्दं दोषतरतसभावं ज्ञात्वा बाह्मणादिवर्णसगुणनिर्गृणत्वादिपर्याक्षोचनया च दण्डः कल्प्य इत्यर्थः॥ २९६॥

बालंभट्टी

अभस्ये आहारार्थे इत्य इत्याह—भक्षयानहेंगिति । क्षत्रियादेरमे उपादानािह्व-जपदं बाह्मणपरिमत्याह — बाह्मणमिति।तश्चािप संभवात् प्रकारहयमाह— अन्नपानिति। दूष्येस्प्रत्रार्थो स्यवित्याह—दूष्यीति । तत्तात्पर्यांथेमाह—खादेति । दण्डः तथाकारकः । एवं उक्तप्रकारेण अस्याग्रेऽप्यतुषद्वः। प्रत्यासत्तेराह—प्रथमेति । अद्भिकोति—हत्तीत उत्। न्यूनतां निराचष्टे—छन्नादोति । भक्षाहेत्वेऽपि निषेधात्तत्वम्। ऊहनीयिमिति—दोष-तारतस्यं च प्रायश्चित्तविधिपर्यांछोत्तनया च श्चेयामिति भावः ॥ २९६ ॥

किञ्चेति-प्रकृते अपराधविशेषेण दण्डविशेषान्तरमाहेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि । कूटै-

सः दिना अभक्ष्यण। २. सः पानादिति मिश्रेण । कः मिश्रेण ह्रव्यक्ष्पेणवा ।
 मः मिश्रेण दृश्याचपाना। ३. सः गः दृष्वित्वोत्तमसाहसम् । गः साहसंदण्डोमः ४. कः वैदर्यपुनर्दू।
 सः दण्डेति । ६. सः छात्तर ।

रसवेधाद्यापादितवर्णीत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैव्यवहारशीलः यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमासस्य कुत्सितमांसस्य श्वादिसंबद्धस्य विकयशीलः सौनिकादिः—चश्चदा-त्कूटरजतादिव्यवहारी च—ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैक्षिभिरक्नेहींनाः कार्याः । चश्चदादङ्गच्छेदन समुचितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनोक्तं—" सर्व-कण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्ययये छेदयेछ्ववशः क्षुरैः॥" ईति ठ तद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् ॥ २९७॥

द्षितरजतादिकृदस्वर्णे श्वसुगालादिप्रभवं विमासं तद्विशेषापेक्षयेव धनदण्डः । इयं-शहीनस्वं च व्यस्तसमस्तया योज्यम् । द्वो इस्तौ एकश्च पादस्त्रयंग्गित। स्पष्टमन्यत्॥२९७॥

सुबोधिनी

" विमांसस्य च विक्रयी" इत्यक्षत्यचशब्दार्थमाह — चशब्दात् कूँद्रेति । " दाप्यश्चोत्तमसाहसस्" इत्यक्षत्यचशब्दाभिप्रायमाह — चशब्दात्त्र्यक्कृति । अयमर्थः — ज्यक्रच्छेर्दमपि कृत्योत्तमसाहसदण्डमपि दापनीया इति ॥ २९७ ॥

बालंभद्री

रिस्यस्य व्याख्या सत्यादि: । रसवेषः रसाम्तरप्रवेशः । आदिना तेन घर्षणं । णिन्य-थंमाह— शील इति।एवमग्रेऽपि। विविरोधे इत्याह — कुत्सितेति।तस्वरूपमाह — श्वादिसं-बन्धस्येति।सीनिकः- सूना वधस्थानं तत्र भवः सीनिकः।आधचार्थमाह — चराब्दादिति । व्योति—सामान्योक्तावपि स्कृत्यन्तरानुरोधेनोऽऽह — कर्रनासाक्षणेरूपै स्त्रिभिरिति।नासा-कर्णकरेखिभिरित्यपि पाठः। दोषद्रयसत्वान्म्ले यथाश्रुते दण्डद्वयस्। दण्डद्वयं चोक्तिसित य-थासंत्यं प्रत्येकं दण्ड इति अमीनरासाऽऽय द्वितीयचार्थमाह—चराब्दादिति । व्यंगच्छेदनससु-चित्रतिमिति पाठः। प्वंचेन तृतीयस्य समुक्वयाइण्डत्रयं दण्डद्वयमिति वैषन्याध्या-सक्ष्याप्रवृत्तेरिति भावः। मनुविरोधं परिहरति— यत्पुनिरिति । कण्टकाः दुवात्तेषु पापिष्ठं स्ववाः॥ २७९॥

१.— ९. २९२. |२ - त. त्र चञ्च। ३ - त. 'च श' इत्यादि 'माइ' इत्यन्तं नास्ति । ४. थ. ब्दादक्षेति । ५. द. त्रयक्षभेदनमपि । थ. अक्षण्डेदम ।

विषयविशेषे दण्डाभावमाह--

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः । काष्ठलोष्टेषु पाषाणाबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २९८ ॥

चतुष्पादेगोंगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादि-स्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्षणोच्चैर्भाषमाणस्य । तथा लगुडलोष्टसायक-पाषाणोक्षेत्रपोन बाहुना युग्येन च युगं बहताऽश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन्प्रास्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाखुरक्षपणेन हिंसायां

अक्रमतस्तु अवृत्तस्वात् —चतुष्पाद्कृतो दोषो नापेहीति प्रभाषतः । काष्ठलोष्टेषु पाषाणबाहुयुग्यकृते तथा ॥ २९८॥ 'दृष्टोऽयं बळीवदाँदिः, अपसर्गणाय स्वर्थताम्' इत्येवंवादिनः स्वामिनश्चतुष्पादकृतेऽपराधे

सुबोधिनी

पाषाणोत्क्षेपणेन बाहुनेति—बाहुना कर्या पाषाणोत्क्षेपणेन करणेन यो होषः कृतः सः इत्यर्थः । पाषाणोत्क्षेपणकेन इत्यिण पाठोऽस्ति । एतदुक्तं भवति इत्सेन रुगुडादिक रुत्क्षिप्यमाणे प्रमादाधस्यकस्याप्युपरिपतनेनाङ्गभङ्गादिके जातेऽपि दोषभाक् स नमवतीर्ति ॥ २९८ ॥

बालंभट्टी

चतुष्पादेत्यत्र समासान्तविधर्गतरयत्वाङ्गोगोऽनित्य इत्याह — चतुष्पादेिरिति । किं सर्वस्यनेत्यत आह — अपेति । अपेहीत्यत्यायमधिः। प्राधेमाह — प्रकेति। तस्याप्यधेमाह— उचैरिति। काष्ठलेष्टपत्रेषुपाषाणयोद्धैन्द्रं कृत्वा काष्ठलेष्टाम्याम् उन्द्रे सत्वैथीयाञ्च कृत्वा बाहुशब्देन कर्मधारयं कृत्वा युग्यशब्देन शाकपार्थिवादिः, इन्द्रो वा पूर्वति-पातप्रकरणमनित्यमिति बोध्यम् । तदाह—तथेति। काष्टपदार्थो लगुडेति। लोष्टं सृत्यिण्ड इत्यर्थः। सायकेति—पाषाणसुत्क्षेपणं येनेति बहुवीहिणा बाहुविशेषणम् । पाषाणास्क्षेपकेणोति पाठान्तरम्। पूर्तेन बाहुना कृत्वापाषाणोत्क्षेपणमिति पाठान्तरम्। पूर्तेन बाहुना कृत्वापाषाणोत्क्षेपणमिति पाठान्तरम्। पूर्तेन काष्टुना कृत्वा सा इत्यापाषाणोत्क्षेपण

ग. कृतास्तथा । २. क. कृतो दोषः । त हस्तेनेत्यादि काष्ठमित्यन्तम् नास्ति । ३. क अपसर्पेति ।

दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिकरणीनीमत्तमस्येव। काष्ठादिप्रहणं च शक्तितोमरादेरुपलक्षणार्थम् ॥ २९८ ॥

किंच---

छिन्नभस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना । पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥ २९९ ॥

निस भवा रञ्जुनस्या, छिन्ना शकटादियुक्तवर्छावर्दनस्यारञ्जुर्थास्मन् तत् छिन्ननस्यं शकटादि तेन, तथा भन्नयुगेन—आदिमहणाद्भम्नाक्षचन्नादिना च-यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता, चशब्दात्तिर्थगपगच्छता प्रतिर्मुखं वाऽऽगच्छता च मनुष्यादि-हिंसने स्वामी प्राजको वा दोषभाक् न भवति—अतत्प्रयत्नजनितत्वाद्भिसनस्य ।

न दोषः। एवमेव चास्यासावर्थः। काष्टादिक्षिपतो बाहुयुग्येन वा संरव्धयोस्तथा। शब्दान-भिष्टे सदोषतैवेति गम्यते। अनभिभ्रतत्वादेव च ॥ २९८ ॥

छिन्ननस्येन यानेनेत्यादि ॥ २९९ ॥

बालंभद्री

प्रास्यतः प्रीक्षपतः।अपैद्दीत्यादेर्मध्यमणिन्यायेनान्वय इत्याह् — अपिति।बाहुःस्वतन्त्रं निर्मित्तं व्याख्यावाभेमतमित्यन्ये । दष्टदोषानावेऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येवेति प्राग्वदाह — काष्ट्रादीति । अह्परंचायाह् — अंबुद्धीति बहुनीहिः।न्यूनतां परिहरति — काष्ट्रादीति । चोऽप्यर्थे, न्युलक्षेमे च । नोमरादिकस्यापि ॥ २०८ ॥

अन्यत्रापि दोषाभावमाह — किंचेति। फिलिताथँमाह — नसीति। निमित्तान्तरमाह — पश्चात्पृष्ठतङ्गि। भूमिवैषम्यादिनेति भावः।वानेत्यस्यातुषङ्गः।अत एवाऽऽह — चशब्दादिति। हिंसने तत्रैव। एवस्यात्रान्वयात्तेनान्यत्र दोषसत्तासूचिता। स्वामिश्रहणमुप्ठक्षणमित्याह — ग्रेति। यन्तेत्वथैः। नायं पर्युदासः, किन्तु प्रसत्य प्रतिषेष इत्याह — दोषभागिति। अन्नातुर्कं बाजमाह — अतदिति । तस्य तत्वामावादित्यथैः। वादिसंग्राह्मोहो मानं कथयन्नाह —

तथा च मनु:—'' छिन्ननस्ये भन्नयुगे तिर्यक्षातिमुखार्गते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैवे च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरस्योस्तथैव च । आक्रैन्दे चाप्य-पैहीति न दण्डं मनुरह्नवीत्॥'' ईति ॥ २९९ ॥

उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह--

नस्यादिरहितवकीवदौदिञ्चकं छिन्ननस्यम् । तथा शब्दः प्रकाशर्थः । स्पष्ट-मन्यत् ॥ २९९ ॥

सुबोधिनी

छेदने चैव यन्त्राणामिति--यन्त्राणां चर्मबन्धनानाम् । योक्त्रं युग्यं बरुविदर्ग-विभावासम्बद्धकाष्टम् । रक्ष्मयो रज्जवः। एतेषां छेदने 'अपेहि' इति आरावे सति स्वामिनो न दण्ड इत्यर्थः ॥ २९९ ॥

बालंभट्टी

तथा चुित|यानस्य चैव यातुश्च थानस्वामिन एवचद्दशातिवर्तनान्याहुः।शेषे दण्डो विधायते इत्यस्यादिः। यानस्य रथादेर्यन्तुः सारध्यादेः यानस्वामिनश्च। यस्य तद्यानं तेषां छिन्नमस्मार्निति दण्डमिनानि दण्डमितिक्ष्म वर्तन्ते। एषु निमिन्तेषु दण्डो नानुष्टीयवे इति तद्र्यः। छिन्निति-इदं प्वार्वेत्तस्म। सर्व पूर्वोक्तरीत्या यानविशेषणः नस्येत्य त्र शरावयवादिति यत्। सा च।तादश्वलीवद्रंदिसंबन्धिनीः न तु या काचिदिति प्रागुक्तमेव। यानंच यथासंभवं वर्षा-वर्षादिकं बोध्यम्। युगं काष्टविशेषः। तादशे रथादौः। भूमिन्वष्म्यादिना यानस्य चक्तान्तः प्रविद्याक्षस्यकाष्टमंगे च। यंत्राणां वर्मवंधनानां छेदने च । स्रोधव योवन्नरस्यविष्ठले च । योवन्नं युगक्तिविद्यादिकं विध्यम्। युगं काष्टविशेषः। तादशे रथादिः। स्मान्यरज्जुः प्रहरणंत्र। दशमं 'निमित्तमा-ह—आकृन्देपीति।अपसरेखुवेः शब्दे सारध्यादिना कृते च। यानेव प्राणिहिसाद्वस्यनाशयोः कृतयोः। सारध्यादेर्ण्डो नास्तीति मनुराहेख्येः। चेवलेवं प्रायत् । ''यश्चाप्वते युग्यं वेगु-च्यात् प्राजकस्य तु। वत्र स्वामी भवेदण्डयो हिसायां द्विज्ञतं दमम्॥'' इति मनोः यत्र सार थेरकांशस्याध्यानमन्यथा वजति तत्र हिसायामिशिक्षतसारध्यनियोगात् स्वामी द्विज्ञतं द्वाप्यः॥ १९९९॥

ग. तथा प्रति मुला। कः ग्रोक्तरपर्मा। २. कः चकत्ते। ३. कः आकन्दनेवाय। गः आकन्दे वाप। खः आकन्दने सत्यपै। ४.—८. २९१, २. ।

शक्तोऽप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां श्टङ्गिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्यादिकुष्टे दिगुणं तथा ॥ ३०० ॥

अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्देष्ट्रिभिगंजादिभिः, शृङ्गिभर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽ पि स्वामी यद्यमोक्षयन् उपेश्चते तदा अकुशल्य्रप्राजकित्योजनित्मित्तं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात्। यदा तु 'मारितोऽहम्' इति विक्वर्ष्टोऽपि न मोक्षयित तदा द्विगुणम् । ठ यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी; यथाऽऽह मनुः——''प्राजकश्चेद्भवेदातः प्राजको दण्डमहीत।'' इति। प्राजको यन्ता; आतोऽभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डिविशेषः करपनीयः; यथाऽऽह मनुः—
''मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरविकिर्विषी मवेत् । प्राणभृत्यु महत्स्वर्षे गोगजोष्ट्ह्या-

हिंसतः परिगृहीतस्ववलीवदाँदेः - शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी शृीगणा दृष्टिणस्तथा । प्रथमं साहसं दाप्यो विकृष्टे हिगुणं तथा॥३००॥

बाकंभद्री

स्यादिव्यर्थस्याजुरोनाह्—अप्रविणिति तह कोषेषद्वीव्याह्—गजादिभिरिति। कोषमाह्-व-ध्येति।तत्रत्रत्य वार्ये।अाद्यर्थमाह—यद्येति। नियोजनेति बहुवीहिः। विकुष्टेऽपि,आक्रोक्षोकिऽपि विकोषमाह—यदापुनिरिति।तदेति—अन्यथाभावे इति कोषः।अभियुक्तः,कुक्षवः। यदि स तादक्ष स्तदा स एवोक्तं द्वित्रतं दण्डस्।वश्यमाणं च मनुष्यमारणे इत्यादिना तंसर्वमपीति न स्वामी-त्यर्थः।किंच।"युग्याः रथाःप्राजकेनसेनेतसर्वे दण्डयाः क्षतंक्षांत सचेतु पिथ संस्दः पश्चिभवां रथेन वा प्रमापयेत प्राणभूतस्तत्र दण्डो विचारितः।"इति मनुः। अकुक् के तस्मिन्। स्वामि-सारिथिभिन्ना अन्येऽपि यानारूढाः—अकुक्षवस्तरिषक्यानारोहणान्। सर्वे प्रत्येकं कातं कातं दण्डवाः। सचेत् प्राजकः प्रचुरगत्यादिभिरिधान्तरेण वा संस्दः, स्वरथगमनानवधानात् प्रत्येकसम्पूर्णक्षमः। तुरसैः रथेन रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति, तन्नाविचारितो दण्डः कार्य प्रदेत्यर्थः। विकोषान्तरमाह—प्राणीति।तस्मादपीत्यर्थः। उक्तसर्वस्थिठं प्रवेति भावः।

१. ग. दिन्हिभिः शृक्ष्मिभिः । २. ग. इमित्यवकुष्टेषि । ख इमितिकुष्टेषि। ३. 🖦 चौरवत् कित्मिषं । भवेत् ।

दिषु ॥ क्षुद्रकाणां पश्नां तु हिंसायां द्विशैतो दमः । पश्चाशत्तु भवेदण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पश्चमाषकः । माषकस्तु भवेदण्डः श्वशुक्तरैनिपातने॥'' इँति ॥ ३०० ॥

किं न---

जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चन्स्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१॥

स्ववंशकळङ्कभयाज्जारं पारदारिकं 'चौरं निर्गच्छ' इस्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन् दमे स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः । यः पुनर्जारहस्ता-

तथानाब्दोऽपराधिनशेषानुसारेण दण्डिनशेषकत्पना प्रतिपत्त्यर्थः।प्रसिद्धमन्यत्॥३००॥ छोभादिना प्रच्छन्नं यदि तु--जारं चोरत्यतिवद्शित्यादि ॥ ३०१ ॥

बाछंभड़ी

मनुष्यमारणे प्राजकस्यानवधानाधानेन कृते। श्रीष्ठमेव तह्नत् किल्विषी दण्डवान् भवेत्। किहिवयमिति पाठान्तरं तत्र चौरदण्डः उत्तमसाहसस्यो भवेत्, न तु मारणस्यः । अग्रे अर्थमिति श्रवणात् गवादिषु महत्सु प्राणिषु हतेषु उत्तमसाहसस्यार्थपंचशतात्मको भवेत् । श्रुद्धः कानां पश्चनाम् अपचितपरिमाणकाः। श्रुद्धकानास्त्रका , जातिस्वभावतोवा। श्राधाः वस्तिकिशोरादयः। अन्याः अजादयः। तत्रान्येषु वस्यमाणत्वादाधानामेवात्रप्रहणम्। तथा च वस्तिकिशोरादवः। अन्याः अजादयः। तत्रान्येषु वस्यमाणत्वादाधानामेवात्रप्रहणम्। तथा च वस्तिकिशोरादिनां मारणे हिश्चतो दण्डः स्यात्। श्रुभेषु आकारतो छक्षणतश्च । सृगेषु रुरुष्ट्यतादिषु।
पश्चिषु च श्रुकहंससारसादिषु हतेषु पंचाशहण्डो भवेत्। स्वार्ये कन्। हन्द्रान्तरपदको हन्द्रः। गार्देभ
स्रागेडकादानान्तु मारणे रूप्यं पंचमाषपरिमितो दण्डः स्यात्। सौवर्णमानग्रहणंतु तत्र, उत्तरान्तरे छश्चदण्डोक्तेः। श्रम्करनिपातने रोण्यमाषपरिमितो दण्डः स्यादिस्यर्थः । पंचमाषकः
माषकः इति पाठः । परिमाणे कन्। पश्चमाषकदिपाठे अत इति ठन्॥

भन्यदम्युष्यते।इत्याह —िक्केञ्चिति।एवमभेऽपि।जारस्यार्थः...पारेति। सक्तंश्वस्वादाह— निरिति। एकवचनोपपत्तये तद्युत्पत्तिमाह— पणानामिति। समाहारद्विगौ तु पञ्चशतीति

१. छ. बियुणो दमः। २. क. श्रमुकय । ३.—८. २९६, ७. ४. । ३. शतं दमः। ५. स्त्र. चौरं।

5

द्धनमुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसी यावडृहींतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

किं च---

राजेऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाऽऽकोशकारिणम् । तन्मन्तस्य च भेचारं छित्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ २०२ ॥

राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण भूगोभूयो वक्तारं, तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराध्विद्यद्विहेतोः परराध्ना-पक्षयकरस्य वा भेत्तारम् अभित्रकर्णेषु जपन्त तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराध्नानिष्कासयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वेष एव-''राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकृत्वेषु च स्थितान्।घातयेद्विविषे

चौरातिकम्यचौरमतिकम्यान्यं चौरामिति वदतःपञ्चशतो दमः। द्रव्यम् उपजीव्यं सु-श्चतः तदेवोषमुङ्के द्रव्यमष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋज्वन्यत् ॥ ३०१ ॥

प्रसम्बकारितयात् — राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाऽऽक्रोशकं तथे-

त्यादि॥ ३०२॥

बालंभड़ी

स्यादिनि भावः । उरकोच उपदानजकर इति प्रसिद्धः । तदेवेतिब्याचटे — यावदिति । अनुषक्षेगाऽऽह—दण्डामिति ॥ ३०२ ॥

अनिष्टेप्रति—कोषषष्य समासः। अगिःगिति—नात्रुस्तुस्यादेरित्यथः। सकृत्तथाकरणे दोषाभावाय।शार्थमाह-प्रकर्षेति।तस्याप्यथमाह —भृयद्गि।तस्यैवेत्वस्य व्याक्या-राज्ञइति। णिन्यथमाह —काणिमिति।तस्मन्त्रेतिव्याचथ-तदीयिति।राजकीयेत्यथः।स चद्विविध इत्याह—स्वराष्ट्रेत्यादिः। परस्यराष्ट्रपक्षयोः क्षयकरस्यैत्यथैः।कृत्याहोत्विति वः।परराष्ट्रपक्षयकरेति पाठा-न्तरम्।तस्यभेदनादसंभवादाह—आमित्रोति।तस्य राज्ञः शत्रुकर्णेष्विय्यथैः।विशेषमाह—कोशोति राज्ञाःइस्यादिः।राज्ञद्विनित्वस्याक्षयक्षयक्षयक्षयक्षये

ग. लसी यावदृष्ट गुणकितम् दण्डम् । २. क. तस्यचकोशः । ङ. तस्येवाकोशक्तः ।
 ग. करस्य च भेत्तारम् । ४. ख. ग. ङ. जपन्तं तस्याजि । ५. ग. राजाकोशाः ।

र्दण्डेररीणां चैपिजापकान्॥ "देति मनुस्मरणात्॥विविधैः सर्वस्वापहाराङ्गच्छे दवधरूपेरित्यर्थः। सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनीपकरणं तन्नापहर्तन्यं चौर्योपकरणं विना ; यथाऽऽह नारदः—''आयुद्यान्यायुर्धायानां वाह्यौदीन्वाह्यजीविनाम् । वेदयाह्यीणामळङ्कारान्
वाद्याताद्यादि तिहृदाम् ॥ यच यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ' सर्वस्वहरणेप्येतन्त्र राजा हर्तुमहिति॥' इति ॥ ब्राह्मणस्य पुनः '' न शारीरो दण्डः'' इति निषेधाद्यधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तन्यम्—''ब्राह्मणस्य वधे। मौण्डयं पुरान्निर्वासनाङ्कने । ळळाटे चाभिशस्तार्ङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु॥'' इति मनुस्मरणात् ॥३०२॥

कें च---

मृताङ्गलग्नविकेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा । राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ^{३०३}॥

तन्मन्त्रस्य च भोत्तारं छिन्वा जिह्नां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

मृताङ्गलप्नविकेतुरित्यादि ॥ ३०३॥

बालंभड़ी

इस्वर्धः।वपजापकाः ग्रोस्साहकाः। घातयोदिति - न्वारस्यात क्रमेणाऽऽह — सर्वस्वोति।तथा च घातो नाश इति बोध्यम्।तत्राऽऽश्चे विशेषमाह-सर्वस्वोति। तत्रापि विशेषमाह — चौर्योपिति । आयुँचर्जीवन्ति ते तथा बाह्यवैद्वनीयैवस्थीवर्दादिभयें जीवन्ति ते तथा।अन्न वाह्यग्रहणभुप-स्क्रभणीमस्युक्तं वाह्यादिनिति।वेदयारूपक्षीणां तद्विदान्तद्भानां।वाद्यं चातांष्यं च तदादि।यश्चि चतुर्विधमिदं वादं वादिन्नातोद्यनामकम्।इति अमरात् पर्यायता,तथाऽपि वीणमृदङ्गाद्यवान्तर भेदाभिन्नायकं पृथगुपादानम् । आनन्त्यात्सामान्येनाह-यन्नेति। कारकाः शिल्पनः। एतत् प्रामुक्तमुपकारणस्वावस्त्रिक्षम्। १तियेविशेषमाऽऽह-ब्राह्मिति।गीत नमानमाह — नरारिर्हिति। आदिमाषं वचने एव व्यक्तं, तच्च प्राग्व्याख्यातम् । लग्नविकेतुरिति शेषे षष्ठीसमासः। एवसमेऽपि॥ ३०३॥

स्व. चापकारकान् । स्व. घ. रीणांचापजापकान् । र.—९. २७५. । इ. 'शि स्पद्रव्याणि सिन्ध्यनाम् ' इति क्वचित् । ४.—१७. १०, ११. । ५. गौ० १२. ५६ । इ. क. ळळाटेवाऽभि ।

5

मृतशरीरंसवन्धिनो वस्त्रपुष्पादेविकेतुः गुरोः पित्राचार्यादेस्ताडायितुः तथा राजानुमतिं विना तद्यानं गजाश्वादि आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

किंच---

द्दिनेत्रभेदिनो राजदिष्टादेशकृतस्तथा।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः॥ ३०४॥

यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनात्ते, यश्च ज्योतिःशास्त्रविद् गुंर्ची-दिहितेप्सुन्यितिरिक्तो राज्ञो द्विष्टमनिष्टं'संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यति इत्यवमादि रूपमादेशं करोति, तथा च यः शुद्धो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादिब्राह्मणाळिङ्गानि धारयति तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तः। श्राद्धभोजनाय 10 पुनः शुद्धस्य विप्रवेषधारिणः''तप्तशलाक्या यञ्जोपवीतवद्दपुष्याळिखेत्" इति स्पृत्यन्तरो

हिनेत्रभेदिनो राजहिष्टादेशकृतस्तथा इत्यादि ॥ ३०४ ॥ हिनेत्रप्रहणं कृस्सेद्विषलक्षणार्थं, एतच पश्चिषयं दृष्टच्यम् , राजहेपो यस्य स राजहिट् स्पष्टमन्यत् ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥

बालंभद्टी

अङ्गं नैकदेश इत्याह—्शरीरेति | गुरुपद्मुपळक्षणमित्याह—पित्रेति | अनुमतौ दोषाभावायाह—्राज्ञानुमतिमिति | आरोहति तस्येति पाठः। आरोहतश्रेति पाठान्तरम्। तथेति—समुख्यये॥ ३०३॥

भेदनेश्नुकं निमित्तमाह— क्रोधेति। आदिना छोभादिः व्यवहारदशायामपीति भावः। द्विनेत्रेति—अत्र समाहारद्विगुः, पात्रादिःवं च । तदाह—नेत्रद्वयमिति । तत्र योग्यस्वा-याह—उयोतिरिति । ननु तेनापि तथोक्तावनिष्टापत्तिरत आह—गुर्वादीति । आदिना स्वस्यापि ग्रहणम् । द्विष्टं द्वेषविषयः तदाह—अनिष्टमिति । तस्वरूपमाह—संवत्सरे । द्विष्टादेशेति कर्मधारय हत्याह—स्त्पमादेशामिति । आदिश्यमानं वचनं भाषते इत्यर्थः । जीवतः इत्यस्यार्थमाह —मोजेति । विग्रवस्य वस्तुतस्तत्रवाधादाह—यञ्जोपति । तेषां त्रयाणां ग्रस्थेकं तथोक्तिफळावश्यमाह—आद्वेति । विग्रवेषेति—यज्ञोपवीतादिछि.

१. क. बपुष्याभीले ॥

क्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यंर्धं तु ब्राह्मणलिङ्गधारिणो वध एव---'' द्विजातिलिङ्गिनः सूद्रा न्यातयेतु " इति स्मरणात् ॥ ३०४ ॥

रागलोभादिनाऽन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह---

दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सम्याः सजियनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

दुईष्टान्स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोछङ्घनेन रागछोभादिभिरसम्याविचारितत्वेनाऽऽ शङक्यमानान् व्यवहारान्पुनः स्वयं सम्याविचार्यं निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः अपिसहि-ताः प्रत्येकं विवादपदे यो दमः पराजितस्य तिहगुणं दाप्याः । अप्राप्तजेतृदण्ड-

यश्रायं व्यवहारमार्गं उक्तः तत्र सर्वस्मिन्नेवायं राजाश्रयः साधारणोविधिः--

दुर्देष्टांस्तु.....विवादद्विगुणं पृथक् ॥ ३०५॥

प्रागस्योक्तत्वात् पुनरारम्भो राज्ञा स्वयं दृष्टत्वेन प्रयत्नेनातिरेकार्थः । यथाविजितो इण्ड्यो भिज्ञा (?) उक्ष्याभिधानात् ॥ ३०५ ॥

बाछंभद्री

ङ्गीत्यर्थः।एवमप्रेऽपि।क्विवत् तथा पाठ एव। विशेषान्तरमाह—वृत्त्यर्थमिति। यावदायुर्जी विकान्तिष्ठाति । विजातिलिङ्गिन इति ॥ ३०४ ॥

दशैने सभ्यादीनामिति शेषः दुर्षष्टानिस्त्र "मतिद्वाद्धि" इति वर्तमानेक इत्याशयेन तद्दथं-माह—स्मृत्येत्याद्याशंक्यमानाानित्यन्तेनरागेत्यादि अभयान्वं ये पुनर्श्वेति व्यावष्टे पुनिरिति। पश्चादित्यथैः। स्वयं राजां विवादविषयभूतधनादिति नार्थः। प्रागुक्तयुक्तरेत भाह—विवादिति। अस्य रागाल्लोभाद्मयाद्वाऽपि इस्त्रनेन प्रागुक्तेन पौनरुक्तयं परिहरति—अप्राप्तजेतृदण्डेति। यः पूंवश्यवहारे जितस्तस्य सदोषस्यं यदि विचार्यमाणेऽस्ति तदा दुष्टस्वेन स जयी दण्डभ इत्यनेन जेतृदण्डो विधीयते; वचनान्तरेणाप्राप्तस्वात्, इतरांशे तु तेनासस्वादयुवाद इति

[.]१ गः र्थन्तु ब्राह्मणिलङ्गः । स्त्रः वृत्यर्थम् यज्ञोपवीतादिब्राह्मणक्कः स्तः स्वयं राजास । ५. कः सभ्याः सजयिनः प्रत्ये । ५. ३. २. १८७,

विधिपरत्वाद्वचनस्य ''रागाछोभात् " ईत्यादिना रुक्नेकेनापौनरुक्यम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्देष्टता तदा साक्षिण एव दण्डवा न जयी नापि सभ्याः। यदा तु राजानुमत्वा व्यवहारस्य दुर्देष्टतं तदा सर्व एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः—'' पादो गच्छिति कर्तारं पादः साक्षिणमुच्छिति । पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमुच्छिति॥'' ईति वचनात । एतच प्रत्येकं राजादीनांदोषप्रति

सुबाधिनी

''दुर्दशन्''इत्यस्य वचनस्य—''रागाछोभाव् भयाद्वाऽपि स्झ्त्यपेतादिकारिणः । सभ्या पृथकपृथक् दण्ड्याः विवादािहृगुणं दमस् ॥ '' ईत्यनेन पोनरुक्तयं परिहरित अप्रातिति । यः पृवेभ्यवहारे जिर्तवान्, सँ यदि विचार्यमाणे दोषा तदा दुष्टत्वेन स जयो दण्ड्य इतिजेतृद-ण्डो विधायते''दुर्दशंस्तु''इत्यनेन । वचनान्तरेण प्राप्तत्वादितैरीक्षेत्वतुवाद इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः । राजसहिताः सभ्या देण्डनिया इत्युक्तस् । तत्र वचनं प्रमाणयति—पादो गच्छतीति । कत्रादीनां सर्वेण्यापि पापप्राप्तिप्रतिपादकवचनवछात् दुष्टत्वने दण्ट्या इत्यर्थः । नन्वेकस्थेव पापस्य कत्रौदीनामंत्रातः प्राप्तौ दण्डोऽप्येतेषामेकप्व स्यात्, न प्रथक् पृथक् इत्यत आह—एत्वच प्रत्येक्तिति। एतत् वचनम्। अस्य वचनस्य

बालंभट्टी

न पुनिसक्तः।तत्र हि सम्यमात्रग्रहणं न जयिनोऽपीति भावः।विशेषान्तरमाष्ट्-यदा पुनिरिति। दोषेण दोषेणैव विशेषान्तरमाष्ट्—यदाात्विति । उक्तप्रतिज्ञायां मानमाह——पादो।गच्छतीति । कन्नौदीनां सर्वेषामिष पापप्राप्तिप्रतिपादनेनैतद्वचनवलात् सर्वेऽिष दुष्टःवेन
दण्डवा इत्ययेः। नन्वेकस्थैव पापस्य कन्नौदीनां पादरूपांशतः प्राप्तिरिति लाभेन दण्डोऽ
प्येतेषामेक एव स्याच प्रथक् प्रथक् इत्यत आह—एतच्चेति । उक्तवचनंचेत्यर्थः । अस्य वचनस्य दोषप्रतिपादने तात्पर्यं, नस्वंशतो दोषप्रापणे इत्यर्थः । उक्तेऽथें न्यायस्य जैमिनीयस्य

१. ब्य० ४. । २. ग. रस्यदुष्टता तदा । ३. क. दातुराज्ञोतुमन्या । ४. मजु० ८. ३७. ५. स्मरणात् । ६. ब्य० ४.। ७. थ.द.प्राप्ताजेतृदण्डाविधिपरत्वादिति । ८. त. जितः । ९. थ. इ. स विचायमाणयदि दोषवान् । तदा। १०. स. इ. शेऽदा ११. त. सम्यादण्डावहस्युकयाष्ठ ।

पादनपरं न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागार्ये—कर्तृसमवायिफळजननस्यभाव त्वादपूर्वस्य ॥ ३०५ ॥

न्यायतो निर्णीतन्यवहारस्य प्रत्यावर्तुयितुर्दण्डमाह---

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम्॥ ^{३०६}॥

यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽपि औद्धत्यान्नाहं पराजितोऽस्मीति मन्यते

तथेव-यो मन्येताजितोऽस्मीतीत्यादि ॥ ३०६ ॥ स्पर्धार्थः श्लोकः॥ ३०६ ॥

सुबोधिनी

दोषप्रतिपादनसाने तारार्यं न त्वंशतो दोषप्रापणाधिराय्याः । तत्र हेतुमाह कॉिलिंति । अयमथै: — "शाखफलं प्रयोक्तरि तह्यक्षणत्वांत् " इत्यनेन न्यायेन यः कर्तां तस्मिन्नेव फलं समवेतामिति । तत्त्व फलं द्विविधम् ऐहिकं पारलेंकिकं चेति । ऐहिकं तु धर्मशास्त्रोक्तं रण्डादि । "पारलेंकिकं" तु नरकादि । पूर्वास्थते, "शागात्" इत्युपक्रस्य "सम्याः प्रथक् पृथक् दण्ड्या विवादात् द्विगुणं दमम्" इति प्रतिपुरुषं दण्डरूपसम्पूर्णंफलसम्बन्धविशानात् अपूर्वस्य च यत्र कर्तरि स्वयमुर्णकं तत्रेव फले।पादकस्यभावत्वान्च प्रत्येकं समग्रफलसम्ब धार्वध्यन्यथाञ्चपपत्या प्रत्येकं समग्रफलसम्ब धार्वध्यन्यथाञ्चपपत्या प्रत्येकं समग्रदितापूर्वसम्बन्ध इति ॥ ३०५ ॥

बालंभड़ी

मानत्वं स्वयन् हेतुमाह — कर्तृसमेति । इतः प्राक् यथोक्तमिल्यपगठः " शास्त्रफक्षं प्रयोक्तित्, तल्लक्ष्यणःवात् " इति जैमिनीयन्यायेन यः कर्तो तिसम्नेन फलं संमतमिति कभ्यते। तत्र फलं दिविधम्, पृहिकं,पारलांकिकंच। तत्र प्रकृते पृहिकं धर्मशास्त्रोकतृण्डादि, पारलांकिकं नरकादि। एवंस्थिते "रागाल्लोमात्" इत्युपकस्य "सम्याः पृथक् पृथक् दृण्डयाः" इति प्रतिपुरुपमेहिकदण्डरूपसम्पूर्णकल्यान्य अवृत्वस्य च यत्र कर्तति स्वयमुख्यं क्षत्रेत्र फलोखाद्वकःवस्वभावकःवात् प्रत्येकं समप्रकल्यस्वन्यविध्यनुपपस्या प्रत्येकं समप्र प्रवाप्त्रेवस्थाः इति भावः। प्रत्यावक्षित्रतु वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्य औद्धरयादिना इति भावः। १०५॥

अपिन्युःकमे इत्याह-प्राजितोऽपीति। विकथोंऽविवक्षितः इत्याह-मन्यते इति

र. ख. न पुनरेककेस्येव । २. ख. ग. ख. विभागाय । यथोक्तम् । कर्तृसमवा । ६ ख. द. पाभिप्रायणस्य । ४. थ. द. कर्तृसमवायीति ५. तक्कक्षणत्विदित्यतद्वत्तरं 'तरमात् स्वयं प्रयोगेस्यात्' श्ति सूत्रक्षेषः । ६. थ. द. र्तिस्मि ७.— ३. ७. १०.

तमायान्तं क्टळेख्याद्यपन्यासेन पुनर्धमीधिकरणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत् ॥ नारदेनाप्युक्ते—" तीरितं चानुशिष्टं चं यो मन्येत वियमेतः। द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्॥" इति । तीरितं साक्षिळेख्या-दिनिर्णातमनुद्भृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्भृतदण्डं दण्डपर्यन्तं नीतमिति यावत् ॥ यत्पुनर्मनुवचनं—" तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचनविद्यते । कृतं तद्धमेतो क्षेयं

ऋणादानाद्याखिळब्यवहारसंबंधितया यथास्थानं युक्त्याऽऽगमानुसारेण प्राप्तोऽपि हि

सुबोधिनी

नारदवचनँस्थतीरितशब्दार्थमाह— तीरितमित्यादिना अगुबृतदण्डमिरतन्ते | अनुित्राह्मस्तन्ते | अनुित्राह्मस्तर् प्रवायद्वे । विद्यास्तर् प्रवायदे । विद्यास्तरं प्रवायते । अनुित्राह्मस्ति । अनुित्राह्मस्ति । अनुित्राह्मस्ति । अनुत्राह्मस्ति । अनुत्राह्मस्ति । अनुत्राह्मस्ति । अनुत्राह्मस्ति । विदेतन्त्राह्मस्ति ।

बालंभट्टी

आयान्तिमित्यस्य व्याख्या—क्टेति। आदिनां तथा साक्ष्यादिपरिग्रहः। पुनः—पश्चात्। एवमग्रेऽपि। धर्मेति—त्वाकणयस्थानमित्यर्थः। अधिक्षीङिति कसँग्तं तेनाधर्मे कृतेऽपि स्वयमधर्मो न कार्यो दोपादित्याह—धर्मेगिति । विरोधं परिहतुं सविकेषनारद्सस्मिति माह—नारिति । तीरितमित्यस्य व्याख्या— साक्ष्मीति । आदिना अकथादिपरिग्रहः। अन्विति—अगृहीतदण्डिमत्यर्थः। अनुविष्टिमत्यस्य व्याख्या—उँद्भृतोति । गृहीतदण्डिमत्यर्थः। तथानिर्णयप्त्रंकमिति भावः।तदाह—दण्डिति । विधमतः इत्यन्न नृतीयान्तासिः अधमेहेतुकं मन्येतेलर्थः। तिमिति शेषः। आस्थाया—दापित्वा। पुनः—पश्चात् उद्धरेत्, निश्चत्रयात् । नतु नारदतोनिर्णातस्यापि व्यवहारस्य तथासितदण्डावष्टमपुरःसरपुनः करणं प्रतीयते, मानवे तु तद्देपरित्यापि नियो विरोध इत्यत आह— यत्पुनिरिति । यन्न कचन धर्माधिकरणे यद्धवहारपदं धर्मतस्तीरितं-पारतीरकमैतसामौ—तथानिश्चितं असी न पुनः प्रवर्तेतः, यद्धनकेवलं बाचासस्यत्वेनोके किन्त्वनुशव्दीनारं शिष्टं सदण्डं च कृते । स्तः स्तः लातुशिष्टं वा यो। र.— ९. २३३. । ३. स्यतामाहेलादि । ४. त. अन्विति अनुशिष्टः। द. द्वरुद्धाः। ५. थ. इ. नारदवचनेनि। ६. थ. इ. दण्डावष्टम्भपुरस्मरणं थ, अत्राय। ८. त. श्री (य) ते। ९. त. तामिति।

न तत्प्राञ्चो निवर्तयेत्।।" ईति तद्धिप्रस्यधिनोरन्यतरवचनाद्वयबहारस्याऽधमेता वृत्ता त्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिञ्चापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् , न पुनर्धमेतो वृत्तात्विन रुचयेऽपि राज्ञा लोमादिना प्रवर्तयितव्य इस्येवप्^रम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्ये निवार्तितं तद्दिष सम्यक्परक्षिणेन धर्म्ये पथि स्थापनीयम्—''न्यायापेतं यदन्येन ठ राज्ञाऽज्ञानक्रतं भवेत्।तद्प्यन्यायविहितं पुनर्न्याय्येनिवेशयेत् ॥''इति स्मरणात् ॥३९६

अन्यायगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह— राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् । निवेच दचाद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्धुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणीकृतं वरुणाय-

— राज्ञाऽन्यायेन यो दण्डो इत्यादि ॥ ३०७ ॥

प्रागुक्तदानविध्यनुसारेण देयम् । चोइनामृत्रःखाच्चास्यां स्मृतेरकरणेऽन्यथाकरणे वा प्रस्यवाय इत्येवं व्याख्येयम्। भन्यायेन वा राज्ञा यो दण्डो गृहीतः स्वयमेवान्येनाक्षक्योऽपि कारयितुं विकाद्गुणं वहणाय निवेच विप्रेभ्यो दचादिति सर्वे चैतत् श्रुतिस्मृत्यनुसारन्यायमेवे

सुबोधिनी

माता पुण्यचरित्रकीर्तिविमकौ यस्याम्बिका नामतः शाकल्यापरमृतिरायंचरितः श्री पेट्टिर्भेद्रः पिता। सोऽयं कौशिकवंबाभूषणमाणिः श्रीभद्दविश्वेश्वरो विज्ञानेश्वरम् किभावंविवृत्तो दक्षक्रियं वर्धते॥ १॥ भत्रानुकं दुरुकं किमपि यदि भवेत् तद्विस्कं क्रपीरन् सङ्क्ष्यावन्तो बालभडी

तायाज्ञो राजा कृतमेव विधान पुनिर्तिवर्तयेदिस्यर्थः।अग्रेऽस्थान्वयः । तन्नाऽऽद्दौनारदतारपर्यमाह—अर्थीति। इत्तरवं निष्पन्नत्वम्। अत एव तन्न विधमैतः इत्युक्तम्।पुनः पश्चात् मनु सार्पर्यमाह —न पुनिरिति—नास्तीत्वर्थः। अत एव तन्न धमैतः इत्युक्त पुनः पश्चात् धमैतो व्यवहारो निर्णितः इति निश्चये न पुनस्तयेति नारदतारपर्यम्। तथा च नारदीयं संशयाविषयं मानवं निश्चितविषयमिति भावः। विशेषमाह—यन्पुनिरिति । न्यायापेतं तद्रहितं । न्यायापेतं वद्रहितं । न्यायापेतं वद्रहितं । न्यायापेतं वे हेतुः —अञ्चानकृतमिति । प्रनःकरणे हेतुमाह—अन्यायाविहितमिति । अन्यान

यविहितं तदपीलथीः ॥ २०६ ॥
गृहीतिति—अन्यायेन गृहीतस्य दण्डरूपस्य धनेनेस्पर्थः । अधिदण्डस्येश्येव पाठः।
अन्यायेनेति छेद इत्याह-अन्यायेनेति। तत्र निमित्तमाह—लोमेति।वरूणाय निवेद्येवस्याथैमाह—वरुणायेदामिति । न ममेति शेषः । स्वयञ्च स्वयंमेवदाेपस्यापनार्थमिदम् ।

૧. क. न पुनरधर्मः २. ख. 'छोभास्तु' ३. थः इ. विभवा । ६. त. 'पोथिभि' इ. पट्टिम । ५. त. तिसात्रावि ।

दमिति संकल्प ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दण्डरूपेण यावत्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयेम् –इतरथाऽपहारदोष्यसङ्गात् । अन्यायेन दण्डप्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्त्वविच्छेदाभौवाच ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्पद्मनाभभद्दोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपित्राजकाचार्याविज्ञाते स्वसंयमिति प्रथमोदयानुरको निस्तिलमहामण्डलं निजं कृत्वा पालयति । सततसुर्वी मिति बलवानेपनुपसविता इति निरस्तन्यसनकमः कृतविपक्षचिरिश्रविपयंथः नृपतिराजु-समुद्धृतकंटकोहिरिरिवेष्टमायतनं श्रियः॥ इति याज्ञवल्कीये प्रमभद्दारकप्रणीते धर्मशास्त्रे विश्वरूपकृतविवरणबालक्कीलायां द्वितीयोऽध्यायस्समातः ॥

सुबोधिनी

महान्तो यदुपक्वतिथिधो शीलमेपामतन्त्रम्। आलोकं लोकहेतोः दधति हि निश्विष्टध्वान्तसुद्धा सयन्तः प्रालेपांज्यद्विपयुमणिमणिगणास्तत्र को हेतुरास्ते ॥ २ ॥

 श्री श्रीमहापण्डितसूरिश्रीपेष्टिभट्टविश्वेश्वराविरचितायां मिताक्षराव्याख्यायां सुबोधिन्याख्यायां व्यवहारखोको द्वितीयोऽध्यायः ॥

बालंभड़ी

न्यूनतां परिहरति—यस्माच्चेति | च: समुख्ये व्युक्तमे च। विपक्षे वाधकमाह—इतरथा इति । तददाने इत्यथेः । नतु वण्डस्वामित्वं राज्ञ एवेति कमापहारदोषः। अत —आह अन्यायोति। सितससमी । एवज परस्वप्रहणं तथेति बोध्यम् । यचु मतुनोक्तं—''अप्सु प्रवेदय तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् । श्रुतवृत्तेपसम्पन्ने बाह्यणे प्रतिपादयेत् ॥ ई्वो दण्डस्य वरुणे राज्ञां दण्डधरो हि सः । ईशस्तवंस्य जगतो बाह्यणो वेदपारगः "। इति तत्पातकविषयम् न्यायगृहीतविषयम् । अत एव "नाददीत नृपस्साधुः महापातिको धनम् । आददानस्य तङ्घोमात्तेन दोषेण छिप्यते ॥" ईतिपूर्वमध्यवहितम् 'पत्र वर्जयते राजा पापकृद्धयो धनागमम् । तडा कालेन जीयेन्ते मानवा दीर्षजीविनः ॥ निष्पचन्ते च सस्यानि यथोक्तानि विशां पृथक् । बाह्यश्च न प्रमीयन्ते विकृतक्ष च जायते ॥" इत्यमे च तथोक्तम् । प्रवेदय प्रक्षिप्य वरुणायेद्रमिति प्राव्यव्य इत्र इति पूर्वस्य प्रतिपत्तिविनःविश्वर्यं द्वादोऽयम् । एवममीयावापे । जायन्ते इति वर्तमान मविवक्षितम् । विकृतं करणादिहीनमिस्यर्थः ॥ २०७ ॥ इति किवम् ॥

इति श्रीमन्मिताक्षराच्याख्याने महादेवभद्वात्मजोमाङ्गजवैद्यनाथार्थाङ्गभूतलालाङ्ग-ष्णजननीपायगुण्डोपाख्यश्रीलक्ष्मीदेवीविराचिते लक्ष्माभिषे व्यवहारप्रकरणं समातम्॥

र.क. प्रतिदेशमित । २. ख. अन्यायदण्ड । ग. घ. अन्यायेद । ३. ख. घ. दामा-वत् । ४. क स्यपरमभ । ५. —९. २४६, ६.—९. २४६, । ७.—९. २४६.—७. ।

श्वरमर्द्धारककृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवस्म्यधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोऽध्यायः सम्पूर्णः॥ अस्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते—

	•		
१	आद्यं व्यवहारमातृकाप्रकरणम्	१३	क्रीतानुशयः
२	साधारणासाधारणव्यवहार-	88	अ भ्युपेत्याऽशुश्रृषा
	मातृका प्रकरणम्	१५	संविद्वयतिक्रमः
ર	ऋणादानम्	१६	वेतनादानम्
Ş	नि:क्षेपप्रकरणम्	१७	चूतसमाह्वयाष्ट्यम्
ષ	साक्षिलक्षणम्	१८	वाक्पारुष्यम्
8	लेख्यलक्षणम्	१९	दण्डपारुष्यम्
ø	दिव्यस्वरूपकथनम्	२ ०	साहसम्
6	दायविभागः	२१	विक्रीयाऽसंप्रदानम्
9	सीमाविवादः	२२	सम्भूयसमुत्थानम्
0	स्वामिपालविवाद:	२ ३	स्तेयप्रकरणम्
१	अस्वामिविक्रय:	२४	स्त्रीसंग्रहणम्
2	दत्ताप्रदानिकम्	२५	प्रकीर्णकम्

इति पश्चविंशातिशकरणानि ॥ उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य क्वतिरात्मनः धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः॥

अय प्रायश्चित्ताध्यायः 🌾

तत्राऽऽशौचप्रकरणम् १

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वस्यै नमः । श्रीगुरुम्यो नमः । गृहस्थाश्रमिणां नित्यनैमित्तिका धर्मा उक्ताः; अभिषेकादिगुणयुक्तस्य गृहस्थाविशेषस्य गुणधर्माश्च प्रेदर्शिताः; अधुना तद्धिकारसंकोचहेतुभूताशौचप्रतिपादनमुखेन तेषामपवौदाः प्रतिपाद्यन्ते। आशौचरान्देन च कौळस्नानाद्यपनोद्यः पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः कथ्यते न पुनः कर्मानिधकारमात्रम्—'' अशुद्धा बान्धवाः सर्वे'' इत्यादावशुद्धरान्दामिधानात् ; अशुद्धान्दस्य च वृद्धन्यवहारेऽनाहिताग्निद्याक्षितादावनधिकारिमात्रे प्रयोगामावात् वृद्धन्यवहारुगुलितिवन्धनत्वाच शन्दार्थावगतेः । कि च यद्याशौचिनां दानादिनिध-धदर्शनात् तर्दयोगयत्वमाशौचशन्दामिवेपं कर्प्यते, तर्दि उदकदानादिविधिदर्शनात् तद्योग्यत्वमप्यभिधेयं स्यात् । तत्रानेकार्थकरुपनादोषप्रसंग इत्युपेक्षणीयोऽयं पक्षः ॥

तत्राऽऽशीचिभिः सपिण्डाचैर्यत्कर्तव्यं तत्तावदाह—

जनिद्दवर्षे निखनेन्न कुर्योदुदकं ततः । आर्दमेशानादनुवज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ १ ॥ यमसूक्तं तथा गाँथा जपिङ्गलौंकिकामिना । स दम्धन्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥ २ ॥

ऊने अपरिपूर्णे द्वे वर्षे यस्ये स ऊनद्विवर्षस्तं प्रेतं निखनेत् भूमाववटं

र. क. धर्मोश्च द्शिता० । २ ख. ग. पवादः प्रतिपाद्यते । ३. ख. कालः स्नाना०। ४. क. दासस्य न निर्मिण। ५ मञ्चः ५. ५७। ६ ख. ग. वशुद्धत्वाभिधानात् । अत्राश्चण ७ ग शब्दस्य च वृद्धव्य । हार्लेणाऽऽहिताप्रिण। ख. शब्दस्य च व्यवहाण। ८. ख. तद्पयोग्यत्वमाण। ९. ख. स्मशा नाद्ञुण। १०. ग. गाथां जपद्भिण। ११. ख. ग. यस्यासाव्यक्षिण।

कृत्वा निदध्यात्र पुनर्दहोदिखर्थः । न च "स कृत्यसिञ्चन्युदकम्" ईत्यादिभिः प्रेतोदेशेन विहितसुदकदानाचौध्वेदोहेकं कुर्यात् । अयं च गन्वमाल्यानुष्ठेपनादि-भिरछङ्कृत्य शुचौ भूमौ श्मशानादन्यत्रास्थिनचयराहितायां बहिर्प्रामानिखननीयः ; यथाऽऽह मनुः—" ऊनिह्ववार्षिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा बहिः । अल्रङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनाहते ॥ नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नास्य कार्योदक्रिक्तया । अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा क्षेपेयुरूव्यहमेव तु॥" "अरण्ये काष्ठवत्त्यक्त्वा" इत्यस्यायमर्थः—यशाऽरण्ये काष्ठं त्यक्वोदासीनास्तिहष्ये भवन्ति तथोनहिवार्षिकमिप निर्द्धात्रायां भूमौ परित्यत्य तैद्विषयन्राद्वाधौध्वेदिहकेषु उदासीनेभिवतन्व्यमित्याचारादिपासन्नाद्वाधमावोऽनेन दष्टान्तेन सूच्यते । शर्वश्च वृतेनाम्यज्य यमगाथा गाँयद्विनिधातव्यः। " ऊन्वाहिवार्षिकं प्रेतं घृताक्तं निखनेद्विहः । यमगाथा गायमानो यमसूक्तमनुस्मरन् ॥" इति यमस्मरणात् ॥

ततस्तस्माद्न्निद्विवािषकािदेतरः पूर्णद्विवर्षे यो मृतोऽसौ देंमैशानपर्यन्तं क्षातिभिः सिपण्डैः समानोदक्षेश्च ज्येष्ठपुरःसरेरनुत्रज्योऽनुगन्तज्योऽस्मादेव वचनाद्नद्विवर्षस्यानुगमैनं नियतिमिति गम्यते। अनुगम्य च '' परेयिवांसम् " ईस्यादि यमस्क्तं
यमदैवत्या गाथाश्च जपद्विर्ङोक्षिकेनासंस्कृतेनािव्रना दग्धव्यो यदि जातारािणनािस्तः,
तत्सद्भावे तु तन्माथितेन दग्धव्यो न ङोकिकेन—तस्याग्रसंपाधकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तः । ङोकिकेश्च चाण्डालाम्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः—'' चाण्डालाग्निरमध्याग्निः
स्तिकाग्निश्च कार्हिचित् । पतिताग्निश्चताग्निश्च न शिष्ठप्रहणोिचौतैः।।" इति देवलसमरणात् । ङोगोिक्षणा चात्र विशेष उक्तः—''तृष्णीमेवोदकं कुर्यात्तृष्णों संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतच्छानामन्यत्रार्पाच्छ्या दयम्॥'' इति । अयमर्थः— चौलकमीन्तरकेतिः नियमेनाम्युदकर्दीनं कार्यम् । अन्यत्रापि नामकरणाद्ध्वर्मकृतत्त्व्देऽपिच्छया प्रेताम्युदयकामनया द्वयमग्ग्यदकदानात्मकं तृष्णीं कीर्यन्, न नियमेनित

१. प्रा० ४, । २. क. निचपपिरिद्वित्यां । ३. ख. श्विपेयुः । ४. — ५. ६८, ९. । ५. ग. त्यवत्वेत्ययमः । ६. ख. ग. मिपलातायाः । ७. ख. ग. तिद्विये श्राद्धाः । ८. ख. स च घृतेनाम्यः । क. शव घृते । ९. ख. ग. गायाः पठः । क. निधातव्यम् । १०. ख. समझानः । ११. ख. ग. गमनभनियतः । १२. ऋः ०. अ. ७. अ. ६, व. १४, ५, ६. । १३. ख. ग. लेकिकामिश्वः । १४. ख. ग. चिता इति । १५ ख. ग. काले नि । १६. क. दानकार्ये । १७. क. कृतचोलेड्यी १८. क. कार्ये नियमेनेति वि ।

विकल्पः। मनुनाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—''नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वान्धवैरुदककिया। जातदन्तस्य वा कुर्यानाश्रि वाऽपि कितं साति॥''इति । उदकप्रहणं साहचर्यादग्निः संस्कारस्याण्युपछक्षैणार्थम्—''नात्रिवर्षस्य " इति वचनात् । कुछधर्मापेक्षया चूडो-क्केंपेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमग्न्युदकर्दाननियमोऽवगम्यते । छौगाक्षिवचनाद्वर्षत्रयाद्यागिप कृतचूडस्य तयोनियम इति विवेचनीयम् ॥

उपेतश्चेचसुपनीतस्तर्हि आहिताग्न्यावृता आहिताग्नेदीनप्रक्रियया स्वगृह्यादि-प्रसिद्धया छोकिका।प्रेनेव दग्धन्यः । अर्थवत्त्रयोजनवत् । अयमर्थः --- यद्यस्य क्रुप्तद्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं संभवति भूमिजोषणप्रोक्षणादि तेंदुपादेयम् । यत्पुन-र्छुमप्रयोजनं पात्रयोजनादि तन्निवर्तते । तथा छौकिकाग्निविधानेनोपनीतस्यानाहि-ताम्नेर्गृह्याम्निना दाहिवधानेन चापदृतप्रयोजनत्वादाहवनीयादेरि निवृत्तिरिति ॥ अग्न्यन्तरविधानं च वृद्धयाञ्चवल्क्येनोक्तम्--- '' आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यक्तिभि-रम्निभिः । अनाहितामिरेकेन छौकिकेनापरो जनः ॥" इति । न च सूद्रेण स्मशानं प्रति अग्निकाष्टादिनयनं कार्यम्—''यस्यानयति राद्धोऽग्निं तुँणं काष्टं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते ॥" इति यमस्मरणात् । तथा दाहरूच स्नपनाद्यनन्तरं कार्यः—''प्रेतं दहेच्छुभैर्गन्धेः स्नापितं स्नग्विभूषितम्।" इति स्मरणात् । प्रचेतसाऽप्युक्तं ''स्नीनं प्रेतस्य पुत्राधैर्वस्त्राधैः पूँजनं ततः । नग्नदेहं दहेन्नैव किञ्चिदेयं परित्यजेत्॥" इति—किञ्चिदेयमिति—राववस्त्रैकदेशं स्मशान-बास्यर्थे देयं परित्यजेदित्यर्थः । तथा प्रेतस्य निर्हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः-"न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शृद्रेण हारयेत् । अस्वग्यी ह्याहृतिः सा स्यान्छृदसं-पर्कदृषिता ॥ " अत्र च स्वेषु तिष्ठत्सु इत्यविवक्षितम् - अस्वर्ग्यत्वादिदोषश्रवणात् ॥ ''दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्। पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥""³

१. क. वाडिभिकृते । ख. ग सित । उदक्ष्म ०। २. — ५. ७०.। ३. ख. ग. पुपछश्रणार्थम् । नात्रि । १. ख. दकदानादिनिय । ५. ख. तत्तदुपदि । १. क. विभानेनाहिताग्नेः स्वग्रुखा । ग. विभानेनोपनीतस्याहिताग्नेः स्वग्रुखाभि । ७. क. तृणकाष्ठहवीपि च । ८. क. स्नातभेतस्य । ५. क. पूजनं तथा । १०. ख. दिखर्थः । भेतिन्हे । ११. ग. न विभः स्वेष्ठु तिष्ठत्वपृतं यू । १२. — ५. १०४. । १३. — ५. १२. ।

संस्कारानन्तरं किं कर्तव्यभित्यत आह-

सप्तमादशमाद्वाऽपि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः। अपनःशोशुचद्घमनेन पितृदिङ्मुखाः॥ ३ ॥

सप्तमादिवसादविग्दशमदिवसाद्द्या ज्ञातयः समानगोत्राः सापिण्डाः समानेदक्षाश्च ''अपनः शोज्ञुचदघम्'' ईत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणाभिमुँखाः अपः अम्युपयन्ति । अम्युपगमनेन तत्थयोजनम्तोदर्कदानिविशिष्टमम्युपगमनं छक्ष्यते—'' एवं माता-महाचार्य'' ईत्यनन्तरं उदकदानस्यातिदशदर्शनात् । एतज्ञायुग्मासु तिथिषु कार्यम्—''प्रथमतृतीयपञ्चमससमनवमेषृदैंकिकियां" ईति गौतमस्मरणात् ॥ एतच्च स्नानानन्तरं कार्यम्—''शरीरमग्रौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोऽम्युपयन्ति'' इति शातातपरमरणात्॥ तथा प्रचेतसाऽप्यत्र विशेषो दिशितः—''प्रेतस्य बान्धवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नोद्धवे-येयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसन्यवोपवीतवाससो दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः

क. सन्मृतः पुन० । ग. सिन्स्यिते । २.—४. ३७. । ३. ख. अनाहिताधिस्तु० ।

प्र. ख. स्युक्तवासवात्थः । ५. ग. नन्तरं कर्तव्यः । ६. अ.० १, अ. ७, व. ५. ।

७. स. दक्षिणाप्रसा । ८. ग. भूतपुदकदानं विशिष्टं छक्ष्यते । ९. प्रा० ४. |

१०. ख. मसत्समेवूदकः । ११.--१४. ४०.।

प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैदययोः" इति । स्वृत्यन्तरे तु यावन्त्याशौँचादिनानि तावदु-दकदानस्पावृत्तिरुक्ता ; यथाऽऽह विष्णुः—'' यावदाशौँचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डं च दंगुः" ईति । तथा प्रचेतसाऽण्युक्तम्—'' दिने दिनेऽङ्गळीन्यूणीन्प्रदचात्प्रेतकारणात् । तावद्वृद्धिश्चं कर्तव्या याविपण्डः समाप्यते॥" इति ॥ प्रतिदिनमञ्जळीनां दृद्धिः कार्या यावदशमः पिण्डः समाप्यत इत्यर्थः । यद्य-अन्योगुंरुळघुक्तस्पयो-रन्यतरानुष्ठानेनापि शास्त्रार्थः वेक्षिद्धः ; तथाऽपि बहुक्केशावहत्वेन गुरुतरकत्पे प्रदृत्यनुपपत्तेः प्रेतस्योपकारातिशयो भविष्यतीति कल्पनीयम् । अन्यथा गुरुतर-कल्पाग्नौनस्यानर्थक्यप्रसंगात् । विसिष्ठनापि विशेषोऽभिहितः—'' सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकिक्रयां कुर्वरन्यः इति ॥ ३ ॥

वथ्यमाणसङ्घट्यसेकनामनात्रौंदिगुणैर्विशिधादकदानस्यासमानगोत्रेषु मातामहादिष्वतिदेशमाह-

एवं मातामहाचार्थप्रेतानामुदकाक्रया ।

कामोदकं सीखप्रतास्वस्रीयश्रुरितवजाम् ॥ ४ ॥

यथा सगोत्रसिपण्डानां प्रेतानामुदकं दीयते तथा मातामहानामाचार्याणां च प्रेतानां नित्यमुदकित्रया कार्या । सखा मित्रं, प्रत्ताः परिणीता दुहित्भगिन्या-दयः, स्वस्रीयो भागिनेयः, श्वज्ञुरः प्रसिद्धः, ऋत्विजो याजकाः, एतेषां सख्यादी-नां प्रेतानां कामोदकं कार्यम् । काम इच्छा, कामेनोदकदानं कामोदकं; प्रेता-म्युदयकामनायां सत्यामुदकं देयम्, असत्यां न देयमिति अकरणं प्रत्यवायो ना-स्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

उदकदाने गुणविधिमाइ---

सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः।

तच्चोदकदानामित्थं कर्तव्यम् । सिपण्डाः समानोदकाश्च मौनिनो भूत्वा प्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्थ अमुकनामा प्रेतोऽमुकगोत्रस्तृप्यत्विति सक्वदेवोदकं प्रासि-

१.—१९. १३ | २. ख. द्वृद्धिः प्रकः। ३. ग. शास्त्रार्थतिद्धिः । ४. ख. त्याम्नातस्यः। ५.—४. १२. | ६. ख. गोत्रादिभिद्यंगैर्विश्वष्टस्योदकदानस्य समानः । ङ. विश्विष्टस्योदकः । ७. ख. ग. एषां सख्यादौः ।

क्चेयु:, त्रिर्वा—"त्रि: प्रत्येकं कुर्युः प्रेतस्तृप्यतु" इति प्रचेतःस्मरणात् । प्रितिदिनमञ्जिल्बाद्धस्तु प्रतिपादितेव । तथा अयमपि विशेषस्तेनैशोक्तंः—" नदी-कूछं ततो गत्या शौंचं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशोधयदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥ सचैष्ठस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पाषाणं तत आधार्यं विभे दचाइशाञ्जलीन् ॥ द्वादश क्षत्रिये दचाइरेथे पन्चदश स्मृताः । त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्रृहम् ॥ ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौंचं च कार-येत् ।" इति ॥

स्पिण्डानां मध्ये केषांचिदुदकदानप्रतिपेधमाह-

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुद्कं पतितास्तथा ॥ ५ ॥

ज्ञातित्वे सत्यिप ब्रह्मचारिणः समावर्तनपर्यन्तं, पतिताश्च प्रच्युतिद्वज्ञातिधैर्माधिकारा, उदकादिदानं न कुर्युः । ब्रह्मचर्योत्तरकालं पूर्वे मृतानां सिपिण्डादीनामुदकदानमाशौचं च कुर्योदेव ; यथाऽऽह मनुः—'' आदिष्टी नोदकं कुर्यादा
ब्रतस्य समापनात् । समाप्ते तृदकं क्रेंत्वा विरात्रमशुचिभेवेत् ॥'' इति । आदिष्टी
''ब्रह्मकार्यस्यपोशानकर्म कुरु दिवा मा स्वाप्तीः''ईत्यादिव्रतादेशयोगादब्रह्मचार्युच्यते।
एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेणेति वक्यति—'' आचार्योपत्रुपाध्यायान् '' ईत्यत्र ।
आचार्यः पुनरेवं मन्यते—आदिष्टीति प्रकान्तप्रायाश्चित्तः कथ्यते तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तरुपत्रतसमाप्त्युत्तरकाल्मुदकदानाशौचविधिरिति । तथा
क्रीबादीनां चोदकदायित्वं निभिद्धम्—''क्रीबाद्या नोदकं कुर्युः स्तेना ब्रात्या विधर्मिणः।
गर्मभर्तृद्वहरूचैव सुराप्यश्चैव योषितः॥'' इति वृद्धमनुस्मरणात् ॥ ५ ॥

एवप्रतकदानेऽकैर्तुविशेषप्रतिवेधप्रस्त्वा संप्रदानविशेषण प्रतिवेधपाह— पाषण्ड्यनाश्चितीः स्तेनो भर्तृष्ट्यः कामगादिकाः । सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ॥ ६॥

नरशिरःकपाळादिश्रुतिबाह्याळिङ्गधारणं पाषण्डं, तिद्विद्यते¹⁹ यथां ते पाषाण्डनः; १. क. स्तेनेवद्यितः—" नदी०। २. ख. तत्र आदाय वि०। ३. ख. ग. जाति-कर्माधि०। ४. क. सिपण्डानामुद०। ५. ख. तूदकं दत्त्वा त्रिरा०। क० तूदकं कुर्योत्तिरा०। १.—५. ८८.। ७. आश्रुळा० १. २२. २.।८. प्रा० १५.। ९. ख. ग. विशेषप्रति०। १०. ख. ग. श्रिताः स्तेना भर्तु०। ११. ख० पालण्डं तथेषां तेपा०।

अनाश्रिताः अधिकारे सत्यप्यकृताश्रमविशेषपारिप्रहाः; स्तेनाः सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यहारिणः; भर्तृध्न्यः पतिघातिन्यः; कामगाः कुळटाः;-आदिप्रहणात्स्वगर्भन्नाह्मणघातिन्या गृह्य-न्ते—सुराप्यो यासां या सुरा प्रतिविद्धा तत्पानरताः; आत्मत्यागिन्यः विषाग्रर्युद-कोद्बन्धनाचैरात्मानं यास्त्यजन्ति । एते पाषण्डयादयः '' त्रिरात्नं दशरात्रं वा'' इति वक्ष्यमाणस्याऽऽशौचस्योदकदानाद्यौर्ध्वदेहिकस्य च भाजना न भवन्ति। भाजयन्तीति भाजनाः, सपिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूता न भवन्तिः, अतस्तन्मरणे सपिण्डैरुद्-कदानादि न कार्यमित्येतत्प्रतिपादनपरं वचनैम् । सुराप्य इत्यादिषु लिङ्गमिवविक्षी-तम्ँ-- अनुपादयगतत्वात् । एतच बुद्धिपूर्वाविषयम् ; यथाऽऽह गातमः-''प्रायो-ऽनाशकशस्त्रामिविषोदकोद्वन्धनपत्नैश्चेच्छताम् " इति । प्रायो महाप्रस्थानम् , अनाशकमनशनं, गिरिशिखरादवपातः प्रपतनम्। अत्र चेच्छतामिति विशेषणो-पादनात् प्रमादक्कते दोषो नास्तीत्यवगन्तन्यम् । "अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेता-ग्न्यदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकित्रया॥" इत्यङ्गिरःस्मरणात् तथा मृत्युविशेषादपि आरोौचादिनिषेयः---'' चाण्डालादुदकात्सपीद्वाह्मणाद्वेयुता-दपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो य-स्प्रदीयते । नोपतिष्ठाति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥" इति । एतदपीच्छापूर्वहनर्मं-विषयम्-गौतमवचनेनेच्छापूर्वकमेबोदकेन हतस्याऽऽशौचाँदिनिषेधस्योक्तत्वात् । अन्नापि " चाण्डालादुदकात्सर्पात्" इति तत्नाहचर्यदर्शनादुद्विपूर्वविषयत्वानिश्च यः । अतो दर्पादिना चाण्डाळादीन् हन्तुं गतो यस्तैर्मारिर्तस्तस्य '' सर्वत एवात्मानं गोपायेत्" इति विष्यतिक्रमानिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्टदंष्ट्यादिप्रह-णार्थमाभिमुख्येन दर्पादगच्छतो मरणेऽयं निषेध इत्यनुसंधेयम् । अयं चाशौचैनि-

 ^{* &}quot; लिक्कं च वचनं देशः काळोऽयं कर्मणः फलम् । मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादे-यपञ्चकम् ॥"

१. क. विधान्युद्धत्य ० । २. प्रा० १८. । ३. ख वचनम् । अत्र च सुरा० । ४. ख. विश्वतम्। 'लिक् च वचनं देझः काळोऽयं कप्रणः कळम्। मांमांसाङ्ग्राळाः प्राहुरतुपार्यपञ्चकम्॥" इस्यतुपा० । ५.—१४. १२. । ६. ख. ग. पूर्वमात्महनन० । ७. ख. स्याशीचनिषे० । ८. क यत्तैमीरितो इतस्य० । ख. ग. मारितस्तस्यायं 'सर्वे० । ९. ख. शीचप्रतिपेधो० ।

षेघोदशाहादिकालावच्छित्रस्य—'' हतानां नृपगोविपैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् '' ईति सद्यः शौचस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा दाहादिकमप्येषां न कार्यम्—" नाऽऽशौचं नोदकं नाश्च न दाहाद्यन्यकर्म च । ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥ री यमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डर्हेता ब्राह्मणदण्डहताः । प्रेतवहनसाधने खटादि कटशब्दे-नोच्यते न चाहिताग्निमिप्निर्मिद्दिन्ति यज्ञपात्रैश्वेयेतत् —श्रुतिविहिताग्नियज्ञपात्रादिप-तिपत्तिलोपप्रसङ्गात् । अयं स्मार्तो दाहादिनिषेधो विप्रादिहताहिताग्निविषयं नास्कन्द-तीत्याशङ्कर्नीयं — यतस्चाण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनामग्नियञ्जपात्राणां स्मृत्यन्तरे प्रतिपत्त्यन्तरं विधीयते—''वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे। पात्राणि तु दहे-दग्नौ यजमाने वृथा मृते॥" इति । तथा तच्छरीरस्यापि प्रतिपत्त्यन्तरमुक्तम्--''आत्मनस्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातीये संस्थापनं हितम्॥" इति स्मरणात् । तस्मादविशेषेण सर्वेषां दहनादिनिषेधः। अतः स्नेहादिना निषेधातिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्—'' क्रत्वाऽग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तर्तकुच्छ्रेण शुध्यति ॥'' इति स्मरणात् । एतच्च प्रसेकं बुद्धिपूर्वे वेदितव्यम्। अबुद्धिपूर्वकमरणे तु ''एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा! कटोदकित्रयां ऋत्वा ऋच्छ्रं सान्तपनं चरेत्॥" इति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् । यं: पुनः ''तच्छवं केवछं स्पृष्टमश्रु वा पातितं यदि । पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभो-जनम् ॥" इति स्पर्शाश्रुपातयोरुपनास उक्तः। "असौ क्रच्छ्रेष्ट्रशक्तरूच तथा बन्धन-च्छेदने वा मासं भैक्षाहारिच्चषवणं च " इति सुमन्तुना भैक्षाशित्वमुक्तं तदप्यशक्त-स्यैव । एवमन्यान्यपि तद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि । अयं च दाहा-दिप्रातिषेधो नित्यकर्मानुष्ठानासमर्थजीर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्तविषयः—तेषामभ्यनु-ज्ञादर्शनात् —'' रुद्धः शौचस्मृतेर्छतः प्रत्याख्याताभिषयिक्त्रयः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भुग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ तस्य तिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचयः । तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥" इति स्मरणात् ॥

एवं येनयेनोपाधिना आत्महननं शास्त्रतोऽम्यनुज्ञायते तत्तद्वयतिरिक्त-

१. क विप्रगोनुपहतानामन्व । २. प्रा० २१. । ३ क. न दाहाधं कमं चरेत् । ४. क. दण्डहता बाक्षणहताः० । ५. क. अतिस्तेहादिनानिषेधातिकमणेप्रायः०। ६. क. सप्तकुरकेषु ग्रथ्यः०।

मार्गेणाऽऽत्महनने श्राद्वाचौर्ध्वदेहिकेषु निषिद्धेषु क्षिं पुनस्तेष कार्यमिल्यपेक्षायां वृद्धयाज्ञ-विस्वयद्धागलेयाम्यामुक्तं—"नारायणबिलः कार्यो लोकगहीभयान्तरेः। तथा तेषां भवेच्छीचं नान्यथेत्यववीचमः॥ तस्मात्तेम्योऽपि दातव्यमक्षमेव सदक्षिणम्॥" इति व्यासेनाप्युक्तं—"नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते। तस्य श्रुद्धिकरं कर्म तद्भवेजैतदन्यथा॥" इति॥ एवं नारायणबिलः प्रेतस्य श्रुद्धश्रापादनद्वारेण श्राद्धादि-संप्रदानत्वयोग्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकम्पि सर्वे कार्यमेव । अत एव षट्त्रिंशन्यतां जनयतीति और्ध्वदेहिकम्पि सर्वे कार्यमेव । अत एव षट्त्रिंशन्यतेऽपि और्ध्वदेहिकस्याम्यमुत्रा दश्यते—"गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तयेव च । कर्ध्वं संवत्सराद्ध्वमेवं नारायणबिल क्रस्वौर्ध्वदेहिकं कार्यम्॥

नारायणबिठरचेत्थं कर्तव्यैः —कस्यांचिच्छुक्कैकादस्यां विर्षेणुं वैवस्वतं यमं च यथावदं स्वय्यं तत्समीपे मभुवृतप्छतांस्तिलाभिश्वान्दरापिण्डान्चिण्णुरूपणे भेतममु-स्मरन्प्रेतनामगोले उच्चार्य दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु दक्षिणाभिमुखो दस्त्रा गन्धादिभिरम्बर्ध्य पिण्डप्रवाहणान्तं कृत्वा नचां क्षिपेत् , न पत्न्यादिस्यो दद्यात् । ततस्तस्यामेव राज्यामयुग्मान्त्राह्मणानामन्ज्योपोषितः श्वोभूते मध्याह्वे विष्ण्वाराधनं कृत्वा एकोदिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृतिप्रश्नान्तं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञान्वतोल्लेखनाधवनेजनान्तं तृष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय च परिवार-सिहताय चतुरः पिण्डान्दत्वा नामगोत्रसहितं तं प्रेतं संस्पृत्य विष्णोर्नाम संक्षीत्यं पश्चमं पिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानाचान्तान्दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमं प्रेतबुद्धया संस्परन् गोभूहिरण्यादिभिरतिज्ञयेन संतोष्य ततः पवित्रपा-णिभिर्विपेटेः भेताय तिलादिसहितसुदकं दापयित्वा स्वजनैः सार्धे भूञ्जीत ॥

सर्पहते त्वयं विशेषः — संवत्सरं यावत्पुराणोक्तविधिना पश्चम्यां नागपूजां विधाय पूर्णे संवत्सरे नारायणबिं कृत्वा सौवर्णे नागं दद्यात्, गांच प्रत्यक्षाम् । ततः सर्वमौध्वेदोहिकं कुर्यात् ॥

नारायणबिल्स्वरूपं च बैष्णवेऽभिहितं यथा—''एकादशीं समासाद्य शुक्र-पक्षस्य वै तिथिम् । विष्णुं समर्चयेदेवं यम ववस्वतं तथा ॥ दश पिण्डान्धृ-ताभ्यक्तान्दर्भेषु मधुसंयुतान् । तिल्पिश्रान्प्रदचाहे संयतो दक्षिणामुखः ॥ विष्णुं

१. क. संवें कर्तव्यभेव १ । २. क. दूर्धिमिवनारायण १ । ३. ख. ब्रेत्थं कार्यः । ४ क. विष्णुं वैवस्वतं यमं यथा ० । ५. स. यथावदभ्यन्धंपिण्डप्रवाहणा ० । ६. स. ग. सहितं प्रेतं संस्सृ ।

बुद्धी समासीय नयम्भसि ततः क्षिपेत् । नामगोत्रग्रहं तत्र पुष्पैरम्यर्चनं तथा ॥ धूपदीपप्रदानं च भहेंयं भोज्यं तथा परम् । निमन्त्रयेत विप्रान्वे पश्च सप्त नवापि वा ॥ विद्यातपःसमृद्धान्वै कुळोत्पन्नान्समाहितान् । अपरेऽहिन संप्राप्ते मध्याहे समुपोषितः ॥ विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विशास्तानुपवेशयेत् । उदङ्मुखान्यथाज्येष्ठं पितुरूपमनुस्मरन् ॥ मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वे कुर्यादतन्द्रितः । आवाहनादि यत्प्रोक्तं देवपूर्वं तदाचरेत् ॥ तृप्तान् ज्ञात्वा ततो विप्रांस्तुर्ति पृष्टा यथाविधि । हवि-ष्यव्यञ्जनेनैव तिलादिसहितेन च ॥ पश्च पिंण्डान्प्रदेशाच दैवं रूपमनुस्मरम् । प्रथमं विष्णवे दद्याद्वह्राणेऽथं शिवाय च ॥ यमाय सानुचराय चतुर्थ पिण्डम्-त्सुजेत् । मृतं संकीर्द्यं मनसा गोतपूर्वमतः परम् । विष्णोर्नाम गृहीत्वैवं पर्ञचमं पूर्वविक्षिपेत् ॥ विप्रानाचम्य विधिवदक्षिणाभिः समर्चयेत् । एकं विद्वैत्तमं विप्र हिरण्येन समर्चयेत् ॥ गवा बस्लेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरन् । ततस्तिलाम्भो वित्रास्तु हस्तैर्दर्भर्समन्वितैः ॥ क्षिपेयुर्गीत्रपूर्वे तु नाम बुद्धौ निवेश्य च । हविर्गन्ध तिलाम्भस्तु तस्मै दचुः समाहिताः । मित्रभृत्यजनैः सार्धे पश्चाद्भञ्जीत वाग्यतः । एवं विष्णुमते स्थित्वा यो दद्यादात्मवातिने ॥ समुद्ररति तं क्षिप्रं नात्र कार्या विचारणा।।" सर्पदंशनिमित्तं सौवर्णे नागदानं प्रतिकृतिरूपेण भविष्यत्पुराणे सुमन्तु-नाडाभिहितं--- '' सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दस्वा विधिविपतुरानृण्यमाप्नुयात् ॥" इति ॥ ६ ॥

एवसुदकदानं सापवादमभिधायानन्तरं किं कार्यमिध्यत आह-

कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशदलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः ॥ ७॥

क्कतमुदकदानं यैस्तान्कृतोदकान् स्नातान्सम्यगुदकादुत्तीर्णान्मदुशाद्वले नवो-द्भततृगमचर्याद्वते भूभागे सम्यक्स्थितान्पुत्त्रादीन्कुलनृद्धाः पुरातनेरितिहासैर्वक्स्यमाणै-रपबदेयुः शोकनिरसनसमर्थेर्वचोभिर्बोधयेयुः ॥ ७ ॥

क. बुद्धाँ प्रतिष्ठाप्यनवस्म०। २. क. मश्रमोज्य०। ३. क. तृसान् श्वान्धाततो विप्रां स्तृसान्पृष्ट्वा०। ४. क. द्वाचिद्वक्षपमृत्रसरेत्। र० देवक्ष्पम०। ५. क. रा. क्षणे च शिवा०। ६. ग. हर्सते कैच्यसम०। ५. ग. हर्सते कैच्यसम०। ५. क. नृण्यमाधवानिति। का. मात्यवान्। १० का. तृणचयाबृतभूभागे०।

शोकनिरसनसमेथेतिहासस्वरूपमाह— मानुष्ये कद्छीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स संमूढो जलबुद्धुदसान्निमे ॥ ८ ॥

मनुष्यराब्देन जरायुजाण्डजादिचतुार्विधभूतजातं रुक्यते, तस्य भावो मानुष्यः ; तत्र संसरणधर्मित्वेन कदळीस्तम्भवदन्तःसाररहिते जल्बुद्बुद्वदिचित्वन-श्वरे संसारे सारस्य स्थिरस्य मार्गणमन्वेषणं यः करोति सं संमृद्धः अध्यन्तविनष्ट-चित्तः। तस्मात्संसारस्वरूपवेदिभिभवद्भिरित्यं न कार्यम् ॥ ८ ॥

किंच-

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वरारीरोत्थैस्तत का परिदेवना ॥ ९ ॥

जन्मान्तरात्मीयशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलेपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्या-दिपञ्चभूतात्मकतया पञ्चपकारं संभृतो निर्भितः कायः स यदि फलोपभोगानि-वृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तः; तत भवतां किमधी परिदेवना । निष्प्रयोजनत्वानानुशोचनं कार्यम् । वस्तुस्थितस्तथात्वात् न हि केनचिद्वस्तुस्थिति-रितिकमित्तं शर्वैयते ॥ ९ ॥

किंच—

गन्त्री वसुमती नाशमुद्धिदैवतानि च । फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्येलोका न यास्यति ॥ १० ॥

नेदमांश्चर्य मरणं नाम; यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यिप भूतानि नाशं गच्छ-न्ति, तथा समुद्रा अपि जरामरणिदरिहणोऽमरा अपि प्रख्यसमयेऽवसानं गच्छन्ति कथिमवास्थिरतया फेनसिनोमो मरणधर्मा भूतसंघो विनाशं न यास्पति । उचित-मेव हि मरणधर्मणः प्रायणम्; अतो निष्प्रयोजनः शोकसमावेशः ॥ १०॥

अनिष्टापादकत्वादप्यतुशोचनं न कार्यमित्याँह-

इलेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुङ्के यतोऽवदाः ।

 क. करोति सम्यकूमृढः अत्यन्तन2िष् । २. ख. न कर्तव्यम् । वस्तु० । १. ख. झक्यते ॥ ९ ॥ गन्त्री० । क. ग. किंच — गन्त्री०। ख. अपि च नेद । ४. ग. मर्थछोकेनया० । ५. ग. क. अपि च नेद० । ६. ख. रणधर्मिणः प्रयाण० । ग. मैणः प्रयाण० । ७. क. कार्यमि-त्याइ — २३०पाश्चयस्मादकामोपित्रेतो० । अतो न रोदितव्यं हि कियाः कार्याः स्वराक्तितः ॥११॥

यस्मादनुशोचद्भिर्बान्धवैर्वदननयैनविनिर्गामितं श्लेष्माश्च वा यस्मादवशोऽ-कामोऽपि प्रेतो मुङ्के तस्यात्र रोदितन्यं, किं तु प्रेतहितप्सुभिः स्वशक्त्यनुसारेण श्राद्धादिक्रियाः कार्याः ॥ ११॥

> इति संश्रुख गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विद्रथ निम्बपताणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ १२ ॥ आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयः समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः ॥ १३ ॥

एवं कुळवृद्धवचांसि सम्यगाकर्ण्य त्यक्तशोकाः सन्तो वालानप्रतः कृत्वा गृहं गच्छेयुः । गत्वा च वेश्मनो द्वारि स्थित्वा नियताः संयतमनस्काः निम्बपत्राणि विदश्य दशनैः खण्डीयेत्वा वमनं कृत्वाग्न्युदकगोमयगौरैसर्पपानालम्य आदिप्रह-णात्"दूर्वाप्रवालमभ्रिवृषभीच॥" इति शंखोक्ती दूर्वाङ्करवृषभीविप स्पृष्ट्वाऽश्मनि च पदं निधाय शनैरेंद्वतं वेश्मनि प्रविशेषुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिदेशमाह—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमान् ॥ १४ ॥

यदेतसूर्वीक्तं निम्बपत्रदंशैनादिवेश्मप्रवेशनान्तं कर्म तन्न केवलं ज्ञातीनाम-पितृ परेषामपि धर्मार्थे प्रेतालङ्कारानिर्हरणादिकं कुर्वतां भवति । प्रवेशनादिकामित्य-त्राऽऽदिशब्दो माङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमक्रमाभिप्रायः। तेषां च धर्मार्थनिर्हरणादौ प्रवृत्तानां तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतामसपिण्डानां स्नानप्राणायामाभ्यामेव श्चाद्धिः; यथाऽऽह पराशरः —''अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः। पदेपदे यज्ञफलमनुपूर्व लभन्ति ते॥ न तेषामश्चभं किञ्चित्पापं वा श्चभकर्मणां। जल्लावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते॥'' इति । स्नेद्दादिना निर्हरणे तु मनूक्तो विशेषः—''असापिण्डं द्विजं प्रेतं

ख. नयननिर्नतं रहेष्या० । २. ख. दशनैः लण्डनं कृत्वालादित्वा वमनं कत्वाऽमु० ।
 ब. ख. गोमयसर्पप० । ४. ख. वृषभौवेति० । ५ क. ङ. रहुपाविष० । ५. ग. ख. शनै-रस्विर्छतं । ख. वैस्मप्रवि० । ६. ख. पनदश्चना० । ७. क. नाक्षणप्रेतं ये० ।

विभो निर्हृत्य बन्धुवत् । विद्युष्यति त्रिरात्रेण मातुराताश्च बान्धवान् ॥ यद्यजमात्ति तथां तु दशाहेनैव शुष्यति । अनदन्नलमहेव न चेत्तास्मन् गृहे वसेत्।। " इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था—्यैः स्नेहादिना शविन्हर्ण क्रत्वा तँदीयमेवाजमश्चाति तद्वृहे चं वसति तस्य दशाहेनैव शुद्धिः ; यस्तु कवळं तद्वृहे वसति न पुनस्तदन्नमश्चाति तस्य त्रिरात्रं; यः पुनिर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्वृहे वसति न चाश्चाति तस्यैकाह इति । एँतत्सजातीयविषयम् । विजातीयविषये पुनर्यज्ञातीयं प्रेतं निर्हरित तर्ज्ञानितप्रयुक्तमाशौचं कार्यम् ; यथाऽऽह गौतमः—''अवरश्चेद्वर्णः पूर्व वर्णमुपस्यृशेत्युन्ते वावरं तैत्र तच्छवोक्तमाशौचम् " देति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । विप्रस्य शूद्ध-निर्हरणे मासमाशौचं शृद्धस्ये तु विप्रनिर्हरणे दशरात्रमित्येवं शववदाशौचं कार्यमित्यर्थः । १ १ ४ ॥

ब्रह्मचारिणं प्रत्याह-

आचार्यपित्रुपाध्यायाचिहित्यापि वती वती । सकटाज्ञं च नाश्चीयाज्ञ च तैः सह संवसेत् ॥ १५ ॥

भाचार्य उक्तळक्षणः, माता च पिता च पितरो, उपार्थ्यांयः पूर्वोक्तः, एतानिहृंत्यापि व्रती ब्रह्मचारी व्रत्येव न पुनरस्य व्रतभंशः । कटशब्देनाशोचं ळक्यते; तत्सहचरितमञ्चं सकटानं तद्रह्मचारी नाश्नीयात्, न चाशोचिभिः सह संबसेत् । 'एँवं वदताऽऽचार्यादिव्यतिरिक्तंभैतैनिहरेणे व्रतळोप एवेत्यर्थादुक्तं भवति । भवति । अत एव वसिष्टेनोक्तं—" ब्रह्मचारिणः शवकिमणो व्रतानिवृत्तिरन्यत्र मातािपत्रोः" इति ॥ १५॥

.. आशोचिनां नियमाविशेषमाह—

क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथर्कृक्षितौ । पिण्डयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ॥ १६ ॥

१. क. विप्रोनिर्देशवन्यु० । २. ५. १०१, २. । ३. क. स्था — स्नेहादि० । ४. ख. तदीयमण० । ५. क. तद्धहेनसति । ६ ख. वसति न च तदनमश्रा० । क० वसति नवाइना० । ७. क. एतत्समानजातीय० । ग. एतस्सजातीय विषयेनविजातीयविषये । पुन० । ८. क. रति तज्जातीयप्र० । ९. क. वावरं तच्छावोक्ता० । ग. वावरंततत्तच्छ्यो० । १० — १४. २९, । ११. क. श्रुद्ध्यविशेनिहर्णेद्द्वाह्नांखेवं शताव० । १२. क. ग. उपाध्यायश्रव्यां० । १३. क. एवं च वदना०। १४. ख. निर्देश्णे तु नक्षचारिणो नत्रखोप इत्यर्था० । १५. ख. पूषकृ पृथकृ । पिष्टं ।

त्रीतसर्याचितल्रञ्चं वाऽरानं येषां ते क्रीतल्रञ्चारानाः; मवेयुरिति रेषः । क्रीतल्रञ्चाराननियमात् तदलामेऽनरानमर्थासिद्धं भवति । अत एव वसिष्ठः—
"गृहान्त्रजित्वा अर्थः प्रस्तरे व्यहमनश्चन्त आसीरन् क्रीतीत्पन्नेन वा वर्तेरन्"
इति । अर्थःप्रस्तर आशौचिनां रायनासनार्थ एव । तृंणमयः प्रस्तरः । ते च सिपण्डा भूमावेवे पृथक् रायीरन् न खट्टादी । मनुनाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—
"अक्षारल्यणानाः स्युर्निमञ्जेयुश्च ते व्यहम् । मांसारानं च नाश्नीयुः रायीरश्च पृथक् क्षितो ॥" ईति । तथा गौतमेनौपि विशेष उक्तः—"अधः राय्यासिनो ब्रह्मचारिणः र्शवकार्मणः" ईति । तथा पिण्डिपतृयहाप्रक्रियया प्रीन्वीनावीतित्वादि-स्रप्या प्रेताय दिनत्वयं पिण्डस्त्पमन्त्रं तृष्णीं क्षितौ देयम्; यथाऽऽह—मरीचिः
—" प्रेतिपण्डं बहिर्दयाहर्ममन्त्रविवर्जितत्वमनुपनीतविष्यम्—"असंस्क्रतानां भूमौ पिण्डं दश्चात्संस्क्रतानां कुशेषु" इति । वर्धे चितस्मरणात् ॥

तथा कर्तुनियमश्च गृह्यपरिशिष्टाहिङ्गेयः—'' असगोत्रः सगोत्रो वा यदि ही यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहिन यो दशास दशाहं समापयेत्।।'' इति । तथा द्रव्याविनिययस्च शुनःपुच्छेन दिशितः—'' शालिना सक्तुभिवीऽपि शाकैवीऽप्यथ निर्वपेत् । प्रथमेऽहिन यह्व्यं तदेव स्वादशाहिकम् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुष्पं च दीपं भूपं तथेव च।'' इति । पिण्डश्च पाषाणे देयः—'' भूमो मास्यं पिण्डं पानीय-मुपल्छे वा दशुः'' इति शंखस्मरणात् । न च दशुरिति बहुवचनेनोदकदानत्सवैः पिण्डदानं कार्यमिस्याशङ्कानीयं, किंतु पुत्रेणैव कार्यम् ।

तदभावे प्रत्यासन्नेन सिपण्डानामन्यतमेन, तदभावे मातृसिपिण्डादिना कार्यम्
— " पुलाभावे सिपण्डा मातृसिपण्डाः शिष्पाश्च दशुस्तदभावे ऋत्विगाचार्याः" इति गौतमस्मरणात् । पुलबद्धत्वे पुनर्वेष्ठेनेव कार्यम् — " सर्वेरनुमतिं कृत्वा अ्येष्ठेनेव तु यत्कृतम् । द्रव्येण वींऽविभक्तेन सर्वेरेव कृतं भवेत् ॥"

१. ख. चितं छन्धं वा० । १, क. गृहात्रवाजित्वाऽद्यप्रस्तरे० । २. क. कांतायुस्तेनाव-विविधेरिविति० । ३. क. अघप्रस्तर आशो० । ४. ख. सनाधैस्तृणम० । ५ ख. ग. पृथकपृथक् शर्या० । ६ — ५. ७३. । ७. क. गीतमेनियेशेषो दर्शितः — अघ० । ८. ख. ग- ब्रह्मचित्तिणः सर्वे इति तथा० । ९. — १४. ३०. इ. क. किययात्राचीनाथीति भूत्वेति रूपया० । ११. क. क्विंषु १ति । तथाक हैं० । १२. ग. इच्छेण चाविभ० । ख, द्रम्थेण वाविभ० ।

इति मरीचिस्मरणात् । पिण्डसंख्यानियमश्च ब्राह्मणस्य दशः पिण्डाः क्षात्रेयस्य ह्रादशैवेत्यवमाशौचिदवससंख्यया विष्णुनािमहितः— " यावदाशौचं प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दशुः" इति । तथा स्मृत्यन्तरेऽपि— " नविभिर्दैवसदेवानव पिण्डान्समाहितः । दशमं पिण्डमुत्सृज्य राष्ट्रिशेषे श्चिष्मेवेत् ॥" इति। श्चित्ववचनमपरेशुः क्रियमाणश्राद्धार्थवाह्मणात्ममन्त्रणािमप्रायेण । योगीश्वरेण तु पिण्डन्नयदानमभिहितम् । अनयोश्च गुरुल्डषुक्तस्ययोरुदकदानविषयोक्ता व्यवस्था विश्वेया । अत्रापरः शातातपियो विशेषः— "आशौचस्य तु ह्रासेऽपि पिण्डान्दशाहरीव तु॥" इति । त्रिराताशौचिनां पुनः पारस्करेण विशेषो दर्शितः— "प्रयमे दिवसे देयाह्मयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दशादस्थिसचयनं तथा ॥ त्रीस्तु दशानृतीयेऽनिह्नविष्वादि क्षाल्येचथा॥" इति ॥ १६ ॥

किंच-

जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृन्मये।

जलं क्षीरं च मृन्मये पालद्वये पृथगार्काशे शिक्यादावेकाहं स्थापनीयम् । विशेषानुपादानात्प्रथमेऽहनि कार्य तथा परस्करवचनात् । 'प्रेतात्र स्नाहि' इत्युदकं स्थाप्यं, 'पिबचेदम्' इति क्षीरम् ॥

तथाऽस्थिसंचयनं च प्रथमादिदिनेषु कार्यम्। त्र्थाऽऽह संवतः—''प्रथमेऽहि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसंचयनं कार्य दिने तद्रोजजैः सह॥'' इति । क्षित्र हितीये वास्थिसंचय इत्युक्तम् । वैष्णवे तु ''चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयनं कुर्यात् तेषां च गङ्गान्सासि प्रक्षेपः'' इति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिनं स्वगृद्योक्तविधिनाऽस्थिसंचयनं कार्यम् । आङ्गरसाँ चात्र विशेषो दिशितः—'' अस्थिसंचयने यागो देवानां परिकीर्तितः । प्रेतीभूतं तमुद्दिश्य यः श्रुचिनं करोति चेत् । देवतानां तु यजनं तं शपन्त्यथ देवताः''॥ देवताश्वात समशानवासिन्यो भूतपूर्वदग्धाः—'' स्मशानवासिनो देवाः शवानां परिकीर्तिताः।' इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवानचिरमृतं च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिमिः पिण्डरूपेण चानेन तत्र प्रजाकार्येखकं भवति । तथा वपनं च दशमेऽहिनं कार्य—'' दशमेऽहिनं संप्राते स्नानं प्रामाद्विधिनेवत् । तत्र त्याज्यानि वासांसि केशस्मश्चनखानि च॥'' इति देवलस्मरणात् । तथा समृत्यन्तरेऽपि—

१. क. दर्शापण्डान्त्र । ओ० । २. ख. पात्रद्रये पृथक् पृथगाकाक्षेत्र । ३. ख. अत-विशेषाः । ४. ख. तथाहरु । ५. क. अक्रिसात्रविरु । ६. क. अतस्तदेवानः ।

"द्वितीयेऽहानि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः। तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्रदानतः॥" इति श्राद्धप्रदानादर्वगानियम इति यात्रत् । वपनं च केषामित्याकाङ्क्षायामापस्तम्वनेनोक्तम्—" अनुभाविनां च परिवापनम्" इति। अयमर्थः -शावं दुःखमनुभवन्ती-त्युनुभाविनः सपिण्डाः, तेषां चाविशेषण वपनमुताल्पवयसामित्यपेक्षायामिदमेवोपति-छते—"अनुभाविनां परिवापनम्" इति, अनु पश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषां वपनमिति। अनुमाविनः पुत्ना इति केचिन्मन्यन्ते—" गङ्गायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोगुरोर्मृतां । अधानकाले सोमे च वपनं सप्तमु स्मृतम्॥" इति नियम दर्शनान् ॥

अग्रज्ञित्वेन सक्छ्यातस्मार्कमाधिकारनिवृत्तं प्रमन्तायां केष्ट्रचिदस्यत्रज्ञातार्थमाह--वैतानौपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ ९७ ॥

वितानोऽप्रीनां विस्तारस्तत्र भवा वैतानाः त्रेताग्निसाध्या अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्योः क्रिया उच्यन्ते, प्रतिदिनमुपास्यत ईस्युपासनो गृह्योग्निस्तत्र भैवा औप्पासनाः सायप्रातहोंमिक्रिया उच्यन्ते ता वैतानौपासनाः वैदिक्यः क्रियाः कार्याः। क्रथं वैदिकत्वमिति चेत्—श्रुतिचोदनात्। तथा हि। ''यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् '' इखादिश्वतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव । तथा ''अहरहः स्वाहा कुर्यात्; अन्नाभावे केनचिदाकाँष्ठात् इति'' श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र च श्रौतत्व-विदेषणोपादानास्मातिक्रयाणां दानादीनामननुष्ठानं गम्यते । अत एव वैयान्नपादेनोक्तम्—'' स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्तके । श्रौते कर्माण तत्काळं स्नातः श्रुद्धिमवास्नुयात् ॥'' इति । श्रौतानां च कार्यत्वाभिधानं नित्यनैमित्तिकाभिपायेण; यथाऽऽह पैष्ठांनासिः—'' नित्यानि निवर्तर-चैतानवर्जनं शाळाग्नौ चेके '' इति । '' नित्यानि निवर्तर- '' इखिश्रोषणावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानां निवृत्तौ प्रसक्तायां ''वैतानवर्जम् '' इत्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानां पर्युदासः, '' शाळाग्नौ चेके '' इति । गृह्याग्नौ भवानामप्यावश्यकानां पश्चिकः पर्युदास उक्तः । अतस्तेष्वाग्नौ नास्यव । काम्यानां पुनः शौचाभावर्दननुष्ठानम् । मनुनाऽप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्—

पौर्णमास्याया । २. ख. पासनीगृह्याभिस्त० । ३. क. भवा उपासना० । ४ क. दाकाष्टदिति० । ५. ख. दीनां मतुद्यान० । ६. क. ग. नित्यानिनिवर्तेर० । ७. ख. वैतानवज्यों श्राळा॰ ८. क ख. शौचामाबादतुष्ठा० ।

'' प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः'' ईति । '' अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेत् '' इत्यनग्निसाष्यानां पञ्चमहायज्ञादीनां निवृत्तिः । अत एव संवर्तः--- ''होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्कानेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः ॥ ' इति । वैश्वदेवस्याग्नि-साध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः—'' विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः।'' इति तेनैवोक्तत्वात् । " सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते ।" इति यद्यपि संच्याया विनिवृत्तिः श्रूयते, तथाऽप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकं कार्यम्—-''सूतके साविज्या चाञ्जाठं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात् '' इति पैठीनसिस्मरणात् ॥ यद्यपि ''वैतानौपासनाः कार्याः '' इति सामान्येनोक्तम् , तथाऽप्यन्येन कारियत-व्यम्—'' अन्य एतानि कुर्युः" इति पैठीनसिस्मरणात् । बृहस्पतिनाऽखुक्तम्— " सूतके मृतके चैव अशक्ती श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेच तु हाप-येत् ॥" इति । तथा स्मार्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्माश्वयुज्यादिकश्चै । नित्यो होमः कार्य एव---'' सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त कर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्।।'' इति जातुकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्मण्य-कॅर्तृत्वम् , तथाऽपि स्वद्रव्यत्यागात्मकं प्रधानं स्वयं कुर्यात्—तस्यान-न्यानिष्पाद्यत्वात् । अत एवोक्तं ''श्रोते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नु-यात्।" इति। यत्पुनः--"दानं प्रतिप्रहो होमः स्माध्यायश्च निवर्तते ।" इति होम-प्रतिषेधः स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः । तथा सूतकान्नभोजनमपि न कार्यम्— " उभयत्र दशाहानि कुलस्यानं न भुज्यते ।" इति यमस्मरणात् । उभयञ जननमरणयोः । '' दशाहानि'' इत्याशौचकाल्योपलक्षणम् । कुळस्य सूतकयुक्तस्य संबन्ध्यन्नमसर्कुल्यैने भोक्तव्यं, संकुल्यानां पुनर्नदोषः। " सूतके तु कुळस्यान्नमदोषं मनुरब्रबीत् । ^{११} इति तेनैवोक्तत्वात् । अयं च निषेघो दात्रमो-क्जोरम्यतरेण जैनने मरणे वा ज्ञाते सति वेदिलब्दः —'' उमाम्यामपरिज्ञाते सतकं नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते मोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥ '' इति षट्त्रिशन्मते दर्श-नात् । तथा विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थे पृथक्कृतमस्त्रं भोक्तव्यमेव-" विवाहोत्सवयञ्जेषु त्वन्तरा मृतस्तके, पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकारितः॥"

१.—५ ८४। २. ख पादिकं कुर्यात्— स्त्रा•।३. ख. युज्यादिकं च नित्यहोमः। इ. नित्यहोम॰। ४. ख. कमीन्यकर्तृत्व॰। ५. क. मसत्कुल्ये॰। ६. क. सत्कुल्या॰। ७. क. जननमुरणे ज्ञाते॰। ८. क. त्रिंजनमत्दर्शे॰।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । तथाऽपरोपि विशेषः षट्जिंशन्मते दर्शितः-''विवाहोत्सवयक्षेषु त्वन्तरा मृतस्तके । परैरनं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमेः ॥ भुझानेषु तु वि-प्रेषु त्वरान्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः॥'' इति ॥ तथाऽऽशौचपरिम्रहावेऽपि केषुचिद्व्येषु दोषाभावः ; यथाऽऽह मरीचिः—''लवणे मधुमांसे च पुष्पमूळफळेषु च । शाककाष्ट्रतृणेष्यप्सु दिधसर्पिःपयःसु चे ॥ तिलोषधाजिने चैव पकापके स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशोच मृतसूतके ॥" इति । पक्तं भक्ष्यजातं मोदकादि ; अपक्तं तण्डुलादि; ''स्वयंग्रहः '' इति स्वयमेर्व स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयादित्यर्थः। पकापकाम्यनुज्ञानमन्तसत्रप्रवृत्तविषयम्---''अन्तसत्र-प्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पकान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेत् ॥ ", इत्यक्किरः स्मरणात् अत्र पकशब्दो भक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । शवसंसर्गनिम-त्ताश्चीचे त्वक्रिएसा विशेष उक्तः--''आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्रहमेधिनः । क्रियास्तस्य न छप्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेत् ॥ " इति । तदाशौचं केवछं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्रहेभवानां भार्यादीनां तद्व्याणां च भवेदित्यर्थः । अतिक्रान्ताशौचेऽप्ययमेवार्थः स्मृत्यन्तरे दर्शितः— " अतिक्रान्ते दशाहे त पश्चाज्जानाति चेद्रही । त्रिरात्रं सूतकं तस्य न तद्व्यस्य कर्हिचित् ॥ " इति ॥ १७॥

एवामाशौचिनो विधिप्रतिषेधरूपान्धर्मानिभधायाधुनाऽऽह शौचिनिमित्तं कालनियमं चाऽऽह---

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचिमण्यते । जनद्विवर्षे उभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ १८ ॥

शविनिमित्तं शावम् । सूतकशैंब्देन च जननवाचिना तिन्नामित्तमाशौंचं लक्ष्यते । एवं च वदता जननमरणयोराशौंचानिंमित्तलमुक्तं भवति । तब्च जनन-मरणमुत्पन्नं ज्ञातमेव निमित्तम्—''निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।'' इत्यादिलिङ्गंदर्शनात्; तथा ''विगतं तु विदेशस्यं श्रृणुयाद्यो ह्यानिर्दशम् । यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिभेवेत् ॥'' इत्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच । उत्पत्तिमान्नापेक्षत्वे

ख. ङ. सर्पि: पयेच०। २. क. पक्वाम्यवृज्ञानम० । ख. म्यवृज्ञातमणं सवप्र०।
 क. सृतकशब्देन जननमरणमृत्यनं ज्ञानमेव०।

ह्याशौचस्य दशाहाद्याशौचकालनियमास्तत्तत्प्रभृतिका ऐवल्यनिर्दशक्वातिमरेणश्रवणे दशरात्रशेषमेवाऽऽशौचमर्थात् सिध्यतीति-''यच्छेषं दशरात्रस्य'' इत्याद्यनारम्भणीयं स्यात् । तस्माञ्ज्ञातमेव मरणं जननं च निमित्तम् । तच्चोभयानिमित्तमप्याशौचं तिरात्रं दशरात्रं च ''इष्यते'' मन्वादिभि: । अत्राऽऽशौचप्रकरणेऽहर्ग्रहणं रातिग्रहणं वाऽहोरात्रोपलक्षणार्थः; "मन्वादिभिः "इष्यत्" इति वचनं तदुक्तसिपण्डसमानोद-करूपविषयभेदप्रदर्शनार्थम् । तथा हि । "दशाहं शावामाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्तिपुणां द्युद्धिमिच्छताम् ॥ जन्मन्येकोदकानां तु त्रिराताच्छुद्धि-रिष्यते । शवश्प्रशो विद्युद्धयन्ति त्र्यहात्तूदकदायिनः ॥" इत्येतैर्वाक्यौक्षरात्रदशरा-त्रयोः समानोदकसपिण्डविषयत्वेन व्यवस्था कृता । अतः सपिण्डानां सप्तमपरुषा-वधिकानामविशेषेण दशरात्रं, समानोदकानां त्रिरात्रमिति । यत्पुनः समृत्यन्तरवचनं-चतुर्थे दशरात्रं स्थात्षिणनशाः पुांसे पञ्चमे । षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु॥" इति तद्दिगीतत्वानां ऽऽदरणीयम्॥ यद्यप्यविगीतम् , तथाऽपि मधपर्काङ्ग-पथालम्भनवलोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयम्— '' अस्वर्ग्य लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु । " ईति मनुस्मरणात् । न च सप्तमे प्रत्यासचे सिपण्ड एकाहो विप्रकृष्टाष्टमादिषु समानोदकेषु व्यहमिति युक्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डा-नामाशोचे प्राप्ते काचिन्नियमार्थमाह । ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव माता पित्रोर्दशरात्रमाशाँचं न सर्वेषां रापिण्डानाम् । तेषां तु वश्यति — " आदन्तर्जननात्सद्यः" इति । तथा च पैङ्गवः--" गर्भस्ये प्रेते मातुर्दशाहं, जात उभयोः, कृते नाम्नि सोदराणां, च" इति । अथवा अयमर्थः—ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोर्मातापित्रोरेवास्पृत्यत्वलक्षणमाशौचं, न सपिण्डानाम् । तथा च स्मत्यन्तरे—'' जनद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोरेव नेतरेषाम् " इत्यस्पृस्यत्वरुक्षणमाभ-प्रेतम् । इतरस्य पुनः कर्मण्यनधिकाररुक्षणस्य-सिपण्डेष्विप " आदन्तजन्मनः सद्यः" इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः—"सूतकं मातुरेव हि" इति । यथा सूतकं जनननिमित्तमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं मातुरेव केवलं तथोनद्विवर्षोपरमे

१. आ० १५६.। २. एतदनुरोधादंम 'आदन्तजन्मनः सच' इति पाठोऽमामाणिक इति विश्वीयते । आनन्दाश्रमग्रुद्धितापरार्कटिघण्यन्तरोधाश्च । वस्तुतोम्रशतस्रोकव्याख्याने 'आदन्तजन्मन इति पाठा तथापिक्वचिदेवं क्वचिदिति पाठभेदिश्च शदित्यर्थं प्रदर्शनायिक्शानेश्वरेणपाठभेद आदतीत । ३. प्रा० २३. । ४ ख. ग. न स्पिण्डानां । स्मृत्यन्तरे० ।

मातािपत्रोरेवास्प्रस्यत्वमित्यूनद्विवर्षे सिपण्डानामस्प्रस्थतं प्रतिषेधताऽन्यत्रास्प्रस्यत्वमस्य नुशातं भवित । तथा च देवळः—"स्वाशौचकाळाढिशेयं स्पर्शनं च त्रिभागतः। श्र्द्विटक्षत्त्रविप्राणां यथाशास्त्रं प्रचोदितम्॥" इति । एतचानुपनीतप्रायणनिमित्ते-ऽतिकान्ताशौचे च त्रिरात्रादो वेदितव्यम् । उपनीतविषयेऽपि तेनैवोक्तं—"दशा-हादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् । अङ्गस्पर्शनिमच्छित्तं वर्णानां तत्त्वदर्शिनः । त्रिचतुःपञ्चदशिमः स्पृश्या वर्णाः क्रमेण तु । भोज्यानां दशिभिवंपः शेषा द्वित्रिषडु-त्तरैः॥" इति । द्वयुत्तरैर्दशभिः, ज्युत्तरैर्द्वराभिः, षडुत्तरैः पञ्चदशिरिति द्वष्टव्यम् ॥ १८॥

जनननिभित्तमस्पृश्यस्वलक्षणमाशौचमाह—

पित्रोस्तु स्तकं मातुस्तदस्रग्दर्शनाद्भुवम् । तदहर्न प्रदुष्येत पूर्वेषां जन्मकारणात् ॥ १९ ॥

स्तकं जननिभित्तमस्पृश्यत्वरुक्षणमाशौंचं पित्रोमीतापित्रोरेव न सर्वेषां सिपिण्डानाम् । तच्चास्पृश्यत्वं मातुर्धृयं दशाहपर्यन्तं स्थिरमित्यर्थः । कुतः?—तदस्-ग्दर्शनात् तस्याः संविन्धित्वेनास्जो दर्शनात् । अत एव वासिष्ठः—''नाशौंचं विद्यते पुंसः संसर्ग चेन्न गच्छिते । रजस्तत्राशुचि क्षेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥'' इति । पितुस्तु ध्रवं न भवित, स्नानमात्रेणास्पृश्यत्वं निवर्तते; यथाऽऽह संवर्तः—''जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैल्ं तु विधीयते । माता शुद्धवेदशाहेन स्नानातुः स्पर्शनं पितुः॥'' इति । ''माता शुद्धवेदशाहेन'' इत्येतत्संच्यवहारयोग्यतामात्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पेठीनसिना विशेष उक्तः—''सूतिकां पुनवतीं विशित्रतां स्पर्शेष कुमार्यतामान्यः स्पर्शेक्ततामानः स्पर्धकृतः—''स्तकं सूतिकावैर्जं संस्पर्शे न निविध्यते । संस्पर्शे स्तिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥'' इति । यस्मिन्दिवसं कुमारजननं तद्वन् प्रदुष्येत तिमिन्ददानाद्यिकारापहारक्तन भवतीत्यर्थः । यस्मान्तसिन्नहिन प्रवेषां पित्रादीनां पुनक्तपेण जन्म उत्पत्तिः तस्मान्तदहिन प्रदुष्येत । तथा च वृद्धयाह्यवस्वयेनोक्तम्—''कुमारजन्मदिवसे विधैः कार्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवार्थां-

१.— ४. २३. । २. क. मात्रम् । दृष्टार्थे ० । ३. ख. सूतिकावर्ज्ये संस्था । ४. ग्र. श्रान[ी] वासः २० ।

जवासः शम्यासनादिषु ॥ तत्र सर्व प्रतिप्राह्यं कृतानं न तु मक्षयेत् । मक्षयित्वां तु तन्मोहिद्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।। श्रृंहित। व्यासेनाऽप्यत्र विशेष उक्तः - 'सूतिकावासनिक्यां जन्मदानाम देवताः । तासां यागनिमित्तं तु शाचिर्जन्माने क्षार्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । जिष्वतेषु न कुर्वति सूतकं पुत्रजन्माने ॥'' मार्कण्डेयेना-पि—''रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्री जागरणं कार्यं जन्मादीनां तथा बिछः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च मुखगीतैश्च योषितः । रात्री जागरणं कुर्यु-र्दशम्यां चैव सूतके ॥ '' इति ॥ १९ ॥

आश्चीचमध्ये पुर्नाजनने मरणे वा जाते ''प्रतिनिमित्तं नैमिक्तिकमावर्तते' शित न्यायेन पुनर्दशाहाद्याशौचप्राप्तौ तदपवादमाह—

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्धचित ।

वर्णापेक्षया वयोवस्थापेक्षया वा यस्य यावानाशौचकाळस्तदन्तरा तस्तमस्य ततो न्यूनस्य वाशौचस्य निमित्तभूते जनने वा जाते पूर्वाशौचावशिष्ठरेवाहोभिर्वि- ग्रुद्धचित, न पुनः पश्चादुरपन्नजननादिनिमित्तं पृथकपृथगाशौचं कार्यम् ॥ यदा पुनरस्याद्धर्तमानाशौचादीर्घकाळमाशौचमन्तराऽऽपति तदा न पूर्वशिषण शुद्धिः यथाऽऽहोशनाः—"स्वस्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि । न पूर्वेशिषण शुद्धिः स्यास्वकाळेनैव शुद्धवित ॥ " ईति । यमोऽप्याह—"अर्थद्वद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ॥ " इति । अत्र च "अन्तरा जन्ममरणे " इति यद्यप्यविशेषणाभिहितं, तथाऽपि न स्तकान्तर्वितंनः शावस्य पूर्वाशौचशेषण शुद्धिः यथाऽऽहाङ्गिराः—" स्तके मृतकं चेस्यान्मृतके स्वथ स्तकम् । तक्षाधिकस्य मृतकं शुद्धक्ते स्तकम् । तक्षाधिकस्य मृतकं स्त्रम् स्तकं स्त्रमान्तः पातिनः शावस्य पूर्वशेषेण श्रुद्धः किं तु शावस्य क्रियंवर्वरेषेणे श्रुद्धिरपवादः स्मृत्यन्तरे दिशतः—"भातविष्ठे प्रमीतायामश्चद्धौ श्रियते पिता । पितुः श्रुद्धिरपवादः समृत्रते दिशतः—"भातविष्ठे प्रमीतायामश्चद्धौ श्रियते पिता । पितुः

क. थिला च तन्मो० । २० ख. येनाप्युत्तम् । रश्च० । ३० क. ग. निश्चध्यति । ४, ख.
 क. अहोनृद्धि० । ५० क. क्वीचैदिसेषेण ग्रुदेर० ।

रोषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ " इति । अयमर्थः—मातरि पूर्वे मृतायां तिन्नामित्तारां चिमध्ये यदि पितुरुपरमः स्यात् तदा न पूर्वशेषेण शुद्धः, कि तु पितुः प्रयाणानिमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः कार्या। तथा पितुः प्रयाणानिमित्ता-शौचमध्ये मातारे स्वयीतायामि न पूर्वशेषमात्राच्छुद्धिः किं तु पूर्वाशौचं समाप्योपारे पक्षिणीं क्षिपेदिति । तथाशौचसानिपातकालविशेषकृतोऽप्यपवादो गौतमेनोक्तः---''रात्रिशेषे साति द्वाम्यां, प्रभौते तिसृभिः'' ईति। अयमर्थः-रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यद्याशोचान्तरं सन्निपतेत् तर्हि पूर्वाशोचं समाध्यानन्तरं द्वाम्यां रात्रिम्यां शुद्धिः। प्रभाते षुनस्तस्या रात्रेः पश्चिमे यामे जननाद्याशौचान्तरसन्निपाते सति तिस्रुभी रात्रिभिः शुद्धिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण । शातातपेनाप्युक्तम्—" रात्रिशेषे ग्रहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्।" इति ॥ प्रेतिक्रिया पुनः सूतकसिन्नपातेऽपि न निवर्तत इति तेनैवोक्तम्---"अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुाइश्य कर्तव्यं पिण्ड-दानं स्वबन्धाभिः॥ प्रारब्धे प्रेतापिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत् । तथैवाऽऽशौचिपिण्डा-स्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ " इति ॥ तथा शावाशौचयोः सन्त्रिपातेऽपि प्रेतकृत्यं कार्य-तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मादिकमपि पुत्रजन्मनिमित्तमाशौचान्तरस-िपातेऽपि कार्यमेव ; यैथाऽऽह प्रजापतिः—''आशौंचे तु समुत्पने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशीचेन शुद्धयति ॥" इति ॥

पूर्णप्रसवकालजननाशोचमभिधायाधुनाऽप्राप्तकालगर्भनिःसरणनिमित्तमाशोचमाइ—

गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम् ॥ २०॥

स्रवितिर्यद्यपि कींके द्रवद्रव्यक्तर्तृके परिस्यन्दे प्रयुज्यते ; तथाऽप्यत्र द्रवाद्रव-द्रव्यसाधारणरूपेऽघःपतने वर्तते । कुतः—द्रवत्वस्य प्रथममास एव संभवात् ; तत्र च ''मासतुल्या निशाः ग्रुद्धः कारणम् । एतच्च ।क्षिया एव—''गर्भ-म्रहणमासास्तत्समसंख्याका निशाः ग्रुद्धः कारणम् । एतच्च ।क्षिया एव—''गर्भ-म्रावे मासतुल्या रात्रयः खीणां—स्नानमात्रमेव पुरुषस्य ' इति बृद्धवासिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्गोतमेन '' म्यहं च '' ईति त्रिरात्रमुक्तं तन्मासत्रयादविष्विदेतव्यं—''गर्भ-स्त्रत्यां यथामासमाचिरेत्त्तमे त्रयः । राजन्ये त चत्र्रात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥ अष्टाहेन तु शृद्धस्य श्रुद्धिरेषा प्रकीर्तिताः॥' इति मरीचिस्मरणात्। अचिरे मासत्रया-

१ का प्रभाते सतिति स्०। २.—१४. ७, ८.। ३. ख य। ४.—१४. १८.।

दर्वाक् गर्भस्रावे उत्तमे ब्राह्मणजावौ त्रिरात्रमित्यर्थः । एतच वण्मासपर्यन्तं द्रष्टब्यं; सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशीचं कार्य-तत्र परिपूर्णाङ्गस्य जीवतो निर्ग-मद्शीनात् तत्र च लोके प्रसवशब्दप्रयोगात्—वण्मासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदा । तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्व स्वजात्युक्तं तासामाशौचिमिष्यते । सद्यः शौचं सिपण्डानां गर्भस्य पतने सित ॥'' इति स्मर-णात् ॥ एतच सिपण्डानां सद्यः शौचिवधानं द्रवभूतगर्भपतने वेदितन्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम्--- ''ऊनाद्विवार्षिके प्रेते गैर्भस्य पतने च सापिण्डानां त्रिरात्नम् " इति तत्पश्चमषष्ठयोः कठिनगर्भपतनविषयम्—''आ चतुर्थाद्भवेतस्त्रावः पानः पञ्चम-षष्ठयोः । अत र्ऊर्ध्व प्रसृतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्नावे मातुास्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पाते मातुयथामासं पित्रादीनां दिनगयम् ॥ " इति मरीचिस्मरणात् । सप्तममासप्रभृति मृतजनने जातमृते वा सिपण्डानां जनननिमित्तं गरिपूर्णमाशौचं-- "जातमृते मृतजाते था सिपडानां दशाहम् " इति हारीतस्म-रणात्; अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौर्च सूतकवत्'' इति पारस्करवचनाच। ओत्था-नादा सूतिकाया उत्थानादशाहामिति यावत् । सूतकवदिति शिशूपरमानीमिचोदक-दानराहितामित्यर्थः । बृहन्मनुरिप--- ''दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । शावाशीचं न कर्तव्यं सूत्याशीच विधीयते ॥ " इति । तथा च समृत्य-दैरिऽपि --- "अन्तर्दशाहोपरतस्य सूतकाहो।भिरेवाशौचम् " इति । एवमादिवचननिचयप-र्याळोचनया सपिण्डानां जननिमित्ताशीचसंकोचो नास्तीति गम्यते । यत्पुन-र्बृहाद्विष्णुवचर्न—''जाते मृते मृतजाँते वा कुळस्य सद्यः शौचम्" इति। त-च्छिशूपरमानीमेत्तस्याशौचस्य स्नानाच्छुद्धिप्रतिपादनपरं न प्रसवनिमित्तस्य विद्य-मानत्वात्—''जीवञ्जातो यदि प्रेयात्सद्य एव विशुद्ध्यति।' इति प्रेताशौचाभिप्रा-यम् । तथा हि। शङ्क्षेनोक्तं-''प्राङ्नामकरणात्सदाः शौचम्।'' इति । यत्पुनः का-त्यायनवचनम् - ''अनिवृत्तो दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विश्चद्धिः स्यान प्रेतं नोदकािकया ॥ " इति तदिप वैष्णवेन समानार्थम् । यदा तु "न प्रेतं नैव सूतकम्" इति पाठः तदा सूतकमस्पृश्यत्वं नैव पित्रादीनां भवतीत्यर्थः ।

९. स्व पूर्णाङ्गगर्भस्य जीव०। २. क. गर्भपाते०। ३. — ४ ३४। ४. क. ऊर्ष्वे तु प्रसवो दशाह०। ५. क. जाते मृते०। ६. ग. स्मृत्यन्तरमतेषि— 'क०। ७. ग. मृते मृते जाते वा०। ४. स्व. तथा च श०।

अथवायमर्थः अन्तर्दशाहे यदि शिशूपरवः तदा न प्रेताशौंचं यदि तत्र सिपण्डजननं तदा सूतकमिप नैव कार्य, किं तु पूर्वाशीचेनैव शुद्धिरिति । यत्त बहुन्मनुबचन--''जीवजातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥'' इति, यच बृहत्प्रचेतोवचनं--- ' मुहूर्त जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति । मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यः शौर्चास्तु गोत्रिणः ॥" इति, तत्रेयं व्यवस्था-जननानन्तरं नाभिवर्धनात्प्राङ्मृतो पित्रादीनां जननानिमित्तमाशौचं दिनत्रयः, सदाः शाचं त्वप्निहोत्रार्चम्-'' अग्निहोत्रार्थस्नानोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम् '' इति शङ्कस्मरणात् । नाभिवर्धनोत्तरकालं तु शिशुपार्यणेऽपि जनननिमित्तं संपूर्ण-माशौचं सिपण्डानाम्—" यावन च्छियते नालं तावनाप्रोति सूतकम् । छिने नाले ततः पश्चास्मृतकं तु विश्रीयते॥'' इति जैमिनिस्मरणात् । मनुनाऽप्ययमर्थो दर्शितः-- ' रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गभिस्नावे विश्वद्वयति । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला।।" इति पूर्वभागस्यार्थो दर्शितः । उत्तरस्य त्वयमर्थः--रजसि निः-सरणादुपरते निवृत्ते रजस्वला स्त्री स्नानेन साध्वी देवादिकर्मयोग्या भवति, स्पर्श-नादिविषये पुनरनुपरतेऽपि रजिस चतुर्थेऽहिन स्नानाच्छुद्धाँ भवति । तदुक्तं वृद्ध-मनुना-- " चतुर्थेऽहाने संशुद्धा भवति न्यावहारिकी ।" इति तथा समृत्यन्तरं-''शुद्धा भर्तुरचतुर्थेऽह्वि स्नानेन स्त्री रजस्वला। दैवे कर्मणि पित्र्ये च पश्चमेऽहानि शुद्धयति॥" इति। पश्चमेऽहनीति रजोनिश्चत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदा रजोदर्शना-दारम्य पुनः सप्तदश्चिदनाम्यन्तरे रजोदर्शनं तदाऽशुचित्वं नास्येव; अष्टादशे त्वेकाहाच्छाद्धः; एकोनार्विशे द्वयहात् ; तत उत्तरेषु व्यहाच्छाद्धः; यथाऽऽहा त्रिः-- 'रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादवीगशुःचित्वं न विदाते ॥ एकोनविंशतेरवीगेकाहं स्यात्ततो द्वयहम् । विंशत्प्रभत्युत्तरेषु विरात्रमञ्जिन-भेवेत् ॥" इति । यर्तुं " चतुर्दशदिनादवागशुचित्वं न विद्यते ।" इति स्मृत्यन्तरं, तत्र स्नानप्रभृतित्वमाभिषेतमतो न विरोधः । अयं चाशुचित्वप्रतिषेधो यस्या विंशति-दिनोत्तरकाळमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयः, यस्याः पुनरारूद्वयौवनायाः प्रागे

त. अथवा अयम ० । २. क. पूर्णशीचेनशुद्धि । १. ख. जीवतीबालः ।
 श. ख. सवः श्रद्धास्तुगीति । ५. क. नाभिवर्द्धन उत्तर ० । ६. ख. शिशुप्रयाणे ० । ७. क स्नानाच्छद्धिभैव ० । ८ क. भवति स्पर्शोदिविषयेषुनरतुपरते पि रजसि चतुर्थे ज्यावद्दारिकीति ।
 श. ख. "विभैवेत्" इति । चतुर्दश्य ।

वाष्टादशादिनात्पाचुर्येण रजोनिर्गमस्तस्यास्त्रिरात्रमेवाशौचम् । तया च यावित्ररात्रं स्नानादिरहितया स्थातव्यं-"रजस्वला त्रिरात्रमञ्जचिर्भवति । सा च नाजीत, नाम्यज्ञीत, नाप्सु स्नायादधः शयीत, न दिवा स्वप्यात्, न प्रहान्निरीक्षेत, नाग्नि स्पृशेत्, नाश्नीयात्र रज्जुं सुजेत्, न च दन्तान्धावयेत्, न हक्षेत्रच किश्चिदाच-रेतु , अखर्वेन पात्रेण पिबेदञ्जिलना वा पात्रेण लोहितायसेन वेति विज्ञायत" इति वसिष्ठस्मरणात् । आङ्गिरसेऽपि विशेषः--- ''हस्तेऽश्नीयान्मृन्मये वा हविर्भुक् क्षिति-शायिनी । रजस्वला चतुर्थेऽहि स्नात्वा शुद्धिमवाष्तुयात् ॥ " इति पराशरेऽपि विशेषः--'' स्नाने नैमित्तिकै प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गा कथञ्चन । न वस्त्रपीडनं कुर्यानान्यद्वासश्च धारयेत् ॥ " इति ॥ उशनसाऽप्यत्र विशेषो दर्शितः—"ज्वरा-भिभूता या नारी रजसा च परिष्ठुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यान्केन कमणा ॥ चतुर्थेऽहानि संप्राप्ते स्पृशेदन्याँऽञ्जुचिः च स्त्रियम् । सा चचैलावगाह्या-पः स्नात्वास्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ दश द्वादशक्रत्वो वा आचमेच पुनःपुन ॥ अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेच्च सा । दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्धयति॥'' इति। अयं चातुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणीयः-''आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वास्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुध्येत्स आतुरः ॥^{*} ईति पराशरस्मरणात् । यदा तु रजस्वलायाः सूतिकाया वामृतिर्भवति तदाऽयं स्नानप्रका-रः—'' सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । कुम्भे सिट्टिमादाय पञ्चगन्यं तथैव च॥ पुँण्यार्भिराभिमन्त्र्यापा वाचा शुद्धि लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ " रजस्वलायास्तु—"पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गन्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । बस्नान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ " इति । एतच रजोदर्शनपुत्रजन्मादि यद्युदयोत्तरकालमुत्पन्नं तदा तिहवसप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणना कार्या । यदा तु रजन्यां रजोदर्शनपुत्रजन्मादि जातं तदार्धरात्रात्प्राग्जननाशुत्पत्तौ पूर्वदिवसैकदेशाच्यापिलेऽप्याशोचस्य तत्पूर्वदिवसप्रभृत्येव गणना कार्येत्येकः कल्पः;

स्व. ग्रह्मविश्वेतनािंगं ग. न ग्रह्मितिशेत०। २.— ४. ५. ६, ७ । ३. ग. स्पृशेदन्यां तु सािबयम् । क. स्पृशेदन्याश्चित्तः क्षियम् । ४.— ७. १०.। ५. क. पुण्याभिरिम० ।

रात्रिं त्रेषा विभज्याऽऽये भागद्वये जननादौँ जाते पूर्वदिनं प्राह्मामित द्वितीयः; प्रागुदयादित्यपरः ; यथाऽऽह कश्यपः— '' उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिवां यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौँ विधीयते । रात्रिं कुर्यात्निभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु । उत्तमोंऽशौः प्रभातेन युज्यते ऋैतुस्तके । रात्रावेष समुत्यने मृते रज्ञास स्त्तके ॥ पूर्वमेव दिनं प्राह्मां यावनाम्युदितो रविः।'' इति । एत्रषां च करुपानां देशाचारानुसाँरतो व्यवस्था विश्वेषौं । इदं चाऽऽशौचमाहिताग्नेरुपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् , अनाहिताग्नेरुत्त मरणदिवसप्रभृति ; संचयनं तूभयोरिप संस्कारदिवसप्रभृतीति विवेचनीयम् ; यथाऽऽहाङ्गिराः— '' अनग्निमत उत्कान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः । द्युद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथाँतिथि ॥'' इति । ''साग्नेः संस्कारकर्मणः' इति अवणादाहिताग्ने पित्तरे देशान्तरमृते तत्युःलादीना-मासंस्कारात्संख्यादिकर्मलोणो नास्तीत्यनुसंधेयम् । तथा च पैठीनसिः— '' अनग्निमत उत्कान्तेराशौचं हि द्विजातिषु। दाहादग्निमतो विद्यादिदेशस्य मृते सति॥'' इति ॥ २०॥

सपिण्डस्वादिना दशाहादिप्राप्तो क्वचिन्मृत्युविशेषेऽर्पवादमाह —

हैतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियादिः ; गोप्रहणं शृक्षिदंष्ट्रमादितिरश्चामुपळक्षणार्थम् ; विप्रप्रहणमन्त्यजोपळक्षणम् ; एतैर्हतानां संबन्धिनो ये सपिण्डास्तेषाम् । विषोद्धन्य-नादिभिः बुद्धिपूर्वमात्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिप्रहणं— "पाषण्डयनाश्रिताः" दैंत्येकयोगोपात्तपतितमात्रोपंळ्झणार्थम् । तत्सवन्धिनां चा-न्वक्षमनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यः शौचिमित्यर्थः, न पुनर्दशाहादिकम् । तथा च गौ-तमः—" गोत्राह्मणहतानामन्त्रक्षम् । राजकोधाच । युद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निव-षोदकोद्धन्धनप्रपतनेश्वेच्छताम् " देति । क्रोधप्रहणं प्रमादव्यापादितनिरासार्थम् ।

१. ग. जाते आशोच प्वेदि०। २. ख. उत्तरांशः प्रभा०। ग. उत्तरांशः प्रभा०। १. श. श. श्व. पृथंमेव०। ४. ख. यानवोदयते रवि०। ५. ख. देशाचारता व्यव०। ६. क. व्यवस्था विजेयाः। ७. ग. यथाविधीति०। ८. ख. विशेणापवाद०। ९. विप्तर्गान्पइतानामन्य-अमिल्यपरार्कपाठः। १०. मा० ६.। ११. क. मात्रोपळश्रणम्। १२ ग. मिल्यपंः। तत्तसम्बन्धिनां च साम्बक्षयावदर्शनमाशोचम्। नपुन०। १३.—१४ ९, १०, ११, १२, ।

अयुद्धप्रहणं युद्धहतस्यैकाहंमशौचकंभिति बापनार्थम्—"ब्राह्मणार्थं विपन्नीये योषि-तां गोऽप्रहेऽपि चै । आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥" इति स्मरणातः । एतंच्चं युद्धकालक्षतेनैव कालान्तरादिपन्नस्य, समरम्धिन हतस्य पुनः सद्यः शौ-चम्; यथाऽऽह मतुः——"उद्यतैराहवे शक्षैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यञ्चस्तंथाऽऽशौचमिति स्थितिः॥ " ईति ॥

ज्ञातस्यैव जननादेराश्चौचनिमित्तःवाँज्जन्मादिनातदुत्तरकालेऽपि शाते दशहादिशाशावपर्वांदमाह— प्रोषिते काल्डेराषः स्यारपूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः ॥ २१ ॥

प्रोषिते देशान्तरस्थे यतस्थेन प्रथमदिवस एव स्रीपण्डजननादिकं न ज्ञायते तस्मिन्सिपण्डे कालस्य दशाहाचविज्ञनस्य यः शेषोऽवशिष्टकालः स एव ग्राद्धि-हेतुर्भवति, पूर्णे पुनराशौचकाले दशाहादिके प्रेतायोदकं दत्त्वा ग्राद्धिर्भवति । उद-कदानस्य स्नानपूर्वकत्वार्त्सनात्वोदकं दत्त्वा शुचिभवति । तदुक्तं मनुना-"'निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः॥' इँति॥''पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः'⁹इति प्रेतोदकदानसहचरितस्याशौचकाळस्य शुद्धिहेतुत्व-विधानाञ्जन्मन्यातिकान्ताशाचे सपिण्डानां नास्ताति गम्यते । पितुस्त निर्देशेऽपि जनने स्नानमस्येव---''श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मच " इति वचनात् । एतच पुत्रप्रहणं जन्मनि सिपण्डानामितकान्ताशीचं नास्तिसँत्र ज्ञापकम् । अन्यथा "निर्देशं ज्ञाति मरणं श्रुत्वा जन्म च निर्दशम् । " इत्येवावक्ष्यत् न चोक्तीम् । तथा च देवछः---''नाशुद्धिः प्रसवाशोचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि । " इति । तस्माद्विपत्तावेवातिकान्ता-जीचिमिति^{3 र}स्थितिः ॥ केचिदन्यथेमं श्लोकं पठान्ति—'' प्रोषिते कालशेषः स्याद-शेषं ज्यहेवं च । सर्वेषां वत्सरे पूर्ण प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः ॥ " इति । प्रोषिते प्रेते सर्वेषां ब्राह्मणक्षावियादीनामविशेषेण काल्शेषः शुद्धिहेतुः अशेषे पुनरतिकान्ते दशाहादौ सर्वेषां ज्यहमेवाऽऽशौचं संवत्सरे पूर्णे यदि प्रोषितैश्रायणमवगतं स्यात्तदा सर्वो ब्राह्मणादिः स्नात्वेदकं दत्त्वा श्रुचिः स्यात्। तथा च मनुः--- "संवत्सरे व्यतीते

१ ख. काहमाशीच मर्साति। ग. च एकाहाशी च मर्सातिशा । २ ख. विपचानां योषि । १. क. प्रहेपिवा। १. — ५. ९८.। ५. ख. जन्मदिनां । १. ख. वादमहरा ७. क. प्रथमदिवसेऽपि । ८. क. स्नानोदकं दन्वा। ९. — ५. ७७.। १०. ग. नार्साति झापक । ११. ग. ख. ट. नचोक्तमिति नास्ति । १२. ग. मितिस्थितम् । १३. ख. न्यह एवसु । १४. ख. ग. हम एवसु । १४. ख. ग्रह १४. ख. ग्रह । १४. ख. ग्रह एवसु । १४. ख. ग्रह एवसु । १४. ख. ग्रह एवसु । १४. ख. ग्

तुस्पृष्टेवापो विशुध्यति । " इति अयं च न्यहो दशाहादूर्ध्व मासत्रयाद-र्वाग्द्रष्टव्यः पूर्वोक्तं सद्यःशौचं तु नवममासादूर्ध्वमवीक्संवत्सरादृष्टव्यम् । यत्पुनर्वा सिष्ठं वचनम्---''ऊर्ध्वं दशाहाच्छ्त्वैकरात्रम्'' इति तदूर्ध्वं षण्मासेम्यो यावन-वमम् । यदिप गौतमवचनं--- ' श्रुत्वा चे।ध्वे दशम्याः पक्षिणी '' ईति-तन्मास-त्रयादृष्ट्यमर्वाक् षष्टात् । तथा च वृद्धवसिष्ठः--- ''मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा । अहस्तु नवमादवीगूर्ध्वे स्नानेन शुध्याते ॥ " इति । एतच माता-पितृन्यतिरिक्तविषयं—''पितरी चेन्मृती स्वातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा तिद्दनमारम्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥" इति पैठीनसिस्मरणात् । तथा च स्मय-न्तरेऽपि-"महागुरुनिपाते तु आर्दवस्त्रोपवासिना । अतीतेऽब्देऽपि कर्तव्यं प्रेतकार्य यथाविधि ॥" इति । संवत्सरादूर्ध्वमि प्रेतकार्यमाशौचोदकदानाा देकं कार्य, न पुनः स्नानमात्राच्छाद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपि मातृब्यतिरिक्तायां स्मृत्यन्तरे विशेषो दर्शितः—'' पितृपत्न्यामपेतायां मातृर्वैर्ज । द्वेजोत्तमः । संवत्सरे व्यतीतेऽपि विरा-त्रमगुचिभवेत्॥" इति । यस्तु नद्यादिव्यवहिते देशान्तरे मृतस्तत्सिपण्डानां दशाहा-दुंध्वे मासत्रयादवीगिप सदाः शौचम् । ''देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ । मृतं स्नानेन गुद्धयन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥" इति । देशान्तरलक्षणं च गृह-स्पतिनोक्तं-" महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः । वाची यत्र विभिद्यन्ते तद्दे-शान्तरम्च्यते ॥ देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये विंश-दन्ये तंथैव च ॥'' इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयं, न पुनर्वयो-वस्थाविशेषाशीचविषयमपि । तथा चोक्तं व्यात्रपादेन-" तुस्य वयसि सर्वेषाम-तिक्रान्ते तथैव च। उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकाळजम् ॥" इति । अयमर्थ:-बयासि त्रिवर्षादिरूपे यदाशौचम्--''आदन्तजन्मनः सद्यः'' ईत्यादिवाक्यविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणाँदिवर्णानां तुल्यमविशिष्टम्; अतिकान्ते च दशाहादिके ज्यहादि यदाशौचं तदि सर्वेषामाविशिष्टम् ; उपनीते पुनरुपरमे दश द्वादश पञ्चदश वि-शहिनानीत्येवं विर्षमाशींचं ब्राह्मणादीनां : तिमन्नेवोपनीतो परम एव अतिकालज-मतिक्रान्ताशीचं भवति, न वयोवस्थाशीचातिक्रम इति ॥ २१॥

१.— . ७६. । २. — ४. २६. । ३. — १४. १९ । ४. ख. मातृबर्ध्य हि०। ५. तथंव च । इदं चा०। ६. — प्रा० २३. । ७. क. दीनां वर्णानां० । ८. ख. कान्ते दशा ० । ९. ख. रूपरमेदश० । १०. ख. विषमाशौ० ।

भिषादिषु दशरात्रस्य सिण्डाशीचस्यापनादमाह— क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु । तिशदिनानि शूदस्य तद्धे न्यायवर्तिनः ॥ २२ ॥

क्षत्रियवैश्यस्द्राणां सिपण्डजनने तदुपरमे च यथाक्रमेण द्वादश पञ्चदश तिरादिनान्याराौचं भवति । न्यायवर्तिनः पुनः सूदस्य पाकयज्ञाद्विजशुश्रूषादिरतस्य तदर्धे तस्य मासस्यार्धे पञ्चदशरात्रमाशौचम् । एवं च ''त्रिरात्रं दशरात्रं वा '' इंसेतदशरात्रमाशांचे पारिशेष्यात् ब्राह्मणविषये व्यवतिष्ठते। स्मृत्यन्तरेषु तु क्षुतियादी-नां दशाहादयोऽप्याशौचकल्पा दार्शिताः ; यथाऽह पराशरः--''क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मानिरतः शाचिः। तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवप्रुयात्।।" तथा च शातातपः — ''एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादश भिस्तथा । शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्येतै मृतराूतको ॥ " वसिष्ठस्तु "पञ्चदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वैरेयः " . इति। अङ्गिरास्त्वाहः -''सर्वेषांमेव वर्णानां सूतके मृतके तथा। दशाहाच्छुद्धिरेतेपामिति शातातपोऽत्रवीत्॥" इत्येवमनेकोचावचाशौ वकल्पा दर्शिताः तेषां छोके समाचा-राभावानातीव व्यवस्थापदर्शनमुपयोगीति नात्र व्यवस्था प्रदर्शते । यदा पुनर्जाह्म-णादीनां क्षतियादयः सिपण्डा भवन्ति तदा हारीतार्चुक्ताशौचकल्पोऽनुसरणीयः--''दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ खयोनिषु। षाड्मिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविदशुद्वयोनिषु॥" इति । विष्णुरप्याह—''क्षात्रियस्य विट्रा्द्रेषु सिपण्डेषु षड्।त्रात्रिरात्राभ्यां । वैरुवस्य शूद्रे सिपण्डे पेंड्रात्रेण॥" शुद्धिः । हीनवर्णानां तूत्कृष्टेषु सिपण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धः" इति। बौधायनेन त्वाविशेषेण दशाह इत्युक्तं— ''क्षत्रविट्शु-द्रजातीया ये स्युर्विप्रस्य बन्धवाः! तेषामशौंचे विप्रस्य दशाहाल्कुद्धिरिष्यते॥" इति। अनयोश्च पक्षयोरापदनापद्विषयत्वेन व्यावस्था । दास्यादीनां तु स्वामिर्झाचेन स्पृक्यत्वं कर्मानधिकारस्तु मासावधिरेव । तदाहाङ्गिराः--''दासी दासश्च सर्वों वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौंचं दास्यां मासस्तु सूतकम् ॥ " इति । प्रतिलोमानां त्वाशौचभाव एव — ''प्रतिलोमा धर्महीनाः'' इति

१.—प्रा॰ १८.। २. क. ग्रुथ्यते मृत॰। २. क. शीचकालादार्शि॰ । ४. ग. बुक्ती शीचकः। ५. क. वैश्यसिपण्डे॰। ६.— २२. २३, ४.। ७.— २२. २३।८. ख. स्वास्या शीचे॰।

स्मरणात् । केवछं मृतौ प्रसवे च माळापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् शौचं भवत्येव ॥ २२ ॥

वयोवस्थाविशेषादि दशाहाबाशीचस्यापवादमाह-

आदन्तजन्मनः सद्य आ चूडान्नैशिकी स्मृता । तिरात्रमा वतादेशादशरातमतः परम् ॥ २३ ॥

यावता काळेन दन्तानामुत्पत्तिस्तास्मिन्काळेऽतीतस्य संबन्धिनां सद्यः शौच, चूडाकरणादर्वाङ्मृतस्य संबन्धिनां नैशिकी निशायां भवा अह्वोरात्रव्यापिन्यशुद्धिः । वतादेश उपनयनम् । ततोऽर्वाक् चूडायाश्चोर्ध्वममीतस्य त्र्यहमशुद्धिः । अत्र च ''आदन्तजन्मनः सद्यः'' इति यदाप्यविशेषेणाभिधानम् । तथाऽप्यग्निसंस्काराभावे द्रष्टव्यम्--''अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया'' इति वैष्णविग्निसंस्काररहितस्य सद्यः शौचविधानात्, सति त्वग्निसंस्कारे ''अहस्त्वदत्त-कन्यास बालेष च" इति वक्ष्यमाण एकाहः । तथा च यमः-- अदन्तजाते तनये शिशौ गर्नच्युते तथा । सिपण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥ " इति नामकरणात्प्राक्सद्यः शौचमेव निर्यतं---''प्राङ् नामगरणात्सद्यः शौचम्'' इति शङ्करमरणात् । चूडाकर्म प्रथमे तृतीये वा वर्षे समर्थते--- ' चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रातिचोदनात् ॥" इति स्मरणात् ॥ ततश्च दन्तजननादुर्ध्व प्रथमवाधिकचूडाँकर्मपर्यन्तमेकाहः, तत्र व्हर्कतचूडस्य दन्तजनने सत्यपि त्रिवर्षे यावदेकाह एव | तथा च विष्णुः --- 'दन्तजाते ऽध्यक्तत्त्रच्रेडेऽहोरात्रेण शुद्धिः" इति । तत ऊर्ध्व प्रागुपनयनात् ज्यहः । यत्तु मनुवचनं---''नृणामकृतचृडानामशुद्धिनैंशिकी स्मृता । निर्वृत्तचृडकानां तु त्रिरा-त्राच्छुद्धिरिष्यते॥" ईति तस्याप्यमेव विषयः ॥ यत्तृनद्विवर्षमधिक्वर्यं तेनैवोक्तम्-

^{&#}x27;आदन्तजननात्सवा ' इति 'आदन्तजनमनः सवा' इति पाठाइये मत्रैनभिताश्चाराया मधा-द्वा रकोकन्यास्याया मुत्तरपाठान्तरं च मित्वश्चरायां प्रात्तनमन्थेतु बहुतुरथलेषु इत्यते । अप-राकें पुनरयं रकोकः पुण्यपत्तनमुद्रिते पुस्तके न व्यास्थात् इतिस्थतः । ब्यास्थानकरणस्य रकोक-सद्भावासद्भावं प्रत्यकारणत्वाचिन्त्य एवायं प्रमाद इति । २. ख. तीतस्य बालस्य तत्त्तम्य । 1 ग. तस्य बालस्य सम्बन्धि । ३.—प्रा० २४. । ४. क. मेवनियम्यते । प्राङ्० । ५. क. ख. चुडापर्यन्त । ३. ग. त्वकृतेन चूडान्तजस्यद्तसत्यि । ७.—२२.२९.। ८.—५. ६७.।९. क. चियमेवादिशेषः।१०. क. तेनोक्तम् अरण्ये काधवस्यस्काक्षयेत्व्यइ० ।

—''अरण्ये काष्ठवस्यक्त्वौ क्ष्मेयुक्षयहमेव तु।'' इति, यच वासिष्ठवचनम्—''ऊनद्विवर्षे प्रेते, गर्भपतने वा सिपण्डानां विरात्रम्" इति—तत्स्वंत्सरचूडााभिप्रायेण ॥
यत्त्विङ्गरोवचनं—'' यद्यप्यकृतचूडो वे जातदन्तर्क्षे संस्थितः । तथोऽपि दाहियत्वैनमाशोचं ज्यहमाचरेत्॥'' इति तद्वर्षत्रयाद्ष्वं कुल्डधर्मापेक्षया चौळोत्कर्षे वेदितव्यं—
''विप्रे न्यूनित्रवर्षे तु मृते छुद्धिस्तु नैशिक्षा।' इति तेनैवाभिहितत्वात् ॥ न चायमेकाहो दन्तजननामाव इति शङ्कर्नायम्—न हि न्यूनित्रवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः संभवति, तथा सत्यपि दन्तजनेनऽक्कतचूडस्येकाहं वदर्ता विष्णुवचनेन विरोधश्च दुष्परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राच्येव व्याख्या ज्यायसी । यत्तु कश्यपवचनं—'' बाळानाभदन्तजातानां त्रिरात्रेण शुद्धिः' इति तन्मातापितृविषयं—'' निरस्य तु पुमाच्छुक्रमुपस्पुश्यंविशुभ्यति । बेजिकादिभिसंबन्धादनुरुध्यार्दधं ज्यहम् '' इति जन्यजनकसंबन्धोपाधिकतया त्रिरात्रस्मरणात् । त्त्तश्चायमर्थः—'' प्राङ्गमकरणात्मद्यःशौचं,
तद्ध्वं दन्तजननादर्वागिष्ठसंस्कारिक्षयायामेकाह, इतरथा सद्यः शोचंः, जातदन्तस्यं
च प्रथमवार्षिकाच्चौळादर्वागेकाहः, प्रथमवर्षद्ध्यं त्रिवर्षपर्यन्तं कृतचूडस्य व्यदः,
इतरस्य त्वेकाहः, वर्षत्रयाद्ध्वंमकृतचूडस्यापि ज्यहम्, उपनयनाद्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां दशरात्रादिकमिति ॥ २३॥

इदानीं स्त्रीषु च वयोवस्थांविशेषणापवादमाह—

अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम्।

अदत्ता अपरिणीता याः कन्यास्तासु कृतचूडासु वाग्दानात्पागहोरात्रं विशेषण शुद्धिकारणं सिपण्डानाम् । सापिण्डयं च कन्यानां त्रिपुरुपपर्यन्तमेव— "अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषीं विशायते" देंति वसिष्ठस्मरणात् । बालेषु चातु-त्पन्नदन्तेष्वग्रिसंस्कारे सत्येकाहो विशोधनम्, अकृतचूँडायां तु कन्यायां सद्यः शौंचं विधीयते" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । वाग्दानाद्ध्वे तु संस्कारात्पाक्पतिपक्षे पितृपक्षे च त्रिरात्रमेव ; यथाऽऽह मतुः— "स्त्रीणामसंस्कृतानां तु ध्यहाच्छुध्यन्ति बान्यवाः ।

१. ख. शियेयुख्यह० । २. — ५. ६९. । ६. च. २५. । ४. क. जातदत्तस्तुस० । ५. क दाहियित्वा तथाप्येनमा श्लीच० । ६. क. स्येकाहं विद्धता विष्णु० । ७. ख प्रप्सर्शाः विद्धीं । ८. ख दनुसम्पाद्य० । ९ क. ग दन्तस्य प्रथम० । १०. — ४. १८ । ११. ख. अकृतचुडाया० ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥' ईति । वान्वत्राः पतिपक्षास्त्रिरात्रेण शुध्यन्ति, सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिण्डा यथोक्तेनैव कल्पेन '' निर्दृत्तच्रुडाकानाम्'' इत्यादिनोक्तेन त्रिरात्ररूपेण न पुनर्दशरात्ररूपेण,—विवाहात्प्राक् तस्यायुक्तत्वात् । अत एव मरीचि:---'' वारिपूर्व प्रदत्ता तु या नैव प्रतिपादिता । असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम् ॥" इति । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहातृर्ध्वे तु विष्णुना विशेषो दार्शितः—''संस्कृतासु स्त्रीषु नाशीच पितृपक्षे तत्प्रसवमर्गे चेरिपतुगृहे स्पातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च ॥'' ईति । तत्र प्रसवे एकाहः, प्रायणे त्रिरात्रमिति व्यवस्था । इदं तु वयोवस्थाशौंचं सर्ववर्णसाधारणं----''क्षत्रस्य द्वाद-षाशौचिवधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थे चातुर्वण्योधिकारे सत्यिप पुनः " चतुर्णामिप वर्णानां यथावदनुपूर्वशः" इत्युक्तम् । तथाऽङ्गिरसाप्युक्तम्—'' अविशेषण वर्णा-नामवीक्संस्कारकर्मणः । त्रिरात्रातु भवेच्छुद्धिः कन्यास्यह्ना विधियते॥" इति । ब्याघ्रपादवचनं च ''तुख्यं वयासि सर्वेषाम्" प्राक्षप्रदर्शितम् । अतो यथा ''पिण्डयज्ञावृता देयम्'[?] ई्स्यादिः पिण्डोदकदानविधिः सर्वेवर्णसाधारणः, यथा वा समानोदकाशौचविधिः, ''अन्तरा जन्ममरणे'' इंति सन्निपाताशौचविधिश्व, येंद्वं च--''गर्भस्रावे मासतुल्या निशा'' इति सीवाशीचिविधिः, '' प्रोपिते काल्डेशपः स्यादरोषे व्यहमेवतु," 'ईति विदेशस्थाशौचविधिश्च, यथा वा गुर्वाद्याशौच।विधिः, सर्ववर्णसाधारणः — तथा वयोवस्थानिमित्तमप्याशौचं सर्ववर्णसाधौरैणमेव भवितुमर्ह-ति । अत एव ''क्षत्रे षड्मिः कृते चौले वैश्ये नवभिरुच्यते । ऊर्घ्व विवर्षाच्छ्रद्रे तु द्वादशाहो विधीयते॥" तथा "यत्र विरात्रं विप्राणामाशोचं संप्रहस्यते। तत्र शुद्धे ् द्वादशाहः षण्णवः क्षत्त्रवैश्ययोः॥'' इसादीनि ऋष्यशृङ्गादिवचनानि विगीतर्बुर्द्धयाना-द्रियमाणैर्धारेश्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिराचार्थैरयमेव साधारणः पक्षोऽङ्कांकृतः । अविगीतानि चार्तानार्तक्षत्त्रियादिविषयतया व्याख्येयानि ॥

१—५.७२.। २. ग. रात्ररूपेण पितृपक्षेषिवाहास्पान् ' इत्यु०। ३. ख. त्रिरात्र वेति। ४. —२२. ३३, ४.। ५. ख. ग. प्रयाणे त्रिराः। ६. —प्रा० २२. । ७. क पादानेन न विधाः। ख. ग. ङ पादानेनाभिधानात्। ८. प्रा० १६.। ९. प्रा० २०। १०. ख विधिश्च- यद्भै गर्भसाः। १९. प्रा० २०.। १२. प्रा० २९.। १३. क. शांच साधारणमेव०। १४. ख. विगीतत्वबुद्धयाः।

ण्गीदेवतिक्षासः— गुर्वन्तेवास्यन्चानमातुळश्रोतियेषु च ॥ २४ ॥

गुरुरुपाध्यायः; अन्तेवासी शिष्यः; अनूचानोऽङ्गानां प्रवक्ता; मातुलप्रहणे-नाऽऽत्मबन्धवो मातृबन्धवः पितृबन्धवश्च योनिसम्बन्धा उपलक्ष्यन्ते—ते च '' पत्नी दुहितरः '' ईत्यत्र दर्शिताः; श्रोत्रिय एकशाखाध्यायी-''एकां शाखामधीते श्रोत्रियः'' इति बौधायनस्मरणात् ; एष्ट्रपरतेष्वहोरात्रमाशौचम् । यस्तु मुख्यो गुरुः पिता तदुपरमे सिपण्डत्वादशाहमेव । यस्तु पिता पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदानध्याप्य वेदार्थं प्रोह्यित्वा वृत्तिं च विद्धाति तस्य महागुरुत्वात्तदुपरमे द्वादशरात्रं वा— '' महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् " इत्याश्वलायनेनोक्तं द्रष्टव्यम् । आचार्योपरंतौ तु त्रिरात्रमेव ; यथाऽऽह मनुः—''त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्त्रे च पत्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥" इति। यदा त्वाचार्यादेरन्त्येष्टिं करोति तदा दशरात्रमाशौचम् —'' गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समार्चरेत् । प्रेताहारै: समं तल दशाहेन विशुध्यित ॥" इति तेनैवोक्तवात् । श्रोत्रियस्य तु समानग्रामीणस्यैतदाशौचम्--''एकाहं सब्रह्मचारिणि; समानग्रामीणे च श्रोत्रिये" ई्_{रयोक्व}लायनस्मरणात् । एकाचार्योपनीतः सब्रह्मचारी । एतँचासनिधौ द्रष्टव्यं, सनिहिते तु शिष्यादौ त्रिराजादि; यथाऽऽह मनुः--''श्रोजिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशु-चिभवेत् । मातुळे पक्षिणीं रात्रिं शिष्यिंबम्बान्धवेषु च ॥ " ईति । उपसंपन्ने मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिनौ संबद्धे शीलयुक्ते वा । मातुलग्रहणं मातृष्वस्रादेरपलक्षणा-र्थम् । बान्यवा इत्यात्मबन्धवो, मातृबन्धवः, पितृबन्धवश्चोच्यन्ते । तथा च बृहस्पतिः--''व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वश्चाचिभवेत्।'' इति । तथा प्रचेताः-"मृते चर्तिंजि याज्ये च जिरात्रेण शुध्यति।" इति। तथा च बृद्धवसिष्ठः— संस्थित पक्षिणीं रार्ति दौहित्रे भगिनीस्रुते । संस्कृते तु विरात्रं स्यादिति धर्मी व्यवस्थितः ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् । त्रिराजेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥ स्वर्शुरैयोभीगन्यां च मातुळान्यां च मातुळे ।

१. इय० १३५.। २. ख. परमेतु० । ३. — ५. ८०. । ४. ख. समारभेत् । ५. — ५. ६५.। ६. ७. २६. २७.। ७. ख. निर्धातहृष्ट्य । ८. — ५. ८१.। ९. ख. दिनासम्बन्धे-र्शालः । १० ग. तथाऽइ बृहस्प० । ११. ग. श्रधुरयोश्च भगि०।

पित्रोः स्वसिर तद्वच पिक्षणीं क्षपयेत्रिशाम्॥'' तथा ''मातुळे श्वछुरे मिल्ने गुरी गुर्वङ्गनासु च । आशौचं पिक्षणी रात्रिं मृता मातामही यदि॥'' तथौ गौतमः—''पिक्षणीमसिपिण्डे योनिसेंबद्धे सहाध्यायिनि च'' इँति । योनिसंबद्धे मातुळामातृष्वस्रीयित्ष्वस्रीयादयः । तथा जाबाळिः—'' एकोदकानां तु व्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम् । मातुबन्धे गुरौ मित्रे मण्डळाधिपतौ तथा ॥'' इति । विच्णुः—'' असिपिण्डे स्ववेश्मिन मृत एकरात्रम्'' इँति । तथा चृद्धः—'' भिग्नयां संस्कृतायां तु आतर्थिप च संस्कृते । मित्रे जामातिर प्रेते दौहित्रे भिगनीमुते ॥ शाळके तस्मुते चेव सद्यः स्नानेन ग्रुष्यिति । प्रामेश्वरे कुळपतौ श्रोत्रिये च तप्स्विनि ॥ शिष्ये पञ्चत्वमापत्रे ग्रुचिनेक्षत्रदर्शनात् । प्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठः ति कस्यचित् ॥ प्रामस्य तावदाशौचं निर्मते ग्रुचितामियात् ।'' इत्यादीन्याशौचित्रेषपातिपादकानि स्मृतिवचनान्यन्वेषणीयानि प्रन्थगौरवभयास्वर्कं न लिक्ष्यंते । तर्वु चेकविषयगुरुळ्ड्वाशौचप्रतिपादकतया परस्परविरुद्धेषु सिन्निधिवेशस्थोपक्षया व्यवस्थाऽनुसंघातव्या॥ २४॥

किंच--

अनौरसेषु पुतेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रेजदत्तकादयः तेषु जातेषूपरतेषु चें।होरात्रमाशौचम् । तथा स्वभायीस्वन्यगतास्वन्यं प्रतिलेमन्यतिरिक्तमाश्रितासु अतीतासु
चें।होरात्रमेव, न पुनः सत्यपि सापिण्डघे दशरात्रं । प्रतिलेमाश्रितासु वंगशौचामाव
एव—''पाषण्डघनाश्रिता'' ईत्यानेन प्रतिषेधात् । एतच भार्यापुत्तशैंद्योः संबत्रिश्चशब्दलायत्प्रतियौगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवदमाशौचं सपिण्डानां त्वाशौचामार ऐवं । अत एव प्रजापितः—'' अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युद्धिराज्ञेणैव तियता ॥'' इति । स्वैरिण्याद्यास्तु यमाश्रितास्तस्य नु त्रिरात्रमेव ; यथाऽऽह विष्णुः—'' अनौरसेपु पुत्रेषु

१. ख. ग. तथा च गौत॰। २. ख. योनिसम्बन्धे० | ३ — १४ २०. | ४. ख. योनिसम्बन्धा०। ५ — २२. ४६. | ६. ख. ग. भगद्त्र । ७. क. लिल्यते० | ८. ख. एपु-चैक०। ९. क. क्षेत्रिकदत्त०। १०. ख. ग. रतेषुवाहो०। ११. ख. तास अत्राहोरा०। १२. ख. तास्चाशो०। १३. प्रा० ६ | १४. क. पुत्रयोः सम्बन्धित्वादास्प्रतियौगि०। १५. ख. शीचाभावः। अउ०।

जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भायांसु प्रस्तासु मृतासु च ॥'' हैति त्रिरात्र-मत प्रकृतम् । अनयेश्व त्रिरात्रेकरात्रयोः सन्त्रिधिविदेशस्थापेक्षया व्यवस्था । यदा तु पितुष्किरात्रं तदा सिपण्डानामेकरात्रमं ; यथाऽऽह मरीचिः— '' सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहस्तु सिपण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥'' इति ॥ २४ ॥

किंच---

निवासराजनि प्रेते तदहः शुै दिकारणम् ॥ २५ ॥

निवसैन्त्यासान्निति निवासः,-स्वदेश उच्यते;तस्य यो राजा स्वामी विषया-धिपतिः स यस्मित्रहानि अतीतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं, रात्रौ चेदतीतस्तदा रात्नि-मात्रम् । अत एव मनुः—''वेते राजानि सञ्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः।" इति । ज्योतिषा सह वर्तते इति सञ्योतिराशौचम् । अह्वि चेदाावत्सूर्यदर्शनं, रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्नदर्शनमित्यर्थः ॥ २५॥

अनुगमनाशौचमाह—

ब्राह्मणेनातुगन्तच्यो न शूद्रो न द्विजः कचित् । अनुगम्याम्भासि स्नात्वा स्पृष्ट्वीमं धृतभुक् शुचिः॥ २६॥

ब्राह्मणेन असिपण्डेन द्विजो विप्रादिः सृद्वो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नहादिनाऽनुगन्छ्यति तदाऽम्मसि तडागादिस्थे स्नात्वाऽप्तिं सृष्ट्वा वृतं प्रास्य शुचिर्भ-वेत् । अस्य च वृतप्राश्चनस्य भोजनकार्यविर्धातं प्रमाणामावात्र मोजनप्रतिषेषः । इदं च समानोत्कृष्टजातिविषयम्; यथाऽऽह मनुः—-'' अनुगम्येन्छ्या प्रेतं ज्ञातिम-ज्ञातिमेत्र च । स्नात्वा सचैछः सृष्ट्याऽप्तिं वृतं प्रास्य विशुध्यति ॥" इति । ज्ञातयो मातुसापिण्डाः; इतरेषां तु विहितत्वान्न दोषः ॥ निकृष्टजात्यनुगमने तु सृत्यन्तरो-क्तं द्रष्टव्यम् । तत्र सूदानुगमने—''प्रेतीमृतं तु यः सूदं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बछः ।

१.—२२ ४३.।२. ग. तदहः ग्रुचिका०।३. ख. निवसखस्मि०।४. विषये स्थिरिती खानन्दाश्रममुद्रितापरार्कपुस्तके पाठान्तरम् । ग. तथा । ५. ८. । ६. ख. मृत्युचिः।७. क. प्रास्यग्रुद्धिमेवे० । ८. क. ख. ग. ^ख. कार्यविधाने प्रमाणा॰ । ९.—५. १०३.।

अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुध्यति ॥ त्रिरात्रे तु तत्यशीर्णे नैदीं गत्वा समुद्र-गाम् । प्राणायामशतं कृत्वा वृतं प्राश्य विश्चय्यति ॥" इति पराशरोक्तं; क्षत्विया-नुगमने लहोरात्रं—" मानुषास्थि स्निग्धं स्पृश्चा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैकम् " इति वसिष्ठोक्तं;वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी, तथा—"क्षित्रिय-स्यानन्तैरं वैश्यानुगमने अहोरात्रमेकान्तरश्द्रद्वानुगमने पॅक्षिणी, वैश्यस्य श्द्रद्वानुगमने एकाहः" इत्युह्नीयम् ॥ तथा रोदनेऽपि पारस्करेणोक्तं—" मृतस्य वान्धवैः साध कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्षयेचदहोरात्रं दौनं श्राद्वादिकर्मं च ॥"इति ॥ तथाऽछङ्क-रणमपि न कार्य—" कृच्यूपादोऽसपिण्डस्य प्रेताछङ्करणे कृते । अञ्चानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिण्यते ॥" इति शङ्केन प्रायश्चित्तस्याम्नातत्वात् ॥ २६ ॥

स्पिण्डाशीचे क्वचिद्यवादमाह— महीपतीनां नाऽऽशीचं हतानां विद्युता तथा । गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः ॥ २७ ॥

यद्यपि महीशब्दैन कृत्सनं भूगोळकमिभवीयते, तथाऽध्यत्र सकळायाः क्षितेरेकभर्तृकृत्यानुपपत्तेः महीपतीनामिति बहुवचनानुरोधाच्च, तदेकदेशभूतानि मण्डछानि छक्ष्यन्ते । तत्पाळनाधिकृतानां क्षुत्रियादीनामभिषिक्तानां नाऽऽशौचं, तैराशौचं न कार्यमिस्पर्धः । तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणप्रकृषणार्थं विपन्नानां च
संबन्धिनो ये सिपण्डास्तैरप्याशौचं न कार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरोहितादेभूमिपोऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्धयर्थमाशौचाभावमिष्छित तेनौपि न कार्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणस्त्रेन विहित्तं प्रजापरिरक्षणं तद्यन
दानमानसत्कारत्यवहारदर्शनादिना विना न संभवति तज्ञैवाऽऽशौचाभावो न
पुनः पञ्चमहायद्यादिष्वपि । तथा च मनुः——"राज्ञो माहास्मिके स्थाने सद्यः
शौचं विधीयते । प्रजानां परिरक्षार्थमासनं चात्र कारणम् ॥" ईति । गौत-

९. ग. ततस्तीणें नदीं । २. क. पश्चिणीं तथा० । २. ख. नन्तरे वैदया० । ४. ग. पश्चिणीं वैदय० । ५. क. दानश्राह्मादिं० । ६. ख. मिपतयोऽनन्य० । ग. मिपानन्य० । एतच्छ्ळोकस्थपाठी 'महीपतीनाम्' इत्येकश्चोकपाठोत्तरमपरार्कपुस्तके आनन्दाश्रमग्रुद्रिते दृश्यते । ७. ख. मिच्छन्तितरपि० । ८.—५. ९८. ।

मेनाप्युक्तं—''राज्ञां च कार्याविघातार्थम्" इंति । राजमृत्यादेरप्याशौचं न भवति ; तथाऽऽह प्रचेताः—''कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तयैव च । राजानो राजमृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥'' इति । कारवः सूपकारादयः ; शिल्पिनश्चित्रकारचैळनिर्णेजकादयः । अयं चाऽऽशौचाभावः किंविषय इत्यपेक्षायां कर्मानीमेन्तैः शब्दैस्तत्तदसाधारणस्य कर्मणो बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः । अत एव विष्णुः—'' न राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतिनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे, न कारूणां कारकर्माणि " इति प्रतिनियतविषयमेवाऽऽशौचाभावं दर्शयति । शातातपीयेऽ-प्युक्तं—''मूल्यकर्मकराः शुद्धा दासीदासास्तयैव च। स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यद्षिताः॥'' इति॥ इयं च दासादिशुद्धिरपौरिहरणीयतया प्राप्तस्पर्शविषयेत्यनुसंधेयम् । अत एव स्मृत्यन्तरं—''सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्थ्यहाच्छचिः।'' तथा— ''चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते । तस्माचिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः॥'' इति॥ २७॥

किंच---

ऋतिजां दीक्षितानां च यिज्ञयं कर्म कुर्वताम् । सात्त्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥ २८ ॥ दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविष्ठवे । आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ २९ ॥

ऋत्विजो वेंरणाभरणसम्भृताः वैतानौपासना कर्तृविशेषाः, दीक्षया संस्कृता दीक्षिताःतेषां ; यश्चियं यश्चे भवं च कर्म कुर्वतां '' सद्यः शौचं विधीयते '' इति सर्वज्ञानुषङ्कः । दीक्षितस्य ''वैतानौपासनाः कार्याः'' इंत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं याजमानेषु स्वयं कर्तृत्वविधानार्थं सद्यः क्षानिवध्यर्थं च । सित्रप्रहणेन सन्ततानुष्ठानतुत्यतयात्र सत्त्रप्रश्चला छक्ष्यन्ते—सुख्यानां तु सित्रणां दीक्षितप्रहणेनेव सिद्धेः। बतिशब्देन कृष्णुचान्द्रायणादिप्रश्चाः, स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रश्चलियां

र.—१४. ४५.। २.—२२. ४८, ४९, ५०, ५१.। २. ग. शुद्धिः परिह० । ४. क. वरणभरणसंभृताः। कर्तृ० । सः ऋत्विजावरणसंभृताः कर्तृविश्चे०।५.—मा० १७.। ६. क. ग. सद्यः स्नानविश्चद्ववर्षे च०।

च्यन्ते । तथा ब्रह्मचर्यादिवतयोगिनः श्राद्धकर्तुभीकुश्च प्रहणम् । तथा स्मृत्यन्तरं —" नित्यमन्नप्रदस्यापि कुच्छूचान्द्रयणादिषु । निर्वृत्ते कुंच्छूहोमादौ त्राह्मणादिषु भोजने ॥ गृहीत्तनियमस्यापि नैस्यादन्यस्य कस्यचित् । निमन्त्रितेषु विषेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्माणे ॥ निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठस्य ना-ऽऽशोचं विद्यते क्वाचित् ॥ प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृब्रह्मविदां तथा । " इति ॥ सत्रिणां व्रतिनां सत्रे व्रते च ग्रुद्धिर्न कर्ममात्रे संव्यवहारे वा । तथा च विष्णुः --- "न व्रतिनां सत्रे " इति । ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । यस्तु नित्यं दातैव न प्रतिप्रहीता स वैखानसो दातृशब्देनोच्यते, ब्रह्मविद्यतिः, एतेषां च त्रया-णामाश्रामिणां सर्वत्र द्याद्धिः--विशेषेण प्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसंकल्पितद-व्यस्य नाऽऽशौचं-''पूर्वसंकाल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति।'' इति ऋतुस्मरणात्। स्मृत्यन्तरे चाल विशेष उक्तः--''विवाहोत्सवयज्ञादिष्यन्तरा मृतसूतके । शेषमनं परैदेंयं दातृन्भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥ " वृषोत्सैर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसंभारे । त्तथा च स्मृत्यन्तरे—"यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्राद्धकर्माणे । " इति, सद्यः शौचमञ प्रकृतम् । विवाहप्रहणं पूर्वपृतृत्तचौछोपनयनादिसंस्कारकर्मोपछक्षणम् । यज्ञप्रहणं च पूर्वपृत्तदेवप्रातिष्ठारामागुत्सवमात्रोपँळक्षणं---''न देवप्रतिष्ठोत्सवविवा-हेषु न देशविश्रमे नाऽऽपद्यपि च कष्टायामाशौचम् " ईति विष्णुस्मरणात् । संप्रामे युद्धे । "संप्रामे सर्भुपोह्ळे राजानं संनाहयेत् ।" ईत्याश्वलायनासुक्तसंनहनविधौ प्रास्थानिकशान्तिहोमादौ भे सद्यः ग्राद्धः । देशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गैः, राजभ-याद्वा विष्ठवे तदुपशमानार्थे शान्तिकर्मणि सद्यः शौचम् । विष्ठवाभावेऽपि क्वाचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना शुद्धिक्का-''विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तर्थिकर्माणे। न तत्र सूतकं तद्दत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥ " इति । तथा कष्टायामप्यापदि व्या-ध्याद्यभिभवेन मुमूर्षावस्थायां, दुरितशमनार्थे दाने, तथा सङ्कृचितवृत्तेश्व क्षुत्प-रिश्रान्तमातापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तद्भरणोपयोगिनि प्रतिप्रहे सद्यः शुद्धिः । इयं च शुद्धिर्यस्य सद्यः शौचं विनाऽऽर्त्युपशमो न भवत्यश्वस्तनिकस्य तद्विषया । यस्त्वे-

१. ग. निवृत्ते कुच्छू०। २. तस्मादन्य । ३. — २२. ४९,५०। ४. ख. विशेषप्रमाणा०। ५. ६. ख. छोस्से निवा०। ख. तथा समृत्य ०। ७. क. प्रवृत्तप्रतिष्ठारा। ८. छक्षाम् । नदे०। ९. — २२. ५३, ४, ५. । ३०. क. ग. प्रुपेटे शाजानं । ११. — ३. १२. १. । १२. क होमादीसदाः।

काहपर्याप्तसंचितधनस्तस्यैकाहः, यस्त्र्यहोपयोगिसंचर्या तस्य व्यहः,यस्तु चतुरहा-र्थमापादितद्रव्यः कुम्भी धान्यः तस्य चतुरहः, ''कुसूलघान्यकस्य दशाहः''इत्येवं यस्य यावत्कालमार्त्यभावस्तस्य तावत्कालमाशौचम्—आपदुपाधिकत्वादाशौचसङ्कोचस्य । अत एव मनुना—''कुसूळधान्यको वा स्यात्कुम्भीधान्यक एव वा। च्यहैहिको वाऽपि . भवेदश्वस्तनिक एव वा।''इस्पन्नै प्रतिपादित चतुर्विधम्रहस्थाभिप्रायेण''दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अर्वाक्संचयनादस्थ्नां व्यहमेकाहमेव च ॥ 'गईति कहपचतु-ष्टयं प्रतिपादितम् । समानोदकविषयाश्च सङ्काचिताशौचकल्पाः पक्षिण्येकाहः सदाः शौचरूपाः स्मृत्यन्तरे दृष्टाः वृत्तिसङ्कोचोपाधिकतयेव योज्याः । अयं चाशौचसङ्कोचो येनैव प्रतिप्रहादिना विनाऽऽर्तिस्तिद्देषयो न सर्वत्रेयवगन्तव्यम्। मनु:-''एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येचोऽग्निवेदसमन्वितः। व्यहात्केवछवेदस्तु द्विहीनो दश-भिर्दिनैः ॥'' इत्यादिसमृत्यन्तरवचनपर्यालेखनयाऽध्ययनज्ञानानुष्ठानयोगिनामेकाहा-दिभिः सैर्वात्मना शुद्धिरियेवं कस्मानेष्यते ? उच्यते-" दशाहं शावमाशौचं स-पिण्डेषु विधीयते ॥" इति सामान्यप्राप्तदशाहबाधपुरःसरमेव हि "एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्धयेत्'' इति विधायकं भवति । बाधकस्य चानुपपत्तिनिबन्धनत्वाद्यावारयबाधि-तेऽनुपपत्तिप्रशमो न भवति ताबद्वाधनीयम् । अतः कियदनेन बाध्यमि-त्यपेक्षायामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्य ''अग्निवेडसमन्वितः'' इति वान्यशेषस्य दर्शनादग्निवेदविषयेऽग्निहोत्रादौ कर्मणि स्वाध्याये च व्यवतिष्ठते, न पुनर्दा-नादावपि । एवं चाम्निवेदपदयोः कार्यान्वयित्वं भवति । इतरथा येनाग्नि-वेदसाध्यं कर्म कृतं तस्यैकाहाच्छुद्धिरिति पुरुषिवशेषोपळक्षणत्वमेव स्यात् । न चैंवं युँक्तम् । एवं च सित ''मत्यूहेन्नाग्निषु कियीः, '' वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाइच श्रुतिचोदनात्रै।" तथा "ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्यर्थे सद्यः शाँचम्" इत्येवमादिभिर्मन्वादिव चनैरेकवाक्यता भवति । तथौ "उभयत्र दशाहानि कुलस्यानं न सुज्यते।" इति दशाहपर्यन्तं भोजनादिकं प्रतिषेधयद्भियमादिवचनैरिवरोधोऽपि सि-

१.—४,७.।२.—५. ५५,।३.स्त दस्तुविहीनो०। ४.स्त हादिनाञ्चाद्वि०। ५.—५.५७.।२.स्त वाक्यविशे०। ७.क.स्वाप्यायेनव्यव०।८.स्त त्रादिक । क.न पुनर्ताविषि०।९.स्त ग.न चेतवुक्तं एवं च०।९०.स्त.ग.त चेतवुकस् एवं च।९१.सचु० ५.८४.। १२.क.चोदनात्। तथा०।१३.सन्ततःस्म०

ध्यति । अतः केशिचत्कमेवेदमाशौचसंकोचविधानं, न पुनः संवैयवहारादिगोचर-मिस्रळमतिप्रपञ्चेन ॥

इदं च स्वाध्यायविषये सद्याःशोचिष्यानं बहुवेदस्य ब्रह्मोञ्ज्ञैलकृतायामातों द्रष्टव्यम्; इतरस्य तु "दानं प्रतिप्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते।" इति प्रतिपेध एव । एवं ब्राह्मणादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशोचमुक्तं स तस्यानन्तरं स्नात्वा धुष्येत् न तत्कालातिकममात्रात्; यथाऽऽह मनुः—"विप्रः शुध्यत्याः सृष्टा क्षत्रियो बाह्मायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्या यष्टि शृद्धः कृताक्रियः ॥" ईति । अयमर्थः—कृतिक्रिय इति प्रत्येकमिभसंबध्यते, विप्रोऽनुभूताशोचकालः कृतिक्रयः कृतस्याना हस्तेनापः सृष्ट्या धुष्यिते । सृष्टेष्ट्रित स्पर्शनिक्रयेवोच्यते न स्नानमाचमनं वा—वाह्मादिषु तस्यैवानुपङ्गात्। अथवा कृतिक्रयो यावदाशोचं कृतोदकादिक्रियः तदनन्तरं विप्रादिक्रत्वादि स्ष्ट्रप्टा धुष्येदित्यांशोचकालानन्तरभाविस्नानम्रतिनिधित्वनोच्यत इति, क्षित्रयादिर्वाह्नादिकं स्ष्ट्रप्टा शुष्येदिति ॥ २८॥ २८॥ २९॥

कुळव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसंगात्प्रतिपुरुषच्यापिनीं शुद्धिमाह—

उद्क्याऽशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । अन्छिङ्गानि जपेचैव गायत्त्रीं मनसा सकृत् ॥ ३० ॥

उदक्या रजस्वला, अञ्चचयः शवचाण्डालापतितसूतिकाद्याः शावाशौ-चिनश्च, एतैः संस्पृष्टः स्नायात् । तैः पुनरुदक्याञ्चाचिसंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्ट उपस्पृशेत् आचमेत् । आचम्याऽऽिल्ल्ङ्गानि ''आपो हिष्ठा'' इँत्येवमादीनि लीणि मन्त्रवाक्यानि जपेत्—लिष्येव बहुषचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्त्रीं च सक्टन्मनसा जपेत्॥

नतु उदक्यासंस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचने परामर्शः । सत्यमेवम् । किंत्वत्र उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हभात्रस्पर्शेऽप्याचम-नविधानार्थे तैरिति बहुवचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तर्रताऽ-

वगन्तव्याः ; यथाऽऽह पराशरः--- '' दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि । चितियूपश्मशानास्थैनां स्पर्शने स्नानमाचरेत् ॥" इति । तथा च मनुः---" वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु वृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव मुक्त्वाऽऽत्रं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ " इति । मैथुनिनः स्नानमृतुकाळिवषयम्— ''अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीपवत् ।" इति बृहस्पतिस्मरणात् । अनुतावपि कालविशेषेणै स्मृत्यन्तरे स्नानमुक्तम्—'' अष्टम्यां च चतुर्द-रयां दिवा पर्वाणे मेथुनम् । ऋत्वा सचैलं र्सनात्वा च वीरुणीभिश्च मार्ज-येत् ॥ " इति । तैथा च यमः— " अर्जार्णेऽम्युदिते वान्ते तथाऽभ्यस्त-मिते रवी । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥" इति। तथा बृहस्पति:--'' मैथुने कटघूमे च सद्यः स्नानं विधीयते ।'' इति । एतत् सचैलस्पर्शविषयं; सचैलेर्न तु चित्यादिस्पर्शे सचैलमेव स्नानम्; यथाऽऽह च्यवनः--- '' श्वानं श्वपाकं प्रेतधूम्रं देवद्रव्योपजीविनं प्रामयाजिनं सोम-विक्रियणं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यमाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शव-र्रंपृशं रजस्वलां महापातिकानं शवं स्पृष्टा सचैल्यममोऽत्रगाह्योचीर्याग्रिमुपस्पृश्य गायज्यष्टरींतं जपेत्, घृतं प्रास्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेत् " इति । एतच बुद्धिपूर्वविषयम् , अन्यत्र स्नानमात्रं—'' शवर्र्धुशं दिवाकीर्ति चिति यूपं रजस्वलाम् । स्पृष्टा त्वकामतो विपः स्नानं कृत्वा विद्युष्यिति ॥" इति बृह-स्पतिस्मरणात् । एवमन्यत्रापि वक्ष्यमाणेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् । तैथा च कश्यपः--'' उदयास्तमययोः स्कन्दिःवा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चि-त्यारोहणे यूपसंस्पर्शने च सचैलं स्नार्वीं " पुनर्माम" इति जपेत्, महा-व्याहृतिभिः सप्ताज्याहुर्तीर्जुहुयात् ॥" इति । तथा स्मृत्यन्तरेऽपि—""स्पृष्टा

१. ख. दमज्ञानस्यां स्व० । २. — ५. १४४. । २. ख. कालविशेषेण रमुत्य० । ४. क. सचैलः स्नास्या वाक० । ५. ग. वाक्णाभि० । ६. क. यथाहयमः 'अ० । ७. ख. तथा-प्यस्त० । तथाध्यस्ताभिते इत्यपार्क अन्ये आनन्दाअम सुद्रितधुस्तके पाटः । ८. ख. सचैलेतु० । ९. ख. श्वस्पृष्टं दि० । ९. ख. श्वस्पृष्टं दि० । १२. क. तथा कर्य० । ग. तथाहक० । १३ ख. स्कन्दियत्वा० । ख. कानं पुनर्म० । ग. क. स्नात्वा 'पुनर्मन' इति० । १४ ख. स्मृत्यन्यरे स्पृष्ट्वा० । ग. तथा च स्मृत्यन्तरे स्पृष्ट्वा० ।

देवळकं चैव सवासा जलमाविशेत् । देवार्चनपरो विप्रो वित्तीर्थीवत्सरत्रयम् ॥ असौ देवलको नाम हब्यकव्येषु गहिंतः।" तथा ब्रह्माण्डपुराणे— '' ज्ञैवान्पाञ्चपतान् स्पृष्ट्या छोकायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्विजान्दादान्स-वासा जलमाविशेत् ॥'' इति। तथा—''अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्पाच्छूदसं-पर्कदूषिता । " इति लिंगाच शृद्धस्पैशेनिषेधः ॥ तथाऽङ्गिराः—'' यस्तु च्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यविरोहति । तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राह्य विशुध्यित ॥ " इति । तथा ब्याव्रपादः— " चाण्डालं पर्तितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवाळव्यजनादवीक्सवासा जलमाविशेत् ॥ '' इति । एतदतिसंकटस्थर्वैविषयम् । अन्यत्र तु बृहस्पतिनोक्तं—'' युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् । चाण्डालस्तिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥ " इति। तथा पैठीनासिः—''काकोछ्कस्पर्शने सचैछं स्नानम्, अनुदकम्बपुरीषकरणे सचैछं स्नानं महाव्याहृतिहोमस्च "। " अनुदक्तमृत्रपुरीषप्रकरणे " इत्येतचि-रकालमृत्रपुरीषाशौचाकरणपरम् । तथाऽङ्गिराः—'' भासवायसमार्जारखरोष्ट् च श्वसुकरान् । अमेध्यानि च संस्पृश्य सचैछो जळमाविशेत्॥" इति मार्जारस्पर्श-निमित्तं स्नानमुख्छिष्टसमयेऽनुष्ठानसमये च वेदितव्यं--समाचारात् । अन्यदा तु " मार्जाररचैवें दवीं च मारुतरच सदा श्रुचि:।" इति स्नानाभावः। स्वस्परी तु स्नानं नाभेरूर्ध्व वेदितव्यम्, अधरतात्तु क्षालनमेव — " नाभेरूर्ध्व करौ मुक्त्वा श्रुना यशुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्ताबेत्प्रक्षाल्याचम्य शुर्थाते ॥ '' इति तेवैवोक्तत्वात् । तथा पक्षिस्पर्शे विशेषो जातृकर्ण्येनोक्तः—'' ऊर्ध्वं नाभेः करौं मुक्त्वा यदङ्गं संस्पृशेतखगः । स्नानं तत्र प्रकुर्वित शेषं प्रक्षास्य शुध्यति ॥" इति । अमेध्यस्पर्शेऽपि विष्णुना विशेषो दर्शितः—'' नामेरधस्तात्प्रबाहुँषु च कायिकैर्मछै: सुराभिर्मदैवीपहतो मृत्तोयेस्तदङ्गं प्रक्षाल्याऽऽचान्तः शुध्येत् , अन्यत्रो-पहतो भृत्तोयेस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नायात् , तैरिन्द्रियेषूपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतरच " ईति । एतच परकीयामेध्यस्पर्शविषयम्। आत्मीयमळस्पर्शे

स. वित्तार्थे व० । २. ख. शृद्धस्यर्शनिनेषे० । ३. क. संकटस्थानिव० ।
 भ. मार्जारच्येव । ५. स. रधस्तादाहुपुच० । 'रधस्तारप्रहुचकायि' इत्यानन्दाश्रममुद्रितपुस्तके
 ऽपारक्रमन्ये पाठः । ६०—२२.७७, ७८, ७९, ८०. ।

तु ऊर्ध्वमपि नाभेः क्षालनभेव; यथाऽऽह देवलः—'' मानुषास्थि वसां विष्ठामार्तवं म्बरेतसी । मञ्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वा प्रमुख्य लेपादीनाचम्य स शुचिभवेत् । तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्ज-नात् ॥ " इति । तथा शङ्कः — " रथ्याकर्दमतोयेन ष्टीवनाचेन वा तथा । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यस्तानेन शुध्यति ॥" इति । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः— '' सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य श्रामसङ्गरम् । जङ्कयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्डिगुणास्ततः ॥ '' इति । प्रामसङ्करं प्रामसळिळप्रवाहप्रदेशें सकर्दमं प्रैविश्येत्यर्थः । मारुतशोषिते तु कर्दमादौ न दोषः— ''रथ्याकर्दमतोयानि रपृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः । मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वष्टकचितानि च ॥ " इति पागुक्तत्वात् । अस्थानि तुँ मनुना विशेष उक्तः--'' नारं स्पृष्टाऽस्थि सस्नेहं स्नात्वा विद्रो विद्युध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्टा वीक्ष्य वा रविम् ॥" इंति । इदं द्वैजातास्थिविषयम् । अन्यत्र वसिष्ठोक्तं— " मातुषास्थिस्निग्घे स्पृद्वा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रम् " । अमानुषे तु विष्णूक्तम्—" भक्ष्यवर्ज्यं पैश्वनखरावं तदस्थि च सस्नेहं स्पृष्टा स्नातः पूर्ववस्रं प्रक्षालितं बिभृयात् । " ईति ॥ एवमन्येऽपि स्नानाहीः स्मृत्यन्तरतो बोद्धन्याः । एवं स्नानाहीणां बहुत्वात्तदाभिप्रायं तैरिति बहुबचनमविरुद्धम् । ''उदस्याशुचिभिः स्नायात् ॥'' ईँखतेच दण्डाद्यचेतनन्यदधानस्पर्शे वेदितन्यम् । चेतनन्यवधाने तु मानवं— ''दिवाकीर्तिमुदक्यां च पातितं सूतिकां तथा । शैवं तस्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन ग्रुप्यति ॥" देंति, तृतीयस्य त्वाचमनमेव—" तैत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते। ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा॥ " इति संवर्तस्मरणात्। ऐतिचाबुद्धिपूर्वविषयं; मतिपूर्वे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव ; यथाऽऽह गौतमः—''पति-तचण्डाळसृतिकोदक्याशवस्पृष्टितस्पृष्टयुपस्पर्शने संचैळमुदकोपस्पर्शनाच्छ्रस्येत "

प्रवाह प्रवेशं सकर्द० । २. क. प्रविश्येति । मारत० । २. — आ० १९७. ।
 स. आ. अस्थितिमतु० । प. — प. ८७. । ६. क. इदं क्रिजाता० । ७. क. पश्चनलं श्व० । ८. — २२. ७०. । ९. ख. तरतोऽनवोद्ध० । १०. ख. दिस्येतच्चण्डाटायचे० ।
 ११. क. शर्व च स्पृष्टिन० । १२. — प. ८५. । १२. ख. तमेव तु स्पृशेय० ।
 १४. ख. पूर्वकविष० ।

ईति । चतुर्थस्य खाचमनम्—" उपस्पुस्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं वाऽपि मानवः। हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षात्याचम्य शुध्यति ॥" इति देवलस्मरणात् । अशुचीनां पुनस्दस्यादिस्परों देवलेन विशेष उक्तः—" श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मसं शवहारकम् । सृतिकां साविकां नारीं रजसा च परिप्छताम् ॥ श्वकुक्कु-टवराहांश्च ग्रैम्यान्संस्पृश्य मानवः । सचैलः सँशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥ अशुद्धान्स्वयमप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन तथा ऋच्ल्रेण वा पुनः ॥" इति । साविका प्रसवस्य कारियती ; ऋच्ल्रः श्वपाकादिविषयः । श्वादिषु तूपवास इति व्यवस्था ॥ ३० ॥

अधुना कालशुद्धौ दृष्टान्तत्वेन दृष्यशुद्धिप्रकरणोक्तींस्तथैतत्प्रकरणे वश्यमाणांश्च शुद्धिहेत्नतुकामति—

काले।ऽग्निः कर्म मृद्धायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥ ३१ ॥

यधाऽग्यादयोऽमी सर्वे स्वविषये शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशरात्रादिकः—शालगम्यत्वाच्छुद्धिहेतुत्तस्य । अग्निस्तावच्छुद्धिहेतुः; यथाऽभ्यधायि "पुनः पाकाग्महीमयम्" ईति । कर्म च शुद्धिनिमित्तं; यथा वक्ष्यति—"अश्वमेधाव-भूथस्नानात्" इति । तथा मृदपि शुद्धिकारणम् । यथा कथितं — "सलिलं भस्म मृद्दाऽपि प्रक्षेतव्यं विश्चुद्धये" ईति । वायुरपि शुद्धिहेतुः; यथादीरितं — "मास्तैनव शुध्यन्ति" ईति । मनोऽपि" वाचः शुद्धिसाधनम् ; यथाम्नायि— "मनसा वा इविता वाग्वदति" इत्यादि । ज्ञानं चाऽऽध्यात्मिकं बुद्धिशुद्धौ निदानम् ; यथाऽभिधास्यति— "क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात्" ईति । तपश्च कृच्छूदि ; यथा वदिष्यति— "प्राजापत्यं चरेत्कृच्छूं सैमा वा गुफ्तल्पगः।" ईत्यादि । तथा जल्मपि शरीरादेः ; यथा जिप्यति— "वर्ष्कृण्यति— "वर्ष्कृणो जलम्" ईति । पश्चा-

१.—१४. ३०.। २. ख. अधुचिनापुन० । ३. हांस्वप्रामान्स० । ४.— आ० १८९ । ५. ख. थैनात्रप्रके० । ६.—आ० १८७. । ७.—आ०, २४४, । ८.—आ० १८९. । ९.—आ० । १९७.। १०.—प्रा० ३४.। ११. ख. खुष्ळूं समेनियु• । क. कुष्कूं समायुक्० । १२.—प्रा० २६० । १३.—प्रा० ३३.।

त्तापो पिशुद्धिजनकः ; यथा गदितं—" ख्यापनेनानुतापेन" ईति । निरा-हारोऽपि शुद्धशुपादानम् ; यथा व्याहरिष्यति—" त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा " इस्रादिः ॥ ३१ ॥

किंच-

अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्याश्च शुद्धिकृत् । शोध्यस्य मृच्च तोयं च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् ॥३२॥ तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलम् । जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ ३३॥ भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेशांनं विशोधनम् । क्षेत्रशस्येश्वरज्ञानािद्दशुद्धः परमा मता ॥ ३८॥

अकार्यकारिणां निषिद्धसेविनां दानमेव मुख्यं शुद्धिकारणम् । यथा ब्या-ख्यास्यिति—"पात्रे धनं वा पर्याप्तं दस्वा" इति । नद्याः निदाघादौ अस्यतो-यायाऽमेध्योपहततीरायाः कूळङ्कषवर्षाम्बुप्रवाहैवेगः शुद्धिकृत् । शोधनीयद्रध्यस्य मृच्च तोयं च शुद्धिकृत् ; यथेह भणितम्,—" अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्म-न्धापकर्षणात् ।" ईति । संन्यासः प्रवञ्या द्विजन्मनां मानसाऽपचारे शुद्धिर-कृत् । तपो वेदाभ्यासो वेदविदां शुद्धिकारणम् । कृष्युदि तु सर्वसाधारणं, न वेदविदामेव । क्षान्तिरुपशमो विदुषां वेदार्थविदाम् । वर्ष्मणः शरीस्य जलम् । प्रच्छन्नपापानामविख्यातदोषाणामधमर्षणादिस्कृत्वपः शुद्धिसाधनम् । मनः सद-सत्तंकल्पात्मकं तस्यासत्तंकल्पादशुद्धय सत्यं साधुसंकल्पः शोधकम् । भूत-शब्दिनिमत्त्वेवं तदिमानित्वेव योऽयमात्मा वर्तते—स भूतात्मा, तस्य तपोविद्ये शुद्धिनिमित्ते । तपःशब्देनानेकजन्मस्वेकास्मन्निप वां जन्मिन जाग्रस्वप्नसुषुप्रयवस्था-

१.—प्रा॰—। २. ख. ग वल्यतीयता अ०।२. ख. वाहः वगेः । ४. आ०१९१.। ५. ख. मानतीपचा० । ६. ख. जपः शुद्धिकारणं शुद्धिसा० । ७. ख. क्रूल्यवदाशुद्धः । ८. ख. द्वियसम्बन्धोलः । ९. क. कस्मिन्नपि जम्मनि०।

प्रायश्चित्ताच्याये

वातमनो योऽयमन्वयः शरीरादेश्व न्यतिरेकः सोऽभिधीयते;—यथा---''तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व'' ईति पञ्चकोशन्यतिरेकप्रतिपादनपरे वाक्ये विद्याशन्देन च ''औप-निषदम्'' '' अस्थूळमनण्बह्रस्सम्ँ'' '' असङ्ग्लो हिं " '' अयमार्तमा'' इत्यादित्वप-दार्थानिरूपणविषयवाक्यजन्यं ज्ञानमुच्यते । एताम्यामस्य शुद्धिः । शरीरादिन्यतिर्केषुद्धेः संशयविपर्ययरूपत्वेनाशुद्धायाः प्रमाणरूपं शानं विशोधनम् । क्षेत्रस्य तपोविद्याविशुद्धस्य त्वम्पदार्थभूतस्य '' तत्त्वमित्तं' इंत्यादिवाक्यजन्यात्माक्षात्कार-रूपादीश्वरह्यानत् परमात्शुर्द्धिमुक्तिळक्षणा यथौतौः शुद्धशः परमपुरुवार्थास्तद्दशु-क्तराकाळशुद्धिर्पीत्येवं प्रशंसार्थं भूतौत्मादिशुद्धयभिधानम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३१ ॥

॥ इस्याद्योचप्रकरणम् ॥

--(:-0-:)---

१.—तै० उ० ३. २. १. । २ हु० उ० ३. ८. ८. । ३. हु०. उ॰ ३. ९. २६. १ ४. हु० उ० २. ५. १४. । ५. छा० उ॰. ६. ८. ७. । ६. ख. यथाताः हु० । ७. ख. भतात्मादि । हाद्धयभि० ।

अथाऽऽपर्द्धमप्रकरणम् २

" आपदापि च कष्टायां सद्यः शौचं विभीयते ।" ईत्यापिद् मुख्याशीचकल्पीतुष्ठाना-संभवेन सद्यः शौचाबनुकल्पमुत्तेदानीं तत्प्रसंगादापिदि '' प्रतिमहोऽधिको विभे याजनाध्यापने तथा।" ईत्याबुक्तयाजनादिमुख्यनुस्यसंभवेन वृक्त्यन्तरमाह—

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्दिशां वाऽप्यापदि द्विजः । निस्तीर्य तामथाऽऽत्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ ३५॥

द्विजो विश्रो बहुकुटुम्बतया स्ववृत्त्या जीवितुमसमर्थः क्षत्रसंबन्धिना कर्मणा श्रास्वप्रहणादिनाऽऽपदि जीवेत् तेनापि जीवितुमराकुवन् वैश्यसंबन्धिना कर्मणा वाणिज्यादिना जीवेत्, न तु शूद्रवृत्त्या। तथा च मनुः ''उमाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्ववेत्। कृषिगोरक्षमास्याय जीवेद्वैश्वस्य जीविकाम्॥'' ईति।तथा आपद्यपि ने हीनवर्णेनै
ब्राह्मी वृत्तिराश्रयणीया, किं तु ब्राह्मणेन क्षात्री क्षत्रियेण वेश्व्यसंबन्धिनी वैश्येन च
शौद्रीत्यंवं स्वानन्तरहीनवृत्तिरेव—'' अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्, न तु कदाचिज्ज्यायसीम् '' इति विसष्टस्मरणान् । ज्यायसी च ब्राह्मी
वृत्तिः । तथा च स्मृत्यन्तरं—''उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते॥ '' इति शूद्रस्य उत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म न
विद्यते । तथा ब्राह्मणस्यापकृष्टं शौद्रं कर्म, मध्यमे क्षत्रवेश्यकर्मणी पुनरापद्रतसर्ववर्णसाधेरणे शूद्रश्चापद्रतो वैश्यवृत्त्या ''शिल्पेवी विविधेर्जीवोद्वेष्टं ।तिहित्माचरन् । ''
ईति प्रागुक्तत्वात् । मनुना चात्र विशेषो दर्शितः—'' ः कर्मभिः प्रचितिः
शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः । तानि कारककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ " इति
अनेनैव न्यायेनानुलेमोपन्नानामपि स्वानन्तरा वृत्तिस्त्रहर्नाया । एवं स्वानन्तरहीनवर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्थ प्रायश्चित्ताचरणेणाऽऽत्मानं पावयित्वा पर्थि न्यसेत् ।

१. प्रा॰ १९. | २. खा. कल्पानामनु॰ | ३. आ० ११८. । ४.—१९. ८२. । ५. खा. धारणेहिते इति | ६. आ॰ १२९. | ७.—१०. १९९. |

स्त्रदृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः। यद्वाऽयमर्थः—''गर्हितदृत्त्यार्जितं घनं पाथे न्यसेत्'' उत्सृजोदिति । तथा च मनुः—'' जपहोमैरपेत्येनो याजनाध्यापनैः ऋतम् । प्रतिप्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव तु ॥'' इति ॥ ३% ॥

वैश्यवृत्या जीवती बाह्यणस्य वैद्यणनीयं तदाह—
फलोपलक्षीमसोममनुष्यापूपवीरुधः ।
तिलौदनरसक्षारान्द्धि क्षीरं घृतं जलम् ॥ ३६ ॥
शस्त्रासवमधूष्टिष्टं मधु लाक्षा चै बर्हिषः ।
मृच्चर्मपुष्पकुतुपकेशतकविषितितिः ॥ ३७ ॥
कौशयनीललवणमांसैकशफसीसकान् ।
शाकाद्रौषधिपण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ ३८ ॥
वैश्यवृत्याऽपि जीवको विक्रीणीत कदाचन ।

नो विक्रीणितिति प्रत्येकमिसंबन्ध्यते । प्रकानि कदलीप्पर्णातीन-बदरेक्कुद्द-व्यितिक्तानि ; यथाऽऽह नारदः—''स्वयं शीर्णानि पर्णानि पर्णान वदरेक्कुदे। रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तचेदविकृतं भवेत्॥'' इति। उपलं माणिक्याध्यसमात्रं, क्षाँममतसी-स्त्रमयं वस्तं,—क्षाँमप्रहणं तान्तवादेरपलक्षणम् ; यथाऽऽह मनुः—''सर्वे च तान्तवं रक्तं शाणाक्षौमाविक्तानि च । अपि चेत्स्युररक्तानि प्रल्क्ष्यत्रे तथौषधीः॥' इति । सोमो लताविशेषः, मनुष्यपदेनाविशेषात् स्त्री पुत्रपुंसकानां प्रहृणम् । अपूपं मण्डकादिमक्ष्यमात्रं, वीरुधो वेत्रामृतादिल्ताः, तिला प्रसिद्धाः, ओदनप्रहृणं भोज्यमात्रोपलक्षणं, रसा गुडेक्षुरसशक्तरादयः। तथा च मनुः—''क्षीरं क्षीदं दिध धृतं तैलं मैंधु गुडं कुशान्।'' इति क्षीरा यवक्षारादयः, दिधक्षीरयोर्प्रहृणं मस्तु-

३.—१°. १११. | २. क. यत्पणनीयं ९ | ३. क. लाश्चायनाहिं ९ । ४.—१८. ८७. |
 ५. श्वीरं श्वीमं दिथि । ६. क. महुगुडौ कुञ्चार । ११.—१५. ८८. |

पिण्डिकळाटकूर्चिकादींनां तिद्वकाराणामुपळक्षणं—''क्षीरं सिवकादम्'' इंति गौत-यस्मरणात् । वृतप्रहणं तेळादिस्नेहमात्रोपळक्षणं, जळं प्रसिद्धं, राखं खङ्गादि, आसवप्रहणं मद्यमात्रोपळक्षणम् । मधूच्छिष्टं सिक्यकं, मधु क्षीदं, ळाक्षा जतु, बिहंषः कुरााः, मृत् प्रसिद्धा, चर्माजिनं, पुष्पं प्रसिद्धम्, अजळोमकृतः कम्बळः कुतुपः, केर्गाश्रमर्यादिसम्बद्धाः, तक्रमुदश्चित्, विषं श्रृङ्गपादि, क्षित्रिम्सिः—'' नित्यं भूमित्रीहियवाजाव्यश्चर्षभधेन्वनडुहश्चेके'' इति सुमन्तुस्मरणात्। क्षोरोयं कोराप्रभवं वसनं, नीळं नीळीरसं, ळवणप्रहणेनैव बिडसोवर्चळसेन्य-वसार्मुद्धरोमककृत्रिमाण्यविरोषण गृह्यन्ते, मासं प्रसिद्धम् , एकराफा हयादयः, सीसप्रहणं छोहमात्रोपळक्षणं, शाकं सर्वमविरोषात्, ओषधयः फळपाकान्ताः—''आद्रोषययः'' इति विरोषोपादानात्—ग्रुष्केषु न दोषः, पिण्याकः प्रसिद्धः, पशव आरण्योः—'' आरण्यांश्च पर्गून्सर्वन्दिष्णिश्च वयांसि च।'' ईति मनुस्मर-णात् ,गन्धारचन्दनागुरुप्रभृतयः, सर्वानेतान्वर्देष्णश्च वयांसि च।'' ईति मनुस्मर-णात् ,गन्धारचन्दनागुरुप्रभृतयः, सर्वानेतान्वर्देश्वरूपः जीवन् ब्राह्मणः कदाचिदिपं न विक्रीणीत, क्षित्वादेस्तु न दोषः । अत एव नारदेन—''वैर्यवृत्तावाविकेयं ब्राह्मणस्य पयो दिध।'' इति ब्राह्मणप्रहणं कृतम् ॥ ३६॥ ३०॥ ३८॥

प्रतित्रसवमाह---

धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः॥ ३९॥

यद्यावश्यकाः पाकयज्ञादिधर्माः स्वसाधनत्रीह्यादिधान्याभावेन न निष्प-द्यन्ते तर्हि धान्येन तिला विक्रयं नेयाः । तत्समाः द्रोणपिरिमितेनेत्येवं तेन धान्येन समाः । तथा च मतुः—''काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्मार्थमचिरिस्थतान् ॥'' ईति धर्मग्रहणमावश्यकभेषजा-द्युपलक्षणम् । अत एव नारदः—''अशक्तो भेषजस्यार्थे यहहेतोस्तयैव च । यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः॥'' इति यद्यन्यथा विक्री-णीते तैर्हि दोषः—'' भोजनान्यक्षनाद्यानाद्यस्यस्तुहते तिल्यैः । कृमिर्भूत्वा श्वविष्ठायां पितृमिः सह मञ्जति ॥" 'ईति मतुस्मरणात् । सजातीयैः पुन-

१.—७. ११.।२. क. सित्तकां मधु०। ३. केशास्त्रमर्या०। ४. स्त. साम्रद्रसी-मककु०।५. क. आरण्याः पशवः आरण्यांस्त्र०।६.—१०,८९.। ७. क. तथा मनुः। ८.—१०. ९०.।९. क. णीते तदा दो०।१०.—१०,९१.।

विनिमयो भवत्येव । मनुँ:—''रसा रसैनिमातव्या न वेव खवणं रसैं: । क्वतान्नं च क्वतान्नेन तिखा धान्येन तत्समाः ॥'' इति । क्वतान्नं सिद्धान्नं, तच्च क्वतान्नेन परिवर्तनीयमिति यावत् । ''क्वतान्नं चैाक्वतान्नेन'' इति पाठे सिद्धमन्न-मक्कतान्नेन तण्डुळादिना परिवर्तनीयमिति यावत् ॥ ३९ ॥

प्वेतिनिषेधातिकमे दोषमाह-

लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विकये । पयो द्धि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ ४० ॥

लक्षालवणमांसानि विक्रीयमाणानि सद्यः पतनीयानि द्विजातिकर्महानि-कराणि । पयःप्रभृतीनि तु हीनवर्णकराणि शृद्रतुल्यत्वापादकानि । एतद्वचति-रिक्तापण्यविक्रये वैश्यतुल्यता ; यथाऽऽह मनुः—'' सद्यः पतिति मांसेन लक्ष्या लवणेन च । इयहेण शृद्धो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ इतरेषामपण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नि-गच्छति ।। ४०॥

किंच---

आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानो वाग्यतस्ततः । न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः॥ ४१॥

यस्त्रधनः अवसन्नकुटुम्बतया आपद्गतोऽपिक्षत्रवृतिं वैहेयवृतिं वा न प्रवि-विक्षृति स यतस्ततो हिनतरहीनतमेम्यः प्रतिगृह्धन्स्तदन्नं मुझानोऽपि वा नैवेनसा पापेन लिप्यते ; यतस्तस्यामापदवस्थायामसत्प्रतिप्रहादाविधकारित्वेन ज्व-ल्लाकंसमः—यथा ज्वल्नोऽर्कश्च हीनसङ्करेऽपि न दुष्यित तथाऽयमापद्गतोऽपि न दुष्यतीत्येतावता तत्साम्यम् । एवं च वदता आपद्गतस्य परधर्माश्रयणा-द्विगुणमपि स्वधर्मोनुष्ठानमेव मुख्यमिति दार्शतं भवति । तथा च मनुः— "वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्टितः । परधर्माश्रयाद्विपः सद्यः पतिति जातितः॥" इति ॥ ११ ॥

क. ग. मनुरितिपदं नास्ति । र.—१० ९४. । ३. क. कृताम्रं वा कृता० ।
 ४.—१०. ९२। ९३. । ५. ख. स्ततो हीनतरस्ततो हीनतर० । ६. ख. नोऽर्कदच सस्कारि।
 न द्व । ७.—१०. ९७. ।

किं च--

कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः। सेवानूपं नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥ ४२ ॥

भापत्ती जीवनानीति विशेषणात् क्रव्यादीनां मध्ये अनापदवस्थायां यस्य या द्यत्तिः प्रतिपिद्धा तस्य सा दृत्तिरनेनाभ्यनुज्ञायते ; यथाऽऽपदि वैन्व्यद्यत्तिः स्वयंक्रता क्रिषिवप्रश्वत्रियपोरभ्यनुज्ञायते ; एवं शिक्त्यादीन्यभ्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं सूपकरणादि, भृतिः प्रेष्यत्वं, विद्या भृतकाध्यापकत्वाद्या, क्रुतीदं दृद्ध्यर्थं द्वयप्रयोगः, तत्त्वयंक्रतमभ्यनुज्ञायते । शक्तः भाटकेन धान्यादिवहन-द्वारेण जीवनहेतुः, गिरिस्तद्गतनुणेन्धनद्वारेण जीवनं, सेवा परिचित्तानुवर्तनम्, अन्पं प्रचुरतृणवृक्षजळप्रायः प्रदेशः, त्या नृपयाचनं भैक्ष्यं, स्नातकस्यापि एतान्यापत्तौ जीवनानि । तथा च मनुः " विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षा विपणिः क्रुषिः । गिरिभेंक्ष्यं कुसीदं च दश जीवनहेतैवः॥" ॥ ४२ ॥

यदा कृत्यादीनामपि जीवनहेत्नामसंभवस्तदा कयं जीवनभित्यत आह— बुभुक्षितस्त्रच्चहं स्थित्वा धान्यमञ्जाह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥ ४३ ॥

धान्याभावेन त्रिरात्रं बुसुक्षितोऽनश्चन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्र।त्तदभावे वैश्यात् तदभावे क्षेत्रयात् तदभावे क्षात्वियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्यातं धान्यं हरेत्; यथाऽऽह मनुः—"तथैव सतमे भैक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तन-विधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥" ईति । प्रतिप्रहोत्तरकाळं च यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्तमाख्येयं—यदि नाष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं मैमाऽपहृतिम त्यभियुज्यते; यथाऽऽह मनुः—"खलाब्धेत्रादगाराद्वा यतो वाऽध्युपळम्यते । आख्यातन्यन्तु तत्तस्तै पृच्छते यदि पृच्छति॥" देति ॥ ४३ ॥

क. सेवारूपं नृपो० । २. क. मेश्रमापत्ती० । ३. ख. दित्यस्यास्यत्० । ३.
 म. नृघो, नृपयाचन०। ५.— ३०. ३१६.। ६. ख. धान्यमाहरेत् । ७. ख. धुक्ते भक्तानिषड० ।
 ८.— ११. १६. । ९. क. यदि नास्तिकेन स्वामि० । १०. ग. येदं किं नामापह० ।
 १३. — ११. १७. ।

वैदमपरमापत्प्रसङ्गाद्राज्ञो विधीयते—

तस्य वृत्तं कुळं शीळं श्रुतमध्ययनं तपः । श्रात्वा राजा कुदुम्बं च धर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४४ ॥

योऽज्ञनार्योपरितोऽत्रसीदिति तस्य वृत्तमाचारं, कुलमाभिजात्यं, शिलमा-त्मगुणं, श्रुतं शैास्त्रश्रवणम् , अध्ययनं वेदाध्ययनं, तपः कुच्छृदि च, परीक्ष्य राजा धर्मोदनपेतां वृत्तिं प्रकल्पयेत् । अन्यथा तस्य दोषः । तैथा च मनुः—" यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोतियः सीदिति क्षुधा । तस्य सीदिति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षच्यांविपीडितम्॥" ईति ॥ ४४ ॥

॥ इत्यापद्धर्मप्रकरणम् ॥

--(:-0-:)--

क. मपरं प्रसङ्गा० । २. ख. शनयापरीतो० । क. योनशनामापरीत्यादिः प्रक-ल्पयेदित्यन्तो प्रन्थो नारित । ३. ग. श्रवणं वेदाध्ययनं च परीक्ष्य० । ४. ग. यथा च मतु० । ५. ग. व्याधिपीडनमि० । ६.—७. १३४. ।

अथ वानप्रस्थधर्मप्रकरणम् ३.

चतुर्णामाश्रमिणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धेभीः प्रतिपादिताः, सास्प्रतमवसर-प्राप्तान्यानप्रस्थधर्मान्प्रतिपिपादयितुमाह—

सुताविन्यस्तपत्नीकैस्तया वाऽनुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत ॥ ४५ ॥

वने प्रकर्षेण नियमेन तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः। वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः, संज्ञायां दैर्ध्यम् : भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य वनं प्रतिष्ठासुरिति यावत् । असौ सुतविन्यस्तप-त्नीकः 'त्वयेयं भरणीया' इत्येवं सुते विनयस्ता निःक्षिता पत्नी येन स तथोक्तः। यदि मा प्रतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि वनं जिगमिषति तदा तयाऽनगतो वा सहितः। तथा ब्रह्मचारी उर्ध्वरेताः साग्निर्वेतानाग्निसहितः तथा सोपासनो गृह्याग्निसहितश्च वनं व्रजेत् । सुतविन्यस्तपत्नीक इति वदता कृतगार्हस्थ्यो वानप्रस्थेऽधिक्रियत इति दार्शितम् । एतच्चाश्रमसमुच्ययपक्षमङ्गीकृत्योक्तम् । इतरथा "अविप्छतन्नझ-चर्यो यमिच्छेत्तमावसेद् " इत्यक्ततगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव । अयं च वनप्रवेशो जराजर्जरकलेबरस्य, जातपीत्रस्य वा; यथाऽऽह मनुः---'' गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वर्लीपळितमात्मनः । अपत्यस्यैव वाऽपत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत् ॥'' ईति । अयं च पुत्रेषु पत्नीनिःक्षेपो विद्यमानभार्यस्य--मृतभार्यस्याप्यापस्तम्बादिभिः वनवांसस्मरणात् । अतो यत् "दाहियत्वाऽग्निहोत्रेण " ईात पुनराधानविधानं— तदपरिपक्वकषायविषयम् । साम्निः सोपासन इत्यत्रापि यदाऽर्घोधानं कृतं तदा श्रीतांग्रिमिर्गृह्येण च सहितो वनं वजेत् । सर्वाधाने तु श्रीतरेव केवलम् । यदि कथिश्वज्ज्येष्ठभातुरनाहिताग्नित्वादिना श्रीताग्नयोऽनाहितास्तर्हि केवलं सोपा-सनो व्रजेदिसेवं विवेचनीयम् । अग्निनयनं च तन्निवर्त्याग्निहोत्रादिकमीसद्द्यर्थम् ।

क. सम्प्रस्थवसर० । २. कस्तयाबाऽतु॰ । ३. ख. नियमेन च तिष्ठं । ४. ख. वानप्र-स्थो वनवासेऽाधिकि । ५. — ६. २. । ६. आ० ८९. । ७. श्रोताशिगृद्योणच ।

अत एव मनुः—'' वैतानिकं च जुहुयादिष्ठहोलं यथाविधि । दार्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च राक्तितः॥'' ईति ॥ ननु च पुत्रनिःक्षितपत्नीकस्य तिहरिहणः कथमिष्ठहोत्रादिकर्मानुष्ठानं घटते—''पत्न्या सह यष्टव्यम् '' इति सहाधिकारिनय-मात् । सत्यमेवम् । किं त्वत पत्नीनिःक्षेपविधिवज्ञदेव तन्नैरपेक्ष्येणाधिकारः कल्यते ; यथा हि रजस्वज्ञयां—'' यस्य व्रैत्येऽहिन पत्न्यनाल्लम्भुका स्यात्तामंप-रुप्य यजेत '' इत्वत्ररोधविधिवज्ञत्तिरपेक्षता। यहा '' वनं प्रतिष्ठमानमेव पति पत्न्यनुमन्यते '' इति न विरोधः। न च यथा ब्रह्मचारिगोः, विधुरस्य वा वनं प्रस्थितस्याप्रिहोत्रादिपरिल्लेपः तथा निःक्षित्वपत्नीकस्यार्ष्पप्रहोत्रोत्राद्यमिनसाध्यकर्ममु अनिष्ठकारः— व्यवमासाद्ध्वर्माहितश्रावणिकागनस्तदधिकारदर्शनात् । वानप्रस्थो जिट्टश्चरिपानिनवासा न फाल्क्षप्टमधितिष्ठत्, अक्षष्टं मृत्यप्रकोत्ताप्रमाधायाऽऽहिता-रिनर्वक्षम् त्यादेव,न प्रतिगृह्शियाद्ध्वर्पक्षम् मात्तेम्यः श्रविणिकागप्रमाधायाऽऽहिता-रिनर्वक्षम् त्यादेव,न प्रतिगृह्शियाद्ध्वर्पक्षम् मात्तेम्यः श्रविणिकागप्रमाधायाऽऽहिता-रिनर्वक्षम् त्यादेव,न प्रतिगृह्शियम्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम् '' इति वसिष्ठस्मर्णात् । चीरं वस्रखण्डो वस्कलं वा । न फाल्क्षप्टमधितिष्ठेत्वष्ठस्त्रस्योपारि न निव-सेत् । श्रीविणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लोकिकेनेल्पर्यः॥ । ४५॥॥

. ''साबिः सोपासनो त्रजेत्'' इत्येतदश्चिमाध्यश्चीतस्मातेकमीनुष्टानार्थामित्युक्तं, तत्र ग्रणभिधिमाह—

अफालकृष्टेनामीश्च पितृन्देवातिथीनपि। भृत्याश्च तर्पयेत् इमश्रुजटालोमभृदात्मवान् ॥ ४६ ॥

प्रालग्रहणं कर्षणसाधनोपलक्षणम् , अक्रप्टक्षेत्रोद्भवेन नीवारवेणुस्यामाका-दिना अर्ग्नोस्तर्पयेत् अग्निसाध्यानि कर्माण्यनुतिष्ठेत्—चशब्दाद्विक्षादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथा पितृन् देवातिर्यान् ; अपि शब्दाद्भृतान्यपि तेनैव तर्पयत् ; तथा भृत्यान्—चशब्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथा च मनुः—''यद्भक्षैः

^{* &#}x27;' श्रावणके बेखानसशास्त्रम '' अप ।

१.—६. ९. १२. ग. यस्यत्राखेद् १ १३. ग. पत्पनालम्भिकास्यातामपरुष्य० । ४. ख. मबरुष्यग्रॅं १ ५. ग. त्यपरोधविधि० १ ६. क. स्यापिहोत्रा० । ७. क. श्रावणकाये०, श्रावणिकेना. क्षि०: श्रावणकनेविदिक० । ८. क. वृंश्वमृल्किकोद०। ९. वासिष्ठे नवमोऽष्यायः । १०. क. श्रावणकामि०, श्रावणकेनविदिक० । ११. ख. यद्धस्यरंथा० । ग. यद्भस्यः स्या० ।

स्यात्ततो दद्य।द्वार्छ भिक्षां च शक्तितः । अम्म्, छफ्छभिक्षाभिरचीयेदाश्रमागतान् ॥'' इति ॥ एवं पञ्चमहायज्ञान्कत्वा स्वयमपि तच्छेषमेव मुज्जीत---'' देवताम्यश्च तज्ज-त्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मिनि युँखीत छवणं च स्वयंकृतम् ॥" इँति मनुस्मरणात् । स्वयंकृतम् षरत्ववणम् । ऍवं भोजनार्थे यागाद्यर्थे च मुन्यनानियमाद् ग्राम्याहारपरित्यागोऽर्थसिद्धः। अत एव मनुः—'' संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वे चैव परिन्छदम् ।'' इति ॥ ननु च दर्शपूर्णमासादेवीद्यादिप्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं तत्प-रित्यागः? न च वचनीयम् '' अफाळक्वष्टेनाग्नीश्व '' ईति विशेषवचनसामध्यी-द्रीह्यादिवाच इति—विशेषविषयिण्यापि स्मृत्या श्रुतिबाधस्यान्याय्यत्वात् , अफाळ-क्रष्टविधेश्व स्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयत्वेनाष्युपप_{त्तः} । सत्यमेवम् । किं त्वत्र त्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसंभवान विरोधः । अत एवोक्तं मनुना—'' वासन्तशारदैर्मे-ध्येर्मुन्यनैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्वरूश्चेव विधिवन्निर्वपेतपृथग् ॥ " इँति ॥ नीवारदीनामुत्पन्नानां स्थतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि पुनर्मेध्यम्रहणं यज्ञार्हत्रीद्यादिप्राप्यर्थे कृतं — मेघो यज्ञस्तदर्हे मेध्यमिति । तथा रमश्रूणि मुखजानि रोमाणि, जटारूपांश्व शिरोरुहान्कक्षादीनि च रोमाणि बिभृयात् । रोमग्रहणं नखानामध्यपळक्षणम् । तथा च मनुः---''जटाश्च विभृययान्नियं इमश्रुलोमनखृांस्तथा । " ईति । तथाऽऽत्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् ॥ ४६ ॥

पूर्वोत्तद्रव्यसंचयानियममाह —

अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य संचयं कुर्योत्कृतमाश्वयुजे खजेत् ॥ ४७ ॥

एकस्याहः संबन्धिभोजनयजनादिदृष्टादृष्टकर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य संचयं कुर्यात् मासस्य वा, षण्णां मासानां वा, संवत्सरस्य वा, संबन्धिकर्मपर्याप्तं संचयं कुर्यात्, नाधिकम् । यद्येवंक्रियमाणमि कथंचिदितिरिच्यते तर्हि तदितिरिक्षमाश्वयुजे मासि त्येजेत् ॥ ४७ ॥

६.७ । २. ग. मात्मिनुञ्जीतः । ३.—६ १२.। ४. ख. छवणमेवाभोजः ।
 ५.—६. ३.। ६.—वसि० ९. ३.। ७.—६. ११। ४. ख. रादीनां गुन्यन्नानांत्वयमृत्यनाः ।
 ९. —६. ६.।

किंच---

दान्तिस्विषवणस्त्रीयानि वृत्तश्च प्रतिप्रहात् । स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्विहते रतः ॥ १८ ॥

दान्तो दर्पराहेतः, त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापराहेषु स्नानशीलः, तथा प्रतिग्रेहे पराङ्मुखः,—च शब्दायाजानादिनिवृत्तरचः,—स्त्राध्यायवान् वेदाभ्यासरतः, तथा फलमूलभिक्षादिदानशीलः, सर्वप्राणिहिताचरणनिरतरुच मवेत् ॥ ४८॥

केंच--

दन्तोळ्खलिकः कालपकाशी वाऽत्मकुट्टकः। श्रीतं स्मार्ते फलकेहैः कर्म कुर्यात्तथा कियाः॥ ^१९॥

दन्ता एवोळ्खळं निस्तुपीकरणसाधनं दन्तोळ्खळं तद्यस्यास्ति स दन्तो-ळ्खळिकः; काळेनैव पक्षं काळपकं नीवारवेणुश्यामाकादि वदरेङ्कुदादिफळं च तदशनशीळः काळपकाशी; वाशब्दो ''आग्निपकाशनो वा स्यात् काळपक्रमुगेव वा।'' इति मन्ताग्निपकाशित्वाभिन्नायः । अश्मकुङको वा मवेत् अश्मना कुङ्गमवहननं यस्य स तथोक्तः । तथा श्रीतं स्मार्ते च कर्म दृष्टार्थाश्च मोजनाभ्यञ्जनादिक्तियाः ळकुचमधूकादिमेध्यतरूफळोडूबैः खेहद्रव्यैः कुर्यान्न तु वृतादिकैः। तथा च मनुः— ''मेध्यदृक्षोद्भवानद्यास्त्रेहांश्च फळसंमवान् ।'' इति ॥ ४९ ॥

पुरुषार्थतया विहितभोजननिवृत्त्यर्थमाह-

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैवी वर्तयेत्सदा । पक्षे गते वाऽप्यक्षीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥ ५० ॥

चन्द्रायणैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् कुन्लेूर्वा प्रजापत्यादिभिः कालं वर्त-येत्। यद्वा पक्षे पश्चदशदिनात्मकेऽतीते अश्रीयात्।मासे वाऽहिन गते वा नक्तमश्री-यात्। अपिशब्दान्चतुर्यकालिकत्वादिनाऽपिः; यथाऽऽह मनुः—''नक्तं वाऽन्नं सम-क्तीयादिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः। चतुर्यकालिको वा स्याद्यद्वाऽप्यष्टमकालिकः।।'' ईति। एतेवां च कालनियमानां स्वशस्त्यपेक्षया विकल्पः॥ ५०॥

^{9.} क. प्रतिग्रहपराङ्मु॰ । २.—६. १७. | ३.—६. १३. | ४.—६. १९. |

किंच---

स्वप्याङ्क्मौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैनीयेत् । स्थानासनविहारैवी योगाभ्यासेन वा तथा ॥ ५१ ॥

आहारिबेहारावसरवर्ज रात्रौ द्युचिः प्रयतः स्वप्यात् , नोपविशेत्रापि तिष्ठेत्— दिवास्वर्ग्नस्य पुरुवमात्रार्थतया प्रतिविद्धत्वात्र तिन्ने हृत्तिपरम् । तथा भूमावेव स्वप्यात् , तच भूमावेव न शय्यान्तरितायां, मञ्जकादौ वा । दिनं तु संप्रपदेरटनैर्न- येत् , स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः कञ्चित्काले स्थानं कञ्जिचोपवेशनिमेखेवं वा दिनं नयेत् , योगाभ्यासेन वा । तथा च मनुः—" विविधाश्चौपनिषेदरिरात्व संसिद्धये श्रुतीः।" इँति । आत्मनः संसिद्धये ब्रह्मत्प्राप्तये । तथाश्चर्द्याख्वितिपरि- लोडेनाद्वा नयेत्—" भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदेदिनम् ।" इँति मनुस्मर- णात् । प्रपदैः पादाष्टैः ॥ ५१ ॥

किंच-

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिले शयः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥ ५२ ॥

ज्यृतः संवत्सरः-प्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति दर्शनात्। प्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतस्यु दिश्च चत्वार उपरिष्ठादादिख इत्येवं पश्चानामग्नीनां मध्ये तिष्ठेत् । तथा वर्षोसु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थण्डिळेशयः ; वर्षधारादिनिवारणविराहिणि भूतळे निवसेत् । हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्रिजं वासो वसीत । एवंविधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्तयनुरूपं वा तपश्चरेत् । यथा शरीर-शोषस्तथा यतेत — '' तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेदेहमात्मनः ।'' इति मनु-स्मरणात् ॥ ५२ ॥

किंच—

यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति । अकुद्धोऽपरितुष्टरच समस्तस्य च तस्य च ॥ ५३ ॥

ख. श्चीपनिषदीरात्म० । २.—६. ३९. । ३. क. परिछोटनाद्या० । ४.—६. २२. ।
 ५. त्रिऋतुः संव० । ६. क. धारामिनिवार० । ७.—६. १४. ।

यः कश्चित्कण्टकादिाभीवैविधमङ्गानि तुदति व्यथयाति तस्मै न कुच्येत् , यश्चन्दनादिभिरुपिङम्पति सुखयिति तस्य न परितुष्येत् तयोरुभयोरिप समः स्यादुदा-सीनो भवेत् ॥ ५३ ॥

अभिपरिचर्याक्षमं प्रत्याह---

अग्नीन्वाऽऽप्यात्मसात्कृत्वा वृक्षावाँसो मिताञ्चनः । वानप्रस्थगृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्षमाचरेत् ॥ ५४ ॥

अम्रीनात्मनि समारोप्य वृक्षावासो वृक्ष एव आवासः कुटी यस्य स तथोक्तः मिताञ्चानः स्वल्पाहाराः, —अपिशब्दात्मल्यम्लाशनश्च भवेत्; यथाऽऽह मनुः — ''अम्रीन्स्वाँस्माने वैतानान्समारोप्य यथाविधि । अनिम्नरिनेकेतः स्यान्मुनिर्मृ- लफ्काशनः ॥ '' इति । मुनिर्मोन्वैतयुक्तः, फल्म्लासंभवे च यावत्प्राणधारणं भवित तावन्मालं भैक्ष्यं वानप्रस्थगृहेष्वाचरेत् ॥ ५४ ॥

यदा तु तदसंभवे। च्याध्यभिभवो वा तदा कि कार्यमिल्यत आह— श्रामादाहत्य वा श्रासानष्टौ मुझीत वाग्यतः ।

ग्रामाद्वा भेक्ष्यमाद्वयं वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ ग्रामान्मुङ्गीत । ग्राम्यभैक्ष्य-विधानान्मुन्यन्ननियमोऽप्यर्थर्छ्तः । यदा पुनरष्टभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदा " अष्टौ प्रासा मुनेभैक्ष्यं वानप्रस्थस्य षोडश्च । " इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ५४८ ॥

सकलातुष्टानासमर्थे प्रत्याह—

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेद्दाऽऽवर्ष्मसंक्षयात् ॥ ५५ ॥

अथवा वायुरेव मक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत् आवर्ष्मसंक्षयात्, वर्ष्म वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिङगतिगेच्छेत्; यथाऽऽह मनुः — ''अपराजितां वास्थाय गच्छेदिशमजिक्षगः ॥ " ईति । महाप्रस्थानेऽप्यशक्तो भृगुपतनादिकं वा कुर्यात्— ''वानप्रस्थो वीराध्वानं, ज्वङनाम्बुप्रवेशनं, भृगुपतनं,

क. यतितरमैतुनपरि । ख. तस्यतुनपरि । २. वालोऽमिता । ३. ख. मैश्रमाचरेत्।
 ख. अम्मीनात्मनि । ५.—६. २५. । ६. ग म्रानिमैनिवत । ७. ख. न्मानैभश्चं बा ।
 त. ख. नियमोर्थळुतः । ९.—६. ३१. ।

वाऽनुतिष्ठत्' इति स्मरणात्। स्नानाचमनादिधमी ब्रह्मचारिप्रकरणाद्यभिहिताश्चाविरोधिनोऽस्यापि भवन्ति—''उत्तरेषां चैतदित्रिरोधे'' इति गाँतमस्मणात् । एवं प्रागुदितैन्दवादिदीक्षामहाप्रस्थानपर्यन्तं तनुत्यागान्तमनुतिष्ठन्ब्रह्मछोके प्रथ्यतां प्राप्नाति ;
यथाऽऽह मनुः—''आसां महपिंचर्याणाम् स्यृत्तान्यतमया तनुम् । वीतरोक्तमयो
विप्रो ब्रह्मछोके महीयते॥'' द्विति । ब्रह्मछोकः स्थानविरोषो न तु निस्यं ब्रह्म—
तंत्रे छोकराब्दास्याप्रयोगात् , तुरीयाश्रममन्तरेण मुक्तयनङ्गीकाराञ्च । न च ''योगाम्यासेनै वा चुनः'' ईति ब्रह्मोपासनिबध्यनुपपत्त्या तद्भावापत्तः परिराङ्कनीया—
साछोक्यादिपाप्यर्थत्वनापि तद्रपपत्तः । अत एव श्रुतौ '' त्रयो धर्मस्कन्धाः ''
इत्युपक्रम्य '' यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एवति द्वितीयः ब्रह्मचार्याचार्यकुळवासी तृतीयः अस्यन्तमाचार्यकुळं एवमास्मानमबसादयन् '' इति गार्हस्थ्यान
प्रस्थ्यनिष्ठकत्वस्त्ररूपमिधाय '' सर्व एते पुण्यछोका मवन्ति '' इति गार्हस्थ्यान
प्रस्थानिष्ठकत्वस्त्ररूपमिधाय '' क्रह्मसंस्थोऽस्रृतत्वमोति '' इति प्रारिशेष्यात्
परित्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिळक्षणामृतत्वप्राप्तिरमिदिता । यदिप '' श्राद्धकःत्सस्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते।'' इति गृहस्थस्यापि मोक्षप्रातिपादनं तद्भवान्तरानुभूतपारित्रज्यस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ ५५ ॥

॥ इति वानप्रस्थेधर्मप्रकरणम् ॥

इ.—६. ३२. । २. ख. योगात् । तच्चतुरीयाः । ३. योगाम्यासेनवातथेलेवयाज्ञवल्कय -पाठः । युनीरिति पाठः । ४. प्राः ५३.। ५. क. प्रस्थप्रकः ।

अथ यतिधर्मप्रकरणम् ४.

वैखानसकर्मानतुकस्य क्रमश्रासान्परिवाजाकधर्मान्साम्प्रतं प्रस्तौति---

वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदिशणाम् । प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चाऽऽत्मिन ॥ ५६॥ अधीतवेदो जपकृत्युत्रवानन्नदोऽग्निमान् । शक्तव्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥ ५७॥

यावता काल्न तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति, पुनश्च मदोद्भवाराङ्का नोद्भाव्यते, ताव्यकालं वनवासं कृत्वा तस्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । वनगृह्रशब्दाभ्यां तस्तंबन्ध्याश्रमो ल्रह्म्यते, मोक्षशब्देन न मोक्षेक्षफल्कश्चनुर्धाश्रमः । अथवा गृहाद्राहर्स्थ्यादनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् । अनेन च पूर्वोक्त-श्चत्राश्रमसमुच्यपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो जाबाल्श्रुतो श्रूयते—''ब्रह्मचर्थ परिसमाप्य गृहीभवेत् , गृहीभूत्वा वनी भवेत् '' वनी भूत्वा प्रव्रजेत् , यदि वेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् , गृहीभूत्वा वनी भवेत् '' वनी भूत्वा प्रव्रजेत् , यदि वेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् , गृहाद्वा वनाद्वा '' ईति । तथा गौहर्स्थ्येतराश्रमवाधश्च गौतमेन दर्शितः — '' एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्वाहर्स्थ्यस्य '' ईति एषां च समुच्यविकल्पवाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुति-मूल्व्वादिच्छ्या विकल्पः । अतो याक्षेरिचत्पण्डितम्मन्येरुक्तं ''स्मात्वाक्षेष्ठिकत्वाद्वीनां गाहिस्थ्येन श्रौतेन बाधः गाहिस्थ्यानविक्वतान्धक्रीवादिविषयता वा '' इति तस्त्वाच्यायाध्ययनवेधुर्यनिबन्धनमित्वुपेक्षणीयम् । किं च यथा विष्णुक्रमणाः अविष्वत्वाद्वीनां श्रौतेष्वन्यनिकारः तथा स्मार्तेष्वयुद्धकुम्माहरणभिक्षाच्यादिव्यक्षमात्वात्वयं पङ्ग्वादिविषयतया नेष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अस्मिन्न्यान्त्रमे ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वहिषयतया नेष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अस्मिन्न्यान्त्रमे ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वहिष्याः । मनुः—'' आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वहिष्याः । मनुः—'' आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वहिष्याः । मनुः—'' आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्वहिष्याः ।

१. क. अथवा गाहिस्था०। २. जाबाळोप॰ ४. । ३. ख. गाहिस्थोत्तराश्र०। ४.— ३. ३६.। ५. क. चयीश्रमत्वाँ०। ६.—६. २५.।

तथा--- ' एषनो अभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः । " ईत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनौत् । "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुतेश्चाप्रजन्म-न एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् '' त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनाच द्विजातिमात्रस्याधिकार-माहु: । यदा च वनाद्रहाद्वा प्रवजित तदा सार्ववेदसदक्षिणां — सार्ववेदसी सर्वधन-संबन्धिनी दक्षिणा यस्याः सा तथोक्ता तां —प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्वैतानानग्नीनात्मानि श्रुत्युक्तविधानेन समारोष्य—चशब्दात् ''उदगयने पौर्णमास्यां पुरस्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेनाष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा" इति बौधाय-नाशुक्तं पुरस्चरणादिकं च ऋत्वा---तथाऽधीतवेदो जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्ध-कुपणार्थिभ्यो यथाशक्त्यनदश्च भूत्वाऽनाहिताग्निज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृता-धानो नित्यनौमित्तिकान् यज्ञान्कत्वा मोक्षे मनः कुर्यात् , चतुर्थाश्रमं प्रविशे-न्नान्यथा । अनेनापाकृतर्णत्रयस्य प्रव्रज्यायामनधिकारं दर्शयति : यथाऽऽह मनु:--- " ऋणानि त्रीण्यपाकुत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकुत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजल्यधः ॥ " इति ॥ यदा तु ब्रह्मचर्यात्प्रवजिति न प्रजोत्पादनादिनियमः-अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानाधिकारात् रागप्रयुक्तत्वाच विवाहस्य । न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम्-विद्याधनार्जनियमवदन्यप्रयुक्तदारसंभवे तस्यानाक्ष्यूर्पंकत्वात् ॥ ननु " जाय-मानो वे ब्राह्मणिक्षिभिर्ऋणवाँ आयते ब्रह्मचर्थेण विभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पित्-म्यः '' इति जातमात्रस्येव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति । मैवम् ; न हि जातमालाऽकृतदाराग्निपरिप्रहो यज्ञादिष्यधिकियते तस्मादिधिकारी जायमानी ब्राह्म-णादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः । अतश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकं कृत-दाराग्निपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति निरवद्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एवमधिकारिणं निरूप्य तद्धर्मानाह---

सर्वभृतिहतः शान्तिस्त्रदण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत ॥ ५८ ॥

१.—६. ९७. । २. क. दनात् । ग्रहाझ प्रवनति । ६. क. सर्वेदसम्ब । ४. ख. कृपणापितार्थो यथाश् । ग. कृपणार्थिसार्था यथाश् । ५.—६. ३५.। ६. क. तस्याः नाक्षेपः। ७. ख. ऋणवाजायते ।

सर्वभृतेभ्यः प्रियापियकारिभ्यो हित उदासीनो न पुनार्हिताचरणः "हिंसा-नमहयोरनारम्भी " इति गौतमस्मरणात् , शान्तो बाह्यन्तःकरणोपरतः, त्रयो दण्डा अस्य सन्तीति त्रिदण्डी । ते च दण्डा वैणवा प्राह्याः--प्रजापत्येष्ठयनन्तरं त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्भप्रमाणान्दाक्षिणेन पाणिना धारयेत्सब्येन सोदकं कमण्डलुम् ^१ इति समृत्यन्तरदर्शनात् । एकं वा दण्डं धारयेत्—''एकदण्डी त्रिदण्डी वा " इति बौधायनस्मरणात् , ''चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्रहाविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविवाजितः ॥ " इति चतुार्वशतिमते दर्शनाच । तथा शिखाधारणमपि वैकारिपकं---''मुण्डः शिखी वा'' ईति गौतमस्मरणात्, '' मुण्डोऽमेमोऽकोधोऽपरि-म्रहः" ईति वसिष्ठस्मरणार्चं । यशोपर्वातधारणमपि वैकाल्पिकमेव—सिशिखान्केशा-निकृर्स ''विसृज्य यज्ञोपवीतम् " ईति काठकश्चतिदर्शनात् , ''कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः। केशान् यज्ञोपवीतं च सक्ता गृदश्वरेन्मुनिः ॥ " इति बाष्कळस्मरणाच, ''अथ यशोपवीतमन्सु जुहोति मू: खाहेति, अथ दण्डमादत्ते सखे मा गोपाय" इति परिशिष्टदर्शनाच । यद्यशक्तिस्तदा कन्थाऽपि प्राह्या-"काषायी मुण्डिस्त्रदण्डी कमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्रः" इति देवलस्मरणात् । शौचा-द्यर्थे कमण्डलुसहितस्च भवेत् । एकारामः पत्रजितान्तरेणासहायः संन्यासिनीभिः स्त्रीभिश्च-- ' स्त्रीणां चैके '' इति बौधायनेन स्त्रीणामपि प्रवज्यास्मरणात् । तथा च दक्षः--- '' एकोभिक्षुर्यथोक्तश्च द्वावेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो प्रामः समाख्यात ऊर्ध्वे तु नगरायते ॥ राजवार्तादि तेषां तु मिक्षावार्ता परस्परम् । अँतिपैश्चन्य-मात्सर्ये सन्निकर्षाच संशयः इति॥" परित्रज्य परिपूर्वी त्रजातिस्यागे वर्तते अतःचाहं ममाभिमानं त्रकृतं च लौकिकं कर्मानिचयं वैदिकं च नित्यकाम्यात्मकं संत्येजत् । तदुक्तं मनुना---''सुँखाम्युदायिकं चैव नैःश्रेयासिकमेव च । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ इह बाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञान-पूर्वे तु निवृत्तमुपदिस्यते ॥ यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मज्ञान रैरोमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्।।"[?]ईति।। अत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यासः;~तत्र य-

१.—३. २४, ५. । २. ग. एकदण्डीवा 'इति नोधाल । ३.—३. १०. ४०. । ४. —३. २२. । ५. ग. धुण्डीमनीऽपरि० । ६.—१०. ६. । ७. ख. विसिध्सरणात् । यजी ०। ८. ग. शाक्षिः कृत्यविस् ० । ख. किकुन्त्यविस् ० । ९.—१. । १०. ग. ख. अपिपेशुत्यल क. मात्सर्यं सिक्ने ०। ११. क. कमीन्युद्यि ०। १२. क. ज्ञानेसमेचस्या ०। १३. —१२.८८,८९,९२.।

त्नवान् । भिक्षाप्रयोजनाँथें प्राममाश्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखानेवासार्थम् । वर्षाकाळे तु न दोषः—''ऊर्ध्वं वार्षिकाम्यां नैकस्थानवासि'' इति शङ्कस्म रणात् । अशक्तौ पुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमि स्थातव्यं ''न चिरमेकत्र वसेदन्यस्न वर्षाकाळात्''—'' श्रावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाकाळः '' इति देवळस्मरणात् । ''एकरातं वसेद्रामे नगरे रात्रपञ्चकम् । वर्षाम्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत् ॥ '' इति काण्वस्मरणात् ॥ ५८ ॥

कर्ष मिशाटनं कार्यमियात आह— अप्रमत्तरचरेद्धैक्षं सायाह्नेऽनामिलक्षितः । रहिते मिक्षकैर्गामे याजामात्रमलोल्ह्यः॥ ५९ ॥

अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापर्ल्यरहितो भैक्षं चरेत् । वसिष्ठेनात्र विशेषो दर्शितः—''सतागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्धैक्षम्'' इति । सायाह्वे अहः पश्चमे भागे । तथा च मनुः—''विधूमे सन्तमुसले व्यङ्गारे मुक्तवज्जने । वृत्ते शरावसंपाते नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् ॥'' इति । तथा । ''एककालं चरेद्धिक्षां प्रसञ्चेन्न तु विस्तरे । भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वतिसञ्जित॥'' ईति । अनभित्यक्षितः ज्योतिर्विज्ञानो-पदेशादिना अचिहितः—''न चीत्पातनिमित्ताम्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाम्यां भिक्षां लिप्सेत कार्हि।चति॥' ईति तेनोक्तवात्ते । यत्पुनर्वसिष्ठवचनं —''ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुङ्गीत सायंप्रातमित्तेवर्जम् '' इति '' तदशक्तविषयम् । भिक्षुकैर्मिक्षणशिलैः पाषण्डयादिभिविर्जिते ग्रामे । मनुना चेत्र विशेष उक्तः—''न तापसैन्नाह्मणेर्वा वयोभिरिप वा धैमिः । आकार्णे भिक्षुकैरन्यरेगा-रमुपसंप्रजेत् ॥'' ईति ॥ यावता प्राणयात्रा वर्तते तावन्मान्नं भैक्षं चरेत् । तथा च संवर्तः—''अष्टी, भिक्षाः समादायं स मुनिः सत्त पञ्च वा । अद्धिः प्रक्षात्य ताः सर्वास्ततोऽइनीयाच्च वाग्यतः ॥'' इति । अलोलुपो मिष्टान्वव्यक्षनादिष्य-प्रसक्तः ॥ ५९॥

१. ख. प्रयोजनार्थं प्राम० । २. ख. रातिपञ्चकम् । ३. क. रेद्धैस्यं साया० । ४. क. ग. चापळरहि० । ५. — १०. ७. । ६ — ६. ५६, ५५. । ७. ख. हितः । मद्धः नचीत्पा०। ८. क. नवात्पात० । ९ — ६. ५०. । १०. ख. त्तत्वादिति । यखुन० । ११. ख. मद्धतात्रविशे० । १२. — १०. २४. । १३. ख. वास्तिः । आकी ० । १४. — ६. ५१. । १५. ख. दाय ध्रिनः ससचपञ्च० । १६. क. अलोलुपोम्टान० ।

भिक्षाचरणाद्यर्थे पात्राण्याह —

यतिपात्राणि मृद्धेणुद्र्विलाबुमयानि च । सिललं शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम् ॥ ६० ॥

मृदादिप्रक्वतिकानि यतीनां पाताणि भवेयुः, तेषां सिळळं गोवाळावधर्षणं च ग्रुद्धिसाधनम् । इयं च ग्रुद्धिभिक्षाचरणादिप्रयोगाङ्गभूता नामध्याद्यपहितै विषया । तदुपवाते द्रव्यग्रुद्धिप्रकरणोक्ता द्रष्टव्या । अत एव मनुना—'' अतेजसानि पात्राणि तस्य स्युनिर्वणानि च । तेषामाद्धिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥" इति । चमसदृष्टान्तोपादानेन प्रयोगिकी ग्रुद्धिर्दिशिता । पात्रान्तराभावे भोजनमिप तत्रैव कार्ये—'' तद्भिक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रणान्येन वा तृष्णीं मात्रया मुझीत" इति देवळस्मरणात् ॥ ६० ॥

एवंभतस्य यतेरात्माप सनाङ्गं नियमविशेषमार्ह---

सन्निरुद्धयेन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च । भयं हित्वा च भूतानाममृती भवति दिजः ॥ ६१ ॥

चक्षुरादीन्द्रियसमृहं रूपादिविषयेभ्यः सम्यह्निरुद्धयं विनिवर्त्य रागद्वेषौ प्रियाप्रियविषयौ प्रहाय त्यक्त्वा चशन्दादीनमपि—तथा भूतानामपकारकरणेन भ्र्यं भयमकुर्वन् शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वेतसाक्षात्कारेणामृती भवति मुक्तो भवति ॥ ६१ ॥

किंच--

कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय च ॥

ख. चरणार्थं पात्रमाह०। ग रणार्थं यतिपात्रा०। २ ख. चरणप्रयो । ३. ख. युप-हतिविं०। ४—६. ५३ । ५ था. तद्भैक्ष्यं गृही०। ६. ख. यमिवेषयमाह० । ७. ख. मपकारेण भय०। ग. पकाराऽकरणे०।

विषयाभिष्ठाषद्वेषजनितदोषकछषितस्याशयस्यान्तःकरणस्य ग्रुद्धिः कल्मष-क्षयः प्राणायामैः कर्तव्यौ—तस्याः शुद्धेरात्माद्वैतसाक्षात्काररूपञ्चानोत्पत्तिनिमित्तः त्वात् । ऐवं च सित विषयासाक्तितज्जनितदोषात्मकप्रतिबन्धक्षये सत्यात्मध्यान-धारणादौ स्वतन्त्रो मवति । मिक्षुँकेन त्वेषा ग्रुद्धिविशेषतोऽनुष्ठेया—तस्य मो-क्षप्रधानत्वात्, मोक्षस्य च ग्रुद्धान्तःकरणतामन्तरेण दुर्छभत्वात् ; यथाऽऽह मनुः—-''दह्यन्ते ध्मायमानानां धात्नां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निष्रहात् ॥'' इति ॥ ६२ ॥

इन्द्रियनिरोधोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह--

कैवेक्ष्या गर्भवासारच कर्मजा गतयस्तथा। आधयो व्याधयः क्लेशा जरा रूपविपर्ययः॥ ६३॥ भवो जातिसहस्रेषु प्रिर्याप्रियविपर्ययः।

वैराग्यसिद्धवर्थे मूत्रपुरीषादिषूर्णनानाविधगर्भवासा अवेक्षेणीयाः पर्यालोन् चनीयाः—चराब्दाञ्जननोपरमाविष तथा निषिद्धाचरणादिक्षियाजन्या महारौरवा-दिनिरयपतनरूपा गतयः। तथाऽऽष्रयो मनःपीडाः, व्याधयश्च ज्वरातिसाराद्याः शारीराः, हेशाः अविद्यासिमतरागद्देषाभिनिवेशाः पञ्च, जरावलीपिलितीःद्यभिभवः रूप्पविपर्ययः, खञ्जकुञ्जलादिना प्राक्तनस्य रूपस्यान्यथाभावः, तथा श्वस्कर-खरोरैगाद्यनेकजातिषु भव उत्पत्तिः, तथा इष्टस्याप्राप्तिः अनिष्टेस्यातिरिया-दिबद्धतरहेशावहं संसारस्वरूपं पर्यालोच्य तत्परिहारार्थमात्मज्ञानोपायभूतोन्द्रयजये प्रयतेत ॥ ६३ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥

एवमवेश्यानन्तरं किं कार्यमित्यत आह— ध्यानयोगेन संपद्येत्सृक्ष्म आत्माऽऽत्मनि स्थितः ॥६४॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, औंत्मैकाप्रता ध्यानं, तस्या एव बाह्यविषयत्वोपरमः,

स्व. कर्तव्यः । तस्याः । २. ख. ग एवं च सिति । ३. ख. भवि । तस्माद्रिक्षः ।
 स्व. मोक्षप्रसाधन । ५. — ६. ७१. । ६. ख. आवेक्या । ७. ग. जरारूपविपर्ययाः ।
 ६. क. प्रियः प्रियविपर्ये । ९. ख. सिच्यर्थ । १०. ख. जरावित्रतिकता । ११, क. खरो
ष्ट्राबन । १२. ख. निष्टस्यप्राप्तिरि । १३. योगस् ९ १. — २. ।

ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण सूक्ष्मः शरीरप्राणादिव्यतिरिक्तः क्षेत्रज्ञः आत्मिनि ब्रह्मण्यवस्थितः इत्येवं तत्त्वन्पदार्थयोरमेदं सन्यक् पश्येत् अपरोक्षी कुर्यात् । अत एव श्रुतौ '' आत्मा वा अरे द्वैष्टव्यः'" इति साक्षात्काररूपं दर्शन-मन् तत्साधनत्वेन ''श्रोतब्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः'' इति श्रवणमननि-दिष्यासनानि विहितानि ॥ ६४ ॥

क च— नाऽऽश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः। अतो यदात्मनोऽपथ्यं परेषां न तदाचरेत ॥ ६५॥

प्राक्तनश्चोकोक्तात्मोपासनाख्ये धर्मे नाऽऽश्रमो ने दण्डकमण्डल्वादिधारणं कारणं यस्मादसी क्रियमाणो भवदेव नातिद्धुष्करः । तस्मायदात्मनोऽपथ्यमुद्देगकरं परुषभाषणादि तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्धया-पादनत्नेनान्तरङ्गत्वात् रागद्देषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसार्थमाश्रमनिराकरणं, न पुनस्तत्परित्यागाय—तस्यापि विहितत्वात् । तद्धुक्तं मनुना—'' दृषितोऽपि चरें-द्वर्मं यत्र तत्वाऽऽश्रमे वसन् । समः सर्वेषु भूतेष्ठ न ल्क्ष्तं धर्मकारणम्।।''ईति॥६५॥

किंच —

सत्यमस्तेयमकोधो ह्री शौचं धीर्धृतिर्दमः । संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः सर्वे उदाहृतः ॥ ६६ ॥

सस्यं यथार्थप्रियवचनम्, अस्तेयं परद्रव्यानपहारः, अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनं, ही्र्वेज्जा, शौचमाहारादिशुद्धः, धीर्हिताहितविवेकः, धृतिरिष्ट-वियोगेऽनिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तास्य यथापूर्वमवस्थापनं, दमो मदस्यागः, संयते-व्रियता अप्रतिषिद्धेष्वपि विषयेषु अनतिप्रसंगः, विद्या आत्मज्ञानम्, एतैः सत्या-दिमिरनुष्ठितैः सर्वो धर्मोऽनुष्ठितो भवति । अनेन दण्डकमण्डस्वादिधारणबाह्यस्रक्ष-णास्तर्स्यादीनामात्मगुणानामन्तरक्नतां द्योतयति ॥ ६६ ॥

ख. स्थाशरीर० । २. क. आत्मावाहर० । ३. ज्ञ. ज. ५. ५. ५. । ४. ख. ना श्रमो दण्डकः। ५. क. ' भृषितोऽपिचरे०। ६.—६, ६६. । ७. ख. हेम्बपि विषयेष्यनितसङः। ८. ज्ञ. उ. ४. ५. ६. ।

नतु ध्यानयोगेनाऽऽस्मनि स्थितमात्मानं पश्येदित्ययुक्तं जीवपरमात्मनोर्भेदाभावादित्यत आह—

निःसरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः।

सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवन्ति हि ॥ ६७ ॥

यद्यपि जीवपरमात्मनोः पारमार्थिको मेदो नास्ति, तथाऽप्यात्मनः सका-शादिविद्योपाधिमेदाभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति हि यस्मात्, तस्मागुञ्यत एव जीवपरमात्मनोर्भेदव्यपदेशः; यथा हि तताङ्गोहिपिण्डादयोगोळकादिस्काळे-ङ्गकास्तेजोवयवा निःसरन्ति, निःसृताश्च स्फुल्डिङ्गव्यपदेशं ळमन्ते तद्दत् । अत उपपन्न आत्माऽऽत्मिनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वाऽयमर्थः—ननु सुनुति-समये, प्रळये च, सकळक्षेत्रज्ञानां ब्रह्माणि प्रळीनत्वात् कस्यायमात्मौपासनाविधि-रित्यत आह—निःसरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रळयेवळायां प्रळीनाः, तथाऽप्यात्मनः सकाशादिवद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति, पुनः कर्म-वशात्स्यूळशरीराभिमानिनो जायन्ते । तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः । तैजसस्य पृथ-ग्मावसाम्याङ्गोहपिण्डटष्टान्तः ॥ ६७ ॥

नमु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निष्परिस्पन्दतया कथं तिनवन्धनो जरायुजाण्डजादिचतुर्वि-धरेह्रपरिमह इत्यत आह—

तत्राऽऽत्मा हि स्वयं किञ्चित्कर्म किञ्चित्स्वभावतः । करोति किञ्चद्भ्यासाङ्कभोधर्मोभयात्मकम् ॥ ६८ ॥

यद्यपि तस्यामवस्थायां परिस्पन्दासमकित्रयामावः, तथाऽपि धर्माधर्माध्यवसा-यात्मकं कर्म मानसं भैवलेव । तस्य च विशिष्टशर्रारप्रहणहेतुत्वमस्त्येव—"भाचिकैः पिक्षयुगतां मानसर्रन्त्रजातिताम् । " ईति मनुस्मरणात् । एवं गृहतिवयुः स्वयमे-वान्वयव्यतिरेकिनरपेक्षः स्तन्यपानादिके कृते तृतिभेवलकृते न भवतीत्येवंस्त्रपे यौअवन्वव्ययतिरोक्षे तत्र निरपेक्षं प्राग्मवीयानुभवमावितभावनानुभावाई्तकार्याववोधः किञ्चित्स्तन्यपानादिकं करोति, किञ्चित्स्वभावतो यद्य्ख्या प्रयोजनाभिसंन्धिनिर-पेक्षेपिपीळिकादिभक्षणं करोति, किञ्चिद्रवान्तराभ्यासवशाद्धर्माधर्मोभयस्यं करोति।

ग. मानसं संभव० । २. — १२. ९ । ३. ख. तत्रनिरपेश्वाप्राभ० । ४. ख. तुम[ा]. बाद्धतका० । ५. ख. निरपेश्वपिपाँ० ।

तथा च स्मृत्यन्तरं—''प्रतिजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तदेवाभ्यसते पुनः ॥ " इति । एवं जीवानां कर्मवैचित्र्यात्तकृतं जरायुजादिदेहवै-चित्र्यं युज्यत एव ॥ ६८ ॥

नन्वेवं सति ब्रह्मण एव कथिन्दिःजीवव्यपदेश्यत्वात्तस्य च नित्यत्वादिधर्मत्वात्कथ विष्णुमित्रो जात इति व्यवहार इत्याशङ्क्याऽऽह—

निमित्तमक्षरः कर्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी । अजः शरीरग्रहणात्मै जात इति कीर्त्यते ॥ ६९ ॥

सस्यमात्मा सकल्जगत्यपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावशवात्यसमवाय्यसमवायि निमित्तामियेवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणं, न पुनः कार्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्ष्र्रारेऽविनश्वरः । ननु सत्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्यप्रे दर्शनात्तद्रुणवत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः । मैवं मंस्थाः । आस्मैव कर्ता यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेर्त्तुभूतादृष्टादेर्बोद्धा, न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोकृत्वर्गभोगानुक्लभोग्यभोगायतनादियोग्गजगत्पपञ्चरचना घटते । तस्मादासैव कर्ता तथा स एव ब्रह्म बृंहकोविस्तारकः। न चासौ विग्रुणः यस्तस्य त्रिग्रुणाशक्तिरविद्या प्रकृतिभागानायपरपर्याया विद्यते । अतः स्वतो विग्रुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्वादिगुणयोगी कथ्यते न चेतावता प्रकृतैः कारणता यस्यादात्मैव वशी स्वतन्त्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रं तत्वान्तरं— ताद्यविश्वये प्रमाणाभावात् । न च वचनीयं शक्तिरूपाऽपि सेव कर्तृभूतेति—यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तः । तस्मादात्मैव जगतिव्वविधमपि कारणम् । तथा अज उत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं नोपपवते, तथाऽपि शरीरग्र-हणमात्रेण जात इत्युच्यते—अवस्थान्तरयोगितयोत्यत्तः ; गृहस्थोजात इति वत् ॥ ६९ ॥

शरीरप्रहणप्रकारमाह---

सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम् ।

श. कमैवैचिच्यतत्तकृ । २. क. संजातह । ३. ग. हेतुपुण्यापुण्यादेवोँ द्वा । ४. क. कृवणभोगा । ५. ग. स्प्रयन्चनायट । ६. ख. त्रिगुणशानिस्ति ।

स्जत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽधत्ते भवन्नपि ॥ ७० ॥

सृष्टिसमये स परमात्मा यथाऽऽकाशदीन् शब्दैकगुणं गगनं,शब्दस्पर्शगुणः पवनः, शब्दस्पर्शरूपर्माग्यः तजः, शब्दस्पर्शरूपरसगय्यः शब्दस्पर्शरूपरसगय्यः गुणा जगतीत्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति । तथाऽऽत्मा जीवभावमापत्रो भवन्नुत्पयमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ॥ ७०॥

कर्यं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह—

आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सर्योद्दृष्टिरंथौषधिः। तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति॥ ७१॥

यजमानैः प्रक्षितयाऽऽहुत्या पुरोडाशादिरसेनाऽऽप्यायते सूर्यः । सूर्याच काळव-शेन परिपक्वाज्यादिहवीरसाद्बृष्टिर्भवति, ततो बीह्याचौषधिरूपमन्नं, तचान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिकमेण शुक्रशोणितभावमापचते ॥ ७१ ॥

ततः किमित्यत आह—

स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते । पञ्च धातून्स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः ॥ ७२ ॥

ऋतुवेखायां स्त्रीपुंसयौयोंगे शुक्रं च शोणितं च शुक्रशोणितं तस्मिन्परस्प-रसंयुक्ते विशुद्धे '' वातिपत्तरुख्यसुष्टप्रिन्थिष्ट्यक्षीणमूत्रपुरीषगन्धरेतांस्यबीजानि " इति स्मृत्यन्तरोक्तदोषरिहते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिज्यादिपञ्चमहाभूतानि शरी-रारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकरणेऽदृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वने स्वीकरोति । तथा च शीरिकि—''स्त्रीपुंस्पेः सं-योगे योनौ रजसाऽभिसंसृष्टं शुक्रं तत्क्षणमेव सहभूतात्मना गुणैश्च सत्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्थमाणं गर्भाशये तिष्ठति" इति ॥ ७२ ॥

किं च--

इन्द्रियाणि मनः प्राणोज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।

१. क. बृष्टिरवौष्धि । २. क. पेणसुक्तस्व । ३. क. सयोः संयोगे ० । ४. क. शारीरकं—स्वी ॰ । ५. क. प्रेयमाणगर्भा ० ।

धारणा प्रेरणं दुःस्विमच्छाऽहङ्कार एव च ॥ ७३ ॥ प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ । तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः ॥ ७४ ॥

इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि,मनश्चेभयसाधारणं, प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं पञ्चवृत्तिभेदिभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः, आयुः काल्विशेषाविल्छलं जीवनं, सुखं निर्द्यतिः, धृतिश्चित्तस्थैर्यं, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामाधिष्ठातृत्वं, दुःखमुद्देगः, इच्छा स्पृद्दा, अहङ्कारो-इङ्कृतिः,प्रयत्नः उद्यमः, आक्वतिराकारः, वर्णो गौरिमादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषो वैरं, भवः पुत्रपश्चादिविभवः, अभवस्तद्विपर्ययः तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादि-मिच्छतः शरीरं जिष्ट्रस्माणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीज-जन्यभित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

संयुक्तग्रकशोणितस्य कार्यरूपपरिणतौ कममाह— मामि मंकेटभतो धातविमर्छितः ।

प्रथमे मासि संक्केदभूतो घातुविमूर्छितः । मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियर्थुतः ॥ ७५ ॥

असी चेतनः षष्ठो घातुः घातुविम्हिंतः घातुषु पृथिव्यादिषु विम्हिंता छोळीभृतः क्षीरनीरवदेकीभृत इति यावत् । प्रथमे गर्भमासे संक्रेटभृतो द्रवरूपतां प्राप्त एवावतिष्ठते, न किन्तया परिणमते । द्वितीये तु मास्यबुंदमीविष्किरिनमांसिपण्डरूपं भवति । अयमभिप्रायः—कौष्ठयपवनजठरदहनाभ्यां प्रतिदिनमीपदीष-छोव्यमाणं ग्रुक्तसंपर्कसभैपादितद्रवीभृतं भृतजातं विश्किदिनमे काठिर्वेयमापयत इति । तथा च सुश्रुते—''द्वितीये शीतोष्णानिकैरभिपच्यमानो भृतसंघातो घनोज्ञायते इति । तृतीये तु मास्यक्कैरिन्द्रयैक्च संयुक्तो भवति ॥ ७५ ॥

आकाशाल्लाघवं सौक्स्यं शब्दं श्रोतं बलादिकम् ।

स. कार्यरूप०। २. क. मीवच्छोष्टगराणां श्चलं सम्पर्कापादित द्रवीमाव०। ३. स. श्चलसम्पर्कात् द्रवीमू०। ४. स्त. काठिण्यमाप०।

वायोरच स्पर्शनं चेष्टां व्यूहनं रौक्ष्यमेव च ॥ ७६ ॥ पिचात्तु दर्शनं पिक्तमौष्ण्यं रूपं प्रकाशिताम् । रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्दवम् ॥ ७७ ॥ भूमेर्गन्धं तथा घाणं गौरवं मूर्तिमेव च । आत्मा गृह्वात्यजः सर्व तृतीये स्पन्दते ततः॥ ७८ ॥

आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र संवध्यते । गगनाल्याधिमानं लङ्गनिक्षापयोगिर्तां ; सौक्ष्म्यं सूक्ष्मेक्षित्वं; शब्दं विषयं श्रोतं श्रवणेन्द्रियं; बलं दावर्षम् ,—आदिप्रहणासु- विद्यत्ते विवक्ततां च—''आकाशान्छव्दं श्रोत्रं विवक्ततां सर्वाच्छद्रसम्हांस्व" श्रेत गर्मोपानेषदर्शनात् । पवनात्पर्शेन्द्रियं; चेष्टां गमनागमनादिकां व्यूहनमङ्गानां वि विधं प्रसारणं रौक्ष्यं कर्कशत्वं—चश्रव्यात्स्पर्शे च। पित्तारोजसां दर्शनं चश्चरित्द्रयं; पांक्त मुक्तस्यात्रस्य पचनं; औष्ण्यमुष्णस्पर्शत्वमङ्गानां; रूपं स्थामिकादि ; प्रकाशितां श्रातिष्णुतां तथा संतापामर्थादि च—''शौर्यामर्थतैक्ष्ण्यपक्तचौष्ण्यशालिष्णुतासंतापवर्णरूपोन्द्रयाणि तजसानि" इति गर्भोपानेषदर्शनात् । एवं रसाधुदकाद्रसनेन्द्रयं; शैल्यमङ्गानां; स्निम्धतां मृदुत्वसहितं; क्लेदमार्द्रताम् । तथा भूमेर्गन्धं प्राणेन्द्रियं, गरिमाणं, मूर्ति च । सर्वमेतत्यरमार्थतो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीये मासि गृह्याति । ततश्चतुर्थे मासि स्पदन्ते चलति । तथा चे शारीरके—'' तस्माच्युर्थे मासि चलनादाविभप्रायं करोति" इति ॥ ७६ ॥ ७० ॥ ७८ ॥

किं च--

दौहैदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्ये प्रियं स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

गर्भस्यैकं हृदयं, गर्भिण्याश्चापरिमत्येवं द्विहृदया तस्याः ख्रिया यदाभिल्यितं तद्दोहदं तस्याप्रदानेन गर्भो विरूपतां मरणरूपं वा दोषं प्राप्नोति । तस्मात्तद्दोष-परिहारार्थे च गर्भिण्याः ख्रियाः यत्यियमभिर्मेळ्षितं तस्संपादनीयम् । तथा च

र. ख. पर्यागिनम् । २. ख. तथा शारीरके० । ३. ख. ब्रीहृद्० । द्वीहृद्० । क. दौहृद्० । ४. क. वितं तहीहृदं त्रियमभिल्यपतं तत्संपाद० ।

सुश्रुते—" दिहृदयां नारीं दौंहदिनीमाचक्षते, तदिमलिषतं दद्यात्, वीर्यवन्तं चिरायुषं पुत्रं जनयति" इति । तथा चे व्यायामादिकमिष गर्भप्रहणप्रभृति तया
परिहरणीयं—" ततःप्रभृति व्यायामव्यवायातितर्पणदिवास्वप्नरात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुक्कुटासनशोणितमोक्षणानि परिहरेत्" इति तत्रैवाभिधानात् । गर्भप्रहणं च श्रमादिमिल्ङ्गिरवगन्तव्यम् । "सद्योगृहीतगर्भायाः
श्रमो ग्लानिः पिपासा सिक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेः"
इत्यादि तत्रैवोक्तम् ॥ ७९ ॥

स्थैर्य चतुर्थे त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बुरुस्य वर्णस्य नखरोर्मणां च संभवः ॥ ८० ॥

तृतीये मासि प्रादुर्भूतस्यांगसङ्घस्य चतुर्थे मासि स्थैर्ये स्थेमा भवति, पञ्चमे लोहितस्योद्भव उत्पत्तिः, तथा षष्ठे बैल्लस्य वर्णस्य कररुहरोम्णां च संभवः॥ ८०॥

मनइचैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्नायुिहारायुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानिप ॥ ८१ ॥

असौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्तमे मासि मनसाँ चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वा-हिनीभि : स्नायुभिरस्थिबन्धनैः शिराभिर्वातिषक्तरेरुण्मवाहिनीभिश्च सयुतः, तथाऽष्टमे मासि त्वचा मासेन स्मृत्या च युक्तो भवति ॥ ८१ ॥

किं च--

पुनर्घात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अष्टमे मास्यतोगर्भोजातः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ८२ ॥

तस्याष्टममासिकस्य गर्भस्योजः करुचन गुणविशेषो धात्रीं गर्भ च प्रति पुनःपुनरतितरां चञ्चळतया शीव्रं गच्छति, अतोऽष्टमे मासि जातो गर्भः प्राण-

ख. दौहुदि०। ग. दौहुदिनी०। २. ग. ख तथा च व्याया०। ३. छ. सविश्वसी-दनं। ४. क. नालरोमाच०। ५. क स्थेमासंभवति । ६. क. वलवर्णकरुहरोम्णां संभ०।
 ख. मनसाचेतसाचेत नया०। ८. क, वाहिनीमिरिरयन्तमेवैतच्छ्ले,कव्याल्यानामे०।

र्वियुज्येत । अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयित । ओजःस्वरूपं च स्मृत्यन्तरे दर्शितं — ''हृदि तिष्ठति यच्छुद्धमीषदुष्णं सपीतकम् । ओजः शरीर संख्यातं तत्राशान्ताशमृच्छति॥" इति ॥ ८२॥

केंच—

नवमे दशमे वाऽपि प्रबलैः सूतिमारुतैः । निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सञ्वरः ॥ ८३ ॥

एवं करचरणचक्षुरादिपरिपूर्णाङ्गिन्दियो नवमे, दशमे वाऽपि, मासे —अपि-शब्दात्प्राक्ससमेऽष्टमे वा अव्यायासादिदोषवशान्, —प्रबळस्तिहेतुप्रभञ्जनपेरितः स्नाय्वस्थिचमीदिनिर्मितवपुर्यन्त्रस्य छिद्रेण सुस्रैक्ष्मसुषिरेण सञ्चरो दुःसहदुःखाभि-भूयमानो निःसार्यते धनुर्यन्त्रेण सुधन्वपेरित्वाण इवातिनेगेन निर्गमसमनन्तरं च बाह्यपवनस्पृष्टो नष्टप्राचीनस्मृतिभवाति—" जातः स वायुना स्पृष्टो न स्मरति पूर्व जन्म मरणं कर्म च शुभाशुभाम्" इति निरुक्तस्याष्टादशेऽभिधानात् ॥ ८३ ॥

कार्यस्वस्वरूपं विवृण्वन्नाह-

तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च । षडङ्गानि तथाऽस्थां च सहषष्ट्या शतत्रयम् ॥ ८४ ॥

तस्याऽऽत्मनो यानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषङ्घातुपरिपाकहेतुभूतषडिप्रिस्थानयोगित्वेन । तथा हि। अन्नरसो जाठराष्ट्रिना पच्यमानी रक्तता प्रतिपद्यते, रक्तं च स्वकोशस्थेनाष्ट्रिना पच्यमानं मांसत्वं, मांसं च स्वकोशानळपरिपक्वं मेदस्वं, मेदोऽपि स्वकोशाबिह्ना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मैज्जालं, मजाऽपि स्वकोशपावकपरिपच्यमानश्चरमधातुत्तया परिणमते, चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति स एवाऽऽत्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात् षट्प्रकारत्वं शरीराणाम् । अन्नरसरूपस्य तु प्रथम-धातोरियत्वात्रत्व तेन प्रकारान्तरत्वम् । तानि च शरीराणि षट् त्वचो धार्यन्ति । रक्तमांसमेदोस्थिमज्जाश्चकाछ्याः षट् धातव एव रम्भास्त-

ख. द्रेणसूक्ष्म० । २. ख. रितोबाण० । ३. क. मन्ज्लं० ।

स्भाविगिव बाह्यास्यन्तररूपेण स्थिताः त्वागिवाऽऽच्छादकत्वात्त्रचस्ताः षट् त्वचो धारयन्ति। तदिदमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाऽङ्गानि च षडेव---करयुग्मं चरणयुगळमुत्त-माङ्गं गात्रमिति । अस्थनां तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषट्रुटोक्या वक्ष्यमाणमय-गन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

किं च--

स्थालै: सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विशतिर्नसाः । पाणिपादशलाकास्च तेषां स्थानचतुष्टयम् ॥ ७५ ॥

स्थालानि दन्तम्लप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वाविशत् तैः सह द्वाविश्वदन्ताश्चतुःषष्टि-र्मवन्ति । नखाः करेंहहा विशतिः हस्तपादस्थानि । शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिवन्ध-स्योपरिवर्तीनि अङ्गुलिम्लस्थानि विशातिरेव । तेषां नखानां शलाकास्थनां च स्थानचतुष्टयं द्वीचरणी करीं चेस्रेवमरध्नां चतुरुत्तरं शतम् ॥ ८५ ॥

किं च--

षष्टचङ्ळीनां द्वे पाष्प्योंर्गुल्फेषु च चतुष्टयम्। चत्वार्यरात्निकास्थीनि जङ्गयोस्तावदेव तु ॥ ८६॥

विंशतिरङ्गुळ्यः,तासाम् एकैकस्यास्त्रीणित्रीणीलेवमङ्गुळिसंबद्धान्यस्यानि ध-ष्टिर्भवन्ति। पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ण्णाः तयोरास्थिनीद्दे । एकैकस्मिन्पादे गुल्काँ द्वै, इस्येवं चतुर्षु गुल्केषु चल्वार्यस्थानि। बाह्वोररनिग्रमाणानि चल्वार्यस्थानि। जङ्गयो स्तावदेव चलार्येव। इस्येवं चतुःसप्ततिः॥ ८६॥

किंच—

द्देद्दे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे । अक्षुताःकृषके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् ॥ ८७ ॥

जङ्घोरुसन्धिजार्तुं; कपोलो गृहाः; ऊरुः सान्धि, तत्फलकाः; असो मुजिशरः; अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शंखादधोभागः; ताळ्षकां काकुरं । श्रोणी

स. करचरणरहा० । २. स. ङ्ग्रुळिसम्बन्धीन्य० । क. ङ्गुळिबद्धान्य० । ३. स. ताळ्षकश्रो । ४. स. न्यिजीतः कपो० ।

ककुद्मंती, तत्फलकं ;—तेषामेकैकत्नास्थिनी द्वेद्वे विनिर्दिशेदिखेवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति ॥ ८७ ॥

किंच--

मगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चद्शास्थिः स्याजन्वेकैकं तथा हनुः ॥ ८८॥

गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पश्चचलारिशदस्थानि भवन्ति, प्रीवा कंधरा—सा-पञ्चदशास्या स्यात् भवेत्, वक्षोंऽसयोः सन्धिजृतः प्रतिजन्वस्थि एकैकं, हतुश्चिबुकं तत्राप्येकमस्थि, इत्येवं चतुःषष्टिः ॥ ८८॥

किंच--

तन्मुले हे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका। पार्श्वकाः स्थालकैः सार्धमर्श्वदैश्च हिसप्ततिः॥ ८९॥

तस्य हनोर्म्लेऽस्थिनी है। ल्लाटं मालम्, अक्षि चक्कुः, गण्डः कपोलाक्षयो-मध्यप्रदेशः,—तेषां समाहारो ल्लाटाक्षिगण्डं; तत्र प्रत्येकमस्थियुगल्म्। नासा घनसंइ-कास्थिमती। पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि, तदाधारभूतानि स्थालकानि; तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिनिशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्तातिः; पूर्वोक्तैश्च नवाभिः सार्धमेकाशीतिर्भवति॥ ८९॥

किं च-

द्रौ शङ्खका कपलानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरः सप्तदशास्थानि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः ॥ ९० ॥

भृक्तर्णयोर्भच्यप्रदेशावस्थित्रिशेषौ शङ्ककौ; शिरसः संबन्धीनि चत्वारि कपा-छानि; उरो वक्षः, स्तत्सप्तदशास्थिकम्, इत्यवं त्रयोविंशतिः; पूर्वोक्तैश्च सह षष्टशिधकं शतत्वयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः ॥ ९० ॥

१. क. ककुश्चिनी । २. ख कत्रास्पीनि देहे । ३. दशास्पीनिजञ्जेकं चेति अपरार्क.
 पुस्तके आनन्दाश्रमपुद्रिते पाठः । ४ ख. सम्बन्धीन्यस्थी ।

सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह---

गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिका लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च॥९१॥

एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः—विषयशब्दस्य ''षिञ् बन्धने'' इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिबोध्यत्वेन व्यवस्थितैः स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि त्राणौदीनि पञ्चन्द्रियाणि भवन्ति ॥९.१ ॥

कर्मोन्द्रियाणि दश्चितुमाह-

हस्तौ पायुरुपस्थं च जिह्ना पादौ च पञ्च वै । कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

हस्तौ प्रसिद्धौ, पायुर्गुदम्, उपस्थं रातिसंपाद्यमुखसाधनं, जिह्ना, पादौ च, —एतानि हस्तादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि आदानिहिरानन्दव्याहारविहारादिकर्मसा-धनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपत् क्षानानुत्पत्तिगम्यं, —तच बुद्धिकर्मे-न्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् ॥ ९२ ॥

प्राणायतनानि दशियतुमाह---

नाभिरोजा गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खको तथा। मुधीसैकण्टहृद्यं प्राणस्यायतनानि तुँ॥ ९३॥

नामिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकळाङ्ग-सेँचारित्वेऽपि नाम्यादिस्थानविशेषवाचेायुक्तिः प्राचुर्याभिप्राया ॥ ९३ ॥

प्राणायतनानि प्रवञ्चयितुमाह—

वपा वसाऽवहननं नाभिः क्कोमा यकृतिस्रहा। क्षुद्रान्त्रं वृक्काको बस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥ ९४ ॥ आमाशयोऽथ हृद्यं स्थृलान्त्रं गुद् एव च । उद्रं च गुदौ कोष्ठयो विस्तारोऽयमुदाहृतः ॥ ९५ ॥

स्व. णादिप^{्चे} । २. क. मूर्थीसकण्ठ० । ३. स्व यतनानि च० । ४. स्व. ग. ङ्गचारित्वे० ।

वपा प्रसिद्धाः; वसा मांसस्तेहःः, नाभिः प्रसिद्धाः; अवहननं फुप्तुसः, द्वीहा आयुर्वेदप्रसिद्धाः,—तौ च मांसपिण्डाकारौ सन्यकुक्षिगतौः; यक्टरकालिका, क्रोमा मांसपिण्डः,—तौ च दाँक्षिणकुक्षिगतौ क्षुद्धान्त्रं, हृक्सको हृदयसमीपस्था मांसपिण्डौः; बस्तिर्मूत्राशयः; पुरीषाधानं पुरीषाशयः; आमाशयोऽपक्वालस्थानं, हृदयं हृत्युण्डरीकं; स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानिः; बाह्याहृदवल्यादन्तर्गुदवल्ये दे, तौ च गुदौ कोष्ठयो,—नाभरधः प्रदेशे भत्रौ । अयं च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः, पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अत एव पूर्वश्लोकोक्तानां केषांचिदिह पाठः॥ ९४॥ ९५॥

पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह---

कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपतकौ ।
कर्णो शङ्को भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे ॥ ९६ ॥
वङ्गणौ वृषणौ वृक्को श्लेष्मसंघातजौ स्तनौ ।
उपजिह्वा स्फिजौ बाहू जङ्कोरुषु च पिण्डिका ॥ ९७ ॥
तालूदरं बस्तिशीर्ष चिबुके गलशुण्डिके ।
अवटश्चेवमेतानि स्थानान्यत्र शर्रारके ॥ ९८ ॥
अक्षिवर्णचतुष्कं च पद्धस्तहृदयानि च ।
नव च्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु ॥ ॥ ९९ ॥

कनीनिके अक्षितारे, अक्षिक्ट्रे अक्षिनासिकयोः सन्धी, शष्कुळी कर्णशष्कु-ळी, कर्णपत्रको कर्णपाल्यो, कर्णो प्रसिद्धो, दन्तवेष्टो दन्तपाल्यो, ओद्घो प्रसिद्धो, ककुन्दरे जघनकुपको, बङ्कुणो जघनोरुसंधी, दुक्को पूर्वोक्तो,स्तनो च स्ळप्मसंघातंजी,

ख. प्रसिद्धा ती च०। २. ख. कारी स्तः सव्य०। ३. ख. पिण्डस्ती श्चद्यान्तं०।
 ख. कोष्ठवी कोष्ठयी नामे०। ५. ख. तारे अश्विनासिकयोः सन्धी अश्विकृटे शुक्तक। ६. ख. सङ्गती उप०।

उपजिह्वा घिटका, स्फिजों काटिप्रोधी, बाहू प्रसिद्धी, जङ्घारेषु च पिण्डिका जङ्घ-योक्टवींश्च पिण्डिका मांशलप्रदेशः, गलपिण्डिके हनुमूंत्रगलयोः सन्धी, शीर्ष शिरः, अवटः शरीरे यः कश्चन निम्नोदेशः कण्ठमूलकक्षादिः,—अवटुरिति पाठे क्वकाटिका—तथाऽक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतं पार्श्वद्यपिति वर्णचतुष्टयं यद्दा अ-क्षिपुटचतुष्टयं, शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुस्सिते शरीरं स्थानानि । तथाऽक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पार्थुक्पस्थमिलेतानि नव च्लिद्धाणि च प्राणस्यायत-नान्येव ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

किंच--

शिराः शतानि सप्तेव नव स्नायुशतानि च । धमनीनां शते द्वे तु पञ्च पेशीशतानि च ॥ १०० ॥

शिरा नाभिसंबद्धाश्चलारिशासंख्या वातिपत्तरुष्ठेष्मवाहिन्यः सकलकलेबर-व्यापिन्यो नानाशार्खाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाऽङ्गप्रत्यङ्गसंधिवन्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुब्द्ताश्चतुर्विशतिसंख्याः प्राणादिवायुवा-हिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः, पुनः मांसलाकारा ऊरुपिण्डिकाद्यङ्ग-प्रत्यङ्गसन्धिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ १००॥

पुनश्चाऽऽसामेव शिरादीनां शाखात्राचुर्येण संख्यान्तरमाह---

एकोनित्रंशिष्ठक्षाणि तथा नव शतानि च । षट् पञ्चाशच जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः ॥ १०१ ॥

शिराधमन्यो मिळिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशळक्षाणि, तथौ नव शतानि च षट्पन्चाशच भवन्तीखेवं हे सामश्रवः प्रभृतयो मुनयो जानीत॥१०१॥

किंच--

तयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् । सप्तोत्तरं मर्भे शतं हे च संधिशते तथा ॥ १०२ ॥

१. क. प्रोथोजह्योरूवाँ । २. ख. मूलागङ्योः । ३ ख. पस्यमेतानि पूर्वोक्तानि नव-च्छिद्रा । ४. ख. शाखिन्यः सत्यः । क. नानाशाखाः सत्यः सत्य । ५. क. पुनश्यामेव ० (?)। ६. क. भेदेननवर्षिशतिळक्षा ० । ७. ला. तथा च नवश्च ० ।

शरीरिणां समश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विश्वेयाः । मर्माणि मरणकाराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं विश्वेयम् । अस्थ्नां तु द्वे सन्धिशते, स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः ॥ १०२ ॥

सकलशरीरसुषिरादिसंख्यामाह—

रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशञ्चतस्रः कोट्य एव च । सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः साधीः स्वेदायनैः सह ॥ १०३ ॥ वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यैद्यप्येकोऽनुवेदेयेषां भावनां चैव संस्थितिम् ॥ १०४ ॥

पूर्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोग्णां परमाणवः स्क्ष्मस्क्ष्मतररूपा भागाः, खेदस्रवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशस्कोव्यः—तथा सत्तोत्तरषष्टिल्क्षाः—सार्धाः पञ्चाशस्त्रहस्त्रसहिताः वायवीयैविंभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्कृता विगण्यन्ते । एतच शास्त्रदृष्ट्याऽभिहितं—चक्षुरादिकरणपथगोचरःवाभावादस्याथस्य । इमैमतिगहनम्ये शिरादिभावसंस्थानुरूपं हे सुनयो भवतां मध्ये यंः कश्चिदनुवेत्ते सोऽपि महान् अप्रयो बुद्धिमताम्। अतो यःनतो बुद्धिमता बोद्धन्या भावसंस्थितिः॥१०२॥१०२॥

शारीररसादिपारिमाणमाह ---

रसस्य नव विजेया जलस्याञ्चलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १०५ ॥ षट् इलेष्मा पञ्च पित्तं तुँ चत्वारो मूत्रमेव च । वसा त्रयो हौ तु मेदो मञ्जैकोर्ध्व तु मस्तके । १०६॥ इलेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ ॥ १०७ ॥

क. यदाय्येकोऽनुवेन्येषां भावानां चेव संस्थितिभिति नास्ति । २ ग. द्वेदेषां भावा० ।
 सः स्वः द्वयम्थेमतिग० । ४. सः पित्तं च च० ।

सम्यक् परिणताहारसारो रसः, तस्य परिमाणं नवाळळयः; पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जळस्याळळये दश विश्लेयाः; पुरीषस्य वर्ष्यस्कस्य सत्तेवः; रक्तस्य
जाठरानळपरिपाकापादितळोहित्यस्याकरसस्याद्यावळळ्यः प्रकीर्तिताः ; श्लेष्मणः
कप्तस्य षडळळ्यः; पित्तस्य तेजसः पंचः मृत्रस्योच्चारणस्य चत्वारः ; वसाया
मांसस्नेहस्य त्रयः; मेदसो मांसरसस्य द्वावळ्ळीः; मज्जा व्यस्थिगतसुषिरगतः, तस्यैकोऽळळिः; मस्तके पुनरर्घाळळिः; श्लेष्माजसः श्लेष्टमसरस्य तथा; रेतसश्लरमघातोस्तावदेवार्घाळळिरेव । एतच समधातुपुरुषािमप्रायेणोक्तं, विषयघातास्तु न नियमः—
"बैळक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्त्येव च । दोषधातुमळानां च परिमाणं न
विद्यते ॥" इत्याद्यवेदस्मरणात् । इतीद्दशमिश्यस्याव्याद्यार्थ्यमेतदञ्जविनिधानं
वर्षमािस्थरमिति यस्य बुद्धिरसो कृती पण्डितो मोक्षाय समर्यो भवति—वैराग्यनित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् , अस्थिम्त्रपुरीपादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् । अत
एव व्यासः—"सर्वाञ्जविनिधानस्य कृतन्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते
मृद्धाः पापानि कुर्वते ॥ यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्वहिर्भयेत् । दण्डमादाय
ळोकोऽयं ग्रुनः काकांश्च वारयेत् ॥ " इति । यस्यादीदशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपागने प्रयतितव्यम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७॥

उपासनीयाऽज्ञमस्वरूपमाह---

द्वासप्तितसहस्राणि हृदयादाभिनिःसृताः । हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥१०८॥ मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः । स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥ १०९॥

हृदयप्रदेशादिमिनिःभृताः कदम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतोनिर्गता हिताहितकरत्वे-न हिताहितसङ्गा द्वासप्ततिसहस्नाणि नाड्यो भवन्ति । अपरारितस्नो नाड्यः, तासा-मिडापिङ्गळाख्ये द्वे नाड्यो सम्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्ते नासााविवरसबद्धे प्राणापानायतने सुषुम्नाख्या पुनस्तृतीया। दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्थ्विनिर्गता। तासां नाडीनां मध्ये मण्डळं चन्द्रप्रमं, तस्मिनात्मा निर्वातस्थदीप इवाचळः प्रकाशमान आस्ते स एवंभूतो ज्ञातब्य: । तैत्साक्षात्करणादिह संसारे न पुनः संसरित, अमृतत्वं प्राप्नोति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

किं च--

होयं चाऽऽरण्यकमहं यदादित्यादवाप्तवान् । योगशास्त्रं च मत्योक्तं होयं योगमभीप्सता ॥ ११० ॥

चित्तवृत्तेर्विषयान्तरितरस्कारेणाऽऽत्मिन स्थैर्य योगः, तत्प्राप्यर्थे बृहदारण्य-काख्यमादित्याद्यन्मया प्राप्तं, तच्च शातन्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रं तदिप ज्ञातन्यम् ॥ ११० ॥

कथं पुनरसावास्मा ध्यातव्य इत्यत आह—

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिसमृतीन्द्रियम् ।

ध्येय आत्मा स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत्प्रभुः ॥१११॥

आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रस्याद्वत्य आत्मैकविष-याणि कृत्वा आत्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुनिर्वातस्थर्प्रदीपवदेदीध्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति। एतदेव तस्य ध्येयत्वम् । यिचत्तवृत्तेर्विहिविषयावभासितरस्कारेणाऽऽत्म-प्रवणता नाम शरावसंपुटनिरुद्धप्रभावतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकैनिष्ठत्वम् ॥ १३३ ॥

> यस्य पुनश्चित्तवृत्तिनिराकारालम्बनतया समाधी नःभिरमते तेन शब्दब्रह्मो-पासनं कार्यमित्याह—

यथाविधानेन पठन्सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तर्देभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ११२॥

स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगायं सामगानं—साम्नो गानात्मकत्वे-ऽपि गायमिति विशेषणं प्रमीतमन्त्रव्युदासार्थम्—अविच्युतमस्बल्धितं सावधानः सामाध्वन्यनुस्यूतात्मैकाप्रचित्तवृत्तिः पठंस्तदभ्यासवशात् तत् निष्णातः शन्दाकार शून्योपासनेन परं ब्रह्माधिगच्छति । तद्कृतं—"शब्दब्रह्माणे निष्णातः परं ब्रह्मा-धिगच्छति । " इति ॥ ११२ ॥

क. यतस्तत्ताक्षा॰ । २. क. प्रदीपैकनि० । ३. का. पवडीप्यमानो॰ । ३. क. नस्तथा-भ्याता० । ५. ज्ञक्षादिग०

यस्य पुनर्वेदिक्यां गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन छौकिकगीतात्तस्मृतात्मोपासनं कार्यामित्याह ---

अपरान्तकमुङ्कोप्यं मद्रकं प्रैकरी तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च ॥ ११३ ॥ ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् ॥ ११४ ॥

अपरान्तकोलुःष्यमद्रकप्रैकयोंबैणकानि सरोबिन्दुसहितं चात्तरिम्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गाँतैकानि—चशब्दादासारितदर्धमानकादिमहागीतकाँ।ने गृह्यन्ते—ऋग्गाथाद्याद्यक्षे गाँतिका, इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्म-भावं मोक्षसाधनत्वान्मोक्षुसंज्ञितं मन्तव्यं —तदस्यासस्यैकाव्रतापादनद्वारेणाऽऽस्मैक तापत्तिकारणत्वात् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

किंच--

विणावादनतत्त्वुज्ञः श्रुतिजातिविशारदः। ताल्रशस्त्रायासेन मोधामार्गः नियच्छति ॥ ११५॥

भरतादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी;—श्रूयते इति श्रुतिः द्वाविंदाति-विचा सप्तस्वरेषु । तथा हि । षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतयः, ऋषभभे वतौ प्रत्येकं विश्रुती, गान्धारिनषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती, इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त ग्रुद्धाः, संकरजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्ठादशविधाः—तामु विशारदः प्रवीणः ; ताल इति गीतपरिमाणं कैथ्यते, तत्स्वरूपञ्चश्च तदनुविद्धत्रद्धोपासनतया ताल्जादिभङ्गभयाचित्तवृत्तेतात्मैकाप्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ११५ ॥

> चित्तविश्वेषावानतायहँतस्य गीतज्ञस्य कलानतसाहः — गीतिज्ञो यदि योगेन नाऽऽप्नोति परमं पदम्।

१. ख दर्क मक० १ २. ख. द्रकमक०। ३. ख. सत्यगीतानि०। ४. ख. महागीतानि०।
 ५. ख. रेंपकामधतापा०। ६. ख. पारिमाणं कल्प्यते०। ७. क. रायद्वृतस्य । ख. रायद्वतस्य फळान्तर०।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते॥ ११६॥

गीतक्षो यदि कथि अधोगेन परमं पदं न प्राप्नोति तर्हि रुद्रस्य सिचवो भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडित ॥ ११६॥

पूर्वेतिसुपसंहरति---

अनादिरात्मा कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् । आत्मनरस्तु जगत्सर्वे जगतश्चाऽऽत्मसंभवः ॥११७॥

पागुक्तरीत्मा अनादिरात्मा क्षेत्रज्ञस्तस्य च शरीरप्रहणमेवाऽऽदिरुद्भवः कथितः— " अजः शरीरप्रहणात्" ईत्यत्न परमात्मनश्च सकाशात्प्रथिव्यादिसकल्युवनोद्भवः तैदुब्दृताच पृथिव्यादिभूतसंघाताज्जीवानां स्थूल्लशरीरतया सम्भवश्च कथितः— "सगीदौ स यथाकाशम्" ईत्यादिना ॥ ११७॥

एतदेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति---

कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुरमानवम् । जगदुङूतमात्मा च कथं तस्मिन्वदस्व नः ॥ ११८ ॥

यदेतस्तकल्रसुरासुरमनुजादिसहितं जगदात्मनः सकाशास्त्रथमुरपन्नम् , आ-स्मा च तस्मिन् जगति कथं तिर्यङ्नरसरीसृपादिशरे,रभाग्भवतील्येतस्मिन्नर्थे विमुद्धा-मः । अतो मोहापनुत्त्यर्थमस्माकं विस्तरशो वदस्व ॥ ११८ ॥

> एवं श्रीनिशः पृथः प्रयुक्तमाह— मोहजालमपास्येह पुरुषा दृश्यते हि यः । सहस्रकरपन्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ ११९ ॥ स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः। विराजः सोऽन्नरूपेण यज्ञत्वसुपगच्छति॥ १२०॥

१. क आस्मनदच जगः। २. प्रा॰ ६५. । ३. ख. तस्मादुङ्गताः । ४. प्रा॰ ७०. । ५. कननंतरात्म ॰ ।

इह जगित यदिदं स्यूळकळेवरादावनात्मानि आत्माभिमानरूपं मोहजालं तदपास्य तद्ववितिरेक्तो यः पुरुषोऽनेककरचरणलेज्ञचनः सूर्यवर्चाः अनन्तरिःसः सहस्रकः बहुशिराः दृश्यते—एतच तत्तद्रोज्ञरशक्त्याधारतयोज्यते तस्य साक्षात्का रादिसंबन्धाभावात्—स एवाऽऽत्मा यशः प्रजापतिश्च, यतोऽसौ विश्वरूपः सर्वात्मकः । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् , यस्मादसौ विराजः पुरोडाशा- ज्ञास्त्रपण यशत्वप्रपगच्छति, यशाच वृष्टवादिद्वारेण प्रजासृष्टिरित्येवं वैश्व- रूप्यम् ॥ ११९॥ १२०॥

एतदेव प्रपञ्चयति---

यो द्रव्यदेवतात्यागसंभूतो रस उत्तमः । देवान्संतर्प्य स रसो यजमानं फलेन च ॥ १२१ ॥ संयोज्य वायुना सोमं नीयते रिमाभिस्ततः । ऋग्यजुःसामविहितं सारं धामोपनीयते ॥ १२२ ॥ स्वमण्डलादसौ सुर्यः सृजत्यमृतमुत्तमम् । यज्जन्म सर्वभूतानामशनानशानत्मनाम् ॥ १२३ ॥ तस्मादन्नात्युनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः ऋतुः । एवमेतदनाद्यन्तं चक्रं संपरिवर्तते ॥ १२४ ॥

द्रव्यस्य चरुपुरोडाशादेर्देवतोईशंन त्यागाद्या रसः—अदृष्टस्त्पम् आत्मनः परिणत्यन्तरमुत्तमः सकल्जगञ्जन्मबीजतयोग्हृष्टतमः संभृतः— स देवान्संप्रदानकारकभूतान्त्तम्यक्पीणयित्वा यजमानं चामिल्धितप्तलेन संयोज्य प्रवनेन
प्रेर्यमाणश्चन्द्रमण्डलं प्रति नीयते, ततः शशिमण्डलाद्द्रश्मिभर्मानुमण्डलं—''सैषा
त्रय्येव विद्या तपितं'' इत्यभदाभिधानात्— ऋग्यज्ञ साममयं प्रत्युपनीयते, ततः
स्वमण्डलादसौ सूर्योऽमृतरसं दृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकल्भूतानामशनानशनात्मानां चराचराणां जनननिर्मसं तत्सुजति , तस्माद्वृष्टिसंपादितौष्टिमयास्त्रजोग्यित्तिहैतौ-

रन्नात्पुनर्यञ्चः, यज्ञाच्च पूर्वाभिहितभङ्ग्या पुनरन्नम्, अन्नाच्च पुनः ऋतु-रित्येवमेतदखिळं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरहितं सम्यक्परिवर्तत इत्य-नेन क्रमेणाऽऽत्मनः सकाशादखिळजगदुत्पत्तिः, तत्र चाऽऽत्मनः स्वकर्मानुरूपविष्रह-परिष्रहः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

नतु यद्यात्मनः संसरणमनाद्यन्तं तर्हि अनिर्मक्तिप्रसंग इत्यत आह --

अनादिरात्मा संभूतिर्विद्यते नान्तरात्मनः । समवायी तु पुरुषो मोहेन्छादेषकर्मजः॥ १२५॥

यद्यप्यात्मनोऽनादित्वात्संभूतिर्न विद्यतेऽन्तरात्मनः शरीरच्यापिनः, तथाऽपि पुरुषः शरीरेण समवायी भवति, भोगायतेने सुखदुःखात्मकं भोग्यजातमुपसुङ्के, इत्येवम्भूतेन संबन्धेन संबन्धी भवत्येव । स च समवायः मोहेच्छाद्रेषजनितकर्मनिर्मेयो न तु निसर्गजातः ; तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्न निर्मुक्तिः ॥ १२५ ॥

आत्मनो जगज्जनमेत्युत्तं; तत्प्रपञ्चायितुमाह-

सहस्रात्मा मया यो व आदिदेव उदाहृतः ।

मुखबाहूरुपञ्जाः स्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम् ॥ १२६ ॥

पृथिवी पादतस्तस्य शिरसो चौरजायत ।

नस्तः प्राणा दिशः श्रोत्रात्स्पशीद्वायुर्मुखान्छिखी॥१२७॥

मनसञ्चन्द्रमा जातश्चक्षुपश्च दिवाकरः ।

जधनादन्तरिक्षं च जगच्च सचराचरम ॥ १२८ ॥

योऽसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहुरूपस्तथा सकलजगद्धेतृतया आदिदेवो मया युष्माकमुदाहृतः , तस्य वदनमुजसिक्यचरण-जाता यथाक्रममप्रजन्मादयक्षस्वारो वर्णाः, तथा तस्य पादाङ्कमिः, मंस्तकात्मुरसद्म, प्राणात्प्राणाः, कर्णात्ककुभः, स्पर्शात्पवनो, वदनाव्यतवहः, मनसः शशाङ्कः, नेत्रा- द्भानुः, जधनाद्गैगनं जङ्गमाजङ्गमात्मकं जगच ॥ १२६ ॥ १२७॥ १२८ ॥ अत्र चोदयन्ति—

यद्येवं स कथं ब्रह्मन्पापयोनिषु जायते । ईश्वरः स कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते ॥ १२९ ॥

हे ब्रह्मन् योगीश्वर यद्यात्मैव जीवादिभावं भजते तर्हि कथमसौ पापयो-निषु मृगपक्ष्यादिषु जायते? अय मोहरागद्वेषादिदोषदुष्टत्वात्तव जन्मेत्युच्यते ? तच्च न—यस्मादीश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टेमोहरागादिभोवः संयुज्यते॥ १२९॥

किं च-

करणेनान्वितस्यापि पूर्विज्ञानं कथञ्चन । वेत्ति सर्वगतां कस्मृात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् ॥ १३० ॥

तथेदमप्यत्र दूषणम्। मनःप्रभृतिज्ञानोपायैः सहितस्यापि तस्याऽऽत्मनः पूर्वज्ञानं जन्मान्तरानुभूतविषयं कस्भानोत्पद्यते, तथा सर्वपाणिगतां वेदनां सुँखादिरूपां स्वयं सर्वगाऽपि सर्वदेहगतोऽपि कस्मान्न वेत्ति, तस्मादात्मैवेश्वरो जीवादिभावं भजत क्षैत्ययुक्तम् ॥ १३०॥

> _{तत्र पूर्वचावस्यातस्माह}— अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवा**क्का**यकर्मजैः ।

दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवं योनिशतेषु च॥ १३१॥

यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानानन्दलक्षणः, तथाऽप्यविद्यासमावेशवशान्मो-हरागादिभावैरभिभूयमानो नानाहीनयोनिजननसाधनं मानसादिभिविधं कर्मनिचय-माचरित । तेन चान्त्यादिहीनयोनितामापद्यते । अन्त्याश्वण्डालदयः, पिक्षणः काकादयः, स्थावरा वृक्षादयः—तेषां भावोऽन्त्यपिक्षस्थावरता तां यथाक्रमेण मनो-वाक्कायारच्यकर्मदोषेः जन्मसहस्रेष्वयं जीवः प्राप्नोति ॥ १३१ ॥

१. क. द्रगगननं जङ्गमा०। २. छः पूर्वे ज्ञानं०। ३. ग. मुखदुः खादि०। ४. सर्व-ग्रापी०। ७. क. दात्मेवेश्वरजावादाणः ६ स्त्रः हसुक्तम् । ७. स्त्रः भवयोनि०।

किच---

अनन्तारच यथा भावाः रारीरेषु रारीरिणाम् । रूपाण्यपि तथेवेह सर्वयोनिषु देहिनाम् ॥ १३२ ॥

शरीरिणां जीवानां शरीरेषु भावा अभिप्रायविशेषाः सत्त्वाशुद्रेकतारत-म्याद्यथानन्तस्तथा तत्कार्याण्यपि रूपाणि कुञ्जवामनत्वादीनि देहिनां सर्वयोनिषु भवन्ति ॥ १३२ ॥

नतु यदि कर्मजन्यानि कुण्जत्वादीनि तर्हि कर्मानन्तरमेव तर्भवितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह —

विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते। इह वाऽसुत्र वैकेषां भावस्तत प्रयोजनम् ॥१३३॥

केषांचिज्योतिष्टोमादिकर्मणां विपाकः फळं प्रेर्य देहान्तरे भवति, केषां-चित्कारीर्यादिकर्मणां वृष्ट्यादि फलमिहैव भवति, केषांचिच्चित्रादीनां फळं पश्चा-हिकामिह देहान्तरे वेत्यनियतं, न ह्यान्तरमेव कर्मफलेन भवितन्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र च कर्मणां ग्रुभाग्रुभफलजनकत्वे सत्त्वादिभाव एव प्रयोजकभूतः तदाय-त्तत्वारफलतारतम्यस्य ॥ १३३ ॥

मनोवाक्कायकर्मजैरन्थादियोनीः श्रीप्नोतीत्युक्तंः तत्त्रपञ्चियतुमाह-

परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् । वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥ १३४ ॥

परधनानि कथमपहरेयमिति आभिमुख्येन ध्यायन् , तथाऽनिष्टानि ब्रह्म हत्यादीनि हिंसात्मकानि कारिष्यामीति चिन्तयन् , वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवशः पुनःपुनः संकल्पः तैद्वांश्च, चण्डाळाग्यन्त्ययोनिषु जायते ॥ १३४॥

किंच-

पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा।

१, क. तेषां चिदिह् । २, क न्त्यादियोनितां प्राप्नो । ३, क. तद्रांश्चण्डा ः।

अनिबन्दप्रलापी च मृगपक्षिषू जायते ॥ १३५ ॥

यस्वनृतवदनशीलः पुरुषः पिद्युनः कर्णेजपः पुरुषः परोद्वेगकरमाषी अनिबद्धप्रलापी प्रकृतासङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वावृत्त्यादितारतम्याद्धीनो- स्कृष्टेषु मृगपक्षिषु जायते ॥ १३५ ॥

किं च-

अदत्तादानिनरतः परदारोपसेवकः । हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते ॥ १३६ ॥

अदत्तांदाननिरतः परधनापहारप्रसक्तः, परदारप्रसक्तश्चा,अविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च, दोषगुरुरुधुभावतारतम्यात्तरुरुताप्रतानादिस्थावरेषु जायते १३६ ॥

सस्वादिगुणपरिपाकमाह---

आत्मज्ञः शोचवान्दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः । धर्मकृदेदविद्यावित्सात्विको देवयोनिताम् ॥ ^१३७ ॥

आत्महो विद्याधनाभिजनाद्यभिमानरहितः, शौचवान् बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, दान्त उपशमान्वितः, तपस्वी क्रच्छादितपोयुक्तः, तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तः, नित्यनैमिति-कधमीनुष्ठाननिरतः, वेदार्थवेदी च यः स सात्विकः । स च सस्वोद्रेकतारतम्यव-शादुक्कष्टोत्कृष्टतरसुरयोनितां प्राप्नोति ॥ ११७ ॥

किंच --

असत्कार्यरतोऽधीरो आरम्भी विषयी च यः। स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्मौधिगच्छति॥ १३८॥

असत्कार्मेषु तूर्पेवादित्रवृत्यादिष्विभरतो यः, तथा अँधीरो व्यप्राचित्तः, आरम्भी सदाकार्याकुळो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च, स रजोगुणयुक्तः । तद्वणतारत-म्याद्धीनोत्कृष्टमनुष्यजातिषु मरणान्तरमुपत्तिं प्राप्नोति ॥ १३८ ॥

क. अदत्तादानांनरतः अदत्तपरध०। २. क वरेषु च जाय० । ३. क. जन्मादि-गच्छ०। ४. अधीर शित नास्ति । ५. क. आरम्भीति पदं नास्ति ।

तथा---

निद्रालुः ऋूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा। प्रमादवात्मिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः॥ १३९॥

यः पुनर्निद्राशीलः, प्राणिपीडाकरो, लोभयुक्तश्च, तथा नास्तिको धर्मीदे-र्निन्दकः, याचनशीलः, प्रमादवान् कार्याकार्यविवेकशून्यः विरुद्धाचारश्च—असौ तमोगुणयुक्तः तत्तारतम्याद्धीनहीनतरपश्चादियोनिषु जायते ॥ १३९ ॥

पूर्वीत्तसुपसंहरति-

रजसा तमसा चैवं समाविष्टो भ्रमन्निह । भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपचते ॥ १४० ॥

ये एवमविद्याविद्धोऽयमात्मा रजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसोर पर्यटन् नानाविषदुःखप्रदेभीवैरिभभूतः पुनःपुनः संसारं देहप्रहणं प्राप्नोतीति ईश्वरः स कथं भावैरिनष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य चोद्यस्यानवकाशः ॥ १४०॥

यदिष '' कर्रणंशिवतस्यापि'' हति विजीयं चोधं तस्योत्तरमाह—
मिलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।
तथाऽविपक्वकरण आत्मा ज्ञानस्य न क्षमः ॥ १४१ ॥

यद्यप्यात्माऽन्तःकरणादिज्ञानसाधनसंपन्नः, तथाऽपि जन्मान्तरानुभूतार्था-वबोधे न समर्थः अविपन्त्रकरणो रागादिमळाकान्तचित्तो यस्मात् ; यथा दर्पणो मळच्छन्नो रूपञ्जानोत्पादनसमर्थो न भवति ॥ १४१ ॥

नतु प्राग्भवीयज्ञानस्यापि आत्मप्रकाशत्वात् तस्य च स्वतः सिद्धत्वाचातुपळन्भो युक्त इत्याशङ्कयाऽऽह—

कट्वेर्वारौ यथाऽपक्वे मधुरः सन् रसोऽपि न । प्राप्यते ह्यात्मिनि तथा नापक्वकरणे ज्ञता ॥ १७२ ॥

१. ख. य एवमित्यत्र य इति नास्ति । २. ख. आत्मज्ञान १ ।

अपक्वे कट्टेबीरै तिक्तकर्कटिकायां विद्यमानोऽपि मधुरेा रसः यथा नोप-छम्पेते तथाऽऽसम्यपक्वकरणे विद्यमानाऽपि ज्ञता ज्ञातृता प्राग्मवीयवस्तुगोर्चरा न प्राप्यते ॥ १४२ ॥

" वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोऽपि न वेदनाम् " हैति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह---

सर्वाश्रयां निजे देहे देही विन्दित वेदनाम् । योगी मुक्तरच सर्वासां यो न चाऽऽप्नोति वेदनाम्॥१४३॥

यः पुनर्देही देहिममानयुक्तः स सर्वाश्रयामाध्यामिकादिबहुरूपां वेदनां स्वकर्मोपार्जिते एव देहे प्राप्नोति न देहान्तरगतां भोगायतनारम्भादृष्टेबछक्षण्यादेव । यस्तु योगी मुक्तो मुक्ताहङ्कारादिः सकछक्षेत्रज्ञगतौनां मुखदुःखार्दिसंविदां वेदिता भवति—परिपकुकरणत्वात् ॥ १४३ ॥

नन्वेकस्मिन्नात्मनि मुरनरादिदेहेषु भेदप्रत्ययो न घटत इत्याशङ्कर्याऽऽह---

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्मवेत् । तथाऽऽत्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान् ॥ १४४ ॥

यधैकमेव गगनं कूपकुम्माशुपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते, यथा वा भानु-रेकोऽपि भिनेनु जलभाजनेनु करकमणिकमिल्लिकादिषु नानेवानुभूयते,—तथैकोऽ-प्यात्मा अन्तःकरणोपाधिभेदेन नाना प्रतीयते। द्वितीयदृष्टान्तोपादानमात्मभेदस्यापा-रमार्थिकत्वद्योतनार्थम् ॥ १४४ ॥

" पञ्चधातून्स्वयं षष्ट आदत्ते युगपत्प्रभुः" ईत्यायुक्तमर्थप्रपसंहृत्याऽऽह—

ब्रह्मखानिलतेजांसि जलं भूइचेति धातवः । इमे लोका एष चाऽऽत्मा तस्माच सचराचरम् ॥ १४५॥ ब्रह्म आत्मा, खंगगनम्, अनिलो बायुः, तेजोऽग्निः, जलं प्रसिद्धं,

ख. गोचरता० । २. प्रा०. १३०.। ३. ख. योगमानो० । "सर्वातां झातानां नोति" इथ्यपरार्के आ स्ट्राश्रम् प्रिते पाठः । ४. ख. श्रेत्रगतानां । ५. प्रा० ७२. ।

भूरुंचेंस्रेते वातादिधातर्वे एव शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र खादयः पञ्च धातवः छोक्यन्ते दृश्यन्ते इति छोकाः, जडा इति यावत् । एष चिद्धातुरात्मा । एतस्माञ्जडाजडसमुदायात्स्थावरजङ्गमात्मकं जगदुत्पद्यते ॥१४५ ॥

कथमसावात्मा जगत्सृजतीत्याह-

मृदण्डचक्रसंयोगात्कुभ्भकारो यथा घटम् । करोति तृणमृत्काष्ट्रर्गृहं वा गृहकारकः ॥ १४६ ॥ हेममात्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः । निजलालासमायोगात्कोशं वा कोशकारकः ॥ १४० ॥ कारणान्येवमादाय तासुतास्विह योनिषु । सृजत्यात्मानमात्मा च संभूय करणानि च ॥ १४८ ॥

यथा हि कुळाळो मृचक्रचीवरादिकं करणजातमुपादाय करकशरावादिकं नानाविधं कार्यजातं रचयति, यथा वा वर्धिकस्तृणमृत्काष्टैः परस्परसापेक्षैः एकं गृहास्यं कार्ये करोति, यथा वा हेमकारः केवळं हेमोपादाय हेमानुगतमेव कटकमुकुटकुण्डळादि कार्यमुत्पादयति, यथा वा कोशकारकः कीटाविशेषो निजळाळयाऽऽरब्धमात्मवन्धनं कोशास्त्र्यमारमते, तथाऽऽत्माऽपि पृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथा करणान्यपि श्रोत्रादीन्युपादाय अस्मिन्संसारे तामुतासु सुरादियोनिषु स्वयमेवाऽऽस्मानं निर्केकर्मबन्धबद्धं शरीरितया सुजित॥ १४६॥ १४०॥ १४८॥

किं पुनवेषयिकज्ञानेन्द्रयव्यतिरिक्तास्यसद्धावे प्रमाणिमस्याञङ्कयाऽङ्क्-महाभूतानि सत्यानि यथाऽऽत्माऽपि तथेव हिं।

कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमत्येन पश्यति॥ १४९॥

क. भूश्चोपेतं दावाभिधातव इव अरी० । २. ख. धाःवः अरीरं व्याप्य० । ३. क. रूपं वा० । ३. ख. निजवदं अ० । ५. क. वरीरतया० । ६. क. यथाऽज्या है तयै० ।

वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्।

यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि — प्रमाणगम्यत्वात् — तथाऽऽत्माऽिष सत्यः । अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न स्यात्ति एकेन चक्षु-रिन्द्रियेण दृष्टं वस्तु अन्येन स्यर्शनेन्द्रियेण को विजानाित 'यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशािमि' इति ? तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचं तस्य वािगयिमिति कः प्रत्यमिजानाित ? तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाितिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् ॥ १४९॥ १४९ ॥

क्षं च—
अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्तस्य कारकः ॥ १५० ॥
जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहङ्कृतः ।
शब्दादिविषयोद्योगं कर्मणा मनसा गिरा ॥ १५१ ॥

यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात् तर्द्यनुस्तार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वोनुभवभावितसं-स्कारोद्वोषानिवन्धना कस्य भवते, न ह्यन्येन दृष्टे वस्तुनि अन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते ; तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः, न हीन्द्रियाणासुपरतव्यापाराणां तत्कारकत्वम् ; तथाऽहमेवाभिजनत्वादिसंपन्न इस्रेवंविषानुसंधानप्रस्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यति-रिक्तस्य; तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगिसिद्धयर्थमुद्योगं मनावाक्कायैः कः कुर्यात् ; —तस्मादिष बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा स्थितः ॥ १५०॥ १५०॥

> क्पासनाविशेषविष्यर्थं संसारस्वरूपं विदृष्यमाह— स संदिग्धमितः कर्मफलमस्ति न वेति वा । विप्लुतः सिन्धमात्मानमसिन्धोऽपि हि मन्यते ॥ १५२॥

योऽसौ पूर्वोक्त आत्मा बिप्नुतोऽहङ्कारदूषितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न बोति संदिग्धमतिर्भवति तथाऽसिद्धोऽप्यकृतार्थोऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ १५२ ॥

१. ख. विधोऽनुसन्धा०।

किंच---

मम दाराः सुतामात्या अहमेषामिति स्थितिः । हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा ॥ १५३ ॥

तस्य विष्ठुतमतेः 'मम पुलक्षळत्रप्रेष्यादयोऽहमेषाम् ' इत्यतीव ममता-कुळास्थितिर्भवति तथा हिताहितकरे कार्यप्रकरे स विष्ठुतमतिर्विपरीतमतिः सदा मवेत् ॥ १५३॥

किंच-

ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे चाऽविशेषवान् । अनाशकानलापातजलप्रपतनोधैमः ॥ १५४ ॥ एवंवृत्तोऽविनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् । कर्मणा देषमोहाभ्यामिन्छया चैव बध्यते ॥ १५५ ॥

क्षेयं जानातीति क्षेयकः, तसिम्त्रात्मानि प्रकृतौ चाऽङ्गमनो गुणसाम्यावस्थायां विकारे चाहङ्कारादावविशेषवान् विवेकानिक्षे भवति, तथाऽनशनद्धताशनाम्बु-प्रवेशैविषाशनादिषु विष्ठवशात्कृतप्रयत्नो भवेत् । एवं नानाप्रकाराकार्यप्रवृत्तोऽवि-नीतात्माऽसंर्यतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन् तत्कृतकर्मजातेन रागद्वेषाम्यां मोहेन च बध्यते ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

> श्रारमहण्डारेण कथं पुनस्तस्य विश्वमी भवतीयत आह— आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता । तत्कर्मणामनुष्ठानं संगः सिद्धिगिरः शुमाः ॥ १५६ ॥ स्त्र्यास्त्रोकास्त्रम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् । स्यागः परिम्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् ॥ १५७ ॥

१. ख. वारे वाडविशे॰। २. ख. तनोद्यमी॰ । ३. ख. विशेषाश्चादि॰। ४. ख. यतस्या अस॰। ५. क. विसंतो भव॰।

विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनम् । शरीरपरिसंख्यानं प्रवृत्तिष्वधद्देशनम् ॥ १५८॥ नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निस्पृहता शमः । एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयोग्यमृती भवेत् ॥ १५९॥

विद्यार्थमाचार्यसेवा, वेदान्तार्थेषु पातज्ञळादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकित्वं तत्प्रातिपादित्तच्यानाँदिकर्मणामनुष्ठानं, सत्पुरुषसंगः, प्रियहितवचनत्वं, छळनाळोकना-ळम्भयोः परित्यागः, सर्वभूतेष्वात्मवद्दर्शनं समत्वदर्शनं, परिप्रहाणां च पुत्रक्षेत्र-कळत्रादीनां त्यागः, जीर्णकाषायधारणं, तथा शब्दस्पशादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणां प्रद्यत्तितरोधः, स्तन्द्रानिद्रानुकारिणी आळस्यमनुत्साहः—तयोविशेषेण व्यागः, शरी-रक्स्य परिसंख्यानमस्थिराश्चचित्वादिदोषानुसंधानं, तथा सकळगमनादिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरामर्थः, तथा रजस्तमोविष्ठरता, प्राणायामादिमिर्भावश्चद्धिः, निःस्पृहता विषयेष्वनभिळाषः, शमो बाह्यान्तःकरणसंयमः,—एतैराचार्योपासना-दिभिरुपायैः सम्यक् शुद्धः केवळसत्तुयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेत् मुक्तो भवति ॥ १५६ ॥ १५८ ॥ १५८ ॥ १५८ ॥

कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह-

तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् । कर्मणां सन्निकषीच सतां योगः प्रवर्तते ॥ १६० ॥

आत्माख्यतत्त्वसमृतेरात्मनि निश्चलतयोपस्थानात् सत्त्वशुद्धियोगात्केवलस-त्त्वगुणयोगात्कर्मवीजानां परिक्षयात् सत्पुरुषाणां च संबन्धात् आत्मयोगः प्रवर्तते ॥ १६०॥

किं च--

शरीरसंक्षये यस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् । अविप्लुतमते सम्यक् सै जातिस्मरतामियात् ॥ १६१॥

ख. ध्यानकर्म० । २. ख. प्लुतमितः स० । ३. ल. सम्यग्जातिसंस्मर० ।

यस्य पुनर्योगिनोऽविग्छुतमतेः शरीरसंक्षयसमये मनः सत्त्वयुक्तं सम्यगेकाप्रत-येश्वरं प्रति व्याप्रियते स यद्युपासनाप्रयोगाप्रवीणतयाऽऽत्मानं नाधिगच्छति, तर्हि विशिष्टसंस्कारपाटववशेन जात्यन्तरानुभूतक्रुमिकीटादिनानागर्भवासाादसमुङ्गृतदुःख-समरत्वं प्राप्तुयात् । तत्स्मरणेन च जातोद्वेगस्तद्विच्छेदकारिणि मोक्षे प्रवर्तते॥१६१॥

यस्त्वपट्टसंस्कारतया पूर्वी जाति न स्मरति तस्य का गतिरित्यैत्राऽऽह---

यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् । नानारूपाणि कुर्वाणस्तथाऽऽत्मा कर्मजास्तनूः॥ १६२॥

भरतो नटः स यथा रामरावणादिनानारूपाणि कुर्वाणः सितासितपीतादि-भिवर्णेरात्मनस्तनुं वर्णयति रचयति तथैवाऽऽत्मा तत्तत्कर्मफछोपभागार्थे कुब्जवाम-नादिनानारूपाणि कर्मनिमित्तानि कछेबराण्यादत्ते ॥ १६२ ॥

किंच-

कालकर्मात्मबीजानां दोषैर्मातुस्तथैव च । गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मनेंः ॥ १६३ ॥

न केवछं कमैंव कुब्जवामनःवादिनिमित्तं किंतु काछकर्मणी स्वकारणेस्व-पितृबीजदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिकारणम् । एतेन दृष्टादृष्टस्वरूपेण कारण-कछापेन गर्भस्याङ्गद्दीनःवादिविकारो जन्मन आरम्यानियतकाछो दृष्टः ॥ १६३ ॥

> नतु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदावाखिलविकाराविनाशे कर्मणो नाशास्त्रथं तिववश्यनः पथमपिण्डपरिष्ठह इत्यशङ्क्याऽऽह—

अहङ्कारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च । शारीरेण च नाऽऽत्माऽयं मुक्तपूर्वः कथंचन ॥ १६४ ॥

मनोहङ्कारी प्रसिद्धी, गातिः संसरणहेतुभूतो दोषराशिः, क्रर्मफळं धर्मा-

ख. तोद्रेगतस्ताद्व०। २. ख. यत्स्वयं दुःसंस्का०। ३. ख. गतित्स्याद्व०। ४. ख. जन्मतः०। ५. ग. स्वकरणपितृबीज०। ख. मीणीस्वीपितृकारणभीजण० क. स्वकस्वपितृबीज०।

धर्मरूपं शरीरं लिङ्गात्मकम्,—एतैरहङ्कारादिभिरयमात्मा कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मेक्षः॥ १६४॥

नतु पतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालभेवीपरितिष्ठैका न पुनः संधामादी युगपदकाले पाणसंक्षय श्रयाञ्चक्याऽऽह—

वर्त्याधारस्रेहयोगाचथा दीपस्य संस्थितिः । विक्रियाऽपि च दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षयः ॥ १६५॥

यथा हि खलु तैलिक्ल्ञानेकवार्तिवर्तिनीनां नानाज्वाळानां युगपस्संस्थितिः तासां च स्थितीनां यदु तैरदाधूयमानपवनाहितरूपियपत्तिहेत्पूपिपातयोगपद्याद्युगप-दुपरातिर्यथा भवति तथैव रिथसारियवाजिक्गुञ्जरादिजीवानां युद्धाध्योपर-तिहेतुयौगपद्यादकाळेऽपि प्राणपरिक्षयो नानुपपनः । एतदुक्तं भवति —-प्रतिनियतकाळविपत्तिहेतुभूतादष्टस्य तद्विरुद्धकार्याकरदृष्टहेत्प्पनिपातेन प्रतिबन्ध इति ॥ १६५॥

मोक्षमार्गमाह---

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि । सितासिताः केंबुनीळाः कपिला प्रीतेलोहिताः ॥ १६६ ॥ ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमातिकम्य तेन याति परां गतिम् ॥ १६७ ॥

यौऽसौ हृदि प्रदीपवत् स्थितो जीवःतस्यानन्ता रहमयो नाडयः सुखदुःखहेतुभूता '' द्वासप्ततिसहस्नाणि '' ईस्यादिनोक्ताः सिताासितकबुरादिरूपाः सर्वतः
स्थिताः, तेषामेको रस्मिरूद्धर्वव्यवस्थितः योऽसौ मार्तण्डमण्डलं निर्मिद्य हिरण्यगर्भानेलयं चातिक्रम्य वर्तते, तेन जीवः परां गतिमपुनराविस्तलक्षणां प्रा
न्नोति ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

ग. र्युक्तापुनः संप्रा० । २. ख. वर्त्याधारः रेनेह० । इ. ख. तीनां तदुक्तरं दोधू० ।
 क. तीनां यदुक्तरं दोधू० । ५. ख. कर्बुरूपाः • । ५. ख. कपिछानीछलो हि० । इ. घा० १०८.।
 ७. ख. रूपीं व्यवस्थि० ।

स्वरीमारीमाह---

यदस्यान्यद्रिभशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् । तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

यदस्याऽऽभनो मुक्तिमार्गभूनादश्मेरन्यद्दश्मिशतम्ध्र्याकारमेत्र व्यवस्थितं — तेन सुरशरीराणि तेजसानि सुखैकभोगाधिकरणानि सधामानि कनकरजतरत्नर-चितामरपुरसाहितानि प्रपद्यते ॥ १६८ ॥

संसरणमार्गमाह---

येऽनेकैरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्यै मृदुप्रभाः । इह कर्मोपमोगाय तैः संसरति सोऽवशः ॥ १६९ ॥

ये पुँनस्तस्याधस्तादश्मयो मृदुप्रभाः तैौरिह फलोपभोगार्थं संसारे संसर-ति अवशः स्वकृतकर्मप्रतन्त्रः ॥ १६२.॥

भूतनेत्यवादिषशं परिनिर्शर्षगर्म—
वेदैः शास्त्रेः सिवज्ञानैजिन्मना मरणेन च ।
आत्यी गत्या तथाऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च ॥१७०॥
श्रेयसा सुखदुःखाभ्यां कर्मामेश्च शुभाशुभैः ।
निमित्तशाकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः ॥ १७१ ॥
तारानक्षत्रसंचारैजीगरैः स्वप्नजैरि ।
आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा ॥ १७२ ॥
मन्वन्तरैर्युगप्राप्त्या मन्त्रैषधिफलैरि ।
वित्तात्मानं वेद्यमानं कारणं जगतस्तथा ॥ १७३ ॥

स. येनैकरूपा० । ग० येनेकरूपाधस्ता० । २. स. रश्मयश्च मृदु० । ३. ग. येन पुन० ।

वेदें: ''स एष'' ''नेति नेति''इति ''आत्मा'' इति ''अस्थळमनण्वहस्यमपाणि-पादम्" इत्यादिभिः, शास्त्रश्च मीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः,विज्ञानेश्च 'ममेदं शरीरम्' इत्या-दिदेहन्यतिरिक्तात्मानुभवैः, तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरानुष्टितधर्माधर्मानियताभ्यां देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्खा जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठातृनियतया, तथा गमनागम-नाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारानियताभ्यामपि, भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि संभवति; यतः कारणगुणप्रक्रभेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भो दृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थित्रपरमाण्यादिषु चैतन्यादिसमवायः संभवति---तदार-व्धस्तम्भकुम्मादिभौतिकष्वनुपलम्भात् । न च मन्दशाक्तवदुदकादिद्रव्यान्तर-संयोगज इति वाच्यम्---शक्तेः साधारणगुणत्वात्। अतो भौतिकदेहातिरिक्तैश्वेतन्या-दिसमवाय्यङ्गीकर्तव्यः । सत्यानृते प्रसिद्धे, श्रेयो हितप्राप्तिः, सुखदुःखे आसुष्मिके, तथा शुभकर्मानुष्ठानमञ्जभकर्मपरित्यागः,-एतैश्च ज्ञाननियतैः देहातिरिक्तात्मानुमानम्। निमित्तं भूकम्पादि, शाकुनं ज्ञानं पिङ्गलादिपतित्रिचेष्टालिङ्गकं ज्ञानं, प्रहाः सूर्यादयः तसंयोगजैः फलैः, तारा अज्ञिन्यादिन्यातिरिक्तानि ज्योतींषि, नक्षत्राण्याश्वयुक्प्रम्-तीनि,-एतेषां संचारै: शुभाशुभफल्योतनैः, जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्व सन्छिद्रा-दित्यादिदर्शनैः, तथा स्वप्नजैः खरवाराहयुक्तरथारोहणादिशानैः, तथा आका-शाचैश्व जीवोपभोगार्थतया सृष्टैः, तथा मन्वन्तरप्राप्या युगान्तरप्राप्या, देहे-Sनुपपद्यमानतया तथा मन्त्रौपधिफ्लैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्मानैर्वेद्यमानं हे मुनयो वित्त जानीन ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

किंच---

अहङ्कारः स्मृतिर्मेधा देषो बुद्धिः सुखं घृतिः । इन्द्रियान्तरसंचार इच्छा धारणजीविते ॥ १७४ ॥ स्वर्गः स्वप्नश्च भावानां प्रेरणं मनसो गतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम् ॥ १७५ ॥

१. ख. गुणप्रोक्तकमे०। २. ख. न चमदश०। ३. ख. रिक्तचेतन्या०। ४, ग तनायस आदा०।

यत एतानि दश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः । तस्मादिस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः ॥ १७६ ॥

अहङ्कृतिरहङ्कारः, स्मृतिः प्राग्मवीयानुभवभावितसंस्कारोद्वोधनिवन्धना स्तन्यपानादिगोचरा, सुखमैहिकं, धृतिर्धेर्यम्, इन्द्रियान्तरंगं दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य संचारो 'यमहमद्राक्षं तमहं सृशामि' इत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसंचारः—अत्रेन्छ्यप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण छिङ्गल्वं,पूर्वरूछोके तु गमनसत्यवचनादिहेतुतयाऽऽर्थेकं छङ्गल्वमित्यपोनरुक्तयम्—धारणं शरीरस्य , जीवितं प्राणधारणम् , स्वर्गोऽनियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखिवशेषः, स्पन्नः प्रसिद्धः—पूर्वरूछोके तु स्वप्नस्य छुभफळद्योतया छिङ्गल्वम् , अत्र स्वरूपेणत्यपोनरुक्तयम् — भावानामिन्द्रियादीनां प्रेरणं, मनसो गितश्चितनाधिष्ठानन्यासा, निमेषः प्रसिद्धः, तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि छिङ्गानि भूतेष्वनुपपनानि साक्षात्परम्परया वा परमात्मनो द्योतकानि दृश्यन्ते तस्मादस्ति देहातिरिक्तं आत्मा सर्थग ईश्वर इति सिर्द्धम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १०६ ॥

क्षत्रेज्ञस्वरूपमाह---

बुद्धीन्द्रयाणि सार्थानि मनःकर्मेन्द्रियाणि च । अहङ्काररच बुद्धिरच पृथिन्यादीनि चैव हि ॥ १७७ ॥ अन्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते । ईश्वरः सर्वभूतस्थः सन्नसन्सदसच्च यः ॥ १७८ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सार्थानि शन्दादिविषयसाहितानि, मनः, कर्मेन्द्रि-याणि वागादीनि, तथाऽहङ्कारो,बुद्धिस्च निश्चयातिमका, पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि, अव्यक्तं प्रकृतिरिखेतत् क्षेत्रमस्य योऽसावीश्वरः सर्वगतः अत एव सद्भूपः प्रमाणा-न्तराप्राह्मत्वात् , असन् अस्पष्टप्रतीतिकत्वात् , सदसद्योऽसावात्मा क्षेत्रश इति निगद्यते ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

ख. न्तरेण हि दृष्टे० । २. ख. बोतनायालिङ्ग० । ३. ख. रुत्तथन् । तथा भावान
 अ. इति प्रसिद्धम् । ५. ग. क. क्षेत्रस्वरूप० ।

बुद्धवादेरुत्पत्तिमाह---

बुद्धेरुत्पात्तिरव्यक्ता ततोऽहङ्कारसंभवः । तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगुणानि च ॥ १७९ ॥

सस्वादिगुणसाम्यमःयक्तंः, ततस्त्रिप्रकारायाः सस्वरजस्तमोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिः। तस्याश्च वैकारिकस्तैजसो भूनादिरिति त्रिविधोऽहङ्कार उत्पद्यते । तत्र तामसाङ्ग्रता-दिसंबकादहङ्कारात्तन्मात्राणि, आदिप्रहणाद्गगनादीनि,—नानि चैकोत्तरगुणान्युत्प-चन्ते—चदाद्दैकारिकतैजसाम्यां बुद्धिकर्मोन्द्रयाणामुत्पत्तिः ॥ १७९ ॥

गुणस्वरूपमाह ---

शब्दः स्पर्शरच रूपं च रसो गन्धरच तहुणाः। यो यसान्निःसृतरचैषां स तस्मिन्नेव लीयते॥ १८०॥

तेषां गगनादिपञ्चभूतानाम् एकोत्तरवृद्धया पञ्च शब्दादयो गुणा वेदित-व्याः । एषां च बुद्ध्यादिविकाराणां मध्ये यो यस्मात्पक्वत्यादेरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेण प्रव्यसमये प्रवीयते ॥ १८०॥

प्रकरणार्थमुपसंहरनाह-

यथाऽऽत्मानं स्जत्यात्मा तथा वः कथितो मया।
विपाकात्त्रिप्रकाराणां कर्मणामीश्वरोऽपि सन् ॥ १८१॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः।
रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चकवद्भाम्यते ह्यसौ १८२॥
अनादिरादिमांश्चैव स एव पुरुषः परः।
लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः सविकार उदाहृतः॥ १८३॥
मानसादित्रिप्रकारकर्मणां विपाकादीश्वरोऽपि सन्नात्मा यथाऽऽत्मानं सुजति

१. ख. स्मानिसृत० । २. ग. प्रलयसमीपे प्रमीयते |

तथा युष्माकं कास्थितः । सत्त्रादयश्च गुणास्तरपैवै।विद्याविष्टस्य की।तिताः । तथा स एव रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवादह संसारे श्राम्यतीत्वापं कार्यतम् । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरप्रहणेनाऽऽदिमान् कुञ्जवौमनाःवादिविकारसहितः यथा स्थृलाकारतया परिणतो लिङ्केरिन्दियैश्च प्राह्यक्षैप उदाहृतः॥१८१॥१८२॥१८३॥

स्वर्गिमार्गभाह---

पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् । तेनामिहोत्रिणो यान्ति स्वर्गकामा दिवं प्रति ॥ १८४ ॥

अजनीथी अमरमार्गः अगस्यस्य तस्य च यदन्तरमसौ पितृयानः, तेना-ग्निहोत्रिणः स्वर्गकामाः स्वर्गे प्राप्तुवन्ति ॥ १८४ ॥

किं च---

ये च दानपराः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युताः। तेऽपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपरायणाः॥ १८५॥

ये च दानादिस्मार्तकर्मपराः सम्यग्दम्भरहिताः तथाऽष्टाभिरात्मगुणैः—
"दया क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गळमकार्पण्यमसृहा" ईंति गौतमादिप्रतिपादितेषुक्ताः, तथा ये च सत्यवचननिरताः तेऽपि तेनैव पितृयानेन सुरसदनमाप्नुवन्ति ॥ १८५॥

नतु निमित्तिकादि प्रतिसंचरेऽलिलाध्यापकप्रलयादविदिवदास्तस्योपरितना जनाः कथ-मित्रहोत्रादिकं कमें करिष्यन्ति, कथन्तरां चाकृतकर्माणः स्वर्गमार्गमधिरोक्ष्यन्ती-

त्यत आह—

तताष्टाशीतिसाहस्रमुनयो गृहमेधिनः। पुनरावर्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः॥ १८६॥

तत्र पितृयानेऽष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रामिणः पुनरावृत्तिधर्माणः

ख. स्तस्यै वाऽविशिष्टस्य० । २० ख. वामनादि विकार० । ३० ख. माह्यस्वरूप० ।
 म. माह्यरूपदाहु० । ४०—४० २३. ।

सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्नादिधर्मप्रवर्तकाः। अतो न प्रागुदितदोषसमासङ्गः ॥ १८६ ॥

किं च-

सप्तिषिनागवीध्यन्तिर्देवलोकं समाश्रिताः । तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः ॥ १८७ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया । तत्र गत्वाऽवितिष्ठन्ते यावदाभूतसम्स्रवम् ॥ १८८ ॥

सप्तर्षयः प्रसिद्धाः, नागवीथी ऐरीवतपयः; तदन्तरांखे तावन्त एव अष्टाशी-तिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवळज्ञाननिष्ठाः तपोत्रह्मचर्ययुक्ताः तथा सङ्गुत्यागिनो देवळोकं समाश्रिताः आभृतसम्प्ळवं प्राक्ठतप्रळयपर्यन्तमव-तिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्तकाः ॥१८७॥ १८८॥

कथंमृतास्ते मुनय इत्यत आह---

यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषद्स्तथा । इलोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्॥१८९॥

यतो द्विविधादिष मुनिसमृहाच्चत्वारो वेदाः पुराणाङ्गविद्योपनिषदश्च नित्य-भूता एवाध्येतृपरम्परायाताः प्रवृत्ताः, तथा श्लोका इतिहासास्मकाः, सूत्राणि च शब्दा-नुशासनमीमांसागोचराणि, भाष्याणि च सूत्रव्याख्याख्रपाणि, यदन्यदाशुर्विद्यादिकं बाङ्मयं तदिष यस्मकाशात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं सित वेदस्य नानित्यतादोषप्रसङ्गः ॥ १८९ ॥

ततः किमित्यतै आह---

वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्यं तपो दमः।

श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥ १९० ॥

स. रावतपन्थाः तद० । २. क. ग. वेदस्यापिनानित्य० । ३. क. ग. किमित्याह० ।

वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्रामाण्यवलाद्वेदानुवचनादयः सत्वशुद्ध्यापादनद्वारे णाऽऽत्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नं भवति ॥ १९० ॥

किंच-

स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु । द्रष्टच्यस्त्वथ मन्तच्यः श्रोतच्यद्रच द्विजातिभिः ॥१९१॥ य एनमेवं विन्दन्ति ये वाऽरण्यकमाश्रिताः । डपासते द्विजाः सत्यं श्रद्धया परया युताः ॥ १९२ ॥

यस्मानित्यतयाऽऽत्मप्रमाणभ्तो वेदस्तस्मादसावुक्तमार्गेण सक्छाश्रमिभिर्नानाप्र-कारं जिज्ञासितव्यः । तमेव प्रकारं दर्शयति—द्विजातिभिर्द्रष्टव्यः अपरोक्षी-कर्तव्यः। तत्रोपायं दर्शयति—''श्रोतव्यो मन्तव्यः'' इति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यः, तदनन्तरं मन्तव्यः, वुक्तिभिर्विचारयितव्यः, तत्तोऽसौ ध्यानेनापरोक्षी भवति । ये द्विजातयोऽतिशयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः एवमुक्तेन मार्गेण एनमात्मानं सत्यं परमार्थभूतमुपासते ते आत्मानं विन्दन्ति छमन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ १९३ ॥ ६९२ ॥

प्राप्तिमार्गदेवयानमाह-

कमात्ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्कं तथोत्तरम् । अयनं देवलोकं च सवितारं सवैद्युतम् ॥ १९३ ॥ ततस्तान्पुरुषोऽभ्येल मानसो ब्रह्मलौकिकान् । करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिह न विद्यते ॥ १९४ ॥

ते विदितात्मानः क्रमादग्न्याद्यभिमानिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गभूतेषु विश्रम्यै तैः प्रस्थापिताः परमपदं प्राप्तुवन्ति । अर्चिर्विद्धः, अहर्दिनं, शुक्लपक्षः, तथोत्त-

स्त. ये चारण्य । २, "मानवीशक्ष" इत्यपरार्क पुस्तके आनन्दाश्रममुद्रिते पाठो दश्यते । ३. स. विश्राम्यतैः ।

रायणं, सुरसद्म, सविता सूर्यः, वैद्युतं च तेजः,—तान् एतं क्रमादार्चिरादिस्था-नगतान्मानसः पुरुषो ब्रह्मछोक्रमाजः करोति । तेषामिह संसारे पुनरावृत्तिर्न विद्यते, किं तु प्राकृत प्रतिसद्भरावसरेस्यक्तिङक्कररीराःपरमात्मन्येकी भवन्ति॥१९३॥१९४॥

पूर्वीकपितृयानमाह—

यद्येन तपसा दानैर्थे हि स्वर्गिजितो नराः । धूमं निशां कुष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥१९५॥ पितृलोकं चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् । क्रमाचे संभवन्तीह पुनरेव व्रजन्ति च ॥१९६॥ एतद्यो न विजानाति मार्गिद्दितयमात्मवान् । दन्दश्रकः पतङ्गो वा भवेत्कीटोऽथवा कृमिः ॥१९७॥

ये पुनर्विहितैर्पेशदानतपोभिः स्वर्गफल्लभोकः स्तर्त क्रमावृमादिचन्द्रपर्यन्त-पदार्थाभिमानिनोर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुशृष्टिजल्लभूमीः प्राप्य ब्रीह्याचनरूपेण शुक्रस्वमवाप्य संसारिणो योनि ब्रजन्ति । एतन्मागृह्यमप्रमत्तो यो न विज्ञानाति मागृहमोपायभूतधर्मानुष्ठानं न करोति असौ दन्दश्को भुजङ्गः पतङ्गः शल्भः कृमिः कांटो वा मवेत् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ १९७ ॥

उपासनाप्रकारमाह---

ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्योत्तरं करम् । उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य सुखं विष्टभ्य चोरसा ॥ १९८॥ निमीलिताक्षः सत्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् । तालुस्थाचलिज्ञह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ १९९॥ संनिष्ठभ्येन्द्रिययामं नातिनीचोच्छ्रितासनः । द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि प्राणायामसुपक्रमेत् ॥ २००॥

ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृद्ये दीपवत्प्रसुः । धारयेत्तत्र चाऽऽत्मानं धारणां धारयन्बुधः ॥ २०१ ॥

ऊरस्थावुत्तानौ चरणौ यस्य स तथोक्तः बद्धपद्मासनः, तथोत्ताने सभ्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं किञ्चिदुन्नाम्योरसा च विष्टम्य स्तम्यियःवा तथा निर्मालिताक्षः, सत्त्रवस्थः कामक्रोधादिरहितो, दन्तैर्दन्तानसंस्पर्शयन , तथा तालुनि स्थिता अचला जिह्या यस्य स तथोक्तः, तथा संवृतास्यः पिहिताननः, सुनिश्चलं निष्प्रकम्पः, तथा स्नस्परिन्द्रियसमूहं विषयेम्यः प्रत्याहृत्य नातिनीचासनो नात्यु-च्लितासनो यथा चित्तविक्षेपो न भवति- तथोपविष्टः सन् , द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राणायामाम्यासमुपक्रमेत् ; ततो वशिक्तपत्रनेन योगिना योऽसौ हृद्वये दीपवदप्रकम्पः प्रभुः स्थितोऽसौ ध्यातव्यः , तत्र च हृदि आत्मानं मनोगोचरतया धार-येत् । तथा धारणात्रं धारणस्यक्षपं च जान्वप्रश्रमणेन — च्लेटिका-दानकालो मात्रा ताभिः—पञ्चद्रमात्राभिरधमः प्राणायामः, त्रिशद्विभिष्यमः, पञ्चच्या-रिश्चद्विक्तमः इति । प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणाः, तास्तिस्रो योगशब्दवाच्याः,ताश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र—''संश्रम्य च्लेटिकां दद्याक्षराप्रं जानुमण्डले । मालाभिः पञ्चद्वाभिः प्राणायामोऽधमः स्वृतः ॥ नथ्यमो द्विगुणः श्रेष्ठित्विपुणो धारणा तथा । त्रिमिश्चिमः स्वृत्तैकेका तामिर्योगस्तथेव च''॥ १९८॥१९९॥१९९॥ २००॥ २०१॥

धारणात्मकगोगाभ्यात्मप्रयोजनमाह —

अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिईष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा। निजं शरीरमुत्सञ्य परकायप्रवेशनम् ॥ २०२ ॥ अर्थानां छन्दतः सृष्टियोंगैसिद्धेहिं लक्षणम्। सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते ॥ २०३ ॥

१. ख तानसंपृशन् ०। २. गः कम्पस्तया सम्यक् स्थितोऽसी ०। ३. खः चरतया धारयेन् धारणामवधा ०। ४. खः धारणामवधार०। ५. खः योगसिङिः हिँछ० । 'सिद्धेस्तुळक्ष' इति अपरार्कपुरतके आनन्दाश्रममृद्रिते पाटः । कः योगसिङ्किः खण्०।

अणिमाप्राप्या, परैरदृश्यत्वमन्तिभानं, स्मृतिरतीन्द्रियेष्वर्धेषु मन्वादेरिव स्मरणं कान्तिः कमनीयता, दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यथेषु, तथा श्रोत्रज्ञता आतेदवीयसि देशेऽभिव्यज्यमानतया श्रोत्रपथमनासेदुषामि राव्दानां ज्ञातृता, निजशरीरत्यागेन परशरीरप्रवेशनं, स्ववाञ्छावशेनार्थानां करणिनरपेक्षतया सृष्टिः,—इस्पतचोगस्य सिद्धे- रुक्षणं छिङ्गम्। न चैताथदेव प्रयोजनं, कि तु सिद्धे योगे सजन्देहममृतत्वाय कल्पते ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रमवति ॥ २०२ ॥ २०३ ॥

यज्ञदानाद्यसंभवे सत्वशुद्धावुशायान्तरमाह---

अथवाऽप्यभ्यसन्वेदं न्यस्तकर्मा वने वसन्। अयाचिताशी मितभुग्परां सिद्धिमवाप्तुयात्॥ २०४॥

अथवा त्यक्तकामी अनिधिद्धकर्मा अन्यतमं वेदमभ्यस्यम् एकान्तशी-छोऽयाचितमिताशनापादितसस्वशुद्धिरात्मोपासनेन परां मुक्तिळक्षणां सिद्धि-प्राप्नोति ॥ २०४॥

किंच-

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुन्यते ॥२०५॥

सम्प्रतिप्रहादिन्यायेनोपार्जितधनः अतिथियूजातत्परः नित्यनैमित्तिकश्चाद्धानु ष्ठानानिरतः सत्यवैदनशीलः सन्नात्मतत्त्वध्यानिरतो गृहस्थोऽपि यैस्मान्मुक्तिभवानो ति तस्मान्न केवलमैहिकपारित्रज्यपरिप्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥ २०५॥

॥ इत्यध्यात्मप्रकरणम् ॥

ख. तुष्टानित्तः गृहस्थोऽपि० । २. क. स्थोऽपि हि सन् यस्मान्मु० ।

अथ प्रायश्चित्तप्रकरणम् ५

(१) कर्मविपाकः

" वर्णाश्रमेतराणां नो बृहि धर्मानशेषतः।" ईत्यत्र प्रतिपाद्यतया प्रतिद्यात-षड्विधधर्ममप्ये पन्चप्रकारं धर्ममाभिधायाधुनारशिष्टं नैमिलिकं धर्मजातं प्रायश्चित्तपदामिळ्प्यं प्रारिष्युः मथमतस्तरप्रराचनार्थमधिकारिविशेष-प्रदर्शनार्थं चार्थवादरूपं कर्मविषाकं तावदाह—

महापातकजान्घोरान्नरकान्प्राप्य दारुणान् ।

कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातिकनस्त्वह ॥ २०६ ॥

श्रहाहत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा "श्रह्महा मद्यपः"ईत्यत्र वक्ष्यते, तद्योगिनो महापातकिनः ते महापातकजनितांस्तामिस्नादिनरकान्स्वजनितदुष्कृतातुरूपान्
घोरानतितीत्रवेदनापादकत्वेनातिभयङ्करान्दारुणान्दुःखेकभोगनिल्यान् प्राप्य कर्मक्षयात् कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरं कर्मशेषात्पुनिरिह संसारे दुःखबहुलध्वसृगाल्यादितिर्थग्योनिषु प्रकर्षेण भूयोभूयो जायन्ते । महापातीकप्रहणामितरेषामप्युपपातक्यादीनासुपल्क्षणम्—तेषां च तिर्थगादियोनिष्रासेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २०६॥

महापातकानां संसारप्राप्तिमुक्तवा तद्भिश्चेषमाह—

मृगाश्वसूकरोष्ट्रााणां ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र संशयः॥ २००॥

कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्तुयात् ।

तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गुरुतल्पगः॥ १०८॥

मृगा हंरिणादयः, श्वस्करोष्ट्राः प्रसिद्धीः, तेषां योनि व्रह्महा स्वकर्मशेषेण प्राप्नोति । खरो रासमः, पुल्कसः प्रतिलोमनिषादेन शूद्र्यां जातः, वैदेहकेनाम्बष्टयां जातो वेनः, तेषां योनीः सुरापः प्रोप्नोति । क्रमयः सजातीयसंभोगनिरपेक्षा मांस-विष्ठागोमयादिजन्याः, ततः किंचित्थयूलतराः पक्षास्थिरहिताः सजातीयसम्भोगरहि-

१, आ० १, । २. प्रा० २२७ । ख. स्थिरहिताः पिपीलि० !

ताः पिपीलिकादयः क्रीटाः, पतङ्गः शलभः, तेषां योनि ब्राह्मणस्वर्णहारी प्राप्नुयात् । तृणं काशादि, गुल्मलते प्रागुक्ते ; तज्जातीयतां क्रमेण गुरुतत्वयगः प्राप्नोति । एतचाकामकृतविषयम् , कामकारकृते त्यन्यस्विप दुःखबहुल्योनिषु संसरितः ; यथाऽऽह मनुः—'' श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविषुगपाक्षिणाम् ! चण्डाल-पुल्कसानां च ब्रह्महा योनिष्टृष्ट्यति ॥ क्रिमिकीटयतङ्गानां विद्मुजां चैव पक्षिणाम् । हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विष्यः सहस्रशः ॥ खताहि सग्टानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसाणां च पिशाचानां स्तेनो विष्यस्तहश्रशः ॥'' व्रतोर्णनामः, सरटः क्रकलासः। ''तृणगुल्मलतानां च क्रत्यादां दृष्ट्णामिष् । श्रुरक्षमेकृतां चैव शर्त्वशो गुरुतल्पगः॥'' ईति ॥ २००॥ २०८॥

節 電---

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्मुरापः श्यावदन्तकः। हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः॥ २०९॥ यो येन संवसत्येषां स तिष्ठङ्गोऽभिजायते।

प्वं रौरवादिनरकेषु स्वस्करखराँदियोनिषु च दारुणं दुःखभनुभूयानन्तरं दुरितरेषेण जननसमय एव क्षयरोगादिळक्षणयुक्ताः प्रचुरेषु मानवशरीरेषु संसरित्। तैल ब्रह्महा क्षयरोगी राजयक्मी भवेत् । निषद्धसुरौपी स्वभावतः कृष्णदशनः । ब्रीह्मैणहेम्नो ईर्ता कुासितनाखित्त्वम् । गुरुदारगामिटुश्वर्मव्यं कुष्टिताम् । एतेषां ब्रह्म हादीनां मध्ये येन पतितेन यः पुरुषः संवसित स तिह्निङ्गोऽभिजायते ॥ २०० ॥

किंच---

अन्नहर्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः ॥ २१० ॥ धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः । तैलहत्त्वैलपायी स्यात्पृतिवक्रस्तु सुचकः २११ ॥

ख. गोवाजिम् ग०। २.—१२ ५५. ८। ३. ल एवं च तिर्य ताह्यां जांना मानुष्यथे छक्षणानि भवन्तांत्याह। ग. किंचेतिनास्ति। ४. क. स्करादियांनि०। ५. क. प्रवरेषु।
 इ. ख. रित । ब्रह्महाक्ष०। ७. ख. रापानी स्वभा०। ८. ख. हेम्नां हर्ना०। ९. क. कुस्तितन्त्रस्वं०।

अनस्यापहर्ता आमयार्था अजीर्णानः ; वागपहारकोऽनतुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारि च मृको वागिन्द्रियविकलो भवेत् ; धान्यामिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः षडङ्गु-च्यादिः, पिद्युनो विद्यमानपरदोषप्रस्यापनशिलः वृतिनामिकः दुर्गन्धनासिकः तैल्लस्य हर्ता तैल्लपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसदोषसंकीर्तनो दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच तिर्धक्तप्राप्युत्तरकालं मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टन्थम्—''यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य बलावरः । अवस्यं याति तिर्धक्तं जग्न्या चैवाहुतं हिनः॥ " दैति मंनुस्मरणात् ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २१९ ॥

किंच--

परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ २१२ ॥

यः परदारानपहरति, ब्रह्मस्वं च सुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति, असावरण्ये निर्जेळे हेशे ब्रह्मराक्षसोभूतविशेषो जायते ॥ २१२ ॥

किंच-

हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः । पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धाञ्छुच्छुन्दरी शुभान्॥२१३॥

हीनजातौ हैमकाराख्यायां पक्षिजातौ पररत्नापँहारको जायते । तथा च मनुः—''गिणमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥'' इंति । पत्नात्मकं हात्वं इत्वा मथ्रः, शुभान् गन्धानपहृत्य कुंच्छुन्सी राजदृहिताख्या मूषिका जायते ॥ २१३ ॥

किंच--

मूषको धान्यहारी स्याचानमुष्ट्रः किपः फलम् । जलं स्रवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ २१४ ॥

क. जीलो दु^कियनासि॰ । २.—१२. ६८. । ३. ख. रत्नाद्यपहार० । ४.—
 १२. ६१, । ५. क. चुळ-दरिः, ढुंबुंदरीराज० ।

मधुद्देशः पलं गृष्ठो। गां गोधाप्तिं बकस्तथा । श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥ २१५ ॥

धान्यहारी आखुः ; यानं हृत्वोह्ः ; फळं वानरः ; जळं प्ळवः शैकट-विळाह्यः पक्षी ; पयः क्षीरं काको ध्वाह्यः ; गृहोपस्करं मुसळादि हृत्या गृहकारी वरटाह्यः ; कीटविशेषः । मधु हृत्या दंशाह्यः कीटः ; पळं मांसं, तत् हृत्वा गृष्ट्राह्यः पक्षी ; गां हृत्वा गोधाह्यः प्राणिविशेषः ; अग्निं हृत्वा वकार्ह्यः पक्षी ; वस्त्रं हृत्वा श्विती ; इक्ष्वादिरसं हृत्वा सारमेयः ; ळवणहारी चीर्याह्यः उच्चैःस्वरः कीटः ॥ २१४ ॥ २१५ ॥

एवं प्रदर्शनार्थ किञ्चिद्वस्या प्रतिद्रव्यं पूँशकोटेन बक्तुमशक्तेरेकोपाधिना कर्मविपाकं दर्शियतुमाह—

प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि । द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः ॥ २१६ ॥

द्रव्यस्यापिह्न्यमाणस्य यादशाः प्रकाराः तादशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्मण्यपद्दत्तीरो भवन्ति ; यथाकांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फळसाधनं द्रव्यमपद्दरित
त्यसाधनविक्रळः ; यथा पङ्गुतामधहारक इति । राङ्क्षेन क्वचिद्धिदेशो दिश्तितः—
"ब्रह्महा कुष्टी, तैजसापहारी मण्डळां, देवब्राह्मणाकोशकः खळतिः, गरदाग्निदावुन्मत्तो, गुरुं प्रतिहन्ताऽपस्मारी, गोष्ठश्चान्धः, धर्मपर्गी मुक्त्वाऽन्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी
प्राणिविशेषः, कुण्डाशी भगभक्षां, देवब्राह्मणात्रारी पाण्डुरोगी, त्यासापहारी च
काणः, इत्रीपण्योपजीवी पण्डः, कौमारदारत्यागी दुर्भगः, मृष्टैकाशी वातगुल्मी,
अभक्ष्यभक्षको गण्डमाळी, ब्राह्मणांगामी निर्वीजी, कूर्कमी वामनः वस्त्रापहारी
पतङ्गः, शब्यापहारी क्षपणकः, शङ्खगुक्त्यपहारी कपाळी, दीपापहारी कौशिकः,
मित्रध्नक् क्षयी, मातापित्रोराकोशः खण्डकारः" इति । गौतमोऽपि कंचिद्धिरोषमाह

१. क. सकटं निलाल । ग. शकटीनलाख्यः । २. ख. चटकाख्यः कीटल । ३. ख. हुत्वा नलाकाख्यः । ४. ग. पृष्टाकोटन्यायेन वनुः । ५. ख. देवत्रवस्वहरः । ६. ख. उच्छित्रज्ञल । ग. च्छुन जङ्क्चरल ।

—'' अनृतवागुल्बलः मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् , जलोदरो दारत्यागी, कूटसाक्षी श्रीपदी उन्छृनजेङ्गाचरणः, विवाहविघ्नकर्ता छिन्नोष्टः, अवगूरणैः छिन्नहस्तः, मातृष्त्रोऽन्धः, स्तुषागामी वातवृष्णः, चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकुच्छ्री, कन्यादृषकैः षण्डः, ईर्ष्याहुर्मशकः, पित्रा विवदमानोऽपरमारी, न्यासापहारो अनपत्यः, रत्नापहारी अत्यन्तदरिद्रः, विद्याविकयी पुरुषप्रगः, वेदविकयी द्वीपी, बहुयाजको जलप्लयः, अयाज्ययाजको वराहः, अनिमन्तितभोजी वायसः, मृष्टै-कभोजी वानरः, यतस्ततोइनन्मार्जारः, कक्षवनदहनात्खद्योतः, दारकाचार्यो मुख-विगन्धिः, पर्युषितभोजी कृमिः, अदत्तादायी बळीवर्दः, मत्सरी भमरः, अग्न्यु-त्सादी मण्डलकुष्ठी, शृद्धाचार्यः श्वपाकः, गोहती सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अना-पहारी अर्जाणीं, ज्ञानापहारी मुकः, चण्डाळीपुरुकसीगमने अजगरः, प्रव्रजिता. गमने मरुपिशाचः, श्द्रीगमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दारदिः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी बलाकः,वार्धुषिकोऽङ्गर्हानः, अविक्रेयविक्रयी गृधः, राजनिहिषीगामी न गुंसकः, राजाकोशको गर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने सृगालः, परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः, मत्स्यवधे गर्भवासी, इत्येतेऽन्ध्वंगमनाः " स्त्रियोऽप्येतेषु निमित्तेषु पूर्वोक्तास्वेव जातिषु स्त्रीत्वमनुभवन्ति ; यथाऽऽह मनुः -- ' स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कुर्त्वा दोषमवाप्नयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्व-मुपयान्ति ताः॥ " ईति । एतच क्षयित्वादिरुक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखी-भूतब्रह्महाशुद्देगजननार्थ, न पुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवार्षिकादिव्रतप्राप्त्यर्थ, संसर्गनिवृत्त्यर्थं चे । तथा हि । पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । न च प्रारब्धफलपापा-पूर्वविनाशे किञ्चन प्रयोजनमस्ति — न हि कार्मुकनिर्मुक्तो बाणो छक्ष्यवेधे वेद्धस्त-द्यापारस्य वा सत्तां पुनरपेक्षते, न च तदारब्धफलनाशोऽधीं पूर्वनाशोऽन्वेषणीय:— न हि निमित्तकारणभूतचक्रचीवरादिविनाशेन तदारव्धकरकादिविनाशः, न च नैसर्गिकं कौनस्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किं च नरकातिर्यग्योन्यादिजन्यदुःखप-रम्परामनुभूय तस्य हि कीनस्याहिको विकारश्चरमं फलम् । तेन चोत्पन्नमात्रेण

१. उच्छिन्नज । २ स्त. अवगुरणी ०। क. अवगोरणि ०। २. स्त. पण्टः० । ३. स्त. कत्येनहत्वा० । ४.--- १२. ६९. । ५. स्त. निवृत्त्यर्थे वा । ६. स्त. तुमूर्यतस्य० |

स्वकारणापूर्वनाशो जन्यते — मन्थनज्ञानिताञ्च छुक्षाणिनेवाराणिक्षयः । तस्मान्न पापँ विनाशार्थे वैतन्वर्या, नापि संव्यवहारार्थम् । न हि शिष्टाः कुनक्यादिभिः सह संबन्धं परिहरन्तिः प्राचीनक्षयात्पापनाशेन संव्यवहार्थत्वस्यापि सिद्धेनीर्थो व्रतच-र्थया । यत्त् विसेष्ठेनोक्तं — "कुनखी स्यावदन्तश्च क्रन्छं द्वादशरात्रं चरेद" इँति तत्क्षामवत्यादिवन्नीमित्तिकमात्रं, न पुनः पापक्षयार्थे संव्यवहार्यसिद्धवर्थे वेति मन्तव्यम् ॥ ५१६ ॥

किं च--

यथाकमे फलं प्राप्य तिर्यक्तं कालपर्ययात् । जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ २४७ ॥

यथाकर्म स्वदुष्क्रॅतानतिक्रमेण तदनुरूपं नरकादि फलं तिर्यक्त च प्राप्य कालक्रमेण क्षीणे कर्माणे दुष्टलक्षणा दिरद्राश्च पुरुषेषु निक्कष्टा जायन्ते ॥ २१७ ॥ कि च---

ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः । जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ २१८ ॥

ततो दुर्छक्षणमनुष्यजन्मानन्तरं निष्कत्मधीभूता नरकाशुपभोगद्वारेण क्षीण-पापाः श्राग्भवीयसुक्रतशेषेण महाकुळे भोगसंपन्ना जायन्ते ॥ २१८ ॥

(२) महापातकादिनिमित्तपरिगणनम्

एवं प्रायक्ष्तितेषु प्ररोचतार्थं कर्मविधाकमभिषायापुना तेष्ववाधिकारिणं निक्यियितुमाह— विहितस्याननुष्टानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छिति ॥ २१९ ॥ तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । एवमस्यान्तरात्मा च लोकश्चैव प्रसीद्ति ॥ २२० ॥

१. क. पापादिनाशार्थ व्रत $\circ$ । २. ख. व्रतपरिचर्या $\circ$ । ३. ख. हारार्थस्यस्या $\circ$ । ४. - २ $\circ$ ६ । ५. ख. स्वकृतदुःकृता $\circ$ ।

विहितामिति यदावस्यकं संध्योपासनामिहोत्रादिकं नित्यम् . अञ्जविस्प शीदौ नैमित्तिकत्वेन चोदितं स्नानादिकं च तदुभयमुच्यते। तस्याकरणात् निन्दितस्य निषिद्धस्य सुरापानादेः करणात् इन्द्रियाणामानिग्रहाच नरः पतनमुच्छति प्राप्तोति, प्रस्यवायी भवतीति यावत् । ननु " इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसञ्येत कामतः।" इती:न्द्रियप्रसक्तेरपि निषिद्धत्वानिन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थम '' अनि-प्रहाचोन्द्रियाणाम् "इति पृथगुपादानम् ! अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसाक्तिनिषेधैस्य नैकान्ततः प्रतिषेत्ररूपता स्नातकव्रतमध्येऽस्य पाठात्तत्र च '' व्रतानीमानि धार-येत " ईति व्रतराव्दाधिकारान्त्रवृक्षवणाचेन्द्रियप्रसक्तिप्रतिषेधकः संकल्पो विधीयते । स चोभयरूप इति पृथगुपादानम् ॥ ननु विहिताकरणात् प्रत्यवैशीति कुतोऽवास-तम् ? न तावदग्निहोत्रादिचोदना पुरुषप्रवर्तनात्मिकाननुष्ठानस्य प्रत्यवायहेतुतामा-क्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हि सा । तावन्मात्रेण प्रवृत्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमपि वाक्ते-क्षीणशाक्तित्वादनुपपत्तेः । किं च यद्यप्यनपपत्त्यपरामेऽपि प्रवृत्तिसिद्धवर्थमथोन्तरं कल्पते—तर्हि निषिध्य-मानिक्रियाजन्यप्रत्यवायपरिहार्रार्थतयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फलान्तरं कल्प्येत । न चैतत्कस्यचिद्पि संमतम् । नन् यथा निषिद्धेष्वर्थवादावगतप्रस्यवाय-परिहारार्थतयेव पुरुषार्थत्वं तथा विहितेष्वर्थवैदावगताकरणजन्यप्रस्वायपरिहारार्थता कस्मान स्यात ? मैंबम् । न हि सर्वत्राग्निहोत्रादिषु ताद्यविधार्थवादाः सन्ति । न च ''विहितस्याननुष्ठानान्तरः पतामृच्छति । '' इतीयं स्वृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चत्रश्रमम् । न हि वाक्यान्तरप्रामिते कार्ये वाक्यान्तरेणार्थवादः संभवति । भवत् वा कथाञ्चिदेकवाक्यतयाऽर्थवादः, तथाऽपि नाभावैरूपं विहिताकरणं कार्यान्तरं जनयितं क्षमते । नन् ''उवरे चैवातिसारे च लङ्कनं परमौषधम्" इत्यायुर्वेदवचना-द्धोजनाभावरूपं लङ्कनं ज्वरशान्ति जनयतीति यथाऽवगम्यते तथाऽत्रापि भवत् । मैंबम् । यतो नात्रापि छङ्घनाज्ज्वरशान्तिः; किं तर्हि ? ज्वरनाशप्रतिबन्धकभो-जनाभावे सति जठरानलपरिपाकैजनिताद्वातुसाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्मात् ''वि-

१. ख. यमुच्यत । यस्याकर० । २. मनुः ४. १६.। ३. ख. निषिद्धस्य०। ४. — ४. १३.। ५. ख.प्रवर्तनात्मकाननु०। ६. ल. यिनीहिंसा०। ७. ख. मानप्रयव०। ८. ख. हारार्थ तस्येव०। ९. ख. तेष्वप्यर्थ० । १९. ख. चतुरस्वम्० । १९. ख. न्तरप्रमति० । १२. ख. नामावरूपीवि हिता० । १३. ख. परिपाकजनताङातु० ।

हितस्याननुष्ठानान्तरः पतनमुच्छति।" इति कथमस्याः समुतेर्गतिरिति वाच्यम् । उच्यते । अग्निहोज्ञादिविषयाधिकारासिद्धिरूपप्रस्ववायाभिप्रायेणोति न दोषः । नन --- 'वान्तार्युल्कामुखः प्रेतो विशे भैवति विच्युतः । अमेध्यकुणपाशी तु क्षात्रियः कटपूतनः ॥ मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतो वैश्यो भवति प्रयमुक् । चैलाशकस्त भवति शुद्धो धर्मात्स्वकाच्च्युतः॥ " ईत्येतानि विहिताकरणप्रत्यवायपराणि मनुवचनानि कथ घटन्ते ? उच्यते । यथा वान्तमञ्जत उल्कया वा दह्यमानमुखस्य दु:खं, तथाऽस्थापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनम-नुप्रानप्ररोचनार्थमित्यविरोधः । यद्वा प्राग्भवीयनिषिद्धाचरणाक्षितिविहितान्ष्ठान-विरोधिरागाळस्यादिजन्यं वान्तास्यल्कामुखयेतत्वादिरूपमिति न ववचिदभावस्य कारणतेति मन्तन्यम् । नन् पृंश्वर्शवानरखरदृष्ट्यिभ्याभिशस्तादौ विहिताकरणा-दिनिमित्तानामन्यतमस्यापि अभावात्कथं प्रत्यवायिता, कथं च तदभावे प्रायश्चित्त-विधानम ? उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थे प्रायश्चित्तविधानाञ्जनमान्त-राचरितानिषिद्धसेवादिजन्यं पापापूर्वे समाक्षितिमध्याभिशापादिकं तिनिमित्तप्राय-श्चित्तापनोद्यमनेनानुष्ठितामीते कल्प्यते-पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षेणं कार्यरूपपापोत्पत्त्यनु-पपत्ते:। न च पंक्चल्यादिगतप्रयत्नेन पुरुषान्तरे पापोत्पत्तिः कर्तसमबायित्व-नियमाद्धर्माधर्मयोः। तस्माद्यक्तैव प्रायारचित्ते निमित्तत्रयपरिगणना। तथा च मनुः--''अकर्बन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्ती-यते नरः॥" ईति। नरप्रहणं प्रतिलोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधिकारप्राप्यर्थम । ते-षामध्यद्विसादिसाधारणधर्मव्यतिक्रमसंभवातः यस्मादेवं नि.विद्धाचरणादिना पत्यवै ति तस्मात्तेन क्रतनिषिद्धसेवादिना परुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्यामहलोके परत्र च विद्याद्धयर्थम् ॥

प्रायश्चित्तशब्दरचायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे रूटः । एवं प्रायश्चित्ते कृते अस्यान्तरात्मा ग्रुद्धतया प्रसीदिति, लोकश्चायं संव्यवहर्त्ते प्रसीदिति। एवं च वदतैतद्दश्चितम् नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः, तंत्रार्थवादगत्तद्वरितः क्षयोऽपि जातेष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिहासुनाऽनृष्टीयत

१. ल. वित्रो धर्मात्स्वकाच्च्यतः । २. सनुः १२. ७१,७२.। ३. ख. निरपेक्ष्येण । ४.— ११. ४४ । ५. ल. तत्र चार्थवा॰ ।

इस्येतावता कामाधिकाराशङ्का कार्या; यस्मात् मनुः—'' चरितव्यमतो नित्यं प्रायार्श्चत्तं विशुद्धये । निन्धीर्हं छक्षाणैर्धुका जायन्तेऽनिष्कृतैन सः ॥'' इत्यकरैणे दोत्रश्रवणेनावश्यकत्वागर्माः ॥ २१९ ॥ २२० ॥

भायश्चित्ताकरणे दोषमाह---

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् ॥ २१२ ॥

पापेषु शास्त्रार्थन्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषाः अपश्च गिपना मया^{त्त} दुष्कृतं कृतमित्येवमुद्रेगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः दुःसहान्नरकान्प्राप्नुवन्ति॥२२१॥

नरकस्वरूपं विवृण्वन्नाह---

ताम्रिसं छे।हराङ्कुं च महानिरयशाल्मछी । रौरवं कुड्मछं पूतिमृत्तिकं कालसूत्रकम् ॥ २२२ ॥ संघातं लोहितोदं च सविषं संप्रपातनम् । महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ २२३ ॥ अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च । असिपत्रवनं चैव तापनं चैकविंशकम् ॥ २२४ ॥ महापातकजैधीररुपपातकजैस्तथा । अन्विता यान्सचरितप्रायश्चित्ता नराधमाः ॥२२५ ॥

तामिस्रप्रभृतींस्तापनपर्यन्तानेकविशितिनरकानन्वर्थसंज्ञाद्योतितावान्तरभेदान्म-हापातकोपपातकजनितभयङ्करदुरितेरिन्विता अनाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्तुवन्ति ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ २२५ ॥

१.-- ११. ५३.। २. ख. वगमात् ।

उपात्तद्वरितनिरासार्थे प्रायश्चित्तमित्युक्तं, तत्र विशेषमाह---

प्रायश्चित्तरपैत्येनो यद्ज्ञानकृतं भवेत । कामतो व्यवहार्थस्तु वचनादिह जायते ॥ २२६ ॥

प्रायश्चितैर्वक्यमाणेरज्ञानाचदेनः पाप कृतं तदपैति गच्छति ; न कामतः कृतम् ; किं तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्यो जायते । अत्र च ''प्रायाश्चरैरपैत्येनो यदज्ञानकृतम्'' इत्युपक्रमात्तव्यतियारितया ''ज्ञानतः'' इति वक्तव्ये यत् "कामतः" उत्युक्तं तज्ज्ञानकामयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा हि ''विहितं यदकामानां कामात्तिहुगुणं भवेत् । '' तथा अबुद्धिपृविकियायामर्थ प्रायश्चित्तम् । तथा ''म्छेच्छेनाधिगताः सूदा लज्ञानात्त कथञ्चन। क्रच्छ्त्रयं प्रकृवीत ज्ञानतु द्विगुणं भवेत् ॥" इत्यादिभिर्वचैनैर्ज्ञानकामयोस्तुल्यप्रायाश्चित्तदर्शनात् तुल्य फलतेव । किं च स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामनाम्यां नियता—तयोरन्यतरापायेऽपि तस्या असंभवात्।अतः ''कामतः'' इत्युक्ते ज्ञानं , ''ज्ञानतः'' इत्युक्तेऽपि कामः प्राप्नोत्यवि-नाभागत्।न च चौरादिभिर्वेळात्प्रवर्त्यमानस्य सत्यपि विषयज्ञाने कामनाभावानाविनाभाव इति वाच्यम्। यतोऽत्र विद्यामानस्यापि ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेनासत्समत्वम्। यत्तु शु ष्केऽपि पिपतिषोभ्रीन्या कर्दभपतनं तत्रापि वास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायारुचाभाव एव। एवमज्ञानकामनयोरप्यव्यभिचार एव । ननु ''प्रायाश्चित्तरेरपेस्पेनः'' इति न युक्तं --फलविनाश्यत्वात्कर्मणः । मैवम् । यथा पापोत्पत्तिः शास्त्रगम्या तथा तत्प-रिक्षयोऽपीति नात्र प्रमाणान्तरं क्रमते । अत एव गौतमेन पूर्वोत्तरपक्षभङ्गवाऽयमर्थो दर्शित:--''तज प्रायाश्चरां कुर्यान्न कुर्यादिति मीयांसन्ते न कुर्यादिसाहुर्न हि कर्म क्षीयते" इति।कुर्यादित्यपरे पुनःसोमेनेष्टा पुनःसवनमारान्तीति विज्ञायते।बात्यैःस्तोमेनेष्टा ब्रह्मचर्य चरेद्रपनयनत इति सर्व पाप्मानं तरित भ्रणहत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति । पुनः सवनमायर्न्तीति । सवनसंपाद्यज्योतिष्टोमादिद्विजातिकर्माणे योग्यो भव-तीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमातम्—अधिकारिविशेषणाकाङ्कायां राजिसत्रन्यायेनार्थ-वादिकफलस्यैव कल्पनाया न्याय्यत्वात् । अतो युक्तं ''प्रायारचतेरपैत्यनः 'ग्इति॥ नन

स्. रितनाशार्थं । २. रा. बायून्वचने० । २. स. इत्युक्ते ज्ञानाज्ञानत इत्युक्त० ।
 स. मायान्तीति विज्ञा० । ५. रा. ब्रात्यस्तोमे० । ६. स. सवमायान्तीति० ।

कामक्रते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्यवहार्यत्वं, तदभावश्च ''अनभिसंधिक्कतेऽपरतो प्रायाश्चित्तम् '' ईति वसिष्ठवचनात् । "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते॥'' ईति मनुबचनाच्चावरम्यते॥नैतत्॥ ''यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन। न तस्य निष्कृतिर्देष्टा भुग्वाग्नेपतनादते॥'१ इति तथा ''विहितं यदकामानां कामात्तिहुगुणं भवेत्।" इति च कामक्कतेऽपि प्रायश्चित्तदर्श-नात्॥ यत्तु वसिष्ठवचनं ''तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरम् ''इत्यभिषायो न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति। यत्त मनवचनम् ''इयं विश्वद्विरुदिता'' इत्यादि तदपीयामिति सर्वनामपरामृष्टद्वाद्श्वार्षिकत्रतचर्याया एव । ''कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते । '१ इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायाश्चित्तमात्रस्य--- मरणा-न्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् ॥ ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति-तर्हि पपाक्षयोऽपि कस्मान स्यादिवशेषात् , इति पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यव हार्यताऽपि कथं भवति े उच्यते। उभयत्र प्रायाश्वित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्र-तोऽनगम्यते, अज्ञानक्वते तु सर्वत्र पापक्षयः । यत तु "ब्रह्महाँ सुरापो गुरुतल्पगो मातपितयोनिसंबद्धसम्बन्धावागमस्तेननास्तिकानिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतित-त्यागिनः पतिताःः पातकसंयोजकाश्च " ईति गौतमोक्तमहापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धम . तस्मिन्पतनीये कमीणे कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यस्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारनिरोधिका चेति। तत्रेतरशक्तयविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेविंनाशो नानपपन्नः । तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनं ''अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्श-नात ॥ " इंति, तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्यर्थम् । न पुनः पापक्षयप्रातिपा-दनपरम् । अपतनीये पुनः कामक्रतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । ''अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथिविधैः ॥'' 'ईति मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्माण कामकृते मरणान्तिकप्राय-

१ — २०. १. १२. — ११. ८९. । ३. ख. कामकृतेऽपि प्रायश्चि० । ४. क. मरणान्तिकादेः प्रायक्ष्मित्तमस्त तर्हि० । ५. ख. उभयशय० । ६. ख. अज्ञानकृते तु सर्वन्त्रः । ७ क. ब्रह्मसुसुरागुरुत्वस्पामार्तुपतृथैनिसम्बद्धागस्तेन० । ख. योनिसम्बद्धाङ्गस्तेन ना० । ८. — २०, १, २. । ९. ख. थिकचिति । तत्रे० । १०, — ११. ४५. । १९, — ११. ४६.

हिचरोषु कल्मषक्षयो भवत्येव — फलान्तराभावात् । '' नास्यान्यस्मिऴोके प्रत्यापात्ति-विद्यते, कल्मषं तु निर्हण्यते॥'' ईत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ २२६ ॥

निषिद्धाचरणादिकं प्रायश्चित्तं निमित्तामित्युक्तं तत्वपञ्चायितुमाह--

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ २२७ ॥

हन्तिरयं प्राणवियोगैकरे व्यापारे रूढ:, यहचापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणान्तरानिरपेक्षः प्राणवियोगो भवति --- स ब्राह्मणं हतवानिति ब्रह्महा । म-द्यों निषद्भसरायाः पाता । स्तेनो ब्राह्मणस्य सुवर्णहर्ता ''ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकम् " इत्यापस्तम्बस्मरणात् । गुरुतल्पगो गुरुभार्यागामी । तल्पशब्देन शयनशाचिना साहचर्याद्वार्या छक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो महापातिकनः । पातयन्ती-ति पतकानि ब्रह्महत्यादीनि, महच्छव्देन तेषां गुरुत्वं ख्याप्यते,--तद्योगिनो महा-पातिकन इति । लाघवार्थ संज्ञाकरणम् । यस्य तैत्रदेशहादिभिः प्रत्येकं सह संवसति ''एभिस्त संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः। '' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सोऽपि महापातकी । तथाशब्दः प्रकारवचनः — अनुप्राहकप्रयोजकादि-कर्तुसंप्रहार्थः। अनुप्राहकश्च-यः पलायमानमित्रम् उपरुन्धन् परेभ्यश्च हन्ताः रं परिरक्षेत् हन्तुईहिमानमुपजनयन्त्रपकरोति स उच्यते । अत एव मनुना प्राह्कस्य हिंसाफलसंबन्धो दार्शितः—''बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधा-रिणाम्। यद्येको घानयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः॥" इति। तथा प्रयोजकार्दानामः प्यापस्तम्बेन फलसंबन्ध उक्तः—'' प्रयोजिताऽनुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मस् भागिनो यो भूय अरभते तस्मिन्फळविशेषः" इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः । स च त्रिप्रकारः--आज्ञापयिताऽम्यर्थयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञापयिता नाम स्वयमुच्चः सन्नीचं भृत्यादिकं यः प्रेषयति 'मदीयममित्रं जहिं'इति स उच्यते। अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः सन् प्रार्थनादिना भन्छत्रं न्यापादय इत्यन् प्रवर्त-

१.-- १. २५, २६, । २. ख. करणे व्यापरि० । १. ख. सुरायाः
 पाया । स्तेनो ० । ४. क. तिकेनः । पातकानि ब्रह्महु० । ५. प्रा० २६ ६. । ६. ख. परिरक्ष्य-इन्तु० । ७. ख. भागिनये भूय० ।

यति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धवर्थमेव प्रयोक्तत्वम् । उपदेष्टा पुनः 'त्वं शत्रुमित्यं न्यापदाय' इति मर्मोद्घाटनाद्यपदेशपुर:सरं प्रेरयन्कथ्यते। तत्र च प्रयोज्य-गतमेव फलामिति तेषां भेदः । अनुमन्ता तुं प्रवृत्तस्य प्रवर्तकः। स द्विप्रकारः — कश्चित्स्त्रार्थिसद्भयर्थमनुजानाति, कश्चित्परार्थीमेति ॥ नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहे-तुत्वम्-न तावत्रप्राणवियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्त्वयापारजन्यत्वान्तापि प्रयोग जकस्येव साक्षात्कर्तृप्रवृत्युत्पादनद्वारेण प्रवर्त्पर्य प्रवर्तकत्वात् । न च साधु त्वया-. ऽध्यवसित् मितिप्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कानीयम् –तादृशस्त्रानुमैननस्य हिंसा प्रत्य हेत्त्वाद्यर्थहेत्त्वाच । उच्यते । यत्र हि राजादिपारतन्त्रचास्वयं मनसा प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदभयादागामिदण्डभयाद्वा शिाधिलप्रयत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते नुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्बलयर्न्ती हिंसाफलं प्रति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि भर्त्सनताडनधनापहारादिना परान्कोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्यत्पादनद्वारेणै हिंसाहेतुभवत्येव। अतं एव विष्णुनोक्तम्— ''आक्रष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वाऽपि वियोजितः । यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्बह्मघातकम् ॥ " इति । तथा ''ज्ञातिमित्रकलत्रार्थे सुहृत्क्षेत्रार्थमेव च । यमुद्दिश्यत्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्बह्मघातकम् ॥ " इति । न च कृतेष्त्रप्याक्रोशनादिषु कस्यचिन्मन्यूत्पत्त्यदर्शनादकारणेति शङ्कनीयम् — पुरुषस्वभाववैचिज्यात् । ये अल्पतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वव्यभिचार इति नाकारणता । एतेषां चानुप्राहकप्रयोजकादीनां प्रसासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फेलं गुरुलाघवात प्राय श्चित्तगुरुलाघवं बोद्धव्यम् — '' यो भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः'' इति वचनात्। तथा ह्यनुप्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तेन स्वतन्त्रकर्तृत्वे सत्यपि साक्षारप्राणवियोगफलकखङ्गप्रहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवद्भयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफळत्वमल्पप्रायश्चित्तीत्वं च । प्रयोजकस्य त स्वतन्त्रकर्त-प्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम् । प्रयोजकानां मध्ये परार्थप्रवृत्तत्वेनो पदेष्टरस्फलत्वम् ॥ ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोज्यैस्य न फलसंबन्धो युक्तः ।

१. ग. नतातु वनस्य प्रव० । २. ख प्रवृत्तस्य० । क. पवर्तस्य० । ३. ख. ताडझ-मनन० । ४. ख. द्वळयतीति हिंसा० । ५. ख. तथाऽन्योपि० । ६. ग. द्वारे न हिंसा० । ७ ख. भैवत्यत एव० । ८. ख. धनैवीविष्रयो० । ५. ख. फळं ग्रुरेळा० । १०. ख. यश्चित्तत्वं च । ११. ख. पर्योजकस्य० ।

थदि परप्रयुक्तया प्रवर्तमानस्यापि फैल संवन्यः तर्हि स्थपतितडागेखनितृप्रमृती-नामपि मृत्येन प्रवर्तमान नां स्वर्गादिपळासङ्गः । उन्यते । ''शास्त्रफळ प्रयोक्तरि'' इति न्यायेनाधिनादिकारिकर्तृगतफळजनका देवकुळतेडागनिर्माणादयः। न च स्थपतितडागकर्त्रादयो देवकुळतडागकरणादिष्वधिकारिणः — खर्गकामित्वात् । अत्र पुनः परप्रयुक्तया प्रवर्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तद्ववतिक्रमानि बन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्रयोजकादप्यल्पफळत्वं प्रयोजकव्यापाराद्वहि-रङ्गत्वालुबुःवाच्चानुमननस्य । निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभू-तमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्मरणानुसंघानं विना प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुः सकाशा-द्प्यस्पफुर्वेचम् ॥ ननु यदि व्यवहितस्थापि कारणस्यं तर्हि मातापित्रोरपि-हन्तुपुरुषोत्पादनद्वारेण हननकर्नृत्वप्रसङ्गः। उच्यते । न हि पूर्वभावित्वमालेण कारणत्वं —कारणकारणतयाऽपि तथाभावित्वोपपत्तेः । यत्खळ स्वरूपािरिक्तका-र्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगि भवति तद्धि कारणम् । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादिति रथन्थरसामतैव ऋतोरैन्द्रवायवाग्रतार्यां कारणं न हि तत्र मोमयागः स्त्ररूरोण कारणं व्यभिचारात् न च पित्रोस्ताद्यिकः धकारणँ छक्षणयोगित्वमिति नातिष्रसङ्घः । अनेनैव न्यायेन धर्माभिसंधिना निर्मि तक्तपवाष्यादौ प्रमादपतितब्राह्मणादिमरणे खानयितुर्दोषाभावः । न हि 'कूपोऽनेन खानितोऽतोऽहमात्मानं व्यापादयामि ' इत्यर्वं कूपखनननिमित्तव्यापादनं ; यथाको-शादौ । अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव, न पुनर्हिसाहेतुत्वामिति माता।पितृतुल्यतेव। तथा क्वजित्सत्यपि हिंसानिमित्तयोगित्वे परोपकारार्थप्रवृत्तौ वचनाद्दोषासावः. यथाऽऽह संवर्तः--' वन्धने गोहिचिकित्सार्थे गूढगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्ति-रचेत्प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ औषयं स्नेहमाहारं ददहोब्राह्मणादिषु। दीयमाने विपात्तिः स्यात्र स पापेन लिप्यते ॥ दाहच्छेदाशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसंत्राण से-द्वयर्थे प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" इति एतचादाननिदाननिपुणभिषगविषयम् । इतरस्य

१. ख स्यापि सम्बन्धः । २. ख. तडागेखनितृ । ३ ख. देवकृपनडा । ४. ख. देप्पफळत्वप् । ५. ख. ग. कारणस्यं कारणतयापि । ६, क. प्रतायां कारणं । ७ क. कारणयोगिलं । ८. ग. ख. मीरमेवं ।

तु ''भिषङ्मिध्या चरन्दाप्यः'' ईस्त्र दोषो दर्शितः । यत्तु मन्युनिमित्ताक्रोशनादि कैमकुर्वतोऽपि नामगृहीत्वोन्मादादिनाऽऽग्नानं व्यापादयित तत्रापि न दोषः— ''अकारणं तु यः कश्चिद्विजः प्राणान्परिस्रजेत् । तस्यैव तत्र दोषः स्यान तु यं परिकीर्तयेत्।।''इति स्मरणात्। तथौ यत्राप्याक्रोशकादिजनितमन्युनाऽऽत्मानं खङ्गादिना प्रहृत्य मरणाद्वीगाक्रोशनादिकर्त्ता धनदानादिना संतोषितो यदि जनसमक्ष-मुच्चैः श्रावयति नात्राक्षोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनान्न दोषः ; यथाऽऽह विष्णुः— ''उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्यनः । तस्मिन्मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रवणे कृते ॥'' इति । एतेषां च प्रयोजकादीनां दोषगुरुच्छुभावपर्याद्योचनया प्रायश्चित्तविदेशपं वक्ष्यामः ॥ २२७॥

बहाहत्यासमा याह---

गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्धधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ २२८॥

गुरूणामाधिक्येनाधिक्षेपः अनृताभिशंसनम्-" गुरोरन्रताभिशंसनमिति महापातकसमानि" ईंति गौतमस्मरणात् । एतच्च छोकाविदितदोषाभिशंसन-विषयं ——"दोषं बुद्धा न पूर्व परेषां समाख्याता स्यात्मेव्यवहारे चैनं परिहरेत्" ईरयापस्तम्बस्मरणात् । नास्तिक्याभिनिवेशेन वेदकुत्सनम् । सुद्धन्मित्रं, तस्याब्राह्मणस्यापि वधः । अधीतस्य वेदस्यासच्छाह्मविनोदेनाछस्यादिना वा नाशनं विस्मणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्महत्यासमानि । यत्पुनः " स्वाध्यायाप्रिस्रतत्यागः" ईत्यधीतत्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनं तत्कथिक्षत्वनुदुम्बभरणाकुछत्याऽसच्छाह्मश्रवणव्यप्रतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् ॥ २२८ ॥

सुरापानसमान्याह---

निषिद्धभक्षणं जैह्मचमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् । रजस्वला मुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥ २२९ ॥

१. व्या० १४२.। २. क. कोशादिकमैंकुर्व॰ । ३. ख. यथा यत्राप्या॰। ४.—२१. १०.। ५. क. ग. स्यासस्व्यव०। ६ — १. २१. २०। ७. प्रा॰ २३९.।

निषिद्धं छञ्जनादिकं तस्य मतिपूर्वं भक्षणम् । अत एव मनुः—'' छत्राकं विद्वराहं च छञ्जनं भ्रामकुक्कुटम् । पछाण्डुं गृङ्गनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेन्त्ररः ॥'' ईति । अमतिपूर्वे तु प्रायिक्षत्तान्तरम्—'' अमत्येतानि षट् जग्ध्वा छच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यदि चान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः॥''ईति तेनैवोक्तत्वात्। जैक्षयं कौटिस्थम्—अन्याभिसंधानेनान्यवादित्वमन्यकर्तृग्वं च । अत्र च जैक्षयमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि प्रायिक्षत्तस्य गुरुखान्तिमत्तस्यापि गुरुविषयं जैक्षयमिति गौरवं गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्याछोचनया निमित्तस्य विशेषावगातिः ; यथा '' यस्योमावग्नी अनुगतौ स्याताममिनिम्छोचेद्वा पुनराधेयं तत्र प्रायिक्षित्तरः'' इति अत्रोभावित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन हविरुमयत्ववद्विविश्वतःदेऽप्यप्निद्वय-निष्यादकपुनराधेयरूप्वंनैमित्तिकविधिबलादग्निद्धयानुगतिरेव निमित्तमिति कल्प्यते ; तथाऽत्रापीति युक्तं निमित्तगौरवकल्पनम् । तथा समुक्कषिनिमत्तं राजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदोऽहमित्यनुतभाषणम्। रजस्वलायां वक्षास्यसेवनम् एतानि सुरापान-समानि ॥ २२९॥

सुवर्णस्तेयसमान्याह-

अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा । निक्षेपस्य च सर्व हि सुवर्णस्तेयसम्मितम् ॥ २३० ॥

अश्वादिनां ब्राह्मणसंबन्धिनां, निक्षेपस्य च सुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणमे तत्सर्वे सुवर्णस्तेयसमं वेदितव्यम् ॥ २३० ॥

ग्रस्तल्पसमान्याह---

सिक्सार्थाकुमारीषु स्वयोनिष्वन्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ २३१ ॥

सखा मित्रं, तस्य भार्याः; कुमार्युत्तमजातीया कन्यका, तासु,— ''सकामास्वनुळोमासु न दोषस्वन्यथा दमः । दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां

१.—५. १९. । २.—५.२०. । ३. ख. विषयम् । जैहाव० । ४. ख. राघेगरूपे नैमि० । ५. ख. छाया अकामवशेनवसूप्त०।

वधस्तथा ॥" ईति तत्रैव दण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वं युक्तम् । स्व-योनिर्भगिनी, अन्त्यजा चाण्डाळी, सगोत्रा समानगोत्रा, सुतस्त्री स्नुषा,—एतासां गमनं प्रत्येकं गुरुतल्पसमम् । एतच रेतःसेकादूर्ध्वे वेदितन्यम् ; अवीङ्निवृत्तौ तु न गुरुतरुपैसमत्वं, किं त्वरूपमेव प्रायश्चित्तं—'' रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारी-ष्वन्त्यजासु च । सल्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः॥" इँति मानवे रेतः-सेक इति विशेषणोपादानात् । सगोन्नाग्रहणेनैव सिद्धे पुनः सुतस्त्रीग्रहणं प्रायाश्चित्त-गौरवप्रतिपादनार्थम् । ब्रह्महत्यादिसमत्ववचनं गुर्विधिक्षेपादेस्तत्तैनिमित्तप्रायश्चित्तोपदे-शार्थम । ननु वेदनिन्दादौ दोषस्य लघुत्वाद्गुरुतरं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तां न युज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशबलादेव दोषगुरुत्वीवगतेः। न च ब्रह्महत्यादिप्रायाश्च-त्तातिदेशार्थमेवेदं वचनं भवति, किं तु दोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरिमत्याशङ्कनीयम् । यतस्तावनमात्रप्रातिपादनपरत्वे ब्रह्महत्यासमिमदं गुरुतत्यसमिन्यादिभेदेन समत्वाभिधा-नं नोपपद्यते । तच प्रायश्चित्तं समशब्देनोपदिश्यमानं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तभ्यः किञ्चिन्यूनमेवोपदिस्यते-लोके राजसमा मन्त्रीत्यादिवाक्येषु समशब्दस्य किञ्चिद्धीने प्रयोगदर्शनात्, महतः पातकस्येतरस्य च तुल्यत्वस्यायुक्तत्वाच्च। एवं च सति याज्ञवस्त्रयेन ब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपि ब्रह्मोञ्झत्ववेदानिन्दासुदृद्धधानां मनुना यत्सु-रापानसाम्यं--- ' ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुदृद्धः । गर्हितान्नाज्ययोर्ज-भ्धः सुरापानसमानि षट् ॥" इत्युँक्तं तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्येष्वपि वचनेषु विरोधः परिहर्तव्यः । यत्तु वसिष्ठेन ''गुरोरलीकनिर्वन्धे कुच्छ्ं द्वादशराँत्रं चारित्वा सचैठः स्नातो गुरुप्रसा त् पूतो भवति' इति छघुप्रायाश्चेत्तमुक्तं तदमति-पूर्वे सकृदमुष्ठाने च वेदितव्यम् ॥ २३१ ॥

गुरुतल्पातिदेशमाह---

षितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानी सुषामपि । मातुः सपत्नी भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ २३२ ॥

१. ब्य०२८८.। २. खः ग्रहतल्पेन समस्य०। ३.—११. ५८.। ४. खः देस्तनिर्मि०। ५. खः, ग्रहत्यमयगस्यते । न च० । ६.—११. ५६. । ७.खः, त्रकंचारि०।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः। लिङ्गं छित्वा वधस्तत्र सकामायाः स्त्रिया अपि॥ २३३॥

पितृष्वस्नादयः प्रसिद्धाः, ताः गच्छन् १ हतत्पगः ; तस्य छिङ्गं छित्वा राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थे, प्रायश्चित्तं च तदेव । चराव्दादाज्ञीप्रविजतादीनां प्रहणम् ; यथाऽऽह नारदः---'भाता मातृष्यसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृ-व्यसिखिशिष्यस्त्री भागेनी तत्सखी स्तुषा ॥ दृहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा-शरणगता । राजी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ।। आसामन्यतमां गच्छन्गरुतल्पग उच्यते । शिश्वस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते॥"ईति। राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या न क्षात्रियस्यैव-तद्गभने प्रायाश्चत्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातव्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषियत्री । साध्वी त्रताचारिणी । वर्णोत्तमा ब्राह्मणी। अत च मातृप्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं च छिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्य-तिरिक्तस्य — "न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्यवस्थितम्।" इति तस्य वधनिषेधात् , वधस्यैव प्रायश्चित्ताळ्पत्वात् । अस्य च विषयं गुरुतलपप्रायश्चित्तप्रकर्णे प्रपञ्चयि-ष्यामः । अत्रं स्तुषाभागिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्प्रहणं प्रायश्चि-त्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्वशी-कृत्योपसञ्जते तदा तासामपि पुरुषवद्भध एव दण्डः, प्रायश्चित्तं गर्भिधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकातिदेशाविषयाणि पतनहेतुत्वात् प.तकान्युच्यन्ते ; यथाऽऽह यमः--''मातृष्वसा मातृसखी दृहिता च पितृष्वसा । मातुळानी स्वसा श्वश्नर्गत्वा सद्यः एतेन्तरः॥'' इति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तं— "मातृपितृयोनिसंबद्धाङ्गस्तेननास्तिकानिन्दितकर्मा-म्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः, पातकसंयोजकाश्च " इति । तेषां च महापातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्न्यूनत्वमुपपातकाच्च गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तं—'' महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्त्यूनमुपपातकम्॥" इति। तथा चाङ्गिराः—"पातकेषु सहस्रं स्यान्महत्सु द्विगुणं तथा । उपपापे तरीयं स्यानरकं वर्षसंख्यया ॥" इति ॥ २३२ ॥ २३३ ॥

^{3 .-- { 2. 42, 8, 4. | 2.-- 21. 12. |}

एवं महापातकानि तत्समानि च पातकानि परिगणस्योपपातकानि परिगणियतुमाह---गोवधो बात्यता स्तेयमृणानां चानपाकिया। अनाहितामितापण्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ २३४ ॥ भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा। पारदार्थे पारिवित्त्यं वार्धुष्यं लवणिकया ॥ २३५ ॥ स्त्रीशुद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं व्रतलोपरच सुतानां चैव विक्रयः ॥ २३६॥ धान्यकृष्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम् । पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविकयः ॥ २३७ ॥ कन्यासंदूषणं चैव परिविनदक्याजनम् । कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ २३८॥ आत्मनोऽर्थे कियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । स्वाध्यायामिसुतत्यागो बांधवत्याग एव च ॥ २३९ ॥ इन्धनार्थे द्रमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । हिंस्रयन्त्रविधानं च व्यसनान्यात्मविकयः ॥ २४० ॥ शूद्रप्रेष्यं हीनसल्यं हीनयोनिनिषवणम् । तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता ॥ २४१ ॥ असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।

भार्याया विकयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥ २४२ ॥

गोवधो गोपिण्डच्यापादनम् । काल्ठेऽनुपनीतत्वं व्रास्तता । ब्राह्मणसुवर्ण-तत्समन्यतिरिक्तपरद्वन्यापहरणं स्तेयम् । गृहीतस्य सुवर्णादेरप्रदानमृणानामपाकरणं, तथा देविषिपितृणां संवन्ध्यर्णस्यानपाकरणं च । सत्यिषकारेऽनाहिताग्नित्वम् । ननु ज्योतिष्ठोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभृताग्निनिष्पत्यर्थमाधानं प्रयुक्तत इति मीमांसकप्रसिद्धः, अतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनं तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिवैद्धाद्यार्थिन इव धनार्जने, यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमानाहिताग्निता दोषः । उच्यते। अस्मादेवाऽऽधानस्यावश्यकत्वचनान्नित्यश्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो छक्ष्यत इत्यदोषः । तथा अपण्यस्य छवणादेविक्रयः । सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठतः कनीयसो भ्रातुर्दाराग्निसंयोगः परिवेदनम् ॥ २३४॥

पणपूर्वाध्यापकादध्ययनप्रहणं पणपूर्वाध्यापनम् । परदारसेवनं गुरुदार-तत्समन्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कर्नाथासि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम्। वार्धुष्यं प्रतिविद्धवृद्धयपजीवनम् । ल्वणस्योत्पादनम् ॥ २३५ ॥

श्चिया वधः—आत्रेयी सगर्भा ऋतुमती, अत्रिगोत्रपरिणीता वा ब्राझ-ण्या अप्यात्रेयीव्यतिरेकेण । शूद्भवधः । अदीक्षितविद्ध्वत्रियैवधः । निन्दितार्थोपजी-वनमराजस्थापितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्यं नास्ति परछोकः इत्याद्यभिनिवेशः । व्रतछोपो ब्रह्मचरिणः स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपत्यानां विकयः ॥ २३६ ॥

धान्यं त्रीह्यादि, कुप्यमसाग्द्रव्यं, त्रपुसीसादि, परावो गवादयः,—
तेषामपहरणम् । "गोवधो त्रात्यता स्तेयम्" इत्यनेन स्तेयप्रहणेनैव सिद्धे
पुनर्धान्यकुप्यादिस्तयप्रहणं नित्यार्थम् । अतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावस्यमेतदेव प्रायश्चित्तम् , अपि तु ततो न्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्यागग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रोदित्याग्रहणं व्याख्यातम् । अयाज्यानां

स. कारिसावि॰ । २. क. प्युपजीवित्तम् । ३. क. विट्रश्चत्रवय० । ४. क. ब्राह्य-तास्तेय प्रहणेनैवासिद्धे० । ५. क. पुणादित्याग० ।

जातिकर्मदृष्टानां शृहत्रात्यादीनां याजनम् । पितृमातृसुतानामपतितानां त्यागो गृहाजिष्कासनम् । तडागारामस्य चोद्यानोपवनादेविकयः ॥ २३७ ॥

कन्यायाः दूषणमञ्जूल्यादिना योनिबिदारणं न तु भोगः—तस्य "सिख-भार्याकुमारीषु" ईति गुरुतल्यसमत्वस्योक्तत्वात्। परिविन्दकयाजनम्। तस्य च कन्या-प्रदानम् । काटिल्यं गुरोरत्यतः गुरुविषयस्य तु कोटिल्यस्य सुरापानसमत्वमुक्तम् । पुनर्वतल्योपमहौगं शिष्टामितिषिद्धेष्वपि हारिचरणकमल्यमेक्षणात् प्राक् ताम्बूलादिकं न भक्षयामीत्येवं रूपेषु प्राप्यर्थं, न तु स्नातकव्रतप्राप्यर्थं—"स्ना-तकव्रतल्येपे च प्रायश्चित्रमभोजनम्।" ईति मनुना ल्युप्रायश्चित्तस्य प्रति-पादितत्वात्॥ २३८॥

तथाऽऽत्मार्थं च पाकलक्षणिक्रयारम्भः— '' अद्यं स केवलं मुङ्के यः पचत्यात्मकारणात् ।'' ईति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । क्रियामात्रविषयत्वे तु प्रति-षेधकत्यन्या गौरवं स्यात् । मद्यपायाः स्त्रियाः जायाया अपि निषेवणमुप-भोगः । स्वाध्यायत्यागो व्याख्यातः । अग्नीनां च श्रौतस्मार्तानां त्यागः । सुतत्यागः संस्काराद्यकरणम् । बान्धवानां पितृव्यमातुलादिनां त्यागः सति विभवे अप-रिरक्षणम् ॥ २३९ ॥

पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमार्द्रहमच्छेदो न लाहवनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्निया हिंसया औषधन च वर्तनं जीवनं स्नीहिंसौषधजीवनम्—तत्र स्नीजीवनं नाम मार्यो पण्यमावेन प्रयोज्य तलुन्धोपजीवनं वा, हिंसया जीवनं प्राणिवधेन जीवनम्, औषधजीवनं वशीकरणादिना । हिंस्त्रयन्त्रस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्तनम् । व्यसनानि मृगयादीन्यष्टादशः । आत्मविक्रयो द्रव्यप्रहणेन परदार्स्यकरणम् ॥ २४०॥

श्रृहसेवनम् । हीनेषु मैतीकरणम् । अन्दुदसवर्णदारस्य केवछ्दीववर्णदारो-पयमनं, साधारणस्त्रीसंभोगस्य । अगृहीतीश्रीमत्वम् । परपाकरतित्वम् ॥ २११ ॥

प्रा० २३९. | २. ल. प्रहणमिशिष्टाप्र० । ३.—११ २०३. | ४.—३. ११८. ।
 प्र. क. प्रतिषेथेकल्प० । ६. क. स्थियः हिंसया० । ७. क. वर्शाकरणेन० । ८. क. परदासी-करण० । ९. ल. प्रमित्वं सत्यिधिकारे ।

असच्छास्रस्य चार्वाकाादेप्रन्थस्याधिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णासुत्पत्तिस्था-नेषु राजाझयाऽधिकारित्वम् । मार्याया विक्रयः—चशब्दान्मन्वाशुक्ताभिचारामाति-पूर्वल्जुनादिभक्षणादेर्प्रहणम्--एषां गोवधादीनां प्रत्येकसुपपातकसंज्ञा वेदितव्या । मनुना पुनरन्यान्यपि निमित्तानि जातिश्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमिलनीकरण-संज्ञानि परिगणितानि—'' ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः । जैह्मयं चै मैथुनं पुंसि जातिश्रंशकरं स्मृतम् ॥ खराश्वोष्ट्रमृगेमानामजाविकवधस्तथा । सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च॥ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसैत्यस्य च भाषणम् ॥ क्रमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् । फुळैभ:कुसुमस्तेयमधैर्यं च मळावहम् ॥ " ईति । अतोऽन्यन्निमित्तजातं प्रकीर्णकं कथ्यते । बृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरोर्त्तरलघीयांसि पृथक्संज्ञाभेदा भेन्नानि दर्शितानि--- '' ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णापहरणं गरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च । मातृगमनं द्हितृगमनं स्तुषागमन्मित्यातिपातकानि । यागस्थक्षित्वयद्यो वैश्यस्य च रजस्वळायाश्चान्तर्व-त्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य चा घातनं ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाक्ष्यं सुदृद्धध इत्येतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणभूमिहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितुव्यमातामहमातुल्रन्टपपल्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृगमनं श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया रजस्वलायाः शरणगतायाः प्रव्रजिताया निःक्षिप्तायाश्च--गमनमित्वेतान्यनुपात-कानि । अनृतवचनं समुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्वन्धो वेदनिन्दा अधीतस्य त्यागोऽग्निपितृमातृसुतदाराणां च अभोज्यान्नभक्षणं परस्त्राप हरणं परदाराभिर्गमनमयाज्यानां च याजनं वात्यता भृतकाध्यापनं भृतादेध्ययना-दानं सर्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्तनं द्रुमगुल्मवल्लीङतौषवीनां हिंसया जी-वनमभिचारमूळकर्मसु च प्रवृत्तिरात्मार्थिक्रयारम्भः अनाहितान्निता देविषिपितृणा-मृणस्यानपाक्रिया असच्छास्त्राधिंगमनं नास्तिकता कुराीळता मद्यपस्त्रानिषेवण-

क. चपुंतिमैथुन्यं जाति०। २. क. मतस्यस्य च०। ३.—११. ६७, ८, ९, ७०.।
 ४. ख. तरातरं छघो०। ५ ख. णस्य भूमि०। ६. ल. दारात्रगम०। ७. ल. भृतकाष्यय०।
 ८. . च्छाझाभि गम०।

मित्यपपातकानि । ब्राह्मणस्य रुजःकरणमन्नेयमस्योन्नीतिर्जेह्मयं पञ्चाषु पंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि । प्राम्यारण्यपशूनां हिंसनं सङ्करीकरणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं, वाणिज्यं, कुसीदजीवनम्, असभ्यभीषणं, शूद्रसेवनिम-त्यपात्रीकरणानि । पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनं, क्रुमिकीटघातनं, मद्यानुगतभोजनिमति मळावहानि।" यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् " इति । कात्याय-नेन तु महापातकसमानां विष्णुनाऽनुपातकत्वेनोक्तानां पातकसंज्ञा दार्शैता— '' महापापं चातिपापं तथा पातकमेव च । प्रासिङ्गिकं चोपपापिमत्येवं पश्चको गणः॥'' इति । ननूपपातकादीनां कथं पातकत्वं-पतनहेतुत्वाभावात । यदि तेषामपि पतनहेतुत्वं तर्हि "मातृपितृयोनिसंबन्धाङ्गः" इत्यादिपरिगणनमनर्थ-कम् । अधैवैमच्येत-यद्यपि महापातकतःसमेष्ट्रिय सद्यः पातित्यहेतत्वं नास्ति. तथाऽप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धं—'' निन्दितकर्माभ्यासी'' ईति गौत-मवचनादिति । मैवम् । अम्यासस्यानिरूप्यमाणत्वात् द्विः शतक्रत्वो वेति तत्रा-विशेषेऽङ्गीकियमाणे योऽपि द्विदिंवा स्वपिति, यः शतकृत्वो वा गांवधं करोति, तयोरविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते । यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते, प्रायश्चितबहृत्वं वा तस्मिनिन्दितकर्माणि यावत्यभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वं भवति — तावानभ्यासः पातित्यहेतुः । दिवास्वप्रादौ तु सहस्रकृत्वोऽप्यभ्यस्यमाने न महापातकत्रस्यत्वं भवतीति न तत्र पातित्यम् । अतो युक्तमुपपातकादेरम्यासापे-क्षया पतनहेतुत्वम् ॥ २४२ ॥

एवं व्यवहारार्थ संज्ञाभेदसहितं प्रायश्चित्तपरिगणनं कृत्वा नैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह — शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।

ब्रह्महा द्वादशान्दानि मितभुक्शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४३ ॥

शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरःकपाली, तथा ध्वजवान्— "कृत्वा शवशिरोध्वजम् '' इंति मनुस्मरणात् । अन्यच्छिरःकपाछं दण्डाप्रसमारोपितं ध्व-जशब्दवाच्यं गृह्णीयात् । तच कपाछं स्वश्यापादितब्राह्मणशिरःसंबन्धि प्राह्मं— "ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातियत्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसंचरेत् " इति ।

१. ख. मसत्यभाषा २. क. चराणां च वाता १३. क. मुच्यते यद्यपि । ४. — २१. १. । 4.-- 99. 62. 1

शातातपस्मरणात । तदलाभेऽन्यंस्य ब्राह्मणस्येव ग्राह्मम् । एतद्भयं पाणिनैव प्राह्मं--- ''खट्टाङ्गकपालपाणिः'' ईति गौतमस्मरणात् । खट्टाङ्गराब्देन दण्डारोपित-शरःकपालासको ध्वजो गृह्यते, न पुनः खट्टैकदेशः । तेन ''महोक्षः खट्टाङ्गं परश:" इंत्यादिव्यवहारेषु तत्रैर्वे प्रासिद्धेः । एतच कपालघारणं चिह्नार्थे न पुनर्भो-जनार्थ भिक्षार्थ वा-"'मून्मयकपालपाणिभिक्षायै प्रामं प्रविशेत " इंति गौत-मस्मरणात् । तर्थां वनवासिना तेन भवितन्यं—''ब्राह्महाँ द्वादशान्दानि कुटीं कृत्या वने वसेत् ।" ईति मनुस्मरणात् , प्रामसमीपादौ वा-- " कृतवापनो वा निवसेद्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमुळे वा सर्वभूतहिते रतः ॥ " ईति तेनैवोक्तवात । कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाञ्जटी वेति छक्ष्यते । अत एव संवर्तः —'' ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा जटी ध्वजी ।'' इति । तथा भिक्षा-शनशीलक्ष भवेत् । भिक्षा च लोहितकेन मृन्मयखण्डशरावेण प्राह्या— " छोहितकेन खण्डशरावेण द्रामं निक्षाये प्रविशेत् " ईँक्षापस्तम्बस्मरणात् । सप्तागारोण्यवान्नामिष्टं छम्यते न वा इत्येवमसंकल्पितानि भिक्षार्थे प्रविशेत् ''सप्ता गाराण्यसंकिवतानि चरेद्भैक्षम् " इति वैसिष्ठस्मरणात् । तथैर्कैकाळ एव सा प्राह्या--'' एककालाहार:" इति तेनैवोक्तत्वात् । ऐतैच मैक्षं ब्राह्मणादिवर्णेष्येव कार्य--- '' वैंतिर्वर्ण्यं चरेद्रैक्षं खट्टाङ्गी संयतात्मवान्।'' इति संवर्तस्मरणात् । तथा 'ब्रह्महाऽस्मि' इति स्वकर्म ख्यापयन् द्वारि स्थितो भिक्षां याचैते---'' वेश्मनो द्वारि तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः।" इति पराशरस्मरणात् । अयं च भैक्षाशित्वनियमो वन्येन जीवनाशक्ती द्रष्टव्यः—'' भिक्षाये प्रविशेदामं वन्यैर्यदि न जीवति" इति संवर्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यं "खट्टाङ्ककपालपाणिद्रा-दशवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षाये प्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षाणो, यथोपैकामेत्संदर्शनादार्य-स्य"" उीथितस्तु दिवातिष्ठेदुपविष्टस्तथा निाशि। एतद्वीरासनं नाम सर्वपापप्रणाशनम्"

३. क न्यस्यैन ब्राह्मणस्यमाद्यम् । २.—२२. ४. । ३. पुष्पदन्तरतीते । ४. क. तत्रैनासिक्षेः । ५. —२२. ४. (?) । ६. ख. तथा च नन० । ७. ख. द्वादस्तमाः कुटिं कु० । ८.—११. ७२. । ९.—११. ७८. । १०.—१२४. १४. । ११.—१०. ७.। १२. ख. तथासायङ्ग्रह्ण एन० । १३. ख तच्चभेत्रं० । १४. ख. चातुर्वण्यैचरे द्वे० । १५. ख. सिक्षांचरेत् । वेश्य । १६. ख. वन्येर्जीन० । १७. ख. ख. ल्ड्राङ्गपाण० । १८. ग. पथोपक्रमेत्सन्द । पकामेरसंसन्दर्शण । १९ क. ख. दार्वस्थानापना० ।

''स्थानासनाम्यां विहरेत्सवनेषूदकोपस्पर्शी<u>र्ग्धद्वयत</u>् " ईति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचा रिप्रहणं च वर्जयेन्मधुमासं गन्धमाल्यदिवास्वप्राञ्जनोपानच्छत्रकामकोधळोभमोहहर्ष-नृत्यगीतपरिवादनभयानीति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ताविरुद्धधर्मप्राप्यर्थम् । अत एव शङ्खः---''स्थान शरासनी मौनी मौजी दण्डकमण्डलुः । भिक्षाचर्याग्निकार्ये च कूरमाण्डीभिः सदा जपः॥ " इति । तस्य भवेदिति रोषः। अत्र "सवनेषूदकस्परी" इति स्नानविधानात् तदङ्गभूतमन्त्रादिपातिरप्यवगम्यते । "शुचिना कर्म कर्तव्यम् " इत्यस्य सर्वकर्मसाधारणैत्वाइतचर्याङ्गभूतशौचसंपत्त्यर्थे स्नानवत्संध्योपासनमपि कार्य —तस्यापि शौचापादनद्वारेणै सर्वकर्मशेषत्वात् । तथा च दक्षः—''सन्ध्याहीनो Sद्युचि।र्नेत्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्कि।ब्रित्कुरुते कर्म न तस्य फल्लभाग्भवेत् ॥'' इति। न च ''द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्'' इति वचनात् संध्योपासनायाश्च द्विजातिकभीत्वादप्राप्तिरिति शङ्कनीयं ; यस्मात्पातितस्यैव वतचर्योपदेशात्तदङ्गतयैव संध्योपासनादिपातिः अतो द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं, ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिप्रहा इत्यादीनामेव द्विजातिकर्मणां व्रतचर्यार्नङ्गभूतानां हाानेर्न सर्वेषाम्—तावन्मात्रबाधेन हानिवचनस्य चरितार्थत्वात् । इयं च मनुयाज्ञवत्वयगौ-तमादिप्रातिपादिता द्वादशवर्षव्रतचर्या एकैव न पुनिभन्ना-परस्परसापेक्षत्वाद-विरोधाच । तथाहि । "भिक्षाशी कर्म वेदयन्" इत्युक्ते किं मिक्षापात्रम् ? केषां वा गृहेषु ? कतिषु वा ? इत्यकाङ्का जायेतैव । तत्र "छोहितकेन खण्डशरावेण " इत्यापर्स्तम्बादिवचनैः परिपूरणमविरुद्धम् । अतः सर्वेरेककल्पोपदेशार्व्यक्षेश्चिदुक्तं— 'मनुगौतमाद्यक्तेतिकर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्प' इति—तदनिरूप्ये वोक्तानिति मन्तव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महा द्युद्धिमाप्त-यात् । इँयं च अकामकृतब्रह्मवधविषया—''इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कातिर्न विधीयते ॥ " ईति मनुस्मरणात् ॥ अत्रेदं चिन्तनीयं-ार्के तत द्वित्रं बाह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य तन्त्रत्वमुतावृत्तिरिते । काच-न्मन्यन्ते—"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि" इत्यत ब्राह्मशब्दस्यैकास्मिन् द्वयोर्बह्नपु साधार-

१. क. स्पर्शाच्छुद्धवेदि । २ १. ६.। २. ख. रणस्मरणत्या । ३. क. सर्वकर्म अङ्गत्वापूत्वात् । ४. ख. चर्याङ्गभूता । ५.—१. २४. १४.। ६. क. पदेशाःकैश्चिद् । ७. क. इदं च ।

८. क. विषयम्०। ९.—११. ८९.। १०. क. द्विजनाझण० ।

णत्वादेकास्मिन्ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चितं तदेव द्वितीये तृतीयेऽपि। तत्रैकब्राह्मणवधानीमिरोक-प्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते वक्तुम्।देशकालकर्तृणां प्रयोगानुबन्ध-भूतानामभेदेनागृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रानुष्ठानेनैव पापक्षयच्क्षणकार्यानिष्पत्तिर्धुक्ता।यथा तन्त्रानुष्टितैः प्रयाजादिभिराग्नेयादिषु तन्त्रेणेवानेकोपकारळक्षणकार्याणां ।निष्पत्तिः। न चैवं वाच्यं-द्वित्रब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वात् ; ''एनसि गुरुाणे गुरूाणे छघुनि छघूनि'' इति गौतमवचनादावृत्तमेव प्रायिश्वानुष्ठानं युक्तं—विलक्षणकार्ययोस्तन्त्रेण निष्प-स्यनुपपत्तिरिति । यतो नेदं वचनमावृत्तिविधायकं, ।कें तूपदिष्टानां गुरुख्युकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । न च द्वितीयब्राह्मणवधे पापस्य गुरुत्वं—प्रमाणाभावात् । यच मनुदेवलाभ्यामुक्तं-- '' विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये द्विगुणं चरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः॥''ईति तदपि "प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तते'' इति न्यायेन द्वित्रब्राह्मणवधगोचरनैमित्तिकशास्त्रादृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरं न पुनर्द्वितीयब्रह्मवघे प्रायश्चित्तानुष्ठानद्वेगुण्यविधिपरभँपि-वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मात् द्वित्रिब्राह्मणवधेऽपि सक्तदेव द्वादशवार्षिकाचनुष्ठानं युक्तम् । यथा " अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपाछं निर्वपेत् " इस्यादिगृहदाहादिनिमित्तेषु चोदितानां क्षामवर्वादी-नां युगपदनेकेष्विप गृहदाहादिनिमित्तेषु सक्वदेवानुष्ठानम् । अत्रोच्यते । न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति । वचनं च " विधेः प्राथमिकात् " इत्यादिकं द्वित्रि-ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानावृश्चीनीधेपरम् । एवं सति न्यायखभ्यतन्त्रानुष्ठानबाधे-नाऽऽवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राप्यनुवादकत्वेन।नर्थकं स्यात् , न च वाक्यभेदः-चतुर्थादिवृह्मवथपर्युदासेनेतरत्रावृत्तप्रायाश्चत्ताविधानेनैकार्थत्वात् । किं च '' चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः'' इति। छिङ्गदर्शनाद्धन्यमानबाह्मणसङ्ख्योत्कर्षे दोषगौरवं गम्यते। तथा देवलादिवचनाच-'' यस्यादनाभिसंधाय पापं कर्म सक्कःकृतम्। तस्येयं ानिष्कातिर्देष्टा धर्माविद्भिर्मनािषाभिः॥''इति। न च विरुक्षणयोग्रीरुरुधुदोषयोः क्षयस्तन्त्रेणैं निष्पद्यते । अत एवं विधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैद्यक्षण्यादापे प्रतिनिमित्तं नैमित्ति-कस्याऽऽवृत्तिर्युक्ता,क्षामवत्यादिषु पुनः कार्यस्यावैलक्षण्यायुक्तस्तन्त्रभाव इत्यलं प्रपञ्चन॥

क. यह्मायश्चित्तं । २. क. शेवस्तात्तत्रात्रद्वाः । ३. - १९. १९. । ४. क. प्रायश्चित्रानं यु । ५. ख. बिग्रुणं भवेत् । तु । ६. अयं क्लोकोमत्रस्मृती न दृश्यते । ७. क. परिमितिवाक्य ।

यचेदं ''चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः'' इति तदपि महापातकविषयं-पापस्यातिगुरुत्वेन प्रायाश्वित्ताभावप्रतिपादनपरत्वात् । अतः श्रूद्रान्नसेवनादौ बहुशोऽप्यम्यस्ते तदनुगु-णप्रायश्चित्तावृत्तिः करपनीया न पुनः प्रायाश्चित्तामावः । अत एवोक्तं मनुना---" पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् " ईति । इदं च द्वादशवार्षिकं व्रतं साक्षाद्धन्तुरेव—'' वृह्यहा '' इति तस्यैवाभिधानात् । अनुप्राहकप्रयोजकादेस्तु तत्र दोषानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्पनीयम्। तलानुप्राहको यत्प्रायश्चित्तभाजं पुरुष-मनुगृह्णाति स तत्प्रायश्चित्तं पादोनं कुर्यात्; अतस्तस्य द्वादशवार्षिके पादोनं नववार्षिकं, प्रयोजकस्त्वर्धोनं षड्डार्षिकं कुर्यात्, अनुमन्ता पुनः सार्धपादं सार्ध-चतुर्वार्षिकं, निमित्ती विकपाद त्रिवार्षिकम् । अत एव सुमन्तुः--- ''तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि । निर्गुणः सहैसा क्रोधादुहक्षेत्रादिकारणात् ॥ त्रैवार्षिकं त्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वतीम् । गच्छेद्वाऽपि विद्युद्धवर्थे तत्पापस्येति निश्चितम् ॥ अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो हात्यर्थं निर्गुणोपरि । क्रोघाँद्वे म्रियते यस्तु निर्निमित्तं तु भरिंसतः ॥ बत्सरत्रितयं कुर्यात्ररः कुच्छ् विशुद्धये॥" इति ॥ यदा पुनर्निमित्त्यसन्तगुणवानैत्मघाती वासन्तानिर्गुणः तदैकवर्षमेव बह्महत्याव्रतं कुर्यात्-" केशस्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपन वने । बह्मचर्ये चरन्विप्रो वर्षेणैकेन शुद्धयति '' इति तेनैवोक्तत्वात् । अनयैव दिशानुप्राहक-प्रयोजकादीनां येऽनुप्राहकप्रयोजकादयस्तेषामपि प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । अस्यां च कल्पनायां "प्रयोजियताऽनुमन्ता कर्ता चेति स्वर्गनरकप्रलेषु कर्मसु भागिनो भूय आरमते तस्मिन्फलाविशेषः" ईँत्यापस्तम्बीयं वचनं मूलम् । तथा प्रोत्साहका-दीनामिप दण्डप्रायश्चिते कल्पे । तथाऽऽह पैठीनिसः—''हन्ता मन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः । प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥ आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकार्मणाम् । उपेक्षकः शाक्तिमाश्चेद्दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥ अकार्य-कारिणस्त्वेषां प्रायाश्चित्तं प्रकल्पयेत्। यथाशक्तयनरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत्॥" इति ॥ तथा बाळवृद्धादिनां साञ्चात्कर्तृत्वेऽप्यधमेमेव—''अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडराः। प्रायश्चित्तार्धमर्हित स्त्रियो रोगिण एव च॥ ११ इत्याङ्गरः स्मरणात्॥

१८०१ र अल. साहसाक्कोधानः ३. स्त. ग्रुणवहुपरि आत्मघोः ४. -- २. २९,
 १. ४. स्त. कस्ये तथा०।

तथा '' अवीक्तु द्वादशाद्वर्षादशीतेरू ध्वीमेव वा । अधिमेव भवेत्पुंसां तुरीयं तत्र योषिताम् ॥'' इति ॥ तथानुपनीतस्यापि बालकस्य पादमात्रमेव पायिचत्तं---''स्त्रीणामर्धे प्रदातन्यं वृद्धानां रोगिणां तथा । पादो बालेषु दातन्यः सर्वपापेष्वयं विधि: ॥'' इति विष्णुस्मरणात् । अतस्य यच्छङ्क्षेन '' ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चव-र्षात्परस्य च । प्रायारचित्तं चरेद्भाता पिता वान्यः सुहृज्जनः ॥ इति प्रतिपाद्योक्तं---''अतो बाळतरस्यास्य नापराधो न पातकम् । राजदण्डोन तस्यास्ति प्रयाश्चित्तं न विद्यते ॥'' इति, तदपि संपूर्णप्रायाश्चित्ताभावप्रातिपादनपरं, न पुनः सर्वात्मना तदभा-विप्रतिपादनपरम्—आश्रमविशेषानिरपेक्षेण श्रृयमाणेषु ''बा्ह्याणो न हन्तव्यः' ' त-स्माद्धाह्मणराजन्यों वैरेयरुच न सुरां पिबेत् " इस्रेवमादिष्वनपेक्षितवयोविरोषस्यैवा-थिकारात् । अतरैचतदीयमपि प्रायश्चित्तं पित्रादिभिरेवाचरणीयं—'' पुत्रातृत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति विद्ध्यात्" इति तस्यैव पुत्रहिताचरणोधिकृतः त्वात् । यत्र पुनः कस्मिश्चिद्वह्मवधे प्रयोजकभावमापन्नस्यान्यस्मिन्साक्षात्कर्त्तः वे गुरुङ्घुपायश्चित्तसनिपातः तत्र दुादशवार्षिकादिगुरुपायश्चित्तान्तःपातिनः प्रयोजकंसबीन्धलधुप्रायिन्वत्तस्य प्रसङ्गात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्यवि-शेषाळ्युकल्पेन महतोऽपि सिद्धिः स्यादित्याशङ्कनीयम् । अत्र ह्यन्तःपातितया ऽनुष्ठाने विशेषानवैगमाध्यसङ्गात्कार्यसिद्धिरुच्यैते **। न च** छध्वन्तःपाती महाकल्प इति क्रतः प्रसङ्गाशङ्का । न च चैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थमनुष्ठितेनै कथं विष्णु-मिलवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति बाच्यम् । चैत्राद्यदेशस्यातन्त्रत्वात् । अतो यथा काम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थे स्वर्गार्थे वाऽनुष्ठितैराग्नेयादिभिानयोगीनष्पत्तिस्तद्वलुघुप्राय-श्चित्तस्यापि कार्यासिद्धिः॥ यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचन---- गवां सहस्रं विधिवत्पा-त्रेम्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च " इति तत्सवनस्थगुण-बद्धाह्मणविषयम् । " एतच द्विगुणं सवनस्ये तु बाह्मणे व्रतमादिशेत् " इत्येतद्वा-क्याबिहिताद्वेगु गद्वादशवार्षिकवतचर्याशकस्य वेदितव्यम्-प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् , न त्वनावृत्ताद्वादशवार्षिकाविषयम् । तत्र हि द्वादशदिनान्येकैकं प्राजापत्यमिति गण नायां प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्ते ज्यहमुपवा-सोऽधिकः तथाऽप्यत्र वनवासजटाधारणवन्याहारत्वादिरूपतपोविशेषयुक्तत्वादुपवा-

ख- वाऽधिकतस्तदीय० । ३. ख. शेषानपगमा०। ४. ख. सिद्धिरवगस्थते । न च०।
 फ. ख. बुछेयेनवि० ।

सामावेऽप्येक्नैकस्यं द्वादशाहस्य प्राजापत्यतुल्यत्वम् । ततश्च " प्राजापत्यिक्रयाशक्तौ धेनं दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे दातव्यं तन्मूर्यं वा न संशयः॥ " इत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यां धेन्त्रां दीयमानायां धेनूनामपि षष्ट्यधिकं शतवयं भवति, न पुनः सहस्रम् । अतो यथोक्त एव विषयो युक्तः । यदिप शङ्खनचन-" विषं प्रमाप्य द्वादशसंवत्तरान्त्रट् त्रीन्तार्धसंवतरं च व्रतान्यादिशेत् , तेषामन्ते गोसहस्त्रं तदैर्धे तस्यार्धे तदर्धे च दद्यात्सर्वेषां वर्णानामानपूर्व्यण'' इति द्वादशवार्षि-कगोसहस्रयोः समुखयपरं तदाचार्यादिहननविषयं द्रष्टव्यं-तस्यािगुरुत्वात् । तथा च दक्षः — ''सममबाह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण बुत्रे । आचार्ये शतसाहस्तं श्रोत्रिये ह दत्तमक्षयम्॥" इति प्रतिपाद्योक्तेत्रान् , "समं द्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विसायां तद्वदेव हि ॥" इति । तथाऽऽपस्तम्बेन द्वादशवर्षि-कमुक्त्वोक्तमस्मिन्नेन विषये—''गुरुं हत्ना श्रोत्रियं वा एतदेवव्रत्नोत्तमादुच्छासाचरे-त्' ईति । तत्र यावज्जीवनावर्यमाने व्रते यदा त्रेगुण्यं चातुर्गुण्यं वा संभान्यते तदा तैत्रासमर्थस्य बुह्धनस्यायं दानतपसोः समुचयो द्रष्टन्यः । द्वादशवार्षि-कर्न्यातिरिक्तानां तु सुमन्तुपराशरायुक्तानां प्रायारिवशानामुत्तरत्र न्यवस्यां वक्ष्यामः । ननु च द्वादशवार्षिकादिकल्पानां व्यवस्था कुतोऽवसिता। न तावहादशवार्षिकादिविधा यक्याक्यैरिति युक्तं — तत्राप्रतीतेः । न च वाच्यं प्रमाणावगतगुरुळघुकल्पानां बाधो वा प्रैसाङ्क्षीदिति व्यवस्था कल्प्यत इति-विकल्पसमुच्चयाङ्काङ्गिभावानामन्यतमा श्रयणेनापि बाधस्य सुपरिहरत्वम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावड्डादशवार्षिकसेतुदर्शना दीनां विषमकल्पानां विकल्पोऽवैकल्पते — विकल्पाश्रयणे गुरुकल्पानामनुष्ठानासं-भवेनानर्थक्यप्रसंगात् । न च षोडशिप्रहणाप्रहणवद्विषमयोरापि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति संभवे प्रहणमेत्रेति युक्तं कल्पयितुम् । यद्वा बोडशिप्र-हणाप्रहणवद्भिषमयोरिप विकल्पोपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सिति संभवे प्रहणमेवेति युक्तं कल्पायितुम् । यद्वा षोडशिप्रहणानुगृहीतेनातिरात्रेण क्षिपं स्वर्गा-

१. क. प्येकस्यदाद० । २. स. शङ्कवचनं—पूर्ववदमित्पूर्व चतुर्षु वर्णेषु विप्रप्रमा० । या. वचनं प्रमा० । ३. ख. तस्यार्थं च द्या० । ग० तदर्थं तस्यार्थं च द्या । स. तदर्थं तस्यार्थं तद्ये द्या० । ४. क. सोद्येंदत्त० । ५. स. चत्वात् । समं द्वि. । ६. — १. २४. २४. ७. स. दा तत्र समर्थं० । ८. स. विकल्पोवकल्पते०। ११. क. ङ्वाङ्गीमाव०

दिसि द्धरितशियतस्य वा स्वर्गस्येति कल्पनीयम—इतरथा ग्रहणविधरानर्थक्यमसङ्गात्। नापि समुच्चयः—उपदेशातिदेशप्राप्तिमन्तरेण समुच्चयो न संभवति—उपदेशा-वगतनैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसङ्गात् । न चाङ्गाङ्गिभावः—श्रुत्यादिविनियोजकानामभा-वात् । श्रुतिलिङ्गवाक्ष्यमकरणस्थानसमाख्यानानि विनियोजकानि । अतः परस्परोप-मर्दपरिहारार्थं विषयन्यवस्थाकल्पनैवाचिता । सा च जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया कल्पनी-या—''जातिशक्तिगुणापेक्षं सुकुहुदिकृतं तथा । अनुवन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥'" इति स्मरणात् ॥ २४३ ॥

पूर्वोक्तस्य ब्रह्महैत्याप्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकं समाप्यविधमह-ब्राह्मणस्य परित्राणाद्भवां द्वादशकस्य वौ । तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ २४४ ॥

यर्दचौरव्याच्रादिभिव्यापाद्यमानस्य बाह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरे कृत्वा प्राणत्राणं करोति, गवां वा द्वादश्चकस्थासावपरिपूर्णेऽपि द्वादशवार्षिके ग्रुद्धयेत् । यद्यपि प्राणत्राणं प्रवृत्तस्तदकृत्वैव म्रियते तथाऽपि ग्रुद्धयन्ये । अत एव मनुना ''ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । सुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोर्त्रा स्वाप्तयं च ॥'' इति । ब्राह्मणरक्षणं तदर्थमरणं च, पृथगुपात्तम् । तथा परकी-यार्थमेधावभृथाख्यकर्माङ्गभूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्महत्यायाः ग्रुद्धि माप्तु-यात् । स्नानं च स्वकत्मषं विख्याप्य कुर्यात् । तथा च मनुः '' शिष्ट् वा भूमि-देवा नाह्मणां ऋत्विजस्तेषां राज्ञा यजमानेन नरदेवेन समवाये स्वीयमेनः शिष्ट्रा विख्याप्याध्यमेधावभूथे स्नात्वा ग्रुद्धिन् यति तैरनुज्ञातो भवति—'' अश्वमधावभूधं गता तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पूतो भवति " इति शङ्खस्मरणात् ॥ अश्व मेधावभूथप्रहणमप्रिष्टुन्तस्यानां पञ्चदशरावात्रादिकृत्वन्तराणामाग्नेष्टुन्तसाप्तिकानां च सर्वमेषावीनासुपळक्षणम् —अश्वमेधावभूये वाऽन्ययक्षेऽप्यग्निष्टुदन्तश्व " इति गौतम-

१. क. क्षाक्षांभावः । २. ख. कझहत्यादिप्रायक्षिः । ३. ख. क स्य च । तथाऽद्यः । ४. ग. यच्चीरव्याः । ५. — ११. ७९. । ६. क. ग. विश्वध्यतः इति । ७. — ११. ८२. । ८. छ. कार्नां च सर्वमे । १. — २२. ९. १०.।

स्मरणात् । अयं च प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्य कथित् ब्राह्मणप्राणत्राणादिकं कुर्वते व्रतसमाप्यविष्ठच्यते । यथा सारस्वते सत्रे प्राक्षं प्रस्तवणं प्राप्योत्थानमृष्मैकरातानां वा गवां सहस्रमभावे सर्वेस्वदानं गृहपतिर्मरणे चेति, न पुनः स्वतन्त्रं प्रायश्चित्ता-न्तरम् । तथा च शङ्खः — ''द्वादशे वर्षे शुद्धि प्राप्नोत्यन्तरा वा ब्राह्मणं मोचाये-त्वा गवां वा दादशानां परित्राणात्सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानादा पूतो भैवति " इति। अत एव मनुना--' कतवापनो वा निवसेत् ' ईति द्वादरावार्षिकस्य गुणविधि प्रक्रम्य--- " ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्पारिय जेत् । मुन्यते ब्रह्महत्याया गोता गोर्बाह्मणस्य च ' इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय--- ' एवं दढ-वतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहातिः ईति बाद-शवार्षिकमेवोपसंहतम् ॥ ननुब्रह्महत्यायाः शुद्धिमाप्नुयादिति ब्राह्मणत्राणादीनां दादश्वार्षिकेण सहैकफल्लावगमास्वातन्त्रयमेव युक्तं, न पुनरङ्गलम् । किं च प्रधानविरोधित्वादि नाङ्गत्वम् । प्रधानानुप्राहकं हाङ्गं भवति । न च प्रारब्धद्वादश-वार्षिकस्येदं विधानम् । येन तत्कार्ये विधान गम्यते । यथा 'सत्रायावगूर्य विश्वाजित। यजेत''इति सत्रप्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परिसमापनाक्षमस्य विश्वजिदिधानमतोऽपिस्वातन्त्रय युक्तम्-यथााञ्गप्रत्रेशलक्ष्यभावादीनाम् । न च तेषामपि द्वादशवार्षिकापिक्रमोपसं-हारमध्यपठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपाठे निर्ज्ञातप्रयो-जनत्वेन प्रयोजनाकाङ्काविरहात्र परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेनीप्रकरणः मध्यवार्तिनां निवित्पदानामग्निसमिन्धनप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सहैककार्याणां न सामिधन्यङ्गत्वम् । न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवार्षिकमध्ये पाठः — वसिष्ठ-गौतमादिभिरेषां द्वादशवार्षिकप्रक्रमात्प्रागेव पठितत्वात् । इदमेव स्थातन्त्रयं प्रकटायितुं मनुना—'' लक्ष्यं रास्त्रभृतां वा स्यात्ं " '' प्रास्येदात्मानमग्नौ का" इति प्रतिवाक्यं

[॰] छङ्यं शस्त्रभृतां वास्याद्विदुषासिच्छयात्मनः । प्रास्थेदाष्मानमग्नौ वा समिद्वेत्रिरवा कछिराः' इति ।

स्व. प्रस्तवणं प्राणित्यानः । २ स्व. सहस्रस्याभावे । क. सहस्रभागे सर्वस्व ।
 स्व. सर्वस्वजात्यां गृह् । ग. स्वयाज्यात्यां गृह् । भ. क गृह्पतिमरणेवेति । भ. स्व. भव-ति । अतः । १.—११. ७८ । ७.—११. ७९.। ८.—११.८१.। ९.—११. ७३.।

वाशब्दः पटितः । तथा प्रतिप्रायश्चित्तमेवोपसंस्ततम्—मनुना "अतोऽन्यतममास्थाय विधि विप्रः समादितः । ब्रह्महृद्याकृतं पापं व्यपोह्रसात्मवत्त्या" ईति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां स्वातन्त्रयमेव युक्तम् । अतश्च ब्राह्मणत्राणादेरप्येकफल्ल्यानाङ्गन्त्वमिति ॥ उच्यते ॥ परिन्दतमेतत् "अन्तरा ब्राह्मणं मोचयित्वा" इत्यादिना शङ्ख्वचन्त्रनाङ्गन्त्वावगमात् । अङ्गस्यैव सतः प्रधानद्वारेण् फल्संबन्धः । न च प्रधानविरोधः । यतो ब्राह्मणवाणावधिकस्यैव व्यानुष्ठानस्य फल्साधनत्वं विधीयते इति न विरोधः ॥ २४४ ॥

किं च--

दीर्घतीत्रामयत्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा तु ब्रह्महा शुचिः ॥ २४५॥

दींघेंण बहुकाळच्यापिना तीन्नेण दु:सहेनामयेन कुष्ठादिच्याधिना प्रस्तं पीडितं ब्राह्मणं गां वा तथाविधां गामैपि दृष्टा निरातङ्कं नीरुजं कृत्वा ब्रह्महा छु।चि-भेवति । नतु ''ब्राह्मणस्य परिवाणात्'' इत्यैत्र यदुक्तं ब्राह्मणरक्षणं—तदेव किमर्थं पुनरुच्यते ''ब्राह्मणं गामधापिवा'' इति ॥ सत्यमेवम् ॥ किंतु आत्मप्राण-परित्यागेनाधस्तनवाक्ये ब्राह्मणरक्षणमुक्तम्, अधुना पुनरोषधदानादिनेति विशेषः । अमुनवाभिप्रायेणोक्तं मनुना—'' विप्रस्य तिन्न भित्ते वाँ प्राणाळाभे विमुच्यते।' इति ॥ २४५॥

किंच--

आनीय विप्रसर्वस्वं हतं घातित एव वा । तान्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४६ ॥

विप्रस्यापहृतसर्वस्वतयावसीदतः संबन्धि द्रव्यं भूहिरण्यादिकं चौरेहृतं साकत्येनानीय रक्षणं यः करोति स विशुद्धयति । आनयने प्रवृत्तः स्वयं चौरेर्घातितो वा यदिवा तन्निमित्तं ब्राह्मणसर्वस्त्रानयनार्थे तत्र युध्यमानः शस्त्रे

१.—११.८६.। २. ख विधांपथिदृष्ट्वा । ३ — प्रा॰ २४४. । ४. ख. मित्तेया प्राणाः । ५ — ११.८०.।

क्षतो मृतकस्पो जीवन्नपि विद्युध्यति । शक्षैरिति बहुवचनं क्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अत एव मनुना—'' उैयवरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्वमवित्य वा '' ईति उैयवरप्रहणं कृतम् । एतस्य श्लोकद्वयोक्तकस्पपश्चकस्य ब्राह्मणरक्षुणरूपत्वेन '' अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचियित्वा'' इत्यनेन शङ्खवचनेन कोडीकृतत्वाद् द्वादशवार्षिकसमाप्त्यव-धित्वेन विनियोगान्न स्वातन्त्रयम् ॥ २४६ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह--

लोमम्यः स्वाहेसेवं हि लोमप्रमृति वै तैनुम् । मजान्तां जुहुयाद्वापि मन्तैरेभिर्यथाक्रमम् ॥ २४७ ॥

'' छोमभ्यः स्वाहा " इस्येवमादिभिमेन्त्रैर्छोमप्रभृतिमञ्जान्तां तनुं जुहुयात् । इतिशब्दः करणत्वनिर्देशार्थः । एवंशब्दः प्रकारसूचनार्थः । हिशब्दः स्मृत्यन्तर-प्रसिद्धत्वगादीनां प्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानां चोतनार्थः । ततश्चँ छोमाँदीनि होम-द्रव्याणि चतुर्थ्या निर्दिस्यन्ते। स्वाहाकारं पाटित्वा तैर्मन्त्रेर्जुहुयात्। ते च हूयमानद्रव्या णां लोमत्वग्लोहितमांसभेदःस्नाय्वास्थमञ्जानामष्टसंख्यत्वादष्टौ मन्त्रा भवन्ति । तथा च वसिष्ठः—'' र्वंह्महाग्निमुपसमाधाय जुहुयाछोमानि, मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं बाराय " इति प्रथमाम् " त्वचं मृत्योर्ज्जहोमि त्वचा मृत्युं वाराय["] इति द्वितीयाम् '' ल्रोहितं मृत्योर्जुहोमि ल्रोहितेन मृत्युं वाशय'' इति तृतीयाम् '' मांसानि मृत्योर्जुहोमिमांसैर्मृत्युं वाशय " इति चतुर्थीम् [४] " मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वाशय " इति पश्चमीम् (५) " स्नायुनिमृत्योर्जुहोभि स्नायुभिर्मृत्युं वाशय " इति षष्ठीम् (६) '' अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं वाशय '' इति सप्तमीम् । (৩) मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जाभिर्मृत्युं वाद्यय '' इत्यष्टमीम् '' (८) अत्र च ''लो। मप्रभृतितनुं जुहुयात् " इति छोमादीनां होमद्रव्यत्वावगमात् ' टोमस्यः स्वाहा " इति सत्यपि चतुर्थीनिर्देशे छोमादीनां न देवतात्वं कल्यते—द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणां होमसाधनत्वोपपत्तेः । किं तु " लोमभिर्मृत्युंवाशय " इत्यादिवसिष्टमन्त्र-पर्यालोचनया मृत्योरेव हवि: संबन्धावगमात् देवतात्वं कल्पते । अतश्च लोमादीनि

स्तु. 'त्रिवारं प्रति० । २. — ११.८० । ३. स्त. त्रिवारप्रह० । ४. क. वैततूम् ।
 प. स्त. ततो लोमादी० । ६. स्त्र 'प्रूणहा ' इति पाठान्तरम् ।

सामर्थ्यात्स्वधितिनावदाय मृत्यृदेशेनाष्टी होमान्कृत्वान्ते तनुं प्रक्षिपेत् । अतो यत्कैश्चिदुक्तमनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यहविष्का होमा इति—तदनिरूप्येवोक्तमित्युपेक्ष-णीयम् । जुहुयादित्यनेनामा सिद्धे "भूणहाम्नि मुपसमाधाय" इात पुनरम्निप्रहणं लौकिकाग्निपाल्यर्थम् । युक्तं चैतत् । पतिताग्नोनां प्रतिपत्तिविधानात्—''आहिता-प्रिस्तु यो विष्रो महापातकभाग्मवेत् । प्रायाश्चित्तैर्न शुद्धचेत तदर्शनां तु का गतिः॥ बैतानंप्रक्षिपेत्तोये साळाग्नि शमयेद्वुध" इत्युशनःस्मरणात् , तथा 'महापातकसंयुक्तो दैवास्यादाग्नमान्यदि । पुत्रादिः पाल्येदग्रीन् युक्तश्चादोषसंक्ष्यात् ॥ प्रायास्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि । गृह्यं निवार्पयेच्छ्रौतमप्स्वस्येत्सपरिच्छदम्॥ " इति कात्यायनस्मरणात् । तनुप्रश्चेपश्चोत्थायोत्थाय त्रिरघोमुखेन कर्तन्यः । यथा-SSह मनु:---''प्रास्पेदारमानमग्नी वा सामिद्रे तिरवाकाशीरा'' ईति । गौतमेनाप्यत विशेषो दर्शितः -''प्रायाश्चित्तम् । अग्नैो साक्तिर्वक्षन्नान्त्रिरवच्छातस्य'' ईति। अवच्छातस्य अनशनकार्शितकलेवरस्यव्यर्थः । तथा च काठकश्रुतिः--- "अनशनेन कार्शितो-ऽग्निमारोहेत् '' इति । इदं च मरणान्तिकप्रायाश्चित्तं कामकारविषयम् । यथाह मध्यमाङ्किराः—''प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तत्कामकार-विषयं विज्ञेयं नात्र संशयः "तथा "यः कामतो महापापं नरः क्रयीत्कथञ्चन । न तस्य शुद्धिानीदिष्टा भुग्वग्निपातनादते ॥ " इति । एतच प्रायश्चित्तं स्वतन्त्रभेव, न ब्राह्मणत्राणादिवत् द्वादशवार्षिकांतर्भूतिमित्युक्तं प्राक् ॥ २४७ ॥

க் च—

संग्रामे वा हतो रुक्यभूतः शुद्धिमवाप्नुयात् । मृतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति ॥ २४८ ॥

अथवा संप्रामे युद्धभूमाबुभयदल्प्रोरितशरसंपातस्थाने लक्ष्यभूतो मृतः शुद्धि-मवाप्नुयात् । गाढमर्मजनितप्रहारतीत्रवेदनो मृतकस्यो मूर्ण्छितो जीवन्निप विशु-द्धयति । लक्ष्यभावस्य प्रायाश्चित्त्यद्दिमत्येवं विदुषां धनुविंद्याविदां संप्रामे स्वच्छ-या कर्तव्यो, न तु राज्ञा बलात्कारियतव्यः । यथाऽऽह मनुः—''लक्ष्यं शस्त्रभृतां

१.—११. ७३. । २. —२२. १. २. । ३. ख. गादमर्भत्रहारणानितर्तात्रवे । ५. क. प्रायदिचत्ती भयमिति ।

वां स्याद्विदुणामिच्छ्यात्मनः' ईति । इदं च मरणान्तिकत्वात् साक्षाःकर्तुः क्षत्रियस्य कामकारिविषयम् ॥ अपिशब्दादश्वमेधादिनापि शुद्धगति । यथाऽऽह मनुः— ''यजेत वाश्वमेधेन स्वार्जेता गोसवेन च । उमिजिद्विश्विज्ञद्वयां वा त्रिवृताग्नि- हुतापि वा ॥ '' ईति ॥ अश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमक्षत्रियस्यैव—''यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महीपतिः'' इति पराशरस्मरणात्, ''नासार्वभौमे यजेत '' इस्यसार्वभौमस्य प्रतिधेधदर्शनाच । इदं चाश्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारक्रते मरणान्तिकस्थाने द्रष्टव्यं—'महापातककर्तारश्ववारो मतिपूर्वकम् । अग्नि प्रविश्य शुद्धयान्ति स्थित्वा वा महति कता'' इति यमेन मरणप्रकारिनप्रवेशतुत्थतया महाक्तारश्वमेधस्य निर्दिष्टत्वात् । स्वर्जितादयश्च त्रैवर्णिकस्थाहिताग्नोरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वा- दशवार्षिकेण सह विकल्पन्ते । न च स्वर्जिताद्यर्थमाधानं प्रथमयज्ञानुष्टानं वा कार्यम् , पतितस्य द्विजातिकर्मस्यनधिकारात् । न च संध्योपासनवदविरोध इति यक्तम्—आधानादेश्चरक्तुत्रोयत्वामावात् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याश्रयणेन द्वादश्ववार्षिक्तैबुज्ञर्षिकत्रैवार्थिकारीत् । ते च दक्षिणान्यूनाधिक्याश्रयणेन द्वादश्ववार्षिक्तैबुज्ञर्षिकत्रैवार्थिकारीत् । ते च दक्षिणान्यूनाधिकयाश्रयणेन द्वादश्ववार्षिकत्रेवार्थिकारीत् । सक्षाद्वन्वारिष्ठ व्यवस्थापनीयाः ॥ २४८ ॥

किंच---

अरण्ये नियतो जप्त्वा प्रतिवे वेदस्य संहिताम् । शुद्धवेत वा मिताशीत्वा प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् ॥ २४९॥

अरण्ये निर्जनप्रदेशे नियतो नियताहारो—" जपेद्वा नियताहारे" इंति मनुस्मरणात्—ित्रवारं मन्त्रवृह्मणात्मकं बेदं जिपत्वा ग्रुद्धयित, संहिताप्रहणं पद-क्रमण्युदासार्थम् । यद्वा मिताशनो भूत्वा प्राक्षात्यस्ववणादारस्य पश्चिमोदधेः प्रतिस्रोतः स्रोतः स्रोतः प्राति सरस्वतीमित्वा गत्वा विग्चद्धयित । अशनं च हवि-ष्येण कार्यम्—" हविष्यमुग्वानुचरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् " ईंति मनुस्मरणात् । अयं च बेदजपो विदुषो हन्तुर्निर्धनस्यायन्तगुणयतो निर्गुणव्यापादने प्रमादक्वते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं तु तादश एव विषये विद्याविरहिणो द्रष्टव्यं— निमित्तिनश्च—"तिरस्क्वतो यदा विग्रो निर्गुणो म्रियते यदि " इति सुमन्तुचचनस्य

१.—११. १७.। २.—११. ७४. । ३. ख. द्वादशवार्षिकाद्यहेंषु साक्षाद्वन्त्रा० । ४. क. त्रिण्कृत्वोदेदहि॰ । ५.—११. ७७.। ६.—११. ७७.।

दर्शितत्वात्॥ यत्पुनर्मनुवचनं—"जिपत्वान्यतमं वेदं योजनानां रातं व्रजेत्" ईित —तदिपि "अरण्ये नियतो जप्वा" एतस्यैव विषयेऽशक्तस्य देष्टव्यम् ॥ २४९ ॥

किंच--

पात्रे धनं वा पर्याप्तं दत्वा शुद्धिमवाप्तुयात्। आदातुश्च विशुद्धचर्थभिष्टिर्वेश्वानरी तथा ॥ २५०॥

''न विद्यमा केवलया" इँत्याद्यक्तलक्षणे पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवन-पैर्यात धनं दत्त्वा शुद्धिमव प्नुयात् । तद्धनं यः प्रतिगृह्णाति तस्य वैधानर-देवत्येष्टिः ग्रुद्धवर्थे कर्तव्या । एतच्चाहितामिविषयम् । अनाहितामेरेतु तदेवत्यस्च-रुर्भवति-" य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एवौपासनिकस्य " इति गृह्यकारवचनात् । बाराब्दात्सर्वस्वं, सपिरिच्छेंदं वा-गृहं दद्यात् । यथाह मनुः--'' सर्वस्वं वा देवावेदे ब्राह्मणायापपादयत् । धर्न वा जीवनायांच गृहं वा सपरिष्छदम् " ईति । इदं च पात्रे धनदानं निर्भुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्भुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं, सान्वयस्य तु सोपस्करगृहदानमिति व्यवस्था। यदिप पराशरेणोक्तं—''चातुर्विद्योपपन्नेतु विधिवद्वस्थातके । समुद्रसेतुगमर्न प्राय-रिवत्तं विनिर्दिशेत् ॥ सेतुबन्वपथे मिक्षां चातुर्वण्यात्समाहरेत् । वर्जायित्वा विकर्म-स्थाञ्छत्रोपानदिवार्जितः । अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः । गृहदारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः॥ गोकुलेषु च गोष्ठेषु प्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीपस्त्रवणेषु च । एतेषु ख्यापयेदेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥ ततः पूतो गृहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रं पावित्राणि पूतात्मा प्रविशेद्रहम् ॥ गवां वाऽपि शतं दद्याचातुर्विद्याय दक्षिणाम् । एवं ग्रुद्धिमवाष्नोति चातुर्विद्यानुमोदितः" इति—तद्ि "पात्रे धनं वा पर्यातम् " इत्यनेन समानविषयम् ॥ यच सुँमन्तुवचनं--- " ब्रह्महा संवत्सरं कुच्छं चरेदधःशायी विषवणी कर्मावेदको भैक्षाहारो दिव्यनदीपछिनसं-गमाश्रमगोष्टपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात्स्थानवीरासनी संवत्सरे पूर्णे हि-

१.—-११. ७५. | २. ख. क्तस्यवद्रष्ट०। ३. आ० २००. | ३. ख. पर्योप्तं सर्मेंथै धर्नं दरवा०। ५. ^क. व्छदं० | ६.—-११. ७६. | ७. क. यनुहृतुम्तु०।

रण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पाषि ब्राह्मणेभ्यो ददन्पूतो भवति ' इति-तदपि हन्तुर्मूर्खस्य धनवतो जातिमात्रन्यापादने द्रष्टव्यम् ॥ यत्पुनर्वासिष्ठवचनं---'' द्वादरारात्रमन्मक्षो द्वादरारात्रमुपवनेत '' इति—तन्मनसाध्यवितब्रह्महत्यस्य स्वत एवोपरताजिघांसस्य वेदितव्यम् ॥ यत्पुनः ''षण्डं तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्या-व्रतं चरत् । चान्दायणं च कुर्वीत पराकद्वयमेव च ॥" इति षट्त्रिंशन्मतः चनं---तदप्रस्यानेयपुंस्त्वस्य सप्रस्ययवधे द्रष्टव्यम् ॥ अत्रैव विषये अप्रस्यवचे बृहस्पातिराह — 'अरुणायाः सरस्वत्याः संगमे लोकविश्रुते । शुध्येत्त्रिवणस्नायी त्रिरात्रो-पोषितो द्विज' इति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यान्विष्य विषमाणां व्यवस्था विज्ञेया, समानां तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्यन्तानि ब्राह्मणस्येव, क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथाहाङ्गिराः-- '' पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच त्रतं स्मृतम् ॥" इति एवं च ब्राह्मणानां येन हन्तृहन्यमानगतगुणाविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो ब्यवास्थितः स एव तहुणविशिष्टे क्षत्रियादौ हन्तरि द्विगुणास्त्रिगुणो वेदितव्यः। अनयैव दिशा क्षत्रियवैश्यादाविष हीनेनोत्कृष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्याः दि कल्पनीयम् । दोषगौरवं च दण्डगौरवादवगम्यते । यथोक्तं—'' प्रतिलोमापवा-देषु द्विगुणिस्रिगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्घार्धहानित' इति ॥ यत्तु चतुर्विशतिमतवचनं---''प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादोनं क्षत्रियः कुर्यादर्घ वैश्यः समाचरेत् ॥ शूदः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसु ॥" इति — तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसन्यतिरिक्ताविषयम् । तथा मूर्धावसिक्तादी-नामप्यनुलोमोत्पन्नानां दण्डवत्प्रायश्चित्तमूहनीयम् । दार्शैतं दण्डतारतम्यं---"दण्ड-प्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः" इति । ततश्च मूर्धावसिक्तस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणादितिरिक्तं क्षत्रियात् न्यूनमध्यर्धे द्वादशवार्षिकं भवति । अनयेव दिशा प्रतिलेभोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमृहनीयम् , तथा आश्रमिणामप्यङ्गिरसा वि शेषो दर्शित:---गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छोधनं कुर्युरवीग्ब्रह्मनिदर्शनात् ॥ " इति । शौचवदिति " एतच्छीचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु बनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् '' इति

१. ख. यणं वाकुर्वां । २. ख. म्ये च तस्मा ।

वचनाद्यथा ब्रह्मचार्यादीनां शौंचं हिगुणादिक्रमेण वर्षते — तथा शोधनं प्रायिश्चित्तमिए भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मचारिणस्तु प्रायिश्चित्तहैगुण्यं षोडशवर्षाद्विक्षेत्रस्य अविष्ठेतुं पुनः ''बालो वाऽप्यूनषोडशः । प्रायिश्चित्तार्धमहिन्ति' इति षोडशवर्षादर्धाचीनस्यार्धप्रायाश्चित्ताभिधानात् । न च हादशव्यार्षिक चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशङ्क्षया समाप्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोपपद्यते हित शङ्कनीयं—यतः प्रकान्तप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपचात्रपि पापक्षयो भवत्येव ; यथाऽऽह हार्रातः—''प्रायश्चित्तं न्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते । प्रतस्तदहरेवासाविह लोके परत्र च॥ '' इति । व्यासोऽप्याह—'' धर्मार्थे यतमानस्तु न चेच्छक्रोति मानवः । प्राप्तो भवति तप्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः'' इति ॥ २५०॥

अधुना निमित्तान्तरेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह -

यागस्थक्षत्रविद्घाती चरेद्रह्महणि व्रतम् । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिसुद्कैः ॥ २५१ ॥

दक्षिणीयाद्युद्दसानीयापर्यन्ते सोमयागप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवेश्यौ यो व्यापादयति—असौ बसहाणि पुरुषे यद्भृतमुपदिष्टं द्वादशवार्षिकादि—तचरेत् । यद्यपि यागशब्दः सामान्यवचनः । तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते—''सवनगतौ च राजन्यवेश्यौ'' इति वसिष्टेन सवनत्रयसंपाद्यस्य सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र च गुरुल्धुभूतानां द्वादशवार्षिकादिवश्वहत्यात्रतानां जातिशाक्तगुणाद्यपेक्षया प्रायद्वयवस्या वेदिनव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि । मरणान्तिकं तु नातिदिश्यते— त्रत्मप्रदेशात् । अतः कामतो यागस्थक्षत्रियादिवधे त्रतस्यैव द्वेगुण्यम् । तच्च त्रतं संपूर्णमेव कर्तव्यं....''पूर्वयोवर्णयोवेदाध्यायिनं हत्वीं' इति प्रक्रम्यापस्तम्बेन द्वादशवोविकामिधानात् । गर्भे च विनासु संभूतं हत्वा यथावर्ण यद्वर्णपुरुषविष्यं, यद्याय-श्विशस्तमुनं, तद्वर्णगर्भवेषतन्वरेत् । एतच्चानुपजातस्त्रिप्त्रपुंसकव्यत्ननगर्भविषयं—

ว.क. अर्थाकपुन । २.स. मत्रवैनास्तिः । ३.निष्क्कः । ४.— घ०. १.२४.६.५.घ० १.२४,२०.।

'' हत्वा गर्भमिनिज्ञातम् '' ईति मानवे विशेषदर्शनात्। अत्र च यद्यपि ब्राह्मणगर्भस्य ब्राह्मणत्वादेव तद्वधनिमित्तवतप्राप्तिः । तथापि स्त्रीत्वस्यापि संभवात् ''स्त्रीराद्भविद् क्षत्रवध " ईत्युपपातकत्वेन तत्पायश्चित्तप्राप्तिरिपस्यात् अतः स्त्रीपुन्नपुंसकत्वेना-विज्ञातेऽपि ब्राह्मणगर्भत्वमात्रप्रयुक्तं ब्रह्मणहत्याव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदे तवचनम् । उपजाते स्त्रीपुंसादिविशेषन्यञ्जने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेय्या निसै्द्को ज्यापादकः-सोऽपि तथा वतं तरेत् । हन्यमानात्तेथीवर्णानुरूपं वतं चरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देन ऋतुमत्युच्यते—''रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः अत्र हातदपर्यं भवति" इँति वसिष्ठस्मरणात्, ''अत्रिगोत्रजा च -अत्रिगोत्रां वा नारीम् '' इँति विष्णुस्मरणात्। एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्राह्मण्यात्रेयीवधे च ब्रह्मत्याव्रतम् । अत्र क्षात्रिय-गर्भवधे क्षत्रियात्रेयीवधे च क्षत्रहत्याव्रतम् । एवमन्यत्रापीति । चशब्दात्साक्ष्ये अनृत-वचनादिष्यपि । यथाऽऽह मनुः-'' उक्का चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरुं तथा । अपदृत्य च निःक्षेपं ऋत्वा च स्त्रीसुत्दृद्धम् " इति । यत्र व्यवहारे असत्यवचनेन र्विणिनां वधप्राप्तिः—तद्विषयमेतत्—प्रायाश्वित्तस्यातिगुरुत्वात् ।प्रतिरम्भः क्रोधावेदाः। निक्षेपश्च ब्राह्मणसंबन्धी । स्त्री चात्राहिताग्निभार्या पतिव्रतात्वादिगुणयुक्तीच्यते, सवनस्था चः यथाऽऽहाङ्गिराः-'' आहिताग्नेर्द्विजाप्रयस्य हत्वां पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्यावृतं कुर्यादात्रेयीप्रस्तथैव च " इति—सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्यावृतं चेत् " इति पराशरस्मरणाच ॥ एवं च सवनस्थाग्निहोत्रिण्यात्रेयीवधे ब्रह्महत्याप्राय-श्चित्तातिदेशात्तद्वयतिरिक्तस्त्रीवधस्य "स्त्रीश्र्द्रविट्क्षत्रवध " ईरैयुपपातकमध्यपाटा-दुपपातकत्वमेव ॥ ननु ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन छिङ्ग-वचनयोरविवक्षितत्वाद्वाह्मणजातेश्च स्त्रीपुंसयोरविशेषात्तदतिक्रमनिमित्तप्रायाश्चित्तविधेः "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि " ईंसेस्योमयत्र प्राप्तत्वात् किमर्थं "तथालेयीनिसै्दक" इत्य तिदेशवचनम् ॥ उच्यते ॥ सत्यापेब्राह्मणत्वे अनावेय्या वधस्य महापातकप्रायश्चित्त निराकरणार्थम् अतस्तस्यपि पातकमध्यपाठादुपपातकपायश्वित्तमेव । आतिदेशिके षु च प्रायाश्चित्तस्यैवातिदेशी न पातित्यस्य अतः पतितत्यागादि कार्यमत्र न भवति ॥ २५१ ॥

१.—११. ८७,।२.—पूरः २२६.।३. ख. निषूदको०।४.—२०.—। ५.— ५०.—९.।६. ख. तथाह।७.--११. ८८.।८. ख. नेनप्राणिना०।९. स्त्रोचाहिता०। १०. क. प्रवस्य तथा पत्नी।११. पूर्ण।२६३.।१२. पूर्ण२४३.।१३. स. निपूदक०।

किं च---

चरेड्रतमहत्वा पि घातार्थं चेत्समागतः । द्विगुणं सवनस्थे तु बाह्मणे वसमादिशेत् ॥ २५२ ॥

यथावर्णामिसनुवर्तते । ब्राह्मणादिहनने क्रतिनश्चयस्तद्वयापादनार्थे संमागस्य शस्त्रादिप्रहारे कृते कतिश्चरप्रति प्रतिवन्धवशादसौ न मृतः—तदा अहत्वापि यथावर्ण ब्रह्महत्यादि व्रतं चरेत् । तथा च गौतमः—"सृष्टश्चेद्व्यह्मणवधे अहत्वापि" इँति ॥ ननु हनने तदभावे चैकप्रायश्चित्तता न युक्ता ॥ सत्यम् ॥ अत एवौपदेशिकेम्यो न्यूनत्वादातिदेशिकानां पादोनान्येव ब्रह्महत्यादिव्रतानि द्वादशवार्षिकादीनि भवन्ति । एतच प्रपश्चितं प्राक् । किं च यस्तु सवनसंपाद्यसोमयागमनुतिष्ठन्तं ब्राह्मणं व्यापादयति—तिस्नन्द्वादशवार्षिकादि व्रतं द्विगुणं समादिशत् । तेषां च व्रतानां गुरुळप्रभूतानां जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवनस्थव्यस्यानिशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थावगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानीनां तु गुर्विधेक्षेपादीनामातिदे शिकेम्थोऽपि न्युनत्वादर्शोनं द्वादशवार्षिकादिप्रायश्चित्तमस्यक्तम् ॥ २५२ ॥

॥ इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

अथ क्रमप्राप्तं सुरापानप्रायाश्चत्तं प्रक्रमते---

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्रिसन्निभम् । सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥ २५३ ॥

सुरादीनां मध्येऽन्यतममग्निसनिमं क्वाथापादिताग्निस्पर्शदाहशाक्तिकं कृत्वा पीत्वा सुरापो मरणाच्छुद्धं प्राप्नोति । गोम्त्रसाहचर्याह्व्ये एव घृतपयसी प्राह्ये । घृतपयःसाहचर्याव क्षेणमेव गोम्त्रम् । एतचार्ववासा कार्ये—'सुराप आर्दवासा अग्निवर्णो सुरां पिवेत्' इति पैटीनिसस्मरणात् , तथा ''छोहेन पात्रेण सुरापोऽग्निवर्णी सुरामायसेन पात्रेण तान्नेण वा पिवेत् '' इति प्रचेतःस्मरणात् एतच सक्वत्यानमात्रे—''सुरापानं सक्वत्कृत्वाय्यग्निवर्णो सुरां पिवेत्'' इत्यङ्गिरःस्मरणात् ॥ यतु विसष्टवन्चनम्—''अन्यासे तु सुरायाश्च त्वग्निवर्णं (सुरां) पिवेत्विच '' इति व्यत्यायान्ते व्यत्यान्ते व्यत्यान्ते स्वामकारविषयं—''सुरापानं कामकृते

१. स. नार्थं सम्यगागं । २. स. व्चित्रप्रतिषातादि प्रवन्धवः । ३.— २२. ११. । ४. स. सामानांतु । क. ग. समानानां गुवै ।

ज्वलन्तीं तां विनिः क्षिपेत् ॥ मुखे तया विनिर्देग्धे मृतः शुद्धिमवानुयात् " इति बृहस्पातिस्मरणात् । यत्तु—''सुरां पीत्वा द्विजो मोहादभ्रिवणी सुरां पिबेत '' ईति मनना मोहप्रहणं कृतं—तच्छास्त्रार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण ॥ अत्रेदं चिन्तनीयं— र्कि सुराशब्दो मद्यमाले रूढ उत तिसुष्वेव गौडीमाध्वीपैष्टीष्वाहोस्वित्पैष्ट्यामेवेति॥ तत्र केचिन्मद्यमात्रे रूढ इति वर्णयन्ति । "अभ्यासे तु सुरायाः " ईति वासिष्टे पेष्टेचाार्दत्रयव्यातिरिक्तेऽपि मद्यपात्रे सुराशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चासौ गौणः प्रयोग इति शङ्कनीयं-मदजननशक्तिमत्त्वोपाधिकतया सर्वत्र मुख्यत्वोपपत्तौ गौणत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति—तद्युक्तं—'' पानसं द्राक्षमाघूकं खीर्जूरं ताळमैक्षवम् । मधून्थं सैरमारिष्टं भैरेयं नाळिकेरजम् ॥ समानानि विजानीयान्म-द्यान्येकादरीय तु । द्वादरां तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥ " इति पुलस्येन मद्यविशेषत्वेन सुराया निर्दिष्टत्वात् । अतश्च मद्यमात्रे सुराशन्दप्रयोगो गौणः॥ अन्ये पुनः पेष्ट्रयादिषु तिसृषु सुराशब्दस्य रूढिं मन्यन्ते । तथा हि । यद्यप्यने-कल सुराशब्दप्रयोगो दश्यते । तथापि कुत्रानादित्वमिति संदेहे-"गौंडी माध्वी च पैधा च विज्ञेया त्रिविधा सुरा " इात मनुवचनाद्गुडमधुपिष्टाविकारेष्वनादित्वनि धीरणात्तत्रैव मुख्यत्वं युक्तम् । न चानेकत्र शक्तिकल्पनादोषः---मदशक्तेरुपा-धित्वाश्रयणेन तस्य सुपरिहरत्वात् । न च ताळादिरसेष्वय्युपाधोर्वैद्यमानत्वादति-प्रसङ्गः--पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च "यथैवैका तथा सर्वा न पातन्याद्विजोत्तमैः" इति तिसृणां सुराणां समानदोषत्वप्रतिपादनपरं—न पुन-रनयोगौंडीमाध्योः पैक्षीसुरासमत्वप्रतिपादनपरम् । द्विजोत्तमप्रहणं द्विजात्युपळक्ष-णम् ॥ एतदप्ययुक्तं—'' द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्पृतम् '' इति पुळ-स्यवचने गौडीमाध्वीभ्यामपि सुरामद्यस्यातिरेकदर्शनात्, तथा—" सुरा वै मछ-मन्नानां पाप्मा च मळमुच्यत " ई्रयन्नविकारस्यैव सुरालनिर्देशादनशब्दस्य च "अन्नेन व्यञ्जनम् " इत्यादिषु ब्रीह्यादिविकार एव प्रयोगदर्शनात्—गुडमधुनोश्च रसरूपावात् , तथा सौतामणीग्रहेषु चान्नविकार एव सुराशज्दस्य श्रुतत्वात् ,— पृष्ट्येव सुरा सुख्योच्यते, इतरयोस्तु सुराशब्दोगोणः ॥ यत्तूक्तं—''गौडी माध्वी' इति मनुवचनात्तिसृष्त्रप्यौत्पात्तिकत्वनिर्घारणोति —तदःययुक्तं —यतो नेदं शब्दानु-

^{9 -- 99. 90. | 2.20 -- 22.1 2. 11. 58. | 8. -- 49. 52.1}

शासनवच्छब्दार्थसंबन्धानादित्वप्रतिपादनपरं, किं तु कार्यप्रतिपादनपरम् । अतो गुरुप्रायश्चित्तिमित्ततया गौडीमाध्योगौंणः सुराशब्दप्रयोगः । एवं च नानेकश-क्तिकल्पनादोषो नाप्युपाध्याश्रयणं कृतम् । न चात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षण-त्वम् । अतरच---''सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्वाह्मणराज-न्यो वैदयश्च न मुरां पिबेत् ॥'' दैति षेष्टया एव वर्णत्रयसंबन्धित्वेन निषेधः, गौडियादीनां तु मद्यानां ब्राह्मणसंबन्धित्वेनैव निषेधो, न क्षत्रियवैश्ययोः-- " यक्ष-रक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥" इति मानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् । बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रति-षेघोदर्शितः--'' माधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूरपानसम् । मधूत्यं चैव मध्विकं मेरेयं नालिकेरजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु" इति ॥ बृहद्या-ज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः—''कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथंचन । मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥" व्यासेनापि तयो-र्माध्वीपानमनुज्ञातम्—'' उभौ मध्वासवक्षीबौ उभौ चन्दनचर्चितौ । एकपर्यङ्कर-थिनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ॥" इति । एवं ब्राह्मणसंबन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्य-पि-" गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥" इति गौडीमाध्व्योः पृथङ्गिषधवचनं दोषगुरुत्वेन सुरा-समत्वप्रतिपादनपरम् । अयं च सुरानिषेधोऽनुपनीतस्यानू द्वायाश्च कन्याया भवत्येव —" तस्माद्वाह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" ईति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतरच---" सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् ॥" इति प्रायश्चित्ताविधिवाक्ये मनुना यत् द्विजम्रहणं ऋतं—तद्दर्णत्रयोपळक्षणार्थं—'' निमित्ताभूतनिषधसा-पेक्षत्वानेमित्तिकाविधोर्निषेघे च वर्णमात्रस्यावच्छेदकत्वात् । यथा ''यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताचन्द्रमा अभ्युदेति " इति निमित्तवाक्ये हविमीत्राभ्युदयस्य निमित्तत्वाव-गतौ तत्सापेक्षनैमित्तिकवाक्ये श्रूयमाणमपि ''त्रेघा तण्डुळाव्विभजेत् '' इति तण्डुलग्रहणं तण्डुलादिरूपहविमीत्रोपलक्षणम् । इयांस्तु विशेष — '' पादो

^{₹.—19, 9₹, 1 ₹.—99, 94, 1 ₹,—₹9, 98, 8,—99, 9₹, 1 4,--99,}

बालेपु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः " इति वचनात् । कामकारेऽपि न मरणान्तिकं, किं तु पादमेव द्विगुणीक्कत्य षड्वार्षिकं देयं—'' विहितं यदकामानां कामात्तिद्रुगुणं चरेत् '' इत्यङ्गिरः स्मरणात् । एवं वृद्धा-तुरादिष्वपि योज्यम् । तथा-"तह्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हवि:॥" इंति मद्यस्यापि जातिमातावच्छेदेन निषिद्धत्वादनुपनीतेनोपि न पेयम् ॥ ननु कथमनुपनीतस्य दोषः---''प्रागुपनयनात्कामचारकामवादकामभक्षा '' इति गौ-तमवचनात्, तथा " मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन । दोषस्त्वा पञ्चमाद्वर्षादूर्व्वे पित्रोः सुहद्वरोः ॥ " इति कुमारवचनाच दोषाभावावगतेः॥ उच्यते ॥ सुरामधयोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रस्यावच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहत्तैव निषेध-प्रवृत्तिः । अत एव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनं---'' सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्थितिः॥" इति अतः "पादो बालेषु दातन्यः सर्वपापेष्वयं विधिः" इति । सर्वेपापेषु सुरापान।दिष्विति वचनात्पाद एव सुरापाने प्रायश्चित्तम् । तथा जातूकण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तामुक्तम्—''अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात्पि-बेद्यादे । तस्य कुच्छूत्रयं कुर्यान्माता भ्राता तथा पिता ॥" इति । अतो गौतम-वचनं सुरादिव्यतिरिक्तशुक्तपर्युषितादिविषयं, कुमारवचनं तु स्वल्पदोषस्यापनपरम्। अत एव प्रागुपननयनाःकृतंदोषस्योपनयनमेव प्रायश्चित्तामित्युक्तं मनुना—''गार्भे-हामैजोतिकर्मचुडामौङ्गीनिबन्धनै: । बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमुज्यत'' ईति। अयमत्रार्थः — त्रैवार्णकानामुत्पत्तिप्रभातिपैष्टीप्रातिषेधः, ब्राह्मणस्य मद्यमात्रनिषेधोऽ-प्युत्पत्तिप्रमृत्येव, राजन्यवैशययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यप्रतिषेधः, शूद्रस्य न सराप्रतिषेधो नापि मद्यमात्रप्रतिषेधः ॥ २५३ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह —

वालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्। पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत्विसमा निशि॥ २५४॥

गोछागादिलोमनर्भितवस्त्रप्रावृतो^६ वालवासाः । वालवासोप्रहणं चीरवल्कल-

१.—११. ०५.। २. क. दहुपनॉतिन नपेय०। ३. २. १.। ४.—१. २७.। ५. ख शक्क्षणस्यतुमद्य०। ६. क. प्रावृतः बाळवासोप्रहर्ण।

योरुपळक्षणार्थ---'' सुरापगुरुतस्पगौ चीरवल्कळवाससौ ब्रह्महत्यावतं चरेयाताम् '' इति प्रचेतः स्मरणात् । जटिग्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । " ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् " इत्यनेनैव सिद्धे यद्वालवसनाादेग्रहणं-र्तदन्यत्र संभवे स्वयंधारितशिर:कपाला-दिनिवृत्त्यर्थम् । इदमकामतो जलबुद्धचा यः सुरां पित्रति तद्विषयम्—''इयं' विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ॥" इत्यकामोपाधित्वेन विहितस्यैव द्वादशवार्षि-कस्याँतिदेशात् अत्र च सुरापानस्य महापातकत्वात्सत्यप्यातिदेशिकत्वे संपूर्णमेव द्वादशावार्षिकं कुर्यात्, न पादोनम् । अत एव वृद्धहारीतः-- " द्वादशमिवेर्षेम-हापातिकनः पूयन्ते " इति । अथवा पिण्याकं पिण्डितं त्रिसमाः वर्षत्रयपर्यन्तं रात्री भक्षयेत् । कणास्तण्डुलाणवस्तान्वा पूर्ववद्भक्षयेत् । एतच सक्चदेव कार्य-''कणान्वामक्षयेदव्दं पिण्याकं वा सक्किन्नारी ॥ '' ईंति मनुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादिभक्षणस्य भोजनकार्ये विहितत्वादशनान्तरपरित्यागः । एतचोदकबुद्ध्या सुरापाने छर्दनोत्तरकाले वेदितन्यम्--- "एतदेव व्रतं कुर्या-न्मद्यपचछर्दने कृते । पश्चगव्यं तु तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम् '' इति व्यासवचनात् । न च सुरासंसृष्टे ईषदुपलभ्यमानतद्गन्धरसोदकपानविषयमिदामिति सुन्दरं—"संसर्गेऽपि सुरात्वस्थानपायात् ; यथाऽऽज्यत्वस्य पृषदाज्ये । अतं एव ''आज्यपा इति निगमाः कार्याः न पृषदाज्यपा " इत्येवमुक्तं न्यायविद्धिः॥ यत्पुन-रापस्तम्बवचनं-'' स्तेयं कृत्वा सुरां पीवा गुरुदारान्गवा ब्रह्महत्यां च कृत्वा चतुर्थे कालं मितभोजनोऽभ्युपेयात्मवनानुकल्यं स्थानासनाभ्यां विहरन्स्त्रिभिर्वर्षेः पापं व्यपनुदितः" इति ॥ यत्त्विङ्गरोवचनं—" महापातकसंयुक्ता वर्षैः शुध्यन्तिं ते त्रिभिः'' इति—तदुभयमपि '' पिण्याकं वा कणान्त्वा '' इत्यनेनैकाविषयम् ॥ यदिप यमेन प्रायश्चित्तद्वयमुक्तं-"बृहस्पतिसवनेनेष्टा सुरापो ब्राह्मणः पुनः समत्वं-ब्राह्मणैर्गच्छोदित्येषा वौदिको श्रुतिः॥ भूमिप्रदानं यः कुर्यात्सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः । पुनर्न च पिबेत्तां तु संस्कृतः स विशुध्यति " इति—तदुभर्य पूर्वेण संहैक-विषयम् ॥ यद्वा अतिरिक्तदक्षिणाकस्पाश्रयणाद्वादशवार्षिकेण सह विकस्पते । अत्रापि बाळवृद्धादीनां साधैंकवर्षीयअनुपनीतानां तु नवमासिकमित्येवं कैल्पना

१. क. तदनन्यत्रसंभविस्वयंमारितिशिरः कपाळा । ग. तदन्यस्रसंभवेश्व्यमाणसस्तन्यान्धि-स्वयंमारितिशिरः २.—११. ८९.। ३. ख. वार्षिकातिदे । ४.—११.—११. ९२.। ५ क. काळं वेदिं । ६. ग. सुष्टे यदुपळं । ७. १. २५.। ८. क. विकल्पते । ९. क. निर्धेवकल्पना ।

कार्या । यत्तु मनुबचनं--''कणान्या भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सक्रिविशि । सरापानापनुत्त्यर्थे वालवासा जटा ध्वजी ॥" ईति तत्तालुमात्रसंयोगे सुराया अबुद्धिपूर्वे द्रष्टव्यम् ॥ नैनु च द्रवद्व्यस्याभ्यवहरणं पानमित्युच्यते, अभ्यवहरणं च कण्ठादघोनयनं न ताल्वादिसंयोगमात्रम्, अतः कथं तत्र पानानीमित्त प्रायाश्व त्तम् ॥ उच्यते ॥ येन ताब्वादिसंयोगेन विना पानाक्रिया न निवर्तते—सोऽपि पानाक्रियाप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धः । अतो यद्यपि मुख्यपानाभावान्न महापत्तकावम् । तथाऽपि तत्प्रतिषेथेन तदङ्गभूताव्यभिचारिताल्वादिसंयोगस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वाद्भवत्येव प्रायश्चित्तं —'' चरेत्वतमहत्वापि घातार्थे चेत्समागत" इति यथा हननप्रातिषेधेन तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धःवात्प्रायश्चित्तवि-धानम् ॥ यत्तु बौधायनीयं '' त्रैमासिकम्-- ' अमत्या सुरापाने क्रम्ळ्राब्दपादं चरित्वा पुनरुपनयनम्" ईति यच याम्य-- 'सुरां पीत्वा द्विजं हत्वा रुक्मं त्दत्वा द्विजन्मनः । संयोगं पतितैर्गत्वा द्विजञ्चान्द्रायणं चरत् ॥" इति, यदपि वार्हस्पत्यं -- '' गौडामाध्व्यौ सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् । तत्कुच्छुं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात् " इति, —तत्त्रितयमप्यनन्यौषधसाध्यन्याध्युपशमार्थे पाने वंदितव्यं-प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । यदा तु सुरासंसृष्टशुष्करसमेवान्नं भक्षयति -तदापुनरुपनयनम् । यथाह मनुः-''अज्ञानात्पाश्य विष्मूत्रं, सुरासंसृष्टमेव च। पुनः संस्कारमर्हिन्त वयो वर्णाद्विजातय" इति ॥ यदा च शुष्कसुराभाण्डः स्थोदकं पिबति-तदा शातातपोक्तं कुर्यात्-"सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतप्रा-शनमहोरात्रोपवासश्च ॥" इति यतु बौधावनीयं-"सुरापानस्य यो भाण्डेष्वपः पर्युषिताः पिबेत् । शङ्खपुष्पीविपकं तु क्षीरं सर्पिः पिबेच्च्यहर्म्ं " इति---तत्पर्यापितत्व।दधिकम् । अकामतोऽभ्यासे पुनर्मनेनाक्त-''अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा । पश्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पय" ईंति ॥ यतु विष्णूक्तम्-''अप: सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेर्ते" इति--तन्मितपूर्वकपाने । ज्ञानतोऽभ्यासे तु बृहद्यम आह-- ' सुराभाण्डे स्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेहिजः । स द्वादशांह क्षीरेण पिवेद्राक्षीं सुवर्चछाम् इति ॥ सुरापस्य मुखगन्थन्नाणे तु मानवं " बाह्मणस्तु सुरापस्य

^{1. 22. 16. [2,-99. 140.] 2. 2. 9. 22. | 8 -99. (80.]}

गन्थमान्नाय सोमपाः । प्राणानप्तु न्निरायम्य वृतं प्राह्य विश्चद्वपति'' ईति— तस्सोमयाजिन एवामितपूर्वे, मितपूर्वे तु द्विगुणम्, अपीतसोमस्य तु कल्प्यम् । साक्षात्सुरागन्धन्नाणस्य तु *'' न्नातिरन्नेयमद्ययोःः '' इति जातिन्नेशकरत्वात्—-'' जातिन्नेशकरं कर्म कृत्वान्यतममिन्छ्या । चरेत्सान्तपनं कृच्छ्ं प्राजापत्यमनि-च्छ्या'' ईति मन्तुतं द्रष्टव्यम् ॥ २५४ ॥

एवं मुख्यसुरापाने प्रायश्चित्तमुक्त्वा मद्यपाने प्रायश्चित्तमाह—

अज्ञानार्त्तुं सुरां पीत्वा रेतो विष्मूत्रमेव च । पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २५५ ॥

यः पुनरह्वानादुदकबुद्धया सुरां मद्यं ब्राह्मणः विवति, ये च ब्राह्मणादयां रिताविण्मूत्राणि प्राश्ननित—ते त्रयोऽपि द्विजातयां वर्णास्तसक्रच्छूपूर्वकं पुन-रुपनयनं प्रायश्चित्रमहिन्ति । अत्र मद्यपाने योऽयं पुनः संस्कारः—स ब्राह्मण्णस्येन—क्षत्रियविश्वास्तद्भयनुन्नानस्य दर्शितत्वात् । सुरश्चव्दश्चाल मद्यपरः—प्रायश्चित्तस्यातिछ्युत्वात् , अज्ञानतो सुख्यसुरापाने द्वादशवार्षिकस्य विहितत्वाद्ध । अत एव गौतमेनात्र मद्यशब्दः प्रयुक्तः—''अमत्या मद्यपाने पयोव्यतसुदकं वांयुं प्रतिव्यद्धं तक्षानि पिवेत् , स नैप्तक्ष्च्छुः, ततोऽस्य संस्कारो, मृत्रपुर्गपक्षुणपरेतसां प्राश्चने च " इति । यदप्यस्मिनेव विषये मनुनोक्तम्—''अज्ञानाद्वारणीं पीत्वा संस्कारण विश्वद्धयितं " इति—तदिप तक्षक्षच्छूपूर्वकमेव—गौतमवाक्यानुरोधात् । पुनः संस्कारश्च पुनरुपनयनम् । तद्याश्वरायनाद्युक्तकमेण कर्तव्यम् । यथोक्तम्—''अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशव-पनं मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्वृणीमह इति साविजीम'' इति मतिपूर्वमयपाने वासिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं—''मत्या मद्यपाने त्वसुरायाः सुरायाश्चाइन्वाने

[&]quot; ' ब्राह्मणस्यरुजः ऋषाष्ट्रातिरप्रेयमधयोः । जैद्धपुंसिचमेथुन्य जातिश्रंशकरंस्मृतम् ' इति (मनु रित्यपरार्कन्या० २८९. श्लो०)।

१.—११. १४७.। २.—११. १२४: । ३. 'अज्ञानाद्वारुणी पीत्वा ' इत्यपरार्कव्याच्या-यां पाठः । ४.—-२३. २.। ५. अपरार्के ' वायुः प्रति० । ६. अपरार्के ' सकुष्कुः ततः' इति पाठः । ७.—-११. ६. १४ । ८. अपरार्के 'जननं वातिरुक्त ।

क्रन्कृतिक्रन्क्र्री घृतपाशनं पुनः संस्कारश्च " इति, चान्द्रायणं वा शङ्कोक्तम्— "असुरामद्यपायी चान्द्रायणं चरेत्" इति । मुखपामात्रप्रवेशे तु मद्यस्याऽऽपस्तम्बीयं षड्।त्रम् — ''अमक्ष्याणामपेयानामळेह्यानां च मक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायाश्चतं कथं भवेत् ॥ पद्मोदुम्बर्गबिस्त्रानां पछाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा षड्रात्रेण विशुद्धयति" इति । एतच तालादिमदाविषयम् । गौडीमाध्व्योः पुनरज्ञानतः पाने---''असुरायाः सुरायाश्चाशानतः'' इति वासिष्ठोक्तः कुच्छ्रातिकुच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो घृतप्राशरूच द्रष्टव्यः । तयोर्मतिपूर्वपाने तु "पिण्याकं वा कणान्वा" इति जैवार्षिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे — ''अभ्यासे तु सुराया अग्निवणी सुरां पिबेन्मरणात्पूतो भवति॥" इति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम्। नाज सुराशब्दः पैष्ट्यभिप्रायः—तस्याः सक्तत्पानेऽपि मरणान्तिकस्य दर्शितत्वात् । मद्यवासित-ञ्चष्कभाण्डस्थोदकस्याज्ञानतः पाने बृहद्येमनोक्तं—'' मद्यभाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबोट्वेजः । कुराम् छविपक्षेन ज्यहं क्षीरेण वर्तयेत् ॥ " इति अज्ञानतोऽ-भ्यासे तु वासिष्ठेनोक्तं— '' मद्यभाण्डास्थितं तोयं यदि कश्चिश्विबेद्विजः। पद्मोदुम्बर-बिल्वानां पळाशस्य कुशस्य च॥एतेषामुदकं पीत्वा त्रिरात्रेण विशुद्धवति" इति॥ज्ञानतः पाने त विष्णूकं-- " मद्यभाण्डास्थतं तोयं पीत्वा पश्चरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्।।" इति । ज्ञानतोऽम्यासे तु राङ्क्षेनोक्तं--" मद्यभाण्डस्थितं तोयं पीत्व। सप्तरात्रं गोमूत्रं यावकं पिबेत्" इति । अत्यन्ताभ्यासे तु हारीतोक्तं—" मद्य-भाण्डस्थितं तोयं यदि कश्चित्पिबेहिजः। द्वादशाहं तु पयसा पिबेझाझीं सुवर्चछाम्" इति । एषु च वाक्येषु द्विजप्रहणं ब्राह्मणाभिष्रायं—'' क्षत्रियवैश्ययोरप्रतिषधात्॥" इति दर्शितं प्राक् । इदं च गौडीमाध्वीमाण्डस्थजळपानविषयं गुरुत्वात्प्रायश्चि-त्तस्यः तालादिमद्यभाण्डोदकपाने तु कल्प्यम् ॥ २५५ ॥

द्रिजातिभार्यो प्रत्याह—

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत्। इहैंब सा शुनी गृधी सूकरी चोपजायते॥ २५६॥

या द्विजातिभार्या सुरां पिबति सा ऋतपुण्याऽपि सती पतिलोकां न याति, किंत्विहैव लोके श्वगृध्रमुक्तरलक्षितां तिर्यग्योनिं क्रमेण प्राप्नोति । ब्राह्मणांश्रहणं

१. आ०... ।

चात्र "तिस्रो वर्णोनुषुर्थेण " इंति न्यायेय यस्य द्विजातेर्यांवस्या मार्थास्तासामुपळक्षणम् । अत एव मनुः— " पतत्यर्थ शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतितार्थशरीरस्य निष्कृतिन विधीयते।।" इति। धर्मार्थकामेषु सहाधिकाराद्वस्पस्योरेकशरीरत्वमेव । अतो यस्य द्विजातेर्मार्थां सुरां पिबतितस्य भार्यारूपमर्थ शरिरं पतित,
पतितस्य च भार्यारूपस्यार्थशरीरस्य निष्कृतिन विधीयते । तस्माद्विजातिभार्थयां
ब्राह्मण्याद्या सुरा न पेया । तस्माद्वाह्मणराजन्यां वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति
निषेधविषो लिङ्गस्याविविद्यतत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि प्रतिषेधे सिद्धे पुनर्वचनं
द्विजातिभार्यायाः शद्भाया अपि सुराप्रतिषेधप्राप्त्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः
सुरापाने प्रायश्चित्तस्यार्थं कार्यम् । शृद्धभार्यायास्तु शृद्धायाः शृद्धवदेव न
प्रतिषेधः । सुरापानसमेषु तु निषिद्धभक्षणादिषु सुरापानप्रायश्चित्तार्धमित्युक्तं
प्राक् ॥ २५६ ॥

॥ इति सुरापानप्रायश्चित्तम ॥

कमप्राप्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह-

ब्राह्मणखर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत् । स्वकर्म स्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽपि वा शुचिः॥ २६७॥

ब्राह्मस्वामिकं सुवर्ण योऽपहरत्यसी 'सुवर्णस्तेयं मया कृतम्' ध्येवं स्वकर्म ख्यापयन् राज्ञे कुसलं समर्पयेत्—मुसल्समर्पणस्य दृष्टार्थत्वात् । तेन मुसल्लेन राजा तं हन्यात्, तेन राज्ञा हतो मुक्तो वा शुद्धो मवित । अपहरणशब्देन च समक्षं परोक्षं वा बलाबौर्येन वा क्रयादिस्थवहेतुं विना प्रहणमुच्यते । मुसलं समर्पयोदिति यद्यपि सामान्येनोक्तं, तथाऽपि तस्य हननार्थत्वात् तत्समर्थस्यायोमयादे- प्रहणम् । अत एव मनुनोक्तं—" स्कन्धेनाऽऽदाय मुसलं लकुटं वाऽपि खादिरम् । असि चोभयतस्तिक्षणमायसं दण्डमेववौ॥" ईति । शङ्केनाप्यत्र विशेष उक्तः— "सुवर्णस्तेनः प्रकाणिकेश आर्द्धवासा आयसं मुसल्मादाय राजानमुपतिष्ठेत्" ' इदं मया पापं कृतमनेन मुसल्लें मां घातयस्व' इति स राज्ञा शिष्टः सन्यूतो भव-

क. भार्ययासुरान । २. क. वेथेपुनर्व । ३. क. मेवचेति । ४.—८. ३१५. ।
 ५. क. लेतवात ।

ति" इति । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सक्तदेव कार्यम् । अत एव मनुनोक्तं— ''ततो मुसलमादाय सक्रद्रन्यातु तं स्वयम् ।'' ईति । एवं सक्रताडनेन रीज्ञा हते। मृतः शुद्धयेत् मुक्तो वा मरणाञ्जीवन्नपि शुद्धयेदिति यावत् । तथा च संवर्तेनोक्तं -- ''ततो मुसलमादाय सक्चद्रन्यातु तं स्वयम्। यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्वि मु^डैयते ॥'' इति ; यथोक्तं ब्रह्मवधे--''मृतकल्पः प्रहारातीं जीवन्नपि विशुद्धयति।" इति । नन्वताडित एव राज्ञा मुक्तः स्तेनः शुद्धयेदित्ययमर्थः कस्मान्नेष्यते ? उच्यते । "अन्नन्नैनस्वी राजा" इति गौतमीये ताडनमकुर्वतो राज्ञो दोषाभिधानात् भवतु राज्ञो दोषः, तथाऽप्यतिक्रान्तानिषेधेन राज्ञा स्नेहादिना मुक्तः स्तेन: कथं न शुध्येदिति चेत् उच्यते । एवं च सत्यकाराणिका शुद्धि-रापतेत् । अथोन्यते---मोक्षोत्तरकालं द्वादशावार्षिकायनुष्ठानेन शुद्धयङ्गीकरणा-शाकारणिकोति । तदप्यसुन्दरम्—" मुक्तः श्रुचिः" इति मोक्षस्यैव श्रुद्धिहे-तुत्वाभिधानात् । अतः प्राच्येव व्याख्या ज्यार्यसी । इदं च मरणान्तिकं सार्ववार्ण-कस्यापहर्तुर्ने तु ब्राह्मणस्यैव—''ब्राह्मणस्येर्णहारि " इति नैमित्तिकवाक्ये विशेषानुपादानात् , क्षात्रियादीनां च महापातिकत्वाविशेषात्प्रायाश्चित्तान्तरस्यानामा-नाच ॥ यत्पुनर्मानवे—''सुवर्णस्तेयक्रद्विप्र'' इति विषप्रहणं तन्तरमात्रोपलक्षणं— ''प्रायाश्वित्तीयते नरः'' इति तस्यैव प्रकृतत्वार्त् , ''ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्ग-नागमः '' इति निभित्तवाक्ये विशेषानुपादानार्चं । तत्सापेक्षनौमित्तिकवःक्ये ''सुव-र्णस्तेयक्वद्विप्रः " इत्यत्र श्र्यमाणमप्युपर्रुक्षणमेव युक्तम् , यथाऽम्युदितेष्ट्यां " यस्य हविः " इति वा तण्डुलप्रहणं हविमीतस्य । इदं च राज्ञा हननं ब्राह्मणव्यारिक्तस्य-''न जातु ब्राह्मणं हन्त्यात्सर्वपापेष्विप स्थितैम् । " इति मानवे ब्राह्मणवधस्य निषिद्ध-त्वात। यदि कथंचिदातिकान्तिनिषेधेन राज्ञा हन्यते तथाऽपि ग्रुद्धो भवति-"वधेन ग्रुप्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ।" इति ब्राह्मणस्यापि वधेन ग्रुद्धयमिधानाँतै । न च " तपसेव वा" इत्येवकारेण वधनिषेधः—तस्य केवळतपसाऽपि शुध्यभि-धानंपरत्वात् । यदि वधनिषेधपँरैः — तर्हि " तपसैव वा " इति विकल्पाभिधान-

^{3.—} ११. १००. | २. क. डनेनहतो० | ३. ग. याहिशुध्यत इति० | ४. ग. जायसी | मुक्तो वा मरणाज्जीवन्नपि विशुद्धवेदिति यावत् । इदं च० | ५. ग. ब्राह्मणः स्वर्णहा० । ६. क. मीनवे न वेन सुवर्ण० | ७. क. छश्चणार्थम् । ८.— ११. ९९. । ९.— ११. ५४. । १०. क. यमाणप्यतुप | ११.—८. ३८०. | १२.—११. १००. | १३. ग. वधोतिषद्धस्तिहिं० |

मनुपपन्नम् । न च दण्डाभिप्रायं विकल्पाभिधानं — तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किं च ''एकार्थास्तु विकल्पेरन्" इति न्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो ब्रीहियवयोरिव । न च दण्डतपसोरेकार्थलं ---दण्डस्य दमनार्थलात्तपसश्च पापक्षयहेतुत्वात् । न च '' वधेन ग्रुध्यति स्तेनः'' इति सामान्यविषयेण वधेन ''ब्राह्मणस्तपसैव वा '' इति विशिष्टविषयस्य तपसो विकल्पोपपात्तः। न हि भवति "ब्राह्मणेभ्यो दिध दीयतां तकं कोण्डिन्याय च " इति विकल्पः । तस्माह्योरापि सामान्यं-विषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रियस्यापि न निषेधः — मनुना " मुवर्णस्तेयकः-द्विप: '' इत्यभिधाय--'' गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्याचु तं स्वयम् ।'' इति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मणपरामर्शेनैव हननविधानात् ; "न जातु ब्राह्मणं हन्यात " इत्यस्य प्रायश्चित्तान्यातिरिक्तदण्डरूपहृननिवषयत्वेनाप्युपपत्तेः । एत-च मरणान्तिकं मतिपूर्वसुवर्णस्तेयविषयं—'' मरणान्तिकं हि यत्प्रोक्तं प्राय-श्चित्तं मनीषिभिः । तत्तु कामकृते पापे विश्लेयं नात्र संशयः॥ " इति मध्यमाङ्गिर:स्मरणात् । अत्र च सुवर्णशब्दः परिमाणावीशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः---'' जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम् । तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः षट्ट्रै ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडरा॥" इति षोडरामाषपरिमिते हेमनि सुवर्णशब्दस्य परिभाषितत्वात्। अतो ब्राह्मणसुवर्णापहरणं महापातकामित्यादिप्रयोगेषु कृतपरिमाणस्यैव सुवर्णस्य प्रहणं युक्तं-परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् । न ह्यदृष्टा-र्थपरिमाणस्मरणं, नापि लोकव्यवहारार्थम्—अतत्परत्वात्स्मतिकारप्रवृत्तेः । अत एवोक्तं न्यायविद्धिः--''कार्यकाले संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्" इति । तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदिर्धुक्तं ''पञ्चदशान्याज्यानि '' इत्यत्र । न च दण्डमालोपयो-गिपरिमाणस्मरणमिति युक्तं—तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणाभावात्। अतोऽविशेषात्सर्व-शेषत्वमेव युक्तम् । किंच दण्डस्य दमनार्थत्वादमनस्य च परिमाणाविशेषमन्तरेणापि सिद्धर्नातीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते ; शब्दैकसमाधिगम्ये तु महापातिकत्वादावे-कान्ततः स्मरणसुपयुज्यते । अतः षोडशमाषात्मकसूवर्णपरिमितहेर्महरण एव

१. क. रेकार्यता । दण्ड० । २.—११. १००. । ३. ग. पहिमर्यवो० ४. ग. युक्तम् । पञ्चदशान्यान्यानीत्मत्रतु न च० । ५. क. हेमहर्गः तु क्षत्रियादि हेमहरू ।

महापातिकत्वं, तानिमित्तं मरणान्तिकादिपाश्चित्तविधानं च । द्वित्रादिमाषात्मकहेमहरणं तु क्षातियादिहेमहरणवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किंच सुवर्शान्न्यूनपरिमाणहेमहरणे प्रायाश्चित्तान्तरोपदेशात्तत्परिमाणस्यैवं हेम्नो हरणे मरणान्तिकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् । तथा चोक्तं षट्त्रिंशमन्ते—''वालाप्रमातेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् । ळिक्षामात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥ राजसर्षपमात्रे तुं प्राणायामचतुष्टयम्। गायन्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविश्चद्धये ॥ गौरसर्षपमात्रे चै सावित्रीं वै दिनं जपेत । यवमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं द्विनद्वयम् ॥ सुवर्णकृष्णळं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तेंमः । कुर्यात्सान्तपनं कुच्छ्ं तत्पापस्यापनुत्तये ॥ अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तेमः , गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विद्युद्धयति ॥ सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवेत् । ऊर्ध्व प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा क्रैंहाहबतम् ॥'' इदं च वत्तरं यावकाशनं कि।श्चिन्न्यून-सुवर्णापहाराविषयं--सुवर्णापहारेमन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात् । ''बळाचे कामकारेण गृह्णान्ति स्वं नराधमाः । तेषां तु बलहर्तॄणां प्राणान्तिकमिहोच्यते ॥ सुवर्णपरिमाणादर्वागपीत्यभिषेतम् । इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपद्रतधनं तत्स्वाभिने दत्त्वैव कार्य-- '' स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः क्रते पुनः । स्वामिनेऽपहृतं देयं हत्री त्वेकादशाधिकम्॥'' इति स्मरणात् , तथा ''चरेत्सान्तपनं क्रच्छ्रं तिन्नर्योत्यात्म-शुद्धये।" इति मनुस्मरणाच्च । दण्डप्रकरणेऽध्युक्तं—" शेषेष्वेकादशगुणं दाप्य-स्तस्य च तद्धनम्।" इति । यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमसमर्थस्तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टब्यं—'' स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमियाचेत् ततस्तस्मै राजोँदुम्बरं शस्त्रं दशात्तेनाऽऽत्मानं प्रमापयेत् मरणाखूतो भवतीति विशायते'' इति। औदुम्बरं ताम्र-मयम्। यदपि द्वितीयं प्रायश्चित्तं तेनोक्तं—" निष्कालको गोवृताक्तो गोमया-म्निना पादप्रभृत्यात्मानं प्रमापयेन्मरणात्पूतो भवतीति विज्ञायते " इति, तदिप गुरुश्रोत्रिययागस्थादिवित्रद्रव्यापहारविषयं, क्षत्रियाद्यपहर्तृषिषयं वा । तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशश्मश्रुलोमाभिधीयते, तथाऽश्वमेघादानुष्ठानेन वा। तथा प्रचेतसा मरणा न्तिकमाभिधायोक्तं---"इष्ट्रा वाऽश्वमेधेन गोसवेन वा विशुद्धयेत "इति । एतच विट्क्षात्रियाद्यपहर्त्वाविषयम् ॥ २५७ ॥

रा. रिमाणस्यहेन्नोहर०। र. क. मात्रे च प्राणाया०। र. क. मात्रे तु सावि०। ४. क. समः। कुच्छ सावपनं कुर्यात्तविद्यस्यो अप०। ५. क. क्रिजाधमः। गोमू०। ६. क. ब्रह्महात०। ७.—११. १६४.।

प्रायश्चित्तान्तरमाह—

अनिवेच नृपे शुध्येत्सुरापत्रतमाचरन् ।

आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्या विप्रतुष्टिकृत् ॥ २५८ ॥

स्वीयं स्तयं राजन्यनिवेदा सुरापत्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् शुध्येत्। शवशिरो-ध्यज तत्कपाछधारणिनराकरणार्थं सुरापव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयं-''इयं विद्युद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजाम्।' ईस्यकामतो विहितस्यैव द्वादशवा-र्षिकस्यातिदेशात् । नन्वकामतोऽपहार एव न संभवतीति कथं तद्विषयत्वम् ! उच्यते । यदा वस्त्रपान्तप्रथितं सुवर्णादिकमज्ञानादपहराति रजतादिद्रव्यान्तरबुद्धवा वा हृत्वाऽनन्तरमेवान्यस्मै दत्तं नाशितं वा न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पितं — तदा संमवत्येवाकामतोऽपहारः । यस्तु ताम्रादिकस्य रसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारो न तत्रेदं प्रायश्चितं-मुख्यजातिसमवायाभावात् । न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यवर्मा भवन्ति । यद्यपीदशमेवासवर्णे सवर्णभान्याऽपहरति, तथाऽपि नेदं प्रायाश्च-राम-असुवर्णापहारित्वादेव । न च ''सृष्टश्चेद्राह्मणवधे अहत्वाऽपि '' इति-वदतापि दोष इति वाच्यम् । असुवर्णे प्रवृत्तात्वादेव न '' ब्रीह्मण-सृष्टश्चेत् " इत्यस्य विषयः । यच्चेदं मनसा पापं ध्यात्वा प्रणवपर्वकं व्याहृतीर्मनसा जपेत्, व्याहृत्य प्राणायामं त्रिराचरेत्, प्रवृत्ती कुच्छूं द्वादश-रात्रं चरेत् इति तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेदशमज्ञानतः स्वर्णापहारः प्रायश्चित्तस्य निमित्तं, किं तु रजतादिबुद्धवा पूर्वोक्त एव स्वर्णा-पहारः । अस्मिलेव विषये यदाऽपहर्ताऽत्यन्तमहाधनः तदाऽऽत्मतुळितं सवर्णे दद्यात् । अथ ताबद्धनं नास्ति तपश्चर्यायां चाशक्तः तदा विप्रतुः ष्टिकृद्विप्रस्य यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्ततया तुष्टिकरं धनं दद्यात् । यदा तु निर्गुणस्वामिकं द्रव्यमपहराति तदा "एतदेव व्रतं स्तेनः पादन्यूनं समाचरेत् ।" इति व्यासेनोक्तं नववार्षिकं द्रष्टव्यम् । यदा पुनरीदशमेव क्षुत्क्षामकुटुम्बपरि-रक्षणार्थमपहराति तदा अत्रिप्रतिपादितषडाार्थैकं स्वार्जेदादिं वा ऋतुं कुर्यात्तीर्थयातः

^{*} इदं गौतमवचनमिति २५२ याज्ञ० मिताक्षरायाम् ।

१.—११. ८९. २. ग. नहाबाह्य । ३. क. रीटक्षमेव०।

व। — " षडब्दं वाऽऽचरेत् क्रच्छ्ं यजेद्वा ऋतुना द्विजः । तीर्थानि वा भ्रम-न्विद्वांस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते॥" इति । यदा त्वपहारसमन-तरमेव 'महाकष्टं मया कृतम् ' इति जातानुतापः पर्यापाति, सजति वा तदाऽऽपरतम्बीयं '' चतुर्थकालिंभ ताशनन ।त्रिवर्षमवस्थानम् '' आङ्गिरसं वौ वजाख्यं लैवार्षिकं द्रष्टव्यम् । ननु प्रत्येपणे त्यागे वाऽपहारवात्वर्थस्य निष्पन्नत्वात्वयं प्रायश्चित्तात्पत्वम् , अथानिष्पनस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यान्न तु प्रायश्चित्ताल्पत्वम् । भैवम् । अपहारस्योपभोगादि-फलपर्यन्तत्वादुपभोगात्पाङ्निवृत्तौ च पु॰कलस्यापहारार्थस्याभावादु≉तमेव प्रायश्चि-त्ताल्पत्वं पीतवान्तै इवापेये द्रव्ये । नन्ववं सति चौरहम्ताद्वलादाक्रुष्य भ्रहणेऽपि तस्योपभोगळक्षणफळाभावात्प्रायश्चित्तात्पत्व प्रसङ्गः । मैवम्—तस्य त्याग स्वतः प्रवृत्त्यभावात् , फलपर्यन्तेऽपहारे स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च । यस्तु रजतताम्रादिसं-सृष्टसुवर्णापहारो न तत्रेदं लघुप्रायश्चित्तं ; यतः संसर्गेऽपि सुवर्णत्वं नापैति आज्यत्विमिव पृषदाज्ये । अतस्तत्र द्वादशवार्षिकमेवेति युक्तम् । अथ सुवर्णस-दशं द्रव्यान्तरमेविति लघुप्रायश्चित्तामुच्यते तीर्हि न तरां त्रैवार्षिकादिलघुप्राय-श्चित्ताादिविषयता-असुवर्णत्वादेवं; किं तूपपातकप्रायश्चित्तमेव । यदप्यपरमाप-स्तम्बोक्तं--- ''स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा कृच्छ्ं संवत्सरं चरेत्।'' इति तत्सुवर्ण-परिमाणादर्वाङ्माषाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तूकं सुमन्तुना-'' सुवर्ण-स्तेयी मासं साविज्याष्ट्रसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासं तप्तकुच्छ्रेण च पूतो भवाते रे इति तत्पूर्वोक्तमाषपारिमाणसुत्रणीपहारपायश्चित्तेन सह विक-ल्पते । यद्प्यपरं तेनैवोक्तं '' सुवर्णस्तेयी द्वादशरांत वायुगक्षः पूतो मवति'' इति तन्मनसाऽपहारे प्रवृत्तस्य स्वत एवोपरतापजिहीर्षस्य वेदितन्यम् । अत्रापि बालवृद्धादिष्वर्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितन्यम् । यानि चैं ''अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनु-हरणं तथा।" इत्यादिना सुवर्णस्तेयसमत्वेन प्रतिपादितानि तेष्वर्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विशतिमतवचनं--- ''रूप्यं हत्वा द्विजो लोभाच्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

१. ग. यात्रां च। षड०। २. क. रसंवाचमारूयं त्रैवा०। छ. रसंवावमारूयं। ३. इवापद्रव्यं। नन्त्रे०।। ४. ग. मुच्यते नर्ताह्रं तत्र शेवा०। ५. क. ह्यात् तत्यूर्वीक्तमाष०। ६. क. हिजोमो-हाच्चरे०।

गद्याणदश्चकाद्र्भ्वर्वमाशतााह्वंगुणं चरेत् ॥ आसहस्राच्चं त्रिगुणम्र्व्वं हेमविधिः स्मृतः । सर्वेषां धातुछोहानां पराकन्तु समाचरेत् ॥ धान्यानां हरणे ऋच्छ्ं तिछानामैन्दव स्मृतम् । रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥" इति तदिष गद्याणसहस्राधिकरजतहरणे सुवर्णस्त्रयसमप्रायश्चित्तपत्रितपादनार्थं, न पुनस्तन्निन्यर्थम् । यदिष रत्नापहारे चान्द्रायणमुक्तं तदिष गद्याणसहस्राद्धीनम् स्यरत्ना-पहारे द्रष्टव्यम् । ऊर्ध्वं पुनः सुवर्णस्तेयसमम् ॥ २५८॥

॥ इति सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

उद्देशकमप्राप्त गुँरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

तप्तेऽयःशयने सार्धमायस्या योषिता स्वपेत् । गृहीत्वोतकृत्य वृषणौ नैऋ्तुंसां वीत्सुजेत्तनुम् ॥ २५९ ॥

"समा वा गुरुतल्पगः" इति वक्ष्यमाणस्ञोकातां गुरुतल्पगपदमत्र सं-बध्यते । तप्तऽपःश्यने यथा मरणक्षमं भवति त्रैथा तप्ते अग्निवर्णे कृते कार्ष्णां-यसे शयने अयोमध्या स्त्रीपतिकृत्या तप्तया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुप्त्वा तनुं देहम् उत्सृजेत् । म्रियेतिति यावत् । शयनं च 'गुर्वङ्गनागमनं मया कृतम्' हत्येवं स्वकृति विद्याप्य कुर्यात—"गुरुतल्पोऽभिभाष्येनः " इति मनुस्मरणात् । तथा स्त्रियमाण्डिङ्गय क्रीर्यम्—"गुरुतल्पोऽभिभाष्येनः " इति मनुस्मरणात् । तथा स्त्रियमाण्डिङ्गय क्रीर्यम्—"गुरुतल्पोऽभिभाष्येनः " इति सनुस्मरणात् । तथा मण्डित-छोमकेशन भृताभ्यक्तेन च कर्तव्यं—"निष्कालको धृताभ्यक्तेस्तप्तां तां सूर्मी मृन्मयीं वा परिष्वज्य मरणात्यूतो भवतीति विज्ञायते"इति वसिष्ठस्मरणात्। न च— "गुरुतल्योऽभिभाष्येनस्तते स्वप्यादयोमये। सूर्मी ज्वलन्ती वा स्त्रिष्ठो मृत्युना स विशु-ध्यति॥"इति मनुवाक्यानुरोधेन तप्रछोहशयन तप्तछोहयोषिदाछिनं च निरपेक्षप्रायाश्व-

१. ग. इखातु त्रिष्ठ०। २. क. इति सुवर्णस्तेपप्रायश्चित्तप्रकरणमिति नास्ति । ३. ग. तल्यगमगप्रायश्चि०। ४. ग. विलांबोत्स्० । ५. —प्रा० २६०, । ६. क. तथा सन्त०. ७. ग. ग्रहतल्प्याभिमा। । ८. — ३१. १०३.। ९. क. मायसींच क्षि०। १०. ख. कृत्वाकाष्ट्रणीयसञ्चयने-ऽयोमन्याखीप्रतिकृत्वाकृत्वातमाळि० । ११, क. स्तप्तांद्र्मीपरिष्यं । १२. — ११. १०३.। १२, ख. वास्त्रिप्यमुत्क०।

त्तद्वयमित्याशङ्कानीयम् । ''आयस्या योषिता स्वपेत् " कुत्रेत्याकाङ्कायां ''तप्तेऽय: शयने " इति परस्परसापेक्षतयैकत्वावगमादेककल्पत्वमेव युक्तम् । अथवा वृषणौ सिळिङ्गो स्वयमुःकल्य छित्वाऽञ्जिलेना गृहीत्वा नैर्ऋत्या दक्षिणप्रतीच्यां दिशि देहपाता-न्तमकुटिलगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत् ; यथाऽऽह मनुः—''स्वयं वा शिश्ननृषणावुत्कु-त्याधाय चाञ्जलौ । नैर्ऋतींदिशमातिष्ठेदानिपातादाजिह्मगः॥'' ईति । गमनं च पृष्ठ-तोऽनीक्षमाणेन कर्तव्यं — "क्षुरेण शिक्तवृषणावुत्क्रत्यानवेक्षमाणो व्रजेत् " इति राङ्कालिखितस्मरणात् । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबध्यते तत्रैव मरणान्तं तिष्ठेत्—" सवृषणं शिश्नमुःकृत्याञ्जलाषाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेवत्रैव प्रति-हतस्तत्रेव तिष्ठेदाप्रलयात् " ईति वसिष्टस्मरणात् । दण्डोप्यत्रायमेव ; यथाऽऽह नारदः---''आसामन्यतमां गच्छन्गुरुतस्पग उच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनाचत्र नान्यो दैण्डो विधीयते॥'' ऐवं दण्डार्थमपि लिङ्गागुत्कर्तनं पापक्षयार्थमपि भवति । इदमेव मरणान्तिकदण्डमभिप्रेत्योक्तं मनुना—'' राजिभधृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्मेळाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा॥" ईति । धनदण्डे पुनः प्रायश्चित्तं भवत्येव---''प्रायाश्चत्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्क्या राज्ञा छछाटे स्युर्दाध्यास्तूत्तमसाहसम्।।" इति तेनैवोक्तत्वात्। अनयोश्च मरणान्तिकयोरन्यतरातु-ष्ठानेन गुरुतत्पगः शुद्धयेत् । गुरुशब्दश्चात्र मुख्यया वृत्त्या पितरि वर्तते— ''निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरु-च्यते ॥' र्इति मनुना गुरुत्वप्रतिपादनपरे वाक्ये निषेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वा-भिधानात् । योगिश्वरेण च निषेकादिकर्माभिप्रायेणोक्तं—''स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । " ईंति । ननु गुरुशब्दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दक्ष्यते---''उपनीयगुरुः शिष्यम् '' ईस्रादिनाऽऽचार्ये । मनुः—''स्वरुपं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात् " इत्युपार्ध्याये । व्यासेनाप्यन्यत्र प्रयोगो दार्शितः---''गुरवो मातृपितृपत्याचार्यविद्यादातृज्येष्ठश्रातर ऋत्विजो भयत्रा-ताऽन्नदाता च '' इति । न चानेकार्थकल्पनादोषः—''गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त-

૧.—૧૧, ૧૦૪. | ૨.—૨૦. ૧૨. ૧૨. ૭૫, | ૪.—૧૧, ૨૬૮. | ૫.—૧. ૨૪૦, | ૬.—૨. ૧૪૨, | ૭.—આ૦ ૨૪. | ૮.—આ૦ ૨૪. | ૧.૨. ૧૪૦. |

भूतायाः पूजाईतायाः सर्वत्रानुस्यूतेः । दार्शतं च तस्याः प्रमृतिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण-- '' एते मान्या यथा पूर्वमेभ्यो माता गरीयसी।'' ईंति '' मान्या '' इत्युपक्रस्य ''गरीयसी '' इत्युपसंहारं कुर्वता — न च ''उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां रातं पिता।'' ईत्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिरायितत्ववचनात्स एव मुख्य इति वाच्यम् ॥ आचार्येऽप्यातेशयितत्वस्याविशिष्टत्वात्—'' उत्पादकब्रह्मदा त्रोर्गरीयान्त्रह्मदापिता" इति । गौतमेनाप्युक्तम् —''आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम् ' इँति । किं च यद्यतिशयितत्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्यते—तर्हि ''सहस्रम् " ईति वचनान्मातुरेव गुरुत्वं स्यात् । तस्मात्सर्वे गुरवः तत्पत्नीगमनं गुर्वङ्गनागमनमिति युक्तम् ॥ उच्यते ॥ " निषेकादीनि" ईति मनुवचनं निषेकादिकर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम्—अनन्यपरत्वात् ॥ यत्पुनर्व्यासगौतमवचनं तत्परिचर्या पूजादिविधिशेषतया स्तुत्यर्थवेनान्यपरम् ॥ अतो गुरुत्वप्रतिपादनपरात् " निषे-कादीनि " इति मनुवचनात्पितुरेव मुख्यं गुरुवामिति स्थितम् । अत एव वसिष्ठेन ''आचार्यपुत्रशिष्यमार्यासु चैवम् '' ईत्याचार्यदारेष्वतिदेशिकं गुरुतल्पप्रायश्चित्तमु-क्तम् । तथा जातूकण्यीदिभिरप्युक्तम्—"आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुतल्पव्रतं चरेत् ' इत्यादि । आचार्यादेर्मुख्ये गुरुत्वे गुरूपदेशत एव व्रतप्रासेरातिदेशोऽनर्थक एव स्यात् । किं च संवर्तेन स्पष्टमेव पितृदारग्रहणं ऋतं---- "पितृदारान्समारुह्य मातृवर्जं नराधम " इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि — पितृभार्यो तु विज्ञाय सवर्णो योऽधिगच्छति " इति । अतोऽपि निषेकादिकर्ता पितैव मुख्यो गुरुः। तच्च गुरुत्वं वर्णचतुष्टयेऽप्यविशिष्टं — निषेकादिकर्तृत्वाविशेषात् । अतः " स विप्रो गुरुरुच्यते " इंति विष्रप्रहणमुपळक्षणम् । अतः पितृपत्नी गमनमेव महापातकम् । गमनं च चरमधातुविसर्गपर्यन्तं कथ्यते । अतस्तत्तो ऽर्वाङ्निवृत्तौ न महापातंकत्वम् । तत्र चेदं "तत्तेऽयःशयने सार्धमायस्या " इत्यानुक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते, तत्सपत्न्यां तु . तवर्णायामुत्तमवर्णायां कामकृते द्रष्टव्यं—' पितृभायी तु विज्ञाय सवर्णी योऽधि

१. — आ० ३५.। २. — सत्तु. २. १४५.। ३. मतु.। २. १४६.। ४. — २. ५०. ५. २. — १४२.६.२०.१५.। ७. क. पातिकत्वम्। ८. ख. वर्णीयामकामङ्गुः।

गच्छति । जननीं वाप्यविज्ञाय नाष्ट्रतः शुद्धिमाष्नुयात् " इति षट्त्रिंशन्मतेऽभि-घानात् ॥ जनन्यां तु कामकृते वासिष्ठं-- निष्कालको वैताक्तो गोमयाग्निनः पादप्रभृत्यात्मानमनदाहयोत् ' ईति द्रष्टव्यम् । अकामतोऽभ्यासेऽप्येतदेव ॥ ननु च ''मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पग " इँत्यतिदेशाभिधानान्मातृसपरनांगमनेत्वौपदेशिकं प्रायश्चित्तमयुक्तम् ॥ उच्यते ॥ "पितृभार्यो सवर्णाम्" इसस्मादेव सवर्णप्रहणाद्धीनवर्णसपत्नीविषयमि-दमातिदेशिकमिति न विरोधः ॥ इदं च मुख्यस्यैव पुत्रस्य ॥ इतरेषां पुनः पुत्रकार्य-करत्वमेव, न पुत्रत्वम् । यथाऽऽह मनुः---''क्षेत्रजातीन्सतानेकादश र्यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियाळोपान्मनीषिण" इति । तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तौ ''तप्तेऽयः श्यन ' इति प्रथमं प्रायाश्चित्तं, स्वेन प्रोत्साहने तु 'गृहीत्वोत्कृत्यवृषणौ ' इति ।द्वितीयं-अनुबन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरुत्वस्येर्ष्टैत्वात् । तया प्रोत्साहितस्य तु मानवं तप्तलोहशयनज्वलत्सूर्मालिङ्गनयोरन्यतरं द्रष्टव्यम् ॥ यत्तु शङ्खेन द्वादश-वार्षिकमुक्तम् —''अधःशायी जटाधारी पर्णमूळफळाशनः । एककाळं समस्नैन्वै वर्षे तु द्वादशे गते ॥ रुक्मस्तेयी सुरापश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः। व्रतेनैतेन शुध्यान्त महापाताकिनास्विमे" इति-तत्समवर्णोत्तमवर्णपितृदारगमने अकामर्क्कते द्रष्टन्यम् । तत्रैव कामंतः सेकादर्वाङ्निवृत्ती षड्डार्षिकम्, अकामतैंश्तुत्रिवार्षिकम्। जनन्यां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्पाङ्ग्वितौ द्वादशवार्षिकमकामतस्तु षड्वार्षिकामिति कल्प्यम् ॥ येरेतु संवर्तेन ' गुरुंदारान्समारुहा मातृवर्जे नराधम'' इत्यादिना समारोहणमाते तप्तकुछः उक्तः — स हीनवर्णगुरुदारेषु रेतःसेकादवीग्द-ष्टब्यः ॥ २५९ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाहः---

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं समा वा गुरुतल्पगः । चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेद्वेदसंहिताम् ॥ २६० ॥

अथवा प्राजापत्यं कुच्छ्रं वक्ष्यमाणलक्षणं समाः वर्षत्रयं चरेत् । एतच्च

स्त. वृतास्यक्तोगो०। २.—२०. २४.। ३. मा० २३२.। ४. स. यथोचितान् ।
 ५..—९. १८०.। ६. स. त्वस्योक्तत्वा०। ७. स. समस्तीतवर्षे०। ८. स. कृतेवाद्रष्टव्य०।
 ९. स्त. कामतः प्रवृत्तस्यरेतः सेकात्प्राक्षि॰ १०. स. मतस्तुत्रेवा०। ११ क. यनुसर्व०।
 १२. . स. तैंत पितृदारा०।

बाह्मणीपुत्रस्य शूद्रजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वे द्रष्टन्यम् ॥ यदा तु गुरुपत्नी सवर्णा व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्व र च्छति — तदा वेदजपसहितं चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् , तत्रेव कामतः प्रवत्तावौद्यानसं— 'गुरुतल्याभिगामी संवत्सरं ब्रह्महत्रतं षण्मासान्वा ततकुच्छृं चरेत् '' इति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वे याज्ञवल्कीयं—''मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा" ईति गुरुतल्पत्रतातिदेशान्त्रवार्धिकम् । इदं चातिदेशिकं सवर्णगुरुभार्यागमनविषयं न भवति । तत्र कामतोऽभ्यासे च मरणान्तिकस्याकामतश्च द्वादशवार्षिकस्य विहित्तत्वात् । अतः क्षत्नियादिविषयमेवेति युक्तम् । तत्रेव कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकं—" मत्यागला पुनर्भार्यी गुरोः क्षत्रसु-तां द्विजः । अण्डाम्यां रहितं छिङ्गमुत्कृत्य स मृतः शुचिः ' इति कण्यस्मरणा-त । अत्रैव विषये प्रायाश्चित्तं यदा न चिकीर्षति—तदा "छित्वा छिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ' इति याज्ञवन्कीयो वधदण्डः प्रायश्वित्तस्थाने द्रष्टन्यः ॥ वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्डार्षिकम् । अत एव समृत्यन्तरं— '' ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादहान्या द्वादश्चार्षिकमेवमन्यवर्णास इति । अयमर्थः---ब्राह्मणीपुत्रस्य क्षत्रियायां मातुः सपत्न्यां गमने पादन्यनं द्वीद-श्वार्षिकं--नववार्षिकमिति यावत् । तस्यैव तथाभूतायां वैदेयायां षडार्षिकं--श्रदायां तै विवार्षिक प्रायाश्चित्ति । एवं क्षत्त्रियापत्रस्य वैश्यायां मातारं नववा-र्षिकं, श्रुद्रायां तु पड़ार्षिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति वैश्यायां तु कामतोऽभ्यासे मरणान्तिकमेव--''गुरोर्भार्यो तु यो वैश्यां गैंत्वा गच्छेत्पुनःपुनः । छिङ्गाग्रं छेढ-थित्वा तु ततः शध्येतुं किरिववात् " इति लौकाक्षिस्मरणात । शृदायां त काम-तोऽभ्यासे द्वादशवार्षिकं—''पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्धवा विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यमदुष्टात्मा संचरेद्वादशाब्दिकम् ' इत्युपमन्युस्मरणात् । क्षत्रियायां तु गुरु-भार्यायामनुद्धिपूर्वगमने यमोक्तं त्रिवां विकासष्टमकालाशनं द्रष्टव्यं--' कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदा व्रती । स्थानासनाम्यां विहरेस्त्रिरह्योऽम्युपयन्तृपः ॥ अधः हाँ।यी त्रिभिर्वर्षेस्तदपोहेत पावकम्^ग इति ॥ अत्रैवाम्यासे जातूकर्प्योक्तं—

 ^{9.} प्रा २३२ । २. ल. कामतोमरणा०। ३. ल. मताद्रादेश० । ४......। ५. क. शाद्धद-वार्षिकमिति वावत् । ६. ल. यान्तुत्रैवार्षि० । ७. ल. वैत्र्यां भत्यागच्छे० । ८. ल. च्येत्सिकिल्वि०।
 क. मोक्तं त्रैवार्षिकमष्ट० । ग. मोक्तमष्टकालाश० ।

''गुरोः क्षत्रमुतां भार्यो पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमातं नमुकुत्य द्युष्ये ज्जीवन्मृतोऽपि वा ' इति ॥ वैदेयायां त्वकामतो गमने '' प्राजायत्यं चरेत्कुच्छूम् ' ईस्येतदेव याज्ञवल्कीयम् तथा च वृद्धमतुः—'' गमने गुरुमार्यायाः पितृभार्यागमे तथा । अब्दलयमकामात्तु कुच्छ्रं नित्यं समाचरेतः ' इति । तन्नैवाम्यासे हारीतोक्तं मरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम्---'' अभ्यस्य विद्रो वैदेयायां गुरोरज्ञानमोहितः । षडङ्गं ब्रह्मचर्ये च स चरेचावदायुषम् ? इति । गुरुभार्यायां शृद्धायां त्वन्नतिपूर्वे मानवं----''खटुाङ्गी चीरवासा वा समश्रुळो विजने वने । प्राजापत्यं चरेत्क्रच्छ्रमब्दमेकं समाहित " इति ॥ अथवा " गुरुदाराभिगामी संवत्सरं कण्टिकनी शाखां परि-ष्वज्याधःशायी त्रिषवणो मैक्षाहारः पूतो भवति ? इति सुमन्तूक कुर्यात् । तेत्र-वाभ्यासे मानवं—'' चान्दायणं वात्रीन्मासानैभ्यसे नियतेन्द्रिय '' ईति क्षत्रिया-यां कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्वाङ्निवृत्तौ व्यात्रोक्तं—'' क्वच्छुं चैवातिक्वच्छुं च तथा क्रच्छातिक्रच्छ्कम् । चरेन्मासत्रयं विप्रः क्षतियागमने गुरोः '' इति ॥ अत्रेयं व्यवस्था—तया प्रोत्साहितस्य त्रैमासिकं प्राजापत्यचरणम् । उभयेच्छातः प्रवृत्त-स्यातिक्वच्छचरणं ताबदेव । स्वेन प्रोत्ताहितायां पुनः क्वच्छ्रातिक्वच्छ्रानुष्ठानं च तावदेवेति ॥ तत्रैव कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात्युवं कण्वोक्तं द्रष्टव्यं---'' चान्दा-यणं तप्तकुच्छ्मतिकुच्छ्ं तथैव च सक्तद्रत्वा गुरोभीर्यामज्ञानात्क्षत्रियां द्विज" इति । तया प्रोत्साहितस्यातिक्वच्छ्ः, उभ्रयेच्छातः प्रवृत्तस्य तप्तक्वच्छ्ः, स्वेन प्रोत्साहितायां तु चान्द्रायणम् ॥ वैद्यायां कामतः प्रवृत्तस्य रेतः सेकात्पूर्वं निवृत्तौ कण्वोक्तं— ''तप्तकुच्छ्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भायों वैक्यां सक्वद्रखा बुद्धवा मासं चरेत् द्विजः'' इति अत्रोभयोारिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकच्छः, स्थेन प्रोत्साहितायां पराकः, तियों प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् ॥ अत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य प्रजापातिराह—''पञ्चरात्रं तु नाइनीयात्सप्ताष्ट्रो वा तथैव च । वैश्यां भार्यो गुरोर्गत्वा सक्चदज्ञानतो द्विज " इति । तया प्रोत्साहितस्य तु पञ्चरात्रम्, उभयेच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रां, स्वेन प्रोत्साहितायामष्टराञम् ॥ श्र्द्रायां तु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकारपूर्व निवृत्तौ

१.--. ...। २.११. १०५ । ३. ख. सानभ्यस्यानियः। ४.-- ११. १०६.। ५. क.

जावालिसह—'' अतिकृच्छ् तप्तकृच्छ् पैराकं च तथैव च । गुरोः श्र्दां सक्त-द्वत्वा बुद्धवा विप्रः समाचरेत् " इति । तया प्रोत्साहितस्यातिक्रच्छः, उभये--च्छातः प्रदृत्ती तप्तकृच्छः, स्वेन प्रोत्साहितायां पराकः, तत्रैवाकामतः प्रवृत्तस्य दैर्धतमसं —'' प्राजापत्यम् सान्तपनं सप्तरात्रोपवासकम् । गुरोः सूदां सक्रद्रत्वा चरेद्दिपः समाहितः॥" इति तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यं , उभयोरिच्छातः प्रनृत्तौ सान्तपनं, स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोपवास इति ॥ अनयैव दिशाऽन्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोहनीया । पुरुषवच्च स्त्रीणामप्यत्र महापातकित्वमवि-शिष्टम् । तथा हि कात्यायनः--- '' एष देाषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहता । स्त्रीणामि प्रसक्तानामेष एव विधि स्मृतः॥" इति । अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अत एव पुरुषस्य मरणान्तिकमुक्ता स्त्रिया अपि येगिश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितं —'' छित्वा छिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ।" इति । अकामतस्तु मनुनोक्तम्—" एतदेव व्रतं कार्यं योषित्सु पतितास्त्रपि।" इति द्वादरावार्षिकमेवार्धकल्पनया कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्प-सभानि " सखिभायीकुमारीषु स्त्रयोनिष्त्रन्यजासु च । सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरु-तल्पसमं स्मृतम् ॥'' इति प्रतिपादितानि, यानि चातिदेशविषयभृतानि ''पितुः स्वसारं मातुरच मातुलानीं स्नुषामि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः।" इति प्रतिपादितानि, तेष्वेर्कस्त्रान-दूर्ध्वमकामतोऽभ्यरतेषु यथाक्रमेण षडार्षिकं नववार्षिकं च प्रायश्चित्तं विश्वेयम् ; अस्मिन्नेव विषये कामतोऽस्रन्तासासे मरणान्तिकम् । तथा च बृहद्यमः— ''रेतः सिक्ता कुमारीषु स्वयोनिध्वन्यजासु च । सिपण्डापयदरेषु प्राणत्यागो विधीयते॥" इति । अन्यजाँश्चात "चाण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेईक-स्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तेतेऽन्यावसायिनः॥'' इति मध्यमाङ्गिरोदर्शिता देष्ट-व्याः, न तु "रजकश्चर्मकारश्च" इत्यादिप्रतिपादिताः-तेषु लघुप्रायश्चित्त-स्योक्तत्वात् ॥ तथा—''चाण्डाळान्त्याँक्षियो गत्वा मुक्ता च प्रतिगृह्य च ।

१. स. पराकं वातथि० । २.—प्रा० २३३.|। ३.—१. ११८.।:४. स. तानितथैकरा० ।
 ५. स. दुःषै कामतोस्य० । ६. क. सनीप्यस्त्यजासुच०। ७. स अन्त्याऱ्चातचा० । छ. अन्त्याः चाण्डा० । ८. स. वेदोहिकस्त० । ९. स. दक्षिता ज्ञातन्याः । १०. छ. चाण्डाचान्यस्त्रियो० ।

पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति॥ " इति चाण्डालादिसाम्यं प्रतिपाद-यता मनुनाऽपि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा हाज्ञानतश्चा-ण्डाळीगमनाभ्यासे पतत्यतः पतितप्रायश्चित्तं द्वादशवार्षिकं कुर्यात् । कामतो-ऽखन्ताभ्यासे चाण्डाळैः साम्यं गच्छत्यतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्यात्। एतच्च बहुकालाभ्यासविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम्; यथाऽऽह **मनुः**— '' यत्करोत्येकरात्रेण वृष्ठिसेवनाड्डिजः । तद्भैक्षमुग्जपन्नित्यं त्रिभिवेवैर्थ्यपोहाति ॥'' इति । अञ वृषलीशब्देन चाण्डाल्याभेधीयते—'' चण्डाली बन्धकी वेश्याँ रजःस्था या च कन्यका। ऊढा याँ च सगोजा स्याद्वषस्यः पश्च कीर्तिता ॥ " इति स्मृत्यन्तरे चण्डौरयां वृषलीशन्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्वैरिणी । कथं पुनरत्राभ्यासावगमः? उच्यते । " यःकरोत्येकराज्ञेण " ईत्यन्तसंयोगापवर्ग-वाचिन्यास्त्तीयाया दर्शनादेकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गॅमनाग्यासं विनाऽनुपपन इति गमनाभ्यासोऽनगम्यते । अत एवैकरात्राद्वहुकालाभ्यासविषयं प्रागुक्तं द्वादशवर्षा-दिगुरुतल्पत्रतातिदोशिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा सक्रद्गच्छन्तिं तदा ''चाण्डाळपुल्कसानां तु भुक्ता गत्वा च योषितम् । क्रच्छा-ब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम् ॥ " इति यमाद्युक्तसंवत्सरं कुन्छ्रानुष्ठानं चान्द्राय-णद्वयं यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । ''स्त्रयोनिष्त्रन्त्यजासु च '' इत्येकवाक्यसमिन-व्यहाराद्धागिन्यादिष्वपीयमेव व्यावस्था वेदितव्या । मरणान्तिकं चात्रााग्नेप्रवेशनं --- ''जनन्यां च मागिन्यां च स्वसुतायां तथैव च । स्तुषायां गमनं चैव विज्ञेयमतिपातकम् ॥ अतिपातिकनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् । इति कात्या-यनस्मरणात् । जनन्यां सक्तद्रमेंने भागित्यादिषु चासक्तद्रमने अग्निप्रवेश इति द्रष्टुव्यं महापातकस्य जननीगमनस्य तदितदेशविषयभूतातिपातकस्य भगि-न्यादिगमनस्य तुल्यत्वायोगात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तं—''चाण्डाळीं पुल्कसीं म्ले-🐯 स्तुषां च भागेनी सखीम् । मातापित्रोः स्वतारंच निक्षितां शरणागताम् ॥ मातुळानीं प्रत्रजितां सैगोत्रां रूपयोषितम् । शिष्यभायी गुरोर्भायी गत्वा चान्द्रायणं

मनुः ११. १७५, । २. — ११. १७८. । ३. ल. न्यकंवैश्यारण० । ४. क. ऊढा-चयासगो० । ५. ल. स्मृत्यन्तर वृष्ठीश० । ६. छ. णेत्यन्तसंयोगोठुपपन्न० । ७. ल. गमन-स्याम्यास० । ८. क. द्रच्छति तदा०। ९. ल. जितां स्वगो० ।

चरेत् ॥' इति, यैद्याङ्किरोवचनम्—''पतितान्याक्चियो गत्वा मुन्ना च प्रतिगृक्ष च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा॥'' इति तद्वभयमपि गुश्तत्वपातिदेशाविषयेषु कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्शाङ्विवृत्तौ द्रष्टश्यम् । यदिप संवर्तवचनं—'' मन्गिनीं मातुरासां च स्वसारं चान्यमातृजाध् । एवा गत्वा स्त्रिया मोहात्ततकुच्छ्र् समाचरते ॥' इति तदनन्तरोक्त एव विषये अकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकादर्शाङ्घन् वृत्तौ द्रष्टश्यम् । यदा पुनरेता एव अत्यन्तव्यभिचारिणीर्गच्छित तदाऽपीदमेव प्रायदिचत्तपुगळं चान्द्रायणतनकुच्छ्रात्मकं क्रमेण कामतोऽकामतश्च प्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीषु तु गुरुणोपभुक्तास्विषे गमने गुरुतत्यदेशेषो नास्ति—'' जात्युक्तं पारदार्यं च कन्यादृष्णमेव च । साधारणस्त्रियो नास्ति गुरुतत्य-त्वमेव च॥'' इति व्याप्रस्मरणात् । एवमन्यान्यिप स्मृतिवचनान्युव्यवच्यायादिच-त्वपित्राण्यान्विष्य विषयव्यवस्योह्नीया । प्रन्थगीरवस्यान्व ळिख्यन्ते॥२६०॥

इति गुरुतस्पन्नायश्चित्तप्रकरणम् ॥

एवं त्रवाहीदेमहापातिकेशायश्चित्तमभिथायावसरमान्तं त्रसंतर्गित्रायश्चित्तमाह— एभिस्तु संचसेचो वे वत्सरं सोऽपि तत्समः।

एमिः पूर्वोक्तेन्नेब्रह्मादिभिरेकं संवत्सरं योऽत्यन्त संवसति सहाऽऽचरित सोऽपि तत्समः । यो येन सैहाऽऽचरिप सोऽपि तदीयमेवं प्रायिच्चतं कुर्यादिति तदीयप्रायिच्चतातिदेशार्थं तत्सम्प्रहणं, न पुनः पातकत्वातिदेशार्थं—
तस्य ''यश्च तैः सह संवसेत् " ईत्युपदेशत एव सिद्धत्वात् । अत्र च सत्यप्यतिदेशत्वे कुत्स्नमेव द्वादशवार्षिकं कार्य—साक्षान्महापातिकत्वात्संसर्गिणः ।
अपि शब्दात्व केवळं महापातिकसंयोगी तत्समः, किं त्वतिपातिकपातक्युपपातक्यादीनां मध्ये यो येन सह संसर्ग करोति सोऽपि तत्सम इति तदीयमेव
प्रायिच्चतं कुर्योदिति दर्शयिति । अत एव मनुना सक्षळं प्रायश्चित्तजातमाभिधायाध्यायान्तेभिहितं—''यो येन पतितेनेषां ससर्ग याति मानवः । स तस्यैव
वितं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥'' ईति । विष्णुनाऽपि सामान्येनोपपातक्यायेनास्विभावसंसर्गे तत्यायश्चित्तमाक्वं दर्शितं—''पापात्मना येन सह यः ससुज्येत

१ · ख. यन्विह्नि॰ । २. ख. तत्यत्वदोषो॰। ३. क. सहावसतिसोमित०। स. चरतिसतदीय॰। ३. प्रा० २२३.। ५. ख. मिधायाभिहि०। क. भिधायान्तेमिहि०। ६.—११. १८१.।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात् इति । अत एव मनुना सामान्येनैनस्विमात्रप्रातिषेधः क्रेतः - " एनस्विभिरानिर्णिक्तैनिर्धि कंचित्समाचरेत् " ईित । तथा " न संसर्ग भजे-त्साद्धः प्रायाश्चित्तेऽक्कते सित। " इति । एतच्च द्वादशवार्षिकादिपतितप्रायश्चित्तं बद्धिपूर्वसंसर्गविषयं—'' पतितेन सहोषित्वा जानन्सवत्सरं नरः । मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयं च पतितोभवेत्॥" इति देवलस्मर्रणात्। अज्ञानतः संसर्गे पुनर्व-सिष्ठोक्तं—'' पातितसंप्रयोगे तु ब्राह्मेण यौनेन वा स्त्रीवेणवा यास्तेभ्यः स-काशान्मात्रा उपलब्धास्तासां परित्यागस्तैश्च न संवसेत् उदीचीं दिशं गलाऽनश्नन् संहि-ताध्ययनमधीयानः पूर्तो भवतीति विज्ञायते। " इति । तथा ''त्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः। एते महापातिकनो यश्च तैः सह संवसेत्॥'' ईति । तैरिति सर्वनामपरामृष्टप्रकृतब्रह्महादिचत्र्ष्टयसंसार्गण एव महापाताकीत्ववचनात्तत्संसार्गणो न महापाताकित्वम् । ननु महापाताकिसंसर्ग एव महापातिकत्वे हेतुर्न ब्रह्महादिवि-शेषसंसर्गः--तस्य व्यभिचारात् ; अतोऽत्र ब्रह्महादिसंसार्गसंसर्गिणोऽपि महापात-किसंसर्गा विद्यत इति तस्यापि महापातकित्वं स्यान च प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तरगम्यं महापातिकत्वं स्यात्—शब्दैकसमधिगम्ये तु र्तिरिमन्त्रेवं भवितमहेतीति तैरिति प्रकृतविशेषपरामशिना सर्वनामा ब्रह्महादिविशेषसं-सर्गस्यैव महापातिकत्वहेतुत्वस्यावगामितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधामावोऽप्यहेतुः ---प्राप्त्यभावादेव । अतः संसर्गिसंसर्गिणां द्विजातिकर्मभ्यो हानिर्न भवति, प्रायश्चित्तं तु भवत्येव। न च संसर्गिसंसर्गिणः पातित्याभावे कथं प्रायश्चित्तमिति वाच्यम्—"एनस्विभिरिनिर्णिक्तैर्नार्थं केञ्चित्समाचरेत्।" इति सामान्येनैनस्विमात्रप्रति-विधेन महापाताकिसंसर्गिसंसर्गस्यापि प्रतिविद्धत्वात्पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायाश्व-त्तम् । तच्च पादहीनं-यो येन संवसेद्वर्षे सोऽपि तत्समतामियात् । पादहीनं चरेत्सोऽपि तस्य तस्य वतं द्विजः॥" इति व्यासोक्तं द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्रह्म-हादिसंसार्गेण एव तदीयप्रायश्चित्ताधिकारो न संसर्गिसंसार्गेण इति सिद्धम् । अत्र च ब्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्तिकमुपदिष्टम् , तथाऽपि संसर्गिणस्तन्नाति-दिश्यते--- '' स तस्यैव व्रतं कुर्यात् '' इति व्रतस्यैवातिदेशात् , मरणस्य च

१.— ११. १८९ । २. क. सोवेणवेतिनास्ति । ३.—१९. ४५, ६. । ४. ख. वसेदिति सर्वमनवद्यम् । ५. क. तसंसर्गिसंसर्गिणे । ६. ख. म्येतुतस्मान्नैवं ।

त्रतशब्दवाच्यत्वाभावात्। अतोऽत्र कामऋतेऽपि संसर्गे द्वादशवार्षिकम्; अकामतस्तु तदर्धम् । संसर्गश्च स्वानेबन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते ; यथाऽऽह बृहस्पातिः— ''एकशय्यासनं पङ्किर्माण्डं पङ्कयन्नामिश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधमैः सह ।" इति । देवलोऽपि---''संळापस्पर्शनिः श्वाससहयानासनाशनात् । याजनाध्यापनाद्योनात्पापं संक्रमते नृणाम॥'' इति । एकश्रय्यासनमेकखटासनम् ; एकपङ्किभोजनमेकभाण्डपचनम् ; अन्नेन मिश्रणं संसर्गस्तदीयात्रभोजनमिति यावत् ; याजनं पतितस्य स्वस्य वा तेन; अध्यापनं तस्य स्वस्य वा तेन; योनं तस्मै कन्यादानं तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिप्रहः; सहभोजनमेकामञभोजनम् ; संलापः संभाषणं; स्पर्शो गावसंमर्दः; निःश्वासः पतितमुखवायुसंपर्कः; सहयानमेकतुरगाद्यारो-हणम्, — एत्रां मध्ये केन कर्मणा कियता काळेन पातित्यमिखपेक्षायां बृहािद्व-ण्युवोक्तं--''संवत्सरेण पतित पतिनेन सहाचरनेकयानभोजनासनशयनैः, योनस्री-वमुख्येस्तु संबन्धेः सद्य एव '' इति । अत्रैकमोजनमेकपङ्किमोजनम् । एका-मत्रभोजने त सद्यः पातित्यं---''याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्य: पतत्येव पतितेन न संशय: ॥'' इति देवलस्मरणात् । स्त्रीवशब्देन याजनमभिधीयते : मुख्यशब्देन मुखभवत्वेनाध्यापनम् ; यौनस्रोवमुख्यै।रिति स-त्यपि दुन्द्वनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वम्-''यः पतितैः सह यौन-मुख्यस्त्रीवाणां संबन्धानामन्यतमं संबन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ १७ इति सुमन्तुस्मरणात्। एकयानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम्----''एकया-नभोजनासनशयनैः' इति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य पतनहेतु-त्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव — " आसनाच्छयनाद्यानात्र्सभाषात्सहभोजनात् । संक्रामन्ति हि पापानि तैलिबन्दुरिवाम्मसि ॥'' इति पराशरवचनेन निरपेक्षाणा-मपि पापहेतुत्वावगमात्। संलापस्पर्शानिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनाऽऽनुषङ्गिकतया समुचितानामेव पतनहेतुत्वं—न पृथग्भूतानामस्पत्वात् । पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव— '' संलापस्पर्शानिः श्वास" इति देवलवचनस्य दार्शितत्वात् । अतः संलापादि-रहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चमभागोनं द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ,

ख्रि. यथाऽऽहवृद्धवृह० । २. क याजनोध्ययनैयोनि । ३. क. यानाञ्चनासनात् ।

तत्सहिते तु पूर्णम् । एवं च सित--'' एभिस्तु संवसेचो वे वत्सरं सोऽपि तत्स-मः।" इति योगीश्वरवचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनां प्रथक्पातित्यहेतुत्वं नास्ति । अत एव मनुना— "संवत्सरेण पताति पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाध्यापनाधौनान्न तु यानासनाशनात् ॥" ईति यानादिचतुष्टय-स्यैव संवत्सरेण पातिसहेतुत्वमुक्तम् । अन्नासनग्रहणं शैयनस्यायुपळक्षणम् । अत्र च ''संवत्सरेण पताति पतितेन सहाऽऽचरन्। यानाशनासनादित् '' इति व्यवहितेन संबन्धः-प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात । तथा "संवत्सरेण पताति पतितेन सहाऽऽचरन् । भोजनासनशय्यादि क्रुर्वाणः सार्वकालिकम्।।'' इति देवर्लंबचनाच्च। न चानन्वयदोषः — यानाशनीदिहतोराचरनाचारं कुर्वन्निति भेदविवक्षया सं-बन्धोपपत्तेः ; यथा एतया पुनराधेयसंमितयेष्टेति । यद्वा आचरानिति शत्रा हे-त्वर्थस्य गमितत्वात् यानासनादिति द्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनान तु संवत्सरेण पतिति, किं तु सद्य एव-प्राचीनवचननिचयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन सद्यः पति, यानादिचतुष्टयेन तु संवत्सरं निरन्तराभ्यासेनेति यक्तमा''वत्सरं सोऽपि तत्समः'' इति अलन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरित दिवसगणना कार्याः यथा षष्ट्यधिकशतत्रयदिवसन्यापित्वं संसर्गस्य भवति : ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तं, किं त्वन्यदेव; यथाऽऽह पराश्चरः—'' संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥ मासार्धे मासमेकं वा मासत्रयमथापि वा । अब्दार्धमेकमब्दं वा भवेद्ध्वे तु तत्समः ॥ त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये क्रच्छ्माचरेत्। चरेत्सान्तपनं कृच्छ्ं तृतीये पक्ष एव तु ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः । षष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ अष्टमे च तथा पक्षे पण्मासान्क्रच्छमाचरेत् ॥ " इति ॥ कामतः संसर्गे पुनर्वि-शेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः-''पश्चाहे तु चरेत्क्रच्छ्रं दशाहे तप्तक्रच्छ्कम्। पराकस्वर्धमासे-स्या न्मासे चान्द्रायणं चरेत्।। मासत्रये प्रकुर्वीत क्रच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गे कुच्छृं लब्दार्धमाचरेत् ॥ संसर्गे लाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणं नैरः॥"

१.—११. १८०. । २. क. ज्ञायनस्योपल्डा० । ३. क. शनादितिब्य० । ४. छ. इति वचनात् । ५. छ. कुर्विकिति शताहेत्य० । ६. ख. हितः समन्तुः । पश्चाहे० । ७. ख. नरः इति । अत्र० ।

अत्र चाऽऽव्दिके संसर्गे इति किंचिन्यून इति द्रष्टव्यं—पूर्णे तु वत्सरे मन्यादिमिह्रांद्रावार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्यत्यं वचनं—"षाण्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापव्यापनादिना । एकत्रासनश्य्याभिः प्रायश्चित्ताध्माचरेत् ॥" इति याजनाध्यापनायौनैकपात्रभोजनानां षण्मासात्पातित्यवचनम् एतदकामतोऽत्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याजनेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीन्यतिरिक्ते च योनिसंबन्धे द्रष्टव्यं—
प्रक्रष्टयाजनादिभिः सद्यःपातित्यस्योक्तत्वात् । एतदिगवल्यननेनैव दुहितृभगिनीसनुषागाम्यितपातिकसंसर्गिणां कामतो नववार्षिकम्, अकामतः सार्धचतुर्वोर्षिकं
कल्पनीयं, सिल्पितृध्यदारादिगामिपातिकसंसर्गिणां कामतः पद्याधिकम्, अकामतक्तेवार्षिकम्, अर्थोपपातक्यादिसंसर्गिणामिप कामतस्तद्यिमेव त्रैमासिकम्, अकामतक्तेवार्षिकम्, अर्थोपपातक्यादिसंसर्गिणामिप महापातक्यादिसंसर्गात्पातित्यमिविश्वष्टम् ;
यथाऽऽह शौनकः—"पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामिप तान्यवै ब्राह्मणा
हीनवर्णसेवायामधिकं पतिति" इति । अतस्तासामपि महापातकप्रभृतीनां मध्ये ये
सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमाँ क्रस्या योजनीयम् । एव बाल्वद्धातुराणामपि
कामतोऽर्धम्, अकामतः पादः। तथाऽनुपनीतस्यापि बालस्य कामतः पादः अकामतस्तद्धिमित्येषा दिक् ॥

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य क्वचित्प्रतिप्रसवमाह-

कन्यां समुद्रहेदेषां सोपवासामिकञ्चनाम् ॥ २६१ ॥

एषां पतितानां कन्यां पिततावस्थायामुत्यनां सोपवासां ऋततत्संसर्गकाळो-चितप्रायश्चित्तामिकञ्चनामगृहीतवस्त्राळङ्कारादिपितृधनामुद्धहेत् । कन्यां ससुद्धहे-दिति वदन्स्वयमेव कन्यां त्यक्तपिततसंसर्गामुद्धहेन्न पुनः पतितहस्तात्प्रातिगृद्धी-यादिति दर्शयति । एवं च सित पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधाविरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्यो बृहद्धारीतेन स्पष्टीकृतः—''पतितस्य तु कुमारी विवस्नामहोरातो-पोषितां प्रातः ग्रुक्छनाहतेन वाससाऽऽङ्खादितां 'नाहमेतेषां न ममैते' इति त्रिक्चैराभि-दधानां तीर्थे स्वगृहे बोद्धहेत्" इति । तथा एषां कन्यां समुद्धहेदिति वचनास्त्वीव्यति

१. क. दारादिपातिकि । २. स. विंकम् । अथो० । ३. क. तान्येवात्राह्मणी० । ४. क. मर्थे कृत्यायोजन ।

रिक्ततदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—''पतितेनो पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी, तामरिक्थार्सुपेया-त्" इति ॥ २६१ ॥

॥ इति संसर्गप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निषिद्धसंसर्गप्रीयश्चित्तप्रसङ्गाचिषिद्धसंसर्गोत्पचप्रतिछोमवधे प्रायश्चित्तमाह—

चान्द्रायणं चरेत्सर्वानवकृष्टान्निहत्य तु ।

अवकृष्टाः स्त्मागधादयः प्रतिलोमोत्पन्नाः, तेषां प्रत्येकं हनने चान्द्रायणम्। तथा च शङ्कः— ''सर्वेषामवकृष्टानां वधे प्रत्येकं चान्द्रायणम्" इति । यद्दाऽङ्गिरसोक्तं — ''सर्वोन्त्यज्ञानां गमने मोजने संप्रमापणे । पराकेण विद्युद्धिः स्यादिखाङ्गिरसमाषितम् ॥" इति पराकं कुर्यात् । तत्र कामतः स्तादिवधे चान्द्रायणम्, अकामतस्तु स्त्वधे पराकः; वैदेहकवधे पादोनः; चाण्डाळवधे द्विपादः; मागधवधे पादोनः पराकः; क्षत्ति द्विपादः; आयोगवे च पादद्वयम् । अन्येव दिशा चान्द्रायणस्यापि तारतम् कल्यम् । यत्तु ब्रह्मगर्भवचनं — " प्रतिलोमप्रस्तानां स्त्रीणांमासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभवानाश्च स्तादीनां चतुर्द्विषद्॥" इति — तदावृत्तिविषयम् । तत्र स्तवधे षण्मासाः, वैदेहकवधे चत्वारः, चाण्डाळवधे द्वाविति योग्यतयाऽन्वयः। तथा मागधवधे चत्वारः, क्षत्तिर द्वैमासिकं, आयोगवे च द्वैमासिकंमिति व्यवस्था ॥

नैमित्तिकव्रतानां जपादिसाध्यत्वाद्धियाविरिहणां च ग्रहादीनां तदन्रपपत्तेराज्यावे-ञ्चणादिसाध्येवित्रवाधानामनधिकारमाश्चक्याऽऽह—

शुद्रोऽधिकारहीनोऽपि कालेनानेन शुध्यति॥ २६२॥

यद्यपि शृद्धो जपाद्यधिकारहीनः, तथाऽप्यनेन द्वादशवार्षिकादिकाळसंपाद्येन व्रतेन शुध्यति । शृद्धप्रहणं स्त्रीणां प्रतिलोमजानां चोपळक्षणम् । यद्यपि तस्य गायञ्यादिजपासंभवः, तथाऽपि नमस्कारमन्त्रजपो भवति । अत एव समृख-

स्व. मुद्रहेदिति०। २. स्त. संसर्गप्रसङ्गा०। क. संसर्गिप्राय९।

न्तरेऽभिहितम्—'' उच्छिष्टं चास्य भाजनमनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः ॥'' इति । यद्वा वचनवलाज्जपादिवैर्जितमेव व्रतं कुर्यात्—''तस्माच्छूद्रं समासाद्य सम्पयेस्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवार्जितम्॥'' इत्यङ्गिरःस्मरणात्। तथाऽपरमपि तेनैथोक्तं—'' शूद्रः कालेन छुप्येत गोब्राह्मणहिते रतः । दानैर्वाऽ-प्युपवासैर्वा द्विजञ्जश्रूषया तथा॥'' इति । यत्तु मानवं—'' न चास्योपदिशेद्धर्मे न चास्य व्रतमादिशेत्।'' इति शूद्रस्य व्रतोपदेशनिषेषपरं वचनं तद्रनुपसन्नश्चामिप्रायम् । यदि स्मृत्यन्तरवचनं—'' क्रच्छूण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु । क्रच्छूञ्जेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधीयते॥'' इति—तत्काम्य-क्रच्छूिपप्राय ्। अतः खोश्चद्वयोः प्रतिल्येमजानां च जैविर्णिकवत् व्रताधिकार इति सिद्धम् । यत्तु गौतमवचनं—''प्रतिल्येमा धर्महीनाः'' इति तद्वपनयनादिविश्वध्वर्षाभिप्रायम् ॥ २६२ ॥

॥ ईति महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

महापातकादिपश्चकमध्ये महापातकातिपातकान्तपपातकप्रायाश्चित्तान्युक्त्वाऽधुनोपपातक-प्रायश्चित्तानि व्याचक्षाणः पाठकमप्राप्तं गोवधप्रायश्चित्तं तावदाह—

पञ्चगव्यं पिबेद्रोझो मासमासीत संयंतः । गोष्ठेशयो गोनुगामी गोप्रदानेन शुध्यति ॥ २६३ ॥ कृष्ठ्रं चैवातिकृष्ठ्रं च चरेद्वाऽपि समाहितः । दद्यात्विरातं चोपोष्य वृषभैकादशास्तु गाः ॥ २६४ ॥

गां हन्तीति गोघः—मूळिबिभुजिदित्वात्कप्रत्ययः; असौ मासं समाहित; आसीत । । किं कुर्वेनें १ पञ्चगव्यं पिबन्—पञ्च च तानि गव्यानि गोम्त्रगोमयक्षीरदिषिवृतानि यथाविवि मिश्रितानि पिबन्—आहारान्तरपित्त्यागेन भोजनकार्ये तस्य विधानात् । तथा गोष्टेशयः—प्राप्तश्यनानुवादेन

ख. पादिरहितये० । २.--४. ८०. । ३.--४. २५. । ४. ख. इति
 पञ्चमहापा० । ५. ख. सीतसंयमः । छ. संयुतः । गोर्धे० । ५. ख. कुर्वन्यच्चतानि० ।

गोष्ट्रविधानाहिया च स्वापप्रतिषेधादात्रौ गोशालायां शयानः । गा अनुगच्छति तदस्य व्रतमिति गोऽनुगामी-विते णिनिः। अतस्य यासां गोष्ठे शेते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वनं प्रेतिचरन्तीरनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्यदा ता गच्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेत् , यदानुतिष्ठन्यासते वा तदा पश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात्स्वय-मपि तिष्ठेदासीत वेति गम्यते। अनुगमनविधानादेव ताभिः सायं गोष्ठं व्रजन्तीभिः सह गोष्ठप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन्मासान्ते गोप्रदानेन एकां गां दस्वा तावता शास्त्रार्थस्य संपत्तेर्गोहत्यायाः शुध्यतीत्येकं व्रतम् । मासं गोष्टेशयो गो-नुगामीति चानुवर्तते ; पञ्चगन्याहारस्य तु निवृत्तिः:--कुच्छृविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं ऋच्छ्रं समाहितश्चरोदियपरम् । अत एव जाबाळेन मासं प्राजापत्यस्य पृथक् प्रायाश्चत्तत्वमुक्तं — ''प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहन्ता चेदकामतः। गोहितो गोनुगामी स्याद्रोपदानेन शुद्धगति॥" इति । अतिक्रच्छ्रं वा तथैव समाचरेदित्यन्यत् । कुच्छ्रातिकुळ्योर्छक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथवा त्रिरात्रमुपवासं कृत्वा वृषम एकादशो यासां गवां ता दद्यादिति व्रतचतुष्टयम् तत्राकामक्कते जातिमात्रबाह्मणस्वामिकगोमालवधे वैषभैकादशगोदानसहितान्त्रिरात्रोपवासो द्रष्टव्यः-विशिष्टस्वामिकाया विशिष्टगुणवत्याश्च वर्ध गुरुप्रायश्चित्तस्यं वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसंबन्धिन्यास्तु ताद्यांवधे व्यापादने मासं पञ्चगव्याशित्वं प्रथमं प्रायश्चित्तम् । अत्र मासं पञ्चगन्याशनस्यातिस्वल्पत्वात्तन्मासोपवासतुल्यत्वम् । ततश्च षड्मिः षड्भिरुपवासैरेकैकप्राजापस्यकल्पनया पञ्चक्चच्छ्राणां प्रसाम्नाथेन पञ्च घेनवा मासान्ते च दीयमाना गौरेकोति षट् धेनवा भवन्तीति वृषभैकादशगोदानसाहितित्रि-रात्रव्रतालुर्घायस्त्वम् । कथं पुनर्बाह्मणगवीनां गुरुत्वं---''देवब्राह्मणराज्ञां तु विज्ञेयं द्व्यमुत्तमम् ।'' इति नारदेन तद्व्यस्योत्तमत्वाभिधानात् "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु '' इति दण्डभूयस्वदर्शनाच । वैश्यसंबान्धन्यास्तु ताद्यग्वेधे व्यापादने मासमित-कुच्छं कुर्यात् । आतिकुच्छं वाद्ये विरात्रत्रथे पाणिपूरानभोजनमुक्तम् अन्त्ये त्रिरात्रेऽ-नज्ञनम् । अतोऽतिक्रच्छूधर्मेण मासव्रते क्रियमाणे षड्।त्रमुपवासो भवति । चतु-

ख. विधानेन दिवा० । २. ख. वेंनं विचरं । ३. ख. मात्रवधे उपवासंकृत्वानृष० ।
 इ. इ. ग्रहप्रायश्चित्तम । क्षति॰ ।

विशासहे चै पाणिपूरात्रभोजनम् । ततश्च क्रच्छ्पसाम्नायकस्पनया किन्चिन्न्यूनं धेनुपत्रवकं भवतीति पूर्वस्माद्वतद्वयाछ्यिष्ठत्वेन वैश्यस्वामिकगोवधाविषयता क्ता । तादश एव विषये शुद्धस्वामिकगोहत्यायां मासं प्राजापत्यव्रतं द्वितीयं तत्र च सार्धप्राजापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याम्नायेन किञ्चिद्धिकं धेनुद्वयं भवतीति पूर्वेभ्यो छघुतमत्वाच्छद्रविषयतोचिता । अथ चैतत्प्रायश्चित्तचतुष्टयं साक्षात्कर्जनुप्राहकप्रयो-जकानुमन्तुषु गुरुलघुभावतारतम्यापेक्षया पूर्वोक्त एव विषये योजनीयम् । यत्तु-वैष्णवं व्रतत्रयं - '' गोःनस्य पञ्चगव्येन मासमेकं पळत्रयम् । प्रत्यहं स्थात्पराको वा चान्द्रायणमथापि वा। " इति, यच कारयपीये-"गां हत्वा तच्चर्मणा पावृतो मासं गोष्टेशयम्त्रिषवणस्नायी नित्यं पञ्चगव्याहारः'' इति, यच शातातपीयं— '' मासं पञ्चगन्याहारः '' इति तत्पञ्चकमि याज्ञवल्कीयपञ्चगन्याहारसमानवि-षयम् । यच शङ्कप्रचेतोभ्यामुक्तं---"गोन्नः पश्चगव्यहारः पञ्चविंशतिरातसुपवसे-त्साशिखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्वानुगच्छन् गोष्टेशयो गां च दद्यादिति एतच याज्ञवल्कीयैवासातिकुच्छव्रतसमानविषयं , " दद्यात्तिरात्रं चोपोष्य " इत्येतद्विषयं वाऽत्यन्तगुणिनो हन्तुर्वेदितव्यम् । अत्रैव विषये पंचगव्याशस्य तु द्वितीयं कार्यपीयं मासं पंचगव्येनेति प्रतिपाद्य '' षष्ठे काले प्रयोभक्षो वा गच्छ-न्तीष्वनुगच्छेत्तासु सुखोपविष्टासु चोपाविशेन्नातिप्रवं गच्छेन्नातिविषमेणावतारयेन्ना-ल्पोदके पाययेदन्ते ब्राह्मणान्मो यित्वा तिल्ह्येनुं दद्यादिति द्रष्टन्यम् । अत्राप्यशक्तस्य "गोन्नो मासं यवागुं प्रसृतितण्डुळशृतां भुञ्जानो गोम्यः प्रियं कुर्वन् शुध्यति" इति पैठिनसिनोक्तं वेदितन्यम् । यत् सौमन्तं—''गोन्नस्य गोप्रादानं गोष्टेशयनं द्वाद शरात्रं पंचग³याशनं गवानुगमनं च " इति, यच संवर्तेनोक्तम्—'' सक्तुयाव-कमैक्षाशी पयो दिष घृतं शैंकृत् । एतानि क्रमशोऽश्रीयान्मासार्ध सुं समाहितः।। ब्राह्मणान्मे।जयित्वा तु गां दद्यादात्मशुद्धये॥ " इति, यच बार्हस्पर्य—''द्वादशरात्रं पंचगब्याहारः '' इति तित्रतयमपि याज्ञवल्कीयमासप्राजापरेन समानविषयं, मृतकल्पगोहत्याविषयं वाँ, विषमप्रदेशत्रासनजनितव्याधितो मरणविषयं वा वेदित-

१. क. त्योहेमतेपाणि० । २. क. त्कांयापशीतिकुच्छू० । ३. ल. गृब्यप्राशनं । ४. ल. पृतं सकृत् । एता० । ५. ल. साधे ससमाहितः । ६. छ. हत्याविषयं वावेदितस्यम् ।

व्यम् । तदिदं सर्वप्रागुक्तमकामविषयम् । यदा पुनरीद्दानिधामविशिष्टाविप्रस्वामि-कामविशिष्टां गां कामतः प्रमापयति तदा मनुना मासं यवागूपानं, मासद्वयं हविष्येण चतुर्थकाळमोजनं, मासत्रयं वृष्भैकादशगोदानयक्तं शाकादिना वर्तनः मिति व्रतित्रितयमाम्नातम् : यथाऽऽह—'' उपपातकसंयुक्तो गोम्नो मासं यवा-न्पिबेत । कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणाऽऽर्देण संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्नीयादश्वार-लवणं मितम् । गोम्त्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ दिवानगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वे रजःपिवेत् । शुश्रुषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ तिष्ठन्तीष्यनुतिष्ठेतु व्रजन्तीष्यप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथाऽऽसीतै नियतो वी-तमत्तरः ॥ आतरामभिषेक्तां वा चौरव्याच्चादिभिभयैः । पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वोपायैर्विमोक्षयत ॥ उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा मशम । न कुर्वीताऽडत्मनस्त्राणं गोरकृत्वा त शक्तितः॥ आत्मनो यदि वाडन्येषां गृहे क्षेत्रेड-थवा खुळे । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना यस्तु गोध्नो गा अनुगच्छति । स गोहत्याक्कतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहाति ॥ ऋषभैकादशा गाश्च दद्यात्मुचरितवतः । अविर्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वयो निवे-दयेत ॥" इति । एतित्रतयं याज्ञवल्कीयमासप्राजापत्यमासपञ्चगव्याशनवृषभैका-दशगोदानयुक्तात्रिरात्रोपवासरूपवतात्रितयविषय यथाक्रमेण द्रष्टव्यम् । यत्त्विः रसा मानवितिकर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधायाधिकमभिहितम्---'' अक्षारलवणं रूक्षं षष्टे कालेऽस्य भोजनम् । गोमतीं वा जपेदिद्यामोङ्कारं वेदमेव च ॥ व्रतबद्धारयेदण्डं समन्तां चैव मेखळाम् ॥" इति तन्मानविषयम् । एवं पृष्टितारुण्यादिकिञ्चिद्गुणातिशययोगिन्यां द्रष्टव्यम् — " अतिवालामतिकृशामति-वृद्धां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धवतं द्विजः ॥" इति पुष्टि-तारुण्यादिरहितायां गन्यर्धप्रायश्चित्तदर्शनात् । यदा तु याज्ञवरूकीयमासातिक्वच्छ-त्रतिमित्तभूतां गामाविशिष्टस्वामिकां जातिमात्रयोगिनीं कामतो न्यापादयति तदा

ख. तथाऽऽसीनो नियतो० । २. ख. मिश्रस्तः वा चौर० । ३. ख. मोचेयत । ४. क. अलिदामाने । ५.—११, १०८—११६. । ६. क. विषयमेवपुष्टि ० ग विषयम एवं पु॰ ।

''विहितं यदकामानां कामात्ताद्विगुणं चरेत्। '' इति न्यायेन पूर्वोक्तमेवाकाम-विहितं मासातिकुच्छ्वतं द्विगुणं कुर्यात् । यत्तु हारीतेन---''गोघ्नस्तचर्मींर्ध्ववाछं परिधाय " इत्यादिना मानवीमितिकर्तन्यतामिधायोक्तं-- "वृषमैकादशाश्च गा दत्त्वा त्रयोदशे मासे पूतो भवति " इति तत्सवनस्थश्रोत्रियगोवधे अकामक्रते द्रष्टव्यम् । यत्त् वसिष्ठेन---'' गां चेद्धान्यात्तस्याश्चर्मणाऽऽर्द्रेण परिवेष्टितः षण्मा-सान् कुच्छतप्तकुच्छावातिष्ठेदृषभवेहतौ दद्यात् " इति षाण्मासिकं कुच्छतप्तकुच्छा-नुष्ठानमुक्तं, यदपि देवळेन—''गोन्नः षण्मासांस्तचर्मपरिवृतो गोप्रासाहारो गोन्नज-निवासी गोभिरेव सह चरन् प्रमुच्यते " इति--तृहूयमि हारीतीयेन समान विषयम् । तत्रेव कामकारकृते कात्यायनीयं त्रैवार्षिकं—'' गोघ्रस्तच्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठेऽथवा पुनः । गाश्चानुगच्छेत्सततं मौनी चीरासनादिभिः॥ वर्षशीताः तपक्केशवाहिपङ्कभयार्दिताः । मोक्षयेत्सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैक्षिभिः ॥ " इति द्रष्टव्यम् । यच्च शाङ्कं त्रैवार्षिकं — ''पादं तु शुद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्परस्त्रीगमने तथा ॥" इति तदपि कात्ययनीयव्रतसमान-विषयम् । यत्त् यमेनाङ्गिरसीमितिकर्तव्यतामभिधाय--" गोसहस्रं शतं वाऽपि दद्यात्मचरितवतः । अविद्यभाने सर्वस्वं वेदविद्वयो निवेदयेत॥" इति गोसहस्र-यक्तं गोशतयक्तं च द्वैमासिकं व्रतद्वयमभिहितं तत् यदा सवनस्थश्रो-त्रियातिदुर्गतबहुकुटुम्बब्राह्मणसंबन्धिनीं कपिछां कर्मोङ्गभूतां गर्भिणीं बहु क्षीरतरुणिमादिगुणशालिनीं निर्गुणो धनवान्सैप्रतिज्ञं खङ्कादिना व्यापादयति तदा गोसहस्त्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात-" गर्भिणीं कविलां दोग्धीं होमधेनं च सुव्रताम् । खङ्गादिना घातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ " इति विशिष्टायां गवि बार्हस्पत्ये प्रायाश्चेत्तविशेषदर्शनात् । अत एव प्रचेतसा--- ' स्त्रीग-भिंणीबाळ्दुद्भवषेषु भूणहा भवति " इति ईटाविधमेव गोवधमभिसंधाय ब्रह्म-हत्यात्रतमतिदिष्टम् । द्वितीयं तु याम्यं गोशतदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं कात्या यनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टन्यम् । यत्तु गौतमेन — वृषभैकैशतगोदानसम्-व्चितं ब्रह्मचर्ये वैश्यवयेऽभिधाय गोवधेऽतिदिष्टं—''गां च हत्वा वैश्यवत् " ईति

स्वः वृतो गोत्रज० । २. खः सप्रयत्नं ३. खः भेकगोशतदानण । ४.—-२२.

एतच्च त्रैवार्षिकवतप्रत्याम्नायभूतनवातिधेनुभिः सार्धे वृषभैकशता गावो नवन्यूनं द्विरातं भवतीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकत्रताच्यूनत्वात्पूर्वीक्त एँव विषयेऽकामतो वधे. यद्वा तत्रैव विषये गर्भरहितायाः कामतो वधे द्रष्टव्यम् । ताद्यग्विधाया एव गर्भरहितायास्त्वकामतो हननेऽपि कात्यायनीयमेव त्रिवार्षिकं कल्यम् । येंतु यमेनोक्तं--' काष्ठलोष्टारमभिगीवः शक्षेत्री निहता यदि । प्रायश्चित्तं कथं तत्र रास्त्रेरास्त्रे विधीयते ॥ काष्टे सान्तपनं कुर्यात्प्राजापत्यं तु छोष्टके । तप्तकुच्छं तु पाषाणे रास्त्रे चाप्यातिकुच्छुकम् ॥ ततरचीर्णे कुर्याद्राह्मणभोजनम् । त्रिंशद्गा दृषभं चैकं दद्यात्तेभ्यरच दक्षिणाम् ॥" इति तत्पूर्वोक्तगोसहस्रशतादिदानत्रैवार्षिकादित्रतविषयेष्वेव काष्टादिसाधनाविशे-षजानितवधनिमित्तसान्तपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादनपरं, न तु निरपेक्षं छघुत्वाह्रतस्य । तथा वयोविशेषादिप प्रायश्चित्तविशेष उक्तः--''अतिवृद्धामतिकृशामित बालां च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्तया दद्याद्धे-मतिलांस्तथा ॥" इति नीरोगादिवधे यद्विहितं तस्यार्धम् । बृहत्प्रचेतसाऽप्यत्र विशेष उक्तः--''एकवर्षे हते वत्से कृच्छपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वी पुंस: स्याद्विपादस्तु द्विहायने त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् ॥" इति ॥ तथागर्भिण्या वधे यदा गर्भोऽपि निहतो भवति तदा "प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तन " इति न्यायेनाविशेषण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिशन्मते विशेष उक्तः—'' पाद उत्पन्नमात्रे तु ह्रौ पादौ दढतां गते । पादोनं त्रतसुद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णे गर्भे चेतः समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोन्नस्य निष्कृतिः ॥ " इति । बहुकर्तृके तु हनने संवर्तापस्तम्बौ विशेषमाहतु:---'' एका चेद्रहुभिः काचिदैवाद्रयापादिता क्वचित् । पादंपादं तु हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्पृथक् ॥ " इति । याद्यग्विधगोहत्यायां यद्भतमुपदिष्टं तत्पादं प्रत्येकं कुर्युः—वचनात् । एका चेदित्युपलक्षेणम् । अतो बहुभिर्द्वयोर्बेहृनां च ब्यापादने प्रतिपुरुषं पादद्वयं पादोनं वा कल्पनीयम् । एतचाकामैतो वधे

१. स. पूर्वोक्तविषय एव कामतो∙ । २. स. क्षणमित्यतो० । ३. यम् ।

द्रष्टब्यं — दैवादिति विशेषणोपादानात् । कामकारे त बहुनामपि प्रत्येकं कुरस्तदोषसंबन्धाःकुरस्त्रवतसंबन्धाः युक्तः—सिवणानिव प्रतिपुरुषं कुरस्तव्यापार-समवायात्, " एकं घ्रतां बहुनां तु यथोक्ताहिगुणो दैमें: ।" इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच । यदा त्वेकेनैव रोधनादिव्यापारेण बहवो गावो व्यापादि-तास्तत्र संवर्तापस्तम्बी विशेषमाहतः--''व्यापन्नानां बहुनां तु रोधने बन्धनेऽ-पिना । भिषाब्धिथ्योपचारे च द्विगुणं प्रोत्रतं चरेत ॥ " इति । बहुष्विप व्यापनेषु न अतिनिमित्तं नैमित्तिकानुष्ठानं, नापि तन्त्रेण, किंतु वचनवलाहिगण-मेव । तथा भिष्मपि विरुद्धौषधदानेनैकस्या अप्यकामतो व्यापादने द्विगुणं गोव्रतं कुर्वात । भिष्णव्यतिरिक्तस्य केवलम्पकारार्थे प्रवृत्तस्य त्वकामतः प्रतिकृत्रौ-षधदाने न्यास आह—''औषधं लवणं चैव पण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काळे स्वर्त्प तु दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपत्तिश्चेत्कुच्छ्रपादो विधीयते॥" इति । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तम्--- ' पादमेकं चरेद्रोधे द्वी पादी बन्धने चरेत । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वे निपातने॥" इति-तद्वयवहितव्यापारिणो निमित्त-कर्तार्वज्ञयं, न साक्षात्कर्तः । साक्षात्कर्त्तनिमित्तिनोश्च भेदस्तेनैव दर्शितः---''पाषाणैर्छकुटैर्वाऽपि शस्त्रणान्येन वा बलात्। निपातयन्ति ये गास्त कृत्सन कुर्युर्वतं हि ते ॥ तथैव बाहुजङ्कोरुपार्श्वप्रीवाँदिमोटनैः॥" इति । एतदक्तं भवति-पाषाणखङ्कादिभिर्गीवामोटनादिना वा ये गैंगं निपातयन्ति--ते साक्षाद्धन्तारस्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् : ये तु व्यवहितरोधबन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिनस्तेषां न कुत्स्नव्रतसंबन्धः, किं तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति । तल च रोधादींनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात्कचित्पादः, कचिहिपादः, पादोनं काचिदितिं युक्तम् । अत्राऽऽह पराशरः---''गवां बन्धनयोक्त्रैस्त भवेन्मृत्युरकामतः। अकामक्रतपापस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥ प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्वाद्वण-भोजनम् । अनुबुत्सहितां गां च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ " इति ॥ अयं च प्राजापत्यो यदि रोधादिकं कृत्वा तज्जन्यप्रमादपरिजिहीर्षया प्रत्य-

ल. नैवयन्थनादि। ०२ ल. न्थने तथा। भिषं । ३ ल. ग्राथाङ्घमोदः ।
 अ. ल. येङ्गानिपातः । ५. रोधादिनात्य ।

वेक्षैमाण आस्ते तदा द्रष्टन्य:—" अकामक्रतपापस्य" इति विशेषणो-पादानात् । यदा तु न प्रमादसंरक्षणं करोति तदा "पादमेकं चरेद्रो-धे द्वा पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्व निपातने॥" इत्याङ्किरोर्देष्टं त्रेम।सिकपादिकिचिदिधकविशासहर्गोवधत्रतं कुर्यात् । आपस्तम्बे-नापि विशेष उक्तः---''अतिदार्हातिवाहक्षाग्यां नासिकाच्छेदने तथा । नदीं-पर्वतसंरोधे १ते पादोनमाचरेत् ॥ " इति । छक्षणमात्रोपयोगिनि तु दाहे न दोष:-- " अन्यत्राङ्कनलाभ्यां वाहने मोचनेऽपि वा । सायं सङ्गोप-नार्थं च न दुष्येद्रोधवन्धने ॥ " इति पराशरस्मरणात् । अङ्कनं स्थिरचिह्न-करणम् ; लक्षणं साम्प्रतोपलक्षणम् । वाहने शास्त्रोक्तमार्गेण रक्षणा-र्थमपि नालिकेलादिभिर्बन्धने भवत्येव दोषः—''न नालिकेलेण न शाणवालेर्न चापि मोंबेन न बॅन्धशृङ्ख्ळै:। एतेस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वा तु तिष्ठे-त्परञ्जं गृहीत्वा ॥ कुरौः कारौश्च बन्धीयात्स्थाने दोषविवार्जिते ॥" इति व्यासस्मरणात् । तथाऽन्योऽपि विशेषस्तेनैवोक्तः— " घण्टाभरणदोषेण विप-तिर्यत्र गोर्भवेत् । गोर्क्वैच्यूर्धि भवेत्तत्र भूषणार्थे हि तत्स्मृतम् ॥ अतिदो-है।तिदमने संघाते चैव योजने । बच्चा शृङ्खलपाशैश्व मृते पादोनमाचरेतेंै।।" पालनाकरणादिनोपेक्षायां क्वाचित्रायश्चित्ताबिशेषस्तेनैवोक्तः—'' जलीवपःवले मग्ना मेघविद्यद्धतापि वा । श्वन्ने वा पतिताकस्माच्छापदेनापि मक्षिता ॥ प्राजा-पत्यं चरेरकुच्छ्ं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीतवाताहता व। स्यादद्भन्धनभूशैताऽपि वा ॥ शून्यागार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ।" इति ॥ इदं तु कार्या-न्तरिबरहेऽप्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यप्रतयोपेक्षायां त्वर्धे—''पत्वछौ-वम्गन्यावश्वापदादिनिपातने । श्वभ्रप्रपातसपीचैमृते कुन्स्धमाचरेत् । अपाल-

क. छ. वेक्यमाण । २. ख मादसंसरणं क॰ । ३. ख. लाङ्गिरसोन्तं त्रैमासि-कपादं किञ्चिदधिकं वा विंशला । ग. त्रैमासिकंपादं किञ्चि । ४. क. आतिदोहातिवा । ७. लक्षमात्रो०। ६. ल. चने तथा। साय०। ७ ख. नालिकेरादि॰। ८. ग. नालिकेरेण०। ९, ग. नवपृष्टः । नवधांशः । १०. ग. कृष्णुर्द्धेतु भवेः । ११. क. आदि आदिदाहादि॰ । १२. स. चरेदिति । पाछ । १३. न्धनहतापि॰ ।

त्वातुः क्रच्छ्रैः स्याच्छ्रन्यागार उपच्छेषे ॥'' ईति विष्णुस्मरणात् । तथा सत्यपि न्यापादने काचिदुपकारार्थप्रवृत्तौ ; वचनादोषाभावः। यथाऽऽह संवर्तः----" यन्त्रणे मोचिकित्सार्थे गृँदगर्भविमोक्षूँणे । यत्ने क्वते विपत्तिः स्यान्न स पापेन छिप्यते॥ " इति । यन्त्रणं व्याध्यादिनिर्यातनार्थं संदंशाङ्कुशादिप्रवेशनम् । तथा '' औषधं स्नेहमाहारं ददद्रोब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चेत्र स पापेन छिप्यते, तथा--- '' दाहच्छेदशिराभेदप्रयोगैरुपकुर्वताम् । द्विजानां गोहितार्थे 👊 प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ " अत्र पराशरोऽप्याह—" फ्रामघाते शरीघेण वेश्मभङ्गानिपातने । अतिवृष्टिहतानां च प्रायाश्चतं न विदाँते ॥" इति ॥ "तथा कूपखाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता । प्रामदाहे तथा घोरे प्रायाश्चित्तं न विद्यते ॥'' इति ॥ इदं त बन्धनरहितस्यैव पशोः कथिबद्गगृहादिदाहेर्न मर्तविषयम् । इतरज्ञस्वापस्त-म्बेनोक्तं--- ''कान्तारेष्यथ दुर्गेषु गृहदाहे खलेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्पाद एको विधीयते ॥ इति । तथाऽस्थ्यार्दिभङ्गे मरणाभावेऽपि क्वचित्पाय-हिचरामुक्तम्—'' अश्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा। पाटनं दन्तशृङ्गाणां मासांधे तु यवान्पिवेद् ॥" इति यत्त्वाङ्गिरसं — " र्र्धङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे वा चर्मनि-मींचनेऽपि वा। दशरातं पिबेह्रज्ं स्वथाऽपि यदि गौर्भवेट्॥" इति वज्रशब्दवाच्यं क्षीरादिवर्तनमुक्तं तदशक्तविषयम् । इदं च प्रायाईकत्तं गोस्वामिने व्यापन्न-गोसदृशीं गां दत्त्वैव कार्यम् । यथाऽऽह पराशरः-प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात्तत्प्र-तिरूपकम् । तस्पानुरूपं मूहंग वा दद्यादिस्मनवीद्यमः॥ ' इति ॥ मनुरपि---''यो यस्य हिंस्याद्व्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तृष्टि राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥" र्व्हेति ॥ एतच्च पूर्वोक्तप्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणैस्यैव हन्तुर्वेदितन्यम् । क्षत्रियादेस्तु हन्तुर्वृहाद्विष्णुना विशेषोऽभिहितः—'' विप्रे तु सकळ देयं पादोनं क्षात्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्घ पाद एकस्तु शूद्रजातिषु

कुच्छूंस्या०। २. (?)। ३ ल. मूहगर्भ०। ४. स्त. ग. विमोचने०। ५. ल. लिप्यते। प्रामघातेशरीयेण वेश्मभङ्गानिपातने दाइच्छे०। ६. स्त. पाइ—अतिवृष्टि०। ७ स. विद्यते। कूपं ८. स. ट्रुहादिदाहदानेन०। ९. स्त. इतरथापस्त०। १०. स. शृङ्गदनास्थिभ०।
 ११.—८. २८८.।

शस्यते ॥'' इति ॥ यत्त्विङ्गरोवचनं—''पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैरेयानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च वतं स्मृतम्॥'' इति तद्यातिळोन्येन वाग्दण्डपारुष्यादिविषयम् । तथा र्ष्वावृद्धवाळादीनां त्वर्धम्, अनुपनीतस्य बाळस्य पाद ; इति च प्रागुक्तमनुसधेयम्॥ स्त्रीणां पराशरेण विशेषोऽभिहितः—''वपनं नैव नारीणां नानुव्या जपादिकम् । न गोष्ठे शयनं तासां न वसीरन् गवाजिनम् ॥ मर्वान्वेत्रशान्समुङ्गय च्छेदयेदङ्गळढदयम् । सर्वत्रेतं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्॥'' इति । पुरुषेषु च विशेषः संवर्तेन दर्शितः—''पादेऽ-ङ्गरोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं सिशेखं तु निपातने ॥'' इति । पादप्रायश्चित्ताहस्य कण्ठादधस्तनाङ्गरोम्णामेव वपनम्; अर्धप्रायश्चित्ताहस्य तु शमश्रुणामिप ; पादोनप्रायश्चित्ताहस्य पुनः शिरोगतानामिप शिखावर्जितानां; पादचतुष्टयार्हस्य तु सशिखस्य सकळकेशजातस्थिति । एवमेतदिगबळम्बनेनान्येषामिप स्मृतिवचसां विषयो निरूपणीयः॥ २६३॥ २६४॥

॥ इति गोवधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

उपपातकप्रकरणम् ॥

अधुनान्येषामुपपातकानां प्रायश्चित्तमाह---

उतपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा । पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ २६५ ॥

एवमुक्तेन गोवधवतेन भासं पश्चगव्याशनादिनाऽन्येषां व्रात्यतादिनामु-पपातकानां द्युद्धिभवेत्, चाद्धायणेन वा विक्षैयैमाणळक्षणेन, मासं पयोवतेन वा, पराकेण वा, शुद्धिभवेत् । अत्रातिदेशसामर्थ्योद्गोचर्मवसनगोपरिचर्यादि-भिगोवधासाधारणैः कतिपयैन्धूनत्वमवगम्यते । एतच्च व्रतचतुष्ट्यमकामकारे

१. क. वा लक्ष्यमां।

शक्त्येपक्षया विकाशितं द्रष्टव्यं; कामकारे तु-" एतदेव व्रतं कर्युरुपपातिकनो द्विजा: । अवकीर्णिवर्जे शुद्धवर्थ चान्द्रायणमथापि वा ॥'' ईति मन्त्कं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम । अत एव वचनाद्यं प्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामुपपातकगणपठिताना-मुक्तपायश्चित्तानामनुक्तप्रायश्चित्तानां चावकीर्णिवर्जितानामविशेषेण वेदितन्यः। अव-कीर्णितस्तु प्रतिपदोक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्तविषयतयैवातिदेशैस्य युक्ता— इतरथा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तवाधसापेक्षत्वप्रसंगात् । मैवम् ; तथा सत्युक्तनिष्क्रती-नामुपपातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदि परमुपपातकमध्ये सामान्यतः पठितस्यान्यत्र विशेषतः प्रायश्चित्तमुच्यते, यथा---'' अयाज्यानां च याजनं '' "त्रीन्क्रच्छानाचरेत् ब्रास्ययाजकोऽभिचरन्नपि।" इति स एव विषयः केवछं पारि-हीयेत. न पुनर्विशेषतः पठितस्यान्यत्रापि विशेषत एव यत्र प्रायाश्चित्तमुच्यते सोऽपि, यथा-" इन्धनार्थ दुमच्छेदः," " वृक्षगुल्मळतावीरुच्छेदने जप्यमृ-क्शतम्।" इति । अतो त्रात्यतादिषु अस्मिन् शास्त्रे शास्त्रान्तरे वा दृष्टैः प्राय-श्चित्तैः सहो '' उपपातकशुद्धिः स्यादेवम् '' इःयादिना प्रतिपादितव्रतचत्रष्टयस्य समविषमताकल्पनेन विकल्पो विषयविभागो वाऽश्रयणीयः । तानि स्मृत्यन्त-रदृष्टपायश्चित्तानिपाठक्रमेण त्रात्यतांदिषु योजयिष्यामः । तत्र मनुनेदमुक्तं-''येषां द्विजानां साविती नानूच्येत यथाविधि । तांश्चारायीत्वा त्रीन् कुच्छान् यथाविध्युपनाययेत्॥" इति । यन्च यमेनोक्तं—"साविली-पतिता यस्य दशवर्षाणि पन्च च । सारीखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥ एकार्विशातिरात्रं च पिबेत्प्रसृतियावकम् । हविषा भोजयेन्चैव ब्राह्मणान्सप्त पञ्च च ॥ ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ।" इति तद्भयमिष याज्ञवल्कीयमासपयोत्रतविषयम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तं -- "पतितसावितीक उदालक-वृतं चरेत् हैं। मासौ यावकेन वर्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाऽष्टरात्रं घतेन षड्।तमयाचितेन त्रिरात्रमन्मक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावमृथं गच्छेद्भात्यस्तोमेन वा यजेत " इति, अत्रेयं व्यवस्था—यस्योयनेत्राद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य

१. छ. क्षयकिल्पत० । २.—११. ११७. । ३. ल. देशतायुक्ता० । क. र्द्शस्यायुक्ता० । ४. ल त्रात्यादिपु९ । ५.—११. १११. । ६. ल. पंचच ।

याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमं शक्तर्योक्षया भवति, अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासि-कम् । तत्रैव पश्चदशवर्षादृर्ध्वमिप कियत्कालातिकमे तृदालकत्रतं त्रात्यस्तोमो वेति, येषां तु पित्रादयोऽध्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तं—'' यस्य पितापितामहावनुपनीतौ स्यातां तस्य संबत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्ये यस्य प्रिपतामहादेनीनुस्मर्यते उपनयनं तस्य द्वादशवर्षाणि तैविद्यकं ब्रह्मचर्यम् " ईति । तथा स्तेयेऽस्युपपातकसाधारण-प्राप्तवतचतुष्ट्यापवादकं प्रायश्चित्तं मनुनोक्तं — " धान्यानधनचौर्याणि कृत्वा कामाहुजोत्तमः । सजातीयगृहादेव कुँच्छ्राब्देन विद्युध्यति॥" ईति । द्विंजोत्तमस्य सजातीयो ब्राह्मण एवातो विप्रपरिप्रहे ब्राह्मणस्य हर्तुरिदं, क्षत्रियादेस्वरुपं कल्पम् — अष्टापाद्यं स्तेयिकाल्बिषं शूद्रस्यः; द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रातिवर्णः; विदुषोऽ-तिक्रमे दण्डभूयस्वं'' ईति क्षत्रियादेरपहर्तुर्दण्डाल्पत्वस्य दर्शनात् , तथा''विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम्।" इति पादपादहान्या प्रायश्चित्तदर्शनात्। तथा क्षत्रिया-दिपरिप्रहेणापि दण्डानुसारेण प्रायश्चित्ताल्पत्वं कल्प्यम् । अतः क्षत्रियपरिप्रहे चौर्ये षाण्मासिकं, वैश्यपरित्रहे त्रैमामिकं गोवधवतं, शूद्रपरिप्रहे चान्द्रायणं कल्यम् । एवमुत्तरत्राप्यूहनीयम् । इदं च दशकुम्भधान्यापहारविषयम् ; अधिके तु "धान्यं-दशम्यः कुम्भेम्यो हँरतोऽम्यधिके वधः।" इति वधदर्शनात् । कुम्मश्च पञ्चसहस्र-पलपरिमाणः । धान्यसाहचर्यादन्नधने चैताबद्धान्यपरिमिते वेदितन्ये । अन्नशन्देन तण्डुलादिकमभिधीयते, धनशब्देन च ताम्ररजतादिकम् । इदं च प्रायश्वित्तं काम-कारविषयम्, अकामतस्तु त्रैमासिकं गोवधवतम्। तथा " मनुष्याणां च हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च । कूपवापीजलानां च ग्रुद्धिश्वान्द्रायणेन तु॥" ईति सार्धशत-द्वयपणळम्यजळापहार इदं चान्द्रायणं प्राप्तमपि इतरगोवधव्रतनिवृत्त्वर्थे विधीयते— तावन्मूल्यजळापहारे ''पानीयस्य तृणस्य च । तन्मूल्याह्वेगुणो दण्डः" इति पञ्चेशतदण्डाविधानात्—तावल्परिमाणदण्डचान्द्रायणयोगीवधादौ सहचरितलात् , तथा कुच्छातिक्वच्छैन्दवयोः ''पणपञ्चशतं तथा'' इति चान्द्रायणविषये पञ्च-शतपणदण्डविधानाच । एतच्च क्षत्त्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यं ; ब्राह्मणसंबन्धि-

ख. नीतुस्मर्यते तस्योपनयन तस्य० । २. घ. १. १. १२ ९, ५; १. १. ५. ६.
 इ. ख. कुच्छूब्देन विद्युः । ४.—११. १६२.। ५. ख. कल्यम् । अथाष्टाप० । ६.—१३.
 १५, ६, ७. । ७ ख. हरतोदम उत्तमः । पलसहस्रादधिके० । ८. मनु० ११. १६३. ।
 ९. ख. पक्षशतं । तयेति चान्द्रायणविषये पञ्चशतदण्ड० ।

द्रव्यापहारे तु--- '' निःक्षेपस्यापहरणे नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्॥" इति द्रष्टव्यम्। तथा—" द्रव्याणामस्यसाराणां स्तेयंकृत्वा-न्यवेश्मतः । चरेत्सान्तपनं कुच्छ्रं तिन्नर्यात्यात्मशुद्धये॥" ईत्यनेनाल्पप्रयोजनत्रपुसी-सादिद्रव्यापहारिवशेषणस्तेयसामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदं च चान्द्रायण-निमित्तभूतार्धतृतीयशतमूल्यस्य पञ्चदशांशार्धत्रपुसीसायपहारे प्रायश्चित्तम् — चान्द्रायणपञ्चदशांशत्वात्तस्य । तथा द्रव्यविशेषेणाध्युपपातकसामान्यप्राप्तवतापवादः -- ''भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥'' इति । एकवारभोजनपर्याप्तमक्ष्यभोज्यापहार इदम् । द्वित्रिवारभो-जनपर्यातापहारे त्रिरात्रम् : यथाऽऽह पैठीनासिः—'' भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्र-हरणे त्रिरात्रमेकरात्रं वा पञ्चगव्याहारता " इति । यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेताव-न्मुल्यानामेवापहरणे एतावर्त्रीयश्चित्तम् । सर्वत्रीहियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्राय-श्चित्तास्यापि प्रैरुळघुभावः कल्पनीयः । तथा " तृणकाष्ठद्रमाणां च ग्रुष्कान्नस्य गुडस्य च । तैलचर्मामिषाणां च तिरात्रं स्यादमोजनम् ॥" इँति । एषां च तणादीनां भक्ष्यादिलिगुणत्रिरात्रप्रायश्चित्तस्य दर्शनात् तत्त्रगुणमूल्यार्घाणामेतत्प्राय-विचत्तम् । तथा--'' मणिमुक्ताप्रवालानां तामस्य रजस्तस्य च । अयस्कांस्यो-पलानां च द्वादशाहं कदन्नता॥" ईत्यजापि भैक्ष्यादिद्वादशगुणप्रायश्चित्रदर्शनात तन्मूल्यद्वादशराणमूल्यमणिमुक्ताद्यपहारे प्रांयश्चित्तामिदं द्रष्टव्यम् । तथा—'' कार्पा-सकीटजोर्णानां द्विखुरैकख़रस्य च । पक्षिगन्धोषधीनां च रञ्ज्वाश्चैवं ज्यहं पयः॥ " ईरैयत्रापि भक्ष्यादित्रिगुणप्रायाञ्चत्तदर्शनात्तात्रिगुणमूल्यानामपहार एवैतत्प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । हियमाणद्रव्यन्यूनाधिकभावेन प्रायाि्वलाल्पत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव। इदं च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृतद्रव्यदानो रकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाऽऽह विष्णः---''द्रविवापहृतं द्रम्यं स्वामिने व्रतमाचरेत् " ईति । ऋणापाकरणं च

१. मजु० ११, ५७.। २. मजु० ११. १६४.। ३. सजु० ११. १६५.। ४. ख. रणे एतस्प्रायण । ५. ख. सर्वेत्रापिह्यिण । ६. ख. स्थापिळधुग्रहमाण । ७ मजु० ११ १६६.। ८. मजु० ११. १६७. । ९. ख. भक्ष्यादित् द्वादश्चण । क. भक्ष्यादित्रिष्णण । १०. छ. तन्मूल्यमणिष्ठण ११. ख. पहारे एतस्प्रायक्षित्तं द्वध्यण । १२. मजु० ११. १६८.। १३.—।

'' पुत्रपें।त्रैर्ऋणं देयम् '' ईति विहितं तस्यानपाकरणे तथा वैदिकस्य च " जायमानो वै ब्राह्मणः" इत्येतद्वाक्येनर्णसंस्तुतयज्ञासकरणे च " उपपात-कशुद्धिः स्यादेवम् ' ईत्यादिनोपपातकसामान्याविहितं व्रतचतुष्टयं शक्त्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनोक्तम्—'' इष्टि वैश्वानरीं चैव निर्वपे-दब्दपर्यये । कैल्रुप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवः ।। " ईति । अब्दपर्यये सवत्सरान्ते । तथाऽधिक्वतस्यानाहिताम्नित्वेऽध्येतदेव व्रतचतुष्ट्यसंवत्सरादूर्ध्वमापदि शक्त्यपेक्षया योज्यम् , अनापदि तु मानवं त्रैमासिकम् । अर्वाक्पुनर्वत्सरात कार्ष्णाजिनिर्विशेषमाह—'' काले लाधाय कर्माणि कुर्याद्विप्रो विधानतः । तदकुर्व स्त्रिरात्रण मासिमासि विद्युद्धयति ॥ अनाहिताम्नौ पित्रादौ यक्ष्यमाणः सुतो यदि । स हि ब्रात्येन पशुना यजेत्तिबिष्क्रयाय तु ॥ " इति । एकाग्नेरपि विशेषस्तेनै-वोक्तः--- '' कृतदारो गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादुपासनम् । चान्द्रायणं चरेद्वर्ष प्रतिमासमहोऽपि वा ॥ " इति । तथा अपण्यायां विकये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्त-विशेषः उक्तः ; यथाऽऽह हारीतः--'' गुडतिलपुष्पम्लफलपकान्नविक्रये सोमायनं सौम्यक्चच्छ्ः ; लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधितक्रघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् ; तथा ऊर्णाकेशकेशरीभूधेनुवेश्माश्मशस्त्रवित्रये च भक्ष्यमांसस्त्राय्व-स्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकुच्छः, हिङ्गगुगगुल्डहरितालमनःशिलाञ्जनगैरिकक्षारलः वणमणिमुक्ताप्रवाळवेणववेणुमृन्मयेषु च, आरामतडागोदपानपुष्करिणीमुक्तविऋये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपन् संवत्सरेण पूतो भवति, हीनमानोन्मानसंकरसंकीर्णविकये च " इति । एवमन्यैरपि शङ्खविष्ण्वाद्युक्तवचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्ततानापदि मानवसुपपातकसाधारणतः प्राप्तं त्रैमासिकम्, आपदि तु याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्टयं शक्लपेक्षया योज्यम् ॥ तथा परिवेत्तरि च वसिष्टेन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः— '' परिविविदानः कुच्छ्रातिक्रच्छ्री चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत तां चैवोपयच्छेत्र" ईति । परिविविदानः परिवेत्ता उच्यते, तत्स्वरूपं च प्राग्व्याख्यातम् । असौ कुच्छ्रातिकुच्छ्री चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां

स्वोढां दत्त्वा ब्रह्मचर्याहृतभैक्षवद्भुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेच पुनरुद्वहेत् । कामित्यपे-क्षायामुक्तं तामेवोपयच्छेतेति । तामेव स्वोढां ज्येष्ठाय निवेदितां तेन चानुज्ञाता-मुद्रहेत । यत्तु हारीतेनोक्तं--- " ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयांत्रिविशमानः परिवेत्ता भवति परिवित्तिर्ज्येष्ठः परिवेदनी कन्या परिदेशयी दाता परियष्टा याजकस्ते सर्वे पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कुच्छ्रेण पावयेयुः" इति, यदपि शङ्केनोक्तं--- "परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयाताम् " इति तदुभयमपि कामकारेण कन्यापित्राद्यननुज्ञातोद्वाहविषयं—प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुनः कामतः कन्यां पित्रादिदत्तामेव परिणयाते तदा मानवं त्रीमासिकं, पूर्वोक्ती क्रच्छ्रातिक्रच्ये याज्ञवल्कीयं च व्रतचतुष्टयमज्ञानविषयम् । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः-- ''क्रच्हों द्वयोः पारिवेद्ये कन्यायाः क्रच्छ एवं च । अतिक्रच्छं चरेदाता होता चान्द्रायणं चरेत् ॥'' इति एतच पर्याहिताग्न्यादीनामपि समानम्---एकयोगानिर्देशात् ; यथाऽऽह गौतमः— '' परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्योधात्रप्रे दिधिषृदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राक्ठतं ब्रह्मचर्यम् " ईति । अत एव वसिष्ठेनाप्रोदे-धिषुपत्यादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम्—'' अप्रेदिधिषूपतिः कुच्छूं द्वादशराजं चरित्वा विनिशेत ता चैवोपयच्छेत ; दिधिषूपतिः क्रच्छातिक्रच्छ्री चरित्वा तस्मै दवा पुर्नानीवशेत " इँति ॥ अप्रेदिधिष्वादेर्रुक्षणं स्मृत्यन्तरेऽभिहितं—" ज्येष्ठायां यद्यनुद्धायां कन्यायामुद्धतेऽनुजा । या साम्रेदिधिवृत्त्रंथा पूर्वा तु दिधिवृः स्मृता ॥' इति । तत्राप्रेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चाद येनोढामुद्रहेत। दिधिषुपतिस्त कुच्छातिकुच्छो कृत्वा स्वोढाज्येष्टां कनीयस्याः पूर्वविवोढे दत्त्वाऽन्यामुद्वहेत् । इति परिवेदनम् । तथा भृतकाष्यापकभृतकाष्यापितयोश्च '' पयसा अहासुवर्चेळां पिबेत् [']' इत्यधिकृत्य विष्णुनोक्तं— '' भृतकाष्या । नं कत्त्वा मृतकाध्यापितस्तथा । अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षान्नियतः पिबेत्।। "' इति । उत्कर्ष-हेतोरधीयानस्य 'नाश्चितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगोऽनुयागप्रदानम् । अत एव स्मृत्यन्तरे— ''दत्तानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरत्रवीतः''इत्युक्तम्।अत्रापि पूर्वोक्तव्रतैः सहास्य शक्त्यपे-क्षया विकल्पः । तथा पारदार्थेऽप्युपपातकसामान्यप्राप्तमानवत्रैमासिकस्य याञ्चवस्की-

छ. कनीयावशमानः कामतः कत्यां । २. क. परिदापदिताः । ३. क. कुच्छ् एववा ।
 अति । ४. क. पर्यो हितादीना । ५. क. पर्योघातंत्रेदि धपूपतिः कुच्छ् । ६.— १५. १८.।
 ७.— २०. ९, १०.।

यत्रतचतुष्टयस्यापि गुरुदारदावपवाद उक्तः। तथाऽन्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविज्ञे-षेणापवाद उक्तः ; यथाऽऽह गौतमः---'' द्वेपीरदार्येत्रीणि श्रोत्रियस्य'' इति । तथा वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्य प्रस्तुत्य तेनैवेदमभिहितम्—" उपपातकेषु चैवम्" इति॥ तत्रेयं व्यवस्था । ऋतुकाले कामतो जातिमात्रब्रह्मणीगमने वार्षिकं प्राकतं ब्रह्मचर्य, तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्या गमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्ये, तादश्या एव श्रोत्रियभार्याया गमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्यां गुणवत्यां ब्राह्मण्यां त्रैवार्षिकम् । ताद्वाविधा-यामेव क्षत्रियायां द्वैवार्षिकम् । तादश्यायां वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था । एतत्समा-नदृष्ट्या शृद्धायां षाण्मासिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्ये कल्पनीयम् । अत् एव शङ्केन --- ''वैश्यायामवकीर्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्ये त्रिषवणं चानुतिष्ठेत , क्षत्रियायां हे वर्षे, त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्यावच राद्वायां ब्राह्मणपरिणीतायाम् '' इति वर्णक्रमेण हासो दार्शितः । एवं क्षातियस्यापि क्षत्रियादिषु स्त्रीषु क्रमेण द्विवार्षिकवार्षि-कषाण्मासिकानि पूर्वोक्त एव विषये योजनीयानि ॥ वैश्यस्य च वैश्याशुद्धर्योर्वा-र्षिकषाण्मासिके । राद्रश्य राद्रयां परभायीयां षाण्मासिकमेव । यत्त्वापस्तम्बीयं---''सवर्णायामनन्यपूर्वायां सक्रत्संनिपाते पादः, पतत्येवमभ्यासे, पादः, पादश्<u>वत</u>र्थे सर्वमं " ईति तद्गीतमीयितवार्षिकेण समानविषयम् । अन्यपूर्विकायां चतुरम्यासे-द्वादकावार्षिकप्रायश्चित्तविधानादेकस्यामेव गमनाभ्यासे नेदं प्रायश्चित्तं, किं त प्रतिगमनं पादपार्दैन्यूनं कल्प्यम् । एतत्सर्वे कामकारविषयम् । अकामतः पुनरेतदेवार्धक्छप्या पूर्वोक्तविषये योजनीयम् । अन्तकालेतु जातिमात्रब्राह्मण्यां कामतोगमने मानवम् जैमासिकम् । जातिमानक्षित्रयादिस्त्रीषु पुनरहिमन्नेव विषये तदीयान्येव द्वैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीनानि । क्षातियादी-नां क्षत्रियादिस्त्रीषु द्वैमासिकादीन्येव । अकामतः पुनरेतास क्षात्रियादि-त्रैवैर्णिकानां याञ्चवस्कीयमृषभैकादशगोदीनं मासंपञ्चगव्याशनं मासं प्राजापत्याचरणं च ऋभेण द्रष्टव्यम् । सूद्रागमने तु कामतो विहितं मासवतमेवार्धक्छत्या योजनीयम् । अत एव संवर्त:-- "शूद्रां तु ब्राह्मणो गत्वा मासं मासार्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहार-

स्. हे प्रदारिजीणि०। २.(१)। ३. छः जिपवण ४.— । ५. कः छः विषयम् ।
 अनन्यपूर्विका०। सः अनन्यपूर्विकायातुचतु०। ६. सः कः गमनं पादन्यू० । ७. सः रेतासः,
 जैवार्विकाणां याज्ञव०। कः रेतासः त्रवार्णिकानां०। ८. सः गोदान मासै प्राजा०।

स्तिष्ठेत्तत्पापमोक्षत'' इति । अकामतोऽर्धमासिकमित्यभिप्रेतम् । '' ब्राह्मणप्रेक्षापूर्वकं बाह्मणदारा निर्भगच्छेनिवृत्तधर्मकर्मगः क्रुच्छ्रोऽनिवृत्तधर्मकर्मणोऽति कृच्छ्रः " इति —तद्राह्मणभार्यायां शूद्रायां द्रष्टच्य,द्विजातिस्त्रीषु चः विप्रोढासु द्विस्त्रिव्यंभिचारितासु अबुद्धिपूर्वगमने वा । तथा च संवर्तः—"विप्रामस्वजनां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत्॥" इति । कामतस्तु ''राज्ञी प्रत्रजितां घात्रीं साघ्वीं वर्णोत्तमामपि । कुछद्वं प्रकुर्वीत सगोत्रामाभिगम्य च ॥ " इति यमोक्तं कुच्छूद्वयं द्रष्टव्यम् । चतुराम्यासे तु " व्यभिचारस्य स्वैरिण्यां वृषस्यामवकीर्णः सचैलस्नान उदकुम्भं र्देशाद्राह्मणाय, वैश्यायां च चतुर्धकालाहारो ब्राह्मणान्मोजैयेत् क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यातू, ब्राह्मण्यां तिरात्रोपोषितो घृतपात्रं दयात्" इति शङ्कोक्तं वेदितव्यम् । चतुराम्यासविषयत्वं चास्य ''चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता पश्चमो बन्धकी मता।" समृत्यन्तरादवगम्यते । अत्रैव बिषये षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तं— ''ब्राह्मणीं बन्धकीं गत्वा किञ्चिदद्याद्दिजातये । राजन्यां चेद्धनुर्दद्याद्दैश्यां गत्वा तु वैलकम् ॥ शृद्धां गत्वा तु वै विप्र उदकुम्भं द्विजातये । विसोपोषितो वा स्याद्याद्विपाय भोर्जनम् ॥ " इति ॥ इरं प्रायश्वित्तजातं गर्भानुत्पात्तिविषमम् । तदःपत्ती त यद्विशेषेण यद्यायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात्—''गम्ने तु व्रतं यत्स्याद्वभे तिहुगुणं चरेत्।" इत्यु तनःस्मरणात् । शृद्धयां गर्भमादधतश्च-तुर्विद्यातिमते विदेश उक्तः—''वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालस-समये नक्तं भुक्कीत " इति ॥ यत्तु मनुवचनम्-"शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्य-घोगतिम् । जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ '' इति तत्पापगौरवख्या-

^{1.} स. गच्छेत्तिकृ०। २. छ. कुम्मं दद्यात्, ब्राह्मण्यां व्यह्मुपोध्यपृतपाणं दद्यादिति श्रक्क्ष्मोत्तः । ३. स. भोजयेत् . यवसभारं चगोभ्योद्द्यात् , श्वत्रियायां त्रिराहोपोषितोपृतपात्रं द्द्यात् , ब्राह्मण्यां पहालोपोषितोपृतपात्रं द्द्यात् , ब्राह्मण्यां पहालोपोषितोपृतपात्रं परात् , अनुद्वायामवक्षीणः पछान् छभारं सीसमापकं चद्यादिति श्रष्ट्र्याणः । ४. क. प्रायभोजनामिति । इदं च प्रायश्चित्तजातः । छ. भोजनामिति जन्नलोपव्यवाये गर्मेद्रिगुणं यदि सा अतिदृषिता न प्रतिलोमगा न भवति—तथैव। अन्यजातिगभने हैग्रण्यं प्रतिलोमदृषितासु अन्त्यावसायिश्लोषु च चाण्डालीगमें यथा गुरुतत्वयश्चतं तथा किश्विच्यूनं तारतस्यं कल्यम् । चाण्डालीगमने वार्षिकम् । गर्मे गुरुतत्वयत्वं तथेव ज्ञेयम् । इदं च प्रायश्चित्तपातः । ५.—३. ६७.।

पनपरम्।प्रातिलोम्यन्यनाये तु र्सन्त्र पुरुषस्य वध एव — ''प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम्। " इति वचनात्। यत्तु वृद्धप्रचेतोवचनं-- " शूद्रस्य ब्राह्मणी मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः । पूर्णमेतद्वतं देयं माता यस्माद्धि तस्य सा ॥ पादहान्यान्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम् ॥ '' इति द्वादशवार्षिकातिदेशकं तत्स्वभार्याभ्रान्त्या गच्छतो वेदितव्यं —मोहादिति विशेषणोपादानात् । यत्तु संवर्तवचनं--- " कथिब्रद्वाहाणीं गच्छत्क्षित्रियो वैश्य एव वा । क्रच्छं सान्त-पनं वा स्यात्पायश्चित्तं विशुद्धये ॥ शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्कथञ्चित्काममोहितः । गोमुजयावका हारो मासेनैकेन शुद्धयति ॥ '' इति तदत्यन्तव्यभिचरित ब्राह्मणीविषयम् । अन्त्यजागमनेऽपि प्रायश्चित्तं बृहत्संवर्तनोक्तं—''रजकव्या-धशैद्धषवेणुचर्मोपजीविनीः । एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा चरेचान्द्रायणद्वयम् ॥ " इति । इदं ब्राह्मणस्य कामतः सक्दद्रमनविषयं, क्षत्रियादीनां तु पादपादहीनं कल्प्यम् । अजैवापस्तभ्वेनोक्तं--'' म्लेच्छी नटी चर्मकारीरजकी बुरुडी तथा । एतासु गमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणद्वयम्॥ " इति । अन्त्यजारच तेनैव दर्शिताः— " रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिल्हारच सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः॥" इति । ये तु चाण्डालादयोऽन्त्यावसायिनस्तत्त्वीगमने गुरुतरं प्रायश्चित्तं गुरुतल्पप्रकरणे दर्शितम् । एतासां चान्त्यजस्त्रीणां मध्ये यदेकस्यां व्यवाये प्रायाश्चित्तामभिहितं — तत्सर्वासु भवति — सर्वासां सददात्वात् । यथाहोराना — ''बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषां तद्भवेकार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥" इति । अकामतस्तु गमने "चण्डालमेदश्वपचकपालव्रतच।रिणाम् । अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकव्रतमाचरेत् ॥" इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यच्च संवर्तवचनं-- '' रजकव्याधशैद्धववेणुचर्मोपजीविनाम् । स्त्रियो विषो यदा गध्छे त्कुच्छूं चान्द्रायणं चरेत्" इति—तदथ्यकामविषयम् । यत्तु शातातपेनोक्तं ''कैवर्ती रजकी चैव वेणुचर्मीपजीविनीम् । प्राजापत्यविधानेन कुच्छ्रेणैकेन ग्रुद्धर्यति ॥^{''} इति —तद्रेतःसेकात्प्राङ्गिवृत्तिविषयम् । यत्तृशनसोक्तं-''कापालिका-न्नभोक्तणां तेन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानाकुच्छाब्दमुदिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम् " इति-तदभ्यासविषयम । यदा तु चाण्डाल्यादिषु गच्छतो गर्भो भवति तदा ''चाण्डाल्यां

१, क. सप्तेतित्वन्त्य १। २. छ. नाराभेगिमां तथा । ३. ख. दैन्दवंस्मृतमिति ।

गर्भमारोप्य गुहतत्पत्रतं चरेत् इःयुशनसोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । यसु
"अन्त्यजायां प्रस्तस्य निष्क्वितिनं विधीयते । निर्वासनं कृताङ्कस्य तस्य
कार्यमसंशयम्॥" इत्यापस्तम्बवचनं तत्कामकारिवयम् । स्वीणामि सवर्णा
नुल्लोमव्यवाये यैत्पुरुषस्योक्तं त्रैवार्षिकादि तदेव भवित — "यत्पुंसः परदारेषु
तच्चैनां चारयेद्वतम्॥" ईति मनुस्मरणात् ॥ प्रातिलोम्येन व्यवाये एैंव पर स्त्रीपुंसयोः प्रायश्चित्तमेदः; यथाऽऽह वसिष्ठः— "शृद्धश्चेद्वाह्यणीमिभगच्छेद्विरिणौर्वेष्टयित्वा शृद्धमग्नौ प्रास्थेत् ब्राह्मण्याः शिरिस वपनं कारियत्वा सर्पिषाम्यज्य नग्नां
सर्पारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्यूता भवतीति विज्ञायत ईति "वैशयश्चेद्वाह्यणीमिभगच्छेल्लोहितदर्भैर्वेष्टियत्वाराजन्यमग्नौ प्रास्थेत् ब्राह्मण्याः शिरासि वपनं कारियत्वा
सर्पिषाम्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्युता भवतीति विज्ञायत "
तथाँ "राजन्यश्चेद्वाह्मणीमिभगच्छेच्छरपत्रवेष्टित्वाराजन्यमग्नौ प्रास्येत् ब्राह्मण्याः शिरासि
वपनं कारियत्वा सर्पिषाम्यज्य नग्नां गौरखरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत्युता भवतीति
विज्ञायते " ईति । एवं वैश्यो राजन्यां शृद्धश्च राजन्यावैश्ययोरिति पूता भवतीति
वचनाद्वाजवीर्यापित्वाजनमेव दण्डरूपं प्रायश्चितान्तरनिरपेक्षं श्चुद्धिसाधनमिति
दर्शयति ॥

त्राह्मण्याः प्रतिकोन्येन द्विजातिन्यवाये प्रायश्चित्तान्तरमण्युक्तम् संवर्तेन—
"त्राह्मण्यकामा गच्छेचेत्क्षित्रयं वैदेयमेव वा । गोम्त्रयावकैर्मासात्तदर्धाच विद्युष्यति॥"

इति कामतस्तु तिहुणं कर्तन्यम्—" कामात्ताद्वगुणं भवेत्" इति वचनात् ।

पर्ट्विद्रान्मतेऽपि " ब्राह्मणीक्षत्रियवैद्यसेवायामितक्रच्छ्ं, कृच्छ्रातिकच्छ्रों चरेत्,

क्षित्त्ययोषितां ब्राह्मणराजन्यवैद्यसेवायां कृच्छ्राधे प्राजापत्यमतिकच्छ्रम् वैद्ययोषितां

ब्राह्मणराजन्यवैद्यसेवायां कृच्छ्रपादं कृच्छ्राधे प्राजापत्यम् । द्व्ह्ययाः

द्वस्तेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मणराजन्यवैद्यसेवायां त्वहोरात्रं त्रिरात्तं कृच्छ्राधीमिति ।

द्वस्तेवायां तु विरोषो वृद्ध्यचेतसोक्तः—"विप्रा द्व्हेण संपृक्ता न चेत्तस्मात्यस्यते।

प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृच्छ्र चान्द्वायणत्रयम् ॥" एतदनिच्छन्यां स्वपतिभ्रान्या

ख. वाये तदेव भवति०। २.—११. १०६. । ३. ख. एव परखीवु०। ४. क. छ. भवतीति विज्ञायते। तथा राजन्य०। ल. वैस्थरचेद्राह्मणीमित्यादिभैवतीत्यन्तो प्रत्यो विको दृरयतेत्र। ५ — २१. २.। ६ — २१. ३.। ल. भवतीति। राजन्य०। ७. ल. छ. तस्तुद्रिगुणं। ८ ल. क्षात्रिय। योषिद्राह्म०। ९. ल. वैस्ययोपिषद्राह्मण०। १०. क. छ. ब्राह्मणं राजन्य०।

वा वेदितन्यम् । " चान्द्रायणे द्वे कुच्छृश्च विप्राया वैईयसेवने । कुच्छ्चान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षीत्त्रयसंगमे ॥ क्षत्रिया शूदसंपर्के कुच्छ्रं चान्द्रायणद्वयम् । चान्द्रा-यणं सऋच्छ्रं तु चरेद्वैश्येन संगता ॥ शूद्रं गत्वा चरेद्वैश्या ऋच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । आनुळोम्ये प्रकुर्वीत ऋच्छ्रं पादावरोपितम् ॥'' इति । प्रजातायास्तु चतुर्विशतिमते विशेष उक्तः---'' विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्त्रियस्य तथैन्दवम् । ऐन्दव च पराकश्च वैश्यस्याकामकारतः ॥ शूद्रगर्भे भवेत्यागश्चाण्डाले जायते यतः । गर्भस्रावे धातुदोषैश्चरेच्चान्द्रायणत्रयम्॥" इति । " अकामकारतः" इति विशेषणोपादा-नाद कामकोर पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात् । यदा व्वनिःसृतगर्भेव दशमासं स्थित्वा प्रजायते तदा प्रायश्चित्ताभावः--- भ ब्राह्मणक्षत्वियविशां भार्याः सूद्रेण संगताः । अप्रजाता विद्युद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः॥'' इति वसिष्ठस्मरणात्॥ यदा त्वाहितगर्भेव पश्चाच्छ्रद्रादिभिन्यंभिचरति तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवो-त्तरकालमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात्—''अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽऋग्य कामिना। प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा याबद्गर्भो न नि:सृतः ॥ जाते गर्भे व्रतं पश्चात्कुर्या-न्मासं तु यावकम् । न गर्भदोषस्तयौस्ति संस्कार्यः स यथविधि ॥ " इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् ॥ यदा त्वौद्धयात्प्रायाश्चित्तं न कुर्वन्ति तदा नार्याः कर्णादि-कर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ अन्त्यैजगमनेऽपि स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तं दर्शितं— ''रजकव्याधशैॡ्ववेणुचर्भोपजीविनः । ब्राह्मण्येतान्यदां गरुछेदकामादैन्दवर्लयम् ॥'' इति । तथा चाण्डालाचन्त्यावसायिगमनेऽपि—'' चाण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा । ब्राह्मण्यकामतो गला चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥'' इति । '' अकामतः'' इति वचनात्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् , तथा ''चाण्डालेन तु संपर्क यदि गच्छे-त्कथञ्चन । सशिखं वपनं कुर्याहुङ्जीयाद्यावकौदनम् ॥ त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना संमिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा सा त्रिरात्रं ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पीळताम्ळं पत्रं वा कुसुमं फळन् ॥ क्षीरे सुवर्णसंमिश्रं काथियत्वा ततः पिवेत् । एकमक्त चरेत्परचाद्यावत्पुष्पवती भवेत् ॥ बहिस्तावच निवसेद्यावच्चरति तद्भूतम् । प्रायाईचरो ततश्चीर्णे कुर्या-

क. वस्यतङ्गमे । कृष्छ्० । २. क. स्तत्रास्ति० । ३. ख. अन्त्यलादिगमने० ।
 ४० क. ग. देन्दवद्वप्रमिति । ५. ख. चाण्डाल्याद्यन्तजागम०।

द्वाह्मणभोजनम् ॥ गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धये स्वायंभुवोऽत्रवीत् ॥ " इति । एतदप्यकामाविषयमेव--- ' यदि गच्छेत्कथञ्चन " इति वचनात् । ऋष्यशृङ्गेणा-प्यन्स थैवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तं—'' संपृक्ता स्यादथान्यैर्या सा क्रच्छाब्दं समाच-रेट्।" इति। कामतः सम्बद्धमने इदम् । यदा त्वाहितगर्भाया एव पश्चाचाण्डालादि-व्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः—'' अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्ययोनि-ना । प्रायिश्वंत्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्मो न ।नःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्याच चाङ्गेषु प्रसाधनम् । न शयीत समं भन्नी न वा मुजीत बान्धवैः ॥ प्रायश्चित्तं गते गर्भे विभिक्तच्छ्राब्दिकं चरेत् । हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥" इति ॥ यदा तु कामतोऽत्यन्तसंपर्के करोति तदा '' अन्त्यजेन तु संपर्के भोजने मैथुने कते । अविशेत्संप्रदीतेऽग्नौ भृत्युना सा विशुद्धचति॥" इत्युशनसीक्तं द्रष्टन्यम् । यदा तूक्तं प्रायश्चित्तं न करोति र्तदां पुल्किनाङ्कनीया, बच्या वा भनेत्-" हीनवर्णोपभुक्ता या साऽङ्क्या बध्याऽथवा भवेत्।" इति पराश्चरस्मरणात्। तथा परिवित्तिप्रायश्चित्तानामपि परिवत्तुप्रायश्चित्तवद्वयवस्था विज्ञेया ; इयांस्तु विशेषः — परिवेत्तर्यस्मिन्विषये क्वच्छ्रातिक्वच्छ्रो तत्र परिवित्तेः प्रजापत्यमिति--- ' परिवित्तिः र्कृच्छ द्वादशरात्रं चरित्वा पुनर्निविशेत् तां चैवोपयच्छेत् " इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ वार्धुष्पलवणऋययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्तमामान्योपपातकप्रायीश्वराानि जातिशक्तिगुणा-द्यपेक्षया योज्यानि ॥ २६५ ॥

लवणकयानन्तरं "स्त्रीशृद्धविद्धत्रधः" इत्युपपातकमध्ये पठितः तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह—

ऋषभैकसहस्रा गा दद्यात्क्षत्तवधे पुमान् । ब्रह्महत्यावतं वाऽपि वत्सरत्तितयंचरेत् ॥ २६६॥ वैश्यहाँऽब्दं चरेदेतदद्याद्वैकशतं गवाम् । षण्मासाच्छ्रद्रहाऽप्येतस्रेनुर्द्द्यादशाथवा ॥ २६७ ॥

एकमधिकं यासिन्सहस्रे तदेकसहस्रं 'तस्य पूरण' एकसहस्रः, ऋषम

१, ख. प्यस्यजन्यवा । २. प्रा० २३६. ।

एकसहस्रो पासां गवां ताः ऋषमैकसहस्राः--क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा बृहत्प्राय-श्चित्तं ब्रह्महत्यावतं वर्षत्रयं कुर्यात् । वैश्यघाती पुनरेतद्वह्महत्यावतमेकवर्षे चरेत्, गनामृषभैकशतं वा दद्यात् । शूद्रचाती तु ब्रह्महत्याव्रतं षण्मासं चरेत्, यद्वा दशधेन्रचिरप्रस्ताः सवत्सा दचात् । इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रीदिवध-विष्यम्--- अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य इति प्रक्रम्यैतेषामेव प्रायश्चित्तानां मानवेऽभिधानात् दानतपसोश्च शक्त्यपेक्षया व्यवस्था। ईषद्वृत्तस्थयोस्तु विद्-राद्रयो:--'' तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्त्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये राद्रे ज्ञेयस्तु षोडरा ॥ " इति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्तस्ये क्षात्रिये तु सार्धचतुर्वा-र्षिकं कल्प्यम् । वृत्तराब्देन चाऽऽर्त्मगुर्णादिकमुच्यते—'' गुरुपूजा घृणा शौचं सँत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च तत्सर्वे वृत्तमुच्यते ॥" इति मनुस्मरणात । यत्तु बृहहाँरीतवचनं--- " ब्राह्मणः क्षात्त्रियं हत्वा षडर्षाणि व्रतं चरेत् । वैदेयं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं द्विजः ॥ शूदं हत्वा चरेद्वर्षे वृषमैकादशाश्च गाः॥ " इति तत्कामकारविषयम् । श्रोत्त्रियक्षत्रादिवधे तु — " तुरीयोनं क्षत्रियस्य वधे ब्रह्महाणिवतम् । अर्धे वैश्यवधे कुर्यात्तुरीयं वृष्टस्य तु ॥" इति बृद्धहारीतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनं — " ब्राह्मणो राजन्यं हत्वाऽष्टौ वर्षाणि व्रतं चरेत् , षड् वैश्यं, त्रीणि श्रूद्रम् ॥ " इति तदपि हारीतीयेन समानविषयम् । क्षतिये त्वीषदुणन्यून इस्पेतावान् विशेषः । यदा तु श्रोत्रियो वृत्तस्थश्च भवति तदा '' पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायिनं हत्वा " ईत्यापस्तम्बोक्तं द्वादशवार्षिकं द्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागे त्वश्रोत्रिये पुनर्यागस्थे क्षत्रियादौ व्यापादिते '' यागस्यक्षत्रविड्घाती चरेद्रह्महणि त्रतम् ॥ " इति द्रष्टन्यम् । श्रोत्रिये पुनर्यागस्ये क्षत्रियादौ " ब्राह्मणस्य राजन्यवधे षडुार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् , वैश्यवधे त्रिवार्षिकमृषभैकशताश्च गा दद्यातः, शूद्भवधे सांवत्सरिकमृषभैकाद-ज्ञास्च गा दद्यात् " इँति गौतमोक्तो दानतपसोः समुचयो द्रष्टव्यः । एतचामति-पूर्वविषयं-''पूर्ववदमातिपूर्वे चतुर्षु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादश षट् त्रीन् सवत्सरं च व-

ख क्षत्रियादि०। २ — - ११. १२७.। ३. — ११. १२६.। ४. ख. न चात्र गुणादि०।
 फ. ख. ग. यत्तु नृद्धहारी०। ६. — ध० १. २४. ६.। ७ — २२. १४, ५, ६.

तान्यादिशेत तेषामन्ते गोसहस्रं ततोऽर्धे तस्यार्धमर्धे च दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण " इति स्मरणात् । इदं च द्वादशवार्षिकं गौतमीयविषयमेव, किञ्चिन्यनगुणे क्षत्रिये गुणाधिकयोर्वैश्यसृद्धयोश्च द्रष्टव्यम् । '' स्त्रीसृद्धविद्क्षत्रवधः " इत्यपपातकमध्ये विकेषत एव पठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायगोचरत्वादुपपातकसामान्यप्राप्तान्यपि प्राय-श्चित्तान्यत्र योजनीयानि । तत्र दुर्वृत्तक्षात्रियादौ कामतो ब्यापादिते मानवं त्रैमा-सिंकं द्वैमासिकं चान्द्रायणं च वर्णक्रमेण योज्यम्; अकामतस्तु योगिश्वरोक्तं त्रिरात्रोपवाससहितमध्मैकादशगोदानं मासं पञ्चगन्याशनं मासिकं च पयोत्रतं यथाऋमेण योज्यम् । एतच प्रागुक्तं व्रतजातं ब्राह्मणकर्त्वे क्षत्रियादिवधे द्रष्टुव्यम्--- अकामतस्तु राजन्यं विनिपास द्विजोत्तमः । तथा ब्राह्मणराजन्यवधे षडु। विकं तथा ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा " ईत्यादिषु मनुगौतमहारीतविसिष्टैवाक्येषु ब्राह्मणप्रहणात् । क्षात्रियादिकत्के त क्षत्रियादिवधे पादन्यनं द्रष्टव्य--'' विधे त सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्धमेकपादस्त शृद्धजातिषु शस्यते ॥'' इँति वहद्विष्णुस्मरणात् । यत्तु ''पर्षद्या ब्राह्मणानां तु सा राज्ञां द्विगुणा मता । वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्व वनं समृतम्॥ " इत्यक्षिरोवचनं तत्प्रातिछोम्येन वाग्दण्डपारुष्यविषयमित्युक्तं गोवधप्रकरणे । मूर्घावांसिक्तादीनां वधे एतत्प्रायाश्च-त्तजातं न भवति—तेषां क्षत्रियादित्वाभावातः । अतो दण्डानसारेणेव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्बस्य दृद्धिहासौ कल्पनीयौ । दण्डस्य च वृद्धिहासौ दर्शितौ-"दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्यत्तराधरे।" इत्यत्र ॥ २६६ ॥

स्रीवधे प्रायश्चित्तमाह—

दुर्वृत्तब्रह्मविट्क्षत्रशूद्रयोषाः प्रमाप्य तु । दृतिं धनुर्वस्तमविं क्रमादद्याद्विशुद्धये ॥ २६८ ॥

ब्राह्मणादिमार्यो दुर्वृत्ताः स्वैरिशीः प्रमाप्य क्रमेण दृतिं जलाधारचर्मकोशं, धनुः कार्मुकं, बस्तं छागम्, अविं मेषं च, विद्युद्धये दद्यात् । इदं च प्रातिलोम्ये-

१. ख. त्रेमासिकं त्रेवाषिकं द्वैमासिकं च० । २.—११. १२७. । ३. ख. हारीत वाक्येषु॰ । ४. ख. हाते वृद्धिबिष्णु॰ । ५. ख. इस्यत्र ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ इति क्वात्रियादिवध-प्रायरिचन्द्रप्रकरणम् ॥ स्त्रीवध० ।

नात्यजातिप्रस्तानां ब्राह्मण्यादीनामकामतो वधविषयं ; कॉर्मतस्तु ब्रह्मगर्भ आहं
— "प्रतिलोमत्रस्तानां र्ह्मणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभावानां च स्तादीनां चतुर्द्विषड् ॥" इति । ब्राह्मण्यादिवधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चरवारो वैश्याया द्वाविष्यं यथाईतयान्वयः । यदा तु वैश्यकर्मणा जीवन्तीं व्यापादयति तदा किश्चिदेयं — "वैशिकेन किश्चित्" ईति गौतमस्मरणात् । वैशिकेन वैश्यकर्मणा जीवन्त्यां व्यापादितायां किश्चिदेवं देयं तच्चं जलं— "कोशं क्पेऽथ विघ्रे वा ब्राह्मण्याः प्रति-पादयते । वधे धतुः क्षत्रियाया बस्तो वैश्यावधे स्मृतः । श्व्यायामाविकं वैश्या हत्वा दद्याज्ञल नरः ॥ " दत्याङ्गरःस्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः प्राति-लोमयेन व्यभिचारिता ब्राह्मण्याद्या व्यापाद्यन्ते तदा गोवधप्रावश्चित्तानि वधं योज्यानि ॥ २६८ ॥

ईषद्रयभिचरितबाह्मण्यादिवधे विशेषमाह-

अपदुष्टां स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्यावतं चरेत् ।

यदा त्वप्रकर्षेण दुष्टामीषद्वयिभचारिणी ब्राह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा श्र्द्रह्त्याव्रतं षाणमासिकं कुर्यात् , यद्वा दश्धेन्र्द्वात् । इदं च षाणमासिकं कुर्यात् , यद्वा दश्धेन्र्द्वात् । इदं च षाणमासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने, क्षत्रियावधे चै कामकते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दश्धेन्र्द्वात् । कामतः श्र्द्रावधे तु उपपातकसाधारणप्रातं मासं पश्चगव्याशतम् । यदा कामतो ब्राह्मणीं व्यापादयति । तदा द्वादशमासिकम् । क्षावियादीनां त्वकामतो व्यापादने भैमासिकं सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहैंः; यथाऽऽह प्रचेताः— "अन्नतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कुच्छ्रव्दं षण्मासान्या इति, क्षत्रियां हत्वा पण्मासान्याव्यं वेति वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति श्र्द्रों हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविंशत्यहानि वा" इति । यत्तु हारितेन "षडुषाणि राजन्ये प्राक्ततं ब्रह्मचर्यं त्रीणि वैश्ये, सार्ध श्रद्धे" इति प्रतिपाद्योक्तं " क्षत्रियवत् ब्राह्मणीष्ठ वैश्यवत् क्षत्रियायां श्रद्भवद्धैश्यायां श्र्द्रां हत्वा नवमासान्" इत्युक्तं तदिष कर्मसाधनत्यादिगुणयोगिनीनां कामतो व्यापादने द्रष्टव्यम् , अकामतस्तै-दर्षे कर्य्यम् । आवेष्यां तु प्रागुक्तमे ॥

 ⁻२२. २०. ।२. ख. दिवधेतुकाम० । क. दिवधे इव काम० । ३. ख. त्यहानि ।
 यथा छ. त्यहाः । यथा० । ४. ख. मतःखु तर्वत्राधे कल्प० । ५. ख. इति खनियप्रायश्चित्त-प्रकरणम् ॥ हिं सा० ।

५. प्रकीर्णकप्रकरणम् ।

हिंसात्रायश्चित्तप्रसंगात्प्रकीर्णकपदाभिधयातुपपातकप्राणिवधेऽपि प्रायश्चित्तमाह---

अस्थिमतां सहस्रं तु तथाऽनास्थिमतामनः ॥२६९ ॥

अस्थिमता प्राणिनां क्रकलासप्रभृतीनामनुक्तिनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा, अन्दिस्मतां च युकामत्कुणदंशमशकप्रमृतीनाम् अनः शकटं तत्परिपूर्णमाञं हत्वा शृह्र-हत्याव्रतं षाण्मासिकं प्राक्ठतं व्रह्मचर्यं चरेत्, दश्येन्त्रां दश्यात् । सहस्रमिति परिमाणानियमाक्तोऽधिकवधे त्वितिक्तं कत्थ्यम् । अर्वाक्पुनः प्रत्येकं वधे तु "किञ्चित्सास्थिवधे देयं प्राणायामस्त्रनास्थिके " ईति वश्यित, "तथाऽनस्थिमन्तामनः" इति,—एतच्च यूकादि क्ष्रोदिष्ठजन्तुविषयम् । स्थविष्ठानस्थिष्ठणादिजन्तुवये तु "क्षमिकीटवयो हत्या" ईत्यादिना "मिलनीकरणियेषु ततः स्याद्यावकस्त्र्यहम्।" इति मन्तुकं द्रष्टव्यम् ॥ २६९ ॥

किंच-

मार्जारगोधानकुलमण्डूकांश्च पतित्वणः । इत्वा त्रहं पिबेरक्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत् ॥ २७० ॥

मार्जारादयः प्रसिद्धाः, पतित्रणश्चाषकाकोव्हकाः, तान् हत्वा निरात्रं पयः : पिन्नेत्, पादकुग्छ्ं वा चरेत् । वाशब्दाद्योजनगमनादिकं वा कुर्यात् ; यथाऽऽह मनुः—" पयः पिन्नेत्त्रिरात्रं वा थोजनं वाऽध्वनो वजेत् । उँपस्पृशेत्त्ववन्यां वा स्क्तं वाऽब्दैवतं जपेत्॥" इँति । इदं च प्रत्येकवधविषयम् । समुदितवधे तु— "मार्जारनकुळौ हत्वा चाषं मण्ड्कमेव च । श्वगोधोव्हककाकांश्च शृद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥" ईंति मन्त्रतं षाण्मासिकं द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तं — "श्वमार्जारनकुळमण्ड्कसर्पदहरम्प्षिकान् हत्वा क्रच्छं द्वादशरात्रं चरेत् , कि-श्विच्चात्" ईंति—तत्कामतोऽम्यासविषयं वेदितब्यम् । दहरेऽल्पम्षकः, छुच्छुन्द-रिवी ॥ २७० ॥

किंच--

गजे नीलवृषाः पञ्च शुके वत्सो द्विहायनः।

र.—प्रा० २७५. । २. स. एतच्चक्षोदिष्ट० । इ. एतच्चकोटिजन्तु० । ३. — ३१. ७०. ४. स. अपः स्पुत्तेस्त० । ५.— ११. १३२.। ६.— ११. १३४.

स्वराजमेषेषु वृषो देयः क्रौञ्चे त्रिहायनः ॥ २७१ ॥

दिन्तिन व्यापादिते पश्च नीर्लेनृषा देशः । शुक्ते पक्षिणि द्विवर्षे क्तसः, रासभच्छागैडकेषु व्यापादितेषु प्रत्येकमेको वृषः, क्रौञ्च पक्षिणि जिहायनो क्तः,—देय इति सर्वत्रानुषङ्गः। मनुनाऽध्यत्र विशेष उक्तः—'' वासो द्वाद्धयं हत्वा पञ्च नीळान् वृषान् गजम् । अजमेषावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ ', इति ॥ २०१ ॥

केंच---

हंसरयेनकपिऋव्य।ज्जलस्थलिशखण्डिनः ।

भासं च हत्वा दद्याद्रामऋव्यादस्तु वस्तिकाम्॥२७२॥

क्रव्यमपक्षं मांसमत्तीति क्रव्यात् व्याव्रसृगाळादिर्गृगिवशेषः— वानरसा-हचर्यात् । तथा हंसस्येनसमिन्याहारात्कङ्कगुधादिः पिक्षिविशेषस्च गृह्यते । जळशब्देन जळचरा वकादयो गृह्यन्ते, स्थळशब्देनं स्थळचरा वळौकादयः । शिखण्डी मयूरः ; भासः पिक्षिविशेषः, शेषाः प्रसिद्धाः । एषां प्रसे-कं वधे गमेकां दचात् । अक्रव्यादस्तु हरिणादिगृगान्, खडारीटाँदिपिक्षिविशेषा-न्वा हत्वा वत्सतेरीं दचात् । तथा च मनुः—''हत्वा हंसं वळाकां च वक् बिहुँणमेव च । वानरं येनभासौ च स्पर्शयेद्दाह्मणाय गाम् ॥ क्रव्यादस्तु मृगान् दत्वा धेनुं दचात्ययिवनीम् । अक्रव्यादो वत्सतरीमुद्धं हत्वा तु कृष्ण-ळम् ॥'' इँति ॥ २७२ ॥

किं च---

उरगेष्वयसो दण्डः पण्डके त्रपु सीसकम् । कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुञ्जा हयेंऽशुकम् ॥२७३ ॥

सरीसपेषु न्यापादितेषु अथोमयो दण्डस्तीक्ष्णप्रान्तो देयः।पण्डके नपुंसके न्यापादिते त्रपु सीसकं च माषपरिपितं दद्यात्, पछाङभारं वा—'' पण्डकं

क. नांळवर्णेवृषा० । २ — ९१. १३६. । ३ ल. चरावकाद० । ४. ल. खञ्चरा-दिप॰ । ५. — ११. १३७, १३७ ।

हत्वा पछाछमारं त्रपु सीसकं वा दद्यात्" इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि "पण्डको छिङ्गहीनः स्यात्संस्कारार्हरूच नैत्र सः" इति देवछत्रचनेन सामान्येनैव स्वीपुँछिङ्गरहितो निर्दिष्टः, तथाऽपि न गोवाञ्चणरूपस्येह विवक्षा— गोबाञ्चणव्यनिषेधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवशः । छिङ्गविरहिणि च पण्डे जातिसम्नवायविशेषात्तिमित्तमेव छन्नुप्रायश्चित्तसुक्तम् । तस्मान्मृगपक्षिण एव विवक्षिताः, मृगपक्षिसमिन्याहाराच्च । कोछे स्कृते व्यापादिते घृतकुम्मो देयः । उष्ट्रे गुज्जा देया । वाजिनि विनिपातिर्तेऽग्रुकं वस्त्रं देयम् । तथा च मनुर-— "अस्त्रं कार्ष्णायसी द्यात्सपै हत्वा द्विजोत्तमः । पछाछभारक षण्डे सैसकं चैत्र माषकम् ॥" इति ॥ २०३ ॥

किं चाऽऽह--

तित्तिरौ तु तिल्रद्रेाणं गजादीनामशक्तुवन् । दानं दातुं चरेत्क्रुच्ल्रमेकैकस्य विशुद्धये ॥ २०४ ॥

तित्तरौ पतात्राणि व्यापादिते तिळ्द्राणं द्यात् । द्रोणशब्दश्च परिमाणाविशेषश्चनः—''अष्टमुष्टि भवेक्तिश्चिक्तिश्चित्दृष्टी तु पुष्कळम् । पुष्कळानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥ चतुराढको भवेद्देण इत्येतन्मानळक्षणम्॥' इति स्मरणात् । पूर्वोक्तानां गजादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीळवृषपश्चकादिदांन कर्नुमशक्तुवन् प्रत्येकं कच्छं चरेद्विशुद्धधर्थम् । कच्छ्राबद्दश्चात्र ळक्षणया क्रंशसाध्ये तपोमात्र द्रष्टव्यः । तपांसि गौतमेन दर्शितानि—'' सवत्सरः पणासाश्चत्वारख्यो द्वावेकश्चतुर्विशत्यहो द्वादशाहः पडह्ल्वयहोऽहोराण्च इति काळः, एतान्येवानादेशे विकल्पेत्र क्रियेन्, एनासिगुरुणि ग्रुष्ट्णि ळघुणि ळघुनि'' ईति । यदि कच्छ्शब्देन मुख्योऽधे गृह्यते तर्हि गजे शुके वा विशेषण प्राजापत्य एव स्यात् । न च तद्युक्तम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरुख्युभावाकळनया तपसोऽपि गुरुळखुभावो युज्यते ; ततश्च गजे द्विमासिकं यावकाशनं शुके तूगवास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण प्रायश्चित्तं कन्थ्यम् ॥ २७४ ॥

१.- ११. १३३. । २.- १९. १७, ८, ९. ३. ख. क. गुरुलघुभावाकल्पन ।

किं चाऽऽह---

फलपुष्पान्नरसजसत्त्वघाते घृताशनन् ।

उंदुम्बरादों फले मधूकादों च कुसुमे चिरस्थितमक्तीसक्ताद्यने च रसे च गुडादों यानि सत्त्वानि प्राणिनो जायन्ते तेषां घाते वृतप्राशनं छुद्धिसाधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनकार्ये एव विधीयते—प्रायश्चित्तानां तपोरूप-त्वात् । दर्शितं च तपोरूपत्वमाङ्गिरसे प्रायश्चित्तपदिनर्वचनव्याजेन—" प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥" इति ॥

प्रतिप्राणिप्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् पृष्टाकोद्देनापि वत्तुमशक्यत्वात्सामान्येन प्रायश्चित्तमाह—

किञ्चित्सास्थिवघे देयं प्राणायामस्त्वनस्थिके ॥ २७५ ॥

अस्थिमतां क्रकलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रसंख्यानां प्रयेकं वधे किञ्चित्त्वयं धान्यहिण्यादि देयम्, अनिस्थके त्वेकः प्राणायामः । तत किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम्—''अस्थिमतां वधे पणो देयः'' इति सुमन्तुस्मरणात् । यदा तु धान्यं देयं तदाऽष्टमुष्टि देयं—''अष्टमुष्टि भवेकिञ्चित् '' इति समरणात् । एतज्ञानुक्तनिष्कृतिप्राणिवधाविषयस् । यत्र तु प्रायाईचत्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति; यथाऽऽह पराशरः—'' इंससारसचकाह्वकोञ्चनुकनुट-धातकः । मयूरमेषो हत्वा च एकभक्तेन ग्रुद्धयेति ॥ महुं च टिष्टिमं चैव ग्रुकं पारावतं तथा । आदिकां च वकं हत्वा ग्रुद्धयेदै नक्तमोजनात् ॥ चाषकाककपोतानां सारीतित्तिरैधातकः । अन्तर्जल उमे सन्ध्ये प्राणायामेत ग्रुद्धयति ॥ गृंधंश्येनविहङ्गानामुल्कस्य च घातकः । अपक्वाशी दिनं तिष्ठेष्ट्वौ कालो मारुता-शनः ॥ हत्वा मूषिकमार्जारसर्पाजगरङ्ज्षुमान् । प्रत्येकं भोजयेद्विप्रान् लोह-दण्डश्च दक्षिणा ॥ सेधाकच्लपगोधानां शशाशस्यक्षातकः । वृन्ताकफलगुङ्गशी अहोरात्रेण ग्रुप्थिति ॥ गृगरोहिवराहाणामविकाबस्तधातने । वृक्तम्बूकन्यक्षाणां सरस्रूणां च घातकः ॥ तिल्पर्स्थं त्वसौ दद्याद्वासुभक्षो दिनत्रयम् । गजमेषतुर-

ख. औदुम्मरा० । २. ख. ग. भक्तसत्स्वायने० । ३. ग. तित्तिरियात० । ४.
 उ. उल्कर्स्य च घातकः । वृत्ताकाफलग्रुण्डाशी० । ५. क. ण्डुभान् । कृतरंभोजयेदि० ।

ङ्गोङ्गवयानां निपातने ॥ प्रायश्चित्तमहोरात्रं त्रिसन्ध्यं चावगाहनम् । खर-वानगर्सिहानां चित्रकथ्यात्रवातकः ॥ शुद्धिमेति त्रिरात्रेण ब्राह्मणानां च भोजनैः ॥ १ इति ॥ प्वमन्येषामपि स्वृतिवचसां देशकालाद्यपेक्षया विषयव्यवस्था कल्प-नीर्या ॥ २७५ ॥

> " इन्धनार्थे हुमुच्छेदः '' ईस्युपपातकोद्देशे पठितंहिंसाप्रसङ्गलोभेन तहयु-स्क्रमपठितमप्यपकृत्य तत्र प्रायहिचत्तमाह—

वृक्षगुरुमलतीवारुच्छेदने जप्यमृक्छतम्। स्यादौषधिवृथाच्छेदे क्षीराशी गोऽनुगो दिनम्॥ २७६॥

फळदानाम् आझपनसादिनां च वृक्षाणां, गुल्मादीनां च यञ्चाच्दृष्टार्थे विना छेदने ऋचां गाय=यादीनां शतं जप्तन्यम् । ओषधीनां तु प्राम्यारण्यानां वृधेव छेदने दिनं कृत्स्नमहर्गधां परिचर्यामनुगम्यान्ते क्षीरं पिवेत् आहारान्तरप्रित्यागेन । पञ्चयज्ञार्थे तु न दोषः । एतच्च फळादिद्वारेणोपयोगिषु द्रपृष्ट्यं— "फळदानां तु वृक्षाणां छेदैने कैंप्यमृक्छतम् । गुल्मवृङ्गीळतानां तु पृष्पितानां च बीरुआम् ॥" इति मनुस्मरणात् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभृतहळाद्यर्थत्वे न दोषः । फळपुष्पापैगान् पादपाच हिंस्यात्कर्षणकरणार्थं चोपहृन्यात्" ईति वसि-ष्रस्मरणात् । यत्र तु स्थानविशेषादण्डापिक्यं तत्र प्रायश्चित्ताधिक्यमपि कल्पनीयम् । तद्वृक्तं— "चैत्यस्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुराळये । जातद्वुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्चेत्ते॥" इति । अयं च ऋक्छतजपे। द्विजातिविषयो न पुनः शृद्धादिविषयः— तेषां जपेऽनिधकारात् । अतस्तेषां दण्डानुसारेण द्विरात्रादिकं कल्पनीयम् , उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्यान्थंक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्रायिश्च-त्तमप्यः भवति । एतच्च गुरुत्वादम्यासविषयं कल्पम् ॥ २७६ ॥

पुंच्चलानगादिवधमायाध्यत्रमसहात्तदंशनिमित्तं प्रायश्यित्तमाह — पुंअलीवानरखैरदृष्टश्लोष्ट्रादिवायसैः ।

स. कल्पनीया । इति हिंताप्रायश्चित्तप्रकरणम् । इत्यनार्थं० । २० प्राण २४००। २. क. छेदने जाप्यम् कूछ० । ४० क. नीया ॥ प्रत्येकमित्यनार्थं० । ५० — ११. १४२० । ६. स. प्रेप्तभोगान्याद० । ६० —

प्राणायामं जले कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ २७७ ॥

पुंथल्यादयः प्रसिद्धाः । एतैर्देष्टः पुंमान् जले प्राणायामं ऋत्वा घृतं प्रास्य विशुद्धचाति । आदिश्रहणात्सृगालादीनां प्रहणम्; यथाऽऽह मनुः—''श्वसृगाल-खरैर्देष्टो प्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नराश्वोष्ट्रवराहैश्व प्राणायामेन ग्रुद्धचित॥" अयं च वृतपाशो भोजनप्रत्यामायो द्रष्टव्यः-प्रायश्चित्तानां तपोरूपत्वेन शरीरसंतापनार्थ-त्वात् । एतदशक्तिविषयम् । " श्वसृगालमृगमहिषाजाविकखरकरमनकुलमार्जारमूषि-काष्ठवबककाकपुरुषदष्टानामापोहिष्ठेत्यादिभिः स्नानं प्राणायामत्रयं च'' इति यत्समनतः वचनं तन्नाभरधःप्रदेश ईषदृष्टविषयम् । यत्त्विङ्गरोवचनं — " ब्रह्मचारी शुना दष्टस्च्ययं सायं पिबेत्पय: । गृहस्थश्चेदिरातं तु एकाहं योऽग्निहोत्रवान् ॥ नामेरूर्ध्व तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । स्यादेतित्त्रगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् ॥ " इति तत्सम्यग्दष्टविषयम् । क्षंत्रियवैश्ययोस्तु पादपादन्यूनं कल्पनीयं ; शृद्रस्य तु '' शुद्राणां चोपवासेन शुद्धिर्दानेन वा पुनः । गां वा दद्यादृषं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्धये ॥ " इति बृहदङ्किरसोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनं- " त्राक्षणस्तु शुना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम् । प्राणायमशतं कृत्वा घृतं प्रास्य विशुद्धयि ॥ " इँति तदुत्तमाङ्कदंशविषयम् । स्त्रीणां तु " ब्राह्मणी तु शुना दष्टा जम्बुकेन वृकेन वा । उदितं प्रहणक्षत्रं दृष्टा सद्यः शुचिभेवेत् ॥ " इति पराशरोक्तं द्रष्टव्यम् । कुच्छांदिवतस्थायाः पुनस्तेनैव विशेषो दक्षितः—''त्रिरात्रमेवोपत्रसेच्छुना दष्टा, त सब्रता । सघृतं यावकं भुक्त्वा ब्रतशेषं समापयेत्।।" इति । रजस्बळायामपि विशेष: पुलस्येन दर्शित:— " रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बूकरासमैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगन्येन शुद्धयति ॥ ऊर्ध्वं तु द्विगुणं नाभेर्वेक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्धिन दष्टेऽन्यत्राप्छतिभवेत्॥ " इति । अन्यत्रारजस्वला-वस्थायाम् । यस्तु धादिभिर्प्राणादिनोपहन्यते तस्य शादातपेन विशेष उक्तः— '' शुना प्रातावटीढस्य नखैविंटिखितस्य च। आद्भैः प्रक्षाटनं शौचमग्निना चोपै-कूळनम् ॥ " इति। उपकूळनं तापनम् । यदा तु श्वादिदंशरास्त्रघातादिजनितवणे क्रमय उत्पद्यन्ते तदा मनुना विशेष उक्तः— " ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूयशोणित-

१. ख. पुमानन्तर्जले । २.—११. १९९. । ३. क. पच्लनं । ४.—२३. ३१. ।

संभवे । क्रमिरुत्पचते यस्य प्रायिश्वतं कथं भवेत् ॥ गवां म्वपुरिषेण त्रिसन्ध्यं स्नानयाचरेत् । त्रिरात्रं पश्चगव्याशी त्वधो नाम्या विशुद्धचित । नाभिकण्ठान्तरो-द्भते त्रणे चोत्पचते क्रमिः । षड् त्रतं तृ तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोत्रणे ॥" इति तज्ञ श्वादिदंशत्रणे तदंशप्रायश्चित्तानन्तरामिदं कर्तव्यं । शस्त्रादिजनितत्रणे त्वेतदेव, इयंहं पचगव्याश्चनादिकामिति विशेषः । क्षित्वयादिषु तु प्रतिवर्णे पादपादह्यसः करूपनीयः ॥ २७०॥

शारीरत्वस्थातुविच्छेदकर्दशप्रायश्चित्तप्रसङ्गाच्छारीरचरमधातुविच्छेदकस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह—

यन्मेद्यरेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत् । स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत् ॥ २७८ ॥

यदि कथिंबत्क्वीसंभोगमन्तरेणापि हठाचरमधातुर्विसृष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतो
"यन्मेद्यरेतः पृथिवीं" "पुनमामेनिविन्द्रियम्" इत्याग्यां मन्त्राभ्यामिममन्त्रयेत् । तेन
चाभिमन्त्रितेन रेतसा स्तनयोर्भुवोश्च मध्यमुपकिष्टिकया स्पृशेत् । अन्ये तु
स्कन्नंस्य रेतसीऽशुचित्वेन स्पर्शकर्मृण्ययोग्यत्वात्तेनत्यनामिकासाहचर्यात्स्वबुद्धिस्थाइगुष्टपरत्वेन व्याचक्षते 'तेनाङ्गुष्ठेनानामिकया च' इति अङ्गुष्ठपदप्रहणे वृत्तभङ्गप्रसङ्गात्तेनेति निर्दिष्टामिति । तदसत्—अङ्गष्टस्याबुद्धिस्थत्वात् । न च शब्दसंन्निहितपरित्यागेनाधीद्वुद्धिस्थस्यान्वयो युक्तः । तदुक्तं—" गम्यमानस्य चार्थस्य
नैवदष्टं विशेषणम् । शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा घूमोऽयं ज्वळतीति वत् ॥" इति ।
न च रेतसोऽशुचित्वेन स्पर्शायोग्यत्वं ; "विधानादेव प्रायिश्चत्तं गृहस्थस्यवाकामतः स्कन्नविषयं — ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गृष्टप्रययस्वत्तस्य वश्यमाणत्वात् । यत्तु यमवचनं—" गृहस्थः कामतः कुर्यादेतसः स्कन्दनं मुवि । सहस्रं तु जपेदेव्याः प्राणायामेखिनिमः सह ॥" इति
तत्कामकारविषयम् ॥ २७८ ॥

किंच---

मियतेज इति च्छायां स्वां दृष्ट्वाम्बुगतां जपेत् ।

सावितीमशुचौ दष्टे चापल्ये चानृतेऽपि च ॥ २७९ ॥

स्वप्रतिविम्बमम्बुगतं चेत् दृष्टं तदा '' मयितेज इन्द्रियम् " इतीमं मन्त्रं जपेत् । अशुचिद्रव्यदर्शने पुनः सावितीं सवित्रदेवायां "तत्सवितः" इत्यादिकामृचं जपेत् । तथा वाक्पाणिपादादिचापस्यकरणे तामेव जपैत. अनृतवचने च । एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु " सुप्वा भुक्ता च क्षुत्वा च निष्टीन्योक्तानृतानि च।पीलाऽऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्र्यतोऽपि सन्।।" इति मनूक्तमाचमनं द्रष्टव्यम् । यत्तु संवर्तवचनं--- ''क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तश्चिष्टे तथाऽनृते । पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ " इति तदल्पप्रयो-जने जळाभावे वा द्रष्टव्यम् । स्त्रीराद्भविटक्षत्रवधानन्तरं "निन्दितार्थोपजीवनं" पठितं ; तत्र च मनुयोगिश्वरप्रोक्तान्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया वेदितव्यानि । नास्तिक्येऽपि तानि प्रायश्चित्तानि तथैव प्रयोज्यानि । नास्तिक्य-शब्देन च वेदादिनिन्दनं, तेन जीवनमुच्यते तत्रोभयत्रापि वसिष्ठेन प्रायास्व-त्तान्तरमप्युक्त--''नास्तिकः क्रच्छ्रं द्वादरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यान्नास्तिकवृ-त्तिस्वतिकुच्छृम् " ईति । एतच सक्तत्करणविषयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्या-सविषयाणि । यच शङ्केनोक्तं—'' नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतन्नः कृटव्यवहारी मिथ्याभिश्वंसी इत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः "इति यच हारीतेन-''नास्तिको नास्तिकवृत्तिः '' इति प्रकम्य ''पञ्चतापोऽभ्रावकाशज्लकशयनान्य-नुतिष्ठेयुरिति गीष्मवर्षाहेमन्तेषु" इति-तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बहुकालाम्यास-विषयम् ॥ २७९ ॥

> नास्तिक्यानन्तरं "व्रतलोपश्च" इत्युक्तंः तत्नावकिर्णस्याप्रसिद्धस्वात्तक्षश्चणकथन-दूर्वैकं प्रायश्चित्तमाह—

अवकीर्णी भवेद्रत्वा ब्राह्मचारी तु योषितम् । गर्दभं पशुमालभ्य नैऋतं स विशुध्यति ॥ २८० ॥

ब्रह्मचार्युपकुर्वाणको नैष्टिकरच, असौ योषितं गत्वाऽवकीर्णा भवति । चरमधातोविसर्गोऽवकीर्ण,तदास्यास्तीति सोऽवकीर्णी;स निर्ऋतिदैवस्रेन गर्दभपञ्चना

१. ख. वेदनिन्दनं । २. ख. तिष्ठेयुरिति श्रीष्म । ३.--२१. २९. ।

यागं कृत्वा विश्चद्भवति। गर्यभस्य पशुत्वे सिद्धेऽपि पुनः पशुप्रहणम् "अथ पशुकल्पः " ईंत्याश्वलायनादिगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्यर्थम् । एतच्चारण्ये चतुष्पये लौ-किकामी कार्य-" ब्रह्मचारी चेत्स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽमी रक्षोदैवतं गर्दमं पशुमाळमेत " ईति वसिष्ठस्मरणात् । तथा रात्रावेकाक्षिविकळेन यष्टव्यम् । तथा च मनुः-- "अवकीणीं तु काणेन रासभेन चतुष्पथे । पाकपज्ञविधानेन यजेत निर्ऋति निशि ॥ " इति । पश्चीरभावे चरुणा यष्टव्यं-- " निर्ऋति वा चरुं निर्वपेत् । तस्य जुहुयात्—कामाय स्वाहा, कामकामाय स्वाहा, निर्ऋत्ये स्वाहा, रक्षोदेवताम्यः स्वाहा ॥'' इति वसिष्ठस्मरणात् । एतच्चाशक्तविषयं शक्तस्य पुनः ''गर्दभेनावकीणी निर्ऋति चतुष्पथे यजेत्। तस्याजिनमूर्ध्वबाछं परिधाय छोहितपात्रः सप्तगृहान् भेक्षं चरेत्। कर्माचक्षाणः संवत्सरेण शुद्धयति ' ईति गीतमोक्तो वार्ष-कतपःसमुच्चितः पशुयागश्चरुर्वा द्रष्टव्यः । तथा त्रिषवणस्नानमेककालमोजनं च द्रष्टव्यम्--- "एतात्मिन्नेनसि प्राप्ते वासित्वा गर्दभाजिनम् । सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ तेभ्यो छन्धेन भैक्षेण वर्तयनेककालिकम् । उपस्प्रशंख्रिषवणम्-ब्देन स विशुध्यति॥" इति मनुस्मरणात् ॥ इदं च वार्षिकमश्रोत्रियब्राह्मणपत्न्यां, वैश्यायां श्रोत्रियपत्न्यां च द्रष्टव्यम् । यदा तु गणवत्योर्ष्ठोद्याणीक्षात्रिययोः श्रो-त्रियभार्ययोखाकरति तदा त्रिवार्षिकं द्विवार्षिकं च ऋमेण योज्यम : यथाऽऽहतुः शङ्कालेखितौ --- ''गुष्तायां वैश्यायमवकीर्णः संवत्सर त्रिषवण-मनुतिष्ठेत्, क्षत्रियायां तु दे वर्षे, ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि "इति । यत्त्व-ङ्गरविचेनम्—'' अवकीर्णानिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रत्तं चरेत् । चीरवासास्तु षण्मासांस्तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ " इति तदकामतो मानवाव्दिकविषयमी-षद्वाभिचारिणीविषयं वा ॥ अत्यन्तव्यभिचारितासु पुनः "स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैछं स्नात उद्कुम्भं दद्याद्राह्मणाय वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान्भोजयेत् यवसमारं च गोभ्यो, दद्यात् क्षात्रियायां त्रिरात्रमुपोषितो गां च दद्यात् , गोष्ट्रव-कीर्णः प्राजापत्यं चरेत् , षण्डायामवकीर्णः पछाछभारं सीसमाषकं च दद्यात् '' इति राङ्काळीखतोदितं वेदितव्यम् । एतच्चावकीर्णिप्रायश्चित्तं त्रैवर्णिकस्यापि

१०—१. ११. १. । २. —२३, १. । ३. —२३, २, ३, । ४. २३, १७, ८, ९, । ५. —११. १२२, ३. । ६. व. क.मेण ब्रष्टव्यमु।

ब्रह्मचारिणः समानम्—''अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्वापि द्वारणे तु । इष्ट्राभि-क्षाारीनो नित्यं शुद्धवन्यन्दात्समाहिताः'' इति शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा स्त्रीसंभो-गमन्तरेण कामतश्वरमधातुं विसुजाति दिवा च स्वप्ने वा विसुजाति तदा नैर्ऋ-तयागमात्रं द्रष्टव्यम्—'' एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे दिवा स्वप्ने च " इति वसिष्ठेन यागमात्रस्यातिदिष्टत्वात् । त्रतान्तरेषु कुच्छ्चान्द्रायणादिष्वातिदि-ष्टब्रह्मचर्येषु स्कन्दने सस्येतदेय यागमात्रं— "वतान्तरेषु चैवम् " इति तेनैवातिदिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने त मनूक्तं द्रष्टव्यम्— '' स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः ग्रुक्रमकामतः । स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तिः पुनर्मामित्यचं जपेत ॥ '' इति ॥ वानप्रस्थादीनां चेदमेव ब्रह्मचर्यछाण्डने अवकीर्णिवतं कृच्छत्र-याधिकं भवति-''वानप्रस्थो यतिस्चैव स्कन्दने सति कामतः। पराकत्रयसं-युक्तमवकीर्णित्रतं चरेत् ॥ '' इति शाण्डिल्यस्मरणात् । यदा गार्हस्थ्यपरिप्रहेण सन्यासात्रच्युतोवति तदा संवर्तोक्तं द्रष्टव्यं---'' सन्न्यस्य दुर्मतिः कश्चि-त्प्रयापात्ते व्रजेद्यदि । स कुर्यात्कुच्छमश्रान्तः षष्मासात्प्रव्यनन्तरम् ॥'' इति । प्रसापत्तिर्गार्हस्थ्यपरिप्रहः । अत एव विषष्टः -- '' यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा पुनः सेवेत मैथुनम् । षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः॥" इति । तथा च परा शर:--- ' यः प्रत्यवसितो विशो प्रव्रज्यातो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्ह-स्थ्यं चेचिकीर्षति ॥ स चरेस्त्रीाणि कच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मा-दिभिः सर्वैः संस्कृतः ग्रुद्धिमाप्नयात् ॥" तत्र ब्राह्मणस्य पाण्मासिकः कुच्छैः, पुनः सन्न्याससंस्कारस्च, क्षत्त्र्यस्य चान्द्रायणत्रयं, धैरेयस्य कुच्छत्रयमिति व्यवस्था। अथवा ब्राह्मणस्येव शक्तिसक्रदम्यासाग्रपेक्षया व्यवस्थितं प्रायश्चितत्रयं द्रष्टव्यम् । तथा मरणसन्न्यासिनामपि यमेन प्रायारचित्तमुक्तं—'' जलाग्न्युद्धन्धनम्बष्टाः प्रव्रज्यानाश-कच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये ॥ नैव ते प्रत्यवसिंताः सर्वळोकबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धयन्ति तप्तक्रच्छ्द्रयेन वो ॥" इति । इदं च चान्द्रायणतप्तकुच्छृद्रयात्मकं प्रायश्चित्तद्वयं शक्तवाद्यपेक्षया व्यवस्थितं विश्लेयम् । यदा त " शस्त्रघातहतारूच" इति पाठः तदाऽऽत्मत्यागाचशास्त्रीयमरणिन-

९ क. छ. 'पुनः सन्त्याससंस्कारश्च ' इति नास्ति । २ — २३. ४. ।

मित्तस्तत्पुत्रादेशो द्रष्टव्यः ॥ यत्पुनर्वसिष्टेमोक्तं—'' जीवन्नात्मत्यागी क्रच्छं द्वादश राजं चरेत् विरात्रं चोभवसेत्" ैईति तदप्यध्यवसिताशास्त्रियमरणस्पैव कथञ्चि-र्ज्जावनशक्तयेपक्षया द्रष्टब्यम् । अभवाऽध्यवसायमात्रे त्रिरात्रं , शस्त्रादिक्षतस्य द्वादशरातमिति व्यवस्था । इदं चैवक्तीर्णिपायश्चित्तं गुरुदारतत्समव्यतिरिक्ता-गम्यागमनविषयं ---तत्र गुरुतरप्रायाश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । न च छघुनाऽवकािर्णे-व्रतेन द्वादशवार्षाचपनोद्यमहापातकदोषनिहरिणमुचितम् । न च ब्रह्मचारित्वो-पाधिकं लघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् —आश्रमान्तराणां द्वैगुण्यादवृद्धिवेहाह. त्याप्रकरणेदार्शतत्वात् । न चात्रगम्यागमनप्रायाश्चत्तं पृथक्कर्तव्यम् ---ब्रह्मचा-रिणो योषिति ब्रह्मचर्यर्रेखळनस्यागम्यागमननान्तरीयकत्वात् अतोऽन्यत्रापि य॰ स्मिनिमित्ते यन्निमित्तान्तरं समं न्यूनं वाऽवश्यम्भावि नत्तरपृथक् नैमित्तिकं प्रयुद्धे ; यथा — " अवगूर्य चरेत्क्रच्छ्मतिक्चच्छ्रं निपातने । क्रच्छा-तिकुच्होऽस्वाते कुच्छ्रोऽम्यन्तरशोणिते ॥" ईत्यत्र शोणितोत्पादने निर्मि-त्तेऽवगूरणनिपातलक्षणं निमित्तद्वयमवश्यम्भावि नैमित्तिकं कुन्छमितिकुन्छं च न प्रयुङ्के । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तभीवातिनयमो नास्ति तत्र पुनर्नेमित्तिकानि पृथकप्रयुज्यन्ते । निमित्तानि यथा—'' यदा पर्वाणि परभायी रजस्वलां तैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छति " इति । ननु ब्रह्मचा-रिणो योषिति ब्रह्मचर्यस्खळनस्यागम्यागर्मनान्तरीयकत्वं नास्येव —पत्रिकागम-नेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि । न तावत्पुत्रिका कन्या-क्षतयोनित्वात् । नापि परमायी-प्रदानाभावात्, नापि वेश्या-अतद्वृत्तित्वात्, नापि विधवा--भर्तृमरणाभावात् । अतः पुत्रिकायाः क्वाप्यनन्तभीवादप्रतिषिद्धेति तत्रैव विष्ठु-तस्य केवलमवकीर्णिवतम्, अन्यत्र विष्ठुतस्य तु निमित्तान्तरसन्निपातादवकीर्णिवतं नैमिज्ञिकान्तरमपि प्रयोक्तब्यमिति । तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभायीस्वन्तर्भा-वात्, पदानाभावेऽपि विवाहसंस्कारेण संस्कृतत्वात्, गान्धर्वादिविवाहपरिणी-

१. क. चावकांणे प्रायः । १. ख. दशव विकायपनाः । ३ ख. दोवनिर्हण मुचिः । ४. छ. गमनेनान्तरीयकः । ५. ख. शविनस्तत्र पृथः । ६. —११. २०८. ७. छ. श्यम्भा-वित्यानीमित्तिकं कुष्छं नैवप्रयुक्केः । ख. वस्यभाविनस्तत्रनेमित्तिः । ८. ख. प्रयुक्क । अत एव मन्यः । ॰.ख. गमनान्तरीयः । १०. क. प्रदानाभावात् । नापि विधवाः । ११. स. अन्य विश्वः । १२. स. १९.।

तावत् । न च " यस्यास्तु न मवे झ्राता न विश्वायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां प्राञ्चः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥" इति प्रतिषेधारसगोत्रास्विव भार्याखं नोत्पवते इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यङ्गाङ्ग्याँदिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च " पुत्रिका-धर्मशङ्कया" इति हेत्पादानात् । न च पुत्रार्थमेव परिणयनम् , अपि तु धर्मार्थमपि । अत्रश्चोत्पादितपुत्रस्य भृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयनं को विरोधः । प्रपश्चितं चैतत्पुरस्तादित्यलमतिप्रसङ्गेन । तस्माद्रह्मचारिणो योषिति ब्रह्मचर्मस्वलनस्यागम्यागमननान्तर्ययकत्वाच पृथङ्नौमेत्तिकं प्रयोक्तव्यामिति सुष्ट्-क्तम् ॥ २८० ॥

त्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादन्यैदप्युपपातकप्रायश्चित्तमाह---

मैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्णे इत्याम्यां जुहुयादाहुतिद्दयम् ॥ २८१ ॥ उपस्थानं ततः कुर्योत्समासिञ्चन्त्वनेन तु ।

यस्वनातुर एव ब्रह्मचारी निरन्तरं सतरात्रं मैक्षमग्निकार्यं वा स्यजित असी 'कामावकीणोंऽस्मि कामकामाय स्वाहा' 'कामावपनोऽस्यवपनोऽस्मि कामकामाय स्वाहा' इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यामाहृति हुंत्वा ''समासिञ्चन्तु मरुतः सिमन्दः संबृहस्पितः। समायमाद्धः सिञ्चन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेन ॥'' इस्रनेन मन्त्रेणाग्निमुपतिष्ठेत् । एतच गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्यन्यप्रतया अकरणे द्रष्टन्यम् । यदा त्वन्यप्र एवोभे भेक्षाग्निकार्ये त्यजित तदा '' अकात्वा मैक्षचरणमसिमध्य च पावकम् । अनातुरः सतरात्रमवकीणिवतं चरेत् ॥'' इति मानवं द्रष्टन्यम् । यन्नोपवीतिवन्नारो तु हारोतेन प्रायस्चित्रमुक्तं—'' मनोवतपतीिभश्चतस्र आज्याहृतीर्हृत्वा पुनर्यथार्थं प्रतीयादसङ्गैक्षभोजनेऽभ्युदितेऽभिनिर्मुक्ते वान्ते दिवा स्वमे नग्नस्त्रीर्दिने नग्नस्वापे स्मरानमाकम्य हयादीनारुद्ध पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादिग्रिसमिन्थने स्था-द्मरास्मानमाकम्य हयादीनारुद्ध पूज्यातिक्रमे चैताभिरेव जुहुयादिग्रिसमिन्थने स्था-दमसरीसुपादीनां वधे 'यद्देवादेवहेडनम्" इति कृष्माण्डीभराज्यं जुहुयात् ;

स. व्यक्ष्याकृपादि। २. स. द्प्यतुपातक। क. द्प्यतुपातक। ३.—१. १८७.।

मिणवासोगवादीनां प्रतिप्रहे साविज्यष्टसहस्रं जपेद् '' इति। मनोव्रतपतीभिरिति—
''मनोज्योतिः'' इत्यादिमनोलिङ्गाभिः ''लमग्नेव्रतपाअसी '' इत्यादिव्रतालिङ्गाभिरित्यर्थः । यथार्थं प्रतीयादिति—उपनयनोक्तमार्गेण समन्त्रकं गृह्णीयादित्यर्थः ।
यञ्चोपवीतं विना भोजदानिकरणे तु — ''ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्के विण्मृत्रं
कुरुतेऽथवा । गायज्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुस्थिति ॥'' इति मरीन्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

किंच --

मधुमांसाशने कार्यः कुच्छ्रः शेषव्रतानि च ॥ २८२ ॥ प्रतिकुलं गुरोः कृत्वा प्रसाधैव विशुद्ध्यति ।

ब्रह्मचारिणा अमस्या मधुमांसमक्षणे कच्छः कार्यः, तदनन्तरमवशिष्टानि व्रतानि समापयेत् । एतच शिष्टभोजनार्दशशादिमांसमक्षणविषयं—'' ब्रह्मचारी चेन्मांसमक्षीयाच्छिष्टभोजनीयं कच्छं द्वादशरात्रं चिरत्या व्रतशेषं समापयेत्'' ईति । वासंग्रस्तरणात् । द्वादशरात्रप्रदण तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षयाऽतिकच्छपराकादेरिप प्राप्यर्थम् । यदा तु मांसैका नोचव्याध्यमिभूतस्तदा मांसं गुरोरुच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयं—'' स चेद्वयाधीयीते कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषज्यार्थं सर्वे प्राक्षीयात् '' ईति तेनैवोक्तत्वात् । सर्वप्रदणं मांसळ्शुनाद्यभक्ष्यमात्रसंप्रदार्थम् । तद्वक्षणेन चापग्रतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत । तथा च बौधायनः—''येनेच्छेत्तु चिकित्सितुं स यदाऽ गदो भवित तदोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत ''हंस शुचिषद् 'ईति। मधुनोऽप्यज्ञानत प्राश नोपपत्तौ न दोषः—'' अकामोपनतं मधु वाजसनेयके न दुष्यित '' ईति वासिष्टस्मरणात् । अन्यस्तकान्नादिभक्षणप्रायश्चित्तं त्वभक्ष्यप्रायश्चित्तप्तरणे वक्ष्यामः । आज्ञाप्रतिचातादिना गुरोः प्रतिकृष्टमाचरन् पादप्रणिपातादिना गुरुं प्रसाच विश्चद्भवित ॥ २८२ ॥

ब्रह्मचारित्रायश्चित्तप्रसङ्गादृरोरिष प्रायश्चिमाह---

कुच्छ्रत्रयं गुरुः कुर्यान्म्रियते प्रहितो यदि ॥ २८३ ॥ यस्तु गुरुश्चेरोरगञ्याघादिभयाकुळपदेशे सान्द्रतरान्धकाराकुळितनिशीयावसरे

१.—२२. ११.। २. ख. सचेद्रबाधितः काम०। छ. सचेद्याधीतकांम० । ३. —२३. ९.। ४. —२. १. २६, ७ । ५ — २३ १४.।

कार्यार्थे शिष्यं प्रेरयित स च तैथा प्रेरितो दैवानमृतस्तदा स गुरुः क्टब्ह्यणां प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न पुनस्त्रयः प्राजापत्याः ; तथा सित पृथिङ्गिवेशिनी संस्थानुऽपपन्ना स्थात् । न च " एकादश प्रयाजान्यजित" इतिवदावृत्थपेक्षा संस्थिति चतुरस्त्रं स्वरूपपृथक्त्वे संभविति—आवृत्त्यपेक्षाया अन्याय्यत्वात् । यदि-यमुत्पन्नगता संस्था स्यात्तदा स्थादिप कथिष्ठदावृत्त्यपेक्षा, कि तृत्पत्तिगतेयम् । अतः "तिस्र आवर्योद्धतीर्जुहोति " इतिवत्स्वरूपपृथक्त्वापेक्षयैव त्रित्वसं-स्थाधटना युक्ता ॥ २८३ ॥

सकलहिंसाशायाश्चित्तीपवादमाह—

क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम्।

आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौषधपथ्यानप्रदानादिभिश्विकित्सादिना क्रियमाण उप-कारो यस्य ब्राह्मणादेस्तिस्मैन् कथिबन्द्वतेऽपि पातकं नैव भवति । विव्रष्रहणं प्राणिमात्रोपळक्षणार्थम् । अत एव ''यन्त्रणे गोश्विकित्सार्थे गृढनभिविमो-चने । यन्ते कृते विपत्तिः स्यान्न स पापेन ळिप्यते॥" इत्यादि संवर्ताधैरुक्तम्। एतच प्रपश्चितं प्राक् ॥

मिथ्याभिशंसिनां प्रायश्चित्तविवश्चया तद्भपयोग्यर्थनादं तानदाह-

मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्विः समो भूतवादिनः ॥ २८४॥ मिथ्याभिशस्तदोषं च समादत्ते मुषा वदन् ।

यस्तु परोक्ष्मेष्यीजनितरोषकछुषितान्तःकरणो जनसमक्षं मिथ्यैवाभिशापं ब्रह्मह्यादिकमनेन कृतमित्यारोपयित तस्य तदेव द्विगुणं भवित । यस्तु विद्यमान्मेवदोषमळोकविदितं जनसमक्षं प्रकाशयित तस्यापि तत्यातिकसमदोष्माक्त्वम् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—''दोषं बुद्धा न पूर्वः परेम्यः पतितस्य समाख्यातो स्यात् परिहरेबैनं धर्मेषु" ईति न केवळ मिथ्याभिशंसी द्विगुणदोषमाक्, अपि तु

स्व. स च ग्रुकणा प्रेरिता० । २ क. पृथक्त्वानिवेशि० । ३. स्तस्मिन्दैवात्कथ० ।
 स्व. समदोषभावक्त्वम् । ५. क. समाख्याने स्याव्यरिह० । छ. समाख्याने समदोषः
 स्यात् परिह० । ६.—१. २१. २० ।

" मिथ्याभिशस्तस्य यदन्यद्वरितजातं तदिष समादत्ते " इति वक्ष्यमाणप्राय-श्चित्तेऽर्थवादः, न पुनः पापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनमत्र विवक्षितं ——" निमित्तस्य-छवुत्वाछ्यप्रमायश्चित्तस्योपदेक्ष्यमाणत्वात, कृतनाशाक्वताभ्यागमप्रसङ्काच्च ॥ २८४ ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह---

महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् । अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः ॥ २८५ ॥

यस्तु महापापेन ब्रह्महत्यादिना गोवधाद्यपपापेन वा भृषेव परमभिशंसति स मासं यावज्जलाशनो जपशीलो जितेन्द्रियश्च भवेत । जपश्च ग्रुद्धवतीनां कार्यः -- " ब्राह्मणमनतेनाभिशस्य पतनीयेनोपपातकेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवती-रावर्तयेतु : अदस्वमेधावभृथं वा गच्छेत् '' ईति वसिष्ठस्मरणात् । महापापापपपपप्रहण-मन्येषामप्यतिपातकादीनामुपळक्षणम् । एतच ब्राह्मणस्यैव श्राह्मणेनाभिशंसने कृते इष्टव्यम् । यदा तु ब्राह्मणः क्षात्त्रियादेरभिशंसनं करोति, क्षात्त्रयादिर्वा ब्राह्मण-स्य तदा '' प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणिख्रगुणो दमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्भार्षहानितः ॥ " इति दण्डानुसारेण प्रायश्वित्तस्य वृद्धिद्वासौ कल्पनीयौ । भूताभिशंसिनस्तु पूर्वोक्तार्थवादानुसारेण दण्ड।नुसारेण च तदर्ध कल्पनीयम् ॥ तथाऽतिपातकाभिशांसिन एतदेव व्रतं पादोनम्, पातकाभिशंसिनस्वर्धम्, उप-पातकाभिशांसिनस्तु पादः--'' तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ॥'' इत्य-पपातकभूतक्षात्त्यादिवधे महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्य दर्शनात् । एवं प्रकी-र्णाभिशांसिनोऽपि तैतो न्यूनं कल्पनीयं-"शिक्तं चावेक्ष्य पाप च प्रायश्चित्तं प्रक-ल्पयेत्।" इति स्मरणात् । यत्तु शङ्खालीखिताभ्यां "नास्तिकः कृतन्नः कृटव्य-वहारी ब्राह्मणवारीय्रो मिथ्याभिशंसी चेत्यते षडुर्षाणि ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयुः संवत्सरं घौतभैक्षमश्नीयुः पण्मासान्वा गा अनुगच्छेयुः" इति गुरुप्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासतारतम्यापेक्षया योजनीयम् २८५॥

अमिशांसिप्रायश्चित्तप्रसङ्गादिभशस्तप्रायश्चित्तमाह-

अभिशस्तो मृषा कुच्छं चरेदाप्नेयमेव वा ।

निर्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं पशुमेव वा ॥ २८६ ॥

यः पुनीर्मध्याभिशस्तः स कच्छं प्राजापत्यं चरेत्, अग्निदैबत्येन वा पुरोडाशेन यजेत, वायुदेवत्येन वा पश्चाना । एषां च पक्षाणां शक्तिसंभवापेक्षया व्यवस्था । यन्तु वासिष्ठेन मासमन्भक्षणमुक्तम् '' एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यात " इति इति तदिभिशस्तस्यैव किञ्चित्काचमकृतप्रायिश्चित्तस्य सतो द्रष्टव्यं—'' संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः।''इति दण्डातिरेकदर्शनात् ॥ यन्तु पैठीनिसिनोक्तं—'' अन्ततेनाभिशस्यमानः कच्छं चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्'' इति तदिषि वासिष्ठेन समानविषयम् । यन्तु वैधायनोक्तं—'' पातकाभिश्चसिने कच्छः, तदर्धमभिशस्तस्य'' इति—तदुपपातकादिविषयम्, अशक्तविषयं वा । एवमन्येषामधुच्चावचप्रायिश्चरा।नामभिश्चस्तविषयाणां कालशक्त्यायपेक्षया व्यवस्थान्नया; यथाऽऽह मनुः—'' षष्ठान्वकालता मासं संहिताज एव वा । हो मश्च शाकले नित्यमपाङ्कानां विशोधनम्॥' इति । अपाङ्कानां मध्ये अभिशस्तादयः पठिताः । यद्यप्यत्राभिशस्तस्य निषद्वाचरणां नोपलम्यते, तथाऽपि मिध्वाभिशस्तत्विङ्कानु-मितश्चरभवीयिनिषद्धावरणाप्वविनवन्धनमिदं प्रायश्चित्तं क्रिमिद्द्यानामिवोति न विरोधः॥ २८६॥

किं च-

अनियुक्तो भ्रातृजायां गच्छंश्रान्द्रायणं चरेत् ।

यस्तु नियोगं विना भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वा भार्यो गच्छति स श्वान्दायणं चरेत् । एतच्च सक्तदमतिपूर्वविषयं द्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्कवचनं—'' परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु भैक्षं चरेयालां ज्येष्ठमार्यामनियुक्तो गच्छंस्तदेव कनिष्ठभार्यो च इति तत्कामकारविषयम् ॥

^{* &#}x27;देवकृतस्यैनसोवजनमासि ' इत्यादिकं शाकलशाखासूक्तं तेनहोम इत्यर्थे इति केचिदसटिपण्यामृजुः । तम्र । शाकलहोमस्य ततो भिन्नत्वात् । तथाहि ॥

स. वायुदैवलेन वा पुरोडाक्षेन यजेत । वायुदैवलेनवापश्चना० । २. — २४. ३७. ।
 २. — २. १. ६०, १०

किं चै-

त्रिरात्तान्ते घृतं प्रास्य गत्वोदक्यां विशुद्धचति ॥ ^२८७॥

यः पुनरुदक्यां रजस्वलां स्वभार्याम्पि गच्छति स विरात्रमुपोष्यान्ते घृतं प्राह्य विशुद्धयति । इदमकामतः सक्कद्रमनविषयम् । तत्रैवास्यासे "रजस्वलागमने सतरात्रम् '' इति शातातपेनोक्तं द्रष्टव्यं, कामतः सक्तद्रमनेऽप्येतदेव । बृहांसंवर्तेनोक्तं---''रजस्वलां तु यो गच्छेद्रिभिणीं पतितां तथा । तस्य पापवि-शुद्भवर्थमतिक्वच्छ्ं विशोधनम्॥'' इति तत्कामतोऽभ्यासविषयम् । यत्पुनः राङ्क्षेन त्रिवार्षिकमुक्तं—'' पादस्तु शृद्धहत्यायामुदक्यागमने तथा। '' इति तत्कामतोऽ-त्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलायास्तु रजस्वलादिस्पर्शे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्त-रोक्तं द्रष्टव्यम् । तथा च बृहद्वसिष्ठः-- '' स्पृष्टे रजस्बलेऽन्ये।ऽन्यं सैगोते त्वेक-भर्तृके । कार्मैतोऽकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतः॥ र् इति । असपत्न्योस्तु सवर्णयोरकामतः स्नानमात्रम्—" उदक्या तु सवर्णा या स्पृष्टा चेतस्यादुदक्यया । तासिनेनवाहिन स्नात्वा शुद्धिमाप्तात्यसंशयम्॥ '' इति मार्कण्डेयसमरणात् । यत्तु कस्यपवचनं— " रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पश्चगव्येन शुद्धवाति॥[?] इति तत्कामकारविषयम् । असवर्णास्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषो दर्शित:--" स्पृष्टा रजस्वलाऽन्योन्य ब्राह्मणी शृद्रजाऽपि च । क्रच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा र्राह्म दानेन शुद्धयित ॥" दानेने।ति पादक्रच्छ्रप्रत्याम्नायभूत-निष्कचतुर्थोशदानेन शुद्धपति । "स्पृष्टा रजस्वलान्डयोन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च । पादहीनं चरेत्पूर्वी पादक्वच्ंं तथोत्तरा ॥ स्पृष्टा रजस्वळान्ऽयोन्यं ब्राह्मणी क्षत्त्रिया तथा । कुच्छार्धाच्छ्र्यते पूर्वा तूत्तरा च तदर्धतः ॥ स्पृष्टा रजस्वछान्ऽयोन्धं क्षात्त्रिया शूद्रजाऽपि च । उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा त्वहोरात्रेण चोत्तरा । स्पृथ् रजस्वलान्ऽयोन्यं क्षत्त्रिया वैश्वजाऽपि च । त्रिराजाच्छब्यते पूर्वो त्वहोरात्रेणे चोत्तरा ॥ स्प्रष्टा रजस्वलान्डयोन्यं वैश्या शूर्वं तथैव च। त्रिरात्राच्छुघ्यते पूर्वा तुत्तरा च दिनद्वयात्॥ वर्णानां कामतः स्पर्शे शृद्धिरेषा पुरातनी ॥" इति । अकामतस्तु बृहद्विष्णु-

स. किं चाह — त्रिरा० । २. स. त्योग्यं सवणेंले॰ । ३. स. कामादकाम ९
 स. स्ट. पूर्वाग्रद्भीदाने • । ५. स. रात्रेण चौरा० । ६. स. वंदयाश्रद्भीतथै ० ।

नोक्तं स्नानमाञं—'' रजस्वलां हीनवर्णो रजस्वला स्पृष्ट्या न तावदश्नीयाद्यावन्न शुद्धा शुद्धा स्यात् ; सवर्णामाधिकवर्णा वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुद्धयति " इति चाण्डाळादिस्पर्शे तु बृहद्वसिष्ठेन विशेषः उक्तः—'' पतितान्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽह्वि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्रयहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेऽद्वि परतो नक्तमाचरेत् ॥ शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा द्युना चेद् द्वयहमाचरेत्।" इति। "तान्यहानि व्यतिऋम्य" अनाराकेन नीत्वेति यावत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् ; अकामतस्तु ''रजस्वला तु संस्पृष्टा चाण्डालान्स-श्ववायसै: । तावात्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन गुद्धयति॥'' इति बौधायनोक्तं द्रष्ट्रन्यम्। यत्पुनस्तेनैवोक्तं--'' रजस्वला तु संस्पृष्टा प्रामकुक्कुटसूकरैः । श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥" इति तदशक्तिविषयम् । यदा तु भुज्ञानायाः श्वादिस्पर्शो भवति तदा स्नृत्यन्तरे विशेष उक्तः — " रजस्वळा तु भुज्ञान श्वान्त्यजादीन्स्पृशेदादि । गोम्त्रयावकाहारा षड्रावेण विशुध्यति । अशक्तौ काश्चनं दद्याद्विपेम्यो वाऽपि भोजनम् ॥ ' इति । यदा तूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनं भवति तदा '' उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टां कदाचित्स्त्री रजस्वला । क्रच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता ॥ " इत्यित्रणोक्तं द्रष्टव्यम् । यदा तूच्छिष्टान् द्विजान् रजस्वछा स्पृशाति तदा ''द्विजान्कथाश्चेदुन्छिष्टान् रजस्था यदि संस्पृशेत् । अधोन्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे व्यहं क्षिपत्॥'' इति मार्कण्डेयोक्तं द्रष्टन्यम् । एवमवर्का-र्णिप्रायश्चित्तप्रसङ्गात्कानिचिदनुपौतकप्रायाश्चित्तान्यपिव्याख्याय प्रकृतमनुसरामः तत्रावकीर्णानन्तरं ''सुतानां चैव विकयः '' ईंत्युक्तम् तत्र मनुयोगीश्वरोक्तानि त्रै-मासिकादीनि कामाकामजातिशक्तयाद्यपेक्षया पूर्ववद्वयवस्थापनीयानि । यत्तु शङ्खव-चनं—''देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातडागपुण्यसेतुसुतविऋयं कृत्वा तप्तकुच्छ्रं चरेत् '' इति, यच्च पराशरेणोक्तं-''विक्रीय कन्यकां गां च ऋच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।'' इति तदुभयमध्यापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । कामतस्तु " नारीणां विक्रयं ऋत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः॥'' इति चतुर्विञ्चतिमतोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—'' आरामतडागोदपानपुष्करिणीमुक्तसुतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति इति तदेकपुत्र-

स्व व्यारपृष्टा॰ । २. क. दनुपपातक० । ३ पा० २६६.।

विषयम् । तदनन्तरं '' धान्यकुप्यपश्चस्तेयम् '' इत्युक्तम् ; तत्यायश्चित्तानि च स्तेयप्रकरणे प्रपञ्चितानि ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

अनन्तरम् ''अयाज्यानां च याजनम् " ईैस्युक्तं तत्र प्रायश्चिनामाह---

त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्रात्ययाजकोऽभिचरन्निष । वेद्रष्टावी यवाश्यब्दं त्यक्ता च शरणागतम् ॥ २८९ ॥

यस्तु सावित्रीपातितानां याजनं करोति स प्राजापस्प्रभृतीस्त्रीन्क्रच्छ्रा-नाचरेत् । तेषां च गुरुलयुभूतानां कृच्लुणां त्रित्वं निमित्तगुरुलयुभावेन कल्पनी-यम् । तथा अभिचरन्नपि " इदमेव प्रायाश्चतं कुर्यात् ; एतच्चाग्निदाद्याततायि-व्यतिरेकेण वैट्स्वभिचरत्र पतिति-विष्ठस्मरणात् । अपिशब्दो हीनयाजकान्त्ये-ष्टियाजकयोः संप्रहार्थः । अत एत्रोक्तं मनुना--- " त्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च । अभिचारमहीनं च तिभिः कुचैर्यपोहति ॥ " इति । परेषामन्त्यकर्मेत्यत्यन्ताभ्यासविषयं, शृद्धान्त्यकर्मविषयं वा-प्रायश्चित्तस्य श्रुकत्वात । अहीनो द्विरात्रादिद्वीदशाहपर्यन्तोऽहर्गणयागः । युत्त शातातपेनोक्तं-'' पतितसा-वित्रीकान्नोपनयेत् नाध्यापयेत् यतानुपनेदध्यापयेद्याजयेद्वा स उदालकातां चरेत इति तत्कामकारविषयम् । उदालकन्नतं च प्राग्दार्शितम् एतच्च क्रच्छत्रयं साधारणो-पपातकप्रायार्श्वत्तास्यापवादकम् । अत उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं रुद्भाद्ययाज्यया-जने व्यवतिष्ठते । तत्र कामतस्त्रैमासिकम्, अकामतस्तु योगीश्वरोक्तं मासवतादि। यत्त प्रचेतसा शृद्धयाजकादीन् पठित्वोक्तम्—'' एते पञ्चतपोभ्रावकाशजङः शयनान्यनातिष्ठेयः ऋमेण प्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासंगोम्त्रयावकवश्नीयुः'' इति । तत्कामतोऽम्यासविषयम् यत्तु यमेनोक्तं — ''पुरोधाः शूद्भवर्णस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्तते । स्नेहादर्थप्रसङ्गाद्धा तस्य ऋच्छो विशोधनम् ॥" इति तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तं---''शूद्रयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात्पृतो भवति प्राणायाम-सहस्रेषु दशकुत्वोभ्यस्तेषु " इति-"तदप्यकामतोऽभ्यासिक्षयम् । यत्तु गातेमनाक्त —निषद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवागुपतिष्ठेत् " इति निषिद्धानां पतितादीनां याजनाष्याप-

१. पा० । २२७. । २. ल. व्यतिरेकेषट्टस्विभवः । क. केणसर्द्रक्षिचरक्षपतः । छ. व्यतिरेकेणघटस्वनिभचरन्पतः । ३. — ११. १९७. । ४. क. सहस्रवाकाश्चेतिः । छ. सहस्रं वाकश्चिदितिः । ५. — २२. १३. ।

नात्मके मन्त्रप्रयोगे बहुशोऽभ्यस्ते प्राकृतं ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं तत्कामतोऽभ्या-सविषयम् । " यः स्ववेदं विष्ठावयति, यश्च रक्षणे क्षमोऽपि तस्करव्यतिरिक्तं शरणागतमपेक्षते सोऽपि संवत्सरं यवोदनं मुखानः ग्रुद्धयति । तत्र विष्ठवो नाम पर्वचाण्डालश्रोत्रावकाशाद्यनध्यायेष्वध्ययनम् , उत्कर्षहेतोरधीयानस्य ' किं पठास नाशितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगदानं वा विष्ठावनसुच्यते । अत एवोक्तं स्वत्यन्तरे—''दत्तानयोगानध्येतः पतितान्मन्रस्वीत्॥'' इति । यन् वसिष्ठेनोक्तं— '' पतितचाण्डालशावशावणे त्रिरात्रं वाग्यता अनश्चन्त आसीरन् ; सहस्रपरमं वा तदम्यस्यन्तः पता भवन्तीति विज्ञायते ईति एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्या-ताः, दक्षिणात्यागाच पूता भवन्तीति विज्ञायते " इति तद्बुद्धिपूर्वविषयम् । यत्त षट्राविशन्मतेऽभिहितं-"चाण्डालश्रोतावका शे श्रतिस्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम् " इति तद्बुद्भिपूर्वविषयम् । यदा सर्पाद्यन्तरागमनमात्रं भवति न पुनस्तत्राधीते तदाऽपि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तं—"सर्पस्य नकुछस्याथ अजमार्जारयोस्तथा । मूषकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः ॥ पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च। अन्तरागमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु। त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरत्रश्चाभिषेचनम् । ग्रामान्तरं वा गन्तन्यम् जानुभ्यां नात संशयः॥' इति । पितृमात्सतत्याग-तडागारामविक्रयेषु मनुयोगीश्वरोक्तोपपातकसाधारणप्रायश्वित्तानि पूर्ववञ्जातिशाक्त-गुणाद्येपक्षया योज्यानि । तत पितृमात्रादित्यागस्य " अकारणे परित्यक्ता माता-पित्रोर्गुरोस्तथा।" इत्यपाङ्कमध्यपाठात्तात्रीमित्तमपि प्रायाश्चत्तं भवति : यथाऽऽह मनुः — "षष्ठान्नकाळता मासं संहिताजप एव वा । होमाश्व शाकळा नित्यमपाङ्गानां विशोधानम्।" ईति । अपाङ्गाश्च श्राद्धकाण्डे "ये स्तेनपति-पक्कीबाः '' इत्यादिवाक्यैर्दार्शताः । तडागारामविक्रयेषु च कतिचिद्विरोषप्रा-यश्चित्तानि सविषयाणि सुतविक्रयप्रायश्चित्तकथनावसरे कथितानि । अनन्तरं ''कर्न्यासंदूषणम् " इत्युक्तम् । तत्र च त्रैमासिचान्दायणानि वर्णानां सवर्णा-विषये यांज्यानि । आनुळोम्ये पुनर्मासिकपयोऽशनं प्राजापत्यं वा—''सकामा-

न.—२३. ३४, ५. । २.—-२३. ३६. । ३. — ११. २००. । ४. स्त्र. त्याया दू० ।
 ५. स्त्र. तैमासिकदैमासिकचान्द्रायणादीनि वर्णी० ।

बनुलोमासु न दोषस्वन्यथा दमः॥'' इति दण्डाल्पत्वदर्शनात् । यत्तु शङ्क्षेनोक्तं —''कन्यादोषी सोमविक्रयी च कुच्छूमैन्दं व्रतं चरेयातां इति, यच हारीतवचनं —'' कन्यादूषी सोमविकयी वृषठीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरो: प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकग्रन्तिः कृतन्नः कूटव्यवैहारी ब्राह्मणग्रन्तिन्नो मिथ्या-भिश्तंसी पतितसंब्यवहारी मित्रध्नुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तारियेते पञ्च तपो-भावकाराजलरायनान्यनुतिष्ठेयुर्गीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमृत्रयावकमरनीयुः ॥^११ इति तद्भयभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्येन दूषणे योज्यं ; वध एव—" दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥" ईति वधदर्शनात् । परिविन्दकस्य यांजनकन्याप्रदानयोः काैटिल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धव्रतलाेपे आत्मा-र्थपाकिक्रयारम्भे मद्यपस्त्रीनिषेवणे च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वद्वयवस्था-पनीयम् । आद्ययोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाज्ययाजनप्रायश्चित्तकथ-नप्रस्तावे दर्शितानि । अनन्तरं "स्वाध्यायत्यागः" ईत्युक्तम् । तत्र व्यसनाः-सक्तर्यो त्यागे '' अघीतस्य च नाशनम् " इति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुळतया त्यागे तु त्रैमासिकाद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्त्य-पेक्षया व्यवस्थापनीयानि । यत्तु वसिष्ठनोक्तं—'' ब्रह्मोच्झः कुच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुक्षीत वेदमाचार्यात् " इति तदत्यन्तापद्विषयम् । अग्नित्यागेऽपि तेनैव विशेषो दर्शितः---'' योऽप्रीनपविध्येत्स कुच्छूं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनराधेयं कारयेत् '' इति । द्वादशरात्रप्रहणमुत्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुकुच्छाणां प्राप्सर्थम् । तत्र मासद्वये प्राजापत्यं, मासचतुष्टयेऽतिकुच्छः, षण्मासोच्छिन्ने पराकः, षन्मासादूर्ध्व योगीश्वरोक्तान्युपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि कालाद्यपेक्षया योज्यानि, संवत्सरादृर्ध्वे तु मानवं ह्रोमासिकं द्वेमासिकामिति व्यवस्था । एतच्च नास्तिक्येन त्यागविषयम् । तथा च न्याघः—" योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात्पाज्ञा-

१.—-ख. मब्भक्षं चरे० । २. ख. व्यवहारींमित्रप्रुकः । ३. व्य० २८८. । ४. ख. याजनं कत्याः । ५. ख. याच्यायाजनः । ६. प्रा० २३९. । ७. ख. सक्तस्यागे०। ८. ख. क्षयायोज्यानि । यन् ०। ९. छ. मानवं त्रेमासिकं इति०।

पत्यं चरेट्विजः" इति । यदा तु प्रमादात्त्यजति—तदा भारद्वाजगृह्ये विशेष उक्तः—" प्राणायामशतमात्रिरात्रादुपवासः स्यादाविंशतिरात्रात् , अत ऊर्ध्व-माषष्टिरात्रात्तिस्रो रात्रीरुपवसेदत ऊर्ध्वमासंवत्सरात् प्राजापत्यं चरेत्, अत ऊर्ध्वं काळबहुत्वे दोषगुरुत्वम् ' इति । यदा त्वाळस्यादिना त्यजित तदापि तेनैव विशेष उक्तः — "द्वादशाहातिक्रमे व्यहमुपवासो, मासाति-कमे द्वादशाहमुपवासः, संवत्सरातिकमे मासोपवासः, पयोभक्षणं वा " इति । संवत्सरादृष्वं तु वृद्धहारीतेन विशेष उक्तः--- '' संवत्सरात्सनेऽप्रिहोते चा-न्द्रायणं कृत्वा पुनरादध्यात् , द्विवर्षोत्सन्ने चान्द्रायणं सोमार्यनं च कुर्यात् , द्विवर्षीत्सन्ने संवत्सरं क्रन्छमभ्यस्य पुनरादध्यात् " इति । सोमायनं च क्रच्ल्रकाण्डे वक्ष्यते । शङ्क्षेनापि विशेष उक्तः—''अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेद्रां च दद्यात् " इति । सुतत्यागे बन्धुत्यागे च त्रैमासिकं गोवधव्रतं कामतः, अकामतस्तु योगिश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं शक्तवाद्यपेक्षया योज्यम् । दुर्मेच्छेदे प्रायाश्चेत्तं प्रायुक्तम् । स्त्रीप्राणिवधवशीकरणादिभिर्जीवने तिलेक्षुयम्त्र-प्रवर्तने च तान्येव प्रायाश्चित्तानि तथैव योज्यानि । व्यसनेषु च सूतमृगयादिषु तान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यत्तु बौधायनेन—'' अताशुचिकराणि चूतम-भिचारोऽनाहितग्नेरुञ्च्वात्तः समावृत्तस्य भैक्षचर्या तस्य च गुरुकुळे वास ऊर्घ्व चतुम्यों मासम्यो यश्व तमध्यापयति नक्षत्रनिर्देशनं चेति द्वादशमासान्द्वादशार्ध-मासान्द्वादशाहान्द्वादशाषडहान्द्वादशञ्महांश्च ज्यहमेकाहामित्रशुचिकरनिर्देश ।" इति द्यूते वार्षिकवतमुक्तं तद्भ्यासावैषयम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—" अन्तवाक तस्करो राजभूत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽभ्रिदोऽश्वरथगजारोहणवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिकः सुद्रोपाध्मायो वृष्ठीपातिर्भाण्डिको नक्षत्रोपर्जावी श्ववृत्तिः ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविकयी मनुष्यपञ्जाविकेता चेति तानुद्धरेत्समेख न्यायतो ब्राह्मणन्यस्थया सर्व-द्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुषस्पृशेयुस्तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवााह्विकं चेत्येवं व्यवहाया" इति तदपि बौधायनीयेन समानविषयम् । श्वागंणिको यः श्वगणेन जीवति । भाण्डिको बन्दिव्यतिरिक्तो राज्ञां

१. ख. सोमपानं च॰ ।

तूर्यादिस्वनैः प्रबोधयिता-वन्दिनः पृथगुपादानात् । स्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजी वी द्विजैकार्येषु मृत्येन परिचारकः । मृनूक्तान्यप्यपाङ्केयप्रायश्चित्तानि "षष्ठा-न्नकालता मासम् " इत्यादीनि जात्याद्यपेक्षया योज्यानि—तदक्तापङ्कयमध्येऽपि कितवादिव्यसनिनां पठितत्वात । आत्मकविक्रये शूद्रसेवायां च सामान्यप्राय-श्चित्तानि प्राग्वदेव योज्यानि । यत्त बौधायनेनोक्तं—''समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वापण्यैर्व्यवहरणं भूम्यनृतं शृद्रसेवा यश्च शृद्रायामभिजायते तैंदपत्यं च भवति तेषां तु निर्देशस्चतुर्थकालं मितभोजिनः स्युरपोम्युपेयुः सदनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विदृरन्त एैतेमिवेषेस्तदपन्नन्ति पापम् " इति-तद्रहुकाल्सेवाविषयम् । हीनजातिभिः सख्ये तु उपपातकसामान्यप्रायश्चित्ता-न्येव । यत्त प्रचतसोक्तं—'' मित्रभेदकरणादहोरात्रमनइनन् हुत्वा पयः पिवेत् ' इति तदहीनसङ्यभेदनविषयम् । हीनथोनिनिषवणेऽध्यपपातकसामान्यप्राय-श्चित्तानि योज्यानि । यतु शातातपेनोक्तं — '' ब्राह्मणोराजकन्यापूर्वी क्रन्डं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां तु चोपयच्छेत् ; तैश्यापूर्वी तत्पक्तः छू शूद्रापूर्वी तु कुच्छातिकुच्छं ; राजन्यरचेद्वैश्यापूर्वी कुच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्तां चोपयच्छेत् ; रादा पूर्वी त्वतिक्रन्छं: वैरेयश्वेन्छदापूर्वी त्वतिक्रन्छं द्वादशरातं चरित्वा तां चोप-यच्छातिति तत्र निवेशात्तां चोपयच्छोदिति कच्छानुष्ठानोत्तरकालं सवर्णापरिणयना-दर्घ्वं तां च राजन्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः । इदं चाज्ञानविषयं, ज्ञानतस्तूपपातक-सामान्यप्रायारेचत्तं व्यवस्थितमेव द्रष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसंभौगे च '' हीनयोनि-निषेवणम् ' इःयुक्तः; तत्रापि " पशुवेश्याभिगमने प्राजापसं विधीयत इति संवर्ती-क्तमकामती त्रष्टब्यं : कामतस्त यमेनोक्तं द्रष्टव्यं---''वेश्यागमनुजं पापं व्य-पोहान्त द्विजातयः । पीत्वा सक्रत्सक्रत्ततं सप्तरातं कुशोदकम्॥" इति । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामाकामते। इस्यासापेक्षया योज्यानि तत्र मत्याभ्यासे त '' प्रातिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्तत '' ^इति न्यायात् प्रतिनिन मिलं नैमित्तिकावृत्तौ प्रसक्तायां छौगाक्षिणा विशेष उक्तः—'' अभ्यासेऽहर्गुणा

चुं जीवी ब्राह्मणकार्यें । २, — ११, २००. | ३ क. अस्यनसं गुद्र ० । ३, क. यते तदापत्यं च ० । ४, छ. एतै सिभिवं ० । ४, छ. स्थापूर्वं कुच्छातिकुच्छूं ० ।

वृद्धिर्मासादर्शक् विधीयते। ततो मासगुणा वृद्धिर्यावरसंवरसं भवेत्।। ततः संवरसरगुणा यावत्पापं समाचरेत् ॥'' इति इदं मितपूर्वविषयम्। अमितपूर्वावृत्तौ तु चतुर्वद्यातिमते विशेष उक्तः—'' सक्रत्कते तु यत्प्रोक्तं त्रिगुणं तिस्त्रिभिर्देनैः । मासात्पञ्चगुणं प्रोक्तं षण्मासादराधा भवेत् ॥ संवरसरात्पञ्चदशं व्यवदाद्विरागुणं भवेत् । ततोऽप्येयं प्रकल्प्यं स्याच्छातातपवचो यथा॥'' इति ॥ यत्पुनः '' विधः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ।'' इति प्रतिनिमित्तमान्नुचिविधायकं तत्महापातकविषय-मित्युक्तं प्राक् । यत्तु यमेन साधारणन्त्रीगमनमिक्तस्य गुरुतत्त्यव्रतमितिद्देष्टं—''गुरु तत्पव्रतं केचित्वेन्नात्र्यायणवतम् । गोप्तस्येच्छन्ति केचिच्च केचिदेवावक्तीणिनः॥'' इति '' एतच जन्मप्रभृतिसानुबन्धानविष्ठव्यम्यासविषयम् । अनन्तरं ''तथे-वानाश्रमे वासः''इत्युक्तम् । तत्र हारीतेन विशेष उक्तः—''अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापयं क्रच्चं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात् , द्वितीयेऽतिक्रच्चं , तृतीये क्रच्चंतिक्रच्चंमतऊर्ष्यं चन्द्रा-यणम् '' इति एतदसंभवविषयम् , संभवे तु सामान्येनोपपातकप्रायश्चित्तानिकामान्त्रामते व्यवस्थापनिधानि । परपाकराचित्वासच्छाखाधिगमनाकराधिकारमायाधिकायेषु च मनुयोगिश्वरप्रतिपादितोपपातकसामान्यप्रयश्चित्ता जातिराक्तिगुणाद्यपक्षिया व्यवस्थापनीयानि ॥ २८९ ॥

''भार्याया विकर्यन्त्रेषाम् '' इत्यत्र चशब्दो मन्यायुक्तासत्प्रतिप्रहनिन्दितानादीनामुपळक्ष णार्थामत्युक्तम् ; तत्रासत्प्रतिप्रहे शायश्चित्तविशेषमाह-—

गोष्ठे वसन्ब्रह्मचारी मासमेकं पयोवतः । गायत्रीजाप्यानिरतः शुध्यतेऽसत्प्रतिप्रहात् ॥ २९० ॥

यस्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धप्रतिग्रहं करोति स ब्रह्मचर्ययुक्तो गोष्टे वसन् गायत्रीजपशीलो मासं पयोव्रतेन ग्रुद्धचतीति । प्रतिग्रहस्य चासच्वं दातुर्जातिकर्मनिबन्धनम् । यथा चाण्डालादेः पतितादेश्च तथा देशकालनिबन्धनं च यथा कुरुक्षेत्रोपरागादे तथा प्रतिग्राह्मद्भयानिबन्धनं च, यथा—सुरामेषीमृतशन्योभयतोमुख्यादेः । यदा तु पानितादमेष्यादिकं प्रतिग्रह्मति तदैतगुरुप्राय-

⁹ Me 5x9.

श्चित्तं द्रष्टव्यं--व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन निमित्तस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे मनुना संख्याविशेष उक्तः—'' जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिप्रहात् ॥ " इति । प्रत्यहं त्रिसहस्रजपो द्रष्टुब्यः—मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्याकस्य जपस्य पतिदिवसव्यापि-त्वावगमात् । यदा तु न्यायवर्तिब्राह्मणादेः सकाशान्त्रिषिद्धं मेषादिकं गृह्णाति र्पेतितादेवी भूम्यादिकमानीषिद्धं तदा षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टब्यं — पवित्रेष्टवा विद्युद्धयन्ति सर्वे घोराः प्रतिप्रहाः । ऐन्दर्वेन मृगारेष्टपा कदाचिन्मित्राविन्दया ॥ देव्या लक्षजपेनैव शुद्धवन्ते दुष्प्रातिप्रहात्।।" इति । यत्तु बृहद्धारीतवचनं---''राज्ञः प्रतिप्रहं कृत्वा मासपप्सु सदा वसेत् । षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे भासे प्रमुच्यते । तर्पयित्वा द्विजान्कामैः सततं नियतव्रतेः " इति तःपूर्वो-क्तविषयेऽभ्यासे द्रष्टव्यम् । अथवा पतितादेः कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादि-प्रतिग्रहृबिषयम् । तथा पतिप्राह्यद्रव्यास्पतया प्रायश्चित्तास्पत्वम् ; यथाऽऽह हारीत:---''मणिवासो गवादीनां प्रतिप्रहे साविज्यष्टसहस्रं जपेत् '' इति । तथा षट्त्रिशन्मतेऽपि—"भिक्षामात्रं गृहीत्वा तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत् । प्रति-प्रहेतु सर्वेषु षष्ठमंशं प्रकल्पयेत् ॥ " इति इदं च प्रायश्चित्तजातं द्रव्मत्यागो-त्तरकालं द्रष्टन्यं--- पदार्हितेनाऽऽर्जयन्ति ब्राह्मणाः कर्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्धयन्ति जय्येन तपसैव च ॥'' ईैति मनुस्मरणात् ॥ एवमन्यान्यपि स्पृतिवाक्यानि द्रव्यसाराल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरंणम् ॥

जात्याश्रयादिदोषेण निन्धान्नादेश्च शन्दतः । योगन्द्रोक्तव्रतवातं साम्प्रतं तु प्रतन्यते ॥

तत्र जातिदुष्टपळाण्डादिक्षणे कामतः सक्ठाकृते '' पळाण्डुं विडुराहं च'' इत्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोऽभ्यासे तु '' निर्विद्धंभक्षणे जैक्कयम् '

१.—११. १९४. | २० स. मासे विद्युध्यति| ३.—११. १९३ । ४० स. निषिद्धभक्ष णेजै० | क. निक्किंद्रस्थिणे० ।

इत्यादिनोक्तं सुरापानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सक्रद्भक्षणे नं, तत्रैवाभ्यासे यतिचान्द्रायणम्—''अमत्यैतानि षट् जग्ब्या क्रुच्क्र् सान्तः पनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेपूपवसेदहः॥" ईति मनुस्मरणात् । यत्तु बृहद्यमेनोक्तं--- "खट्टवातीककुम्भीकत्रस्चनप्रभवाणि च । भूतृणं शिप्रकं चैव खुरेंबुण्डं कवकानि च ॥ एतेषां भक्षणं ऋत्वा प्राजापत्यं चरेत् द्विजः । " इति तत्कामतोऽभ्यासविषयं —'' यत्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्रवयहं क्षिपेत् '' इति योगीश्वरेण कामतः सक्कद्भक्षणे त्र्यहस्योक्तत्वात् । खट्टाख्यः पक्षी ; म्भमित्यन्ते ; कवकं राजसर्षपार्ख्य शाकम् ; खुखुण्डं तद्विशेषो गोबछीव-र्दन्यायेन निर्दिष्टः । यतु यमेनोक्तं—'' तण्डुलीयककुम्भीकबश्चनप्रभवांस्तथा । नालिकां नै।लिकोरीं च श्लेष्मातकफलानि च ॥ भूतृंण शिप्रकं चैव खट्टास्यं कवकं तथा । एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं व्रतं चरेत्।।" इति—तदिप मतिपूर्वाभ्यासिवषयम् । नाङिका नाङिकरी शाकविशेषौ, खटब्यश्च । अकामतः सक्चद्रक्षणे तु '' शेषेषूपवसेवहः' इति मनूक्तं द्रप्रव्यम् । तत्रैवाम्यासे त्वावृत्तिः कल्प्या, अत्यन्ताभ्यासे तु संसर्गदुष्टं यन्चात्रं क्वियादुष्टमकामतः भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तऋछ्ं समाचरेत् " इति प्रचतोभिहितं द्रष्टन्यम् । नीत्यास्त्व-सक्चद्रक्षणे चान्द्रायणं— '' मैक्ष्येयदि नीळीं तु प्रमादाद्वाह्मणः कॉमत: क्यचित् । चान्द्रायणेन ग्रुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽत्रवीन्मुनिः॥'' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । कामतोऽभ्यासे चाऽऽवृत्तिः कल्या । यदपि षट्विंशन्मतेऽभिहितं—'' शणपुष्पं शाल्मळं च करनिर्माथितं दिघ । बहिवेंदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाबादहार्नेशम्॥ " इति तदप्यकामविषयम् । यत्तु सुमन्तुनोक्तं-'' छग्जनपलाण्डुगुञ्जनकवकमक्षणे साविः ज्यष्टसहस्रेण मूर्ष्टिन संपातान्त्रयेन् " इति —तद्वळात्कारेणानिच्छतो भक्षणविषयं, तदे-कसाध्यब्याध्युपशमार्थे वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । जत एवानन्तरं तेनैवाक्तम् "एतान्यव •याधितस्य भिषक्तियायामप्रतिनि भवन्ति , यानि चैवन्प्रकाराणि तेष्वपि न दोष इति । संपातान्नयदुदकविन्दून्मक्षिपेत् ॥'' अथ जातिदुष्टसन्धियादिक्षरिपाने

१,—५. २०। २. छ. कुकण्डं कव॰। ३. छ. नालिकां माञ्लिके बीव०।

पायारिचराम् तत्र चाकामतः सक्तत्पाने - ''अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्टमेकशफं तथा । क्षाविकं संधिनीक्षीरं विवत्सायारच गोः पयः ॥ आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशक्तानि चैव हि ॥ दि मक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वे च दिषसंभवम्॥" ईत्युक्त्वा " शेषेषूपवसेदहः।" इति मत्क्त उपवासो द्रष्टव्यः । कामतस्त् योगीश्वरोक्तिक्षरात्रोपवासो द्रष्टव्यः । यन् पैठीनसिनोक्तम्--- अविखरोष्ट्रमानुषीक्षरिप्राशने तप्तकुच्छूः पृनरुपनयनं च । अनिर्दशाहगोमहिषीक्षीरपाशने षड्।त्रमभोजनम् । सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरपानेऽ-प्यजावर्ज्यमेतदेव '' इति । यच्च शङ्केन--'' क्षीराणि यान्यमक्ष्याणि तद्धि-काराशने बुधः । सप्तरात्रव्रतं कुर्यास्त्रयन्नेन समाहितः ॥" इति यावकव्रतमुक्तं तदुभयमपि कामतोऽभ्यासाविषयम् । यत्तु शङ्केन- " संधिन्यमेध्यभक्षयोः क्षीरप्राशने पक्षत्रतमुक्तं-" संधिन्यमेध्यमक्षयोर्भुक्त्वा पक्ष त्रतं वरेत् ॥" इति तद्प्यभ्यासविषयं-सक्कत्पाने ''गोजामहिषीवर्ज्ज सर्वाणि पर्यासि प्राक्ष्योपवसेत् , अनिर्दशाहं तान्यपि संधिनीयमस्स्यान्दिनीविवत्साक्षीरं चामेध्यभुजश्च॥" इति विष्णुना पवासस्योक्तत्वात । तथा वर्णनिबन्धनश्च प्रतिषेधः—क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः । यः पिबेत्कपिछाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ।" इति । एवमादौ च यत्रप्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं न दश्यते तत्र ''शेषप्रपवसेदहः '' इति साधारणप्रायाश्चेत्तं मनूक्तं साधारणं प्रायश्चिम् । द्रष्टव्यं, कामतस्त '' चाषांरच रक्तपादांरच सौनं वल्लुरमेव च । मत्स्यांच कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्रयहं वसेत्।।" इति योगीश्वरोक्तं द्रष्टन्यम्। कामतोऽभ्यासे तु जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं तु सप्तरात्रं यवान् पिबेत्'' । इति मनूक्तं द्रष्टव्यं । इदं विटसुकरादिमांसव्यतिरिक्ताविषयं — '' क्रव्याद्भिट्सूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च मक्षणे । नरकार्कंकराश्वानां तप्तकुच्छं विशोधनम् ॥ " इति मनुना जाातीविशेषेण प्रायाश्चित्तविशेषस्योक्तत्वात् । एतनमूत्रपुरीषप्राशनेऽप्येतदेव - "वरा-हैकराफानां तु काककुक्कुटयोस्तथा । क्रब्यादानां च सर्वेषाममक्ष्या ये च कीर्तिताः ॥ मांसमूत्रपुरीषाणि प्रास्य गोमांसमेव च । श्वगोमायुकपीणां च तप्तकुच्छं विभीयते ॥ उपोष्य वा द्वादशांह कूशमाण्डेर्जुहुयाहुतम् ॥" इति

१. क. अविक सन्धि०। २.—५. ८, ९, १०। ३.—११. १५६.।

बृहद्यमस्मरणात् । तत्र कामतस्ततकुच्छः अभ्यासे तु कुश्माण्डसहितः पराक इति व्यवस्था । तथा प्रचेतसाप्युक्तं—'' स्वसृगाळकांककुक्कुटपार्षतवानरचित्र-कचाषकव्यादखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे तप्तक्तच्छ्मादिशेदेषां मूत्र-पुरीषमक्षणे त्वतिक्रच्छ्म् " इति । इदं च कामकारविषयम् ॥ यत्तूदानसो वचनं -- " नरमांसं श्वमांसं वा गोमांसं चाश्वमेव च । मुक्त्वा पञ्चनखानां च महा-सान्तपनं चरेत् '' इति—तदकामाविषयम् ॥ यत्त्विङ्गरोवचनं—'' बळाकाभास-गृध्राखुखरवानरसूकरान् । दृष्ट्वा चैषाममेध्यानि स्पृष्ट्वाचम्य विशुद्धवाति ॥ इच्छ-येषाममेध्यानि मक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्तपनं क्रुच्छ्रं प्राजापत्यमाने-च्छ्या " इति-तद्भक्षितोद्गारितविषयम् । सान्तपनशब्देन चात्र महासान्तपन-मुच्यते — अकामतः प्राजापत्यविधानात् ॥ यत्पुनराङ्गरोवचनं — " नरकाकखरा-श्वानां जग्ध्वा मांसं गजस्य च । एषां मूत्रपुरिषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥'' इति, यच बृहद्यमेनोक्तं—" शुन्कमांसाशने विप्रो व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ॥" इति —तदुभयमीप कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्केनोक्तं—" मुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथा चैकराफानिप । औष्ट्रं गव्यं तथा जग्ध्वा षण्मासान्त्रत-माचरेत् ॥" इति — तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासिवषयम् ॥ यत्तु समृत्यन्तरोक्तं — '' जम्बा मांसं नराणां च विद्वराहं खरं तथा । गवाश्वकु अरोष्ट्राणां सर्वे पाञ्चनखं तथा । क्रन्यादं कुक्कुटं प्राम्यं कुर्यात्संवत्सरव्रतम् ॥" इति—तदस्रन्तानवान्छ-न्नाम्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मूत्रपुरीषप्रहणं वसाग्रुकासृक्मडजानामुपलक्षणं, कर्णविट्पभृतिमळषट्केत्वर्धे कल्पनीयम् । केशादिषु पुनः षट्त्रिशैनमते विशेष उक्तः--''अजाविमहिषमृगाणां आममांसमक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वे त्रिरालमज्ञानादुपवासः" इति ॥ यतु प्रचेतसोक्तं—" नखकेशमृह्वो-ष्ठमक्षणेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः " इति — तदप्यकामतः सकृत्पाशनविषयम् ॥ यत्त समृत्यन्तरवचनं — "केशकीटनखं पाश्य मत्स्यकण्टकमेव च । हेम -तप्तं चृतं पीत्वा तत्क्षणादेव शुद्धयति ॥" इति — तन्मुखमात्रप्रवेश-

क. काककुटपार्षत । छ. कुक्कुररपार्षद । २. क. औधूमांसं तथा अक्त्वा षण्मा ।
 क. पश्चिंशन्मते । ४. छ. प्रचेतसीकं —नाशाक्ष पाकचण्डाळपारिमहेषु पीत्वा ।

विषयम् ॥ यदा तु माजनस्थमन्नं केशादिदृषितं भवति — तदा ' अन्ने भोजनकाले त मक्षिकाकेशद्वित । अनन्तरं स्पृशेदापस्तव्चान्नं भस्मना स्पृशेत् ॥ " इति प्रचेतसाभिंहितं वेदितव्यम् । प्रासाङ्गकोऽयं श्लोकः ॥ सूक्ष्मतरक्रमिकीटास्थिमक्षणे पुनर्हार्रातेन विशेष उक्तः— " कृमिकीटपिपीलिकाजलौकः पत्रक्वास्थिपाशने गोमूत्रगोमयाहाराद्धरात्रेण विद्युध्यति ॥" इति । जलौको मत्स्यादिः । एवं च पद्मपतत्रिजलचरनरमांसादिपाराने संक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि, प्रन्थगौरव-भयात्प्रतिवैयक्तिर्न लिख्यते ॥ अथाश्चित्तंसपृष्टभक्षणे प्रायश्वित्तम् । तत्र ताबद् च्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे वस्यते । तत्र मनुः--- विडालकाकाखांच्छेष्टं जग्वा श्वन-कुलस्य च । केराकीटावपनं च पिवेद्राह्मीं सुवर्चलाम् " इति कालविशेषानु-पादानादेकरात्रम् । इदं चाकामतो द्रष्टव्यम् । यत् विष्णुनोक्तं-- '' पक्षिश्वापद-जग्धस्य रसस्यानस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छपादकम् ॥ " डाति---तत्कामकारविषयम् । संस्कारश्च 'देवद्रोण्याम्' इत्यादिना द्रव्यशुद्धि-प्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः । यत् शातातपेनोक्तं—'' श्वकाकाद्यवलीदश्रदोच्छिष्टभोजने व्वतिक्रच्छम् ॥ " इति—वदकामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यनुशङ्केन—" शुनाम-च्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं वृती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवाद्यातं भुक्त्वा पक्षं वृती भवेत् " इति यावकात्रतमुक्तं--तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ ब्राह्मणायुच्छिष्टभोजने त बृहद्विष्णुनोक्तं—'' ब्राह्मणः शृद्धोच्छिष्टाराने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेद । वैश्यो-च्छिष्टाशने पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं बाह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् 7 इति—तत्कामकाराविषयम् ॥ यत्तु यमवचनं — " भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापरयेन गुध्यति । भूमुजा सह मुक्त्वानं तप्तक्रच्छेण ग्रध्यति ॥ वैश्येन सह भक्तवानमतिकुच्छ्रेण शुध्यति । शृद्धेण सह भुक्तवानं चान्द्रायणमथाचरेत " इति—तत्कामतोऽभ्यासविषयम् ॥ यत्पुनः शङ्खवचनं—'' ब्राह्मणोच्छिष्टा-राने महान्याद्वतिभिरभिमन्ज्याऽऽपः पिबेत् , क्षितियोच्छिष्टाराने ब्राह्मरिसाविपक्वेन ज्यहं क्षीरेण वर्तयेत् , वैश्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मी सवर्चछा पिवेत. श्रद्धोच्छिष्टभोजने षडात्रमभोजनम् " इति —तदकामविषयम । तलाभ्यासे द्वैग-

ख. जलचरमांसा० । २ क. त्प्रतिव्यक्तिनलिख्य० । इ.— ११. १५१. । ४. क. व्छिष्टं मश्रामीज ०। ५. क. व्छिष्टभीजनेतिरा ०।

ण्यादिकं कल्प्यम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण—'' पितुर्च्येष्ठस्य च भ्रातुरु-च्छिष्टं भोज्यम् '' ईरयापस्तम्बस्मरणात्॥ यत्तुबृहद्वयासवचनं---- '' माता वा भगिनी वापि भार्या वान्याश्व योषितः । न ताभिः सह भोक्तव्यं मुक्तवा चान्द्रायणं चरेत्' इति-तत्सहमोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रमोजने तु '' शूद्रोच्छिष्टमोजने सप्तराव्रम-भोजनं स्त्रीणां चे " इत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टन्यम् ॥ यत्त्विङ्गरोवचनं---'' ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयाद्चिछष्टं वा कदाचन । तैत्र दोषं न मन्यन्ते सर्व एव मनीषिण " इति—तद्विवाहविषयमापद्विषयं वा । अन्त्योच्छिष्टभोजनेतु—'' अन्त्यानां भुक्त-शेषं तु भक्षियत्वा द्विजातयः । चान्द्रं ऋच्छ्ं तदर्धे च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः' इत्याप-स्तम्बोक्तं दृष्टव्यम् । अत्र चान्द्रं चान्द्रायणं ॥ अन्त्यावसाय्युच्छिष्टभोजने तु ''चाण्डाळ-पतितादीनामुन्छिष्ठान्नस्य मक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत्॥ षड्राञं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वशः' इत्याङ्गरोभिहितं सान्तपनम्। अत्र महासान्तपनं द्रष्टव्यम्। आपदि तु ''आपत्काले तु विषेण मुक्तं राद्रगृहे यदि। मनस्तापेन शुस्येतु द्रुपदानां शतं जपेत् " इति पराशरोक्तं वेदितेंव्यम् ॥ यत्तु बृहच्छुातातपेनोक्तं —'' पीतशेषं तु यत्किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्तवा चान्द्रायणं चरेत् ' इति—तदभ्यासविषयं ज्ञेयम् । निमित्तस्यातिंळघुत्वात् । ''पीतोच्छिष्टंतु पानीयं पीखा तु ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्योद्वामहस्तेन वा पुनः" इति । एतद्बुद्धिपूर्वविषयम्, अकामतस्वर्धं कल्प्यमिति । दीपोन्छिष्टे तु---''दीपोच्छिष्टं तु यत्तेलं रात्रौ रध्याहतं च यत् । अभ्यङ्गाचैव यच्छिष्टं भुक्ता नक्तेन शुद्धयति" इति षट्विंशन्मतोक्तं विज्ञेयम् ॥ अथाशुचिद्रव्यसंस्पृष्टभक्षणे प्रायाश्चित्तम् ।तज्ञाह संवर्तः---'' केशकीटावपनं तु नीळीळाक्षोपघातितम् । स्नाय्वास्थिचर्मसंस्पृष्टं मुक्ता तूपवसेदहः " इति, तथाह शातातेपः—" केशकी-टावपन्नं च रुधिरमांसारपृस्यस्पृष्टभूणन्नावेक्षितपतन्यवलीढश्वसूक्ररगवात्रातशुक्तप-र्थुषितवृथापक्वदेवान्नहविषां भोजने उपवासः पञ्चगन्याशनं च " इति , एतचोभ-

१. ४. ११. | २. १. २६. ४. ५. क. स्त्रीणां चरेदिति । ३. क. तदत्रदोषं मन्यते । ४. क. वेदितव्यम् । दीपो विक श्रास्त्रे वेदितव्यम् विक स्त्रे विक स्याप स्त्रे विक स्

यमपि अकामविषयं, कामतस्तु ''मृद्वारिकुसुमादीश्च फलकन्देक्षुम्लकान् । विष्मुत्रदूषितान्प्रास्य क्रच्छ्पादं समाचरेत् ॥ सन्तिक्रष्टेऽर्धमेवस्यात्क्रच्छः स्याच्छ-चिशोधनम् " ईति विष्णूकं वेदितन्यम् । अन्यसंसर्गेपादो, महासंसर्गेऽर्धऋन्छ् इति व्यवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तं—" संसर्गदुष्टं यचात्रं क्रियादुष्टं च कामतः । मुत्ता स्वभावदुष्टं च तप्तकुच्च्ं समाचरेदिति—एतर्चे असंसृष्टामेध्यातिरसोपलब्धी वेदितव्यम् ॥ रजस्वलादिस्पर्शे तु शङ्कोक्तम्—''अमेध्यपतितचाण्डालपुल्कसरजस्व-छावधूतकुाणिकुष्ठिकुनाखिसंस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रं चरेत् ^१ इति । कुणिर्हस्तविकछः । एतत्कामकाराविषयम्, अकामतोऽर्धम् । ' सुक्त्वास्पृश्वैस्तथाशोचिकेशकीठैश्च दृषि-तम् । कुशोदुम्बरबिल्वाद्यैः पनसाऽम्बुजपत्नकैः । शङ्खपुष्पीसुवर्चादिक्वाथं पीत्वा विश्चद्भवति" इति यद्भिष्णुनोक्तं-तदशक्तविषयं रजकादिस्पृष्टविषयं वा । सूदा-द्यपहते त हारीतोक्तांबिङ्गेयं—'' सूद्रेणोपहतं भोज्यं कीटैर्वाऽमध्यसोविभिः । मुझानेषु तु वा यत्र शूद उपस्पृशेत् अनर्हत्वात्स पङ्कौ तु भुझानेषु वा यवात्था-योच्छिप्रं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सित्वा वा यत्नानं दद्यस्तत्र प्रायाश्वेत्तमहोरात्रम् " इति । उच्छिष्टपङ्किभोजनेऽध्येतदेव---'' यस्तु भुङ्के द्विजः पङ्करवामुन्छिष्टायां कदाचन । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्जगव्येन शुद्धपति " इति क्रतुस्मरणात्॥ वामकरानिर्मुक्तपैत्रमोजने तु " समुत्थितस्तु यो मुङ्के यो मुङ्के मुक्तमाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् " इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं ईष्टव्यम् ॥ तथा पराशरेणाप्यत्रोक्तम्-'' एकपङ्क्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्ये-कोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ मोहाद्धश्रीत यस्तत्र पक्त्यामुन्छिष्टभो-जन: । प्रायाश्चित्तं चरेदिप्रः कृच्छुं सान्तपनं तथा " इति । श्वादिसंपृक्तकूपा-द्यदकपाने तु विष्णुराह — '' भृतपश्चनखात्कृपादस्यन्तोपहताद्वोदकं पीत्वा ब्राह्मगस्त्रयहसुपवसेत् , द्वयहं राजन्यः, एकाहं वैश्यः, शूद्रो नक्तं, सर्वे चान्ते पञ्चगन्यं पिबेयुः" इति । अत्यन्तोपहताद्वेति मूत्रपुरीषादिभिवेत्यभिषेतेम् । यदा तु तज्ञैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति—तदा हारीतो विशेषमाह— ''क्लिने भिन्ने रावे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् । शुध्ये चान्द्रायणं

१. क. च्छुचिमोज॰ । २. ख. एतच्चामेध्य॰ । ३. ख. निर्मुक्तान्नमाजन॰ । ४. ख. तोक्तं वेदितस्य॰ । ५. ख. स्प्रमिहितम॰ ।

कुर्यात्तप्तकुच्छ्मथापि वा ॥ यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरालेण शुध्याति ' इति । इदं चान्द्रायणं मानुषश्वोपहतकूपजलपानाविषयम् , अकामतस्तु षड्रात्रं —'' क्रिन्नं भिन्नं शवं चैव क्पस्थं यदि दैश्यते । पयः पिबेत्त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्" इति देव छरमरणात् ॥ यदा चण्डालकुपादिगतं जलं पिबाति-तदापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यं-''चाण्डालकूपमाण्डस्थं नरः कामाञ्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्त कथं तत्र वर्णेवर्णे विनिर्दिशेत् ॥ चरेत्सान्तपनं विप्रः, प्राजापसं च भूमिपः । तदर्ध तु चरेद्वेरैय:, शूद्रे पादं विनिर्दिशेत्" ईति । इदं च कामकाराविषयम्, अकामतस्तु '' चाण्डालकूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् । स तु शुध्येत शूद्रस्वेकेन शुध्यति ''इति देवलोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ चाण्डालादिसंबद्धा-ल्पजलाशोयष्वपि कूपवच्छुद्धिः—'' जलाशोयष्वथालपेषु स्थावरेषु महीतले कूपवत्कथिता शुद्धिमेहत्सु तु न दूषणम् " इति विष्णुस्मरणात् ॥ पुष्करिण्यादिषु पुन:---'' म्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्देऽपि वा । जानुदब्नं शुचि क्रेयमधस्तादशुाचि स्मृतम् ॥ तत्तोयं यः पिनोद्देपः कामतोऽकामतोऽपि वा । अकामान्नक्तभुञ्जी स्यादहोरात्रं तु कामतः" इत्यापस्तम्बीक्तं द्रष्टव्यम् ॥ रजकादि-भाण्डस्थतोये तु ''भाण्डस्थमन्यजानां तु जलं दिध पयः पिबेत् । ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चेव प्रमादतः ॥ ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः । श्रद्धस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तित " इति पराशरोक्तं वेदितव्यम् । कामतस्तु द्विगुणमू---'' अन्त्यजै: ह्यानिताः कृपास्तडागो वाप्य एव वा । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुध्यति " इति आपस्तर्म्बोक्तमभ्यासविषयं वेदितव्यम् ॥ यत्त्वापस्तम्बेन चाण्डालकूपादिजलपाने पञ्चगन्यमात्रमुक्तम् । 'प्रपास्वरण्ये घेटके च सौरे द्रोण्यां जलं कोश्रविनिर्गतं च । स्वपाकचाण्डालपरिप्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुध्येत् " ईति—तदशक्तिविषयम् । " प्रपां गतो विनातोयं शरीरं यो निषिञ्चति । एकाहृक्षपणं ऋत्वा सचैछं स्नानमाचरेत् ॥ सुराघटप्रपातोये पीत्वा

श. ख. यदिजायतो पयः । २. ३. ४. ८ ५. एतच्च आपस्थम्भ नामलम्यत
 क. 'इदं च कामकारविषयम्' इति नास्ति । ६. ख. स्वरण्यघटकेसोरद्रोण्या । ७. क. शक्तविषयम् । अयमविद्दष्ट ।

नाव्यं जलं तथा । अहोरात्रोषितो भूला पञ्चगव्यं द्विजः पिवेत् ॥^{११} अथ भाव-दुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं--- " भावदुष्टं---यद्वर्णत आकारतो वा विसदशतया जुगु-भ्सितशारीरमछादिवासनां जनयति तदुच्यते, अरिप्रयुक्तगरछादिशैङ्कां वा । तत पराशरः--- '' वाग्दुष्टं भावदुष्टं चै भोजने भावदूषिते । भुक्त्वात्रं ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रेण विद्युध्याति '' इति । एतत्कामकारविषयम् । यत्तु गौतमेन '' भावदुष्टं केवैळ'' इत्यादि पाक्पञ्चनखेभ्य:पठिर्तेवा प्रायश्चित्तानुक्तं ''पाक् पञ्चनखेभ्यरुट्देनं घृतप्राशनं च" इति—तदकामाषेषयम् ॥ शङ्कायां तु " शङ्का-स्थाने समुखने अमोज्यामक्ष्यसंत्रिते । आहारशुद्धि वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । अक्षारलवर्णा रूक्षां पिवेद्रासीं सुवर्चलाम् । निरात्रं शङ्खपुर्षां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥ पठाशाबिस्वपत्राणि कुशान्पद्ममुदुम्बरम् । अपः पिवेक्त्वाथयित्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति " इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभोजनशङ्कायामुक्तं —''संवत्सरस्येकमपि चरेत्कुच्छ्ं द्विजोत्तमः । अज्ञात भुक्तग्रुद्धयर्थे ज्ञातस्य तु विशेषत ॥" इँति । अथ कालदुष्टमक्षणे प्रायश्चित्तं—कालदुष्टं च पर्युषिताऽनि-र्देशगोक्षीरादि—तत्र चाऽकामतः " शेषेषूपयसेदहः " ईंति मनुक्तं वेदितव्य, कामतस्तु ''केवळानि च शुक्तानि तथा पर्युषितं च यत् । ऋजीषपँकः भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु त्रती भवेत् ' इति शङ्क्षोक्तं वेदितन्यम् । केवलान्यस्नेहाक्तानि । अनिर्देशगोक्षीरादिषु प्रायश्वित्तं प्राक् प्रदर्शितम् । नवोदकपाने तु पञ्चगव्यप्राश-नम् । शृङ्गार्स्थिदन्तजैः पात्रैः शृङ्खशुक्तिकपर्दकैः । पीत्वा नवोदकं चैव पञ्चगव्येन शुद्धचति ^१ इति वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मरणात् ॥ कामनश्तूपवासः कर्तव्यः—''काले नवादकं गुद्धं न पिबेच्च व्यइं हि तत् । अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्या-दहार्नेशम् " इति स्मृयन्तरदर्शनात् । प्रहणकाले भोजने तु चान्द्रायणं — '' नवश्राद्धं प्रामयाजकान्नं संप्रहमोजनम् । नारीणां प्रथमे गर्भे मुक्त्या चान्द्रयणं चरेत् " इति शातातपस्मरणात् ॥ यदा तु संग्रहादन्यत्र निषिद्धकाले भुङ्के---

१. ख. शङ्कांवा । २. स. धं च भाजने भाव । । ३. स. केवलमित्या । छ. भावदुध्केवलेत्यादि । ६. स. पटितत्वात्माय । ५.—५. २.। ६.—५. २०. ७. स. ऋती-श्चापनव , क. ऋचीसपनव । ८. क. मृगास्थिदं । ९. स. इति बुहवाश ।

तैदा मार्कण्डेयः—''चन्द्रस्य यदि वा मार्नार्यस्मिन्नहानि मार्गव । ग्रहणं तु मबेत्तस्मिन्न पूर्वं माजनिक्रया ॥ नाचरेत्संग्रहं चैव तथैवास्तमुपागते । यात्रस्यान्नाद्रयस्तस्य नाहनी-याचावदेव तु" तथा ' प्रहणं तु मबेदिन्दोः प्रथमादिष्यामतः । भुर्कातावर्तना- त्रृवं प्रथमे प्रथमादिष्यामतः । भुर्कातावर्तना- त्रृवं प्रथमे प्रथमादिष्य, तथा ' अपराह्वे न मध्याह्वे सायाह्वे न तु सङ्गवे । भुर्कात सवः चस्यान्न पूर्वे भोजनिक्तया ' इति ॥ यच्च मनुनोत्तं—' नाश्रीयात्सं- विवेद्यायाम् ।' नातिप्रगे नातिसायम् । इत्येवमादि, यच्च बूँहच्छातातपेनोक्तं—' धाना दिष्यं च सक्तृश्च श्रीकामो वर्जयन्तिश्चि । भोजनं तिक्रेसंबद्धस्नानं चैव विवक्षण' इत्येवमादिष्यायिक्ष्यतेषु ''प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापायत्त्ते । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैवहि ' इति योगीश्चरोक्तं प्राणायामशतं द्रष्टव्यम् , अकामतस्तु ' शेषेषूपवसेदहः' इति मनुक्तोपवासो द्रष्टव्यः ॥

अथ गुणदुष्टश्चक्तादिभक्षणे प्रायदिचत्तम् । तत्र च मतुः—'' श्चक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः । तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्त व्रजस्थ '' ईति । अत्राकामतः ' शेषष्ट्रपत्यसेददः' इत्युपवाँसो द्रष्टव्यः, कामतस्तु ' केवलानि च श्चक्तानि तथा पर्युषितं च यत् । क्रैजीवपक्त्रं सुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् ' इति शङ्कोक्तः 'विश्वयम् । एतच्चामल्कादिफल्युक्तकाञ्चिकादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्य—''कुण्डिका सफला येषु गृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु काञ्चिका प्राह्या नेतरस्याः कदाचन ' इति स्मरणात् ॥ उद्भृतस्तेद्दिषु तु 'उद्भृतस्तेद्द-विल्यमपित्यकमधितप्रभृतीनि चाऽऽत्तवीयोणि नाश्नीयात्' इत्युक्ता 'प्राक्ष्यञ्चन्त्वेभ्यश्चर्दने वृतप्राशनं च ' इति गौतमोक्ते द्रष्टव्यम् । विल्यनं वृतादिमलम् । अन्धृतावनमोजने तु लिखित आह—''तस्य चाग्नौ नै' क्रियते यस्य चान्नं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा चोपवसेददः ॥ पृथाक्रसरसंयावपायसाप्पश्चित्रप्रकृतीः । आहिताग्निर्विजो मुक्त्वा चोपवसेददः ॥

स्त. भुङक्त् यथाइमा॰, छ. यदातुमहादत्यत्रनिषिद्याभुक्ते, यथाहमाक० । २ क. मध्याहे मध्याहेनतुसक्व० । ३. ४. ५५. १४. क. यच्च शातातपे॰ । ५. क. तिल्लसम्बन्धस्तान०। स. सम्बद्धस्तान० । ६. प्रा० ३०६. । ७.—५. २०. । ८. ११. १५३. । ९. स. ऋची- १५० स. अङ्ग्दस्मरणात् । ११. स. बाबो निश्चपते यस्य० ।

रेत् '' इति अनाहिताग्नेस्तु '' शेषपूपवसेदहः " ईत्युपवासो द्रष्टव्यः ॥ भिन्न-भाजनादिषु भोजने संवर्तेनोक्तं—'' शूद्राणां भाजने मुक्ता मुक्ता वा भिन्नभाजने। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति॥" इति । तथा समृत्यन्तरेप्युक्तं— ''वटार्काश्वरथपनेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकरक्केषुँ भुत्क्वा चान्द्रायणं चरेत् '' इति तथा ''पलाशपद्मपत्रेषु गृही मुक्त्वैन्दवं चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चेत्र छमते चान्द्रिकं फलम् ॥^{११} इति ॥ अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टा ज्यभोजने प्रायाश्चित्तम्---तत्र पराशरः ----" माक्षिकं पाणितं शाकं गोरसं छवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ' इति । कामतस्तु-'' हस्तदत्तभोजने अब्राह्मणसँमीपभोजने, दुष्टपङ्किभोजने, पह्नत्यप्रतो भोजनेऽ भ्यक्तमूत्रपुरीषकरणे मृतसूतकशृद्धान्नभोजने शृद्धैः सह स्वप्ने त्रिरात्रमभोजनम " इति हारीतोक्तं विज्ञेयम् । पर्यायानदातर्दुष्टे तु-' ब्राह्मणान्नं ददच्छूदः श्रूदानं ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्याद्युक्त्वा तूपवसेदेहः । इति वृद्धयाज्ञवल्क्यो क्तमवगन्तव्यम् । शृद्रहस्तभोजनेतु-- शृद्रहस्तेन यो भुङ्के पानीयं वा पिबेत् क्वाचित्। अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन ग्रुध्यति " इति क्रतृक्तं विश्लेयम्। धमनदुष्टेऽपि ''आसनारूढपादो वा बस्त्रार्धप्रावृतोऽपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा कुच्छ्रं सान्तपन चरेत्" इति तेनैवोक्तम् । पित्राचुदेशेन त्यक्तात्रभोजने तु ''भुङ्के चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्षडाचरेत् । उपवासम्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकी-ार्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सिपण्डने । असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पारणके तथा ॥ द्विगुर्णं क्षित्र्यस्यैतात्त्रिगुणं वैश्यमोजने । साक्षाचतुर्गुणं ह्येतत्स्मृतं शूद्रस्य भोजने ॥ अतिथौ तिष्ठति द्वारि द्वारः प्राञ्नन्ति ये द्विजाः । रुधिरं तद्भवेद्वारि भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हीरीतेनाप्युक्तं-'' एकादशाहे भुक्त्वानं भुक्त्वा संचयने तथा । उपोष्य विधिवत्स्नात्वा कूइमा-

^{*} फाणितम् इक्षुरसविकारः काकम्बीतिलोके ॥

सः दारकदम्बेषु०। २. सः दुष्टाभोज्य भक्षणे प्राय० । छः कियादुष्टस्यभोजने प्रा०। ३. छः समीपभोजने ग्रीदः सह०। ४. छः पर्यायदानदृष्टेतु०। कः, पर्यायाबदुष्टं त्त०। ५. कः वैणश्रादं प्राणा०। ६. सः यञ्चहारीतो०।

ण्डेर्जुहुयाद्वृतम् " इति,विष्णुनाप्युक्तं—"प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके । त्रैपाक्षिके तदर्धे तु पञ्चगव्यं द्विमासिके" इतीदं चाऽऽपद्विषयम्, अनापदि तु-" चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायिक्वंत्तं विधीयते' इति हारीतोक्तं द्रष्टन्यम् । "प्राजापत्यं तु मिश्रके' इत्येतदाचं, मासिकविषयं द्रष्टब्यं, द्वितीयादिषु तु ''प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्य-मासिके । त्रेपिक्षिके तदर्धे स्यात्पादो द्वैमासिके तथा ॥ पादोनकुच्छं निर्दिष्टं षण्मासे च तथाब्दिके । त्रिरौतं चान्यमासेषु प्रत्यहं चेदहः समृतम् '' इति षट्त्रिंशन्मतोक्तं द्रष्टन्यम् ॥ क्षात्त्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः--'' चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । त्रैपक्षिके सान्तपनं कुच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ॥ क्षात्रियस्य नवश्राद्धे त्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्घाधिकं प्रोक्तं क्षान्त्रियातुँ मनीषिभिः ॥ राद्वस्य तु नवश्राद्धे चरेचान्द्रायणद्वयम् । सार्धे चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे लैन्दवस्पृतम् ॥ मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥' यत्तु शङ्खवचनं--- चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रयेऽतिक्चच्छ्ः स्वात्षण्मासे क्चच्छ् एव तु ॥ आब्दिके पादक्चच्छः स्यादेकाहः पुनराब्दिके । अत ऊर्ध्व न दोष: स्याच्छङ्कस्य वचनं यथा र इति—तत्सर्पा-दिहतविषयं, ' ये स्तेनाः पतिताः क्लीबा ' इत्याद्यपाङ्क्रियविषयं वा—''चाण्डालादु-दकात्सर्पाद्राह्मणाद्वैशुतादपि । दंष्ट्रिम्यश्च पशुम्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥ पतनानाशकेश्वेय विषोद्धन्धनकेस्तथा । भुक्तवेषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुवतं द्विज ' इति, तथा 'अपाङ्क्तेयान्यदुद्दिस्य श्राद्धमेकादशेऽहनि । ब्राह्मणस्तत्र मुक्त्वान्ने शिशुचान्द्रायणं चरेत् ' इति, 'आमश्राद्धे तथा मुक्त्वा तप्तक्रच्छ्रेण शुद्धचिति। संकल्पिते तथा मुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् रहित भरद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्ता-मिधानात् ॥ ब्रह्मचारिर्णेस्तु बृहद्यमो विशेषमाह—"मासिकादिषु योऽश्रीयादसमात-वतो द्विजः । ब्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राज्य विशुद्धवति ' इति । इदमज्ञानविषयम् । कामतोऽपि स एवाह —''मधु

स्व. प्राजापत्यं विधाय । २. दिरात्रिमिति पाठान्तरम् । ३. सः क्षात्रियास्तुर्मनी-पिभिः । क. श्रृतियात्तुमनीपिणः श्रृह्ण । ४. सः त्रक्षचारिषु वृह्ण । क. त्रक्षचारिणां तु वृहण ।

मांसं च योऽश्वीयाच्छाद्धं सूतकमेव वा । प्राजापत्यं चरेत्क्रच्छं व्रतशेषं समापयेत्" इति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्धम्-'' आमश्राद्धे तदर्धे तु प्रायश्चित्तं तु सर्वदा " इति षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात् ॥ यत्त्वनसोक्तं-''दशक्रत्वः पिबेद्यापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः। ततः संच्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरम् रहति-तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम् संस्काराङ्गभूतश्राद्धमोजने तु व्यासन विशेष उक्तः-- 'निवृत्तचूडाहोमे तु पाङ्गमक-रणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन शुद्धवते निन्धभोजन" सीमन्तोत्रयनादिषु पुनधींम्यो विशेषमाह—" ब्रह्मोदेने च सोमेच सीमन्तोत्रयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्" इति । अत्र ब्रह्मीदनारूथं कर्माऽऽधानांङ्गभृतं—सोमसाहचर्यात् ॥ अथ परिग्रहाभोज्यभोजने प्रायश्चित्तम् । यत्त्वरूपतोऽनिषिद्धमपि विशिष्टपुरुषस्वामिकतयाऽभोज्यं भण्यते—तत्परिप्रहाञ्चचि। तत्र योगीश्वरेण '' अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि '' इत्यारम्य सार्घपश्चभिः श्लोकरभोज्यात्राः प्रतिपादिताः । मनुनापि त एव किञ्चिदाधिकाः प्रतिपादितौः--" नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा । स्त्रिया ईंबिन च हुते मुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥ मत्तकुद्धातुराणां तु न मुञ्जीत कदाचन । गणान्नं गाणि-कानं च विदुषां च जुगुस्तितम् ॥ स्तेनगायकैयाश्वानं तक्ष्णो वार्ध्विकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निर्मेडस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्ढस्य पश्चस्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः ऋरस्योच्छिष्टभोजिनः ॥ उग्रान्नं स्रतिकान्नं च पर्यायान्तमानिर्देशम् । अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः ॥ द्विषदन्नं मवाँर्यन्नं पतितान्नमर्वक्षुतम् । पिद्युनानृतिनाश्चैत्र नेतुविकायिकस्य च ।। शैद्धष-तन्तुवायात्रं कृतव्नस्यानमेव च । कर्मारस्य निषादस्य रङावतरणस्य च । सुवर्णकर्तुर्वेणस्यै भैरीमविक्रयिणस्तथा ॥ श्ववतां शौण्डिकानां च चैछनिर्भेजकस्य

१. ल. प्राजापत्यं तु सर्व०। २. ल. कर्मयहाङ्गभूत०। इ. म. ४. २०५. — २१७, ४. म. छ. छीचेतव श्राद्धेतं सुञ्जी०। ५. छ. गायनयोक्षा०। ६. ग. तिगडेतच०। ७. ल. ग. दर्भन गर्यक ०। ८. ग. तालमवेक्षितम् । छ. तालमभः स्मृतः०। ९. ल. नोहचेत्र केतुविकायपस्तथा । शक्०। केतुविकायकस्य च । शक्०। १० छ. कर्नुवेनस्य० ११. ल. णस्य श्रम्भविक०।

च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ मृष्यन्ति ये चोपपति स्त्रीजितानां च सर्वशः । अनिर्दशं च प्रेतानमतुष्टिकरमेव च " इति । अत्र च पदार्था अभक्ष्यकाण्डे न्याख्याताः । अत्र प्रायश्चित्तमाई---'' मुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममस्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्तवा चरेत्कुच्छ्रं रेतो विष्मूत्रमेव च " इति । पैठीन-सिनाप्यकामतस्त्रिरात्रमेवोक्तं--- '' कुनखी स्यावदन्तः पित्रा विवदमानः स्त्रीजितः कुष्ठी पिशुनः सोमविक्रयी वाणिजको प्रामयाजकोऽभिशस्तो व्रषस्यामभिजातः परिवित्तिः परिविन्दानो दिधिषूपतिः पुनर्भूपुत्रश्चीरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यभाज्याना अपाङ्केया अश्राद्धाहीः एषां भुैत्क्वा चाऽविज्ञानात्त्रिरात्रम्'' इति ॥ शङ्केन त्वेता-किञ्चिदार्घकान्पठित्वा चान्द्रायणमुक्तं--तदभ्यासविषयम् ॥ गौतमेन पुनः '' उच्चिष्टपुंश्वरयभिशस्ता '' इत्यादिना अभोज्यान्पठित्वा '' प्राक्पञ्चनखेभ्यरुछर्दनं घृतप्राशनं च " इति प्रायश्चित्तामुक्तं—तदापद्विषयम् ॥ यस्तु बळान्कारेण भैंडियते तस्यापस्तम्बेन विशेष उक्तः---'' बलाहासीकृता ये तु म्लेच्छचाण्डा-ळदस्याभिः । अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिसनम् ॥ उच्छिष्टमार्जनं चैव तथा तस्यैवं भोजनम् ॥ खरोष्ट्रविदुराहाणामामिषस्य च मक्षणम् ॥ तस्त्रीणां च तथा संगस्ताभिश्व सह भोजनम् । मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ चान्द्रायणं त्वाहिताम्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च चरेत्संवत्सरो-षित: ॥ संबत्सरोषितः शुद्रो मासार्घ यावकं पिबेत् । मासमात्रोषितः शुद्रः क्रच्छ्पादेन ग्रुद्धपति ॥ ऊर्ध्व संवत्सरात्करूपं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः । संवत्सरौन्नि-भिश्चेव तैंद्वावं स निगच्छति " इति ॥ आशौचिपरिगृहीतान्त्रभोजने तु च्छागळेय आह—'' अज्ञानिज्ञज्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा ॥ प्राणायामशतं कृत्वा शुद्धवन्ते शृद्धमूतके ॥ वैरेये पष्टिभेवेद्रावि विञ्चतित्रक्षिणे दश । एकाहं च त्र्यहं पश्च सप्तरात्रमभोजनः । तैत: ग्रुद्धिर्भवत्येषां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ' इति । ब्राह्म-

^{1.} स्व. ग्र. क्ष्मकाण्डे श्राह्मकाण्डे च वास्त्या । २. ग्र. २. २. २. स. युक्तवा दस्ता वाऽ-विद्या । १ स. त्कारेण युज्यते । ५. स. तथोरिक्ष्यस्यमोज । ६. छ. तद्भावं चित्रमध्छ । ७. स. जनेतुकागळ आहा । ८. स. नाह्मोजनेवि । ९ ग्र. ततः शुचिभैवेदियः पञ्चगक्यं पिवेक्षं इति । इ. पिवेदिति । ज्ञाह्म ।

णादिक्रमेणैकाहत्र्यहादयो योज्याः, इदमकामकारिवषयं, कामतस्तु मार्कण्डेय आह—" भुक्तवा तु ब्राह्मणाशीचे चरेत्सान्तपनं द्विजः ॥ भुक्तवा तु क्षात्रियाशीचे तथा कुच्छ्रो विधीयते ॥ वैश्याशोचे तथा मुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् । श्रद्धस्यैव तथा भुक्ता त्रीन्मासान्त्रतमाचरेत् " इति ॥ यत्तु राङ्क्षेनोक्तं-- " राद्गस्य सूतके मुक्ता पण्मासान्त्रतमाचरेत् । वैश्यस्य तु तथा मुक्त्वा त्रीन् मासान्त्रतमाचरेत् ॥ क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वी मासी व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथाशीचे भुक्त्वा मासत्रती भवेत " इति । इदमभ्यासविषयम् । एतच प्रायश्चित्तमाशीचानन्तरं, वेदितव्यं--'' ब्राह्मणादीनामाञ्जीचे यः सक्तदेवान्नमञ्जाति तस्य तावदाशीचं यावत्तेषामाशीचं, व्यपगमे तु प्रायश्चित्तं कुर्यात् " इति विष्णुस्मरणात् ॥ अ-पुत्राद्यन्नभोजने तु छिखित आह—'' मुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमत्रतस्यासुतस्य च । शुद्रस्य च तथा मुकवा जिरातं स्यादभोजनं, तथा ''परपाकनिवृत्तास्य परपा-करतस्य च । अपचस्य च भुक्लान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् " इति--एतचा-भ्यासविषयम् ॥ परपाकनिवृत्तादेर्रुक्षणं तेनैवोक्तं--- गृहीत्वाग्निं समारोप्य पञ्च-यज्ञाच निर्वपेत् । पर । किनवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ पन्चयज्ञान्त्वैयं कृत्वा परान्नमुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ गृहस्थधर्मवृत्तो यो ददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धमतत्वज्ञैरपचः संप्रकीतित " इति ॥ यत्त ब्रह्म-चार्याद्यान्त्रभोजने वृद्धपाञ्चवल्क्य आह—'' यतिश्च ब्रह्मणचारी च पकान्नस्वामिनावु-भौ । तथोरनं न भोक्तव्यं भुक्तवा चान्द्रायणं चरेत् " इति, यच पार्वणश्राद्धाच-कर्तरन्नभोजने भरद्वाज आह—" पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्निन्त देवताः॥ भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजञ्चान्द्रायणं चरेत् " इति—तदुभयमप्यम्यासविषयम् ॥ पूर्वपरिगणितातिरिक्ता ये निषिद्धाचरणशीलास्तदन्नभोजने तु—'' निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्न भुक्त्वा द्विजः कुर्यादिनमेकमभोजनम् " इति षद्भिंशन्मतोक्तं वेदितव्यम् । अत्रैव संवत्सराभ्यासे षट्विंशन्मत एवोक्तम्---" उपपातकयुक्तस्य अब्दमेकं निरन्तरम् । अन्न भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तु

१. द्विजश्चान्द्रायणं चरेदिति पाठान्तरम् । २. का. श्रीचे तप्तकृ० । छ. भुक्त्वाद्विजश्चा-न्द्रायणं चरेत् ' इति । ३. का. पञ्चयबांस्तुयः कृत्वा पराज्ञादुप० । ४. छ. युक्तः स्याद०।

विशोधनम् " इति । इदं चामक्ष्यमक्षणप्रायिश्चित्तकाष्ट्रगतिविशेषोदितव्रतकादम्बकं द्विजाग्र्यस्येव क्षत्रियादीनां तु पादपादहान्या भवति—'' विग्ने तु सकलं देयं पादोनं क्षात्रिये स्मृतम् । वैश्येऽर्भे पाद एकस्तु शूद्रजातिषु शस्यते '' इति विष्णुस्मरणात् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणप्रायाश्चित्तप्रकरणम् ॥

निमित्तपरिगणनवेलायामुपैपातकानन्तरं जातिश्रंशकरादाँनि परिगणितानि तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र मनुः—'' जातिश्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिन्छ्या । चरेत्तान्तपनं कृष्कं प्राजापत्यमनिष्छ्या । संकर्रापावकृत्यामु मासः शोधनमैन्दवः । मिलिनीकरणीयेषु ततः स्याद्यावकस्व्यहम्'' इति । अन्यतमिति सर्वत्र संबध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'' संकरीकरणं कृत्वा मासमश्नाति यावकम् । कृष्क्याति कृष्क्यमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ अपात्रीक्रणं कृत्वा तत्तकृष्कृण ग्रुध्यति ॥ शातिकृष्कृण वा ग्रुद्धिमहासान्तपनेनन्वं । मिलिनीकरणीयेषु तत्तकृष्कृं विशोधनम् '' इति । बृहस्पतिनापि जातिश्रंशकरे विशेष उक्तः—'' ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासमादिप्रमापणम् । निन्दितेभ्योधनादान कृष्कृष्यं व्रतमाचरेत् ' इति । एतेषां च जातिश्रंशकरादिप्रायश्चतानां मन्याचुक्तानां जातिश्रकृत्याद्यपेक्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रहृदृत्तमभक्ष्यभक्षणादिप्रायश्चित्तम् संक्षेपतो दर्शितम् ॥ अधुना प्रकृतन्मनुसरामः ॥ २९०॥

महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकं त्रकीर्णकिमिति पञ्जविधं पापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधंत्रायश्चित्तमभिधाय कममासं प्रैकीर्णकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणार्थामिजले स्नात्वा खरयानेष्ट्रयानगः। नग्नः स्नात्वा च भुक्ता च गत्वा चैव दिवा स्नियम्॥२९१॥ खरयुक्तं यानं खरयानम्, उष्ट्रयुक्तं यात्तमुष्ट्रयानं रथगन्त्र्यादि तेनाध्वगमनं

छ. पपातकाद्यनन्तरं । २. छ. सङ्क्षरापत्रि । ३. छ. कृष्पातसकृष्णेण ।
 ४. ख. नेनवा । मछि । ५. ख. प्रकार्णकप्राप । ६. छ. णायामान्यक्रेस्ता ।

कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वाम्यवहृत्य दिवा वासरे च निजाङ्गनासंभोगं कृत्वा च तडागतराङ्गिण्यादाववगाद्य कृतप्राणायामः ग्रुध्यति । इदं च कामकारविषयम्-''उष्ट्यानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । सैवासा जलमाप्लुस्य प्राणायामेन शुद्धवति' इति मनुस्मरंणात् , अकामतः स्नानमात्रं कल्प्यम् । साक्षात्खरारोहणे तु द्विगुणाष्टृत्तिः कल्पनीया—तस्य गुरुत्वात् ॥ २९१ ॥

किं च-

गुरुं त्वङ्कृत्य हुङ्कृत्य वित्रं निर्जित्य वादतः । बद्धा वा वाससा क्षित्रं प्रसाद्योपवसेदिनम् ॥ २९२ ॥

गुरुं जनकादिक त्वङ्कृत्य त्वमेवमात्य त्वयैंवं क्रतमित्येकवचनान्तयुष्मच्छन्दो-द्वारणेन निर्मत्स्यं विषं वा ज्यायांस समं कनीयांस वा सक्रोधं हुं तृष्णीमास्व हुं तूष्णीमास्व हुं मा बहुवादीरित्येवमाक्षिप्य जन्यवितण्डाभ्यां जयफळाभ्यां विषं निर्जित्य कण्ठे वाससों मृदुस्पर्शेनापि बद्धा क्षिप्रं पादप्रणिपातादिना प्रसाध क्रोधं त्याजयित्वा दिनमुपवसेत् । अनश्नसंत वासरं वसेत् ॥ यत्तु यमेनोक्तं— "वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्रवादीधस्त्रया । त्रिराह्मोणोषितः स्नात्वा प्राणि-पत्य प्रसादयेत्" इति—न्दभ्यासविषयम् ॥ २९२ ॥

किंच--

विप्रदण्डोद्यमे कृष्ल्रस्त्वतिकृष्ल्रो निपातने । कृष्ल्रातिकृष्ल्रोऽसम्पाते कृष्ल्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥२९३॥

विप्रजिवांसया दण्डागुयमे कुच्छूः शुद्धिहेतुः, निपातने(ताडने)अतिकुच्छूः, असुक्पाते रुधिरस्नायणे पुनः कुच्छूतिकुच्छूः,अस्यन्तरशोणितेऽपि कुच्छूः शुद्धिहेतुः॥ बृहस्पतिनाप्यत्र विशेषो दर्शितः—'काष्ठादिना ताडयित्वा त्वक्मेदे कुच्छूमाचरेत्। अस्यि-भेदेऽतिकुच्छूः स्यात्पराकस्यक्कुकर्तने न इति ॥ पादप्रहारे तु यम आहः-'पादेन ब्रा-

खः स्नात्वा तु विमे दिग्वासाः पाणा० । २.२२, २०२. । ३. छः, रणात् । किं च ग्रह० । ४. खः वाससाक्षिप्रं पता० । ५. छः नञ्जक्कस्नवासरं नयेत्० । ६. किं चाह० विम । ७. खः कुण्लोऽस्पतरक्षोणिते ।

क्षणं स्पृष्टा प्रायाश्चत्ताविधित्सया । दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् " इति ॥ मनुना त्वन्यानि प्रकीर्णकप्रायश्चित्तानि दार्शितानि—'' विनाद्भिरस्स वाप्यार्तः शारीरं संनिषेव्य तु । सचैठो बहिराप्रुत्य गामालभ्य विशुष्यित् " इति । विनाद्भिरित्यसंनिहितास्वपीत्यर्थः । शारीरं मूत्रपुरीषादि । इदमकामाविषयं, काम-तस्तु ''आपद्रतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपण कृत्वा सचेलः स्नानमाचरेत् इति यमोक्तं वेदितन्यम् ॥ यतु सुमन्तुनोक्तं-- "अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकुच्छ्म् " इति—तद्नार्भविषषमभ्यासविषयं वा ॥ नित्यश्रीतादिकर्मछोपे तु मनुराह—" वेदोदितानां नित्यानां कर्भणां समितिक्रमे । स्नातक्रवतलोपे च प्रायश्वित्तमभोजनम् " इति । श्रौतेषु दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्मार्तेषु च नियहो-मादिषु प्रतिपदोक्तेष्ट्रयादिप्रायश्चित्तेरुपवासस्य समुचयः ॥ स्नातकव्रतानि " न जीर्णमळबद्वासा भवेच्च विभवे सति " इत्येवमादीनि प्रागुक्तानि । स्नातकव्रतम धिक्कत्य कतुनाप्युक्तम्—" एतेषामाचाराणामेकेकस्य व्यतिक्रमे गायन्यष्टशतं जप्यं कृत्वा पूतो भवति " इति ॥ पञ्चमहायज्ञाकरणे तु बृहस्पतिराह—" अनिर्वर्श महायज्ञान्यो भुङ्के प्रत्यहं गृही । अनातुरः सति धने कुच्छ्धिन विशुध्यति ॥ आहिताम्निरुपस्थानं न कुर्याचस्तु पर्वाणि । ऋतौ न गच्छेद्भार्यो वा साऽपि कुच्छार्थमाचरेतु '' इति ॥ द्वितीयादिभार्योपरमे तु देवल आह—-'' मृतां द्वितीयां यो भार्यो दहेद्देतानिकााग्निभिः । जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमं हि तत् " इति ॥ स्वभार्याभिशंसने त यम आह—'' स्वभार्यी त यदा क्रीधादगम्योति नरा वदेत् । प्राजापत्यं चरेद्विपः क्षत्रियो दिवसान्नव ॥ षड्वतं तु चरेद्वैश्यात्रेरात्रं रहर आचरेत् " इति ॥ अस्नातभोजनादौ हारीत आह—''वहन्कमण्डछं रिक्तम-स्नातोऽश्नंश्च भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धिः स्यादिनजायेन चैत्र हि " इति ॥ एकपंङ्यपविष्टानां स्नेहादिना वैषम्येण दानादौ यम आह—'' न पङ्कयां विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेते प्राजापत्येन कृच्छेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥ नदीसंक-महन्तुश्च कन्याविज्ञकरस्य च । समे विषमकर्तुश्च निष्क्रॅतिनोंपपद्यते ॥ तथाणां-

म. '१२. १०२. ख. संचेलोजलमाविशेदिति०। २. ख. न्तुवचनं मप्स्य०। इ. नदापयेत् । याचकोदायकोदातानवैस्वर्गस्यमामिनः । प्राजा०। ४. ख. निष्कृतिनैविधायते । त्रयाक।

मपि चैतेषां प्रत्यापैत्ति तु मार्गताम् । मैक्षठव्येन चान्नेन द्विजश्चान्दायणं चरेत्' इति । संक्रम उदकावतरणमार्गः । समे विषमकर्ता पूजादौ ॥ इन्द्रधनुर्दर्श-नादावृष्यशृङ्क आह—इन्द्रचाप पलाशाभि गद्यन्यस्य पदर्शयेत् । प्रायश्चित्त-महोरातं धेनुर्दण्डस्य दक्षिणा '' इति । पतितादिसंभाषणे तु गौतम आह-"न म्ळेच्ळाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषत । संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्म-णेन सह वा संभाषेत तल्पान्नधनलाभवधे पृथग्वर्षाणि " इति । भार्यान्नधनानां लाभस्य वधे विकासरणे प्रत्येक संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ तथा "ब्रह्मसूत्रं विना विण्मूत्रोत्सर्गादौ स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तं —विना यञ्जोपवीतेन यद्यिन्छष्टो भवेदिजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्रयष्टशंत तु वा । तत्र ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः, अधोच्छिष्टस्योर्देकपानादिषु गायत्रीजप इति व्यवस्था । अकामतस्तु - ''पिब-तो मेहतश्चेव भुजातोऽनुपर्वातिनः । शाणायामात्रिक षट्कनक्तं च त्रितयं क्रमात् ' इति समुखन्तरोक्तं द्रष्टन्यम् ॥ मुक्त्वा शौचाचमनमक्रत्वोत्थाने तु 'यद्य-त्तिष्ठत्यनाचान्तो मुनत्वा बाँडनशनात्ततः । सद्यः स्नानं प्रकृवीत सोड-न्यथा पतितो भवेत् इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टन्यम् ॥ "दण्डय चौराचुत्सर्गादौ वासिष्ट आह— " दण्डयोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवासेनत्रिरीत्रं पुरोहितः क्रच्छमदण्डयदण्डने पुरोहिताब्रिरांत्र राजा कुनखी स्यावदन्तश्च कुच्छं द्वादशरांत्र चैरिखोद्धरेयाताम्' इति। उद्धेरेयातां दँन्तान्नखांश्वेत्यभिप्रेतम् । स्तेनपतितादिपङ्क्षिभोजने तु मार्कण्डेय आह --- अपाङ्केयस्य यः कश्चित्पङ्कौ भुङ्के द्विजोत्तमः । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चग-व्येन श्रूथ्यति र इति ॥ नीलीविषयेत्वापस्तम्ब आह—' नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगन्येन शुद्धचति ॥ रोमकुपैर्यदा गच्छेद्रसो नील्यास्तु काहींचित् । तिषु वर्णेषु सामान्यं तप्तक्रुच्छ्ं विशोधनम् ॥ पालनं विक्रयश्चेव तदृत्या त्पजीवनम् । पातकी च भवेद्विप्रिक्षिभिः कुच्छैन्यपोहति॥

स्व. प्रत्यापत्तिस्तुमार्ग० । प्राजापत्यं तुमार्गणम् । भेक्ष० । २. छ. च्छिष्टमभृक्षां-दकपानेषु गा० । गः चिछ्टोञ्जीदकपानेषु गा० । ३. गः चान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
 स्व. गः. इष्टव्यम् । चोराय० । ५. स्व. गः. छ. दण्डोत्सर्गे० । ६. छ. रात्रं चिरत्वे। द्वेतर्ग ।
 स्व. गाः कृत्तितानीद्वानां नवानां चोद्धरणं कुर्यातामित्यर्थः । स्तेन० ।

नीलीदारु यदा भिन्चाद्राह्मणस्य शरीरतः । शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्वान्द्रायणं चरेत् ॥ स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे रायनीये न दुष्यति १ इति । भृगु-गाप्युक्तं—'' स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नुपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्ज विधारणम् र इति ॥ तथा वस्त्रविशेषकृतश्च प्रतिप्रसवः — "कम्बले पृहसूत्रे च नीर्छीरागो न दुष्पति" इति स्मरणात् ॥ ब्रह्मंतरुनिर्मितखट्टाद्यारोहणे शङ्ख आह—''अध्यस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा। द्विजः पळाशहक्षस्य त्रिरा-त्रं तु त्रतीभवेत् ॥ क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्वा प्राणपरायणः । संवत्सरं त्रतं कुर्या-च्छित्वा वृक्षं फलप्रदम् ॥ द्वौ विभौ ब्राह्मणाम्नी वा दम्पती गोद्विजोत्तमौ । अन्तरेण यदा गच्छेत्कुच्छूं सान्तपनं चरेत् ॥ होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंप्रहे । अन्तरेण यदा गच्छेहिजश्चान्द्रायणं चरेत् १ इति । दोहे सान्नाय्याद्यङ्गमूते । एतचाभ्यासविषयम् । सिन्छदादिसादारिष्टदर्शनादौ राङ्क आह—" दुःस्वना-रिष्टदर्शनादौ वृतं सुवर्णं च दद्यात् " इति ॥ क्वचिद्देशविशेषगमनेऽपि देवछ आह —'' सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकछिङ्गांश्चे गत्वा संस्का-रमर्हति " इति । एतच तीर्थयात्राज्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥ स्वपुरीषदर्शनादौ यम आह — " प्रसादिसन्नमेहेत नपश्यदात्मनः शक्कत् । दृष्टा सूर्ये निरीक्षेतै ब्राह्मणं गामथापिवा ' इति अथर्रोङ्खः—" पादप्रतापनं कृत्वा कृत्वा विह्न-धस्तथा । कुरोै: प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेत् ⁷⁷ इति ॥ क्षत्रियाद्य-पसंग्रहणे हारीत आह—"क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेत् , वैश्याभिवादने द्विरात्रं शूद्रस्याभिवादने त्रिरात्रमुपवास इदि ॥ तथा " शब्यारूढेवपाढुकोपानदारोपित-पादोच्छिष्टान्धकारस्थश्राद्रकुञ्जपदेवपूजादिर्रंतााभेवादने जिराज्ञमुपवासः स्स्याद् अन्य-त्रनिमन्त्रितेऽप्यन्यत्र भोजनेऽपित्रिरात्रम् " इति । समित्पुष्पादिहस्तस्याभिवादनेऽ-ध्येतदेव--- '' सीमत्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकम् । जपं होमं च कुर्वाणं नाभिवादेत वै द्विजम् " इत्यापस्तम्बीये जपादिभिः समभिव्याहारात् ॥ अभि-

१. ख. रणात् तहनिर्मितः। २. ख. ग. किल्हान्धात् गत्वा० । ३. ख. क्षेतगामधि त्राक्षणं तथिति० । ४. ख. दिति । श्रङ्कोत्याह—पाद० । ग. दिति । श्रङ्काः—पात० । ५. ख. व्यास्द्धेपादकाानहारोपि० । ६. ख. पूजानिरता० । ७. ख. ग. त्रितेनान्यप० ।

वादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तं—''नोदकुम्भहस्तोऽभिवादयेत् न मैक्षं चरन पुष्पा-ज्यादिहस्ते । नाशुचिर्न जपन्न देवपितृकार्ये कुर्वन शयान" इति तस्यापि शङ्खेन प्रतिषेधात् ॥ एवमन्यान्यपि वचासि स्मृत्यन्तरतोऽन्वेष्याणि प्रन्थगौरवभया-दत्र न लिह्यन्ते ॥ २९३ ॥

॥ इति प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

निभित्तानामानन्त्र्यात्पृतिव्यक्तिप्रायश्चित्तंस्य वक्तुमञ्जवयत्वात्तामान्यतः उपदिष्टातुपदिष्टविषये प्रायश्चित्ताविशेषज्ञानार्थमिदमाह—

देशं कालं वयः शक्ति पापं चावेक्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥ ९४॥

यदुक्तं प्रायश्चित्तजातं वश्यमाणं वा तद्देशादिकमवेश्व्य यथा कर्तुः प्राण-विपत्तिनं भवति तथा विषयविशेषे कल्पनीयं—इत्रया प्रधाननिश्चिप्तसंङ्गात्; तथा वश्यति— 'वायुमक्षो दिवा तिष्ठवातिं नीत्वाप्तु सूर्यटग्' इति—तत्र यदि हिमवद्गिरिनेकटवर्तिनामुदकवास उपदिस्यते अतिशीताकुळिते वा शिशिरादिकाळे—तदा प्राणवियोगो भवेदिति तदेशकाळपरिहारेणोदकवासः कल्पनीयः । तथा वयोविशेषादपि—यदि नविवार्षिकादेरपूर्णद्वादशवार्षिकस्य वा द्वादशान्दिकं प्रायश्चित्तमुप्तिस्यते—तदा प्राणा विपथेरिवृति, ततोऽन्यवयस्के तत्प्रायश्चित्तं कल्प्यं अत एव समृत्यन्तरे 'कविदर्धं कवित्याद' इति वृद्धादिषु प्रायश्चित्तस्यह्मोऽभिहितः। तच्च प्राक्तप्रवित्त् । तथा धनदानतपश्चरणादि—शक्स्यपेक्षया च, न हि निर्धनस्य 'पात्रे धनं वा पर्यातम् ' इत्यावुपपथते तथोद्रिक्तिपत्तादेकं पराकादिकं, नापि स्त्रीग्रद्धदेजंपादिकम्, अत एव गजादीनामशक्तवन् ''दानं दातुं चरेत्कुच्छ्मेकै-कस्य विश्वद्धये " इत्युक्तम् । तथा प्रायश्चित्ताध्महेन्ति स्त्रियो रोगिण एव च " इति तपस्यशक्तस्य स्मृत्यन्तरे प्राक्, प्रायश्चित्तत्त्रस्यहासोऽभिहितः । तथा पापं च महापातकादिक्रपेण प्रत्ययाप्रत्ययसक्तद्वस्यास्त्रस्वर्णेण वाऽवेश्च यत्नतः सकळधर्भ-

खः श्चित्तानीमित्तस्यवः । २. लः सङ्गात् । तथाः । ३. लः हितः । पापं चः हापातकादिरूपेणः । ४. लः स्थासादिरूपेः ।

शास्त्रपर्यालोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राऽकामतो यद्विहितं तदेव कामकृते द्विगुणं, कामतोऽम्यासे चतुर्गुणम् इत्येवं समृत्यन्तरानुसारेण कल्पनीयम् । तथा ''महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा परम् । अन्भक्षो मासमासीत" इत्युक्तं तत्र महापापापपापयोस्तुल्यप्रायश्चित्तास्यायुक्तत्वात्पापापेक्षयोपपातके मासिकत्रतस्य हासः कल्पनीयैः । यत्र च हासितज्ञिभतास्पोटनानि नाकस्मात्कुर्यात्तथा 'नोदन्वतोऽ-म्मासी स्नायान्त च रमश्रादि कर्तयेत् । अन्तर्वत्त्याः पतिः कुर्वन्तप्रजा भवति ध्रवम् ' इत्यादौ प्रायश्चित्तं नोपादिष्टं—तलापि देशाचपेक्षया प्रायश्चित्तं कल्पम् ॥ ननु किञ्चिदपि निमित्तजातमनुक्तनिष्कृतिकमुपलभ्यते—'' प्राणायामशतं कार्यं सर्व-पापापनत्त्रये । उपपातकजातानामनादिष्टस्यचैव हि शत्यन्तर्कानिष्कृतिष्वपि प्रायारिचत्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ गौतमेनापि 'एतान्येवानादेशे विकल्पेन ाक्रियेरन् [?] इत्येकाहादयः प्रतिपादिताः ॥ उच्यते ॥ सत्यमस्येव सामान्यतः प्रायाश्चित्तापदेशः, तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपेक्षितत्वादस्येव कल्पना-वसरः, न च हसितादिषु, सर्वत्र प्राणायामशतं युक्तं—'' निमित्तस्यौऽति लघुत्वात् । अतः पापापेक्षया हासः कल्पनीयः, प्रायश्चित्तान्तरं वा । नतु कथं पापस्य छघुत्वं येन प्रायाश्चित्तस्य हासकल्पना स्यात् नै च प्रायाश्चित्ताल्पत्वादिति वाच्यम् । उक्तनिष्कृतित्वादेव ॥ सत्यम् ॥ किं तु अर्थवादसंकीर्तनाद्ध-द्धिंपूर्वाद्येपक्षया च सुबोध एव दोषस्य गुरुलघुभावः, तथा दण्ड-ह्रासनृद्धयपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरुलघुभावः । यथा त्राह्मणावगोरणादौ सजातीय-विषये प्राजापत्यादिकमुक्तम् । तत्र यदा प्रतिलोमाऽऽनुलोम्येन प्रातिलोम्येन वाऽवगो-रणादि क्रियते, यदा वा मूर्धावसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य तारतम्यदर्शनादेचे दोषाल्पत्वमहत्त्वावगमात्र्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । दर्शितरच दण्डस्य गुरुछघुमावः प्रैतिलोमापवादेषु "द्विगुणास्त्रिगुणो दमः" इत्यादिना 11 398 11

स. नीयः । तत्र । २. तस्यलघु । ३. स. स्यात् । तत प्रायश्चित्तास्पतंवाच्यम् । अमुक्त । ४. स. प्रविद्वित्तिष्याद्यपेश्व । ५. स. नाहोषा । इ. नादोषा । ६. स. मिलिकोम्याप ।

७. पतितत्यागाविधिः ॥

एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायदिचत्तप्रक्तं; यस्त्वौद्धैत्यादेतन्न चिकीर्षति तस्य ।किं कार्यभिच्या आह----

दासीकुम्भं बहिर्श्रामान्निनयेरन्त्ववान्धवाः । पतितस्य बहिःकुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥ २९५॥

जीवत एव प्रतितस्य थे ज्ञातयो बान्धवीः पितृमातृपक्षास्ते सर्वे संनिपत्य दासी प्रेष्या तया सपिण्डादिप्रेषितया आनीतमपां पूर्ण कुम्भं घटं प्रामाद्वाहिर्निनयेयुः। एतच्चतथ्यीदिरिक्तातिथिष्वहः पञ्चमे भागे गुर्वादिसंनिधौ कार्यम् । "पति तस्योदकं कार्य स्पिण्डैर्बान्धवैर्बहिः । निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्याविग्गुरुस-निधी ॥ " ईति मनुस्मरणात् अथवा दास्येव सिपण्डादिप्रयुक्ता निनयेत ; यथाऽऽह मनः--''दासी घटमपां पूर्ण पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा | अहोरात्रमुपासीरनाशाैचं बान्धवै: सह ॥ " इति । प्रेतवदिति दक्षिणामुखापसन्ययोः प्राप्यर्थम् । एतच्च निनयनं उदक्षिण्डदानादिमेत्रिक्षयोत्तरकालं द्रष्टन्यम--'' तस्य विद्यागुरुयोनि-संबन्धारुच सन्तिपाय सर्वाण्यदकदीनि प्रेतकर्माणि कुर्यः: पात्रं चास्य विपर्य-स्ययः: दासः कर्मकरो वाऽवकरात पात्रमानीय दासी घटानः परायित्वा दक्षिणा-भिमुख: पदा विपर्यस्येदिदम् : अमुमनुदकं करोमीति नामप्राहं तं सर्वेऽन्वालभेरने प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखाः ; विद्यागुरवो योनिसंबन्धाश्च विक्षेरन् ; अप उपस्पृश्य ग्रामं प्राविशेयुः " ईति गौतमस्मरणात् । अयं च त्यागो यदा बन्धुभिः प्रेर्य-माणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति तदा द्रष्टव्यः--- '' तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिद्ध्याप्यानुमाष्य पुनः पुनराचारं लमस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थि-तमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येत् " इति शङ्कस्मरणात् । ततस्तं छन्धोदकं पातितं सर्वकार्येषु संभाषणसहासनादिषु बहिः कुर्युर्वज्येयः । तथा च

१. ग. त्यादिना । २. इ. ग. इ. वा-मातृ। ३. ग. इ. रिक्ता। ४.—१९, १८२.।। ५.—११. १८३.। ६. संबद्धात्वा। ७. स. निपाल्य। ८.—१९. २, ३, ४, ५,६,७.।

मतुः—" निवर्तिरस्ततस्तस्मात्संभाषणसहासने । दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च छौिककीम् ॥" इंति । हि स्नेहादिना संभाषणं करोति तदा प्रायादिचत्तः कार्यम् ; अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं जपेत्सावित्रीमज्ञानपूर्वे ज्ञानपूर्वे चेत्त्रिरात्रामिति ॥ २९५ ॥

यदा तु बन्धुत्यागादन्यथा वा जातवैशायः प्रायश्चित्तं कुँर्यात् तदा किं कार्यमित्यत आह—

चित्तवत आयाते निनयेरन्नवं घटम् । जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः ॥ २९६ ॥

कृतप्रायाश्चित्ते बन्धुसमीपं पुनरायाते तत्सिपण्डाचास्तेन सहिता नवं अनुपहतं घटं उदकपूर्णं निनयेषुः । एतच निनयनं पुण्यह्दादिस्नानोत्तरं द्रष्टव्यम्—" प्रायश्चित्ते तु चिरते पूर्णं कुम्ममपां नवम् । तेनैव सार्धः प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्ममपां नवम् । तेनैव सार्धः प्रायश्चित्ते तु खर्षेचत्तिस्मन् छुद्धे शातकुम्ममयं पात्रं पुण्यतमात् हदात्पुरियत्वा स्वनन्तीम्यो वा, तत एनमप उपस्पर्शयेषुः; अथास्मै तत्पात्रं दशुस्तत्तंप्रतिगृद्ध जपेत् ''शान्ता पृथिवी शान्तं शिवमन्तिरिक्षं यो रोचनस्तिमिह गृह्धामि इति ; एतैर्येजुिभः पावमानीभिस्तरस्समन्दीिमः कृष्माण्डैश्चाच्यं जुह्वयात ;
हिरण्यं दद्याद्भां च आचार्याय; यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः छुद्धयेत् ;
एतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु" इति । तत एनं कृतप्रायश्चित्तं ते नैव
कृतसयेयुः ; तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रयादिष्ठ तेन सह संव्यवहरेयुः ॥ २९६ ॥

पूर्वीत्तस्य पतितपरित्यागादिविधरतिदेशमाह—

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः । वासो गृहान्तिके देयम् अज्ञं वासः सरक्षणम् ॥२९७॥

१.—११. १८४ । २. स. त च इतं। इ. तंकृतं। ३.—११. १८६५ । ५ — १९. १९, १, ३, ३, ४, ७।

य एव पुरुषाणां परित्यामे पिण्डोदकदानविधिः कृतप्रायिश्वतानां चे परिप्रह्विधिः स एव पतितानां स्त्रीणामिप वेदितन्यः । इयास्तु विशेषः—पति-ताभ्योऽपि ताभ्यः कृतोदकादिकर्मभ्यो वासस्तृणपर्णमयं कुटीरगृहकं प्रधानगृहसमीपे देयम् । तथा प्राणधारणमात्रमत्रं माठिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोगिन-वारणसहितं सैतिरस्कारं देयम् ॥ २९७॥

नतु काः पतिवास्ता यासामयम् परित्यागविधिरित्यत्राड्यह— नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥ २९८

हीनवर्णगमनं, गर्भपातनम्, अन्नाह्मण्या अपि भर्तुः अन्नाह्मणस्यापि हिंसनम्—इयंतानि स्नीणामसाधारणानि पतननिमित्तानि । अपिशन्दास्पृरुषस्य यानि
पतननिमित्तानि महापातकातिपातकानुपपातकान्यभ्यस्तानि चोपपातकानि तान्यपि स्नीणां ध्रुवं निश्चितं पतनकारणानि भवन्ति । अत एव शौनकः—''पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्नीणामपि तान्येवः; न्नाह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकं पत
ति " इति यत्तु वसिष्टेनोक्तम्—'' त्रीणि स्त्रियाः पातकानि छोके धर्मविदो विदुः ।
भर्तुवंघो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनम् ॥'' ईति । भ्रूणहत्याग्रहणं कृतं तत्
दृष्टान्तार्थं न पुनिरितर्भं महापातकादीनां पतनहतुत्वनिरासार्थम् । यदिपि तेनैवँ—
'' चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिन्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥'' ईति चतस्रणामेव परित्याग इत्युक्तं तस्यापि तासां प्रायश्चित्त
मचिक्तीर्यन्तीनां मध्ये चतमृणामेव शिष्यगद्योनां चेळानगृहवासादिजीवनहेतुत्वाद्युच्छेदेन त्यागं कुर्यात्, नान्यासामित्यिभप्रायः । अतरचान्यासां पतितानां
प्रायश्चित्तनमुक्तिवतीनामपि ''वासो गृहान्तिके देय " इत्यादिकंकर्तव्यमित्यवगम्यते ॥ २९८ ॥

ज्ञगुप्तरत्र चाऽच्येनं संविशेयुश्च सर्वशः।'' "ईत्यस्यापवादमाह-

शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संवसेन्न तु ।

ख. नांप। २. छ. ताम्यः स्त्रीम्यः कृ। ३. तं देयम्। ४. ग. छ. पतिता या सां।
 प. ख. कादीनि। ६.—२८.७। ७ ग. छ. तेन—घ॰। ८.—२१. ३०.। ९. ग. कुर्वस्तीनां। २०. पूर्व १९६. यु. १६८१.।

चीर्णव्रतानिप सेदा कृतव्रसहितानिमान् ॥२९९॥

शरणागतादिव्यापादनकारिणः क्रतप्तसहितान्प्रायश्चित्तेन श्लीणदोषानिप न संन्यवहरेदिति वाचनिकोऽगं प्रतिषेधः । किमिदं वचनं न कुर्योन्न हि वचनस्याति-भारोऽस्ति अतदच यर्थांग न्यभिचारिणास्त्रीवधेऽस्पीयएव प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकोऽयं संव्यवहारप्रतिषेधः ॥ २९९ ॥

एवं पसंगेन बीष्ठ विशेषमाभिषाय पृक्त एव चरितवतिवैश विशेषमाह— घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् सदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्किया ॥ ३००॥

घटेऽपवाँजेते ह्दादुबृत्य पूर्णकुम्भेऽविनातेऽसौ चितवतः सिपण्डादि-मध्यस्थो गोभ्यो यवसं र्देशात् । ताभिः पथमं सत्कृतस्य पूजितस्य पश्चाज्झातिभिः ज्ञाव्यादिभिः सिक्तया कार्यां । गोमिश्च तस्य सत्कारस्तद्दत्तयवसभक्षणमेव । यदि गावस्तद्दत्तं ववसं न गृद्धीयुस्तर्हिपुनः प्रायश्चित्तममुतिष्ठेत् यथाऽऽह हारीतः— ''स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो द्याद्यदि ताः प्रतिगृह्धीयुरथैनं प्रवर्तयेयुः'' इति । इतस्या नेस्यभिप्रेतम् ॥ ३०० ॥

> महापातकादिपश्चविधेऽपि देशवर्गेणे प्रातिस्विक र्वतसंदोहमभिधायाधुना सकलवतसाधारैणधर्ममाह—

विरव्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं वतम् ।

यैद्दोषो यावत्कर्तृसंपाद्यस्ततोऽन्यैर्विष्यातो विश्वांतो दोषो यस्यासौ पर्षदुप-दिष्टं व्रतं कुर्यात । यद्यपि स्वयं सकळशास्त्राधिविचारचतुरस्तथाऽपि पर्षसमीपमुप-गम्य तया सह विचार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विशेष उक्तः । "कृते निःसंशये पापे न मुझीतानुपस्थितः । मुझानो वर्षयेत्पापं यावनाष्ट्याति पर्षदि ॥ सचैळ वाग्यतः स्त्रात्वा क्लिजवासाः समाहितः । पर्षदानुमतस्तत्त्वं सर्व विष्यापयेत्रदः ॥ व्रतमादाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा वृतं चरेत् ॥" इति ॥ विष्या-

१. स. छ. सतः । २. स. प्रद । ३. स. पूर्णेकु । ४. ग छ. द्वात् । ५. स. छ. तिभिः, स । ६. ग. कर्तव्या । ७. ग. दूषणे । ८. स्त. कत्र । ९. स. एणं धा १०. ग, यो दो । ११. स. छ. सतो ।

पनं चै दक्षिणादानानन्तरं कार्यम् । यथाऽऽह पराश्चरः । "पापं विख्यापयेत्पापो दत्वा भेनुं तथा वृषम् " इति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्विभिकं कुल्यम् । यन्तुक्तम्—"तस्माद्दिजः प्राप्तपापः सक्चदाष्टुत्य वारिणि । विख्याप्य पापं वैक्तुम्यः किञ्चिद्दवा वतं चरेत् ॥ " इति तत्यकार्णिकविषयम् । पर्षत्वरूपं च मनुना दर्शितम्---''त्रैविद्योहेतुकस्तर्की नैरुक्तोधर्मपाठकः । त्रयश्वाश्रमिणः पूर्वे पर्ष-देषा दशावरा ॥" हैर्तुको मीमांसाथीदितत्वज्ञः । तकी न्यायशास्त्रकुशलः । तथाऽ-न्यद्पि पर्षदृद्वयं तेनैव दार्शतम् । ''ऋग्वेदविद्यज्ञविँचसामवेदविदेव च । अपरा पर्षत् विज्ञेया धर्मसंज्ञ्यानिर्णयं र् ईति । तथा ''एकोऽपि वेदविद्धर्मे यं व्यवस्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः॥" इँति । आसां च पर्षदां संभवापेक्षया व्यवस्था महापातकाद्यपेक्षया वा, यत्त समृत्यन्तरेऽभिहितम्—'' पातकेषु शतं पर्ष त्सहस्रं महदादिषु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वर्हपं स्वरुपे तथा भवेत् ॥" इति तदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्षदो गुरुलघुआवप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थम् —मन्वादिमहास्मृतिविरोधप्रसङ्गात् ॥ तथा देवलेन चात्र विशेषो दर्शितः— '' स्वयं तु ब्राह्मणाब्र्युरल्पदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणाश्चैत्र महत्सु च परीक्षिताम् ॥' इति ॥ तथा च पर्षदा अवस्यं व्रतमुपदेष्टव्यम् । ''आर्तानां मार्ग-माणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति 🐧 यान्ति समतां त तैः ॥" इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तथा च पर्षदा ज्ञाःवैव वतसपदेष्टन्यम् —" अज्ञाःवा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः । प्रायश्चित्ती भवेत्यूतः किल्बिषं पर्षदं त्रजेत् ॥ " इति वसिष्ठस्मरणात् ॥ क्षत्रियादीनां तु कृतैनसां धर्मोपदेशे विशेषोऽङ्गिरसा दर्शितः —'' न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रियादेः कृतैनसः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वे समादिशेत ।। तथा शुद्रं समासाच सदा धर्मपुरःसरम् । प्रायाश्वतः प्रदातन्यं जपहोमविवर्जितम् ॥[•] इति । तत्र च यागाद्यनुष्टानशीलानां जपादिकं वाच्यम् । इतरेषां तु तपःकर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित्पापमागताः । जपहामादिकं तेभ्यो विशेषेण प्रदीयते ॥ ये नामधारका विप्रा मुर्खा धनविवर्जिताः । कुच्छचान्द्रायणादीनि तेम्यो दद्याद्विशेषतः॥" इति प्रकाशप्रायाश्चरापकरणम्॥

[ः] ख. चेति नास्ति । २. ग. रे । ३. ख. पर्षड्य । ४.—१२. १११. । ५. ग. जुर्वेदी । ६.—१२. ११२. । ७.—१२. ११३. । ८. झ. स्वल्पं | ९. ख. चेति नास्ति । १० ग. इदंनास्ती ।

अथ रहस्यप्रायस्वित्तम् । न्याख्यायख्यातदृरितशातनीं व्रतसंततिम् । रहःऋताघसंदोहहारिणीं न्याहरन्मुनिः ॥

तत्र प्रथमं सकल्यहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह— अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यं व्रतमाचरेत् ॥ ३०१ ॥

कर्तृत्यतिरिक्तैरनिमख्यातो दोषो यस्यासौ रहस्यमप्रकाशं प्रायश्चित्तमनुतिछेत्। अतः स्त्रीसंभोगादौ तस्या आपं कार्रकत्वात तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । तैत्र यदि कर्ता स्थयं धर्मशाख्नकुश्राख्स्तदा परिभन्नविभाव्य
स्विनिमित्तोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनिभिज्ञोऽसौ केनचिद्रहोब्रहाह्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्तप्तिमयन्यव्याजेनावगम्य रहोब्रतमनुतिष्ठेत् ।
अत एव स्त्रांश्र्ययोरप्यमुनैवनगर्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरिषकारिसाद्धेः । न च
वाच्यं रहस्यव्रतानां जपादिप्रधानत्वादाविध्योश्च स्त्रीश्र्यस्योस्तदनुपपत्तेरनिधकार
इति; यतोऽनैकान्ततो रहस्यव्रतानां जपातिप्रधानत्वम्, दानादेरप्युपदेशात् गौतमोक्तप्राणायामोदरीप संभवाच । इतरेषामपि मन्त्रदैवतर्षिच्छन्दःपरिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगि नत्वन्यस्यैव विषयम् । न हि तङागनिर्माणादौ ज्योतिष्टोमादिविषयिणी विप्रतिपत्तिरुपयुज्यते । देवताादिपरिज्ञानं त्ववस्यमपेक्षणीयम्—''अविदित्वाऋषि छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्ञपेद्वाऽपि पापीयाज्ञायतेतु स''
इति व्यासस्मरणात् । अत्राप्याहारिवशेषानुक्तौ पयःप्रमृतयः काळविशेषानुक्तौ
संवत्सरादयः देशविशेषानुक्तौ शिळोचयादयो गौतमाद्यभिद्वताः प्रकाश्प्रायश्चिन
स्वदन्वेषणीयाः ॥ ३०१ ॥

एवं सकछरहस्यन्नतसाधारणधर्ममाभेधाय प्रकाशप्रायश्चित्तवत्त्रहाहत्यादिक-मेणेवरहस्यप्रायश्चित्तात्याह—

तिरात्रोपोषितो जस्वा ब्रह्महा त्वधमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्ध्येत दैन्ता गां च पयस्विनीम् ॥ ३०२ ॥ तिरात्रमुपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणेनं महर्षिणा दृष्टं सूक्तंम् ''अधमर्षणं ऋतं

९. ख. अत्। २. ग अनेन । ३. ग. गांदच्या। ४. ग. छ. णार्षणा।

च सत्य च "इति तृचमानुष्ट्रभं भाववृत्तदेवताकं जप्त्वा त्रिरालान्ते पयस्विनीं गां दत्वा ब्रह्महा विश्वाच्याते । जपश्चान्तर्ज्ञे निमग्नेन त्रिरावर्तनीयः : यथाऽऽह सुमन्तुः —''देवद्विजगुरुहन्ताप्स निमग्नोऽधमर्षणंस्कं त्रिरावर्तयेत । मातरं भगिनीं गत्वा मैतिष्वतारं पितृस्वतारं स्तुषां सखीं वाडन्यद्वाडगम्यागमनं क्र-त्वाऽघमर्षणमेवान्तर्जे छे त्रिरावर्त्य तदेतस्मात्प्रतो भवति " इति । एतच कामका-गवषयम । यन्त्र मननोक्तम् — ''सन्याहातिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश । अपि भ्रणहनं मासान्पुनन्यहरहः कृताः" इति तद्ध्यस्मिन्नेव विषये गोदानाश-क्तस्य वेदितव्यम् । यत्त गौतमेन षट्त्रिंशदात्रव्रतमुक्तोक्तम् -- "तद्दत एव ब्रह्महत्यासरापानसवर्णस्त्रेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः स्नातोऽघमर्षणं जपेत् '' डैति तद-कॉमतो सक्तद्वधविषयम् । यत्तु बौधायनेनोक्तम—"प्रामात्प्राचीं चोदीचीं दि रामपनिष्त्रम्य स्नातः श्रचिः श्रचिवासाः उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सङ्घाकि-स्रवासाः सक्रत्यतेन पाणिनादित्याभिमुखोऽघमर्षणं स्वाध्यायमधीयीत । प्रातः शतं मध्याहे शतमपराहे शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रस्तियावकं प्राश्नीयात । ज्ञानकतेभ्योऽज्ञानकतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरात्रात्प्रमुच्यते द्वादशरात्रान्महापातके-म्यो ब्रह्महत्यासरापानसवर्णस्तेयानि वर्जियत्वा एकविंशतिरात्रेण तान्यपि तरति " इति । तत्कामकारविषयम् । अकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्थवधविषयं वा । यत्त मननोक्तम--'' अरण्ये वा त्रिरम्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पात्कैः सर्वैः पराक्तैः शोधितस्त्रिभिः ॥" इति तत्कामतः श्रोतियादिवधविषयमितस्त्र कामतोऽन्या-सविषयं वा । यत् बृहद्विष्णुनोक्तम्--- ' ब्रह्महत्यां कृत्वा प्रामात्प्राचीमदीचीं वा दिशमपनिष्कम्य प्रभृतेन्थनेनाग्नि प्रज्वाल्याऽवमर्षणेनाष्ट्रसहस्रमाज्याहतीर्ज्रहयात्तत एतस्मात्वतो भवतीति" इति तिन्तर्गुणवधविषयमनुप्राहकाविषयं वा । यत्त यमेनो-क्तम--- ज्यहं तुपवसेद्युक्तिखरहोऽम्युपयनपः । मुच्यते पातकैः सर्वेक्षिर्जापित्वा घमर्पणम् ॥" तद्रणवतो हन्तुर्निर्गुणवधविषयं प्रयोजकानुमन्तुविषयं वा यत्त हारी-तेनोक्तम्—'' महापातकातिपातकोपपातकानामेकतममेव संनिपाते वाऽघमर्षणमेव त्रिर्जेपोदिति तनिमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यापे स्मृतिवाक्यानि अन्विष्य एवमेव विषयेषु विभजनीयानि प्रन्थगौरवभयान्न छिख्यन्ते । एतदेवव्रतजातं यागस्थ-

१. ख. मातृष्वसारं स्तु० । २.--११ २४८.।३ ---२४. १० । ४. ख. तो वध । प. ग. मपरिमितं । ६.—३. ६. ४..... । ७.—११. २५८, । ८. ग. च ।

योषिरक्षत्रविट्स्वात्रेथ्यामाहितााग्नेपल्यां गर्भिण्यामविज्ञाते च गर्भे व्यपादिते तुरीयां-शन्युनमनुष्ठेयम् ॥ ३०२ ॥

प्रायश्चित्तान्तरमाह--

लोमभ्यः स्वाहेलथवा दिवसं मारुताशनः। जले स्थित्वाऽभिजुहुयान्चत्वारिशृहताहृतीः॥ ३०३॥

अथवाऽहोरात्रमुपोषितो रात्रावुदके वासं कृत्वा प्रातर्जेटादुक्तीयं ' लोमम्यः स्वाहा' इत्याद्यैरष्टभिमन्त्रैरैकैकेन पञ्चपञ्चाहुतय इत्यवं चत्वारिशद्वृताहुर्तार्जुहुयात् । इदं च पूर्वोक्तसमानविषयम्—उदवासस्य क्लेशबाहुस्यात् ॥ ३०३ ॥

कमप्राप्तं सुरापानप्रायश्चित्तमाह--

त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कूश्माण्डीभिर्धृतं शुचिः।

सुरापश्चत्वारिशद्धृताहुतीरित्यनुवर्तते । तिरात्रमुपोषितः क्र्रमाण्डीभिः 'यदे-वादेवहेडनम्' इत्याद्याभिः क्र्रमाण्डद्दष्टाभिरनुष्टुव्धिः मन्त्रिव्धृद्देवताभिक्रिमिश्चला-रिश्चृत्वाहुर्तार्डुर्त्वा शुचिभवेत् । तथा बोधायनेनाप्युक्तम—"अथ क्र्रमाण्डीभि- जुद्धयाद्योऽपूत एवात्मानं मन्येत; यदैर्वाचीनमेनो भृणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते; अयोनो वा रेतः सिक्तान्यत्र स्वप्नात्" इति । यत्तु मनुना—"मासं जप्वाऽप इत्येतद्वासिष्टं च तृचं प्रति । माहिच्यं शृद्धवयश्च सुरापोऽपि विशुद्धवति ॥" इति मासं प्रत्यहं वोडशङ्कत्वोः 'अपनः शोश्चेचद्वयं 'प्रतिस्तोमेभिरुष्यं वासिष्टम् ।' 'महित्रीणामवोस्तुं 'एतोन्विन्द्रस्तवाम 'ईत्येतेषामन्यतमस्य जप उक्तः, स त्रिरात्रो-पवासक्रुश्माण्डहोमाशक्तस्य वेदितव्यः । एतच्चाकामतः पृष्टवा सक्त्याने गौडी-माध्व्योस्तु पानावृत्तो च वेदितव्यम् । यच्च मनुना "मन्त्रैः शाकल्होमीयैरव्दं द्वत्वा वृत्तं द्विजः । स गुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इत्युचम्॥" इति । संवत्सरं प्रत्यहं देवक्वतस्यैनस इत्यादिभिरष्टिभिनेन्तेहींमो 'नम इदुग्नं नमञ्चाविवास ' ईत्यस्यां वा ऋचो जप उक्तः स कामकारविषयः । यत्तु "महापातकसंयुक्तो ऽनुगच्छेन्नाः समाहितः । अभ्यस्याव्दं पावमानीभैद्धाहारो विशुद्धवाते" इति तदम्यासविषयम्, समुचितमहापातकविषयं वा ॥

^{ी.} स्त. रेकेन । छ प्रातर्जलाइतीर्जेडुयात् । र स्त. यावदर्गः । ३. — ३. ७ १, ३, २. । इ. — ११. २६२. । ५. ऋ० १. ७. ५ । ६. ऋ० ५. ५. २७. १. । ७. ऋ० ८. ८। ध३. १. । ८. ऋ० ६. २. १८. १९. । ऋ० ६. ५. ३७. ४. । ९. — ११. २५६. । १० ऋ० ६. ८. १२. ८. ।

सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह—

ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः ॥ ३०४ ॥ श्राह्मणः स्वर्णहारी पुनिस्त्रिरात्रोपोषितः जलमध्यस्थो " नमस्ते रुद्र मन्यव " इति शतरुद्रियजप्युक्तः ग्रुद्धयति शातातपेनात्र विशेष उक्तः—" मयं पीत्रा गुरुदारांश्व गत्वा स्तयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्माच्छनो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥" इति । जपश्चैकादशकृत्वः कार्यः—" एकादश-

रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः ॥" इति । जपश्चेकादशकुत्वः कार्यः—" एकादशगुणान्वाऽपि रुद्रानावर्त्व धर्मवित् । महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः ॥"

इत्यात्रिस्मरणात् । यत्तु मनुना " सक्वञ्जप्त्वास्य वामीयं शिवसंकरपमेव च । सुवर्णमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मेछः"॥ इति द्विपैञ्चाशदृक्त्संख्याकस्याऽस्यवामस्यपिष्ठितस्यहोतुरिति सूक्तस्य तथा यञ्जाप्रतोदूरसुदैतुदैविमिति शिवसंकरपदृष्टस्य षद्ऋचस्य
वा सक्वञ्जप उक्तः सोऽत्यन्तानिर्गुणस्वामिकस्वर्णहरणे गुणवतोऽपहितुदेष्टव्यः ।
सुत्रर्णन्यूनपरिमाणविषयोऽनुप्राहकप्रयोजकविषयो वा । आवृत्तौ तु महापातकसंयक्तोऽन्तगच्छेदित्यादिनोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३०४ ॥

कैमप्राप्तं गुरुतल्पगप्रायश्चित्तमाह—

सहस्रशीर्षाजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः । गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी ॥ ३०५ ॥

गुरुतत्पगस्तु 'सहस्रशीर्षा ' ईति षोडशर्चस्त्तं नारायणदृष्टं पुरुषदैवत्यमातुष्ठुमं त्रिष्ठुवन्तं जपन्तस्मात्पापान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजापीति ताच्छीत्यप्रस्ययादृष्ट्तिर्गम्यते । अत एव यमेनोक्तम्—पौरुषं स्क्तमावस्यं मुच्यते सर्विकित्विषात् ।'
इति ।' आवृत्तौ च संख्यापेक्षायामधस्तनःख्येकगता चत्वारिशत्संख्याऽनुमीयते ।
अत्रापि प्राक्तनःख्येकगतं '' त्रिरात्रोपोषितः'' इति संबध्यते । अत एव बृहद्विष्णुः
—'' त्रिरात्रोपोषितः पुरुषस्कतजपहोमान्यां गुरुतत्यगः शुध्येत् '' इति एभिश्च
सुरापसुवर्णस्तेनगुरुत्वस्पगैक्षिप्तिः पृथवपृथगस्य त्रिरात्रवत्यान्ते बहुक्षीरा गौदेंया ।
इदमकामविषयम् । यत्तु मतुन्ते '' हविष्पान्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च ।
जपना तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतत्थगः'' । ईति । हविष्पान्तमजसंस्विविदी' 'नत-

१. ल. भ्रेंयतीति । २. ग. द्वाप० । ३. ल. गृरतल्पगप्रायश्चित्तमाह । ४. ऋ॰ ८. ४. १७.। ५. ग. सुमन्तुना । ६.—११. २५१. । ७ ऋ० ८. ४. १०. १. ।

मंहोनैदुरितं 'इति वा इतिमे मनैः' 'सहस्रशीर्षा' इत्येषामन्यतमस्य मासं प्रत्यहं षोडैशक्कत्वो जप उक्तः । सोऽप्यकामविषय एव । कामतस्तु "मन्त्रैः शाकल होमीय:'' ईति मन्तूतं द्रष्टव्यम् । यत्तु षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्--- महाव्याह्यतिभि-होंमस्तिलै: कार्यो द्विजन्मना । उपपातकशुद्धयर्थ सहस्रपरिसंख्यया ॥ महापातक संयुक्तो छक्षहोमेन शुद्धयतीति ॥" तदावृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्-"जपेद्वा-Sप्यस्यवामीयं पावमानीरथापि वा । कुंन्तापं वालखिल्यांश्च निवित्प्रेषान्वृषाकापिम् ॥ होतृन्हद्रान् सकुज्जप्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥" इति तद्वयभिचारिणीगमनविषयम्। यान पुनः गुरुतल्पातिदेशविषयाणि तत्समानि वाऽतिपातकोपपातकपदाभिधेयानि तेषु तुरीयांशन्यूनमर्थोनं च क्रमेण वेदितव्यम् । पातकातिपातकोपपातकमहापा र्त्तकानामेकतमे ''संनिपाते वा अधमर्षणमेव त्रिजेपत्" इति हारीतोक्तं वा द्रष्टव्यम् । महापातकसंसर्गिणश्च " स तस्यैव त्रतं कुर्यात् ॥'' इति वचनाद्येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तव् । न च वाच्यमत्राघ्यापनादिसंसर्गस्यानेककर्तृः कसंपाद्यत्वाद्रहस्यत्वानुपपत्तिरिति । यतः सत्यप्यनेककर्तृकत्वे परदारगमनवत् कर्तृ-व्यतिरिक्ततृतीयाद्यपरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यत्वम् । अतो भवत्येव रहस्यप्रायश्चित्तम् । एवमतिपातकादिसंसर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं बेदितव्यम् ॥ ३०५ ॥ इति र्महापातकरहस्यप्रायाश्चत्तप्रकरणम् ॥

कमप्राप्तं भोनधादिषद्भव्याशदुपपातकप्रायश्चित्तमाह—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापोपनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥ ३०३ ॥

गोवधादिषर्पञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यव्रतानां च जातिभं-शकरादीनामैपैनुत्तये प्राणायामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापा-तकादीनां प्रकीर्णकानौमप्यपनुत्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु

१. ऋ० ६. ३. ७. । २. ऋ० ८. ६. २६. १. । ३. ख. पोडशपोडशक्सचां चलारि श्रातंस्थ्याकजप । ४. — ११. २५६.। ५. ग. कातीयं । ६. ग. तमपातकानामेक । ७. ग. द्रह्व्यम् ८. ग. इति देशकाल्यन्वेषणपातित्थाग प्रहणविधिपूर्वकमहा० । ९. ग. कृमप्राप्तमुपपातकपृथिश्चित्तमाह । १०. ख. दीनां सर्वेषामप । ११. ख. कालानां ।

चतुःशतम् ,अतिपातकेषु त्रिशतम्, अनुपातकेषु द्विशतमिति संख्याविद्वद्धिः कल्पनीया। प्रकाशप्रायश्चित्तेषु महापातकप्रायश्चित्ततुरीयांशस्योपपातकेषु विधानदर्शनात् प्रकीर्ण केर्षु च ह्वासः कल्पः । अत एवोक्तं यमेन—''दराप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्रतः शतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः ॥ " इति । बौधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः—'' अपिवाक्चक्षुःश्रोत्रत्वक्त्राणमनोव्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः ग्रुच्यति । शूद्रस्त्रीगमनानभोजनेषु पृथकपृथक् सप्ताहं सप्त सप्ते पाणायामान्धारयेत्। अमस्यामोज्यामध्यप्राशनेषु तथाँ चापण्याविक्रयेषु मधुमांसघृततैललाक्षालवण-रसान्नवर्जितेषु यचान्यर्दैप्येवं युक्तं स्याद्वादशाहं द्वाेदशद्वादशं प्राणायामान्धारयेत्। अथ पातकोपपातकवैंर्ज यचान्यद्य्येवं युक्तं स्यादर्घमासं द्वादश द्वादश प्राणायामान्धार-येत । पातकपतनीयवर्ज यच्चान्यद्य्येवं युक्तं स्यान्मांसं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत । अँजी पातकवर्जी यचाप्यन्यद्येयं युक्तं द्वादशार्धमासान् द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत्, अथ पातकेषु संवत्सरं द्वादशद्वादश प्राणायामान् धारयेत्³⁷ °ईति । तत्र वाक्चक्षरित्यादिपाणायामत्रयं प्रकीर्णामिप्रायमे । शूदस्त्रीगमनात्रभो-जन इत्यदिनोक्ता एकोनपञ्चाशस्त्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायाः। तथा "अभ-क्ष्याभोज्य " इत्यादिनोक्तातुश्चत्वारिशद्धिकशतप्राणायामा अप्युपपातकविशेषा-भिप्राया एव । अत ''पातकोपपातकवर्जे'' इत्यादिनोक्ताः साशीतिशतप्राणायामा जातिभ्रंशकराद्यमिप्रायाः । अथ ''पातकवर्जम् " इत्यादिनोक्ताः षष्ट्यधि-कश्चतत्रयप्राणायामाः गोवधाग्रुपपातकाभिप्रायाः। अथ ''पातकवर्ज्यम्'' इत्यादिनोक्ताः षष्ट्रयधिकैकशतसहितद्विसहस्रसंख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रायाः। अथ '' पातकेषु '' इत्यादिनोक्ता विंशत्यधिकशतत्रवयुक्ताश्चतुःसहस्र्रभाणायामा महापातकाविषयाः । इदं चामक्ष्यभोज्येत्यादिनोक्तं प्रायाश्चित्तपञ्चकमत्यन्ताभ्यासवि-षयम् ,--समुचिताविषयं वा। यत्तुमनुना---"एनसां स्थूलसूक्ष्माणां विकीर्षन्नपनी-दनम् । अवेत्युचं जपेदब्दं यत्किश्चेदमितीति '' ईर्त्यब्दं यावत्प्रत्यहमर्थान्तराविरुद्धेषु

९. ग. चेतिनास्ति । २. ख. इंसप्त प्रा० । ३. ख. तथा वाऽप । ४. ख. चाघन्य । ५. ग. द्वादशा ६. ख. वर्ज्य । ७. ख. डपपातक । ८. ख. यच्चाप्यन्यदेवं । ९. ख. मासं द्वादशार्थमासान् । १०. ल. अभ्यपा० । ११. घ०. ४. १. ५.—११ । १२. ल. पृकीणैकाभि। १३. ग. पृयेण । १४.— ११. २५≺.

कालेषु ''अवतेहेळोवरुण '' ईंत्यस्या ऋचो 'यिक्तिचेदम्' ईत्यस्या इति वा 'इति मेमनः' इत्यस्याश्च जप उक्तः सोऽप्यम्यासविषयः ॥ ६०६ ॥

उपपातकसामान्यप्राप्तस्य पाणायामञ्जतस्यापनादमाह-

ओङ्काराभिष्टुतं सोमसलिलं पावनं पिबेत्। कृत्वा तु रेतोविण्मूत्रप्राशनं तु द्विजोत्तमः॥ ३०७॥

द्विजी रेतोविण्म्त्रप्राशनं कृत्वा सोमलतारसमोङ्गरेणामिमन्ञितं शुद्धिसाधनं पिवेत् । एतच्चाकामकाराविषयम् । कामतस्तु सुमन्तुक्तम्—''रेतोविण्मृत्रप्राशनं कृत्वा लशुनपलाण्डुगृज्जनकुम्भिकादीनामन्येषां वाऽभक्ष्यभक्षणं कृत्वा हंसग्रामकुक्कुट कृत्वा लशुनपलाण्डुगृज्जनकुम्भिकादीनामन्येषां वाऽभक्ष्यभक्षणं कृत्वा हंसग्रामकुक्कुट कृत्वालादिमांसभक्षणं कृत्वा ततः कण्डमात्रमुदक्षमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राण्यामं कृत्वा' 'महान्यात्वतिभिक्रोगमुदकं पीत्वा तदेतसमात्वृतो भवति ', णायामं कृत्वा' 'महान्यात्वतिभिक्रोगमुदकं पीत्वा तदेतसमात्वृतो भवति ', प्रति हित्ते । मनुनाऽपि सत्तविधामक्ष्यभक्षणे प्रायाश्चित्तनत्तरमुक्तम् — '' प्रति गृह्याप्रतिप्राह्यं मुक्ता चानं विशाहितम् । जपंस्तरत्ममन्दीयं पूर्वते मानवस्त्रवह्य । ।' इति । अप्रतिप्राह्यं विषशस्त्रसुरादिपतितादिद्रव्यं च । यदाव्यसु रेतोविण्मृत्रा देशारीरं मलं विस्तुजति तदाऽपि तेनैवोक्तम्—''अप्रशस्तंतु कृत्वाऽऽस्यु मासमासीत मैक्समुक् ।'' ईति ॥ ३०० ॥

अज्ञानकृते प्रकीणिक मानते चोपपातके प्रायश्वित्तमाह— निशायां वा दिवा वाऽपि यद्ज्ञानकृतं भवेत् । त्रैकाल्यसंध्याकरणात्तत्सर्वे विप्रणश्यति ॥ ३०८ ॥

रजन्यां वासरे वा यस्प्रमादाँदि कृतं प्रकीर्णकं मानसं वाचिकं चोपपातकं तस्तवे प्रातर्मध्याह्मादिकालत्रयविहितनित्यसंध्योपासनया प्रणश्यित । तथा च यमः—'' यदह्मान्तुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैर्निहन्ति तत् ॥'' इति । शातातपेनाध्युक्तम्—''अनृतं मद्यगन्धं प्राणायामैर्निहन्ति तत् ॥'' इति । युगलि वृषलानं च संध्या वहिरुपासिता ॥'' इति ॥ ३०८॥

१. वर०१. —२. १५. ४.। २. वर. ५. ६, ११. ५.। ३. ग. रेतो०। ४. स. त्वा अध्य म॰। ५. —११, २५३, । ६. —११, २५५.। ७ ख. छ. मादछ०।

सकलमहापादकादिसाधारणान्पावत्रमन्त्रानाह—

शुक्रियारण्यकजपो गायज्यास्च विशेषतः। सर्वपापहरा ह्येते रुद्रैकादिशनी तथा॥ ६०९॥

अक्रियनाम आरण्यकविशेषः; 'विश्वानिदेवः सवितः' ईंत्यादिवाजसनेयके पञ्चते। आरण्यकं च यजुः 'ऋचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये' इत्यादि तत्रैव पञ्चते तयोर्जपः सकलमहापातकादिहरः । तथा गायज्याश्च महापातकेषु लक्षमितपातको पपातकयोर्दशसहस्रम्, उपपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमित्यवं विशेषतो जपः सर्वपापहरः। तथा च गायत्रीमधिकुत्य श्लोकैः राङ्क्षेनोक्तः—''रातं जप्ता तु सींदेवा महापातकनाशिनी । सहस्रं जप्ता तु तथा पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसाहस्रजाप्येन सर्विकिल्बिषनाशिनी । लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी सुवर्णस्तेयक्रद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः । सुरापश्च विशुध्यान्ते छक्षं जप्वा न संशयः ॥ " इति यत्तु चतुविंशातिमते उँक्तम्—"गायज्यास्तु जपेत्कोटि ब्रह्म-हत्यां व्यपोहाति । ठक्षाशीतिं जपेचस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायव्या लक्षसप्ततिः । गायव्या लक्षषष्ट्या त मुच्यते गुरुतस्पग्।। " इति तहुरुत्वात्प्रकाशविषयम् । तथा रुद्रैकादिशनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारो रुद्रैकादारीनी : सा च विशेषतो जशा सर्वपापहरा-" एकादश्रुणान्वाsपि रुद्रानावर्त्य धर्मवित् । महद्भयः स तु पापेम्यो मृच्यते नात्र सशयः ॥" इति महापातकेष्वेकादशगुणावृत्तिदर्शनात् । अतिपातकादिषु चतुर्थोईाहासो यो-जनीय:। चरान्दोऽघमर्षणादिसमुचयांर्थः ; यथाऽऽह वसिष्ठः—''सर्ववेदेपावित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम्। येषां जपैश्च होमैश्च पूपन्ते नात्र संशयः॥ अधमर्षणं देवकुंतं, ग्रुद्धवस्तरत्समाः । कूस्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्रिरेव च ॥ अभिषद्भाः पदस्तोमाः मासानि व्यात्हर्तास्तथा ॥ भीरदण्डानि च सामानि गायत्रं रेवेतं तथा ॥ पुरुष वृतं च भासं च तथा देवैवैतानि च । अन्छिङ्गगं बाहर्स्पत्यं च वानसक्तं

१ क. ४. २५. ५. । २. ग. अतिपातकानपपातक । ३. ग. रखेकै: श्रङ्खेनोक्ते । ४. ख. ख. सानित्री । ५. ख. खज । ६. ख. तेनोक्तं । ७. ख. बु चतुर्थे च तुर्थे । ८. ग. ह्वासकखनाञ्चार । ९. ख. कृतं । १०. ख. भारदण्डानि । ११ ग. वेदझ ।

मध्यचस्तथा ॥ शतरादियाथर्वशिसाश्चिसुपर्णे महाव्रतम् । गोसूक्तं चाश्वसूक्तं च इन्द्रशुद्धे च सामनी ॥ वीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च भग्नेर्वतं वामदेव्यं बृहच्च । एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तूञ्जातिस्मरत्वं छभते यदीच्छेत् ॥" ईति ॥ ३०९ ॥

किं च--

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैहोंमो गायत्र्या वाचनं द्विजः ॥ ३१० ॥

यत्र यत्र ब्रह्मवधादौ तज्जनितदोषजातेनाऽऽत्मानं संकीर्णमाभेभूतं द्विजो मन्यते तत्र तत्र गायञ्या तिछैहींमः कार्यः । तत्र महापातकेषु गायञ्या छक्षहोमः कार्यः--''गायञ्या लक्षहोमे त मुच्यते सर्वपातकैः।'' इति यमस्मरणात । अतिपातकादिषु पादपादहासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनं दानं कार्यम् । तथा रहस्याधिकारे वसिष्ठः--- वैशाख्यां पौर्णमास्यां ते ब्राह्मणौ सप्तपन्च वा । क्षीद्रयु-कैंस्तिछै: कृष्णैर्वाचयेदथवेतरै: ॥ प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते । यावज्जी-वक्कतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥" ईति । तथा अनियतकालेऽपि दानं ते नैवोक्तम्-'' कृष्णाजिने तिलान्कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी । ददाति यस्त विप्राय सर्वे तरित दुष्कृतम् ॥" ईति । तथा व्यासेनोक्तम्-" तिल्धेनुं च यो दद्यात्सं-यतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥" इति । एवमादि-दानजातं रहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजातीनां स्त्रीशृद्धयोश्च वेदितव्यम् । यतु यमे-नोक्तम-" तिळान्ददाति यः प्रातस्तिळान्सृशति खादति । तिळैः स्नांति तिळान्जु-ह्वन्सर्वे तरति दृष्कृतम्" तथा "द्वेचाष्टम्यौ तु मासस्य चतुर्दश्यां तथैव च । अमा-वास्या पूर्णमासी सप्तमी द्वादशीद्वयम् ॥ संवत्सरमगुज्जानः सततं विजितेन्द्रियः । मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गछोकं च गच्छति, "इति यचात्रिणोक्तम्—" क्षीरा-ब्बी शेषपर्यक्के आषाढ्यां संविशेद्धरिः। निदां त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेद्ध-रिम् ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥'' इस्येवमादि तत्सर्वे विद्याविरहिणां कामाकामसक्रदभ्यासविशेषतया व्यवस्थापनियम् ॥ ३१० ॥

१.—२८. १०—५.। २. स्त. च। ३.—स्त. पश्च सप्त च। छ. सप्त. पश्च च। ४.—२८. १८, ९.। ५. स्त. तथेति नास्ति। ६.—बस्ति० २८. २२.। ७. स्त. व्यासेना -प्युक्तै। ८. तुं तथाद०। ९. स्त. तिलस्नायी। १०. स्त. ह्यादि।

किं चै-

वेदाभ्यासरतं श्लान्तं पञ्चयज्ञिकयापरम् ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥ ३११ ॥

" वेदस्वीकरणं पूर्व विचारोऽभ्यसनं जपः । तहानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चथा ॥" इति उक्तक्रमेण वेदाभ्यासनिरतं तितिक्षायुक्तं पञ्चमहायञ्चातुष्ठानानिरतं महापातकजान्यपि पापानि न स्पृश्चान्ति, किसुत प्रकीर्णकजानि वाङ्मनसजन्योपपातकानि वेस्त्रत्र तालपर्यमपिशन्दालुक्ष्यते । एतच्चाकामकारविषयम् ।
अत एव वसिष्ठेन — "यद्यकार्यशतं नात्रं कृतं वेदश्च धार्यते । सर्वे
तत्तस्य वेदाग्निर्दहस्यग्निरिवेन्धनम् ॥" ईति प्रकीर्णकाद्याभिप्रायणाभिधायाभिहितम् — " न वेदबल्याश्रिस्य पापकर्मरतिभवेत् । अज्ञानाच प्रमादाचदद्यते
कर्म नेतैरत् ॥"॥ ३११॥

किंच-

वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाऽऽप्सु सूर्यदृक् । जप्त्वा सहस्रं गायत्रवाः शुध्येद्रह्मवधादृते ॥ ३१२ ॥

सोपवासो वासरमुपविश्चन् कावित्वा सिङ्ळं वसिन्नशां नित्वाऽऽदित्योदयानन्तर साविज्याः सहस्रं जण्या ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकळमहापातकादिपापजातान्मुज्यते । अतस्र्वोपपातकादिष्वम्यासेऽनेकदोषसमुच्चये वा वेदितव्यम् — विषमविषयसमी-करणस्यान्याय्यत्वात् । अत एव वृद्धविष्ठेम—महापातकोपपातकयोः काळविशेषणें व्रतिवशेष उक्तः; यथाऽऽह "यवानां प्रसृतिमञ्जिलं वा श्रव्यमाणं घृतं चामिमन्त्रयेत्—यवोऽसि धान्यराजस्त्रं वाहणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापानां पवि व्रमृविभिः स्मृतः" इत्यनेन,—" घृतं यवा मधुयवाः पवित्रममृतं यवाः । सर्व पुनन्तु मे पापं वाङ्मनः कायसंभवम्॥" इत्यनेन वा । "आग्नेकार्यं न कुर्वीत तेन भूतवार्लं तथा । नाग्नं न भिक्षां नातिथ्यं न चोच्छिष्टं परित्यजेत् ॥" 'य दोषा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षपितरः ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेन्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा दक्षपानि जुद्धयात् ; त्रिरात्रं मेधाभिवृद्धये पापक्षयाय विरात्रं सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तरात्रं स्वरात्रं स्वर्यात्वात्रं स्वरात्रं स्वरात्रं स्वर्यात्रं स्वरात्रं स्वर्यात्रं स्वर्याप्य विरात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्वात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रात्रं स्वर्यात्रं स्वयात्रं स्वर्यात्रं स्वर्यात्रं स्वयात्रं स्वयात्रं स्वर्यात्यात्रं स्वयात्रं स्वयात्रं स्वयात्रं स्वयात्रं स्वयात्रं स्वयात्

१. ख. किं चाऽऽह। २ — २७, १.। ३. — २७, ४ । ४ गाविशेषः।

ब्रह्महत्यादिषु द्वादशरात्रं पतितोत्पन्नश्च ^{११} इत्रेतिद्दगवलम्बनेनान्यान्यपि स्मृतिवच-नानि विवेचनीयानि ॥ ३१२ ॥

> ॥ इति रहस्यप्रायाश्चत्तप्रकरणम् ॥ ८ त्रतप्रहणम्

विनियुक्तव्रतातरूपभेदे बुभुत्सिते । कांद्रशमिति संक्षेपाळक्षणं वस्यतेऽधुना तत्र तावसकळप्रकाशस्हस्यवताङ्गम्तान्यमानाह—

ब्रह्मचर्य दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता। अहिंसा उस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१३॥

स्नानं मौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिप्रहाः ॥ नियम। गुरुज्ञुश्रूषा शौचाकोधाप्रमादता ॥ ३१४ ॥

ब्रह्मचर्यं सक्तळेन्द्रियसंयमः; अक्तकता अकुटिळता, उपस्थिनप्रहो छिङ्गिनप्रहः गोवळीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः; रोषं प्रसिद्धम् । यत्पुनर्मनुनोक्तन्—" अहिंसा
सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत्।" ईति तद्ययेतेषाभुपळक्षणं, न परिगणनाय ।
अत्र च दयाक्षान्त्यादीनां पुरुषार्थतया प्राप्तानामिप पुनर्विधानं प्रायश्चित्ताङ्गल्यार्थम्।
क्याचिद्विशेषोऽप्यस्ति — यथा विवाहादिष्यम्यनुज्ञातस्याय्यनृतवचनस्य निवृत्यर्थे
सत्यत्वविधानम् । पुत्रशिष्यादिकमिप न ताडनीयमित्येवमर्थमिहंसाविधानमित्येवमादि ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥

तत्र सान्तपनारूपं व्रतं तावदाह-

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिंपः कुशोदकम् । जग्ध्वा परेह्मग्रुपवसेत्कृष्ट्रं सान्तपनं परम् ॥ ३१५ ॥

पूर्वेयुराहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रौदीनि पञ्चगच्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदकसिंह तानि संयुज्य पीत्वा अपरेयुरुपवसेदिति द्वेरीत्रकः सान्तपनः कुच्छः । सींतपनं चे तर-रुकोके पृथिग्वधानादयगम्यते । कुच्छ् इति चान्वर्थसंज्ञेयम्—तपोरूपत्वेन क्लेश-

१.- ११. २२२. । २. ख. नि पञ्च ग० । ३. ख. रातः । ४. ख. संयोजनं च ।

साध्यत्वात् । गोमूत्रादीनां परिमाणं वक्ष्यते । यदा पुनः पूर्वेग्रुरुपोष्यापरेग्रुः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यं पीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते ; यथाऽऽह परा-शरः " गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिपः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पश्चगन्यं तु पैनित्रं काय-शोधनम् ॥ गोमलं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दि ॥ वृतं चक्रणावर्णायाः सर्वे कापिलमेव वा । अलाभे सर्वव-र्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ॥ गोर्मैत्रे मापकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ॥ गोम्लवद्यृतस्याष्टी तदर्धे तु कुशोदकम् । गायज्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरं दिधिकाव्योति वै दाध ॥ तेजोसिशुक्रमित्याञ्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् । पञ्चगन्यभृचा पूतं होमयेद-मिसंनिधी ॥ सप्तपत्राश्च ये दर्भा अन्छिनाग्राः द्युंकात्विषः । एतैरुद्धस होतन्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ 'ईरावती ' 'इदांविष्णुंः' ' मीनस्तोके ' च शै।श्वतीः । एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्विजः ॥ प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमनव्य च । प्रणवेन समुद्धत्य पिबेत्तत्रमणवेन तु ॥ मध्यमेन पछाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण राष्येणं ब्राह्मतार्थेन वा पुनः ॥ यत्वगास्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मानवे। ब्रह्मकूचीपवासस्तु दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥" इति ॥ यदा त्वेतदेव पञ्चगव्यं मिश्रितं त्रिरात्रमम्यस्यते तदा यतिसान्तपनसंज्ञां लभते—" एतदेव ज्यहाम्यस्तं यतिसान्त-पनं स्मृतम् ॥" इति शङ्कस्मरणात् ॥ जाबाछेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपन-मुक्तम्—'' गोमुत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिर्पः कुशादेकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥ क्रच्छुं सान्तपनं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥" इति ॥ एषां च गुरुलघुक्रच्लाणां राक्तवाद्यपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या ॥ ३१५ ॥

महासान्तपनारुथं कृच्छ्माह---

पृथक्सान्तपनद्रव्यः षडहः सोपवासकः।

१. ख. प्रतिकं। २. ग. छ. च। ३. ग. मृतमा। ४. ग. छ. स्यष्टाः । ५. ख. इ.चितियाद. ऋ०५. ६. २४. ३. । ७. ऋ०१. २. ७. २. | ८. ऋ०१. ८. ६. ३. | ९. ख. शवती। १०. ख. छ. ताम्रेणी

सप्ताहेन तु कुच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ ३१६ ॥

सप्ताहेनापवर्जितो महासान्तपनाष्ट्यः क्रच्छो विश्लेयः । कथमित्यपेक्षायामुक्तं ''पृथ्यम्त्तैः षड्मिगोमृलादिभिरेक्तेकैनैकैकमहरतिवाहयेत् , सप्तमं चोपवासेन '' इति । यमन तु पञ्चदशाहसंपाद्यो महासान्तपनोऽभिहितः—''च्यहं पिवेत्तु गोम्त्रं च्यंहं वे गोमयं पिवेत्। च्यहं दिध च्यहं क्षीरं च्यहं सिपिस्ततः श्रुचिः॥ महासान्तपनं क्षेत्रत्सर्वप।पप्रणाशनम् ॥'' इति एवं जाबालेन त्वेकिंशितरात्रनिर्वत्यों महासान्तपन उक्तः—'' पण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् । च्यहं चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुः ॥'' इति ॥ यदा तु षण्णां सान्तपनद्वयाणामेकैकस्य द्वयहमुपयोगस्तदा अतिसान्तपनम् ; यथाऽऽह यैमः '' एतान्येव तथा पेयान्येकैकं तु द्वयहं द्वयहम् । अतिसान्तपनं नाम श्वपाकमिप शोषयेत् ॥'' इति । श्वपाकमिप शोषयेदित्यर्थवादः ॥ ३१६॥

पर्णकृष्ण्यं त्रतमाह— पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपतकुशोदकैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहंपीतैः पर्णकृच्छ् उदाहृतः ॥ ३१७ ॥

पछाशोदुम्बरारिबन्दश्रीवृक्ष्मपर्णानामेकैकन वैवाधितमुदकं प्रत्यहं पिवेत् ,—
कुशोदकं चैंकिस्मिनहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकुच्छः । यदा तु पर्णादीनामेकीकृतानां ववाधिहरोत्रान्ते पीयते तदा पर्णकूचंः; यथाऽऽह यमः—" एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः कुन्धिः । क्वाधित्वा पिवेदाद्विः पर्णकूचोंऽभिधीयते " इति । यदा तु बिल्वादिफळानि प्रत्येकं क्वथितानि मासं पीयन्ते तदा फळकुच्छ्रादिन्यपदेशं र्रुभते ; यथाऽऽह मार्कण्डेयः—" फळैमीसेन क्वाधितः फळकुच्छ्रो मनीषिभिः । श्रिक्तच्छः श्रीफळैः प्रोक्तः मग्नाक्षिरपरस्तथा ॥ मासेनामळकैरेवं श्रीकुच्छ्रमपर्रस्मुत्तम् ॥ पत्रैर्भतः पत्रकुच्छ्ः पुष्पैस्तन्कुच्छ् उच्यते । मूळकुच्छ्ः स्मृतां मूळस्तायकुच्छ्रं जळेन तु इति ॥ २१७॥

त. मतुः। २. ल. यादे० | ३. ल. छ. क्वथितं । ४. त. एकैकस्मिन् । ५. ल. रात्रेपी । ६. ल. छमन्ते । ७. त. इति । इति पण्कुच्यूमेकादश्म् ।

वसकृष्ट्याह— तसक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत्। एकरानोपवासश्च तसकृष्ट्य उदाहतः॥ ३१८॥

दुग्धसापॅश्दकानां तक्षानामेकैकं प्रतिदेवसं प्राश्यापरेशुश्पवसेत् । एष दि-वसचतुष्टयसंपाद्यो महातप्तक्वच्छः । एभिरेव समस्तैः सोपवासिद्विरातसंपाद्यः सान्त-पनवत्ततकच्छः । मनुना तु द्वादशरात्रनिवर्त्योऽभिहितः—" ततकच्छं चरन्वित्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतिच्यहं पिबेदुष्णान्सकत्स्नायी समाहितः ॥" ईति । श्वीरादिपारिमाणं तु पराशरेणोक्तं द्रष्टन्यम्—" अपा पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् । पल्मेकं पिबेत्सपर्पिल्लरात्रं चोष्णमास्तम् ।" इति । त्रिरात्रस्य पूरणे उष्णो-दक्तवाष्पं पिबेदित्यर्थः। यदा तु शीतं श्वीरादि पीयते तदा शीतकच्छः—" उपहं शीतं पिबेत्तायं च्यहं शीतं पयः पिबेत् । च्यहं शीतं घृतं पीत्या वायुभक्षः परं त्रवहम्॥" इति यमस्मरणात् ॥ ३१८ ॥

पादकृष्ट्माह—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेनचैवायं पादकृच्छः प्रकीर्तितः॥ ३१९॥

एकभक्तेन सक्टद्वोजनेन दिवेव । नक्तेनित पृथगुपादानात् । अतश्च दिवेवैकवारमेव भोजनेनेवकमहोरात्रमातिवाहयदिति । तल दिवेति रात्रिव्युदासः। एकवारिमित द्विवारादिव्युदासः, भोजनेनेव्यभोजनव्युदासः। एतच कुच्छादीनां व्रतारूपत्वात् पुरुषाधभोजनपर्युदासेन क्रच्छाङ्गभूतं भोजनं विधीयते । तथा चापस्तम्बः —
" ज्यहमनक्ताश्यदिवाशीततस्त्रयदं व्यहमयाचितवतस्त्रहं नाश्नाति किंचन " ईति ।
भल चानक्ताशीत्यनेन व्रते विहितिणिनिप्रत्ययेन नक्तपर्युदासेन दिवाभोजनियमं
दर्शयति । गौतमेनापीदमेव स्पष्टीकृतम्—"इविष्यान् प्रातराशान्युक्त्वा तिस्त्रो रात्रीर्नाश्चात " इति । एवं नक्तभोजनिवधाविष । न विद्यते याचितं यस्मिन्भोजनेतदयाचितमिति । तेनै काळविशेषानुपादानाहिवौ रात्री वा सक्वदित्येव । तथो-

२.—११. २१४, । २. ख. स्य मारुतस्य पू० । ३. ख. ध॰ १, २० । ४. ख. व्रति हितेन । ५.—२६. २. । ६. छ. तेनेत्यारम्य न कैवलमितिपर्यन्तं नास्ति । ७. ग. दिवारात्रोप वासक्यदित्येव

रूपत्वात् क्रच्छ्राणां द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः अयाचितामिति न केवछं परकीया. नयाचनप्रतिषेधः;अपितु स्वकीयमपि परिचारकभार्यादिभ्यो न याचितव्यम्। प्रेषणा ध्येषणयोः साधारणत्वात् याञ्चायाः । अतः स्वगृहेऽपि भृत्यभार्यादयोऽनाज्ञता एव यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं, नान्यथा । अमुनैवाभिप्रायेणोक्तं गौतमेन-" अथापरं व्यह न कंचन याचित " ईित । अत्र च प्राससंख्यानियमः पराशरेण दर्शितः--- ' सायं तु द्वादशप्रासाः प्रातः पञ्चदश स्पृताः । चतुर्विशातिरायाच्याः परांनिरशनं स्मृतमिति॥"आपस्तम्बेन त्वन्यथोक्तम्-"सायं द्वाविशतिर्प्रासाः प्रातः पार्ड शतिः स्मृताः । चतुर्विशातिरायाच्याः परं निरशनास्त्रयः ॥ कुक्कुटाण्डप्रमाणस्तु यथा चारयं विशेतसुखम् । " इति ॥ अनयोश्व कल्पयोः शक्तवपेश्वी विकैल्पः । आपस्तम्बेन तु प्राजापत्यप्रायश्चित्तं चतुर्धा विभज्य चतुरः पादकुच्छा-न्कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्था देंशिता—" व्यहं निरशनं पादः पादश्वायाचितं व्यहम् । सायं व्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा व्यहम् ॥ प्रातः पादं चरेच्छुदः सायं वैश्येतुं दापयेत् । अयाचितं तु राजन्ये तिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम् ॥'१ इति ॥ यदात्वयाचितोपवासात्मकञ्यहद्वयानुष्ठानं तदाऽर्धक्रच्छः । सायंग्यतिरिक्तापरइयहत्रया -नुष्ठानम् पादोनमिति विज्ञेयम्—" सायं प्रातर्विनाऽर्धे स्यात्पादोनं नक्तवर्जितम् ।" इति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अर्धकुच्छस्य प्रकारान्तरमपि तेनैव दर्शितम्—''सायं प्रात स्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयं च नाश्नीयाकुच्छार्धे तद्विधीयते ॥" इति ॥ ३१९ ॥

प्राजापत्यं कृच्छ्माह---

यथाकथञ्चित्त्रगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।

अयमेव पादकुच्छ्ः । यथाकयिक्चइण्डकितवदाष्ट्रस्या स्वस्थानविदृद्धया वा तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं वा त्रिरम्यस्तः प्राजापत्योऽभिधीयते । तत्र दण्डकिलवदाष्ट्रितपक्षो विसेष्ठेन प्रदर्शितः— "अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहो परो ॥•

१.—२६.४ । २. स्त. पेक्षया वि । ३. छ. कल्पः । ४ ग. कृता । ५.—स्त वैश्यस्य ।

अनुग्रहार्थे विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः । बाल्रद्धातुरेष्वेवं शिशुकुच्छूमुवाचह ॥" इति ॥ आनुळोम्येन स्वस्थानविवृद्धिपक्षस्तु मनुना दर्शितः—'' इयहं पातस्त्रयहं सायं व्यहमद्यादयाचितम् । परं व्यहं च नाइनीयात्प्राजापत्यं चरेहिज ईति ॥ प्रातिलोम्यावृत्तिस्तु वसिष्ठेन दर्शिता-- "प्रातिलोम्यं चरेद्विपः कुच्छं चान्द्रायणो-त्तरम् ॥'' इँति । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीशृद्धादिविषयेऽङ्गिरसा दार्शितः---'' तस्माच्छदं समामाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमादि वार्जितम् ॥ भ इति । जपादियुक्तपक्षस्तु पारिशेष्याचोग्यतया च त्रैवार्णिकविषयः । स च गौतमादिभिर्दर्शितः--- अथाऽतः क्रच्छान्व्याख्यास्यामो हिविष्यान्प्रातराज्ञा-न्मुक्ता तिस्रो रात्रीर्नाश्नीयात् , अथापरं ज्यहंनक्तं मुङ्जीत, अथापरं ज्यहं न कंचन याचेत, अथापरं व्यहसुपवसांश्तिष्ठेदहनि रात्रावासीत, क्षिप्रकामः सत्यं वदेत, अनोंथ: सह न माषेत, रौरवयोधां जपेन्नित्यं प्रयुज्जीत, अनुसवनसुदकोपस्पर्शनमापो-हिष्टेतितिसाभेः पवित्रवतीभिमार्जयीत हिरण्यवर्णाः ग्रन्थः पावका इत्यष्टाभिः।अथोदक-तर्पणं-नमोहेमाय मोहमाय मंहमाय धन्वने तापसाय पुनर्वसवे नमा मौज्ज्याय औम्पाय वसविन्दाय सर्वविन्दाय नमः । पाराय सुपाराय महापाराय पारहाय परपाराथ पारायेष्णवे नमः । रुद्राय पश्चपतये महते देवाय व्यम्बकायैक वरायाधि-पत्तये हराय शर्वायशानाय उप्राय वाज्णे घृणिने कपर्दिने नमः । सूर्यायादित्याय नमः । निल्प्रीवाय शितिकण्ठाय नमः कृष्णाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशाय ऊर्ध्वरेतसे नमः सत्याय पावकाय पावकवर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे नमः । सौम्याय पुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः। चन्द्रछछाटाय कृत्तिवाससे नमः " इति-'एतदेवादिखोपस्थानमेता एवाज्याद्वतयः, द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वा एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात्—अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाम्रीषोमाभ्यामिन्द्राभिभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽमये स्विष्टकृते इति अन्ते ब्राह्मणभोजनस् इति । तत्र तिष्ठेदहनि रात्रावासीत क्षिप्रकाम

२२- २२- ४१- १२- ११- २११- । ३- -- २०- १३- । ४- छ- वेतेरैरयोधाजपन्नि० ।
 ७- छ० नमोमायमोहमापशून्वनेताप० । क० मोहमाय मय श्रूमन्वनेतापसा० ६- झ्, महापारायप-रपारा० ७. ख- विनेनमः । नीलशी०

इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोऽप्येनसः क्षिप्रमेकेनेव कृच्छ्रेण क्षिप्रं कुंध्येयमित्येवं कामयते असावहिन कर्माविरुद्धेषु काल्रेषु तिष्ठेद्दात्रावासीत । एवं रौरवयोधाल्यसामजपो नमोहमायेत्यादिभिस्तपर्णमादित्योपस्थानादिकं चरुश्रपणादिकं च योगीश्वराद्यनुक्तं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतश्व योगीश्वराद्यक्तप्राजापत्यद्वयस्थाने गौतमीयमनेकेतिकर्तन्यतासहितं द्रष्टन्यम् । एवमन्यान्यिप स्मृत्यन्तरोक्तानि विशेषणान्वेवर्णायानि ॥

अतिकुच्छ्माह—

अयमवातिकृच्छःस्यात्पाणिपूरान्नमोजनः ॥ ३२०॥

एतद्भमिक एव एकभक्तादिप्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिक्चच्छः स्यात् । इयांस्तु विशेषः । भाग्ने व्यवस्त्रे पाणिपूरणमात्रमन्ने भुञ्जीत न पुनर्द्वाविशत्यादिप्रासान् ॥ अत्र च प्राप्तभोजनानुवादेन पाणिपूरानिविधानादत्त्यव्यहेऽतिदेशप्राप्त उपवासोऽ-प्रतिपक्ष एव ॥ अत्रापि पादशो व्यवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या ॥ यत्तु मनुनोक्तम्— • "एकैकं प्रासमश्रीयान्व्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् । व्यहं चोपवसेदत्त्यमितिक्वच्छं चरन् द्विज्ञ " इति—त्याणिपूरान्वपरिमितादत्यस्थाच्छक्तविषयम् ॥ ३२० ॥

कृच्छ्रतिकृच्छ्माह—

कृच्छातिकृच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

एकविंशातिरात्रं पयसा वर्तनं क्रच्छातिक्रच्छा्रस्यं त्रतं विश्वेयम् । गौतमेस तु 'द्वादशरात्रमुदकेन वर्तनं क्रच्छातिक्रच्छम्'' इत्युक्तम् । 'अन्मक्षस्तृतीयः स क्रच्छातिक्रच्छ्' इति । अतश्चमक्तयपेक्षपा तयोज्यवस्था॥

पराकमाह-

द्वाद्शहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ॥ ३२१ ॥

ऋज्वर्थोऽयमर्घश्लोकः ॥ ३२१ ॥

सोम्यकुच्छ्माह—

पिण्याकाचामतकाम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छः सौम्योऽयगुच्यते ॥ ३२२॥

पिण्याकानिःसृततैल्लास्तलः ओदनिःस्नानोदाश्विदुदकसम्मूनां पश्चाना मेके-कं प्रतिदिवससुपर्भुज्य षष्ठेऽहि उपवसेदेष सौम्याख्यः कृच्ट्रांऽभिधीयते । द्रव्य-पारिमाणं तु प्राणयात्रामात्रनिवन्धनमाधिगन्तव्यम् । जावालेन तु चतुरहर्ग्यापी सौ म्यकुच्छ् उक्तः—' पिण्याकं सक्तवस्तकं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् । वासो वै दक्षिणां दशास्त्रीम्योऽयं कुच्छ् उच्यते ' इति ॥ ३२२ ॥

तुलापुरुषाख्यंकुच्छ्माह—

एषां त्रिरातमभ्यासादेकैकस्य यथाकमम् । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः॥ ३२३ ॥

एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य तिरात्ताभ्यासेन पञ्चदशाह्वयापी। तुळापुरुषाख्यः क्रच्छो वेदितव्यः । अत्र च पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निश्चतिः ॥ यमेन त्वेकविंशातिरात्तिकस्तुळापुरुष उक्तः—''आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् । ज्यहंज्यहं प्रयुक्षानो वायुमक्षी ज्यहद्वयम् ॥ एकविंशति-रात्रस्तु तुळापुरुष उच्यत " इति । अत्र हारीतायुक्तेतिकर्तव्यता प्रन्थगौरवमयान्ने ळिक्यते ॥ ३२३ ॥

चान्द्रायणमाह-

तिथिवृद्ध्या चरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान् । एककै हासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥ ३२४ ॥

चान्द्रायणाख्यं व्रतं कुर्बन् मयूरान्डपरिमितान् पिण्डान् शुक्छे आपूर्यमा-णपक्षे तिथिइद्ध्या चरेत् भक्षयत् । यथा प्रतिपद्ममृतिषु तिथिषु चन्द्रकलानामेकै-कशो वृद्धिरर्धमासेन तद्दित्प्डानैपि प्रतिपद्मम् द्वितायायां द्वावित्यवमेकैकशो वर्धयन् भक्षयेचावत्यौर्णमासी, ततः पश्चदश्यां पञ्चदश्यासान्मुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे चतुर्दश प्रतिपदि द्वितीयायां त्रयोदशत्येवमेकैकशो प्रासान् इ्रासयन् अश्वीयात् यावचतुर्तशी, ततश्चतुर्दश्या मेकंश्रासं प्रसित्वा इन्दुक्षये अर्थादुपवसेत् । तथा वसिष्ठः—'एकैक वर्षयोत्पण्डं शुक्छे कृष्णे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुज्ञीत

१. पिण्ड्यादननिः स्त्रीवौदश्चिद्धद्व । क श्लोकौदन । स्त्र. पिण्याक्तांदनविश्रावौद्कं । २. स्त्र, पुपयुज्यव । ३. क पिण्डानामपि । ४. स्त्र. पयेकोद्विती ।

एष चान्द्रायणो विधिः " इति । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि हृ।स-वृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायां दीर्घः । इदं च यववत् प्रान्तयोरणीयः मध्ये स्थवीय इति यवमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा कृष्णपक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुष्ठीयते—तदा पिपीलिकावन्मध्ये ह्सिष्ठं भवतीति पिपीलिकोमध्य-मिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कृष्णपक्षप्रतिपदि चतुर्दश प्रासान् भुक्ता एकैंकप्रासापचयेन चतुर्दशी यात्रब्रज्जात, ततश्चतुर्दश्यामेकं प्रासं प्रसित्वामाधास्या-यामुपोष्य ग्रुक्लप्रतिपदि एकमेव ग्रासं प्राश्नीयात् । तत एकोपचयमोजनेन पक्ष-शेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासाः संपद्यन्त इति युक्तैव पिपील्किमान-ध्यता । तथा च वसिष्ठः-- " मासस्य कृष्णपक्षादौ प्रासानचाच्चतुर्दश । ग्रासापच्चयभोजी सन्पक्षरोषं समापयेत् ॥ तथैव शुक्लपक्षादौ प्रासं भुङ्गीत चापरम् । प्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ' इति ॥ यदा लेकिस-न्पश्चे तिथिवृद्धिह्रासवशात् षोडश दिनानि भवन्ति चतुर्दश वा-तदा प्रासाना-मपि वृद्धिद्वासौ वेदितव्यो-- '' तिथिवृद्धया पिण्डांश्वरेत् '' इति नियमात् । गौत-मेनार्त्र विशेषो दर्शितः—' अथातश्चान्द्रायणं -तस्योक्तो विधिः कृच्छ वपनं च व्रतं चरेत् श्वोभूतां पैर्णिमासीमुपवसेत् , आप्यायस्व संतेपयांसि नवोनव इति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानं च चन्द्रमसः यद्देवादेवहे-डनमिति चतसृमिराज्यं जुहुयाद्देवकृतस्येति चान्ते सामिद्धिः अंभूः अंभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यं यशः श्रक्तिर्क् इन्द्रें: ओजः तेजः पुरुषः धर्मः शिव इत्येतैर्प्रासानुमन्त्रणं प्रतिमन्त्रं मनसा नमः स्वाहेति वा सर्वानेतेरेव प्रासान्सुञजीत, तद्रासप्रमाणैमास्याविकारेण, चरुमेक्षसक्तकणयावक-शाकपयोदधिवृतमूळफळोदकानि हवीषि उत्तरोत्तरप्रशस्तानि, पौर्णमास्यां प-अद्श प्रासान् भुक्वा एकैकापचयेनापरपक्षमस्नीयात्, अमावास्यायामुपो-ष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषामेषँ चान्त्रायणो मास ' इति । अर्ज ' प्रासप्रमाणमास्याविकारेण ' इति यदुक्तं — तद्बालाभिपायं — तेषां

त. ख. वृद्धमासान्यां । २. ख. पिपीलिकमप्या । ३. क. मासाः प्रतिपण्यतः ।
 ३. क. नाप्यत्रविशे । ५. ख. श्रीऊद् हर्द् ओजः। क श्रीऊ इ हह ऊर्जः । तेजः ६. क. मास्या-धिकरिण । ७. क. केषामेक चान्द्रायणेमास इति ० ८. क. अन्नम्रासप्तमाण । ९. क. मास्या-धिकरिण ।

शिष्यण्डपरिमितपञ्चदशप्रासभोजनाशकः । क्षीरादिद्रवहिवर्षुं शिष्यण्डपरिमित्तत्वं पर्णपुटकादिना संपादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डाद्रीमळकादीनि तु प्रासप-रिमाणानि स्षृत्यन्तरोक्तानि शाक्तिविषयाणि—शिष्यण्डपरिमाणाळुचुत्वात्तेषाम् ॥ यस्पुनरत्रं 'श्वोभूतां पौर्णमासीमुपवसेत्रं' इति चतुर्दश्यामुपवासमिभवाय पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासान्भुक्त्वेत्यादिना द्वात्रिशदहरात्मकत्वं चान्द्रायणस्योक्तं—तत्पक्षा न्तरप्रदर्शनार्थं न सार्वत्रिकं—योगीश्वराँदिवचनानुरोधेन त्रिशदहरात्मकस्य दर्शितत्वात् ॥ यद्येतत्तार्वित्रेकं स्थात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् , चन्द्रगत्यस्वर्वतेनानुपपिषश्च ॥ ३२४॥

चान्द्रायणान्तरमाह---

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् ॥ ३२५ ॥

पिण्डानां चत्वारिंशदिषिकं शतद्वयं मासेन मुर्झीत । यथाकथिज्ञ्चत्प्रतिदिनं मध्याहेऽधौ प्रासान् अथवा नक्तन्दिनयोश्चतुरश्चतुरो वा अथवेक्तिस्मञ्चतुरोऽपरिसन्द्वादश तथेकरात्रमुपोध्यापरासिन्षोडश वेत्यादिप्रकाराणामन्यतमेन शक्त्याद्यपेक्षया मुर्झीतत्येतःपूर्वोक्तचान्द्वायणद्वयादपरं चान्द्वायणम् । अतस्तयोर्नायं प्राससंख्यानियमः, किं तु पञ्चिवशयधिकशतद्वयसंख्येव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः 'अद्यावधौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यान्दिने स्थिते । नियतात्मा हिष्यस्य यतिचान्द्रायणं चर ॥ चतुरः प्राह्मर्रद्वनीयान्पिण्डान्त्रियः समाहितः । चतुरोऽस्तिमिते सूर्ये शिश्चचान्द्रायणं चरन् ॥ यथाकथिञ्चित्रः समाहितः । चतुरोऽस्तिमिते सूर्ये शिश्चचान्द्रायणं चरन् ॥ यथाकथिञ्चित्रः समाहितः । मासेनाश्चन्द्विष्यस्य चन्द्रस्थिति सळोकताम् ' इति तथा चत्वारिशच्छतद्वयन्यन्तसंख्यात्राससंपाशस्यापे संप्रहार्थमपरप्रहणम् । यथाह यर्मः— ' त्रीद्विन्पिण्डान्सम- इनीयान्नियतात्मा दृद्धतः । हिष्यान्तस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ' इति । एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्रगत्यनुत्तरणमपिक्षितम् । अतिश्चनाद्दिनात्मक-

क. लवहिवयां । शिल्थ० । २. खः वसीदिस्य च चतु० । ३ कः यसुनस्तक्ष्योमू०।
 सः सः गीववरवच० । ५. खः चरेत् । चतु० । ६. कः यथाहमद्यः--- १ शी० ।

सावनमाँसेन मासेन नैरन्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथिक्कात्तिथिवृद्धिह्नासवशात् पश्चम्यादिष्वारम्भो भवति—तथापि न दोषः ॥ यदिष सोमायनाख्यम् मासवतं मार्कण्डेयेनोक्तं—' गोक्षीरं सप्तरात्रं तु पिवेस्तनचतुष्ट्यात् । स्तनत्रयात्सप्तरात्तं सप्तरात्रं स्तनद्वयात् ॥ स्तनेनेकेन षड्गत्रं त्रिरात्रं वायुभुग्भवेत् । एतस्तोमायनं नाम व्रतं केल्मपनाशनम्" हैति—तदिष चान्द्रायणधर्मकमेव—हारीतेन ''अथातश्चान्द्रा यणमनुक्रमिष्यामं ' इत्यादिना सेतिकर्तज्यताकं चान्द्रायणमिन्धाय 'एवमेव सोमायनम् ' इत्यतिदेशामिधानात् । यत्पुनस्तेन कृष्णचतुर्धीमारम्य शुक्छद्वादशी-पर्यन्तं सोमायनमुक्तम् । चतुर्थीप्रमृति चतुःस्तनेन त्रिरात्रं विस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन विरात्र मेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्तेन 'या ते सोम चतुर्थी तन्त्रस्तया नः पाहि तस्यै नेमः स्वाहा, या ते सोम पञ्चमी षष्टी,' इत्येवं चैगार्थास्तिथिहोमा एकमाप्त्वा एनोम्यः वृतश्चन्द्रमसः समानतां सखोनकतां सायुज्यं च गच्छति ' इति चतुर्विश्वतिदिनात्मकं सोमायनमुक्तं तदशक्तनेवयम् ॥ ३२५॥

अथ कुन्डूनान्दायणसाधारणीमितिकतेन्यतामाह— क्रयोत्त्रिषवणस्नायी कुन्छं चान्द्रायणं तथा ।

पवित्राणि जपेत्पण्डानगायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ ३२६ ॥

कच्छ्ं प्राजाप्रत्यादिकं चान्द्रायणं वा त्रिषवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच तह-कच्छ्व्यतिरेक्षेण — तत्र 'सक्तस्नायी समाहित ' इति मनुना विदेशपाभि-धानात् ॥ यरपुनः दाङ्केन कुर्च्छ्रेषु त्रिषवणस्नानमाभिहितं—' त्रिरिह्न त्रिनिंद्यायां तु सवासा जलमाविद्योद् ' इति —तदशक्तविषयम् । यरपुनवैंश्वम्पायनेन द्वैकालिकं स्नानमुक्तं—'स्नानं द्विकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मन ' इति —तत्त्रिषवणस्ना-नाशक्तस्य वेदितन्यम् ॥ यरपुनर्गाग्येणोक्तं—'एकवासाश्चरेद्वैर्ह्यं स्नात्वा वासो न

१. ख. स्मकसाधारणेन मासेन । २. क. मतंकि स्विपनाश । ३. ल. म इति स्मृत्यन्तरे सप्ताहं चेत्येतद्रोस्तनमीललमधत्री 'स्तनान्द्री तथैकं कुर्योत्तां श्रीपवासान्याद भवित तदामासिसोन्मायनं तत् तदिप । ४ ख. मत्तुक्रमिष्य इत्यादिना । ५ ख. तस्यैनमः स्वाहा । ६. ख. यागार्थीः । ७. ल. एवं स्तुत्वा एनो ० । क. मास्वैनोभ्यः । ८. ल. रेद्रैक्षंस्ना । ।

पीडयेद् इति तदपि शक्तस्यैव--- 'एकवासां आर्द्रवासा वा ठब्धाशाः स्थण्डिलेशय' इस्येकवस्त्रताया अपि शङ्क्षेत पाक्षिकत्वेनाभिधानात्॥ स्नाने च हारितेन विशेषोदै-र्शितः—' ज्यवरं शुद्धवतीभिः स्नात्वाघमर्षणमन्तर्जेले जिपत्वा धौतमहतं वासः परिधाय साम्ना सौम्पेनादित्यमुपतिष्ठेत ' इति । स्नानानन्तरं च पावित्राणि जपेत्— पवित्राणि च अधमर्षणं देवकृतः शुद्धवयस्तरत्समा इत्यादीनि वसिष्टादिप्रतिपादिताः नामन्यतमान्यर्थीविरुद्धेषु कालेर्षु जपेत् सावित्रीं वा—' सावित्रीं वा जपेत्रित्यं पवित्रा-णि च शक्तित ' इति मनुस्मरणात् ॥ यत्तु गौतमेनोक्तं —रीरवॅयोधा जपेन्निखं प्रर्भुं-ज्ञीत इति—तदिप पवित्रत्वदिवोक्तं न पुनर्नियमाय—तथा सति श्रुत्यन्तरम्ळत्व-कल्पनाप्रसङ्गात् । अतोऽनधीतसामवेदेन गायन्यादिकमेव जप्तव्यम् ॥ यदपि नमो हमाय' इत्यादि पठित्वा ' एता एवाज्यहृतय ' इत्युक्तं—तदिप न नैयमिकं, किंतु महाव्यास्टिति। मेहीमः ' कर्तव्यः ' स्वयमन्बहम् ' इति मनुना महाव्याह्वितिभिहीम-विधानात् ॥ तथा षट्त्रिंशन्मतेऽप्युक्तं—' जपहोमादि यिकाञ्चित्कुच्छ्रोक्तं संभवेन चेत् । सर्वे व्याहृतिभिः कुर्याद्रायव्या प्रणवेन च १ इति । आदिग्रहणादुदकतर्पणादि-त्योपस्थनादेर्प्रहणम् । अत एव वैशम्पायनः—' स्नात्वोपतिष्ठेदादित्यं सौरीभिस्तु कृताङ्गाछः? इति ॥ एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेषु विकल्प आश्रयणीयः, अविरोधिषु समुच्चयः--शाखान्तराधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्ययत्वार्त्कर्मणः । जपसंख्यायां विशेषस्तेनेव दार्शतः—''ऋषमं विरंजं चैव तथा चैवाघ-मर्पणम् । गयत्रीं वा जपेदेवीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ शतमष्टशतं वापि सहस्रमथवा परम् । उपाञ्च मनसा वापि तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ मनुष्यां-श्चेव भूतानि प्रणम्य शिरसा तत ' इति ॥ 'तथा पिण्डांश्च प्रत्येकं गाय-त्र्या चाभिमन्त्रयेत् । तथा यमेनापि विशेष उक्तः—'' अङ्गल्यग्रे स्थितं पि-ण्डं गायज्ञ्या चाभिमन्त्रितम् । प्राज्ञ्याचम्य पुनः कुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणम् " इति । अतश्च " अमूर्भुवः स्वः' इत्यादिभिगौतमोक्तरिभमन्त्रणमन्त्रेः सहास्य

क. वासार्थवासा० । २. ल. शेषउक्तः व्यव० । ३. छ. न्याथाविरू० । ४. छ. काल्यु अन्तर्जलेषु जपेस्सावित्रीं वाजपेलिल्य० । ५. छ. शैरवजी वाजपे० । ६ ख. प्रयुक्जीते० ।
 ज. त. होमस्तिलैंः कार्यो हिजन्मनेति० । ८. क त्यात्कर्मणाम् । जप० । ९. क. विरुणां नैव० ।

विकैल्पः । यत्पुनः ''आप्यायस्व संतेषयांसि '' इत्यादिभिः पिण्डकरणात्पुर्वे हविषोऽभिमन्त्रणमुक्तं—तद्भिन्नकार्यत्वात्समुचीयते ॥ एतानि क्रच्छ्दित्रतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्ते—तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि—'' वापनं व्रतं चरेत् '' इति गौतमस्मरणात् ॥ अभ्युदयार्थे तु नैव वपनम् ॥ वसिष्ठेनाप्यव विशेष उक्तः—'' क्रच्छाणां व्रतरूपाणां समश्रुकेशादि वापयेत् । कुक्षिरोमशिखा-वर्जम् " इति । ऋच्छ्राणां वतरूपाणि वपनादीन्यंगानि वक्ष्यन्त इति शेषः ॥ पर्षदुपदिष्ठत्रतग्रहणं च त्रतानुष्ठानदिवसात्वृर्वेद्यः सायाह्वे कार्यम्। यथाह विष्णुः---'' सर्वपापेषु सर्वेषां त्रतानां विधिपूर्वकम् । प्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकी र्षितम् । दिनान्ते नखरोमादीन्प्रवाध्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्या दिकाल्पितैः ॥ मलापकर्षणं कार्यं बाह्यशौचोपासिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगन्येन संयुत्तम् ॥ त्रतंनिशामुखे प्राद्यं बहिस्तारकदर्शने । आचम्यातः परं मौनी ध्यायन्दुष्कृतमात्मनः ॥ मनः संतापनं तीत्रमुद्रहेच्छोकमन्तत " इति । बहिरिति ग्रामान्त्रिष्कम्य । स्त्रियाध्येवमेव व्रतपरिप्रहः कार्यः, क्रेशःसभुखोमनखवपनं तु नारित-'' चान्द्रायणादिष्वेतदेव स्त्रियाः केशवपनवर्जम् " इति बाँधा-यनस्मरणात् ॥ वपनानिच्छोस्तु हारीतेन विशेष उक्तः—'' राजा वा राजपु-त्रोवा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां रक्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरंत् ॥ केशा-नां रक्षणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्" इति ॥ एतच महापातकादिदोषविशेषाभिपायेण द्रष्टब्यं "विद्वद्विप्रनृपस्त्री-णां नेष्यते केशवापनम्। व्रते महापातिकनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन " इति स्मरणात्॥ जाबाळेनाप्यत्र विशेष उक्तः —''आरम्भे सर्वक्रन्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः। भाज्येनैव च शालाग्नी जुहुयाद्व्याहतीः पृथक् ॥ श्राद्धं कुर्याहुतान्ते तु गोहिर-ण्यादि दक्षिणा " इति ॥ यमेनाप्यत्र विशेषोऽभिहितः—"पश्चात्तापो निवृत्तिश्च

^{* &}quot; ख्रियाः इमश्रुणोऽभावाक्तथामिदम् ॥

श्व. विकल्प उक्तः । यत्पु० । २. ल. यथाइविसिधः — सर्व० । २. क. प्रायश्चिक्तं विवक्तिषित । एत. विकिषित । दिना॰ । ४. ल. श्रामाद्रहिनिष्कस्य॰ । ५. केशानां वपनेकृ० । ६. लं, इति महस्मर० । ७. ख. अभेनवहिशाला० ।

स्नानं चाङ्गतयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वेषां तथा चैवानुकर्तिनम् " इति तथा "गात्राभ्यङ्गश्चिरोभ्यङ्गताम्बूलमनुलेपनम् । व्रतस्यो वर्जयसर्वे यच्चान्यद्वलरागकृत्" इस्येनमादिकर्तव्यताजातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् ॥ एवमनेन विधिना व्रतं गृहीत्वावश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रश्वायः—"पूर्वे व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत्कामतो हि यः । जीवन्भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायत " इति लागलेयसमरणात् —इस्रलं प्रपञ्चेन ॥ ३२६ ॥

इत्थम्रुक्तविनियोगस्य चान्द्रायणारेः स्वरूपमभिधाय छब्धप्रसङ्गः कार्यान्तरेऽपि विनियोगमाह—

अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु । धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चान्द्रस्यैति सलोकताम् ॥ ३२७ ॥

आदिश्यत इत्यादिष्टं प्रायाश्चित्तं, न विद्यते आदिष्टं येषु पापेषु तेषु चाण्द्रायणेन ग्राद्धः। चराव्दात्प्राजापत्यादीभिः क्रच्छेरैन्दवसहितेस्तिलरपेक्षेर्वा ग्राद्धः। तथा
च षर्श्वत्रमन्तेऽभिहितं—''यानि कानि च पापानि ग्रुरोग्रेश्तराणि च । क्रच्छातिक्रच्छ्चान्द्रैस्तु शोष्यन्ते मनुरव्रवीत्'' इति त्रयाणां समुचयः प्रतिपादितः।
उश्चनसा तु ह्रयोः समुचय उक्तः—'' दुरितानां दुरिष्टानां पापानां महतामिष ।
क्रच्छं चाण्द्रायणं चैव सर्वपापप्रणाशनम्'' इति । दुरितसुपपातकम् । दुरिष्टं
पातकम् । गौतमेन तु 'क्रच्छातिक्रच्छों चाण्द्रायणामिति सर्वप्रायश्चित्तम्,' इति
विसमासकरणेनैन्दवनिरपेक्षता क्रच्छातिक्रच्छ्योः सूचिता, चाण्द्रायणस्य च तान्न
रेपेक्षता । इति शब्देन च त्रयाणां समुच्चयः । केवल्याजापत्यस्य तु नैरपेश्च्यं
चतुर्विश्वतिमतेऽभिहितम्—'ल्युदोषेत्वनादिष्टं प्राजापत्यं समाचरेत्' इति गौतमेनापि प्राजापत्यादेनैरपेक्ष्यमुक्तं—'प्रथमं चरित्वा ग्रुचिः क्रमण्यो भवति, द्वितीयं
चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं करते तस्मात्रमुच्यते, तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यते ' इति महापातकादपीत्यभिष्ठतम् । मनुनाण्युक्तं—''पराको नाम
कृच्छोऽयं सर्वपापापनोदन'' इति, हारीतेनाण्युक्तं—''चाण्द्रायणं यावकश्च तुला-

स. कृष्ण् चान्द्रेये। शोध्य०। २, स णस्यनिरपे०। ३. स. नंरपेक्षं चतु०।

तथार्वि वा । गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ' तथा '' गोमूत्रं गोमयं .इर^{*}दिधि सिर्पः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासञ्च श्वपाकमिप शोधयेत्" तथा त्रप्तकुच्छ्मधिकैत्यापि तेनैवोक्तं " एष कुच्छो द्विरम्यस्तः पातकेम्यः प्रमा-चयेत् । त्रिरम्यस्तो यथान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहति " इति, उश्चनसोक्तं " यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तं मैहापातकनाशनम्।प्राजापत्येन क्रच्छ्रेणं शोधयेनात्र संशय'' इति,— एतानि प्राजापत्यादीनि अनादिष्टेषूपपातकादिषु सक्कदभ्यासार्थेपेक्षया ब्यस्तानि समस्तानि वा योजनीयानि, तथा आदिष्टत्रतेष्वपि महापातकादिषु अम्यासापेक्षया योजनीयानि । अत एव यमेनोक्तं,-"यज्ञोक्तम्" इत्यादि । गौतमेनायुक्तं, निष्क्रतीनां संप्रहार्थे सर्वप्रायश्चित्तप्रहणं कृतम् । तथा यदपि तेनैवोक्तं-" द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्ममुच्यत" इत्युक्त्वा " तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत" इति—तदपि महापातकाभिष्रीयम् । न च महापातकमनुक्तिनिष्कृतिकं संभवति । तस्मादुक्तिनिष्कृतिकेष्विप प्राजाप-त्यादयो योजनीयाः ॥ तत्र द्वादशवार्षिकत्रते द्वादशद्वादश दिनानि एकैकं प्राजापत्यं च परिकल्प गण्यमानप्राजापत्यानां षष्ट्यधिकं शतत्रयं द्वादशवार्षिके वैकाल्पिक मनुष्ठेयं भवति, तदशक्तौ 'च' तावत्य एव धेनवो दातन्याः, तदसंभवे निष्काणां षष्ट्यधिकं रातत्रयं दातव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरं-- "प्राजापत्यक्रियाऽशक्तो धेनुं दद्याहिजोत्तर्मः । धेनोरभावे दातब्यं मूल्यं तुल्यमसंशयम् ।" भूल्यार्धमपि निष्कं वा तदर्धे पाँदं वा शक्त्यपेक्षय। दातव्यं--- '' गवामभावे निष्कं स्थात्तदर्धे पाद एव र्वा " इति स्मरणात् ॥ मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो बोदवासाः कार्याः ॥ तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः षटूत्रिंशहक्ष्यसंख्याकः कार्यः---- कृच्छ्रोऽयुतं तु गायज्ञ्या उदवासास्तथेव च । घेनुप्रदानं विप्राय सममेतचतुष्ट्यम् " इति परा-शरस्मरणात् ॥ यत्तु चतुर्विशतिमतेऽभिहितं--- गायञ्यास्तु जपन्कोटि ब्रह्महत्यां व्यपोहति । छक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥ पुनाति हेमहतीरं गायझ्या

१. ल. षएवच० । २. ल. थिकुत्यतेनै० । क. कुच्छमप्यधिकृ० । ३. क. नोक्तमिह० । छ. नोक्त मिह० । ४. ल. न्यासापेक्षया० । ५. ल. निप्रायंनसुद्रपातकाभिप्रायम् । नच० । क. हापातकाभिप्रायम् क. न्यासपेक्षया० । इ. ल. द्याद्रिचक्षणः । चेनो० । ७. ल. तदर्भे वात्र०। ८. क. छ. पाद एवचेति० ।

लक्षसप्ततिः । गायज्याः पष्टिभिर्लक्षेमुंच्यते गुरुतल्पग '' इति वार्षिकतुल्यविधानतयोक्तं, न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः ॥ एवमन्येऽां८ ' कुच्छ्रो देव्ययुतं चैत्र प्राणायामशतद्वयम् । तिल्रहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथा ^१ इ्सादय: प्रसाम्नायाश्चर्तुार्वशतिमन्वादिशास्त्राभिहिता: षष्ट्रयधिकत्रिशतगुणिता म हापातकेषु बोद्धन्याः । अतिपातकेषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्तेन्यं, तावन्ती धेन्वादयः प्रत्यान्मायाः। पातकेषु साशांतिशतं प्राजापत्यानां। प्रत्याम्राया र्थे भ्रेन्बादयस्तावन्त ऐव । तथा चतुर्विशतिमतेऽभिहितं — '' जन्मप्रभृति पापानि बहू-नि विविधानि च । क्रत्वार्वाग् ब्रह्महत्यायाः षडब्दं क्रॅच्छ्माचरेत् ॥ प्रसाम्नाये गर्वा देयं साशीति धनिना शतम्। तथाष्टादशलक्षाणि गायन्या वा तपेद्बुध⁷⁷ इति । इदमेव द्वादशवार्षिके व्रते द्वादशद्वादशदिनैरेकैकप्राजापत्यकल्पनायां लिङ्गम् । एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकप्रायश्चित्तविषयभूतेषु नवतिप्राजापत्यास्तावन्तो र्वा प्रत्याम्रा-याः । त्रैमासिकविषये पुनः सार्वसप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेनृद्वासादयस्तावन्त एव । मासिकत्रतविषये तु सार्धे प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याम्नायः । चान्द्राय-णाविषयभूतेषु पुनरूपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं, तदशक्तस्य प्रत्याम्नायस्तावानेव ॥ ' यत्पुनश्चतुर्विद्यातिमतेऽभिहितम्—' अष्टो चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधो सदा' इति तदपि धनिनः पिपीछिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याम्नायविषयम् । मासाति-कुच्छ्विषयभ्तेषु पुनरुपपातकेषु सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायारच घेन्वादयस्तावन्त एव--- प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पराकतप्तक्रच्छ्रातिक्रछ्रे तिस्रस्तु गास्तथा ' इति चतुर्विशतिमतेऽभिधानात् । एतच्च ' एकेकं प्रासमश्री-यात् र इत्यामलकपारिमितेकैकप्रासपक्षे वेदितब्यं, पाणिपूरान्त्रभोजनपक्षे पुनर्धेनुद्रय-मेव —प्राजापत्यस्य षडुपवासतुत्यत्वात् , तद्दिगुणत्वाचातिकुच्क्स्य । यद्यपि नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नभोजनं तथापि नैरन्तर्येण द्वादशादिवसानुष्टाने क्लेशातिशयात्वड-होपवाससमानप्राजापत्यद्वयतुरुवत्वमेव ॥ प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुत्यत्वं युक्तमेव ॥

स्त्र. तावन्तोवाधि० । २. स्त्र. स्नायाधेन्या० ३. स्त्र. एववा । तथा० । ४. स्त्र. अन्दं त्रतमादि । ५. क. व्रते द्वादशदिनैरेके ॰ ६. ल. तावन्तः प्रस्था । ७. पराकतमा-तिकृच्छे तिस्रस्तिसस्तु गास्त ।

तथाहि ॥ 'प्रथमे व्यहे सायन्तनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवाससंपात्तः, द्वितीये इयहे प्रातःकालभोजनतयर्वर्जने परस्य, तथा अयाचितःच्यहेऽपि सायन्तनभोजनत्र-यवर्जने ८-वस्यत्येवं नवभिर्दिनैरुपवासत्रयं, तैतश्चान्तन्यहे चोपवासत्रयामिति युक्तं षडुपवासतुल्यत्वम् , ऋषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधवते तु सार्थे-कादशपाजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोदवासादयः प्रत्याम्नायाः, मासं पयोत्रते तु सार्धप्राजापत्यद्वयम् ॥ पराकात्मके तूपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पराकतप्तातिक्वच्छ्रस्थाने कुच्छ्रत्रयं चरेत् , सान्तपनस्य चाध्यर्धमशक्तौ व्रतमाचरेत् ' इति षट्त्रिंशन्मतेऽभि-धानात् । चान्द्रायणपराकञ्चन्न्यातिञ्चन्न्यास्तु प्राजापत्यवयात्मकाः द्वीदश्वार्षिकव्रतः स्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः, तत्यत्यामायास्तु घेन्वादयित्रगुणाः ॥ अतिपातकेषु नवतिसंख्याःचान्द्रायणादयः ॥ तत्समेषु पुनः पातकपदाभिषेयेषु षष्टिसंख्याः ॥ उपपातकेषु त्रैवार्षिकविषयेषु विशासंख्याः ॥ त्रैमासिके तु गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्थानादीनां कर्तव्यताबाहुल्याच्चान्द्रायणादिव्रयम् ॥ मासि-कत्रते तु योगिश्वरोक्ते एकमेव चान्द्रायणादिकम् । धेनृद्वासादिप्रत्याम्नाय-स्तु सर्वत त्रिगुण एव ॥ प्रकार्णकेषु पुनः प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यं पादाादिक्ळल्या योजनीयम्। आवृत्तौ पुनश्चान्द्रायणादिकामिति ॥ एतद्दिगवलम्बने-नान्यतापि कल्पना कार्या ॥ यत्पुनर्बृहस्पतिनोक्तं—''जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पातकं चोपपातकम् । ताबदावर्तयेत्क्रच्छ्रं याबत्षष्टिगुणं भवेत्' इति—तत् " द्वे परदारे र्जाणिश्रोत्रियरच " इति गौतमोक्तद्विवार्षिकसमानविषयं तथा त्रेमासिकादिविषयभूतो-पपातकावृत्तिविषयं पातकपदाभिधेयचाण्डालादिस्त्रीगमनेद्विरम्यासविषयं—तर्त्र"ज्ञा-नात् कुच्छान्दमुदिप्टमज्ञानादैन्दवद्यम्" इति सक्चह्नुद्धिपूर्वगमने कुच्छान्दविधानात्, तदभ्यासे द्विवर्षतुल्यषष्टिकच्छ्विधानं युक्तमेव॥ यत्तु सुमन्तुनोक्तं—"यदप्यसक्तद भ्यस्तं बुद्धिपूर्वमर्थं महत् । तच्छुद्धयत्यन्दऋच्छ्रेण महतः पातकादृत" इति— तद्प्युपपातकाद्याद्यत्तिविषयं, तथा "अज्ञानादैन्दवद्वयम् " इति यमोक्तैन्दवद्वयविषय-भूतपातकावृत्तिविपय वा ॥ यस्तु तपस्यसमर्थो धान्यसमृद्धश्च स ऋच्छादिव्रतानि

ख. तयिनवृत्तिपर० । २. ख. वर्णनेऽपरस्येले० । ३. ख. त्रयम् । ततश्चांत्य० ।
 ध. ख. स्मकाद्वादश्च० । ५. ख. चान्द्रायणम् । ६. ख. छ. परदारे इति गौत० । ७. ख. छ. वर्षये वा । पात० । ८. ख. छ. विषयं वा तत्र० ।

द्विजाग्रयभोजनदानेन संपादयेत् ॥ तथा हि स्मृत्यन्तरं—''क्रच्छ्रे पञ्चातिक्रच्छे त्रिगुणमहरहिंत्रशदेवं तृतीये चत्वारिशच तप्ते त्रिगुणितगुणिता विंशतिः स्यात्पर।के । कुच्छे सान्तापनारूपे भवति षडिधका विंशतिः सैव हीना द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तापासि कृशबङो भोजयोद्विप्रमुख्यान्" इति-अहरहरिति सर्वत्र संबन्धनीयं । त्तीयः कुच्छातिक्रच्छः अत्र प्राजापत्यदिवसकल्पनया विद्वद्विप्राणां षष्टेभीजनं भवति। यत्तु चतुर्विद्यातिमतेऽभिहितं--- "विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैवच। अन्या वा पावनी काचित्समान्याहुर्मनीषिण " इति प्राजापत्यस्थाने द्वादशानां विप्राणां भोजनमुक्तं—तिविधनविषयम् ॥ यच्चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नायमुक्तं ''चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दापशुरचैव कुच्छं मासत्रयंतथा॥ नित्यनैमित्तिकानां च काम्यानां चैव कर्मणाम् । इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मता:" दति—तदापि चान्द्रायणाशक्तस्य । यतु "कृच्छं मासत्रयं तथा " इति क्रच्छाष्टकं प्रत्याम्नातं—तद्ि जॅरठमूर्खविषयं—'' चान्द्रायणं त्रिभिः क्रच्छैंः' इति दर्शितःवादित्यलं प्रपञ्चन, प्रकृतमनुसरामः ॥ यस्त्रभ्युदयकामो धर्मार्थकाम्य-नियोगानिष्पत्त्यर्थमेतचान्द्रायणमन्त्रतिष्ठति न पुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चन्द्रसालो-क्यं स्वर्गविशेषं प्राप्तोति ॥ एतच्च संवत्सरावृत्त्यभिप्रायेण—''एकमाप्वा विपापो विपाप्मा सर्वमेनोनिहन्ति, द्वितीयमाप्वा दशपूर्वान् दशापरानात्मानं चैकाविंशं पिंड च प्रनाति, संवत्सरं चरित्वा चन्द्रमसः सलोकतामाप्नेति? इति गौतमस्मर णात ॥ ३२७ ॥

윦 튬_

कृष्कृकृद्धमैकामस्तु महतीं श्रियमाप्नुयात्। यथा गुरुक्रतुफलं प्राप्नोति सुसमाहितः॥ ३२८॥

यस्वभ्युदयकामः प्राजापत्यीदकुच्छ्रानतुतिष्ठति स महतीं राज्यादिॐक्षणां श्रियंविभूतिमनुभवति । यथा गुरुऋत्नां राजस्यादीनां कर्ता तत्पन्छं स्वाराज्यादि-छक्षणं महत्पन्छं छभते तथायमपि सुसमाहितः सकछाङ्गकछापमीवकछमनुतिष्ठन्निति

१. बा. प्राणां पष्टिपोल० । २. अन्यद्रा पावनं किञ्चित्तममाहुमनी इ. क. पातृकेष्टि-स्तकेष । ४. क. दिए जठरमूखेष । ५. क. छोकतां जजित १ इति । ६. क. किंचाह— कृच्छ्र० । ७. क. अियमनुभव० ।

फळमहिमयकाशनार्थे कतुद्दष्टान्तर्भातेनम् । सुसमाहित इत्यनेनाविकलशास्त्रानुष्टानं वदन्काम्यकर्मतयाङ्गवैकस्य फळासिद्धिं द्योतयित, अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्वेव यावत्संभवाङ्गानुष्ठानमङ्गाकरणीयमिति दूरोत्सारितं प्रत्याम्नायोपादनम् । कृष्णूद्यनु-ष्टानावृत्तौ तु " अधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् " इति न्यायलम्या स्थितैविति नेदमविवक्षितम् ॥ २२८ ॥

> प्राग्रदितांविलार्थोपसंहारस्याजेन धर्मशास्त्रधारणादिविधीन् सार्थवादान् प्रार्थनावरदानरूपेण प्रतिपादयितुमाह—

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान्याज्ञवल्क्येन भाषितान् । इदमूजुर्महात्मानं योगीन्द्रममितौजसम् ॥ ३२९॥

अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः षट्ट्यकाराः प्रतिपादिताः, तानखिळान् थोगीश्वरभाषितान् ऋषयः प्रहर्षोत्फुळुळोचनास्तं महिमगुणशाळिनमचिन्तनीयश-क्तिविभवमिदमीभधास्यमानमूचिवांसः ॥ ३२९॥

> य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः । इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥३३०॥ विद्यार्थी प्राप्तुयादिद्यां धनकामो धनानि चे । आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥ ३३१॥ क्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्राविष्यिति । पितृणां तस्य तृतिः स्यादक्षय्या नात्त संशयः ॥ ३३२॥ ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३३॥ इत्यम्भव्याः स्थान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ ३३३॥

३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥

अपरामपि प्रार्थनामाह—

य इदं श्रावयेदिद्वान्द्विजान्प वैसुपर्वसु ।

अश्वमेधफलं तस्य तद्भवाननुमन्यताम् ॥३३४॥

यस्विदं धर्मशास्त्रं प्रतिपर्वे द्विजान् श्रावयेत् तस्याश्वमेधफळं भवेदिति श्रावणविध्यर्थवादः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थे सर्वेमैत्रभवाननुमन्यताम् ॥ ३३४ ॥

वरदानमाह -

श्रुत्वैतचाज्ञवल्क्योऽपि त्रीतात्मा मुनिभाषितम् । एवमस्त्विति होवाच नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥३३५॥

एतद्दषिभिर्भाषितं श्रुत्वा योगीश्वरोऽपि स्वनिर्म्दितधर्मशास्त्रधारणादिपत्रस्र्यार्थनो न्मीलितमुखपङ्काः स्वयम्भुवे ब्रह्मणे नमस्कृत्य प्रणम्य भवत्यार्थितं सकलमित्यं भवत्वित्येवं किल भगवान्वभाषे ॥ ३३५॥

इति श्रीमारद्वाजपद्मनाभभद्दोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाविज्ञा नेश्वरभद्दारकस्यकृतौ ऋजुमिताक्षराया याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रायिश्वेत्तप्रपञ्चा-ध्यायस्तृतीयः समाप्तिमगमत् ॥

अथात्राध्यायानुक्रमणिका कथ्येते

१ तत्राद्यं सूतकधर्मप्रकरणम् ८ महापातकप्रायश्चित्तानि ।

२ आपर्दृतिप्रकरणम् । ९ उपपातकप्रायश्चित्तानि ।

३ वानप्रस्थप्रकरणम् । १० प्रकीर्णकप्रायश्चत्तप्रकरणम्। २ र्यतिवर्मप्रकरणम् । ११ पतितत्यागविधिः ।

४ तत्रादौ कर्मविपाकः। १२ व्रतप्रहर्णम् ।

६ महापातकादिनिमित्तपरिगणनम् । १३ रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः।

७ महापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकः १४ कुळ्दिॐक्षणम् ।

साहितीं।ने ।

इति प्रकरणानि॥

१ स्म. सर्वत्र भवा० । २ स्म. योगीन्द्रोपि० । ३ क अरायांटिकायांयाज० । ४ स्म. प्रायक्षित्ताच्याय० । ५ स्म. णिकालिरुयते० । ६ स्म. ग. आपद्धमंत्र०। ७ क, प्रस्थ प्रकरणम् ३ यिविधमे प्रकरणम् ४ ततः प्रायक्षित्तपकरणम् , सम्रा० । ८ स्म. प्रस्थप्रकरणम् , अध्यासमकरणम् , ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् , ततः प्रायश्चित्तप्रकरणम् , ततः त्रायश्चित्तप्रकरणम् , ततः व्राद्देशस्त्रपान् नस्वर्णस्तय यस्तव्यगतस्त्रस्रगांस्थ्यमहापातक० । १० ग. सहित गण्यसहितानि ८ । १९ स्म. ग. अतमहणविधिः । १२ ग. सुरुक्षादिक्ष्यणानि । एवं चतुर्देशस्करणानि ।

उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य कृत्स्तस्यंविज्ञानेश्वर्यो गिनः ॥ १ ॥ इति याज्ञवल्कायमुनिशास्त्रगता विवृतिर्ने कस्य विहिता विदृषः ॥ प्रमिताक्षरापि विपुछार्यवती परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ॥ २ ॥ गम्भीराभिः प्रसन्नामिर्वाग्मेना मिताक्षरा । अनल्पार्थाभिरत्याभिः कियद्भिविहिता मया ॥३॥ विज्ञाननाथराचिता प्रसन्ना या मिताक्षरा । सेयंद्वादशसाहस्त्री संख्याता प्रन्थसंख्याँ ॥ ४ ॥ नासीदास्त भविष्यति क्षितेत्रछे कल्याणकल्पं पुरं नो दृष्टः श्रुत एव वा क्षितिपतिः श्रीविक्रमार्कोपमः । विज्ञानेश्वरपण्डितो न मजते किञ्चान्यदत्यो-पमः आकल्पं स्थिरमस्तु कल्पछतिकाकल्पं तदेतत्त्यम्॥५॥ स्नष्टा वाचां मधुरर्वपृषां-विद्वदाश्चर्यसीम्नां दातार्थानामनिशयज्ञषामधिसार्थार्थना याः । ध्यातामृतेर्मु रिवज-यिनो जीवतादार्कचन्द्रंजताऽरीणां तनुसहसुवां तैद्बविज्ञाननाथः ॥ ६ ॥ आसेतोः क्षितिराशे रधुकुछातिछकस्या च शैद्याधिराजादा च प्रत्यक्पयोधेश्वयुछतिमिकुछो नुङ्गरिङ्खत्यस्त्रात् ॥ आ च प्राचौसैसुदान्नतनृपतिशिरोरत्नभामासुराङ्कः पायादाचन्द्र-तारं जगदिदमिखेछं विक्रमादित्यदेवः॥ ७ ॥

१. ख ग शास्त्रस्य विवृतिविज्ञा० । २. ख. वागिमर्यस्तामिता० । २. ख. ग. भिवित्र-ति० । ४. ख पुस्तके विज्ञाननाथित रुळोको नास्ति । ग. पुस्तके अयं रुळोको मन्यानितम्बेन इस्यते । ५. ग. रचिताविवृतायामि० । ६. संख्यया ७ इति श्री याज्ञवल्क्यमहामुनिशोक्तं धर्मशास्त्रं सिटप्पणसंपूर्णम् ॥ ७. ग. भजते किं वातदन्योपमा० ख. पमश्चाकस्प० । ८. ख. मञ्जल्यमुचाविह् । ९. ग. मर्थिनामर्थितायाः । ज्ञातामूर्ते० । १०. ख. ज्ञविज्ञानना । १३. ख पूचः समुद्रा० ।

॥ इति चेन्नपुर्याम् ब्रह्मनादिनी मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् ॥

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

	पृष्टांकः			पृष्टांक:
उपोद्धातप्रकरणम्	2 8	ब्रह्मचर्यस्यावधिप्रकारः.	٠.,	ँ २३
षड्विधः स्मार्तधर्मः .	. 8	उपनयनकालः		ર૪
पुण्यदेशे धमीनुष्टानं .	. 4	द्विजन्वेहेतुकथनं ,		२५
विद्याधर्मस्थानानि चतुर्दश	. Ę	वेदाध्ययनेफलं. ,	,	२५
धर्मशास्त्रकारकाः .	. 9	काम्यबह्मयज्ञाध्ययनफलं		२६
धर्मकारकहेतवः .	. 9	अध्ययनप्रशंसा, .		२७
धर्मज्ञापकहेतवः .	. 6	नैष्ठिकधर्ममाह		२७
योगस्य श्रेष्टत्वं .	. 9	गुरुदक्षिणादानं .		२८
देशादिकारकहेत्नामपवादः		विवाहप्रकरणम्		२९
ज्ञापकादिसंदेहेनिर्णायक:	. १०	सापिड्यविचारः		33
ब्रह्मचारिप्रकरणम्	११	सापिण्ड्यरहितयाविवाहः		32
वर्णाः	99	अनधिकारेविशेषान्तरम्		₹₹
अथ गर्भाधानादिकर्म .	. १२	वरनियमः	•	३७
अथ दिजाः .	. 98	ब्राह्मणस्य शुद्रापरिणयने		3 0
नशृदस्यमन्त्रैः क्रिया	. १३	परिणयनऋमः		३७
शौचाचारा:	. 98	ब्राह्मादिविवाहाः		३९
तीर्थानि • •	. १५	सवणोपारिणयनोविशेष:.		४२
आचमनं	. 94	दातृक्रममाह · ·	•	88
स्नानप्राणायामादि .	१६–१७	स्ययंवरे		४३
सन्ध्या	. १७	कन्याहरणेदण्डः •		88
सन्ध्ययोरधिकार्यं .	. 96	कन्याहरणापवादः .		४५
ग्रहसेवा	. 96	पुनर्भूस्वैरिणीविषये •	•	४५
दण्डादिधारणं	. २०	क्षेत्रजापत्यर्थगमने		४६
भैक्ष्यं	. २०	व्यभिवारिणीविषये .	•	४७
भोजनादि	. २१	स्रीशुद्धो		80
गुर्वादीनां भेदाः	. २२	द्विविवाहहेतुमाह .		४९
तेभ्यःमातः श्रष्टयं	. ২	स्त्र्युपदेशे । -		ч•

स्त्रीत्यागे			40	सायंसंध्यादि	58
स्त्रीधर्माः .			५१	बृद्धादेर्मार्गादेयः · ·	68
विवाहफलम् .		• ,	५१	द्विजादेः कर्म	ሪሄ
ऋतौस्त्रीगमनविधिः .			५३	साधारणधर्माः .	60
अनृतौनियममाह .			५४	श्रोतेकर्म • •	< 0
स्त्रीकर्तव्ये			५७	यज्ञार्थहीनशिक्षानिषेधः .	69
प्रोषितभर्तृकानियमः			40	धान्यादिसंचयोपायः	90
स्त्रीरक्षणे . ,			46	स्नातकप्रकरणम्	98
मृतभर्नृकाधर्मः.	•		५९	स्नातकधर्मानाह	९२
अन्वारोहणं .			५९	राजाशस्यादिभ्योधनग्रहणम् .	९३
अनुगमने .			५९	पाषण्डवाद्यभाषणम्	९३
स्त्रयाचारे .			६२	शुक्लांबरादिधारणम्	98
अनेकभार्यप्रति.			દ્દ	नद्यादीम् त्रपुरीपोत्सर्गेनिषेधादि.	९६
प्रमीत भार्यं प्रति			६३	अध्ययनधर्माः . , .	१०१
वर्णजातिविवेकः			६४	अनध्यायानाह	१०१
सवर्णसन्मानकथन			६४	पुनः स्नातकव्रतानि	१०४
कुण्डादीनामसवर्णत्वं			६४	शिक्षार्थेशिष्यादिताडने.	१०६
अनुलोमाः .			६५	धर्माचरणसाह	१०६
क्षेत्रजोमातृसजातीयः			६५	अभोज्यान्नास्याहः , .	१०८
प्रतिलोमानाह .			६७	शूद्राक्षेप्रतिप्रसवसाह , .	१११
वर्णसङ्करविशेषानाह			६८	मक्ष्यामक्ष्यप्रकरणम्	११२
हीनवृत्याजीवने,			६७	भोजनेद्विजातिधर्माः ,	११२
वर्णप्राप्तौकारणान्तरम	ाह		६८	पर्श्वषितस्यश्रतिप्रसय: .	. ९१३
गृहस्थधर्मप्रकरणम्			७१	हुग्दविषये , .	. ११४
कस्मित्रश्लीकिकर्तव्यं			૭ૡ		. ११४
गृहस्थधमानाह			७२	ऋन्याद्पक्ष्यादिनिषेध: .	. ११५
दंतधावनं .			७२	कामतोभस्यादिनिषेद:.	. ११६
वेदपाठादि ,			৩३	पलांड्वादिनिषेधः ,	. ११६
पञ्चयज्ञादि .	•		ષ્ટ		, ११७
षितृमनुष्येभ्यो न्नं देयं	•		७६	भक्षमस्याः	, ११७
दुम्पत्योः शेषभोजनं	•		৩৩	시 [- 사용사용하다는 사용하다 시스타스 이 사용하다	. ११८
अतिथिविषये .			১৩	बृथामांसभक्षणेनिन्दा .	, ११९
परपाकरूच्यादिनिषेधः		•	८२		. ११९

द्रव्यशुद्धिप्रकरणम्		१२१	नवश्राद्धमाह		१७०
द्रव्यशुद्धिः		१२१	तच्चएकेनैवकर्तव्यं .		१७०
निर्लेपद्रव्यञ्जाद्धिः		१२३	सन्यासिनांश्राद्धं नकर्तव्यं		१७१
सलेपेविशेषः '	•	१२३	दाहकत्रीदशाहान्तंकमेकर्तव्यं		१७१
भूमिशुद्धिः		१२६	शूदसपिण्डने		१७१
गवाघातान्नादिशुद्धिः		१२६	एकोद्दिष्टकालमाह .	٠,	१७६
ताम्रादिशुद्धिः .		१२७	क्षयाहेपार्वणाधिकारे .		१७३
घृताादेश्चाद्धेः		१२८	दत्तपिण्डोगवादिभ्योदेय:		१७४
अमेध्योपहतद्रव्यादिशुद्धिः		१२९	भोज्यविशेषेफलाविशेष:.	٠.	१७४
दानप्रकरणम्		१३५	गयादीश्राद्धद्रव्यमाह .		१७३
दानपात्रप्रशंसा .		१३५	जातिविशेषेणद्रव्यमाह,	٠,	१७६
पात्रस्यलक्ष्मणम् .		१३६	तिथिविशेषेफलविशेषमाह	•	१७६
गोदानफळं		१३७	गस्रहतश्राद्धे		१७७
उभयसुर्वीदाने .		१३९	नक्ष्तविशेषेफलविशेषः		१७७
भूदीपादिदाने .	:	१३९	श्राद्धफलं	•	१७८
गोदानतुल्यानि		१४०	पितृशब्दार्थः ,		१७९
भूमिदानादिफलं .		१४०	गणपतिकल्पप्रकरणम्		१८०
वेदाध्ययनदाने .		१४१	विञ्चकारकहेतुः .		१८०
दत्ताग्रहणेदानफळं .		१४१	विघ्रज्ञापकहेतुः.		१८०
अग्रहणापवादे		१४१	विझज्ञापकप्रत्ययहेतुः .		101
कुलटादिदत्तप्रहणानेषेधः.		१४२	विष्नशांत्यर्थं कर्म .	•	१८२
अग्रहणापवादान्तरं .		१४२	विनायकस्त्रपनविधिः .		१८२
श्राद्धप्रकरणम्		883	उपस्थानमन्त्राः, ,	٠	१८६
श्राद्धस्वरूपंतत्प्रकाराश्च .		१४३	प्रहपूजामाह	٠	169
पार्वणाभ्युद्यिककालमाह	elegie Territoria	१४३	ग्रहशान्तिप्रकरणम्		१८९
श्राद्धेबाह्यणाद्यः .		१४५	प्रह्यज्ञफलं		129
वर्ज्यानाह		१४६	नवग्रहमृतिद्रव्यः .	٠	१८९
पार्वणप्रयोगनिमन्त्रणादि		१५०	नवप्रहनामानि .	٠	१८९
श्राडोत्तरकृत्यं		१६२	नवप्रहध्यानं	٠	१९०
वृद्धिश्राद्धमाह		१६२	नवद्खेपूजास्थानम् .	٠	१९०
पुकोदिष्टमाह		१६४	नवप्रसमिधः		१९१
संपिण्डीकरणमाह .		१६५	दक्षिणा .		१९२
सन्चमध्याहेकर्तव्यं .		१६६	भोजनम्		१९२

				 Control of the control of the control		
भ्रहशांतीविशेषः -	•		१९३	ंयवहारमातृकाप्रकरणम्	3	१२८
राज्ञोविशेषतोऽधिकारः		,	१९३	व्यवहारदर्शनंराज्ञः		२२८
राजधर्मप्रकरणम्			१९५	ब्यवहारलक्षणं		२२८
राज्यज्ञानगरना र्				सभासदः .		२३२
ब्यसनानि चाष्टाद्श	•	•	१९६	तेचकति		२३१
सचिवानाह			१९७	प्राड्विवाकादि		२३६
पुरोहितमाह .		٠	१९७	अथब्यवहारविषयः .		२४०
यज्ञादिकरणं		-	१९८	सच्चयवहारोद्विविधः .		२४०
राज्ञो भूमिदानादिकमा	ह	Ų.	१९९	तेचपुनरहादशधा .		२४१
लेख्यविधिः .		,	१९९			282
राज्ञोनिवासस्थानमाह			२००	राज्ञः कार्यानुत्पादकत्वं.		
विक्रमार्जितदानफर्ल			२०१	कार्यार्थिनिप्रइनः		२४३
रणमरणेस्वर्गः .	2333		२०२	अथाह्वानानाह्वाने		२४३
संग्रामविषये		•	२०२	आसेघः		२४५
राजकृत्ये .		•		सचचतुर्विधः		२४६
राजकृत्य . प्रजापालनफळ.		•	२०३ २०६	प्रत्यर्थिन्यागतेलेख्यादिकर्तन्यता		२४७
देशाचारीरक्षणीयः		٠	२०७	पञ्चविधोहीनः		२४७
मंत्रभेदेशनकर्तव्यः			२०९	कीदशंखेख्यंतदाह		२४९
परराष्ट्रवशोपायः			२०८	अथपक्षाभासाः		२४९
मित्रारिप्रकारः .			२०९	अथानादेयाः		२५३
अरिप्रकार: ,			280	नियुक्तजयपराजयोवादिजयपरा	-	
सामाधुपायाः .			२१२	जयो		२५४
सम्यादिगुणाः .			292	शोधितेलेख्यनिवेशनं .		२५५
यानकालाः .			282	उत्तरावधिशोधने , .		२५६
लाभवकाराः .			288	अधोत्तरलक्षुणं		३५७
राज्याङ्गानि .			२१५	तचचतुर्विधं ,		२५७
दुर्वृत्तेषुदण्डकरणं			२१५	सत्योत्तरलक्षुणं ,		२५७
अन्यायदण्डानिषेधः		•	२१ ६	मिथ्योत्तरलक्षणं . ,		२६१
अदण्ड्यानाहः ,			२१७ २१५	तचमिथ्योत्तरंचतुर्विधम् .		२५७
द्ष्यादण्डने ,			210	प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् ,		२५७
दण्डप्रकारः		9	२१८	शोधितपत्रारूढेउत्तरकर्तव्यं .		२५७
त्रसरेण्वाद्विपरिमाणे			216	प्राङ्ग्यायोत्तरं		२५७ २५७
स्वशास्त्रपरिभाषा			२२१	उत्तराभासः		२५८
दण्डभेधानाह			222			
4.04441416		٠	***	संकरानुत्तरम्		२५९

प्रत्यर्थिकियानिर्देश:			२६०
सङ्करस्थलेकर्तव्यविचा	₹:		२६४
उ त्तारपत्रेभिनिवेशिते			२६५
साधनानिर्देशः			२६५
तत्सद्धौञ्जाद्धः ,			२६६
चतुष्पाद्व यवहारः			२६७
असाधारणव्यवहारमातृव	नाप्रकर	गं।	२६९
अभियोगप्रत्यभियोगे			२६९
अथहीनवादी .			२७१
अभियुक्तस्यपुनराभियो	जनम	1	२७३
प्रतिस्वभावेकर्तव्यं			२७६
सभ्यसभापतिभिः प्रति	भूमीद्यः		२७६
निन्हवस्थले .			२७६
कालविलंबापवादः			260
अथ दुष्टलक्षणं .			२८१
अनाहतवादने ,		•	२८३
द्वयोः कस्यिकयाद्याद्या			२८४
भूतछललक्षणे			२८९
भूतानुसारीमु ख्यः	15 MAA 14 Aug		२८९
छ लानुसारीत्वनुकल्पः			२८९
सपणविवादस्थले			२८७
छ ळनिरसनस्थले	•	,	२८८
निन्हुतैकदेशविभावने			२९०
न्यायाधिगमेतकै:			२९१
अनेकार्थाभियोगे.			२९३
आततायिलक्षणं	•	•	२९४
स्मृत्योविंरोधस्थले		٠	२९५
धर्मशास्त्रार्थशास्त्रोदाहर	णे		२९६
आततायिहनने .	•		२९६
द्विजातिशस्त्रमहणे	,	•	२९९
अन्यद्प्युदाहरणं	•		३०२
बमाणिखिलितभुक्तिसा	स्यादि		३०३
अन्यशाकरणेप्रायाश्चित्तं			३०३

मानुषी दैविकीक्रियास्थ	छे		३०४
लेल्यादीनां कचिन्नियम	r:		३०९
पूर्व(परकार्यकस्यबर्ळीय	स्वं		३१०
सर्वेष्वर्थेष्वस्यापवादः			३११
दशविंशतिवर्षमोगे			३१२
अस्वस्यदानेप्रतिग्रहेचद	0g:		३१४
उपेक्षास्थले .			३१०
तत्रपत्रस्यादोषे	•		३२३
सीमापत्रस्थले		•	३२४
परोक्षभोगस्थले		•	३२५
अनागमभोगस्थले	•		३२६
पञ्यतइस्यस्यापवादः	,	•	३२७
निक्षेपलक्षाणं .			३२८
आध्यादिहरणे ,		•	३२९
धनाभावेधिग्दंडादि			३३२
दशस्थानानिदंडस्य	, interest	•	३३३
बंधनागारनिवेशे			३३४
ब्राह्मणस्यनिर्वासनादि			३३४
अङ्कानेव्यवस्था .		•	३३५
सारासभीगः प्रमाणं			३३८
क्वचिक्तिरागमभोगस्य	त्रमाण	٠	३३९
भोगः पञ्चधा		•	३३९
स्मातीस्मात्कालभोगे			₹83
			३४४
त्रिपुरुषभोगे •		•	३४५
दानलक्षाणं .	•	٠	३४९
स्वीकारविधः .			३४९
दानेनियमः .			३५०
लिखितसाक्षिभुक्तीनां व	स्यप्रम	१ण	३५१
अभुक्तभावे आगमस्या		٠	३५१
आगमोद्धारे, .	•		३५२
ध्यवहारदर्शिनां बळाब र	ż		३५६
बस्तरिकतस्य वहारे			३५९

चरित्रादिबंधकस्थले

आधिमोक्तब्यस्थले

803

803

भाषीदेरधनस्वम्

ऋणयन्नकालेयेनदातव्यं

848

४५५

844

È

असन्निहितेप्रयोक्तरिकर्तन्यता	•	४५६	लेख्यप्रकर णम्			पुरुष
असन्तिहितेऽधमर्णेकर्तव्यतः।		४५७				
भोग्याधौविशेषः .		844	छे ल्यानिरूपण			५१५
फलभाग्याधिस्थले .		४५९	तचोद्वावधम्		٠.	५१५
निक्षेपप्रकरणम्		४६२	स्वकृतलेख्यं			499
डपनिधिद्रव्यलक्षणं			बलाकारकृतेतु			488
उपानिधिदानेऽपवादः .	•	४६२	अन्यकृतलेख्यं .			५२०
	•	४६३	लेख्यकृतर्णदाने.			५२१
उपानिधिस्थले .	•	४६३	छे ल्यांतरकरणम्	4.0		५२४
डपनिध्युपभोत्कुर्दण्डः	•	४६४	जयपत्रकरणे .			५२६
साक्षिप्रकरणम् 🐣		४६७	पंचितिधोहीनः		٠,٠,٠	५२६
साक्षिस्वरूपानरूपणं .	. •	8६७	लेख्यसंदेहस्थले.			५२७
कीद्याः ते साक्षिणः .		800	कृत्स्नर्णादाने पत्रपृष्टेल	रेखन		५३०
दोषादसाक्षिणः		४७७	Game mu			
अलापवादस्थले •	٠,	४७७	दिव्यप्रकरणम्			५३२
संप्रहणादौ सर्वेसाक्षिणःस्युः	٠	४७८	अथिदव्यानि		,	५३२
साक्ष प्रश्नोनियमः .		४८०	ाद्व्यमातृका •	•	•	436
ब्राह्मणादिश्रवणेनियमः.		850	अधिकारिव्यवस्था	•		488
स क्षिश्रावणं •		४८०	अथधटप्रयोगः			५४९
साक्ष्मिसंत्रासने .		828	अथाप्निविधिः			५६२
साक्षिणामकथनेकतंब्यता		864	अथोदकविधिः		•	५७०
साक्ष्यानङ्गीकारे •		४८५	अथविषविधिः			५७५
कूटसाक्ष्यदाने निवर्तनीयता		४८६	अथकोशविधिः			५७९
साक्षिद्वेषे • •		४८६	अथतंडुलविधिः		•	4८२
जयपराजयावधारणे .		४८७	तप्तमापविधिः			५८३
साक्षिणांस्वभावोक्तवचोप्राह्य	,	४८९	धर्माधर्मस्यविाधः			५८५
साक्षिभाषितपरीक्षाः	١.	४९८	पश्चांतरमाह •			464
소리 이 경우 그렇게 남아가 있는 것이 하지 않는데 다.	Ů		अथ शपभाः ·			५८६
कूटसाक्षिणांदंडः .	٠	५००	शुद्धिविभावना			५८७
छोमादिनासाक्ष्यदानेदं ड:	٠	५०२	अथतत्रदण्डः ,			५८७
साक्ष्यमंगीकृत्यादाने	•	५०७				
ब्राह्मणस्य न शरीरदण्डः		५०७	दायविभागप्रकरणम्			५८९
साक्षिसमीपेरहोगमने .	٠	५०८	दायोद्विविधः .	•		५८९
साक्षिणोऽसत्यवादनेऽधर्मः		५१०	विभागळक्षणं .			490
त्रस्थायश्चित्तं '		५११	स्वस्वानिरूपणं .			465

	स्नेहदत्तेविभक्तजेनदानानिषेधः , ६५७
तत्रस्तनात्रस	पत्नीनां पुत्रसमाशिता. ६५२
लाककमवस्वत्व ' '	असस्कृतसंस्कारस्थले . ६५९
किंविभागात्स्वं स्वतोविभा-	असंस्कृतभागीनीविवाहे ६६ १
गोवा • • ६०४	विभिन्नजातीयानांपुत्राणांविभागे ६६७
स्वामिनाशाद्विमागाद्वास्वत्वं , ६०७	विभागाविशेषधनस्थले. ६७१
पुत्रादीनां जन्मनैवस्यत्वं . ६०८	सर्वद्रन्यापहारेदोषः ६७२
रथावरेस्वतंत्रताऽस्वतंत्रता , ६११	द्यामुख्यायणस्वरूपम् , ६७ ^६
अस्यापवादः ६,१	सचक्रचित्क्षोतिगएवपुत्रः . ६७८
पितृक्कतविभागः . ६१४	वाग्दत्तनियोगस्थले . ६७९
विषमविभागनियमः ६ ६ ५	त्रियोगेनियमः • ६८०
विभागकालः ६१६	तियोगनिषेधस्थले • ६८०
समविभागोविशेषः ६१७	विधवानियमः . ६८१
पश्चद्रयेष्यपवादः . ६१९	पुरुषांतराश्रयणानिषेधः . ६८२
क्वचित्पितृकृतोनिवर्त्यः ६१९	पुरुवातरात्रवातासम्बद्धः ६८३
विशोद्धारादिः ६३१	Idalahanana
मतेपितरिविभागः . ६२१	सुख्यगाणपुत्रकथनम् • ६८७ तत्रीरसलक्षणं • ६८७
विशोद्धारोनानुष्टेयः · ^{६२२}	antama.
िषमविभागोप्यननुष्टेयः ६२४	3124132041
मातृधनेदुहित्रधिकारः ६२५	Chance
अधाविभाउयंधनं • ६४८	
पित्रादिवस्त्रादि श्राद्धभोक्तेरेयम् ६३७	
अश्वाशविकादियेनारूढं तत्त्तस्ये-	dinamont
व ६३८	20,23,22,
अलङ्कारो येनधृतः सतस्यैव-	AUGAGA.
देयं. , , , , , , , , , , , , , , , , , , ,	क्रिमपुत्रलक्षणं . ६८८
प्रतिग्रहलब्धभूबीह्मणीपुत्रस्यैवः ६४१	स्वर्गदरापुत्रलक्षाणं , ६८८
सामान्यांथसमुत्थाने । ६४३	सहोदपुत्रलक्षणं . , ६८८
पैतामहेपौत्राणां विभागः . ६४३	अपविद्धपुत्रस्थां ६८८
भिन्नजितविषये ६४८	तथैकः पुत्रोनदेयः ६९४
पुत्रेच्छयाविभागे • ६५०	अनेकपुतसत्वेज्येष्टोनदेयः . ६९५
पितामहोपात्तभूविषये ६४९	पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ६९५
पैतामहेपात्रस्यनिषेधाधिकारः . ६४९	पुत्राणांदायबहणेकमः . ६९८
विभागोत्तरजातस्यविभागः . ६५४	पुरित्रकारससमवाये • ६९९
Idulation actions and	वर्नविक्रके उत्तरेषां चत्रथीशिखं ७०१

असवर्णा नां ग्रासाच्छादनःवं		. 60	तद्भावेपितृबन्धूनां, , ७८८
क्षेत्रजस्यविशेषः .		. 00	
दत्तकस्यजनकारेक्थगोत्रानि	वृत्ति	:. 00>	तद्भावेआचार्याधिकारः ७८९
तेषांदायादायादेबांघवत्वम्		. 904	
पूर्वपूर्वामावेसर्वेषां पितृधन	हारि	त्वं ७०६	
आतृपुत्रसत्वेन्यपुवोनकर्तव्य		. હ૧૨	
श्दापुत्रस्थले .		७१६	
तन्नतेषांनियमः .		७१६	। राजाजावकारः ७५१
शूद्रधनविभागेविशेष: .	٠.	७१७	वानप्रस्थादिवनअधकारा . ८२१
अपुडाधनेदायादक्रमः .	٠.	७१८	
प्रथमेपत्न्यधिकारः		. ७२३	लख्डवनप्रहणअपवादः, . ८२५
नियोगनिषेधः		७३०	सोदरासो रससंगेंऽपवादः . ८२७
द्विजातिधनस्ययज्ञार्थत्वं.		989	संस्टिधनादिभागेऽपवादः , ८२८
अदायिकधनस्थले .		હષ્ટ	तस्योद्भृतस्यविनियोगे . ८३३
			अथानंशिनः ८३५
मातुः समांशस्थले .	•	७४९	विभागोर्रारेनिर्देषिभागप्राप्तिः . ८३७
दुहित्रधिकारः .	•	७६६	क्छीबाद्यौरसादिपुत्रभागः . ८३९
दौहित्राधिकारः .	11.	७६९	क्लीबादिदुंहितॄणां विशेषः . ८३९
तद्भावेपितरो .	•	७७१	क्लीबादिस्त्रीणां विशेषः ८३९
प्रथमंमात्रधिकारः .	•	७७३	स्त्रीधनस्त्ररूपनिरूपणं , , ८४०
तद्भावेपिता .	. •	७७५	स्त्रीधनविभागः, , ८४१
भ्रात्रधिकारः .	•	७७५	विवाहभेदेन स्त्रीधनेऽधिकारिभेदाः ८४७
तत प्रथमं सोदराधिकारः		७७७	अपस्यवतीधनेदुहित्राद्यधिकारः. ८४८
तदभावे भिन्नोदराधिकारः	•	७७७	जढानूढादिसमवाये . ८४९
भ्रातृपुत्राणामनधिकारः	•	७७८	दुहितृदुहित्राद्यधिकारः . ८४९
गोत्रजााधेकारः ,	,	७७९	अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं . ८५३
तत्रापिप्रथमंपितामही		७७९	वाग्द्ताविषये . ८६६
समानगोतजाः सर्पिडाः		७८७	सुप्रजायाः स्त्रियाधनंक्वचिद्धर्तुः .८६८
समानोदकाधिकारः .		७८७	अधिविज्ञस्त्रियेदेयं ८६९
सपिंडतादिलक्षण	•	७८७	त्रिभागसंदेहेहेतुः. , . ८७१
गोन्नजाभावेबन्ध्वादयः		330	सीमाविवादप्रकरणं ८७३
बन्धूनांस्वरूपकथनं .		330	सीमाविवादानिर्णयः ८७३
तत्रांतरंगःवादासमबन्ध्नांपाः			सीमाप्रकारः ८७४
ग्धनप्राहिता .		330	भूवादेहेतवः , , , ८७७

	•				
प्रामसामन्तादय: .		८७७	मक्षणोपविष्टस्थले .	,	660
वृद्धक्षणं . ,		202	पश्चंतरेऽतिदेशः	•	630
मौललक्षण	,	203	पालदोषे	•	८९७
बद्धतलक्षाणं		200	क्षेत्रस्वामिनिफलदापने.		८९८
ट वनचारिलक्षणं •		303	क्षेत्रविशेषेऽपवादः .	•	668
सीमावृक्षाः	•	205	वृश्विकरणप्रकारः .		900
प्रकाशरूपाणि लिङ्गानिः	. ,	660	पञ्जविशेषेदण्डाभावः .		९०१
प्रछन्नसिंङ्गानि .		660	गोपं प्रत्युपदेशः . •		९०३
सीमासाक्ष्यादि		660	वतनकल्पनायां.	•	९०३
सीदःधेनिर्णयोपायः	,	668	पशोः प्रमादनाशे .	•	९०३
सीमाज्ञानोपायः ,		662	प्रसद्धापहृतस्थले		९०३
अत्रसाक्ष्मित्वस्वरूपकथनं	,	683	मृतपशुकर्णादिदर्शने .		908
अत्रसाक्षिणायथाप्रष्टन्याः		८८३	पालदोषविनाशे .		९०५
साक्ष्मिकथननिवेशः पत्रे •		833	तृणपुष्पादिग्रहणे .		९०५
व्यसनावधिराजदैविकं .		664	गोप्रचारः	. •	९०५
अज्ञानान्मृषाभाषणेदंडः.		668	गवादीनांस्थानागमने .	<i>(</i>)	९०७
भयलोभादिनामुषाभाषणे		८८७	अस्वामिविकयप्रकरणम्		906
ज्ञातृचिह्नाभावेनिर्णेताराजा	•	222	अथास्वामिविकयः .		306
आरामादावातिदेशः .		669	अस्वामिविक्रयलक्ष्मणम्.		306
मर्यादाप्रभेदने दंड: .	٠	८९०	रहसि अल्पेनऋयनिषेधः		९०९
स्वीयभ्रांस्याक्षेत्रा दिहरोगदंड:		८९१	स्वास्यभियुक्तेनकेत्राकर्तव्यं		990
सेतुकूपादिकरणनिषेधेइंडः	÷	८९१	प्राहितेहर्तरिकर्तव्यता .		988
अल्पोपकारेनिषेधः .		८९२	केन्ननभियोज्ये .		९१२
सेतुर्दिविधः • •		८९२	योजनसंख्ययाकाळदाने		९१२
पूर्वस्वामिनमपृष्ट्वासेतौफला-			मूलस्यानयने		९१२
भावः , .	•	८९२	स्विलिप्सुनाकिकतेव्यं .		९१३
सेतुप्रवर्तीयतारंप्रति 📩	٠	८९३	तस्करपञ्छादकंप्रस्थाहः .		९१४
फालाहतक्षेत्रिविषये .	٠	८९३	राजपुरुषानीतंत्रत्याह		988
स्वामिपालविवादप्रकरणम् ।		८९५	राजरक्षणीये		९१५
माष्यमाणं		८९५	रक्षणेषद्वभागादिग्रहणे .		९१५
गवादिनासस्यवातेदण्डः		४९५	द्रव्यविशेशेतद्पवादे .		९१६
मतिपूर्वकनाशने		८९६	दत्ताप्रदाानिकप्रकरणम		९१७
प्ररोहयोग्यम्लावशिष्टभक्षणे		८९६	दत्ताप्रदानिकं . ,		580
The second of an armendial		O 24	4 414 41114	100	110

तत्स्वरूपं		९१७	वर्णापेक्षयादासन्यवस्था	÷,	980
तश्चचतुर्विधं .		९१८	अन्तेवासिधर्माः, .		९४१
स्वकुंदुवाविरोधेनदेयं .	٠	988	संविद्वयतिक्रम प्रकरणम		९४३
कुटुम्भस्यभारणीयावश्यकत्वं	٠.	९१९	तस्यलक्षणम्		९४३
सर्वस्वदाननिषेधः .	٠,	999	नियुक्तकर्तव्यता .	,	888
स्वर्णादिप्रतिश्रुतमन्यसौनदेयं		९२०	तदतिक्रमादौदण्डः .	•	९ ४ ५
देयधनप्रहणप्रकारः .		९२१	गणेषुराज्ञः कर्तव्यता ,		९४७
प्रतिश्रुतमधर्मिणं नदेवम्		९२२	समृहद्त्तापहारिणंप्रत्याह		989
दत्तादत्तयोःस्वरूपं .	٠.	९२ २	कार्यचिन्तकलक्षणम् .		989
अद्त्तप्रकारः		९२३	श्रेण्यादिष्वतिदेशः .	١.	९५०
प्रतिश्रुतादानमरणे •		०२४	वेतनादानप्रकरणम्		९५२
उपाधिदर्शनेनिवर्तनं .		९२५	अथ वेतनानपाकर्म .	٠	९५२
अदत्तादेयग्रहणदानेदण्डः		924	तत्स्वरूपकथनम् .		९५२
कीतानुरा यप्रकरणम्		९२६	तत्रनियममाह	•	९५३
			अथमृतिः		९५३
अथकीतानुशयः .		९२६	भृतिमपरिछिचकारिणंप्रति		९५४
तस्वरूपं • •	•	९२६	अनाइाप्तकारिणं प्रति .		९५४
प्रत्यर्पणीये · ·	•	९२७ ९२७	भतिदानप्रकारमाह .		९५५
बीजादिकयेपरक्षिणम् । परीक्षितप्रत्यर्पणीये		९२८	आयुधीयभारवाह कौप्रति	•	९५७
	૽		प्रस्थानविञ्चाचरणे .	٠	९५७
स्वर्णादिपरीक्षायां .		९२८ ९२९	अज्ञवाहकनाशिते .		९५८
क्वचिक्कंबलादै।वृद्धिः .		९३०	प्रकानतस्थले		९५८
द्रव्यांतरेविशेषः	•	९३१	त्याजककृतौ	٠	९५९
हासबृद्धिज्ञानोपायः .			वेतनलाभे	٠	९५९
अम्युपेत्यशुश्रूषाप्रकरणं ।		९३३	चूतसमाह्वयाख्यप्रकरणम्		९६१
अभ्युपेत्याशुश्रूषा		९३३	अथद्यूतसमाह्नयं .	•	९६१
शुश्रूषकः पन्चविधः 🕠		९३३	तत्स्वरूपम् • •		९६१
कर्मकरश्चतु विधः •		९३४	द्यूतस्वरूपकथनम् .		९६१
कर्मापिद्विविधं . •	٠	८ई४	समाह्वयलक्षणम् .	•	१६१
भृतकास्त्रविधः •		९३५	धूतसभाधिकारिणोवृशिः	٠	९६२
दासानांपञ्चदशप्रकाराः		९३६	सभिकेनकर्तव्यता .		९६३
बळादासीकरणे .		९३७	सभिकेनादरेशाज्ञादापन		९६४
दासमोक्षे , •	٠	९३७	जयपराजयसंदेहेनिर्णयोपायः	٠	९६५
प्रवज्यावसितस्यामोक्षः		980	क्वचिद्धर्तनिषेद्धर्दण्डः .		९६५

क्टाक्षदेविनिर्वासने .	. ९६६	त्वग्भेदादी ९९९
यूतमेकमुक्तंकार्य .	. ९६६	करपादबोटने ९९९
समाह्वयेद्युतधर्मातिदेश:	. ९६७	एकस्यबहुताडने १००१
वाक्पारुष्यप्रकरणम्	९६९	कलहेहृतार्पणे १००२
अथवाक्पारुष्यम्	. ९६९	दुःखोत्पादेदेयता १००३
तह्यक्षणम् .	. ९६९	कुड्यावपातनादौ १००४
तत्तिविधलक्षणानि .	. 990	दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपे १००५
निष्ट्रंस्ववर्णाक्रोशे .	. ९७१	पश्चाभिद्रोहेदण्डः १००५
अद्यक्षियं ,	. ९७३	स्थावराभिद्रोहेदण्डः १००७
विगुणेषुदृण्डमाह .	. ९७३	बृक्षाविशेषादौदण्डः १००८
परस्पराक्षेपेदण्डः .	. ૬૭૫	साहसप्रकरणम् १०११
शूद्रादेवीह्यणाक्रीशे .	. ९७५	अथसाहसं १०११
अप्रतिलोमानुलोमाक्षेपे.	. ९७९	तत्त्वरूपम् १०११
बाह्मणेनाक्रोशेकृते .	. ९८१	तस्त्रिविधम् • , १०१३
निष्टुराक्षेपमधिकृत्याहः.	. ९८३	द्रव्यापहरणरूपे १०१४
अशक्ताक्षेपे	. 968	साहसिकप्रयोजकंप्रति १०१६
तीबाकोशे	ः ९८४	साहसिकविशेषंप्रति १०१६
त्रेविद्याक्षेपे	. ९८५	ञ्चातृभार्याताडने १०१७
दण्डपारुष्यप्रकरणम्	९८७	स्वच्छंदविधवागामिनिः . १०९७
अथदण्डपारुष्यम् '	, ९८७	अयुक्तशपथकरणे १०१८
तत्स्वरूपम् •	. 000	पुंस्त्वप्रतिघातने १०१८
तस्यत्रेविध्यं	. ९८७	दासीगर्भविनाशिनि १०१९
तत्रपञ्चविधोविधिः .	, ९८९	पितृपुत्रादिपारित्यागे १०१९
श्वपाकादीनांघातएवदण्डः	. 990	साहससमापराधेनेजकादेर्दण्डः. १०१९
तस्वरूपसंदेहेनिर्णयहेतुः	. 998	पितृपुत्रविरे धेसाक्षिदण्डः . १०२२
निश्चितेदंडविशेषः .	. 998	तुलानाणककूटकरणे १०२३
पुरीषादिस्⊲र्शने	. ९९३	नाणकपरीक्षाणंप्रस्याह १०२३
प्रतिलोमापराधे	. ९९५	चिकित्सकंप्रस्याह १०२४
शृदस्यपुनरुद्गुरणे .	. ९९६	अबध्यबंधनादी १०२५
दर्पादवानेष्ठीवतः .	. ९९६	क्टतुलापहारे १०२५
सजातीयापराधे .		भेषजादौ असारद्रव्यसिश्रणे . १०२६
केशादिलुखने	, ९९७	अजातोजातिकरणे १०२६
काष्ट्रादिभिःशोणितौःपादे	. 996	समुद्रभाण्डव्यत्यासे १०२७
વન 9. કહે કર્યા હતા હતા હતા હ	. ,,,,,	लक्षुद्रभाण्डव्यत्यास . , १०२७

वणिजःप्रत्याह	. १०२९	लोप्त्रपरीक्षणम् .	. १०६३
केनपुनरर्घेणपणितव्यं .	. १०३०	चौरदण्डमाह	. १०६५
अर्घकरणेविशेषः .	. १०३१	चैाराविशेषेऽपवादमाह .	. १०६ ६
स्वदेशपण्ये	. १०३२	श्वपदाकारमेकनं ,	. १०६७
परदेशपण्येधीन रूपणम्	. १०३३	प्रायश्चित्तंकुर्वतोनांकनं .	. १०६७
विक्रियासंप्रदानप्रकरणम्	१०३४	अपहृतद्रव्यप्रस्युपाय:	. १०६७
अथविकीयासंप्रदानं ,	. १०३४	म्रामपतेश्चीरधनयोरर्पणं.	. १०६७
तत्स्वरूपं	. १०३४	पथिहृतेमार्गपालादेर्देयता	. १०६८
तस्यद्वैविध्यंषीड्वधत्वं	. १०३४	अपराधविशेषेदण्डविशेषः	, 9008
विकियांसप्रयच्छतोदण्डः	. १०३५	देवतागारभेदकादिवधः	. १०७१
अर्घावहानो .	. १०३८	प्रन्थिभोदकादेः करादिछेदः	. १०७२
अमहत्वेनपण्यन्यूनभावादौ	. १०३८	दण्डकल्पनोपायः .	. 90°€
राजदैवोपघातेनपण्यदोषे	. १०३९	तृतीयापराधेतस्यवधः .	£€'0}.
एकच्चविकीयान्यत्रविक्रये	. १०३९	क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं .	. १०७३
निर्दोषंदर्शयित्वासदोषे	. १०४०	तत्रदण्डानियमः .	. १०७४
उभयसाधारणधर्माः .	. १०४१	धान्यापहारे	. १०७४
अनुशयकालावधिः .	. १०४२	रत्नाद्यपहारेवधः .	. १०७४
संभूयसमुखानप्रकरणम्	\$ 0 8 8	पुरुषस्डयापहोर	. १०७४
अथसम्भूयसमुत्थानम्	. 9088	क्षुद्रद्रव्यापहारे	. १०७८
प्रतिषिद्धेननाशिते •	१०४५	संधिचौरस्यशूलेनिवेशनं	. १०७ ९
राज्ञाविशसागहरणे •	. १०४६	पथिकानामल्पापहारे	. १०७९
सञ्चाजक्रयविक्रयस्थले .	. १०४६	चौरस्यभक्तावकाशदाने.	. १०८०
तरिशुल्कस्थलशुल्के •	. १०४७	गर्भपातनादौ · •	. १०८१
तारशुल्कस्थलशुल्यः । शुल्कद्वयेऽपरविशेषः ।	. 9086	प्रदुष्टक्षीणामप्सुप्रवेशनं	. १०८२
देशान्तरमृतवणिक्धने •	१०५०	पतिझ्यादिस्त्रीणांगोभिः प्रवा-	
दशान्तरम्बर्तपानपनः तदायादाधिकारः	१०५०	सनं. • •	• ১০८৪
तिहायाग्री • •	. १०५२	हंतृज्ञानोपायमाह ,	, १०८४
जिल्लाम वणिक्धभैमृत्विगादिष्यति-		व्यभिचारिण्यः प्रष्टव्याः	. १०८४
그러움이 되었다고 하는 그 그 그 아들은 얼마나 없었다.	. १०५३	राजपःन्यभिगामिनोद्दरघष्याः	. १०८६
दिशति • •	१०५९	स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम्	१०८७
स्तेयप्रकरणम्	49.0		. 1060
अथस्तेयम् • •	. १०५९	अथस्त्रीसंग्रहणं . •	. १०८७
तल्लक्षणम् • •	. १०५९	तत्त्रिविधम् • •	, १०८७
चौर्यशंकयागृहीते •	. १०६३	संग्रहणज्ञानोपायमाह .	, ,,,,,

प्रतिषिद्धश्चीपुरुषालापदण्डः . १०९१	विमांसिकयादौअंगहीनता	११२०
चारणादारादौनदण्डः , . १०९२	ळशुनाधभक्ष्यदृषणे .	- 8350
संग्रहणोत्रीविधदण्डः , १०९३	चतुष्पादकृतमनुष्यमारणे	. ११२२
मात्रादिगमनेशिइनकर्तनं १०९४	काष्ट्रशराद्युरक्षेपणे .	. ११२२
उत्कृष्टस्रीगमने १०९५	छिन्ननस्ययानेनमारणे .	. ११२३
द्विजाते:शस्त्रप्रहणे १०९८	तदुपेश्चार्थास्वामिनोदण्डः	. ११२४
कन्यायांदण्डः १०९९	प्राणिविशेषादंडविशेषः	. ११२५
अनुलोम्यापहरणेदण्डः ११००	प्रवीणप्राजकप्रेरणे .	. ११२५
उत्तमांकन्यांसेवमानस्यवधः . ११०१	राजनिंदानिष्टकरणे	. ११२५
कन्याद्वणेदण्डः , १९०२	जारंचीरेविदन्दडयः	. ११२६
सवर्णासेवने ११०२	श्चद्र पशुहिंसायां.	• ११२६
पश्चादिगमनेशतदण्डः . ११०३	राज्ञः कोशापहरणेवधः	. ११२७
मिथ्याभिशंसने ११०३	उपकरणानपहारे	, ११२८
साधारणस्त्रीगमने ११०४	ब्राह्मणस्यनशारीरदण्डः	. ११२८
स्वैरिण्योवर्णस्त्रियएव . , ११०६	मृतवस्तुविकेतृगुरुता ड ने	. ११२९
साध्वीधर्मः ११०६	राजासनारोहे .	, ११२९
कन्यावेश्ययोर्नसाधारणःवं . ११०७	परनेत्रद्वयभोदने	, ११३९
वेश्यारव्याकााचिज्जातिरनादिः . १११०	ब्रह्मवेषधारिशृद्भवधे .	. ११२९
पञ्जचृहाख्याः काचिन्नप्सरसः , १११०	अन्यथाव्यवहारदर्शनेदण्डः	. ११३०
दास्याभिगमनेदण्डः ११११	साक्षिदोषेणदुईष्ठे .	, ११३१
बळात्कारेणाभिगमने ११११	राजानुमत्यार्दुदृष्टेव्यहारे .	, ११३१
न्याधितायाभदण्डः १११२	निर्णीतब्यवहारप्रत्यावतैने	. ११३२
शुक्लंगृहीत्वानेन्छंत्यादण्डः . १११ २	निर्णीतादिस्थले	. ११३३
शुक्लमद्दद्दंद्यः १११२	न्यायापेतस्यपुनर्न्यायेनिवेशने	
अयोगीगच्छतोदण्डः . , १११३	। अन्यायगृहतिदण्डधने .	, ११३४
अत्यभार्यागमेवधः , , १९१४	आशौचप्रकरणम्	११३७
प्रायश्चित्तानशिमुखस्यनिर्वासनं. १११५	जनहिनर्षस्यभूमौनिखननम् अनहिनर्षस्यभूमौनिखननम्	९९२७ . ११३७
गिपुंयोगारव्यप्रंकरणम् १११६	तदूष्वस्यदाहः	. ११३७
स्त्रीपुंयोगाख्यं े १११६	दाहेचाण्डालाद्यक्षिनिषेधः	. ११३९
खीवुंसौराज्ञास्वमार्गेस्थापनीयौ. १११७	काष्ठाद्यानयनेशृद्धनिषेधः	. ११३९
अथप्रकीर्णलक्षणं , . १९१७	प्रेतस्नानादि	. ११३९
तत्रापराधविशेषेदण्डः , , १११९	उद्कदाने	. ११४१
पुरीषादिनाद्विजंदुष्यन्दंडयः , १११९	वाहकादीनामाशीचं .	. ११४१
	그 소리는 그 소리는 경우를 하는 것이 되는 것이 얼마나 되는 사람들이 되었다.	**************************************

संस्कारोत्तरकर्माह .	•	११४०	अशोचसंकरोपिप्रेताक्रियाकार्यां		११५८
उदकदानगुणविधिमाह.	•	११४१	अशोचसंकरेजातकर्मकार्यं		११५८
उदकदानोनिषेघमाह .		११४२	गर्भस्नावाशौचे		११५८
मृत्युविशेषादाशौचादिनिषे धः	٠, ١	११४३	जातसृतस्तेजातेवाशौंचं		११५९
सर्पहतेत्वयंविशेषः .		११४३	रजस्वलाशौ(चम्		११६०
शास्त्रोक्तात्मघाते ,		११४३	साधिमरणेविशेषः .		११६२
पतितादीनांदाहाश्रुपातनिषेधे		9888	गोविप्रादिहतादै।विशेष:		११६३
नारायणवळौ . ं ,		9984	आहवादौहतेविशेषः 🔒		११६३
बद्कदानोत्तरंकर्म ,		९१४६	अशौचांतेमरणादिश्रवणे		११६३
अग्निप्रस्तरादी		3886	विदेशस्थाशीचेविशेषः .		११६३
शवनिर्हरणे .		११४९	वित्रोर्भरणेविशेषः	٠	११६४
ब्रह्मचारिणंप्रस्याह .		2388	वास्तवविदेशस्थाशाचं .		११६४
अशोविनांनियमः		3888	देशान्तरलक्षणम् .	,	११६४
प्रेतपिण्डदाने .		११५०	वर्णानांविशेषतोशौचम् ,		११६५
पिंण्डदानाधिकारिणः .	•	११५०	पुनर्बालाद्यशीचे '	•	११६६
पिण्डसंख्याकालादि .		११५०	वयोवस्थाविशेषेणस्रयशौचे	٠	११६६
 शिक्यादौजलदानम्		११५१	गुरुमातुलोदिमरणे .	٠	११६९
अस्थिसंचयने . •	٠	११५१	अन्याश्रितभार्यामरगे .		११७०
अथवपनम् • '		११५१	अनौरेसपुताद्यशोचं ,		११७१
अग्निहोन्नकर्माभ्यनुज्ञामाह		११५२	अनुगमनाशीचमाह .	٠	११७२
स्मार्तक्रियानिषेधादो .		११५२	र।जादीनांस(पंण्डाशीचापवादे	٠	११७२
श्वसंसर्गनिमित्ताशौचे		2248	दासादीनामशौचाभावः		११७३
अशोचज्ञानमेवनिमित्ते .		११५४	ऋत्विजादीनांविशेषः .		११७३
सीपण्डाद्यशौचं,	·	११५५	अशौचांन्तेस्नानं .		११७६
경향 시민들이 마련하는 장면 얼마나 하나 없었다.	ं	११५५	प्रतिपुरुषव्यापिनीं शुद्धिमाह		११७६
बालाचाशीचं . •	•	११५५	चाण्डालाबस्पृष्टादिस्पर्शने	٠	११७३
स्पर्शास्पर्शयोग्ये ·		११५५	नद्यादिशुद्धौ	٠	११८१
		११५५	आपद्धर्मप्रकरणं		११८३
प्रास्तिकाशीचे.		११५६	आपदिवृत्यंतरजविने		११८३
पुत्रजननिद्नेदानाद्यधिकारः		११५७	ब्राह्मणस्यापणनीयमाह		११८४
षष्ठिकापूजने	٠	११५७ ११५७	निषिद्धेप्रतिप्रसवसाहः		११८५
अशीचसंकरे •			आपद्यसःप्रतिग्रहमाह		११८६
पित्रोरशौचसंकरे •		११५७	कृष्यादिकमाहः । -		११८७
अशोचांन्तदिनशौचसंकरे		. ११५८	क्षेत्रता। देकमार ।		

कृष्यायशकोजीवनमाह . ११८७	तालस्वरादिज्ञाने , १२	१८
राज्ञःश्रोवियवृत्तिकल्पनं . ११८८	गीतज्ञस्य फळांतरं १२	१८
वानप्रस्थप्रकरणं ११८९	पुनरात्मस्वरूपमाह १२	१९
वानप्रस्थधर्मानाह . ११८९	मुक्तिमाह १२	२१
पंचार्यादिकमाह . ११९३	आत्मनःसृष्टिः १२	२१
अग्निपश्चियांक्ष्ममंत्रत्याह , ११९४	कर्मणातिर्थगादिशरीरब्रहणं . १२	
सर्वानुष्टानसम्थेषस्याह . ११९४	सत्वादिगुणपरिपाके . १२	२४
पारविज्याधिकारे · . ११९६	कमीनुरूपशरीरप्रहणं १२	२५
परिवाजकविधिधर्मानाह , ११९७	जन्मान्तराज्ञाने . १२	२५
भिक्षाकरणे ११९९	अन्यदुःखज्ञाने १२	२६
यतिधर्मप्रकरणम् १२००	भेद्यत्यये १२	२६
यतिभिक्षापात्राण्याह १२००	आत्माजगदुत्पाद्यते १२३	२७
आत्मोपासनांगनियमे . १२००	आत्मनिप्रमाणमाह . १२	રહ
अंतःकरणश्रद्धोः १२००	संसारस्वरूपमाह १२ः	२८
संसारस्वरूपनिरूपणे १२०१	मोक्षोपाथानाह . , १२	ફે ૦
पृथिब्यादीनांशरीरारंभकत्वे . १२०५	जातिस्मरत्वे १२३	\$ 9
शरीत्यचौक्रममाह १२०५	कालकर्मणोः कारणस्वं १२३	१
गर्भिण्येदोहददाने १२०७	मोध्रमार्गमाह १२३	१२
गर्भस्थेयीदो १२०७	स्वर्गमार्गमाह १२३	₹
प्रसवकालादि १२०९	संसरणमार्गमाह १२३	₹
कायस्वरूपमाह . , १२०९	भूतानांनचेतन्यम् १२३	8
जैगास्थिसंख्या १२११	क्षेत्रस्वरूपमाह १२३	١٩
सविषयज्ञानेदियाणि : , १२१२	बुध्यादेख्यात्तिमाह १२३	દ
कर्मेन्द्रियाणि १२१२	गुणस्वरूपकथनं १२३	Ę
घाणायतनानि १२१२	आत्माद्रष्टव्य १२३	Ę
नवच्छिद्राणि १२१३	पुनः स्वर्गमार्गमाह . • १२३	છ
नाडीसंख्या , , १२१४	धर्मप्रवर्तकानाह १२३	છ
केशमर्मसाधिसंख्या . १२१५	वेदस्यानादिःवं १२३	۷
सकलशरीरच्छद्रसंख्या . १२१५	प्राप्तिमार्गेदेवयानमाहः १२३	9
रसाार्परिमाणमाह १२१६	पितृयानमाह , १२४	٥
आत्मस्वरूपमाह , , १२१६	उपासनाप्रकारमाह १२४	
आत्मयानमाह १२१७	योगाभ्यासप्रयोजनमाह . १२४	
शब्दब्रह्मोपासनं , , १२१७	सत्त्रशुद्धावुपायांतरम् १२४	२

ब्रह्महत्यापायाश्चित्तप्र करणम्	१२७३	बद्धावधशायश्चित्तातिदेशः	. १२८०
कमीविपाकसाह .	. १२४३	सुरापानप्रायाश्चित्तम्	
अथतद्विशेषे	. १२४३	सुरापानप्रायश्चित्तमाहः,	. १२८२
पापक्षयार्थेत्रायश्चित्तं .	. १२४८	प्रायश्चित्तान्तरमाह .	. १२८५
प्रायश्चित्ताधिकारि णमा ह	, १२४८	सुरासंसृष्टान्नमृक्षणे .	. १२८७
प्रत्यवायिनांप्रायश्चित्तंकर्तव्यं	. १२५०	सुरापमुखगंघघ्राणे .	. १२८७
त्रायश्चित्ताकरणेदोषः .	. १२५१	सुरागंधवाणे	. १२८८
प्रायश्चित्तफलं	. १२५२	मचपानप्रायाश्चित्तं .	. १२८८
महापातकिनः	. १२५४	ग्रुष्कसुराभाण्डस्थोदकपाने -	. १२८९
अनुप्रहकादयः.	. १२५४	अज्ञानतःसुरापाने :	. १२८९
नरकस्वरूपीववरणं .	. १२५५	मद्यभाण्डकस्थोदकपाने	. १२८९
प्रायश्चित्तापवादः .	, १२५६	द्विजातिभार्योद्रत्याह	. १२८९
ब्रह्महत्यासमान्याह .	. १२५७	सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	
सुरापानसमान्याह .	. १२५७	सुवर्णस्तेयप्रायश्चितं .	. १२९०
सुवर्णस्तेयसमान्याह	. १२५८	द्धित्यादिमाषसुवर्णहरणादौ	, १२९३
गुरुतस्पसमान्याह .	, १२५८	अपहृतधनंदःवाप्रायश्चित्तं	. १२९३
गुरुतल्पातिदेशमाह •	. १२५८	प्रायदिचत्तांतरं .	. १२९४
पुतानिमहापातकानि .	. १२६०	कृत्रिमसुवर्णहरणे	. १२९५
उपपातकान्याह .	, १२६१	रजतादिबुध्यासुवर्णापहारे रजतादिबुध्यासुवर्णापहारे	• १२९५
जातिश्रंशकरमाह .	. १२६४.	रूप्यादिहरणप्रायश्चित्तं	. १२९५
संकरीकरणमाह .	, १२६४	महापाताकिप्रायश्चित्तम्	१२९६
अपात्रीकरणमाह ,	. १२६४		
मलावहप्रकीर्णके .	. १२६४	गुरुतल्पप्रायश्चित्तं .	. १२९६
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं .	. १२६५	गुरुरत्र्विपता . •	, १२ ९७
बालवृद्धादीनांप्रायाश्चेत्तं	. १२६६	प्रायश्चित्तांतरमाह •	. १२९९
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तफलं)	. १२६५	स्त्रीणामपिमहापातीकरवं	. १३,०२
्पातकनिमित्तांतराणि ∫	. ,,,,,	कुमार्थादिगमने •	. १३०२
अनुप्रहकारिप्रायश्चित्तम्	. १२६९	चांडाल्यादिगमने .	. १३०३
ब्रह्मवधेविशेषः .	. १२७०	संसर्गिविषये ,	. १३०४
दीक्षितबाह्मणवधे .	. १२७२	प्रतिलोमवधेप्रायाद्वितं	. १३०९
प्रायश्चित्तांतराणि .	. १२७५	गोवधप्रायश्चित्तम्	१३१०
ब्रह्मवधोद्यतप्रायश्चितं .	, १२७५	गोवधशयञ्चितं .	. १३१०
क्षातियादेद्वेगुण्यादि .	. १२७६	गर्भिण्यादिवधे . 🕠	. १३१४

काष्टादिनागोवधेविशेषः	,	१३१५	अंत्यजगतायाविशेषः .	•	१३२९
वयोविशेषादिनाविशेषः	. ,	१३१५	परिवित्तिप्रायश्चित्तविशेषः	٠	१३३०
एकहायन्यादिवधे .		१३१५	क्षत्रियवैद्ययस्य विषे	•	१३३०
गभिगावधेविशेषः .		१३१६	स्त्रीवधप्रायश्चित्तं -	٠	१३३२
बहुकर्तृकवधे .		१३१५	ईपद्वयभिचरितस्त्रीवधे .	•	१३३३
एकेनबहुगोवधे .		१३१६	अनुपातकप्रायदिवते -		१३३३
गोवधापवादः .		१३१६	मार्जारादिवधे . ,		१३३४
अपालनवधे		१३१७	बृक्षगुब्मलताच्छेदने .	٠	१३३८
गोवधापवादः ,		१३१७	श्वादिदंशनप्रायहिचत्तं ,	•,,	१३३९
गृहदाहेगोवधे .		१३१८	तत्रस्रीणांविशेषः .		१३३९
अस्थिभंगादौ		१३१८	श्वाघाणे •		१३३९
मृतगोमू ल्यंद्रवाप्रायश्चित्तं		१३१८	शस्त्रादिक्षतेकुमाजाते .		१३३३
क्षत्रियादीनांविशेषः .		१३१८	अनृतभाषणादी .		१३४१
अन्योपपातकप्रायश्चित्तं	٠,	१३१९	वेदनिंदादी , .	•	१३४१
व्रात्यविषये	•	१३२०	रतिंविनारेतःपाते .	,	१३४३
बात्यपुत्रादेः	•	१३२१	स्वमेरेतेविक्शेषे .		१३४३
अपण्याविकये .		१३२१	संन्यासच्युतप्रायदिचत्तं	,	१३४३
धान्यादिस्तेय : .		१३२१	चितिश्रष्टायाःप्रायश्चितं	٠	१३४३
मनुष्यादिहरणे .		१३२१	मरणसन्यासिनां प्रायश्चित्तं		१३४३
मणिमुक्तादिद्रब्यापहारे	•	१३२२	अशास्त्रीयमरणे .		१३४३
ऋणापाकरणे	٠	१३२२	पुत्रिकागमने .	÷	3388
अनाहिताप्तित्वे •	¥	१३२३	अवकीर्णिप्रायश्चित्तं .		१३४४
परिवेत्तादिशायहिचतं .	:	१३२३	प्रायश्चित्तांतरमाह .		१३४५
भृतकाध्यापनादौं .	٠	१३२४	यज्ञोपवीतविनाशे .	•	१३४५
परदारगमने		१३२५	यज्ञोपवीतंविनाभोजने .		१३४६
श्रृद्धस्यत्राह्मण्यादिगमने		१३२५	मधुमांसभक्षणे .		१३४६
ग् पातकप्रायश्चित्तम्			ओषधार्थमांसादिमक्षणे		१३४६
अंत्यजागमने .		१३२७	प्रेषिताशिष्यमरेणगुरोः .	٠	१३४७
कापालिकाचन्नभोजने .		१३२७	सकलहिंसाप्रायदिचत्तापवादः		१३४७
चांडाल्यादेगैभकरणे .		१३२८	मिथ्याभिशंसनेदोषमाह		१३४८
ब्राणाम पिपुरुषांतरगमने	Ų.	१३२८	मिथ्याभिशंस ने प्रायीश् ~~यतं~~		११४८
भृतगर्भायाविशेषः .		१३२९	अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह		११४८
ृ गर्भिण्याः प्रसर्वोत्तरं प्रायश्चित्तं	,	१३२९	भ्रातृपत्नीगमने ?		१३४९
				4,50	100

रजस्वलागमने .	. १३५०	शृद्धोच्छिष्टभोजने .	. 1363
रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे	, १३५०	अंत्यजोच्छिष्ठभोजने .	. १३६३
रजस्वलायाइचांडालाद्विस्पर्शे	. १३५१	अंत्यावसारयुच्छिष्टभोजने	. १३६३
भोजनेतस्याःइवादिस्पर्शे	. १३५१	दायाद्यच्छिष्टतैस्रभक्षणे	. १३६३
ज्ञच्छिष्टयोरन्योन्यस्पञ्जे .	. ११५१	पीतशेषजलपाने	. १३६३
र्जाच्छष्टस्यरजस्वलास्पर्शे	. १३५१	अञ्जविद्रव्यसंसृष्टभक्षणे.	. 1363
सुतादिविकियशायश्चित्तं	. १३५१	रजस्वलादिस्पृष्टभोजने	. १३६४
अयाज्ययाजने .	. १३५२	शूद्रस्पृष्टमोजने .	. १३६४
वेदाविष्लावनादौ .	. १३५३	उच्छिष्टपंतिभोजने .	. १३६४
अध्ययनेसर्पाद्यंतरागमने	. १३५३	वामकरनिर्मुकान्नभोजने	. १३६४
पित्रादेस्त्यागे ।	. १३५१	शवद्षितकृपोदकपाने	. १३६४
कन्याद्षणे	. १३५३	चांडालकृपभांडादिजलपाने	१३६५
स्वाध्यायत्यागे .	. १३५४	रजकादिभांडस्थजलपाने	१३६५
अग्निहोत्रत्यागं . '	१३५५	भावदुष्टमक्षणे .	. १३६६
द्यूतसृगयादी	१३५५	कालदृष्टमक्षणे .	. १३६६
इवगणजीवनादी	१३५५	नवोदकपाने	. १३६६
समुद्रयानश्द्रसेवनादौ	. १३५६	श्वगादिपात्रभोजने .	. 9388
शृद्रसल्योःभिन्नभेदेनच	. १३५६	ग्रहणादौभे जने	, १३६६
प्रथमंक्षत्रियादिपरिणयने	. १३५६	गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे .	. १३६७
पशुवेश्यागमने	१३५६	गुणदुष्टकांजिकादिभक्षणे	. 9360
अनाश्रमवासप्रायश्चित्तं	. १३५७	अनाहिताग्न्यश्वभोजने	, १३६७
भार्याविक्रयादी .	. १३५७	भित्रश्रूद्रभाजनादीभाजने	. १३६८
असःप्रतिप्रहेप्रायश्चित्तं	१३५७	निषिद्धपत्रेभोजने	. १३६८
। भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं		हस्तदानादिकियादुष्टभोजने	. १३६८
जातिदु ष्टपलांड्वादिमक्षणे	. १३५८	विपर्यायदत्तान्त्रभोजने	. १३५७
नीह्यादिभक्षणे	. १३५९	श्दहस्तभोजने .	. १३६८
. संधिन्यादिश्चीरपाने	. १३५९	फूलारादिदुष्टाबभोजने	, १३६८
स्वभावदुष्टमांसादिभक्षणे	. १३५९	श्राद्धान्नभोजने .	. १३६९
गोमांसादिभक्षणे .	. १३६०	क्षत्रियादिश्राद्धास्त्रभोजने	. १३६२
केशादिभक्षणे .	. १३६१	सर्पादिहतश्राद्धान्त्रभोजने	. १३३२
सुक्मकृमिकीटादिभक्षणे	. १३६२	संस्कारांगश्राद्धान्नभोजने	. १३६९
विडालाद्युच्छिष्टभक्षणे .	- १३६२	सीमंत्रोन्नयनादौविशेषः	. 1500
सहभोजनप्रायश्चित्तं .	. १३६२	अभोज्याचाः .	. १३७०

3

सार्वा स्वा विवेषेषः १३७१ आहार क्षेत्री जाने १३७१ आहार को १३०२ परपाकरताच सभोजने १३७२ याद्याच त्रभोजने १३७२ याद्याच त्रभाच रिक्षाच १३७३ संकरापाव किमरणे १३७३ संकरापाव विकाय विवाय स्वा १३७४ संकरापाव विकाय स्व १३७४ स्व वा त्रमा व्रमा विवाय स्व १३७४ याद प्रह त्रमा विवाय स्व १३७४ याद प्रह त्रमा विवाय स्व १३७४ याद प्रह त्रमा विवाय स्व १३०४ स्व सार्वा प्रमा विवाय स्व १३०४ स्व सार्व प्रह त्रमा विवाय स्व १३०५ स्व सार्व प्रह त्रमा विवाय स्व १३०० स्व सार्व प्रह त्रमा विवाय स्व १३०० स्व सार्व प्रह त्रमा विवाय स्व १३०० स्व सार्				
चळाद्रोजनादीविशेषः १३७१ आशाच्य क्षेत्राजन १३७२ अपुत्राच्य क्षेत्राजन १३७२ यरपाकरताच्य क्षेत्राजने १३७२ यस्याव्य क्षेत्राजने १३७२ या क्ष्राच्य क्ष्राजने १३७२ या क्ष्राच्य क्ष्राच्य क्ष्राच्य क्ष्राच्य १३७३ या क्ष्राच्य क्ष्य क्ष	तत्रप्रायदिचत्तमाहः .	. १३७०		. १३७७
श्राह्म श्रे अपुत्र व्यवस्था कर्मे कर्ने १३०१ अपुत्र व्यवस्था कर्मो कर्ने १३०२ अपुत्र व्यवस्था कर्मो कर्ने १३०२ आर्क्क पुरस्था कर्मो कर्मे १३०२ संकराण व्यवस्था कर्मे कराण व्यवस्था कर्मे १३०४ वार कराण व्यवस्था कर्मे १३०४ वार कराण व्यवस्था कर्मे १३०४ वार कराण व्यवस्था व्यवस्था कराण व्यवस्था व्यवस्		. १३७१	स्वविष्टादर्शनेपाद्प्रपतनेच	. १३७७
परपाकरताध्वभोजने १३७२			क्षत्रियाचभिवादने .	. १३७७
परपाकरताचन्याजन १२०५ ययाचनभोजने १३०२ नाराचाराजभोजने १३०२ निराचाराजभोजने १३०२ नाराचाराजभोजने १३०२ जातिअंशकरमाणाईचर्त १३०३ सकरापावांकरणे १३०३ सकराकर्गकराणादांक्रमां १३०३ सकराकर्गकराणादांक्रमां १३०३ सकराकर्गकराणादांक्रमां १३०३ सहर्गकर्गकराणादांक्षमां १३०३ सहर्गकर्गकराणादांक्षमां १३०४ नार्वे व्यात्ममां १३०५ नार्वे व्यात्मम् १३०५ नार्वे व्यात्ममां १३००० नार्वे व्यात्ममां १३००० नार्वे व्यात्ममां १३०५ नार्वे व्यात्ममां १३००० नार्वे व्यात्ममां १३००००००००००००००००००००००००००००००००००००	अपुत्राद्यसभोजने .		पृष्पादिहस्ताभिवादने .	. १३७७
श्राह्मकर्तुंदशभाजने १३७२			देशकालाधनुसारेणप्राय .)	93104
तितः क्षत्रभावश्विक , १३०२ प्रितंत्रभावश्विक , १३०२ जातिश्रंशकरमायाईचर्त , १३७३ संकरापार्वाकरणे , १३७३ संकरीकरणादाँमतातरिविकाणः , १३०३ सर्वाकर्षाक्ष्रमायाँ , १३०४ त्रावं क्ष्रमायां , १३०४ त्रावं क्ष्रमायं , १३०४ त्रावं क्ष्रमायं , १३०५ त्रावं क्ष्यमायं , १३०५ त्रावं क्ष्रमायं , १३०५ त्रावं क्ष्यमायं , १३०५ त्रावं क्ष्रमायं , १३०५ त्रावं क्ष्रमायं , १३०५ त्रावं क्ष्यम् , १३०६ त्रावं क्ष्यम् , १३०६ त्रावं क्षयम् , १३०६ त्रावं क्ष्यम् , १३०६ त्रावं क्षयम् , १३०६			श्चित्तमर्जुवतः किंकार्थ, ∫	300
प्रक्रीणिकप्रायर्श्चित्तस्य १३७३ संकरापार्वाक्षरणे १३७३ संकरापार्वाक्षरणे १३७३ संकरीकरणाद्वास्यार्वेष्ठसं १३७३ सहर्गकर्याक्षरणे १३७३ सहर्गकर्याक्षरणे १३७४ सहर्गकर्याक्षरणे १३७४ सहर्गकर्याक्षरणे १३७४ सहर्गकर्याक्षरणे १३०४ सहर्गकर्याक्षरणे १३०४ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३७४ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३०४ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३०४ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३७४ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३०४ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३०५ सहर्गकरं १३०५ सहर्गकर्यात्वेष्ठसं १३०५ सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १३०५ सहर्गकरं १३०५ सहर्गकरं १३०५ सहर्गकरं १३०५ सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १३०५ सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १००० सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १००० सहर्गकरं १३०० सहर्गकरं १००० सहर्गकरं १००० सहर्गकरं १००० स			ततः कृतेप्रायश्चिते .	, १३७८
प्रकाणकप्रायशिक्त १२०४ वातिक्रंशकरप्रायश्चित्तं १३०४ संकरावालंकरणे १३०४ संकराकरणाद्यास्तातंतिविषेषः १३०४ संतात्रायाद्यास्तातं १३०५ संतात्रायाप्रकारणे १३०५ संतात्रायणातं १३०५ संतात्रायाप्रकारणे १३०५ संतात्रायाप्रकारणे १३०५ संतात्रायणातं १४० संतात्रायणात्रायणातं १४० संतात्रायणातं १४० संतात्रायणातं १४० संतात्रायणातं १४० संतात्रायणातं १४० संतात्रायणातं १४० संतात्रायणातं १४० संतात्र			पतितपरित्यागविधरतिदेशमाह	. १३८२
जातिश्रंशकरागवाञ्चितं १३७३ संकराणवाङ्गकरो १३७३ सर्वालाविश्रं १३७३ सर्वालाविश्रकाणंकप्रायश्चित्ताः १३७३ सुरुभस्तं १३७४ वादेनन्नाद्यणंक्रप्रायश्चित्ताः १३७४ वादेनन्नाद्यणंक्रप्रायश्चित्ताः १३७४ वादेनन्नाद्यणंक्रप्रायश्चित्ताः १३७४ वादेनन्नाद्यणंक्रप्रायश्चित्ताः १३७४ वादेनन्नाद्यणंक्रप्रायश्चित्ताः १३७४ वाद्यन्नात्त्रवेश्रण्यने १३७४ वाद्यन्नात्त्रवेश्रण्यने १३७४ वाद्यन्नात्त्रवेश्रण्यने १३७४ वाद्यन्नात्त्रवेश्रण्यने १३७५ वाद्यन्नात्त्रवेश्रण्ये १३७५ वाद्यन्नात्त्रवेश्रण्ये १३७५ वित्रविभायांमरणेऽप्रित्यांगे १३७५ व्रत्तीव्यम्यामर्वे १३७५ व्रतीव्यम्यामर्वे १३७५ व्रतीव्यम्याम्ये १३७५ व्रतीव्यम्याम्ये १३७५ व्रतीव्यम्याम्ये १३७५ व्रतीव्यम्याम्ये १३७५ व्रतीव्यम्याम्ये १३७५ व्याद्यण्याद्वे १४०५ व्याद्यण्याद्वे १४०५ व्याद्वण्याद्वे १४०५ व्याद्वण्यादे १४०५	प्रकाणकप्रायाश्चराम्		वितस्रीयरियारो	. १३८२
संकरापाविकरणे १३७२ सिक्तिकरणादीयां १३०३ सिक्तिकरणादीयां १३०३ सिक्तिकरणादीयां १३०३ सरवानादियक्षिणं १३०४ सरवानादियक्षिणं १३०४ वादेनब्राझणं जिल्या १३०४ वादेनव्राझणं १३०४ वादेवनाप् १३०४ वादेवनाप १३०४ वादेवनाप १३०५ वित्राच्या वादेव विकास व	जातिअंशकरप्रायाईचर्त			१३८३
संकरीकरणादीसतांतरिविदेषः १३७३ संकरानाताहिफर्काणंकप्रायश्चित्तासः १३७३ गुरुभरसंन १३७४ वादेनब्राह्मणंकिया १३७४ वादेनब्राह्मणंकिया १३७४ वादेनब्राह्मणंकिया १३७४ वादेनब्राह्मणंकिया १३७४ वादेनब्राह्मणंकिया १३७४ वाद्यह्मित्वेषः १३७४ वाद्यह्मित्वेषः १३७४ वाद्यह्मित्वेषः १३७४ वाद्यह्मित्वेषः १३७५ वाद्यह्मित्वेषः १३७५ वाद्यह्मित्वेषः १३७५ वाद्यह्मित्वेषः १३७५ वाद्यह्मित्वेषः १३७५ व्यक्षह्मात्वेष्मणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्ष्मणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षिमणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षिमणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षिमणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षिमणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षमणं १३७६ वाद्यव्यव्यव्यक्षमणं १३७६ वाद्यव्यव्यव्यक्षमणं १३७६ वाद्यव्यव्यक्षमणं १३७६ वाद्यव्यव्यव्यक्षमणं १३७६ वाद्यव्यव्यव्यक्षमणं १३७६ वाद्यव्यव्यक्षमणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षमणं १३७५ वाद्यव्यव्यव्यक्षमणं १३७५ वाद्यव्यव्यक्षमणं १३७५				
स्वराजादिशकाणकप्रायश्चित्तास्य १३७४ गुरुभस्संने १३७४ वादेनब्राह्मणंजित्वा १३७४ वादेनब्राह्मणंजित्वा १३७४ वादेनब्राह्मणंजित्वा १३७४ वादेनब्राह्मणंजित्वा १३७४ वादेनब्राह्मणंजित्वा १३७४ काष्ट्रादिवायः १३७४ काष्ट्रादिवायः १३७४ वाद्यवादिवस्येलारे १३७४ वाद्यवाद्यवादिवस्येलारे १३७५ व्यव्यवाद्यवाद्यवाद्ये १३७५ व्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यव्यवाद्यक्षणं १३०५ व्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव्यव				
स्वरागादिकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणकाणक	संकरीकरणादामतांतरेविशेषः			
वादेनकाञ्चणंजित्वा १३०४ वित्रजिवांसयादंडीयमने १२७४ वित्रजिवांसयादंडीयमने १२७४ काष्टादिनात्वरभेदने १२०४ पाद्महारिवेद्यायः १३०४ पाद्महारिवेद्यायः १३०४ पाद्महार्यवेद्यायः १३०४ जळविनापृत्रवागादः १३०५ जळविनापृत्रवागादः १३०५ क्रस्मप्रास्तुरापानप्राययित्रं १३८ क्रस्मप्रास्तुरापानप्राययित्रं १३८ क्रस्मप्रास्तुरापानप्राययित्रं १३८ क्रस्मप्रास्तुरापानप्राययित्रं १३८ क्रस्मप्रास्तुरापानप्राययित्रं १३८ क्रस्मप्रास्तुरापानप्राययित्रं १३८ क्रस्मप्राययित्रं १३०५ क्रस्तात्रभावं १३०५ क्रसात्रभावं १३०० क्रसात्रभावं १३०५ क्रसात्रभावं १३०० क्रसा	खरयानादिप्रकार्णकप्रायहिचर			. 5400
विप्रणिवास्पादंडों समने १२७४ काष्टादिनात्वमदेने १२७४ काष्टादिनात्वमदेने १२७४ पादम्रहारिकायः १२७४ पादम्रहारिकायः १२७४ पादम्रहारिकायः १२७५ जर्छविनामृत्रसागादो १२७५ पंत्रमहायदाक्करणे १२७५ पंत्रमहायदाक्करणे १२७५ प्रतिमायक्रायाम्बर्धाः १२७५ हितीयमायोमरणेऽसिस्रागे १२७५ हितीयमायोमरणेऽसिस्रागे १२७५ स्वभायोभिमंत्रेन १२०५ स्वभायोभिमंत्रेन १२०६ स्वभायोभिमंत्रेन १२०६ स्वभायोभ्रमात्रेन १२०६ स्वभायक्ष्रमात्रेन १२०६ स्वभायक्ष्यार्थे १२०६ स्वभायक्ष्ये १२०				(9744
काष्ठादिनात्वरभेदने १३७४ पाद्रप्रहारिविश्वायः १३७४ पाद्रप्रहारिविश्वायः १३७४ जलंबिनापृत्रवागादौ १३७५ जलंबिनापृत्रवागादौ १३७५ प्रतावाद्यावरणे १३७५ प्रतावाद्यावर्याकरणे १३७५ प्रतावाद्यावर्याकरणे १३७५ प्रतावाद्यावर्याकरणे १३७५ प्रतावाद्यावर्याकरणे १३७५ प्रतावाद्यावर्यावर्यावर्यावर्यावर्यावर्यावर्यावर	वादेनब्राह्मणंजित्वा			
पादप्रहारिविश्वापः १३७४ जर्छविनामुत्रसागादौ १३७५ निस्त्रश्चाद्वापिकमंळोपे १३७५ प्रमाहापद्वाक्रणे १२६७५ ऋतोभार्याप्रस्त्रागाच्छतः १३७५ ऋतोभार्याप्रस्त्रागाच्छतः १३७५ हितीयभार्याप्रस्त्रागाच्छतः १३७५ स्वभार्याभियोऽप्रिस्त्रागे १३७५ स्वभार्याभियोऽप्रिस्त्रागे १३७५ स्वभार्याभियोऽप्रस्त्रागे १३७५ स्वभार्याभियोऽप्रस्त्रागे १३७५ स्वभार्याभियोऽप्रस्त्रागे १३७५ स्वभार्याभ्वाभार्ये १३७५ स्वभार्याभ्वाभार्ये १३७५ स्वभार्याचिक्रमणादौ १३७५ स्वभार्याचिक्रमणादौ १३७५ प्रावाद्वाभार्याचिक्रमणादौ १३७६ विनायकोपवित्रस्त्रस्त्रागादौ १३७६ स्वभार्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वभार्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याच्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याच्याचिक्रमणाचौ १३७५ स्वाव्याच्याचिक्रमण्याचौ १३५७ स्वाव्याच्याचिक्रमणाचौ १३५७ स्वाव्याच्याच्याचिक्रमणाचौ १३५७ स्वाव्याच्याचिक्रमणाचौ १३५७ स्वाव्याच्याच्याचिक्रमण्याच्याचिक्रमण्याचिक्रमण्याच्याचिक्रमणाचौ १३५७ स्वाव्याच्याचिक्रमणाचौ १३५७ स्वाव्याच्याच्याचिक्रमण्याच्याच्याचिक्रमणाचौ १३५० स्वाव्याच्याच्याचिक्रमण्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच्याच			रहस्यप्रायश्चितं .	. १३८४
जलंबिनापृत्रसागादौ . १३७५ मिलस्राद्धादिकर्मकापे . १३७५ पंचमहापञ्चाकरणे . १३७५ स्तितायाँ प्राप्तानाच्छतः . १३७५ हितीयभायोभरणेऽप्रिस्तागे . १३७५ स्वभायोभिश्वसंन . १३७६ स्वभायोभिश्वसंन . १३७६ स्वभाद्धायोभिश्वसंग . १३७६ स्वभाद्धायोभ्वसंन . १३७६ स्वभाद्धायोभिश्वसंग . १३७६ स्वभाद्धायोभिश्वसंग . १४० स्वप्ताद्धायोभिश्वसंग . १४७६ स्वप्ताद्धायोभिश्वसंग . १४७६ स्वप्ताद्धायोभिश्वसंग . १३७६ स्वप्ताद्धायोभिश्वसंग . १४७६ स्वप्ताद्धायोभिश्वसंग . १४७६ स्वप्ताद्धायोधिश्वसंग . १३७६ स्वप्ताद्धायोधिश्वसंग . १३७६ स्वप्ताद्धायोधिश्वसंग . १४७ स्वप्ताद्धायोद्धायोभिश्वसंस्य . १४७ स्वप्ताद्धायोद्धायोपि . १३७६ स्वप्ताद्धायोपि .				
निलश्राहादिकमेंळोपे . १३७५ पंचमहायज्ञाकरणे . १३७५ स्तितायां प्राप्ता स्वार्ण . १३७५ स्तितायां प्राप्ता स्वार्ण . १३७५ स्त्राचां प्राप्ता स्वार्ण . १३०५ स्त्राचां ते . १३०५ स्त्राचां . १३०६ स्त्राचां . १३०५ स्त्राचां . १३०६ स्त्राचां स्वार्ण . १३०६ स्त्राचां स्वार्ण स्वार्ण स्वार्ण स्वार्ण स्वार्ण स्वार्ण . १३०६ स्त्राच्या स्वार्ण स्वार			I	. १३८८
पंचमहायद्वाकरणे , १३७५ कतीआर्याप्रखनागच्छतः , १३७५ हितीयभार्यामरणेऽप्रिखागे , १३७५ स्वभार्याभिक्षंस्तेन , १३७५ आतुङ्ख्ळ्ळ्क्ष्रणम् , १३९ आतुङ्ख्यात्रभ्याद्वा , १४०५ चाह्रायणमाह , १४०५ चाह्रायणमाह , १४०५ चाह्रायणात्र , १३७५ चाह्रायणात्र , १३७५ चाह्रायणात्र , १४०५ चाह्रायणात्र , १३७६ आताद्वस्यण्याद्वा , १३७६ आताद्वस्यण्यात्वा , १३७६ चाह्यण्यात्वा			कुच्छ्रादिविचारः	
स्तीआर्थाप्रस्यागाच्छतः ११७५ द्वितीयभार्थाभरणेऽप्रिस्यागे ११७५ स्वभार्थाभिश्वंस्तेन ११५७५ स्वभार्याभिश्वंस्तेन ११५७५ स्वभार्याभिश्वंस्तेन ११६५ भाजनेवपस्यणदानादौ ११७५ नदीसंक्रमणादौ ११७५ द्वित्यक्रांपदी ११७५ द्वितायक्रोपवित्यम्भर्यागादौ ११७५ द्वितायक्रोपवित्यम्भर्यागादौ ११७६ वितायक्रोपवित्यम्भर्यागादौ ११७६ वितायक्रोपवित्यम्भर्यागादौ ११७६ व्याद्वायणादौ ११८७ व्याद्वायणादौ ११८० व्याद्वायणादौ ११	नित्यश्राद्वादिकर्मलोपे .	. १३७५	यसनियमौ	. १३९१
स्तीआर्थाप्रस्थागाच्छतः १२७५ द्वितीयभाषांभरणेऽप्रिस्यागे १३०५ स्वभार्थाभिशंसने १३०५ अस्मातभोजने १३६५ भोजनेवष्म्यणदानादी ११७५ नदीसंक्रमणादी ११७५ नदीसंक्रमणादी ११७५ नदीसंक्रमणादी ११७५ नदीसंक्रमणादी ११७५ नदीसंक्रमणादी ११७५ निवायकोपप्रवित्तमृत्रस्थागादी ११७६ विवायकोपप्रवित्तमृत्रस्थागादी ११७६ भोतासुरस्यादी ११७६ भातासुरस्यादी ११७६ भातासुरस्यादी ११७६ भाराध्याद्वाचणादीनांफर्छ १४० माह्यपाद्विभारणे ११७६ माह्यपाद्विभारणे ११७७ माह्यपादिमप्रयामने ११३७७			सांतपनादिवतान्याह .	, १३९५
द्वितीयभाषीमरणेऽप्रित्यागे १३०५ स्वभाषीभिशंसने १३०५ अस्वातभाजने १३६५ भाजनेवषम्यणदानादी १३०५ नदीसंक्रमणादी १३०५ नदीसंक्रमणादी १३७५ वाद्वायणातरं १४० प्रतित्वित्रीत्वादी १३७५ प्रतितादिसभाषणे १३७६ प्रतिवाद्वित्रीत्वादी १३०६ वाद्वायणातरं १४० अनादिष्टप्रायश्चित्रायणं १४०६ वात्रायणादीनांकर्ष १४० अनादिष्टप्रायश्चित्रायणं १४०६ अताद्वयपंद्विभाजने १३७६ अताद्वयपंद्विभाजने १३७६ न्याद्वायणादीनांकर्ष १४० व्याद्वायणादीनांकर्ष १४० व्याद्वायणादीव्यायणं १४० व्याद्वायणं १४० व्याद्वा	ऋतीभार्याप्रत्यनागच्छतः	. १३७५		. १३९८
स्वभागीभिक्षंस्तेन ११४७ अतिक्रच्छं ११४० अस्मातभोजने ११४५ महीसंक्रमणादी ११४५ चांहायणामाह १४५० अनादिष्टप्रायश्चित्रमणो १४५० चांहायणादीनांकर्छ १४५० चांहायणादीनांकरं १४५० चांहायणादीचेन्त्रमणे १४५० चांहायणे १४५० चांहायणादीचेन्त्रमणे १४५० चांहायणादीचेन्त्रमणे १४५० चांहायणे १४५० चा	द्वितीयभागौमरणेऽग्नित्यांगे	. १३७५		. १३९९
अस्मातभोजने १२६५ भोजनेवषम्यणदानादौ ११७५ नदीसंक्रमणादौ ११७५ हंद्रधनुदर्शनादौ ११७५ हंद्रधनुदर्शनादौ ११९७५ चांद्रायणातरं १४०५ चांद्रायणातरं १४०५ चांद्रायणातरं १४०५ चांद्रायणातरं १४०५ चांद्रायणातरं १४०५ चांद्रायणादीनिषचरः १४० चांद्रायणादीनोफर्क १४० चांद्रायणादीनोफर्क १४० वांद्रायणादीनोफर्क १४०	स्वभायीभिशंसने .	. १३७५		, १४०१
भोजनवस्यणदानादा ११७५ चांद्रायणमाह , १४०५ हृद्रधनुदेशनादी . १३७५ चांद्रायणादर . १४०५ चांद्रायणादर . १४०५ चांद्रायणादर . १४०५ चांद्रायणादर . १४०६ चांद्रायणादर . १४०६ चांद्रायणादि चांदर . १४०६ चांद्रायणादि . १४०६ चांद्रायणादी चांचर चांचर . १४०६ चांचर चांचर . १४०६ चांचर	अस्नातभोजने .	. १३६५	40 이 살아왔다. 소소가 "그 아니다" 것 같은 생각하게 하셨습니까 때 다음	
नदीसक्रमणादा ११७५ इंद्रधनुदर्शनादी ११७५ पतितादिसेभाषणे ११७६ निनायक्रोपवित्तमृत्रसागादो ११७६ स्रोताक्रुस्सगादी ११७६ स्रोताक्रुस्सगादी ११७६ स्रोताक्रुस्सगादी ११७६ स्रोताक्रुस्सगादी ११७६ स्रोताक्रुस्सगादी ११७६ स्रोताक्रसगादी ११७६ स्रोताक्रसगादी ११४७ स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४० स्रोताक्रमणादी ११४०	भोजनवैषम्येणदानादौ	. १३७५		
इंद्रधनुदंशनादी ११६७५ चांद्रायणांतर १४० पतितादिसंभाषणे ११३०६ मार्थाइचेत्तवपनादिविचारः १४० विनायक्रोपवीतमृत्रसागादी १३७६ भानिष्टप्रायश्चित्तपापे १४० चोद्रायणादीनांफर्ळ १४० भार्ताह्रयपंद्धिभाजेने १३७६ नतिश्चर्याद्विभागे १४० नतिश्चर्याद्वभारेणे १३५७ माद्रायणादीचेतुसंख्या १४० पळाशपादुकादियारणे १३७७ माद्रायणादीयन्त्रस्या १४० माद्रायणादीमांफर्य १४० चाद्रायणादीयन्त्रस्या १४० माद्रायणादीमांफर्यामने ११३७७ माद्रायणादीयन्त्रस्या १४०	नदीसंक्रमणादौ .	. १३७५		1000 1000
पतितादिसंभाषेण . १३७६ विनायक्षेपवितादिविचारः . १४०६ विनायक्षेपविताद्येत्रस्यागादो . १३७६ व्याद्यस्यादि १३७६ व्याद्यस्यादि १३७६ व्याद्यस्यादि १३७६ व्याद्यस्यादि १३७६ व्याद्यस्यादि			चांद्रायणांतरं	. 6805
विनायक्रोपवीतमृत्रस्वागादौ . १३७६ व्यादाष्ट्रस्वगादौ . १३७६ व्यादाष्ट्रस्वगादौ . १३७६ व्यादाष्ट्रस्वगादौ . १४० व्यादाष्ट्रपाद्धभाजेन . १३७६ व्यादाष्ट्रपादौ . १४० व्यादाष्ट्रपा		. १३७६	प्रायादिवत्तेवपनादिविश्वारः	. १४०७
चोतासुरसर्गादी १३७६ चांत्रायणादीनांफर्ल . , १४० अपाद्वयपंद्विभाजेने १३७६ वताशक्तस्यगोदानादिकं . १४० नीळीवस्त्रघारणे १३७७ चांत्रायणादीचेतुसंस्था १४० पळाशपादुकादिधारणे १३७७ अभ्यासेत्रायश्चित्तवृत्ती . १			अनादिष्टप्रायश्चिरापापे .	, 8806
अवाङ्कयपंद्धिभाजेने . १३७६ व्रताशक्तस्यगोदानादिकं . १४० मिळीवस्त्रचारणे १३७७ चांद्रायणादाँचेनुसंख्या १४० पळादापादुकादिधारणे . १६७७ अभ्यासेप्रायश्चित्तवृत्ती . १ बाह्यणादिमध्यगमने , . १३७७ व्रताशक्तस्यबाह्यणभोजनादि . १४९			चांद्रायणादीनांफर्ल .	, 8808
नीठीवस्त्रघारणे १३७७ चांद्रायणादीधेतुसंस्था ४० पळाशपादुकादिधारणे १६७७ अभ्यासेप्रायदिचतवृत्ती . १२ बाह्यणादिमध्यगमने , . १३७७ वताशकस्यबाह्यणभोजनादि १४९	भारापुरसमापाः •			. १४०९
पलाशपादुकादिधारणे . १६७७ अभ्यासेप्रायश्चित्तवृत्तो ११ बाह्मणादिमध्यगमने , १३७७ वताशकस्यबाह्मणभोजनादि . १४९				1 808
ब्राह्मणादिमध्यगमने , १३७७ व्रताशकस्यब्राह्मणभोजनादि , १४९			계속 이 경우를 가지 않는데 그를 하게 된다고 있다. 그런 그는 그리고 있는데 얼마나 없다.	
마트 보다 있다. 그리고 아이들 아이들 때 이 그렇게 들어 있다면 하다 하다 하는 사람들이 되었다면 하다 하는 것이 하는 것이다. 그렇게 하는 것이다. 하는 것이다.	पळाशपादुकाादधारण .			
माच्छतादस्यादरशन १२७७ । धमकामस्यक्रच्छादिफलम . १४१	그는 하다 나는 사람들이 하는 사람들이 없는 그들은 이 모모에 없다.			
	साच्छद्रादित्याद्दर्शने.	, १३७७	धमकामस्यकुच्छ्रादफलम्	. 8885

त्लश्रुतिः....**०००......१**४१३

श्रीः॥ याज्ञवल्क्यस्मृतेर्मिताक्षरायाश्र शुद्धाशुद्धपत्निकाः

Page.	Line.	अगुद्धम् .	गुद्धम्	Page.	Line.	अशुद्धम्	गुद्धम् .
3	5	अवप्र	अवःप	36	10	तेच्छाल	ताच्छ्रोति
			ध्यात्वा	,,,	17	प्रविशान्तः	प्रविज्ञन्त:
5	10	घ्यात्वा	The second secon	38	3	श्चोत्रयो	श्रोत्रियो
6	3	शिक्षयोत्	शिक्षयेत्	. ,,,	4	चानुकस्पांवा -	चानुकल्पावर
		_	बौधाय			क्तब्यइत्यात	व्य इत्यत
7	8	वोघाय	લા ધાય		16	वर्णान	वर्णानु
8	10	ल्पाञ्जा	च्पाञ्जा	39	6	इत्युपरऋ	इत्युपऋ
12	7	सम्बध्यत्वे	सम्बध्यते	40	5	आदायर्ष	आदायार्थ 👊
13	3	बाह्म	ब्राह्म	42	10	तिंखपर	तिंखः पर
14	15	शौचतिषे	शौचिन्षे	44	2	अपहरन	अपहरन्
	19	स्पृष्टेदशे	स्षृष्टे देशे	45	3	डण्ड्यः	दण्डयः
" 16	8	स्त्राच	स्त्रीच		4	षैदींर्धरो	षैदीर्थरो
,,	11	र्माजनं	मार्जन	46	13	इयाद्व	इयाद
,,	13	इत्यमवो	इत्येवमा			श्रुतोवव	ुतावेव
20	4	ब्यस्ता	व्यस्ता	,,	,,	रमणा	सरणा
,,	11	मश्रीया	मश्रीया	48	10	था ॥	च या ॥
,,	13	_,,	्र, श्रेव	49	2 7	पौत्रकेः	पौत्रकैः
٠,	14	श्चेय ु	श्चव	51		Marie State of the Control of the	तस्रश्च
22	9	वेदसासौ	वेदमसै	52	10 7	तस्रथ णीमहा	गीमहैं गीमहैं
23	9	ग्रहाणा	ग्रहणा	94		स्त्रयन्त	स्त्र्यन्त
24	2	मथाक	यथाऋ	,,	13	निमम -	नियम
,,	8	कालस	कालस्य	,,	16 17	प्राप्ती	प्राप्ती
25	2	इत्युक्त	इत्युक्त	55	12	श्राता श्वादिथ्यो	श्चादिभ्यो
,,	11	स्चार्या	खाध्या	55	15	नन्नरं नन्नरं	नन्तरं
,,	17	चार्यन्नि	चार्यसान्न	,,	21	निच्छाश्चा	निच्छोश्चा
,,	6	आस्यान्त	आभ्यन्त	,	27	अप्ताप्त	अप्राप्त
,,	7	पिण्डाध्क	पिण्डान्क	56	3	नुवेदि -	नुवदि
32	7	मित्तरे	मितरे		22	अतृतो	अनृता
,,	12	म्बचयाच	म्बवचना ख	,,,	6	खी. स्री	स्त्री
	16	क्त्याङ्गी	बत्यङ्गी	62	8	भातीर	भर्तार
33	3	गृह्यो	गृह्यो ेपि	64	2	ब्राह्मणश्च चत-	ब्राह्मणस्य चत
٠,	5	आरोगि	अरोगि	0-3	-	स्रो	स्रो
35	2	सापिन्ड्य	सापिण्डथ		8	बध्मते	बध्यते 🖊 🥻
	13	पश्चमीं	पञ्चमा	i ,,	٠ ,	to deep like	1

Page.	Line.	अशुद्धम् .	गुद्रम्,	Page.	Line	अगुद्धम् •	शुद्धम् .
	7	पश्चमी	पञ्चमी	116	10	येत	येत्
70	13	माहिष्योग्रयो	माहिष्योग्रथा	1	12	येत्'।।	येत्' इति ॥
60 70 72 74	6	निर्वत्य	निर्वर्त्य	117	2	षद	षद्
74	9	पश्च	पक्ष	,,	4	ন্তসাক্ষ	छत्राकं
176	10	नात्पत्तीप्र	नोत्पत्तिप्र	١,,	6	पूर्वाम्मासे	पूर्वाभ्यासे
78	13	सबन्धि	सम्बन्धि	,,	14	खंड्रो	खड़गो
83	10	पूजानी	पूजनी	,,	16	ष्ट्रांच	ष्ट्रांश्च
88	9	पाक्सोमं	प्राक्सोमं	119	11	^ बसते	वसेत्
	12	भिदाये	भिघाय	122	1	-3	for for
90	7	न्यादिकं	न्यादिकं	122	2	स्रवै	सुबौ
5-7	10	दायक्षायणी	दाक्षायणी	,,	15	491	भुवा
6	2	पौदा	पादौ	124	6	डदक	उदक
190		नाश्रीया	नाक्षीया	125	8	रजाभृ	राजभृ
47	9	पश्यते	पश्येत्	126	14	दह्मन्ते	दह्यन्ते
97	13		वचनात्	,,	22	विशु	विशु
99	5	वचनाम् बध्यते	बच्चात् ब ध्यते	127	6	फ्ला बो	ष्ठावी व्यस्तिवी
		ध्यजी	ष्यत ध्वजी	١,,	8	र्व्यस्तर्वा	
őc	15			129	8	दैवला	देवलुग
10	5	इत्यध्याया	इत्यध्याया	130	5	त्वं ''चैषां दे	त्वं चैषां ''दे
)2 3	3	मा्राष्य	मार्ण्य	,,	6	श्चयुता	श्रयता
3	12	ग्रहेपु	शब्देषु	143	7	£ ठेळा	स्प्रष्ट्वा
1	11	र्यानोता	यानेता	١,,	8	पुनश्च	पुनश्च
٠,١	19	ल ञ्ज ये	लङ्घये	145	11	अन्य	अनन्य
,,	22	हणम	हणम्	149	7	मश्राति	मश्राति
)5 6	10	तिष्ठेत	तिष्ठेत्	,,	12	प्राप्तार्थम्	प्राप्त्यर्थम्
6	3	मनकं	मनूकं	150	7	शोका	शोको
	6	डु:खं	दु:खं	,,	9	तैर्बाह्य	तुबाह्य
, j	7	निगाडा	निगडा	151	9	समान्दैवे	देवे ,
- 1	14	ध्यमरी	ध्यश्मरी	152	3	ब्राह्मणी	बाह्यणो
i i	15	ग्राहि	प्राही	,,	9	ब्राह्मण	ब्राह्मण
100	16	यश्व	यश्च	١,,	18	្នា	.,,
Ÿ	17	कार:	कारश्च	,,	17	क्षित्वा	क्षिप्वा
2	2	धायोदा	घायेदा	155	20	नाग्ना हु	नाग्नी हु
77	7	दिव्वति	दिव्यति	157	3	यश्चान्य	यचान्य
5 R 13 1	9	मनाम्लं	मनम्लं	1.8	4	दक्रोघ	दक्रोध
13	17	ब्रह्माणी	ब्राह्मणी	159	13	ब्राह्मण	ब्राह्मण
11	19	मनुात्श्राक्	मनात्प्राक्	160	13	पुत्रीपात्र	ब्राह्मण पुत्रपौत्र
5	15	सास	सापि स	162	2	गृहिताः	यहीसाः
- 4	5	साराणा	स्तरणा	,,,	21	प्रतिष्रही	प्रतिग्रहं
5 6	6	अश्वाद	अश्वाद	164	i)	मताम	माताम
6	3	भयवर	भयपर	١,,	8	कोदिष्ट	कोहिष्ट

Page.	Line.	अशुद्धम् .	शुद्धम् .	Page.	Line	अशुद्धम्	शुद्धम्.
164	10	वैश्वदव	वैश्वदेव	282	2	सुकिर्ण	सकिणे
,,	12	यशोपविति	यशोपवीत	285	1 7		मह्यं
	19	प्रशिद्धौ	प्रसिद्धी	286	2		इत्यु
165	2	अपाराह्ने	अपराह्ने	287	9		वादी
,,,	4	द स्यते	दृश्यते	289	5	1	त्वाद्धि
	- 6	थाइं	श्राद्धं	290	5	11110	त्था। इ लिखित
166	7	निर्दिशि	निर्दिशे	1			The state of the state of the state of
,,	9	वर्तते	वर्तते	295	8	-	हारतः
175	7	ऋष्ण	कृष्ण	298	6		ब्रह्म
17 8	10	हतज्ञाता	हताज्ञता	,,	4	त्वे प्र	स्याद्वा स्वेऽप्र
180	8	विद्नेश्चर	विष्नेश्वरः	314	3		वातू
,,,	9	रिद्ध	राद्वि	315	5	वात् मानु	मनु
185	14	दन्तिः	दन्ती	319	5	व्यववहा	व्यवहार
186	8	पैष्ठी	पधी	00"	. 6	भुक्त भुक्त	भुक्तः
187	1	कति	पति	324	2 4	स्थमदुरं	स्थमुदरं
191	13	कुशाश्व	क्रशाश्च	333 334	4	ब्रह्माण	ब्राह्मण 🔑
194	7	द्विषद्वद्भियु	द्विषद्वचिद्वप्रयु	349	6	गमेऽपि	गमोऽपि
	3	स्वाच्या	स्वाध्या	352	5	विश	विंश
205				356	2	ानिर्णात	निर्णीत
,,,	18	<u>इ</u> ष्ट्वा	द् ष्ट्रा	362	2	चिवद्वयवहा	चिद्वयवहा
257	2	लेकखा	लेखका	370	10	ब्राह्मणक्षति	ब्राह्मणव्यतिरि-
,,	14	सस्मङ्	सम्यक्		1.1 4.04		क्तनाविद्दहा-
210	7	घात	यात				्ह्मण क्षति
211	5	इयुक्त	र् त्युक्त	374	5	चारै	चेरि
213	10	दैम	दैव	875	1	ॠणा	ऋणा
222	10	उतर	उत्तर	393	5	ब्राह्य	ब्राह्म
226	5	तरत	तस्त यत्नेन	397	2	कटु :	कुड
229	5	यत्नेय	अस् ब्राह्म	402	4	स्त्रिया	स्त्रिया साक्षि
232	3 2	व्र ब स्वभि	श्राक्ष कर्मस्वभि	403	7	सक्षि	सम्ब क्थमा
239	9	असेघ	आसेघ	416	3 4	क्थाभा	यद्ययं
246 253	2	रधा	राष्ट्रा .	430	3	यद्यय दानप्र	दाने प्र
200				235 442	3 4	रसश्चा	रसश्चा
255	3 3	पुरामा:	पुरश्रा पत्न	444	6	उपने	अपने
	13	प्रत्रे प्राडि	पत्र प्राङ्कि	455	11	मोक्षाणा	मोमणा
258	13 6	शाड रोकि	भाक्ष होत् कि	469	5	प्राह्मता । प्राह्मता	प्राङ्क
264 267	6	चाक नोऽअग्र	रात्।क नोऽग्र	472	4	बुधैः	बुधे
280	7	ना ऽअश्र पातकभायो	ना ऽश्र पातकाभियो	478	6	हाणा	हणा
10000	9	दाप	दाप	493	4	किया	क्रिया
281	3	दाप सुक्रिणि	सुकिणी	495	4	कियो	क्रियो

Page.	Line.	अशुद्धम् .	गुद्धम् .	Page.	Line.	अगुद्धम् .	गुद्धम्.
498	11	सक्षिषु	साक्षिषु	643	6	भगो	भागो
501	4.	दिगुण	द्विगुण	648	3	स्वन्तः	स्वतन्त्रः
502	3	नाद्दोशते	नाद्वेशत	650	5	वार्णा	वर्णा
506	2	हारावि	हारो वि	690	4		
,,,	3	शारीर	शारीर		4	प्योरस	प्योरस
,,	4	थवै च	थैव च	700	2	भाजाना	भाजना
,,	4	वाहिः	वहिः	727 729	- 4	लभते	लभेत
,,,	8	चिन्तयत्	चिन्तयत्	778	4	भ्रातणां	भ्रातृणां
508	6	चारन्	चरन्	110	-1	श्चिता	श्चिद् भाता
509	6	भ्युनुज्ञा	भ्यनुज्ञा	790	5	गृही	गृह्वी
511	2	साक्षाणा	साक्षिणा	830	3	व	यावत्
520	5	यद्यक्ता	यद्वयक्ता	550	4	संधी	सृष्टी
523	7	दप्युक्तमे	दव्ययुक्तमे	831	3	सष्टो	सुष्टी
535	3	क्रियेति	िकया	870	3	निमिमित्तं	निमित्तं
543	8	वक्ष्येत	वक्ष्यत	877	7	सामान्ता	सामन्ता
544	5	र्षात् इति	र्षाज्जाति	888	5	न्तभृ	न्तप्रभृ
	10	स्पत्यश्चे	स्पत्यच्छे	890	6	वाहषु	वाहेषु
54 558	9	श्चतर्मि	श्चतुर्भि	891	10	प्रार्थनाया	प्रार्थनया
569		The second second second		894	5	सामान्ता	सामन्त
	10	विन्हिद	विमृदि	900	4	वर्निनि	वर्तिनि
573	8	Ť	ऋर	906	10	व्यरिक्त	व्यतिरिक्त
70 a.	12	\$	なる ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) ( ) (	907	3	ग्राम	ग्रामे
" " }86	144	1 30	द्रव्या	908	3	विक्री	विक्री
587			रात्र	909	5	त्रे	त्रेण
598			क्षास	913	8	र्वे स्वा	र्वस्वा
200			मङ्गी	920	8	ङ्गप	夢 知
600			स्वत्वस्य	927	2	र्पणाविध	र्पप्रविधि
607			रस्य प्र	928	4	विद्वेऋर्न	विक्तेतुर्न
	_ E		भागा	945	2	था रा	था च रा
2000			स्वत्व	,,	7	राष्ट्रा	राष्ट्रा
608	1 0	चोदा	चोद्य	959	6	भते	भृते
, 1	2 5	प्रासद्ध	प्रसिद्ध	960	7	वेदना	वेतना
, ''	7	जन्माना	जन्मना	964	2	यद्देव्य	यद्व्य
618	8	- हमनेम	न्मनैव	969	6	लपा .	छपा
org	0		होपात्ता	972	2	पाणा	पणा
618	8	। स्वा	त्वा	980			ऋ्य
618		र रूध्य	रूध्वे	981	4		ह्मणेना
021			यस्मैत्र	984	5		त्वद्वा
)	' g		न्यावि	١,,	7		कालं
638			णवि	989	8	मान्य	मन्य

Page,	Line.	अगुद्धम्-	गुद्धम् .	Page.	Line.	अगुद्धम्	शुद्धम्
990	2	ग्र स्त	चस्तु	1147	23	प्रायण	प्रयाण
991	7	सुस्त इनने	हमने	1148	18	सान	स्नान
1000	- 6	माहस	साहस	1149	3	स्मिन्द	स्मिन्
1003	6	दरड	दण्ड	٠,,	5	कवल	केवल
1006	5	षटप	षद्प	,,	13	वती	व्रती
1008	- 8	नेषु पुनर्दक्षेषु	नेषु पूर्वोक्ता	1153	19	भवति । अत	अत
		पूर्वोक्ता			17	साध्या	स्वाथ्या
1018	5	खस्	स्वसृ	1154	4	त्वरान्तरा	त्वन्तरा
1020	6	संये	संयेत्	,,	18	ना ८ ऽहशौ	ना शौ
1021	3	पा त	प्रति	11.55	7	शावामा	शावमा
1023	2	भा नातां	मा्नीतां	,,	13	मद्य	मधु
,,	7	कुटै	कटै	1156	4	प्रायण	प्रयाण
1034	$\frac{7}{2}$	संपाप्या	समाप्या		5	त्रादो	त्रादौ
,,	6	गणिसं	गणितं	,,	17	ध्र व	भ व
1038	- 3	कीत्वा	कीत्वा	1157	13	ने वा	नें मरणे वा
1039	3	घतेन	घाते न	1158	19	र्लाके	लोंके
,,,	5	केत्रा	केत्रा	,,	21	नान्प	
1041	4	विद्ध	वृद्धिं	1159	2	जायौ	नानुप जाता
1042	5	गतम्यते	गम्यते	,,	13	अन्तः	अत:
1049	2	स्र:	तरिः	1160	2	ख:	रम:
1051	3	र्थ्यर्वि	र्थ्याव	,,	4	वचन	वचनम्
1053	9	नीयां	तीयां		8	शाचं	शौंच
1071	3	योत	येत्		21	प्रभ	प्रभृ
1075	2	मोषा	मेषा	1162	16	ताना	तानां
1080	2	क्ते	क्तं	1163	3	गो ऽग्र	गोग्र
	2 7	स्थागस्	स्थानम्	,,	9	वञ्छि	विच्छ
1087	6	स्वृत	स्मृत	1165	9	वप्नु	वाप्नु
1102	6	येऽका	यो 5का	,,	15	क्षति	ুরি
1109	- 3	इनि	इति	,,	21	व्यावश्था	व्यवस्या
1111	4	स्याभि	स्यभि	1166	2	माला	मला
1139	7	दनि	दहि		9	मीत	तीत
.,,	22		पर	1	15	मणर	मकर
٠,,	21	पुर मश्रौ	मग्नी	1171	15	व्यग्नि	ष्ट्राग्नि
1141	14,	स्वस्त्रीय	स्वस्रीय	1172	6	साध	सार्घ
1142	24	यष्।	येषां	1174	20	शमाना	शमना
1143	9	गात	गौत	1176	7	स्पृष्टा	स्प्रष्ट्वा
1144	22	मिषयक्तिऋय	भिषकुक्रिय	,,	12	रङ्घाष्टा	स्ट्रह्या
1145	21	મૂ	H	,,	17	ळांप 💮	लप
,,	26	ववस्व	वैवस्व	1179	4	स्वानि	खानि
1146		शद्व	হাার	,,	10	रष्ट	स्यु

4 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5 5	1179 1182 " 1183 1184 1185 1186 1187 1189	12 19 2 8 9 21 3 19 3 4 6 7 3 10	स्पृष्टा तस्पृ वास्म ग्रुद्धयः धानम् पेत्ये विलाम यस्म मञ्जु निषेधा विपिपा	स्यष्ट्वा तत्स्यु स्थात्म शुद्धयः धानात् णेना पैत्य तिल्लाःम मस्य मधु निषिद्धा	1207 1210 ,,, 1211 ,,, 1215 ,,, 1216 ,,, 1220 1224	17 12 18 19 22 3 14 14 15 13 2	स्पदन्ते रघ्नां द्वै कनला वक्षः स्त कारा मध्ये भेयेत् यस्या सारं	स्पन्दते स्थ्ना द्वी फपाला वश्वस्त करा मध्ये भवेत् यस्मा सौरं
5 5 5 508 509 511 520 523 535 543	1182 " 1183 1184 1185 1186 1187 1189	2 8 9 21 3 19 3 4 6 7 3 10	वात्म ग्रुद्धयः धानम् णेणा पेत्ये तिलाध यस्म मधु निषेधा	तत्स्यु स्थात्म श्रुद्धयः धानात् णेना पैत्ये तिल्लाःप्र मस्म मधु निषिद्धा	1211 1215 1216 ,,, 1220	18 19 22 3 14 14 15 13	है कवला वक्ष: स्त कारा मध्ये भेयेत् यस्या	कपाला वश्वस्त करा मध्ये भवेत्
5 5 5 508 509 511 520 523 535 543	1182 " 1183 1184 1185 1186 1187 1189	8 9 21 3 19 3 4 6 7 3 10	शुद्धयः धानम् णेणा पेत्ये तिलाध यस्म मधु निषेधा	शुद्धयः धानात् णेना पैत्ये तिल्लाःप्र मस्म मधु निषिद्धा	1215 1216 1220	19 22 3 14 14 15 13	कवला वक्ष: स्त कारा मध्ये भेयेत् यस्या	कपाला वश्वस्त करा मध्ये भवेत्
5 5 5 508 509 511 520 523 535 543	1183 1184 1185 1186 1187 1189	9 21 3 19 3 4 6 7 3 10	धानम् णेणा पेत्ये तिलाप यस्म मधु निषेधा न्यवृ	धानात् णेना पैत्ये तिल्लाः प्र मस्म मधु निषिद्धाः स्यव्	1215 1216 1220	22 3 14 14 15 13	वक्षः स्त कारा मध्ये भैयेत् यस्या	कपाला वश्वस्त करा मध्ये भवेत्
508 509 511 520 523 535 543	1183 1184 1185 1186 1187 1189	21 3 19 3 4 6 7 3 10	णेणा पेत्ये तिलाप्र यस्म मधु निषेधा न्यवृ	णेना पैत्ये तिलाःप्र मस्म मधु निषिद्धा स्थन्न	1215 ,, 1216 ,, 1220	3 14 14 15 13	कारा मध्ये भैयेत् यस्या	करा मध्ये भवेत्
508 509 511 520 523 535 543	1183 1184 1185 1186 1187 1189	3 19 3 4 6 7 3 10	पेत्ये तिलाप्र यस्म मघु निषेधा न्यवृ	पैत्ये तिलाःप्र मस्म मधु निषिद्धा स्थवृ	1216 1220	14 14 15 13	मध्ये भेयेत् यस्या	मध्ये भवेत्
508 509 511 520 523 535 543	1185 1186 1187 1189	19 3 4 6 7 3 10	तिलाप्र यस्म मधु निषेधा न्यवृ	तिलाःप्र मस्म मधु निषिद्धा स्थवृ	1216 ,, 1220	14 15 13	र्भयेत् यस्या	मध्ये भवेत्
508 509 511 520 523 535 543	1186 1187 1189	3 4 6 7 3 10	यस्म मधु निषेधा न्यवृ	मस्म मधु निषिद्धा स्यवृ	1216 ,, 1220	15 13	यस्या	र्भवेत् यस्मा
508 509 511 520 523 535 543	1186 1187 1189	4 6 7 3 10	मघु निषेधा न्यवृ	मधु निषिद्धा स्यवृ	1220	13	यस्या	यसमा
508 509 511 520 523 535 543	1186 1187 1189	6 7 3 10	निषेधा न्यवृ	निषिद्धा इयवृ	1220	13		77.
509 511 520 523 535 543	1187 1189 ,,	6 7 3 10	निषेधा न्यवृ	निषिद्धा इयवृ				सार
511 520 523 535 543	1187 1189 ,,	3 10				- 4	q.	g
520 523 535 543	,, ,,	10	तिपिपा		,,	8	श्री	**
523 535 543	,,			तिपा	1.226	8	देहिंभि	देह्याभ
535 543	,,		उध्वी	ऊर्ध्व	1227	7	काष्ठर्ध	काष्ठैर्य
543	1190	12	मु च्यय	मुचय	1228	16	मनावा	मनेवा
		10	थेर	यार	1231	19	पथ	प्रथ
	1191	13	रदी	रादी	1231	5	यप गण	प्राण
544	1191							
54	,,,	13	सिद्धे	सिद्धे	,,,	9	दाधू	दोधू
de la	,,	16	भृयया	भृया		22	रावृत्ति	राष्ट्राति
1	1192	24	कश्चमा	क्तमा	1233	21	मन्त्रैष	मन्त्रीष
<u> </u>	1192	3	स्त्रीयानि	स्नायी ाँन	1234	19	जानीन	जानीत
{	,,	6	য়াখ্বা	शब्दा	1235	2	दश्य	दृश्य
	33	21	चन्द्रा	चाद्रा	,,	15	क्षत्रे	क्षेत
	"	21	प्रजा	प्राजा	1239	8	उपा	उपा
1	,,	22	श्री	भी	1240	12	द्धमा	द्रमा
1	1194	9	हारा:	हार:	,,	15	द्यमो	द्रया
1	1195	3	स्मणा	स्मरणा	1 ,	10	सुखं	भुखं
ŧ		7	शब्दास्या	शब्दस्या	,,	22	भ्ये	मुखं ये
1	1196	9	न मो	च मो	1241	6	संस्ववस्थ	सत्त्वस्थ
ŧ	1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1. 1	21	मात्राSक्व	मालो ऽक्		8	स्रम्य	सम्प
	,, 1198	3	बाह्मन्त	बाह्यान्त	,, 1243	15	पातकानां	पातकिनां
7	,,	7	कदण्डी	कदण्डी	1244	2	क्रीटा	कीटा
	,,	14	मा	मां	1245	4	च्यादि	ल्यादि
1	1199	10	गीम	र्यामे	_,,	13	हेशे	देशे
•	1200	15	ह्निरुघ्यं	ङू निरुध्य	1246	11	गोघ	गोन
	1201	10	गर्भ	गेर्भ	1247	9	भम	भ्रम
	,,	18	स्यप्ति	स्याति	١,,	17	प्रयु	ज् <u>य</u>
	1202	17	ही शो	ही: शौ	','	25	द्दिको	्यु <u>व</u> दिको
		22	द्धेष्वपि वि	द्धेष्ववि	1248	2	ग्रान <u>े</u>	जिन जिन
	1207	$\overline{4}$	स्रेह	स्तेह	1 ,,	4	शान ान्तः	जान न्ति ।

ine.	अगुड्र	् गुड	Hage.	Line.	अशुद्धम् -	शुद्धम्
5 5		यत्तु	127		मबा	मत्रा वार्षि
1	यत्		ापिनो- "		विष	1
8	वश्राविनोस	मया मया	,	14	बुहु	बहु बस्थां
8	्त उत्य	इत्यु	,	$\frac{15}{17}$	वस्यां क्याक्ये	कबाकौ
11	नस्त	नात्तु	,	10	त्वम्	त्वात्
17	पेत्ये	पैत्ये		,	वपरिप्	वसम्पू
20	भीयांस	मीमां	H 12'		मेंचे	मेधे
22	भ्रण	भ्रण		, 19	सव रावात्रा	रात्रा
3 12		पाप		23	त	तो
54 8		हन्य	12	73 4	दिभा	द्विधा
1 3	स्यु	त्यु		,, "	रौषेध	रौषध
1		पात		11 2	C 1 4 5 5 1	इति
1		घात		$\frac{4}{277}$	उभि	अभि
3, 2	1 अरम	आ	(*)	278 2		दैव
55	३ व्यापदा	य व्या	પાલ્ય	1.5	परिष्छ	परिच्छ
	? वर्षस्य	वर्त्र		" 1	5 विधि	विधि
,, 2	5 दे ष्टरस्प	ल देव	दुरल्पफल	" 10		र्वर्ण्या
256		देकारि- घि	कारिक	", 1		नद्धि वस्त्रं
	क	_		. 1		্বংস নিঘ
79	22 सिंह	स्त	र प्रान्या	,, 2	4 ब्रिष	हाई
	11 समाय 18 स्मण		रण ी	281	५ ह्मणह	ह्महत्या
93	18 सम्म 23 स्त्रवा		ुषा		.0 बित्या 6 चः	च
	19		TOT	7 1	. 6 चः 2 विनिःक्षिपे	त विनिश्चिपत्
260	8 ज्या 20 एते	q	ते	1283	16 घीर	र्धार
11	20 एत 7 मान	1	ना	77	6 बैष्ट्या मु	ा पैष्ट्या-सुरां
262	14 द्वा		,ચુપ	$1284 \\ 1285$	नेनापि	तेनापि
"	23 त्याड	, ,	यागम		" 17 पन्नयन।	पनयना
263	6 कारि	≿ \'	होटि	77	18 हामै	होंमै _{मि} लोमनिर्मित
264	19 स्थन	1	त्युण	57 57	25 लोमनार्भ	मि लामानामत प्रायश्चि
266	7 बा ह		ब्रह्म	1287	5 प्रायश्वि	प्रायाश्रम तसक्
267	2 4		क्र्ये 	,,	14 तत्क	वतश त्तस्या
268	14 সি		न	,,	16 त्तस्या	Works in the Report of the
,,	17, 2		'' ह्र	 ,,	22 र्मैंनेना ~~च~~	सनुनाक
1269			त नुरू	,,,	27 गन्प	तस
	24	इ पाश्चि	ું શ્ર	1288	16 नप्त	
1270		या।श्र्व प्रपंति	ित	1289	3 मुखपा 17 ब्राह्मस	_T ब्राह्मणस्व
, ,,,	9 ।° 23 ब			1290	20 चौर्येन	चौर्येण
127	The second second	। गनपू	l:	١ "	20 1 Alder	
1.4.	C) "					

Page.	Line.	अशुद्धम् .	शुक्रम्	Page.	Line.	अशुद्धम् -	गुड
1292	8	न्नैन	न्नेन	1315	18	वर्तन	नतत
,,	20	न्यरि	व्यतिरि	1316	177	ग्रेव	गोत्र
,,	21	हन्या	हन्या	1317	7	लाभ्यां	लक्षाभ्यां
1293	2	प्राश्चि	प्रायश्चि			दाहेन र्व	दाहेन मृत
,,	5	मन्ते	स्मते	1318	11	खथा	स्वस्था
1296	2	द्रध्वपैमा	1	27	16	खया विक्ष्य	वक्ष्य
1290	-,7		दू ध्वर्मा	1319	21	।वद्य कथु	कुषु
,,,	11	वात्स्र	वात्स्	1320	- 2	नशु तस्तु	नस्त
,,	13	स् ऽय	से 5प	,,	6	पाय पाय	प्राय
.,	16	ल्पो ऽभि	रूपाभि 	,,,	16	श्राप	शवा
,,	17	वाय	माय	1321	20	la de la	योग
,	18	माण्डत	मुण्डित	1324	24	याग	नृत
,,,	19	धृता	ब ता .	1325	20	नृत ब्रह्म	त्राह्म
, ,,	22	तप्र दालिन	तस दालिङ्गन	,,,	อั	शक्त गच्छ	गच्छे
1299	9	हयोत्	हयेत्	1327	7	वैशय	वैश्य
1300		णांतक	णान्तिक	1328	9	प्रति प्रति	प्राति
1001	20	राध्ये	गुध्य	1990	17	नःस नःस	नि:स
1301	$\frac{11}{20}$	भ्यसे यौं	भ्यासे यां	1330	7 19	त्रध	त्रवध
1302	19	या डार्षि	या द्वार्षि	1922		यथा	यथ:ई
	20	डााष सासे	्रञ्ज ॥ष भ्यासे	$\begin{array}{c} 1333 \\ 1334 \end{array}$	10 15	वर्षा तहं	त्रयहं े
3.3	21	दर	म्यास दारे		23	चद्या रेऽल्प	इद्यारोऽल्प
1303	18			1335	17	रयेनभा	इयेनभा
1304	2	न्यहा व्याव गृह्य	व्यवहा व्यव गृह्य	1336	4	बाह्य	ब्राह्म
100	4	र्यक्ष वीङ्गि	ग्रह्म बाङान		5	वने	वृत्ते
3 5	6	च	चरेत्	"	21	विकल्पेन्नाकः	विकल्पेन कि
,,	17	चराप	चरति	3,		येन् लघुणि	येरन् - लघुनि
1306	13	योन	यौन	1337	13	हिण्या इ	हिरण्या
1308	7	<u>द</u> हि	दुहि		20		मेन
,,	9	पडा	षड्डा	1338	6	हिंसा तह्य	हिंसा तह्य
,,	13	ये	येन	٠,,	6	ळतीवा	लतावी
,,	20	सस	समु		93	त्तद्वंश	त्तहंश
1309	3	पन्न	त्पन्न			रेव	खरै
1310	14	कानुपपा	कानुपा	1339	10	स्च्युन	स्त्र्यहं
1312	12	। गठयहा	गव्याद्वा	. ,,	15	यम	याम
,,	14	वासा	मासा	١,,	17	झह्रण	प्रहन
,,	18	भोयि	भाजिय	1340	3	नया	नमा
,,	20	प्रादा	प्रदा	,,	26	दश्चा	द्या
1314	6	नेद्धा	चेद	1341	2	दष्टे	दुष्टे इष्टे
,,	371	कुर्या	कुर्या है	,,	5	जपैत्	जपत्
1315		ो त्रि त्रि	à	٠,,	28	बाह्य	ज्ञहा - अ

., ... ww 9c.

Line.	तम् । शुद्धम	t. [	Page.	Line.	अगुद्धम्	
2 2 गर्यम 14 वणम् 18 वमन 20 इरनिच 2 खरेण 7 देय 13 तोनति 24 नो 3 चोमन 4 अमना 15 वितन्यमा दानि 24 श्रिमा 15 व्यानि 11 अदश्व अप्रम अप्र	वनियमो नादि श्रित्तमा अश्र अभि जप ए लान्योऽ स्मृत्य ज्ञाना	135 136 137 137 138 138 138 138 138 138 138 138 138 138	355 556 77 1 1 1 2 2 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	25 मु हा बुद्धित के किया किया किया किया किया किया किया किया	त्र या ह्य वेक्कये या ते ते ता गा जा ग जा ग व्यस्त्या १ चि	मुप हार्या पाइव विकरें